

चरक-संहिता।

महामुनिना भगवतामिवेशेन प्रणीता

महर्षि चरकेण प्रतिसंस्कृता ।

चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तप्रणीतया आयुर्वेददीपिकाख्यटीकया
महामहोपाध्याय श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजविरचितया जल्प-
कल्पतरुसमाख्यया टीकया च समलङ्कृता ।

कविराज श्रीनरेन्द्रनाथ सेनगुप्तेन
कविराज श्रीबलाइचन्द्र सेनगुप्तेन च
सम्पादिता संशोधिता प्रकाशिता च ।

(आद्यः खण्डः ।)

प्रथमं संस्करणम् ।

कलिकातानगर्या

कलुटोलाभ्यन्तरीणसप्ततिसंख्यकभवनस्थ-

धन्वन्तरि-श्रीम-मेजिबदम्ने

श्रीदीननाथदेवेन

मुद्रिता ।

प्रकाश्याः १८४९ ।

मूल्यं साष्टसहस्ररुप्यकमितम्

विज्ञापनम् ।

इह खलु निखिलचिकित्साशास्त्राणां प्राणभूताया आयुर्वेदसंहितायु
 ह्युदायमानाया गभीरायैसहस्रतया विदुषामपि दुरधिगमायाश्चरक-
 संहिताया अध्ययनाध्यापनोपयोगिनो विशुद्धसंस्करणस्य सञ्चया अभावो-
 ऽनुभूयते आयुर्वेदानुरागिभिः सुधीभिः । अस्य प्रतिकारोपायं चिन्तयन्तः
 केचन महात्मानः संस्कृतटीकया भाषाटीकया च समन्वितामेनां मुद्रयित्वा
 प्रचलितवन्तः । परन्तु असम्पूर्णतया दुष्प्रापतया विद्यार्थिनां मनसोऽननु-
 कूलतया च तया विषयभावः स्वभावं नातिक्रान्तः । आयुर्वेदचिकित्सायाः
 प्रचारबहुले अस्मिन् काले कलिकातानगर्यामस्याः सर्व्वोद्गमोद्गमं संस्करणं न
 जातमित्यनुशोचतां चिकित्सकानामनुरोधेन साम्प्रतमस्माभिरस्याः टीकाद्वय-
 सहितं संस्करणं प्रारब्धं, सूत्रस्थानात्मकः प्रथमखण्डः प्राकाश्यं नीतश्च ।
 शेषाश्च सत्तरं प्रकाश्यन्ते ।

महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्त-विरचिता आयुर्वेद-
 टीपिकाख्या टीका तथा सुषुहृतिनाम्नो वैद्यगङ्गाधरस्य गङ्गाप्रवाहवत्
 वाञ्छिताधिकफलमयः विपुलविमलकृतिः जल्पकल्पतस्समाख्या व्याख्या
 अत्र संस्करणे सन्निवेशिता, सत्यप्यत्र नितरां व्ययबाहुले परिश्रमबाहुले
 च अध्यापकाध्ययनार्थिनां पठनपाठनासौकर्यार्थं सटीकचरकसंहिताया
 अभावपुरणार्थं गङ्गाधरस्य लक्ष्मणायकीर्तिरत्नार्थञ्च वयमत्र धनैः प्राणैश्च
 प्रयत्नामहे ।

साम्प्रतमाशास्महे सुसंस्कृतं चरक-संहिता विद्यार्थिनामध्यापकानाम्
 आयुर्वेदानुरागिणाञ्च चिन्ततोषमुत्पादयिष्यतीति ।

एतादृशे यत्रबाहुलेऽपि मुद्रणदोषात् वैदुरतिकयन्त्रसंघर्षाच्च अस्यां
 संयुक्तेकार-उकारादीनि असंख्यं बहूनि त्रुटितानि, त्रुटिरेषा संशोधनीया
 सहृदयपाठकैः सन्तव्याश्च वयम् ।

उपसंहारकाले वक्तव्यम्—अस्याश्चरकसंहितायाः संस्करणे संशोधने च
 प्रसमदायुर्वेदविद्यालयाध्यापकेन आयुर्वेदशास्त्रादधीसञ्चरणपञ्चाननेन परम-
 पूज्यपादश्रीयुक्तकविराजवन्द्यशेखरकविरत्नेन असाधारणो यत्रः भयम् कृतः ।

अतो वयं तत्समीपे चिरकृतज्ञतापाशेन बद्धाः स्मः । आयुर्वेदज्ञैर्लीकुशलेन
कविराज-श्रीयुक्तकुञ्जविहारिकाव्यतीथे धन्वन्तरिणा तथा कविराजवर्गिष्ठ-
श्रीकात्तिकचन्द्रगुप्तेन अथ महान् भ्रमः कृतः अतस्तयोरपि सकाशे
चिरकृतज्ञाः स्मः ।

वैयाकरणकेशरी पण्डितमवरः श्रीयुक्तधीरानन्दकाव्यनिधिरपि अस्याः
संशोधनादिविषये यादृशं यत्र कृतवान् तस्मात् तमपि वयं सकृतज्ञाः स्मरामः ।

संस्करणेऽस्मिन् अस्मद्भ्रातरोऽपि अतीव परिश्रमं कृतवन्तः, तेन वय-
मानन्दसन्दोहं लभामहे ।

आयुर्वेदान्धिमन्यान् समभवदतुलः कोस्तुभो दिव्यरत्नं
तेने कान्तिं मनोलां जगति च चरको यजनध्वजपाणे ।
काले क्षीणप्रभो यो विन्यसतु नितरां वेश्यवंशावनत-
श्रीमद्गङ्गाधरस्यामलतनविकृतेराश्रयान् साम्प्रतं सः ॥

तृतीयांशः—१८४९

आत्मजी दीर्घमाप्सी ।

कविराज-श्रीनरेन्द्रनाथ-सेनगुप्तः ।

तथा

कविराज-श्रीबलाहकचन्द्र-सेनगुप्तः ।

सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।		विषयः	पृष्ठे पङ्क्ता
विषयः	पृष्ठे पङ्क्ता	स्यम-सूत्र-अंशराणां नामगुण-	
दीर्घं त्रिविधं वाऽध्यायः	१ ३	कर्मणि	१५२ १
आयुर्वेदस्य आशयः	२ १	भिक्षु-भिक्षुमन्त्रोक्तञ्जम्	२०८ १
आयुर्वेदशास्त्रेण	१३ १	ज्ञाताज्ञानयोरीषधयोर्दीर्घगुणः	२०८ ५
आयुर्वेदस्य प्रथमम्	२० १	विज्ञानरूपम्	२०८ ५
सुखमरवाधनज्ञानम्	२३ १	दोषः	२०९ ०
आयुर्वेदविषयः	२९ ३	विद्यापवादः	२१० ५
आयुषः स्वयंभोक्तञ्जम्	३१ १	अध्यायाधीपसंहारः	२१३ १
यामाध्यायस्योक्तञ्जम्	३५ १		
आयुर्वेदविद्यापयोगिपुस्तकेन निर्देशः	४५ १	द्वितीयोऽध्यायः	
द्विधमं ग्रहः	५२ १	अपामातपद्वितीयोऽध्यायः	२१५ २
गुणसंघट्टः	६१ १	मिथोविरेचनप्रव्याणां निर्देशः	२१७ ५
समवायकञ्जम्	७१ १	बमनप्रव्याणां निर्देशः	२१९ १
द्विध-गुणयोक्तञ्जम्	९६ १	विरेचनप्रव्याणां निर्देशः	२१९ ५
कर्मसंज्ञञ्जम्	१११ २	विषयपक्षगुणो निर्देशः	२२२ ३
आयुर्वेदस्य प्रथमञ्जम्	११६ २	अध्यायाधीपसंहारः	२२८ ६
ध्यायीयो विविधो हेतुसंघट्टः	११७ १		
ध्यायीमात्राध्यायनिर्देशः	१२९ १	तृतीयोऽध्यायः	
शादीर-मात्राध्यायसंघट्टः	१६४ १	आरम्भधीयोऽध्यायः	२३० २
बलादीर्घा गुणः प्रथमोपादान	१७२ १	आरम्भवादि-ज्ञातिप्रवृत्त-प्रवेष्टानां निर्देशः	२३० ३
विश्वविद्यालयम्	१७६ १		
समस्य लक्षणमुपनिषत्सम्	१८१ १	चतुर्थोऽध्यायः	
समागं संघट्टः	१८५ १	चतुर्विरेचनसमागितीयोऽध्यायः	२४० २
विश्वविद्यालयस्य निर्देशः	१८७ १	चतुर्विरेचनसमागि निर्देशः	२४४ ६
सम्यग् आशयनिर्देशेन निर्देशः	१९१ १	पञ्चकपायसोक्तो निर्देशः	२४४ ७
सुनिधी-चक्षुःश्रोत्र-कर्णयो	१९५ ५	पञ्चविषयकपायसस्य निर्देशः	२४५ १
चक्षुःश्रोत्रस्य गुणसंघट्टो	१९८ १	श्रीधरीयो वर्णः	२५१ ४
		चक्षुःश्रीयो वर्णः	२५२ १

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ
लेखनीयो वर्गः	२५२ ४	मृगचिरञ्जनीयो वर्गः	२६० १
भेदनीयो वर्गः	२५२ ५	मृगचिरेक्षणीयो वर्गः	२६० ४
सम्प्रधानीयो वर्गः	२५२ ९	कासहरो वर्गः	२६० ७
दीपनीयो वर्गः	२५३ ३	भासहरो वर्गः	२६० ९
वृक्षो वर्गः	२५३ ७	शोषहरो वर्गः	२६१ १
वृक्षो वर्गः	२५३ ९	ज्वरहरो वर्गः	२६१ ४
कण्डो वर्गः	२५४ १	धमहरो वर्गः	२६१ ६
हृद्यो वर्गः	२५४ ३	दाहप्रसमनो वर्गः	२६१ ९
तृप्तिनो वर्गः	२५४ ५	जीतिप्रसमनो वर्गः	२६२ १
असोमो वर्गः	२५४ ८	उद्वेगप्रसमनो वर्गः	२६२ ७
कुष्ठो वर्गः	२५५ १	अग्रमर्दप्रसमनो वर्गः	२६२ ६
कण्डो वर्गः	२५५ ३	शूलप्रसमनो वर्गः	२६२ ८
किमिन्नो वर्गः	२५५ ५	शोणितस्थापनो वर्गः	२६३ १
विषयो वर्गः	२५५ ७	वेदनास्थापनो वर्गः	२६३ ३
सम्प्रजननो वर्गः	२५६ १	संज्ञास्थापनो वर्गः	२६३ ५
सम्प्रजनो वर्गः	२५६ ३	प्रज्ञास्थापनो वर्गः	२६३ ७
शुक्रजननो वर्गः	२५६ ५	वयःस्थापनो वर्गः	२६४ ३
शुक्रजनो वर्गः	२५६ ७	अभ्याचार्योपसंहारः	२६५ १
स्नेहोपगो वर्गः	२५७ १	पञ्चमोऽध्यायः ।	
स्नेहोपगो वर्गः	२५७ ३	मात्राशिलीयोऽध्यायः	२७२ २
वमनोपगो वर्गः	२५७ ५	आहारमात्राविधिः	२७२ ४
विरचनोपगो वर्गः	२५७ ७	द्रव्याणां मात्रावेक्षिता	२७६ १
आस्थापनोपगो वर्गः	२५७ ९	तेषां गुणकारकभेदे युक्तिः	२७७ ३
अनुवासनोपगो वर्गः	२५८ १	मात्रावर्धनोपसंहारः	२८७ १
विरोधविरचनोपगो वर्गः	२५८ ३	अनन्यस्यद्रव्याणां निर्देशः	२८१ ३
उर्ध्वनिग्रहो वर्गः	२५८ ७	अनन्यस्यद्रव्याणां निर्देशः	२८२ ३
मृण्मनिग्रहो वर्गः	२५८ ९	अग्रमविधिः	२८४ १
द्विजनिग्रहो वर्गः	२५९ १	त्रिविधा धूमवर्तिकल्पना	२८७ १
पुत्रीपुत्रग्रहो वर्गः	२५९ ५	धूमपानगुणाः	२८९ ३
पुत्रीपुत्रचरणीयो वर्गः	२५९ ७	धूमपानप्रकाराः	२९१ १
धूमपानग्रहो वर्गः	२५९ ९	धूमपानविधिः	२९३ १

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्ति	विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्ति
सम्यक्पालधूमस्य लक्षणम्	२९४	१	आदानकाललक्षणम्	३२१	३
अकाशातिरीतधूमयोर्लक्षणम्	२९४	३	होमन्तचर्या	३२५	१
धूमव्यापद्विभक्तिः	२९४	५	शिष्टिचर्या	३२४	१
धूमपानाद्योद्यानां निर्देशः	२९४	८	वसन्तचर्या	३३६	३
धूमनेत्रविधिः	२९७	१	ग्रीष्मचर्या	३३५	३
नक्षत्रसंख्यागुणाः	२९७	३	वर्षाचर्या	३४१	३
अणुनक्षत्रम्	३००	५	शरच्चर्या	३४४	१
दन्तधावनविधिः	३०३	२	हस्तोत्कलक्षणम्	३४६	१
आर्यपादव्यवस्थायां निर्देशः	३०३	३	ओक्ताभ्यां लक्षणम्	३४८	२
मैत्राण्यद्वयधारणगुणाः	३०४	३	साध्यलक्षणम्	३४८	३
मृद्धिं तैलधारणगुणाः	३०४	५	अध्यायाधीपसंहारः	३४९	२
कर्गनर्पणगुणाः	३०५	५	सप्तमोऽध्यायः ।		
अभ्यङ्गगुणाः	३०५	७			
पादाभ्यङ्गगुणाः	३०७	१	नवेमानुधारणीयोऽध्यायः	३५०	२
शरीरमाञ्जनगुणाः	३०७	७	आनवेमानां धारणनिषेधः	३५०	४
स्नानगुणाः	३०८	१	मृद्वनिग्रहज्वरोगाणां लक्षणं		
निर्मम्यमाश्चरधारणगुणाः	३०८	३	प्रतीकारश्च...	३५१	३
गन्धमानुषनिषेधगुणाः	३०८	५	पुराणनिग्रहज्वरोगाणां लक्षणं		
रक्तान्नधारणगुणाः	३०८	७	प्रतीकारश्च...	३५२	१
शीतान्नगुणाः	३०९	१	शुक्लनिग्रहज्वरोगाणां लक्षणं		
केसादिच्छेदनगुणाः	३०९	३	प्रतीकारश्च...	३५३	१
पादत्रधारणगुणाः	३०९	५	कालनिग्रहज्वरोगाणां लक्षणं		
प्रथधारणगुणाः	३१०	१	प्रतीकारश्च...	३५३	५
दण्डधारणगुणाः	३१०	३	छर्दिनिग्रहज्वरोगाणां लक्षणं		
अनुक्तव्यविधिषु उपदेशः, उप-			प्रतीकारश्च...	३५४	१
विधिषु प्रमादनिषेधश्च	३१०	५	श्वश्रुनिग्रहज्वरोगाणां लक्षणं		
अध्यायाधीपसंहारः	३११	५	प्रतीकारश्च...	३५४	५
अष्टमोऽध्यायः ।			वह्मनिग्रहज्वरोगाणां लक्षणं		
तस्यामिनीयोऽध्यायः	३१४	२	प्रतीकारश्च...	३५५	१
अध्यायं त्वत्प्रतिपादनम्	३१५	१	शुद्धे गच्छिग्रहज्वरोगाणां लक्षणं		
विशेषकाललक्षणम्	३१७	१	प्रतीकारश्च...	३५५	५

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ
तृष्णानिग्रहजरोगाणां लक्षणं		मनसः सपथ्यायलक्षणम्	३८५
प्रतीकारश्च ...	३५६ १	पञ्चेन्द्रिय-पञ्चेन्द्रियद्रव्य-पञ्चे-	
अश्रुनिग्रहजरोगाणां लक्षणं		न्द्रियाधिष्ठान-पञ्चेन्द्रियार्थ-	
प्रतीकारश्च ...	३५६ ३	पञ्चेन्द्रियबुद्धीनां निर्देशः	३९२
निद्रानिग्रहजरोगाणां लक्षणं		अध्यात्मद्रव्यसंग्रहः	४०२ १
प्रतीकारश्च ...	३५६ ५	समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृति-	
श्रमश्वासनिग्रहजरोगाणां लक्षणं		विकृतिहेतवः	४१० १
प्रतीकारश्च ...	३५६ ७	समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृति-	
धारणीयवेगानां निर्देशः	३५८ १	स्थापनविधिः	४१२ १
विधार्थवेगानां धारणे गुणाः	३५९ ५	सद्वृत्तानामुपदेशः	४१४ १
व्यायामलक्षणम्	३६० १	अध्यायार्थोपसंहारः	४३३ २
व्यायामगुणाः	३६१ १		
अतिव्यायामस्य दोषाः	३६१ ३		
अहितवर्जन-हितोपसेवनविधिः	३६२ ३		
वातलादिप्रकृतविचरगम्	३६५ १		
मलायनानां निर्देशः	३७२ १		
मलानां वृद्धिक्षयज्ञानोपायः	३७३ १		
शारीरविकाराणामनुत्पत्तौ हेतुः	३७४ ३		
आगन्तुविकाराणां कारणानि	३७७ १		
मानसविकाराणां हेतुः प्रशमोपायश्च	३७७ ३		
आगन्तुविकारानुत्पत्तौ हेतुः	३७८ १		
मानसव्याधीनामनुत्पत्तौ उत्त-			
पक्षानाञ्च शान्तये हेतुः	३७८ ३		
वर्जनीयानामनासानां निर्देशः	३७९ १		
सेव्यानामासानां निर्देशः	३७९ ५		
दक्षिणसेवनविधिः	३८० ५		
द्रव्यान्तरयोगविशेषेण दध्नो गुणाः	३८१ २		
अविधिद्रव्यसेवने दोषाः	३८२ १		
अध्यायार्थोपसंहारः	३८२ ४		

नवमोऽध्यायः ।

खड्गाकचतुष्पादोऽध्यायः	४३६ २
विकारशान्तये गुणवत्कारणानि	४३६ ४
विकारस्य प्रकृतेश्च लक्षणम्	४३८ १
चिकित्सालक्षणम्	४४६ १
वैद्यगुणाः	४४७ १
द्रव्यगुणाः	४४७ ३
परिष्कारगुणाः	४४८ १
आनुरगुणाः	४४८ ३
चतुष्पादेषु वैद्यस्य प्राधान्यम्	४४९ २
अज्ञमिषज्ञां दोषाः	४५१ १
श्रेष्ठमिषज्ञां गुणाः	४५२ १
वैद्यस्य शास्त्राध्ययनावश्यकता	४५४ ३
चतुर्विधवैद्यवृत्तेर्निर्देशः	४५५ ३
अध्यायार्थोपसंहारः	४५६ १

दशमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।		महाचतुष्पादोऽध्यायः	४५७ २
इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः	३८४ २	भेषजाभेषजविषये वादः	४५७ ४
इन्द्रियविवरणम्	३८४ ४	असाध्यव्याध्युपक्रमे दोषाः	४६५ ४

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुखसाध्यलक्षणानि	४६६	३
कृत्स्नसाध्यलक्षणानि	४६८	१
असाध्यप्रत्याख्येयोल्लक्षणानि	४६९	३
अध्यायार्थोपसंहारः	४७१	५

एकादशोऽध्यायः ।

तिस्रैर्गणायोऽध्यायः	४७३	२
तिसृणामेपणानां निर्देशः	४७३	४
प्राणैपणाख्याख्यानम्	४७५	१
धर्नैपणाख्याख्यानम्	४७६	३
परलाकैपणाख्याख्यानम्	४७८	१
आसलक्षणम्	४९२	१
प्रत्यश्चलक्षणम्	५०१	१
अनुमानलक्षणम्	५१४	१
युक्तिलक्षणम्	५१८	१
आसारागमलक्षणम्	५४३	१
आसारागमादिभिः पुनर्भवस्थापना	५४४	३
त्रयाणामुपपृष्ठभादीनां निर्देशः	५५२	५
त्रिविधोपपृष्ठनिर्देशः	५५३	१
त्रिविधचलनिर्देशः	५५४	१
त्रीण्यायतनानि	५५५	१
रोगाणां त्रैविध्यम्	५६७	१
रोगाणां त्रिविधमार्गनिर्देशः	५६९	१
भेषजानां त्रैविध्यम्	५७२	१
भिषजानां त्रैविध्यं	५७२	२
जातमात्रस्य रोगस्य प्रतीकारार्थम्		
उपदेशः	५७३	८
अध्यायार्थोपसंहारः	५७६	२

द्वादशोऽध्यायः ।

आतकलाकलीयोऽध्यायः	५७७	६
वातादिककाकलज्ञानमधिकृत्य प्रश्नाः	५७८	१
वातगुणः	५७९	१

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
वातप्रकोपणहेतुः	५७९	४
वातप्रशमनहेतुः	५८०	३
शरीरचरस्याकुपितवायोः कर्माणि	५८२	५
शरीरचरस्य कुपितवायोः कर्माणि	५८४	३
बहिश्चरप्रकृतिभूतवायोः कर्माणि	५८४	८
बहिश्चरप्रकुपितवायोः कर्माणि	५८५	८
कुपिताकुपितपित्तान्तर्गतस्याग्नेः कर्माणि	५८८	१
कुपिताकुपितश्लेष्मान्तर्गत-सोमस्य कर्माणि	५८९	१
प्रकृतिभूतानां वातादीनां कर्माणि	५९०	१
अध्यायार्थोपसंहारः	५९२	१

त्रयोदशोऽध्यायः ।

स्नेहाध्यायः	५९३	२
स्नेहविषयकप्रश्नाः	५९३	४
स्नेहाश्रयद्रव्याणां निर्देशः	५९५	१
स्नेहेयुः सर्पिषः प्रशंसा	५९६	१
स्नेहानां पृथग् गुणाः	५९७	१
कालभेदे स्नेहपानविधिः	५९८	७
स्नेहानुपानविधिः	६००	५
स्नेहस्य प्रविचारणाः	६००	७
स्नेहमात्राविधिः	६०४	१
पुरुषभेदेन स्नेहपानविधिः	६०६	११
स्नेहानां निर्देशः	६०९	१
अस्नेहानां निर्देशः	६०९	३
स्नेहायोगलक्षणम्	६१०	५
सम्यक्स्निग्धस्य लक्षणम्	६१०	१२
अतिस्निग्धस्य लक्षणम्	६११	१
स्नेहकर्माणि पथ्यापथ्यविधिः	६११	३
सूक्ष्मकोष्ठमूर्कोष्ठभोर्लक्षणानि	६१२	५
स्नेहव्यापदः लक्षणप्रतीकारौ	६१३	

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्नेहव्यापत्कारणानि ...	६१६	३	भूस्वेदविधिः ...	६४२	५
स्नेहविचारणार्हाणां निर्देशः ...	६१७	३	कृष्मीस्वेदविधिः ...	६४३	१
विविधस्नेहविचारणानां निर्देशः ...	६१७	५	कूपस्वेदविधिः ...	६४३	७
शीघ्रस्नेहनार्थ-कतन्व्योपदेशः ...	६२१	३	होलाकस्वेदविधिः ...	६४४	३
अध्यायार्थोपसंहारः ...	६२२	१	अनग्नस्वेदानां निर्देशः ...	६४५	१
			अध्यायार्थोपसंहारः ...	६४६	३

चतुर्दशोऽध्यायः ।

स्वेदाध्यायः ...	६२३	२
स्वेदप्रशंसा ...	६२३	६
रोगतु-दोषभेदेन स्वेदविधिः ...	६२४	३
स्वेदविषयाः ...	६२५	१
वृषणादिषु स्वेदनविधिः ...	६२५	५
स्वेदविरतिकालः ...	६२६	५
अतिस्विन्नस्य लक्षणं एनीकारश्च	६२७	१
अस्वेद्यानां निर्देशः ...	६२७	५
स्वेद्यानां निर्देशः ...	६२९	५
स्निग्धस्वेदद्रव्याणि ...	६३०	३
रुक्षस्वेदद्रव्याणि ...	६३०	५
नाडीस्वेदद्रव्याणि ...	६३१	४
तपनाहृद्व्याणि ...	६३३	१
उपनाहृद्व्याणि ...	६३३	५
उपनाहृद्व्यानि-सोमनका-निर्देशः	६३४	१
त्रयोदशस्वेदानां निर्देशः ...	६३४	३
सङ्करस्वेदविधिः ...	६३४	७
प्रसरस्वेदविधिः ...	६३५	१
नाडीस्वेदविधिः ...	६३५	५
परिपेकस्वेदविधिः ...	६३७	१
अवगाहस्वेदविधिः ...	६३७	४
जेन्नाकस्वेदविधिः ...	६३७	६
अश्मघनस्वेदविधिः ...	६४१	३
कपूस्वेदविधिः ...	६४१	१०
कुटीस्वेदविधिः ...	६४२	३

पञ्चदशोऽध्यायः ।

उपकल्पनीयोऽध्यायः ...	६४८	२
सम्भारसंग्रहस्य प्रयोजनम् ...	६४८	४
विविधसम्भाराणामुपदेशः ...	६४९	४
वमनकर्मविधिः ...	६४९	६
वमनायोगायोगातियोगलक्षणानि	६४९	७
अनियोगायोगाजोपद्रवाणां निर्देशः	६६१	१
सम्यग्वाग्नस्वोपदेशः ...	६६१	४
वमितस्य पथ्यविधिः ...	६६२	३
विरेचनविधिः ...	६६३	७
सम्यग् विरिक्तस्य पथ्यविधिः	६६४	४
संशोधनगुणाः ...	६६५	१०
अध्यायार्थोपसंहारः ...	६६६	१

षाडशोऽध्यायः ।

चिकित्साप्राभृतीयोऽध्यायः	६६७	२
सम्यग् चिकित्स्य लक्षणानि	६६८	१
अचिकित्स्य लक्षणानि ...	६६८	५
अनिचिकित्स्य लक्षणानि ...	६६९	३
संशोधनयोग्यानां निर्देशः ...	६७०	१
संशोधनगुणाः ...	६७०	५
संशुद्धकोष्ठस्य पथ्यविधिः ...	६७२	१
संशोधनातियोगायोगयोः चिकित्सा	६७२	५
चिकित्सालक्षणम् ...	६८१	१
अध्यायार्थोपसंहारः ...	६८३	१

सप्तदशोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तौ
कियन्तःशिरसीयोऽध्यायः ...	६८४	२
शिरारोगनिदानम् ...	६८६	१
शिरारोगाणां निर्देशः ...	६८७	१
वातजशिरारोगस्य निदान-लक्षणे	६८७	७
पित्तजशिरारोगस्य निदान-लक्षणे	६८८	९
कफजशिरारोगस्य निदान-लक्षणे	६८९	३
त्रिदोषजशिरारोगस्य लक्षणम्	६८९	७
किमिजशिरारोगस्य निदान-लक्षणे	६९२	१
वातजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९३	१
पित्तजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९३	५
कफजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९३	९
त्रिदोषजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९४	१
किमिजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९४	३
वातादीनां वृद्धिप्रयुक्तो विकल्पः	६९५	३
प्रवृद्ध-क्षीण-समदोषस्य सामान्य- लक्षणानि ...	७०२	११
रक्तश्रयलक्षणम् ...	७०५	३
रक्तश्रयलक्षणम् ...	७०५	५
मांसश्रयलक्षणम् ...	७०५	६
मेदःश्रयलक्षणम् ...	७०५	७
अस्थिश्रयलक्षणम् ...	७०६	१
मज्जाश्रयलक्षणम् ...	७०६	३
शुक्रश्रयलक्षणम् ...	७०६	५
पुरीषश्रयलक्षणम् ...	७०६	७
मूत्रश्रयलक्षणम् ...	७०६	९
मलश्रयलक्षणम् ...	७०६	११
ओजःश्रयलक्षणम् ...	७०७	१
ओजसो लक्षणम् ...	७०७	३
ओजस उत्पत्तिक्रमः ...	७०८	१
क्षयाणां सामान्यहेतवः ...	७१०	१

विषयाः

पृष्ठ पङ्क्तौ

मधुमेहनिदानम् ...	७१०	५
मधुमेहिकपिडकानां निर्देशः ...	७११	५
तेषां लक्षणानि ...	७१२	१
अन्तर्विद्रधिनिदानम् ...	७१३	१
विद्रधेर्निर्गन्धिः ...	७१४	१
पक्वविद्रधिलक्षणम् ...	७१४	७
विद्रधान्यविद्रधानां साध्यासाध्य- लक्षणानि ...	७१५	१
अन्तर्विद्रधिलक्षणम् ...	७१५	३
पिडकापट्टवसंग्रहः ...	७२१	१
दोषाणां त्रिविधगतिनिर्देशः ...	७२१	३
दोषाणां त्रयप्रकोपप्रशमकालाः	७२२	१
प्राकृतैर्नैकृतदोषाणां कार्याणि	७२५	१
अध्यायाद्योपसंहारः ...	७२६	७

अष्टादशोऽध्यायः ।

त्रिशोथोऽध्यायः ...	७२८	२
त्रिविधशोथानां निर्देशः ...	७२८	४
आगन्तुशोथानां निदानम् ...	७२८	५
तेषां प्रशमोपायाः ...	७२९	५
दोषजशोथानां सामान्यहेतुः	७३०	१
वातजशोथनिदानम् ...	७३१	१
पित्तजशोथनिदानम् ...	७३१	८
कफजशोथनिदानम् ...	७३२	१
द्वित्रिदोषजशोथविवरणम् ...	७३२	६
वातजशोथलक्षणम् ...	७३३	२
पित्तजशोथलक्षणम् ...	७३३	६
कफजशोथलक्षणम् ...	७३३	१०
द्वित्रिदोषजशोथलक्षणम् ...	७३४	१
शोथानां कृच्छ्राध्यव्यतिकलक्षणम्	७३४	३
शोथोपट्टवसंग्रहः ...	७३४	७

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ
उत्सेधसामान्यादुपजिह्विकादि-		निजागन्तु-रोगयोर्भेदकलक्षणम्	७६७ १
कतिपयरोगाणां सामान्य-		दोषाणां स्थानविभागनिर्देशः	७६७ ४
लक्षणानि	७६५ १	शरीरचर-कुपिताकुपितदोषाणां	
रोहिणीरोगस्य निदानपूर्वकं		कर्मोणि	७६९ ३
लक्षणम्	७६१ १	अशीतिसंख्यवानविकाराणां निर्देशः	७७० ५
व्याधीनां साध्यासाध्यत्वभेदेन		वायोरात्ररूपाणि	७७४ ३
द्वैविध्यं, मुहुदारुणत्वादि-		वायोः कर्मोणि	७७४ ५
भेदेन क्षुब्धिर्धत्वञ्च	७४३ १	वायोश्चिकित्सामुत्रम्	७७६ १
तेषां रुजावर्णादिभेदेनासंख्येयत्वम्	७४४ ३	चत्वारिंशत्संख्येयपित्तविकाराणां	
विकाराणां नामनिर्देशाशक्तौ		निर्देशः	७७७ ३
कर्तव्यता	७४४ ३	पित्तस्यात्मरूपाणि	७७८ ६
दोषाणां प्राकृतकर्मोणि	७४६ १	पित्तस्य कर्मोणि	७७९ १
तेषां अथवृद्धिज्ञानार्थं सामान्य-		पित्तस्य चिकित्सामुत्रम्	७७५ ७
लक्षणानि	७४७ १	त्रिंशतिसंख्येयश्लेष्मणिकाराणां	
अध्यायार्थोपसंहारः	७४९ १	निर्देशः	७८० ३
एकोनविंशोऽध्यायः ।		श्लेष्मण आत्मरूपाणि	७८१ ६
अष्टोदरीयोऽध्यायः	७५२	श्लेष्मणश्चिकित्सामुत्रम्	७८१ १३
अष्टचत्वारिंशद् रोगाधि-		चिकित्साक्रमः	७८२ ८
करणानां निर्देशः	७५२ ४	अध्यायार्थोपसंहारः	७८३ ५
उदरादिरोगाणां संख्यानिर्देशः	७५३ ११	एकविंशोऽध्यायः ।	
निजव्याधीनां दोषसम्बन्धनिर्देशः	७५८ ६	अष्टौनिन्दीयोऽध्यायः	७८५ २
निजागन्तुविकारविवृतिः	७६० २	अष्टनिन्दितपुरुषाणां निर्देशः	७८५ ४
अध्यायार्थोपसंहारः	७६२ १	एषु अतिस्थूलतितृष्णायोर्विशेष-	
विंशोऽध्यायः		निन्दितत्वम्	७८६ १
महारोगाध्यायः	७६३ २	अतिस्थूलस्याष्टौ दोषाः	७८६ ३
क्षुब्धिचरोगाणां प्रकृतिभेदो-		अतिस्थौल्यस्य निदानम्	७८६ ४
धिष्ठानभेदश्च	७६४ १	तस्याष्टदोषज्ज्वरप्रकारः	७८६ ८
प्रकृत्यादिभेदेन व्याधीनाम्		मेदस्विनलीडणाग्निश्ले हेतुः	७८७ ५
	७६४ १	अतिस्थूलस्य लक्षणम्	७८८ ३
निजागन्तु-विकाराणां कारणानि	७६५ ३	अतिकाशस्य निदानम्	७८८ ७
निजागन्तु-विकारयोः प्रेरकहेतुः	७६६ ४	अतिकृशस्य दोषाः	७८८ ११

विषयः	पृष्ठः	पङ्क्तिः	विषयः	पृष्ठः	पङ्क्तिः
अतिकृशस्य लक्षणम्	७८९	३	सामान्यवृंहणानां निर्देशः	८१४	१
अनयोश्चिकित्सामूत्रम्	७८९	५	लक्षणद्रव्याणां स्वरूपकथनम्	८१४	३
स्थौल्यकाश्ययोः स्थौल्यस्य निन्दितत्त्वम्	७८९	७	स्वरूपतः सम्भनानां निर्देशः	८१४	५
प्रशस्तपुरुषस्य लक्षणम्	७९०		सम्भनीयानां निर्देशः	८१५	१
अतिस्थौल्यस्य चिकित्साविधिः	७९१		लङ्घनप्रभृतीनां पञ्चानां कृताकृताति- कृतानां लक्षणानि	८१५	३
अतिकाश्यस्य चिकित्साविधिः	७९३		अध्यायार्थोपसंहारः	८१८	१
प्रशस्तपुष्टिकराणां निर्देशः	७९४				
निद्राया हेतुः	७९४				
निद्राया गुणाः	७९७				
अग्निधिमेष्वितनिद्राया दोषाः	७९७	३			
दिवानिद्रायोग्यानां निर्देशः	७९८	१			
ग्र्याप्ते दिवानिद्राविधिः	७९९	३			
दिवानिद्रानर्हणां निर्देशः	७९९	७			
अग्निधिमेष्वितदिवानिद्राया दोषाः	८००	१			
रात्रिजागरण-दिवास्वपनासान-					
प्रचलायितानां गुणाः	८००				
विहारेषु निद्रायाः प्राधान्यम्	८०१				
निद्रानाशस्य चिकित्सा	८०१				
निद्रानाशस्य हेतवः	८०२				
कारणभेदेन निद्राया भेदः	८०३				
अध्यायार्थोपसंहारः	८०५				

त्रयोविंशोऽध्यायः

सन्तर्पणायुऽध्यायः	८१९	२
सन्तर्पणद्रव्याणां निर्देशः	८१९	४
सन्तर्पणोन्धरोगाणां निर्देशः	८१९	५
तेषां चिकित्साविधिः	८२०	३
अपतर्पणजरोगाणां निर्देशः	८२३	५
तेषां चिकित्साविधिः	८२४	१
अध्यायार्थोपसंहारः	८२६	३

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

विधिशोऽग्नितायोऽध्यायः	८२७	२
विशुद्धशोणितस्य गुणाः	८२७	६
शोणितदुष्टहेतवः	८२८	१
दुष्टशोणितजरोगाणां निर्देशः	८३०	१
अनुत्तरक्तजरोगाणां निर्देशः	८३१	३
रक्तजरोगाणां चिकित्सामूत्रम्	८३१	५
दोषभेदेन दुष्टरक्तानां लक्षणानि	८३२	३
विशुद्धशोणितस्य लक्षणम्	८३२	७
अपनीतरक्तस्य पथ्यानि	८४१	१
विशुद्धरक्तपुरुषस्य लक्षणम्	८४२	१
मद-मूर्च्छा-सम्बासानां निदान-		
पूर्विकां सम्प्राप्तिः	८४२	३
वातादिजमद्दरोगाणां लक्षणानि	८४४	१
वातजमूर्च्छालक्षणम्	८४५	१

द्वाविंशोऽध्यायः

लङ्घनवृंहणीयोऽध्यायः	८०७	२
लङ्घन-वृंहणादीनां लक्षणानि	८०८	३
लङ्घन-वृंहणादिद्रव्याणां विवरणम्	८०९	१
लङ्घनभेदाः	८११	१
अधिक-मध्यास्वदोषभेदेन लङ्घन- भेदः	८११	३
वृंहणमासानां निर्देशः	८१३	३
वृंहणीयानां निर्देशः	८१३	५

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ
अथ जन्मसूत्रलक्षणम्	८४५ ५	द्रव्यस्य चेतनाचेतनभेदेन द्वैविध्यं,	
कफजन्मसूत्रलक्षणम्	८४६ १	गुणाः, कर्माणि च ...	९२० ४
सन्निपातजन्मसूत्रलक्षणम्	८४६ ५	द्रव्याणां कर्मधीर्त्याधिकरणकालो-	
संज्ञागतस्य सूत्राद्विभ्यो भेदक-		पायफललक्षणम्	९२७ १
लक्षणम्	८४६ ७	एषां त्रिवष्टिविधरसविकल्पः	९२८ १
सम्प्रदासस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	८४७	रसादिज्ञानफलम्	९३३ १
तस्य चिकित्साविधिः	८४७	रसानुरसलक्षणम्	९३३ ३
मदसूत्रयोश्चिकित्साविधिः	८४९	परत्वादिदशगुणानां निर्देशः	९३४ १
अध्यायार्थोपसंहारः	८५०	तेषां लक्षणानि	९३४ ५
		रसानामादिकारणम्	९४३ १
		भूतानां तारतम्यान् रसानां षड्-	

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

यजःपुरुषीयोऽध्यायः	८५१ २	विभागाः	९४३
रोग-पुरुषयोरुत्पत्तौ मुनानां वादः	८५२ ३	रसानां भूतविशेषकृतधर्मान्तर-	
विवादमानान् मुनीन् प्रति पुनर्वचसो-		निर्देशः	९४७ १
रूपदेशः	८७२ ५	मधुररसस्य गुणकर्मणां	९४८ २
रोगपुरुषयोरभिवृद्धिकारणानि	८७७ ४	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९४९ ३
हिताहिताहारस्य संक्षिप्तलक्षणम्	८७९ १	अम्लरसस्य गुणकर्मणां	९४९ १०
आहारविधिविशेषाणां व्याख्यानम्	८८१ १	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५० ५
विंशतिविधगुणनिर्देशः	८८२ १	लवणरसस्य गुणकर्मणां	९५१ ३
हिततमद्रव्याणां निर्देशः	८८३ ४	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५१ ८
अहिततमद्रव्याणां निर्देशः	८८५ ५	कटुरसस्य गुणकर्मणां	९५२ ६
कर्मणांमौपधानाच्च सानुबन्धद्रव्यादाणां		तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५३ ३
निर्देशः	८८७ २	नित्तरसस्य गुणकर्मणां	९५४ १
पथ्यापथ्यलक्षणम्	९०० ५	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५४ ६
आसवयोनयः	९०२ १	कषायरसस्य गुणकर्मणां	९५५ १
अनुरसोत्पत्तिप्रकारासवानां निर्देशः	९०२ ५	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५५ ४
अध्यायार्थोपसंहारः	९०६ १	रसानामुपयोगविधिः	९५६ १

षड्विंशोऽध्यायः ।

आग्नेय-भद्रकाप्यीयोऽध्यायः	९०७ २	रसद्वारेण द्रव्याणां वीर्यनिर्देशः	९५६ ६
रसानां संख्याविषयको वादः	९०८ ५	विपाकलक्षणम्	९५७ १
तत्र पुनर्वचसोभिप्रायः	९१२	वीर्यीणां नामानि संख्या च	९७१ १
		प्रभावस्य लक्षणम्	९७३ १
		तस्योदाहरणम्	९७३ ३

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पदसूत्राणां विज्ञानोपायाः ...	९७७	१	उपवासाद्विक्रिष्टानामनुपानविधिः	११००	३
निर्देशः विरुद्धाहारानां ...	९८२	३	रोगभेदेनानुपानविधिः ...	११००	५
विरुद्धाहारजरोगाणां निर्देशः ...	९८८	१	अनुपानकर्म्मणि ...	११००	९
तेषां चिकित्सासूत्रम् ...	९८८	९	उदकानुपानायोग्यानां निर्देशः	११०१	७
अध्यायार्थोपसंहारः ...	९८९	६	अनुक्तद्रव्याणां नामादिनिर्णये		

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अन्नपानविधिरध्यायः ...	९९२	२
विधिविहितान्नपानानां गुणाः ...	९९२	४
द्रव्याणां गुणकर्म्मभिरुपदेशः ...	९९५	१
वर्गाणां संग्रहः ...	९९८	१
शूकधान्यवर्गः ...	९९८	६
क्षसीधान्यवर्गः ...	१००५	१
मांसवर्गः ...	१००९	१
वारिशयवर्गः ...	१०२३	३
शाकवर्गः ...	१०२७	१
फलवर्गः ...	१०३५	१
हरितवर्गः ...	१०४३	५
मद्यवर्गः ...	१०४७	१
अम्बुवर्गः ...	१०५२	४
गोरसवर्गः ...	१०६१	१
इभ्रविकारको वर्गः ...	१०७१	१
कृतान्नवर्गः ...	१०७७	१
आहारयोग्या वर्गः ...	१०८९	१
शूकधान्यादीनामवस्थाभेदेन गुण- निर्देशः ...	१०९६	१
वर्जनीयमांसानां निर्देशः ...	१०९७	१
मांसगुणाः ...	१०९७	३
वर्जनीयशाक-फल-हरितानां निर्देशः ...	१०९८	३
सामान्यतोऽनुपानविधिः ...	१०९९	१
दोषभेदेनानुपानविधिः ...	११००	१

उपदेशः ...	११०३	३
अनुक्तान्नपानगुणज्ञानकारणानि	११०४	१
चरलक्षणम् ...	११०४	३
प्राणिनां गुरुलघुत्वे हेतुः ...	११०४	४
अवयवानामुत्तरोत्तरगुरुवनिर्देशः	११०५	१
स्वभावतो गुरुलघुद्रव्याणां निर्देशः	११०५	५
धानु-क्रिया-लिङ्ग-प्रमाण-संस्कार- मात्राणां परीक्षाप्रयोजनम्	११०६	१
हितभोजने उपदेशः ...	११०९	३
हितभोजनस्य फलम् ...	१११०	१
अन्नप्रशंसा ...	१११२	२
अध्यायार्थोपसंहारः ...	१११३	१

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

विविधाशितपीनीयोऽध्यायः ...	१११४	२
विविधाशितपीनस्य पचनव्यापारः कर्म्मणि च ...	१११४	४
धान्याहारनिर्देशः ...	१११६	१
आहारस्य द्विविधफलनिर्देशः ...	१११६	१
किष्टोपप्याणि ...	१११६	३
रसोपप्याणि ...	१११७	२
प्रसादाख्यधानुभ्यो मलानां विशेषः	११२२	३
अपररोगप्रकृतीनां निर्देशः ...	११२४	४
व्याध्यासहृष्याधिसहसारीरानां निर्देशः ...	११२६	३
व्याधीनां मृदुदारुणत्वादौ हेतुः	११२७	१
रसरक्तविदोषजरोगाणां निर्देशः	११२८	१

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ
इन्द्रियगतदोषजरोगाणां निर्देशः	११३० १	आयुर्वेदान्तर्गतवकथनम् ...	११५६ ५
रसाद्विगतदोषजरोगाणां निर्देशः ...	११३० ३	आयुषः पर्यायः ...	११५७ १
रसादिजविकाराणां चिकित्सा- विधिः ...	११३१ १	आयुर्वेदलक्षणम् ...	११५७ २
दोषाणां शास्त्राभ्यः कोष्ठागमनहेतुः	११३२ १	सुखासुखायुषो लक्षणम् ...	११५८ ३
अस्थिलब्धार्थानां संक्षिप्त- चिकित्सासूत्रम् ...	११३३ १	हिताहितायुषो लक्षणम् ...	११५८ ७
परीक्षकलक्षणम् ...	११३३ ५	प्रमाणाप्रमाणत आयुषो लक्षणम्	११५९ ७
प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषः ...	११३४ ३	आयुर्वेदस्य प्रयोजनम् ...	११६० ६
स्वस्थानुरहितानि	११३५ १	आयुर्वेदस्य नित्यत्वम् ...	११६१ १
अध्यायार्थोपसंहारः ...	११३६ १	आयुर्वेदस्य अप्टाङ्गनिर्देशः ...	११६० १
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।		वैयं दर्शमायुर्वेदोऽध्येतव्यः- मन्त्रिर्देशः ...	११७१ १
दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ...	११३७ २	भिषकपरीक्षारीतिः ...	११७४ ३
द्विविधभिषजो निर्देशः ...	११३८ १	आयुर्वेदस्य पर्यायः ...	११७४ ६
प्राणाभिसरभिषजो लक्षणम् ...	११३९ १	तन्त्रार्थलक्षणम् ...	११७४ ७
रोगाभिसरभिषजो लक्षणम् ...	११४२ ६	तन्त्रस्याष्टसंख्यस्थानानां निर्देशः	११७५ ३
रोगाभिसरभिषग्वर्जने उपदेशः	११४५ २	अध्यायसंख्या	११७६ ४
प्रज्ञासनीरभिषजो लक्षणम्	११४५ ८	श्लोकस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७७ १
अध्यायार्थोपसंहारः ...	११४६ १	निदानस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७९ १
त्रिंशोऽध्यायः ।		त्रिमानस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७९ ४
अर्थे दशमहामूलयोऽध्यायः	११४७ २	शारीरस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७९ ८
हृदयशब्दस्य पर्यायः ...	११४७ ५	इन्द्रियस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७९ १३
तस्यावयवेषु प्राधान्यम् ...	११४७ ६	चिकित्सितस्थानस्याध्यायानां संग्रहः ...	११८० ५
ओजोबहसिराणां स्थाननिर्देशः	११५१ १	कल्पस्थानस्याध्यायानां निर्देशः	११८१ ४
ओजसो लक्षणम् ...	११५१ ३	सिद्धिस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११८१ ९
घमनी-खोसः-सिराशब्दानां निरुक्तिः ...	११५२ ४	प्रश्न-प्रश्नार्थयोर्लक्षणम् ...	११८२ १
प्राणवर्द्धनादीनामुक्ततमोपायाः	११५३ ७	तन्त्रादीनां निरुक्तिः ...	११८२ ३
आयुर्वेदविदो लक्षणम् ...	११५४ ४	छद्मचारिभिषजां कार्यं तान् प्रति शास्त्रविदां कर्तव्यम् ...	११८३ ३
		अध्यायार्थोपसंहारः	११८७ ५

चरक-संहिता।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—यतः स्फुरन् छिन्नलः स्वचित्ते येनोक्त आयुर्निगमः प्रमाणम् ।

तमादिप्राप्तं पुरुषप्रधानं सेवामहेऽव्यक्तमहेतु तच्च ॥

वक्त्रादृष्टकलस्य यस्य परमेशेनोदितत्वादिह

प्रामाण्यं निगमेषु सिध्यति किलादृष्टार्थसामादिषु ।

सत्यं ज्ञानमतमुत्तमोत्तमतमं शास्त्रेषु सर्वेषु वा

आयुर्वेदमुपाख्याने जयमिमं तं सर्वविद्याकरम् ॥

चक्रपाणिः—गुणव्यभिचारेण मूर्तिप्रबलप्रेषुषे ।

जयोभूषे जितेसाय त्रिलोकीपतये नमः ॥

सरस्वती नमो ब्रह्माः प्रसादात् पुण्यकर्मभिः ।

सुखिर्नरनरकान्तं जगद्व्यज्जमीश्वरे ॥

महाप्रभासिनेनेनभरद्वाजपुत्रैर्ननु

पुस्तकायेनभरद्वाजपुत्रिण्यो नमो नमः ॥

एकैकमेकैकमुनिर्यदीयं मतं समाश्रित्य चकार शास्त्रम् ।

जयत्यसौ सोऽखिलशास्त्रविद्या-कल्पद्रुमः सर्व्वकलोदयत्वा ॥

व्याख्यायतेऽतिविशदं मया चरक-संहिता ।

यत्नेन कविरत्नेन श्रीमद्रक्षाधरेण तु ॥

अथ खलु सुकृतदुरितनिदानकमुखदुःखभोक्षनिदाननिखिलफलमुख्यचरम-
परमानन्दमयोक्षमुख्यप्रयोजनसाधनधर्मोत्पादनराजसतामसमानससकलमल-
विशोभनविधिविहितकर्म्मचरणमूलयथाभीष्टधनगणसाधनकामनासिद्धौ परम-
साधनमेव मानुषिकादिवैशेषिकदेहविधारणं तदपि दीर्घदीर्घतरजीवितमूलक-
मित्येव मनसि निहिताकृतौ विभूतभ्रमसंशयवितण्डः पण्डिताभियुक्तो
युक्तोपलब्ध्युपलब्धत्रैकालिकत्रैलोकिकसकलतत्त्वो महातपा मुनिवरचरको
भगवदात्रेय-पुनर्व्वमूपदिष्टायुर्व्वेद-व्यास-भगवन्मुनिवराप्रिवेश-विततायुर्व्वेद-तत्र
प्रतिसंश्रिकीर्णयाऽतिविपुलस्थूलभीषजां हृदये विधारणाय परमानुजिघृक्षया
विशद-प्रभुर-प्रसाद-गुणगणोज्ज्वल-वर्णपदमुक्ताकलजालैरशेषविशेषेणाखिलार्थ-
तत्त्वमूत्रेणं चिन्तामणिदुग्धमणिकान्तकान्ततरलविहारहारं शरीरमानसागन्तु-
दोष-दूषित-धातुवैषम्य-सौम्याग्नेय-विकार-निकरोपहत-विकल-कलेवर-चेतसां
स्वास्थ्यसंस्थापनोत्पादनार्थमतुलनिर्म्मलकरुणाद्रचेतसाऽग्रन्थीन् ।

तं बहुधा सुविचिन्त्य रविकान्तमिबानवशेषाद् भाष्यम् ।

चिन्तामणिमयतरलं श्लेषभाषितमप्यायमस्य ॥

पातजलमहाभाव्यचरकप्रतिसंस्कृतेः ।

मनोवाक्कायशोषाणां हर्त्रेऽहिपतये नमः ॥

नरदत्तगुरुद्विष्ट-चरकार्थानुगामिनी ।

क्रियते चक्रदत्तेन टीकायुर्व्वेददीपिका ॥

सन्ध्याः ! सद्गुरुवाक्सुधास्त्रुतिपरिस्कीतजुनीमसि को

नालं तेष्यितुं एवोपपयसा माम्भोनिर्विस्तृष्यति ।

व्याख्याभासरसप्रकाशमित्रं त्वस्मिन् यदि प्राप्यते

कापि कापि कणो गुणस्य तदसी कर्णे कणं दीयताम् ॥

इह हि धर्मार्थकाममोक्षपरिपन्थिरोपशमाय प्रज्ञामभ्युतिभिः प्रणीतायुर्व्वेदसम्बन्ध-
विस्तरत्वेन सम्प्रति वर्त्तमानाख्यायुर्व्वेदस्य पुस्तकानां न सम्प्रगर्भीयतायाः, तद्विधिप्रमा-
तद्विहितार्थानामनुष्ठाने तथैवोपपन्नो कर्माति मन्वानः परमकारुणिकोऽसममानमिषेसोऽप्यायु-
र्व्वेदसामपि सुलोपकर्मार्थं नातिसंश्लेषविनाः कावचिकिसामप्रज्ञामसायुर्व्वेदस्य प्रमेतुमारुह-

जल्पकल्पतरुषु निर्मितः कल्पयत्यभिचिन्तितं फलम् ।

जल्पितो हि सुधिया सुधीगणैर्लभ्यमप्यमलं रसोत्तमम् ॥

तत्र प्रथममेव ग्रन्थसन्दर्भप्रारम्भे तदसमापनकारणविघ्नविनाशनपरमाप्ता-
चारपरम्परापरिमाप्तमङ्गलाचरणमुचितमिति तदाचरणीयत्वे प्रचुरतरविघ्नशङ्का-
शङ्कितचेतसा प्रचुरतरविघ्नप्रभाय प्रचुरतरमङ्गलमेव शिष्यशिक्षयिषया प्रत्य-
ध्यायमग्रतोऽथशब्दोपादानेनाचचार ।

तत्रादावेवोक्तसङ्ख्या दीर्घजीवितस्य अतिशयप्रयोजनकत्वात् तन्निदान-
स्थानत्वेन दीर्घजीवितीयाध्यायस्य प्राधान्याद् व्याख्यारम्भे प्रथमं मङ्गल-
माचरति । अथातः इत्यादि ।—अथशब्दो मङ्गलार्थः । यत्किञ्चित् कर्म्मोपक्रमे
विघ्नोपशमाय मङ्गलमेवाचरणीयमिति प्रसिद्धसिद्धान्ते भगवता जगद्विधात्रा
वर्णात्मकशब्दसिद्धया प्रेरितेन प्राणवायुना हृदिस्थितेनबोद्धं चलता कण्ठ-
स्थितोदानपवनेन मिलता प्रयत्नविशेषेणाहतादेव कण्ठादुत्पाद्यमानस्य तस्य
ओङ्कारस्य चाग्र एवाविर्भावात् ।

अतः इत्येतत् नु अवाच्छिन्ने सामीप्यावच्छिन्ने वा बुद्धिरथे शक्तायुर्व्वेदीय-
तन्त्रोपस्थापकादेतच्छब्दादधिकरणे सप्तम्यास्तसिन् । तेन अत्र आयुर्व्वेदीयतन्त्रे
वान् । तस्मिंश्च श्लोकनिदानविमानशरीरेन्द्रियचिकित्सककल्पसिद्धिस्थानात्मकेऽभिधातव्ये निखिल-
तन्त्रप्रधानार्थाभिधायकतया श्लोकस्थानमेवाग्रे वक्तव्यममन्यत । वक्ष्यते हि 'श्लोकस्थानं समु-
द्रिष्टं' तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् । चतुष्काणां महार्यानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः" इति ।

तत्र च मूलस्थानेऽप्युपचरोगप्रहणे स्वरया रोगोपधातिभेदजाभिधायिचतुष्केऽभिधातव्ये
निखिलतन्त्रबीजभूतहितुल्लिख्यार्थस्य तथा तन्त्रप्रवृत्तगङ्गप्रयोजनत्रयायुर्व्वेदागमादेरभिधायकं
दीर्घजीवितीयमध्यापमभिधातुमारब्धवान् ।

श्रोतृजनप्रवृत्तिहेतुभिधेयप्रयोजनसम्बन्धोपदर्शकं श्रोतृबुद्धिसमाधानाय व्याख्यानप्रतिज्ञा-
परमण्डपदम् अष्टसंख्याया मङ्गलत्वेनादौ सूत्रं निवेदितवान् 'अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः' इति । यतो निरभिधेये सप्रयोजने कचटतपादौ साभिधेये वा प्रयोजनशून्ये
वाक्यन्तीप्रीत्यादी प्रज्ञावता प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते, तेनादावभिधेयप्रयोजनेऽभिधातव्ये, यदुक्तं
"अभिधेयफलज्ञान-विरहस्तिमितोद्यमाः । श्रोतृमल्पमपि ग्रन्थं नाद्रियन्ते हि साधवः" । अभि-
धेयवत्प्रयोजनवत्तन्त्रार्थाभिधेयशास्त्रयोरेभिधानाभिधेयलक्षणः सम्बन्धः प्रयोजनशास्त्रयोश्च
साध्यसाधनभावलक्षणाऽभिधातव्यः ।

तत्रोद्दिष्टाभिधेयं हिताहिताविरूपेणायुः, वक्ष्यते हि "हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिता-
हितम् । मानसं तत्र वक्तव्यमायुर्व्वेदः स उच्यते" इति । अतः च सर्वार्थाभिधेयाचरोधो यथास्थानमेव
व्य-करणीयः । प्रयोजनं धातुसाम्यम्, यद्युक्तं "धातुसाम्यक्रिया बोधा तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्"

इत्यर्थः । किञ्च वाचनिकमङ्गलाचरणमन्तरेण मनसापि मङ्गलाचरणाद् विप्रोपशमी भवतीति शिष्यशिक्षार्थं स्वयं मनसा कृताभिमतदैवतप्रणामेन आचरितमङ्गलज्ञापनार्थम् आनन्तर्यार्थकायशब्दमादौ निबबन्ध । तथाच अत इत्येतच्छब्दात् पञ्चम्यास्तसिल् ; तेनातो मनसा कृताभिमतदैवताप्रणाम-जनितमङ्गलाचरणात् अथानन्तरं दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति योजना ।

किञ्च शास्त्रं नासङ्गतं प्रयुज्जीतेत्यत एतद्ग्रन्थप्रणयने का सङ्गतिरित्याशङ्कायां शिष्यजिज्ञासानन्तरमेतदीर्घजीवितीयाध्यायाद्यनेकग्रन्थस्योत्तरत्वज्ञापनार्थमादौ

इति । सम्बन्धोऽप्यायुःशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः, प्रयोजनेन च धातुसाम्येन समसस्य शास्त्रस्य हेतोपादेयज्ञानावाप्तरस्यापारस्य साध्यसाधनभावलक्षणः । तदेतत् सर्व्वं, दीर्घं जीवितीय-मित्यनेन पदेन दीर्घं जीवितीयशब्दमधिकृत्य कृतप्रयोजनाद्यभिधायकं "धातुसाम्यक्रिया चोका" इत्यादिवाक्याभिधायकेन दर्शितं मन्तव्यम् ।

ननु प्रयोजनाभिधानं शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति यदुक्तं तच्च युक्तं, यतो न प्रयोजनाभिधानमात्रेण प्रयोजनवत्तावधारणम् विप्रलम्भकमंसारमोचनप्रतिपादकादिशास्त्रेषु प्रयोजनाभिधानेऽपि निष्प्रयो-जनत्वदर्शनान् । अथ मन्यसे—आप्तप्रयोजनाभिधानमेतत्, तत् कुतोऽवधार्यत्वम् ? ननु भोः कथमयं प्रयोजनाभिधायी आप्तः ? तदभिहितशास्त्रस्य यथार्थत्वादिति चेत् ; हन्त, न यावच्छास्त्रस्य प्रयोजनवत्तावधारणं न तावच्छास्त्रप्रवृत्तिः, न यावच्छास्त्रप्रवृत्तिः न तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वाव-धारणम्, न यावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं न तावच्छास्त्रस्य कतुरासत्त्वमवधार्यते, आप्तवा-नवृत्तौ च कुतस्तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणमिति चक्रवर्त्तमानम् । अथ मन्यसे मा भवतु प्रयोजनवत्तावधारणम्, अथैवमप्रयोजनवत्तासन्देह एव प्रवर्त्तको भविष्यति, कृत्वादावपि हि प्रवृत्तिरर्थसन्देहादेव, न हि तत्र कुर्यादलानां फललाभाद्यधारणं विद्मः, अन्तरा अवग्रहादेरपि सम्भाष्यमानत्वात् ।

नन्वेवमसत्यपि प्रयोजनाभिधाने समयोजननिष्प्रयोजनशास्त्रदर्शनान् शास्त्रवमेव प्रयोजन-वत्तासन्देहोपदर्शकमस्तु, तथाप्यलं प्रयोजनाभिधानेन । नैवम् । न हि सामान्येन प्रयोजनसन्देहः प्रयोजनविशेषार्थिनं न तथा प्रवर्त्तयति, यथाभिप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहः, अभिप्रेतविशेष-विषयश्च सन्देहो न विशेषविषयस्वरूपमन्तरा भवति, अतो ये तावदववृत्ताग्निवेशप्रामाण्यास्तेषां धातुसाम्यसाधनमिदं शास्त्रं न वेत्येवमाकारविशेषसन्देहोपादनार्थं प्रयोजनविशेषाभिधानम् । ये पुनः परमपैरग्निवेशस्यायत्त एवावृत्तप्रामाण्यास्तेषां तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणेनैव प्रवृत्तिरिति युक्तं 'प्रयोजनाभिधानं', प्रयोजनाभिधायिकायै तु स्वल्पप्रयत्नलोभे प्रयोजनसामान्यसन्देहादेव प्रवृत्तिरुपपत्ता, न पुनरनेकसंवासरुद्धशब्दोभे शास्त्रं, तदेव यदुच्यते प्रयोजनाभिधायिकाव-वृत्तावपि प्रयोजनमभिधातव्यं तथा जानयत्येति तज्जिरस्तं भवति ।

आनन्तर्यार्थाथशब्द निबद्धवान् । तत्र शिष्याणामियं जिज्ञासा—इह खलु लोके लोकानां सकलकलमुखे मोक्षे गवेषणीये तत्त्वज्ञानमेव मूलं, तत्र पुनर्मुमुक्षुत्वं, तत्र शब्दमादि, तत्र च पारत्रिकैहिकफलभोगविरागः, तत्र सत्यासत्यवस्तुविवेकः, तत्र बुद्धिः, तत्र मनःशुद्धिः, तत्र नित्यक्रिया, तत्र नैमित्तिककर्म गुरुदेवभूदेवाद्यर्चनं, तत्र धनं, तत्र जीवितं, तत्रारोग्यं हेतुः । तच्चारोग्यं दीर्घायुश्च कथं भवतीति जिज्ञासानन्तरं स्वस्थातुरपरायणायुर्व्वेदं तदारोग्यदीर्घजीवितोपायविधिजिज्ञासोर्द्ध्यस्य तदारोग्यदीर्घजीवितोपायविधिज्ञानस्य विषयतया आरोग्यदीर्घजीवितोपायविधिरूपसङ्गतिमतीञ्चाभिधातव्यत्वमिति बोध्यम् : अतोऽथेत्यकरणान् पञ्चम्याः सप्तम्याश्च तस्मिन् व्याख्याद्वयेन बोध्यः । तथा चानः शिष्यप्रश्नादधानन्तरमित्येकवारमन्वितमत इति पदमावृत्त्या सप्तम्यन्तत्वेनोपलभ्यज्ञानं पुनः

अधेयादि मूलं अथशब्दो ब्रह्मादिप्रणीतानन्तं स्वल्पायुर्मध्यसामर्थानवधारणस्य तथाभीष्टदेवतानमस्कारशास्त्रकरणार्थगुर्व्वांशालाभयोरानन्तर्यं प्रयुक्तोऽपि शास्त्रादीं स्वरूपेण मङ्गलं भवति दकाहरणप्रवृत्तादकुम्भदर्शनमिव प्रस्थितानाम् ग्रन्थादीं मङ्गलमेवानिरतान्तरायाणां ग्रन्थकृत् श्रोतणामधिपेनेष्टलाभो भवतीति युक्तं मङ्गलोपादानम् । अथशब्दस्य मङ्गलत्वे स्मृतिः “ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । दृष्टं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥ शास्त्रान्तरे चादीं मङ्गलत्वेन दृष्टोऽयमथशब्दः, यथा “अथ शब्दानुशासनम्,” “अथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः” इत्यादी । अभीष्टदेवतानमस्कारस्तु ग्रन्थादीं शिष्टाचारप्राप्तः परमशिष्टे नाग्निवेशेन कृत एव, अन्तर्धा शिष्टाचारलङ्घनेन शिष्टत्वमेव न स्यात् व्याख्यानान्तरायभयात्, तथा ग्रन्थविनिवेशितस्यापि नमस्कारस्य प्रायश्चायापहवाच्च न ग्रन्थनिवेशनम् । यथा च गुर्व्वांशालाभानन्तरमेतत् तन्तकरणं तथा “अथ मैत्रीपरः पुण्यम्” इत्यादी स्फुटमेव । ग्रन्थकरणे च गुर्व्वांनुमतिप्रतिपादनेन ग्रन्थस्योपादेयता प्रदर्शिता भवति । यत् पुनः शिष्यप्रश्नानन्तर्यार्थवमथशब्दस्य बर्ण्यते तत्र सां धिनोति, न हि शिष्यान् पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं क्रियते । श्रोतुबुद्धिस्वीकारे तु शास्त्रकरणं युक्तम्, न च बुद्धिस्थीकृताः प्रष्टारो भवन्ति ।

अतःशब्दोऽधिकारप्रागव्युपदर्शकः, अत ऊर्द्धं यदुपदेक्ष्यामो दीर्घं जीवितं तदिति, यदि वा हेतो, येन, ब्रह्मादिप्रणीतायुर्व्वेदतन्त्राणामुक्तेन न्यायेनोत्सम्बन्धावमिव †, अतो हेतोर्दीर्घं जीवितं व्याख्यास्याम इति योजनीयम् ।

दीर्घं जीवितंमिथश्च दीर्घं जीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थे “अध्यायानुवाकयोर्लुक् च” इति साम्रायिकः, यदि वा दीर्घं जीवितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽध्यायरूपस्तत्स्वरूपो वा इत्यस्यां विवक्षायामधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यधिकारात् “शिष्टग्रन्थमसौ” इत्यादिना छः । एवमन्यप्राप्येव ज्ञातये मन्तरयत् । अतः सारमपि शब्दान्तरे दीर्घं जीवितशब्देनैव संज्ञा कृता, दीर्घं जीवित-

दीर्घजीविततीयादावन्वेतव्यम् । तेनातः शिष्यप्रश्नादधानन्तरमतोऽस्मिन्
वक्तव्ये स्वस्थातुरपरायणायुष्वदे दीर्घजीविततीयाद्यध्याय व्याख्यास्याम इत्यर्थः ।
अथात्रोत्तरवचनप्रयोजकप्रश्नोद्देश्यज्ञानविषयो हि सङ्गतिः षोढा, यथोक्ता च—
“उपोद्घातः प्रसङ्गश्च हेतुतावसरस्तथा । निर्व्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गति-
रुच्यते ॥” तत्र प्रकृतोपपादकत्वमुपोद्घातकत्वम्, स्मृतस्यापेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गत्वम्,
हेतुता तस्य फलरूपार्थस्य कारणत्वम्, अवसरत्वं पूर्वोक्तस्य सामान्यस्य
प्रभेदस्य चाशेषविशेषेण निरूपणादाकाङ्क्षाविरहः, अङ्गप्रत्यङ्गाभ्यां प्रकृतस्य
निष्पादकत्वं निर्व्वाहकत्वम्, तत्र कार्यहेतुत्वमेककार्यत्वमिति; आमु एवम् सङ्गतिषु
मध्येष्वत्रोपोद्घात एव सङ्गतिः । स्वस्थातुरपरायणविधिवोधकवाक्यलक्षणोत्तर-
दर्शनात् पदार्थाख्यतन्त्रयुक्तो वा आरोग्यदीर्घायुर्जननोपायविधेरेव जिज्ञासायां

शब्दस्यैव प्रवचनादौ निवेशान् प्रशस्तत्वाच्च । दीर्घजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति दीर्घजीवित-
शब्दमधिकृत्य कृतो वेदनया व्युत्पत्त्या दीर्घजीविततीयाशब्दस्तन्मेऽध्याये च प्रवर्त्तनीयः । तेन
दीर्घजीविततीयं व्याख्यास्याम इत्यनेन तन्त्रं प्रति व्याख्यानप्रतिज्ञा लब्धा भवति, पुनर्दीर्घजीवि-
तीयमिति पदद्वयवर्गीध्यायपदसमभिध्याहृतमध्यायव्याख्यानप्रतिज्ञां लभ्ययति, इष्टञ्चावृत्त्य
पदस्य योजनम्, यथा अपामार्गं तच्छुलीये ‘गौरवे शिरसिः शुले पीनसे’ इत्यर्था ‘शिरसः’ इति
पदं ‘गौरवे’ इत्यनेन युज्यते आवृत्त्य ‘शुले’ इत्यनेन । अतश्च यदुच्यते अकृततन्त्रप्रतिज्ञा
अध्यायप्रतिज्ञा जनकायमाना इति तन्निरस्तं भवति; यदि वा अध्यायप्रतिज्ञैवास्तु, तथैव
तन्त्रप्रतिज्ञाव्यर्थलक्ष्यं, न ह्यध्यायस्तन्त्रव्यतिरिक्तस्तेनावयवव्याख्याने तन्त्रस्यावयवविमो व्याख्या
भवत्येव, यथा अकुलीप्रहणेन देवदत्तोऽपि गृहीतो भवति । अवयवान्तरव्याख्यानप्रतिज्ञा तु न
लभ्यते, तान्त्रु प्रत्यध्यायमेव करिष्यति ।

अध्यायमिति—अधिपूर्वाधिकः ‘इह’ इति कर्मणि घना साध्यम्, तेन अधीयते अस्ती
इत्यध्यायः, न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणं यतुष्कस्थानादिवृत्तिप्रसङ्गः, यतो योगसूत्रेयं संज्ञा,
अध्यायस्य प्रकरणसमूहविशेष एव दीर्घजीविततीयादिलक्षणे पञ्चजन्यवृत्तते, न योगमात्रेण
वर्त्तते, वक्ष्यति हि “अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता” नामसंज्ञा योगसूत्रसंज्ञेऽर्थः, यदि
वा करणाधिकरणयोरर्थयोः अध्यायः स्वावस्थावसंहारभारावायाश्च” इतिसूत्रेण निपातनादध्याय-
पदसिद्धिः, अधीयतेऽस्मिन्ननेन वा अर्थविशेष इत्यध्यायः, अतिप्रसङ्गनिषेधस्तुक्तव्यायः ।

व्याख्यास्याम इति—व्याकपूर्वार्धम् ख्यातेर्लुटा साध्यं, वक्षिष्ये हि प्रयोगेऽनिच्छतोऽपि व्याख्यातुः
क्रियाफलसम्बन्धस्य दुर्निवारत्वेन ‘स्वरितजित’ इत्यादिनामनेपथं स्यादिति । कीति विशेषे,
विशेषाश्च व्याससमासादयः । आलोच्यं क्रियायोते; ये तु मर्यादायामभिविधी वा आक्षेपयोगं
मन्यन्ते, तेषामभिप्रायं न विद्यः, यतो मर्यादायामभिविधी चाक्षेपः प्रातिपदिकेन योगः स्यात्,
यथा “आत्ममुद्भ्रंशतीक्ष्णः” “आपाटलीपुलाद् बृहो देवः” इत्यादी, इहापि च तथा क्रियायोगविरहे

प्रकृतस्य तदारोग्यदीर्घायुर्विधिज्ञानस्य विषयारोग्यदीर्घायुर्विधेरुपपादकत्वात् ।
अथवा अत्राथशब्दोऽधिकारार्थः, तेनात ऊर्द्धमधिकार इत्यर्थः । कः पुनरधिकार
इत्यत आह— दीर्घजीवितीयमिति । दीर्घजीवितमधिकृत्य कृतं ग्रन्थमत ऊर्द्ध-
मधिकृत्य व्याख्यास्यामः । एवं सर्वत्राध्याये व्याख्येयम् ।

तत्रादौ स्ववाक्यस्य स्वयं वक्तुमनुचितत्वात् अपरमहर्षिवाक्यप्रतिसंस्कार-
कत्वमात्मनः ख्यापयितुमप्रिवेशतन्त्रे विवरीतव्ये प्रथमतस्तत्सङ्गतिमत्त्वे नायुर्वेद-
प्रकाशाद्याश्रयत्वेन दीर्घजीवितीयाध्यायस्य प्राधान्यात् तदुपन्यस्यति दीर्घ-
जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति । व्याख्यास्याम इत्यनेन दीर्घजीवितीया-
ध्यायस्य स्वसङ्गितस्य ब्रह्मणा प्रोक्तायुर्वेदवाक्यानुमारीयत्वं व्यञ्जितम् ।
“एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्” इतिवत् शास्त्रकारिणोऽपि स्वग्रन्थे

“उपसर्गो क्रियायोगः” इति नियमात् आह उपसर्गः न स्यात्, ततश्चानुपसर्गेणाह व्यवधानात्
वेरूपसर्गता न स्यात्, येनाव्यवहितः स्वजानीयव्यवहितो वा धातोर्नपसर्गो भवति, व्याहारेऽपि
इभयोरनुपसर्गत्वे तत्सम्यग्वाञ्छितभूरिप्रातिपदिककल्पनागीर्त्तव्यप्रसङ्गान्, तस्मात् क्रिया-
योगिग्वमेवाहो न्याय्यम् । अथ, अतः, दीर्घं, जीवितीयं, अध्यायं, वि, आ, ख्यास्याम इत्येव-
पदवचम् ।

ननु खलु कथमग्निवेशः सकलपदार्थदोषज्ञानव्याख्येयमायुर्वेदं व्याख्यास्यति ?
यतो न तावदभेदजादीनामदोषविशेषः प्रत्यक्षश्चेत्, सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षाविषयत्वात् ।
अन्वयव्यतिरेकाम्यान्तु सर्वपदार्थावधारणं दुष्करमेव, यत एकमेव मधु स्वरूपेण
जीवयति, मारयति चोष्णं समधृतञ्च, कफप्रकृतं हितमहितं वातप्रकृतेः, आनूपे साग्यमसामंर
मरौ, शीते सेध्यमसेध्यं द्राघ्ये, हितमधुद्वे बुद्धे चाहितं, अल्पं गुणकरम् आबाधकरमन्युपयुक्तं, आम-
ताद्वत्तमुदरे उपक्रमविराघिवाद्गतिविभ्रमकरम्, काकमाचीयुक्तञ्च माषकं पक्वं निकुचेन सहोपयुक्तं
मरणाय अथवा बलवर्णधीव्यतेजोऽपघाताय भवतीत्येवमादि तत्तदयुक्तं तत्तच्छतशः करोति ।
अत एव एकस्यैव मधुनो रूपं यदानेन प्रकारेण दुरधिगमं, तदाह कैव कथा निखिलपदार्था-
दोषविशेषज्ञानस्य, अज्ञानंश्च व्याचक्षाणः कथमुपादेयवचन इति कृत्वा गुरोरासात् प्रतिपक्षं
प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयन् तामिमां शङ्कां निराचिक्वीर्युं गुरुत्वानुवादरूपतां स्वग्रन्थस्य
दर्शयन्नाह— इति ह स्माह भगवानात्रेय इति ।

अत्र इतिशब्दो बक्ष्यमाणार्थपरामर्शकः इतिशब्दोऽत्रभारणे, यथा “न ह वै शरीरस्य
प्रियाप्रियबोरपहतिरस्ति” इति अस न ह इति नैवेत्यर्थः । अत्र “स्माह” इतिशब्दप्रयोगेण भूतमात्र
एव लिङ्गं “लट् स्म” इति लट्, न भूतानद्यतने परोक्षे, आत्रेयोपदेशस्याग्निवेशं प्राच्यपरोक्ष-
त्वात्, यथा च भूतमात्रं लिङ्गं भवति तथा च दर्शयिष्यामः । भर्गं पूजितं ज्ञानं, तद्वान्,
यथाज्ञम् “अपतिं प्रकथयन् न भूतानामापतिं गतिम् । वेति विद्यामविद्याञ्च स बाणो भगवानिति”

व्यवहारार्थं स्वाभिमतसंज्ञां कुर्यात्, इत्यतः सवर्णवामेनाध्यायानामादौ यद्वाक्यं वाक्यार्थं वा वर्तते, तद्वाक्यवाक्यार्थान्यतरैकदेशेन स्वरूपपरत्वेन प्रातिपदिक-संज्ञायां तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थं तद्विधानेन शब्दबोधे ग्रन्थेऽत्राध्यायस्य संज्ञां चकार । तथा हि अध्यायादौ दीर्घजीवितमन्विच्छन्नित्यादि-वाक्यस्यैक-देशदीर्घजीवितेति-शब्दात् स्वरूपपरतया प्रातिपदिकसंज्ञकत्वात् दीर्घजीवित-मधिकृत्य कृत इत्यर्थं छुतद्वितान्तमध्यायविशेषण दीर्घजीवितोऽथमिति ।

अध्यायमिति—अधीयते सङ्गतार्थबोधको यो ग्रन्थः सोऽध्यायस्तं तथा । व्याख्यास्याम इति—स्फुटार्थीकरणपूर्वकविस्तृतार्थीकरणानुकूलवाक्यात्-पादनाव्यापारो व्याख्यानं, तत्फलशालित्वादध्यायस्य कर्मत्वं, बहुवचनम् “एकस्मिन् अस्मदि च” इत्यनेन । ननु एतेनाप्यध्यायस्य स्वभावव्यवसंशयः

यदि वा भगवद्वचनं समस्तैश्वर्यमाहास्यादिवचनं, यद्येकं “एतद्वचनस्य समस्तस्य धर्मस्य यत्तमः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव च यत्नां भग इतीहना” ॥ अक्षरेपत्यमात्रेण, अनेन चिद्ब्रह्मवशात् दक्षितं भवति ।

अस्तान्ये वर्णयन्ति चतुर्विधं सूत्रं भवति गुरुसूत्रं, शिष्यसूत्रं, प्रतिसंस्कृतं सूत्रं, एकीयसूत्रम् । तत्र गुरुसूत्रं, यथा—“नैतद् बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश” इत्यादि, प्रतिसंस्कृतं सूत्रं यथा—“तमुवाच भगवानाश्विनः” इत्यादि, शिष्यसूत्रं यथा—“तेनानि भगवन् पञ्चकषाय-शतानि पूर्यन्ते” इत्यादि, एकीयसूत्रं यथा—“कुमारस्य शिरः पूर्वमग्निनिर्वृतं ते इति कुमारशिरा भरद्वाजः” इत्यादि । तेनायं व्याख्यानप्रतिज्ञासूत्रं गुरोरेव, शिष्यस्याग्निवेशस्य व्याख्यानोऽनधिकारत्वात्, द्वितीयसूत्रं प्रतिसंस्कृतं इति शब्देन च प्रकारवाचिना “दीर्घजीवि-तीयं व्याख्यास्यामः” इति परामृश्यते । तेनाह स्मेति, भूतानद्यतनपरोक्ष एव भवति प्रतिसंस्कृतीं प्रत्यक्षे बोधदेशस्य परोक्षत्वात्, अनेन न्यायेन च “तमुवाच भगवानाश्विनः” इत्यादावपि लिङ्गविधिरुपपन्नो भवति । सुश्रुते च “यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः” इति प्रतिसंस्कृतं सूत्रमिति कृत्वा टीकाकृता लिङ्गविधिरुपपादितः । अत्र ब्रूमः, दत्तात्रेयः शिष्यस्याग्निवेशस्य व्याख्याना-नधिकारविदं गुरोः सूत्रं, तच्च, न हि जात्या गुरुत्वमस्ति, यतः स एवात्रेयः स्वगुरुमपेक्ष्य शिष्यः, अग्निवेशादीनपेक्ष्य गुरुः, एवमग्निवेशोऽपि ग्रन्थकरणकाले स्वबुद्धिनिरीकृतान् शिष्यान् प्रति गुरुरिति न कश्चिदोषः । यत् पुनर्द्वितीयसूत्रस्य प्रतिसंस्कृतं सूत्रतया भूतानद्यतनपरोक्षे लिङ्गविधिरुपपद्यते, तत्र विचार्य, किमिदं द्वितीयं सूत्रं पूर्ववाक्यैकतापन्नं, न वा, यत्क-वाक्यमुपापन्नं, तदा सुश्रुते—तथा व्याख्यास्यामो यथोवाच धन्वन्तरिरिति दोषनीयं, तथा च व्याख्यास्याम इति क्रियावाक्यमुपापन्नम् उवाचेति पदं न भिन्नकर्तृकं भविष्यमिति, तथा च कृतो लिङ्गविधिरिति । अथ नैकतापन्नं तत्र गौरवः पुरुषो हस्तीतिवजायसङ्गतिः । किञ्च दशु

दीर्घजीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुपतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥

स्यात् तावरासार्थमाह—इति ह स्माह भगवानात्रेय इति । ननु यथावाचात्रेय इत्यनेनैव सिद्धौ सत्यां भगवानिति यदुक्तं तेनात्रेयस्यापि तपःप्रभावजनित-युक्तानादिभाग्यवत्त्वं ख्यापितम् । उक्तं हि ; —“उत्पत्तिश्च विनाशश्च भूता-नामागतं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याश्च स वान्यो भगवानिति ॥” ननु तदा किं भगवदात्रेयस्य स्ववास्यं व्याख्यास्यते ? सोऽपि यदुवाच तत् किं तस्य स्वीयवाक्यम् ? तथात्वं चेत् तदा तस्यापि स्ववाक्यस्य प्रमाणतया स्वयं वक्तुमनुचितत्वं स्यादित्यत आह, इतिर्देति—इतिर्देतीत्यभूतलक्षणे तृतीयान्तं पारम्पर्योपदेशेनाह स उवाचेत्यर्थः, द्वितीयान्तं वा उपदेशानेकत्वाद् वेदस्य । एतेनाग्निवेशोक्तवाक्योत्तरतद्वाक्यस्यात्रोक्तिर्न विरुध्यते । पारम्पर्योपदेशान-तिक्रमेण अन्यनानतिरिक्तत्वेनायुर्वेदमात्रयोऽग्निवेशयोवाचेति ध्वनितम् ॥१॥

गङ्गाधरः—स च कथं पारम्पर्योपदेशं लेभ इत्याकाङ्क्षायां तदात्रेयोक्त पारम्पर्योपदेशप्रकारं दर्शयति, दीर्घजीवितमित्यादि । उग्रतपा भरद्वाजो मुनिः

जन्तुर्कर्णोदी प्रतिगन्तस्तुतिगन्धोऽपि नास्ति, तत्कथं “नानाश्रुतपरिपूर्णकण्डः शिष्यो जन्तुर्कर्णः प्राञ्जलिरधिगन्धोवाच” इत्यादौ लिङ्विधिः ? अनेन न्यायेन चरकेऽपि प्रतिसंस्कर्तृ-सूत्रप्रभे लङ्विधिर्नास्ति, तस्माच्चरकेऽग्निवेशः सुश्रुते सुश्रुत एव सूत्राणां प्रणेता, क्वचित् किञ्चिदर्थं स्तोत्रं निन्दितुं वा आख्यायिकारूपं पुराकल्पं दर्शयन् किमपि सूत्रं गुरुकानुवादरूपतया किम-प्येकीयमतानुवादरूपतया लिखति ; प्रतिसंस्कर्त्ता त्वयं ग्रन्थं पूरयति तदाद्यग्रन्थकृत्यैव । लिङ्विधिस्तु भूतानद्यतनमात्र एव छन्दोविहितो भाषायामपि वर्णनीयः, अन्यथा उवाचेति पदं जन्तुर्कर्णोदी न स्यात्, तत्र च हरिवंशे धीम्योपाख्याने “मामुवाच” इति, तथा “अहमुवाच” इति च न स्यात् । यथा “स मामुवाचाभ्युचरः कूर्मो मानुपदेहधृक् । किमाश्चर्यं मयि मुने कण्ठ-आसि कथं विभो” । तथा “स्वयम्भूवचनात् सोऽहं वेदान् वै समुपस्थितः । उवाच चैनामृतुरः” इति । यदपीति ह्मादेत्यस्य इतिशब्देन पूर्वसूत्रं परामृष्यते, तत्र, येन दीर्घजीवितीयादि सूत्र-मात्रस्य तदर्थस्य वा गुरुकत्वप्रतिपादने सति नैबोत्तरप्राभिधेयाभिधानेन निश्चिततन्त्रस्य गुरुकानु-वादरूपतया करणं श्रोतृश्रद्धाकरणं प्रतिपादितं जवति । भवति तु भावयितुं, यथा पुरा व्याख्यातं तस्मात् तदेव न्यायमिति । अग्निवेशस्य व्याख्यास्याम इति बहुवचनमेकस्मिन्नपि अस्मद्-प्रयोगात्, बहुवचनप्रयोगस्य साधुत्वात्, साधु हि भवन्ति वक्तारो “वयं करिष्यामः” इति । भगवानाज्ञेय इत्यस्य तु एकवचननिर्देशकृतो भगवानित्यनेनैवात्र वस्य गुरोर्गौरवस्य दर्शितत्वात् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—ननु यथान्विवेशस्यानुर्वेदस्य दूरभिगमत्वेन प्रत्यक्षतो वाच्यव्यतिरेकात् वा ज्ञातं,

दीर्घजीवितमन्विच्छन् अमरेश्वरमिन्द्रं शरण्यं बुद्ध्वा दीर्घजीवितोपायारोग्य-
रोगप्रशमनानाम् उत्पद्युपायवक्तृत्वेन स्वल्पजीवितरोगभयात् रक्षितारं मत्ता
उपागमत् प्राप । संयोगस्य हि संयोगिदेशप्रतिनियतमानत्वेऽपि कालवैशिष्ट्यं
न विरुध्यते । मानन्तु द्विविधं—दैशिकं कालिकञ्च । तत्र प्रतियोग्यनुयोगि-
देशयोः यन्मानं तत् सममानं, दैशिकं यथा—हस्तमितदण्डयोः सर्वदेशे संयोगो
हस्तमितः । तथा संवत्सरो महाकालस्तस्य यदणुसानुपलादिमुहूर्तादिदिन-
मासाद्यावृत्तद्विवत्सरादिमानं तन्मानसमन्वितं कालवृत्तित्वेन यन्मानं तन्मानं
कालिकं, तदत्र शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसु संयोगस्य जीवितस्य दीर्घत्वं प्रति-
नियतकालातिशयकालमानवैशिष्ट्यं न दैशिकमिति । ननु दीर्घत्वं परिमाण-
मैदः, स च गुणस्तस्य च शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगलक्षणे गुणविशेषरूपे
न सम्भाव्यते, एवमात्रे यस्यापि कथमायुर्वेदज्ञानं स्यात्, यन्मूलमग्निवेशस्यायुर्वेदज्ञानं समीचीन-
मुच्यते, इत्यङ्गाङ्गायुर्वेदस्याविलुतागमं दशयन्नाह दीर्घजीवितमित्यादि ।—जीविनं शरीरेन्द्रिय-
सत्त्वात्मसंयोगः, तच्च दीर्घमिति दीर्घकालसम्बन्धि, कालशब्दोऽयत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः,
यत्तन्महौली वैद्यमाचार्यस्य, यत् आदिमध्यान्तलोपान् करोति, ये लुप्ता अपि गम्यन्त एव,
कथा 'ग्राम्भानूपौदकरसा' इत्यत्र मांसशब्दो लुप्तस्तथा दिग्भविद्व इत्यत्र विषयशब्दो लुप्त इत्यादि ।
अन्विच्छन्निति अनुरूपं दीर्घमिच्छन्निति । भरद्वाज इति गोत्रनाम, उग्रतपा इति विशेषणेन
भरद्वाजस्य मानुषस्यापि इन्द्राभिगमनशक्तिः तथा शरण्यत्वप्रतीतिशक्तिश्चोपदर्श्यते ; अचिन्त्यो
हि तपसां प्रभावो येनागस्यो महोदधिमपि तुलुकनिषेयकरोत् । न च वाच्यमुग्रतपस्यैवैत्र
किमिच्छयमायुर्वेदमपि न बुध्यते ? यतस्तपःप्रभावोऽपि प्रतिनियतविषयवाच्यं सर्वत्र
शक्तिमान् ; शक्तिश्चास्य कार्योक्त्या, तेन गुरुनिरपेक्षायुर्वेदज्ञानलक्षणकार्यदर्शनात्, न तत्
तपस्तत्र समर्थमित्यवधारयामः ; किंवा गुरुपूर्वक्रमेणैवायुर्वेदज्ञानं फलतीतीन्द्रमुपागमत्-
भरद्वाजः ।

अथ कथं ब्रह्मादिध्यायुर्वेदपूर्वगुरुषु विद्यमानेषु इन्द्रमेवायमुपागमत् ? युक्तं प्रधान-
गुरोरेव अवर्णनं, यतः शिष्यपरम्परासञ्चारिणी विद्याऽसम्बन्धग्रहणादिशेषात् पात्रपरम्परासञ्चार्य-
मानसमुच्चरन् स्त्रीणापि संभाव्येत, अत आह—बुद्ध्वा । शरण्यममरेश्वरमिति ; यस्याद्यमेवेन्द्रोऽस्पायुः,
स एव भवत्सत्तानां यथा शरण्यो रक्षणहितो न तथा ब्रह्मादयः ; तेन तमेवोपागमत् । अमरे-
श्वर इत्यनेन च इन्द्रस्य रक्षणोपयुक्ततां दर्शयति, राजा हि प्रजारक्षणे प्रयत्नातिशयवान् भवति ।

ननु दीर्घजीवितमन्विच्छन्नित्यत्र दीर्घस्याभ्यवस्थितत्वेन कियत्कालं तद्दीर्घमभिप्रेतम् ?
तच्च गुणानुसूक्तं वर्षशतं, यद्वज्रं "वर्षशतं सल्लायुषः प्रमाणमस्मिन् काले" । एतच्च कलिकाख्यौ
परमाणुः, कालस्य यथा यथा लक्षस्तथा तथायुषः लयः ; यदाह "संवासरशते पूर्णे वासि संवासरः
लभ्यते । वैदिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिच्छते" ॥ एतदनुसारेण पूर्वपुनोक्त्यायुः
संज्ञकः, यदाह भगवान् व्यासः "पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च ऋतुर्वर्षशतायुषः । कृते प्रेतादिकेऽप्येव

जीविते वृत्तिर्नोपपद्यते, इति चेन्न, समवायेन परत्वापरत्वयुक्तिसङ्गापृथक्त्व-
परिमाणसंस्काराभ्यासानां गुणादिष्वप्यवाधात् । यथा दुग्धे यन्माधुर्यं
ततोऽधिकमिष्टुषु माधुर्यं, तथा षड्रसा दश शब्दा इत्यवमादयः । अन्विच्छ-
भिति—अप्राप्तमाप्त्यनुकूलगत्यादिव्यापारोऽन्वेष्टव्यम् । इन्द्रमिति—इदि पर-
मैश्वर्यं, इत्यस्माद्धातोरप्रत्ययान्तत्वेन राजमात्रबोधकस्य इन्द्रशब्दस्य सहस्र-
लोचनेऽत्र वृत्तिज्ञापनायोक्तममरेश्वरमिति । अमरेश्वरशब्देन हरिहरब्रह्मणा-
मलाभनिरासार्थमिन्द्रमिति । अथवा इन्द्रपदेन भूतलस्थजन्तुरक्षितृत्वम्, अमरेश्वर-
पदेन देवरक्षितृत्वं ज्ञापितम् ॥

पादसो हसति कमात्” । कर्मणानुरूपञ्चायुर्नियतं वा अनियतं वा भवति, तत्र बलवत् कर्मोत्पत्तिं
नियतं यथायमस्मिन् काले त्रियत एव, परम् अबलवत्कर्मोत्पत्तिं त्वनियतं, तद् यदा दृष्टं विषादि-
मारकं प्रत्ययमाप्स्यदयति तदा सञ्जातबलं मारयति, यदा न प्राप्नोति दृष्टं मारकं कारणं, तदा
युगानुरूपायुःप्राप्ती युगप्रभावज्जर्जरीकृतशरीरं मारयति । अत्र दृष्टान्तश्चाचार्य्येण दर्शितः
यथा—“इशः स्वगुणोपपन्नो वाङ्ममानो यथाकालं स्वप्रमाणभयादेवावसानं गच्छति, स एवाङ्गो-
ऽतिभाराधिष्ठितः” इत्यारभ्य “यावदन्तराव्ययमनमापद्यते तथा अनियतायुषः अन्तरा प्राणा
अपरान् निरुध्यन्ते” इत्यन्तेन । यदा त्वनियतायुषो रसायनमाचरन्ति तदा तत्प्रभावात् युगप्रभाव-
नियतायुलङ्घनं भवति, यदाह “तानि यावन्ति भक्षयेत्, जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः”
इत्यादि । न तु बलवत्कर्मनियतस्यायुषो लङ्घनमस्ति, यदाह “कर्मं किञ्चित् क्वचित् काले विपत्क-
नियतं महत् । किञ्चित् कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबुध्यते” । इत्यतः यद्येवं तदा सर्वत्र कर्मैव कारणं
मरणे जीविते वा तथा व्याधी व्याध्यपगमे वा, तत् किमेतेनायुर्वेदेन कर्मजनितफलानुविधायिना ?
तथाहि यत्तावदुच्यते नियतं कर्म, तत्र तावदायुर्वेदव्यापारो नास्ति, येन नियतेनैव कर्मणा मिलित-
मपि दृष्टं तत्र विफलीक्रियते, यथाबलवत्कर्मोत्पत्तिर्वेनानियतमायुरुच्यते, तदपि न भ्रष्टाधीनं,
येनादृष्टशक्तिपराभवेन दृष्टस्य कार्यकारितां दृष्टा विवादाभ्यासितेऽपि विषयेऽदृष्टमेव कारणम्
अवधारयामः, दृष्टं त्वदृष्टाकृष्टमेव तत्र भवति, नैवम्, एवं सति सर्वानुष्ठानस्योपरमप्रसङ्गः, किञ्च
केवलकर्मवादिनो दृष्टमपवदन्तोऽदृष्टानुपत्तिरेव न प्राप्नोति, अदृष्टं हि दृष्टान्तिदोषाविजम्बं,
दृष्टं कारणं कर्मवादिनोऽभिमतम् । अथादृष्टकारणं दृष्टमिच्छन्ति, इत्यतः तर्हि तेनैव न्यायेन
वहनादीनामपि किमिति क्षीतापहृत्स्फोटविजनवत्त्वं न स्वीक्रियते ? किञ्च केवलकर्मवादिनो
दृष्टे कारणे व्याप्तिग्रहणाभावाद्दृष्टानुमानमेव न स्यात् तस्माद् दृष्टमदृष्टं कारणम् । तत्र
क्वचिद्दृष्टं दृष्टेन बाध्यते क्वचिच्च दृष्टमदृष्टेनेति । तेन यत्र पुरुषे बलवत्कर्मनियतमरणकारणमदृष्टं
तत्र जीवितमरणचोरकिञ्चिद्विषयोऽयमायुर्वेदः, किन्तु तत्रापि नियतमरणकालादव्याप्त्युत्पत्ति-
व्याप्तिप्रसङ्गमेव व्याप्रियत एव यदि व्याधिरपि तस्य नियतकर्मजन्यो न स्यात्, यत् तु कर्मजी-
नियतविषयकं भवति तन् प्रति सर्वथा प्रबोधनवदायुर्वेदोपादानं, बलु युगनियतमायुः,
तत्कालिकबलता कर्मणा नियमितं, येन रसायनप्रयोगात् तत्कालाभनं दृष्टत्वाद्युत्पद्यते न तु

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥

अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।

ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ २

गङ्गाधरः— ननु भरद्वाजो मुनिः किं स्वस्य दीर्घायुरन्विच्छन् इन्द्रमुपागमत्
उत प्रजानामित्याशङ्क्याम् ; किं स्वयमुद्भूतोऽन्येन वा नियुक्तः । त्यागहा-
निरासाय पारम्पर्योपदेशं प्रदर्शयन्नाह— ब्रह्मणेत्यादि शक्रमुपागमदित्यन्तम् ।
हि यस्माद् ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण यथाप्रोक्तं प्रोक्तमनतिक्रम्य आयुर्वेदं
निखिलेन निरवशेषेणादौ प्रजापतिर्जग्राह तद्ब्रह्मत एव अध्ययनेनेत्युक्तम् ।
ब्रह्मण आयुर्वेदं प्रजापतिर्जग्राहेति नोक्त्वा ब्रह्मणा हीत्याद्यध्ययनक्रमोपदर्शन-
रूपेण निर्देशात् ; अध्ययनक्रमो हि उपाध्यायेनादौ स्वरवर्णादिवैशद्येन यथा-
शास्त्रवाक्यमुच्चरितव्यं पश्चात् तथैव शिष्येणोच्चरितव्यमिति । प्रोक्तिग्रहण-
क्रिययोः कर्तृत्वापादानत्वाद्योर्वाङ्मयि प्राप्तौ परकारकत्वादुभयार्थे कर्तृपद-
साधु । प्रोक्तव्युक्त्या आयुर्वेदप्रकाशकत्वं ब्रह्मणः स्थापितं न त्वायुर्वेदस्रष्टृत्वं,
तेनायुर्वेदस्य प्रसिद्धत्वं स्वत एवेत्युक्तं भवति । अश्विनौ तु, पुनः पश्चात् ततः
प्रजापतिर्लोऽध्ययनेन ब्रह्मणा यथाप्रोक्तमायुर्वेदं निखिलेन जगृहतुर्न तु
प्रजापतिना प्रतिसंस्कृतमिति । अश्विभ्यां भगवान् शक्रो ब्रह्मणा यथाप्रोक्त-
मायुर्वेदं केवलं कृत्स्नं प्रतिपेदे । इदं च एवार्थः । तेन प्रतिपन्नवान् ननु कस्मै-
चित् दत्तवान् । ये तु एतेनाकृतशिष्यत्वेन शक्रस्य शिष्यार्थत्वेन ब्रह्माद्यपेक्षया

सुख्यहितातुरहितचिकित्साभ्याम् । अयमत्र वादः शास्त्रकारेण स्वयमेव प्रपञ्चेन निर्लोचनीय इति
नेह प्रसङ्गते ॥

चक्रपाणिः— कथमिन्द्र एव शरभ्यो न ब्रह्मादय इत्याह ब्रह्मणा हीत्यादि ।— हि यस्मादर्थे,
प्रजापतिर्ब्रह्मणाम्, प्रोक्तमिति प्रकर्षेणोक्तं प्रकर्षज्ञानवशोपेक्षाभिधानम्, यद्येत्यमेव तथाशाब्दस्य निवृ-
त्त्यन्वयस्याकर्षणवत्त्वात् यादृशं प्रोक्तं तादृशमेव जग्राह, निखिलेनैव नवशेषेण । अश्विनौ तु ततः
प्रजापतेर्जगृहतुः ; अत्रापि यथाप्रोक्तं निखिलेन प्रतिपदं तथैव योजनीयम्, एवमश्विभ्यां भगवान्
शक्रः प्रतिपेदे हेत्यत्रापि यथाप्रोक्तमित्यादि योजनीयम् ; इ-
दं शाब्दस्वरूपधारणे, तेन प्रतिपेद एव, परं
शक्रो न तु कस्मैचिदायुर्वेदं दत्तवान् इत्यर्थः । अनेन च प्रमथ्यमान्याभिधायायुर्वेदमाशेषवशो
यथा ब्रह्मण आयुर्वेदज्ञानं तथा इन्द्रस्थापीति दर्शितं ; तेन ब्रह्मणो वा आयुर्वेदं जगृहते इत्याह
न कस्मिन्चित्तो विशेषः । इन्द्रे त्विदमधिकं यद्यमसंक्रामितविधात्वेन शिष्याधी, यद्वत् “वो

विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

तपोपवासाध्ययन-ब्रह्मचर्यव्रताजुषाम्* ॥

विशेषगुणयोगात् शरण्यात् व्याचक्षिरे तत्र सङ्गच्छते ; “अथ ते शरणं शक्यं दृष्टुं ध्यानचक्षुषा” इत्यनन्तरवचनस्य आनर्थक्यात् । यदि तत्र शक्यस्य अकृत-
शिष्यत्वेन शिष्यार्थिखगुणयोग एव ध्यानचक्षुषा शरण्यात्वेन दर्शने हेतुर्गित्युच्यते,
तदा ब्रह्मादीनामपि कृतशिष्यत्वेन शिष्यार्थित्वाभावेऽपि कृतशिष्यत्वेन शिष्य-
करणे सिद्धिभाजमत्तादिगुणयोगस्यापि हेतुत्वं कल्पितुं किं न रोचयते ? वस्तु-
तोऽत्र कृत्स्नार्थं केवलशब्दोऽवधारणे तु शब्दः, तेन कृत्स्नमेवायुर्व्वेदं प्रतिपेदे
न त्वेकदेशमित्यर्थः । ध्यानचक्षुषा शक्यस्य शरण्यात्वेन दर्शने च प्रजापाकन-
कृत्त्वेनेश्वरनियोजितत्वं हेतुरिति सूचनाय भगवानिति शक्यस्य विशेषणमुक्तम् ।
ब्रह्मादयो हि सृष्ट्यादिकर्तारो न तु साक्षात् पालकाः । पालनमपि हि प्रजानां
परम्परया तेषां न तु कश्चित् सर्वाः प्रजाः साक्षात् प्रतिपालयति किन्तु
काश्चित् साक्षात् काश्चित् परम्परयेति तत्त्वम् । भरद्वाजो मुनिर्यस्मात् शक्यं
गन्तुमृषिप्रोक्तस्तस्माच्छ्रमुपागमदित्यर्थः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु भरद्वाजो मुनिः किं निजस्य दीर्घजीविताय ऋषिभिः
प्रोक्तोऽथवा ऋषीणां किंवा प्रजानामथवा सर्वेषामित्याशंसायामाह । विघ्नभूता
इत्यादि । तपोपवासादीनां मङ्गलजनकानां विघ्नविनाशकत्वेन तज्जुषां प्राणिनां
विघ्नभूता रोगा न भवितुमर्हन्ति इत्याशङ्काह, तपोपवासेत्याद्यजुषामिति ।

हि गुरुभ्यः सम्यगादाय विद्यां न प्रयच्छाम्यन्तेवासिभ्यः स खलु ऋणी गुरुजनस्य महदेनो विन्दति -
इत्यतोऽकृतशिष्यत्वेन शिष्यार्थिस्त्वविशेषयोगात् ब्रह्मादिभ्यो विशेषेणेन्द्र एव शरण्या इति ।
ब्रह्मणस्तु परमगुरोर्भेदितस्फुल्लवेदस्य सर्वव्यापितरोहितमतेरायुर्व्वेदज्ञानं स्वतः सिद्धमेवेति न
गुर्व्वन्तरावेक्षा । एतच्च ब्रह्मादिगुरुपरम्परोपदर्शनमायुर्व्वेदस्याविष्टुतागमोपदर्शनार्थं तथा महा-
गुरुत्वेविद्यमानेपादेयत्वोपदर्शनार्थञ्च, वचनं हि तत्र “यन्मन्त्रेण महद्भ्यस्तस्मिन्गुरुपसेवितम्”
इत्यादि वाक्यं “उपाद्याच्छात्रः” इति । ऋषिप्रोक्त इति वक्ष्यमाणवृत्तान्तेन ऋषिप्रोक्तः । तस्मा-
दिति तस्मादित्यत्र एव विशेषेण शरण्याः ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—अथ कथमयमृषिप्रोक्त इत्यायुर्व्वेदस्य मन्त्रालोकगमने हेतुमाह, विघ्नभूता इत्यादि ।
—विघ्नभूता इत्यन्तरावरणरूपाः, रुज्ज्वतीति रोगाः, प्रादुर्भूता इत्याविभूताः, अयञ्च रोगप्रादुर्भावः
कृतजुषास्ते बोद्धव्याः, वक्ष्यति हि “अक्षयति तु कृतजुषो” इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं जनपदो-
द्गमनीये, प्रादुर्भावश्च पूर्व्वसिद्धस्त्वैवाविर्भावः, तेन रोगस्तत्ताननिवृत्ताप्यविरुद्धा भवतीत्यर्थोऽर्थे

* ब्रह्मचर्यव्रताजुषामिति चक्रपाणिद्वयः पाठः ।

तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुरायकर्म्मणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥

विघ्नभूता इत्यत्राभूततद्भावे चिन्तनं सम्भवति रोगाणामुत्पत्तिर एव विघ्नस्वरूपत्वेन अविघ्नस्वरूपत्वाभावात् । शरीरिणामिति जीविनां न सात्मनां बहुप्राण्यभिप्रायेण बहुवचनोपपत्तावप्यात्मानो हि पुंसां निर्विकारत्वेन नित्यत्वेन च निर्विघ्ना इति । तपेति सर्व्वेऽसन्ता अप्यदन्तास्तेन तपशब्दस्तपोऽर्थकः छान्दसत्वाद्वा सलोपो, निषिद्धविधेरनित्यत्वाद्वा विसर्गलोपे सति न सन्धिनिषेधः । तदिति । भूतेष्विति पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायलक्षणलोकेषु । अनुक्रोशः कारुण्यम् । पुरस्कृत्येत्यग्रे कृत्य । समेताः समागताः । पुण्यकर्म्मणः पुण्यं पुण्यजनकं कर्म्म क्रिया येषां ते तथा । महर्षीणां भूतेष्वनुक्रोशे पुण्यकर्म्मकत्वं हेतुः । महर्षयो भूतेषु सानुक्रोशाः पुण्यकर्म्मकत्वात् । पुण्यकर्म्मकत्वं च भूतेष्वनुक्रोशेनैतदारम्भात् । शरीरिणां विघ्नभूतरोगाः समानकालिकतया महर्षीणां भूतेष्वनुक्रोशपुरस्कार-पूर्व्वकहिमवत्याश्वसमागमे हेतव इति ॥

दशमहामूलीये वक्रव्यः । शीर्यत इति शरीरं तदस्यास्मीति शरीरी, तेन शरीरं च्यत एव शीर्यमाणं रोगसम्बन्धात् नितरां शीर्यत इति सूचयति । केयां विघ्नभूता इत्याह, तपोप-
वासाध्ययनेत्यादि । --रोगग्रस्ता हि शरीरिणस्तपःप्रवृत्तीनि कर्तुं न पारयन्ति विघ्नवत्त्वात्, तथा आयुषश्च मारकत्वेन केचिद् गदा विरोधिका भवन्ति । अत्र तपश्चान्द्रायणादि, उपवासः क्रोधादि-
परित्यागः सत्याद्युपादानञ्च, वचनञ्च "उपावृत्तस्य पापेभ्यः सहवासो गुणे हि यः । उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम्" ॥ अध्ययनं वेदाध्ययनं, ब्रह्मणे मोक्षाय चर्य्यं ब्रह्मचर्य्यम् उपस्थ-
निग्रहादि, व्रतमीप्सितकामो नियमः, आयुर्कृतं, तपोपवास इति प्रयोगः पूर्व्वप्राप्तिसिद्धिविधेरनित्य-
त्वेन तपःस्कारस्थानिभूतयलोपश्च सिद्धत्वात् ज्ञेयः, यथा मोषकाया इति ; भूतेषु प्राणिषु, अनुक्रोशमित्यनुकर्म्मणः, कस्मात् ? अनेकाधत्वादातृणां, पुरस्कृत्येति आहृत्य । एतेन प्राणिरोहा-
हरणमेव प्रधानमायुर्व्येदोपगमने महर्षीणां कलम्, आयुःप्रकर्षस्तु अनुपपन्नसिद्धस्तेषां महात्मनामिति भावः । नरेष्विति वक्रव्ये यदयं भूतेष्विति सामान्यशब्दं करोति, तेन न सामान्यजीवप्रयुक्तोपमनु-
कर्म्मा, किन्तु प्राणिवमात्रप्रयुक्तेति समवर्जितासृषीणां दशयति । महात्मनश्च ते ऋषयश्चेति महर्षयः, अनेन चतुर्विधा अपि ऋषयः -- ऋषिकाः, ऋषियुक्ताः, देवर्षयः, महर्षयश्च सूक्तो, महर्ष्यनुगाभिरवाहिकादीनामपि ग्रहणम् । पुण्यं पावनं कर्म्म येषां ते पुण्यकर्म्मणः, यद्वा काशि-
कृतं पार्श्वे तेन पार्श्वमिव तत् पार्श्वं, शुभम् इति पदं कर्त्तव्यसमाध्यनुगुणतोपदर्शनार्थं, यतः शुभे हि देवो समाश्रयः प्रसीदन्ति ॥

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः काश्यपो भृगुः ।
 आत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥
 अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्चलायनौ ।
 पारिक्षिर्भिचुरात्रेयो भरद्वाजः कपिष्ठलः ॥
 विश्वामित्राश्चरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
 गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ वार्चिर्देवलगालवौ ॥
 सांक्रत्यो वैजवापिश्च कुशिको वादरायणः ।
 वडिशः शवलोमा * च काप्यकात्यायनावुभौ ॥
 काङ्कायनः कंकशेयो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ ।
 शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥
 शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
 वैखानसा बालविल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥

गङ्गाधरः—ते पुनर्महर्षयः के इत्यत आह । अङ्गिरा इत्यादि तथा चान्ये
 महर्षय इत्यन्तम् । काश्यपो भृगुरिति काश्यपगोत्रं भृगुर्नाम ऋषिर्न तु सप्तर्षिषु
 भृगुर्नाम यः । आत्रेयोऽत्र कृष्णात्रिपुत्रः पुनर्वसुः । गौतमः साङ्ख्य इति बौद्ध-
 विशेषगौतमव्यावृत्तये साङ्ख्य इति । पुलस्त्यो नारदोऽसित इति यस्यौरसः
 शूद्रायां देवर्षिर्नारदो जातः । अगस्त्यो सतीदेहोद्भवः वामदेवः । पारिक्षिर्नाम
 भिक्षुर्देण्डी स आत्रेय एव न त्वन्यस्य पुत्रः । भरद्वाजः कपिष्ठलो न तु कुमार-
 शिरःप्रभृतिर्भरद्वाजः । धुनकपुत्रः शौनकः । शाकुनेयो नाम ब्राह्मणः । मैत्रेयो
 मैमतायनिः । बालविल्या वैखानसा वानप्रस्थाः । तथा चान्ये महर्षय इति
 भद्रकाप्यादय इति ॥

चक्रपाणिः—के ते महर्षय इत्याह अङ्गिरा इत्यादि ।—बहु-
 वेतुत्वेन, तथा आयुर्वेदस्यैवंविधमहापुरुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थञ्चेति, एषु च ग्रन्थे केचित्
 वायाकराः, केचिष्ठाकीनाः, केचिदयोनिजाः, एवमकाराश्च सर्वे मिश्रिता बोद्धव्याः, भिक्षुरित्वात्रेय-

ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य * नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
 रोगास्तस्यापहन्तारः † श्रेयसो जीवितस्य च ॥

गङ्गाधरः—तेषां महर्षीणां साधर्म्यमाह, ब्रह्मज्ञानस्येत्यादि । ब्रह्मणो ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं तस्य । ब्रह्म पुनः यतोवाचेत्यादि निगमनिर्दिष्टम् तस्य ज्ञान स्वरूपज्ञानम् । यमस्य नियमस्य चेति । यमनियमौ द्वौ दशकौ । तथोक्त-
 मत्रिसंहितायां स्मृतिशास्त्रे ;—

“आनृशंस्य* क्षमा सत्यमहिंसा दानमार्जवम् ।
 प्रीतिः प्रसादश्चाचौर्यं माद्वै ब्रह्म यथा दश ॥
 शौचमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।
 व्रतमौनोपवासाश्च स्नानञ्च नियमा दश ॥
 यमान् सेवेन सततं न नित्यं नियमान् युधः ।
 यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन ॥”

इति । निधयो निश्चानस्थानानि । तपसस्तेजसा तपोजनितब्रह्मतेजसे-
 त्यर्थः । ननु तेषां महर्षीणां हिमवत्याश्वे समागमनेन विघ्नभूतरोमेषु
 विषयेषु किमभूदित्यत आह, सुखोपविष्टा इत्यादि । तेऽङ्गिरःप्रभृतयो महर्षय-
 स्तत्र धुमे हिमवतः पाश्वे पुण्यां पुण्यजनिकां भूतहितत्वात् कथां प्रबन्ध-
 कल्पनामित्यर्थः ॥

गङ्गाधरः—इमामिति यदुक्तं तदाह ;—धर्मार्थत्यादि । धर्मः पुण्यमर्थौ
 धनं कामोऽभिलाषस्तद्विषयः स्वर्गादिश्च । मोक्षो विषयवासनात्यागजनितसुख-
 दुःखेषु चरमदुःखत्यागपूर्वकचरमसुखसाक्षात्कारः । इति कश्चित् । तत्र
 विशेषणं, वक्ष्यति हि “तच्चेति भिक्षुरात्रेयः” इति, वैश्वानसा इति, कम्मविशेषप्रयुक्ता संज्ञा,
 बालस्त्रियास्तु स्वल्पप्रमाणाः केचिदप्ययः ; निधय इव निधयोऽज्ञयस्यागमेन, यमो दास्यस्वम्,
 इमामित्यग्रे वक्ष्यमाणाम् ॥”

चक्रपाणिः—धारणाधर्मः स चाग्निसमवेतः काव्यं दर्शानुमेयः, अथः सुवर्णादिः, काम्यत इति
 कामो वनितापरिवृत्तादिः, मोक्षः संसारविमोक्षः, आरोग्यं रोगाभावाद्भातुसाम्यं, मूलं कारणम्,

प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ।

कः स्यात् तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ॥ ३ ॥

मोक्षे सुखाभावात् । मूलमादिकारणम् । तच्चादृष्टमपि तद्वारणायाह, उत्तममिति । सत्यपि जीविनामदृष्टे मानुषिकादिशरीरित्वाभावं पारलौकिकशरीरित्वे धर्मादयो यस्माद्भोत्पद्यन्ते तस्मादारोग्यं मानुषिकादिकर्मकारिशरीरिव्याधिविरहः । सत्यपि व्याधितमनुध्यादीनामदृष्टे धर्मादयो नोत्पद्यन्ते रुजाकुलेन्द्रियतन्त्रप्रतिबन्धत्वात् । धर्मादिषु आरोग्यमूलत्वं दर्शयितुमाह, रोगा इति । तस्य श्रेयसः श्रेयान्तस्य ; अन्तशब्दलोपादिह धर्मादिचतुष्कस्येत्यर्थः । यद्वा सामीप्येन गङ्गायां घोषवत् धर्मादिषु चतुर्षु लक्षणा । अथवा प्रशस्त्यशब्दात् ईयसुना श्रेयःशब्दस्य प्रशस्ततमानां बोधकत्वात् प्रशस्ततमा धर्मादयश्चत्वारो लभ्याः । तत्रापि मोक्षस्य प्रशस्ततमत्वेन श्रेयःशब्दाभिधेयत्वं यागरूढिवृत्त्या बोध्यम् । यद्वा तस्येत्यारोग्यस्येति योज्यम् । न केवलं रोगा धर्मादयपहेत्तारस्ततोऽधिकशोषशालिनोऽपीत्याह, जीवितस्य चेति । यद्वा रोगावसाने धर्मादयः स्युरित्याह । एतेनैतदुक्तम् । स्वयं रोगशमनं न स्याद्विना भेषजेन, यदि वा स्यात्, आयुः परिहीयते, यावता कालेन हि स्वयं वा चिकित्सया वा रोगशान्तिर्भविता, तावत्कालन्तु न धर्मादयः स्यात् । यदि वा तेन व्याधिना मृत्युः स्यात् तदा तज्जन्मनि न स्युरेव धर्मादयः । किञ्च व्याधीनां चिरसत्त्वे न दुर्बलेन्द्रियत्वादायुःक्षयादयश्च स्युरित्यतः शरीरिणामारोग्यं रोगानृत्यत्तुत्यन्नव्याधिशान्त्यन्यतरत् धर्मादिषु निदानमिति । मनुष्याणां महानन्तरायो महान् विघ्नो रोगरूपः प्रादुर्भूतः । तेषां रोगार्तमनुध्याणां कः शमोपायो विघ्नोपशमकारणं स्यादित्युक्त्वा ते महर्षयोऽङ्गिरःप्रभृतयो ध्यानमास्थिताश्चक्रुर्बुद्धानबुद्धिमत्वात् । युक्तज्ञानं हि ध्यानधारणं नापेक्षते ॥ ३ ॥

उत्तममिति प्रधानं, तेनारोग्यं चतुष्कर्णं प्रधानं कारणं, रोगगृहीतस्य कश्चिदपि पुरुषार्थेऽसमर्थत्वादि-
त्युक्तं, तस्यापहर्तार इति आरोग्यस्यापहर्तारः, इदमेव च रोगाणामारोग्यापहरणं यदनधस्य काला,
न युक्त्यपहर्तारो रोगः पश्चादारोग्यमपहरति भाषाभाष्योः परस्परभाषाभाष्यकत्वात्, श्रेयसः जीवितस्य
चेति श्रेयोवर्जोऽपि हि तत्त्वेन युक्तत्वेन चार्थे वक्ष्यमाणस्य वक्ष्यमाणं, तस्य जीवितस्यापहर्तार
इति योक्तवन्ति, अनेन जीवितमहितत्वेन इत्युक्तेस्तथा चानुपायेवमिति कृत्वा तदपहरणमिह
गीतम् । अत्र युक्तहितजीवितोपपादो धर्मापहर्तारोऽपि कल्पः, तेन चार्थं पश्यामः—श्रेयःप्राप्तेन

अथ ते शरणां शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ।

स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ॥ ४

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥

अहमर्थे नियुज्येऽयमत्रेति प्रथमं वचः ।

भरद्वाजोऽब्रवीत् तस्मादपिभिः स नियोजितः ॥ ५

गङ्गाधरः—ननु ध्यानभारणेन किमभूदित्याह,—अथेत्यादि । अथ ध्याना-
वस्थानानन्तरं ते ध्यानस्था अङ्गिरःप्रभृतयो महर्षयः शक्रं मघवानं शरणं
ध्यानचक्षुषा चिन्ताशालिम्नसा निश्चययुद्धिलक्षणचक्षुषा ददृशुः । ननु शक्रं
शरीरिणां विघ्नसमुत्पत्तां शरणत्वेन यद् ध्यानचक्षुषा ते महर्षयो ददृशुस्तत् किं
शक्रः शरीरिणां चिकित्सया विघ्नभूतरोगोपशमं करिष्यति उतान्यथा वेत्यत
आह, स वक्ष्यतीत्यादि । स शक्रश्चिकित्सया न शरीरिणां विघ्नभूतरोगोपशमं
करिष्यति, किन्तु यथावत् यथाऽपि विना व्याधेः शमोपायं वक्ष्यति । इत्यमेव
शक्रः शरणं ददृशुरिति भावः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथ मुनयः किं चक्रुरिति महर्षीणां तत्र कृतेतिकर्तव्यतामाह—कः
सहस्राक्षेत्यादि । शचीपतिरित्यनेन शचीसिक्करेतसमपि शक्रं सर्वलोकोपालक-
त्वादुपासितुमर्हतीति सूचितम् । सर्वेषु महर्षिषु परस्परं भाषमाणेषु प्रथमं भर-
द्वाजस्तान् महर्षीन् अत्रार्थेऽस्मिन् प्रयोजनेऽयमहं नियुज्ये भवन्निरिति वचो
यस्मादब्रवीत् तस्माद्भरद्वाज अपिभिरङ्गिरःप्रभृतिभिर्नियोजितः प्रेरित इति । अपि-
प्रोक्तो भरद्वाज इति यत् पूर्वमुक्तं तत्र अपिप्रोक्तिविवरणमेतद्वोध्यम् ॥ ५ ॥

सामान्येन अभ्युदयवाचिना धर्मादयोऽभिधीयन्ते, जीवितशब्देन च जीवितं, यतो जीवितं स्वरूपे-
नैव सर्वप्राणिनां निरुपाधुपादेयं, वचनं हि “ आचक्रिमेव च ब्रह्मण इयमात्माशरीरायुष्माणामूर्त्या-
सम्” इति यस्म्यन्तदुःकगृहीतस्य जीवितं जिहासितं, तत्र दुःस्वस्थायन्तजिहासितस्यान्यथाहातु-
मशक्यत्वात् प्रियमपि जीवितं त्यक्तुमिच्छति न स्वरूपेण । अन्तराय इति धर्माविसाधने बोधव्यः ।
अयमिति रोगप्रादुर्भावरूपः, तेषामिति रोगाणां, शरणमिति रक्षितारं, शक्रश्चाशक्रः वक्ष्यते,
ध्याने समाधिबिधेयस्तदुपलब्धिसाधनत्वात् चक्षुरिव ध्यानचक्षुः, तेन “स वक्ष्यति शमोपायं
यथावदमरप्रभुः” इति च ध्यानचक्षुषा ददृशुरिति बोधना ॥ ३।४ ॥

अन्यपाणिः—अथैतेषु मध्ये भरद्वाजः कथमिन्द्रमुपागत इत्याह क इत्यादि ।—शचीपतिमित्य-
नेन शचीसमोताम्यासकमपि अहमुपासितुं शक्य इति भरद्वाजो दर्शयति, अर्थे प्रयोजने, नियुज्ये
यथावदर्थे, अत्र प्रकृते, अत्रेतिशब्दो यथावदर्थे, यथा “शुनिजमिवागतः”—वरणात् शुनिः

स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
 ददशं बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥
 सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच भगवान् धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
 तद् ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ ६
 तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।
 पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥

गङ्गाधरः—ननु भरद्वाजः शक्रोपगमनं कथं चकार तदाह ;—स शक्र-
 त्यादि । सुराणां देवानामृषिगणः सुरर्षिगणस्तस्य मध्यगं बलहन्तारं बलनामा-
 मुरारि शक्रमिति यावत् । एतेन प्रजाविघ्नकरहन्तुं शक्रस्य दर्शितम् ।
 दीप्यमानमिति । कृततपस्त्वेन प्रसिद्धतेजोभिरिति शेष इति सूचयितुमनलस्य
 न किञ्चिद्विशेषणमुक्तम् । तस्य प्रसिद्धतेजस्तात् । एतेनानलवत् प्रसिद्ध-
 तेजस्त्वेन शक्रस्य दर्शनात् । भरद्वाजस्य क्रियमाणतपसा जायमानतेजस्त्वेन
 ब्राह्मणजातिमत्त्वेऽपि इपाध्यायशिष्यभावयोग्यतोक्ता । “तपसस्तेजसा दीप्ता
 ह्यमाना इवाग्रयः” इत्यनेन महर्षीणां तपस्योत्पद्यमानतेजस्त्ववचनात् । शक्रसदनं
 गत्वा इन्द्रं दृष्ट्वा किं चकार तदाह—सोऽभिगम्येत्यादि । आशीः शुभचिन्ता-
 सूचनवाक्यं जयेतिरूपम् वाक्यमाह, व्याधय इत्यादि । सर्वप्राणीति ।
 स्थावरजङ्गमानां सर्वप्राणभृताम् । हि यस्मात् तस्मात् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—इति भरद्वाजवचनं श्रुत्वा शक्रः किं चकार तदाह ;—तस्मा
 इत्यादि । शतक्रतुः शक्रः । पदैरल्पैरिति अल्पाक्षरमयवाक्यप्रयोगेन विपुलं
 भरद्वाजस्य मतिं बुद्ध्वा तस्मै भरद्वाजाय परमर्षये प्रोवाच अध्यापनव्यापारेण
 ददौ । कीदृशरूपमायुर्वेदं प्रोवाचेत्यत आह—हेतित्यादि । हेतुरिति—हेतुः कारणं
 तस्मादागत इत्यर्थः । नियोजित इति चौरादिकोणित्, न हेतौ, अनेन प्रकरणेन भरद्वाजस्या-
 युर्वेदप्रप्तौ विशेषेणार्थित्वात् न प्रेरणमिति दर्शितं भवति ॥ ५१६ ॥

चक्रपाणिः—प्रोवाचैति सम्प्रगुवाच, न तु प्रशब्दः प्रपञ्चायः पदैरल्पैरित्युक्तत्वात् ; कस्मात्
 पदैरल्पैरित्यादि नतिं बुद्ध्वा विपुलामिति, यस्याद्विपुलमिति भरद्वाजं प्रतिपन्नवान् तस्मात् पदैरल्पै-

हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थानुरपरायणम् ।

त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ ७

बीजमित्यनर्थान्तरम् । स च द्विविधः—उपयोगिहेतुत्पादकश्च । तत्रोपयोगि-
हेतुः प्रयोजनीभूतयोर्धातुसाम्यरक्षणंकरणयोर्विषये यस्योपयोगिता । स च
द्विविधः । आधारभूतः सहकारी च हेतुः । तत्राधारः शरीरं मनश्च । सहकारी
पुनः शरीरादिविशेषज्ञानमुत्पादकश्च हेतुरिति द्विधा । तत्रोत्पादको द्विधा
समवायी निमित्तरूपश्च । तत्र समवायी च द्विविधः । चेष्टावान निश्चेष्टश्च ।
चेष्टावान् द्रव्यरूपो वातादिः । निश्चेष्टो गुणरूपो दोषद्रव्यस्थानसंयोगादिः ।
निमित्तरूपश्च दण्डादिः । लिङ्गं तद् येनोपलभ्यते । औषधं गुणवच्चतुष्पादरूप,
तेषां ज्ञानं तानि ज्ञायन्ते येन तत् । ननु मुखहेत्वादिज्ञानरूपायुर्वेदवत् दुःख-
हेत्वादिज्ञानमप्यायुर्वेदरूपं किं न वा तद्धे तुलिङ्गौषधज्ञानतादित्याह, स्वस्थानुर-
परायणमिति । स्वस्थो धातुसाम्यवान् । आतुरो धातुवैषम्यवान् । तयोः
परमुत्कृष्टमायनमागमनं येन तत् तथा । वस्तुतस्तु स्वस्थानुरपरायणमिति, स्वस्थे
चातुरे च परं तत्परं तात्पर्यवद्विवक्षितमयनं गतिवत् । स्वास्थ्यरक्षणातुर्य-
निवृत्तिरूपप्रयोजनसाधनोपदेशरूपमित्यर्थः । स्वस्थस्य चातुरस्य चेति करणे
तु स्वास्थ्यहेतुलिङ्गौषधज्ञानमातुर्यहेतुलिङ्गौषधज्ञानमुपदेशरूपमायुर्वेदं बुबुधे इति
लभ्यते । तथात्वे हि शारीराणिष्टादिज्ञानार्थमुपदेशस्यावैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्
स्वस्थानुरपरायणमित्येवोक्तम् । एतेनायुर्वेदस्य स्वास्थ्यरक्षणातुर्यशान्ति-
साधनहेतुज्ञानलिङ्गज्ञानौषधज्ञानकरणयावद्वस्तुपदेशवाक्यात्मकाथर्ववेदतत्त्वमुक्तम् ।
मारणादिक्रूरकर्मादीनामुपदेशवाक्यात्मकाथर्ववेदतत्त्वञ्च वारितम् । तथा चायु-
र्वेदे मारणाच्चाटनस्तम्भनमोहनबन्ध्याकरणगर्भपातनादीनां हेतुलिङ्गौषधानि

कवाचेति भावः, मतिश्च बहुविधयत्वेनोपचारादिपुकेत्युच्यते सा च मतिः शुभ्रप्राश्रवणग्रहणधारणो-
द्यापोहतलाभिनिवेशवतीह विपुला बोद्धव्या, अत्र च इत्येव दिव्यदृशा भरद्वाजमित्रायममस्त एव
बुद्ध्या आयुर्वेद उपदिष्टः, तेन भरद्वाजस्य इन्द्रपृच्छादि इह न दर्शितं, किंवा भूतमपि इन्द्रपृच्छादि
ग्रन्थविस्तरभयादिह न दर्शितम् ॥

आरक्षोऽसावल्पपदैरुपदिष्ट आयुर्वेदस्तमाह हेतुलिङ्गौषधज्ञानमिति ।—हेत्वादीनि ज्ञातव्ये
ज्ज्ञेनेति हेतुलिङ्गौषधज्ञानं, यावच्च आयुर्वेदवाक्यं तावद्धेत्वाक्यन्तमू लमित्यर्थः ; हेतुमज्ञेन
अत्रिङ्गुष्टमिन्द्रपृच्छाभिहेतुग्रहणं, लिङ्गग्रहणेन च व्याघेरादौषधस्य च कृत्स्नं लिङ्गमुच्यते, तेन
कृत्स्नग्रहणेनैव अपि लिङ्गज्ञानवाक्ये, यत्तस्मादभ्यासमपि हि तस्मिन्नेव वाक्येति. “विष्णुसंहिता”

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्द * मायुर्वेदं महामतिः ।

यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥

प्राणिनां परिहायोपदेक्ष्यमाणानि सन्ति न तु प्रयोक्तव्यतयोपदेक्ष्यन्त इति, सन्त्यपि न सन्तीति बोध्यम् । ननु ब्रह्मणा प्रोक्त मरणादिमूत्रमायुर्व्वेदं विहाय किमल्पैः पदैरसम्पूर्णं शक्र एवेदशायुर्व्वेदं भरद्वाजाय प्रोवाचेत्याशङ्क्याह, त्रिमूत्र-मित्यादि । पितामहो ब्रह्मा त्रिमूत्रं हेतुलिङ्गोपधानि त्रीणि सूत्रान्ते येन यत्र वेति त्रिमूत्रमायुर्व्वेदं स्वस्थातुरपरायणं हेतुलिङ्गोपधानम् अत एव त्रिमूत्र-मायुर्व्वेदं तस्मै प्रोवाचेत्युभयत्र योजनीयम् हेतित्यादि पुण्यान्तम् । शाश्वत-नित्यम् । नित्यत्वश्चास्य स्वयमेवार्थे दशमहामूलीये प्रतिपादयिष्यते । शाश्वत-मिति तु हेतुः । पुण्यं जन्यतयास्त्यस्येति पुण्यवन्तं पुण्यजनकमिति यावत् । शाश्वतमित्युक्त्या यं बुबुधे इत्युक्त्या चायुर्व्वेदस्य योगध्यानाभ्यासादिवोदादि-प्रकाशकश्च ब्रह्मा न तु कर्त्तेति ख्यापितम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—ननु शक्रस्तस्मै प्रोवाच स चाध्येतुं शक्नोति वा न वेत्यत आह ;—सोऽनन्तेत्यादि । सोऽपि भरद्वाजो महामतिर्मुनिस्तन्मनास्तत्रायुर्व्वेदे ग्रहणार्थं मनोऽनन्यविषयकधीधारणेनैकाग्रचित्तं यस्य स तादृशः सन् सर्व्वं निर-वशिष्टं तं त्रिस्कन्दं त्रिमूत्रं त्रीणि हेतुलिङ्गोपधानि स्फुरन्ते गम्यन्ते येन यत्र वेति त्रिस्कन्दं त्रिमूत्रमिति यावत् । अनन्तपारं न न्तोऽन्तः शेषः पारः परतटश्च एतौ यस्य तं तथा । अन्ताभावः पाराभावे हेतुः । अचिरादतिशीघ्रं यथावद-मूलाभां ज्वर एको हि लक्षणं । विषमारम्भमूलार्थं ज्वर एको निगद्यते ॥” इत्यादि । औषधग्रहणेन च सर्व्वं पृथ्वावरोधः, शरीरञ्चात्र हेतौ किञ्चे चास्तमवति, सुस्थातुरयोः परमुत्कृष्टमयनं माग इति सुस्थातुरपरायणम् ।

किमन्योऽयं हेतुलिङ्गोपधानरूप आयुर्व्वेदो ब्रह्मपुत्रादायुर्व्वेदादुत्तमान्यः ? इत्यत आह त्रिमूत्रमित्यादि ।—पितामहोऽपि यं त्रिमूत्रं बुबुधे, त्रिमूत्रः प्रोवाच ; त्रीणि हेत्वादीनि सूत्रान्ते यस्मिन् येन वा तत् त्रिमूत्रं, तत्र सूत्रान्तं सूत्रान्तात् सूत्रान्ताध्यासन्तः सूत्रं, एतेन तं यथा ब्रह्मा त्रिमूत्रं बुबुधे तथैव तं हेतुलिङ्गोपधानमिन्द्रः प्रोवाचेत्यविदुः तन्मागमं दर्शयति ; बुबुध इति न. कृतवान्, अतएवोक्तं शाश्वतं नित्यं इत्यर्थः, तच्च नित्यत्वं सूत्रस्थानान्ते व्युत्पाद-नीयम् ॥ ७ ॥

यक्षमाणि—अजोद्विष्टमायुर्व्वेदं कथं सूक्ष्मत्वात् सरदाय इत्याह । सोऽनन्तेत्यादि ।—अविद्य-मानावन्तपारी यथासावनन्तपारः, अत्र पारसन्नेन गोविन्दीत्याद्येनादिरूप्यते, पारसन्तो ह्युभयो-

त्रिस्कन्धमिति चक्षः ।

तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।

ऋषिभ्योजनधिकं तन्तु * शशासानवशेषयन् ॥

यथाविधि उपदिष्टं बुबुधेऽधीतवान् । अनन्तपारमप्यायुर्वेदं त्रिस्कन्दरूपेणान्त-
पारश्चालितया ज्ञातुं शक्नोति । यथामति कालाधिक्याल्पताभ्यामिति सूचितम् ।
भरद्वाजस्तु महामतितन्मनस्त्वाभ्यामचिरात् बुबुधे । तादृशोप्यपरोऽचिराज्ज्ञातु
शक्नोति । अतादृशस्तु चिरेण शक्नोति वा न वेति भावः । ननु काव्याद्यनुशासनादि-
शास्त्रेण स्ववाच्यज्ञानं जन्यते यथा तथाऽनेनापि, कथमस्य पुण्यत्वं शश्वतत्वं
ञ्चोच्यते, इत्यतस्तत्कलमाह—तेनायुरित्यादि । पुण्यं यस्मादायुस्तस्मात् पुण्य-
जनकत्वादायुर्जनकोऽयमायुर्वेदः । पुण्यजनकश्चायं शश्वता परमेश्वरेण प्रोक्तत्वात् ।
यथा त्रयी । तेनेति—यथा अमितमपरिमितमसङ्ख्यकर्मित यावत् । सुखान्वित-
मिति । लाभक्रियायाः कर्म, आयुरित्यस्य विशेषणं, तेन सुखममितश्चायुः
सुखान्वित यथा स्यात्तथा लेभे । सुखत्वश्चायुषो भरद्वाजस्यापितायुर्लाभे
यावज्जीव स्वास्थ्यलाभेन च तपोनिर्व्विघ्नत्वजनकत्वादस्यायुर्व्वेदोपदेशेन पुनः
शरीरिणां स्वास्थ्यसंस्थाप्यत्वव्याधिप्रशाम्यत्वाभ्याञ्च बोध्यम् । सज्जनानां हि
परोपकारे सुखातिशयः स्यादिति । ननु भरद्वाजस्यैवापितायुर्लाभोऽभूत्परोप-
कारित्वञ्च स्यादङ्गिरःप्रभृतीनां तन्नियोक्तृणां किं तन्नियोगमात्रं न चान्यत्
किञ्चिन् फलं लब्धमभूदित्यत आह—ऋषिभ्य इत्यादि । तु पुनर्भरद्वाजां न केवलं
सुखान्वितं यथा स्यात् तथाऽमितं सुखान्वितमायुर्लेभे । ऋषिभ्यश्चाङ्गिरः-
प्रभृतिभ्यश्च तथायुर्वेदमनधिकं त्रिसूत्रमेव नाधिकं कृत्वाऽनवशेषयन् सावशेषञ्च न
कृत्वा यथाधीतमिति यावत् । शशासाध्यापनेन ददौ । अध्यापनेन दानं दर्श-
यति,—ऋषयश्चेत्यादि । ननु ऋषीणामेतद्ग्रहणोपदर्शनेन शशासेत्यनेन भर-
द्वाजस्य ऋषीन् प्रति आयुर्वेदवाचनामात्रार्थलाभः स्यात् न तदध्यापनेन दानार्थ-
लाभ इति चेन्न । ग्रहणातोः प्रवर्षणपूर्व्वकग्रहणार्थं द्विकर्मकत्वादत्र तदभावाद-
नुग्रहेण दत्तस्य स्वीकारार्थत्वात् भरद्वाजादित्यस्यापि ध्रुवत्वादपादानत्वमिति ।

रपि नरीकुलयोर्विषयश्चावज्ञाद्वस्तुते, किंवा अन्तस्तो मोक्षः पारमुत्कृष्टं फलं यस्यायुर्वेद-
पारः, वक्ष्यति हि “चिकित्सा तु नैष्टिकी या विनोपधाम्” इति अत्र नैष्टिकी मोक्षसाधनहेतुः ।
तयो हेत्वादयः स्कन्धरूपा यस्य स त्रिस्कन्धः, स्कन्धश्च स्थूलावयवः प्रविभागी वा, तत्रैवायुर्वेद-
ग्रहणे मनो यस्य स, तन्मनः, मननात् ज्ञानमकर्मज्ञादित्यात् मुनिः । १ पूतेन यस्यादयं महामतिः,

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृह्णन्तं प्रजाहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः ॥ ८

तनवयस्ते * ददृशुयथावज्ज्ञानचक्षुषा ।

सामान्यश्च विशेषश्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥

नन्वाङ्गिरःप्रभृतीनां भरद्वाजादायुर्वेदग्रहणं किं स्वस्वोपकाराय किं परोपकारायेत्यत आह—प्रजाहितमिति । ग्रहणक्रियायुर्वेदयोर्विशेषणतयैव योज्यमेतन्प्रजाहितपदम् । किं केवलं प्रजाहितमायुर्वेदं जगृहुरित्यत आह, दीर्घमायुरित्यादि । ननु दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो महर्षयः कथं प्रजाहितमायुर्वेदं जगृह्णन्ते तेषां किं स्यादित्यत आह, आयुषो वर्द्धनमिति । वेदमायुर्वेदं पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या तत्परतालाभाद् वेदपदस्य अथवायुष इति पदं वेदपदवर्द्धनपदार्थां योज्यम् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः अथायुर्वेदाध्ययनेन ज्ञानचक्षुषा । ज्ञानं निश्चयात्मकं युक्तं चक्षुर्ज्ञानचक्षुस्तेन ददृशुः । किमनग्राह—सामान्यमित्यादि । सामान्यश्च विशेषश्चेति चकारद्वयं मिथो भेदायम् । गुणादिभिस्त्रिभिः सह प्रत्येकमन्वयार्थन्तु कर्म चेति चकार । समवायस्य सामान्यविशेषाभ्यां सहान्वयार्थं समवायश्चेति चकार । सामान्यविशेषाभ्यां सह प्रत्येकमन्वितगुणद्रव्यकर्मभ्यांऽपि भेदाख्यानाय च । तेन सामान्यं सामान्यस्वरूपान् गुणान् सामान्यरूपद्रव्याणि सामान्यभूतं कर्म च । विशेषं विशेषात्मकगुणान् विशेषात्मकानि

तन्मनाश्च, मुनिश्च, तेनानन्तपारमपि आयुर्वेदं हेत्वादित्स्कन्धत्रयमालम्बनं कृत्वा यथावदायुर्वेदमचिरादेव प्रतिपन्नवानित्यर्थः । अचिरादित्यचिरं । अत्र च यथा ब्रह्मा त्रिमूर्त्तं बुभुधे, यथा वेन्द्रो हेतुर्लक्ष्मीपञ्चज्ञानं प्रोवाच, तथैव भरद्वाजोऽपि त्रिस्कन्धं बुभुधे, इत्यनेनायुर्वेदस्याविरुत्तागम उपदर्शयते, तेन त्रिमूर्त्तत्रिस्कन्धयोर्न पुनरुक्तिः । तेनेति इन्द्राद् गृहीतेनायुर्वेदेन । अमितमिति अमितमिवामितमतिदीर्घत्वात् । आयुःशब्दश्चायुःकारणे रसायनशब्दे बोद्धव्यः, येनोत्तरकालं हि रसायनोपयोगात् अयं भरद्वाजोऽमितमायुरवाप्स्यति, न ऋषिभ्य आयुर्वेदकथनात् पूर्वं, येनायुर्वेदमधीत्यानन्तरमेवायं तत्सृष्टिभ्यो दत्तवान् न पूर्वं रसायनमाचरति स्म ; किंवा सर्वप्राणुपकारार्थोपीतायुर्वेदजनितधर्मवशात् तत्कालमेवामितमायुरालम्बे भरद्वाज इति बोद्धव्यम् । तच्चैति श्रुत्वा, यदा तमिति पाठः, तदा तमायुर्वेदं ; अनवशेषमिति कार्त्तस्तेनेत्यर्थः । दीर्घमायुश्चिकीर्षन्त इति प्राणिनामाख्यानम् ॥ ८ ॥

चक्षुषाणि—ज्ञानार्थं ज्ञानकर्म वा चक्षुः ज्ञानचक्षुः तेन ज्ञानचक्षुषा ; आयुर्वेदेन किं ददृशुरि-

* महर्षयस्ते इति चक्षुः ।

समवायश्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।

लेभिरे परमं शर्म जीवितञ्चाप्यनित्वरम् ॥ ६

द्रव्याणि विशेषात्मक कर्म चेति । समवायश्च सामान्यं विशेषश्च ददृशुरित्यर्थः । अथ सामान्यादिकं षट्कं ददृशुः । प्रत्येकं भेदात् । तथा च चकारचतुष्कान्यतम-
मावृत्तत्र चकारषट्कं ज्ञेयं प्रत्येकप्रभेदमिथाभेदयोर्ज्ञापनार्थमिति, तन्न, द्रव्यगुण-
कर्मसमवायेभ्यः सामान्यविशेषयोरनतिरिक्तत्वात् तथा विवरीतव्यमुत्तरकालम् ।
द्रव्यस्य प्राधान्येऽपि यथास्वगुणसमुदायात्मकत्वख्यापनाय गुणानिति प्राग्द्रव्या-
दुपात्तमिति यत् तन्न, मूर्त्तप्रज्ञानां द्रव्यत्वेन गुणातिरिक्तत्वात् । गुणकर्मश्रयत्व-
ख्यापनाय तु मध्ये तयोर्द्रव्यनिर्देशात् । ननु शास्त्रान्तरे द्रव्यादीनां ब्रह्मरूप-
तत्त्वज्ञानाद् व्यवहारिकसकलतत्त्वज्ञानोपायः स्यात् तेन च नि श्रेयसाधिगमस्तेन
परमपुरुषोऽतिरिक्तः पदार्थः ख्यापितो वैशेषिकन्याये कणादे तद्यथा । “अथातो
धर्मं व्याख्यासंग्रामः ॥ १ ॥ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥
धर्मविशेषप्रभूतान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥” ४ ॥ इति । द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानां
वस्तुनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां विशिष्टानां यत्तत्त्वज्ञानं याथाव्ययं ज्ञानं तदभ्युदय-
सिद्धिकारणकर्मजनितपुण्यवशात् धर्मविशेषं मिथ्याज्ञानादिनाशं सूते । तद्धर्म-
विशेषसूताद् द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां विशिष्टानां तत्त्वज्ञानान्निः-
श्रेयस भवति । बन्धो हि पुरुषस्य यदा स्थूलरूपेणारम्भो भवति द्रव्यादिभिस्त्रिभिः
समवेतैः तेषां तत्त्वज्ञानात् तदारब्धपुरुषस्य मिथ्याज्ञानापायो भवति, मिथ्याज्ञाना-
पायादोषापायो, दोषापायात् प्रवृत्तपायः, प्रवृत्तपायाज्जन्मापायो, जन्मापायाद्
दुःखापायो, दुःखापाये विद्योदयः ; स च ज्ञानप्रकाशः । तस्मादपवर्गो भवतीति
पुरुष एवाधिकरणमस्य शास्त्रस्येति ज्ञापितम् । आन्वीक्षिकीन्याये गौतमेनाप्त-
पादेनाप्युक्तम्—“प्रमाणप्रमेयेत्यादीनां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । दुःखजन्म-
प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायेऽपवर्ग इति, तेनात्मादिषु
ब्रह्मज्ञानादात्मादिरूपेण ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानसरापायान्निःश्रेयसे प्राप्ते तूत्तमपुरुष-
त्वाद् सामान्यज्ञेत्यादि ।—तेषाञ्छेतरत्र लक्षणं षण्णां पदार्थानां विशिष्टत्वाणां भविष्यति, तेनैतत्
तत्रैव व्याख्यासीयं, तदिति सामान्यादि । तन्त्रोक्तं विधिमित्यपभ्यपरिहारपद्मोपादानकपदं, धर्मं
सुखं, धरमिति दुःखानाक्रान्तं, अनधरमित्यवगच्छरम् ॥ ९ ॥

अथ मैत्रापरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।

शिव्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥

अग्निवेशश्च भेलश्च जनूकर्णः पराशरः ।

हारीतः चारपाणिश्च जग्दुहस्तमुनेर्वचः ॥ १०

रूपेणाभिनिष्पत्तिरात्मना भवति, स उक्तः पुरुषो द्रव्यादिषड्भ्योऽतिरिक्तः
 उति न पदपदार्थनियमस्तद्वोधान्मुक्तिश्च । पादशादिष्वप्येवमिति साङ्ख्ये
 कपिलेनोक्तमिति न तद्व्यवहारिकपदार्थ उक्तपुरुषः स ह्यव्यपदेश्योऽव्यव-
 हार्योऽलौकिकः पदार्थ इत्यभिप्रायेण । ननु ज्ञानचक्षुषा सामान्यादीन् दृष्ट्वा
 ते यच्चक्रुस्तदन्त आह—तज्ज्ञात्वेत्यादि । तन् सामान्यादिकं ज्ञात्वा तत्रोक्त-
 मायुर्वेदोक्तं विधिं स्वस्थानुरपरायणहेतुलिङ्गोपभञ्जनमास्थिता आश्रिता वभूवुः ।
 आयुर्वेदेतत्रोक्तविशेषास्थायां हेतुः सामान्यस्य विशेषादेश्च समभेदस्य ज्ञान-
 जनकदर्शनम् । तद्वोधशालिनामायुर्वेदोक्तविधाने एवैव पदार्था व्यवहार्या
 इत्युक्तं भवति, तेन सामान्यविशेषो द्रव्यादिषु चतुर्ध्वन्तभूतावपि वृद्धिहासहेतुत्वा-
 देकत्वपृथक्त्वकरत्वाच्च, प्रयोजनविशेषात् पृथगुक्तो, विशेषिके बुद्धरूपेक्षत्वप्रयोजन-
 विशेषात् पृथगुक्तावेव ज्ञेया । तेन महर्षयो न केवलं तत्रोक्तं विधिमास्थिताः परमं
 शर्मं मुख्यमनित्वरूपमनशीलम् । अनश्वरमिति पाठे तनाशशीलं जीवितमायुश्च
 लेभिरे । एतेनायुर्वेदस्य शाश्वतत्वात् पुण्यजनकत्वम् । पुण्यजनकत्वादायुर्जनकत्वं
 प्रजाहितत्वं मुख्यजनकत्वञ्चेत्युक्तम् । तन्वेवमेवमात्रं महर्षयश्चक्रुः किं तेन ? तेन
 किं भूतानुकम्पया प्रजानामित्याकाङ्क्षायाम् । आयुर्वेदो यो वक्तव्यः स किमेवमेव
 पारम्पर्येणोपदिष्टस्त्रिसूत्ररूप आत्रेयांक्त उतान्यादृशो वेत्याकाङ्क्षयाञ्च ॥ ९ ॥

गङ्गापरः—तदायुर्वेदस्यातिप्रयोजनभूतश्च किमग्निवेशोक्तो व्याख्यातव्य-
 स्तस्यायुर्वेदान्तर्गतत्वज्ञापनाय ऋषीणां प्रजानुकम्प्याशालित्वेऽपि प्रजापि-
 कारायायुर्वेदस्य प्रकाशकत्वज्ञापनाय चाह—अथेत्यादि । अथ ब्रह्मणः प्रजापतेः

चक्रपाणिः—अथेत्यादिना भरद्वाजशिव्यस्यात्र यस्य पुनर्वस्वपरनाम्नोऽग्निवेशादिगुस्तां दर्शयति,
 अत्र केचित् भरद्वाजात्रेययोरेक्यं गम्यन्ते, तत्र भरद्वाजसंज्ञया आत्रेयस्य कचिदपि तन्त्रप्रवेक्षो-
 ऽकीर्तनात् । हारीते चात्रेयादिगुस्तया भरद्वाज उक्तः, “शक्रादहमधीतवान्” इत्यादिना “मयः
 पुनरसंख्येयाः त्रिसूत्रं त्रिप्रयोजनम् । अत्रात्रेयादिपर्यन्ता विदुः सप्त महर्षयः । आत्रेयाश्च
 हारीतः ऋषिः” इत्यन्तेन । वाभटेन तु यदुक्तं “ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

बुद्धे विशेपस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।

तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥

अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ।

श्रावयामासुरात्रं यं सर्पिसङ्घं सुमेधसः ॥

प्रजापतितोऽश्विनीकुमारयोरश्विभ्यामिन्द्रस्य इन्द्राद्भरद्वाजस्य भरद्वाजादङ्गिरः-
प्रभृतीनामायुर्वेदग्रहणानन्तरमाङ्गिरःप्रभृतिमहर्षिषु मध्ये आत्रेयः पुनर्व्वसुर्मैत्रीपरः
प्रजानां मित्रतायां तत्परः स न भूतानुकम्पया आयुर्व्वेदं पृथ्ग्यः शिष्येभ्यो
दत्तवान् । अध्यापनेनेति शेषः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—के च ते शिष्याः पठिन्यत आह—अग्निवेश इत्यादि । एते-
ऽग्निवेशादयस्तन्मुनेः पुनर्व्वसोर्व्वच आयुर्व्वेदाध्यापनरूपं तस्मादेव जगृहुः ।
क्रियाप्रधानत्वादाख्यातवाक्यस्येह सम्बन्धापादानयोस्त्वयोः प्राप्तौ क्रियापेक्षकत्वेन
कारकस्य प्राधान्यादुभयार्थे ज्ञादानत्वम् । तन्मुनेरिति । न त्वावृत्तत्रा पृष्टन्ततया
पुनरुपस्थितिः । तत्राग्निवेशादिषु अग्निवेशस्य बुद्धे विशेपस्तत्रकरणप्रवृत्ति-
बुद्धिरासीत् उपदेशान्तरं मुनेः पुनर्व्वसोर्ग्यापनरूपोपदेशान्यस्तत्रकरणार्थ-
मुपदेशो नासीत् । यथाधीतायुर्व्वेदं पुनर्व्वसुर्दत्तवान् तस्य व्याख्याबाहुल्ये-
नोपदेशं कृतवान् न तु तत्रकरणार्थमुपदेशमिन्यर्थः । यतो यस्मात् प्रथमं
तत्रस्यायुर्व्वेदशाखाया कर्त्ताऽग्निवेशोऽभवत् । अथाग्निवेशस्यायुर्व्वेदस्याशेष-
विशेषव्याख्यानेन शाखाकरणदर्शनानन्तरं भेलादयः पञ्च शाखाणां गन्ता मुनयः
स्वं स्वं तन्त्रं चक्रु रित्यग्निवेशानन्तर्येण भेलादीनामग्निवेशापेक्षयाऽपबुद्धित्वं
ख्यापितम् । तेन च पुनर्व्वसुतोऽयुपदेशान्तराभावेन यथास्वमतिभिः स्वस्व-
तन्त्रकरणादग्निवेशेनैवापेक्षयाऽपकर्षश्च भेलादितन्त्राणामाख्यात इति भावः ।

सोऽश्विनी नौ सहस्राक्षं सोऽग्निपुत्रादिकान् मुनीन् इत्यनेनात्रेयस्य इन्द्रशिष्यत्वं, तदायुर्व्वेद-
समुत्थानीयरसायनपादे आदिशब्देन ब्रह्ममाणेन्द्रशिष्यतायां भातः समर्थनीयम् । तत्र हीन्द्रेण
पुनर्महर्षीणामायुर्व्वेद उपदिष्ट इति वक्तव्यम् । मैत्रीपरो मैत्रीप्रधानः, मैत्री च सर्व्वप्राणिप्यात्मनीय
बुद्धिः ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—बुद्धे विशेप उक्त्यर्थः, यत इति बुद्धेर्व्विशेषात्, स्वं स्वं तन्त्रमिति स्वस्वनामाङ्कितं
भेलातन्त्रं, जगृह्यन्तन्त्रमित्यादिकं, कृतानि चेयस्य तन्त्राणीति शेषः । पुण्यमायुर्व्वेदतन्त्रकरण-
लक्षणं कर्म येषामग्निवेशादीनां ते पुण्यकर्मणिः तेषां पुण्यकर्मणाम् । सर्व्वभूतहितैषिण इति

श्रुत्वा सूत्रणामर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।
 यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ११
 सर्व एवास्तुवंस्तास्तु सर्वभूतहितैपिणः ।
 साधु * भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥
 तं पुण्यं शुश्रूवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
 सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥
 अहो साध्वितिघोषश्च + लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।
 नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥

पदस्वप्रिवेशादिषु मध्येऽग्निवेशो विशिष्टबुद्धिमान् प्रथममायुर्व्वं दत्तञ्चकर्तुं तान् ।
 अग्निवेशस्य बुद्धिर्भेदादिबुद्धरूपेक्षया विशिष्टा । तथायुर्व्वं दत्तञ्चकरणप्राप्तम्यात् ।
 एवं पुनर्व्वयुश्चोपदेशान्तराभावात्कृतवानग्निवेशस्य तथा बुद्धिविशेषस्य स्वतः
 उत्पन्नत्वात् तञ्चकर्तुं बुद्धिविशेष हेतुः । एवं सत्युपदेशान्तराभावे बुद्धिविशेषो
 हेतुः । ननु तानि तत्राणि प्रमाणानि भवन्ति वा न वेत्यत आह । कृतानि
 चेत्यादि । आत्रेयं पुनर्व्वर्षमुं सर्पिसङ्घं बहुभिर्मर्द्दार्षभिः सह वर्त्तमानम् ।
 सुपेक्षमोऽग्निवेशादयः । कपयश्च श्रुत्वा किं चक्रुरित्यत आह । श्रुन्वेत्यादि ।
 पुण्यकर्मणां पुण्यजनकानाम् । अर्थानां सूत्रणं सूचनवाक्यग्रन्थनकरणशब्दा
 बलिं श्रुत्वा ते पुनर्व्वर्षमुसमीपस्था कपयः सपुनर्व्वर्षसवः प्रहृष्टाः सन्तो यथाक्त्
 सूत्रितमिति ब्रुवन्तोऽनुमेनिरेऽनुमतवन्तः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः न केवलमनुमेनिरे सर्व एव तु पुनस्तं सपुनर्व्वर्षसव कपयस्ता-
 नग्निवेशादीन् पण्डुनीन् अस्तुवन प्रशसां कृतवन्तः । ते यस्मात् सर्वभूत-
 हितैपिणः । सर्वभूतहितैपिणस्तानित्युभयत्र योज्यं विभक्तिविपरिणामेन ।
 ते प्रहृष्टा न केवलमस्तुवन । भूतेषु साधु यथा स्यात् तथानुक्रोश इति वाक्यं समं
 अग्निवेशादिविशेषणं किंचापिसङ्घविशेषणम् । साधुशब्दोऽजहल्लिङ्गतया नपुंसकलिङ्ग एव, यथा
 वेदाः प्रमाणमिति, केचित्तु साध्वितिविशेषणस्य नपुंसकलिङ्गतानुराधात् विशेष्यस्य अनुक्रोशमित्यपि
 नपुंसकलिङ्गं पठन्ति । अहो इति साध्विति प्रशंसायां, स्निग्ध इति अनुकटवेनाह्लादकरत्वेन च ।

शिवो वायुर्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः ।

निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ १२

अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।

बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मथा धृतिः कीर्त्तिः क्षमा दया ॥ १३

युगपदुर्चं स्तेऽब्रुवन् । यथोर्चं अब्रुवन् तद्विवरितुमाह— तमित्रादि । पुण्यमिति पुण्यजनकार्यमूत्रणीयत्वात् जनकत्वसम्बन्धेन पुण्यवन्तं शब्दं दिवि स्थिताः सामग्रा देवर्षयः । परमर्षीणां पुनर्वर्षमुसमीपस्थानां तमुर्चं भूतं पुणं शब्दं शुश्रुवुरितेप्रकवाक्यम् । देवदेवर्षीणां तच्छब्दणेन किमित्याह— श्रुन्वेत्यादि । तेषां मोदो हि तपोजपादिमिद्विदः शुभकश्च । मोदफलमाह— अहो इत्यादि । हर्षात् भूतैर्देवयोनिभिस्तावद्भिर्नभसि उदीरितः ज्ञिग्धगम्भीरोऽहो साध्विति धोषश्च सर्वत्र प्रचाग्शीलो महाध्वनिस्त्रीन लोकान् अन्ववादयन् अग्निवेशादीनां पुण्यप्रकर्मकार्यमूत्रणमिति शेषः । पुण्यफलमाह— शिव इत्यादि । शिवः शुभदः मृदुः पृष्ठगापी मुगन्धिः जीतश्चेति । सर्वा भाभिरिति नानाविधवर्णमुगन्धिः कुसुमविकश्वग्वशेन भाभिः सर्वा दिश उन्मीलिताः प्रकाशिताः दिव्याः स्वर्गीया सजलाः कुसुमवृष्टयश्च निपेतुं पतन्ति स्म ॥ १२ ॥

गङ्गापरः—नन्वाग्निवेशादीनामेवविधपुण्यप्रकर्मकार्यं मूत्रणशक्तिः किमायुर्व्वेदाध्ययनवशादामीत् । मा च शक्तिः कीदृशीत्याह— अथेत्यादि । प्रमुखमार्गं वर्त्तते, तेनाग्निवेशादीन क्षारपाणप्रन्तान् पपमुनीन ज्ञानदेवता ज्ञानजनिका देवता विविधः । ता आह— बुद्धिरित्यादि । अष्टौ बुद्ध्यादयः पुण्यशास्त्ररचनाधीहेतुभूता कृतिनां शक्तयः । दयया भूतहितशास्त्रप्रकाशने इच्छा, ततः प्रवृत्तिः, सत्यां प्रवृत्त्यां सदर्थोद्वांथो बुद्धैव, सति च सदर्थोद्वांथे क्षमया नान्यमुनिम्पति अवज्ञा, ततो श्रुत्या नियमान्मिकया काङ्क्षादिमद्वाक्यान्मकग्रन्थनक्षमया निर्म्मितिः, सत्यां निर्म्मितौ साक्षात्तयायोग्यतासत्तिमद्वाक्यग्रन्थनसिद्धिः, सिद्धैव ष्वं शास्त्ररचनायां स्वयन्मूलकत्वेन रचनापत्तिस्तथात्वे हि रचितस्याग्राह्यत्वं साधुभिः स्यादिति प्रसिद्धमूलभूतशास्त्रस्याभ्यासो मेधया चिरमभ्यस्तत्वेनाव-

शिवो वायुर्व्वेदाध्यायनेन शुभलक्षणेन प्रकृतसन्तकरणस्य देवैरप्यथतोऽनुमतस्वमुपदर्श्यते । ज्ञानदेवता इति ज्ञानाभिमानिन्यो देवताः । तेन ग्रन्थकरणान् पूर्वमेवाग्निवेशादीनां बुद्ध्यादयो व्यवस्थिताः,

तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।

भावाय भूतसङ्गानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ १२ ॥

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।

मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ १५ ॥

स्थितिर्न्यव तस्य मूलभूतशास्त्रस्यार्थविस्तारस्तदर्थमन्येवेति तदनन्तरं दया-
दिभिः सिद्धिपर्यन्ताभिर्ग्रन्थनं तेन कीर्त्ता साधुभिर्ग्राह्यमिति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अग्निवेशादिकृततन्त्राणां पुनर्व्वसुसमीपस्थपहर्षिभिर्ग्राह्यत्वेऽपि
प्रजानां हिताय वैद्यं गृहीतव्यं न वा इत्याह—तानीत्यादि । एषामग्नि-
वेशादीनां तानि च तन्त्राणि परमर्षिभिः पुनर्व्वसुसमीपस्थैरनुमतानि सन्ति
भूतसङ्गानां लोकसमूहानां भावाय स्थितये भुवि भूलोके प्रतिष्ठां वैद्यैः पूज्यतां
लेभिरे । नानिमङ्गलपविस्तरमित्यादिभिः स्वयं वक्ष्यति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं चेदग्निवेशप्रणीततन्त्रमायुर्वेदमूलकं व्याख्यातव्यं तदा
तस्मिन् तन्त्रे पारम्पर्यापदेशेनायुर्वेदग्रहणोपदेशानन्तरं प्रजाहितं किं पार-
म्पर्यापदेशेन शास्त्रमुक्तमित्याकाङ्क्षायाम् । अग्निवेशकृतस्यायुर्वेदमूलकतन्त्र-
स्याग्निवेशकृतत्वात् किं वेदत्वं नास्ति ? वेदो हि शाश्वतः किमस्ति वा वेदमूलक-
त्वान् तत्तन्त्रमूलकत्वादस्य तन्त्रस्यापि वेदत्वास्ति न वेति संशये च । अभिप्रेत-
सम्बन्धप्रयोजनज्ञानमन्त्रेण न जिह्याः शब्दे प्रवर्तन्ते इत्यतस्तन्प्रयोजनादिकं
वर्षायितुं प्रथमत आयुर्वेदे वक्तव्ये आयुर्वेदेस्वरूपज्ञानमपेक्ष्यते इत्यत
आयुर्वेदे त्वभिप्रेयनायुर्निर्देशपूर्वकमायुर्वेदश्च लक्षयति—हिताहितमित्यादि ।
हितञ्चाहितञ्च द्वयोः समाहार इति हिताहितं, हितपहितं सुखं दुःखञ्चेति ।
चतुर्विधमायुरर्थे दशमहामूलीये स्वयं वक्ष्यते ; तद्वत्—शारीरमानसाभ्यां
रोगाभ्यामनभिद्रुतस्यानमिभूतस्य च । विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्य-

तन्त्रकरणोत्तरकालन्तु जनादरेण बृहदादिदेवतानुप्रवेश इति ; सिद्धिः साध्यसाधनज्ञानं, कीर्त्तिः
कीर्त्तनं वक्तुं ज्ञानमित्यर्थः, ननु कीर्त्तित्यंशोरूपा तस्या अज्ञानरूपत्वात्, ज्ञानदेवताश्च द्रष्टव्यन्ते,
भावाय स्थितये रोगानुपहतजीवितायेति यावत्, प्रतिष्ठा जनोपादेयतयावस्थानम् ॥ ११-१४ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रदायायुर्वेदस्युपनिं कुर्वन् आयुर्वेदाभिप्रेयं दर्शयति, हिताहितमित्यादि—

हिताह्लाहितं, तथा सुखप्रयुक्तत्वात् सुखं, दुःखप्रयुक्तत्वात् दुःखं, एतच्च चतुःप्रकारमायुरर्थे दश-

यशःपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थवत्समुदायस्य परमर्द्धिर्हाचरविविधो-
पभोगस्य समृद्धसम्पत्तिरूपस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुर्कल्पते ॥ १ ॥ अमुख्यमतो
विपर्ययेण ॥ २ ॥ हितैषिणः पूनभूतानां परस्वादुपगतस्य सत्यवादिनः साम-
परस्य समीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्ग परस्परेणानुपहतमुपसेव्य पूजार्हपूजकस्य
ज्ञानविज्ञानोपशंसशीलस्य वृद्धोपसेविनः मुनियतरागोप्यामदमानवेगस्य सततं
विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्माविदस्तत्परस्य लोकमिमञ्चा-
मुञ्चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुर्कल्पते ॥ ३ ॥ अहितमतो विपर्ययेणेति
॥ ४ ॥ अन्येवं ननु विविधं यदायुस्तस्य हितहितं रक्षणवद्वन्नेदादिविधमेवा-
शैथिल्यजनकादाराचारक्षेपजार्दकं हितं हासातिहासरूपशैथिल्यजनकरूपमहितं
च मानमायुषः परिमाणं चकारादनुक्तमप्यायुषोऽप्रमाणं तच्च मानामानमप्यायुषः
स्वयं वक्ष्यति तत्रैव । तद्यथा प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां स्वेना-
भिभूतस्य विकृतिलक्षणरूपलभ्यतेऽनिमित्तैः । उदमस्मान् क्षणमुहूर्त्तान् दिवमान्
त्रिपञ्चममदशदशदशाहान् पक्षान्मासान् संवत्सराद्वा स्वभावमापन्नस्यत इति । तत्र
स्वभावः प्रवृत्तरूपम मरणम् अनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमतो
विपरीतमप्रमाणपरिष्ठाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चापिदृष्टमायुषः प्रमाणा-
प्रमाणमायुर्वेदे इति । तच्च नि तन् स्वरूपलक्षणत आयुश्च इत्येतत्सर्वं यत्रोक्तं स
आयुर्वेदे उच्यते । ननु मुख्यं दुःखश्चात्मनो गुणो ग्रन्थेकं तदेव द्वयं वा किमायुस्त
तद्वयजनकं वा ? आद्यं चेदनायुषोऽपि महामुखदशनान्महायुषोऽपि स्वल्पमुख-
महादुःखतादुःखायुषमहायुष्योर्न विनिगमना । तद्वयं चेत् महामुखदुःखाभयस्यै-
कवासम्भवादनुभवः स्यात् । विषममुखदुःखाभयस्यैकत्वापत्तिश्च स्यात् न मुख्या-
त्मकं दुःखात्मकं वा आयुः स्यादिति । मुख्यदुःखान्यतरजनकं चेत् तदा मुख्यमात्र-
जनकं न तप उपवासार्दकं शक्यत्वात् दुःखमात्रजनकं नार्थशक्यत्वादि भोजनादि
मुख्यकत्वात् । तदुभयजनकं चेदेकत्वापत्तिर्न तु मुख्यलक्षणं दुःखलक्षणञ्चेति
द्विविधं स्यात्, इति चेन्न शरीरमानमाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुताभिभूतादीनां
पुरुषाणामायुषः मुख्यदुःखगुणयोर्जनकत्वेन मुख्यदुःखसंशक्तत्वात् तथा च येनायुषा
विशिष्टस्यादृष्टयोऽय-मुखदुःखनिवृत्ति-लक्षणमाक्षस्तपो जप-शमदमादिभिर्जनित-
महामूर्च्छाये तत्र शरीरमानमाभ्याम् इत्यादिना ग्रन्थेन अहितमतो विपर्ययेण इत्यन्तेन वक्ष्यति,
तस्य हितहितमित्यायुषः पथ्यापथ्यं, मानञ्चैत्यायुष एव प्रमाणं, मायिकद्विमायिकत्वेन विकृति-
लक्षणैरिन्द्रियरूपेण तथा प्रकृतिलक्षणेन्द्रिमायुष्मतां कुमारानां लक्षणं भवनीत्यादिना वक्तव्यम् ।
तच्चैत्यायुः स्वरूपेण शरीरेन्द्रियसत्त्वाप्रसंयोगः इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । तेन हितहितमित्यादिना

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारिर्जावितम् ।

नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ १६

तत्त्वज्ञानादुपजायते । तदायुस्तस्य शरीरमानसव्याप्यनाभिदुतादधायुरेन्द्रिक-
मुखजनकत्वात् मुखमेवेत्यते । व्याप्यभिदुतादेर्लोकद्वयदुःखजनकत्वात् दुःख-
मायुरिष्यते । एवमायुषो हिताहिततयो जनकत्वाद्विनाहितमंजा बोध्या । तस्य
चतुर्विधायुषो हिताहितं स्वस्थचतुष्कादौ वक्ष्यते । मानवेन्द्रियस्थाने, तत्र
मानेनाप्यमानं लक्ष्यं स्वलक्षणतस्त्वन ऊर्द्धमेव वक्ष्यते शरीरेत्यादिना । ननु
शरीरेन्द्रियमत्त्वान्मसंयोग आयुर्वक्ष्यते । तस्य संयोगस्य गुणस्य किं परिमाणं
कथं वा गुणो वर्तते गुणे इति उच्यते : संयोगः खलु संयोगिदेशमाननियतव्यापी
तावदेव संयोगस्य मानं कालतो देशतश्च द्विगमानं शरीरेन्द्रियमत्त्वान्मसंयोगस्य
यन् शरीरादि संयोगिदेशनियतं तद्वैशिकं, तस्य दीर्घत्वादिकं नास्ति । कालनिव-
न्धनश्च यन्मानं तत्कालिकं कालस्य दैर्घ्याणुत्वादिना तन्मानस्य दीर्घत्वादिकं
व्यपदिष्यते । नित्यगस्य तु कालस्य परिश्रुत्या सङ्ख्यातिकालत्वादिना
दीर्घत्वद्वयत्वादिकं व्यपदिष्यते । तच्च हिताहिताभ्यां दातृगोचरत्वाद्वा ज्ञाते
सति भवति परिमाणादिगुणा गुणादिषु सर्वत्रैव वर्तन्ते यथा पट्टसा इत्यादि ।
अमानश्च खलु वनसरपराद्वयमहातिक्रमेण कालवैशिष्ट्यानिषमादायुषो व्यवहरन्ति
लोके ततस्तदमानामन्यायुषो मानामानयोर्व्याख्यायां यो यदा मरिष्यति
तन्मानम् । यो मरिष्यतीतिमात्रं वक्ष्यते तत्तस्यामानमिति मानामानमायुषो
यत्र याच्यं मानमायुषो हिताहितमुखदुःखात्मकं चतुर्विधमायुः स्वलक्षणत-
श्चायुस्तस्यायुषश्च हिताहितं भेषजादार्गविहागदिकमभिधेयमाप्नोतिन्यायुर्वेदेन
सहायुस्तद्विनाहितमानामानोपदेशवाक्यानामाधाराधेयता सम्बन्ध उक्तो यच्चैति
पदेन । हिताहितादिपदं तदुपदेशवाक्यपरमार्थोभिधायकं हि वाक्यं न तु तदर्थो
वस्तु वर्तते ग्रन्थे ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ लक्षणतस्त्वायुराह शरीरेत्यादि । शरीरमह चेष्टेन्द्रियाया-
श्रयः । इन्द्रियस्य पृथगुपादानाच्च च चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमु-
आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेद इत्युक्तं स्यात्, विदधानुश्रुहे ज्ञानार्थ एवाभिप्रेतः, यद्वक्ष्यति अर्थे दश-
महामूलाये 'तथायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः' इति । लाभादयस्त्वर्थो विदेरिह नोक्ताः, तेषां साक्षादायु-
र्वेदाज्जन्यत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—आयुर्वेदपदे पूर्वपदवाच्यमायुराह शरीरेत्यादि ।—शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसामक-
मात्मनो ज्ञेयमयत्नं, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, सत्त्वं मनः, आत्मा ज्ञानमनिसन्धानैव, एषां सम्यग-

दायात्मकं तेन हीन्द्रियलाभे पुनरुक्तत्वापत्तिः स्यादस्तु वा बाह्येन्द्रियादि-पञ्च-
महाभूतविकारसमुदायात्मकं शरीरम् । इन्द्रियन्तु आभ्यन्तरं नित्यं श्रोत्रादिकं तेन
नेन्द्रियस्य पौनरुक्तं वृक्षादेरपि बाह्येन्द्रियरहितस्यायुष्मत्त्वमाभ्यन्तरेन्द्रियवत्त्वान् ।
सत्त्वं तु मनः आत्मा चेतनाधातुस्तेषां संयोगः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग इति
स्वरूपलक्षणमायुरः स्वरूपमुक्त्वा धर्मान्तर्गोपदेशेन लक्षणं वक्तुं पर्यायानाह—
धारीत्यादि । सत्त्वात्मशरीरेन्द्रियाणि परस्परं धारयितुं शीलं यस्य तन् धारि,
जीवनं जीविनं फलात्मकजीवशास्त्रार्थः नित्यं प्रतिक्षणं गन्तुं शीलं शिथिलीभावो
यस्य स नित्यगः अनुबन्धः अनुपूर्वाविस्थानत्यागपूर्वकानुरूपेणोत्तरकालं
व्यातीत्यनुबन्धः । अत्र चकारादनुक्तमप्यत्रार्थं दशमहाभूलीयेऽयुक्तञ्चेतनानु-
वृत्तिशब्दोऽपि बोध्यः । अथ शरीरेस्थूलसूक्ष्मान्यतन्तत्त्वशरीरादिसंयोगश्चेदायु-
स्तदा मरणानन्तरं तिष्ठदेहित्वेऽप्यायुष्मत्वमस्तु । उच्यते, तत्तिष्ठदेहित्वे तत्पार-
लौकिकमुखदुःस्वरूपस्थानरूपयोगे तत्त्वशरीरादिसंयोगस्य हेतुत्वेन पारलौकिकायु-
ष्ट्या उष्ट्वेवेति वैचर्याख्यायते तन्निरस्तं, अरीरपदेन स्थूलशरीरपदत्वेन व्याख्या-
तवान् । शरीरान्तर्गमसंयोगत्वेनैतत्त्वशरीरे नायुष्टं पूर्वजन्मीयायुष्ट्वेदेतद् दिन ।
एतस्यायुषि तस्यायुर्वारणाय तत्तद्वेषेण व्याख्यातव्यमिति नन्वेवं चेद्वदादीनामि-
न्द्रियसत्त्वात्महीनानायायुर्नास्ति, नास्ति चेत् तर्हि सर्वदा घटादीनामपि किञ्चित्-
कालं नावातृष्टताम् । अस्ति चेन्न्यूनत्वं दोष इत्यत्रोच्यते केनचित् । चिकित्-
साधिकृतत्वाभावान् तेषामायुर्वचनेऽप्रयोजनमिति । अन्ये तु चिकित्साधिकृत-
त्वात् प्राधान्याच्च कर्मपुरुषाभिप्रायेणेदमायुर्लक्षणमन्याहुः । परे तु शरीरेन्द्रिये-
त्याद्युपलक्षणं तेन समवायिसंयोग आयुर्गतिं प्रापनार्थं शरीरेन्द्रियादिप्रदर्शनमिति
भाषन्ते । तन् समवायिसंयोगो हि मृतपुरुषदेहे घटादीनामपि स्यादिति । अन्ये
तु स्वारम्भकतत्संयोगोऽदृष्टप्रयुज्य समवायिसमूहसंयोगो वा यावत्समवायि-
संयोगो वा आयुरुच्यते, घटादीनां स्वारम्भकपञ्चभूतरूपपञ्चतन्मसंयोगश्चेद्-
आयुर्वृक्षादीनामपि चेतनपुरुषवन् तत्त्वचतुर्विंशतिगारम्भकैव तेजोबिनीपवनवारि-
सनाथबीजस्य तदारम्भकस्य तदारम्भकाले जीवात्मनमन्त्र वायुना प्रेरितस्य

दृश्यन्वितो योगः संयोगः, इन्द्रियाण्यपि यद्यपि शरीरग्रहणेनैव लभ्यन्ते तथापि प्राधान्यात्तानि पुनः
पृथगुक्तानि, अथवा संयोगः संयोगितः शरीरस्य क्षणिकत्वेन यद्यपि अणिकस्तथापि सत्ताजम्बव-
श्विस्तोऽयमेकतयोच्यते । तस्य युपः पर्यायानाह धारीत्यादि । धारयतीति शरीरं पुलितं गन्तुं
न दृष्टातीति धारि, जीवयति प्राणान् धारयतीति जीवितं, नित्यं शरीरस्य क्षणिकत्वेन गच्छतीति

प्रवेशेन तत् प्रयुज्यता । तेन सृष्टुता च तेनानुभवत्वं कल्पते । घटादि-
 स्थावराणां कषायाद्यात्मकसमवायिसमूहसंयोगो वादृष्टप्रयुज्य कल्पेनातगुण-
 विशेषो ह्यात्मनोऽदृष्टिर्वाति वृक्षादीनां सजीवानामस्ति वादृष्टमस्ति चायुरिति
 बोध्यम् । यावत् समवायिसंयोगस्तु अजीवाचेतनानां घटादीनां सजीवा-
 चेतनानां वृक्षादीनां चेतनानाश्चात्म्येव । वृक्षवनरत्वादिरूपेण यथास्वतत्त्व-
 परिणामे स्वं स्वं यावत् तत्त्वान्येव समवायीनि कारणानि, अदृष्टमिह समवायि-
 कारणं देहसमवायित्वेन निमित्तं वा । यावत् समवायिसंयोगस्तु वृत्तिनिर्या-
 मकसम्बन्धो भूतादिद्रव्याणां तत्तदारम्भकाणां संयोगः द्रव्यगुणयोः समवाय
 इत्युभयरूपः । तार्किकास्तु अवयवावयवविलक्षणो द्रव्याणामपि सम्बन्धः स चायु-
 रेवेत्याहुः । इत्थं निरुक्तस्यायुः साम्यं वृद्धिर्ह्यस्य योक्तिकाधिकन्यूनकाल-
 विशिष्टत्वेनानुमेया आयुर्वदिभिरुपदिश्यन्ते । तेन जीवितविशिष्टः कालः आयुरिति
 यदुच्यते तन्न । आयुर्ह्यस्य वृद्धिकरणकम्पणा प्रसिद्धस्य कालस्य ह्यसदृद्रापत्तेः
 जीवितस्य भिन्नरूपतया वाच्यत्वापत्तेश्च । कालजीवितयोर्विशिष्ट्यमायुरित्यपि
 चिन्त्यं जीवितं यावत् समवायिसंयोगः स च समवायः समवायसंयोगोभयरूपो
 वा तस्य च कालवैशिष्ट्यं समवेतसंयोगित्वमिति । अथ यदि येनाप्राणिप्राणि
 यावदस्तु नियतकिञ्चित्कालमवर्तितृते स यावत् समवायिसंयोग आयुरित्येत-
 तदा नरो नश्यति तर्ह्यनश्यतीतिवत् घटो नश्यतीत्यादि साधु, नावत् नरो
 म्रियते जीवति भवतीतिवत् घटो म्रियते जीवतीत्यादिप्रयोगस्य साधुता भवतु ।
 न स्यात् नाशो हि यावत् समवायिसंयोगश्चंसो, मरणं त्वान्मशरीरसंयोगश्चंस
 इति तत्प्राज्ञाशसामान्यं प्रति नायुषः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । कल्प्यते च
 मरणं प्रत्यायुषः शरीरादिसंयोगस्येति, तेनेदं फलति यावत् समवायिसंयोगाभावे
 नाशः स्याच्छरीरेन्द्रियादिसंयोगरूपायुर्वसमाने मरणं स्यात् तच्च विनाशविशेषश्च
 भवतीत्यतो जीवनमरणे मिथः सविपर्यये नाशजन्मनी च । न तु नाशजीवने
 न वा जन्ममरणे घटो म्रियते जीवतीत्यप्रयोगात् । अप्राणिनामायुर्हिताहित-
 मानान्यस्मिन् वेदे निरूपयितुमनावश्यकत्वात् प्राणिनामेवायुर्हिताहितमानानि

नित्यता, अनुवृत्तान्मायुरपरपरशरीरादिसंयोगरूपतया इत्यनुबन्धः, पर्यायैरायुर्कथ्यत इति
 एकाग्रोभिधायिभिः शब्दैरुच्यते । यद्यपि च नित्यगानुबन्धश्चाद्याभ्यां न क्वचिदप्यायुरभिधीयते
 तथापि नित्यगत्वानुबन्धव्यवर्त्मक्यापनाथमेवेतत् संज्ञाद्वयं बोद्धव्यम्, धारिसंज्ञा त्वयंदशमहा-
 मूलीये भविष्यति । तनु इतरत्र "जैतन्यानुवृत्तिरायुः" इत्यायुलक्षणं करिष्यति, इह तु शरीरेन्द्रिय-

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।

वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ १७

वक्तुमावश्यकानीति मनुष्यविभजन्मनां प्राणिनामवायुलक्षणमिदमिति यत्
तदपि न मनोरमं घटादीनामप्राणिनां वाद्याभ्यन्तरेन्द्रियाभावेनायुष्मत्त्वाभावात् ।
परन्तु नाशसामान्यं प्रति नायुषः प्रतिबन्धकत्वं प्रतिबन्धकत्वन्तु मरणमात्रं प्रतीतिः
तथा च स्वं स्वं यावत् समवायिकारणसंयोग उत्पत्तिस्तदुत्तरकालं स्वं स्वं यावत्
समवायिकारणविभागो नाशः । प्राक्काले तु स एव प्रागभावः । सर्वेषामेव
कार्याणां समवायिकारणमस्ति तद्वि विना कार्यासम्भवः कार्याणां तन्मय-
त्वात् । तेन घटो नश्य जायते नश्यति चेति साधु । शरीरेन्द्रियादिसंयोग आयुः
जीवनं तदुत्तरकालं शरीरेन्द्रियादिविभागो मरणमिति पुरुषो जीवति म्रियते च
स्थूलशरीरेन्द्रियादिमत्त्वात् । एवं वृक्षोऽपि जीवति म्रियते स्थूलशरीरेन्द्रियादि-
मत्त्वात् । न तु मृतो जीवति जीवितो म्रियते मृतस्य मृक्ष्मदेहेन्द्रियादिमत्त्वेऽपि
स्थूलशरीराभावात् । न वा घटो जीवति म्रियते वा स्थूलशरीरत्वेऽपि वाद्याभ्यन्तर-
द्विधेन्द्रियादिमत्त्वाभावात् । उह चेन्द्रियं द्विधा बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । तत्र बाह्यं
स्थूलशरीराश्रितमनित्यं मृक्ष्मानित्यशरीराश्रितं पुनराभ्यन्तरं नित्यं
तत्तदाभ्यन्तरेन्द्रियाणि श्रोत्रादिविषिष्टानेन तत्तत्कार्यश्रवणादिसम्पादनान् तु
श्रोत्रादिस्थं श्रवणेन्द्रियादिकं बाह्येन्द्रियतया तृपादियते । मृक्ष्मदेहस्थमापि
स्थूलशरीरादिमत्तस्थूलमुच्यते इत्याभिप्रायेण लोकोपदेशं त्विन्द्रियं नोक्तम् ॥१६॥

गङ्गाधरः—अथ आयुःस्वरूपमुक्त्वा आयुर्वेदस्य सर्ववेदोक्तकृष्टत्वमाह—तस्ये-
त्यादि ।—वेद इति विद विचारणे विद व्याप्ते विद ज्ञाने इत्येवर्थेषु वेदयति
विन्दति वेत्ति वानेनाम्पिन वेति वेद इति सुश्रुतानुसारेण आयुष इति उभयो-
र्लोकयोर्हिताऽयं वेदो वक्ष्यतेऽथेदंशमहामूलीयं । सुश्रुतेऽयुक्तं ; सनातनत्वाद्
सत्त्वात्मसंयोग इति किमर्थमुक्तम् ? अमः शरीरेन्द्रियमत्त्वात्मसंयोगाज्जन्मा वेतन्यानुवृत्तिर्यथोक्त-
संयोगाभ्यभिचारित्वेन व्यक्तत्वेन चार्थेदंशमहामूलीये लक्षणवेत्तेना, शरीरादिसंयोगरूपमेव त्वायुः
परमार्थतः, एवम्भूतसंयोगाभावे मरणमायुरूपरमरूपं भवति । मृतशरीरे तु वेतसोऽभावादायुरूप-
संयोगाभावः ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—तस्येऽयादि । वेदयतीति वेदः, वेदविदां मत इति वेदविद्विः पूजितः, अथ कस्या-
दायुर्वेदलक्षणो वेदः पुण्यतमो वेदविदाञ्च पूजित इत्याह, वक्ष्यते इत्यादि ।—यदिति यस्मादेवमुक्तं
भवति, यद्वक्ष्ये क्वावेदादयः प्रायः परलोकहितमेवार्थं वदन्ति तेन पुण्याः, पुण्यतमश्चायम् आयुर्वेदो

सर्वदा सर्वभावाणां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

हासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥

वेदानामभ्रन्वान् तथैव च । तथा दृष्टकलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनाम् ॥ वाक्समप्रार्थविम्नागतं पूजितत्वाच्च देहिभिः । चिकित्सितान् पुण्यतमं न किञ्चिदपि भुञ्जुः इति । एतेनायुर्वेदमूलकत्वेनाग्निवेशकृतस्य तथा चक्र-
प्रतिसंस्कृतस्य च तन्वस्याप्यायुर्वेदत्वं शाश्वतश्चोक्तमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः इत्यायुरायुर्वेदमायुर्वेदस्योत्कर्षश्चोक्त्वा वक्ष्यमाणस्यायुर्वेद-
प्रयोजनस्य धातुसाम्यरक्षणस्य विषमधातूनां धातुसाम्यकरणस्य च कारणं
सामान्यविशेषादिपट्कं यन् प्रागुद्दिष्टं क्रमेण तत्पट्कमुपदेष्टुं प्रथमतः सामान्य-
विशेषयोः कार्यमुपदिशति । सर्वदेत्यादि सर्वदा सर्वस्मिन्नावस्थिके नित्यमे
च काले । सर्वेषां भावानां द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यं वृद्धिकारणं हेतुः प्रयोजक-
मित्येकोऽर्थः । समानो हि भावः समानं वृद्धयितुं प्रयुज्यते सामान्येनेति
समानानां द्रव्यगुणकर्मणां वृद्धौ प्रयोजकं सामान्यम् । एवमेव सर्व भावाणां
विशेषो हासहेतुः प्रयोजक इति । सर्वेषां भावानां द्रव्यगुणकर्मणां विशेषो
हासे हेतुः । विद्रष्टो हि भावो विशिष्टानि द्रव्यगुणकर्मणि हासयितुं प्रयुङ्क्त
इति विशिष्टानां द्रव्यगुणकर्मणां हासे प्रयोजको विशेषः । अनयोरुदाहरण-
मेकमेव दर्शयति । प्रवृत्तिरुभयस्य तु इति । यो भावो यस्य समानस्तयोरुभयोः
प्रवृत्तिः सामान्यं वृद्धिकारणं संख्यात एव । यो भावो यस्माद्विशिष्टस्तयोरुभयोः
प्रवृत्तिर्विशेषो हासहेतुः सङ्ख्यात एवेति । तद्यथा । पञ्चमु ब्राह्मणेषु यद्यपरः
कश्चित् ब्राह्मण आगच्छति तदा तद्ब्राह्मणत्वं सामान्यं पट्ब्राह्मणा इति संख्यात-
स्तेषां वृद्धौ हेतुर्भवति । यदि तत्र कश्चित् क्षत्रिय आगच्छति तदा तत्क्षत्रियत्वं
विशेषो न सङ्ख्यातो ब्राह्मणानां वृद्धौ हेतुर्भवति । पञ्चैव ब्राह्मणा एकः क्षत्रिय
यद् यस्मान्मनुष्याणामुभयोरपि लोकयोर्वृद्धितमात्परावस्थेयसाधनं धम्मसाधनञ्च तद्वृद्धये तेनातिशयेन
पुण्यतमत्वात् वेदविदाञ्च पूजित इति । कश्चिद् वक्ष्यते यः इति पठन्ति, तत्रापि हेतुगर्भमिति
व्याख्येयः जीवितप्रदान्त्वादायुर्वेदस्य पुण्यतमत्वं बोद्धव्यं, यतश्चतुर्वर्गमाधर्माभूतजीवितप्रदमेव
सर्वोत्तमं भवति, वक्ष्यते च "न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते" ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः सप्रत्ययस्यैवाभिधेयतया सूत्रिते सामान्यादौ सामान्यस्य प्रथमसूत्रितत्वात् तथा
सामान्यज्ञानमूलत्वाच्चायुर्वेदप्रतिपाद्यस्य हेत्यादेः सामान्यमेवाग्रे निर्दिशति, सर्वदेत्यादि ।—
सर्वेदा सर्वस्मिन् काले नित्यमेवावस्थिके च, सर्वभावाणामित्यत्र सर्वशब्दः कृत्स्नवाची,

सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृतम् ।

तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्ययः ॥ १८

इति पट्टेषु च पुरुषेषु सत्सु हासहेतुविशेषः क्षत्रियत्वं ब्राह्मणत्वञ्च । एकः क्षत्रियः पञ्च ब्राह्मणा इति । प्रवृत्तिर्भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वान् । “अमुं भुवि” भूमन्ताया-
मित्यस्तेभवन्तेर्वा रूपं भावो भवन्तं सत्ता । सदिति यतः सा सत्ता द्रव्यगुण-
कर्मसु । द्रव्यगुणकर्मणां यावत् सत्ता तावदनुत्पत्तेरुत्तरकालं वृत्तिः स्थितिः
सत्ताया असद्भावविनाशः । तर्हि किं सत्ता द्रव्याणां गुणः कर्म वा यावद्दि
गुणो द्रव्ये वर्तते तावदद्रव्यं तद्गुणाश्चानुवर्तन्ते तथा क्रिया । गुणकर्मसु भावाश्च
गुणो न कर्म । सत्ता हि गुणेषु कर्मसु च वर्तते तस्मान्न गुणो न वा कर्म
सत्ता भवति भावात् । गुणः कर्म च विभाव्यते गुणेनापि सङ्ख्यापरिमाण-
पृथक्त्वपरम्परापरत्वादिनेति । तथापि न गुणो न कर्म च सत्ता सामान्य-
विशेषाभावेन च । सामान्यं न सामान्यविशेषवद्वा । विशेषश्च न सामान्यवान्
विशेषवान् वा । गुणकर्मणी तु सामान्यविशेषवती । एतेन द्रव्यं व्याख्यातम् ।
द्रव्यमपि न सत्ता सामान्यविशेषाभावेन च सत्तायाः सामान्यवद्दि द्रव्यं विशेष-
वच्च । परिग्रेह्यात् समवायः । शेषवदनुमानं परिशेषः । त्रिविधमनुमानमुक्तं
पूर्ववच्छेदपत्रं सामान्यतो दृष्टञ्च । तत्र शेषः परिशेषः कारणप्रदर्शनेनानुपपत्ति-
वचनेन यत् प्रतिषेधात्प्रतिषिद्धं यन्परिग्रेह्यते तन्परिग्रेह्यादनुमीयते । तच्च
शेषवदनुमानम् । द्रव्यगुणकर्मणां सत्तान्वप्रतिषेधात् परिग्रेह्यते समवायः
सा सत्तेन्यनुमीयते । समवायाद्दि सदिति द्रव्यगुणकर्मसु प्रतीयते । यावद्दि
समवायिकारणानां समवायो वर्तते तावदद्रव्यं सदिति प्रतीयते गुणः सन्निति
कर्म च सदिति । सैव द्रव्यगुणकर्मणामनुवृत्तेहेतुः । समवायाभावाद् द्रव्यगुण-
कर्मणां नाशः । समवायिकारणानां समवायाभावः पृथक्त्वसंयोगो यदा
स्यात् तदा नश्यतीति दृश्यते नास्तीत्युच्यते । समवायोऽस्ति चेति किं

भवन्ति सत्तामनुभवन्ति इति भावा गुणद्रव्यकर्मणां यथैः, न तु भवन्त्युपपन्ति इति भावाः,
तथा सति पृथिव्यादिपरमाणूनां निःशानां सामान्यस्य पार्थिवद्रव्यकादि वृद्धं कार्यमसंगृहीतं
स्यात्, सामान्यञ्च “सामान्यमेकत्वकरम्” इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणं, वृद्धिराधिष्यत् तत्कारणं
वृद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादेर्द्विकारणस्य लक्षणात्वेन वृद्धिकारण-
मित्युक्तं, यतो न सामान्यं मांसत्वादित्यतिरूपं वृद्धी कारणं भवति, तथा हि सति सामान्यं

सत्तावान् । न सत्तावान् समवायः स्वरूपेण सद्भावात् सत्तान्तरवत्ताभावात् ।
 न हि समवायेन समवायो द्रव्यगुणकर्मसु वर्तते । तेषु वृत्तौ समवायस्य वस्तुत्व-
 गभावात् स्वरूपेणैव वृत्तेः । नित्यश्चानित्यश्च समवायः । द्रव्याणां गुणैः सह योगो
 नित्यः । न हि वर्तते निगुणं द्रव्यम् । सगुणमेव हि द्रव्यमत्ययते । लोके
 त्रिविधं नित्यम् । लोके त्रिविधं नित्यं व्यवर्ज्यते । प्राकृतप्रलयदवाक्यन्न नटयति
 तत् प्राकृतप्रलयपर्यन्तस्थायित्वालोके नित्यं व्यवर्ज्यते यथा चतुर्विंशति
 स्तत्त्वानि । अव्यक्ताण्यन्मादीनां समवायिकारणसमवायः प्राकृतप्रलयपर्यन्तं
 तिष्ठति नटयति च प्राकृतप्रलयं जायमाने नटयन्त्यव्यक्तान्मादीनि चतुर्विंशति-
 स्तत्त्वानि । तस्मादलोके सत्यानित्यान्यपि चाव्यक्तादीनि पृथिव्यन्तानि
 चतुर्विंशतिस्तन्मयानि देवनगादीनि चरानराणि वस्तुनस्तु अनित्यान्यन्तानि
 भवन्ति स्वप्नविषयाभिमानादीव प्रमाणप्रमेयतयाभिमान्यानीति । द्विविधं मिथ्यात्वं ।
 लोके सत्यत्वं वस्तुतत्त्ववृत्तत्वं यथा स्थाणुः स्थाणुर्देवति सत्यत्वम् । लोके
 मिथ्यात्वं च यथा स्थाणो पुरुष इति । एवमेवोक्तं गौतमेन न्यायशास्त्रे
 नैतिगीयोपनिषन्मूलकम् स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।
 तत् तु अप्रधानभेदान्मिथ्याज्ञानस्य द्वैविध्योपपत्तेश्च इति । अव्यक्तं हि
 संहतं कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानं त्रिगुणलक्षणमिति
 त्रयान्मकं तेषां त्रयाणां पृथगवस्थाने लयः प्राकृतो नाम प्रकृतौ
 स्थितत्वात् प्रधानपुरुषयोरिति । प्राकृते तस्मिन् प्रलये जाते पृथक्
 अव्यवस्थिताः प्रधानक्षेत्रज्ञकालचतुर्वेदेपरमविद्याप्रणवात्मकमदाशिवः सतनु-
 प्रविष्टा वस्तुतः सत्याः परमव्यामरूपपरमात्मशिवगायत्रावशेषनिर्वाणारूप-
 प्रलयपर्यन्तस्थायित्वान्मध्यमनित्याः । तस्मिन् इह निर्वाणारूपे प्रलये
 मांसत्वरूपं यथा वृद्धके भोज्यरूपे मारेऽस्ति तथा शरीरस्थानुरूपे वर्द्धनीयेऽप्यस्ति ततश्च नित्यं
 मांसपक्षसम्बन्धादमांसादानामपि मांसेन वर्द्धितम्, तस्माद् वृद्धिकारणलक्षणेन सामान्यं वृद्धि-
 कारणमिद्युक्तम् । अत एव शीशेपिकेऽयुक्तं त्रयाणामकार्यवमकारणत्वत्वेति अत्र त्रयाणामिति
 सामान्यविशेषसमवायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा द्रव्यादेरिव सामान्यशब्दे-
 नाभिदधति तेषाञ्च मते "सामान्यञ्च विशेषञ्च" इत्यादिग्रन्थोक्तस्य सामान्यस्य न किञ्चिदनेनोक्तं
 स्वादिग्यसम्बन्धार्थं प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं न भवति किं
 तर्ह्ययुर्वेदोपयोगिना भ्रमेण निर्देशः, लक्षणस्तु "सामान्यमेकवकरम्" इति करिष्यति । एवं
 द्रव्यादावपि बोधेशानन्तरं निर्देशं करिष्यति "स्वादीभ्याम्सा" इत्यादिना ततो लक्षणं "यत्राश्रिता
 कर्मगुणा" इत्यादिना करिष्यति ।

ते नश्यन्तीति परमव्योमरूपपरमात्मशिवादिकन्तु सन् । न तु सदानुप्रविष्टं सत्यं तदेवास्यां सर्गावस्थायां ब्रह्म परमनित्यं शक्तिब्रह्मावशेषमहानिर्वाणपर्यन्त-
स्थायित्वात् । शक्तिवशेषे महानिर्वाणे जायमाने तु सर्गावस्था व्यपैति शिव-
गायत्रीरूपश्च शक्तिर्जहाति क्रियागुणव्यपदेशग्रहिता सती स्वगुणनिष्ठा भूत्वा
स्थास्यतीति सा शक्तिर्वक्ष्य सर्गप्रलयोभयावस्थिकं नित्यमसद्गतं वस्तु चोच्यते
इति । समवायश्च तेषु तथाविधस्त्रिविधो नित्यो व्याख्यातो भवति । कार्येषु
द्रव्यगुणकर्मस्वनित्यः समवायः । सेयं समवायात्मिका सत्ता समानप्रसवात्मिका
जातिः सामान्यम् । असमानप्रसवात्मिका तु सत्ता जातिर्नाम जन्म सत्ताविशेषः ।
तदुक्तं “जातिः सामान्यजन्मनोर्गति” । सामान्यविशेषो हि बुद्धरूपेभावान्यत्रा-
न्त्येभ्यो विशेषेभ्यः । अन्यथा हि विशेषास्त्रान्यान्त्यो विशेषः सम्भवति यमपेक्ष्य
सामान्यं स्यात् । द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यं विशेषश्च । द्रव्यत्वं सामान्यं
नवसु द्रव्येषु भावान् पृथिवीन्वायपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः । गुणत्वञ्च
सामान्यं रूपादिषु भावान् रूपत्वायपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः । कर्मत्वञ्च
सामान्यमुत्क्षेपणादिषु सद्भावादुत्क्षेपणत्वायपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः ।
अनेकद्रव्यारब्धद्रव्यत्वं चानेकद्रव्यत्वमत्त्वान् । न च तदारम्भकाणि द्रव्याणि
द्रव्यत्वसामान्यविशेषाभावेन च कार्यद्रव्यत्वमपि । एतेन गुणः कर्म च
व्याख्याते । कार्यं गुणश्चानेकसजातीयगुणारब्धः तदनेकगुणत्वमद्भावात्
तत्कार्यं गुणत्वमुक्तं श्यामत्वपीतत्वादि । न च तदारम्भका गुणास्तत्कार्यं गुणत्वं
सामान्यविशेषाभावेन च । कर्मारब्धे कर्मणि च तत्कर्मत्वमद्भावात् कर्मत्वमुक्तं
न च तदारम्भकं कर्म तत्कार्यकर्मत्वम् । इति द्रव्यारब्धेषु द्रव्येषु तदारम्भ-
काणि द्रव्याणि द्रव्यसामान्यं यथा पाञ्चभौतिकत्वं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकानां
द्रव्याणां पञ्चभूतानि सामान्यं प्राणिनां न च द्रव्याणि द्रव्यसामान्यं गुणाश्च तेषां
गुणविशेषारम्भका गुणसामान्यं कर्म च तेषां कर्मारम्भकं कर्मसामान्यम् ।

सामान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं ब्रूमति विरोधिकारणे बोद्धव्यं, तेनामलकादिगताना-
ममलत्वादीनां पितृगताममलत्वावर्द्धक्यमामलकगतशिशिरत्वप्रभावविरोध्यादुपपन्नम्, एवं-
मम्यत्रापि शिरोपहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकारणत्वमित्युच्यते, न तु
सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, तेनायमानादपि घृतात् मेधाया या च वद्वेश्च वृद्धिः
प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं “घृतमग्निमेधे करोति, तथा चिन्तया वातवृद्धिस्तथा सङ्कल्पात्
वृष्यपादयुगलेपाच्च शुक्रवृद्धिः” इत्यादि प्रभावादुपपन्नम् । सामान्यञ्चेह वृद्धिकारणमित्युच्यमाने
समानत्वेति गम्यते, न हि शोणितं प्रति मांसञ्च सामान्यं, किन्तु व्याघ्रतुद्धिजनकत्वाद्विशेष एव ।

विशेषाश्च तत्तद्द्रव्यगुणकर्म्मरिम्भकास्तत्तद्द्रव्यगुणकर्म्मविशेषा इति सामान्य-
भूतं द्रव्यं सामान्यभूतं गुणः सामान्यभूतं कर्म सामान्यभूतश्च समवायः सत्ता
जातिरिति ; तथा विशेषभूतं द्रव्यं विशेषभूतं गुणो विशेषभूतं कर्म विशेषभूतः
समवायः सत्ता जन्मेति द्रव्यगुणकर्म्मसमवायाश्चत्वारो लोके पदार्था नास्त्य-
तोऽतिरिक्तः पदार्थः । आयुर्वर्दे भावानां वृद्धिहासादिकारणत्वेन सामान्य-
विशेषयोरुपयोगेन द्रव्यादिषु चतुर्वन्तर्भावेऽपि पृथग्वचनम् । यथा वैशेषिके-
ऽप्येवमेव सामान्यविशेषयोर्द्रव्यादिषु चतुर्वन्तर्भावेऽपि पृथग्वचनगन्तरेण यथोप-
निपत् तथा भवति । न वैशेषिकं नाम शास्त्रं स्यात् । विशेषस्योपदेशेन हि वैशे-
षिकं भवति । सामान्यापेक्षो हि विशेष इति सामान्यस्याप्युपदेशोऽपेक्षते शास्त्र-
संज्ञा तु प्रसिद्धा वैशेषिकमिति । न तु सामान्यकं तच्चकतुर्विवक्षितत्वात् ।
तच्चकतुर्विवक्षावशाद्भि संज्ञा तन्नाणां भवतीति । एवमेवान्वीक्षिकीशासने
प्रमेयेऽन्तर्भूतवैशेष्यं प्रमाणसंशयादीनां पञ्चदशानां पृथगुपादानमन्तरेण त्वोप-
निपदवद्भवति न त्वान्वीक्षिकीशास्त्रं भवति । वादमार्गज्ञानाथ हि प्रमाणसंशया-
दीनां पृथग्वचनमिति । सर्व्वदेति नित्यगो काले, दुग्धपलं जलपलं वद्धेयति
द्रवादिसामान्येन परिमाणतः । न तु पारदपलं जलपलं वैशेष्यात् । विशेषो ह्यत्र
नीक्षणत्वमुदुत्वादिवर्त्नीयान् द्रवत्वादिसामान्यमवजयति । वक्ष्यते हि “विरुद्ध-
गुणसमवाये हि भूयसाल्पमवजीयते” । जैमिनिना चोक्तम् “विरुद्धधर्म-
समवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति । एतेनात्र हासहेतुविशेषो व्याख्यातः ।
आवस्थिके तु कालेऽप्येवं उल्पमगुणसमं दुग्धं कणाशुष्काद्यणद्रव्यसंस्कृत-

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रं चिकित्सायामनुपयुक्तत्वात् तद्विशेषधर्म-
व्यावर्तकव्यायोगात् सामान्यविशेषानेव विशेषान् हासकारणत्वेनाह, हासहेतुरित्यादि । अत्रापि
सर्व्वदा सर्व्वभावणामिति योजनीयम् । हासोऽपचयः, विशिष्यते व्यावर्तते इति विशेषः ।
सामान्यमेव गवेषुकत्वं मांसादीन् प्रति विशेषः, गवेषुको हि गवेषुकत्वेन गवेषुकत्वकान्तरापेक्षया
समानः, मांसापेक्षया व्यावृत्तत्वाद्विशेषः, न हि मांसे गवेषुकत्वमस्ति, एवं मांसत्वं मांसा-
न्तरापेक्षयाऽनुगतत्वात् सामान्यं, शोणितासपेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव । अत्रापि
हासहेतुकत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवज्ज्ञेयं, तथा हासहेतुत्वमप्यसति विरोधके
सामान्योक्तव्यायेन ज्ञेयं, तेन मन्दकनिकुवादीनां वातादिविरुद्धानामपि स्निग्धत्वादीनां वाताद्य-
शमकत्वं द्रव्यस्याप्यव्यवभावादेव ज्ञेयम् । विशेषश्चेह विरुद्धत्वविशेषोऽभिप्रेतः, तेनोत्तरत्वं
विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र तत्सोपदेशयति, यथा—“वृद्धिः समानः सर्व्वेषां भावानां
विपरीतैर्विपक्ष्यतः” इति । तथा “विपरीतगुणैर्वैशमात्वाकालोपपादितैः” इत्यादि । तथा ।

भवस्थान्तरमापन्नं कर्कं हासयति न तु गुणसामान्येन वृद्धयति अवजयात् । ननु
 कथमेवं वृद्धौ हेतुः सामान्यं हासे विशेष उच्यते आह — सामान्यमेकत्वकर्कं
 विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् इति । यतः सर्वदा सर्वभावाणां सामान्यमेकत्वकर्कं
 मेलनेनैकीभावं करोति : तस्मात् तेषां वृद्धिकारणमिति । यथा दुग्धजलयो-
 द्रवत्वादिसामान्यं ते मेलयति मेलयन्वा च वृद्धयतीति । तथा च दुग्धजला-
 रकापरविशिष्टद्रवत्वापन्नत्वेनैकमेव वस्तु मद्विपलं भवतीति । न तु पारद-
 जलयोस्तथा मेलनेनैकीभावस्ततो न वृद्धिर्गतिः । कस्मादित्यत आह. विशेषस्तु
 पृथक्त्वकृदिति । “सर्वदा सर्वभावाणां विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् । पृथक्त्वं
 स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता” इति वक्ष्यते । अयोगेनानेकत्वं भावानां करोति
 न त्वेकत्वमिति : पारदस्य जलस्य च द्रवत्वाविशेषः पृथक्त्वमेव करोति । तयो-
 द्रवत्वे सामान्ये सन्यपि विशेष एवास्ति तन्मध्योद्भवगुणयोगमिति । एवं जातिश्च
 पञ्चब्राह्मणानां परेणकेन ब्राह्मणेन सर्वैकत्वं मेलनं करोति । शत्रियेणापरेण
 सह पृथक्त्वं तु ब्राह्मणत्वशत्रियत्वजातिविशेषः करोतीति । किं पुनः सामान्यं
 कां वा विशेष उच्यते आह “तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्ययः” इति ।
 समानानाशनेकेषां भावः । न खं कः समानो भवति । सापेक्षभेदकः समानः ।
 तेनानेकेषां स्ववृत्तिवस्तुभाव उच्यते । अस्तीति भावः । यो यत्र वर्ततेऽथः स तस्य
 भावः । अत एव तुल्यार्थता सामान्यम् । अर्थः कारणभूतं कार्यभूतञ्च वस्तु
 तुल्यं येषां ते तुल्यार्थान्तेषां भावस्तुल्य एवाथः । येन समानं यत् तस्य तेन

“विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मास्तः सम्प्रशाम्यति” इत्यादि । तथा तत्त्वकर्णेऽप्युक्तं समानैः सर्वभावाणां
 वृद्धिर्हीतिर्विपर्ययार्थः इति । अविरुद्धविशेषस्तु येषपि हासे वृद्धौ वाच्यकारणं, यथा
 दृष्टिष्या अनुष्णशीतस्पर्शो वातस्य शैत्यं न वृद्धयति नापि हासयति, तथाप्यग्निश्रीशमानां
 धातूनाम् असमानान्येनातनकत्वात् हासकारणमिव भवति, यतोऽयमानद्रव्योपयोगे सति हासो
 विनश्वराणां भावानाम् आतृकहेत्वभावादुपलभ्यत एव, यथा वहतो जलस्य पृथ्वीशतेनुना
 उत्तरदेशजलस्य हासः । एवम्भूतं चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासो पश्यताऽऽचार्येण सामान्येनैव
 इहोक्तं “हासहेतुविशेषः” इति, चशब्दः सर्वभावाणामिति समुच्चिनोति ।

अथ किमसम्बन्धावपि सामान्यविशेषौ वृद्धिहासकारणं ? नेत्याह, प्रवृत्तिरभ्यस्य
 विवृतिः, कारणमिति शेषः, उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च, प्रवृत्तिः प्रवृत्तेन शरीरेण
 अभिसम्बन्ध इति यावत्, एवम्भूता प्रवृत्तिः धातुसामान्यविशेषयोर्वृद्धिहासे कारणमित्यर्थः,
 तुल्योद्भवधारणे, तेन नामवृद्धौ सामान्यविशेषौ स्वकार्यं कुर्वन् इति दृशयति, किंवा
 प्रवृत्तिरुचिता धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत्, सा उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च

सह तुल्यार्थत्वं सामान्यम् । यथा पुरुषाणां पुरुषघटकं वस्तु सत्त्वात्मशरीरं तुल्यं तन्निकं द्रव्यभूतं सामान्यम् । तत्र च यत्कृष्णवर्णादिगुणः स च गुणभूतं सामान्यम् । यच्च कर्म गमनादि तत् कर्मभूतं सामान्यम् । या तु सत्ता सदिति यतः यः खलु समवायः समानप्रमवात्मकः स समवायभूतं सामान्यमिति चतुर्विधं सामान्यम् । यच्चोक्तम् । सान्निध्यमद्रव्यवत् कार्य कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष इति । स चाविशेषः सामान्यमेव पदार्थतश्चतुर्विधं द्रव्यगुणकर्मसमवायेष्वन्तर्भूतं भवति नातिरिक्तम् । तत्र सदिति । अस्तीति वस्तुच्यते । यन्नास्ति तदवस्तु । तद्वस्तु तत्तत्कार्यवस्तुनिष्ठो धर्मः । स च तत्तद्भस्वारम्भकं द्रव्यञ्च गुणश्च कर्म च तथा समवायश्च जातिरूपो जन्मरूपश्च । नित्यत्वं निरुक्तं त्रिविधं निरुक्तत्रिविधकालपर्यन्तस्थायित्वं क्रियाविशेष एव । अद्रव्यवत् पुनरद्रव्यारब्धत्वं तदपि गुणानां प्रकृतिः सत्तादिगुण एव तत्सत्त्वादिगुणप्रकृतिकगुण एवाद्वयवच्चम् । भूतादेस्तामसस्याहङ्कारस्य प्रथम आरम्भः शब्दमात्रस्य ; ततः शब्दमात्रेणारब्ध आकाश एव स्पर्शमात्रस्य तत आरम्भः ; स्पर्शमात्रेण वायुमारभ्यते । ततो रूपमात्रमारभ्यमाणं ज्योतिरारभते । ततो रसमात्रमारभ्यमाणमपि आरभते । ततो गन्धमात्रमारभ्यमाणं पृथिवीमारभते । एवं कार्येति शेषः, तेन केवलसमानोपयोगात् धातुवृद्ध्या धातुवैषम्यं, केवलविशिष्टोपयोगाच्च धातुश्रयाद्वा धातुवैषम्यं, युगपत् समानविशिष्टद्रव्योपयोगात् प्रवृत्तिर्धानुसाम्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुशब्दः पूर्वपक्षादेकद्रव्योपयोगलक्षणरूपात् व्यावर्त्तयति ।

अथ किलक्षणं तत् सामान्यं, किलक्षणो वा स विशेष इत्याह, सामान्यमित्यादि । — एकवक्त्रमेकचक्षुद्विकर्, सामान्यं ; यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिद्व्यक्षिपु "अयं गौरयं गौः" इत्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिस्तु सामान्यं, न हि भिन्नासु व्यक्षिपु अभिन्नं सामान्यमेकरूपं विनाऽभ्रान्ता एकाकारा बुद्धिर्भयतीति भावः । यथापि च "अयं पाचकोऽयं पाचकः" इति तथा "अयं शुक्रोऽयं शुक्रः" इतिप्रवृत्तिषु क्रियामुणादिसामान्यादेकरूपा बुद्धिस्तत्रापि सामान्यमेकक्रियागुणादिगतमेकरूपाभ्यवसाये हेतुः, न ह्येकस्मिन् पाचके वा क्रिया सा पाचकान्तरेऽपि, किं तर्हि तज्ज्ञानीया, अतः क्रियासामान्यं तत्राप्येकवाप्यवसाये कारणम् ।

विशेषलक्षणं पृथक्त्वकृदिति व्यावृत्तबुद्धिकृत्, तेन यद् गोव्यक्तान्तरापेक्षया एकबुद्धिकर्तृतया गोत्वं सामान्यं, तदेव गोवत् अश्वापेक्षया व्यावृत्तबुद्धिकर्तृत्वात् अश्वादीन् प्रति विशेष इत्युक्तं भवति, तेन मांसत्वं मांसं प्रति मांसान्तरापेक्षया समानत्वात् बुद्धिकारणं भवति, तदेव तु मांसत्वं वातं प्रति विशेषरूपतया हासहेतुर्भवति, शोणितादीन् प्रति त्वविरोधविशेषत्वेन न तथा हासकारणं, गुणसामान्यात् तु बर्द्धकमपि मांसं शोणितादीनां भवति ।

त्रिवृत्त्रिवृद्भूतैस्तेजोऽञ्जनैरुपाहितं परमव्योमैव परमात्मा चक्रवद्भ्रमणशीलः
 कालो बभूवेति कालारम्भकं त्रिवृत्त्रिवृद्भूतं तेजोऽञ्जनं परमव्योम चेति । स च
 कालो निर्लिङ्ग एवाप्रमेयस्तदारब्धस्त्वयं संवत्सरः कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः
 षडङ्गस्तुभेदेन काम्ये कारणसंज्ञा द्रव्यमध्येऽयं कालो निर्दिष्टः प्रमेयत्वात् । एतन्-
 कालस्य वस्तुनो वस्तुत्वं कालत्वं समवाय एव सत्ता । तत्कालस्य सत्तादिगुण-
 योगे समवायात् परिणामविशेष एव काल इति । एवं क्षेत्रज्ञानुपवेशे कालानुपवेशे
 प्रधानमभिव्यक्तसत्त्वादित्रिगुणलक्षणं भूत्वा समत्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नामायं द्रव्य-
 संज्ञा आत्मा बभूव । तदान्मत्त्वश्च समवायरूपा सत्ता कालक्षेत्रज्ञप्रधानानां हि
 समवायादव्यक्तस्वरूपनिवृत्तिरिति । एवं दिगपि वैकारिकान् सान्निष्ठादहङ्कारा-
 दिन्द्रियादीनां देवतासंगं आकाशस्य देवता दिग्ज्ञाता । तथा दिशा सत्तादिगुण-
 योगादारब्धा एता दिशो दश द्रव्यमध्ये निर्दिष्टाः प्राच्यादय इति । दिक्त्वमपि
 वस्तुत्वं समवाय एव सत्ता । तस्या दिशो गुणैः सहयोगेऽपृथग्भावेन परिणाम-
 विशेषा एता दिश इति । मनश्चेदं शरीरं द्रव्यमध्ये यन्निर्दिष्टं तदप्याहङ्कारक-
 मनसः स्थूलशरीराभिनिवृत्तौ खल्वान्मना कृतैः सच्चरजस्तमोभिर्विकृतीभूतैर्गुणैः

कथमनेकाम् व्यक्तिषु सामान्यमेकबुद्धिमध्यभिचारिणीं करोतीत्याह, तुल्याधत्ता हीत्यादि ।
 तुल्यार्थता एकसामान्यरूपाधीनयोगिता, एतेन यस्मात् भिन्नाम् व्यक्तिषु सामान्यमेकैकपस्यन्ध-
 मस्ति ततस्तदनेकार्थावलम्ब्या सत्यपि व्यक्तिभेदे एकबुद्धियुक्तं नि भावः ।

विशेषस्तु विपर्यय इति अनुल्लेखार्थता विशेषर्थः, तेन गोगजयोरनुल्लेखोच्चराज्यरूपाधेयोः
 पृथग्बुद्धिर्युक्तं वेति दर्शितं भवति ।

अन्ये तु व्याख्यानयन्ति, यत्, त्रिविधं सामान्यं, विशेषश्च त्रिविधः यथा द्रव्यगोचरो
 गुणगोचरः कर्मगोचरश्च, तत्र स्वर्णदेयादिना द्रव्यसामान्यमुच्यते, सामान्यमेकैकव्यकरणमित्यनेन
 गुणसामान्यं, यथा—पयःशुक्रदोर्मिंस्रजार्तादयोरपि मधुरत्वादि सामान्यं तर्ह्येकतां करोति,
 एवं विशेषेऽप्युदाहार्यं ; तुल्यार्थतेयादिना तु कर्मसामान्यं निगद्यते, आत्म्यारूपं कर्म न
 श्लेषेणा समानमपि तु पानीयादिकफसमानद्रव्यार्थक्रियाकारिणान् कफवर्जकरूपतया आस्यापि
 कफसमानेयुच्यते, एवं स्वप्नादावपि कर्मणि बोद्धव्यं ; तदेतत् भट्टारहरिचन्द्रेणैव दूयितं,
 यतः स्वर्णदेयनेनैव लक्षणेन त्रिविधमपि सामान्यं लभ्यते ; तेनास्मिन् पक्षे “सामान्यमेकैकव्यकरणम्”
 इत्याद्यवधार्यं स्यादिति कृत्वा, अन्ये तु पश्यन्ति ; यत् त्रिविधं सामान्यम्—अन्धन्तसामान्यं मध्य-
 सामान्यमेकैकदेशसामान्यञ्च, तत्र “सर्व्वदा” इत्यादिना अत्यन्तसामान्यमुच्यते, सामान्यमेकैकव्यकर-
 मित्यनेन मध्यसामान्यं, तुल्यार्थता हीत्यादिना एकदेशसामान्यम्, एतदपि त्रैविध्यकथनं नाति-
 प्रयोजनमसङ्गतलक्षणञ्चेति नातिश्रद्धाकरम् ।

सह युक्तनापृथग्भावेन परिणामविशेषस्तदिदं मनस्त्वमपि समवायस्तेषां सत्ताभूत-
मेव वस्तुत्वमिति । एवं रूपरसगन्धस्पर्शा आहङ्कारिगुणसमवायादपृथग्भूत-
स्वरूपेण निवृत्तास्तेषां समवायविशेषा एव रूपत्वादयः सत्ता एव । एवं पञ्चविध-
कर्मणां कर्मत्वमपि सत्तैव ; अथैषामपादानानि यानि तानि तु खलु न द्रव्यं न रूप-
रसादिगुणो नोत्क्षेपणादि कर्म च न च समवायः । पण्णु यथाम्ब्वमपादानमन्य
एव विशेषः सर्वेषां तेषामप्यन्तःप्रविष्टमेकं सर्वोपादानं सदेव ब्रह्म सर्वव्यापकं
सामान्यमिति पदं च पदार्था न तु चत्यागो द्रव्यगुणकर्मसमवायाः । सामान्य-
विशेषयोर्निखिलयोस्तेषु चतुर्वन्तर्भावाभावादिति । तर्हि कथं न पदपदार्थनियमो
न च षोडशपदार्थनियम इति कपिलवचनमुपपद्यत इति । यत उक्तं कार्यं
कारणं सामान्यविशेषवदिति : कार्यं हि न प्रसिद्ध एक एव भावः कश्चिदस्ति ।
वक्ष्यते चास्मिन्तन्त्रे "नैकः प्रवर्तते भावः" इति । अनेकोपादानकं हि कार्यं
नवद्रव्यं समदशगुणं पञ्चविधञ्च कर्षति । सत्यमेतत् । यत्पुनर्विशेषिक-
शासनमक्तं कणादेन यज्ञान्वीक्षिकीशासनं गौतमेन यज्ञायुर्वेदशासनं तत्सर्वं
लौकिकपदार्थोपदेशशास्त्रम् । लोके तु यत्सामान्यं यच्च विशेषदिचकिंसाया-
मुपयोगार्थं भवति तौ सामान्यविशेषावायुर्वेदे वृद्धा कत्वहासपृथक्त्वहेतुतया-

केचित् सामान्यं द्विविधमिच्छन्ति, उभयवृत्ति तथैकवृत्ति च । तत्र मांसं मांसवर्द्धकम् उभय-
वृत्तिसामान्यात्, मांसत्वं हि पोष्ये पोषके च गतत्वात् उभयवृत्ति, एकवृत्ति तु यथा घृत-
मग्निकरं, तथा धावनादिकर्म वातकरं, तथाऽऽम्यादि कफकरम् एतद्वि सत्त्वं न वर्द्धनीयेन समानं
किन्तु प्रभावाद्बर्द्धकं, प्रभावश्च घृतवधावनत्यादिरिव, स चैकवृत्तिसामान्यरूपः, तेन नात्रापि
सामान्यमेव वृद्धिकारणमिति श्रुते । अस्मिन्तु पक्षे अनुभयवृत्तिसामान्यं विशेष एव भवति,
तथा समानमसमानश्च वृद्धिकारणं भवतीति न किञ्चित् सामान्यस्योक्तं स्यात्, अस्मन्मते तु
सामान्यं वृद्धौ कारणमेव भवतीति सामान्यं वृद्धिकारणत्वेन नियम्यते, न वृद्धिः सामान्य-
कारणत्वेनैवेति नियम्यते, तेनासमानादपि वृद्धिर्भवति निर्होषा ।

यत्सूच्यते, कर्मसामान्यं नेह तस्यै वृद्धिकारणमस्ति, यतो न धावनेन वायुः समान
इति, अत एवाचार्येण द्रव्यसामान्यमुक्तं, "मांसमाप्यारयते मांसेन" इत्यादिना, तथा "सामान्य-
गुणानामाहारविकाराणामुपयोगः" इत्यादिना गुणसामान्यमुक्तम्, नैवं कर्मसामान्यमुक्तं,
वचनं हि "कर्मसि यद् यथ धातोर्बृद्धिकरं तत्तदा मेध्यम्" इति, न तत्र सामान्योपग्रहः
कृतः । अत्र श्रुतम् :— कर्मणां प्रायः प्रभावेणैव वृद्धिहेतुत्वात् सामान्यानुपग्रहः कृतः, न च कर्म-
सामान्याभावात् ; यतः क्रियावतो वातस्य क्रियावता व्यायामादियुक्तेन शरीरेण वृद्धिः क्रियते
निष्क्रियतया चास्य वातस्य हासः । स्वप्नाद्व्यसृतु संयोगे च विभागे च" इत्यनेन वक्ष्यमाण-

अभिहितौ । वैशेषिके च निःश्रेयसार्थं यौ सामान्यविशेषौ भवतस्तयोरेव साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्यां तत्तुज्ञानं सम्भवति । सर्वान्तर्यामि ब्रह्म तु सामान्यं तत्तत्त्वमेव
तस्य तु तत्तुज्ञानं न सम्भवति । विकृतांशं विहाय प्रकृतांशज्ञानं हि भावानां
तत्तुज्ञानम् । तच्च ब्रह्मणो नास्तीत्यस्मादलौकिकौ नाभिहितौ । तौ प्रोक्तौ यौ
लौकिकौ सामान्यविशेषौ । तौ द्रव्यगुणकर्मसंवायेष्वन्तर्भूतावेव । आयुर्वेदे-
ऽनुपयोगित्वाद् वैशेषिके च निःप्रयोजनत्वादलौकिकसामान्यविशेषौ नोक्तौ
निष्प्रयोजनत्वाच्च न नाहङ्कारिणीन्द्रियाण्यहङ्कारो महानव्यक्तस्थास्त्रयो गुणाः
सत्तादयश्चोक्तास्तस्मादलोके पदेव पदार्था इत्येवं नियमो न, तथा षोडशैव पदार्था
इत्येवं नियमश्च न । धातुसाम्यवैषम्यप्रयोजनमायुर्वेदिकं निःश्रेयसाधिगम-
प्रयोजनञ्च वैशेषिकं, षट्पदार्थज्ञानेनैव सिध्यति । तथा षोडशपदार्थज्ञानेनैव
निःश्रेयसाधिगमः सिध्यतीति शेषः पदार्था नोक्ता आयुर्वेदे वैशेषिकान्वीक्षिकीषु
न तु प्रतिषिद्धा इति न कपिलवचनं विरुध्यते । सामान्यविशेषवदिति वचनेनै-
कत्वं द्रव्यगुणकर्मणां प्रतिषिद्धं न द्रव्यमेकाविधं न गुण एकाविधो न च कर्मैक-
विधमिति ॥ १८ ॥

लक्षणैरानुक्तः अपि शास्त्रव्यवहारान् कर्मशब्देनोच्यन्ते । तत्र स्वप्नः स्वप्नागणितेयं क्षीयमानस्य
कफस्य श्लेष्मकारणशरीरपरिस्पन्दानिनिरोधकत्वेन वृद्धिकर उच्यते, न तु स्वप्नः साक्षात् श्लेष्म-
वृद्धिं करोति । एवमास्यादावपि चिन्तनीयम् । यत्र त्वेकं कारणं चिन्तयितुं न पारयते तत्र
प्रभाव एव वगनीयः ।

ननु मांसं मांसं वर्द्धयति सामान्याद् विदोषाच्च वानं श्रपयति, तत्र कथं युगपद्विदोष-
वर्द्धकत्वं मांसस्य ? न हि देवदत्तो यद्वै कर्म करोति तदेव काण्डमपि, नैवं क्रियावतामयं
धर्मः, नाक्रियावतामिति ; यथा हि शब्दो युगपदनेकानेव शब्दान् एककालमारभते तथा अग्निः
एकाशदाहो युगपत् करोति ; अत एवोक्तमाचार्येण 'तस्माद्देवते मरुप्रगवचार्यमाणं युगपद्वानि-
रक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति, अधिकमपकर्षति न्यूनमाप्याधयति' ।

यदुच्यते क्षीयमाणधानोर्ध्वद्वस्य तथा बहुदोषस्य समानगुणोऽप्याहारो न वृद्धिहेतुः, तथा
प्राग्मे च मधुरादिना समानेनापि न कफादिवृद्धिर्गियादि ; तत्र प्रतिबन्धकादीनां जराबहुदोषव-
प्राग्पोषणत्वादीनां विद्यमानत्वाच्च सामान्यं वर्द्धकम्, असति च विरोधकं सामान्यं वृद्धिकारणमिति
मिद्वान्तः, तेन न काचिन् श्रुतिः ; किंवा वृद्धादीनां सामान्येनाहारैश्च क्रियते एव वृद्धिः, परन्तु
कलवता श्लेष्महेतुना आर्षीयमानश्लेष्मे गुरुरपि सा वृद्धिर्नैषिलभ्यते ।

अत्र च द्रव्यसामान्यमेव धातूनां द्रव्यरूपाणां वर्द्धकं न गुणसामान्यं, गुणानां द्रव्या-
नारम्भकत्वात्, गुणसामान्यात् तु तद्रूपान्नाश्रयं द्रव्यमनुमीयते, तच्च द्रव्यं धातुवर्द्धकं भवति, यथा

सर्वमात्मा शरीरश्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।

लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यसामान्योदाहरणमायुर्वेदक्रियाधिकरणापदेशेन दर्शयति :—सत्तुमात्मन्यादि । सत्त्वं सत्त्वमज्ञकं मनः । आत्मा सत्त्वादित्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नाम चतुर्विधं तत्तुम् । शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतं तच्च शुकशोणितादिसम्भूतं स्थूलं गृह्यते न त्वादङ्गारिकेन्द्रियादिमनमूक्ष्मं क्रियानधिकरणत्वात् । अत्र सत्त्वादिसङ्ख्यं यनिदं शेषे सङ्ख्यात्मापेक्षि द्वयोः संयोगे लोकत्वनिर्गमायाह । त्रयमिति । तेनैतद्वयं समस्तं संयोगान्मिलितं लोको लोकाभिधः संस्तिष्ठति स्थित्यादिक्रियासमर्थत्वेन वर्तते । लोकदीप्तौ कृद्योगे रूपमिदं । लोकाभिधानात् जगन्नाम्यं ख्यापितम् । त्रिदण्डवदिति । यथा त्रयो दण्डा मिलिताः समुदायात्मको विशिष्टत्रिदण्डाख्यो भावविशेषस्तिष्ठति वस्त्वन्तरागणादिक्रियायां स्वयमवस्थानक्रियायाञ्च समर्थत्वेन वर्तते । एतेनैतदुक्तं भवति । यथा दण्डत्रयं परस्परं संयोगेन आगणावस्थानसमर्थं भवति, न च संयोगाभावात् न वा द्वयोः संयोगात् । तथा सत्त्वान्मशरीरणीति त्रयं परस्परं संयोगान्मिलितं लोकाख्यः सन् स्वयमवस्थानवस्त्वन्तरागणादिसमर्थो भवति न संयोगाभावात् न च द्वयोः संयोगात् । मृतस्य मृदमातिवाहिकशरीरं पारलौकिकं वैदिकक्रियाधिकरणत्वाभावात्तुक्तं शरीरेन्द्रियसत्त्वान्मसंयोगो धारि जीविनमायुक्तं तन्संयोगवान् सत्त्वान्मशरीरसमुदायो लोकइत्याधाराद्येयभावाभ्यां लोकायुक्तोर्भटः । यच्चायुलक्षणे शरीरान् पृथगिन्द्रियमुक्तं न चात्रेन्द्रियमुक्तं शरीरग्रहणेन गृहीतं तत्तु खल्वायुलक्षणे यदिन्द्रियग्रहणं

रक्षादीन् गुणान् रक्षा चित्तको वायुधिको योऽनुमितः, स च चित्तक उपयुक्तो वातं वर्द्धयति, गुणास्तु गुणानेष जनयन्तोऽतिवर्द्धयन्ति । सामान्यश्च वृद्धिकारणलक्षणं, न साक्षान् वृद्धिकारणमिति प्रागेवोक्तम् ; एवं विशेषेऽपि । अदृष्टं सामान्यविशेषवादी प्रत्यविस्तरभयादयुर्वेदोपयुक्तधर्ममालोकोक्तः, चित्तरन्ध्रस्य वैशेषिकं योऽव्ययः ॥ १८ ॥

अकपाणिः—सम्प्रति सामान्यविशेषाद्यभिधाय उद्देशकमानुरोधान् गुणेऽभिधातव्ये, गुणेषु प्रधानभूतमायुर्वेदोपकार्ये सर्वव्याप्यशरीरसंयोगं वक्तुमाह—सत्त्वमित्यादि । अर्थात् सामान्यविशेषाभ्यामेव हेतुलिङ्गैरभिधानि दर्शितानि, सामान्यविशेषवत् एव सर्वत्र कारणात् लङ्घ्यत्वाच्च, एतावदेव विचार्यमाणं लक्षणं भवति, अधिकरणञ्च लोकमतः सर्वव्याप्यमेतत् हेतवाद्यधिकरणमाह,

स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।

वेदस्यास्य तदर्थे हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः ॥ १६ ॥

तदन्तश्चेतनानां वृक्षादीनां जीववतां प्रत्यक्षाणां बहिर्गिन्द्रियाभावेऽप्यभ्यन्तरेन्द्रियवत्तुल्यापनार्थं लोकत्वञ्च तेषां सत्त्वात्मशरीरवत्त्वात् । यथायुलक्षणे इन्द्रियग्रहणं नाकापी त्वं कथं वृक्षादीनां जीवनदर्शनेनाभ्यन्तरेन्द्रियवत्तानुमानमभविष्यत् । इन्द्रियग्रहणेन तु तेषां जीवनदर्शनेनाभ्यन्तरेन्द्रियमनुमीयते मनोग्रहणयत् । वाचं प्रवर्णवन्माभावात् त्वं वृक्षादयो न पश्यन्ति न जिघ्रन्तीति । मनोग्रहणेन मनयोऽप्यनुमानं वृक्षादीनामान्मग्रहणेनान्वानुमानं भवति जीवनवित्त्वान् । वृक्षादीनान् जीवनवित्त्वान्मात्रमेन्द्रियमनसामनुमानं भवति । आत्मेन्द्रियमनोवित्त्वान्मात्रम् । तस्माद् ब्रह्मादयः प्राणिनोऽपि वाचावप्यग्राहकत्वाभावात् स्थूलशरीरमनसा सुखदुःखानुभवेऽपि तत्प्रतिकागर्थं नायुवेदाधिकारिणां भवन्तीति ख्यापयितुमायुलक्षणे पृथगिन्द्रियमुक्तमिन्द्रियानुमेयायुहि वक्ष्यतेऽर्ग्यधिकारे इति कश्चित् । वस्तुतस्तु मृतपुरुषस्य परलोकगतस्य सूक्ष्मदेहवतः सत्त्वेन्द्रियादिमत्त्वेऽप्यायुष्मत्त्ववारणार्थं सूक्ष्मदेहवत्त्वेऽर्थं तत्र शरीरपदेन स्थूलदेहपरिग्रहाय मिन्द्रियं पृथगुक्तम् । अत्र तु मृतस्यापि लोकत्ववारणार्थं स्थूलदेहपरिग्रहाय शरीरमुक्तं न त्विन्द्रियं पृथगुक्तमिति । त्रिदण्डवदिति दृष्टान्तं कर्मसामर्थ्येन न तु कलभोगादिसाधर्म्येण चेतनत्वाभावात् । नन्वस्तु लोकः सत्त्वात्मशरीरसमुदायान्मकस्तत्र सामान्यञ्च भवतु प्रत्येक सत्त्वात्मशरीरञ्च मिथः संयोगात् तेषां समुदायस्य कथं लोकाभिधानं लोके द्वाकाशादिकं दिश्यते गुणाश्च शब्दादयः कर्म च । पुरुषं तु सत्त्वात्म-

मत्त्वमित्यादि । सत्त्वं मनः, चक्षुः, समुच्चयः, संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लक्षणायां श्रयमिति पदं मिलितानामेव ग्रहणार्थम्, एतदित्यनन्तरं निर्देशः, त्रिदण्डः परस्परसंयोगविधृतः कुम्भादिधारकस्तद्वत्, एतेन यथा त्रिदण्डान्यतमापाये नावस्थानं तथा सत्त्वादीनामनतमापायेऽपि न लोकस्थितिरित्युक्तं स्यात्, लोकत आलोकत इति लोकः, तेनेह जडमो भूतमात्र उच्यते । संयोगात् तिष्ठतीति परस्परसंयोगाद्वात् संयोगात् स्वार्थक्रियां कुर्वन् न विशकलितं । भवति । अत्र तु पृथगिन्द्रियग्रहणं न कृतं शरीरग्रहणेनैव गृहीतत्वात्, नत सर्वं प्रतिष्ठितमिति अस्मिन् लोके कर्मफलं विवक्ष्यते, यद्वक्ष्यति — अत्र कर्मफलज्ञात्र ज्ञानज्ञात्र प्रतिष्ठितम् । अत्र

शरीरसमुदाये नाकाशादय उपदिश्यन्ते, दृश्यन्ते चाकाशादयस्ते कुतः सम्प-
वन्ति कित्ते चाशिका नरगुहादयश्च चेतनार्चतना लोकः उपदिष्टाः सन्तु
मृतानां तेषामुपदेशे किं प्रयोजनमस्ति जीवितानां वा किमन्याशङ्काह, तत्र
सर्व्वमित्यादि । तत्र लोके सर्व्वमाकाशादिकं द्रव्यगुणादिकं प्रतिष्ठितं सन्तु
चान्मनि च शरीरे च समुदाये च प्रतिनियतं यद्यत् तत्सर्व्व स्थितं यच्च सर्व्व
त्रिलोक्यां तस्मादयमपि विधेः संयोगात् सत्तान्मशरीरसमुदायो लोकविधौ
भवति । लोकजगतोः साम्यं स्वयमेव शरीरस्थाने व्याख्यास्यते । एतेनैत-
दुक्तमाचार्येण । सत्तान्मशरीरसमुदायात्मकस्त्वयं लोकः यस्माद् द्रव्यगुण-
कम्पतित्रात्मकस्तस्मात् तत्र सर्व्व प्रतिष्ठितं द्रव्यादित्रात्मकत्वमेवास्य न तु
द्रव्यादिचतुर्गात्मकत्वं द्रव्यगुणकर्मणां मेलकसमवायेन मिलितसमुदायत्वे तद-
द्रव्यादीनां त्रयाणां मेलकत्वेन समवायस्य प्रकृतिभूतकारणत्वाभावादेव तन्मयत्वा-
भावेन कार्यत्वाभावात् । द्रव्यादित्रिभावान्मकोर्षप सत्तान्मशरीरसमुदायन्वे-
नापूर्व्वोपरिनिष्ठगुणकम्भवान् बोध्यः एवं यथावचेतनोऽपि ।

ननु कारणानुरूपं हि कार्यं तस्मात् सत्तान्मशरीरसमुदायत्वे लोके कथमिच्छा-
द्वेषमुखदुःखप्रयत्नचेतनाधृतवृत्तिस्मृत्यद्वैतकारककर्मकर्मफलमोहजीवितमरणादिकं
वर्तते ? सन्तु हि अणुत्वमेकत्वञ्चेति द्विगुणं क्रियावदचेतनञ्च आन्मा निर्गुणो
निष्क्रियः सत्तुरजस्तमःसाम्यलक्षण इति शरीरं चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूत-
विकास्मसमुदायात्मकं तदास्मकाकाशादीनां च भूतानां गुणा न भवन्तीच्छादयो
मुखत्वादयश्च । इति चेन्नात्रात्मशब्देनेच्छाद्वैपादीनामाश्रयत्वेन तेषां ग्रहणादिति
काश्चित्त्रात्मनो निर्गुणत्वेनेच्छाद्वैपादीनां प्रत्ययान्मनि जनकत्वाद्विच्छादिविच्छेद-
त्वाद्विच्छाद्याश्रयत्वाभावादन्वया मुखदुःखात्मकयोगारोग्ययोगात्मवृत्तित्वा-
पत्तेः । न हि तदिष्टं भवति शरीरं सत्सम्बन्धं व्याशीनामाश्रयो मतः । तथा
मुखानामपि वक्ष्यमाणवचनामङ्गत्वापत्तेः । सत्तुमात्मा शरीरञ्चेत्यादिरूपेण
पुरुषोपदेशं न कृत्वा चतुर्विंशतिधा त्वात्मा लोक इत्युपदेशेन तदर्थलाभाच्च ।

मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं प्रभा" । स पुमानिति तत् सत्त्वादित्ययं पुमानिति भण्यते,
तत्र यद्यपि सत्त्वादित्ययं नपुंसकलिङ्गं, तथापि पुमानिति वक्ष्यमाणलिङ्गग्रहणात् स इति
पुंलिङ्गनिर्देशः ; यथा—“धेरणी यत् कर्मा णो चेत् स कस्ती” इत्यादीः । किञ्चित्तदिति दसपि
धर्मेमाननिर्देशः कृतस्तथापि तस्यैव स इत्यन्तीतनिर्देशोऽपि सर्व्वनाम्नां सर्व्वकालनिर्देशादेवाधिरोधो

तस्मान् कारणभूतसत्त्वादित्यसम्प्रदायात्मकत्वेन पुरुषोपदेशान् कार्यभूताना-
 मिच्छादीनां तत्र एव लाभः स्थापितः । तथा—सत्तुमचेतनं क्रियावच्च प्राक-
 प्रसिद्धम् । आत्मा खलु यः क्षेत्रज्ञः स जाश्वतो निर्गुणो निष्क्रियः सत्तुभूतगुणे-
 न्द्रियैश्चेतन्ये हेतुः, स च संसारस्यानादित्वेन चक्रवदभ्रमणशीलत्वेन च यदच्छया
 वा प्रभावाच्च त्रिगुणसाम्यात्मकप्रधानेन यदा युज्यते रागात्मकेन तदा प्रवृत्तिहेतुना
 रजसा प्रवृत्तिमान् भवति, सत्तुं न प्रकाशकेन चेतनावान् भवति, तमसा मोहात्मकेन
 आवृतज्ञानवान् भवतीति : स आत्मा तदा खल्वव्यक्तं नाम ज्ञः स चोदासीनः ।
 स यदा महता स्थूलविद्याबुद्ध्या युज्यते तदा सुषुप्तिस्थानः प्राज्ञ उच्यते । स
 तथा बद्धा यदाहमिति मन्यते तदाऽहम्पन्या खल्वविद्यया युक्तः पञ्चमहा-
 भूतोपाधिः सप्त प्रत्यगात्मा भवति, सोऽन्तःप्राज्ञः स्वप्नस्थानो भूतात्मा मूढमगरीरी ।
 तस्य स्थूलशरीरपरिग्रहे स्थूलपञ्चभूतोपाधिज्ञः यदा च स मनसा युज्यते तदा
 मनसः क्रियया उपचर्यते, मनःक्रियोपचरित्वेनामावात्मा क्रियावानुपदिश्यते,
 तथा चोपचरितक्रियया खल्व्वात्मा मनसि चेतनां जनयति । तत्र खलु
 मनश्चेतन्येन पुनरात्मा उपचर्यते, ततश्चात्मा प्रत्यक्तचेतनावानुपदिश्यते ।
 चेतनः स खल्व्वात्मा नियमान्तिकां धृतिं मनसि जनयति । तथा च मनोभृत्या
 पुनरात्मोपचर्यते, तस्मादात्मा धृतिमानुपदिश्यते, समयोगयुक्तया खलु धृत्या
 पुनरात्मा मनसि समदर्शनरूपां बुद्धिं जनयति । तथा च मनःस्थया बुद्ध्या
 खल्व्वात्मोपचर्यते, तस्मादात्मा बुद्धिमानुपदिश्यते, समयोगयुक्तया बुद्ध्या च
 तथात्मा मनसि चिन्तयते कार्याकाय्ये स्मरतीति यावत् । मनसि ज्ञानतया
 च तथा स्मृत्यात्मा तदोपचर्यते, तस्मान् स्मृतिमानात्मा ज्ञमधीयते । इति चैतन्या-
 दिकाः सत्त्वा बुद्ध्यो महत्तत्त्वं सत्तुरजस्तम इति त्रिगुणवैषम्येणावृतपुरुषांशरूपं
 ज्ञानं विद्यते । उक्तञ्च लिङ्गपुराणे—मनो मतिग्न्यादिपर्यायेण । स एष
 महदुपाहित आत्मा प्राज्ञः सुषुप्तिस्थानश्चेतोमुख्य आनन्दमय एवानन्दभृग्
 भवतीति । तत्र त्वेताभिश्चैतन्यादिभिर्बुद्धिभिर्योगयुक्ताभिरात्मा मनसि भ्रान्ति-
 रूपं ज्ञानं जनयति, तेनोपचर्यमाणः स्वस्वरूपज्ञाने भ्रान्तो भवति, भ्रमबुद्ध्या
 तु ना धृत्यादयो बुद्ध्यो मिथ्यायोगयुक्ता भवन्ति, मिथ्यायोगयुक्ताभिश्च ताभि-
 धृत्यादिभिर्बुद्धिभिरनसा संशोते, तेन च मनःस्थसंशयज्ञानेनोपचर्यमाणः संशय-
 मन्तव्यः, वदन्ति हि लाक्षणिकाः “प्रत्यक्षे च परोक्षे च सामीप्ये दूर एव च । एतेष्वर्थेषु
 विद्वद्भिः सत्त्वनाम प्रयुज्यते” । चेतनमिति ज्ञानयन्, तत्त्वाधिकरणं स्मृतं तन्मतेति, अत्र

वान् भवन्ति कोऽहमिति । तेन संशयेन ता धृत्यादयो बुद्ध्योऽनियोगयुक्ता भवन्ति ।
 अतियोगयुक्ताभिश्च ताभिर्धृत्यादिभिर्बुद्धिभिरात्मा मनसि एष देवदत्तो यज्ञ-
 दत्त एषोऽहमयमित्यादिलक्षणभेदवद्विरूपमहमिति मन्यते, सा चाहम्प्रतिस्त्रिया ।
 तन्नादौ यया मनसि तमोगुणोद्विक्ततया मोहजनिकाहम्प्रति विस्मृतिं जनयन्नात्मा
 तयाऽहम्प्रत्योपचर्यमाणो मुग्धः सन्नहमिति मन्यते । ततस्तया चाहम्प्रत्या रागा-
 त्मकरजोगुणोद्विक्ताभिस्ताभिर्बुद्धिभिर्मनसि राजसं तेजसाख्यमहङ्कारांशनिश्चय-
 बुद्धिरूपं जनयन्नात्मा तेनाहङ्कारेणोपचर्यमाणो दुःखजनकराजसाहङ्कारवान्
 भवंस्तेजसो भवति, यो हि स्वप्नावस्थायामस्मिन् पुरुषे सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखो-
 ऽन्तःप्रज्ञः प्रविविक्तभुग् भवति । ततस्त्वेताभिरयोगयुक्ताभिः प्रकाशात्मकसत्त्व-
 गुणोद्विक्ताभिस्ताभिर्बुद्धिभिर्मनसि सुखजनकं विवेकबुद्धिरूपं वैकारिकाख्यं
 सात्त्विकाहङ्कारं जनयन्नात्मा तेनाहङ्कारेणोपचर्यमाणः सात्त्विकाहङ्कारवान्
 भवन वैश्वानरो भवति, यो हि जागरितावस्थायामस्मिन् पुरुषे बहिःप्रज्ञः
 सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्भवति । इत्येवं भ्रमाद्यज्ञानवान् अज्ञानरूपा-
 हङ्कारत्रयवाञ्छात्मा भवति, सात्त्विकाहङ्कारवान् सन् तेजसाऽहङ्कारमाश्रित्य
 मनसि सुखाय वासनां दुःखाय द्वेषं जनयति । ततश्च तयेच्छया द्वेषेण चोप-
 चर्यमाणः सुखकामी दुःखद्वेषी भवत्यात्मा । ततश्चेच्छया यथा सुखं भवति तथा
 मनसि भूतसर्गाय प्रवृत्तिं दुःखञ्च यथा न भवति तथैवान्यथाभावाय द्वेषेण निवृत्तिं
 जनयन्नात्मा प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्यप्रयत्नेन तेनोपचर्यमाणः प्रयत्नवान् भवति ।
 तेन च प्रयत्नेन खं वायुं ज्योतिरपो भूमिं क्रमेण सृजति । तैश्चेन्द्रियाणि पञ्च
 चार्थान् सृजन् कोपकारकीटवत् तदष्टादशतत्त्वमय-सूक्ष्मदेहरूपकोपेण स्वयमावृतः
 सगुणकर्मणा वायुनाऽभिप्रेर्यमाणः प्राक्तनदेवरूपेण देवनरादियोनिष्वदुष्टायां
 योनावदुष्टञ्च गर्भाक्षयमनुप्रविश्यादुष्टशुक्रशोणितसंयोगमेत्य तन्मध्यस्थानमा-
 स्थाय अणुना कालेन मनसा पूर्ववन्तर्मैकाशं सृजत्येवंक्रमेण वाय्वादिकं निम्माय
 क्रमेण शौक्रशोणितिकाहारज-रसमयानि भूतानि मिलितानि सर्वाण्याभ्यापयन्
 वायुना तेजसा च पाचयन्ननुक्रमेण शरीरे वक्ष्यमाणेनात्मानं गर्भरूपेण सृजति,
 तस्मिंश्च शरीरे हृदि तिष्ठन् चतुर्थे मासि बाह्यबद्धीन्द्रियाण्यभिव्यञ्जयन् बाह्य-
 चैतन्यादिकं मनसि जनयति । तेन च प्राक्तनानुभूतभावाननुस्मरति, तयाऽनु-
 स्मृताह तदर्थं ह्रीत्यादि ।—तदर्थमिति तदुपकारार्थम्, एतेन तद्विषय प्रवृत्तिरधिकरणार्थो नाभ्यारार्थो
 इति पर्यायसि । अत्र सत्त्वसादौ कृतं, तदधीनत्वादात्मशरीरक्रियायाः । बहुकम् 'अचेतन'

स्मृत्या चोपचर्यमाणः प्राक्तनानुस्मृतिमान्, तथा चाभिलषितभावानां लाभालाभाभ्यां मनसि सुखदुःख जनयन्नात्मा सुखदुःखाभ्यामुपचर्यमाणः सुखी वा दुःखी वा भवति । ततो लोके जातः सन् प्राक्तनदेवानुरूपं जागरितस्थानः स्थूलरूपेण सुखदुःखं समाह्न एकोनविंशतिमुख एवोपभुङ्क्ते । स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रवृत्तथाविध एव प्रविविक्तरूपेण सुखदुःखमुपभुङ्क्ते । सुषुप्तिस्थानस्तु प्राज्ञचेतोमुखः आनन्दमयो ह्यानन्दमात्रमुपभुङ्क्ते इति, शुभाशुभजनकञ्च प्राक्तनदेवानुसारेणाचरति, फलञ्च तदनुरूपमिह चामुष्मिंश्च लोके मनोबुद्धिभ्यामुपभुङ्क्ते इति, आभ्यन्तरवाह्यावस्थात्रयं माण्डुक्ये शिष्याणां प्रत्यक्षगोचरमुपदिष्टं, तदवस्थात्रयोपदेशेनान्मनोऽप्यवस्थात्रयवस्त्वमुभं यम् । सुषुप्तौ तु चेतोमात्रमुखः सुखमात्रमुक्त्वा तदा ह्यस्फुटचेतन्यमात्रमतिरिक्तानां बुद्ध्यादीनां लयात् । तदुक्तं कैवल्योपनिषदि,—“सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति । पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगान् स एव जीवः स इति प्रबुद्धः” इति । सुश्रुतेऽपि गर्भावक्रान्तिशरीरे,—“स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वयुर्द्वीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपातात् शुकं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चाक्षवेन । ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । श्लेष्मणो वेदयितेत्यारभ्य धाता वृक्ता योऽस्माक्क्रियादिभिः पर्यायवाचकानामभिरभिधीयते, दैवयोगादक्षयोऽवयवोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्देवामुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिर्मे र्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते” इत्याद्युक्तम् । तत्र भूतात्मनेति तन्मात्र-पञ्चभूतादि-सूक्ष्मशरीरेण । एवमेव शरीरसर्गे पञ्चभूतसंयोगात् गुर्वादयो गुणा जायन्ते । राशिपुरुषभावे तु सदसन् कर्म चाचरेदित्यतः कर्मु कर्मफलं जीवितं मरणं जन्म च मोक्षश्चेति सर्वं तत्र सत्त्वात्मशरीरसमुदायात्मके लोके प्रतिनिष्ठते इति तत्त्वम् । एतेन तत्संगृहीतमिति यद् व्याख्याय सर्वं कर्मकलादिकमिति, वक्ष्यति हि कतिशापुरुषीये,—“अत्र कर्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितम् । अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता” इति तदसमग्रवचनात् साधु । व्याख्यानमिदमस्माभिरुक्तीतं कतिशापुरुषीये—“अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते

क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते क्रियाश्च ॥” इति । पूर्वं “शरीरे” इत्यादिना आयुक्तं, “सत्त्वमात्रा” इत्यादिना तु तदधिकरणभूतपुरुष वक्ष्यते

विभोः क्रिया ॥” इति वचनमनुसृत्यैव । इत्थन्तु लोकोपदेशः सत्त्वशरीरयोधातु-
 साम्यासाम्यमुखदुःखलक्षणारोग्यानारोग्याश्रयत्वादात्मनो रोगारोग्याना-
 श्रयत्वाच्च । न च बाह्येन्द्रियादिपञ्चमहाभूतादिविकारसमुदायः शरीरमिव
 बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियादि पञ्चभूतविकारसमुदायः शरीरं वाच्यमिति शरीरात्मेति
 द्वयं संयोगाल्लोक इत्येवमुपदेश्यमिति वाच्यं, रजस्तमोदोषजव्याध्याश्रयो हि
 सत्त्वं बातादिदोषजव्याध्याश्रयः शरीरं तयोश्च विभिन्नं चिकित्सितं वक्ष्यते
 इति सत्त्वशरीरयोः पृथगुक्तिप्रयोजनमेकं, द्वितीयन्तु सत्त्वादित्रयस्य संयोगेन
 परस्परमाश्रयाश्रितभावो न त्वेकाश्रयावपरावपरद्वयाश्रयो वकः कर्मसामर्थ्ये
 त्रयाणामेव परस्परापेक्षत्वादिन्यतस्त्रयाणां प्राधान्यज्ञापनम् । जात्याकृत्यादि-
 भावानां हि सत्त्वादिसमुदायान्यतमाश्रितत्वेनाप्राधान्यान्म नैरुपदिष्टो लोकः
 सयुतसत्त्वादिसमुदायत्वेनापदिष्टलोकस्यैकतानेकत्वपरिग्रहार्थं पूर्वमेव सामान्य-
 विशेषाबुपदिष्टो, तौ हि भावानामेकत्वपृथक्त्वपरिग्रहे हेतुः । तस्मात्
 सत्त्वादिसमुदायत्वलक्षणसामान्येन परिगृहीतानां सुरासुरनरवानरगजगो-
 ऽजसरभोरभ्रखराभ्याश्वतर-तरक्षु-शशर्क्ष-मृग-मृगेन्द्रशाह-लादीनां सरासुरत्वादि-
 विशेषेण परिग्रहः कार्यः इत्यतः सामान्यविशेषौ न पुरुषघटकत्वेनोप-
 दिष्टाविति ।

तदथ हीत्यादि । तस्य चेतनस्य पुरुषस्यार्थः, हि यस्मादयं हिताहितमुखदुःख-
 रूपायुषो हिताहितमारोग्यानारोग्यादिक लक्षणमुहूर्त्तादिप्रमाणाप्रमाणं स्वलक्षणञ्च
 यथोक्तं तादृशोऽयमयुर्वेदः प्रकाशितो ब्रह्मणेति शेषः, तस्मात् तदेवाधिकरण
 रोगारोग्यं हि सत्त्वशरीराश्रितं, तस्मात् सत्त्वशरीराभ्यां पुरुषोपदेशः कृतः ;
 आत्मा च नाधिकरणं तस्मादात्मवान् लोक इत्युपदेशो न कृतः । शरीरेन्द्रिय-
 सत्त्वात्मसंयोगश्चायुस्तच्चास्मिन्नेव चेतनपुरुषे तत्प्रमाणाप्रमाणञ्चात्रैव
 तस्य हिताहितञ्च सत्त्वादिसमुदायस्यैवोपसेव्यमित्येवमुच्येयम् । अत्रात्मनः
 प्राधान्येऽपि सत्त्वात्मोपादानं यत्पूर्वं कृतं तेनात्मनः शरीरपरिग्रहे
 सत्तुक्रियाया हेतुत्वं ख्यापितं सत्त्वात्मनोः संयोगेनात्मनः क्रियावत्त्वेन
 देहितात् ॥ १९ ॥

इति न पुनस्तत्त्वम् । अत आत्मग्रहणेनेह मुखग्रहणादीनां ग्रहणम्, शरीरग्रहणेनेन्द्रियाणामभ्रानाञ्च
 शरीरसम्बन्धानां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

खादान्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।

सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—ननु तत्र सर्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तत्सर्वं किन्तावदित्या-
काङ्क्षायां सत्त्वात्मशरीरसमुदायस्य यद्यन्मयत्वं प्रकृतिभूततत्तत्कारणं तावद्रक्तु
प्रधानं कारणेषु द्रव्यमादौ निर्दिशति । न तु पूर्वोद्दिष्टसामान्यविशेषादिक्रमेण ।
खादीनीत्यादि ।—सत्यप्यात्मनः सर्वेभ्यः प्राधान्ये श्रोत्रादीन्द्रिययोगेणैव
चैतन्यहेतुत्वादिन्द्रियाणां भूतमयत्वेनादौ भूतानां निर्देशस्ततश्चात्मनस्ततश्च
मनसोऽप्यात्मनः शरीरपरिग्रहे मनःक्रियाया हेतुत्वात् । कालदिशोः सर्वत्रैव
परिणामि-समवायि-हेतुत्वेन पञ्चानिर्देशः कृतः । खादीनीति कतित्रापुरुषीये
वक्ष्यन्ते—“महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च
रसो गन्धश्च तद्गुणाः” इत्यनेन तत्रान्यनभिव्यक्तशब्दतन्मात्रमत्राकाशं विवक्षितं
न त्वेतदप्रतिपातस्वभावमाकाशम् । क्रमेण स्थूलाव्यक्तस्पर्शतन्मात्रचलस्वभावो
वायुः । मिलितरक्तश्चेतकृष्णसाधारणभूतम् अव्यक्तरूपतन्मात्रमयोष्णस्वभाव
तेजोऽग्निः । ततः स्थूलाव्यक्तरसतन्मात्रद्रवत्वस्वभावा आपः । अव्यक्तगन्ध-
तन्मात्रमयी खरत्वस्वभावा क्षितिः । इत्यन्यनभिव्यक्तशब्द इवाकाशादिषु पञ्च-
स्वेव श्रृङ्खलस्वरत्वादयो गुणा अत्यनभिव्यक्ता एव सन्ति ये पाञ्चभौक्तिकेषु व्यक्ता
भवन्ति । अत्यनभिव्यक्तत्वेऽपि शब्दस्याकाशगुणत्वेनोपदेशः सगुणमेव द्रव्य-
मुत्पद्यते न तु निर्गुणमिति ह्यपनार्थम् । वैशेषिके तु नाकाशस्य शब्दगुणो-
ऽत्यनभिव्यक्तत्वादुक्त इति । पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टोत्तरात्तरभूतेषु वाय्वादिषु
स्थूलेष्वेषां प्रकृतिभूतहेतुत्वात् तानि पूर्वपूर्वानुप्रविष्टानि वाय्वादीनि चत्वारि
भूतान्यत्र न वाय्वादिशब्दवाच्यानि । आत्मा चेतनाश्रयः संसारसंसर्गनादि-
स्वभावो निष्क्रियो निर्गुणः सत्त्वादियोगेन चैतन्यहेतुः प्रकाशरूपोऽव्यक्ताख्यः ।
मनश्चाणु सर्वेन्द्रियचक्षुर्हेतुभूतं स्वार्थात्मसम्पदायत्तचक्षुस्तत्त्वस्वभावं सत्तुप्रधान-
त्रिगुणविकारात्मकमूर्तिमत् । कालश्चक्रवर्धमणेनाविरतगमनशीलत्वस्वभावः
सर्वभावपरिणतिहेतुः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“कालो नाम भगवान् स्वयम्भूरनादि-

चक्रपाणिः—सम्प्रति गुणाभिधानं क्रमप्राप्तमुल्लङ्घ्य द्रव्याणि निर्दिशता गुणाधारतया द्रव्यस्य
प्राधान्यमुच्यते,—सूत्रे च सामान्यञ्च विशेषण्येत्थानीं गुणानादौ निर्दिशता गुणानामेव रसादीनां
प्रायः शास्त्रे कार्मकव्यमुपदर्शयते अत एवात्र यमद्वकाप्याये सधुशदिरसद्वारा सर्वगुणाश्च कर्माणि

मध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवनमरणे च मनुष्यादीनामायत्ते । स मृक्षमा-
मपि कलां न लीयते इति कालः, कलयति कालयति वा भूतानीति काल इति” ।
एष च कालो नाम हरिर्वासुदेवो विष्णुनामकालानुप्रविष्टादव्यक्तादव्यक्तरूपः परः
पुरुषः परव्योमरूपः शिवः सत्त्वादिगुणत्रययोगाच्छीतोष्णवर्षलक्षणः सर्वत्सर एव
कार्यं कारणासम्भवा । कालचक्रस्थितं हि सर्वं जगत् । तद् यथा—ब्रह्म निष्क्रियं
निर्गुणं पूर्वमासीत् तच्च प्रथमं लोहितमिव तेजो भूत्वा शुक्ला इवापोऽमृतज-
ताश्चापः कृष्णमिवान्नमसृजन्त । तास्तेजोऽवन्नाख्यास्तिष्ठो देवता अनुप्रविश्य
तद्ब्रह्म प्रथमं लोहितशुक्लकृष्णवदाभासमाना गायत्री वाग्देवता खल्वजा बभूव,
सा चाद्धं न परव्योमरूप आदिपुरुषः शिवो महाकाल ईश्वरः सर्वत्रैव गायत्री-
रूपज्योतिष्मान् स्वाङ्गलिमानेन चतुरशीत्यङ्गलसिपात् पुरुषस्तस्य पञ्चाश-
दङ्गलिमितः पादादिनाभिपर्यन्तोऽव्याकृतदेहः तद्देशस्थ एष सत्यो वासुदेवः
कालः स एकांशेन चिद्भूत्वा चित्सम्प्रसादः क्षेत्रज्ञो नाम द्वितीयोऽजः पुरुषो बभूव,
तच्चिदसम्प्रसादो गुणांशमिलितसमतमोरजःसत्त्वरूपप्रधानं ब्रह्मा नाम स्वयं-
बभूवन्ति, तेन च कालेन भ्राम्यमाणं प्रधानं क्षेत्रज्ञाभिष्टुतं त्रिगुणतो वृद्धिलक्षणं
विषमदशमांशेनाव्यक्तसमत्रिगुणरूपं भूत्वा पुनरव्यक्तं नामानन्दमय आत्मा
बभूव, स खलु संहतरूप आत्मा द्रव्येषु पठितः । स पुनः समत्रिगुणवैषम्यरूपो
महानेव स चोच्यते, इत्येवमहङ्गादयः सर्वे भावाः कालेन सततं भ्रमता भ्राम्य-
माणाः क्रमेण परिणता आसन्निति तत्त्वम् । वैशेषिके, कणादेनाप्युक्तम् । “अपर-
स्मिन् परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ।” द्रव्यत्वानित्यत्वे वायुना
व्याख्याते । तत्त्वं भावेन व्याख्यातं नित्यैवभावादनित्येषु भावात् कारणे
कालालयेति । दिशश्चेति—दिशत्युपदिशति लोकानगमस्मात् पूर्वं पश्चादय-
मस्मादित्यादिरूपेण याभिस्ता दिश इति, तथाविधोपदेशव्यापारस्वभावा अप्रति-
घातरूपाः । बहुवचनं नियमेनापेक्षत्वेन बहुत्वख्यापनार्थम् । एतेन चैका दिक्
प्राच्यादुत्तराधिपती न नानन्तिपरवचनं नानात्मा सन्नप्येक आत्मेतिवत् नियमतो
वस्त्वन्तरापेक्षादिहोक्तं दिश इति । उक्तञ्च वैशेषिके शास्त्रे कणादेन । “इत-
इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् । आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वार्द्धविध्यतो भूताच्च

च द्रव्यस्य वक्ष्यति, किञ्च सर्वप्रधानं यजीवितां तदेव संयोगगुणरूपमित्यग्रे तत्र गुणद्रव्य-
सूचनं, स च संयोगगुणः “सर्वमात्मा” इत्यादिना प्रधानमुक्त एव, विशेषगुणेषु तु द्रव्यं प्रधान-
मिति द्रव्यमुच्यते । आदीनीत्यादावागमः कस्मात् प्रधानभूतोऽपि प्रथमं नोक्तः ? उच्यते—

प्राची । तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च ।” एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानीति । दिशश्चेति चकारः स्वाद्यपेक्षया समुच्चये एष इत्यर्थे वा, तेन एष द्रव्यसंग्रहः । द्रव्यन्तु स्वयमत ऊर्द्धं वक्ष्यते यत्राश्रिता इत्यादिना । तेन एष लोकस्थानां कार्यभूतानां द्रव्याणामपरिसङ्ख्येयानां कर्मगुणाश्रयसमवायिकारणसंक्षपः ।

ननु नवकोऽयं द्रव्यसङ्ग्रहो न भवति श्रोत्रादीनां दशेन्द्रियाणामतिरिक्तत्वादिति चेन्न. पञ्चबुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामात्मकृतान्तरीक्षादि पञ्चभूतात्मकत्वेनाकाशाद्यनतिरिक्तत्वादटादीनामिव । आहङ्कारिकाणां दशानामिन्द्रियाणामिन्द्रियं क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्राक्स्थूलशरीरेन्द्रियोत्पत्तेरसद्भाव इष्यते सन्त्यपि तान्यसन्तीति न द्रव्यमध्ये पठितानि । प्राक् सर्गाद् ब्रह्म यथा त्वसदुच्यते—असद्वा इदमग्र आसीदिति । न च मनस्तद्बदनतिरिक्तं भूतेभ्यः । प्रकाशलक्षणसत्त्वगुणबहुलरागात्मकरजोमोहात्मकतमोगुणमयत्वात् पृथङ्मन उपादत्तम् । शरीरारम्भे गर्भाशयगतं शुक्रशोणितमनुप्रविश्यात्मा यथा पञ्चमहाभूतानि सृजति तथा त्रीनपि गुणान् सत्त्वादीन् सृजति. तैर्मोहात्मकतमोगुणापकर्षत्रिगुणैः समवायेन मिलितैर्विशिष्टापूर्ववाद्येन्द्रियचेष्टाहेतुभूत-स्वार्थान्मसम्पदायत्तचेष्टस्वरूपत्वेन स्वाद्यष्टाभ्यो ह्यतिरिक्तं जातम् । तथा च सर्वप्राधान्यात् सर्वसंज्ञा च तस्येति । कश्चित् तु मनोऽपि पाञ्चभौतिकं परन्तु श्रोत्रादीनामाकाशादिप्राधान्यादाकाशीयत्वादि व्यपदेशवन्न व्यपदेशं माकाशीयत्वादिकं शक्यते मनसः समपञ्चमहाभूतारव्यत्वादिति सर्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनेन्द्रिय समवायात् सर्वेन्द्रियव्यापकत्वस्वभावेन सर्वेन्द्रियाणां स्वस्वकर्मणि चेष्टाहेतुभूतत्वं न च वाद्येन्द्रियाणामुपघाते स्वयं मनस्तत्कर्मकरं भवत्याभ्यन्तरत्वात् न हि हस्तमन्तरेण दात्रमात्रेण छेदनं सम्पद्यते प्रतिनियतशक्तिकत्वाद्भावानामिति वदति तन्नानुभवसिद्धं स्पर्शादिभौतिकगुणयोगापत्तेः । मनो ब्रह्मवदमस्पर्शमरूपरसगन्धमगुरु बुद्ध्यात्मवत् परममूर्ध्वं भौतिकपरमाणुभ्य इति । न च विशिष्टापरापूर्वमूर्त्तिमत् शब्दादिगुणवदप्यतीन्द्रियं यथा श्रोत्रादिकमिन्द्रियं स्वादिगुणशब्दादियोगादपि सूक्ष्मत्वादतीन्द्रियं स्वादिभ्यो नातिरिक्तञ्च ।

शरीररूपेह इत्याध्यासेत्याधिकरणतया प्रधानत्वात् तदारम्भकादीनि स्वादीन्वेकोच्यन्ते, नात्मा, तस्य निर्विकारत्वात्, वचनं हि “निर्विकारः परस्वात्मा” इत्यादि ; स्वादीनि च “महाभूतानि स्वं वायुश्चैरापः श्रितस्तथा” इत्यनेन क्रमेणोक्तानि भूतानि अनागतवेक्षणैर्नोच्यन्ते ।

समपाञ्चभौतिकत्वे मनसो बभौतिकवस्तुग्रहणासामर्थ्यात् ब्रह्मज्ञानादिसाधिनीं बुद्धिमुत्पादयितुं न साधये सम्भवति । भौतिकाभौतिकं निखिलं हि मनसो विषयः । यथा हि बुद्ध्या ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते सा च नोत्पद्यते भौतिकभावेन । भूतानि हि भूतमयानि च जगन्ति नियमतः सत्त्वरजस्तम इति गुणत्रयविवर्तित-ब्रह्ममयाणि केवलब्रह्मविरोधीनि भवन्ति, रागलक्षणेन हि रजसा प्रवर्त्तकेन सङ्ग उत्पाद्यते सङ्गस्तु खलु मामे सत्यर्थे प्रीतिसम्प्रभताविशेषेण तत्रार्थं चासक्तिरिति द्वात्मकः । माम्राभिलाषलक्षणा तृष्णा च रजसा जन्यते । ताभ्यां खलु सङ्गतृष्णाभ्यामेवादृष्टार्थकर्मस्वावध्यते पुरुष इति । तमश्चावरणशक्तिरुपा-ज्ञानलक्षणं चिद्गुणांशस्याप्रसादांशजं सर्वलोकमोहं जनयित्वा तेन चालस्य-निद्राप्रमादैः पुरुषानावध्नाति । सत्त्वं पुनर्निरूपद्रवं प्रकाशकलक्षणम् स्फटिक-मणिवन्निर्मलञ्च ज्ञानमुत्पाद्य पुरुषाणां तेन च सङ्गमयति पुरुषान् । निरूपद्रवत्वे-नान्तःशान्तत्वान् तु सुखमुत्पाद्य च तेन पुरुषान् सङ्गमयतीत्यत्मान् रजस्तमोभ्यां विनिर्मुक्तत्वं जाते सति च शुद्धसत्तात्मके मनसि निर्मलत्वेनान्तःशान्तत्वप्रकाशक-त्वाभ्यां रजोजनितसङ्गतृष्णाजन्यकर्मवन्धनान् तमोजनितभ्रान्तिजन्यालस्य-निद्राप्रमादेभ्यश्च विनिर्मुक्तस्य ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते इति तद्रजस्तमोविनिर्मुक्तो हेतुः समाधिविशेषाभ्यासस्तेनोत्पद्यते परमार्थतत्त्वज्ञानं स्वादिकमिदं सर्वं द्रव्यगुणकर्मसार्वं यत् तद्विकारभूतं नामधेयं तस्य तस्य प्रकृतिरित्येव ज्ञानं सत्यं स्वादिसंबन्धकं सर्वं मिथ्येति । तत्त्वज्ञानात् स्वादितत्तद्विकारज्ञानं व्यवहार-तत्त्वज्ञानमेव मिथ्याज्ञानमपैति, ततो रागद्वेषमोहापायो भवति, तेषामपाये प्रवृत्त्य-पायो भवति प्रवृत्त्यपाये निःशेषा निवृत्तिर्मुक्तिर्भवति । मुच्यते ह्येवम् । य एष सम्प्रसाद आत्माऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं उयोतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपे-णाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति, स न द्रव्यं न गुणो न कर्म न समवायो न च सामान्यं विशेषश्चेति ।

नन्वेवमेव नवको वै द्रव्यसंग्रहो नोपपद्यतेऽसमग्रवचनान् सत्त्वात्म-शरीरसमुदायस्य चेतनाचेतनस्याप्राणिनश्च घटादंतरितिरिक्तत्वादित्यतः प्रकृत्या-त्मकत्वं विकाराणामिति ख्यापनायाह—सेन्द्रियमित्यादि । इन्द्रियाणि

आत्मादीनाञ्च तथाऽऽवहितस्य पूर्वनिर्देशः । द्रव्यसंग्रह इति करचरणहरीतकीत्रिवृताद्यसंख्येय-भेदभिन्नस्य कार्यं द्रव्यस्य कारणद्वारा संक्षेप इत्यर्थः ।

सर्वकार्यद्रव्याणामपि व्यवस्थामाह, सेन्द्रियमित्यादि ।—निरिन्द्रियमित्यत्र निःशब्दोऽभावे

श्रोत्रादीनि बाह्यानि बुद्धिकर्मणोः करणानि दश तैर्युक्तं खादिनव-
 द्रव्यारब्धं यदिदं पुरुषसंज्ञं तदपि खादिद्रव्यारब्धत्वाद् द्रव्यं द्रव्यसंज्ञं चेतनं
 वृक्षादिकमचेतनञ्चान्तश्चैतन्येऽपि नरादिवद्बाह्याभ्यन्तरचैतन्याभावात् नराश-
 पेक्षयैवाचेतनं न तु घटादिवच्चैतन्याभावादचेतनं तथा तथाविधं निरिन्द्रियं
 यदिदमात्ममनोऽतिरिक्तं सप्तद्रव्यारब्धं घटादिकं तदपि द्रव्यं गुणकर्माश्रयत्वात्
 तु घटादीनां वृक्षादीनां नरादीनाञ्च द्रव्यत्वानपायात् । ननु वृक्षाद्यचेतनानां
 किमन्तश्चैतन्यमस्ति, कुतश्च तदुपलभ्यते इति, उच्यते, दृश्यते हि प्रत्यक्षं
 सूर्यभ्रमणमनुभ्रमति सूर्यभक्ता । शृगालादिवसामन्वेनातिशयफलञ्च फलति
 बीजपूरकम् । तथा जलदनादश्रवणाच्च फलति लवली । फलाढ्यता च
 चूतानां भवति मत्स्यवसाभिप्रेकेण । तर्ज्वपनेनानुमीयते । तथा भवति
 सुखमशोकस्य कामिनीचरणतलाभिहननेन तेन चास्य स्पर्शनमनुमीयते । तथा
 “अभिवादितस्तु यो विप्रो नाशिपं सम्प्रयच्छति । श्मशाने जायते वृक्षो
 गृध्रकङ्कोपसेवितः” ॥ तथा “वृक्षगुल्मं बहुविधं तत्रैव तृणजातयः । तपसा
 धर्मरूपेण शब्दिता कर्महेतुना ॥ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमाश्रिताः ।
 एतदन्ताश्च गतयो ब्रह्मान्तैः समुदाहृताः ॥” इत्यादिवचनान् तस्मान् श्रवणस्पर्शन-
 नयनरसनघ्राणानीति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि द्विविधानि नित्यानि निरावरण-
 सावरणानि । तत्राभ्यन्तराणि सावरणानि तेषां शरीरारम्भे भौतिकभावे बाह्याधि-
 ष्ठानश्रोत्राद्यभावान् । बाह्याधिष्ठानसंश्रये बाह्यानि च निरावरणानि न च तेभ्यः
 पृथगिन्द्रियाणि भवन्ति तस्माच्चैतनमपि द्विविधमन्तश्चैतनं बाह्याभ्यन्तर-
 चेतनञ्च । यद्यपि ब्रह्मादात्मैव चेतनो न तु सत्त्वं शरीरं वा इन्द्रियं वा,
 यदुक्तं “चेतनावान् स्मृतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते” इति । तथापि, “आत्मा
 ज्ञः करणैर्यागाज्ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते । तदयोगाद्भावाद्वा करणानां निवर्त्तते ॥”
 इति । एवं निर्विकारः परस्तात्मेत्यादिवचनाच्छरीरेन्द्रिययोश्चैतन्यमुक्तम् । तत्र
 सत्यपि वृक्षादीनामन्तश्चैतन्ये वहिश्चैतन्याभावेनाचेतनत्वव्यवहारः, वहिश्चैतन्यं
 हि सुकृतदुरितसाधनवैधायैभकर्मसाधनत्वेन प्रधानम् । तच्च वहिरिन्द्रिया-
 ण्यन्तरेण न सम्भवति । एवं निरिन्द्रियत्वमपि द्विविधमाभ्यन्तरेन्द्रियरहितत्वं

निष्प्रभिकमितिषत् । अत्र सेन्द्रियं चेतनमित्येतावत्तैवाधीपस्य निरिन्द्रियमचेतनमिति स्वप्ने
 पुनस्तद्रूपकम् एवम्भूताधीपचेतनैकान्तिकत्वात् बोद्धव्यं, यथा तवज्वरे दिवास्वप्नादि निषिद्धम्,
 अर्थात् जीर्णे ज्वरे तर्हि आपद्यते, न चैवं, तत्र तेषां दिवास्वप्नादीनां निषिद्धत्वात्, तस्मात्

वाद्यंन्द्रियगदितत्वञ्च, तद्वत्त्वादेवेतन्नापि द्विविधं, वाद्याचेतनमन्तश्चेतनं वृक्षादि ।
 वाद्याभ्यन्तराचेतनं घटादि । इत्यञ्च जगद्युजानां मनुष्यादीनामण्डजानां
 सर्पादीनां स्वेदजानां मशकादीनामुद्भिज्जानां मण्डकदुग्धुभादीनां चतुर्धा
 प्राणिनामुभयतश्चेत्यम्, उद्भिज्जानां वानस्पत्यादीनामन्तश्चेतनत्वं वाद्याचेतन-
 त्वञ्च । घटादीनां वाद्याभ्यन्तराचेतनत्वमिति बोध्यम् । एतेन देवादीनां
 ब्रह्मादीनां प्राणिनाभारम्भकाणि तत्र द्रव्याणि स्वादीनि, घटादीनामान्तरा-
 मन्तानि मम स्वादीनि । नैः सचेतत्वेन विनिष्ठापूर्वमूर्तिमत्त्वात् स्वादि-
 गुणकर्मातिरिक्तगुणकर्मवत्त्वाच्च स्वादिभ्यो विशेषश्चाविशेषश्च तदान्मक-
 त्वात् तद्गुणकर्मवत्त्वाच्च । तद्यथा—विविधव्यक्तशब्दश्च विविधव्यक्तस्पर्शश्च
 विविधव्यक्तरूपश्च विविधव्यक्तस्मरश्च विविधव्यक्तगन्धश्च घटादिर्भवति,
 पुष्पाश्च तथाविधो भवति, अपि च गुर्वार्दिगुणसमुदायश्च बुद्धिर्मांश्चच्छावांश्च
 सृग्ववांश्च दुग्धवांश्च तथा बुद्धीच्छादिशब्दादिशेषाणां विशेषेण बुद्ध्या
 चाबुद्ध्या च चेष्टासु प्रयत्नवांश्च प्रभवति । तत्र स्वादिषु पुनः स्वमेकविधव्यक्त-
 शब्दमृदुत्वलघुत्वमृदुत्वशृङ्खलगुणं निसर्गात् । स्वपञ्च वक्ष्यन्ते हि मृदुत्वपु-
 ग्गलमृदुत्वशब्दगुणबहुलान्याकाशान्तराणि द्रव्याणि । वायुरपि एकविध-
 व्यक्तस्पर्शाब्जव्यक्तलघुत्वशैत्यशैत्यस्पर्शव्यक्तगुणः । स्पर्शसु साधा-
 रणरूपश्चलनस्वभावसु प्रतिघात इत्येते वायोगुणा निसर्गात् । पूर्वभूतानु-
 प्रवेशात् कार्थ्यरूपे द्रान्मके वायाव्यक्तशब्दलघुत्वशैत्यस्पर्शव्यक्तगुणः ।
 पूर्वतः किञ्चित्स्थूला अथवाव्यक्ता, स्पर्शसु व्यक्त एव शैत्यमभवत् ।
 वक्ष्यन्ते हि लघुशीतलघुस्पर्शव्यक्तमृदुत्वस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि । ज्योति-
 र्चापि एकविधव्यक्तरूपाव्यक्तोष्णसौक्ष्म्यशैत्यलाघवव्यक्तगुणं निसर्गात् ।
 पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशात् द्रान्मके कार्थ्ये तेजसि शब्दोष्णस्पर्शावीपद्राक्तौ चलन-
 चोद्भवचलनं रूपञ्च लोहितम्, वक्ष्यन्ते हि उष्णशीतलघुत्वमृदुत्वपुरुषविशद-
 रूपगुणबहुलान्याग्रे यानि । जलमपि चैकविधव्यक्तरसाव्यक्तगौरवद्रवत्व-
 स्निग्धत्वशैत्यमान्द्रसरत्वसान्द्रत्वमृदुत्वपैच्छिज्यगुणं निसर्गात् । पूर्वभूतानु-
 प्रवेशात् तु शब्दशीतस्पर्शशुक्ररूपरसाव्यक्तास्तत्र चलनमभोगमनं स्पर्शश्च

विविधविशेषबुद्धिहिततयाऽप्युक्तमपि याश्चादेवोच्यते, वदन्ति हि न्यायविदो “व्याख्यानाद्वरं
 करणम्” इति । यद्यपि चास्मैव चेतनो न शरीरं, नापि मनः, यत उक्तं “चेतनावाद् यतश्चास्मा
 ततः कर्ता निदृश्यते” इति । तथापि मल्लिार्णवत संयुक्तसमवायेन शरीराद्यपि चेतनम् ।

शीतं रूपञ्च शुक्रं संसर्गान् । गुरुत्वद्रवत्वस्निग्धत्वमन्दत्वसखत्वसान्द्रत्वमृदुत्व-
 पैच्छिल्यगुणा अव्यक्ताः । वक्ष्यन्ते हि गुरुद्रवस्निग्धशीतमन्दसखसान्द्रमृदु-
 पिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि । भूमिर्ध्वकाऽव्यक्तगन्धानभिष्यक्तगुरुत्व-
 खरत्वकठिनत्वमान्द्यस्थैर्यवैशद्यमान्द्रत्वगुणा निसर्गान् । पूर्वभूतानुप्रवेशाच्च
 रसवती च रूपवती च स्पर्शवती च शब्दवती च । तत्र रसादयश्चेपव्यक्तास्तत्र
 स्पर्शः खरश्चलनञ्चाधस्तात् स्थिरं रूपञ्च कृष्णं संसर्गान् । वक्ष्यन्ते हि
 गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि । आत्मा
 पुनश्चेतनाधातुनिरिक्रियो निर्गुणः सच्चिदानन्दः आदिरनादिः स्वतन्त्रः
 सर्वगो वशी विभुः साक्षीति । स च सत्त्वकरणो गुणमुपाददानो जीवात्म्यः
 सुखी च दुःखी च उज्यावांश्च द्वेषवांश्च स्मृतिमांश्च धृतिमांश्च बुद्धिमांश्च
 चेतनावांश्चाहङ्कारवांश्च प्रयत्नवांश्च भवति । मनस्तु रजस्तमांर्जननिकृष्ट-
 सत्त्वगुणबहुलान्मकं परममूर्ध्मं च । तच्च लोके त्रिविधं शृद्धं राजसं तामसञ्च :
 तेषान्तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तन्तमयोगाच्छरीर-
 योनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वञ्च
 शरीरम् । तत्र कतिचित्तु सत्त्वभेदाः सादृश्यान्निर्देशेन । सप्तविधं शृद्धं ब्राह्मणादि-
 भेदान् । षड्विधं राजसमासुरादिभेदान् । त्रिविधं तामसं पाशवादिभेदादिति ।
 वक्ष्यते महति गर्भावक्रान्त्यां शरीरे । कालोऽपि निरिक्रियो निर्गुणः परममहत्-
 परिमाणोऽपि कार्यगुणमव्यादिगुणाभावात् स च लोके सर्वस्वरः शीतोष्ण-
 वषलक्षणः । एवं दिगपि स्वादिभ्योर्जतिरिक्ता प्रकृतिभूता वैकारिकादहङ्कारा-
 दाकाशस्याधिदेवता दिक् क्रियागुणव्यपदेशाभावादमती न च नास्ति न चास्ती-
 त्युच्यते लोकसगे त्वभिष्यज्यते प्राच्यादिरूपेण । न चायमाकाशोऽस्पर्शत्वान् ।
 स्पर्शवत्त्वाभावेऽपि इति उद्गमिति यतः सा दिगिति लिङ्गान् । न च वायु-
 रस्पर्शत्वान् वायुः पुनः स्पर्शवान् नीरूपः तन्स्यभावत्वात् नापि ज्योतिर्भवति
 अरूपत्वान् ज्योतिस्तु रूपवान् । नापि च जलं रसद्रवत्वाभावात् । जलञ्च
 रसवद्द्रव्यञ्च । नापि क्षितिर्गन्धत्वान् ; क्षितिस्तु गन्धवती । नाप्यात्मा
 चैतन्यादेतुत्वान् आत्मा हि चैतन्ये हेतुः । न च मनोऽर्थाग्रहणान् मनो ह्यर्थं

इदमेव चाभ्यस्तश्चेतनत्वं, यदिन्द्रियसंयोगे सति ज्ञानशालिन्त्वं, न निकृष्टस्याभ्यस्तः चेतनत्वं,
 यदुक्तम् “आभ्यस्तः करणयोगान् ज्ञानं तस्य प्रवर्तते” इति । अत्र सेन्द्रियत्वेन वृक्षादीनामपि
 चेतनत्वं बोद्धव्यं, तथा हि सूर्यभक्ताया यथा यथा सूर्यो भ्रमति तथा तथा भ्रमणान् दृगनु-

गृह्णाति । नापि कालश्चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन सर्वकलनाभावादिनि । चतना-
 चेतनविशिष्टद्रव्याणां प्राणिनामप्राणिनां स्वादिभ्यश्च विशेषो गुणविशेषेण कम्म-
 विशेषेण च विशेषान् । स्वादिभ्यो लोकानां चतनानामर्चतनानाञ्च विशेषो
 यथा—आकाशं निष्क्रियमपि भूतान्तरयोगेण तत्क्रियोपचरितक्रियावत् ।
 आकाशात्मकानि च द्रव्याणि मादृशोपिष्यलाघवकर्माण । वायुः क्रियावान् ।
 वायव्यानि च गेक्ष्यग्लानि-विचार-वैशद्यलाघवकर्माण । ज्योतिश्च सक्रिय
 तदात्मकानि पुनर्द्रव्याणि दाहपाकप्रभापकाशकर्माण । आपम्भु सक्रियाः
 आप्यानि तु द्रव्याणुप्रतके दम्भे दगन्धाविष्यन्तमादृशप्रवृत्तकर्माण । पृथिवी च
 क्रियावती पार्थिवानि द्रव्याणि पुनरुपचयमन्धानधानुद्वहगौरवस्थैर्य्यकर्माण
 भवन्त्याकाशीयादिगुणप्रभाविः । परन्तु पृथिव्यम्भुगुणबाहुल्यान्मधुर इति
 मुश्रुतवचनात् । पृथिव्यापश्च सोम्या उत्पत्तिं त्य स्वयमुक्ताश्च सोमगुणानिरेकान्
 मधुरो रस उत्पत्त्यान् सोम्यमधुरमवत् द्रव्यं सर्व्वं सोम्यञ्च कर्कं वर्द्धयति
 मयोनित्वान् । मधु पुनर्नाशयति स्वप्रभावात् । तथा पृथिव्याग्निभूयिष्ठत्वादम्भस्तः
 रसञ्च द्रव्यं सर्व्वं पित्तमाग्रेयं वर्द्धयति मयोनित्वान् । दाहिमामलके त्वम्भे
 द्रव्यं नाशयतः स्वप्रभावात् । एवं तोयाग्निभूयिष्ठत्वाद्वर्णो रसस्तद्रसञ्च द्रव्यन्तु
 मर्व्वमाग्रेयं पित्तं वर्द्धयति मयोनित्वान् । सन्धवन्तु नाशयति प्रभावात् ।
 वाग्वाग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको रसस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वमाग्रेयं पित्तं वर्द्धयति
 मयोनित्वान् । पिप्पलीशुष्ट्या नाशयतः स्वप्रभावात् । वाग्वाकाशातिरेकान्
 तित्को रसस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वं वातं वर्द्धयति मयोनित्वान् । न तु वेत्ताग्रपटोलपत्रे
 स्वप्रभावात् । पवनपृथिव्यातिरेकान् कषायस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वं वायव्यत्वान्
 वातं वर्द्धयति पार्थिवत्वान् तु स्तम्भयति । फलव्रयन्तु नाशयति त्रिदोषं विरेचयति
 मलं स्वप्रभावात् । एवं निवक्तुल्या दन्ती स्वप्रभावात् विरेचयति ।
 विषं विषं हन्ति माणिविशेशश्च विविधञ्च कम्म करोति स्वप्रभावात् ।
 इति स्वादिभ्यो विशिष्टापरापूर्व्वमूर्त्तिगुणकर्मशालितेन स्वाद्यारब्धमभिन्नमपि
 भिन्नमिति बोध्यम् । एवं मञ्जोर्ऽपि प्रतिनियततत्तद्वर्णानुपूर्व्विकत्वेन
 प्रतिनियतशुभाशुभजनकप्रभाववान् स्वघटकवर्णेभ्यो विशिष्टापरापूर्व्वस्वरूपः

मीयते, तथा लवली मेघस्तनितश्रवणात् फलवती स्यात्, बीजपूरकमपि शृगालादिवसागन्धे-
 नासीव फलवद्भवति, जूतानाञ्च मत्स्यवसायेकात् फलाद्यातया रसनमनुमीयते, अशोकस्य च
 कामिनीपादतलाहतिमुखिनाः श्लवकितस्य स्पर्शनानुमानम् । स्मृतिश्चानुमानं ददयति यथा—

पृथगेवेति ज्ञेयम् । प्रभावो हि प्रकरणेण स्वघटकानां समुदायत्वे भाव उत्पत्तिः स्वघटकानां भावनाभ्योऽतिशयेन भावो नाम । स्वार्म्भकद्रव्यक्रिययाग्ध्यो विजातीयक्रियाप्रभावः स्वार्म्भकद्रव्यगुणकर्मभिर्निष्पादयितुमशक्यकर्मकृत् स चाचिन्त्यः स्वघटकीयभावानिश्चितवान् । एष च प्रभावः सर्वास्मिन् विशिष्ट-वस्तुनि न परिणम्यते, तथाविधकारणविशेषायोगात् । वक्ष्यते हि स्वयमेव त्रीणि कारणानि द्रव्याणां चेतनाचेतनानां द्रव्यगुणकर्मणीति । तानि च मन्त्यपि सर्वेषां चेतनाचेतनानां द्रव्याणामार्म्भकत्वेन कार्त्तविशेषेण भूत-पञ्चकन्यूनान्तरेकविशेषेण योगविशेषेण येषामार्म्भकाणि भवन्ति, तेषामेवा-चिन्त्यप्रभावो भवतीति निष्कर्षः । ननु यावन्समवायिसमयोग उत्पत्तिः स च गुणो न कर्म कथं वृत्तते गुणकर्मणोः । द्रव्ये एव हि गुणो वृत्तते न तु गुण वा कर्मणि वा ? वक्ष्यते हि “यत्राश्रिताः कर्मगुणाः” इत्यादीति द्रव्ये हि कार्यगुणाः सार्था गुणादयः कर्म च । समवायेन परत्वादयश्चाकार्याः प्रकृतिभूता गुणा गुणे च कर्मणि च द्रव्ये च सर्वत्रैव समवायेनैव वृत्तन्ते न हि परत्वापरत्वमन्त्यापृथक्त्वपरिमाणानि विना द्रव्यं वा गुणो वा कर्म वा केवलमुत्पद्यते इत्यविनाभावः स्फुटो दृश्यतेः पट्पटा इव पटुमाः पञ्च कर्मणीति तुल्यप्रयोगमन्त्यबोधश्चातो नावन्नुभूतः पर्याप्तिसम्बन्धः कल्प्यते पटुसादो गुणे गुणवृत्तेः । समवाय एव हि सर्वत्रैव गुणकर्मसु महत्स्यादिवृत्तौ सम्बन्धः सिद्धः । समुणमेव हि द्रव्यमुत्पद्यते यदा यदा गुणोत्पत्तौ समवायि-कारणमप्यास्ति द्रव्यमप्येव गुणकर्मणोः समवायिकारणसमवाय एवोत्पत्ति-स्तद्गुणकर्मणामुत्पत्तौ परत्वापरत्वमहस्यापरिमाण पृथक्त्वगुणानि विना नोत्पत्तिः सम्भवति । यथा पञ्चमहाभूतानामुत्तरोत्तरोत्पत्तौ शब्दस्पर्शादीना-मप्युत्तरोत्तरोत्पत्तौ परत्वादिगुणयोगो दृश्यते । तस्मान् प्रकृतिगुणानां परत्वादीनां गुणकर्म स्वपि समवायेन वृत्तिरस्ति न तु कार्यगुणानां गुरुत्वादीनां गुणे वृत्ति-रस्तीति । एतदभिप्रायेणैव वैशेषिकेऽप्युक्तं—गुणोऽपि विभावयते गुणेनापीति । द्रव्यं गुणकर्मश्रयत्वेन मुख्यत्वान् फलनिष्पत्तौ कर्त्तुं भवति, गुणः कर्म च द्वे कारणे एव भवतो न तु कर्त्तुं शी द्रव्याश्रितत्वेन गौणत्वान् स्वातन्त्र्याभावान् ।

“अभिवादितास्तु यो विप्रो नाशिषं सप्रयच्छति । शमनानि जायते वृद्धो मुधकद्रोपसेवितः” ।
तथा “वृक्षगुल्मं बहुविधं तत्रैव तृणजातयः । तमस्या धर्मरूपेण शब्दिताः कर्महेतुना ॥
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः । एतदन्ताश्च गतयो ब्रह्मार्थः समुदाहृताः ॥ तथा

साथागुत्वाद्या बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।

गुणाः प्रोक्ताः प्रयत्नादि कर्म चिष्टितमुच्यते ॥ २१ ॥

स्वतन्त्रा हि कर्त्ता । तत्त्वं पुनः कारकान्तरप्रयुज्यते मति कारकान्तरप्रयोजक-
त्वम् । गुणे क्रियापचर्यते । तेनाथर्ववेदविदो ब्राह्मणा मन्त्रेणाशुभं शमयन्ति
दुष्टान् मार्गयन्ति उच्चाटयन्ति वशीकुर्वन्त्यवश्यानित्यादि । एवमयं मणिविशेषो
विपं हन्ति प्रभावेण दाहमयमयं प्रमत्ते स्वर्णभार्गपल्यादिश्च प्रयोगो भवति । न
काष्ठं पचति बह्विः पचतीत्यादिवन्मणिगुणो विपं हन्ति मन्त्रो मार्गयतीत्यादि-
भवति । चैतन्याभावेऽपि काष्ठादेः क्रियावत्त्वेन स्वातन्त्र्यं विवक्षितं शक्यं ।
गुणकर्मणोस्तु नियमतो द्रव्याश्रितत्वेऽपि कारणकारकत्वसिद्धार्थं प्रभावाव्य-
व्यापारवन्नया शक्यते विवक्षितं स्वातन्त्र्यं निश्चित्यत्वेऽपि । अन्यथा कारकत्व
न सिध्यति सर्व्वे हि कारकं क्रियावत् । यत्र तु मन्त्रादिः कर्त्तृत्वेन प्रयुज्यते
तत्र द्रव्याश्रितत्वेनामुख्ये मुख्यत्वागोपादेवेति । विशिष्टे द्रव्ये विशिष्टे गुण-
कर्मणी अपि कारणानुरूपः कार्यगुणो भवति । कर्म तु किञ्चित्कारणानुरूपं
किञ्चित् कारणसमवायादननुरूपम् । कारणगुणप्रकृतिको हि कार्यगुणो
व्यवस्थितः । यथा शुकृतन्तुकृतः पटः शुक एव । हरिद्रानुर्णसंयोगेन हरिद्राया-
ज्जन्मस्य तद्वर्णोऽत्र विरोधिना मान्द्यगुणनाशान्द्रुककृष्णपायाद्रक्तोऽभिव्यज्यते
रक्तशुककृष्णवर्णा हरिद्रा । एतेन यदुच्यते मणिमन्त्रादीनां विपहरणादि-
कर्म यत्र तत् तत् शक्तिर्नामाष्टमं वीक्ष्यति तन्निगस्तम् । इत्थञ्च सत्त्वात्मशरीरेति
त्रयं मिलितं लोकः सेन्द्रियश्चेतनो निर्गन्द्रियोऽचेतनश्चेति द्विविधस्तत्र
स्वादद्रव्यात्मकत्वाद् द्रव्यमेव न गुण कर्म वा आश्रयत्वेन द्रव्यप्राधान्यात्
चेतनाभावाभिष्टितत्वात् पुमांश्च वृक्षादेश्च अन्तश्चैतन्याच्चैतनत्वञ्चेति
बोध्यमिति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—ननु तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तत्र सर्व्वमिति किं
स्वादिनवकमात्रमारम्भकत्वेन प्रतिष्ठितमुत किमन्यत् ? इत्यत आह :

तन्मकारश्च वानस्पयान् मृकान् प्राणिनो वक्ष्यति, तेनागमसम्बलितया युक्तया चेतना
वृक्षाः ॥ २० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति गुणान् निर्हेतुमाह, सार्था इत्यादि ।—अनेन त्रिविधा अपि वित्तोपिकाः
सामान्या आत्मगुणाश्चोद्दिष्टाः, तत्रार्थाः शब्दरूपशरूपरसगन्धाः, यदुक्तम् “अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया

सार्था इत्यादि गुणाः प्रोक्ता इत्यन्तम् ।— गुणाः प्रोक्ता अर्थात् चेतना-
चेतनसाधारणद्रव्याणाम् । तत्रार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति वक्ष्यन्ति ।
तैः सह वर्तन्ते ये ते गुर्वादय इति सहशब्दोपादानेन शब्दादयो गुणा यथा
पञ्चभूतानामाकाशादीनां वर्तन्ते सहजत्वात् तथैवाकाशादीनामुत्तरोत्तरेषां
क्रमेण स्थौल्यान् तद्गुणानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां क्रमेण स्थौल्यं तत्रा-
काशगुणः शब्दोऽत्यन्तभिव्यक्तो यथा तथा शब्दस्पर्शादिसहचरिता इत्यङ्गत्वा-
दयो गुणा अत्यन्तभिव्यक्ता सन्तीति ख्यापितम् । ते चात्यन्तभिव्यक्तत्वात्
महाभूतोपदेशे रूपदंष्ट्रभिर्नपदिष्टा । पूर्वभूतानुप्रविष्टवाय्वादिषु किञ्चित्-
स्थौलीभूयानभिव्यक्ताः पुनः पञ्चभूतान्मक्तद्रव्येषु गुर्वादयो गुणा अभि-
व्यज्यन्ते । यथाकाशेऽत्यन्तभिव्यक्तः शब्दः सगुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते नागुणमिति
ख्यापनार्थं वाय्वादिषु स्पर्शादिवदुपदिष्टः । पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टवाय्वादिषु
क्रमेण स्थौलीभूयानभिव्यक्ता पुनः पाञ्चभूतिकेष्वभिध्यज्यन्ते इति । शब्दश्च
गुर्वादयश्च कार्यगुणा इत्यभिप्रायेण वैशेषिके कणादेन प्रकृतिगुणमध्ये शब्दो
गुर्वादयश्च गुणा न पठिता यदादिकार्यद्रव्यवत् । अन्यथा किं पाञ्चभूतिक-
द्रव्ये शब्दो गुर्वादयो निरुपादाना जायन्ते इति । गुर्वादय इति गुरुलघु-
शीतोष्णास्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णास्थिरस्मरमुदुकादिर्नावशद-परिच्छेद-स्वरसमृणस्थूट-
मृक्षमसान्द्रा इति विंशति शारीरगुणाः स्वयं वक्ष्यन्ते ।

बुद्धिरिति । यांश्चभिधीयते महान्ति । सप्रमा सा च सच्चमुपादाना
व्यक्तविवर्तिता विजिष्ठा पूर्वस्वरूपा त्रिगुणवैषम्यप्राप्तिका । तस्याः
समयोगजनितार्थतना मिथ्यायोगजनिता चाहमिति मतिरहम्मतिरहद्वारा
बुद्धिः । स च त्रिविधोऽहङ्कारः । तथा तैरहङ्कारैस्वस्थावये तस्याः
समयोगजनिताः सांसारिकीधृतिथीस्मृतयश्च न्यताः सर्व्वे बुद्धिशब्देनोच्यन्ते ।
ता पुनः इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् समयोगादिभिर्जायमानचाक्षुषादयो बुद्ध्यः
क्षणिका निश्चयान्तिकाश्च भ्रमसंशयाख्याश्च त्वेवमुक्तं सर्व्वमिदं ज्ञानं कार्यभूता
बुद्धिरुच्यते ।

गोचरा विषया गुणाः इति । एते च वैशेषिकाः, यतः आकाशस्यैव शब्दः प्राधान्येन, वायो-
रेव स्पर्शः प्राधान्येन, एवंमत्तपादिषु रूपादयः, अन्यगुणानाञ्चान्यथ दर्शनं भूतान्तरानु-
प्रवेशात्, वचनं हि "विष्टं रूपं परेण" इति । गुर्वादयस्तु गुरुलघुशीतोष्णास्निग्धरुक्ष-

प्रयत्नान्ता इति ।—इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेति पञ्च ।
परादय इति । वक्ष्यन्ते हि परापरत्वे युक्तिश्च सद्व्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽध्यात इत्येते गुणा ज्ञेयाः
परादय ॥” इति ।

गुणाः प्रोक्ता इति । गुणा निष्चेष्टसमवायितेनवः । प्रोक्ता इति शब्दादयः
पञ्चार्थाः स्वादीनां प्रत्येकमेकैकदृशा वाय्वादित्वेपि पाञ्चभौतिकेषु च
मत्वे गुणा गुल्वादयश्च पूर्वभूतानुप्राविष्टवाय्वाधारान्ता चेतनशरीरणां
पञ्चात्मकत्वे पाञ्चभौतिकानाञ्चाप्राणिनां यदादीनामित्यभिप्रायेण सार्था
इति पृथक् पदं गुल्वादयस्तु तेषां फलनिष्पत्तौ कर्तृत्वे वीर्याणीत्यभि-
प्रायेण च सार्था इति न तु सार्थगुल्वादय इति कृतम् । पदभेदकरणान्न
बुद्धिप्रयत्नान्तानां राशिपुरुष त्वात्मालङ्घनं पुरुषस्य च फलनिष्पत्तौ कर्तृत्वे
सार्थगुल्वादीनामिर्वपाञ्च वीर्यत्वमित्यभिप्रायेण बुद्धिः प्रयत्नान्ता इति पदभेदः ।
परादीनां द्रव्ये गुणे कर्मणि च सहजत्वेनात्तरकालश्च वृत्तिः फलनिष्पत्तौ
चोपायत्वं न तु वीर्यत्वमित्यभिप्रायेण पदभेदेन प्रोक्ता गुणा इत्यर्थः । न त्वेतेभ्यो-
र्ज्ञेयको गुणः प्रकृतिभूतो वा कार्यभूतो वा । मुञ्चते हि व्यव्यायी विकाशीति
इति गुणावृत्तौ । तत्र व्यव्यायी देहमात्रं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशी
विकसन धातुन सन्धिवन्धान विमोक्षयेत् । मरतीक्ष्णप्रकर्षो नु कौश्चन तौ परि-
कल्पितौ ॥” इति व्याख्यानात् प्रकृष्टमरतीक्ष्णगुणत्वेनानातिरिक्ताविति बोध्यम् ।
अर्थाधर्मा हि शुभाशुभौ वैश्ववर्षक्रियाजन्यौ शरीरे संस्कारविशेषौ सुखदुःख-
फलप्राप्तौ करणरूपौ न त्वात्मगुणौ । छान्दोग्यग्रहद्वाराण्यकयोक्तुं “मृतस्य
दाहकरणाय बान्धवाः शवं नयन्ति यदा दहन्ति तदा तस्मान्छरीगद्वास्वादिष्ट
पुरुष उत्थाय धूमादिक्रमेण चन्द्रलोकं गत्वा सांभो राजा भवति परलोकं
गतस्य तदिष्टफलभोगावसाने पुनः पञ्जनीन्यमागतं तदिष्टं वपेण शस्यं प्रविशति
तत्र शस्यभुजः शुक्रं भवति तेन शुक्रेण पुनः स पुरुषो जायते” इति श्रूयते ।

मरुतीक्ष्णगिरसरससूक्ष्मदिनविशदपिच्छलभृशशब्दस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा विंशतिः, एते च सामान्य-
गुणाः पृथिव्यादीनां साधारणत्वात् । एते च यज्ञः पुरुषीये प्राय आयुर्वेदोपयुक्तवान् परादिभ्यः
पृथक् पठिताः । बुद्धिर्ज्ञानम्, अमेन च स्मृतिश्चेतनाष्टयहकारादीनां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् ।
प्रयत्नोऽन्तो येषां निर्हेतो ते प्रयत्नान्ताः, एतेन च इच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम्, यत्नं
हि “इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतिना वृत्तिः । बुद्धिः स्मृतिरहकारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥”

अथार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति यन् तत्र शब्दो नाम नाकाशलिङ्गाख्यो-
 ऽपतिधातलक्षणस्य हि मृक्षमस्याकाशस्याव्यक्तः शब्दो न श्रूयते नापि परत्वा-
 दीन्याकाशलिङ्गानि भवन्ति । लिङ्गं ह्यनुमितिमाधनं, तच्च कान्तिकत्वज्ञानमन्तरेण
 न भवति, ऐकान्तिकत्वज्ञानन्तु न प्रत्यक्षादीनां निश्चयग्रहणमन्तरेण भवति,
 परन्तु शब्दः शब्द इति धातुर्वनिमात्रार्थकः स्वार्थकृत्योर्गे निष्पन्नशब्दपदवाच्यः
 श्रवणेन्द्रियार्थः । श्रवणेन्द्रियामयोनित्वेन पाञ्चभौतिकद्रव्ये उदात्तादिदश-
 विधान्यनमत्वेनाभिव्यक्तत्वदशायां श्रवणयोग्यत्वात् उत्प्रेषमुपदेशेनैकान्तिकत्व-
 ग्रहादुदात्तादयः शब्दाः श्रवणेन्द्रियग्राह्यस्तत्प्रकृतिन्वादाकाशादिप्रत्येकस्था
 अव्यक्तशब्दाः श्रवणेन्द्रियार्थाः समानयोनित्वादिकार्यगुणा उदात्तादयः
 शब्दाः स्वादिषु प्रत्येकेषु प्रकृतिशब्दाः सामान्यभूता गुणा इति । “श्रवणार्थस्तु
 शब्दोऽस्य द्रव्यं भूतानि पञ्च वै । अभिव्यक्तो विशेष च समस्तान्येव हेतवः ॥”
 स्पर्शस्तु वायोरुकाशस्यशब्दान् किञ्चिन् स्थूलः स्वभावत एव तेन ज्ञायात्मक
 वाय्वादेषु विशेषेणैवदभिव्यज्यते जीतोष्णशीतस्वरत्वरूपेण । तथा स्पर्शान्
 स्वभावतः स्थूलं रूपं तेजसि प्रकृतिभूतं सामान्यं त्रायात्मकेषु तेजोऽब्धूमिषु
 लोहितशुक्रकृष्णरूपेण विशेषेणैवदभिव्यज्यते । रूपाञ्च स्थूलो रसो रस-
 तन्मात्रास्वप्नु स्वभावत एव प्रकृतिरूपः सामान्यभूतः चतुर्गन्धिकास्वप्नु पञ्चा-
 न्मिकायां भूमौ चाव्यक्तमधुगन्धव्यक्तलवणरूपेण विशेषेणैवदभिव्यज्यते । गन्ध-
 तन्मात्रायां भूमौ गन्धो रसात् स्वभावतः स्थूलप्रकृतिरूपः सामान्यभूतः पञ्चा-
 न्मिकायामीषद्विशेषेण सौमिरूपेणैवदभिव्यज्यते । पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु
 नक्षत्रांशांशविशेषेणैव शब्दादय उदात्तादिजीतादिलोहिताद्यव्यक्तमधुगादि-
 किञ्चिन्मांभार्मांशभगुणाः स्थूलरूपा नानाविधा अभिव्यज्यन्ते । तत्र शब्द-
 तन्मात्राकाशे यथान्यनभिव्यक्तः शब्दो ज्ञायात्मकेषु वाय्वादेषु क्रमेण स्थूल
 एवाभिव्यज्यते न उदात्तादिविशेषेण पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु उदात्तादिरूपव्यक्ता अभि-
 व्यज्यन्ते । तथा गन्धतन्मात्रादिषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु गुरुत्वादयोऽत्यनभिव्यक्ताः

इति । इह तु चेतनार्दीनां बुद्धिग्रहणेनैव ग्रहणं, शरीरे तु चेतनार्दीनामपि पृथग्व्यगमकत्वेन
 पृथक् पाठः, एतच्च तत्रैव व्याकरणीयम् । परादयो यथा— “परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग ए-
 च । विभागश्च पृथक्च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽन्यास इत्येते गुणाः प्रोक्ताः परादयः ॥”
 एते च सामान्यगुणा अपि नाप्युपयुक्तवान् तथा बुद्धिप्राधान्याच्चान्ते प्रोक्ताः । प्रोक्ता इति
 प्रकर्षेण विशेषगुणवादिनोक्ताः ।

पञ्चात्मकपृथिव्यादिषु क्रमेण स्थूला एवाभिव्यज्यन्ते न तु व्यक्तस्थूलाः पाञ्च-
भौतिकेषु तु व्यक्ता जायन्ते इति ।

गुणान् निर्दिश्य कर्म निर्दिशति । प्रयत्नादीत्यादि ।—प्रयत्नो नाम गुण-
विशेषः प्रकृतिगुणमध्ये पठितः । स चात्मन इच्छाजन्या प्रवृत्तिद्रव्यजन्या
निवृत्तिः स आदिः कारणं यस्य तत्कर्म मनःप्रवृत्तिः प्रकृतिभूतं कर्म । तज्जञ्च
चेष्टितं वाग्देहप्रवृत्तिः । भौतिकी च चतुर्धा वायौ सर्वतोगतिसूक्ष्मज्वलनं
तेजसो निम्नगमनमपां स्थिरगतिः पृथिव्या इति । ननु पृथिव्यां स्थूलकठिनगुरु-
त्वाद्धीराशोगमनं कर्म कथमुपलभ्यत इत्यत उक्तं कणादेन वैशेषिके । “उन्नेषण-
मवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनञ्चैति कर्म” इति प्रकृतिभूतं कर्मोक्त्वा नोदना-
दभिधातान् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्याः कर्म । पृथिव्यां कर्म क्रियोपलभ्यते ।
नोदनादभिधातान् संयुक्तसंयोगाच्च । तद्यथा । येन संयोगेन क्रियमाणेन ध्वनिर्न
भवति तत्संयोगो नोदनाख्यः । यथा कर्मचरणसंयोगजं तत्संयोगाच्चलनीति
भ्रान्ता व्याचक्षते । संयोगो हि कर्मजः कथं क्रियां विना संयोगान् कर्मोत्प-
पद्यतेति तस्मान्नोदनं प्रेरणम् । प्रेरणाद्वि वेगाख्यः संस्कारस्तस्मादुत्क्षेपणेन
गच्छतां वाणस्य पाथिवस्य वेगाख्यसंस्कारापगमे गुरुत्वादधःपतनं कर्मोप-
लभ्यते । इदमुक्तं कणादेन स्वयमाचार्य्येणातः पूर्वं मुत्रद्वयेन । तद्यथा ।
नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्म कारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ।
संस्काराभावे गुरुत्वाच्च पतनमिति । इषोः पृथिवीबहुललोहमयपार्थिवस्य
वाणस्य धनुषः क्षिप्तस्य प्रथमं कर्म नोदनात् धन्विपुरुषस्य धनुराकर्षण-
व्यापारेण प्रेरणान् जातवेगाख्यसंस्कारान् प्रथमं कर्म चलनं तत्कर्मणा
धन्विना कारिताद्वेगाख्यसंस्कारान् ततः परञ्च चलनं कर्म ततश्च तदुत्तरं
कर्म ततश्च तदुत्तरं कर्मत्येव यावद्वेगाख्यसंस्कारं ततो वेगाख्यसंस्काराप-
गमे गुरुत्वाच्च पतनमयोगमनमिति पृथिव्यां नोदनात् कर्मोत्पद्यते ।
अभिधाताच्च पृथिव्यां कर्म भवति । तद्यथा । प्रक्षिप्तस्य तस्यैवैवोर्जात-
वेगस्य चलतो वेगसद्भावेऽपि प्रतिक्षिप्ते न शरेणाभिधातादभिभूतवेगस्य वेगाभावे
गुरुत्वाच्च पतनमिति चकारादुक्तम् । संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मोप-

कर्मगतं कर्म निर्दिशति प्रयत्नादीत्यादि ।—प्रयत्नं प्रयत्नः कर्मोवाद्यमात्मनः, यथा —“गुल्फा-
ऽऽस्यप्रयत्नं सवणम्” इत्यत्र व्याख्यातम् । आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन संस्कारगुरुत्वादिजन्य-

लभ्यते । प्रतिक्षिप्तशरेणाभिभूतवेगस्य तस्यापरेणानुप्रतिक्षिप्तस्य पोः पततः पुनः
 प्रतिक्षिप्तं न शरेण वारितपतनस्यैवं पुनःपुनः शरप्रतिक्षेपेण पतनं यद्वारयति
 तत्प्रक्षिप्तशरे संयुक्तस्य प्रतिक्षिप्तशरस्य संयोगाज्जातस्थितिस्थापनाख्य-
 संस्कारेण गुरुत्वादपि स इषुने पतति यावत् तत्स्थितिस्थापनसंस्कारम् ।
 ततस्तत्स्थितिस्थापनसंस्काराभावे गुरुत्वाच्च पतनं तस्यैवोर्भवतीति पृथिव्या
 मयोगमनमुपलभ्यते । नन्वेतदमग्रवचनं नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगेभ्यो-
 ज्यस्मादपि भूमिकम्पो भवतीत्यत आह । तद्विशेषणादृष्टकारितम् । तत्र
 पृथिव्यां कम्पं नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगेभ्य एव भवति किञ्चित् दृष्टकारितं
 किञ्चिद्विशेषणैर्नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगैर्दृष्टं कारितं च भवति । तेन
 भूकम्पोऽदृष्टनोदनादिभिः कारितो बोध्य इति । क्रमिकत्वादपि कम्प
 परीक्ष्यते । नन्वपि किं कम्पेत्यत आह । अपि संयोगाभावे गुरुत्वान् पतनम् ।
 अपि कम्पं प्रतिबन्धकद्रव्यसंयोगाभावे गुरुत्वान् पतनमभोगमनम् । यथा
 मेघं वपति जलं पतति भूमी तत्र गृहादौ प्रतिबन्धके संयोगाच्च गृहमध्ये
 जलपतनम् । तद्गृहाद्यभावे तद्भूमौ तु जलं पतत्येव । ननु नवे घटे स्थित
 जलं प्रतिबन्धके द्रव्यसंयोगेऽपि तद्व्यवस्थाद्वारात् पततीति व्यभिचार
 इत्यत आह । द्रवत्वान् स्यन्दनम् । नवे घटादौ स्थितं जलं यत्र स्रवति
 पार्श्वार्धितस्तत्र पतनं किन्तु द्रवत्वान् स्यन्दनं तदप्यपि कम्पः । स्यन्दनन्तु
 द्विविधं स्वावात्मकं वेगान्मकञ्च घटादिस्थस्य जलादेर्यत्र पार्श्वार्धितः क्षरणं तत्र
 स्यन्दनं स्वावात्मकम् । नद्यादौ जलस्य यदुच्चदेशाद्वेगेन चलत्वं तद्वेगाख्य-
 स्यन्दनं प्रतिस्यन्दनञ्च द्रवमेव गुरुत्वद्रवत्वोभयस्माद्वर्तते न त्वेकतः । उच्चदेशे
 स्वावसानमोरयस्थजलस्य प्रमद्वादिति । ननु गुरुत्वादपि पतनं द्रवत्वगुरुत्वो-
 भयस्मात् स्यन्दनमस्तु परन्त्वपि कम्पणो न समग्रवचनमिदं नल्लिकास्थजलस्य
 तिर्यग्गुर्द्धादिगमनादित्यत आह । नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् । नाडिका
 भ्रन्तगतानामपि वायुसंयोगाद् द्रवत्वादरोहणं तिर्यग्गुर्द्धादिगमनं जनयन्ति ।
 न वस्तुनस्तिर्यग्गादिगमनमपामस्तीति भावः । नाड्यो न केवल
 वायुसंयोगादपामारोहणं जनयन्त्यन्यस्मादपीत्यत आह । नादनापीडनान्

कृत्स्नकिंवाचरोधः । यद्यपि चेद्विदं प्राणिव्यापार उच्यते, तथापीह सामान्येन क्रिया विवक्षिता,
 चेद्विषयदेनेव सर्वकर्ममलाभे सिद्धे वसनादिकर्मनिषेधे च सिद्धे प्रयत्नादीनि पदं सुसूक्ष्मप्रयत्न-

संयुक्तसंयोगाच्च । नाड्यो वस्त्यादिनेत्रादिगता नाड्यरूपा दीर्घाकारवस्तु-
बन्धात्मिकास्तद्वस्त्यादिस्थानामपां नोदनाय प्रेरणाय यदा पीडनम् ततश्च
निर्यगाद्यारोहणं जनयन्ति । संयुक्तसंयोगाच्च यथा वक्रनाड्यो नोदनापीडन-
व्यतिरेकेणापि वक्रदेशपर्यन्तं गत्वा तद्देशे संयुक्तानां पुनः संयोगान्
निर्यगाद्यारोहणं भवति तथा स्थालीस्थानामपां वद्विसंयुक्तस्थालीसंयोगाद्
ऊर्द्धाद्यारोहणमिति । ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाणामभ्यन्तर्गतोऽयःस्थानाद्द्र-
व्यगमनं स्युत एव भवति न तु नोदनापीडनं संयुक्तसंयोगो वायुसंयोगो वा
तत्र वर्तते इत्यत आह । वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकार्मिकम् । मूले सिक्तानामपां
यद्वृक्षाणां सर्वाङ्गावयवैर्जमितः सर्पणं तददृष्टस्य वायो संयोगेन कार्मिकं
न तु स्वतः । वृक्षादीनां जीवनां वायुहि चेतनसम्बन्धेन सदा चलति
तस्मान्मृतानां वृक्षादीनां मूले मेचनेन नापः सर्व्वतः सर्पन्ति तेन
नापामुद्गमनम् । द्रवमुद्गकमुक्तं दृश्यते च करका कठिना हिमानी च
पुनस्तद्विलयनञ्चेति द्रवत्वव्यभिचार इत्यत आह । अपां सद्व्यातो विलयनञ्च
तेजःसंयोगात् । अपां सद्व्यातो यत्करकाहिमानीरूपो दृश्यते तत्र कारण
तेजःसंयोगः संवृतवायुस्थानतेजःसंयोगः सलिलसङ्घातकारणं तन्मङ्घातस्य
विलयनमसंवृतस्थानतेजःसंयोग इत्यतोऽपां द्रवत्वमेव न तु कठिन्यमिति ।
ननु तेजःसंयोगे किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र विष्फुञ्जथुर्जालिङ्गम् । करकाणां
संघातभावे तेजःसंयोगे लिङ्गं विष्फुञ्जथुर्विदुर्जायते । अथानुमानप्रमाण-
वदाप्नोपदेशोऽपि प्रमाणान्तरमस्ति तदाह । वैदिकञ्च । तत्र करकादिरूप-
सङ्घातेऽपां तेजःसंयोगकारणं तत्र प्रमाणं वैदिकश्चाप्नोपदेशश्चास्ति ।
वेदश्चायम् "आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् । या अग्निं गर्भं दधिरे
सुवर्णं" इत्यादि । ननु विष्फुञ्जथु कथमुत्पद्यते इत्यत आह । अपां
संयोगाद्विभागाच्चाद्रिस्तर्जायत्रोः । अद्रिः मुदामनामा पर्व्वतः । तस्य मेघस्य
च परस्परं संयोगाद्विभागाच्चापां विष्फुञ्जथुर्जायते । अत्रगर्भस्थं हि
तेजोऽद्रिमेघसंयोगविभागाभ्यां विद्योतते इति विचिन्तमानमपां तेजो विदुः ।
ननु नोदनापीडनान् संयुक्तसंयोगाच्च वक्रनाड्यो यज्जलानां निर्यगाद्यारोहणं

रूपकर्मव्यापित्वद्योतनार्थम् । अन्ये तु प्रयत्नार्हाति प्रयत्नकारणमिति वृत्ते, प्रयत्नग्रहणञ्च कारणोप-
लक्षणं वदन्ति । तेन गुरुधादिकार्यस्यापि कर्मणो ग्रहणमिति । प्रयत्नशब्दश्चायुर्व्वेदेऽपि कर्म-

जनयन्ति, श्राद्धादौ तु पुत्रादिदत्तमन्नादिकं कथं पितर्युपतिष्ठते इत्यत आह । तददुष्टभोजने न विद्यते । तत् श्राद्धादौ पुत्रदत्तमन्नादिकं यत्पितर्युपतिष्ठते तददुष्टानां पात्रानधिकारिणां ब्राह्मणानां भोजने न विद्यते ; तथा स्वभावात् । ननु के दुष्टा इत्यत आह । दुष्टं हिंसायाम् । हिंसायामित्युपलक्षणात् । अवैधहिंसादिनिषिद्धकर्मण्यु कृतेषु दुष्टं भवति । तस्य समभिव्याहारतो दोषः । तस्य निषिद्धकर्मकृतवतः समभिव्याहारत एकपङ्क्तिभोजनादिकृतवतो दोषः स्यात् । तददुष्टं न विद्यते । तददुष्टत्वं पापं नादुष्टं शास्त्रविहिते कर्मणि विद्यते । अदुष्टे किं स्यादित्यत आह । पुनर्विशिष्टप्रवृत्तिः । श्राद्धादौ यददुष्टभोजनादि स्यात् तदा विशिष्ट-प्रवृत्तितयाशास्त्रीयकलोदयः स्यादिति । कस्य श्राद्धादौ भोक्तव्यं तदाह । समे हीने वा प्रवृत्तिः । समे वर्णतो धर्मादितश्च समाने जने श्राद्धादौ भोजनादिकं कर्तव्यमापदि हीने वा । तथा विरुद्धानां त्यागः । विरुद्धानां शास्त्रविहिताचारविरुद्धानां श्राद्धभोजनादौ त्यागः कार्यः । हीने परत्यागः । हीनवर्णधर्मादिके आपदरूपि परस्य शत्रोः श्राद्धादिभोजनादौ त्यागः कार्यः । सम आत्मत्यागः परत्यागो वा । समे स्वसदृशे शत्रौ स्वस्वात्मीयेऽपि त्यागः श्राद्धभोजनादित्यागः कार्यः शत्रोरपि चान्नभोजनादि-त्यागः कार्यः । विशिष्ट आत्मत्यागः । विशिष्टे परे शत्रौ तु श्राद्धभोजनादिकर्मण्यात्मत्यागः स्यादिति । ननु दृष्टादृष्टप्रयोजनानां मध्ये किं प्रयोजनमभ्युदयार्थं भवतीत्यत आह । दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय । दृष्टादृष्टप्रयोजनानां मध्ये दृष्टप्रयोजनाभावेऽभ्युदयाया-दृष्टप्रयोजनं स्यात् । दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीनि । अदृष्ट-प्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्यादीनि । अदृष्टप्रयोजनान्याह । अभिषेचनोपवास-ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्जलक्षत्रकालनियमाश्चादृष्टाय । अभिषेचनं तीर्थस्नानम् । उपवासो व्रतम् । ब्रह्मचर्यं सापान्यत एव ब्रह्मचर्याश्रमविहिताचारः । गुरुकुले वासो ब्रह्मचर्याश्रमः । वानप्रस्थ आश्रमः । यज्ञोऽश्वमेधादिः । दानं गोहिरण्यादिदानम् । प्रोक्षण

वचनो दृश्यते — “प्रवृत्तिस्तु चेष्टा कार्याणां सैव क्रिया प्रयत्नः कार्यसमाप्त्यभ्य” इति वचनात् ॥ २१ ॥

वैधव्रीहिपश्वादिप्रोक्षणम् । दिक् कर्म्मविशेषे प्राच्यादि-दिक् । वदिके पूर्वमुखं कर्म्म करोतीत्यादि । नक्षत्रं मघादि श्राद्धादिकर्म्मविशेषे विहितम् । कालो राहुदर्शनादिः । नियमो दशविधः । एतेऽदृष्टाय परलोकजनकफलाय भवन्तीत्यर्थः । एषु कर्म्मसु सिद्धार्थे दोषादोषावाह । चातुराश्रम्यमुपधाश्च । चातुराश्रम्यं वेदविहितं कर्म्मादृष्टाय भवति । तत्रोपधा अनुपधाश्चास्ति फलाभिनिष्पत्तौ । तत्रोपधानुपधावाह । भावदोष उपधा अदोषोऽनुपधा । भाव इच्छा रागः प्रमादः श्रद्धा । इच्छादयो भावास्तेभ्यो दोष उपधामंजः स्यात् । इच्छादिभावतोऽप्युपस्वनुपधामंजः स्यात् । कर्म्मप्रवचनप्रकरणान् पारलौकिककर्म्माण्युत्तवा भूतक्रमत्वात् तेजःप्रभृतीनां शेषाणां क्रियामाह । अग्रेरुद्धं ज्वलनं वायोस्तिर्यग्पतनमणूनां मनसश्चादं कर्म्मादृष्टकारितम् । अग्रादेरुद्धं ज्वलनादिकर्म्म न दृष्टकारणकारितं किन्तु सर्गकाले तदुक्षणतयैव जातत्वादग्नेरुद्धज्वलनं कर्म्मादृष्टकारणस्वभावकारितं वायोस्तिर्यग् पतनं सञ्चतो गमनं कर्म्मादृष्टकारणस्वभावकारितम् । अणूनां तन्मात्रात्मकानां वाय्वादीनां व्यायात्मकानाश्चादं कर्म्म मनसश्चादं कर्म्म चादृष्टकारणस्वभावकारितमिति बोध्यम् । एतेनाकाशात्मकादिशां न कर्म्मास्तीति ज्ञापितमिति वैशेषिकः कणाद उवाच । अथ वक्ष्यन्ते अत्रियभद्रकाण्यीये । इह खलु सर्वे पाञ्चभौतिकं चेतनावदचेतनञ्चेत्यस्मिन्नर्थे इत्यादिना वृत्तानि द्रव्याणि पार्थिवादीनि । तेषां कार्याणि यथा । पार्थिवान्युपचयसङ्घातगौरवस्थय-कराणि । आप्यान्युपकृष्टस्नेहबन्धविष्यन्दमाह्वप्रहादकराणि । पार्थिवानि पृथिवीबहुलपञ्चभूतविकारात्मकानि शरीरादीनि द्रव्याणि । उपचयो वृद्धिः । सङ्घातः समूहः । आप्यान्यबहुलपञ्चभूतात्मकानि उपकलेदो द्रवीकरणं स्नेहः स्निग्धत्वं बन्धः संश्लेषः विष्यन्दः स्रावः । आग्नेयानि दाहपाकप्रभा-प्रकाशवर्णकराणि । वायव्यानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणि । मघा शरीरस्य दीप्तिः, प्रकाशो जाज्वल्यम् । विचारः प्रचरणमितस्ततो भ्रमणम् । आकाशात्मकानि मार्दवशौषिर्यलाघवकराणि । अनेनोपदेशेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद् द्रव्यमुपलक्ष्यते । शौषिर्यं शुषिरता छिद्रमिति यावत् । अनेन पार्थिवादुपदेशेन कर्म्मापदेशेन च जगति किञ्चिदपि द्रव्यमनौषधीभूतं नोपलक्ष्यते । सर्वं द्रव्यमेवौषधीभूतमित्यर्थः । इति पाञ्चभौतिकभेदेन कार्यमुक्तं यथा तथा रसभेदादपि द्रव्याणां

कार्याणामन्यान्यपि कार्याणि वक्ष्यन्ते । अत्रैके प्रयत्नः पूर्वमेवोक्तो गुणविशेष इच्छाजन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्या निवृत्तिरिति द्विविधः स आदिः कारणं यस्य तन् तथा । चेष्टितं वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः चेष्टितमिति भावे क्तः । तथा च राशिपुरुषस्यात्मनः स्वेच्छाजन्यप्रवृत्तिर्जनिता कायवाङ्मनः प्रवृत्तयन्यतमा प्रवृत्तिः कर्म क्रियेति लोके व्यवहाराद्भौतिकी क्रियेत्यर्थः । द्वेषजन्यनिवृत्तिर्जनिता कायादन्यतमा निवृत्तिर्कर्मणाऽक्रियेति व्यवहारः कायादित्रयनिवृत्तिस्तु मोक्षः । तथा च कायिकं वाचिकं मानसिकञ्चेति त्रिविधं कर्माकर्मण्ये च द्विविधं कर्म पुरुषे चेतने निरिन्द्रियत्वाच्चन्तश्चेतना-चेतने तु वृक्षघटादौ सचेतनप्रयत्नप्रयुज्यचेष्टितं शरीरमात्रप्रवृत्तिर्निवृत्ती इति द्विविधे एव कर्माकर्मणी कर्मैव वाग्वादिषु चतुषु भूतेषु स्वभावान् प्रवृत्तिः कर्म । स्वात्मकालदिक्षु स्वभावान् निवृत्तिर्कर्मणात्मकं कर्मणि द्विविधं कर्म क्रिया चाक्रिया च । यथा द्विधा विद्या विद्या चाविद्या च, ब्रह्मविद्या हि विद्या, ऋग्वेदादिविद्या त्वविद्या । निवृत्तिर्गक्रिया प्रवृत्तिः क्रियेति द्विविधं क्रियाक्रियात्मकं कर्म लोके वाङ्मनःशरीरियत्वविकल्प-नेन त्रिविधं पुरुषे यत् तत् प्रत्येकं द्विविधं साहजिकं स्वहेतुजञ्च । तत्रादौ स्वार्म्भकहेतुद्रव्यगुणकर्मप्रतिनियतकार्यत्वेनानिर्वाच्यं विकृति-पूर्वकस्वार्म्भकद्रव्यगुणकर्मभिः समवायेन विपरिवर्त्यत्वे समुदायप्रभावजं प्रभावस्तु खलु प्रकरणेण समवायिकारणानां द्रव्यगुणकर्मणां समवाये तु पूर्वं विकृत्या वैषम्येण समवायादपूर्वस्वरूपेण समुदायस्य भावो भवनम् । तज्जनितमेव प्रकृत्यननुरूपं कर्म भवति । यथा पुरुषे शौर्यादि, दन्त्यादगोपधिषु विरेचनादिकं, मणिविशेषादौ च विषदाहादिहर्षणादिकम् । न च शौर्यादिकं भूतकार्यं वाच्यं, सर्वपुरुषे तदापत्तेः । न हि भूतानामंशशकल्पनेनापि तेषां गुणकार्यत्वेन शौर्यादिकं सम्भवति । कर्मणेति चेत्, तेषामपि कर्म साहजिकमेव न तु हेतुजं किञ्च भूतानां कर्म नाप्यंशशकल्पनेन न शौर्यादिकं सम्भवति । महाकायपुरुषेऽपि शौर्यादेरुत्पत्तिकायपुरुषेऽप्यशौर्यादेरदर्शनात् । नापि मनःसत्त्वादियोगे च शौर्यादिकं भवति अशूरेऽपि हि पुरुषे सात्त्विकत्वमनस्यत्वादिदर्शनात् । नापि चात्मनः कार्यं शौर्यादिकं, सर्वपुरुषे तदापत्तेः । आश्रयश्च शौर्यादे राशिपुरुष एव न त्वात्मशरीरं तस्मात् प्राग्विकृतप्रकृतिविपरि-

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः ।

स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ २२ ॥

समवायनापूर्वसमुदायत्वेन जन्मप्रभावस्तज्जं साहजिकं कर्म । स्वहेतुजञ्च कर्म स्याग्भहेतुप्रतिनियतकर्मजन्यत्वेन निर्वाच्यम् । यथा चेतने गमन-
नित्यगमनाधोगमनादि । अचेतने पार्थिवद्रव्यादौ विरेचनस्तम्भनवमनादि ।
इत्येवमचिन्त्यं चिन्त्यं द्विविधं कर्म । गुणोऽपि द्विधा अचिन्त्यश्चिन्त्यश्चैति ।
तदयथा—पुरुषं चेतनाधारीं निर्गुणं सत्त्वयोगादुपाश्रितं राशिपुरुष उच्छि-
प्रयत्नादिः । चिन्त्यः पुरुषं नीलपीतादिः । अचेतने मधुरादिरिति व्याचक्षते
व्याख्यानमिदं कर्मलक्षणस्य सम्भवति न तु निर्दिष्टस्य कर्मणः । नेदं
हि कर्मणो लक्षणमपि तु स्वादीन्यान्मेत्यादिवाचिदंशः । तेनैकं प्रयत्नादि-
कर्मापरन्तु चेष्टितं कर्माति नवद्रव्यवत् द्वे कर्मणी इति ज्ञेयम् ।
कर्मलक्षणन्तु संयोगे चेत्यादिना वक्ष्यते ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यगुणकर्मणामिधः संयुक्तसत्त्वान्मशरीरत्रिकात्मकलोके-
चेतने च मेलनं परिशिष्टञ्च समवायं निर्दिष्टुं लक्षणेनैव निर्दिशति ;
समवाय इत्यादि । समवाय इति यदयुतानां पृथक् पृथक् स्थितानां
सिद्धानां कारणानां किञ्चिदाधार्य किञ्चिदाधाररूपं भविष्यदित्येवम्भूतानां
कार्यत्वमापन्नानां तेषामिह कार्यं खल्विदमित्येवं प्रत्ययहेतुयः सम्बन्धः
स कार्यकारणयोः सम्बन्धः समवाय इत्यर्थः इति वैशेषिका भाषन्ते ।
तस्य तेन स्वरूपज्ञानस्वरूपलक्षणतया निर्दिष्ट आचार्येण द्रव्यादिलक्षणवत्
समवायलक्षणं पृथङ् न वक्ष्यते । अत्र न पृथग्भावोऽपृथग्भावः, पृथग्भावो
नाम संयोगवैलक्षण्यानेकत्वानां त्रयाणां विपर्ययश्चेत् । तर्हि संयोगः
सहयोगो द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वककर्मजोऽनित्यस्तद्विपर्ययस्तु स्वतः त्रियोगो
भागशो ग्रहश्चेति द्विधाविभागः पृथगेव गुणतया पठितः, एव वैलक्षण्यञ्च
भेदः परस्परसमवायवतामस्तीति वैलक्षण्यविपर्ययोऽभेदस्तन्मात्रं वर्तते ।
तथानेकताविपर्यय एकत्वं तच्चैकमात्रपरमाणादिव्वस्ति न ह्येकत्वमेकत्व-

अरूपाणि—समवायमाह, समवाय इत्यादि । समवायस्य चायं निर्देश एव लक्षणं, तेनोत्तरोत्तर-
द्रव्यादिलक्षणे पुनरस्य लक्षणं न कर्तव्यं ; समवाय इति लक्ष्यनिर्देशः, अपृथग्भाव इति लक्षणम् ।

सङ्ख्यातिरिक्तं कल्पयितुं शक्यते यदि चानेकवस्तूनामेकवस्तुत्वबुद्धि-
विषयत्वमेकत्वं वाच्यं तदा तदपि नातिरिक्तं तद्वस्तुत्वात् । तद्वस्तुत्वं हि
न तदास्मभकद्रव्यगुणकर्मण्योऽतिरिक्तम् । यदि वापि तादृशबुद्धिहेतुभाव
एकत्वमुच्यते तदा स भावः कस्तद्वस्तुघटकानां द्रव्यगुणकर्मणां मेलनं
सहयोगश्चेत् तदात्वसंयोगविपर्ययः स्यादित्यापत्तौ त्वनेकताप्यपृथग्भावस्या-
नतिरिक्तत्वं स्यात् । यदि वा एकवस्तुघटकद्रव्याणां सहयोगः संयोग
स्तद्विपर्ययः पृथग्भावोऽसंयोगस्तद्विपर्ययः स एव संयोगोऽनेकताविपर्ययस्तु
वस्तुघटकानां द्रव्यगुणकर्मणां सहयोग इति नानतिरिक्तत्वमसंयोगानेकतयो-
रित्युच्यते तदाविभाग एवासंयोगः स्यात् कथं पृथक्त्वं नाधिकं स्यात् । किञ्च
सामान्यविशेषयोर्लक्षणे यदेकत्वकरत्वं पृथक्त्वरत्वाभ्यामुपदेशे सामान्यकृतत्वा-
देकत्वस्यानित्यत्वं स्यात् । न च सामान्यस्य लक्षणे यदेकत्वमुक्तं तदनेक-
वस्तूनामेकीभूतत्वं सत्यनेकेकविधस्वरूपमिति वाच्यं सामान्यविशेषयोर्मिथो
विपर्ययत्वं हि पृथक्त्वरत्वं विशेषस्य पृथक्त्वविपर्ययैकत्वकरत्वं सामान्य-
स्येति । तस्मादत्रापृथग्भावो न द्रव्याणां द्वन्द्वसंभवकर्मणः सहयोगो न
वा तादान्यं वैलक्षण्यविपर्ययः । नापि चानेकताविपर्ययैकत्वमपि तु
विभागस्य गुणान्तरतया पाठान् विभागानतिरिक्तोऽसंयोगविपर्ययो द्रव्याणां
संयोगातिरिक्तो योगः स हि संश्लेषः स च द्रव्यस्यावयवद्रव्येण गुणेन
कर्मणा च गुणविशेषस्य कर्मणश्च साधारणं गुणं परत्वादिभिः सहयोगो
मिथो मेलको भावोऽपृथग्भावः स खल्वजातस्य समवायिकारणानामनेक-
वस्तूनां द्रव्यगुणकर्मणां समुदायत्वरूपेणापूर्वविशेषैकवस्तुत्वविधानहेतुः
सुतरामेकत्वसङ्ख्याहेतुश्चानेकताविपर्ययः । अतः समवायोऽयं सामान्यं
विशेषश्च । अस्मादेव द्रव्यगुणकर्मणां सदितिज्ञानं भवतीति सत्ता । सैव भाव
एषां स्थितिहेतुत्वादित्यादिविस्तरेण प्रागव्याख्यातम् । एतच्च समवायात्मकं
सामान्यं जातिर्यदा हि समवायिकारणानामनवशेषाणां योगः स्यात्
तदैव जायतेऽयमित्युच्यते सोऽसमानप्रसवस्त्वेकवस्तुनि जातिर्जन्मेति यावत् ।
स तु विशेषः । यश्चानेकस्य कार्यभूतस्य समानस्वरूपप्रसवः समवायः

अपृथग्भावोऽयुतसिद्धिः सहैकत्वस्यानमिति यावत्, यथा—अवयवावयवविनोः गुणगुणिनोः कर्म-
कर्मवतोः सामान्यसामान्यवतोः, न अवयवादीन् विरहस्यावयवव्यादय उपलभ्यन्ते । अपृथग्भावमेव

सा जातिः सामान्यमनेकनिष्ठं समानजन्मेति जातिसामान्यं समानजन्म
जातिरिति बोध्यम् । उक्तञ्च जातिः सामान्यजन्मनोरिति । अत्र
जन्मासमानजन्म । एकनिष्ठत्वाज्जन्मबोध्यते च, एवञ्चेज्जातेर्नित्यत्वमनुपपन्नं
जन्मनस्तु क्षणिकत्वात्, तस्मात् तादृशकारणसमवायान् समुदायस्वरूपेणाद्र-
क्षणसम्बन्धजनकादप्रकाश एव जन्म, न तु तादृशसमवाय इति नैवं
वाच्यं, कारणत्वं हि पूर्ववर्तित्वं समवायश्च तादृशादप्रकाशान् पूर्व-
नास्ति । अस्ति चेत् तर्हि यदैव निरवशेषाणां घटककारणानां समवाय-
स्तदाऽयं जातोऽभ्युदितः प्रकाशितोऽभूदित्यादिकमुच्यते, तथावस्थानां
जन्मनैव प्रकाश इति यावतां समवायिकारणानां द्रव्याणां संयोगस्तदा
कर्मद्रव्यत्वेन निखिलानां द्रव्यगुणकर्मणां समवायश्च युगपत् सम्पद्यते
नातस्तावत्समवायिसंयोगजः समवायः कारणमपि नायं कार्यात् पूर्व-
मसत्त्वात् । संयोगो ह्यनित्यस्तद्रथा चेज्जातिस्तदा चानित्या स्यादपरापरयोगात्
नित्यत्वे संयोगस्य द्वन्द्वसर्व्वैककर्मजोऽनित्य इति वचनानथक्यं स्यात्
न हि तथाविधनित्यस्यानित्यत्ववचनमिदं तस्मादाद्रक्षणसम्बन्धोऽपि संयोगा-
त्मकत्वान्न जन्मोच्यते, समवायानुकूलयावत्समवायिव्यापारस्तदुभयमुत्पत्तिः ।
स च व्यापारः क्षणिकस्तत्र यस्तत्त्वमसिद्धाकृतिसम्पादकतया समवायः
स नित्य उच्य एवेति द्रव्याणां यथा स्वघटकद्रव्यगुणकर्मणि तथैवैषां
समवायश्चेति चतुर्द्धा सामान्यं, चतुर्द्धा विशेषश्च, तत्तद्द्रव्याणां समतया
मृतानां गवादीनां घटकानां द्रव्यगुणकर्मणां तेषां समवायस्य च
समानप्रसवात्मकत्वेन ग्राह्यत्वात् । एतद्गवादितस्तद्गवादेर्भिन्नप्रमृतात्मकत्वेन
ग्राह्यत्वाच्च । इत्थञ्च घटे कार्यं नीलपीतादिगुणस्पन्दनादिकर्म मृदादि-
द्रव्याणां कारणानां सजातीयविजातीयतन्मात्रवैलक्षण्यप्रवृत्तामनेकतावताश्च
समुदायात्मके मृज्जलबालुकादीनां यो रूपरसादिगुणो यच्च कर्म तत्सर्व्वं
परस्परं मृज्जलादेः संयोगकाले मृज्जलादेर्गुणैर्गुणस्य कम्मणा कर्मणः कपालाद्य-
वयवानां परस्परसंयोगात् समुदायस्य तैर्गुणकर्मभिः सह योगोऽपृथग्भावः
समवायः तत्र नीलादीनि रूपाणि एकद्वित्रयादीनि यानि जायन्ते रसाश्च येऽपरे
परे वा यावन्तो नित्या वा तेषां रूपादीनां परापरत्वसङ्ख्यादिभिः सहयोगश्च

विशेषयज्ञाह, भूभ्यादीनां गुणैस्त इति । भूभ्यादीनां भूमियकाराणां, भूमिश्च भूयसामाधेयत्वाभावात्,
तेजाधारत्वाद्वाहरणार्थमुक्ताः, यतो भूमेरर्थः सर्व्वे गुणोविपराधाश्च गुणास्तथा चावयविसामान्य-

समवायः परत्वादौ संयोगविभागौ तु द्रव्यनियतत्वेन निर्देशाच्च गुणकर्मवृत्ती
 स्यातामित्यपि बोध्यम् । एवं चेतनेऽपि बोध्यः समवायः । तस्य पूर्व-
 हि निगुणं निष्क्रियञ्च ब्रह्म गुणयोगे त्वाकाशादिवासितशब्दादिगुणयोग-
 स्तत्राभिव्यक्तिकाले वाय्वादिषु च सहजचलत्वादिगुणैर्जातोत्तरकालं
 जातानां कर्मणां युक्ताख्यो योगो न समवाय इति सुतरामयमकार्यः
 समवायिकारणानां द्रव्याणां परस्परसंयोगे क्रियमाणे समवायस्यापि तदैव
 सञ्जावात् । तथा हि लक्षणोदाहरणार्थं दर्शयति—भूम्यादीनामित्यादि ।
 अयन्तु लक्षणोदाहरणे सावशेषेण नित्याभिप्रायेण । केचित्तु समवायं न
 मन्यमाना ब्रुवन्ते द्रव्याणां द्रव्यैर्वा गुणैर्वा कर्मभिर्वा गुणानां साधारणानां
 परत्वादीनां गुणैर्वा कर्मभिर्वा सामान्येन परिगृहीतैर्वा विशेषत्वेन
 परिगृहीतैर्वा सहयोगो युक्ताख्यो योगः । स गुणैः सह नित्यद्रव्याणां
 नित्यः अन्यस्त्वनित्यः परत्वादयश्च नित्ये नित्या अनित्ये त्वनित्या इति
 परत्वादिसाधर्म्यञ्चानुगम्यते तेन । एवमसंयोगाख्यं पृथक्त्वञ्च न मन्यमाना
 विभाग एवान्तर्भावयन्ति । तत्र, द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वककर्मजोऽनित्यः सहयोगो
 यः स संयोगः स्वसमवायेन द्रव्ये वर्त्तते । द्रव्याणां गुणैर्वा कर्मणा
 वा यः सहयोगः समवायेन तेषु वर्त्तते घटादीनान्तु द्रव्याणां स्वघटक-
 द्रव्यगुणकर्मभिर्यः सहयोगो उक्तस्तेन समवायेन वर्त्ततां न च समवायाख्यत्वेन
 पृथक्स्वीकारात्तस्य तयोः समवायेन वृत्तिरस्ति अनवस्थाप्रसङ्गात् अपि तु
 स्वरूपतोऽवस्थानमिति । किञ्चित्तु स्वादीनां गुणैरिति नोक्त्वा भूम्यादीना-
 मित्युक्तायास्तस्याः प्रत्यक्षसिद्धाधाररूपत्वेन प्राधान्यात् भूमिप्रकाराधारभूतानां
 गुणैरप्रधानैर्गुणसंज्ञकर्मसंज्ञान्यतरैरपृथग्भावः आधारभियभावः सम्बन्धः
 समवाय इति निर्देशो निरवशेषेण लक्षणमप्येतत् । अत एवानेन न विरोधः
 समवायस्य वैशेषिकैरप्ययुतसिद्धानामित्यादिनोक्तस्येत्याह तत्र कार्यभूतद्रव्ये
 तद्घटकीभूतद्रव्यगुणादौ समवायस्यासंग्रहेण सर्व्वेषामेव समवायानां
 नित्यत्वाभावेन स नित्य इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यासङ्गतेनित्यत्वं चेत्तदा
 युतले घट इत्यादौ घटादियोगयोः समवायस्य नित्यत्वं भवतु । स नित्य
 इत्यादिवचनस्य ह्ययमर्थः—स समवायस्तत्र नित्यो यत्र हि द्रव्यमर्थान्नित्य-

वर्त्तमानाः । नेतरद्रव्ये यथोक्तसर्व्वार्थसम्पत्तिः ; एतेन भूम्यादीनामित्याधारानां,
 गुणैरित्यप्रधानैराधेयैः, आधेयो ह्यधारपेक्षयाऽप्रधानम्, अप्रधानं च गुणसद्व्यो यथा—“गुणीभूतो-

मन्यत्रानित्यः । ननु यत्र द्रव्यं नित्यं तत्र समवायो नित्य इत्यत्र हेतुमाह—
न तत्रेत्यादि । तत्र गुणो नानियतः प्रतिनियत एव गुणसहितमेव द्रव्य-
मभिव्यज्यतेऽवतिष्ठते च नागुणमिति नियमादित्यर्थ इति समवायस्य
नित्यत्वानित्यत्ववादिनस्त्वत्रापि गुणशब्दोऽप्रधानपरो द्रव्यं स्वादि न वान्यतमं
द्रव्यं यत्र तत्र गुणः कर्म चानियते न स्त इति ।

ननु यद्यपि कर्मणां द्रव्ये समवायो घटादिकार्यारम्भकसमवायिकारणानां
भूम्यादीनां कार्यघटादिनाशेऽपि स्वस्वकर्मसत्त्वान्नित्य इति । तथापि घटादि-
कार्यस्य नाशे तस्य कार्यस्य घटादेः कर्मणोऽसत्त्वादन्नित्य एव एवं गुणो
घटादौ चापे इयामो वह्निना पक्वं तु पीतादिः इयामापगमादित्यनित्यः समवायो-
ऽन्नित्यद्रव्ये नित्यस्तु नित्यद्रव्ये इति न वाच्यं नित्यद्रव्यगुणयोः समवायस्य
नित्यत्वे सिद्धेऽन्यत्राप्येकरूपत्वेनैव नित्यत्वाङ्गीकार एतेन स्वस्वविशेषगुणसम-
वायनाशदेव द्रव्याणां नाश इति ख्यापितमिति तत्र मङ्गच्छते, यतो नित्यद्रव्याणां
गुणसमवायो नित्यः अनित्यद्रव्याणां द्रव्यगुणकर्म समवायोऽन्नित्य एव ।
अन्यथा द्रव्याणामनित्यानां नित्यत्वं स्यात् । नित्ये नित्यसमवायादनित्येऽपि
नित्यवन्नित्यद्रव्यसद्भावादन्नित्यमपि तथैव नित्य प्रमज्यतेऽन्यत्र सद्भावात् ।
समवायिकारणकार्यसमवायो हि जन्म, तस्य ध्वंसो विनाशः स च न
सम्भवन्नित्यत्वात् किञ्च युक्तग्राख्यगुणश्च न मन्यामहे इति न किञ्चिदा-
श्रयविनाशे सामान्यस्य विनाशः स्यात् यथा कतिचिद्गोव्यक्तिविनाशे
गोत्वस्य सामान्यस्य न विनाशो नित्यस्यैव समवायस्य कार्यारम्भक-
समवायिकारणद्रव्यसमुदाये तत्र तत्र कार्येऽभिव्यञ्जका भवन्ति व्यक्तयो
यथा सामान्यस्येति । यत्तु “योऽङ्गिनोऽङ्गेषु सामान्यविशेषगुणकर्मणाम् ।
द्रव्ये योगो विशेषस्य जातेश्च गुणकर्मणोः । समवाय इति त्रयो नित्य
एव मनीषिभिः ॥” इति तन्मते परत्वादेगन्धादिषु गुणेषु कर्मसु च योगः
पर्याप्तिरतिरिक्ता स्यात्, षड्रसा द्वौ गन्धावित्यादौ पञ्च पुरुषा इत्यादिष्विव
संख्याप्रतीतिवच्छेन समवायस्याङ्गीकारो लाघवात् कर्तव्य इति । यश्च
कार्यव्यवहितमाक्षणावच्छेदे कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिता-
नवच्छेदकधर्मवत्त्वं समवायत्वं यथा भविष्यता घटेन कार्येण

‘‘यम्’’ इत्यप्रधानमित्यर्थः, तेनाधाराणामाधेयैर्षोऽप्युपगमावः स समवायः सम्बन्ध इहेति ; तेन
पृथिवीत्वगन्धवस्त्वयोरप्युपगमावः सिद्धयोरप्याधाराधेयभावाभावात् न समवाय इत्युक्तं भवति ; अतः

व्यवहितं वृत्तमानक्षणम् । यावत्कालावच्छेदेन घटो भविष्यति तत्कालो-
त्तरकालस्य प्राग्वर्तितदेतत्क्षणावच्छेदेन कार्यस्य तस्य भविष्यतो
घटस्याधिकरणे तस्मिन् प्राक्क्षणे तद्घटारम्भं करिष्यन्मृदबालकाजलादीनां
योगेनैकीभावप्रयोजकसंश्लेषणस्यात्यन्ताभावस्तस्य प्रतियोगि तच्चश्लेषण-
मप्रतियोगि पुनस्तस्मिन्त्वं यावद्वस्तु । तदवच्छेदको धर्मस्तु तद्विभक्तावद्वस्तु-
निष्ठो धर्मः तदनवच्छेदकधर्मस्तु तत्संश्लेषणत्वं तदेव समवायत्वमिति स्यात् ।
तथा - तदानीं भविष्यद्घटारम्भकतत्तन्मृदादिसंयोगस्याप्यत्यन्ताभावोऽस्तीति
तत्संयोगोऽतिप्रसङ्गः स्यात् । यदि चात्यन्ताभावोऽत्र स्वप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नत्वेन गृह्यते तदापि तुल्यम् । इतरसंयोगस्य तदानीं सत्त्वात्
संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावासम्भवात् । वृत्तमानस्य घटारम्भक-
मृदादेः संयोगेन संश्लेषस्य सत्त्वात् संश्लेषत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
भावस्यासम्भवादित्यतस्तन्न सम्यक् ; समवायत्वरूपधर्माभावाच्च । अन्ये तु
भूम्यादीनां द्रव्याणां गुणैरपृथग्भावः समवायः । गुणेभ्यः पृथक् भूम्यादि-
गुणैरपृथग्भवतीति व्युत्पत्त्या गुणगुणिनोरैकीभाव इति व्याप्तिनिश्चया-
दनेकविलक्षणानामेकीभावो यो भावः स समवायः कर्मणां द्रव्यस्य न
समवायः, परन्तु योगः तस्य पर्याप्त्याख्यकत्वाच्चाव्याप्तिः परम्परया समुदायेन
समुदायिनां संयोगाच्च । पर्याप्तिर्हि युतयाख्या गुण इति आहुः ।
वस्तुतस्तु गुणः सह भूम्यादीनां प्रकृतिभूतद्रव्याणां गुणैः सहिताना-
मर्थाद्द्रव्यगुणकर्मणां यथायथमपृथग्भावः कार्यत्वेऽपि समुदायत्वनैकीभावो
भवनं जन्मसमवायः । जातोत्तरकालं हि तत्राहितगुणादीनां योगस्तु
युक्तिरेव तच्चावस्थान्तरगमनमपि भाक्तमेव जन्मोच्यते ।

ननु कथं न तन्मुख्यमुच्यते इत्यत आह । स नित्य इति । स समवायो
नित्यः समवायिकारणानां क्रमात् संयोगाज्जातोऽपि विलक्षणानेकस्य द्रव्यादेः
प्रकृतिभूतकारणस्य कार्यत्वकलसङ्ख्यावत्तासम्पादकत्वस्वभावेन समवाये
प्रकृतिभूततदनैककारणस्यैकवज्रावलक्षणस्य संसिद्धत्वात् । न अन्यथा
लक्षणमस्य कदापि स्यात् तस्य स्वभावस्य नित्यत्वाच्च । न च यतः
समवायिहेतुसंयोगोऽपृथग्भावश्च भावानां युगपत् सम्भवति । पूर्व्वं हि

एवोक्तं वैशेषिके यत् — “अयुतसिद्धानाम् आधार्याधारभूतानां चः सम्बन्ध इहेति प्रत्ययहेतुः स
समवायः” इति । स नित्य इति समवायोऽविनाशी, सद्यपि समवायिनां द्रव्याणां नाशे समवायो

शुक्रार्तवसंयोगः पश्चादात्मादीनामित्यतः क्रमेण हेतुसंयोगादुत्तरं समवायः स्यात्तेन समवायिकारणानां संयोगनाशान् कार्यघटादेर्नाशेऽपि घटादावनित्यनित्योभयविधसमवायेनैव स्वस्वरूपप्रकाशात् तदात्मकस्वभावकाय्यत्वलक्षणस्य तदपरापरसाधारणाश्रित्यः साधारणे तन्मात्रे त्वनित्यः । न हि जन्मवन्माकाय्यस्वरूपेण सम्पद्यते किञ्चित् । तस्माद्भावानां जन्मरूपः समवायोऽयं स्वभावो नित्यः ।

ननु जानोत्तरकालमप्याधानीयगुणादीनां योगोऽप्येवं भवति न हि तद्गुणाद्याधानं विना तदवस्थागमनं स्यादतः सोऽपि नित्यः सम्भवतु नाप्यतिरिक्तो वास्तु, इत्यत आह, यत्रेत्यादि ।—हि यस्मान् यत्र द्रव्यं वर्त्तते तत्र द्रव्ये गुणो गुणादिर्गोप्यान् नानिष्क एवेति, द्रव्याणां हि गुणा विना भूतत्वस्वभावं तेन च समवायोऽनपायीति एका नित्याऽऽधेया गुणास्तनियता धनवान्धवादिक्षयलाभादिना दुःखमुखादीनां वद्विजलादीनामिवोप्यशीतादीनाञ्च मुहुर्मुहुर्गोपायोगयोः पुरुष दर्शनात् मुहुर्मुहुर्भङ्गोत्पत्तिभ्यां तौ तु योगायोगौ न नित्याविति । यावत् समवायिहेतूनां द्रव्याणां संयोगात् कार्यं समवायस्योत्पत्तिरुक्तिरूपैव तत्कार्यं हि समवायस्य योजना वर्त्तते एवेति । इत्यस्य सिद्धभावस्य अनुकूलव्यापारो जन्मार्थधात्वर्थस्तत्रातीतत्वादेरन्वयः । भवद्भूतभविष्यदिति भावत्रयाधाराः काला वर्त्तमानकालादयस्तदाश्रयत्वाद्भावा अपि वर्त्तमानादयः स्युरिति समवायस्य नित्यत्वेऽपि तन्मात्रत्वनित्यत्वादुत्पत्तिः क्षणिका किंवा तदनुकूलव्यापाररूपा क्षणिका न तु समवायरूपेति तुल्यं वादिभिरस्माकमिति । अथ समवायो यद्यपृथक्त्वं तर्हि कथं समवायाख्योऽपरः पदार्थः स्वीक्रियतेऽतिरिक्तः ? पृथक्त्वाभावो हि स्वत्वपृथक्त्वं तच्चाभावविशेष एवेति सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्माभावा इति पदेव पदार्था भावाभावरूपेण द्विधा भवन्ति, इत्येवं वादिवितण्डिताण्डवं परमाप्तात्रेयादिमहर्षिगणेन ज्ञानचक्षुषा समुपदिष्टार्थतरुं । विद्वद्भिः साक्षिपातिकोन्मत्तताण्डवमित्रमन्यमानैर्नैवालोच्यते, वैतालिकत्वादिव येनोच्यते यन्नास्ति तद्वस्तु इति । तद्यथा—स भावो यो भवति, भू सत्तायामित्यस्य कृद्योगे निष्पन्नो भावशब्दः

न विनश्यति, अतः हेतुमाह, यत् हीत्यादि ।—यत्र द्रव्यं नित्यं नित्यं, यथा—आकाशं, न तत्र नित्यं आकाशेऽनित्यतो विनाशो गुणः कश्चिदिति शेषः । एवं मन्यते—नित्ये व्योम्नि परिमाणमपि.

सत्ता पुनर्वर्त्तमानता चोत्पत्तिश्चेति द्विधा । तयोऽयोरपि सत्तयोरत्र ग्रहणात् यो वा वर्त्तते चिरं यावत्प्रलयं वा भवन्नस्ति यो. यो वा भवति वर्त्तते वा कालं कियन्तमिति भावः । यो न भावः सोऽभाव इति, तस्माद् यो नास्ति न च भवति सोऽभावः, स च वस्तु इत्युन्मत्तवचनं, यथा स्वपुष्पं कूर्मलोमं शशविषाणमित्यादि । यदि च न अर्थो विरोधस्तेन भावविपर्यय-धर्मवान् अभावस्तदा भावेभ्यो नातिरिक्तः, सविपर्यया हि भावा भगवता स्म सृज्यन्ते । तद् यथा आकाशस्य अप्रतिघातलक्षणेन विरुद्धप्रतिघातवत्यो मारुतज्योतिरब्भूमय इति । समीरणस्य सतनं सर्वतश्चलत्वधर्मेण विरुद्धोद्भूज्वलनाधस्तिग्यगतिमन्दचलनरूपस्थिरत्वधर्मायो ज्योतिरब्भूमयः, एवमव्यक्तस्पर्शगुणेन विरुद्धोष्णतैक्ष्ण्याश्रयो ज्योतिः । द्रवशीतस्निग्धमन्द-सरसान्द्रमृदुपिच्छलगुणानां वायोः क्रमान् सूक्ष्मव्यक्तस्पर्शरुक्षचलत्व-लघुस्वरविशदगुणैर्विरुद्धानामाश्रयो जलं, तथा वायोऽलघुसूक्ष्मचलगुणैर्विरुद्ध-गुरुस्थूलगुणाश्रयो भूरिति । तथा ज्योतिपस्तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशद-गुणैर्विरुद्धानां मृदुशीतसान्द्रगुरुस्निग्धपिच्छलगुणानामाश्रयो जलम् । मन्दाव्यक्तस्पर्शस्थूलगुरुस्वरकठिनस्थिरसान्द्रगन्धगुणानां तेजसस्तीक्ष्णोष्ण-सूक्ष्मलघुमृष्टविशदोद्भूज्वलनविरुद्धानामाश्रयो भूरिति । जलस्य द्रवेण विरुद्धस्य कठिनस्य स्निग्धेन रुक्षस्य शीतेनानुष्णाशीतस्य सरेण स्थिरस्य मृदुना मन्दस्य पिच्छेन विशदस्यान्यस्याश्रयो भूरिति । आत्मनश्चैतन्य-विरुद्धगुणानां सर्वेषामाश्रयाः खादयः । मनस्तु पाञ्चभौतिकत्वाभावाद् भूत-गुणासत्त्वेन सत्त्वादिगुणमयत्वेन तद्विरुद्धगुणानां खादीनामात्मानानां विरोधितम् । कालस्य सर्वव्यापकरूपपरममहत्परिमाणं प्रसिद्धमिति चैतन्यगुणैर्विरुद्धानामुक्तानां गुणानामाश्रयाः खादरात्मनोऽसि । एवं दिशामपीति । परस्परविरुद्धगुणवन्ति नव द्रव्याणि भवन्ति । गुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादयः । तेषां शब्दो बाध्यते सान्द्रस्थूलाभ्यां स्पर्शाभ्यां, स्पर्शो बाध्यतेऽप्रतिघातसौक्ष्म्येण, रूपं बाध्यते सान्द्रस्थूलाभ्यां, रसश्च ताभ्यां, गन्धश्चापि आवरकत्वात् । गुरुत्वं लाघवेन, स्निग्धत्वं रौक्ष्येण, शीतेनौष्ण्यं, मान्द्रं तीक्ष्णेण, स्थैर्यं सरेण, माद्वं कठिन्येन, वैशदत्वं

तादृशित्वं, यथा द्रव्यधर्मव्याकाशगतं नित्यं तथा नित्ययोरकाशतद्गुणयोः समवायलक्षणः सम्बन्धोऽपि नित्य एव, एवं तत्र समवायस्य नित्यत्वे सिद्धे एकस्वरूपात् समवायस्त्वन्यत्रापि

न, इच्छणत्वं स्वरत्वेन, साक्ष्यं स्थाल्यन सान्द्रण च । द्रवत्वं
काठिन्येन सान्द्रेण च, चैतन्यं तमसा गुणेन, प्रवृत्तिर्निवृत्त्या, सुखं दुःखेन,
ह्ये इच्छया, परत्वमपरत्वेन, युक्तिरयोगेनासंयोगाख्यपृथक्त्वेन बाध्यते ।
सङ्ख्याभ्यासेन, संयोगो विभागेन, पृथक्त्वं समवायेन, परिमाणमभ्यासेन,
संस्कारः स्वभावेन । क्रियानिवृत्त्या सामान्यं विशेषेणेति परस्परं
विरुद्धधर्माणो गुणाः क्रियाश्च कथं सम्भवन्ति सप्तमं वस्तु चाभावाख्यमिति ।

यदि वा नञ् अपाशङ्क्ये, तदा सर्व्वो भावः कचिदर्थे प्रशस्तं कचिदर्थेऽप्रशस्तं
इति भावातिरिक्तः कथमभावः ? यदापि चाल्पार्थं विवक्ष्यते नञ्, तदापि
अल्पत्वं किं क्रियाकरणे न्यूनत्वं किं धर्मवत्त्वे ? तदापि स्वस्वक्रियायां
परस्मान्वृत्तातिरिक्तत्वमस्ति ; यथा मधुरो रसः सर्व्वशेन कर्क-
वर्द्धयति न वाऽऽलो लवणो वा, एवमन्यः सर्व्वो भावः । सादृश्यार्थो यदि
नञ् वाच्यस्तदापि सादृश्यं भेदघटितं स्वीयबहुधर्मवत्त्वं तत्र भेदः परकीय-
धर्मवत्त्वमित्यतो भावातिरिक्तः कथमभावः ? अन्यत्वं यदि नञ् यथेस्तर्हि
चान्यत्वमपि भेदमात्रं, तच्च तादात्म्येतरसंसर्गणावस्थानम्, अवस्थानं पुनर्यदि
आधाराधेययोर्द्वययोः संयोगः द्रव्यगुणयोरिकत्वानेकत्वे समवायपृथक्त्वं
योगो गुणो यश्च पर्याप्तिः सा युक्तिगुणकर्मणोश्च पर्याप्तिगुणसामान्ययोश्च
गुणविशेषयोश्च सैव समवायः आधाराधेयभावेन वृत्तेनमुच्यते तदा तच्च
वैशिष्ट्यं यदुच्यते सत्तति तत्तु सामान्यं वा विशेषणं वा स्यात् सत्तातिरिक्तयोः
सामान्यविशेषयोर्द्वयगुणकर्मस्वन्तर्भावेण वृत्तेन रूपयोः सामान्यविशेषयोर्द्वय-
गुणकर्मसमवायातिरिक्तत्वात् त्रिकालातीतत्वावस्थाने हि ब्रह्मणोऽस्तित्वं
प्रयोगकर्तृभावेन भूते च सर्गे त्रिकालज्ञतमपुरुषेणोच्यते सृष्टेः पूर्वं
ब्रह्मासीदिति, तदापि कालस्तद्ब्रह्मणः सर्व्वकलनाप्रभावः परन्तु जन्मिनामभा-
वेन भवद्भूतभविष्यत्त्वेन रूपदेशस्तस्य स्यादिति, तादात्म्येनाधाराधेयभावेनापि
वृत्तेनलक्षणावस्थानरूपाभेदोऽपि चाधिको भावः स्यादुरीकार्थः । एवं
तादात्म्यसंसर्गणानवस्थानं भेद इति पक्षेऽयुक्तो दोष उत्पन्नः कथमभावोऽतिरिक्तः
स्यात् ? इत्थञ्च न गौनरे इत्यादौ भेदश्चतुष्पादशृङ्खलाङ्गूलादिकमङ्ग-
द्विपदादिनरात् । अयं नरपादो न गोः पादः इत्यादौ विलक्षणाकृतिर्वा

नित्यत्वमेव, न चाभावाद्रव्यनाशे समवायविनाशः, यथा—गोष्यकिविनाशे गोत्वस्य सामान्यस्य न
विनाशः, नित्यस्यैव समवायस्य ते ते पार्थिवद्रव्याद्यस्तत्र तत्र व्यञ्जका भवन्ति सामान्यस्यैव

परिमाणविशेषो वा वैलक्षण्यं गुणो वा भेदः । आकृतिपरिमाणविशेषो न गोः पाद इत्यादौ गोपदस्य पाश्चात्तकत्वं भेदः । नायं स गौरित्यत्रापि एतद्गवैतद्गवस्यास्ति कश्चिद्भेदको गुणकर्माकृतिविशेषः । स एव किं भेदस्तस्येष्टत्वे भेदभेदकयोर्भेदान् कस्य भवत्यापत्तिः । क उ कर्मणोरेकत्वे क उ प्रयोगेऽपि कर्मणोर्भेदेऽपि नात्र भेदः कर्म तत्र तद्गव इति भेदः क्रिया । तदनुकूलव्यापारशाली भेदक इत्यनुभवादिति चेत् । उच्यते—तद्गवे यः कश्चिदस्ति गुणकर्माकृतिविशेषैरेतद्गवस्य विशेषः स च भेदक एव विशेषाख्यो भावो “विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्” इति विशेषस्य लक्षणेन लभ्यते हि पृथक्त्वं गुणो भेदः पृथक्त्वकृत् भेदको विशेषाख्यो भावः । तस्माद्भेदः पृथक्त्वाख्यो गुण एव नातिरिक्तः । तेन न भावोऽभाव इति चतुर्णां भावानां मध्ये यो भावो यस्माद्भावात् पृथक्त्ववान् सोऽभावः पृथक्त्वमात्रं वैलक्षण्यं भेद इति नञ्वा बोध्यते न तु त्रिविधपृथक्त्वमेवाभावः । तदर्थं श्रौतकनञः समासासम्भवात् । नञृतत्पुरुषो हि तुल्याधिकरणार्थश्रौतकत्व एव न तु भेदार्थः । तथा हि न ब्राह्मण इति विग्रह एवाब्राह्मण इति समासो नञ्वा श्रान्त्यभेदाश्रयस्य तादात्म्याश्रयो ब्राह्मण इत्यनुभवान् । न हि भवति नञ्श्रान्त्यस्य भेदस्यान्वयः प्रथमान्तब्राह्मणपदार्थं तादात्म्येन । न हि भेदो ब्राह्मण इति । यदि च ब्राह्मणस्य भेद इति विग्रहे षष्ठान्तब्राह्मणेन सह नञ् समस्यते, तर्हि पृथङ् नञ्प्रसज्यपदार्थतया भासते, तत्र नञ्वा यन् पृथक्त्ववत्तया प्रतिपाद्यते तन् पृथक्त्वमन्योन्याभावः भावप्रधाननिर्देशः । यथा न ब्राह्मणो राजा इत्यादौ समानविभक्तिमत्तुं न तादात्म्येन नञ्वेतुं प्रसज्यतया भासमानो ब्राह्मणपदार्थो राजपदार्थेन, नञ्वा चात्र ब्राह्मणात् पृथक्त्वगुणशाली राजेति गम्यते । राज्ञि पृथक्त्वस्य प्रतियोगी ब्राह्मणः,

व्यक्तयः । अन्वैस्तु नित्यानित्यभेदेन द्विविधः समवायो व्याख्यातः, अथञ्च मन्त्रो भूय्यादीनां गुणै-
रेव यः सम्बन्धः तस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपादक इत्यादि व्याख्यासम्, सन्तु न व्यापकं नापि
वैशेषिकमतानुयायीति मेह प्रपञ्चितम् ॥ २२ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकश्च पृथक्त्वकृत् विशेषो मनुष्यत्वसामान्यापेक्षो ब्राह्मणत्वम् ।
 सति हि सामान्येन ग्रहे विशेषणग्रह एव पृथक्त्वग्रहे हेतुः । स चान्योन्या-
 भावस्त्रिविधः—सज्जातीयप्रतियोगिको विज्ञातीयप्रतियोगिको धार्म्यधर्मिकश्च ।
 तद् यथा—न ब्राह्मण इत्यादौ सज्जातीयत्वेन क्षत्रियादिमनुष्यो नत्रा प्रत्याख्यते
 न तु गवादिः । नरात् पृथक् पशुरित्यादौ विज्ञातीयत्वेन पृथक्शब्दः
 पश्वादिप्रत्यायको द्रव्यत्वसामान्यापेक्षपशुत्वादप्रतियोगिताकत्वान् । पुरुषो
 न हस्तो यदात् पृथक् तद्रूपमिन्यादौ धर्म्यधर्मिणोः पृथक्त्वात् धर्म्यधर्मिणोः
 परम्परं हि भावत्वप्रमेयत्ववाच्यत्वादिसामान्येन सन्त्यपि सज्जातीयत्वं सज्जातीयत्व-
 व्यवहारो विलक्षणसामान्यधर्मेणैव न तु सामान्यमात्रधर्मेण विज्ञातीय-
 त्वानुपपत्तेः । सर्वो हि सर्वज्ञातीयस्तथात्वे स्यात् । धर्म्यधर्मिणोश्च
 विज्ञातीयत्वेऽपि समवेतत्वेनैकत्वेन ग्राह्यत्व-विज्ञातीयत्व-व्यवहारो न तु
 सज्जातीयत्वव्यवहारः । यत्र च वाच्ये आधाराधेयभावापन्नयोः पदार्थ-
 विषयाभासमानयोराधाराधेयताघटकसंसर्गविषया प्रसज्योऽप्रसज्यो वा,
 यस्तु भावस्त्वधोर्ध्वे प्रसज्यस्य संसर्गविषया भासमानस्य भावस्य
 विरोधिनि भावेऽप्रसज्यस्य च आधाराधेयताघटकसंसर्गनया प्रसज्ये भावे
 यत्पृथक्त्वं तत्संसर्गाभावः स च विरोधिप्रसज्यश्च भाव आधाराधेयता-
 घटकसंसर्गस्तत्र संसर्गाभावनया ग्राह्यं तत् पृथक्त्वञ्च संसर्गाभाव इति ।
 स च संसर्गाभावस्त्रिविधः प्रागभावध्वंसोत्पत्तिरन्ताभावभेदान् । तत्र प्रागुत्पत्ति-
 कालेन सह भावस्य द्रव्यस्याधाराधेयत्वे संयोगो गुणकर्मणोः परम्परया
 समवायिसंयोगो वा संसर्गः प्रसज्यस्तस्य । तद्भावात्पत्तेः पूर्वकालेन
 सह आधाराधेयतायां विरोधिविभागोऽयोगरूपपृथक्त्वं परम्परया समवायि-
 विभागो वा पृथक्त्वं प्रागभावः । यथा घटो रूपश्च श्वो भविष्यतीत्यादौ
 घटरूपयोरुत्पत्तिकालपरदिनात् पूर्वकाले वर्तमानेन दिनेन सह घटस्य
 संयोगासम्भवात् विभागः रूपस्य चासंयोगाख्यपृथक्त्वं प्रागभावो घटरूपयो-
 रस्मिन् दिने । अनेन दिनेन सह घटरूपीयविभागपृथक्त्वयोर्द्वैलक्षण्यं स
 प्रागभावः । ध्वंस पुनरुत्पत्तुत्तरकालेन सह तत्तल्लक्षणाधाराधेयतायां
 विरोधो विभागपृथक्त्वान्यतररूपः संसर्गो वैलक्षण्यं ध्वंसः । यथा घटो
 नष्टः रूपं नश्यति इत्यादि । यद्वा उत्पत्तेः पूर्वकाले यः समवायिकारणानां
 समवाययुक्तान्यतरलक्षणोत्पत्तिविपर्ययपृथक्त्वं प्रागभावस्तत्र च वैलक्षण्यं
 प्रागभावः । उत्पत्तेरुत्तरकाले च ध्वंसः । आमे हि घटे श्यामगुणस्य

पाकात् पृथक्त्वारम्भको दृश्यते । तत्र यस्य भावो यस्तस्य प्रतियोगी स एव तत्त्वञ्च प्रतियोगितावच्छेदकम् । संयोगादेश्चोत्पत्तिः संयोगिषु समवाय-
युक्तान्यतरः समवायस्यानित्यत्वात् । व्याख्यातञ्च स नित्य इत्यादिना ।
वृत्ताभावस्तु खलु वर्तमाने सति काले कालेतरयदाधारे यस्याधेयतया
वृत्तौ प्रसज्यो यः संयोगसमवाययुक्तान्यतरः संसर्गस्तस्य विरोधी
विभागानेकत्वासंयोगरूपपृथक्त्वान्यतरो भावोऽत्यन्ताभावो वैलक्षण्यं तु
तत्त्वमत्यन्ताभावस्याद्गुण्ये । यथा अथ इह भूतले घटो नास्ती-
त्यादौ भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपितघटनिष्ठाधेयताघटकसंसर्गतया प्रसज्यस्य
संयोगस्य विरोधी भूतलघटयोर्विभागोऽस्तीत्यर्थः । इह घटे नीलरूपं
नास्तीत्यादौ घटरूपयोः समवायस्य विरोधि पृथक्त्वमस्तीत्यर्थः । गवि
लाङ्गूलं नास्ति इत्यादौ समवायविरोधी गोलाङ्गूलयोः पृथक्त्वं विभागो
वास्तीत्यर्थः । अस्मिन् पुरुषे मुखं नास्तीत्यादौ पुरुषमुखयोर्योगविरोधि
असंयोगत्वमस्तीति । अप्रसज्यस्य तु संसर्गस्य वृत्तेरभावो यथा ; इह
भूतले समवायेन घटो नास्तीत्यादौ भूतलघटयोः समवायस्याप्रसज्यस्य
संसर्गस्य विरोधिवृत्तिनियामकः संयोग इति संयोगोऽत्रात्यन्ताभावः । इह
घटे संयोगेन रूपं नास्तीत्यादौ अप्रसज्यसंयोगस्य विरोधी प्रसक्तोऽस्ति
समवाय इति समवायोऽत्रात्यन्ताभावः । रूपे संयोगेन रूपत्वं नास्तीत्यादौ
प्रसज्यस्य संयोगस्य विरोधी प्रसक्तोऽस्ति समवाय इत्यापि समवायोऽत्रा-
त्यन्ताभावः । पक्वे घटे इयामो नास्तीत्यादौ समवायेन प्रसक्तस्य इयामस्य
अपायात् प्रसज्यस्य समवायस्य विरोधी असंयोगाख्यपृथक्त्वम् अत्यन्ताभावः ।
एवमपघटे लौहित्यं नास्तीत्यादौ समवायेन प्रसज्यस्य लौहित्यस्य निषेधात्
प्रसज्यस्य समवायस्य विरोधी असंयोगः पृथक्त्वम् । आकाशस्य पुष्पं
नास्तीत्यादौ चैवमेव बोध्यम् । पर्युदासनञ्च अभावबोधने प्रसज्यत्वं
नापेक्ष्यते तत्समभिन्नपादतपदार्थेतरवस्त्वस्तुद्योतकत्वात् ।

अत एव नञ्निपातो द्विविधः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः पर्युदासार्थकश्च ।
प्रतियोगिनः प्रसक्तिं कृत्वा यत् प्रतिषिध्यते स प्रसज्यप्रतिषेधः ।
परितः सञ्चतः प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यामुदास्यते - यत् प्रतिषिध्यते सः
पर्युदासः । क्रियायोगे प्रसज्यप्रतिषेधार्थो नञ् ; अन्यथा ग्रामं न
गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्मत्वादिकारकत्वानुपपत्तिः । नामयोगे धातुयोगे
पर्युदासो यथा ; अत्राङ्गणो न रूपमाकाशे आकाशं न पश्यत्यन्ध

इत्यादौ पय्युदासः । अभाव इत्यत्र च नत्र उभयार्थः । अथ पटोऽयं न पटो घटत्वेनेत्यादौ घटत्वविशिष्टपट-पटत्वावच्छिन्नपटयोस्तादात्म्येन अन्वयासिद्धिः प्रसज्यताभावान् । सति हि सामान्येन तद्ग्रहे तत्पृथक्त्व-ग्रहस्तादात्म्यग्रहेणैव । न ह्यप्रसज्यघटत्वविशिष्टपटपटत्वावच्छिन्नपटयोः । सामान्यं पटत्वं घटत्वविशिष्टपटपटत्वविशिष्टपटयोः पृथक्त्वग्रहो भावश्चेति । परन्तु घटत्वविशिष्टनियामकप्रसिद्धसंसर्गस्य समवायस्य विरोधिघटत्वपटयोरयोगाख्यं पृथक्त्वं तच्चाद्रव्यत्वाद्घटत्वस्य विभागभिरूपेण तदेव नत्रा द्योत्यं स्यात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो यः परैरुच्यते स संसर्गाभाव एव पय्युदासनञ्चा व्यधिकरणधर्मस्य प्रतिषेधान् स धर्मभावसंसर्गस्य विधानात् अत्यन्ताभाव इति । प्रतियोगितावच्छेदकस्तु समवायत्वरूपधर्माभावान् समवायिसमुदाय एव धर्मधर्मिसमवायस्य तस्य तस्य साधारणसमवायाद्ध्यवच्छेदकः, एवं सति घटत्वनिष्ठान्नियामकतया प्रसज्यसमवायसंसर्गप्रतियोगिताकासंयोग-लक्षणपृथक्त्वशाली पट इति बोधः । न तु घटत्वप्रतियोगिकभेदवत् पटत्व-शाली पट इति बोधः । भेदवत्तया बोधे तादात्म्ये नान्वयप्रसज्यताजनक-प्रयोगस्य हेतुत्वात् । न वा पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथक्त्वाश्रयो घटत्व-विशिष्टो घट इति यावदिति बोधः । निर्घटे भूतले घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्वटत्वविशिष्टो भूतलेऽस्तीति बोधानुदयात् निर्घटत्वात् अस्तीति कर्तृविहितनिष्ठान्नपदस्य घटत्वेनेति विशिष्टाथतृतीयान्तेन सहान्वयासम्भवाच्च । घटत्वनिष्ठाश्रयतानियामकतया प्रसज्यसमवायस्य प्रतिषेधान् । समवायप्रतियोगिकभेदवदयोगाख्यपृथक्त्ववान् पटो निर्घटे भूतलेऽस्तीति बोधो निर्घोषः ।

आन्वीक्षिकीन्याये चाप्युक्तं गौतमेन—“प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ।” इति प्रमाणनिर्देशमुत्रस्यानुयोगमूत्रम् । “न चतुष्टयमैतिह्या-र्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ।” अस्य वात्स्यायनभाष्यम्—“न चत्वार्येव प्रमाणानि । किं तर्हि ? ऐतिह्यमर्थापत्तिः सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानीति होचुरिति । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् । अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः । आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः । यत्राभिधीयमानेऽर्थे यो-ऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति । किमत्र प्रसज्यते ? सत्सु भवतीति । सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणा-दन्यस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादादृकस्य सत्ताग्रहणम् ।

आदकस्य सत्ताग्रहणात् प्रस्थस्येति । अभावो विरोधी । अभूत भूतस्य ।
 अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वायवभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम् । विधारके
 हि वायवभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति । सत्यमेतान्यपि
 प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि । प्रमाणान्तराणि च मन्यमानेन प्रतिषेध
 उच्यते । सोऽयम् ।—शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद्नुमानेऽर्थापत्तिसम्भवा-
 भावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः । अनुपपन्नः प्रतिषेधः । कथम् ? आक्षोप-
 देशः शब्द इति । न च शब्दलक्षणमैतिह्यादव्यावर्तते । सोऽयं भेदः
 सामान्यात् संगृह्यते इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानं
 तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्य-
 नीकभावाद् ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव । अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समु-
 दाय-समुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवः । तदप्यनुमानमेव । अस्मिन्
 सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धक-
 मनुमीयत इति । सोऽयं यथार्थमेव प्रमाणोद्देश इति । सत्यमेतानि च प्रमाणानि
 न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् । अथार्थापत्त्यादीनां प्रामाण्यपरीक्षानन्तर-
 मभावस्य प्रामाण्यं परीक्षितं तत्रैव । तद् यथा भाष्यम्—अभावस्य तर्हि प्रमाण-
 भावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते । कथमिति ? “नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ।” अस्य
 भाष्यम्—अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धेवजात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं
 प्रमेयासिद्धेरिति । भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् ।—अभावस्य भावविरोधिना
 भावस्य भूयसि प्रमेये सिद्धे सत्यपि भावानां भावत्ववैजात्यादवस्तुत्वादुच्यते
 नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति । अथ भाष्यम् ।—“अध्यायमर्थ बहुत्वादर्थक-
 देश उदाह्रियते” “लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वात् अलक्षितानां तत्प्रमेयासिद्धेः ।”
 सूत्रस्यास्य भाष्यम् ।—“तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम् । कथम् ? लक्षितेषु
 वासःस्वनुपादेयेषुपादेयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वाद्लक्षणाभावेन लक्षित-
 त्वादिति । उभयसन्निधावलक्षितानि वासांस्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासःसु
 लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति
 प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ।” भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् ।—तस्याभावस्य
 प्रमेयं सिध्यति, कथमिति प्रश्नः । तत्रोत्तरं लक्षितेष्वित्यादि । वासःसु
 वस्त्रेषु खल्वग्राह्येषु ग्रहणयोग्यलक्षणरहितेषु तल्लक्षणेन लक्षितेषु उपादेयानां
 ग्राह्याणां वस्त्राणां तल्लक्षणेनाग्राह्यवस्त्रलक्षणेन अलक्षितानामलक्षणेनाग्राह्यवस्त्र-
 लक्षणभिन्नलक्षणेन खल्वग्राह्यवस्त्रलक्षणाभावेन लक्षितत्वात् । तस्याभावस्य

अग्राह्यवस्त्रलक्षणाभावरूपस्य ग्राह्यवस्त्रलक्षणस्य ग्राह्याणां वस्त्राणां प्रमेयाणां सिद्धिरिति । तत्रोभयस्य ग्राह्याग्राह्यस्य वस्त्रस्य सन्निधाने सति कश्चिन्पुरुषं कश्चिन् पुमान् प्रेरयति । अलक्षितानि वासांस्यानयेति । अलक्षितानि ग्रहणयोग्यलक्षणाभाववन्ति वस्त्राण्यनयेति । इत्येवं प्रयुक्तः प्रेरितः पुरुषो येषु वासःसु ग्राह्यलक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन ग्राह्यलक्षणेतर-लक्षणेन प्रतिपदयते नेमानि ग्रहणयोग्यलक्षणानीति जानीते । ज्ञात्वा तान्या-नयति । ग्राह्यलक्षणभिन्नलक्षणमभाव एव तद् ग्राह्यवस्त्रप्रतिपत्तिहेतुः प्रमाणमेवेति । कस्यचिद् ग्राह्यं लोहितवस्त्रं यन्न लोहितं तदानयेति प्रेरितो लोहितरहितं नीलादिकमानयतीति भावः । अत एवादिवचनमुपन्यस्य समाधत्ते । “असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यत्र लक्षणोपपत्तेः ।” अस्य भाष्यम्—“यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपद्यते । अलक्षितेषु च वासःसु लक्षणानि भूत्वा (लक्षितेषु) न भवन्ति तस्मात् तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति चेत् न अन्यलक्षणोप-पत्तेः । यथायमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति । नैवमलक्षितेषु । सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपदयते इति ।” भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् । न सन् असादिति अवस्तुभूतेश्च अभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते । कथं ? तन् विवृणोति भाष्येण यत्रेत्यादि । यत्र स्थले किञ्चिद्वस्तु भूत्वा पुनः किञ्चिन्न भवति तत्र स्थले तस्य वस्तुनोऽसद्भावोऽभाव उपपद्यते । यथामे फले जाय-माने रूपं इयामो भूत्वा पक्व न भवतीत्यभावः इयामस्य । वासःसु पुनः अलक्षितेषु अग्राह्यलक्षणानि भूत्वा किञ्चिन्न भवतीत्येवं न दृश्यते । लक्षितेषु वस्त्रेषु लक्षणानि न भवन्ति भवन्ति चालक्षणानीति । तस्मादेकस्मिन् भूत्वाऽन्यस्मिन्न भवतीत्यस्मान् तेषु लक्षितेषु ग्राह्येषु वस्त्रेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति । अस्मिन् खल्ववस्तुनि अर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते इति चेत् ? नान्यलक्षणोपपत्तेः । यत्रैकस्मिन् भूत्वा तत्रैव पुनस्तत्र किञ्चिन्न भवतीति वस्तुनोऽसद्भावमात्रमभावो नास्ति खल्ववस्तुन्यर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते इति चेन्न । कस्मात् ? अन्यलक्षणोपपत्तेः ।

पर्युदासनञ्चा भावादन्त्यः अभाव इति व्युत्पत्त्या सप्तमभिव्याहृत-पदार्थादन्यलक्षणो वस्तुभूतश्चावस्तुभूतश्च त्र्युभयस्योपपत्तेः । यथा “अनचि च” इति सूत्रे पर्युदासनञ्चा खल्वचोऽन्यस्मिन् वस्तुभूते हलि चावस्तुभूते-ज्वसाने च य र स्थाने रेफवर्जं द्वे रूपे वा भवत इति । दद्धन्न दध्यत्रेत्यादौ हलि वाक् वागित्यादाववसाने । तथैवायं

कश्चित् वस्त्रानेता पुमान् अलोहितं वस्त्रमानयेति नियुक्तोऽन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं लोहितान्यलक्षणानामुपपत्तिमिदं वासो न लोहित-
 रित्येवमुपपत्तिं पश्यति । नैवं लक्षितेषु । दृश्यमानेषु लोहितेषु वासःसु
 तथा खल्वलोहितलक्षणोपपत्तिं ग्रहणयोग्यतां न पश्यति । सोऽयं खलु
 स एषोऽलोहितवस्त्रानयने नियुक्तः पुमान् अलोहितलक्षणाभावं लोहितलक्षणं
 पश्यन्नभावेन खल्वलोहिताभावेन लोहितेनार्थं रक्तवस्त्रं नेतुयोग्यं प्रतिपद्यते
 उपलभते ; इति तल्लक्षणाभावज्ञानेन एतलोहितं वस्त्रं ग्रहणयोग्यत्वाभाववदित्यनु-
 मीयत इति एतद्वस्त्रमग्राह्यत्वेन प्रमेयभावस्येति । अवस्तुभूतस्त्वभावोऽपदाय-
 खादप्रमेयत्वान् न प्रमाणमिति तदुदाहरणमिह दर्शितमिति । अत्र वादिप्रदर्शित-
 दोषमाह । “तत्सिद्धेरलक्षितेऽवहेतुः ।” सूत्रस्यास्य भाष्यम् । “तेषु वासःसु
 लक्षितेषु सिद्धिविद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम् ।
 यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेवभाव इत्यहेतुः । यानि
 खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहृत इति ।” भाष्यस्य चास्यानुव्याख्यानमिदम् ।—
 नन्वस्मति सति च वस्तुन्यभावशब्दो वृत्तं न्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुरहेतुः
 हेत्वाभासः । कस्मात् ? अलक्षितेषु तत्सिद्धेः । कथमलक्षितेषु तत्सिद्धि-
 रित्यत आह । तेष्वित्यादि । तेषु लक्षितेषु वासःसु खल्वलोहितेषु सिद्धिः
 अलोहितस्य विद्यमानता येषां लक्षणानामलोहितस्थूलमूत्रनिम्नतत्वादिरूपाणां
 भवति तेषु लक्षितेषु खल्वलोहितस्थूलमूत्रनिम्नतत्वात् वासःसु अलक्षितलक्षणानां
 लोहितमूक्षमूत्रनिम्नतत्वाल्लक्षणानां नाभावोऽस्ति । तर्हि केषामभावः
 कुत्रास्तीत्यत आह । यानि चेत्यादि । यानि च लक्षणानि लक्षितेषु
 अलोहितस्थूलमूत्रनिम्नतेषु वस्त्रेषु खल्वानेतत्त्वेषूपपादेयेषु अलोहितस्थूलमूत्र-
 निम्नाणादीनि विद्यन्ते तेषां लक्षणानामलक्षितेषु लोहितमूक्षमूत्रनिम्नतेषु
 अभावोऽस्तीति तस्मादहेतुर्न्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुः । कस्मात् खल्वलोहित्या-
 दीनामभावो लोहितेषु नाभाव उच्यते ? इत्यत आह यानि खल्वित्यादि ; यानि
 वस्तूनि खलु भवन्ति तानि भावाः, यानि भूत्वा न भवन्ति तेषां सोऽभावः, स
 चात्र व्याहृत इत्यनोऽन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुरहेतुः । अत्र सिद्धान्तमाह ।—“न
 लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ।” सूत्रस्यास्य भाष्यम् ।—“न ब्रूषो यानि लक्षणानि
 भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानि, अनवस्थितानि
 केषुचिन् अवक्षमाणो येषु लक्षणानां भार्य न पश्यति तानि लक्षणाभावेन
 प्रतिपद्यते इति ।” भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् ।—न खलु षयमेवं ब्रूमः ।

यानि लक्षणानि भवन्ति भूत्वा न भवन्तीति तेषामभाव इवेवं वयं न
 ब्रूमः । किन्तु ब्रवीषीति तदुच्यते । किन्त्वित्यादि । यः पुमान् केषुचिन्
 लक्षणान्यवस्थितानि केषुचिदनवस्थितानि पश्यन् येषु वस्तुषु लक्षणानां
 भावं विदद्यमानतां न पश्यति स तानि वस्तूनि लक्षणाभावेन तेन प्रतिपद्यते
 अनुमीयते तानि वस्तूनि तल्लक्षणाभावस्य प्रमेयाणि भवन्ति । इति लक्षणाव-
 स्थितवस्त्वपेक्षया स्वत्वभावस्य सिद्धेरन्यलक्षणापपत्तेरिति हेतुर्नादितुरिति ।
 “प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ।” सूत्रस्यास्य भाष्यम् । — “अभावद्वैतं खलु भवति ।
 प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता, उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता । तत्र
 अलक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति ।”
 भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् । — अन्यलक्षणापपत्तेरिति वचनेन वैलक्षण्यं वस्तुना-
 मभावो दर्शितः । लक्षितेष्वलक्षितत्वत्वाद्लक्षितानामित्यादुक्तरूपेण ।
 लक्षितेष्वलक्षितानां लक्षणाभाव एव वैलक्षण्यं तदेकेनादाहरणेनान्योन्या-
 भावात्यन्ताभावो द्वौ प्रदर्शितौ । अलक्षितानां वाससां लक्षणतो वैलक्षण्यं
 पृथक्त्वं नाम गुणो लक्षितेषु वासःसु । “पृथगन्यदित्यनर्थान्तरम्” इति कणाद-
 सूत्रम् । “पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता” इति चरकेणोक्तम् । तथा च ।
 लक्षितेषु वासःस्वलक्षितानां वाससां लक्षणानि न सन्तीदत्यन्ताभावः । स
 चापीह पृथक्त्वम् । वाससां ह्यलक्षितानां तल्लक्षणैः समन्वयः समवायः स
 स्वत्वपृथग्भावः समन्ययोगाख्यपृथक्त्वविपर्ययो भेदको भावः । तेषा-
 मलक्षितवासोलक्षणानां लक्षितवासःसु तत्समवायसम्बन्धप्रतिषेध एव
 समवायविपर्ययस्त्वयोगाख्यः पृथक्त्वमेवेति । इत्येवं द्वावभावानुपपाद्य प्राग-
 भाव उपपाद्यते । प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्चेति । नन्वेवमस्तु अन्योन्याभावा-
 त्यन्ताभावयोर्वस्तुभूतयोः प्रमेयसिद्धिराभ्यामन्यौ चाभावौ प्रागभावध्वंसौ
 प्रागुत्पत्तेर्भावानामुत्पन्नानामुत्तरकालश्च दृश्येते तयोः प्रमेयं कथं सिध्यतीत्यत
 आह भाष्यम् । अभावद्वैतमित्यादि । द्वैतं द्वितया वर्त्तते यत्तद् द्वैतम् ।
 तदग्रथा प्राक् चेत्यादि । प्रागुत्पत्तेर्भावस्य या चाविद्यमानता अवर्त्तनेन स
 प्रागभावः । उत्पन्नस्य भावस्यात्मनः स्वस्य सद्भावहेतोर्हानात् त्यागादविद्य-
 मानता अवर्त्तनं स ध्वंस इति, द्वैतमभावस्य । तदुदाहरति । अलोहितानि
 वासांस्यानयेति प्रेरणे तत्रालक्षितेषु वासःसु लोहितेषु प्रागुत्पत्तेर्जननः
 पूर्वकाले यदवर्त्तनं कार्यरूपेण समवायिकारणानां वर्त्तनेनाभावः स खलु सम-
 वायिकारणानां स्वस्वरूपेण वर्त्तनं पृथक् पृथक् तत्तस्य कार्यस्य प्रागभावः ।

स खलु यद्गृह्यक्षणाणि वासांसि भविष्यन्ति तेषां समवायिकारण-
 समवायविपर्ययः स्वस्वयोगाख्यं पृथक् प्रागुत्पत्तेः काले वर्तते इति
 पृथग्भावो गुण एवाविद्यमानतालक्षणानामभावः प्राग्भावो नेतर इति ।
 तेन समवायिकारणानां पृथग्भावेनानुमीयते, अस्त्येषां कार्यं किमपीति
 तस्य तत्कार्यं प्रमेयमिति । उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता खलु
 ध्वंस एतेन व्याख्यातः । तद्यथा । लक्षितेषु तन्तुसंयोगान् यावत्काल
 समवायो वर्तते तावत्कालं स्वस्वलक्षणवत्तया तानि वासांसि अनुवर्तन्ते,
 यदा तेषां तन्तुसंयोगो विभागान्निवर्तते निवर्तते च समवायः, तदा
 तल्लक्षणस्यात्मनो हानात् तानि वासांसि नश्यन्तीत्यविद्यमानतैव भवति
 तत्समवायनिवृत्तिरयोग एव पृथक् नाम गुणो नेतर इति । एतेनानुमीयते
 तु आसीदेषां संयोगान् समवाय इति, स तस्य प्रमेय इति । अथ खलु कः
 पुनः कस्य भावस्याभावो नाम भाव इत्याकाङ्क्षायां तत्रैव गौतमोक्त-
 मेकान्तं दर्शयति । “सर्व्वमभावो भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धः ।” सूत्रस्यास्य
 भाष्यम् ।—“यावद्भावजानं तत्सर्व्वमभावः । कस्मात् ? भावेऽप्यितरेतरा-
 भावसिद्धः । असन् गौरव्वात्मनाऽनश्वो गौः, असन्नश्वो गवात्मना
 अगौरश्च इति । असत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात्
 सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम् ।
 अनेकस्याशेषता सर्व्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः । पूर्व्व
 सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यम् । तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः
 स्यादिति ? न ज्ञातभावो निरुपाख्योऽनेकतयाऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति ।
 सर्व्वमेतदभाव इति चेत् यदिदं सर्व्वमिति मन्यसे तदभाव इति । एवञ्चेत्
 अनिवृत्तो व्याघातः । अनेकमशेषञ्चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम् ।
 अस्ति चायं प्रत्ययः सर्व्वमिति, तस्मान्नाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः
 सर्व्वमभाव इति ; भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा, भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धिरिति हेतुः,
 भावेऽप्यितरेतराभावमनुज्ञायाश्चित्य चेतरेतराभावसिद्ध्या सर्व्वमभाव इत्युच्यते ।
 यदि सर्व्वमभावो भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धिरिति नोपपद्यते ० ० ० इति ।” अस्य
 भाष्यस्यानुव्याख्यानम् ।—सर्व्वमभाव इत्येकान्तः । यावद्भावजानं निखिल-
 भावसमूहं तत्सर्व्वमभाव इति । भवतीति भावः कर्त्तरि णः, न तु भावे क्त्वं
 त्रिकालार्थत्वात् । यद्भूतं यद्भवद् यद्भव्यं तत्सर्व्व भावोऽभावश्च । कस्मात् ?
 भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धेः । भावेषु मध्ये यः कश्चिद्भावः कस्यचिदपरस्य

भावस्य भिन्नस्तस्य च भिन्नः सोऽपरो भाव इत्यन्योन्यमभावमिद्वे सर्व्वो
 भावोऽभावश्च । तद्यथा असन्नित्यादि । न सन् असन् गौ । सन्नित्वाश्च ।
 अन्वात्मना अन्वरूपो न गौर्गित्यन्वो गौर्गित्यर्थोऽसन् गौर्गित्यस्य । एवं
 सन् गौर्न सन्नसन्नश्चो गवात्मना गौरूपो नाश्च इत्यगौरश्च इत्यर्थः । इत्येव-
 मसत्प्रत्ययस्य सद्भिन्नप्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य स्वत्वमत्पदार्थस्य गवाश्वपदार्थेन
 भावेन सह सामानाधिकरण्यादभेदादसदभिन्नो गौरमदभिन्नोऽश्च इत्यभेद-
 प्रतीत्या असन् गौरमन्नश्च इति । अथात्र विप्रतिपत्तिमिमां दर्शयति ।
 सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये इत्यादि । सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञापद-
 भावेऽप्यन्येतरापेक्षमिद्वे गिति हेतुपदमित्यनयोः प्रतिज्ञाहेत्वोः पदयोस्तु
 व्याघातादयुक्तं सर्व्वमभाव इति वाक्यम् । व्याघातान्तु दर्शयति । अनेक-
 म्येत्यादि । सर्व्वमभाव इत्यत्र सर्व्वशब्दस्यार्थोऽनेकस्याशेषता । अभाव-
 शब्दस्यार्थस्तु भावप्रतिषेधः । तत्र पूर्वं सर्व्वमिति यदुक्तं तन्मोपाख्य-
 मुपाख्यानमहितम् । उत्तरमभाव इति यदुक्तं तन्निरुपाख्यमुपाख्यानरहितम् ।
 कृत्स्नं वस्तु भाव उच्यते । तदेव कृत्स्नं वस्तु कथमभाव उच्यते ? सम्य-
 गुपाख्यायमानं वस्तुरूपेणाख्यायमानं मध्ये कथं निरुपाख्यमुपाख्यान-
 रहितमभावः स्यादिति व्याघातः । एवं न जातु कदाचिदपि निरुपाख्यः
 अभावोऽनेकतयाऽशेषतया च शक्यः प्रतिज्ञातुमिति । कुत्रचिदेकस्याभावोऽथ
 कुत्रचिदुभयस्य कुत्रचिन् त्रयाणामित्येवमादिरूपादशक्योऽभावो निरवशेषतया
 प्रतिज्ञातुमिति च व्याघातः । भावो हि सर्व्वमेव । तस्य सर्व्वस्य प्रतिषेधे
 सर्व्वान्तिरिक्तं किमस्ति । किञ्चिदपि नास्तीति सर्व्वान्तिरिक्तं नास्ति यत्तद्वस्तु
 तस्मादनेकतयाऽनवशेषतया नाभावः शक्यो भवता प्रतिज्ञातुमिति । तत्राहो-
 त्तरम् । सर्व्वमेतदभाव इति । यदिदं सर्व्वमिति मन्यते तत्सर्व्वमभाव
 इति चेदुच्यते । तदेवमेवप्रकारेणापि व्याघातोऽनिवृत्त एव । तं च
 व्याघातं दर्शयति । अनेकमित्यादि । सर्व्वमित्यनेकमशेषञ्चेति यदनेकं
 निःशेषं च तन्नाभावप्रत्ययेन भवितुं शक्यम् । कथमित्यत आह । अस्ति
 चायमित्यादि । सर्व्वमित्ययं प्रत्ययश्चास्ति तस्मात् प्रत्ययादभावः सर्व्वमिति
 न प्रत्ययः स्यात् । एकद्वित्रयादीनामभावस्यानवशेषत्वभावात् । इति
 प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः । अत्र पुनराहोत्तरम् । सर्व्वमभाव इत्यादि ।
 सर्व्वमभाव इति सर्व्वं न भाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा । तत्र भावेऽप्यन्ये-
 तराभावसिद्धेरिति हेतुः । अत्र हेतुवचने भावेऽप्यन्येतराभावं परस्पराभावम्

अनुभाय तमेव परस्पराभावमाश्रित्य च परस्पराभावसिद्ध्या । एको हि भावोऽपरस्तस्याभावस्तस्याभावश्च स इत्येवं परस्पराभावसिद्ध्या सर्वमभाव इत्युच्यते । यदि सर्वमभाव इत्युच्यते तदा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुर्नोपपद्यते । सर्वमभावः कस्येत्यनुपपत्तिरिति । तत्रोत्तरमाह, अथेत्यादि । भावानां स्वभावसिद्धेर्भावेष्वितरेतराभावसिद्धिरित्युपपत्तिः स्यादिति । अत्राप्यनुयोगमूत्रम् । न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् । अस्य भाष्यम् । न सर्वमभावः । कस्मात् ? स्वेन भावेन सद्भावात् । भावानां स्वेन धर्मेण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते । कश्च स्वो धर्मो भावानाम् ? द्रव्यगुणकर्मणां सदादिसामान्यं द्रव्यादीनां क्रियागुणवदित्येवमादिर्विशेषः । स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्यादेरिति च प्रत्येकं चानन्तो भेदः । सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते । सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात् । अस्ति द्वयं तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा । न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति । गौरगतिं प्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते, नाभावमात्रम् । यदि च सर्वमभावः, गौरित्यभावः प्रतीयते । गोशब्देन चाभाव उच्यते । यदि च गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति । अथवा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्चात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते, अवचनान् । गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः । अनश्वोऽश्व इति वा अगोः गौरिति वा कस्मान्नोच्यते, अवचनान् । स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यमेति विज्ञायते अव्यतिरेकप्रतिषेधे च । भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः । अत्राव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः । प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा—न सन्ति कुण्डे वदराणीति । असन् गौरश्चात्मनेति अनश्वो गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिपिध्यते । गवाश्वयोरैकत्वं नास्तीति । तस्मिन् प्रतिपिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्य । असन् गौरश्चात्मनेति । यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति । कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिपिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति । भाष्यस्याख्येदमनुव्याख्यानम् ।—न सर्वमभाव इति सूत्रस्मरणार्थवचनं, तेन सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति न । तत्र कस्मादिति हेतुप्रश्नः । स्वेन भावेन सद्भावादभावापि वाचिकेन स्वभावसिद्धेरित्यस्यार्थः प्रदर्शितः । तद्वार्तिकं भाष्येण व्याख्यायते, स्वेनेत्यादि ।—स्वेन भावेन भावानां सद्भावः, स्वेन धर्मेण भावा भवन्तीति

सद्भाव इति प्रतिज्ञा । भावा हि स्वस्वधर्मवृत्तया जायन्ते, भवन्तीति भावा एवोच्यन्ते न तु न भवन्तीत्यभावा उच्यन्ते । स च धर्म इतरेतराभावरूप-
 पृथक्त्वकृत् तद्वधर्मवृत्तया भावा भवन्तीति भावा एव न त्वभावा इति प्रति-
 ज्ञायते । तत्र प्रश्नः कश्चेत्यादि । येन स्वेन धर्मेण भावा भवन्तीति ।
 स स्वो धर्मः क इति पृष्ट आह, द्रव्येत्यादि । वैशेषिके कणादेन
 यदुक्तं तदनुमन्य स्मृत्वेदमुक्तम् । तत्र तूक्तमिदं, धर्मविशेषसूत्रान् द्रव्यगुण-
 कर्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ।
 पृथिव्यग्ने जोवायुवाकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि । रूपरस-
 गन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धय
 इच्छाद्वेषो मुग्धदुःखप्रयत्नाश्च गुणाः । उन्नेषणमवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं
 गमनञ्च इति कर्माणि । सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेष-
 वदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष इति । द्रव्यगुणकर्मणां सदादि सामान्यमेको
 धर्मः । ततो विशेषश्च पृथक्त्वकृत् । स्वो धर्मो द्रव्यादीनां क्रियागुणवदि-
 त्यादि । क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । द्रव्याश्रय्यगुणवान्
 संयोगविभागेषु अकारणमन्यापेक्षो गुण इति समवायिकारणम् इत्यनु-
 वर्त्तते । तथा । संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणं कर्मवति विशेषः । ततोऽपि
 पृथिव्यादेर्विशेषो धर्मः स्पर्शपर्यन्ता गुणाः प्राक् गौतमेनोक्ताः । गन्धरस-
 रूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्श-
 पर्यन्ताः पृथिव्यग्ने जोवायूनामुत्तरोत्तरमेकैकमपोज्झ्य चान्त्योऽन्त्यस्य । इति च
 पृथक्त्वकृत् स्वो धर्मः पृथिव्या गन्धो गुणो नैसर्गिकः, अपां रसः, तेजसो रूपं,
 वायोः स्पर्श इति । गन्धादीनां पञ्चानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्यग्ने जोवायूनाम् ।
 तेषामेव गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानामुत्तरोत्तरमेकैकमपोज्झ्य च पृथिव्यग्ने जो-
 वायूनां सांसर्गिका गुणाः, तेन पृथिव्या गन्धो नैसर्गिको रसरूपस्पर्शशब्दाः
 सांसर्गिका इति पञ्चगुणा पृथिवी गुरुत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः
 क्रियते । एवमपां रसो नैसर्गिकस्तमपोज्झ्य च रूपस्पर्शशब्दाश्च
 सांसर्गिका इति चतुर्गुणा आपः । द्रवत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः ।
 तेजसो रूपं नैसर्गिकं, तदपोज्झ्य च स्पर्शशब्दो च सांसर्गिकविति त्रिगुणं
 तेजः, उष्णत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः । वायोः स्पर्शो नैसर्गिकः,
 तमपोज्झ्य च शब्दश्च सांसर्गिक इति द्विगुणो वायू, रौक्ष्यादीनामनभिव्यक्त-
 त्वादिह नोपदेशः । अन्त्यः शब्दोऽन्त्यस्याकाशस्य नैसर्गिक एव नास्ति

तु सांसर्गिकः । श्रृङ्खलादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः पाञ्चभौतिके
 तुपदेशः करिष्यते । कस्मादेवमेकैकगुणद्वयम् अन्यत उक्तं तत्रैव । अनुप्रविष्टं
 ह्यपरं परेणेति । परेण परेणाकाशादिना हि यतोऽपरस्मूचं पूर्वमनुप्रविष्टं
 तस्मादाकाशगुणो वायो आत्मकश्च वायुः । तस्य द्रात्मकस्य वायोस्तेजस्यनुप्रवे-
 शात् त्रात्मकं त्रिगुणं तेजस्तस्यापस्वनुप्रवेशादापश्चतुरात्मिकाश्चतुर्गुणास्तासां
 पृथिव्यनुप्रवेशान् पृथिवी पञ्चात्मिका पञ्चगुणा चेति । प्रत्येकञ्च पृथिव्यादीनां
 कार्यभूतानां द्रव्यगुणकर्मणामनन्तो भेदः पृथक्त्वम् । पृथक्त्वगुणयुक्त-
 धर्मवत्त्वेनोत्पत्त्या प्रसिद्धः । एवं सामान्यविशेषसमवायानां विशिष्टा
 धर्मा गृह्यन्ते । द्रव्यगुणकर्मसमवायान्यतमात्मकस्य सामान्यस्य विशिष्टधर्मो
 सर्वभावाणां वृद्धितुल्यकत्वकर्मन्वे । तथैव विशेषस्य सर्वभावद्वयमहेतुत्व-
 पृथक्त्वकर्मन्वे । समवायस्य तु द्रव्यगुणकर्मणां मेलकत्वं विशिष्टो धर्म-
 इति । अन्येवं स्वेन स्वं न धर्मेण जातानां द्रव्यादीनां भावानां सोपाख्यत्वादुपा-
 ख्यानसद्भावमस्पन्धायकोऽर्थभेदः तत्तद्वस्तुरूपेण बोधको भवितुमर्हति ।
 अभावस्य निरुपाख्यत्वादुपाख्यानभावान् मस्पन्धायकोऽर्थभेदो न स्यात् ।
 यदि सर्वो भाव एवाभावः स्यात् तदा सोपाख्यत्वादयं मस्पन्धायकोऽर्थभेद-
 रत्नस्ति । तस्मान्न सर्वमभाव इति । अत्रोत्तरमिदम् । एवं भेदको धर्म-
 श्च न तदा विभिन्नधर्मवत्त्वेन जाताः सर्वे भावाः परस्परं भिन्ना इति भेद-
 वत्त्वान् सर्वं वस्तु चाभाव उच्यते । उक्तरूपेण परस्परभावस्य भेदस्य
 सिद्धिरिति । अन्वाभावो गौः गवाभावोऽथ इति । अन्येवं वचनं निर्गमितमाह ।
 अथवेत्यादि । सूत्रस्यास्यान्यप्रकारो वाऽर्थः । स्वभावसिद्धिरिति स्वरूप-
 सिद्धिरित्यर्थः । स्वरूपञ्च स्वभावश्च निमग्नश्चैत्येकोऽर्थः । कथं स्वं न
 रूपेण सिद्धिरिति तद्दर्शयामि । गौरित्यादि । गौरिति प्रयोगान् गौत्वज्ञान-
 विशिष्टमास्त्रादिमद्द्रव्यं गोस्वरूपं गृह्यते, न त्वभावमात्रमन्वाभावमात्रम् । यदि च
 सर्वमभावस्तदा गौरिति प्रयोगादन्वाभावो गौरिति प्रतीयते, गोशब्देन चान्वाश-
 भाव उच्यते । यदि च गोशब्दप्रयोगे सास्त्रादिमद्द्रव्यविशेषो न प्रतीयते
 तदाऽन्वाशभाव एव प्रतीयते । यदि च गोशब्दप्रयोगे सास्त्रादिमद्द्रव्यविशेषः
 प्रतीयते, तदा नाभावोऽन्वाशभावो न प्रतीयते । तस्मान् सर्वमभाव
 इत्युक्तमिति । अत्राप्येतदुत्तरम् । भावोऽप्यतरेतराभावासिद्धिरित्युक्तम्, तेन
 गोशब्देनाभावमात्रं न प्रतीयते । भावान्तरेण सह परस्परं भेदवद्द्रव्यस्वरूपेण
 जातत्वादन्वादिस्वरूपादभाव एव गौर्द्रव्यं प्रतीयतेऽनन्वो गौरिति । तस्मान्

सर्वमभाव इति युक्तमित्यतः पुनराह. अथवेत्यादि । न स्वभावसिद्धेर्ग्न्यस्य
 अपरोऽयमर्थः । तदर्थे दर्शयति । असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मा-
 न्नोच्यते अवचनादिति वार्त्तिकं भाष्येण व्याचष्टे गवात्मना गौरस्तीत्यादि ।
 यथोच्यते सन्नश्वा नाम भावः । सतोऽभावोऽनश्चोऽसन् गौरिति तथा
 गवात्मना गौरसन्निति कस्मान्नोच्यते ? परस्परं भेदवदद्रव्यसाम्नादिमत्त्वेन
 प्रतीतेर्गवात्मना गौरस्येवेति स्वभावसिद्धिः । अश्वात्मनाश्चोऽस्तीति । स
 चेदभावो भवति. तदाऽगौराग्नश्चोऽश्च इति वा कस्मान्नोच्यते. अपि न
 नैवोच्यते । कस्मात् ? अवचनान्न. गोशब्देनागौरश्वशब्देनानश्वस्यावचनान्न ।
 कुतोऽयवचनं तदाह. स्यनेत्यादि । यतः सन्नदेन स्यन रूपेण द्रव्यस्य
 विद्यमानतेति विज्ञायते न त्वसन्नदेन । यदि नञाच्चाव्यतिरेकप्रतिषेध उच्यते
 तत्रापि भावानामव्यतिरेक इत्यत्र व्यतिरेको भावानामसंयोगादिसम्बन्धो
 येन सम्बन्धेन विना पटकातां समुदाये वृत्तिः स्यात् स सम्बन्धोऽसंयोगादि-
 पृथक्त्वविभागादि । संयोगादिसम्बन्धेन तु पटकातां समुदाये वृत्तिः स्यात्
 ततः समवायादेर्कीभावेच्चाव्यतिरेको भवत्यपेक्षामयः सम्बन्धः । तस्याव्यति-
 रेकस्य सम्बन्धस्य प्रतिषेध एकोऽत्र संयोगसमवायादिसम्बन्धप्रतिषेध
 प्रत्ययसामानाधिकरम्यम् । यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति वार्त्तिकं व्याचष्टे
 असन्नित्यादि । प्रत्ययार्थस्य सामानाधिकरम्यम्. तदुदाहरति । यथेत्यादि ।
 न सन्ति कुण्डे वदराणीति. सन्तीति कत्रथे द्विप्रत्ययः । तदर्थकत्वं
 सामानाधिकरण्यं वदराणीति बहुवचनान्तवदरपदार्थे तस्य प्रतिषेधो न सन्तीति ।
 एवम् असन् गौरश्वात्मनाऽनश्चो गौरिग्न्यथे गवाश्वयोरव्यतिरेकस्तादात्म्यं
 प्रतिषिध्यतेऽनश्चो गौरिति । गवाश्वयोरैकत्वमभेदो नास्तीति । भेदस्तु
 पृथक्त्वमस्तीति नञा पृथग्भावो गुणः प्रत्याग्यते । अयमेकत्वाख्यस्तु भावः
 प्रतिषिध्यमानः सति तस्मिन्नेकत्वे प्रतिषिध्यमाने सन्नश्चः । स एवाश्वात्म-
 नैवास्तीति नाश्चोऽनश्च इत्यस्यामत्प्रत्ययस्य भावेन गवा सह सामानाधि-
 करण्यम् असन् गौरनश्चो गौरश्वात्मनेत्यमत्प्रत्ययश्च अभावप्रतीतिश्चेत्यर्थः ।
 अयमन्योन्याभावः । दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथा न सन्तीत्यादि । कुण्डे
 वदरसंयोगे कुण्डानुयोगिकवदरप्रतियोगिको यः संयोगः प्रसज्यते तस्मिन्
 प्रतिषिध्यमाने कुण्डे वदराणि न सन्तीत्युच्यते । तेन संयोगेनाव्यतिरेकेण
 सम्बन्धेन कुण्डे वदराणि सन्तीति. तस्मिन् कुण्डे वदरसंयोगस्य प्रतिषेधे
 सद्भिर्बदरैः सहासत्यत्यस्याभावतया प्रतीतिविषयस्य कुण्डवदरविभागस्य

सामानाधिकरण्यं कुडानुयोगिकविभागवन्ति वदराणि सन्तीति । विभा-
गारूयो गुणोऽत्राभावः । इत्येवमव्यतिरेकप्रतिषेधपक्षेऽभेदसंयागादिसम्बन्ध-
प्रतिषेधस्त्वभावो भेदविभागादिर्भाव एवेति भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धिरिति
स्वपक्षऽन्तर्भावादप्रतिषिध्यानुमत्य स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानां प्रतिषिध्यते । न
स्वभावसिद्धेरापेक्षिकत्वान् । सर्व्वमभावो न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वभावमात्र-
सिद्धिर्भावानां नापेक्षिकत्वान् । भाष्यश्चास्य । अपेक्षाकृतमापेक्षकं हस्यापेक्षाकृतं
तीर्थं दीर्घापेक्षाकृतं हस्वं न स्यं तान्मनावस्थितं किञ्चन । अपेक्षामावध्यानि ।

सामानाधिकरण्यं कुडानुयोगिकविभागवन्ति वदराणि सन्तीति । विभा-
गारूयो गुणोऽत्राभावः । इत्येवमव्यतिरेकप्रतिषेधपक्षेऽभेदसंयागादिसम्बन्ध-
प्रतिषेधस्त्वभावो भेदविभागादिर्भाव एवेति भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धिरिति
स्वपक्षऽन्तर्भावादप्रतिषिध्यानुमत्य स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानां प्रतिषिध्यते । न
स्वभावसिद्धेरापेक्षिकत्वान् । सर्व्वमभावो न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वभावमात्र-
सिद्धिर्भावानां नापेक्षिकत्वान् । भाष्यश्चास्य । अपेक्षाकृतमापेक्षकं हस्यापेक्षाकृतं
तीर्थं दीर्घापेक्षाकृतं हस्वं न स्यं तान्मनावस्थितं किञ्चन । अपेक्षामावध्यानि ।

इति । भाष्याणि चैषां क्रमेण । क्रियागुणव्यपदेशाभावान् प्रागमन् । यद्वस्तु
यद्रूपेण भविष्यति तद्वस्तु स्वस्वरूपेण सदपि भाविस्वरूपस्य क्रियागुण-
व्यपदेशाभावान् प्राग्भाविनोऽसदुच्यते । यथा । असद्वा इदमग्र आसीन्
ततो वै सद्जायत । तदान्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तत् सकृत्तमुच्यते । इति
तैत्तिरीयोक्तमन्त्रे । इदं सर्वमग्रं प्राक् सर्गादसदेवासीन् ततोऽमनः सर्गकाले
सद्जायतेति । क्रियागुणव्यपदिष्टं तेजोऽवन्लक्षणा गायत्री अजायतेति ।
न चानुपादानकं वस्तुत्पद्यते । तस्मात् ॥ १ ॥ सदसन् ॥ २ ॥ प्राक् सर्गाद्
यदासीन् तत् सदेवायन् ॥ २ ॥ कस्मान् ॥ ३ ॥ अमनः क्रियागुणव्यपदेशा-
भावादधान्तरभावान् ॥ ३ ॥ सनः क्रियागुणव्यपदेशो यस्तद्विक्रियागुणव्यप-
देशाभावः प्राक् तदुत्पत्तिर्गत्यर्थान्तरत्वन् । यथा घटादिस्वरूपेण यद्वस्तु
तत् घटादिरूपेणोत्पत्तेः पृथक् घटादिक्रियागुणव्यपदेशाभावोऽसन् घटादिरूपेण
सद्भिन्नमित्यतः ॥ ३ ॥ सञ्ज्ञामन् ॥ ४ ॥ घटादिरूपेण सदपि घटादि-
स्वरूपेण प्रागमन् । तच्च घटादिकं सदप्यसन्मृदादिसतोऽभावः ॥ ५ ॥
कथम् ॥ ६ ॥ यच्चान्यदसदतस्तदसन् ॥ ५ ॥ सतो घटादेर्गन्धसन्मृदादिकमसन् ।
अतोऽसन् एव सतो मृदादिकादन्यद् घटादिकमसदभावः अन्यर्थः । उपादाना-
भाव उपादत्त उपादत्ताभाव उपादानम । मृदाद्यभावो घटादिकं घटाद्यभावो
मृदादिकम् । अन्धो गौरश्वाभावो गौरगौरश्चो गवाभावोऽश्व इति स्वेन
रूपेण स्वभावेन भाविष्वितरेतराभावाभिद्वेः सव्यमेव वस्तु खलु भावोऽभाव
इति ॥ ६ ॥ कथमसदिति प्रतीयत इत्यत आह । असदिति भूतप्रत्यक्षा-
भावाद्भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षत्वान् ॥ ७ ॥ अनश्वे गवि त्वश्वाभावेऽसदिति
अश्वभाव इति प्रतीतिभूतप्रत्यक्षाभावान् । इदमग्रं ऽसदेवासीदिति अती-
तस्यासतः प्रत्यक्षाभावान् । भूतस्मृतेर्विरोधिर्वर्तमानस्य प्रत्यक्षत्वान् ।
अश्वप्रत्यक्षाभावेऽप्यश्वस्मृत्या अश्वभावो गौरिति प्रत्यक्षत्वान् । विरोधि चोक्तं
भूतमभूतस्य अभूतं भूतस्य भूतं भूतस्येति ॥ ६ ॥ कथं भविष्यतः प्रागभाव-
प्रत्यक्षमित्यत आह । तथा भाविभावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ तथा भाविभावस्य
प्रत्यक्षाभावान् । भाविभावस्मृतेर्विरोधिनः प्रत्यक्षत्वाच्चासदिति प्रतीतिः ।
भविष्यतो घटस्य प्रत्यक्षाभावान् । तदुपादानसामग्रीणामायोजने भाविघट-
स्मृतेस्तत्सद्भावाभावो विरोधी समवायिकारणकपालमालानां विभागोऽयोगो
वा प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदुपादानम्भादसदिति घटप्रागभाव इति प्रतीतिः ॥ ७ ॥
एतदुदाहृतुमाह ॥ एतेनाघटो गौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ एतेनेत्युक्त-

यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।

तद्द्रव्यं समवायी तु निष्चष्टः कारणं गुणः ॥ २३ ॥

प्रकारेणाभावप्रत्ययेन अवष्टो गौर्वटाभावो गौरधर्मश्च गोधर्माभावो गौः परश्चातः । अतो गोः परो घटो गवाभावो घटः । तथा धर्मश्च गोः पर इति गवाभावो धर्म इति प्रतीतिः । एवं सति निर्विशेषेण प्रयोगे भावमात्रतया प्रतीतिः । यथा गौरिति गोत्वज्ञातिविशिष्टसाम्नादिमन्नीलपीतादिनिखिलद्रव्य-विशेषो गौरिति भावतया प्रतीतिः । नीलो गौरिति तद्गोसामान्यात् पृथक् क्रियते नीलो गौरिति तन्नीलातिगुणगवप्रतिषेधे नीलगवाभावः पीतादिगवः पीतादिगवाभावो नीलगव इत्येवं सर्व्वमभावो भावेध्वितरेतगभावसिद्धेरिति समम् ॥ ८ ॥ अत्र प्रश्नः । कथमन्यश्चास्तम्भश्च ॥ ९ ॥ न स्तम्भोऽस्तम्भ-स्तम्भाभावः कथमन्यश्च स्तम्भाभावादन्यश्च । स्तम्भाभावो घटादिवैरादन्यश्च स्तम्भ इति । भावेध्वितरेतगभावसिद्धः ॥ ९ ॥ एवमन्यतिरेकप्रतिषेधे अभेदाख्यमस्वन्याभावं दर्शयित्वा प्रागभावमुदाहरति । अभूतं नास्तीत्य-नर्थान्तरम् ॥ १० ॥ यन्नाभूत् तन्नास्तीति प्रागभावः । यन्नास्ति तन्नाभूदिति तुल्योऽर्थः ॥ १० ॥ अव्यतिरेकप्रतिषेधे प्रत्ययसामानाधिकरण्यमस्वन्याभाव-मुदाहरति । नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेध इति । अस्तिपदसामानाधिकरणो घटः कर्तृपदं गेह इत्यधिकरणपदं कारकत्वार्थः, गेहे घटोऽस्तीति प्रयज्य प्रतिषिध्यते नेति गृहे घटस्य सतो भावस्य संसर्गस्य प्रतिषेधो विभाग इति सर्व्वमभावो भावेध्वितरेतगभावसिद्धेर्गिन्यनेन सममिति । पृथक्त्वाभावः समवायः समवायाभावः पृथक्त्वमित्यविरोधोऽतः कथमभावोऽतिरिक्तोऽस्तीति नाभावः सममः पदार्थ इति । अनयैव रीत्या घटवति भूतले समवायेन घटो नास्तीत्यादावपि सर्व्वत्र समान्वयः । इति व्याख्यातः समवायः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथोद्दिष्टानां सामान्यादीनां पक्षां सामान्यविशेष-समवायानां सलक्षणं निर्देशं कृत्वा द्रव्यगुणकर्मणान्तु निर्देशमात्रं कृत्वा क्रमेण लक्षणान्याह. यत्राश्रिता इत्यादि । उह कारणमित्युक्त्या कार्यमिति

चक्रपाणिः—द्रव्यलक्षणमाह यत्रेत्यादि ।—यत्राश्रिता यत्र समवेता, कर्म च गुणाश्च कर्म-गुणाः । कारणं समवायि यदिति—समवायि कारणं यत्, द्रव्यमेव हि द्रव्यगुणकर्मणां सम-

चोक्तं भवति । कार्यमारम्भाणे यत्र कारणे कर्मगुणा आश्रिता भवन्ति
 कार्यं जायमाने जायमानतत्कर्मगुणाश्रयः सन् यत्कारणं समवायि
 तत्कार्यं समवायि भवति, तत्कारणं द्रव्यमुच्यते । समवेतुं सजातीय-
 विजातीयरूपेण परिणमदेकीभवितुं शीलमस्येति समवायि कार्यरूपेण
 परिणमदेकीभावि समवायि । कारणं—कारयति यत् तत्कारणम् । लक्षणस्यास्य
 लक्ष्यं प्राह्निर्दिष्टं स्वादिनवकम् । द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं
 साधर्म्यम् । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । कर्मासाध्यं
 कर्मे न विद्यते । स्वादिद्रव्याणि स्वादिसजातीयद्रव्यान्तरमारभन्ते न तु
 स्वादीनि वाय्वादिद्रव्यान्तरम्, शब्दादिगुणं कर्म वा । गुणाश्च शब्द-
 स्पर्शादयः शब्दादीन् गुणान्तरानारभन्ते न तु स्पर्शादीन् गुणान् न वा स्वादीनि
 द्रव्याणि कर्माणि वा । इत्येवं सजातीयारम्भकत्वं द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्ध-
 मस्ति । कर्म तु सजातीयमात्रं कर्म नारभते न च कर्मासाध्यं विद्यते ।
 कार्यारम्भे चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुभूतं तु कर्मारभते । तथा च । सक्रियाणि
 वायुनेजोऽम्बुपृथिवीमनांसि स्वभावसिद्धानि स्वात्मकालदिशश्च निष्क्रियाः
 स्वभावसिद्धाः । स्वादीनि पञ्च भूतानि सगुणानि मनश्च सगुणम् । आत्मकाल-
 दिशो निगुणाः । नवतानि यदा देवनरादीनि आरभन्ते तदा सक्रियाणां
 वाय्वादीनां कर्माभिः स्वात्मकालदिशां संयोगे जाते पुनर्विभागे पुनः संयोगे
 पुनर्विभागे चैवं नवानां पुनः पुनः संयोगविभागाभ्यां स्वात्मकालदिशां
 क्रिया जायन्ते, गुणाश्चानभिव्यक्ता ये शब्दबुद्धिशीतोष्णवर्षलक्षणकृद्गुणा-
 पेक्षकृद्गुणास्तेऽभिव्यज्यन्ते । इति तेऽनभिव्यक्ताः शब्दादयो गुणा व्यक्त-
 शब्दश्रृङ्गादीनारम्भाणाः स्वात्मकालदिग्भिरारम्भ्यमाणाः स्वात्मकालदिश
 आश्रयन्ति जायमानाः क्रियाश्चेत्येवं जायमानकर्मगुणानाश्रयन्त्यः स्वात्मकाल-
 दिशः कार्यं समवयन्ति । एवं वाय्वादयः पञ्च वाय्वादीनि पञ्चारभन्ते तेषां
 गुणाश्चाव्यक्ताश्च खरत्वादयो व्यक्ताश्च स्पर्शादयो व्यक्तानेव खरत्वादीन् स्पर्श-
 विशेषादीन् गुणान् आरभन्ते । क्रियाश्च क्रियान्तराण्यारभन्ते । ते च गुणाः ताश्च
 क्रिया जायमाना जायमानान् वाय्वादीनाश्रयन्तीत्येवं जायमानक्रियागुणान्
 आश्रयन्तो वाय्वादयः कार्यं समवयन्ति । इत्येवं जायमानक्रियागुणवन्त

वायिकारणम्, समवायिकारणञ्च तत् यत् स्वसमवेतं कार्यं जनयति । गुणकर्मणी तु न स्वसमवेतं
 कार्यं कुरुतः, अतो न ते समवायिकारणे । एतत्कर्ममेषत्वं हि द्रव्यस्य गुणादिपञ्चपदार्थ-

एव नव स्वादयो भावा द्रव्याणि भवन्ति । न च ते जायमानाः कर्मगुणाः स्वस्वोपादानकर्मगुणानाश्रयन्ति । नापि ते तत्तत्कर्मगुणानामुपादानभूताः कर्मगुणा जायमानकर्मगुणानाश्रयन्तः कार्ये समवयन्ति । सामान्य-विशेषौ तु सत्ताख्यौ समवायरूपौ द्रव्येषु गुणेषु कर्मसु यावन्तौ तावन्तौ तेषामेकत्वपृथक्त्वकरौ न जायमानकर्मगुणानाश्रयन्तौ कार्ये समवयतः (?) न चैवं समवायश्च एकत्वपृथक्त्वमेलकत्वकारणत्वेऽपि समवायिकारणत्वा-भावादेशं न द्रव्यत्वम् । अस्तु क्रियावत् समवायि कारणं द्रव्यमिति किपर्थं गुणेति ? वाखादीनां कर्माणि यदा चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुकर्माभ्यारभन्ते तदा तान्यप्येकीमूय यत्कर्मरूपेण परिणम्यन्ते तत्कर्म तत्तदुपादान-कर्मवदेव भवति । तदुपादानक्रियावत् सत् कर्मसमुदायात्मके कार्ये नरादौ चिन्त्याचिन्त्यक्रियायां कारणं समवैति । यथा स्वाद्यारब्धवादीनि शब्दाद्या-रब्धशब्दादयश्च समुदाये कार्ये तन्नरादौ शरीरावयवादिकारणानि समवयन्ति । तदुपादानक्रियावत्कर्मव्यावृत्तार्थं गुणेति । गुणाश्रयत्व-वचनेन जायमाना गुणाः कारणपदेन ख्यापितास्तद्गुणसमभिव्याहारेण कर्मग्रहणात् कर्मापि जायमानं ख्यापितं न त्पादानभूतं कर्म प्राप्यते । गुणशब्दानुपादाने क्रियावत् समवायिकारणमितिमात्रोक्तौ तु न जायमान-क्रिया प्राप्यते । कार्ये यत् कारणं क्रियावदित्येवमात्रं प्राप्यते तच्च तदुपादानी-भूतक्रियावत् कर्मापि भवति । यत्कारणं कार्यमारभमाणं गुणमाश्रयत् समवैतीत्युक्तौ हि स्वस्वगुणवत्त्वसिद्धौ सत्यां तत्तद्गुणापायासम्भवात् पुनर्गुणवद्बचनं व्यर्थमिति कार्यारम्भे जायमानगुणा एव प्राप्यन्ते तत्समभि-व्याहारेण निर्देशात्, कर्मापि कार्यारम्भे जायमानं गृह्यते न तु प्राक्सिद्धं कर्म गृह्यते । प्राक्सिद्धकर्मग्रहणे स्वात्मकालदिशां क्रियाभावान्न द्रव्यत्वं स्यादिति । अस्तु तर्हि गुणवत् समवायि कारणं द्रव्यमिति । नैवं भवति । यत् कारणं गुणवत् सत् कार्ये समवैति तद्द्रव्यमिति हि प्राप्यते । गुणाश्च कर्माणि च गुणान्तरं सजातीयमारभमाणा मिलित्वेकत्वमाश्रयन्तः कार्ये समवयन्ति । यथा स्वादिभिरारभ्यमाणे कार्ये तेजोऽम्बुभूमिषु सिद्धा लोहितशुक्लकृष्णवर्णाः सजातीयानि लोहितशुक्लकृष्णरूपाणि आरभमाणा

न्यावृत्तिमात्रलक्षणकथनं, न तु स्वजातीयव्यापकविजातीयव्यापकलक्षणकथनम् ; येन कर्म-समवायो नाकाशादीनां वर्तते, तेन लक्षणानुगतं विजातीयव्यावृत्तं द्रव्यस्य लक्षणं गुणवत्

मिलित्वैकत्वमापन्नाः पीतरूपत्वेन निष्पद्य कार्यं नरादिदेह समवयन्ति । इत्थं उक्तं गुणोऽपि विभाव्यते गुणेनापीति कणादेन । एवमेव गुणवत् समवायि कारणं गुणः स्यात् । कार्यगुणा न हो कगुणारब्धाः स्युः । एवं कर्मापि वाय्वादीनामनेकेषामनेककर्मभिरारभ्यमाणमेकत्वमापन्नं सत् कार्यं समवैति । यथा मणिविशेषे विषवारणादि कर्म । न च ते गुणाः कर्माणि च द्रव्याणि संज्ञायन्ते क्रियावत्त्वाभावान् । द्रव्याणि गुणाश्च कर्माणि च यथा द्रव्यान्तरं सजातीयं गुणाश्च गुणान्तरं कर्माणि च सजातीयविजातीयकर्मान्तर-मारभ्य कार्यद्रव्यापारभन्ते तद्विस्तरेणात्रेयमद्रकापीये शारीरस्थाने च व्याख्यास्यन्ते ।

अथेन्द्रियाणि मनःश्रोत्रादीनि कार्यद्रव्याणि । न प्रकृतिभूतानि स्वादीनि द्रव्याणि । उक्तं हो नन कणादेन । (ततपुनः) पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं पुनः शरीरेन्द्रियविषयमंशकमिति । ननु द्रव्यारब्धत्वात् कार्यद्रव्यं, “सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्” इत्युक्तम् । मनःश्रोत्रादीनि किं स्वादिभिर्निन्द्रियद्रव्यविजातीयान्यारभ्यन्त इति चेन्न । मनःश्रोत्रादीनि ह्यात्म-कार्याणि वक्ष्यन्ते । तत्रान्या प्रत्यगान्माच्यन्ते यः सूक्ष्मशरीरादिसमुदायात्मको बीजधर्मा । स खलु जायापत्योः संयोगेऽदुष्टमच्युतशुक्रान्तवसंयोगमदुष्ट-गर्भाशयगतमवक्रम्यानुप्रविश्य पूर्वतन्माकाशं स्वस्थाकाशेन सृजति, ततः क्रमेण वाय्वादिना वाय्वादीन सृजति सत्त्वादिना च सत्त्वादीन कालेनाणुना । ततः स्वकृतान्येकैकाधिकानि स्वादीनि पञ्चैव भूतानि तदात्मस्थाहङ्कारिकाणि श्रोत्रादीन्याश्रित्य शरीरे जायमाने त्वेकीभूय शारीर श्रोत्रादिकं पञ्चेन्द्रिय-रूपेण निष्पद्यन्ते । तथा कर्मेन्द्रियाणि चाहङ्कारिकाणि तदात्मकृतभूतैरा-रभ्यन्ते । मनश्चाहङ्कारिकम् आत्मकृतैस्तैः सत्त्वादिगुणैरेकैकाधिकैस्त्रिभिरारभ्यते त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्चेति, तद्विस्तरेणात्र वक्ष्यते । इत्येव भौतिकत्वाद्दशेन्द्रियाणि प्रकृतिभूतद्रव्यानिदं शे निदिष्टानि न कृतानि । मनस्तु कार्यद्रव्यमपि न भौतिकं न कालिकं न चात्ममयं न दिङ्मयमित्यतः पृथगुक्तम् । एतद्विद्वांसो मनो भौतिकमाहुः । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते ; तस्य

समवायिकारणत्वञ्च बोद्धव्यं ; यदुपक्रममात्रं द्रव्यं प्रथमक्षणे निर्गुणं तदपि द्वितीयक्षणावश्यम्भावि-गुणवत्तया तद्योऽदत्त्वाद् गुणवदिति मन्तव्यम् । वैशेषिकेऽयुच्यते “क्रियावत् गुणवत् समवायि-कारणं द्रव्यं” तत्रापि च यथेह व्याख्यातं तथैव व्याख्यातम् ।

यः स्थविष्ठो भागस्तन्मूलं, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः । अन्नमयं हि सौम्यमन इति वेददर्शनात् । तन्न सा हि श्रुतिर्जातोत्तरकालम् आहारांशेन मनःपोषणवचना न त्वारम्भकवचना इति । अथ क्रियावद्वा गुणवद्वा समवायिकारणं वा द्रव्यमित्युक्तौ घटादिसमुदायस्य क्रियागुणाश्रयत्वात् स्वस्मिन् द्रव्यत्ववारणाय समवायिकारणमिति वक्तव्यं न क्रियावन्मात्रं द्रव्यं स्वात्मकालदिशाश्च क्रियावत्त्वाभावात् । समवायिकारणमिति न द्रव्यं गुणानां वारणाय कर्मेति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वगुणाः द्रव्येषु गुणेषु कर्म्मसु च वर्तन्ते, तेन गुणवद्द्रव्यमिति न भवति । कर्म्माश्रयसमवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ कर्म्मशब्देन जायमानकर्म्मणोऽप्राप्तिः स्वात्मकालदिक्षु क्रियावत्त्वाभावात् न तेषां द्रव्यत्वं स्यात् । गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ संख्यादिगुणवत्त्वाद् गुणकर्म्मणोर्द्रव्यत्वप्रसङ्गः । इत्थञ्च द्रव्यत्वं कर्म्मगुणाश्रयत्वसमवायिकारणत्वोभयरूपमेवेत्याहुरेके । परे तु कर्म्मेणा सहिता गुणाः कर्म्मगुणाः, न तु कर्म्म वा गुणा वा ; तेन परत्वादигुणानां कर्म्मेणा सहितत्वासहितत्वस्वभावेन समवायिकारणत्वेऽपि तदाश्रयत्वेन न द्रव्यत्वं कर्म्मरहितत्वं कर्म्मसहितत्वमात्रस्वभावगुणरहितत्वं कर्म्मवनामेव कर्म्मसहितत्वस्वभावगुणवत्त्वं न त्वन्यस्येति ख्यापितं भवति । तथा च शब्दादीनां गुण्वादीनां बुद्धेः प्रयत्नान्तानाञ्च गुणानां कर्म्माभ्यवृत्तित्वात् कर्म्मरहितत्वमात्रस्वभावानां कर्म्मरहितानामाश्रयत्वं स्वात्मकालदिशाश्चोपचारिककर्म्मवत्त्वेन शब्दाद्याश्रयत्वम् । कर्म्मसहितत्वासहितत्वस्वभावानां परत्वादीनान्तु द्रव्यगुणादिषु सर्वत्रैव वृत्तिर्न च सा नियम्यत इति । कारणं कारयति, क्रियाहेतुः, कारणं येन विना यन्न भवति, तस्य तत्तद् भवति ; तच्च त्रिविधं—जनकमात्रं समवायिकारणं चेति, तद् द्विविधं निमित्तम्,—समवायिकारणन्तु तत् यत् खादिकं शब्दादयः कर्म्म च । शब्दादिगतपरत्वादिक कर्म्मगतञ्च परत्वादिकं तदेतत् सर्वं यथायथं मिलित्वैकत्वेन परिणमत्यतः कार्यरूपं विशिष्टापूर्वमेकं भवति तत्तत्सर्वं तस्य कार्यस्य समवायिकारणं यथातथं भवति ; सुतरां द्विविधं समवायिकारणं भवति । एकं समवायानुयोनिरूपं द्वितीयं समवायप्रतियोगिरूपं तयोर्मध्ये त्वेकस्मादपरं विशेषयति ।

गुणलक्षणमाह समवायीत्यादि ।—समवायीति समवायाधेयः ; तेन व्यापकद्रव्येभ्यो निष्क्रियेभ्य आकाशादिभ्यो गुणव्यावृत्तिः, न आकाशादयः समवायाधेयाः ; निर्गतश्चेत्याद्याः

यत्रेत्यादि । कर्मगुणा यत्राश्रितास्तद् द्रव्यस्य कार्यस्यागम्ये कर्मगुणा-
 श्रयीभूतं सत् समवायिकारणं तत्क्रियया विक्रियमाणं कार्यरूपेण परिणामि
 भवति । तत्तस्य कार्यस्य द्रव्यं नाम कारणं भवति । तद् यथा । सत्त्वान्मशरीरेति-
 त्रयात्मके पुरुषे खल्वारब्धमाणे वायुतेजोजलभूमिपनसां क्रियाभिः सत्त्वेषां
 नवानां संयोगे तत्तत्क्रियाभिरुपचरितक्रियावन्त आकाशात्मदिककाला भवन्तो
 वाग्वादिभिः सह मिलित्वा तत्तत्पुरुषरूपेण परिणमन्त एव नवैव तस्य पुरुषस्य
 समवायिकारणानि भवन्तीति । खादीन्यात्मा मनः कालो दिक् चेति नवैव
 पुरुषस्य द्रव्याणि । द्रुतिक्रियया यद् रूपान्तरेण यत्परिणामि तत् समवायिकारणं
 तस्य कार्यस्य तद् द्रव्यं नाम कारणमिति योगरूढमिदं बोध्यम् । कर्म-
 न्युक्ता कार्यारम्भकाणां कार्यत्वेन परिणमने स्वस्वकर्मव हेतुरिति
 ख्यापितं न हि स्वस्वक्रियां विना परस्परं संयोगः स्यात् तत्संयोगार्थिनश्च
 तद् द्रव्यगुणानां परस्परं समवायः कर्मणाश्च परस्परं समवायश्च स्यात्
 तत्तद्रूपेण परिणामश्च लभ्यते । गुणानुक्तौ तत्तत्कार्यारम्भे खादीनां
 प्राधान्यं न ख्याप्यते गुणारम्भकत्वं च खादीनां सम्भाव्यते । कालदिशो-
 निगुणयोश्च कार्यारम्भे सक्रियवाग्वादिक्रियया शेषैः सह संयोगे तद्वाग्वादि-
 क्रिययोपचरितक्रियावच्चवत् खादिगुणोपचरितगुणवच्चश्च न प्राप्यते ।
 तस्मात् तदुपचरितगुणवच्चेन कार्यत्वेन परिणामार्थं गुणा इति पदम् ।
 आश्रिता इति पदेन कार्यारम्भे गुणकर्मणामप्राधान्यं ख्यापितम् । द्रव्यस्य
 द्रव्यात्मकमृत्तारम्भे समवायिकारणत्वं ख्यापितं न तु गुणकर्म-
 रम्भकत्वमिति । समवायीत्युक्त्या कार्यारम्भकाणां कर्मगुणवतां तत्कार्यं
 द्रव्यत्वं व्यवच्छिन्नम् । यथा घटादिकार्यस्य नात्मा मनश्च द्रव्यं कर्मगुणा-
 श्रयोऽपि न घटारम्भे घटस्य समवायिकारणमात्मा मनश्चास्ति । इत्येवं
 तुल्यकार्यकरत्वं कार्यं गुणकर्मश्रयसमवायिकारणत्वं खादीनां नवानां
 सामान्यं तथाविधसमवायो वा । पुरुषाणाञ्चैतानि तुल्यनिमित्तकत्वसामा-
 न्यानि । कर्म च गुणाश्च यत्राश्रितास्तत् समवायिकारणं यद्भवति तद् द्रव्यं
 तस्य कार्यस्येत्यर्थः । परत्वाद्याश्रया अपि शब्दादयो गुणा न कर्माश्रयास्तेन
 शब्दादीनां द्रव्यत्ववारणाय कर्म इति पदम् । एवं कर्मापि परत्वाद्याश्रय-

निष्कर्षः, चेटानिर्गत्या चेह चेटाश्चान्यत्वं तथा चेटाव्यतिरिक्तत्वञ्छोष्यते, तेन चेटारूपान् कर्मणो
 व्यावृत्तिः, तथा क्रियाधारत्वयोग्येभ्यो मूतद्रव्येभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा, गुणस्य "कारणम्" इत्यनेन

समवायिकारणं भवदपि न कर्माश्रय इति । कालस्वात्मदिशां कर्माश्रयत्वाभावेऽपि गुणाश्रयत्वाद् द्रव्यत्वमिति । आश्रयः समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ त्वाश्रयाश्रितत्वनियमाप्राप्तौ समवायिनां स्वादीनामाश्रयत्वं शब्दादीनां कर्मणश्चाश्रितत्वमित्युपदेशार्थं कर्मगुणा इति स्फुटमुक्तमित्येके यद्व्याचक्षते, तदपि प्रायेणानपवादं, परन्तु शब्दादिसमवाययोगित्वमाकाशादीनां प्रसिद्धमस्ति । कार्यन्तु यत् पुरुषघटादिकं तत्राकाशादीनां शब्दादीनाञ्च कर्मणश्च समवाया दृश्यन्ते न आकाशादिषु शब्दादीनां यः समवायः स पुरुषघटादिकार्ये पूर्वमेव हि शब्दादिमत्तयाऽऽकाशादीनां प्रसिद्धिरस्ति । तस्मात् समवायिकारणं द्विविधं प्रधानमप्रधानञ्च, तयोर्ज्ञापनायमाह । यत्रेत्यादि, सर्व्वमन्यत्तुन्यमित्यपरे । अत्राप्याहुरन्ये उपदेशाथलक्षणे त्वाभाराधेयत्वस्यापनायाधिकपदोपादाने गौरवं भवति तथा कर्मानाश्रयत्वेऽपि गुणाश्रयत्वेनात्मकालव्योमदिशां द्रव्यत्ववत्कर्मानाश्रयत्वेऽपि परत्वादигुणाश्रयत्वात् शब्दादीनां कर्मणश्च द्रव्यत्वापत्तिः स्यादिति ; तस्मादेवं व्याचक्षते । कर्मलक्षणे वक्ष्यमाणस्य कर्तव्यस्येत्यस्यात्रान्वयात् कारणाप्युक्त्यार्थादेव लब्धस्य कार्यस्येति बोध्यम् ।

समवायीति—समवैतुं शीलमस्येति तत् समवायि, विलक्षणानेकं यथायथं स्वादिकं तच्छब्दादिकं तत्कर्म च तच्छब्दादेस्तत् कर्मणश्च परत्वादिकं यदेतत् सर्व्वं मिश्रित्वा परिणम्य कार्यत्वेनैकीभवितुं शीलं यस्य, स्वादि-शब्दादि-स्पन्दन-तत्तदीयं परत्वादि यावत्तत् समवायि । तच्च द्विविधं—कर्तृभूतत्वेन मुख्यम् अकर्तृभूतत्वेन गौणम् ; तत्र मुख्यस्य गौणाद् व्यावृत्त्यर्थमाह यत्रेत्यादि । यस्य कार्यस्य यद्यत् समवायि कारणं स्वाद्यादिकं तेषु मध्ये तस्य कार्यस्य समवायिकारणभूतं कर्म समवायिकारणभूताश्च गुणा यत्र समवायिकारणे आश्रिता एव न त्वनाश्रिता समवायेन वर्त्तितुं योग्यास्तत् समवायिकारणं तस्य कार्यस्य द्रव्यमित्यर्थः । यथा घटादौ पुरुषादौ च स्वादिनवकम् । कर्म च गुणाश्च परत्वादिगुणाश्रया अपि न कदाप्यनाश्रिता नियमतो यथायथं स्वादिवृत्तिकत्वान् ततः कर्मगुणाश्च न द्रव्याणि भवन्ति । स्वात्मकालदिशां गुणाश्रयत्वात् मनोवाग्यादि-

वाकारणभ्यः सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा । कारणत्वन्तु विभुद्रव्यपरिमाणान्वयावयविरूपादिषु लक्षणीयेषु गुणेषु नास्ति, तेन भागासिद्धं लक्षणं स्यात्, अतः कारणत्वेनेह

सक्रियद्रव्यान्तरसंयोगेनोपचरितक्रियावत्त्वादपि वाय्वग्निजलभूमनसां गुण-
कर्माश्रयत्वात् द्रव्यत्वं समन्वितं न चाधिकरणघटाद्याश्रितत्वादनुपपन्नं घटादीनां
मृदाद्यधिकरणानां घटादिषु समवायिकारणत्वाभावात् । इति समवायिकारणे
इति द्वे पदे. तेन च घटादिस्थकर्मगुणानां घटाद्याश्रितत्वनियमेऽपि तद्वटादी-
तेषां स्वस्य समवायिकारणत्वाभावाच्च स्वस्य स्वद्रव्यत्वम् । इयामामकपालमात्रा-
संयोगाज्जाते इयामामघटे वह्निना पाकादन्यतमकपाले रक्तो वर्णोऽन्यत्र कपाले
कृष्णो वर्ण आहितः सन्नाश्रित एव समवायिकारणञ्च पूर्वं सर्व्वं कपालं
घटरूपत्वे तु कार्यमेव पृथक्त्वेन कपालत्वेन ज्ञातत्वे समवायिकारणत्वेन
ज्ञानदशायां तत्रस्थ एवाहितरक्तकृष्णादिने तद्वटादेः समवायिकारणमिति ;
तेषु मध्ये तस्य कार्यस्य समवायिकारणभूतं कर्मगुणाच्चेति पदम् ।
कर्मगुणाधिकरणत्वेन स्वादीनां प्राधान्यं स्वाद्याश्रितत्वनियमेन कर्मगुणानां
गौणत्वं ख्यापितं भवति । यत्राश्रिता एव गुणा इत्युक्तौ तु गुणानामप्राधान्यं
स्वादीनां प्राधान्यं ख्याप्यते न तु कर्मणोऽप्राधान्यं प्राधान्यं वेति मनसि
कृत्वा कर्मगुणा इत्युक्तं, तथा यत्राश्रितमेव कर्मेत्युक्तौ च बोध्यम् । कर्मा-
श्रयत्ववचनेन च द्रव्याणां स्वादीनां कर्तृत्वेन च प्राधान्यं ख्यापितं न तु
केवलाधारत्वेन । कर्मगुणानाञ्चाकर्तृत्वेन चाप्राधान्यं ख्यापितं न तु केवला-
श्रितत्वेनेति । कर्ता हि कारके स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुश्चेति । तत्र स्वतन्त्र-प्रयो-
जकयोरधीनः कर्मरूपहेतुः कर्ता तयोराश्रितत्वादिति । तत्र स्वतन्त्रः कर्तापि
त्रिधा—क्रियाजनकप्रयत्नवान् मुख्यः, फलजनककारकान्तरव्यापारजन्य-
तज्जनकव्यापारवान् परः, स्वेतरसंयोगादितरव्यापारेण जनितव्यापारवत्तयोप-
चारादपर इति ; द्वौ भाक्तौ, तेनात्मा चैतन्यात् क्रियाभावेऽपि मुख्यकर्त्ता,
चैतनपुरुषश्च तद्द्रव्यवत्त्वात् मनोवाय्वग्निजलभूमयस्तु चैतन्याभावात्
प्रयत्नाभावात् क्रियावत्त्वाच्च मध्यमा भाक्तकर्त्तारः । स्वकालदिशामचैतन्येन
प्रयत्नाभावात् क्रियाभावाच्च मनोवाय्वादिसक्रियसंयोगादुपचरितक्रियावत्ता-
दधमभाक्तकर्त्तृत्वमिति । कर्मगुणानान्तु चैतन्याभावे प्रयत्नाभावात् स्वाभा-
विकोपचरितोभयक्रियाभावाच्च न त्रिधान्यतमकर्त्तृत्वमिति ।

अथान्ये व्याचक्षते—यत्र समुदायलक्षणे कार्य घटपुरुषादौ

भावकारणान्यभिचारि सामान्यवत् लक्षणतया बोद्धव्यम्, तच्च सामान्यवत् सर्व्वगुण-
व्यापकं सामान्यादिध्यावत्कथञ्च सामान्यादीनां सामान्यवत्त्वाभावात् ; किंवा विभुद्रव्यपरि-

यत् समवायिकारणमाश्रितुः कर्मगुणास्तत्कर्मगुणाश्रयसमवायिकारणं
 तस्य कार्यस्य द्रव्यम् । यथा पुरुषे कार्यं शुक्रशोणितिकानि
 पञ्च भूतान्यात्मा सूक्ष्मशरीरी मनः कालो दिगात्मजानि पञ्चभूतानि
 रसजपञ्चभूतानीति क्रमिकजातकरचरणादिकं सर्वं समवायिकारणं
 तदाश्रिता एव तत्तदीयाः कर्मगुणाः समवायिकारणानीति, तत्सर्वं
 तत्कर्मगुणाश्रयस्तत्पुरुषस्य द्रव्यम् । एवं घटादौ बोध्यम् । तत्र आत्मा
 केवलो निष्क्रियः पूर्वं ततो मनसा संयोगात् तत्क्रिययोपचारात् सक्रियः
 स्यान्मनश्चाचेतनं तस्य चैतन्येनोपचाराच्चेतनं स्यादिति । कालः क्षणादिः
 गर्भशरीरावयवोपचये समवायी सन् कारणं भवति—न हि कालप्रकर्षमन्तरेण
 तत्क्षणं गर्भशरीरादुपचयापचयो सम्भवतः । दिशश्च स्त्रोपाधिविशेषमाच्य-
 वाचीप्रतीच्युदीच्यादिभिर्विशेषितदेशाधिकरणे गर्भशरीरावयववन्वर्णप्रकृति-
 सत्त्वसात्म्यवाग्मीर्यादिविशेषहेतुतया समवायिन्यः सत्यः कारणानि भवन्ति ।
 एवमाकाशश्च वाय्वादिसक्रियसंयोगेन यथायत्तं सूक्ष्मवृहन्मध्यमशृषिरलाघववैशद्य-
 हेतुक्रियावत् समवायिकारणं भवतीति । यदि हि स्वात्मकालदिशामुपचारेण
 कर्मवत्त्वं न मन्यसे तर्हि तेषां कार्योपदर्शनमनागमं स्यादिति । कार्यस्य
 घटादेस्तद्गुणानाञ्च तत्कर्मणाञ्च कार्यभूतापरद्रव्यसंयोगेन जाते त्वेकीभूते
 द्रव्ये समवायिकारणत्वात् तेषु तदाश्रिताश्च कर्मगुणास्तद् द्रव्यं तस्य कार्यस्येति
 घटादिकमिति बोध्यं, यथा शुष्ठीकणामरिचानां संयोगाज्जातं यदेकं विशिष्टा-
 पूर्णद्रव्यं तत्र समवायिकारणानि शुष्क्यादीनि । तत्र तत्र च कर्मगुणाः
 सन्ति तत् तच्छुष्क्यादीनि तदेकद्रव्ये द्रव्याणि तदीयकर्मगुणाश्च कर्मगुणा
 इति बोध्यम् । यत् तु कर्मगुणा यत्र कार्यं आश्रितास्तत्र यत् कर्मगुणेष्वो-
 ऽप्यन्तु समवायिकारणं तत् तस्य कार्यस्य द्रव्यमित्यर्थः । यथा पुरुषं
 गमनादि कर्म रूपादयश्च गुणा आश्रिताः, तत्पुरुषं तद्गमनादिकर्मणो
 रूपादिगुणेष्वन्यथान्यद् यद् यत् स्वादिकं शुक्रशोणितपाणिपादादिकं सम-
 वायिकारणं तत् तस्य पुरुषस्य द्रव्यम् । सामान्यविशेषौ तु समवायिनावपि
 द्रव्यगुणकर्मरूपावेव जातिजन्मरूपौ तु समवायी समानासमानप्रसवात्मकौ न
 तदुत्पत्तौ कारणे अपि तु वृद्धिहासयोरेकत्वपृथक्तयोश्च कारणे भवतः ।

भागास्त्यावयवविरूपास्तत्तराणां कारणत्रयज्ञानात् विभुपरिमाणान्मावयवविरूपादावपि कारणत्व-
 योग्यत्वमस्येवेति न भागाविद्वता कारणत्वस्य : किंवा योगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुतया विभुपरिमाण-

समवायस्त्वपरो नास्तीति व्याख्यातं यत् तन्न । स्वादीनां शब्दादिगुणा वात्वादीनाञ्च स्पन्दनादिकर्म पुरुषीयगुणकर्मप्रकृतिभूतत्वेन कार्यभूतद्रव्य-
गुणकर्मसमुदायात्मकपुरुषे समवायिकारणत्वेन द्रव्याणि स्युरिति ।

अन्यच्च । कर्मगुणा यत्राश्रिताः समवायेन वर्तन्ते स्म तत्, समवायिकारणं यत्,
तद्द्रव्यं ; घटादिषु पुरुषादिषु च यानि मृज्जलादीनि श्यामपीतगुरुलाघवादयश्च
स्पन्दनगमनादीनि च वर्तन्ते तेषां मध्ये यत्र मृज्जलादौ समवायेन कर्मगुणा
आश्रिताः, तन्मृज्जलादिकरूपं यत् समवायिकारणं तदेव घटादिकार्यस्य
द्रव्यम् । तथा मृज्जलादि द्रव्यं स्वादिकमेवेति प्राहुः । परे तु समवायि-
कारणन्तु तत् ।—यत समवेतं कार्यं भवति गुणकर्मसमवेतन्तु न कार्यं
भवति न हि गुणकर्मणो कार्यं कुरुत इति, न गुणकर्मणी
समवायिकारणे भवतः, भवतश्च असमवायिकारणे, इति तयोर्न
द्रव्यत्वं यत् समवायिकारणं तद्द्रव्यमित्येव लक्षणमेकं कार्यरूपे
घटादौ द्रव्यत्वानुपपत्तिवारणाय लक्षणान्तरमाह, यत्रेत्यादि । यत्र समवायेन
कर्मगुणा आश्रिता वृत्तास्तदपि द्रव्यं यथा घटादिकमित्याहुस्तन्न, दृश्यन्ते
हि मृद्वालुकादिसमवायिकारणीयगुणकर्मघटितान्येव घटादिषु गुणकर्मणि
घटादिषु गुणकर्मणाः समवायिकारणान्येव तत्समवायिकारणीभूतद्रव्याणां
गुणकर्मणि अन्यथाऽन्यथात्वेन गुणकर्मसम्भवापत्तेर्मृदादिगुणकर्मातिरिक्त-
गुणा हि न तत्र दृश्यन्ते । कारणगुणपूर्वको हि कार्यगुणो दृष्ट इति
कणादकपिलादिसर्वविमतमिति । कश्चित् तु कर्माश्रयत्वोपदेशो द्रव्यस्य
गुणादिष्वव्यवच्छेदार्थमात्रज्ञापको न तु सजातीयव्यावर्तनज्ञापकस्तेन स्वात्म-
कालदिशां कर्माभावेऽपि द्रव्यत्वं गुणाश्रयत्वोपदेशश्च विजातीयगुणादिष्व-
व्यावृत्तिज्ञापनार्थमिति, समवायिकारणत्वाच्च सजातीयविजातीयगुणकर्मणोः
साधर्म्यज्ञापनार्थमिति । द्रव्यन्तुत्पन्नमात्रं क्षणमगुणं द्वितीयक्षणावश्यम्भावि-
गुणवदिति यदुच्यते, तदप्युत्तरक्षणे यद्गुणयोगावश्यम्भावित्वं स
गुणस्तद्द्रव्योत्पत्तिकाले कुत्र तिष्ठति किमुपादनकश्च कथं वा जातः, किं प्राग
द्रव्योत्पत्तः पूर्वं जातः किं तुल्यकालं द्वितीयक्षणाजातो वाऽथ प्रसिद्ध एवाजात
इति । अथ किन्तु स्वल्वाकाशे तिष्ठति । प्राक्प्रसिद्ध एवाजातः त्वप्युपवत्

दीनामपि कारणत्वं बोद्धव्यम् । एवम्भूतञ्च कारणत्वं यद्यपि सामान्यादिव्यपि कश्चिदनुगम्यते,
तथापि समवायी त्वितिपदेन समवायाधारता तथा समवायाधेयता च युगपद्विज्ञाता, तेन

अथाहवद्वा यत्र च तिष्ठति तत एवोल्भतेनेन तन् तदुत्पन्नद्रव्यमा-
विशतीति ।

अथ पुनरेतल्लक्षणं व्याचष्टे । “यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि
यत् । तद्द्रव्यमिति ।” कारणवचनेन कार्यं इति ख्यापितम् । यत्र कार्यं
कर्मगुणा आश्रिता भवन्ति तस्य यन् कारणं समवायि भवति न तु निमित्तं
तस्य कार्यस्य तद्द्रव्यम् । ये गुणाः सहजभावोत्पत्तौ नाभिव्यक्ततया
जाताः सहकारिकारणान्तरयोगे तु कार्यमारभमाणान् सहजभावान् तत्कार्या-
रम्भककर्मणा कार्योऽभिव्यज्यन्ते ते कर्मगुणाः क्रियागुणा उच्यन्ते । तत्र
तामसादेव खलु भूतादेरहङ्काराज्जायमाने स्वे शब्दश्चक्षुःश्रोत्रमृक्ष्मलघुमृदुगुणा
अनभिव्यक्ततया जाता एव । वायौ च मृक्ष्मविशदस्वररूक्षशीतलघुगुणा
अनभिव्यक्ता जाता एव, स्पर्शस्तु साधारणो व्यक्ततया । तेजसि च विशद-
रूक्षलाघवमृक्ष्मतीक्ष्णोष्णगुणा अनभिव्यक्तत्वेन जाता एव, रूपस्तु साधा-
रणं व्यक्तं जातम् । अप्सु च जायमानासु पिच्छिलमृदुसान्द्रसरमन्दशीत-
स्निग्धद्रव्यगुणा अनभिव्यक्ता जाता एव, रसस्तु व्यक्तं साधारणो जातः ।
पृथिव्यामपि स्थूलसान्द्रविशदस्थिरमन्दकठिनस्वरगुरुत्वगुणा अनभिव्यक्ता जाता
एव, गन्धस्तु साधारणः प्रव्यक्त एव जातः । एवमात्मन्यव्यक्तार्क्यं चतुर्विंशे
तत्त्वे कालानुप्रविष्टान् क्षेत्रब्राधिष्ठितादनभिव्यक्तगुणरूपात् प्रधानात् कालेन
क्षेत्रब्रह्मोभणपूर्वकसङ्काचविकाशाभ्यां प्रव्यक्तमच्चरजस्तमोगुणरूपेण निष्पद्य-
मानाज्जायमाने सममच्चरजस्तमोलक्षणे कालक्षेत्रब्रह्मप्रव्यक्तत्रिगुणप्रधानममुदाया-
त्मके संहते बुद्धिरव्यक्ता साधारणरूपा जातव । तस्माज् ब्र आत्मेत्युच्यते
चैतन्यं तु व्यक्तमेव जातमिति चेतनश्चाच्यते । मनसि च सात्त्विकादेव
वैकारिकाख्यादहङ्काराज्जायमाने युगपज्जानांत्यत्तान्नुत्पत्तिहेतुगुणोऽव्यक्ततया
जात एव । शब्द इवाकाशस्य न हि निगुणं मनो जातमिति । काले
चाव्यक्तात् स्वान्तनिविष्टकालांशेन सत्त्वादिगुणयुक्तेन जायमाने संवत्सरे चक्रवर्त-
भ्रमणस्वभावे भावानां प्रत्यग्रभावसमभावापचयभावकृतपरिणामविरोधकृद्गुण-
स्त्वव्यक्त एव जातः, शब्द इवाकाशस्य न हि निगुणः कालो जातः । दिशश्च
प्राच्यादय आहङ्कारिकादाकाशाभिदेवताया दिशो, जायमानासु तामु प्राच्यादिषु

समवायकेवलधारस्य विशुद्धस्य तथा समवायकेवलध्वेयस्य सामान्यादेश्च व्युदायः सिद्धो
भवति ॥ २३ ॥

देशनिष्ठासु तत्तद्देशाधिकरणे गभशरीराद्यवयवबलवणप्रकृतिसत्त्वसात्म्य-
वागवीर्यादिविशेषहेतवो गुणा अनभिध्यक्ता जाता एव । शब्द इवाकाशस्य न
हि निर्गुणा दिशो जाता इति ।

एते खलु स्वस्वसहजातानां स्वादीनां नवानामनभिध्यक्ता ये शब्दादयो
गुणा देवनरादिचेतनाचेतनकार्य्यमाश्रयमाणेभ्यः स्वादिभ्यः परस्परं पुनःपुनः
संयोगविभागाभ्यामैकीभावे स्थूलाः सन्तः स्वादिभ्य एव यथास्वं शब्दादयस्ते
तत्कार्य्यारम्भप्रकर्मणाभिध्यज्यन्ते । ते तेऽभिध्यक्ताः शब्दश्चक्षणादयो गुणा
देवनरादिषु स्वादिभ्यो जायमानेषु स्वादिष्वाश्रिता भवन्ति । तेषां जायमानानां
स्वादीनां समवायिकारणं प्रकृतिभूतानि स्वादीनि नव दिगन्तानि जातानां
स्वादीनां द्रव्याणि । न ते कर्मगुणाः स्पर्शादिभ्यो जातेषु शीतोष्णादिस्पर्शादिषु
आश्रिता भवन्ति । तस्माच्छीतादीनां समवायिकारणानि प्रकृतिभूतस्पर्शादयो
गुणा न द्रव्याणि, न वा कर्मसामान्यविशेषसमवाया । अत एव वक्ष्यते—
“गुणा गुणाश्रया नोक्ता” इति । देवनरादेरुत्पादकाः पित्रादयस्तु यत्र कार्य्येषु
स्वादिष्वाश्रिताः कर्मगुणास्तेषां निमित्तकारणानि न समवायिकारणानीति,
न ते पुत्रादेर्द्रव्याणि । एवं कर्मणा निष्पन्ना गुणाः कर्मगुणा इति वा
भवतु अथवा कारणवचनेन कार्य्य इति स्वरापनाद् यत्र कार्य्यं
जायमाने जायमानाः कर्मगुणा कर्माणि गुणाश्चाश्रिता भवन्ति, तेषां
जायमानकर्मगुणाश्रयाणां यद् यत् समवायिकारणं तत् तत्तस्य तस्य
द्रव्यमिति ।

पूर्व्ववदनभिध्यक्ता गुणा एवाभिध्यज्यमाना जायमाना उच्यन्ते । स्पर्शरूप-
रसगन्धा इव प्रागेव व्यक्ता एव सद्भावा परिमाणं पृथक्त्वं परत्वापरत्वे संयोग-
विभागो मुखदुःखे इच्छाद्वेषां प्रयत्नश्चेत्येते गुणा जाताः सहजा एवेति, स्पर्शरूप-
रसगन्धाः साधारणरूपाः पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशे ज्ञात्मकादिषु वाय्वादिषु
शीतोष्णस्वरस्पर्शरूपेण जायमानः स्पर्शः लोहितशुक्लकृष्णवर्णतया जायमानं
रूपं स्वादुस्वादुरूपेण जायमानो रसः सौरभरूपेण जायमानो गन्धश्च न जाय-
माना उच्यन्ते । प्राक् साधारणत्वेन व्यक्ततयैव जातत्वादनभिध्यक्ततया
जातास्तु येऽभिध्यज्यन्ते ते जायमानाः कार्य्यं जायमानेऽभिधीयन्ते । तदा
स्पर्शाः शीतादयो रूपाणि लोहितादीन्येवमन्यान्यपि पृथक्त्वगुणवन्ति
जायन्ते । न च तानि जायमानपृथक्त्ववन्ति, पृथक्त्वादयो हि प्रागेवाभि-
व्यक्ता न खनभिध्यक्ता इति ते शीतादयो न द्रव्याणि । कर्माणि अपि

शब्दश्रुणादय इवाकाशस्यात्मनः कालस्य दिशां वायुतेजोऽम्बुभूतभसाश्च जायमानानामनभिष्यक्तानि जातान्येव कार्यारम्भे तु सहकारिकारणान्तरयोगेऽभिष्यज्यन्ते । न हि निष्क्रियाणि तानि जातानि । तत्र वाय्वादिषु पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशाद् आत्मकादिषु वाय्वादिषु सर्वतोऽगमनोद्धज्ज्वलनाधोगमनमन्दाधोगमनान्यभिष्यज्यन्ते मनसोऽनवस्थितगतिः । पुनरासां स्वाद्यात्मनःकालदिशां देवनरादिचेतनाचेतनकार्यारम्भे परस्परं भूयोभूय संयोगविभागाभ्यां परिणामेन कार्यरूप आकाशे माद्वशोऽपि व्यत्यस्यवकराणि कर्माणाग्रभिष्यज्यन्ते तदारम्भकादाकाशादेव । एवं कालस्य परिणामेन प्रत्यग्रभावादिना परिणामकराणि कर्माणाग्रभिष्यज्यन्ते । दिशाश्च तदुपाहितदेशाधिकरणे गमेशरीराद्यवयवबलवणप्रकृतिसत्त्वसात्म्यवाग्वीर्यादिविशेषकराणि कर्माणाग्रभिष्यज्यन्ते । आत्मनश्च मनःप्रेरणादिकानि कर्माणि अभिष्यज्यन्ते तानि कार्यरूपानाकाशकालदिगात्मन आश्रयन्तीति, तत्र आश्रितानि कर्माणि । तस्माद् यत्र कार्यं कर्माणि गुणाश्च जायमाना आश्रितास्तत्समवायि यत्कारणं तद्द्रव्यं खादिनवकमव न त्वधिकम् । आत्मनस्तु कार्यः प्रत्यगात्मा सक्रियः । वक्ष्यते च शरीरे — “निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम्” इति प्रश्ने । “अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निदिश्यन्ते विभाः क्रियाः ॥” इति ।

आत्मकालयोरारम्भकाणां कार्यं चात्मनि काले जायमानं कर्माणि गुणाश्च नाभिष्यज्यन्ते मनोदिगाकाशवायुतेजोऽम्बुभूमीनामारम्भकस्याहङ्कारस्य कार्येषु तेषु मनोदिगाकाशादिषु जायमानेषु च कर्माणि नाभिष्यज्यन्ते स्पर्शादयश्च गुणा वाय्वादिष्वभिष्यज्यन्ते इति । जायमानगुणाश्रयाणां वाय्वादीनां कार्याणां गुणाश्रयत्वेऽपि कर्माश्रयत्वाभावादेषां नवानां समवायिकारणानि न द्रव्याणि भवन्त्यहङ्कारादीनि । यत्र कारणे कम्मगुणा आश्रितास्तत् कारणं यत् समवेति तद्द्रव्यं प्रागेव व्याख्यातम् । ये तु खादीनि नवैव द्रव्याणि प्रागुत्पत्तावनभिष्यक्ताक्रियाणि जातानीत्येवं न विदन्ति पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशाद् आत्मकादीनि वाय्वादीनि चत्वारि सक्रियाणि कार्यद्रव्याणि विषयसंस्कानि प्रकृतिभूतद्रव्याणि विदन्तो नैतद्द्रव्यलक्षणेन लक्षयितुं प्रभवन्ति व्याख्यातान्ति च बहुप्रकारेणेति ।

अथैतदभिप्रायेणैव कणादेनाप्युक्तं वक्ष्येकम् । प्रकृतिभूतानि पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि, प्रकृतिभूताः सप्तदशैव गुणाः, पञ्च कर्माणि । तद्यथा—पृथिव्याप-

स्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः
परिमाणं पृथक्त्वं परत्वापरत्वे संयोगविभागौ बुद्ध्य इच्छोद्वेपो सुखदुःखे
प्रयत्नाश्च गुणाः । उत्क्षेपणमवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनमिति कर्माणि ।
एषां लक्षणानि ।— क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । द्रव्या-
श्रय्यगुणवान् संयोगविभागेऽवकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । (एकद्रव्यमगुणं)
संयोगविभागेऽवनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् इति । स्पर्शश्च वायोः । दृष्टं
लिङ्गमित्यनुवृत्तम् । पृथिव्या गन्धः । अपां रसः । तेजसो रूपम् । रूपरस-
गन्धस्पर्शवती पृथिवी । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः । तेजो
रूपस्पर्शवत् । स्पर्शवान् वायुः । त आकाशे विद्यन्ते । सर्वाधारतैव
दिक्कालयोः । निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् । अपरस्मिन् परं
युगपच्चिर क्षिप्रमिति काललिङ्गानि । नित्येष्वभावादनित्येषु भावाद् कारणे
कालाख्येति । इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् । आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद्
भविष्यतो भूताच्च प्राची । तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च । एतेन
दिगन्तशालानि व्याख्यातानि । प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तर-
सञ्चारा वृद्धिः * सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि । प्रवृत्तिनिवृत्ती
प्रत्यगात्मनि दृष्टं परत्र लिङ्गम् । आत्मेन्द्रियाधेसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावो-
ऽभावश्च मनसो लिङ्गमिति ।

व्याख्यायते च । शब्दगुणमाकाशस्य नोक्ता निष्क्रमण प्रवेशन
लिङ्गमाकाशस्येत्युक्त्या आकाशस्यानभिव्यक्तशब्दसहितोत्पन्नत्वमभिप्रेत्य प्रकृति-
गुणमध्येऽनभिव्यक्तत्वात् शब्दगुणो नोक्तः कार्यगुणत्वेन परीक्षितश्च ।
तद्दर्शयित्वायामः शब्दपरीक्षायाम् । स्पर्शश्च वायोदृष्टं लिङ्गं तेजसो रूपमपां
रसः पृथिव्या गन्ध इत्युक्ता पुनरूपरसस्पर्शगन्धवती पृथिवी, रूपरस-
स्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा इति वचनेन संसर्गेजाः कार्यगुणा द्रवस्निग्ध-
त्वादयः स्वरापिताः । तेजो रूपस्पर्शवत्, स्पर्शवान् वायुरित्युक्त्या च
द्रवस्निग्धादिगुणोत्पत्तौ भूतान्तरसंसर्गे हेतुः पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशः स्वरापितः ।
तस्मात् क्रियागुणवत्समवायिकारणमित्यस्य व्याख्यानं पूर्ववद्वद्बोध्यम् । कार्य-
द्रव्ये ह्यारभ्यमाणे प्राणिनि नवभिर्द्रव्यैरप्राणिनि सप्तभिरात्मनो वज्जं तेषां
परस्परं संयोगविभागाभ्यां परिणामे जायमाने आकाशदाकाशः शब्दश्रृङ्गणादि-

* मुद्रितपुस्तके तु सञ्चारा इत्यत्र विकारा इति पाठान्तरं दृश्यते तथा न दृश्यते बुद्धि-
रित्यधिकः पाठः ।

गुणशौषिर्यादिकृत्कम्पवान् जायते । इति जायमानक्रियागुणवत् समवायि-
कारणमनभिव्यक्तशब्दगुणमाकाशम् । एवं कालाज्जातः कालो जायमान-
क्रियागुणवान् जायते । तस्य समवायिकारणं कालः । एवमात्मनो जाय-
माने प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिनिवृत्ती क्रिये उच्छाद्वेषादयो जायन्ते । तस्य
प्रत्यगात्मनः समवायिकारणमात्मा निष्क्रियः । एवं दिशो जायमानासु
दिक्षु तदुपाहितदेशेषु गर्भशरीरावयवचलवर्णादिवाग्वीर्यविशेषहेतवो गुणा
जायन्ते तासां समवायिकारणमेका दिक् लोके द्रव्यं प्राच्यादयः शारीर-
द्रव्यम् । एवं पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशे द्वात्मकादिषु वाय्वादिषु स्पर्शविशेषादयो
गुणा जायन्ते क्रियाः सर्वतोऽगमनादय इति । तस्य तस्य क्रियागुणवत् समवायि-
कारणं द्वित्रादिभूतं द्रव्यम् । क्रियागुणवदिति प्रथमान्तं चेन्मन्यते तदापि
समवायिकारणं कार्यत्वेन परिणमन् क्रियागुणवत् जायमानक्रियागुणवद्-
भवतीति लक्षणममन्वयः । जनकहेतुव्यावृत्तार्थं समवायीति । द्रव्याणां
खादीनां मनोदिशोश्च समवायिकारणमहङ्कारस्य खदिरूपेण जायमानत्वे
जायमानगुणवत्त्वेन जायमानत्वेऽपि जायमानाक्रियावत्त्वेन परिणामाभावान्न
द्रव्यत्वम् । तथा कालात्मनोश्च समवायिकारणं व्याख्यायम् । गुणवत्
समवायिकारणमिति वचने रूपादिभ्यः प्रकृतिगुणोभ्यो जायमानेषु लोहित-
श्वेतकृष्णादिषु पृथक् गुणो जायते । पुनः पाञ्चभौतिके तल्लोहितश्वेत-
कृष्णमेतन्ने समवायादेकत्वं पीतत्वादिकं कार्यं जायते । तद्गुणवत् समवायि-
कारणं प्रकृतिरूपादिकमिति तेषु द्रव्यत्वप्रसङ्गः । कर्म तु न कर्मगुणाश्रय
इति न द्रव्यं तथा सामान्यविशेषसमवाया इति समं चरककणादयोरिति ।

कर्मिकत्वाद् गुणलक्षणमाह, “समवायी तु निश्चष्टः कारणं गुणः” । कारण-
पदेन कार्योपस्थितौ यस्य कार्यस्यास्यारम्भे यो भावो निश्चष्टः क्रियाहीन
एव सन्नन्यक्रियया परिणमन् कार्यत्वमापद्यते स तस्य कार्यस्य गुणो नाम
कारणमुच्यते क्रियाहीनत्वात् कर्तृत्वाभावादप्राधान्यात् । निश्चष्ट इत्यनेन
खादीनां नवानां व्यावृत्तिः । समवायीत्युक्त्या कर्मणां द्रव्याश्रितानां
द्रव्याश्रितगुणपरिणामहेतुत्वं न निश्चेष्टत्वेन च न गुणत्वम् । तस्मिन् कार्ये
गुणे समवायित्वाभावान् । विजातीयगुणानाञ्च विजातीयकार्यगुणे समवायि-
त्वाभावाच्च न विजातीये कार्ये गुणत्वमिति । प्रमादिनस्तु वैशेषिके कणा-
दोक्तं गुणलक्षणं द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षो गुण

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।

कत्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ २४ ॥

इति दृष्ट्वा गुणकर्मणी असमवायिकारणे भवत इत्याहुः । तेषामयं हि प्रमादः । सूत्रकृतकणादेन क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति पूर्वस्मादनुवर्तते समवायिकारणपदं द्रव्याश्रयीत्यादि सूत्रं कृतम् । तेन द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षः समवायिकारणं गुण इति गुणलक्षणं पर्यवसितम् । यदि हि गुणो गुणान्तरस्य समवायिकारणं न भवति कथं तर्हि गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते इति वचनं तत्रैव कणादेनोक्तं सङ्गच्छते ? गुणा हि द्रव्याश्रिता रूपरसादयः स्वस्वव्यापेक्षाः स्वस्वाश्रयद्रव्यनिष्ठक्रियापेक्षाः स्वाश्रयद्रव्यनिष्ठक्रियया परिणमन्तः कचिन् साधारणभूताः पृथक्त्वगुणं समवायेनाऽऽपद्यमानाः पृथग्भूय तेजोऽम्बुभूमिषु लोहितशुक्लकृष्णरूपेण मधुगन्धादिरूपेण गुणान्तरहीनाः सन्तो द्रव्याश्रयिणः सन्तश्च समवयन्ति कार्यम् । इति समवायिन एव कारणानि गुणाः । न च ते स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु कारणानीति लक्षणमप्यवयः । प्रकृतिगुणानां कार्यगुणेषु समवायित्वमन्तरेण निरुपादानककार्यपत्तिः स्यात् । कर्माणि तु तथैव कार्यं समवयन्ति सन्ति द्रव्याश्रयीणि च सन्ति जायमानगुणानाश्रया एव स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु कर्मान्तरानपेक्षकारणानि भूत्वापि कार्यभूतविशिष्टकर्मरूपेण परिणामे द्रव्यान्तरनिष्ठमन्यत् कर्मापेक्षमाणानि न तु संयोगविभागेष्वकारणानि तस्मान्न गुणाः । प्रकृतिभूतद्रव्याणि कार्यद्रव्याश्रयीणि संयोगविभागेषु स्वक्रियापेक्षकारणानीति संयोगविभागेषु न साक्षात् कारणानि । स्वक्रियया परिणम्य समवायीनीत्यन्यापेक्षसमवायीनि सन्त्यपि नागुणवन्तीति न गुणाः । रूपरसादिप्रकृतिभूतगुणारम्भकाण्यहङ्कारादीनि न द्रव्याश्रयीणीति न गुणाः । इति व्याख्यातं गुणलक्षणम् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—कर्मिकत्वात् कर्मलक्षणमाह, संयोगे च विभागे चेत्यादि ।—

चकारद्वयेन कार्यमारभमाणानां द्रव्याणां संयोगे पुनर्विभागे चाथ पुनः संयोगे चाथ पुनर्विभागे चेत्पेक्षं पुनःपुनः संयोगे च विभागे च यत कारणमन्यत्

चक्रपाणिः—कर्मलक्षणमाह, संयोग इत्यादि ।—संयोगे च विभागे च युगपत् कारणं, तेन संयोगे उत्तरदेशसंयोगकारकविभागकारणे तथा विभागे च विभागाजविभागमात्रकारणे संयोग-

कर्म स्वभिन्नं कर्मान्तरं नापेक्षते तद्द्रव्यमाश्रितं कर्म कर्तव्यस्य तस्य
 कार्यस्य कर्मणः समवायिकारणं कर्माच्यते । चेतनाधिष्ठितानि पृथिव्या-
 दीनि निष्क्रियाण्यपि चेतनानि भूत्वा संयुज्यन्ते चेतनेनात्मना परस्परं
 पृथिव्यादीनां संयोगात् प्रवर्तकेन रजोगुणेन जायमानं स्पन्दनमुत्प्रेषणादि-
 पञ्चविधमेव भूत्वा पृथिव्यादीनि नवैव पुनः पुनश्चालयत् संयोजयति
 विभाजयति चेत्थेवं स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु नान्यकर्मापेक्षते
 तत्तद्द्रव्यमेवाश्रित्य संयोगविभागो पुनः पुनः कृत्वा तानि द्रव्याणि तत्स्थांश्च
 गुणान् परिणमयत् स्वयं स्वयश्च परिणमदेकीभूय चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतु-
 विशिष्टकर्मरूपेण जायमानं समवतीति कार्यस्य तत् कर्म । मण्यादीनां
 विषहरणादि मदनकलादीनां वमनकृत् कर्म त्रिभुतादीनां विरेचनकृत्,
 इत्येवमादिकर्म प्रतिद्रव्यमात्रेयभद्रकाण्डीयान्नपानादिकाद्यध्यायेषु वक्ष्यते ।
 तत्राचिन्त्यक्रियाहेतुः प्रभाव उच्यते ; या द्रव्याणां शक्तिरभिधीयते । नैवं
 द्रव्यगुणसामान्यविशेषसमवाया इति ते कर्माख्या न भवन्ति । द्रव्याणि
 संयोगविभागेऽन्यत् स्वनिष्ठं कर्मापेक्षन्ते । न तन्यानपेक्षकारणं संयोग-
 विभागेषु । गुणादयश्च न संयोगविभागेऽनपेक्षकारणानीति । वैशेषिके
 कणादेन च यदुक्तं कर्मलक्षणम् । * “संयोगविभागेऽनपेक्षकारणं कर्म” इति
 तत्रापि पूर्वस्मादनुवर्तते सर्व्वं संयोगविभागेऽनपेक्षकारणमिति तु प्रतियोगि-
 निदं शमिमं संयोगविभागेऽनपेक्षकारणमिति दृष्टा निवर्तते । तेन द्रव्याश्रय-
 गुणवत् संयोगविभागेऽनपेक्षकारणमन्यापेक्षं समवायिकारणं कर्म इति लक्षणं
 पर्य्यवसितम् । सर्व्वमिदं व्याख्यातम् । अथेतेषां खादीनां नवद्रव्याणां
 देवनरादिकार्य्यमारभमाणानां खं खमारभते वायुर्वायुं तेजस्तेज आपोऽपो
 भूभुवमात्मात्मानं मनो मनः कालः कालं दिशो दिशः ; एषाश्च रूपं लोहितादि-
 रूपं रसो मधुरादिरसान् गन्धः सौरभादीन् गन्धान् स्पशेः शीतादीन्
 स्पर्शानभिधायकः शब्दस्त्वभिव्यक्तानुदात्तादीन् शब्दान् अनभिधायकं गुरुत्वं व्यक्तं
 गुरुत्वं लघुत्वं लघुत्वं मृदुत्वं मृदुत्वं काठिन्यं काठिन्यं मान्यं मान्यं तैक्ष्ण्यं
 तैक्ष्ण्यं स्निग्धः स्निग्धं रौक्ष्यं रौक्ष्यं स्थैर्य्यं स्थैर्य्यं सरलं सरलं पैच्छित्यं
 कारणे व्यावृत्तिः सिद्धा ; द्रव्यमाश्रितमिति स्वरूपकथनं व्याख्येयं, द्रव्यन्यावृत्तिस्तु “कर्मं
 नान्यदपेक्षते” इत्यनेन सिद्धा, अस्यायमर्थो यत्—कर्मोत्पन्नं स्वाश्रयस्य द्रव्यस्य पूर्व्वदेशविभागे

* वैशेषिकस्य आद्यव्यायप्रथमाह्निके “एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेऽनपेक्षकारणमिति कर्म-
 लक्षणम् ॥ इति पाठो दृश्यते ।

वैच्छित्यं वैशद्यं वैशद्यं स्वरः स्वरं मसृणो मसृणं स्थौल्यं स्थौल्यं सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्यं सान्द्रः सान्द्रं द्रवत्वं द्रवत्वमित्येवमेषां कर्माणि सजातीयानि विजातीयानि चारभन्त ।

तत्र कुत्र कस्यानुवृत्तिः स्वरूपेणान्यरूपेण वा भवतीति उच्यते । “न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च वयति ।” गन्धमात्रादिपृथिव्यादिद्रव्यं कार्यारम्भे स्वस्वसजातीयं द्रव्यमारभमाणं यद्गन्धेनारभ्यमाणं कार्यं स्वस्वविजातीयं मूर्त्यादिकं न वयति न हन्ति । न च स्वारम्भकं कारणं त्रिगुणविकारात्मकमहङ्कारं निर्गुणञ्च कालक्षेत्रव्यपनानि वयति । स्वस्वारम्भकानुवृत्त्यैव स्वस्वसजातीयं कार्यमारभत इति । “उभयथा गुणाः ।” तत्कार्यारम्भे पृथिव्यादिद्रव्यस्था गुणा गन्धादयः खलु स्वस्वसजातीयं गन्धविशेषादिकमारभमाणा यदारभ्यमाणं स्वस्वविजातीयं कार्यं स्वारम्भकं कारणञ्चाहङ्कारादिस्थं गुणांशमुभयथा कुत्रचिद्धत्वा कुत्रचिन्न हत्वा सजातीयं गुणविशेषमारभन्ते । यथा पारदगन्धकर्म संयोगे कज्जलीभूते द्रव्ये पारदस्थः शुक्रः शुक्रविशेषमारभमाणो गन्धकस्थः पीतः पीतमारभमाणः पारदस्थतीक्ष्णेन तैक्ष्ण्यमारभमाणेन विरोधिना वध्यते । सर्वत्रैव शौक्यं सत्त्वगुणयोनिकं तमोगुणयोनिकेन तैक्ष्णेन विरोधिना वध्यते, गन्धकस्थपारदस्यो च लोहित-शुक्रौ रजःसत्त्वयोनिकौ वध्यते । तयोः शुक्रलोहितवधे तैक्ष्ण्यसमानयोनिः कृष्णोऽभिव्यज्यते । इति पारदगन्धकोभयात्मके कार्यं श्वेतपीतमेलनेन सम्भाष्यं कार्यं यदूर्णं तत्तीक्ष्णगुणेन वध्यते तत्कारणं शुक्रलोहितं हस्वेति । एवं हिङ्गुले पारदगन्धकाभ्यामारभ्यमाणे यच्चविशेषे वद्धिना पच्यमाने रजोबहुलयोनिकेन तीक्ष्णेन सत्त्वतमोयोनिकौ शुक्रकृष्णौ वध्यते । पारदस्थशुक्रगन्धकस्थपीतमेलनेन सम्भाव्यं कार्यं वर्णञ्च वध्यते । रजोयोनिकलौहित्यश्चाभिव्यज्यते इति । एवं हरिद्राचूर्णसंयोगेऽपि लौहित्यमभिव्यज्यते, चूर्णस्थतैक्ष्णेन हरिद्रास्थशुक्रकृष्णवधे । अथावधे यथा । हिङ्गुलवङ्गभस्मसंयोगे श्वेतलोहितवर्णमेवोभयात्मकं भवति पाटलवर्णम् । न चात्र हिङ्गुलस्थं लौहित्यं वङ्गभस्मस्थं शौक्यञ्च केनापि वध्यते । एवं शुक्रमूत्रनिर्मितपेटस्य शौक्यमेवेति ।

कार्यविरोधि कर्म । कर्तव्यस्य क्रिया कर्म तु कार्यविरोधि । तत् चोत्तरदेशसंयोगो च कर्तव्ये नाम्यत् कारणं पश्चात्कालभावि अपेक्षते, द्रव्यम् यद्यपि संयोगविभागकारणं युगपद्भवति तथापि तद्वत्त्वं सत् यदा कर्मयुक्तं भवति तदैव संयोगविभाग-

कार्यारम्भे पृथिव्याधारब्धे कार्ये पारदे यत् कम्म गन्धके च यत् कम्म तत् पारदगन्धकमेलनेन कज्जलीभूते हिङ्गुलीभूते च द्रव्ये पारदकर्मणा कर्त्तव्यं शरीरभेदकुशादिकं कार्यं गन्धकस्थकर्मणा च कार्यं यत् तदुभयं विरोधयत् अपूर्वमेकं कम्मे निर्व्वर्त्तते इति प्रकृतिद्रव्यस्थकर्मणा कर्त्तव्यकार्यस्य विरोधि कर्म्मारभ्यते । इति कर्म्मासाध्यं कम्म न विद्यते । एतेन प्रभावादिनिखिल-कम्म व्याख्यातं भवतीति ।

कथमेवं समवायो भवतीति । द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् । पृथिव्याधारव्यानां द्रव्यगुणकर्मणामारम्भकं द्रव्यं कारणसामान्यमेकत्वकरम् । द्रव्यारम्भकद्रव्यमपि हि तद् द्रव्याश्रितगुणकर्मणाञ्च कारणमाधारभावात् साव्यम्भकं कारणमिति कारणसामान्यं द्रव्यम् ।

उभययोः गुणः । द्रव्यारव्यानां द्रव्यगुणकर्मणामुभयथा कारणसामान्यं कार्यसामान्यञ्च गुण एकत्वकरः । द्रव्यारम्भे तदारम्भकद्रव्यस्थो गुणस्तेषां कार्येद्रव्यगुणकर्मणां कारणं गुणानां कार्य्याणां ज्वेतपीतादीनामुपादान-कारणमिव तत्कार्यद्रव्यकर्मणोरपि कारणमविनाभावात् । न हि निर्गुणं द्रव्यमस्ति, न चाद्रव्यं कर्म्मास्ति । ततः सहकारिकारणं द्रव्यकर्मणोरपि गुणः । कार्यश्च गुणः, सामान्यं ज्वेतपीतादिको गुणः, शङ्खानां ज्वेतः सामान्यं पलाशकुमुदरुद्रिगाणां पीतः सामान्यमिति ।

संयोगविभागवेगानां कम्म । संयोगविभागवेगानामुभयथा कारणरूपेण कार्यरूपेण च द्रव्यगुणकर्मणां शरीरादीनां सामान्यं कारणसामान्यं कार्य-सामान्यञ्च कम्म एकत्वकरम् । संयोगादीन हि जनयति कम्म । कम्म च संयोगादिभ्यो जायते । कम्म तु द्रव्याणां सामान्यं भवति । कथं संयोगादीनां कारणसामान्यं कार्यसामान्यमिति ।

न द्रव्याणां कम्म व्यतिरेकात् । कार्यद्रव्याणां कम्म न कारणसामान्यं न कार्यसामान्यम् । कस्मात् ? व्यतिरेकात् । देवनरादीनां चेतनानां गमनादि बहुविधं कम्म नाचेतनानां घटादीनां वा । छागमांसञ्च यत्कम्म करोति न तत् कुक्कुटमांसमिति ।

कस्यचिद्द्रव्यस्य पुनरव्यतिरेकात् । मांसस्य मांसवर्द्धनं सामान्यं कम्म, शोणितस्य शोणितवर्द्धनमित्येवमादि । द्रव्याणां द्रव्यं कार्यम् । पृथिव्या-

कारणं स्यात्, कम्म तत्पक्षं करोत्येव परं संयोगविभागी न तु कारणान्तरं पञ्चात्राय्यपेक्षते, संयोगविभागाश्रयं प्रत्यासत्तित्तु अपेक्षत एव, सा च पूर्व्वमिदं, न च चरममाधिकारणात्तरा-

दीनां कार्यं पृथिव्यादिद्रव्यं कार्यं सामान्यम् । द्वितप्रभृतयः सङ्गाः
पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च । द्रव्याणां द्वित्यादिसङ्गाः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च
गुणाः कार्यं सामान्यम् । सर्वाणि द्रव्याणि द्वित्यादिसङ्गावन्ति न त्वेकानि ।
पृथक् च संयुक्तानि च विभक्तानि चेति । संयोगादीनां द्रव्यम् । संयोगादीनां
द्रव्यं कार्यं सामान्यम् । अनेकद्रव्यसंयोगादि सर्वाणि द्रव्याणि जायन्ते इति ।

रूपाणां रूपम् । रूपाणां कार्यसामान्यं लोहितादिरूपम् । एतन्
रसादयो व्याख्याताः । समवायित्वं यथाकारणमपि । यथाकारणं क्रियागुणवत्
समवायिकारणमिति समवायित्वं द्रव्यस्य सामान्यम् । द्रव्याश्रय्यगुणवान्
संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षः समवायिकारणं गुण इति गुणानां समवायि-
कारणत्वं सामान्यम् । द्रव्याश्रय्यगुणवत् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमन्यापेक्षं
समवायिकारणं कर्ममिति, समवायिकारणत्वमुत्क्षेपणादीनां कर्मणां सामान्यम् ।
गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् । गुरुत्वादीनामुत्क्षेपणं कार्यसामान्यम् । गुरुणि
हि द्रव्याणि शक्यन्ते उत्क्षेप्युं हस्तादिप्रयत्नं न संयोगान्न तु लघूनि । संयोग-
विभागवेगाश्च कर्मणाम् । कर्मणामुत्क्षेपणादीनां कार्यसामान्यं संयोगो
विभागश्च वेगश्चेति । कर्मणा विना संयोगो विभागो वेगो वा न जायते ।
सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्यं कारणसामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ।
सद्वस्तु नित्यमुत्पद्य पुनर्न जायते इति । अद्रव्यवत् द्रव्यान्तरव्यकार्य-
मुपादाननिष्पन्नं कारणमुपादानसमवायिकारणं सामान्यं समानार्थता
विशेषस्वसमानार्थता तत्सामान्यवत् तद्विशेषवच्च सर्वं नवद्रव्यसप्तदशगुण-
पञ्चकर्म । अव्यक्तं नामात्मा कालक्षेत्ररूपप्रधानानीति त्रयोपादानकः कार्यं
एवाद्वयवांश्च न हि कारणभूतकालादीनि द्रव्याणि । कालश्च सन्नित्यश्चा-
द्रव्यवान् स्वत्वव्यक्तस्थकालांशोद्वेक त्रिगुणविशिष्टः संवत्सर इति एव कार्यः ।
दिशोऽपि चाद्रव्यवत्यः सात्त्विकाहङ्काराज्जाता ह्याकाशाधिदेवतासत्त्वादिगुण-
योगात् प्राच्यादिरभूदिति ततश्च कार्य्या । स्वादीनि मनश्चाहङ्कारिकाणि रूपादयश्च
सप्तदश गुणा आव्यक्तिकाहङ्कारिकसत्त्वादिगुणोपादाना इत्यद्रव्यवन्तः कार्य्याश्च ।
रजोगुणोपादानानि कर्माणि पञ्चाद्रव्यवन्ति कार्य्याणि । ग्रीष्मेव सत्तादि-
द्रव्यत्वादिसामान्यवन्ति । पृथिवीत्वादिविशेषवन्ति चेति त्रयाणामविशेष इति ।

प्रेक्षता कर्मणः । अथ कर्मशब्देन वचनादीनां तथाऽऽदृश्यं तथा क्रियायाश्चाभिधीयमानत्वात् ।
कस्य कर्मण इदं लक्षणम् इत्यत आह—कलव्यस्य क्रिया कर्ममिति । एतेन क्रियाकृपस्य कर्मण
इदं लक्षणं नादृश्येदिति ॥ २४ ॥

इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अद्रव्यवत्त्वान्नित्यतमुक्तम् । संयोगाद्धि स्वत्वनेकद्रव्यमेकीभूय कार्य-
द्रव्यं स्यात् तस्माद्रव्यवद् यावत् कार्यं नित्यम् । अद्रव्याणां च पादानानां
समवायो नित्यो भूम्यादीनां गुणः समवाय इव । कारणाभावात् कार्य-
भावः ॥ कार्याणामनेकद्रव्यारब्धानामनेकगुणारब्धानामनेककर्मारब्धानाञ्च
द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणसमवायाभावादभावः । नैषामुपादानानां
कार्यं समवायो नित्यः । संयोगाद् द्रव्याणां द्रव्यगुणकर्मसमवायः
स्यादिति ।

न कार्याभावान् कारणाभावः । कार्याणां द्रव्यगुणकर्मणामभावान्न
तदुपादानकारणाभावः स्यात् । कार्यं हि नष्टमुपादानरूपमापद्यत । कारण-
लपो हि नाशः । सर्वं यथास्थानं विस्तरेण व्याख्यास्यते इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अथैतदुपसंहरति, इत्युक्तं कारणं कार्यमिति । इति सर्व्वदा
सर्व्वभावाणामित्यादिना कर्म नान्यदपेक्षते इत्यन्तेन सामान्यं नाम कारणम् ।
तस्य कार्यं सर्व्वभावाणां वृद्धिरेकत्वञ्च । विशेषो नाम कारणम् । तस्य कार्यं
सर्व्वभावाणां ह्रासः पृथक्त्वञ्च इयम् । समवायः कारणम् । तस्य कार्यं
सर्व्वभावाणां मेलनम् । द्रव्यं कारणम् । तस्य कार्यं गुणकर्मश्रय-
सजातीयद्रव्यं मूर्त्यादि । गुणः कारणम् । तस्य कार्यं निश्चैष्टसजातीयगुण-
विशेषः । कर्म च कारणम् । तस्य कार्यं सजातीयविजातीयकर्म संयोगविभागौ
चेति सर्व्वमुक्तम् ।

अथैतदायुर्व्वेदस्याधिकरणं पुरुषञ्च कारणमुक्त्वा तत्र कार्यमाह—
धातुसाम्यमिहोच्यते । धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनमिति ।
इह सत्त्वादित्रयात्मके पुरुषे धातुसाम्यं समधातुरक्षा तन्त्रस्यास्यायुर्व्वेदस्य
प्रयोजनमुच्यते । न केवलं समधातुरक्षा प्रयोजनं धातुसाम्यक्रिया चास्य
तन्त्रस्य प्रयोजनमुक्ता । विषमधातौ पुरुष धातुसाम्यकरणं धातुसाम्यक्रिया ।

चक्रवर्तिनः—प्रकरणमुपसंहरति, इतीत्यादि । इति समाप्ती, तेषामेव सत्त्वैक्येण सामान्यादिचरकं
सर्व्वस्य कार्यं ज्ञातस्य कारणं, न कार्यं न कारणमस्ति । कारणं सामान्येणानिधायानुर्व्वेदोपयुक्तं
कार्यमाह, कार्यमिति । धातुसाम्यमनुरोधेन, चक्रवर्ति हि “विचारो धातुवैषम्यं साम्यं
प्रकृतिकल्पते । सुकर्मकमनुरोधम्” इत्यादि । इहोपायुर्व्वेदे, तेषामेव सामान्यादि चरकं

कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।

द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ २६ ॥

धातुसाम्यन्तु प्रकृतिरारोग्यमित्येकोऽयः । “विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृति-
रुच्यते । सुखसंज्ञकारोग्यं विकारो दुःखमेव तु ॥” इति वक्ष्यते । अत्राय-
मभिसन्धिः—सर्वत्रैव मुख्यप्रयोजनं सुखं दुःखनिवृत्तिश्च । तदुभयं न
धातुसाम्यकार्यम् । धातुसाम्यकार्यं हि सुखम् । दुःखनिवृत्तिस्तु पोक्षे
भवति । न तदा नित्यसुखाभिव्यक्तिर्भवति । पारमार्थिकतत्त्वज्ञानान्तु निःशेषं न
दुःखनिवृत्तिर्भवति । यदि वा यावन्न पारमार्थिकतत्त्वज्ञानमुदति न तावन्मनः
समधातु भवति तस्मात् धातुसाम्यक्रियैव दुःखनिवृत्तिरिति ।

यस्तु व्याचष्टे ।—इत्युक्त सामान्यादिकं पद्विधं कारणमुक्तम्, इह शास्त्रे
धातुसाम्यं कार्यमुच्यते । च यस्माद्धातुसाम्यक्रियाऽस्य तन्नस्य प्रयोजन-
मिति । तन्न साधु । विषमधातोरिव हि धातुसाम्यकरणमुपपद्यते । स्वस्थस्य
धातुसाम्यरक्षणं प्रयोजनमस्य तन्नस्य नोक्तं भवति । तनप्रयोजनाय च
स्वस्थपरायणहेतुलिङ्गोपपन्नमिह शास्त्रे प्रोक्तमिति । सुश्रुते चोक्तम् । “आयु-
र्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च” ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—धातुसाम्ये सति धातुसाम्यकरणमनुपपन्नं धातुसाम्यरक्षण-
मेवोपपद्यते । धातुवैषम्ये धातुसाम्यकरणमुपपद्यते । तन्न धातुवैषम्यं
कुतो भवति कुतो वा साम्यमित्यतः संग्रहेण तयोः कारणमाह काल-
बुद्धीन्द्रियार्थानामित्यादि ।—अत्र बुद्धिपदेन धीवृत्तिस्मृतयस्तत्प्रयुक्त-
वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिश्चोच्यन्ते । तथैव प्रपञ्चयिष्यति तिस्रपणीये कतिधा-
पुरुषीये च । इन्द्रियपदेनैहार्थोपादानात् वाङ्मनां श्रोत्रादीनां पञ्चानां
ग्रहणम् । तेन मनोमनोऽर्थचिन्तनीयादीनां व्यावृत्तिः कृता । इन्द्रियोपक्रमे-
ऽध्याये हि पञ्चेन्द्रियाणीति वक्ष्यते । यदपि पञ्चार्था इति च तत्रैव वक्ष्यते,
अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति च वक्ष्यते, तेनार्थपदमात्रग्रहणेन पञ्चानां

कार्यमुच्यते । इह तु किमिति तत्कार्यं नोच्यते ? इत्याह, धातुसाम्येत्यादि ।—यकारः हेतुः,
धातुसाम्यक्रियैव तस्मात् आयुर्वेदप्रयोजनं, तस्मादायुर्वेदे धातुसाम्यमेवोच्यते कारकोम् ; अन्यसु
अविबक्षितत्वात् तथाऽप्रयोजनत्वात् तेह कार्यमेवेनोच्यते ॥ २५ ॥

यकारपाणिः—संग्रहसि सामान्येन कारणमुक्तं तदायुर्वेदोपसृष्टद्वारेण वक्तव्यम्, तत्र व्याधि-
कारकमेव तावत्पदेऽभिधीयते कालेत्यादिना सूत्रक्रमानुसारेण, सूत्रमिह “हेतुलिङ्गोपपन्नम्”

प्राप्तौ यत् पुनरिन्द्रियग्रहणं कृतं तेन मनोऽर्थः पुनश्चिन्त्यमिति च यद्वक्ष्यते तद्व्यावृत्तिः कृता ; स्वशास्त्रे मनस इन्द्रियाभिधानाभावात् परतन्त्रसिद्धेन्द्रियत्वानु-
मतत्वेऽपि स्वतन्त्रे व्यवहारार्थं पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तम् । कालश्च बुद्ध्यश्चेन्द्रि-
यार्थाश्चेति तेषां योगः सम्बन्धः पुरुषे मिथ्या च न जाति चेति त्रिविधविकल्पो
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः । अथवा । कालश्च बुद्ध्यश्चेन्द्रियाणि
च तैः सहाय्यानां योगो मिथ्या न जाति च । कालैरर्थस्य पुरुषशरीरस्य
योगः । बुद्धिभिरर्थस्य बोद्धव्यचिन्त्यादेर्योगः । इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः
स्वस्वार्थानां शब्दादीनां योग इति । मिथ्या यथार्थविपर्ययः । नवार्थाऽत्र
कचिदल्पतं कचिन् सर्वशः प्रतिषेध इति । अतीति अतिशयः । द्वयं शरीरं
सत्त्वसंज्ञश्चाश्रयोऽधिकरणं येषां तेषां तथा । व्याधीनामव्यवहितपूर्वोत्तर-
कालप्रवृत्तिशीलभातुवैषम्यदुःखानां हेतुरव्यभिचारो हेतुस्तेषां संग्रहः संक्षेपः ।
मूर्धमिदं स्वयं भाष्येण तिस्रैः षणीये व्याख्यास्यते । तद् यथा—शीतोष्णवर्ष-
लक्षणाः पुनर्हीनन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः स कालः । तत्रानिमात्रस्वलक्षणः
कालानियोगः । हीनस्वलक्षणः कालायोगः । यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु
कालमिथ्यायोगः । कालः पुनः परिणाम इति । अत्र परिणामत्ववचनेन
कालस्य कारणान्तरजन्यमानभावानां परिणतिहेतुत्वस्वभावः स्थापितत्वेन
हीनानिमिथ्याभूतः कालो वातपित्तकफरजन्ममसां वैकृतिं प्राह्लादित्तत्त्वोप-
समगुणः प्रकृतानां वैषम्यलक्षणां दुष्टिं जनयति, तथा च यथास्वलक्षणस्तु
भावानां तत्तद्रूपेण कारणान्तरजन्यमानानां परिणतिं जनयति न तु वैकृत-
वैषम्यमित्यादिप्रायेणात्र प्राह्लादिकालस्य सम्प्राप्तिं पृथगुक्ता । यद्वाऽत्र
कालस्य हीनानिमिथ्याभूतयोगानादव्यभिचारिहेतुत्वेनोक्तः । कतिधापुरुषाये
तु कालसम्प्राप्तिं यद्वेतुत्वं वक्ष्यति तत् तु तत्रैव तदुदाहरणदर्शनात् तत्तद्रूपेण
कारणान्तरोत्पाद्यमानभावानां ताद्रूप्येण परिणतिजनकत्वं बोध्यम् । यदुक्त-
मुदाहरणम् । —“निर्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहः । अथप्रकोपप्रक्षमाः
पित्तादीनां यथा पुरा ॥ मिथ्याऽर्जिहीनान्निद्राश्च वर्षान्ता रोगहेतवः । जीर्ण-
भुक्तप्रजीर्णाश्चकालाकालस्थितिश्च या ॥ पूर्वमभ्यापराह्लाश्च रात्र्या यामा-

इति । कालः शीतोष्णवर्षलक्षणाः, बुद्धिः प्रज्ञा, इन्द्रियायाः शब्दरूपरसस्पर्शगोचराः, सत्त्वसंज्ञ-
चरितानि द्रव्यगुणकर्मोष्णीन्द्रियद्वारेणपुञ्जमानानि । तेषां कालादीनां योगः सम्बन्धः । तस्य
विरोधलक्षणं विरोधप्रत्यय—मिथ्या न जाति चेति । तेन कालादीनां मिथ्यायोगः, न च कोमो-
ऽयोग इत्यर्थः, अति च बोधोऽस्ति योग इत्यर्थः । इयाश्रयाणामिति मनःशरीराश्रयाणाम्, बुद्धेः

स्वयश्च ये । येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ अन्येदुष्करो
 द्रग्रहादी तृतीयकचतुर्थकौ । स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥
 एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः । अनागते चिकित्स्यास्ते
 बलकालौ विजानता ॥ कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः । रोगाः
 स्वाभाविका दृष्टाः स्वाभावो निष्पत्तिक्रियः ॥ निर्दिष्टं देवशब्देन कर्म यत्
 पूर्वदेहिकम् । हेतुस्तर्हि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ न हि कर्म महत्
 किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते । क्रियाघ्नाः कर्मजा रोगाः प्रथमं यान्ति
 तत्तत्तयात् ॥ इति । इत्यञ्चापि मिथ्याहीनानि लिङ्गानि कालस्य प्रज्ञापराधादेव
 जायन्ते पापानि च । जनपदोद्ध्वंसनीये हि वायुरुद्धकं देशः काल इति चत्वारो
 भावा जनपदोद्ध्वंसने सामान्यहेतव उक्तास्तेषां यथाविश्वेन हेतुत्वम् । तदुक्तं—
 कालं तु खलु यथर्तं लिङ्गावपरीतलिङ्गमर्तलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येदिति
 वक्ष्यते । तदुत्तरमप्रवेशप्रश्नः—“अथ खलु भगवन् कुतामूल्यमेषां वाय्वादीनां
 वैगुण्यमुत्पद्यते येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति । तमुवाच भगवानात्रेयः
 —सर्वेषामप्यप्रवेश वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधम्मस्तन-
 मूलश्चासत्कर्म पूर्वकृतं तयोर्यौनिः प्रज्ञापराध एवेति” वक्ष्यते । तथा कतिधा-
 पुरुषीये—“धीर्धृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् । असात्म्यार्थागम-
 इचेति विज्ञेया दुःखहेतवः ॥” इति । रोगहेतुसंग्रहे धीर्धृतिस्मृतिविभ्रंश एव बुद्धे-
 मिथ्यादियोगः कालमिथ्यादियोगस्वसान्म्यार्थागमेऽन्तर्भूत एव न तु कर्मणा-
 मिति । कालशब्देन भावानां परिणतिप्रतिनियतः कालो मिथ्यादियोगवान्
 वा समो वा तस्य सम्प्राप्तिं धर्तुर्वैषम्यजनकत्वे व्यभिचारादीनमिथ्यातिलिङ्गस्य
 तु व्यभिचारादसान्म्यार्थागमेऽन्तर्भूत कारणान्तरेण जन्यमानभावानां परिणतो
 हेतुत्वेन प्राकृतवैषम्यहेतुत्वेन च पृथगुपदिष्टः । तथा चार्थस्य व्यञ्जकोत्पादक-
 सत्त्वहेतुसंहाराभिप्रायात् । एवं कालस्य तद्देशपरिहारमन्तरेण हीनाति-
 मिथ्यालक्षणस्यापरिहार्यत्वेन बुद्धादेः पूर्वमभिधानमिति । प्रज्ञापराधजन्य-
 तान् विषमवाक्यनःशरीरप्रवृत्तिलक्षणकर्मण उव विषमवाक्यनःशरीरप्रवृत्ति-
 मजःशरीरविष्टान्तव पृथक् च मिलितञ्च बोद्धव्यम् । त्रिभिध इत्ययोगानियोगमिथ्यायोगरूपः
 हेतुसंग्रहो हेतुसंग्रहेषः । एते च कालादीनामनियोगयोगमिथ्यायोगास्तिस्वीचनीये “तत्रातिप्रभावात्ताम्
 इत्यादिना प्रत्येकं सुखकं माक्याः, मेह विविधान्ते । कालप्रमाणं विहादी हुनं कालस्य
 उपनिवारणम् । तदनु बुद्धिकथ्यते, बुद्धपरिहारस्यैव इन्द्रियार्थनियोगादिहेतुत्वात्, वक्ष्यति हि
 “प्रज्ञापराधादरहितानर्थान् पञ्च निषेधते” । एवञ्च यथासामान्येन्द्रियार्थसंबन्धः प्रज्ञापराधे

जन्यपापस्यापि प्रज्ञापराधेऽन्तर्भाव इत्याह तद्विजाह रन्यायेन सङ्गतम् । यश्च पापस्य कर्मजन्यथायौ साक्षाद्वेतुत्वं नान्यत्र ततोऽत्र हेतुसंग्रहे संग्रहो न युज्यते । यत् तु कालपरिणामेन पापस्य रोगहेतुत्वात् कालेऽन्तर्भाव इति वदति तदपि न युक्तं सर्वस्यैव हेतोः कालेनार्थकरत्वात् कालेऽन्तर्भावापत्ते रोगजनकत्वाच्च ।

बुद्धिरिति । यद्यपि बुद्धिः पञ्चधा कतिथापुरुषीये दृश्यते—“चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः” इति वचनेन, तथाप्यत्र बुद्धिश्चेतना-हङ्कारवज्जं त्रिविधा धृतिबुद्धिस्मृतिभेदेन सम्भाव्यते । चेतना हि सा यया वस्तूनि पश्यन्नपि जानमात्रवाल उव न विजानीते, शब्दं शृण्वन्नपि न बुध्यते किमिदमिति, स्पृश्यं स्पृशन्नपि न वेत्ति किमिदमिति, दुग्धादीन पिबन्नपि न जानीते किमिदमिति, गन्धं जिघ्रन्नपि नावगच्छति किमिदमिति । तच्च चैतन्यमात्रं, येन बुद्धिकर्मन्द्रियाणि स्वार्थेषु केवलं प्रयुङ्क्ते न तु तत्स्वार्थविज्ञानायेति । तथाविद्यायाश्चेतनाया भ्रंशासम्भवात् । अहङ्कारो हि त्रिविधो वैकारिकस्तेजसस्तामसश्चेति । तत्र वैकारिको जागरितावस्थायां प्रत्यक्षादिधीधृतिस्मृतिहेतुः । तैजसः स्वप्नावस्थायां प्रविविक्तोपभोगहेतुबुद्धिरन्तः-प्रज्ञानमुच्यते । तामसः सुषुप्तावस्थायामानन्दमात्रोपभोगहेतुबुद्धिः प्रज्ञाऽभिधीयते । तथाविधस्याहङ्कारस्य विभ्रंशासम्भवाच्च तद्विभ्रंशेऽजागरितोऽमुप्तोऽमुप्तश्च स्यात् तथात्वं तु नास्ति च लोके । धृतिर्हि नियमान्तिका तस्या भ्रंशसम्भवाच्च बुद्धिर्हि समदर्शनी तस्या अपि भ्रंशसम्भवाच्च स्मृतिर्हि स्मृत्यध्याधिष्ठिता तस्याश्च भ्रंशसम्भवाच्चेति मेधा तु धारणावती बुद्धिरेवेति नाधिकत्वात् नास्या असंग्रहः । कतिथापुरुषीयेऽपि धीधृतिस्मृतिविभ्रंश इति दर्शनाच्च त्रिधैव बुद्धिर्गृह्यतेऽत्र । तामु मध्ये बुद्धिः समदर्शनलक्षणा, सा चाप्तोपदेशेन समययोगात् समां वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिं जनयति । तद्व्या—नित्यावश्यम्भावं वाच्य वाच वाचयति काले । काले चानित्ये वाच्यं वाचं वाचयत्यवश्यम्भावे प्रविशति, तथापि प्रत्यासन्नकारणत्वादसांमेन्द्रियायसंयोग एवायं पृथक् तन्मे सूच्यते, प्रज्ञापराधसमाप्तेन्द्रियार्थसंयोगव्यतिरिक्तकालवाङ्मनःक्रियापराधे वसति ।

अथ आधर्म्येऽपि व्याधिहेतुरस्ति, यदुक्तं “क्रियाज्ञाः कर्मजा रोगाः” इत्यादि, तस्य आधर्म्यस्य कालप्रदोषेनैव ग्रहणं केचिन्मन्यन्ते, तच्च, तिर्यक्पणीये प्रज्ञापराधेनैवाधर्म्यग्रहणात्, तत्र हि, अनृत-वचनानिध्यादिवाङ्मनोनिध्यापौगुरुपः प्रज्ञापराधविशेष उक्तः, न त्वनृतवचनादीनां स्वकूपेण व्याधिकृतत्वं किञ्चधर्मोपादावान्तरव्यापाराणामेव ; तेन प्रज्ञापराध एवाधर्मोपादावान्तर-व्यापारः कर्मजरोधेषु कारणं, योग इव धर्मोपादावान्तरव्यापारः स्वर्गः ।

हिते चावश्यम्भावे हितं वाचयति वाचं काले काले चाहितमहिते वाच्यं वाचयत्यवश्यम्भावे । नित्ये चावश्यम्भावे मनो निवेशयति काले । काले च मनो निवेशयत्यनित्येऽवश्यम्भावे । हिते च हितं मनोऽवश्यम्भावे निवेशयति काले । काले च हितं मनो निवेशयत्यहितेऽवश्यम्भावे । काले च दापयत्या-
दापयति देयमादेय हितं पाणी नाकाले न चाहितम् । गमयति काले चागमयति काले हितं गम्यमागम्यं पादौ नाकाले न चाहितम् । पुमांसं शाययति स्थापयत्यासयति हितं कालं नाकाले न चाहितम् । काले सृजति मृत्रं काले च शकृत् । रमयति काले हितं विहितं नाकाले न चाहितमिति बुद्धिसमयोगः सुखहेतुः । सा च हीनस्वलक्षणा चेत् तर्हि काले चाकाले हितं चाहिते च सर्व्वशो वाच्यं न वाचयतीति बुद्धिहीनयोगाद्वागयोगः । स्वलक्षणाति-
लक्षणा तु बुद्धिः काले चातिवाचं वाचयत्यकाले च हिते चाहिते वाच्य इति बुद्ध्यातियोगाद्वागतियोगः । स्वलक्षणाविपरीतलक्षणा तु बुद्धिरावश्यक-
ऽनावश्यकं च हिते चाहिते च वाचं सूचकयत्यनृतयत्यकालकलहे प्रियां करोति प्रलापयत्यननुकूलयति परुषयतीत्येवमादिवाङ्मध्यायोगो बुद्धिमिध्या-
योगाद्भवति । धृतिश्च चिन्तनियमान्तिका । सा हि पुनर्गमोपदेशेन चिन्त-
नियम्प्राहितादधीहिता एव वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तीर्जनयति । तद्व्यथा — नियमयति वाचमर्थं हिते मनो नियम्य न चाहिते प्रवर्त्तयत्यर्थं । हिते मनो नियमयत्यर्थं न चाहिते । स्वस्वार्थं नियमयत्यर्थं हिते शरीराङ्गाणि मनो नियम्य न चाहितं । इति धृतिसमयोगः सुखहेतुः । सा च हीनस्वलक्षणा चेद्वाचं काले चाकाले च हिते चाहिते च वाचयति मनोऽल्पं नियम्येति धृति-
हीनयोगाद्वागयोगः । स्वलक्षणातिरलक्षणा तु धृतिरहिते चाहिते चातिशयेन मनो नियम्य न वाच्यं वाचयतीति धृत्यतियोगान्निपतवागतियोगः । स्वलक्षणाविपरीतलक्षणा तु धृतिरहिततादर्थान्मनो न नियन्तुमर्हति विषयप्रवणम् । तेन वाचमन्यथा वाचयति देवं गां गुरुं वृद्धान् सिद्धान्पूजितान् निन्दयति यद्वाचा न युज्यते यस्मै तथा वाचयति इति धृतिमिध्यायोगाद्वाङ्मध्यायोगः ।

यत् तु उच्यते कालपरिणामजायमानत्वात् कर्मजविकाराणां कालजत्वं, यदुक्तं “कालस्य परि-
णामेन जरासृज्जुनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका इष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥” तत्र, तथा सति,
अस्माक्येन्द्रियार्थसंयोगजस्यापि किञ्चिन्कालपरिणामजायमानस्य कालजत्वं स्यात्, न च कालाति-
योगाद्यभिधायिप्रसङ्गे निर्व्विषयीये कर्म्मविरोधः कथमपि प्रतिभाति ; कतिधापुलपीये तु “धीधृति-
स्युतिविधेः शः सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् । अस्माक्येन्द्रियसंयोगा विज्ञेया रोगहेतवः ॥” इत्यभिधाय

स्मृतिस्तु स्मृतव्याधिष्ठिता, सा ह्याप्तोपदिष्टान् स्मर्तव्यान्तथान् वैधान् मानसे नियमतो निधायाभ्रान्त्या तत्त्वतोऽनुभावयन्त्यनुवर्त्तयन्ती च विहिता हिता वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तीजनयति नातोऽविहितानर्थान् अहितानाचरितुं शक्नोति कश्चिन् स्मृतिमानिति । तदयथा :—देवानृषीन् गुरुन् गां नमस्यान् साधून् वाचं स्तावयति हितञ्च मधुरञ्च प्रियञ्च मृदु च नात्युच्चैर्नातिनीचैः सत्यं कालेऽनुकूलं वाचयति मनश्च तान् पूजयति भक्तिश्चद्वातिशयेन मानयति काले हिते चावश्यके चार्थे पाणी पादादीनि च स्वस्वकर्मणि यथार्हाणि प्रयोजयति कर्त्तुमिति स्मृतिसमयोगः सुखं हतुः । सा पुनरुजस्तपोभ्यां परिभूता स्वलक्षणा हीनलक्षणा देवादीन् कचिदचयति नाचयति वा कचिन्मधुरां कचित् परुषां कचित् प्रियां कचिदप्रियां वा सत्यां वावृतां वाऽनुकूलां वाननुकूलां वा वाचं वाचयति विनष्टा च न देवादीन् वाच्यं स्तावयति नाचयति न मधुरां न प्रियां न सत्यां वा वाचं वाचयति नानुकूलामित्येवमादिः स्मृन्वयोगाद् वागयोग इति बुद्ध्यादित्रयायोगाद्वागयोगत्रयं तस्मात् सिद्धद्वन्द्वगुरुदेवब्राह्मणा प्रभृतीनामवमानेन कोपादभिशापाभिचारादितो भस्मताप्राप्तिरागन्तुज्वरादयो वा भवन्ति । कलहाभिनिर्वृत्तिर्वा जनानां कोपादिति । अथ हीनस्वलक्षणा च बुद्धिर्नावश्यम्भावे निवेशयति चित्तं हिते वा नावश्यके निवेशयत्यहिते वेति बुद्धिहीनयोगान्मनोहीनयोगः । सा पुनः स्वलक्षणाऽतिलक्षणा चेत् तर्हि नित्यावश्यके काले चाकाले च हिते चाहिते चातिमात्रं निवेशयति चित्तमिति मनोऽतियोगो बुद्धरतियोगात् । सा पुनः स्वलक्षणाविपरीतलक्षणा चेत्तदा भयशोककंपलाभमोहमानेभ्यामिभ्यादर्शनादिषु मनो निवेशयति नित्ये चानित्ये चार्थे हिते चाहिते चेति बुद्धिमिभ्यायोगान्मनामिभ्यायोगः । एवं धृतिश्च स्वलक्षणाहीनलक्षणा चेत् तर्हि चित्तमहितेऽर्थे चपत्यति न च हिते नियमयतीति धृतिहीनयोगान्मनोहीनयोगः । सा चातिस्वलक्षणा तु चित्तमर्थेऽप्यहिते काले चातिमात्रं निवर्त्तयति न च हितेऽपि प्रवर्त्तयतीति धृत्यतियोगान्मनोऽतियोगः । स्वलक्षणाविपरीतलक्षणा तु धृतिश्चित्तं न भीषयति भीषणादभीषणाद्वा

स्वाभाविकानां रोगाणां तथा कर्मजानाञ्च कालज एवावरोधः कृतः । उक्तं हि तत्र “कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्पत्तिक्रियः ॥” तथा “निर्दिष्टं देवसंज्ञन्तु कर्म यत् पौर्ण्वैदिकम् । हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥” अत्रापि बुद्धिमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराध एव रोगजनककर्मकारणम् । कालविशेषं प्राप्य तु येषां व्याधीनामागमो भवति, ते कालमिथ्यादियोगजन्या वा भवन्तु, भस्माद्येन्द्रियार्थाद्वा काले

विभीषयति न शोचयति शोचकादशोचकाद्वा शोचयति न कोपयति कोपनात्
 अकोपनाद्वा कोपयति लोभयत्यलोभनीये लोभनीये च न वा लोभयति न
 मोहयति मोहनादमोहनाद्वा मोहयति नाभिमानयत्यभिमानिकेऽनभिमानिके-
 वाऽभिमानयति चित्तं न चेष्टयतीत्येणीयायानीत्येणीयाय वेप्ययति
 द्रोहयत्यद्रोहणीयाय न द्रोहयति च द्रोहणीयायवमादिभृतिमिथ्यायोगान्मनो-
 मिथ्यायोगः । तथा स्मृतिरपि हीनस्वलक्षणा चेत्तद्दि कचिच्चित्तमाप्नोप-
 दिष्टार्थं हितमहितञ्च स्मारयति न वा कचिन् काले इति स्मृतिहीनयोगान्मनो-
 हीनयोगः । अतिलक्षणा तु स्मृतिरतिस्मारयति चित्तं हितमभ्यमहितञ्च
 शोचनीयादिकमिति स्मृत्यतियोगान्मनोऽतियोगः । स्वलक्षणविपरीतलक्षणा
 पुनहितमहितं स्मारयति स्मारयति चाहितं हितमिति । तद्यथा । शोक-
 मशोकमशोकं शोकमित्येवमादि स्मृतिमिथ्यायोगान्मनोमिथ्यायोगः । इति
 बुद्ध्यादिचयत्रियोगान्मनस्त्रियोगतः कामशोकादिहेतुका ज्वरातिसारादय
 आगन्तवो भवन्ति ।

अथ हीनलक्षणा बुद्धिर्नावश्यम्भावे चेष्टयति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि हस्ता-
 दीनि च स्वार्थेषु शेषमद्भ्यस्यति बुद्धिहीनयोगाच्छरीरहीनयोगः । अतिलक्षणा
 तु योजयत्यतिमात्रेण चेष्टयति चेति बुद्ध्यातियोगाच्छरीरातियोगः । विपरीत-
 लक्षणा पुनर्वेगविधारणविषमस्वलनपतनगमनप्रहरणप्राणरोधाङ्गविन्यास-
 वेपम्यादिकं जनयतीति बुद्धिमिथ्यायोगाच्छरीरो मिथ्यायोगः । एवं धृतिश्च
 हीनस्वलक्षणा हिते शारीरककर्मणि शरीरं चेष्टयति मुहुरिति धृतिहीनयोगा-
 द्हीनहीनयोगः । अतिस्वलक्षणा तु हितेऽपि शारीरककर्मणि न चेष्टयत्य-
 कालेऽपीति धृत्यतियोगाद्हीनतियोगः । विपरीतलक्षणा तु धृतिर्हिते शारीर-
 ककर्मणि न चेष्टयति काले चेष्टयत्यकाले चाहिते चेति वेगविधारणादि
 स्यादिति धृतिमिथ्यायोगाच्छरीरमिथ्यायोगः । अथ स्मृतियादि हीनस्व-
 लक्षणा तदाप्नोपदिष्टार्थानल्पं वा न वा स्मारयन्ती शारीरककर्मसु शरीरं
 हस्तादिकमल्पं वा न वा चेष्टयति इति स्मृतिहीनयोगाच्छरीरहीनयोगः ।

प्रवर्तन्ते, प्रज्ञापराधजन्या वा सख्ये एवाविशेषेण कालकृताः, अभिव्यक्तिसात्रपरिमहणात् तत्र
 कालसम्प्राप्तिजन्या इत्युक्ता गदाः । तथाहि तत्र सन्ततादिज्वरा अपि कालजन्या एवोक्ताः,
 यथेन हि "सन्ततः सततोऽप्येषु स्तनीयकचतुर्थकौ । स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां
 बलागमः ॥" इति । न च सन्ततादी कालस्य मिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपलभ्यन्ते, किन्तु
 असांभ्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधावेव, तथा स्वाभाविकेषु च रोगेषु न कालमिथ्यायोगादयः

अतिस्वलक्षणा ततिस्मारयन्ती अतिचेष्टयतीति स्मृत्यतियोगाच्छारीरातियोगः ।
 विपरीतस्वलक्षणा तु स्मृतिरन्यथा स्मारयन्ती चान्यथा चेष्टयतीति स्मृति-
 मिध्यायोगाच्छारीरमिध्यायोगः । इति बुद्ध्यादित्रययोगत्रयाच्छारीरकर्म-
 योगत्रयादभिघाताद्यागन्तुजा ज्वरादयः स्युरित्येव युक्ता प्रज्ञापराधादेवेन्द्रि-
 यार्थायोगमिध्यायोगातिबोगा भवन्त्येव इति चेत् तथापि शारीरेष्वङ्गेषु बाह्येषु
 मध्ये बुद्धीन्द्रियाणां बुद्धिहेतुत्वेन प्राधान्यात्तेषां व्यापत्करधातुवैषम्यहेतु-
 मसात्मेन्द्रियार्थसंयोगं पृथगुपदिदेश । तत्र सततावधानविधानार्थमिति ।
 एवं प्रज्ञापराधादेवाधर्मः स्यात् प्रज्ञापराधकृतत्वादधर्महेत्वसत्कमण इति
 न तस्य पृथगुपादानमिति । तथा च स्वयं तिस्रिषणीयेऽध्याये
 वक्ष्यति । शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः । स
 कालः । तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालातियोगः । हीनस्वलक्षणः कालायोगः ।
 यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालमिध्यायोगः । कालः पुनः परिणाम
 उच्यते, इति । तेनात्र कालशब्देन यथाम्बलक्षणहीनातिमिध्या-
 लक्षणचतुर्लक्षणः । तथात्वेऽपि भावानां परिणतिहेतुत्वानपायात् । न तु
 समलक्षणः कालो गृह्यते वैषम्याजनकत्वेन व्यभिचारात् । अत्र
 तु धातुवैषम्येऽव्यभिचारिहेतुसंग्रहोऽभिप्रेतः । कतिधापुरुषीये सव्वहेतु-
 संग्रहोऽभिप्रेत इति बोध्यम् । एवं तत्रैवोक्तम् । कम्मे बाह्मनःशरीरप्रवृत्तिः ।
 तत्र बाह्मनःशरीराणामतिप्रवृत्तिरतियोगः । सव्वशोऽप्रवृत्तिर्योगः । मूचका-
 वृताकालकलहाप्रियावद्धानुपचारपरुषवचनादिर्वाङ्मिध्यायोगः । भयशोक-
 क्रोधलोभमोहमानेर्वाभिध्यादर्शनादिर्मानसो मिध्यायोगः । वेगविधारणोदी-
 रणविषमस्वलनगमनपतनादिप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्दनप्राणोपरोधसंक्रेश-
 नादिः शारीरो मिध्यायोग इति । एवमयोगान् योगवर्जं कम्मे बाह्मनः-
 शरीरजमहितमनुपदिष्टं यत् तदपि मिध्यायोगं विद्यादिति ।

यत् कम्मे त्रिविधं बाह्मनःशरीराणामुक्तं तद् बुद्धेरतियोगायोग-
 मिध्यायोगेभ्यः सम्यगयोगविपरीतेभ्य एव भवति । सति हि

कारणत्वेनोपलभ्यन्ते ; तस्मान्न तत्र कालमिध्यायोगादिजन्या आचार्यस्याभिप्रेताः, किन्तु
 कालमिध्याजनीयाः कालजाः, अत एव च तत्र "सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम्" इति पठितं
 न तु "कालो मिध्या न चाति च युक्तः" इति कृतम् । किञ्च तत्रापि कालमभिधायपि कर्मणामिति
 पदं पृथक् पठितम्, कालजातः कर्मजः पृथगेव सूचितः ; किञ्च उन्मादनिदाने साक्षादेवाचार्येण
 कर्मजस्य प्रज्ञापराधजत्वमुक्तम् ; वचनं हि "प्रज्ञापराधान् सम्भूते व्याधी कर्मज आत्मनः ।

सम्यग्योगे तथाविधं त्रिविधं कर्म नोपपद्यते, इति त्रिविधविकल्पं तत्त्रिविध-
मेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत । कतिधापुरुषीयेऽपि विषयमाभिनिवेशो
यो नित्यानित्ये हिताहिते । ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिहि पश्यति ॥
विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते । नियन्तुमहितादर्थोऽद धृतिहि निय-
मात्मिका ॥ तत्त्वज्ञाने स्मृतियस्य रजोमोहावृतात्मनः । भ्रमयते स स्मृतिभ्रंशः
स्पर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥ धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् ।
प्रज्ञापराधं तं विद्यान् सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥ उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च
निग्रहः । सेवनं साहसानाञ्च नारीणाञ्चातिसेवनम् ॥ कर्मकालातिपातश्च
मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् । विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभियर्थणम् ॥ ज्ञानानां
स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् । परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥
अकालादेशमञ्चारी मैत्री संक्रिष्टकर्मभिः । इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च
वर्ज्जनम् ॥ ईर्ष्यामानभयक्रोधलोभमदमभ्रमाः । तज्ज वा कम्म यत् क्रिष्टम् ।
क्रिष्टं यदेहकम्मे च ॥ यच्चान्यदीदृशं कम्मे रजोमोहसमुत्थितम् । प्रज्ञापराध
तं शिष्टा ब्रूवते व्याधिकारणम् ॥ बुद्ध्या विषयविज्ञानं विषयश्च प्रवर्त्तनम् ।
प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥ इति । सामान्यतो निर्दिष्ट विशेष-
यित्वा बोध्यम् । तथार्थानामतिमात्रपददोतृकृष्टादिशब्दानामतिमात्रं श्रवण-
मतियोगः, सर्व्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादि-
शब्दश्रवणं मिथ्यायोगः । तथार्तिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गो-
त्सादनादीनाञ्चात्युपसेवनमतियोगः, सर्व्वशोऽनुपसेवनमयोगः, विषय-
स्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्च नि मिथ्यायोगः । तथार्तिप्रभावतां
दृश्यानाञ्चातिमात्रं दर्शनमतियोगः, सर्व्वशोऽदृशनमयोगः, अति-
सूक्ष्मातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टवीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः ।
तथा रसानामत्यादानमतियोगः, सर्व्वशोऽनादानमयोगः, आहारद्रव्याणां
मतिप्रमाणानामादानमतियोगः । सर्व्वशोऽल्पप्रमाणानां वाऽनादानमयोगो
अन्तर्भवति । मिथ्यायोगस्तु रसनार्थानां प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालोपयोग-
संस्थोपयोक्तृणामाहारविधिविशेषायतनानां सप्तानां विपर्य्ययेणोपयोगः । तत्र

नाभिर्जंसेदुभो देवान् न पितॄन् न च राक्षसान् ॥” जनपदोद्धृत्तनीयेऽप्युक्तं “तस्य मूलमधम्मः
तन्मूलञ्चासन् कम्म पूर्व्वकृतम्, तद्योर्ध्वोनिः प्रज्ञापराध एव” । तदेवं कर्म्मोपेक्षद्वयमुपदर्शितम्,
बलाबलान्तु विद्वांसश्च स्वयमेव निर्लोचयिष्यन्ति । इदमत्र चिन्त्यतां,—स्वाभाविकानां ह्यु-
पिपासादीनां तथा कालसम्यग्योगेऽपि जायमानानां दोषचयप्रकोपाणां क प्रवेशो भवतु, न

प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः । स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादि-
गुणयोगः । तद्यथा—मापमुद्गयोः श्करैरणयोः । करणं पुनः स्वाभाविकानां
द्रव्याणामभिसंस्कारः । संस्कारो हि गुणाभानमुच्यते । ते गुणाश्च तोयाग्नि-
सन्निकषशौचमन्थनदेशकालवशेन भावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्च
आधीयन्ते । संयोगस्तु द्रयोर्वहनां वा द्रव्याणां संहतीभावः । स विशेषमारभत यं
नकैकशो द्रव्याण्यारभन्ते । तद्यथा—मधुसपिपोमधुस्यपयसां संयोगः । देशः
पुनः स्थानं द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसान्मप्रश्चाचष्टे । कालो हि नित्यग-
श्चावस्थिकश्च । तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते नित्यगस्तु कृतुसान्म्यापेक्षः ।
उपयोगसंस्थातृपयोगनियमः । स जीणलक्षणापेक्षः । उपयोक्ता पुनयस्त-
माहारमुपयुङ्क्तं यदायत्तमोकसान्म्यमित्याहारविधिर्विशेषायतनानि सप्त ।
अष्टमस्तु राशिः । एतान्यष्ट रसविमाने स्वयं वक्ष्यमाणानि विस्तरेण व्याख्या-
स्यामः ।

तथा तीक्ष्णोष्णभित्तिगन्धानामतिमात्रं घ्राणमनियोगः । सर्व्वशोऽघ्राण-
मयोगः । पृतिद्विष्टामेध्यकिन्निविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं घ्राणमिध्यायोगः ।
तत्रैक स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं चतुःसमवायि स्पर्शनव्याप्ते-
व्यापकमपि च चेतस्तस्मात् सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः सोऽय-
मनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसाम्प्रतिन्द्रियार्थसंयोगः । साम्प्रतार्थो
ह्यनुपशयात् । कतिधापुरुषीये च । अत्युग्रशब्दश्रवणान् श्रवणान् सर्व्वशो
न च । शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥ परुषोऽज्ञापणाशस्ता-
मियव्यसनमृचकैः । शब्दैः श्रवणसंयोगो मिध्यायोगः स उच्यते ॥
असस्पर्शोऽतिसंस्पर्शोऽतीनसंस्पर्श एव च । स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शने-
न्द्रियवाधकः ॥ यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः । स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो
मिध्यायोगः स उच्यते ॥ रूपाणां भास्वतां दीष्टविनश्यति हि दशनात् ।
दर्शनाच्चातिमृक्षमाणां सर्व्वशश्चाप्यदशनात् ॥ द्विष्टैरवबीभत्सदूरातिकृष्ट-
दशनात् । तामसानाञ्च रूपाणां मिध्यासंयोग उच्यते ॥ अत्यादानमना-
दानमोकसान्म्यादिभिश्च यत् । रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम् ॥ अति-

तावत्कालजे, यतः कालो हि तत्र सम्यग्दुक्त एव, कालसम्यग्योगश्च न व्याधिकारणमिति
सिद्धान्तः । अथ कालप्रतिनियतः तत्रासांम्येन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिष्यते, तथाप्येव सति
कालमिध्यायोगादावप्यसाम्प्रतिन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिति वक्तुं पाठ्यते ; तस्मादस्मिन् मार्गे
एवं बुद्धिर्वर्णयति यत्—सहजानां विकाराणां मिथ्यानिश्चित्यत्वेनेहायोगादिजन्मत्वेनापरोक्षो न कृत

मृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् । असेवनं सर्व्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥
 पूतिभूतविषट्पिष्टा गन्धा ये चाप्यनार्त्तवाः । तैर्गन्धघ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स
 उच्यते ॥ इत्यसात्स्पर्शसंयोगस्त्रिविधो दोषकाणः । असात्स्पर्शमिति तद्व्याह-
 यन्न याति सहात्मताम् ॥ इत्येव मिथ्यायोगायोगातियोगात्मकत्रिविध-
 विकल्पितः परिणामः प्रज्ञापराधाऽसात्स्वेन्द्रियाधेसंयोगश्चेति त्रिविधो द्व्या-
 श्रयाणां वक्ष्यमाणं शरीरं सत्त्वमंशश्चेति द्वयमाश्रयो येषां तेषां व्याशीनां
 पूर्व्वोत्तरनिवृत्तिस्वभावानां धातुवैषम्यदुःखानां परस्परं व्यतिहाय्ये धातुसाम्य-
 मुखानां हेतुसंग्रहः कालप्रकर्षापकर्षाभ्यामुत्पत्तिहेतूनामसंख्येयत्वेऽपि त्रिविध-
 कल्पनया संग्रहः । कालस्यासमलक्षणस्य तद्देशपरिहारमन्तरेणापरिहाय्यत्वा-
 दादावुपादानम् । बुद्धेस्तु कालायोगादिषु तथेन्द्रियार्थायोगादिषु हेतुत्वेन
 द्वयोर्मध्ये उपादानम् ; वक्ष्यते हि “प्रज्ञापराधाद्व्यतिनानर्थान् पञ्च निषेधते” इति
 जनपदोद्भवंसनीये च “तयोर्योनिः प्रज्ञापराधः एव इति” अत्र कश्चि-
 प्रत्यासन्नहेतुत्वादसात्स्वेन्द्रियाधेसंयोगस्य पृथगुपादानमित्याह. तन्न मनोरमं
 शब्दाभिधानादेरपि तयाविवक्षित्यामन्नहेतुत्वेन पृथगुपदेशारतेः । एषां खलु
 व्याध्युत्पत्तिहेतूनां चयादिकारत्वे सन्निकृष्टहेतुत्वं विशिष्टव्याधिजनने कालप्रकर्ष-
 सहायन एव हेतुत्वं बोध्यम् । तेनात्र कालकर्मसंप्राप्तिव्यापरो योऽधिको हेतुः
 कतिधापुरुषीये वक्ष्यते तदनुक्तितोऽत्र न न्यनत्वं स्वलक्षणसमविषमयोगेनापि
 कालप्रकर्षस्येव सर्व्वेषामभिव्यक्तो हेतुत्वान् एव कर्मणामपि कालप्रकर्षतः
 समागमे हेतुत्वादिति ।

इत्थञ्च बीजाद्गुण्यायेन पूर्व्वजन्मानि कर्मवशात् धीधृतिस्मृतिविभ्रष्ट-
 सन्नशुभं यत् कर्मे कृतवान्स्तदशुभकर्मजसंस्कारविशेषरूपः कर्माख्योऽयमस्म-
 स्तदसम्प्राप्तो कालप्रकर्षान् तदधर्मागमे पुनरिह जन्मन्यापि धीधृतिस्मृतिभ्र-
 भवति. ततश्चासात्स्वेन्द्रियसंयोगश्च भवति । जनपदप्रज्ञापराधात् कालश्च विषम-
 लक्षणः स्यादित्येवं सर्व्वं प्रज्ञापराधेऽन्तर्भूतम् । तेन प्रज्ञापराधः कालकर्म-
 सम्प्राप्तिश्चेति द्विविधो हेतुसंग्रहो युक्तोऽप्याचार्याणां शिष्यव्यवसायार्थं
 नानाधर्माख्यापनाय नानाप्रकारेणोपदेशो युज्यते । अत्र कालस्य दुष्परि-

एव, कालस्वभावज्ञा अपि सहजा एव ; या त्वत्र प्रतिक्रिया कालस्वभावानामनागतानां भावि-
 धात्वुपगुणव्रज्यमेवार्थरूपा तथा स्वाभाविकानाञ्च क्षुत्पिपासाजरादीनां कालभोजनरसायनादिरूपा,
 तस्या अकरणे सति कालस्वभावजस्य रोगस्य प्रादुर्भावः प्रज्ञापराधजन्य एव, उचिते हि काले
 कर्त्तव्याकरणं प्रज्ञापराध एव । उक्तं हि कतिधापुरुषीयेऽपि प्रज्ञापराधसंग्रहे “कर्मकालाति-

हाद्यत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य शरीराङ्गेषु बुद्धीन्द्रियाणां तदिन्द्रियज-
व्याध्युपघातेऽज्ञान्तरस्थव्याध्यपेक्षयाऽतिवैकल्यं पुंसां स्यादिति ख्यापनार्थं
पृथगुपादानम् । कतिशायुर्हवीये तु कालस्य विषमशीतोष्णवर्षणान्यतमस्य
स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वादसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भावः कृतः । कालकर्मसम्प्राप्तेः सर्व-
त्रैव हेतुत्वादभिव्यञ्जकत्वेऽपि हेतुत्वेनोपादानं कृतम् । अत एव हेतुर्द्विविध
उत्पादकोऽभिव्यञ्जकश्च । चतुर्विधश्च सन्निकृष्टविषमकृष्टप्राधानिकव्यभिचारि-
भेदात् । सन्निकृष्टो यथा—“नक्तंदिनचतुर्भुक्तांशा वातादिवैषम्यहेतवः । ते
पुनर्न चयादिकमपेक्षन्ते ।” इति समलक्षणकालस्यापि सम्प्राप्तेर्व्याध्युत्पत्तौ
हेतुत्वेऽपि स्वाभाविकत्वेन तदोषवैषम्यस्य नातिबाधकत्वेनात्र व्याधिश्चेद-
स्वभावव्याध्यतिरिक्तव्याधिर्वाच्य इति । पूर्वार्द्धादिदृष्टिस्वभावकफादिमय-
शरीरपरिग्रहे प्रजापराश्रयैव हेतुत्वं वा । विषमकृष्टो यथा—पौषमाघरूपे हमन्ते
सञ्चितः कफः फाल्गुनचैत्ररूपे वसन्ते तज्जान व्याधीन् करोति । प्राधानिको
यथा—विषादि सद्यः प्राणहारि । व्यभिचारी तु यो दुब्बलत्वाद्व्याधिकरणा-
समर्थोऽहितस्तस्य व्याध्युत्पत्तौ व्यभिचारिहेतुत्वं यथा व्यायामजनितबलवदग्नौ
बलवति पुरुषे संयोगविरुद्धाशनं न व्याधिकारणमिति । यस्तु दोषरोगोभय-
हेतुभेदेन त्रिविधो हेतुः । मधुरसादेयस्त्रयस्त्रयो दोषहेतवः पाण्डुरोगादि-
हेतुषु दक्षणादिः । हस्त्यश्वादियानारोहणादिरुभयहेतुरिति वदति । तत् तु न
मनोरमं—विकारो यातुवैषम्यमिति हि वक्ष्यते ततो दोषवैषम्यस्यापि
व्याधित्वान् । अथात्र मिथ्या न चातीति त्रयाणां कालबुद्धीन्द्रियार्थयोगे
चान्वयात् विपरीतहीनातिशयशीतोष्णवर्षलक्षणस्य कालस्य योगात् सम्यक्
शीतादिलक्षणस्यापि कालस्य निरन्तरप्रावरणाग्रितापादिनाऽन्यथायोगेऽपि
कालमिथ्यायोगः । तथा तत्कालस्याव्यो योगः कालायोगः, तथा प्रावरणाद्य-
भावेन तत्कालस्य सततयोगः कालातियोगः । एवं बुद्धेरपि सम्यक्
चिन्त्येऽन्यथासमप्रवृत्तिर्मनोमिथ्यायोगः । सर्व्वशोऽप्रवृत्तिर्मनसोऽयोगः । सतत-
प्रवृत्तिर्मनोऽनियोगः । एवं सम्यग्वक्तव्येऽन्यथा वाक्प्रवृत्तिर्वाग्मिथ्यायोगः ।
सर्व्वशोऽप्रवृत्तिर्वागयोगः । सततप्रवृत्तिर्वागनियोगः । एवं सम्यक् शक्य-
शरीरस्यान्यथाप्रवृत्तिः शरीरमिथ्यायोगः । सर्व्वशोऽप्रवृत्तिः शरीरायोगः ।

पातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम्” इति । अन्ये तु मिथ्यायोगादिशून्यकालविद्यमानत्वेन काल-
एवावरोध एषां विकाराणामिति कतिशायुर्हवीये वक्ष्यमाणग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थपरिग्रहाद्वर्णयन्ति ।
न चेति चकारात् हीनयोगं गृह्णाति, वक्ष्यति हि “मिथ्यातिहीनलिङ्गेभ्यो यो व्याधिक्रियजायते”

शरीरं सत्त्वसंज्ञश्च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ २७ ॥

सततप्रवृत्तिः शरीरातियोगः । एवाभिन्द्रियाणां स्वस्वसम्पत्तये स्वशक्त्यनु-
रूपेऽन्यथायोगो मिथ्यायोगः । सर्वशोऽयोगोऽयोगः । सततयोगोऽर्जुनियोगः ।
इत्येवं प्रागुक्ताश्च स्वयमेव ये तेषां सम्पत्तयस्तन्मात्राणां त्रयो यागा द्विधा
बोध्या इति ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—ननु द्वयाश्रयाणामित्युक्तं द्वयं यद्वा व्याश्रयो नामोक्तं तत् कि-
मित्यत आह, शरीरमित्यादि ।—अस्य वेदस्याधिकरणं पुमानुक्तः । स च संयुक्त-
सत्त्वात्मशरीरेति-त्रयात्मकस्तस्य सम्भवात् । सुखिनश्च पुरुषस्य धातुसाम्य-
मुखरूपस्वास्थारक्षणं विषमधातोर्दुःखिनश्च तस्यातुररूपस्य धातुसाम्यमुख-
जननं तदेव धातुवैषम्यदुःखनिवृत्तिकरणं वेदस्यास्य च प्रयोजनमुक्तमित्यत-
स्तस्यैव पुरुषस्यात्माभिष्टितं शरीरं सैन्द्रियं निरिन्द्रियं वा पञ्चमहाभूत-
विकारसमुदायात्मकम् । सत्त्वसंज्ञश्च मनश्चेति द्वयं व्याधीनां धातुवैषम्य-
विधादुःखयोः पूर्वोत्तरकालभूतयोराश्रयो धातुवैषम्याश्रयस्तज्जानदुःखा-
श्रयश्चेति यावत् । मनो वेदविद्धिः सम्मतः । न त्वायुर्लक्षणोक्तं शरीरमिह
शरीरं प्रकरणाभावात् । शरीरस्य प्रथममुपादानं सत्त्वात्माभिष्टानत्वेन काय-
चिकित्सामभानतयाऽस्य तन्त्रस्य प्रायेण शारीरव्याधिषु प्रवर्तकत्वादिति ।
सत्त्वसंज्ञमिति सत्त्वमित्युक्त्यैव मनोलाभे यत् सत्त्वसंज्ञमित्युक्तं तत् सत्त्व-
गुणस्याशङ्कानिरासार्थम् । सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणात्मकत्वेन तस्य हि सत्त्वसंज्ञा ।
शरीरात्मसम्बन्धेनैव व्याध्याश्रयत्वं न तु केवलस्य वेदाधिकरणत्वाभावात् ।
कश्चित् आत्माभिष्टितं शरीरं सत्त्वसंज्ञं पृथक् पृथक् व्याध्याश्रयश्चकारेण
युगलमपि व्याध्याश्रयः स्याद्यथा ज्वरकुष्ठादयः शरीरा एव व्याधयो भवन्ति,
कामशोकादयस्तु मानसा एव, अपस्मारोन्मादादयो द्वयाश्रया एवेति व्याचष्टे ।
न च ततो व्याधीनां द्वयाश्रयत्वं व्याहन्यते, किन्तु त उक्तं शरीरमानसदोषोप-
शमयोरुपदेशेन युगलस्याश्रयत्वालाभात् । उन्मादादयो हि शारीरदोषजा

इति । हीनयोगस्य तु साक्षादपठनमयोगप्रभेदत्वात् स्वल्पयोगेऽन्ययोगो भवति, जयैकतण्डु-
लाभ्यवहारेऽनशनमुच्यते ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—द्वयाश्रयाणामित्यनेनोक्तमाश्रयं दशयति, शरीरमित्यादि ।—अत्र शरीरमादौ कृतं
शरीररोगाधिकारेणैवास्व तन्त्रस्य प्रवर्तकत्वात्, सत्त्वसंज्ञशब्देन मन उच्यते, किंवा सत्त्वशब्देनैव

अपि मानसत्वेन यद् व्यपदिश्यन्ते तन्मनोभ्रंशप्राधान्येन । उदित्तरजस्तमो-
गुणाभ्यां निकृष्टीकृतसत्त्वगुणवतो मनो हि वातादिभिर्दूष्यते तेन वातादिज-
त्वेन व्यपदिश्यन्ते इति शारीरमानसोभयदोषजत्वादुभयाश्रिता भवन्त्युन्मादादय
इति । चेतनपुरुषस्यैवैतद्वेदाधिकरणत्वाच्च तनाचेतनप्राप्यप्राणिनामपि शारीर-
व्याधयो ये दृश्यन्ते तेऽप्युपलक्ष्याः । यथा वृक्षस्य कोटरो जलस्य नीलिका
भूमेरूपर एवमादयः ।

नन्वस्तु द्वयमेतद् व्याधीनामाश्रयो भवत्वेतद् द्वयाश्रयाणां व्याधीनां निरुक्त
एव त्रिविधो हेतुसंग्रहः किन्त्वेषां व्याधीनां प्रतिक्रियया चारोग्यं किं सत्त्वात्म-
शरीरेति त्रयात्मकपुरुषाश्रयमथ किमात्माश्रयमथवा सत्त्वाश्रयमथवा शरीरा-
श्रयमित्याशङ्क्याह, तथा मुखानामिति । मुखानां धातुसाम्यपूर्वकोष्ठवानां
प्रेमास्पदरूपाणामारोग्याणामाश्रयोऽपि तथा शरीरं सत्त्वसंज्ञं चतनाधिष्ठितं
शरीरं मनश्चेति द्वयम् । एतेनैतदुक्तं यत्रैव यो रोगस्तत्रैव तत्प्रशान्तौ
तदारोग्यं न त्वन्यत्रेति शारीरमानसाश्रयत्वेऽपि रोगारोग्ययोरुपचारः पुरुषे
बोध्यश्चेतनानुप्रवृत्तेः । कतिशापुरुषीयेत्युक्तम् ।—“नाश्रयो न मुखं
नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् । न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥
न कथो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि । कारणं पुरुषस्तस्मान् कारणबन्ध-
रुदाहृतः ॥” इति ।

नन्वस्त्वारोग्याणामप्याश्रयो व्याध्याश्रय एव देहो मनश्चेति द्वयम् । आरोग्य-
ाणां कारणमपि किं तद्व्याधिकारणमेवेत्यन आह, योगस्त्वित्यादि । तु शब्दो
भिन्नक्रमे पूर्वेषां कालेत्यादीनामनुवृत्तौ च । मुखानामारोग्याणां धातुसाम्य-
पूर्वकजातानां, मुखानां च कारणन्तु न व्याध्याश्रयवत् तुल्यमपि तु भिन्नं
तन् किमित्याह । योगः सम इति । कालबुद्धीन्द्रियार्थानां समो योगः मुखानां
कारणमित्यर्थः । तत्र कालानां शीतोष्णवर्षरक्षणाणां षण्णामृतानां यथास्य
लक्षणयोगः कालसमयोगः, कालसमयोगादपि प्राज्ञादीनां हेमन्तादीनाञ्च
वातादीनां धौम्यप्रचयादिहेतुत्वं यत् तत्प्राकृतं स्वाभाविकं क्षुत्पिपासाजरा-
जन्ममरणादिवत् । समदर्शनशीला धीर्मनोनियमहेतुत्वशीला धृतिर्यथार्थस्मर्तव्या-
श्रयरूपा स्मृतिस्ताश्च बुद्धिसंश्लेषसमयोगः कर्तव्याकर्तव्यहिताहित-
मित्येतद्रूपेण ज्ञानं धीसमयोगः । विषयप्रवणचित्तस्य विषये नियमतो योगो

मनसि लब्धे संज्ञाजन्तेनात्मशरीरसम्बन्धं मन उच्यते, शरीराद्यसम्बन्धस्य मनसो व्याध्याना-
श्रयत्वात् । असमाम्नेन च पृथगपि शरीरमनसोऽप्याश्रयत्वं दर्शयति, यतः कुहादयः

धृतिसमयोगः । स्मृतिव्यस्य तत्त्वतो ज्ञानाय स्मर्तव्ये योगः स्मृतिसमयोग-
इति बुद्धिसमयोगः । तस्माद्वाङ्मनःशरीराणां सम्यक् प्रवृत्तिर्भवति । यद्वक्तव्य-
त्वेनोचितं तद्वदति वागिति वाक्समयोगः । यच्चिन्त्यत्वेनोचितं तच्चिन्तने
यन इति मनःसमयोगः । यच्चेष्टितव्यतयोचितं तच्छरीरं चेष्टते इति शरीर-
समयोग इति । एवं श्रोत्र शतयनुरूपमर्थं शब्दं यच्छृणोति स शब्दसमयोगः ।
स्पर्शनं तथाभूतं स्पर्शं यत् स्पर्शति स स्पर्शसमयोगः । चक्षुश्च यत् तथारूप
पश्यति तद्रूपसमयोगः । रसनं यत् तादृशं रसमास्वदते स रससमयोगः ।
गन्धं च यत्तादृशं घ्राणं जिघ्रति स घ्राणसमयोगः । इति मनोवाक्कायसम्भूतं
मुखं तेभ्यो योगेभ्यो जायते इति । कतिधापुरुषीयेऽपि वक्ष्यते ।—“वेद-
नानामसात्म्यानामिन्येते हेतवः स्मृताः । सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः
मुदुलभः ॥ नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः । हेतुस्तु सुख-
दुःखानां योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न
चास्ति रुक् । न सुखं कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥” इति ।

अथायं भावः प्रतिसन्धेयः । यस्मान्मिथ्यायोगायोगातियोगयुक्तकाल-
बुद्धीन्द्रियाथैकर्मणां मिथ्यायोगादियुक्तबुद्धिहेतुकत्वात्मिथ्यायोगादियुक्तबुद्धि-
हेतुकं दुःखं तस्माच्छरीरं सत्त्वसंज्ञश्च दुःखाश्रयः, दुःखहेतुमिथ्यादियोगत्रय-
युक्तबुद्ध्याश्रयत्वात् । तथा समयोगयुक्तबुद्धिहेतुक यस्मान् मुखं तस्माच्छरीरं
सत्त्वसंज्ञश्च सुखाश्रयः, समयोगयुक्तबुद्ध्याश्रयत्वात् । यथा घटः कपालमालादीय-
गुणवान् तत्तद्गुणहेतुकपालमात्राद्याश्रयत्वात् । यथा वा घटो मृद बालु-
कादीयगुणहेतुगुल्वादिगुणवान् गुल्वादिगुणहेतुगुल्वादिगुणाश्रयमृद बालु-
काद्याश्रयत्वादिति । नन्वेवं तदैवोपपद्यते यदि शरीरमनसोर्गुणो बुद्धिर्भवति ।
न च बुद्धिः शरीरगुणो नापि मनोगुणः । कतिधापुरुषीये आत्मलिङ्गत्वेन
वक्ष्यमाणत्वात् । तद्वथा प्राणापानावित्यारभ्य—“इच्छा द्वेषः सुख दुःखं
प्रयश्चैतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥” इति । तथा
गौतमेनापि “इच्छाद्वेषप्रयश्चसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ।” उक्तम् । कणा-
देनापि चोक्तम् । “प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकारा बुद्धिः
सुखदुःखेच्छाहृषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ।” प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र
लिङ्गमिति चेत् सत्यं मनसोऽपि लिङ्गत्वेन ज्ञानस्य भावाभावयोर्वक्ष्यमाणत्वेन

शरीरा एव, कामादयस्तु मानसाः, उन्मादादयश्च इयाश्रयाः । आरोग्यस्याश्रयं हेतुज्ञाह, तथा
सुखानामित्यादि । सुखानामित्यारोग्याणाम्, वचनं हि “सुखदुःखमारोग्यं विकारो दुःखमेव

कतिप्रापुरुषीये गुण एव भावानां लिङ्गं भवति न तन्म्यदिति न यौक्तिक
 प्राणापानादीनामपि तत्रैवात्मलिङ्गत्वेनोक्तत्वात् । अथात्मनो लिङ्गं बुद्धि-
 रिच्छाद्वेषमुखदुःखप्रयत्नाश्च न च शरीरगुणा न वा मनसो गुणास्ते
 भवन्ति । उक्तं हि गौतमेन । “नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ।”
 इति । न बुद्धिरिन्द्रियाणां न वार्थानां गुणस्तयोर्विनाशेऽपि तच्छ्रवणादिज्ञानस्य
 स्मरणरूपत्वेनावस्थानात् । न ह्यनुभावकस्यासत्त्वे स्मरणमायुपपद्यते । युग-
 पज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनस इति मनसो निखिलबुद्धिमत्त्वे युगपदेकदेवानेक-
 ज्ञेयानामनुपलब्धेर्न बुद्धिर्मनसो गुणः । नन्वेवं चेत्तदात्मगुणेऽपि तुल्यमात्मनो
 युगपत् सत्त्वेन्द्रियार्थयोगात् युगपदेकज्ञेयानुपलब्धिः । कथमिति चेन्न
 सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः । आत्मनो युगपदेकनेन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावाद् युग-
 पज्ज्ञानानुत्पत्तेः । ज्ञानोत्पत्तौ कारणोपदेशाद् बुद्धिरात्मगुण इति चेन्न
 आत्मन इव युगपन्मनसोऽपि सत्त्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावाद् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त-
 रिति । किञ्च विनाशकारणानुपलब्धेश्चात्मावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । आत्मा
 हि नित्यस्तत्र बुद्धेरवस्थाने तदाश्रयस्यात्मनो विनाशाभावेन बुद्धेर्विनाश-
 कारणान्तरानुपलब्धेश्च नित्यत्वप्रसङ्ग इति चेन्नात्मनो बुद्धित एवात्ममनो-
 योगेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नस्यैन्द्रियकस्य बुद्धरन्तरस्य नाशान् । यथा
 शब्दः पूर्वस्य शब्दस्यानन्तरौत्पन्नस्य शब्दान्तरस्य नाश इति । उत्तरकाल-
 बुद्ध्युत्पत्तिः पूर्वबुद्धिनाशे हेतुरुपलभ्यते । अथैवमस्त्यनित्यत्वं मनोगुणत्वेऽपि
 तथात्वमस्ति बुद्धेयुगपदुत्पत्तिस्त्वात्मगुणत्वेऽपि न परिहृता भवत्येवञ्च तत्रा-
 दैकदेशी । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिरिति
 ज्ञानं संस्कारकरणं यत् तत् तत् समवेतं यदात्मप्रदेशे तत्र प्रदेशे मनसः
 सन्निकर्षात् स्मृतिरुत्पद्यते कथं बुद्धिस्मृत्योर्युगपदुत्पत्तिः सम्भवतीति न
 युगपदुत्पत्तिरेतावतापि बुद्धेरात्मगुणत्वे योगपथ्यमेकत्वादात्मनोऽनेकेषु युगपत्-
 प्रवृत्त्याभावान्न यथा सम्भवति तथा मनोगुणत्वेऽपीति तस्मादात्मगुणत्वस्यापनार्थं
 बुद्धेरपरयुक्तिमुवाच गौतमः । “जस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्तयोः ।” इति ।
 अस्य ज्ञानवत् एवात्मन इच्छाद्वेषहेतुकत्वादारम्भनिवृत्तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्न मनसि
 बुद्धिः । इच्छाद्वेषौ चात्मगुणावन्यदीयज्ञानजनितौ किमात्मनि वनितुं
 युज्येते इति आत्मन एव बुद्धिरात्मन एव स्यबुद्धिजन्याविच्छाद्वेषौ ताभ्याञ्च
 तु” । तथेति शरीरं मनश्च, तत्र शरीररोगाभायरूपस्थारोपस्य शरीरमाश्रयः मानसरोगा-
 भावस्य तु मनः । योगस्तु समः कालबुद्धीन्द्रियार्थानां सम्यग्योगरूपस्यैव सुखानामारोग्यगुणानां

जनितौ प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणप्रयत्नौ चात्मन एवेति बोध्यम् । अत्राह चात्वाकः—
 “आरम्भनिवृत्तिलिङ्गकौ हीच्छाद्वे पौ पार्थिवादिदेहेष्वपि चेष्टा चेष्टारूपप्रवृत्ति-
 निवृत्तिमत्त्वाद्विच्छाद्वे षावपि वर्त्तने तौ ब्रह्मस्यैव भवतः इत्यतो भौतिकदेहादिरपि
 ब्रह्मो भवतीति ।” तन्न, परदिनादिप्वारम्भनिवृत्तिदशनाद्भौतिकदेहादिप्रवृत्ति-
 निवृत्तयोः प्रयत्नजन्यत्वादप्रयत्नत्वात् । नन्विच्छाद्वेषजन्ये प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नः
 शारीरप्रवृत्तिनिवृत्तौ तु क्रिया न प्रयत्न इत्यत्र को नियम इत्यत्र उवाच
 “नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ इति ।” तयोरिच्छाद्वेषजप्रवृत्तिनिवृत्तयोः प्रयत्नत्व
 तज्जन्यशारीरप्रवृत्तिनिवृत्तयोः क्रियात्वमित्येतयोर्विशेषकौ भेदकौ चेतनाचतनौ
 नियमौ । अचतनचतनान्वनियमौ चेतने हि प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नाख्ये
 अचतने हि क्रियाख्ये इति तन्प्रयत्नजनकौ पुनरिच्छाद्वेषौ चतनस्यैव न
 त्वचतनस्येति शरीरस्य नेच्छाद्वेषौ तयोजनकबुद्धिरपि चेतनस्यैवेति न
 त्वचतनयोः शरीरमनसोश्च तनपारतन्त्र्यात् स्वकृतकर्मणां फलभोगाय पुनः
 पुनरभ्यागमाच्च न मनसो बुद्धिरिति । परिशेषादान्मन एव बुद्धिरिच्छादयश्चेति ।
 अत्र ब्रुवते । बुद्धेरिच्छादिजनकत्ववत् सुखदुःखजनकत्वेनात्मगुणत्व बुद्धि-
 जन्येच्छाद्वेषयोस्तज्जप्रयत्नस्य तज्जयोः सुखदुःखयोश्चात्मनिवृत्तिर्नापपद्यत
 शरीरे व्याधिसद्भावदशनात् । व्याधिर्हि दुःखं तज्जनिकयोर्निच्छाद्वेषजप्रवृत्ति-
 निवृत्तयोः प्रयत्नत्वं तज्जन्ययोर्वाङ्मनःशरीरगणां प्रवृत्तिनिवृत्तयोश्च क्रियात्व-
 मित्येतयोर्विशेषकौ तु चेतनाधिष्ठितानधिष्ठितशरीररूपौ नियमानियमौ ।
 चेतनाधिष्ठितशरीरे हि प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्न उच्येते, चेतनानधिष्ठितशरीरे
 तु क्रियोच्यते इति तज्जनकाविच्छाद्वेषौ च शरीरे तज्जनिका बुद्धिरपि शरीरे
 वर्त्तते । द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेति चेन्न । रूपादीनां यावद्द्रव्य-
 भावित्वेन शरीरस्य भूतविकारत्वात् । ननु यदादौ ज्यामे पाकजगुणान्तरोत्पत्ते-
 र्भौतिकेऽपि शरीरेऽभूतगुणा बुद्ध्यादयो भवन्ति इति चेन्न पाकजानां
 गुणानां विरोधिगुणमिद्वेष्टिगुणपत्तेः । किञ्च शरीरविशेषगुणानां शरीर-
 व्यापित्वेन केशनखादिषु सुखदुःखाभावेन गुणाभावाच्च न बुद्धिः शरीरगुण
 इत्यत्राह । तत्क्षपर्यन्तत्वं शरीरस्य न तु केशनखादिपर्यन्तत्वं न हि
 केशेऽस्ति त्वगित्याहुश्चैतन्यस्य तत्रानुपलब्धेः । शरीरगुणवैधर्म्याच्च न बुद्धिः

कारणं, सुखाणामिति सुखपदाभिधेयानाञ्च संगृहीतं, तत् किमिदं रोगाभावात् बहुत्वञ्च
 निदिध्य रोगबहुत्वादेव बोद्धव्यम्, इदमेव रोगाभावानां बहुत्वं यन्निदिध्य भावबहुत्वम् ।

निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणैन्द्रियैः ।

चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥ २८ ॥

शरीरगुणः । वहिरिन्द्रियवेषो हि शरीरगुणो वृद्धिस्त्वभ्यन्तरेन्द्रियवेषो हि स्फुट-
तयोवधर्म्यम् ।

अथ रूपादीनां शरीरगुणानामितरवैषम्यं रूपं हि तैजसो गुरुत्वादयो जलादे-
रिति चेन्न वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसाधर्म्येणात् शरीरगुणानामवैषम्यमिति । एतेन
बुद्धिबुद्धिजन्याविच्छादेषो तज्जन्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती तज्जन्ये च सुखदुःखं चैत-
न्यगुणा न शरीरे न च शरीरेन्द्रियेषु श्रोत्रादिषु न वा मनसि वृत्तन्ते किन्त्यात्मन्येव
तल्लिङ्गत्वाद्वृत्तन्ते इति पर्यवसितम् । अत्रानुभवमिदं युक्तिमिदं च दृश्यते । यस्मिन्
शरीरप्रदेशे भवति न वा भवति व्रणादिव्याधिरस्तच्छरीरप्रदेश एव दुःखं सुखं
वेति लोकेऽपि प्रमाणे स स एव गात्रप्रदेशो व्यथते न व्यथते इति ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः - नवेवं तदेव स्यादयदि सुखसंज्ञकारोग्यं विकारो दुःखमेव विनि-
स्तीक्रियते न च सुखमारोग्यं दुःखं व्याधिरिति मन्यामहं । मन्यामहे तु "विकारो
धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिकल्पते" इति । तयोमारोग्यरोगयोः फले सुखदुःखमिति
धातुवैषम्यरूपव्याधीनां धातुसाम्यरूपा रोग्याणां श्रावयो भवतु शरीरं सत्त्वसंज्ञ-
श्चेति । तयोः फले सुखदुःखं त्वान्वति वृत्तन्ते चानुभूयते चान्वनवेति तथा सुखा-
नामित्यत्र सुखानां सुखहेतुधातुसाम्यानामिति व्याख्येयमिति यदुच्यते तत्राह -

ननु च सुखदुःखतदेतुधातुसाम्यवैषम्यान्मकारोग्यरोगाश्रयत्वे सत्त्वशरीरयोः
सत्त्वमात्मा शरीरश्चेत्यत्र राशिपुरुष आन्वग्रहणं निष्कर्तव्यमित्याशङ्कानिगमाथ-
श्चाह निर्विकार इत्यादि । - परस्तु सत्त्वशरीरभ्यां शेष आत्मा विकारात्निर्गतः
इति निर्विकारः । कथं दुःखमात्मगुणः स्यादिति मनःशरीरगुण एवेति
यदीह विकारो धातुवैषम्यं तस्मान्निर्गत आत्मेत्युच्यते तर्हि अस्तु विकारो
धातुवैषम्यं तच्च स्वरूपतो वा गुणतो वा कर्मतो वा स्वरूपगुणकर्मतो वा
वृद्धिर्हासश्चेति द्वयं तस्यात्मनो नास्ति तुल्यदस्य भिन्नकर्मत्वात् । हि यस्मान्
परः शरीरमत्त्वाभ्यां भिन्नः । शरीरं हि पञ्चमहाभूतविकारात्मकं सत्त्वं

नन्वायुर्वैराग्यमो हेतुरित्यादी अभ्यायाश्रयप्रदे व्याख्याश्रयो न संगृहीतः, तत् किमिदमनार्थं ? न,
हेतवश्चैत्यनेन व्याख्याश्रयरूपस्यापि हेतोस्तत्र संग्रहणम् ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः - ननु सत्त्वमात्मा शरीरश्चेति वचनेन त्रयमुपात्तम् । अत्र शरीरमनसी व्याख्याश्रय-
तयोक्तौ, आत्मनस्तु का व्यवस्थेत्याह निर्विकारो निर्विकृतिः, तेन शरीरमावमात्मनः,

तु सत्त्वगुणवद्बुद्धिगुणात्मकमात्मा तु न तथाभूतः परन्तु सप्तत्रिगुणलक्षण-
 श्रितसम्पसाद क्षेत्रज्ञस्तस्याभिर्विवेकार इत्याह काश्चित् तत्र शरीरभिन्नत्वान्मनसो
 मनोभिन्नत्वाच्छरीरस्य निर्विवेकारत्वापत्तौ तदुभयस्मान् परं उच्यते ततोऽपि
 सुषुप्तौ तथाविधत्वादात्मन आनन्दमात्रभोगित्वात् । अन्ये तु मनःशरीराभ्यां
 हि यस्मान् तु भिन्नकमे परः श्रेष्ठ आत्मा तस्मान्निर्विवेकारः । निर्विवे-
 कारस्तु यस्मान्स्मान्मनःशरीराभ्यां श्रेष्ठ आत्मेति व्याचक्षते । तन्न साध्यसमत्वा-
 दहेतुत्वान् । वस्तुतस्तु निरुक्तं आतुर्वैषम्यं दुःखञ्चेति द्वयं विकारः आत्मे-
 त्यस्य पर इति विशेषणान्न स्वत्वात्मा केवलञ्चेतनायातुर्यं पुनरस्मिन् पुरुषे
 नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमव्यपदेश्य-
 मव्यवहार्यमचिन्त्यमलक्षणमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं ज्ञानं शिवमद्वैतं
 चतुर्थं मन्यन्ते । एव आत्मा स विज्ञेयः सोऽव्यक्तः सोऽव्यक्तः सोऽक्षरः
 सोऽनादिः स विद्वं सोऽव्ययः स परमात्मा द्रष्टारमुपद्रष्टा भोक्तारमुपोक्ता न
 द्रष्टा न भोक्ता न हि किं सः ? अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञ इत्यादिपर्यायेण शरीरे
 वक्ष्यमाणः समस्तस्वरजस्तमोऽनुभविष्ठस्त्रिगुणलक्षणः पुरुष एतस्मिन् सत्त्वात्म-
 शरीरात्मकगणेशपुरुषे भवत्यात्मा । स यत्राधिष्ठाने यस्याभवस्थायां च सम्प्रति-
 ष्ठितो द्रष्टा क्रियाणां भोक्ता भोगी सुखदुःखानां तदधिष्ठानस्तदवस्थ एवान्मा
 आत्मविद्विच्छ्रूयते । स एकोऽधिष्ठानायोगपद्यात् । त्रीणि स्वत्वस्योऽधिष्ठानानि
 हृदयं कण्ठो नेत्रञ्चेति । तत्र हृदयं नित्याधिष्ठानं, तत्र नेत्रेण विभुत्वाच्छे-
 षाधिष्ठानमवितिष्ठतीति । तिस्रश्चावस्थाः सुषुप्तिः स्वप्नो जागरितञ्चेति । सुषुप्त्यव-
 स्थाने प्रवृत्तेषामे सत्त्वाणीन्द्रियाणि भूतानि च सत्त्वाणि सर्वं चार्था मनसि
 लीयन्ते मनश्चाहङ्कारोऽहङ्कारो महत्तत्त्वं प्रज्ञाने तदा प्रज्ञानं घनीभवति प्रज्ञोपा-
 हितश्चार्थं प्रज्ञानघनः सुषुप्तिरिति परमात्मानि शिवे सम्प्रतिनिष्ठे परमो ह्यात्मा
 रमोऽमृतोऽमृतस्तावयत्वान् । रसं ह्येवायमानन्दयन्तमेतं लब्ध्वा शुद्धसत्त्व-
 मयेन प्रज्ञानेन महत्तत्त्वेन चेतसा सुखेनानन्दं रसं भुञ्जान आनन्दीभवतीति ।
 चेतोमुख आनन्दभुगानन्दमयः प्राज्ञ एव सुषुप्तिस्थानः । एव सर्वेश्वर एषोऽन्त-
 र्याम्यन्तर्यामिपरमात्माधिष्ठानात् । एव सर्वज्ञ एव योनिः सर्वस्य प्रभवश्च प
 एषोऽप्यव्ययः ।

पर इति सूक्ष्मः श्रेष्ठो वा, तेन सत्त्वशरीरान्ममेलकरूपो य आत्मज्ञानेनोच्यते तं व्यावर्तयति,
 यदुक्तं “संयोगिपुरुषस्तेषो विशेषो वेदनाकृतः” इति । संयोगेऽपि च आत्मादीनां मनस्येव
 वेदना भवति, सा तु मनःसंयुक्ते आत्मस्यपि सम्बन्धेरुत्पद्यते, तेन “निवर्तये चान्तरात्मनि”

पूर्वकृतकर्मफलयोगादपि प्रतिबुध्यमानः पुनर्महतोऽभिव्यज्यमानानि
अहङ्कारादीनि गृहीत्वा स एव पुरुषः सन प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्चायं यदा
मनसि क्लान्ते विषयेभ्यो निवर्तमानानीन्द्रियाणि लीयन्ते तदा स्वपिति,
स्वपञ्चायमस्मिन् शरीरे सूक्ष्मशरीरेणोपाहितः स्वप्नान् पठ्यन् प्रविविक्तभोगान्,
भुञ्जानः सुखदुःखभुग्भवति । स्वप्नस्थानोऽयं पञ्चमहाभूतदशेन्द्रियमनोबुद्धराहङ्कार-
प्रधानमयशरीरस्तरैव सुखैः सुखदुःखहेतुभोगोपभोगेन सुखं दुःखं तस्मिञ्छरीरे
भानुसाम्यवैषम्यजनमुभवतीति स सूक्ष्मशरीरी प्रत्यगात्मा तैजसो नामान्तःप्रज्ञः
सुखदुःखगुणवान् अव्यक्तस्यात्मनो लिङ्गं सुखदुःखमिति, सूक्ष्मशरीरे मनः
शरीरश्च सुखदुःखाश्रय इति गौतमकणादादिभिः सह विरोधः ।

एवं स यदा जागर्तते तदा वहिःप्रज्ञस्तरैव स्थूलं सुखं रिमान् स्थूलान्
भोगान् भुञ्जानः सुखदुःखगुणवान् वैश्वानर उच्यते । तत्राव्यक्तस्यात्मनो
लिङ्गं सुखदुःखं प्रत्यगात्मन्यस्मिन् देहे मनसि वर्तते इति प्रत्यगात्मनो गुणः
सुखदुःखमिति गौतमकणादादिभिः सहाविरोधः । स्थूलसूक्ष्मशरीरसत्त्वात्-
समुदायो हि प्रत्यगात्मा द्विविधो भूतात्मा वैश्वानरस्तरैजसश्चेति । प्रज्ञोपाहित-
स्वव्यक्तात्म्यः क्षेत्रज्ञ आत्मा प्रज्ञया सत्त्वोद्विक्तया सुखवांस्तनो निर्विकारो
यदा रजस्तप उद्रेके सत्यहमिति मन्यते तदा तदहङ्कारेणाविद्यया आकाशादीन्
मृदा तैजसो भूतात्मा भवति स्थूलभूतयोगान् वैश्वानरः । दुःखाभावात्
मृतरामव्यक्ते प्राज्ञं त्वात्मन न चाधिनिन्यसुखत्वात् नित्यारोग्यं खलु वर्तते
इति ।

ननु गौतमोक्तं बुद्धीच्छादं पसुखदुःखप्रयत्नानामात्मलिङ्गत्वमिव कतिधा-
पुरुषीयेऽपि स्वयमपि “उच्छादं पः सुखं दुःखं प्रयत्नश्च तना धृतिः । बुद्धिः
स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥” इति वक्ष्यते : ते चेत् क्षेत्रज्ञ आत्मनि न
वर्तन्ते निरुपादानाः कथं प्रत्यगात्मनीच्छादं पादयो गुणा निर्वर्तन्ते नित्य-
बुद्ध्यादिमत्त्वास्मिन् गुणत्वं वा कथमात्मन इति नाशक्यम् । क्षेत्रज्ञस्य चेत्तनादयो-
अनभिव्यक्तास्मिन् बुद्धिबुद्धभूततैजोऽवकात्मका न सत्त्वादिगुणात्मकास्तस्मात्
लौकिकगुणाः समसत्त्वादियोगे अव्यक्तावस्थायां चैतन्यादयोऽव्यक्ता मृता
योगे विद्यावद्भिः, अहङ्कारयोगे चाविद्याबुद्धिव्यज्यते । राशिपुरुषभावं महद-

इति वचनं निर्वर्धये मनसीति श्रुत्वा, तथा शरीरादावप्यसमशरीरं वक्तुं, तद्वत्पञ्चैश्वर्यं पर-
इति पदम्, उक्तम् अन्यत्र “महान्द्रवाव्यग्निमनोऽपतीनां कर्मसंघः कीर्तयैव सः प्रियम् ॥” तथा
शरीरस्य शरीरिणश्च स्वान्, इदं शक्तिरिति अत्यन्तम् ॥ ननु यथास्या निर्विकारस्तत् किं

हङ्काराभ्यां विद्याविद्याबुद्ध्यादयो जायन्ते इति न निरुपादाना बुद्ध्यादयः । राशिपुरुषभावेण जायमानोऽस्मिन् जायन्ते ये क्रियागुणास्ते केवलोऽस्मिन् न वृत्तन्ते इति निष्क्रियो निगुण आत्मोच्यते । एवञ्च नमहदहङ्काराभ्यां जायन्ते तर्हि चात्मा नास्तीत्येवं मन्यामह इत्यत उच्यते—

सत्त्वेत्यादि ।—सत्त्वं मनः । भूतानि स्वादीनि पञ्च, गुणास्तेषां शब्दादयः पञ्च, इन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्याः श्रोत्रादीनि । तेऽसह विशिष्टश्चेतन्ये कारणं राशिपुरुषे चैतन्यं जनयति । चैतन्यन्तु चेतनस्य भावश्चेतनस्तु चेतनावान् चेतना तु स्वयं प्रकाशरूपा परप्रकाशिनी सत्त्वादियोगेन पुनरात्मना तल्लक्षणेन जनितगुण-विशेषरूपा, लौकिकी चेतना बुद्धिविशेष आत्मलिङ्गत्वेनोक्ता । सा चात्र यथा बुद्ध्या चक्षुषा पश्यन्नपि भावान् जातमात्रबालक इव न विजानीते किमिद-मिति, शब्दं शृण्वन्नपि न बुध्यते किमिदमिति, स्पर्शं स्पृशन्नपि न वेत्ति किमिदमिति, दृश्यादीन् पिवन्नपि न वेद किमिदमिति, जिघ्रन्नपि पद्मादीनि नावगच्छति किमिदमिति । यथा च बुद्धिकर्मैन्द्रियाणि स्वार्थेषु केवलं प्रयुक्ते न तु तत्तदर्थविज्ञानं निरुपादयितुमलं भवति स्पन्दते क्रीडते च यथा बालक इत्येवं सति पुरुषे भवति । चेतनाशतुः खलु परप्रकाशकः प्रकाशकलक्षणः प्रकाशवानेव । यत्र हि यत्कारणं यन्न वर्तते तत्र तत्कार्यमुत्पादयितुं स कथमलं भवति । यदि हि चेतनाशतुर्न चेतति कथमितराणि तर्हि चेतयेत् यथा यदि प्रकाशो न स्वयं प्रकाशते कथमितराणि प्रकाशयेत् तद्वदिति चेतना स्वरूपतश्चेतनरूपैव न सत्त्वादियोगजा चेतनेत्यत उक्तं—चेतनावान् अतश्चात्मेति । तथा हः साक्षीत्युच्यते इति, न तु लौकिकगुणरूपचैतन्याख्य-चेतनावान् न वा लौकिकगुणाख्यज्ञानवान् इत्यभिप्रायः । तथा हि चेतनाशतुः परप्रकाशकः स्वयंप्रकाशरूपः सत्त्वेन यदा युज्यते तदा सत्त्वक्रियापचरयमाणः सक्रियः सन् मनसि चैतन्यं जनयति इति सत्त्वस्थचैतन्यगुणोपचरयमाण-श्चेतनागुणवानर्यं जागरितस्थान इत्युच्यते, इत्येवं यावत् सत्त्वमात्मा शरीरश्चेति वचने प्रपञ्चेन व्याख्यातं तत्सत्त्वंपञ्चानुसर्गव्यम् । तस्मात् प्राणापानादिकार्यवदिच्छादे पादयो गुणा अप्यात्मलिङ्गत्वेनोक्ता न तात्माश्रित-गुणत्वेन । एवमात्मा सत्त्वेन युक्तो यदा यद्गुणं शब्दादिकं जिघृक्षन् वक्ष्यवणादिवहिरिन्द्रियेण युज्यते तदा तदर्थेषु तदिन्द्रियस्य चैतन्यं जनयति ;

शब्दकरो विकारोऽस्ति वा नास्तीत्याह सत्त्वंत्यादि ।—सत्त्वं मनः, भूतगुणाः सत्त्वादयः, इन्द्रियाणि च चक्षुरादीनि, प्रतीः कारणभूतीश्चेतन्ये कारणं भवत्यात्मा, चैतन्यज्ञानमिति ज्ञाने

इति तदिन्द्रियस्थचेतनागुणेनोपचर्यमाणस्तदिन्द्रियचेतनावानप्यात्मोच्यते, तदा हि स बहिर्ब्रह्मतनो भवतीत्येवं सगुण आत्मोच्यते इत्येवं यावत् पूर्वोक्त-प्रकारेण धृत्यादय इच्छादयश्च गुणा इन्द्रियस्था बोध्या मनःस्थाः प्रत्यगात्म-स्थाश्च । इच्छादयः प्रयत्नान्ताश्चेतनादयोऽङ्गारान्ताश्च गुणा आत्मना जनिता मनसि तथेन्द्रियेषु च प्रत्यगात्मनि चोपचारादयदिषु क्रियावः । साक्षाद्वर्तन्ते । माण्डूक्येऽप्युक्तम् ।—“तत्र जागरितस्थानो बहिःप्रक्षः स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रक्षः सुषुप्तिस्थानः प्रज्ञानघनः प्राज्ञः, स च त्रिपादात्मा राशिपुरुषावस्थायामभूत् महत्तत्त्वरूपप्रकाशयत्नात् प्राज्ञः पञ्चतन्मात्रादिमूक्षमभूतेन्द्रियाश्रयत्नात् तैजसः स्थूलभूतेन्द्रियाश्रयत्वाद्बैश्वानर इति त्रिपादसमुदायस्थत्वेन बुद्ध्यादीना-प्यव्यक्तात्मनः शरीराश्रितत्वं व्याख्यातं भवति ।”

नन्वेवञ्चेत् तर्हि किं जागरितावस्थात्रयं मनस एव न त्वात्मन इति चेन्न सर्व-दैवं ब्रह्मा जागर्ति राशिपुरुषावस्थायां यदा सर्वाणि जाग्रति तदा जागरणा-वस्था, यदा बहिरिन्द्रियाणि मनसि लीयन्ते तदा स्वप्नावस्था मनः प्राणाश्च जाग्रति, यदा तानि सर्वाणि प्रज्ञाने महति लीयन्ते तामसराजसप्रज्ञानात्मनि सार्वत्रिकं महति तदा सुषुप्तावस्थेति ; आत्मन एवावस्थात्रयमिति । अत एव सुषुप्तावस्थायामपि चेतोमुख एवेति निर्दिष्टः कचिदप्यवस्थायामात्मनः सत्त्वसंयोगाभावो न भवति भवति च निर्वर्णभितरस्य तुर्यावस्थायां तस्मात् नित्यानुबन्धमनोबन्धमोक्ष एव मोक्षः । सुषुप्तौ च प्राणाऽभिहितो न ज्ञान-साधान्याभावेन सित्यादिराजसमहदन्तसर्वतत्त्वानां सार्वत्रिकं महति विलीनत्वे ब्रह्मव्यक्ताख्य आत्मा सात्त्विकमहत्तत्त्वरूपचित्तवान्, परमात्मनि शिवे रसे सम्प्रतिष्ठिते, रसं ब्रह्म वायं लब्धवानन्दीभवतीत्यानन्दमयः स्यात् ।

ननु यस्य ये समवायिकारणीभूतद्रव्याश्रितगुणारब्धगुणास्ते तस्य गुणा उच्यन्ते ते च शरीरे चन्द्रियेषु च पञ्च भूतानां समवायिकारणत्वं तद्गुणकर्म-णाञ्च शरीरेन्द्रियगुणकर्मसु समवायिकारणत्वमिति भातिकगुणाः शरीरेन्द्रियेषु वर्तन्ते न मनसि न चात्मनि । मनसस्तु सत्त्वप्रधानत्रिगुणाः शारीरमनोगुणस्य समवायिकारणानि शारीरस्थूलमनसि वर्तन्ते न तु देहं चात्मनि च तत् कथमात्मजा बुद्धीच्छादयो गुणा इन्द्रियेषु शरीरे च मनसि च वर्तन्ते इति चेदत्र ब्रह्महे ।

अथान्ये वा । अत एव बुद्ध्यादीनां ज्ञानकारणानां सत्त्वप्रधानाणां सत्त्वगतेऽप्यतमनि न सत्त्वप्रधानेति ज्ञानं ज्ञातृ ।

उक्तं तादृदनपवादम् परन्तु गुणा द्विविधाः सहजाः संसर्गजाश्च, तत्र सहजाः समवायिकारणीभूतद्रव्यगुणारब्धा इन्द्रियेषु भूतगुणा शब्दादयः शरीरे च ते शुब्बादयश्च परत्वादयश्च साधारणाः, मनसि सत्त्वरजस्तर्मासि प्रकृतिभूतानि तद्वारब्धानि सत्त्वादीनि ब्राह्मण्यदिरूपाणि तथाणुत्वमेकत्वञ्च द्वौ साधारणौ गुणौ । संसर्गजास्तु स्वत्वात्मनि ये बुद्ध्यादयोऽनभिव्यक्तास्ते सूक्ष्मदेहस्थमनःस्थाभ्यां महदहङ्काराभ्यां विद्याऽविद्याभ्यां सहेकीभूय सूक्ष्मदेहस्थमनसि विद्याऽविद्या-बुद्ध्यादिरूपेण परिणम्यमाना वर्तन्ते । ते च पुनः स्थूलशरीरस्थमनःस्थाभ्यां महदहङ्काराभ्यां विद्याऽविद्यारूपाभ्यां स्थूलाभ्यां सहेकीभूय विद्याऽविद्याबुद्ध्यादि-रूपेण परिणम्यमानाः स्थूलदेहस्थमनसि वर्तन्ते । ते चेन्द्रियायैसन्निकर्षा-ज्जाताः श्रावण्यादिरूपेण व्यपदिष्टा अस्मिन् मनसि वर्तन्ते । इत्यत इन्द्रिये च शरीरे च वर्तन्ते इति प्रोक्तं ब्राह्मण्यदिकायसंसर्गाद्वि मनो ब्राह्मण्यदि भवति । तथा चात्तनश्चेतनात् एषा चेतना मनसि । बुद्धितो विद्याऽविद्या-धीधृतिस्मृत्यहङ्काररूपा बुद्धिः, इच्छात इच्छा, प्रयत्नतः प्रयत्नः, सत्त्वात् सुखं, रजस्तमोभ्यां द्वेषदुःखं भवतः । न च शब्दादय आकाशादिगुणा इवात्मनो बुद्धीच्छादयो गुणाः सहजाः । आकाशादीनि हि भूतानि सगुणान्येव जातानि, आत्मा तु नित्य एव निर्गुणो निष्क्रियः पूर्वम् । मनःसम्बन्धेन सक्रियः सन् चेतनादिकान् गुणान् मनसि जनयित्वा तच्चेतनादिभिरुपचरित एव सगुण उच्यते न तु वास्तवम् । स च समना आत्मा पञ्चभूतपञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च सूक्ष्मदेहमारभमाणानि सूक्ष्मदेहिनः पुरुषस्य परलोकगामिद्रव्याणि भवन्ति, तेषु च मध्ये आत्माश्रितसत्त्वाश्रिता बुद्धीच्छादयश्च निश्चेष्टाः समवायिन एव हेतवो गुणाख्या भवन्ति पञ्चभूताश्रिताश्च शब्दादयस्तथाविधा गुणा एव मनो-मात्राश्रितावणुत्वमेकत्वे गुणौ तथेन्द्रियाश्रितौ एवं पुनस्तथाविधसूक्ष्मशरीरिपुरुषः शुक्लशोणितमात्राहारजरमगतानि पञ्चभूतानि च चतुर्विंशतिकेऽस्मिन् राशि-पुरुषे समवायिकारणीभूतद्रव्याणि तत्तदाश्रिताश्च बुद्ध्यादयः शब्दादयो शुब्बादयः परत्वादयश्च निश्चेष्टाः समवायिनो हेतव इति ते गुणाः ।

अथात्र सूक्ष्मदेहस्थानि सत्त्वेन्द्रियाणि समवायिकारणान्यपि पुरुषेऽस्मिन् न किञ्चिद् कार्यमारभन्ते परन्त्वेवामस्य पुरुषस्योत्पत्तावुपपादकत्वमात्रं न तु

ननु यदि चैतन्यवानात्मा, तदा कदाचित् ज्ञानवान् कदाचिदज्ञ इत्यनित्यः स्यादित्याह, नित्य इति ।—नित्यत्वाप्यात्मनो ज्ञानमनित्यम्, न च धर्मान्नित्यत्वे धर्मिणोऽप्यनित्यत्वम्, न आकाशागुणशब्दानिदेवेऽप्याकाशाद्याप्यनित्यत्वम् इति भावः । नित्यत्वज्ञानमनः पूर्वोपरा-

धातुत्वम् । वक्ष्यते हि शरीर । अस्त्युपपादुकं सर्वसंज्ञकं नामेति । तथतदभि-
प्रायेण च वक्ष्यते । “खादयश्चेतनाधातुषष्टास्तु पुरुषः स्मृतः” इति ।

अत्र सूक्ष्मेन्द्रियाणां मनसो भौतिकत्वाभावेन खादिष्वनन्तर्भावाभावाच्च तना-
धातुश्चात्मा तत्राप्यनन्तर्भावाभावाच्च । खादिष्वङ्धातुकत्वं पुरुषस्येति कश्चिन्, तन्न,
शरीरे सत्त्वादीनां सूक्ष्मशरीरस्थानां कार्यतया स्थूलशरीरे मनःप्रभृतेवेक्ष्यमाण-
त्वान् “रूपाद्विरूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः” इति । ततस्तु
“धातुधेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः” इति वक्ष्यमाणेन सर्वेन्द्रियादीनां धातुत्व
समवायिकारणत्वञ्च स्थूलदेहारम्भे वक्ष्यते ; तर्हि खादयश्चेतनाधातुषष्टास्तु पुरुषः
स्मृत इति कथं षड्धातुत्वं सङ्गच्छते इति चेत्तदोच्यते । तत्र चेतनाधातुः
पुरुषः सूक्ष्मदेहीति तदन्तर्गतानि सूक्ष्ममनश्चन्द्रियाणि । एतदभिप्रायेण
सुभृतेऽप्युक्तं “पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः पुरुषः ।” इति । निमित्तमात्रत आधान-
जास्तु गुणाः शास्त्राध्ययनादिधनवान्भवादिलाभालाभादिनिमित्ततो बुद्धीच्चा-
दयो ढकादिषु वृहच्छब्दादयो लाजादिषु लघुत्वादयः । एवं परत्वादयोऽपि
बोध्या इति ।

नन्वेवञ्चैदात्मजा ये बुद्ध्यादयो गुणाः सूक्ष्ममनःप्रभृतिषु वृत्तन्त इति
भवद्भिरुच्यते, ते स्वत्वस्माभिरात्मन्येवेत्यन्ते तेन पुनः का हानिरिति चेन्न ।
बुद्धीच्चादीनां वृद्धिहासाभ्यां गुणतो वृद्धिहासावात्मनो भवतस्तेनोक्तस्य
विकारत्वदोषतादवस्थान् । न चैष चेतनाधातुरनित्यः, तस्य सूक्ष्मशरीरिणो
नित्यत्वेन स्वरूपतो गुणतः कर्मातो वा न वृद्धिहासौ सम्भवतः । स्थूल-
पुरुषोत्पादेन तु तदारम्भकात्मजसत्त्वादिगुणपञ्चमहाभूतशुक्राक्तवीर्यपञ्चभूता-
न्यनुप्रविश्य विक्रियमाणैस्तरूपाहितानि स्थूलमनश्चन्द्रियशरीराणि भवन्ति,
सूक्ष्मदेहस्थानि मनश्चन्द्रियमहाभूतानि न च विक्रियन्ते । इति चेत् तर्हि अत्र
सत्त्वस्य पृथगुपादानमनर्थकं स्यादतः १६ परत्वात्मा स्वलु क्षेत्रज्ञः समग्रगुण-
लक्षणाव्यक्ताख्य इति ज्ञापनायमुक्तम्—नित्य इति ।

तथा सति सूक्ष्मस्यात्मनोऽव्यक्तस्य समसत्त्वरजस्तमोभिरुपाहितपुरुषस्य
चेतनाधातुव्ययत्वासम्भवेन नित्यत्वाव्याघातो व्ययत्वाभावादविनाशित्वाच्चेति ।
ततः किमात्मनो बुद्धीच्चादितो वृद्धिहासो न स्त इति चेत्, तत्रोच्यते तस्माभिः—
सूक्ष्मस्याव्यक्तस्यात्मनो नित्यबुद्ध्यादेन वृद्धिहासौ महदहङ्कारविकारस्योपाधेस्तु

कल्पानुभूतादप्रतिसन्धानात् । न कल्पिते काले पृथ्वीनुभूतमर्थमुक्तस्य ज्ञाता प्रतिसन्धत्ते, न
हि वेदकपुङ्गवमर्थं यद्वक्तोऽवगतावेन प्रतिसन्धति । ननु, दृश्यते ज्ञानवतः कुक्षोपसम्भो

वृद्धिहासौ तदुपाहितबुद्धेर्वृद्धिहासावुच्येते न तु फलतः । तद्वृद्धिहासवद् बुद्ध्यादित इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पन्नादिवृद्ध्यादिगुणा जायन्ते तेन शरीरस्य तस्य नित्यबुद्ध्यादेर्वृद्धिहासाभावान्निर्विकारत्वमुक्तमिति ।

अथैवं वास्तवविकाराभावादात्मनो निर्विकारत्वं, सत्त्वशरीरसंयोगात्तु या विशेषोपलब्धिः प्रतिमाणि स च चेद्विकार आत्मन इष्यते, इष्यताम्, अवास्तव-विकारत्वान्नास्माभिस्तद्विकार इष्यते । नन्वव्यक्तात् पुरुषः पर इति श्रुते-रव्यक्तस्यात्मनः प्रकृतेः पुरुषस्य च वैधर्म्यमुक्तं, प्रकृतिः प्रसवधर्मिणी वहिःस्थ-धर्मिणी चाचेतना चैका चेति, पुरुषस्तप्रसवधर्मा मध्यस्थधर्मा बहुश्रुतनश्चेति ततोऽव्यक्तात् पुरुषः पर इत्युक्तमिति प्रसवधर्मत्वादव्यक्तस्यात्मनः सविकारत्व-मस्त्येव यद्गुणवैषम्यात्मकस्तु महानासीदिति चन्न । सुश्रुते हि प्रकृति-पुरुषयोरेव साधर्म्यवैधर्म्यं उक्ते, तदयथा — “उभावप्यनादी उभावप्यनन्ता-बुभावप्यलिङ्गावुभावपि नित्यावुभावप्यपरावुभौ च सर्व्वगताविति” साधर्म्यम् । “एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति ।” बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तो निर्गुणा अबीजधर्मिणो मध्यस्थ-धर्मिणश्चेति” वैधर्म्यम् । “तत्र कारणानुरूपं कार्य्यमिति कृत्वा सर्व्व एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति तद्गुणत्वात्तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते ।”

इति सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमात्रात्मिकायाः प्रकृतेः प्रसवधर्मत्ववचनादव्यक्त-नामात्मा तु समसत्त्वरजस्तमोऽध्या प्रकृत्यैवोपाहितः क्षेत्रज्ञः पुरुष एवैकः चित्सम्पसादरूपपुरुषस्य न प्रसवधर्मत्वं, तद्वर्थायाः समसत्त्वरजस्तमोगुण-मात्रमय्याः प्रकृतेः प्रसवधर्मत्वादव्यक्तस्थतत्त्रिगुणवैषम्यान्महतोऽभिव्यक्ति-वचनादादिमृष्टौ सिद्धोऽव्यक्तस्य तस्याचिन्त्यमहिम्नः सिद्धीरिति । उक्तं हि सुश्रुते सर्व्वभूतचिन्ताशरीरे । — “सर्व्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमो-लक्षणमष्टरूपमाखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञाना-मधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानाम् ।” तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितात्तल्लक्षण एव महानुत्पद्यते इति । स्थूलशरीरारम्भे तु न खलु तथाविधवैषम्यमव्यक्तस्या-त्मनोऽस्ति । महदादीनां सूक्ष्मसूक्ष्ममात्रासंयोगादेव सूक्ष्मदेहिपुरुषसर्गस्य मनुनोक्तत्वात् । निर्विकारत्वमव्यक्तस्यात्मनः परमस्य । अव्यक्तं चेत्

अपुराणलक्षणो विकारस्तथा पुःस्वोपलब्धौ च द्वेपलक्षणविकारः, तत् कथं सुखदुःखोपलब्ध्यावयम् आत्मा निर्विकार इत्याह — द्रष्टा पश्यति हि श्रियाः । द्रष्टा साक्षी, तेन कर्तारश्च परमकामतः

प्रधानपुरुषोभयात्मकं तर्हि “चाव्यक्तात् पुरुषः परः” इति कठोपनिषदि मन्त्रे कः पुनः पुरुष इति उच्यते स परमः पुरुषः परमात्मा न क्षेत्रज्ञः पुरुष इति आपनार्थं सा काष्ठा सा परागतिरित्युक्तम् ।

ननु सत्त्वशरीरसंयोगाद्द्विशेषोपलब्धिरात्मनः, स विशेषो विकारो-
ज्वास्तवो वास्तवो वाऽस्तु तेन वो नश्च का हानिरिति चेन्न शरीर-
मानसव्याध्युपशमननिदानादुरपदेशमन्तरेणात्मस्थव्याध्युपशमननिदानादुरपदेशो
न कुत्राप्यायुर्वेदादिशास्त्रे हि दृश्यते । शरीरमानसधातुवैषम्यप्रशमनेनैव
सत्त्वशरीरसंयोगजस्यात्मस्थविशेषस्य प्रशमनात् । वक्ष्यते चात्र. “मानसो
ज्ञानविज्ञानत्रैय्यस्मृति समाधिभिः” इति ।

नन्वात्मा तदैवैव निर्विकारः स्याद्यदि सत्त्वशरीरसङ्घातात् परः स्यात्
न च सत्त्वशरीरसङ्घाताद्व्यतिरिक्त आत्माऽस्ति सत्त्वशरीरसङ्घात एवात्मेत्याहु-
र्नास्तिकाः । नेत्याहासपादगौतमो यथान्यायसूत्रम् । “दर्शनेस्पर्शनाभ्यामेकार्थ-
ग्रहणात् । (३।१।१) । अस्यार्थः । दर्शनेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रियाभ्यामेकार्थस्य रूपस्पर्श-
ज्ञानेन ग्रहणान्ज्ञानादात्मा सत्त्वशरीराभ्यां परः न तु दर्शनेन्द्रियस्य रूपज्ञानेन
घटार्थज्ञानं स्पर्शनेन्द्रियस्य शीतलादिस्पर्शज्ञानेन घटार्थज्ञानं यथाऽहमिमं
घटं पश्याम्यहमेव स्पृशामीति सत्त्वशरीरसङ्घातात् परस्यात्मनो घटार्थे कार्यज्ञानं
भवतीति सत्त्वशरीराभ्यां पर आत्माऽस्ति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । न विषयव्यवस्थानात् । अस्यार्थः । दर्शन-
स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणं न विषयव्यवस्थानात् दर्शनेन्द्रियस्य रूपं विषयः
स्पर्शनेन्द्रियस्य स्पर्शो हिमादिविषय इति विषयभेदव्यवस्थानात् । दर्शन-
स्पर्शनेन्द्रिययोरेव रूपस्पर्शज्ञानं तस्मात्तयोश्चैतन्ये कारणत्वं न ह्यन्तरेण
चैतन्यं बुद्धिरुत्पद्यते इति । सत्त्वशरीरसङ्घातात् पर आत्मा नास्ति, यः
सत्त्वादियोगे चैतन्ये कारणमुच्यते । इति चैतन्ये कारणमिन्द्रियं सत्त्वशरीर-
सङ्घात आत्मा वेति समाधत्ते ।

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः । अस्यार्थः । सत्त्वशरीराभ्यां
परस्यात्मनोऽस्तित्वस्याप्रतिषेधः । कस्मात् ? तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावात् ।
तस्य दर्शनविषयस्य रूपस्य स्पर्शविषयस्य स्पर्शस्य च घ्राणविषयो
गन्धो रसनविषयो रसः श्रवणविषयः शब्द इत्येवं विषयस्य व्यवस्थात

साक्षी सन् अगतः क्रियाः सध्वोः पश्यन् न रागाद्वेषादिना युज्यते, तथापि बुद्धिः सत्त्व-
रूपव्यवस्थानोऽपि न रागादिना युज्यते । इत्यमानरागादिविकारस्तु मनसि, प्राकृते बुद्धी

एवात्मनः सद्भावोऽस्तित्वं सिद्धयति । यदेकमिन्द्रियं सर्वविषयं स्यात्तदात्मान-
मन्तरेण जानोत्यप्तिः शक्येत वक्तुम् । तस्मादस्यात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियै-
श्चित्तये हेतुः सत्त्वशरीराभ्यां पर । सत्त्वशरीरसङ्घातव्यतिरिक्तात्मास्तित्वे
कारणान्तरञ्च ।

सव्यदृष्ट्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । सत्त्वशरीरसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मास्ति ।
कस्मात् ? सव्यदृष्ट्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेक-
विषये प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानात् । तमेवार्थमिदानीमहं जानामि यमर्थ-
मज्ञासिषं सं एवार्थोऽयमिति । तथाहि सव्येन चक्षुषा दृष्टस्याथस्य तदितरेण
चक्षुषा दक्षिणेन प्रत्यभिदर्शनम् । यमेव सव्येन चक्षुषा द्वाक्षं तमेवेदानीं दक्षिणेन
चक्षुषा पश्यामीति स एवार्थोऽयमिति योऽद्राक्षीत् स इदानीं पश्यतीति
सव्यदक्षिणचक्षुर्व्यतिरिक्त एकः कश्चिदस्ति द्रष्टेति स एवात्मा ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । इत्येवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तदिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा
चेतनः, कस्मात् ? नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्विवाभिमानात् । एकमेवेदं
चक्षुष्ये नामास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ द्वौ भागौ दृश्यमानौ द्विवाभिमानं लोके
प्रयोजयतः । दीपस्य कस्यचिद्वस्तुनो मध्ये व्यवहितमिव । तत्राह—

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाभावेकत्वम् । एकरिमंश्चक्षुष्युपहते चोद्धते
वा द्वितीयं चक्षुस्त्वतिष्ठते विषयग्रहणलिङ्गमितरेण दर्शनात् । तस्मादेकस्य
व्यवधानानुपपत्तिरिति ।

तत्राहुर्नास्तिका । अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः । चक्षुष एकत्व-
प्रतिषेधे एकविनाशे द्वितीयाविनाशादिति हेतुरहेतुः । कस्मात् ? अवयवनाशे-
ऽप्यवयव्युपलब्धेः । वृक्षस्य हि शाखामु कामुर्निच्छिन्नामु स एव वृक्ष इत्युप-
लभ्यते इति । तत्राह—

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः । चक्षुष एकत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधो न
भवति । कस्मात् ? दृष्टान्तविरोधात् । वृक्षस्य शाखानामवयवानां नाशेऽवयवि-
वृक्षस्योपलब्धिर्दृष्टान्तस्तस्य विरोधोऽयम् । यदि चक्षुर्द्वयवयवं स्यात्
तदैकावयवनाशेऽवयविचक्षुष उपलब्धिः स्यात् । भवद्भिरुच्यते एकस्मिन्
नासास्थिव्यवहिते द्विवाभिमानमिति तस्मादेकस्य चक्षुषो व्यवधानानुपपत्तिः ।
अनुभायत चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा चेतन इति ।

वा सांख्यदर्शनपरिग्रहात् भवतीति भावः ; सांख्यमते च मनःशब्देन बुद्धिरन्तःकरणञ्च
युज्यते ॥ २८ ॥

कस्मान् ? इन्द्रियान्तरविकारात् । अम्लरसद्रव्यालोढने तद् द्रव्यदर्शनादिना कस्यचिदम्भप्रशितवतस्तस्मरणेन मुखोदकस्राव इत्येकेन्द्रियग्रहणेऽपरेन्द्रियविकारादनुमीयते चास्त्यात्मा देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त इति न ह्यन्यदृष्टमन्यस्मरति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् । अम्लदर्शने त्विन्द्रियान्तरविकारो यस्तत्रात्मा न स्मरति । कस्मान् ? स्मृतेः स्मत्तव्यविषयत्वात् । स्मृतिर्हि निमित्तादुत्पद्यते, तस्याः स्मृतेर्विषयः स्मर्तव्यो भावः । तदम्लादिभावकृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति ।

तत्राह—तदात्मगुणपद्मावादप्रतिषेधः । तस्याः स्मृतेरात्मगुणत्वेन सद्भावादात्मा नास्तीति प्रतिषेधो न भवति । तथा चान्यदृष्टं नान्यः स्मरतीत्युपपद्यते । इन्द्रियचैतन्येऽपि नानाकर्तृकाणां रूपादिग्रहणानां यदिन्द्रियं यथं गृह्णाति तदर्थस्मरणञ्च तस्यैव भवितुमर्हति न चान्यस्य, तस्मादम्लदर्शनेन घ्राणादितो रसनस्रावो नोपपद्यत इति देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मास्तीति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । अम्लरसप्रभावाद्दृष्ट्वाभ्रं मुखस्रावो भवति न च तित्कद्रव्यं दृष्ट्वा । तस्मादात्मा स्मर्ता नास्तीति ।

तत्राह—अपरिसङ्ख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य । न स्मृतेः स्मत्तव्यविषयत्वादिति यदुक्तं स च प्रतिषेधो न भवति । कस्मात् ? स्मृतिविषयस्यापरिसङ्ख्यानात् । इमे हि स्वतः स्मृतिविषयाः । स्मृतिश्चैवम, अगृह्यमाणेऽर्थेऽगृह्यमाणमहमस्मिति । एतस्याः स्मृतेर्ज्ञानविशिष्टः पूर्वज्ञानोऽर्थो विषयः । न तथैवात्रम् । अहमगृह्यमाणं ज्ञानवान्, असावर्थो यथा ज्ञातः । ज्ञातम् । अस्मिन्नर्थे मम ज्ञानप्रभूदिति चतुर्विधं वाक्यं स्मृतिविषयभाषकम् समानार्थं ; सर्वत्रैव ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयश्चेति वाक्यभेदमात्रम् । या च प्रत्यक्षे वस्तुनि स्मृतिस्तया स्मृत्या त्रीणि ज्ञानान्येकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि, न नानाकर्तृकाणि, नाकर्तृकाणि । एककर्तृकाणि यथा अगृह्यमाणमहमद्राक्षं यमेवेदानीं पश्यामीति । अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनेनमा च । न ह्यसंविदितेऽर्थेऽद्राक्षमिति दर्शनमात्रे स्यात् । ते एते द्वे ज्ञाने । यमेवेदानीं पश्यामि तत्तु तृतीयं ज्ञानमिति त्वेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यते न चाकर्तृको न नानाकर्तृकः स्यादिति । तथा चैककर्तृकः सोऽर्थः स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्यायते । नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मत्तव्यविषयत्वादिति, स्मर्तव्याथेः प्रतिषिध्यते यत तन्न स्मृतिमात्रं स्मर्तव्यमात्र-

विषयं वा । एको हि ज्ञाता सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते ।
 अहममुमर्थं विज्ञास्याम्यमुमर्थं जानाम्यमुमर्थमज्ञासिपममुमर्थं जिज्ञासमान-
 श्विरमर्थं ज्ञात्वा व्यवस्यामि । अज्ञासिपमिति तथा स्मृतिमपि त्रिकालां मुस्मृर्षा-
 विशिष्टां च प्रतिसन्धत्ते । संस्कारसन्तानमात्रे तु वस्तुनि संस्कारा उत्पद्य
 उत्पद्य तिरोभवन्ति । ततो नास्त्येवैकः संस्कारस्त्रिकालं ज्ञानं स्मृतिश्च
 त्रिकालामनुभवेत् । न ह्यनुभवः विना ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमुत्पद्यते
 देहान्तरवत् । तस्मादनुमीयते अस्ति खल्वेकः सर्वविषयः कश्चिद् यः प्रति-
 देहं संज्ञाप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धश्च प्रतिसन्धत्ते इति । यस्य देहान्तरेषु
 देवदत्तादेरात्मनो यज्जदत्तादिदेहेषु वृत्तप्रभावान्न तत्प्रतिसन्धानं भवतीति
 सत्त्वशरीरसङ्घातव्यतिरिक्तोऽस्त्यात्मा न तु नास्त्यात्मेति । इत्येवं
 सङ्घातवादिनास्तिके निरस्ते पुनरिन्द्रियचैतन्यवादिनो नास्तिका आहुः ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुक्तं भवद्भिस्तत एव भवद्भिरेवाक्तं भवति
 इन्द्रियाणि चार्थाश्च चैतन्ये कारणं तस्मान्नास्त्यात्मा चेतन इन्द्रियार्थव्यतिरिक्त
 इति । तत्राह—

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् । इन्द्रियाणामर्थानां
 वा न चैतन्यादिवुद्धिः । कस्मात् ? तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ।
 तयोरिन्द्रियार्थयोर्विनाशेऽपि ततो ज्ञानेऽर्थे ज्ञानस्य सद्भावात् । तथा चेन्द्रि-
 यार्थयोः श्रोत्रश्रतयोः स्पृशेनस्पृष्टयोर्दृष्टिदृष्टयोरसनरसितयोर्घ्राणघ्रातयोरनन्तर-
 विनाशे तदिन्द्रियजानायास्तदर्थवुद्धेरवस्थानात् । तत्तदर्थस्मरणात् । न
 ह्यनुभवितुरभावे स्मरणमुपपद्यते । इन्द्रियं नित्यमनित्यश्च, तत्र सूक्ष्मदेहस्थं
 नित्यं स्थूलदेहस्थमनित्यमित्यतः स्थूलदेहस्थेन्द्रियनाशे सूक्ष्मदेहस्थेन्द्रियेण
 स्मर्यते इति न वाच्यं सूक्ष्मदेहस्थेन्द्रियादेः स्वप्नावस्थायां ज्ञानकरणत्वात् ।
 स्वप्नावस्थो हि तैजसो नामात्मा स चान्तःप्रवृत्तस्याहङ्कारिकामिन्द्रियं
 स्वप्नगतभावग्रहणे करणं जागरितावस्थायां तस्य ज्ञानकरणत्वाभावात् । अस्तेवं
 देवदत्तोऽहमिदं जानामीति प्रतीतेः शरीरस्यैव चैतन्याच्छरीरस्य पञ्चभूतमयस्य
 गुणो बुद्धिस्त्यद्वयते इत्यतो नास्त्यात्मेति चाहुर्नास्तिकास्तन्नन्ति गौतमाक्षपादः ।
 कस्मादित्यत आह सूत्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात् । शरीरस्य श्वरूपस्य दाहे पुरुषवशपापाभाव-
 दर्शनेन खल्वात्मविहीनजीवत्पुरुषस्य दाहेऽपि पातकाभावप्रसङ्गात्
 नास्त्वव्यतिरिक्तः सत्त्वशरीरसङ्घात आत्मा नित्य इति ।

तथाहुर्नास्तिकाः । तदभावेः सात्त्विकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । सात्त्विकस्य जीवतः पुरुषस्य प्रदाहेऽपि मनःशरीरमात्रप्रदाहादात्मनः प्रदाहाभावेन तस्य पुरुषव्यपारपस्याभावः । कस्मात् ? तन्नित्यत्वात् । भवतां मते तस्यात्मनो नित्यत्वादिति ।

तदोषं परिहरति । न कार्य्याभयकर्तृवधात् । सात्त्विकप्रदाहे तदभावात् न । कस्मात् ? कार्य्याभयकर्तृवधात्, सात्त्विकप्रदाहे नित्यस्यात्मनः सञ्ज्ञावेऽपि कार्य्यस्य वैधायैधकार्य्यस्याभयस्याधिकरणस्य रात्रिपुरुषस्य कर्तृवधात्, तत्त्वत्वेनायत्न्यपातकस्य प्रसिद्धेः । सङ्घातेऽपि चेत्तथा कार्य्याभयकर्तृवधतः पातकं स्यादित्युच्यते । तत्र ब्रूमः । आत्मा नित्यः कर्त्ता तस्य भोगावतर्कं शरीरं मनोबुद्ध्यादिसहितं तद्भोगविनाशे पातकम् । नात्महीनस्य सङ्घातस्य पुनरेको भोक्तास्ति । अतएवात्मनः सर्वभूतगुणेन्द्रियैश्च तन्ये कारणत्वादात्मन एव बुद्धिरत आत्मास्तीति भावः ।

अथ बुद्ध्यादेः शरीरगुणत्वे संशयमाह—द्रव्यस्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः । द्रव्ये पाञ्चभौतिके मृदादौ स्वगुणस्य स्वारम्भकपञ्चभूतगुणशब्दादेर्बुद्ध्यादेः, परगुणस्य स्वारम्भकपञ्चभूतातिरिक्तस्वोपलब्धेरिव शरीरे शरीरा-रम्भकपञ्चभूतगुणानां शब्दादीनां परगुणानां गुर्वादीनामुपलब्धेर्बुद्ध्यादयोऽपि परगुणाः शरीरे सन्ति न चेति संशयः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

पाञ्चशरीरभावितारूपादीनाम् । प्रकृतिगुणातिरिक्तानां नीलपीतादि-गुणत्वादीनां पाञ्चशरीरभावितत्वात् । पाञ्चभौतिकं हि शरीरं, न पञ्चभूतगुण-विकारसमवेतनादय इति चेतनादयो न शरीरगुणाः ।

अथ जीहिपाकवादी माह । न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः । चेतनादयो न शरीर-गुणा इति । न पाकजगुणान्तराद्य द्रव्ये उत्पद्यन्ते । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगा-ल्लोहितम्, अमदकरमात्राद्रव्यसंयोगेन मधे मदकरत्वं गुण उत्पद्यते । एकमेव पञ्चभूतारम्भशरीरेऽपि भूतगुणानिरिक्ताव्यवनादयः शरीरे उत्पद्यन्ते इति शरीरे चेतनादयो गुणाः । अत्रोच्यमाह—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । पाकजानां गुणानां निरुक्ताना-मप्रतिषेधः । पाकजा गुणा अस्माभिर्न प्रतिषिद्ध्यन्ते । कस्मात् ? प्रतिद्वन्द्वि-सिद्धेः । प्रतिद्वन्द्विर्ना परस्परविरोधिगुणानां द्रव्ये सिद्धे । जीहिगुरोः संस्काराद्युत्वं लज्जानां सिद्धयति न तु प्रतिद्वन्द्विनामपरेषां गुणानां सिद्धि-र्यथा गोरेगुरोः संस्काराद्युत्वं लज्जानां चैतन्यादिः सिद्धयति तथा

शरीरगुणा न चैतन्यादयः । हरिद्रावूर्णसंयोगाल्लोहित्यक्यमदशक्तिवच्च सिद्धमिति चेत्, तत्र हेतुन्तरमाह—

शरीरव्यापित्वात् । शरीरगुणानां शरीरव्यापित्वात्, शरीराव्यापका हि चैतन्यादयो न शरीरगुणाः ।

सर्वशरीरव्यापिनश्चैतनादय इति चेत्, न, केशनखादिष्वनुपलब्धेः । चेतनादीनां शरीरव्यापित्वमिति चेत् न, कस्मात् ? केशनखादिषु चैतन्यादेरनुपलब्धेः ।

एतदोषमुद्धरन्ति । तत्कूप्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्यसङ्गः । शरीरव्यापित्वेऽपि केशनखादिषु चैतन्यादीनां न प्रसङ्गः । कस्मात् ? शरीरस्य तत्कूप्यन्तत्वात्, तत्कूप्यन्तं हि शरीरं न केशनखादिष्वप्यन्तम् । जीवस्ति हि शरीरं यच्छेदादौ सुखदुःखे जीव उपलभते । केशनखादिष्वेदे सुखमुपलभते न दुःखं तस्मान्न केशादिकं शरीरमिति ।

तत्र चैतन्यादीनां शरीरगुणत्वनिरासाय हेतुन्तरमाह—

शरीरगुणवैधर्म्यात् । चेतनादिन शरीरगुणः । कस्मात् ? शरीरगुणवैधर्म्यात् । शरीरगुणा हि द्विधा गुरुत्वादयोऽप्रत्यक्षा रूपादयः शारीरेन्द्रियवेदया न चेतनादयः किन्त्वन्तरिन्द्रियमनोवेदया इति वैधर्म्यात् ।

अत्र नास्तिकाः परिहरन्ति । न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् । शरीरगुणवैधर्म्याच्चैतन्यादयो न शरीरगुणा इति यत् तन्न । कस्मात् ? रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् । रूपादीनां चक्षुरादिवेदयत्वं न स्पर्शनेन्द्रियादिवेदयत्वं, स्पर्शादीनां स्पर्शनेन्द्रियादिवेदयत्वं न चक्षुरादिवेदयत्वमिति परस्परवैधर्म्याच्छरीरगुणा न भवन्तु रूपादय इति तस्माच्छरीरगुणवैधर्म्यादिति हेतुः सम्यग्भिचारः ।

अत्र समाधानमाह—ऐन्द्रियकत्वाद्व्यापित्वादिप्रतिषेधः । रूपादीनां परस्परवैधर्म्याऽपि शारीरगुणत्वाप्रतिषेधः, कस्मात् ? ऐन्द्रियकत्वात् । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दादीनां बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसाधर्म्येण परस्परवैधर्म्याभावात् । चैतन्यादेस्तु बहिरिन्द्रियाभ्यन्तरेन्द्रियाग्राह्यत्वग्राह्यत्वाभ्यां रूपादीनां शरीरगुणवैधर्म्यादिति भावः । एवं चैतन्यादेः शारीरगुणत्वे निरस्ते पुनः ।

अथात्र नास्तिका आहुः । नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । मनसं नित्यत्वान्न मन एव सत्त्वसंस्कृतं चैतन्ये कारणम् । चैतन्ये जाते मनसि बुद्धिस्तपदस्ते, बुद्ध्या स्वत्वभीष्टमिच्छत्यनिष्टं द्वेष्टीति बुद्ध्या मनसीच्छाद्वे चो भवतः । अभीष्टेच्छया चाभीष्टं साधयितुं प्रवृत्तते अनिष्टद्वेषजानिष्टं साधयितुं निवृत्तते

इति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः प्रयत्नो मनसि जायते । ततोऽभीष्टे साधितेऽनिष्टान्निवृत्तौ प्रकापराधादनिष्टे साधितेऽभीष्टान्निवृत्तौ सुखमनिष्टे दुःख मनसि भवतीत्यात्म-
प्रत्ययहेतूनां चैतन्यबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानां मनसि सम्भवादवैवं योऽह
घटमद्राक्षं सोऽहमेव स्पृशामीत्येव दर्शनस्पशनाभ्यामेकस्यैव मनसोऽर्थग्रहणादि-
सम्भवान्नात्मन एते चैतन्यादयः प्रत्ययहेतवस्ततश्चात्मा नास्तीत्याहुनास्तिकाः ।

तत्र समाधत्ते । ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् । अस्यार्थः ।
युष्माकं मते मनसो ज्ञातुर्ज्ञानसाधनस्य ज्ञानकरणस्य चक्षुरादेरुपपत्तेः संज्ञाभेद-
मात्रम् । मनो जानातीति ज्ञातुर्मनसो ज्ञानसाधनञ्च चक्षुरादि । चक्षुषा पश्यति
घ्राणेन जिघ्रतीत्येवं ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रं भवन्तो मन आहुर्वैय-
मात्मानं ब्रूम इति नार्थं विवादः । यदि य एको मनसा मनुते चक्षुषा पश्यति
स प्रत्याख्यायते तदात्मैवास्ति मनो नास्तीति प्रत्याख्यायते ।

ननु रूपादिप्रत्यक्षं चक्षुरादिकरणं ज्ञातुरस्ति सत्त्वविषयं मतिसाधनं मनो
ज्ञातुर्नास्तीत्येवं नियमे मन एव जानाति चक्षुषा पश्यतीत्येवं सुखमनु-
भवति दुःखञ्चेति चेत् । तत्राह सिद्धान्तम् । नियमश्च निरनुमानः ।
ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः करणं चक्षुरादिकमस्ति बुद्ध्यादिकरणं मनो
नास्तीति नियमो निरनुमानः । कर्त्ता हि करणं विना न किञ्चित् कर्त्तुं
शक्नोति, वक्ष्यते हि शरीरेऽस्मिंस्तन्त्रे । “करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकम्पन्दि-
याणि च । कर्त्तुः संयोगजं कम्पं वेदना बुद्धिरेव च ॥ नैकः प्रवर्त्तते कर्त्तुं भूतात्मा
नाश्रते फलम् । संयोगाद्भूतते सर्वं तमृते नास्ति किञ्च न ॥” तथा तत्रैव च
वक्ष्यते । “न च कारणमात्मा स्यात् स्वादयः स्फुरन्तुकाः । न चैषु सम्भवेज्ज्ञानं
न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥ मृदण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृते घटम् ॥” इति ।
युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः । युगपज्ज्ञेयानामनुपलब्धेमनसो न बुद्धि-
गुणः । अणु चैकश्च मन एकदा नानेकेषु प्रवर्त्तते तस्मान्नैककाला सत्त्वन्द्रिय-
प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते । यद्यपि महाननेकश्च सूक्ष्म एकदा सर्वेषु न प्रवर्त्तने
समर्थस्तथापि द्वादिषु यथाशक्ति प्रवर्त्तनक्षम इति बोध्यं, मनस्तु न आदिष्वपि
प्रवर्त्ततेऽणुत्वादकत्वाच्च ।

अत्र नास्तिका आहुः । तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् । तस्या बुद्धेरात्म-
गुणत्वेऽपि तुल्यं युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न तस्यात्मनो गुणो बुद्धिः । मनो हि
यथा सूक्ष्ममेकं नानेकेषु युगपत् प्रवर्त्तनक्षमं तथैवात्मा सूक्ष्म एकस्थानेकेष्वि-
न्द्रियेषु नैककालं प्रवर्त्तितुं सम्भवतीति तुल्यम् ।

तत्राह—इन्द्रियमनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः । मूक्ष्मस्यकस्य मनसो युगपन्नानेकेन्द्रियेषु सन्निकर्षासापथ्यात् युगपन्नानाविषयोपलब्धेरनुत्पत्तिः । आत्मेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि आत्मनस्तु चैतन्याद्बुद्धिरुत्पद्यते मूक्ष्मत्वादेकत्वाच्च न युगपत् । युगपज्ज्ञयानुपलब्धेरिति भावः ।

अत्राहुर्नास्तिकाः । नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । आत्मनश्च तन्यादात्मेन्द्रिय-सन्निकर्षाद्बुद्धिरुत्पद्यते न । कस्मात् ? उत्पत्तिकारणस्यानपदेशात् । येन कारणेन येन प्रकारेण बुद्धिरुत्पद्यते तद्वचनाभावात् । इन्द्रियाथसन्निकर्षात्पन्नं ज्ञानमित्युक्तयेन्द्रियाथसन्निकर्षस्य बुद्ध्यात्पत्तिहेतुत्वस्यापनान् । या यदिन्द्रियजा बुद्धिः सा तथैव व्यपदिश्यते । श्रावणी बुद्धिः श्रवणजा, स्पर्शनात् स्पर्शनबुद्धिश्चाक्षुषी बुद्धिश्चक्षुर्जा, रसनो बुद्धिस्तु रसनजा, घ्राणबुद्धिर्घ्राणजा, मानसो बुद्धिर्मेनोभवेति व्यपदेशो दृश्यते । वक्ष्यते हि शरीरेऽस्मिंस्तन्त्रे । “या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते । यानि मा तेन निर्वृता मनसा च मनोभवा ॥” इति ।

अपरश्च दोषमाहुः । विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ।

अस्याथैः । भवतामात्मनित्यत्वादात्मगुणत्वं बुद्धेरात्मन्यवस्थाने वद्धेनित्यत्व-प्रसङ्गः स्यात् । कस्मात् ? बुद्धेर्विनाशकारणानुपलब्धेर्नित्यस्यात्मनो गुणस्य नित्यत्वात् । गुणनाशकारणं द्वेधा आश्रयनाशा विरोधी गुणश्च, आत्मन-स्त्वाश्रयस्य नित्यस्य नाशासम्भवः । विरोधी गुणश्च नोपलभ्यते इति ।

तत्र सिद्धान्तमूत्रम् । अनित्यत्वग्रहाद् बुद्धेर्बुद्धान्तरादिनाशः शब्दवद् । एकस्यां बुद्धौ खल्व्वात्मनो बुद्ध्यादायानिकायां जातायां यदा पराबुद्धिरुत्पद्यते तदा पूर्वबुद्धेर्नाशः स्यादिति बुद्धान्तरोत्पत्तिः पूर्वबुद्धिनाशे हेतुः । इति सव्व-प्राणिनां प्रतिजनवेदप्रविदं गृह्यत बुद्धिसन्तानः । बुद्धेर्बुद्धान्तरं विरोधी गुण इत्यनुमीयते । तत्र दृष्टान्तमाह शब्दवदिति । पूर्वशब्दस्य यथा शब्दान्तरोत्-पत्तितो नाशः स्यादिति यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधी गुण इति ।

अत्राहुर्नास्तिकाः । भवता यत्किञ्चिद्दृष्टञ्च श्रुतञ्च स्पृष्टञ्च रसितञ्च घ्रातञ्चैत्येवमसङ्ख्येषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिकारणेषु मध्ये समाने खल्व्वात्ममनसोः सन्निकर्षे स्मृतिहेतौ वर्तमाने कारणायोगपदं नास्तीति कारणयोगपदस्याद्युगपत् स्मृतयः स्युरिति ।

तत्राहुः केचित् । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः । दशैकस्पर्शनादिभिर्ज्ञातानां ज्ञानं यस्मिन्नात्मनः प्रदेश

भवति तत्र तज्ज्ञानजः संस्कारो वर्तते, तत्रात्मप्रदेशे मनसः सन्निकर्षात् क्रमेणाणुत्वेकत्वाभ्यां स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपत् स्मृत्युत्पत्तिर्भवति । अणु चैक हि मनः सर्वसंस्कारेषु न युगपत्प्रवृत्तये प्रभवति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशे सन्निकर्षो मनसो न । कस्मात् ? अन्तःशरीरवृत्तित्वात् । आत्मा अन्तःशरीरवृत्तिविना योगं मनसस्तत्सान्निध्यं न भवति । यदि सान्निध्यं स्यात्तदा मनसात्मप्रत्यक्षोऽथात्मप्रदेशप्रत्यक्षः संस्कारप्रत्यक्षश्च स्यात् । स्याच्चेत्तदात्मप्रत्यक्षेण सन्धित्तिरात्मनः सर्वदेवोपपदेऽत नानुपपन्ना स्यादिति । न च मन आत्मवदन्तःशरीरवृत्तिः । स्पर्शनेन्द्रियसमवेतत्वात् । स्पर्शनस्य सर्वेन्द्रियव्यापकत्वात् तत्समवेतत्वेन मनोऽपि चात्मना प्रेरितं सर्वेन्द्रियं क्रमेण व्याप्नोति । तथाच । सुस्पृष्या मनःप्रतिदधानः पुमान् चिरादपि किञ्चिदस्तु स्मरति । न चाकस्मात् । भवतां मनसो ज्ञत्वाभावान् । तद्यथा । व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् । ज्ञातः पुमान् कण्टकशर्करादिवेधेन पादो व्यथत इति स पुनर्व्यासक्तमना गच्छन्नावेष्ट्य कण्टकादीन् कण्टकादिना क्रिदपादः पादव्यथनेन संयोगविशेषेणैव समानम् । यदृच्छ्या तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकः संयोग इति भोगार्थं क्रिया हेतुरष्टं कम्प्रति चेत् तुल्यं स्मृतिहेतोरपि संयोगविशेषे इति ।

तत्राहुः । प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावादयुगपदस्मरणम् । सति च कारणानां संस्काराणां योगपदेऽखत्वात्ममनःसन्निकर्षसंस्कारादिस्मृतिहेतुवत् प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामपि स्मृतिहेतूनां योगपथासम्भवादयुगपन्न स्मरणं भवतीति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । प्रातिभवन्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्तं योगपथप्रसङ्गः । परोक्तवाक्यस्य श्रुतिमात्रार्थावगमशक्तिः प्रतिभा, तज्ज्ञातज्ञानवत् इदं स्मार्त्तं ज्ञानं प्रणिधानं विनैव यदि जायते तदा स्मृत्युत्पत्तयुत्पत्तिप्रसङ्ग इति । बह्वर्थविषये चिन्तामबन्धे कश्चिदर्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुस्तस्यानुचिन्तनात्तस्य स्मृतिर्भवतीति ।

तत्र दोषमाह । साध्यत्वादहेतुः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षो मनसो न । अन्तःशरीरवृत्तित्वादिति यो हेतुरुक्तः स साध्यत्वादहेतुः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्ष आत्मप्रदेशसंयोगः स एवान्तःशरीरवृत्तिरिति साध्यत्वान्न तदप्रत्याख्यानं हेतुरिति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः । स्मरतः शरीर-
धारणमुपपद्यते धारकप्रयत्नेन । शरीरादहिर्निःसृते हि मनसि धारक-
प्रयत्नस्याभावः स्यात् पतनञ्च शरीरस्य गुरुत्वाद्वतीति अन्तःशरीरवृत्तित्वं
मनसो वर्धेत एव स्मरतो जनस्य । आत्ममनःसंयोगजस्तु प्रयत्नः प्रेरको
धारकश्च द्विधा । प्रेरकप्रयत्नेन मनः प्रेरितं सुस्पृष्टया स्मत्तव्ये पुंसां प्रणि-
धीयते चिरादपि कश्चिदथ स्मरतीति अन्तःशरीरवृत्तित्वप्रतिषेधो न भवति ।

तत्राह—न तदाश्रुगतिस्तान्मनसः । शरीरधारणस्यापपत्तितो मनसः
स्वस्वन्तःशरीरवृत्तित्वाप्रतिषेधो न । कस्मात् ? तदाश्रुगतिस्तान्मनसः ।
यतो ज्ञाश्रुगतिः । आत्मना प्रेरितं ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशेन ज्ञानहेतुसंस्कारवता
धावन् सन्निकृष्यते स्मत्तव्यं सृष्ट्वा प्रत्यागतं बहिःशरीरं धारयतीति मनस-
स्तदाश्रुगतिस्तात् ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । न स्मरणकालानियमात् । मनस आश्रुगतिस्तादात्म-
प्रदेशसन्निकर्षो वाङ्मनसशरीरागमनं न । स्मरणकालानियमात् । किञ्चित्
चिरेण स्मर्यते किञ्चित्दृढमिति शरीरसंयोगानपेक्षस्तात्ममनःसंयोगो न
सृष्टिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् ।

तत्राह—आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः । आत्मज्ञा
प्रेरणेन मनसो बहिःशरीरात् संयोगविशेषो न स्यात् । आत्मनो यदृच्छया
(या इच्छा यदृच्छा) अकस्माद्वा न बहिःशरीरात् संयोगविशेषः स्यात् । न वा
ज्ञतया ज्ञता बुद्धिशक्तिस्तयापि न बहिःशरीरात् संयोगविशेषः । शरीर-
संयोगात् आत्मन एव ज्ञतया कार्यकारण-करण-प्रयोजनान्यध्यवस्य यदृच्छया
तथा स्यादन्यथा न स्यादित्येवमभिमतं प्रेरणप्रयत्नेन मनः साधयितुं प्रेरयतीति
न मनसश्चैतन्यादयो बुद्ध्यो न वर्तन्ते ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । तल्लिङ्गत्वादृच्छाद्वेषयोः पार्थिवादिष्वप्रतिषेधः ।
पार्थिवादिषु शरीरेषु ज्ञानादयः सन्ति न तेषां प्रतिषेधः ।

कस्मात् ? इच्छाद्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वात् । शरीरस्यारम्भकाणि पृथिव्यादीनि
भूतानि तेषां प्रवृत्तिः शरीरारम्भस्तथा प्रवृत्तेर्लोप्तादिष्वभावो निवृत्तिरिति
प्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषाभ्यां जन्येते इति पृथिव्यादिषु शरीरारम्भप्रवृत्तिदशेना-
लोप्तादौ तथा प्रवृत्त्यभावदर्शनाच्च । पृथिव्यादिष्विच्छाद्वेषयोगाच्चैतन्यादि-
ज्ञानाद्योः । ज्ञते चैतन्यादिज्ञानादिच्छाद्वेषो न भवत इति तस्मात् सत्त्वशरीर-
सङ्गत एव पुमाब्जास्ति तद् व्यतिरिक्त आत्मेति ।

तत्राह—कुम्भादिष्वनुपलब्धेरेहेतुः । कुम्भादशारम्भकेषु मृदादिषु प्रवृत्ति-
निवृत्त्योरदर्शनादिच्छाद्वेषाभावाच्च तन्यादिज्ञानाभावात् पार्थिवादिष्विच्छा-
द्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वादिति हेतुरहेतुरिति ।

यदि शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषौ यतो-
ऽवयवव्यवहस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्त इत्यत इच्छाद्वेषौ भूतानामिव मृदादीनामपि
प्रवृत्तिः कुम्भारम्भे ततश्चैतन्यादिज्ञानमिति चेत्तदोच्यते—

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ । तयोरिच्छाद्वेषयोर्विशेषकौ भेदकौ
नियमानियमौ । अस्यैवेच्छाद्वेषौ नाशस्य । प्रवृत्तिनिवृत्तौ चेच्छाद्वेषनिमित्ते
न बाध्यस्वेच्छाद्वेषौ । तद्विच प्रयोजकोऽस्तेन प्रयुज्यमानेषु करणादिष्वपि
प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्त इति न सर्वेषु तेन चात्मना ज्ञेन प्रयुक्तः पृथिव्यादिभिर्भूतैः
शुक्रशोणितादिभ्यः शरीरमारभ्यते न ज्ञेनाप्रयुक्तैः केवलैर्भूतैरिति ।

कस्मात् ? अस्यैच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः । जानीते स्वव्ययमनेन
मे मुखं स्यादनेन दुःखमिति मुखदुःखसाधनं ज्ञात्वा मुखसाधनमिच्छति दुःख-
साधनं द्वेष्टि । इच्छंश्च मुखसाधनं साधयति दुःखसाधनान्निवर्त्तय इति
ज्ञानेच्छाद्वेषप्रवृत्तिनिवृत्तिमुखदुःखानामेकेन सहाश्रयतया सम्बन्धः । तस्मात्
अस्यैच्छाद्वेषप्रयत्नमुखदुःखानि धर्माणि न तदस्य । प्रवृत्तिनिवृत्तौ द्विविधे
गुणारूढे कर्मरूढे च । ये अस्यैच्छाद्वेषनिमित्तं ते प्रयत्नारूढगुणसंज्ञे । ये
तत्प्रयत्ननिमित्तं वाक्यानः शरीरारम्भप्रवृत्तिनिवृत्तौ ते कर्मसंज्ञे इति ।
अप्रयत्ननिमित्तत्वात् परत्वादपि प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् स्वतस्तदभावाद् भूतानां न
चैतन्यादिज्ञानम् ।

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च नेन्द्रियार्थभूतमनसाम् । इन्द्रि-
यार्थभूतमनसां यथोक्तहेतुभ्यां ज्ञानादयो न वृत्तन्ते । तत्र चेदुच्यते प्रवृत्ति-
निवृत्तयोः मुखदुःखसाधनत्वाद् दुःखानाश्रयत्वादात्मनो न प्रवृत्तिनिवृत्तौ तदा
ब्रूमः । पारतन्त्र्यात् । परतन्त्राणीन्द्रियार्थभूतमनांसि । ज्ञेन प्रयुज्यमानानि
यथास्वकर्मसु प्रवृत्तन्तेऽभीष्टे निवृत्तन्तेऽनभीष्टेभ्य इति । इति प्रत्यगात्मनि
आरम्भनिवृत्तयोः मुखदुःखभोगस्य च दृष्टत्वात् परानुमानं लिङ्गत्वेन
प्रवृत्तिनिवृत्तौ । तद्वेतुश्च प्रयत्न आत्मनि प्रवृत्तिनिवृत्तयोरूढो गुण
इति ।

नन्वात्मा नास्ति मन एव स्वतन्त्रं प्रयुङ्क्तं चेन्द्रियाणीति चेत् तदोच्यते ।
अकृताभ्यागमाच्च ति । आत्मना क्रियते यत् कर्म तत् कर्मफलभोगादिन्द्रिय-

भूतमनसां स्वस्वकृतकम्पकलाभ्यागमाभावात् । स्वकृतकम्पकलोपभोक्ता ह्यात्मा स्वतन्त्रः । इति ।

तहि कस्य चैतन्यादिज्ञानमित्यत आह—परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्चात्मनः । इन्द्रियार्थभूतमनोभ्यः परिशिष्टोऽस्मिन् राशिपुरुषे खल्वात्मा, तस्यैव चैतन्यादिगुणः, स एवास्य सत्त्वभूतगुणेन्द्रियः सहितः संश्रैतन्ये कारणं भवतीति सत्त्वशरीराभ्यां पर आत्मास्तीति नान्मव्यतिरिक्तः, सत्त्वशरीरसंहतः पुरुष आत्मानास्तीति होवाचाक्षपादगीतयः ।

साहचर्यकपिणेनाप्युक्तम् । शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् । संहतपरार्थत्वात् । शरीरश्चोक्तम् । पाञ्चभौतिको देहः । सप्तदर्शकं लिङ्गम् । अव्यवसायो बुद्धिः । अभिमानोऽङ्गहारः । पञ्चमहाभूतानि दशेन्द्रियाण्येकादशं मन इत्येतेभ्यः शरीरादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमानात्मा ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । आत्मव्यतिरिक्तः शरीरादिसंहतः पुमान् नास्त्यात्मा । तत्र सांसिद्धिकं चैतन्यमिति ।

तत्राह—न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः । विनात्मानं शरीरादि-सङ्घाते चैतन्यं न सांसिद्धिकम् । कस्मात् ? प्रत्येकादृष्टेः । महदादीनां त्रयोविंशतेः पुरुषारम्भकाणां प्रत्येके चैतन्यादर्शनात् । कारणगुणपूर्वको हि कार्यगुणो दृष्ट इति ।

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च । शरीरादिव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च, शरीरादिसंहतस्य तु प्रपञ्चमरणादिमत्त्वादित्यत्वमिति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । शरीरादिसंहतीभावे जायमाने संयोगादेव चैतन्यं जायते मदशक्तिवदिति ।

तत्राह—मदशक्तिवच्चैतन् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः । मद्यं या मदशक्तिर्न सा खल्वमदकारारम्भे निरुपादाना जायते । मदप्रारम्भकाणां पिष्टगुह-मन्वादीनां प्रत्येकेऽनभिव्यक्तरूपेण परिदृष्टे मदकरेभावे सांहत्ये तदुद्भव उद्भूतत्वं जायत इति कारणगुणपूर्वक एव कार्यगुणः स्याद्गुरुत्वादिवत् । न तनुपादानः स्यादिति । तस्माच्छरीरादिव्यतिरिक्तः पुमानित्यतस्तु अस्त्यात्मा न तु नास्त्या-त्मेति । कणादेनाप्युक्तं वैशेषिके । द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकर्तृ साधर्म्यम् । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । कर्म कर्मासाध्यं न विद्यते इति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । यद्ये या मदशक्तिः सा किं पिष्टादिगुणकार्या ? तर्हि च केन गुणेन कृता ? कश्च गुणो मदशक्तिः ? न शब्दादिषु न गुरुत्वादिषु न परामरत्वादिषु न बुद्धीष्वादिषु कोऽपि दृश्यते मदो नाम गुणाख्या शक्तिरिति ।

तत्राह—यद्ये मदशक्तिर्न गुणः । मदशरूपकाणां पिष्टगुडमध्वादीनां यद-
यस्य कर्म तैः कर्मभिरारब्धं स्वस्वकर्मविरोधि कर्म यदुच्यते प्रभाव इति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । विनात्मानं शरीरादिसङ्घातेऽपि पुरुषे महदादिभिरारब्धे महदादीनां कर्मवतां कर्मभिरारब्धं स्वस्वकर्मविरोधि कर्म चैतन्यादिकं ज्ञानमिति ।

तत्राह—चैतन्यादिकं न कर्म पुरुषस्य गुणमध्ये सर्वमहपि भिः पठित-
त्वात् । संयोगविभागेष्वकारणत्वाच्च गुणः । शरीरशिविलीकरणात् तु मदशक्तिः
संयोगविभागेषु कारणं कर्मवेति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । तर्हि कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्ट इत्युक्तमुक्त-
मिति । नैवमाहुर्महप यः । गुणशब्देन कर्मगुणवचनात् । द्रव्यापेक्षया
गुणीभावात् । द्रव्याश्रितत्वाच्च । द्रव्यप्राधान्यादिति ।

अथाक्षपादगौतमश्चाह । बहुर्थापपत्तेरात्मनश्चैतन्यादिज्ञानं न शरीरादि-
संहतरूपस्य । जातिस्मरणादनुपपत्तः । अनित्यत्वात् संहतरूपस्येति ।
स्मरणत्वात्मनो ब्रह्माभाव्यात् । स्मरणश्चात्मनो गुणः । कस्मात् ?
ब्रह्माभाव्यात् । ज्ञानवत्स्वभावत्वात् । शोदि भावान् ज्ञात्वा कारणवशात्
स्मरति नाहो मनःप्रभृतिस्तत्रः ।

ननु स्मरणं केभ्यो हेतुभ्यः स्यादित्यत उक्तप्रणिधानलिङ्गादिकं सर्वं
ब्रह्मणोति ।

प्रणिधान-निबन्धाभ्यास-लिङ्ग-लक्षणसादृश्य-परिग्रहाश्रयाश्रित-सम्बन्धा-
नन्तर्यवियोगैककार्य्य विरोधातिशय-प्राप्तिव्यवधान-मुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्व-
क्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः । प्रणिधानादिभ्यां निमित्तेभ्यः स्मरणमात्मनः
उत्पद्यते । तत्र प्रणिधानं मनस एकाग्रत्वं, तच्च विषयान्तरसञ्चरणाभावः
सुस्मृषया मनसि धारणम् । निबन्धं एकग्रन्थोपनिबन्धनं, यथा प्रमाणेन
प्रमेयादिस्मरणम् । अभ्यासः शीलनं सततक्रियेत्यनर्थान्तरम् । लिङ्गमनु-
मानकारणं संयोगिसमवाय्येकाग्र्येसमवायिबिरोधि च । लक्षण लक्ष्यसाधनम् ।
यथा कपिध्वज्जादिरज्जु नादेः । सादृश्यं साम्यं चित्रादिगतप्रतिकरूपं देहादेः ।
परिग्रहः सञ्चतोग्रहः । आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ ।

सम्बन्धो गुरुष्विष्यभावादिः । आनन्तर्यं प्रोक्षणावघातादेरुत्तरकालः । वियोगो
यथा दारादेः । एककार्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः । विरोधा-
दहिनकुलादेः स्मरणमन्यतरेणान्यतरस्य । अतिशयः येनातिशय उत्पादितः ।
उपनयनादिसंस्कारादिः आचार्यादिस्मारकः । प्राप्तिर्भेनादेर्दातार स्मारयति ।
व्यवधानमाधरणं, यथा खड्गादेः कोशादिः । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य,
ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य कारणस्य वा स्मरणम् । इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया
ग्रहीतव्यस्य स्मारकौ । भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम् । अर्थत्वं दातुः ।
क्रिया शाखादेर्भङ्गादिक्रिया वायवादेः स्मारिका । रागात् प्रीतिः, पुत्रादेः स्मरणम् ।
धर्माधर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणम् ।
इत्येवमक्षपादगोतमेन न्यायमूत्रैर्बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नस्मरणानां यदात्मगुणत्वं
स्थापितं, तदात्मनः शरीरत्वे सत्त्वशरीरसंयोगान्मुग्धावस्थायामुपाधिमत एवात्मनो
गुणाभिप्रायेण न कैवल्ये । प्रवृत्तिमूत्रे हि प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भ इत्यत्र
बुद्धिशब्देन बुद्ध्याश्रयत्वात्मन एवाभिर्भेत्योक्तिः । बुद्धेः कर्मवत्त्वाभावात् ।
एषा तु वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा प्रवृत्तिः क्रिया । वक्ष्यते चास्मिंस्तत्र
“कर्म बाह्यनःशरीरप्रवृत्तिरिति” एतेन सहैकवाक्यत्वाच्च । बुद्ध्यादीनामेषा-
मुत्पन्नत्वापसारित्ववचनाच्च । तदयथोक्तं न्यायमूत्रम् । कर्मानवस्थायित्व-
ग्रहणात् । बुद्धिरुत्पन्नापवर्गिणी कर्मानवस्थायिग्रहणात् न काला-
वस्थायिनी कुम्भवत् । यथा कर्मानवस्थायि निक्षिप्तसरदेर्वेग-
निवृत्तौ कम्पणोऽसत्त्वात् । तथा बुद्धिरपि व्यवसायनिवृत्तौ सत्त्वा-
भावाच्च चिरावस्थायिनी अनप्राप्त्यन्तत्त्वमपसारित्वश्च बुद्धेः । वक्ष्यतेऽत्र तत्र
शरीरे । “इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसस्त्वस्य निग्रहः । ऊहो विचारश्च
ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते । कल्पयते
मनसातुर्द्दं गुणतो दोषतो यथा ॥ जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
व्यवस्यते तया वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥” इति ।

बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः । कुम्भवदवस्थायिनी चेद्बुद्धिस्तदा
प्रत्यक्षत्वेन बुद्धेरवस्थानात् स्मृतिर्न जायते ॥

तत्राह वादी । अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्सम्पात रूपाव्यक्तग्रहण-
वत् । यथा चिरानवस्थायिविद्युत्सम्पाते तद्विद्युज्जातालोकात् तु भावानां
रूपस्याव्यक्तग्रहणं न तु सर्वतोभावेनाशेषविशेषधर्म्मविशिष्टरूपग्रहणम् । तथा
बुद्धरनवस्थायित्वाद्भावानामव्यक्तग्रहणमस्तु न तु भावानामशेषेण ग्रहणं भवतु ।

अत्र विदुस्त्वसम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति दृष्टान्तहेतुस्वीकाराद्व्यक्तग्रहणप्रति-
षेधमभ्यनुजानाति । हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुष्ठा । उक्तदृष्टान्तरूपहेतु-
स्वीकाराद् बुद्धेरनवस्थायित्वाद्वाक्यग्रहणं यत्प्रतिषेद्धव्यं तस्याभ्यनुष्ठास्वीका-
रोऽस्तु । किन्तु दृष्टान्तान्तरेण बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि व्यक्तग्रहणं स्यादिति दमाह—

प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् । बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि
विदुस्त्वसम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवद्भावाभावव्यक्तग्रहणं न, किन्तु प्रदीपार्चिः-
सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्भावाभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणमेव स्यात् । यथा
प्रदीपार्चिषां सन्तत्या सन्तानेन रूपाणामभिव्यक्तग्रहणं स्यात्तथा बुद्धेरनव-
स्थायित्वेऽपि ज्ञानविशेषसन्तानेन भावानामभिव्यक्तग्रहणं भवतीति सिद्धान्तः ।

नन्वेवञ्च न कथमात्मनि बुद्ध्यादय आधीयन्ते कुत्र वा प्रसिद्धाः सन्ति जाता
इति, उच्यते । मनः सत्त्वसंज्ञकमेकं सूक्ष्मश्चाचेतनं क्रियावत् । आत्मा
पुनरेकः सूक्ष्मश्चेतनश्च निर्गुणो निष्क्रियश्च लौकिकगुणकर्माभावात् ।
सप्तसत्त्वरजस्तमोगुणा बालौकिका अलौकिकगुणवत्त्वान्न सगुणत्वं व्यवह्रियते ।
तस्मान् प्रकाशकमुखयोगकृत्सप्तसत्त्वनोपाहितत्वे नित्यचेतन्यधीभूतिस्मृति-
निवृत्तप्राण्यप्रयत्नमुखवान् रागात्मकप्रवर्तकसमरजःसत्त्वान् द्वेपदुःखशून्यो
नित्येच्छाप्रवृत्तारूपयत्नवान् । मोहावरणात्मकसमनमसोपाहितत्वे मोहनकृद-
ज्ञानकृच्छक्तिमान् । एवंलक्षणोऽपि स्वरूपतो निर्लक्षणो निर्गुणो निष्क्रियो
निर्विकार आत्मा आदिसर्गं तु यद्विषयो भूत्वा महानभूलोकावस्थायां न
चेदानीं शारीरावस्थायां गुणविदानीश्च नैर्वाविधो भवतीति शारीरावस्था-
भापनाय निर्गुणो निर्विकारो निष्क्रिय आत्मा सत्त्वशरीर-
संयोगादिशेषोपलब्धिरौपचारिकगुणविकारक्रियावानित्युपदिशति । तद्यथा
स आत्मा शरीरसर्गं मनसा युज्यते गुणग्रहणाय । वक्ष्यते हि शरीरे ।
“तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्तते” इति । मनःसंयोगा-
दात्मा चेतनत्वगुणेनाचेतनं मनश्चेत्यत्यात्मतो मनसि चेतनोत्पद्यते । तथा
चात्मोपचर्यते मनःक्रियया अतः सा चेतनात्मलिङ्गम् मनश्चेत्यन्ये जाते मनसि
स्थितो महान् प्रज्ञाविदग्रादिसंज्ञो जीव आत्मा चेतनो भवति तेनोद्विक्तमहता
विदग्राबुद्ध्यात्मोपचर्यते । तेन महता विबुद्धोऽर्हामिति यदा मन्यते तदा
मनसि स्थितो ज्ञादिरविदग्राह्यमतिरूपोऽहङ्कार उद्विक्तो भवति । वक्ष्यते
च शरीरे । “अव्यक्ताज्जायते बुद्धिर्बुद्ध्याहमिति मन्यते । परं स्वादीन्यहङ्कार
उपादत्ते यथाक्रमम् ॥” इति । तेनाहङ्कारोद्वेकेणात्मोपचर्यते ततोऽस्मिन् राशि-

पुरुष स्वत्वात्माऽविद्यावानुच्यते स्वसंयुक्तमनःक्रियोपचरित आत्मा क्रियावान्
 स्वप्रयत्नेन । तथा त्वविद्यया यदा व्यवसायार्थं प्रवर्तते तदा स उद्विक्तो-
 ऽहङ्कारः परिणमन्मनसि बुद्धिरूपेण जायते । सा बुद्धिस्त्रिधा धीश्रुतिस्मृति-
 भेदात् । त्रिविधा च त्रिधा सात्त्विकी राजसी तामसीति, तथा बुद्ध्यान्पोप-
 चर्यते । तेनात्मा बुद्धिमानुच्यते इत्यात्मलिङ्गं बुद्धिरहङ्कारोपादाना । तथा
 गर्वं करोति गर्वोऽभिमानोऽहङ्कार इत्येकोऽर्थः । यदा सात्त्विक्या तथा
 व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिः समयोगेनोच्यते, तदा च स्वर्गादि-
 पारलौकिकधनवान्धवादिर्जैहिकमुखजनकं वैशं कर्माचरति, यच्च यथाभूतं
 कर्त्तव्यं तच्च तथैवाचरति । यदा राजस्या व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका
 बुद्धिर्विषमयोगेनोच्यते । विषमयोगस्त्रिधा मिथ्यायोगायोगातियोगाः ।
 तैस्तु वैधकर्मार्थ्याचरति अयथावत् पारत्रिकाप्यैहिकानि च । तामस्या च तथा
 यदा व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्विषमयोगेन । स च त्रिधा
 पूर्ववत् । तैश्च वैधानि कर्मार्थ्याचरत्ययथावत् पारत्रिकाप्यैहिकानि च ।
 एषा हि बुद्धिस्त्रिधा धीश्रुतिस्मृतिभेदात् चतुर्विधयोगेनानित्यमुखदुःखहेतुः ।
 यदा सात्त्विक्याज्जया बुद्ध्या नानाविधपुण्यकर्माणि कृतानि परिणतानि
 भवन्ति फलितुं तदा येन कर्मणा मोक्षोपायेन फलन्ति तदा खलु विद्यारूपा
 परिणमन्ती क्रमेण तामसी राजसी सात्त्विकी शुद्धसात्त्विकी च भवति ।
 तथा मानसदोषरजस्तमोनाशात् शुद्धसत्त्वात्मकं मनो भवति ततो मुक्तियथोक्त-
 रूपेण । एवमनया बुद्ध्या भवत इच्छाद्वेषौ मनसि ताभ्यां चापचर्यते
 आत्मा तत इच्छावान् द्वेषवानिति लक्ष्यते । इच्छाद्वेषाभ्यां मनसि प्रवर्तते
 निवर्तते वा कर्माणि कर्तुमिति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः प्रयत्नो मनसि जान
 उपचरत्यात्मानमित्यनित्यप्रयत्नवानात्मेति लक्ष्यते । इत्येवगौपचारिक-
 बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नवानात्मा यदा दम्पतीभ्यां जायमानो गर्भः पत्या भार्यायां
 जन्यते । पत्युर्भार्यायां च जन्यत इत्येवं लोके व्यवहारात्तभयोः पुत्रोऽपि
 पितरि जीवति प्रशाने च पितुः पुत्रतया परिचीयते कदाचिन्मातुः पुत्रतयापीति ।
 बुद्ध्यादयस्तद्वात्मगुणाः कैश्चिदुच्यन्ते कैश्चिन्मनोगुणाः, किन्तु यथा गर्भो
 मातरि वर्तते तथा मनसि बुद्ध्यादयो वर्तन्ते । नैते बुद्ध्यादयो गुणा
 मनसो लिङ्गानि चैतन्याभावात् चैतन्यात्त्वात्मनो लिङ्गानि भवन्ति ।
 वक्ष्यते चास्मिंस्तन्त्रे । “अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः ।
 युक्तस्य मनसो तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥ चेतनावान् यतश्चात्मा

ततः कर्त्ता निरुच्यते । अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ इच्छा द्वेषः
सुख दुःख प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥”
इति ।

नन्वेवञ्चेद्बुद्ध्यादयो मनसि तात्मनो नोत्पद्यन्ताम् । आत्मनस्तु स्वच्छ
स्वस्मिन्नेव जायन्तामिति चेत्, किमुपादानास्तदात्मनि बुद्ध्यादयो भवन्ति न हि
महदेहद्वारौ वात्मनि तिष्ठतः । किन्तु मनसि वर्त्तते । उक्तं हि मनुना ।
“उद्वहर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् । मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ।
महान्तमपि चात्मानं सर्वार्णि त्रिगुणानि च ॥” इति ।

अत्र नारायणो ब्रह्मैव न्यनुवर्त्तते । तत्र चेदात्मनो ये नित्यचैतन्यबुद्ध्यादय-
स्तदुपादाना भवन्तीत्युच्यते तत आह नित्य इति ।

आत्मा समत्रिगुणसमुदायात्मको नित्यः । कथं तस्य नित्यबुद्ध्यादयः
परिणता अनित्यबुद्ध्यादयः सन्तो मुहुर्मुहुर्जायन्ते निर्ध्वकारत्वात् तस्मात्आत्मा
नित्य इति चेत्तत्रोक्तमक्षपादगौतमेनात्मा नित्य इति । कस्मात् ?

प्रत्य पुनः । पूर्वार्थस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ।
आत्मा नित्यः, कस्मात् ? पूर्वार्थस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रति-
पत्तेः । जातस्य शिशोरेतज्जन्मनि हर्षादिहेतुज्ञानाभावेऽपि पूर्वजन्मन्यभ्यस्तानां
हर्षादिहेतूनां स्मृत्यनुबन्धात् हर्षादिहेतूनामुपस्थितौ हर्षादीनां सम्प्रतिपत्त-
र्थात् ।

अत्रायं तर्कः । आत्मा यदि पूर्वजन्मनि स्वत्वयं नावतिष्ठत्यत तर्हि
नेदानां हर्षादिहेतुज्ञानेऽपि हर्षादिहेतावुपस्थिते हर्षादिमानभविष्यत् ।
तस्मात् पूर्वजन्मनि यो मृतस्यात्मा तेन यत्तज्जन्मनि अनुभवेनाभ्यस्तं तस्य
स्मृत्यनुबन्धादेतज्जन्मनि च स एव हर्षादिहेतुज्ञानेऽपि हर्षादिहेतावुपस्थिते
हर्षादिमान भवतीति आत्मा नित्यः, एतेनास्ति पुनर्भव इति च ख्यापितम् ।

अत्राहुर्नास्तिकाः । पञ्चादिषु प्रबोधसम्मीलनाविकारवत् तद्विकारः । जातस्य
हर्षादयो ये मुखविकाशादिभिर्भवज्जिरनुपीयन्ते न च ते मुखविकाशादयो
हर्षादिजा हर्षादिहेतुज्ञानात् हर्षाद्यसम्भवात् । किन्तु जातस्य शिशोर्मुखादि-
विकाराः, यथा पञ्चादीनां प्रबोधसम्मीलनाविकार इति ।

तत्राहस्तिकः । नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ।
पञ्चादिषु प्रबोधादिविकारवत् तद्विकारो न । कस्मात् ? पञ्चात्मकविकाराणा-
मुष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् । पञ्चभूतात्मकपञ्चविकाराणामुष्णादिकाल-

निमित्तत्वात् प्राणिनान्तु मृत्वादिविकारो हर्षादिनिमित्त एव न पञ्चाद्यप्राणि-
प्रबोधादिविकारवत् । तस्मात् पूर्वोक्तरूपेणात्मा नित्य इति ।

अथात्मनित्यत्वे हेतुन्तरञ्चाह । प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ।
प्रेत्य मरणानन्तरं जातस्य शिशोराहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् । पूर्व-
जन्मनि यद्यदाहारः कृतस्तदाहाराभिलाषः प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकः । स एवैत-
जन्मनि शिशोः स्वादुताजीवनयात्राक्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुतया स्मरणेन स्तन्य-
पानादावभिलाष इत्यत आत्मा नित्यः ।

अत्र नास्तिकाः । अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवच्चदुपसर्पणम् । यथायस्कान्त-
सन्निहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखगमनं विनाभ्यासेन भवति तथा वत्सस्यापि
स्तन्यपानादौ वाञ्छया स्तनोपसर्पणमिति न तु तत्रेष्टसाधनताबुद्ध्याभिसर्पणमिति ।

अत्रास्तिक आह । नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् । अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवच्च-
दुपसर्पणं न । कस्मात् ? अन्यत्र प्रवृत्त्यभावात् । जीवनयात्राक्षुत्पिपासा-
शान्त्यादीष्टसाधनताबुद्ध्याऽन्यत्र मातृहस्तादौ प्रवृत्त्यभावात् । यदि लोन्ट्रादे-
रयस्कान्ताभिसरणं स्यात् तदा तद्वत् स्तन्याभिगमनं बालानां द्रव्यस्वभावात्
स्यादिति । अतएवात्मा नित्यः ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । ननु पूर्वजन्मनि यो विगतराग आसीत्तस्य पुनर्जन्मनि
कथं स्तन्यादौ प्रवृत्तिः स्यादभिलाषाभावादिति ।

तत्राह—वीतरागजन्मादशनात् । विगतरागस्य पुनर्जन्म नास्तीति दश ना-
न्नायसोऽयस्कान्ताभिगमनवच्चदुपसर्पणम् । सरागस्यैव पुनर्जन्मनि भवतीति
प्रेत्याहाराभ्यासकृतस्तन्याभिलाषः ।

अत्राहुर्नास्तिकाः । सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः । यथा सगुणस्य गुण-
सहितस्पर्शवाकाशादेर्घटादेश्च द्रव्यस्योत्पत्तिस्तथा नित्यचैतन्यबुद्धिमत एवात्मनो
रागविगमेऽपि सह रागेणैव भवत्युत्पत्तिः ।

अत्रास्तिक आह । न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । सगुणद्रव्योत्पत्ति-
वत् तदुत्पत्तिर्न । कस्मात् ? सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । आत्मनो नित्य-
रागादीनां कारणभूतानां नाशमन्तरेण न वाञ्छादिरूपरागादिनाशः स्यादतो
वीतरागस्य जन्माभावात् । वीतरागजनस्य स्तन्यादौ वाञ्छादयो न स्युः
स्तन्यादावभिलाषजनकानां रागादीनां मनःसङ्कल्पनिमित्तत्वादिति ।

नास्तिकानामात्मनोऽनित्यत्वबाधनिरासे सति आत्मनो नित्यत्वे सिद्धे चेय-
माशङ्क्य भवति । निव्विकारः परस्तात्मेति यदुक्तं तद दुःस्वरूपविकाराभावे कथ-

मात्मनो लिङ्गानि ज्ञानेच्छाक्षेपमुखदुःखानि भवन्ति । बुद्ध्यादिसमयोगात् सुखं बुद्ध्यादिविषमयोगाद् दुःखमिति सत्त्वशरीराश्रये सुखदुःखे आरोग्यानारोग्ये पूर्व्वमभिहिते । यदि दुःखमपि बुद्ध्यादिविषमयोगैरात्मन एव जायते इत्यात्म-
गुण एव सुखश्चात्मगुण एव बुद्ध्यादेरिवोच्यते, तदा निर्व्विकारत्वमात्मनो नोप-
पद्यत इत्यत आह—“द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः” इति । सुखदुःखाश्रयौ भूतात्मा
जीवात्माऽसौ ताभ्यां परः श्रेष्ठस्त्वव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः सत्त्वशरीराभ्यां परो
भिन्नो निर्व्विकारः स हि सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैश्चैतन्ये कारणं नित्यं . स हि द्रष्टा न
क्रियाकलभोक्ता क्रिया हि पश्यति ।

यथोक्तमाथर्व्वणिकमण्डूकोपनिषदि । “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समान-
वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ।
समानवृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्य-
न्यमीशमस्य महिमानमिति वीनशोकः ।”

इति श्लोकद्वयं व्याख्यायते यथा । द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ सयुजा सयुजौ
सखाया सखायौ एवम्भूतौ सन्तौ समानमविशेषितमेकं वृक्षमिवोच्छेदसामान्या-
च्छरीरं वृक्षं परिपस्वजाते परिप्वक्तवन्तौ । अयं हि शरीरवृक्ष ऊर्द्धमूलोऽथ-
शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः क्षेत्रसंज्ञः सत्त्वप्राणिकर्मफलाश्रयः । तं
परिप्वक्तवन्तौ यौ तयोद्वयोर्मध्येऽन्य एकः प्रत्यगात्मा शरीरं वृक्षमाश्रितः
पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं मुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद् अनेकविचित्रवेदनास्वादन-
रूपं स्वाद् अत्ति अश्नाति जागरिते वैश्वानरः स्थूलं भुङ्क्ते स्वप्ने तैजसः
प्रविचिक्तं भुङ्क्तं सुषुप्तौ प्राज्ञो जीवात्मानन्दमात्रं भुङ्क्तं तेषां भोगमन्य एकः
क्षेत्रज्ञः पश्यति । यो भूतात्मनोः प्रेरयिता क्रियासु ताभ्यां क्रियमाणक्रियां
पश्यन् साक्षी स तु पिप्पलं नाशनन्नभिचाकशीति पश्यत्येव । तत्रैवं सति
समाने वृक्षे यथोक्तं शरीरे पुरुषो भोक्तृत्रयस्थः क्षेत्रज्ञः अविद्याकामकर्म-
फलभाराक्रान्तोऽद्यावद्वि सार्द्रां जले निमग्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नसा
कृशः स्थूलो गुणवान् निगुणः सुखी दुःखीत्येवं प्रत्ययः । क्वचित् समर्थोऽयं
पुत्रो मम नष्टो मृता च भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावेन मुह्यमानो-
ऽजीशतया शोचति सन्तप्यते । मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्ता-
मापन्नः । स एवम्भूतस्तिर्य्यग्न्यादियोनिषु जराजर्जरीभावमापन्नः
कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसञ्चयनिमित्तं केनचित् परमकारुणिकेन दक्षित-
योगमार्गोऽर्हिसासत्यव्रतब्रह्मचर्य्यसर्व्वन्यागशमदमादिसम्पन्नः समाहितात्मा

सन् जुष्टवनेकैर्योगमागः कम्मभिश्च सेवितमन्यं स्वेतरं शिवं परमात्मानमीश्वरं पश्यति महिमानञ्चास्तेदं सर्व्वं यदा पश्यति तदा सर्व्वस्मान्छोकसागरादीनां भवति । रसो ह्येष ईश । रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवतीत्यर्थः ।

एष भोक्ता भूतानां द्विविधः प्राज्ञश्च उक्तो माण्डूक्योपनिषदि वैश्वानर-
तैजसभेदात् ।

“अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पात् । तत्र जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रायिकभुक् तृतीयः द्वितीयः पादः । यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः । एष सर्व्वेश्वर एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्यस्मिन्नेव योनिः सर्व्वस्य प्रवर्षाप्ययौ हि भूतानाम् । नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्ट-
मव्यवहार्य्यमव्यपदेश्यमविन्यस्तमलग्नमेकात्मप्रत्ययसारं प्रवञ्चपञ्चमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । एष आत्मा स विज्ञेयः” इति ।

नन्वयं वैश्वानरः किमात्मकः किं सप्ताङ्गश्चेति ? उच्यते, यथोक्तं । छान्दोग्योपनिषदि प्राचीनशाल ओषमन्यवः सत्ययज्ञः पोल्लुषिरिन्द्रघ्नो भालुवेयो जनः शाकराक्ष्या बुद्धिः आश्वतराश्विरेते वैश्वानरमात्मानं श्रोतुं कैकेयमभ्याजमुः ।

तानुवाच कैकेयः । ओषमन्यवः कं त्वमात्मानमुपास्मि इति ।

द्विमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै मुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्मे तस्मात् तव मुतं प्रमुतमामुतं कुटे दृश्यते । अतस्त्वन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचसं कुटे, य एतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । मूर्द्धा त्वेव आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाच सत्ययज्ञं पोल्लुषिम् । प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्मि इति ।

आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्मे तस्मात् तव बहु विश्वरूपं कुटे दृश्यते । प्रवृत्तोऽश्वतरी रथो दासी निष्कोऽस्त्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचसं कुटे, य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । चक्षुस्त्वेष आत्मन इति होवाच । अन्धो-
अविष्यद् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाचेन्द्रदुग्धं भालुवेयम् । वैयाघ्रपदं कं त्वमात्मानमुपास्मि इति ।

वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वत्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां पृथग्वलय आयन्ति पृथक् रथश्रेणयोऽनुयन्ति । अतस्यन्नं पश्यासि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचं सं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच । प्राणस्तेऽदक्रामिष्यद् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाच जनं शक्रराक्ष्यम् । शक्रराक्ष्यं कं त्वमात्मानमुपास्ते इति । आकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च । अतस्यन्नं पश्यासि प्रियमत्यन्नं पश्याति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचं सं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्यद यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाच वृद्धिलमाश्वतराश्वम् । वैयाघ्रपदं कं त्वमात्मानमुपास्ते इति । अप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रगिराशो वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं रगिमानं पुष्टिमानसि । अतस्यन्नं पश्यासि प्रियमत्यन्नं पश्याति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचं सं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेव आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेन्स्यन् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाचोदात्तकमारुणम् । गतिम् कं त्वमात्मानमुपास्ते इति । पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष ते प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च । अतस्यन्नं पश्यासि प्रियमत्यन्नं पश्याति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचं सं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादो त्वेतावात्मन इति होवाच पादो ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ।

तान होवाच । एते वै खलु ययं पृथग्वेवमात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽज्जमात्थि । यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिर्विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्त्वन्नमसि । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विवरूपः प्राणः पृथग्वत्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रगिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिलोमानि वहिर्हृदयं गाहेपत्यो मनोऽन्वाहाय्यपचन आस्यमाहवनीयः इति ।

पञ्च भूतानि पञ्चानि चक्षुर्मूर्द्धभेदेन तेजसां द्विधात्मात् । शेषमेकोनविंशतिषु स्थान्येकमङ्गमिति सप्ताङ्गः स्थूलद्रोहिनः सूक्ष्मद्रोहिनश्च । दशेन्द्रियं पञ्चप्राणमनोऽहकारबुद्धिचित्तानि मुखानीति वैश्वानरो नाम भूतात्मा प्रथमः पादोऽस्याश्रयः शृक्रादिगतपञ्चभूतविकारात्मकं शरीरमिति ।

एवं तैजस आत्मा । सूक्ष्मशरीरारम्भक आदिसर्गे सूक्ष्मपञ्चभूतात्मक-
 निरुक्तसमाह्वनिरुक्तकोनविंशतिमुखोऽर्तिविशुद्धत्वात्तैजसरूपो दिव्यनयनदृश्यः
 स्वप्नस्थानस्त्वैजसो नाम भूतात्मा द्वितीयः पादः । सुषुप्ते खल्वस्मिन् वैश्वानर
 आत्मनि तदेकोनविंशतिमुखैः स्वप्ने कामान् कामयित्वा प्रविशितं विरटे
 तथाविधसुखदुःखं उपभुङ्क्तं पश्यति तु क्षेत्रज्ञस्तन्प्रविशितभागमिति ।
 दशेन्द्रियाणीमानि खलु स्वस्यकार्याणि वृत्ता क्रान्तानि भूत्वा यदा
 विषयेभ्यो निवृत्तन्ते मनसि लीयन्ते तदापि वैश्वानरः स्वीरिति जाग्रति
 च मनोऽभ्यन्तरं प्राणाश्च पञ्चाग्निहाविवशः । अस्मिंश्च तैजसे
 सुषुप्ते खल्वयं वैश्वानरः सुषुप्ते उच्यते बाह्येन्द्रियाणि मनसि
 लीयन्ते सात्त्विकराजमतामसश्च मनः प्राणादयोऽपि सर्वे प्रज्ञान आत्मानि
 लीयन्ते प्रज्ञानं च महन्नाम त्रिधा तामसराजमसात्त्विकमेदात् । तत्र
 तामसो राजसे लीयते राजसः सात्त्विके सात्त्विकस्तु महानव्यक्ताव्यस्यात्मनो
 मनश्चित्तमुच्यते तत्प्रज्ञानविशिष्ट आत्माऽव्यक्ताव्यः परेऽङ्गे तस्य परमात्मनि
 रमे तुरीये पादे सम्प्रातिष्ठते शुद्धसत्त्वान्मकमहत्तत्त्वेन चेतसानन्दं भुङ्क्तं
 तन् क्षेत्रज्ञः पश्यतीत्यानन्दमयश्चेतोमुखः प्राज्ञस्तुरीयः पादः सुषुप्तिस्थानो
 रसा वै स रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति । सत्त्वं हि सुखयोगकृत् ।
 अस्मिंश्च सर्वेषां लीनत्वाद्यनन्त म्रियते पुमांस्तज्जन्मान्तरकर्मयोगेण प्रबुद्धस्य
 सर्वार्थाणि तानि बाह्याभ्यन्तराणि पुनर्जायन्ते इत्यतोऽनेनायं वैश्वानरतैजसा
 भूतात्मानो जीवत इति जीवात्मा महान् मनुनोक्तः । अयः करोति तु
 कस्मांश्चिन्म भूतात्माच्यते बुधैः । योऽस्यात्मनः कार्यायता तं क्षेत्रज्ञं
 प्रचक्षते ॥ जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते
 सर्वं सुखं दुःखं च जन्ममु ॥ तावुभा भूतसंपृक्ता महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ प्रशंसितारं सर्वेषामणीयांस-
 मणोरपि । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परम् ॥ अयमपि तृतीयपाद
 आत्मा भोक्तानन्दस्योति । भोक्ता त्रिविध उच्यते यच्च दं सुखं स्वस्थस्य
 शरीरधातुसाम्याज्जायते तन् सुखसंभारोग्यमानस्यं यश्च समाधिसुषुप्ता-
 जायते शुद्धसत्त्वयोगेन सर्वेषामेवैकविध आनन्दः । आनन्दहेतुपरमात्मप्राप्ति-
 त्तान्नित्यं सुखमुच्यते ।

अत एवोक्तं कठवल्लभात् । “अतं पिबन्तो मुहृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे
 परार्द्धे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः” इति । लोके

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शरीरो दोषसंग्रहः ।

मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥

गृहां त्रिगुणसाम्यलक्षणां प्रवृत्तिं प्रविष्टौ द्वौ क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ क्षेत्रज्ञमहान्तौ मुक्त-
तस्य स्वस्वकृतस्य कर्मणः परमे पराद्धे काले सर्वेषां प्रावृत्तप्रलयेऽस्मिन्नादित्यं
नारायणे ब्रह्मणि लये नारायणस्याव्यक्तं लये सत्कर्मणः फलं सुखमात्रम्
कृतं सत्यं पिबन्तौ नित्यानन्दं पिबन्तौ लाघातपावित्रं ब्रह्माविदो वदन्तीत्यर्थः ।
एतेनात्मनः प्रतिबिम्बो जीव आत्मेति यदाहुस्तन्महत्तत्त्वातिरिक्तो न दृश्यते
कश्चिद्भाव इति ।

नन्वेवम्भूतात्मन उपभागं पश्यतीति द्रष्टा क्षेत्रज्ञः किमन्याश्च क्रिया या
भूतात्मा करोति ता न पश्यति, न पश्यति चेत् साक्षी न भवतीत्यतो द्रष्टृत्वं
विवृणोति । पश्यति हि क्रिया इति ।

चेतनेन स्वेन चेतितस्तु भूतात्मा यां यां क्रियां करोति ताः सर्व्वः
क्रिया यस्मान् पश्यति तस्मादात्मा क्षेत्रज्ञो द्रष्टा । तिसृष्ववस्थामु हि जागर्ति
तस्मात् सुषुप्तावपि यदानन्दमुपभुङ्क्ते महता चेतसाऽव्यक्तात्मा तदुपभोग-
क्रियामप्येष पश्यतीति सर्व्वदशी । इत्यश्चाव्यक्तस्थसमादिगुणमहद्वृद्ध्या-
श्रयो मनोऽत्र मनःशब्देन सूक्ष्मे । सूक्ष्मस्थूलभूताख्यभूतात्माश्रयः सर्व्वे
एव सङ्घातरूपो देहः शरीरशब्देनोच्यते । तत्र मनीस शरीरे चाराग्यानारोग्यं
सुखदुःखमिति तत्त्वम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथ रोगारोग्ययोः संग्रहेण हेतुनाश्रयमनाश्रयश्चोपादिश्य प्रकृति-
भूतः शरीरा मानसश्च रोगो निर्दिश्यते । लक्षणतस्तुपदेक्ष्यते महाचतुष्पादे-
ऽध्याये । वायुरित्यादि ।—वायुः शरीरारम्भकेषु पञ्चसु भूतेषु यद्द्वितीयं भूतं,
तत्परिणामविशेषः स एव । पित्तं तृतीयं भूतं, शरीरारम्भकतेजःप्रधानपञ्चभूत-
विकारात्मकं तेजःस्वरूपमग्निसंज्ञम् । कफश्चतुर्थं भूतमापः शरीरारम्भकसोम-
प्रधानपञ्चभूतविकारविशेषः । व्याधिप्रकरणाद्विषमत्वेनैवात्रैषां ग्रहणम् ।

चक्रपाणिः—सम्प्रति विकाराश्रये तथा विकारस्य व्यवहितज्ञ हेतुमभिधाय प्रत्यासङ्गं
दोषरूपहेतुमाह, वायुरित्यादि ।—अत्र प्रधानत्वाद्यपि वायुरक्तः, प्राधान्यश्चाशुभूरिदाहणरोगा-
कचृत्वात्, वक्ष्यते हि “आशुकारी सुहृत्शरी”, तथा “अक्षीति वातजान् विकारान्”, अस्त्वांशत्वं
पित्तविकारान्, विक्षतिञ्च कफजान् । वक्ष्यति हि महारोगाध्याये “वातमनु पित्तं प्रधानं

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।

मानसो ज्ञानविज्ञान-धैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ २६ ॥

विकारो धातुवदभ्यमित्युक्तः । तथा च विषमो वायुः पित्तञ्च विषमं विषमञ्च कफ इति त्रिविधः शारीरो दोषसंग्रहः । शरीरदूषणशीलत्वा-
च्छारीरदोष एष संग्रहेण उद्दिष्टः । पञ्चात्मा हि वायुः पञ्चात्मकं पित्तं पञ्चात्मा कफ इति बहुत्वेऽपि वायुपित्तकफत्वसामान्यात् संग्रह इति । शरीरन्तु चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकम् । तच्च सौन्दर्यं निरिन्द्रियञ्च द्विविधमपि वेदाधिकरणत्वात् सौन्दर्यमत्र ग्राह्यम् । एतेन यतो विषमा वायुपित्तकफा वातपित्तकफत्वप्रसरत्तमांसवेदाग्रस्थमज्जश्रु-
वसालसीकोजोरजस्तन्यमूत्रपुरीषादयो यावन्तो धातवः सन्ति शरीरे तावद्धानुदूषका भवन्ति न तु समास्तस्मान्छारीरदोषसंज्ञकाः ।

मानसः पुनर्दोषसंग्रहो रजश्च तपश्च व. न तु सत्त्वं शरीरत्वप्रमादिवन् मनोदूषणशीलत्वान्मानसदोषः संग्रहणोद्दिष्ट इत्यर्थः । मनस्तादृक्कारिक-
विकृतसत्त्वगुणप्रधानत्रिगुणविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमहदहङ्कार-
श्रयः । एतेन सत्त्वरजस्तमांसीति त्रयो गुणाः समाविपमरूपेणाद्वयमहद-
हङ्कारमनसां प्रकृतिभूतधातवो मनसि वृत्तन्ते तेषां दूषको यतो रजस्तमोगुणो विषमवेव भवता न तु समो तस्मान्मानसदोषसंज्ञको. मनस आरम्भको ब्राह्मकारिको रजस्तमोगुणो मनसि वृत्तते : यथा शरीरस्य भूतान्यारम्भकाणि शरीरे वृत्तन्ते । समत्वे तु विधानधारणपोषणैः शरीरमनसोः क्रमाद्धातु-
र्वातादिश्च रजस्तमश्चेति ।

तत्र वा गतिगन्धनयारिति धातोरुण् कृद्गोमे वायुः । तप सन्तापे इति कर्त्तरि क्तप्रत्ययः, संज्ञायां वर्णागमाविपर्ययेयाभ्यां पृषादरादित्वात् पित्तमिति

शरीरमूलभूताग्निहेतुत्वात् तथा कफाधिकविकारकारित्वात् तथा कफपञ्चया चाशुकारित्वात् । असमासकरणन्तु पृथगपि वाखादीनां रोगकर्तृत्वोपदर्शनार्थम् । शरीर इति मानसदोष-
व्यवच्छेदार्थं, संग्रह इति “द्रुपद्वजैकोत्पजैः पट् स्युर्हनिमध्यादिकेश पट् इत्यादि वक्ष्यमाण-
प्रपञ्चस्य” संक्षेपः । ननु शोणितस्यापि दोषत्वाच्चात्र संग्रहः साधुः, यतो रक्तस्यापि वातादिवद्विशिष्टहेतुलक्षणविकारचिकित्सितनिर्देशः कृतः ; तत्र हेतुनिर्देशो यथा—“बाले खानवसेवनात्” इत्यादि ; लक्षणञ्च यथा—“तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकमग्निभम्” इत्यादि ; रक्तविकाराश्च रक्तार्शाः-प्रवर-रक्तपित्तादय उक्ताः ; उपक्रमश्च “सावर्णं शोणितस्य तु” इत्यादिनाकः ;

रूपसिद्धिः । कफ इति कफ दानश्चाघर्हिंसामु तौदादिको हिंसार्थे संज्ञायामच्
 कश्चादेरिति कफः । एषां शारीरमानसानां पञ्चानां वातादीनां दोषत्वं, दूषेः
 कर्त्तरि अचप्रत्ययान्, साक्षाद् दूषणं वृद्धिहासलक्षणं स्वभावसंसिद्धं रसादीनां
 सत्त्वादीनाञ्च तैर्दूष्यत्वं स्वभावसंसिद्धं न तु दूषकत्वम् । शारीरमानसपदाभ्यां
 वाक्छेदविनाहार देश-कालाभिचाराभिज्ञाभिधानाभिपङ्गादीनां साक्षाद्-
 दूषकाणां व्यवच्छेदः । साक्षात्पदेनायोगादियुक्तप्रज्ञायाः शारीरत्वेऽपि मानसत्वे-
 ऽपि च साक्षाद् दूषणकर्त्तृत्वाभावात् दोषत्वम् । अयोगादियुक्ता प्रज्ञा हि
 वाङ्मनःशरीरगणामयोगादियोगेषु कारणं, तानि चायोगादियुक्त्या प्रवर्त्तयन्ति
 अहिताहारविहागवसात्स्वेन्द्रियाथसंयोगश्च जनयन्ति । ते च वातादीन्
 रसादीन् सत्त्वं रजस्तमश्च दूषयन्तीति परम्परया दूषणकर्त्तृत्वादिति, ततो
 वाक्छेदवः प्रज्ञापराभाश्च दोषा अपि शारीरत्वमानसत्वविरहात् दोषसंज्ञयाभि-
 धीयन्ते । एवं रसादिसत्त्वादिविधातृनां अयद्विद्विप्रानां वातादिसाक्षाद् दूषकत्वेऽपि
 न दोषत्वं रसादिसत्त्वादिविद्विप्रानिर्णयनहेतुभिः पूर्वं वातादीनां दूषणं
 क्रियते तैश्च दूषितवातादिभिस्तद्देतुप्रतिनिर्णयनशक्त्या रसादयो यद्वन्ते वा
 श्राय्यन्ते, ततः शारीरगणामेकत्रयुत्तरा परस्परसम्बन्धात् न तु यदापि दोषदूषकत्वं
 क्षीणवृद्धिरसादीनां तत्र साक्षाद् दूषणकर्त्तृत्वम् । कर्त्ता हि स्वतन्त्रः । स्वतन्त्रा-
 प्रयोज्यत्वे सति स्वेतरप्रयोजकत्वं स्वातन्त्र्यं, तत्र वातादेवांश्चेत्तुतो वैषम्य
 रसादिदूषणे स्वेतराप्रयोज्यत्वमस्म्येवेति नाप्रसङ्गः । "पित्तं पङ्क्तुः कफः पङ्क्तुः
 पङ्क्तुवो मलयानवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥" इति चेत् ?
 तत्रायमभिप्रेतः काव्यः—पित्तकफयोर्दूष्यदूषणे वातस्य न प्रयोजकत्वं,
 तयोरेपि पाञ्चभौतिकत्वेन सक्रियत्वात् परन्तु पङ्क्तुत्वं वातापेक्षया । वातस्य
 वा विषमस्य समानां वा विषमाणां चालकत्वस्वभावात् । यथा झञ्झा वायुः

तथा दोषसंज्ञा च चरके कृता । यदुक्तं "कफे वाते जितमात्रे पित्तं शोणितमेव वा । यदि कुप्यति
 वातस्य क्रियमाणे चिकित्सिते । यथोन्मत्तस्य दोषस्य तत्र काव्ये भिषग्जितम्" इति । तथा च
 तन्मन्त्ररेऽपि श्लोके शोणितं दोषवेनाक्तं, "नैरेतेः शोणितचतुर्थैः" इति वचनात् । नैवं,
 दोषे हि स्वतन्त्रदूषणायमक उच्यते यतो न वातादयो वृद्धाः किञ्चिदपेक्ष्य दूषयन्ति किन्तु स्वत एव,
 शोणितान्नु दृष्टवातादिसंयोगमपेक्ष्यैव दूषकं भवति, न हि शोणितं विकृतवातादिसम्बन्धमन्तरेण
 विकृतं स्यात् सर्वथा वातादिव्रजनकैरेव शोणितदृष्टेः, तथा सर्वथा वातादिलक्षणयुक्तस्यैव शोणितस्य
 दृष्टत्वात्, यश्च हेत्वादिविशेष उक्तः स वातादियुक्तस्यैव शोणितस्य स्यात्, एतेन वातादय एव
 तत्रापि दूषणायमकाः । शोणितान्नु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि दूष्यमेव, न च दूष्यस्य हेत्वादयो विशिष्टा

पुरुषानपि चालयति । एतेन स्वातन्त्र्याण दूषकत्वं दोषत्वमित्यत्र स्वातन्त्र्या
दोषान्तरनिरपेक्षत्वं चेत् ? तदा वातस्य दोषत्वं पित्तकफयोर्वातापेक्षयान् दोषत्व-
मिति यद्दूषणं हेतुन्तरनिरपेक्षत्वं चेत् तदा वातस्यापि न दोषत्वं स्यात्
वाद्यहेत्वपेक्षत्वादित्यापि यद्दूषणं तदपास्तं, किन्तु वाद्यहेतूनां प्रजाप-
राधस्य च स्वातन्त्र्याण दूषकत्वाददोषत्वापत्त्या तद्दूषणं भवतीति
बोध्यम् ।

एतद्वातपरिहारायान्ये तु “प्रकृत्यारम्भकत्वे सति दूषकत्वं दोषत्वं ।” रसादि-
सत्त्वगुणादिधातुवारणाय तथा वाद्यहेत्वहिताहागचारादीनां वारणाय च
प्रकृत्यारम्भकंति पदं, न हि वातादिप्रकृतिकपुरुषवद्वसरक्तादिप्रकृतिः पुरुषो-
ऽस्तीति । दूषकत्वमिति पदन्तु पाश्चात्तिकप्रकृतिवादमते भूम्याकाशयोः स्वयते
सत्त्वगुणस्य च वारणार्थं, दूषकत्वाभावादिषाम् । ये तु रक्तस्यापि वातपित्त-
कफानामिव स्थानाशयचय-प्रकोप-प्रसरस्थानसंश्रय-प्रकोपणनिहेरण प्रशमन-
साधनमेवात् दोषत्वमिच्छन्ति तदनेन निरस्तम् । “यस्मात्कृत् विना दापि न कदाचिन्
प्रकुर्व्याति । तस्मात् तस्य यथादोषं कालं विधातुं प्रकोपणे ॥” इति सुश्रुत-
वचनेन दोषान्तिरिक्तत्वदर्शनादिति, “दोषाः कदाचिदंशो दिशः समस्ताः
शोणितमहिता वानकथा प्रसरन्ति” इति वचनाच्च । सुश्रुतेनाप्यस्य व्रणप्रश्नाध्याये
“वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवे हेतवस्तेष्वव्यापनैरग्राभ्याम्योद्गसन्निविष्टः
शरीरमिदं धारयतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिष्ठभिरनश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव
च व्यापन्नाः प्रलयहेतवस्तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रत्ययेष्वप्य-
विरहितं शरीरं भवति । भवति चात्र । नत्ते देहः कदादास्ति न पित्तान्न
च मारुतात् । शोणिततदपि वा नित्यं देह एतैस्तु धारयते ॥”
इति ।

तथा दोषधातुमलवृद्धिक्षयविज्ञानियेर्जप-—दोषधातुमलमूत्रं हि शरीरं,
तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुपधारय । तत्र प्रस्पन्दनोद्बहनपूरणविवेकधारण-
लक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । रागपत्तयोजस्तेजोमेषाकृत्
न भवन्ति, यतो मांसादीनामपि हेत्वादिविशेषोऽस्ति, मांसदृष्टौ “मांसवाहीनि दृष्यन्ति
भुक्ता च स्वपतो दिवा” इत्यादि वक्ष्यति । मांसदृष्टिलक्षणं “शृणु मांसप्रदोषजान्”
इत्यादिना विविधाशिलपीसीये वक्ष्यति यान् विकारांस्ते ज्ञेयाः, यत एतावानेव मांसदोष-
विकारान् श्रोतोविमाने, मांसदृष्टिलक्षणत्वेनातिदेशादभिधास्यति । इष्टमांसविकारश्चाधि
मांसाज्जुदाय उक्ताः, उपक्रमश्च “मांसजानाम्बु संशुद्धः शस्त्रभारानिकर्म च” इत्युक्तः ।

पित्तं पञ्चश प्रविभक्तप्रतिकर्मणानुग्रहं करोति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपण-
बलस्थय्यकृच्च श्लेष्मा पञ्चश प्रविभक्त उदककर्मणाऽनुग्रहं करोति । रसः
प्रीणयति तृष्टिं रक्तपुष्टिश्च करोति । रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं जीवयति च । मांसं
शरीरपुष्टिं मेदसश्च । मेदः स्नेहस्वेदो पुष्टत्वं पुष्टिमस्थनाश्च । अस्थि देहधारणं
मज्जा पुष्टिश्च । मज्जा प्रीतिं जहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थनाश्च करोति ।
शुक्रं प्रियं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हृषी बीजाथश्च । पुरीषमुपप्लम्भं वायव्य-
धारणश्च । वसतिपूरणार्तिदं दकुनमृत्रम् । स्वेदः क्लृप्तत्वकसोऽकुमार्यकृत् ।
रक्तवक्षणमात्तवं गमकृच्च । गर्भो गर्भवक्षणम् । स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वजननं
जीवनञ्चेति । तेषां विधिवत् परिश्रणं कुर्वीत” इति ।

एषां वातादीनां रसादीनाञ्च ध्वग्द्विभ्यां हृत्पीडादिद्वयोत्क्रेशादि
यदभवति तदापि वातादिदूषितरसादिभिः क्रियते न तु वातादिदूषणमन्तरेण ।
रसरक्तजलादिना व्यपदेशस्तु स्नेहदेहनेन दग्धे स्नेहदग्धवदित्यस्य च दर्शनाद्वा
ते हि वातादीनां शरीरादिदूषणेन प्रशंसायां शरीरादिधारणादिना च प्रशंसायां
दोषसंज्ञा न त्वप्रशंसायां दोषसंज्ञा प्रशंसायां धातुसंज्ञाचार्याणामभिमतं
प्रमाणम् । अत्र वयं ब्रमहे — अत्र वचने वातादीनां प्रकरणान् वैषम्यवक्षणे दोषे
लब्धे तत्र एव दोषसंज्ञानुभवसिद्धा स्यात् प्रकृत्यारम्भकत्वे तु नानुभवसिद्धा
भवति ।

अथ प्रकरणमत्र रोगारोग्ययोः, तेन विषमवातादीनां रोगत्वात् समवाता-
दीनामारोग्यत्वात् प्रकरणसिद्धैव प्रकृत्यारम्भकत्वदूषकत्वयोर्दोषसंज्ञेति चेन्न,
“प्रज्ञाम्यत्यापयैः पूर्वः” इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेन रोगप्रशमनस्योक्त्या विषमवाता-
दीनामेव दोषसंज्ञाख्यापनात् । तत्र हि पूर्व इति शब्देनात्रोक्तारोगारोग्यपर-
शरीरदोषवातादिना सम्भाव्यते । यदि तत्र पूर्व इति शब्देन “शरीरं
सत्त्वसंज्ञश्च व्याधीनामाश्रयो मतः” इत्यत्रोक्तशरीराश्रितो रोग उच्यते, तदात्र
शरीरमानमव्याधीनामेतदध्यायादिचतुरध्यायैः पृथक् पुनः प्रशमनहेतूपदेशस्यैव
पृथक्प्रकाशणहेतूपदेशस्यावश्यकत्वव्यापत्तिः स्यात् । तस्मादत्र दोषशब्दः
शरीरमनोऽन्यतरदूषके यागिकश्रुत्या सङ्घेतितः कृत इत्येवमनुभूयतेऽन्यत्रापि
तस्माद् दूष्णशिकारे दोषकृते कारये दूष्णेन व्यपदेशः, रक्तजोऽयं मांसजोऽयमित्यादि, यथा—
स्नेहधारण वक्षिता तृधे स्नेहदग्ध इति व्यपदेशः । दोषसंज्ञा तु पीडाकर्तृत्वसामान्यादक्षेपेऽपि
स्यात्, यथा — “स्वयं प्रवृत्तं न दोषमपेक्षेत हिताशनैः” इत्यत्र पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् ।
सुषुप्ते तु शोणितस्य दोषत्वं, घणेषु प्रायः शोणितदृष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तं, यतः प्रवेष्टान्तरे

साम्यावस्थानां वातादीनां शरीरमनोऽन्यतरादूषकत्वदशायापि वैषम्याव-
स्थानां शरीरमनोऽन्यतरदूषणशीलत्वेन दोषसंज्ञानपायानर्हत्वात् लाघवाच्च ।
प्रकृत्यारम्भकत्वनिवेशेन भवतां गौरवात् । अन्यथा प्रकृत्यारम्भकत्वेन
समवातपित्तकफानामेव मिलितानां प्रत्येकश्री व्याभिचारादिति । एष
च दोषलक्षणव्याध्युपदेशः सर्वेषां विशिष्टानां शारीराणां ज्वरादीनां
वातादिद्वैषम्यनिमित्तत्वात् मानसानां कामक्रोधमदमानेर्ध्यादीनां रजस्तनो-
वैषम्यनिमित्तकत्वाद् वातादीनां रजस्तनसोश्च वैषम्यप्रशमनेनैव प्रशमनख्यापनाथः
मूत्ररूपस्नेनागन्तुजव्याधीनामप्युत्तरकालं यथास्वदोषसम्बन्धात् तद्दोषजनक-
निदानपरिवर्जजनपूर्वकतद्दोषप्रशमनेनैव प्रशमनादिति ।

स्वरूपतो रोगद्वैधमुपदिश्य तयोः पृथक् प्रशमनहेतूनाह—प्रशाम्यतीत्यादि ।
अत्र प्रशमनं न “न शोधयति यद्दोषान् समानं नोदीरयत्यपि । समीकरोति च
कट्वान् तन् संशमनमुच्यते” ॥ इतिलक्षणं संशमनम् । परन्तु संशोधन-
संशमनादियाव पेण साम्यावस्था स्यात् तत्साम्यावस्थाजनकं प्रशमनम् ।
औषधैरिति यथोक्तगुणवद्भिषगद्रव्योपस्थात्रोगिरूपेषु क्तिबुक्तैः । पूर्वं
इति शारीरमानसदोषत्वेनोक्तयोर्मध्ये यः पूर्वमुक्तः शारीरदोषो विषमवात-
पित्तकफरूपस्तन्निमित्तकज्वरादीनां तत्प्रशमनेनैव प्रशमनात् न तु शरीराश्रितः ।
दैवयुक्तिव्यपाश्रयैरिति दैवं भागधैर्यं तेन द्वारेण व्यपाश्रयाणि विशेषेण अप
व्याधीनां वज्जनमाश्रयन्ति यानि तैरोपधैर्या मङ्गलदानस्वस्त्ययनादिरूपैरित्यर्थः ।
अस्य पूर्वाभिधानं दैवमेवाधर्माख्यमशुभकारणं ; धर्माख्यं तद्विषययात
शुभकारणमिति ख्यापनाथम् । तस्य च व्याधिप्रशमकत्वात् । युक्तिर्वाजिना
दोषदूष्यमाणदेशकालवयोऽप्रिवलप्रकृत्याद्यनुरूपेण कथितादिकल्पनभक्षण-
मानादिभिः प्रयोगस्तेन द्वारेण विशेषेण अप व्याधीनां वज्जनमाश्रयन्ति यानि
तैरोपधैः संशोधनसंशमनदेशकालैरित्यर्थः । एतेन द्विविधमौषधं शारीर-
रोगाणामुक्तं भवति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयश्च । तत्राद्यं बलिमङ्गलदान-
स्वस्त्ययनदेवभूदेवगुरुसिद्धद्रव्याद्यर्चनादिरूपम् ; यच्च कर्म दैवमुत्पादयद्दोष-
वैषम्यं नाशयद्दोषसाम्यं जनयति । अन्त्यं लङ्घनं कषायचूर्णगुडिकादिकञ्च
अद्रव्यद्रव्यभूतम् । यच्च शरीरे योगमुपपद्य दोषवैषम्यं नाशयद्दोषसाम्यं
प्रणप्रभे वाताद्यस्त्रय एव तत्राप्युक्तः “वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवो भवन्ति”
इत्यादिना ; किञ्च यदि शोणितं दोषः स्यात्, तदा वातादिवत् प्रकृत्यारम्भकं स्यात्, न चारभते
तस्मात् कस्य एव दोषा इति सिद्धम् । भावसदोषमाह—मानसः पुनरित्यादि । पुनराद्यो-

जनयति । यदि च तत्र बलिमङ्गलादीनि दैवजनकानि कर्माण्यङ्गवैगुण्याद्दैवं न जनयितुं शक्नुवन्ति, न तदा व्याधिर्मपि शमयन्ति । एवं लङ्घनकपायादीनि यदि दोषायनुरूपेण शरीरे युक्तानि न भवन्ति, तदा व्याधिर्मपि न शमयन्ति इति बोध्यम् । व्यपाश्रयपदेन कालबुद्धीन्द्रियार्थानामयोगादिकारणवर्जनं ज्ञापितं, न हि कारणासेवने सति विशेषेण व्याधीनां वञ्जनं भवति ।

मानस इति सत्त्वसंज्ञाश्रयो व्याधिर्मानसदोषलक्षणरजस्तमोगुणस्तन्नाशेन तज्जनितकामादीनामपि नाशात् ज्ञान-विज्ञान-धैर्य-स्मृति-समाधिभिरुपधैः प्रशाम्यति । ज्ञानं बुद्धिः सा च कत्तव्याकत्तव्यहिताहितेषु तत्त्वेन सम-दशिनी । प्रबुध्यन्ते हि लोके लोकैरध्यात्मतत्त्वपुराणेतिहासादिशास्त्रवाक्यादि-श्रवणपठनादिज्ञानैः कत्तव्याकत्तव्यहिताहितानि । विज्ञानं मदेवैकं ब्रह्मं च जगदिदमसत्यमिति तत्त्वावबोधो, न तु मोक्षे धीर्ज्ञानं, शिल्पशास्त्रयाज्ञानं विज्ञानमिति । धैर्यं धृतिमनसो विषमप्रवणस्य नियमनहेतुर्बुद्धिः, स्मृतिस्तत्त्वे-नानुभूताथस्मरणम्, अनुभूतविषयामस्मरणम् । समाधिर्यागाश्चतुर्गति-निराशस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं, तत्र ध्यानधारणयोरेकीभावः समाधिः ।

ननु वातादिवैषम्यनाशेन कथं तज्जनितानां व्याधीनां नाशः सम्भवति ? विषमवातादयो हि रोगाणां समवायिहेतवो भवन्ति, न हि समवायिहेतुनाशेन काय्यनाशः, यथा कपालमालामाशान् न घटनाशः स्यात् । यदि च निमित्तकारणानि भवन्ति तदा कथं वातादिजनितव्याधीं संगोपनेन दोष-निहरणमुपदिश्यते, न हि कुलालमुत्रदण्डचक्रादिनाशेन घटनाशः स्यादिति—अत्राच्यते कैश्चन । “आधारभूतनिमित्तकारणनाशान् नियमतः काय्यनाशः सम्पद्यते यथा जलपङ्कनाशान् पद्मकुमुदादिनाशो यथा च वर्त्तितैलक्षयाक्षीप-क्षयः” इति । आधारभूतनिमित्तकारणमेव विषमदोषः, स्वयं हि वक्ष्यते “स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारमङ्गा बहवः शरीरे । न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः ॥” इति । तत्र सङ्गच्छते । पित्तकफानिलेभ्यो न ते पृथगिति वचनेन विषम-पित्ताद्यात्मकत्वं विशिष्टव्याधीनां ज्ञापितं, तेन समवायिहेतुत्वमेव विषमदोषाणां लभ्यते, न तु निमित्तकारणत्वं, यथा न हि मृत्कनकादिः स्वस्वमयविकारेषु

उपधारणे, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं न शारीरदोषवत् प्रपञ्चितः, मानसदोषाणामस्मिन्मन्त्रे कायचिकित्सारूपे प्रस्तावितवादिति भावः । आदौ रज उक्तं प्राज्ञान्यात्, वचनं हि “नारजम् तमः” इति, एवमप्येन सत्त्वाख्यगुणस्यादोषत्वमवधारयति, सत्त्वं अविकारि ।

घटादिषु निमित्तकारणं भवति ; भवति च गुणकर्मप्रश्रयसमवायी हेतुरेव, एवं तेषां नाशाच्च तत्तन्मयविकारघटादिनाशो यथा भवति, तथा तद्विषयसमवायिहेतुविषमवातादिनाशाच्च तत्तन्मयविकारज्वरादिकामादीनां नाशः सम्पद्यत एव ; न घटादौ कपालमालादिवदवयवलक्षणा विषमवातादयः, किन्तु प्रकृतिलक्षणमृदादिवत् क्रियागुणाश्रयाः समवायिहेतव एव, न तु कुलालादिपट्टादितैलादिभ्यांऽपृथग्यघटादिपञ्चादिदीपादयस्तस्मान्न निमित्तकारणं वातादयः । वैषम्यनिमित्तेति निमित्तपदं कारणपर्यायो न तु निमित्तकारणार्थं, तेन वैषम्यसमवायिजा विकारसङ्गा इत्यर्थः । ‘असमवायिहेतुनाशान्नियमेन कार्य्यनाशः स्यात्, यथा कपालमालासंयोगस्य कार्य्याणां समवायिकारणेष्वासन्नजनकलक्षणस्यासमवायिकारणस्य नाशाद्यघटनाशः’ इति यदुच्यते तत् प्रमादवचनं ; न हास्ति सामान्यविशेषरूपद्रव्यगुणकर्मणाम् असमवायित्वं समवायिकारणत्वेनाभिहितत्वात् । न हि कापि गुणकर्मणी असमवायिनी कार्य्यवृत्ते । द्रव्याणि हि सज्जानीयद्रव्यपारममाणानि कार्य्यं समवयन्ति, गुणाश्च सज्जानीयगुणपारममाणः कार्य्यं समवयन्ति, कर्माणि च सज्जानीयविजानीयकर्मपारममाणानि कार्य्यं समवयन्तीति समवायिकारणानि । सामान्यविशेषरूपस्यैव समवायस्य सर्व्ववस्तुमूलकारणत्वं स्वरूपेणोक्तं, स च नासमवायी न समवायी स्वरूपेण कार्य्यं वृत्तित्वात्, स्वरूपसमवायीत्येवमुपपद्यते इति महर्षिभिर्हि गुणानां निश्चैष्टमसमवायिकारणत्वं न त्वमसमवायिकारणत्वमिति समवायिनिमित्ताभ्यां नापरं कारणमस्तीति बोध्यम् ।

ननु जानविजानादिभिर्मानमदोषोपशमश्च तदापस्मारादिषु कथं दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेजमुपदिश्यते इति चेत् ? न, अपस्मारादेर्मानमव्याधित्वाभावात् परन्तु शारीरदोषदूषितमनःसंश्रयत्वेन मनःशरीरदोषयोर्मध्ये शारीरदोषजन्यत्वेन शारीरव्याधित्वात्, मनोऽपि हि शरीरान्तर्गतं श्रोत्रादीन्द्रियवत् । यद्वा कालाग्र्यनियोगादिभिरिव वातादिभिर्मेनोदोषरजस्तमसोर्दूषणात् तद्धेतुवातादिप्रशमनार्थं दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेजमुपदिश्यते, यथा कामादिजज्वरादि-

सम्प्रति दोषप्रशमकारणमाह प्रशाम्यतीत्यादि । पूर्वं इति शारीरदोषग्रहणेन तज्जम्ब्या व्याधयोऽपि गृह्यन्ते विकृतदोषादतन्मयाद् व्याधीनाम् । दैवमदृष्टं तदाश्रित्य यद्वाधिप्रतीकारं करोति तदैवव्यपाश्रयं बलिमन्त्रमङ्गलादि, एतच्च प्रथममुक्तं सत्योऽङ्गुलेन च व्याधिप्रशमकत्वात् । युक्तियोजना, शरीरभेषजयोर्हितो यो योगस्तद्विषेक्ष संशोधनसंशमनादि युक्तिव्यपाश्रयमुच्यते ।

जनयति । यदि च तत्र बलिमङ्गलादीनि दैवजनकानि कर्माण्यङ्गवैगुण्यादैवं न जनयितुं शक्नुवन्ति, न तदा व्याधिमपि शमयन्ति । एवं लङ्घनकपायादीनि यदि दोषाद्यनुरूपेण शरीरे युक्तानि न भवन्ति, तदा व्याधिमपि न शमयन्ति इति बोध्यम् । व्यापाश्रयपदेन कालबुद्धीन्द्रियार्थानामयोगादिकारणवर्जनं ज्ञापितं, न हि कारणासेवने सति विशेषेण व्याधीनां वञ्जनं भवति ।

मानस इति सत्त्वसंज्ञाश्रयो व्याधिर्मानसदोषलक्षणरजस्तमोगुणस्तन्नाशेन तज्जनितकामादीनामपि नाशान् ज्ञान-विज्ञान-धैर्य-स्मृति समाधिभिरोपधैः प्रशाम्यति । ज्ञानं बुद्धिः सा च कृत्तव्याकृत्तव्यहिताहितेषु तत्त्वेन सम-दक्षिणी । प्रबुध्यन्ते हि लोकं लोकैरध्यात्मतत्त्वपुण्येतिहासादिशास्त्रवाक्यादि-श्रवणपठनादिज्ञानैः कृत्तव्याकृत्तव्यहिताहितानि । विज्ञानं सदैवकं ब्रह्मैव जगदिदमसत्यमिति तत्त्वावबोधो, न तु मोक्षधीर्ज्ञानं, शिल्पशास्त्रयाज्ञानं विज्ञानमिति । धैर्यं धृतिमनसो विषयप्रवणस्य नियमनहेतुर्बुद्धिः, स्मृतिस्तत्त्वे-नानुभूताथस्मरणम्, अनुभूतविषयासम्प्रमापः । समाधिर्योगश्चतुर्वर्त्ति-निरोधस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं, तत्र ध्यानधारणयोरेकीभावः समाधिः ।

ननु वातादिवैषम्यनाशेन कथं तज्जनितानां व्याधीनां नाशः सम्भवति ? विषमवातादयो हि रोगाणां समवायिहेतवो भवन्ति, न हि समवायिहेतुनाशेन काट्यनाशः, यथा कपालपात्यानाशान् न घटनाशः स्यात् । यदि च निमित्तकारणानि भवन्ति तदा कथं वातादिजनितव्याधौ संशोधनेन दोष-निहरणमुपदिश्यते, न हि कुलालमृत्रदण्डचक्रादिनाशेन घटनाशः स्यादिति—अत्रोच्यते कैश्चित् । “आधारभूतनिमित्तकारणनाशान् नियमतः काट्यनाशः सम्पद्यते यथा जलपङ्कनाशान् पद्मकुमुदादिनाशो यथा च वृत्तिर्नलसयादीप-क्षयः” इति । आधारभूतनिमित्तकारणमेव विषमदोषः, स्वयं हि वक्ष्यते “स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारमङ्गा बहवः शरीरे । न ते पृथक् पित्तकफानित्येभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः ॥” इति । तत्र सङ्गच्छते । पित्तकफानित्येभ्यो न ते पृथगिति वचनेन विषम-पित्ताद्यात्मकत्वं विशिष्टव्याधीनां ज्ञापितं, तेन समवायिहेतुत्वमेव विषमदोषाणां लभ्यते, न तु निमित्तकारणत्वं, यथा न हि मृत्कनकादिः स्वस्वमयाविकारेषु

उपधारणे, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं न शारीरदोषवत् प्रपञ्चितः, मानसदोषाणामस्मिन्सूत्रे कायचिकित्सात्वरूपे प्रस्तायितत्वादिति भावः । आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्, यत्नं हि “नारजम्कं तमः” इति, एवमवदेन सत्त्वाख्यगुणस्यादोषत्वमवधारयति, सत्त्वं स्रविकारि ।

घटादिषु निमित्तकारणं भवति ; भवति च गुणकर्मप्रत्ययसमवायी हेतुरेव,
एवं तेषां नाशाच्च तत्तन्मयविकारघटादिनाशो यथा भवति, तथा तद्व्य-
समवायिहेतुविषमवातादिनाशाच्च तत्तन्मयविकारज्वरादिकामादीनां नाशः
सम्पद्यते एव ; न घटादौ कपालमालादिवदवयवविक्षणा विषमवातादयः,
किन्तु प्रकृतिलक्षणमृदादिवत् क्रियागुणाश्रयाः समवायिहेतव एव, न तु
कुलालादिपट्टादितैलादिभ्योऽगृथग्वटादिपञ्चादिदीपादयस्तस्मान्न निमित्त-
कारणं वातादयः । वैषम्यनिमित्तेति निमित्तपदं कारणपर्यायो न तु निमित्त-
कारणार्थं, तेन वैषम्यसमवायिना विकारसङ्गा इत्यर्थः । 'असमवायिहेतु-
नाशान्नियमेन कार्यनाशः स्यात्, यथा कपालमालासंयोगस्य कार्याणां
समवायिकारणेऽवासन्नजनकलक्षणस्यासमवायिकारणस्य नाशाद् घटनाशः' इति
यदुच्यते तत् प्रमादवचनं ; न ह्यस्ति सामान्यविशेषरूपद्रव्यगुणकर्मणाम्
असमवायित्वं समवायिकारणत्वेनाभिहितत्वात् । न हि कापि गुणकर्मणी
असमवायिनी कार्योक्ते । द्रव्याणि हि सजातीयद्रव्यभारभमाणानि कार्यं
समवयन्ति, गुणाश्च सजातीयगुणभारभमाणाः कार्यं समवयन्ति, कर्माणि
च सजातीयविजातीयकर्मभारभमाणानि कार्यं समवयन्तीति समवायि-
कारणानि । सामान्यविशेषरूपस्यैव समवायस्य सर्व्ववस्तुमेलककारणत्वं
स्वरूपेणाक्तं, स च नासमवायी न समवायी स्वरूपेण कार्यं दृष्टित्वात्,
स्वरूपसमवायीत्येवमुपपद्यते इति महर्षिभिर्हि गुणानां निश्चैष्टसमवायि-
कारणत्वं न त्वसमवायिकारणत्वमिति समवायिनिमित्ताभ्यां नापरं कारण-
मस्तीति बोध्यम् ।

ननु ज्ञानविज्ञानादिभिर्मनिसदोषप्रशमश्च तदापस्मारादिषु कथं देवयुक्ति-
व्यपाश्रयभेजमुपादिश्यते इति चेत् ? न, अपस्मारादेर्मनिसव्याश्रित्वाभावात्
परन्तु शारीरदोषदूषितमनसंश्रयत्वेन मनःशरीरदोषयोर्मध्ये शारीरदोष-
जन्यत्वेन शारीरव्यापित्वात्, मनोऽपि हि शरीरान्तर्गतं श्रोत्रादीन्द्रियवत् ।
यद्वा कालाद्यतियोगादिभिरिव वातादिभिर्मनोदोषरजस्तमसोर्दूषणात् तद्धेतु-
वातादिप्रशमनार्थं देवयुक्तिव्यपाश्रयभेजमुपादिश्यते, यथा कामादिजज्वरादि-

सम्प्रति दोषप्रशमकारणमाह—प्रशाम्यतीत्यादि । पूर्वं इति शारीरदोषग्रहणेन तज्जन्या
व्याधयोऽपि गृह्यन्ते विकृतदोषादनन्यत्वाद् व्याधीनाम् । 'दैवमदृष्टं' तदाश्रित्य यद्वाधिप्रतीकारं
करोति तदैवव्यपाश्रयं शलिमन्त्रमङ्गलादि, एतच्च प्रथममुक्तं सर्वोऽङ्कशेन च व्याधिप्रशमकत्वात् ।
युक्तियोजना, शरीरभेजयोर्हितो यो योगस्तदपेक्ष संशोधनसंशमनादि युक्तिव्यपाश्रयमुच्यते ।

रुक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।

विपरीतगुणैर्द्रव्यैरुतः सम्प्रशाम्यति ॥

व्याधिप्रशमार्थं कामादिहरणं क्रोधादिभेषजमुपदिश्यते इति हेतुप्रत्यनीकस्य भेषजानामिति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेषजानां मध्ये दैवव्यपाश्रयभेषजानां मच्चिन्त्यत्वेन तदुपदेशं न कृत्वा युक्तिव्यपाश्रयभेषजानां युक्त्यर्थं कल्पनोपायान् प्रकृतिभूतकारणरूपरोगाणां वातादीनां धर्मविज्ञानान्युपदिशति—रुक्ष इत्यादि । भूरिदारुणविकारकरणाद् वातादीनां पूर्वपूर्वाभिधानम् । रुक्षादीनाञ्च प्रशस्ततमत्वेन प्रागभिधानं, तेन दारुणत्वादयोऽपि गुणा बोध्याः । रुक्षत्वं शीतत्वं लघुत्वं सूक्ष्मत्वं वैशद्यं खरत्वञ्चोपदिष्टं गुणव्याख्यानं । चलत्वं तु अस्थिरत्वं ततो दारुणत्ववेगयोर्नाभिधानम् । अत्र वायोः शीतत्वं पूर्वभूतानुप्रवेशेन न महतो वायोरभिप्रायेणोक्तं, महतो वायोरनुष्णाशीतस्पर्शः । तत् केवल-स्पर्शतन्मात्रवाय्वभिप्रायेण बोध्यमिति । शीतेन वायोर्द्विरुष्णेन शीत-शान्तिर्हि दृश्यते, दृश्यते च केवलवातारब्धव्याधौ शीतम् । इति रुक्षादिसप्त-गुणो मारुतो विपरीतगुणैर्द्रव्यैरिति गुणशब्दोऽत्राप्रधानवाची, तेन सहजगुणतो वा रसतो वा वीर्यतो वा विपाकतो वा प्रभावतो वा रुक्षादिसप्तगुणविपर्ययैः स्निग्धोष्णगुरूस्थूलमृदुर्पिच्छलश्लक्ष्णैः सप्त गुणा एव न तन्ये च एत च येषां तैर्द्रव्यैः सम्प्रशाम्यति । सम्यक् शीघ्रं प्रशाम्यति यावद्गुणैः क्षीणस्तावद्-गुणैस्तद्गुणविपर्ययद्रव्यैर्हीनोऽतिक्षीणो भवति समस्तु क्षीणो भवति दृढश्च समो भवतीति । सुश्रुतेनाप्युक्तम् । “अव्यक्तो व्यक्तकर्मा, च रुक्षः शीतो

ज्ञानमध्यात्मज्ञानं, ज्ञानं शास्त्रज्ञानं, धैर्यमनुज्ञानिद्वैतम्, स्मृतिरनुभूतार्थस्मरणं, समाधि-विषयबोध्यो निवर्त्तगमनि मनसो नियमनम् ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति शरीररोगाधिकारप्रवृत्त्युत्पादस्य तन्तस्य शरीररोगजनकवातादिलक्षणं भेषजज्ञाह,—रुक्ष इत्यादि । प्रधानत्वाद्ग्रे वायोरभिधानं, रुक्षादीनां ज्यायस्त्वादभिधानं, तेन दारुणत्वादयोऽपि गुणा बोध्याः । रीक्ष्यञ्च वायोरधिकं स्नेहस्याप्यत्वाद् वायोर्बोधकम् * अतो रुक्षत्वमग्रेऽभिहितम् । यद्यपि वैशद्येकेऽनुष्णाशीतो वायुस्तथापीह शीतेन वृद्धिदर्शनात् उष्णेन प्रथमदर्शनाच्च शीत एव वायुः, तथा केवलवातारब्धे रोगे शीतवृक्षेनाच्च । यच्च पित्तयुक्तस्यो-ष्णत्वं तद्योगवाहिवत्, यथा पापाणस्य येन द्रव्येण शीतेनोष्णेन वा योगो भवति तद्गुणानुविधानं

सस्त्रेहमुष्णं तीक्ष्णञ्च द्रवमम्लं सरं कटु ।

विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥

लघुः खरः । तिर्य्यग्गो द्विगुणश्च रजोबहुल एव च ॥” इति । अत्राव्यक्तः सूक्ष्मः, तिर्य्यग्ग इति तिर्य्यक्चलः । द्विगुण इति शब्दस्पर्शगुणो वायुर्गिन्यथः । रजोबहुलः सत्त्वतमोन्यन इति विशदत्वं ख्यापितम् । एवंगुणस्य वातस्य प्रकोपणान्युक्तानि तेनैव । तद्यथा “बलवद्विग्रहातिव्यायामव्यवायाभ्ययन-प्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिघातलङ्घनप्रवनतरणरात्रिजागरणभारहरणगजतुरङ्गरथ-पदानिचर्याकटुकषायतिक्तरुक्षलगुणीतवीर्य्यशुष्कशाकवह्नु र-वर्गकोटालककोर-दृषश्यामाकनीवारमुद्गममूराढकीहरेणुकलायनिष्पावानशन-विषमाशनाभ्यशन-वातमूत्रपुरीषशुक्लच्छर्दिक्षवधूदगारवाष्पवेगविघातादिभिर्विशेषैर्वायुः प्रकोप-मापद्यते । स शीताभ्रप्रवातेषु घर्म्मान्ते च विशेषतः । प्रत्युपस्यपराहं तु जीर्णंऽन्ने च प्रकुप्यति ॥” इति । अत्र प्रकुप्यतीति वदन्ते न तु क्षयति । वदन्ते च स्वयोनित्वाद्बलवद्विग्रहादीनाम् । एभिर्द्विगुणस्य वातस्य स्निग्धादिगुणैर्द्रव्यैः अयो द्रव्यो भवति, समस्य तु क्षयो भवति, क्षीणस्य चातिक्षयो भवतीत्यर्थः । रुक्ष-त्वादिगुणविपरीताविपरीतसममिश्रगुणस्तु द्रव्यैर्न सम्प्रशाम्यति किन्तु विपरीत-गुणबहुलाविपरीताल्पगुणैर्द्रव्यैः कालविलम्बनासम्यक् प्रशाम्यन्त्येव न तु न प्रशाम्यतीति बोध्यम् । उक्तं हि “विरुद्धगुणसन्निपाते भूयसाल्पमवजीयते” इति । अत्रापीदमवधानतव्यं—यद्द्रव्यं रौक्ष्यादिगुणविपरीतक्रियद्गुणं रौक्ष्यादिगुणतुल्यगुणञ्च भवति तत्र विरुद्धधर्माणां मध्ये भूयसा गुणममूह-बहुलाल्पगुणसमूहोऽवजीयते, तैरल्पगुणैर्भूयिष्ठगुणविपरीतगुणस्य भूयिष्ठगुणै-र्जयो न बाध्यते तुल्यगुणस्य वृद्धिरपि क्रियते इत्येवं व्याख्यानं पित्तकृत्वरूपि बोध्यम् ।

पित्तस्वरूपगुणमाह—सस्त्रेहमित्यादि । सस्त्रं हमुष्णमिति वचनेन स्त्रेहस्याल्पसमुष्णत्वस्य चातिशयत्वं तद्योगादिति सूचिषम् । तेन पैत्तिके तथा वायोरपि । विपरीता वातगुणप्रतिपक्षा गुणा यस्य तद्विपरीतगुणं, गुणशब्देन चेह धर्म्मावाचिनो रसवीर्य्यविपाकप्रभावाः सर्व्व एव गृह्यन्ते, तेन प्रभावादपि यद्वातविपरीतं तदपि गृह्यते । अन्ये त्वेकविपरीतशब्दलोपाद्विपरीतं विपरीतगुणञ्च ग्राहयन्ति, तेन, विपरीतप्रहणान् पृथक् प्रभावविपरीतं गृह्यते, गुणवैपरीत्यात् विपाकादयो गृह्यन्ते । नन्वविपरीतगुणभूमिद्वैरपि वातादीनां प्रशमो भवति ; यतो न हि सर्व्वं भेषजं वातादीनां सर्म्मात्मना विरुद्धं स्थान् :

व्याधौ घृतदुग्धादिकस्नेहशीतभेषजविधिना विरुध्यते । अतिस्निग्धत्वालपोष्ण-
त्वयोश्च पित्तस्याल्पस्नेहात्यन्तोष्णत्वविपर्ययात् प्रशान्तिः स्यात् । उष्ण-
तीक्ष्णद्रवसरतिक्तत्वविपरीतैः शैत्यमान्यसान्द्रस्थिरकषायमाधुर्यगुणैः पक्वस्य
पित्तस्य प्रशमनम् । आमस्याम्लस्य विपरीतेन तिक्तेन प्रशमः । कट्टिति
तिक्तं तेन तिक्तरसस्य पित्तस्य विदग्धवस्थायामम्लरसत्वे तद्विपरीतत्वेन
तिक्तरसः पित्तप्रकोपनाशकत्वेनोपपद्यते । उक्तं हि सुश्रुते । “पित्तं तीक्ष्णं
द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च । उष्णं कटु सरश्चैव विदग्धश्चाम्लमेव च ॥”
इति । अत्र पूतित्वेन स्निग्धत्वं सूचितं, नीलं पीतमिति यदुक्तं तदत्र
प्रशमनाभावेन नाक्तम् । कट्टिति तिक्तं, विदग्धश्चाम्लमिति तत्स्वभावान् ।
एतेन तन्निग्नत्वं यदिह तन्त्रेऽम्लत्वमुक्तं तदापि तेजःप्राधान्यात् पित्तस्य
स्वरूपस्य । सुश्रुतेनापि विदग्धस्याम्लत्वमुक्तं तद्द्रवरूपपित्ताभिप्रायेणेति ।
यद्वाग्यातं द्रवमिति मुक्तकण्ठेन सुश्रुतेनोक्तत्वाच्च । प्रकोपणश्चास्योक्तं
तत्रैव । “क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकटुम्ललवणतीक्ष्णोष्ण-
लघुविदाहि-तिक्तैर्लापण्याककुलन्ध-सर्पपातमीहरितकशाकगोधामत्स्याजाविक-
मांसदधितक्रकृच्चिकामस्तु-सौवीरकसुराविकागम्लकलकटुगकप्रभृतिभिः पित्तं
प्रकोपमापदयते । तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः । मध्याह्नं
चाह्नरात्र च जीर्णत्यन्त्रे च कुप्यति ॥” इति । एभिः प्रकोपणैः प्रज्ञापराधा-
द्यन्तर्भूतैः सस्नेहादिगुणं पित्तं वृद्धं सस्नेहादिगुणविपरीतगुणैः स्निग्धशीत-
मृदुसान्द्रकषायतिक्तस्थिरादिगुणैरेवैः प्रशाम्यति समं भवति, समन्तु क्षीणं
भवति, क्षीणमतिक्षीणं भवतीत्यर्थः ।

उक्तं हि “विरुद्धगुणमन्तिपाते भूयसा स्वल्पमवजीयते” । तत् किमिति विरुद्धगुणभूयिष्ठस्य
ग्रहणेन ? विरुद्धगुणभूयिष्ठस्यापि विरुद्धगुणशब्देनैव ग्रहणात् विपरीतगुणभूयिष्ठे हि यद्विप-
रीता अल्पा अथवा वा गुणास्ते स्वकार्यकत्वात् अव्यपदेश्या एव ; किंवा सर्वधाविपरीत-
गुणैरधिका प्रशान्ता च शान्तिर्भवति, अत एव सम्प्रशब्दो जीघ्रसम्यक्प्रशमार्थोभिधायकौ कृतौ ।
अविपरीतगुणभूयिष्ठेनैव तथा शान्तिर्भवति, अत एव सम्प्रशब्दाभ्यां न तत्र साक्षादुक्तम् । एवञ्च
व्याख्यानं पित्तश्लेष्मणोरपि कर्त्तव्यम् ।

सस्नेहमिति ईदृगस्नेहं, तेन पित्तं सपिपः स्निग्धस्य भेषजत्वमुपपन्नम् । अम्लरसता
चेह पित्तस्य चोच्यते अप्रतेजःसमवायारब्धत्वात् पित्तस्य । सुश्रुते तु कटुत्वमेव पित्तस्योक्तम्,
अम्लता च विदग्धस्य पित्तस्योक्ता ; यदुक्तं “विदग्धश्चाम्लमेव च” । एवं सस्नेहतायामपि
पित्तस्य सुश्रुतस्य स्वरसो नास्ति ; एतच्च स्निग्धत्वमम्लत्वञ्च जलानकारब्धत्वात्

गुरुशीतमृदुस्निग्ध-मधुरस्थिरपिच्छिलाः ।

श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ३० ॥

श्लेष्मस्वरूपगुणमाह—गुर्वित्यादि । एते गुर्वादिभ्यः श्लेष्मणः स्वाभाविका गुणाः, वृद्धास्तु विपरीतगुणैर्लघूष्णतीक्ष्णरुक्षकट्टादिरमविशदादिभिर्द्रव्याश्रितैरेव प्रशमं समं यान्ति, साम्ये तु क्षयं यान्ति, क्षये चातिक्षयमिति । गुणानां विपरीतगुणैः प्रशमवचनेन गुणिनोऽपि प्रशमः ख्यापितः । मिलितयथास्व-गुणसमुदायो हि द्रव्यमुच्यते नातिरिक्तमिति । सुश्रुतेऽप्युक्तं “श्लेष्मा श्वेता गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च । मधुरस्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥” इति यन् तेन न विरुद्धं कस्यैवाविदग्धत्वे तथैव स्वभावान् लवणत्वकतृत्वेन लवणरसाश्रयत्वेनानुक्तवैर्ऽपि न वा न्यूनत्वमाचार्यस्य, तेन वृद्धावस्थायां विदग्धे आग्नेर्वैर्ऽपि लवणरसो नोपशेते लवणाविपरीतगुण-वृद्धत्वे पुनरुपशेते । एवं पित्तस्याम्भजायामपि व्याख्येयं, वस्तुतस्तु द्रव्यवेक-रसं नास्तीति तेन बोध्यमिदं श्लेष्मणो यन्माधुर्यमुक्तं तन्मधुरपदानलवणत्वं तेन साम्यावस्थायां मधुरलवणयोः कस्यैवैकत्वमिति । तथा पित्तस्याम्भजगु-तिक्तत्वं बोध्यं, तेन साम्यावस्थायां तिक्ता रसः स्वसमानाधिकरणशत्यशय-वाभ्यां वीर्यरूपाभ्यामपास्तवान्न पित्तं वर्द्धयति, अपि तु नाशयति तत्प्रति-नियतशैत्यवीर्यम् । भ्रमस्तु स्वरूपेन उष्णवीर्यतश्च वर्द्धयतीति बोध्यम् । श्लेष्मवृद्धिहेतुरुक्तः सुश्रुतेन “दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमभूराभ्यलवणशीत-स्निग्धगुरुपिच्छिलाभिर्व्यान्दिहायनकयवकनपधेनुकटमायमहामापगोभूमतिलपिष्ट-विकृति-दधि-दुग्ध-कृशरापायसेक्षुविकारापूपौदकामांस-वसाविसमृणालकशेरुक-शृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाभ्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकापमापद्यते । स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः । पूर्वार्द्धे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥” इति । प्रकुप्यतीति वर्द्धते । एभिः प्रकापराधाद्यन्तभूतैर्वृद्धस्य श्लेष्मणो गुर्वादि-गुणस्य विपरीतगुणद्रव्यैर्वृद्धा गुर्वादिगुणौ गुणा शम्पन्ति समा भवन्ति, समास्तु हसन्ति, हस्वास्वातिहसन्तीति बोध्यम् ॥ ३० ॥

पित्तस्योपपन्नमेव । सुश्रुते तु तेजोरूपपित्ताभिप्रायेणैव तन्निरसं भवति । श्लेष्मणो विपरीत-गुणैर्गुणानां प्रशम उच्यते न पुनः श्लेष्मणः प्रशमोऽभिधीयते ; कस्मात् १ उच्यते, गुणप्रशमनेन च गुणिप्रशमो गुणवृद्ध्या च गुणिवृद्धिर्भवतीति सूचनार्थः, यत उष्णेन शीतप्रशमे क्रियमाणे शीताधारस्य उष्णभागस्यावश्यमेव प्रशमः क्रियते ॥ ३० ॥

विपरीतगुणैर्देश-मात्राकालोपपादितैः ।

भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसम्पत्ताः ॥

साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—तथैवं चेत्तदा प्रतिष्ठाहानिदोषः स्यात् । रोक्ष्यादिगुणैर्द्वौ हि वातः स्निग्धादिगुणद्रव्यैस्तद्विपरीतैरल्पमात्रैरतिमात्रैर्वा विपरीतगुणे देशे काले च साध्येषु व्याधिषु प्रयुज्यमानैरकाले पुनः सम्यग्मात्रैश्च तथा काले सम्यग्मात्रैश्च तुल्यगुणदेशे तथा चासाध्येषु व्याधिषु प्रयुज्यमानैर्द्रव्यैर्म प्रशम्यति । एवं पित्तं कण्ठचेत्याशंसायामव्यभिचारेण प्रतिष्ठातुमाह— विपरीतगुणैरित्यादि । रुक्षः शीत इत्यादिभिर्यथास्वोक्तज्ञातपित्तकफ- गुणानां विपरीतगुणैर्भेषजैर्देशमात्राकालोपपादितैस्तेषामेव विपरीताविपरीत- गुणदेशानुरूपमात्राया भेषजानां मृदुमध्यतीक्ष्णत्वस्ववीर्यानुरूपेणातुरबल- शरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिदोषव्याधिवलानुरूपेण चानपायिपरिमाणेन यद्- यद्भेषजस्योपयोगे उपदेष्टव्यो यो यः कालस्तैरुपपादितैस्तथाविधे देशे तथा च मात्रया तस्मिन्नेव च काले वैदैः प्रयुक्तैः साध्यसम्पत्ताः साध्यत्वेनोपदिष्टा विकारा विनिवर्तन्ते न त्वसाध्यत्वेनोपदिष्टरोगा इत्यर्थः । एतेनाज्ञानेन

चक्रपाणिः—ननु विपरीतगुणैरल्पमात्रैस्तु वाऽविपरीतदेशकालादिप्रतिषेधैश्च न प्रशमो भवतीत्याह— विपरीतेत्यादि । देशो मृमिरातुरश्च, मात्रा अनपायि परिमाणम्, कालो निश्चयः ऋत्वादिः आवृत्तिको वास्यादिश्च ; देशाद्यपेक्षया यथोचितत्वेन कल्पितो देशमात्राकालोपपादितः ; उपपादितैरिति चौरादिको णिच्, किंवा वैद्येनोपपादितैः । अत्र देशग्रहणात् बलशरीराहार- सात्म्यसत्त्वप्रकृतीनां ग्रहणम्, कालग्रहणात् वयसोऽपि ग्रहणम्, दोषस्तु प्रशमनीयतयैव गृहीतः, भेषजस्तु साक्षादेवोक्तम् । एवं दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिव्यवसां परीक्ष्याणां दद्याविधानां सर्वेषामेव ग्रहणं भवति । साध्यत्वेन प्रामाणिकानां सम्पत्ताः साध्य- सम्पत्ताः ; एतेनाज्ञेनाज्ञानात् ये साध्यत्वेन गृहीतास्ते निराक्रियन्ते । यत् तु सम्यक् ग्रहणेन साध्ययापनमुच्यते तन्नानि सुन्दरं “विनिवर्तन्ते” इति वक्ष्याम, न च साध्ययापनं विनिवृत्तिः ।

असाध्ये भेषजनिवृत्तिमाह—साधनमित्यादि । नन्वसाध्यानामपि साधनं दृष्टं, यतोऽरिष्टको- दवश्यं सृष्टुगृहीतव्येनासाध्यः, यद्वक्तुम् “अरिष्टञ्चापि तन्नास्ति यद्विना मरणं सम्भवत्येव । मरण- चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्” । उपपन्नारिष्टसाधनञ्च सुश्रुते उक्तं “भूयन्त्वरिष्टे मरणं प्राप्नोतेतत् क्लामलैः । रसायनतपोजप्यस्त्यदेवौ निवार्यन्ते” इति । तथा चायस्यो अगवानाह,

साध्यत्वबुद्ध्या प्रतिपादितभेषजैरसाध्यव्याधिप्रशमाभावेन न क्षतिः । तत्र हेतुमाह—“साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते” इति ।

कश्चिन् तु सम्मत इत्यनेन याप्यानामपि ग्रहणमाह—तत्र भद्रं याप्यानां यापनस्य विनिवृत्तित्वाभावान् साधनं न त्वसाध्यानामिति वचनविरोधाच्च । असाध्यत्व हि द्विविधं याप्यत्वप्रत्याख्येयत्वभेदादिति ।

नन्वसाध्यानामपि दृश्यते भेषजम् उपदिष्टं हि भगवतागस्त्येन काला-
कालमृत्युजयभेषजम् । “रसायनतपोजप्य योगसिद्धैर्महात्मभिः । कालमृत्युरपि
प्राज्ञैर्जीयतेऽनलमैनरैः ॥” इति । तथा सुश्रुतेनापि “ध्रुवन्तरिष्टे मरणं
ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः । रसायनतपोजप्य-तत्परैर्वा निवार्यते ॥” इति ।
तथान्यत्रापि “जातारिष्टोऽपि जीवतीति” । तस्मादत्र साधनमिति
रसायनवज्जं भेषजं भिषगादिपादचतुष्टयान्वतमं वा तेनासाध्यव्याध्युप-
शमकत्वेन रसायनस्योक्तिर्न विरुध्यते । अत्राहुरन्ये “नियतमनियत-
ञ्चेति द्विवारिष्टं तत्र नियतमरिष्टमसाध्यमनियतन्तु रसायनादिभिः साध्यते”
इति नियतारिष्टाभिप्रायेणोक्तम् । “न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणा-
द्वते” इति तथा “अरिष्टञ्चापि तन्नास्ति यद्विना मरणं भवेत् । मरणञ्चापि
तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥” इति सुश्रुतागस्त्यवचनन्तनियतारिष्टविय-
मिति । अन्ये तु सर्वमेववारिष्टं मारयन्त्यसति रसायनादौ रसायनादेः प्रभावेण

रसायनतपोजप्य-योगसिद्धैर्महात्मभिः । कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयते नालमैनरैः । तथान्यत्राप्युक्तं
जातारिष्टोऽपि जीवति । अत्राहुरेके द्विविधमरिष्टं नियतमनियतञ्च, तत्र नियतं
यत्तदसाध्यमेव, अत एवोक्तं “न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणाद्वते” अत्र जातस्येति
वचनात् नियतरिष्टेति दर्शयति । यत्वनियतमरिष्टं तत्र प्रति सुश्रुतागस्त्यवचनयोरर्थवत्ता,
चरकेऽप्यनियतमरिष्टमुक्तं यथा—“संशयप्राप्तमात्रे यो जीवति तस्य मन्यते” इति । अन्ये तु
ब्रुवन्ते संशयप्राप्तमिति उक्तिभेदमात्रमत्र, तेन सर्व्वारिष्टं मारकमेवासति रसायनादौ । रसायन-
तपःप्रभृतयस्तु प्रभावातिशययोगात् इतरक्रिययाऽसाध्यमानमपि साध्यन्ति, तच्च रिष्टनिवारणं
विरलेष्वेव पुरुषानिश्चयेषु नन्दिकेश्वरादिषु द्रष्टव्यं, न सर्व्वपुरुषैस्तत् शक्यमतो जातारिष्टानाम्
असाध्यत्वेन तन्त्रे प्रोच्यते । यन् तु कैश्चिदुच्यते नियतायुषो मृत्युररिष्टपूर्व्वो भवति,
अनियतायुषस्त्वरिष्टं विमैव मृत्युर्भवति, तन्न, “मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्”
इति वचनान् । यदुच्यतेऽनियतायुषः सत्यपि रिष्टप्रादुर्भावे सम्यक्क्रियोपपादनात् जीवितेन
भक्षितस्यम्, यतोऽनियतायुषः पुरुषकारपराधादेव परं मृत्युर्भवति, सम्यक्क्रियायाञ्च पुरुष-
कारापराधो नास्ति । तच्च, न अनियतायुषः सर्व्वदैव पुरुषकारसाध्या, किन्तु यथोचितकालक्रिय-
माणस्वस्थातुरहितलेवार्कपुरुषकारसाध्या, तेन यथोचितकाले हितासेवनादसाध्यत्वमुक्ते प्याधी

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्म * प्रवक्ष्यते ॥ ३२ ॥

अग्निनाशकत्वात् । सर्व्वपुरुषाणामशक्यत्वेन रसायनादेर्जातारिष्टमसाध्यमेव
इत्याहुः ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेतावतैव वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोपदेशेन
त्रिविधशिष्याणां न व्यवसायो भवति अतिमृक्षमतमत्वाद् द्रव्यगुणानामित्या-
शङ्क्याह. भूयश्चेत्यादि । —अतो वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोप-
देशादनन्तरमन्नपानादिके यथाद्रव्यं द्रव्यमनतिक्रम्य गुणकर्म गुणाश्च कर्माणि
च तत् भूयो बहुतमं च प्रवक्ष्यते प्रतिद्रव्यं विस्तरेण गुणकर्म प्रवक्तव्यमित्यर्थः ।

नन्वेतावतैव वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोपदेशेन युक्ति-
व्यपाश्रयभेषजं किं समाप्यते इति शङ्कायां यथाद्रव्यं गुणकर्मापदेष्टव्यत्वे व्यव-
स्थिते द्रव्याणां गुणकर्माश्रयत्वेन कर्तृत्वेन च सत्यापि प्राधान्ये गुणकर्मा-
पेक्षया गुणकर्मभ्यामेव शक्तिरूपाभ्यां फलसाधनयोज्यत्वादादौ गुणकर्मणो-
गुणानां प्राधान्यादुपदेशे कर्तव्यं गुर्वादिगुणापेक्षया जीतादिगुणस्य वीर्य्य-
संज्ञया प्राधान्येऽपि जीतादिवीर्य्यसंज्ञकस्य गुणस्य प्रायेण प्रतिनियतरसत्त्वान्
रसोपदेशो व्यवस्थीयते ।

“अत्र केचिदाचार्या ब्रवन्ते द्रव्यं प्रधानम् : कस्मान् ? व्यवस्थितत्वात् ।
इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो. यथामे फले ये रसादयस्ते पक्के
न सन्ति” । ननु चेन् व्यवस्थितत्वं स्वरूपेणावस्थानं तन्न कषायादि-
कल्पितत्वदशायां नास्तीति व्यभिचार इति चेन् तदा “द्रव्यं प्रधानं
नित्यत्वात् । नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणाः यथा कल्कादिप्रविभागः, स एव
सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति” । ननु नित्यत्वमविनाशित्वं
स्वरूपानुच्छेदो वा, तथातन्तु न कल्कादित्वदशायामिति व्यभिचर्यते हेतुरिति
चेन्न, द्रव्यं प्रधानं “स्याजान्त्यावस्थानात् । यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न
गच्छत्येवं शोषार्णाति ।” अतः स्वारम्भकद्रव्यजातीयत्वनानुवृत्तत्वं स्वारम्भकद्रव्य-
जातीयत्वानपायत्वं वा स्वभावसंसिद्धलक्षणं वा स्याजान्त्यवस्थानमिति । ननु
रिष्टे जाने किं भेषजमतीतकालक्रियमाणम् अपक्राम्ते मलिल इव सेतुबन्धः करिष्यतीति,
तस्मादसाध्यानां साधनं नोपदिश्यत इति साधु ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—किमेतान्येव गुणकर्माणि रसापराध्यापीत्याह, भूयश्चेत्यादि । गुणानां कर्माणि
गुणकर्माणि । यथाद्रव्यमिति यस्मिन् यस्मिन् द्रव्ये यद्यद्गुणकर्म तत् तत्तस्मिंस्तस्मिन्

• गुणकर्माणि वक्ष्यते । इति चक्रपाणिः ।

मधुराम्ललवणादीनामपि रसानां पाञ्चभौतिकत्वेन मधुरतादिना ग्रहात् पृथिव्य-
म्बादिगुणबाहुल्यग्रहेण पञ्चेन्द्रियग्रहणमुपचर्यते इति चेन्न “द्रव्यं हि
प्रधानमाश्रयत्वात् । द्रव्यमाश्रिता हि रसादय इति” ।

ननु रसादीनामाश्रयत्वेऽपि द्रव्यस्य रसादिद्वारेणैव फलसाधकत्वान्न रसा-
दिभ्यो द्रव्यस्य प्राधान्यमिति चेन्न, यतो “द्रव्यं प्रधानमारम्भसामर्थ्यात् । द्रव्या-
श्रितो ह्यारम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य संक्षुद्र विपचेदित्येवमादिषु न तु
रसादिष्वारम्भः” ।

नन्वारम्भो मध्वरिगृहादी कालपरिणामेनाम्ल्यादिगमस्यास्ति न ह्यारम्भ
आहरणक्षोदनादिव्यापारमात्रं किन्तु प्रयोजननिष्पत्तिहेतुसाधनमेव, तच्च
रसादिष्वस्ति इति चेन्न “द्रव्यं हि प्रधानं शास्त्रप्रामाण्यात् । शास्त्रं हि द्रव्यं प्रधान-
मुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थो चेति न रसादय उपदिश्यन्ते” इति ।

ननु रसादिद्वारेणैव द्रव्याणां कार्यविशेषमुपलभ्य योगानामुपदेशे द्रव्याण्यु-
पदिशन्ति भिषज इति । रसा एव प्रधानमिति चेन्न “द्रव्यं प्रधानं रसादीनां
क्रमापेक्षितत्वात् । रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णं
सम्पूर्णाः” इति ।

नन्वेवं द्रव्यमपि क्रममपेक्षतेऽवस्थानां यथा तारुण्ये तरुणं परिणामे सम्पूर्ण-
मिति चेन्न “द्रव्यं प्रधानमेकदेशमाध्यत्वात् । द्रव्याणामेकदेशेनापि चूर्णादयः
साध्यन्ते यथा महागुक्षक्षरिणेति” न रसानामिति ।

अत्र कार्यसाधकैकदेशतादित्यर्थस्तेन साध्येन न वैयधिकरण्यम् । एवं
क्रमापेक्षितत्वादित्यत्रापि स्वक्रमापेक्षितरसादित्वादिति व्याख्येयम् । “तस्माद्-
द्रव्यं प्रधानं, “द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति” ।

“तन्नेत्याहुरन्ये । रसास्तु प्रधानम् । कस्मात् ? आगमात् । आगमो हि
शास्त्रमुच्यते । शास्त्रं हि रसा अधिकृता यथा रसायन आहार इति,
तस्मिंश्च प्राणाः” इति ।

ननु भूतायना रसा रसायनश्चाहारस्तस्मिंश्चेन् प्राणाः सन्ति सन्तु स च
द्रव्याधीन एवेति कथं रसस्य प्राधान्यमिति चेन्न “रसाः प्रधानमुपदेशात् ।
उपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुराम्ललवणा वार्तं शमयन्ति” इति ।

द्रव्येऽनुपानादी कृत्स्ने वा तन्त्रे वक्ष्यते आचार्यं हति शेषः । वक्ष्यते इति प्रज्ञो वचिरादेशात्
प्रयोगः । किंवा यथाद्रव्यमिति यथाहेतु, तद्यथा गुरुस्वरकदिनादिगुणबाहुलं पार्थिवद्रव्यं तेषाञ्च
पार्थिवानां गुणानां कस्मिंश्चिदसङ्घातगौरवादीति ॥ ३२ ॥

ननु यथा रसानां वातादुरपशमकत्वेनोपदेशोऽस्ति तथा द्रव्याणामपि यथा
 “आमलक्यादिरित्येष गणः स्रज्वज्वरापहः । चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफा-
 रोचकनाशनः” इत्यादि इति चेन्न रसाः प्रधानमनुमानात् । “रसेन अनुमीयते
 द्रव्यं यथा मधुरमिति” ।

ननु रसेनानुमीयते द्रव्यं द्रव्येणापि रसनायोगेन रसमनुभवतीति द्रव्यमेव
 प्रधानं न तु रसा इति चेन्न “रसाः प्रधानमपि वचनात् । अपि वचनं हि वेदो यथा
 किञ्चिद्व्याप्यं मधुरमाहरेदिति” । तस्माद्रसाः प्रधानम् । रसेषु गुणसंज्ञा
 गुरुत्वादयः समानाधिकरणत्वेन व्यवस्थिताः । रसगुणेषूपदेश्यामः ।

“तन्नेत्याहुरन्ये । वीर्यं प्रधानम्, कस्मात् ? तद्वशेनौषधकर्मनिष्पत्तेः ।
 इहौषधकर्माव्यूढाभोगोभयभागसंशोधन-संशमन-संग्राहकाग्निदीपन-प्रपीडन-
 लेखनवृंहणरसायनवाजीकरणभयशृकरणविलयनदहनदारणमादन-प्राणघ्न-विष-
 प्रशमनानि वीर्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्च । अग्नी-
 पोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुराणं शीतं स्निग्धं रुक्षं विषदं पिच्छिलं मृदु
 तीक्ष्णञ्च त्वेतानि खलु वीर्याणि खलुगुणोत्कर्षादसमाभिभूयात्मकमपि
 कुर्वन्ति । यथा तावन्मृदु पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरमं वातं शमयेदुष्णवीर्य-
 तात् । तथा कुलथः कषायः, कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुरञ्च क्षुरसो वातं
 वृद्धयेत् शीतवीर्यतात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यतात्
 अम्लमामलकं लवणं सन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं वृद्धयेदुष्णवीर्यतात्
 मधुरा मन्थ्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वृद्धयति स्निग्धवीर्यतात् ।
 अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुक्षवीर्यतात्, मधुरं क्षौद्रञ्चैति । तदेतन्
 निदर्शनमात्रमुक्तम् । भवन्ति चात्र । “ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु
 वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥ ये रसाः पित्तशमना
 भवन्ति यदि तेषु वै । तीक्ष्णोष्णरलघुताञ्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥ ये
 रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि वत्यामं वृद्धयन्ति
 ते ॥” इति ।

“तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति । तन्नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति ।
 कस्मात् ? सम्यग्बिभ्याविपाकत्वात् । इह हि सर्वाणि द्रव्याण्यभ्यवहृतानि
 सम्यग्बिभ्याविपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । भवन्ति चात्र । पृथक्त्व-
 दर्शनामेष वादिनां वादसंग्रहः । चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥
 तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निवृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ३३ ॥

दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना वीर्यान् वीर्यं नास्ति विना रसान् । रसो नास्ति विना द्रव्याद् द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षिकं स्मृतम् । अन्योन्यापेक्षिकं जन्म यथा म्यादेह-
देहिनोः ॥ वीर्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निगुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥ द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्य-
चिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमनोपयोज्यानि श्रेयजानि विचक्षणैः ॥ प्रत्यक्षलक्षणकृत्याः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नोपधीतनुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन ॥ सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बुष्टादिविरोचयेन् ॥ तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥ इति सुश्रुतेनोक्तम् ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः - तेन द्रव्यप्राधान्येऽपि द्रव्यगुणकम्पणामतिबाहुल्यात् सङ्क्षेपेणोप-
देशार्थं गुरुजीतादिगुणानां मधुरादिसामानाधिकरण्यात् प्रथमं रसोपदेशं व्यव-
स्थितं रसस्वरूपमुपदिशति - रसनार्थो रस इति । अर्थसंज्ञास्तु वक्ष्यन्ते
“अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मनसस्तु चिन्त्यमर्थः” इति रसनस्य योऽर्थः स
रसः । अर्थो हि समानयोनिकं वस्तु तत्र यद् यद् योनिकं तत्र तस्य तद् योनिकं
वस्तु । तथा हि रसनमाप्यमिन्द्रियं रसोऽप्याप्य इति रसनार्थो रस इति
व्यापयितुमाह - तस्य द्रव्यमाप इति द्रव्यं गुणकर्माश्रयसमवायिकारणं
प्रकृतिभूतकारणमित्यर्थः ।

ननु द्रव्यमिति किं रसस्याश्रयरूपं कारणं किं ग्रहणे कारणमित्यत आह -
निवृत्तौ चेति । निवृत्तिरुत्पत्तिः । रसस्योत्पत्तौ द्रव्यं गुणकर्माश्रयसमवायि

चक्रपाणिः - सम्यग्नि दोषानभिधाय तत्प्रशमनप्रधानान् रसान् वक्तुमुद्यतो रसलक्षणपूर्वकं
रसोपलक्षिकममाह - रसनार्थ इति । रसत आस्वाद्यत इति रसः, रसनार्थ इति विहायमाह ।
एतच्च पञ्चामपि रसानामनुगतं रूपादिषु च व्यावृत्तत्वात् साधु लक्षणम् । तस्येति रसस्य,
द्रव्यमित्याधारकारणं, द्रव्यशब्दो व्याधारकारणवाची, यथा - “पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि” इति ।
अतिरिक्त्येति यथा आप आधारकारणं तथा अतिरिक्त्येति अपक्षिणी व्यकल्ये, क्षितिस्त्वग्रे
प्रतिपद्यमाना अतिरेकाधारकारणत्वमुक्त्यमिति दर्शयति, येनापो हि निरसोऽं रसवत्यः । तथा
शास्त्रेयमतद्रूपान्धीये “सौम्याः खल्वपि” इत्यादिना जलं पृथ रसस्य व्यक्तिरिति दर्शयति ।

कारणमापः, यस्मिन् द्रव्ये जायमाने रसश्चाभिव्यज्यते तस्य जायमानद्रव्यस्य क्रियागुणवत् समवायिकारणमापः । आप एव हि रसतन्मात्रात्मिकास्तत्र यद्रसमात्रं तदेवेह किं रसनार्थपदेनाभिहितं, न हि तद्रसमात्रं रसनेन्द्रियस्य ग्राह्योऽर्थोऽतीन्द्रियत्वात् । तज्ज्ञापनार्थमाह—क्षितिरिति । पूर्वपूर्वभूतानु-प्रवेशेनैव जायमाने स्थूलजले चतुरान्मकेऽव्यक्तरसरूपेणाभिव्यज्यते, तासां चतुरान्मिकानामनुप्रवेशेन क्षितिस्तथैव रसाश्रयद्रव्यं पञ्चात्मिका, न तु गन्ध-तन्मात्रा क्षितिरिति ख्यापितम् । “कार्ये हि समवायिकारणद्रव्यद्रव्याणि गुणाश्च गुणैरारभ्यन्ते इत्यात्रेयः” भद्रकाप्यस्तु “रसतन्मात्रं जलं सूक्ष्मं निरवयवं तदेव तेजोऽनुप्रवेशेन यज्जलं जातं तत्र योऽव्यक्तरसो निष्पाद्यते स रसतन्मात्ररूपजलादनन्यः” इत्याह ; पाञ्चभौतिकद्रव्यगतरसस्य स्थूलजलं द्रव्यमिति बोध्यम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं रसविशेषविज्ञानीयेऽव्याये । “आकाश-पवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यामेकात्तरपरिगृह्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तस्मा-दाप्यो रसः” इति । सर्वभूतचिन्नाशारीरेऽप्युक्तम् “आकाशादीनां कर्मगुणा-स्तत्राप्यस्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता सैत्यं संहारो रेतश्चेति ।” स्वयमप्येवं वक्ष्यति । इत्थञ्च तन्मात्ररसो रसत्वं रसाभावश्च न रसनार्थस्तेषां रसनसमानयोनिक्त्वाभावादत्र मधुराद्यन्यतमस्य कटाद्यन्यतमैः सह भेदेऽपि सति पृथक्त्वाख्योऽभावत्वेन ग्रहदशायां रसनार्थत्वमस्ति रसत्वमप्यस्ति इत्यनो रसाभावे रसेतरत्वविशेषणं, यत् नूच्यते परेण “यथाश्रुतलक्षणस्यास्य रसत्वं रसाभावे चातिप्रसङ्गादतीन्द्रियरसो चाप्रसङ्गाद्रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तर-जातिमत्त्वं रसत्वमिति लक्षणं बोध्यामिति ।” अत्र रसनेति पदं रूपादीनां ग्राहकचक्षुरादीनां व्यवच्छेदार्थम् । वातादिदूषितरसनस्यासुचिवशाद्रसस्य रसनाग्राह्यत्वेन तत्राव्याप्तिवारणाय इन्द्रियेतिपदम् । रसनेन्द्रियवृत्तिरूपादि-

तत् सुश्रुतेऽप्युक्तं “तस्मादाप्यो रसः” इति । क्षितिस्त्वपामेव रसेन निग्नानुपपत्तेन रसवतीत्युच्यते, यतो नित्यः क्षितेर्जलसम्बन्धः, वचनं हि—“द्विष्टं ह्यपरं परेण” इति, अस्त्यर्थः—स्ववाग्वन्निजलक्षितानामुत्तरोत्तरे भूते पूर्वपूर्वभूतस्य नित्यमनुप्रवेशः, तत्कृतश्च स्वादिषु गुणोत्कर्षः । रसस्य किं व्यक्तौ अपक्षिती कारणं किंवा विशेष इत्याह, निवृत्ताविध्यादि । निवृत्तौ चाभिव्यक्तौ । एतेन रसोऽभिव्यज्यमानो जलक्षिन्याधार एव व्यज्यत इति दर्शयति, चकाराद्विशेषेऽपि मधुरादिलक्षणे अपक्षिती प्रत्ययी, तेन “रसगुणातिरेकान्मधुरः, पृथिव्यग्निगुणातिरेकादम्लः” इत्यादिना जलपृथिव्योरपि विशेषकारणत्वं वक्ष्यमाणमुपपन्नं । विशेषे च प्रत्ययाः स्वाद्य इति मधुरादिविशेषनिवृत्तौ निमित्तकारणं सवाद्यनला, न

वारणाय ग्राह्येतिपदम् । रसनेन्द्रियग्राह्यजातेरसत्त्वादसम्भवात् तद्वारणाय
वृत्तीतिपदम् । रसनेन्द्रियग्राह्यरसवृत्तिगुणत्वजातिमत्त्वाद् रूपादीनां रसत्व-
वारणाय गुणत्वावान्तरेति । मधुरादिषु प्रतिरसं तथातीन्द्रियस्मे चाव्याप्ति-
वारणाय जातिमत्त्वमिति । प्रत्येकरसस्य जातिमत्त्वेऽपि मधुरत्ववत्तया
ग्रहणदशायां जातिमत्त्वाग्रहेऽप्यसङ्गसम्भवात् । जातिमत्त्वन्तु वृत्तिनियामक-
सम्बन्धेनैव बोध्यम् । तेन ज्ञेयत्वादिना सम्बन्धेन नातिप्रसङ्ग इति
बोध्यम् ।

नेदं साधु व्याख्यानम् । तन्मात्ररसोऽतीन्द्रियः साधारणभूत एवाव्यक्तो
गुणत्वावान्तरसामान्यभूतजातिमत्त्वाभावादनेन लक्षणेनालक्षितः । एकत्वान्
तस्य गुणत्वावान्तरसामान्याभावात् । न हि मधुरादिगतसामान्यमस्यास्ति,
मधुरादयो हि रसप्रभेदा रसत्वसामान्यवन्त एव न रसप्रभेदः साधारणत्वान् ।
तस्माद्रसनेन्द्रियग्राह्यो यो मधुरादिरसस्तत्तद्वृत्तिगुणत्वावान्तरसामान्यभूत-
जातिने तन्मात्ररसे तस्मान् तन्मात्ररसो नैतल्लक्षणलक्षित इति अतीन्द्रियरसे-
ऽप्यसङ्गसद्भाव एव न तु निवारितः स्यात् । अस्माकं मतेनेदं तन्मात्ररस-
लक्षणमिति तुल्यत्वादिष्टं क्षितिस्तथेत्युक्त्या तस्य व्यावृत्तत्वव्यापनादस्य
रसनार्थो रस इति लक्षणस्यालक्ष्यस्तन्मात्ररस इति ज्ञापितम् । तस्माद्रसनार्थो
रस इत्यस्य लक्षणस्य रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमिति
व्याख्यानमसाध । आकाशानुप्रवेशे वायुद्विगुणस्तस्य तेजस्यनुप्रवेशे तेजस्त्रि-
गुणं तस्य रसतन्मात्रास्वपस्वनुप्रवेशे चतुरात्मिका आपस्तज्जलानुप्रवेशेन श्रूयते
रसवती क्षितिर्गत्यतस्तन्मात्ररमव्यावृत्तिज्ञापनार्थमाह—क्षितिस्तथेति । ‘अत्रेदं
हृदयं कतिधापुरुषीयं महाभूतानि खं वायुर्गगिरापः क्षितिस्तथा । शब्दः
स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः । तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे

प्रधानकारणभूताः । आद्य इत्यनेनैव त्रित्वे लब्धे पुनश्चय इति वचनं तेषामेव व्यस्तत्वमस्ताना-
मपि प्रत्यक्षत्वदर्शनार्थं, अत एव व्यस्तमस्तानाऽऽकाशादिसंमर्गान् भेदस्तु रसानां
मधुरतरमधुरतमादिवन्तु रसभेदश्चोपपन्नः । विशेषे चेति चकारादभिव्यक्तावप्याकाशादीनां
निमित्तकारणत्वं दर्शयति, वक्ष्यति हि तात्त्वन्तरीभाद् भ्रष्टा भ्रश्यमानाः पञ्चमहाभूत-
गुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति यासु पद्मभिमूर्च्छन्ति रसाः”
इति । अग्रे तु विशेषे चेति चकारं स्वाद्यश्चेत्यत्र योजयन्ति, तेन चकारात् काकोऽपि
विशेषेऽभिव्यक्ती च कारणं लभ्यते, साध्यात् तु कालस्यावचनेन खादिभ्योऽप्यपकृष्टं कालस्य
कारणत्वं दर्शयते । किंवा रसस्यापो द्रव्यं क्षितिस्तथेति च पूर्ववदेव निवृत्ती च, क्षितिरेव,

परे । पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणेषु स्मृतः ॥” इति । जलानुप्रविष्टायां क्षितावपि रसोपलम्भात् क्षितिश्च सह रसेन भौतिकद्रव्यात्पक्षौ गुणकर्माश्रय-
समवायिकारणमिति रसस्य निवृत्तौ च द्रव्यमिति । अत एव मृश्रुतेनोक्तं
“तस्मादाप्यो रसः” इति न तु पार्थिवोऽपि रस इति, स्वयञ्च घ्राणार्थो
रस इति न कृतम् ।

नन्वेवञ्च न कथं मधुरादिप्रविभागः स्यादित्यत आह, विशेषे चेत्यादि ।
विशेषे रसस्य प्रभेदं प्रति च खादयस्त्रय आकाशवाय्वप्रयस्त्रयः प्रत्यया
हेतवः । निर्देशादेव त्रय इति प्राप्तौ पुनस्त्रय इत्यनेन व्यस्ताः समस्ताश्च
हेतव इति दर्शितम् । तेन भूम्यम्बुगुणवाहृल्यान्मय इत्यादि वक्ष्यते ।
एतेनैतदुक्तं भवति नाप्यु न च क्षितौ मधुरादिरसविशेषो वनने, किन्तु
रसनाथौ यः कश्चिद्व्यक्तो भावो रसनेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते पाञ्चभौतिकेषु
द्रव्येषु स खलु तेषु पञ्चभिभूतैर्जन्यमानेषु द्रव्येष्वदभ्यः क्षितेश्चैवाभि-
व्यज्यमानः खादिभूतत्रय-जल-क्षिति-संयोगान्मधुरादि-विशेषेणाभिव्यज्यते ।
इति खादयस्त्रयो विशेषे प्रत्यया हेतवो न तु प्रकृतिभूतकारणानि ।

ननु जलक्षित्योरिव किं पाञ्चभौतिके पूर्वमेव्यक्तोऽथ व्यक्तो वा रसोऽभि-
निर्वर्तते ततो विशेष इत्याशङ्कायां चकारद्वयं युगपदस्य जलक्षितिभ्यां निवृत्तिः
खादिभिर्योगे च मधुरादिविशेष इत्यर्थः । उक्तं च मृश्रुतेन रसविशेषविधानीये-
“आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्घर्षमेकोत्तरपरिग्रहाः शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धास्तस्मादाप्यो रसः । परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहाच्च परस्परानुपवेशाच्च
सर्वेषु सर्वेषां साभिध्यमस्ति, उत्कर्षापकर्षात् ग्रहणम् । स खल्वाप्यो
रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढाभिव्यज्यते । नदयथा—मधुरोऽग्लो लवणः
कटुर्कास्तक्तः कषाय इति” ॥ ३३ ॥

निवृत्तावभिव्यक्तौ प्रत्ययो नापः, यत आपो हव्यकरसा एव, क्षितिरम्बुन्यादेव च रसोऽभिव्यक्त-
उपलभ्यते, उक्तञ्च “जह्मन्यावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति यामु पद्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः”
इति । तेन पार्थिवद्रव्यसम्बन्धादेवाप्यो रसो व्यज्यते, नान्यथा । विशेषे चेति चकारात्
अपक्षिती विशेषे कारणे, यद्यपि चापक्षिती विशेषे कारणे, तथापि “सोमगुणातिरेकात् मधुरः”
इत्यादौ तु खादय एव तथा सन्निविष्टान्ति यथा सोमोऽतिरिक्तो भवति, तेन तत्रापि ऊनत्वेन
सञ्चिविष्टाः खादय एव विशेषहेतव इति । यद्यपि चाभिव्यक्तिर्मधुरादिविशेषरहिता कश्चिद्व्यति
तथापि सामान्येन सर्वत्र यदभिधेयकथेऽनुगतं कारणमुपलभ्यते क्षितिरूपं जलक्षितिरूपं
वा नदभिव्यक्तिकारणं, यदनुगमात् तु मधुरादिविशेषोपलब्धिस्तद्विशेषकारणमुच्यते ॥ ३३ ॥

स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।

कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥

स्वादुम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः ।

जयन्ति पित्तं श्लेष्मणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ ३४ ॥ *

गङ्गाधरः—ननु विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रय इति चोक्तं, ते च विशेषाः के इत्यत्र आह—स्वादुरम्लोऽथेत्यादि । स्वादुरिति मधुर इत्यर्थः । स्वादादीनामुत्तरोत्तरापकर्षात् पूर्वपूर्वमभिधानम् षट्कोऽयमिति पदेव, न तु सप्तकादित्यर्थः । पुनः सङ्गावचनात् स्वादादिविशेषस्तु स्वादियद्भूतसंयोगादेव भवति तदुक्तं मुश्रूतेनापि “भूम्यभ्युगुणवाहुल्यान्मधुरः । तोयाग्निगुणवाहुल्यादम्लः । भूम्यग्निगुणवाहुल्याल्लवणः । वाय्वग्निगुणवाहुल्यात् कटुकः । वाय्वाकाशगुणवाहुल्यात्तिक्तकः । पृथिव्यनिःशुणवाहुल्यात् कषाय इति ।”

स्वयमपि वक्ष्यत्यात्रेयमद्रकाप्यीये । “सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्षप्रभवाः प्रकृतिशीला लघ्वाश्चाव्यक्तरसास्त्वन्तरीक्षादभ्रश्यमाना अष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता जडमस्थावराणां भूतानां मूर्ती रभिप्रीणयन्ति । ताम्रं च मूर्तिषु षट्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः, तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः । भूम्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः । तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरेकात्तिक्तकः । पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । एवमेषां षण्णां रसानां षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषाद्भूतानाम्” इत्यादिना रसानामूर्द्धादिभोजित्वं प्रत्येकेन स्वरूपत्वं गुणकर्मादिकञ्च विशेषेण वक्ष्यति ।

चक्रपाणिः—रसविशेषानाह—स्वादुरित्यादि । अत्र सर्व्वप्राणिनामिष्टस्वादादो मधुर उक्तः, तत्र च प्राण्यभीष्टोऽकर्षकमेतैवादिनिर्देशकमो बोद्धव्यः । षट्क इति पुनः संख्याकरणं परस्वादिमतसप्तसंख्यत्वादिनिषेधायम् । अयं संग्रह इत्यनेनावान्तरभेदबहुत्वं तथा वक्ष्यमाणरससंसर्गबहुत्वं दर्शयति । रसानामुपयुक्ततरं काव्यमाह—स्वादुम्लेत्यादि । अत्र च वायोनीरसस्यापि

* अध्यायान्ते संग्रहश्लोकटीकायां “भूयश्चात इत्यादि लवणाः कफमित्यन्तीः सार्व्वचतुष्टयश्लोकैः सप्तत्ययदम्बरसा उक्ताः” इति विवृतं गङ्गाधरेण, आदर्शपुस्तकेषु श्लोकस्यैकस्य अनुल्लेखात् न पृथ्यते सा संख्या, अतः स श्लोको विनिवेशितोऽस्माभिरत्र पादटिप्पण्याम् । यथा—

“कटुम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति समीरणम् ।

कषायकटुतिक्ताश्च स्वादुम्ललवणाः कफम् ॥” इति ।

कर्माण्याह—स्वादुम्लेत्यादि । स्वादुम्ललवणा वायुं जयन्ति वृद्धं समं कुर्वन्ति समं हासयन्ति क्षीणमतिहासयन्ति । नीरसत्वेऽपि वायोः स्वादादिरससहचरितः स्निग्धगुरुत्वादिभिर्मधुरः स्निग्धोष्णादिभिरम्लः स्निग्धोष्णगुरुत्वादिभिर्लवण इत्येते वातविजेतृत्वेन व्यपदिश्यन्ते । कषायस्वादुतिक्तकाः पित्तं जयन्ति शैत्यगौरवाभ्यां स्निग्धशीतगुरुत्वैः शैत्यगौरवाभ्यां तिक्तस्तिक्तस्यापि पित्तस्य जयो वीर्याद्विदग्धत्वे सामत्वे च । श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तका जयन्ति रौक्ष्येण लघूणरुक्षत्वं रुक्षलघुत्वाभ्यामिति क्रमेणोन्नेयम् । एषां वातादिप्रशमकत्ववचनेन कटुादीनामेभ्यो भिन्नानां वातादिकोपनत्वमुन्नेयं वा तदपुष्कं तत्राद्या माकृतं प्रान्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् । कषायतिक्तमधुरा पित्तमन्ये तु कुर्वन्ते इति । अन्ये च पठन्ति “कटुम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति समीरणम् । कषायकटुतिक्ताश्च स्वादुम्ललवणाः कफम्” इति । अत्र कटुम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति रुक्षोष्णलघुत्वैः कटुको रसः पित्तं वृद्धं करोति उष्णतीक्ष्णकटुत्वैः क्षीणं समं वा वृद्धं वा । अम्लो रसो लघूष्णत्वाभ्यां पित्तं सममुष्णतीक्ष्णत्वादिभिरवृद्धं करोति क्षीणं समं वा वृद्धं वा । लवणो रसः उष्णत्वेन पित्तं समं वृद्धं याति उष्णत्वतीक्ष्णत्वाभ्यां क्षीणं समं वा वृद्धं वा करोति । स्वादुम्ललवणाः कफं कोपयन्ति मधुरो रसः स्निग्धशीतगुरुत्वैः कफं समं वृद्धं करोति । अम्लो रसः स्निग्धत्वेन लवणा रसः स्निग्धत्वगुरुत्वाभ्यां क्षीणन्तु समं वृद्धं वा । कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणमिति कटुको रसः समीरणं लघूणरुक्षत्वैस्तिक्तको रसः शीतरुक्षलघुत्वैः कषायो रसः शीतरुक्षत्वाभ्यां समं समीरणं वृद्धं करोति क्षीणं समं वा वृद्धं वा इति । केचिदत्र वातपित्तकफानां क्रमेण निणयव्युत्क्रमदोषपरिहाराथञ्च “कषायकटुतिक्ताश्च कोपयन्ति समीरणम् । कटुम्ललवणाः पित्तं स्वादुम्ललवणाः कफम्” इति पठन्ति । तदेतन्पाठोऽत्र न सङ्गच्छते, वातादीनां प्रशमनप्रकरणान् प्रकोपणोपदेशस्याप्यनेन सिद्धेः ।

रससहचरितस्निग्धत्वादियुक्तं विपरीतं, प्रशमो ज्ञेयः, एवं मधुरम्यापि श्लेष्माणोऽम्ललवणाभ्यां स्निग्धत्वाभिव्यन्दित्वादिसहचरितगुणयोगादेव वृद्धिः । अथ च ये प्रशमकत्वेन रसा वातादीनां नेकाः, ते वदं का बोद्धव्याः, यदाह चाग्भटः “तत्राद्या माकृतं प्रान्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् । कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वन्ते” इति । रसकर्म्मोतिदेशेनैव गुणवीर्यविपाकानामपि कर्म्मनिर्देशः कृत एव, यतो मधुरादिरसैरेव सर्वगुणान् वीर्यविपाकाश्च निर्देश्यत्वात्वेन भट्टकाचार्ये, “तत्र स्वादुः” इत्यादिना, तथा “कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः”

किञ्चिदोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणम् ।

स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चित् त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

विषमवातादिजयोपदेशेन मधुरादिरसमहचरिणगुणवीर्यसंभानां गुरु-
लाघवशीतोष्णादीनां वातादिजयित्वमुक्तमाचार्येण । आत्रेयभट्टकाप्यीये हि
वक्ष्यति मधुरादिरसद्वारेणैव द्रव्याणां गुणवीर्याविपाकान् । तद्व्या—“तेषां
पक्षां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकम्पाप्यनुव्याख्यास्यामस्तत्र मधुरो रसः
शरीरमात्मगतम्” इत्यादिभिरुक्त्वा मधुरादिरसगुणान् । ततः परम्
“शीतं वीर्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोरमृतं यदुष्णं च यक्षोष्णं
कटुकं तयोः । तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः । वीर्यनोर्विषयीतानां
पाकतश्चोपदेश्यते ॥” इत्यादि । तथा “कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः
कटुः । अमृतोऽमृतं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” इत्यादि ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः ।—अथ रसद्वारेण द्रव्याणां गुणवीर्याविपाकसंग्रहणे धातुवैषम्य-
प्रशमनत्वमुक्तवापि प्रभावजकम्पणोऽसंग्रहान् रसानां द्रव्याश्रितत्वाच्च शमन-
दूषणादिकम्पणापि सर्वोपसंग्रहणाय द्रव्यभेदमुपदिशति किञ्चिदोषेत्यादि ।
द्रव्यमुच्यते इति द्रव्यशब्दस्य त्रिभिः किञ्चित्पदैरन्यः । किञ्चिदिति
द्रव्यस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने वृत्तिमतो विशेषणं द्रव्यत्वव्याप्यधम्मवद्वाचकं पुनः
पाठितत्वेन भेदमन्यान्धं गमयति । तेन यद् द्रव्यं द्रव्यत्वव्याप्यधम्मवद्
दोषप्रशमनं तद्विन्नं द्रव्यत्वव्याप्यान्यधम्मवद् द्रव्यं स्वस्थवृत्तिविहित-
द्रव्यत्वव्याप्यधम्मवद्विन्नं च यत् तद् द्रव्यं धातुप्रदूषणमिति त्रिःपाठित-किञ्चित्-
पदेन परस्परं भेदो गम्यते नैकपाठितेन परन्त्वभेद एव लभ्यते किञ्चित् द्रव्यं
दोषप्रशमनं धातुदूषणं स्वस्थवृत्तिमित्यवगमान् । न चेष्टार्पात्तरस्तु यद्धि द्रव्यं
तथा “अमृतोऽमृतं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा । शीतं वीर्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
तयोरमृतं यदुष्णं च यक्षोष्णं कटुकं तयोः” इत्यादिना ॥ ३४ ॥

चक्रपाणिः ।—अतोऽवशिष्टद्रव्यकार्यं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावभेदेन द्रव्यभेदमाह—
किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वं, दोषस्य दोषयोर्दोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम् ।
दोषप्रशमनेन दृष्टा रसादयोऽपि गृह्यन्ते, तेन, द्रव्यमहिम्ना बहोपाणां दृष्टानां रसादीनां
धातुनां वा शमकम् आमलकदुरालभादि तद् गृह्यते । आमलकं हि शिवत्वात् त्रिदोषहरं, दुरालभा
चापि वातपित्तक्षेप्यहरी । यद्यपि आमलकस्य “हन्ति वातं तदस्त्वखाद्” इत्यादिना गुणद्वारा
त्रिदोषहरत्वमुच्यते, तथापि तत् प्रभावकृद् हितमेव धोक्तव्यं, यत्तत्तन्नामलत्वादिना पित्तादिकोपोऽपि

यस्मिन् देशे वयसि काले च प्रकृतिदोषबलस्वबलदेहबलाद्यनुरूपमात्रयोपयुक्त यद्भातुदुष्टिप्रशमकं भवति, तदेव द्रव्यं तथा प्रयुक्तं न तद्भातुदूषकं भवति न वा स्वस्थवृत्तिहितं भवति । एवं यद्द्रव्यं यद्भातुप्रदूषणं तद्द्रव्यं न तद्भातु-प्रशमकं न वा स्वस्थहितम् । यच्च द्रव्यं स्वस्थहितं तथा प्रयुक्तं तन्न धातुदोष-प्रशमनं न वा धातुदूषकमिति ।

नन्वस्ति स्वस्थवृत्तिसम्मतस्त्वशाख्यादीनां दोषप्रशमनत्वञ्जरादौ प्रयुक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । कफदोषप्रशमनानामपि कटुकरसादीनां वातप्रदूषणत्वमिति यच्च धातुप्रदूषणं तत् कफप्रशमनमिति, किञ्च येन द्रव्येण यो धातुः साम्या-वस्थो हसति तेन द्रव्येणैव वृद्धावस्थः स धातुः समो भवति समो येन वृथ्यते क्षीणस्तेन समः स्यादिति कथं तथा व्यवस्थीयते इति चेन्न दोषप्रशमनानि हि द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादिप्रतिबन्धकाभावे दोषं प्रशमयन्त्येव प्रतिबन्धकसत्त्वे तु कुर्वन्ति न ह्येतावता तेषां दोषप्रशमनत्वस्वभावो व्याहन्यते, यथा सति हि प्रतिबन्धके मणिमन्त्र बद्धिर्न दहति तावता तु वृद्धेन दाहकत्वस्वभावो व्याह-न्यते । एवं धातुप्रदूषकस्यापि यदा निमित्तान्तरयोगात् धातुप्रशमकत्वं स्यात् तदा धातुप्रदूषणत्वभावेऽपि निमित्तान्तरयोगं विना धातुप्रदूषकत्वस्वभावो न व्याहन्यते । यथाग्निमन्त्रेण जलस्योष्णत्वन शीतस्वभावो न व्याहन्यते । कैवल्ये प्राधान्येन व्यपदेशो युक्तः । यच्च धातुप्रदूषकं क्षीणं वृद्धयित्वा समकरं भव-द्भातुदोषप्रशमनं भवति, तत् तु साम्यावस्थाकारकत्वेन न दोषावह एवेति दोष-प्रशमकत्वेन न व्यपदिश्यते इत्याह कश्चिन् । अन्ये त्राहुयत् तु वातकरं कफहरं

युज्यते स त्वामलकप्रभावाच्च स्यात् । धातुप्रदूषणमिति वातादीनां समन्वेन शरीरधारणात्मकानां तथा रसादीनाञ्च दूषणं किञ्चिन्, यथा—यवकमन्दकविद्यादि । सुप्तं अवनिष्टे नीरोगाच्चेति स्वस्थस्तस्य वृत्तिः स्वस्थरूपतया नुवर्तनं तत्र स्वस्थवृत्तौ मतमभिमतं वृत्तिमिति यावत् । संख्येयनिर्देशानेव त्रिविधे लब्धे त्रिविधग्रहणे नियमार्थं, तेन संशोधनसंशमनादीनामनेकविधानामपि तत्रैवावरोधः । रसायनवातीकरणे तु स्वस्थवृत्तिमात्र एव,—यदुक्तं स्वस्थस्योत्कर्षं यत्तु तद्द्रव्यं तद्रसायनम्” इति । प्रति प्रति तु पादे किञ्चिद्ग्रहणं दोषहरत्वादिकर्मणां विभिन्नद्रव्या-श्रित्वोपदेशानर्थम् । एककिञ्चिद्ग्रहणे तु एकमेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्थवृत्तिमतञ्च स्यात्, न च तदभिमतम् । ननु सुस्थवृत्तिमतानां रक्तशालिपट्टिकयवादीनां दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते, यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्तशाल्यादीनां ज्वरादीं प्रथेतां, तथा प्रकृतिशरीरदेशकाल-मात्राभियुक्तं दोषप्रशमनमपि दोषकरं भवति, यथा—“आमलकमितिमात्रमग्निमाध्याम” इत्यादि शेषं, तथा धातुप्रदूषणमपि दोषप्रशमनं दृश्यते, यथा “विपमुदरहम्,” तथा यदेव

पित्तकरं मरिचादि तद्दोषप्रशमनं धातुप्रदूषणञ्चेत्युभयं न ह्येतावता द्रव्यस्य त्रैविध्यहानियथा पञ्च गुल्मा इत्यादौ संसर्गजगुल्मत्रयसम्भवेऽपि न पञ्चविधत्व-
व्याघात इति, किंवा यस्योभयकरत्वं तद्रसवीर्यादिद्वारेणैव न तु प्रभावकृतामिति
द्रव्यप्रभावाधिकारे तन्नोदाहार्यं न हीदृशं किञ्चिद्द्रव्यमस्ति यत्प्रभावेणैकं
दूषयत्येकं शमयतीति, स्वयमेवैतेनोपादिष्टमिति ।

वस्तुतस्तु स्वस्थवृत्तिमतामिति स्वास्मिन् शरीरमानसधातुसाम्ये स्थितस्य
तत्त्वेन वृत्तिवृत्तनं तत्र मतं हितसेवनेनाहितवर्जनेन जीवनरक्षणमिति यद् द्रव्य
तन्न धातुदूष्टिप्रशमनं न वा धातुप्रदूषणं, किन्तु धातुदूषकत्वाभावेन धातुदूष्यां
ज्वरादौ हितमेव प्रयुज्यते न तु प्रशमकत्वेन हिततया प्रयुज्यते न वा भाविदोष-
प्रशमत्वेन दोषप्रशमनामिति । यच्च द्रव्यं धातुप्रदूषकं यस्य धातोर्वा
हानिरूपां वा वृद्धिलक्षणां वा दूष्टिं जनयति यथैवोपयुक्तं तथैवोपयुक्तं
तस्य धातोस्तां दूष्टिं तद्द्रव्यं न जनयत्येवेति वातकरं भवतु कफकरं
पित्तहरं वृद्धिकरं वा हानिकरं भवतु किन्तेनेति । यच्चापि द्रव्य
दोषप्रशमनं यस्य धातोर्वा दूष्टिं हानिं वा वृद्धिं वा यथैवोपयुक्तं प्रशमयति
तथैवोपयुक्तं तस्य धातोस्तां दूष्टिं तद्द्रव्यं न जनयत्येवेति, वातकरं भवतु
कफकरं पित्तहरं वृद्धिकरं वा हानिकरं भवतु किन्तेनेति । गुणतो रसनो
वीर्यतो विपाकतः प्रभावतश्च धातुप्रदूषणं दोषप्रशमनं स्वस्थवृत्तौ मतामिति
मन्दकादिदोषकरं तदेव क्षीणदोषं प्रति बृहत्तमं साम्योपादानेन दोषप्रशमनं स्यात् ; तदेवैव्यव-
स्थितत्वात् किञ्चिदोषप्रशमनमित्यादि विरुद्धम् । अतोच्यते स्वस्थवृत्तिमत्तं रक्तशाल्यादि
दोषप्रशमनमपि स्यात्, परं तद् प्रायः स्वस्थवृत्तिहितत्वात् स्वस्थवृत्तिमत्त्वेन गृह्यते, वचनं हि
“स्वस्थस्यैजस्करं यत् तद् दूष्यं तद्गमयनम् । प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं शमने हितम् ।
प्रायःशब्दो विशेषार्थः उभयं ह्युभयायकृतम् ॥” इति । दोषप्रशमनानि द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादि-
प्रतिबन्धकाभावे दोषप्रशमनमाचरन्त्येव, प्रतिबन्धकसम्भवे तु न कुर्वन्ति ; न चैतावता तेषां
स्वस्वभावे न भवति, न चाग्निर्मणिप्रतिबन्धनात् कदाचित् न दहतीति दाहकत्वेन नोपदिश्यते,
पूर्वं धातुप्रदूषकस्यापि कदाचिद्धातुप्रशमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवत् । न धातुदूषकः स्वरूपतो
हन्ति, यथा सज्जितस्याग्निसम्बन्धादुष्णत्वं ; तस्माद् यद् यद् यस्य प्रायिकमनन्योपाधिकृतञ्च
रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः । यच्च मन्दकादीनां क्षीणदोषवर्द्धकत्वेन दोषप्रशमकत्वं
तद्विशमानमपि कदाचित्कत्वात् तथा साम्याय ह्युत्तरकालं दोषावहत्वाच्च न व्यपदिश्यते
दोषप्रशमकत्वेन । ननु यद्यप्येवं तथापि यदेकदोषहरमपरदोषकरं यथा मरिचं श्लेष्महरं
पित्तकरञ्चेत्यादिवत् द्रव्यजातं तत् कुत्र प्रविशतु ? अत्रैके वदन्ति - यद्भयामकं तद्दोषहरं
दोषकरञ्च, न चैतावता द्रव्यमित्यस्ति ; यतो वातादिसंसर्गजध्याधिसद्भावे वातादिजन्यत्वेन

भेदेन त्रिविधमेव न तु संशोधनादिभेदेन चयप्रकोपकादिभेदेन वाजीकरण-
रसायनादिभेदेन चापरिसंख्येयं धातूनां शारीराणां वातादीनां रसादीनां
मलमूत्रादीनाञ्च सञ्चितानां बाह्यानामाभ्यन्तराणां वा दोषस्य वृद्धा-
त्मकस्य संशोधनेन निहरणात् हान्यात्मकस्य वद्धनात् मानसानाञ्च रजस्तमो-
ऽहङ्कारादीनां वैषम्यलक्षणस्य दोषस्य संशोधनादिना शमनं हि प्रशमनमिति
सुतरां प्रशब्दोपादानं सङ्गच्छते ।

एवं धातुप्रदूषणं हि चयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयैर्धातूनामव्यापन्नानां वाता-
दीनां रसादीनां मनःश्रोत्रास्त्रिणां शारीराणां रजस्तमःसत्त्वबुद्धाहङ्काराणां
मानसानाञ्च युगपत् साम्यनाश सभयवृद्धिस्थानापकर्षणलक्षणवैषम्यलक्षणां
च दृष्टिं जनयतीति । तथा स्वस्थवृत्तौ मतमपि तदयन् स्वास्थ्यं रक्षति स्थिरञ्च
स्वास्थ्यमतिमैथुनादिभिर्व्याघाताद्व्रजति जीवितादिकञ्च न ह्रासयति उति ।

दोषप्रशमनं दोषप्रदूषणमिति न कारणे वार्तापत्तकफानां शारीरदोषसंज्ञया
रजस्तमसोश्च मानसदोषसंज्ञया दोषशब्देन लाभः स्यान्न तन्येषाम् । किञ्चि-
द्धातुप्रदूषणमिति च न कारणे रसादीनां धातुसंज्ञया लाभः स्यान्न तन्येषामिति
तन्निरासार्थं दोषशब्दधातुशब्दोपादानेन भावसाधनदोषशब्देन दूषकस्य कर्त्तृ-
साधनधातुशब्देन धारकस्य व्यावृत्त्याः परिग्रहात् रसादीनामपि दूषणं वाता-
दीनामपि प्रदूषणं वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते इति काश्चित् दोषत्वं वैषम्यवत्त्वं धातुत्व
प्रकृतिमत्त्वम् । दोषप्रशमनं विषमाणां साम्यकरणं धातुप्रदूषणं समानां वैषम्य-

यत् सैविष्यं रोगाणामुच्यते तत् खण्डितं स्यात्, किंवा मरिचादीनां यदभयकलुषादिकं
न तत् द्वयप्रभावकृतं किन्तहि रसादिकृतम्, तेन न द्वयप्रभावप्रस्तावे उदाहरणीयम् । न च
किञ्चिद्द्वयं तादृशमस्ति यत् प्रभावादेव किञ्चिद्दोषं करोति किञ्चिच्छमयतीति, न दोषप्रशमन-
त्वाद्विप्रभावं प्रति नियमः, अयमेव च पक्षः साधुः । ननु किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्दोष-
प्रदूषणमिति वा क्रियतां, किञ्चिद्धातुप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणमिति वा : नैवं, तथा सति
दोषशब्दस्य मुख्यवृत्त्या वातादिवैव वृत्तिर्यावत् तथा धातुशब्दस्य रसादिवृत्तिर्यावत् उभयग्रहणं
न प्राप्यते । उभयपदोपादानेन द्वयं निपुणकारी तन्त्रकारो दूषणत्वधारणस्योपपरिग्रहात्
दोषप्रशमनेन दुष्टरसादिप्रशमनमपि ज्ञेयतं त्रिविधाशितपीतीयादिवक्ष्यमाणं तथा धातुप्रदूषणेन
वातादिप्रदूषकमपि निशानादिवक्ष्यमाणं ग्राहयति । प्रशब्दोऽत्र प्रकारे, तेन प्रकारेण मृदु-
मध्यादिना प्रकोपणं तथा प्रकारेण संशोधनं संगमनादिना संगमनमुच्यते ; किंवा धात्वर्थानु-
वृत्तावेव इमौ प्रशब्दौ, यथा - श्रुतांशः परिधावतीत्यत्र धावतीत्यर्थः । आदौ दोषप्रशमनग्रहणं
तस्यैवेहामिप्रतत्त्वात् । ननु स्वस्थवृत्तिमतद्रव्यं भाविदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव, नैवं, न हि
स्वास्थ्यानुवृत्तिजनकत्वाद्दोषनिवृत्तिकरं दोषहरणमुच्यते किं तद्धि समधातूनामवर्तकत्वेनाभय

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपाथिवम् ।
 मधूनि गोरसाः पित्तं वसामजासृगामिषम् ॥
 विण्मूत्रं चर्म रेतोऽस्थि स्नायुशृङ्गनखाः खुराः ।
 जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रञ्चनाः ॥ ३६ ॥
 सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
 मनःशिलाले मणयो लवणं गुरिकाञ्जने ॥

करणमित्यर्थः । योगपारिभाषिकी संज्ञा हि योगवृत्त्या प्रतिवाध्यते तथा
 तद्धाभात् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—यद्यपि द्रव्यामिति स्वादिनवकं पाञ्चभौतिकञ्च लभ्यते तथापि
 हि क्रियाविषयेण विभज्य स्वरूपेण विभजति—तत्पुनरित्यादि । तन्मृत्ति-
 मन् पाञ्चभौतिकं द्रव्यं भेदान्तरेणापि त्रिविधमस्मिन्स्तन्त्रे प्रयोक्तुमर्हत्वेन बोध्यं
 तेन वाय्वादीनाममृत्तद्रव्यत्वेनानुपदेशेऽपि न न्यूनत्वम् । तन् तु त्रिविधं विभजते
 जाङ्गमेत्यादि । जङ्गमानामिदमिति जाङ्गमम् । औद्भिदम् उद्भिद्य पृथिवी प्राणी
 जायत इत्युद्भिन् । तस्यावयवरूपमिदमौद्भिदं द्रव्यामित्यन्वयः । पृथिव्या
 अप्राणिप्राणिरूपाया विकाररूपं पाथिवं पृथिवीप्रधानमस्य विकारस्य तद्वा
 पाथिवमिति । तत्र जङ्गमश्चतुर्योनिजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदात् । तद्भिद-
 मवाप्रयोजनान्नापदिश्य तद्द्रव्यभेदेषु प्रयोक्तुमर्हाणि यानि यान्यास्मिन्स्तन्त्रे
 तान्याह—मधूनीत्यादि-रञ्चना-इत्यन्तमाहृदलोकेन । मध्वादीन्यूनविंशति-
 द्रव्याणि जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते । प्राधान्येन प्रायश उपयोगितादेतानि निदिष्टानि
 तेनान्यान्यापि वस्त्याण्डादीनि ग्राह्याणीति बोध्यम् । आमिषं मांसं रञ्चनाः काले
 परिणामेन विशिष्टरूपं पित्तादि उति जाङ्गमम् ॥ ३६ ॥

यद्यपि जाङ्गमानन्तरमौद्भिदमुद्भिदमिति जाङ्गमविवरणानन्तरमौद्भिदविवरण-
 मेव युज्यते, तथाप्यस्मिन्स्तन्त्रे पाथिवापेक्षया औद्भिदानां बहुप्रपञ्चत्वेन

करणत्वेन च रसादिस्वोत्साहानुगुणत्वेन धातुसाम्यानुवृत्तिकरमुच्यते, वचनं हि “पथ्यं पथोऽनपेतं
 यत्” इति ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यन्यथा द्रव्यभेदमाह—तत् पुनरित्यादि । तदिति द्रव्यं । गच्छतीति जङ्गमं ।
 उद्भिद्य पृथिवी जायत इति औद्भिदं वृद्धादि । उक्तप्रकारद्वयातिरिक्तपृथिवीतिकारः पाथिवम् ।
 संस्वेदजस्येह किम्बादेर्जङ्गमेऽवरोधः, कुष्माण्डकादेर्ध औद्भिदे । इह च द्रव्यशब्देन पाथिवद्रव्य-

भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।

वनस्पतिस्तथा वीरुद्वानस्पत्यस्तथोषधिः ॥

प्रयोगान् स्वल्पप्रयोगाच्च पार्थिवानां जाङ्गमानन्तरं वक्तुमारम्भः—सुवर्ण-
मित्यादि भौममौषधमुद्दिष्टमित्यन्तेन सपादेनैकश्लोकेन । विंशति-
भौममौषधमुद्दिष्टम् । सुवर्णं स्वर्णं पञ्च लोहाश्चेति षट्, समलास्तेषां मलरूपाणि
च षट् ; शिलाजतूनि चत्वारि सौवर्णं राजतताम्रायसानि, शिराटिका लोहमलं
मण्डूरश्चेति । पञ्च लोहा रजतताम्रत्रपुसीसकाललोहाः ससिकताः सिकता-
शकराखपरादिभिः सहिताः । सुधा दारुमृषगोदन्तादयः पार्थिवविपरूपाः ।
मनःशिला स्वनामख्याता । आलं हरितालं सपत्रं निष्पत्रश्चेति द्विविधम् ।
मणयश्चन्द्रकान्तादिमाण-मुक्ता-प्रवाल-मुक्तास्फोट-हीरक-वैक्रान्तादयः । लवणं
सैन्धवादिकम् । गैरिकं स्वर्णगैरिकखटिकादिका गिरिमुत्तिका । अञ्जनं
सौवीराञ्जनरसाञ्जनकाशीमादिकम् ।

औद्भिदमौषधमाह—औद्भिदन्तित्यादिपादत्रयेण । वनस्पतिरिति वनानां
पतिरिति समासेन पुष्पं विना फलवति उद्भिदि वाच्ये सकारागमाद्रूपसिद्धिः
पृषोदरादित्वान् । वीरुदिति विशेषेण लताप्रतानैर्विस्तृतीभूय वा रुणद्धि देशमिति
वीरुन् । वानस्पत्य इति पुष्पफलाभ्यां प्रधानं वनस्पतिर्दृष्टो वानस्पत्यः ।
ओषधिरिति उपदाहे ओषणे भूताग्निना आफलपाकादाधीयते इति ओषधिः
फलपाकान्ता । यद्यपि औषधशब्देन जाङ्गमादित्रिविधमेव द्रव्यमुच्यते तथापि
तदेकदेशेनोद्भिदेकदेशफलपाकान्तौद्भिदमुच्यते यथा तृणशब्दस्तृणजातौ तृण-
विशेषे च वृत्ते । सुश्रुतेनायुक्तं प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णजसाश्च । स
तु षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः, द्रव्याणि पुनरोपधयस्ता द्विविधाः
स्थावरा जङ्गमाश्च ; तासां स्थावराश्चतुर्विधा वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति ।
तेष्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतेयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यस्तस्मिन्त्यश्च
वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमाश्चापि चतुर्विधा जरायुजाण्डज-

मेवोच्यते, तेन जलानिललग्नादीनामग्रहणादध्याप्तिर्न वाच्या । जङ्गमशब्देन जङ्गमप्रभवं गोरस-
मध्याद्यक्षि ग्राह्यम् । एवमौद्भिदपार्थिवयोरपि ग्रहणं वाच्यं । रोचना गोररोचना । पतञ्जलमध्यादि
प्राय उपयोगित्वान् प्राधान्यादुक्तं, तेनाग्नवस्त्रादीनाञ्च ग्रहणं बोद्धव्यम् । यद्यपि जङ्गमानन्तरं
बहुप्रपञ्चत्वेन प्रधानत्वादीन्निदमुपदिष्टं तथाप्यबहुवक्तव्यत्वात् पार्थिवमेव जङ्गमानन्तरं विव्रियते,
तदनु बहुवक्तव्यमौद्भिदं । सुवर्णमित्यादि—पञ्च लोहा इति ताश्चरजतत्रपुसीसकृष्णलोहानां

फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥

स्वेदजोद्भिजाः । तत्र पशुमनुष्यव्यात्यादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृप-
प्रभृतयोऽण्डजाः । क्रिमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूक-
प्रभृतय उद्भिजा इति ।” अत्रापि प्राणिनामाहारद्रव्यतया ओषधयो द्विविधा
इत्युक्तं, न पुनः सर्वेथा द्विविधा ओषधय इति, यतस्तत्रैव सुश्रुतेनोक्त “पार्थिवाः
सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवाता-
तपञ्चायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासत्त्वयनमंवत्सरविशेषाः । तत्र
एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमहेतवः प्रयोजनवन्तश्चेति” ।
प्रवातादय ओषधयो याः सुश्रुतेनोक्तास्ता अस्मिन्नध्याये चरकेण नोक्ताः,
अपाञ्चभौतिकत्वेनामृत्त्वेन च भिषग्भिः प्रयोक्तुमयोग्यत्वान् । इत्यतो नाचा-
र्यस्य न्यूनता बोध्या ।

अथ वनस्पत्यादिवृक्षं लक्षयति—फलैरित्यादि । पुष्पं विना फलै-
र्विशिष्ट उद्भिन् वनस्पतिः वटोद्भ्वराश्वत्थादिः । हारीतेनाप्युक्तम्—“तेषा-
मपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति स्मृताः” इति । पुष्पैः फलैरपि वानस्पत्यः
पुष्पानन्तरफलवान् । यस्तु दृश्यते पुष्पवान् फलहीनः स च दोषकृत एव
वस्तुतस्तज्जातिः फलवानेव भवति । फलपाकादन्तो नाशो यासां ता ओषध्यः ।
सत्यपि पुष्पफलवत्त्वे फलपाकान्तत्वविशेषधर्मादोषधित्वमिति बोध्यम् । एवं
सत्यपि पुष्पफलवत्त्वे प्रतानैर्लेतास्तम्बगुल्मादिभिर्विशिष्टा वीरुधः स्मृता
इति ।

उद्भिदां सभेदलक्षणमुक्त्वा तेभ्यो यद्यद्याधिषु प्रयोक्तव्यं तत्तदुपदेष्टु-
माह,—मूलसंगत्यादिना गण इत्यन्तेन सादृश्लोकेनेति । अप्रदश द्रव्याणि
मूलसंगादीनि औद्भिदां गण उद्भिद्भिः प्रयोक्तव्यो द्रव्यसमूह इति ।

ग्रहणम् । समला इति मलशब्देन शिलाजतूनि लोहमलरूपाणि गृह्यन्ते, तच्च सुभ्रुतदर्शनात्
सुवर्णरजतादिभिर्य पद्भिविधमेव गृह्यते, सुश्रुते हि पद्भिविधमेव शिलाजतूकम् इह तु रसायने
चतुर्विधमुक्तं—“चतुर्भ्यो धातुभ्यस्तस्य सम्भवः । हेतोऽथ रजतात् तास्माद्भरं कृष्णाग्रसादपि”
इति वचनात् । एतच्च वचनं रसायनाधिकारित्वं चतुर्विधस्य शिलाजतूनो दर्शयति, न तु
पद्भिविशिलाजतुप्रतिषेधप्ररमिति न सुश्रुतेन समं विरोधः ; किंवा सुवर्णं निर्मलं समलाच्च
रजतवाग्रपुलोहा इति मिलित्वा पञ्च लोहाः । शिलाजतुपातुगपङ्कजप्रभृतीनाम् ग्रहणम् इति

मूलत्वक्सारनिर्यास-नाडस्वरसपल्लवाः ।

चाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥

पत्राणि शुद्धाः कन्दाश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गणः ॥ ३७ ॥

मूलिन्यः षोडशैकोना फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ।

महान्नो हाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।

सुधृतेनाप्युक्तं “तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जाङ्गमेभ्यश्चर्मनखरोमरुधिरादयः” इति । मूलं शिफा, त्वक् बल्कलं, सारः काष्ठान्तर्भूतः परिणतः, निर्यासः स्वतो विनिर्गतवेष्टकं लाक्षास्वर्जरसमोचरसादि, नाडं नाडीवल्लता, स्वरसः स्त्रो रसः । पल्लवाः किशल्याः, क्षारो भस्म प्रसृतोदकृतः क्षारद्रव्यम्, क्षीरं क्षीरवन्निर्यासः, फलं पुष्पं स्पष्टं, भस्म दाहकृतभसितम् । तैलानि बीजप्रभवाः स्नेहाः, कण्टका इति स्पष्टं, पत्राणि पर्णानि किशलयभिन्नानि, शुद्धा अप्रभागाः, कन्दाः फलहीनानामोषधीनां मूलरूपाः, प्ररोहा अवरोहा इति ॥ ३६।३७ ॥

गङ्गाधर—अथैषां सप्रभेदानां जाङ्गमभौमौद्भिदानां द्रव्याणामनन्तत्वेन तेषां मध्ये संशोभनत्वेन प्राशान्यात् भगवत्पुनर्व्वमुनिदशितानि द्रव्याण्युपदेष्टुमाह,—
मूलिन्य इत्यादिना निदर्शिता इत्यन्तेन श्लोकद्वयम् ।—मूलिन्यः षोडशोद्भिदः ; मूलं प्रधानं प्रयोक्तव्यतया विद्यते यासां ता मूलिन्यः षोडश, एतेनासां मूलं प्रयोज्यमिति ज्ञापितम् । एवमेकोनविंशतिः फलिन्य उद्भिदः स्मृताः ।

शब्देन सूचितं, उद्देशो ह्यलपकथनम् । सुधा गाङ्गेटिका, आलं हरिताम्बु, कज्जनं सौवीराञ्जन, फलैर्व्वनस्पतिरिति विना पुष्पैः फलैर्युक्ता यदोदुम्बरादयः, यदुक्तं हारीते—“तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतयः इति स्मृताः ।” पुष्पवर्णनस्यापि फलैरपीति पुष्पान्तरं फलभाज इत्यर्थः । फलस्य पाकादन्तो विनाशो येषां तिलमुद्गादीनां ते फलपाकान्ताः । अत्र केचित् फलान्ताः पाकान्ताश्चोपधयः इति वदन्ति, तेन विनापि फलं पाकेनैवान्तो येषां दूष्कादीनां तेऽपि गृह्यन्ते । प्रसामशब्देन लता गुल्माश्च गृह्यन्ते ; यदुक्तं हारीते—“लता गुल्माश्च वीरुषः” इति । मूलत्वगाद्यादी—निर्यासो लाक्षास्वर्जरसादि, औद्भिदो गण इत्यौद्भित्सम्भूत-
गणः ॥ ३६।३७ ॥

चक्रपाणिः—समस्त्यत्रैव जाङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्ये यत् प्रशस्तं तद्विह—मूलिन्य इत्यादि । मूलं प्रधानतमं यासां ता मूलिन्यः, एवं फलिन्योऽपि, कोकोति ऋषेः । महाकोको इति

अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पर्यासि च ॥

शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः पुनर्व्वसुनिदर्शिताः ।

य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥ ३८ ॥

हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृद्धोगुडा ।

सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि ॥

आसामपि फलप्रधानत्वात् फलं प्रयोज्यं प्रापितम् । महास्नेहाश्च चत्वार इति
बहूनां मांसदुग्धादीनां स्नेहानां मध्येऽप्युत्कर्षस्नेहगुणत्वान्महत्त्वं बोध्यम् ।
एवं लवणादीनामपि प्राधान्यं बोध्यम् । एते च जङ्गमा औद्भिदाश्च बोध्याः ।
पञ्चैव लवणानि च एव व्याख्यातव्यानि । एतानि भौमानि ज्ञेयानि । अष्टौ
मूत्राणीति जाङ्गमानि बोध्यानि । एव पर्यासि चाष्टौ जाङ्गमानि । शोधनार्थाश्च
षड् वृक्षाः स्तुत्यादय इति यावत् ।

एषां सप्तानामौत्कर्षख्यापनाथमाह—य एतानित्यादि । एतान् सप्त
पुनर्व्वसुनिदर्शितान् यो भिषक् विकारेषु संयोक्तुं वेत्ति स वेदवित्
आयुर्व्वेदेवेत्ता भवति । आयुर्व्वेदे हि संशोधनस्य कर्मपञ्चकस्य प्राधान्ये-
नोक्तत्वात् । संशोधनविजिता हि व्याधयो न पुनर्भवन्ति संशमनप्रशान्तास्तु
कचित् पुनर्भवन्ति ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—अथ मूलिन्यः षोडशेत्यादि यदुक्तं तत् क्रमेण विवृणोति—
हस्तिदन्तीत्यादिना श्लोकद्वयेन—हस्तिदन्ती नागदन्तीति ख्याता हस्ति-
दन्तवन्मूला । हैमवती श्वेतवचा । श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृत् अरुणमूला
त्रिवृत् । अधोगुडा वृद्धदारकः । सप्तला चर्मकषा । श्वेतनामा श्वेताप-
राजिता । प्रत्यक्श्रेणी मृषिकपर्णी दन्तीभेद एव । गवाक्षी गोडुम्बा ।
ज्योतिष्मती लतापुटकी । बिम्बी ओष्ठोपमफलम् । शणपुष्पी घण्टारवा ।

भीरमासादीनामपि स्नेहतया स्नेहाध्याये वक्ष्यमाणत्वेन तेषु सर्पिरादीनां भूरिस्नेहवत्त्वेन महत्त्वम् ।
पञ्चैव लवणानीति विमाने वक्ष्यमाणलक्षणे लवणबहुत्वे पञ्चानामेव प्रशस्तत्वेन दर्शनार्थं । एवं
मूलादिष्वपि प्राधान्यमुक्त्वा स्वजातीयेषु । वेदविदिति आयुर्व्वेदवित् ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—हस्तिदन्तीत्यादि । हस्तिदन्ती बृहत्फला गोडुम्बा, नागदन्ती भक्ष्यते हस्त्येके,
हैमवती वचा, श्यामा श्याममूला त्रिवृत्, अधोगुडा वृद्धदारकः, सप्तला चर्मकषा, श्वेतनामा
श्वेताऽपराजिता, प्रत्यक्श्रेणी दन्ती, बिम्बी ओष्ठोपमफला, शणपुष्पी, घण्टारवा, विषाणिका

ज्योतिष्मती च विम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।

अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ।

शणपुष्पी च विम्बी च छद्मने हैमवत्यपि ।

श्वेता ज्योतिष्मतां चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥

एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।

इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु ॥ ३६ ॥

शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च ।

आनूपं स्थलजञ्चैव क्रीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥

विषाणिका मषशृङ्गी । अजगन्धा अजमोदा । द्रवन्ती दन्तीभदः । क्षीरिणा स्वनामख्याता स्वर्णक्षीरी ।

आसां षोडशानां मूलिनीनां कर्माप्याह.—शणपुष्पीत्यादि ।—
हस्तिदन्त्यादीनां षोडशानां मूलिनीनां मध्ये शणपुष्पीविम्बीहैमवतीनां
तिसृणां मूलं छद्मनेताच्छद्मनार्थं प्रयोक्तव्यमिति । श्वेताज्योतिष्मत्योस्तु
मूलं शीर्षविरेचनमतः शीर्षविरेचने योक्तव्यम् । अवाशिष्टा या एकादश
हस्तिदन्ती इयमा त्रिटुं वृद्धदारः सप्तत्या मन्थक्ष्णी गवाक्षी विषाणी
अजगन्धा द्रवन्ती क्षीरिणी चेति तासां मूलं विरेचनेज्योभागहरणे प्रयोज्य-
मिति मूलप्रयोगात् ता एव प्रयोज्या भवन्ति । आसामूर्द्धादिभागहरणत्वं
स्वस्वप्रभावात् ।

उपसंहरति, इत्युक्तेत्यादि ।—नाम संज्ञा, कर्म स्वस्वप्रभावजम् । न
त्वारम्भक-भूतानां क्रिया च ऊर्द्धादिभागहरणत्वरूपविशेषाभावात् ।

फलिनीरुनविंशतिं शृणु । नामकर्मभ्यामित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ नामानि निदिशति, शङ्खिनीत्यादि ।—शङ्खिनी
चोरपुष्पी । त्रपुषं मायाम्बुफलम् । वन्या वनकर्कोटी । मदनानीति

आवतनी, अजगन्धा कौकान्दी काकाण्दी ख्याता, द्रवन्ती द्रवन्त्येषा क्षीरितपसा, क्षीरिणी
इक्षिका । मूलिनीनां वमनादिविनियोगमाह—शणपुष्पीत्यादि ॥ ३९

चक्रपाणिः—शङ्खिनी खेतवृक्षा, क्रीतकं यष्टीमधु, अस्य तु यद्यपि मूलं सुधुने प्रशस्तं, मूलेनैव
व्यवहारः, तथापि विरेचनं प्रति यष्टीमधुद्वयस्यापि फलमेव प्रशस्तं ज्ञेयम् । आसामूर्द्धा

धामार्गवमथेक्ष्वाकु-जीमूतं कृतवेधनम् ।

प्रकीर्या चोदकीर्या च प्रत्यक्पुष्पी तथाभया ॥

अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्ण्याश्च शारदम् ।

कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ॥

धामार्गवमथेक्ष्वाकु-जीमूतं कृतवेधनम् ।

मदनं कुटजञ्चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ॥

एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ।

नस्तःप्रच्छद्ने चैव प्रत्यक्पुष्पी विधीयते ॥

दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ।

नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ॥ ४० ॥

मदनफलानि । कृतकं यष्टीमधु, तच्चानूपं स्थलजञ्च द्विविधं श्रेयः । यद्यपि मुश्रुतेऽस्य मूलं प्रशस्तमुक्तं तथैव च व्यवहारस्तथाप्यस्य फलं विरेचनेऽतिप्रशस्तमित्यतोऽस्मिंस्तन्त्रे फलिनीत्युक्तमिति । धामार्गवो घोषकः । इक्ष्वाकुस्तिक्तालावुः । जीमूतं घोषकभेदः । कृतवेधनं ज्योत्स्निका लतापुटकीति लोके । प्रकीर्या चोदकीर्या च करञ्जद्वयम् । प्रत्यक्-पुष्पी अपामार्गः । अभया हरीतकी । अन्तःकोटरपुष्पी नीलनाम धुद्रवः । हस्तिपर्ण्याश्च शारदं फलम् न त्वन्यकालजम् । हस्तिपर्णी मोरः । कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी, कमलागुं हीति लोके, आरग्वधः शोणालुः ; तयोरपि फलं, मुश्रुते त्वारग्वधस्य पत्रमुक्तं प्रशस्तं तदतिप्रशस्तन्तु फलमित्यस्मिंस्तन्त्रे फलिनीत्युक्तम् । कुटजस्य च फलम्, इत्येकोनविंशतिः फलिन्यः ।

तासां फलस्य कर्मार्ण्याह,—धामार्गव इत्यादि । हस्तिपर्णिन्यन्तानामष्टानां फलानि प्रभावात् वमने चास्थापने च योज्यानि, नस्तःप्रच्छद्ने शिरोविरेचने वमने च पुनः प्रत्यक्पुष्पी विधीयते । अवशिष्टानि दश यानि तानि विरेचने योज्यानि, शङ्खिनी विडङ्गस्थलजानूपनयष्टीमधुफलं प्रकीर्या चोदकीर्या पीतघोषकः, इक्ष्वाकुः तिक्तालावुः, जीमूतो घोषकभेदः, कृतवेधनं ज्योत्स्निका, प्रकीर्योदकीर्ये करञ्जद्वयं, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः, अन्तःकोटरपुष्पी नीलपुष्पा, हस्तिपर्णी मोरः, अस्त्राश्च शारदकालभवमेव फलं प्राञ्जं, अत उक्तं “हस्तिपर्ण्याश्च शारदम्” इति ; कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी ।

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः ।

पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थञ्चैव योगतः ॥

स्नेहना जीवना वर्या बलोपचयवर्द्धनाः ।

स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः ॥ ४१ ॥

चाभया चान्तःकोटरपुष्पी हस्तिपर्णी कम्पिल्लकं कुटजश्चेति दशानां फलानि विरचनायं योज्यानि । उपसंहरति नामकर्मभिरित्यादि ।—शक्त्रिन्यादिकानि नामानि, वपनास्थापनशिरोविरेचनानि कर्माणि ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—उद्देशकमादाह चतुरो महाम्नेहान्, सर्पिरित्यादि ।—पूर्व-पूर्वस्य प्रशस्तत्वव्यापनार्थं पूर्वपूर्वमुपादानम् । सपिदुग्धसम्भवः स्नेहः । तैलं वीजसम्भवः स्नेहः । वसा हृदयस्थमेद एव स्नेहः । मज्जा जान्वस्थि-मध्यगो धातुविशेषः स्नेहरूप एव । स्नेह इति महाम्नेह उद्देशे तदुक्तं । इति नामभिरुक्त्वा कर्मभिरुपदिशति, पानेत्यादि ।—पानं द्रवद्रव्य-गलाधःकरणव्यापारः । अभ्यञ्जनं सर्वाङ्गं व्याप्य स्नेहलेपनानुकूलव्यापारः । वस्तिश्वर्म्मपुटकस्तनुकृतखादास्थापनानुवासने वस्तिशब्देनोच्यते । तान्यर्थः प्रयोजनं तं तथा । नस्यार्थञ्च नस्यं नासिकायां न्यस्याकृष्यते यत् तत्, तदर्थञ्च । योगत एव तत्तद्गोहरद्रव्याणां कल्पनया संयोगत एव न त्वकल्पनया वाप्ययुक्तित्वात् । यत् तु 'सर्पिरादिकश्चतुर्विधः स्नेहः पानादिचतुर्विधप्रयोगत एव दृष्ट इत्यर्थः' तन्न, कैवल्येऽतिदोषापहत्वाभावात्, सर्पिर्हि कफं तैलं हि पित्तं कर्द्वयति ।

तेषां कर्माणां ग्राह, स्नेहना इत्यादि ।—स्नेहयन्तीति स्नेहना रोक्ष्याप-हरणानुकूलव्यापारः स्नेहनम् । जीवना इति जीवयन्ति आयुर्बद्धयन्तीति जीवनाः । शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्य कालवैशिष्ट्यातिशयानुकूलव्यापारो जीवनं, तादृशकालवैशिष्ट्यं जीवधार्यः । वर्या वर्णाय हिता वर्णजनका इत्यर्थः । बलं सामर्थ्यम्, उपचयो देहपुष्टिस्तयोर्वर्द्धना बलवर्द्धकत्वेन दृष्यत्वमपि स्यापितम् । स्नेहा एते सर्पिरादयश्चत्वारो हि यस्मात् योगतश्च भारस्वधत्त यद्यपि सुशुते पत्रं प्रधानमुक्तं तथापीह कलं प्रधानतमं ज्ञेयम् । आसर्गिकेत्यादिना पञ्चकर्मविनिश्चयो उच्यते । नस्तः प्रच्छर्दन इति शिरोविरेचने ॥ ४० ॥

चकपाणिः—महाम्नेहेषु सर्पिरादौ पित्तं प्राधान्यात्, यद्यपि हि "नाम्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारस्तु वसंते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सख्यस्नेहोत्तमं मतम्" ॥ ४१ ॥

सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड्मौद्भिदमेव च ।
 सामुद्रं ण सहेतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥
 स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ।
 आलेपनार्थं युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ।
 अधोभागोद्धभागेषु निरुहेष्वनुवासने ॥
 अभ्यञ्जने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ।
 शस्त्रकर्मणि वत्तर्यथमञ्जनात्सादनेषु च ।
 अजीर्णानाहयोर्वान्ते गुल्मे शूले तथोदरे ॥ ४२ ॥

विहिता वातपित्तकफापहा वातादीनां वपम्पहारका न तु केवलास्तस्मात्
 स्नेहनादयः स्युः । कर्माण्येतान्येषां स्निग्धत्वोष्णत्वादिभिर्ज्ञेयानि
 प्रभावाद्वा ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशकमात्रं पञ्च लवणान्याह—सौवर्चलमित्यादि । यद्यपि
 “सैन्धवं लवणानां”मिति वचनात् सैन्धवं सर्वलवणश्रेष्ठं, तथापि सौवर्चल-
 स्यातिरोचकत्वादग्रेऽभिधानम् । औद्भिदमुत्कारिकेति लोके शाम्भरीत्यन्ये ।
 सामुद्रं करकचमिति लोके । अपराणि लवणानि ह्यस्मिंस्तन्त्रे प्रायो न
 प्रयोक्तव्यतयोपदेक्ष्यन्ते । इति नामभिरुक्तानि ।

तानि कर्मभिरुपदिशति—स्निग्धानीत्यादि । स्निग्धानि आप्यत्वात्,
 उष्णानि आग्नेयत्वात्, तथा तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च वद्विवर्द्धनेषु श्रेष्ठानि
 चेत्यर्थः ।

वातादिहरणकर्मार्थं प्रयोगविधिमाह—आलेपनार्थं इत्यादि । स्नेहस्वेद-
 विधौ स्नेहकर्मणि स्वेदकर्मणि च । अधोभागोद्धभागेषु विरेचने वमने
 च, निरुहेष्वनुवासने स्नेहवस्तिकर्मणि, अभ्यञ्जने सर्वाङ्गं
 वाप्य स्नेहादिभक्षणक्रियायां, भोजनार्थं भोज्यद्रव्यसंस्कारार्थं, शिरसश्च
 विरेचने नस्यकर्मविशेषे, शस्त्रकर्मणि, वत्तर्यथम् आनाहादौ फलवत्तर्यथम्,
 अञ्जनेषु नेत्राञ्जनयोगेषु, उत्सादनेषु उद्धर्तनेषु च, अजीर्णं चतुर्विधं,

चक्रपाणिः—लवणेषु यद्यपि सैन्धवं प्रधानं यतो वदयति “सैन्धवं लवणानाम्” इत्यव्ययवि-
 कारे, तथापि सौवर्चलस्य रोचनत्वप्रकर्षात् तथा सैन्धवमनु प्राधान्याख्यापनार्थमित्यग्रे पाठः ।

उक्तानि लवणान्यूर्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ।
 मुख्यानि यानि दृष्टानि सर्वाण्यात्रे यशासने ॥
 अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषश्च यत् ।
 हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च ॥ ४३ ॥
 उष्णं तीक्ष्णमथोऽरुचं कटुकं लवणान्वितम् ।
 मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ॥
 युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तञ्चापि विरेचने ।
 स्वेदेष्वपि च तदयुक्तमानाहेष्वगदेषु च ॥
 उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु ।
 तदयुक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ॥

आनाहे विद् विवन्धव्याधौ, वाते वातव्याधौ, गुल्मे, शूले, तथोदरे, युज्यन्ते
 पञ्च लवणानि इत्यन्वयः । स्वस्वप्रभावात् ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति, उक्तानीत्यादि ।—क्रमिकत्वान्मूत्राणां दृष्टावाह—ऊर्ध्व-
 मित्यादि । बहूनि मूत्राणि सन्ति तेषु मुख्यानि यान्यष्टौ मूत्राणि तान्युप-
 दिष्टान्यात्रेयेण तान्येव मत्तो निबोध । अवीत्यादि । अविमेषी तस्या मूत्रं,
 माहिष्या इदं माहिषम् ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—एषां सामान्यतो गुणानाह, यद्द्वारेण कर्माणि कुर्वन्ति ।
 उष्णमित्यादि । अरुचं स्निग्धं लवणान्वितं कटुकं लवणानुतिक्तं प्रभावान् ।
 प्रयोगप्रकारमाह—मूत्रमित्यादि । उत्सादने मूत्रमष्टविधमूत्रम् उद्धत्तेने युक्तं
 प्रयुक्तम्, आलेपने प्रलेपे, आस्थापने निरुहवस्तौ, विरेचनेऽथोभागहरणे,
 स्वेदेष्विति कुम्भीस्वेदादौ, आनाहेषु मलविवन्धव्याधिषु, अगदेषु चेति योगत
 एवागदभेदज्याविधौ युक्तम्, उदरेषु वातादिजेषु, अर्शःसु पदसु, गुल्मेषु पञ्चसु,
 कुष्ठेष्वष्टादशसु, किलासिषु किलासरोगिषु पुरुषेषु अर्थात् किलासरोगेषु ।

औच्चिर्दं औत्कारिकालवणं, कच्चित् शाम्भरिलवणमाहुः, सामूत्रं दक्षिणसमुद्रभवं करकच इति
 वयात्, भग्नभन इति स्नेहाम्यङ्गे, वसंत्येमिति कलवसंत्याद्यर्थम् ॥ ४२ ॥

चक्रपाणिः—अवीमूत्रमित्यादी स्त्रीमूत्रमेव प्रशस्तं लिङ्गपरिमहाह्वयति, यतः स्त्रीणां लज्ज-
 त्वाद् मूलमपि लघु, वचनं हि “लाघवं जातिसामान्ये स्त्रीणां पुंसाञ्च गौरवम्” इति । यत्कथ्यते

दीपनीयं विषघ्नञ्च किमिदञ्चापदिश्यते ।

पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं * सर्वथोच्यते ॥

शृंष्माणं शमयेत् पीतं मारुतञ्चानुलोमयेत् ।

कर्पेत् पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसंग्रहः ॥

सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

अविभूत्रं सतिक्तं स्यात् क्षिप्यं पित्ताविरोधि च ॥

आजं कषायमधुरं पथ्यं दीपान् निहन्ति च ।

एषु रोगेषु यथोपयुक्तं तदाह—तदयुक्तमित्यादि । उपनादं उष्णवहलोप-
देहं परिपेकं अवगाह्योतादिरूपेण चकारान् पानादीं रोगेषु च । प्रत्येकसाध्य-
व्याधिसात्रं विहितत्वव्यापनार्थमुपनादं विन्युक्तं परिपेकसाध्यव्याधिसामान्ये
विहितत्वव्यापनार्थं परिपेकं विन्युक्तम् । दीपनीयं यदिदीपनं, विषघ्न-
मिति केवलमेव सूत्रं विना द्रव्यान्तरयोगेण विवरं, तेनागदेषु यौगिकत्वे-
ऽपि न पौनस्त्याम् । किमिदमिति प्रभावान् कटुत्वाद्वा । पाण्डुरोगोपसृष्टानां
सर्वथैव पानाहारभेषजादिकल्पनया उत्तमम् । शृंष्माणं शमयेदुष्णतीक्ष्ण-
कटुकत्वात् । पीतमिति प्राधान्यात् पानतो गुणकथनं, पीतं च मारुतमनु-
लोमयेत् उष्णरुक्षलवणत्वात् कटुं तिप्यक् च गामिनं वातम् अशो गमयेत् ।
पीतञ्च सूत्रं पित्तमधोभागं कर्पेत् । यत् तु यत् पित्तमधोभागं तत् पित्तं
कर्पेत् न तद्धं गमिन्युच्यते तन्नः सूत्रसामान्यस्य कैरेचनिकत्वात् । अधो-
भागेन कर्पणत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । उपसंहरति, इतीत्यादि ।—अस्मिन्
तन्त्रे इति गुणसंग्रहः सर्वेषां गुणोपदेशः सूत्राणामप्युक्तानां सामान्येन मयोक्तः
स च पुनः पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते प्रत्येकं विशेषरूपेण प्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—तदयथा तदाह अविभूत्रमित्यादि । सतिक्तमीपत्तिक्तान्वित-
लवणं सरुखञ्च क्षिप्यं चात एव पित्ताविरोधि । सामान्यत उष्णतीक्ष्ण-

पुंसो मूत्रं शुक्रसम्बन्धान् गुदं तन्नं, शुक्रसम्बन्धस्य स्त्रीणामपि शुक्रत्वेन तुल्यत्वात्, वचनं
हि 'यदा नारी च मातुर्या च मैथुनायोपपद्यते । मुञ्चतः शुक्रमधोऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥'

गव्यं समधुरं किञ्चिद्दोषघ्नं किमिकुष्ठनुत् ॥

कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ।

अशः शोफोदरघ्नन्तु सचारं माहिपं सरम् ॥

हास्तिकं लवणं मूत्रं हितन्तु किमिकुष्ठिनाम् ।

प्रशस्तं बद्धविण्मूत्र-विषश्लेष्मामयार्शं साम् ॥

सत्तिकं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्टमुच्यते ।

वाजीनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।

लवणत्वेऽपि स्निग्धत्वात् पित्तेऽस्याविरोधो द्रासद्युद्भिजनकताभायोऽस्यास्तीति
पित्ताविरोधि । न तु दृढं पित्तं न विरोधं शीलं यस्येति पित्ताविरोधि,
पित्तशमकलाभात् । एतच्च प्रभावात् ।

आजमित्यादि । अजामूत्रं कषायमधुरं कषायानुमधुरं सामान्यतो लवणं
अमकषायमधुरं वा सामान्येन लवणान्वितकटुकञ्च, पथ्यं स्रोतोहितं, दोषांस्त्रीन्
निहन्ति च प्रभावात् ।

गव्यमिति । गोमूत्रं प्रकरणात् समधुरं किञ्चित् लवणान्वितकटुकं
किञ्चिन्मधुरयुक्तं त्रिदोषघ्नं किमिकुष्ठनुत् । कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्पक्
शमयेदित्यन्वयः । दोषोदरे वातादिजोदरे हितं न तु दुष्टोदरे हितं प्रभावात् ।

माहिपमूत्रकम्पेगुणावाह अश इत्यादि । शोफेन जातमुदरं शोफोदरं,
शोफश्चोदरञ्च तत्तथा वा हन्ति इति शोफोदरघ्नं प्रभावात् । सचारं
लवणान्विततिक्तं क्षारान्वितम् ।

हास्तिकमिति । हस्तिन्या मूत्रं लवणं लवणप्रधानतिक्तं पुनल्लवणप्रदघ्नात् ।
बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्मामयार्शसां प्रशस्तं प्रभावात् ।

औष्ट्रमूत्रस्य गुणकर्मणी आह सत्तिकमित्यादि । सत्तिकमिति पुन-
रुक्त्या ईषत्तिक्तपीपल्लवणम् ।

वाजीनामश्वानां तिक्तकटुकम् अत्र कटुशब्दो न तिक्ते, तिक्तस्य पुनरुक्त्या
ईषल्लवणातितिक्तमध्यकटुकम् । कुष्ठव्रणविषापहत्वं प्रभावात् ।

इत्यादि । ननु सकमुशन्तु अमहल्लवणान् गृह्यते । अगदेवित्यनेनागदप्रयोगयोगिकत्वं ।
विषघ्नमित्यनेन च केवलस्यैव विषहन्त्वमिति न पौनरुक्त्यः । शर्मं चोच्यते इति आरोग्य-

खरमूत्रमपस्मारान्मादग्रहाविनाशनम् ॥

इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ॥ ४५ ॥

अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चेपां गुणाश्च ये ॥

अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषश्च यत् ।

उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ ४६ ॥

प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।

प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥

खरमूत्रमिति गृहभूत्रम्, अपस्मारोन्मादग्रहाणां विनाशनम् । अत्र ग्रहा देवादयः स्कन्दादयश्च । उन्मादो दोषोन्मादो दोषभूतोभयरूपो वा । ग्रहाः स्कन्दादयोऽर्कादयश्च न ज्योतिषाः । अत्र रसानुक्त्या सामान्यान् लवणान्वितकटुकं बोध्यम् । एषां यथास्वगुणकर्मसम्भारस्तु यथास्वाहार-विहारादिभिस्तथात्वेन कोष्ठान्याशयमहिम्नाभिनिव्वर्त्तते ।

उपसंहरति—इतिहोक्तानीत्यादि । यथासामर्थ्ययोगतः यथाज्ञानवले-
नत्ययः । एतेनपदेष्टृषां गुणान्तराज्ञानं नोन्नेयम् । उक्तेनैव शिष्याणां
प्रयोक्तं सामर्थ्ययोगान् ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—कर्मिकत्वात् क्षीराण्याह—अथ क्षीराणीत्यादि । क्षीराणीति
नामतः । एषां कर्म च गुणाश्च ये ते वक्ष्यन्ते । कानीत्याह—अवीक्षीर-
मित्यादि । नागीनामिति हास्तिनीनां, वडवाया इति अश्व्याः, स्त्रिया इति
मानुष्याः, प्रकरणान् क्षीरमिति शेषः । न तु अवीक्षीरमित्युत्तरपदेन सहा-
न्वयो वृत्तिशब्दैकदेशेनान्वयाव्युत्पन्नत्वात् ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—नामतः क्षीराण्युक्तवा गुणकर्मणी आह—प्रायश इत्यादि ।
सामान्येन क्षीरगुणकर्मणी बोध्ये । यथाक्रमं क्षीरगुणमित्यनेन पृथक्
रूपमुखकृतृत्वान्, अधोभागमिति अधोमार्गेण पित्तं कर्षेत, किंवा यदेवाधोगतं पित्तं
तदेव विरेचयति मोक्षं गम् । यथासामर्थ्ययोगत इति यादशः शक्तियोगो मूत्राणां तथा ॥ ४३-४५ ॥

चक्रपाणिः—प्रायशो मधुरमिति प्राधान्येन मधुरं, तेन क्षीरमुष्ट्रीणामीषल्लवणं तथा छागं
कषायमित्यादौ रसान्तरस्याप्राधान्येनानुबन्धोऽपि क्षीरे भवतीति दर्शयति—प्रादश इति । बृंहणं
स्निग्धमित्येताभ्यां तथा शीतमित्यनेन च सम्बध्यते तेनोष्टस्य रूओष्णाद्याभिधानं न विरोधि ।
स्तन्यमिति स्तन्यवृद्धिकरं, मनस्करमिति प्रभावादेव ओजस्करत्वाच्च ओजोवृद्ध्या हि तदनु-

जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
 हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
 सर्वप्राणभृतां सात्त्व्यं शमनं शोधनं तथा ।
 तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रंष्टं क्षीणक्षतेषु च ॥
 पाण्डुरोगेऽम्लपित्तं च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
 अतिसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
 योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
 पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वानपित्तविकारिणाम् ॥

पृथक् क्षीराणां गुणकर्मणी वक्ष्यमाणे इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रायशः अन्येन
 न स्त्रीक्षीरादौ मलवणत्वादिकञ्च बोध्यम् । जीतं वीर्यतस्तेन पित्तं नाश-
 यति । स्निग्धमधुरत्वाभ्यां वानं हन्ति । त्रिभिः कफं वद्वेयति । स्तन्यं
 •स्तन्याय हितं स्तन्यजननमित्यर्थः । पयः अन्यत्राविधमेव पयो मधुरस्निग्धशीत-
 गुणं स्तन्यजननादिक्रियं प्रभावान् । प्रीणनं प्रीतिकरं । वृंहणं देहपुष्टिकरं ।
 वृष्यं शुक्राहितं । मेध्यं मेधाहितं । वल्यं बलहितं । मनस्करं सुमनस्कताकरं मनो-
 ऽनुकूलमित्यर्थः । जीवनीयं जीवनहितमायुर्वर्द्धनमित्यर्थः । हन्ति शोणित-
 पित्तञ्च रक्तपित्तरोगमित्यर्थः । सन्धानं विहतस्य चेति भग्नस्य संयोगकरणम् ।
 सर्वप्राणभृतां सात्त्व्यमिति यथासम्भवजातीनां अश्वपशुभिस्तन्यपानेनैव जीव-
 नान् । न सर्वप्राणभृतां सात्त्व्यं पक्षिकीटादीनां तदभावान् । परन्तु सजातीय-
 विजातीययावदुभयं सर्वेषां स्वस्थानां प्राणिनां सात्त्व्यं स्यात् पीतमात्मना
 सहैकीभावः स्यादित्यर्थः । शमनं संशमनं, शोधनं मलदोषहरणं, तृष्णाघ्नं,
 दीपनीयं वर्हः, श्रंष्टं क्षीणक्षतेषु च क्षीणवन्तु क्षतवन्तु चेत्यर्थः । प्रीणनत्वात्
 वृंहणत्वात् वृष्यत्वात् वल्यत्वादित्यादि । पाण्डुरोगे अस्यादिना विधीयते
 इत्यन्तेनान्वयः । योनिशुक्रप्रदोषे च योनिदोषे शुक्रदोषे च । मूत्रेषु चेति

विधायिनो मनसोऽपि स्वकर्मसामर्थ्यं स्यात्, एतदेव च नित्यम्येह मनसः करणं यन्मनसः
 प्रकरणं बुद्ध्यादयो दिगुणकरणम् । हन्ति शोणितपित्तमिति अवस्थाविशेषापक्षमेव शोणितपित्तं हन्ति,
 वचनं हि “कषायदोषैर्विधिवैयर्थ्योक्तं दीप्तेऽनले इत्येवमिति निज्जिते च । यद्वक्तृपित्तं प्रशमं
 न वानि तत्रानिलः स्वादनु तत्र कार्यम् ॥ छायां पयः स्यात् परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे

नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।

विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥

यथाक्रमं क्षीरगुणानेकेकस्य पृथक् पृथक् ।

अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ४७ ॥

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ।

स्तुत्यर्कश्मन्नकास्नेहामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥

चकारात् दुर्त्येवत्यर्थः । प्रदरेषु चेति चकारः प्रत्येकप्राधान्यार्थः । पुरीषं ग्रथिते ग्रन्थिलीभूते पयस्यं वातपित्तविकारिणां मधुरत्वात् स्निग्धत्वाच्च वातरोगिणां ताभ्यां शीतत्वाच्च पित्तरोगिणां पयस्यं मृतरां तेष्व्यो न कर्तविकारिणां पयस्यम् । एतेन श्वासकासादिविशेषव्याधौ च व्याधिहरत्वेन बोध्यं न तु दोषहरत्वेन ।

प्रयोगार्थं कल्पनाविधिमाह — नम्येत्यादि । सर्वत्र युज्यते इति अनुक्तानु-
वामनादिसंग्रहाथम् ।

सामान्यतो दुग्धगुणकर्मणी अभिधाय प्रत्येकं वक्तुमुचितत्वेनाह—
यथाक्रममित्यादि । क्षीरगुणानिति गुणशब्देन समानाश्रयत्वात् द्रव्यपेक्षया
गुणीभावाच्च गुणकर्मभेदमुपलक्ष्यते अन्नपानादिकेऽध्यायेऽत्रैव सूत्रस्थाने
वक्ष्यमाणे ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमप्राप्तानि अष्टावेव पर्यासि चेत्यस्यानन्तरं शोयनार्थाच्च
पट्टवृक्षा इत्युक्तं तानवृक्षान् फलमूलित्वाभावेऽपि क्षीरित्वप्रयोगार्थं पृथगुक्तान्
क्षीरित्वसामान्यात् त्रीनुपदिशति—अथेत्यादि । अथोद्दिष्टपर्यासिरूपणानन्तर-
मुद्दिष्टेषु षट्सु वृक्षेषु मध्ये त्रयो येषूपरे फलमूलिभिरवृक्षाः । तन्नु ते किं

जले वा ।" एवञ्च यदुच्यतेऽधोभासो रक्तपित्तं सरत्वात् क्षीरमयौगिकम्, ऊर्ध्वं गे च कफकर्तृतया-
ऽयौगिकमिति तद्विरुद्धं । सर्वप्राणभृतां साध्यम् इत्यत्र सर्वशब्दश्चिकित्सितया प्रकृतभर्त्समनुष्ये-
ष्वेव वसन्ते, तेन क्षीरस्य संस्वेदजादिप्राणसत्ताभ्यन्तं नोद्भावनीयं, किंवा सर्वशब्दोऽयं
भूरिवचनः ॥ ४६।४७ ॥

चक्रपाणिः—फलमूलिभिरिति पृथक् शब्दयोगादपवादने तृतीया । अश्मन्तको मानुषासदश-
पक्षो वृक्षः ॥ ४८ ॥

वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्नुहीक्षीरं विरेचने ।

क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ४८ ॥

इमारत्रीनपरान् वृक्षानाहुर्वेषां हितास्त्वचः ।

पूतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ॥

विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्तिल्वकस्तथा ।

कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शः सु चोच्यते ॥

दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वलजीपु च ।

पङ्क वृक्षान् शोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ४९ ॥

षोडशमल्लिनीनामेकोनविंशतिफल्लिनीनां मध्ये फल्लिनो वा मूलिनो वा
इत्याह—पृथक् ये फल्लमल्लिभिरिति । फल्लिनीभ्यश्च मूलिनीभ्यश्च पृथक् भिन्ना
ये षड् वृक्षाः शोधनार्था उक्तास्तेष्वपरेऽन्तगतास्त्रयो वृक्षा ये स्नुष्काराश्मन्तकाः
मुधावृक्षकन्दान्मूत्रवृक्षपाषाणभेदिनामकवृक्षास्तेषामिदं कर्म पृथक् प्रत्येकं
सृणु । तद्व्याह—वमनेऽश्मन्तकमित्यादि । अश्मन्तकं पाषाणभेदिनः
क्षीरं स्नुहीक्षीरं विरेचने स्पष्टम् । क्षीरमर्कस्येत्यादि सविरेचने वमने
इति उभयतांभागद्वरणे ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—त्रीनुपसंहृत्यापरांस्त्रीनुपदेष्टुमाह—इमानित्यादि । इमानिति
क्षीरिणो वृक्षांस्त्रीन, अपरानिति क्षीरमिन्नान, शोधनार्थान् त्रीन वृक्षान्
आहुर्वेषां त्वचो बल्का हिताः । तानाह—पूतीक इत्यादि । पूतीकः करञ्जः,
कृष्णगन्धा शोभाञ्जनः, तिल्वको लोघ्रस्तर्करिति विशेष्यः । एषां त्वचोऽर्थादेव
बोध्यम् । इति नाम्नोक्तिः । कर्मप्राण्याह—विरेचने इत्यादि । पूतीकानिल्वकत्वचो
विरेचनार्थं प्रयोक्तव्ये । कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शः सु दद्रुविद्रधिगण्डेषु
कुष्ठेष्वलजीपु दोषशोधनार्थं प्रत्येकनादिविधिना प्रयोक्तव्या । उपसंहरति—
पङ्क वृक्षानित्यादि । शोधनानेतानित्युक्त्या कर्मपरिमुक्त्यर्था ॥ ४९ ॥

चक्रपाणिः—पूतीकः कष्टकाकरञ्जः, तिल्वको लोघ्रः, तथा तद्विरिति विशेषणेन पट्टिकालोघ्रं
स्युदस्यति, शोवरलोघ्रश्च महाप्रमाणं तरुशब्दयोग्यं ग्राहयति, किञ्चा तरुविशेषां वाकं लोघ्रं
स्युदस्यति । षड् वृक्षान् शोधनानित्यस्य यद्यपि कृष्णगन्धायाः पञ्चकर्ममन्त्रमभिधानात् न शोधनत्वं

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पट् य दृष्टाः पयस्त्वचः ॥ ५० ॥

ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ ५१ ॥

न नामज्ञानमात्रेण * रूपज्ञानेन वा पुनः ।

ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥

गङ्गाधरः—पुनर्व्येष्टुनिर्दिष्टकालिन्यादिद्रव्याण्युपसंहरति—इत्युक्ता इत्यादि ।
—इतिशब्दः समाप्तौ । फलमूलिन्य इति फलिन्य एकोनविंशतिमूलिन्यः
पोद्गः । स्नेहा महास्नेहाश्चवारः । पञ्च लवणमणि । मूत्रमष्टकम् । क्षीराणि
चाष्ट । वृक्षाश्च शोधनार्थाः पट्, येषां दृष्टाः पयस्त्वचः । पयश्च लक् च
प्रयोक्तव्यतया येषां ते पयस्त्वच इति । इति पुनर्व्येष्टुनिर्दिष्टता ये उद्दिष्टास्ते
समाप्ता नामगुणकर्मभिरुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—तनु कथं नामगुणकर्मभिरुपदिष्टा नाम्ना इव उपदिश्यन्तामित्यत
आह—ओषधीरित्यादि । नामरूपाभ्यां नाम्ना आरूपया येन लोके परिचीयन्ते
ओषधयः रूपेण स्वरूपमूर्त्तार्ता वने हि यस्मान् अजपाश्लालपालकाश्लाल-
चारका इति यावत् । अविपा मेघचारकाः गोपा गोचारकाः पयमन्ये ये
सन्न्यास्यादयो वनवासिनस्तं नामरूपाभ्याम् ओषधीर्जानन्ति ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—ताभ्यामुपदेशेन किमुपकारो भिरजां को वा तेभ्योऽजपादिभ्यां
वेदस्तेऽपि ताभ्यामुपदिशन्तीति चेत्तदा भिरजो भवन्तु व्यथश्चोपदेशः स्यादि-
त्यत आह—न नामज्ञानमात्रेणेत्यादि ।—रूपज्ञानेन वा स्वरूपमूर्त्तार्ता परिचये-
नापि ओषधीनां परां प्राप्तिं परमं कर्मप्रभावं गुणाधिक्यञ्च । एतेनाज-
पालकाविपालकगोपालकवनवासिनां नामरूपज्ञानं तत्त्ववित्त्वं भिरकृत्वं वा
बोध्यम् । तत् पुनः कस्येत्यत आह—योगविदित्यादि । योगं द्रव्यान्तरेण
तथापि बाह्यलेपनेन वहिःस्थितशोधनशोधनं बोद्धव्यं, किंवा अपिशब्दात् कृष्णगन्धया अपि
शोधनत्वमपि सूच्यते ॥ ५१ ॥ २० ॥

चक्रपाणिः—उक्तानामोषधीनां योगज्ञानस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह—ओषधीरित्यादि ; परां प्राप्ति-
मित्युक्तं व्यापिशरीराद्यपेक्षं सम्यग् योगं, योगो व्यापिशरीराद्यपेक्षया सम्यग् योजना भेदजस्य ।
सर्व्वथेति नामरूपयोगीः । योगमेव विशिष्टं दर्शयन्नाह—योगमित्यादि । देशकालोपपादितमिति

* रूपमात्रेणेति वा पाठः ।

योगविज्ञानमरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।

किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥ ५२ ॥

योगमासान्तु यो विद्याद् देशकालोपपादितम् ।

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञं यो भिषक्तमः ॥ ५३ ॥

यथा विषं यथा शस्त्रं यथास्मिरशनिर्यथा ।

तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ ५४ ॥

कर्मगुणाभ्यां निरूप्य मेलनं प्रयोगं वा यो वेत्ति स योगविन् । आसामोषधीनां नामरूपज्ञः सन्नेत्र यो योगविन् स चौषधीनां तत्त्वविदुच्यते याथावर्थवेत्ता निदिश्यते । तत्रापि विशेषमाह—किं पुनरित्यादि । किन्तु यो जनः सर्वथा प्रतिपुरुषावेक्षणपूर्वकदेशकालोपपादितयोगज्ञानं विना नामरूपगुणरसवीर्यविपाकप्रभावज्ञानपूर्वकं द्रव्यान्तरसंयोगं तथा रोगानुसारतः प्रयोगञ्च ओषधीनां जानीयात् स भिषकुच्यते । तत्रापि विशेषमाह—योगमित्यादि ।—तु पुनर्यो जनः पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य प्रतिपुरुषं देहबलप्रकृति-सत्त्वसात्म्यदोषबलव्याधिवलाग्निबलवयोऽनुसारपूर्वकमासामोषधीनां नामरूपे अभिजानन् देशविशेषकालविशेषचतुर्विधोपाधिज्ञानपूर्वकं मात्रयोपकल्प्य द्रव्यान्तरेण संयोज्य वा कषयादिनोऽप्युपकल्प्य पानादिविधया योगं प्रयोगं विद्यात् स भिषक्तमो भिषक्तमो ज्ञेय इत्यर्थः । एतेन नामरूपज्ञमात्राणामत्रपादीनां तत्त्ववित्त्वभिषक्तत्वभिषक्तमत्तानि न भवन्ति । एवं वनेऽजपादीनां नामरूपज्ञत्ववचनेन नामरूपानभिज्ञानात् पुरुषाणां तैर्नामरूपपरिचयो विधेय इति ज्ञापितं भवति । उक्तञ्च सुश्रुते भूमिप्रविभागविज्ञानीयेऽध्याये सूत्रस्थाने—“गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः । मलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरित्यते ॥” इति ॥ ५२—५३ ॥

गङ्गाधरः ।—ननु द्रव्यं स्वप्रभावादेव व्याधिं शमयेत् कथमोषधीनां तत्त्वादिकं ज्ञातव्यं भवतीत्याकाङ्क्षायामोषधीनां तत्त्वाद्यनभिज्ञायां दोषमाह—

देशकालकृतं, पुरुषं पुरुषं वीक्ष्येति वीप्सायां, प्रतिपुरुषं प्रकृत्यादिभेदेन योगस्य प्रायो भेदो भवतीति दर्शयति । पुरुषज्ञत्वेन येननामात्रयोगिपुरुषोऽभिप्रेतः ॥ ५२-५३ ॥

चक्रपाणिः—योगस्य औषधज्ञानार्थमन्वात् औषधज्ञानस्य महानधकारितां बहुमिर्दृष्टी-वंशयति—यथा विषमिष्यादि । विषादिबहुदृष्टान्तेनाज्ञातं भेषजं किमिद्विषयतः संज्ञानात् कृत्वा

औपधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।

विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।

भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥ ५५ ॥

यथा विषमत्यादि । विषशस्त्राप्रिव्रज्जाणां सद्यःप्राणहरणत्वेन दृष्टान्तत-
बोध्यः । दृष्टान्तवाद्बुद्ध्यं शिष्टानां सुखबोधार्थं स्तुत्यर्थश्च । औपधमोपधीमयं
तत्कल्पितविकारं वा । औपधीपदं जाह्नमाद्विदपाथिवद्रव्यवाचकं बोध्यम् ।
अविज्ञातं, विज्ञातमित्युभयत्र, नामरूपगुणकर्मभिर्मिति शेषः । अमृतमिति जरा-
मरणादिहरत्वेन दृष्टान्तः ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः ।—तत्र हेतुमाह—औपधं हीत्यादि । हि यस्मात् नामरूप-
गुणैस्त्रिभिर्व्यस्तैः समस्त्वैवाऽनभिज्ञातेन प्रयुक्तमौपधमनर्थायाप्रयोजनाय व्याप-
त्तये उपपद्यते उपपन्नं भवति । अत्र गुणशब्दो गुणकर्मवाची समानाश्रय-
त्वात् । एवमस्तु नामरूपगुणैस्त्रिभिर्विज्ञातव्यं, कथं योगेनेत्याह—विज्ञात-
मपीत्यादि । अपि नामरूपगुणकर्मभिर्विज्ञातमौपधं दुर्युक्तं मात्राकाल-
देशवयोवलाप्रिव्रजानुरूपेण सम्यग्योगं विना उपयुक्तं मिथ्यायोगायागाति-
योगैर्युक्तमनर्थाय मरणान्तव्यापत्तये उपपद्यते । तस्मात्प्राणादिभिर्विज्ञातममृत-
वद्भवतीत्यर्थः ।

ननु सम्यग्योगयुक्तं सम्पन्नये भवतीति प्रतिज्ञाव्याघातः सम्यग्युक्तमपि
विषादिकं सद्यो हि प्राणान् हन्तीति शङ्कायामाह—योगादपीत्यादि ।
योगात् दोषधातुवयोवद्विबलबलशरीरप्रकृतिसत्त्वसात्म्यव्याधिवलान्यनुसृत्य
द्रव्यान्तरेण संयुज्य देशकालमात्राभिः प्रयोगात् तीक्ष्णमपि विषं प्राणहरमपि
उत्तमं सान्म्यं स्वस्थातुरपरायणं च भेषजं भिषगजितं भवेदिति, न तु
प्राणहरणरूपेणानुव्रत्तते इत्यर्थः । ननु नाशकद्रव्यविकल्पितं हि दोषव्याध्युभयहरं
भेषजं भवति, तस्य च दुर्योगेण किमस्तु वा दुर्योगं उच्यते आह—भेषजं
वापीत्यादि । विषमिति प्राणहरत्वेन विषवत् ॥ ५५ ॥

मारयति, किञ्चिन्न ज्ञातवत् मर्मस्थे देहं कृत्वा मारयति, किञ्चिन्नाग्निवत् स्फोटादिकं कृत्वा मारयति,
किञ्चिन्महाशनिवत् सद्यो मारयति । नामरूपगुणैरित्यनेन त्रित्वे लब्धे पुनस्त्रिभिरिति
वचनं षड्वक्त्रज्ञाननिषेधार्थं, तेन त्रिभिरेव मिलितैस्तैर्न भेषजं प्रशस्तमिति दर्शयति ।

योगं स्तौति—योगादपीत्यादि । विषश्च सम्यग्योगात् भेषजं भवतीति “विषस्य तु तिर्यं

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाद्येन भेषजम् ।
 धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
 कुर्यान्निपतितो मूर्द्धि सशेषं वासवाशनिः ।
 सशेषमातुरं कुर्यान्न त्वज्जमतमोपधम् ॥ ५६ ॥
 दुःखिताय शयानाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।
 यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥

गङ्गाधरः ।—इत्थञ्च नामादिभिरनभिज्ञानवैद्याद् द्रव्यं भेषजं यदि विषयव्यवस्थितं तदा नामादिभिरनभिज्ञानवैद्याद् द्रव्यं ग्राह्यं न भवति, युक्तिज्ञेन तु वैद्येन निर्मितं भेषजमयुक्तिज्ञवैद्यात् ग्रहीतुं दृष्टं भवत्वित्याशङ्काह तस्मादित्यादि । तस्मान् तु द्रुयुक्तभेषजस्यापि विषोपपत्त्या युक्तिवाद्येन युक्त्यनभिज्ञेन भिषजा युक्तं भेषजं युज्यते पानार्थं दीयते यन् किञ्चिद् भेषजं तदपि जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा धीमता नादेयम्, अयुक्तिज्ञभिषक्प्रयुक्तभेषजस्य विषतुल्यत्वाभिधानेन जीवितारोग्यव्याहन्तृत्वात् । नन्वयुक्तिज्ञभिषक्प्रयुक्तं भेषजं नारोग्याय भवतु जीवितमपि किं हन्तीत्यत आह कुर्यादित्यादि । वासवाशनिगिन्द्रस्य वज्रः सद्यःप्राणहरो मूर्द्धनि पतितस्त्वं पुरुषं कदाचित् सशेषं कुर्यान्न प्राणतो हन्यात् । अत्रयुक्तमोपधन्तु नातुरं सशेषं कुर्यान् अपि तु सर्वदेवातुरप्राणान् हन्यादिति । तस्मान्न जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा धीमता युक्तिवाद्येन भिषजा युक्तं किञ्चिदोषं नादेयमिति याज्यम् । न त्वविज्ञानमोपधमिति पाठे स एवाथः ॥ ५६ ॥

गङ्गाधरः ।—अथ युक्त्यनभिज्ञवैद्यप्रयुक्तभेषजाग्राहलोपन्यासेन वैद्यस्य युक्त्यनभिज्ञानं दोषः ख्यापित इति वैद्यदोषः प्रस्तावितो भवति । नत्पस्ताव-प्रसङ्गादपरञ्च वैद्यदोषमाह दुःखितायेत्यादिभ्यां द्राभ्यां श्लोकाभ्याम् । यो वैद्यः प्राज्ञमानी प्राज्ञमात्मानं मनु शीघ्रमस्य स भेषजमविज्ञाय भेषजस्य गुणकर्मणि न ज्ञात्वा, अवज्ञयेति पाठे दुःखितत्वादिनावशां कुर्वन्, दुःखिताय श्रद्धधानाय रोगिणे शयानाय मुग्धाय श्रद्धधानाय वा रोगिणे प्रयच्छति, तस्य त्यक्तधर्मस्यात एव पापस्य मृत्युभूतस्य मृत्युस्वरूपस्य दुष्मतेर्वैद्यस्य सम्भाषणा-दपि स्पर्शादितस्तु तिष्ठन् नरो नररूपानी स्यात् । तदा दुःखान्तत्वेन निद्रार्त्तत्वेन च तयो रोगिणोः श्रद्धया चात्मा समर्पितो वैद्याय भवतीति विज्ञास्यतित्वादि-

त्यक्तधम्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुष्मतेः ।

नरो नरकपार्ता स्यात् तरय सम्भाषणादपि ॥ ५७ ॥

वरमाशीविपविषं कथितं ताम्रमेव वा ।

पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ॥

न तु श्रुतवतां वेशं विभ्रतः * शरणागतात् ।

गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥ ५८ ॥

भिषग्बुभुषुर्मतिमानतः व्यगुणसम्पादः ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद् यथा नृणाम् ॥ ५९ ॥

दीपात् । एतेन वैद्यस्य दुःखितादिगोगिणेऽपि भेषजदानेऽवहेलनं निषिध्यते
इति स्थापितम् ॥ ५७ ॥

गङ्गाधरः ।—अथ वैद्यदोषोपन्यासप्रसङ्गं न वैद्य निषेधनीयमुपदिश्यापरश्च
तन्वसद्भान् वैद्यप्रतिषेधमाह वरमाशीविपविषमत्यादि । यो वैद्यो विचार्यो
चिकित्सति तेन वैद्येनैतद्यथाहभ्यते न तु श्रुतवतां वेशमिन्यादुक्तेः, तथा
च । आशीविपविषं सद्यःप्राणहरं कथितं वा ताम्रमेव सद्यःप्राणहरं तेन
वैद्येन वरं पीतं दैन्यापन्नेन श्रुवात्तां पूर्वकाले पीतम् । एवमत्यग्निसन्तप्ता
वाप्ययोगुडा सद्यःप्राणहरा लोहगुडिका तेन वैद्येन वरं भक्षिता यः स्वोदर-
भरणार्थं चिकित्सयार्थं नालभत तेन पुनः श्रुतवतां वैद्येऽधीतिनां वेशं विभ्रतः
शरणागतान् रोगपीडितादन्नं पानं वा वित्तं वा न तु गृहीतं नागृह्यत ।
उदानीमापि न गृहीतव्यमिति स्थापितम् । अन्यस्माच्च यस्मात् गृहीतं भवति
तद्वक्ष्यते । एतेनैतदुक्तं भवति, वैद्यानामुदरभरणार्थं श्रुतवद्वैद्यभारिभ्यः
किञ्चिदपि न ग्राह्यं यदि क्षुधया पीडितो वैद्यो भवति प्राणा यान्ति तदा
प्राणहरद्रव्याण्यपि भुक्त्वा प्राणान् जहादिति ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः ।—ननु तदा भिषक् किं कुर्यादित्यत आह—भिषग्बुभुषु-
रित्यादि । अतो युक्त्यनभिषवैद्यतो भेषजाग्राह्यत्वात् तथाविधवैद्यप्रयुक्तोपधस्य

इत्यादिप्रयोगो बोद्धव्यम् । न केवलमातुरेणैवाभिषजो भेषजं नादेयं किन्तु भिषजापि
युक्तित्वाद्धेन भेषजमातुराद्य न देयमित्याह—दुःखितायेत्यादि ॥ ५८—५९ ॥

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।

स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।

सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ ६० ॥

आतुराणां निःशेषेण प्राणहरत्वात् दुःखितादिव्याधितेभ्यः प्राणमानितया भेषजस्याज्ञानेन प्रदानवैद्यसम्भाषणस्य नरकपातनहेतुत्वात् श्रुतवद्गन्धारिभ्योऽन्नादिग्रहणप्रतिषेधाच्च भिषग्वुभूषुर्जनो मतिमान् बुद्धिमान् स्वगुणसम्पत्तां वक्ष्यमाणवैद्यगुणसम्पत्तां परं श्रेष्ठं प्रयत्नं स्वगुणसम्पज्जननव्यापारमतिष्ठं-
दाश्रयेदिति ।

ननु प्रयत्नस्य परत्वं किं मततानुशीलनत्वं किमुक्तयुक्त्यनभिज्ञानादि-
वर्जितं ? न तावत्तद्द्वयमित्याह प्राणद इत्यादि ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः । उक्तयुक्त्यनभिज्ञानादिकं वर्जयित्वा स्थितो वैद्यश्चेदातुरान्
न चिकित्सति तदा तस्य किं स्वगुणवत्तया ? यदि नृणां प्राणदो वैद्यः स्यात्
तदा वैद्यगुणसम्पत्तिरुच्यते इति वैद्यगुणसम्पदुपन्यासप्रसङ्गेन भेषजगुण-
सम्पदुपन्यास्यति दृष्टान्तच्छलेन—तदेवेत्यादि । यद्भेषजमारोग्याय कल्पते
क्षिप्तं भवति तदेव भेषजं युक्तं भवति : यदि तु नारोग्याय भवति तदाऽमृतमपि
युक्तं भेषज्यं न मन्यते । तथा स एव भिषजां श्रेष्ठो यो वैद्यो रोगेभ्यो वै
प्रमोचयेदातुरमिति शेषः । यो वैद्यो रोगेभ्यो नातुरं मोचयेत् तस्य सर्वगुण-
योगेनापि किमिति भावः ।

ननु शास्त्रादितर्वाशिवनिर्मितमोक्षं यदि नारोग्याय भवति तदा तत् किं
न भेषजं ? सर्वगुणसम्पन्नश्च वैद्यो यदातुरान् न रोगेभ्यः प्रमोचयेत् तदा स किं
न वैद्यः ? इत्याशङ्क्याह—सम्यक् प्रयोगमित्यादि । कर्मणां प्रयोजनलक्षणानां
सिद्धिरित्यपत्तिः सर्वेषां वस्तूनां सम्यक् प्रयोगमाख्याति वक्ति प्रयोजनसिद्धिरेव
सम्यक्प्रयोगोऽनुपीयते फलाभावेन पुनरप्रयोग इति फलसाधकत्वाभावेन तद्वस्तु
न वस्तु भवति तत्फलसाधकं हि तद्वस्तु तत्फलसाधकञ्च तदवस्तु इति : यथा
सदपि मृदादिकं घटादिकर्मसाधकं घटादिरूपेणासत् । भेषजमनारोग्यकरं

चक्रपाणिः—अथ सरदगुणस्य भेषजस्य किं लक्षणं किंवा उपदेयस्य श्रेष्ठवैद्यस्य लक्षण-
मित्याह—तदेवेत्यादि । रोगेभ्यो यः प्रमोचयेदित्यनेन च ज्ञानपूर्वं भेषजप्रयोगेण रोगहारकार्य-

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवृत्तनम् ।

सूत्राणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निगणयः ॥

सम्पूर्णं कारणं कार्थमायुर्वेदप्रयोजनम् ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥

यत् तदभेषजमिति भावः । एवं कर्मणामारोग्यलक्षणप्रयोजनानां सिद्धि-
निष्पत्तिः सर्वगुणैर्युक्तं च भिषकनमश्चाख्याति भिषक्तमत्वेन लोके आपयति ।
आरोग्यलक्षणफलनिष्पत्तौ च वैद्यस्य सर्वगुणवत्ताऽनुमीयते मुतरां भिषक-
तमत्वेनानुमानं भवति । अन्यथा तु गुणवत्ता वैद्यस्य नानुमीयते । न हि
विद्यावत्तया चिकित्सकत्वेनानुमातुं युज्यते विद्यावानपि हि चिकित्सया
रोगान् प्रमोचयितुं न शक्नोति : इति रोगादमोचको वैद्यः सर्वगुणवानपि
न वैद्य इति भावः ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः अथाध्यायान्तेऽध्यायोक्तार्थं संग्रहेणाभिधातुमाह तत्र श्लोका
इत्यादि — तत्रकारस्येयं गीतिर्यत्र तृक्कार्थानधिकार्यसंग्रहाय वक्तुमभिप्रेति-
तत्र तु तत्र श्लोकाः इति निर्दिश्यते । यत्र तृक्कार्थं प्रमाणीकृतुं मिच्छति न
तृक्कार्थं संग्रहीतुं तत्र तु भवति चात्र तन्निर्दिश्यते इति । आयुर्वेदागम
इति स्वर्लोकाद्भूलोके आयुर्वेदस्यागमनं दीपेज्जीवितमन्विच्छन्तित्यादिना
तस्मान्चक्रमुपागमदित्यन्तेन श्लोकत्रयेण । १० हेतुरागमस्यायुर्वेदस्य स्वर्लोकाद्-
भूलोके आगमनस्य हेतुः कारणं विघ्नभूता यदेत्यादिनैकश्लोकेन । १० प्रवृत्तन-
मित्यागमस्येत्यनेनान्वयात् आयुर्वेदागमनस्य प्रवृत्तनम् तदा भूतेष्वनु-
क्रोशमित्यादिर्जीवितश्चाप्यनश्वरमित्यन्तस्त्रयोविंशतिश्लोकैः । १० ततस्तु सूत्राण-
मायुर्वेदस्येत्यनेनान्वयात् आयुर्वेदस्य सूत्राणम् अथ मैत्रीपर इत्यादि-
मुपेधस-इत्यन्तश्चतुभिः श्लोकैः । १० ततस्तु तत् सूत्राणस्याभ्यनुज्ञानमपिदेषपि-
मुच्यते, तेन यादृच्छिकसिद्ध्या कुर्वेद्यध्यवहारो न वाच्यः यादृच्छिकसिद्धौ हि वैद्यो न रोगप्रमोक्षं
कारणं किन्तु घृणाक्षरन्यायादेवागतो भेषजस्य सम्यग्योग इति ॥ ६० ॥

चक्रपाणिः — अध्यायोक्तमर्थं अध्यायान्ते संग्रहेणाभिधत्ते — आयुर्वेदागम इत्यादिना । संग्रहकथ-
नञ्च पूर्वोक्तार्थस्य सङ्क्षेपेण ग्रहणार्थं तथा इज्ञानप्रतिषेधार्थश्च, यतो यत्किञ्चिदत्र इज्ञानं स्यात्
तदिह प्रतिपादितार्थत्वेनाभिधासम्बादेनावधार्यते, वचने हि गतोक्तो यः पुनः श्लोकेत्यर्थः

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।

मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पङ्क्तये क्षीरत्वगाश्रयाः ।

कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥

दवादिभिरभिमतत्वम् । श्रत्वा सूत्रणमर्थानामित्यादिप्रतिष्ठां भुवि लेभिरे
इत्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैः । ॥ ततश्चायुर्वेदस्य निणय इति सप्रभेदायुर्निणय-
सहितायुर्वेदस्य स्वरूपनिणयः । हिताहितं सुखं दुःखमित्यादि लोकयो-
रुभयोर्हितः-इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैः । ॥ ततोऽनन्तरं सर्व्वदा सर्व्वभावाणामित्यादि-
इत्युक्त कारणं काव्यमित्यन्तैः सपादनविभिः श्लोकैः सम्पूर्णं कारणं काव्यं
मिश्ररूपेण । ॥ ततः परं धातुसाम्यामित्यादि-तन्त्रस्यास्य प्रयोजनमित्यन्तेन
पादत्रयेणायुर्वेदप्रयोजनम् । ॥ ततः परं कालबुद्धीत्यादि-पश्यति हि क्रिया
इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैर्हेतवश्च व्याधीनामारोग्यस्य च जनकरूपा आश्रयरूपाश्च
हेतव एतेन शरीरमन्त्रसंज्ञयो रोगारोग्याश्रयत्ववचनमात्मनश्च निर्व्विकारत्व-
वचनम् । ॥ ततः परं वायुः पित्तमित्यादिना तम एव चेत्यन्तेनैकेन श्लोकेन
दोषाश्च व्याधीनां समवायिकारणरूपा दुष्टाश्रयाश्च हेतव इत्यन्वयः । ॥ ततः
परं भेषजं संग्रहेण च । सङ्क्षेपेण व्याधीनां भेषजं प्रशाम्यतीत्यादिना
समाधिभिरित्यन्तेनैकेन श्लोकेन । रुक्षः शीत इत्यादिविपरीतगुणगुणा
इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैः शारीरदोषाणां भेषजम् । विपरीतगुणैरित्यादि-
व्याधीनामुपदिश्यते इत्यन्तेन साद्धश्लोकेन साधारणत्वेन व्याधीनां भेषज-
मिति संग्रहेण साद्धपञ्चभिः श्लोकैर्भेषजम् । ॥ ततः परं भूयश्चात इत्यादि-लवणाः
कफमित्यन्तैः साद्धचतुःश्लोकैः सप्रत्ययद्रव्यरसाः, अभिव्यक्तिकारणाश्रय-
भूतकारणैः सहिता रसाः । ॥ ततश्च किञ्चित् दोषप्रशमनमित्यादिभिरौज्जिदो-
गण इत्यन्तैः साद्धसप्तभिः श्लोकैस्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः । जाड्यमभौमौज्जिद-
भेदेन त्रिविधद्रव्यसंग्रहः । ॥ ततोऽनन्तरं मूलिन्य इत्यादि-स वेदविदित्यन्तेन

समनुगीयते । तद्वार्ष्णेयवसार्धं द्विरुक्तिः सा न गृह्यते ॥” अत्र च गण्योक्त इति विस्तरो-
क्तोपलक्षणं, तेन श्लोकोक्तस्याप्यारम्भोपाश्रयस्य पुनः श्लोकेन संग्रहणमविरुद्धं । व्यक्तिः स्पष्टता ।
व्यवसायोपेक्षारणम् । आगम इति दीर्घजीवितमन्विच्छन्मित्यादिना । हेतुरित्यायुर्व्वेदागमहेतुः,
स च विज्ञभूता यदा रोगा इत्यादिना रोगप्रादुर्भाव उक्तः, किंवा दीर्घजीवितमन्विच्छन्मित्यादि-

वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।

सर्वमेतत् समाख्यातं पूर्वार्ध्याये महर्षिणा ॥ ६१ ॥

साढश्लोकद्वयेन मूलिन्यादीनामुद्देशपूर्वकम्, हस्तिदन्तीत्यादि-नामकस्मभ्यां
मूलिन्य इत्यन्तः किञ्चिदधिकपादत्रयमहितेस्त्रिभिः श्लोकैर्मूलिन्य ।०। ततश्च
फलिनीः शृण्वित्यादि-फलान्येकोनविंशतिरित्यन्तः किञ्चिन्नूनैकपादेन सह
पद्भिः श्लोकैः फलिन्यश्च ।०। ततः सपिस्तेलमित्यादि-कफापहा इत्यन्ताभ्यां
द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां स्नेहाश्च । सौवर्चलमित्यादि-उक्तानि लवणानीत्यन्तः
किञ्चिन्नूनैकपादेन सह चतुर्भिः श्लोकैर्लवणानि च ।०। उद्ध मत्राण्यष्टा-
वित्यारभ्य यथासामान्ययोगेन इत्यन्तः किञ्चिदधिकपादत्रयेण सह त्रयोदशभिः
श्लोकैर्मन्त्रम् ।०। अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते इत्यारभ्य वक्ष्याम्यशेषत इत्यन्तः
साक्षाष्टभिः श्लोकैः क्षीराणि ।०। अथापरे त्रय इत्यारभ्य अपि विद्याद्विचक्षण-
इत्यन्तः पञ्चभिः श्लोकैर्वृक्षाश्च षट् ये क्षीरत्वगाश्रयाः स्नुहादयः । एषां
मूलिन्यादीनां क्षीरत्वगाश्रयषट्पञ्चान्तानां पुनर्वर्गमुनिर्दिशतानां सर्वेषां
कर्माणि वसनविरेचनादीनि । यागायोगगुणागुणा, यत्र यद्वाक्तव्यं यत्र यन्न
योज्यं यस्मिन् ये गुणान्तर्भिन्नाश्च तस्यागुणाः प्रत्येकविनिर्णये ज्ञेयानि ।०।
ज्युक्ता इत्यारभ्य पयस्त्वच इत्यन्तेनैकेन श्लोकेन मूलिन्यादीनामुपसंहारः ।०। तन्-
परमोपधीर्नामरूपाभ्यामित्यारभ्य किञ्चिद्वेदितुमर्हतीत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां वैद्याप-
वादः ।०। ततः परं यागादिदित्यारभ्य भिषक्तम् इत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां
यत्रस्थाः सर्वे भिषजां गुणाः ।०। ततश्च हागन् यथा विरामित्यादिभिर्भिषक्तम-
मित्यन्तर्द्वादशभिः श्लोकैर्भिषजामपवादा गुणाश्च मिश्रीकृताः ।०। सर्वमेतत्
आयुर्वेदागमादिकं वैद्यापवादगुणान्तं त्रिंशकं साक्षाष्टाविंशत्युत्तरशतश्लोकैः
पूर्वार्ध्याये दीघञ्जीविनीयाख्येऽध्याये महर्षिणाऽग्निवेशेन समाख्यातम् उक्त-
मिति । संग्रहश्लोकैश्च पञ्चभिः सह चाथातो दीघञ्जीविनीयमित्यादि-
भगवानात्रेय इत्यन्तेनैकेन श्लोकेन साढचतुस्त्रिंशच्छ्लोकाधिकशतश्लोकीय-
श्रायमध्यायः ॥ ६१ ॥

श्लोकाऽविशेषेणायुर्वेदागमस्य तथायुर्वेदागमहेतोश्च पिण्डसूत्ररूप, ब्रह्मणा हीत्यादिग्रन्थ-
स्वायुर्वेदागमप्रतिपादकः, हेतुप्रतिपादकस्तु विज्ञभूता इत्यादि ग्रन्थो यथोक्त एव । आगमस्य

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दीर्घजीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयितुं मूलपूर्वकं स्वनामपूर्वकञ्च निबध्नाति । —
अग्नीत्यादि । तन्त्रे आयुर्वेदतन्त्रं एकदेशरूपे न तु कृतस्नायुर्वेदरूपे
चरकप्रतिसंस्कृते । शब्दान्तरेण तदर्थकथनं प्रतिस्मृतिः । चरकेणाग्निवेश-
कृततन्त्रः प्रतिसंस्कृतः शब्दान्तरेण स एवार्थो विस्तरेणाक्तस्तस्मिंस्तन्त्रे श्लोक-
स्थाने दीर्घजीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति वैद्यकुलावतंसपरमपण्डित-श्रीलगङ्गाधररायकविरजकाविराज-विनिष्मिने
आयुर्वेदीयचरकसंहिताजल्पकल्पतरो मूत्रस्थानादष्टस्थान-जल्पाष्टक-
स्कन्धे प्रतिस्थानीयप्रत्यध्यायजल्पप्रतिस्कन्धशाखे तन्प्रतिश्लोकजल्प-
प्रशाखे तत्तच्छ्लोकप्रतिपदजल्पपट्टवे परापरविदशकुमुदे लोक-
द्वयशुभकले मूत्रस्थानाख्यप्रथमस्कन्धस्य दीर्घजीविती-
याख्यप्रथमाध्यायजल्पो नाम प्रथमशान्वा ॥ १ ॥

प्रवर्त्तनमिति इन्द्रादीनां भरद्वाजेन मन्त्रलोके प्रवर्त्ततमायुर्वेदप्रवर्त्तनपर्यन्तम् । सूयगमिः आयुर्वेद-
तन्त्रकरणमन्त्रिवंशादीनाम् । अन्यजुज्ञानमिति तानि जानुमतानीत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ ६१ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां मूत्रस्थान-
व्याख्यायां दीर्घजीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।

विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्पपांस्तुम्बुरुणि च ॥

गङ्गाधरः—अथ वमनादिपाञ्चकर्मिकभेषजानां स्वस्थानुरोभयसाधारणत्वे-
नोपदेशप्रसङ्गसङ्ख्या वमनादीनामुक्तद्रव्याणां योगे पुनः पञ्चकर्मोपयोगितया
चापराणि च संशोध्यनद्रव्याभ्युपदेष्टुमपामार्गतण्डुलीयमध्यायमारभते ।—अथात
इत्यादि । अत्राप्यथात इति पूर्ववद्व्याख्येयम् । अपामार्गतण्डुलीय-
मिति अध्यायारम्भे प्रथमपामार्गस्य बीजानीति पदं, तेनापामार्गस्य
बीजीयमध्यायमिति क्तत्वे यत् तदर्थं गृहीत्वाऽपामार्गतण्डुलीयमिति कृतं
तेनैतद्गमितं तण्डुला बीजान्यपामार्गस्य यानि प्राक्षाणि तानि निस्तुपीकृत्य
तण्डुलान् गृहीयादिति । अपामार्गे तण्डुल उपयोगितया वाच्यो यत्र तदधि-
कृत्य कृत इत्यपामार्गतण्डुलीयस्तं तथा । अध्यायमित्यादत्रात्रेय-इत्यनं
प्राग्बद्ध्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अपामार्गस्य बीजानीति तण्डुलग्रहणयोग्यबीजानि, शिग्रूणि
शोभाञ्जनबीजानि, सर्पपानिति अनुक्तो इवेनान् । तुम्बुरुणि स्वनाम-

चक्रपाणिः—ईश्वरत्रितीये मूलन्यास फलित्यश्च पञ्चकर्मोक्तभूता उक्ताः, अपराण्यपि च
पिप्पलीमरिचप्रभृतीनि पञ्चकर्मसाधनानि भवन्ति, तथा पञ्चकर्मप्रभृतिविषयोऽपि तत्र नोक्तः,
तेनानन्तरं शेषपञ्चकर्मोपयोगित्वेन पञ्चकर्मप्रभृतिविषयाभिधायकोऽपामार्गतण्डुलीयोऽभिधीयते ।
पूर्वोक्तान्यपि चापामार्गोर्द्वानि यतः पुनरिहोभिधीयन्ते, तदाचार्यं पञ्चाध्यायान्ते “पूर्वं मूलफल”
इत्यादिना श्लोकद्वयेन समाधास्यति । अपामार्गबीजीय इति संज्ञायां प्राप्तायां अपामार्गतण्डुलीय
इति संज्ञाकरणं अपामार्गाद्विबीजादीनां निस्तुपाणामेव ग्रहणार्थम् । अध्यायसंज्ञां तण्डुलेन
कृत्वापामार्गस्य बीजानीति यद्वीजशब्दं करोति, तदङ्कुरजननसमयबीजभवानामेव तण्डुलानां
ग्रहणार्थम् । यद्यपि च इहोत्सर्गतः पञ्चकर्मप्रभृतिर्विषयः स्यात्, यदुक्तं “साधारणेष्वाप्तुपु-
वमनादीनां प्रभृतिर्भवति” इत्यादि, तथा सुभृतेऽप्युक्तम् “अवाप्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्याप्यधःस्रस्तः
श्लेष्मा ग्रहणीमाश्लाघयति” इत्यादि । तथापि क्वचित् प्रबलदोषापेक्षयाऽन्यथापि क्रमो भवति,
तथा—शरद्वृद्धिके पित्ते विरेचनादि, तथा प्राक्पि प्रबलवाते घस्यादिरित्यनियमार्थमिह ज्ञातो-

अजाजीञ्चाजगन्धाश्च पीलून्येतां हरेणुकांश्च ।

पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्झकां ॥

शिरीषवीजं लशुनं हरिद्रं लवणद्वयम् ।

ज्योतिष्मतीं नागरश्च दद्याद्द्वीर्षाविरेचने ॥

गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्द्धाविभेदके ।

क्रिमिव्याधौपस्मारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ २ ॥

ख्यातानि धन्याकानि वा । अजगन्धा अजमोदा कोकान्दीत्यन्ये । पीलूनि
स्वनामख्यातानि काङ्क्षणदेशे भूमिजानि आखरोट इति लोके, तस्य
फलानि । एतां स्थूलाम् । हरेणुकां स्वनामख्यातां रेणुकांमिति । पृथ्वीकां
सूक्ष्मैलाम् । सुरसां पर्णासभेदम् । श्वेतां श्वेतापरान्जिताम् । श्वेतां सुरमा-
मिति श्वेतमुरमा श्वेतशेतालिकेत्यन्ये । कुठेरकः पर्णासभेदः कृष्णतुलसीति
ख्यातः । फणिज्झकः प्रस्थपुष्पः स च मधुरजम्बीरः 'मधुर' इति लोके,
पर्णासभेद इत्यन्ये । हरिद्रं द्व । लवणद्वयं सौवर्चलं सैन्धवञ्च । ज्योति-
ष्मती लतापुटकी कारवेष्टमपवा । एतां मध्ये श्वेताज्योतिष्मत्या मलिनीपुक्तं,
प्रत्यक्पुष्पी फलिनीपु, तेनात्र श्वेताज्योतिष्मत्याम् लम्पामागस्य फलं ग्राह्यम्,
इह पुनः पाञ्चकम्पिकतोपसंहारे प्रोक्तमिति न पुनरुक्तम् । जीव विरेचन-
तया त्वेषां प्रयोगः सर्वस्मिन् व्याधौवध किं व्याधिर्विशेष इत्यत्र आह
गौरवे इत्यादि । प्रमोहको मूर्च्छा इन्द्रियापातवं वा ॥ २ ॥

विरेचनमादावभिहितम् । यदि वा, प्रधानाद्गिरसःशोधनत्वात् शिरोविरेचनमाह कृतम्, यदुक्तं
"यदुत्तमाहमहानां गिरसाश्मिनीयते" इति, शालाज्येऽप्युक्तं "अनामये यथा मुले वृक्षः
सम्यक् प्रवर्द्धते, अनामये शिरस्येवं वैहः सम्यक् प्रवर्द्धते ॥" अपामार्गोभिधानमाहौ
शिरोविरेचनमाधान्यात्, यदुक्तं "प्रत्यक्पुष्पां शिरोविरेचनानाम् ।" अजगन्धा अजमोदा,
कोकान्दीति केचित्, पाण्डु औत्तरापयिकं फलं, लवणद्वयं लवणवर्मादिपठितं सौवर्चलं
सैन्धवञ्च । अयं वर्गो व्यस्यः समस्तश्च शिरोविरेचने प्रयोज्यो गण्यत्वात्, यदुक्तं "परि-
संख्यातमपि हि यद्द्वयमयोगिकं मन्येत तद्वहरेत्" इति । अन्यथाप्युक्तं "समस्तं ग्रामिदं वा
यथाह्लासमथापि वा" इति । शिरस इति गौरव इत्यनेन शूल इत्यनेन च सम्बध्यते । क्रिमि-
व्याधिरिह शिरोमात्र एव बोद्धव्यः तत्रैव शिरोविरेचनस्य समर्थत्वात् । प्रमोहको मूर्च्छा, इन्द्रिया-
पातवं वा ॥ ११२ ॥

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
 पिप्पलीकुटजेच्चाकुण्डयेलां धामार्गवाणि च ॥
 उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याध्वावामाशयाश्रये ।
 वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग् देहमदूपयन् ॥ ३ ॥
 त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
 कम्पिल्लकं गवार्त्ताञ्च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥

गङ्गाधरः—वमनद्रव्याध्याह मदनमन्यादि । मधुकं यष्टीमधु तच्च स्थूलजा-
 नूपजभेदेन द्विधा वमनादिप्रतिकम्पविशेषेण जीमूतं घोषकभेदः कृतवेधनं
 ज्योतिस्निका लतापुटकीति लोके । उच्चाकुस्तिक्तालायुः । एलां स्थूलैलाम् ।
 धामार्गवो घोषकभेदः । दर्शयानि उपस्थितश्लेष्मपित्तादौ देहमदूपयन्
 जरीश्वलादाविशेषेण वमनार्थं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । एषां मदनमधुकद्वयजीमूत-
 कृतवेधनकुटजेच्चाकुण्डयामार्गवाणां फलिनीषु पाटान् फलं ग्राह्यम् । पिप्पल्ये-
 लयोश्च फलं निम्बम्य तक् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः विरेकद्रव्याध्याह त्रिवृतामन्यादि । दन्ती नागदन्ती । नीलिनी
 नीली । सप्तला सातला चम्पकपति म्याना । कम्पिल्लकं कम्पलागुडीति
 लोके । गवार्त्ता गोदृम्बा । क्षीरिणी स्वनामस्वगता । उदकीर्या नाटा-
 करञ्जः । पीलूनीति पीलुफलम् । द्रवन्ती द्रस्यदन्ती । त्रिवृतानि हिज्जल-

चक्रपाणिः—वमनद्रव्ये भारी मदनं प्राधान्यात्, उक्तं हि “वमनद्रव्ये मदनफलानि श्रेष्ठ-
 तमान्धाचक्षतेऽनपाचिन्वात् । उपस्थित इति आमाशयोर्द्ध भागे श्लेष्मणः स्थानं गत्वोर्द्धं गतम्
 इति ध्याल्येयम् । श्लेष्मपित्त इति श्लेष्मपित्ते श्लेष्मणि पित्ते च । पित्तञ्च यद्यपि साक्षाच्च
 वमनविषयं तथापि श्लेष्मस्थानगतत्वेन श्लेष्मसम्बन्धाद्वमनविषयं, यदुक्तं “दोषस्थानगतं
 दोषं स्थानिवन् समुपाचरेत्” इति । देहमदूपयन्निति यद्यपि वमने प्रोक्तं तथापि विरेचनादिष्वपि
 योद्धव्यम्, तथाप्यतियोगायोगमिच्छायां तैर्देहदृष्टिशङ्कायाः समान्त्वान् । उच्यते च न्याय-
 विज्ञिर्यत् “समानेष्वर्थेषु एकग्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यनुयत्ननीयः” इति ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—वमनमनु विरेचनाभिधानं शिरःपूर्वकदेहशोधनाभिधानानुक्रमेणामाशयोर्द्धभाग-
 शोधनानन्तरमामाशयाधोभागस्थितपित्तहरत्वेन । एवं विरेचनानन्तरं वस्यभिधानेऽपि वाच्यम् ।
 त्रिवृतादावुच्यते विरेचनद्रव्येषु श्रेष्ठत्वात्, उक्तं हि “त्रिवृत् सुखविरेचनानाम्” इति । नीलिका

पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
 पक्काशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
 पाटलाश्चाग्निमन्थश्च विल्वं श्योणाकमेव च ।
 कार्शमर्यं शालपर्णीश्च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥
 बलां श्वदघ्नां बृहतीमेरुदंडं सपुनर्नवम् ।
 यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥
 पलाशं कत्तृणञ्चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।
 उदावर्त्ते विबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥
 अत एवौषधगणात् सङ्कल्प्यमनुवासनम् ।
 मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकम्मिकः ॥ ५ ॥

फलानि । पक्काशयगतदोषे न तन्यत्र । त्रिवृत्तागदन्तीममृतागवाक्षीक्षीर्गिणी-
 द्रवन्तीनां मूलिनीषु पाठान्मूलं ग्राह्यम् । नीलिन्याश्च मूलं वचायाश्च । शेषाणां
 फलमिति ॥ ४ ॥

गङ्गाभरः—आस्थापनानुवासनार्थं द्रव्याप्याह पाटलेत्यादि । दश-
 मूलं बलैरुण्डपुनर्नवायवकुलत्थ-बृहद्वदर-गुडूचीपदनफल-पलाश-गन्धतृणानीति
 विंशतिद्रव्याणि, तथा चत्वारः स्नेहा घृतादयः पञ्च च लवणानि, अन्येकोन-
 विंशद्द्रव्याणि उदावर्त्तादिषु यथायोगं सङ्कल्प्यास्थापनेषु युञ्ज्यादिति ।

नीलबुद्धा, श्रीरिणी इन्धिका, द्रवन्ती दन्तीभेदः, निचुलं हिज्जलमिति प्रसिद्धम् । पक्काशय-
 आशयगतश्चेति पक्काशयगतः, तेन पिनाशय एवामाशयाधोभागलक्षणे दोषो विरेचनविषयो भवति
 न पक्काशयगतः । दोषशब्देन चेह विरेचननिर्हरणयोग्यत्वात् पित्तं कफपित्तं वा गृह्यते, यदुक्तं
 “पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् । स्वसनं ग्रीन् मलान् यस्मिहरेत् पक्काशय-
 स्थितान्” । यदि वा पक्काशयसमीपगतत्वेनाधःप्रवृत्तुःसुख्यो दोषः पक्काशयगत इत्युच्यते यथा
 गङ्गायां घोष इति ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—पाटलामिन्यादिनाऽनुवासनात् प्राक् निरुह्यभिधानं, निरुहस्य दोषहरणप्रधान-
 त्वान् । कत्तूणं गन्धतृणम् । स्नेहाः सर्गिलैलवसामञ्जानः, लवणानि दैन्यदादीनि, रोमाभिषग्-
 त्रितीये वस्यर्थं मुख्यतन्धुकानि गणने । अत एवेति निरुहोक्तपाटल्यादिगणान् । सङ्कल्प्यमनुवासन-

तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ ६ ॥

अनुवासनं मारुतघ्नं स्नेहवस्तिभेषजघनं एवास्मादेव पाटलादित् आपथगणान्
सङ्कल्प्य स्नेहः साध्य इत्यर्थः । इति एष पाञ्चकर्मिकः संग्रहः संक्षेपः
प्रोक्तः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—एतानि शिरोविरेचन-वमन-विरेचनास्थापनानुवासनानि पञ्च
कर्माणि न स्नेहस्वेदो विना कार्याणीति शर्पायतुमाह तानीत्यादि ।
उपस्थितदोषाणां तत्तत्कर्मसाध्यदोषोपास्थितौ नष्टौ स्नेहस्वेदोपपादनै
विशिष्टानां मात्राकालौ विचारयन् शरीरव्याधयेषया मात्रा कालश्च
मित्यनेन स्नेहसाधनं ब्रूते, अनुवासनं हि स्नेह एव स्यात् अनुवायनार्थं स्नेहसाधनद्रव्यं पृथङ्गन्तः
निरुद्धोक्तिभेषजघनेनैव नमिच्छे । मारुतघ्नमित्यनेनानुवासनवृत्तिविषयं व्यज्यति, मारुते हन्तव्ये-
ऽनुवासनं प्रकल्प्यमित्यर्थः । यदि वा पाटलदेमोक्तद्वारा गणान् साध्यान् अनुवासनं सङ्कल्प्यसु,
अन्यत्र तु पित्तहरणाद्गणान् पित्तघ्नम्, तथा श्लेष्महरणान् श्लेष्मघ्नमिति सूचयति । संग्रह
इत्यनेन रोगविपातिर्नाये कल्पे सिद्धौ च वक्ष्यमाणपञ्चकर्मपञ्चं सूचयति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—पञ्चकर्मं यथा कर्तव्यं तथा तानीत्यादिना दर्शयति । तानां यदि पूर्वोक्तानि ।
स्नेहस्वेदोपपादनैरिति बहुवचनं नानाविधस्नेहस्वेदोपपादनार्थम् । उपस्थितदोषाणामिति शब्दात्
त्यक्त्वा कौष्ठगमनेन तथा स्तीनत्वपरिहारमेव प्रधानावस्थाप्राप्तदोषाणाम् । तत्र पञ्चकर्मप्रवृत्ता-
वुपस्थितदोषचमेव हेतुः, तद् यदि स्नेहस्वेदोपपादनमन्तरापि स्यात् । यथा ज्वरे—“कफ-
प्रधानानुर्वाह्येऽहं दोषानामाशयस्त्वितान् । बुद्धौ ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत्”
इति । तत्र स्नेहस्वेदावन्तरेणापि वमनप्रवृत्तिर्भवयेत् । स्नेहस्वेदोपपादनन्तु प्रायिकत्वेन
तथान्यथोपस्थितदोषेऽपि स्तोकमात्रया पञ्चकर्मप्रवृत्तिशोभजन्यवाततत्तार्थं क्रियमाणत्वेनोक्तम् ।
मात्राकालयोर्विचारयत्वेन ग्रहणं प्राधान्यात्, तेन दोषभेषजादयोऽपि विचार्यत्वेनेह
बोद्धव्याः । यदि वा पूर्ववत् कालग्रहणादेव दोषाणां दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः ।
तानीत्युक्तेऽपि पुनः पञ्चग्रहणं पञ्चानामुपस्थितदोषाणां वमनादीनां प्रवृत्तपदेशार्थम् ।
इह वमनादिषु कर्मलक्षणं—बहिर्गतकृत्यतायोगिदोषनिर्हरणशक्तिव्याप्यत्वं, तेन तन्त्वन्तरेण
स्नेहस्वेदो प्रक्षिप्य सप्तकर्मणीति यद्व्यत्ये तन्न स्यात् । न हि स्नेहस्वेदो दोषं बहिर्गन्तव्यं कुरुतः,
दोषसंशमनन्तु कुरुतः ; पञ्चकर्मज्ञत्वेन व्याप्रियमाणां स्नेहस्वेदो दोषोपस्थान एव परं व्याप्रियेते,
न हि दोषनिर्हरणे वमनादिसम्प्राप्ते । अनुवासनन्तु यथापि वमनादिशक बहुदोषनिर्हरणकारणं स्यात्
तथापि पुरीषस्य पक्षाशयगवातस्य च बहिर्निर्हारकत्वात् कर्मलक्षणप्राप्तमेव । निष्ठीवन्नेताज-
मादौ तु न स्नेहस्वेदादिष्व् बहिर्गतकृत्यतायोगो न च बहुदोषनिर्हारकत्वं, तेन न तत्कर्मशब्द-

मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।

निष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ ७ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूत्रिविधोपधाः ।

त्रिविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ ८ ॥

विचारयन् तानि पञ्च कर्माणि शिरोक्तेचनानीनि कुर्वीत विपरीति
शयः ॥ ६ ॥

गृह्यधः—तनु कथं मात्राकालविचारः काय्यः, द्रव्यं प्रयुक्तं स्वभावादेव
स्वकार्यं कुर्यात् इत्यत आह मात्राकालेत्यादि । युक्तिद्रव्याणां योगे तत्क-
वितर्कादिमात्राकालाश्रया मात्राकालनिबन्धना । शरीरवर्षादिवचनवयोव्याधि-
वल्लोपवलाघनरूपया मात्रया कालविशेषे च प्रयुक्तं द्रव्यं सम्यक्
स्वकर्म कुर्वदागम्याय भवति । सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठितेति सिद्धिः
विकृतिमत्क्रियासिद्धिः । सुतरो निष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा
इति बोध्यम् ॥ ७ ॥

गृह्यधः—अथ स्वस्थानुरमाधारणतया पाञ्चकर्मिकद्रव्यामुपदिश्यात्
ऊर्ध्वं पञ्चकर्मद्रव्योपदेशात् परमानुगणां व्याधिविशेषनिवृत्त्यर्थमाहाररूप
भेषजत्वेन यवागूराह अत ऊर्ध्वं पित्यादि । अत ऊर्ध्वं पञ्चकर्मद्रव्योपदेशा-
द्दृष्टं विविधोपधाः विविधान्योपधानि साधनतया यामु तास्तथा यवागू-
वाच्यम् । उत्तरस्मिन् स्नेहरूपो निरुहः स्नेहयन्मात्रेवान्तर्भवति, यदि वेद वमनादिषु पञ्चकर्मसु
पङ्कजजन्तवद्योगरुद्धं ये संज्ञा, तेन न स्नेहस्येदनिष्टीयतादिषु वसन्ते ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—मात्राकालविचारफलमाह मात्राकालेत्यादि । युक्तियोजनं, भेषजस्य वेद-
दोषाद्यपेक्षया युक्तिं स्वीति सिद्धिरित्यादिना । सिद्धिरिति विकारोपशमस्य साध्यस्य निरूपतिः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—इतानीं यमनादीनामयोमान्मन्दीभूतस्य बह्वेः सम्पुष्पार्थं तथा यमनादिषु
अप्रयोगजनितस्य शूलादेः प्रशमनार्थं प्रतिजाप्यर्धकं यवागूत्रभिधाने अत ऊर्ध्वमित्यादि । उक्तं
हि यथागुस्तिस्त्रयोऽयमादेः सम्पुष्पमागो भवति क्रमेण । महान् श्विरः सर्वपक्षस्तथैव
शुक्रस्य पेयादिभिरन्तरग्निः इति । पिपल्यादियवागूनिर्देश उपसाधितेति वचने भेषज-
पानीयतद्भुलादिप्रकृतिद्रव्याणामुचितपरिमाणग्रहणार्थं, साक्षाद् भेषजादीनां प्रमाणमिह लोकं
मात्राया अमनादिभेदेनावस्थितत्वात्, यदुक्तं 'मात्राया नामयवस्थानं दोषमग्निबलं
वयः । यवाधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत्' इति । यद्यप्येवं तथापि
परिभाषादर्शनात् वृक्षवैद्यव्याहारदर्शनाच्च यथा कर्तव्यं तदुच्यते—यवागूमाधनद्रव्यं

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चट्यचित्रकनागरः ।

यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ६ ॥

प्रवरूपामीत्यस्य कस्मति. विविचोपया यवागूर्दीपनीति । क्रियर्थमन्यत आह
विविधानामित्यादि । तन्माध्यानां विविचोपययवागूर्माध्यानाम् ॥ ८ ॥

गुग्गुलुः— तत्रादी कोष्ठाग्रसंश्रितत्वादारोग्यस्य सच्चैभ्यः कोष्ठाग्रैः प्राधान्यात्
वाहसन्दीपनीयां यवागूर्माह पिप्पलीत्यादि । पिप्पल्यादिभिः पञ्चभिः साधिता
यवागूर्दीपनीया वाहदीपनाय हिता शूलघ्नी च । यवागूर्मु भक्तीचतुष्टुला-
चतुर्भागीकृतश्चुद्रतण्डुलान पिप्पल्यादिभिः साधनद्रव्यैः कल्कीकृतः कप-
पार्श्वमन्तस्तण्डुलान पट्गुणादिर्मालैश्च शरावचतुष्टयैः पतवा द्रवामकथ
समन्विता यदा भवति तदा यवागूर्ः परिभाष्यते । पट्गुणं स्तु जलैः शराव-
चतुष्टयैः पेयाभ्या यवागूर्ः । चतुष्टुशगुणं स्तु मण्डाभ्या यवागूर्श्चतुष्टुगुणताय
विलेपी नाम यवागूर्गिति विद्या यवागूर्ः । इति कल्कमाध्या । तथा पिप्पल्या-
दीनि साधनद्रव्याणि कपमात्राणि क्षोर्दायन्वोद्भवन्ते जलशरावचतुष्टयैः पतवाद्-
शिष्टेन तेन काथेन चतुष्टु-चतुष्टु शगुणेन क्रमाद्विलेपी पेया-मण्डाभ्या यवागूर्ः
स्यादिति । कषायमाध्याति द्विविधसाधनमिति । त्रिविधा यवागूर्देहाश्रित्याद्य-
पक्षया प्रयोक्तव्येति । यदुक्तं 'सिकथकं रहितो मण्डः पेया सिकथ-
समन्विता । यवा बहुसिकथा स्याद्विलेपी विरलद्रवा' इति । अत्र यवागूर्गिति
प्रकृतपदं तेन यवागूर्ः सिकथकं रहितो मण्ड उच्यते । रहित इति विकृत-
लिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गः । सिकथसमन्विता यवागूर्ः पेया । बहुसिकथा विरल-
द्रवा यवागूर्विलेपी । तथा 'अन्नं पञ्चगुणे साध्यं यवागूर्ः पट्गुणेऽर्धमास ।

तावद्द्विविधं वीर्यप्रधानमोषधद्रव्यं तथा रसप्रधानमाहारद्रव्यज्ञः । तत्रार्थोपपन्नस्य विविधं
वीर्यभेदान् । तादृशवीर्यं यथा शुष्कतादि, मध्यवीर्यं विज्ज्वलग्नमन्धादि, मृदवीर्यं क्षामलकादि ।
इत्यत्र तादृशानां कषयः, तथ्यानामर्द्धपलं, मृदूनां पलमित्युच्यते । यदुक्तमग्निवेशेन 'कर्णार्द्धं वा
कणाशुष्कोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय पाचयेद्युक्तया शारिप्रस्थेन चापराम्' इति ।
अत्र मध्यवीर्यजीवामर्द्धपलमात्रा नोक्ता, सा मध्यप्रमाणग्रहणाद् बोद्धव्या, तथा जीवन्त्यजार्जीशरी-
पुष्करार्द्धं रित्यादिकायां पेयायां नवभिद्रव्यैः कोलप्रमाणैर्मिलित्वा पलमद्वयान्तरं स्यात्, तत्र
मृदवीर्याभिप्रायेणैव । 'काथ्यद्रव्याजलिं शृणुं अपयित्वा जलादके । अर्द्धं भूते तु तेनाथ
यवागूर्वायु पकल्पयेत्' इति । अत्र चतुष्टुपलद्रव्याभिधानं रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव, तेन 'विद्धा
वराहनिर्गुहे यवागूर्द्धृणी मत्ता ह्याशयिषं परिभाषा बोद्धव्या । पट्गुलसाधनपरिभाषायां

दधित्थविल्वचाङ्गरी-तक्रदाडिमसाधिता ।

पाचनो ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १० ॥

मण्डश्चतुर्दशगुणे विलेपी च चतुर्गुणे ॥ इति । अत्र यवागुरिति पारिशेष्यात् पेया यवा । "सिकथकै रहिता मण्डः" इत्याहुः । "कर्पाटं वा कणा-
शुष्कोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय पाचयेद् द्युतया वाग्निप्रस्थेन चापराम्" इति । तथा "यद्वन्तु शृङ्गीनाम् पद्भ्यादि प्रयुज्यते । कपमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥ अद्वैश्रुतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ" इति । तथा "यवा मुचिताज्जकाचतुर्भागकृतां वदेत् ।" इत्येका यवागुः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः दधित्थेत्यादिना द्वितीया । अत्र तक्रं जलस्थाने, दाडिमं दाडिमफलबीजम् । सवाते इत्यादिना तृतीया । पाञ्चमूलिकीति वातहर-
त्वात् रुह्यश्चमूलसाधिता । शाठपार्थ्यादिपृथिपणोन्नेन साधिता चतुर्थी । सा च दाडिमाम् वा दाडिमगेतोमदरमा । पयसीत्यादिना पञ्चमी । छागे पयसि अर्द्धादिकं पार्थान्मेतं छागं दुग्धं तावन्मात्रादद्धं जलं तत्रकीकृते पद्गुणे शरावचतुष्टये वायकनीलोत्पलशुद्धीः कपमानाः कल्कीकृत्य पेया पाच्या । पष्टी तु पेया । तथा अद्वैश्रुते छागे पयसि पृथिनपार्था कल्कीकृतया कर्प-
मात्रया साधिता रक्तानिमारघ्नीति । केचित् "पेयाशब्दोऽत्र प्रकरणात् पेय-
त्वाच्च यवा सामान्यवाचोः तेन त्रिविधयवा कल्पना बोध्यते" प्राहुः । तत् न, यवा स्त्रिण न तु पेयति । दध्यादित्यादिना सप्तमी । न चात्र पूर्वान् पयसीत्यनु-
वृत्तेन कर्म्मतया निर्देशात् । तेन कल्कतया वा कपायनया वार्जतिविषा-

"यद्वन्तु शृङ्गीनाम् पद्भ्यादि प्रयुज्यते । कपमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि । अर्द्धश्रुतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ" इति, पेयां प्रति कर्पद्रव्याभिधानं मध्यवर्त्येऽपि पद्भ्यस्य मन्दानलपुष्पाभिधानेन बोद्धव्यम् । वाग्निमानन्तु पद्भ्यादिविभाषायां कर्पद्रव्ये वाग्निप्रस्थो-
द्भिहितं, तदनुसरणान्यथापि जलोक्तं बोद्धव्यम् । कल्कमाध्या तु यवागुरेभ्यः स्यात् तत्र सूद-
शास्त्रोक्तपरिमाणान्नञ्चं ग्राह्यं, यद्वक्तं "अत्र पद्गुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे । मण्डश्चतुर्दश-
गुणे यवागुः पद्गुणेऽम्भसि । एतच्च "पद्गुणे" इत्यादि तत्पुल्लभेयजसमुदायाद् बोद्धव्यम् । यवागुः-
प्रकृतिभूततद्गुलमात्रम् सूत्रतयचनत्वं बोद्धव्यम् । यद्वक्तं "विलेपीमुचिताज्जकाचतुर्भागकृतां भिषग्" इत्यादि, तथा "यवागुः स्वकतद्गुला" इति ॥ १० ॥

चक्रवर्गिः—पञ्चमूलिकापि न यवागुरादावुच्यते, पञ्चमूलश्रीयाभिबुद्धिहेतुत्वेन । दधित्थः कपित्थः । तक्रमिह जलार्थकारकं, ग्राहिणीति प्लेदः । सवाते इति सवातेऽतिसारे, यद्वक्तं शारीरे

शालपर्णीवलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दाडिमाम्स्ता हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ११ ॥

पयस्यर्द्धोदके च्छागे ह्रीविंशत्पलनागरेः ।

पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दद्यात् सान्तिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ॥ १२ ॥

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सकाणिताम् ॥ १३ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूल-शिग्रुभिर्मरिचैश्च च ।

तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी समुवाचिका ॥ १४ ॥

मृद्वीकासारिवालाजा-पिप्पलीमधुनागरेः ।

पिपासाघ्नी विषघ्नी च सोमराजी-विपाचिता ॥ १५ ॥

सहितं नागरसहितमथान् पङ्कगुणे जले कल्कसाधितं षड्गुणे कषायं च साधितं पेयां प्रकरणम् । सामे रक्तातिसारे यवागूं दाडिमादिरसद्वारा कृताम्लापि साम्लां दद्यात् ॥ १०-१२ ॥

गङ्गाधरः—श्वदंष्ट्रं न्यादिनाऽष्टमी । श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां कल्करूपाभ्यां कषायीकृताभ्यां वा साधितं पेयां सकाणितामनूरूपेण फाणितमद्वेसम्यग्मानं गुदं तत्र प्रक्षिप्य दद्यादिति पूर्वोक्तान्वयः । कुत्रेत्याह मूत्रकृच्छ्रे ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—विडङ्गादिना तत्रमी । शिग्रुः शोभाञ्जनं, विडङ्गादि-मरिचान्ते-श्वतुभिः कल्कीभूतैस्तक्रसिद्धा समुवाचिका सौवर्चलेनानुरूपेण युक्ता यवागूः पेया प्रकरणम् । तु त्रिधा यवागूः । क्रिमिघ्नी स्यात् । अत्र तक्रं जलस्थाने बोध्यम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—मृद्वीकेत्यादिना दशमी । अत्र तण्डुलस्थानं लाजाः । मृद्वीका-जन्तमूलपिप्पलीनागरैः कल्कीभूतैः कषायीकृतैर्वा यथोक्तजलेन लाजान् पक्त्वा प्रकरणात् पेया स्यात् न तु पेयाविलेपीमण्डान्यतमा । पेयाख्यां यवागूं जलकर्म “ध्रुवाद्यैर्वाद्यतीसारैः” इति, ध्रुवादिः विदारिगन्धादिः, पृश्निपर्णी कर्तुलपक्वा सिंहपुष्पी । दाडिमाम्स्तेति वचनेन यावता दाडिमेनाम्लत्वं स्यात् तावन्मानं दाडिमं दर्शयति ॥ १०-११ ॥

चक्रपाणिः—पयस्यर्द्धोदके इत्यादि—नागरं मुस्तं, षड्गं जलकर्म “रक्तातिसारेऽजाक्षीर-कीटोपघनजलोपहारी” इति । पृश्निपर्ण्या चेति रक्तातीसारहृत्पक्वायामेव । साम्लामिति दाडि-

सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागूर्वहणी मता ।
 गवेधुकानां भृष्टानां कर्पणीया समान्निका ॥ १६ ॥
 सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।
 कुशामलकनिर्यूहे श्यामाकानां विरुक्षणी ॥ १७ ॥
 दशमूलीश्रुता कास-हिक्काश्वासकफापहा ।
 यमके मदिरासिद्धा पकाशयरुजापहा ॥ १८ ॥

विधाय शीतीकृत्यानुरूपं मधुं प्रक्षिप्य पीता स्यात् पिपासाघ्नी ॥ विषघ्नी-
 त्यादिना त्रैकादशी । सोमराजी अवन्गुजा तथा विपाचिता पेयाख्या यवागु-
 विषघ्नी भक्षिताविषदोषं हन्ति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः— सिद्धेत्यादिना द्वादशी । वराहानिर्यूहे वराहमांससमं ॥ गवे-
 धुकानामित्यादिना त्रयोदशी । गवेधुकानां गवेधूनां बीजानीति 'देधान' इति
 ख्यातानामिति केचित् भृष्टानां यवागुः मर्माक्षिका कर्पणीया स्थूलदेहकर्मणाय
 हिता, अत्र गवेधुकाबीजं तण्डुलस्थाने बोध्यम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः— सर्पिष्मती बहुतिला लवणान्विता तण्डुलकृता पेया स्नेहनी
 स्नेहजननी । बहुतिला यथोक्तविधिना यवागुं विधाय घृतसन्धवश्चानुरूपं
 तत्र प्रक्षिप्य पीता सा स्नेहनी स्यात् ॥ कुशामलकनिर्यूहे इत्यादिना चतुर्दशी ।
 कुशमलामलकफलोः कर्ममात्रयोः शरावचनृष्टयजले शृतयोरुद्वाशेषाः कषाये
 यथोक्तविधिना श्यामाकतण्डुलान् पतवा कृता पेयाख्या यवागुविरुक्षणी
 रुक्षणकरणी ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः— दशमूलीत्यादिना पञ्चदशी । स्पष्टेति, केचिदत्र श्यामाकाना-
 मित्यनुवर्तयन्ति, तत न योक्तिकम् ॥ यमके इत्यादिना षोडशी । यमके
 युतमेवेति युगले घृततैले संभृष्टा द्रवस्थानीयायां मदिरायाश्च सिद्धा यवागु-
 रित्यर्थः । अदं यमकम् अद् मदिरा ताभ्यां सिद्धा इति यावत् उत्पद्ये । यमके
 इति मुहविदलं शालीनाश्च तण्डुलान् मेलयित्वा मदिरया सिद्धेति परे ॥ १८ ॥

मास्कमिति बोध्यम् । अदं पदं वादौ जन्तुकर्णः "गृक्षिगोकष्टकगुह्यम्" शान्तिसिद्धयुक्तम् ।
 सुवर्चिका सज्जिकाधारः, पिपासाघ्नीति श्लेदः । सोमराजी अवन्गुजः, गवेधुको "गुलुञ्ज", गवेधुकश्च
 तण्डुलस्थाने । श्यामाकस्तृणविशेषः, तस्य च बीजतण्डुला प्राज्ञाः । यमके पृथक्ते, मदिरा

शाकैर्मांसैस्त्रिलैर्माषैः सिद्धा वर्धो निरस्यति ।

जम्बाम्रास्थिदधिस्थाम्ल-विल्वैः सांघ्राहिकी मता ॥ १६ ॥

नार्गचित्रकहिङ्गम्ल-वेतसैर्भेदिनी मता ।

अभयापिप्पलीमूल-विश्वेर्वातानुलोमनी ॥ २० ॥

तर्कासिद्धा यवागूः स्याद् घृतव्यापत्तिनाशिनी ।

तैलव्यापदि शस्ता तु तक्रपिण्याकसाधिता ॥ २१ ॥

गव्यमांसग्नैः साम्ना विषमज्वरनाशिनी ।

कण्ड्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः शाकैर्गत्यादिना समदशी । समस्नैः शाकादिभिः कल्करूपैः कषायरूपैश्च सिद्धा पेयाख्या यवावर्धो निरस्यति वर्धः सारयति ॥ जम्बा-
म्रं न्यादिनाष्टदशी । जम्बाम्रयोः फलास्थि, दधिस्थाम्लः कपित्थस्य फलशस्य,
विल्वं विल्वशलाहः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः भार्गचित्रकन्यादिर्नैकोनविंशी । भारो यवभारः । चित्रकेति
चित्रकमूलं, हिङ्ग हिङ्गानिर्यामः । अम्लवेतसश्च अमलताम् इति केचित् तन्न
यौक्तिकं, यैव इति तत्त्वम् ॥ अभयन्यादिना विंशी । विश्वेर्व्यात्र विल्वेति
पाठो न युक्तो ग्राहकत्वेन वातानुलोमकत्वात् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः तर्कासिद्ध्यादिर्नैकाविंशी स्पष्टा ॥ तैलेत्यादिना द्वाविंशी । अत्र
पिण्याकस्त्रिलकल्कस्तेन कल्केन तक्रद्वयेण साधिता यवाग्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—गव्येत्यादिना त्रयोविंशी । अत्र साम्ना दाहिमामलकादि-
ज्वरहरफलद्रव्याभ्या ॥ कण्डेन्यादिना चतुर्विंशी । यमके इति घृततैले
सम्भूतार्थे, यवानां पिप्पल्यामलकैः पिप्पलीकल्कामलककल्कैः कषायैश्च शृता
पका यवाग्नित्यर्थः । बहुवचनं प्रत्येकमनेकत्वाभिप्रायेण ॥ २२ ॥

व्रजस्थाने, शाकादिभिः समानैर्यवागुमंस्तथा । दधिस्थाम्लशब्देन कपित्थस्याम्लावस्थावामेव
ग्रहणं दर्शयति । भार इति, भारो यवभारः ॥ १६—२० ॥

चक्रपाणिः—तक्रसिद्धेति तक्रकृतोदककार्या, पिण्याकस्त्रिलकल्कः । यमक इत्यनेन यमकेन
परिभज्जनं दर्शयति । यमापविदलेत्यादौ तण्डुलेन माषविदलस्य तुल्यमानता, क्षीरज्जलस्थाने,
घृतज्जल परिभज्जने किंवा माषप्रकृतिकवेयम् । अदशब्देन विषज-तैधिर-सद्यमदानां त्रयाणामपि

ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।

समाषविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ २३ ॥

उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी ।

क्षुधं हन्यादपामार्ग-क्षीरगोधारसे श्रुता ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्त्तिताः ।

पञ्च कर्म्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भेषज्यसंग्रहः ॥

गङ्गाधरः—ताम्रचूडेत्यादिना पञ्चविंशी । ताम्रचूडः कुकटः ॥ समाष-
विदलेत्यादिना षड्विंशी । अत्र माषविदलं तण्डुलममं, क्षीरमत्र जलस्थाने,
घृतन्तु यथायोग्यं भृष्टार्थम् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—उपोदिकेत्यादिना सप्तविंशी । उपोदिका पुटिनेति लोके, सा
च कल्करूपा । दधि तु जलस्थाने, मदविनाशिनी कोद्वयधस्तृणादिमदनशिनी ॥
क्षुधमित्यादिना अष्टाविंशी । अत्रापामार्गतण्डुलान् क्षीरगोधाभ्यां सरसाभ्यां
पक्त्वेत्यर्थः । न तत्र तण्डुलजले देये ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—आसां यवादीनां निर्दिष्टप्रसङ्गादादावुपसंहारपूर्वकापामार्ग-
तण्डुलादीनुपसंहर्त्तमाह—तत्र श्लोका इति । उपसंहर्तति । अष्टाविंशति-
रित्यादि । अपामार्गतण्डुलादीनुपसंहर्तति । पञ्च कर्म्माणि चेत्यादि ।
ननु पूर्वार्थायां मूत्रिणी फलिनी च यावती निर्दिष्टा तदन्तर्गतान्यस्य-
पामार्गेतण्डुलीये पुनरुक्तानीति पौनरुक्त्यामित्यत आह—पूर्वमित्यादि ।

ग्रहणमविशेषमभिधानात् । क्षुधं हन्यादित्यादी अपामार्गतण्डुलास्तण्डुलस्थाने, क्षीरगोधासंसारसी
तु जलस्थाने ॥ २३—२४ ॥

चक्रपाणिः—प्रतिशोभतन्वयुक्त्याऽऽशय-संग्रहं करोति, अष्टाविंशतिरित्यादि ।—दीर्घजीवितीये
मूत्रिणीफलिनीगणपटिशानामपामार्गजीमूनादीनां पुनर्वचने उपपत्तिमाह—पूर्वमित्यादि ।—
मूलफलज्ञानहेतोरिति अस्य मूलेन व्यवहारः, अस्य फलेन व्यवहार इति ज्ञातुमित्यर्थः । पञ्चकर्म्माणा-
माश्रयः, आश्रयश्च पञ्च आश्रयप्रधानः, तेन पञ्चकर्म्माश्रयावे जानार्थमिति फलति । यद्यपि
मूत्रिन्यञ्च फलिन्यञ्च दीर्घजीवितीयेऽपि शणपुष्पी विष्ठी सेत्यादिना ग्रन्थेन पञ्चकर्माश्रयावेना-
पुष्पाः, तथापीह मुख्यप्रपञ्चेनाभिधीयमानपञ्चकर्माश्रयद्रव्यगणेऽभिधानात् पञ्चकर्माश्रयावेन

पूर्वं मूलफलज्ञान-हेतोरुक्तं यदौषधम् ।

पञ्चकर्माश्रयज्ञान-हेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ २५ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते अपामार्गतरङ्गुलीयो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मूलफलग्रहणज्ञापनहेतोर्यदौषधं मूलिनी-फलिनी संज्ञया पञ्चमृक्तं तदौषधं
पञ्चकर्माश्रयज्ञमात्रेण निर्दिष्टमपि तदौषधं पञ्चकर्मसाध्यव्याधिसाधनत्व-
ज्ञानहेतोः पुनरवाध्याये कीर्तितमिति पुनरुक्तमपि न पुनरुक्तम् ।
अत्र हेतुमाह स्मृतिमानित्यादि । हेतुयुक्तिज्ञो व्याधिसाधनभेषजकल्पनविज्ञः
युक्तिज्ञो मात्रावत्तया द्रव्यबलव्याधिवलव्याधिनबलद्वयानुसारेण प्रयोगविज्ञ-
श्चेत्यर्थः । जितात्मेति जित आत्मा मनो येन स भ्रमप्रमादरहित इत्यर्थः ।
प्रतिपत्तिमान् यशस्वी । एवम्भूतो भिषगौषधसंयोगैर्द्रव्याणि संयोज्य
चिकित्सितुमर्हतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्यायसमाप्तिमाह अग्निवेशेत्यादि । प्राग्वद् व्याख्यातव्यम् । पञ्चत्रिंशत्-
श्लोकी चायमध्यायः ॥ २ ॥

इति श्रीमद् गङ्गाधररायकविराजकविराजकृते प्राग्वच्चरकजल्पकल्पतरौ
द्वितीयाध्यायजल्पो नाम द्वितीयशाखा ॥ २ ॥

प्राधान्यं वाऽपामार्गदीनां यद्वक्तव्यम्, अत उक्तं "पञ्चकर्माश्रयज्ञान-हेतोस्तत् कीर्तितं पुनः
इति । एतदध्यायप्रतिपादितार्थाः पञ्चकर्मप्रवृत्तेर्ज्ञेयत्वेन यथाभूतेन वेदेन चिकित्सा कर्तव्या,
तादृशं वैद्यमाह—स्मृतिमानित्यादि । प्रतिपत्तिरूपज्ञायामपि अदिति यथाकर्तव्यताज्ञानं
तद्वान् प्रतिपत्तिमान् ॥ २५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायाम् अपामार्गतरङ्गुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरम्बधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

आरम्बधः सैङ्गजः करञ्जो वासा गुडू ची मदनं हरिद्रे ।

श्राद्धः सुगहः खदिरो धवश्च निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥

गङ्गाधरः—अथातुरदिविविशौषयवाग्प्रसङ्गसङ्ख्या प्रदेहचूर्णात्मकान्यातुर-
हितान्यौषधानि वक्तुमारम्बधीयाध्यायमारभते—अथात इत्यादि । अथात
इति प्राग्वद् व्याख्येयम् । आरम्बधीयमिति वक्ष्यमाणम्, अध्यायारम्भः आरम्बध
इति पदमधिकृत्य कृत इत्यारम्बधीयस्त्वं तथा, अध्यायमित्यादि आत्रेयान्तं
प्राग्वद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—आरम्बध इत्यादि-सर्जा अन्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकेन्द्ररूपैः पद-
चर्णप्रदेहाः चूर्णाश्चैव प्रदेहाश्च भिषजा प्रयोज्याः, इति द्वयं कर्यप्रकारेणैह
विहिता इत्यत आह—गोपितपीताः पुनरेव पिष्टा इति । आरम्बधस्य पत्रम्,
पङ्गजा चाकुन्दा इति लोके तस्य बीजम् । करञ्जस्य च बीजम् । वासापत्रम् ।

चक्रपाणिः—द्विविधं हि भेषजम् : अन्तःपरिमाज्जनं वहिःपरिमाज्जनञ्च । तत्रापामार्गत्वात्पुन्येन
पञ्चकर्मैव यवगौरूपमन्तःपरिमाज्जनमभिधायाऽवशिष्टं वहिःपरिमाज्जनं प्रलेपाद्यारम्बधीयेनाह—
अथात आरम्बधीयमित्यादि । यद्यपि कुष्ठचिकित्सितं प्रथमां चिकित्सास्थाने भविष्यति, तत्रैव
चावसरमाप्ता एव आरम्बधादयो वक्तुमुचिताः, तथापीह पृथक् कुष्ठप्रयोगात्मभिधानेन कुष्ठस्यानु-
बन्धिष्वेन च महारोगस्य व्यापयति । अव्यवहितो ह्यर्थः पुनःपुनरभिधीयते । इत्यत्र कुष्ठचिकित्सा-
ऽनारम्भावेक्षणतन्त्रयुक्त्या निदानस्थाने हेतुलक्षणादिभिर्लक्षितं कुष्ठमुद्दिश्योक्ता, तेनालक्षितस्य
चिकित्साऽभिधीयमानाऽज्ञातविषयस्येन न युज्यत इति यद्व्योच्यते तन्निरस्तं स्यात् । यद्यपि राजयक्ष्म-
प्रभृतयोऽपि महारोगा सन्ति, तथापि न ते भूरिवहिःपरिमाज्जनविषया यथा कुष्ठमिति कुष्ठविषया
एव वहिःपरिमाज्जनयोगा अभिधीयन्ते, कुष्ठहृद्वहिःपरिमाज्जनोपधानेन च वातोपघाताः कोलं
कुल्लथादयोऽभिधास्यन्ते । किञ्च कुष्ठहृद्वहिःपरिमाज्जनप्रयोगाणामिदं स्वरूपं यच्छोधनानन्तरं
प्रयुज्यमानाः सिद्धिभाजो भवन्ति, यदुक्तं ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निहिताश्चदोषाणाम् ।
संशोभिताशयानां सद्यः सिद्धिरैवति तेषाम् ॥ तत्र पृथक्पृथक् संशोधनमभिधायेह कुष्ठप्रयोगा-
ऽनवसरमाप्ताऽनभिधृता आचार्येण साधुग्रन्थनिवेशः कृतः । यद्यपि 'खदिरः कुष्ठहराणाम्' इति
वचनेन खदिरः कुष्ठहरभेदज्ञं प्रचानं, तथापि खदिरं परित्यज्यारम्बधमादावुपदिशति—कुष्ठवहिः-

ग्रन्थिश्च भोजो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।

फणिज्झको वत्सकसप्तपर्यां पीलूनि कृष्टं सुमनःप्रवालाः ॥

वचा हरणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।

मनःशिलाले गृहधूम एला काशीसलोधाज्जुनमुस्तसर्जाः ॥

इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः पट्टेते गोपित्तीर्षिताः पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्पपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥

गुडूचीनाडम् । मदनस्य फलम् । हरिद्राद्वयम् । गोपित्तेन सप्ताहं भावितानि ।
यथाग्न्यवादीन्येतानि पीलितानि चर्णाभूतानि सन्ति भवन्ति, तदा गोपित्तमेतैः
पातं स्यादिति, तानि गोपित्तीर्षिताः पुनरेव पिष्टाश्चूर्णानां प्रदेहा इत्याख्या
भवन्ति । एवं सञ्चरः । कथं चूर्णत्वान् प्रदेहरूपेण प्रयोज्या इत्याह परं सर्पप-
तैलयुक्ता इत्यनेन द्रवरूपत्वान् प्रदेहयोग्यत्वं सूचितम् । कस्मिन् कस्मिन् व्याधा-
विन्याह कुष्ठानीत्यादि । कृच्छ्राणि कृच्छ्रमाध्यानि । एतान् व्याधीन् हन्युः
प्रयुक्ताश्च तं स्युःषु व्याधिषु । अन्यस्य चूर्णप्रदेहस्य व्याख्यानवदपरे पञ्च चर्ण-
प्रदेहा व्याख्येयाः । तत्र श्राद्ध इत्यादिनाद्धेन द्वितीयः । श्राद्ध इति
नवनीतखोटो । मुराहो देवदारुः तस्य सारं, खदिरधवयोश्च सारं,
निम्बस्य पत्रं, विडङ्गस्य तण्डलाः, करवीरस्य त्वक् इति सप्तभिर्द्वितीयः ।
ग्रन्थिश्च भोजे इत्यादिना कृष्णगन्धे इत्यन्तेन पट्टं भिद्व्यैस्तृतीयः ।
ग्रन्थिश्च भोजे इति भूर्जग्रन्थिः । शिरीषस्य त्वक्, लोमशा भिषिः,
कृष्णगन्धा शोभाञ्जनः । ० । फणिज्झक इत्यादिना सुमनःप्रवाला इत्यन्तेन
पट्टं भिषतुर्यः । फणिज्झकः पर्णासभेदः, वत्सक इन्द्रियवः, पीलूनि काञ्चन-
देशीयपञ्चतजाक्षोदफलयानि, सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः कोमला एव
ग्राष्ठाः । ० । वचेत्यादिना गैरिकमञ्जनञ्चेत्यन्तेन पञ्चमः । हरणुका
रेणुकः, निकुम्भो दन्ती, गैरिकं गिरिमुत् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । ० ।
मनःशिलेत्यादिना सर्जा इत्यन्तेन नवभिः पट्टः । आलेति हरितालं,

परिमाञ्जनभेषजेष्वारग्वधस्यैव प्रधानत्वस्थापनार्थम् । मुराहो नवनीतखोटिरिति प्रसिद्धः,
ग्रन्थिश्च भोजे इति भूर्जपत्रग्रन्थिः, सलोमशः काशीयां तमालपत्रं वा, फणिज्झकः पर्णासभेदः,
सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः, निकुम्भो दन्ती, आलं हरितालम्, अर्द्धरूपैरित्यर्द्धशोकेः, गोपित-
तीर्षिता इति पीतगोपिता मयूरस्यंसकादित्यात् पूर्वमिपातनियमात् ; यदि वा गोपित्तभावतया

कुष्ठानि कृच्छ्राणि तत्रं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिमं सदद्रु ।
 भगन्दराणांस्थपत्नीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिगन्नराणाम् ॥२॥
 कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिमुः ।
 ससर्पपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तेलाक्तमुद्धर्त्तयितुं यतत ।

तेनास्य कण्डूः पिङ्काः सकोठाः

कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ३ ॥

कुष्ठान्मृतासङ्गकटक्कटेरी-

काशीसर्कास्पल्लकमुस्तलोधाः ।

सौगन्धिकं सज्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकत्वक ॥

गृध्रधूम आगारधूमः पला स्थूललाः काशासं पुष्पकाशासं सज्जा धूनक
 इति । अचिरान्नराणामित्यन्तमेकं वाक्यं पठ च योगाः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः कुष्ठमित्यादि-व्रजन्तीत्यन्तमपरं वाक्यं. योगश्चैव सप्तमः पञ्च-
 दशभिर्द्रव्यैः कुष्ठादितक्रान्तं । अत्र तुम्बुरु स्वनामख्यातं. तदभावे धान्यकस्य
 द्विभागः पुनरुक्तवान् । वन्यं कैवर्त्तमुलकं. चण्डां शङ्खपुष्पी. सव्वञ्चान्यत्
 स्पष्टायम् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः कुष्ठेत्यादि शान्तिमित्यन्तमेकं वाक्यं. योगश्चैकः । एषोऽष्टम-
 श्वतुर्दशभिः कुष्ठादि-करवीरकत्वगन्तैर्द्रव्यैः । अमृता गुडूची. सङ्गस्तुत्यकं.

पीतवर्णा गोपितपीताः । परमन्वर्थं सिद्धाः । यद्यपि सर्वत्र प्रयोगा महर्षिदण्डीताः स्वविषये
 सिद्धास्तथापीह बहूनां इक्षिकित्यानां रोगागामाशुहरणात् परं सिद्धा इत्युच्यन्ते । चूर्णानि च
 प्रदेहाश्च चूर्णप्रदेहाः, यदि वा चूर्णीकृतानां प्रदेहाश्चूर्णप्रदेहाः, प्रदेहो लेपः, प्रदेहताकरणन्वीचां
 योगानां कुष्ठहरगोमुखगोपितादिना बोद्धव्यम् । सुरेन्द्रालुप्तमिन्द्रलुप्तं, कुष्ठग्रहणेन लज्जानामपि
 किटिमद्वेषामादीनां पुनरभिधानं प्रयोगाणां विशेषेण तदुद्धरणशक्तित्वापनार्थम् ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—तुम्बुरु स्वनामप्रसिद्धं, वन्यं कैवर्त्तमुलकं, चण्डा चोरपुष्पी, प्रथममिति तैकाक-

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्यादत्रचूर्णनार्थम् ।

दद्रुः सकण्डुः किटिमानि पामा

विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ४ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैल-

मार्कं पयः कुण्डहरः प्रदेहः ।

तुल्यं विडङ्गं मरिचानि कुण्डं

लोधश्च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ ५ ॥

रसाञ्जनं सप्रपुन्नाङ्गीजं युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।

करञ्जवीजंङ्गजं सकुण्डं गोमूत्रपिष्टञ्च परः प्रदेहः ॥ ६ ॥

कटङ्गटेरी दाण्डरिद्रा काशीसं पुष्पकाशीसं काम्बहृकं कम्बलगुडीति लोके ।
सौगन्धिकं कडारपुष्पं मुन्धीति लोके । सर्वं स्पष्टायम् । अवचणनं येषं
तदर्थमिति तथा ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—मनःशिलाले इत्यादि प्रदेह इत्यन्तेको योगः । एष नवमो
मनःशिलादि आर्कं पय इत्यन्तः पञ्चद्वयः । तैलमिति सार्धं कुण्डहरत्वात् ।
आर्कं पयः अर्कशीरम् । अर्कशीरेणैव पेषणालेपने बोध्यं न तु जलेन । ० ।
तुल्यमित्यादिना समनःशिलं स्यादित्यन्तेनैकं वाक्यम् । अत्र तद्वदिति
कुण्डहरः प्रदेह इत्यर्थः । स्यादिति । नात्र अर्कशीरेण पेषणातिदेशः
तस्य तत्र यौगिकत्वेनोक्तत्वात् । तेनात्र जलेन पेषणालेपने बोध्यं । एष योगो
दशमः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—रसाञ्जनमित्यादिना लेप इत्यन्तेन एकं वाक्यं । योगश्चक-
स्त्रिभिर्द्वयैरैकादशः । प्रपुन्नाङ्गं चाकुन्दा तद्गीजम् । कपित्थस्य रसेनेति
कपित्थपत्रस्वरसेन युक्तो लेप इति योज्यं । तेनात्र न जलं पेषणालेपनार्थं ।

मिथ्येन सम्बध्यते । तैलञ्च कुण्डहरप्रकरणे सार्धं बोद्धव्यम्, * अमृतासङ्गस्तुल्यकम्, कटङ्गटेरी
दाण्डरिद्रा, सौगन्धिकं गन्धनृणं गन्धको वा, आर्कं पयः अर्कशीरं, तद्वदिति प्रदेहः कुण्डहरः,

उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।

त्वचं समध्यां हयमारकस्य लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ ७ ॥

मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुण्ठः सलोमशः सैद्गजः करञ्जः ।

ग्रन्थिश्च भोज्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पलाशनिर्दाहरसेन चापि कर्षोद्धृतान्यादकसम्मितेन ।

दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुण्ठनिमृदनाय ॥ ८ ॥

किन्तु स एव स्वरसः । अत्राधिकारान् कुष्ठहर इति लेप इत्यर्थे विशेषण बोध्यम् । ० । करञ्जबीजेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनादेन द्वादशो योगश्चतुर्भिर्द्रव्यैः करञ्जबीजादिभिर्गोमूत्रान्तैः । अत्र गोमूत्रं पेषणात्पेनाथम् । अत्राधिकारान् कुष्ठहर इति प्रदेह इत्यस्य विशेषणम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—उभे इत्यादिना विदध्यादित्यन्तेनैकं वाक्यं, योगश्चायं त्रयोदशः ।

अत्र हरिद्रे इति द्विवचनेन हरिद्राद्वयत्वात् उभे इति पदं स्पष्टायम् । सुमनः-प्रवालानिति जात्याः कोपलाद्वृत्तिपट्टवान् । त्वचं समध्यापिति हयमारकस्य इत्यनेनान्वयः । तेन करवीरस्य त्वक् तस्य चास्थि मज्जा च । तिलक्षारेति तिलनालभस्म तेन युतं लेपं हरिद्राद्वयादिकं विदध्यात् कुर्यादित्यर्थः । लेप-शब्दस्याजहल्लिङ्गत्वेन तस्य विशेषणानां हरिद्राद्वयादीनां तल्लक्षणत्वेऽपि न खल्लिङ्गत्यागः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—मनःशिलेन्यादि-कुष्ठनिमृदनायेत्यन्तमेकं वाक्यं, योगश्च कोऽयं चतुर्दशः, नवभिर्द्रव्यैः । अत्र त्वक् कुटजादिति कुटजवल्कलं, लोमशा मौरी, ग्रन्थिश्च भोज्जो भूज्जग्रन्थिः । एतानि मनःशिलादीनि करवीरमूलान्तानि अष्टौ द्रव्याणि चूर्णानि चूर्णाकृतानि प्रत्येकेन कर्षोद्धृतानि तोयकद्रव्यापितानि तुषोदकेन सतुषकुष्ठिनयवकृतसन्धानविशेषेण जातकाजिकेनादकसम्मितेन इत्यन्ते-नान्वयान् द्वैगुण्यान् पौडशशगावमितेन । पलाशनिर्दाहरसेन चापि आदक-सम्मितेनेति योजनायां, पलाशवृक्षस्य प्रधानमूलं छित्त्वा तदधः कुम्भभेकं प्रयुज्याद् पृङ्गजं, हयमारकः करवीरः तस्य त्वक् माष्ठा, मध्यस्थ एवम्भावेन माष्ठा । तुषोदकं सतुषैर्यैः सन्धानविशेषात् कृतं काजिकम् । पलाशनिर्दाहेन गृहीतो रसः पलाशनिर्दाहरसः, स च पलाशस्य प्रधानमूले छिन्नेऽधः कुम्भं दत्त्वापस्विभूषाहात् यो गलति स्वरसः स गृह्यते ॥ ३—८ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रं ण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्धर्तयेदश्वहनच्छर्दश्च ॥ ६ ॥
 कोलं कुलत्थाः सुगदारु रास्ना मापातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।
 वचा शताह्वा यवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १० ॥
 आनूपमत्स्यामिपवेश्वारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।
 स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैर्वानिलजित् प्रदेहः ॥ ११ ॥

स्यार्पायत्वापरि वृक्षदानेन निर्गत्येन रसेन पौदशशगर्वापतेन चापि द्वयेन
 माध्यानि पाच्यानि, दूर्वाप्रलेपम् आलोइनदण्डलग्नं यथा स्नानथा पाच्यानि
 सिद्धानि बोध्यानि । एतन् परं कुष्ठानिमृदनाय लेपं प्रवर्तन्ति । यत्त्वप्र तुषोदकेन
 चतुर्गुणेन पत्याशनिर्दाहरसेन वेति वर्तन्ति तन्न, द्वात्रिंशद्योगाधिक-
 तात् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः पर्णानीत्यादिना अश्वहनच्छर्दश्च न्यन्तेनैकः । चतुरङ्गुलस्य
 काकमाच्याश्च पर्णानीति अश्वहनच्छर्दश्च ति त्रयं, तक्रंणैवेत्येको योग इति, न
 त्रयो योगास्तक्रं पेपणार्थम् । अत्र पिष्टानि चतुरङ्गुलपर्णादीनीति पञ्चदशः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः कोलमित्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनापरः, कोलादिभिरम्लान्तैर्द्वादशभि-
 र्व्यः । अत्रातसी मर्माणा, तैलफलानि तैलयोनिफलानीति तिलफलैरण्डादीनि,
 अम्लमिति कात्रिकादिः कमलमेव द्वयं पेपणालेपनार्थम्, उष्णानि वद्विना
 कृतोष्णानि । प्रदेह एष पौदशः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः आनूपेत्यादिना स्यादित्यन्तेनाद्धेन पुनरेकवाक्यम्, एष सप्त-
 दशः । अनूपो जलप्रायदेशस्तत्र चरतीत्यानूपो वराहादिः । आनूपश्च
 मत्स्यश्च तयोराभिपं मांसं, तेन कृता वेशवाराः, तत्तु 'निरस्थि स्विन्नं' पुनःपिष्टं
 गुदघृतान्वितं पिप्पलीमरिचचूर्णाभ्यामनुरूपाभ्यां संयुक्तं वेशवाराख्या
 भवति । तैरुष्णैः प्रदेहः बहल उपलेपः । १० । स्नेहैरित्यादिना प्रदेह

चक्रपाणिः—चतुरङ्गुलः स्वर्णहालिः, अश्वहनः करवीरः, चतुरङ्गुलकाकमाच्यश्चहनच्छर्दरैकः
 प्रयोगः । शिबे हास्य द्वात्रिंशत्संख्या वक्ष्यमाणा विरुध्यते । तैलयोनिफलान्धेरण्डफलतिलादीनि ।
 अम्लमिति कात्रिकादियोगात् । आनूपानां खड्गादीनां मत्स्यानाञ्चामिपं मांसम् आनूप-
 मत्स्यामिपम् । वेशवारः—“निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुदघृतान्वितम् । कृष्णामरिचसंयुक्तं
 वेशवार इति स्मृतः” ॥ गन्धप्रधानान्यौषधानि गन्धौषधानि तानि चागुर्वादीनि उवराध्याये

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सन्नागमर्त्तिं जठरे निहन्यात् ।

कुष्ठं शताह्वं सवचां यवानां चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥१२॥

उभे शताह्वं मधुकं मधुकं बलां पियालञ्च कशेरुकञ्च ।

घृतं विदारीञ्च सितोपलाञ्च कुर्यात् प्रदेहं पवने सरक्ते ॥१३॥

रास्नां गुडूचीं मधुकं बले द्वे सजीवकं सर्पभकं पयश्च ।

घृतञ्च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलार्त्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥१४॥

इत्यन्तेनाद्धेनैकयोग एषोऽष्टादशयोगः । वा शब्दः पूर्वलेपापेक्षया द्वाविंशत-
मिति वक्ष्यमाणत्वान्न तु एकश्चतुर्भिः स्नेहैर्दशमूर्त्तामश्रैरपरस्नु चतुर्भिः
स्नेहैर्गन्धौषधिमिश्रैरेलादिभिर्युक्तं । अत्र जलं पेपणार्थमनुक्तत्वात् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—तक्रेणेत्यादिना निहन्यादित्यन्तेनैकः एष एकोनविंशः । आरं-
यवभारम् । सर्व्वमन्यन् स्पष्टम् । ० । कुष्ठमित्यादिना वाते इत्यन्तेनाद्धेनैकः ।
एष विंशः । तैलमिदं वातहरन्वात् योगिकत्वाच्च तिलानामेव । अम्लं काञ्चि-
काशम्लं द्रवद्रव्यं पेपणार्थम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—उभे इत्यादिना सरक्ते इत्यन्तेनैकयोगो दशभिर्द्रव्यैरेष एकाविंशः ।
उभे शताह्वं मौरीशल्लुक इत्याख्ये । घृतमनुक्तत्वादग्न्यं विदारीं भूमिकुष्माण्डं
सितोपलां सितशकराम् । भागानुक्तो समं मतम् इति सर्व्वं तुल्यं । जलमत्र
पेपणार्थम् । सरक्ते पवन इति वातरक्ते ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—रास्नेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनैकेन श्लोकेनैको योगो दशभि-
र्द्रव्यैरेष द्वाविंशः । द्वे चते इवेतपीतपुष्पभेदान् अन्ये बला गोक्षतण्डुला चेति
बलाद्वयमाहुः । पयो घृतञ्च गन्धम् । मधुशेषः मधूच्छिष्टं मोम इति लोके ।
अत्र घृतं साध्यं प्रस्थापितमनुक्तत्वात् । तच्च द्रवद्रव्यं गुण्याल्लगवचतुष्टयम् । सर्पभ-
कान्तं कल्करूपं सप्तद्रव्यं घृतपादिकं कल्कस्तु स्नेहपादिकं इत्युक्तेः । पयश्च
घृताच्चतुर्गुणं सुतरां द्रवद्रव्यं गुण्यान् पौद्गल्यशर्वापितम् । द्रवकाय्येऽप्यनुक्ते तु
सत्त्वत्राग्भश्चतुर्गुणम् इत्युक्तेः अत्राग्भ इति द्रवमात्रोपलक्षणमिति । आभ्यां
प्रतिपाद्यानि, गन्धौषधैश्च मिद्धैरिति योजनीयं, तेन दशसूत्रगन्धौषधाभ्यां स्नेहाः साधनीयाः ।
किंवा गन्धौषधैर्दशमूर्त्तमिद्धैः स्नेहपुष्टैरयं प्रदेहः । उशन्ति कथयन्ति, विदारी विदारीकम्,
सितोपला सितशकरा, मधुशेषः सिद्धकं । सिद्धमिति घृतद्रव्ययुक्तं यत्किञ्चित्तेवाग्नी साधितम् ।
जले तगरपादिका, तद्भावे शीतलोच्छोषगुडको गृह्यते । प्रपीण्डरीकः पुण्डरीकं, लोहसगुड, परका

वाते सरक्तं सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च ।

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ॥ १५ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठं यत्प्याहमेला कमलोत्पले च ।

शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो लोहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ १६ ॥

रास्ना हरिद्रे नलदं शताह्वं द्वं देवदारुणि मितोपलाञ्च ।

जीवन्तिमूलं सघृतं सतेलमालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥ १७ ॥

रास्नादिसप्तद्रव्यकल्कपयोद्रवाभ्यां पाकात् सिद्धम् । 'शब्दे व्युत्पन्नप्राप्ते' फेन-
स्योपरमे तथा । गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तो सिद्धिमादिशेत्' इति लक्षणलक्षितं
वस्त्रपूतमुष्णञ्च तत् मधुशेषयुक्तं प्रक्षेपतया प्रक्षेपः पादिकः काष्ठ्यान् स्नेहे
कल्कसमो मतः इत्युक्त्या घृतात् पादिकमानेन मधुलिष्टमिश्रं यथा स्यान्नया
विशोष्यं किञ्चिदप्रियांगेन । तच्च घृतं प्रदेहश्चेत् तदा रक्तानिलात्ति
प्रणुदेत् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—वाते सरक्तं इत्यादिना पयश्चेत्यन्तेनाङ्गेनैक एव त्रयोविंशः ।
अत्र गोलनोचितं छगलीदुग्धं घृतमनुरूपमिति बोध्यम् । ० । नतेत्यादिना
प्रदेह इत्यन्तेनाङ्गेनैकः पञ्चभिर्द्रव्यैः । एव चतुर्विंशः । नतं नगरं तदभावे
शीतलीलोपदः । उत्पलं नीलोत्पलं सर्वत्र ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—प्रपौण्डरीकमित्यादिना चोरकैश्चेत्यन्तेन श्लोकैर्नैकयोग एका-
दशभिर्द्रव्यैः पञ्चविंशः । प्रपौण्डरीकं पुण्डरीयकाष्ठं, कमलोत्पले पञ्चकिञ्जल्क-
नीलोत्पलकिञ्जल्को । लोहमगुरु । एरका तृणविशेषः, होगोल इति लोके ।
पद्मकं पद्मकाष्ठम् । चोरकश्चोरपुष्पी । सर्वत्रानुक्तं द्रवद्रव्ये पेषणार्थं
जलम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—रास्नेत्यादिना कोष्णमित्यन्तेनैकश्लोकैर्नैकयोगः पदं विंश
एकादशभिर्द्रव्यैः । हरिद्रे द्वे हरिद्रे । नलदं जटामांसी । शताह्वे मोरी-
शलुफारुये । पेषणार्थं जलं, घृतं तैलञ्च तिलानां समं सर्वं प्रत्येकमिति ॥ १७ ॥

होगोलः । अयं प्रपौण्डरीकादिभिश्चोरकैश्चेत्यन्त एकः प्रयोगः, चोरकश्चोरपुष्पिका स्वनामप्रमितः ।
नलदं मांसी, शताह्वे इति क्षतपुष्पा-मधुरिके । तुङ्गः पुन्नागः, अमृणालमुञ्जीरं, कालेयकं
कालियाकाष्ठम् । लता मञ्जिष्ठा, पुन्दी गोमञ्जकवटी, जलिनं कमलं, यक्षासमूलं इरास्तभामूलं,

शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्गं प्रपौण्डरीकाण्यमृणाललोध्रम् ।
 प्रियङ्गु कालेयकचन्दनानि निर्व्वापणः स्यात् सञ्चृतः प्रदेहः ॥ १८ ॥
 सितालता वेतसपद्मकानि यष्ट्याहमेन्द्री नलिनानि दूर्वा ।
 यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्व्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥ १९ ॥
 शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठं चण्डा नतं त्वक् सुगदारु रास्त्रा ।
 शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो विषं शिरीषस्तु समिन्धुवारः ॥ २० ॥
 शिरीषलामज्जकहेमलोध्रे स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
 पत्राम्बुलौघाभयचन्दनानि शरीरदोर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः— शैवालेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनैकेन श्लोकेनायं योगः सप्तविंशः ।
 जलेन पिष्ट्वा सर्व्वद्रव्यसमं घृतं मिश्रयित्वा लेपः । निर्व्वापणः वाद्विदग्धवात्या-
 प्रशमनः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः— सितालतेन्यादिना जलमेरका चेत्यन्तेनैकेनैकयोगो द्वादशभि-
 द्रव्यैरेषोष्टाविंशः । अत्र सितालता ज्वेतदूर्वा, दूर्वा तु प्रचरिता, वेतम-
 मम्लवेतसम्, ऐन्द्री गोरक्षककटी, नलिनानि पद्मकिञ्जल्काः, यवास-
 मूलं दुरालभासूलं, कुशकाशयोश्च मूलं प्रसङ्गादेकदेशान्वयाद्वा । जलं बाल-
 कम्, एरका होमल इति नाम मञ्जिष्ठा वा तृणविशेषो वा । एतानि जलेन
 पिष्ट्वा लेपनं निर्व्वापणं स्यात् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः— शैलेयमित्यादिना प्रदेह इत्यन्तेन पादत्रयेणैकयोगः, नवभि-
 द्रव्यैरेव एकोनविंशो योगः । शैलेयं शैलज, चण्डा चौरपुष्पी, नतं तगरं, त्वक्
 गुडत्तक । जलेन पिष्ट्वा लेपः । ० । विषमित्यादिनैकपादेनैकयोग एव विंशः ।
 योगस्तु द्वाभ्याम् । निहन्यादित्यनेनान्वयो विषमित्यस्य ॥ २० ॥

गङ्गाधरः— शिरीषेत्यादिना प्रघर्ष इत्यन्तेनादेनैकयोगश्चतुर्भिद्रव्यैः । लाम-
 ज्जकमुशीरं, हेम नागकेशरम् । अत्र जलं पेयणार्थम् । एष एकविंशो योगः । ० ।
 पत्रेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनादेनैको द्वाविंशो योगः । पत्रं तेजपत्रम्, अम्बु

कुशकाशयोः मूलम् । अयं सितादिरेरका चेत्यन्त एकयोगः । जलं बालं, मिन्धुवारो निगुण्डी ।
 विषमित्यादिरपरः प्रयोगः । लामज्जकमुशीरं, हेम नागकेशरम्, अभयमुशीरम् ॥ १—२१ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच द्वात्रिंशतं सिद्धमर्हपि पूज्यः ।
चूर्णप्रदेहान् विविधामयज्ञानाग्वधीये जगतां हितार्थम् ॥ २२ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वाल्क्यं लोचुं प्रसिद्धं लोके, अभयमुशीरं, चन्दनमिदं सोमन्ध्याम् इवेतम् ।
जलमत्र पेपणार्थम् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—उक्ताच्चूर्णं प्रदेहानुपसंहन्तुमाह तत्र श्लोक इति । इहात्रिजः
इत्यादिकः श्लोकः । इहाग्वधीयेऽत्रिजः कृष्णात्रिपुनः पुनर्वसुः । सिद्ध-
मर्हपिभ्यः पूज्यः सिद्धत्वात् सिद्धः सन् महर्षिभिः पूज्य इति वा द्वात्रिंशतं
योगानुवाचेति संख्यावचनं न्यूनाधिकनिगमायम् ॥ २२ ॥

अध्यायं समाप्तुमाह अप्रीतिपादिना । प्राग्वत् सव्व व्याख्येयम् । अय-
त्राध्यायः सहाधात इत्यादिनं केनोत्रिंशत्श्लोकी सह संग्रहश्लोकेन ।

इति श्रीमद्गङ्गाधरायकाचारत्रकाचारजकृते चरकजल्यकल्पतरौ सूत्रस्थानजल्य-
प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्यायजल्यारम्भा तृतीयशारवा ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—अध्यायाद्यसंग्रहे इहात्रिज इत्यादि ।—नृगप्रदेहानिति पूर्ववद्भाष्येयम् । द्वात्रिं-
शतमिति संख्याकरणं न्यूनाधिकसंख्यादुर्वोधनिराकरणार्थम् ॥ २२ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेदटीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति । षड्विरेचनाश्रयाः ।
पञ्च कपायशतानि । पञ्च कपाययोनयः । पञ्चविधं कपाय-
कल्पनम् । पञ्चाशन्महाकपाया इति संग्रहः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्वध्यातुरोभयपरायणभेषजतया संशोधनार्थपञ्चकर्मद्रव्या-
णुक्ता तथातुरपरायणनानाव्याधिहरयवाग्वादीनुक्ता तेषामन्येषाञ्च सर्वेषां
भेषजनानां कल्पनार्थं षड्विरेचनशताश्रितीयमारभते—अथातः इत्यादि ।
अध्यायारम्भे प्रथमं षड्विरेचनशतानीति पदं तत्र शतशब्दस्य शतत्व-
संख्यावत्परत्वेन तदर्थकं षड्विरेचनशताश्रितमिति पदं भवति, तदधिकृत्य
कृतोऽध्याय इति षड्विरेचनशताश्रितीयम् तथा । शतं शतत्वसंख्या-
माश्रयतीति कर्त्तरि क्तः न तु भावे, नानाद्रव्ययष्टिपञ्चद्रव्यवाचकत्वात् ।
अध्यायमित्यादिकं सञ्च प्राग्वद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि । तन्त्रान्तरे बहूनि द्रव्याणि सन्ति विरेचनयोगीष-
धानि तद्वारणायाह—इहेति । इह तन्त्रे खलु षड्विरेचनशतानि, न चाधिकानि ।

चक्रपाणिः—अपामार्गजदुलीयेऽन्तःपरिमाज्जनमुक्तम्, आरग्वर्तीयं च बहिःपरिमाज्जनमुक्तम् ।
सम्प्रति पूर्वोऽध्यायद्रव्याधितिपादिनं भेषजचतुष्कर्मवद्वयं तत्कल्प्यमवशिष्टमुभयपरिमाज्जनभेषज-
मभियातुं षड्विरेचनशताश्रितीयोऽभिधीयते । आधीयते इत्याश्रितीयमाश्रय इत्यर्थः ।
चक्षुःसंख्यावच्छिन्नानि विरेचनशतान्याश्रितानि चाधिकृत्य कृतोऽध्यायः षड्विरेचनशताश्रितीयः ।
एतेन यदुक्तं—षड्विरेचनशतानि षड्विरेचनाश्रयाः, एतद् द्वयमधिकृत्य संग्रहं प्रणीतेति
मन्तव्यम् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—यद्यपि आध्यायादाविह स्वस्विति पदं भ्रूयते, तथापि गुणप्रधानत्वात् नाध्याय-
संज्ञाप्रणयने निवेशितम् । इहोऽप्यग्निवेशतन्त्रेऽनतिसंक्षेपविस्तरे । एतेन वक्ष्यमाणविरेचनषड्विरेचनशतानां
तथा पञ्चाशन्महाकपायानां तथा पञ्चकपायशतानां विस्तरकल्पनायामधिकृत्यमपि भवतीति सूच्यते ।

पट् विरेचनशतानीति यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य
विस्तरेण कल्पोपनिषयानुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥ तत्र—

कल्पस्थाने वक्ष्यते । तत्र दोषहरणमूर्द्धभागं वमनसंज्ञकमधोभागं विरेचन-
संज्ञकम् । उभयं वा शरीरमर्त्यविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते इति वक्ष्यमाणत्वादत्र
विरिच्यन्ते शरीराभ्यन्तरात्मलक्षणा बहिष्क्रियन्ते ऊर्द्धतोऽव्यस्ताश्च येनेति
विरेचनम् ऊर्द्धाभिसंशोधनरूपेण वमनाविरेचनोभयत्र योगरूढिवृत्त्या वर्तते
तेन वास्तिशरीरविरेचनं द्वे न विरेचनशब्दं लभते । विरेचनानां वमनविरेचन-
कारयोगाणां शतानि इति विरेचनशतानि, तानि त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् किं
यमाष्ट वेत्याशङ्क्याह परिहृति । विरेचनयोगानामिह तन्त्रे षट्शतसंख्येया
विरेचनयोगा भवन्ति अन्यत्र प्रतिगोक्तोभ्यः ।

द्रव्याणां कैरुहैः प्रयुज्यमानानां विरेचनवर्त्मन्याकाङ्क्षायामाह
षट् विरेचनाश्रयाः । विरेचनपत्र भावे लुप्तत्वेन वमनं विरेकश्चेति बोध्यं
तदाश्रया जनकतया बोध्याः । मशोधनत्वेनेह तन्त्रे वाच्यान्युक्ता तेषामुप-
योगीनि संशमनानि चाह—पञ्च कषायशतानीति । कषायेष्वपरिसंख्येयेषु
कषायाणां शतानि पञ्च इह तन्त्रे वाच्यानि । ननु कषायः किं द्रव्यं रस-
विशेषो वेत्याह पञ्च कषाययोनय इति । कषायाणां योनय उत्पत्तिस्थानानि
पञ्च । ननु तथापि कषायः किं द्रव्यं तस्योत्पत्तिस्थानानि पञ्च कस्को देश उत्पा-
काङ्क्षायामाह पञ्चविधं कषायकल्पनमिति । ननु पञ्चविधकल्पितकषाया
यद्द्रव्यघटितत्वेन बहवो भवन्तीति ते चात्र तत्र कथं पञ्च शतानि वा भवन्ति ?
इति पञ्चाशन्महाकषायाः इति, तानि पञ्च कषायशतानि पञ्चाशन्महाकषाया
भवन्तीति, न त्वन्ये कषायाः समपञ्चशतानि स्युरित्यर्थः । महत्त्वार्थेषां जीवि-
नीयादिन्वादिति । इति संग्रहः सङ्क्षेपेण उद्देशः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः क्रमेणोदाहृतं विवृणोति—षट् विरेचनेत्यादि । तदिहोति । उदा-
हरणाय संग्रहेण सङ्क्षेपेण योगपरिसंख्यामात्रेण, विस्तरेणेति अत्रोदाहृतयोग-

भन एव वक्ष्यति कल्पे, उद्देशमात्रमेतानि च द्रव्यमिह षट्शतम् । स्वबुद्धौ उक्तं सहस्राणि क्रोडीवां
संप्रकल्पयेत् ॥ इति । तथात्रैव वक्ष्यति न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति इति । सङ्क्षेप-
प्रकाशने । विरेचनशतशेनेह वमनं विरेचनस्य गृह्यते । यतो वक्ष्यति कल्पे उभयं वा शरीरमल-

परिसंख्यामनतिक्रम्य द्रव्यान्तरसंयोगेन व्याधिविशेषेण कल्पनाविशेषेण ।
 कल्पोपनिषदीति कल्पस्थाने ब्रह्ममाणे, कल्पस्य उपनिषदि त्रिषायाम्
 आयुर्वेदाङ्गे कल्पविशयायामित्यर्थः । सद् विशरणगत्यवसादेति सद्धानुना
 कृष्ण-कृदन्तरे सिद्धमिदमुपनिषत्पदं, विद्याविद्ययोर्वर्तते । विद्या च द्विधा
 परा चापरा च, तत्र सैव परा यथा तदक्षरमाश्रित्यते यत्तददृश्यमप्राप्त-
 मवर्ष्यमिति । अपरा च सवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा
 कल्पो व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषमिति गुण्डकोपनिषदि दृष्टव्यम् ।
 यथा विद्यया तदक्षरमुप आश्रित्यं मुमुक्षुणां पुत्राणां स्वर्गजु-
 सामाथर्व-शिक्षाकल्पव्याकरणछन्दोनिरुक्त-ज्योतिषविद्याया अपराख्याया
 अविद्यान्मिकायाः संसारप्रवचनलक्षणाया विशरणात् विनाशान् निर्निश्चयेन
 तन्निष्ठया तदक्षरस्य सद् सदनं प्राप्तिरिति सा ब्रह्मविद्या यथोप-
 निषत्, तथा लोकद्वयश्रेयोर्द्वयस्यस्य ज्ञानवेदादिब्रह्मया लोकद्वयश्रेयो-
 रूपज्ञानपूर्वमन्त्रलक्षणाया लौकिक्या अविद्याया विशरणाद्विनाशान् निश्चयेन
 तन्निष्ठया तन् मुख्यस्य सत् सदनं प्राप्तिरिति सा द्विलोकीश्रेयस्करी त्रिविद्या-
 ख्यापि वेदादिविद्या चोपनिषदुच्यते तेन न तु केवलं ब्रह्मविद्यायामुपनिषत्-
 पदं वर्तते । अत एव गीतायु ब्रह्मविद्यामुपनिषत्स्वित्यक्तं भगवता वेद-
 व्यासेन ॥ ३ ॥

विरचनाद् विरेचनशतं यमने इति । न च वाच्यं, दोषमन्त्रविरचनान् वेद् विरेचनसंज्ञा,
 तेन वन्ति-शतविरेचनयोरेव विरेचनसंज्ञाप्रवृत्तिः । यन्मन्त्रकारमिदं संज्ञा न पाचकवत्
 योगमात्रप्रवृत्ता, तन्मन्त्रकारवमन-विरेचनयोरेव योगमन्त्रं संज्ञा विदधाति । नान्यत्र, तन् कुतोऽन्यस्य
 प्रसक्तिः ? पङ्क्तिविरचनशतानीत्यादि स्वयमेवाचार्यो व्याख्यास्यति । पङ्क्ति कथायशतानीत्यत्र
 कथायशत्वेन सधरादीनां लवणवतीनां रसानां कथायशत्वेन परिभाषितानामाश्रयत्वेनोपपन्नद्वय-
 मुच्यते । कथायशोभय कथायशतयः । कथायागां यथोक्तद्वयानां कथानमुपयोगार्थं संस्करणं
 कथायकल्पनम् । महाकथाया इति दशमं व्यावर्णितद्वयैककाव्यैककथानाथोपात्तयोपधगणस्य संज्ञा,
 यद् ब्रह्मणि देशेमानि जीवनीयानि इत्यादिता । संज्ञेनोद्देशमात्रेण । कल्प एवोपनिषत्
 कल्पोपनिषत्, उपनिषद्विषयपुस्तकस्यविशेषोपदेशस्थानमुच्यते वेदे, तद्विद्वानि कल्पस्यापु-
 पुस्तकेन रहस्यवमनविरेचनप्रयोगोपदेशकत्वात् कल्प एवोपनिषद्विषयुच्यते । न च वाच्यं कल्प एव
 विस्तरेण पङ्क्तिविरचनशतान्यभिधायन्ते, तेन च नदेवास्तु, अलमनेन संज्ञेपाभिधानेन सम्यगव-
 रोधानुपाकत्वात् । यतस्तन्त्रधर्मीदृश्यं यत् प्रथमं सूत्रणं स्यात्, तदनु तद्विरचनं प्रपञ्चेन । उच्यते
 च न्यायविद्विः— इति ये विषयश्च सुसंगृहीताः स्युः, येषां समासो व्यासश्च इति ॥ २-३ ॥

त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं
 फलेष्वेकोनचत्वारिंशजीमूतकेषु योगाः ।
 पञ्चचत्वारिंशदिद्धाकुषु
 धामार्गवः पष्टिधा भवति योगयुक्तः ॥
 कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति
 कृतवेधनः पष्टिधा भवति योगयुक्तम् ।
 श्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं
 दशापरे च त्र भवन्ति योगाः ॥

गङ्गाधरः—नदिह संग्रहेणोदाहृत्येति यदुक्तं तद्वक्ति. संग्रहेण उदाहृतुमाह—
 त्रयस्त्रिंशदित्यादि । योगानां शतं योगशतं त्रयस्त्रिंशता सह योगशतं
 त्रयस्त्रिंशद्योगशतम् । फलेषु सवनफलकल्पेषु त्रयस्त्रिंशदधिकशतयोगाः ।
 एकोनचत्वारिंशद्योगा जीमूतकेषु, धोषकषेदो जीमूतकस्तत्कल्पेषु । पञ्चचत्वा-
 रिंशद्योगा इद्धाकुषु इद्धाकुस्तत्कल्पेषु । धामार्गवः पतितधोषको योगयुक्तः पष्टिधा
 भवति धामार्गवकल्पे पष्टियोगाः ।

कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति कुटजफलकल्पेष्टादश योगाः । कृतवेधन-
 कृतापुदकीनिर्यातं योगयुक्तं पष्टिधा भवति कृतवेधनकल्पे पष्टियोगाः । इति
 नपनयोगाः पञ्चपञ्चाशदधिकशतचयसङ्ख्याकाः कल्पस्थाने पञ्चध्याये विस्तरेण
 व्याख्यास्यन्ते ।

अथ विरेचनयोगाः । श्यामात्रिवृतोर्योगानां शतं श्यामात्रिवृत्योगशतं
 किंवा श्यामा च त्रिवृत् तयो समाहारः श्यामात्रिवृत्, योगशतं योगानां शतं
 यस्य तत् योगशतः श्याममूला त्रिवृत् श्यामा, अरुणमूला त्रिवृत् त्रिवृत्, तयोः
 कल्पे शतयोगाः दश चापरे योगा इति दशोत्तरशतयोगाः श्यामात्रिवृतोर्योगिन्यथः ।

चक्रपाणिः—त्रयस्त्रिंशदधिकं त्रयस्त्रिंशताधिकं, कृतवेधनयोगान्ता योगा वसनस्य, दोषे
 विरेचनस्य । अत्र श्यामात्रिवृतोरिति स्मामेति श्याममूला त्रिवृत्, त्रिवृद्विषरुणमूला त्रिवृत्,
 पष्टिनि पक्षे विरेचनाश्रया विरेचनाधिकरणानि । अत्र स्नुहीक्षीरमार्ज्वा कृतां तीक्ष्णविरेचनत्वान्,
 स्नां—हि स्नुकपयस्माक्ष्णविरेचनानाम् इति । त्वगिरचनेन लोप्यस्व गृह्यते । पत्रमिरचनेन
 इद्धाकादिपत्रं, यद्वृक्षमिति कल्पे, 'अपुष्पस्य प्रबालानां मुष्टि' शब्देनयमिमांसा । क्षीरप्रसवे शूनं
 दद्यात् पित्रोद्विषकफज्वरे ॥ इति । यद्यपि दैरण्तेलनाम्नपारदादीनां क्षीराशधिकानामपि

चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति

लोध्रं विधौ षोडशयोगयुक्तम् ।

महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्तः ।

एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशद्विन्योयोगाः ॥

अष्टाचत्वारिंशदन्तीद्वन्त्योरिति षट् विरेचनशतानि ॥ ४ ॥

षट् विरेचनाश्रया इति । नीरश्च मूलश्च त्वक् च पत्रश्च पुष्पश्च फलानीति ॥ ५ ॥

पञ्च कषाययोनय इति । मधुरकषायोऽम्लकषायः कटु-
कषायस्तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रं संज्ञा ॥ ६ ॥

चतुरङ्गुलो द्वादशधायोगमेति चतुरङ्गुलकल्पे द्वादश योगाः । लोध्रं
विधौ विरेचनविधौ षोडशयोगयुक्तम् । लोध्रकल्पे षोडश योगाः । महावृक्षः
मुथावृक्षः स्नुहीतिनामा विंशतियोगयुक्तो भवति । मुथाकल्पे विंशतियोगाः ।
एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशद्विन्योयोगाः । अत्रेदमवगन्तव्यं, व्यापारिवृत्तोः
प्रत्येकं दशोत्तरशतयोगाः तुल्यत्वेन गणयित्वा उक्तास्तेन विंशत्युत्तरादशतयोगा
मिलित्वा । तथा सप्तलाशद्विन्योः प्रत्येकमेकोनचत्वारिंशद्योगा मिलित्वा
अष्टसप्ततियोगाः । एवं दन्तीद्वन्त्योः प्रत्येकमष्टचत्वारिंशद्योगा मिलित्वा
पणवतियोगा इति विरेचनयोगानां द्वाचत्वारिंशदधिकचतुःशतामिति
सप्तनवत्याधिकसप्तशती चमनविरेचनयोगानामिति । सप्तपेण संख्यामात्रेण
षट् विरेचनशतानि उदाहृतानि ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशं क्रमप्राप्तं षट् विरेचनाश्रया इति विवृणोति षट्
विरेचनाश्रया इतीति । नीरश्च मूलश्च त्वक् च पत्रश्च पुष्पश्च फलश्च तानि
तथा ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशं क्रमप्राप्तं पञ्च कषायशतानीति यत्तद्विवरणद्वयं पञ्च
कषाययोनय इति यत्तद्विवृणोति त्रिष्टुप्मुखबोधनाथम्—पञ्च कषाययोनय
विरेचनाश्रयत्वं सम्भवति, तथापि तेषामिह तन्त्रं कल्पस्थाने विरेचनाश्रयत्वेनानवस्थापना-
दध्यायविप्रतिपादितमेहेहशतंन योगादिह षडाश्रया इत्यविरुद्धमेव ॥ ५ —५ ॥

चक्रपाणिः—पञ्च कषायशतानि महाकषायं व्याख्याय व्याख्यानव्यानि, अतस्तद्वृद्धं पञ्च
कषाययोनयोऽभिधीयन्ते—मधुरश्चासीत् कषायइत्येति मधुरकषायः, एवं शेषेभ्यश्चि । तन्त्रं संज्ञे-
त्यनेन लक्षणरसं वर्जयित्वा मधुरादयो रसाः कषायसंज्ञया व्यवहियन्ते, अर्थं स्वतन्त्रसमय

पञ्चविधं कपायकल्पनमिति । तद् यथा -- स्वरसः कल्कः
शृतः शीतः फाण्डश्च कपाय इति ॥ ७ ॥

इतीति । मधुरकपाय इति मधुरसद्रव्यकृतः कपाय इत्यर्थः । पत्रपत्रे-
ऽपि । कपायकपायश्चेति चकारः पूर्वपक्षया समुच्चये एवार्थे वा
लवणरसव्यवच्छेदार्थम् । नन्वत्र कपायशब्दः किं रसविशेषवाची । क
नेत्याशङ्क्याह—इति तन्त्रे संज्ञा । कपायशब्दोऽयं न रसविशेषवाची ।
मधुरादीनां तथात्वाभावात् । किन्त्वस्मिन्नायुच्छेदतन्त्रे संज्ञा रुद्धिः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः ननु मधुरादिस्मवद्द्रव्यकृतत्वं यद्वि कपायशब्दो रुद्धस्तदा
पञ्चविधत्वं व्याहृत्यते लवणकपायस्याधिकत्वापत्तेरित्याशङ्क्यायामाह—पञ्चविधं
कपायकल्पनमितीति । तद्वृणोति तद् यथेति । तन् पञ्चविधकपायकल्पनं यथा
येन प्रकारेण तदाहेत्यर्थाद्वाच्यम् । स्वरस इत्यादि । फाण्डश्चेति चकारात्
स्वरस इत्यादिभिः पञ्चभिः सह कपाय इत्यस्यान्वयस्तेन स्वरसः कपायः
कल्कः कपायः शृतः कपायः शीतः कपायः फाण्डश्च कपाय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति सूचयति, नात्र परमन्तस्य व्यवहार इति । अथ किमर्थं पुनराचार्येण कपायसंज्ञा-प्रणयने
लवणस्य मधुरादेरेव गुणादिभिर्दिष्टस्य तथा प्रयोगेषु चित्रकगुडिकादीं ह्रीं क्षासी लवणानि च
इत्यादिनोद्दिष्टस्य रोगभियग्नितया च स्कन्धेनोपदिष्टस्य रसाधिकारेषु च तेषु तेषु मधुरादि-
वदुपदिष्टस्य परिचाराः क्रियते ? उच्यते । कपायसंज्ञेयं भेषजत्वेन व्याप्रियमाणेषु रसेष्वाचार्येण
निर्दिष्टता । अत्र च केवलस्य लवणस्य च प्रयोगो नास्ति, मधुरादीनान्तु केवलानामपि प्रयोगोऽस्ति,
लवणान्तु द्रव्यान्तरसंयुक्तमेवोपयुज्यते, तथा मधुरादिषु स्वरसकल्कादिलक्षणा कल्पना सम्भवति
न लवणे यतो न तावत् लवणस्य स्वरसोऽस्ति, कल्कोऽपि द्रव्यस्य द्रवेण पेपणात् क्रियते, तस्मै न
सम्भवति लवणे, लवणं हि पानीययोगात् पानीयमेव भवति, यद्यपि कल्कस्यैव भेदचूर्णं, चूर्णता
च लवणस्य सम्भवति, तथापि लवणस्य चूर्णरूपता न तु पूर्वस्माच्चूर्णरूपता किञ्चित् शक्ति-
विशेषमापादयति, शक्तिविशेषकल्पनार्थञ्च कल्पना क्रियते इत्युत्तराय प्रतिपादयिष्यामः, तस्मा-
च्चूर्णत्वमपि लवणस्य कल्पनमकल्पनं वा । शृतशीतफाण्डकपायास्तु द्रव्यस्य कान्त्येनानुपयोगस्य
तत्तत्संस्कारवशात् द्रवेषु द्रव्यस्य स्तोकावयवानुप्रवेशार्थमुपदिश्यन्ते, लवणे चैतन्न सम्भवति,
लवणं हि द्रवसम्बन्धे सर्वान्मनेषु द्रवमनुगतं स्यात्, तस्माल्लवणं पृथक्प्रयोगाभावात् कल्पना
ऽयमभवाच्चाचार्येण कपाय-संज्ञा-प्रणयने निरस्तमिति न निष्प्रयोजनेयमाचार्यप्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

सकपाणिः—कल्पनमुपयोगार्थं प्रकल्पनं संस्करणमिति यावत् स्वरसादि-वर्गलक्षणं, यथा—
‘स्वो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को हृदि पेपितः । क्रियतस्तु शृतः शीतः शर्वरीमुपितो मतः ।
क्षिप्तोऽण्णतोये सुदितः फाण्ड इत्यभिधीयते ।’ अत्र शीतकवचनस्तु ‘द्रव्यादापोधितान् तोये प्रतप्तं

(यन्त्रप्रपीडनाद् द्रव्याद् रसः स्वरस उच्यते ।

यत् पिण्डं रसपिष्टानां तत् कल्कं परिकीर्तितम् ॥

वहौ तु कथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चकित्सकाः ॥

द्रव्यादापोथितान् तोये तत् पुनर्निशि संस्थितान् ।

कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥

क्षिप्तोष्णतोये मृदितं तत् फाण्डं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥)

गङ्गाधरः—अत्र स्वरसादीनां लक्षणानि केचिन् पठन्ति. स्वरसादीनां विवरीतम् यन्त्रत्यादि । द्रव्यं कुट्टयित्वा यन्त्रेण प्रपीडनात् तस्माद् द्रव्या-
न्निर्गतो रसः स्वरस उच्यते । एतेन लवणद्रव्यस्य न स्वरसत्वं. किट्ट्यागेन रसा-
भावान् । १० । यत् पिण्डमिति । दृशदि पिष्टानां द्रव्याणां यत् पिण्डं तत् कल्कं.
पिण्डपटेन लवणद्रव्यस्य न कल्कत्वं. पिण्डत्वं हि पेषणान्न लवणद्रव्यस्येति
कथितम् । १० । वहौ तु कथितं द्रव्यमिति द्रव्यं कुट्टयित्वा यथाविधिना द्रवं दत्त्वा
निष्पक्वं किट्टं विमृज्य निगतमारं शृतमाहुर्मतिः । एतेन लवणस्य न शृतत्वं
सम्भवति निष्पचनत्वायोग्यत्वात् । १० । द्रव्यादापोथितान् कुट्टितान् द्रव्यान् तोये
तु निशि संस्थितान् योऽभिनिर्याति किट्टं विहाय यो द्रवरूपेण मह सार-
भागो निर्गच्छति स शीतः कषायः । अत्र तत्पुनरित्यस्य स्थाने प्रतप्तं इति
पाठः साधुस्तत्रान्तरदर्शनात् तदनुदर्शयित्ये । १० । क्षिप्त्यत्यादि । द्रव्यादापोथिता-
दिति विभक्तिं विपरिणम्य याज्यम् । तेन द्रव्यमापोथितम् उष्णतोये क्षिप्त्वा
मृदितं यत् सारभूतं निर्याति किट्टवज्जं तत् फाण्डं कषाय इत्यर्थः । उक्तं
चान्यत्र 'स्यो रस्य स्वरसः प्राक्तः कल्को दृशदि पेषितः । कथितस्तु शृतः
शीतः श्वरीमुपितो मतः । क्षिप्तोष्णतोये मृदितं फाण्डमन्यभिधीयते ॥'

निशि संस्थितान् । कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥ फाण्डः कषाय इति कषाय-
शब्दोऽयं स्वरसादिभिरपि सम्बध्यते, तेन स्वरसः कषायः, कल्कः कषाय इत्याद्यपि बोद्धव्यम् । तेषां
स्वरसादीनां यथापूर्वं बलाधिक्यमिति पाठाच्छीतो गुरुः शीतान् शृतो गुरुश्चिदादि । यतो यथा-
पूर्वं गुरुः कषायकल्पना, अत एव व्याख्यातुरबलापेक्षिणी व्याधेरानुरस्य च बलमपेक्षत इत्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिमाह—न वेवमित्यादि । बलवति पुरुषे व्याधौ च द्रव्यसारभासमयत्वेनार्थः गुरुर्वहु-
कार्यकरः स्वरसो युज्यते, नायमल्पदले गुरुर्गं रोमे वा योगवान् स्यात् ; बलश्रंशभेषजातियोगे
दोषकर्तृत्वमिति भावः, एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । तथा न सर्वानि स्वरसादीनि सर्वत्र पुरुषे

तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम् । अतः कषायकल्पना व्याध्या-

इति । एवमन्यत्रापि । “आह्वानं तन्त्रणान् द्रव्यान् क्षुण्णान् कीटादिवर्जि-
तात् । वस्त्रनिष्पीडितो यस्तु रसः स्वरसः उच्यते” ॥ तथा “शुक्लद्रव्यमुपादाय
स्वरमानामसम्भवे । वाग्निष्पृग्गुणे माध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम्” ॥ इति ।
एवं “कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्या तद्विगुणे जले । अहोरात्रोपितान्
तस्माद् रसः स्वरसः उच्यते ॥ द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम् ।
तदेव कल्क आवापः प्रक्षेपः संज्ञयोच्यते ॥ द्रव्यमापोषितं पक्त्वा यथा संवि-
धिना जले । प्रायेण पादः शेषद्रव्य एव काथविधिः स्मृतः ॥ क्षुण्णं द्रव्यपल-
नृणः पद्भिर्नीरपलः प्लुतम् । निशोषितं हिमः स म्यान तथा र्गतकषायकः ॥
पद्भिः पलं शतमिवा सलिलाच्छीतफाटयोः । आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यायां
पलद्वयम् ॥ इति । एवं च “जले चतुःपलेशीते क्षुण्ण द्रव्यपलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे भक्षयेत् फाटं तस्माच्च द्विपलं भवेत्” ॥ इति । शृतकषाये
द्रव्यजलमानं निकृत्तमिते वक्ष्यमाणे काथानुसारेण बोध्यम् । तदयथा
“कर्पादीन् पलं यावद् दद्यात् पादशिकं जलम् । ततस्तु कुडवं यावत्
तायमष्टगुणं भवेत् । चतुर्गुणमतश्चाहं प्रस्थादिश्रुतिमानतः” ॥ इति ।
एतेन लवणद्रव्यस्य किदाभावेन पञ्चविकषायकल्पनायामयोग्यत्वेन कषाय-
योनिताभावान्न पट कषाययोनयः, किन्तु पञ्च वेति । अत एव कषाय-
शब्दोऽयं नन्वेऽस्मिन् मयूरादिपञ्चरसयोनिकस्वरसादिपञ्चविकल्पनाकल्पितेषु
संज्ञासंज्ञितो रूढ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः एषां पञ्चविकषायाणां प्रयोगार्थं बलावलगाहः—तेषामित्यादि ।
तेषां स्वरसकल्कश्रुतशीतफाटानां कषायाणां यथापूर्वं पूर्वमनतिक्रम्य
बलाधिक्यं पूर्वपूर्वं बलाधिकमुत्तरोत्तरं बलाल्पमिति । अतः अस्मान्
कारणान् कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी स्वरसादिरूपेण कषायं
कल्पयितुं व्याधिवलावलमातुरबलावल भिषजाऽवेक्षणीयं भवति ।

योग्यानि स्युः । यतः केचित् स्वरसद्विषः, केचित् स्वरसप्रियाः, केचिदितरकल्पनाद्विषः, एवमादि-
न चात्यर्थं द्विष्टभेषजस्य प्रयोग इत्यन्ते, तत्रक्षणवसनारुण्यादिदोषकर्मत्वात् । तथा कषाय-
कल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी ज्ञेयेतद्वाहरणार्थं, तेन द्रव्यापेक्षिणीत्येतदपि बोद्धव्यं, यतो
द्रव्यनियमेन कल्पनानियमं वक्ष्यन्ति रसायने, यथा “मण्डूकपण्यीः स्वरसः प्रयोज्यः, क्षीरेण
यतीमधुकस्य चूर्णम् । रसो गुडस्यास्तु समूलपुण्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु मद्गुण्याः ॥” इति ।

तुरवलापेक्षणी । न त्वेवं खलु सर्व्वणि सर्व्वत्रोपयोगीनि
भवन्ति ॥ ६ ॥

पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।
तद् यथा—जीवनीयो वृंहणीयो लेखनीयो भेदनीयः सन्धा-
नीयो दीपनीय इति पट्कः कषायवर्गः (१) । वल्यो वर्यः

ननु यदि स्वरसादीनां पूर्व्वपूर्व्वं बलाधिक्यं तदा कस्मिन् व्याधौ कस्मिन्
वा पुरुषे कः कषायो योज्य इत्यत आह—न त्वेवमित्यादि । एवं सति खलु
न तु सर्व्वणि कषायभेषजानि सर्व्वत्रोपयोगीनि भवन्ति । अत्रेदमव-
धानव्यं न हि बलवति व्याधौ वाऽऽजुरे वा मध्यबलमल्पबलं वा भेषजं
कर्मसमर्थं भवति, न वा मध्यबलेऽधिकबलमल्पबलं वा नाप्यल्पबलेऽधिकबलं
मध्यबलं वेति । अथैवं चेत् तदा द्रव्याणां लेखनवञ्जितानामप्यपरिसङ्ख्येयानां
पञ्चविधकषायकल्पनाभिरपरिसंख्येयाः कषाया भवन्ति । कथं पञ्च कषाय-
गतानि भवन्तीत्यत आह पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तमित्यादि । तदनु
इत्यव्यवहितोत्तरम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथेत्यादि । जीवनीय इति जीवनाय हितः । वृंहणीयो
देहवृंहणाय हितः । लेखनीयो देहवपणनेर्पाद्विदारणाय देहवपणाय लेखनाय
हितः । भेदनीयो भेदनाय शरीरान्मलदोषानिहरणाय हितः । सन्धानीयो
भद्रसंयोजनाय हितः । दीपनीयो वह्न रुदीपनाय हितः । इति पट्कः पट्क-
निष्पन्नः कषायवर्ग इति । कषायवर्गस्य पट्कादिन्वेन भेदनिर्देशः पुष्कलाभि-
धानार्थं छादिप्रत्ययादिवर्णान्तिन्वेन बोध्यः (२) । वल्यो बलाय हितः ।

चूर्णं कटुक एवान्नजीवनीयम् । द्विविधो हि कटुकः सद्रकोऽद्वयश्चेति कृत्वा : तेन निशि स्थिता वा
स्वरसीकृता वा कटुहीकृता चूर्णमयो भूता वा इत्यादी एवम् चूर्णपाठेनाधिककल्पनाप्रसङ्गो
नोद्भासनीयः ॥ ७—९ ॥

अकषाजिः—महाकषायातुदाहरति पञ्चाशदित्यादि । जीवने हितो जीवनीयः एवमम्य-
त्रापि । यद्भिर्निर्धारितः पट्कः, एवं वतुष्कादिषु च बोद्धव्यम् । अत्र पट्कादिर्महाकषायाणां
परिच्छेदः कश्चिदर्थस्यानुगमेन बोद्धव्यः । यथा—जीवनीयादौ पट्के ईष्यान्तत्वं, वलयादौ यप्रत्य-
यान्तत्वं, नृसिंह्यादौ क्षान्तत्वं, स्तन्यजननादौ स्तन्यशुक्लविषयत्वम् एवमाद्युक्तम् । एतच्च ईष-
शब्दान्तरादिना बहुभेदकथनवैधियग्रेण प्रत्यस्य पुष्कलाभिधानताकरणार्थम् । एतच्च क्षान्त्येव

कण्ड्यो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः (२) । तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः
 कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः क्रिमिघ्नो विषघ्न इति पट्कः कषायवर्गः (३) ।
 स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः
 कषायवर्गः (४) । स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग
 आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः
 कषायवर्गः (५) । छर्दिनिग्रहणस्तृष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण
 इति त्रिकः कषायवर्गः (६) । पुरीषमंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो
 मूत्रमंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः
 कषायो वर्णाय हितः । कण्ड्यः कण्डूस्वस्वगय हितः । हृद्यः हृदयाय मनसे
 हितः । इति चतुष्कः कषायवर्ग एकः । यत्प्रत्ययान्तसामान्यान् पुष्कलाभि-
 धानम् (२) । तृप्तिघ्नस्तृप्तिः श्लेष्मविकारोऽस्तन्नाशकः । इति पट्क एकः
 कषायवर्गो घ्रान्तसामान्यान् पुष्कलाभिधानम् (३) । स्तन्यजनन इत्यादि
 चतुष्कः एकः कषायवर्गः । जननशोधनानन्वेन पुष्कलाभिधानम् (४) ।
 स्नेहोपग इति स्नेहाविशो उपगन्तुं पानाद्वारादिषु शीतो यस्य स तथा, एवं
 परत्रापि व्याख्यातव्यम् (५) । छर्दिनिग्रहण इति छर्दि निग्रह्णाति स्तम्भ-
 यतीति छर्दिनिग्रहणः व्याधिहरणवचनेन तद्वत्तदोपहरोऽपि । एवं परत्रापि ।
 एष त्रिक एकः कषायवर्गः पुष्कलाभिधानं निग्रहणान्तसामान्यान् (६) ।
 पुरीषमंग्रहणीय इत्यादि पुरीषमंग्रहणं पुरीषस्य स्तम्भनं तम्भं हितः । पुरीष-
 विरजनीय इति दोषसम्बन्धस्य पुरीषस्य दोषसम्बन्धान् विगमेन रजनं
 रागस्तम्भं हितः पुरीषविरजनीयः । एवं मूत्रस्य च व्याख्येयम् । मूत्र-
 कर्मण्यं, यदुत्तिष्ठेय आन्तरगुणकल्पने यथा अनवपतितशब्दमकरशब्दं पुष्कलाभिधानम्
 इत्यादि । जीवनीयशब्देनेहायुष्यवमभिप्रेतम् । यत्र च मधुररसगुणे आयुष्योऽपि जीवनीय इति
 करिष्यति, तत्र मूर्च्छितस्य संज्ञाजनकत्वे जीवनीयत्वं व्याख्येयम् । तृप्तिः श्लेष्मविकारो, येन तृप्त-
 मियात्मानं मन्वते तद्वत् तृप्तिघ्नम् । स्नेहोपगतीति— स्नेहस्य सर्पिरादेः स्नेहनक्रियायां सहायत्वेनोप-
 गच्छतीति स्नेहोपगति, मूर्च्छादिस्नेहोपयुक्तस्य सर्पिरादेः स्नेहने प्रकृष्यतीति शक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
 तथा वमनोपगतीत्यत्र मदनकलादीनां वमनद्रव्याणां मधुमधुकादीति सहायानि भवन्तीति । एवं
 स्वेदोपगतीति व्याख्येयम् । शिरोविरेचनोपगो नु शिरोविरेचनप्रधानान्येव द्रव्यानि बोद्धव्यानि ।
 पुरीषस्य विरजनं दोषसम्बन्धनिरासे करोतीति पुरीषविरजनीयः । एवं मूत्रविरजनीये वक्तव्यम् ।

कषायवर्गः (७) । कासहरः श्वासहरः शोथहरः ज्वरहरः श्रमहरः
इति पञ्चकः कषायवर्गः (८) । दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उद्व-
प्रशमनोऽङ्गमदप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कषायवर्गः
(९) । शोणितस्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रज्ञास्थापनो
वयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः (१०) । इति पञ्चाशन्महा-
कषायाः, महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता
भवन्ति ॥ १० ॥

विरेचनीय इति सूत्रस्य वृत्तनाय हित इत्यर्थः । एष पञ्चक एकः कषायवर्गः
पुष्कलाभिधानं नीयान्तसामान्यात् । ७ ॥ कासहर इत्यादि पञ्चक एकः
कषायवर्गः इरान्तसामान्यात् पुष्कलाभिधानम् । ८ ॥ एवं दाहादिप्रशमनः
पञ्चको व्याख्येयः । ९ ॥ शोणितस्थापन इत्यादिरेकः पञ्चकः स्थापनान्त-
सामान्यात् (१०) । इति समाप्ताः पञ्चाशन्महाकषायाः, नामत एव व्याख्याताः ।
महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं लक्षणस्य पञ्चाशन्महाकषाया इति
लक्षणस्य महतां कषायाणामुदाहरणार्थमित्यर्थः । न त्ववयवत इति । एषां
पञ्चाशतो महत्त्वं स्वप्रभावतो जीवनीयादित्त्वं स्वस्थानुगोभयपरायणत्वात्
दशदशवयवभावाच्च ॥ १० ॥

सूत्रस्य विरेचनं करंतीति सूत्रविरेचनीयः । उद्वर्गो वरटीदृष्टाकारः शोथः, तन्मशमन उद्वर्गप्रशमनः,
न पुनरिह महारोगाध्याये पठितो वातविकारो गृह्यते, निन्दुकार्दानामुद्वर्गप्रशमनानां वातं प्रत्य-
ननुकृत्वात् । शोणितस्य दुष्टस्य दुष्टिमपहृत्य प्रकृती शोणितं स्थापयति शोणितस्थापनम् ।
वेदनायां सम्भूतायां तां निहत्य शरीरं प्रकृती स्थापयतीति वेदनास्थापनम् । संज्ञा ज्ञानञ्च
स्थापयतीति संज्ञास्थापनम् प्रज्ञोपघातकं शोथं हत्वा प्रज्ञां स्थापयतीति प्रज्ञास्थापनम् । वय-
स्तरुणं स्थापयतीति वयःस्थापनम् ।

उपसंहरति—इतीत्यादि । महतां कषायाणां पञ्चाशन्महाकषायाः भवन्तीत्यनेनोद्दि-
ष्टानां लक्षणं स्वरूपं जीवनीयाधीन्यस्योदाहरणं प्रपञ्चेत कथनं, तदर्थं व्याख्याता निर्देशेन कथिता
इत्यर्थः । यद्यि वा महतां कषायाणां यल्लक्षणम् अनेकैः कषायेर्मिलित्वैकार्थं जीवनीयादिसम्पादनं
तस्योदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थम् । एतेनान्यान्वयपि महाकषायाणि वातप्रशमन-पित्तप्रशमनमादीन्पेक-
कार्थसम्पादकान्पेकत्रयमयाणि भवन्तीति सूचयतीति । महताञ्चेति चकार उदाहरणार्थं चेत्यत्र

तेषामेकैकस्मिन् महाकपाये दशदशावयविकान् कषायाननु-
व्याख्यास्यामः । तान्येव पञ्चकषायशतानि भवन्ति । तद्
यथा—

जीवकपभकौ मेदा महामेदा काकोली नीर-
काकोली मुद्रमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीव-
नीयानि भवन्ति (?) ।

गङ्गाधरः—ननु संज्ञया पञ्चाशन्महाकपाया एव भवन्तु किं तेषां स्वरूप-
मित्याह—तेषामित्यादि । तेषां जीवनीयादिसंज्ञकानां पञ्चाशन्महा-
कषायाणामेकैकस्मिन् प्रत्येके जीवनीयादिसंज्ञके महाकपायत्वं दशदशा-
वयवस्य दशदशावयवो जीवनीयादिसंज्ञमहाकपायस्तस्यायमिति इकः
तान तथा । अथवा दशदशावयवानवयति दशदशावयविकानत्रैकैकरूपान्
कषायान् जीवकादिनामकान् अनु अव्यवहितोत्तरं व्याख्यास्याम इति
गुतरां मिलितजीवकादीनि द्रव्याणि पञ्चकषायशतानि भवन्ति इति वचनेन
पञ्चकषायशतानीति यदुक्तं तद्व्याख्यानमारभते तदर्थेति । जीवनीयादीनां
पञ्चाशन्महाकषायाणां तद्दशावयविकत्वेन पञ्चशतत्वं यत् तदयथा येन
प्रकारेण स्यात् तदाह इति तात्पर्यम् ।

तत्र सर्व्वेषां जीवनहितस्यैवातिशयप्रयोजनवत्त्वेनादौ निर्देशमारभते—
जीवकर्षभकावित्यादि । तत्र मापमुद्रपर्ण्यौ इति पर्णीशब्दो मापमुद्राभ्यां
योज्यस्तेन मापपर्णी मुद्रपर्णी च । जीवन्ती स्वनामख्याता स्वर्णबला ।
मधुकमिति इति शब्दः समाप्तौ । एवं सर्व्वत्र । इति प्रथमो दशकः

शेखरः—नेमाल्लपुद्गीनां व्यवहारार्थेऽप्येति समुचित्वनोति, एतच्छ्रोत्रत्र रफुटं भविष्यति । उत्तरत्र
यद्वक्ष्यति—“महताश्च कषायाणां लक्षणतोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति” इति, तत् “तद्वक्ष्येत्यादि
प्रत्यक्षार्थं व्याकृतुः”, किंवाऽत्र व्याख्याता इति पदं संज्ञामात्रेण महाकषायकथने वर्तते तथा
तत्र तु “व्याख्याता” इति पदं प्रतिजीवकादिद्रव्यकथने वर्तते, तेन न पौनरुक्त्यम् । भवयथा
एवावयवविकास्ताप्येव पञ्चाशन्महाकषायाणि दशावयवगुणिताप्येकैकद्रव्यरूपाणि पञ्चकषाय-
शतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—जीवनीयमाशङ्क्यते सर्व्वेषां जीवनहितस्यैवात्यर्थमभिप्रेतत्वात् । मुद्रमाष-
पर्ण्यौ सुगमम् । जीवन्ती स्वनामख्याता सुवर्णवर्णाभा, मधुकं यदीमधुकं (?) । क्षीरिणी

क्षीरिणी राजक्षवको बला काकोली क्षीरकाकोली वाद्या-
यनी भद्रौदनी भारद्वाजी पयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि वृंह-
णीयानि भवन्ति (२) ।

मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचाऽतिविषाकटुरोहिणीचित्रक-
चिरविल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति (३) ।

सुवहाकोरुवृकाक्षिमुखी-चित्रा-चित्रक-चिरविल्व-शङ्खिनी-
शकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि
भवन्ति (४) ।

मधुकमधुपर्णी-पृश्निपर्ण्यम्बुष्टकी-सप्तह्वा-मोचरसधातकी-

कषायवर्गः । (१) । क्षीरिणीत्यादि । क्षीरिणी स्वनामख्याता । राजक्षवको
दुग्धिया हाचियेति लोके । बला अतिबला गोरक्षतण्डुला ख्याता । काकोली
स्वनामख्याता, तथा भीरुकाकोली च । वाद्यायनी श्वेतवत्या । भद्रौदनी
पीतवत्या । भारद्वाजी वनकापोसी । पयस्या श्वेतविदारिकन्दः । पयस्यगन्धा
वृद्धदारकः । इति समाप्तो । दशेमानि वृंहणीयानि । वृंहणं क्षीरिण्यपचयस्तस्मै
हितानि भवन्ति । इति द्वितीयदशकः कषायवर्गः । (२) । मुस्तेत्यादिस्मृतीय-
दशको महाकषायवर्गः । अत्र चिरविल्वो नक्तमालः । हैमवती श्वेतवचा ।
लेखनीयानि लेखनम् उपचर्म्मविदरणं दर्पणेन तस्मै हितानि । (३) । सुव-
हेत्यादिश्चतुर्थदशको महाकषायवर्गः । सुवहा त्रिवृत् । अर्को द्विविधः श्वेतो-
ऽरुणश्च । उरुवृक एरण्डः । अक्षिमुखी भल्लातकः । चित्रा दन्ती । चित्रक
वह्निनाम, चित्रा इति लोके । चिरविल्वः कर्गजः । शङ्खिनी चोरपुष्पी । शकु-
लादनी कटुकी । स्वर्णक्षीरिणी स्वर्णवर्णनिर्यासा क्षीरिणी स्वनामख्याता । इति
भेदनीयानि रेचनीयानि । (४) । मधुकंन्यादिः पञ्चमो दशको महाकषायवर्गः ।
मधुकं यष्टीमधु । मधुपर्णी गूढची । पृश्नीपर्णी पृश्नपर्णी । अम्बुष्टकी पाटा ।

क्षीरलता, राजक्षवक, दुग्धिका, वाद्यायनी श्वेतवत्या, भद्रौदनी पीतवत्या, भारद्वाजी वन-
कापोसी, पयस्या विदारिकन्दः, पयस्यगन्धा कषयजाडूलकः (२) । कटुका कटुरोहिणी, चिरविल्वः
कर्गजः, हैमवती श्वेतवचा (३) । सुवहा त्रिवृत्, अक्षिमुखी लाङ्गलिया इति ख्याता, चित्रा दन्ती,
शङ्खिनी श्वेतवृद्धा, शकुलादनी कटुरोहिणी, स्वर्णक्षीरिणी अङ्गुष्ठप्रमा (४) । अम्बुष्टकी अकणीविद्धा,

लोध्रप्रियङ्गुकटफलानीति दशेमानि सन्धानीयानि
भवन्ति (५) ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचट्यचित्रकशृङ्गवेगम्लवेतसमरिचाज-
मोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि
भवन्ति (६) ।

इति पट्टकः कषायवर्गः ।

ऐन्द्वपथ्यतिरसप्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धा-स्थिरा-रोहिणी-
बलातिबला इति दशेमानि बलानि भवन्ति (१) ।

चन्दनतुङ्गपद्मकोशीर-सधुक-सज्जिष्ठाभारिवापयस्यामिता-
लता इति दशेमानि वार्यानि भवन्ति (२) ।

समज्ञा वराहकान्ताः । मोक्षरमः शाल्मलीवेष्टः । कटफलं स्वनामख्यातवृक्षः ।
सन्धानीयानीति भग्नसंयोजीनि (५) । पिप्पलीन्यादिः षष्ठो दशको महाकषाय-
वर्गः । अत्र शृङ्गवेगं शटी, अम्लवेतमः धकल इति लोके । दीपनीयानि
जातरात्रे रूपायनाय हितानि (६) । इति पट्टकः कषायवर्ग इति पट्टकत्वेन निर्दिष्टो
यः प्रथमो वर्गः स्वस्थानुगोभयार्हितत्वसामान्यात् दशदशावर्गविकत्वेन प्रत्येकं
व्याख्यातं समाप्तम् ।

उदं शक्रमप्राप्तं बलयादिचतुष्ककषायवर्गं व्याख्यातुमाह ऐन्द्वीत्यादि-
श्चतुष्कस्य प्रथमो दशको महाकषायवर्गः । ऐन्द्वी मोक्षरककटी । ऊपभी
शुकाशम्बी । अतिरसा शतावरी । कष्यप्रोक्ता मापपर्णी । पयस्या
विदारी । अश्वगन्धा स्वनामख्याता । स्थिरा शालपर्णी । रोहिणी
कटुकोहिणी । बला पीतबला । अतिबला इवेतबला । बलानि बलाय हितानि
(१) । चन्दनंत्यादिश्चतुष्कस्य द्वितीयदशकः महाकषायवर्गः । चन्दनोऽत्र चन्दने
रक्तचन्दनमित्युक्त्या प्रायेण सर्वत्र रक्तचन्दनम् । तुङ्गः पुन्नागः, पाटान्तर् पत्तङ्गः
कुचन्दनमिदं वक्रम इति स्वज्ञाने । पद्मकं पद्मकाष्टम् । पयस्या विदारीकन्दः ।

समज्ञा वराहकान्ताः, कटफलं स्वनामप्रसिद्धं, सन्धानीयः संग्रहणः, सामान्येन पुरीषस्य संग्रहणस्तु
भिन्नमलमात्रसंग्रहणः (५) । शृङ्गवेगः शुक्ली, हिङ्गुनिर्यासो हिङ्गु (६) ।

ऐन्द्वी मोक्षरककटी, ऊपभी शुकाशम्बी, अतिरसा शतावरी, कष्यप्रोक्ता माप-
पर्णी, अतिबला पीतबला, पयस्येह विदारिकन्दो क्षीरकाकोली वा (१) । तुङ्गः पुन्नागः, पयस्येह

सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटय्यहंसपादी-
बृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति (३) ।

आम्राघ्रातकनिकुच-करमर्दवृक्षास्लाम्लवेतसकुबलवदर-
दाडिममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति (४) ।

इति चतुष्कः कषायवर्गः ।

नागरचित्रकचव्यविडङ्गमृत्वाङ्गुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटो-
लानी(पाटलानी)ति दशेमानि तुष्टिघ्नानि भवन्ति (१) ।

कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रा-
वचाचव्यानीति दशेमानि अशोघ्नानि भवन्ति (२) ।

सिता शर्करा, लता मज्जिष्ठा । वर्ण्यानि वर्णाय हितानि (२) । सारिवेक्ष्यादि-
श्चतुष्कस्य तृतीयदशकः महाकषायवर्गः । सारिवा अनन्तमूलं, कैटय्य
कटुकलं, हंसपादी थुलकुडी । कण्ठ्यानि कण्ठाय हितानि (३) । आम्रे न्यादि-
श्चतुष्कस्य चतुर्थदशकः महाकषायवर्गः । निकुचो डहु, करमर्द, करङ्ग, वृक्षाम्लं
महाद्रकं, कुबलं बृहद्वदरं, वदरं, स्वल्पवदरं, दाडिममातुलुङ्गौ स्वनामग्राता ।
हृद्यानि हृदयाय हितान्यभ्युत्थानात् (४) । इति चतुष्कः यकारान्तत्वेन तुल्यश्रवणेन
सुश्राव्यत्वात् चतुर्णां वर्ण्यादिकषायवर्गाणामेकपिठेन पुष्कलाभिधानात्
चतुर्भिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः ।

उद्देशक्रमप्राप्तवृत्तिग्रादिः षट्क उच्यते । नागवेत्यादिना एकादशदशकः ।
तत्र नागरं शृण्ठी, चित्रकं वहिनामकं, चव्यं चवी, सव्यं स्पष्टम् । तुष्टिघ्नानि
कफजनिनां तुष्टिं घ्नन्तीति (१) । कुटजेत्यादिना द्वादशदशकोऽशोघ्नः
कषायवर्गः । तत्र धन्वयासो दुरालभा, सव्याण्यपराणि स्पष्टानि ।

भरिकाकोली विदारीकन्दो वा, सिता श्वेतवृक्षा, लता श्यामवृक्षौ (२) । सारिवा अनन्तमूलम्,
इक्षुमूलं मोरटो वा, विदारी विदारीकन्दः, कैटय्यं कटुकलं, हंसपादी स्वनामग्रासिका (३) ।
आम्रातकः आम्रावृक्षः, वृक्षात् लं बृहदभ्युत्थानम् (४) ।

तुष्टिघ्नो षष्कः (१) । धन्वयासो दुरालभा (२) । भरिकाकोली भृङ्गातकः (३) ।

खदिराभयामलकहरिद्रासुक्कसप्तपर्णाग्निवधकग्वीरविडङ्ग-
जातिप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठानि भवन्ति (३) ।

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटज-सर्पपमधुकटार-
हरिद्रामुस्तानीनि दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति (४) ।

अक्षीव-मरिचगण्डीरकेवुकविडङ्गानिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रा-
वृषपर्णाकाशुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति (५) ।

हरिद्रामश्लिष्टासुवहामूत्रमेलापालिन्दीचन्दनकतकशिरीष-
सिन्धुवारश्च प्मातका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति (६) ।

इति षट्कः कपायवर्गः ।

अशोघ्नानि प्रभावान् (२) । खदिरत्यादिना त्रयोदशदशकः कुष्ठघ्नः कपाय-
वर्गः । अत्रासुपर्णो मल्लान्तकः । जार्तीप्रवाला जाल्या नवपल्लवम् । कुष्ठघ्नानि
प्रभावान् (३) । चन्दनेत्यादिना चतुर्दशदशकः कण्डूघ्नः कपायवर्गः । अत्र चन्दनं
रक्तचन्दनमनुक्तत्वात् सर्वत्र बोध्यम् । नलदं जटामांसी कृतमालः शोनालुरिति
ख्यातः । नक्तमालः करञ्जः । कण्डूघ्नानि प्रभावान् (४) । अक्षीवेत्यादिना
पञ्चदशदशकः क्रिमिघ्नः कपायवर्गः । अत्राक्षीवः शोभाञ्जनकः गण्डीरः
शमठशाकं शालश्चीति लोके । केवुकः केउ इति लोके । किणिही कटभी,
निर्गुण्डी सिन्धुवारः आशुपर्णी मूषिकपर्णी दन्ती । वृषपर्णी आशुपर्णीभेदः
कज्जिपत्रिकेति ख्याता । क्रिमिघ्नानि प्रभावान् (५) । दृष्टिन्यादिना
षोडशदशको विषघ्नः कपायवर्गः । तत्र सुवहा राम्ना आफरमाली वा,
पालिन्दी इयामालता कतकः निम्बलीति लोके, जलशोधनकरफलम् ।
श्लेष्मातको बहुवारः । विषघ्नानि प्रभावान् (६) । इति षट्कः घ्नान्त-
त्येन तुल्यश्रवणात् सुश्राव्यतया तृप्तिघ्नादीनां पण्णां कपायवर्गाणामेकपिण्डेन
पुष्कलाभिधानात् पदभिर्निष्पादित एकः कपायवर्ग इत्यर्थः ।

नलदं मांसी, कृतमालः सुपर्णहलिः, नक्तमालः करञ्जः (२) । अक्षीवोऽम्कः शोभाञ्जनो वा,
गण्डीरः शमठशाकं, निर्गुण्डी सिन्धुवारः, किणिही कटभी, आशुपर्णी मूषिकपर्णी, वृषपर्णी च
तद्भेदः कज्जिपत्रिकेति ख्याता (५) । सुवहा राम्ना आफरमाली वा, पालिन्दी इयामालता,
श्लेष्मातको बहुवारः (६) ।

वीरणाशालिषष्टिकेक्षुबालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रे लकटकत्तण-
मूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति (१) ।

पाठामहौषधसुरदासमुस्तमूर्वागुडू चीवत्सकफलकिराततित्त-
कटुरोहिणीसारिवा इति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (२) ।

जीवकर्षभक-काकोलीजीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमिदा-
वृक्षरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति (३) ।

कुण्डलवालुककटुफलसमुद्रफेनकदम्बनिर्घ्यासेक्षुकागडेक्षि-
न्तूरकवसुकांशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (४) ।

इति चतुष्कः कपायवर्गः ।

अथोद्द शकमप्राप्तस्तन्यजननादिचतुष्ककपायवर्गमाह - वीरणेत्यादि । तत्र
वीरणेत्यादिना सप्तदशदशकः स्तन्यजननकपायवर्गः । अत्र वीरणमुशीरम्.
शालिद्रुमन्तिकथान्यम्. पष्टिकं पष्टिदनमवधान्यम्. उक्षुबालिका स्वागादिका.
दर्भ उलुया वृणम् । कुशकाशी स्पष्टी. गुन्द्रा गुडूची. लकट इकड इति लोके ।
पर्णां मूलं. गुडूच्यास्तु नाडमव सम्भवान् । "अहं ज्यनुक्ते विदितन्तु मूलम्" इति
वचनाद्वीरणादीनां मूले लब्धे मूलपदम्. लकटादीनामहान्तर्गनरामार्थम् ।
स्तन्यजननानि प्रभावान् (१) । पाठेत्यादिना स्तन्यशोधनोद्गादशो दशकः कपाय-
वर्गः स्पष्टः । स्तन्यशोधनानि प्रभावान् । (२) जीवकेत्यादिना शुक्रजननानि
प्रभावान्. एकोनविंशः कपायवर्गः (३) । कुण्डेत्यादिना विंशो दशकः शुक्रशोधन-
कपायवर्गः । तत्र एलवालुकमैलेयं. तेजवत्य इति लोके । समुद्रफेनः स्वनाम-
ख्यातः । कदम्बो नीपस्तस्य निर्घ्यासो वेष्टकः । उक्षुः स्पष्टः । काण्डेक्षुरिति
लटा इति लोके । उक्षुक्कः कोकिलाक्षः । वसुको वसुहृदः वकपुष्पमिति लोके ।
शुक्रशोधनानि प्रभावान् (४) । इति चतुष्कः स्तन्य-शुक्रयोजनन-शोधनान्तत्वेन
तुल्यश्रवणेन मुश्राव्यतया चतुर्णां स्तन्यजननादीनां कपायवर्गाणामेकपिण्डेन
पुष्कल्याभिधानान् चतुर्भिस्तः कपायवर्गौ निष्पादित एकः कपायवर्ग इत्यर्थः ।

इक्षुबालिका स्वागारिका, दर्भ उलुयानृणं, गुन्द्रा गुडूचीः (१) । स्तन्यशोधनो-
ध्यकः (२) । वृक्षरुहा जनावरी, वृक्षरुहापाठपत्रे वन्द्याम्, जटिला वक्षः, कुलिङ्गो उषधभेदः
(३) । कदम्बो बहुफलः, दक्षुरकः कोकिलाक्षः, वसुको वसुहृदकः । अत्र जगत्कर्णपटित एलवालुकः
कटुफलस्थाने (४) ।

रास्नासुरदारु-विल्वमदनशतपुष्पावृश्चोरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राभि-
मन्थश्योणाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (६) ।

ज्योतिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्पलीविडङ्गशिग्रु-सर्पपापामार्ग-
तरण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि
भवन्ति (७) ।

इति सप्तकः कषायवर्गः ।

जम्बुाम्रपल्लव-मातुलुङ्गाम्लवदर-दाडिम-यव-यष्टिकोशीर-
मृत्ताजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि भवन्ति (१) ।

नागर-धन्व-यवासक-मुस्त-पप्यटक-चन्दन-किगततित्तक-
गुडूचोहीवैर-धान्यक-पटोलानीति दशेमानि तुष्णानिग्रहणानि
भवन्ति (२) ।

कल्पाभ्युपगमः । आस्थापनोपगामि प्रभावात् (५) । रास्नेत्यादिना षड्विंशो
दशकोऽनुवासनोपगः कषायवर्गः । तत्र वृश्चोरः शतपुनर्नवा । अनुवासनोप-
गानि प्रभावात् (६) । ज्योतिष्मतीत्यादिना सप्तविंशो दशकः शिरोविरेचनो-
पगः कषायवर्गः । तत्र ज्योतिष्मती लतापुटकीति लोके । क्ष्वकाश्चक्रा-
कारकः द्वात्रिंशेति लोके । अपामार्गस्य तरण्डुलः श्वेता श्वेतापराजिता, महाश्वेता
तद्वैदः । शिरोविरेचनोपगानि प्रभावात् (७) । यद्यप्येषां शिरोविरेचनद्रव्यगणे
पाठः पूर्वोऽध्याये कृतस्तथाप्येषां शिरोविरेचनेऽप्राधान्यमूचनार्थं शिरोविरेचनो-
पगत्वेनोक्तिरेषा बोध्या । इति सप्तकः । उपगशब्दान्तत्वेन तुल्यश्रवणान्
सुश्राव्यतया सप्तानामेषां स्नेहोपगादीनां कषायवर्गाणामेकापिन्देन पुष्कलाभि-
धानात् सप्तभिः स्नेहोपगादिभिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग उच्यते ।

अथोद्देशानुक्रमप्राप्तं छर्दिनिग्रहणादिविकं कषायवर्गमाह—जम्बु-
त्यादि । तत्र जम्बुाम्रं त्यादिनाष्ट्रविंशो दशकश्छर्दिनिग्रहणः कषायवर्गः ।
अत्र जम्बुाम्रयोः पल्लवम् । अम्लवदरं न तु मधुरवदरम् । मृदिति सौराष्ट्री मृत् ।
छर्दिनिग्रहणानि प्रभावात् (१) । नागरेत्यादिना एकोनविंशो दशकस्तुष्णा-

शटीपुष्करमूलवदरवीजकण्टकारिकावृहतीवृक्षरूहाभया-
पिप्पलीदुगलभाकुलीरशृङ्ग इति दशेमानि हिक्कानिग्रहणानि
भवन्ति (३) ।

इति त्रिकः कषायवर्गः ।

प्रियङ्गुवनन्ताम्रास्थिकटुङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्प-
पद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसंग्रहणानि भवन्ति (१) ।

जम्बूशल्लकीत्वक्कच्छुरामधुकशाल्मलीश्रीवेष्टकभृष्टमृत्पय-
स्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति (२) ।

जम्ब्वाम्र-प्रज्ञ-वट-कपीतनोदुम्बराश्वत्थ-भल्लानकाश्मन्तक-
सोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणानि भवन्ति (३) ।

निग्रहणः कषायवर्गः । तृणानिग्रहणानि प्रभावान् (२) । शटीत्यादिना
त्रिंशो दशको हिक्कानिग्रहणः कषायवर्गः । अत्र वदरवीजमित्येकं, वृक्षरूहा
चन्दाकः कुलीरशृङ्गा ककटशृङ्गा । हिक्कानिग्रहणानि प्रभावान् (३) । इति
त्रिकः निग्रहणान्तत्वेन तुल्यश्रवणान् सुश्राव्यतया पुष्कलाभिधानान् त्रिभि-
र्यदि निग्रहणादिभिनिष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः ।

अथोद्देशानुक्रमप्राप्तं पुरीषसंग्रहणादिपञ्चकं कषायवर्गमाह प्रियङ्-
ग्वित्यादि । तत्र प्रियङ्ग्वित्यादिना पुरीषसंग्रहण एकत्रिंशो दशकः
कषायवर्गः । तत्रानन्ता अनन्तमूलं, कटुङ्गः श्योणाकः, मोचरसः शाल्मलीवेष्टः,
पद्मा ब्राह्मणयष्टी, पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कः । पुरीषसंग्रहणानि भिन्नमलमात्र-
संग्रहणानि प्रभावान् (१) । जम्बूत्यादिना पुरीषविरजनीयो द्वात्रिंशो दशकः
कषायवर्गः । तत्र शल्लकी शिङ्गकवृक्षस्तस्यास्त्रक्, कच्छुरा भृक्शिम्बी,
दुगलभा वा । शाल्मली शाल्मलीवेष्टः । श्रीवेष्टो नवनीतखोटी । भृष्टमृदमिना
भर्जनेन दग्धमृत्तिका । पयस्या विदारीकन्दः । तिलकणाः तिलतण्डुलाः ।
पुरीषविरजनीयानि प्रभावान् (२) । जम्ब्वाम्रेत्यादिना त्रयस्त्रिंशो दशको
मूत्रसंग्रहणः कषायवर्गः । तत्र कपीतनो गन्धभाण्डः, आम्रातकः ।
अश्मन्तकोऽल्लोटकः, सोमवल्कः खदिरः, मूत्रसंग्रहणानि प्रभावान् (३) ।

मोचरसः शाल्मलीवेष्टः, पद्मा ब्राह्मणयष्टिका (१) । शल्लकी खनाम्वसिका, कच्छुरा भृक्शिम्बी,
शाल्मली शिम्बलीआठा, श्रीवेष्टको नवनीतखोटी (२) । कपीतनो गन्धमुण्डः, अश्मन्तकोऽल्लोटकः,

नाशमात्रं प्रोक्तं नस्ति न-कुमुद-सौगन्धिकपुष्पद्वीकशतेपत्रमधुका-
 त्रिषड्विधोत्तकीपुष्पाणांति दशमानि मूत्रविरेचनीयानि भवन्ति (४) ।

वृक्षादनाश्वदश्रुवसुकवाशिरपापागभददभकुशकाशमुन्द-
 कदमूलानानि दशमानि मूत्रविरेचनीयानि भवन्ति (५) ।

इति पञ्चकः कपायवर्गः ।

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशुद्धीकण्टकारिकावृश्चार-
 पुननवातामलक्य इति दशमानि कायहराणि भवन्ति (१) ।

शटी-पुष्करमूलाम्लवेतसैला-दिद्व्यगुग्गुग्गु-ला-मलका-
 जीवन्तीचण्डा इति दशमानि श्वासहराणि भवन्ति (२) ।

पञ्च-ह्लादिता-ततुर्विंशो दशको मूत्रविरेचनीय-कपायवर्गः । अथ पञ्च-
 तलिन-पुष्पद्वीकशतपत्राणि चत्वारि पञ्चविंशतिः (४) । वृक्षादनाश्वदश्रुवसुकवाशिरपापागभददभकुशकाशमुन्द-

कदमूलानानि दशको मूत्रविरेचनीय-कपायवर्गः । अथ वृक्षादनाश्वदश्रुवसुकवाशिरपापागभददभकुशकाशमुन्द-

कदमूलानानि दशको मूत्रविरेचनीय-कपायवर्गः । अथ वृक्षादनाश्वदश्रुवसुकवाशिरपापागभददभकुशकाशमुन्द-

कदमूलानानि दशको मूत्रविरेचनीय-कपायवर्गः । अथ वृक्षादनाश्वदश्रुवसुकवाशिरपापागभददभकुशकाशमुन्द-

कदमूलानानि दशको मूत्रविरेचनीय-कपायवर्गः । अथ वृक्षादनाश्वदश्रुवसुकवाशिरपापागभददभकुशकाशमुन्द-

कदमूलानानि दशको मूत्रविरेचनीय-कपायवर्गः । अथ वृक्षादनाश्वदश्रुवसुकवाशिरपापागभददभकुशकाशमुन्द-

कदमूलानानि दशको मूत्रविरेचनीय-कपायवर्गः । अथ वृक्षादनाश्वदश्रुवसुकवाशिरपापागभददभकुशकाशमुन्द-

तगरागुरु--धान्यक--शृङ्गवेर-भूतीक-वचा-कण्टकारिकाग्नि-
मन्थश्योंणाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि
भवन्ति (२) ।

तिन्दुकपियालवदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णाज्जुनासना-
ऽरिमेढा इति दशेमान्युदहप्रशमनानि भवन्ति (३) ।

विदारीगन्धापृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकेरगडकाकोलीचन्दनो
शीरिलामधुकानीति दशेमान्यङ्गमह-प्रशमनानि भवन्ति (४) ।

पिप्पली-पिप्पलीमूल-चट्य-चित्रकशृङ्गवेर-मरिचाजमोढा-
ऽजगन्धाजाजीगण्डीगणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि
भवन्ति (५) ।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

पूर्वोक्तं बोध्यम् । सर्वार्णो दशप्रशमनानि प्रभावात् (१) । तगरेत्यादिना द्वाचत्वा-
रश्चो दशकः शीतप्रशमनः कषायवर्गः । तत्र भूतीको यमानी । शीतप्रशम-
नानि प्रभावात् (२) । तिन्दुकेत्यादिना त्रिचत्वारिंशो दशकः उदहप्रशमनः
कषायवर्गः । तत्र तिन्दुकः केन्दुरिति नाम्ना प्रसिद्धः कदरः खदिरः सप्तपर्णः
सप्तच्छदः अश्वकणः शालः असनः पीतशालः अग्निमेढो विट्खदिरो
'गुयेवाचला' इतिनामस्वातः । उदहप्रशमनानि प्रभावान् (३) ।
विदारीगन्धेत्यादिना चतुश्चत्वारिंशो दशकोऽङ्गमहप्रशमनः कषायवर्गः ।
तत्र विदारीगन्धा शालपर्णी । अङ्गमह-प्रशमनानि प्रभावान् (४) ।
पिप्पलीत्यादिना पञ्चचत्वारिंशो दशकः शूलप्रशमनः कषायवर्गः । तत्रा-
जमोढा यमानी, अजगन्धा फोकार्नान्दि वनयमानीति नाम्नी, गण्डीरः शमठशार्कं
शालश्चीति लोके । शूलप्रशमनानि प्रभावान् (५) । इति पञ्चकः प्रशमन-
शब्दान्तत्वेन तुल्यश्रवणान् मृश्राव्यतया पुष्कलाभिधानान् एतैर्दशप्रशमनादिभिः
पञ्चभिर्महाकषायैर्निष्पादित एक एव कषायवर्गः ।

बोध्यम् (१) । भूतीको यमानिका (२) । तिन्दुकः केन्दुरिति प्रसिद्धः, कदरो विट्खदिरः,
अग्निमेढः खदिरमेढः (३) । व्यङ्कः (४) । अजगन्धा फोकार्नान्दी (५) ।

मधुमधुकर्षिरमोचरसमृत्कपाललोध्रगैरिकप्रियङ्गुशकग-
लाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति (१) ।

शालकटफल-कदम्ब-पद्मक-तुङ्ग-मोचरसशिरीषवज्जुल्ल-
वालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति (२) ।

हिङ्गुकैटय्यारिमेट-वचाचोरक-वयःस्थामोलोमी-जटिला-
पलङ्कवाशोकगर्हाण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति (३) ।

ऐन्द्रीब्राह्मीशतवीर्या-सहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथाशिवारिष्टा-

अथोद् शक्यमप्राप्तशोणितस्थापनादिपञ्चककपायवर्गमाह — माध्वत्यादि ।
तत्र माध्वत्यादिना शोणितस्थापनं पटचत्वारिंशो दशकः कपायवर्गः ।
तत्र मधु माध्वकः, कर्षिरं कुङ्कुमं, मोचरसः शाल्मलीविष्टः, मृत्कपालं भृष्टस्वपम् ।
शोणितस्थापनानि दृष्टशोणितं सम्यक् दृष्टमुपहत्य प्रकृतौ स्थापयन्ति न वहि-
गमयन्ति वाहिगेल्लञ्च शोणितं संगृह्णन्तीति प्रभावान् (१) । शाक्यादिना सप्त-
चत्वारिंशो दशको वेदनास्थापनः कपायवर्गः । तत्र वज्जुल्लो वेतसः नाशोक-
स्तस्य पुनः पाटान् पतङ्गमिति पाठ पतङ्गं रक्तचन्दनम् । वेदनास्थापनानि
वेदनानां यत्र निवृत्तौ व्यापन् स्यान्तत्र वेदनां स्थापयन्ति प्रभावान् (२) ।
हिङ्गुवित्यादिनाष्टाचत्वारिंशो दशकः संज्ञास्थापनः कपायवर्गः । तत्र कैटय्यः
कटुकलम्, अरिमेटः विट्स्वदिरः, चोरकश्चागुल्फी, वयःस्था ब्राह्मीशाकं,
गोलोमी भूतकेशी, जटिला जटामांसी, पलङ्कवा गुग्गुलुगोक्षुरको वा,
अशोकगर्हाणी कटुका । संज्ञास्थापनानि संज्ञां ज्ञानं दोषणान्यथाभूतं यदा
भवितुमाशङ्कते तदा वा सम्यक् संज्ञाद्वयकदोषमुपहत्य प्रकृतौ स्थापयन्ति
प्रभावान् (३) । ऐन्द्रीत्यादिना एकोनपञ्चाशो दशकः प्रज्ञास्थापनः कपाय-
वर्गः । तत्र ऐन्द्री गोरक्षककटी, ब्राह्मी नाम शाकविशेषः, शतवीर्या दूर्वा,
सहस्रवीर्या दूर्वाविशेषः श्वेतदूर्वा, अमोघा पाटला, अव्यथा आमलकी

कर्षिरं कुङ्कुमम् (१) । वज्जुल्लो वेतसः (२) । कैटय्यं पर्वतनिम्बः, वयःस्था
ब्राह्मी, गोलोमी भूतकेशः, पलङ्कवा गुग्गुलुः, जटामांसी वा (३) । शतवीर्या-सहस्रवीर्ये दूर्वे,
अमोघा पाटलाऽऽमलकी वा लक्ष्मणा वा, अव्यथा कदली गुडूची वा हरीतकी वा, अरिष्टा

न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति न चाप्यतिसंक्षेपोऽल्पबुद्धीनां
सामर्थ्यायोपकल्पते कर्मसु । तस्मादनतिसंक्षेपेणानति-

नीयो वृंहणीय इत्याद्यद्देशैरुक्तानां महतां कषायानां चकारात् पञ्चकषायशता-
नाञ्च लक्षणार्थमुपदेशार्थमुदाहरणार्थञ्च इत्युभयार्थमेव जीवकषयभकाविन्यादि-
कानि कषायार्थकानि पञ्चशतानि द्रव्याणि अभिदशशो जीवनीयादिसंज्ञकतया
समस्य संक्षिप्य पञ्चाशन्महाकषाया इति उक्तरूपेण व्याख्याता भवन्तीति प्राधा-
न्यात् महाकषाया इत्यस्य लिङ्गग्राहव्याख्याता इति पदं प्रयुक्तं, न तु कषाय-
शतानीति पदस्येति । अत्रायं भावः—पञ्चाशदशकैः पञ्चशतानि भवन्तीति
पञ्चाशन्महाकषायवटकानि पञ्चशतानि द्रव्याणि प्रत्येकं कषायार्थानि बोध्यानि,
न तु जीवनीयादिसंज्ञकपञ्चाशन्महाकषायकृतसंज्ञान्तरतया पञ्च कषायशतानि
गन्ति इति । ननु कथं पञ्च कषायशतानीत्युद्देशः कृतः, पञ्चाशन्महाकषायैरेव
पञ्चशतानां कषायद्रव्याणां लाभान् इति ? उच्यते, महाकषायत्वस्य कषायाणां
दशकरुपेणार्यास्मिंस्तन्त्रे उपदिश्यते न तु न्यूनधिकसंख्यातनेति द्रष्टव्यमस्मिं-
स्तन्त्रे, इति ज्ञापनार्थं पञ्च कषायशतानीत्युद्देश उपसंहरणतया आचार्येण
कृत इति ।

ननु पञ्चकषायशतानां दशशो द्रव्यैः पञ्चाशन्महाकषायैर्न साकल्येन
चिकित्सोपपद्यते तस्मान् कात्स्न्येन कषायाणां वचनमुचितमिन्याकाङ्क्षाया-
माह—न हीन्यादि । प्रमाण प्रकरणेयत्तया सार्धं सङ्ख्या, विस्तरस्य कषायद्रव्याणां
हि नास्ति, तर्हि चातोऽल्पान्युच्यन्तामित्यत आह—न चेत्यादि । यस्माच्चाति-
संक्षेपोऽपि कषायद्रव्याणामल्पबुद्धीनां सामर्थ्याय चिकित्सितुं शक्तये नोप-

पादकादिभिर्देशानिर्दिश्यते ज्ञाप्यते जीवनीयादिमहाकषाय । महताञ्चेति चकारः पञ्चकषायशता-
नाञ्च लक्षणम्योदाहरणार्थमिति समुच्चिनोति, तत्र जीवकादयः प्रत्येकं पञ्चकषायशतानामेकैकद्रव्य-
रूपाणां लक्षणस्वरूपा भवन्तीति । यदि वा लक्षणार्थमुदाहरणार्थञ्चेति, तत्र मन्वबुद्धीनां
लक्षणार्थं पञ्चकषायशत-पञ्चाशन्महाकषायशतार्थमित्यतः, बुद्धिमतास्तु उदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थ-
मतिपङ्क्तौ पार्थमित्यर्थः ।

ननु कषायद्रव्याणि यावन्ति सन्ति तावन्ति वाऽभिधीयन्तां, दृष्टान्तार्थं द्वितीया-
याः, तत् किमधमं “नातिविस्तरो नातिसंक्षेपः” इत्यत्राह—न हीत्यादि । न हि विस्तरस्य
प्रमाणमस्ति इत्यन्तार्थिच्छेदोऽस्ति, न तेन विस्तरोऽभिधायत इत्यर्थः । अतिसंक्षेपोऽपि द्वि-
लक्षणमिधानरूपो नाल्पबुद्धीनामनुमानाकुशलानां सामर्थ्याय चिकित्सात्मवहारायोपकल्पते,

विस्तरेण चोद्दिष्टाः । एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय,
बुद्धिमताञ्च स्वालक्षणानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञाना-
येति ॥ ११ ॥

कल्पते । तस्मादनतिसङ्केपेणानतिविस्तरेण पञ्च कषायशतान्यभि समस्य पञ्चा-
शन्महाकषाया उद्दिष्टा न त्वतिविस्तरेण न वातिसङ्केपेण । अत्र चशब्दः
समुच्चयपूर्वकावधारणे । तद्यं वेञ्चेन् कथमल्पबुद्धिभिश्चिकित्सितव्यं कथं
वा महार्थीभिरविवेकेन ज्ञातुमिच्छद्भिः कषायद्रव्याणि गुरुतः श्रूयन्ते ?
इत्यतस्तत्र हेतुमाह—एतावन्तो हीत्यादि । हि यस्मान् एतावन्तो
निरुक्ता एते ये पञ्च कषायशतान्यभि समस्य पञ्चाशन्महाकषायास्ते
एवाल्पबुद्धीनां मन्दबुद्धिभिर्भेषज्यव्यवहाराय चिकित्सायां व्यवहर्तुं
हेतवो भवन्ति । न ह्यल्पबुद्धयोऽखिलं व्याधिं चिकित्सन्तु शक्नुवन्ति
यावद्गोमं चिकित्सन्ति तच्च एतावद्भिरेवोपपद्यते इति भावः । कथं महार्थीभि-
रपि गुरुभिः श्रावयितुं शक्यते तदाह—बुद्धिमताञ्चेति । च पुनर्बुद्धिमतां
महामूर्खमधियां स्वालक्षणानुमानयुक्तिकुशलानामिति । जीवकादीनां दशशो
द्रव्याणां पञ्चशतानां कषायद्रव्याणां स्वालक्षणेन स्निग्धशीत-
वृष्यमधुरत्वादिना च स्वेन स्वेन लक्षणेन गुणकर्मरूपेण लोकानां जीवनादिहेतुत्वमित्यनुमाने युक्ति-
कुशलानां भूयो दर्शनेन तत्तद्गुणकर्मवतां द्राक्षादीनामपि जीवनीयत्वादि इति
युक्तौ च कुशलानां दशाणां भिषजाम् अनुक्तार्थज्ञानाय अनुक्तानां द्रव्याणां
जीवनीयत्वाद्यतिरिक्तार्थानां कर्मणां ज्ञानाय हेतवो भवन्ति, एतावन्तो महा-
कषायाः पञ्चाशद् येऽत्रोक्ता इति । एतेनैतदुक्तं भवति, जीवनवृद्धणादिपञ्चा-
शन्प्रयोजनातिरिक्तं यदेतच्छास्त्रेऽस्ति तदनेन भविष्यतीति नानो न्यूनता, यस्य
तु कषायद्रव्यस्यातिरिक्तमेव गुणकर्मस्ति तद्विशेषेणैवोपदेयमिति ॥ ११ ॥

एतावन्तो यथोक्ताः, अहं समर्थाः, व्यवहारायेति चिकित्साव्यवहाराय । स्वाल-
क्षण्यं, तेनानुमानं तत्र कुशला अभिज्ञा इत्यर्थः । बुद्धिमन्तो हि, जीवकादयो हि स्निग्धशीत-
मधुरवृष्यादिगुणयुक्ताः सन्तो जीवनं कुर्वन्तीति भूयोदर्शनादुपधार्यं तद्गुणयुक्तेष्वपि
द्राक्षाद्ययोर्विद्राक्षयोरी तज्जातीयत्वेन जीवनाभ्यनुमिमते तथा जीवकादीनामेकजीवनकार्यकर्म-
त्वेन महाकषायत्वे, तद्वत् पादायमहादिप्रभृतीनामप्यतीत्यारहराणामतीत्यारहरमहाकषायकर्म-
भनुमानेन कृत्स्नमेव कषायं प्रतिपद्यन्त इति भावः ॥ ११ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रं यमप्रिवेश उवाच । नैतानि
भगवन् पञ्च कषायशतानि पूर्यन्ते । तानि तानि ह्यं वाङ्मानि
संप्रवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति ॥ १२ ॥

तमुवाच भगवानात्र यः । नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमप्रि-
वेश, एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन् ।
तद्वयथा पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति । स यद्

गङ्गाधरः—अत्र पूर्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि । पञ्च कषायशतानि
न पूर्यन्ते इत्यत्र हेतुमाह—तानि तानि हीत्यादि । हि यस्मान्
जीवनीयादिषु तेषु तेषु महाकषायेषु पञ्चाशदन्यतमेषु तानि तानि जीवका-
दीन्यङ्गानि दशान्यतमैकानेकान्यतमानि संप्रवन्ते एकस्य महाकषायस्याङ्ग-
मेकमनेकं वान्यास्मिन् महाकषायेऽवगाहते पुनः पठ्यते इति, तस्मान् पञ्च
कषायशतानि न पूर्यन्ते न्यूनाश्च भवन्ति, इति पूर्वपक्ष सिद्धान्तं दर्शयति—
तमुवाचेत्यादि । तमित्यप्रिवेशम् । आत्रेय इति पुनर्वचः । किं सिद्धान्त-
मुवाचात्रेय इत्यतस्तदुक्तसिद्धान्तवचनमाह—नैतदित्यादि । एतदिति यदुक्तम्
“अप्रिवेश भवता तदेतद् एवप्रकारेण बुद्धिमता मृधिया न द्रष्टव्यम्” इति प्रतिज्ञा ।
कस्मादित्यतस्तत्र हेतुमाह—एकोऽपि हीत्यादि । हि यस्मान् एकोऽपि एकः
स्वरूपोऽपि अपिशब्दादनेकस्तु सुतर्गं कार्यान्तराणि कुर्वन्ननेकां संज्ञां लभते
इति हेतुः । तस्माज्जीवनीयान्तर्गतजीवकादिक्षीरकाकोल्यादिरेकोऽपि जीवन-
हितः सन्नपि वृंहणं कुर्वन् वृंहणीयोऽपि भवतीति, तस्मात् जीवनीयः काको-
ल्यादिवृंहणीय एवेति प्रकारं बुद्धिमता द्रष्टव्यमित्यर्थः । ननु कथमेकः
कार्यान्तरं कुर्वन्ननेकां संज्ञां लभते इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि ।
पुरुष इत्येकः पुरुषो देवदत्तादिः कर्मणां क्रियाणां फलरूपाणां बहूनां
कुम्भादुरात्पत्तिस्तद्बुलविकृतिरुत्तरदेशसंयोग इत्यादीनां करणे जनकव्यापारे

चक्रपाणिः—पूर्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि । तानि तानीति जीवकक्षीरकाकोलीप्रभृतीनि,
तेषु तेषु जीवनीयवृंहणीयभृक्कजननानिषु, उपप्लवन्ते पुनः पुनस्तान्येव पठ्यन्ते, एकं द्रव्यमनेकेषु
पठ्यमानमेकमेव, ततश्च न संख्या पूर्यते, इति पूर्वपक्षं सिद्धान्तयति—नैतदेवमित्यादि । एक-
स्यानेकत्वेनाभिधाने इति तन्तमाह—यथेत्यादि । एकः पुरुषः कर्मणां व्यापाराणाम् भोदनपक्वकुरम्भ-
करणकनिष्करणभूमिकननानां करणे समर्थो भवति, य इत्यध्याहार्यं, स इत्युक्तगुणं पुरुषं प्रत्यक्ष-

यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्त्तृकरणकाव्यसंप्रयुक्तं
तत्तद्गौणं नामविशेषं प्राप्नोति । तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् ।
यदि चैकमेव किञ्चिद् द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत्
सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुप-
धारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ १३ ॥

समर्थो योग्यतावान् भवति, स उति पुरुषः यद्यत् कर्म फलरूपां क्रियां कुम्भा-
दुत्पत्त्यादिकां करोति, तस्य तस्य कुम्भादुत्पात्तितद्गौणविकृत्युत्तरदेशसंयोगादेः
फलरूपस्य कर्मणः क्रियायाः कर्त्तृकरणकाव्यसम्प्रयुक्तं कर्त्तृकरणकाव्यादिभिः
सम्यग् युक्तं निष्पादितं तत्तद् गौणं नामविशेषं कुम्भकागादिकं कर्त्तृप्रयुक्तं
यानादिगौणं नामविशेषं करणप्रयुक्तं भृत्यादिनामाविशेषं काव्यप्रयुक्तमेक एव
पुरुषो लभते ; एवमप्येकं द्रव्यं जीवनीयवृंहणीयादिकं गौणं नामविशेषं
प्राप्नोति इत्यर्थः । अत्र निगमनं नृतरां लभ्यते । प्रतिज्ञावाक्यस्य पुनस्तस्य
निगमनवास्यत्वात् । तेन तस्मान्नैतदेवं वृद्धिमता द्रष्टव्यमप्रिवेश, इति
निगमनवाक्यं बोध्यम् ।

नन्वेवं चेत् तदा कथं पञ्च कषायजनान्युपदिश्यन्ते, यत् एक एव क्षीर-
काकोल्यादिजीवनहितत्वात् जीवनीयो वृंहणीयत्वाद् वृंहणीय इत्येवं
स्यात् इत्यत आह—यदि चेत्यादि । यदि चैकमेव द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं
यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, यदेकं द्रव्यं रोगणः सर्वेषां जीवन-
वृंहणादीनां कर्मणां करणे जनने समर्थं शक्तं स्यात्, तथागुणयुक्तं तदेकमेव
सृजति, यद्यत् कर्मेति ओदनपाकादिग्रहः, यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्त्तृसम्प्रयुक्तं
पाचक इति, करणसम्प्रयुक्तं खानित्रिक इति, काव्यसम्प्रयुक्तं कुम्भकार इति नामविशेषं, गुणयोग-
प्रयुक्तं गौणं, गुणयोगश्च—पाचक इत्यत्र पचिक्रियायां कर्त्तृत्वं, खानित्रिक इत्यत्र खनितकरणयुक्तं
खननं प्रति कर्त्तृत्वं, कुम्भकार इत्यत्र कार्यकुम्भोपहितं कर्त्तृत्वमित्येभिस्त्रिभिर्गुणैरभिन्नो भिन्नो-
ऽप्यभिधीयते व्यवहियते चेति भावः ; तद्वत् तत्र पुरुषवर्दीपद्रव्यमपि, एकमपि क्षीरकाकोली-
द्रव्यं जीवनवृंहणशुक्रजननलक्षणनानागुणयोगास्त्रानाजीवनीयादिशब्देनाभिधीयते व्यवहियते
चेत्यर्थः ।

अथ किमर्थं पुनरेकमेव द्रव्यं बहुजीवनीयादिगुणयोगात् तत्र तत्र पठ्यते ? सन्ति तावद्वहूनि
द्रव्याण्येकैकजीवनीयादिगुणानि स्वरूपतो भिन्नानि, तान्येव पृथक् कस्मात् पठ्यन्त इत्याह—
यदि चैकमेव द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततो-

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावन्ति यैर्द्व्यैर्विरेचनशतानि पट् ।

उक्तानि संप्रहेणह तथैवेषां पडाश्रयाः ॥

द्रव्यमासादयामः प्राप्नुमस्तदा कस्ततोऽन्यदिच्छदुपधारयितुमुपपट्टं वा शिष्येभ्यः ? को जनस्ततस्तथागुणयुक्तात् सर्वकर्मकरणसमर्थादेकस्माद् द्रव्यादन्यत्र भिन्नमनेककर्मकरणसमर्थमनेकद्रव्यं शिष्येभ्यो बहु कर्म कर्तुं मिच्छन्पुपधारयितुम् अभ्यासयितुम् उपपट्टं वा इच्छति । एतेन सर्वकर्मकरणसमर्थमेकं द्रव्यं नास्ति, परन्तु बहूनि द्रव्याणि जीवनादेकैककर्मकरणसमर्थानि जीवनवृत्तणादनेककर्मकरणसमर्थानि चान्यानि बहूनि द्रव्याणि बहुकर्मकरणसमर्थञ्चकमपि द्रव्यं भवतीति सूचितम् । तेनैवंतदप्युक्तं भवति, य एते पञ्चाशन्महाकपाया उपदिष्टास्तेषां दशदशावयविकत्वं पटकानां जीवकादीनां कपायत्वं जीवनीयादित्वञ्च समुदायस्य महाकपायत्वं जीवनीयादित्वञ्च । न त्वेकशः पृथक्त्वदशायां गुडशकगदीनां कपायत्वं लवणस्य कपाययोनिताभावेन यथा कपायत्वाभाव इत्याभिमत्य पञ्चाशन्महाकपायाः पञ्च कपायशतानीत्युक्तमिति बोध्यम् ॥ १२।१३ ॥

अध्यायाथमुपसंहृतं माह—तत्र श्लोका इत्यादि । पट् विरेचनशतानीत्यादुरदशानां पण्णामुपसंहारस्य तेषां निदंशेनैव आपनाल्लभ्यते न हृद्देशं विना निदंशोपदेशश्चानमिति, न पृथगुद्देशोपसंहारवचनमाचार्येण निबद्धमिति । अथात इत्यादिनेकेन श्लोकेनाध्यायारम्भः । ततो द्वाभ्यां पट्दशैः । ततः एकेनाव्योद्देशविवरणप्रतिज्ञा । तदनन्तरं यतो यस्माद् यस्माद्विरेचनद्रव्यमदनफलादिकान् अन्यदिच्छेदुपपट्टमुपधारयितुं वा शिष्येभ्य इति । यत्र बहुद्रव्याण्येकैकजीवनीयादिकार्यकरणसमर्थानि भवन्ति तथैकमेव द्रव्यमनेकजीवनीयादिकार्यकरणसमर्थमस्ति, तथैकमेव द्रव्यं बहुकार्यकर्तुं शिष्येभ्य उपपट्टमुपधारयितुञ्च युज्यते, रूपप्रत्यक्षबोध्यत्वादुपप्रत्यक्षधार्यत्वाच्च, न बहुभ्येककार्यनियतानि बहुप्रयासोपपाद्यत्वाद् बहुप्रयासबोध्यत्वाद् बहुप्रयासधार्यत्वाच्च, न कार्यञ्च जीवनवृत्तणाद्यभयोरपि पक्षयोरविशिष्टमिति वाक्याथः । तथागुणयुक्तमनेकजीवनीयादिकार्यसमर्थम् । तयागुणयुक्तत्वमेव विवृणोति—यत् सर्वकर्मणां जीवनीयादीनां करणसमर्थं स्यात्, ततो बहुकार्यकारकादेकस्मादन्यद् बहुप्रतिनियतकर्मकारकं क इच्छेत् ? न कोऽपिच्छेदित्यर्थः । उपधारयितुमावर्तनेन स्मृत्यारब्धं कर्तुं श् । कस्तत इत्यस्यादी तत इत्यध्याहार्यम् ॥ १२।१३ ॥

चकपाणिः—अध्यायाथसंप्रहमाह—यत इति । यतो मदनफलादेः । यावन्ति त्रयस्त्रिंशद्योगशतमित्यादीनि । यैर्द्व्यैर्विरेचनशतानि । अदिति—तैरेव मदनफलादिभिर्मिलितैः यदुक्तमिति

रसा लवणवज्ज्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।
 तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥
 तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
 महताञ्च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिताः ॥
 पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
 लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥
 न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पने ।
 अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥
 मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिबुद्धये ।
 पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥

यावन्ति विरेचनानि त्रयस्त्रिंशद्योगशतमित्यादिना यैश्च व्यभिचितैर्मदनफल-
 विद्युतादिभिः षड् विरेचनशतानि चतुर्भिः श्लोकैरुक्तानि इत्यर्थः । तथैवैषां
 पदाश्रया इति षड् विरेचनाश्रयाः क्षीरादिफलानीत्यन्तेन ।

रसा इति । पञ्चानां मधुरादीनां रसानां कषायसंज्ञा । मधुरकषाय इत्या-
 रभ्य तन्त्रे संज्ञेत्यन्तेन तस्मात्पञ्चवज्ज्जगमान् पञ्चधा कषायाणां योनिः सुतरा
 मुदाहृता । तथा कल्पनमेषामिति पञ्चविधं कषायकल्पनमित्यारभ्य सर्वत्रोप-
 यांगीनि भवन्तीत्यन्तेन निदं शोपदेशाभ्याम् । पञ्चाशन्महाकषाया इत्यारभ्य
 लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्तीत्यन्तेन महताञ्च कषायाणां पञ्चाशन् परि-
 कीर्तिता निदं श्रेण प्रोक्ताः । तेषामित्यारभ्य व्याख्याता भवन्तीत्यन्तेन महतां
 कषायाणां पञ्चाशतो विभागशो दशदशावर्थावकतया विभागेन पञ्च कषा-
 याणां शतानि चापि उक्तानीति । न हीत्यारभ्यास्तीत्यन्तेन लक्षणार्थं विस्त-
 रस्य प्रमाणं न विद्यते इत्युक्तं, न चेत्यारभ्य चोद्दिष्टा इत्यन्तेनातिसंक्षेपः
 सामर्थ्याय नालं न समर्थः कल्पयते इत्युक्तम् । एतावन्त इत्यारभ्य शिष्येभ्य
 इत्यन्तेन नातिसंक्षेपविस्तरः पञ्चाशत्कोऽयं कषायाणां महाकषायाणां वर्गः
 विरेचनशतानि षड्वितीति । लक्षणार्थमित्यादिग्रन्थोऽनतिसंक्षेपविस्तरणोक्तपञ्चाशन्महाकषायायोगपत्ति-
 संग्राहकः । अलमतिसमर्थः, अल्पबुद्धेरयमिति पदमतिसंक्षेप इत्यन्तेन सम्बध्यते । यद्यपि
 चेद्वतिसंक्षेपो नास्ति तथापि बुद्धिस्थिराकृतः ग्रन्थबन्धुष्यते । पञ्चाशत्को ह्ययमित्यत्रावमिति पदं

तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।

संयोगश्च प्रयोगश्च यो वेद स भिषग्वरः ॥ १४ ॥

इति भेषजचतुष्कः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने षड्विंशत-
शताश्रितियों नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मन्दानामल्पवृद्धीनां व्यवहागय वृथानां वृद्धिमतां वृद्धिद्वयेऽनुक्तार्थज्ञानायाय
पञ्चाशन्महाकषायावधारणहेतुवादमहित उदाहृतः । हि शब्द एवार्थः ।

पञ्चाशन्महाकषायोपदेशप्रयोजनमाह—तेषामित्यादि । तेषां पञ्चाशतो
महाकषायाणां यथायोग्यं स्वस्थपुरुषे वातुरपुरुषे वा बाह्येषु कर्मसु प्रलेपाव-
गाहादिषु, आभ्यन्तरेषु वमनादिषु कर्मसु च विषयेषु कर्तव्येषु संयोगं परस्पर-
मृचितानां मेलकमयोगिकानां पृथक्करणं प्रयोगश्च कालदेशप्रकृत्यादयपेक्षया
योजनाश्च यो वेद वेत्ति स भिषग्वर इति ॥ १४ ॥

अध्यायं समापयति—अग्निवेशेन्यादि । प्राग्वन् सव्यं व्याख्यायम् । इति
भेषजचतुष्क इति स्वस्थानुरपगयणभेषजोपदेशैश्चतुर्धिरध्यायैर्निष्पन्न एकः
परिच्छेदः समाप्तः ।

इति श्रीगङ्गाधरसायकविरत्रविरचिते चरकजल्पकल्पतरु सूत्रस्थानजल्पे

प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्यायजल्पाख्या चतुर्था शाखा ॥ ४ ॥

पुनरेवै । बाह्येषु प्रलेपादिषु, आभ्यन्तरेषु वमनादिषु, संयोगं द्रव्याणामुचितं मेलनं, प्रयोगं
कालप्रकृत्यपेक्षया योजनाम् ॥ १४ ॥

इति भेषजचतुष्कः ।

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चरकाण्डित्तविरचितायाम् आयुर्वेदरीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां षड्विंशतशताश्रितियों नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्रे यः ॥ १ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरभिबलापेक्षिणी ।

गङ्गाधरः—अथेदानीं स्वस्थानुरमाधारणतया भेषजनचतुष्कमभिधाय स्वस्थानुरयोः प्रत्येकप्रतिनियतहेतुलिङ्गोपभञ्जनमूत्राणां वक्तव्यत्वे स्वस्थपरायणहेतु-
लिङ्गोपभञ्जनमूत्राणामातुरपरायणहेतुलिङ्गोपभञ्जनमूत्रापेक्षयात्यल्पत्वेन सूची-
कटाह्न्यायेन स्वस्थविधेरातुर्येऽप्यप्रतिपिद्धत्वेनातुरपरायणहेतुलिङ्गोपभञ्जन-
मूत्रोक्तेः पूर्वं स्वस्थपरायणहेतुलिङ्गोपभञ्जनमूत्राणि वक्तव्यमभवेत् । तथाप्यग्नि-
साम्यस्य स्वास्थ्यं प्रति साक्षान् प्रधानकारणत्वादग्निरक्षणकारणं मात्रावदशन-
मुपदेष्टुं मात्राशितीयोऽध्यायोऽभिधीयते—अथात उत्थादि । अथात इति
प्राग्वद्व्याख्येयम् । मात्राशितीयमिति—अत्राध्यायादौ मात्राशीतिपदं यद्यपि
श्रूयते तेनाध्यायस्य संज्ञाप्रणयने कष्टोच्चारणश्रवणभयादत्र तदर्थेऽप्यमात्राशित-
पदमधिकृत्य कृतोऽध्यायोऽयमिति । सर्व्वमन्यन् प्राग्वद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—मात्राशी स्यादिति ।—मात्रां मात्रावदशनञ्चाशितुमर्थान् द्रव्याणि
शीलं यस्य स मात्राशी । स्यादिति कर्त्तव्यतोपदेशो विधिः । अत्रायमशयातुः

चक्रपाणिः—द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदानुरव्याधिहरणं स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणञ्च, यदाह—
“स्वस्थानुरपरायणम्” इति, तेनोतपन्नव्याधिप्रतिकारद्वाराऽतुररक्षणं भेषजनचतुष्कमभिधाय स्वस्थ-
चतुष्कोऽभिधानव्यः, तत्रापि स्वास्थ्यपरिपालनहेतुषु मात्रावदश्नं प्रधानं, यदाह “प्राग्विज्ञां
पुनर्मूलमाहारो भक्तवर्जोऽज्ञसाञ्च” तच्चेह “मात्रावदश्नं विधीयते” इत्यादौ मात्राशितीय
पक्षाभिधीयते, मात्राशितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो मात्राशितीयः । यद्यपि “मात्राशी” इति
पदमनुश्रूयते तथापि “मात्राशितीयः” इति सम्प्रणयने कष्टोच्चारणभयादर्थपरपर्यायशब्देनेयं
संज्ञा कृता, यथा—“न वेगान् धारणीयाः” इत्यादिका संज्ञा ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—मात्रां मात्रावदशनमशितुं भोक्तुं शीलं यस्यास्ती मात्राशी, यदि वा मात्रया
अशितुं शीलं यस्य स तथोक्तः, तत्रेह मात्राज्ञपत्तिपरिमाणम् । अशिरयमिहाविशेषेण
आद्याप्राद्वयलेख्येयानामभ्यवहारं वर्त्तते, तेन “मात्राशी स्यात्” इत्युक्तम् । आद्यलेख्येयानां मात्रा-
भ्यवहरणं नोक्तमिति यस्त्वोच्यते, तन्निरस्तं स्यात् । दृष्टव्यमिति आद्याभ्यवहारं यथा—दशमूल-

पदार्थाख्यतन्त्रयुक्तया अशन-खादन-लेह-पानभेदेन चतुर्विधाहारे वर्तते । मात्रा-
विवरणे ह्यत ऊर्द्धमाहारमात्रा पुनरिति वक्ष्यते । अशनवाचिनां द्रव्याणां
गत्याभोगमनजनकव्यापारोऽशनं, खादनं पुनः कठिनद्रव्याणां, लेहस्तु नाति-
कठिननातिद्रवद्रव्याणां त्रिद्वयाकषणपूर्वकः, पानन्वतिद्रवद्रव्याणामिति ।
यत् तु 'खादलेहपेयद्रव्याणां मात्रायाऽभ्यवहारो नोक्तः' इति व्याख्यायते,
तदनेनापास्तम् । यद्वा कठिननातिद्रवातिद्रवान्यतमैकद्रव्यस्य सतताभ्यव-
हारे तु न समाधिरक्षणं स्यादिति शोपनार्थमादनादिप्रशानाशनीयद्रव्यस्याशन-
प्रयोगात् खादलेहपेयानामुपकरणतया प्राधान्याभावेनाशनप्रयोगाभावान्
मात्राशी स्यादित्युक्तमाचार्येण । यथा व्यञ्जनेनान्नपश्नाति, घनावर्त्तित-
पयसाऽन्नमश्नाति, पयसान्नमश्नातीत्यादौ व्यञ्जनयनावर्त्तितपयःपयसां खाद्य-
लेहपेयानामन्नाशनेनाभ्यवहारे मिद्रेऽप्यन्नस्यैवाशनप्रयोगो न तेषां खादन-
लेहपानप्रयोग इति ।

मात्राशनशीथेन वृत्तत्वं पुरुषस्येष्टमाशनमित्यन्तां मात्रयैवाश्रीयादिति
कर्मव्यतयाचार्येणोपदेशः कृतः । तत्र मात्राशनशीथेन वृत्तत्वस्य पुरुषेष्ट-
माशनत्वमिदं तर्कार्थं युक्तिमुपदर्शयितुं प्रथमं का मात्रा इति शिष्य-
प्रश्नमाशङ्क्याह—आहारमात्रा पुनरित्यादि । अत्र मात्रा पुनरिति नोक्त्वा
यदाहारमात्रेत्युक्तं तदभेदजादीनां व्याख्यातुरवलापेक्षिणः व्यायामा-
दीनाञ्च मात्राया निरासायम्, अशिशाल्यार्थविवरणार्थञ्च न पुनःशब्दः शिष्य-

हरीतक्याम्, एकान्ततः प्राप्य ततश्च लेहान् शुक्तिनिष्ठान्तं शयन् प्रवृत्तम्, तथा 'श्रीराश्री तं
प्रयोजयेद्' इति, इतश्चावगन्तव्यम्, आहारमं सर्वभ्यवहारं वर्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येनैव
कृतमाहारमात्रा पुनरिति न पुनरस्ति मात्रा पुनरिति ।

मात्रां व्याकरोति—आहारोऽर्थादि । अग्नेर्बलमुत्कृष्टं मध्यमस्य वाऽपेक्षानुकूला
मव्याज्ज्या वा मात्रा स्यादित्यग्निबलापेक्षिणी । पुनःशब्दो भेदजादिमात्रां व्यायाममात्राञ्च
व्यावर्त्तयितुं, तेन न सर्वमात्राग्निबलापेक्षिणी, यतो भेदजात्रा व्याख्यातुरवलापेक्षिणी
वक्ष्यता, व्यायामस्य तु दोषशयान्निवृत्त्यायुपादधमायनुपादापेक्षिणी व्यवस्थापयितव्या ।
यदि वा पुनःशब्दः पानःपुन्ये, तेनाहारमात्रा पुनःपुनरग्निबलभेदेन एतदुक्तं स्यात्, यत
एकस्मिन् पुरुषे एकदा याग्नितथेन व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं स्यात्, यत ऋतुभेदेन
वयोभेदेन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्विबुधो भवति यथा—हेमन्ते यौवने च, कदाचिन्मन्दो भवति
यथा—वर्षासु बाल्ये च, तेनाग्निबलभेदात् मात्राप्येकरूपा न स्यात्, किन्तु तत्कालभवमग्नि-
बलमपेक्ष्य पुनःपुनर्मात्राणि निश्चय इति ।

यावद्धि अस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ २ ॥

प्रश्नाशङ्काभिप्रायेण तु शब्दार्थकत्वात् । नवर्त्तस्वभावजयोवनादश्वस्थास्वभाव-
जाग्निभेदार्थं पुनःशब्दः पौनःपुन्ये यदा यावदग्निबलं तदा तावदग्निबला-
पेक्षिणीलाभात् । आह्रियन्ते गलाधो नीयन्ते प्राणोदानाभ्यां यानि द्रव्याणि
नातिकठिनकठिननानिद्रवद्रवाणि तान्याहाराणीति तेषां मात्रा मीयन्तेऽनया
सङ्ख्या मानमिति यावदित्याहारमात्रा, करणे च न तु भावे, परिमिते-
र्लाभादलाभाच्च परिमितिसंख्याया इति ।

अग्निबलापेक्षिणीति—आहारमात्रेत्यस्य पक्षनिर्देशस्य माध्यनिर्देशस्तेन
पक्ष आहारमात्रा अग्निबलापेक्षितावत्त्वेन माध्या यावदित्यादुक्तार्था हेतुः ।
अग्निः कोष्ठाग्निगृहप्रकरणान् तस्य बलं वरावरमभ्यान्यतममपेक्षितुं
स्वप्रयोजनसाधनाविनाभावायितुं शीलं यस्याः माग्निबलापेक्षिणी । जठराग्ने-
द्विधा पुरुषापेक्षित्वेनोत्तममध्यमावरभेदेन मात्रापि, प्रवगाग्निबलापेक्षिणी उत्तमा,
मध्यमाग्निबलापेक्षिणी मध्यमा, अल्पाग्निबलापेक्षिणी अल्पा । आहारमात्राया
अग्निबलापेक्षित्वे हेतुमाह—यावदित्यादि । हि यस्मादस्य भोक्तुः पुरुषस्य यावत्
यत्परिमाणेन विशिष्टपशनं यदन्नादिकं सञ्चग्रहणग्रहाभ्यां परिज्ञातं
प्रकृत्यादृष्टाहारविधिविशेषैश्च परिगृहीतं प्रादयग्वादृष्टेक्षयेयान्मकं प्राड्यप्रधान-
खाद्याद्यन्यतमसहितं वा अशितमभ्यवहतं सन् अनुपहत्य प्रकृतिं वातादीनां
रसादीनां मलादीनां तथान्येषाञ्च शारीरगणामविकृतानां स्थानासनशयन-

अग्निबलापेक्षित्वमेव विवृणोति—यावदीत्यादि । यावदिति यावत्परिमाणम् । हिशब्दो
हेतौ । अत्येति भोक्तुः । अशनं अनुविधमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तम् । प्रकृतिं वातादीनां
रसादीनाञ्च साम्यावस्थाम् । अनुपहत्य विकारमकुर्वेत्यर्थः । यथाकालमिति निशाशये । तावत्
इति पूर्वप्रमाणावच्छिन्नमशनं ग्रन्थवस्तुपि । द्वितीयम् 'अस्य' इति ग्रहणमन्यत्र प्रतिषेधार्थं ;
तेन यस्यैव यावता मात्रा निर्विकारा, तस्यैव सा मन्तव्या, नान्येषां ; प्रतिपुरुषमग्निबलस्य
भिन्नत्वात् । यद्यपि वैकरिमन्तपि पुरुषे कालादिभेदेनाग्निबलभेदो भवति, तथाप्येकपुरुष
एकमात्रामवधारय कियन्तमपि कालं तस्यैव मात्रया अग्निबलभेदहेत्वभावे सति व्यवहारो
भवत्येव । मात्राप्रमाणं मात्रं यत्ता, मात्राप्रमाणशब्देन केह मात्राप्रमाणवदिति कोट्टण्यम्,
अन्वया तावच्छब्देनावच्छिन्नाशनवाचिना मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवाचिनः सामानाधिकरन्थं
न स्यात् । ननु प्रकृतिमनुपहस्येति न कर्तव्यं विशेषणं, न ह्यहारा यो यथाकालं जरां

गमनोच्छ्वाससंकथासु सुखानुवृत्त्यादिस्वस्वक्रियावत्ता प्रकृतिस्तामनुपहत्य क्षीणां वा वृद्धां न कृत्वैति यथाकालं निशान्ते जरां जीर्णतां गच्छतीति जीण भवति तस्य पुरुषस्य तावत् तत्परिमितमदशनमन्नादिकमस्याशनस्यान्नादेर्मात्रा-प्रमाणं परिमितिकरणसंख्यायाः प्रमाणं प्रतीतिकरणं वेदितव्यं भवति बुद्धिमतेति शेषः । अनुपहत्य प्रकृतिमित्यनेन तीक्ष्णाग्निविषमाग्नीनां मात्रानिमात्राशनस्य यथाकालं प्रकृतिमुपहन्तृर्जस्यानिमात्रायामनिव्याप्तिर्वारिता सव्वग्रहपरिग्रहाभ्यां प्रकृत्याद्यष्टभिश्चाहारविधिविशेषायतनैरपरिग्रहेणाशितमपि यदशनं यथाकालं जरां गच्छति तदशनमपि मात्रावदेव न त्वमात्रं तावदशनमुपयुञ्जानो हि प्रकृत्यादिविपर्ययेणोपयोगजमशुभं प्राप्नुवन्नपि नात्रावदाहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति । न च मात्रया केवलमन्नस्याभ्यवहारादेव कृत्स्नमाहारफलसौष्टव हि लभते । तस्मादत्र मात्रादारप्रशमाप्रकरणान् प्रकृत्यादिविपर्ययेणोपयोगा-दशुभं न मात्राजशोपाय भवति । एतेन तन्निरस्तं, यैरुच्यते प्रकरणादेव लब्धमस्येति पदमशनमिति पदश्चाशितमिति पदश्चापि यत् पुनरुक्तं तद्विशेष-भाषनार्थम् ।

अस्येति पदेन परीक्षका भोक्ता अशनमित्यनेन प्रकृत्याद्यष्टकाविरुद्धमशन-मशितमित्यनेन यथाविधि भोजनं बोध्यमिति मात्राशनाधिकारे तथाविधत्वस्य अनावश्यकत्वात् । मात्राप्रमाणं शब्देनेह तावच्छब्दवाच्याशनद्रव्यस्य सामानाधि-करण्यानुरोधेन मात्राप्रमितिकरणमुक्तं तेनाहारमात्राऽप्रवलापेक्षिणी प्रकृत्य-नुपहननपूर्वकयथाकालजराप्राप्ताशनविज्ञेयत्वादित्यर्थः ।

तत्र प्रकृत्यनुपहननमाहारेण कुक्षरप्रपीडनेन हृदयस्यानवरोधेन पाठ्वयोरवि-पाटनेन उदरस्यानतिगौरवेण उन्दित्र्याप्रीत्यभावेन क्षुत्पिपासाप्रशमनेन स्थाना-

याति स मात्रादोषाद्विकारं करोति, करोति तु द्रव्यस्वभावसंस्कारादिदोषात्, यथा—मन्दक-लकुचादयो यथाकालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव ; न तावतापि तत्र मात्सा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविधकुक्षीये 'न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारफलसौष्टवमवाप्नुं शक्यं, प्रकृत्या-दीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां भिन्नफलत्वात्' इति, नैवं, द्विविधा हि मात्रा रसविमाने वक्तव्या—सर्वप्रहरूपा परिग्रहरूपा च, तत्र समुहितस्याहारस्य परिमाणं सर्वप्रहः, मधुराम्ला-दीनामाहारावयवानां प्रत्येकं मासया ग्रहणं परिग्रहः । तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणमुचितमेव गृह्यते, आहारावयवानान् मधुरादीनां स्वभावहितानामप्यथोक्तमानं स्यात्, तत्राहारावयव-मात्रावैक्यात्, चातुर्वैक्यं भवत्येव, अयथाकालं जरागमनञ्च स्यात्, तदुक्तं प्रकृतिमनुपहस्येति विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यायन्ति 'अस्य' इति, 'अशनम्' इति, 'अशितम्' इति च पदत्रयं

तत्र शालिपाट्टिक-मुद्गलाव-कपिश्लेष्णशश-शरभशम्बरा-
दीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति ।

सनशयनगमनोच्छ्वाससंकथामु मुखानुवृत्त्या च बोध्यम् । यथाकाले जरणन्तु
सायं प्रातश्च मुखेन परिणासेन जीर्णाहारलक्षणैर्बोध्यमिति ।

यद्यप्येकस्मिन्नेव पुरुषे हेमन्तादि-यावनादिकालभेदेनाग्निबलभेदो भवति,
तथापि कियन्तमपि कालमेकमात्रावधार्यतेत्येव मात्रयाऽप्रभेदेऽलभावे सति
व्यवहारो भवतीति कश्चित् । वस्तुतो यदा यथाग्निबलं तदा तथैव प्रकृत्यनुप-
हननयथाकालजरणयोग्यया मात्रयाऽक्षीयादिति बोध्यम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु शालिपाट्टिकादिकं प्रकृतिलघुं द्रव्यं यत्परिमाणेनाभ्यवहन्
यावन्कालेन यस्यानुपहत्य प्रकृतिं जरां याति न तावत् कालेन तन्मृतं
पिष्टेक्षुक्षीरविकागादिकं प्रकृतिगुरुं द्रव्यमजितमित्यतो मुद्गलाववापेक्षिष्यपि
मात्रा भवति न केवलमग्निबलापेक्षिणी स्यादिति प्रतिपक्षस्य प्रतिष्ठापना-
माशङ्क्याह तत्रेत्यादि । तत्रान्यवहारेऽभ्यवहारस्येषु सर्वेषु सत्ये शालिहैम-
न्तिकशुकधान्यं, पाट्टिकं पट्टादिनभवं वापिकं शुकधान्यं, व्यावः पक्षिविशेषः,
कपिश्लयो गौरतिनिरः, एणः कृष्णसारः, शशः शशकः, शरभो महाशृङ्गो हरिणः,
शम्बरस्तद्विशेषः । इत्यादीनि प्रकृतिलघून्यप्याहारद्रव्याणि,
अपिना संस्कारलघूनि व्याजादीनि च मात्रापेक्षीणि भवन्तीति । पेयादि-
विकारोभूतानां लघूनामाहारद्रव्याणां कुक्षिप्रपीडनादिजनकपरिमाणेनाभ्यव-
हारेण यथाकालं जराप्राप्त्यभावात् । आदिशब्देनैवंप्रकाराभ्यान्यान्यपीति
बोध्यम् ।

प्रकरणदेव लभ्यते, तत्र पुनः कियते विरोधप्रतिपादनार्थं । तेन “अस्य” इत्यनेन परीक्षको
भोक्ताऽविक्रियते, “अशनम्” इत्यनेन च प्रशस्तमशनं प्रकृतिकरणसंयोगादेः शकालाविरहमुच्यते,
“अशितम्” इत्यनेन च यथायथि भोजनमुच्यते ; तदेवं सर्वगुणसम्पन्न आहारो मात्रा-
वानुच्यते ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—मात्रालक्षणमुपदिश्य व्यवहारोपयोगिनं द्रव्यभेदेन मात्राभेदं दर्शयति—तत्र
शालीन्यादि । अत्र लघुवर्ग एव प्रथमं पठ्यते पथ्यतमत्वात् ; तथाप्यादी रक्तशालिराहारद्रव्य-
प्राधान्यात् । कपिश्लयो गौरतिनिरः, एणः कृष्णसारः, शरभो महाशृङ्गो हरिणः, शम्बरस्तद्विशेषः ।
अम्लपानविधी शीतः श्लेष्मश्लेष्मगुरुः स्यादः इति परिश्रवणकथने “अगुरुः” इत्यकारप्रक्षेपो
द्रष्टव्यः, तेनेह परिश्रव्य लघुत्वप्रतिपादनं न विरुध्यते । अपि समुच्यते तेन प्रकृतिलघूनि
करणलघूनि च व्याजादीनि मात्रापेक्षीणि भवन्तीति लक्ष्यते । एवं प्रकृतिगुरुणि, अत्रापि संस्कार-

तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतिमापानूपौदकपिशितादीन्याहार-
द्रव्याणि प्रकृतिगुरुण्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ३ ॥

न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत । लघूनि हि
द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति, पृथिवीसोमगुणबहुला-

तथा पिष्टेन्यादीनि प्रकृतिगुरूणि अपिना संस्कारगुरूणि च मात्रामेवापेक्षन्ते
न त्वप्रिवक्ष्यापेक्षणी मात्रा गुरुलाघवं द्रव्याणामपेक्षते । पिष्टकादिविकागणा-
मपामाहारद्रव्याणां कुक्षिप्रपीदनदिजनकरूपेण परिमाणेनाभ्यवहृतानां यथा-
कालं जीर्णताभावान् । पिष्टं पिष्टविकृतिः भक्ष्यं, इक्षुविकृतिर्गुदादिः, क्षीर-
विकृतिद्रव्यादिः । विकृतिशब्दस्य त्रिभिः पिष्टादिरन्वयान् । आनूपौदकयोः
पिशितम् । आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची, तेनैवप्रकारगण्यपराणि शाल्यादि-
गणानिरिक्तानि ॥ ३ ॥

ननु शाल्यपिष्टकादीनि प्रकृतिलघूनि अमात्रयाज्यवहतान्यहितानि
स्युः प्रकृतिगुरूणि च पिष्टेक्षुक्षीरविकागदीनि मात्रया द्वितानि स्युस्तानि यदि
मात्रामपेक्षन्ते तदा गुरुलाघवप्रतिमञ्जानं द्रव्याणामकारणं स्यादित्यत आह—
न चैवमित्यादि । एवमुक्ते प्रकृतिलघुगुरुद्रव्याणां मात्रापेक्षन्त्वे उक्ते
गुरुलाघवं द्रव्याणां गुरुत्वं लघुत्वञ्च न चाकारणं कारणमेव । गुरुश्च लघुश्च
गुरुलघु तयोर्भाव इति । सुप्रशाल्यादित्वादुत्तरपदादयो वृद्धौ गुरुलाघवमिति ।

द्रव्याणां गुरुलाघवस्याभ्यवहारविधावकारणताभावं हेतुमाह—लघूनि
हीत्यादि । वाय्वग्निगुणबहुलानि लघूनि द्रव्याणि भवन्ति । आकाश-
गुणबहुलानि च द्रव्याणि लघूनि भवन्त्यपि वद्विमन्युक्षणाय न भवन्ति
गगनस्याग्निमाधम्याभावादत उक्तं वाय्वग्निगुणबहुलानीति । इतराणि
गुरुशक्तुपिण्डादिग्रहणं वाच्यम् । आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची शाल्यपिष्टकादिगणाभावात् ।
विकृतिशब्दः पिष्टेक्षुक्षीरैः सम्बध्यते । क्षीरविकृतिः क्षीरकृता भक्ष्याः, पिशितमातूपौदकाभ्यां
सम्बध्यते ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः ननु यदि लघु हितमपि स्वगुणकरणमेव, मात्रामपेक्षते, गुरु चाहितमपि
मात्रापरिगृहीतं हितमेव स्यात् तत् किं गौरवलाघवोपदेशेनेत्याशङ्क्याह—न चैवमित्यादि ।
लघूनि यथाप्याकाशवाय्वग्निगुणबहुलानि स्युः, तथाप्याकाशस्थान्निदीपने प्रति तथाविधसामर्थ्या-
भावात् वाय्वग्नौस्त्वग्निदीपकत्वात् वाय्वग्निगुणबहुलानीत्युक्तं, तस्मात् कारणात् लघूनि
मात्रया तावत् भग्निं दीपयन्ति, स्वगुणादपि वाय्वग्निगुणबहुलादग्निस्तनुषुक्षणस्वभावाति स्युः ।

नीतराणि । तस्मात् स्वगुणादपि लघुन्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्यन्ते अपि सौहित्योपयुक्तानि । गुरुणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यादतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि अन्यत्र व्यायामाग्निबलात् । सैषा भवत्यग्निगुरुणि पृथ्वीसोमगुणबहुलानि भवन्ति इति सर्व्वमतसिद्धः सिद्धान्तः । तस्मात् लघूनां द्रव्याणां वाय्वग्निगुणबहुलान् गुरुणां द्रव्याणां पृथ्वीसोमगुणबहुलान् । स्वगुणात् रोक्ष्यालायवसोक्ष्म्यचलत्ववैशदस्वरत्नान् अपिशब्दान्मात्रयाऽभ्यवहन्तानि लघूनि द्रव्याणि अग्निसन्धुक्षणस्वभावानि अग्निरुक्षस्य च खरस्य च मृक्षस्य च लघोश्च चलस्य च विशदस्य च सामान्यात् । सन्धुक्ष्यतेऽनेनेति सन्धुक्षणः उद्दीपनकरणः स्वभावो रोक्ष्यादिगुणो धर्म्मार्थेषां तानि तथा । वह्निसन्धुक्षणस्वभावत्वात् नु सुतगमपि सौहित्योपयुक्तानि आ वृषित उपयोगे मात्राव्यतिक्रमेऽन्यल्पदोषाणि चोच्यन्ते न त्वतिदोषवन्ति । एवार्थे चकारः । अग्निसन्धुक्षण इति तत्रापि भवत्येवंति भावः ।

गुरुणि पुनरिति ।—पुनःशब्दो भिन्नक्रमे, तेन तस्मात् पृथ्वीसोमगुणबहुलत्वात् । स्वगुणादपि स्निग्धत्वाच्च गुरुत्वाच्च स्थूलत्वाच्च स्थिरत्वाच्च विशदपैच्छित्त्याच्च मात्राशनाच्चापि वह्न रोक्ष्यादिगुणस्यासामान्यात् न सन्धुक्षणः स्वभावो येषां तानि तथा । असामान्यादिति विरोधार्थं नञ् । अतः सामान्यविरहेणापि सन्धुक्षणस्वभावत्वाभावाच्च मात्राशनानि दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि चावृषितो भोजनेन मात्राव्यतिक्रमादाग्निसन्धुक्षणस्वभावाभावाच्चातिमात्रं दोषवन्ति भवन्ति । ननु मूलादिपुरुषाणां सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्याभ्यवहारेऽपि न दोषा दृश्यन्ते कथम् ? उच्यते, अतिमात्रं दोषवन्तीत्यत आह—अन्यत्रेत्यादि । व्यायामादग्निबलमिति व्यायामाग्निबलम् । व्यायामजनितमग्निबलस्याप्रतिघात्यत्वेन मात्राव्यतिक्रमे समानेऽपि लघुगुरुद्रव्ययोर्लघुगुरुद्रव्यस्य विशेषं दर्शयति । अन्यदोषाणि चोच्यन्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि, सौहित्यं मात्राव्यतिक्रमेण तृप्तिः । गुरुणीत्यादौ पुनःशब्दो व्यावृत्त्यर्थः । अस्सामान्यादिति विरोधार्थं नञ्, तेनासामान्यादित्यग्निबलपृथ्वीसोमगुणबहुल्यादित्यर्थः । अन्यसामान्यादिति पाठपञ्चेऽन्यन्यशब्दो विरुद्धवचन एव, तेन तथापि न एवार्थः । अतश्चेत्यादिना मात्राव्यतिक्रमे गुरी गरीयांसं दोषं दर्शयति । ननु दृश्यन्ते केचन भारिकादयः पुरुषाः सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्याहारेऽपि निर्दोषाः, तत् किमुच्यतेऽतिमात्रं दोषवन्तीत्याह—अन्यत्रेत्यादि । व्यायामकृतमग्निबलं व्यायामाग्निबलम् ; यद्यपि कालाहितबलोऽग्निमौलाऽधिकगुरु-

बलापेक्षिणी मात्रा । न च नापेक्षते द्रव्यम् । द्रव्याणामपेक्षया *
च त्रिभागसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरुणामुपदिश्यते । लघूना-
मपि च नातिसौहित्यमग्नैर्युक्तार्थम् ।

हेमन्तादिकालाहिताग्निबलस्य मात्राद्रव्यगुरुक्षमत्वेऽपि न प्राधान्यं कालान्तरे
समागते प्रतिघात्यत्वात् । व्यायामं निषेवमाणस्य पुरुषस्य निरमेवाग्निबल-
सत्त्वाच्च । व्यायामादग्निबलाच्चान्यत्रेति यद् व्याख्यानयन्ति तन्न द्विवचना-
पक्षेर्ध्यायामापेक्षित्वापनेश्च मात्राया इति तेन प्रतिज्ञाहानिश्च स्यादिति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रतिपक्षस्य प्रतिष्ठापनां निरस्य निगमनार्थमाह—सैपेत्यादि ।
साऽग्निबलापेक्षिणीति प्रतिज्ञाता मात्रा, एषा प्रतिपक्षप्रतिष्ठापनया न निराकृता
हेतुयुक्तिभ्याश्चास्माभिः स्थापिता भवत्यग्निबलापेक्षिण्येव मात्रा न तु गुरु-
लाघवापेक्षिणीत्यर्थः ।

ननु भवत्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा द्रव्यापेक्षिणी भवति । अग्नियुक्त्यर्थं हि
गुरुद्रव्याणामर्द्धसौहित्यं लघूनामपि नातिसौहित्यमुपदिश्यते इति प्रति-
पक्षान्यतरप्रतिष्ठापनानिरासायाह न चेत्यादि । न चेति चकारेण मात्रा
उपस्थाप्यते प्रकरणान् । मात्रा न द्रव्यमपेक्षते इति न चाद्रव्यमेव
अपेक्षते । कस्मान्मात्रा न द्रव्यमपेक्षते इत्यत आह—द्रव्याणामित्यादि ।
चकारोऽवधारणे । मात्रापेक्षयैव द्रव्याणां गुरुणामप्रकृष्टगौरवाणां द्रव्याणां
त्रिभागसौहित्यं गुरुणां द्रव्याणां यावत्परिमाणेनाभ्यवहारे कुक्षेःरूपीङ-
नादिकं स्यात् तावत्परिमाणेनाभ्यवहारः सौहित्यं तदापि त्रिभागेण ।
न खलु परिमाणेन उपदिश्यते प्रकृष्टगौरवाणामर्द्धेन न खलु परिमाणेन
उपदिश्यते अग्नैर्युक्त्यर्थं समानस्थित्यर्थम् । लघूनामपि च चकारः पुनरर्थेऽपि
द्रव्यक्षमो भवति, यदुक्तं—“पक्षा भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः” इति तथापि व्यायामा-
हितबलो वृद्धिर्निरतं बलवान् भवतीत्ययमेव प्रधानपरिग्रहादुक्तः । ये तु व्यायामादिति
वाम्निबलादिति हेतुद्रव्यं वर्णयन्ति, तेषामेवं सति व्यायामापेक्षिण्यजनमात्रा स्यादिति प्रकरण-
विरुद्धोऽर्थः स्थातुः । प्रतिज्ञातमर्थं न्यायसम्पादितमुपसंहरति—सैपेत्यादि । सैत्यग्निबला-
पेक्षिणी प्रतिज्ञाता मात्रा, एषेति न्यायेनाग्नपेक्षत्वेन निर्वर्तीहिता ।

ननु यथ्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा, तत् कस्मादेकरूप एवाग्नी लघूनां द्रव्याणां
भूयसी मात्रा स्यात्, तत्त्रिभागोचिता अर्द्धा चेत्याह—न चेत्यादि । द्रव्यमपेक्षत इत्यर्थः ।
त्रिभागसौहित्यं मन्त्रां गुरुभिः । एवं गुरु गौरवप्रकर्षांपकर्षावन्त्यदपि कल्पनीयम् । लघूनामपि

मात्रावद्व्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा
योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ ४ ॥

चार्थं च पुनर्लघूनाञ्च द्रव्याणां मात्रापेक्षयैव नातिसौहित्यमुपदिश्यते इत्यने-
नान्वयः । यावत्परिमाणेनाभ्यवहारे कुक्षेरप्रपीडनादिकं स्यात् तावत्परि-
माणातिशयेन सौहित्यं नोपदिश्यते अनेयुक्त्यर्थः, लघूनामाग्निसन्धुक्षणस्वभावले-
ऽपि मात्रातिशयेनाभ्यवहाराद्वायोरसश्चारादग्नेः सन्धुक्षणाभावेन सामान्य-
स्याप्यभावापत्तेः, यथा प्रज्वलितोऽप्यग्निस्तृणशिशिप्रावितो नश्यति, यथा चक्षु-
स्तैजसं तेजोऽतियोगादितो विपद्यते, यथापि च प्रस्तरशिलायोगात् शस्त्रं
तीक्ष्णं भवति तदतियोगाद्द्रव्यापद्यते इति । तस्मान्मात्रामेवापेक्षन्ते द्रव्याणि
न तु द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा ।

ननु समाग्रिभक्षणाथ मात्राशनं किं प्रयोजनमित्याह — मात्रावदित्यादि ।
हियस्मात् मात्रावदशनमशितं स प्रकृतिं स्यात्प्रयमनुपहत्य बलादिभिर्योज-
त्युपयोक्तारमवश्यमिति बलवर्णादीनां प्रकृत्यादिकारणसमूहेष्वेकमेवैतत्
मात्रावदशनं कारणं भवति प्रशान्तिपश्यंपदेन शोषितम् । तैः कारणान्तरेः
सहकारेणायं नियम इति । तस्मान्मात्राशी स्यादिति निगमनं बोध्यम् ॥४॥

नातिसौहित्यमित्यत्र सौहित्यशब्दमृत्तिमात्रे वर्तते, तेन लघूनि तृप्तरतिक्रमेण न भोक्तव्यानि,
एवं हि तेषां मात्रातिक्रमो न स्यात् । अनेयुक्तिः स्वमानावस्थितिः, तदर्थम् । ननु गुरुणां
तावदतिमात्रोपयोगोऽग्निपरिपालनार्थं निविध्यतां, येन गुरुष्वग्नेरसमानानि, लूनि पुनरग्निना
समानानि नन् तेषां कथमतिमात्रोपयोगो बद्धिमान्यमावहतीति ? अ. — लघूनां द्रव्याणां
सामान्यमभिभूयातिमात्रत्वमेवास्मिन्मान्यं कराति । यथा — चक्षुरेतैजसं तेजःसहकृतञ्च पश्यति,
तदेव तेजोऽतियोगादुपहन्यते, तथा शस्त्रमसमयम्भवम्, भस्मयताञ्च तीक्ष्णं सम्पद्यते, भस्मस्येव
च मिथ्यायोभान् प्रतिहन्ति स्यात्, तदुक्तं शाकाल्ये 'यत् तेजो ज्योतिषां दीप्तं शारीरं प्राणिनाञ्च
यत् । संयुक्तं तेजसा तेजः तद्विरूपाणि पश्यति ॥ तदेव चक्षुस्मान्येव ज्योतीरप्यनि तु पश्यतः ।
विकारं भजतेऽत्यर्थमथवापि विनश्यति ॥ शस्त्रस्यास्मा यथा योगिनिर्जितञ्च तदस्मिन् । तीक्ष्णं
भवत्यतियोगात् तत्रैव प्रतिहन्यते ॥ एवं तावद्द्रव्युपादिनाऽग्निबलद्रव्यापेक्षणा मात्रा, मात्रा-
ऽन्वितञ्च भोज्यं भोक्तव्यमित्युक्तम् ।

मात्राशितत्वे को गुण इत्याह — मात्रावदीत्यादि । — इहावश्यमिति निषमो विरोधि-
कारणान्तराभावे सति बोद्धव्यः, यतः — यद्यपि पूर्ववदशनशितोपयोक्तृपदैः प्रशस्तभोजनशि-
वादिभिः प्रकृतिकरणादिगुणसम्पन्नमन्नं लभ्यते, तथापि कालविपर्ययप्रज्ञापरधासाध्य-
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाः सम्पद्येताहारतन्म्यबलादिविरोधकाः । यदाह सन्नि हाहाराद्व्या

भवन्ति चात्र ।

गुरु पिष्टमयं तस्मात् तरुडुलान् पृथुकानपि ।

न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥

वल्लूरं शुष्कशाकानि शालूकानि पिसानि च ।

नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवापयोजयेत् ॥

गङ्गाधरः—आचार्याणामयमाशयः—पूर्वव्याख्यातार्थोपसंहरणार्थं “तत्र श्लोकः” इति करोति. प्रमाणार्थपरिकार्यञ्च “भवति चात्र” इति करोति, इति व्याख्यातार्थान्तिरिक्तं वक्तुमाह भवन्ति चात्रेति । अत्राधिकार्थाः श्लोका भवन्ति सन्ति । के ते इत्याह—गुरु पिष्टेत्यादि । पिष्टमयं पिष्टविकारः, गुरु गौरव-शालि, जातु कदाचित्, न खादेत् भुक्तवान् मात्वां खादेत् बुभुक्षितोऽर्जितमात्रया न खादेदित्यर्थः । तस्मात् गुरुत्वात् तरुडुलान् जातु कदाचिदपि न खादेत् ; भुक्तवान् मात्रामपि न खादेत् बुभुक्षितोऽर्जितमात्वां न खादेदित्यर्थः । पृथुकानपि चिपीट इति लोके प्रसिद्धान्, तस्मादपि गुरुत्वात् न जातु खादेत् कदापि न खादेत् ; भुक्तवान् मात्रया न खादेत्, बुभुक्षितोऽर्जितमात्रया न खादेदित्यर्थः । नन्वेवञ्चेत् तदा कदापि कोऽपि किं पिष्टमयादिकं न खादेदित्याशङ्काह—बुभुक्षित इति । बुभुक्षितः पुरुषः मात्रामनर्पायिपरिमाण-संख्यां कुक्षेरमपीदनादिलक्ष्यां खादेत् पिष्टमयादीनां गुरुद्रव्याणां बोध्यम् ।

न केवलं पिष्टमयादिकं न जातु खादेत्, वल्लूरादिकं नाभ्यसेत्, तदाह—वल्लूरमत्यादि । वल्लूरं शुष्कमांसं नाभ्यसेत् निरन्तरं नोप-युज्यात् : कस्मादित्याह—गौरवादिति । शुष्कशाकान्यपि गुरुत्वात्, शालूकानि

अपि रोगप्रकृतयः” इति । तेन मात्रापरिमृष्टाः शुभा अपि प्रकृत्यादयः प्रायो-बलादिहेतवो भवन्तीति मात्रायदाहारस्तुत्यर्थम् अवश्यम् इति कृतम् । सुखयुक्तमायुः सुखायुः, यदि वा सुखज्ञानुभवेति मन्तव्यं, स्वरूपेणापि चायुर्गुण्यमिति प्राक् प्रतिपादित-मेव ॥ ३१४ ॥

भवति चात्रेति । तत्तत्कारणस्य समयोऽयं, यत्—पूर्वव्याख्यातार्थसंग्रहार्थं यदा श्लोकेन वक्तुमारभते तदा “भवति चात्र” इति करोति । पिष्टमयं पिष्टविकारः, तस्मादिति गुरुत्वात्, पृथुकाभिपिटा इति लोके प्रसिद्धाः । न जातु कदाचित्, मात्रां खादेदित्यनर्पायिपरिमाणवन्तं खादेत् । वल्लूरं शुष्कमांसं, नाभ्यसेत् न निरन्तरमुपयुज्यात् । अनभ्यासहेतुमाह—गौरवादिति ।

कूचिर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमामिषम् * ।

मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ५ ॥

पष्टिकान् शालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।

आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥

कुमुदादीनां कन्दा विमानि मृत्तिकाश्च स्थितक्षुद्रावरोहवन्मृणालानि गुरुत्वात् नाभ्यसेत् । मांसं कृशं व्याध्यादिभिरपुष्टानां मृगादीनां कुशानां मांसं कृशं मांसं कृशमम्बन्धित्वपेवानुपयोगे मांसस्य हेतुरुन्नेयः । कूचिर्चिकादींश्च न शीलयेत् न सततमुपयुज्जीत । गौरवादेवेत्यर्थः । कूचिर्चिकान् इति तक्रसहितं पक्वं क्षीरं कूचिकः । तस्य पिण्डाकारः । किलाट आवृत्तक्षीरस्य घनो भागः क्षीरस्य उत्पाख्यः । शौकरमामिषं शूकरमांसं तत्साहचर्यात् गव्यमपि आमिषमित्यन्वयः । आमिषशब्दो मांसे वर्तते । यवकः शूक्रधान्यविशेषोऽतिशयमपच्यतमत्वेन स्वयं वाच्यः न तु यवः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—सतताभ्यास्यानाह पष्टिकानित्यादि । इहादौ पष्टिकः पठ्यते रक्तशालिमपेक्ष्याप्राधान्येनान्यापेक्षया प्राधान्यस्वरापनार्थम् । सैन्धवस्य सततमभ्यासवचनमेतत् भोज्यव्यञ्जनादिसंस्कारकतया बोध्यमन्यथा क्षीणि द्रव्याणि नोपयुज्जीत ‘पिप्पल्या लवणं क्षारः’ वक्ष्यमाणविशेषविरोधः स्यात् । यवानिति यवः प्रसिद्धः न तु यवकः । आन्तरीक्षं जलांमिति शेषः । पयः क्षीरं, सर्पिर्घृतं, जाङ्गलं जङ्गलदेशभवा मृगादयो जाङ्गलास्तेषां मांसं जाङ्गलम् । मधु मार्शकम् । अभ्यसेत् । अमु अ दीप्तिग्रहणगतिर्निति धातो रूपम् ।

मांसं कृशमपुष्टं रोगात्पुष्टमृगादिसम्भवमित्यर्थः, पुनश्चाप्यवृत्त्यव्यादेव निषिद्धं, न गौरवादिति वृत्ते । कूचिर्चिकः क्षीरेण समं दधि तक्रं वा पक्वकिलाटः, कूचिर्चिकपिण्डो नष्टक्षीरस्य घनो भाग इत्यन्वे । शौकरमिति शूकरमांसं, शूकरसाहचर्यात् गव्यमहिषे अपि मांसे एव बोद्धव्ये, यवकः शूक्रधान्यविशेषः, वक्ष्यति हि ‘यवकः शूक्रधान्यानाम् अपच्यतमत्वेनाप्रकृतसो भवति’ इति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—अभ्यस्यान् दर्शयति पष्टिकानित्यादि । इह पष्टिरादौ पठ्यते रक्तशालिकमनु प्रधानव्यवस्थापनार्थम् । आन्तरीक्षमिति आन्तरीक्षं पानीयं, पयः क्षीरं । जाङ्गलमिति जाङ्गल-वेष्टभक्षं मृगादिमांसम् । इह सैन्धवाभ्यासोऽन्नसंस्कारत्वेन मात्रयाऽभिप्रेतः, तेन ‘क्षीणि

तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।

अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ ६ ॥

मात्राशनस्य स्वास्थ्यहेतुत्वेन वद्विमाभ्यरक्षणादिकरत्वेन स्वास्थ्यपाल-
नोपायोपदेश आरब्धः, स चातिबाहुल्यो वाच्यश्चेत् तदानिगौरव ग्रन्थो-
ऽयमावहतीति अनुक्तं स्वास्थ्यरक्षणार्थमुपायं सूत्रयितुमाह—तच्चेत्यादि ।
स्वास्थ्यमिति स्वः स्वीयोऽनिकृतो धर्मस्तस्मिंस्तिष्ठतीति स्वस्थस्तस्य भावः
स्वास्थ्यं स्वाभाविकत्वादिकं धातुसाम्यमिति यावत् । येनाहारेण विशुद्धेन
क्षीयमाणशरीरपोषणकरेण च स्वास्थ्यमनुवर्तते तच्च सर्व्वमुपयुज्ज्यात् ।
यथा प्रदीपस्नेहवर्त्तितक्षयोन्मुखे प्रदीपक्षयभिया स्नेहवर्त्तिदानात् प्रदीपो-
ऽनुवर्त्तते, एवं वातादिप्रत्यवायहेतुपरिहारेण स्वास्थ्यमनुवर्त्तते । तथा
अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकराः प्रज्ञापराधपरिणामासान्मेन्द्रियार्थ-
संयोगास्तेभ्योऽप्यद् यच्च तच्च सर्व्वं प्रयुज्जीत, प्रज्ञापराधादिभिरभ्यवहारपरिहारं
कुर्यात् तेन स्वास्थ्यमनुवर्त्तते इति । अत एव कालस्वभावजदोषसञ्चयादि-
निर्हरणादिकं वक्ष्यति, नैतेन संगृहीतमिति ॥ ६ ॥

द्रव्याणि नात्युपयुज्जीत पिप्पल्यो लवणं क्षारः इति यद्वक्ष्यति, तेन समं विरोधो न भवति तत्र
लवणानिधेयस्य प्रतिषिद्धत्वात् ।

मात्राशीत्यादिना स्वास्थ्यपरिपालनोपाय उच्यते । अतिबहु च स्वस्थपरिपालनं तस्मै
वक्ष्य्यं, तस्मैहाभिधीयमानं ग्रन्थगौरवमावहति, अनभिधीयमानञ्च ग्रन्थस्य न्यूनतामापाद-
यति । अतस्तत् सूत्रमात्रेणोद्देष्टुमाह—तच्चेत्यादि । सुष्ठु निर्व्विकारत्वेनावतिष्ठत इति स्वस्थः
तस्य भावः स्वास्थ्यमुद्देजकधातुवैषम्यविरहितधातुसाम्यमित्यर्थः, तच्च स्वास्थ्यमुभयथा परि-
पास्यते—विशुद्धाहाराचाराभ्यां सदा क्षीयमाणशरीरपोषणेन प्रत्यवायहेतुपरिहारेण च, यथा
दीपपरिपालनं स्नेहवर्त्तिदानात् पोषणेन किञ्चित् तथा शलभवातादिनिष्वापकहेतुपरिहारेण च ।
शरीरप्रत्यवायहेतुश्च द्विविधः—क्षुद्रिदोषाद्विषमशरीरन्यासादिर्वातदिकारकः, दुष्परिहरश्च काल-
विशेष, स्वभावादिह हेमन्तादिः कफचयादिकारकः, तत् श्लोकपूर्व्वार्द्धेन स्वास्थ्यपोषकहेतुमाह,
उत्तरार्द्धेन तु अज्ञातानामित्यादिना स्वास्थ्यविधातकहेतुपरिहारमाह । यद्यपि अज्ञातानां
विकाराणामनुत्पत्तिः स्वभावसिद्धा विद्यत एव, विद्यमानायाञ्च करोत्यर्थो मुख्यो नास्ति, तथापीद-
मेवाज्ञातविकाराणामनुत्पत्तिकरणं यत् तद्विकारहेतुपरिहरणं तथा दुष्परिहरकालविशेषजनित-
वैषहरणम् । यथा वक्ष्यति, “माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः । सहस्यप्रथमे चैव बाह्वेद
दोषसञ्चयम् ॥” तथा हेत्वन्तरनिरपेक्षात् पच्यमानबहुःश्लेष्महरणार्थमज्वनम् । एवमादि ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्य्यमभ्यञ्जनादिकम् ।

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षणोः प्रयोजयेत् ।

पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्नावनार्थे रसाञ्जनम् ॥ ७ ॥

गन्धधरः—अथ स्वास्थ्यपालनार्थमाहारविधिमुपदिश्य शारीरकार्य्यमुप-
दिशति—अत ऊर्ध्वं मित्यादि । अतो मात्राशनविध्युपदेशात् ऊर्ध्वमनन्तर शरी-
रस्य चक्षुरादेः सम्बन्धे यदवश्यं कार्य्यमभ्यञ्जनादिकमपि तत् स्वास्थ्यवृत्तं नाति-
स्फुटभानुर्वैषम्येऽपि नातिबाधाभाववृत्तं न तु व्याधितवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः
कर्मणा प्रवक्ष्यते तेनास्मिन् यदञ्जनादिकं व्याधिविशेषहरत्वेनापि प्रशंसितव्यं
तन्न विरुध्यते व्याधितवृत्ततयाऽभिप्रेतत्वाभावादिति, गुणतः कर्मतः संप्रवक्ष्य-
माणत्वेन प्रतिज्ञातत्वाच्च । अत्र चक्षुषोऽङ्गेषु सर्वेषु प्राधान्यात् तत्कार्य्यमञ्जनं
प्रथममुपदिश्यत इति सौवीरमित्यादि । सुवीरा नदी तस्यां जातमञ्जनं नित्यं
प्रत्यहमक्षणोरभिगोलकयोः प्रयोजयेत् । कस्मादित्याह—हितमर्थादेवाक्षणोः, हित-
मिति वचनेन चक्षुस्तेजोःक्षणं न तु चक्षुर्गतदोषनिर्हरणमिति बोध्यम् ।
चक्षुर्दोषनिर्हरणार्थमाह—पञ्चेत्यादि । अक्षणोः स्नावनार्थं पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे
वा रसाञ्जनं प्रयोजयेत् । पञ्चाष्टाविकल्पस्तु चक्षुर्दोषवत्यावल्यापेक्षया स्नावनार्थं
रसाञ्जनाञ्जनप्रयोगे पञ्चाष्टान्यतररात्रादूर्ध्वमथश्च कालानियमदर्शनार्थम् ।
पञ्चदिनेऽष्टदिने वेति न कृत्वा रात्रान्तत्वेन निर्देशात् स्नावनार्थाञ्जनस्य
रात्रावेव प्रयोग इति ज्ञापितम् ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—अत ऊर्ध्वं मित्यादि । अतः स्वास्थ्यानुवृत्तिकारणकथनात् ऊर्ध्वं, कार्य्यमवश्यं
कार्य्यं स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य, स्वास्थ्यवृत्तानुष्ठानेऽभ्यञ्जनाद्यवश्यं कार्य्यमित्यर्थः, अभ्यञ्जनशब्दो-
ऽभ्यञ्जनेऽपि वर्तते, तदर्थमभ्यञ्जनामप्युक्तम् । अभ्यञ्जनमेवादावुपहितं प्रधानावयवचक्षुःपरि-
पालकत्वात्, वक्तव्यं—चक्षुः प्रधानं सर्वेषामिन्द्रियाणां विदुर्बुधाः । धमनीहारयुक्तानां
ज्योतिषामिव भास्करः ॥ यदि वा स्वास्थ्यवृत्तमधिकृत्य यदञ्जनादि, तदुच्यते, रोगेषु तु यदञ्जनादि,
तत् तत्चिकित्सामु वक्तव्यं, यद्यपि यैतदञ्जनादि रोगहरमपि वक्तव्यं, तथापि प्रायः स्वास्थ्य-
वृत्तमतमेतदिति स्वास्थ्यवृत्तमभिप्रेत्येयमुक्तम् । सौवीरेत्यादि—सुवीरान्वीर्यमयं सौवीरं, नित्यं
प्रत्यहम्, अक्षणोरिति द्विवचनमभिगोलकद्वयेऽभ्यञ्जनविधानार्थम् । पञ्चरात्राष्टरात्रप्रवर्ण-
नान्तरकाले नियमदर्शनार्थं, तेन दोषकायमपेक्षयाऽर्थाक् मध्ये ऊर्ध्वं कर्तव्यं स्नावनमञ्जनमिति
भवति ॥ ७ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ।
 दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥
 विरेकदुब्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
 तस्मात् स्वाव्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ॥
 ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ ८ ॥

गङ्गाधर—तत्र दिनप्रयोगे दोषं दर्शयति—चक्षुरित्यादि । चक्षुरिन्द्रियं तेजोमयं तेजोविकारभूतं तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य तेजोमयस्य शरीरस्य शरीर-
 दोषवातपित्तकफेभ्यो भयं भवति, तत्रापि विशेषेण वातपित्तापेक्षया चक्षुष-
 स्तैजसस्य विरोधिगुणादाप्यत्वेन श्लेष्मतो भयमपि विशेषेणाधिकत्वेन भवति ।
 तस्य च श्लेष्मणो जयार्थं संशोधनं प्रधानं, तदिह स्वावणार्थं रसाञ्जनं तीक्ष्ण-
 मञ्जनं दिवा दिनकरकिरणाधिकरणे काले नेत्रयोः प्रयोक्तव्यम् ।

ननु दिनं तैजसं चक्षुश्च तैजसं तयोः सामान्याद्रसाञ्जनस्य च तीक्ष्णत्वेन
 तयोः सामान्यात् श्लेष्मतो विपर्ययत्वेन विशेषात् श्लेष्मजये दिन एव
 रसाञ्जनस्य तीक्ष्णस्याञ्जनप्रयोगः प्रशस्यते ; कथं निषिध्यते इत्यत आह—
 विरेकदुब्बलेत्यादि । दिनरसाञ्जननेत्राणां सामान्येऽपि श्लेष्मतो विशेषेण
 विरोधित्वेऽपि दिने नेत्रयोस्तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण दोषविरेचनात् दुब्बला
 भवति दृष्टिर्गिन्द्रियं तदाऽपरतीक्ष्णमादित्यं न सहते यदि च प्राप्नोति सूर्य-
 किरणसंयोगेन युक्ता स्यात् तदा तद्विन्द्रियार्थतीक्ष्णातियोगात् सीदति । तस्मात्
 विरेकदुब्बलदृष्ट्यादित्यकराप्रसवसाददोषात् स्वाव्यं विरेचनयोग्यं श्लेष्मतो
 भयमाशङ्क्य तैजसं चक्षुर्निशायां ध्रुवमवश्यं स्वाव्यं स्वावेत् । तु पुनरञ्जनं स्वाव-
 णाञ्जनं निशायामिष्यते इति कश्चित् । वस्तुतस्तस्मादुक्तदोषात् स्वाव्यं स्वावाय

चक्रपाणिः—स्वावणाञ्जनप्रकरणोपपत्तिमाह—चक्षुरित्यादि । चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसस्य श्लेष्मतो
 भाव्यात् तैजसविषयत्वेन हेतुना, विशेषादिति वातपित्तभयादधिकत्वेन भयं भवति ।
 श्लेष्मजये च स्वावणं प्रधानं तस्मात् स्वाव्यमित्यर्थः । स्वावणाञ्जनकालं नियमयति—निशाया-
 मित्यादि । ध्रुवमवश्यं निशायामेव, अञ्जनं प्रत्यासन्नत्वात् स्वावणाञ्जनम् । अतृकर्णेनापि
 स्वावणरसाञ्जनं निशायामेव विहितं, यदुक्तं “सप्ताहाद्रसाञ्जनं नक्तम्” इति । शालाक्येऽप्युक्तं
 “विरेकदुब्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति । रात्री सुप्तगुणाश्चाक्षि पुष्यव्यञ्जनकथितम् ॥”
 सीबीराप्पनञ्च विरेचनं न भवति, चक्षुःप्रसादमात्रं करोति ; तेनैतदिवा क्रियमाणं न विरोधि ।

यथा हि कनकादीनां मलिनां * विविधात्मनाम् ।

धौतानां निम्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ॥

एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः ।

दृष्टिर्निराकुला भाति निम्मले नभसीन्दुवत् ॥ ६ ॥

यदञ्जनं तत् स्राव्यमञ्जनं निशायान्तु रात्रावेव सौम्यत्वेन ध्रुवमिष्यते निरुपाय-
मिष्यत स्रावणानन्तरदुर्बलत्वेऽपि दृष्टेस्तेजोमय्यास्तीक्ष्णमञ्जनयोगेन जातोप-
तापविरोधिगुणतान्निशायाः सौम्याया इत्यर्थः । अन्ये तु ध्रुवमञ्जनं नित्य-
प्रयोक्तव्यमञ्जनं सौवीर्यमञ्जनम् इष्यते । यस्मान्तेजोमयं चक्षुस्तत्तस्मात् दिवा
नेत्रयोश्चक्षुर्गोचकयोस्तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोक्तव्यं, यस्मान् चक्षुस्तेजोमयं तस्य
विशेषात् यत् श्लेष्मतो भयं भवति तत् विरेकदुर्बला दृष्टिविरेकेण श्लेष्मणो
निर्हरणेन दुर्बलो दोषः श्लेष्मा यत्र सा, आदित्य तेजोमयमादित्यकिरणं
श्लेष्मविरोधिनं प्राप्य सीदति शेषमवजयति । तस्मादादित्ये दिनकरकिरणे
चक्षुःस्राव्यं वमनवत् पूर्वार्द्धं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते । श्लेष्मनिहरणानन्तर
श्लेष्महर दृष्टिमसादनं प्रसन्नताकरं कर्म हितमिष्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः— ननु कस्माच्चित्याञ्जनस्रावणार्थमञ्जने उपदिशतीत्याशङ्कायां दृष्टान्त-
पूर्वकमुक्तानित्यदिताञ्जनस्रावणार्थमञ्जनयोः कस्माद्— यथा हीत्यादि । हि
यस्मान् मलिनामामन्तधृत्यादिमलयतां विविधात्मनां कनकादीनां तेजोमयानां
तैलचेलकचादिभिरेतानां निम्मला शुद्धिस्तादृशमलाभावात् शुद्धिः स्वाभाविकी
तेजसता यथा भाति एवम्, तथा नेत्रेषु अञ्जनाश्च्योतनादिभिः । अञ्जनं
नित्यदिताञ्जनं, स्रावणार्थमञ्जनं शलाकाञ्जनादि, आश्चर्यजनं नेत्रविरेकार्थं
द्रवौषधप्रयोगः । आदिना पुटपाकादिः । तैर्निराकुला निम्मला वातादि-

अन्ये तु व्याख्यानयन्ति ध्रुवं नित्यकलंघ्यं सौवीरमञ्जनं यत् तन्निशि कर्तव्यं, स्रावणमञ्जनम्
श्लेष्मोद्रेकविषये वमनवत् पूर्वार्द्धं एव कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः— अत्र ननु गमाद्— यथा हीत्यादि । शुद्धिः स्वाभाविकी साऽऽगन्तुधृत्याद्यप-
नयने निम्मला यती भाति । आश्चर्यजनं नित्यविरेकार्थं द्रवौषधदानं, तत्त्वैहानभिहितमपि
कलेक्यादिभिहितम् । आदिशब्देन पुटपाकादीनां ग्रहणम् ॥ ९ ॥

हरेणुकां प्रियङ्गुश्च पृथ्वीकां केशरं नखम् ।

ह्रीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ॥

ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुत्वगुम्शर्करम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-पञ्चलोध्रत्वचः शुभाः ॥

वन्यं सज्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।

श्रीविष्टकं शल्लकीश्च शुकवर्हमथापि च ॥

पिष्टा लिम्पेच्छरेपीकां तां वृत्तिं यवमन्निभाम् ।

अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलमसां भिषकः ॥

दोषदुष्टभावात् दृष्टिर्भाति । दृष्टान्तान्तरमाह नभसन्त्यादि । अनेन दृष्टान्तेन दृष्टेस्तेजोमयत्वेऽपि मण्डलस्य साम्यवशापि ख्यापितं चन्द्रमण्डलवत् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अथाञ्जनप्रयोगानन्तरं दृष्टेः प्रसादनं इत्येवमदरं कम्पे दितार्भाति यदुक्तं तत्तु शास्त्राख्येष्वुक्तम् “तीक्ष्णाञ्जनेनाञ्जितलोचनस्य यः सम्प्रदृष्टो न निरेति नेत्रात् । इत्येवम शिरःस्थः स तु पीतमात्रं धूमं प्रशान्तिं लभते क्षणेन ॥” इति । स्वयमापि वक्ष्याति “नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत्” इति । तेनाञ्जनानन्तरं धूममाह हरेणुकामित्यादि । हरेणुका रेणुकेति ख्याता. प्रियङ्गुः खनामख्याता. पृथ्वीका कृष्णजीरकं. केशरं नागकेशरं, नखं नखी. ह्रीवेरं बालकं. चन्दनमत्र इवेतं. पत्रं नेत्रपत्रं. त्वक् गुडत्वकं. गुल्फा स्थूला. उशीरं वीरणमूलं. पद्मकं पद्मकाष्टं. ध्यामकं गन्धनृणं. मधुकं यष्टीमध. मांसी जटामांसी. गुग्गुलुः पुरः. अगुरुः कृष्णागुरुः. शर्करा सिता. सप्ताहारद्वन्द्वत्वात् क्रीवमेकवचनञ्च । न्यग्रोधादीनां लोभान्तानां पञ्चानां शुभा भद्रास्त्वचः बल्कलानि । वन्यं कैवत्तमुस्तकं. सज्जरसं धूनकः. मुस्तं भद्रमुस्तकं. शैलेयं शैलज. कमलोत्पले पद्मकुमुदे तयोः किञ्चलकः. श्रीविष्टकं नवनीतखोटी । शल्लकी शिलारम इति लोके. शुकवर्हं ग्रन्थिपणम् । एतानि सर्वाणि जलेनानुक्तवान् पिष्ट्वा

चक्रपाणिः—इहंवाञ्जनान्ते धूमपानं विधास्यति “नावनाञ्जननिद्रान्ते” इत्यादिना ; अतोऽञ्जनानन्तरं धूमोऽभिधीयते, उक्तञ्च शालाक्ये—“तीक्ष्णाञ्जनेनाञ्जितलोचनस्य यः सम्प्रदृष्टो न निरेति नेत्रात् । इत्येवम शिरःस्थः स तु पीतमात्रं धूमं प्रशान्तिं लभते क्षणेन ॥” हरेणुका-मित्यादि । - हरेणुका रेणुका, पृथ्वीका कृष्णजीरकं. केशरं नागकेशरं, पद्मकं पद्मकाष्टं, ध्यामकं गन्धनृणं, न्यग्रोधादीनां लोभान्तानां त्वचस्तासां विशेषणं शुभा इति, वन्यं कैवत्तमुस्तकं, शुकवर्हं

शुष्कां विगर्भां तां वर्त्ति धूमनेत्रः पितां नरः ।

स्नेहाक्तामग्निसंप्लुष्टां पिबेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ॥ १० ॥

वसावृतमधूल्लिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वरौषधैः ।

वर्त्ति मधुरकः कृत्वा स्नेहिकीं धूममाचरेत् ॥ ११ ॥

शरेपिकां शरपुष्पस्य नाडी शरिकेति प्रसिद्धा तां लिम्पेत् वक्ष्यमाणां वर्त्ति यव-
सन्निभामित्याद्यनुवादात् जलपिष्टेस्नेहरेणुकादिभिर्भेषजेयवाकारा मध्यस्थूला
प्रान्तद्वयमूक्ष्मा तथाङ्गुष्ठाङ्गुलिबन् स्थूला अष्टाङ्गुलदीर्घा वर्त्तियेथा भवति
तथा लिम्पेत् । तां वर्त्ति यवाकारादिरूपां शुष्कां शुष्कीकृत्य शरेपिकामाकृत्य
विगर्भां कृत्वा स्नेहनाक्तामभ्यज्य वक्ष्यमाणधूमनेत्रे धूमपाननलिकायां षट्त्रिंश-
दङ्गुलिमितायां त्रिकापाकलितायाम् अपिेतां तच्छिद्रे प्रविष्टमेकमग्रं यस्यास्ताम्
अग्निसंप्लुष्टामन्यास्मिन्नग्रे जग्निना दह्यमानां सुखां सुखजनिकां प्रायोगिकीं
पिबेत् । एतेन प्रायोगिकाज्यं धूमः प्रयोगः प्रतिदिनमभ्यासस्तस्यैव पेयधूमस्य
संज्ञा प्रायोगिक इति तद्विधाय वर्त्ति प्रायोगिकीति संज्ञा ॥ १० ॥

गङ्गाधर—धूमप्रसङ्गात् रुक्षस्य स्वस्थस्य स्नेहिकधूमवर्त्तिमाह—वसेत्यादि ।
वसा जन्तुस्ते हः । घृतं सर्पिः । मधूल्लिष्टं सिक्थकं, तैर्युक्तितो युक्तैर्भिषजा
युक्त्या यथायोग्यं वर्त्तिकरणोवर्त्तिः प्रयोजितैरिह वरीषधैरुक्तमोषधैर्मधुरकैर्जीव-
नीयगणद्रव्यैः पिष्टैः कृतां वर्त्ति स्नेहिकीं रुक्षस्य स्नेहनकारिणीम् । धूम-
माचरेत् । प्राग्बन् स्वर्नलिकापिनामप्रसंप्लुष्टामित्यनुवर्त्तते । एष धूमः स्नेहिको
रुक्षस्य स्वस्थस्य स्नेहनविधानार्थं न तु सतताभ्यासार्थम् ॥ ११ ॥

प्रन्धियर्णकं, शरेपिका शरपुष्पस्य नाडी शरिकेति प्रसिद्धा । अत्र विधानं—पिष्टैर्भेषजैः
शरिका तथा वेष्टयितव्या यथाऽष्टाङ्गुलायताऽङ्गुष्ठपरिणाहा च वर्त्तिः स्यात्, ताञ्च शुष्कां सर्तीं
वर्त्ति शरेपिकामाकृत्य स्नेहनाभ्यज्याग्निनैकस्मिन्नग्रेऽवदह्यमानां वक्ष्यमाणधूमपाननलिकायां
मूलस्थग्रे निवेक्ष्यातो धूमः पेयः । प्रायोगिकी च नित्यपेयवर्त्तिसंज्ञा । सुखामित्यनेनाकटुकाव-
मनस्ययत्नञ्च दर्शयति ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—स्नेहिकधूमवर्त्तिमाह—वसेत्यादि । मधूल्लिष्टं सिक्थकं, वरीषधैरिति मधुरक-
विशेषणं, मधुरकाणि जीवनीयानि जीवकर्यभकादीनि । युक्तिर्युक्तैरित्यनेन तथा वसादिग्रहणं
कर्त्तव्यं यथा वर्त्तिः कर्तुं पाठ्येत इति दर्शयति । वर्त्तिकरणञ्च पूर्ववत् । स्नेहिकी स्नेहन
कारिका ॥ ११ ॥

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।

गन्धाश्चागुरूपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥ १२ ॥

गौरवं शिरसः शूलं पीनसाद्धविभेदको ।

कर्णानिशूलं कासश्च हिक्राश्वासो गलग्रहः ॥

गङ्गाधरः—मूर्द्धि बद्धकफस्य स्वस्थस्य शिरोविरेचनार्थं वैरेचनिकधूम-
पानवर्त्तिं दर्शयति—श्वेतेत्यादि । श्वेता श्वेतापराजिता, ज्योतिष्मती
लताफुटकी, हरितालं द्विधा तत्र सपत्रमुत्तमम्, मनःशिला कुन्टी, गन्धा-
श्चागुरूपत्राद्या ज्वरचिकित्सिते अगुर्वादिनलद्रव्याणि अगुरुकुष्ठतगरूपत्रत्यादि-
नाक्तानि यानि तानि अगुरुसाहितपत्रादीनि कुष्ठतगरवाज्जनानि जलेन पिष्ट्वा
उक्तरूपा वर्त्तिः कृता मूर्द्धविरेचनधूमो भवतीति वैरेचनिकी वर्त्तिरियं शिरो-
विरेचनधूमार्था इति तां वर्त्तिं यवसान्निभामित्यादि अश्लेषुष्टामित्यन्तमत्राप्यनु-
वर्त्तते । अत्र कुष्ठतगरवज्जनं मस्तुलङ्गं स्यावभयात् । वक्ष्यति च “धूमवर्त्तिं
पिबेद्गन्धैरकुष्ठतगरंस्तथा” इति । शालाक्येऽपि “नतकुष्ठे स्यावयतो धूमवर्त्ति-
प्रयोजिते । मस्तुलङ्गं विशेषेण ते तस्मान्नैव योजयेत् ।” सुश्रुतेऽप्युक्तम्
“पलादिना तगरकुष्ठवज्जनम्” इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—धूमवर्त्तित्रयपाने धूमगुणान् प्राह—गौरवमित्यादि । गौरवं
नानिस्फुटवानादिवैषम्ये धातुसाम्यवद्व्यवहारात् नानिवायाभावाच्च यच्छिरसा
गौरवशूलादयस्ते सर्व्वे धूमपानात् प्रशाम्यन्ति । एतेन धातुवैषम्ये व्याधित्व-
दशायामपि सुतरां शिरोगौरवादयः प्रशाम्यन्तीति लभ्यते । एवं सर्व्वत्र

चक्रपाणिः—वैरेचनिकधूमपानवर्त्तिं वक्ष्यति—श्वेतेत्यादि । श्वेताऽपराजिता, गन्धाः सुगन्ध-
द्रव्याणि, तेषां विशेषणमगुरूपत्राद्याः, अगुरु च पलायाश्च अगुरुपत्राद्याः ; अगुरुपत्राद्याश्च ज्वरे
वक्ष्यमाणाः, ‘अगुरुकुष्ठतगरपत्रं’ इत्यादिगणा मन्तव्याः । अगुर्वाद्या इति न कृतं, कुष्ठतगरयो-
रतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलङ्गं स्यावभयात् परिहारार्थं, वक्ष्यति च त्रिमर्मीये—“धूमवर्त्तिं पिबेद्
गन्धैरकुष्ठतगरंस्तथा” । शालाक्येऽप्युक्तं “नतकुष्ठे स्यावयतो धूमवर्त्तिप्रयोजिते । मस्तुलङ्गं
विशेषेण तस्मात् ते नैव योजयेत् ।” सुश्रुतेऽप्युक्तम् “पलादिना तगरकुष्ठवज्जेन” इति ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—धूमपाने गुणान् दर्शयति—गौरवमित्यादि । शिरोरुद्धाः केशाः ; कपालाश्च शिरस

दन्तदौर्बल्यमास्त्रावः स्रोतोघ्राणादिदोषजः * ।
 पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
 हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
 श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलशुण्डुपजिह्विका ॥
 खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनं तथा ।
 क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
 भ्रूमपानात् प्रशम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥
 न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्द्धं जत्रुजाः ।
 भ्रूमवक्त्रकपानस्य † व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥१३॥

स्वास्थ्यातुष्यव्याधिहरणकम्पप्रशंसायां बोध्यम् । आस्त्रावः स्रोतोघ्राणाक्षि-
 दोषज इति योज्यम् । स्रोतो मुखस्रोतो नव प्रशानरन्ध्राणि वा तत्रापि घ्राणासीति
 विशेषेण नासानयनदोषजस्त्रावप्रशमनबोधार्थम् । घ्राणास्ययोगन्धः, स च
 पूतिः । केशानां पिञ्जरत्वं खर्वत्वेनातिक्लृष्टित्वं तथा पतनम् । बुद्धेर्मोहो
 मनोमोहः बुद्धिस्थानत्वेन मनसो बुद्धिशब्दवाच्यत्वात् । शिरोरुहाः केशाः,
 शिरसश्च कपालानि । तेषाम् इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां स्वरस्य चाधिकं बलं
 भवतीति योज्यम् । बलिनोऽपीति बलवत्कारणजाता अपि वातकफात्मानो
 व्याधय ऊर्द्धं जत्रुजा जत्रुर्द्धं देशकण्ठास्यकणनासाक्षिशिरोभवास्तत्रापि वि-
 शे-
 षेण शिरोगता न च स्युः तन्याह्जान स्युरिति । भ्रूमवक्त्रकपानस्य भ्रूमस्य
 वक्त्रकपानं वक्त्रकेण पानं यस्य तस्य तथा । मुखेन भ्रूमं पीतवतां नासया
 बधनादिति भावः ॥ १३ ॥

एव, बलिनोऽपीति बलवत्कारणा इत्यर्थः । ऊर्द्धं जत्रुजत्वेनैव शिरोगता अपि कण्ठास्यो
 पुनरभिधीयन्ते विशेषविधानार्थम् ॥ १३ ॥

* स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः इति वा पाठः ।

† भ्रूमवक्त्रकपानस्येति कश्चिन् पाठान्तरम्

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्त्तिताः ।

वातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥

स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्त्वा दन्तान् विघृष्य च ।

नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥

गङ्गाधरः—नन्विमांस्त्रीन धुमान् स्वाभीष्टतः किं पिबेत् किं कालविज्ञप्तेन इत्याह—प्रयोगपाने इत्यादि । प्रयोगपाने प्रायोगिकधूमपाने तस्य धूमवक्रक-पानस्याष्टौ कालाः प्रकीर्त्तिता व्रथादिभिरिति शेषः । कस्मादष्टौ काला इत्याह—वातेत्यादि । हि यस्मादेष्टवृष्टु वक्ष्यमाणस्नानानन्तरादिषु कालेष्वेव वातश्लेष्मसमुत्क्रंशो लक्ष्यते न तन्यस्मिन् काले, तस्मान् स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य वमिता क्षुत्त्वा क्षवथं कृत्वा दन्तान् विघृष्य च, नावनाञ्जन-निद्रान्ते नावनान्तेऽञ्जनान्ते निद्रान्ते च आत्मवान् साधु मनस्वी धूमपो यथा भवेत् । इति प्रायोगिकधूमपाने काला आचार्येण मुक्तकण्ठेनोक्ताः । स्नैहिकवैरेचनिकधूमपानकालस्तु क इत्यत आह तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेणान्यस्य धूमस्येति ऊर्द्धजत्रुजा वातकफात्मानो वातात्मानः कफा-त्मानश्च रोगा न भवन्ति । तस्येत्यनेन पूर्व्वेण पेयाः स्युरित्यादिना परेण चान्वयो बोध्यः । एतेन चेतदुक्तं भवति, शैत्येन गुणेन वायुः कुप्यति चेत् तदा वातात्मानो रोगा भवन्तीति, तदैव स्नैहिकधूमां विधेयो यदा पुरुषो रुक्षः स्यात् रौक्षेण भवति सति तदैव रौक्ष्यहरस्नैहिकधूमपो भवेत् तस्मात् ‘अस्नात्वा चाप्यभुक्त्वा च नोल्लेख्य न क्षवोद्भवे । निशि जागरणान्ते च रतान्ते स्नैहिकं पिबेत् ॥’ इति बोध्यम् । तेन रौक्ष्यगुणकुपितवातात्मानो रोगा न भव-न्तीति, द्रयोः कोपे त्रष्टौ कालाः । कफात्मानश्च रोगास्तदा भवन्ति यदा पुरुषो-ऽरुक्षः स्यात् तदैव कफवृद्धिकाले कफहरमूर्द्धवैरेचनिकधूमपो भवेत् । तस्मात् स्नात्वा भुक्त्वा चेत्याद्यष्ट काला बोध्याः । एतेन तदपास्तं यत् परैः प्रायोगिकधूम एव प्रायः स्वस्थवृत्ताधिकारिको न तु स्नैहिकवैरेचनिकाचित्यन आचार्येण

चक्रपाणिः—धूमपानकालं दर्शयति—प्रयोगेत्यादि । प्रयोगपाने प्रायोगिकधूमपाने एतेऽष्टौ कालाः । स्नैहिकपाने तु वातवृद्धिउपलक्षितः कालो, वैरेचनिकपाने तु रौक्ष्यवृद्धिउपलक्षितो मन्तव्यः । प्रायोगिक एव प्रायः स्वस्थवृत्ताधिकारे, तेन तत्काल एव कष्टरवेणाभिधीयते ; यदि वा प्रयोगपाने मततपाने स्वस्थाधिकार इति यावत् । तेन धूमव्यवस्थाप्येते काला भवन्ति ।

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजन्तुजाः ।

रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥

मुक्तकण्ठेन प्रायोगिकधूमपानकालोऽभिहितो न त्वितरधूमपानयोः" इति व्याख्या-
यते । यदपि च "प्रयोगपाने सततपाने स्वस्थाधिकारीयधूमपाने इति यावत्
तेन धूमत्रयस्याप्यष्टौ काला भवन्त्युक्ता अत एव तथा वातकफा इत्यादि ग्रन्थो
न पुनरुक्तः स्यात् । वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्चोर्ध्वजन्तुजा रोगाः
क्रमात् स्तैहिकधूमपानस्य मूर्द्धवैरेचनिकधूमपस्य प्रायोगिकधूमपस्य न भवन्ति
इति व्याख्यानेन सङ्गतश्च स्यादिति" व्याख्यायते तदपि न मनोरमं स्यात् अत्र
हि स्नानाद्यनन्तरं न केवलवातकालः तत्र च स्तैहिकधूमपानं न विधीयते
तस्माद्वातकफात्मानो वातऽलैष्मिका एव न तु वातात्मानः कफात्मानश्चेति
उक्तोऽकाले हि वातकहोत्कलेशवचनेन तु कस्यस्य धूमनिषेधाच्च ।

नन्वस्य त्रिविधधूमं पिबतो यथाकर्म धूमस्य पानमोक्षो भवतो न वेत्यत
आह—तस्य तु पेया इत्यदि । तस्य स्नात्वा शुक्ता इत्याद्यष्टानां कालानामेक-
स्मिन्नेकस्मिन् काले त्रिविधान्यतमधूमपस्य पुरुषस्य त्रिस्त्रिवारीभूतास्त्रयः कालाः
पेयास्त्रिवारीभूतास्त्रयः कालाः आपानाश्च पानसीमाश्च ऋतुः स्नानाद्यनन्तरैक-
कालस्य धूमाक्षेपणवैकल्येन नवसंख्ययाः पानव्याप्तधिकरणत्वेन कर्म-
संख्यायां तद्वान्ये क्षणे कृताः पेया इति पदम् । धूमः पीयतेऽस्मिन् काले इति
पानः पानकालः पानादा सीमा इत्यापानाः पानकालसीमाः । त्रयस्त्रय इति
वीप्सायां द्विर्भावस्तेनैवाष्टमु कालेष्वेवैकैकस्मिन् काले इत्यर्थो लभ्यते । तथा
च स्नानाद्यनन्तरमेकैकस्मिन् काले त्रिविधा यतम एको धूमस्त्रिवारीभूतास्त्रयो
नव वाराः सन्तः पेया आपानाश्च ऋतुः स्युरापानाश्च । उभयर्थेव स्नानाद्यनन्तराष्ट-
कालानामेकैकस्मिन् काले नव वारान् धूमस्य पानं मोक्षश्च इत्यष्टादश पानमोक्षा
मोक्षव्यवहितपानानि नव पानान्यवभायकमोक्षाश्च नवेति फलितार्थः ।

वातकफात्मककण्ठेन वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्च मुक्तकण्ठे । पेयाः स्युरापानाश्च वातवायवापाना
धूमाभ्यवहारमोक्षाः, एकैकस्मिन् स्नानादिधूमपानकाले, त्रिविधा आकृतिष्वयं कर्तव्याः, ते
आकृतियमेऽपि त्रिधा त्रिधा कर्तव्याः, एकैकस्मिन् धूमपानकाले नव धूमाभ्यवहारमोक्षाः कर्तव्याः,
त्रिस्त्रिंशन्धूमपानान् कृत्वा त्रिविधमोक्षं कर्तव्यं इत्यर्थः ।

परं द्विकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ।

प्रयोगे स्नेहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिश्रतुः पिबेत् ॥ १४ ॥

ननु स्नानाद्यनन्तराष्टकालेष्वेवैव पिबेन्न वेत्यत आह—परमित्यादि । त्रिविधान्यतमकस्य धूमस्य नवधा पानं नवधा मोक्षश्च नाहः कालेष्वष्टसु, परन्तु बुद्धिमान् स्वशरीरदोषोद्रेकं बुद्ध्या प्रयोगे प्रायोगिकधूमे पेये अहः कालेषु स्नानाद्यनन्तरादिनिद्रान्तान्तेष्वष्टसु दिवाकालेषु मध्ये द्विकालपायी स्यात्, तथा च स्वशरीरवातकफोन्म्लेशानिर्गम्य बुद्ध्या स्नात्वा भुक्त्वा च वा, स्नात्वा समुल्लेख्य च वा, स्नात्वा क्षुब्ध्वा च वा, स्नात्वा दन्तान् विष्टृप्य च वा, स्नात्वा नावनान्ते च वा, स्नात्वाञ्जनान्ते च वा, स्नात्वा निद्रान्ते च वा । भुक्त्वा समुल्लेख्य च वा, भुक्त्वा क्षुब्ध्वा च वा, भुक्त्वा दन्तान् विष्टृप्य च वा, भुक्त्वा नावनान्ते च वा, भुक्त्वा अञ्जनान्ते च वा, भुक्त्वा निद्रान्ते च वा । समुल्लेख्य क्षुब्ध्वा च वा, समुल्लेख्य दन्तान् विष्टृप्य च वा, समुल्लेख्य नावनान्ते च वा, समुल्लेख्याञ्जनान्ते च वा, समुल्लेख्य निद्रान्ते च वा । क्षुब्ध्वा दन्तान् विष्टृप्य च वा, क्षुब्ध्वा नावनान्ते च वा, क्षुब्ध्वाञ्जनान्ते च वा, क्षुब्ध्वा निद्रान्ते च वा । दन्तान् विष्टृप्य नावनान्ते च वा, दन्तान् विष्टृप्याञ्जनान्ते च वा, दन्तान् विष्टृप्य निद्रान्ते च वा । नावनान्तेऽञ्जनान्ते च वा, नावनान्ते निद्रान्ते च वा । अञ्जनान्ते निद्रान्ते च वति प्रायोगिकधूमं पिबेत् ; दिवसे एव न तु रात्रौ, रात्रेस्तत्काले दोषोद्रेकाभावात् । रात्रेः कदाकालत्व-स्वभावेन तु दोषविशेषकोपः स्यादेव स च स्वाभाविक एव न धूमेन प्रशाम्यति इत्यर्थः । स्नेहिके त्वेकमिति—स्नेहिकधूमम् एकमेवार्थान् तत्कालं व्याप्य पिबेत् । स्नेहिकधूमपानकाला हि स्नानादिकास्तेषामेककालमित्यर्थः । वैरेच्यं त्रिश्रतुरिति—त्रयश्च चत्वारो वा वारा इति त्रिश्रतुरिति, न त्रींश्रतुरो वारान् । विरेच्यदोषबलापेक्षया वैरेच्यं वैरेचनीयधूमं पिबेत् । वैरेचनीयधूमस्याप्यष्टौ स्नानाद्यनन्तरकालास्तेषां मध्ये त्वेककालमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथसु कालेष्वेकस्मिन्नेकस्मिन् दिवसे यस्मिन् धूमे यावान् यावान् पानकाल-निषमस्तं दर्शयति—परमित्यादि । कालेषु स्नानादिकालेषु । ननु प्रायोगिकधूमे । स्नेहिके त्वेक-मिति—स्नेहिकधूम एकमेव कालं व्याप्य धूमं पिबेदिति बोध्यम् । त्रिश्रतुरिति—वैरेच्ये दोष-

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥

बाधिर्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।

अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥

तत्र प्लं सपिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ।

स्नेहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।

शीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् श्लेष्मपित्ते विरुक्षणम् ॥ १६ ॥

परन्त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगहितः ।

न विरिक्तः पिवेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ॥

गङ्गाधरः—अथैतद्धूमत्रयस्य सम्यगतियोगलक्षणमाह हृत्कण्ठेत्यादि । संशुद्धिः श्लेष्मरहितत्वं, शिरसो लघुत्वं, यथेरितानां दोषाणां यथा प्रवृत्ते-मानानां वातादीनां शमः शान्तिः । सम्यक्पीतस्य लक्षणमेतत् विपरीतमसम्यक् पीतस्य धूमस्य लक्षणमिति बोध्यमर्थान् । अतिपीताकालपीतयोर्लक्षणमाह बाधिर्यमित्यादि । शिरोभ्रमः शिरोघूर्णत्वम् । अकाले पीतो धूमोऽतिपीतो वा धूमः कुर्यात् उपद्रवान् उक्तबाधिर्यादिरूपान् परान् वा । तयोः प्रति-कारमाह—तत्तत्त्यादि । तत्र धूमजे दोषे प्रकरणादकालपीतातिपीतान्यतरधूम कृतप्रकोपे दोषे सति यदि पित्तानुगो वायुः पित्तानुबन्धवान् भवति तदा सपिषः पानं स्नेहिकं नावनाञ्जनतर्पणं स्नेहद्रव्यघटितं कार्यम् । शीतन्तु शीतस्पर्शवीर्यवद्द्रव्यघटितं नावनाञ्जनतर्पणं, रक्तपित्ते रक्ते पित्ते रक्तयुक्त पित्ते च स्यात् । श्लेष्मपित्ते श्लेष्मप्रधानपित्ते विरक्षणं रौक्ष्यगुणवद्द्रव्यघटितं नावनाञ्जनतर्पणं स्यात् ॥ १५।१६ ॥

गङ्गाधरः—ननु सर्व्व एव पुरुषः किं धूमपानाधिकारी न वेत्यत आह—परन्त्वित्यादि । वस्तिकर्मणीति त्रिविधे, रक्ती रक्तदोषवान्, नामं न

बलापेक्षो विकल्पः । तत्रेत्यादि—धूमज इत्यधिकप्रयुक्तधूमकृते यत्र वायुः पित्तानुगो बृहत्तया नावनाञ्जनतर्पणं स्नेहिकं स्नेहकृतं कर्त्तव्यं, शीतं शीतकृतं कर्त्तव्यं नावनाद्येव, विरक्षणमपि नाव-
नाद्येव ॥ १५—१६ ॥

न रक्ती न विषेणात्तो न शोची न च गर्भिणी ।

न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥

न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षणे ।

न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च मान्निकम् ॥

धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ।

न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहने न च ।

न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥

एषु धूममकालेषु मोहात् पिवति यो नरः ।

रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥

चामाजीणः न जागरे इति प्रायोगिकवैरचनिकधूमविषये प्रतिषेधः स्नेहिके तु विधिः, क्षीणे धातुक्षये क्षीणे सति, क्षते उरःक्षते । न मद्यदुग्धे पीत्वा न स्नेह पीत्वा न माक्षिकञ्च पीत्वा धूमं पिवेदिति पूर्व्वेणान्वयः । पीत्विति वचनान् केवलमथादिपानानन्तरं धूमप्रतिषेधः तेनान्नं भुक्त्वा तु न प्रतिषेध्यः पानं धूमः । न भुक्त्वा दध्ना चेति दध्ना भुक्तवतोऽन्नं धूमपानं प्रतिषेध्यं न तु दधि पीत्वा प्रतिषेधः । चकारस्त्वत्र न चेत्यन्वितः । अत्र पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्तवतोऽधिकत्वेन धूमप्रतिषेधार्थम् । न रुक्ष इति स्नेहिकातिरिक्तधूमविषये निषेधः । एवं क्रद्वोऽपि । एवञ्चन्द्रोऽप्रावधारणे, चकारः पुनस्तस्य समुच्चये । रोहिणीभिर्गोहिणी । एषु धूमपानदोषमाह—एष्वित्यादि । एषु विरिक्तादिषु मध्ये यो नरो मोहाद्धूमं पिवति । अकालेष्विति धूमपानानर्हवयस्त्वत्र अकालः, स चाध्वार्गं द्वादशवत्सरात् ; तन्मान्तरे हि “न चोदद्वादशे धूमः” इत्युक्तम् । न तु स्नात्वा भुतवेत्यादुक्तकालातिरिक्तकालेषु तेषु पूर्व्वमेव “अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान्” इति वचनेन प्रतिषेधात् । तथा चाकालेषु अध्वार्गं द्वादशवर्षवयसो यो नरो मोहाद्धूमं पिवति तस्य धूमविभ्रमात् धूमपानकुपितवातात् रोगाः प्रवर्द्धन्ते । यस्मिन् यस्मिन् रोगेऽरोगे वा धूमेन विरेकादिः क्रियते, तस्मिन्स्तस्मिन् रोगे तेन धूमेन स च रोगो वर्द्धतेऽन्ये च रोगा जायन्ते इति तात्पर्य्यम् ॥ १७ ॥

चक्रप्राणिः—न विरिक्त इत्यादी प्रतिनिषिद्धं नकारकरणं निषेधगौरवदर्शनार्थम् । धूमं न भुक्तेति पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्तवतो निषेधप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥

धूमयोग्यः पिवेदोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ।

घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ॥

आस्येन धूमकवलान् पिवन् घ्राणेन नोद्वमेत् ।

प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्वि चक्षुषी ॥

ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ।

पिवेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—ननु धूमं केन प्रकारेण कः पिवेदित्यत आह—धूमयोग्य इत्यादि । घ्राणेनेत्यन्तेन छेदः । धूमयोग्य इति विरिक्तादिभिन्नो द्वादश-वर्षादिवयाः पुरुषः स्नानाद्यनन्तरकाले शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये दोषे घ्राणेन पिवेत् प्रकरणात् धूममित्यर्थः । आस्येन कण्ठस्थे दोषे इत्यनेनान्वयादत्र कण्ठस्थेन सामीप्यादक्षौर्जपि लक्षणे, “उरःकण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिवेत्” इत्युक्तः ।

ननु घ्राणेन पीत्वा मुखेन वापि पीत्वा घ्राणेन मुखेन वा किं धूम मुञ्चेत् इत्यत आह—मुखेन घ्राणपो वमेत् । आस्येन पिवन् घ्राणेन न वमेत् अपि त्वास्येनैव ; नबोऽत्र पय्युदासत्वात् । आस्यपस्य घ्राणवमन-निषेधे हेतुमाह—प्रतिलोममित्यादि । हि यस्मात् आस्येन पीतो धूमो घ्राणेन वमितुं प्रतिलोमं विभागं गतः स्यात् । ननु भवतु प्रतिलोमं गतः का तत्र दानिरित्यत आह—हिंस्याद्वि चक्षुषी इति । हि यस्मादाशु चक्षुषी हिंस्यात्, प्रतिलोमं गतो धूम इत्यर्थः । ननु धूमं केन प्रकारेण पिवेदित्यत आह—ऋज्वित्यादि । ऋज्ज्नि अकृदित्यानि अङ्गचक्षुषि यस्य स तथा, अङ्गपदेन प्रायो हस्तपादादि लभ्यते, तद्वारणाय विशेषेण चक्षुरुपादक्षम् । तच्चेताः धूमपाने चेतो मनो यस्य स तथा, एतेनान्यमनस्कृतं तदानीं निषिध्यते । सूपविष्टः सूप-वेष्टनशाली त्रिपर्ययं त्रिसङ्क्रियस्य त्रिरावृत्तिपर्यन्तं नव वारान् नववार-

चक्रपाणिः—धूमयोग्य इत्यादौ घ्राणेनेति छेदः । प्रतिलोमं गत आस्यपीतो घ्राणं गत इत्यर्थः । द्विसङ्क्रियश्च हेतुः ; तेनायमर्थः—यस्मात् प्रतिलोमं विभागं गतो धूमस्तस्माच्चक्षुषी हिंस्यात् ; यस्मात् हिंस्यात् तस्मात् घ्राणेन नोद्वमेदिति ।

सम्भोगुपविष्टः सूपविष्टः, त्रिपर्ययमिति तु यद्यपि पूर्वमेवोक्तम् आपानाकम् इत्यनेन, तथापि त्रिपर्ययमिति धूमपानपर्यन्तम् ऋज्वङ्गचक्षुरादि कर्तव्यं नोपक्रममात्र एवेति ।

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलं स्याद् विरेचने ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्द्धमिष्यते ॥

ऋजु त्रिकोपाकलितं कोलास्थ्यप्रमाणितम् ।

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥

मोक्षव्यवहितान् तथाभूत एव नासया तदेकं छिद्रं पिश्यात्मवान् धूमं पिबेत् । न तु धूमपानोपक्रमे ऋज्वृक्षक्षुरादिभूत्वा पानकालेऽन्यथाज्ञादिः स्यादिति शोपनाथ त्रिपर्ययमिति पुनरुक्तमन्यथा पूर्वमेव त्रिस्रयस्त्रय उच्युक्तं किमथमत्र पुनरुच्यते । आस्यपानं तु मुतगं छिद्रं पिश्यायकं नासयाति विज्ञेयं विना क्रमो बोध्यः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः अर्थव्यपकारेण धमवत्तिमेवोक्तस्वरूपेणाग्रिण्डुष्टं कृत्वा नेत्रापिनां च कृत्वा पिबेत् । नन्वेत्रं किम्भूतं भवति कामता वा निम्मितं स्यादित्यत आह— चतुर्विंशतिकमिष्यादि । नेत्रं नीयते धूमोऽनेनेति नेत्रं नालिका । विरेचने मूढ- विरेचनीयधूमपाने स्त्रीः पातुकामपुरुषस्य स्त्रीयङ्गुलंश्चतुर्विंशतिकं चतुर्विंश- त्यङ्गुलं पूणदस्तामित नेत्रमिष्यथ । स्नेह स्नेहिकधूमपाने द्वात्रिंशदङ्गुलं नेत्रम् । प्रयोगेऽन्यद्व चतुर्विंशतिकं प्रथमानदेशेन तदाधिकारादनुवर्त्तनात् । आधि- शब्दोऽन्यकार्येऽधिकमद्व यत्र चतुर्विंशतिकं तदध्यद्वचतुर्विंशतिकं पट्त्रिंश- दङ्गुलं नेत्रं प्रायोगिके धूमपाने बोध्यामिति । उक्तञ्च जतूकर्णे “साद्धस्त्रंश- युतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु । नेत्रं कासहरे त्रंशहीनः शेषे दशाङ्गुलम् ॥” इति । तत्र प्रायोगिकः स्नेहिकश्च विरेचनिक एव च । कासहरे वामनश्च धूमः पञ्चविंशो मतः ॥ इति । अत्र तु स्वस्थवृत्तत्वेन प्रायोगिकादि- प्रथमत्रयमुक्तम् । कासहरे वामनधूमयोरानुरवृत्तत्वेनात्र पुनर्नोपदेशः । कासादि- व्याधिषु पुनस्तां वक्तव्या इति न न्यूनता । नन्वेवमस्तु नेत्रमेतावान्मितं किमृजु किं वानृजु केन च द्रव्येण कार्यामित्यत आह— ऋजु त्रिकोपत्यादि । पुनरभिधानेन दर्शयति । नासिकयापि रन्ध्रं कच्छिद्रं पिश्याय पिबेत् न पुनर्नासिकयैव पिबेदिति नियमः ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—नेत्रं नालिका चतुर्विंशतिकं चतुर्विंशत्यङ्गुलम्, अध्यर्द्धं सार्द्धमिष्यते । इह वैरेचनिकनेत्रमेव चतुर्विंशत्यङ्गुलं सार्द्धं सप्त पट्त्रिंशदङ्गुलप्रमाणं, प्रायोगिकधूमपाने तत्र तु जतूकर्णप्रत्ययाद्बोध्यम्, यदाह— “साद्धस्त्रंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु” इति । त्रिकोपा- कलितमिति पार्श्वभिभिन्नीः समन्वितम् ।

दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाङ्गीतनूकृतः ।
 नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥ १६ ॥
 यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ।
 कफश्च तनुतां प्रातः सुपीतं धूममादिशेत् ॥ २० ॥
 अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ।
 स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ॥ २१ ॥
 तालु मूर्द्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ।
 तृप्यते मुह्यते जन्तु रक्तञ्च भवतेऽधिकम् ॥
 शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्द्धा चास्योपजायते ।
 इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥ २२ ॥

कोषः पञ्च कजुभिस्त्रिभिः कोषैराकृतम् आ सम्यक् सन्निस्थानेऽञ्जु-
 रूपेणोत्तरमुखेण सन्धानेन निष्पादितं त्रिभङ्गमित्यर्थः । त्रिकोपस्य कजुत्वेन
 समुदायस्य त्रिवक्त्रवमायातम् । कोलास्थ्यग्रप्रमाणितं कोलास्थ्यप्रवेशाद्देष्ट-
 युक्तस्थूलम् । वास्तिनेत्रसमद्रव्यं वस्तेनेत्रस्य यद्द्रव्यं तदेव द्रव्यं घटककारणीभूत-
 समवायिकारण यस्य । तच्च द्रव्यं वक्ष्यते सिद्धिस्थाने "सुवर्णरूप्यवपुताम्र-
 रीति-कास्यास्थिलौहद्रुमवेणुपादः । नलविषाणमणिभिश्च तैस्तैः कार्याणि
 नेत्राणि मुकुणिकानि ॥" इति । यथाक्तनेत्रेण धूमपानगुणं दर्शयति दूरा-
 दित्यादि । दूराद्विनिर्गते इत्यनेन चतुर्विंशत्यङ्गुलादिदीर्घत्वप्रयोजनम् । पर्व-
 च्छिन्न इत्यनेनात्र त्रिकोपाफलनप्रयोजनम् नाङ्गीतनूकृत इत्यनेन कोलास्थ्यग्र-
 प्रमाणितमित्यस्य प्रयोजनं दर्शितम् । एतत्तु यान्यतमं विना इन्द्रियबाधकत्वं
 बोध्यम् । अत्र केचिन् यदेत्यादिनैकश्लोकेन धूमस्य सम्यग् योगलक्षणमाहुः ।
 अविशुद्ध इत्यादिनैकेन श्लोकेनायोगलक्षणं, तात्त्विक्यादिभ्यां श्लोकाभ्या-
 मतियोगलक्षणमाहुस्तत्र । पूर्वमेव हृत्काष्ठेत्यादिना सम्यगयोगानियोग-
 लक्षणानामुक्तत्वेनात्र पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ १९—२२ ॥

यथासिद्धिलिङ्ग्या पाने गुणं दर्शयति दूरादित्यादि । केचिद् धूमसम्यक्पानादिलक्षणं
 ग्रन्थं पठन्ति, तत्र चोरश्चेत्यादि सम्यग्धूमपानलक्षणम्, अविशुद्ध इत्याद्यायोगलक्षणं,
 तात्त्विक्यादितियोगलक्षणम् । धूममिति पण्यर्थे द्वितीया ; यदि वा धूमस्येति पाठः ॥ १९—२२ ॥

वर्त्मवर्षेऽणुतैलञ्च कालेषु त्रिषु नाचरेत् ।
 प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ॥
 नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
 न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
 न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
 न च केशाः प्रलुच्यन्ते वर्द्धन्ते च विण्पतः ॥
 मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ।
 पीनसार्द्धाविभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ॥
 शिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ।
 नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥

गङ्गाधरः अथ धूमनस्ययोर्नासाच्चित्रप्रयोगसामान्यात् नेत्रहितत्वेन नयन-
 कार्यमङ्गनमनु सर्वदेहहितत्वेनास्यनासाकाय्य धूममुक्त्वा नासामात्रकाय्य
 नस्यमाह वर्त्मवर्षे इत्यादि । वर्त्मवर्षे वर्त्मना चक्षुषो वर्त्मना ऊर्ध्वजत्रु-
 वर्त्मेभिर्वा वर्षे स्नावेऽणुतैलम् अणूनां स्रोतसां हितं तैलमित्यणुतैलं वक्ष्यमाणं
 कालेषु त्रिषु प्रावृट्शरद्वसन्तेषु नभस्तले गतमेघेऽतीतमेघे नभस उपरि भूस्थ-
 लोकान् ना पुरुष आचरेन् नस्यविषयेति शेषः । नस्यकर्म गुणत आह—
 नस्यकर्मन्त्यादि । वक्ष्यति हि सिद्धिस्थाने—“नावनश्चावपीडश्च च्यवनं धूम
 एव च । प्रतिमपेश्व विज्ञेयो नस्तः कर्म च पञ्चधा ॥” इत्यादिना । तत्र
 यन्नस्यं स्नेहनावनं तत्कर्म वक्ष्यमाणं यो निषेवते तस्य न चक्षुरुपहन्यते न
 घ्राणं न श्रोत्रञ्चेति । अत्र कालजरया कालदोषेण चेति कर्त्तृपदसूक्ष्मम् ।
 कपिलो वर्णभेदः । श्मश्रूणि वेति वाशब्दः समुच्चये । तेनार्थाह्लिङ्गविपरि-
 णामेन श्वेतानि कपिलानि इत्वेवं पठित्वान्वेतव्यम् । पुनःशब्दः पुनरर्थान्तरा-
 रम्भे । न प्रलुच्यन्ते न पतन्ति । मन्यास्तम्भ इत्यादिकश्च शाम्यति । शिराः
 धमन्यः । शिरःकपालानि त्रीणि । सन्धयोऽर्थान् शिरस एव । स्नायवः सूक्ष्म-
 शिराः । कण्डराः अस्थिवत्स्थूलशिराः । एते नावनप्रीणिताश्चकाराद् यस्य नावनं

चक्रपाणिः—धूमनस्ययोर्नासाद्वारसामान्यात् धूममनु नस्यं ब्रूते—वर्षे इत्यादि । अणूनां
 स्रोतसां हितं तैलमित्यणुतैलं, तच्चाग्रे वक्ष्यमाणम् । शिरःकपालानामेव शिराः सन्धयः स्नायुकण्ड-

मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः श्लिग्धः स्थिरो महान् ।
 सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
 न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्युद्ध्वजत्रुजाः ।
 जीर्यतश्चोत्तमाङ्गं च जरा न लभते बलम् ॥ २३ ॥
 चन्दनागुरुणी पत्रं दाड्यात्वक् मधुकं बलाम् ।
 प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मेलां विडङ्गं विल्वमुत्पलम् ॥
 हावेरमभयं वन्यं त्वङ्मुस्तं सारिवां स्थिराम् ।
 सुराह्वं पृश्निपर्णीञ्च जीवन्तीञ्च शतावरीम् ॥
 हरेणं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ।
 विचाचयेच्छतगुणं माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ॥
 तैलादशगुणं शेषं कपायमवतारयेत् ।
 तेन तैलं कपायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ॥

सेवमानस्याभ्यधिकं बलं लभन्ते अस्य च मुखं प्रसन्नोपचितं प्रसन्नोपचितं चेति । सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं भवति, बलञ्चाधिकं भवति । जीर्यतश्चास्य नस्यं सेवमानस्य उत्तमाङ्गे मूर्द्धि जरा बलिपलितरूपा बलं न लभते ॥ २३ ॥

गुग्गाधरः इति गुणतो नस्यकर्मात्तत्रा नस्यार्थञ्च विहितमणुर्नैलविधानं वक्तुमुपक्रमते—चन्दनंत्यादि । दाड्यात्वक् दाड्यात्वक्, प्रपौण्डरीकं पुण्डरीकफलं, विल्वं विल्वमूलम्, अभयं वीरणमूलं, वन्यं कैवर्त्त-मुस्तकं, त्वक् गुडत्वक्, मुस्तं भट्टमुस्तं, सारिवा अनन्तमूलं, सुराह्वं देवदारु, सुरभी शर्काशम्बा, पद्मस्य केशरं किञ्चलकः । माहेन्द्रे विमले-ऽम्भसीत्यान्नरीक्षजले तैलाच्छतगुणे विपाचयेत्, ततस्तैलादेव दशगुणं शेषं कपायमित्यन्वयः । तेन प्रतिवारं तैलादशगुणे कपाये तैलं दशकृत्वो यथा

राक्ष । उत्तमाङ्गेति बहुवचनं शिरसोऽन्यर्हितत्वात् । यदि वा जरा बलिपलितद्विलक्षणा या सा उत्तमा प्रकर्षप्राप्ताऽङ्गेषु मस्तकादिषु निषिध्यते ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—चन्दनेत्यादी शार्ङ्गगाम्बक् दाड्यात्वक्, जीवन्ती सुवर्णनाला स्वनामप्रसिद्धा, सुरभी शर्काशम्बा, पद्मस्य केशरं पद्मकेशरं, माहेन्द्र आन्तरिक्षे, शतगुणे तैलादिति योज्यं ;

अथास्य दशमे पाके समांशं द्यागलं पयः ।

दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥

तस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्द्धपलोन्मिताम् ।

स्निग्धस्निग्धोत्तमाह्वस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ॥

त्र हात् त्रहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ।

निवानोष्णसमाचारो हिताशी नियतेन्द्रियः ॥

स्यात् तथा पाचयेत् । अथ दश वागन् पक्वेतित्यामे दशमे पाके इति विशेष-
वचनात् नव वागन् पक्त्वा दशमवागपाके क्वाथेन सह तैलसमांशं द्यागलं पयो
दुग्धं दद्यात् । “शीरे स्नेहसमं मतम्” इति वचनात् । अत्रयं व्यवस्था ।
“क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् । स्नेहात्, स्नेहसमं शीरे, कल्कस्तु
स्नेहपादिकः ॥ चतुर्गुणन्त्वष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत् । अनुक्ते स्नेहमाने
तु प्रस्थ एको विधीयते ॥ अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे ॥”
इत्येताभिः परिभाषाभिश्चन्दनादीनि द्रव्याणि तावन्मितानि क्वाथ्यत्वेन
ग्राह्याणि भवन्ति, तिलतैलप्रस्थे द्वात्रिंशत्पले पाच्यं चतुःशतशरावमितं
जलमष्टगुणं यावद्द्रो द्रव्येभ्यो भवति, तेन चन्दनादीनां द्रव्याणां पञ्चाश-
च्छरावम् । उद्वले कुट्टयित्वा चतुःशतशरावे जले पक्त्वा चत्वारिंशच्छरावमित-
क्वाथमवतार्य्याकल्कमिदं तिलतैलस्य चतुःशरावं पचेदित्येकः पाकः । एवं
दशधा पाचयेत् । तत्र शेषे दशमे पाके द्यागदुग्धं शरावचतुष्टयं दत्त्वा पचेत्,
निर्द्रवे सति अवतारयेत् । एषोऽणुतैलस्य संविधिः । तैलमिदं किमभ्यङ्गादिषु
योज्यं न वेत्याह नावनीयस्येति । तस्येव्युक्तस्याणुनाम्नस्तलस्यार्द्धपलोन्मितां
मात्राम् अशीतिरक्तकामिततालकचतुष्टयीं नावनैस्त्रिभिर्गति वारत्रयेणार्द्धपलं
तलं पिचुना तलकवर्तिकया नासापुटे प्रयुञ्जीत नावनविधिना सिद्धिस्थाने
वक्ष्यमाणेन । त्रहात् त्रहाच्च सप्ताहमिति । प्रथमस्नेहनावनदानदिनं त्रहात्
दशगुणमित्येतदपि तैलादिति योजनीयम् । अथ तु क्वाथ्यभेदजं तावन्मानं ग्राह्यं यावत्
क्वाथ्येषोपपत्तिं पानीयं भेदजचतुर्गुणं भवति । “क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि” इत्यस्या अवधिपूर्वत्वात् ।
न तु भेदजान् शतगुणोऽम्बसीत्येवं व्याख्येयं, यदाह जतूकणः—‘पक्ताभाम्बुशतप्रस्थे दशभाग-
स्थितेन तु । तैलप्रस्थं पचेत् तेन द्यागक्षीरेण संयुतम् ॥’ इति । यदि वा तैलप्रमाणानुमानेनैव
“स्नेहाच्चतुर्गुणं क्वाथ्यम्” इति परिभाषया क्वाथ्यद्रव्यपरिमाणं व्यवस्थापनीयम् । पिचुनेति

तैलमेतत् त्रिदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ।

प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ॥ २४ ॥

आपोधिताग्रं द्वौ कालौ कषायं कटुतिक्तकम् ।

भक्षयेद् दन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥

निहन्ति गन्धर्वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।

निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ २५ ॥

त्रीणि दिनानि द्वित्वा परदिनं त्रिभिर्नविनैरुद्धपलं तैलं पिबुना स्निग्धस्निग्धोत्त-
माङ्गस्य प्रयुञ्जीत, तदिनमारभ्य पञ्चमदिनं पुनर्दानदिनं भवति । यतः पुनस्त्रिदोष-
त्रीणि दिनानि द्वित्वा परं दिनं तथैव प्रयुञ्जीत । एवं सप्तादमेव अर्धान्मासि मासि
नावनकम्पं समाचरेत् । एतेन दिनत्रयं न दत्त्वा नावनमपरदिने दद्यादित्यर्थः ।
अस्य त्रिणद्वितैलस्योपचारमाह— निवानेत्यादि । यथोक्तान् यथा प्रोक्तान्,
न स्वययीभावः ।

अथ ग्रन्थासत्त्वोद्धेनकाद्यत्वेन च दन्तकाष्ठं गुणत आचार्य्येणाक्तं,
किन्त्वसंगत्या प्रातःकृत्यं नोक्तं तदत्र बोध्यम् । तद्यथा— ब्राह्मं मुहूर्ते उत्ति-
ष्ठेत स्वस्थो रक्षायमायुषः । शरीरचिन्तां निर्व्वर्त्य कुतशीवविधिस्ततः ॥
इति । “उदयात् पूर्व्वमुहूर्त्तौ ब्राह्मरीदो क्रमाद्विदुः” इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः— आपोधिताग्रमिन्यादि । पुष्य हिंसे इत्यस्याहपूर्व्वकत्वेनापोधितं
कुट्टितमित्यर्थः । द्वौ कालाविति प्रातः सायञ्च । अत्र केचित् “प्रातर्भुक्ता
च मुद्रश्च” इति पठन्ति, तन्न भुक्तं त्यजेत् सायामित्यर्थलाभात् । भक्षयेदिति
चौरादिकभक्षिः । भक्षणं चव्यणमात्रमिह विवक्षितं गलाधकरणजनक-
चर्व्वणादिव्यापारस्य भक्षायत्वेऽप्यत्र तु गलाधकरणे विवक्षाभावात् । दन्त-
पवनं पूयन्ते दन्ता अनेनेति दन्तकाष्ठम् । दन्तमांसाणीति दन्तवेष्टनमांसानि ।
अवाधयन्नयधनं । गुणमस्याह— निहन्तीत्यादि । दन्तविशोधनं कर्त्तुं मलं
निष्कृष्येति सम्बन्धः । सद्यो रुचिमाधत्ते इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तुलकपिण्डिकया, नावनेस्त्रिभिर्नविनैरत्रयेणेत्यर्थः । ग्रहः तु ग्रहादिभि एकेकं दिनमन्तरीकृत्य, सप्ताह-
मित्यन्तरितदिनानि वार्ज्जयित्वा तेनैकैकरिमन् अतीत्योदयाहं नस्यप्रयोगः समाप्यते ॥ २४ ॥

चक्रपाणिः— स्थानप्रदामस्या दन्तकाष्ठगुणान् दशयति— आपोधितीत्यादि । द्विकालं सायं
प्रातरिति । दन्तान् पुनर्दातीति दन्तपवनं दन्तकाष्ठं ; निष्कृष्य मलमिति सम्बन्धः । ककुभो-

करञ्जकरवीरार्क-मालतीककुभासनाः ।

शस्यन्ते दन्तपवने ये चाध्येवंविधा द्रुमाः ॥ २६ ॥

धार्याण्यास्येन वैशद्य-रुचिसौगन्ध्यमिच्छता ।

जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥

गङ्गाधरः—दन्तपवनार्थं द्रमानाह—करञ्जेत्यादि । ककुभोज्ज्वलनः, असनः पीतशालः । एवंविधा एवंप्रसा इत्यर्थः । अत्र दन्तकाष्ठानर्हा उक्ता अन्यत्र तद्वत्तथा—

“नायादजीर्णवमशु-श्वासकासज्वरादितः ।

तृष्णास्यपाकहृन्नेत्र-शिरःकर्णामयी च तत् ॥” इति ।

अत्र तदिति दन्तपवनमिति । अथात्र मुखकार्यत्वमामान्याजिह्वानिलखनं गुणतो वक्तुमुचितमपि ग्रन्थबाहुल्यभयान्नोक्तं, तदपि बोध्यमन्यत्रोक्तं, तद्वत्तथा—

“सुवर्णरोष्यताम्राणि त्रपुगीतिमयानि च ।

जिह्वानिलेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनुज्ज्ञानि च ॥

जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ।

सौगन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत ॥”

“जिह्वानिलेखनं शस्तं मृदु श्रृङ्गणं दशाङ्गलम् ॥” इति ।

सुवर्णेत्यादि । त्रपु सीसकं, गीतिः पित्तलम्, अतीक्ष्णानि धाररहितानि, अनुज्ज्ञानि वक्राणि । अन्यत्रोक्तकर्म्मोपदर्शनपूर्वकतद्वाधमाह—जिह्वेत्यादि । यद्यस्मात् मलं जिह्वामूलगतमुच्छ्वासरोधि च भवति तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत । तेन सौगन्ध्यं भजते मुखमिति शेषः । यद्वा तेनेति वक्ष्यमाणजिह्वाविनिलखने-नेत्यभिप्रायेण यच्चेति मलमित्यनेन योगः । चः पुनरर्थः ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—मुखकार्यत्वसामान्यात् ताम्बूलभक्षणरूपेण मुखे धार्याण्याह—धार्याणीत्यादि । जातीत्यादीनां फलानीत्यनेनान्वयः । जात्याः फलं जातिफलाख्यं, कटुकस्य लताकस्तूर्याः फलानि, पूगस्य गुवाकस्य फलानि, लवङ्गस्य यद्यपि पुष्पवृन्तं लवङ्गमाहुस्तथापि तत्पुष्पवृन्तरूपेण यत दृश्यते तदेव

ज्ज्वलनः, एवंविधा एवंप्रसा इत्यर्थः । कटुकं लताकस्तूरी, यद्यपि लवङ्गस्य वृन्तमभिप्रेतं तथापि बहूनां फलस्य ब्राह्मणान् अक्षिणो गच्छन्तीति न्यायेन सामान्येन फलमित्युक्तम् ॥ २५—२७ ॥

कक्रोलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
 तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ २७ ॥
 हन्वावर्लं स्वरवलं वदनोपचयः परः ।
 स्यात् परञ्च रसज्ञानमन्ते च रुचिरुत्तमा ॥
 न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नोष्ठयोः स्फुटनादभयम् ।
 न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥
 न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
 परानपि खरान् भक्ष्यान् तेलगण्डूपधारणात् ॥ २८ ॥
 नित्यं स्नेहाद्रिशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
 न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥

लवङ्गस्य फलं नान्यतः फलमस्तीति बोध्यम्, पत्रं ताम्बूलस्य पर्णारूपस्य तस्य विशेषणं भूमिमिति । कर्पूरनिर्यासः कर्पूरगुल्फको निर्यासः इति । अत्रान्यत्रोक्तप्रतिषेधो बोध्यस्तद्वया—“ताम्बूलं क्षतपित्तासृकरुक्षोत्रकुपित-
 चक्षुषाम् । विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि । शस्तं सुप्तोन्मिषे भुक्तं
 न्याज्यं दन्ताम्यर्गोणिना ॥” इति ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः मुखकायत्वसामान्यान् स्नेहगण्डूपं गुणत आह हन्वावर्त्यादि ।
 स्नेहगण्डूपधारणान् हन्वावर्लमित्यादि स्यात् । न चास्य कण्ठशोष इत्यादि
 स्यात् । न च दन्ताः क्षयं यान्ति चापि तु दृढमूला भवन्ति च पुनरन शूल्यन्ते
 शूल रुजायामिति भोवादिकोऽकर्मको यः शूलधानुस्तस्य तथा शूल्यते रुजापात्रो-
 ऽर्थः, दोषेणेति शोषः, कर्मणि तिङ् । न चाम्लेन हृष्यन्ते इत्यत्रापि कर्मणि
 तिङ् । परानुत्कृष्टानपि खरान् कठिनान् भक्ष्यान् भक्षयन्ति चर्चयन्ति ।
 दोषापेक्षया तैलाद्यन्यतमो बोध्यः ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः तैलप्रसङ्गान् शिरोज्ज्वलार्थं स्नेहं गुणत आह नित्यमित्यादि-
 तैलनिषेवणादित्यन्तेन । नित्यं सततं, स्नेहाद्रिशिरो यस्य तस्य तथाविधान् ।

चक्रपाणिः—हन्वावर्त्यादि स्नेहगण्डूपगुणः । नित्यमित्यादि निषेवणादिबन्तं शिरस्तैलगुणः ।
 मुद्दिं तैलनिषेवणादित्युक्तेऽपि स्नेहाद्रिशिरस इति यत् करोति, तेन, यावता तैलेनाद्रिशिरः स्यात्

बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्द्धते ।

दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥

इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वम्भवति चामलम् ।

निद्रालाभः सुखञ्च स्यान्मूर्द्धि तैलनिषेवणात् ॥ २६ ॥

न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः ।

नाच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ २७ ॥

स्नेहाभ्यङ्गाद् यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्दनात् ।

भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥

मूर्द्धेति तैलनिषेवणात् शिरःशूलं न जायते इत्यादि । बलं शिरःकपालानां शिरसस्त्रीणि कपालानि तेषां विशेषेण बलं स्यात् दृढत्वात् । सुप्तुत्वक् अमलं मलस्याभावः स्यादिति भवेदित्यस्याः क्रियायाः अपादानं तैलनिषेवणादिति । अस्य विशेषणं स्नेहाद्रिशिरस इति । पुनश्च मूर्द्धनीतिपदं गात्राभ्यङ्गनैलसेवन-
मात्रस्य वारणार्थं न शत्रु गात्रमात्राभ्यङ्गा विधायते । काश्चित् स्नेहाद्रिशिरसः पुरुषस्वेति पाप्यन्तं व्याख्याय मूर्द्धेति तैलनिषेवणादित्युक्तं अपि पुनयन् स्नेहाद्रि-
शिरस इत्युक्तं तेनैवं जापितं यावता तैलेन शिरसः आद्रवं भवति तावन्मितं नैलस्य मूर्द्धेति निषेव्यत्वमिति । तत्र तैलाद्रिशिरस इति कर्णेनेव तदथलाभे मूर्द्धेति तैलनिषेवणादित्यस्यातिरिक्तत्वापत्तेः ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः शिरःप्रत्यासत्त्या तैलप्रसङ्गाच्च कर्णस्य तैलतर्पणं गुणत आह—
न कर्णरोगा इत्यादि । नित्यं सततं कर्णतर्पणान् प्रकरणान् तैलेन कर्णस्य पूरणेन तर्पणान् तृप्तिनत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः पुरा शरीराभ्यङ्गस्य प्रसङ्गात् गुणतो विधिमाह—तत्र दृष्टान्त-
पूर्वकं कुम्भापादंशति स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि । कुम्भो घटः चर्म च यथा
उपाङ्गात् स्नेहदानान् अक्षो रथादेश्चक्रयाजनकाष्टश्च यथा दृढः क्लेशसहश्च

तावन्मूर्द्धि तैलं सेव्यमिति दर्शयति । स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि उपाङ्गस्नेहदानम् अक्षो रथस्य
चक्रनिबन्धनकाष्टम् । बहुदृष्टान्तकरणस्तु कस्यचित् किञ्चित् प्रसिद्धं भविष्यति ; न हि सर्वं
सर्वत्र प्रसिद्धमित्यभिप्रायेण । यदि वा स्नेहस्य नानाकार्यज्ञक उपदर्शनार्थम् । स्पर्शानन्दये

तथा शरीरमभ्यङ्गाद् दृढं सुत्वक् प्रजायते ।
 प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥
 स्पर्शने चाधिको वायुः स्पर्शनञ्च त्वगाश्रितम् ।
 त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्गस्तस्मात् तं शीलयेन्नरः ॥
 न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
 विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥
 सुस्पशोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।
 भवत्यभ्यङ्गानित्यत्वाद्भ्रूरोऽल्पजर एव च ॥ ३१ ॥

लिङ्गविपरिणामेन चम्यपि योजनीयम् । तथा शरीरमभ्यङ्गात् दृढं सुत्वक्
 सुष्ठुवर्म स्यात् । बहुदृष्टान्तोपदर्शनेन शरीराभ्यङ्गस्यावश्यकत्वज्ञापनार्थं स्नेहस्य
 बहुकर्मसाधनत्वज्ञापनार्थश्च । येन बहूनां कर्मणां सोष्ठवं दृश्यते तदवश्यं
 लोको निपक्वेति ।

प्रशान्तो मारुतस्य आ सम्यक् बाधो यत्र तत् । क्लेशव्यायामो सं सम्यक्
 सहते यत्तत् । स्पर्शने ज्यादिना हतपदर्शनेन तैत्त्याभ्यङ्गाभ्यामं विशानुमाह—
 स्पर्शने स्पर्शनेन्द्रिये च पुनर्वायुरधिकेन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि
 स्वायधिकत्वात् स्पर्शनेन्द्रियस्य वाताधिकत्वेन वातस्थानत्वात् स्पर्शनञ्च
 स्पर्शनेन्द्रियं पुनस्त्वगाश्रितं चर्मनिष्ठं त्वच्यश्च त्वचो हितः परमः पुनरभ्यङ्गो
 यस्मात् तस्मात् तमभ्यङ्गं शीलयेत् । शीलं अभ्यासे चोर्गादिकः एतेनाधारस्य
 त्वचो हितत्वेनाभ्यङ्गस्य त्वगाश्रितस्पर्शनेन्द्रियाय हितत्वं स्पर्शनेन्द्रियाश्रितवाता-
 यापि हितत्वमुक्तं भवति । पुनरभ्यामभ्यङ्गस्य कर्मान्तरमाह— न चेत्यादि । अभ्यङ्ग-
 सेविनः पुरुषस्य गात्रमभिघाताभिहतमपि न चात्यर्थं विकारं भजते शान्त-
 वातत्वात् । बलकर्मणि वा वयेन निष्पादनीयकर्मणि च नात्यर्थं विकारं
 भजते अभ्यङ्गानित्यत्वात् सतताभ्यस्ताभ्यङ्गत्वात् । अङ्गमभि कृत उपचार इत्य-
 भ्यङ्गः । अभि सध्वतोऽज्यते प्रक्ष्यते इत्यङ्गशब्तावां रूपं भावकृता यथा ॥३१॥

वायुरधिकः, वैद्यकदर्शने पाञ्चभौतिकत्वादिन्द्रियस्येत्यर्थः । त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्ग इति चकारात्
 वातहितश्च त्वच्यश्च, एतेनाश्रितवाताधिकस्पर्शनेन्द्रियस्य आश्रयस्य च त्वचो हित इत्युक्तं भवति ।

क्लोमे सम्यायं कर्म बलकर्मं गुरुभारहरणादि ॥ ३८—३९ ॥

खरत्वं शुष्कताः गौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।

सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥

जायते सौकुमार्यश्च चलं स्थैर्यञ्च पादयोः ।

दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥

न च स्याद् + गृध्रसीवानः पादयोः स्फुटनं न च ।

न शिरास्नायुसङ्कोचः पादाभ्यङ्गं न पादयोः ॥ ३२ ॥

दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्त्रां कण्डूमलमरोचकम् ।

स्वेदवीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमाज्जनम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः अभ्यङ्गप्रसङ्गात् परिशेषाभ्यङ्गत्वाच्च पादाभ्यङ्गं गुणत आह—
खरत्वमित्यादि । खरत्वादिकाः पादयोः सद्यः प्रशाम्यन्तीति बोधाय पाद-
द्वयादन्याङ्गव्यवच्छेदार्थश्च प्रथमं पादयोरिति पदम् । एवं द्वितीयं पादयोरिति पदं
कालान्तरेण पादयोः सौकुमार्यादिशोपनाय पादान्तरिक्तशरीरसौकुमार्यादि-
व्यवच्छेदार्थम् । दृष्टिः प्रसादं लभते इत्यत्र तन्त्रान्तरे हेतुमुच्यते—चक्षुषि
प्रतिबद्धे दे शिरे पादगते नृणाम् । अतश्चसुप्रसादार्था पादाभ्यङ्गं समा-
चरेत् ॥” इति । वानश्चोपशाम्यति पादयोरेव स्फुटनञ्च न स्यादिति । तृतीयं
पादयोरिति पदमङ्गान्तरव्यवच्छेदार्थम् । चतुर्थन्तु पादयोरिति पदमङ्गान्तर-
शिरास्नायुसङ्कोचप्रतिषेधव्यवच्छेदार्थम् । पुनः पादाभ्यङ्गनेतिपदं सततपादा-
भ्यङ्गबोधार्थं विगमव्यवच्छेदार्थश्च ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः अभ्यङ्गानन्तरं गात्रोद्भूतनविधानार्थमुद्भूतनमभ्यङ्गादनुपदेशयति—
दौर्गन्ध्यमित्यादि । दौर्गन्ध्यं गात्रस्य तथा गौरवं च गात्रस्य कण्डूमलेऽपि स्वेद-
वीभत्सताञ्च स्वेदेन वीभत्सतां कुन्मसतां शरीरपरिमाज्जनमुद्भूतनम् ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः खरत्वमित्यादि पादाभ्यङ्गगुणः । प्रथमं पादयोरिति पदं खरत्वादि-
विशेषणार्थं । द्वितीयन्तु बलादेः कालान्तरेऽप्यभ्यङ्गसूचनार्थं । तृतीयन्तु स्फुटनविशेष-
णार्थं ; चतुर्थन्तु शिरास्नायुविशेषणार्थं । शिरन्तु पादाभ्यङ्गनेति पदं दूरान्तरितस्य पादाभ्यङ्गस्य
स्मरणार्थम् ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—अभ्यङ्गपूर्वकयाद्भूतनस्य तमनु परिमाज्जनमुद्भूतनं ब्रूते—दौर्गन्ध्यमित्यादि ।
स्वेदेन वीभत्सता स्वेदवीभत्सता । शरीरस्य बलेन सन्धानं योजनं करोतीत्यर्थः ॥ ३३॥ ३४ ॥

पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम् ।
 शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ३४ ॥
 काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहरणम् ।
 श्रीमत् पारिपदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ३५ ॥
 वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
 सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ३६ ॥
 धन्यं माङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्वरसनसूदनम् ।
 हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः उदत्तनानन्तरं स्नानव्याप्तिं शरीरपरिष्काराच्चैनादनु स्नानं गुणत आह—पवित्रमित्यादि । पुनरेजेनेति पवित्रं वृष्यमित्यादिकं प्रभावात् । शरीरबलसन्धानं शरीरं बलेन सन्धानतीत्यर्थः । ओजस्करं परमिति ओजोधातु करं श्रेष्ठम् । अत्र स्नानमहितनेत्रास्य-कर्णरोगानिसारिणु । आध्मानपीन-सार्जणीभुक्तवन्तु च गदितम् इति बोध्यम् ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः स्नात्वा नामोर्षपदव्यादिनिस्नानानन्तरं वस्त्रधारणं गुणत आह—काम्यमित्यादि । काम्यं कम्पनीयतया कामाय हितं यशस्यादिकं प्रभावात्, श्रीमत् शोभाजननं, पारिपदं परिपद इदं पारिपदं शस्तम् । अथवा श्रीमतां राज्ञां राजमात्राणाञ्च पारिपदो येन तत्, निर्मलपदं समलस्य व्यवच्छेदायमेतद्विषययगुणज्ञापनायैश्च ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः वस्त्रं विशाख्यं गन्धमाल्यं धार्यं अतस्तयोः कम्पाह—वृष्यमित्यादि । सौगन्ध्यं सुगन्धजननं, सौमनस्यं सुहृद् मनः क्रियतेजेनेन तत्, सुमनसे हितं वा । अलक्ष्मीः दुःखजनकादृष्टकारिणी ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः गन्धमाल्यधारणानन्तरं रत्नं विभूषादिति ततोऽनन्तरं रत्नाभरणधारणं कम्पत आह—धन्यमित्यादि । धन्यं धनित्वमूचकं, माङ्गल्यं

वक्रपाणिः श्रीमदिति शोभायुक्तं, परिपदि शस्त्रं पारिपदं, शस्त्रं माङ्गल्यम् । व्यसनं सर्पपिशाचाद्यभिघातं, रक्तवदाभरणानि, रत्नान् विभुदमाणिअथर्होत्कमुक्ताफलमुवर्णादि । शोभा-

* पवित्रं वृष्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं स्नानमोजस्करं परम् ॥ इति पाठान्तरम् ।

मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ॥ ३० ॥

पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्षणशः ॥ ३१ ॥

पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविगजनम् ।

केशश्मश्रु नखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ३२ ॥

चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।

वर्त्यं पराक्रममुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ३३ ॥

मङ्गलाय हितम् । श्रीमत् शोभाकरं जनकवेनास्त्यस्यति मनुष्यं । व्यसनं सर्वापिशाचार्थाभिहननं मुद आश्रवणहननयोश्चार्गादिकः । द्रव्ययतीति द्रवणम्, काम्यं प्रागुक्तम्, ओजोहितमाजस्यं, रत्नयदितमाभरणं, रत्नानि मणि-
माणिक्यम् ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अथायुष्यादिमाधर्म्यान् शौचाधानं कम्पत आह मेध्यमित्यादि । मेध्यं मेशयाः दितं मनोजमित्यर्थस्तस्य मेशाभ्यासत्वात् । मलमार्गाणि द्वे अथः समं शिखीन्यादिना वाच्यानि । शौचं शुचित्वं तस्य मृज्जत्याभ्यां जलेन चाधानमभीक्षणशः पुनः पुनर्विधानम् ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—आयुष्यादिसामान्यान् केशादीनां छदनप्रसाधने गुणत आह पौष्टिकमित्यादि । शुचि शुचिजनकं, रूपविगजनमिति रूपविगजनं, कल्पनं छेदनं, संप्रसाधनं यथायोग्यं केशस्य नैर्मल्यादिमाधनं श्मश्रुणश्च विरलत्वादि-
साधनमिति । आदिना नासारांश्चोदनादि, स्त्रीणाञ्च पादयोर्यत्कदादिदान-
मिन्यादिकम् ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—वृष्यत्वादिसामान्यान् पादत्रधारणं गुणत आह चक्षुष्य-
मित्यादि । पादयोर्व्यसनं पादगताभिघातादिकं ज्ञः पराक्रमाय मुखं, पादत्र-
मुपानत् ॥ ३३ ॥

धानं पानीयेन मुदा च, अभीक्षणशः पुनःपुनः, शौचमिति शुचिताकारकं, कल्पनं छेदनं, सम्प्रसाधनं मण्डनम्, एतच्च यथायोग्यतया योजनीयम् । केशानां प्रसाधनं सम्यग्बन्धनादि,
श्मश्रूणां कटपतमेव, नखस्य मु कल्पनमलक्ष्मीकालिनाशनेन प्रसाधनञ्च । आदिग्रहणेन नासारोम-
कम्पनादि मुक्तेन । पादयोरेति स्पर्शनहितमित्यनेन च सम्बध्यते, पादयं पादधीं पादकामिति
यावत् ; अथ च वृष्यत्वचक्षुष्यत्वे प्रभावान्, यदि वा पादसम्बद्धतेजोपेयिकानाडीप्रत्यङ्मायहरणा-

ईतेविधमनं ॐ वल्यं गुप्त्यावरणशकरम् ।

घर्म्मनिलरजोऽम्बुघ्नं वृत्तधारणमुच्यते ॥ ४१ ॥

स्वलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निसूदनम् ।

अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ४२ ॥

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—धार्यत्वसामान्याच्चतुधारणं गुणत आह ईतेरित्यादि । ईति भाविदुःखं तस्या विधमनं नाशनं, गुप्तिः पिशाचादिभ्यो रक्षणं, ताश्चावरणञ्च शत्रून् करोतीति तन्, घर्म्म आतपः, रजो धूलिः ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—धार्यत्वसामान्यादण्डधारणमाह—स्वलत इत्यादि । स्वलतः शक्तिविरहेण निविनतो वा पततः पुरुषस्य संप्रतिष्ठानं सम्यक् प्रति स्वलत-विपर्ययेण स्थानं येन तन् तथा । शत्रूणाञ्च स्थानिष्टमापातन आचरताम् । अवष्टम्भनं बलाधानकरं, भयघ्नं भयसर्पादिभ्यः ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—अथानुक्तस्वस्थविध्युपदेशार्थमुक्तविधिषु प्रमादनिषेधार्थञ्चाह—नगरीत्यादि । नगरमधिकृततयाऽस्यास्तीति नगराधिकारी राजा यथा नगरस्य स्वान्तर्निवसतः नगरोच्छेदहेतुदुष्टजनस्य सम्वाधां वारगियतुं सदा राजन्यकृत्येष्ववहितः स्यात् तथा मेधावी सत्कृत्यस्मरणशाली पुरुषः स्वशरीरस्य स्वान्तर्निवसतः स्वशरीरोच्छेदहेतुदुष्टघातादेः सम्वाधां वारगियतुं कृत्येष्वनुक्तपूक्तषु चावहितोऽप्रमादशाली भवेत् । रथी च यथा रथस्य भङ्गे वाह्यहेतुं विषम-स्थानगमनपतनादिकं वारगियतुं सदा तदुपाङ्गकृत्येष्ववहितो भवेत् तथा च मेधावी स्वशरीरस्य बाह्यानामुच्छेदकराणामभिघातादीनां सम्वाधां वारगियतुं कृत्येष्वनुक्तपूक्ते चावहितो भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

स्वशुष्यम् । ईती रोगादिदुर्दैवं, गुप्तिः पिशाचादिभ्यो रक्षा, शंकरं कृत्यागकरम्, अवष्टम्भनं बलप्रदम् । भयघ्नं सर्पादिभ्यः ॥ ४१—४३ ॥

चक्रपाणिः—समग्रन्यनुक्तस्वस्थविध्युपसंहारार्थं तथोपदिष्टस्यावधानेन करणार्थमाह—नगरी-त्यादि । कृत्येषु करणीयेषु उक्तेष्वनुक्तेषु च नगरदृष्टान्तेनान्तरप्रत्ययायहेतुविधातकारिणि कृत्येष्ववधानं दर्शयति ; रथदृष्टान्तेन च बाह्यस्यार्थादिपरिहारके कृत्येष्ववधानं दर्शयति । नगरोच्छेदे ह्यन्तरो दुष्टजनसम्बन्ध एव हेतुः प्राप्यो भवति, रथभङ्गे तु बाह्यव्यवस्थामपतनादिश्च ॥ ४३ ॥

* नियमनमिति चक्रपाणिश्रुतः पाठः ।

भवति चात्र ।

वृत्त्युपायान् निषेवेत ये स्युर्धर्म्माविरोधिनः ।

शममध्ययनञ्चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मात्रा द्रव्याणि मात्राश्च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।

द्रव्याणां गहितोऽभ्यासो येषां येषाञ्च शस्यते ॥

अङ्गनं धूमवत्तिश्च त्रिविधा वत्तिकल्पना ।

धूमवानगुणाः कालाः पाने मानञ्च यस्य यत् ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रायेण प्रयानभूतया शरीरप्रत्यवेक्षणमुक्त्वा स्वस्थेन यत् कर्त्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि । वृत्तिवर्त्तेन कतिकालावस्थानं तस्योपायान् प्राणैपणानन्तरं धनैपणोपायान् कृषिपाशुपाल्यादीन् तिस्रपणीये वाच्यान् धर्म्माविरोधिनस्तानेव निषेवेत । शमं शान्तिमध्ययनञ्चैव । चकारादन्यान्यापि धर्म्मकर्म्माणि मोक्षोपायान् निषेवेत । एवं सन्कृत्यसेवनेन स्वास्थ्ये सति स्वस्थपुरुषेण वृत्त्युपायाः सेवितुं शक्यन्ते । अतः सुतगामथलाभोऽर्थं सति अनिच्छत्यभावात् शमं वेदाध्ययनं चकाराद्धर्म्मक्रिया मोक्षोपायाश्च सेवितुं शक्यन्ते । निश्चिन्तत्वात् । सुतगामतो धर्म्मः स्यात् । एवं सति सुखं समश्नुते स्वर्गापवर्गान्यतरं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति चतुर्वर्गानुष्ठानं दर्शितम् ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहेतुमाह—तत्र श्लोका इत्यादि । मात्रेत्यादि । मात्राणां स्यादित्यारभ्य वेदितव्यं भवतीत्यन्तेन मात्रा तत्र शालीन्यारभ्य मात्रामेवापेक्षन्ते इत्यन्तेन मात्रां संश्रित्य द्रव्याणि च न चेवमित्यारभ्यावश्यपित्यन्तेन मात्राश्च संश्रित्य गुरुलाघवम् भवन्ति चात्रत्यारभ्य न शीलयेदित्यन्तेन द्रव्याणां विगहितोऽभ्यासः पट्टित्यारभ्य अनुत्पत्तिकरञ्च यदित्यन्तेन येषाञ्च द्रव्याणामभ्यासः शस्यते । अत ऊर्ध्वं मित्यारभ्येन्दुवेदित्यन्तेनाङ्गनं,

अङ्गपाणिः—प्रयानभूतां शरीरप्रत्यवेक्षां कृत्वा स्वस्थेन सता यदन्यच्च कर्त्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि । वृत्तिवर्त्तेन तस्योपायाः कृष्याद्यां धनैपणायां तिस्रपणीये वाच्याः । शमः शान्तिः, अध्ययनं वेदाध्ययनं निषेवेतेति सम्बन्धः । एवं सति सुखं समश्नुते प्राप्नोति । एतेन कृष्यादिभ्योऽर्थः, शान्त्यध्ययनाभ्यां धर्म्मः, अर्थधर्म्माभ्याञ्च सुखलक्षणः काम इति त्रिवर्गानुष्ठानं दर्शितं भवति ॥ ४४ ॥

अङ्गपाणिः—मात्रेत्यादि । अध्यायार्थसंग्रहः, मात्राणां यावद्धयस्वाशनम् इत्यादिना तथा द्रव्याणि “तत्र शालि” इत्यादिना ; मात्राश्चाश्रित्य गुरुलाघवमिति प्रकृतिलघून्पि मात्रा-

व्यापत्तिचिह्नं भेषज्यं भूमौ येषां विगर्हितः ।

पेयो यथा यन्मयञ्च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥

नस्तःकर्मगुणा नस्तःकार्यं यच्च यथा यदा ।

भक्षयेत् दन्तपवनं यथा यद् यद्गुणञ्च यत् ॥

यदयं यानि चास्येन धार्याणि कवड्ग्रहं ।

तेलस्य ये गुणा दृष्टाः शिरस्तेलगुणाश्च ये ॥

दूरेणुकेत्यारभ्य मूढविचन इत्यन्तेन त्रिविधा वृत्तिकल्पना. यत्र सा धूमस्य वृत्तिः स्वस्वकल्पनासहिता त्रिविधा धूमवर्तनान्यथा. गौरवमित्यारभ्य शिरोगता इत्यन्तेन धूमपानगुणाः. प्रयोगपाने तस्येत्यारभ्य रोगा इत्यन्तेन काया धूमपानकायाः. तस्य तु पेया इत्यारभ्य त्रिचतुः पिबेदित्यन्तेन यस्य प्रायोगिकादेर्धूमस्य यत्पानपानं चकारान् मोक्षपानञ्च, हृत्कण्ठेत्यारभ्य कुर्यादुपद्रवानित्यन्तेन व्यापत्तिचिह्नं सम्पच्चिद्रूपव्यक्तं भावाभावयोरैकतत्प्रहणेनाभयस्य ग्रहणान्. तत्रैष्टमित्यारभ्य विरुक्षणादित्यन्तेन धूमव्यापत्तेर्भाष्यं. परन्तु इत्यारभ्य धूमविभ्रमादित्यन्तेन धूमो येषां विगर्हितः. धूमयोन्य इत्यारभ्य आत्मवान इत्यन्तेन धूमः पेयो यथा । कञ्चङ्गत्यादिना चतुर्विंशतिकाभित्यारभ्य प्रशस्यते इत्यन्तेन यस्य धूमस्य यद्विधं नेत्रं यन्मयञ्च यद्द्रव्यमार्द्रं तत्तद्द्रव्यं चकारान् नेत्रप्रकारप्रयोजनं. दूरादित्यादिनैकश्लोकेन. वर्त्मवर्ष इत्यारभ्य नभस्ते इत्यन्तेन तस्यकर्म, तस्यकर्मित्यारभ्य न लभते वर्त्मन्यन्तेन गुणा अर्थान् तस्यकर्मणः. चन्दनेत्यारभ्य संविधिरित्यन्तेन नस्तःकार्यञ्च यत् अणुतेजमित्यर्थः. तस्य मात्रामित्यारभ्य नावनेस्त्रिभिरित्यन्तेन यथा नस्तःकार्यं. ब्रह्मादित्यारभ्य समाचरेदित्यन्तेन यदा नस्तःकार्यं स कायः चकारान्. निवातेत्यादिना गुणानित्यन्तेनाणुतेजसैवन्गुणः । आपोथितेत्यारभ्यत्रिविधाः द्रवाः इत्यन्तेन यथा यदन्तपवनं भक्षयेत् तत्तत्प्रकारः तत्कभायादिसद्रव्यम् । निदन्तीत्यादिना विशोधनमित्यन्तेन यद्गुणं ते गुणाः. यद्द्रव्यं दन्तपवनं तद्द्रव्यन्तु करञ्जेत्यादिनैकश्लोकेन, धार्याणीत्यारभ्य सूक्ष्मकायाः फलानि चेत्यन्तेन यदर्थं यानि चास्य धार्याणि तदर्थं तानि च द्रव्याणि, इन्द्रोरित्यारभ्य गण्डूषधारणादित्यन्तेन मेवापेक्षन्ते इत्येकप्रकारेणोक्तम् ; पानस्य मानं पानमानम् आपानास्त्रिभिरुक्तम् इत्यादि ;

कर्णतैले तथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च माज्जने ।

स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥

शौचे सहरणे लोम्नां पादत्रयद्वयधारणे ।

गुणा मात्राशितीयेऽस्मिन् यथोक्ता दण्डधारणे ॥ ४५ ॥

इत्यभिवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

तैलस्य कवङ्गघ्ने ये गुणास्ते, नित्यमित्यारभ्य मूर्द्धि, तैलनिषेवणादित्यन्तेन शिरस्तैलगुणाः, न कर्णेत्यारभ्य कर्णतर्पणादित्यन्तेन कर्णतैले ये गुणाः, स्नेहाभ्यङ्गादित्यारभ्याल्पजर एव चेत्यन्तेनाभ्यङ्गे ये गुणास्तथा खरत्नमित्यारभ्य पादाभ्यङ्गेन पादयोगित्यन्तेन पादाभ्यङ्गे ये गुणाः, दार्ढ्यमित्यारभ्य माज्जनमित्यन्तेन मात्रमाज्जने ये गुणाः, पवित्रमित्यादिनैकश्लोकेन स्नाने ये गुणाः, काम्यमित्यारभ्यैकेन वार्मासि वस्त्रे शृङ्गे निम्मले ये गुणाः, वृष्यमित्यादिनैकेन सौगन्ध्यान्विते रन्ध्रमालये ये गुणाः, धन्यमित्यारभ्यैकेन रत्नधारणे ये गुणाः, मेघ्यमित्यादिनैकेन शौचे ये गुणाः, पाण्डिकमित्यारभ्यैकेन सहरणे लोम्नां केशादीनां छेदने संप्रसाधने च ये गुणाः, चक्षुष्यमित्यादिनैकेन पादत्रधारणे ये गुणाः, इतिरित्यादिनैकेन चक्षुधारणे ये गुणाः, स्वलत इत्यादिनैकेन दण्डधारणे ये गुणाः, यथा प्राणवैषणानन्तरं वर्चितव्यं तच्च नगरीत्यादिभ्यां मात्राशितीयेऽस्मिन्नुक्ता आत्रं येणेति शेषः ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति, अप्रीत्यादि । प्राग्बत् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकाविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानं

प्रथमस्कन्धे स्वस्थचतुष्कीयप्रथमा पञ्चममात्राशितीयाध्याय-

जल्पारव्या पञ्चमी शाखा ॥ ५ ॥

नल्लः कार्क्यं यदिति "अगुर्नल्लः" यथेति "पित्तुना" इत्यादि, यदेति "प्रावृत्शरत्" इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ ४५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमद्भक्तपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः

अथातस्तस्यांशतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तस्यांशिताद्याहाराद् बलं वर्णश्च वद्धेते ।

तस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ २ ॥

ननु मात्रावद्धि अशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवणमुखायुषा योजयन्त्युप-
योक्तारमवश्यमिति यन् प्रतिज्ञातं तद् व्याहन्यते हेमन्ताशिशिरादिर्वाभि-
मताहाराद् व्याधुन्यतिदशनादिति । तन्प्रतिज्ञास्थापनार्थं तस्यांशतीयमध्याय-
मारभते । अथात इत्यादि । शान्वद्वाक्यान्वयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तस्यांशिताद्यादित्यादि । तस्य मात्राशिनः पुरुषस्यांशिताद्याद-
शितान् खादितान् पीतान् लीढाद्याहाराद् बलं वर्णः चकारान् मुखायुश्च अवश्यं
वद्धेते । तस्य मात्राशिरुपांशिताद्याहारस्य तु सात्म्यं विदितं विख्यातं लोके ।
कृतौ सात्म्यम् ऋतुगुणाविपरीतगुणवत्तया । सात्म्यमुपशयः मुखजनन उपयोगः ।
तच्च यस्मान् चेष्टाहारव्यपाश्रयम् । चेष्टा व्यायामव्यवायाम्यङ्गादयः आहारा
अंशितादयः । ताभ्यां चेष्टाहाराभ्यां विशेषेण अप विपर्ययेण हेमन्ताद्यतुगुण-
विपरीतगुणवत्तया आश्रयते यन् सात्म्यं मुखजनक उपयोगः । तन् चेष्टा-
हारव्यपाश्रयं ; चेष्टाव्यपाश्रयमाहारव्यपाश्रयमिति द्विधा । एतेनैतदुक्तं भवति—
मात्राशिनो यदाशितं खादितं पीतं लीढं वा आहारजानं तन् यद्धेमन्ताद्यतुगुण-
विपर्ययेण चेदभ्यवहायते तदा तद्वतुसात्म्यं तस्याहारस्येत्येकमाहारजनितमृतु-
सात्म्यं वा ; चेष्टा व्यायामादिः सा चेद्धेमन्तादिगुणाविपरीतगुणा स्यात् तदा
तद्वतुसात्म्यं तस्याश्चेष्टाया इत्यपरमेकं चेष्टाजनितमृतुसात्म्यम् । इत्यमेव तु

चक्रपाणिः—मात्राशिनीये मात्रावदाहारस्य बलादिहेतुत्वं प्रतिपादितं, तच्च ऋतुसात्म्यपेक्ष-
कृतस्माहारस्य भवति ; तेन ऋतुप्रविभागापूर्वकमृतुसात्म्याभिधायकं तस्यांशितयं ध्रूते । अशिता-
द्यादिति अशितपीतलीढाद्यानां । वर्णश्चेति चकारेण पूर्वोप्यायोकमुखायुषी अपि गृह्यते ; यदि वा
बलवर्णाभ्यामेव नान्तरीयं कृत्स्नं धातुसात्म्यकार्यं मुखेति गृह्यते । विदितमित्यनेन सम्यग्ज्ञान-
पूर्वकमृतुसात्म्यानुष्ठानं दर्शयति, चेष्टाप्रवृत्तेन व्यवायव्यायामाभ्याङ्गादीनां प्रवृत्तं ; चेष्टाहार-
व्यपाश्रयं चेष्टाहारगोचरम् ॥ ११२ ॥

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् । तत्र
आदित्यस्योदगयनमादानश्च त्रीनृतन् शिशिरादीन् ग्रीष्मा-
न्तान् व्यवस्येत् : वर्षादीन् पुनर्हमन्तान्तान् दक्षिणायनं
विसर्गञ्च ॥ ३ ॥

सात्त्वेन मात्राशी चेत् स्यात् तदा तस्याशिनायादाहागद्वलं वणः सुखमायुश्च
वर्द्धते इति । आहारद्रव्येण तदनुविपरीतगुणेन तास्मिन्नेवर्त्ता पुरुषे सुखजनक
उपयोग आश्रीयते : एवं चेष्टयेति न प्रतिजाहानिदोप इति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः— नन्वेवमस्तु । ऋतुः पुनः कः कीदृशो वा ? इत्याह— इहेत्यादि ।
इह खलु संसारे संवत्सरं षडङ्गं विद्यात् । केन केनाङ्गेनेत्याह— ऋतु-
विभागेन ऋतुभेदेन । नन्वेवमस्तु । ऋतुसाम्यज्ञाने हेतुमृतुं वक्तुं कथं संवत्सर
उच्यते इति चेत् ? न । संवत्सरानिर्गुणकालस्याभावेन संवत्सरस्यैवाङ्गानि
कृतवत् एव सन्ति न त्रिकाः इति ज्ञापनार्थं संवत्सरस्योक्तिः । न हि षडृतु-
धर्मशीतोष्णवर्षातिरिक्तः कश्चित् कालोऽङ्गं धर्मोऽस्ति । वक्ष्यति हि
“शीतोष्णवर्षाक्षणे कालः” इति ॥

तस्यावृत्त्यैव हि युगादयो व्यवहियन्ते । कृतादीनान्तु यद्यन्तु स्वलक्षणं
सत्यधर्मादिकं तत्तत्र कालस्य लिङ्गाभिनिः सुश्रूते चोक्तं “कालो हि नाम भगवान्
स्वयम्भूर्नादिमध्यनिधनः । अत्र रससम्पदव्यापत्ती जीवनमरणं च धनुष्याणा-

चक्रपाणिः— ऋतुज्ञानमन्तरनुसाराध्वज्ञानं न सम्भवतीत्युच्यते। अतस्तुल्यस्वरूपज्ञानार्थमाह—
इहेत्यादि । ऋतुप्रतिपादनप्रमाणे संवत्सरं विद्यादिति संवत्सरप्रतिपादनमृतुनामेव मिलितानां
संवत्सरप्रतिपादनार्थं । मेलकश्च बुद्ध्या व्यवहियते न तु परमार्थतः ऋतूनां मेलकोऽस्ति । ऋतूनां
संवत्सराभकत्वं पुनःपुनस्त एवनेवः परावर्तन्ते इति ज्ञानार्थमवश्यं प्रतिपादनीयम् । इहेतीह
प्रकरणे, षडङ्गं विद्यादित्यत्र तु रोमाभिर्यगितीयादीं तत्तत्कार्यवशादन्यथापि : उक्तञ्च— “शीतोष्ण-
वर्षाक्षणे कालः” इति । षडङ्गमिति समाहारं द्विगुः, ऋतुव्यतिरेकेण संवत्सरस्याविरामान्वात् ।
यदि वा समुदायिन्योऽन्यः समुदाय इत्याश्रित्य बहुव्रीहिः कार्यः । तत्रेति ऋतुविभागकथने ।
उदक् उत्तरां दिशं प्रति अयनं गमनम् । आददाति क्षपयति पृथिव्याः सौम्यांशं प्राणिनाञ्च
बलमित्यादानम् । श्रीन् शिशिरादीनायनेनेव लब्धेऽपि ग्रीष्मान्तत्वे ग्रीष्मान्तानिति शिशिर-
स्याविरिति विग्रहस्य तथादिशब्दस्य प्रकारवाचितायाः प्रतिषेधार्थम् । एवं हेमन्तान्तानिति
व्याख्येयम् । दक्षिणां दिशं प्रति अयनं दक्षिणायनं, विसृजति जनयत्याप्यमंशं प्राणिनाञ्च बल-
मिति विसर्गः । संज्ञापयन्तश्च व्यवहारार्थं, निरुक्तिप्रतीयमानार्थप्रतिपादनार्थञ्च ॥ ३ ॥

मायते । स सूक्ष्मामपि कलां न लीयते इति कालः, संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः । तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षि-
निमेषकाष्टाकलामुहूर्ताहोरात्रपञ्चमासत्त्वेनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ।
तन्त्रान्तरेऽपि “महदादिगुणान यः परिणामयति स कालो महदादिगुणपरिणाम-
स्वभावः स्वतो निर्विशेष आद्यन्तश्चन्याऽयमुपादायान्मानं पुरुषो विश्वरूपेण
ससज्जः । येन चाव्यक्तमूर्तिना ब्रह्मतन्मात्रं विश्वमिदं पृथक् प्रकाशयाम्बभूव ।
स पुनरग्रे यथाऽऽसीत् तथैवाऽयुना वनते वर्तिष्यति चोत्तरमीदृगेव । तेन च
यावताऽयं भगवानादित्यः पर्यटन्नतिक्रामति परमाणुमात्रं देशं तावानुच्यते
परमाणुः कालः, परमाणुं द्वावणुः, षट् परमाणवस्त्रसरेणुः स त्रयोऽणवः ।
त्रयस्त्रसरेणवस्त्रुटिः, शतत्रुटिवैधः, त्रयो वैधा लवः, त्रयो लवा निमेषः,
त्रयो निमेषाः क्षणः, पञ्च क्षणाः काष्ठा, पञ्चदश काष्ठा लघु, पञ्चदश लघूनि
नादिका, द्वे नादिके मुहूर्तः, त्रिंशन्मुहूर्ता अहोरात्रः, पञ्चादशाहोरात्राः
पक्षः शुक्लः कृष्णश्चेति, द्वौ पक्षौ मासः, मासो द्वायुतः, त्रयं ऋतवाऽयनं तच्च
दक्षिणमुत्तरं, तं च संवत्सरः । इत्येवं परमाण्वादिसां संवत्सरान्तेन कालेन
भगवानादित्यो ग्रहनऽत्रादिसमवेतं कालचक्रमर्थाष्टुतः पर्यटति ; एवमेतज्जगत् ।
पुनरथ परिसंवत्सरान्ते तथैव पर्यटति इत्यादि ।

तत्र खलु परमाणुदेशस्त्वणुदेशस्याद्धम् । अणुस्तु त्रसरेणोऽर्तुतीयांशो
देशः । त्रसरेणु पुनर्गगनापरि वायुना विनापि यद्रजो निसर्गादुद्धीयमानपतनशीलं
भूस्थानादवलोक्यते लोकाः स उच्यते । उक्तं हि “अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्
त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः । जालाकरश्मयवगतः स्वमेवानुपतन्नगत् ॥” इति । काला-
न्मानं पुनः पञ्चगुल्लकमाणेण तुलितषट्-पलताम्रनिर्मितं पात्रं प्रस्थापितजलभाजनं
चतुर्माषकताम्रनिर्मितचतुरङ्गुलशलाकया कृताच्छिद्रं कालेन यावता जले निम-
ज्जाति तावान् कालो नादिकेति बोध्यम् । “पाञ्चगोत्रिकमाणेण षट्पलं ताम्र-
भाजनम् । जलप्रस्थावकाशाख्यं चतुर्भिस्ताम्रमाषकैः । चतुरङ्गुलया च्छिद्रीकृतं
तच्च शलाकया । मज्जत्यर्भास कालेन यावता सर्व नादिका” ॥ इति ।

ननु परमावादिभेदेनानन्ताङ्गं विद्यात् इति नोच्यते कथमिति नाशङ्क्यम्,
ऋतुभेदेनाक्तौ ऋतुनां प्रत्येकमाहाराचारविशेषोऽत्र वक्तव्य इति प्रयोजनं
प्राधान्येन लभ्यते, दिनादीनान्तु प्रतिदिनमाहाराचारनिबन्धनसात्म्यविभिन्नता-
नियमाभावेन प्रयोजनाभावात् प्रातःकृत्यादिविभिन्नता हि प्रयोजनवती सच्च-
दिनमेकरूपा विना नैमित्तिकीं क्रियां तच्च चेष्टाहारव्यपाश्रयदिनसात्म्यमेव ।

नद्यथा—निमित्तानुरूपेण कश्चित् प्रहराद्द् भृङ्क्ते ; कश्चित् प्रहरद्वयादित्यादि । नित्यन्तु सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे दिने । रात्रौ प्रहराद्वर्गगति । तदपि स्वस्थवृत्तं भवदपि नात्र दिनादिभेदेन वत्सरस्याङ्गमुक्तम् ऋतुसात्म्यज्ञाने हेतुभूतत्त-
ज्ञानार्थमृतुभिर्वत्सरस्याङ्गभेद उपदिष्ट इति ।

ननु संवत्सरकालो यथैवत्तुभेदेन भिद्यते : दिवसश्च तथा । महाकालः शीतोष्णवर्षलक्षणैरनुमीयते ; तदावृत्त्यैव पक्षमासत्त्रयनवत्सरस्युगादय उच्यन्ते । यथा संवत्सरावृत्त्या युगादिद्विपराद्धान्तः काल उच्यते भवद्भिः । उक्तं हि सुव्रते—“तत्र पूर्वाह्ने वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्ने प्रावृषः, प्रदोषे वायिकं, शरदमर्द्धरात्रे, प्रत्युषसि हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमनं जानीयात्” इति । अत्रोच्यते—संवत्सर इव शीतोष्णवर्षलक्षणोऽपि दिवसो न महाकाल-तयोपलभ्यते । ग्रीष्मत्तु कदिवसस्य यथा शीतोष्णवर्षलक्षणत्वं, न तथा हेमन्तत्तु कदिवसस्य । तत्र हि शीतमधिकमुष्णत्वमलमनल्पश्च वर्षं नीहारस्येति । ग्रीष्मकदिवसातिरिक्तत्वं हेमन्तिकदिवस्येति । संवत्सरो महाकालो न दिवसः । न चैवं हेमन्तादीनां स्वलक्षणादिनिशयशीतोष्णादिलक्षणत्वे तस्य संवत्सरस्यातिरिक्तत्ववारणाथ कालातियोगो भवद्भिर्वेक्तव्य इवास्माभिर्हेमन्तिकदिवसस्य दिवसस्वलक्षणातिशयलक्षणत्वेन दिवसातियोगो वाच्यः, स एव कालातियोग इति वाच्यमस्माकम् । कालातियोगे हि ऋतुव्यापत्तिजा भावव्यापत्तयो भवन्ति यथा, तथा युष्माकमपि स्वलक्षणयोगे भवन्तु ऋतुव्यापत्तिजा भावव्यापत्तय इत्यापत्तिः स्यात् । ननु ग्रीष्मिकदिवसस्य प्राज्ञादीनां यथा कफादिजनकत्वं न तथा हेमन्तिकदिवसस्येति । युष्माकमिवास्माकं ते एव कालातियोगलक्षणत्वे व्यापत्तिजा व्यापयो भवन्त्येवेति चेत् न, उक्तं हि—स्वलक्षणयोगे ऋतुस्वभावजे भावानां सम्पद्व्यापत्ती । “तद्यथा—भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः कात्तिकमागशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढ-श्रावणौ प्रावृद्धिति । तत्र वर्षास्वोपधयस्तरूप्योऽल्पवीर्याः, आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायाः । ता उपयुज्यमाना नर्भास मेधावतते जलप्रकिन्नायां भूमौ क्रिञ्जदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टव्याघ्रीनां विदहन्ते, विदाहाच्च पित्तसञ्चय-मापादयन्ति, स सञ्चय शरदि प्रविरलमेवे विद्यत्युपशुष्यति पङ्केऽककिरण-प्रविलायितः पित्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवोपधयः कालपरिणामान् परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्ति, आपश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं

गुर्व्यः, ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वादधानोः सतुषारपवनोपष्टम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति । स सञ्चयो वसन्तेऽकरिष्मिप्रविलायित ईपतुस्तद्व्यदेहानां देहिनां श्लेष्मिकान् व्याधीन जनयति । ता एवोपधयो निदाने निःसारा रुक्षा अतिमात्रं लब्ध्यो भवन्ति आपश्च, ता उपयुज्यमानाः मृत्युप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्यालघुत्वाद्वैश्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थ-जलोपकृन्नायां भूमौ कृच्छ्रदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन जनयति । एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपे हेतुरुक्त इति ।”

भवतान्तु कालस्य दिनस्य विनिगमनाभावेन मिथ्याहीनानिलक्षणजे भवतो भावानामेते व्यापत्सत्पत्नी स्वभावजे तु न स्त इति ।

यदि च समरात्रिर्निर्वहोरात्र एव समशीतोष्णस्वभावे भवतो ये भावानां सम्पद्गापत्नी ते कालस्वभावजे इत्युच्यते तदाऽस्माकमिवानियताः काल-योगानियोगामिथ्यायोगा न भवन्ति, भवन्ति च नियताः, भवन्त्यिति चेत् तर्हि दिनरात्रयोश्च द्विहासाभ्यां ग्रीष्मादौ कालानियोगायोगावन्यथाभावेन मिथ्या-योगश्च युगपदेव स्युः । तत्फलञ्च पितायतिशुद्धादिकं सममेवावयोरिति चेत्, तथापि दिनरात्रयोर्मातृद्विहासलक्षणावतियोगायोगावधिकौ स्वलक्षणा-निश्चयन्यूनताभ्यां स्वीक्रीयेतां भवद्विर्गित, क्रियतां च नियतानियत-कालानियोगादीनां फलव्याध्यादापदेशः । किञ्च यदि समरात्रिर्निर्वहकालो महाकालः, तस्य रात्रिदिनयोर्होमशुद्धिः कारणमर्कः अथवा चन्द्र उच्यते, तदा चन्द्राकयोगान्तिभेदे कोऽपरो हेतुः ? तो च चन्द्रार्कौ महाकालचक्रस्थितौ महाकालस्य चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन मार्गे परिगृहीतौ दर्शणोत्तरमये ते । सम-रात्रिर्निर्वह एवाहोरात्रात्मकम् महाकालो न स्वान्तर्गतदिनरात्रिशुद्धिहासकर-कालविशेषस्वभावमार्गप्रतिपन्नो चन्द्रार्कौ करोति । करोति चेत्, सर्व्वदैव दिनरात्रयोश्च द्विहासो स्याताम् । न ग्रीष्मादौ ग्रीष्मादिलक्षणकालभावेन ग्रीष्मादावपि समरात्रिर्निर्वहाहोरात्रात्मककालस्वभावमार्गानुश्रव्या द्विहासा-सम्भवान्, सम्भवाच्च साम्यस्यति । तस्मात् समरात्रिर्निर्वहोहोरात्रो न महाकाल इति । इत्यञ्च संवत्सररूपस्य महाकालस्य चक्रवद्भ्रमण-स्वभावात् चन्द्राकवातवारिदानां बलावलगमनागमनाविर्भावतिरोभावादयो भवन्ति । तत्र विरोधिधर्माणामेकस्य बलेऽप्यस्यावलत्वमिति शीतोष्णकरयोर्मिथो हीनाधिकसमवलहीनाधिकसमलक्षणानि स्युरिति । एतेनार्कगमनादेव पर-

माणादिरौपाधिकः कालः उत्पुच्यते यत् तन्निरस्तम् । गमनस्य परमाण्वादि-
मानाभावाच्च । न हि गमनं परमाण्वादित्देशसंयोगमात्रं ; तादृशपरमाण्वादि-
संयोगश्चसन्तु कियता कालेनेति ? यावता कालेन स्यात्तावत् कार्यानिबन्धन-
मानसम्भवात् । मृत्युर्गमनस्य परमाण्वादिः कालः एव च लभ्यते । तस्मान्नाका-
गमनं कालः । अयं स्वस्वभावजचन्द्राकिमेववातवत्यावत्यादिप्रयोज्यशीतोष्ण-
वर्षान्यतमभावान् । अयं संवत्सरो महाकालः ; तथैवविशीतोष्णवर्षान्यतम-
लक्षणावयवान् । संवत्सरातिरिक्तो न महाकालः ; तथाविशशीतोष्णवर्षान्य-
तमलक्षणावयवातिरिक्तावयवाभावान् । स्वस्वभावजैत्यनेन जगतां न कालत्वम् ।
अयञ्च कालो नित्यः ; प्रत्यभिज्ञासिद्धनाशोत्पत्त्यभावात् । सोऽयं वैशाखीयः
परमाण्वादिरिति ; स एवायं संवत्सर इत्यादिप्रत्याभिज्ञानस्य त्वयं संवत्सरो
न स यस्मिन् भवान् काशीमगच्छदित्यादिभेदप्रतीत्या बाधितत्वाभावात्
क्रियोपाधिभिर्व्यवच्छेदेषु तस्य नातिरिक्तत्वात् । यथायं युवा न स यस्य
बालकस्य भवान् प्रिय आसीदित्यादिभेदप्रत्ययेन देवदत्तादेर्बालकस्य
युवत्वेन प्रत्याभिज्ञानं न बाध्यते । स एव बालोऽयं युवैत्यभेदप्रत्ययान् । तथा
स एव भवदीयकाशीगमनसंवत्सरोऽयं संवत्सरः ; भवान् यस्मिन् संवत्सरे
काशीं यस्मिन् माघेऽगच्छत् सोऽयं मात्रः पुनरागत इत्यादिप्रत्ययादिति । इत्थं
व्यवस्थितं संवत्सरमृतुभेदेन षट्द्वयं विद्यात् । त एतच्च के. कथं वा स्युः ? इत्याह
तदिति । यः संवत्सरस्तस्येदमवयवरूपमिति । तदादित्यस्योदगयनमुत्तरायण-
मादानञ्चेत्यनर्थान्तरम् । शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्रीत । दक्षिणायनं विसर्गश्च
उत्पन्नार्थान्तरम् । वर्षादीन् हेमन्तान्तान् व्रीतृतीति द्वयं विद्यात् । तदित्युदगयन-
लिङ्गभाजितान्नपुंसकम् । उदगयनमादानञ्चेति चकारो विकल्पे समुच्चये वा ।

ननुदगयनं कति दिनानि. दक्षिणायनञ्च कति दिनानीति ? अत आह—
त्रीनित्यादि । बहुवचनान्तत्वेन प्रत्येकमन्वयादुदगयने चादाने चादेष्ट्याविधेय-
भावेन मिलितमिति शिशिरवसन्तग्रीष्मा उदगयनमादानञ्च भवन्ति न त्वेको वा
द्वौ बोदगयनं. द्वौ वैको वा ऋतुरादानमित्यर्थः । इत्थञ्च यस्मिन् दिने यस्मिन्नेव
परमाणुकाले भगवानादित्य उत्तरां दिशमयते तत्कालावधि यावदुत्तरदिगयन-
मुदगयनम् । अन्यदक्षिणायनम् । एवं वर्षादीनित्यत्र त्रीनिति पदमनुवर्त्तते । बहु-
वचनेन पूर्ववद् व्याख्येयम् । एतेनादित्यस्य मकरादिराशिसंक्रमणेन पाप्रादि-
द्वाद्विमासात्मका ऋतवः शिशिरादयः स्युरिति यैरुच्यते तन्निरस्तम् । उत्तर-
दक्षिणायनाभ्यामेव शीतोष्णादिकर्तुधर्मे हासप्रत्ययादुत्पत्तेश्च । किन्तुत्तरायन-

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरुक्षाः प्रचान्ति, इतरे पुनरादाने ।

दिनावधि एकपष्टिदिनैः शिशिरः, तत एकपष्टिदिनैर्वसन्तः, ततः एकपष्टिदिनै-
ग्रीष्मः, ततः किञ्चिन्नूतनैकपष्टिदिनैर्वर्षाः, ततः किञ्चिन्नूतनैकपष्टिदिनैः शरत्,
ततः किञ्चिन्नूतनैकपष्टिदिनैर्हेमन्तः, इति पञ्चपष्ट्याधिकात्रशतीदिनैः संवत्सरः ।
इति । शिशिरादींस्त्रीनिन्युक्तां ग्रीष्मान्तानिति ल्याभे पुनर्वचनं प्रकारार्थकादि-
शब्दसन्देहनिरासार्थम् । एवं परत्रापि बोध्यम् । वस्तुतस्तु शिशिरादींस्त्री-
निन्युक्तेऽन्यद्गुणसंविधानबहुव्रीहिणा वसन्तग्रीष्मवर्षा इति लाभवारणार्थं पुन-
ग्रीष्मान्तानिन्युक्तं : वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तांस्त्रीनित्यत्र वर्षादीन् पुनस्त्रीनिन्युक्त-
प्यतद्गुणसंविधानबहुव्रीहिणा शरद्हेमन्तशिशिर उत्तरायणमिति ल्याभात् । एवं
त्रोन् ग्रीष्मान्तानिन्युक्तं तथाप्यत्र पुनः शिशिरादीनिति पदं तद्गुण-
संविधानबहुव्रीहिद्वेषापनार्थम् । तेन हिमशिशिरवसन्तान्तांस्त्रीनादानमित्यर्थ-
व्यवच्छेदः । वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तांस्त्रीनित्यत्रापि हेमन्तान्तान पुनस्त्रीनिन्युक्ते
ततद्गुणसंविधानबहुव्रीहिणा ग्रीष्मवर्षाशरदो विसर्गे इति ल्याभात् । यदि च
शिशिरादींस्त्रीनादानं वर्षादीन् हेमन्तान्तांस्त्रीन् विसर्गे विद्यादित्युच्यते, तथा
शिशिरस्यादिहेमन्तः, तान् शिशिरादीन् हिमशिशिरवसन्तानादानं विद्यात् ।
(विसर्गं) वर्षाणामादिग्रीष्मस्तान् हेमन्तोऽन्ते वर्षां तान् ग्रीष्मवर्षाशरदो विसर्गं
विद्यादिति लाभः स्यात् । तथा चादानं शिशिरादींस्त्रीन ग्रीष्मान्तान वर्षादीं-
स्त्रीन् विसर्गं विद्यादित्युक्तावपि तथैव स्यात् । एवमादानं ग्रीष्मान्तांस्त्रीन्
वर्षादीन् हेमन्तान्तांस्त्रीन् विसर्गमित्युक्तावपि । एवमादानं शिशिरादीन्
ग्रीष्मान्तांस्त्रीन् विसर्गं हेमन्तान्तांस्त्रीनिन्युक्तावपि स्यात् तर्थात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथत्तत्पदकथनार्थं सामान्यधम्ममादानत्वं शिशिरादीनां त्रयाणां
विसर्गतत्वं वर्षादीनां त्रयाणामुक्त्वा तदादानत्वं किंवाचन् विसर्गतञ्च ? इत्या-
काङ्क्षायां पूर्वमुदगयनत्वेन धम्मक्रियादा प्रशस्तत्वेन प्राधान्यादग्रे आदानस्याभि-
धाने कत्तव्यमपि अत्र तु प्राधान्याद्विसर्गस्य प्राणवलजनकलनादावेव विसर्गत-
धम्मं दर्शयति—विसर्गे पुनरित्यादि । वायवो नातिरुक्षाः किञ्चिद्गुणस्तिग्या

चक्रपाणिः—विसर्गधम्मं निर्दिशति—विसर्गे पुनरित्यादि । यद्यपि आदानमादौ पठितं तथापि
प्रतिक्रमेत्युक्त्यादौ विसर्गगुणकथनं, यदि वा प्रथममादानस्योत्तरायणरूपस्य प्रशस्तत्वादग्रेऽभि-
धानम्, इह तु विसर्गस्य बलजनकत्वेनाभिप्रेतत्वादग्रेऽभिधानम् । नातिरुक्षा इति सौम्यविसर्ग-
कालसम्बन्धे मन्दीकृतरीक्ष्याः प्रचान्तीति । इतरे पुनरादान इति—अप्रधानतातिरुक्षाभागेवा-

सोमश्चाव्याहतवल्गः शिशिराभिर्भाभिर्गण्मयन् जगदाप्याय-
यति शश्वत्. अतो विसर्गः सोम्यः ॥ ४ ॥

आदानं पुनराग्नेयम् । तावेतावकवायु सोमश्च कालस्वभाव-

रुक्षाः प्रवान्ति. रक्ष्यस्वभावान् । अतः पुनरादानं नातिरुक्षन्निजाः. आदाने
न वायवोर्जातरुक्षाः प्रवान्तीत्यर्थः । विसर्गिकवायूनां किञ्चिन्निग्न्यरुक्षत्वे
हेतुमाह—सोमश्चेत्यादि । विसर्गं सोमश्च यस्मात् अद्याहतवल्गः वल्गोपहनन-
कालमार्गमेधवानादिभिर्व्याहतवल्गत्वाभावेन क्रमेणोपचितवल्गः शिशिराभिः
शीताभिर्भाभिर्दीप्तिभिर्जगदाप्याययति पुष्टीकरोति शश्वदिति । अतो हेतोर्विसर्गः
सोम्यः सोमगुणबहुलः । मृतरां विसर्गं वायवो नातिरुक्षाः सोम्यविसर्गस्य
शैत्येनाल्पीकृतमश्वान् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः आदानिकवायूनामातिरुक्षत्वे हेतुमाह आदानं पुनरित्यादि ।
पुनस्तुकार्थः भिन्नक्रमत्वेन लभ्यते । तथा च यस्मात् सोमश्चादाने वल्गोप-
हननहेतुकालमार्गकवातादिमद्भावेनभिरेव व्याहतवल्गः क्रमेणोष्णाभिः
दृतीभिः मृत्प्राग्भूतप्यमानं जगन्नाप्याययति कालमार्गवानादिभिः क्रमेणोप-
चितवल्गः मृत्प्राग्भूताभिर्भाभिर्दीप्तिभिर्जगदाप्याययति वा शश्वदिति ।
अतो हेतोर्आदानमानेयं तेजोगुणबहुलः मृतरामादानं वायवोर्जातरुक्षाः
रुक्षादानसम्बन्धेन वादितरुक्षत्वात् । ननु विसर्गादानयोः स्निग्धरुक्षत्वेतु
सोममृत्प्राग्भूतो किं भवतः स्यातां वा. तयोर्वायोश्च बलावलहेतु पुनः को
भवतीति ? अत आह तावेतावित्यादि । तावेति प्रसिद्धो । एतावेति
विसर्गादानरूपयोः सर्वस्मरान्मकमहाकात्यायवयवयोर्लिङ्गानामोष्णशीत्यञ्ज्ज्ञा-
वानादीनां हेतु अकवाय । सोमश्चेति चकारेण स एव इत्यर्थात् । विपरिणामात्
स प्रसिद्धः एव विसर्गादानरूपसर्वस्मरान्मकमहाकात्यायवयवयोर्लिङ्गानां शैत्य

दानसम्बन्धाहितरुक्षत्वात् । सोमश्चेत्यादि प्रकृतेन विसर्गेण सम्बन्धितं, अद्याहतवल्ग इति काल-
मार्गमेधवानादिभिर्मदा सूर्यस्य सोमपरिपन्थिनो हतवल्गत्वात् । शिशिराभिः शीताभिः, शश्वदिति
रुद्धेः । सोम्यः सोमगुणप्रधानः, आग्नेयमग्निगुणप्रधानमप्रतिहतवल्गत्वेनेत्यर्थः । तन्वेतावर्तैवादित्य-
चन्द्रवातानां बलवत्त्वमश्वलवत्त्वञ्च कथं भवतीत्याह तावेतावित्यादि । कालो देवतारूपः, स च
नित्यरूपोऽपि प्राणिनामदृष्टेन नानारूपेण गृहीतः सन् कदाचित् सूर्यबलवायुबलसोमबलादीन्
करोति । स्वभावः सूर्यस्य सोम्योऽश्वरुक्षत्वादिः सोमस्याप्यायनादिः वायोर्विरुक्षणादिः, मार्गो

मार्गपरिगृहीताः कालर्तु-रसदोष-देहबलनिवृत्तिप्रत्ययभूताः
समुपादिश्यन्ते ॥ ५ ॥

स्निग्धत्वादीनां हेतुः सोमश्च । एते त्रयः कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः प्राणिनां
नानारूपैरदृष्ट्यैव हीतेन देवरूपेण कालेन परिगृहीताः कालर्त्वादीनां निवृत्ति-
प्रत्ययभूता भवन्तीति स्वभावेन सूर्यः सौम्यांशधयादिकरत्वेन, वायुविरुक्षणा-
दिना स्वभावेन, सोमः शैत्यस्नेहादिकरत्नस्वभावेन, परिगृहीतः कालर्त्वादि-
निवृत्तिप्रत्ययभूता भवन्ति । मार्गेण पथाः सूर्यो दक्षिणेनोत्तरेण च कर्कटा-
दिना धनुर्गन्तेन दक्षिणेन, मकरादिना उत्तरेण पथा परिगृहीतः कालर्त्वादीनां
निवृत्तिप्रत्ययभूता भवन्ति । वायुस्तु न मार्गपरिगृहीतोऽस्ति मार्गाभावात् ।
सोमश्च धेपादिमार्गेण परिगृहीतः कालर्त्वादीनां निवृत्तिप्रत्ययभूता भवति ।
कालः संवत्सरः, भ्रमण च द्वे । जतवः शिशिरादय इत्येके व्याचक्षते, तद-
सम्यक् : कालस्य प्राणिनामदृष्टगृहीतत्वे प्रमाणाभावात्, पुनः कालर्त्वे ग्रहणे
पौनरुक्त्यदोषात्, वायोश्च मार्गपरिग्रहाभावेन तत्र लक्षणव्याभिचारश्च, दक्षिणो-
त्तरमार्गौ त्वकस्य कर्कटमकरादीनां मध्ये, कर्कटमकरसंक्रमणान् पूर्वमकस्य
दक्षिणोत्तरगमनाच्च । अन्ये तु कालर्त्तु इत्यत्र कालश्चासौ कर्तुञ्चेति, कर्तुविशेषणं
कालपदं स्त्रीणामात्तवं व्यवाचिछनति" इति वदन्ति । तेषामत्र सन्देहं रमशब्दस्य
शृङ्गारादिवाचकत्वव्यवच्छेदार्थं विशेषणस्यावश्यकत्वात् नर्देयम् । वस्तुतस्तु ता-
वन्ताविति पूर्ववद्व्याख्येयम् । तावन्तावकीवायू स एव सोमदर्शने त्रयः कालस्य
महाकालस्य संवत्सरस्य चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन येन भावानां विशेषे लक्षणान्तर-
सम्पद्वापजीवनमरणफलं स्यात् । तेन चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन भ्राम्यमाणाः
कालेनैव मार्गेण दक्षिणादिगमनपथेन परिगृहीता नीताः गृहीतस्वस्वमार्गाः
सन्तः कालर्त्तु रसदोषदेहबलनिवृत्तिप्रत्ययभूताः स्युः । कालस्य महाकालस्य
अलक्षणस्य शीतोष्णवपुलक्षणवृत्तया निवृत्तौ तथर्त्तुनां रसानां दोषाणां देहानां
बलानाञ्च निवृत्तौ निष्पत्तौ प्रत्ययभूता यथाक्रमकारणभूताः पूर्वप्रसिद्धाः

दक्षिण उत्तरश्च । तत्र दक्षिणः कर्कटादयो धनुर्गन्ताः, मकरादिहस्तरः । एते च कालस्वभावमार्गपरिग्रहा
यथासंभवं वाच्यव्याः, न हि सोमे मार्गपरिग्रहः कश्चिद्विशेषमावहति, वायोश्च मार्गपरिग्रह एव
नास्ति । परिगृहीताः सम्बद्धाः, कालर्त्वादीनां निवृत्तिप्रत्ययभूता निष्पत्तिकारणभूताः, उप-
दिश्यन्ते आचार्यैरिति शेषः । कालः संवत्सरोऽयनद्वयश्च, जतवः शिशिरादयः, देहस्य बलं
देहबलम् । अन्ये तु भ्रुवते—संवत्सरस्यायनद्वयस्य च कर्तुमेककरूपवादानुग्रहणेनैव ग्रहणं

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्र-
रुक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्य-

समुपदिश्यन्ते सम्यगव्यभिचारेणोपदिश्यन्ते । अभूततद्भावाच्चप्रत्ययाभावात्
प्रसिद्धा इति ख्यापितम् । अत्रार्कस्य प्रागुपादानात् सर्वत्र कारणत्वम् । तत्रार्क-
वायु इति पृथक्पाठाददानेऽर्कवायोः कारणत्वं तत्रार्कस्य प्राधान्यं, वायोर्मध्य-
मत्वं सोमस्याप्राधान्यम् । विस्मये पुनः सोमस्य प्राधान्यं, चकारात् सूर्य-
वायोर्मध्यमत्वादप्राधान्यात् कारणत्वं ख्यापितमिति । केचित् तु सोमस्यैवेत्याहुः,
तत्र वायवो नातिरुक्षाः प्रवृत्तान्युक्तः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—एतल्लक्षणमुदाहरति तत्रेत्यादि । तत्र कालस्वभावेन मार्गं
परिगृह्यन् रविरर्थान् तेनैवोत्तमगभिमुखीभूय क्रमेण प्रखरतामापद्यमानः क्रमेण
प्रखरत्वमापद्यमानाभिर्भाभिर्जगत्स्नेहं क्रमेणाददानस्तत्र कालस्वभावेन मार्गं
सप्तविधं परिगृह्यन्तो वायवः प्रवहादयः सम क्रमेण पाथाच्यादिगतिमापद्यमानाः
स्यतो रुक्षाः तीवाश्च सन्तोऽपि रवेस्तेजोमयस्य रुक्षस्य भाप्रखरत्वनातिशयरुक्षाः
पुनः सन्तो जगतः स्नेहं यथाक्रममुपशोषयन्तः चकारादत्र शिशिरं चोपहतवले
क्रमेण मन्दीकृतज्ञेत्यादी चन्द्रे मतिः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं क्रमेण
शिशिरत्ववसन्तवग्रीष्मत्वस्वरूपेण परिणम्यमानेषु कालेषु यथाक्रममेव रौक्ष्य-
मुत्पादयन्तोऽर्वाद्भावाणां क्रमेणैव रुक्षान् कालेषु शिशिरादिषु तिक्तकपाय-
कटुकान् रसांश्च क्रमेणाभिवद्ध्यन्तो गुणां क्रमेणैव वृद्धीतिक्तकपायकटुकरस-
वद्देहानां क्रमेणैव तिक्तकपायकटुकरसद्रव्योपसेविनां क्रमेण रुक्षद्रोषाणां वाना-

लस्यैः कालग्रहणस्युपविशेषः । तेन कालरूपं कृतमिति । स्त्रीणामेवास्त्वदर्शनं यदतुस्तद्भा-
वर्त्तते । प्रत्ययभूता इत्यत्र भूतजड उपमाने । केचिद्गमयानयन्ति अर्कवायु इत्येकतया
पठित्वा सोमश्चेति यत् पृथक् पठति, तेनार्कवाय्वोर्मित्यित्योरादानं प्रति कारणत्वं, विस्मये प्रति
पृथगेव सोमस्य कारणत्वमिति दर्शयति । एवं बालहरणवत्करणार्थित्वेपि बोद्धव्यम् ॥ ५५ ॥

चक्रपाणिः—तत्रेत्यादि । आददान इत्युल्लोपयन्, जगतः स्थावरजद्रमस्य, स्नेहं सारं
सौम्यभागमित्यर्थः । न केवलं रविः, वायवश्च शोषयन्तः स्नेहमिति सम्बन्धः । तीवाश्च रुक्षाश्च
तीव्ररुक्षाः । यदि वा तीव्रं रौक्ष्यं येषां ते तीव्ररौक्ष्याः । एतच्चादाने तीव्रेण रविणा सम्बन्धान्
वायोर्भवति योगवाहिकावायोः । उक्तं हि—“योगवाहः परं वायुः संयोगादभयात्कृतः” इत्यदि ।
यथाक्रममिति शिशिरे रौक्ष्यम् अल्पं, तिक्तं रसमल्पञ्च दीर्घवत्त्वं, तथा वसन्ते मध्यं रौक्ष्यं,
कपायं रसं, मध्यं दीर्घवत्त्वं, तथा ग्रीष्मे प्रकृष्टं रौक्ष्यं, कटुकं रसं, महच्च दीर्घवत्त्वं दर्शयति ।

मुत्पादयन्तो रुजान् रसांस्तत्तत्कषायकटुकांश्चाभिवर्द्धयन्तो
नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥ ६ ॥

वर्षाशरद्धमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गमेघवात-
वर्षाभिहतप्रतापे शशिनि चाव्याहतबले माहेन्द्रसलिलप्रशान्त-
दीनां दुष्टिद्विमतामरुक्षकफादिहासवतां क्रमेणैव दौर्बल्यमावहन्ति । यथा
क्रममिति क्रमः क्रम इति यथाक्रमं तेन तथा क्रमस्तु उत्तरोत्तरक्रमाथ इति ।
तेनाकेवायुभ्यां सोमाच्च उत्तरोत्तरशीतोष्णवर्षलक्षणायां च रायणस्य कालविशे-
षस्य शिशिरादीनां त्रयाणामुद्भूतां तदयनान्तर्गतानां क्रमेण शीतोष्णवर्षलक्षणानां
निवृत्तिः तित्कादिग्मानां निवृत्तिः भावानां रुक्षत्वदोषस्य वायोश्चातिरुक्षत्-
वदोषस्य निवृत्तिः नृणाञ्च देहे वातादिप्रकोपस्य निवृत्तिर्देहस्याल्पबलरूपबल-
निवृत्तिरुदाहृता भवति । तस्मादादानमुच्यते ॥ ६ ॥

गृह्णथरः—सोमाकेवायुभ्याश्च कालत्वाद्गृह्णदाहरणान्तरमाह—वर्षेत्यादि ।
तत्रेति पूर्वमुक्तमनुवर्तते । तत्र कालस्वभावमार्गे परिगृहीता वर्षाशरद्धमन्तेषु
तु वर्षाऽष्णशीतलक्षणरूपेण लक्ष्यमाणे काले पुनस्तत्र हेतुभूते दक्षिणाभिमुखेऽर्के
कालमार्गमेघवातवर्षनिहतप्रतापे कालेन मृदाकालेन संवत्सरेण तस्य स्वभा-
वाच्चक्रवदभ्रमणान् प्रापितमार्गेण दक्षिणादिपथेन तत्कालेन च जनित-
मेघेन तत्कालेन च जनितवातेन तत्कालेन च जनितवर्षेण निहतप्रतापे

यद्यपि च कषायो रसो रुक्षतमः कटुकश्च रुक्षतरः यदुक्तं "रुक्षयात् कषायो रुक्षाणां प्रवरो मध्यमः
कटुः" इत्यादि । रौक्ष्यप्रकर्षश्च प्रीतिः मध्यमबलश्च रौक्ष्यं वसन्ते । तथापि वाय्वग्निगुणयुद्धत्वात्
कटुकस्य वाय्वग्निगुणबहुले प्रीतिमकाल एवोपपत्तिः । पवनप्रधियुक्तपर्वणि तु वसन्ते च पवन-
प्रधियुक्तपर्वजस्य कषायस्योपपत्तिः । यदुक्तं "वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकाः पवनप्रधियति-
रेकान् कषायः" इति । प्रधिव्यादुर्त्कर्षश्च कालविशेषप्रभावकृतः कार्यदेशनादुत्पन्नः । अभि-
वर्द्धयन्त इति वचनाद् रसांश्चकाले तित्कादीनाम् अतिवृद्धिः सूच्यते, तेन न तदेकरसत्वम् ।
अथ च क्रमवर्द्धयोपपत्तिरुदाहरणां अपि रौक्ष्यत्योपपत्तिः कारणं, यत्, रौक्ष्यमुत्पादयन्त इति
तित्ककषायकटुकानां भिवर्द्धयन्त इति च हेतुभूतविशेषणद्वयं कृत्वा रौक्ष्यत्वमावहन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—वर्षेत्यादि । तुशब्दः पूर्वपक्षस्यावृत्तौ, दक्षिणाभिमुखे दक्षिणाशां गन्तुमुद्यत
एवाके, तेन विपुत्रोभयोपलक्षितमाध्यदेशादुत्तरं वसेमानोऽपि रश्मिर्देहं दक्षिणाशां गन्तुमुद्यतो
भवति तदैव श्रीयमाणबलो भवति, उत्तराशागमनप्रकर्षादित्यल्यप्रकर्षतया तु लोकलोककामाप-
चीष्टमानबलोऽपि तथा दुर्बलो न लक्ष्यते । एवमुत्तरायणेऽपि व्याख्येयम् । कालः पूर्वं
व्याख्यातः, मार्ग इह दक्षिणाभिमुखः, मेघस्य वातो मेघवातः, वर्षाणां वर्षः, पूर्वोऽभिहतप्रतापेऽर्के

सन्तापे जगत्यरुद्धा रसाः प्रवर्द्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमम् ।
तत्र बलमुपचीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

क्रमादल्पाल्पप्रखरकरहाते, सुतरां शशिति चाव्याहतवले क्रमेणोपचितवले
सुतरां माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगति स्निग्धे मति अकृशाम्ललवणमधुर-
रसा यथाक्रमं वर्षास्वम्लरसः शरदि लवणरसो हेमन्ते मधुररस एते प्रवर्द्धन्ते ।
रक्षाश्च रसास्तिक्तकरायकटुका इमन्ति । तत्र तथाभूते मति क्रमेण बल-
मुपचीयते नृणाम् अम्ललवणमधुररसवदेहानां क्रमेण वृद्धाम्ललवणमधुररसवद-
द्रव्योपसेविनां क्रमेणरुक्षदोषाणां कफादीनां वृद्धिमतां रुक्षदोषवातादीनां
दुष्टिहासवतामिति । न चाम्लो रसोऽपि सतोयभूम्यग्निगुणवाहुल्याल्लवण-
क्षित्यग्निगुणवाहुल्याद्भवन्नप्याग्नेयः मुख्यबलस्य किञ्चिन्मान्यं सोमस्य
किञ्चिन्प्राबल्ये वर्षास्वम्लजलगुणवहुलोऽम्लो रुक्षो जायते शरदि च तयो-
र्मध्यवले समे भूम्यग्निगुणवहुलो लवणो भवति । भूमिदि जलानुप्रवेशान्
किञ्चिन्स्निग्धेति लवणोऽप्यरुक्ष इति ।

अत्र कालेनाकेवायुसोमा उष्णयोगवाहित-जीतिरूपेण स्वस्वस्वभावेन च
दक्षिणादिमागेण च परिगृहीताः कालर्त्वादिप्रत्ययभूताः स्युरिति व्याख्याने
कालर्त्वाति कालपदस्य नैरर्थक्यार्पितः । कालस्येवाकेवायुसोमानां कालर्त्वादि-
निवृत्तौ समानरूपेण कारणत्वापत्तिश्च । मुख्यामुख्यकारणत्वाभावे हि कालस्य
शैत्याणप्रवर्णान्यतमात्तद्गुणस्यवाकादीनामपि जीतादित्यङ्गकत्वं स्यात् । तथात्वे
हि अयं महाकालावयवः शिशिराग्न्यकालः क्रमेणाल्पाल्पस्वस्वभावजनिताक-
प्रखरकरवातातिरोक्ष्य-तीव्रगतिसोम-स्निग्ध-शैत्यहाति-जनिताल्प-शीतोष्ण वष-
वत्त्वादित्येवं यथा तथाऽयं सूर्योऽयं वायुरयं सोमो वा शिशिराग्न्यः कालस्तथा-
त्वादिति स्यात् । अकेस्वभावेनैव स्वरप्रखरत्व-वातातिरुक्षत्व-तीव्रगति-
सोमस्निग्धत्वशैत्यादीनां जनितत्वात् । वायुस्वभावेन च स्वातिरोक्ष्यतीव्र-
गतिमूर्यप्रखररसोमस्निग्धत्वशैत्यादिहातीनामुत्पत्तेः । सोमस्वभावेनैव च
स्वशैत्यस्निग्धत्वादिहानिमूर्यकरप्रखरतावायुरोक्ष्यतीव्रगतीनामुत्पत्तेश्च । सूर्यो
हि तेजसस्वभाववान्, वायुर्हि वायव्यस्वभाववान्, सोमोऽप्याप्यस्वभाववान् ।

इति सम्बन्धः, वातस्त्वह मेघसम्बन्धाहितशैत्योऽर्कनापपरिपन्थी भवति, शशिनोऽज्याहमघलत्वं
सूर्यस्य परिपन्थिनोऽभिहतप्रतापबाधनुगुणमेघवातवर्षणयोगाच्च । जगति स्थावरजङ्गमे । अत्र
च पृथिव्याग्निभूमिदृष्ट्वादम्लः सलिलाग्निभूमिदृष्ट्वात् लवण इत्युक्तं, तत् कथं सोम्ये विसर्गे

तत्तत्स्वभावसामान्याद् दृष्टिः । तत्तत्स्वभावविशेषाद् हासः । तत्तत्स्वभावावि-
र्भावतिरोभावे तु कालस्वभावो हेतुरिति चेत् ? उच्यते ; तदागम्यतां भवद्भि-
रस्यद्वाख्यातवर्त्मनि । तर्हि गतो मूर्त्यादीनां कालत्वादिनिवृत्तौ कालेनैव
स्वस्वभावमार्गाभ्यां स्वस्वधर्मपरिग्रहः कल्प्यः । केवलेनैव महाकालस्वभावेन
मार्गपरिग्रहान् तु मूर्त्यादीनां स्वस्वस्वभावौष्णप्रादिप्रजननसिद्धिः । कालेन
स्वभावाच्चक्रवद्भ्रमणान् स्वस्वमार्गेण नीताः मूर्त्यवायुसोपा इति वचनेनैव मूर्त्या-
दीनां स्वस्वमार्गग्रहणोक्तिसिद्धौ यत् कालस्वभावमार्गपरिग्रहीता इत्युक्तं तेनैवं
ख्यापितम् । कालस्य निर्गुणस्य निष्क्रियस्य स्वजन्यत्वेन जीतोष्णवर्षाणा-
माश्रयत्वे चक्रवद्भ्रमणमेव स्वस्वभावः तच्चक्रवद्भ्रमणस्वभावान् तत्कालचक्र-
स्थानां मूर्त्यादीनां स्वस्वमार्गप्रतिपन्नानां हेतुत्वमिति । काल गतिसहस्रोश्चौग-
दिको धातुः । कल्पयति भूतानि भ्राजयतीति कालः । चक्ररूपे स्यास्मिन् स्थित-
गतिचक्रस्थग्रहनक्षत्रादीनां स्वस्वमार्गपरिग्रहादिनिवृत्तचक्रभ्रमणशीलः । मार्ग-
शार्कस्य दक्षिणोत्तरगमनस्य पन्थाः । सोमस्वाकसन्निकर्षगमने दक्षिणोत्तरयोः
पन्थाः । वायोश्च मार्गाः सप्त प्रवहनादयः । तदुक्तं महाभास्ते मेघगज्जेने भृक-
वैशम्पायनादिषु वेदव्यासेनाध्ययनान्निवारितेषु भृक उवाच । तद यथा -

“भृको वाग्निमात्रम् कौतुहल्यमप्यन्वतः ।

अपृच्छन् पितरं ब्रह्मन् कुतो वायुर्भूदयम् ।

व्याख्यातुमर्हति भवान् वायोः सर्वविनीष्टतम् ॥

व्यास उवाच - पृथिव्यामन्तरीक्षे च यत्र सर्वान्ति वायवः ।

सर्पन्ते वायुमार्गा ये तान् निबोधानुपूर्वमेव ॥

तत्र देवगणाः साध्या महाभूता महाव्रताः ।

तेषामप्यभवन् पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ॥

उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्दानस्तस्याभवन् सुतः ।

अपानश्च ततो जेयः प्राणश्चापि ततोऽयम् ॥

अनपन्योऽभवन् प्राणो दुर्द्धपः शत्रुतापनः ।

पृथक् कर्माणि तेषान्तु प्रवक्ष्यामि यदातथम् ॥

प्राणिनां सर्वतो वायुचेष्टां वर्तयते पृथक् ।

प्राणनाल्यैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥

तयोश्चान्तेययोः उत्पाद इति न शक्यम् ; यतो बलप्रकर्षवतोऽङ्गस्य क्षीयमाणधरस्यापि विपु-
पर्यन्तं बलवत्त्वमस्त्येवेति ध्युत्पादितमेव ॥ ७ ॥

प्रवयत्यभ्रसंवातान् धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
 प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिलः ।
 अन्तरे स्नहमभ्येत्य तडिद्भ्रशोत्तमदुरतिः ॥ १ ॥
 आवहो नाम संवति द्वितीयः श्वसनो नदन् ।
 उदये ज्योतिषां शश्वत् सामादीनां करोति यः ।
 अन्तर्देहेषु चादानं संवदन्ति मनीषिणः ॥ २ ॥
 वयन्तुल्यः समुद्रभ्यो वायुधारयते जलम् ।
 उद्धृत्य ददते चापो जीभृतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ॥
 योऽर्द्धः संवात्य जीभृतान् पञ्जन्याय प्रयच्छति ।
 उद्धता नाम रौहिष्टुस्तृतीयः स सदागतिः ॥ ३ ॥
 संमुखाभाता बहुधा येन नीताः पृथग्वनाः ।
 यस्याभ्रकृताग्मभान्ते भवन्ति घना घनाः ॥
 संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
 रक्षणायां च सम्भूता मेघत्वमुपयान्ति च ॥
 योऽग्नौ भर्ति भूतानां विसानानि विहायसा ।
 चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमहिनः ॥ ४ ॥
 येन वेगवता रूपा रक्षेण रुजता नगाः ।
 वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति बलाहकाः ॥
 दारुणोत्पातसन्धारो नभसः स्तनयित्तुमान् ।
 पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ॥ ५ ॥
 यस्मिन् परिप्लवा दिव्या बहन्त्यापो विहायसा ।
 पुण्यश्चाकाशगद्गायास्तां विष्टभ्य निष्ठति ॥
 दूरात् प्रातिहतो यस्मिन् नैकराश्मदिवाकरः ।
 योनिशंशुस्तदस्य येन भाति वसुन्धरा ॥
 यस्मादाप्यायते सोमः क्षीणः सम्पूर्णमण्डलः ।
 षष्ठः परिवहो नाम स वायुजपतां वरः ॥ ६ ॥
 सर्वप्राणभृतां प्राणान् योऽन्तर्काले निरस्यति ।
 यस्य कर्त्तानुवर्त्तते मृत्युर्वैवस्यतायुर्धौ ॥
 परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

आदावन्ते च दीर्घत्व्यं विसर्गादानयोनृणाम् ।

मध्ये मध्यवल्त्वन्ते श्रंष्टमग्रं च निर्दिशेत् ॥ ८ ॥

विष्णोर्निश्वासतो वातो यदा वेगसमीरितः ॥

सहस्रोदीर्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा ॥

इति सप्त मार्गाः सप्त वहिश्चरा वायवः । समानादयः पञ्च शरीरचराः । उह
तु वहिश्चराः सप्त वायवो ज्ञेयाः । कालर्वादिनिवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—अथायमर्थो येन उल्लोकेनाभ्यनूक्तम् वक्तुमाह—भवति चात्रेति ।
उल्लोकमाह—आदावित्यादि । यथाक्रमं विसर्गादानयोर्दक्षिणायनोत्तरायणयो-
रादावन्ते च नृणां दीर्घत्व्यं भवति कालकृतम् । विसर्गस्यादौ वर्षाकाले तथा
आदानस्यान्ते ग्रीष्मे नृणां दीर्घत्व्यमिति नृत्यत्वेऽपि यादिसर्गं बलमुपचीयते
नृणामित्युक्तं तद्वर्षासु ग्रीष्मापचितबलस्यापचयारम्भः । ततः शरद्वैमन्तापेक्षया
दीर्घत्व्यं ग्रीष्मापेक्षयापचितबलमित्यवधेयम् । एवं विसर्गादानयोर्मध्ये मध्य-
वल् विसर्गस्य दक्षिणायनस्य मध्यवल् शरदि मध्यवल् बलस्यापचयारम्भात्
क्रमेण बलस्यापचयो मध्यमः, ततो मध्यवल्मेव भवति । एवमादानस्य
उत्तरायणस्य मध्यवल् वैमन्ते मध्यवल् शिशिरे बलापचयारम्भात् क्रमेण वैमन्ते
बलस्य मध्यमापचय इति मध्यवल् भवति । एवं विसर्गादानयोरेवायथाक्रम-
वन्तेऽपि च श्रंष्टं बलं निर्दिशेत् । विसर्गस्य दक्षिणायनस्यान्ते वैमन्ते
क्रमेण बलोपचयसम्पूर्णप्रायात् श्रंष्टं बलं निर्दिशेत् । आदानस्योत्तरायण-
स्याग्रं शिशिरे वैमन्तापचितसम्पूर्णबलस्याऽऽदानेऽपचयारम्भेऽपि क्रमेण नृणां
श्रेष्ठमेव बलं वक्षते । वृद्धिहासौ हि क्रमेण भवतः, नैकदा सर्वथा वृद्धिहासौ
भवत इति । अन्येऽवमृत्निवन्धने बलस्याल्पत्वमध्यत्वश्रेष्ठत्वभेदेऽपि वर्षादिषु
त्रिषु प्रतिदिनं बलोपचयः, शिशिरादिषु त्रिषु प्रतिदिनं बलापचय इति ।
तत उक्तं—नृणामादाने दीर्घत्व्यं विसर्गे बलोपचय इति । तथा चादिदिने
ग्रीष्मावसाने चरमपग्रमाणुक्षणे च निःशेषेणापचयादीर्घत्व्यस्य सीमा भवति ।

चक्रपाणिः—समग्रति शिशिरादौ बलहासः प्रतिपादितो वर्षादौ च उल्लोकादर्थः, तत्र शिशिरे
दुर्बलताः, वर्षासु बलवन्तः प्राणिनो भवन्तीत्यादिदुर्ग्रहं निषेद्धमाह—आदावन्ते चेत्यादि । विसर्ग-
स्यादौ वर्षासु, आदानस्यान्ते ग्रीष्मे दीर्घत्व्यं प्रकृतं प्राप्तं विनिर्दिशेदिति सम्बन्धः । तथा मध्ये
विसर्गस्य शरदि, आदानस्य मध्ये वैमन्ते मध्ये नातिश्राणं नातिवृद्धं बलं विनिर्दिशेदिति योग्यम् ।

शीते शीतानिलसर्पा-संरुद्धो बलिनां बली ।

पक्ता भवति हेमन्तो मात्राद्रव्यगुरुनभः ॥

एवं मध्ये शरदि वसन्ते च मध्यबलं मध्यमावात् । अन्तेऽग्रे च विषमस्यान्ते
हेमन्ते श्रेष्ठवत्प्रादानस्याग्रे शिशिरे च श्रेष्ठबलं क्रीणेन दमन्तावसानं चरम-
परमाण्वक्षणे शारीरमास्थमावानां कायस्वभावमानप्रतिपन्नाकवायुसामिभ्यो
निःशेषणापचयमोभा भवति । येषां तु निःशेषेणापचयादुपचयात्सत्यारम्भ
इति । अथर्वं पट्टस्तुषु शिशिरादिषु नृणां बलाच्चयापचययामात्राक्षनस्य
केवलस्य न ह्युत्पन्नान्नवाहारीवहाराभ्यामापचयसम्भवेन वत्थवणंशुद्धसम्भवात् ।
तस्याशितायादाहाराद्वलं वणश्च यद्धते इति प्रतिवाहानि स्यात् । तस्मात् पट्टस्तु
आहारीवहारापयोविना माध्याग्निशितायादाहारात् बलवगंशुद्धेरान्तर्नैव
भवतीति । अतः शत्रुविशेषे वाहारीवहारावशेषाणां विवरूपदेश्य एव
भवति ॥ ८ ॥

गुहावर — तत्राहाराचारविशेषे वक्तव्ये हेमन्ताव्यपहितोत्तरवेन शिशिरस्य
प्रायेण तुल्यावधिवाचं शिशिरादीनां च बहुप्राप्तत्वाच्च हेमन्तस्य विविधः प्राक्
शिशिरविशेषरूपदेश्यते शीत इत्यादि । हेमन्ते सप्ततरन्मरुमहाकाशवयव-
विशेष केन ज्ञेय इत्यत आह शीते इति । तत्त्वन्तु शीताण्यवशायि सन्त्यापि
कालस्वभावान् स्वस्य भागप्रतिपन्नत्वऽभ्यातिशयबलवायुसामातिबलजानता-
त्वात्प्राप्तानिस्त्वयवातातिशयतुणा भवति हेमन्तः । नृतरः तनातिशतेन
ज्ञेया हेमन्ता भवति । हेमन्त इति वचनेन शीतवतीति सिद्धा पुनः शीते इति

तथान्ते विषमस्य हेमन्तेऽयं च प्रथमे प्रादानस्य शिशिरे श्रेष्ठं बलं विनिर्दिशेदिति योजना ।
एवं मध्यम — विषमस्योहितबलं क्रीणः पुनश्च प्रादानस्याग्रे शिशिरं सौकर्यायमागबलांजलि
बलवान् भवति, यथा — प.पमावान्ताहितबुद्धिप्रकृषां निशा माषकालानुयाः शीयमाजपि
दिवसान्धाहृत्येव भवति ; अनेन न्यायेन येषां तु दार्ढ्यत्वं, यस्तत्तत्तदक्षेत्रे मध्यमं बलं बोद्धव्यम् ।
एवं कालानुसरेहृष्यकारणत्वमकीर्तिना व्यवस्थापितम् ॥ ८ ॥

चक्रप्राणि — राषकादरावयवमेतत्तु विधानतिदेशोभिवाच्यते, यद्धमानबलप्रकर्षवत्तया हेमन्तस्य
अभिप्रेतत्वात् तत्सत्त्वमेवशमे प्राह — शीत इत्यादिना । शीते शीतगुणयुक्ते हेमन्ते, यथापि
आनुके शीत इति विशेषणे हेमन्तः शीत एव लभ्यते, तथापि न पूर्वं कचिद्धेमन्ते शीतत्वं
प्रतिपादितमिति प्रतिपाद्यते ; यदि वा यदेव हेमन्ते शीतं महज्जयति तदेव विशेषेण बहिर्बली
भवति नोपक्रममात्रेणापि, ऋतुध्यापत्तां शीतातिशयोग इति च शीत इति पदेन लभ्यते । हिम-

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रसं हिनस्त्यता वायुः शीतः शीतिं प्रकुप्यति ॥

लक्षणनिर्देशः । हेमन्त इति लक्ष्यनिर्देशः । तत्र वायो वायुः स्वतः शीतोऽपि कालस्वभावान् प्रायेणोत्तरभागप्रपन्नः शीतदेशसम्बन्धान् तथा शीतर्तुशैत्य-सम्बन्धादतिशीतो भवतीति शीतानिल इत्युक्तम् । तस्य स्पर्शः शीतानिलस्पर्शः । किंवा तादृशोऽनिलस्तु हेमन्ते शीते इत्युक्त्यैव हेमन्तिकत्वाद्योगवाहित्वाच्च लभ्यते । तेन शीतमतिशीतहेमन्तस्वभावजं, शीतं शैत्यं, हेमन्तिकातिशीतानिलश्च, तयोः स्पर्शेन जाठरोऽग्निमेन्दः स्यादित्यत आह—संरुद्धेति । अतिशीतहेमन्तातिशय्यातिशीतानिलयोः स्पर्शेन देहसम्बन्धेन बहिरनिर्गच्छ-च्छारीरोग्मणः संगेभान् कुम्भकारपयनाहितपङ्कलेषु यथान्तर्गतवद्विवृद्धि-भवेति तथा पक्ताऽन्तर्जठराग्निरवली भवति यत्किना हेमन्ते । कालस्वभावान् स्वस्वभागेप्रतिपन्नाकादिभिर्हेमन्तस्वभावान् निवृत्तशारीरग्नित्थगमभावादि-योगेन निवृत्तचक्षुःश्रोत्राणां गुणाश्रितिः । तस्मात् स वली पक्ता जाठराग्निरहेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः । मात्रया द्रव्यतश्च द्रव्यस्वभावतश्च यद्गुरुत्वेन्न नवधान्यादिकं तयोर्मात्रागुरुद्रव्यगुरुः पक्के क्षमः शक्त इत्यर्थः । इति स्वस्वभावजशारीर-दोषाग्निरुद्धिनिवृत्तिमुपादिश्य तत्प्राग्हारोऽप्युपादिष्टो मात्राद्रव्यगुरुक्षम इत्यनेन ।

जाठराग्निरुद्धिरुपाप्राग्हारकर्णे मत्यातुर्यहेतुदोषमाह स इत्यादि । स हेमन्तिकोऽतिवली पक्ता जाठराग्निरन्धनपन्नरूपं युक्तमग्निवैलानुरूपं यदा न लभते तदा देहजं रसं शरीरं सोम्यांशं हिनस्ति क्षयं नयति ।

सम्बन्धाद्विशेषेण शीतोऽनिलः शीतानिलः, विशेषेण शीतत्वं वायोयोगवाहित्वात् शीतकाल-सम्बन्धादेव लब्धं पुनरभिधीयतेऽग्निसंगेभे हेतुत्वात्, वायुर्हि हिमत्वसम्बन्धादेव बहिरनिर्गच्छ-च्छारीरोग्मणो रोधं कृत्वा कुम्भकारपयनाहितपङ्कलेषु इवान्तरस्थ बह्वेवृद्धिमावहति, एतेन यद्द्रव्येनऽसमानान् शीतवानान् कथमग्निवृद्धिरिष्येतदपाम् । न तावत् शीतो वातोऽनिलश्चैव परिणमति, किं तर्हि तिर्यच्छेतेनऽप्रतीपाकृतः, शीतानिलस्य स्पर्शः शरीरसम्बन्ध इत्यर्थः । यत्किना प्राणिनां हेमन्तस्वभावाद्बली भवति, अनेन प्राणिवलयस्यग्निवलयवत्ये हेतुरिति दर्शयति, उक्तञ्च दस्तिवैद्यके बालराजानां नीरोगत्वप्रतिपादने, यथा—“अथाप्राज्ञतादभिप्रायान् प्रीतिः प्रीतिर्बलं बलान् । अग्निरग्नेश्च धातूनां बलं • नाशस्तनो राजाम्” इति । मात्रया यद्गुरुत्वेतिमात्रमित्यर्थः, द्रव्यतश्च द्रव्यस्वभावतश्च यद्गुरु नवधान्यादि, तत्क्षमः, एवम्भूतो बली बहिर्यदा युक्तं गुरुभूतज्ञानं न लभते, तदा देहजं रसं हिनस्ति क्षयं नयति,

तस्मान् तुषारसमये स्निग्धास्तलवणान् रसान् ।

आदिकानूपमांसानां मध्यानामुपयोजयेत् ॥

विलेश्यानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।

भक्षयेन्मदिरां मीधुं मधु चानुपिवेश्वरः ॥

गोमसानिचुविकृतीवसां तैलं नदीद्वयम् ।

हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णाश्वायुर्न हीयते ॥

युक्तं न्यनात्मकान्नत्याभाभावे सति देहसमक्षयात् । शरीरक्षये जाते रक्षां वायुः शीतश्च शीतगुणश्च शीते हेमन्ते कुप्यति । देहजरमाभावे देहक्षये रौक्ष्यगुणद्वया काष्ठे शन्येन शन्यगुणद्वया वायुर्द्विगिति कुपितो वायुः गोगाय भवति ।

तस्माद्युक्ताहारयोगाभावेन रसत्रयभयान् प्रहरणान् तुषारसमये इति लब्धे पुनर्युक्तं तद् विशेषेण तुषारपाने मेध्यानां मेदुराणां आदिकानूपमांसानां रसान् स्वाभाविकस्निग्धादीन् संस्कारतश्च स्निग्धादीनुपयोजयेत् । वातप्रकोपाय भाविमस्यवाराणाम् । तेनोदकादयो हेमन्तिककफत्रयकरा अपि भाविमहात्यपचानविकारनिवृत्तार्थं विहिते इति । ओदकाः कूर्मादयः आनुषा मदिरादयः । न त्वेध्यानामादिकानूपमांसानाम् । विलेशया भूगते शायिनां गोमदादयः । प्रसहा गोमदादयः । एषां मांसानि भृतानि च शूटपहानि च यत्रये । मांसभक्षणानन्तरं मदिरादिकमनुपिवेत् । गोमसान् दुग्धानि । रक्षुविकृतीर्गृह्णादीन् । हेमन्तेऽभ्यस्यत इति देहजं देहजान् भानुरूपं रसमित्यर्थः । अत इत्यनाभावे सति रसधानुक्षयान् वायुः कुप्यति । हेमन्ते हेमन्तरमाह वातकोपे, शीतेः शीत इति । तस्मादयं शीतगुणो वायुः, तस्मात् शीतकाले हेमन्तलक्षणे समानं कारणमायाद्य कुपत्यित्यर्थः । अतो वृद्धो वायुः, मेदु-
श्चिने यथाग्निवृद्धिं करोति, न तु त्वेध्यामननिवृत्तत्वात्, तथाग्निवृद्धिमेव करोति । यदुक्तं—
'मेदुसावृतमार्गत्वाद् वायुः कोष्ठे विशेषतः । चरन् सन्ध्याभ्यव्यनिमाहारे शोष्यश्चपि'
इत्यादिनाऽऽतीतिरन्तर्हति । तस्मादिति देहजरसक्षयभयान् । प्रहरणलक्षणेऽपि तुषारसमय इति यत् पुनः करोति, तद्विशेषेण तुषारपाने विशेषेण स्निग्धादीनां भोजनार्थम् । मेध्यानां मेदुराणाम्, ओदिकानूपमांसानां रसान् हेमन्तकालकफत्रयसंबर्द्धका अपि महात्ययवातविकारप्रति-
पञ्चनेन व्यावायविकफत्रयप्रतिपक्षयुक्तद्वाराऽभिप्रेताः । ओदकाः कूर्मादयोऽक्षयाने वक्ष्यमाणाः, आनुषाः शूकरवदगादयः, विलेशया गोमदाभृतयः, प्रसहा गोमदादयः, भृतं मदिरामिति

पुनर्हेमन्तग्रहणं गोरसादीनामुष्णतोयान्तानां हेमन्तं व्याप्य अभ्यासश्चाप-
नार्थम् । न हीयते इति तु ओ हाक त्यागे जुहोत्यादिको धातु-
विश्लेषजनकव्यापारार्थकः सकर्मकोऽत्र कर्मकर्तृकत्वेन हेमन्ते गोरसा-
दीनुष्णञ्च तोयमभ्यस्यता नरादायुस्तस्य तदभ्यासं कुर्वतो न हीयते
इत्यर्थकर्मकर्तृरिति कर्मवद्भावः । हेमन्ते गोरसाद्यनभ्यस्यतस्तु पुरुषादायु-
र्हीयते इति प्रमज्यतातोयार्थे नञ् । अत्र च गोरसाद्यनभ्यस्यन् पुरुष
आयुजहाति इति न प्रमज्यते । किन्तु गोरसाद्यनभ्यासादायुनरात् हीयते
विश्लेष्यते इति प्रमज्यते । गोरसाद्यभ्यासात् तु गोरसाद्यभ्यस्यतः पुरुषादायु-
विश्लेषा निविध्यते इति विश्लेषजनकपुनरावधारणाभावेनागोरसाद्यभ्यासेन
बन्धवदेतनाऽऽयुःपुनरायोविश्लेषाभावात्पत्याऽभ्यस्यत इत्यस्यावधितादपा-
दानत्वं न तु कर्तृत्वम् । विश्लेषजनकयोग्यता धात्वर्थस्तदाश्रयत्वादायुषः कर्मत्व-
मिति कर्मतुल्यक्रियत्वात् कर्मकर्तृरिति प्रयोगः । यत्र धात्वर्थोः फल-
व्यापारयोर्व्यापारस्य जनकाभावेन न सद्भावः स्यात्कथादिदुष्येनेव फल-
मुत्पद्यते तत्र तन्तदाश्रयकर्मैव तच्छक्त्यादिमत्त्वात् कर्ता भवति, कर्म
च न भवत्येव ; हेतुस्यातन्त्र्यान् तु कर्ता । स्यातन्त्र्या हि कर्ता । स्यातन्त्र्यान्तु
कारकान्तरव्यापाराप्रयोज्यव्यापारवत्यम् । हेतुश्च तन्प्रयोजक इति पूर्वं
हेतुसंबन्धा बाधितत्वात् । तस्मान् कर्मकर्तृरिति कर्मवत्तिहातिः ।

एव चाशार्गविश्लेषहेमन्ते भाविदेहजग्मशापाऽऽशङ्काविशेषे बोध्यः । न तु
युक्तमन्नं भुक्तवताऽप्रदेहेजं रमं दिनस्ति । न वा वायुः प्रकुप्यति रौक्ष्येणापि ।
शीतगुणेन हेमन्तकालिगतात् कुप्यति । तेन च रमशापाभावेऽप्येव विधि-
र्बोध्यः । एतेनादकमांसादीनां हेमन्तकालस्य भावजककचयकरत्वेऽपि व्यवया-
दिना कचयपाभावेऽपि विधिस्त्युक्तम् । प्रत्युक्तः सुश्रुते हि अनुचर्याध्याये—
“ता एवापचयः कायपरिणामाः । परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्ति आपश्च
प्रसन्नाः स्निग्धा अन्यथे गुह्याः । ता उपयुज्यमाना मन्दीकरणत्वाद्भानोः
सतुपारपवनापष्टम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नहाः । येत्याद्वारवादुपेपाञ्च
श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति” इत्युक्त्वा पुनः तत्र “वर्षहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां
दोषाणां शरदसन्तप्राशदेषु च प्रकुपितानां निहरणं कर्तव्यम्” इत्युक्तम् । पुनश्च
तत्रैवोक्तं “तत्राव्यापन्नः प्लुतः प्लव्यापन्ना ओषधयो भवन्ति आपश्च प्रसन्नाः । ता
प्रसिद्धम् । हेमन्तेऽभ्यस्यत इति पुनर्हेमन्तग्रहणं, हेमन्तं व्याप्य गोरसाद्यनभ्यस्यतोयमभ्यस्यता नरादायुस्तस्य तदभ्यासं कुर्वतो न हीयते इत्यर्थेऽपि
जेष्ठाकः स्वेदनिर्गमो बध्यमाणः । गुरुदृढं गृह्येदधम् । हेमन्त इत्यनेनार्थे लब्धेऽपि

उपयुज्यमानाः प्राणायुर्वलवीर्याजस्कुर्या भवन्ति । तेषां पुनर्व्यापदोऽष्ट-
कारिताः । शीतोष्णवानवर्षाणि खटु विपरीतान्योषवीर्यापादयन्त्यापश्च,
तासामुपयोगाद्विधिरोगमादुर्भावो मरको वा भवेत्” इति । तेन वर्षासूत्यज्ञाना-
मोषभीनां हेमन्ते कालपरिणामान् परिणतवीर्याणां बलवतीनाञ्च तथा
प्रसन्नानामतिस्निग्धानामत्यर्थं गुर्वीणाञ्च अपामुपयोगमकुर्वतां श्लेष्मणः
सञ्चयाभावे तेषां विधिः । सञ्चये वोपयोगं कुर्वतां, श्लेष्मणा निदरेणे नैप च
विधिर्बोध्य इति ।

एवं हि सुश्रूतेऽप्युक्तपुत्तरस्थाने स्वस्थवृत्ताध्याये “यस्मिन् यस्मिन् कृतौ
ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते त विज्ञानता ॥”
इति चोक्ता पुनस्तत्रैवोक्तम्—“हेमन्तः शीतलो रक्तो मन्दसूर्योऽनिलाकुलः ।
तस्मै शीतमासाद वायुस्तत्र प्रकुप्यति ॥ कोष्ठस्थः शीतमंस्पर्शान्तःपिण्डी-
कृतोऽनलः । रसमुच्छ्रोषयन्त्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम् ॥ हेमन्ते लवण-
क्षार-तिक्ताम्लकटकोत्कटम् । समपिस्तेत्यपि हिममशनं हितमुच्यते ॥ तीक्ष्णा-
न्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितः । तैलाभ्यक्तः सुखोष्णे च वारिकोष्ठे-
ज्जगहयेत् ॥ साक्षारयानं * मदति कोषयास्तरणास्तृते । शयीत
शयने तस्मैर्गृतो गभगृहोदरे ॥ स्त्रीः शिलाश्लेष्मवृषाद्याः पीनोरु-
जयनस्तनीः । प्रकामञ्च निषेवेन मैथुनं तपितो नृपः ॥ मधुरं
तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च । अन्नयानं तिष्ठान् मायान् शाकानि
च दधीनि च ॥ तथेक्षुर्विकृतीः शालीन् सुगन्धाञ्च नवानापि । प्रसहानृप-
मांसानि क्रव्यादविवशायिनाम् । ओदकानां प्रवानाञ्च पादिनाञ्चाप-
योजयेत् ॥ मदयानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिदुत्प्रेतम् । कामतस्तन्निषेवेन
पुष्टिमिच्छन् हिमागमे ॥” इत्युक्तम् । चरकाचार्येण तु यत् कटकतिकादयो
नोक्तास्तद्रायुनिवारणाभिप्रायेण, सुश्रूतेन तु वायुकृताभयनिवृत्त्यभिप्रायेण
सर्व्वाण्युक्तानि, न प्रतिपिद्धानि बोध्यानि । अत्र स्निग्धशब्देन मधुरस्य,
लवणशब्देन क्षारस्य, मेथ्यानामिति पदेन क्रव्यादपादिनामवबोधः कार्यः ।
नवोदनपदेन वर्षासूद्धानामोषभीनां कालपरिणामेन बलवतीनां परिणत-
वीर्याणां श्लेष्मसञ्चयकरीणामुपयोगो निश्चिद्यते । तीक्ष्णमुणञ्चेति पदेनात्यर्थ-
गुरुस्निग्धजलस्याष्णीकरणेन गुरुस्निग्धत्वे प्रतिपद्यते । इति कालोपचयवात-

अभ्यङ्गात्सादनं मूर्द्ध्नि तलां जेन्ताकमातपम् ।
 भजेद् भूमिशृङ्गोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥
 शीते सुसंवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
 प्रावारगजिनकौप्य-प्रवेणीकुत्थकास्तृप्तम् ॥
 गुरुणावासा दिग्भाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
 शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥

निवृत्त्यर्थं सर्वैः स्निग्धाम्नादिविधिरविच्छेदो भवतीति बोध्यम् । उपणञ्चेति चकारेण यवगोभृमादयोऽपि बोध्याः ।

हृत्पान्ताहारविधिमुक्ताऽऽचारविधिमाह अभ्यङ्गत्यादि । उत्सादनं हृदि-
 द्रादिकल्कप्रक्षेपणम् । जेन्ताकः स्वेदविशेषो वक्ष्यमाणः स्वेदाध्याये । आतपं
 रोद्रम् । भूमिशृङ्गपिष्टकापमूर्द्ध्निमित्तगृहम् । गर्भगृहं तदिष्टकापमृद्वन्यतर-
 निमित्तगृहान्तर्व्येत्तिकोष्टगृहम् । शीते इति तु—हृत्पान्तकप्रकरणादुच्य-
 र्जप—पुनरुक्तं तत्र प्रायपि मेघनातवर्षेण शीतेऽपि प्रतीतिवशनाथम् ।
 उदं स्मृत्वा तत्रापि शीते निषेव्यमिति बोध्यम् । अत एव
 सामान्यतः कालजर्जन्यनिवारणविधिरेव इति व्यापनमन्यथ । सुसंवृतं
 सम्यगावृतमिति गृहविशेषणं स्थानमिति वा शेषः । यानं हया-
 दिकम् । शयनं शय्या । आसनमुपवेशनस्थानं । तद्विशेषणं प्रावारव्यादि ।
 प्रावारो गुरु प्रावरणं कम्बलादि । अजिनं व्याघ्रादिचर्मम् । कौप्यं कोपकार-
 कीटकृततन्तुनिर्मितं वस्त्रादि । प्रवेणी वेणीति प्रसिद्धा । कुत्थकाश्चक्रकम्बलम् ।
 एषामिष्टतमेनाम्बृतमास्तरणीकृतम् । अवार्जजनपदेन व्योम्नां कौप्यपदेन
 तृलकानामवबोधः ।

गुरुणावासाः पुरुषः । वामसो गुरुत्वोष्णत्वे बहुलकीटव्यत्वेन बोध्यः ।
 गुरुणा घनीकृतलेपेनाऽगुरुणा घ्राटेन दिग्भाङ्गो भूत्वा सदा नित्यं प्रायेण वा ।
 शयने इति उक्तं प्रावाराद्याम्बृते । पीनां निविडाञ्जुशाङ्गी प्रमदां मदन-
 मदोत्पत्तिप्रारम्भवती यौवनाख्यामित्यर्थः । सा च विशाला आयामेन उप-

शीलेष्विति पदं वर्षाकालादावपि शीतप्राप्ते संवृतयानादिमेवोपदेशनार्थम् । प्रावारो गुरु
 प्रावरणं कम्बलादि, अजिनं व्याघ्रादिचर्मम्, कौप्यं कोपकारकीटतन्तुमुष्णं, प्रवेणी वेणीति प्रसिद्धा,
 कुत्थकाश्चक्रकम्बलं, गुरुणागुरुणोश्चगुरुघनप्रलेपेनेत्यर्थः । विशालावायामेन, उपचिती परिणातेन,

आलिङ्गागुरुदिग्धाह्नीं सुप्यात् समदमन्मथः ।

प्रकामश्च निवेवेन मैथुनं शिशिरागमे ॥

वज्जथेदन्मथानानि लघूनि वातलानि च ।

प्रवातं प्रसिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ ६।१० ॥

हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।

रोक्ष्यसादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥

चित्ता परिणादेन स्तनी यस्यास्तापिति यावनाह्यवपदशतार्थं बोध्यम् । तेनात्य-
स्तनी यावनाह्यामपाति वाच्यम् । अगुरुदिग्भाह्नीर्जात प्रमदाविशेषणम् । समद-
मन्मथ इति पुनरविशेषणम् । मदमन्मथाभ्यां सह वतमानः सुप्यात् : न केवलं
सुप्यात् प्रकामश्च यथेच्छया मैथुनं निवेवेन । एष च मैथुनावदेशः
साधनो हेमन्तिकर्षितम्भावेनापचीयमानकृताविरोधार्थः । अष्टवत्यवत्वाच्च ।
अभ्यक्षादिमेवनावदेशस्तु वातनिवृत्तार्थः कलमश्चयवाग्नार्थश्च बोध्यः । पुनः
प्रतिगमनमपदं हेमन्तान्तावयवाधवाधार्थं । शिशिरागमे चान्यानुवृत्ति-
वाचनार्थश्च ।

वज्जनायमाह प्रवातं प्राग्वानम् । प्रसिताहारमन्वाहारम् । उदमन्थं
द्रवेणाद्यादिताः भक्तया मन्यः । स चोदकमात्रेणेति । दुग्धादिना तु न
प्रतिपिध्यते ॥ १११० ॥

गुह्यादिभिः हेमन्ताव्यवहितोत्तरत्वेन तुल्यावायत्वेन च शिशिरस्य विधिमाह—
हेमन्तेत्यादि । तुल्ये इति सर्वान्मना तुल्यत्वव्यवच्छेदार्थमाह । शिशिरेऽल्पं
विशेषणं । विशेषो भेद इति यावत् । विशेषं दर्शयति रोक्ष्यमित्यादि । आदान-
जम् आदानागम्यत्वेनाकणं जगतः स्नेहादानाज्जायमानं रोक्ष्यं शिशिरे ।
हेमन्ते तु विमर्गान्त्यतत्वेन सोमेन स्निग्धीभाव इति भेदः । तथा भेदान्तरमाह

मैथुनस्येवोपदेशश्चेह प्राणिनां बलवत्त्वेन शीतप्रतिकारकात्वेन रीयमानकृताविरोधत्वेन च । सुश्रुतेन
च हेमन्ते मैथुनस्येवोक्ता यदुक्तं 'तत्रापनीतहाराश्च प्रिया नारयैः स्खलं कृताः । रमयेयुर्ध्या-
कामं बलादपि मदीकृताः' इति ॥ १-१० ॥

चक्रपाणिः—शिशिरविधिमाह—हेमन्तेत्यादि । विशेषणं विशेषः । शिशिरस्यादानारम्भक-
त्वेन रोक्ष्यं, तथा मेघमारुतवर्षाः शिशिरेऽधिका भवन्ति । तज्ज्ञ इतिमधिकं हेमन्तादस्तीत्यर्थः,

तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।

निवातमुष्णत्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ ११ ॥ *

हैमन्ते + निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।

कायमित्रं बाधते रोगास्ततः प्रकुरुते बहून् ॥

शीतमित्यादि शिशिरे भेषजानुवर्गाण्यधिकानि भवन्ति तेभ्यो जायमानश्च शीतं शैत्यं स्वाभाविकञ्च शैत्यमस्तीत्याधिकं शीतं न हैमन्ते इति भेदः । एतद्विज्ञः शिशिरः । तस्मादिति हैमन्तिकसम्भवत्वात् तदधिकशीतरोक्ष्यवत्त्वाच्च तर्ह्यैमन्तिकः सर्वो विधिः शिशिरे श्रियते न प्रतिषिध्यते । ननु हैमन्ताद् विशेषोपदेशे शिशिरस्य किं प्रयोजनमिति ? अतो विशेषविधिमुपदिशति— निवातमित्यादि । निवातार्णानि निशब्दा निषेधे । अव्यक्तचलवातरहितं गृहम् । अधिकमुष्णत्वे तु हैमन्तोक्ताण्णादधिकमुष्णम् । एतेनानिशीतस्य भेषादिजस्य चारणमुक्तम् । आदानजरोक्ष्यवारणार्थेन नान्यत् किञ्चिदुक्तम् । हैमन्तिकस्नेहप्राणादुरपयोगातिशयेनैव तद्वारणव्याभात् । मुश्रुतेऽप्युक्तम् "एष एव विधिः कायः शिशिरे समुदाहृतः" इति । अत्र केचिच्छिशिरासेव्याथेकमेकं वचनं पठन्ति । तत्रापि मिति । शिशिराख्याऽप्यमृतः किञ्चिदस्यैव व्यावायुर्किञ्चिदुत्पद्यमानस्वरकरवदकैर्किञ्चिदपचीयमानसाम्यसामानियताल्पमेव वर्षावत्त्वात् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथाव्यवहितोत्तरत्वेन वसन्तस्य शिशिरविध्युपदेशानन्तरं विधिमुपदिशति—हैमन्ते इत्यादि । हैमन्ते वरामृतपक्वानामोषधीनामुपयोगात् हैमन्तिकातिशयैव तस्मादिति हैमन्तमुक्तत्वाद् शिशिररोक्ष्यशीतयुक्तत्वाद्धैमन्तिको विधिः । निवातमुष्णमित्येव तु शब्दः पञ्चान्तरपरिग्रहार्थः । हैमन्तोक्तनिवातोष्णगृहशिशिरे रक्षातिशानेऽधिकमुष्णं गृहमाश्रये-

दित्यभिप्रायः । केचिदश्रमेव्यप्रतिपादकं अन्यं पठन्ति स त्वनर्थः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—वसन्त इत्यादिना वसन्तविधिमाह । निचित सञ्चितो वसन्तपूर्वकाले, ईरितो

* इत परं केचिन् आदेशोपुस्तकेषु 'कटुतिककषायानि घातलानि लघूनि च । यज्जयेन्मपानानि शिशिरे शीतलानि च' अयं श्लोको दृश्यते । स तु अनार्थतया तत्रभवद्भ्यां टीका-कृद्भ्यां व्याख्यानान्नररे विवर्जितः, अतोऽस्माभिरपि विनिवेशितः पाठटीकायाम् ।

+ 'हैमन्ते' इत्यत्र 'वसन्ते' इति चक्रपाणिपठतः पाठः ।

तस्माद्वसन्ते कर्म्मणि वमनादीनि कारयेत् ।

गुर्वस्तस्मिन्धमधुरं दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ॥

व्यायामोद्वर्त्तनं भ्रमं कवडग्रहमञ्जनम् ।

सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमं ॥

स्पर्शान् हेमन्तकालविधिम् अमेवमानस्य शिशिरातिशय्याच्च सञ्चित-
क्रमेणाधिकत्वमितो घृतवद्भूतानीधूतः श्लेष्मा तदाप्यनिर्हृतश्चेत् तथा
शिशिरेऽपि शिशिरविधिमेवमानस्य शिशिरातिशय्याच्च सञ्चितः श्लेष्मा
तदाप्यनिर्हृतश्चेत् तर्हि स श्लेष्मा वसन्ते शिशिरान्तये दिनकृद्धाभिः सूर्यस्य
प्रवर्त्तमानान्त्वमध्यमप्रवर्गकरैरीकितो घृतवत् प्राचर्यायतः सन् द्रवीभावेण
कायाग्निं कोष्ठाग्निमेव न तु धातुग्निं वाप्ते । ततः कायाग्निं वाधित्वा
स दिनकृद्धाभिर्गर्हितः सञ्चितः श्लेष्मा बह्वन् श्लेष्मिकान् व्याधीन् प्रकुन्ते ।
अत्र हेमन्तशब्देन दक्षिणायनस्यान्तिमैकभाग उत्तरायणस्यादिमैकभाग ईत
मासद्वयं जायतम् । कस्य शिशिरमुल्लङ्घ्य वसन्तेऽर्कगर्भमिरोरित्त-
वचनान् । मृश्रुते हि स एव कालः कसञ्चयस्योक्तः । तद्यथा
उद्ध खलु वराशरद्वेमन्तवसन्तग्रीष्मप्राग्र्यः गृह्यतवा भवन्ति दोषापचय-
प्रकापप्रशमनामिदम् । ते तु भाद्रपदादेरन द्विभाजितेन व्याख्याताः । तद्यथा
भाद्रपदाश्विना वर्षाः । कान्तिकमागशीषां शरत् । पापमाया हेमन्तः ।
फाल्गुनचत्रो वसन्तः । वैशाखज्येष्ठा ग्रीष्मः । आषाढश्रावणा प्राग्र्यः इत्या-
रभ्य "यावत् एवमेव दोषाणां सञ्चयप्रकापहेतुक्तः" इत्यन्तमुक्तः । ततः परं "तत्र
वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्राग्र्येषु च प्रकापितानां निहेरणं
कतञ्चयम्" इत्युक्तम् ईत ।

तस्मादिदं । निरुक्तहेमन्ते सञ्चितस्य श्लेष्मणः सूर्यरश्मिभिर्गर्हितत्वं दशायां
कायाग्निवायकत्वतदुत्तरवह्न्युपायकरणशीलत्वात् वसन्ते हेमन्तान्तांशिशिरो-
त्तरकालागमनावधि एव प्राक्साञ्चिततात्कारिकस्वभावाज्ज्ञानहरणाथे

विलायितो वसन्ते, कायाग्निमिति कायनिर्ध्वनैकमग्निं जाडरं, न तु धातुग्निविशेषमात्रम् । तत्र
इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो बोद्धव्यः, तेन, ततोऽग्निवधाच्चेत्यर्थः, यदि वा ततोऽग्निवधानन्तरं
वसनादीनि वसनप्रधानानि, तेन, आदानमध्यत्वेन यदि वातपित्तप्रकोपस्तथाविधो भवति तदा
विरेचनास्थापनानुवासनानामपि प्रवृत्तिर्भवति । शिरोविरेचनान्तु कफजयार्थं कतञ्चयमेव । वसन्त-

चन्दनागुरुदिग्धाह्ना यवगोधूमभोजनः ।

शारभं शाशमैण्यं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥

वमनादीनि वमनं शिरोविरेचनञ्च कारयेत् । आदिना आदानमध्यस्तेनाकस्य मध्यमतया प्रवर्त्तमानप्रखरकरैरुपचितं पित्ते विरेचनं तत्र चाल्पसञ्चित- वायौ चानुवासनास्थापने कारयेदित्यथः । तत्र श्लेष्मकरं गुर्वेष्मादिकञ्च वज्जयेत् । अत्रापि वमनादीनां विधानान् वसन्त इति पदं तद्व्याप्य- कालत्वेन वक्ष्यमाणत्वं क्रमेणात्तरायणावधिसामेकं व्यवधाय मासद्वय फाल्गुनचैत्रावभिदधाति । तत्रापि माधवप्रथमे मासीत्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन वमनाद्यहेतया चैत्रमेवाभिदधाति । तथा गुर्व्वादिवज्जनं तथा व्यायामादिविधौ प्रकरणप्रस्तुतत्वं बोधनार्थमुक्तरश्लोके वक्ष्यति कुमुदागम इति । उतिपदार्थाख्य- तन्त्रयुक्त्या व्याख्यायते केनचित् । वस्तुतोऽत्रोक्तं ऋतुः प्रस्तुतो यो हेमन्तः स एव शिशिरोपलक्षितः सन्ततज्वरवत् । तत्र यावत् सम्भवात् दोषसञ्चयः स्यादेवं वसन्तपदमपि प्रस्तुतत्वं चैत्रवैशाखात्मानि वर्त्तते । तत्र स्वकालं वमनादीनि कारयेदिति प्रकृते का हानिर्गतिः ।

सुखाम्बुना उपदुष्णेन सुखजननेनाम्बुना । शीघ्रं मलमार्गादिशोच- स्नानादिविधानं । न तु पानविधिम् । पुनः कुमुदागमे उति उक्तपरमत- व्याख्यानिगमाथ पुनरुक्तं फाल्गुने कुमुदागमाभावात् । शारभमष्टपदमृग- विशेषमांसं, लावकपिञ्जलयोमामपिति तद्विधानं मांसविशेषणम् । निगद मिति च्छदः, निगदमगदम् । वमन्ते इति पुनरुक्तं श्लोकद्वयेनान्वयार्थम् । यौवनमिति स्त्रीणां काननानाञ्च । तदनुभवस्तु आत्मापविहरणाभ्यां कार्यः । कफक्षयाथमल्पञ्च मैथुनं युक्तमिति बोध्यम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं हेमन्ते निश्चितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम् । श्रोणश्राद्दसन्ते कुपितः कुरुते च गदान बहन् ॥ ततोऽऽतमधूरस्निग्ध-लवणानि गुरूणि च । वज्जयेद् वमनादीनि कर्म्मण्यपि च कारयेत् ॥ पष्टिकाञ्च यवान् शीतान् मृदुगान् नीवारकोद्वान् । लावादिचिकिरस्सर्पदंष्ट्रादप्युषैश्च युक्तनः ॥ पटोलनिम्ब- शक्येन वसन्तं प्रति चैत्रो बोद्धव्यः, येन, दोषक्षयार्थं पञ्चकर्मप्रवृत्त्यर्थञ्चाभिधातव्यप्राहुर्वाहृतु- क्रमेण फाल्गुनचैत्रौ वसन्तो भवति, न वैशाखः, अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वश्लोकेऽपि सामान्येन निश्चित इति कृतं, न तु हेमन्ते निश्चित इति । हेमन्त इत्युक्ते हि रसोत्पत्तिक्रमाभिहितमार्गशीर्ष- शीर्षाश्लेषक हेमन्ते प्राकृतत्वात् दोषक्षयो बुध्यते, स च नाभिप्रेतः, उपस्तु दोषक्षयविक्रमात्-

भक्षयेन्निगदं शीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।

वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥ १२ ॥

मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।

स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥

शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।

वृत्तं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥

वार्त्ताकु-तित्तकेश्व हिमात्यये । सेवेन्माध्वासवारिष्ठान् शीधु माध्वीकमाथवान् ॥ व्यायामवज्जनं यमं तीक्ष्णञ्च कवडग्रहम् । मुखाम्बुना च सर्वार्थान् सेवेन कुमुभागमे ॥ तीक्ष्णरुक्षकदुःशारकपायं कोष्णमद्रवम् । यवमुदमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम् ॥ व्यायामोऽत्र नियुद्धाश्व-शिलानिर्घातजा हितः । उत्सादनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च ॥ सेवेन निहरेच्चाप हेमन्तोप-चितं करम् । शिरोविरेकवपन-निरूहकवडादिभिः ॥ वज्जयेन्मधुरस्निग्ध-दिवास्वप्नगुरुद्रवान् ॥ इति । इत्यश्वायं कालो वसन्तः मूर्याचन्द्रमससम-करवत्त्वेऽपि रौक्ष्यादतिचलद्राताच्चेति दिनकृद्भाभिरितपदेन गापितम् । हेमन्तशिशिरयोर्भानुकरालपत्वेन श्लेष्मप्रविलयनासामर्थ्यादिति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः अथ वसन्ताव्यवहितोत्तरत्वेन वसन्तानन्तरं ग्रीष्मविधिमाह— मयूखैरित्यादि । जगतः सारं स्नेहमित्यर्थः । पेपीयतेऽतिशयेन पिबति शोषयति इत्यातिशयमयूखप्रवरत्वात् कालोऽयं ग्रीष्म इत्यनुमीयते । तदा तस्मिन्नत्यधमवरकरकरणकानिपीतजगतस्नेहार्कवति ग्रीष्मे स्नेहजनकत्वात् शैत्यकरत्वाच्च स्वादादिकमन्नपानं हितम् । मन्थ इति—“शक्तवः सर्पिषा युक्ता शीतवारिपरिप्लुता । नात्यञ्छा नातिसान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥”

पौषमाधात्मके हेमन्ते श्लेष्मप्रवयः । मुखाम्बुना मुखोष्णाशुना, लावकपिञ्जलं मांसमिति सम्बन्धः, भक्षयेदिति श्लेष्मः । अनुभवेदिति भाषया श्लेष्मभक्षणं स्तोकमैथुनमनु-जानाति ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—मयूखैरित्यादिना ग्रीष्मविधिमाह—मयूखैर्लोकोभिः, स्नेहः सार इत्यर्थः, पेपी-यतेऽत्यर्थं पिबति, मन्थः—“शक्तवः सर्पिषा युक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नात्यञ्छा नाति-

मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।

लवणाम्लकटुषणानि व्यायामश्चात्र वज्जयेत् ॥

दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।

भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥

व्यजनैः पाणिसंस्पर्शश्चन्दनोदकशीतलेः ।

सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥

इति । तस्य विज्ञेयं शीतं सशकरम् । मद्यमल्पमित्येकान्तमद्यसात्मेयं न वा बोध्यं, नात्यधमद्यसात्मेयं तु पुंसां न वा पेयम् । स्वभावतः पाकतश्चात्मस्य तीक्ष्णस्य च मद्यस्य ग्रीष्मतुल्यगुणत्वात् सात्मेयमद्यत्यागादुद्वेगे तु अथवा सुबहूदकं मद्यं पेयं, सुबहूदकसम्बन्धेन मद्यस्याम्लोष्णतीक्ष्णत्वात्पी-
भावात् । एवं लवणादीनां च आग्नेयत्वेन तुल्यत्वाद् ग्रीष्मस्य वज्जयेत् ।
व्यायामस्तु दुर्बलभावात् ।

दिवेति । दिवाऽतिदीर्घान्न विरुध्यते निद्रा, शैत्याच्च युज्यते एव ।
चन्द्रांशुशीतले इति गृहविशेषणं, चन्द्रांशुपदमत्र शिशिरपलाशितं, तेनोद-
मनाद्युतगृहे इत्यर्थः । प्रवाते प्रकरणेन वातो यत्र तस्मिंस्तथा, एतच्च गृहहर्म्य-
मस्तकाभ्यामन्वेतव्यम् ।

पाणिसंस्पर्शरिति दामदास्यादीनां चन्दनोदकशीतलेऽगति व्यजनपाणि-
स्पर्शाभ्यामन्वेतव्यम् । आस्यामुपवेशनामनम् । एतद्वचनस्तु मध्याह्नाति-
प्रचण्डकरोदये विध्यभिप्रायेण बोध्यम् । सर्वोत्तरं मैथुनविरतिविधानादिवा-
विध्यभावाच्चिशि च मैथुनविरतिर्बोध्या । मृश्नते चाक्तम् । व्यायाममुष्ण-
मायासं मैथुनश्चातिशयोपि च । रसांश्चाग्निगुणाद्रिक्तान् निदाये परिवज्जयेत् ॥
सरांसि सरिता वापीवेनानि रुचिराणि च । चन्दनानि पराध्यानि
स्रजः सकमलोत्पलाः ॥ तालवृन्तानित्यान् हारास्तथा शीतगृहाणि च ।
यस्मैकाटे निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ शकराखण्डादिगन्धानि सुगन्धीनि

साम्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते । मद्यमल्पमित्येकान्तमद्यसात्मेयं, न वेति मद्यस्य स्वभाव-
पाकाभ्यामम्लस्य ग्रीष्मविरुद्धत्वेन, सुबहूदकमिति मद्यसात्मेयत्वेन, मद्यस्याम्लोष्णत्वात्पाकपदार्थं
बहुतरपानीयं प्रक्षिप्य पातय्यमिति दर्शयति ; तेनैतत् कलति, यद्- मद्यं ग्रीष्मे न पातय्यमेव
तावत्, मद्यसात्मेयानां मद्ययोगे सप्तम्ययागजा रोगा भवन्ति ; तेन तस्याह्यं वा सुबहूदकं वा

काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।

ग्रीष्मकाले निषेवेतः सैथुनाद्विरतो नरः ॥ १३ ॥

आदानदुर्व्वले देहे पक्ता भवति दुर्व्वलः ।

स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्वाध्यते पुनः ॥

भूवाप्पान्मेघनिष्यन्दात् पाकादम्लजलस्य च ।

वर्षास्वप्निवले क्षीणं कुप्यन्ति पवनादयः ॥

हिमानि च । पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशकरान् ॥ भोजनञ्च
हितं शीतं मधृतं मधुगद्वयम् । शृतेन पयसा गावा शकरामधुमेण च ॥ प्रत्यग्र-
कुसुमाकीर्णं शयने हम्प्यसंस्थिते । शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानानिलैः
मुखैः ॥ तापात्यये हितास्तस्य रसा ये गुग्गुस्त्रयः ॥ पयो मांसरसाः
कोष्णास्तेजानि च घृतानि च ॥ वृद्धेणश्चापि यत् किञ्चिदभिष्यन्ति तथैव
च ॥ इति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः अव्यर्वाहितोत्तरेण ग्रीष्मानन्तरं वर्षाविधिमाह आदानेत्यादि ।
आदानदुर्व्वलदेहत्वादादाने देहवर्द्धिः पक्ता दुर्व्वलः पुनः स दुर्व्वलो जाठराग्र
वर्षास्वनिलादीनां वातापचक्रानां त्रयाणां दूषणदुष्टिर्वाध्यते दूषणैः ।

कुतोर्जनिलादीनां दोषः स्यादित्याह भूवाप्पादित्यादि । भूवाप्पान् ग्रीष्मे
प्रचण्डकराकतापितभूमेवर्षामु मेघवर्षणजलस्पर्जनोन्धापितवाप्पान् सोष्मभावान्
कम्पभावान् त्रयो वातादयः कुप्यन्ति । मेघनिष्यन्दाद्वातकफौ कुप्यतः तथा
वर्षास्वभावाज्जायमाना जलस्याम्लपाकान् पित्तम् । इत्यनिलादयस्त्रयः । तथा
अग्निवले उक्तरूपेण हीने आदानदुर्व्वलदेहीयत्वेनाग्निवल्हानि स्वभावात्
त्रिमलकोषं जनयति । त्रयो म्लानाश्चाग्निं दूषयन्तीति परस्परं दूष्यदूषकत्व-
मित्यतो वर्षास्वनिलादयः कुप्यन्ति ।

तेषामित्यर्थः । मुर्कं च मणिमुक्तामणिः, ग्रीष्मकाले जण्डानयं मध्याह्नं इत्यर्थः । सैथुनोत्तरतिस्तु
दिशानिषां बोद्धव्या ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः वर्षाविधिमाह आदानेत्यादि । देहस्य दुर्व्वलत्वे पक्तापि दुर्व्वलो भवति,
देहवल्हानुविधायित्वाद्देहः । एतच्च बलिनां बली भवतीति व्युत्पादितं । स इति दुर्व्वलो वर्द्धिः, अनि-
लादीनामित्यनिलप्रधानानाम् । वर्षासु वातादयो कुतः कुप्यन्तीत्याह भूवाप्पादित्यादि । भूवाप्पः
प्रभावादेव त्रिदोषकोषनः, मेघनिष्यन्दो वातश्लेष्मकारकः, अम्लपाकता जलस्य वर्षास्वभावकृता

तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते ।

उदमन्थं दिवा स्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥

व्यायाममातपञ्चैव व्यवायश्चात्र वज्जयेत् ।

पानभोजनसंस्कारान् प्रायः शौद्रान्वितान् भजेत् ॥

व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।

विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥

वर्षादोषमुपदिश्य तत्प्रतिषेधमुपदिशति तस्मादित्यादि । तस्मादातापित्त-
कफदूषणात् । तेन पुनश्चाग्निदूषणादादानदुर्वलदेहपुरुषीयत्वेनाग्निबलहानेश्च ।
तेषां विपरीतत्वात् साधारणो विधिर्वर्षासु काव्यः । साधारणस्तु विधिः मन्व-
रसद्रव्योपयोगस्त्रिदोषघ्नोऽग्निदोषनश्चाहाराचाररूपदञ्चैति बोध्यः । वज्जयमाह
उदमन्थमित्यादि । उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः । व्यवायं मैथुनम् । अत्र
वर्षासु । तत्र वातवर्षानतिव्याप्तदिनविधिमाह पानेत्यादि । पानमुदकादि-
भोजनमन्नादि । संस्कारस्तयोः कर्षणम् । प्रायः शौद्रिणान्वितानल्पशौद्रप्रति-
नियतयोगेन वार्षिककलेदप्रशमनार्थं कल्पितान् ।

तत्र वातवर्षानतिव्याप्तत्वेनातिशीतेऽहनि वातशान्त्यर्थं वर्षाज्जलप्रशमनार्थ-
श्चाह व्यक्ताम्लेत्यादि । तत्र यदिनिं ब्रह्मवातवर्षानतिशयेनातिशीतं भवति
तद्दिने महात्ययकारी वायुरतिवातेनातिवर्षेण सामान्याच्छीतगुणेन कुप्यति ।
महात्ययकरस्य तस्यापाततः प्रशमनमवश्यकमेव्यामिति । अतस्तन्कालोपचित
पित्तानुगुणत्वेऽपि वातातिहरत्वेनाम्ललवणावत्र व्यक्तत्वेन योज्याविति बोध्यम् ।
व्यक्ता अम्ललवणस्नेहा यवान्ने तत् । संस्कृतैर्घृतपत्रादिभिः संस्कारान् तथा-
विशेष्युषो वातादिघ्नो भवति । शौद्रान्वितत्वं माथ्यीकस्य पित्तहरत्वं स्यात्
तथाऽग्निदूष्यापि ; एवमग्नेन मद्यान्तरव्यवच्छेदः । वाशब्देन मद्यातिसाम्यस्य

पित्तश्लेष्मकरा । अग्निबले क्षीण इत्यनेनाऽऽदानाहितमग्निमान्द्यमपि दोषप्रकोपकमिति दर्शयति,
अग्निमान्द्यज्ञापाकविपाकाभ्यां कफपित्तकारि वातुपोषकरसानुत्पादाश्च भानुभ्रमेण वातकारि ।
एतेन वर्षासु बह्निमान्द्येन वातादिकोपः, वातादिकोपेन च बह्निमान्द्यमिति दर्शितं, यदुक्तं बाभटे—
“भूवाभ्येणाम्लपाकेन मल्लिमेन च वारिणा । बह्निनैव च मन्द्येन तेष्वित्यव्योम्यवृषिषु ।
साधारणो विधिः काव्यस्त्रिदोषघ्नोऽग्निरसदीपनश्च । उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः । पानमुदकादि,
भोजनं रक्तशालाद्यादि, तयोः संस्काराः संस्कारवस्त्यक्षपादानीत्यर्थः । शौद्रञ्च यद्यपि वातप्रकोपि

अग्निं संरक्षणावता यवगोधूमशालयः ।

पुराणा जाङ्गलेर्मांसैर्भोज्या यूपैश्च संस्कृतेः ॥

पिबेत् क्षौद्रान्वितञ्चाल्यं माध्वीकारिष्टमम्यु वा ।

माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥

प्रघर्षोद्विज्जनस्नान-गन्धमाल्यपरो भवेत् ।

लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदङ्कदि वापिकम् ॥ १४ ॥

एवाल्पमाध्वीकारिष्टपानं नान्यस्यानं ज्ञापितम् । स्नानं स्नानकरणजलम् ।
अङ्कदि वापिकं स्थानं भजेदति । मुश्रुतेऽप्युक्तं व्यायाञ्च दिवास्वप्नं
व्यवायञ्चात्र वज्जयेत् ॥ यवर्षाष्टकगोधूमान् आलीङ्घ्याप्यनवांस्तथा । इहर्म्यमध्यं
निवाते च भजेच्छर्यां मृदत्तगम् ॥ सविषप्राणविष्मृत्र-जालानिष्टीवनदिभिः ।
समाप्युतं तदा तायमान्तराक्षं विषापमम् ॥ वायुना विषदुष्टेन प्राशुपेण्येन
दूषितम् । तद्धि सर्वार्थयोगेषु तास्मिन् काले विवज्जयेत् ॥ निरुहैर्वस्तिभि-
श्चान्यैस्तथान्यैर्मास्तुग्रहैः । कृपितं शमयेद्वायुं वापिकं वा चरेद्दिधिम् ॥
इति प्राशुद्विधिः । तत्र वापिकविधिस्तु तथोक्तः । प्राक्किञ्चत्वाच्छरीरगणां
वर्षासु खलु देहिनाम् । मन्देऽग्नौ कापमायान्ति संहर्षान्माकृतादयः ॥ तस्मात्
क्लेदविशुद्धयर्थं दोषसंहरणाय च । कपायान्तककटुकं रसेयुक्तमथाद्रवम् ॥
नार्तिस्त्रिज्यं नार्तिरुत्तमृष्टं दीपनमेव च । देयमन्नं नृपतये यज्जलञ्चाक्त-
मादितः ॥ तस्मात्वरतमम्भो वा पिबेन्मयुसमायुतम् । अहं मेघानिलाविष्टेऽप्यथ-
शीताम्बुसङ्कले ॥ तरुणत्वादिदाहञ्च गच्छन्त्योपधयस्तदा । मातृमांस्तन्निमि-
त्तञ्च नैव व्यायाममाचरेत् ॥ अन्यम्युपानावश्याय-ग्राम्यधर्म्मातपांस्तथा ।
भूवाष्पपारिहारार्थं शयीत च विहायसि ॥ शीते साग्नौ निवाते च गुरुप्रारवणे
गृहे । यायान्नागवधूभिश्च प्रशस्तागुरुभूषितः ॥ दिवास्वप्नमजीणञ्च वज्जयेत् तत्र
यत्नतः ॥ इति भाद्राश्विनयोर्विधिः ॥ १४ ॥

तथापि वार्षिककृत्स्नशमनार्थं स्वरूपमात्रया क्षौद्रान्वतपदेन विहितम् । विशेषात् शीत इति
हेतुगर्भविशेषणम् । तेनाप्यश्वीति दिवसे यस्मान्महापयश्च वातस्य कोपो भवति, ततस्तज्जयार्थं
वर्षाकालप्रभावक्रियमाणपित्तवयानुगुणयोरप्यग्निलवणयोरूपदोषः कर्तव्य इति दर्शितं
भवति ॥ १४ ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवाकरिभभिः ।

तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥

तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् ।

पित्तप्रशमनं सद्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥

गङ्गाधरः वर्षाव्यवहितोत्तरत्वेन वर्षाविश्वुपदेशानन्तरं शरद्विधिसुपदिशति वर्षाशीतेत्यादि । “उच्च समवाये” तस्य क्षान्तपदमुच्यते । वर्षासु काल-स्वभावजशीतेनागत्याभ्यासेन समवेतान्यङ्गानि येषां तेषां शरदि सहसा मेघात्ययेन प्रखरकरतयाऽऽदिन्यस्योदये तस्य रश्मिभिः सहसैव तप्तानां तापानुचितानां तेषां नृणामाचितं वर्षासु साञ्चतं पित्तं प्रायः कुप्यति । न तु वर्षासु पित्त-सञ्चयहरविधिमाचरितवनामनाचितं पित्तमिति । प्रायःशब्देन वातकफयो-रप्यनुबन्धरूपेण कोपो भवति । मृग्यरश्मेर्गतिरोक्ष्येण वातस्य सामान्यात् वर्षाशीतसाञ्चतकफस्य शरदि सहसाऽकराश्मभिः प्रविज्यनाच्चेति दर्शितमित्य-सम्यक् शरदि वातप्रशमनात्, परन्तुक्तीत्या कफस्यानुबन्धरूपेण कोप-स्यात् । वातस्य तु वर्षाशीतोचिताङ्गानां ज्ञेयेन कुपितस्य शरदि मेघात्ययात् सहसा प्रखरकरः शीत्यापगमेन प्रशमनमिति बोध्यम् । पित्तन्तु शरदि तस्य चानुबन्धः कफ इति चोक्तम् ।

तयोः प्रशमनाय विधिमाह—तत्रेत्यादि । तत्र शरदि कुपितपित्तं तदनुबन्ध-रूपेण कुपितकफे च पित्तजयाथ मधुरं शीतञ्चान्नपानं कफजयाथ लघुतिक्तक-मिन्येवमुन्नेयम् । अत्र पित्तप्रकापे द्रव्येण पित्तापवनादप्रमान्द्रमुन्नेयम् । तदुद्दीपनार्थञ्च लघु तिक्तक बोध्यम् । पित्तप्रशमनमिति प्रायः प्रशानप्रशमा-दप्रशानस्य प्रशम इत्यभिप्रायेणाक्तम् । मात्रयेति प्रसृतत्वेन लब्धेऽपि यन् पुनरुक्तं तदत्राप्रमान्द्रजापनार्थं मात्राव्यतिक्रमप्रतिषेधार्थञ्च । सुप्रकाङ्क्षितै-रिति सुबुभुक्षायामाहारविश्वुपदेशः । वातप्रशमने पित्तकफयोद्रवधातुत्वेनाऽवप्रि-मान्द्रकरत्वात् । उरभ्रो मेघः । शरभोऽष्टपदः । शालीन् ह्रस्वन्तिकशान्यानि ।

चक्रपाणिः—शरद्विधिमाह—यथेत्यादि । उचितम् अध्यत्मम्, उच्च समवाये इत्यस्मादातोः, शीतमुचिनान्यङ्गानि शीतोचितानि । सहसैवेति पदेनाक्रमेण शरदि तीव्रातपस्यज्ज्वादनव्यक्तान् पित्तप्रकोपं न्याय्य इति दर्शयति । आचितमिति वर्षासु । प्राय इत्यनेनैव वर्षासु तु पित्तचयप्रतिकूलं विधिं प्रयत्नेनाचरतो न भवति पित्तचयः शरदि तु प्रकोपो न भवतीति दर्शयति । एतच्च

लावान् कपिञ्जलानेणानुरभ्रान् शरभान् शशान् ।

शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्धनात्यये ॥

तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।

धाराधरात्यये कार्य्यमातपस्य च वज्जनम् ॥

वसां तैलमवश्यायमौदकानृपमामिषम् ।

क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्दानञ्चात्र वज्जयेत् ॥

धनात्यये इति शरदि । मेघापगमेन शीताभावप्रदर्शनार्थं प्रायेण प्रतिश्लोकं वाक्यप्रमाणाद्यञ्च शरदारम्भे चेतत् सव्यस्य कतव्यताज्ञापनार्थम् ।

मध्यमशरदिधमाह तिक्तस्येत्यादि । धाराधरात्यये मेघानामेकान्तो-
ऽदर्शने मध्यशरदि प्रथमं तिक्तस्य सर्पिषः पञ्चतिक्तादिघृतस्य वक्ष्यमाणस्य
पानम् । तेनाप्रशमे पित्तस्य विरेको विवेचनेन निहरणम् । तेन चाप्रशान्ते
पित्ते रक्ते च दृष्टे रक्तमोक्षणमित्यभिप्रायेणैवं वचनं बोध्यम् । आतपस्य वज्जनं
सर्व्वदेव । रक्तस्य दुष्टिरत्र कालस्वभावादेव स्यात् । यदाह—“शरत्काल-
स्वभावाच्च शोणितं सम्प्रदृष्यति” इति । वसादिकञ्च वज्जयेत् पित्तक-
प्रकोपित्वात् । दिवास्वप्नन्तु कस्यद्विवर्द्धिमान्यकरत्वात् । क्षारञ्च पित्तकर-
त्वात् ।

सामान्यन्यायेन श्लेष्मणो वानस्य च त्रयप्रकोपयोर्बोद्धव्यम् ; यदि वा प्रायः पित्तं प्रकुप्यति
श्लेष्मा चानुबलत्वेनेत्यर्थः । यदुक्तं “तस्य चानुबलः कफः” इति । लघ्वित्यग्निमन्धुक्षणार्थम्,
अत्र बद्धोः समानेनापि पित्तेन त्रिवांशसम्भवेनाग्निमान्द्यं क्रियते च, यदुक्तं ग्रहण्यध्याये—
“आप्लावयद्धन्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ।” उःसर्गसिद्ध एव भोजनस्य मात्रावत्त्वे मात्रयेति
वचनं मात्रातिक्रमेणैव विशेषतो भूरिदोषत्वदर्शनार्थम् । सुप्रकाङ्क्षितैः सुबुभुक्षितैः । उरभो
मेघः । धनात्यय इति पुनर्वचनं शरत्प्रवेश एव एतदुक्तविधिकरणं ग्रन्थाधिक्यात् सूत्रयज्ञिति
व्याख्यानयन्ति । पश्यामः—पर्यायशब्दानां पुनःपुनः करणे यत् तु तात्पर्य्यं शास्त्रे प्रतीयते
तत्र तदेव वाच्यं, यत्र तात्पर्य्यान्तरं न प्रतीयते तत्र वाक्यभेदेनैव पुनरभिधानमिति । धाराधराणां
मेघानामत्ययोऽदर्शनम् ; तेन, प्रत्यक्षायां शरदि तिक्तसर्पिःपानं विरेकादि च कार्य्यं ; क्रमश्चात्र-
प्राग्दानाभिप्रेतः, तेन प्रथमं सर्पिःपानं, तेन पित्ताप्रशान्ती विरेकः, तेनाप्यशान्ती शोणितदृष्टौ च
सत्यां रक्तमोक्षणं, रक्तञ्चात्र कालस्वभावात् दुष्यत्येव प्रायः ; यदाह—“शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं

दिवा सूर्यांशुसन्तप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।

कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥

हंसोदकमिति ग्यातं शारदं विमलं शुचि ।

अगदि जलप्रयोगविधानार्थं प्रशंसनमाह दिवेत्यादि । दिवापदेन सूर्यांशु-
नापे लब्धे पुनः सूर्यांशुपदे मेघाच्छन्नताभावप्रदर्शनार्थम् । मेघाच्छन्ने तु
दिने तथासंस्काराभावात् । सूर्यांशुपदेन दिवालाभे पुनर्दिवापदे सकलदिनं
व्याप्य सूर्यांशुतत्त्वज्ञापनार्थम् । सूर्यसन्तप्तमित्युक्त्या तथात्वमिदो यदंशुपदं
तदन्यन्ताव्याहतांशुज्ञापनार्थम् । निशि चन्द्रांशुशीतलमित्यप्येवं व्याख्येयम् ।
वस्तुतस्तु शारदजलस्य निर्दोषत्वज्ञापनार्थं दिवानिशयोः संस्कारोपनिर्दर्शनार्थ-
मुक्तम् । सत्त्वैववर्त्तो दिवाकांशुतत्त्वं निशि च चन्द्रांशुशीतलत्वं वैषम्येण
वर्त्तते एव । अत्र तु तुल्यत्वेन सूर्याचन्द्रमसोस्तुल्यत्वत्वात् । वसन्ते तु
तुल्यत्वत्वेऽपि सूर्यस्य गौर्याधिक्यमिति जलस्य शोषणेनाल्पत्वेनाल्प-
वीर्याच्च । कालेन पक्वमिति वर्षासु वर्षजन्यत्वेनाभिनवत्वं तत् पुनश्चरेण
अगदि कालस्वभावान् पच्यते । अत्र एव निर्दोषं मततवर्जजनितक्रिन्नभूमि-
सम्बन्धेन जातपल्लित्यगुरुत्वाम्लपाकत्वादितोपरहितम् ।

ननु वर्षासु मेघसहितचञ्चूर्यमाणकीटलूतादिविषजुष्टत्वदोषो वर्त्तते एवेति
चेत् कुत इति आह अगस्त्येनाविषीकृतमिति । अगस्त्योदयान् प्रभावेण
मेघसहितभुजगलूतादिसविषमणिमसंगजत्वेन सविषत्वाद्यपायान् । हंसोदकमिति
— चन्द्राकांशुविधीयते हंसपदेन निम्नलत्वान् । ताभ्यां शोधितमुदकं हंसोदक-
मिति संज्ञा । पूर्वविधजलस्य हंसोदकत्वं प्रतिपादयति । विमलं शुचीति ।
विमलं—मलं गुरुत्वपल्लित्यकट्टेमादि तद्रहितम् । सुतरां शुचि विजडम् ।
यद्वा हंसपेयत्वादहंसोदकम् । हंसा हि विशुद्धतोयं भजन्त इति ।

सम्प्रदुष्यति । दिवेत्यादि । सूर्यांशुतापादेन दिवेति लब्धे दिवेति सकलदिनव्याप्यार्थम् ।
सूर्यसन्तप्तमिति वस्तुतस्तु प्रहणे मेघावरणरहितांशुसूर्यप्रहणार्थं, सन्तप्तमिषय संज्ञाः
परितस्तापोपदर्शनार्थः । एवं निर्दोषादि च व्याख्येयं । चन्द्रांशुप्रहणेन च निशि सौर्यांशु-
सम्बन्धं लक्षयति । कालेनेति प्रभावेण, पक्वमिति वर्षासु भिनवभूमिसम्बन्धजनितपेच्छित्यव्यम्ल-
त्वादितोपरहितं यतः पक्वं ततो निर्दोषं दोषाजनकमित्यर्थः । अगस्त्येनाविषीकृतमित्यगस्त्योदयेन
प्रभावात् वर्षासु मेघसम्बन्धोरगलूतादिसम्बन्धान् सविषमविषं भवतीति वाच्यम् । हंसोदकमित्येवं
भूतोदकस्य संज्ञा, हंसजत्वेन सूर्याचन्द्रमसाविधीयते, ताभ्यां शोधितमुदकं हंसोदकं, यदि

स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद् यथाऽभूतम् ॥

शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।

शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चन्दुरश्मयः ॥ १५ ॥

तद्विधिमाह—स्नानेत्यादि । अमृतमिति आरोग्यजनकत्वादाढादनक-
त्वाच्च । आहार्याभ्युक्तत्वाऽऽचर्याभ्याह शारदानीत्यादि । शारदानीति शम्भु-
कालोद्भवपुष्पचिह्नानि न त्वनार्त्तवपुष्पकृतानि । पुनः शरत्काल इति
पदं श्लोकस्य वाक्याकाङ्क्षाव्यवच्छेदायम् । प्रदोषे चेति रात्रिप्रवर्त्तनमात्रे-
न तद् यामाह्ने शिशिरातिशययोगभयात् । अत्र पट्मु कतुषु पूर्ववत् सात्म्य-
परित्यागे क्रमोऽयमुपदिश्यते । अक्षवसानेऽर्वाणि सप्ताह क्रमेण तद्विधिपरि-
हारेऽस्नागन्तुं विधियेवा चेति तन्वान्तर्गुणानाम् । यदुक्तं तेन “कल्पोरन्त्यादि-
सप्ताहावृत्तुमन्थिरिति स्मृतः । तत्र पूर्वो विधिरस्याज्यः सेवनीयः परः क्रमान् ॥”
इति । मृश्रुतेऽयुक्तं “सेव्याः शरदि यत्र न कपायकदतिक्रमाः । धीरेभु-
विकृतिक्षीदृशात्पिमुद्रादिनाह्वयाः ॥ सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सव्वमेव तदा
हितम् । सरःस्वाप्नवनञ्चैव कमलोन्यलशात्पि ॥ प्रदोषे शशिनः
पादाश्चन्दनञ्चानुवासनम् । तिक्तस्य सर्पिषः पानेऽस्मृत्स्वावैश्च युक्तिः ॥
वर्षामुपचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनः । नोपेयान् तीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं
दिवातपम् ॥ रात्रिजागरणञ्चैव मेथुनञ्चापि वज्जेयम् । स्वादु शीतजलं
मद्यं शुचि स्मृतिर्कानिष्कलम् ॥ शरच्चन्द्रांशुनिधौ तमगम्योदयानिर्विषम् ।
प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सव्वमेव तदा हितम् ॥ सचन्दनं वा कपूरं वासश्चामलिनं
लघु । भजेच्च शारदं माल्यं मीथोः पानञ्च युक्तिः । पित्तप्रशमनं यच्च तच्च
सर्वं समाचरेत् इति ॥ यथापि वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृद्धिनि क्रमेण पटु-
विधिः मृश्रुतेनोक्तः चरकाचार्येण तु हेमन्ताशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरदिनि
क्रमेणोक्तस्तथापि युक्तिकुशलेन संशोधनसंशमनादिभेदेन विविच्य वक्ष्यमाण-
संशोधनादिकालानुसारेणोपयोजयेदित्यवशात्त्वयमिति ॥ १५ ॥

वा हंससेवायोग्यमुदकं, हंसाः किल विशुद्धमेवोदकं भजन्ते । अवगाहश्चरं जलावस्थानम् । शारदा-
नीति माल्यविशेषमनार्त्तवकुसुमनिषेधार्थम् । प्रदोष इति निशाप्रवेश एव परं चन्द्ररश्मिसेवा,
नोपरि, शिशिरभयात् । अत्र पूर्ववत् सात्म्यपरित्यागो भविष्यदनुमाभ्याभ्यासश्च पूर्ववर्त्त-
सप्ताहावृत्तुमन्थिरिति स्मृतः । तत्र पूर्वो विधिरस्याज्यः, सेवनीयः परः क्रमान् इति ॥ १५ ॥

इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।

उपशेते यदौचित्यादौकसात्म्यं तदुच्यते ॥

देशानामामयानाश्च विपरीतगुणं गुणैः ।

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चैष्टितश्चाद्यमेव च ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—तस्यर्त्तु सात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयमित्यस्योपसंहारार्थमाह—
इतीत्यादि । नन्वेतावन्तवर्त्तु विधिना मात्राशिनः किं बलं वर्णः सुखमायुश्च
वर्द्धते ? न तावद्बद्धते । यः पुरुषः स्वभावतः क्षीणदेहः क्षीणबल्यो वा
क्षीणकफो वा तस्य चापरस्यान्यथात्मकस्य विभिन्नप्रकारस्पर्कविधोपयोगे
सात्म्यत्वाभावादित्यत आह—उपशेते इत्यादि । इत्येवंप्रकारेण यच्चेष्टाहार-
व्यपाश्रयरूपमृतुं प्रति मुखजनकतयोपयोगविधानमुक्तं तत्र यदाहाराचार-
विधानं यस्य पुरुषस्यौचित्यात् स्वप्रकृत्यनुसारेण विपरीततया महात्मना
शरीरेण समवेतत्वादुपशेते मुखयति तदौकादौचित्यात् सात्म्यमित्यौक-
सात्म्यमुच्यते ।

नन्वेवमस्तु कथमानुपदेशभवानां वानुपदेशवासिनां वा जाङ्गलदेशभवानां
जाङ्गलदेशवासिनाश्च एकमेवर्त्तु सात्म्यं भवति ? भवति चेदभ्यासाद्भवतु ।
सात्म्यन्तु कीदृशमित्यत आह—देशानामित्यादि । देशानामानुपदेश-
साधारणानां रौक्ष्यलाघवादिभिर्गौरवस्निग्धत्वादिभिः स्निग्धरुक्षगुरुलाघवादु-
भयमिश्रैर्विपरीताः स्निग्धगौरवादयो रौक्ष्यलाघवादयो रुक्षस्निग्धलघुगौरवादु-
भयमिश्रा गुणा यत्र गुणवीर्याविपाकप्रभावा यत्र तत् स्वाद्य चतुर्विधं यच्चेष्टितं
चैव यत् स्वधनतलाभ्यङ्गादिकं तत् सात्म्यं देशमात्म्यमिच्छन्त्यायुर्वेदविदः

चक्रपाणिः—उपसंहरति—इत्युक्तमित्यादि । ऋतुसात्म्यप्रसङ्गेनाभ्याससात्म्यं दर्शयति—
उपशेते इत्यादि । उपशेते मुखयति, अपभ्यमपि सद्रिकारं न जनयति कुतः इत्याह—
औचित्यादभ्यासादित्यर्थः । अपभ्यमपि हि निरन्तराभ्यासाद्विषमिवाशीविषस्य नोपघातकं भवतीति
भावः । देशसात्म्यं रोगसात्म्यञ्च दर्शयति—देशानामित्यादि । देशानामानुपदेशीनां गुणैः
स्नेहगौरवादिभिः सह विपरीतगुणं स्नेहगौरवविपरीतगुणरौक्ष्यलाघवयुक्तं धन्वजाङ्गलमांस-
मध्वादि ; अद्वनीयम् आद्यं, चेष्टितञ्च व्यायामादि, देशसात्म्यमिच्छन्त्यायुर्वेदविद इत्यर्थः ।
पुनरामयानाञ्च विपरीतगुणमित्यादि व्याख्येयम् । गुणवाच्यद्वन्द्वे धर्ममाश्रयजनः, यथोच्यते—
‘द्रव्यगुणः’ द्रव्यधर्म इत्यर्थः ; तेन विपरीतप्रभावादीनामपि ग्रहणं भवति । आमयशब्देन

तत्र श्लोकः ।

कृतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।

तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमतं सात्म्यमेव च ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने तस्या-

शितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सात्म्यज्ञा इत्यर्थः । एवमामयानाञ्च । आमया अत्र धातुवैषम्यान्मका विकारा विषमवाद्यादयः, तदारब्धा ज्वरादयश्च । तेषां गुणैर्गुणवीर्यप्रभावंविपरीत-
गुणं यत् स्वायं चेष्टितञ्चैव नान्यत् तत् सात्विकमामयसात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञा
इति । तथा सति मुख्यमिति । न तन्यथा ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः — अथाध्यायाद्यमुपसंहरन्माह तत्र श्लोक इति । कृतावृताविति
प्रत्युत । ननु प्रत्युत सेव्यमसेव्यं नाक्तं कथमिति नाशङ्क्यं विधिना प्रतिषेधो
हि लभ्यते । हेतुमादित्युपपत्तिर्माहिनम् औचित्यादिरूपेणेति ॥ १७ ॥

अध्यायं समापयति अग्निवेशेत्यादि । प्राग्ब्रह्माख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकाविरचनचित्ते चरकजल्पकल्पतरु श्लोकस्थाने

तस्याशितीयाध्यायजल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आमयहेतुरपि ग्रहीतव्यः, ततः आमयविपरीतानाम् आमयहेतुविपरीतानाञ्च तथा प्रभाववैपरीत्यान्
तद्विपरीतायकारिणाञ्च ग्रहणं भवति, तदुदाहरणमिष्टं यथावसरं निदाने करिष्यामः । आश-
ग्रहणेनैषाहास्योग्रहणं, चेष्टितमग्नेन स्वप्नाभ्यङ्गादीनां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ १६ ॥

चक्रपाणि उक्तमध्यायाद्यमुपसंहरति कृतावृत्यादि । अत्र हेमन्तेऽसेव्यं कण्ठरवेण
यद्यपि न प्रतिपादितं तथापि स यदा नेत्रेण युक्तं लभत इत्यभिधानादल्पभोजनपरिहार उक्त
एव भवति । तेन, कृतावृताविति वीप्सा कृताऽथवता भवति, यदि वा रज्ज्जिणो गच्छन्तीति
न्यायान् वीप्सोक्ता । हेमन्तपरिहारविधिवच्च निशिरपरिहारविधिरुक्तयेव । हेतुमादित्युपपत्ति-
मदीक्षित्यादिहेतुनिर्देशोपपन्नमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

ध्याय्यायां तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमाऽध्यायः ।

अथानो न वेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

न वेगान् धारयेद्धीमान् जानान् मूत्रपुरीषयोः ।

न रेतसां न वातस्य न वम्याः क्षवथोन च ॥

नाद्धारस्य न जृम्भाया न वगान् क्षुत्पिपासयाः ।

न वाष्पस्य न निद्राया निश्वासस्य श्रमेण च ॥

गङ्गाधरः ननु मात्राशिताशनस्यन्तु साम्यत्वेन स्वस्थहितत्वतस्तत्परिणामे मलमूत्रविमर्गस्यापि हितत्वमिति मलमूत्रवेगधारणप्रतिषेधे वक्तव्यं वेगविधारण-
प्रतिषेधप्रसङ्गात् स्वस्थहितवेगविधारणप्रतिषेधमुपदेष्टुं न-वेगान्-धारणीयमारभते
—अथान इत्यादि । अध्यायारम्भे तु न वेगान् धारयेदिति वाक्यस्यार्थं
न-वेगान्-धारणमिति पदमधिकृत्य कृतसंज्ञोऽध्यायाऽयमिति सर्व्वं प्राग्बद्-
ध्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः न वेगान् धारयेदन्यादि । वेगाञ्च प्रवृत्त्युन्मुखता । जाना-
नित्युत्पन्नमात्रान् । अत्रादौ मूत्रपदनिर्देशः पुरीषादपेक्षया मुहुरुपास्थितत्वात् ।
मूत्रपुरीषयोः क्षुत्पिपासयोरिति समासकरणात् प्रायेणानयोः समान-
प्रवृत्त्युन्मुखत्वं बोध्यम् । न वातस्येत्यपानवातस्य गुदेन प्रवृत्त्युन्मुखस्य प्रति-
षेधस्यात्यावश्यकत्वेन प्राधान्योपदर्शनाथम् । न वाष्पस्येति वाष्पो दृष्यशोको-
त्पन्नोष्मसहिताश्रु । निश्वासस्य श्रमेण चेति श्रमजनितश्वासवेगविधारण-
प्रतिषेधो न त्वन्यस्य । प्राणायामादिना हि योगेनावुर्वर्द्धते ।

चक्रपाणिः — पूर्व्वोऽध्यायाभ्यां स्वस्थहित आहारः प्राधान्येनोक्तः, तस्याहारस्य स्वस्थहितत्वम्
आहारपाकवृत्त्युत्पत्तिपुरीषाणामविधारितवेगानां वृद्धिर्गमने सति भवतीति सूत्रादिवेगाविधारणोपदेशकं
नवेगान्धारणीयमाह । इहापि नवेगधारणशब्दस्याभावात् मात्राशिताशनत्वं पर्याप्तत्वेन
संज्ञा बोद्धव्या । जानानिति जातमात्रान्, वेगः प्रवृत्त्युन्मुखत्वं मूत्रपुरीषादीनाम् । मूत्रप्रवृत्ति-
मार्गं मूत्रस्य पुरीषादपेक्षया बहुवेगतत्वात् । मूत्रपुरीषयोरिति क्षुत्पिपासयोरिति च समासकरणं

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।

पृथक् पृथक् चिकित्साथं नन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकुच्छं शिरोरुजा ।

विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥

स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सपिपश्चावपीडकम् ।

मूत्रं प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं वस्तिकम् च ॥ ३ ॥

प्रतिषेधाविधिमेतं सेवमानस्य प्रत्यवायान् संपाद्यानाह एतानित्यादि । तत्रादौ मूत्रवेगविधारणदोषं सर्वाचिकित्सितमाह वस्तीत्यादि । विनामो मूत्रवेगेणाकृत्यमाणत्वेन नतगात्रत्वम् । वङ्क्षणानाहः वङ्क्षणस्य बन्धः । मुश्रुतेऽप्युक्तम् “अथश्चोर्द्धं च भावानां प्रवृत्तानां स्वाभावतः । न वेगान् धारयेन् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषु ॥ वातविण्मूत्रजम्भाश्र-क्षवोद्धार-वमीन्द्रिय क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणामुदावर्त्तो विधारणान् व्याहृत्यमानै-रुदितैर्म्हावर्त्तो निरुच्यते ॥ तस्याभिधाय्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥ त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतेस्तु कारणैः । अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः ॥” इत्युक्त्वा उक्तक्रमेण लक्षणमुक्तम् । तदत्रोक्तवानेन क्रमेण लिख्यते “मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु कुच्छं मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् । मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुत्कयोश्च नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्धि ॥ आनद्धवस्तेश्च भवन्ति तीव्राः शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तैः ॥” इति ।

अत्रवास्य मूत्रवेगविधारणजस्य रोगस्य चिकित्सितं भिन्नाधिकारत्वात् तन्मूत्ररूपेणोपादिशति—स्वेदेत्यादि । त्रिविधं वस्तिकम्प्रेति अनुवासननिरुहोत्तरवस्तिरूपम् । मुश्रुते तस्य प्रविशेपो यथा “सर्व्वेऽप्येतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कुरुस्तशः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रिया भूयो निबोध मे । सौवर्चलाभ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते प्रायशोऽनयोः सहोत्पाददशनार्थं प्रतिनिषिद्धं नकारकरणं निषिद्धगौरवोपदेशनार्थम् । निश्वासस्य श्रमेण चेति श्रमोत्थस्य निश्वासस्याविधार्यत्वं दर्शयति । यतोऽनन्तरं वक्ष्यति श्रमनिश्वास-धारणात् इति । मुश्रुतेऽप्युक्तं “श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमुच्छ्राप्यथवापि गुल्मः इति ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—वङ्गेगविधारणे ये रोगास्तेषां यच्चिकित्सितं तदल्पवक्तव्यत्वात् प्रकरणागत-
त्वात्तत्र अन्ते वस्तिकमेहनयोः । मेहनं शिथिलं, विनमनं विनामः शरीरस्य, अवपीडको बहुमात्रा-

पकाशयशिरःशूलं वातवच्चोनिरोधनम् ।

पिण्डकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषं स्याद् विधारिते ॥

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्त्तयो वस्तिकर्म च ।

हितं प्रतिहते वच्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ४ ॥

पिवेत् ॥ एवमप्यथ मदेन शीरं वापि पिवन्नरः । धात्रीकलानां स्वरसं सजलं वा पिवेत् ब्राह्मम् ॥ रसमञ्जपुरीषस्य गर्दभस्याथवा पिवेत् । मांसोप-
दंशं मधु वा पिवेद्वा सीधगादिकम् ॥ भद्रदारु यनं मूत्रां हरिद्रां मधुकं
तथा । कालप्रमाणानि पिवेदान्तरोक्षेण वारिणा ॥ दुःस्पर्शस्वरसं वापि
कषायं कुष्ठमस्य च । पृष्ठांस्त्रिजं तोयेन पिवेद्वाऽन्यवर्णीकृतम् ॥ पञ्चमूली-
भृतं शीरं द्राक्षारसमथापि वा । योगांश्च वितरेत् तत्र पूर्वोक्तान्दमरीभिदः ॥
मूत्रकुल्लक्रमं वापि कुर्यान्निरवशेषतः । भूयो वक्ष्यामि योगांश्च मूत्रापानोप-
शान्तये ॥ इति ॥ २।३ ॥

गङ्गाधरः—क्रामकपुरीषवेगविधारणजरोगं सार्चकित्तमितमाह—पकाशय
इत्यादि । पिण्डकोद्वेष्टनं जानुजङ्गामध्यस्थमांसवत्तयः पिण्डकाः । तद्वेष्टनं
दण्डादिनैव ताडनम् । मृश्रते तु—“आटापशूचौ परिकत्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य
तथोद्धे वातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभहते नरस्य ॥” इति ।

चिकित्सितमस्याह—स्वेदेत्यादि । वर्त्तयोऽत्र भिन्नाधिकारस्तात्रोक्ता-
स्तन्त्रान्तरेणानाहोक्ताश्चानुसत्तव्याः । वस्तिकर्म त्रिविधम् । अन्नपानं प्रमाथि
च वातानुलोमनं भेषजञ्च प्रमाथि तेन वैरेचनिकद्रव्यैः सर्पिस्तैलसाधनं
चूणकाथकल्कादिकल्पनया कल्पितं भेषजं बोध्यम् । मृश्रते चोक्तम्—
“पुरीषे तु कत्तव्यो विधिगनादिको भवेत् ॥” इति । एवं तन्त्रान्तरोक्तानि
च—“विष्टनं कृष्णाहरीतकयो द्विचतुःपञ्चभागिकाः । गुडिका गुडतुल्यास्ता
विद्विचतुःपञ्चभागाः ॥ हरीतकीयवक्षार पीलूनि त्रिष्टुता तथा । घृतैश्चूर्णमिदं
पेयमुदावत्तरुजापहम् ॥ हिङ्गुकुष्ठवचास्यञ्जि विद्वच्चेति द्विकृत्तरम् । पीतं
मदेन तच्चणमुदावत्तेदं परम् ॥ खण्डपलं त्रिष्टुतासममुपकुल्याकपेचूर्णितं
इलक्ष्णम् । प्राग्भोजने च मधुना विडालपदकं लिहेत् प्रागः ॥ एतद्गाढपुरीषे
प्रयोगः, मात्राधिक्येन हि भेषजं दोषान् पीडयतीति कुर्यात्, अन्यत्राप्युक्तम् “अथपीडकसर्पिर्भिः
कोष्ठीभृत्तैलकैस्तथाभ्यङ्गः” इति । त्रिविधमिति निरुद्धानुवासनोत्तरवत्पानकम् । पिण्डका
जानुजङ्गामध्यमांसपिण्डका, वर्त्तयो वक्ष्यन्ते ॥ ३।४ ॥

मेहे कृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।

भवेत् प्रतिहते शुक्रं विवर्द्धं मूत्रमेव च ॥

तत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।

शालिः पयो निरुहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ५ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रुजा ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।

पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ६ ॥

पित्ते च कफे च विनिर्याज्यम् । स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥”
(नाराचचूर्णम् ।) द्विजपाक्षिकसिद्ध्यर्थः पक्त्वा वर्त्तिं सृजतिनाम् । घृताभ्यक्तां
गुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ पदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गोराश्च सर्षपाः ।
गुडशारसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ अगरधूमसिन्धुत्थ-तैलयुक्ताम्ब-
मूलकम् । क्षुण्णं निर्गुण्डीपत्रं वा स्वित्रं पायो सिपेद् बुधः ॥ इति ॥४॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं रेतोवेगविशरणजरोगमाह—मेहे इत्यादि । स्पष्टम् ।
सुश्रुते तु—“मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी
तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि । चरणायुधाः कुक्कुटाः । सुश्रुते तु—
“वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः । आचारिनाशान् कथितं पीतवन्नं
प्रकापतः । रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥” इति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं वातनिरोधजरोगमाह—वातेत्यादि । जठरे, रोगाः
स्युर्वातजाः । अन्ये उक्तातिरिक्ता इत्यर्थः । वातनिग्रहादिति गुदतः प्रवत्त-
मानवायुनिग्रहात् । सुश्रुते तु—“आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वासमतीव
दिकाम् । कासप्रतिश्यायगलग्रहांश्च बलासपित्तप्रसरश्च घोरम् । कुट्या-
दपानोऽभिहतः स्वमार्गं हन्यात् पुरीषं मुखतः सिपेद्वा ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—स्नेहइत्यादि । वर्तयः फलवर्त्तय उक्ताः । भोजनानि
पानानि वस्तयश्चैवैतन् त्रयं वातानुलोमनं शस्तमित्यर्थः । सुश्रुते तु—

चक्रपाणिः—प्रसाध्यनुलोमनं, चरणायुधः कुक्कुटः, रुजा जठर इति सम्बन्धः । ‘भोज-

कण्डूकोठारुचिव्यङ्ग-शोधपाण्डामयज्वराः ।
 कुष्ठहृल्लासवोसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥
 भुक्ता प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
 रुक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥
 मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दिताद्धावभेदकौ ।
 इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद् विधारणात् ॥
 तत्रोद्धजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
 हितं वातघ्नमायश्च घृतञ्चोत्तरभक्तिकम् ॥ ८ ॥

“आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्निन्नस्य शस्यते ।” इत्युक्तेर्वस्तयोऽवास्थापनानि
 क्षारवंतरणादीनि त्रिविधं वा आस्थापनानुशासनोत्तरवर्तिनं दातुं ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं क्षववेगविधारणजरोगमाह—कण्डूकोठेत्यादि । कोठो
 बरटीदृष्टसंस्थानाकारः । व्यङ्गो मुखे श्यामवर्णमण्डलः । हृल्लास उत्कलेक्षः ।
 सुश्रूते तु—“छर्दिविधातेन भवेच्च कुष्ठं येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥”
 इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—भुक्तेत्यादि । व्यायामोऽत्र प्रवाहणादिरूपः ।
 “छर्द्याघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ॥ इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं क्षवधुवेगविधारणजरोगमाह—मन्यास्तम्भ उत्पादि ।
 स्पष्टम् । सुश्रूते तु “भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाताच्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु
 रोगाः ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि । वातघ्नमायं वातहरं भोज्यम् ।
 चकारात् स्वेदादयश्च वातहराः । सुश्रूते तु “तीक्ष्णाञ्जननाम्नाभ्यां तीक्ष्ण-
 गन्धोपसिद्धनैः । वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवजे तं प्रवर्त्तयेत् । तीक्ष्णौषधप्रथमनै-
 रथवादित्यरन्धिभिः ॥” इति ॥ ८ ॥

नामि, ‘पापामि’ ‘वक्तय’ इति त्रयं वातानुलोमनं शलमिति योज्यं ; कोठो बरटीदृष्टाकारः
 शोधः, व्यङ्ग्य श्यामवर्णो मण्डलः, हृल्लास उत्कलेक्षः । भर्द्वाभवेदोद्धमस्तम्भवेत् । घातं
 मोक्षनमित्यर्थः, चकारात् स्वेदादयोऽपि वातघ्ना इति सूचयति । यद्यपि सुश्रूते गङ्गादीनां

हिका कासोऽरुचिः कम्पो विवन्धो हृदयोरसोः ।

उद्गारनिग्रहात् तत्र हिकायास्तुल्यमौषधम् ॥ ९ ॥

विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।

जृम्भाया निग्रहात् तत्र सर्व्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १० ॥

कार्श्यदौर्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमर्दोऽरुचिभ्रमः ।

क्षुद्धे गनिग्रहात् तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तमुद्गारविघातजरोगमाह—हिकेत्यादि । सुश्रुते तु—
“कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कृजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहतं
भवन्ति जन्तोविकाराः पवनप्रमुताः ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र हिकाया इत्यादि । सुश्रुते तु—“उद्गारे
क्रमोपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् । सुरां सौवर्चलवर्ती वीजपूररसान्विताम् ॥”
इति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं जृम्भावेगविधारणजरोगमाह विनामेत्यादि । आक्षेपो
मुहुष्मुहुर्हानां क्षेपः । सङ्कोच पर्व्वणामाकुञ्चनम् । सुप्तिः स्पर्शानभिज्ञानम् ।
सुश्रुते तु—“मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कणरोगीः ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—सर्व्वं वातघ्नमौषधम् । सुश्रुते तु—“स्नेहस्वेदैरुदावर्त्त
जृम्भाजं समुपाचरेत्” इति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं क्षुद्धे गविघातजरोगमाह—कार्श्येत्यादि । भ्रमश्चकस्थ-
वद्भ्रमणमिति । सुश्रुते तु—“तन्द्राङ्गमर्दावरुचिभ्रमश्च क्षुधो विघातात्
कृशता च दृष्टेः ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र स्निग्धोष्णेत्यादि । सुश्रुतेऽपि—“क्षुद्धिघाते
हितं स्निग्धमुष्णञ्च लघु भोजनम् ॥” इति ॥ ११ ॥

अथोदशानां विधारणात् अथोदशोदशानां अभिधीयन्ते तथापीदृशोदरीये मूत्रपुरीषवातशुक्र-
बमिश्रबधुविघातजा एव परं पदुदावर्त्ता अभिधातव्याः, उद्गारादिनिरोधजानां वातनिरोधज
एवोदावर्त्तं अन्तर्भावाभिमायात्, यदि वा, मूत्रादिविघातज एव विकारे चरकाचार्य्यस्य
उदावर्त्तसंज्ञाभिप्रेता वाच्येति न निरोधः । मुहुष्मुहुर्हानामाक्षेपजमाक्षेपः, पर्व्वणामाकुञ्चनं

कण्ठास्यशोषो बाधिर्यं श्रमः सादो * हृदि व्यथा ।

पिपासानिग्रहात् तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ १२ ॥

प्रतिश्यायोऽन्निरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिभ्रमः ।

वाष्पनिग्रहणात् तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १३ ॥

जृम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगान्निगौरवम् ।

निद्राविधारणात् तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ १४ ॥

गुल्महृद्रोगसम्मोहाः श्रमनिश्वासधारणात् ।

जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्नश्च क्रिया हिताः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं तृष्णाविघातजरोगमाह—कण्ठास्यशोष इत्यादि । सादोऽङ्गावसादः । सुश्रुते तु—“कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाविघाताद् हृदये व्यथा च ॥” इति ।

तस्य चिकित्सितमाह—तत्र शीतमित्यादि । तपणं तपयतीति । सुश्रुतेऽपि—“तृष्णाघाते पिबेन्मन्त्रं यवागूं वापि शीतलाम् ॥” इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं वाष्पनिग्रहजरोगमाह—प्रतिश्याय इत्यादि । सुश्रुते तु—“आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि । शिरोमुखं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र स्वप्न इत्यादि । सुश्रुतेऽप्येवम् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं निद्रावेगनिग्रहजरोगमाह—जृम्भेत्यादि । सुश्रुते तु—“जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽसिजाड्यं निद्राविघातादथ वापि तन्द्रा ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र स्वप्न इत्यादि । संवाहनं पादादिप्रदेशे सुखयितुं मुहुः पाणिना वाहनं मर्दनमभिहननञ्च । सुश्रुते तु—“निद्राघाते पिबेत् क्षीरं सुप्याच्छेष्टकथारतः ॥” इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं श्रमजनितश्वासविधारणजरोगमाह—गुल्मेत्यादि । स्पष्टम् । सुश्रुते तु—“श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथ वापि गुल्मः ॥” इति ।

सङ्कोचः, सुक्षिः स्पर्शजानं, भ्रमणं भ्रमो वेग चक्रस्थितिमिवाध्यातमं मन्यते । सादोऽङ्गावसादः, तपयतीति तपणं, संवाहनं पाणिना पादादिप्रदेशे सुखमभिहननमुन्मर्दनञ्च ॥ ५—१६ ॥

वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्त्तिताः ।

इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान् न धारयेत् ॥ १६ ॥

चिकित्सितमस्याह—तत्र विश्राम इत्यादि । वातघ्नश्च क्रियाः स्नेहादिकाः ।
सुश्रूते तु—“भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥” इति ॥ १५ ॥

गन्नाधरः—ननु सुश्रूते स्तेने त्रयोदश वेगविघातजास्तथा चापभ्यभोजनादेक
इति चतुर्दशोदावर्त्ता उक्ताः । तद्यथा—“त्रयोदशविधश्वासौ भिन्न एतैस्तु
कारणैः । अपभ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथाऽपरः ॥” इति । लक्षणमप्युक्तम्
—“वायुः कोष्ठानुगो रुक्षः कषायकटुतिक्तकैः । भोजनैः कुपितः
सद्य उदावत्त करोति हि ॥ वातमूत्रपुरीषासृक्-कफमदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषश्चानिवर्त्तयेत् ॥ ततो हृदिस्तिग्मलार्तौ गौरवा-
रुचिपीडितः । वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ श्वास-
कासप्रतिश्याय-दाहमोहवमिज्वरान् । तृष्णादिकाशिरोग-मनःश्रवणविभ्र-
मान् । लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ॥” इति ।
चिकित्सितमप्युक्तम्—“तं तैललवणाभ्यक्तं म्लिग्धं स्थिन्नं निरुहयेत् । दोषतो
भिन्नवच्चस्करं भुक्तश्चाप्यनुवासयेत् । न चेष्टान्तिं प्रपानयेवमुदावर्त्तः
मुदारुणः । अर्थनं बहुशः स्थिन्नं युक्त्या स्नेहविवेचनैः । पाययेत् त्रिवृता-
पीलु यमानीरुम्लपानकैः । देवदाव्वेग्निकं कुष्ठं वचां पथ्यां पलङ्कषाम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाढकैः पचेत् । पादावशिष्टं तत् पीतमुदावर्त्तं
व्यपोहति । मूलकं शुष्कमाद्रेश्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् । आरेवतफलश्चाप्सु
पक्त्वा तेन घृतं पचेत् । तत् पीयमानं शमयेदुदावर्तमशेषतः ॥ वचामतिविषां
कुष्ठं यवक्षारं हरीतकीम् । कृष्णां निदहनीश्चापि पिवेदुष्णेन वारिणा ।
उश्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचाम् । कुष्ठं किष्वाग्रिकौ चापि
पिबेत् तुल्यानि पूर्ववत् । मूत्रेण देवदार्व्वमि त्रिफलादृहतीः पिबेत् । यवप्रस्थं
फलैः सार्द्धं कण्टकार्या जलाढके । पक्त्वाद्गमस्थशेषन्तु पिबेद्दिहसमन्वितम् ॥
मदनालाबुबीजानि पिप्पलीं सनिदिग्धिकाम् । संचूर्ण्य प्रथमेन्नाड्या
विशत्येतद्यथा गुदम् ॥ चूर्णं निकुम्भकम्पिष्ट-श्यामेश्वाकमिकोज्ज्वम् । कृत-
वेधनमागन्धोलवणानाञ्च साधयेत् । गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत् तु गुदा-
नुगाः । सद्यः शर्मकरावेतौ योगावमृतसम्भवौ ॥” इति । विरुध्यते चर-
काचार्य्येणाष्टोदरीये वक्ष्यमाणैः षड्भिर्मूत्रपुरीषवातरेतोवमिक्षवजैः । अपरे च

इमांस्तु धारयेद् वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।

साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥

लोभशोकभयक्रोध-द्वेष्टमानजुगुप्सित-

नैर्लज्ज्येष्व्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥

सप्तोद्गारादिना इहोक्ताः किं नोदयतां भवन्तीति ? उच्यते—उद्गारादिसप्तजा-
श्चरकाचार्येण नोदावत्त्वेनाभिप्रेताः । किन्तु घृतादिव्यापत्तिवद्देगधारण-
व्यापद एवेति बोध्यम् । तथाऽप्यभोजनजस्त्वनुक्त एव दोषलिङ्गस्त्वेनेत्येति
परमतमप्रतिषिद्धं ह्यनुमत्तं भवति न हि सर्वः सर्वं वृत्तीति ॥ निगमनमाह
इच्छन्नित्यादि ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—ननु मृत्रादीनामिव साहसलोभादीनामप्यविधार्यत्वेनोक्तत्वेन
संशयः किं धार्या न वा साहसलोभादिवेगाः ? इत्यत आह—इमांस्त्विह । को
धारयेत् ? हितेत्यादि । प्रेत्य मृत्वा परलोके इह च जन्मनि हितैषी । कान
वेगानित्यत आह—साहसानामिति । साहसानि कर्मयुत्साहाः । तानि सत्त्व-
सात्म्यशक्तिर्मावाच्य यानि क्रियन्ते तान्यशस्तानि तेषां वेगान् प्रवृत्त्यनुस-
भावान् धारयेत् । सत्त्वसात्म्यशक्तिमालोच्य कर्मयुत्साहं कुर्यादित्यर्थः । केषा-
मित्यत आह—मनोवाक्कायकर्मणामिति । अशस्तानि मनसः कर्माणि दर्शयति
—लोभेत्यादि । लोभोऽनुचितविषये मनःप्रवृत्तिः, शोको धनवान्धवाद्य-
भावजन्यदुःखे मनःप्रवृत्तिः, भयमपकारकार्यानुसन्धाने मनःप्रवृत्तिः, क्रोधो
येनात्मानं प्रदीप्तमिव मन्यते तत्, द्वेषो वैरं परापकारे मनःप्रवृत्तिः, मनः-
प्रवृत्त्यनुकूलभावप्रयुक्तमनोनिवृत्तिर्वा, मानः सदसद्गुणाधारोपेणात्मन्युत्कर्ष-
प्रत्ययः, जुगुप्सितं परनिन्दा, लज्जा मनसङ्कोचस्तदभावा नैर्लज्ज्यम् । ईर्ष्या

चक्रपाणिः—वेगानामविधार्यत्वेनोक्तत्वालोभादीनामपि वेगा अवधार्याः स्युरित्याह—
इमांस्त्विह । प्रेत्य जन्मान्तरे, इहेतीह जन्मनि । साहसा भावशक्तिमनालोच्य क्रियत इति
साहसं, तत् तु गजभिमुखधावनादि । अशस्तानां निष्कलानामिति यावत् । मनोवाक्कायकर्मणा-
मित्यत्र कर्मशब्दो व्यापारवचन । अशस्तं मनसः कर्म दर्शयति—लोभेत्यादि । लोभो विषयेऽनुचित-
प्राप्तेः, शोकः पुलादिघिनाशजं दैव्यं, भयमपकारकानुसन्धानजं दैव्यम्, क्रोधः प्रद्वेषो वेन
प्रज्वालितमिवात्मानं मन्यते, मानः सदसद्गुणाधारोपेणात्मन्युत्कर्षप्रत्ययः, जुगुप्सितं गोपनेच्छा,
लज्जा, तदभावा नैर्लज्ज्यः, समाने व्रज्ये परसम्बन्धप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या, अनिष्टाय उचित एव
विषये पुनःपुनः प्रवर्तनेच्छा । अभिध्यायमतिमात्रेणारम्भेन, यदि वा परव्रज्यविषये स्पृहा ।

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।
 वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद् वेगमुत्थितम् ॥
 देहप्रवृत्तिर्या काचिद् वर्तते परपीडया ।
 स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान् विधारयेत् ॥ १७ ॥
 पुण्यशब्दो विषयत्वान्मनावाकायकर्मणाम् ।
 धर्मार्थिकामान् पुरुषः सुखो भुङ्क्त चित्तोति च ॥ १८ ॥

गुणवति भावे दोषारोपणेऽङ्गा, अनिराग उचित एव विषये पुनःपुनर्मनः-
 प्रवृत्तिः । एतेषां मनःकर्मणावशस्तानां वेगान् धारयेत् । अभिव्यायाश्च
 परस्वविषयकस्पृहायाश्च वेगानित्यन्वयः ॥

अशस्तानि वाक्यकर्माणि दर्शयति—परुषस्येत्यादि । परुषस्य परोद्वेज-
 कस्य ककशात्पकस्य वाक्यस्य । अतिमात्रस्य सूचकस्यातिशयेन परेषामनिष्ट-
 जनकाभिधायकस्य वाक्यस्य । अनृतस्य मिथ्यात्मकस्य च वाक्यस्य ।
 अकालयुक्तस्य अप्रास्ताविकत्वेनायुक्तस्य वाक्यस्य । उत्थितं वेगं धारयेत् ।
 एवंविधं वाक्यमुपस्थितमागतं न वदेत् । कायकर्मणां दर्शयति—देहत्यादि ।
 परपीडया परपीडाहेतवे । स्त्रीभोगस्तेयहिंसा चादियेषां ते स्त्रीभोगस्तेय-
 हिंसादयः । आदिना प्रथर्पणादिः । गुर्व्याद्यभिमुखपादप्रसारणादिः परपीडया
 यद्यपि न भवति तथापि प्रज्ञापराधान् तद्वर्जने बोध्यम् । ते जायन्ते यया
 चेष्टया तस्याः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमशस्तानां मनोवाकायकर्मणां वेगविधारणात् किं कुरु-
 मुत्पद्यते इत्यत आह—पुण्यशब्द इत्यादि । पुण्यः पावनः शब्दो वाचकत्वेन
 यस्यासौ पुण्यशब्दः । पुण्य इति लोके प्रख्यायमानः पुरुषः मनोवाकाय

अशस्तं वचनकर्मणोह—परुषस्येत्यादि । परुषं परोद्वेजकं वचनम्, अतिमात्रं बहु, सूचकं
 पराश्लभिधायकम्, अनृतमपार्थकम्, अकालयुक्तमप्रास्तावगतम् ।

अशस्तं देहकर्मणोह—देहेत्यादि । परपीडया परपीडानिमित्तमित्यर्थः । स्त्रीभोगः
 परस्त्रीभोगः, स्तेयं परद्रव्यग्रहणं, हिंसा विधिरहिता प्राणिपीडा, आदिग्रहणात् गुर्व्याद्यभिमुखपाद-
 प्रसारणादि गृह्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—एवं कृते यद्वचति तद्वर्जयति—पुण्येत्यादि । पुण्यः पावनः शब्दो यस्यासौ

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्द्धनी ।

देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥

कर्मणां विपापत्वात् पापजनकत्वाभावात् सुखी सन् धर्मार्थकामान् भुङ्क्त उत्पन्नान् । अत्रात्मनेपदमपालने भोजनवदुपभोगार्थं बोध्यम् । चिनोति च लोकाविरोधेन फलोपयोगेन जायते च : चकारात् कालान्तरेण प्रतिनियत-कारणान्तरे सति मोक्षश्च चिनोति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—अथ कायकर्मविशेषत्वेन व्यायामस्य स्वशरीरहिंसापोषणकरत्व-मस्तीति तद्विधिमाह—शरीरचेष्टेत्यादि । या च शरीरचेष्टा इष्टा मनोऽभीष्टा स्थैर्य्यात्मा स्थिरताधर्मरूपा न तु नृनातिरिक्तरूपा ततोऽनन्तरमेव बलवर्द्धनी-त्युक्तं सा देहव्यायामसंख्याता देहव्यायामसंज्ञा । देहपदेन मनोवाग्व्यवच्छेदः । मात्रया तां समाचरेत् । यया मात्रया लाघवादयः स्युर्न च भ्रमादयः स्युस्तथा मात्रयेत्यर्थः । ननु तर्हि कथं स्थैर्य्यान्मा बलवर्द्धनीत्युच्यते ? प्रतिदिनमनेक-रूपेण परिमाणेनानपायेन बलवर्द्धनत्वाभावव्यापनार्थं तथा कृतम् । एकरूपयैव मात्रयाऽनपायया समाचरणे बलवर्द्धनी क्रमेण बलानुरूपेण वर्द्धते मात्रया या सा बलं वर्द्धयतीति बलवर्द्धनीति । “यन् तु चक्रमणं नाति-देहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेषाग्नि-प्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥” इति सुश्रुतेनाप्युक्तम् । मात्रा स्वल्बाढ-शक्तिकी तन्त्रान्तरेणोक्तात्र वृत्त्या लभ्यमानानुसत्तव्या । “सर्व्वं पृथुषु सर्व्वं हि मर्त्तारात्महितादिभिः । शक्तयर्द्धनैव कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽन्यथा । कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्मः प्रजायते । शक्तयर्द्धं तं विजानीयादायतोऽष्टास एव

पुण्यमन्दः, भुङ्क्ते चिनोति चेति उत्पन्नानविरोधतः फलोपयोगेन भुङ्क्ते, चिनोति चोत्पादयति चापरानित्यर्थः ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—अविधार्य्यप्रवृत्तीन् मूत्रादीन् विधार्य्यप्रवृत्तीन् साहसारीन् दर्शयित्वा विधार्य्य-विधार्य्यप्रवृत्तिं व्यायाममाह—शरीरचेष्टादि । देहस्य व्यायामो देहव्यायामः, देहप्रहणान् मनोव्यायामं चिन्तनादि निराकरोति, संख्याता संज्ञिता, या चेष्टाऽग्निप्रैस्तात्र, तेन, भारहरणव्या-ऽनिष्टापि कार्य्यवशान् क्रियमाणा चेष्टा निरस्यते, चक्रमणरूपा तु क्रिया प्राप्यते, स्थैर्य्यं स्थिरता शरीरस्य तदग्नौ, मात्रयाऽनपायिपरिमाणेन, एतावती चेयं शरीरचेष्टा मात्रावति, यावत्त्या लाघवादयो वक्ष्यमाणा भवन्ति, चेष्टातियोगा वक्ष्यमाणाश्च अयमप्रमादयो न भवन्ति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“यन् तु चक्रमणं नाति देहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेषाग्नि-प्रद-

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेश-सहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ १६ ॥

श्रमः क्लमः क्षयस्मृणा रक्तपित्तं प्रतामकः ।

अतिव्यायामतः कासा ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ २० ॥

व्यायामहास्यभाष्यध्य-ग्राम्यधम्मप्रजगरान् ।

नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥

च । व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनं स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥” इति ।

यथोक्तव्यायामफलमाह—लाघवमित्यादि । लाघवं शरीरस्य, कर्मसु सामर्थ्यं शक्तिमत्त्वम्, स्थैर्यं शरीरस्य यावनानुवृत्त्यावस्थानं, सहिष्णुता क्लेशे समुपस्थिते तत्सहनशक्तिः, दोषक्षयो वातादीनां वृद्धिहानिरयः । ननु व्यायामात् श्लेष्मक्षया वातपित्तयास्तु वृद्धिः कथं दोषक्षय उपजायते ? इत्यत आह—अग्निवृद्धिरिति । च यस्मात् । “व्यायामं कुर्वता नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ।” इति । एवं बलिवल-मुपजायते । “चयप्रकोपो दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितो ।” इति ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः अतिमात्रया कृतव्यायामदोषमाह—श्रम इत्यादि । श्रमः शरीरग्लानिः, क्लमो मनइन्द्रियग्लानिः, क्षयो धातुक्षयः, रक्तपित्तं व्याधि-विशेषः, प्रतामकः प्रतमकश्वासः, अतिव्यायामतः कायवाङ्मानसव्यायामा-तियोगात् । शेषं स्पष्टम् । यस्मात् श्रमादिरतिव्यायामतो जायते तस्माद् व्यायामहास्यादिकानुचितान् अपिकागदनुचितानपि, अभ्यस्ताननभ्यस्त-श्च अतिमात्रया न सेवेतेति । व्यायाम उक्तदेहव्यायामो, हास्यं न वाक्चेष्टा मुखचेष्टाविशेषत्वादिति । भाष्यं वाक्चेष्टाविशेषः, अध्वाऽध्वगमनम्, ग्राम्य-मिन्द्रियबोधनम्” । यथोक्तव्यायामगुणानाह—लाघवमित्यादि । दोषक्षयोऽत्र श्लेष्मक्षयोऽभिप्रेतः, यदि वाग्निकर्तृत्वेन त्रिदोषक्षयोऽपि ; उक्तं हि—“क्षयप्रकोपो दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितो” । व्यायामातिप्रबुद्धिदोषमाह—श्रम इत्यादि । क्लम इह मनइन्द्रियग्लानिः, क्षयो धातुक्षयः, प्रतमक एव प्रतामकः श्वासविशेषः ॥ १९, २० ॥

चक्रपाणिः—इदानीं व्यायामनुव्यत्येताम्बानप्यतिमात्रत्वेन निषेद्धमाह—व्यायामेत्यादि ।

* इ.क. इत्यपि पाठः ।

एतानेवंविधांश्चान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।

गजः सिंह*मिवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ २१ ॥

उचितादहिताद्धीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।

हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥

धम्प्राँ मैथुनम् इत्येते देहव्यायामाः । प्रजागरो मनोव्यायामः, मनोमेध्या-
संयोगो हि निद्रा, तत्प्रतिकूलव्यापारो जागर इति ।

व्यायामानन्तरमेवाञ्च दोषान्तरमुपदेष्टुमाह—एतानित्यादि । एवंविधान्
साहसान् कायवाङ्मानसव्यायामानन्यान् भारहरणदर्पशिलोत्क्षेपणगानवाक्-
कलहशास्त्राशास्त्रचिन्तादीन् योऽतिमात्रं निषेवते स गज इवातिमात्रं सिंह-
माकर्षन् सहसा विनश्यति ॥ २०।२१ ॥

गङ्गाभरः—परिशिष्टानामहितानां वर्जनं हितानाञ्च सेवनविधिमुप-
दिशति ; तत्र उचितमहितं परिहर्तुं दुःशक्यते इति किं तन्न परिहास्यं
स्यादित्यतस्तत्परिहारमुपदिशति—उचितादित्यादि । उचिताद् विधिनिषेधौ
अज्ञानता स्वेनाभ्यस्तादहितान् क्रमशो बुद्धिमान् नरो विरमेन् निवर्त्तन् न तु
हठान् । क्रमेण हितमनभ्यस्तं सेवेताभ्यस्येत् ।

यद्यप्यतिव्यायामो निषिद्धिस्तथापि पुनरभिधीयते अतिभाष्यादिष्वपि तदोपश्रमकृमादि-
प्राप्त्यर्थम् । यदि वा पूर्वमनभ्यस्तव्यायामातिमेवा निषिद्धा, इह तु अभ्यस्तस्यापि निषेधः, यदाह
नोचितानपि, उचितानप्यभ्यस्तानपीत्यर्थः, अपिशब्दादनभ्यस्तानां निषेधो लभ्यते, भाषणं
भाष्यम्, अध्वशब्देनाध्वगमनं, प्राप्त्यधर्मो मैथुनम्, एवंशब्देन गुरुभारहरणदर्पशिलावालनादि
गृह्यते । सिंहः किल स्वल्पप्रमाणः स्वबलोद्रेकात् गजं कर्षन् पाटयन् स्ववेहानुचित-
व्यायामात् पश्चात् वातक्षोभेण विपद्यते तेनायं दृष्टान्तः सङ्गतार्थः, यदि वा सिंहोऽष्टा-
पदोऽभिप्रेतः, स च किल गजं व्यापाद्य गृहे क्षिपति, ततस्तन् कोथाद्विपद्यते, तेन दृष्टान्तो
व्याख्येयः ॥ २१ ॥

अकृपाणिः—हितस्य सेवनमहितस्य परिश्रमाः कर्त्तव्य इति पूर्वमुक्तं तच्च हितसेवनमहित-
परिवर्जनञ्च क्रियमाणमक्रममक्रमाचरितव्यायामादिवत् प्रायवाचकरं परं भवति ; अतस्तत्-
क्रममाह—उचितादित्यादि । उचितादभ्यस्तात्, क्रमशो वक्ष्यमाणेन क्रमेण, हितमनभ्यस्त-

प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।

एकान्तरं ततश्चोद्धं द्वान्तरं त्रान्तरं तथा ॥

ननु कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चात्रेत्यादि । प्रक्षेपापचये ताभ्याम् अभ्यवहाय्यं खल्वहितेऽभ्यस्ते द्वये कचिद् व्यञ्जनादौ हितस्य प्रक्षेपोऽहितस्य अभ्यस्तस्यापचयः कर्त्तव्यस्तस्मिन् ताभ्यामनभ्यस्ताभ्यस्ताभ्यां हिताहिताभ्याम् अनभ्यस्ताद्धितादभ्यस्तादाहिताच्च पादांशिकः क्रमो भवेत् । पादश्चतुर्थोऽंश एवांशस्तेन कृतः क्रमः पादांशिकः, किंवा पादस्य चतुर्थांशस्यांशश्चतुर्थी भागः षोडशांश इति यावत् । तेन कृतः क्रम इत्यर्थः । प्रथमपादाभ्यासे एका-
न्तरम् एकाहमन्तरीकृत्य भवेत् । ततश्चोद्धं प्रथमं हितस्योपादानतया प्रक्षेपो-
ऽहितस्य त्यागोऽपचयस्तयोरभ्यासादुद्धं द्वितीये हितपादद्वयप्रक्षेपाहित-
पादद्वयप्रक्षेपाहितपादद्वयापचये द्वान्तरं द्वाहमन्तरीकृत्य भवेत् । ततश्चोद्धं
हितद्विपादप्रक्षेपाहितद्विपादापचयाभ्यासादुद्धं तृतीये हितपादत्रयप्रक्षेपाहितपाद-

हितम् । कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चेत्यादि । प्रक्षेपो हितस्यापचयोऽहितस्य, ताभ्यां हिताहिताभ्याम्, पादश्चतुर्थी भागः, तदृपोऽंशः पादांशस्तेन कृतः क्रमः पादांशिकः । अन्ये तु पादस्यांशः पादांश इति षोडशं भागं वर्णयन्ति, स च हिताहितयोरुपपन्नं प्रक्षेपापचये पादांशिकः क्रमः, प्रथममेकान्तरमेकाहमन्तरा कृत्वेत्यर्थः, ततः प्रथमहितपादप्रक्षेपाहितपादाप-
चयाभ्यासादुद्धं द्वितीयपादप्रक्षेपापचये द्वान्तरं द्वाहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत्, तथा द्वितीय-
पादाभ्यासादुद्धं तृतीयपादप्रक्षेपापचये त्र्याहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत्, चतुर्थपादप्रक्षेपापचये
चतुरहमन्तरीकृत्य चोद्धम्यमत ऊद्धं प्रक्षेपापचयाभावात् चतुर्थादसम्पूर्णस्य पथ्यस्यानवधिसेव्य-
त्वादयं पिण्डार्थः । अपभ्या यवकादयोऽभ्यस्तास्ते त्याज्याः रक्तशाल्यादयः पथ्या अनभ्यस्तास्ते
सेव्याः, तत्र प्रथमदिने यवकपादत्रयं रक्तशालीनामेकपादयोगावद् भोजनं, द्वितीये दिवसे द्वौ
पथ्यस्य पादौ द्वावपथ्यस्य, एवं तृतीये, एवं द्वितीयपादाभ्यासो द्वान्तरो भवति, चतुर्थे
त्रयः पादाः पथ्यस्य एकोऽपथ्यस्य, एवं पञ्चमे षष्ठे च, एवं तृतीयपादाभ्यासश्चान्तरौ
भवति, सप्तदिनप्रभृति चतुर्थादपथ्याभ्यासः, यदि चाऽन्तरशब्दो व्यवधिवचनः, तथाशब्दात्
चतुरन्तरमिति च लभ्यते, तेनायमर्थः—प्रथमे दिवसेऽपथ्यपादत्रयं पथ्यस्यैकः पादः, द्वितीये
सर्वमपथ्यं, तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य, एवं चतुर्थे, पञ्चमे तु दिने पथ्यस्य भाग एकस्त्रयो-
ऽपथ्यस्य, एवं द्वान्तरीकृतौ भवतः, षष्ठे पथ्यभागत्रयमपथ्यभाग एकः, एवं सप्तमेऽष्टमे च
ततो नवमे भागद्वयं पथ्यस्य चापथ्यस्य च, एवं त्रीभ्यहान्यन्तरीकृतानि भवन्ति, ततो
दशमे सर्वं पथ्यम्, एवमेकादशे द्वादशे त्रयोदशे च, चतुर्दशे तु पथ्यभागत्रयम् एकोऽपथ्य-
भागः, एवं चतुरन्तरता तथाशब्दसूचिता भवति, पञ्चदशाहात् प्रभृति सम्पूर्णपथ्य-

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ २२ ॥

त्रयापचये क्रमस्यन्तरं ब्रह्मन्तरीकृत्य भवेत् । ततश्चोद्धृतं हितपादत्रयप्रक्षेपाहित-
पादत्रयापचयाभ्यासादुद्धृतं चतुर्थं हितपादचतुष्टयप्रक्षेपाहितपादचतुष्टयापचये
तथा चतुरहमन्तरीकृत्य भवेदित्यर्थः । तथा सति अभ्यस्तानां यवकादीना-
महितानां प्रस्थादीनां यावतां पादभागं त्यक्त्वा त्रिपादभागं गृहीत्वा हितानाञ्च
अनभ्यस्तानां रक्तशाल्यादीनां तदपेण पादभागं दत्त्वा पक्त्वा भोक्तव्यम् । एवं
तद्दिनस्य परदिनमपीति तदभ्यासो भवति । ततस्तृतीयदिनेऽहितानामर्द्धमानं
हितानाञ्चार्द्धमानं पक्त्वा भोक्तव्यमेवं तद्दिनस्य परमपि दिनद्वयमिति तदभ्यासो
भवति, ततः षष्ठे दिनेऽहितानां पादत्रयं त्यक्त्वाऽर्थादेकपादं गृहीत्वा हितानाञ्च
पादत्रयं दत्त्वा पक्त्वा भोक्तव्यमेवं तद्दिनस्य परं दिनत्रयमपीति तदभ्यासो
भवति । ततः परं दशमे चतुष्पादं त्यजेदहितानां हितानाञ्च चतुष्पादं गृहीयादिति
सूत्रां लभ्यते । षोडशिकक्रमवादे तु प्रत्यंशापचयप्रक्षेपादिर्नैकैकशृङ्गान्तरता
बोध्या । तत् तु नाचार्य्याभिप्रेतम् । षोडशपादापचयप्रक्षेपे पक्षदिनान्तरत्वेन
तदंशाभ्याससत्त्वादयौक्तिकत्वाच्च । यत् खन्तरशब्दस्य व्यवधानार्थत्वेन प्रथमदिने
पथ्यपादापथ्यत्रिपादमानेन भोजनं ततः परमेकादिनं न तथा भोक्तव्यं ;
किन्त्वपथ्यमभ्यस्तं यत् तदेव भोक्तव्यम्, यत् तदेकदिनं व्यवधाय तृतीयदिने
पथ्यपादद्वयापथ्यपादद्वयं भोक्तव्यम् । तदुत्तरं दिनद्वयं न तथा भुक्त्वा
किन्त्वभ्यस्तमपथ्यमेव भोक्तव्यम् । तद्दिनद्वयं व्यवधाय षष्ठे दिने पथ्यपाद-
त्रयापथ्यैकपादमानेन भोज्यं, तदुत्तरं दिनत्रयं न तथा भोक्तव्यम् । किन्त्वपथ्य-
मात्रमेवेति । तद्दिनत्रयं व्यवधाय दशमे दिने पथ्यचतुष्पादभोजनमपथ्यपाद-
चतुष्टयत्यागः सूत्रार्थमिति व्याख्यायते । षोडशांशिकक्रमवादेऽप्येवञ्च बोध्य-
मिति, तदसम्यक् अहितस्याभ्यासानुवृत्तेः ।

नन्वेवमहितत्यागहिताभ्यासेन किं भवतीत्याह—क्रमेणेत्यादि । दोषा
दुष्टिकरा अभ्यस्ताहितास्ते क्रमेणापचिताः क्षयिताः सन्तस्तथा क्रमेण
गुणा अनभ्यस्ता हिता गुणाः सन्तश्चापुनर्भावं यान्ति । सहसा सात्पर-

तैव । एवं कृते किं स्यादित्याह—क्रमेणेत्यादि । क्रमेणेति क्रमेणैव, दोषा इति
दोषजनकान्यभ्यस्तान्यपथ्यानि, गुणा इति गुणजनकानि पथ्यानि, अपुनर्भावं यान्ति दोषा
इति लभ्यते । अत्रमेण तु सहसाऽपथ्यायागे दोषा भवन्त्येव ; यदुक्तम्—‘असामयजा हि

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।

दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥

त्यागजदोषाय न भवन्ति । असात्मप्रजा हि न रोगाः स्युः सहसा त्यागादित्युक्तं . न च भवन्ति तथा गुणाः । अनभ्यस्ता अपि हिताः क्रमेणोपचिता वद्धिताः सन्तोऽपुनर्भावं यान्ति असात्म्यप्रसेवनजदोषाय न भवन्ति अप्रकम्पया अप्रचाल्याश्च भवन्ति चिरस्थिता इत्यर्थः । हितमपि हि सहसोपयुज्यमान-मग्निवधारुच्यादीन करोति तस्माद्विदितस्यापि क्रमेणोपचयेन अभ्यासः कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अर्थतत् सर्वमभ्यस्यमानत्वे प्रकृतिज्ञानमपेक्षते. न हि सर्वं सर्वपुरुषस्य हितमहितं वा. कस्यचिद्धि किञ्चिद्धितमहितञ्च कस्यचिन् यत्तन कस्यचिद्धितं हितञ्च इति प्रकृतिभेदेन पुरुषभेदमाह—समपित्तेत्यादि । अनिलश्च पित्तञ्च कफश्चेति द्वन्द्वं पित्तस्य पूर्वनिपातः ; बहुपद-द्वन्द्वं पूर्वनिपातनियमाभावात् । समा अवैकारिकमानावस्थिताः पित्ता-निलकफा येषां ते तथा । ते समपित्तानिलकफा मानवाः केचित् गर्भादि यावद्गर्भं गर्भमारभ्य दृश्यन्ते । केचिद्गर्भादि गर्भाधानात् प्रभृति वातलाः वाताधिकाः केचित् पित्तलाः पित्ताधिकाः केचित् श्लेष्मलाः श्लेष्माधिकाः ; तथा दृश्यन्ते केचित् वातपित्तलाः केचित् वातश्लेष्मलाः, केचित् पित्तश्लेष्मला इति कश्चिद् व्याख्यातवान् । यस्मिन्स्त्वत्र समत्वं पित्तानिल-

रोगाः स्युः सहसा त्यागशालिनात् । अप्रकम्पया अप्रचाल्या भवन्ति गुणा इति सम्बन्धः . पथ्यमपि हितमभ्यस्य सहसोपयुज्यमानमरुच्यग्निवधादीन् जनयति ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—इह स्वस्थहितं सामान्येनैव रक्तशालायादि प्रतिपादितं, स्वस्थश्च प्रकृतिभेदेन नानाप्रकारः, अतस्तेषां हितानामपि नानाप्रकारत्वमुच्यते ; तेन तत्प्रतिपादनार्थं प्रकृतिभेदेमेव तावदाह—समपित्तानिलेत्यादि । समा अवैकारिकमानावस्थिताः पित्तानिलकफा यस्य स तथा ; गर्भादि गर्भाधानादि शुक्रशोणितजावसंसृष्टनादिति यावत् . वातला वातप्रधानाः, एवं पित्तलाः श्लेष्मलाश्च . सर्वत्र गर्भादिति योज्यम् । अत्र पित्तग्रहणमादौ चन्द्रोऽनुरोधान् . यद्वा पित्तसमानस्य बह्वर्गैरवप्रदर्शनार्थम् . यदि वा प्रकृत्यारम्भे वातस्याप्राधान्यव्यापनार्थं . वातप्रकृतिर्हि सर्वत्र प्रत्यवरो भवति । इह च प्रत्येकदोषप्रकृतिग्रहणेनैव द्वन्द्वप्रकृतिरपि प्राह्यः संयोगस्य संयोगिनामाप्तराधिक्यत्वात्, निदान इव वातादिज्वराभिधानेन द्वन्द्वज्वराभिधानं, तेन रोगाभिपगजितीषोक्ता द्वन्द्वजा अपि तिस्रः प्रकृतयो गृहीता भवन्ति । अन्ये तु द्वितीय-

तेषामनातुराः पूर्वं वातलाघ्याः सदातुराः ।

दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥

कफानां किं परस्परमवैकारिकमानवत्त्वं, किं शारीरभावाणामवैकारिकमानवम् ? उच्यते—आद्ये तु समन्विदोपजन्त्याधौ परस्परमवैकारिकमानवत्त्वेन तस्य समवातपित्तश्लेष्मप्रकृतित्वं स्यादन्त्ये तु मानं किं तुला ? तत् किमणुह्रस्वादि ? तुला तु गुरुत्वगुणनिबन्धना सा च वायोर्नास्ति । अण्वादि चेत्, तदा विकारो धातुवैषम्यं धातुवैषम्यस्याभावः साम्यमित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति चेत् न । विकारो दुःखं तज्जनकमानं धातुवैषम्यं मुखजनकमानञ्च साम्यमिति । वस्तुतस्तु साम्यं तुल्यत्वं, तच्च न गुणतो वातस्य रुक्षस्य पित्तस्येपत्स्नेहस्य साम्याभावात् कफस्य च शीतादिगुणस्य पित्तेनोष्णेन साम्याभावाच्च, वातेन च साम्यासाम्याच्च ; अत एव न कर्मतः किन्तु शारीरमुखमात्रहेतुमानतः । पवनो येन मानेन येन च मानेन पित्तं येनापि मानेन कफः शारीरमुखमेव जनयति न तु मानसमुखामुखं न वा शरीरदुःखम् । तन्मानेन पुनर्वातपित्त-श्लेष्माणः परस्परं समास्तच्च मानं तेषां साम्यं, तथाभूताश्च ते नोपघातकरा न च धातुपघातकाः समाप्रिकरास्तु भवन्ति ।

ननु ते किं समन्विदोपवातादयः सर्वे स्वस्था इत्यत आह—
तेषामिन्यादि । तेषां समपित्तानिलकफादीनां मध्ये पूर्वं प्रथमोक्ताः
समपित्तानिलकफा अनातुरा शारीरव्याधिहीनाः स्वस्था न तु व्याधिमात्र-
हीना मानमग्न्याधिमत्त्वात् ; अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं “समदोषः समाग्निश्च
समधातुमलक्रियः । प्रसन्नान्मन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्याधीयते ।” इति ।
नन्वत्र कथं समाग्निताचिह्नं नोक्तमिति सुश्रुतेन विरोधोऽस्तु इति चेत् न ।
सुश्रुतेन समदोषत्वलिङ्गत्वे समाग्निरुक्तः, एवं समाग्निलिङ्गत्वेन समधातादिरुक्तः,
समधातादिलिङ्गत्वेन प्रसन्नान्मादिरुक्तः इति ; समदोष इत्येवं तत्र स्वस्थ-
लक्षणमित्यविरोधः । एतेनात्रोक्तवातलाघ्याः सदातुरा इत्युक्तमप्यविरुद्धं भवति
समदोषातिरिक्तानामस्वस्थत्वात् । ननु समवातादयः पुरुषार्थं द्रजोगुणतमो-
गुणबाहुल्यात् कामक्रोधादिमन्तो भवन्ति, तर्हि कथमनातुरा व्यपदिश्यन्ते

‘कचिद्’ग्रहणात् ग्रन्थाधिक्येन तद्ग्रहणं वर्णयन्ति । तेषामिति । समवातपित्तश्लेष्मप्रकृत्यादीनाञ्च
मध्ये ‘पूर्वं’ इति समप्रकृतयः । सदातुरा इति स्वस्थव्यवहारभाजोऽपि स्फुटिताङ्गव-
विषमाग्निस्वाददुष्का यस्मादित्यर्थः ; स्वस्था अभ्येते कस्माद्द्रोणिण इत्याह—दोषानुशयितेत्यादि ।

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तिविधिर्हितः ।

समसर्व्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ २३ ॥

बुधैरिति चेत् ? सत्यं, सत्त्वरजस्तमोगुणानां मनःप्रकृतित्वेन मानसदोषज-
व्याधीनां विना मोक्षं विनाशाभावेनात्र समपित्तानिलकफा अनातुराः
शारीरस्वास्थ्यप्रापन्ना न तु व्याधिमात्रहीनाः । व्याधिसामान्याभावेन
अनातुरत्वस्यानभिप्रायात् शारीरव्याध्यभावेन तु स्वास्थ्याभिप्रायात् । न हि
समवातादित्वेन समसत्त्वादिप्रकृतिकत्वमपि पुरुषाणामनुमयं स्यात् । समवाता-
दिकपुरुषस्यापि कामक्रोधादिदर्शनादिति । वातलाद्या इति मनुष्ये लक्ष्यं ।
गर्भादिवातला गर्भादिपित्तला गर्भधारणान् प्रभृति ज्ञेयमलाः सदातुरा अविच्छेदे-
नातुराः । गर्भाधाने शुक्रशोणितजीवसंयोगकाले यादृशरूपेण वातादयो-
ऽनुवर्तन्ति तादृशस्वरूपेणैव तेषां समन्वे समवातादिप्रकृतिर्वातादेरैकादि-
बहुलत्वे तु वातलादित्वमिति । नन्वेते वातलादयस्तु चेन्न स्वस्थास्तर्हि
किमेषां वातादितः प्रकृतिर्नास्तीत्यत आह—दोषानुशयितेत्यादि । हि यस्मा
देषां वातलादीनां दोषानुशयितादिवैषम्यलक्षणदुष्टिर्जन्यमाणशरीरदुषिका
च दुष्टिस्तदाश्रयत्वेनानुशयिता गर्भाधानावधि यावन्मरणमनुवर्तन्शीलता
देहप्रकृतिरारोग्यं न तु साम्यलक्षणप्रकृतिरा गर्भाधानान् । तस्मात् ते सदा
आ जन्मतो यावज्जातोत्तरजीवनकालमातुरा अविच्छेदेनैव कदापि प्रकृतेः
क्षयादिर्न भवति । “प्रकोपो बान्धवाभावः क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां
स्वभावेन जायते तु गतायुषि ।” इति सुश्रुते फलदर्शनात् । ननु तत् किं
सा दोषानुशयिता ज्वरादिव्याध्यारम्भकाले विकृतिवत् विकृतिरेव न वा ? इत्यत
आह—देहप्रकृतिरुच्यते । तेषां वातलादीनां वातादिदोषानुशयितैव देहप्रकृतिः ।
अस्वस्थतारूपा स्वस्थता उच्यते, गर्भादिवाताद्यधिकत्वान् । देहपदं मनोव्यव-
च्छेदार्थम् । प्रकरणाद् वातादीनां दोषस्य दुष्टिरनुशयो गर्भात् प्रभृति अनुवृत्ति-
विद्यते यस्य स दोषानुशयी, तस्य भावो दोषानुशयितेत्यर्थः । एतेनैषां

दोषानुशयितोत्पन्नवातादिभाविताऽप्यभिचारिणीति यावत् । देहप्रकृतिर्देहस्वास्थ्यमिति यावत् ।
एतेनैतेषां वातलादीनां मुख्यं स्वास्थ्यं नास्ति, किं तर्हि ? उपचारस्वस्था एव इति
दर्शयति । ननु गर्भादीत्यनेन शुक्रशोणितजीवानां संसर्गं यथाभूता वातादयः समा-
विष्मता वा तथाभूतैव प्रकृतिर्षावज्जीवमनुवर्तते रिष्टं विना, यदुच्यते सुश्रुते—“प्रकोपो
बान्धवाभावो वा क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषि ॥

मुख्यस्वस्थता नास्ति गर्भात् प्रभृति वातादिदोषानुशयितादेवौषचारिकी स्वस्थतास्तोवेति ख्यापितम् । स्वास्थग्रह्यनुष्ठानार्थमिति । ननु समपित्ता-
निलकफस्य यदा स्वकारणात् वातादेरकतमस्य दृढिर्वा हानिर्वा भवति तदैव
वातिकादिव्याधिर्भवति । दृढिलक्षणो हीनलक्षणश्चेत्येवं वातलादीनामपि
तन् कथं प्रकृतेः प्रकापक्ष्यान्यथाभावा न स्युरिति चेन्न । वातादिज्व्याध्युत्पत्तौ
हि पुंसां समाप्रित्वादिजागरूकत्वादिस्वभावजनको यः स्वभावो वातादीनां
स च न क्षयदृढान्यथाभावानामन्यतममापदयते । तस्मात् समाप्रित्वादिजागरूक-
त्वादिस्वभावोऽपि पुंसां क्षयदृढान्यथाभावान्नापदयते । किन्तु वातादीनां
तत्तज्ज्वरादिव्याधिजनकस्वभावो यः स एव मिथ्याहारादिभिः क्षयदृढान्यथा-
भावान्न आपदयते इत्येके । कश्चित् तु न हि प्रकृतिभूतवातादेः दृढग्रादयो
भवन्ति । किन्तु कारणान्तरजनितकापस्य वातादेस्तत्तद्विकारकर्तृत्तम् ।
प्रकृतिभूतदोषस्तु तत्रोपदर्शकः स्यात् । उक्तं हि “कालदूष्यप्रकृतिभिर्दीपस्तुल्यो
हि सन्ततम् । निष्पत्यनीकं कुरुते तस्मान्जंयः सुदुःसहः ॥” इति । वातादि-
प्रकृतीनां पित्तादिरोगात्पत्तौ पित्तादिलिङ्गैः स्फुटितकरचरणादिकं प्रकृतिभूत-
वातादीनां लिङ्गं न वाच्यते किन्तुनुवत्तेन एवेति । न हि क्षीणावस्थो वातादिः
प्रकृतिक्रियाहीनलक्षणः शुक्रशोणितजीवसम्बन्धकाले बीजभूतस्य प्रकृतिभूत-
वातादेः क्षयमापादयति ; तस्मात् प्रकृतिभूतवातादेः क्षयादयो न भवन्त्येव ।
मृतरां वातप्रकृतिर्न पित्तप्रकृतिर्भवन्त्येवं शेषं बोध्यमिति वदति ।

तत्र यदा समप्रकृतेर्वातप्रकृतेर्वा आक्षेपकादिवानविकारो भवति, यदा वातस्य
प्रकृतिभूतस्याधित्वं भवत्येव, यदा च वातप्रकृतेः पित्तविकारो भवति, तदा वातप्रकृते-
रन्यथाभावः पित्तप्रकृतिर्न भवति, यदा तु समप्रकृतेरन्यतरदोषक्षयो भवति प्राकृतस्वकर्महानि-
लक्षणस्तदासौ प्रकृतिक्षयो भवति, यदुक्तं दोषक्षयलक्षणे—“कर्मणः प्रकृतेर्हीनकृद्द्विषोपि
विरोधिनाम्” इति । अत्रोच्यते—प्रकृतिसमानरोगोपत्तौ न प्रकृतिभूतस्य दृढिः, किं तर्हि ?
हेयन्तरजनितस्य वातादेस्तत्र विकारित्वं, प्रकृतिभूतस्तु दोषस्तत्रोपदर्शकः भवति, यदुक्तं—“काल-
दूष्यप्रकृतिभिर्दीपस्तुल्यो हि सन्ततम् । निष्पत्यनीकः कुरुते तस्मान्जंयः सुदुःसहः” । वात-
प्रकृतेस्तु पित्तविकारोपत्तौ वातः प्रकृतिभूतस्तथैव करचरणस्फुटनादिकं कुर्वन्मास्ते, न
तस्यागन्तुना पित्तविकारेण किञ्चित् क्रियते, वातादीनाम्तु स्वमानान् क्षयः प्राकृतकर्महानि-
लक्षणो न शुक्रशोणितसंसर्गकालजस्य प्रकृतिभूतस्य दोषस्य बीजभूतस्य क्षयमावहतीति न
प्रकृतिभूतदोषक्षयः, यदि वा, प्रकृतेः प्रकापक्ष्यान्यथाभावश्च न भवन्तीति प्रकृतिव्येनेति सूच्यते, तेन
समप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्न भवति, वातप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्न भवति समप्रकृतिर्वा, विकारावस्था तु

अत्र विप्रतिपदग्रामहे । प्रकृतिभूतवातपित्तश्लेष्मातिरिक्ताः किं व्याध्या-
रम्भका वातादयः सन्ति, न च प्राणादिपञ्चात्मकत्वेन सन्तीति वक्तुञ्च शक्यते ।
ते हि पञ्च पञ्च वातादयः प्रकृतयस्तेषामशःप्रभृतिषु पञ्चात्मकपञ्चात्मकवातादीनां
वृद्धादीनां दशेनात् । गर्भारम्भकशुक्रादिस्था वातादयो वै प्रकृतयस्तदारम्भाः
प्राणादयः पञ्च व्याधिकरा इति चेन्न । तदा पित्तकफसंज्ञदोषाभावात् ।
किञ्च धातुवैषम्यं विकारः साम्यं प्रकृतिरिति यद्वक्ष्यति, तत्र धातुः किं प्रकृति-
भूतशुक्रादिस्थवातादिः ? किं तद्वातादिभूतजनितवातादिः ? तत्र शुक्रादिस्थ-
वातादिभिर्भूतैरारम्भाः प्राणादयो धातुसंज्ञा धारणाच्छरीरस्येति चेत्तदा
शुक्रादिस्था वातादयो न प्रकृतयः स्युः । प्राणादिभ्योऽतिरिक्ता न वातादयः
सन्ति । ते च चेत् प्रकृतयस्तदा तेषां वैषम्यं विकारः साम्यमारोग्यमिति ।

अथ शुक्रादिस्था वायुतेजोजलधातव एव प्रकृतयो वातपित्तकफा इति
चेदुच्यते ? तर्हि, तेषां वृद्धापत्तिः । शुक्रशोणितसंयोगं गर्भाशय-
गतमवक्रान्ते खल्वात्मनि गर्भवत्या आहारजरसैः क्रमेण गभेवृद्धेः । तत्र
चेदुच्यते—पित्तजानि पञ्च महाभूतानि शुक्रस्थानि मातृजान्यात्तवस्थानि
आत्मजानि तथा मातुराहारजरसजानि गर्भारम्भकाणि तत्र वाततेजोजलानि
प्रकृतिभूतानि भवन्त्येव वातपित्तकफाख्यानि आ गभेसम्पूणेभावात् । तत्र
मातुराहारजरसस्थानि पुनर्वाय्वपिजलानि शरीराणि वातपित्तकफत्वेन
क्षीणानि वा वृद्धानि वा भूत्वा व्याधिकराणि भवन्तीति । तत्र ब्रूयः—आत्मज-
शुक्रशोणितवातादिवन् रसजवातादिरपि तात्कालिकप्रकृतिरेवान्यथा पोषणा-
भावेन गभेतादवस्थप्रसङ्गः स्यात् । तत्र रसवातानलजलपरिणामजरसादि-
धातुवद्वातपित्तकफा अपि मातुराहारजरसगतवातानलजलान्यनुप्रविश्यात्मज-
शुक्रजशोणितगतान्यनिलानलजलानि परिणम्यमानानि क्रमेण भवन्ति ।
यावद् गभे सर्वोद्गमसम्पूर्णभावं तावत् प्रकृतिसंज्ञास्ते वातपित्तकफा गर्भारम्भक-
त्वात् तेषां प्रकोपादयो न स्युः । प्रसूते गभे सति बालः स्वयं यदभ्यवहरति
तत्परिणामजास्तु वातादयः स्वाहाररसगवाय्वनलजलविकारा न प्रकृतयो
गर्भानारम्भकत्वादपि तु दोषसंज्ञास्ते व्याधिकरा भवन्ति, हेत्वन्तरतो वृद्धाः
क्षीणा वेति, अन्यथा समतेजोऽनिलजला इति न कृत्वा समपित्तानिलकफा
इति वचनं कथं कृतमिति समपञ्चभूतप्रकृतिरेव वा भवति । भवति च
हीमाधिकवातत्वादिलक्षणा भवतीत्यर्थः । न च वाच्यं—प्रकृतिभूतानां वातादीनां वृष्णायस्मानां
कथं न शरीरबाधकत्वं, सहजात्वादेन तथाविधविनाशकविकारासकत्वात्, यद्वक्तुं सुभूते—

वातलादिवन्नापार्थिवप्रकृतिद्वयमधिकमिति । उक्तं हि सुश्रुते—“प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः, पवनदहनतौयैः कीर्त्तितास्ताश्च तिस्रः । स्थिर-विपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्, शुचिरथ चिरजीवी नाभसः स्वैर्महद्भिः ॥” इति । तत्कथं समन्विदोषप्रकृतिर्वातलादयश्च भवन्तीति । तस्मादत्र ब्रूवन्ति । सुश्रुतेन ह्युक्तम्—“सप्त प्रकृतयो भवन्ति दोषैः पृथक् द्विशः समस्तैश्च । शुकशोणितसंयोगे यो भवेदोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्यात्मलक्षणं शृणु ॥” इति । पुरुषाणां जागरूकादिस्वभावरूपसप्तप्रकृतिवादिनोक्ता प्रकृतिः पुरुषाणां शीलादिस्वभावः शुकशोणितसंयोगकाले जायमानेन उत्कट-दोषेणोत्पद्यते न तु गर्भारम्भकभूतैरिति । तत्र वावोत्कटप्रकृतिकादिलक्षण-द्वयमेलनेन वातपित्तादिद्विदोषप्रकृतिको लक्षणत्रयेण त्रिदोषप्रकृतिकश्चोक्तः । स च त्रिदोषसमत्वेन स्वस्थः । उत्कटत्वे तु तत्र वातादीनां सोऽप्यस्वस्थः । तस्यापि दोषानुशयिता देहे प्रकृतयः सप्तैवापरेऽस्वस्थाश्चोपचारिकतया स्वस्था उपदिश्यन्ते । सुश्रुते वस्तुनः समदोषः समाग्निश्चेत्यनेनोक्तस्तत्रैव स्वस्थः । स च समपित्तानिलकफत्वेन गर्भान् प्रभृति दृश्यते तदा स्वस्थ इत्युच्यते न तन्यथा । तेन ज्वरादौ समन्विदोषजे यन् समपित्तानिलकफत्वं दृश्यते तद्व्यवच्छिद्यते गर्भादीत्यनेन । इत्थञ्च गर्भादिसमपित्तानिलकफा अनातुरा-स्तेषामदुष्टवाताद्यनुशयिता हि प्रकृतिरारोग्यमुच्यते । अनुशयिता तनुवर्त्तिता वातादीनां गर्भाधानावधि यावन्मरणं सोऽनुशयस्तद्वत्ता मानवानां देहे प्रकृतिरारोग्यम् । सा च गर्भाधानकाले जीवशुकशोणितसंयोगे मातुस्तात्कालिकाहारजरससम्बन्धेन चेतनार्थिष्ठितं तं गर्भसंज्ञं महदादि-प्रकृतिविकृतित्रयोविंशत्या च सम्मूर्च्छितं शुकशोणितं तत्तदात्मशुक-शोणिताहारजरसगतानां चतुर्विधवाय्वादिचतुर्भूताकाशान् वायुर्विभजते, तेज एनान् पचति, क्लेदयन्त्यापः, पृथिवी संहन्त्याकाशो विवर्द्धयतीत्येवं मारुताध्यापनाहारजरसाभ्यां विवर्द्धमाने गर्भे यथाभूतैरेव भूतैश्चतुर्विधचतुर्भूत-वाय्वादशकाशेभ्यो भूतेभ्यः पञ्चभूतात्मकत्वेन वायुप्रधानो वायुस्तेजःप्रधानतया पित्तं जलप्रधानत्वेन कफश्चेति त्रयः परस्परं समत्वेनासमत्वेन च संजायमाना यावन्मरणमनुशेरते, इति व्युत्पत्त्या वातपित्तकफानां समत्वेन जायमानानामनु-वृत्तिकरणीभूतानि तादृशानि चतुर्विधभूतवाय्वादिगगनश्चेति पञ्च भूतानि “विषजातो यथा कीटो विषेण न विषयते । तद्वत् प्रकृतिभिर्वैदृह्यज्जातत्वात् न बाध्यते” । प्रातिबाध्यत इति बोद्धव्यं, वातादिप्रकृतेर्निव्यवातादिविकारगृहीतत्वात् । तदुक्तमिह “वातकाशाः

धातनुशयितानि देहोत्पत्तावुपादानाख्या प्रकृतिरपि न समाग्नित्वादिलक्षणा देहप्रकृतिः । प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभावार्थो न तूपादानार्थः । देहे प्रकृतिविकृति-
भूतानां मातापित्रोरदुष्टदुष्टशोणितशुक्रगतभूतानामारोग्यसहजव्याधिजनकतया वातादिदुष्टदुष्टानुवृत्तेरिति । तेभ्यः प्रकृतिभूतपञ्चभूतरूपेभ्यो देहे जायमाने जातानां समासमानां पिनानिलकफानां प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्ति । प्रमृतानाञ्चाहारजवातादीनाञ्च भवन्तीति निष्कर्षः । इत्यञ्च समपित्तानिल-
कफपुरुषाणां वातपित्तकफानां समत्वदशायां न दोषत्वं दुष्टभावात् । किन्तु धातुत्वं शरीरधारणपोषणाभ्यां जातबालस्याहारजवातादीनां दोषत्वं दुष्टि-
मत्त्वात् । धातुत्वं च धारणपोषणाभ्यामिति । यदा त्वेते दुष्टिमापद्यन्ते तदा दुष्टाश्रयत्वात् दोषत्वं शरीरदूषकत्वाच्चेति बोध्यम् । किञ्च प्रसन्नात्मेन्द्रिय-
मनस्वित्वादयं समधातुमलक्रियः समधातुमलक्रियत्वादयं समाग्निः, समाग्नि-
त्वादयं समवातपित्तकफः, समवातपित्तकफत्वादयं प्रकृतिमान्, स्वस्थ इत्यर्थः ।
इति कार्येणानुमीयते कारणमिति । एवमयं वातलक्षाद्वातप्रकृतिमानित्यादि बोध्यम् । वातलादीनान्तु दोषानुशयितायाः प्रकृतितोषदेशस्तु न दोषप्रकृति—
र्भवेदित्यादौ कृच्छ्रसाध्यत्वविज्ञानोपदेशार्थमौपचारिकत्वेनैव प्रकृतिपदस्य तत्र व्यवहारात् । समवातादिकम्ब तत्र प्रकृतित्वेनाभिप्रेतत्वाभावात् सर्वरोगस्य कृच्छ्रसाध्यतापत्तेः । वस्तुतः समपित्तानिलकफस्यैव पुंसः प्रकृतिमत्ता न तन्येषां विमानस्थाने वक्ष्यमाणत्वादिति । अपि च शुक्रशोणितसंयोगकाले रससम्बन्धेन गर्भातिवृद्धौ यदि शुक्रादिगतभूतानां व्यापत्तिर्वर्तते तदा व्यापन्नत्वेन जायमाना वातादयः प्रबलदुष्टिमापद्य जायन्ते तदा गर्भं घ्नन्ति हीनदुष्टिन्तु प्राप्य गर्भस्य विकृतिं जनयन्तीति विषमवातादीनां यथाबलं शरीरबाधकत्वं गर्भारम्भकाले बोध्यं न तु जानोत्तरकालं सततमत्यन्तबाधकत्वं सहजत्वात् विषजकीटवत् । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“विषजानो यथा कीटो न विषेण विषयते । तद्वत् प्रकृतिभि-
र्देहस्तज्जातत्वाच्च बाध्यते ॥” इति । न बाध्यते इति नातिबाध्यते इत्यर्थः ।

अत्र शरीराधिकारात् मानसप्रकृतिर्नात्का । नन्वेषां दोषानुशयिता यदि देहप्रकृतिः स्यात् तदा किमेषां स्वस्थवृत्तता नास्त्येवेत्यत आह—

सदाऽऽतुराः इति । उक्तञ्चाश्ववैद्यके—“सर्वाण्यं प्राणभृतो हन्ति नूनन्तु कायगं विषम् । अस्मि-
न्नापि समुत्पन्ना दृश्यन्ते क्रिमयो यथा । तथा हि विषमो दोषः प्रकृतीर्नाति बाधते । न च वातादयो वृद्धास्तथा । शुक्रशोणितसंसर्गे दृष्टत्वाद् वातविकारवत्त्वं गर्भं कुर्वन्ति, तथा गर्भजनक-
त्वमेव शुक्रशोणितयोः कस्मान्न निगमन्ति इति वार्यं ; वातादिप्रकोपाणामेव हीनमध्योत्तमानां

द्वे अधः सप्त शिरसि, खानि स्वेदमुखानि च ।
मलायमानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥

विपरीतगुण इत्यादि । तेषां वातलादीनां स्फुटितकरचरणादिमतां करचरण-
स्फोटनादीनां तद्धेतूनाञ्च विकारभूतप्रकृतीनां वातादीनां रौक्ष्यमैत्यादिगुण-
विपरीतो गुणो यत्र स विधेयः । स्वस्थस्य दोषानुशयितावतो वृत्तेर्वर्त्तनस्य
हितविधिविधेय इत्यर्थः । ननु समपिप्तानिलकफानां पुनः को विधिरित्यत
आह—समसर्व्वेत्यादि । समाः सर्व्वे रसा मधुरादयः पट् रसा यत्र तत् तथा ।
तच्च सात्त्व्यं प्रशस्यतेऽभ्यस्यत्वेन विधीयते । समर्त्तामिह रसानां कम्पणा
बोध्यं न तु मानतः । न हि यावद्वचनं कटुको वा स्वस्थानां भोजने
युज्यते तावन्मात्रो मधुरस्तिक्तो वेति, एष समसर्व्वरसाभ्यासविधिस्तु ऋतुविशेष-
विध्यविरोधेन बोध्यस्तेन हेमन्ते स्निग्धाम्ललवणानित्यादिवचनं तत्तद्रसप्राधान्यं
सर्व्वरसाभ्यासविधायकमिति बोध्यम् । उक्तं हि—“नित्यं सर्व्वरसाभ्यासः
स्वस्थाधिक्यमृतावृत्तौ” इति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्वास्थ्यकारणरक्षणं उक्त्वा स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसञ्चय-
निर्हरणमुपदेष्टुं दोषसञ्चयलक्षणानि वक्तुमाह । किंवा वातादीनां साम्य
वैषम्यविज्ञानलिङ्गमाह—द्वे अध इत्यादि । द्वे अधः स्वेच्छिद्रे गुदोपस्थ, सप्त
शिरसि खानि च्छिद्राणि—द्वे नयने, द्वे नासिके, द्वे श्रोत्रे, मुखमकम् इत नव

नानाकारिणान् प्रबला वातादयो विनाशयन्ति । होनास्तु विकृतिमात्रं जनयन्ति ।
तेषामिति सदानुराणां वातलादीनां, विपरीतगुणो वातादिगतरौक्ष्यादिविपरीत-
स्नेहादिकर्मप्रयुक्त इत्यर्थः । समाः सर्व्वे रसा यत्र तत् तथा ; समव्यञ्जेहानुरूपत्वमभिप्रेतं न तु
तुल्यमानत्वं, न हि स्वस्थभोजने यावान् मधुर उपयुज्यते, तावन्मात्राः कटुदयोऽपीति । यदि
वा समशब्दो विरुद्धवचनः, तेनोपोदिकामत्स्यादिप्रतिपादनीयविरुद्धरसवर्जितं सर्व्वरसमित्यर्थः ।
अयञ्च प्रकृत्यपेक्षः समधातुं प्रति सर्व्वरसोपयोगा ऋतुविहितेन “तस्मान् गुपारसमये स्निग्धाम्ल-
लवणान् रसान्” इत्यादिना विशेषविधानेन युक्तः सन् सर्व्वमेवाभ्यस्तलवणरसातिरिक्तं भोजनं
हेमन्ते कळति, वातप्रकृतेस्तु कटुतिक्तकषायवर्जितं प्रभूतमधुराम्ललवणभोजनं हेमन्ते, एष-
मन्यत्रापि देहप्रकृतिजन्यस्वभावपर्यालोचनयाऽनुगुणं तर्कणीयं । यत्कं वाभटेन—“नित्यं सर्व्व-
रसाभ्यासः स्वस्थाधिक्यमृतावृत्तौ” ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—स्वास्थ्योपतिकारणमभिधाय स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसञ्चयनिर्हरणम् अभिधातुं
दोषसञ्चयस्य लक्षणान्येव तावद्वक्तुमाह—द्वे अध इत्यादि । द्वे गुदलिङ्गे ; खानि च्छिद्राणि ;

मलवृद्धिं गुरुत्वेन लाघवान्मलसंक्षयम् ।

मलायनानां बुध्येत सङ्कोत्सर्गादतीव च ॥

तान् दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।

व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वं मात्राकालौ विचारयन् ॥ २४ ॥

स्वानि । स्वेदमुखानि स्वेदपथा लोमकृपानि इत्येतानि मलायनानि मलस्य वर्त्मानि, दुष्टैर्विषमैर्मलैर्बाध्यन्ते । ननु हीनैः किमधिकैरित्यत आह—मात्राधिकैरिति । गोवलीवर्द्धन्यायेनेति कश्चित् ।

ननु मलायनबाधनेन मलाधिक्यं बुध्यतां मलक्षयस्तु केन ज्ञायते इत्यत आह—मलवृद्धिमित्यादि । मलाधिक्यं मलायनबाधनेन मलायनानां गुरुत्वेन च बुध्येत । मलायनानां लाघवादतिलघुत्वात् मलक्षयं, मलानां वातादीनां प्रकृतिमानादीनतां बुध्येतेति । न केवलमेतेनान्येन च तत् किमित्याह—सङ्कोत्सर्गादिति । मलानामतीव सङ्गादप्रवर्त्तनान् मलक्षयमतीवोत्सर्गात् प्रवर्त्तनान् वृद्धिं बुध्येतेति । अत एव मलाधिक्यक्षयाभावान् मलसाम्यं बुध्येतेति चकारेण ज्ञापितम् । मलशब्देनेह वातादयो मूत्रादयश्च बोध्याः ।

मलानां वृद्धौ क्षये वा सति किमाचरणीयमित्याह—तानित्यादि । तान् मलानां वृद्धिक्षयान्यतरदुष्टमिच्छया वातादीन् दोषलिङ्गैर्दुष्टिमद्वातादिलिङ्गैरादिश्य बुद्ध्या विविच्य तज्ज्ञानं साध्यान् व्याधीन् व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वं गुणतो बीर्यतो विपाकतः प्रभावतो वा व्याधिविपरीतैर्हेतुविपरीतैस्तदुभयविपरीतैर्वा भेषजाहाराचारैरुपाचरेत् चिकित्सेत् । व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वत्वविज्ञानहेतुमाह—मात्राकालाविति । दोषभेषजाहाराचाराणां मात्रां दोषव्याधिप्रकोपत्तुं दिनांशगत्रांशभुक्तांशकालं विचारयन् वैद्य इति शेषः ॥ २४ ॥

मलं शिरसीति—द्वे श्रोत्रे द्वौ नासापुटौ, द्वे अक्षिणौ, मुखञ्च । स्वेदमुखानिति लोमकृपानिति मलस्वायनानि । दुष्टैरिति गोवलीवर्द्धन्यायेन अक्षिणौ, मात्राधिकैरिति वृद्धेः । येनोत्तरत्र क्षयबुद्धेर्गोरपि लक्षणं वेदयति । मलवृद्धिं गुरुतया मलायनगुरुतयेत्यर्थः, लाघवान्मलायनानां सङ्घर्षं मलस्य स्वमानादपि क्षयमित्यर्थः । यद्वा दुष्टैरिति मात्राधिकैरित्यस्य विशेषणम्, एवं सति लाघवान्मलसङ्घर्षमिति प्रकृतिस्थालाघयान् मलक्षयमित्यधिकस्य मलस्य क्षयं प्रकृतिस्थत्वमित्यर्थो व्याख्येयः । सङ्कोत्सर्गादतीव चेति अतीवसङ्गादप्रकृतेर्मलसङ्घर्षम् अतीवोत्सर्गोन्मलवृद्धिं जानीयादित्यर्थः । तानिति ।—मलवृद्धिक्षयात्मकान् मलवृद्धिक्षयजनितानिति यावत् । दोषाणां वाता-

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे ।

जायन्तेऽनातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ २५ ॥

माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।

सहस्यप्रथमे चैव हारयेद् दोषसञ्चयम् ॥

गङ्गाधरः—तेनेदन्तु यदातुर्यवृत्तमुक्तं मात्राशितीयादिना यच्च स्वस्थवृत्त-
मुक्तं यच्च वक्ष्यमाणं तद्वृत्तिसेवने फलमाह—विषमेत्यादि । विषमस्य
विषमभातोरानुरस्येति यावत् । स्वस्थस्य समाभातोश्च, वृत्तानि द्वितानि सन्ति
येषां ते विषमस्वस्थवृत्तास्तेषाम् । एते शरीरधातुवैषम्यनिमित्ता रोगा न जायन्ते ।
तथाऽपरे मानसागन्तुजाश्च न जायन्ते । तस्मादानुरः प्रागातुर्यात् सति
चातुर्यं स्वस्थवृत्तपरो भवेत् । तन्न तत्त्वम् । तत्त्वं हि—विषमं वैषम्येणाचरितं
स्वस्थवृत्तं येषां तेषां विषमस्वस्थवृत्तानां पुरुषाणामेते मलवृद्धिक्षयजास्तथाऽपरे
आगन्तुजाश्च रोगा जायन्ते । तस्मादानुरः पुरुषः स्वस्थवृत्तं परस्तत्पर-
भाववान् भवेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—स्वस्थवृत्तपरतायां किमिमे रोगा न भवेयुः ? कथं न ग्युरित्याह
—माधवेत्यादि । माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रः । नभस्यो भाद्रपदस्तस्य
दीनां लिङ्गैः क्षयवृद्धिसम्बन्धेरादिभ्य बुद्धा ये माध्यास्तानुपाचरेत् । व्याधिप्रतिद्वन्द्वैः
व्याधिप्रत्यन्तकैः, हेतुप्रतिद्वन्द्वैः हेतुप्रत्यन्तकैः, प्रतिद्वन्द्वशब्देन च विपरीतार्थकारिणामपि
ग्रहणम् । मात्राकालग्रहणञ्च प्राधान्यात् ; तेन, दोषभेषजादीनामपि ग्रहणं बोद्धव्यम्, यदि वा
कालग्रहण एव दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः । अनातुरशब्देनानुर्यात् प्रागेवानागतबाधेन
स्वस्थपरेण भवितव्यमिति शिक्षयति ॥ २४ । २५ ॥

चक्रपाणिः—माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रः, एवं नभस्यस्य भाद्रस्य प्रथमः श्रावणः, तथा
सहस्यस्य पौषस्य प्रथमो मार्गशीर्षः । एते च साम्याश्चैत्रश्रावणमार्गशीर्षी रोगभिषग्जित्नीये विमाने
शोधनार्थं वक्ष्यमाणप्रावृद्धादिकृतक्रमेण, वसन्तप्रावृद्धशरदन्तर्गता भवन्ति । इद्वचनसंस्कारेऽपि
पठ्यते—“प्रावृद् शुक्रनभौ जेयौ शरदूर्जसहौ पुनः । नपस्यञ्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं
प्रति ।” सुश्रुतेऽपि क्रतुचर्याध्याये दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तमीदृश एव क्रतुक्रमः पठितः ।
तेन, शोधनमभिधीयमानं शोधनार्थोक्तुक्रमेणैव व्याख्येयम् । वसन्तादीनामन्तमासेषु तु वसना-
भिधानं सम्पूर्णप्रकोपे भूते निर्हरणोपदेशार्थम् । प्रथमेषु हि मासेषु कास्तुनापादकार्तिकेषु प्रकोपः
प्रकर्षप्राप्तो न भवति, चित्तस्य हसम्यक् प्रकुपितस्याविकीतस्य सम्यङ्निर्हरणं न भवतीति,
अत एव कपिलकलेऽपि पठ्यते—“मघी सहे नभसि च मासि दोषान् प्रवाहयेत् । वमईञ्च

स्निग्धस्विन्नशरीराणामूर्द्ध्वंश्च नित्यशः ।

वस्तिकर्म ततः कुर्यान्नस्तःकर्म च बुद्धिमान् ॥

प्रथमः श्रावणः । सहस्रः पोषस्तस्य प्रथमोऽग्रहायणः । तस्मिंस्तस्मिन् मासे दोषसञ्चयं हारयेत् निर्हारयेत् । हेमन्ते इलेष्मसञ्चयं चैत्रे ग्रीष्मे वायुसञ्चयं श्रावणे, वर्षामु पित्तसञ्चयं मार्गशीर्षे हारयेदित्यर्थः । आपादश्रावणयोः प्रावृद्धत्वेन वायोः प्रकोपकालतया वक्ष्यमाणत्वात्, आपादे वायोः सम्पूर्ण-प्रकोपाभावात् । तत्र निर्हारेण पुनः श्रावणे कालस्वभावेन वायोः सञ्चयं प्रकोपसम्भवात् । एवं कार्तिकाग्रहायणयोः पित्तप्रकोपकालतया वक्ष्यमाणत्वेन कार्तिके पित्तनिर्हारेण पुनरग्रहायणे प्रकोपाशङ्का स्यात् । तथा फाल्गुनचैत्रयोः कफप्रकोपकालत्वात् फाल्गुने कफनिर्हारेण चैत्रे पुनः कफप्रकोपसम्भवात् । एतेन तद्वास्यानं प्रत्याख्यातं येन यदिदं व्याख्यायते । महस्येति सहस्रशब्दो मार्ग-शीर्षवाचकोऽकारान्तः । तस्य प्रथमः कार्तिक इति । एतदनुसारेणान्येनापीदं यदुक्तं “श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनांशु निर्हरेत् ॥” इति तच्चानुभवादेवासङ्गतं बोध्यम् । यत् “कार्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । वर्षादिसञ्चितान् दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत् ॥” इति केनाप्युक्तमयुक्तम् । श्रावणात् परं द्विमासान्तरितत्वं कार्तिकस्य, कार्तिकात् परं मासचतुष्टयमन्तरितत्वं स्याच्चैत्रस्येति त्रिमासान्तरितानित्यस्यासङ्गतेः । सहसि श्रावणे चैत्र इति पाठे तु युज्यते ।

केषामित्याह—स्निग्धेत्यादि । आदौ स्निग्धं ततः स्विन्नं शरीरं येषां तेषामूर्द्ध्वं वमनेनाशो विरेकेण निर्हारयेत्, ततोऽनन्तरं विरेकानन्तरं वस्तिकर्म परस्परापेक्ष्यत्वेनास्थापनानुवासनेति द्वयम् । ततश्चानन्तरं नस्तःकर्म शिरो-विरेचनं, यथाक्रमं यथायोगनो यस्य यदुज्यते तथायोगेन यथाक्रमं हारयेत् कुर्यादित्युभयत्र । तेन चैत्रे ऊर्द्ध्वं श्रावणेऽशो निर्हरणम्, अग्रहायणे वस्तिकर्म

विरेकैश्च निरुद्धैः सानुवासनैः ॥” इति । हरिचन्द्रेण तु, सहस्रशब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनस्तस्य सहस्र प्रथमे कार्तिके इति व्याख्यातम्, तस्मतानुसारिणा वाभटेन चोक्तं “श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनांशु निर्हरेत् ॥” इति । “कार्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । वर्षादिसञ्चितान् दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत् ॥” इत्यस्य तु श्लोकस्य केनापि पठितत्वाविद्वद्भावेण बुद्धिमतां न व्यापारः । ऊर्द्ध्वञ्चेति वमनेन, अथ इति विरेकेण, वस्तिकर्मशब्देनास्थापनानुवासने, एतच्च सर्वं वमनादि यथायोग्यतया, न

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्द्धं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥
 रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
 धातवश्चाभिवर्द्धन्ते जरा चान्तमुपैति च ॥
 विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।
 निजानामितरेषान्तु पृथगेवोपदिश्यते ॥ २६ ॥

कुर्यादिति नार्थः, किन्तु योग्यतया वमनस्य कफहरेषु श्रेष्ठतमत्वाच्चैत्रे वमनम् । अनुवासनस्य वातहरेषु, श्रेष्ठतमत्वेन श्रावणेऽनुवासनं तत्सापेक्ष्यत्वादास्थापनञ्च । विरेचनस्य पित्तहरेषु, श्रेष्ठतमत्वेन मार्गशीर्षं विरेक इत्यर्थः । वस्तुतोऽबोद्धं चाधश्चेति चकारद्वयेन वमनानन्तरं विरेकश्चैत्रे । मार्गशीर्षं तु प्राक् च विरेकात् वमनमिति परस्परसापेक्ष्यत्वं ज्ञापितम् । तत उति पदे वमनविरेकानन्तरं चैत्रे मार्गशीर्षं च वस्तिकर्म कुर्यादिति ख्यापितं, नस्तःकर्म चेति चकारेण वस्त्यनन्तरं शीर्षविरेचन कुर्याच्चैत्रे मार्गं च । श्रावणे तु यदि चैत्रे वमनादिकं कृतमिति बुध्यत, तदानुवासनास्थापने कुर्यात् । न यदि कृतवमनविरेचनमिति जानीते तदा वमनविरेचने अपि कृत्वा वस्तिकर्म कुर्यात् । ततोऽनन्तरं नस्तःकर्म च कुर्यादिति । स्नेहनानन्तरं स्वेदः, स्वेदान् परं स्निग्धस्निग्धशरीराणां वमनं, परं स्निग्धस्निग्धशरीराणां विरेकः, विरेकान् परं वस्तिकर्म, वस्तिकर्मात् परं स्निग्धस्निग्धशरीराणां नस्तःकर्म इति यथाक्रमं यथायोगं यस्य यद्वमनादीनां योगो युक्तः स्यात् तस्य तथोगमनतिक्रम्य कुर्यात् । न तु चैत्रे वमनं, मार्गशीर्षं विरेकः, श्रावणे वस्तिकर्म इति यथायोग्यार्थं यथाक्रमपदमिति । सर्व्वथा सर्व्वशरीरगदोषहरणाभावात् । अत ऊर्द्ध पञ्चकर्मभिः संशोधनानन्तरं सिद्धानि रसायनानि प्रयोजयेत् । रसायनानन्तरं वृष्ययोगञ्च कालवित् इत्यर्थः प्रयोजयेत् । अस्य फलमाह - रोगा उत्पद्यन्ते । तथेति वृष्यान्तक्रियायां रसायनान्तक्रियायां वा कृतायां सत्यां धातुषु प्रकृतिस्थेषु सत्सु, विकाराः शारीर-यथास्वस्थेन, तेन वमनं मर्धो प्रधानं, सहस्यप्रथमे विरेकः, नभस्यप्रथमे वस्तिरिति भवति । यथाक्रमं यथानुपूर्व्वं, यथायोग्यं यद् यत्कं युज्यते, एतच्च पूर्व्वेण वमनादिना, उत्तरेण वा रसायनादि प्रयोक्तव्येदित्यनेन योज्यम् । सिद्धानीति दृष्टकानि, रोगास्तथा न जायन्ते इति वमनादीनान्तरतः । धातवश्चाभिवर्द्धन्ते इति रसायनवृष्ययोगानुपयुज्यत इति योजनीयम् ।

ये भूतविषवाय्वप्ति-संप्रहारादिसम्भवाः ।

नणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥

ईर्ष्याशोकभयक्रोध-मानद्वं पादयश्च ये ।

मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

दोषजाः । जरा चान्तं नाशम् । निजानामित्यन्तेन छेदः । निजानां शरीरदोष-
जानां परिणामासात्वेन्द्रियार्थसंयोगजानाम् । इतरेषामिति प्रज्ञापराधजानान्तु
पृथगुक्तादन्यो विधिरूपदिश्यते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ आगन्तूनां हेतुमुपदिशति—ये इत्यादि । भूता देव-
ग्रहादयः, विषं स्थावरजङ्गमं, वायुलौकिको अञ्ज्यादुष्टवातः, आदिना
अभिचारादि । तेषु भूतविषादिनेष्वागन्तुषु प्रज्ञा बुद्धिरपराध्यति । मिथ्या-
त्वेनान्यथात्वेन या बुद्धिर्वीथयति पुरुषं, तस्या बुद्धेः सोऽपराधः ।

न केवलमागन्तुष्वेषु रोगेषु प्रज्ञापराध्यति, ईर्ष्यादिष्वपि मानसरोगे-
ष्वित्याह—ईर्ष्यादयो । ईर्ष्यादयो मानसकार्या न तु वातादिजाः । आदिना
लोभमोहादयः । कम्पजास्तु व्याधयः प्रज्ञापराधेन जनिता दुष्कम्पेभ्यो
जायमाना धम्मस्य कालपरिणामेनापचारात् कुपिता वातादिभ्य आगन्तुक-
हेतुभ्यो रजस्तमोभ्यश्च जायन्ते । इति शरीरागन्तुषु मानसेषु च यथायोग्य-
मन्तर्भवन्ति शरीरागन्तुज्वरादिभ्य ईर्ष्यादिभ्यश्चापृथक्तवान् ।

तेषु किं करणीयमित्याह—त्याग इत्यादि । आगन्तुमानसानां प्रज्ञापराधज-
त्वेन प्रज्ञापराधत्यागादीनां तेषां हेतुः प्रज्ञापराधविपरीतत्वेनागन्तुषु मानसेषु
रोगेषु विधिनिर्दिशतः । प्रज्ञापराधानां प्रज्ञया यद्वस्तु यथा सदसद्वा तथात्वेन न
जानाति तदज्ञानं, यद्वस्तु यथा सदसद्वा तत्तथा न ज्ञात्वा सदसन् स यथा
निजानामिति छेदः । इतरेषामित्यागन्तूनाम् । आगन्तवश्चेह भूतविषवातादिजन्यास्तथा
मानसा अभिप्रेताः, येनैतद् द्वितीयमप्यभिधायाऽऽगन्तूनामनुपपत्तावित्याहुः संप्रहारागन्तुकात्वेनैव
करिष्यति ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—ये भूतेति । भूताः पिशाचादयः, आदिग्रहणादुपध्वन्धनादीनां ग्रहणं, प्रज्ञा
बुद्धिस्तदपराधोऽज्ञानदुर्ज्ञेः । एतन्मलाश्चेते भूताभिपङ्गादयः ईर्ष्यादयश्च । यद्यपि निज्ञा अपि
प्रज्ञापराधमूला एव, यदुक्तं—प्रज्ञापराधाद् रहितानर्थान् पक्ष निषेधते इति, तथापि प्राधान्यात्
प्रज्ञापराधजनितबाह्यवातादिरक्षभोजनदिजन्मत्वेन तथाऽन्तरावातादिजन्मत्वेन प्रपञ्चे नोच्यन्ते ।

आगन्तुमूलकारणपरिहारे हेतुमाह—त्याग इत्यादि । इन्द्रियोपशम इन्द्रियाणां

देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ।

आगन्तूनामनुत्पत्तावेप मार्गो निदर्शितः ॥ २७ ॥

प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्धितं विद्याद् यदात्मनः ।

आप्तोपदेशः प्रज्ञानां * प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।

विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानाञ्च शान्तये ॥ २८ ॥

जानाति अतिशयेन वा यद्वस्तु जानाति तस्याः प्रज्ञायाः स सोऽपराधस्तेषां त्यागः । इन्द्रियोपशमः विषयेभ्यो निग्रहः । स्मृतिस्तद्वस्तूनामनुभूतानामसम्प्रमापः । एतच्च त्रयं मानसरोगानुत्पत्तौ वर्त्म इति । प्रतिलोमतच्चयुक्त्या आगन्तुव्याध्यनुत्पत्तिमार्गं दर्शयति । देशेत्यादि इति कश्चित् । तन्न । आगन्तूनामेवैष मार्गः । प्राज्ञ इत्यादिना मानसव्याध्यनुत्पत्तिमार्गस्य दर्शयितव्यत्वात् । देशश्च सन्नसन्न वा किमित्यादिकरूपेण देशविज्ञानं, कालोऽयमसन्न सन्न वा किमित्यादिकरूपेण कालविज्ञानं, अहमीदृग्वल ईदृग्विद्य ईदृक्सत्त्व ईदृक्शक्तिरेवैवाधिनात्मविज्ञानं तथाविधदेशविज्ञानात् दुःज्जेनव्याघ्रदस्पृदैवादुःपहतदेशवज्जनेन तज्जन्यागन्तवो न स्युः । निशाष्टरूपादिरूपोऽयं काल इत्यादिना देवग्रहादिकालवज्जनेनात् तज्जुष्टत्वेन तज्जागन्तवो न स्युः । आत्मशक्त्यादिविज्ञानादभिधातादिजागन्तवो न स्युः । सद्वृत्तिमिन्द्रियोपक्रमणीये बक्ष्यमाणं, तस्यानुवर्तनमाचरणं, तस्मादभिचाराभिशापादीनां वज्जेनात् तज्जागन्तवो न स्युरिति ॥ २७ ॥

गङ्गा-४२ः—मानसव्याधीनामनुत्पत्तिमार्ग उत्पन्नानाञ्च प्रशान्तिमार्ग उच्यते—प्राज्ञ इत्यादि । प्रागेवेति व्याध्युत्पत्तेः पूर्वम् । उत्पन्नस्य च व्याधेः पूर्वमेवात्मनो हितं यद्विद्यात् प्रज्ञाया विशेषेण जानीयात् तत् कुर्यात् । प्राज्ञ इत्यनेनापातमनाञ्च तेवनं निरस्यति । हितं विवृणोति ।—आप्तोपदेशः आप्ता स्वविषयेऽलम्ब्यत्वं, स्मृतिः पुत्रादीनां विनश्यत्स्वभावाद्यनुस्मरणं, यदुक्तं—“स्मृत्या स्वभावं भावानां स्मरन् इत्याद् विमुच्यते । एतच्च त्रयं मानसरोगप्रतिघातकम् ; वेदज्ञानात् दृग्व्याघ्रादव्युपसर्गगृहीतवेदवज्जनेनादि भवति, कालज्ञानात् पीर्णमास्त्रादिवक्ष्यमाणभूताद्यभिधातककादि-वज्जनेन च, अत्मज्ञानात् स्वशक्तिपर्यालोचनया चरतो बलवदभिधातादिपरिवर्जनेन व्याधेयं, सद्वृत्तिमिन्द्रियोपक्रमणीये बक्ष्यमाणं, प्रागेवेत्यनुत्पन्नेत्येव रोगोपु ।

अथ किं हितमित्याह—आप्तोपदेश इत्यादि । आप्ता ज्ञानवन्तो रागाद्वैरदि-

पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।

मम्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥

परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः ।

निघृणास्त्यक्तधर्माणाः परिवर्ज्या नराधमाः ॥ २ ॥

बुद्धिविधावय शील-धैर्यस्मृतिसमाधिभिः ।

वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥

रजस्तमोभ्यां निम्मुक्ता इत्यादिना वक्ष्यमाणास्तेषामुपदेश एवमिति वचनम् । प्रणानां प्रमाणसिद्धानां वृद्धीनां कर्त्रीणां प्रतिपत्तिः प्रतीतिः प्रमया बुद्ध्या यत् प्रतिपद्यते सा । इति द्वयं कारणं विकाराणां पारिश्रेण्यात् मानसरोगाणामनुत्पत्तौ कारणवर्ज्येणात् नोत्पत्तिर्हि स्यात्, उत्पन्नानाञ्च शान्तिश्च स्यात् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—आप्तोपदेशग्रहणाद्यमाप्तानामप्रदर्शनायानामान् दर्शयति—पापे-
त्यादि । पापानि पापजनकत्वेन पापवन्ति वृत्तमाचरितं वचो वचनञ्च
सत्त्वं मनः तानि येषां ते तथा । सूचकाः खला । मम्मोपहासिनः मम्मे
हृदयं मनःस्थानं तदुपहासितुम् उपहासेन पीडयितुं शीलं येषां ते । परवृद्धिं
स्वैतरस्य सुखवृद्धिं द्विषन्ति । शठा धूर्ताः । चपलाश्चलधियः । रिपु-
सेविनः शत्रूणां दासाः । निघृणा निहंयाः । त्यक्तधर्माणां धर्महीनाः ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—आप्तान् दर्शयति—बुद्धीत्यादि । ये वृद्धाद्यन्यतमेन वृद्धास्ते
नाप्ता मूलवयोवृद्धानामाप्तप्रसङ्गात् । किन्तु वृद्ध्यादिभिः समस्तैरेव वृद्धास्ते
आप्ताः । समाधिमतोऽपि पुरुषस्य क्वचिद् भ्रान्तिर्भवति ; कथं तादृशानां
वृद्धानां सेव्यत्वमित्याह—वृद्धोपसेविनः आप्तोपसेवनेन सत्यशीलाः । स्वभा-

रहिताः पुरुषाः । यद्वदयति—“रजस्तमोभ्यां निम्मुक्ताः” इत्यादि । प्रतिपत्तिरुपदिष्टार्थस्य सम्प्रदाय-
बोधः * । एतद् द्वयं कारणं विकाराणामनुत्पत्तौ हेतुवर्ज्येनेनोत्पन्नानाञ्च शान्तये कारणं तद्विच्छिन्ने-
नुत्पत्तेरित्यर्थः ॥ २७।२८ ॥

चक्रपाणिः—आप्तोपदेशग्रहणार्थम् अनाप्तान् वर्ज्यान् पापवृत्तेत्यादिना, सेव्यानाप्तान्
बुद्धीत्यादिना दर्शयति ; वृत्तं चेशितं शरीरव्यापारः, सत्त्वं मनः ; येषां पापत्वं पापहेतुत्वात् ;

सुमुखाः सव्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।

सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ३० ॥

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चंह च ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेद् बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ३१ ॥

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यवृतशर्करम् ।

नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं नाप्यणं नामलकैर्विना ॥

वक्ताः सव्ववस्तुनाम् । गतव्यथा अतानशाकादयः । सुमुखाः प्रसन्नवदनाः । प्रशान्ता इन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तचित्ताः । शंसितव्रता ब्रह्मचारिणः । सन्मार्गवक्तारः सत्यधोपदेष्टारः । पुण्यश्रवणदर्शनाः पुण्यवृत्तिं दर्शयितुं शीलवन्तः । एवंभूताः पुरुषा आप्ताः सेव्या गुरुत्वेन शिक्षितुमुपयुक्त्या इत्यर्थः । एतेनैवं ख्यापितम्—एवंविधपुरुषस्य गुरुत्वेन प्राप्त्या तदुपदेशेन मानस-व्याधीनां ज्ञानविज्ञानार्थस्य स्मृतिसमाधिशिक्षया विनाशान्मुक्तः सन् निर्व्याधि-भवतीति ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अस्य निगमनवाक्यं दर्शयति—आहाराचारेत्यादि । यदेवं हितसेवनेन भवति तस्मान् प्रेत्य च मृत्वा च उह च एतज्जन्मनि च सुखार्थी सुखयाचक आहाराचारचेष्टासु मध्ये यद्धिता आहाराचारचेष्टास्तासां सेवने परमुत्कृष्टं प्रयत्नं प्रवृत्तनमातिष्ठेदाश्रयेदिति निगमनम् । अत्राहारश्चतुर्विधा-भ्यवहारः आचारो वृत्तानुष्ठानं, चेष्टा वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरालापचन्ता-गमनादिः । चेष्टान्तर्गतत्वेऽपि आचारस्य यज्ञायज्ञानुष्ठानस्य धर्माधर्मजनक-त्वेन प्राधान्यात् पृथगुपादानम् ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—ननु तर्हि किञ्चिदपि नाहार्यं नाप्याचर्यं नापि च चेष्टनीयं भवति ; न हि किञ्चिद्रूपमैकान्त्येन हितमहितं वा । अपि तु हिताहित-शब्दाः कूरा, निर्गुणा निष्कृपाः । बुद्धगदिभिर्बुद्धाः प्रभूतप्रशस्तबुद्ध्या युक्ता इत्यर्थः । गतव्यथा गतश्लोकादय इत्यर्थः । सुमुखाः प्रसन्नमुखाः, शंसितव्रता अवलम्बितनियमाः ॥ ३०, ३१ ॥

चक्रपाणिः—आहाराचारचेष्टास्विति निर्द्धारणे सप्तमी ; तेनाहाराचारचेष्टानां मध्ये वदितं तस्य सेवने प्रयत्नमिति इति फलति । आहारः सास्वविहितानुष्ठानम् ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—दध्नेऽनेकप्रकारनिषिद्धत्वाद्, दिह्मात्रोदाहारणार्थं दधिभोजनविधिमाह—न नक्तमित्यादि । अत एव न नक्तमित्यत्र नोप्यमित्यत्र च नकारः क्रियया सम्बध्यते, तेन निषि-

• अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तन्तु दधि वर्जितम् ।

श्लेष्मलं स्यात् ससर्पिकं दधि मारुतसूदनम् ॥

न च संधुचयेत् पित्तमाहारश्च विपाचयेत् ।

शर्करासंयुतं दद्यात् तृष्णादाहनिवारणम् ॥

मुद्गसूपेन संयुक्तं दद्याद् रक्तानिलापहम् ।

सुरसञ्चाल्पदोपञ्च क्षौद्रयुक्तं भवेद् दधि ॥

उष्णं पित्तास्रकृदोषान् धात्रीयुक्तन्तु निर्हरेत् ।

मेवास्मीत्याशङ्कयामाह—यस्मिन् यद्वितं यस्मिंश्चाहितं तत्तदाप्नोपदेशेन विज्ञाय यस्मिन् यद्वितं भवति तस्मिन् यथा हितं भवति तथैवाप्नोपदेशेन विज्ञाय तत् सेव्यमिति ज्ञापयितुं दिङ्मात्रमुदाहृत्य मनेकविधया अहितस्य दध्नः सेवनं हितं यथा स्यात् तत्तदुपदिशति न नक्तमित्यादि । अत्र नत्रां प्रसज्य-प्रतिषेधार्थमेव यदि दधि भुञ्जीत तदा रात्रीतरकाले घृतेन भुञ्जीत शर्करया सह भुञ्जीत मुद्गसूपेण भुञ्जीत क्षौद्रेण भुञ्जीत शीतलं भुञ्जीत आमलकैश्च भुञ्जीतेति रागमाप्ते प्रसज्यप्रतिषिद्धं न तु पर्युदासार्थेन नत्रा दिवादि-विधीयते इति बोध्यम् । नक्तमादिनिषेधबीजमाह—अलक्ष्मीत्यादि । नक्तम् अलक्ष्मीरेव दोषस्तेन युक्तत्वात् योगान् नक्तं दधि वर्जनीयं, तुश्चार्थः । दधि स्वभावतो हि श्लेष्मलं मारुतसूदनं पित्तसन्धुक्षणम् । तच्च ससर्पिकं चेत् तदा श्लेष्मलं मारुतसूदनञ्च स्यादेव पित्तं न च सन्धुक्षयेत् आहारश्च वह्निबलमादधत् विपाचयेत् । अल्पदोषमल्पकफकरम् । उष्णं दधि पित्तास्र-कृद्भवति । तदितरत् तु न पित्तास्रकृत् । दोषान् सञ्चितान् । एतेन रात्रीतरकाले दिव्येति यावत् । घृताद्यन्यतमसहितं दधि भुञ्जानो यथोक्तगुणं लभते । इत्येकविधयाप्नोपदेशेनाहितमपि कल्पनया हिततया सेवितव्यमिति स्थापितम् ।

उष्णदधि सर्वार्थैव न सेव्यम् ; अमृतशर्करादिना च निषेधो नत्रा सम्बध्यते, तेनोभय-प्रतिषेधात् ससर्करं भुञ्जीतेत्यादि वाक्यार्थो भवति ; तेन घृतादीनां मध्येऽन्यतमसम्बन्धेनापि दध्युपयोऽयं भवति । न नक्तमित्यादिवदिहापि नकारस्य क्रियासम्बन्धे मुद्गसूपसहितस्यापि अशर्कराद्यसम्बन्धे दध्नः ह्यनुपादेयत्वं स्यात् । अतुक्केनापि घृतादीनां मिलितानामेवोप-

ज्वरासृक्पित्तवीसर्प-कुष्ठपाण्डुमयभ्रमान् ।

प्राप्नुयात् कामलाञ्चोष्मां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ३२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषाञ्च भेषजम् ।

येषां वेगा विधाय्याश्च यदर्थं यद्धिताहितम् ॥

उचिते चाहिते वज्ज्यं सेव्ये चानुचिते क्रमः ।

यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम् ॥

भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत् ।

वज्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना ॥

नन्वविधिना दधिभोजने किं दोषभाक् स्यादित्याह—ज्वरेत्यादि । मिय इति प्रीतमानित्यर्थः । प्रीतिक्रियापेक्षया पूर्वकालभाजित्वाद् हित्वेति कृत्वाप्रत्ययः ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति । ‘न वेगान्’ इत्यारभ्य ‘श्रमेण च’ इत्यन्तेन वेगाः । ‘एतान्’ इत्यारभ्य ‘न धारयेत्’ इत्यन्तेन वेगसमुत्थाश्च रोगाः । तेषां रोगाणां भेषजञ्च । ‘उष्मास्तु’ इत्यारभ्य ‘चिनोति’ इत्यन्तेन येषां वेगा विधाय्याश्च ते । ‘शरीरचेष्टा’ इत्यारभ्य ‘विनश्यति’ इत्यन्तेन यदर्थं यद्धिताहितं तत् । ‘उचितान्’ इत्यारभ्य ‘भवन्ति च’ इत्यन्तेन उचिते चाहिते वज्ज्यं सेव्ये चानुचिते क्रमः । ‘समपित्तानिलकफा’ इत्यारभ्य ‘प्रशस्यते’ इत्यन्तेन यथाप्रकृति चाहाराः प्रकृतिश्च तदाहारश्च । ‘द्वे अथ’ इत्यारभ्य ‘मलैः’ इत्यन्तेन मलायनानि । ‘मलवृद्धिम्’ इत्यारभ्य ‘अतीव च’ इत्यन्तेन गदा मलवृद्धिद्वानिरूपाः । ‘तान्’ इत्यारभ्य ‘विचारयन्’ इत्यन्तेन औषधानि तेषामित्यर्थात् । ‘विषम’ इत्यारभ्य ‘शान्तये’ इत्यन्तैः भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत् तत् । ‘पापवृत्तम्’ इत्यारभ्य ‘नराधमा’ योगात् दध्यसेव्यमुक्तं, यदुक्तं—“नाभीयाद् दधि नक्तमुष्णं वा न पृथग्वृत्तकरासुप्राप्तमलकै-
र्हिना वा” इति ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—अध्यायार्थसंग्रहे हित्वाहितमिति सेव्यासेव्यं व्यायामहास्यादि, भविष्यता-
मनुत्पत्तौ भेषजमिति माश्रयप्रथमे मासीत्यादिनोत्पन्नानाञ्च शान्तय इत्यन्तेन ॥ ३३ ॥

विधिना दधि सेव्यञ्च येन यस्मात् तदत्रिजः ।

न-वेगान्-धारणोऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने न-वेगान्-
धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इत्यन्तेन वज्र्याः पुरुषाः । 'बुद्धिम्' इत्यारभ्य 'दर्शना' इत्यन्तेन सेव्याः पुरुषाः ।
'आहाराचार' इत्यारभ्य 'सेवने' इत्यन्तेन धीमतात्ममुखार्थिना च सेव्या ये
ते । 'न नक्तम्' इत्यारभ्य 'विना' इत्यन्तेन विधिना दधि सेव्यम् ।
"अलक्ष्मी" इत्यारभ्य यस्य हेतोर्विधिना दधि सेव्यं तत् । तत् सर्वमात्रिज
आत्रेयो भगवान् पुनर्वसुरिति । अध्यायं समापयति । अग्नीत्यादि
पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानप्रथम-
स्कन्धस्य स्वास्थ्यचतुष्कीयतृतीयाध्याये न-वेगान्-धारणीय-
जल्पाख्या सप्तमी शाखा ॥ ७ ॥

इति चरकचतुरात्मन-धीमत्त्वकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां न-वेगान्-धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्चन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि पञ्चेन्द्रिया-
धिष्ठानानि पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रियवृद्धयो भवन्तीत्युक्त-
मिन्द्रियाधिकारे ।

गङ्गाधरः—आहाराचारचेष्टासु यद्विहितं तस्य सेवनमुक्तम् । तत्राहारः
कीदृश आहार्य आचारश्च क आचर्य्यचेष्टा च कथं चेष्टनीयाः चेष्टाहारौ
च कैः कार्य्यावित्याशङ्कायां चेष्टाहारयोरिन्द्रियाधीनत्वेनेन्द्रियोपक्रमणीया-
ध्यायमारभते—अथात इत्यादि । इन्द्रियरूपक्रमणं व्यवहृतुमारम्भ इन्द्रियोप-
क्रमणमिन्द्रियारम्भस्तमधिकृत्य कृतोऽध्यायस्तं तथा सर्व्वं प्राग्बद्धाख्येयम् ॥१॥

गङ्गाधरः—अथाहाराचारचेष्टासु विहितं यत् तस्य सेवने आहारो दधिभोजन-
वदामोपदेशेन विहिततया वक्तव्यं भवतीत्याचारचेष्टयोरिन्द्रियाधीनत्वात् तानीन्द्रि-
याणि कतिधा कर्त्तव्या इन्द्रियद्रव्याणि कति चेन्द्रियाधिष्ठानानि कति चेन्द्रियार्थाः

प्रक्रपाणिः—स्यन्धाधिकारे आहाराचारचेष्टासु परं प्रयत्नमातिष्ठेदित्युक्तं, तत्राहारचेष्टाः
काश्चित् पृथ्वाध्यायप्रयेण प्रतिपादिताः, तेनावशिष्टस्याचारस्याभिधानार्थं तथेन्द्रियमनसामति-
योग-मिथ्याबोरा-परिहाररूपचेष्टोपदर्शनार्थं च इन्द्रियोपक्रमणीयमाह, तत्रापि वक्ष्यमाणचेष्टाचारयोः
प्रायेणेन्द्रियादिविषयत्वेनेन्द्रियादीन्वेवादावाह—इन्द्रियस्योपक्रमणं व्याकर्त्तुमारम्भः, तमिन्द्रियो-
पक्रममिन्द्रिय-व्याकरणमधिकृत्य कृतोऽध्याय इन्द्रियोपक्रमणीयः । इहेतिह प्रकरणे, पञ्चेन्द्रियाणि,
तेन प्रकरणास्तरेण दर्शनान्तरपरिग्रहेण वक्ष्यमाणैकादशेन्द्रियाभिधानेन समं न विरोधः, यतः
सर्व्वेपारिपदमिदं शास्त्रं, तेनायुर्व्वेदाविरुद्धवैज्ञानिकसांख्यवादित्वाभेदेन विरुद्धाद्योऽभिधीयमानो
न पूर्व्वोपरिबिरोधमावहतीत्यर्थः । मनस्यु यद्यपि वैज्ञानिकमतेऽपीन्द्रियं शास्त्रकारेणापि मधुररस-
प्रकाशे “यदिन्द्रियप्रसादनः” इत्यभिधानादनुमतमेव, तथापीह प्रकरणे चक्षुरादिभ्यो
वक्ष्यमाणानिबन्धनयोगितया नेन्द्रियमितीन्द्रियत्वेन न पठितम् । इन्द्रियादीनि स्वयमेव
व्याकरिष्यति तत्र चक्षुः” इत्यादिना । इत्येतावदेवोक्तमिन्द्रियाधिकारे पूर्व्वोपाख्यैरिति शेषः ।
एतेनान्येहाहोऽपीन्द्रियाधिकार एतावदेवोक्तमिति ककति ॥ १ ॥

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत् इत्याहुरेके ।
तदर्थ्यात्मसम्पदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् ॥ २ ॥

कति चेन्द्रियबुद्धयो भवन्तीति शिष्यप्रश्नमाशङ्क्य इन्द्रियादीनि व्याकरोति
इहेत्यादि । उह संसारे खलु निश्चिनं पञ्चेन्द्रियाणि प्रकरणात् बुद्धीन्द्रियाणि
पञ्च बाह्यान्, पञ्चैव बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धेः प्राधान्यात्, कर्मिन्द्रियाणामत्रानभि-
प्रेतत्वात् । तेन तन्त्रान्तरे प्रकारान्तरेण पटिन्द्रियाणीत्यादिकं यदुक्तं तन्न
प्रतिषिद्धमतो न विरुध्यते । एवं पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि द्रव्यं प्रकृतिभूतकारण
तत् तु गुणकर्माश्रयसमवायिकारणम् । पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि अधिष्ठानमधि-
करणमाधारभूतकारणमिति नार्थः । पञ्चेन्द्रियस्थानानीत्यकरणात् परः
कश्चित् यत्र स्थितेनान्यत्र यत्राधिकृत्य स्थीयते तदधिकारस्थानं सूक्ष्मदेहे
स्थितेः इन्द्रियैर्जातैः स्थूलदेहे चक्षुर्गोत्रादिष्वधिकृत्य स्थीयते । पञ्चेन्द्रि-
यार्था अर्थाः स्वसमानयोनित्वमूनाः । पञ्चेन्द्रियबुद्धय इति बाह्यबुद्ध्याभिप्रायेण
प्रमाणीभूतप्रत्यक्षाभिप्रायेण चोक्तं, न तु बुद्धिमाकल्याभिप्रायेण । बुद्धिस्त्वेकैव
आत्मगुणः प्रत्यगान्मस्था सा तु पटिन्द्रियाण्याश्रित्य पटुधिव्यज्यन्ते । प्रत्य-
गात्मिकी हेतुका मानसी चापरा द्वे आभ्यन्तरबुद्धौ । बाह्याः पञ्चेति समः ।
“बुद्धिरूपलब्धिर्मानमित्यनर्थान्तरम्” इति गौतमसूत्रम् । उत्पुक्तमिन्द्रियाधि-
कारे इति । इन्द्रियाणामिन्द्रियद्रव्याणामिन्द्रियाधिष्ठानानामिन्द्रियार्थाना-
मिन्द्रियबुद्धीनां पञ्चत्वं पञ्चत्वमिन्द्रियाधिकारे तन्त्रान्तरे ब्रह्मादिभिरुक्त-
मप्रिवेशनञ्च च तदुक्तं तदिहापि तन्न प्रतिषिद्धं सदनुमतमिति बोध्यम् ।

ननु चक्षुरादिभिरिव मनसापि ज्ञायते इति मनोऽपीन्द्रियतया तन्त्रान्तरोक्तं
कथमिन्द्रियं मनो नोच्यते, उत्प्राशङ्क्य यस्मिन् यस्मिन् तन्न पञ्चेन्द्रियाणी-
त्यादिकं पञ्चपञ्चकमुक्तं मनसश्च नेन्द्रियतयोक्तियद्वर्त्मणे चेन्द्रियत्वमुक्तं
तन्त्रान्तरे, तद्वर्त्मं दर्शयति—अतीन्द्रियं पुनरित्यादि । पुनर्भिन्नक्रमे ।
अतिक्रान्तमिन्द्रियाणि इत्यतीन्द्रियम् । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां ज्ञानकारणत्व-
मतिक्रान्तं, चक्षुरादिप्राज्ञत्वेन योग्यताभावादिति, सूक्ष्मत्वात् इति कश्चित्
तन्न, चक्षुरादीनामप्यतीन्द्रियत्वात् । वस्तुतोऽतिशयेनेन्द्रियं चक्षुरादिभ्यो

चक्षुरादिभ्यो विशिष्टेन धर्मेण मनो दर्शयति—अतीन्द्रियमित्यादि । अतिक्रान्तमिन्द्रिय-
मतीन्द्रियं, चक्षुरादीनां यदिन्द्रियत्वं बाह्यज्ञानकारणत्वं तदतिक्रान्तमित्यर्थः । यद्यपि
मनोऽपि सुखादिज्ञानं प्रति कारणत्वेनेन्द्रियं, तथापीन्द्रियचक्षुरादेरभिष्टायकत्वविशेषादतीन्द्रिय-

यत् तदतीन्द्रियम् । चक्षुरादिभ्योऽतिशयेन्द्रियत्वम् । चक्षुरादीनां दशानां बुद्धिकर्मैन्द्रियाणां स्वस्वार्थं चेष्टाहेतुत्ववधिकार्यत्वञ्च, तदर्थेत्यादिनात्रैव वक्ष्यति । मन्यतेऽनेनेति मनः । सत्त्वमित्येषा संज्ञा सत्त्वप्राधान्यात् यस्य तत् सत्त्वसंज्ञकम् । चेत इति चेतन्यनेनेति चेतः । स्वरूपलक्षणां सत्त्वसंज्ञक-मित्याहङ्कारिकसत्त्वविकारसत्त्वप्रधानत्रिगुणकत्वात् कम्पतो लक्षणार्थेन मनश्चेतश्चेति द्वयं ज्ञानचैतन्यसाधकतमत्वात् इति । केचित् तु दश बहिरिन्द्रियाणि चत्वार्यन्तःकरणानि चित्तमनावुद्ग्रहकारा इति । तत्र चैतन्य-साधनावस्थं शुद्धसत्त्वात्मको महाश्चेतश्चित्तमुच्यते ; बुद्धिसाधनावस्थं मनो मन एव बुद्धिः सूक्ष्मदेहस्थाहङ्कारात् स्थूलदेहं जाना मनसि तिष्ठति या खत्वात्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षादभिव्यज्यते पदविधा । तन्मनमिह स्थूल-शरीरनिर्णये हिता बुद्ध्याश्रयमनोवादिमतयानुमन्याह—इत्याहुरेके इति । अनुमते चेन्द्रियत्वे मनसो यत् परिन्द्रियाणीति नोक्त्या पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तं तेनैवं ज्ञापितं नन्देऽस्मिन् यत्रेन्द्रियपदं प्रयोक्तव्यं तत्र पञ्चानामेवेन्द्रियाणां ग्राह्यत्वं न मनस इति पर्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थं स्वरूपतो लक्षणार्थञ्च । इत्याहुरेके इति कणादादयः ।

परमतोपदशनमित्येतच्चाप्रतिषेधादनुमतं चेन्मनस इन्द्रियत्वं तर्हि कुतो हेतोर्नेन्द्रियत्वेन मनसो ग्रहणमित्यतो मनसोऽतिशयत्वमिन्द्रियेभ्यश्चक्षुरादिभ्यो दर्शयति—तदर्थेत्यादि । तन्मनः खलु तस्य मनसो अर्था भावाश्चान्तनीयाः, विद्यार्याश्च । आत्मा चेतनाधानः तयोः सम्पत् तदर्थान्मसम्पत्तदायत्ता चेष्टा व्यापारो यस्य तत् तथा । तत्र तदर्थसम्पत् सुखादीनां सन्निकर्षश्चिन्त्यादीना-माभिमुख्यञ्चेति कश्चित् । वस्तुतश्चिन्त्यादीनामर्थानामात्मस्पृहणीयत्वा-भावादेव्यापद्रहितत्वं मनोऽर्थसम्पत् । सुखादयो हि न मनोऽर्था आत्मप्रत्यक्ष-त्वात् । वक्ष्यते हि “तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेष्वादेपादयः” इति । आत्म-सम्पन्मनोऽर्थग्रहणे चैतन्यबुद्धीच्चादिमत्त्वं शरीरत्वादात्मनः सगुणस्य शरीर-मानसरोगायनभिभूतत्वञ्च । चेष्टा तु मनसः प्रवृत्तिः । सुखादिज्ञाने चित्तस्य

मित्युक्तं ; यदि वाऽतीन्द्रियमिति चक्षुरादिभ्योऽप्यतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं इव बोधान् सत्त्व-मित्येषा संज्ञा यस्य तत् तथा । चेत इत्याहुरेक इत्यादि परमतस्याप्रतिषेधात् स्वयमप्यनुमतं, परार्थयकथनं शास्त्रन्यवहारार्थम् । तत्रिति मनः, तस्याऽर्थो मनोऽर्थः, स च सुखादिमित्य-दिचात्वादिञ्च, आत्मा चेतनप्रतिसम्पात्ता, अनयोः सम्पत् तदर्थान्मसम्पत्, पतदायत्ता चेष्टा व्यापारो यस्य तत् तथा । तत्रार्थसम्पत् सुखादीनां सन्निकर्षश्चिन्त्यादीनामाभिमुख्यञ्च, आत्म-

चिन्तनादिकतर्कवितर्कादि तथा चक्षुरादीन्द्रियप्रेरणश्च । चेष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषयरूपादिग्रहणे प्रवृत्तिस्तत्प्रत्ययभूतं
कारणमित्यर्थः । एतेनतदुक्तं भवति—यदा सुखादर्याश्चिन्त्यादयश्च विषया
भवन्ति, आत्मा च तत्र बुद्ध्यादिपूर्वकप्रयत्नवान् भवति, तदा मनः स्वविषये
ग्रहणार्थं प्रवर्तते । यदात्मा चेन्द्रियार्थं बुद्ध्यादिपूर्वकप्रयत्नवान् स्यात् तदा
तेन नियुक्तं मनोऽर्थातिष्ठति चेन्द्रियाणि । इन्द्रियाणि च तदधिष्ठितानि
सन्ति स्वस्वविषये प्रवर्तन्ते इति कश्चिदाह । वस्तुतस्तु यथा मनस्तथात्म-
सम्पदायत्तचेष्टं भवति, तथा चक्षुरादिकमपि स्वस्वार्थात्मसम्पदायत्तचेष्टं
भवति । इतीन्द्रियसामान्यलक्षणादिन्द्रियत्वं मनसो दर्शितमिन्द्रियेभ्यो
दशभ्योऽतिशयत्नन्तु चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणामित्यनेन दर्शितमिति । न
चात्मन्यप्रयत्नधाने स्वार्थं रूपादीं चक्षुरादिकं चेष्टते । न चात्मन्यां रूपादि-
सम्पदि प्रयत्नमानोऽप्यात्मा प्रभवति रूपादीन् ग्रहीतुमित्यर्थात्मसम्पदिति ।
अर्थात्मसम्पदि सत्याभात्मा प्रयत्नमानोऽर्थं ग्रहीतुं प्रभवतीति । अति-
प्रसङ्गवारणाय—चेष्टेत्यादि । चक्षुरादेः श्रोत्रादीन्द्रियचेष्टासु प्रयोजकत्वा-
भावान्न मनःसंख्यमिति । अत्रेन्द्रियपदं बुद्धीन्द्रियकम्पान्द्रियोभयपरम् ।
आत्मनोऽर्थाः सुखादयः, स्वसम्पदायत्तचेष्टाभावान् तु नातिप्रसङ्गः । समान-
योनिकत्वं व्यर्थत्वम् । प्रत्यगात्मना योनिर्नास्ति, दीप्ताग्निः स्फुलिङ्गव्युद्धारवन-
महतो यथा तथात्मनो व्युद्भरन्ति महत एवात्मतः । सुखामुखादीनाञ्चात्म-
योनिकत्वमिति, जगतां सत्त्वरजस्तमोयोनित्वेन सत्त्वादियोनिकस्य मनसोऽर्था
जगदिति । सत्त्वादिरिणामेन ब्रह्मवैवर्त्यान् न ब्रह्ममात्रयोनिकत्वं जगतः
परन्तु ब्रह्मविवर्त्तकसत्त्वादिगुणयोनिकत्वम् । भावानामाकाशविवर्त्तकवाय्वादि-
चतुर्भूतयोनिकत्ववत् । तथात्वे पाञ्चभौतिकत्वव्यपदेशवद्ब्रह्माधिष्ठितगुण-
मयत्वव्यपदेशो गुणविशिष्टब्रह्ममयं जगदिति । न च सत्त्वरजस्तमसां ब्रह्म-
योनिकत्वेन ब्रह्मयोनिकस्यात्मनो जगदर्थः । आत्मा हि ब्रह्मणोऽंशोऽविशेष-

सम्पदग्रहणे प्रयत्नशालित्वं, मनश्चेष्टा च सुखादिज्ञानं तथा चिन्त्यचिन्तनादि तथा
चक्षुरादीन्द्रियप्रेरणश्च, इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषयरूपादिज्ञानलक्षणा, तत्र
प्रत्ययभूतं कारणभूतं मन इति योज्यम् । एतेनैतदुक्तं भवति—यदा सुखादण्श्चिन्त्यादयोऽपि विषया
भवन्त्याऽऽत्मा च प्रयत्नवान् भवति, तदा मनः स्वविषये प्रवर्तते, इन्द्रियाणि चाधिष्ठित-
इन्द्रियाणि च मनोऽधिष्ठितत्वेव स्वविषयज्ञाने प्रवर्तन्ते ॥ २ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे
सत्त्वं रजस्तमः सत्त्वगुणयोगाच्च । न चानेकत्वं नागवेकं •

ब्रह्मैव बहिष्कुलिङ्गवत् । योनिस्तु रूपान्तरोत्पत्तिस्थानं न हि महतो
ब्रह्मणो रूपान्तरत्वात्मनः परममूर्क्ष्मत्वेऽप्यात्मनः समानप्रभावत्वादिति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु मनः किमेकस्मिन् पुरुषे नाना चैकं वेत्यत आह—
स्वार्थेत्यादि । एवमुक्तलक्षणं सत्त्वं, स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्च
रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे । स्वार्थस्य चिन्त्यविचार्यादे-
र्व्यभिचरणादनैकान्तिकत्वात् तदनेकावस्थत्वादनेकं सत्त्वमेकस्मिन् पुरुषे
भवति । कचिच्चिन्त्यते, कचिन्न चिन्त्यते, कचिदन्यच्चिन्त्यते, इत्येवं स्वार्थं
व्यभिचारादनेकं मनः । यदा चिन्तयति तदा चिन्त्यानुभावं, यदा
विचारयति तदा विचार्यानुभावकमित्युपाधिभेदात् । तथेन्द्रियार्थव्यभि-
चरणाच्चानेकं मनः । कचिद् रूपं नीलं चक्षुर्दर्शयति तदा नीलदर्शकं, कचिद्रक्तं
दर्शयति तदा रक्तदर्शकमित्येवं श्रोत्राद्यर्थेऽपि व्याख्येयम् । तथा सङ्कल्पानां
कृत्नीकरणानां प्रतिपन्नानां भावानां सम्यगिदं प्रभावश्चमिदमनवद्यमित्यादि
कल्पनानां व्यभिचरणाच्चानेकं मनः । कचिद्गुणवत्तया कल्पते कचिदोप-
वत्तयेति, गुणसङ्कल्पकः कचिद् दोषसङ्कल्पकः कचिदिति । तथा रजोगुण-
बहुलत्वं यदा तदा कामादिर्भवति, यदा तमोबहुलं तदा मोहभयादिकं स्यात् ।
यदा शुद्धसत्त्वबहुलं स्यात् तदा धर्मज्ञानशौचादि स्यादिति रजस्तमःसत्त्व-
गुणयोगाच्चानेकं सत्त्वमिति ।

चक्रपाणिः—इदानीं तन्मन एकस्मिन् पुरुषे उपाधिभेदादनेकं परमार्थतत्त्वेकमिति दर्शयति—
स्वार्थेत्यादि । सत्त्वं मनः, अनेकमनेकमिव, यतः स्वार्थेन्द्रियसङ्कल्पपरव्यभिचरणाच्च तथा रजस्तमः-
सत्त्वगुणयोगाच्च, चकारः परस्परसमुच्चये, स्वार्थस्य मनोऽर्थस्य चिन्त्यस्य व्यभिचरणाच्च एवं
चिन्त्यमर्थं परित्यज्यान्यार्थस्य ग्रहणादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति यत् एकमेव मनो यदा
धर्मं चिन्तयेत् तदा धर्मचिन्तकं, यदा धर्मं परित्यज्य कामं चिन्तयति तदा कामचिन्तक-
मित्येवमादिना धर्मभेदेन भिन्नमन्यभिधीयते । एवमिन्द्रियार्थव्यभिचरणेऽपि, यदा रूपं गृह्णाति
तदा रूपग्राहकं, यदा गन्धं गृह्णाति तदा गन्धग्राहकमित्यादि वाच्यम् । एवं सङ्कल्पस्य व्यभिचरणेऽपि
व्याख्येयं, तत्र सङ्कल्पप्रतिपन्नानां भावानाम् उपकारकं ममेदमपकारकं ममेदमिति वा गुणतो
दोषतो वा कल्पनम्, एतद्व्यभिचरणे च कदाचिद्गुणकल्पनं कदाचिदोषकल्पनमिति मनोभेदो
व्याख्येयः । तथा एकपुरुष एकमेव मनो यदा बहुरजोयुक्तं भवति तदा क्रोधादिमज्जवति यदा
बहुतमोयुक्तं भवति तदा ज्ञानभयादिमज्जवति, यदा सत्त्वयुक्तं भवति तदा सत्यशीलादियुक्तं

ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते । तस्मान्नेककाला सर्वेन्द्रिय-

नन्वेवं तर्ह्येकास्मिन् पुरुषे नानाचेत् सत्त्वं तदा चाक्षुषश्रोत्रादिका सर्वा बुद्धियुगपद्वर्तित्याशङ्क्याह न चानेकत्वमित्यादि । एवमुक्तं सत्त्वमेकस्मिन् पुरुषेऽनेकमपि न तस्यानेकत्वम् । आवस्थिकानेकस्य तस्य वस्तुनो नानेकत्वम् अपि त्वेकत्वमेव । यथैको देवदत्तः पुरा बालकस्ततो युवा ततश्च वृद्ध इत्यनेकावस्थोऽप्येक एव । कस्मादित्याह - नाप्येकं हीत्यादि । हि यस्मादप्येकं यदणु चैकश्च भवति, तदेककालं नानेकेषु प्रवर्तते । इदमनेकं चेदभविष्यत् तदा युगपदनेकेषु प्रावर्तिष्यत् । यथा पञ्च वाणा रथिना क्षिप्ता युगपदृक्ष्ये प्रवर्तन्ते । यथा वा युगपत् पतन्तो जलवृष्टिभागाविन्दवोऽनेकेषु युगपत् प्रवर्तन्ते इति । मनसोऽनेकत्वाभावादणुत्वेकत्वाच्च युगपदनेकेषु प्रवर्तनाभावाच्च नैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः । यथा देवदत्तो वाराणसीं गच्छन् न पुरुषोत्तमं याति । नन्वेकत्वेऽप्येकोऽङ्कः खल्वनेकान् प्रकाशयतीति चेन्न, स हि महानकस्त्वेनेकेषु प्रवर्तते, मनस्वेकमणु च तस्मादनेकेषु युगपत् प्रवृत्त्यभावात् मनसा स्वाध्यान्द्रियार्थसांक्षिकेष्वपि सति नियतमनःप्रवृत्तिप्रयुक्त-प्रवृत्तिकानामिन्द्रियाणां सर्वेषां चक्षुरादीनां नैककाला प्रवृत्तिः । अनेकत्वं तु युगपत् सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्या पश्यन् शृणोतीत्यादि स्यात् । गौतमेनाप्युक्तं - ज्ञानयोगपद्यादेकं मनो न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरलयातचक्रदर्शनवत् तदुप-

भवति । ततश्चानेकमिव मनो भवति । तदेतन् प्रतिपादितमनेकत्वं परमार्थतो न भवतीत्याह न चेति । न चानेकत्वं मनस इत्यर्थः, चकारादमहत्त्वञ्च मनस इति समुच्चिनोति । यदुक्तम् - "अणुरवमथ चैकत्वं त्रीं गुणो मनसः स्मृतौ ।" कुतो नानेकत्वमित्याह - अनेकमेककालं प्रवर्तते, अनेकं यन्मनः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेषु दृष्टं, तदेककालं युगपत् अनेकेषु रूपज्ञान-शब्दज्ञानगन्धज्ञानेषु वर्तते, एवं दृष्टं - तद् यदि एकपुरुषेऽपि बहूनि मनोमि स्युस्तदा ताभ्यापि युगपत् एकपुरुष एव रूपादिज्ञानेषु प्रवर्तते, न तु प्रवर्तन्ते, तस्मादेकमेवैकपुरुषे मन इत्यर्थः । दीर्घा शष्कुली भ्रमयती युगपत् पञ्च ज्ञानान्युपघन्त इति तु ज्ञानं युगपदपलपप्रशतव्यक्तिभेद-ज्ञानवद् भ्रान्तं, परमार्थतो युगपत्ज्ञानोपपत्तौ हि सति विषयसंनिधिकर्षे सर्वदेव हि युगपज्-ज्ञानानि स्युः । अत एव हि कारणान् महत्त्वमपि मनसो नास्ति, महत्त्वे हि सति युगपत्-पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानात् ज्ञानोपपत्तिः स्यात्, न च भवति । तस्मादेकमणु च मन इति । यस्माच्चैक-पुरुषे एकं मनोऽणुपरिमाणञ्च, तस्मात् कारणात् नैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिर्न युगपदिन्द्रियाणि स्वविषयोपलब्धौ प्रवर्तन्ते इत्यर्थः, इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते, तेन यदा मनश्चक्षुरधिष्ठिति तदा न प्राणादीनि, एवं यदा प्राणमधिष्ठिति तदा न चक्षुरादीनि ।

प्रवृत्तिः । यद्गुणश्चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्सत्त्वं-
मेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुशयात् * ॥ ३ ॥

लब्धिराशुसञ्चारादिति । तेन चाक्षुषादीनां ज्ञानानामयौगपदं प्रत्यक्षमुप-
लभ्यते । नास्ति हि प्रत्यक्षोपलब्धो विप्रतिपत्तिः ।

नन्वेवञ्चेत् सत्त्वमेकमेव भवति तस्माद् युगपदनेकेषु प्रवृत्तिरस्तु ? स्वार्थेन्द्रि-
यार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्च । रजस्तमःसत्त्वगुणयागाच्चानेकन्तु कथं भवति ?
केषाञ्चिद् मनो राजसम् आगुरादिभेदात्, केषाञ्चिद् तामसं पाशवादिभेदात्,
केषाञ्चिद् ब्राह्मणादिभेदेन सात्त्विकमित्यत आह—यद्गुणमित्यादि । सत्त्वं मनः
यो गुणो यस्य तत् । येन रजःप्रभृतिगुणेन युक्तं सद्भीक्ष्णं पुनःपुनः
पुरुषमनुवर्ततेऽनुवर्त्ताति तत् तद्गुणमेव सत्त्वं मनः ऋषय उपदिशन्ति बाहुल्या-
नुशयात् । मनसस्त्रिगुणात्मकस्य सत्त्वबहुलात् सत्त्वसङ्कल्पस्यैकस्यैव त्रयाणां
रजःप्रभृतीनामन्यतमस्य बाहुल्यानुवर्त्तेनान् । एतेन रजस्तमःसत्त्वगुणयोगेनापि
न सत्त्वस्यैकस्यानेकत्वं, यदस्य राजसं सत्त्वं कोपादिमत्त्वात्, तत् सत्त्वमधुना
तामसं मोहादिमत्त्वात्, तदेव सत्त्वं सात्त्विकं शौचधर्मादिमत्त्वादित्येक-
स्वरूपत्वानपायादिति सूचितम् । यद्गुणञ्चेति चकारेण सत्त्वं यत् स्वार्थेन्द्रि-
यार्थसङ्कल्पं सन् पुनःपुनः पुरुषमनुवर्तते तत्सत्त्वमेवोपदिशन्त्युषयः । तद्यथा—
यदा यच्चिन्त्यते तच्चिन्तकं सत्त्वम् । यदा तत्सत्त्वं तच्चिन्त्यं स्वार्थं विहाय
विचार्यमाणम्यते तदा विचारकं सत्त्वं भवति । एवं सुखादिविषयं व्याख्येयम् ।
एवं यदिन्द्रियाधग्रहणे यदिन्द्रियं मे रयति तदा तत्सत्त्वमेव तदिन्द्रियाधग्रहकं
भवति । इत्येवं यदा सत्त्वं प्रतिपन्ने शत्रोऽयं मे शत्रुं जानामीत्येवं सङ्कल्पते
तदा तत्सत्त्वं शत्रुसङ्कल्पकम् । यद्ययं मे बन्धुर्भवतीत्येवं सङ्कल्पते तदा बन्धु-
सङ्कल्पकं भवतीत्येवमेकमेव मनो भवति । न त्वनेकमिति निष्कर्षः ॥ ३ ॥

ननु यदेकस्मिन्नेव पुरुषे कदाचिदज्ञेयं कदाचित् तमोयुक्तं कदाचित् सत्त्वयुक्तं मनो
भवति, तत् कथमयं सात्त्विकोऽयं राजस इत्यादिव्यपदेशो भवतात्याह—यद्गुणमित्यादि ।
येन गुणेन सत्त्वादिना युक्तं यद्गुणम्, अभीक्ष्णं पुनःपुनः, सत्त्वं मनोऽनुवर्त्ततेऽनुवर्त्ताति,
तत् सत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा उपदिशन्ति बाहुल्यानुशयात् भूरिसम्बन्धादित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति—सत्यपि गुणान्तरान्नये सत्त्वबाहुल्यात् सत्त्वकार्योणि सत्यसौवादीनि यस्य
भवन्ति स सात्त्विक इति व्यपदिश्यते, एवमपरमपि व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ।

गुणाधरः—नन्वेवमस्त्वनेकावस्थमेकमेव सत्त्वम् । कथं नैककाला सर्वेन्द्रिय-
प्रवृत्तिरिति चेत् ? न । चेष्टाप्रत्ययभूतत्वादिन्द्रियाणां सत्त्वस्त्विति, चेष्टा-
प्रत्ययभूतत्वं शरीराधिष्ठानेनात्मन इव मनसस्तेनासर्वेन्द्रियप्रवृत्तिरेककाला
भवितुमर्हतीत्याशङ्क्यामाह—मनःपुरःसराणीत्यादि । मनः पुरोऽग्रे सरति
येषां तानि । अर्थग्रहणे समर्थानि अर्थग्रहणसमर्थानि भवन्तीति । एते-
नैतदुक्तं भवति—यदात्मा बुद्ध्या गुणतो दोषतो वार्यमध्यवस्थन् वाञ्छयेत्स
ग्रहीतुं प्रयत्नवान् भवन् मनसा संयुज्यते तदा तस्मिन्नर्थं सर्वं प्रवर्त्तितुमिच्छति ।
तदनन्तरं मनस्तदर्थस्येन्द्रियेण संयुज्यते तदा मनःसंयुक्तं तदर्थस्य तदिन्द्रियं
ग्रहणे समर्थं शक्तं भवति । इतीन्द्रियाणां चेष्टायां तदिन्द्रियाधिष्ठानेन
प्रयोजकव्यापारयुक्तं भवति । मनःप्रेरणमन्तरेण नेन्द्रियमर्थग्रहणाय प्रवर्त्ततीति ।
इत्यञ्च मनसो लिङ्गं युगपज्ज्ञानाजानं बोध्यम् । वक्ष्यति च कतिशापुरुषीये—
“लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च । सति ज्ञानेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे
न वृत्तेने ॥” इति । गौतमेनाप्युक्तम्—“युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गम्” ।
इति । यदा चक्षुषा पश्यति न तदन्तरिन्द्रियैरुपलभ्यन्ते शब्दादीनिति ज्ञानस्य
चाक्षुषस्य भावः श्रोत्रादिकस्य ज्ञानस्याभावो युगपदेव भवति । इत्येतत् सर्वं
दशेन्द्रियचेष्टाप्रयोजकव्यापारवत्त्वं तेन च दशेन्द्रियाणां स्वस्वकर्मसु प्रवृत्तेने
स्वपुरःसरणेन सामर्थ्यविधायकत्वञ्चाधिकाथेवत्त्वञ्चावस्थिकानेकत्वम् । अतो-
ऽतिशयत्वञ्च मनसो बुद्धोन्द्रियेभ्योऽपि च कर्मेन्द्रियेभ्यः पञ्चभ्योऽति-
शयेनेन्द्रियत्वं वैधर्म्यं दशितम् । इन्द्रियत्वन्तु खल्विन्द्रियस्यात्मनो ज्ञान-
क्रियान्यतरसाधकतमत्वम् । ज्ञानक्रिययोर्गानाक्रियान्तरसाधकतमत्वेऽपि साध्य-
त्वेन लाभात् तुल्यत्वमर्थगम्यमेवेति नेन्द्रियत्वम् । साधकतमत्वं हि श्रेयकार्यान्य-
तरसन्निकर्षेण ज्ञानाक्रिययोजनकत्वमिति कथितम् । स्वयं हि तदर्थोत्प-
सम्पदायत्तचेष्टमिति लक्षणमिन्द्रियत्वाभिप्रायेण मनस उक्तम् । तेन ज्ञान-
करणयोर्महदहङ्कारयोश्चेष्टावस्वाभावान्नेन्द्रियत्वम् । बोद्धव्यस्तु तयोरर्थः पञ्च-
भूतानान्तु अहङ्कारयोनिकत्वम् । “परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमम्” इति
वचने यथाक्रमपदेनाहङ्कारः साक्षादाकाशमुपादत्तः । आकाशः परिणतः सन

आकाशजिः—अहं मनश्चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणां उद् व्याकरोति । मनःपुरसराणि मनो-
चिह्नितानि । एवेन्द्रियाणि इत्युक्तं तद्विष्णोति—तत्र अक्षुस्तित्यादि । अष्टे रूपं रूपवन्तश्च

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ।
पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं वायुज्योतिरापो भूरिति ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा
त्वक् चेति । पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥

वायुमुत्तरभूतमुपादत्ते । अन्येवमहङ्कारादाकाशमाकाशान्मरुन्मरुतोऽग्निरग्नेर्जलं
जलात् क्षितिर्गिति विरुध्यते इति भूतानामर्थो नास्ति यथा चात्मानं इतीन्द्रियत्वम् ।
न चेत्यादिना चैकत्वमणुत्वञ्च साधर्म्यं दर्शितम् । नन्वेवंविधस्य मनसो नित्यत्वे
नात्मप्रतिपत्तिदेवतां सुखादीनां मनस्यपि सम्भवान्मन एवास्तु नाभ्यातिरिक्तो
मनस इति चेत् ? न ; ज्ञाता ज्ञात्मा । तस्य ज्ञानसाधनं मन इति प्रतीत्या
ज्ञाता ज्ञानसाधनमिति संभाषेदारच्चेतन्यप्रतिगन्धाता चात्मा । मनस्तु तदुप-
पादकमिति तदर्थान्तरसम्प्रदायतत्वेष्टमित्यनेनात्माधीनत्ववचनेन व्यापितम् ।

इत्येवं वैधर्म्येण पञ्चेन्द्रियाणि तथा साधर्म्येण पट्टिन्द्रियाणि व्यवस्थाप्य
इत्येवं मतद्वयमनुमत्य बाह्येन्द्रियाभिप्रायेण पञ्चेन्द्रियाणीति यदुक्तं तद-
व्याकरोति तत्रेत्यादि । तत्र पञ्चपञ्चक सत्त्वञ्च यदुक्तं तेषु मध्ये चक्षुरिति
चष्टे रूपं, प्रकाशयति बुध्यतेऽनेनेति वा चक्षुः, शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम्,
जिघ्रस्यनेनेति घ्राणम्, रसयतेऽनेनेति रसनम्, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनञ्चेति ।
अत्र सर्वेन्द्रियेषु बहुविधयकत्वान् प्राधान्याच्च चक्षुषः प्रागुपादानम् ।
स्पर्शनस्य सर्वेन्द्रियव्यापकत्वादान्नेऽभिधानम् । पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीति आत्म-
कृतानि भूतानि पञ्च समस्तानि प्रत्येकमिन्द्रियाणामेकैकप्रधानानि द्रव्याणि ।
वक्ष्यति चात्र “पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां सतामिन्द्रियाणाम्”
इति । शालाक्येऽप्युक्तम् “इन्द्रियाणि पञ्चैव । यथा श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनै-
र्नेत्रेणापि समन्वितः” ॥ इति ।

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि इति । यदि चाक्षिणी द्वे चक्षुषः, कर्णौ द्वौ
श्रोत्रस्य, नासिके द्वे घ्राणस्याधिष्ठानं तथाप्यक्षिगोलकत्वादिसामान्येनैकत्वेनै-
वोक्तम् । पञ्चेन्द्रियार्था इति । यद्यपि शब्दादयो बहवो भवन्ति, तथापि
प्रकाशयतीति चक्षुः, तत्त्वोभयनयनगोलकाधिष्ठानमेकमेव । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, जिघ्रस्यनेनेति
घ्राणं, रसयत्यनेनेति रसनं, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् ।

इन्द्रियाणां प्राधान्येनारम्भकं द्रव्यमिन्द्रियद्रव्यम् । इन्द्रियेषु चक्षुरादी निर्दिष्टं
प्राधान्यात्, यदुक्तं शालाक्ये—श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनैः श्रेष्ठैरपि समन्वितः । बलवर्णादुपेतोऽपि

शब्दत्वादिसामान्यादेकत्वेनोक्ता इति बोध्यम् । अत्राव्यक्तशब्दादयो नार्थाः । इन्द्रियाणां शब्दतन्मात्राद्याकाशादियोनिकानीन्द्रियाणि । तानतुल्ययोनिकत्वान्न शृद्दन्ति आहङ्कारिकत्वात् तस्माद्व्यक्ताः कार्यभूता भौतिकाः शब्दादयः श्रोत्राद्यर्थाः प्रत्यक्षीभवन्ति । नाकाशो न चाव्यक्तः शब्दः आहङ्कारिकत्वात् परमाणुत्वाच्च । श्रोत्रादीन्द्रियं हि स्वल्वाहङ्कारिकेन्द्रियानुप्रविष्टाश्चभौतिकत्वेन । ततो महत् । न हि महत् स्वस्मादणुं ग्रहीतुं शक्नोति । एवं परत्रापि व्याख्येयम् । स्पर्शोऽपि व्यक्त एवाधिसंज्ञः नाव्यक्तः स्पर्शः । स चाहङ्कारिक एव परमाणुरूपो न प्रत्यक्षीभवति । व्यक्तश्च प्रत्यक्षीभवतीति प्राग्वत् । वायुस्तु महाभूतस्पर्शमात्रमहित एवाहङ्कारादुत्पन्नः शब्दमात्रसहिताकाशवत् । स च परमाणुरूपो नोपलभ्यते । व्यक्तश्चोपलभ्यते । रूपमपि व्यक्तमेवार्थो नाम न त्वव्यक्तमाहङ्कारिकत्वात् सूक्ष्मं नोपलभ्यते व्यक्तञ्च प्रत्यक्षं भवति । तेजो महाभूतरूपमात्रमहितमेवाहङ्कारादुत्पन्नं न प्रत्यक्षीभवति । चक्षुरर्थश्च तस्मान्न भवति । रसस्तु स्वन्दु व्यक्तः परमाणुरूपोऽव्यक्तो न रसनार्थः ; तत्र व्यक्तो रसः प्रत्यक्षीभवति । न त्वव्यक्तः । आपो हि रसमात्रमहिता अहङ्काराज्जाता न प्रत्यक्षीभवन्ति परमाणुरूपत्वात् । गन्धोऽपि व्यक्तो घ्राणार्थः सूक्ष्मो नोपलभ्यते । व्यक्तस्तु प्रत्यक्षीभवति । पृथिवी नाम महाभूतञ्च गन्धमात्रमहितमेवाहङ्काराज्जाता सूक्ष्मा तत्प्रशाना पञ्चभूतयोनिका । घ्राणमिन्द्रियमिति नाव्यक्तो गन्धोऽर्थः ।

अत्रायमभिसन्धिः पञ्च तन्मात्राण्यतिमूक्ष्माणि पूर्वतरमभवन् । ततः शब्दतन्मात्रं कालदिग्भ्यामेकीभूय स्थूलीभूतमप्रतिधातलक्षणमाकाशमभवत् । तेन व्याप्तत्वात् तदन्तर्वर्ती स्पर्शतन्मात्रवायुरेकादशैकांशाकाशानुप्रविष्टः स्पर्शशब्दसहित एव वायुरभवत् । तस्मादेव द्वात्यमके स्पर्शः शीतो वायुयोनिक एव । अतो व्यक्तः स्पर्शो भवति । स्पर्शनेन्द्रियञ्च वायुयोनिकं तं स्पर्शं शृद्दति । नाव्यक्तं स्पर्शं भिन्नयोनित्वात् । एवमाकाशव्याप्तवायुव्याप्तत्वात् तदन्तरवस्थितं रूपतन्मात्रं महाभूतं तद्वायोरेकादशैकांशानुप्रविष्टं शब्दस्पर्शाभ्यां सहितमेवाभवत् । ज्योतिस्त्र लोहितमेव व्यक्तं रूपं स्पर्शत्वेनोष्णमभवत् । एवमाकाश-

नष्टकं कुक्ष्यसन्निभः ॥ इति । इन्द्रियद्रव्यनिर्देशे तु त्वादित्येन निर्देशः कृतो बह्व्ययानेन "महाभूतानि त्वं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा" इति ग्रन्थक्रमानुरोधेन । इन्द्रियाधिष्ठान-
मिन्द्रियाक्षयः ; यद्यपि क्षितिणी कर्णी नासापुटे इ' तथाप्येकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकग्रन्थमेवेति कृत्वा
"पञ्च" इत्युक्तम् ।

व्याप्तवायुव्याप्ततेजोव्याप्तत्वादभ्यन्तरस्थितं रसतन्मात्रं महाभूतं तज्ज्योतिष
एकादशैकांशानुप्रविष्टं शब्दस्पर्शरूपः सहितमेवाभवज्जलम्, ततो मिलित-
मधुरादिरसतया साधारणरसत्वेनाव्यक्त एव व्यक्तो रसः, न तन्योऽस्तीति ।
अत्र स्पर्शश्च शीतः रूपश्च शुक्रमभिव्यज्यते द्रवत्वञ्च । एवं खव्याप्तवायुव्याप्त-
तेजोव्याप्तजलव्याप्तत्वेन तदन्तर्गतं गन्धतन्मात्रं महाभूतं तज्जलैकादशैकांशानु-
प्रविष्टं शब्दस्पर्शरूपरसैः सहितमेवाभवत् पृथ्वी । तत्र साधारणो व्यक्त
एवाव्यक्तो गन्ध इति । अत्र स्पर्शश्च स्वरः रूपं कृष्णः रसश्चाव्यक्तः साधा-
रणः दिगाकाशयोगात् स्थूलशब्दगुणविशिष्टस्वरूपमाकाशमिदं स्थूलं शब्दगुण-
शीतस्पर्शगुणैर्विशिष्टस्वरूपः पवनः । तथा शब्दोष्णस्पर्शरूपगुणैर्विशिष्ट-
स्वरूपं तेजः । तथा शब्दशीतस्पर्शशुक्ररूपसाधारणरसगुणैर्विशिष्टस्वरूपा आपः ।
तथा शब्दस्वरस्पर्शकृष्णरूपसाधारणरसगन्धगुणैर्विशिष्टलक्षणा पृथिवी । इति
यथा लोके तथा पुरुषेऽपि, तस्मादित्येषां शब्दादीनां तुल्ययोनिकानि श्रोत्रा-
दीनीन्द्रियाणि ग्रहीतृणि भवन्ति न शब्दमात्रादीनामिति ।

इत्येवं तत्त्वमविद्वांस एवानुपय उदं यद्वदन्ति तत्र । तद्यथा — पञ्चानां
महाभूतानां खादीनां द्विधा विभक्तीभूतानां प्रत्येकमर्द्धांशमेकं चतुश्चतुरंशीभूतं
प्रत्येकमपराद्धांशे प्रवेशान् । अन्मकत्वे त्विदमाकाशमयं वायुरयं वह्निरिदं जलं यत्
पीयते एषा च पृथ्वी स्थूलरूपा बभूव । एतदर्थं श्लोकः कृतः — “द्विधा
विधाय चैकैकं चतुर्द्धा विभजेत् पुनः । स्वरवेत्तरद्वितीयाद्धे योजना पञ्चपञ्चता ॥”
इति । अथ पृथिव्यादिवेषु पञ्चमु गुरुत्वादयो गुणा अव्यक्ता एव वर्तन्ते ।
ततो नाचार्यरूपाऽप्यन्ते । कार्यं तारभ्यमाणेऽन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्यानु-
ग्रहादावर्तमानेभ्य एव पृथिव्यादिभ्यस्त एव गुरुत्वादयोऽभिव्यक्ता भवन्तीति ।
सर्वं विशिष्टं यद्यकिञ्चिद् घटघटादिकं स्थावरं देवनरराक्षसादिकञ्च जङ्गमं
तेषु सर्वेगुणा वर्तन्ते । पाञ्चभौतिकानां शब्दादयः पञ्चपञ्चेन्द्रियार्था
इव न गुरुत्वादयो घ्राणार्थार्थाः । पृथिव्यादिष्वव्यक्तत्वेन वर्तनेऽपि तद्योनिक-
त्वाभावादभिव्यक्तो गन्धरसादीनां व्यक्तत्वेन गन्धतन्मात्रपृथिव्यादिषु
सद्भावान्मधुरादिविशेषाभिव्यक्तो स्वादियोगेऽपि चान्ययोनिकत्वाभावादसनादि-
ग्राह्यत्वमिति । एतेन द्रव्यमत्यक्षे सन्निकर्षविशेषं कल्पयतां वैशेषिकाणां वचनं
विस्तरेण पञ्चेन्द्रियबुद्धिव्याख्याने दर्शयितव्यम् ।

इन्द्रियार्था इन्द्रियविषयाः । स्वर्शग्रहणेन स्पर्शस्य । पक्षाश्रयस्य च द्रव्यस्य स्पर्शकार्य-
त्वमेवेत्यस्य च परिमाणान्तेः स्पर्शग्राह्यस्य ग्रहणम् ; एवं रूपादिषु च वाच्यम् ।

पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यश्चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः । ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः, क्षणिका निश्चयात्मिकाश्च । इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ ४ ॥

पञ्चेन्द्रियबुद्ध्य इति । चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः—चक्षुषा सयोनिग्राह्यग्रहणाभ्यां जाता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धिः । आदिना श्रोत्रबुद्धिः घ्राणबुद्धी रसनबुद्धिः स्पर्शनबुद्धिश्चेति पञ्चेन्द्रियबुद्ध्य इति । नन्विन्द्रियेभ्यो बुद्ध्यः कथमुत्पद्यन्त इत्यत आह—ताः पुनरित्यादि । इन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि । इन्द्रियार्थाः पञ्च निरुक्ताः शब्दादयः । सत्त्वं मनः । आत्मा पुनश्चेतनाधातुः । तेषां सन्निकर्षः सान्निध्यमनिसन्निकर्षादिराहित्यं, तस्माज्जायन्ते इति तथा । परमते सत्त्वस्येन्द्रियत्वानुमतत्वे स्वमते चेन्द्रियत्वाभावेन इन्द्रियेन्द्रियार्थाभ्यामुत्तरसत्त्वस्य ग्रहणान् मनःपुरःसराणीत्यादिवचनाच्च चक्षुरादिप्रत्येकेन्द्रियस्य तदर्थसन्निकर्षं सत्त्वात्मनोः सन्निकर्षाधीनत्वं ज्ञापितम् । मानसमात्रबुद्धिरत्र नष्टा सत्त्वार्थसन्निकर्षावचनात् । स्वमते चेन्द्रियत्वाभावाच्चान्देन्द्रियोपक्रमे निदिष्टा मानसी बुद्धिः पृथक् च वक्ष्यते । ततो न प्रतिपिद्धा । तथा च चक्षुश्चक्षुरर्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा चक्षुर्बुद्धिः । श्रोत्रश्रोत्रार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा श्रोत्रबुद्धिः । घ्राणघ्राणार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा घ्राणबुद्धिः । रसनरसार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा रसनबुद्धिः । स्पर्शनस्पर्शनार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा स्पर्शनबुद्धिरिति । तत्र सन्निकर्षस्तु खलु सन्निकर्षानम् । तच्च तत्तदिन्द्रियतत्तदिन्द्रियार्थयोः प्रभावपरिमाणाभ्यां यावन्तं देशं व्याप्य प्रसराभिव्यक्ती स्यातां तावद्देशाव्यवधानम् । तथा सन्निकर्षं सम्भवति चात्मनस्तदर्थग्रहणे प्रवृत्तिजातमनःसन्निकर्षानं सन्निकर्षः । तेन प्रवृत्तिसत्त्वस्य तदिन्द्रियाभिधारणं सन्निकर्षः । तेनेन्द्रियं तत्रार्थं ग्रहीतुं चेष्टत इत्येवमान्मप्रवृत्तिनियुज्यमानमनःप्रसारप्रजुष्टयदिन्द्रियार्थसन्निकर्षेण यज्ज्ञानं जायते सा तदिन्द्रियबुद्धिः ।

नन्वेवमुक्त इन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षाः कः पदार्थ इति चेत् ? तत्र केनचिदुच्यते—इन्द्रियाणि द्रव्याणि पाञ्चभौतिकत्वान् । अर्थास्तु गुणाः । तैः

असाधारणेन कारणेनेन्द्रियेण व्यपदिष्टा बुद्ध्यः इतीन्द्रियबुद्ध्यः ; चक्षुषासाधारणेन कारणेन जनिता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धिः ; एवं श्रोत्रादिबुद्धिषु वाच्यम् । इह चक्षुर्बुद्धिरादावुपदिश्यते चक्षुर्बुद्धेरैव बहुविधत्वत्वात् । इन्द्रियबुद्ध्युत्पत्तादिसामग्रीमाह—ताः पुनरित्यादि ।

सह तेषामसंयोगाख्यपृथग्भावभिन्नापृथग्भावो योनिरुक्तः समवायः । स एवेन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षः । न तु संयोगः । वक्ष्यते ह्यात्रेयभद्रकाप्यीये—
 “योगः सहसंयोग उच्यते । द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वेककर्मजोऽनित्य एव च ॥”
 इति । तेन द्रव्याणां सहयोगः संयोगः । न ह्यत्रार्थसंज्ञकानि द्रव्याणि शब्दादीनामर्थसंज्ञत्वेन निर्देशः । पाञ्चभौतिकस्पर्शेन्द्रियप्रतिनियतद्रव्यस्याभावादेकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावाच्च । तद्यथा घटादिकं द्रव्यं पाञ्चभौतिकं शब्दादिगगनगुणवत् स्पर्शादिवायुगुणरूपादित्तजोगुणरसादिजलगुणगन्धादिपार्थिवगुणसमुद्दयान्मकं कथं पश्यति कथं वा जिघ्रति कथं रसयति कथं स्पृशतीति । तस्माद् यदा घटं पश्यतीति प्रयुज्यते तदा घटरूपं पश्यतीत्यर्थः । घटं स्पृशति घटस्पर्शं स्पृशति । रसयति घटरसम् । जिघ्रति घटगन्धम् । शृणोति घटशब्दमित्येवार्थः स्यात् । अतः शब्दादय एवार्था न तु द्रव्याणि । भूतान्यपीमानि पाञ्चभौतिकानीति न तेषां संयोगः सन्निकर्ष इति । न च त्वग्रसनयोः स्पृश्याद्ययोः संयोगे सम्भवति च नयनघ्राणश्रवणानां दृश्यव्र्येयश्राव्यसंयोगः सम्भवति । अपरञ्च सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनस्याधिष्ठानत्वः संसर्गमन्तरेण शब्दस्यापि प्रत्यक्षं न भवति । शब्दप्रत्यक्षे समवाय एव सन्निकर्षः भवतां मतेऽपि सिध्यति यथा तथा रूपादिप्रत्यक्षेऽपि समवायः सन्निकर्षः स्यात् काप्यनुपपत्तिर्नास्ति । सर्व्वत्र रूपादौ चक्षुरादेः स्वसंयुक्तस्पर्शनेन्द्रियसंयुक्तत्वकस्ममवायः सन्निकर्षः स्पर्शप्रत्यक्षे तु स्पर्शनेन्द्रियस्य स्वसंयुक्तत्वकस्ममवायः स्पर्शे इत्येषां स्पर्शकृतो भावविशेषः सन्निकर्षः । त्वकस्ममवायः शब्दादीनां त्वः पवनाधिकपाञ्चभौतिकत्वेन स्पर्शग्राहिता । न तु सर्व्वेषां समयोनिताभावादाधिक्येन पुनः स्पर्शग्रहणमस्पृश्यस्याप्रतिघातस्याकाशस्य च स्पर्शविपर्य्ययस्य ग्रहणम् । सर्व्वेषामर्थानां विपर्य्यया हि भावास्तदर्थग्राहकेन्द्रियविक्रिया अनुमानेन कश्चिदाह प्रत्यक्षेण । कटादिरसस्यापि रसनावच्छेदे त्वचो ग्रहणमिति नाशङ्क्यम् । तेषामौण्यादिस्पर्शानां कटादिरससहावस्थितानां त्वचा ग्रहणात् एतेनैव सन्निकर्षेण तद्भावस्य तद्विन्द्रियेण ग्रहणात् तद्भावविपर्य्ययस्याप्यभावस्वरूपभावस्य तत्रासत्तया ग्रहणं भवत्येव । इत्थञ्च संयोगादीनामपि चक्षुःप्रत्यक्षग्रहणमाश्रयप्रत्यक्षग्रहणपरम्परया साक्षादेव वा तेनैव सन्निकर्षेण स्पर्शनकृतेन तद्ग्रहणं भवति तथास्वभावादिति ।

सन्निकर्षः सम्बन्धः, स च कश्चित् संयोगः कश्चित्समवायः, तेन चक्षुर्बुद्ध्यावाकाया मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन, श्रोत्रबुद्धी तु श्रोत्राश्रयोः समवाय इति विशेषः ।

द्रव्यस्थानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां श्रोत्रादिसंयुक्तस्पर्शानाश्रयत्वकस्म-
वायेन प्रत्यक्षम् । तथा समवेतसमवायेन चाक्षुषप्रत्यक्षम् । “द्रव्याणां तद-
द्रव्यगता गुणकर्मजातयस्तु तथा समवेताश्रयसमवायेन प्रत्यक्षणोपचर्यन्ते ।”
इति । गौतमेनाप्येवमुक्तम् । “गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः”
इति । अत्र तदर्थः इति घ्राणादीन्द्रियार्था इत्यर्थः । अत एवाधुनिकाः प्रमादिनस्तु
“सन्निकर्षाः सहकारिणः । ते च द्विविधा लौकिकालौकिकभेदात् । तत्र
लौकिकसन्निकर्षाः संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः
समवेतसमवायो विशेषणता चेति षट् । तत्र द्रव्यं संयोगेन शब्देतरगुणः
कर्म च द्रव्यगता जातिश्च संयुक्तसमवायेन भवति हि घटादिकं चक्षुरादि-
संयुक्तं तत्र समवेता रूपादिकस्पन्दद्रव्यत्वजातय इति । शब्दान्यगुणकर्मगता
जातिः संयुक्तसमवेतसमवायेन भवति हि चक्षुरादिसंयुक्तं घटादिकं तत्र
समवेतं रूपादिककर्म च । तत्र समवेता रूपत्वादिकस्मेत्वादिजातयः । शब्दः
समवायेन कर्णशङ्कुल्यवच्छेदेनाकाशे शब्दस्य समवायात् । शब्दगता
जातिः समवेतसमवायेन । श्रोत्रसमवेतशब्दे शब्दत्वस्य समवायात् । सम-
वायोऽभावस्य विशेषणतया तत्र संयोगसमवाययोरसम्भवान् । सा च
द्विधा—इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता च । तत्रायया
शब्दाभावो गृह्यते श्रवणेन्द्रिये तस्य विशेषणत्वात् । अन्यया च भूतलादौ
घटाद्यभावः । इन्द्रियसन्निकृष्टभूतले तस्य विशेषणत्वात् । तत्रान्त्या तु
बहुधा लौकिकसन्निकर्षस्य बहुविधत्वात् । अत्र लौकिकसन्निकर्षमहत्त्वाद्
भूतरूपा आलोकात्ममन इन्द्रियार्थास्तु लौकिकप्रत्यक्षहेतवः । न तु प्रत्यक्षमात्रे
ज्ञानलक्षणादिना वस्तुमात्रस्यैव प्रत्यक्षोत्पत्तेः । प्रत्यक्षस्य लौकिकत्वं तु नेन्द्रिय-
संयोगादिजन्यत्वमात्राश्रयात् । नापि विषयजन्यत्वं ज्ञानलक्षणाद्यजन्यत्वं वा
तज्जन्यतावच्छेदकापरिचयान् । किन्तु विषयता विशेषः । जातेरांशकत्वोपगमे
चाक्षुषत्वादजातिविशेषो वेति । ननु संयोगो न सन्निकर्षः संयुक्तसमवायेन
घटादिग्रहसम्भवात् । इन्द्रियसंयुक्तं हि कपालाद्यवयवे घटादीनां समवायादिति
चेत् ? न । आत्मनि तदसम्भवात् । आत्मनो हि न समवेतत्वमिति ।

अनिका शब्दाशुतरविनाशिन्यः, न तु बौद्धविज्ञानतत्त्वैकलक्षणावरधायिन्यः ; निश्चयात्मिका
वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका, अनिकात्वेऽपि वस्तुपरिच्छेदकत्वं प्रदीपात्त्वेर्जलनवद् बुद्धीनामविरह-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैतद्द्रव्यस्य मानसज्ञानं प्रति संयोगस्य हेतुत्वेऽपि द्रव्यचाक्षुषादौ चक्षुः-
सयोगादेर्हेतुत्वं न स्यात् । चक्षुरादिसंयुक्तसमवायादेव द्रव्यचाक्षुषादुरपपत्ते-
रिति चेत् ? न । चक्षुःसंयुक्तसमवायो हि चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्द्रव्यसम-
वायः । इतरथा चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवायेन द्रव्यत्वादिग्रहापत्तेः । घटादौ
महत्त्वसमानाधिकरणस्यापि तत्र सत्त्वात् । तेन च त्रसरेणुप्रत्यक्षे व्यभिचारात् ।
द्रव्येतरद्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वमिति । द्रव्य-
चाक्षुषे चक्षुःसंयोगोऽवश्यं सन्निकर्षः । एतेन संयुक्तसमवायो न सन्निकर्षः ।
संयुक्तसमवेतसमवायादेव घटरूपादीनां ग्रहणसम्भवादिति च निरस्तं ।
चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवेतसमवायेन परिमाणत्वादिप्रत्यक्षापत्त्या चक्षुःसंयुक्त-
महदुद्भूतरूपवद्द्रव्यसमवेतसमवायोऽपि सन्निकर्षो वाच्य इति स च न
द्रव्यसमवेतचाक्षुषमात्रे हेतुः । त्रसरेणु-तद्रूपादिग्रहे व्यभिचारात् । किन्तु
द्रव्येतरसमवेतचाक्षुष एवेति । अथान्यकारस्थघटादिकं कथं चक्षुषा
नोपलभ्यते चक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षसत्त्वात् ? उच्यते । चक्षुषा द्रव्यग्रहे
महदुद्भूतरूपवदालोकसंयोगः सहकारी हेतुर्न च सोऽन्यन्धकारस्थघटे
इति । महदुद्भूतरूपयोर्हेतुत्वन्तु परमाणुनेजसि चक्षुःसंयोगव्यवच्छेदाद्ये-
वमदयं स्वीकर्तव्यमिति । ननु चक्षुषा तेजःप्रत्ययो न स्यात् तत्र
तेजःसंयोगाभावात् ; प्रदीपे हि तत्प्रभासंयोगोऽस्तीति चेत् ? न । मणि-
प्रभादौ तदभावात् । दृश्यते च महान्धकारे चन्द्रकान्तादिमणिविशेषप्रभा ।
अथालोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रति आलोकः सहकारीति चेत् ? न । महान्धकारे
सुवर्णरूपतेजःसाक्षात्कारापत्तेः । अत्रोच्यते द्रव्यचाक्षुषमात्र आलोकसंयोगो
हेतुः । न चालोकचाक्षुषे व्यभिचारः आलोकाकाशसंयोगस्यालोकं सत्त्वात्
तस्य तन्निष्ठत्वात् । न चैवमन्धकारे स्वर्णसाक्षात्कारापत्तिः, अनभिभूतरूप-
वदालोकसंयोगस्यैव हेतुत्वात्, सुवर्णरूपं त्वभिभूतम् अन्यथा सौवर्णरूपस्यालोक-
संयोगतो द्रव्यान्तरप्रत्यक्षापत्तेरिति । अथ यदि समवायाभावो न स्तस्तदा
विशेषणना न सन्निकर्षः स्यात् । वस्तुनो हि वर्चतेऽभावोऽप्यतिरिक्तः सम-
वायश्च सर्व्वमतमिदं एवेति । पदेव लौकिकसन्निकर्षा भवन्ति । अलौकिकस्तु
सन्निकर्षास्त्रिविधः सामान्यलक्षण-ज्ञानलक्षण-योगजभेदात् । तत्र सामान्यं
यावद् घटादीनां सन्निकर्ष एकघटादिप्रत्यक्षेण निखिलघटादीनां प्रत्यक्षजनकं
हि तद्घटादिस्थघटत्वादिकमिति । ज्ञानं पूर्व्व यदण्वतस्तस्यैव पुरुषस्य
तदण्वरहितस्य प्रत्यक्षज्ञानं तदण्वज्ञानजनकमिति विशिष्टज्ञानं वैशिष्ट्यज्ञाने

सन्निकर्ष इति । योगजस्तु सन्निकर्षो द्विविधः—युक्तो युज्जानश्च । तत्र संयुक्तः सन्निकर्षो येन सर्व्वदैवं सर्व्वेषां भावानां याथाऽर्थ्यनावबोधः स्यात् । येन पुनः सन्निकर्षेण ध्यानधारणादिसहकारेण सर्व्वेषां भावानां याथाऽर्थ्यनावबोधः स्यात् स वै युज्जानः सन्निकर्षः । इति भाष्ये । तन्न सङ्गतं, प्रागुक्तरीत्या पर्यालोचनात् । इन्द्रियस्य स्वार्थे सान्निध्यं सति तदर्थग्रहणे तदर्थप्राप्तिर्हि समवायादिना भवति । तस्मात् समवायादि-स्तदर्थग्रहणे करणव्यापारो न तु सन्निकर्षः । अर्थप्राप्तिपूर्व्वकं त्वर्थग्रहण-मिन्द्रियाणामिति तद्विस्तरेण तिस्रं षणीये व्याख्यास्यते । गौतमाद्यास्त-तन्त्रविरोधदर्शनाच्च । तत्र हि पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रियाणि, तेषु तत्त-दिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षोत्पन्नज्ञानं, तच्चेदव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यव-सायात्मकं स्यात् तदा तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमिति दृश्यते । नापि तदनुभविकम् । अनुभूयते हि नेन्द्रियद्रव्ययोः संयोग इति । चक्षुषाऽग्निं पश्यतीत्यादौ वाङ्-चक्षुषोः संयोगे सम्भवति चक्षुर्द्रव्यत्वप्रमङ्गः स्यात् । यदि च बह्नादिदशनेन शीताल्पतानुभवे यादृशशक्तिमत्तया बह्नादेरोष्णं यावद्देशं व्याप्नोति तावद्देशे तादृशशक्तिमत्तया तादृशयत्नान्वयबह्नादिसंयोगः स्यात् तत्र यादृशसन्निकर्षः स्यात् तादृशदाहोपलम्भः स्यादिति । तर्हि तथास्तु । द्रव्यसंयोगस्तु न सम्भवति इन्द्रियाणां तत्रा व्यवहितत्वात् । यदि चात्र व्यक्तव्यः संयोगोऽयं तु संयोगजः, संयोगः यथा तरुकुम्भकपालसंयोगेन तरुकुम्भयोः संयोग इति । तर्हि पतञ्जलं पश्यति चक्षुषा चक्षुष इत्यादौ चक्षुरवधिकविभागशान्तिजलचक्षुषोः संयोगः किं सम्भवतीति ? अतः संयोगो न सन्निकर्षः । तत्सन्निकर्षेणापि द्रव्याणां न प्रत्यक्षम् । द्रव्याणामिन्द्रियार्थत्वेन गौतमादिभिः सर्व्वमहविभिर्नुक्तत्वादतुल्य-योनिक्त्वेनाप्रतिनियतविषयत्वप्रसक्तिदोषात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं हि ज्ञानं तद्यदव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं तत् प्रत्यक्षमित्युक्तमिति । ततः सुतरां न संयुक्तसमवायोऽपि सन्निकर्षो जातेरिन्द्रियार्थत्वेन गौतमाद्यनुक्त-त्वात् । न च जातेः प्रत्यक्षम् । आकृतिर्जातिलिङ्गाख्येति गौतमोक्त्या । द्रव्यनिष्ठा हि जातिराकृत्याऽनुमीयते । अतः सुतरां संयुक्तसमवेतसमवायोऽपि न सन्निकर्षः । कर्मसगुणत्वजात्योरतुल्ययोनिक्त्वात् इन्द्रियार्थत्वाभावात् । तेन सन्निकर्षेणापि न च तयोः प्रत्यक्षम् । परन्तु अर्थापत्त्यादिना गुणत्वकर्म-त्वयोः ज्ञानादिति । व्यक्तिगुणविशेषाश्रया, मूर्तिस्तु द्रव्यम् । तन्निर्णयवाकृतिर्न च मूर्तिः । परन्तु मूर्तिसंस्थारूपा द्रव्यनिबन्धना द्रव्यमव्यक्तः प्रकाररूपः

स्वरूपविशेषस्तद्व्यगतरूपदर्शनेनैव प्रत्यक्षेणोपचर्यते । व्यक्तिश्च तद्रूपादि-
दर्शनेन प्रत्यक्षतयोपचर्यते ।

अथ समवायोऽपि न सन्निकर्षः । शब्दादीनां मृदङ्गादितः पुनरभि-
व्यक्त्यव्यक्तिभ्यां श्रोत्रादिषु शब्दादिसमवायस्यापि पुनःपुनरुत्पत्तिविनाशा-
पत्तेः, तथात्वे चानित्यत्वापत्तेः । नित्यत्वानित्यत्ववादेऽपि हि महान्धकार-
निशि स्वदेहदर्शनानर्हायामत्युद्धं नक्षत्रं पश्यति नात्मदेहमिति प्रतीत्या
नक्षत्ररूपचक्षुरेण समवायः सम्भवति । न हि प्रबलान्धकारेणाभिभूतं
स्वदेहरूपं तन्नक्षत्रालोकेनापि तदन्धकाराभिभूतत्वात् न द्रष्टुं शक्यते । न च
क्रियद्भूतं चक्षुस्तः प्रसरज्ज्योतिषा किमथः प्रसरन्नक्षत्ररूपस्य समवायः
सम्भवति । यतश्च ज्योतिषा समवायेनैकीभूतं नक्षत्ररूपं सञ्चम् । कथमन्यः
पुमांस्तन्नक्षत्रं पश्यति ? कुतो बाल्यचक्षुर्ज्योतिरन्यः पुमांस्तन्नक्षत्रं न
पश्यति ?—इति वस्तुतत्त्वं पर्यालोच्यते । चक्षुर्ज्योतिः किं चक्षुरेव ? किं
वा चक्षुषो रूपं ? न च चक्षुः । दृश्यचक्षुषोरभ्यन्तरं गच्छता कठिनद्रव्येण
चक्षुःप्रतिघातापत्तेः । नापि चक्षुषो रूपमेकजातीयगुणसमवायस्य तद्गुणा-
श्रयद्रव्यद्वयमन्तरेणासम्भवात् । सम्भवो हि कार्यारम्भकाणामनेकद्रव्याणां
संयोगेन विभिन्नगुणानां सजातीयगुणसमवायेनैव विशिष्टतत्तद्गुणं द्रव्यं
तद्गुणमिति । ततः प्रसरणमिन्द्रियगुणानां, किन्तु स्वस्थानस्थमवेन्द्रियं स्वस्वार्थ-
ग्रहणशक्त्यधिकत्वानधिकत्वाभ्यां क्वचित् पुंसि दूरस्थमथ गृह्णाति, क्वचिच्च
पुंसि न गृह्णातीति निष्कर्षः । अथालोकमहत्त्वाद्भूतत्वानां हेतुत्वकल्पने
गौरवमभिभवादिराहित्यं हि सन्निकर्ष इत्येवं व्याख्यानावश्यकत्वात् । न हि
अभिभवतिसन्निकर्षातिविप्रकर्षातिसौक्ष्म्यकरणदौर्बल्यमनोज्ञवस्थानावरण-
समानाभिद्वारान् प्रत्यक्षमिति । तमसाऽभिभवादूपस्यालोकाभावे प्रत्यक्षं न
स्यात् । सौक्ष्म्यान्महत्त्वाभावे च प्रत्यक्षं न स्यात् । ततोऽनुद्भूतानां न
प्रत्यक्षमिति । आलोकादित्रयवचने शेषाणामलाभान्न्यूनत्वमिति । मृतरां
समवेतसमवायोऽपि न सन्निकर्षः । विशेषणता तु तदा सन्निकर्षः समवायस्य
प्रत्यक्षं स्यात् । प्रकृते हि तस्य तन्नास्तीति । अतो गौतमादिभिः सन्निकर्ष
इत्युक्तम् । इन्द्रियार्थत्वाभावेन तत्रेन्द्रियसन्निकर्षेणापि विशेषणत्वेन प्रत्यक्षा-
भावात् । तस्मादतिसौक्ष्म्यतातिसन्निकर्षातिविप्रकर्षाविशदद्रव्यावरणकरण-
दौर्बल्यमनोज्ञवस्थानसमानाभिहरणाभिभवानां प्रतिबन्धकानां विरहे सति
सन्निधानं सन्निकर्षः, तस्मिन् सति चेत्समवायिसञ्चयेन्द्रियव्यापकस्पर्शने-

न्द्रियार्थस्पर्शकृतेन भावविशेषणार्थ इन्द्रियेण गृह्यते । ततस्तदर्थज्ञानमुत्पद्यते । इत्येवमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमुच्यते ज्ञानम् ।

अथालौकिकः सन्निकर्षो नास्ति गौतमाद्यनभिमतत्वात् । न हि सामान्यं घटत्वादिकं निखिलघटादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षः । परोक्षविनष्टघटादिक-
मज्ञानतां परोक्षविनष्टघटादीनामपि प्रत्यक्षापत्तेः । तथा गाक्षपुष्करादिजल्यव-
गाहनकलस्य कूपादिजलस्पर्शनेनापत्तेः, स्वदारोपगमने सर्व्वनार्य्युपगमना-
पत्तेश्च । नापि विशेषणविशिष्टयोर्विशिष्टविशिष्टावगाहि ज्ञानं सम्बन्धविशेषेण
प्रत्यक्षे सन्निकर्षः । यतः प्राग्दृष्टः खड्गधरो यस्त्यक्तखड्गस्य तस्य दर्शनेन
तत्खड्गस्य स्मरणं न तु प्रत्यक्षम् । न वा तत्पुरुषान् त्यक्तखड्गान्
पूर्व्वतद्भयादिरुल्लभति ।

न चापि योगजः सन्निकर्षः । सर्व्वभावाणां याथाव्येन प्रत्यक्षे तपोवत्-
जातयुक्तयुद्धानज्ञानं व्याप्तानामुपदेशप्रामाण्ये हेतुः । तज्ज्ञानवत्त्वादाप्तानां प्रामा-
ण्यात् तस्मादाप्तोपदेशस्य प्रामाण्यमिति — आप्तोपदेशग्रहणेनाप्तस्य संग्रहात् । न हि
तेन सन्निकर्षेण चाक्षुषादिप्रत्यक्षं भवति किन्तु दृष्टवन्मानसज्ञानमेव ; अतो न
तत् प्रमाणान्तरम् । तज्ज्ञानं योगिनां न तु सर्व्वेषां ; सर्व्वजनस्य तु मानस-
ज्ञानविशेषाणामनुमानादिसन्निकर्षाणां प्रमाणान्तरत्वेनोक्तत्वात् । तदतिरिक्तमानस-
ज्ञानन्तु सुखदुःखादिविषयकत्वेऽसार्व्वत्रिकत्वेन व्यभिचारान् प्रमाणत्वेना-
स्वीकारान् पञ्चेन्द्रियबुद्धेः प्रामाण्येन प्रत्यक्षत्वं स्वीकृतम् । मानसप्रत्यक्षस्य न
प्रामाण्यं स्वीकृतम् ; किन्तु प्रत्यक्षत्वमस्तीति तत्त्वम् । अव्यभिचारिण्य एवोक्ता
एताः पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यः प्रमाणमिति बोध्यम् । वक्ष्यति च तिस्र्षणोयं—
“आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षाः प्रवर्त्तन्ते । व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः
प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥” इति । अस्य तु लक्षणस्यानेन लक्षणेन तुल्यार्थो
न बोध्यः । तद्वृत्तं परीक्षाख्यप्रत्यक्षस्य यच्च प्रत्यक्षं प्रमाणमुच्यते । इदं
तु प्रमाणाप्रमाणभूतपञ्चेन्द्रियबुद्धिलक्षणमिति । तस्मिन् लक्षणे व्यक्ता इति
पदेनाव्यभिचारिणी बुद्धिलक्ष्यते । न तु भ्रमसंशयावप्रमाणत्वात् । अत्र
तु इन्द्रियबुद्धिमात्रस्यैव लक्ष्यत्वेन व्यक्ता इति नाक्तम् । एवं तदात्वे इति
दानप्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानस्मरणानुव्यवसायानां निरासः । अत्र तु
प्रत्यक्षानुव्यवसायस्य लक्ष्यत्वे तदात्वं इति नोक्तम् । अनुमानस्मरणतदनु-
व्यवसायानां मानसज्ञानानां निरासस्तु चक्षुर्बुद्ध्यादिका इति निदर्शना
लक्षणातिव्याप्तास्मरणाय कृत इति । अस्याः पञ्चविम्बुद्धः प्रामाण्याप्रामाण्य-

मनो मनोऽर्थो वद्विरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः शुभा-
शुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च । तत्र द्रव्याश्रितं कर्म—यदुच्यते
क्रियेति ॥ ५ ॥

ज्ञापनायाह—अणिका निश्चयात्मिकाश्चेति । ताः पञ्च चक्षुर्बुद्ध्यादिका
इन्द्रियबुद्ध्यः अणिका आधुतरविनाशिन्यः । श्रुता हि मृदङ्गवाद्यः वीणा-
वाद्यं शृणोति वा पुत्रं पश्यतीति । एतेन तन्निरस्तं—यदुच्यते केनचिदिदं,
तद्यथा—ता भ्रमात्मिकाः संशयात्मिकाश्चेति द्विविधाः । भ्रमस्तु तस्मिन्
प्रसिद्धे भावेऽन्तत्त्वेनावगमः । यथा ब्रह्मणि जगद्बुद्धिः, शुक्तौ रजतत्वे-
नावगमः, रज्ज्वां सपेक्षानमिति ; मयूरशब्दे विडालध्वनित्वेनावगमः,
कामिनीस्तनयुगलस्पर्शं चन्द्रकान्तमणिस्पर्शज्ञानम्, मालतीपुष्पगन्धे कुन्द-
पुष्पगन्धज्ञानम् । सहकारमभूराभ्यन्तरसे मधुज्ञानम् । इत्येवमादयः । संशयश्च
रोगभिषग्जितीये वक्ष्यते । निश्चयात्मिकाश्चेति प्रत्यक्षप्रमाणसंज्ञका इति ।
भ्रमसंशयाख्ये द्वे बुद्धौ खल्वासां बुद्धीनां भ्रंशदयोगातियोगमिध्या-
योगान्यतमाज्जायते । ते च बुद्धौ अप्यबुद्धौ प्रज्ञापराधास्त्रे भवतः । तयोः
खलु भ्रमसंशययोर्निश्चयबुद्धिसमुत्पत्तौ तद्वैवापायात् । इत्यञ्च पञ्चेन्द्रिय-
बुद्ध्यः इन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वान्मसन्निकर्षजा निश्चयात्मिकाः प्रत्यक्षप्रमाणानीति
बोध्यमिति । मनसश्चातीन्द्रियत्वेनाभ्यन्तरत्वेन च तेषां पृथगेव ग्रहणात् ।
तच्च युक्तत्वादप्रतिषिध्यानुमत्य एकेयान्त्वतीन्द्रियत्वेनापि इन्द्रियत्वसामान्यात्
मनसो ग्रहणान् पद्विन्द्रियबुद्ध्यः इति मतमनुमतमाह—इत्येतदित्यादि । एतद्
इति प्रागुक्तम् । अन्येकेन पञ्चसंख्यकैः पञ्चाभिनिष्पादितमिति पञ्चपञ्चकम् ।
पञ्चेन्द्रियाणीत्यादि पञ्चकम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—मन इत्यादि । मनः सत्त्वम् । मनोऽर्थश्चिन्त्यम् । बुद्धिर्मानसी ।
आप्तोपदेशरूपाऽनुमानरूपोपमानरूपा स्मरणरूपानुव्यवसायरूपा च, युक्ता
युञ्जाना चेति । आत्मा चेतनाधातुश्चैतन्यप्रतिसन्धाता । चकारः पूर्वाक्तानां
समुच्चये । इत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रह इति । इत्येयोऽध्यात्ममात्मानमधिकृत्य

चक्षुषाणि—मनोऽर्थो वक्ष्यमाणो “मनसस्तु चिन्त्यमर्थः” इत्यनेन । बुद्धिरिह मनो-
बुद्धिर्विवक्षिता, इन्द्रियबुद्धीनां पञ्चपञ्चकेनैव ग्रहणात् । आत्मानमधिकृत्याध्यात्मम्, आत्मान-
मधिकृत्य यानि द्रव्याणि ये च गुणा, तेषां संग्रहोऽध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः । तत्र गुणा कषादि-
बुद्धयः, शेषं द्रव्यम् । एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽपकारकोपकारकानां द्रव्यगुणानामर्थ संग्रहः

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि खं श्रोत्रं घ्राणं क्षितिगणो रसने स्पर्शनेऽनिलो विशेषणोपदिश्यते ॥

द्रव्याणां गुणानां संग्रहः संक्षेपः । तत्रादिमन्तु त्रिपञ्चकं मनो मनोऽर्थश्चिन्त्य-
द्रव्यमात्मा चेति द्रव्याणि । अन्त्यं द्विपञ्चकं मनोऽर्थाः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना
बुद्धिश्च । इत्येते गुणाः । तेषां संग्रहः संक्षेपः । शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च ।
पुनर्द्रव्याश्रितं कर्म यदुच्यते क्रियेति । शुभस्य लोकद्वये मङ्गलस्य लोकद्वये
चाशुभस्य प्रवृत्तेः संसारे पुनःपुनरुत्पत्तिमरणाभ्यां गमनागमनस्य हेतुः । निवृत्तेः
संसारान्मोक्षस्य च हेतुः । किंवा शुभं दुःखहानिश्चतुर्वर्गः । अशुभं सुख-
हानिः । तयोः क्रमेण प्रवृत्तिधर्मार्थकाममोक्षाणां प्रवृत्तिधर्मार्थकामा-
मोक्षाणां निवृत्तिः । तयोर्हेतुर्भवतीत्यर्थः । अथवा शुभाशुभयोः प्रवृत्तिश्च
निवृत्तिश्च तयोर्हेतुः । च पुनर्द्रव्याश्रितं कर्म शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुर्भवति ।
ननु कर्म किं वमनादिपञ्चकं गमनाशनस्वप्नादिकं वेति ? अत आह—
यदुच्यते क्रियेति । शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः कर्म क्रिया धर्माधर्मसंस्कार-
जनकं कर्म । जन्मान्तरकृतमस्मिन् जन्मनि च कृतं यत् तत् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः— ननु द्रव्याश्रितं कर्मैव शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरिति चेत्, तर्हि
किमर्थमिन्द्रियादिपञ्चपञ्चकादिरभ्यात्मद्रव्यगुणसंग्रह उपदिष्ट इति ? अतो येन
प्रकारेण शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः कर्म भवति तमुपदेष्टुं मनसा पञ्चेन्द्रिया-
इति । योऽयं संग्रहः शुभस्य धर्मस्य सुखस्य च प्रवृत्तौ हेतुर्भवति । अशुभस्याधर्मस्यासुखस्य
च निवृत्तौ च हेतुर्भवति । तत्रोक्तसंग्रहस्य सम्यग्योगः शुभस्य प्रवृत्तावशुभस्य निवृत्तौ हेतु-
र्भवति, अयोगातिशोगमिथ्यायोगास्तु अशुभस्य प्रवृत्तौ च हेतवः । यदि वा शुभस्य पूर्व-
व्याकृतस्य चाशुभस्य पूर्वव्याकृतस्य प्रवृत्तेः संसारस्य निवृत्तेः मोक्षस्य यथोक्तसंग्रहो हेतुरिति
व्याख्येयः । तत्र संग्रहस्य शुभाशुभहेतुत्वं पूर्ववदेव व्याख्येयं । इतीतस्तु संग्रहः संसारस्य
हेतुर्भवति तत्ततो ज्ञातस्तु मोक्षाय हेतुरिति व्याख्येयम् । अभ्यासद्रव्यगुणादधिकमनुक्तं
हेतुमाह—द्रव्याश्रितत्वेत्यादि । कर्म इत्युच्यमाने वमनादिष्वपि तथाऽऽस्यास्वप्नादिष्वपि
कर्मज्ञात्वाद्येषु प्रसक्तिः स्यात्, अतस्तद्ग्राह्यत्वं द्रव्याश्रितत्वं, तथापि धर्माधर्मयोः कर्म-
ज्ञात्वाद्येषोः प्रसक्तिः स्यात् इत्युक्तं यदुच्यते क्रियेति । कर्मणः पृथक् कृत्वाभिधानं पञ्च-
कर्मोविषु कर्मणोऽपि दृष्ट्वात् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः— सप्रति वैद्यकसिद्धाप्तेन पाञ्चर्भातिकानामपि चक्षुरादीनां यथा तेजसत्त्वादि-
व्यपदेशो भवतीति तत्राह,—तत्रेत्यादि । अनुमानेन प्रतीयन्त इत्यनुमानगम्यानि, अनुमानञ्च—

तत्र यदयदात्मकमिन्द्रियं विशेषात् तत्तदात्मकमेवार्थमनु-
धादति ; तत्स्वभावादिभुत्वाच्च ॥ ६ ॥

णीति यदुक्तं तत्र किमिन्द्रियं केनेन्द्रियेणान्येन वा गृह्यते ? तेषामिन्द्रियाणां
द्रव्याणि पञ्चेति पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीत्यनेनोक्तम् । तेषु कस्येन्द्रियस्य किं
द्रव्यम् ? पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानीत्यनेन तेषामिन्द्रियाणां पञ्चाधिष्ठानान्यक्षिणी
कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेत्युक्तम् ; तेषु कस्येन्द्रियस्य किमधिष्ठानम् ?
पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति च यदुक्तं तत्र कस्येन्द्रियस्य
कोऽर्थः ? इति शिष्यप्रश्नमभिसन्ध्यायाह—तत्रत्यादि । तत्र तेष्वध्यात्मद्रव्य-
गुणेषु मध्ये इन्द्रियाणां पञ्चानामनुमानगम्यानां दर्शनादिकर्मणा लिङ्गनानु-
मानबुद्धैव विषयतया ग्रहणयोग्यानां न तु प्रत्यक्षबुद्धरोपमानबुद्ध्या वा
अणुत्वादावरणत्वादुपमानाभावाच्च । यतः पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां
खादीनां पञ्चानां महाभूतानां विकाराः परिणामविशेषरूपाः, तेषां समुदायः तच्च
मेलकसमवायेन मिलितो विशिष्टापूर्वः स्वरूप आत्मा येषां तेषां तथा । समुदाय-
पदेन खादेरकैकभूतविकारात्मकत्वमिन्द्रियाणां निराकृतम् । तथाहि हि खादिभ्यो
विशिष्टापूर्वमक्रियस्वरूपत्वं नोपपद्यते । न हेतुकं कालपरिणतमपि भूतान्तरयोगं
विना पूर्वविशिष्टस्वरूपत्वमापद्यते, स्वरूपश्च न जहाति । यथा ब्रह्म । तथा
हि बीजधर्मिणि सूक्ष्मशरीरे यान्याहङ्कारिकाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरादि-
संज्ञकानि निष्क्रियाणि नित्यानि सन्ति, तेषां चक्षुरादयर्कैकमिन्द्रियं स्थूल-
शरीरारम्भे तु शुक्रशोणिते गर्भाशयगते संयुक्ते अव्यापन्ते परलोकादवक्रान्त-
सूक्ष्मशरीरिणा सूक्ष्मदेहस्थैः पञ्चभिर्महाभूतैर्विकार्यमाणैः सृष्टानां पञ्चाकाशा-
दीनां महाभूतानामेकैकभूताधिकानि पञ्चैव भूतान्यनुभविस्य तत्तदेकैकाधिक-
पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकत्वेन जातानां सतां वस्तुरूपाणामिन्द्रियाणां
चक्षुषि पाञ्चभौतिके तेजोऽर्थादधिकं वृत्तते, श्रोत्रे तथैव पाञ्चभौतिके स्वमाकाशो-

चक्षुर्बुद्ध्यादयः करणकार्याः क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् ; महाभूतानि खादीनि तेषां विकारः
परिणामविशेषः, समुदायो मेलकः, स आत्मा समवायिकारणं येषां तानि । विशेषेणाधिकत्वेन ।
एतदुक्तं भवति—पाञ्चभौतिकवेऽपि तेजोऽधिकत्वात् चक्षुस्तेजसं व्यपदिश्यते, एवं घ्राणादिष्वपि
पृथिव्याद्यधिकत्वेन पार्थिवत्वादिभ्यपदेष्टाः ।

अथ कथं चक्षुस्तेजोऽधिकं, घ्राणं पृथिव्याधिकमित्याद्यवधार्यत इत्याह,—तत्रेत्यादि ।
यदिन्द्रियं विशेषात् यदात्मकं, तदनुसारक्यं तदिन्द्रियं तदात्मकमेव तदनुसारक-

अधिकत्वेन वर्तते, घ्राणे त्विन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिके श्रितिरधिका वर्तते, रसने चेन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिक आपोऽधिकाः, स्पर्शने त्विन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिकेऽनिलोऽधिको वर्तते । इत्यभिप्रेत्याह — विशेषेणेति । पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकत्वोपदेशेन चक्षुरादीनां तेजोमात्रादेरैकभूताधिकपाञ्चभौतिकत्वं विशिष्टस्वरूपहेतुभावोक्तस्तेजोमात्राद्यैकैकात्मकत्वं तत्तदर्थग्रहणायोग्यत्वं वारितमेकैकभूतेभ्यश्च न विशिष्टस्वरूपत्वमिति ख्यापितमिति । सतामितिपदेन स्थूलशरीरविनाशेऽपीन्द्रियाणां नाशाभावस्तदधिष्ठानचक्षुर्गौलकादिनाशश्च ख्यापितः । प्रत्येकमधिष्ठानोपदेशेन एकेन्द्रियवादां निराकृतः । पञ्चसु स्थानेषु एकैकस्य युगपदधिष्ठानानर्हत्वात् । पञ्चभाभूयेति चेत् ? न । पञ्चभाभावेऽपि उपादानान्तरापेक्षत्वात् । पञ्चभा स्वरूपेणैव प्रसिद्धेति चेत् ? तर्हि पञ्चैव भवन्ति इन्द्रियाणीति । मनोवदेकमेवेन्द्रियं यदधिष्ठानं यदाधितिष्ठति तदा तदर्थं गृह्णातीति चेत् ? तदा तदधिष्ठानादपराधिष्ठानगमनेन स्वस्याधिष्ठाने सततावस्थानाभावः स्यात् नशिष्टत्वे मनोवदाभ्यन्तरेन्द्रियत्वापत्तिर्यदि तत्र वाद्याधिष्ठानाद्वाद्यत्वमुच्यते तदा स्पर्शनस्य दशनादियोगपदार्थात्तः सर्वत्रैव स्पर्शनेन्द्रियसत्त्वात् । विशेषणोपदेशेन पञ्चेन्द्रियाणां समपञ्चमहाभूतात्मकत्वं निराकृतम् । तथात्वे हि पञ्चेन्द्रियाणां तुल्यः स्वभावः स्यात् ।

ननु पञ्चानामिन्द्रियाणामेकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियव्यापकं चेत् समवायीति तिस्रं पणीये वक्ष्यति । तत् कथं पञ्चेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते ? तेनैव ह्येकेन स्पर्शनेन्द्रियेण सर्वार्थानां ग्रहणं भवतीति चेत् ? न । युगपदेव पञ्चानामर्थानां ग्रहणापत्तः । मनस एकत्वेन यत्रैव स्पर्शनेन्द्रिये योगस्तद्देशावच्छेद एव स्पर्शनेन्द्रियेणार्था गृह्यन्ते । अणुत्वाद्धि मनसो नैकदा सर्वेस्पृश्यस्पर्शनं स्यादिति चेत् ? तदापि तद्देशावच्छेद एव युगपत् सर्वार्थग्रहणं स्यात् । स्पर्शनग्राह्या हि सर्वार्था इति । करचरणतलादित्वग्विशेषस्य भूतार्थावशेषारब्धत्वेन वैशिष्ट्यादितराङ्गावयवत्वचो रौप्यकूपादिमृदुत्वकाठिन्यादिभिः स्वल्पानल्पस्पर्शास्पर्शग्रहणवद्भूतविशेषारब्धत्वेन चक्षुर्गौलकीयादित्वत्वां वैशद्यादिगुणविशेषेण विशिष्टस्वरूपाणां स्पर्शनेन्द्रियाधिष्ठानानां रूपाद्यर्थयोगाद् रूपादिग्रहणं स्यादिति न वाच्यम् । इन्द्रियार्थानां पञ्चत्वेन चक्षुरादीनामेकैकेन्द्रियस्यैकैकार्थग्राहकत्वात् । न हि रूपं मेव अर्थं विषयमनुगृह्णात्यनुधावति, यत् तेजः प्रधानं तत् तेजः प्रधानमेव विषयं गृह्णातीत्यर्थः ; एवं पार्थिव्यादित्वपि वाच्यम् । तत्र हेतुमाह, — तत्स्वभावान् विभुत्वाच्च, तत्स्वभावादिति ग्राह्याणां रूपादीनां या स्वभावः सैजसत्वादिः, चक्षुरादीनामपि तत्स्वभावादेवेत्यर्थः, विभुत्वादिति

स्पर्शति स्पर्शनमित्येवमादि । यदि च रूपादीनां नीलपीतादिभेदेन चक्षुरादेश-
कैकेन्द्रियार्थानां नानात्वदेकस्यैव स्पर्शनेन्द्रियस्य रूपाद्यर्थानां नानात्वमिति
तथापि रूपत्वादिसामान्येन नीलपीतादीनामैक्यवद्रूपस्पर्शादीनामैक्यमर्थत्वादिति
यत् तन्न युक्तं भवति मनोविषयस्याप्यर्थत्वादिति । विषयत्वसामान्यात्
स्पर्शरूपादीनामक्यं भवति । रूपत्वादिसामान्येन नीलपीतादीनामिवेति
चेत् ? न । बुद्धिलक्षणानामर्थानां पञ्चत्वादिन्द्रियाधिष्ठानानां पञ्चत्वाच्च ।
तत्र पञ्चेन्द्रियाणि मूर्ध्मभेदे हृदये तिष्ठन्ति । तत्र तिष्ठतामेव प्रसारणादि
गमनावस्थानादिना चक्षुरादीनामथग्रहणाच्च । चक्षुर्हि हृदि तिष्ठन् स्वाधिष्ठान-
गोलकमधिष्ठाय वर्त्तमानं ज्योतिषः प्रसारणेनार्थं गृह्णाति, स्पर्शनं
त्वचमधिष्ठाय वर्त्तमानमेवार्थं गृह्णाति, श्रोत्रं कर्णाधिष्ठाय, घ्राणं नासिका-
मधिष्ठाय, रसनं जिह्वामधिष्ठाय वर्त्तमानमिति । गोलकाद्याकृतिविशेषेण
पञ्चत्वाच्च । तैजसत्वादिति पञ्चत्वाच्चेति ख्यापितं पञ्चमहाभूतविकारसमु-
दायात्मकानामिति वचनेनेति । अत्रापरे चक्षुर्गोलकाद्याधिष्ठानेषु सन्तु
रूपादुपलब्धिभिरनुपलब्धिश्चासन्स्विति । अतो भूतैकैकप्रधानपाञ्चभौतिकाक्षि-
गोलककणतज्जिह्वानासिकमेवाधिष्ठानतयोक्तम् । यत् एवंन्द्रियाणि भवन्ति
न त्वराणि सन्ति कानिचिदिति यद्वदन्ति तदपि निरस्तं सतामित्युपदेशेन ।
न हि तिमिरादिव्याधिश्चक्षुर्गोलकादौ निव्वकल्ये केनापि द्रष्टुं शक्यते
स्पर्शदुः केत्यादि ।

न च दोषदृषितत्वेनाथग्रहणमिति चेत् ? न हि चक्षुरादीनां द्वित्वाद्यापत्तिः
स्यात् । द्वित्वे हि सर्वेणाक्षणा निर्मीलिते च दक्षिणेर्दक्षिणं यत् तथात्वेन
पश्यता परिचीयते तथेतरेणापि । तत् सव्यं निर्मीलितेऽप्यक्षिगोलके दक्षिणे-
नाक्षणा पश्यता परिचीयते तदेवेति । अत्र केचिदेकस्मिन् नयनविनाशे तेन
दृष्टस्यार्थस्य परेणाक्षणा प्रत्यभिज्ञानं मनसा प्राक् परिचितत्वादित्यतो नयनादे-
द्वित्वमेव न त्वेकं नासिकया व्यवहिते द्वित्वेन दृष्टत्वादिति यदाहुः तन्न ।
नासिकया व्यवधानेन चक्षुषोर्द्वित्वाभिमानादेव न वस्तुतः । न चैकाक्षिनाशे
द्वितीयाक्षिनाशाभावात् कथं नेत्रस्य द्वित्वमिति वाच्यम् । एकावयवविनाशे-
ऽप्यवयवविनः प्रत्यभिज्ञानात् ? सर्ववयवानामवयवविनो वा नियमेन न नाशः
स्यादिति । अतस्त्वेकगोलकविनाशे सति नान्यत्वं स्यादिति । दृष्टान्तविरोध-

स्तत्त्वात्, समानजातीयतैजसादिग्रहण एव चक्षुरादीनां शक्तत्वादित्यर्थः । तद्वदेन ग्रन्थेन
एतदनुमानमुपदिश्यते— एतच्चक्षुर्गोलकं, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् बाह्यालोककत्वं ;

इचेत्, उच्यते—गोलकान्तरावस्थितावयवत्वेन चक्षुषो गोलकनाशे नाशा-
भावाभित्यक्ताच्चेति पञ्चेन्द्रियाणीति वचनेनोपदर्शितम् । अत्र पञ्चेति
संख्या त्विन्द्रियाभिष्टानान्पेवेन्द्रियाणीति न युज्यते गोलकादीनि पुन-
र्भौतिकानि दृश्यन्ते । इन्द्रियाणि तु सात्त्विकात् खलु वैकारिकादहङ्कारान्
तैजसाहङ्कारसहायादुत्पन्नान्युपदिश्यन्ते, न च भौतिकानि । चक्षुरादिभिर्हि
मूक्ष्मत्वेऽपि मूक्ष्मं वा महद्वा वस्तु गृह्यते । सत्त्वगुणस्य प्रकाशलक्षणत्वेन
सात्त्विकाहङ्कारजत्वे सात्त्विकत्वेन प्रकाशात्मकत्वात् तच्च प्रकाशात्मकत्वं भौतिकत्वे
पुनर्न सम्भवति अणुना महतो व्यापनासम्भवात् । न ह्यव्याप्यार्थग्रहणं सम्भ-
वतीति । तत्रोवाचाक्षपादगतोऽयम्—“रश्म्यथेसन्निकर्षविशेषान् तद्ग्रहणम्”
इत्यर्थानामिन्द्रियेणाणुना तैजसरूपेण भूतैर्कैकप्रधानपाञ्चभौतिकेन रश्मिना
सन्निकर्षविशेषादणुना महताञ्च ग्रहणमुपपद्यते । यथा भौतिकेन प्रदीपादिना-
ऽणुना महदणु च वस्तु प्रकाश्यते । अत्र “तदनुपलब्धेरेहेतुः” रश्मिस्वरूपेन्द्रिये-
न्द्रियाथेसन्निकर्षा न हेतुर्गोलकाद्यतिरिक्तस्य रश्मेरनुपलब्धेरिति न वाच्यम् ।
“नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावेहेतुः” इति । अस्यार्थः—
अणुरूपादिज्ञानेनानुमीयमानस्य रश्मिस्वरूपचक्षुरादेरेनावृतस्यापि प्रत्यक्षतो-
ऽनुपलब्धिर्नासद्भावेहेतुः । कथं तर्हि नोपलभ्यते ? उच्यते—“द्रव्यगुणधर्म-
भेदाच्चोपलब्धिर्नियमः” द्रव्यस्य गुणस्य द्रव्यगुणस्योद्भूतत्वान्द्रूतत्व-
धर्मभेदात् तदधीनत्वात् प्रत्यक्षस्य परमाप्वादिसाशरणद्रव्यगुणशोपलब्धो
नियमः । उद्भूतस्य प्रत्यक्षमनद्भूतस्याप्रत्यक्षमिति । ननु चक्षुरादेरुद्भूत-
रूपमेव न कथं प्रत्यक्षमिति चेत् ? उच्यते—“कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः
पुरुषाथेतन्त्रः” इति । अस्यार्थः—पुरुषार्थोऽदृष्टविशेषः, तत्तन्त्रस्तद्धीनेन्द्रि-
याणां व्यूहो निम्माणाविशेषः । कर्मकारित इन्द्रियारम्भकाणां कर्म-
विश्लेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोग्यतासाधनतया कारित इति चक्षुरादीनां न
प्रत्यक्षयोग्यपरिमाणमस्तीति । “मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिर्वत् तदनुप-
लब्धिः” इति । यद्वा बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धिरभिभवादनभि-
व्यक्तितोऽनुपलब्धिरिति । बाह्यालोकैरनुग्रहाच्चक्षुरादिनार्थो गृह्यते ।
तस्मादनभिव्यक्ता न चक्षुरादीनामुपलब्धिरिति । अथ सूर्यप्रकाशादि-
सहकारेणार्थानां ग्रहणाच्चक्षुरादीनामुद्भूतरूपत्वेन बाह्यप्रकाशापेक्षा न स्यात् ।
रसनमाप्यं, रूपादीनां मध्ये रसस्यैव प्रकाशकत्वात् दन्तोदकवत् ; तथा गन्धः स्वजातीय-
गुणोत्कर्षविन्द्रियग्राह्यो भूतविशेषगुणत्वात् रूपवदित्यादि ॥ ६ ॥

तिमिराद्यभिभूतत्वे तु सूर्यादिप्रकाशसहकारेणापि प्रत्यक्षजननं न स्यात् । अभिभूतस्य स्वकर्मण्यशक्तत्वादिति सर्वदाभिभावकद्रव्यान्तरकल्पनया रात्रि-
चराणां विडालादीनां चक्षुषि रश्मिदर्शनेनान्येषामपि पुरुषाणां दिवार्कतेजसा
अभिभूतरश्मौ चक्षुषि रश्म्यनुमानं भवतीति । तथा सति काचाद्यन्तरित-
प्रदीपेनेव रश्मिसत्त्वाद्यङ्गुगदिनाऽर्थः प्रकाशयते । तेनेन्द्रियाणां भौतिकत्वे सिद्धे
कुड्यान्तरितार्थानां पुनरनुपलब्धिने व्याहन्यते । इन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्या-
प्रतिघातेनोत्पत्तेः । अप्रतिघातकत्वे हेतुः वैशद्यं भावानां यथादित्यरश्मिना
स्फटिकान्तरितेऽपि दाहो दाहः स्यादप्रतिघातत्वात् । ननु काचादिकमपि
कुड्यादिवत् सन्निकर्षोत्पत्तौ प्रतिबन्धकं परस्परं प्रतिघातकत्वधर्मादिति चेत् ?
न । आदर्शैदिकयोः प्रसादस्वाभाव्यात् प्रतिविम्बरूपोपलब्धिवद्धि चक्षुरादीनामर्थं
सन्निकर्षोत्पत्तौ काचस्याप्रतिघातकत्वं कुड्यादेः प्रतिघातकत्वमिति । अत्र तु
प्रमाणं “दृष्टान्मितानां हि नियोगप्रतिषेधो नोपपदेत्ते” इत्यक्षपादगौतम-
वचनमपि तुल्यम् । मुश्रुतेऽपि—“इन्द्रियेणेन्द्रियार्थेन स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ।
नियमात् तुल्ययोनित्वाच्चान्येनान्यमिति स्थितिः” इति वचनेन श्रोत्रादीनां
शब्दादिग्रहणनियम एकैकाधिकपाञ्चभौतिकत्वेन तुल्ययोनित्वाच्छब्दादीनामित-
रार्थग्रहणप्रसङ्गस्तु सात्त्विकाद्वैकारिकत्वमात्रे भवतीति । चरकाचार्य्योऽपि तज्-
ज्ञापयितुमाह—तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियमित्यादि । तत्र तेषु पञ्चसु इन्द्रियेषु
मध्ये यदिन्द्रियं तेषु पञ्चसु महाभूतेषु मध्ये यदात्मकं यद्भूतप्रधान आत्मा स्वरूपं
यस्य तन् यदात्मकं तत्तदात्मकं तद्भूतप्रधानमेव तदिन्द्रियं तदात्मकं तद्भूत-
गुणमथ तदेकैकभूताधिकत्वेन विशेषान् प्रायेणानु लक्ष्यीकृत्य धावति ग्रहीतु-
मिति शेषः ।

नन तैजससहायसात्त्विकाद्वैकारिकत्वेऽप्येवमिन्द्रियाणि स्वार्थमनुधावितुं
नार्हन्तु कथं भौतिकत्वे एव चक्षुरिन्द्रियं रूपमिव रूपिणां मूर्त्तान् भावान्
गृह्णाति नतराणीन्द्रियाणि शब्दाद्यथैवतो गगनादीन् ग्रहीतुमर्हन्तीति ? अत
आह—तत् स्वाभाव्यादित्यादि । तेषां बाह्यानां रूपादीनां यः स्वभावस्तैजस-
त्वादिस एव स्वभावो यस्य तस्य भावः तस्मात् । तथा समानयोनित्वे
स्वभावविशेषादित्यर्थः । व्याख्यानमिदं तु समग्रवचनं, तेन तत्स्वभावादिति
यद्यदात्मकमिन्द्रियं तस्य विशेषान् तदात्मकार्यग्रहणाहेतासद्धावपि
स्वभावादिव ; विशेषश्चायं चक्षुरिन्द्रियं तैजसमपि तैजसं रूपं विशेषादनुधावति ।
रूपवद्द्रव्यं तत्तद्द्रव्यमयीमाकृतिश्च कुत्सिताकुत्सितां पृथिव्याः कृष्णरूप-

प्रभामन्थकारमातपालोकवदनुधावति । आकाशश्च अप्रतिघातमरूपं तद्वत्त्वेनोप-
चर्यते । मिश्रभक्षविशदपिच्छलादिकश्च गृह्णाति न तु शब्दस्पर्शरसगन्धान् ।
स्पर्शनश्च वायव्यं स्पर्शं शीतोष्णदृक्क्षेत्रादीनापि गृह्णाति । विशेषेण
स्पर्शविपर्ययप्रतिघातमाकाशं चानुधावति न च शब्दरूपरसगन्धान् ।
श्रोत्रं त्वान्तरीक्षं शब्दं गृह्णाति, न स्पर्शादिकं । न वाऽऽकाशम् । रसनमाप्यं
रसं गृह्णाति न शब्दादीन् । घ्राणं पार्थिवं गन्धमनुधावति न रसरूप-
स्पर्शशब्दादीन् इति । ननु रूपादयोऽर्थाः कथं चक्षुरादीनीन्द्रियाणि न
गृह्णन्ति तुल्ययोनित्वादितत्त्वभावादिति ? अत आह—विभुत्वाच्च ।
स्वाधिष्ठातृदेवतावत्त्वेनात्मकतद्भूतमयत्वेन च विभुत्वाद् भावनादिक्रिया-
वत्त्वादिसामर्थ्यात्, तथा च चक्षुस्तेजसं तेजसं रूपमनुधावति, श्रोत्र-
मान्तरीक्षमान्तरीक्षं शब्दमनुधावति, अनुधावति तु स्पर्शनं वायव्यं वायव्यं
स्पर्शम् । रसनमाप्यमाप्यं रसमनुधावति, तथानुधावति घ्राणं पार्थिवं पार्थिवं
गन्धमिति । न गन्धादयो घ्राणादीनि गृह्णन्ति । विशेषतो ग्रहणं बोध्यम् ।
गौतमेनाप्युक्तं—“पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत्प्रधानम्” इति । पृथिव्यादीनामुत्त-
रोत्तरभूतेषु गन्धादिपूर्वपूर्वगुणहासेऽपीन्द्रियादीनां पार्थिवादीनां रसादि-
ग्रहणापत्तिर्न भवति, पूर्वपूर्वगन्धादेरकैकगुणोत्कर्षात् । घ्राणादीन्द्रियं
तद्गन्धादिप्रधानम् । तथा च पञ्चभूतगुणवत्त्वेऽपि गन्धप्रधानं घ्राणमिन्द्रियम्,
रसप्रधानं रसनं, रूपप्रधानं चक्षुः, स्पर्शप्रधानं स्पर्शनं, शब्दप्रधानं श्रोत्र-
मिति । ततो घ्राणेन ज्वणादयो न गृह्णन्ते, रसेन रूपादय इत्येवमादि ।
गन्धादेरकैकगुणोत्कर्षव्यवस्थानं घ्राणादीनां तत्तदारम्भकपृथिव्यादीनां
भूयस्त्वात् । सगुणानां हि पृथिव्यादीनां घ्राणादीन्द्रियरूपेण परिणामादिति ।
न चाकाशं चक्षुरनुधावति । “परन्तु मूर्तिमदद्रव्यविपर्ययस्याकाशस्य
चक्षुरर्थाभावस्य चक्षुराभावेनाभावाख्यप्रमाणेन स्थिरगुरुस्पर्शकठिनसान्द्रादि
रूपेण ज्ञातस्य धारणासामर्थ्येन निश्चयात् कूपपतनं गच्छतो न सम्भवतीति ।
तत्र तत्र तस्य तस्याथेस्य प्राधान्येन प्रकाशकत्वादभिव्यक्तत्वाच्च” उति
कश्चित् ; एतेन कपिलोक्तसांख्यमूत्रम् आहङ्कारिकतद्भूतं भातिकानीति,
न विरुद्धम्, अहङ्कारकायप्रकरणात्कानि यानि दशेन्द्रियाणि सूक्ष्मदेहस्थानि
तानि न भौतिकानि आहङ्कारिकतद्भूतेः, सूक्ष्मदेहस्थानि तु आहङ्कारि-
कतदिन्द्रियाधिष्ठितात्मकतद्भूतकैकाभिकपाञ्चभातिकानीन्द्रियाणि । न केवलं
तेजोऽपतपणात् तेजसं चक्षुर्वृत्तितो दृश्यवस्तुतो रूपरूपवदादितश्च भौतिकत-

तदर्थतियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं
विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्धुपघाताय सम्पद्यते । समयोगात्
पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्याययति ।

सिद्धेः । प्राप्त्यर्थप्रकाशलिङ्गाच्च वृत्तिसिद्धिः । आत्मकृतभूतानामेकैकाधिक-
भूतस्य न्यूनाधिकाभ्यां भागगुणाभ्यामिन्द्रियाणां निष्पत्त्या तत्तान्तरत्वेनाह-
कारिकेन्द्रियतो विशिष्टत्वेन रूपादिवृत्तिः सिद्धा । तत्ता हि तदात्मकृतैकैक-
भूताधिकपाञ्चभौतिकता । तेन तद्भौतिकमर्थं सम्बद्धं सर्पन्ति चक्षुरादीनीति ।
न तु वृत्तिग्रहणे द्रव्यनियमः । एकैकभूताधिकमिन्द्रियमेकैकभूताधिकमेव द्रव्यं
गृह्णातीति नियमो लभ्यते, पृथिव्यम्बुगुणबहुलद्रव्ये मधुरो रसो रसनेनाम्बुगुण-
जलबहुलेन न गृह्यतामिति । अतो रसादिमात्रगुणनियम एव तद्गुणयोगात् ।
इत्येवमादि कपिलवचनं न विरुद्धं न यम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—इत्थमिन्द्रियेन्द्रियाधिष्ठानेन्द्रिय-द्रव्येन्द्रियार्थेन्द्रिय-बुद्धिमनांसि
यथायोग्यं निदिश्योपदिश्य च तैरुपक्रमणं दर्शयति—तदर्थेत्यादि । यद्यदात्मक-
मिन्द्रियं तदिन्द्रियस्यार्थेन महानियोगात् रूपाद्यतिदर्शनादितः, अयोगात्
सर्व्वंशो रूपाद्यदर्शनादितः, मिथ्यायोगात् द्विष्टभैरवादिमूत्तिदर्शनादितः । स-
मनस्कं तदिन्द्रियमात्रस्य चेष्टाहेतुत्वापन्नेन मनसा सहैव तदिन्द्रियं चक्षुःश्रोत्रादिकं
विकृतिं मनस्तदिन्द्रियचेष्टाप्रयोजकताक्रियायां चक्षुरादिकन्तु स्वाथग्रहणे चेष्टाया
वृद्धिन्यूनान्यथाभावान्यतममापद्यमानम् । यथास्वेति—तदिन्द्रियजबुद्धुपघाताय
सम्पद्यते इति पञ्चेन्द्रियबुद्धुपघातेन भवन्तैरिन्द्रियकाः शारीररोगाः । रस-
नेन्द्रियार्थमिथ्यायोगात् समनस्करसनबुद्धुपघातेन भवन्ति सर्वाङ्गावयवग-
ज्वरादयः शारीररोगा इति । इति तु व्याधिहेतुत्वं स्वस्थाधिकारे दर्शितं
तत्परिवर्जनायम् । सुतरां त्रिविधमिन्द्रियेन्द्रियार्थयोगं विहाय समयोगा-

चक्रपाणिः—शुभाशुभप्रकृतिहेतुरिति यदुक्तं तदुपपादयति, तदर्थेत्यादि ।—तदिन्द्रियमर्थस्य
रूपादेरित्योगो रूपाद्यतिदर्शनम्, अयोगो हीनमात्ररूपादिदर्शनं सर्व्वंशो रूपाद्यदर्शनञ्च,
मिथ्यायोगो विकृतबीजस्यरूपादिदर्शनं, समनस्कं मनसा सहितं, विकृतिं विकारमापद्यमानम् ।
समनस्कमिति विशेषणं कुर्व्वन् चक्षुरादुपघातात् मनसोऽप्युद्दिग्म/बहुर्देव्यादिरुक्षणो विकारो
भवतीति दर्शयति । यथास्वं या यस्याप्तीया बुद्धिः, सामर्थ्ययोगात् समयोगात्, पुनःसम्प-
दुर्ध्वपक्षाद् व्यावर्तयति, प्रकृतिं स्वभावमनुपधीयमानमिन्द्रियमिति शेषः, यथास्वं बुद्धिमाप्याप-
द्यतीत्याप्तीयां बुद्धिं सातत्येन जनयतीत्यर्थः ।

• मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ७ ॥
 दिन्द्रियार्थयोः समयोगात् पुनस्तु समनस्कादिन्द्रियं प्रकृतिं स्वभावमापन्नमानं यथास्वं तदिन्द्रियजां बुद्धिमाप्याययति सातत्येनानुवृत्तयेद वदयति ।

अथ ब्राह्मणञ्चेन्द्रियोपक्रमणमुपदिश्य आभ्यन्तरेन्द्रियोपक्रमणमुपदिशति, अत्र मनोऽर्थं प्रागनुक्तमुपदिशति—मनसरित्त्यादि । चिन्त्यमिति उक्तपञ्चेन्द्रियबुद्धिभिश्चा बुद्धिश्चिन्तात्रोच्यते, तद्विषयं चिन्त्यं, मुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नबुद्धरहङ्कारस्मृतिस्मरणीयादिकं (चिन्त्यत्वेन मनोऽर्थः । न तु ग्राह्यत्वेनात्मग्राह्यत्वात् ।) तत्र तस्मिंश्चिन्त्येऽर्थे मनसः समानातिहीनमिथ्यायोगा बुद्धेश्च शीघ्रतस्मृतिरूपायास्ततः समनस्कादिन्द्रियाच्च जाताया बुद्धेश्च त एव समयोगादयो योगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्तीति । तत्र चिन्त्ये मनसः समानयोगादिवुद्धेश्च प्रकृतेः स्वभावस्य हेतुर्भवति । तत्र चिन्त्ये मनसोऽनियोगहीनयोगमिथ्यायोगा बुद्धेश्च । बुद्धेर्मनमश्च विकृतेषु द्विहान्यन्यतररूपान्यथाभावरूपाया हेतवो भवन्ति । मनसाश्चिन्त्यानामतिचिन्तनादचिन्तनान्मिथ्याचिन्तनाच्च मनोबुद्धिविकृतिमापन्नता प्रज्ञापराध उच्यते । तेन मनःकायवाचां कर्मणामतियोगायोगमिथ्यायोगेभ्यो भवन्त्यागन्तवः शारीररोगाश्च, भवन्ति च लोभमोहादयो मानसरोगा इति प्रज्ञापराधजाः ।

नन्विन्द्रियोन्द्रियार्थयोमनोमनोऽर्थयोश्चातियोगान् कदाचित्तियोगाद्वानादेव द्विरिव भवितुमर्हति । पञ्चेन्द्रियाणां मनसश्च कुतोऽर्थग्रहणेऽन्यथाभावः स्यादिति चेत् ? सत्यं : स्वस्वार्थानामतियोगोऽयोगश्च द्विविधः । इन्द्रियाणां मनसश्च स्वस्वप्रभावान् अनल्पानतिशयितानामर्थानां सातत्येनोपयोगः । अतिशयितानाञ्च यदृच्छयोपयोगश्चातियोगः । सातत्येनानुपयोगस्त्वनल्पानतिशयितानां यदृच्छया चाल्पानामुपयोगश्चायोगः । अनल्पानतिशयितानां मनोऽननुकूलानां सातत्येनोपयोगः अतिशयमनोऽननुकूलानां यदृच्छयोपयोगश्च

पूर्वं मन उक्तं तस्य प्राक्तं विषयमाह—मनसस्तु चिन्त्यमर्थ इति । इन्द्रियनिरपेक्षं मनो यद् गृह्णाति तच्चिन्त्यं, यदि वा, इन्द्रियगृहीतमेवार्थं यत् पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं मनो गृह्णाति तच्चिन्त्यम्, एतच्च प्राधान्यादुक्तं तेन मनोऽर्थानां सुखादीनामनुपादानं दोषत्वेन नैवोद्भावनीयम् । त एवेति—मनोविषयस्य चिन्त्यस्य समयोगस्तथातिहीनमिथ्यायोगाश्च, प्रकृतिरक्षिकारः स्वभाव इति यावत्, विकृतिर्विकारः ; तत्र चिन्त्यस्य समयोगयोगो मनसो मनोबुद्धेश्च प्रकृतिहेतुर्भवति, अतिशोगादयस्तु चिन्त्यस्य मनसो मनोबुद्धेश्च चिन्तनध्यानादिलक्षणाया

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृति-
भावे प्रयतितव्यमेभिहेतुभिः । तद् यथा—सात्म्येन्द्रियार्थ-

मिथ्यायोगः । तेभ्यो भवन्तीन्द्रियाणां मनसश्च वृद्धिहासान्यथाभावाः ।
सति च तथात्वे वृद्धापि पुनरिन्द्रियाणां मनसश्च नानुवर्तते सम्यगर्थग्रहण-
शक्तिरर्थेनाभिभूतत्वात् । तथाभूतेनायथास्वावस्थानात् । यथास्वावस्थो हि भावः
सम्यग् यथास्वकम्पे सार्थयितुमर्लं भवति वृद्धिश्चक्षुष्यादिना चक्षुरादीनान्तु
सम्यगाहारादितः समवायेन भवति, भवति च सम्यगर्थग्रहणशक्त्यावरकदोषाप-
हरणम् । तथा चक्षुषो भास्कराद्यतितेजस्विनामुग्ररूपयोगात् तैजसांशवृद्धौ
तर्पकश्लेष्मणः क्षयात् स्वार्थस्य सम्यग्ग्रहणशक्तिः फलं हीयते । एवं श्लेष्मणा
अनुतपितं हि चक्षुस्तेजोमयं सम्यगर्थं ग्रहीतुमर्लं भवतीति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—एवं श्रोत्रानुहृतवातादीनामतिशब्दादिभिरभिभवाद् वृद्धावपि
श्रोत्रादीनां सम्यक् स्वार्थग्रहणशक्तिर्नानुवर्तत इति । तत्र किं कर्तव्यमित्यत
आह—तवेत्यादि । तत्र समनस्कानामिन्द्रियाणां स्वस्वार्थातियोगादिभिः
स्वस्वबुद्ध्युपघातः स्यात् । मनोऽर्थातियोगादितश्च मनसो बुद्धेश्चोपघातः स्यात् ।
तस्मिन्नुपघाते सति इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां पञ्चानां समनस्कानां मनःसहिताना-
मर्थान् श्रोत्रस्पर्शननयनरसनघ्राणमनसामुपतापः स्यात् । तस्मादनुपतप्तानां
पण्णां श्रोत्रादीनां स्वस्वार्थरतियोगादियोगवर्जनेनानुपतापायानुपतापार्थं
भाव्युपघातानुत्पत्तये प्रकृतिभावे स्वभावसत्तायां प्रकृत्यनुवृत्तौ पभिरव्यव-
हितोत्तर वक्ष्यमाणहेतुभिरुपायैः प्रयतितव्यं प्रयत्नवता भवितव्यं पुरुषेणेति
शेषः । स्वस्वार्थरतियोगादियुक्तैरुपतप्तानान्तु आतुर्याधिकारे वक्ष्यमाणैहेतुभिः
प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमित्यर्थादेव लभ्यते ।

तान् हेतुनाह—तद्यथेत्यादि । सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेनेति, सात्म्याना-
मिन्द्रियार्थानां सं सम्यग्योगेन हेतुना श्रवणादिपञ्चैन्द्रियाणां स्वस्वार्थाति-
विकृतेर्हेतवो भवन्तीति वाच्यम्, अचिन्तनातिविस्तृतमयानकचिन्तनेमनोऽपि विकृतं मनोबुद्धि-
मपि विकृतां जनयतीति भावः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—तदीदृशे कर्तव्यमाह—तत्रेत्यादि । अनुपतापायानुपघाताय, उपघातकहेतु-
वर्जनेनेत्यभिप्रायः, प्रकृतिभावे निर्विकारत्वकरणे भेद्यजोपयोगेनेत्यभिप्रायः । सात्म्येन्द्रियार्थ-
संदेहेन इति सात्म्येन्द्रियार्थसमयोगेन, बुद्ध्या सम्यगिदं मम हितम् इदं ममाहितमित्यवेद्यावेक्ष्य,
कर्मणां प्रवृत्तीनां सम्यग् प्रतिपादनेनेत्यहितकर्मपरित्यागेन हितकर्मोपरणेन च, एतेन प्रज्ञापराध-

तत् सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽभिवेश !

तद्वयथा—देव-गो-ब्राह्मण-गुरुवृद्ध-सिद्धाचार्यान् चर्चयेत् ।

नन् सद्वृत्तं कस्मादनष्टेयं न त्वसद्वृत्तमित्याशङ्क्याह—तदीत्यादि । किञ्च तत् सद्वृत्तं किं गुणमित्यत आह—तदीत्यादि । हि यस्मात् तत् सद्वृत्तस्यानुष्ठानं युगपदर्थद्वयं सम्पादयति यदैवारोग्यं तदैवेन्द्रियजयम्, न तु कदाचिदारोग्यं कदाचिदिन्द्रियजयमिति । अथेद्वयं विवृणोति आरोग्य-मिन्द्रियजयञ्चेति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—तत् सद्वृत्तमखिलेन प्रायेण कान्स्थेन वा : यद्वा हि यस्मात् तदनुष्ठानं युगपदारोग्येन्द्रियजयसम्पादकं तत् तस्मात् तत् सद्वृत्तमखिलेनोप-देक्ष्याम इत्यर्थः ।

इत्थञ्चाखिलेन सद्वृत्ते सत्युपदेष्टव्ये मात्राशनादिकमातुराशनाचाराश्च वेगधारणवज्जेनादयश्च ये सद्वृत्तरूपा उक्तास्तेभ्योऽवशिष्टं सार्वभौमिकं सद्वृत्तमुपदिशति—तद्वयथेत्यादि । तत्रादौ पूज्यत्वादाह देवेत्यादि । गुरु-शब्देनात्र वर्णतोऽसद्वर्णानां श्रद्धान्तानां पूर्वपूर्ववर्णा गुरुः । सवर्णतः पुन-र्ज्ञानतो ब्राह्मणानां, शौर्यतः क्षत्रियाणां, धनतो वैश्यानां, वयसा श्रद्धानामधिका ये ते गुरवः । सत्त्वेषाञ्च मातापितरौ पितृव्यादयश्च सम्पर्काः । असम्पर्कास्तु सवर्णा उत्तमवर्णाश्चेति विशेषेण वर्णतो गुरुः, कनिष्ठप्रेक्षया गरिष्ठत्वभापनार्थम् । सत्त्वेषां मर्त्यानां देवा गुरवः । गावश्च मर्त्यानां ब्राह्मणादीनां नृणां गुरवः । ब्राह्मणाश्च वर्णानां गुरवः । गुरवश्च वृद्धादीनां गुरवः । वृद्धाश्च सिद्धादीनां गुरवः । सिद्धास्तापसाः । ते पुनराचार्याणां गुरवः । इत्युत्तरोत्तराणां पूर्व-पूर्वार्चकत्वस्यापनार्थं तदैवानुपूर्व्यां निर्देशः कृतः । आचार्या ब्रह्मादौ गुरुः । एतच्चानुष्ठानं धम्मद्वारेणारोग्येन्द्रियजयसम्पादकम् ।

सद्वृत्तानुष्ठानरूपं, तस्मात् कारणात् आसहितं कर्तुं मिच्छता स्मृतिमाख्यायावधानेन सद्वृत्तोपदेशं स्मृतेऽर्थः । सतां वृत्तमनुष्ठानं देहवाहानःप्रवृत्तिरूपं सद्वृत्तमनुष्ठेयम् । इह जन्ममिति जन्मान्तरे च शान्तिशौचाचारादियोगजनितधर्मप्रभायात् त्रिवर्गमभ्याकुलमुपयुक्तानास्तिष्ठन्तीति सन्त इत्युच्यन्ते, अधार्मिकानु विद्यमाना अप्यप्रशस्तावधानधेनासन्त इत्युच्यन्ते । सद्वृत्तानुष्ठानं दर्शयति—तदीत्यादि । सद्वृत्तानुष्ठानं नाम्यश्रियमभिलषेदियाद्यनुष्ठानेनेन्द्रियं यन्त्रगते, यन्त्राभ्यासात् तदिन्द्रियं जीयते इत्युक्तमिन्द्रियविजयञ्चेति ॥ ८ ॥

चक्रवाणिः—यस्मादेवंगुणं सद्वृत्तानुष्ठानं तत् तस्मात् सद्वृत्तमुपदेक्ष्यामः, अखिलेन

अग्निमनुचरेत् । ओषधीः प्रशस्ता धारयेत् । द्वौ कालावुपस्पृशेत् । मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात् । त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत् । नित्यमनुपहतवासाः सुमनः-सुगन्धिः स्यात् । साधुवेशः, प्रसाधितकेशो, मूर्च्छन्वातोऽभ्यङ्ग-*

अग्निमनुचरेदिति—अग्निं सायं प्रातरग्निद्वौत्रयमनुप्रातरनुसायं सायमनु पुनः प्रातश्च तदाचरेदित्यर्थः । ओषधीरिति—वनजाः प्रशस्ताः । यस्मिन् यस्मिन् विगुणग्रहादौ याः शास्त्रान्तरं चायुर्वेदे चोक्तास्ता इत्यर्थः । एतच्चापि युगपदुभयार्थसम्पादकं प्रभावात् । द्वौ कालाविति—सायं प्रातरुपस्पृशेत् स्नायात् । सन्ध्यां वोषामीत् । मध्याह्नसन्ध्याोपासनायां तथा कालनियमाभावात् । कालान्त्ययं प्रार्याश्चत्ताभावाच्च । मलायनेष्वित्यादि—“मध्यं पवित्रम्” इत्यादिना मात्राश्रित्यायं स्वयमुक्तम् । तथागुणत्वादत्र विधीयते सद्वृत्तत्वेन । त्रिः पक्षस्येति—मासि पञ्च दिनानि तु षट् षट् दिनानि मध्ये विहायाष्टमे दिने श्मश्रादिसंहारे भवन्तीति व्यवस्थायाः पक्षस्य त्रिः संहारयेदित्युपदिष्टम् । द्वितीयपक्षे तु प्रथमदिनसहितमेव गणनीयम् । चातुर्थकादिज्वरदिनवत् । एतच्च मात्राश्रित्यायं “पौष्टिकं वृष्यम्” इत्यादिगुणत्वेनोक्तत्वादत्र विधीयते सद्वृत्तत्वेन गुणद्वयसम्पादनख्यापनाश्रयम् । नित्यमनुपहतवासाः मलवच्च च्छिन्नं वासो न पिदध्यात् । “काम्यं यशस्यम्” इत्यादिगुणत्वाच्चिर्मल्लाक्षणवासो विधृयात् । नित्यञ्च सुमनःसुगन्धिः स्यात् । मात्राश्रित्यायोक्त-“वृष्यं सौगन्ध्यम्”—इत्यादिगुणत्वात् । अत्र सुमनसा सुगन्धिपुष्पेण माल्यरूपेण, मुष्टु गन्धो यस्य स तथा स्यादिति विधीयते । साधुवेशः मात्राश्रित्यायोक्त-“दीर्गम्यं गौरवम्”—इत्यादिगुणत्वात् शरीरपरिमाज्जनवान् स्यादित्यत्र विधीयते । प्रसाधितकेशः मात्राश्रित्यायोक्त-“पौष्टिकम्”—इत्यादिगुणत्वात् केशश्मश्रुप्रसाधनवान् स्यादित्यत्र विधीयते । कालं स्वेन, द्वौ कालौ सायं प्रातः, उपस्पृशेत् स्नायात् यदि वा उपस्पृशेत् सन्ध्यामुपासीत् ; त्रिः पक्षस्येति पञ्चभिः पञ्चभिर्दिनैः, यदि वा क्षारपाणैर्धवनप्रासाप्यात् पक्षद्वयोऽयं मासे वर्त्तते, “पतति पञ्चदशान्यां मासः” इति, पञ्चदशाहः पञ्चोऽभिधीयते ; एवं “पतति ऋतुर्मासान्यां पक्षरूपान्याम्” इति मासेऽपि पञ्चभिर्धेयः ; उक्तञ्च क्षारपाणौ “त्रिमासस्य रोमनखान् संहारयेत्” इति । अनुपहतवासा अम्लानवासाः, प्रसिद्धकेशः प्रसाधितकेशः, इह केशप्रसाधनभिधानात् पूर्व

पादतैलनित्यो, धूमपः, पूर्वावभाषी, सुमुखः, दुर्गंधवभ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कृता, बलीनामुपहृता, अतिथीनां पूजकः, पितॄणां पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वश्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्य्युः, फले नेप्युः, निश्चिन्तो, मूर्द्धस्रोतोऽभ्यङ्गपादनैलनित्यः मात्राशितीये प्रोक्त-“नित्यं स्नेहाद्रेशिरसः”-इत्यादिनापदिष्टगुणत्वान् मूर्द्धतैलनित्यः स्यात् । तथा तत्रोक्त-“न कर्णरोगाः”-इत्यादिगुणत्वान् कर्णतैलनित्यः स्यात्, तथाणुतैलनस्यनित्यः स्यात् । कर्णादिच्छिद्रमिह स्रोतः । अभ्यङ्गतैलनित्यः स्यात् मात्राशितीयोक्त-“स्नेहाभ्यङ्गात्”-इत्यादिगुणत्वान् तथा तत्रोक्त-“स्वस्वम्”-इत्यादिगुणत्वान् पादतैलनित्यः स्यात् । इत्येतेऽत्र विधीयन्ते । धूमप इति मात्राशितीयोक्तगुणत्वान् तत्रोक्तत्रिविधधूमपः स्यादनित्यत्र विधीयते । पूर्वावभाषीति अभ्यागन्तं वा मान्यपूज्यशीलादिकं सुहृदं वा प्रथमतो दृष्ट्वा पूर्वमेवावभाषितुं कुशलप्रश्नादिवाचा आलपितुं शीलवान् स्यात् । सुमुखः पराङ्मुखतारहितः स्यात् पराङ्मुखं हि स्वभ्यागताद्यभिज्ञापात् ।

दुर्गंधवभ्युपपत्ता दुर्गातिपतितानामभिमुखीभूयोपपत्ता स्यात् । दुर्गाद्धृतो हि दुर्गाद्धारकमाशीभिर्गन्धनन्दयति । होता बलिवेश्वादिभिर्होमकारकः स्यात् । यष्टा देवयजनकारकः स्यात् । तयोहि ब्रह्मा देवाश्च प्रसीदन्ति । ते च ब्रह्मणाऽभ्यस्ताः, तेषां प्रसादेन ब्रह्मप्रसादो लक्ष्यते । दाता दीनेभ्योऽदीनेभ्यश्च ब्राह्मणादिभ्यः सज्जनेभ्यः । चतुष्पथानां नमस्कृता स्यात्, तादृशपथेऽपि नानापुण्यपुरुषगमनागमनलभ्यबहुपुण्यत्वात् । बलीनामुपहृता पूजापहाराणामुपहरणेन देवताप्रसादात् । अथवा बलिर्जीविका तदुपहृता स्यात् । अतिथीनां पूजकः स्यात् बहुभस्महेतुत्वात् । पितॄणां पिण्डदः स्यात् पितृलोकतृप्त्या विष्णुप्रीतेः । काले यथाकालानतीते हितं मितश्च मधुरं मनोमयवन्नं प्रयोजनवन्नं वदितुं शीलवान् स्यात् ; तथात्वे हि लोकानुरक्तो भवति । वश्यात्मा वश्येन्द्रियमनाः स्यात् । आत्मशब्देनात्र मन उच्यते, तद्वशेन केशसंहरणे वचनं तीर्थादिप्रातर्निमित्तेन कृतमुण्डनस्नानकारिदिविषयम् । पूर्वाभिभाषी प्रथमसम्भाषणशीलः । दुर्गंधवभ्युपपत्ता दुर्गातिपतितानां रक्षिता, यष्टा यज्ञकारकः, वश्यात्मा वश्येन्द्रियः, आत्मशब्दोऽयमिन्द्रियवचनः, हेतावीर्य्युः रित्यनेन येन हेतुनायं धनवान् विद्यावान् वा जातः स हेतुर्न कथं भवेदिति प्रयत्नयता भवितव्यमिति दर्शयति फले नेप्युः रित्यनेन, परस्मै न धनादि-

निर्भीको, धीमान्, हीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयवृद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धा-
चार्याणामुपासिता, छत्ती, दण्डी, मौनी, सापानत्को, युग-
मात्रदक् विचरेत् । मङ्गलाचारशीलः, कुचलास्थि-कण्टकामेध्य-
चक्षुरादीनामपि वश्यत्वं स्यात् ; तथात्र हि लोभादयो न स्युरिति । एवं
धर्मात्मा धर्मो मनो यस्य स तथा । हेतावीप्सु रिति विद्याधनधर्मादिसदु-
पाज्जेनहेतो इर्प्याशीलवान् स्यात् । न तु तत्पुरुषाय न वा तद्धेतवे, येनार्यं
विद्वानभूत् तेनाहं विद्वान् स्यामिक्त्वादिरूपेर्प्यावान् स्यात् ; न तु अयं विद्वानभूत्
कदा मारिष्यतीत्येवम् । अयं येन विद्वानभूत् नाहं तेन विद्वान् स्याम् अन्येन पुनः
स्यामित्येवञ्च इर्प्यावान् न स्यात् । फले नेर्प्युः फले विद्याधनधर्मादी परेषां
फले इर्प्युर्न स्यात् ।

निश्चिन्ता दुश्चिन्तान्ताणी स्यात् । निर्भीक इति समुपस्थिते दुष्परिहार्य-
भयहेता भयं वा कुर्यात्, परिहाराय शक्ये तु भये भयं परिहरेत् । धीमान्
मनाविवेचनाव्यापारेण बुद्धिं कुर्यात् । हीमान् व्यवहाराहाराभ्यामन्यत्र
लज्जाशालः स्यात् । महोत्साहः कर्मसु कर्तव्येषु मनसो महान्मृक्यवान् स्यात् ।
दक्षः कर्मसु कुशलः स्यात् । क्षमावान् भूतेषु । धार्मिक इति धर्मात्मेति पदेन
लब्धं धर्मावत्तत्त्वमत्र तु तच्चिन्तः सन् धर्ममाचरितवानुच्यते । आस्तिक-
स्तिस्त्रिपणाय वक्तव्यनास्तिकताराहितः ।

विनयत्वादि । विनयन वा बुद्ध्या वा विद्यया वाभिजनेन विस्त्रव्य-
कुलात्पत्या वा वयसा वा वृद्धा ये तेषाम्, सिद्धानां तपोभिः आचार्याणां
सावित्रादायकानां गुरुणामुपासिता परिचर्यया उपासनां कुर्यात् । छत्तुति
मात्राशितायाक्ततार्वधमनामानिगुणत्वात् छत्तु सन्नहः । तत्रोक्तस्त्वलतः
संप्राप्तैष्ठानामात गुणत्वाद्वात्रा दण्डा स्यात् । मौनी अवचनः सन्, सापानत्क-
स्तत्रवाक्तवधुष्य स्पर्शनाहताभित्यादिगुणत्वात् पादत्रधारणवान् सन्, युग-
मात्रदक् युगा हस्तचतुष्टय तन्मात्राभितस्तता दशनशालः सन् विचरेत् गच्छेत् ।
मङ्गलाचारशीलः स्यात्, मङ्गलजनकाक्रियाशालः स्यात् । कुचेलं कुत्सित-
वसनम् ; अनुपहतवासा इत्यनेनापहतवाससः प्रतिषेधः, इह मालनादि-
कलसम्बन्धानवारणेष्वपि कर्तव्येति दर्शयति । निर्भीक इति उपस्थितेऽपरिहार्ये भयहेतो
बोद्धव्यम्, शक्यपरिहारेषु दृष्टादृष्टव्यावहेतुषु तु भेतव्यमेव ; आभजनो विशुद्धकुलम् ;

केशतुषोत्कर-भस्मकपाल-स्नानवलिभूमीनां परिहर्ता, प्राक्
श्रमाद् व्यायामवर्जो स्यात् । सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात् ।
क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता,
सत्यसन्धः, सामप्रधानः*, परपरुषवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः,
प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता ॥

नानृतं ब्रूयात् । नान्यस्वमाददीत । नान्यस्त्रियमभिलषेत्
कुत्सितवसनप्रतिषेधः । अस्थि प्राणिनाम्, कण्टकं वृक्षस्य, अमेध्यमनीप्सनीयम् ।
केशः प्राणिमात्रस्य, लोमान्यत्राजिनादि मेध्यान्, तुषं धान्यादेः, उत्करः
शर्करा कडूर इति लोके, भस्म भस्मितं काष्ठादेः, कपालं घटादीनां खर्परं
नरशिरः कपालञ्च, स्नानवलयोर्भूमिः, स्नानस्थानमन्यत्र जलाशयान्,
वलीभूमिः पूजापटारन्यागस्थानम्, एतेषां परिहर्ता परित्यक्ता स्यात् ।
प्राक् श्रमादद्वेर्शक्तितः, अद्वेर्शक्तित्यन्तं व्यायामं कुर्यात् ततः श्रमे जाय-
माने व्यायामं त्यजेत् । सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात् । क्रुद्धाना-
मापाततोऽनुनेता विनयी स्यात् । भीतानामाश्वासयिता आश्वासवचन-
निर्भयत्वं कुर्यात् । दीनानामभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्ता । सत्यसन्धः
सत्यसन्धीकृत् सत्यप्रतिष्ठः । सामप्रधानः । परपरुषवचनसहिष्णुः परेषां
शत्रूणामितरेषां वा परुषस्य निष्टुरस्य वचनस्य सहिष्णुः स्यात् । अमर्षघ्नमां
हन्तीति अमर्षघ्नः क्रुद्धानां क्रोधशान्तिकृत् । प्रशमगुणदर्शी प्रशमः शान्ति-
स्तदगुणेन द्रष्टुं शीलं यस्य स तथा स्यात् । रागद्वेषहेतूनां धनादि-
विभागाधिकारार्थकलहादीनां हन्ता स्यात् ।

नानृतं ब्रूयात् असत्यं न ब्रूयादिति तु धर्माविरोधमिध्या-
वाक्यादन्यत्र ; तेन राजयक्षिणां काकादिमांसानि तैत्तिरिगादिमांसान्यभि-
सर्वप्राणिषु बन्धुभूत इति तु यद्यपि राजद्विषपतित्तादीनामधर्ममभ्यान् चिकित्सां न करोतीति
तथापि तेष्वपि कृद्धानां हृदयत्वेन मन्तव्यम् । अभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्ता, सत्यसन्धः
प्रतिज्ञाकार्यनिष्ठाहकः, अमर्षोऽश्रमा तां हन्तीति अमर्षघ्नः, प्रशमं शान्तिं गुणत्वेन द्रष्टुं शीलं
यस्य स प्रशमगुणदर्शी ।

नानृतं ब्रूयादित्यस्य राजयक्षिणि “काकांस्मितिरिशायेन” इत्याद्ययमर्थभाषणोप-
देशेन विरोधो न बाध्यः, यतः—परापकारफलकमसत्यभाषणमनृतव्याहारदोषेन स्पृश्यते

नान्यश्रियम् । न वैरं रोचयेत् । न कुर्यात् पापम् । न पापेऽपि पापी स्यात् । नान्यदोषान् ब्रूयात् । नान्यग्रहस्यमागमयेत् ॥

नाधार्मिकैः नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत ; नोन्मत्तैः, न पतितैः, न भ्रूणहन्तृभिः, न क्षुद्रैः, न दुष्टैः । न दुष्टयानान्यारोहेत्, न जानुसमं कटिनमासनमध्यासीत, नाऽनास्तीर्णमनुपहित-मविशालमसमं वा शयनं प्रपदेत्, न गिरिविषममस्तकेष्वनु-

धायाशनार्थं मिथ्यावचनं न विरुध्यते : परापकारार्थमनृतभाषणप्रतिषेधात् । उक्तञ्चान्यत्र — “स्त्रीनर्ममृदाहविधौ तथैव सर्वेषु चैव व्यसनेषु नृणाम् । प्राणा-त्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुः रपातकानि ॥” इति वचनम् । नान्यस्व-माददीतेति स्पष्टम् । नान्यस्त्रियमभिलषेत् स्तुतिमिति शेषः । एतेनैन्द्रिय-जयसम्पत्तिः स्यात् । नान्याश्रयमित्यत्राभिलषेदित्यनेनान्वयः । स्वश्री-तयान्यश्रयं नाभिलषेदित्यर्थः । न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापमिति द्रव्यं मुगमम् । न पापेऽपि पापी स्यात् । पापेऽपि समुपस्थिते न च वारयितु-मापाततः शक्येऽपि न पापी स्यात् ; तत् पापं न कुर्यात् । नान्य-दोषान् ब्रूयादिति मुगमम् । नान्यग्रहस्यमागमयेत् अन्येषां गुरुतमं नोप-देशेऽन्यत्र ।

नाधार्मिकैः सहासीतेति परेणान्वयः, संसर्गादिपापं भवति तत्परिहारार्थम् । न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत नरेन्द्रकोपसम्भवात् । एव नोन्मत्तैः सहासीत, न पतितैः सहासीत, न भ्रूणहन्तृभिर्गर्भघातकैः सहा-सीत, न क्षुद्रैर्नीचैः, न दुष्टैः स्वलक्ष्मीरादिभिः सहासीत ; सर्वत्रान्वीयते सहासीतेति पदम् । न दुष्टयानं दुरभ्यस्ताभ्यादिम् । न जानुसमं कटिन-मासनमध्यासीत पतनभयात् । नानास्तीर्णमित्यादिकं शयनविशेषणम् । अनुपहितं शिरसोऽथो न्यस्तमुपधानं विना, अविशालमवहलम्, असम-मुखनीचम् । न गिरिविषममस्तकेष्वारोहेदिति गिरिषु विषममस्तकेषु

न तु परस्य जीवनाथं मन्यथाभाषणम्, उक्तञ्च — “प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहु-रपातकानि” । आगमयेद् बुध्येत : अधार्मिकसङ्गनिषेधेनैव पतितारिसङ्गनिषेधे लब्धे पुनस्तदभि-धानं विशेषप्रतिषेधार्थम् । भ्रूणहा गर्भघातकः । अनुपहितमनुपधानं गण्डुकादिरहितम् ।

चरेत्, न द्रुममारोहेत्, न जलोग्रवेगमवगाहेत्, न कुलच्छाया-
मुपासीत, नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत्, नोच्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं
मारुतं मुञ्चेत्, नासंवृतमुखो जृम्भां भवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्,
न नासिकां कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वाद-
येत्, नास्थीन्यभिहन्यात्, न भूमिं विलिखेत्, न च्छिन्यात्
तृणम्, न लोष्ट्रं मृदनीयात्, न विगुणमङ्गैश्चन्द्रेत्, ज्योतीं-
व्यग्निञ्चामेध्यमशस्तश्च नाभिवीचेत्, न हं कुर्याच्छवम्,
न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत्, न क्षपारवमर-

चोच्चावचप्रदेशेषु । न द्रुममारोहेदिति सद्वृत्ताधिकारादसत्फलार्थेति लभ्यते ।
तेन कम्पचितिकरसायनपादे आमलकीवृक्षारोहणं न विरुध्यते । न जलोग्रेति
स्पष्टम् । कुलच्छायां सत्कुलोत्पन्नानां स्ववंशोत्पन्नानां वा छायां नोपासीत
पद्भ्यामिति शेषः । नाग्न्युत्पातमुल्कापातमभितश्चतुःपार्श्वं कृत्वा न चरेत् ।

नोच्चैर्हसेदिति स्पष्टम् । शब्दवन्तं मारुतमथोवायुं शब्देन न
मुञ्चेत् । नासंवृतस्यादि संवृतमुखेन जृम्भां भवथुं हास्यम् प्रवर्तयेत् ।
तेन हठान्मुखकुटिलत्वं भवति । न नासिकां कुष्णीयादिविघट्टयेत् । न दन्ता-
नित्यादी न किञ्चिद्दृष्टफलं दृश्यते किन्त्वदृष्टफलजनकत्वादित्थं सद्वृत्तोपदेशो
बोध्यः । नास्थीन्यभिहन्यात् । न भूमिं लिखेत् व्यर्थं भूमौ लिखनं न कुर्यात् ।
न च्छिन्यात् तृणं व्यर्थं नखेन । न लोष्ट्रं मृदनीयादप्यर्थं पदेन । न विगुणमङ्गै-
र्विगुणं यथा स्यात् तथा नाङ्गैश्चन्द्रेत् । ज्योतींषि तेजस्वतां सूर्यादीनाम् ।
तत्राग्निं चामेध्यमशस्तं चित्ताङ्गाराख्यादिकम् । न हं कुर्याच्छवमिति यः शवं
हं करोति तेन सोमो वह्निर्निग्नस्तो भवतीत्यागमः इति । न चैत्यध्वजादिच्छाया-
माक्रामेदुल्लङ्घयेत् । चैत्यो ग्रामदेवकुलसदृशगृहम् ध्वजस्य विशेषणम् । न

न द्रुममारोहेदिति सामान्यो विधिरस्य च विशेषेण रसायनवधदमाणांमलकीवृक्षारोहणोपदेशेन
महाकलेन च बाधा भवत्येव, कुष्णीयाद् विघट्टयेत्, इह सत्कुलोपदेशो यत्र न नखान्
वादयेत्त्यादौ साक्षात् दृष्टमदृष्टं वा फलं न दृश्यते तत्राप्यदृष्टफलं यच्चनप्रामाण्यादेव बोद्धव्यम् ।
न शवं हं कुर्यादित्यत्रागमः, —“यः शवं हं कुर्यात् तेन सोमो वह्निर्निग्नस्तो भवति” इति । चैत्यो

सदनचेत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनाऽन्यासेवेत । नैकः
 शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान्
 भजेत्, नोत्तमैविरुध्येत्, नावगनुपासीत्, न जिह्मं रोचयेत्,
 नाऽनार्य्यमाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसातिस्वप्नप्रजा-
 गरस्तानपानाशनान्यासेवेत, नोद्धृजानुश्चिरं तिष्ठेत्, न
 व्यालानुपसर्पेत् न दांप्रिणो न विपाणिनः, पुरोवाता-
 तपावश्यायातिप्रवातान् जह्यात्, कलिं नारभेत्, नानिभृतो-
 ऽग्निमुपासीत्, नोच्छिष्टो नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगत-
 क्षपास्विति रात्रिषु, अमरसदनं, चैन्यं ग्रामस्यान्युजस्थानं, चत्वरमङ्गनम्,
 आयतनं वधस्थानम् । नैक इत्यादि स्पष्टम् । न पापवृत्तान् स्त्रीप्रभृतीन् भजेत् ।
 नोत्तमैविरुध्येत् । नावगर्निति नीचान् नोपासीत् । न जिह्मं न कुटिलं रोच-
 येत् । नानार्य्यमाश्रयेदिति शूद्रं नाश्रयेत् । आगतं दूरात् पापेभ्यो गच्छ-
 तीत्यार्य्यः, तद्धिन्नोऽनार्य्यः, ब्राह्मणश्चित्रयवश्चययोनिर्दिजभिन्नः शूद्रः ।

न भयमुत्पादयेत् कस्यापीति शेषः । न साहसेत्यादि । अत्राति-
 शब्दस्य स्वप्नादिभिः प्रत्येकमन्वयात् साहसं नासेवेत न चातिस्वप्नं न
 चातिप्रजागरं न चातिस्तनं न चातिपानं न चात्यशनम् आसेवेतन्त्यन्वयः ।
 साहसस्य न वेगान्धारणीये वर्जनविधिः, अत्र सद्वृत्ततयोपदेशाथमुक्तेर्न पुन-
 रुक्तिः । नोद्धृजानुर्दण्डायमानः सन । न व्याडानुपसर्पेत् । न दांप्रिणः सर्पश्चक-
 रगजादिदृढान्तान् नोपसर्पेत् समीपं न गच्छेत् । विपाणिनः शृङ्गिणः ।
 पुरोवातः पूर्वदिश आगतवातः । अतिप्रवातः अतिशयप्रवृत्तवातः । कलिं
 व्यालानुपसर्पेत् न दांप्रिणो न विपाणिनः, पुरोवातो-
 तपावश्यायातिप्रवातान् जह्यात्, कलिं नारभेत्, नानिभृतो-
 ऽग्निमुपासीत्, नोच्छिष्टो नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगत-
 क्षपास्विति रात्रिषु, अमरसदनं, चैन्यं ग्रामस्यान्युजस्थानं, चत्वरमङ्गनम्,
 आयतनं वधस्थानम् । नैक इत्यादि स्पष्टम् । न पापवृत्तान् स्त्रीप्रभृतीन् भजेत् ।
 नोत्तमैविरुध्येत् । नावगर्निति नीचान् नोपासीत् । न जिह्मं न कुटिलं रोच-
 येत् । नानार्य्यमाश्रयेदिति शूद्रं नाश्रयेत् । आगतं दूरात् पापेभ्यो गच्छ-
 तीत्यार्य्यः, तद्धिन्नोऽनार्य्यः, ब्राह्मणश्चित्रयवश्चययोनिर्दिजभिन्नः शूद्रः ।

क्रमो नानाप्लुतवदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाठ्या स्पृशे-
दुत्तमाङ्गम्, न केशाग्राण्यभिहन्यात्, नोपस्पृश्य ते एव वाससी
विभृयात्, नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत्,
न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं गच्छेत्, नेतराण्यनुदक्षिणम् ।

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा
देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो
पापमूचककम्प । नानिभृतोऽसमाहितः अगोपने इति वा । अग्निं वैतानिकं
वैवाहिकञ्च । नोच्छिष्टो भोजनावशिष्टयुक्तः सन्नग्निं लौकिकाग्निं सामान्य-
शब्दस्य व्याख्यानतोऽर्थविशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणम् इति महा-
भाष्यात् । न प्रतापयेत् नाधः कृत्वा पादाधः कृत्वाग्निमित्यन्वयः । नावि-
ग्नकृमः श्रान्तः । न अनाप्लुतवदनः मुखं जलेनाप्लुतं यस्य स आप्लुतवदनः
तद्भिन्नोऽनाप्लुतवदनः । न नग्नः दिगम्बरः सन उपस्पृशेत् स्नायात् । न स्नान-
शाठ्या स्नातः परिहितवसनोत्तमाङ्गं शिरः स्पृशेत् । केशाग्राणि नाभिहन्यात्
नोपस्पृश्येति उपस्पृश्य स्नात्वा ते एव स्नानवाससी यद्वसनद्वयं पश्चाद्य स्नायात्
तद्वसनद्वयं केशशरीरादिमाज्जनानन्तरं निष्पीड्य वारिणाद्रे वा न विभृयात्
परिदध्यात् । नास्पृष्ट्वेत्यादि । अस्पृष्ट्वा रत्नानि मणिमुक्तादीनि, आज्यानि
वृत्तानि, पूज्यानि शालग्रामादीनि, मङ्गलानि यान्यन्यानि, सुमनसः पुष्पाणि
अस्पृष्ट्वा न निष्क्रामेत् स्वभवनात् कुत्रचिन्न गच्छेत् । गृहान् कुत्रचिद्वसन एतानि
स्पृष्ट्वा गच्छेदिति भावः । न पूज्येत्यादि । पूज्यानि मङ्गलानि च शवशिवा-
पूर्णकुम्भजलादहरणाथगच्छद्गृहीतापूर्णकुम्भव्यातिरिक्तानि अपसव्ययानं न
गच्छेत् वामे कृत्वा न गच्छेदित्यर्थः । शवादीनि वामे कृत्वा गच्छेत् । एतानि
विना इतराणि पूज्यमङ्गलेभ्योऽन्यानि अनुदक्षिणे न गच्छेत् दक्षिणे कृत्वा न

नारत्नपाणिस्त्यादि नाददीतेत्यन्तमेकवाक्यम् । द्विजः पुरुषो
नारत्नपाणिः रत्नयुक्तहस्तं विना नान्नमादतीत न भुञ्जीत । न चास्नातः,
न चोपहतवासः परिहितवान्, न चाप्यहुत्वा देवताभ्यो नित्यहोममकृत्वा,
द्विजः, नाधः कृत्वा अग्निमिति सम्बन्धः । ते एव वाससी स्नानवाससी इत्यर्थः । यदि वा स्नान-
कालात् पूर्व शृतेः अपसव्यं वामम् ।

नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामालो नाप्रक्षालितपाणिपाद-
वदनो नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाशुचि-
क्षुधितपरिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे
नादत्त्वाग्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणादकैर्न मन्त्रे र्गनभिमन्त्रितं न

नाजपिता गायत्र्यादिकमर्जपित्वा न भुञ्जीत । नानिरूप्येति पितृभ्यः श्राद्ध-
निर्व्वपणं न कृत्वा न भुञ्जीत । श्राद्धान्नदानपर्यन्तकर्मनर्पणान्यनमनिर्व्वपणं
कृत्वा भुञ्जीत । नादत्त्वा गुरुभ्यो यथाशक्ति किञ्चिद्भोज्यम् । न चातिभिरभ्या-
ज्ज्वा नाप्युपाश्रितेभ्यो निकटस्थाश्रितेभ्योऽदत्त्वा भुञ्जीत । नापुण्यगन्धो
ऽप्राङ्मल्यगन्धवान् न तु भुञ्जीत । नामालो पुष्पमाल्याभाववान् न
भुञ्जीत । न चाप्रक्षालितपाणिपादवदनः "आट् पादगन्तु भुञ्जानः शनं वर्षाणि
जीवति" इति चोक्तम् । नाशुद्धमुखः अनाचम्य । नोदङ्मुखः उत्तराभि-
मुखो न भुञ्जीत । आकट्याहृतत्वाभावात् । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते
यशस्यं दक्षिणामुखः । अन्यं अन्यङ्मुखो भुङ्क्ते कतं भुङ्क्ते द्वाङ्मुखः ॥
इति महाभारतवचनं । कतं यद्द्रव्यमाहरति तद्द्रव्यगुणमात्रकाले सत्य-
मित्यर्थः । प्राङ्मुखादिभोजने त्रायुष्यत्वाद्यधिकगुणत्वात् सद्वृत्तमेवने
ऽभिधानमिति । मनुवचनेनाप्युदङ्मुखभोजनस्याक्षगुणातिशयगुणाभावात्
उदङ्मुखान्यमुखभोजनस्य आयुष्यत्वाद्विगुणानुवृत्त्यादिविशेषगुणस्यापि त्याभा-
दुदङ्मुखभोजनं निषिध्यते । अन्यमित्यत्र श्रियमिति पाठ इच्छान्निति शेषः ।
इति काश्चन । सर्वमायुष्यमित्यादिकं क्रियाविशेषणम् । न विमना अन्यमना न
भुञ्जीत । नाभक्त्यादि । अभक्तपरिचरः भक्तिहीनपरिचरः अशिष्टपरि-
चरः अशुचिपरिचरः क्षुधितपरिचरः सन न भुञ्जीत । न पात्रीष्वमेध्यासु
अमनोऽशुचिपात्रीषु न भुञ्जीत । नादेशे अग्रशस्तदेशे न भुञ्जीत । नाकाले
कालो ह्यात्महितोऽभ्यासीकृतः साद्धप्रहरद्वयाद्द् दिवा रात्रौ प्रहराद्द् न
भुञ्जीत । नाकीर्णे अकीर्णं संकोणदेशे न भुञ्जीत । न आकीर्णं बहुजन-
व्याप्तं इति वा । नादत्त्वाग्रमग्नये अग्नये भोज्यस्याग्रं न दत्त्वा न भुञ्जीत ।
नाप्रोक्षितं प्रोक्षणादकवैदाक्तविधिना प्रोक्षितभिन्नमन्नं न भुञ्जीत । न
मन्त्रवैदाक्तमन्त्रैरभिमाश्रितं न कृत्वा न भुञ्जीत । वेदे तु प्राक्षणाभिहननाभिमन्त्रा

कुत्सन् न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत न पर्युषित-
मन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः ॥

नाशेषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणसक्तुसर्पिर्भयः । न
नक्तं दधि भुञ्जीत । न सक्तुनेकानश्रीयात् । न निशि न भुक्त्वा न
बहून् न द्विर्नोदकान्तरितान् न छित्त्वा द्विजैर्भक्षयेत् । नानृजुः
जातव्याः । न कुत्सन साधु वाप्यसाधु वा भवतु चान्नं किन्तु न निन्दयित्वान्नं
भुञ्जीत । तत्र यदि कुत्सितं भवति तदापि किं न निन्दितव्यामित्याह—
न कुत्सितम् कुत्सितमन्नं नाददीत, न प्रतिकूलैः प्राणिभिरुपाहितं समीपगतम् ।
अन्नमिति भोक्तव्यं तावत् । तत्र निषेधमाह—न पर्युषितमिति । तत्रापि
निषेधान्याह अन्यत्रेत्यादि । हरितमादिकादिकं शुष्कशाकं शुष्कपत्रादि ।
शुष्काशुष्कफलं भक्ष्यं घृतपूरुषपट्टमादिकादयः एभ्योऽन्यत्र पर्युषितं नान्न-
माददीत । अन्यत्रेति भिन्नामित्यर्थः ।

कथमन्नादानामित्याह—नाशेषभुक् स्यादिति । पात्रत्रयशेषं रक्षयित्वा
भुञ्जीतेत्यर्थः । निःशेषेण न भुञ्जीतेति यावत् । अन्यत्र दध्यादिभ्यः ।
दध्यादिभिन्नमन्नं न निःशेषेण भुञ्जीत । दध्यादिकन्तु निःशेषेणैवेत्यर्थः । न
नक्तं दधीत्यादि । “अलक्ष्मीदाषयुक्तत्वान्नक्तन्तु दधि वञ्जितम्” इत्युक्त-
दोषत्वेनात्र दधिभोजनं रात्रौ निषिध्यते । आगमान्तरमापि—“दिवा कपित्थे
वसति रात्रौ दक्षि च सक्तुषु । अलक्ष्मीः कलहाभारा कोविदारं कृतालया” ॥
इति । अत एवाह न सक्तुनिति । एकान केवलान् शकराघृतारहितान् सक्तून्
दिवा नाश्रीयात्, न चाश्रीयान्निशि सक्तून्, नापि भुक्त्वाश्रीयात् सक्तून्,
न वा बहून् सक्तून्, न च द्विद्विवारं सक्तून् नाश्रीयात् । नोदकान्तरितानिति
उदकान्तरितान् सक्तून् नाश्रीयात् । न छित्त्वेति । द्विजदन्तैश्छित्त्वा न भक्षयेत् ।
चव्वयित्वा भक्षेत् । नानृजुः न कुटिलः सन् श्रुयात्, नानृजुरथात्, नानृजुः

कुत्सितं स्वरूपत एव कथ्यतेन निन्दितम्, हरितकमादिकादि, शुष्कशाकं शुष्क-
पत्रादि, भक्ष्या मोदकादयः, नाशेषभुक् स्यात् निःशेषभोजी न स्यादित्यर्थः, नक्तं
दधिमोजननिषेधे आगमः—“दिवा कपित्थे वसति रात्रौ दक्षि च सक्तुषु । अलक्ष्मीः कलहाभारा
कोविदारं कृतालया” ॥ एकामिति घृतशकरारहितान्, मोदकान्तरितान्, मोदकं शुष्क-
पीलेत्यर्थः ।

क्षुयान्नाद्यान्न शयीत । न वेगितोऽन्यकार्यः स्यात् । न वाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखं निष्ठीविकावातवच्चो-
मूत्राण्युत्सृजेत् । न पन्थानमवमृत्रयेत् न जनवति नान्नकाले
न जपहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मशिङ्गाणकं मुञ्चेत् ।

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्यमनुश्रावयेत्,
नाधिं कुर्यात् । न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां नानिष्ट-
रूपाचारोपचारां नादक्षां नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां
नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवन-

शयीतेति बोध्यम् । न वेगितः इति स्पष्टम् । न वाय्वादिप्रतिमुखं सम्मुखं निष्ठी-
विकां मुखेन स्वल्पकासादिकोद्गिरणम् । न पन्थानमवमृत्रयेत् पथि न मृत्र-
येत्, न जनवति । नान्नकाले, न जप्यादिक्रियासु च श्लेष्मसिङ्गाणकं कफं
नासिकातो मुञ्चेत् ।

न स्त्रियमवजानीतेति स्पष्टम् । तथा स्त्रियं नातिविश्रम्भयेत् अतिविश्रम्भणं
न कुर्यात् । एवं न गुह्यमनुश्रावयेत् स्त्रियमित्यन्वयः । तथा नाधिं कुर्यात्
अधिकारिणीं स्त्रियं न कुर्यात् । न रजस्वलामित्यादिभिव्येवायं गच्छेदित्य-
नेनान्वयः । स्त्रियमित्यनुवर्तते सर्वत्र । नामेध्यामस्पृश्यां न व्यवार्यं गच्छेत् ।
नाशस्तां कुष्ठादिरोगेण स्वभावतो वाऽप्रशस्ताम् । नानिष्टरूपोपचारा-
मभिमतरूपरहितामभिमतोपचाररहिताञ्च न गच्छेत् । नादक्षिणामननुकूलां
वामामित्यर्थः । नाकामां स्वं न या कामयते तां न गच्छेत् । नान्यकामामन्य-
पुरुषे कामवतीं न गच्छेत् । नान्यस्त्रियमन्यपुरुषेण विवाहितां स्वेनाविवाहिता-
मेव । नान्ययोनिमसजातीयां न गच्छेत् । योनिग्रहणेन देवनराक्षसादि-
समानप्रकाराणां परिग्रहात् मन्युष्यादीनां राक्षसादियोनिव्यवच्छेदः । नायोना-
क्षिति योनिं विहाय अन्यत्र पायौ स्त्रियं न गच्छेत् । न चैत्यादिषु स्थानेषु
स्त्रियं व्यवार्यं गच्छेत् ; चैत्यं ग्रामस्य साधारणदेवस्थानं प्रधानवृक्षो वा,

नाशस्तां कुष्ठां, न सखीतानुजुरिति बोध्यम्, नातिविश्रम्भयेत् नातिप्रभववतीं
कुर्वीत् ; नाधिकुर्यात् न सर्वत्राधिकृतां कुर्यात् ; अशस्तां कुष्ठादिसम्बन्धेन ; नाप्ययोनि-

श्मशानायतनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोः नाति
न निषिद्धतिथिषु नाशुचिः नाजग्धभेषजः नाप्रणीतसङ्कल्पः
नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान् नात्यशितो न विषमस्थो न
मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोपवासङ्कमाभिहतो नाऽरहसि
व्यवायं गच्छेत् ।

न सतो न गुरुन् परिवदेत् । नाशुचिरभिचारकर्म-
चैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्त्तयेत् । न विदुस्त्वनासेवीषु
नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंप्रवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे
चत्वरमङ्गनम्, श्मशानं स्पष्टम्, आयतनं प्राणिवधस्थानम् । सलिले ओषध्या-
द्यालयेषु न स्त्रियं गच्छेत् । न सन्ध्ययोः प्रातःसायंसन्ध्ययोः । नाति
स्त्रियमतिव्यवायं न गच्छेत् । निषिद्धतिथिषु व्यवायं न गच्छेत् ; पूर्णि-
माष्टमीचतुर्दशीकुहूषु संक्रान्तिषु च नित्यश्राद्धदिनवर्जं श्राद्धदिनादिषु ।
नाशुचिरशुचिः सन । अजग्धभेषजोऽनुपयुक्तवाजीकरणौषधः । नाप्रणीत-
सङ्कल्पः येन प्रकरणेन न नीतः प्रापितो मनसि सङ्कल्पो मैथुनेच्छाकर्म
सोऽप्रणीतसङ्कल्पः । अनुपस्थितप्रहर्षः अजातमेहनोच्छ्रायः । न अभुक्तवान्
भुक्तवानेव । नात्यशितः अतिभुक्तवान् । न विषमस्थः विषमस्थानस्थितः ।
न मूत्रोच्चारपीडित इति स्पष्टम् । नाऽरहसि अनिज्जने स्थाने व्यवायं न
गच्छेत् । व्यवायं मैथुनम् । स्त्रियं गच्छेदिति गमयेत् इति कश्चित् । व्याप्त्यर्थं
गम्ये भावप्रत्ययान्तस्य व्यवायस्य कर्म्मति भ्रमः । वस्तुतो नायोनावित्यन्तेषु
स्त्रियं न गच्छेदित्यन्वयः । न चैत्येत्यादिषु व्यवायं न गच्छेदित्यन्वयः ।

न सतो न गुरुन् परिवदेत् । न मिथ्यावादं वदेत् । नाशुचिः सन्नभिचार-
कर्म चैत्यस्य ग्राम्यसाधारणदेवस्य पूज्यस्य च पूजामध्ययनं वेदादीनामभि-
निर्वर्त्तयेत् । न विद्युत्स्वित्यादिनाध्ययनमभ्यस्येदित्यनेनान्वयः । अनार्त्तवीषु
भिन्नपुं काले विदुस्तु जातासु तद्दिने । अभ्युदितासु दिग्दाहवतीषु दिक्षु ।
अग्निसंप्रुबे ग्रामनगरादौ वह्निना दग्धे । भूमिकम्पे इति स्पष्टम् । महोत्सवे

मित्रवस्थान्ते अभिगच्छेदिति शेषः ; अभ्यस्योनिरसवर्णा ; ओषध्यादिमिरालयस्यः सम्बन्धते ;
जातिनिषिद्धिः न निषिद्धासु मैथुनं प्रतिपत्पुर्णिमाप्रभृतिषु ; अजग्धभेषजोऽनुपयुक्तहृन्भेषजः ;
अनुपस्थितप्रहर्षोऽजातमेहनोच्छ्रायः ; अरहसि अभिजने । अभ्युदितासु दिक्षु दाहवतीषु दिक्षु ।

नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययोर्नामुखाद् गुरोः नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्वरं नानवस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नातिक्लीवं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यस्येत् ।

नातिसमयं जह्यात् । न नियमं भिन्द्यात् । न नक्तं नादेशे चरेत् । न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात् । न बालवृद्धलुब्धमूर्खक्लिष्टक्लीवैः सह सख्यं कुर्यात् । न मद्यदूत-
स्वसम्पर्कं दुर्गोत्सवविवाहादौ । नोल्कापाते इति स्पष्टम् । महाग्रहोपगमनं चन्द्रमूर्यग्रहणं शनिगुरुराहुकेतुसञ्चारे च । न नष्टचन्द्रायामिति कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामवास्यायां शुक्रायां प्रतिपदि च । न सन्ध्यायोरिति च स्पष्टम् । नामुखाद् गुरोगुरोर्मुखादेव गृहीतमध्ययनं न तु स्वयं व्याख्यातमध्ययनं वैधं सद्वृत्ताचरणफलदम् । न अवपतितं वणेहीनं नातिमात्रमतिशयेन न, न तान्तं रुक्षं, न विस्वरमुदात्तादिस्वररहितम्, अनवस्थितपदं पदावस्थानरहितं, न अतिद्रुतं, न अतिविलम्बितं, न अतिक्रीवम् अतिमात्रेण बलहीनस्येवातिविलम्बो-
च्चारणं, नात्युच्चैरुदात्तादिस्वरैरेवात्युच्चैर्न, नातिनीचैरनुदात्तादिस्वरैरेव नाति-
नीचैरिति । अध्ययनमधीतग्रन्थमभ्यस्येत् पुनः पुनरावत्तयेत् । एषोऽध्ययनप्रका-
रस्तु गृहाश्रमे कथो न तु ब्रह्मचर्याश्रमे । तत्र ब्रह्मचर्यविधानमेव सद्वृत्तमिति ।

नातिसमयम् । अतिनिमित्ते सति बहुभिः कृतविधारणं नियमः । न नक्तं चरेत् नादेशे च चरेदित्युभयत्रान्वयः । न सन्ध्यास्वित्यादि । यद्यपि सन्ध्ययोर्भ्यवहाराध्ययनस्त्रीसेवनं पूर्वं निषिद्धं तथापि तत् स्त्रीसेवना-
ध्ययनादिनिषेधवचनं सन्ध्याकालस्य क्रियायां निषिद्धं तदुपसंहृत्येह
शेषसंग्रहार्थं तदुक्तमिति न पुनरुक्तम् । न बालेत्यादि स्पष्टम् । अत्र क्लिष्टो
महाग्रहोपगमनं चन्द्रमूर्यग्रहणम्, अवपतितं हीनवर्णः, तान्तं रुक्षस्वरम्, अतिक्लीवमतिविल-
म्बितोच्चारणम् ।

अतिसमयो मिलित्वा बहुभिः कृतो नियमः । न सन्ध्यास्वित्यादी पुनः स्त्रीनिषेधः सन्ध्यासु
यावदुत्कर्षम्यस्य न्यूनतापरिहारार्थमुक्तः, पूर्वन्तु स्त्री यथा न सेव्या तद्विक्रियेनोपदिशता न
सन्ध्ययोरित्युक्तमिति प्रकरणभेदार्थं न पीनरक्तम् । स्त्रीको हीनसख्यः, क्लिष्टो निन्दितो रोगादिना,
गणान् मिलितान् । कृष्णद्वितीय भाषादि सहायः, बहिः कुर्यादवजानीयात् ।

वेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात् । न गुह्यं विवृणुयात् । न कञ्चिदव-
जानीयात् । नाहंमानी स्यात् । नादक्षो नादक्षिणो नासूयको
न दक्षिणान् * परिवदेत् । न गवां दण्डमुद्यच्छेत् । न वृद्धान्
न गुरून् न गणान् न नृपान् बाधिक्षिपेत् । न चातिव्रूयात् ।
न बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञानं वहिः कुर्यात् ।

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात् । नाभृतभृत्यो नाविश्रब्ध-
स्वजनो नैकः सुखी न दुःखशीलाचारोपचारः न सर्वविश्रम्भी
न सर्वाभिशङ्की न सर्वकालविचारी च ।

रोगादिना, क्रीवः क्रीवदल्पसत्त्वः कर्मस्वनुत्साही । न मदेत्यादि ।
मथादीनां प्रसङ्गे रुचिर्यस्य स तथा । विवृणुयात् व्यक्तीकुर्यात् । न कञ्चित्
जनमवजानीयात् । अहंमानी गृह्यवान् । अदक्षः कर्मण्यपटुः । अदक्षिणः
अननुकूलः । नामयको गुणेषु दोषारोपणकारी न स्यादित्यन्वयः । न दक्षिणान्
अनुकूलान् परिवदेत् । न गवामित्यादि स्पष्टम् । न वृद्धादीन् अभिक्षिपेत्
निन्दया स्तुतिवादं कुर्यात् । न अतिव्रूयात् न अतिशयेन जल्पेत् । न
बान्धवेत्यादि । बान्धवान् न वहिः कुर्यात् स्थानुगतभावात् । न चानुरक्तान्,
न कृच्छ्रद्वितीयान् आपदि सहायपुरुषान्, न चापि गुह्यज्ञानं ।

नाधीरो न वात्युच्छ्रितसत्त्वः, अबुधो न स्यात् अत्युद्धतमनाश्च न स्यात् ।
नाभृतभृत्यः भृताः पोषिता भृत्याः पोष्या येन स भृतभृत्य एव स्यात् ।
नाविश्रब्धस्वजनः स्यात् स्वजनेष्वविश्वासं न कुर्यात् । नैकः सुखी
स्यात् मधुरादिद्रव्याभ्यवहारव्यवहारोपभोगादिनैक एव सुखी न स्यात् ।
विभज्यापरेभ्यो दत्त्वाऽभ्यवहरेत् । एवमन्यत्र । न दुःखेत्यादि । शीलं स्वाभा-
विकवर्त्तनम्, आचारः शास्त्रोपदेशानुरूपव्यवहारः, उपचारः परिच्छदः ।
एषु दुःखस्वजनवन्न स्यात् । न सर्वविश्रम्भी न सर्वान् जनान् विश्वस्यात् ।

नैकः सुखी स्वात् सुखहेतुभ्यान्नफलादीन्येक एवाविभज्योपयुज्जगदित्यर्थः । शीलं स्वाभाविकं
वृत्तम्, आचारः शास्त्रोपदेशानुरूपो व्यवहारः, उपचारः परिच्छदः, एतेषाञ्च नृणां नृणां दुःखहेतुत्वान् ;
सर्वविश्रम्भी सर्वेषु विश्वासी ।

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनिविशेत्, नेन्द्रियवशगः स्यात्, न चञ्चलं मनो भ्रामयेत् । न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न चातिदीर्घसूत्री स्यात्, न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्, न शोकमनुवशेत्, न सिद्धावौत्सुक्यं गच्छेत्तसिद्धौ दैन्यम् । प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत् । हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् हेत्वारम्भनित्यश्च । न कृतमित्याश्वसेत्, न वीर्यं जह्यात्, नापवादमनुस्मरेत् ।

न सर्वाभिषङ्गी स्यात् । न सर्वेषामेव मन्दे हकारि स्यात् । न सर्वकालविचारी स्यात् । स्पष्टम् ।

न कार्यकालमतिपातयेत् अतीतं कुर्यात् । नापरीक्षितमज्ञानं स्थानादिकं नाभिनिवेशं गच्छेत् । नेन्द्रियवशगः स्यात् इन्द्रियाणां वशगो न स्यात् । न चञ्चलमिति मनोविशेषणम् । हेतुतरेण चञ्चलं मनो न भ्रामयेत् पुनश्चञ्चलं कुर्यात् । न बुद्धीत्यादि । बुद्धेरिन्द्रियाणामतिभावमतिवृत्तिम् । दीर्घसूत्री चिरक्रियः । न क्रोधहर्षावनुविदध्यात् । यादृक्क्रोधस्तादृशमुग्रकर्म न कुर्यात्, एवं यादृक्हर्षस्तादृशकार्यं न कुर्यात् । न शोकमनुवशेत् शोकवशगो न स्यात् । औत्सुक्यमतिहर्षं सिद्धौ जयादिक्रियासिद्धौ अभिमतकर्मणश्चासिद्धौ न दैन्यमत्यहर्षं गच्छेत् । प्रकृतिं स्वस्यापरस्य स्वभावं जन्मकारणादिगुणकर्मद्रव्याणि स्मरेत् : तां हि स्मरन् रागादिभिरभिभूतः स्यात् । हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् : शुभाशुभहेतूनां शुभाशुभफलजनकताप्रभावादवेदशफलं स्यात् इत्येवं निश्चितबुद्धिः स्यात् । हेत्वारम्भनित्यश्च स्यात् शुभहेतुयोगेनारम्भतत्परः स्यादित्यर्थः । न कृतमित्याश्वसेदिति कृतमिति बुद्ध्या आश्वासवान् न स्यात् । छान्दसत्वात् विकरणलोपव्यत्यये तलुक् शप् । न वीर्यं जह्यात् पराक्रमं न जह्यात् । नापवादमनुस्मरेत् स्पष्टम् ।

चञ्चलमिति क्रियाविशेषणं, यदि वा मनोविशेषणम् । बुद्धेरिन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणाम् ; अतिदीर्घसूत्री शतैकनिपाताशङ्की, किं वा दीर्घसूत्री चिरक्रियः । न शोकमनुवशेदिति न विरं शोकवशगः स्यात्, उत्सेकमतिगर्वम् • प्रकृतिमुपलिकारणं स्मरेत्, प्रकृतिं पञ्चभूतलक्षणमनित्यां स्मरेत् न

नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकुशसर्पपैरग्निं जुहुयात् । आत्मान-
माशीभिराशसानः, अग्निमे मापगच्छेच्छरीरात्, वायुमे
प्राणानादधातु, विष्णुमे बलमादधातु, इन्द्रो मे वीर्यं शिवा
मां प्रविशन्त्वापः, आपो हि ष्ठेत्यपः स्पृशेत् । द्विः परिभृड्यौष्ठौ
पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धनि खानि चोपस्पृशेत्, अद्विरात्मानं
हृदयं शिरश्च ।

नाशुचिरित्यादि । उत्तमाज्यं गोघृतं, शुचिरेवैतैर्जुहुयादित्यर्थः ।
आत्मानमाशसान इत्यादि अपः स्पृशेदित्यन्तो विच्छेदः । अग्निमे मापेत्यादिना
आपो हि ष्ठेत्यन्तमन्त्रैरपः स्पृशेत् स्नायात् । आपो हिष्ठारभीष्टये पुरुषार्थ-
साधिनीधीमहीत्यादि । अपः स्पृशेत् स्नायादिति कश्चित्, तच्च, द्वौ कालावप-
स्पृशेदित्यनेन स्नानस्य पूर्वमुक्तत्वात् ; तस्यैव स्नानस्यायं मन्त्र इत्यन्यस्तच्च न ;
द्विः परिभृज्येत्यादि दशेनात् । उक्तं मनुना “उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्
समाहितः । भुत्वा चोपस्पृशेत् सम्यग्द्विः खानि च संस्पृशेत् ॥” अस्यार्थस्तु
द्विजो ब्राह्मणक्षत्रियादिनिन्यं ब्रह्मचर्यकाले तदनन्तरमपि उपस्पृश्य त्रिरपः
पीत्वा समाहितोऽन्नम्यन्ना अन्नमद्यात् । भुत्वा च सम्यग्द्विरुपस्पृशेत्,
आचम्य त्रिरपः पिबेत् तदश्वौष्ठौ प्रमृज्य यत् कर्तव्यं तदाह—खानि चेति ।
संस्पृशेद्विः शीषेत्यानि षडिन्द्रियाधिष्ठानानि इत्यर्थः । “ब्राह्मणेण विम-
स्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥
अहृष्टमूलस्य तले ब्राह्मणं तीर्थं प्रचक्षते । कायमकुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्रं तयो-
रथः ॥ त्रिराचामेदपः पूर्वं त्रिः प्रमृज्यान् ततो मुखम् । खानि चैव स्पृशे-
दद्विरात्मानं शिर एव च ॥ अनुष्णाभिरफेनाभिरद्विस्तीर्थेन धम्मवित ।
शौचेऽप्युः सर्व्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः । हृदाभिः पूयते विमः कण्ठगाभिस्तु
भूमिपः । वैश्योऽद्विः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥” उति मनुवचनात् ।
अग्निमेत्यादिनापो हि ष्ठेत्याद्यन्तेन मन्त्रेण ब्राह्मणो हृद्गम्ययोग्यमात्रा अपः

रागद्वेषादिभिरभिभूयेत । हेतुप्रभावनिश्चित इति अस्ति शुभाशुभहेतूनां शुभाशुभफलसम्बन्ध
इति निश्चयमुपेयान् नात्र कथन्तावान् स्यादित्यर्थः ; हेतवारम्भनित्यः शुभहेतुयोभाधारम्भपरः ।

अत्र उत्तमाज्यं गोसर्पिः, आशीभिराशसान इति छेदः । ‘अग्निमे’ इत्यादिना “आपो हि वा”

क्षत्रियः कण्ठगम्ययोग्यमात्रा वैश्यः पानयोग्यमात्राः स्वाङ्गुष्ठमूलस्याधोभागेन
 ब्राह्मणतीर्थेन कनिष्ठाग्रङ्गुलिमूलेन प्राजापत्यतीर्थेन वा चतुरङ्गुल्यग्रभागेण दैव-
 तीर्थेन वा न तु तयोः कायदैवतीर्थयोरधोभागेन द्विविधेन पितृतीर्थेनापः पिबेत् ।
 क्षत्रियवन्मूर्द्धाभिषिक्तः, वैश्यवदम्बष्ठो माहिष्यश्च ; पण्णामंषां ब्राह्मण-
 मूर्द्धाभिषिक्त-क्षत्रियाम्बष्ठ-माहिष्य-वैश्यानां द्विजधर्म्यत्वात् । उक्तं हि याज्ञ-
 बल्क्येन—“विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । जातो-
 ऽम्बष्ठोऽथ शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि वा ॥” इति । मनुनाप्युक्तं
 दशमाध्याये—“ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते । निषादः शूद्र-
 कन्यायां यः पारशव उच्यते । स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजस्त्पादितान् सुतान् ।
 सहस्रानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् । सजातिजानन्तरजाः पदं सुता द्विज-
 धर्मिणः । शूद्राणान्तु ससर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः । पुत्रा येऽनन्तर-
 स्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । ताननन्तरनाम्नास्त मातृदोषात् प्रचक्षते ॥”
 इति । मनोहोत्रयमभिप्रायः—ब्राह्मणस्य चतस्रो विवाहिता भार्याः ; एका
 ब्राह्मणकन्या, द्वितीया क्षत्रियकन्या, तृतीया वैश्यकन्या, चतुर्थी शूद्रकन्या ।
 तत्र आद्यायां जातः पुत्रो मातापित्रोरेकवर्णत्वात् ब्राह्मण एव उच्यते ;
 द्वितीयायां जातो यः पुत्रः स मातुः पितृतो हीनवर्णत्वात् पितृतो न्यूनो
 मातृतोऽधिक एव ब्राह्मणसदृशो मूर्द्धाभिषिक्तोऽभिधीयते, स च मातृवर्णनामा
 क्षत्रियवदुच्यते ; तृतीयायां वैश्यकन्यायां जातो यः पुत्रः सोऽपि पितृतो
 हीनवर्णत्वादोणन्मातुः वैश्यवर्णमातुरुत्तमपितृतो ब्राह्मणवर्णात् न्यूनरूपेण ब्राह्मण-
 सदृशोऽम्बष्ठः वैश्यवर्णनाम्नोच्यते । इत्यनन्तरनाम्नाभिधानं मनुनोक्तम् ;
 विष्णुनाप्युक्तं—“समानवर्णासु जाताः पुत्राः समानवर्णा भवन्ति, अनुलोमासु
 मातृवर्णाः पितृलोमासु आर्य्यविर्गहिताः इति मातृवर्णनामानोऽप्येते पितृ-
 सदृशत्वात् पितृवत् संस्कारादिक्रियाः कुर्युः ।” व्यासेनोक्तं—“विप्रवद्

इत्यन्तः स्नानमन्त्रः, मैत्री सर्वभूतेष्वामनांवाप्रतिकृता प्रवृत्तिः । ननु मैत्रीपरः स्यादिति विरुद्ध-
 मेतत्, येन, शास्त्रकार एवायं “दिग्धविदस्वयंमृतादिमांसपरित्यागेन वयःस्थत्वादिरुणयुक्तानां
 शृगादीनां सद्यस्कं मांसं सेम्यत्वेनोपदिशन् साक्षात् मैत्रीविरुद्धं हिंसामेवाह ; नैवं, रागत एव
 प्राणिनां हिंसापूर्वकमांसभक्षणे प्राप्तं अयम् आयुर्वेदोपदेष्टा मांसस्य कचिदरोगो कस्यचित् हितत्वं
 कचिच्छाहितत्वम् उपदिशति, न तु मांसभक्षणं हिंसात्मकं वा विदधाति ; न ह्ययं मदिराया अपि
 स्वस्वदुष्टरोगिभूते वाहितत्वमुपदिशन् मदिरापानं प्रत्युपदेष्टा भवति ; एवञ्च रोगाधिकारे राज-

ब्रह्मचर्य-ज्ञानदान-मैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यात्
इति ॥ ६ ॥

विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु क्षत्रवत् । जातः कर्माणि कुर्वीत वैश्यविन्नासु
वैश्यवत् । वैश्यक्षत्रियविप्रेभ्यो जातः शूद्रासु शूद्रवत् । इति । न चैते
वर्णसङ्कराः आनुलोम्यजातत्वात् : उक्तं हि नारदेन—“आनुलोम्येन वर्णानां
यद्यन्न स विधिः स्मृतः । प्रातिलोम्येन यद्यन्न स ज्ञेयो वर्णसङ्करः ॥”
एतेन तदयुक्तं यत् क्षत्रियतुल्यो वैश्यकन्याजत्वात् वैश्यवत् संस्कार्यो-
ऽम्बष्ठश्चिकित्सितकर्मो द्विज उच्यते । चतुर्थ्यान्तु जातः पुत्रः शूद्र एव न
द्विजधर्मा । एवं क्षत्रियस्य तिस्रो विवाहिता भार्याः : क्षत्रियकन्या एका,
द्वितीया वैश्यकन्या, तृतीया शूद्रकन्या । तत्राद्यायां जातः क्षत्रिय एव
मातापित्रोस्तुल्यवर्णत्वात्, द्वितीयायान्तु जातो मादृष्यो वैश्यवत् संस्कार्यो
द्विज उच्यते, क्षत्रियान्नग्रनरूपेण क्षत्रियमदृशः : शूद्रायान्तु जातः पुत्रः
शूद्रवत् संस्कार्यत्वेन न द्विज उच्यते । वैश्यस्य द्वे भार्ये, तत्राद्या वैश्य-
कन्या, द्वितीया शूद्रकन्या, वैश्यायान्तु जातः पुत्रो वैश्य एव तुल्य-
त्वान्मातापित्रोः, शूद्रायायान्तु जातः शूद्रवत् संस्कार्यत्वान्न द्विज इति निष्कर्षः ।
केचित् तु ब्राह्मणो ब्राह्मणीयेन क्षत्रियः कायतीयेन वैश्यो देवतीयेनापक्षिः
पिषेदिति व्याख्यानयन्ति, तन्न, मनुना विशेषणानुक्तत्वात् । उभं त्रिर्जलं
पीत्वा मुखं द्विः परिमृज्याद्भिः पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धनि स्वानि च पद् न्नासारन्ध्रे,
द्वे, द्वे नेत्रे द्वे च श्रोत्रे चाद्विरुपस्पृशेत् । स्पृष्ट्वान्मानं हृदयं शिरश्चाद्भिरेव
क्रमेणोपस्पृशेदित्यर्थः । केचिन्नाभिपंसौ च स्पृशेदित्याहुस्तच्चात्र मनौ चादृष्ट-
त्वान्नावश्यकम् । केचिन् तु स्वादिस्पर्शनमहल्लि विशेषेणोपदिशन्ति । तन्न
नावश्यकत्वेन बोध्यमत्र च मनौ चादर्शनात् ।

गृहाश्रमिणां सद्वृत्तमुक्तवान्येषामाश्रमिणामप्याह—ब्रह्मं त्यादि । ब्रह्मचर्यं
कायवाङ्मानसैर्मथुनवज्जनं प्रथमाश्रम-चरमाश्रमयोः । गृहाश्रमे स्वशरेष्वतु-

यस्मादौ च मांसोपदेशः तथा शरद्वत् चर्यादीं “लाभान् कपि जलानेजान् इत्यादिग्रन्थो लावादिमांस-
द्विष्यत्युपदेशार्थः न हिंसाविधायकः, तेन रोगिणः स्वरथाश्च हिंसाफलभाजो भवन्त्येव, यथा—
“इमेनेनाभिचारम् वज्रेत” इत्यन्नाभिचारस्य कामत एव प्राप्तत्वात् इमेकस्याभिचारसाधनत्वमाश्रमेव
विधिः श्रूते, तेन इमेनेनाभिचारकरणेऽधर्मो भवत्येव । अयमर्थश्च विशेषः—यदि हिंसोपाज्जित-

तत्र श्लोकाः ।

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।

इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्वृत्तमखिलेन च ॥ १० ॥

स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।

स समाः शतमव्याधिगयुषा न वियुज्यते ॥

कालवज्ज वानप्रस्थे यदृच्छया कृतकालं वज्जयित्वा विश्वानां सर्वदैव उति । ज्ञानं शास्त्रार्थतत्त्वावबोधः । मैत्री सर्वभूतेष्वान्मीयतानुकूला प्रवृत्तिः । कारुण्यं सर्वभूतेषु दया । हर्षोऽनाढादरहितत्वम् । उपेक्षा अप्रतिग्रहः स्वयमुपस्थितधनादौ विवादादौ च । प्रशमः शान्तेन्द्रियत्वचित्तत्वेषु परस्तत्परः स्यात् । तच्च सद्वृत्तं सर्वानुक्तपत्वेनोपदिष्टं बोध्यम् । एषु च ब्रह्मचर्ये इतिकर्तव्ये यदि व्यवयं विहातुमशक्तः स्यात् तदा गृहस्थाश्रममाश्रित्य विवाह न रजस्वलाभिन्यादुक्तविधिना व्यवयं गच्छेत् । यदि मांसानि विहातुमशक्तः खादितुमिच्छति तदा पितृन देवान् समभ्यर्च्य खादन मांसमदोषभागिति मन्वादुक्त्या विधिना पशून हत्वा खादेत् । उक्तञ्च मनुना—“न मांसभक्षणे दोषो न मद्यं न च मैथुनम् । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥” इति महाफलाभिप्रायेण ब्रह्मचर्यादिपरस्वोपदेशो बोध्य इति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—उक्तग्रन्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि । पञ्चपञ्चकमिति पञ्चेन्द्रियाणीत्यादि पञ्चपञ्चकम् । अतीन्द्रियमित्यादिना मनस्तदथश्च । तदर्थानि योगेन्यादिना हेतुचतुष्टयं प्रकृतिहेतुरेकः समययोगः । विकृतिहेतवोऽयोगाति-योगमिध्यायोगाश्च त्रय इति । सद्वृत्तिमिति । तस्मादित्यारभ्याध्यायशेष-पर्यन्तवचनेन । स्वस्थवृत्तानां चतुरध्यायोक्तानां फलरूपम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—प्रशंसामाह—स्वस्थवृत्तिमित्यादि । समाः शतमिति वषशतमेवा-स्मिन् काले पूर्णमासुः “अरोगाः सर्व्वमिदार्थाश्चतुर्व्वपशतायुषः । कृते त्रेतादिषु मांसोपयोगो विना पुरुषो न जीवति, अतो हिंसां करोति, तदा सर्व्वत्रात्मानं गोपायीति” इति वेदवचनविहितत्वात् तथाविधहिंसा न प्रत्यवायहेतुः, जीवन्तोपायान्तरमस्मभवे तु पुष्टादिप्रयोजन-हिंसा प्रत्यवायहेतुरेव । किञ्च भवतु वा आयुर्व्वेदविहिता हिंसा तथापि हिंसा दोषार्थमुच्यते, न हि आयुर्व्वेदविधयो धर्मसाधनमेवोपदिशन्ति, किं तर्हि, आरोग्यसाधनं “धातुसाध्यक्रिया चोक्त-तन्त्रत्वात् प्रयोजनम्” इत्युक्तेः ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे हेतुचतुष्टयं समातिहीनमिध्यायोभाः । समाः शतं वर्षशतं, यद्यपि सद्वृत्तानुष्ठानेऽपि वैकल्पिकमेवान्तरा मरणं व्याधयो वा भवन्ति, तथापि प्राधान्यात् वैकृत-

नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः ।

धर्मार्थावेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥

परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्म्म प्रपद्यते ।

तस्माद् वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्व्वेण सर्व्वदा ॥ ११ ॥

हेतुषामायुर्हसति पादशः ॥” इति मनुवचनात् कलियुगाभिर्मेतमिदं वचनम् ।
 परे तु शतशब्दो बहुलपर इति वदन्ति । तत् तु न मनोरमं “शतायुर्वै पुरुषः”
 इति श्रुतेः । ईशोपनिषदि च शतवर्षमायुरुक्तम् । कठवल्याञ्च—“शतायुषः
 पुत्रपौत्रान् वृणीष्व” इत्युक्तम् । तस्मान्मनुवचने—“अरोगाः सर्व्वसिद्धार्था-
 श्चतुर्व्वर्षशतायुषः” इति युगानुरूपेण सम्पूर्णमव्वर्षधर्म्माणां धर्म्मेपादक्षयेण चतुः-
 शतस्य पादशः अयस्तच्च युगनियतं पूणमायुः कथ्यते । यदि हि पुरुषैस्तत्र
 बहुधम्मतपोजप्यरसायनतन्परः स्यात् तदाधिकपुण्यकर्मकत्वान् अधिकायुश्च
 स्यात् । ततो “दश वर्षेसहस्राणि दश वर्षशतानि च रामो राज्यमकारयन्” इति
 चाधिकायुः सङ्गच्छते । वस्तुतः सत्यत्रेताद्वापरकलियुगेषु स्वभावत एव
 चतुष्पादत्रिपादद्विपादैकपादधर्म्मेत्वं संपद्यते लोकानामिति । एवं युग-
 द्वासानुरूपेण त्रिभिन्नधर्म्मप्रतिनियमस्वभावान् कृतादीनां “शतायुर्वै पुरुषः”
 इति उत्सर्गतो वेदोक्तमायुश्चतुषु युगेषुक्तं स्वस्थवृत्तानुष्ठानेन सम्पद्यते । तत्र
 कृतयुगे लोकानां तपस्तत्परत्वेन कर्म्मचिद्धर्म्मस्य येन केनाप्याचर्यमाणस्यैकस्य
 चतुष्पात्त्वेन सिद्धश्च चतुर्गुणमायुः स्यादधिकधर्म्माचरणेन पुनरधिकायुश्चाचरित-
 धर्म्मानुरूपेण स्यात् तदगणनमनियतम् । एवं त्रेतायां शानपरत्वाल्लोकानां
 धर्म्मस्य त्रिपात्त्वेन सिद्धश्च त्रिगुणमायुश्च स्यादधिकधर्म्माचरणेन पुनरधिकायुस्तथा
 स्यात् । एवञ्च द्वापरे यज्ञपरत्वाल्लोकानां धर्म्मस्य द्विपात्त्वेन निर्व्वृत्तेश्च सद-
 वृत्तानुष्ठानजायुर्द्विगुणं शतद्वयं वर्षं स्यादधिकधर्म्माचरणेनाधिकमपि तथैव स्यात् ।
 एवं कलियुगेऽपि दानपरत्वाल्लोकानां धर्म्मस्यैकपादत्वेनाभिनिर्व्वृत्तेश्च स्वस्थ-
 वृत्तानुष्ठानकृतशतवर्षायुर्न हसति । परन्तु सममेवानुवर्त्तते । धर्म्माधिकाल्पा-
 चरणेन पुनरधिकाल्पायुः स्यादित्यभिप्रायेण मनुनोक्तं प्रथमाध्याये—“चतुष्पाद्
 सकलो धर्म्मः सत्यञ्चैव कृते युगे । नाधर्म्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान प्रतिवर्त्तते ॥

व्याख्येः पुरुषापरधाविषयत्वाद्युक्तं समाः शतमित्यादि, यदुक्तम्—“परिहार्य्योऽपि यत्नेन सदा
 परिहरन् नरः । भवत्यनुजतां प्राप्तेः साधूनामिह पण्डितः” इत्यादि ॥ १०११ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।

वृत्तं तदपि चात्र यः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्वस्थवृत्तचतुष्कः ।

इतरेष्वगमाद्धर्मः पादशस्त्वरोपितः । चोरिकानुतमायाभिर्धम्मंश्चापेति
पादशः ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः । कृते त्रेतादिषु ह्येवामायु-
हसति पादशः ॥ वेदोक्तमायुमर्त्यानामाशिषडचैव कर्मणाम् । फलन्त्यनुयुगं
लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् । अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञान-
मूच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहर्दानमेकं कलौ युगे ॥ इति धर्माथावेति
प्राप्नोति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अनुक्तसद्वृत्तमनुमन्तुमाह—यच्चान्यदित्यादि । इहायुर्वेदोप-
करणतया पूजितमनुमतम् । तदयथा—“ब्राह्मे ऽ मुहूर्तं उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रसाय-
मायुषः ।” इत्यादिकं “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादिकं यावदिति । इति
स्वस्थवृत्तचतुष्कः । चतुर्भिर्ध्यायेनिष्पादित एकः परिच्छेदः । अध्यायं समा-
पयति अग्निवेशेत्यादि प्राग्वत् व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थाने स्वस्थचतुष्कीय-
चतुर्थाध्यायेन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायजलपाख्याऽष्टमी शाखा ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—अनुक्तसद्वृत्तोपग्रहार्थमाह—यच्चान्यदपीत्यादि । वृत्तमाचारः, इहायुर्वेदे-
ऽनुक्तमप्याचारोपदेशकेषु धर्मशास्त्रेषु पूजितं यथा—नाकस्माद् विक्रचो भवेत् न परशस्येषु
गो चरन्तीं चावन्तीं वा परस्य भूयान्” इत्यादि सर्व्यमात्रेयानुमतं साक्षादायुर्वेदाविषयत्वेनैतद्
ग्रन्थविस्तारभयाच्च न प्रत्युक्तमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

इति चरकचतुरासन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायाम् इन्द्रियोपक्रमणीय-नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः खुड्ढाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

भिषग् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

गुणवत् कारणं ज्ञं यं विकारव्युपशान्तये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु भेषजचतुष्के स्वस्थानुरोधयविषयास्तावन्त उपदिष्टाः । स्वस्थचतुष्के स्वस्थविषयास्तावन्त उक्ताः । एषां प्रयोगे सिद्धौ के भावा हेतवो भवन्तीत्यतः स्वस्थचतुष्कानन्तरं निर्देशचतुष्क आरभ्यते । विस्तारवचनं हि निर्देशः । निर्दिश्यते विस्तरेणोच्यते प्रयोगसिद्धादिहेतुरस्मिन्नध्याये इति निर्देशः । प्रयोगसिद्धिहेतुविस्तरवचनाधिकरणं तैश्चतुर्भिर्ध्यायैः कृत एकः परिच्छेद इति निर्देशचतुष्क इत्यर्थः । तत्रापि प्रधानहेतूनां निर्देशं कर्तुं खुड्ढाकचतुष्पादमध्यायमारभते—अथातः इत्यादि । प्राग्ब्रह्माख्येयम् । खुड्ढाकशब्दोऽल्पार्थः । चतुष्पादशब्दोऽत्रायुर्वेदशास्त्रव्याख्यानाधिकारात् चिकित्साध्यायपदचतुष्टयं बोध्यम् । खुड्ढाकं वक्ष्यमाणनिर्देशापेक्षया स्वल्पनिर्देशेन निर्दिष्ट चतुष्पादं यत्राध्याये तं तथाध्यायम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तत्र चतुरः पादानुद्वेष्टं प्राधान्यात् भिषगादिक्रमेण उद्दिशति—भिषगित्यादि । त्रिभ्यो भिषजः प्राधान्यं स्वयं वक्ष्यति । वैद्यस्य व्याधिप्रज्ञमकत्वेन प्राधान्यम् । करणीभूतानां द्रव्यादीनां प्रयाणां मध्ये द्रव्यस्य प्राधान्याद् द्रव्यमनु परिचारकस्याप्यातुरात् प्राधान्यं बोध्यम् । उपस्थाता परि-

चक्रपाणिः—स्वस्थचतुष्कानन्तरं स्वस्थानुरयोक्तृभयोरपि हितत्वेन निर्देशचतुष्कोऽभिधीयते ; स्वस्थानुरहितं वैद्यभेषजादि निर्दिशतीति निर्देशचतुष्कः, तत्रापि स्वस्थानुरहिते तु प्रधानभूतचिकित्साद्रव्यैरादिपादवन्तु द्रव्याभिधायकत्वेन खुड्ढाकचतुष्पादोऽभिधीयते । खुड्ढाकशब्दोऽल्पवचनः, यथा—खुड्ढाका गर्भोक्कान्तिरव्येयः । वैद्यीयपरिचारकरोमिणञ्चिकित्सायाश्चत्वारः पादाः, चतुष्पादं खुड्ढाकमभिधेयतयाधिकृत्य कृतोऽध्यायः खुड्ढाकचतुष्पादः । अत्रोपस्थात्यनु ग्रन्थवत्स्य “अध्यायानुवाकयोर्लुक् च” इति लुक् । खुड्ढाकशब्दास्य वक्ष्यमाणमहाचतुष्पादमपेक्ष ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अत्र भिषगादावुक्तः प्रधानत्वान्, वक्ष्यति हि “प्रधानं भिषगत्र तु” इति । तदनु भेषजं, चिकित्सायां प्रधानकारणभूतत्वात् । तदनु परिचारकः, भेषजप्रयोगस्य कर्त्तृत्वादिशाध्यस्य तदधीनत्वात् । यद्यप्यातुराधिकरणमारोह्यं पात्रैः सम्पाद्यते, स एव च

चारकः । रोगीति त्रिकालार्थे घञ्, तेन त्रैकालिकरोगवान् ; भाविरोगी चातीतरोगी च स्वस्थ उत्पन्नरोगवान् आतुर इति । तेन स्वास्थ्यरक्षणेऽप्येते भिषगादयः पादाश्चत्वारो भवन्ति । पादश्चतुर्थोऽंश एषां पादसंज्ञत्वेनोपदेशेन पादभङ्गे यथाङ्गभङ्गे सति न कस्यापि पूर्णता स्यात् तथा वैद्याद्यन्यतमभङ्गे भेषजपूर्णता न स्यादिति ज्ञापितम् । विकारव्युपशान्तये विकाराणामनुत्पन्नानां वि विगमाय अनुत्पत्तये, उत्पन्नानामुपशान्तये, किंवा समविषमभ्यातुः पुरुषो रोगी तत्र समवातादिधातुकस्यापि स्वभावप्रवृत्तक्षुत्पिपासाजराभ्रणादिलोभमोहादिरोगवत्त्वेन न तत्तद्गलक्षणधातुवैषम्यदुःखोभयस्य व्युपशान्तये विशेषेण प्रशमनाय भिषगादिचतुष्टयं कारणम् : न तन्यन् किञ्चिदस्ति कारणम् । नन् भिषगादिचतुष्पादमात्रस्यैव किं कारणत्वमित्याह— गुणवर्द्धति । गुणाभावे तु न कारणत्वावधारणमेषाम् । भिषगादिपादचतुष्टये व्याधिव्युपशान्तिकारणं गुणवत्त्वात् । यत्र पादे गुणोऽस्ति तत्र व्याधिव्युपशान्तिकारणत्वमस्तीत्यैकान्तिको भावो बोध्यः । नन् किं समस्तानां भिषगादीनां कारणत्वमुत व्यस्तानाम् ? उच्यते, व्यस्तानां समस्तानाञ्च स्वस्वगुणवतां भिषगादीनामेव विकारव्युपशान्तये कारणत्वमेव न तन्येषां नाप्यकारणत्वमिति । महाचतुष्पादे तु यद्वक्ष्यति—ये ह्यातुराः केवलादभेषजादते समुत्तिष्ठन्ते” इत्यादि । तत्रापि किञ्चिदाहारावहाराभ्यां गुणवद्भ्यामेव विकारापशमो बोध्यः ॥ २ ॥

वैद्यादीनामुपकार्यः, उपकार्यश्च प्रधानं भवति, तथापीह व्याधिप्रशमने साध्ये यथा वैद्यादिपादश्रवस्य स्यापारो न तथा आतुरस्येव्यप्राधान्यविवक्षया पश्चादुक्तः । पादश्चतुर्थो भागः, श्लोकादिपादवद् वैद्यादिषु पादसंज्ञाकरणेनान्यतरैककल्पेनापि चिकित्सा न भवतीति दर्शयति । गुणवदिति वक्ष्यमाण—श्रुते पर्यवदान्त्वा”दिगुणवत् । इह च वैशादयो व्याधियमाणा एव विकारप्रशमने कारणं भवन्ति : यतः, कारणत्वं कार्यं व्यापारवतामेव भवति : तथा हि—देवदत्तः पाचक इत्युक्ते तुषकप्रेषादिक्रिययैव पाकं करोतीति गम्यते, एतेन, यदुच्यते—“अनुर्णी भिषगादीनाम्” इत्यादिना श्लोकेन वैद्यादीनां प्रवृत्तिश्चिकित्सा व्याधिप्रशमहेतुरभिधातव्या, इह तु वैशादय एवेति पूर्व्यापरबिरोधस्तत्र भवति, इह वैशादिप्रवृत्तेर्वैद्यादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । “अनुर्णीम्” इत्यादौ श्लोके वैद्यादीनां धर्मिणां धम्मरूपायाश्च प्रवृत्तेर्भेदं पुरस्कृत्य चिकित्सायाः किर्यारूपायाः कथनम् । एते वैशादयो विकारशमने कारणमेवेति नियमः, न पुनरेत एव विकारप्रशमनमिति नियमः । यतः वैशादीन् प्रत्याख्यायापि रोगशान्तिर्भवति ; वक्ष्यति हि महाचतुष्पादे—“ये ह्यातुराः केवलादभेषजादते समुत्तिष्ठन्ते” इत्यादिना ॥ २ ॥

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु को विकारः का वा प्रकृतिः किं विना क्रियां गुणवत्त्वाद-
चतुष्टयश्च कारणमुक्तं तत्र भिषगादीनां के वा गुणा इत्याशङ्क्यामाह—विकार
इत्यादि । विक्रियते स्वरूपान्यथात्वमुत्पद्यते येन इति विकृतिर्विकारः । स च
द्विविधः स्वरूपान्च्छेदे गुणकर्माधानं स्वरूपोच्छेदे गुणरूपाद्याधानश्च । यथा
सुवर्णं कुण्डलं भवति दुग्धं दधि काष्ठं भस्म भवतीत्यादि । तदाह धातुवैषम्य-
मिति । धातुर्गति चराचराणां जगतां धातुविधानधारणपोषणहेतुरव्यक्तमलक्षणं
समन्विगुणलक्षणं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितम् परममहच्च चेतन्यहेतुः ब्रह्म यथोच्यते तथा
प्राणिनामादिधातुरात्मा तद्रूपा च वास्तवप्रकृतिस्तस्य नित्यत्वादवैषम्यात् ।
तद्यथा । शक्तिरेव स्वप्रभावगुणनिगूढा प्राक्सर्गादेर्कैवाद्द्वितीयासीत् महा-
निर्व्वाणे । तत् परं ब्रह्म मूलप्रकृतिः । सगकाले सा स्वप्रभावविशेषेण
परिणामकारिणाशेषान् प्रभावान् परिणमय्य प्रथमं लोहितमिव तेजोऽमृजत् ।
तत् तेजोऽपोऽमृजत् शुक्रा इव । ताः कृष्णामिवान्नममृजन्तेति तिस्रो देवता-
स्तेजोऽवन्नाख्या लौकिकतेजोऽण्पृथिवीनामाकर्भूता अनुप्रविशन्ती सा शक्तिः
प्रथमं लोहितशुक्लकृष्णवदाभासा गायत्रीनामदेवता परममृक्ष्मन्वनिलक्षणा
वाग्देवतारूपेण विवर्तिता बभूव । सा सगकाले परमब्रह्म । सा पुनः स्वयं
शान्तिविद्या प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूत्वा परमव्योमरूपः
परमात्मा शिवो बभूव । तच्चतुर्व्यूह एव सर्व्वशक्तिमानादिपुरुष आदि-
भूतत्वादादित्यस्तस्य ज्ञानशक्तियदृच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तिस्रः प्रधान-
शक्तयः । तस्य ज्योतिर्गायत्री स पुनर्गायत्रीस्थानि तेजोऽवन्नानि ज्ञान-
शक्त्याध्यवसाय यदृच्छाशक्त्या तथैव नियम्य क्रियाशक्त्या परिणमय्य प्रथमं
प्रणवं ततोऽकारादिवर्णात्मिका मातृकाः सृष्ट्वा तद्रूपां विद्यां ससज्जं । तदाश्रयं
सदाशिवं ब्रह्मपुरुषं ससज्जं । ततोऽपरां विद्यां सृष्ट्वा तदाश्रयान्नृवेदादींश्चतुरो
वेदान् ब्रह्मपुरुषान् ससज्जं । ततस्तान् पञ्च कियदंशेनैकीकृत्य सदिति-नामानं
महाविष्णुं कालं ससज्जं । तत् सत् कियदंशेन विवृबभूव । तच्चितः
प्रसादांशः क्षेत्रज्ञः पुरुष आत्मा विष्णुर्बभूवेति । स आनन्दयतीत्यानन्द

वक्त्रपाणिः—विकारव्युपशान्तस्य इत्युक्तं, तेन विकारस्वरूपज्ञानार्थमाह—विकारो धातु-
वैषम्यमित्यादि । धातवो वातादयो रसादयश्च तथा रजःप्रभृतयश्च, तेषां वैषम्यं व्यवहित्यमाण-

इति । आदौ सत् ततश्चित् ततः आनन्द इति स सच्चिदानन्दः । तच्चितो-
ऽप्रसादो गुणांशः प्रधानं नाम ब्रह्मा बभूव ।

य एष महाविष्णुः कालः स खलु चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन सर्व्वभाव-
परिणामकृतस्वभावः प्रधानं चिदगुणांशः स क्षेत्रज्ञे नाधिष्ठितमनप्रविश्य क्षेत्रज्ञं
सञ्चाल्य तद्गुणं सङ्कोच्य विकाशय च प्रसादभागेन सत्त्वं नाम गुणमप्रसाद-
भागेन तमोगुणं मध्यमभागेन रजोगुणं पृथगरूपेणाभिव्यञ्जयामास । तदेव
कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं समन्निगुणमिति संहतरूपमव्यक्तं नामात्मा
प्रकृतिर्बभूव । ततः कालेन तदव्यक्तं प्रधानं त्रिगुणाधिक्यरूपं वैषम्यमितं
महान् बभूव । स द्वितीयो धातुः । स चाप्येकेकगुणाधिक्येन विषम-
स्त्रिविधोऽहङ्कारो बभूव । स तृतीयो धातुः । स चाहङ्कारः पञ्च
तन्मात्राणि विषम एव बभूव । तानि च मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं
रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति पञ्च महाभूतानि । शब्दगुणमात्र-
मप्रतीयातलक्षणमाकाशम् । स्पर्शगुणमात्रश्चलस्वरूपो वायुः । रूपगुणमात्र-
मुष्णलक्षणं तेजः । रसगुणमात्रा द्रवरूपा आपः । गन्धमात्रगुणा खरूपा
भूरिति । पञ्चेति । सप्त विकाररूपाः प्रकृतयो धातवस्तथा प्राणिनां बुद्ध-
हङ्कारौ पञ्च भूतानि चेति सप्त धातवस्तत्रोत्तरोत्तरं सप्त पूर्वपूर्वधातुवैषम्या-
विकारा उत्तरोत्तरापेक्षया साम्यात्मकाः पूर्वपूर्वसप्तधातवः प्रकृतयः ।
पञ्चार्थानां दशेन्द्रियाणाञ्च मृक्षमाणां प्रकृतिरहङ्कारः । तत् तदपेक्षया साम्या-
त्मकत्वात् । अहङ्कारवैषम्यात्मकत्वात् तु पञ्चार्था दशेन्द्रियाणि च विकाराः ।
इत्येवं महदादिकं सर्व्वं प्रधानत्रिगुणवैषम्यलक्षणं विकार एवेति । यथा लोके
ब्रह्मा तथा मनः । यथा चेन्द्रस्तथाहङ्कारः । यथा विराट् तथा महान् । यथा-
काशादीनि पञ्च भूतानि तथा चैतानि चतुर्व्विधानि श्रुतशोणितरसात्मसम्भ-
वानि । तेषां विपरिणामेन विकाररूपाश्च धातवः । वातादयो रसादयः पुरीषा-
दयश्च साम्यमिताः शरीरसहजाताः प्रकृतयः । यथा च लोके यथास्वलक्षणा
वाय्वकसोमा धातवो विधानधारणपोषणैस्तथा शरीरे स्वरूपेण यथास्वलक्षणा
वायुस्तैजसं पित्तं सौम्यः श्लेष्मा चैते धातवः । एवं लोके भूमिर्यथा तथा स्थूल-
शरीरं भौमम् । तत्र मृज्जलवृक्षादिवन् रसरक्तमांसास्थ्यादयो यथास्वलक्षणा
धातवः । एवं हिरण्यगर्भवन्यनसो धातवो यथास्वलक्षणाः सत्त्वादयो गुणा इति ।
प्रकृतिभूता विकारा वास्तवप्रकृतिब्रह्मापेक्षयैवात्मापेक्षया वैषम्यात्मकत्वा-
त्कारण्यहेतोः स्वमानात् न्यूनत्वमधिकत्वं वा । साम्यं धातुसाम्यं, प्रकृतिरारोग्यम् । "व्यवृते" ग्रह-

दिति । शरीरग्रहणमेव विकारो निर्व्वानमारोग्यम् । तत्रापि यथास्वल्पज्ञ-
शरीरमनोयुक्तत्वेऽपि वातादिधातुसाम्यसम्भवादारोग्यं, शरीरमानसधातु-
वैषम्यन्तु विकार इत्यभिप्रायेणोक्तं—“विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते”
इति । साम्यमिति प्रकरणात् धातुसाम्यमित्यर्थः ।

ननु प्रतिदिनभोजनादिषु प्रातरादिषु च कफादिप्रकोपाद्वातादिप्रमाद-
नित्यमेव धातुवैषम्यं वर्त्तत एवेति, कथं साम्यं स्यादिति चेत् ? न, तस्य
प्रकृतिरूपविकारत्वेनेष्टत्वात् । क्षुत्पिपासानिद्राजन्मजरामरणादीनामिव लोभा-
दीनां मानसव्याधीनामिव च स्वाभाविकव्याधिसिद्धादिति । ननु धातूनां
वैषम्यं गुणतोऽल्पाधिक्यं साम्यमन्यूनानतिरिक्तत्वम् । तच्च परिमाणारूपो
गुणविशेषः स्यात् तत् कथं वक्ष्यमाणं “स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकार-
सङ्गा बहवः शरीरे । न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो
विशिष्टाः ॥” इति वचनं सङ्गच्छते इति चेत् ? न । समवायिकारणद्रव्य-
गुणकर्मविकारः कार्यं तदान्मकमेवेति विषमवातपित्तकफान्मका एव तेषां
कार्यभूता ज्वरादयो न ते पित्तकफानिलेभ्यः पृथक् । तथा तेजोऽप्य-
रूपदहनादिसमुदायोऽग्निस्तन्कार्यालोकदाहादयो न वाहिनः पृथगिति । एतेन
च वातादयोऽपि स्वस्वसमवायिकारणद्रव्यगुणकर्मविकारास्तदान्मककार्यभूत-
द्रव्यगुणकर्मसमुदायरूपास्तेषाञ्च वैषम्यं द्रव्यतो गुणतः कर्मतो वा
हीना वा वृद्धा वा वातादय एव लभ्यन्ते, एतदभिप्रायेण कचिद्भावप्रधान-
त्वेन द्रव्यप्रधानत्वेनाचार्यनिहिश्यते इति । नन्वस्तु धातुवैषम्यं विकारः
साम्यन्तु प्रकृतिस्तेन प्राणिनां स्वस्थानां क्षुत्पिपासाजन्ममरणेच्छा-
द्वेषादिस्वभावव्याधिमत्त्वे धातुवैषम्यसाम्याभावात् किं स्वास्थ्यमातुर्यं वा
स्यादित्यत आह—सुखसंज्ञकमित्यादि । सुखसंज्ञकमात्मलिङ्गत्वेन यद्वक्ष्यते तत् ।
तथा दुःखमात्मलिङ्गत्वेन यद्वक्ष्यते तत् । एवकारेणाभेदो जापितः । विविध-
दुःखजनकतायोगात् दुःखमेव धातुवैषम्यं विकारः, सुखसंज्ञकमेव विविधसुख-
जनकतायोगात् सुखसंज्ञकमेव । धातुसाम्यं प्रकृतिर्न तन्न्यरूपो विकारोऽस्ति
प्रकृतिर्वास्ति । एतदभिप्रायेणैव सुश्रुतेनाप्युक्तम्—“तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योप-

पाद, वैषम्यसिद्धास्ते हीनं प्रकृतिविकारमवस्था, अन्यदशनसिद्धान्तपरिग्रहे तु विकारः पोदुषकः,
प्रकृतिरुपाणां साम्यावस्था अविव्यतीति वर्त्तयतीति । ननु रात्रिदिनभोजनानां तासु तास्वस्थानासु
कोष्ठाप्रकोपादिना नित्यं धातुवैषम्यमस्ति, तत् कृतो धातुसाम्यमित्याह—सुखसंज्ञकमित्यादि ।
सुखहेतुः सुखम्, एवं दुःखहेतुर्दुःखं ; वतः, न दुःखं व्याधिः, तथा हि सति न ज्वरादीनां व्याधित्वं

करणमन्यत् । तस्मात् पुरुषोऽभिष्ठानम् । “तदुःखसंयोगो व्याधिः” इति । तत्र पुरुषे दुःखसंयोगा व्याधय इत्यर्थः । तथा तेनैवोक्तम्—“प्रागभिहितं तदुःखसंयोगो व्याधिरिति । तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति ।” तस्य दुःखस्य संयोगः सम्बन्ध इति । प्राणिषु सम्बद्धं त्रिविधं दुःखं व्याधिरयथा दुःखस्य संयोगो यत्र स व्याधिर्भातुर्वैषम्यमित्यर्थः, तत्राध्यात्मिकं दुःखं तथैव सत्त्वात्मसन्निकर्षेण बुद्ध्या सत्त्वेनोपलभ्यमात्मानमभिकृत्य सत्त्वे वा शरीरे बाधुनिपततीति । सुश्रुतेन चोक्तं—“तच्च त्रिविधं दुःखं सप्तविधे व्याधायुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा व्याधयो यथा—आदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः सङ्घातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ता दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ताः इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता ये भुक्शोणितदोषान्वयाः कुष्ठाशःप्रभृतयः । तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च । जन्मबलप्रवृत्ता ये मातृपचारात् पञ्चजात्यन्धधिरमृकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते । तेऽपि द्विविधा रसकृता द्रव्येदापचारकृताश्च । दोषबलप्रवृत्ता ये आतृकृममुत्पन्ना पिण्याहारचारमवाश्च । तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्था पकाशयसमुत्थाश्च । पुनश्च द्विविधाः शरीरापानमाश्च । न एते आध्यात्मिकाः । सङ्घातबलप्रवृत्ता ये आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्, तेऽपि द्विविधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । एत आधिभौतिकाः । कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवानवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नकृता अव्यापन्नकृताश्च । दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिषमका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च । तेऽपि द्विविधा विदूषदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च । पुनश्च द्विविधा संसर्गजा आकस्मिकाश्च । स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षत्तिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः । कालकृता अकालकृताश्च । तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृताः । एत आधिदैविकास्तत्र सर्व्वव्याध्यवरोध

स्यात्, अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं “तच्च दुःखं सप्तविधेऽपि व्याधायुपनिपतति” इति । “संज्ञक”-ग्रहणान्, परमार्थतोऽसुखमपि लोके सुखमिति यद् वक्ष्यद्विषये, तदिह गृह्यते, इति दर्शयति—वेन, विचारान्निभोजमात्रव्यादिजनितधातुवैषम्यं स्वल्पमुद्वेजकं विकाराकर्मत्वेन सुखमिति व्यवहियते, तेन, यो ह्यल्पः स नास्तेवेति कृत्वाऽप्येऽपि धातुवैषम्ये धातुसाम्यो व्यवहारसिद्धो भवति ; तथा “संज्ञक”ग्रहणेन लौकिकसुखं न परमार्थतः सुखमिति दर्शयति ; ततो वक्ष्यति “तत्तर्ह्य कामण्यद दुःखम्” इत्यादि । “एव च” ग्रहणेन दुःखं परमार्थतोऽपि दुःखमेवेति दर्शयति, न सुखमिव व्यवहारमात्रेण । अत्र च धातुवैषम्येण कारणतोपचारान् तत्कार्य-कारणयोऽभिधीयते ; यतः, धातुवैषम्यजो हि विकारो न धातुवैषम्यमात्रं, यद् वक्ष्यति—“एव

इति ।” एवं तेनैव तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । “ते चतुर्विधाः । आग-
न्तवः शरीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः ।
शरीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मान-
सास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ध्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्यकामलोभभृत्तय इच्छा-
द्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः । तत्र ते
मनःशरीराधिष्ठानाः” इति । एवमेव सुश्रुतोक्तदिशा दुःखवत् सुखमप्युच्यते ।
तद्यथा—यद्भातुवैषम्यानुपाति यद्दुःखमाध्यात्मिकं तद्भातुसाम्यानुपाति
तत् सुखमाध्यात्मिकं भवति । एवं यद्भातुवैषम्यानुपाति यद्दुःखमाधि-
भौतिकं तद्भातुसाम्यानुपाति तत् सुखमाधिभौतिकम् । तथा यद्भातुवैषम्यानु-
पाति यद्दुःखमाधिदैविकं तद्भातुसाम्यानुपाति तत् सुखमाधिदैविकमिति ।

कैवल्यमपि देवबलप्रवृत्तं त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षण सुखरहितमपि
क्षेत्रज्ञात्मानं यद्भातुवैषम्यनिवृत्तिरूपं परमव्योमरूपपरमान्मस्वरूपत्वेन धातु-
साम्यानुपातिमुखवत् सुखं न तु सुखमिति । सुखसंज्ञकमारोग्यं प्रकृति-
रुच्यते । इति संज्ञकेत्युक्तम् । स्वस्थानां क्षुधादिव्याधिस्तु तेषां सुखदुःखयो-
रुपाधिभेदभिन्नयोरयोगपदेऽपि प्राधान्यात् तत्सुखदुःखरूपेणैवारोग्यरोगयो-
रयोगपद्यं बोध्यम् । इत्यञ्च धातुवैषम्यसाम्ययोर्दुःखसुखयोश्च नित्यम्यति-
हाय्यत्वेन धातुवैषम्यदुःखयोर्धातुसाम्यसुखयोश्चायुगपद्भावः ख्यापितः । विना
हि धातुवैषम्यं न दुःखमुत्पद्यते । न च सुखं विना धातुसाम्यमिति । जन्य-
जनकभावेऽपि आपाततोऽदृश्यमाने यदैव धातुवैषम्यं जायते तदैव दुःखमुत्-
पद्यते, यदैव धातुसाम्यं स्यात् तदैव सुखं स्यादित्यनुभूयते । युक्तिसिद्धात् तु
अयोगपद्याज्जन्यजनकभावः स्वीक्रियते । नृणां निःशेषेण दुःखाभावे ज्वरादि-
निवृत्तौ सुखमारोग्यं तदपि सुखसंज्ञकम् । स्वर्गेऽपि दुःखासम्भिन्ने किमपि
दुःखं मानसं देवानामस्तीति तदपि सुखसंज्ञकमिति ।

ननु सुखदुःखयोर्पनःशरीराश्रितत्वेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे यत् सुख-
मुत्पद्यते तत्कमाश्रयति ? न हि तदा शरीरं मनो वा वर्तते । यथात्मान-
माश्रयति तदात्माश्रितमधिकं रोगारोग्यं वक्तव्यमिति चेत् ? न, युगपत्-
धातुवैषम्यनिमित्तज्ञा ये विकारसंज्ञा बहवः शरीरे इत्यादि, तथा “विकृतिमापन्ना नामाधिचै-
र्विकरिः शरीरमुपलभन्ति” इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तम् “धातुशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः”
इति । अत्र पक्षे धातुवैषम्यनिमित्ता इति ; सत्पक्षे धातुवैषम्यजन्मेव विकारसत्ता तु जनितविकारं
धातुवैषम्यं कं प्रविशतु, — किं विकारे, इत आरोग्ये ? न तावदारोग्ये ; यतः “इत्युक्तं कारणं

सुखदुःखविनाशे ब्रह्मरूपप्राप्ते सुखाश्रयत्वाभावात् ब्रह्मणो यद्रूपत्वं तद्रूपत्वं
 परमव्योमस्वरूपं प्राप्नोतीति । तैत्तिरीये तु यदानन्दो ब्रह्मेत्युक्तं तन्नानन्दधु-
 रानन्दो न वानन्दवानानन्दः परन्त्वनन्दहेतुरेवानन्दः । तत्रैव तैत्तिरीयोप-
 निषदि—“असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत । तदान्मानं स्वय-
 मकुरुत तस्मान् तत् मुकृतमुच्यते । यद्वैतन् मुकृतं रमो वै सः । रमं
 ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति । को ह्येवान्यान् कः प्राण्यादानन्दो न स्याद्यदेव
 आकाशः । एष ह्येवानन्दयतीति ।” “तद्धेतुव्यपदेशान्” इति तत्र
 शारीरकसूत्रात् । गौतमन्यायसूत्रस्य भाष्ये वात्स्यायनेन चोक्तम्—“नित्यं
 सुखमात्मनो महस्वप्नमोक्षेऽभिव्यज्यते तेनाभिव्यक्तं नान्यन्नं विमुक्तः सुखी
 भवतीति केचिन्मन्यन्ते, तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमानं
 नागमो वा विद्यते ।” इत्यादि । सांख्ये च—“नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिः”
 इति कपिलः ।

अत्र केचित् ; ननु प्रतिदिनभोजनेन प्रातरादिकालेन च श्लेष्मप्रकोपे
 नित्यं धातुवैषम्यं वर्तत एव कथं साम्यं स्यादित्यत आह—सुखसंज्ञकमिति ।
 सुखयतीति सुखं सुखजनकमिति । एवं दुःखहेतुर्दुःखं लौकिकसुखगुणहेतु-
 ज्वरादिव्याधिनिवृत्तिः प्रातरादौ श्लेष्मादिप्रकोपे च सुखसंज्ञग्रहणान्
 परमाधेतोऽसुखमिति स्थापितम् । एवं दुःखमिव दुःखमेव विकारो न तु
 दुःखं सन् दुःखमित्यर्थः । तथा च सुखानुपातिधातुसाम्यं प्रकृतिः,
 दुःखानुपातिधातुवैषम्यं विकार उच्यते । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“तद्दुःखसंयोगो
 व्याधिस्तत्र च त्रिविधं दुःखमनुपपत्तिः । तच्चाधिदैविकमाधिभौतिक-
 माध्यात्मिकम्” इति विस्तरेण पूर्वव्याख्याननोपदर्शितम् । इत्थञ्च
 प्रातरादिकालस्वभावजधातुवैषम्यं दिवारात्रिभोजनमात्रादिजश्च धातुवैषम्य-
 मवकारिकम् । तत्राल्पमुद्वेजकदुःखानुपातात् उत्कटव्याधिजनकत्वाभावान्
 प्रातिद्वैनिकत्वाच्चासुखमपि सुखतया व्यवह्रियते । यो ह्यल्पः स नास्तीति
 कृत्वा अल्पेऽपि धातुसाम्यव्यवहारात् । अत्र धातुवैषम्यशब्देन कारणे
 कार्योपचारात् धातुवैषम्यज्ज्वरादिरपि विकार उच्यते । वक्ष्यते हि—

कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते । धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ इत्यनेन ग्रन्थेनारोग्यं
 धातुसाम्यम् इत्युक्तं ; न च रोगे प्रविशति रोगहेतुत्वेनैव कथितत्वात् । अथ धातुवैषम्यं भवति,
 विकारो न भवतीत्येषा दशा नास्त्येव ; यतः अवश्यं प्रमाणाधिको दोषः स्थलिजाधिको भवति,
 क्षीणो वा क्षीणस्वकक्षय इति ; इह तर्हि धातुवैषम्यमेव विकारोऽस्तु, एवमयं ग्रन्थो सुखो

“स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्गा बहवः शरीरे । न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः ॥” इति । न हि तत्र धातुवैषम्यमात्रमस्ति इत्याहुः । अपरे तत्र विप्रतिपद्यन्ते । स्वधातुवैषम्यज-
 श्चेद्विकारस्तदा स्वत्वजनितज्वरादिविकारं धातुवैषम्यं किं रोगो किमा-
 रोग्यं ? न तावदारोग्यम् ; “धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तत्रस्थास्य प्रयोजनम्”
 इति धातुसाम्यस्यैवारोग्यत्वस्यापनान् ; नापि रोगो रोगस्य निमित्त-
 त्वेनोक्तत्वात् तस्य धातुवैषम्यस्येति । अत्र समाधत्ते कश्चित् । धातुवैषम्यं
 तावद्वर्तते न च विकारः कश्चिद्भवतीत्येतादृशरूपा दशा न भवत्येव स्वमानाधिको
 हि दोषोऽवश्यं स्वालिङ्गाधिर्यं दशेयति, क्षीणोऽपि क्षीणस्वलङ्गानीति ।
 धातुवैषम्यं विकारः । धातुवैषम्यजा ज्वरादयो हि विकारजन्यत्वात् विशिष्ट-
 विकारास्तत्रापि धातुवैषम्यस्यानपायात् । अन्ये तु धातुवैषम्यजो विकारो
 न तु धातुवैषम्यमिति व्याख्याय अजनिताव्यपदेश्यविकारं धातुवैषम्यं
 रात्रिन्दिवांशभोजनांशादिकृतधातुवैषम्यं चाल्पत्वेनाव्यपदेश्यतया धातुसाम्य
 एवान्तर्भावयन्ति । तिलकालकमशकादीनां धातुवैषम्यजत्वेनैव रोगत्वमुक्तम् ।
 दुःखत्वञ्च मनोदुःखकृत्त्वादिति कश्चित् । एके तु धातुवैषम्यं विकारो
 धातुसाम्यं प्रकृतिः । तयोः फलं सुखं दुःखञ्च । यथा गमनं पादाद्यङ्ग-
 परिस्पन्दनं तस्य फलमुत्तरदेशसंयोगस्तस्यात्तरदेशसंयोगजनकस्पन्दनादि-
 व्यापारस्य गमनत्वमिव सुखजनकधातुसाम्यस्य प्रकृतित्वं दुःखजनकधातु-
 वैषम्यस्य विकारत्वम् । यथा चोत्तरदेशसंयोगमन्तरेण गमनं न प्रतिपद्यते
 तथा च सुखदुःखव्यतिरेकेण प्रकृतिविकारौ न प्रतिपद्यते इति । संयोगो
 गमनं तज्जनकस्पन्दनादिश्च गमनमिति बत् सुखमारोग्यं सुखजनकधातु-
 साम्यश्चाराग्यं प्रकृतिरित्यनर्थान्तरम् । दुःखं विकारस्तज्जनकधातुवैषम्यञ्च
 विकार इति । ज्वरादयश्च धातुवैषम्यजा विकारा विषमवातादिदोषदूषित-
 रसादिसमुदायजत्वेन विशिष्टापूर्व्वलक्षणत्वेऽपि वातादिवैषम्यविशेषात्मका
 उच्यन्ते न ततो भिन्नाः । यथा पाञ्चभौतिकत्वेन विशिष्टापूर्व्वलक्षण-
 भवति ; धातुवैषम्यजविकारप्रतिपादकस्तु ग्रन्थ आधिष्ण्यजनितज्वरादिप्रतिपादकत्वेन व्यव-
 स्थाप्यतां, तेन धातुवैषम्यञ्च धातुवैषम्यजाञ्च ज्वरादयो विकारा भवन्ति, धातुवैषम्यजादिव्यति-
 हि ज्वरादिषु धातुवैषम्यरूपताऽस्त्येव, किञ्च स्वमानक्षीणा दोषाः किञ्चिद्विकारं न जनयन्ति,
 क्षीणकृत्तव्यं वैषम्यमेव परं यान्ति, वचनं हि “क्षीणा जहति किञ्च स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते”
 इति, नात्र धातुवैषम्यमात्रं विकार इति नूतनामयं पन्थाः, ये तु धातुवैषम्यजो विकार इति

कनकादीनां तेजोमयत्वादिकं न तेजस्तः पृथक्त्वं व्यवहियते । आगन्तवस्तु
ज्वरादयो वातादिधातुभ्यो भिन्ना एव । वातादिदुष्टैः पूर्वमेव तेषामुत्पत्तेन
चागन्तुभूतादिहेत्वात्मका भवन्ति तल्लक्षणत्वादिति वाच्यम् । भूताद्यागन्तुहेतूनां
निमित्तकारणत्वेन समवायिकारणत्वाभावे च प्रकृतिविकारभावासम्भवात् ।
नन्वेवं भूताद्यस्त्वागन्तुहेतवो ज्वरादिरूपेण परिणमन्तः शरीरमाविशन्तीति
मृषादादिवत् प्रकृतिविकारभावसम्भवेन समवायिकारणत्वं ज्वरादिषु
भूतादीनां कारणानामिति चेत् ? न । धातुवैषम्यवत् दुःखजनकभूतादिरपि
विकार इत्युक्त्यापत्तेरिष्ट्यापत्तौ आचार्यस्य न्यूनत्वदोषः स्यात् तत्रापीष्ट्यापत्तौ
व्याधेरनन्तकल्पनायां महागौरवं स्यात् तत्रापि यावन्तः सन्ति भावास्तावतां
कल्पनं किं गौरवमिति कृत्वा चेष्ट्यापत्तिश्चेत् तदा उच्यते बाह्यहेतुभूताद्यागन्तु-
वत् शरीरदोषहेतुकदादिद्रव्याण्यपि भवन्तु समवायिकारणानीत्यतश्च प्रकृति-
विकारभावासम्भवादिति । ननु कदादिभिहेतुभिर्वातादिवैषम्यं जाते ततो
ज्वरादुत्पत्तिरिव भूतादीनां ज्वरादुत्पत्तः पूर्वं वातादिजनकत्वाभावात्
भूतादिवत् कदादीनां समवायिकारणत्वं प्रकृतिविकृतिभावश्च नास्त्येवेति
चेत् सत्यमागन्तुहेतूनां भूतादीनामपि शरीरसम्बन्धान् पूर्व न ज्वरत्वादिरूपेण
परिणामोर्जस्तं परन्तु भूतादीनां देहसम्बन्धमात्रेण तेभ्यो धातुसंक्षोभस्ततस्तत्-
तद्भूतादिजदुःखश्च युगपदुत्पद्यते शरीरं मानसं वा न तदा वातादिभिरनु-
वर्धते । तस्मान्न वाताद्यात्मकाः पश्चान् तु वातादिभिरनुवर्धयत्वेन तत्त-
द्भूताद्यनुरूपवातादिजहास्यरोदनादिविशिष्टलक्षणाः स्युरिति बलवद्धेतुप्रभा-
वात् । फलोत्पत्तौ व्यापारान्तरस्य जनकत्वाभावेन यथा विक्रित्यादिमात्रलक्षणः
पाकस्तथागन्तुजो विकारो दुःखमात्रलक्षणो दुःखहेतुदेहमनोधातुवैषम्यलक्षणो
वा । प्रातरादिदिनरात्रिशोभोजनांशजधातुवषम्यन्तु विकार एव न तारोग्यं
धृतिपासानिद्रादीनां स्वाभाविकव्याधित्वेनोक्तत्वात् सुश्रुतादिभिरिति वदन्ति ।

सर्वत्रैव धातुवैषम्यं त्रिविधान्यतमदुःखश्चायुगपदुत्पद्यते न तु धातुवैषम्यं
विना दुःखं दुःखश्च विना धातुवैषम्यं वर्तते एवं धातुसाम्यं सुखविशेषश्चायुग-
पदुत्पद्यते । न तु सुखं विना धातुसाम्यं धातुसाम्यं विना न वर्तते सुखमिति ।
धातुवषम्यं दुःखश्च विकारपर्यायः धातुवैषम्यं वा विकारः दुःखं वा विकारः ।
धातुसाम्यं वा प्रकृतिः सुखं वा प्रकृतिरारोग्यश्च तदिति । आगन्तुषु च रसादि-

चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ४ ॥

धातुवैषम्यं पूर्वं भूतादितो जायते, पश्चाद्भूतादिसभर्मकतया वातादिभि-
रनबध्यते । समभर्मत्वेन भूतादीनां वातादिधातुवैषम्यकरणं ज्वरादिविशिष्ट-
व्याधिजनकत्वञ्चेत्युभयस्य योगपश्चात् । दोषव्याध्युभयहेतुनान्तु वातादि-
वैषम्यकरणव्याधिजनकत्वयोर्योगपश्चात् पूर्वपरभावाच्च भूतजादित्वेन
बलवत्कारणजत्वेन व्याधिव्यपदिश्यते न वा तत्तत्कारणधर्मानुलक्षणं
धातुवैषम्यं भवतीति । रात्रिन्दिवादशजन्तु धातुवैषम्यं विकार एव स्वाभा-
विकः दिनापाक्यजीणवत् । एवं तद्वैषम्यजवैषम्यविशेष एव ज्वरादिर्न तन्यः ।
यथा लिङ्गिलिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमेवानुमितिर्नाम ज्ञानमित्यपरे ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु गुणवत् पादचतुष्टयं विकारव्युपशान्तये कारणं
निःसम्बन्धादेव भवति किं सम्बन्धादिति ? अत आह—चतुर्णामित्यादि ।
भिषगादीनां भिषग्द्रव्योपस्थातुरोगिणां चतुर्णां मिलितानां नियमेन व्यस्तानां
यथाहं न तु नियमतः शस्तानां गुणवत्तया प्रशस्तानां धातुवैकृते समविषम-
वातादिधानूनां पुरुषाणां स्वाभाविकादिवलप्रवृत्तिजे धातुवैषम्ये दुःखे वा सति
साम्यार्था समत्वार्था सुखार्था च या प्रवृत्तिः प्रवृत्तनं क्रिया चेष्टेति यावत् सा
चिकित्साभिधीयते न तु निवृत्तिः । भिषगादीनां हि पादत्वं चिकित्सायामेव न
तच्चिकित्सायाम् । भिषजः प्रवृत्तिस्तु तवायं व्याधिरेतदान्मकोऽयं व्याधिरस्मिन्
व्याधौ तवेदं भक्ष्यमिदं पेयमिदमाचर्यमिदं भेषजमस्मिन् काले सेव्यमिदं पथ्य-
मिदमपथ्यमित्यादुरपदेशादिष्वेदनभेदनादिरूपा । द्रव्यस्य तु प्रवृत्तिरुपयुक्तस्य
स्वकाव्यकरणम् । परिचारकस्य प्रवृत्तिरौषधाभ्यादिसंस्कारातुरपरिचर्यादि-
रूपा । रोगिणः प्रवृत्तिर्भिषगुक्तप्रतिनियतानुष्ठानस्वगतज्ञापकत्वादिरूपा ॥ ४ ॥

अव्यपदेशवत्तया धातुसाम्य एव प्रक्षिपन्तीति तिलकालकमसकप्रभृतीनां धातुवैषम्यजत्वेनेह चरक-
रोगार्तं व्यक्तमाह, दुःखहेतुत्वञ्च तेषां ज्ञातानां मनोदुःखकर्तृत्वेन ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—विकारलक्षणानन्तरं विकारप्रथमहेतोश्चिकित्साया लक्षणमाह—चतुर्णामित्यादि ।
चतुर्णामिति पदं वैद्यादीनां मिलितानामेव ग्राहकम् । सत्त्वानामिति वक्ष्यमाण “भृते पर्यव-
दास्तकम्” इत्यादिगुणयोगेन प्रशस्तानाम् । धातुवैकृते रोगे चिकित्साधिकरणभूते । धातु-
साम्यार्थाऽऽरोग्यकरणार्था इत्यर्थः । धातुवैकृत इति पदं स्पष्टार्थं, येन धातुसाम्यार्थो प्रवृत्ति-
र्धातुसाम्य एव वैद्यादीनां भवति । प्रवृत्तिर्द्वयम्—द्वयं कर्तृत्वमिदं न कर्तृत्वमिदं (वादि) कोपवेदकत्वा

श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।

दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैदेः गुणचतुष्टयम् ॥ ५ ॥

बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

सम्पच्चति चतुष्कांऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—ननु पादचतुष्टयं गुणवत् कारणमुक्तं, भिषगादीनां पुनः के गुणा इत्याह—श्रुत इत्यादि । क्रमेण गुणानामपकर्षात् पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षस्याप-
नार्थं निर्देशः । श्रुतमधीतशास्त्रं तत्र पर्यवदातत्वं सर्वगुरूपदेशेन परि सर्वतो-
भावेनावदातत्वं बुद्धेरवैशद्यभ्रमसंशयान्यथाव्याख्यानादिरहितत्वम् । तथात्वे हि
व्याध्युपशान्तये प्रवृत्तः कुशल भवति । बहुशो दृष्टकर्मता चिकित्सकसमूहानां
रोगिसमूहानाञ्च चिकित्साकर्मदर्शनम् । तथात्वे हि क्रियापदत्वं भवति । दाक्ष्यं
चिकित्साक्रियानेककृतिमत्तया कुशलत्वं कर्मसामर्थ्याच्च । तथात्वे हि चिकित्-
सायाः प्रवर्तने स्फूर्तिर्भवेति । शौचमिति श्रुचिभावः । अशुचिर्हि वैद्यो न मनो
जायते मनसा श्रद्धाभावात् । सव्वैत्रैव हि श्रद्धा सिद्धिमूलमिति । अपरे च
वैद्यादीनां जितहस्तत्वादयो गुणा अत्रानावश्यकत्वेन नोपदर्शिता एतावन्निरेव
गुणैश्चिकित्साक्रियासम्पादकत्वात् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—द्रव्यगुणानाह—बहुतेत्यादि । बहुत्वमाधिक्यं द्रव्यस्य गुणः
चिकित्सायामुपपादकः । स्वल्पं हि द्रव्यं भेषजाङ्गहानये भवति । तत्र योग्यत्व-
मिति । तत्र प्रतिकार्यं व्याधौ योग्यत्वं यद्वाधिषु यद्द्रव्यमुपयोऽयं तद्द्रव्य-
नूतनत्वादигुणयुक्तं कीटजग्न्यादिदोषरहितञ्च । अनेकविधकल्पनेति । स्वरस-
कल्कचूर्णकषायादिनानाकल्पनां कर्तुं योग्यं यद्द्रव्यमार्द्रमतिशुष्कञ्चेत्यादिरूप

द्रव्यस्य तूपयोगे सति स्वकार्यारम्भरूपाः । परिवारकप्रवृत्तिर्भेषजसंस्करणानुरपरिचर्यादिरूपाः,
आनुरप्रवृत्तिर्वैद्योक्तानुष्ठानव्याधिस्वरूपकथनादिका ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—पृथ्मसूत्रितवैद्यगुणान् दर्शयति—श्रुत इत्यादि । श्रुतमारी श्रेष्ठवैद्यगुणत्वात् ।
एवमन्वजापि व्याख्येयम् । पर्यवदातत्वं विशुद्धज्ञानवत्त्वं गुरुशास्त्रसेवनादिना, शौचमदृष्टसोप-
कारकं, जितहस्तादयोऽपरेऽपि वैद्यगुणा अत्रैव गुणचतुष्टयेऽन्तर्भावजीवाः ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—बहुता भेषजगुणा अल्पं हि भेषजं गुणवद्द्रव्यविद्यमानमिवासाध्यकत्वात् । तत्र
प्रतिकार्ये व्याधौ योग्यत्वं तत्र योग्यत्वं । अनेकविधकल्पना नामाप्रकारस्वरसादुपयुक्तकल्पना-
योग्यत्वमित्यर्थः । यतः, प्राणिनः केचित् स्वरसद्विधः, केचित् कृष्णद्विधः एवमादिः । एवं व्याधि-

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।

शौचञ्चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ७ ॥

स्मृतिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।

ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ८ ॥

सञ्च वर्त्तते तत् । सम्पञ्चेति यथर्त्तं सम्भूतत्वेन सम्पूर्णगुणरसवीर्यप्रभावादि-
मत्ता सम्पत्तिः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—उपस्थातुर्गुणानाह—उपचारज्ञतेत्यादि । रसकरसौदनयूष-
पेयादिकरणशीलता संवाहनस्थापनशायनादिषु विज्ञता । दाक्ष्यं दक्षता
तत्तदातुरोपचारक्रियासु कुशलत्वम् । अनुरागश्च भर्त्तरीति आतुरे स्वामिनि
अनुरागः । कदा क केन कथं वारोग्यस्य भवतीत्यादिरूपेण मनसानुरागः
श्रद्धा । शौचमिति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—रोगिणो गुणानाह स्मृतिरित्यादि । स्मृतिः पूर्वमाचरित-
मभ्यवहृतं यावत्तावतां स्मरणं तदाख्यानं वैद्यस्तावत् कारणं विज्ञाय क्रिया-
मारब्धुं व्याधिं निरूपयितुञ्च शक्नोति । निर्देशकारित्वं वेदेन शासितस्य
कम्मणः कर्तृत्वम् । अभीरुत्वं व्याधितो वैद्यप्रयोक्तव्यकम्मतश्चाभीतिशीलत्वम् ।
व्याधितो भीरुस्व व्याधीनां वृद्धिः उक्तं हि—विषादो रोगवद्धनानाम् इति
कर्मभीरुत्वं चिकित्सितकर्मसिद्धिः । अथापि चेति शब्देनेह कचिद्भीरुत्वमपि
गुणस्तथा चास्मृतिरपि गुणः स्यात् । उन्मादचिकित्सिते—“सर्वेणोद्धृतं दंष्ट्रेण”
इत्यादिना त्रासनशुक्तं, तदा यस्य भयं न स्यात् तर्हि तत् विफलं स्यात् । एवं
“ज्वरवेगञ्च कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः । तस्येत्यैश्च विचित्रैश्च प्रयोगै-
स्वभावादिषु कानि कल्पना हिता भवन्ति, यथा—ज्वरं कषाय इत्यादि । तेनानेककल्पनायोग्यत्वात्
यत् यत्र युज्यते तत् तत्र कियते । सम्पदिति किमिलललाशनुपहनत्वेन रसादिसम्पत् ।
उपचारज्ञता यूपरसकादिकरणसंवाहनस्थापनादज्ञता ॥ ६७ ॥

चक्रपाणिः—निर्देशकारित्वं वैद्योपदिष्टार्थकर्तृत्वम्, अभीरुत्वं गुणः भीरुत्वस्य रोग-
कर्तृत्वात्, यदुक्तं—“विषादो रोगवद्धनानाम्” इति । “अथापि च” इति शब्देन कचिद्भीरुत्व-
मप्यस्मृतिरपि गुणो भवतीति दर्शयति, यथोन्मादे “सर्वेणोद्धृतं दंष्ट्रेण” इत्यादिना त्रासनशुक्तं
चिकित्सायां, तत्र यद्यप्यभीरुः स्वाद्रोगी तदा चिकित्सा न फलति ; अस्मृतिस्तु ज्वरवेगागमन-
कालस्थानगुणिज्ञता, यदुक्तं—“ज्वरवेगञ्च कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः । तस्येत्यैश्च
विचित्रैश्च प्रयोगैर्नाशयेत् स्मृतिम्” ॥ ६८ ॥

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।

विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥

पक्तौ हि कारणं पक्तुर्यथा पात्रे न्धनानलाः ।

विजेतुर्भिजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥

लौक्येन स्मृतिम् ॥” इत्युक्ता ज्वल्येकालविस्मरणमुक्तमिति कश्चिदाह, तन्न ।
पूर्वमाचरिताभ्यवहारादीनां स्मरणस्य गुणत्वेनाकतात् उत्पन्ने तु रोगे
चिकित्सार्थे वेगादिविस्मरणस्य गुणत्वाभावात् विहारावभेषजत्वात् तथा
उन्मादे चासनस्यापि तथात्वाच्च । आपकत्वमिति पूर्वं यदाचरितमभ्यवहृतं
तत् तस्य तथातुल्यं यदा यथात्वं तस्य च आपकत्वं गुण इति ॥ ८ ॥

गङ्गा-परः—एवं गुणान् पादचतुष्टयस्य प्राच्य चतुष्पादे प्राधान्यं वैद्यस्य
दर्शयितुमाह—कारणमित्यादि । षोडशगुणं विज्ञाता पादचतुष्टयं, सिद्धौ
चिकित्सितक्रियासिद्धौ कारणं भवति । अत्र तु चतुष्पादेषु मध्ये भिषक्
प्रधानमिति प्रतिज्ञा । कस्मादित्याह—विज्ञातेत्यादि । अत्र पक्तौ हीति हि-
शब्दो हेतो बोध्यः । तेन हि यस्मात् भिषक् विज्ञाता ओषधस्य आसिता
पथ्यादिनियमे वृत्तेनाय रागिणः । परिवारकस्य चेदमेवं कुरु नेदं नैवं कुरु
इत्यादिरूपेण शासनकर्ता नियोगकर्ता । योक्ता रागिण आश्यादिप्रयोक्ता ।
एवं भिषक्परतन्त्राणां द्रव्यादीनां त्रयाणां पादानां प्रवृत्तिरिति, भिषक् पुनः
स्वतन्त्र इति बाध्यम् ।

इदमेव दृष्टान्तद्वयेन दर्शयति—पक्तादित्यादि । पक्तौ पाके । यथा पक्कः
पाचकस्य पाके पात्रे न्धनानलाः कारणं पात्रमधिकरणं तथातुरः इन्धनानलौ
यथा करणे तथा द्रव्यपरिवारकौ । यथा च विजेतुजपक्रियायां भूमिरधिकरणं
तथातुरः, चमूः सेना प्रहरणानि चास्त्रशस्त्राणि यथा करणद्वयं तथा द्रव्यपरि-

चक्रणानिः—एवं वेद्यादीनाञ्च गुणमपि कारणत्वे सिद्धे वैद्यस्य प्राधान्यं दर्शयति—विज्ञातेत्यादि ।
विज्ञाता औषधस्य ; शासिता परिवारकस्य, एवं कुर्वन् मा कुर्वन्ति ; योक्ताऽऽतुरस्य । एतेन
ईश्वरादीनां भेषजादीनां प्रवृत्तिः, वैद्यस्तु स्वतन्त्रः, ततश्च वैद्यः प्रधानमिति वाक्यार्थः ।

एतदेवावधारितत्वात् इत्यास्तद्वयेन दर्शयति—पक्तादित्यादि । पक्तौ पाके कर्तव्ये ;
पात्रस्थानीयं चातुरः, परिवारक इन्धनरूपः, अनलौ भेषजरूपः ; कारणमित्युपकरणम्, भूमि-
भुञ्जानुगुणवेद्यः । अत्रापि पूर्वमेवैवातुरादिस्थानीयत्वं भूमादीनाम् ।

आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥

मृद्वण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।

नावहन्ति गुणं वेद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ ६ ॥

गन्धर्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।

यान्ति यच्चैतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥

चारको करणद्वयमिति, एवंरूपेणातुराद्याः प्रतिन्योमतश्चयुक्ता आतुर परि-
चारक-द्रव्याणीति त्रयः पादा वैद्यस्य चिकित्सायाः सिद्धौ कारणम् । पक्वः पाके
पात्रवत् विजेतुविजये भूमिवदातुरोऽधिककरणकारणमिति । तथा वैद्यस्य
चिकित्सासिद्धौ अन्यत्रचभूवच्च परिचारकः करणकारणसंज्ञितः । अनलवत्
प्रहरणवच्च करणकारणसंज्ञितं द्रव्यमिति बोध्यम् । निगमयति—अतः
इत्यादि । अतः प्रधानं कर्तुं कारणं भिषक् इति पञ्चावयववाक्यम् ।

अन्वयेन पादचतुष्टये वैद्यस्य प्राधान्यं देहादिभिः स्थापयित्वा व्यतिरेकेण
स्थापयति—मृद्वण्डादृते । यथा कुम्भकारादृते कुशले विना मृद्वण्डचक्र-
सूत्राद्याः कुम्भनिर्माणे गुणं कुम्भनिर्मितिर्मादिकरं नावहन्ति न कश्चिन्मलं
भवन्ति तथा वेद्यादृते वेद्यं विना पादास्त्रयः द्रव्योपचारकरोणिः गुणं
चिकित्सासिद्धिं नावहन्ति, तस्मान् भिषक् प्रधानं पादचतुष्टये ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टान्ताभ्यां भिषजः प्राधान्यं स्थापयित्वा
एकेनैव दृष्टान्तेनान्वयेन गुणं व्यतिरेकेण दोषं दर्शयितुं गुणवदित्यस्य
व्यावृत्तिमाह—गन्धर्वेत्यादि । सति पादत्रयेऽपि द्रव्योपस्थातुरोगिषु सत्स्वपि
गुणवत्सु उपायप्रतीक्षिणः क्रियासाध्या न तत्साध्या विषयैरनोपक्रान्ताः
सुदारुणा अपि विकाराः केचित् यद्यस्मात् आशु नाशं यान्ति गन्धर्वपुरवत् ।
यथा नीहारादृतेमकेटीजालमाशु नाशं यान्ति तत्र कारणं को भिषक् । उपाय-

सम्प्रति व्यतिरेकदृष्टान्तेन वैद्यप्राधान्यं दर्शयति—मृद्वण्डेऽद्यादिना । न वहन्ति न निष्पाद-
यन्ति ; गुणं साध्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

यकपणिः—अन्वयेन व्यतिरेकेण च द्रव्यं दृष्टान्तं दर्शयित्वा कीशलेनैकत्रैव दृष्टान्ते
गन्धर्वपुरवन्त्ये गुणं व्यतिरेके च दोषं दर्शयति, यकत्र पक्षे नाशमशु यान्तीति सम्बन्धः,
इतरेऽपरेऽनभिज्ञवैद्योपक्रान्ता गन्धर्वपुरवदाशु वृद्धिं यान्तीति सम्बन्धः । उपायप्रतीक्षिणः

सति पादत्रये ज्ञाज्ञौ भिषजवत्र कारणम् ।

वमत्माऽऽहु नोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥

पाणिचाराद् यथाऽचक्षुःज्ञानाद्भीतभीतवत् ।

नौर्मारुतवशेवाज्ञौ भिषक् चरति कर्मसु ॥ १० ॥

यद्दृष्ट्यासमापन्नमुत्ताय्ये नियतायुषम् ।

भिषङ्मानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ ११ ॥

प्रतीक्षिणश्चैव खलूपायसाध्या एव दारुणेभ्य इतरे मुखसाध्या विकारा यद्वाहं यान्ति, तत्र कारणमज्ञो भिषग् इति । विकारव्युपशान्तौ गुणवति पादत्रये स्मृतिगुणवान् ज्ञो भिषक् कारणं न तत्रा भिषक् । तथा विकाराणा- माशु वृद्धो कारणमज्ञो भिषङ् न तु ज्ञो भिषग् इति । विकारनाशवृद्धाः क्रमेण ज्ञाज्ञौ भिषजौ कारणाविति । चिकित्सायामज्ञस्य प्रतिषेधमाह— वरमित्यादि । आत्मा आहुत आहुत आत्मा वरम् आत्माहुतिमरणं वरं, न त्वज्ञेन भिषजा चिकित्सा प्रवर्तिता । एवं यथा पाणिचारात् हस्त- परामर्शान् अचक्षुरज्ञानान् भीतभीतवद्भवति तथैवाज्ञेन वैदेशेन प्रवर्तित- चिकित्सायामातुरो भीतभीतवद्भवति । अज्ञानात् कदा किं क्रियेतेति कथं भीतभीतवदित्याह— नौर्मारुतेत्यादि । अज्ञो भिषक् मारुतवशा नौरिव कर्मसु चिकित्सासु चरति । कणधारहीना नोका यथा जले बायुवशेन चरति तथा गुणचतुष्टयहीनोऽसौ वैद्यो यद्दृष्ट्यावशगः कर्मसु चरतीति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—तथाचारे का हानिरित्याह—यद्दृष्टयेत्यादि । अज्ञो भिषक् यद्दृष्ट्या गुणचतुष्टयं कारणं विना समापन्नं प्राप्तमातुरं स्वगुणान् विना उपक्रान्तं नियतायुषमातुरं तस्य प्राप्तनशुभकर्मवशात् उताय्ये व्याधितो मोचयित्वा भिषङ्मानी । अभिषजमात्मानं भिषजं मनुं शीलं यस्य सः

इति वृद्धी ज्ञान्तौ च आशु विकारशान्तौ ज्ञो भिषक् कारणम्, आशुवृद्धौ वाशः । अज्ञवैद्यस्य चिकित्साप्रवृत्तिं निषेधयति, वरमित्यादि । न वरमनुचितैव, प्रवर्तितेतिभाषयाऽसर्वज्ञवैदेशेन कदापि कृतेति दर्शयति, पाणिचारात् हस्तपरामर्शान्, कर्मसु चिकित्सासु ।

यद्दृष्टयेति । वैद्यसम्यग्ज्ञान-पूर्वकप्रवृत्तिं विना कर्मवशादित्यर्थः ; समापन्नं स्वस्वगुणकाम्यं, निवृत्तायुषमियमेजातुरंलैव व्याधितमुत्तीर्यमाणमित्यर्थः ; आत्मानमभिषजं

तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कम्मदर्शने ।

भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिपर उच्यते ॥ १२ ॥

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।

ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहो भिषक्तमः ॥ १३ ॥

शस्त्रं शस्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।

पात्रापेक्षीयतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ १४ ॥

तथाभूतः सन्ननियतायुषां पुंसामातुराणां शतानि चिकित्सया उपकम्प्याशु
निहन्ति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अतोऽहो भिषक् न कारणमिति निगमयति—तस्मादित्यादि ।
तस्मात् उक्तदोषाश्चास्त्रादिचतुष्टये युक्तो निष्पादितगुणप्रकर्षो भिषक्
प्राणाभिपर उच्यते । निदेशतो लङ्गेऽपि चतुष्टये पुनश्चतुष्टय इति यदुक्तं
तन्मिलितार्थं शास्त्रे शास्त्रपाठे युक्तश्चेन् भिषक् तच्छास्त्रार्थविज्ञाता न स्यात्
तदा चिकित्सामु मुञ्चति । एवं शास्त्रेऽधीते शास्त्रस्य तत्त्वार्थविज्ञाता च
सन्नपि यदि प्रवृत्तौ चिकित्साक्रियायां कृती न भवति तदा मुञ्चति ।
तादृशोऽपि भिषक् यदि दृष्टकर्मो न स्यात् तदापि न सर्वथा कर्मकुशलः
स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—शास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने युक्तस्य वैद्यस्य यद्भवति
तदाह—हेतावित्यादि । हेतौ रोगाणामुत्पत्तिहेतौ रोगाणां लिङ्गे रोगाणां
प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ज्ञानमिति चतुर्विधं ज्ञानं यस्य स राजाहो भिषक्तमः ।
शास्त्रार्थविज्ञानादिचतुष्टययुक्तस्य रोगहेत्वादिचतुष्टयज्ञानवत्त्वेन भिषक्तमत्वं
बोध्यं राजाहत्वञ्च ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—ननु सर्वे एव भिषजः प्राणाभिसरा भिषक्तमात्रं भवन्ति ।
शास्त्राध्ययनैव तथात्सम्भवान् किमर्थमर्थविज्ञानादि पुनरुक्तमिति चेत् ? न
इत्याह—शस्त्रमित्यादि । शस्त्रं शस्त्रं सलिलमिति त्रीणि गुणदोषप्रवृत्तये पात्रा-

भिषक्त्वेन मन्यत इति भिषज्ज्ञानी । अनियतायुषामिति, यत्रायुःकारणं बलवत् कर्मं नास्ति,
तत्र पुनश्चकारापरार्धेन वैद्यशोषान्मरणं भवतीति दर्शयति । शस्त्रं शास्त्रावधारणे अर्थविज्ञाने
शास्त्रार्थबोधे, प्रवृत्तौ स्वयं कर्मकरणे, युक्त इत्युक्तं रोगोपनिष्पादितगुणप्रकर्ष इति यावत् ।

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।

यस्यैते षड् गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्त्तते ॥ १५ ॥

विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।

वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यदः ॥

पक्षीणि भवन्ति । यथा शस्त्रविद्याविशारदपुरुषे शस्त्रं सद्गुणं भवति न तु शस्त्रविद्यायामकुशले, तथा व्याख्यानानादिभिः स्वरीतशास्त्रं पुरुषः शास्त्रं वैश्यादिगुणं भवति, न त्वरीतमात्रं सदुपदेशहीनं शास्त्रं, सलिलञ्च स्वर्गादि-मुपात्रे सद्गुणं भवति, न गृध्रमृत्तिकादौ । तथा शस्त्रविद्यास्वविशारदपुरुषे शस्त्रं सद्गुणमपि सदोषं भवति । शास्त्रञ्च कुख्याख्याननाशीतपुरुषे विपरीतायं भवति । सलिलञ्च सलवणादिपात्रे सलवणादि भवतीति । अतः शास्त्रं सुधियाधीनं सदुपदेशेन चेत्तदा गुणप्रवृत्तये भवतीति निष्कर्ष-स्तस्माच्चिकित्साय प्रज्ञां वैद्यो विशोधयेत् सदगुरुपासनेन शास्त्रमधीत्य प्रज्ञाविशोधनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—प्रज्ञाविशोधनज्ञानार्थं लिङ्गान्याह—विद्येत्यादि । प्रज्ञाविशो-धनेन विद्यादयो भवन्ति । इत्यतो विद्याभिरनुधीयते प्रज्ञाविशुद्धिरिति । विद्या तच्छास्त्रे तत्त्वेनाशीते तच्छास्त्रविद्या अत्रायुर्वेदविद्या । वितर्कः शास्त्रार्थमूलक ऊहापोहः । विज्ञानं बहुशास्त्रज्ञानेन विभक्तम् । स्मृतिर्यदा यथा यत् कर्तव्यं यत्र यदुक्तं तत्सर्वस्य स्मरणम् । तत्परता तत्तत्क्रियायां प्रयत्नानिश्चयः । क्रिया पुनःपुनश्चिकित्साकरणम् । यस्यैते षड्गुणा इति मिलितायमापनार्थं न साध्यमतिवर्त्तते साध्यं व्याधिं नातिवर्त्तते असाध्यो न भवति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—न त्वेवम्भूतो यो न स्यात् स किं न वैद्यः स्यादिति ? इत्यत आह—विद्येत्यादि । विद्यायुर्वेदविद्या । मतिः स्वाभाविकविशुद्धबुद्धिः । कर्मदृष्टिः दृष्टिचिकित्सितकर्मत्वम् । अभ्यासश्चिकित्साक्रियायां शस्त्रावधारणादि—क्रियाभ्यासः । सिद्धिः प्रायेणानेकरागिणो कृतारोग्यत्वम् । आश्रयः सद्गुरो-प्राणाम् गच्छतो व्यावर्त्तयतीति प्राणाभिसरः । पात्रावेक्षणीतीति गुणवति पात्रे सगुणानि दोषवति पात्रे दोषयन्तीत्यर्थः, विशोधयेत् सदगुरुसच्छास्त्रमेवादिभिरित्यर्थः ॥ १०—१४ ॥

शङ्कराणि—विद्या वैद्यकशास्त्रज्ञानं, वितर्कः शास्त्रमूलमूहापोहः, विज्ञानं शास्त्रान्तरज्ञानं किंवा सहजं विशुद्धं ज्ञानम्, तत्परतेह व्याधिचिकित्सायां प्रयत्नानिश्चयः, क्रिया पुनःपुनश्चिकित्साकरणम् । मतिः सहजविशुद्धमतिः, अभ्यासः कर्माभ्यासः, सिद्धिः प्रायशो व्याधि-

यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।

स वैद्यशब्दं सदभूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥ १६ ॥

शस्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।

ताभ्यां भिन्नं सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन् नापराध्यति ॥ १७ ॥

राश्रय इत्यद एकैकं वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तौ प्रकृतवैद्यपदवाच्यत्वेन निष्पत्तौ अल्ल व्यथम् । यस्य तु एते सर्वे गुणाः शुभा विद्यामत्यादयः सन्ति न तु विद्या विनके इत्यादयः षड्गुणा इत्यत आह—विद्यादय इति । एते पूर्वोक्तश्लोकोक्ताः । न तु पूर्वोक्तान् पूर्वोक्तश्लोकोक्ताः सान्निध्यात् । स सदभूतमसदभूतं वैद्यशब्दं सद्वैद्यशब्दमर्हन् योग्यतां प्राप्नुवन् प्राणिसुखप्रदः स्यात् । एतच्च पृथक् पृथक् वैद्यगुणकथनं भिन्नं सुयुक्तं शस्त्रेऽथविज्ञाने इत्यादिषु गुणेषुपाज्जनेन प्रयत्नातिशयकृतेऽप्यनापनायम् । चतुषु वैद्यादिषु पादेषु वैद्यस्यैवातिप्राप्त्यप्यनापनायम् । तथाविधा हि वैद्य एकः पादत्रयवैद्यगुणेषुऽपि कल्पनाशिक्षया मन्त्रणेन सम्पाद्य चिकित्सितुं शक्नोति । न तु गुणवद्वैद्यं विना गुणवन्तोऽपि त्रयः पादाः ॥ १६ ॥

गङ्गावरः—वैद्यस्य शास्त्राध्ययनावश्यकत्वं दर्शयति—शास्त्रमिति । इह शास्त्रशब्देनायुर्वेदः । तत्रानुपतितमपरञ्च ज्योतिरादिकम् । लोकं दर्शनं क्रियायां यथा वस्तूनां प्रकाशार्थं ज्योतिरालोकः दर्शनं चक्षुः, तथा चिकित्सायां शास्त्रं रोगादिप्रकाशार्थम् । दर्शनं बुद्धिरात्मन इति आत्मन एव बुद्धिदर्शनं चक्षुः नान्यस्येति । बुद्धिरित्युक्तावात्मनो बुद्धिरिति लाभे पुनर्बुद्धि-

प्रदानकत्वम्, आश्रयः सदगुणोक्तयः • इत्यर्थः, वैद्यशब्दाभिनिष्पत्ताविद्यत्वेन पारमाथिक-वैद्यमभिनिष्पत्ताविति दर्शयति । एत इत्यनेनैव लब्धेऽपि विद्यादय इति वचनं पूर्वोक्तगुण-व्युदासार्थं, तस्युदासश्च विद्यादिदेवान्तामोऽणीय, एतच्च प्रकथनेन पृथक्पृथक्गुणकथनं वैद्यस्य गुणोपादने यथातिशयं कारितुं तथा वैद्यादिभ्यः पादेभ्यो वैद्यस्यैव प्रधानतोऽप्युदासार्थं, वैद्या हि पादत्रयं विगुणमपि कल्पयन्ना शिक्षया मन्त्रणेन च • सम्पाद्य चिकित्सितुं पारयति, न तु गुणवद्वैद्यं विना द्रव्यादयः पादाः गुणवन्तोऽपि क्षमाः ॥ १५/१६ ॥

चक्षुराणि—शास्त्राध्ययनं शास्त्राभ्यासकृता मतिः, सा हि वाद्यालोक इव प्रकाशार्थं वस्तूनां प्रज्ञाप्रदायिता कर्तुमिच्छति, दर्शनमपि दर्शनं चक्षुरिच्छेयर्थः । यद्यपि बुद्धिरात्मन एव भवति तथाप्यात्मन इत्यनेन सहजा बुद्धिं दर्शयति, यतः सहजा बुद्धिं विना शास्त्रज्ञा बुद्धिर्ना

चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद् वैद्यव्यपाश्रयाः ।

तस्मात् प्रयत्नमिति षेड् निषक् स्वगुणस्येति ॥ १८ ॥

मैत्री कारुण्यमात्तेषु शक्ये प्रीतिरुत्थणम् ।

प्रकृतिस्थेषु भूनेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ १९ ॥

रात्मन इति पदोपादानात् आत्मनः सहजा बुद्धिर्देजेन दर्शनमिव चक्षुर्विवेति यावत् । सहजा बुद्धिं विना शास्त्राध्ययनानिजा या बुद्धिः सा वैरिषिकी न सम्यक् चिकित्सासमर्थेति कश्चिः । वस्तुतस्त्यात्मनो निजस्य बुद्धिने तु परकीया बुद्धिर्वस्तुनां दर्शनक्रियायां दर्शनं चक्षुर्विवेत्यर्थः । ताभ्यां शास्त्राध्ययनज्योतिषु द्विभ्यां मृयुक्ताभ्यां मृयुक्तपद्भ्याम् । द्रव्यपरिचारकरागिणो वैद्यव्यपाश्रयाः वैद्यं विशेषेणापाश्रित्य विकारव्याशान्तये कारणं यस्मान् तस्माद् भिषक् स्वगुणस्येति श्रुते पर्यवदानत्वमित्याद्युक्तगुणसम्बुपाज्जेने प्रकृष्टयत्रं प्रयत्नमिति षेडाश्रयेत् । वैद्यस्य गुणव्यापदि हि त्रयाणां पादानां विकारस्य प्रशान्त्यापसामर्थ्यं वैद्यव्यपाश्रयत्वादिति ॥ १७१८ ॥

गङ्गाधरः—अथ वैद्येन यथाभूतया बुद्ध्या व्यवहृतेष्वं चिकित्सायां तद्दर्शयति—मैत्रीत्यादि । आत्तेषु चिकित्सनीयव्यापितेषु मैत्री मित्रतया वचनम् । तेषु च कारुण्यं दुःखापशमेच्छा । शक्ये साध्यं व्याधौ प्रीतिश्चिकित्सितुं ग्रहणम् । उपेक्षणं प्रकृतिस्थेषु । प्रकृतिः स्वभावः । स च स्थूल-देहाधिष्ठानाभावेन सूक्ष्मदेहमात्राधिष्ठानेन यादृशरूपा तादृशरूपा बोध्या । तेन प्रकृतिशब्देनैव मरणमुच्यते । प्रकृति मरणसमापे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्था आसन्नमृत्यवः । सापीप्यसमसास्त्रपुरुषाद्रूपसिद्धेः । तेष्वसन्नमृत्युषु भूतेषु उपेक्षणमुपेक्षा चिकित्साग्रहणमिति । चतुर्विधं वैद्यवृत्तिर्वैद्यानां वचनमिति । एषा चतुर्विधा बुद्धिर्ब्राह्मी बुद्धिर्वीर्या । वक्ष्यते चात्राध्यायाधिसंग्रहे—“अनानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा” इति ॥ १९ ॥

वैनायकीत्यभिधीयते, सा न सम्यक् चिकित्सासमर्था भवतीति । ताभ्यामिति सहजविशुद्ध-बुद्धिशास्त्राभ्यां सहजवैनायकबुद्धिभ्याम् ॥ १७१८ ॥

चक्षुषाणिः—यदेतेन च यादृश्या बुद्ध्या व्यवहृतेष्वं, तां दर्शयति, मैत्रीत्यादि ।—मैत्री पूर्वमेव म्याकृता, आत्तेषु आत्सियुक्तेषु, कारुण्यं परदुःखत्रहामेच्छा, शक्ये साध्यमितुं शक्ये साध्यव्याधिगृहीत इति यावत्, प्रकृतिरिव मरणम् । यदुक्तं—प्रकृतिरुच्यते स्वभावः

तत्र श्लोको ।

मिषग्नितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।
मिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद् वैद्यस्तु यद्गुणः ॥
ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च मिषजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डाके सम्प्रकाशितम् ॥ २० ॥

इत्यभिदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्याने खुड्डाक-
चतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

गुह्याधरः—अध्यायमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति । चतुष्पादं प्रथम-
श्लोकेन मिषग्नितम् । द्वितीयतृतीयाभ्यां पादः पादश्चतुर्गुणः प्रत्येकपाद-
चतुर्गुणश्चतुर्थ्यादिभिश्चतुर्भिः । कारणं षोडशगुणमित्यारभ्य शतान्यनिय-
तायुषामित्यन्तं मिषक् प्रधानं तत्पादेभ्यः । तस्मादित्यारभ्य स्वगुणसम्पदीत्यन्त-
वैद्यो यस्माद्धेतोयद्गुणो भवति तानि ज्ञानानीति मैत्रीत्यादिश्लोकेन
बुद्धिर्ब्राह्मी च मिषजां या चतुर्विधा, एतत्सर्वं खुड्डाके चतुष्पादेऽध्याये-
ऽस्मिन् सम्प्रकाशितमात्रेयेणेति शेषः ॥ २० ॥

अध्यायं समापयति—अग्रीत्यादि । पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

इति श्रीगुह्याधरकविरत्रविरचितं चरकजल्पकल्पतरु मूत्रस्थानीयनिर्देश-
चतुष्कीयसुड्डाकचतुष्पादारूपप्रथमाध्यायजल्पविधाना
नवमी शाखा ॥ ९ ॥

तथेदमस्मान्मुहूर्तान् स्वभावमाप्स्यते मरणमित्यर्थः, मरणसमीपगतत्वादुच्यते “मकृतिस्व-
हृति; तस्मिन्नुपेक्षा कर्तव्या, न तत्र भेषजदानादि कर्तव्यं यशोहान्यादिभयात् । संग्रहे
ब्राह्मी बुद्धिश्चतुर्विधा मैत्रीकादय्यादिका ॥ १९, २० ॥

इति चरकचतुरात्मन-श्रीमद्वक्त्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
ध्याख्यायां सुद्धाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेजमिति भिषजो भाषन्ते ।
यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति । तद्भेजं युक्तियुक्त-
मलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्वसुरात्र यः ।

गङ्गाधरः—अथ पादचतुष्टयं गुणादिकारव्युपगन्तव्यं कारणमिति यदुक्तं
प्रतिष्ठानं तत्समप्रतिपन्नतानिरामपूर्वकस्थापनाय महाचतुष्पादाऽध्याय आर-
भ्यते—अथात इत्यादि । पूर्ववद्ग्राह्यातव्यं सर्वम् । महान्तं चतुष्पाद-
मध्यायचतुष्पादस्याध्यायस्य महत्त्वं बहुग्रन्थवत्त्वं पूर्वपञ्चोत्तमत्युत्तरवचनैः
सिद्धान्तवचनवच्चञ्च बोध्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—चतुष्पादं भिषगादिपादचतुष्टयम् । षोडशकलं पादस्यैकैक-
गुणस्य कलात्वाभिप्रायेणोक्तम् । षोडशगुणत्वेन षोडशकलमिति । भेज-
मिति भिषग्जितं भिषजो भाषन्ते यदन्ति इत्यनेन तन्त्रान्तरसम्मतमिति
दर्शितम् । सुतरां यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशकचतुष्पादे षोडशगुणमिति
कारणं षोडशगुणं सिद्धा पादचतुष्टयमिति वाच्यं षोडशगुणमिति यत्
तद्भेजम् । तदेव षोडशगुणं चतुष्पादं भेजम् । किन्तु युक्तियुक्तमल-
मारोग्यायति । युनक्ति इति युक्तिः प्रवृत्तिवैधादीनां पूर्वाध्यायं प्राक्ता ।
तथा युक्तं प्रवृत्तेमानं षोडशगुणं पादचतुष्टयमारोग्यायालं समर्थं भवताति
भगवानात्रया भाषते । इति पुनर्वसोः प्रातज्ञा इत्यर्थः ।

चक्रपाणिः—पूर्वाध्याये वैद्यादयो व्याधिप्रशमकारणमित्युक्तं, तदिहाक्षिप्य व्यवस्थाप्यत
इत्यनन्तरं महाचतुष्पादोऽभिधीयते, महत्त्वज्ञास्य पूर्वाध्यायापेक्षया बहुग्रन्थेन पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तरूपबहुप्रमेयाभिधायकत्वेन च । षोडशकलं षोडशगुणं, कलाशब्दो गुणवचनः, भिषजो
भाषन्त इति श्रूयते । प्रकृतेऽर्थं ज्ञानान्तरसम्मतं दर्शयति—युक्तियुक्तमिति । युनक्ति इति युक्तिः
प्रवृत्तिवैधायते, युक्तियुक्तं प्रवृत्तिमदित्यर्थः, प्रवृत्तिश्च वैद्यादीनां चिकित्सारूपा पूर्वाध्याये
व्याहृता, भक्तं समर्थम् । इति भगवानात्रेयो ब्रूते इति शेषः ।

नेति मैत्रेयः । किं कारणं ? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरण-
वन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनु-
ष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः । तथायुक्ताश्चापरे म्रियमाणाः ; तस्माद्
भेषजमकिञ्चित्करं भवति । तद्वयथा—श्वभ्रे सरसि च प्रसिक्त-

नेति मैत्रेय इति सप्रतिपक्षता । प्रतिविपरीतपक्षाश्रयो मैत्रेयः सत्प्रति-
पक्षो विपरीताशेस्थापकत्वात् । तत्र जिघ्रामा षोडशगुणं चतुष्पादं भेषजं
प्रवृत्तमानमारोग्याय समर्थं न भवतीत्यत्र किं कारणमिति ? तत्र हेतुमाह
मैत्रेयः—दृश्यन्ते हीत्यादि । हि यस्मान् केचिदातुरा उपकरणवन्तश्च
भेषजवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्च आत्मवन्तश्च स्मृतिनिर्देशकारित्वादिगुणवन्तश्च
कुशलैश्च श्रुते पथ्यवदातत्वादिगुणवद्भिर्भिषग्भिरनुष्ठिताः चिकित्सितमुप-
क्रान्ताः सन्तः समुत्तिष्ठमाना रोगात् आरोग्यमापन्ना दृश्यन्ते । तथायुक्ता-
श्चापरे तेन प्रकारेण चतुश्चतुर्गुणवत्त्वादचतुष्टयेन चिकित्सितमुपक्रान्ताश्चापरे
केचिदातुरा म्रियमाणा दृश्यन्ते । तस्माद् भेषजं षोडशगुणं चतुष्पादं भवतु ।
किन्तु किञ्चित्करं न भवति किञ्चिदपि कर्तुं शीलवन्त भवति । आरोग्यायालमेव
भवतीति न वाच्यमित्यर्थः । अत्रेदं हृदयं—विनापि भेषजमातुराणा-
मारोग्यात् केपाश्चित् केपाश्चिन्मरणाच्च । षोडशगुणं चतुष्पादं भेषजं नाल-
मारोग्याय । देवसंज्ञकन्तु कम्प भेषजं विनैवारोग्यायालमेवेति मैत्रेयस्य
तात्पर्यम् ।

तत्र दृष्टान्तद्वयमुदाहरति—तद्वयथेत्यादि । यथा श्वभ्रे जलमात्रहीने
गर्ते प्रसिक्तमल्पमुदकं न किञ्चित्करं भवति, तथा देवसंज्ञकशुभकम्पहीने आतुरे
भेषजं न किञ्चित्करं भवति । भेषजं कुरु वा न कुरु शुभकम्पहीनत्वात् म्रियतेव ।
यथा च सरसि जलपूर्णं तदे प्रसिक्तमल्पमुदकं न किञ्चित्करं भवति, तथा शुभ-

उक्तमाक्षिपति नेतीत्यादि । उपकरणं भेषजम्, अनुष्ठिताश्चिकित्सितमुपक्रान्ताः ;
तथायुक्ताः पूर्ववच्चिकित्सितमुपक्रान्ता इत्यर्थः ; अकिञ्चित्करमिति भेषजे सत्यपि यदा आरोग्यं
न भवति ; तेन, यत्रापि सति भेषजे आरोग्यं भवति, तत्रापि भेषजव्यतिरिक्तं कर्मैव
देवसंज्ञकं कारणं, भेषजन्तु तद्वैवागततत्त्वनिधानमकारणमेवेत्यर्थः । अथैवार्थं दृष्टान्तद्वयं
दर्शयति—तद्वयथेत्यादि । श्वभ्रे गर्ते यथाजं जलमकिञ्चित्करमेव म्रियमाणेऽपि भेषजम् ।
यथा च सरसि अन्यत एव पूर्णं स्वल्पमुदकमकिञ्चित्करं भवत्येवमन्यत एवारोग्यहेतोः कर्मणो

मल्पमुदकं नद्यां स्यन्दमानायां पांशुधाने वा पांशुमुष्टिः प्रकीर्ण
इति । तथा परे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्च
अकुशलैश्च भिषग्भिर्नुष्टिताः समुत्तिष्ठमानाः ; तथायुक्ता
म्रियमाणाश्चापरे । अतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति प्रतिकुर्वन्

दवसंशकम्पातिशयवत्यातुरे भेषजं न किञ्चित्करं भवति । किञ्चित्मा क्रियतां
वा न क्रियतां देवातिशयवत्येनारोग्यमाप्नुयादेवेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमुदाहरति
शिष्यहितार्थं नद्यापित्यादि । यथा वा नद्यां स्यन्दमानायां बहुजलतया
स्रोतस्वत्यां प्रकीर्णः प्रसिप्तः पांशुमुष्टिर्न किञ्चित्करो भवति, तथैवानुरे दुरदृष्ट-
समूहे षोडशगुणं चतुष्पादं भेषजं प्रवत्तमानं नात्यमारोग्यायेति । भेषजं कुरु वा
न कुरु म्रियेतैव स चानुरः दुरदृष्टातिशयात् । यथा वा पांशुधाने पांशुराशिमुक्त-
स्थले प्रकीर्णः प्रसिप्तः पांशुमुष्टिर्न किञ्चित्करो भवति ; यथा वा अशुभादृष्टातिशय-
वत्यातुरे भेषजं प्रवत्तमानं नात्यमारोग्याय । भेषजं कुरु वा न कुरु देवातिशय-
वत्येनानुरा निर्व्याधिरेव भवति । काश्चिदिमं दृष्टान्तं संशोधनभेषजाभिप्रायेण
व्याख्याति, काश्चिदपतर्पणभेषजाभिप्रायेणेति : तद्द्वयं न मनोरमम् ; सच्च-
भेषजस्याकिञ्चित्करत्वं दृष्टान्ताभावात् । भेषजस्यान्वयेनाकिञ्चित्करत्वं स्थाप-
यित्वा व्यातिरेकेणापि स्थापयति—तथेत्यादि । तथाशब्दोऽत्र न दृष्टान्तवचनः
किन्तु समुच्चयाशब्देन तथा परे अपरे चानुराः केचित् अनुपकरणा भेषज-
द्रव्यहीनाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्च स्मृत्यादिगुणहीनाश्च भिषग्भिश्चाकुशलै-
रगुणवाह्यैर्नुष्टिता उपक्रान्ताः समुत्तिष्ठमाना रोगादारोग्यमापन्ना दृश्यन्ते ।
तथायुक्ताश्च षोडशगुणपादचतुष्टयहीनाश्चापरे केचित् म्रियमाणा दृश्यन्ते ।
अत्रादि दृष्टान्तद्वयं बोध्यम् ।

इत्यश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां निगमनं व्यनक्ति—अतश्चेत्यादि । अस्मात्
दर्शितकारणात् प्रतिकुर्वन् चतुष्पादेन गुणवता भेषजेन प्रतिकुर्वन्नातुरः

रोगप्रशमने जायमाने भेषजमकिञ्चित्करं भवतीति सरोदृष्टान्तेन दर्शयति, एवं नद्यां
स्यन्दमानायां बहुमानायां पांशुमुष्टिरिति निदर्शनं श्रवत्, पांशुधाने पांशुराशौ पांशुमुष्टिरिति
सरोदृष्टान्तवद् व्याख्येयम् । अत्र च तोयदृष्टान्तः संशोधनभेषजाभिप्रायेण, पांशुदृष्टान्तस्तु
संशमनभेषजाभिप्रायेण, यदि वा, जलं सन्तर्पणभेषजाभिप्रायेण, पांशुमुष्टिस्त्वपतर्पणाभिप्रायेण
बोद्धव्या । भेषजान्वयव्यभिचारं दर्शयित्वा तद्व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति—तथाऽपर इति ।

म्रियते, अप्रतिकुर्वन् सिध्यति अप्रतिकुर्वन् म्रियते, ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ।

मैत्रेय ! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः । किं कारणं ? ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्ते इत्युक्तं तत् अनुपपन्नम् । न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति । ये पुनरातुराः केवलाद् भेषजादृते समुत्सिध्यति नीरोगो भवति, भेषजेन प्रतिकुर्वन्नातुरो म्रियते च । इति भेषजस्यान्वयेन व्यभिचारस्य निगमनम् । व्यतिरेकेण व्यभिचारस्यानिगमनमाह—अप्रतिकुर्वन्नित्यादि । अत्रापि अतश्चेत्यास्यानुवृत्तिः । अतश्चाप्रतिकुर्वन् आतुरा भेषजैरनुपक्रान्तः स्वयं सिध्यति भेषजैरप्रतिकुर्वन्नातुरो म्रियते च । अत्रातुरस्य प्रतिक्रियायां कर्तृत्वप्रयोगो न वैद्यस्याप्राधान्येन रोगोपशमकतया, किन्तु स्वस्मारोग्याय प्रतिकारं वैद्यादीनां वृत्तिकरणे प्राधान्यात् । अथ मैत्रेय-मतमुपसंहरति—तत इत्यादि । तस्मात् प्रतिकारेण सिद्धिमरणान्यतरस्मात् अप्रतिकारेण सिद्धिमरणान्यतरस्मात् भेषजमभेषजेनाविशिष्टं विशेषरहितं तुल्यमिति यावत् चिन्त्यते मयेति शेषः । इति मैत्रेय आहति शेषः ।

मैत्रेयप्रतिष्ठापितमिदं दूषयितुमाह—मिथ्या चिन्त्यते । अर्थान्मैत्रेयेण इत्यात्रेय आह । अथात्र प्रश्नः । मैत्रेयेण उक्तरूपं यान्मिथ्या चिन्त्यते तत्र किं कारणमिति जिज्ञासा । मैत्रेयस्य निरुक्तचिन्ताया मिथ्यात्वे हेतुमाह—ये ह्यातुरा इत्यादि । हि यस्मात् ये आतुरा षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्ते इत्युक्तं तन्नापद्यते । कस्मात् ? इत्यत आह—न हीत्यादि । हि यस्मात् भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं न भवति ; ये तु म्रियन्ते भेषजेनापयन्ना अपि ते स्वत्वसाध्यव्याधिमरवान्नास्तिष्ठन्ते इत्यर्थः ।

द्वितीयस्यात्तरमाह—ये पुनरातुराः केवलात् सम्पूर्णात् भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते नीरोगा भवन्ति, न तेषामातुराणां सम्पूर्णभेषजोपपादनार्थं तत्तद् व्याधेः

प्रतिकुर्वन्नित्यन्तर्भावित्वान् प्रतिकारयन्नित्यर्थः । यदि वा आतुर एव वैद्यादीनुत्पाद्यात्मानं प्रतिकुर्वन्निति मन्तव्यम् ।

एतेन दैवकर्मवशादेव जीवति म्रियते वा रोगी भवत्यरोगो वा, न दृष्टभेषज-मत्र किञ्चिकरमिति पूर्वपक्षार्थं सिद्धान्तयति—मिथ्येति ।—केवलात् सम्पूर्णं, न

तिष्ठन्ते, न तेषां सम्पूर्णभेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषो-
ऽस्ति । यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो
वलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत् तद्वत्
सम्पूर्णभेषजोपलम्भादानुराः । ये चातुराः केवलाद् भेषजादपि
म्रियन्ते न च सर्वे एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन् ।

न हि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः । न चोपाय-

समुत्थानविशेषो निदानविशेषोऽस्ति । अस्यैव किञ्चित् भेषजोपपत्तिप्रकर्षा-
कषणोपशमार्हनिदानविशेष एव । यथा हि यस्मात् पतितं पुरुषमुत्थानाय
समर्थमुत्थापयन् पुरुषोऽन्योऽस्य पतितस्य पुरुषस्य वलमादध्यात्, तत्
पुरुषान्तरेणोपाहितवत् पतितः समुत्थानायाधिकसमर्थः सन् पुरुषः क्षिप्रतरं
अपरिक्लिष्ट एवाक्लेशादेवोत्तिष्ठेत् तद्वत् आतुराः सम्पूर्णभेषजादते समुत्थानाय
समर्था एव । तेऽपि सम्पूर्णभेषजोपलम्भात् क्षिप्रतरमक्लेशादुत्तिष्ठेरन् ।
अत्रायं भावः यद्यपि सर्वत्र दृष्टमेवेष्टसाधने कारणं भवति तथापि तत्र यदि
दृष्टं किञ्चिदपरं वलमादध्यात् तदा दृष्टादृष्टाभयवलात् क्षिप्रतरमिष्टसिद्धिर्भव-
तीति । तथापरे दृश्यन्तेऽनुपकरणान्येन्यादिना व्यतिरेकेण व्यभिचारपदशन-
म्योत्तरम् ।

दृश्यन्ते चातुरा इत्यादिना सम्पूर्णभेषजप्रयुक्ता म्रियमाणा इति
दूषणम्यात्तरमाह ये चातुरा इत्यादि । केवलान् भेषजादपि षोडशगुण-
समुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना अपि ये चातुरा म्रियन्ते न च सर्वे एव ते
आतुरा षोडशगुणसमुदितेन भेषजेनोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन् ।

तनु सम्पूर्णभेषजोपपन्नाः सन्तः सर्वे कस्मान्न समुत्तिष्ठन्ते इत्याह—न
हीत्यादि । सर्वे व्याधयो न भवन्त्युपायसाध्याः, असाध्याश्च व्याधयः सन्ति,
येषां साधने तृपाया न सन्ति यस्मात् तस्मात् सर्वे सम्पूर्णभेषजोपपन्ना अपि
नोत्तिष्ठन्ते । न त्वेवं तन् कथमुपायः क्रियते साध्यानामित्यत आह—न

नास्ति, उभयनकारकरणादस्ति समुत्थानविशेष इत्यर्थः । तद्वदिति क्षिप्रतरमक्लिष्टा एवोत्तिष्ठन्ते
इत्यर्थः । एवं मन्यते—यद्यद्विषयोत्थाने कारणमिति, तथापि, यदि दृष्टमपि तत्रानुबलं
भवति, तदा दृष्टादृष्टोभयवलात् क्षिप्रमेवोत्थानं भवति । सर्वे एव साध्यव्याधयोऽसाध्य-

साध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति । न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽस्ति । न ह्यलं ज्ञानवान् भिषक् मुमुषु मातुरमुत्थापयितुम् ।

परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति । यथा हि योंगज्ञोऽभ्यासनित्यः इवासो धनुरादायेषुमध्यस्थन् नानिविप्रकृष्टं चेत्यादि । उपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन उपायं विना न च सिद्धिरस्ति यस्मात् तस्मादुपायाः क्रियन्ते ।

नन्वेवं चेत् तर्हि उपायेन न कस्मात् सर्वे साध्या वाप्यसाध्या वा व्याधयः सिध्यन्ति इत्याह — न चासाध्येत्यादि । असाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायो न चास्ति यस्मात् तस्मादसाध्यव्याध्यातुराः सम्पूर्णभेषजोपपन्ना नोत्तिष्ठन्ते । ननु कस्मादसाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायो नास्ति इत्यने हि गुणवान् द्रव्योऽस्ति चास्ति च द्रव्यं गुणवान् गुणवांश्च परिचारकः सर्वगुणश्चातुरः ? इति । तत आह — न ह्यलमिति । ज्ञानवान् सर्वगुणवानपि भिषक् मुमुषु मसाध्य व्याधिमसाध्यव्याधिभ्य उत्थापयितुमर्थं समर्थो न भवति यस्मात् तस्मात् असाध्यव्याधीनां भेषजसमुदायोऽवत्रास्त्यपि नास्त्येव ।

ननु तत् कथं ज्ञानवान् भवति भिरर्गतिः ? अत आह — परीक्षित्यादि । परीक्ष्य व्याधीन् साध्यासाध्यत्वादिरूपेण साध्यान् व्याधींश्चिकित्सयारब्धुमसाध्यान् दातुं शील्यं येषां ते परीक्ष्यकारिणो वैद्याः हि यस्मात् कुशलाः सिद्धिभाजो भवन्ति । तस्मान्मुमुषु व्याधिनानामुत्थापनसामर्थ्याभावेऽपि भिषक् ज्ञानवान् भवति । असाध्यव्याध्यसाधने अज्ञानादग्राह्यत्वावधारणाय दृष्टान्तमाह — यथा हीत्यादि । हि यस्मात् इवासो धनुष्मान् योंगज्ञः

व्याधयश्च, सम्पूर्णभेषजोपपन्नावपि सत्यामसाध्यव्याधयो नोत्तिष्ठन्ते, साध्यव्याधय उत्तिष्ठन्ते इति भावः । यद्यप्यसाध्यव्याधिं प्रति सम्पूर्णभेषजोपपत्तिरेव नास्ति, यदुक्तं, — "न च असाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषक् मुमुषु मातुरमुत्थापयितुम् इति । तथापीह किञ्चिदसमर्थत्वेऽपि सम्पूर्णभेषजोपपन्ना इति ये तु साध्यव्याधयस्ते सत्यामेव भेषजोपपत्तौ जीवन्ताति, अमत्यान् भेषजसम्पत्तौ बलवत्जीवनकर्मभावे त्रियन्त एवेति दर्शयन्नाह — न शोषयेति । उपायेनेव दर्शयन् साध्या उपायसाध्या, इदमत्राकृतं — यद् द्विविधं कर्म बलवद्बलवच्च, तत्र बलवन्तियतविपाककालं, — यथेदं कर्मोत्तिष्ठन्नेव काले मारयति, अकलवच्च मारकं कर्म मारयत्येव कालानिश्चेत्, — यदा दृष्टसामर्थ्यामनुगुणामपश्यतेवाकृषाम्

महति काये नापराधवान् भवति सम्पादयति चण्डकार्यम्,
तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्म्मार्भ-
माणः साध्यरोगमनपराधः सम्पादयत्येवानुरमारोग्येण ।
तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ २ ॥

अभ्यासनिमित्तः सततं लक्ष्यवेधकारी धनुरादाय धृत्वा उपं वाणमप्यस्यन्
क्षिपन् नातिविप्रकृष्टे अनतिदूरे महति काये नातिमृक्षकायवस्तुनि नापराध-
वान् लक्ष्यवेधासिद्धिभाक् न भवति, सम्पादयति च चण्डकार्यं लक्ष्यवेधरूप-
मिति । तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् भेषजद्रव्यवान् वीक्ष्य
साध्यासाध्यत्वादिरूपेण परीक्ष्य कर्म्म चिकित्सितमारभमाणः साध्यरोगमनप-
राधः सिद्धिभाक् सन्नानुरमारोग्येण सम्पादयत्येव । निगमयति—तस्मात्
इत्यादि । तस्मात् सम्पूर्णभेषजं विनोत्थानसमयस्यातस्म्य भेषजेन वलोपाधानात्
सम्पूर्णभेषजेनापक्रान्तस्य मरणनिवारणोपायभेषजममुदायाभावाच्च न भेषज-
मभेषजेनाविशिष्टं तुल्यं भवतीति ॥ २ ॥

शेषधाभाररूपाश्च प्राप्नोति तदा मारयति यदा तु न प्राप्नोति तदा न मारयति, यदुक्तं
जनपदोद्भूतसर्नाये “कर्म्म किञ्चित् कञ्चन काले विपाकिनयतं महत् । किञ्चित् त्वकालनियतं
प्रत्ययैः प्रतिशोध्यते ॥ अस्य तत्रैव प्रपञ्चेन तत्रैव दर्शयिष्यामः । न च वाक्यम्—अदृष्टमेव
सर्वत्र कारणं, तच्च नियतकालविपाकमेव, यद्व्यते—नाकाले ज्ञायते कश्चिन्नाकाले ज्ञियते
तथा । जगत् कालवशं सर्वत्र कालः सर्वत्र कारणम् ॥ इति । यतः, यदिहादृष्टं तत्रैव दृष्ट-
यागादिप्रत्यक्षादिजन्यं किञ्चिद्, यद्दृष्टेनानुपपन्नं, तत्रादृष्टकल्पना प्रामाणिकी, यत् तु
दाहादि दृष्टेर्देवाग्निमयव्यतेनोपपद्यते, तत्र का कथा, दृष्टस्य दृष्टकार्येभ्योऽनुपपत्तिपरिकल्प-
नीयस्य ? तेन, य इमे दुर्बलेन कर्म्मणा दृष्टवलवदप्यमेवाजनितादोषबलादारब्धा व्याधयस्ते
वलवता चतुष्पादमप्यन्तेन भेषजेन दोषश्रयकणोपायेन परं साध्यास्तदभावे तु दुर्बलेनापि
कर्म्मणा दृष्टदोषबलादारब्धा व्याधयो न नियतन्ते इति । यदुक्तं—“देवं पुरुषकारेण दुर्बलं
दुःपहम्भते । देवेन चेतस्त्वं कर्म्म विशिष्टेनोपहन्थते ॥” इति । अनुपायेनाऽभेषजेन, अयं
भेषजसमुदायः, समुदायः सर्वगुणसम्पन्न इत्यर्थः । असाध्ये व्याधी चिकित्सां कुर्वन् वैद्य
एव व्योक्तगुणो न भवतीत्यर्थः । न ह्यलं न समर्थः, यद्यसाध्यतां जानाति तदा न प्रवर्तते एव,
अथ न जानाति, तदा ज्ञानवानेव न भवतीति भावः । चतुष्पादसम्पदावश्यं व्याधिप्रशमां
भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथा ह्यिष्यादि । इष्यासो धानुष्कः, अस्यन् क्षिपन्, नातिविप्रकृष्टे
साम्प्रहिते, नापराधवान् इति लक्ष्यभेदरहितः, दृष्टं कार्यं लक्ष्यवेधलक्षणम् ॥ ११२ ॥

इदञ्चेदञ्च नः प्रत्यक्षं यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सा-
मः । क्षाममक्षामेण कृशञ्च दुब्बलमाप्याययामः । स्थूलं
मेदस्विनमपतपयामः । शीतनोष्णाभिभूतमुपचरामः । शीता-
भिभूतमुष्णेन । न्यूनान् धातून् पूरयामः । व्यतिरिक्तान्
हासयामः । व्याधीन् मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ
स्थापयामः । तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्त-
तमा भवति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—भेषजस्य रोगप्रशमकत्वे उपपत्त्यन्तरं दशयति—इदञ्चेत्यादि ।
नाञ्स्माकं प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षप्रमाणस्याप्रतिहततादुक्तम् । अनातुरेण
आतुर्याविपरीतेन भेषजेन चिकित्साम इति यदुक्तं ताद्वृणोति—क्षाम-
मित्यादि । क्षामं क्षीणं कृशं दुब्बलञ्चाक्षामेण पोषणेनाप्याययामः सन्तपयामः ।
स्थूलं मेदस्विनमपतपयामः अभोजनाव्यपतपणम् । उष्णाभिभूतं शीतनोपचरामः,
शीताभिभूतमुष्णेनोपचराम इत्यनेन सम्बन्धः । न्यूनान् धातून् पूरयामः ।
व्यतिरिक्तान् वृद्धान् हासयामः । व्याधीन् मूलविपर्ययेण कारणाविपरीतेन
गुणरसवाय्वविपाकप्रभावेण उपचरन्तो वयं प्रकृतौ सम्यक् स्थापयामः । तेन
विपरीतार्थकारणैर्विज्ञातव्याप्तिः । तेषां क्षामादीनां तथा कुर्वतां नाञ्स्माक-
मयं भेषजसमुदायः कान्ततमा भवति । विना हि भेषजसमुदायं केवलं
शुभादृष्टमातुराणां व्याधिभ्य उत्थापनाय कान्तमपि न कान्ततमं भवति ।
हिमान्याद्याभिभूतानां पुरुषाणामप्रज्ञातपगुरुप्रावरणादिकं शीताविपरीतमन्तरेण
केवलातिशुभादृष्टेन शीतातिवारणाभावात् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—भेषजस्य रोगप्रशमकत्वे उपपत्त्यन्तरमाह—इदञ्चेत्यादि । अनातुरेणेत्या-
दुरगुणविपरीतेन ; आतुरमनातुरेण चिकित्साम इति यदुक्तं, तस्यैव विवरणं—'क्षाममक्षामेण'
इत्यादि । क्षामो निर्द्रवः, कृशञ्च दुब्बलमाप्याययाम इति सन्तपयामः, व्यतिरिक्तान्यतिरिक्तान्
इत्यर्थः ; मूलविपर्ययेणेति कारणविपर्ययेण, तच्च प्रभावादिति बोद्धव्यं, तेन विषविकारस्य
विषेणोपचरणम् । एतन् प्रत्यक्षद्वयान्यदपगृहीतं भवति, कान्ततमो विकारप्रशमकत्वेनाभीष्टतमः,
अप्येदं चरमोपायाः कान्ताः कान्ततराश्च, अथञ्च भेषजसमुदायः सर्वार्थोद्देशकरोगरहस्तेन
कान्ततमः ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्यासाध्यविभागज्ञा ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म यत् तत् साधयति ध्रुवम् ॥ ४ ॥

स्वार्थविधायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।

प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ५ ॥

सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।

द्विविधश्चाप्यसाध्यं स्याद् याप्यं यदनुपक्रमम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अत्रोक्तादधिकवचनमस्तीति तद्वक्तुमाह—भवन्ति चात्रेति । साध्येत्यादि । अधिकारात् साध्यासाध्यत्वविभागज्ञा व्याधीनाम् । ज्ञानपूर्वमिति व्याधीनां साध्यत्वासाध्यत्वादिज्ञानानन्तरं तदुपयोक्तव्यभेषजादिज्ञानानन्तरञ्च । काले आमपकादिकालविशेषं यत् कर्म योग्यं तत्र यत् कर्मे चिकित्सक आरभते तत् कर्म ध्रुवं तं व्याधिं साधयति । असाध्यसाधनयोग्यं हि कर्मे नास्त्येवेत्यसाध्ये कर्माख्यं न साधयतीति न व्यभिचारः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—असाध्यव्याधूपक्रमे वैद्यानां दोषं दर्शयति—स्वार्थेत्यादि । स्वार्थे धनलाभादिकं स्वप्रयोजनम् । विद्या विद्वत्त्वम् । यशः कीर्तिः । एषां या हानिस्ताम् । उपक्रोशं जनापवादम् । असंग्रहं चिकित्सायां लोके रोगाद्यत्वम् । इत्यञ्च साध्ये व्याधौ प्रवृत्तिवयानामर्थादिलाभानुपक्रोशोपसंग्रहकरी भवतीत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र साध्यत्वासाध्यत्वज्ञानाथमुपदिशति—सुखसाध्यमित्यादि । साध्यं द्विविधम्—एकञ्च सुखसाध्यमथापि च द्वितीयञ्च कृच्छ्रसाध्यं मतम् । असाध्यमपि द्विविधम् । चकारादिविधमित्यस्योभयत्रान्वयः । यदेकं याप्यं स्यात् चकारादपरमनुपक्रमं प्रत्याख्येयमित्यर्थः । भेषजेनात्यल्प-

चक्रपाणिः—ज्ञानपूर्वमिति भेषजादिज्ञानपूर्वं, यत् कर्मारभते तत्कर्म चिकित्सितरूपं, साधयति साध्यमिति शेषः । असाध्यव्याधौ न प्रवर्तितव्यमिति शिक्षयति—अर्थेत्यादि ।—अर्थोऽर्थलाभः, हानिः अतिः, उपक्रोशो जनापवादः । असंग्रहश्चिकित्सायामनुपादानं, यदि वा, असद्वद्ग्रह इति पाठः, तदा चासद्वद्ग्रहो राजदण्डेनास्तपुरुषैश्चाण्डालादिभिर्ग्रहणम् ॥ ४।५ ॥

चक्रपाणिः—साध्ये प्रवृत्तिरुक्ता, असाध्ये निवृत्तिः, तेन साध्यासाध्ययोर्भेदकथनपूर्वकं कथनं वक्तुमाह—सुखसाध्यमित्यादि ।—अकिञ्चित्करत्वेनाऽविद्यमान उपक्रमो यस्य तदनुपक्रमं,

“स्वार्थं” इत्यत्र “अर्थ” इति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टां प्रति ।

विकल्पो न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ ७ ॥

हेतवः पूर्ववृत्ताणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै ।

न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥

कालेनाल्पप्रयत्नेनाथ किञ्चित्कार्यत्वं प्रशाम्यत्वं वा सूत्रसाध्यत्वम् । बहुकालेन बहुप्रयत्नेन पुनः कृच्छ्रसाध्यत्वम् । भेषजेन प्रशाम्यत्वं साध्यत्वम् । भेषजेनानुपशाम्यत्वं न च बहुमानत्वं याप्यत्वम् । भेषजेनाकिञ्चित्कार्यत्वमनुपक्रमत्वम् । भेषजेनानुपशाम्यत्वमसाध्यत्वमिति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत्र साध्यानां त्रिविधविकल्पमाह साध्यानामित्यादि । साध्यानां व्याधीनामल्पमध्यमोत्कृष्टां प्रति त्रिविधश्च विकल्पः कल्पनास्ति । न त्वसाध्यानां नियतानामनुपक्रमाणां कल्पना वृत्ते । एतेनैवं ज्ञापितं—याप्यानां याप्यत्वेनाल्पमध्यमोत्कृष्टोपायैस्त्रिविधा कल्पनास्ति । साध्यानां व्याधीनामल्पसाध्यत्वं मध्यमसाध्यत्वमुत्कृष्टसाध्यत्वमिति त्रिविधं साध्यस्य कल्पनम् । यदा साध्यानामल्पसाध्यत्वं बहुपायसाध्यत्वं मध्यसाध्यत्वं नान्यल्पनात्यधिकोपायसाध्यत्वमुत्कृष्टसाध्यत्वं स्वल्पोपायसाध्यत्वमिति । एतन् त्रिविधोपायसाध्यत्वभेदेन सुखसाध्यं त्रिविधम् । कृच्छ्रसाध्यञ्च त्रिविधम् । याप्यञ्चापि तथाभेदान् त्रिविधमिति ज्ञापितम् । असाध्यानां नियतानां मद्यःप्राणहरत्वात्कालान्तरप्राणहरणवैकल्यकत्वादिविकल्पने प्रयोजनाभावेन अनियमाद्यल्पादुपायैरुपशाम्यत्वाभावान् कल्पनाभावः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—सुखसाध्यत्वमर्षं प्राथमिकत्वादाह—हेतव इत्यादि । हेतवोऽल्पाः । अल्पहेतुपसेवनेन दोषकोपादयस्य व्याधिरुत्पत्तिः । ननु यस्याल्पा हेतवस्तस्याल्पा याप्यत्वमनुपक्रमं न भवति यापनाकर्तृत्वेन किञ्चित्करत्वात् । तत्रोपक्रमस्य स्वल्पमध्यमोत्कृष्टा-ऽल्पमध्यमोत्कृष्टयोर्गोचरित्वः । तेनान्यसाध्यमर्षोपायसाध्यं, मध्यसाध्यं मध्योपायसाध्यम्, उत्कृष्टसाध्यमुत्कृष्टोपायसाध्यमिति भेदश्च साध्यानां भवति । असाध्यानास्तु नियतानामिति याप्यप्यतिक्रान्तानामनुपक्रमाणां, विकल्पना विकल्पः, नालीयेवम्भूताऽल्पाऽसाध्यादिरूपा नास्ति, प्राणहरत्वैकव्यकृतसद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिकल्पना त्यसाध्यानामस्येव, यदसाध्यं तदल्पेन च मध्येन चोत्कृष्टेन चोपायेनासाध्यमेव । याप्यरूपासाध्यानां स्वल्पोपायसाध्यत्वादिवेदो-ऽस्येव ॥ ६।७ ॥

चक्रपाणिः—न दोषः प्रकृतिर्भवेदिति व्याप्यारम्भको यो दोषः स तत्प्रकृतानुक्तो न

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरूपक्रमः ।

गतिरेका नवत्वश्च रोगस्योपद्रवो न च ॥

दोषश्चेकः समुत्पत्तौ देहः सर्वोपधत्तमः ।

चतुष्पादोपपत्तिश्च मुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

न्येव भवन्ति पूर्वरूपाणि, कथं पुनरुच्यते ? उच्यते—स्वकारणकुपिता दोषाः सर्वेषामेव रोगाणां हेतवो भवन्ति । ते च यदा पूर्वोद्देहिककम्पविशेषवशाद् विलक्षणां सामग्रीं तत्तल्लक्षणां सम्प्राप्तिपामादयन्ति तदा तत्तद्व्याधिविशेषं ज्वरादिकमुत्पादयन्ति । तदानीं दूष्यस्थानादिमहकारिकारणविशेषमसर्गा-
संमर्गाभ्यामन्यदेतुकुपिता अपि बहुलक्षणं बहुहेतुकुपिता अप्यलक्षणं व्याध-
जनयन्तीति । अन्यत्राप्युक्तम्—“एकं द्रोत्रेन बहून् वापि देहे धावादियोगतः ।
दशयन्ति विकारांस्तु कुपिताः पवनोदयः ॥” इति । किञ्च विकृतिविषमसम-
वायेन बहुहेतुकोऽपि व्याधिरल्लक्षणोऽन्यदेतुकोऽपि बहुरूपो भवतीति
तत्त्वम् । तेनैतदेकमेव लक्षणं मुखसाध्यस्य न तु प्रत्येकम् । तथा सति
यस्यैकस्य व्याधिरित्येव स्वारम्भकदोषद्वयदूषणहेतवः कटादयः स्यदेतवश्च वस्तु-
विशेषा दोषा दूष्याश्चाल्पा भवन्ति, पूर्वरूपाणि चाल्पानि, रूपाण्यपि
चाल्पानि भवन्ति । तस्य च व्याधेस्तुल्यगुणो दूष्यो न भवेत् । तस्य च दोष
आरम्भको वातादिन प्रकृतिभवेत् । गर्भादितो मानवानां विषमशतार्थादोषानु-
शयिता प्रकृतिन भवेत् । न वा सर्वापि चानि लक्षकानुशयिता प्रकृतिभवेत् ।
स च व्याधिः कालगुणैः शतोष्णादिभिस्तुल्यो न स्यात् । व्याधिगन्धेन नात्र
व्याध्यारम्भकदोषः प्रातरादिकालगुणेन तुल्यः सत्त्वत्रैव कफादिः स्यात् ।
कालो ह्यत्र कतरूपः प्रातरादिरूपश्च । तस्यैव च व्याधिदेशे उत्पत्ति-
देशोऽनुपादिरूपो व्याधितपुरुषीयदेहावयवश्च । स च दुरूपक्रमो दुःखेन क्रिया-
रम्भस्थाने जातो न स्यात् । तस्यैव रोगस्य गतिरेका स्यादेकमाणः स्यात् ।
निस्त्रिषणीये मार्गो वाच्यः । नवत्वश्च तस्य रोगस्याल्पकालोपपत्तिः स्यात् ।
न तु कालविप्रकृष्टत्वं स्यात् । तेन पुराणसंज्ञकत्वेऽपि ज्वरादीनां मुखसाध्यत्वं
भवेदित्यर्थः ; देशो भूमिरातुरश्च, देशो दुरूपक्रमो यथा, वातव्याधी तुल्यगुणो मरुः, तथा श्लेष्म-
ध्याधावानूपः, देहश्च दुरूपक्रमो यथा, सर्वव्याधीनामेव मर्मलक्षणां देशः, तथा वातव्याधेः
पक्षाशय इत्यादि । गतिरेका एको मार्ग इत्यर्थः, मार्गोऽस्यस्तु निस्त्रिषणीये यत्कस्याः—“शास्त्रा
सम्मोदितसन्ध्यः कोष्ठश्च” इति । एतत्त्वोत्सर्गन्यायेनोक्तं, तेन, क्वचिद्व्याधिप्रभावादित्येवार्थापि

निमित्तपूर्व्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।

कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥

गर्भिणीवद्धवालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।

शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेहजम् ॥

न व्याहन्यत । तस्य च रागस्यापद्रवो न स्यात् । तस्यैव च रोगस्योत्पत्ता दोषधारम्भक एक एव वाताद्यन्यतमः स्यात् । तेनानन्तरमन्येनानुबन्धे तु नासुखसाध्यत्वम् । तस्य च रोगस्याधिकरणं देहः सर्व्वौषधक्षमो वपनादि-
निखिलौषधप्रयोगसहः स्यात् । तस्य च रोगस्य चतुष्पादसम्पत्तिः स्यात् । तदा तस्य सुखसाध्यस्य लक्षणं बोध्यम् । यथा वातप्रकृतिके समवातादि-
प्रकृतिके वा सत्कर्मणि यनि पुरुषे स्वल्पहेतुकुपितपित्तदोषरसदूष्यजो व्याधिरानेयः शीतकालानुपदेशामर्माद्यवयवेषु जातः कोष्ठगतोऽल्पदिनसमुत्पन्नो निरुपद्रवः कालान्तरे कफानुबन्धो वा सर्व्वौषधक्षमे चतुष्पादसम्पदाल्प-
पूर्व्वरूपोऽल्परूपश्च सुखसाध्यः स्यात् । एषामन्यतमकादिविरहे पुन-
रुत्तरोत्तरं नात्युपद्रवपीडितं तदा मध्यमोत्कृष्टोपायसाध्यत्वं बोध्यम् । एत-
च्चोत्सर्गलक्षणं ज्ञेयम् । तेन व्याधिविशेषस्य लक्षणविशेषेऽपि सुखसाध्यत्वं न विरुध्यते । यदुक्तं “उपरं तुल्यत्वं दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥” इति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—कृच्छ्रसाध्यलक्षणमुपदिशति—निमित्तत्वादि । मध्यमे बले इति बलवत्त्वं निमित्तादीनां संख्याधिक्येन वीर्य्यवेगयोराधिक्येन च भवति । तेन यस्य व्याधेर्दौर्घकोपकारणानि नात्यल्पाणि नात्यधिकाणि न चातिवीर्य्यवन्ति नात्यल्पवीर्य्यवन्ति, पूर्व्वरूपाणि च रूपाणि च तस्यैव नाधिकसंख्यानि नात्यल्प-
संख्यानि नातिवेगवन्ति नात्यल्पवेगवन्ति, कालप्रकृतिदूष्याणामन्यतमस्य सामान्ये तेषां व्याधिना सह समानत्वे व्याधीनां दोषात्मकत्वात् तद्व्याध्या-
रम्भकदोषेण सहेत्यर्थः । तेषां त्रयाणां सामान्ये तु सुखसाध्यत्वम् । तं व्याधिं नात्युपद्रवपीडितं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । लक्षणान्तरमाह—गर्भिणीत्यादि ।

सुखसाध्यत्वादिलक्षणमभिधानेन विरोधो न वक्तव्यः । यदुक्तं—“उपरं तुल्यत्वं दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥” इति ॥ ८ ॥

चक्रवर्तिनः—कालप्रकृतिदूष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी, सामान्य इति दोषेण समम् । सुखसाध्यत्वोक्त्या लक्षणं एव व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो बोद्धव्यः । नात्युपद्रवपीडितमिति पूर्व्वेन

विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।

द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ ६ ॥

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।

लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्त्तकम् ॥

गभिणीवृद्धबालानां सर्वमेव व्याधिमसाध्येतरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । एव राज्ञो राजमात्रस्य राजसेवकस्य दरिद्रस्य च सर्वमेव सुखसाध्यं व्याधिं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्—मुश्रुतवचनान् । लक्षणान्तरमाह—शस्त्रभाराग्निकृत्यानां प्रायेण शस्त्रकृत्यभाजां कृतभाराकृत्यानां कृताग्निकृत्यानां मध्ये यो व्याधिर्जायते तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । अनयं कालप्रकर्षात् पुराणमतिदीर्घकालातीतं व्याधिं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । कृच्छ्रदेहजं मर्मसन्ध्याद्यङ्गावयवजं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । नातिपूर्णचतुष्पदमेकपथमेकमार्गं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्, अतिबहुकालातीतं न चेत् । नातिकालं द्विपथं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । द्विदोषजञ्च नातिकालमपि कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्विधा असाध्यस्य लक्षणोपदेशे याप्यलक्षणमाह—शेषत्वात् उत्पादि । असाध्यं व्याधिं पथ्यसेवया ल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्त्तकं सदायुषः शेषत्वावशिष्टायुःसत्त्वान् पथ्यसेवया यन् याप्यं विद्यादायुषः क्षयान् तु पथ्यसेवयापि असाध्यमेव । आयुःशेषसत्त्वेऽप्यपथ्यसेवया च साध्यमेवेति बोध्यम् । असाध्यलक्षणमाह—लब्धाल्पसुखमित्यादि । पथ्यसेवया लब्धमल्पं सुखं यस्मिन् तं लब्धाल्पसुखम् । अल्पेन हेतुनाशु जीघ्रं प्रवर्त्तते इत्याशुप्रवर्त्तकं ।

न बीजनीयं, किन्तु स्वतन्त्रमेव, शस्त्रभाराग्निकृत्याः शस्त्रभाराग्निसाध्याः, पूर्णं यो व्याधिः तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यादिति सम्बन्धः । कृच्छ्रदेहजं मर्मसन्ध्यादिजम् । एकपथस्य विशेषणं नातिपूर्णचतुष्पदमिति ; द्विपथमित्यस्य विशेषणं नातिकालम् ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—वाप्यत्वेनैवासाध्यं, तेन, यदसाध्यमितिपदं तद्व्याप्यवाप्यार्थं क्रियमाणमेव जतया तत्रासाध्यत्ववाङ्मनिरासार्थम् । शेषत्वादायुष इति वचनं, आयुःशेषे विद्यमान एव वाप्य-व्याधिप्रादुर्भावो भवतीति दर्शनार्थम् । पथ्यसेवया भेषजसेवया लब्धमल्पसुखं यत् तदुल्लाल्प-

गम्भीरं बहुधातुस्थं मम्मसन्धिसमाश्रितम् ।
 नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥
 विद्याद् द्विदोषजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
 क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥
 औत्सुक्याग्निसंमोह-कर्मिन्द्रियनाशनम् ।
 दुर्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सागिष्टमेव च ॥ १०११ ॥

कृत्तरि प्लुत् । गम्भीरं मेदःप्रभृतिगभीरानगतं । बहुधातुस्थं रसरक्तादि-
 द्वित्रादिधातुस्थं । मम्मसन्धिसमाश्रितं । नित्यानुशायिनं सततानुबन्धं । दीर्घ-
 कालमवस्थितं द्वित्रादिवर्षं व्याप्य स्थितम् । एवमुक्तं प्रत्येकं द्विदोषजं रोगं याप्यं
 विद्यात् । अनुपक्रममसाध्यमुपदिशति तद्वदित्यादि । तद्वत् त्रिदोषजं गम्भीरं
 त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् । बहुधातुस्थं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् ।
 मम्मश्रितं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् । सन्धिसमाश्रितं त्रिदोषजं
 प्रत्याख्येयं विद्यात् । नित्यानुशायिनं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् । दीर्घ-
 कालमवस्थितं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् । क्रियापथमतिक्रान्तं रोगं
 प्रत्याख्येयं विद्यात् । सर्वमार्गानुसारिणम् ऊर्द्धाधोस्तव्यगादिसर्वपथगतं
 रोगं प्रत्याख्येयं विद्यात् । औत्सुक्यं हर्षोद्रेकः । अर्तिरनवस्थितचित्ता-
 संमोहो मानसमोहः । तान् कर्त्तुं शीलं यस्य तम् । लक्षणमित्येकम् ।
 इन्द्रियनाशनं रोगं प्रत्याख्येयं विद्यात् । दुर्बलस्य पुंसः सुसंवृद्धमात-
 न्येन सम्यग्बुद्धं व्याधिं प्रत्याख्येयं विद्यात् । सम्यग्बुद्धस्तु बलवतः कचिद्
 याप्यः स्यात् । दुर्बलस्य तु न सिध्यति । सागिष्टञ्च व्याधिं प्रत्याख्येयं
 विद्यात् । एवकारोऽत्र उक्तान्यव्यवच्छेदार्थम् ॥ १०११ ॥

मुख्यम्, अत्येन हेतुनाऽऽशु शीघ्रं प्रवर्त्तनं यस्य तदाशुप्रवर्त्तकं स्वार्थं भण् । गम्भीरं मेदः-
 प्रभृतिधातुगतं नित्यानुशायी नित्यानुबन्धः । विद्याद् द्विदोषजमित्यस्तेन याप्यलक्षणम् ।
 तद्वदित्यादि तु प्रत्याख्येयलक्षणम् । तद्वदित्यनेन गम्भीरादिष्वप्यलक्षणमुक्तं सत् त्रिदोषजं
 प्रत्याख्येयमित्यर्थः । औत्सुक्यं हर्षोद्रेकः, अर्तिरनवस्थानलक्षणा, संमोहो मानसो मोहः ।

भिषजा प्राक् परीक्ष्येवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।

पश्चात् कार्यसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ १२ ॥

साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक् प्रतिपत्तिमान् ।

न स मैत्रं यतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

तत्र श्लोका ।

इहोपधं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः ।

आत्रं यमैत्रं यमती मतिर्दे विध्यनिश्चयः ॥

गङ्गाधरः मुखसाध्यादिव्याधानुपदिश्य प्रतिज्ञां स्थापयितुं निगमयति—
भिषजेत्यादि । धीमता भिषजा एवमुक्तरूपेण विकाराणां स्वलक्षणं मुखसाध्य-
कृच्छ्रसाध्य-याप्य प्रत्याख्येयरूपं प्राक् परीक्ष्य ज्ञात्वा पश्चात् साध्येषु व्याधिषु
कार्यसमारम्भाधिकृत्यारम्भः कार्यः इति । तस्मात् साध्यासाध्यविभागज्ञो
यो भिषक् सम्यक् प्रतिपत्तिमान् विकल्पादिबुद्धिमान् स वैशो यं व्याधिं प्रति-
नियमेन उपक्रमते तं साधयन्त्येव असाध्यव्याध्युपक्रमकत्वाभावात् । ततः
साध्यं व्याधिं साधयित्वा भेषजस्य व्याधिप्रशमकत्वावधारणद्वारा मैत्रं यतुल्यानां
भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति मैत्रेयवादानुवादिनां मिथ्याबुद्धिं भेषजमभेषजेना-
विशिष्टमतिरूपां न वदयेत् नात्पादयेदित्यर्थः ॥ १२/१३ ॥

गङ्गाधरः अध्यायाधमुपसंहरति तत्र श्लोकाविति । इहोपधमिति ।
इति अध्याये महाचतुष्पादे । अनन्तरश्लोकोक्तनावयः । औपधमिति
चतुष्पादं षोडशकत्वं भेषजमित्यारभ्य यदुक्तं पूर्वोपध्याये षोडशगुणमित्यन्ते-
नोक्तम् । प्रभावो भेषजाश्रय इति तद्भेषजं युक्तियुक्तमद्यमारोग्यायेत्यनेनोक्तः ।
आत्रं यमैत्रं यमती द्वे । नेति मैत्रेय इत्यारभ्य भेषजमभेषजेनाविशिष्टमित्यन्तेन

न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं विवर्द्धयेदिति, एवंगुणो वैशः प्रतिनियमेन यं व्याधि-
मुपक्रमेत् तं साधयन्त्येव परम् । ततो भेषजस्य व्याधिप्रशमनं प्रति कारणद्वारा * साधने
सति भेषजमभेषजेन यमानमिति मैत्रेयसदृशातां सर्व्ववादिनां मिथ्याबुद्धेरनुत्पाद इति
भावः ॥ १०—१३ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे इहेति इहाध्याये । औपधमिति चतुष्पादं, पादगुणा इति यदुक्तं

* प्रत्यवधानद्वारेति पादान्तरम् ।

चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।

उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिषग्जितम् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने

महाचतुष्पादो नामो दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मैत्रेयमतिः । मिथ्या चिन्त्यत इत्यारभ्य तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं
भवतीत्यन्तेनात्रेयमतिरुक्ता । मतिर्द्वैविध्यनिश्चयस्तु इदञ्चेत्यारभ्य कान्ततमो
भवतीत्यन्तेनोक्तः । भवतश्चात्रेत्यारभ्य चतुर्विधविकल्पाः मुखसाध्यादि-
विकल्पाः स्वस्वलक्षणा उक्ताः ॥ १४ ॥

अध्यायं समापयति । अग्रीत्यादि । प्राग्वद्प्राक्त्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरञ्जकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्र-
स्थानीयमहाचतुष्पादाध्यायजल्पाख्या दशमो शाखा ॥ १० ॥

पूर्वाध्याये "लोहनागुणम्" इति : प्रभावो भेषजाधय इति "तद्भेषजं युक्तियुक्तं सदारोग्याय"
इति ॥ १४ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेदसंपीकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशाध्यायः ।

अथातस्मिन् पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतमत्त्ववृद्धिपौरुषपराक्रमेण हित-
मिह चामुष्मिंश्च लाके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्यष्टव्या
भवन्ति । तद् यथा—प्राणेषणा धनेषणा परलाकेषणेति ॥२॥

गङ्गाधरः—अथानेन चतुष्पादद्वयेन विकारव्युपशान्तये भेषजनितदंशोपदेशः
कुतो भवति ? किमथमारोग्यामिच्छन् ? रोगेण हि मृत्युर्लोकानां कंशो वा
स्यादारोग्येणापि मृत्युः कालेनावश्यं भविता । न च सुखमात्रशाली स्यादन्या-
दृशदुःखस्यानिवार्यत्वात् ; सुखदुःखमयं हि जगत् । स्वस्थोऽपि मृता पुन-
र्भविता. आतुरोऽपि प्रेत्य भवितीति चिन्तित्वा तुल्यैवार्चिकत्सेन्याकाङ्क्षायां
तिस्रं पणीयमध्यायमाह—अथात इत्यादि । पूर्व्वेवन् मत्त्वं व्याख्येयम् । तिस्र
एषणा अधिकृत्य कृतोऽध्याय इति तिस्रं पणीयोऽध्यायः । तिस्रं पणा इति
अनुकार्यानुकरणयोरित्यनेन तिस्र एषणाः पर्यष्टव्या इत्यस्यानुकार्य-
स्यानुकरणत तिस्रं पणा इत्यनेन शब्देन महाभेदावबध्या रोः स्थाने
कृतयलोपासिद्धौ भवति पुनः सीदता ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि । इहेति जगति प्रायेण भोगित्वान् पुरुषाणां मोक्षार्थिनां
धनेषणाभावोऽपि परलोकेषणा चास्तीति सर्व्वेषामेव तिस्र एषणा उपदिश्यन्ते,
यथायोग्येन बोध्याः । पुरुषेण प्राणिना तिस्र एषणाः वासनाः पर्यष्टव्याः

चक्रपाणिः—पूर्वाध्याये चतुष्पादमारोग्यकारणं व्यवस्थापितं, ततः चतुष्पादसम्पत्त्या
प्राप्तारोग्येण सता यदनुप्रेयं प्राणपरिपालनसाधनं तथा धनार्जनसाधनं तथा धर्म्मार्जनसाधनं,
तद्विहंपणाश्रयमभिधीयत इत्यनन्तरं तिस्रं पणीयोऽभिधीयते । तिस्रं पणाशब्दोऽस्मिन्नस्तीति
मन्वर्थीयः । अत्रानुकारानुकरणयोर्भेदविषयया यलोपामिद्धेरभावात् संहितया तिस्रं पणीय इति
संज्ञायते, अध्यायान्ते “तिस्रं पणीये मार्गाश्च” इति श्लोकादं करिष्यति, यद्यप्यन्येऽप्यत्र
शब्दाः सन्ति तथापि प्रधानत्वेनायं गृह्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—इहेति भोगार्थिपुरुषाधिकारे ; यतः मोक्षार्थिपुरुषं प्रति धनेषणा सर्व्वधैवानुप-
युक्ता । पुरुषेणेति पदं कुर्व्वन्, य एव पुरुष एषणाश्रयमान्यप्यति स एव पुरुषो भव्यते नान्यः

भवन्ति । ननु किं सर्व्वेणैव पुरुषेणाथ केनचिदित्यत आह — अनुपहतसत्त्वत्वादि । सत्त्वं मनः, बुद्धिर्बोधः, पौरुषं दैहिकबलं, पराक्रमो मानसबलम् ; ते चानुपहता अव्याहता यस्य तेन तथा । ईदृशेन पुरुषेण तिस्र एषणाः पर्य्येपितमर्हा भवन्ति, न त्वन्येन पुरुषेण । उपहतबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हि सत्त्ववता तामु पर्य्येषणा नाहेति बुद्धिमता उपहतसत्त्वादिना सत्त्वबुद्धिमतोपहतपौरुषपराक्रमेण वा सत्त्वबुद्धिपौरुषवतापि उपहतपराक्रमेण वा पर्य्येपितमर्हा न स्युः । एतेनैषणात्रयाधिकारी भवत्यनुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमः पुरुष इत्युक्तमाचार्येण ।

ननु य एव पुरुषोऽनुपहतसत्त्वादिभर्वाति तेनैव तिस्र एषणाः पर्य्येष्टव्याः किमर्थं भवन्तीति अत आह — हितमित्यादि । यः पुरुष इह जन्मनि अमुष्मिंश्च जन्मनि परजन्मनि य इह लोके पुनः पुनर्जायते म्रियते च तस्मिन्निह भूलोकेऽमुष्मिंश्च परलोके यस्मिन् जायते न म्रियते पुनः पुनर्गति तस्मिंश्च लोके हितं कुशलं समनुपश्यता आकाङ्क्षिणा न तु तदसमनुपश्यता तथा मति यः पुरुषः सत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमैरहीनः स चेदह लोके परलोके च हितमाकाङ्क्षति तदा तेनैव पुरुषेण तिस्र एषणाः पर्य्येष्टव्या भवन्ति । स एव पुरुष एषणात्रयेऽधिकारी भवतीत्यर्थः । एषणा इति ज्ञयतेऽन्विष्यते हितायेच्छा क्रियते इति हितेच्छा-क्रिया, अभीष्टभावो यया क्रियया स्यात् सा क्रिया एषणा । त्रया पर्य्येष्टव्या अन्वेषणीया । अन्वेषणा अनुसन्धानम् ।

नन तिस्र एषणाः का इति ? अत आह तद् यथेत्यादि । प्राणैषणा जीवितैषणा जीवितस्य हितमुखात्मकस्य दीर्घकालानुदन्धैषणा । धनैषणा धनानाम् आधिक्यानुवृत्तनैषणा । परलोकैषणा परत्र तस्मात् पुनः पुनर्जन्म-मरणोपादानलोकादन्यो लोकः परलोकः, न तु श्रेष्ठा लोकः परलोक इति । सदसत्कर्मणोरत्रैव लोके क्रियासाध्यत्वेनान्यलोकस्य तदभावात् एतल्लोकतः श्रेष्ठत्वाभावाल्लोकान्तर्गम्य । इह लोके हि कृतकर्मणा पुरुषेण लोकान्तरे तत्कर्मफलं सुखं वा दुःखं वा भुज्यते । तस्मात् तत्रास्माल्लोका-दितरस्मिन् लोके हितैषणा इति परलोकैषणा । सर्व्वत्रैव हिताधिकारात् पशुतुल्यत्वादिति दर्शयति । पौरुषं शरीरं बलं, पराक्रमस्तु शौर्याद्यर्थं मानसं बलम् । इहेतीह जन्मनि, अमुष्मिन्मिति जन्मान्तरेः इष्यतेऽन्विष्यते साध्यतेऽनुवेष्यते प्राणो जीवितं, तत् साध्यते दीर्घत्वेन रोगानुपहतत्वेन चानयेति प्राणैषणा, पुत्रं धनैषणा, परलोकोपकारकस्य धर्मैरद्वैषणा परलोकैषणा, कर्मैषणा तु प्राणैषणाधनैषणोरन्तर्भावनीया, शरीरसम्पत्तिधन-

आसान्तु खल्वेषणानां प्राणेषणां तावत् पूर्वतरमापद्येत,
कस्मात् ? प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः । तस्यानुपालनं
स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिगतुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः । तदुभय-

प्राणहितैषणा धनहितैषणा परलोकहितैषणा इति व्याख्येयम् । यद्यपि
लोकातीतं मोक्षधाम तथाप्यस्माद्लोकादन्यत्वमस्ति । स चापि खल्वनुत्तमतमः
स्वर्लोकः परलोकशब्देन मोक्षधामाप्युच्यते । एतेन चतुर्वर्गान्वेषणा उक्ता
भवति । प्राणैषणाधनैषणाभ्यां हि कामो धनैषणार्थः परलोकैषणया
धम्ममोक्षो ॥ २ ॥

ननु प्रथमं कैषणा पर्येष्टव्या इति । अत्र आह—आसामित्यादि । आसां
त्रिमृणामैहिकैषणाद्वयपारलौकिकैहिकैषणानां मध्ये ऐहिकयोः पूर्वयोर्द्वयो-
रेषणयोरुपादनपूर्वं यत् तत् पूर्वतरमित्यापदेशेति क्रियाविशेषणम् ।
तत्र शिष्यः पृच्छति—कस्मादिति ? उत्तरत्वेन हेतुमाह—प्राणन्यागे दीत्यादि ।
प्राणो जीविनं, जीवितमायुः । तदायत्ता हि प्राणादयः । प्राणस्य परित्यागे
परिहाणौ, सर्वपरित्यागे, सर्वेषामेव सदसनां सुखामुखानां कर्मणाञ्च
हानिः । एतेन दीर्घकालहितमुखजीवनेनाल्पकालं हितमुखजीवनापेक्षया
पारलौकिकमैहिकञ्च सुखाधिक्यम् । अतो रोगारोग्याभ्यां कालाकालेन मृत्यु-
पुनर्भावस्यैव तुल्यं नाशद्वयमित्युक्तं भवति । तस्यानुपालनं प्राणस्यानुरक्षणम् ।
प्राणशब्दो हि प्राणादिपञ्चप्राणार्थं बहुवचननियमः । न तन्पार्थः ।
तत्रैकं प्राणानुपालनमाह—स्वस्थस्येत्यादि । स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिः । अपरं
प्राणानुपालनमात्रस्य विकारप्रशमने रोगनिवृत्तिक्रियायां चिकित्सायाम्

सम्पत्तिसाधनान् कामस्य । यदि वा कामैषणयां स्वत एव पुरुषः प्रवृत्तो भवति, नोपदेशमपेक्षत
इति तदेयगोपदेशो न कृतः ॥ २ ॥

अवधपाणिः—प्राणैषणयाः प्रथमानुष्ठाने उपपत्तिमाह—आसानित्यादि । असाणां मध्ये
द्वे पूर्वौ भवन्तनुत्तरीयायाः सर्वेषामेवैषणापूर्वस्त्वान्, तेन, द्वयोस्तत्र इति न्यायान् पूर्वतरं
प्राणैषणेति साधुतरप्रयोगः । प्राणशब्दो जीवितवचन एकवचनान्तोऽप्यस्ति, यदुक्तं—प्रीत्ये-
वावतनान्याहुः प्राणो वेपु प्रतिष्ठते इति । तेन, प्राणप्रत्ययवर्गकं तस्य इति पदमेकवचनेन
प्रयुक्तमेव । विकाराद् प्रशमयतीति विकारप्रशमनं चिकित्सा, तरिमन् ; अप्रमादोऽवधानेनानु-

मेतदुक्तं, वक्ष्यते च । तद् यथोक्तमनुवृत्तमानः प्राणानुपालनाद् दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत् । प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति । न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मादुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत । अप्रमादः अवधानमेव । तदुभयमेतदुक्तं, वक्ष्यते च निखिलेन तन्त्रेणानेनेति शेषः । एते स्वस्थवृत्तिव्याधिनिवृत्त्यवधानरूपे द्वे क्रिये प्राणैषणा । प्राणैषणाफलमाह—तद् यथोक्तमित्यादि । तन् प्राणानुपालनं द्विविधं, यथोक्तं स्वस्थाधिकारे स्वास्थरक्षार्थं येन विधिनोक्तं रोगाधिकारे रोगप्रशमनार्थं येन विधिनोक्तं यद्युत्तदनुवृत्तमानः पुरुषः प्राणरक्षामिषित्वा पश्चात् विधिना तद् विविधं प्राणरक्षाकरणं सेवमानः प्राणानुपालनादायुषो रक्षया दीर्घमायुरवाप्नोति । एतेन प्राणानुपालनायुर्दीर्घयोर्मान्तराभावेन साध्यसाधनभावो नास्तीति वादो निरस्तः । आयुषो देव्यं पूर्वाध्याये व्याख्यातम् । अतः प्रथमैषणा प्राधान्यात् प्राणैषणा व्याख्याता ॥ ३ ॥

गङ्गाधर—अथेति प्राणैषणामापानतः परीक्ष्यानन्तरं न तु यावत् प्राणैषणानन्तरं धनैषणा । धनैषणाकालेऽपि प्राणैषणानुवृत्तेः । द्वितीयां धनैषणामिति । धनैषणायां द्वितीयत्वे हेतुमाह—प्राणेभ्य इत्यादि । हि यस्माद्धनैषणा प्राणैषणानन्तरं पर्येष्टव्या तस्मात् प्राणैषणां विधाय धनैषणामापद्यते । एवकारेण प्राणैषणानन्तरं परलोकैषणा निरस्ता । ननु कस्मात् प्राणैषणानन्तरं धनैषणां हित्वा परलोकैषणा न पर्येष्टव्येति ? अत आह—न ह्यतः इत्यादि । हि यस्मान् । नास्तुपकरणं मुखारोग्यधम्मभोगसाधनं धनं यस्य तस्यानुपकरणस्य दीर्घमायुयत् यादृशं पापं पापकार्यं दुःखमतः पापतः पापजदुःखान् निर्द्दतस्य दीर्घायुद्रूपान् पापीयः पापजदुःखतमं नास्ति । तस्मादुपकरणानि धनानि पर्येष्टुं यतेतेत्यर्थः ।

ज्ञानम् । वक्ष्यते चेति निखिलेन शास्त्रेण, प्राणानुपालनादिति प्राणानुपालनसाधनात्, तेन, प्राणानुपालनदीर्घायुद्वयोरर्थोद्देशात् साध्यसाधनभावो नाम्नीति यद्व्याख्याते तन्निरस्तं भवति, प्रथमेति प्रधानात् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—अथेति प्राणैषणानन्तरं, द्वितीयांमिति हेतुगर्भविशेषणम् । तस्माद्विषये द्वितीयां प्राणैषणानन्तरमवश्योपादेयत्वेन तत् इयमेवोच्यते इत्यर्थः । प्राणैषणामनु चास्याः

तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः । तद् यथा—कृषि-पाशु-
पाल्य-वाणिज्य-राजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामत्रि-
गहितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् तान्यारभेत
कर्त्तुम् । तथा कुर्वन् दीर्घजीवितमनवमतः पुरुषो भवतीति,
द्वितीया धनपणा व्याख्याता भवति ॥ ४ ॥

ननु कैरुपायैरनान्यन्वेष्टव्यानीति अत आह—तत्रेत्यादि । धनोपाया-
निति नोक्त्वा यदुपकरणोपायानिति कृतं तेनैतत् ख्यापितं, धनस्य
प्राणोपकरणतयापाञ्जनं कर्त्तव्यं, न तु कृपणानामिवेति बोध्यम् । ननु के-
चोपकरणोपाया इति ? अत आह तदयमेत्यादि । कृषिर्भूमिविद्येखन-
पूर्वकश्मयजननं, पाशुपाल्यं गोमहिषादिरक्षणं, येन धनमुपाज्ज्यते ।
वाणिज्यं वणिक्कर्म, राजोपसेवा मन्त्रणादिकर्माणि नियुक्तः सन् राजानमुप-
सेवते यत् सा । आदिना लभ्यग्रहणनियमपूर्वकोत्तमणत्वादित् । अत्रादिना
गहितान्यान्यापि कर्माणि धनोपाञ्जनं किमाचर्याणि न वेति, अत
आह यानीत्यादि । अन्यान्यापि सतां मायुर्कर्मणां आर्म्भिकाणां
सम्बन्धे न विगहितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्, न केवलं
सतामविगहितानि विद्यात् । सतामविगहितानि ह्यनेकानि वृत्तिपुष्ट्योरनु-
पाञ्जनानि सन्ति । वृत्तिजीवनेन वृत्तनं, पुष्टिनसम्पत्तिः । एवम्भूतानि
पुनः प्रतिग्रहाध्यापनादीनि भवन्ति । तानि कर्त्तुमारभेत । इत्थं धनैपणा-
फलमाह—तथा कुर्वन्नित्यादि । तथा कुर्वन् उक्तविधिना धनैपणां कुर्वन्
दीर्घजीवितं व्याप्यानयमतः लोकेऽनवज्ञातः अवज्ञया रहितः यावज्जीवं बहुभि-
र्मानैर्गृहीतः पुरुषो भवतीत्यर्थः । इति इत्थं द्वितीया धनैपणा व्याख्याता
भवति ॥ ४ ॥

प्राधान्यं दर्शयति, प्राणेश्यो ह्यियादि । पापशब्देन पापकार्यं दुःखमुच्यते, उपकरणमारोम्ब-
भोगधर्मसाधनाभूतो धनप्रपञ्चः, स यस्य नास्त्यसाधनोपकरणः, धनोपायानिति वक्तव्ये
उपकरणोपायानिति यत् करोति, तेन धनस्य भोगाद् धर्मसाधनार्थमेवोपादमिच्छन्त, न पुनः
कृपणस्येव विनियोगान्यस्य सुखं वर्द्धितमाप्रकरणार्थम् । अन्यान्यपीति प्रतिग्रहाध्यापनादीनि,
वृत्तिवर्त्तनं, पुष्टिनयमपत्तिः, अनयमतोऽनवज्ञातो बहुमानगृहीत इति यावत्, दीर्घं जीवितं
जीवति धारयतीत्यर्थः अनेकार्थव्याद् धातूनां, यदि वा दीर्घजीवितं यथा स्यात् तथा
जीवतीति क्रियाविशेषणेन व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापदेत । संशयश्चात्र कथं भविष्याम इतश्च्युताः, न वेति । कुतः पुनः संशयः ? इत्यत उच्यते । सन्ति हेतवे प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमेण तृतीयामेषणां व्याख्याति अथेत्यादि । अथ प्राणैषणाधनैषणानन्तरं परलोकस्यैषणा परलोकैषणा । परोऽस्माज्जन्ममरणयोः पुनःपुनरावृत्तिस्थानरूपाहोकात् भिन्नो लोकः परलोकः । तमिच्छता यया क्रियया प्राप्यते सा परलोकैषणा । तामापदेत । अस्यामेषणायां परलोकस्य अप्रत्यक्षस्य पुनर्भावा पुनर्भवभेदेन द्विविधस्य मध्ये स्वत्वपुनर्भवस्य कादाचित्कत्वे-
नाय्याणां सम्मतत्वे तथा पुनर्भवस्य दुर्बलत्वेन चार्वाकादिनास्तिकानामसम्मत-
त्वेन अपुनर्भवस्य मोक्षस्य सत्त्वसम्मतत्वेन निवृत्तिवादान् मोक्षस्तु विस्तरेण न व्याख्यातः । पुनर्भवस्य चार्वाकाद्यसम्मतस्य नास्तित्वादं निरस्यास्तित्वं प्रमा-
णेन व्यवस्थापयितुमस्य च निश्चयज्ञानार्थं प्रथमतः संशयमेव परलोके दर्शयति—
संशयश्चात्रेत्यादि । यदि च परलोको निश्चयज्ञानविषयः स्यात् तदा न तस्य संशयः स्यात्, यदि च संशयविषयः स्यात् तदा न निश्चितः स्यात्, यदि संशयो न स्यात् तदा निश्चयोऽपि न स्यात्, स स एवेति विरोध्यभावे विरुद्ध-
त्वेन ज्ञानाभावात् । तथा च निश्चयज्ञानं प्रति संशयज्ञानस्य हेतुत्वमिति बोध्यम् ।
न हि उत्पद्यते प्राक् संशयाभिनिश्चयज्ञानं, वादप्रवृत्त्यभावात् । जन्ममात्रे हि
विनोपदेशं न कस्यचिन्निश्चयबुद्धिः प्रवर्तते आ हिरण्यगर्भात् । उपदेशो हि
भ्रमसंशयच्छेदार्थः । तस्मान्निश्चयज्ञानं प्रति संशयज्ञानं हेतुर्भवति, इत्यत
आह—संशयश्चात्रेति । अत्र परलोकैषणयोर्मध्ये पुनर्भावे संशयश्चेति,
वादी वदति । कथं भविष्याम इतश्च्युताः न वेति, प्रतिवादी । इतो-
ऽस्माहोकाच्च्युताः कथं भविष्यामो न वा भविष्याम इतिरूपेण संशयः ।
यद्वा इतश्च्युता इह लोके मृतास्माहोकाद् गताः सन्तः पुनर्गृहि भविष्यामो नयं
न वेति संशयः । कथमिति संशयहेतुं प्रतिवादी पृच्छति । वादी तत्र
पुनर्भावे संशयहेतुं दर्शयति उच्यते इत्यादि । हि यस्मात् एकैऽन्ये मुनयः

चक्रपाणिः—परलोकैषणां व्याकरोति अथेत्यादि । अथ च परलोकस्य दर्शयत्वेन चार्वा-
कादि-नास्तिकसम्मतत्वेन च परलोकं प्रमाणेन व्यवस्थापयितुं निर्णयार्थं प्रमाणप्रबुद्धिनिमित्तं
संशयमेव तावत् परलोके दर्शयति संशयश्चात्रेत्यादि । इतश्च्युता इह जन्मनि मृताः,
भविष्यामो जन्मान्तरे इत्यर्थः, संशयहेतुं पृच्छति—कुतः संशयः पुनरिति, वादिप्रतिपत्तिं

नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति
श्रुतिभेदाच्च ।

मातरं पितराञ्चेकं मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्म्माणं यद्वच्छास्त्रापरं जनाः ॥

प्रत्यक्षपराः प्रत्यक्षपरेकं प्रमाणं नान्यदास्ति किञ्चित् प्रमाणमिति वादिन आहुः ।
परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य प्रत्यक्षाविरागत्वात् पुनर्भवस्य प्रत्यक्षावस्य जन्मान्तर-
स्येति यावत्, नास्तिक्यमाश्रिताः प्रत्यक्षाविषयत्वाज्जन्मान्तरं नास्ति ;
जन्मान्तरं हि कस्मिन्त्यादिवति, तस्मात् तन्मतेत्यपि नास्ति ; तद्धि
कस्मिन्ना वैधेन जायते तस्मात् कस्मापि नास्ति । कस्मिन् हि पुरुषाद्भवतो
भवति, तत आत्मापि नास्तीति । नास्तिना प्रचरतीति नास्तिकः तस्य
भावो नास्तिक्यमाश्रिताः सन्ति वृत्तन्ते ।

नन्वेवं चेत् तदा कुतः संशयः स्यात्, पुनर्भवो नास्त्येवेति निश्चयादिति ;
अत आह सन्ति चेति ; अत्रापरे इति पूर्यम् इत्यनुवृत्तन्ते । तेनापरे आगम-
प्रत्ययादेव उपदेशप्राप्त्यात् पुनर्भवमिच्छन्तीति सन्ति चेति वादिविभक्ति-
पक्षिरेकः संशयवत्तुः । अपरस्त्वाह श्रुतिभेदाच्चेति । श्रुतिः प्रतिवादिवचनम् ।
तस्माच्च संशयश्चावेत्यन्वयः । एके पुनर्भवस्य प्रत्यक्षाभावान् परे च श्रुति-
भेदाच्च नास्तिक्यवादिनः, अपरे त्वास्तिक्यवादिनः इति संशयः । मातर-
पितरावेव जन्मकारणमित्येके मुनयो मन्यन्ते, एके तु मुनय स्वभावमेव
जन्मकारणं मन्यन्ते, एके च परनिर्म्माणं जन्मकारणं मन्यन्ते, परे जनास्तु

संशयहेतुमाह उच्यते इत्यादि । प्रत्यक्षपरा अनुमतप्रत्यक्षेकप्रमाणाः, परोक्षत्वात् प्रत्यक्षा-
विषयत्वात्, नास्ति पुनर्भवो नास्ति कस्मिन्त्यादेति, नास्तिना प्रचरतीति नास्तिकस्य
भावो नास्तिक्यः, प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलभ्यते घटपटादि, तदेव परमस्ति, नोपलभ्यते च प्रत्यक्षेण
परलोकः, तस्मान्नास्ति परलोक इति नास्तिकाभिप्रायः । अस्ति पुनर्भव इति येषां मतं,
तान् दर्शयति सन्तीत्यादि । सन्ति चेद्यत्र 'अपरे' इति वाक्यशेषः, आगमप्रत्ययादानम-
प्राप्त्यात्, आगमस्य पुनर्भवप्रतिपादकं दानतपोयज्ञ इत्यादि दर्शयिष्यत्वमे । इच्छन्तीत्यत्र
'वे' इति वाक्यशेषः ; एवंभावत्वादिविप्रतिपक्षिरेका संशयकारणं दर्शिता । संशयहेत्वन्तरमाह
श्रुतिभेदाच्चेत्यादि । अच्यते इति श्रुतिः, प्रतिवादिवचनमेवं ग्रन्थनिबद्धम् । एतानि च
मातरपितरावेव जन्मकारणमित्यादीनि पुनर्भवप्रतिषेधकाणि वचनानि । आगमप्रत्ययादस्ति

इत्यतः संशयः, किं नु खल्वस्ति पुनर्भवा न वेति । तत्र
बुद्धिमान् नास्तिक्यवृद्धिं जह्यात् विचिकित्साश्च : कस्मात् ?

यदृच्छामेव जन्मकारणं मन्यन्ते । अतः पुनर्भवस्यास्तिक्यवादं संशयः ।
कीदृश इति आह किं नु खल्वित्यादि । किं नु भोः पुनर्भवोऽस्ति
वा नास्ति इति मे संशय इत्यर्थः । इत्यश्च पुनर्भवः संशयविषयः प्रत्यक्षमात्र-
प्रमाणादिवादिमुनिभिः प्रत्यक्षाविषयत्वेन प्रमेयत्वाभावात्तान्नास्तित्वेनागमप्रमाण-
वादिभिर्मुनिभिर्गमप्रमाणेन प्रमेयत्वाच्चास्तित्वेन च मन्यमानत्वान् । इति
पुनर्भवे संशयस्य स्थापना बोध्या ।

अत्र पुनर्भवस्यास्तिक्यपक्षस्य साधुत्वेनाश्रयोपदिशति तत्रेत्यादि । तत्र
पुनर्भवस्य नास्तिक्यास्तिक्यसंशयवृद्धिषु मध्ये वृद्धिमान् प्रशस्तवृद्धिमान्
नास्ति परलोक इति नास्तिवादेनाचरणीं वृद्धिं जह्यात् । ननु परलोकोऽस्तीति
मन्यामहे । संशयश्चास्तीति । अत आह विचिकित्साश्च जह्यात् संशयश्च जह्यात् ।

पुनर्भव इति यो ब्रूते, तद्वचनेन समं वादिविप्रपत्तिरूपतयैव संशयकारणं भवतीत्यत उक्त-
मुपसंहारं 'अतः संशयः इति । एके मन्यन्ते जन्मकारणमिति । जन्मकारणमितिपदं मातरं
पितरं तथा स्वभावं परतिस्मृणमितिपदस्येव सम्बन्धने, यदृच्छाज्ञापरे जना इत्यत्र मन्यन्ते
जन्मकारणमितिपदं सम्बन्धने, मातापितरस्यैवात्मानन्तरितरेषावपत्योपादने कारणम्, तेन,
पूर्वशरीरं परित्यज्य शरीरान्तरपरिग्रहरूप आत्मनः परलोकां नाम्नानि प्रथमवादिनः पक्षः ।
परित्यज्यमानपृथिव्यादिभावानामेवायं स्वभावः यतः, संयोगविशेषान्मिलिताः सन्तश्चेतनं
पुरुषादिलक्षणं कार्यविशेषमारभन्ते, यथा सृगर्वादिनि प्रायेकमदकारणान्यपि मदकरं
मद्यमारभन्ते, नात्र कश्चिदात्मा विद्यते, यस्य परलोकः स्यादिति स्वभाववादिनो भावः । पर-
लेश्वर्यादिगुणयुक्त आत्मविशेषः, तेन संसार्यात्मनिगोष्ठिणा निम्नगोष्ठिं परतिस्मृणम्, तत्रापि
परलेश्वर्यादिगुणयुक्तस्य आत्मविशेषस्य प्रभावाद् भूतानि चेतयन्ते नात्मान्तरमस्तीति परलोका-
भावः । यदृच्छा कारणाप्रतिनियमेनोपादः, न कारणप्रतिनियमेन कार्योपादोऽवधारयितुं
शक्यतेऽवधारकप्रमाणानां प्रामाण्यान्वधारणान्, तस्मादात्मैव पुनर्भवमनुभवतीति न वाच्य-
मिति यादृच्छिकस्याभिप्रायः ।

पुनर्भावस्तित्वपक्षं गृहीत्वा आह तत्रेत्यादि । बुद्धिमानिति प्रशस्तवृद्धियुक्तः,
नास्त्येव परलोक इति विपर्ययज्ञानं नास्तिक्यवृद्धिस्तां जह्यात्, परलोकविषयो यथा विपर्ययो
धर्मावुत्थानं प्रति विरोधक, तथा श्लोकक्रमेणास्ति परलोको न वेति संशयोऽपि धर्मावुत्थानं
प्रति विरोधक इत्याह विचिकित्सात्वेति । विचिकित्सा जह्यादिति सम्बन्धः, विचिकित्सा

प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति यदागमानुमानयुक्तिभि-
रुपलभ्यते । यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तान्येव सन्ति
चाप्रत्यक्षाणि ।

अत्र वादी प्राह कस्मादिति । तत्र हेतुमाह—प्रत्यक्षमित्यादि । प्रत्यक्षपरा
मुनयो यदि प्रमाणान्तराण्यनुमानादीनि न मन्यमाना प्रत्यक्षमेव प्रमाणं मन्य-
मानाः पुनर्भवो नास्तीति वदन्ति । तज्जज्ञानं तन्न ग्राह्यम् । हि यस्मात्
प्रत्यक्षमल्पं ; पञ्चविधं चाक्षुषं श्रावणं स्पर्शं गन्धं घ्राणजामिति । अनल्प-
मपस्मिन्लयेयमप्रत्यक्षमस्ति वदन्ते । नन्वप्रत्यक्षं यदनल्पं भवद्विरुध्यते, तत्
अप्रमेयमास्तीति । अत आह—यदित्यादि । आगमानुमानयुक्तिभिः प्रमाणैर्यदुप-
लभ्यते तदप्रत्यक्षं वस्तु यावदनल्पमागमादिप्रमाणैः प्रमेयमास्ति इति भावः ।
एतेन तथैवाव्यभिचारिणोऽव्यपदेश्यस्य व्यवसायात्मकस्य ज्ञानस्येन्द्रियार्थ-
सत्त्वात्मसन्निकर्षात्पन्नस्य प्रमाजनकत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वं भवति, तथैवाव्यभि-
चारिप्रमाणकत्वेनागमादीनि प्रमाणान्येव भवन्तीति आप्तम् ।

नन्वप्रत्यक्षं यावद्विरागमादिप्रमाणैः प्रमेयाणि वस्तूनि सन्तीत्युच्यते, तानि
न सन्तीति मन्यामाह इति व्यापयितुमाह—यदित्यादि । यैरेवेन्द्रियैश्चक्षु-
रादिभिस्तावत् प्रत्यक्षं रूपादिकमुद्भूतमुपलभ्यते ज्ञायते भवद्विर्यतस्ततस्तान्येव-
इन्द्रियाणि सन्ति च वदन्ति एव । ननु न सन्तीति वक्तुं अक्यते भवद्विः
प्रत्यक्षाभावान् तानि चाप्रत्यक्षाणि । किन्तु प्रमेयाणि सद्भावात् । तस्माच्चक्षु-
रादीनां प्रमेयत्वासिद्धयर्थमागमादीनि प्रमाणान्तराण्यवश्यमनव्यानि भवन्ति ।
ननु प्रत्यक्षं पञ्चविधं मानसं सह चाक्षुषादीनि इति मुखदुःखादिवदिन्द्रिया-
दीनि मानसप्रत्यक्षाणि भवन्ति । मनसो हि चिन्त्यमथ इति चेत् न । चक्षुरादि-
प्रमाणान्तरावगतानामेवानुबोध्यस्य चिन्त्यत्वात् न तत्रवगतस्य । ननु

सन्देहः । सा चेह प्रकृतत्वात् परलोकाविषयः । अत्रेव हेतुप्रभपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादित्यादि ।
अप्रत्यक्षत्वात् परलोको नास्तीति प्रथमवादिमतं वृषयति प्रत्यक्षमित्यादि । यथा प्रत्यक्षं
प्रमाणमव्यभिचारिप्रमाजनकत्वेन, तथा आगमादीन्यपि तथाभूतप्रमाजनकत्वात् प्रमाणान्येव
ततश्च प्रत्यक्षाविषयत्वेनैव यत् पुनर्भवस्य नास्ति एवं व्यवस्थाप्यते तन्न युक्तमिति प्रकरणायाः ।
पुनर्भवसाधकानि आगमादीन्यपि वक्ष्यमाणानि सन्त्येवेति भावः । आगमादीनि लक्षणतोऽप्रे-
क्ष्यमाणानि । प्रत्यक्षाविषयतोऽपि यान्यन्यप्रमाणसिद्धानि सन्ति तावदाह—यैरेवेत्यादि । प्रत्यक्ष-
मिति प्रत्यक्षाविषयो घटादिः । सन्तीतीन्द्रियोपक्रमणोक्तानुमानगम्यादिति बोद्धव्यम् ।

सताञ्च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षात् आवरणात्
करणदौर्बल्यान्मनोऽनवस्थानात् समानाभिहारादभिभवादति-
सौदम्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः ।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इन्द्रियस्य प्रत्यक्षाः सुखादयश्चात्मप्रत्यक्षा इव प्रत्यक्षाण्ये-
वेन्द्रियाणीति, यतश्चक्षुरादीनि गोलकादिरूपाणि । न हि गोलकादिभ्यो
भिन्नानि सन्त्यप्रत्यक्षाणि कानिचिदिन्द्रियाग्न्यानीति न वाच्यम्, इन्द्रियोप-
क्रमे तस्य निरस्तत्वात् । वातादिदोषानुपहताधिष्ठानानां वातादुपहतेन्द्रियाणां
प्रत्यक्षत एव प्रत्यक्षज्ञानाभावाच्च । तस्मादधिष्ठानव्यतिरिक्तानि सन्त्यप्रत्यक्षा-
णीन्द्रियाणि चक्षुरादीनीति ।

तथा मतिं चाह—सताञ्चेत्यादि । नास्तिकस्य प्रत्यक्षविषयीकृतत्वेन
वर्तमानानां रूपाणां शब्दादीनामतिसन्निकर्षादतिनिकट्यान् प्रत्यक्षानुपलब्धिः
प्रत्यक्षेण न ज्ञानं दीपस्येव चक्षुरादेस्तेजःप्रभृतीनामतिसन्निकृष्टे देशे
प्रसारणाभावान् । यथा नयनापितकज्जलपक्ष्मादीनामदर्शनं तथातिविप्र-
कर्षादतिदूरत्वात् चक्षुरादेर्ज्योतिरादेर्गन्धभावान् प्रत्यक्षानुपलब्धिः । यथा
अत्युद्गताणामुड्डीयमानानां पक्षिणामदर्शनम् । तथा तेषामावरणादाच्छाद-
नाच्चक्षुरादीनां सञ्चाराभावेनालोकनाभावान् प्रत्यक्षोपलब्धिः । यथा
जलदाद्यन्तर्गतानामदर्शनं तथा तेषां करणदौर्बल्याच्चक्षुरादिकरणानां काले-
नाल्पशक्त्या प्रागभावात् पूर्वं यथाभूतानां रूपादीनां प्रत्यक्षमुपलब्धिस्तथा-
भूतानां न प्रत्यक्षोपलब्धिः, यथानेन दूरस्थं दृष्टवता वाद्वक्त्ये दशहस्तदूरेणापि
न दृश्यते वस्तु, तथा मनोऽनवस्थानात् एकेनेन्द्रियेण अर्थान्तराभिनिविष्टस्य
मनसोऽन्यत्रार्थेष्वभिनिवेशाभावात् तेषां तदन्यचाक्षुषादीनां रूपादीनां

इतश्च प्रत्यक्षानुपलब्धिरनं वस्त्वभावनिश्चयकारिकेत्याह—सतामित्यादि । सतामित्ये-
वक्ष्यमाणमतिसन्निकर्षाद्यभावे प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वेन सतामित्यर्थः, प्रत्यक्षानुप-
लब्धिरित्यतिसन्निकर्षादिभिः सह प्रत्येकमभिसम्बध्यते, अतिसन्निकर्षानुपलब्धिर्यथा नवन-
गतकज्जलादेः, अतिविप्रकर्षाद् यथा दूराकाशगतस्य पक्षिणः, आवरणाद् यथा नद्यादिविहितस्य
वटादेः, करणदौर्बल्याद् यथा कामलादुपहृतस्य चक्षुषः पटशीङ्गाद्यप्रतिभाषं, मनो-
ऽनवस्थानाद् यथा काम्तामुल्लिखितपक्षिणप्रहितमनसः पार्श्वगतानां वज्रमानवबोधः, समानाभि-
हाराद् यथा विल्वराशिप्रविष्टस्य विल्वस्येन्द्रियसम्बन्धस्यापि भेदेनाग्रहणम्, अभिभवाद् यथा
अध्वनिने वल्कापातस्य, सौदमाद् यथा त्रिज्जुर्हस्तप्रमाणवैश्वर्तिनः किमिविकोपकिञ्चादेरग्रहणम् ।

तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते प्रत्यक्षमेवास्ति नान्यदस्तीति ।

श्रुतयश्चैता न कारणं युक्तिविरोधात् ।

प्रत्यक्षानुपलब्धिः, यथा वीणादिवाद्यश्रवणासक्तचित्तस्य पार्श्वस्थानां वाक्याश्रवणम्, कान्तामुखप्रेक्षणासक्तचित्तस्य वा पार्श्वस्थपुरुषाणामदर्शनम् । एतेन नास्तिकस्य मनःसन्निकर्षमन्तरेण प्रत्यक्षोपलब्धिवादो निरस्तः । ननु यद्यतिसन्निकृष्टानां ग्रहणयोग्यसन्निकर्षेण प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तदाति-
विप्रकृष्टानां ग्रहणादसन्निकर्षेण प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तथा चावरणाच्छन्नाना-
मावरणोद्घाटेन प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । तथा च चक्षुरादिदौर्बल्ये ग्रहण-
योग्यसन्निकर्षेण रूपाणां प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तथा मनोज्वस्थानादशयाश्च
पार्श्वस्थानां प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । भवतु । किन्तु कलायादिराशिप्रविष्टानां
कलायादीनां रूपाणां ग्रहणादसन्निकर्षेण नातिसन्निकर्षेण नातिविप्रकर्षेण
अनावरणेन करणादौर्बल्येन मनसोज्वस्थानाभावेन च समानाभिहारात्
समानस्वरूपतया भेदशानाभावादयं कलायो मम नायं ममेति निश्चयप्रत्यक्षोप-
लब्धिर्न स्यात् । यदि च समानाभिहतानामिन्द्रियसन्निकर्षेण प्रत्यक्षमुप-
लब्धिर्न स्यात् कलायत्वादिरूपेणैव न मदीयादितत्तत्कलायत्वेन तस्मात् तदप्रत्यक्षं
निश्चयत्वाभावात् । किन्तु मध्यन्दिनादितनत्रादीनां सतां रूपाणां मूर्त्ये-
करादिनाभिभवान्न प्रत्यक्षोपलब्धिः । यद्यभिभवाभावे प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात्
तदस्तु । किन्त्वतिसूक्ष्माणां लिखादिक्रिमीणां द्रव्यकादिलक्षणानां सतां
रूपाणामतिसूक्ष्म्यात् चक्षुर्मानतोऽन्यप्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । दर्पणविशेषेण
पुनः प्रत्यक्षत्वेनोपलब्ध्या तेषां प्रमेयत्वसत्त्वात् । द्रव्यकात्मकानां हि दर्पणादि-
विशेषेण असरेण्वादिस्वरूपेण प्रत्यक्षोपलब्ध्या सत्यां परमाण्वात्मकानान्तु
द्रव्यकात्मकत्वेनैव प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् न तु असरेण्वादिरूपेण प्रत्यक्षजनक-
दर्पणविशेषोऽस्ति । तेन दर्पणविशेषेणापि परमाणोः परमाणुत्वेन प्रत्यक्षोप-
लब्धिर्न सिध्यति ।

अथ निगमयति—तस्मादित्यादि । पञ्चेन्द्रियाणां प्रत्यक्षाभावात् सताश्च
भावानामतिसन्निकर्षादितः प्रत्यक्षानुपलब्धेश्च प्रत्यक्षमेवास्ति, “नान्यदस्ति
प्रमाणम्” इति वचनमपरीक्षितं परीक्षकैरप्रमाणीकृतं भवति । इत्थञ्च

आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि सञ्चरेत् ।

द्विविधं सञ्चरेदात्मा सर्वो वावयवेन वा ॥

सर्व्वश्चेत् सञ्चरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत् ।

निरन्तरं, नावयवः कश्चित् सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥

प्रत्यक्षानिरिक्त प्रमाणमवश्यं स्वीकार्यं भवति । आगमप्रत्ययादेव ये पुनर्भव-
मिच्छन्ति, तदागमतो भिन्नश्चतिरूप्यस्ति नाप्रत्यक्ष प्रमाणमिति । ततो
नास्ति परलोक इति यदुद्दान्त तदुपपायाह— अथ तयश्चेता इत्यादि । “मातरं
पितरञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्” इत्यादयः अतयश्च न कारणं परलोक-
नास्तित्वस्थापनायाम् : कस्मात् ? युक्तिविरोधान् बहुकारणोपपत्तिनस्तत्त्व-
ज्ञानार्थमहविरोधान् ।

युक्तिविरोधं दर्शयितुमाह आत्मा मातुरित्यादि । “मातरं पितरञ्चैके
मन्यन्ते जन्मकारणम्” इति यां श्रुतिमाश्रित्य ये त्विदमाहुः । “सिद्धैव चेतना
बीजपुरुषा अनेके वैको वायमाहुर्गादिन्यमादिभूतत्वात्, स एवाद्धेन नारी
भूत्वा तस्यां विराजमसृजत” इत्येवं पारम्पर्य्यजाना इमे मातापितृभ्यां जायन्ते
संहतरूपा न चैषां सन्न्यात्मानः । जायमानेष्वान्मसञ्चाराच्चैतन्यादयो भव-
न्तीति चेत् तदा यदि मातुय आत्मा यो वा पितृगत्मा स एवापत्यं सञ्चरेत्,
तदा द्विविधं यथा तथा किमात्मा सञ्चरेत् ? तत्र किं सर्व्व एवात्मा
सर्व्वीशेनैव सञ्चरेत् ? अथवावयवेन कियदंशेन सञ्चरेत् ? चेत् सर्व्वीशे-
नात्मापत्यं सञ्चरेत् तदा मातुश्चेदात्मा सर्व्वीशेन सञ्चरेत् ततो मातुर्मरणं
भवेत्, यदि पितृगत्मा सर्व्वीशेन सञ्चरेत् तदा पितुर्वा मरणं भवेत्
इत्येको युक्तिविरोधः । अपरश्चायं युक्तिविरोधः । यद्यवयवेन कियदंशेन
युक्तिविरोधादुपपत्तिविरोधान् । अपत्यशरीरे मातापित्रोः कारणत्वमनुमतमेव, यत्तत्त्वाविधौ
मातापित्रोः कारणत्वे सत्यपि चैतन्यहेतोरात्मनः परलोकादागमने प्रेत्यभावोऽवशिष्ट इत्येति ।
चैतन्यमपत्यस्य, मातापित्रोरपि चैतन्यहेतुयं आत्मा तत् एव भवतीति यो मन्यते, तं प्रत्याह,
आत्मा मातुरित्यादि । द्विविधं द्विप्रकारं, सर्व्व इति मातरं पितरं परिगृह्यापत्यं गच्छेत्, अथ-
वक्षेतेति युक्तोऽवयवो वा आत्मनो मातरि पितरि वा तिष्ठेत्, अन्यदक्षेतेन आत्मनोऽपत्यं
गच्छेत् । प्रथम-पक्षे दूषणमाह—सर्व्वश्चेदित्यादि । निरन्तरमिति क्लेशः, निरन्तरं तत्काकमेव,
यदि मातुरात्मा अपत्यं सञ्चरेत्, तदा तत्काकं मातुर्मरणं, यदि तु पितुरात्माऽपत्यं सञ्चरेत्,
तदा तत्काकमेव पितुर्मरणं स्यादिति । द्वितीयं पक्षं दूषयति—नावयव इत्यादि । सूक्ष्मस्य

बुद्धिर्मनश्च निर्णति यथैवात्मा तथैव ते ।

येषाञ्चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥

आत्माऽपन्यं सञ्चरेदित्युच्यते तदा तदसम्भवः । कस्मात् ? मृक्षस्य च यत् आत्मनो निरन्तरमेव कश्चिदवयवो नास्ति । कथमवयवेनात्मापन्यं सञ्चरेदिति ? परमाणुसंयोगे हि भवन्यवयवः स खण्डः । परमाणुस्तु अवण्डः ।

यदि चात्मसञ्चारं नोक्त्वा बुद्धिमनसोरन्यतरस्य सञ्चाराच्चैतन्यादयो भवन्तीत्युच्यते । तत्राप्युच्यते बुद्धिरित्यादि । बुद्धिमनश्चेति द्वे यथात्मा मृक्षो निर्णति आप्नैस्तथैव बुद्धिमनसो मृक्षे निर्णति । तयोरन्यतर-सञ्चारेऽपि सर्वशेषेण सञ्चारे निर्व्युद्धित्वं निर्मनस्त्वं वा पातः पितृर्वा स्यात् । अवयवेन सञ्चारस्तु न सम्भवति । मृक्षमत्वेनावयवाभावात् । इत्यपरो युक्तिविरोधः । एवमपरश्च युक्तिविरोधोऽयम्—येषामित्यादि । येषामेषा "मातापितरौ जन्मकारणम्" इत्येवं मतिस्तेषां प्राणिजन्मनि चतुर्विधा योनिर्नास्ति । जगत्खण्डस्वेदोद्भिद्भेदाच्चतुर्विधा प्राणिनां मुत्पत्तौ योनिरुक्ता । जरायुजानां देवनरादीनामण्डजानां पक्ष्यादीनाञ्च स्तो मातापितरौ । न तु स्वेदजोद्भिज्जानामित्येवं युक्तिविरोधात् प्राणिजन्मनि मातापितरौ कारणम् । "नान्मास्ति कारणम्" इति श्रुतिः परलोकनास्तित्व-स्थापने कारणं न भवति ।

इत्यस्थूलस्य, सूक्ष्माणां प्रविश्यादीनामवयवा भवन्ति । न तु मृक्षमाणासाकाशकालमनोबुद्धि-प्रभृतीनां । ततश्चावयवाभावादात्मनोऽवयवेन सञ्चरणं त्वरमपानमित्यर्थः । अथ शङ्कते । मा आत्मा मातापित्रोः सञ्चरतु । बुद्धिस्तु तयोर्मनो वापन्यं सञ्चरतु । अत एवापन्यस्य चैतन्यं भविष्यतीत्याह—बुद्धिर्मनश्चेत्यादि । निर्णति व्यवस्थापिते प्रमाणेन, किम्भूतेनेत्याह, यथैवात्मा निरवयवत्वेनावयवसञ्चरणाश्रममथा तत्कालमेव मातापितृपरित्यागप्रसङ्गेन कार्मण्येनापि सञ्चरितुमशक्यः । तथा ते अपि बुद्धिमनसो निरवयवत्वात् नैकदेशेन सञ्चरेयातां, मातापित्रोस्तत्कालमेवाऽबुद्धिमत्त्वात्मनस्त्वरप्रसङ्गाच्च न कार्त्स्न्येन सञ्चरेयातामिति भावः । वृषणान्तरमाह—येषामित्यादि । मातापितरावेवाप्ये चैतन्यकारणमित्येवंरूपाः । चतुर्विधा योनिरिति जरायुजाण्डजसंस्वेदजोद्भिज्जलक्षणा । एवं मन्यते संस्वेदजानां मशकादीनां तथो-क्तिजानां गच्छूपदादीनां चेतनानां मातापितरौ न विद्यन्ते । ततस्तेषामचैतन्यं स्यात्, माता-पित्रोश्चेतनकारणयोरभावादिति ।

विद्यात् स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।
संयोगे च विभागे च तेषां कस्मैव कारणम् ॥

अथापरा श्रुतिरियम् । प्राणिनां जन्मकारणं स्वभाव एव ; नात्मास्ति जन्मकारणम्, तस्मान्नास्ति परलोकः । स्वभावादेव हि जायमानेषु प्राणिषु चैतन्यादयो जायन्ते—इति ये वदन्ति, तत्र युक्तिविरोधं दर्शयति, विद्या-दित्यादि । प्राणिनामुत्पत्तां कारणं पदेव धातवः—पञ्च महाभूतान्यात्मा चति । तेषां षण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणं तत् स्वाभाविकं स्वभावजं विद्यात् । अनभिव्यक्तशब्दश्चक्षुण्मूक्ष्मलघुमृदुगुणमाह्वशीपित्त्यलाघवकर्मकृलक्षणमाकाशं स्वभावसिद्धं न तु चैतन्यादिकर्मकृलक्षणम् । वायुः पुनरनभिव्यक्त-लघुशीतरक्ष-खरविशद-मूक्ष्माभिव्यक्तस्पर्शगुणरौक्ष्यग्लानि-विचारवैशद्यलाघव-कृलक्षणः स्वभावसिद्धः न तु चैतन्यादिकृलक्षणः । तेजस्वनभिव्यक्त-तीक्ष्णोष्णमूक्ष्मलघुरुक्षविशदाभिव्यक्तरूपगुणदाह-पाकप्रभाप्रकाशवर्णकृलक्षणं स्वाभाविकं न तु चैतन्यादिकृलक्षणम् । आपश्चानभिव्यक्त-द्रवस्निग्ध-शीत-मन्द-सर-सान्द्र-मृदु-पिच्छलाभिव्यक्त-रसगुण-स्नेहोपक्लेश-बन्धविष्यन्द-माह्वप्रकाशकृलक्षणाः स्वभावसिद्धा न तु चैतन्यादिकृलक्षणाः । पृथिवी चानभिव्यक्तगुरुवरकटिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलाभिव्यक्तगन्धगुणसंघातोप-चयगौरवस्यैर्यंकृलक्षणा स्वभावसिद्धा न तु चैतन्यादिकृलक्षणा । आत्मा तु चेतनालक्षणः सत्त्वभूतगुणैन्द्रिययोगाच्चैतन्यादिकृत्स्वभावसिद्धः । तत्रात्मान-मन्तरेण केवलपञ्चभूतारब्धे प्राणिनि कथं चैतन्यादयः स्युरिति ? तत्राहुः स्वभावकारणवादिनः—पाञ्चभौतिकशुक्रशोणिताहारजरससंयोगे पञ्चभिरेव भूतैर्जायमाना देवनरादयः खलु देवनरादिस्वभावेन चेतनाः, यदादयस्त्वचेतनाः

स्वाभाविकवादिनो भूतचैतन्यपक्षं दूरयति—विद्यादित्यादि । स्वभावकृतं स्वाभाविकं, षण्णां धातूनामिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां, एवाञ्च धातुत्वं शरीरधारणात् जगद्धारणाच्च ; स्वलक्षणमाह्वीबन्धविचारि लक्षणं, यत्च पृथिव्याः कठिन्यादि, ज्वाला द्रवरवादि, तेजस वष्प्यादि, वायोऽग्निर्व्यग्गामनादि, आकाशस्याऽप्रतिधातादि, आत्मनो-ज्ञानादि ; एतेन, एतदेव परमेषां लक्षणं स्वाभाविकं, न तावदापरहितानामेषाञ्चैतन्यमपि स्वाभाविकमस्तीति दर्शयति, ततश्च यन् प्रत्येकं भूतानां न सम्भवति तन्मिदृशानामपि न सम्भवति चैतन्यं, यतः, भूतानामपि संयोगादपि चैतन्यसम्भवे बहूनि चेतनानि स्युर्वाय्वाका-शस्वाभेदात्, ततश्च ज्ञानमेवायं प्रतिसम्मानानुपपत्तिरिति भावः, आत्मसम्बन्धेन तु चैतन्यं

घटादिस्वभावेन जायन्ते । इति नास्त्यात्मा, ततो नास्ति परलोकः, नास्ति च पुनर्भव इति । तत्राभिधीयते—न स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानामपेक्षिकत्वात् । अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् । भावानां स्वेन भावेन जन्मसिद्धिर्न भवति कारणान्तरापेक्षिकत्वात् । स्वो भावो धर्मः स्वभावः । कः पुनः स्वो धर्मो भावानाम् ? यद्यत् स्वस्वलक्षणयुक्तमाकाशादीनां तथान्येषाञ्च यद्यत् स्वस्वलक्षणं तत्तत् सर्वं तस्य स्वभावः । तेषां स्वल्वाकाशादीनां विनात्मानं चैतन्यकृतस्वभावाभावादेवनरादिषु तैरारब्धेषु चैतन्यादिसम्भवो न स्यात्, अपेक्षते च चैतन्यहेतुमात्मानमेव । तत्राहुः स्वभावकारणवादिनः—भावानां स्वभावः स्वरूपम् । स्वं रूपं देवनरादिरूपं चेतनं तत्स्वरूपेण देवनरादयो जायन्ते विनात्मानं पञ्चभिरेव भूतैरिति स्वभाव एव जन्मकारणं नात्मा । तस्मात् नास्त्यात्मा नास्ति परलोको नास्ति च पुनर्भव इति । तत्राह न स्वभावसिद्धिर्भावानामपेक्षिकत्वात् । स्वभावस्तत्र चेतनानां जन्मसिद्धौ किमपेक्षते, अन्यत आह संयोगे चेत्यादि । चेतनस्यारम्भे विनात्मानं पञ्चभिर्भूतैः अचेतनैस्तेषां पञ्चानां संयोगे च विभागे च पुनःपुनः संयोगविभागाभ्यां देवनरादिस्वरूपस्य निर्माणे तेषां कर्मैव तत्संयोगविभागे कारणमपेक्षणीयं भवति । सत्यपि भूतानां क्रियावत्त्वे तेषामचेतनत्वात् प्रवृत्त्यसम्भवो विना चैतन्यहेतुमात्मानमिति । तत्र चेदुच्यते—यथाकाशादिष्वनभिव्यक्तादलक्षणत्वादयो गुणास्तथा चैतन्यादयोऽप्यनभिव्यक्ताः सन्ति । कार्यारम्भे पञ्चानां संयोगे श्रृङ्खलादिवदभिव्यज्यन्ते । ततः कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्ट इति । नैवम्, अनभिव्यक्तश्रृङ्खलादिगुणवदाकाशादीनां कस्याप्यनभिव्यक्तचैतन्यगुणानामाप्यैरुपदेशस्याभावात् । तत्रापि चेदुच्यते—पृथिव्यादीनामुपचयसंघातादिकर्मभिरारभ्यमाणे देवनरादौ कार्यविरोधित्वात् कर्मणः स्वरिरुद्धं कर्म चैतन्यादिकारम्भकत्वं मदशक्त्यारम्भकत्ववदगुडादीनां मद्यकराणामिति । तत्र चेदमुच्यते—चैतन्यादीनां कर्मजत्वेन कर्मत्वप्रसङ्गो गुणत्वञ्च न स्यात् । द्रव्यगुणयोर्हि सजातीयारम्भकत्वं द्रव्याणि हि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं, कर्मासाध्यं कर्म न विद्यते । तस्मात् आत्मनाभिष्टितानि पञ्च भूतानि चेति तानि स्वस्वकर्मभिः कृतसंयोग-

तस्मात्तमेव, वरं, तत्रापि गर्भोत्पत्तिं भूतानामात्मप्रसङ्गे तथा मरणे भूतानामात्मनो विच्छेदे कर्म जन्मान्तरकृतं कारणं, नास्त्यत्, यज्ञतत्तत्संयोगकारणजन्मान्तरकृतकर्मस्वीकारात्

अनादेशचेतनाधातोर्नेष्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्मितिः ॥

विभागाभ्यां चेतनान् देवनरादीनाम्भन्ते इति युक्तिविरोधाज्जन्मकारणं स्वभाव-
मेवेति श्रुतिन कारणं परलोकेनास्तित्वापनायामिति ।

अथ परनिर्माणवादिन आहुः—स्वभावमात्रं जन्मकारणं नास्तु । पर-
निर्माणन्तु जन्मकारणम् । परो हेतुकः कश्चित् पुरुषः प्रसिद्धोऽमितसङ्कल्पोऽस्ति
सृष्टा । स एव खलु मनः शरीरं निर्माति यथा तथा चात्मानमपि निर्माय
चेतनं सर्वं देवनरादिकं निर्माति सङ्कल्पादेव । तस्मान्नित्य आत्मा नास्ति ; य-
उतः प्रेत्य परलोकं गतोपिवा भोगावसाने पुनरिदं भवतीति । तन्नित्यस्यात्मनो
नास्तित्वाच्चास्ति परलोको नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलं नास्ति प्रेत्यभाव
इति । अत्र युक्तिविरोधं दशयति अनादेरित्यादि । अनादिः खलु चेतनाधातु-
रव्यक्तं नाम सदसदान्मकं नित्यम् । स आत्मा नित्यस्तस्य परनिर्मिति
नेष्यते नोपपद्यते । यदि हि पूर्वप्रसिद्धः स आत्मा न वृत्तते परन्तु पुरुषः
किमुपादानमात्मानं निर्माति यतश्चेतन्यादीनि जायन्ते न च भूतैरचेतनैश्चेतनं
स्रक्नोति निर्मातुं भूतानां चेतन्यादिलक्षणत्वाभावात् । संघाते च मदशक्तिवत्
कार्यविरोधिना कर्मणा सविरुद्धं कर्मपदार्थश्चेतन्यादिगुणत्वात् । स च परः
पुरुषः खलु नात्मा कथं चेतनः सम्भवति इत्यत आह पर आत्मन्यादि ।
परश्चन्द्रेनेह खल्वान्मा स एव निर्मातीति हेतुश्चेद्विष्टः स्याद् भवतां तदास्माकं
मतेऽप्यस्तु परनिर्मितिः । तस्मादान्मास्ति नित्यः । स एव काले स्थलामिदं
शरीरं विहायेनः प्रेत्य लोकान्तरं गतोपिबह कृतकर्मणः फलमुपभुज्य
तत्र भोग्यभोगावसानेऽत्र भोग्यभोगार्थमिदं पुनर्भवतीति सिध्यति । तस्मा-
दस्त्यान्मा नित्यः । कर्म चास्ति । कर्मफलश्चास्त्यस्ति च परलोकोऽस्ति च
पुनर्भव इति ।

प्रेत्यभावः स्वीकृतो भवतीति भावः । परनिर्माणपक्षं दूषयति—अनादेरित्यादि । अत्र पर-
निर्माणपक्षे शरीरस्यान्तरहितस्य परेण निर्माणं वाभिप्रेतं स्यात्, आत्मनो वापि परेण निर्माण-
मभिप्रेतं स्यात् ; तद्वदमनः परनिर्माणं दूषयति—अनादेरिति । नित्यस्य चेतनाधातोर्नित्यात्मनः,
नेष्यते नित्यस्योत्पादककारणाभावादिति भावः, नित्यव्यवस्थितः शरीरं प्रतिपादयिष्यति । अथ
शरीरमात्रस्य निर्माणमभिप्रेतं तदनुगतमेव, परेणात्मना धर्म्मोधर्म्मसङ्गयेन तस्य क्रियमाण-
त्वादित्याह—पर इत्यादि । हेतुरिति शरीरोत्पादे हेतुरिष्ट इत्यर्थः, अस्तु परनिर्मितिरीदृशी

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्त्ता कारणां न च ।

न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥

नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छापहतात्मनः ।

पातकेभ्यः परञ्चेतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥

इत्येवं परनिर्माणवादानिरासे प्राणिनां जन्मकारणं यदृच्छामाहुरपरं ये जनास्तत्रापि युक्तिविरोधं दर्शयति—न परीक्षेत्यादि । अपरं ये जना भाषन्ते प्राणिनां जन्मकारणं यदृच्छति । या इच्छा यदृच्छा नाम यथा यस्य जन्म तथा तस्य जन्म स्यादकारणं देवनरादीनां स्वस्वलक्षणचैतन्यादिमत्त्वेन जन्म स्यादितरेषामचेतनत्वेन । नास्ति तु तत्र कारणमाकस्मिकमेव जन्म सर्व्वेषामिति । तत्रायं युक्तिविरोधः । यदृच्छापहतात्मन उपहत आत्मा नास्म्यात्मेति यस्य तस्य नास्तिकस्य न परीक्षास्ति, प्रमाणं नास्तीति चेत् तदा परीक्ष्यमपि नास्ति, परीक्षणीयाभावात् तु मातृपितृदुहितृभगिनीदारगुरुवृद्धसिद्धादिरूपेण परीक्षणाभावे यदृच्छाचरणप्रसङ्गः स्यात् । नास्ति च तस्य कर्म यत् कृत्वा शुभाशुभं फलं प्राप्नोति । नास्ति हि तस्य कर्मफलं शुभमशुभं वा ।

प्रत्येकभावावबोधिर्नाति भावः, एवं मन्यते, परीक्षार्थ्यादिगुणयुक्तं नामविशेषेणैतच्च शरीरं क्रियमाणं चेतनाहेतुभूतानतिरिक्तात्मसम्बन्धमन्तरा चेतनायुक्तं कर्त्तुं न पार्य्येत, यदादिवत् अचेतनत्वप्रसङ्गात्, चेतनाहेतुश्रामा नित्यत्वेन न क्रियते, तस्माच्चेतनाहेतुनित्यत्वेन जन्मान्तर-सम्बन्धिनमात्मानं गृह्णात्वा शरीरं चेतनं परः करोतीति स्वीकर्णायम् । एवमपि चेश्वर-श्रित्वाद्विजगद्बैश्वित्र्यदर्शनात् आत्मनो धर्म्मोधर्म्मयोगवैशिष्ट्यं कल्पनीयम् । तथाच सत्यात्मन एव धर्म्मोधर्म्ममहायता अवश्यं स्वीकर्णया, तस्मात् स एव शरीरादुत्पत्तौ कारणमस्तु, किमपरेणेहात्मविशेषकल्पनेन, यदि वा, एवमात्मन्यनेकजन्मसम्बन्धिनि संसारहेतुधर्म्मोधर्म्म-गुणलक्षणि सिद्धे अस्तु सोऽप्यात्मा विशेषकारणमतो न काचित् भवतिरिति ।

यदृच्छावादिमतं वृषयति—न परीक्षेत्यादि । यदृच्छावादी स्वदेकमपि प्रमाणं नानुमन्यते, ततश्च तस्याप्रामाणिकत्वात् प्रमाणं विनैव यत् किञ्चिद् व्यवतो न शब्देयं वचनं भवति, तस्मादुपेक्षणीयमिति प्रकरणाभिप्रायः । यदृच्छयाऽपरिस्थितप्रभृतयोपहत इहलोक-परलोकानुपयुक्त आत्मा यस्य स यदृच्छापहतात्मा, तस्य परीक्षा नास्तीति परीक्षाहेतूनां प्रमाणानामभावादित्यर्थः, परीक्ष्यमपि नास्ति परीक्षकप्रमाणाभावादेव, एवं कर्त्तापि नास्ति तत्कारणमपि नास्ति, प्रमाणास्वीकारादिति भावः । तथा सर्व्वजनसिद्धा देवादयोऽपि न सम्भवन्तीत्यभिधानेन नास्तिकस्य वज्रजनीयत्वं दर्शयति ; पातकेभ्यो ब्रह्मबधादिभ्यः परं श्रेष्ठं,

तस्मान्मतिं विमुच्येताममार्गप्रसृतां बुधः ।

सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत् सर्वं यथातथम् । इति ॥ ५ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सञ्चासच्च । तस्य चतुर्विधा परीक्षा—

यतस्तस्य कोऽपि कर्त्ता नास्ति यः कर्म करोति यत् कर्म परत्र शुभाशुभ
फलति । यतश्च यदृच्छया सर्वं भवति तस्मान् किमपि कारणं नास्ति ।
कारणाभावाद् यथेष्टाचरणे सुकृतदुरिताभावाद् देवार्पणसिद्धादीनां पूज्यापूज्या-
नाम् अभावात् । कथं न मातापित्रादिषु सदसत्कर्मणि चरति । तस्य हि
नास्तिकस्यात्मैव नास्ति य इतः प्रेत्य परलोकं गत्वा शुभाशुभञ्च फलं
प्राप्नुयान् । वदति च नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलमिति कुरुते च मातरि
दुहितरि भगिन्यां दारेषु मातृत्वादिव्यवहारं न यथेष्टाचरणमिति तस्मादेप
यो नास्तिकग्रहः । एतत् खलु पातकेभ्यः परमृतकृष्टं पातकम् । तस्मादेताम्
अमार्गप्रसृतां सज्जनगतिपथभिन्नपथप्रगतां नास्तिकस्य मतिं बुधो विमुच्य सतां
जनानां बुद्धिप्रदीपेन यथातथं सर्वं पश्येदिति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—एवं नास्तिकनिरासे सति सतां कीदृशी बुद्धिर्यया प्रदीपभूतया
स्वस्वालोकाकारिण्यालोके सति यथातथं सर्वं पश्येदिति । अतः प्रथमतः
परीक्षामाह—द्विविधमन्यादि । सर्वमिति प्राङ्मुहानिर्वर्णप्रलयाद् यदासी-
च्छक्तिरेव परं ब्रह्म तदादेतदन्तं निखिलं द्विविधमेव प्रतीयमानं
भवति । कथमिति तदाह सञ्चासच्चेति । अस्तीति सदस्तु परीक्ष्य-
मपरीक्ष्यञ्च । तत्रापरीक्ष्यमलौकिकं वस्तु शक्तिब्रह्म सदेव । ततो जातं
लोहितमिव तेजः शुक्ला उवापः कृष्णमिवान्नं । तल्लोहितशुक्लकृष्ण-
वदाभासतेजोऽवन्नोपाहिता सा शक्तिः परममृक्ष्मन्व्यवच्छेदा लोहितशुक्ल-
नास्ति परलोक इत्यादिको ग्रहो नास्तिकग्रहः । नास्तिकबुद्ध्या हि उच्छृङ्खलप्रायः पुरुषः सर्वमेव
पातकं करोतीति भावः । नास्तिकतापरित्यागेन यथाकर्तव्यमाह—तस्मादित्यादि । एतामिति
नास्तिकबुद्धिम्, अमार्गे अयमर्थे प्रसृता अमार्गप्रसृता, बुद्धिरेव प्रदीपो बुद्धिप्रदीपः, तेन प्रत्यक्षादि-
प्रमाणेन पश्येदित्यर्थः, यथातथमिति यथास्वरूपम् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षपरलोकसाधनानि प्रमाणान्वयितारयति—
द्विविधमित्यादि । सर्वमिति यत्किञ्चित्प्रमाणप्रतीयमानं, तद् द्विविधम् । तद् द्वैविध्यमाह—
सञ्चासत्तत्त्व । सदिति विधिविषय-प्रमाणगम्यं भावरूपम्, असदिति निषेधविषय-प्रमाणगम्यम्
अभावरूपं, परीक्ष्यते व्यवस्थाप्यते बलुस्वरूपमनयेति परीक्षा, प्रमाणान्वाक्षांपरेक्षादय इतरग्रन्थे

आप्तोपदेशः प्रत्यक्षम् अनुमानं युक्तिश्चेति । आसास्तावत्—

कृष्णवदाभासा गायत्री भगवती दुर्गा सा पुनर्विद्या शान्तिः प्रतिष्ठा
निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूवैकीभूय परमव्योमरूपः परमात्मा शिवो
बभूव । तस्य ज्योतीरूपा सा गायत्री तेजोऽवनांशेन तस्यैव ज्ञानशक्त्याध्यव-
सितं यहच्छया शक्त्याभीप्सितं क्रियाशक्त्या परिणमन्ती विद्याविद्या भूत्वा
विद्याश्रयं सदाशिवमविद्याश्रयांश्चतुरो वेदान् मृते । ते नियतिर्नाम । तच्छक्त्या-
देतदन्तं सर्व्वमपरीक्ष्यं प्रमाणागम्यत्वान् । ते वैकीभूय सद्बभूव । स च
कालो महाविष्णुः सन् पुनः कियदंशेन विद्वद्बभूव । विच्च संप्रसादांशेन
क्षेत्रज्ञः पुरुषो विष्णुर्वबभूव । स आत्मा । चित्सन् खल्वमम्प्रसादो गुणांशो
ब्रह्मा नाम बभूव । तत् प्रधानं प्रकृतिश्चेत्यनर्थान्तरम् । त्रय एते खलु
नापरीक्ष्या न परीक्ष्याः स्वरूपतो भवन्ति । तेन हि कालेन महाविष्णुनानु-
प्रविष्टं प्रधानं क्षेत्रज्ञाभिष्टितं मद्बोचविकाशाभ्यामभिव्यक्तमत्त्वरजस्तमोगुण-
रूपमव्यक्तं नामात्मा बभूव । तदव्यक्तस्थत्वं कालादयस्ते परीक्ष्याः प्रमाण-
गोचरत्वादिति । तदव्यक्ताज्जावं यनकिञ्चिन् तत्सर्व्वं ब्रह्माण्डस्थं परीक्ष्यं ;
तच्च सर्व्वं द्विविधमिह विवक्षितं सामान्यविशेषभूतं द्रव्यगुणकर्मसमवायाख्यम् ।
द्विविधमाह सचासत्चेति । अस्तीति सन् वस्तुभावश्चेत्येकोऽर्थः । तेषु
सप्तसु खलु भावेषु मध्ये पुनस्तिरगेतरभेदाद्भिन्नं सर्व्वं सामान्यविशेषभूतं
द्रव्यगुणकर्मसमवायाख्यमसच्चाभाव इत्येकोऽर्थः । यथा गौरश्वो मेपो महिष
इत्येवमादि सन् । तेषु पुनस्तिरगेतरभेदाद्गौरश्वोऽश्वान्मना गौनं भवतीत्यश्वभावो
गौस्तथाऽश्वः सन् भाव एव गवान्मना न भवत्यश्व इत्यगौरश्वो गवाभाव इति ।
तस्य भावाभावरूपेण मिदस्य सर्व्वस्य द्रव्यगुणकर्मसमवायाख्यस्य सामान्य-
विशेषभूतस्य परीक्षा परीक्षणहेतुश्चतुर्धा भवति । का केति तां विवृणोति—
आप्तोपदेश इत्यादि । आप्तैरुपदिश्यते यदिदमेवमिदं नैवमित्युपदेश
आप्तोपदेशः । शब्दः परीक्षा प्रमाण शक्यतेऽनेनेति शब्दः । प्रत्यक्षमिति
अक्षस्येन्द्रियस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु सन्निकर्षी ज्ञानं वा यदा
हि सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः । यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः
फलमिति । अनुमानमिति मितेन लिङ्गेनानु पश्चादर्थस्य मानमनुमानमिति ।
युक्तिश्चेति युज्यते यथा बुद्ध्या तर्क्यते सा तर्कात्मिका बुद्धियुक्तिरिति ।

स्तुता भवान् । आप्तोपदेशं दर्शयितुम् आप्तमेव तावदाह — आप्ता इत्यादि । निःशेषेण मुक्त

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।

येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥

उपलब्धिसाधनं ज्ञानं परीक्षाप्रमाणमित्यनर्थान्तरं समाख्यानिवचनसामर्थ्यात् । परीक्ष्यते यथा बुद्ध्या सा परीक्षा साधनं परीक्षा । प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानः प्रमाणशब्दः । एषां चतुर्णां परीक्षात्वं प्रमाणत्वमेभिर्यदुपलब्ध्यते तदुपलब्धिव्यापारः । स चाप्नोपदेशोक्तिराप्नोपदेशत्वम् । इन्द्रियाथेसन्निकर्षजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वम् । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धजन्यत्वमनुमानत्वम् । बहुकारणोपपत्तिकरण युक्तित्वमिति । न त्वाप्नोपदेशादिचतुष्कान्यतमत्वं प्रमाणत्वं तदन्यतमत्वस्य तत्तदेकैकवृत्तित्वेन चतुष्कवृत्तित्वाभावात् । अथ न परीक्षाचतुष्कमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावानामपि परीक्षात्वात् । नैवमैतिह्यस्याप्नोपदेशेऽर्थ्यापत्तिसम्भवाभावानामनुमानेऽन्तर्भावात् । एषां प्रामाण्यं दर्शयिष्यते । पूर्वं परीक्षैव परीक्ष्यते । आप्नोपदेशादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः । आप्नोपदेशादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः । प्रमेयाणां पूर्वकालपरकालसहभावकालवृत्तेरनुपपत्तेः । पूर्वं प्रमेयात् प्रमाणासिद्धौ नेन्द्रियाथेसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः । गन्धादिविषयकं ज्ञानं प्रत्यक्षं यत् तद् यदि प्रमेयात् पूर्वं पश्चाद्गन्धादिप्रमेयसिद्धिस्तदा उदं गन्धाविषयज्ञानमिन्द्रियार्थेसन्निकर्षान्नोत्पद्यते, पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः । प्रमेयात् पश्चात् प्रमाणं सिद्धमिति चेत् तदा प्रमाणेऽस्त्वत्वमिति केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात् ? प्रमाणेन हि प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति सिध्यति । युगपत्सिद्धौ प्रमाणप्रमेययोः प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् । यदि प्रमाणं प्रमेयमिति द्वयुगपद्भवतः तर्हि च गन्धादिष्विन्द्रियाथेषु ज्ञानानि प्रतिविषयनियतानि युगपत् स्युरिति ज्ञानानां प्रतिविषयनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः । या इमा घ्राणजादिबुद्धयः क्रमेणार्थेषु प्रवर्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति व्याघाततश्च युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गमिति मनो ह्यणु चैकं न युगपदनेकैष्विन्द्रियेषु प्रवर्तते तस्मात् क्रमवृत्तित्वं बुद्धीनां ततो विषयाणां युगपद्भावेन प्रमेयत्वमनुपपन्नमिति ; तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवति

निर्मुक्तः, तपोज्ञानबलेनेति रजस्तमोभ्यां त्रीं कारणत्वेन बोधनीयं, त्रिकाकमिति अतीतानागत-वर्तमानविषयम्, अमलमिति वयार्थप्रादित्वेन, अव्याहतमिति अविच्छिन्नं, विषयेऽकुचितकालिकत्वेन ;

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मान्नीरजस्तमसो मृषा * ॥ ६ ॥

इति । अत्रोच्यते—उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वपरसह-
भावाद्यथा दर्शनं विभागवचनम् । कचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धि-
विषयः । यथादित्यस्य प्रकाश उत्पद्यमानानाम् । कचिन् पूर्वमुपलब्धिविषयः
पश्चादुपलब्धिहेतुर्ग्राह्यस्थितानां प्रदीपः । कचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च
सह सम्भवतो द्वौ । यथा धूमेनाग्नेर्ग्राहणमिति । उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं
नाम परीक्षा प्रमेयन्तुपलब्धिविषयः परीक्ष्यः । एव प्रमाणप्रमेययोः
पूर्वपरसहभावे खल्वनियतेऽर्थो यथा दृश्यते तथा विभज्य वाच्य इति ।
तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त
इति समाख्याहेतोर्हानोपादानोपेक्षावृद्धिजनकव्यवसायप्रवचन्या बुद्धेस्त्रैकाल्य-
योगात् । तथाभूता समाख्या । यत् पुनरिदं पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन
प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति । प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया
उपलब्धिहेतुत्वं व्यवसायप्रवचनेनाधर्मो निर्मितं तस्य त्रैकाल्ययोगः । उपलब्धि-
मकार्षीन् । उपलब्धिं करोति । उपलब्धिं करिष्यति । इति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्य-
योगात् समाख्या तथाभूता । प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यत इति
प्रमाणम् । प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम् । एवं सति भविष्यति
अस्मिन् हेतुत उपलब्धिः प्रमास्यतेऽयमर्थः । प्रमेयमिदमित्येतत् सर्वं भवतीति ।
त्रैकाल्यानभ्यनुष्ठानं च व्यवहारानुपपत्तिः । यच्चैवं नाभ्यनुजानीयात् तस्य
पाचकमानय पक्ष्यति लावकमानय लविष्यति इति नोपपद्यत इति ।

अथाप्तोपदेशादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्येन प्रमाणप्रति-
षेधे खल्विदं भवान् प्रष्टव्यः । अनेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति ? किं
सम्भवः प्रमाणानां निवर्तते । अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति ? यदि तत्सम्भवो निव-
र्यते, सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः । यो हि घटं दृष्ट्वा आह अयं
घट इति तत् प्रमाणमेव न त्वघटः स इति तत्प्रतिषेधो निष्फलः । अथ यद्यसम्भवो

आप्तं रजस्तमोरूपदोषभयः, तद्युक्ता आप्ताः, शासति जगत् कृत्स्नं कार्योकार्थप्रवृत्ति-
निवृत्त्युपदेशमेति शिष्टाः, बोद्धव्यं विरोधेन बुद्धमेतैरिति विबुद्धाः, आप्ताः शिष्टाः विबुद्धा

ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्तहि प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति ।
 किञ्चातः त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । त्रैकाल्यासिद्धेः प्रमाणप्रति-
 षेधस्यानुपपत्तिस्त्रैकाल्यासिद्धेः । पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धौ खल्वसति प्रति-
 षेधेऽनेन किं प्रतिषिध्यते ? पश्चात् प्रतिषेधसिद्धौ प्रतिषेध्यामिद्धिः प्रतिषेधा-
 भावात् । युगपत् प्रतिषेधप्रतिषेधयोः सिद्धाभ्यनुष्ठानादनर्थकः प्रतिषेधः प्रति-
 षेध्यप्रमाणस्य सिद्धेः । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धमाप्तोप-
 देशादीनां प्रामाण्यमिति । सर्व्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रमाणप्रतिषेधानुपपत्तिः ।
 कथमिति चेत् ? तदोच्यते त्रैकाल्यामिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते
 तदा हेतुर्थस्य त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यसाधकत्वं दृष्टान्ते
 भवता दर्शयितव्यमिति । तर्हि दृष्टान्तोपन्यासकरणे प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं
 न भवति । तद्वथा प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमभ्युदाहरणं नाथ
 साधयिष्यतीति सोऽयं सर्व्वप्रमाणव्याहतो हेतुरहेतुः । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं
 त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणं भवतोपादीयते तदा हेतुर्थस्य प्रत्यक्षा-
 दीनामप्रामाण्यसाधकत्वं दृष्टान्ते भवता दर्शयितव्यमिति । तर्हि दृष्टान्तोपन्यासे
 प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं न भवति । दृष्टान्तेन खलुदाहरणप्रदर्शने स एव दृष्टान्तः
 प्रत्यक्षप्रमाणमन्यद्वा प्रमाणमेव भवति । न हि क्वतः प्रमाणादन्यः कोऽपि दृष्टान्तः
 कर्त्तुं शक्यः स्यात् । यदेवमप्रमाणीभूतदृष्टान्तेनोदाहरणमुपादीयते तदा
 तदुदाहरणं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमथ न साधयिष्यति तस्यैवाप्रामाण्यात् ।
 इत्युदाहरणादिभिः सर्व्ववयवैः प्रमाणव्याहत एव त्रैकाल्यासिद्धेरिति हेतुरहेतु-
 भवति । अयं हि विरुद्धाख्योऽहेतुः । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी हि विरुद्धः
 इति वाक्यार्थो ह्यस्य विरुद्धाख्यस्याहेतोलक्षणस्य सिद्धान्तः । स च वाक्याथः
 खलु यं सिद्धान्तं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमभ्युपेत्य क्रियते तं सिद्धान्तं
 विरुणाद्भि । यदि पञ्चावयवान्नोपादीयन्ते तदा प्रतिषेधो नोपपद्यते हेतुत्वा-
 सिद्धेरिति । तत्प्रामाण्ये वा न सर्व्वप्रमाणविप्रतिषेधः । स्ववाक्ये प्रत्यक्षादीना-
 मप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यादिप्रतिषेधलक्षणे पञ्चावयवभूतानां प्रत्यक्षादीना-
 मप्रामाण्ये सति परवाक्ये खलु प्रत्यक्षादिप्रामाण्यवादिनां वाक्येऽभ्यनुष्ठाय-
 माने प्रत्यक्षादीनामवयवभूतानां प्रामाण्यं प्रसज्यते चाविशेषादिति । एवञ्च

इति संज्ञाप्रयोगज्ञानां लोके प्रसिद्धिं दर्शयति । तेषामाप्तानां वाक्यमसंशयं निश्चितं सत्यं
 वयार्यमित्यर्थः । तद्वाक्यस्यार्थे हेतुमाह—वक्ष्यान्ते ते कस्मात्स्यर्थं नीरजस्तमा इति । तमप-

तत्प्रामाण्ये सव्वाणि प्रमाणानि न प्रतिषिध्यन्ते इति विप्रतिषेधो न स्यादिति ।
 त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दाद्यातोद्यसिद्धिवत् तत्सिद्धेः । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्य-
 साधने त्रैकाल्यस्य प्रतिषेधो न युक्तः । तत्रैकमुदाहरणं दर्शयति—शब्दा-
 द्यातोद्यसिद्धिवदिति । यथा पक्षात्सिद्धेन शब्देन पूर्वं सिद्धमानोद्यमनुमीयते ।
 साध्यश्चातोद्यं साधनं शब्दः । अन्तर्हिते ज्ञानोद्यं स्वनतोऽनुमानमानोद्यस्य
 भवतीति । वीणा वाद्यते वंशी पूर्यते इति शब्दविशेषेणातोद्यविशेषः प्रतिपद्यते ।
 तथा पूर्वसिद्धं वस्तुपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यते । एवं शेषमुदाहरतव्यमिति ।
 इत्येवमाप्तोपदेशादीनां प्रामाण्यं सिद्धेऽपि प्रमेयत्वं न सिध्यति । यदि प्रमाणं
 न तत् प्रमेयं भवितुमर्हति स्वज्ञानसाधनत्वाभावात् स्वस्येत्यत उच्यते ।
 प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् । गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुलाप्रमाणं ज्ञान-
 विषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते
 तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणं तुलान्तरं द्रव्यं प्रमेयमिति ।
 एवमेकेन प्रमाणेनापरं प्रमाणं यदा प्रमीयते तदा प्रमेयं यदा तेन किञ्चित्
 प्रमीयते तदा प्रमाणमिति । तद्यथा प्रमेयेष्वान्मा पठित इच्छादिभिर्बुद्धि-
 रनुमीयते । स एव यदादुःखपलब्धौ प्रमाता यथा घटं पश्यतीत्येवमादि । एव
 बुद्धिश्च प्रमेयेषु पठिता । सा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाज्यमिचारिण्य-
 व्यपदेश्या व्यवसायात्मिका प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तथा हि प्रमीयते घटादिरिति ।
 उपलब्धिनिवृत्तत्वात् तु प्रमेयमुभयाभावान् प्रमितिर्नित्येकया बुद्ध्या बुद्धिरपरा
 प्रमीयत इति प्रमाणमपि प्रमेयमिति वान्तस्यापनक्षपादौ ।

अथाप्तोपदेशाधीनत्वात् प्रत्यक्षादीनां प्रथममाप्तोपदेशं निरूपयितुमाप्त
 लक्षयति—आप्तास्तावदित्यादि । रजस्तमोभ्यामिति । तपस्तपस्या ज्ञानं
 योगसमाधिसिद्धिज्ञानं तत्त्वज्ञानं तदेव बलमिति । तपोज्ञानबलेन ये
 रजस्तमोभ्यां निम्मुक्ता निःशेषेण मुक्ताः एवं येषां विनापि तपोज्ञान-
 बलं त्रैकाल्यमलमव्याहृतं ज्ञानं सदा वृत्तं ते तपोयोगसमाधिसिद्धा महर्षयो
 ब्रह्मादयश्च आप्ता उच्यन्ते : शिष्टा विबुद्धाश्चेत्यनर्थान्तरम् । वान्तस्यापनश्चाह
 ऋष—“आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्म्मा यथादृष्टमर्थस्य चित्त्यापयिषया प्रयुक्त
 उपदेष्टा । साक्षात्कारणमर्थस्याप्तिः, तथा प्रवर्त्तन इत्याप्तः । ऋष्यार्य-
 म्लेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां लोके व्यवहाराः प्रवर्त्तन्ते

इति ।" शिष्टा इति । स्वशक्तिबलेन कार्याकार्यं हिताहिते नित्यानित्ये प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशस्य चिकीर्षया प्रयुक्ता यथार्थशासनमर्थस्य शिष्टिः, तथा प्रवर्त्तन्ते इति शिष्टाः । एवं विबुद्धा इति । विशिष्टा यथार्थभूता बुद्धिस्तया प्रवर्त्तन्ते ये ते विबुद्धा इति । तत्र प्रश्नः—सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादिति । तत्रोत्तरम्—नारजस्तमसो मृषा । तपोज्ञानबलेन सहजत्वेन च रजोस्तमोभ्यां निम्मुक्त्वा दरजस्तमसो जनस्य न मृषा मिथ्यावचनमस्ति । 'नीरजस्तमसो-मृषा' इति पाठेऽपि स एवायं । अमृषा इति बहुवचनान्तपाठे नीरजस्तमसो जनाः । अमृषा नास्ति मृषावचनं येषां ते । 'असत्यं नारजस्तमाः' इति पाठे अरजस्तमाः पुरुषा नासत्यं वक्ष्यन्ति । अतिशयेनारजसः पुरुषा अरजस्तमाः पुरुषा असत्यं न वक्ष्यन्ति । रजसो निवृत्तौ तमोनिवृत्तेन हि तमो बिना रजो वर्त्तत इति । ननु येषां रजस्तमोमयशरीरत्वेऽपि रजस्तमोनिम्मुक्तं सहजं सहजमेव चित्तं तेषां त्रैकालमव्याहतममलं ज्ञानं सत्यवचनञ्च भवतु । ये पुनस्तपोज्ञानबलेन रजस्तमोभ्यां निम्मुक्तास्ते कथं सत्यमेव वक्ष्यन्तीति चेत् ? न । तपोयोगसमाधिसिद्धौ परमेश्वरसाक्षात्करणेन तदुज्ज्वलितचित्तत्वात् । सांख्ये कपिलेनाप्युक्तम्—'योगिनामवाद्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः' । योगिनां योगसमाधौ बाह्यवृत्तिनिरोधेऽप्यवाद्यानामाभ्यन्तराणामर्थानां मनसा प्रत्यक्षत्वाच्च प्रत्यक्षलक्षणे न्यूनत्वदोषः । 'लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा' । योगिनां योगकाले तत्र तत्र संयमदेशे यत्र लीनं चित्तं भवति तत्तद्वस्तुनि लब्धो योऽतिशयोऽर्थस्तत्सम्बन्धाच्चित्तस्य तदाकारोल्लेखाद्विज्ञानस्य योगजनं नाम प्रत्यक्षमुच्यते । तस्माद्वा प्रत्यक्षलक्षणे न न्यूनत्वदोषः । तर्हि योगिनामीश्वरे संयमादीश्वराकारेणाभिनिष्पत्तौ द्रष्टुरभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति चेत् ? न । 'ईश्वरसिद्धेः' योगिनां समाधौ खल्वीश्वरे संयमात् पृथिव्यादीनां मनसि मनसश्च प्रज्ञानं लयं प्रज्ञानस्य तामसस्य महतो राजसे महत्तत्त्वे लये राजसस्य महतः सात्त्विके महति लये सात्त्विको महांश्चित्तमिन्यात्मनोऽभिधीयते । तेन प्रज्ञानेन प्राज्ञ एव आत्मा खल्वव्यक्ताख्यः समन्निगुणलक्षण ईश्वरं रसमेव लब्ध्वानन्दी भवति, न त्वीश्वररूपेणाभिनिष्पद्यते । 'मुक्तबद्धांतरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः' । योगिनामीश्वरे संयमादीश्वरसाक्षात्करणे मुक्तबद्धभावान्यतरा-

पुरुषे तमो भवति ; यद्वत्—'नारजस्तमः' इति, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं ? न कस्मादपीश्वर्यः ; असत्यं मिथ्याज्ञानाद्वाऽभिधीयते, सत्यगुणानेऽपि रागाद्वेषाभ्यां वाभिधीयते ; तच्च त्रितयमपि

भावान्न तदीश्वररूपेणाभिनिष्पत्तिसिद्धिः । तदा हि स योगी न मुक्तो देह-
सद्भावात्, न वा बद्धो बन्धकारणाविवेकाद्यभावात्, नोभयथाप्यसत्कारत्वम् ।
योगसमाधित ईश्वरसाक्षात्करणे खलु मुक्तताभावे बन्धाभावे चासत्कारत्वं न
भवति । यतः, “तत्सन्निधानादधिष्ठितत्वं मणिवत्” जवाकुमुमादि-
सन्निधानाद् यथा स्फटिकादौ मणौ तत्कुमुमाभाधिष्ठितत्वं भवति तथा
योगसमाधित ईश्वरसाक्षात्करणेन तदीश्वरसन्निधानात् तदीश्वरेणाधिष्ठितत्वं
तस्य योगिनः स्यात् । “तेन हि विशेषकार्यमिति जीवानाम्” सिद्धयोगसमा-
धीनां जीवतां जीवानां विशेषकार्यमिति प्रशङ्गा । विशेषकार्यन्तु तेषां “सिद्ध-
रूपबोद्धत्वाद् यथार्थापदेशः” । सिद्धयोगसमाधियोगिनां जीवतामीश्वर-
सन्निधानादीश्वराधिष्ठितत्वात् सिद्धरूपाणां यद् यदस्ति यद्रूपं तत्तद्रूपाणां
याथाव्ययं बोद्धत्वात् सर्वेषां भावानां यथार्थापदेशः कार्यविशेषः सिद्धयोग-
समाधेरिति । एवं यथार्थापदेशशक्तस्तु सिद्धयोगानाम् । “अन्तःकरणस्य
तदुज्ज्वलितत्वाद्गोहवत्” ईश्वराधिष्ठानेन सिद्धयोगानामन्तःकरणस्य खलवात्मनो
मनसो महत्तत्त्वस्य रजस्तमसोरपनयनात् केवलसात्त्विकत्वे तत्सात्त्विक-
महताधिष्ठितत्वात्मनसोऽपि रजस्तमसोर्व्यपगतत्वादुज्ज्वलितत्वादत एव रज-
स्तमोभ्यां निष्पृक्ता योगिनो भवन्ति । लोहवत् । स्पर्शमणिसपर्शनेन
यथा लौहस्य मलापहरणेन सुवर्णभावादुज्ज्वलितत्वं तीक्ष्णत्वं वा तथान्तः-
करणस्येति कपिलवचनेन स्पष्टं रजस्तमोभ्यां निष्पृक्तत्वमिति ।
त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीये च वक्ष्यते । तत्रोपदेशो नामाप्तवचनम्,
आप्ता ब्रूयितकस्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनः । तेषामेवंगुणयोगाद्
यद्वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनस्तोन्मत्तमूर्खवक्तृदृष्टादृष्टवचनमिति ;
आप्तवचनं वेदादिकामिह वक्ष्यते । कपिलेनाश्रपादेन चोक्तम्—
“आप्तोपदेशः शब्दः” इति । तत्र शब्दगते उपदिश्यते योऽर्थः
स शब्द इत्यविरोधः । यत् पुनर्वक्ष्यते रोगविषयजितीय—शब्दो नाम
वर्णसमाम्नायः । स चतुर्विधो दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र
शब्दगतेऽर्थ उपदिश्यतेऽनेन वर्णसमाम्नायेनेति शब्द इत्यविरोधस्ताभ्या-
मिति । अथात्र विप्रतिपद्यन्ते—अस्तु दृष्टार्थश्चैव सत्यः शब्द आप्तोपदेशः
प्रमाणमर्थस्यावधारणात् । अनृतश्च दृष्टार्थादृष्टार्थः शब्दो यो वेदादिः ।

मिथ्याज्ञानरागाद्वैषम्यं रजस्तमोनिष्पृक्ते सत्त्वगुणोद्वेकादमलविज्ञाने न सम्भवतीत्यर्थः ; यदि वा,

‘तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तिदोषेभ्यः’ पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु । तस्य वेदादेर्न प्रमाणत्वम् । कस्मात् ? अनृतदोषात् । पुत्रकामेष्टौ, पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति । नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थवाक्यस्यानृतत्वाददृष्टार्थमपि वाक्यमनृतमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि । विहितस्य हवने व्याघाताच्च तस्य वेदादेरप्रामाण्यम् । व्याघातश्चायम् । उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाभ्युषिते होतव्यम्—इति विधाय विहितं व्याहन्ति । श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति । शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति । श्यावशबलो वास्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाभ्युषिते जुहोति । अभ्युषिते खलुदितानुदिताधिककाले इति । व्याघाताच्च दृष्टार्थस्याप्यप्रामाण्यम् । चिकित्सिते हि प्रयोगस्याति-योगायोगमिभ्यायोगैः क्रियाया अस्मिद्भिरिति । पुनरुक्तिदोषाच्च वेदादेरप्रामाण्यमभ्यासे । पदावृत्तिरभ्यासः पदावर्त्तने देश्यमाने खलु वाच्यमाने त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति पुनरुक्तो दोषः । पुनरुक्तं हि प्रमत्तवाक्यमिति । तत्र सिद्धान्त उच्यते—वेदादिशास्त्राणावप्रामाण्यं “न कर्मकत्त साधनवैगुण्यात् ।” अनृतदोषो हि न वेदादेः । पुत्रकामेष्टौ हि यत्र कर्मैकत्त साधनवैगुण्यं भवति तदा न पुत्रजन्म स्यात् । सम्भोगो दम्पत्योः कर्मकर्तारो दम्पती, इष्टिः करणं साधनम् । त्रयाणां गुणयोगान् पुत्रजन्म, वैगुण्याद्विपर्ययः । पुत्रेष्टिकरणेऽपि सम्भोगस्य कर्मणो वैगुण्यं—पाठवाभ्यां श्यानायामनुत्तानायां वा निषेकः समीहा भ्रंशश्च । कत्त वैगुण्यम्—अविदान याजकः कपूयाचरणश्च । साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमित्येवमादि । न च व्याघातः । “अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ।” न हि हवने व्याघातः । योऽभ्युपगतं हवनकालं भिनत्ति ततोऽप्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते । श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोतीत्यादि । तदिदं विधिभ्रंशे निन्दावचनम् । न च पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे । “अनुवादोपपत्तेश्च ।” अनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्त उच्यते । अथवास्तु खल्वभ्यासोऽनुवादः । न पुनरुक्तः उपपत्तेः । सोऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यनुवादो ह्युपपद्यते-ऽथैवच्चात् । इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वर्जुण अववाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्ट्य उति । पञ्चदश सामिधेनीर्वज्रं मन्त्रोऽधि-

वदति, तदभ्यासमन्तरेण न भवति । त्रिवचनेन ह्यस्मिन् मन्त्रे प्रथमोक्त-
मयोरिति योऽस्मान् द्वेष्टीति प्रथमपुरुषयोगे तिङ्प्रयोगवदितमन्त्रः । तस्यानु-
वाद उत्तममिति । यश्च वयं द्विष्म इत्युत्तमपुरुषयोगे तिङ्प्रयोगवदितमन्त्र-
स्त्रिरनुवादः त्रिः पठेदित्यभ्यासे पुनरुक्तदोषो न भवति अनुवादस्यार्थवत्त्वात् ।
एवम् । “वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणान्” न पुनरुक्तदोषः । यथा लोके प्रमाण
शब्दस्तथा ब्राह्मणात्मकवाक्यानां विभागश्च त्रिविधः । तस्यार्थग्रहणान्न पुनरुक्त-
दोषः । “विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात्” वाक्यविभागस्त्रिविधः ।
ब्राह्मणात्मकवाक्यानि त्रिविधानि विनियुक्तानि त्रिविधवचनानि अथेवाद-
वचनानि अनवादवचनानीति । “विधिर्विधायकः” । यद्वाक्यं विधायकं कर्मण-
श्चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगोऽनञ्ज्ञा वा । विधिं ब्रूवन्ति यानि वाक्यानि
तानि विधिवचनानि । तैर्विनियोगः क्रियते । यथाग्रहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम
इत्येवमादि । वाक्येष्वेव नियुज्यः स्वर्गकामः पुरुषस्तस्य प्रवृत्तिजनकव्यापारः
प्रवृत्तेना प्रचोदतेत्यनर्थान्तरम् । स एव विधानकर्त्ता । विधायको विधि-
स्तस्मिन्नर्थे लिङादिनिङां विधानान् तत्तत्तिङोऽर्थः स्वर्गकामपुरुषस्य प्रवृत्ति-
जनकव्यापारः । स्वजन्यत्वेन पुरुषप्रवृत्तौ सोऽन्वेतव्यः प्रवृत्तार्थार्थक्रियाया-
मन्वेतव्यः । तथा च प्रवृत्तिजनकव्यापारजन्यनियोगजन्या या स्वर्गकाम-
पुरुषाश्रया प्रवृत्तिस्तन्माभ्यांऽग्रहोत्रकर्मको होमः । अत्र नियोक्ता वेदः ।
यथा लोके खल्विहाय भुञ्जीत भवानित्यादौ नियोक्ता वक्ता । स च विध्यर्थ-
तिङा द्योत्य इति । अथार्थवादवचनवाक्ये चतुर्द्धा । “स्मृतिनिन्दा परकृतिः
पुराकल्प इत्यथवादः” । विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा नामाशीः सा स्मृतिः
सम्प्रत्ययार्था । स्तूयमानमर्थं श्रद्दशीतेति प्रवृत्तिका च । फलश्रवणाद्धि प्रवृत्तते ।
यथा—सर्व्वजितो वै देवाः सर्व्वमजयन् सर्व्वस्यान्तैः सर्व्वस्य जित्यै सर्व्वमेवैते-
नाप्नोति सर्व्वं जयतीत्येवमादि । अनिष्टफलवादो निन्दा, वञ्जनार्थः निन्दितं
न समाचरेदिति । यथा—स वा एष प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्यातिष्ठोमो य
एतेनानिष्ठाज्येन यजेत, स गत्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा इत्येवमादि । अन्य-
कत्तृकस्य व्याहृतस्य विधेर्व्वादः परकृतिः । यथा—हुता वषामेवाग्ने-
ऽभिधारयन्ति, अथ पृषदाज्यम् । तदुह चरकाध्वयवः पृषदाज्यमेवाग्नेऽभिधार-
यन्ति । अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि ।

एतिहासमाचरितो विधिः पुराकल्पः । यथा—तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा
 हविः पवमानं सामस्तोममस्तौषण । यो मे यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादि ।
 कथं परकृतिपुराकल्पावर्थवादाविति नाशङ्काम् । स्तुतिनिन्दावाक्येनाभि-
 सम्बन्धाद् विध्याश्रयस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवादाविति । “विधि-
 विहितस्यानुवचनमनुवादः ।” विध्यनुवचनञ्च विहितानुवचनञ्च अनु-
 वादः । विध्यनुवचनं शब्दानुवादः । विहितानुवचनमर्थानुवादः । यथा
 पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि द्विविधः । अधिकारार्थं हि विहितमनूयते ।
 विहितमधिकृत्य स्तुतिर्वोच्यते निन्दा वा विधिशेषो वाभिधीयते । विहितानन्त-
 रार्थोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम् । लोकेऽपि च विधिरथ-
 वादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम् । ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम् ।
 आयुर्वचो बलं मुखं प्रतिभानश्चान्ने प्रतिष्ठितमित्यर्थवादवाक्यम् । पचतु पचतु
 भवानित्यभ्यासः, क्षिप्रं पच्यतामिति वा । अङ्ग पच्यतामित्यभ्येषणार्थम् ।
 पच्यतामेवेति वाऽवधारणार्थम् । यथा लौकिके वाक्ये विभागेनाथग्रहणान्
 प्रमाणत्वं, तथा वेदवाक्येऽपि विभागेनाथग्रहणान् प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ।
 अथ खल्वेवमपि वेदस्य प्रमाणत्वं न स्यात् । यतः—“नानुवादपुनरुक्तयो-
 र्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ।” पुनरुक्तं दोषत्वादसाधु । साधुरनु-
 वादो निर्दोषत्वादिन्येष विशेषो नोपपद्यते शब्दाभ्यासोपपत्तेः । उभयत्र
 हि प्रतीतिः शब्दोऽभ्यस्यते । चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासान् उभयम-
 साधु—इति । “शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ।” अनुवादपुन-
 रुक्तयोरविशेषो न भवति । विशेष एवास्ति, अभ्यासान् । अथवदभ्यासस्या-
 नुवादत्वं समानेऽभ्यासे पुनरुक्तत्वमनर्थकं पुनरुक्तमर्थवाननुवाद इत्येवं
 विशेषः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यता-
 मिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते । एवमन्योऽप्यभ्यास ऊहः । पचति
 पचतीति क्रियानुपरमः । ग्रामो ग्रामो रमणीय इति वीप्सा । परि परि
 त्रिगच्छेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्जनेनम् । अध्यधिकुदं निषण्णमिति सामीप्यम् ।
 तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिषु अधिकारार्थता
 विहितार्थता चेति । वेदस्यानृतव्याघातपुनरुक्तदोषाभावाश्रयप्रामाण्यमिति ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।

व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥ ७ ॥

तत्राह वादी—न खलु प्रतिषेधहेतुद्वाराप्राप्तादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं सिध्यतीति ।

तत्राह सिद्धान्तम्—“मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ।” यदायुर्वेदेनोपदिश्यते—इदं कृत्वष्टमाप्नोति वर्जयित्वा चेदमनिष्टं नाप्नोति—तथानुष्ठाने तथैव स्यात् सत्याथत्वात् । अतोऽन्यथा विपर्ययः स्यात् । मन्त्रपदानाञ्च प्रयोगे सर्पराक्षसमन्त्रादौ तदर्थस्य प्रत्यक्षदशनाच्च प्रामाण्यमाप्तवचनप्रामाण्यकृतं । तद्वन्निखिलवेदाद्याप्तवचनस्य प्रामाण्यमाप्तानां प्रामाण्यात् । आप्तप्रामाण्यं समाधिसिद्धिजनितसर्वार्थबोद्धव्यथार्थोपदेशत्वं तेषां स्वयमेव बुध्यमानानामुपदेशादन्यन्नावगोशकारणमस्ति । नैरुपदिश्यमानं श्रुत्वा प्रतिपन्ना देयं हास्यन्त्यधिगम्यमेवाधिगमिष्यन्त्युपेक्ष्यमुपेक्षिष्यन्ते चेति त्रिविधेनाप्तोपदेशेन त्रिविधेनैवाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽर्थोऽनुष्ठीयमानोऽर्थसाधको भवतीत्याप्तोपदेशप्रामाण्यादेवासाध प्रमाणमेव । नाधिकं तदन्तर्भूतत्वात् । दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेन मन्त्रेणायुर्वेदेन चाथर्वान्तर्भूतेन वेदभागेनादृष्टार्थोऽपरो वेदभागोऽनुमानव्यः प्रमाणमिति । दृष्टार्थादृष्टार्थयोरेकस्य वेदस्यैव द्वयोर्भागयोरुपदेशः समानत्वादिति । एवमाप्तोपदेशेऽन्तर्भूतस्य लोकेऽप्युपदेशस्य प्रामाण्यात् तदाश्रयो व्यवहारः । एष खल्वमुष्य पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः एतद्गोत्र एतन्प्रवर इत्येवमादि । प्रत्यक्षमपि च दृश्यमानमनुपदिष्टं न निश्चेतुं शक्नोति । वदति च किमिदं दृश्यत इति तस्मादुपदेशतो ज्ञानमन्तरेण प्रत्यक्षप्रमाणमपि न सिध्यति । तस्माद्देवानां वेदमितिहासपुराणमपि समानोपदेशत्वात् प्रमाणं मधुब्राह्मणेऽप्युक्तम्—तस्याथर्वार्किरसानि मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पमित्यादि ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—इत्याप्तोपदेशाज्ज्ञातमेवार्थम् प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्यत आप्तोपदेशानन्तरमुद्दिष्टं प्रत्यक्षं लक्ष्यते—आत्मेत्यादि । आत्मा चेतनाधातुरव्यक्तं नाम क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं कालानुप्रविष्टं प्रधानं सत्त्वरजस्तमोलक्षणं मनसा

प्रत्यक्षलक्षणमाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । सन्निकर्षादिति सम्बन्धात्, स च सम्बन्धः—संयोगः, समवायः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवेतसमवायः, तद्विशेषण-विशेष्यभावलक्षणो बोद्धव्यः । व्यक्ता इत्यनेन व्यभिचारिणीमयार्थबुद्धिं संशयञ्च निरा-

नित्यातुबन्धं सत्त्वभूतगुणेन्द्रिययोगाच्चैतन्ये कारणमिति । इन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि प्रागुक्तानीन्द्रियोपक्रमणीये, बुद्धिहेतुत्वात् । न तु कर्म्मैन्द्रियाणि पञ्च पाखादीनि, पाखादिसन्निकर्षे ज्ञानानुत्पत्तेश्च । तेषां स्वस्वार्थग्राहित्वं मनःपुरःसरत्वेन प्रागुक्तम् । मन इति सत्त्वसंश्लक्षकं, तदपि प्रागिन्द्रियोपक्रमणीये व्याख्यातम् । अर्थाश्च तत्रैवोक्ताः पञ्च शब्दादयः । न तु मनोऽर्थश्चिन्त्यादिः प्रमाणाधिकारान्मानसप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यात् । मानस-प्रत्यक्षा हि वक्ष्यन्ते—चिन्त्याविचार्यादयो मनोऽर्था इति । आत्मप्रत्यक्षास्तु ज्ञानेच्छाद्वेषमुखदुःखप्रयत्ना इति । तेषां येन कश्चित् किमपि यादृशं चिन्तयति विचारयत्यपरोऽन्यथा चिन्तयति विचारयति तथा येन कश्चित् सुखमनुभवति शत्रुमरणेन तेन तच्छत्रुवान्यथा दुःखमनुभवन्तीति साधारणविषयत्वाभावात् न तन्मानसप्रत्यक्षमात्मप्रत्यक्षश्च प्रमाणम् । योगिनां योगसमाधौ यत् प्रत्यक्षं तदपि तेषामेव न सर्व्वेषां जनानां प्रत्यक्षं सम्भवति । तैरुपदेशश्चाप्तोपदेश इति । तस्मान्मानसप्रत्यक्षमात्मप्रत्यक्षं, प्रत्यक्षज्ञानमेव न प्रमाणम् । अतोऽत्रार्थाः पञ्च शब्दादयः । तेषां ग्रहणार्थमिन्द्रियाणि मनः पुरःसरति संयोगाय यदा तदा तैर्मनःसंयुक्तरात्मनाभीप्सतः शब्दादिरर्थः सन्निकृष्यते, तदा खल्वात्मना स्वाभीष्टार्थमभीप्सता मनो नियुज्यते । तेन नियुक्तञ्च मनस्तदर्थग्राहकमिन्द्रियं स्पृशनेन्द्रियवत्प्रेना गच्छति । मनोयुक्तञ्च तदिन्द्रियं स्वार्थं सन्निकृष्टमेव गृह्णाति । सन्निकर्षश्चावरणायभावे सान्निध्यं यावन्मात्र-व्यवधानेनार्थो ग्रहणमर्हति तावन्मात्रम् । पूर्व्वमुक्तमिन्द्रियार्थसत्त्वात्म-सन्निकर्षजाश्चक्षुः श्रोत्रादिकाः क्षणिका निश्चयात्मिकाश्चेति । तेन कतिधा-पुरुषीये वक्ष्यते—या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते । याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥ इति । परिदृष्टा बुद्धयः । तासु मध्ये या बुद्धिरात्मना नियुज्यमानमनःसंयुक्तश्रोत्राद्यन्यतमेन्द्रियाणां स्वाधेन सह सन्निकर्षात् तदात्मे तात्कालिकी व्यक्ता खल्वव्यभिचारिण्यव्यपदेश्या व्यव-सायात्मिका प्रवर्त्तते सा प्रत्यक्षं नाम परीक्षा प्रमाणं निरुच्यते । स्मृत्यनु-मानादीनां तदात्वाभावान्न प्रत्यक्षतम् । पूर्व्वानुभूतार्थस्य हि स्मरणं स्मृतिः । प्रत्यक्षपूर्व्वं हि ज्ञानमनुमानमिति । अनेन प्रत्यक्षज्ञानेन जन्यते या ज्ञानोपा-दानोपेक्षान्यतमा बुद्धिः सा प्रमा । वक्ष्यते च कतिधापुरुषीये—इन्द्रियाभि-

करोति ; तदात्मे तद्वृक्षणम्, अनेन च प्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानज्ञानं स्मरणञ्च परस्परभा-

ग्रहः कर्म मनसस्त्वस्य निग्रहः । ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥
इन्द्रियेणोन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते । कल्पयते मनसा नृद्धं गुणतो दोषतो
यथा ॥ जायते विषये तत्र या बुद्धिनिश्चयात्मिका । व्यवस्यते तथा वक्तुं
कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥” इति । इन्द्रियेणाभीप्सितमर्थं जिघृक्षु मन-
स्तदिन्द्रियमभिमुखीभूय गृह्णातीतीन्द्रियाभिग्रहो मनसः कर्म । तदर्थस्य
तदिन्द्रियेण ग्रहणानन्तरमस्य तदिन्द्रियस्य तदर्थान्निग्रहो निवृत्तस्तु मनसः
कर्म । ततोऽनन्तरं तस्मिन् गृहीतेऽर्थे उद्भूतक इदमेवमेवंगुण इत्येवमादि-
विचारश्च मनसः कर्म । ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ।

तत्र यथा—समनस्केनेन्द्रियेण तदिन्द्रियार्थो गृह्यते । ततः ऊहं स गृहीतोऽर्थो
गुणतो यथा स्यात् दोषतश्च यथा स्यात् तथा मनसा कल्पयते । तत्र विषयेऽर्थे
तथा गुणतो दोषतः कल्पनया खल्वहविचाराभ्यां या निश्चयात्मिका बुद्धिर्जायते
तथा निश्चयात्मिकया बुद्ध्या बुद्धिपूर्वकमहविचारपूर्वकं वक्तुं कर्तुं वा व्यव-
स्यते । इति सा निश्चयात्मिका बुद्धिव्यवसायसाधिका व्यवसायात्मिका-
ऽभिधीयते । तत्र या व्यवसायात्मिका बुद्धिरात्मनाभीप्सितार्थग्रहणाय नियुक्त-
मनसा युक्तेनेन्द्रियेण सहायस्य सन्निकर्षात् प्रवर्तते सा प्रत्यक्षं नाम् । प्रमाणं
पञ्चविधं—चाक्षुषं श्रावणं त्वारं रासनं घ्राणजामिति । तर्हानबुद्धिर्दोषतो
विचारेण । गुणतो विचारेणोपादानबुद्धिः । उपेक्षाबुद्धिस्तु गुणदोषो-
भयाभावतः कल्पनया भवति सा प्रमा । इन्द्रियोपक्रमणीये सन्निकर्षो
व्याख्यातः । इत्यमेवाक्षपादगौतमेनाप्युक्तम् । तद्यथा—“प्रत्यक्षानुमानोप-
मानशब्दाः प्रमाणम्” इत्युद्दिष्टम् । अथ तदुक्षणं क्रमेणोक्तं सपरीक्षम् ।
तद्यथा—“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसाया-
त्मकं प्रत्यक्षम् ।” घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः । पृथि-
व्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादि-
गुणास्तदर्थः । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन—इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षात्
उत्पद्यते यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । तर्होदानीमिदं न भवति । आत्मा मनसा सह
स्वयमेव संयुज्यते । मनश्च स्वयमेवेन्द्रियेण सह संयुज्यते, तदिन्द्रियं चार्थेन
सह स्वयमेव युज्यते इति । नेदं कारणावधारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिति ।
एतावत् प्रत्यक्षकारणमिति । किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत् प्रत्यक्षज्ञानस्य

विशिष्टकारणं तदुच्यते । यत् तु समानमन्मानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्यत इति । मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्तः । आत्ममनःसंयोगदिग्देशकालाकाशानि ज्ञानस्य सर्व-स्यैव सामान्यकारणानि वर्तन्ते एव । आप्तैर्येन येन वाक्येनोपदिश्यते श्रुत्वा तद्वाक्यमर्थमवगम्य जानाति घट एष पट एष इति श्रावणं ज्ञानं, शब्द-भिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वान् प्रत्यक्षं प्रसज्यते । यावन्तो ह्यर्थास्तावन्त एव नामधेयशब्दा यदाद्यर्था घटादयः शब्दाः, तैर्घटादिशब्दैर्घटादयोऽर्थाः सम्प्रतीयन्ते ; अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः । तत्र खल्विन्द्रियार्थसन्निकर्षात् उत्पन्नं घटादिवस्तुज्ञानं रूपमिति वा रस इति वा शब्द इति वन्त्येवमादि । रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयं, तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रस इति जानीते इति नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सन् खलु शब्दं ज्ञानं प्रसज्यते । तत आह—व्यपदेश्यमिति । शब्दार्थसम्बन्धे तत्तत्पयुक्तं यदिद-मथेज्ज्ञानं न तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते । गृहीते च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति । यदा तु स एव रूपादिरर्था गृह्यते, तत्र पूर्वं रूपमिदं रसोऽयमित्येवमाप्नोपदेशतो यज्ज्ञानं तज्ज्ञानाच्च रूपादिदशनज्ञानं विशिष्यते । तदाप्नोपदिष्टरूपादिज्ञानं रूपादिदशनज्ञानमेव भवति । तस्य त्वर्थज्ञानस्य चाक्षुषादेः समाख्याशब्दो नास्ति येन शब्देन प्रतीयमानोऽर्थो व्यव-हाराय कल्पेत । न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः स्यात् । तस्य खल्वज्ञेय-स्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकतव्यतायुक्तेन निदिश्यते । रूपमिदमिति ज्ञानं रसोऽयमिति ज्ञानमिति न तु व्यपदिश्यते । चक्षुरादिभी रूपादीन् न गृहीत्वा तत्तदथज्ञानकाले समाख्याशब्दो न व्याप्रियते, व्यवहारकाले तु व्याप्रियते । तस्मादशब्दभिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमथेज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यव्यपदेश्यविशेषणे-नोक्तम् । अथाव्यभिचारीति विशेषणेन ग्राप्ते मरीचयो भौमेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा मन्निकृष्यन्ते । तत्रन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्दुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते । तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गो वाच्यते । यदतस्मिंस्तदिति तद् व्यभिचारि । यत् तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ।

अथ दूराच्चक्षुषायं पुरुषोऽर्थं पश्यन्नावधारयति । धूम इति वा रेणुरिति वा वदेत् । तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानमव्यभिचारि भवदपि

प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत उक्तं व्यवसायात्मकमिति । व्यवसायो हि गुणतो दोषतः कल्पनया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या भवति । चक्षुषा ह्ययमर्थं पठ्यन् नावधारयति मनसा हीन्द्रियेणोपलब्धमर्थमुपलभते । एवमिन्द्रियेणानवधारयन् मनसा नावधारयति । यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं मनसानवधारणं तद्दिशेषापेक्षं विमशमात्रं संशयो न प्रत्यक्षमिति । सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुमिन्द्रियेणार्थग्रहणादद्गृह्यविचाराभ्यां गुणतो दोषतो वा कल्पनया निश्चयज्ञानाद् व्यवसायः पश्चान्मनसा तदनुव्यवसायः । उपहतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाभावात् । एवं सति आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम् । तद्गानिन्द्रियार्थसन्निकर्षेणमिति चेत् ? तदोच्यते — स न एव मनस इन्द्रियत्वेऽपीन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् कृता न त्विन्द्रियत्वमिति शर्थम् । भातिकानीन्द्रियाणि गन्धादिनियतविषयाणि सगुणानाञ्च घ्राणादीनामिन्द्रियत्वं गुणाश्च तेषां गन्धादयः । मनस्तु अभीतिकं सर्वविषयं न चास्य गन्धादिगुणवत्त्वेनेन्द्रियभावः । सर्वेन्द्रियचेष्टाप्रत्ययभूतश्च मन इति धर्मभेदः । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे मनसः सन्निधिमसन्निधिञ्च युगपज्ज्ञानानुपपत्तिकारणं वक्ष्यते इति ।

तर्हि किं मनसचेन्द्रियभावान्न लक्षणान्तरं वाच्यमिति ? तन्नान्तरसमाचाराच्चेतन् प्रत्येतव्यमिति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति । तन्नयुक्तिरिति चेत् ? तदोच्यते — यदिदेन्द्रियपदेन मनो शृण्वते तर्हि चास्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परोक्षार्थां वक्ष्यमाणानाम् । “प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ।” “नात्ममनसो सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिर्गति ।” तत्र सिद्धान्तमूत्रम् । “ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ।” “तदयोगपयलिङ्गत्वाच्च न मनसोऽनवरोधः” इति मूत्रवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मादिह प्रमाणाधिकारे प्रमाणीभूतस्य प्रत्यक्षज्ञानस्येदं लक्षणं न तु प्रत्यक्षज्ञानमात्रस्य । तस्मात् तन्नान्तरसमाचारादात्मादिसुखादिप्रत्यक्षार्थं लक्षणं बोध्यम् । उह प्रमाणाधिकारे मानसप्रत्यक्षलक्षणं न वाच्यमिति । ज्ञानलिङ्ग आत्मा युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गमित्यात्ममनःसन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षज्ञानकारणम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्ष इति समानः । प्रत्यक्षस्यैवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानः । इत्यसमानत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणमिह कृतम् । युगव्यासक्तमनसाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् । एकदा स्वत्वयं

सुखादिविषयमपि प्रत्यक्षं गृहीतं भवति, तत्र हि हेतुचतुष्टयसन्निकर्षो नास्ति, आत्मसन्निकर्षस्तु

सुप्तः प्रबोधकालं प्रणिशाय तत्प्रणिधानवशान् प्रबुध्यते । यदा तु तीव्रो ध्वनिस्पर्शौ प्रणिधानमन्तरेण प्रबोधकारणं भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थ-सन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते । तत्र न ज्ञानुर्धनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति । किन्तु तर्हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति । न ह्यत्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन तदा मनः प्रेरयतीति । एवमेकदा स्वल्पस्य विषयान्तरसंसक्तमनः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नान् प्रेरितेन मनस्येन्द्रियं संयोज्य तद्विषयान्तरं जानीते । यदा तु स्वल्पस्य निःसङ्कल्पस्य निजिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपतनान् ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् । न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्यात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणमिदं कृतम् । कार्यगुणत्वान्नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । एवमिन्द्रियार्थग्रहणस्य प्रयोजनञ्च । तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् । तैरिन्द्रियैरर्थश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः । घ्राणेन सुगन्धिं जिघ्रतीति सुगन्धिविषयं घ्राणजं ज्ञानम् । तथा चक्षुरा घटं पश्यतीति घटविषयं चाक्षुषं ज्ञानमित्येवं पञ्चेन्द्रियज्ञानानि व्यपदिश्यन्ते इति प्राधान्यमिन्द्रियार्थ-सन्निकर्षस्येति ।

ननु सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वाद्विद्वद्ग्रहणमित्यत्र स हेतुः, व्याहतत्वादहेतुः । यदि तावत् स्वल्पान्मनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा “युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्” इत्यस्य व्याघातः । तदा मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते । मनःसंयोगानपेक्षया च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । नैवाव्याघातोऽभूत् सव्य-विज्ञानानामात्ममनःसन्निकर्षस्य कारणत्वमिति वचनादेवाव्याघातो न स्यात् । ज्ञानकारणत्वेनात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति चेत् ? न. अर्थ-विशेषप्राप्त्यात् । नास्ति हि व्याघात आत्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञान-कारणत्वव्यभिचागात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हि प्राधान्यमर्थविशेष-प्राप्त्यात् । सुप्तव्यासक्तमनसां हि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्भवति । अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः । तस्य प्राबल्यं तीव्रत्वं पठते । तत्रार्थविशेषप्राप्त्य-मिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं, न तु सुप्तव्यासक्तमनसामात्ममनःसन्निकर्ष-

प्रमाणज्ञानसाधारणत्वेनेव लक्षणार्थमुपयुक्तः । इह च प्रत्यक्षकलरूपाणि बुद्धिः प्रत्यक्षकलवेनाभि-धीयते तथैव लोकव्यवहारात्, परमार्थस्तु यतो भवतीन्द्रियादेरीदृशी बुद्धिस्तत् प्रत्यक्षम् ॥ ७ ॥

विषयम् । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति । अस्मिन् खल्वात्मनः प्राणिधाने मनसः सकृदप्ये चासति सुप्तव्यासक्तमनसां नृणां यन् प्रवक्ष्यते तीव्र-
वज्रादिध्वन्यादिमनोहररूपादिमन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं प्रबोधरूपं तत्र प्रबोधत्व-
मात्मना सह तदेव तदर्थजनितमनःसंयोगो जायमानः कारणमिति । अतो
मनः क्रिया च कारणं वक्तव्यमिति युगपत्प्रवृत्तेन्द्रियार्थसन्निकर्षा मनः-
क्रियात्ममनःसंयोगश्च भवति । यथैव ज्ञातुरिच्छाजनित एवार्थग्रहणायारम्भो
मनसः प्रेरको ह्यात्मगुणस्तथात्मनि गुणान्तरश्च सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोष-
जनितमस्ति येन गुणेनात्मना प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते । तेन गुणेन
अप्रेर्यमाणे मनसि खल्वात्ममनःसंयोगाभावाज्ज्ञानानुत्पत्तौ सत्यामस्यात्मनः
सर्वार्थिता निवर्त्तते । तस्मादात्मनि या नित्यैवानुभूता चेतना वृत्ते
सैवास्य द्रव्यगुणकम्बुभिर्भिष्यज्यते । नित्यानुबन्धो हि मनस्य आत्मनि यदा
सुप्तव्यासक्तमनसां प्रवक्ष्यतेन्द्रियसन्निकर्षः स्यात् तदेवात्मनश्चेतन्यं व्यज्य-
मानं मनश्चेतयति । चेत्यमानमनःक्रियया चात्माप्युपचर्यते युगपदिति
सक्रियत्वमात्मन एवित्येवं भवति । अन्यथाकाशादि पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टानां
चतुर्विधानां सूक्ष्माणां भूतानां मनसश्च सक्रियत्वात् ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोः
असम्भवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।

अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नोपपद्यते । यतः अप्राप्यग्रहणं
काचाध्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । इन्द्रियेणार्थस्याप्राप्यग्रहणं काचाद्यन्त-
रितानां तृणादीनामप्रतिहतं दर्शनं भवति । ततो व्यवहितेनेन्द्रियेणार्थः
सन्निकृष्यते । व्यवधानेनार्थस्य प्राप्तिर्व्याहन्यते । यदि नक्तश्चरनयनरश्मि-
दर्शनात् तद्रश्म्यर्थसन्निकर्षोऽर्थग्रहणहेतुः स्यात् तदा न व्यवहितस्य काचाद्यन्त-
रितस्य सन्निकर्षः स्यात् । ततोऽर्थग्रहणं न स्यात् । अस्ति च काचाद्यन्त-
रितानां व्यवहितानामुपलब्धिर्वाग्यन्तु ज्ञापयति । अप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि
ततश्चाभौतिकानि । प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति चेत् ? न । कुड्यान्त-
रितानुपलब्धेरप्रतिषेधः । अप्राप्यकारित्वे यदीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितानामनुप-
लब्धिरन स्यात् तदा प्राप्यकारित्वेऽपि काचाद्यन्तरितानामुपलब्धिरन स्यात्
प्राप्ताभावात् । काचाद्यन्तरितानान्तु प्रत्यक्षे काचादिभिरप्रतिघातात् तत्-
सन्निकर्षोत्पत्तिः । न हि काचादयो नयनरश्मिं विष्टुन्नन्ति । सोऽप्रतिहन्य-
मानः सन्निकृष्यते । अथ भौतिकस्य नाप्रतिघात इति चेत् ? न । आदित्यरश्मेः
स्फटिकान्तरेऽपि दाहोऽविघातात् । आदित्यरश्मेर्भौतिकस्याविघातात्

स्फटिकाद्यन्तरेऽप्यविघाताद् दाहेऽप्यविघातान्न भौतिकस्याप्रतिघातप्रतिषेधः ।
 कुम्भस्थमुदकमादित्यरश्मिस्तापयति, तथान्यच्च गृहान्तरादिकम् । द्रव्यान्तरस्य
 च बह्नादेरुष्णस्पर्शप्राप्तौ शीतस्पर्शाभिभव इति । एवं स्फटिकान्तरेऽपि
 तृणादौ प्रकाशनीये प्रदीपादिरश्मीनामप्रतिघातात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति । तथा
 भर्जनकपालस्थं द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते । तत्र भौतिकस्याप्रतिघातात्
 प्राप्तः, प्राप्तो हि दाहः स्यात् । न त्वप्राप्यकारि स्यात् तेज इति ।
 अविघातादित्ययमविघातः खल्वव्युत्थमानावयवेन व्यवसायकेन द्रव्येणासर्व्वतो
 द्रव्यस्य विष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति । दृष्टं हि कलस-
 निषिक्तानामपां वह्निः शीतस्पर्शस्य ग्रहणम् । न चेन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य
 स्पर्शोपलब्धिः । दृष्टां च प्रस्यन्दपरिभ्रातॄणां । तत्र काचादिभिर्नयनरश्मिः
 अप्रतिघाताद्विभिद्यते न सह सन्निकर्षादुत्पन्नं ग्रहणमिति । अथ वं नेतरश्मि-
 प्रसङ्गात् । काचादिभिर्वि कुड्यादिभिर्प्रतिघातः कुड्यादिभिर्वि वा काचा-
 दिभिः प्रतिघात इत्येवमितरश्मिप्रसङ्गान्न प्राप्यार्थग्रहणमिति चेत् ? तत्र
 नियमोऽयम् । आदर्शादिकयोः प्रमादस्वाभाव्याद् रूपोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ।
 यथा खल्व्वादर्शादिकयोः प्रमादस्वभावयोर्नेर्मल्यस्वधर्मयोः पश्चात्स्थितमलिन-
 द्रव्येण प्रतिहतपश्चात्प्रसादेन परावृत्तस्वमुखप्रतिविम्बस्य सन्निकर्ष सति
 प्रतिरूपोपलब्धिर्वादर्शादेविशदरूपानुग्रहात् तन्निमित्तं प्रतिविम्बग्रहणम् ।
 तद्विशदरूपोपधाने मलाक्तं तादर्शादौ तत्प्रतिविम्बाभावात् । तथा कुड्यादिषु
 च प्रतिविम्बग्रहणं न भवति । तथैव काचादिभिर्विघातश्चक्षुरश्मिः प्रमाद-
 स्वाभाव्यात् । कुड्यादिभिस्तु प्रतिघातो मलिनस्वाभाव्यादिति ।

अपि च । दृष्टान्तानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः । प्रमाणस्य याथा-
 र्थ्येनार्थविषयत्वान्न खलु परीक्षमाणेन पुंसां दृष्टा अनुमिता वा निश्चयेन
 येऽर्थास्ते नियोक्तुं प्रतिषेद्धं वा न शक्या भवन्ति । यद् यादृशं दृष्टं तत् तादृशं
 न भवति, भवति चान्यादृशमित्येवं रूपान्तरनियोगो यथार्थरूपप्रतिषेधो वा
 कर्त्तुं शक्यते । दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः प्रतिघाताप्रतिघातयोरनुप-
 लब्ध्युपलब्धी व्यवस्थापिके भवतः । व्यवहितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः
 प्रतिघातः । व्यवहितोपलब्ध्या तनुमीयते काचादिभिर्प्रतिघात इति ।
 एवमेव सांख्यशास्त्रे कपिलेनापि प्राप्यार्थग्रहणमिन्द्रियाणामुक्तम् । तस्यथा ।
 “नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्व्वमाप्तेर्वा ।” काचाद्यन्तर्वर्त्तिनां
 चक्षुषा प्रत्यक्षेण ग्रहणादिन्द्रियाणामप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं न भवति, अप्राप्तेः ।

इन्द्रियेणार्थस्यातिसन्निकर्षातिविप्रकर्षातिसौक्ष्म्यकरणदोर्व्वल्याभिभवसमाना-
भिहारावरणमनोऽनवस्थानंरप्राप्तेः । न वार्थस्येन्द्रियेण सर्व्वप्राप्तेः प्राप्त-
प्रकाशकत्वम् । किन्तु प्राप्तानामेवार्थानां प्रकाशकत्वमिन्द्रियाणाम् । काचाद्यन्त-
र्वर्त्तिनामपि सन्निकर्षे सतीन्द्रियेण स्वज्योतिषा सूक्ष्मगुणेन काचाद्यन्तः
प्रविश्य प्रकाशः क्रियते । न सर्व्वार्हप्राप्तेरिन्द्रियाणां सूक्ष्मत्वात् । सूक्ष्मं
हि तेजो विशदं समानगुणैरावरणादिभिर्न प्रतिहननीयम् । प्रतिहननीयन्तु
विपरीतगुणैः । तथा च काचादिभिः प्रसन्नैरावरणैरप्रतिहतं चक्षुस्तेजः सौक्ष्म्येण
काचादिकं विभिद्यन्तः प्रविश्याथ काचाद्यन्तगतं प्रकाशयति । प्रमादगुण-
वद्व्यानुग्रहात् । अन्यकारस्थं घटादिकमिव बाह्यालोकानुग्रहात् । अप्रसाद-
गुणवद्भूः कुड्यादिभिश्चक्षुस्तेजोविपरीतगुणैरावरणैः प्रतिहतं चक्षुस्तेजः
कुड्यान्तगतमथ न प्रकाशयति । कुड्यादि विभिद्यन्तःप्रवेशासामर्थ्यात् । इति ।

अथैवम्भूतं प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः । वृक्षं पश्यतः खलु
वृक्ष एव एवंगुण एवंदोष इत्येवमादि यदिन्द्रियाथसन्निकर्षातिश्रयान्त्वक-
मव्यपदेश्यमव्यभिचारि ज्ञानमुत्पद्यते तेनासौ हानुमुपादानुमुपैक्षितुं वा यद्व्यवस्यति
तद्व्यवसायात्मकम् । तत् प्रत्यक्षं नाम ज्ञानं, न प्रत्यक्षं नाम प्रमाणान्तरम् ।
किं तर्हि प्रमाणं न स्यात् ? स्यात् प्रमाणमनुमानं नाम । कस्मात् ? एकदेश-
ग्रहणाद् वृक्षादेरुपलब्धेः । चक्षुर्हि सूक्ष्मं यावन्मितं नावन्तमेव वृक्षस्यैकदेश-
मवयवं गृहीत्वा चक्षुषा वृक्षमुपलभते । न च वृक्षैकदेशो वृक्षः । तत्र यथा
धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तथैकदेशं चक्षुषा गृहीत्वा वृक्षमनुमिनोतीति ।

अत्र प्रश्नः— किं नु खलु वृक्षस्यैकदेशाद् गृह्यमाणादपरावयवमनुमेयं मन्यसे ?
तत्र द्वौ पक्षौ । अवयवसमूह एव वृक्षः । तस्यैकदेशग्रहणादवयवान्तराण्यनु-
मेयानि भवन्तीत्येकः पक्षः । अपरो द्रव्यान्तरात्पत्तिरवयवसमूहसंयोगादेकं
द्रव्यमुत्पद्यते । तानि चावयवान्तराण्यनुमेयानि तदवयवी चानुमेय इति
द्वयमिति । तत्रावयवसमूह एवानुमेय इति चेत् ? तदा तदेकदेशग्रहणादनुमाने
वृक्षबुद्धिर्न स्यात् । न हि वृक्षोऽगृह्यमाणमेकदेशान्तरं गृह्यमाणैकदेशसहित
एवावयवसमूहो वृक्ष इति । अथ चेदुच्यते— एकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने
समुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः स्यात् ? तर्हि सा वृक्षबुद्धिर्नानुमानं
भवति । सति चैवं भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरात्पत्तिपक्षे पुनरवयवी नानुमेयः
स्यात् । तस्य हेतुकदेशसम्बन्धस्य ग्रहणाभावात् । अस्त्येकदेशसम्बन्धग्रहणमयं
वृक्षस्य स्कन्ध एषा शाखा पत्रञ्चैतदित्येवमवयवाविन एकदेशग्रहणेऽपि तदेक-

दशसमुदायस्याविशेषादनमेयत्वं नावयविनो भवति । तस्माद् वृक्षयुद्धिरनुमानं न भवति । इत्येवमेकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानमानत्वमनपपन्नम् ।

तथापि चेत् ? उच्यते—वृक्षस्यैकदेशग्रहणादनुमीयते वृक्षस्य सत्त्वावयव-
सङ्घातः । तेन पुनस्तत्सत्त्वावयववान् वृक्ष इति चानुमीयते इति प्रत्यक्षमनुमानमेवेति
चेत् ? न । प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् । यावदेकदेशग्रहणं भवताश्रियते
तावदेकदेशस्यापि प्रत्यक्षेणोपलम्भः । तस्मान् प्रत्यक्षं नानुमानमिति । न चैष
उपलम्भो निविषयो भवति । यावच्चाश्रयानुपलम्भयते तावदेव तदुपलम्भस्य
विषयः प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति । किं पुनस्तदन्यदश्रयानुपलम्भयतीति वा
समुदायो वेति । न चैकदेशग्रहणमनुमानतयोपपादयितुं शक्यं हेतुभावादिति ।
अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानमानत्वप्रसङ्गः । तन्पूर्वकत्वात् । प्रत्यक्षपूर्वकं
ह्यनुमानं सम्बद्धावशिष्टं प्रत्यक्षतो दृश्यते भूमिं तन् प्रत्यक्षदर्शनादश्रयानुमानं
भवति । यत्र च सम्बन्धयोलिङ्गनिर्दिष्टताः प्रत्यक्षं यत्र लिङ्गमात्रप्रत्यक्ष-
ग्रहणं न लिङ्गिनः प्रत्यक्षं । तत्र तालिङ्गग्रहणमन्तरेण नानुमानस्य प्रवृत्ति-
रस्ति । न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाद् भ्रमजनस्य । न चानुमेयस्य
इन्द्रियार्थसन्निकर्षादनुमानं भवति । एवमेव प्रत्यक्षानमानयोलिङ्गभेदो
महानाश्रयितव्य इति ।

साहचर्यं कपित्थेनाप्युक्तम् — अनाश्रयणामनुमानेन बोधो भ्रमादिभिश्च
वर्द्धेति । अथ तर्हि किं सर्वत्रैकदेशस्यैव प्रत्यक्षं न समुदायस्येति ?
“न चैकदेशोपलब्धिरवयवसमूहावात् । एकदेशोपलब्धिरमात्रं न प्रत्यक्षम् ।
तर्हि किं प्रत्यक्षम् ? एकदेशोपलब्धिस्तन्महितावयवसंज्ञोपलब्धिर्गतिं द्वयमेव
प्रत्यक्षम् । कस्मात् ? अवयवसमूहावात् । अस्ति व्ययैकदेशव्यापित्वात्तोज्वयवी ।
तस्यावयवसङ्घातस्योपलब्धिकारणानि गन्धरसरूपस्पर्शादीनि प्राप्तस्य स्वत्वेक-
देशोपलब्ध्यै सत्यामनुपलब्धिर्नपपन्ना भवति । अकृत्स्नग्रहणादनपपन्नैवेति
चेत् ? न । प्रत्यक्षकारणगन्धादितः स्वत्वस्यावयविन एकदेशाभावात् । न
चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते । अवयवेनैवावयवान्तरव्यवधानात् । नावयवी च
कार्त्स्न्येन गृह्यते । नावयववेषु गृह्यमाणेषु परिममाप्ति इति, संयमेकदेशोप-
लब्धिर्न निवृत्तेति । कृत्स्नमिति हि निर्वोपतायां सत्यां भवतीति शेषे सति
तत्कृत्स्नमिति भवति । तच्चैतदवयवेषु बहुषु वृत्तते । अव्यवधाने ग्रहणान्
व्यवधाने चाग्रहणादिति । अथ स्वत्वङ्गं किं गृह्यमाणस्यावयविनस्तत्कृत्स्नं
न्यते येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति ? न तस्य प्रत्यक्षकारणेभ्यो गन्धादिभ्यो

भिला एकदेशः सम्भवन्तीति तत्रावयववृत्तं प्रत्यक्षं नोपपद्यत इति । इदं तस्य वृत्तं येषामिन्द्रियाधर्मान्नकृपाद् ग्रहणमवयवानाम् । नैरवयवैः सहावयवी गृह्यते । येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं नैरवयवैः स नावयवी गृह्यते । न चैतन्कृतोऽस्ति भेदः । समुदायोऽप्यशेषतावान् समुदायो वृक्षः स्यात् । तत्समाप्तिर्वा उभयथा ग्रहणभावः । मूलजन्यशाखापत्ताशादीनामशेषतावान् समुदायो वृक्षः स्यात् । समाप्तिर्वा समुदायिनामिति—उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यते । अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते । एवं समाप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते समाप्तिमतामग्रहणान् । तेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षमुद्दि द्रव्यान्तरशेषता कल्पयते. न समुदायमात्र इति । यदुक्तम् एकदेशोपलब्धिवर्णाध्यायसङ्गादादिति. तत्र साध्यत्वादवयविनि सन्देहः । अवयविसङ्गादादित्ययं हेतुः समाप्तिमतामहेतुः साध्यत्वात् । साध्यन्तु खलु तावदेतत्कारणेश्चो द्रव्यान्तरमुपपद्यते । एकदेशग्रहणेन गृह्यते चावयवीति साध्यम्. अवयविसङ्गादादिति हेतुरपि स एव । अतस्तु हेतोः साध्यत्वान् साध्यममलाहेतुत्वमुपपद्यते । तदेकदेशग्रहणगृहीतोऽवयवी तदेकदेशसमानधर्मण द्रव्यान्तरमुपपद्यते । यस्यैकदेशग्रहणं तन्नोपपादितं स्यादिति । एवं सति विप्रतिपत्तिमात्रं भवति । विप्रतिपत्तेश्चावयविनि संशयः—किं समुदायो वृक्षोऽप्यो वेति ।

तत्राह—सर्वग्रहणमवयवीविसिद्धेः । ययवयवी नास्ति तदा सर्वग्रहणं नोपपद्यते । किं पुनस्तत्सर्व ? द्रव्यगुणकर्मसमवायसामान्याविशेषाः । कथं कृत्वा परमाणुसमवस्थानं तावद् दशनावयवो न भवतीति. अतीन्द्रियत्वादणुनाम् । द्रव्यान्तरश्चावयविवृत्तं दशनावयवो नास्तीति । दशनावयवस्थानेचेमे द्रव्यादया गृह्यन्ते । तेन निराश्रयाना न गृह्यन्त । गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं इयाम एको महान् संवृक्तः स्पन्दनेऽस्ति मृन्मयश्चेति । सन्ति चेमेऽत्र गुणादयो धर्मा इति । तेन सर्वस्य ग्रहणात् पञ्चामोऽस्ति द्रव्यान्तरभूतोऽवयवीति । एवमवयविसिद्धेः सर्वग्रहणम् । “धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ।” धारणाकर्षणे द्वे संग्रहकारिते भवतः । संग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम् । यथा हपां स्नेहद्रवत्वपेच्छित्यकारितं मृदादिद्रव्यान्तरेण संयोगादामे कुम्भे गुणान्तरमग्नि-संयोगात् पक्वं तत्रैव कुम्भे पुनर्गुणान्तरगुण्णतीक्ष्णत्वादिकारितम् । यदि तदामे कुम्भे यद्गुणान्तरं पक्वं च पुनयेद्गुणान्तरं स एव संग्रहो नाम तत्संग्रहकारिते चेद्धारणाकर्षणे द्वे नाभविष्यतामथ ते द्वे ययवयविकारिते अभविष्यतां

तदा पांशुराशिप्रभृतिष्वपि ते द्वे गुणान्तरे अभास्येताम् । द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु प्राणिसंगृहीतेष्वपि धारणाकर्षणे नाभविष्यतामिति तस्मात् सर्वग्रहणमेव । अथावयविनं प्रत्याचक्ष्ण आह—मा भूत् प्रत्यक्षलोप इति । अणुसञ्चयं दर्शनविषयमिति प्रतिज्ञातवान् किमनुयोज्य इति ? एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धिविषयम् । पश्यनुयोज्यस्तु किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया ? आहोस्विदनेकार्थविषयेति ? अभिन्नार्थविषयेति चेत्, अर्थान्तरानुष्ठानात् अवयविसिद्धिः । नानार्थविषयेति चेत्, भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः । अनेकास्मिन् एक इति व्याहृता बुद्धिर्न दृश्यत इति ।

“सेनावनवद् ग्रहणमिति चेत् नातीन्द्रियत्वात्त्वादणूनाम् ।” यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेण एकमिदमिति बुद्धिरुपपद्यते, तथा परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेणैकमिदमिति बुद्धिरुपपद्यते । दूरात् अगृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनाङ्गानां वनाङ्गानाञ्च यथा च कारणान्तरतो दूरात् पृथक्त्वस्य न ग्रहणम् । तद्यथा । अगृह्यमाणजातीनां थव इति वा खदिर इति वा जातिग्रहणं दूरान्न भवति । एवमगृह्यमाणप्रस्पन्दानां सेनावनाङ्गानां दूरात् प्रस्पन्दनग्रहो न भवति । तथा च गृह्यमाणेऽप्यथैकसमूहे पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणूनाम् । तथा संघाते गृह्यमाणेऽप्यगृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणाद्भाक्त एकप्रत्ययो भवति । कस्मात् ? अतीन्द्रियत्वादणूनामिति । तथा चाणूनां संघातस्यैकप्रत्ययो भवति घट इति पट इति । न त्वणूनां भाक्तोऽपि प्रत्ययो भवति सेनावनाङ्गवत् । अतीन्द्रियत्वादिनि गौतमाक्षपादः । साङ्ख्यशास्त्रे कपिलेन विवेकाद्बन्धध्वंसमुपदिश्य तद्विवेकजनकप्रत्यक्षलक्षणमुक्तम् । न केवलं प्रमाणभूतप्रत्यक्षलक्षणमुक्तम् । तेन योगजप्रत्यक्षमिह प्रमाणभूतप्रत्यक्षाधिकारे चरकाक्षपादाभ्यां नोक्तमिति अविरोधः । कपिलेन यत् प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं, तद्यथा—“यत्सम्बन्धं सदयत्-तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् ।” व्याख्यानञ्चेत्—यद्विज्ञानं यत् सम्बन्धं सत् । यत्रार्थं यतो जायमानं जन्यत्वेन सम्बन्धयुक्तं सत् । तदा-कारोल्लेखि तत् तद्विषयकत्वनञ्च जन्यत्वाभ्यां नाम्नोल्लेखयुक्तं भवति तद्विज्ञानं तस्यार्थस्य प्रत्यक्षं भवति । विशेषेण ज्ञायते येन तद्विज्ञानम् । खल्विदमेव दोषाद्वैयमिदमेवंगुणत्वादुपादेयमिदं पुनर्दीपगुणाभावेन प्रयोजनाभावादुपेक्ष्य-मित्येवं निश्चीय व्यवस्यति येन तज्ज्ञानं विज्ञानम् । यथा खल्वयं चक्षुषा घटं पश्यन् मनसा वितर्क्यायं मृन्मय एतल्लक्षण एतत्प्रयोजनाय हेय एतदर्थ-

मुपादेय एतदर्थं तूपेक्ष्य इति निश्चिनोति । तत् खलु तद्वदसम्बन्धं तद्वद-
सन्निकृष्टचक्षुर्जन्यं घटविषयकं चाक्षुषं ज्ञानमित्येव नाम्नोल्लेखयुक्तं प्रत्यक्ष-
मुच्यते । तन्निश्चयज्ञानं व्यवसायलक्षणम् । तेन हि निश्चिन्य व्यवस्यति
भो ईदृशं घटमानय नेदृशमित्येवमादिव्यवसायः क्रियते । विषयाणामानन्त्याद्
विषयभेदेनानन्तमपि चाक्षुषत्वादिव्यवसायः पट्विषयं तदाकारेणोल्लेखान् । तत्-
तद्विषयकं चाक्षुषं प्रत्यक्षं तत्तद्विषयकं घ्राणजं ज्ञानं रासनं ज्ञानं त्वचं ज्ञानं
श्रावणं ज्ञानमिति पञ्चधा लौकिकम् । तथा सुखादिविषयकं मानसं ज्ञानञ्च
लौकिकमात्मादिविषयकन्तु योगजं मानसमलौकिकमित्युभयं मानसज्ञानं न
प्रत्यक्षमपि न प्रमाणं सान्त्वजनीनत्वाभावात् निश्चयत्वाभावाच्च । योऽयं धन-
वान्धवादिभिः सुखमनुभवति तैश्च तस्य शत्रुदुःखमनुभवतीति । यदि प्रत्यक्षमेव
प्रमाणं भवति तर्हि चानुमानादीनां मानसज्ञानत्वेन प्रमाणेन सिद्धे पृथग्-
वचनानर्थक्यात् । यथा तथा भवत्वनुमानादिकं ज्ञानं मानसज्ञानमेवेति तस्मात्
पञ्चविधमैन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं नाप्रमाणम् । न मानसं ज्ञानं प्रत्यक्षं नाम प्रमाणम् ।
यत् तु मानसज्ञानं प्रमाणं भवति तदनुमानादिनामपेक्षं भवति । सुखादिकन्तु
मानसप्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वेऽपि प्रमेयमनुमानादिविषयत्वात् ।

अथैवं समाधौ योगिनामवाद्यप्रत्यक्षे तु योगजज्ञानमित्याकारोल्लेखेन
तत्तदिन्द्रियमनोभिस्तु तदाकारोल्लेखाभावात् प्रत्यक्षलक्षणस्याव्याप्तिदोषः
इति चेत् ? तदोच्यते—“योगिनामवाद्यप्रत्यक्षत्वाच्च दोषः” । योगिनां समाधौ
चित्तस्य बाह्यवृत्तिनिरोधेऽपि स्वत्वबाह्यानामर्थानां मनसा प्रत्यक्षत्वाच्चाव्याप्ति-
दोषः । कणादेनाप्युक्तम्—“आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ।
तथा द्रव्यान्तरेषु समाहितान्तःकरणानाम् । तत्समवायात् कर्मगुणेषु इति ।”
समाहितान्तःकरणानामात्ममनसोरात्मनि संयोगविशेषादात्मविषयं प्रत्यक्षं
भवति । तथा द्रव्यान्तरेष्वबाह्येषु चात्ममनसोः संयोगविशेषात् प्रत्यक्षमिति
योगजं मानसं विज्ञानमित्याकारेणोल्लेखाच्च दोषः । अस्तु चैवमात्मादिप्रत्यक्ष-
मीश्वरप्रत्यक्षे पुनरव्याप्तिः । योगशासने ह्युक्तं पतञ्जलिना—“योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः । वृत्तयः पञ्चतयः क्लृष्टाक्लिष्टाः । प्रमाणविपर्यय-
विकल्पनिद्रास्मृतयः । प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । विपर्ययो मिथ्या-
ज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । अभावप्रत्ययालम्बना
वृत्तिर्निद्रा । अनुभूतविषया सम्प्रमोषः स्मृतिः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशाः क्लेशाः । अनित्याऽधुचिदुत्थानात्मसु नित्यधुचिसुखात्मख्यातिः

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालश्चानुमीयते ।

वहिर्निगूढो धूमेन मेथुनं गर्भदर्शनात् ॥

एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फलमनागतम् ।

दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ ८ ॥

अविद्या । दृग्दर्शनशक्तयोरेकात्मतेवास्मिता । सुखानुशयी रागः । दुःखानुशयी द्वेषः । स्वरसवादी विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः । इत्येवं पञ्चधा चित्तवृत्तिनिरोधे योगे योगिनामवाह्यार्थस्य मानसप्रत्यक्षासम्भवान्नेदं प्रत्यक्षलक्षणं भवति । तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानात् मनसश्च प्रज्ञाने लयादभावादिति दोषः । नायं दोषः । लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा । योगिनां समाधौ तत्तत् संयमदेशविशेषे यत्र लीनं चित्तं भवति तत्तल्लीनवस्तुनि लब्धोऽतिशयो वृत्तिभ्यः पञ्चभ्योऽतिरिक्त एव योऽर्थ ईश्वरपर्यन्तस्तत्सम्बन्धाद्वा प्रत्यक्षं भवति । न तत्र लक्षणान्यूनत्वदोषः । तदानीं समाधौ पृथिव्यादीनामदृष्टारान्तानां महति तत्त्वे लयान्महता तत्त्वेन चेतसा त्वय्युक्ताख्य आत्मा पञ्चविंशं षड्विंशं सप्तविंशमष्टाविंशमेकोनविंशं दृष्ट्वा त्रिंशं परमात्मानं शान्तं शिवमर्द्धनमव्यवहार्यं पश्यति, योगसिद्धश्च भवति ; न चेश्वररूपेणाभिनिष्पद्यत इति ।

अथ वैशेषिके शास्त्रे कणादेनाप्युक्तम्—“अविद्या आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत् । सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपद्रव्यसमवायाच्चाश्रुषाणि, अरूपिष्वचाश्रुषाणि । अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः । एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । तत्समवायात्कर्मगुणेषु” ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रत्यक्षानन्तर्यादुद्दिष्टमनुमानं लक्ष्यते—प्रत्यक्षपूर्वमित्यादि । मानसे प्रत्यक्षे ज्ञाने यत् तु मानसं ज्ञानं प्रमाणं तदुपदेष्टुमनुमानमाह—प्रत्यक्षपूर्वमिति । प्रत्यक्षं पूर्वं यस्य तत् प्रत्यक्षपूर्वम् । त्रिविधं कारणं कार्यं सामान्यतो दृष्टम् । त्रिकालं भूतं भवद् भविष्यच्च । वस्तु यत् परोक्षं तदनुप्रत्यक्षात् पश्चाद् यन्मीयते जायते तदनुमानम् । प्रत्यक्षपूर्वमित्यनेन ख्यापितं

चक्रपाणिः—अनुमानरूपमाह—प्रत्यक्षेत्यादि । प्रत्यक्षग्रहणं व्याप्तिग्राहकप्रमाणोपलक्षणार्थं, तेन, प्रत्यक्षपूर्वमिति व्याप्तिग्राहकप्रमाणपूर्वम् । त्रिविधमित्यनुमानत्रैविध्यं दर्शयति, तेन, कार्योत्तरकारणानुमानं यथा—गर्भदर्शनाभ्यैयुमानुमानं, तथा कारणान् कार्यानुमानं यथा—बीजात्

यद्यस्य कारणं यस्य च कार्यस्य यत् कारणं यस्य च सामान्यं यत्र तयोस्तयोः सम्बन्धयोर्नियतसम्बन्धस्य प्रत्यक्षेण ज्ञानं लिङ्गज्ञानं तयोः परोक्षस्य लिङ्गस्मृतिश्च परोक्षस्य ज्ञाने हेतुरिति ज्ञापयिष्यते त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीये रोगभिषगजितीये च विमाने । अनुमानं नाम तर्कौ युक्त्यपेक्ष इति । युक्तिश्च अत्रातः परं वक्ष्यते—बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् । युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गं साध्यते यया ॥ इति । तेनात्र प्रत्यक्षपदं प्रत्यक्षादिव्यवसायात्मकज्ञानरूपप्रमाणोपलक्षितम् । अप्रत्यक्षाणामुपलब्धकारणं लिङ्गपञ्चविधं हेतुपूर्व्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिभेदेन भवति । तत्पञ्चविधलिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धज्ञानं प्रत्यक्षादिप्रमाणं पूर्व्वं यस्य तस्य तत्पञ्चविधलिङ्गदशेनादिना तलिङ्गकत्वेन तस्य च स्मृतितोऽप्रत्यक्षस्य मनसा यज्ज्ञानमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं तदनुमानम् । तत् खलु बहुकारणयोगेनोपपत्तितो यत् यथा तत् तथा प्रकाशनानन्तरनिश्चयरूपम् । तेन हि गुणतो दोषतो वा निश्चित्य हातुमुपादातुमुपेक्षितुं वा वाङ्मनःशरीरकर्मभिव्यवस्यति । सम्बन्धश्च लिङ्गलिङ्गिनोः कार्यकारणभावः संयोगः समवायश्च । तत् सम्बन्धज्ञानञ्च प्रमाणावयवैः प्रत्यक्षाद्यन्यतमैकानैकैर्भवति । लिङ्गलिङ्गिनोश्चैषः सम्बन्ध उभयोरेकतरस्य वा नियतधर्मसाहित्यं व्याप्तिरुच्यते । स चासकृन्प्रत्यक्षादिना निश्चीयते न सकृन्प्रत्यक्षादिना । तथा च कियदुदाहरति—वह्निर्निगूढो धूमेनेत्यादि । अतीतं कार्येण कारणमेवं व्यवस्यन्ति । यथा निगूढो वह्निर्धूमेनानुमीयते कुत्रचिदग्निः संवृतो वर्त्तते इति । यस्तु खलु पूर्व्वं दृष्टवान् धूमो जायते आर्द्रन्धनजवाह्नित एव नान्यस्मान् । ततो वह्निर्धूमयोर्नियतं धूमस्य धर्मस्य वह्नी धर्मिणि साहित्यं जायते । जन्यजनकभावः सम्बन्धः । अत्र युक्तिः—न हि धूम आर्द्रन्धनजवाह्निसन्तरेण सम्भवति । यत्र कुत्रचिद् धूमो यदि वर्त्तते तदा तेनैव धूमेन तज्जनको वाह्निरनुमीयते । गृहान्तरे य आर्द्रन्धनजो वह्निस्तस्मादुत्तिष्ठन् धूम आकाशे गृहान्तरे वा यद्वर्त्तते तयोर्वह्निर्धूमयोर्विभागवतान्न संयोगः सम्बन्धः । किन्तु तेन धूमेनानु-

सहकारिकारणान्तरयुक्तात् फलानुमानं, तथाऽकार्यकारणभूतानाञ्च सामान्यतो दर्शनादनुमानं यथा—धूमाद्वर्त्तमानभजनसम्बन्धादग्निरनुमानम्, एतत् त्रिविधमनुमानं गृहीतं भवति ; त्रिकालमित्यनेन त्रिकालविषयत्वमनुमानस्य दर्शयति ; अनुमीयते इत्यत्र 'येन तदनुमानम्' इति वाक्यशेषः, तेन, व्याप्तिग्रहणादनु अनन्तरं मीयते सम्यक् निश्चीयते परोक्षार्थं येन तदनुमानं, व्याप्तिस्मरणसहायलिङ्गदर्शनमित्यर्थः । त्रिविधमिति यदुक्तं तस्योदाहरणं दर्शयति—वह्निरित्यादि ।

मीयते वर्त्तते खलु कुत्रचिदस्य धूमस्य जनको निगूढो वह्निरिति । इति कार्येण कारणस्य वर्त्तमानस्यानुमानम् । एवमेवान्यत् सर्व्वं बोध्यम् । यथा देहेन्द्रियमनःसन्तापेन ज्वरो वर्त्तमानोऽनुमीयते, ज्वरस्य रूपं देहेन्द्रियमनःसन्ताप इत्याप्तोपदेशेन ज्वरस्य धर्मिणां धर्मस्य तत्सन्तापस्य नियतसाहित्य येन ज्ञातमसकृत् स यदा देहादिसन्तापं स्पशनेन जानाति तदा ज्वरमनुमिनोति । स एव ज्वरो यदि गृह्णाल्लो वर्त्तते रोगान्तरतया वा संशीयते तदा ज्वरप्रशमनैरौषधान्निविहारैः प्रयुक्तैस्तस्य व्याधेरुपशयतो हासेन ज्ञातेन ज्वरोऽनुमीयते । अनुपशयतो वृद्ध्याऽनुमीयते रोगान्तरमिति नायं ज्वर इति । रूपेणोपशयेनानुपशयस्वरूपनिदानेन वर्त्तमानव्याधेरनुमानम् । इत्येवं स्वरूपलक्षणेनानुमितस्य व्याधेर्वातादिजत्वेनानुमाने यद् यद् वातादिज-स्वरूपं नामलिङ्गमुक्तं तेषु किञ्चिदव्यभिचारि किञ्चिच्च व्यभिचारि भवदपि तत्तदव्यभिचारिस्वरूप-लिङ्गसहचरित-वातादिजाव्यभिचारि-लिङ्गसहचरितत्वेन वातादिजत्वेनानुमाने लिङ्गं भवत्येव । यदा वातज्वरे कम्पः, कम्परागे च कम्पः । पित्तज्वरे स्वेदः वातश्लेज्वरेऽपि स्वेदः । तथा स्वेदादिरागेऽपि स्वेद इत्येवमादि-लिङ्गमेव तत्तद्व्याधिप्रतिपत्तिसाधनत्वात् । प्रतिपत्तिसाधनं हि लिङ्गमिति । वक्ष्यते च निदानस्थाने—लिङ्गञ्चैकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते । बहून्येकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च ॥ विपमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः । ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते । विपमारम्भमूलश्च ज्वर एको निरुच्यते । लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वास-हिकायाः सन्ति चामयाः ॥” इति ।

इति कार्येण वर्त्तमानस्य कारणस्यानुमानमुदाहृत्यातीतस्य कारणस्य कार्येणानुमानमुदाहरति—मैथुनं गर्भदर्शनादित्यादि । अतीतं मैथुनं गर्भदर्शनादनुमीयते । एवमेतत्प्रकारेणातीतं कारणं कार्येणानुमीय बुधा व्यवस्यन्ति । अत्रेयं युक्तिरपेक्ष्यते । यः खल्व्वाप्तोपदेशेन ज्ञातवानेवम् अदृष्ट-शुक्रपुरुषेणादृष्टशोणितगर्भाशयया कतुस्नातया सह संवसेत्, तस्य पुत्रादि-कारणदिष्टार्थाष्टितशुकं तस्या गर्भाशयगतादृष्टात्तत्वेन संसृष्टं पाञ्चभौतिकं परलोकादवक्रामति बीजधर्मा जीवात्मा । तदा तत्पञ्चमहाभूतानामात्मनश्च संयोगात् गर्भसम्भवः स्यादिति । स खलु नाय्यां गर्भदर्शनादेवमूहति पञ्च

एतच्च व्याकृतमेव, निगूढोऽदृश्यमानः, एवं व्यवस्यत्यतीतमिति व्यवच्छेदः । बीजादिति सहकारिकारणान्तरजलकर्मणादियुक्तमिति बोद्धव्यम् ; अजागतं फलं सदृशं व्यवस्यन्तीति सम्बन्धः । ‘इदं बीजान् फलं जातम्’ इत्यनेन बीजफलयोः कार्यकारणकत्तया व्याप्तिः

महाभूतान्यात्मा चेति षड्भानुसंयोगात् गर्भसम्भवः । षड्भानुसंयोगश्च स्त्रियाः पुंसश्चात्तवशुक्रसंयोगमन्तरेण न भवति । तयोः संयोगश्च नत्त मैथुनाद् भवतीति युक्तितः पुंसस्या मैथुनमनुमिनोत्यतीतमिति युक्त्यपेक्षस्तर्कः । इहापि गर्भमैथुनयोः कार्यकारणभावः सम्बन्धो नियतधर्मसाहित्यमुभयोः क्वचित् एकतरस्य च क्वचित् । इत्येवमनुदायाः कुबेरस्य मातृगर्भदेशेनात् तस्य पिता तस्या मैथुनमनुमाय विश्वश्रवसः सन्निधौ गत्वावाच कथमेवानुदा गर्भिणी बभूमात्रागता भगवान् ब्रवीतु इति । स होवाच मद्रचनाञ्च तु पुंसंयोगादिति त्वाप्नोपदेशेनापि तस्या गर्भो ज्ञात इति मैथुनाद् गर्भानुमानं न व्यभिचरति, तत्पित्रा हि पूर्वं तस्या गर्भदेशेनात्मैथुनमेवानुमितमिति । गर्भकारणत्वेन मैथुनस्य साधारणतया लोके प्रसिद्धेः । उभयोर्नियतधर्मसाहित्यमदुष्टशुक्र-पुंसोऽदुष्टात्तवगर्भाशयया सह मैथुनं यत्र तत्र गर्भे एकान्तेन, यत्र गर्भस्तत्र तथा मैथुनञ्चैकान्तेनेत्येवमेकतरस्य वा यत्र धूमस्तत्र वह्निः न तु यत्र वह्निस्तत्र धूमो भज्जनकपालादावभावात् ; इतिवत् ।

अथ कारणेन भविष्यतः कार्यस्यानुमानमुदाहरति—एवमित्यादि । बीजात् फलमनागतमिति । अनागतं भविष्यत् फलं बीजादनुमाय व्यवस्यन्तीति योजना । तत्र युक्तिः—क्षेत्रकषणं जलमृतुर्वर्षादिवीजञ्चेति-चतुष्कसंयोगात् फलमस्य शस्यं भविष्यति । यदिदं कृष्टायां भूमौ बीजं वपति तद्रूपेणादिजलं चेत्तुभेत तदाद्गुरं जनयिष्यत्यथ वद्विष्यते, न चेज्जलं लभेत शोषमापत्स्यते— इति युक्त्या तर्कयति । यदि शोषं नापत्स्यते जलं लब्ध्वा वद्धते तदा शरदादौ काले फलिष्यतीति युक्त्यपेक्षस्तर्कोऽत्रानुमानम् । एवमेव व्याघ्रेस्तस्य तस्य निदानसेवनदेशेनात् स स रोगो भविष्यतीत्यनुमीयते । तथा पूर्व्वरूपदशनेन भविष्यद्वाधिः सम्प्राप्तिदशनेन तु जायमानो व्याधिरनुमीयते । यथा गर्भदशनेन जायमानो बालोऽनुमीयते, तथापशयेन च स स एव व्याधिरनुमीयते । यथा वातिकज्वरपूर्व्वरूपे घृतपानेनोपशयाद्वातिकज्वरो भविष्यतीत्यनुमीयते, तथा जायमाने रोगे चोपशयादनुमीयते स स एव रोगो जायत इति । एवं सव्वत्र कारणेन भविष्यत्कार्यानुमानं स्यात् । तत्रासामान्यतो दृष्टञ्च भूतं भवद भविष्यञ्च कार्यमनुमीयते तदुदाहरति । दृष्टा बीजात् फलं जातमिहैव

दर्शयति । यद्यपि च कारणं कार्यं व्यभिचरति, यतः, नावश्यं बीजसङ्गावे फलं भवति, तथापि सहकारिकारणान्तरयुक्तं बीजं फलं न व्यभिचरतीत्यभिप्रायो बोद्धव्यः, कारणत्वामग्री च कार्यं न व्यभिचरत्येव ॥ ८ ॥

जलकर्षणावीजर्तु-संयोगाच्छस्यसम्भवः ।

युक्तिः पट्टधातुसंयोगाद् गर्भाणां सम्भवस्तथा ॥

मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगादग्निसम्भवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पाद-सम्पद्व्याधिनिवर्हणी ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।

युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।

परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ ६ ॥

सदृशं बुधा व्यवस्यन्तीति योजना । आम्रबीजादुष्माद् यत् फलं जातं तत्तदाम्रबीजसदृशं दृष्ट्वा बुधा व्यवस्यन्ति—यादृशं बीजं तादृशं फलं भवति भूतं भविष्यति चेत्येवमनुमाय यत् फलमभीप्सति तद्वीजं वपनीत्येवं व्यवस्यन्ति । बीजसदृशं फलं नान्यस्माद्वीजादन्यफलमिति युक्तिः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—न केवलं बीजात् सदृशं फलं भवतीति फलने कारणान्तरं दर्शयन्ननुमाने युक्तिमुदाहरति—जलकर्षणेत्यादि । व्याख्यास्यते युक्ति-व्याख्याने इति । एवमेव गौतमेनाक्षपादेनोक्तम्—“प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि” । इत्युद्दिश्य प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम्, ततः परम्—अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च । व्याख्यातञ्चेदं लक्षणं वात्स्यायनेन ; अर्थेति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दतो भावानां ज्ञानानन्तरम् । तैः प्रमाणैस्तेषु भावेषु यस्य येन सह कार्यकारणभावः संयोगः समवायो वा तस्य तस्य तादृशरूपेण ज्ञातस्याप्रत्यक्षस्य येन सह सम्बन्धस्तस्य प्रत्यक्षादिपूर्वं यस्याव्यपदेश्याव्यभिचारिव्यवसायात्मकज्ञानस्य तत् । अथ तत्पूर्वकं व्यवसायात्मकं ज्ञानमनुमानम् । इति । अथ शब्देन पूर्वं प्रमाणैर्भावानां ज्ञानं सम्बध्यते । तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनश्चाभिसम्बध्यते । लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोर्दर्शनेन च लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते ।

अक्षपाणिः—युक्तेः प्रमाणस्यान्यशास्त्रप्रसिद्धत्वेनोदाहरणान्येव तावदर्शयति ; उदाहरणे ज्ञाते युक्तेर्लक्षणं सुखेन ज्ञायते इत्यभिप्रायेण, जलकर्षणेत्यादि । कर्षणशब्देन कर्षणसंस्कृता भूमिः गृह्यते, जलकर्षणबीजर्तुसंयोगात् शस्यस्य सम्भवो भवतीति वज्रज्ञानं तद्व्युत्तिरिति योजनायम् ।

पूर्वभातानां सम्बन्धानां स्पृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते । पूर्व-
वदिति—यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते ; यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति ।
शेषवत्, तद्—यत्र कार्येण कारणमनुमीयते ; पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः
पूणेत्वं शीघ्रतश्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते—भूता वृष्टिरिति । सामान्यतो दृष्टं तद्
यदन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति ; यथा कस्यचिद्वज्र्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्य
प्राणिणोऽन्यत्र दर्शनम् । तथा चादित्यस्य । तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाद्यादित्यस्य
व्रज्येति । अथवा पूर्ववदिति । यत्र यथापूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्य
अप्रत्यक्षस्यानुमानम् । यथा धूमेनाग्निरिति । शेषवन्नामपरिशेषः । स च प्रसक्त-
प्रतिषेधेऽन्यत्रापसङ्गात् शिष्यमाणस्य सम्प्रत्ययः । यथा—सन्नित्यमित्येवम्,
आदिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्व्विभक्तस्य
शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यगुणकर्मसंशये न द्रव्यं शब्द एकद्रव्यत्वात्, न कर्म
शब्दान्तरहेतुत्वात् । यस्तु शिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः ।
सामान्यतो दृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन सामा-
न्यात् अप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते ; यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणाः । गुणाश्च
द्रव्यसंस्थानास्तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति । एवं विभागवचनादेतत् त्रिविधमिति
सिद्धे त्रिविधवचनं—महतो न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं
मन्यमानस्यास्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः । तथा चायमित्यभूतवाक्यविकल्पेन
प्रवृत्तः । सिद्धान्ते च्छले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे इति । सदृषयश्च
प्रत्यक्षं । सदसद्विषयश्चानुमानम् । कस्मात् ? त्रैकाल्यग्रहणात् । त्रिकालयुक्ता
अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते । भविष्यतीत्यनुमीयते, भवतीति चाभूदिति च ।
असञ्च खल्वतीतमनागतञ्चेति । अथेदमनुमानं परीक्षितं, तद् यथा—
“रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ।” रोधादिभ्यो व्यभि-
चारादनुमानं नाथस्य प्रतिपादकं कदापीत्यप्रमाणम् । रोधादपि नदी पूर्णा
गृह्यते । तदा चोपरिष्ठाद् वृष्टो देव इति मिथ्यानुमानम् । नीङ्गोपघातादपि
पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति, तदा च भविष्यति वृष्टिरित्यनुमानं मिथ्येति ।
पुरुषोऽपि मयूरवासितमनुकरोति, तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भव-

वद्भातुसंयोगात् पञ्चमहाभूतात्मसंयोगात्, “तथा शब्दो युक्तिरित्यतिकर्षति । * मध्यं मन्थन-
कावयन्नाकं, काष्ठं मन्थनं, मन्थानं काष्ठभ्रामणम् ; किंवा मन्थक इति पाठः, मन्थानं भ्राम्य-

तीति । तत्राह—“नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ।” नायमनुमान-
व्यभिचारः । अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः । कथं ? नाविशिष्टो लिङ्गं
भवितुमर्हेति । पूर्व्वोदकविशिष्टं खलु वर्षादिकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेन-
फलपर्णकाष्ठादिवहुलञ्चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरिष्ठाद् दृष्टो देव
इत्यनुमिनोति । नोदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे भविष्यति
दृष्टिरित्यनुमीयते । न त्रासात् कासाञ्चिदिति । नैवं मयूरवासितं तद्-
सदृशोऽयं शब्द इति विशेषपरिज्ञातान्मिव्यानुमानमिति । यस्तु सदृशाद्विशिष्टात्
शब्दात् विशिष्टं मयूरवासितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गम् ।
यथा सर्पादीनामिति । सोऽयमनुमातुरपराधः, नानुमानस्य । योऽर्थविशेषेणानु-
मेयमथेमविशिष्टादशनेन बुभुत्सत इति । अथ त्रिकालविषयमनुमानं
त्रैकाल्यग्रहणादिति यदुक्तं । तत्र च—“वर्त्तमानाभावः पतनः पतित-
पतितव्यकालोपपत्तेः ।” वृन्तान् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यद्दृ-
स पतितोऽश्वा तत्संयुक्तः कालः पतितकालः । योऽश्वास्तान् स पतितव्योऽश्वा
तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः । नेदानीं तृतीयोऽश्वा वर्त्तते, यत्र पततीति
वर्त्तमानः कालो गृह्यत । तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यत इति ।
तत्राह—“तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ।” नाध्वव्यङ्ग्यः कालः,
किन्तु क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति । यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः
पतितकालः । यदा तु पतितव्यति स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वर्त्तमाने
क्रिया गृह्यते, स वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति
तदा कस्योपरममुत्पत्त्यमानतां वा प्रतिपद्यते । पतितः काल इति भूता
क्रिया । पतितव्यः काल इति चोत्पत्त्यमाना क्रिया । उभयोः कालयोः
क्रियाहीनं द्रव्यमथः पततीति क्रियासम्बद्धम् । सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं
गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयो चेतरो कालो तदभावे न स्यातामिति ।

अथापि—“नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः ।” यद्यतीतानागतावित-
रेतरापेक्षौ सिध्येतां, प्रतिपदेत्प्रमहि वर्त्तमानविलोपनम् । नातीतापेक्षाऽनागत-
सिद्धिः, नाप्यनागतापेक्षाऽतीतसिद्धिः । कया युक्त्या केन कल्पेन वा
कथमतीतानागतयोरिति । तन्नोपपद्यते विशेषहेतुभावात् । दृष्टान्तवत्-
माणकाष्ठं, संयोगान् मेलकादिति बोद्धव्यं, यतः मन्थनस्य कियारूपस्य संयोगो न सङ्गच्छते,
किंवा मन्थनशब्देन मन्थनरज्जुद्वयते । युज्यते सम्बध्यतेऽनेनेति युक्तिः, तथा युक्ता युक्तियुक्ता ।
चतुष्पाद इति वक्तव्ये सङ्पद्ग्रहणं गुणवक्तुव्यादग्रहणार्थम् ।

प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्पर्शो गन्धरसो नेतरेतरापेक्षौ सिध्यते ।
एवमतीतानागतविधिः । नेतरेतरापेक्षा कस्यचित् सिद्धेति । यस्मादकाभावेऽन्य-
तराभावादुभयाभावः । यदेतदस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किमपेक्षा ?
यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा सिद्धिरैकस्येदानीं किमपेक्षा ? एवमेकस्याभावेऽन्यतरम्
न सिध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यङ्ग्यत्वाय वत्तमानः कालः—
—विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणो विद्यते कर्म्मन्ति । यस्य चायं नास्ति तस्य वर्त्त-
मानाभावे सर्वग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तः । प्रत्यक्षमिन्द्रियाथसन्निकषणं, न
चाविद्यमानं सिद्धिन्द्रियेण सन्निकष्यते । न चायमविद्यमानं किञ्चित् सदनु-
जानाति । प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वं नापपद्यते । प्रत्यक्षानुप-
पत्तौ च तत्पूर्वकत्वादानुमानागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्रमाणविलापे सर्वग्रहणं
न भवतीति उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते ; कचिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः—
यथास्ति द्रव्यमिति, कचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः—यथा पचति छिनत्तीति ।
नानाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च । नानाविधा चैकार्था
क्रिया पचतीति । स्थान्याथश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलारोपणमग्न्यभिज्वालनं
दर्वीघटनं मण्डसावणमश्वतारणमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्यासः ।
उद्यम्याद्यम्य परशुं दारुणि निपातयंछिनत्तीत्युच्यते । यच्चेदं पच्यमानं
छिद्यमानञ्च तत् क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे—कृतताकर्त्तव्यतोप-
पत्तेस्तुभयथा ग्रहणम् । यदा क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चकीर्षितः सोऽनागतः
कालः—पश्यतीति । प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमोऽतीतः कालः—
अपाक्षीर्षितः । आरब्धः क्रियासन्तानो वर्त्तमानः कालः—पचतीति ; तत्र
योपरतता सा कृतता, या चिकीर्षितता सा कर्त्तव्यता, या विद्यमानता
सा क्रियमाणा । तदेवं क्रियासन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः । पचति पच्यत
इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यते । क्रियासन्तानस्यात्राविच्छेदा विधीयते, नारम्भो
नोपरम इति । सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते, अपट्टकणो व्यपट्टवणश्च अती-
तानागताभ्याम् स्थितिव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यामिति । क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायी
च त्रैकाल्यान्वितः—पचति—छिनत्तीति । अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य
विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु भूषितव्यः । तस्मादस्ति वर्त्तमानः
काल इति ।

सम्प्रति युक्तेर्लक्षणमाह—बुद्धिरित्यादि । या बुद्धिर्भावान् पश्यति विषयी-
करोति, बहुकारणयोगो बहुपपत्तियोगः, जनिधायं ज्ञानार्थं, तेन, बहुपपत्तियोगशायमानानर्थान्

अथ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्युद्देशे—न चतुष्टमैतिह्यार्था-
पत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् । प्रमाणानां चतुष्टमेवेति न यथार्थम् । ऐति-
ह्यादीनामपि प्रामाण्यात् न्यूनवचनान् । तत्राह. सत्यमेतान्यपि
प्रमाणानि भवन्ति । न तु प्रत्यक्षादिभ्योऽतिरिक्तानि । तस्माच्चत्वार्येव
प्रमाणानि भवन्ति । कस्मात् ? शब्द ऐतिह्यस्यानर्थान्तरभावादनुमाने-
ऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः । आप्तोपदेशः शब्द इति ।
न च शब्दलक्षणमैतिह्याद् व्यावर्त्तते । सोऽयमभेदः सामान्यात् संश्लेषत
इति वेद आप्तोपदेश इव लोक आप्तोपदेश ऐतिह्यमिति । प्रत्यक्षेण
अप्रत्यक्षस्य लिङ्गसम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम् । तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः
संश्लेषन्ते । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद् ग्रहणमर्था-
पत्तिरनुमानमेव । वक्ष्यते च रोगभिषगजितोये—“अर्थप्राप्तिर्नाम यत्र केनार्थेन
उक्तेनापरस्यार्थस्यानुक्तस्य सिद्धिः । यथा नार्थं सन्तर्पणसाध्यो व्याधिः
इत्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पणसाध्योऽयमिति । नानेन दिवाभोक्तव्यमित्युक्तं
भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ।” सुश्रुतेनाप्युक्तम्—“यदकीर्त्तितमर्थान्
आपद्यते सार्थापत्तिरिति ।” इत्येवं समाख्यायोगादर्थान्तरानेन यदकीर्त्तितं
शब्दादापद्यते तच्छब्दोक्त्योऽर्थो व्यावर्त्तते । यथा न गच्छतीति नञ् चोन्वयः
प्रतिषेधो नार्थादापद्यते । एवं प्रकरोतीत्येवमादिषु प्रकर्षार्थोऽर्थान्नापद्यते.
स च शब्द एव ।

आग्नेये महापुराणे चाग्निना वसिष्ठायोक्तम्—“प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुति-
राक्षेप इत्यपि । तस्या भेदो श्रुतिस्तत्र शब्दं स्वार्थसमर्पणम् ॥”
इत्यादिना श्रुतिमुक्तवाक्षेप उक्तः । “श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति स
चेतरः । स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः ॥ शब्देनार्थेन
यत्रार्थं कृत्वा स्वयमुपाज्जनम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाविधि-
त्सया ॥ तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः । अधिकारादपेतस्य
वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ॥ यत्रोक्तं गम्यतेऽन्योऽर्थस्तन्समानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुदिता सङ्गोपायतया बुधैः ॥ अपहतिरपहुन्य किञ्चिदन्यार्थ-
सूचनम् । पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ॥ एषामेकत्र सङ्गे च
समाख्या ध्वनिरित्यतः ॥” इति । व्याख्यायते चेदं सर्वम् । प्रकटत्वं
सा बुद्धिः पश्यति, ऊहलक्षणा सा युक्तिरिति प्रमाणसहायीभूता ; एवमनेन भवितव्यमित्येवं-
कथं ऊहोऽत्र युक्तिशब्देनाभिधीयते ; सा च परमार्थतोऽप्रमाणभूतापि वस्तुपरिच्छेदे प्रमाणसहाय-

मित्यादि । शब्दानामर्थस्य प्रकटत्वं प्रकाशकत्वमभिव्यक्तिः । तस्या
द्वौ भेदौ—श्रुतिराक्षेप इत्यादि । तत्र मुख्य्या वृत्तिलेखणा वृत्तिगोणी वृत्ति-
रिति त्रिधा । श्रुतिमुक्तवाक्षेपं लक्षयति । श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थोऽप्यस्माद्भाति
स चेतरः । स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः ॥ इति ।
श्रुतेर्निरुक्तायास्त्रिविधायाः श्रुतितो न लभ्यमानो यः श्रुत्यर्थादितरोऽर्थः स
यतो भाति प्रकाशते स आक्षेपो नाम शब्दस्याभिव्यक्तिः । स एव
ध्वनिनाम स्याद् यतो ध्वनिना वर्णात्मकशब्दभिन्नशब्देन व्यज्यते ध्वन्यते
तस्माद् ध्वनिव्यङ्ग्यो ध्वनिरिति । स चाक्षेपो निर्देशादेव षड्विधः ।
स्तुतं स्तोत्रं समामोक्तिरुपहृतिः पर्यायोक्तं समाख्या चेति । तत्र
स्तुतं लक्षयति । शब्देनार्थेन यत्रार्थं कृत्वा स्वयमुपाज्जनम् । प्रतिषेध
इवेष्टस्य यो विशेषोऽभिव्यक्त्यया ॥ तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः ।
अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ॥ इति । यत्राक्षेप शब्देन स्वयं
मुख्यया श्रुत्याभिहितेनार्थेन द्वाराऽर्थमुपाज्जनं कृत्वा इष्टस्याभिमतस्याभि-
धित्सयाऽभिधानेच्छया प्रतिषेध इव यो विशेषस्तमाक्षेपमत्र स्तुतं नाम्ना ब्रुवन्ति ।
तद्यथा—निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टगगोऽथरो नेत्रं दूरमनञ्जने
पुलकिता तन्वी तथेयं तनुः । मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडा-
गमे वापीं स्नातुमिती गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥” इति । इह
मिथ्यावादिनीति सम्बोधनेन बान्धवजनस्याज्ञातपीडागम इत्यनेन च सखेदत्वं
बान्धवपदेन व्यञ्जितम् । इष्टस्य स्वसङ्गमाकाङ्क्षया कान्तस्यानयनार्थं दूती-
प्रं पणस्य त्रिवक्षया दूत्याः स्वसङ्गमस्य प्रतिषेध इव विशेष उक्तः—वापीं स्नातु-
मिती गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यनेनेति । मम सङ्गमार्थं कान्त-
सन्निधाने त्वामहं प्रेरीरम् । त्वया तु स्वयं तेन रमिताऽभूरिति—नोचितमिति
प्रतिषेध इव विशेषो व्यज्यते इति स्तुतं नामार्थप्राप्तिः ।

इदं पुनर्वक्ष्यमाणं स्तोत्रं नामाक्षेपः । “अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य
या स्तुतिः ।” यत्राक्षेपेऽधिकारादपेतस्यान्यस्य वस्तुनो या स्तुतिस्तत्स्तुतिकरण-
माक्षेपः । स्तोत्रं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरेव । यथा—“धन्यासि या कथयसि प्रिय-
सङ्गमेषु विम्वन्धवादुकशतानि रतान्तरेषु । नीवीं प्रति प्रणिहितेऽपि करे

त्वेन व्याप्रियमाणत्वात् तथा तथैव ऊहूरूपया प्रायो लोकानां व्यवहारादिह प्रमाणत्वेनोक्ता ;
अत एव प्रवेशान्तरे युक्तिं विना यथोक्तं प्रमाणत्रयं दर्शयिष्यति—“त्रिविधा परीक्षा सहोपदेशेन”

प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदहं स्मरामि ॥” इति । ३३ मुरतविद्याधि-
कारादपेतानामन्यासां नारीणां स्तुतिरियं धन्यासीति । नीवीं प्रति प्रियस्य
करप्रणिधाने स्मरणमात्राभाववचनेन मुरतमुखानुभवे नैपुण्यमात्मनोऽर्थादापद्यत
इति स्तोत्राक्षेपोऽर्थापत्तिः ।

अथ समासोक्तिमाह—“यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽथस्तत्समानविशेषणः । सा
समासोक्तिरुदिता सङ्गपार्थतया वृत्तैः ॥” यथायं उक्ते सति यदि तत्समानविशे-
षणोऽन्योऽर्थो गम्यते तदा सङ्गपार्थतया सा समासोक्तिर्वृत्तैरुदिता । यथा—
“क्षिप्तो हस्तावल्ग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं गृह्णन् केशेष्वपास्त-
श्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण । आलिङ्गन् योऽव्युत्तमिषुयुवतिभिः साश्र-
नेत्रोत्पलाभिः कार्मीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्रिः ॥”
इति । ३४ कार्मीवेति वचनेन क्षिप्त इत्यादिसमानविशेषणोऽन्योऽर्थो गम्यते ।
स व्यङ्ग्योऽर्थः खल्वर्थापत्तिः समासोक्तिर्नामाक्षेपः ॥

अथापह्नि लक्षयति—“अपह्नि तिपरपदं त्य किञ्चिदन्यार्थमूचनम् ॥” यत्राक्षेपे
किञ्चिदस्तु अपह्नि त्य खल्वपदं कृतान्यार्थमूचनं क्रियते स आक्षेपोऽपह्नि-
र्नामार्थापत्तिरुच्यते । तदयथा—“कस्य न वा गोपः स्यात् सन्नपमभरं प्रियायाः
समीक्ष्य । सभृङ्गपद्माग्रायिणि वारित्वामेऽशुना सदस्य ॥” इति । अत्र नायका-
न्तरेणाभरं दष्टमपह्नि त्य सम्भ्रमरपद्माग्राणे तदभ्रमरदष्टाभर इत्यर्थादापद्यते इति
अपह्नि तिर्नामाक्षेपोऽर्थापत्तिः ।

अथ पर्यायोक्तं लक्षयति—“पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ॥”
अन्येन प्रकारेण यदभिधीयते स आक्षेपः पर्यायवचनान् पर्यायोक्तं विपर्य-
योक्तं नामार्थापत्तिः । यथा—“कान्ते कर्त्यापि वासराणि गमय त्वं मील्यित्वा
दृशो स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न भृग्या दिशः । आयाता
वयमागमिष्यथ मुहुद्रगस्य भाग्योदये सन्देशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु
तोयाञ्जलिः ॥” इति । भक्तः प्रवासगमने मरणं भाविष्यतीति प्रकारान्तरेण
अभिहितमिति पर्यायोक्तं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरिति ।

समाख्यानामाक्षेपमाह—“एषामेकत्र सङ्गे च समाख्याभ्वनिरित्यतः ॥” इति ।
एषां स्तुतस्तोत्रसमासोक्त्यपह्नि तिपर्यायोक्तानामाक्षेपाणामेकत्र सङ्गे मेलने

इति वचनात् । तथा, उपमानं गृहीत्वा रोमाभिषगञ्जितीये शब्दादीनि चत्वारि प्रमाणान्यभिधास्यति ।
त्रिकाला वर्तमानातीतानागतविषया त्रिकालविषया, त्रिकालविषयश्चास्यास्त्रिकालानुमान-

इत्यतः सम्यगाख्या इत्यस्माद्धेतोः समाख्या नाम ध्वनिराक्षेपोऽर्थापत्तिः स्यात् । तद्वथा—“हन्तालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः किं तालवृन्तं तरलीकरोपि । उत्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुर्नतभ्रवो न व्यजनापनोद्यः ॥” इति । इह वैदेहेनष्टस्य कामिन्याः कामजनापजन्मकथनस्य विवक्षया किं तालवृन्तं तरलीकरोपीत्यनेन प्रतिषेध इव विशेषः कृत इति स्तुनं नामाक्षेपः । तथा शान्त्याधिकादादपेतस्य कामोत्कण्ठितचित्तस्य स्तुतिरुत्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुर्नित्यनेन कृता, तेन स्तोत्रं नामाक्षेपः । न व्यजनापनोद्य इति व्यजनापनोद्यो नायमुत्ताप इत्यर्थे नृक्तं नव्यजनापनोद्य इति समानविशेषणोऽन्योऽर्थो गम्यते नवयोवनान्वितजनेनापनोद्य इति समासोक्तिराक्षेपः—तथा कामजमनोव्याकुलत्वमपहृत्यान्तरदाहजनिनो दाहः सूचित इति अपहृतिर्नामाक्षेपोऽर्थापत्तिः, प्रकारान्तरेण कामजनापाभिधानात् पर्यायोक्तं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरिति । एषां पञ्चानाम् आक्षेपाणामेकत्र सङ्गो भवतीत्यतः समाख्या नाम ध्वनिराक्षेपोऽर्थापत्तिरिति । अन्येवं पट्विध आक्षेपोऽर्थापत्तिः पट्विधैवेति ।

इमामर्थापत्तिं परीक्षते गौतमः । “अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात्” व्याख्यातमिदं दान्त्यायनेन—असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवति सन्सु भवति इत्येतदर्थोदापद्यते. सन्स्यपि चेकदा न भवति । मेघमर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति । अनैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः । “नानर्थापत्तावर्थापत्यभिमानात् । असति कारणे कार्यं नोत्पद्यत इति वाक्यात् प्रत्यनीकभूतोऽर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यर्थोऽर्थादापद्यते । अभावस्य हि भावः प्रत्यनीक इति सोऽर्थः कार्योत्पादः । सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति । न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते । तस्मान्नानैकान्तिकी । यत् तु सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यं नोत्पद्यत इति कारणधर्म्मोऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयम् । किं तर्हि अस्याः प्रमेयम् ? सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । योऽसौ कार्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति. एतदस्याः प्रमेयम् । एवञ्च सति. अनर्थापत्तावर्थापत्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यत इति । दृष्टश्च कारणधर्म्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति । “प्रतिषेधाप्रामाण्यश्चानैकान्तिकत्वात्” । अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनै-

विषयोपदेशकत्वेनैव ; त्रिवर्गसाधकत्वञ्च त्रिवर्गसाधनादेव ; ऊर्हरेव हि प्रायस्त्रिवर्गानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति ; प्रमाणपरिच्छेदेन तु प्रचारो विरल एव । यत् तु बहुकारणजलकर्षणवीजत्तु-

कान्तिकत्वादिति प्रतिषेधस्य चाप्रामाण्यमनैकान्तिकत्वात् । अर्थापत्तिने प्रमाणमित्यनेनार्थापत्तेः प्रामाण्यप्रतिषेधो भवति, न त्वर्थापत्तेः सद्भावप्रतिषेधः स्यात् । एवं हि स प्रतिषेधोऽनैकान्तिको भवति । अनैकान्तिकेनाप्रमाणेन प्रतिषेधेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिद्धः स्यात् । तत्रापि यदि मन्यसे—नियत-विषयेष्वर्थेषु मध्ये स्वविषये व्यभिचारो भवति, न तु विषयान्तरे । तेनार्थापत्तेः प्रामाण्यं प्रतिषेधविषयः, न त्वर्थापत्तेः सद्भावोऽत्र प्रतिषेधविषय इति । तर्हि च—“तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम्” । प्रतिषेधप्रामाण्ये वा सति नार्थापत्तेरप्रामाण्यम् । अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादनेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः, न च कारणधर्मा विषयः । असत्सु मेषषु न वृष्टि-भवतीत्युक्ते भवत्यर्थापत्तिः सत्सु मेषेषु वृष्टिर्भवति निमित्तप्रतिबन्धाभावे सति । निमित्तप्रतिबन्धान् न तु कश्चिच्च न भवतीत्यव्यभिचारः । एवमर्थादापद्यते योऽन्योऽर्थः स चेद्वर्थापत्तिः प्रमाणं भवति, तर्हि शब्दादापद्यते योऽर्थः स चाप्तोपदेशो नाम । “शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्” । शब्दोऽनुमानं प्रमाणं न तु प्रमाणान्तरम्, शब्दार्थस्यानुमेयत्वात् । तदनुमेयत्वं तु प्रत्यक्षतोऽर्थस्यानुपलब्धेः । यथाऽनुपलब्ध्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्ज्ञायते—इत्यनुमानम् । एवमिह मितेन खलु ज्ञातेन शब्देन पश्चात् प्रीयतेऽनुपलब्ध्यमानोऽयमर्थ इत्यनुमानं शब्दः । यथा लोके कश्चिदाह घट-मानय पुत्रकेति प्रपुक्तः पुत्रो यादृशं वस्तु पश्यति वृद्धानयति तद्वस्तु घटत्वेन ज्ञातं पूर्व्वमभूत्तपदेशेन । तदुपदेशेन खलु शब्देनायं घट इति विज्ञायतेऽनुमानेन इति उपदेशः शब्दोऽप्यनुमानमिति । न केवलमर्थस्यानुमेयत्वादनुमानं शब्दः । “उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात्” । शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिः स्यात् । यथानुमानं त्वेकप्रकारोपलब्धिरन्यप्रकारोपलब्धिः, प्रत्यक्षे शब्दे तु यथोप-देशात् प्रवर्तते उपलब्धिरनुमानेऽपि तथा प्रवर्तते तस्मादद्विप्रवृत्तित्वादुपलब्धेः” शब्दोऽनुमानमेव । तत्र चेदुच्यते—अनुमाने लिङ्गालिङ्गिनोः सम्बन्धयोः सम्बन्ध-प्रतीतो लिङ्गोपलब्धितो लिङ्गग्रहणम् । तत आह—“सम्बन्धाच्च” । शब्दार्थयोः सम्बन्धाच्च शब्दोऽनुमानम् । सम्बन्धयोरेव शब्दयोः सम्बन्धप्रतीतो शब्दोपलब्धितोऽर्थग्रहणमिति शब्दोऽनुमानमिति । तत्राह—“आप्तोपदेश-

संबोनात् भाविशब्दज्ञानं युक्तिरुच्यते, तच्चानुमानं, नार्थान्तरभूतं, तत्रानुमानाद् भेदो दुष्कर इति नाद्रिधामहे, विद्वद् कारणेभ्यः कार्यं प्रतीयमानं न कदापि वर्तमानं प्रतीयते, तत्तत्र

सामर्थ्याच्छब्दादर्थसम्प्रत्ययः ।” स्वर्गोऽपरम उत्तराः कुरवः सप्त द्वीपाः
 सप्त समुद्रा लोकासन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्ययस्यार्थस्य न शब्दमात्रान्
 प्रत्ययः । किन्तु आप्तैरयं शब्द उक्त इत्याप्तोपदेशसामर्थ्यादेव स्वर्गादि-
 शब्दादर्थसम्प्रत्ययः स्यात्—अस्ति स्वर्गादिर्भावः । विपर्ययेण सम्प्रत्यया-
 भावात् । यथाप्तः स्वर्गोऽस्तीत्येवमादिकं नाह कस्तहि स्वर्गे इत्येवमादिकं
 सत्यमिति सम्प्रत्ययं गच्छतु । न त्वयमुमाने । तत्रापि लिङ्गलिङ्गनोराप्तोप-
 देशेनैव बह्वेयद्वित्वेन धूमस्य धूमत्वेन जानाद्वाद्बुधमयोनियतधम्मसाहित्यं
 सम्बन्धो जायत इति । यदुक्तमुपलब्धेर्द्विप्रवृत्तत्वादिति—तन्न । अयमेव
 हि शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः । आप्तोपदेशसामर्थ्यादेवास्य शब्द-
 स्यायमर्थ इति प्रसिद्धिं जातवता प्रयुक्ताच्छब्दादर्थस्य सम्प्रत्ययः स्यात् अनुमाने
 च तदुपदेशेन जानानां यस्य येन कार्यकारणभावः संयोगः समवायो वा
 तथा दशनेन तस्मिन्त्या पुनरप्रत्ययस्य तस्य लिङ्गनो लिङ्गदशनेनोपलब्धिगति
 द्विप्रवृत्तत्वमेवोपलब्धेः । सम्बन्धाच्चेति यदुक्तं तत्रास्ति च शब्दाथयोः
 सम्बन्धोऽनुमतः प्रतिषिद्धश्च । अस्येदमिति पृष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्याथ-
 विशेषोऽङ्गीकृतो वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः । “मिद्धे शब्दाथसम्बन्धे” इति
 कात्यायनवाचित्कान् । प्राप्तिलक्षणे तु शब्दाथयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः । येन
 सम्बन्धेन सम्बद्धयालिङ्गलिङ्गयोर्लिङ्गज्ञानेन लिङ्गी गृह्यतेति । स च सम्बन्धो
 नास्ति । “प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ।” प्रत्ययतस्तावच्छब्दाथप्राप्तेर्नोपलब्धिः
 अतीन्द्रियत्वान् । रूपद्रव्यस्य रूपोपलब्धेस्तत्समवायान् संयोगप्रत्यक्षम् । अरूप-
 स्यात्प्रत्यक्षमिति । यथा येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तादिन्द्रियविषयत्वमतिकान्तो-
 ऽर्थो न तेनेन्द्रियेण गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियो विषयभूतोऽयथः । स च
 नानेनेन्द्रियेण गृह्यते । प्राप्तिलक्षणे तु सम्बन्धे गृह्यमाणे शब्दाथयोः किं
 शब्दस्यान्तिकेऽर्थः स्यात् ? अथवार्थान्तिके शब्दः स्यात् ? अथोभयं वाप्युभयत्र
 स्यादिति । यदेवंप्रामाण्यतमेन प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः शब्दाथयोरङ्गीक्रियते
 तदा—“पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ।” स्थानकरणाभावाच्च ।
 शब्दान्तिकेऽर्थे इति चेदनुमानेनोपलभ्यते तदा कण्ठतालवादिस्थानकरणत
 उच्चारणे कण्ठादिस्थः शब्दस्तदन्तिके चार्थेऽचेदत्तेते तदा अन्नाग्रप्रतिसंज्ञो-

त्रिकालेति पराहतं स्यात् ; अत्र ज्ञान्तरक्षित-कमलशीलाभ्यां युक्तिप्रमाणान्तरस्वीकारे पूर्वपक्ष-
 सिद्धान्तावुक्तौ “यस्मिन् सति भवत्येव न भवत्यसतीति च । तस्मादतो भवत्येतत् युक्तिरेवाभि-

चारणे मुखपूरणप्रदाहपाटनानि शृङ्खरान् । न च मुखपूरणादीनि विज्ञायन्ते । अग्रहणान्नानुमेयः प्राप्तिलक्षणः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति । अर्थान्तिके शब्द इति चेत् तदा स्वर्गस्तु यत्र न तत्र शब्दः ; उच्चारयितुं स्वे हि शब्दः । यदि स्वर्गान्तिके स्वर्गशब्दस्तदा कण्ठतालवादिस्थानकरणाभावादनुच्चारणम् । इत्येवमुभयप्रतिषेधाच्च नोभयमुभयत्रति । तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति । तत्राह—
 “शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः” । शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयते व्यवस्थाकरणं शब्दार्थसम्बन्धोऽस्तीति । असम्बन्धे हि यत्तच्छब्दप्रयोगाद्यथेष्टार्थ प्रत्ययप्रसङ्गः, तस्माच्छब्दार्थयोः सम्बन्धप्रतिषेधो न कर्तुं शक्यत इति । तत्, “न सामायिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य” । शब्दार्थव्यवस्थानं न सम्बन्धकारितम्, किन्तु समयकारितं तद् ब्रूमः । अस्म्येदमिति पठ्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽङ्गीकृतः । प्राप्तिलक्षणस्तु सम्बन्धः प्रतिषिद्धः । समयं तत्रावोचाम । कः पुनरयं समयः ? अस्य शब्दस्येदमर्थेजातमाभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमयोगः । तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि तदर्थप्रत्ययाभावः । सम्बन्धवादिनोऽपि शब्दार्थयोर्वाचकवाच्यभावसम्बन्धं ब्रूयात् न तु प्राप्तिलक्षणम् । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च लौकिकानां समयोपयोगः । समयपालनार्थश्च खल्वेदं पदलक्षणया वाचाऽन्वाख्यानं व्याकरणं वाक्य-लक्षणया वाचात्यर्थे लक्षणम् । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति । तदेवम् अप्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थजुषोऽपि शब्दार्थव्यवस्थानं नानुमाने हेतुर्भवति, प्राप्तिलक्षणस्यानुमानहेतुतयोक्तत्वात् । अस्म्येदं कारणं कार्यं संयोगि समवायि चेति लौकिकमित्युक्तं कणादेन । अस्ति चानुमानमप्राप्तिलक्षणेन सम्बन्धेन । यथा दूरान्तगरे दग्धेऽस्मिन् वा ग्रामान्तरेषूढं धूमो दृश्यते वह्नेरसम्बन्धस्तेन चानुमीयते कापि वह्निर्भूत इति चेत् ? न । तत्र संयोग-समवायाभावेऽप्यस्ति कार्यकारणभावः सम्बन्धः, न त्वप्राप्तिलक्षणः शब्दार्थयोरिव । अर्थास्तु शब्दार्थयोरप्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः । नास्तु तेनानुमानम् । प्रत्ययस्तु शब्दादर्थस्य स्वाभाविक इति चेत् ? न । शब्दार्थ-प्रत्ययो हि सामायिकः । “जातिविशेष चानियमात्” । ऋष्यार्यस्त्रेच्छानां जातिविशेषे च यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते । नास्ति

धीमते । प्रमाणान्तरमेवेदमित्याह चरको मुनिः । नानुमानमियं यस्माद् दृष्टान्तोऽत्र न विद्यते ॥ एतत् शान्तरक्षितवचनं कमलसीलेन व्याख्यातम्—“तद् भावभावित्वेन यत्कार्यता-

च तत्र नियमः । यथा ऋषयः संस्कृतं भाषन्ते ब्राह्मणादय आर्याः स्वस्वदेश-
वचनं भाषन्ते म्लेच्छाश्चानार्यदेशवचनम् । स्वाभाविकस्तु भावः सर्वत्र समानः
स्यात् । यथाप्रकृष्टः शीतं जलमित्येवमादि सर्वत्र तुल्यं न जातिविशेषे
व्यभिचरतीति । शब्दो नानुमानम्, किन्तु प्रमाणान्तरमेव । वैशेषिके
कणादेनाप्युक्तम्—“शब्दार्थावसम्बन्धौ । सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः” इति ।
अर्थैवमर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भाववत् सम्भवस्यापि प्रामाण्ये प्रमाणान्तरत्वं नास्ति
अनमानेऽनर्थान्तरभावान् । अविनाभाववृत्त्या च सम्बन्धयोः समुदायसमुदायिनोः
समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवस्तदप्यनुमानमेव । यथा द्रोणस्य समुदायस्य
सद्भावग्रहणेनानुमीयते प्रस्थादिमानं समुदायि । न हि प्रस्थादिकसद्भाव-
मन्तरेण द्रोणः सम्भवति । वक्ष्यते च रोगभिषगजितीये,—अथ सम्भवः ।
सम्भवो नाय यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः । यथा पट्यान्तवो गर्भस्य,
व्याधिरहितं, हितमारोग्यस्थिति । न ह्यात्मानं पञ्च च महाभूतानि विना गर्भः
सम्भवति । समुदायेन गर्भेणानुमीयन्ते समुदायिनो धातवः पट् । एवमहितं
विना व्याधिर्न सम्भवति, समुदायेन व्याधिनाऽनुमीयते, अहितमस्याचरित-
मिति । तथा हितमाचरितमारोग्येणानुमीयत इति ॥१॥ एवमभावोऽपि प्रमाणं न
प्रमाणान्तरमनुमानेऽनर्थान्तरभावान् । कणादेन चोक्तम्—“कार्यं कार्यान्तरस्य,
विरोधि अभूतं भूतस्य, भूतवभूतस्य, भूतो भूतस्य ।” इति । तत्राभूतं भूतस्याभावः
विरोधित्वान् । तथा च—अस्मिन् सतीदं नोपपद्यते इति विरोधित्वे प्रसिद्धे
तत्कार्यं नोत्पद्यते । तेनानुमीयते कारणस्य प्रतिबन्धकं किमपि विरोधि वर्तते
इति । सत्यं प्रमाणचतुष्टयान्तर्भूतान्येतानि प्रमाणानीति । अत्राह वादी—
—“नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः” । अभावस्य न प्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ।
प्रमाणेन प्रमीयते यत् तत् प्रमेयम् । तच्च नाभावस्यास्ति । तस्मान्नाभावः प्रमाणं
भवति । तत्रोत्तरमाह—“लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धिः” ।
तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम् । लक्षितेषु लक्षणैरलक्षितत्वादलक्षितानाम् । यथा
सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः । तथा च गवाभावोऽश्वः एवमश्वभावो
गौरिति परस्पराभावसिद्धेः सर्व्वं भावजातमभाव इति । अतोऽश्वस्य भावस्य
भावलक्षणेन लक्षितस्य यलक्षणं तेन लक्षणेनालक्षितो गौरभाव इति गौरश्वा-
भावस्य प्रमेयमश्वः । गवाऽनुमीयतेऽश्वो भावः । एवं नीलं वस्त्रमानयेत्युक्ते
प्रतीतिरियं युक्तिः । इदञ्च सबिकल्पत्वात्न प्रत्यक्षं, नाप्यनुमानं दृष्टान्ताभावात् ; तथाहि—
दृष्टान्तेऽप्यत एव तज्ज्ञावभावित्वात् तत्कार्यताप्रतिपत्तिः, तत्रापि दृष्टान्तीऽन्वोऽन्वेषणीयः,

यस्मिन् वस्त्रे नीललक्षणं न पश्यति तन्नीललक्षणाभावेनानुमीयते नेदमानेतु-
मुक्तवानिति । यत्र नीललक्षणं पश्यति तत्रानीललक्षणालक्षितं पश्यन् नेतुं
प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तिरेतुत्वादभावः प्रमाणं प्रमेयसिद्धिरिति । तत्राह वादी—
अभावस्तस्य तत्रोपपद्यते यत्र किञ्चिद् भूता न भवति । तत्र यद् भवति स
भावः । स एव यत्र भूता न भवति सोऽभावः । यथा मे कले ज्यामता भूता
पक्वे पुनर्न भवति स ज्यामभावोऽभावः न तु यद् नास्ति सोऽभावः ।
यथा निम्बे मधुरो नास्तीति । यथा वासःसु खल्वलक्षितेषु लक्षणानि भूता
सन्ति तानि तत्रैवालक्षितेषु न भवन्तीत्येवं न दृश्यते । लक्षितलक्षणस्तु
नास्तीति दृश्यते तस्मात् तस्मिन् । “असत्यर्थे नाभाव इति चेत् नान्यलक्षणोप-
पत्तेः” । यथा खल्वयमन्येषु वासःसु नीलवासांस्थानयेत्युक्तस्तन्नील-
लक्षणानुपपत्तिं पश्यति । नैवं नीललक्षणलक्षितेषु । सोऽयमन्येषु नीलेषु
नीललक्षणाभावं पश्यन्तभावेनार्थं प्रतिपद्यत इति । तत्राह वादी—
“तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः” । तेषु लक्षितेषु वासःसु सिद्धिविद्यमानता येषां
भवति न तेवभावोऽस्त्यलक्षितलक्षणानाम् । यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते
लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभावः इत्यहेतुः । यानि खलु भवन्ति तेषामभावो
व्याहत इति । “न लक्षणवस्थितार्थसिद्धेः” न वयं व्रमः
यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषुचिदलक्षणान्यव-
स्थितानि । अनवस्थितानि च केषुचिन्, अवेताभावा येषु लक्षणानां भावं न
पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते । “प्रागुत्पत्तेस्मावोपपत्तेश्च” अभावद्वैतं
खलु भवति । प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता । उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्य-
मानता च । तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानां
मभावो नेतर इति । अभावस्य प्रमेयसिद्धेः प्रामाण्यं सिद्धमिति ।

अथ तर्को न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरम् । प्रमाणानामनुप्राहकस्तत्त्व-
ज्ञानाय कल्पत इति वादस्यायत्नेनाक्षपादाभिप्रायो व्यञ्जित । तेन प्रमाणा-
संगृहीतोऽपि तर्को नाप्रमाणं तत्त्वज्ञानाय कल्पतत्वात् । तर्कापेक्षस्तर्को हानु-
मानम् । तद्वान्तरीयत्वेन तस्य सिद्धं प्रामाण्यम् । आप्तोपदेशवान्तरीयत्वेन
आप्तस्य प्रामाण्यसिद्धिवत्प्रमाणे संग्रहो न कृतः । अन्यथाप्तस्यापि प्रमाणा-
संगृहीतत्वादप्रामाण्यं भवतु । तदप्रामाण्ये हीष्टे “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च

तत्राप्यपर इत्यनवस्था स्यात् तस्मात् प्रमाणान्तरं युक्तिः । एवं पूर्वपक्षमुत्थाप्य वृत्तिः—
यत्—“कार्यकारणभावस्य प्रतिपत्तिर्न सङ्गता । तस्मादस्यां न भेदोऽस्ति साध्यसाधनयोर्वैतः ।

तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यान्” इति स्ववचनानुपपत्तिः स्यात् । प्रतिपत्ति-
हेतुर्हि प्रमाणमिति चोक्तं वात्स्यायनेन । इत्याभिप्रायेणास्मिंस्तन्त्रे युक्तिः
प्रमाणत्वेन पृथगुक्ता तत्त्वज्ञानसाधनत्वादिति, अतो न विरोधश्चरकाक्षपादयो-
रिति । अथ वैशेषिके साङ्ख्ययोगशास्त्रे च त्रिविधं प्रमाणमुक्तं—प्रत्यक्षमनुमानं
शब्दश्च । गौतमेनाक्षपादेन चतुर्विधं सदोपमानेन । अस्मिंस्तु सह युक्त्या
ततो विरोध इति चेत् ? न । वैशेषिकादिषु स्वस्याभिप्रेयत्वात् पदपदार्था-
दीनां वादमार्गोपदेश आन्वीक्षिकीशास्त्रे वादप्रवृत्तौ न्यायवाक्यस्य पञ्चा-
वयवानां पञ्चाश्रितयोः स्वस्वरक्षसाधनत्वादुपमानस्य पृथगभिधानमक्षपादेन
कृतम् । तत्र प्रतिज्ञा रूपदेशः हेतुर्नुमानम्, दृष्टान्तः प्रत्यक्षम्, उपनय
उपमानम् : इति चतुभिः प्रमाणैः साध्यायत्वा तदुपसंहारो निगमनेनेति
वादोपयोगितादुपमानं पृथगुक्तमक्षपादेन । प्रवेद्यानगतत्वेऽपि प्रमाणसंज्ञया-
दीनां पञ्चानां पृथगुपादानवदिति । वैशेषिकादौ तु तद्वत्वादमार्गोपदेश-
शास्त्रं प्रसिद्धं यद् तद्वत्ताक्षपादप्रकाशितं तन्प्रतिद्वत्वादमार्गोपदेशशास्त्रं
कणादकपिलानादिचरकादिभिः सचरमहापिभिः अङ्गोक्त्य तद्वादमार्ग-
मनुसृत्य स्वे स्वे तन्त्रेऽभिहितस्याश्रयस्य परीक्षायां तरेव पञ्चभिरवयवैः
परीक्षा कृता दृष्टान्तप्रदर्शनात् । तद् यथा वैशेषिके—“असदिति भूत-
प्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ।” इति सूत्रे विरोधिप्रत्यक्षवदिति
दृष्टान्त उक्तः । अत्रोपदेशः प्रतिज्ञा गवाभावेनाश्वेन गोः प्रतीतिः । असदिति
भूतप्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेरिति हेतुः । विरोधिप्रत्यक्षवदिति दृष्टान्त उपमान-
मिति । तथा साङ्ख्येऽपि कपिलेनोक्तः—“स्वभावान्चेष्टितमनभिसन्धानाद्-
भृत्यवत्” इति सूत्रे । प्रधानस्य स्वभोगस्यानभिसन्धानात् पुरुषार्थं चेष्टित-
मित्युपदेशः प्रतिज्ञा । स्वभावादिति हेतुर्नुमानम् । भृत्यवदिति दृष्टान्त
उपमानमिति । इत्येवं वादे न्यायवाक्यस्य पञ्चावयवानङ्गीकृत्य स्वे स्वे तन्त्रे
प्रमाणोपदेशे तूपमानं पृथङ्नोक्तं कणादकपिलादिभिः । एवमस्मिंस्तन्त्रेऽपि
चोपमानमिह प्रमाणप्रकरणेऽनुमानेऽन्तर्भूतमिति मत्वा न पृथगुक्तम् । वाद-
मार्गोपदेशे तु रोगभिपगजितोऽपि पृथगुपमानं वक्ष्यते—वादोपयोगिन्यायवाक्या-
वयवार्थम् । यथा—अथ हेतुः । हेतुर्नामोपपत्त्यधिकारणम् । तत्प्रत्यक्षमनुमान-
मैतिह्यमोपपत्त्यमिति । तस्मान्नैषां विरोध इति । साङ्ख्ये च वैशेषिकेऽप्याप्तोपदेशे
तत्तावन्वयवहारे तु योग्यतायाः प्रसाधने । सङ्केतकालविज्ञातो विद्यतेऽर्थो निदर्शनम् ॥” एतद्
व्याख्यातं कमलक्षिलेन—“युक्ता न साध्यसाधनयोर्भेदः, अत्र तद्भावभाविता हेतुः, कार्यकारणता

खल्वैतिहस्यान्तर्भावमनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावोपमानानामन्तर्भावमनुमाना-
वान्तरीयत्वेन तर्कस्य प्रामाण्यमाप्नोपदेशवान्तरीयत्वेनाप्तस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्वे
स्वे तन्त्रे प्रत्यक्षानुमानाप्नोपदेशास्त्रय एव प्रमाणान्युक्ता इति । तत्र वैशेषिके-
ऽनुमानमुक्तम् । यथा—“हेतुरपदेशो लिङ्गमनुमानं करणमित्यनर्थान्तरम् । अस्येद-
मिति बुद्धरपेक्षितत्वात्” । अस्येदं कार्यकारणं संयोगि च समवायि चेति
लौकिकम् । “अस्येदं कार्यकारणं सन्बन्धश्चावयवाद्भवति” । “अभूदित्यपि ।
सति च कार्यदेशेनात् । एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् । एकदेश इत्येक-
स्मिन् शिरःपुष्टमुदरं कर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः । कारणमिति द्रव्ये कार्यं
समवायात् । योगाद्वा । कारणे समवायात् कर्माणि । तथा रूपं कारण-
कार्थसमवायाच्च । कारणसमवायात् संयोगः । कारणसमवायाच्च तूलकपिण्डा-
वयवे वर्तमानः प्रचयाख्यं तूलकपिण्डमहत्त्वमारभते । संयुक्तसमवायादग्ने-
वैशेषिकम् । दृष्टानां दृष्टप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः दृष्टाभावे ।
तद्वचनादाग्रायप्रामाण्यम्” इति ।

व्याख्यातान्येतानि क्रमेण । तदयथा—हेतुरपदेशो लिङ्गमनुमानं कारण-
मित्यनर्थान्तरमिति हेत्वादिकं सर्वमेकार्थकम् । हेतुरपलब्धिविशेषस्य कारणं
न तूपलब्धिसामान्यस्य । तदभिप्रायव्यञ्जनार्थमुक्तमपदेश इति । अनेन
कारणेनैवमित्यपदेश इति मुश्रुतः । ततो लिङ्गं लिङ्गप्रत्येऽप्यन्वेषोऽर्थोऽनेनेति
लिङ्गम् । यथा धूमनाग्निः पूर्वं प्रत्यक्षेण दृष्टः पश्चात् परोक्षोऽनुभूयते । अत
एवानुमानं पूर्वं प्रमाणेनोपलब्धमर्थजानमनु पश्चान्मीयते ज्ञायतेऽनेनेत्यनु-
मानं लिङ्गज्ञानेन लिङ्गज्ञानमनुमितिः । तत्करणं यद्यपि लिङ्गज्ञानमनुमानं
तथापि तज्ज्ञानस्य स्वरूपानुपपत्त्या यद्विषयं तज्ज्ञानं तदपि लिङ्गमनुमानं
करणमित्येकोऽर्थः । कस्मात् तेनानुमितिः स्यादिति ? अत आह—
“अस्येदमिति बुद्धरपेक्षितत्वात्” । अस्येदं कार्यकारणं संयोगि सम-
वायि चेति वक्ष्यते । तद्वुद्धरपेक्षितत्वाल्लिङ्गेनानुमितिः स्यात् । पूर्वं हेतुषा बुद्धिर्यत्र
भवति । वह्निना काष्ठे दह्यमाने धूमो भवति, नाङ्गारे धूम इत्येवं पश्यन्
उद्दहयति विचारयति च—भवति नाग्निमन्तरेण धूमः, काष्ठमन्तरेण चाङ्गारे
धूमाभावात् । तस्मादाद्रेन्धनाग्निजो धूम इति तर्काद् बुद्धिः, पश्चात् परोक्षे स्थित-
वह्नेर्धूमदर्शनेन मीयते—अस्ति खल्व्वाद्रेन्धनाग्निरमुत्र देशे इति तर्क्यते । इति
च साध्या, न ज्ञानयोर्भेद उपलभ्यते पर्यायत्वात् गृह्णतातवत् । अथ मनं, न कार्यकारणता
साध्यते किं तर्हि ? तत्रावयव्यवहार इति, तत्रोक्तं—‘तत्रावयव्यवहारे’ इत्यादि ; तस्या हेतुकलताया

तर्काधिकारं एवानुमानमिति । अस्येदमिति वृद्धिं दर्शयति । अस्येदं कार्य-
कारणं संयोगि समवायि चेति लौकिकमिति । अस्येदं कार्यकारणमस्येदं
कार्यं यथाप्रकार्यं ध्रुव इति, लोके तेन ध्रुवेनाग्निरनुमीयते । अस्येदं कारण-
मिति फलस्यास्येदं बीजं कारणमिति । बीजेन कारणेन फलमनुमीयते ।
अस्येदं संयोगीति बुद्ध्या खल्व्वाकषण्डेन दृश्यमानेनाकषणेन परोक्षो वृक्षोऽनु-
मीयते । अस्येदं समवायि चेति बुद्ध्या घटावयवदशनेन घटानुमानं तत्सम-
वायादिति । कुत एवं जायत इति ? अत आह—अस्येदं कार्यकारणं
सम्बन्धश्चावयवाद् भवति । अस्येदं कार्यम्, अस्येदं कारणम्, अस्येदं
सम्बन्धश्च संयोगः । समवायश्च ज्ञानानां प्रमाणानामवयवादन्यतमस्माद् भवति ।
तद्वर्णयति—अभूदित्यपि सति च कार्यदर्शनात् । यदभूदवर्त्तमानं बद्धादिकं
तदपि सति वर्त्तमाने च कार्यदर्शनात् कार्यकारणज्ञानं स्यात् । ध्रुवदर्शनेनातीतो
बहिर्वर्त्तमानश्च कार्यकारणभावज्ञानादनुमीयते । कस्मादिति ? अत उक्तम् ।
“एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्” । एकार्थमन्वये कार्ये घटादौ समवायि
कारणं भूः । तत्कार्यमूर्त्तिदर्शनेन यथा भूरनुमीयते तदुपादिकं कृष्णादिकं तथा
तद्वत्समवायिकारणजलादिभूतान्तरेषु तत्कार्यरूपादीनां दृष्टत्वात् कार्य-
दर्शनादभूदिति सिद्धिर्वाच्यमनुमीयते । न हि घटोऽयं कृष्णः श्वेतरक्तकृष्ण-
मिलितस्तु वर्णविशेषः । तस्मात् तथाविधघटात्मककार्यदर्शनात् तद्वत्समवायि-
कारणानि पञ्चैव भूतान्यनुमीयन्त इति ।

ननु तर्हि कथमेकदेशोऽनुमीयते शिरस्पदादिरिति ? अत आह—एकदेश
इत्येकार्थमन शिरःपृष्ठमुदरं मर्माणि, तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्य इति । एकस्मिन्
नरादौ कार्यं तद्विशेषस्तस्यैव नरादेर्विशेषः शिरःपृष्ठादिकमेकदेश इत्यनुमीयते
तद्विशेषेभ्यः । मनुष्यस्य शिरःपृष्ठादिविशेषेभ्यो वानरस्य शिरःपृष्ठादिविशेषेभ्य
इत्येवमादि शेषं बोध्यम् । शिरःपृष्ठादिकं संयोगीति बुद्ध्या तदनुमानम् ।
कथं समवायीति बुद्ध्यानुमीयते ? तदाह—कारणमिति द्रव्ये कार्ये समवायात्
घटादौ द्रव्ये कार्ये समवायीनि पञ्चभूतानीति कार्यं द्रव्ये समवायादनु-
मीयन्ते । घटदर्शनेन तत्समवायिपञ्चभूतानि । ननु मृन्मयोऽयं घट आयसो वा
सौवर्ण्यो वा सर्व्व एव पार्थिव इत्यनुमीयते । नास्ति विशेष इति । अत आह—
योगाद्वा । योगोऽन्वयः । स खल्वनुप्रवेशः । पृथिव्यनुप्रवेशेन मृत्सौवर्णाना-
भावस्तद्भावः, तत्र व्यवहारो यः स तद्भावव्यवहारः ज्ञानाभिधानप्रवृत्तिलक्षणमनुष्ठानं, तस्मिन्
योग्यता मूर्त्तं प्रतिसाधयते ; ये यद् व्यापारानन्तरनियतोपलम्भस्वभावास्ते तत्कार्यव्यवहारयोग्याः ;

मुत्पत्तेर्गृहादिकार्यविशेषदर्शनेन मृन्मयादिरूपेण ज्ञानान्मृदायनुमानसहचरित-
 पृथिवीभूतमनुमीयते तद्व्यागात् । एवं द्रव्यानुमानमुक्त्वा कर्माणुमानमाह—
 कारणे समवायात् कर्माणि । कार्यद्रव्यस्य घटादेः कारणे द्रव्ये मृदादौ
 समवायान्मृदादिकर्माण्यनुमीयन्ते । कथं गुणा अनुमीयन्त इति ? अत
 आह—तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च । तथा रूपे कारणद्रव्याणां रूपादौ
 गुणे कारणैकार्थसमवायाच्च । मृन्मयादौ घटे ये इवापररूपादयो गुणास्तेषु
 मृदालुकादिकारणस्य कस्मिन्नर्थे समवायादनुमीयन्ते । कर्माणि येः कर्मभिः
 मृदादिस्थं रूपादिकं सजातीयरूपाद्यन्तरमारभते । तानि कर्माणि मृदादौ
 कारणे वर्तन्ते । मृदादिकारणं रूपादि कारणञ्च द्वयमप्येकस्मिन्नर्थे घटादौ
 रूपे समवायेन वर्तते इति । कारणैकार्थसमवायेन गुणे रूपादौ कर्माण्यनु-
 मीयन्ते । एवं मृदालुकादीनां संयोगश्च कथमनुमीयत इति ? अत आह—
 कारणसमवायान् संयोगः । घटादिकार्ये कारणमृदादिसमवायान्मृदालुकादेः
 संयोगोऽनुमीयते । सोऽयं संयोगः पुनः कारणसमवायाच्च तूलकपिण्डावयवे
 वर्त्तमानः प्रचयाख्यं तूलकपिण्डमहत्त्वमारभते । तूलकपिण्डावयवे यत् कर्म
 यश्च तत्तूलकपिण्डावयवस्यसंयोगस्तयोः कारणं यद्यद्द्रव्यं तत् तूलकपिण्डाव-
 यवस्य कारणमिति । कारणस्य यास्मिन्नर्थे समवायस्तस्मिन्नर्थे कर्मणः संयोगस्य
 समवाय इति कारणैकार्थसमवायसम्बन्धेन कर्मणा तूलकपिण्डावयवे वर्त्त-
 मानस्तूलकपिण्डावयवसंयोगस्तत्तूलकपिण्डमहत्त्वं प्रचयाख्यं समवायाच्चारभते ।
 तेन तत्रापि संयोगः कारणसमवायादनुमीयते । संयुक्तसमवायादनेवशेषिकम् ।
 गन्धकादिद्रव्याविशेषस्याग्निना संयुक्तस्य समवायान् तदग्नेर्वशेषिकं रूपादीन्यनु-
 मीयते । नीलोऽयमग्निर्गन्धकसंयोगात् । इत्येवं दृष्टानां दृष्टप्रतिपादनाय
 प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः । अयं लौकिकस्यानुमानस्य प्रपञ्चो दृष्टानां प्रत्यक्षाणां
 भावानां कियतां यः कृतः स खलु निखिलानां दृष्टानामनुमानरीतिप्रतिपादनाय
 द्रष्टव्य इति । दृष्टाभावे तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति । यो यो भावो न प्रत्यक्षस्तेषां
 दृष्टालङ्घाभावे तद्वचनान् तस्य लिङ्गस्य वचनादुपदेशादनुमाने सम्बन्धब्राने आम्ना-
 यस्य प्रामाण्यं वेदादिशास्त्रं प्रमाणमिति । आम्नाये ह्यगमो दृश्यते । यदिदमस्य
 कार्यं कारणं संयोगि समवायि चेति तद्वचनादनुमीयेत । तद्व्या—

तद्व्या—सङ्केतकालानुभूताः कुलालादिध्यापारातन्तरोपलम्भस्वभावघटादयः, तथा च
 तास्वादिध्यापारातन्तरनियतोपलम्भस्वभावाः शब्दा इति । स्वभावो हेतुः, ततश्च स दृष्टान्त-

प्राकृतप्रलये क्रमेण स्वस्वकारणे कार्याणां लयादव्यक्तस्यान्मनश्च पुनः कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानमेकीभूय त्रिगुणलक्षणं संहतरूपं पृथग्भूतं कालः क्षेत्रज्ञः प्रधानञ्चेति त्रयं वर्तते । तदा तेषां लिङ्गाभावादनुनातुरभावाच्च नानुमानं स्यात् । ततः प्राकृतप्रलयस्थितिकालात्यये पुनः सर्गारम्भे कालः प्रवर्तमानः क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठित प्रधानमनुप्राविश्य तं क्षेत्रज्ञं चाव्ययत्वा प्रधानं सङ्कोच्य विकारय च सत्त्वरजस्तमोगुणानभिव्यज्य चेकीभूतं सत्त्वमव्यक्तं नामात्मा चतुर्विंशत्त्वं बभूव । तस्मान्महान् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारान् भूतादितः पञ्च शब्दतन्मात्रादीनि सात्त्विकान्मनोऽधिष्ठितदेवतागणश्चाभून् । तेजसादहङ्कारान् सात्त्विकसहायादिन्द्रियाणि दश बभूवुः । ततः कालादिगु-योगाच्छब्दमात्रमाकाशं संहतमभून् । तत्पुनर्वायुं स्पर्शमात्रमनुप्राविशन् । द्विगुणो वायुभूत्वा रूपमात्रं तेजोऽनुप्राविशन् । ततस्त्रिगुणं तेजो भूत्वा रसमात्रा आपोऽनुप्राविशन् । ततश्चतुर्गुणा आपो भूत्वा गन्धमात्रां पृथिवीमनुप्राविशन् । पञ्चगुणा पृथिवी बभूव । तेभ्यः पञ्च शब्दादयोऽभिव्यज्यन्त इति । ततश्चैषा पाञ्चभौतिकी पृथिवी कार्यरूपा । तया गन्धमात्रामनुमीयेत् । अद्भिस्तु रसमात्रान् । तेजसा रूपमात्रं तेजः । वायुना स्पर्शमात्रं वायुम् । स्थूलेनाकाशेन शब्दमात्रमाकाशाधीति । तेरिन्द्रियेन्द्रियाप्यनुमीयेत् । तन्मात्रेश्च महा-भूतस्तापसमहङ्कारमनुमिनोति । सूक्ष्मेरिन्द्रिये राजसं मनसा देवतागणैः सात्त्विकमिति । अहङ्कारेण महान्तम् । महता चाव्यक्तमिति । तदव्यक्तं संहतम् । तेन पुरुषश्च क्षेत्रज्ञं तवन्मनमिनोतीति । नात ऊर्द्धमनुमानगम्यं लिङ्गा-भावादिति । एवमुक्तञ्च शांख्ये कथितम् । तद्व्याख्या — अत्राक्षुषाणामनु-मानेन बोधो पुमादिभिरिव बद्धः । स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य । स्थूलपञ्चतन्मात्र-स्यानुमानेन बोधः । वायाभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य । बाह्येनेन्द्रियेणानुमित-मूर्क्षमेन्द्रियेणाभ्यन्तरेण स्थूलमनोऽनुमितेन सूक्ष्ममनसा तैः पञ्चभिस्तन्मात्रैः आकाशादिभिरहङ्कारस्यानुमानेन बोधः । “तेनान्तःकरणस्य” । तेनाह-ङ्कारेण महतः स्वल्वात्मनोऽव्यक्तस्य मनसोऽनुमानेन बोधः । “ततः प्रकृतेः” ततो महतः प्रकृतेरव्यक्तस्यान्मनोऽनुमानेन बोधः । “संहतपरार्थेतात् पुरुषस्य ।” प्रकृतिः संहतपरार्था कालक्षेत्रज्ञप्रधानानीति सषुदायान्तिका । न तु प्रधान-मात्रपरार्था । तस्मादव्यक्ताख्यायां संहतरूपायां प्रकृता स्थितस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वादनुमानादभेदो युक्तः । एतौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ एवंभूतयुक्तस्वीकारादेव प्रति-विशेष्यौ ।

पुरुषस्य तन्महत एवानुमानेन बोधः । तत्पुरुषस्य कार्य्यत्वात् । न हेरकेन गुणरूपेण प्रधानेन कर्तुं शक्यते महानात्मा । परन्तु संहतरूपेणाव्यक्तेन । तस्मादुभयं महतानुमीयते । “महदाख्यमादं कार्य्यं तन्मनः ।” अव्यक्तस्यादं कार्य्यं महदाख्यं तत्तस्याव्यक्तस्यात्मनो मनः । न तु देवनरादिस्थूल-पुरुषाणाम् । “चरमोऽहङ्कारः ।” अव्यक्तस्यान्मनो महदाख्यमादं कार्य्यम् । तन्महदनुप्रवेशादहमिति मननादहङ्कारो द्वितीयः कार्य्यः । “तत्कार्य्यत्व-मन्येषाम् ।” पञ्चमहाभूतमनोदशेन्द्रियपञ्चार्थानामहङ्कारकार्य्यत्वम् । तेन तेन कार्य्येणैवमुपदिष्टेन कारणस्य तस्य तस्यानुमानम् । तर्हि कीदृशमनुमान-मिति ? अत उक्तम्—“प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानम् ।” येन प्रति-नियमतो यं वध्नाति स प्रतिबन्धनहेतुः । प्रतिबन्धो लिङ्गम् । यं वध्नाति स प्रतिबन्धो लिङ्गी सम्बन्धीति प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः प्रतिबद्धयोः प्रतिबन्ध-दर्शिनः प्रतिबन्ध्यस्य सम्बन्धिनो ज्ञानमनुमानं भवति । प्रतिबन्ध्यं पुन-स्त्रिविधं—प्रसिद्धं भूतं भवद्भविष्यच्च । तदपि कार्य्यं कारणं सामान्यतो दृष्टुञ्च प्रसिद्धमिति तेषां प्रतिबन्ध्यानां प्रतिबन्धस्य लिङ्गस्य । “न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धप्रसिद्धिः ।” प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोर्भूयोग्रहणात् सम्बन्ध-निश्चयसिद्धिर्भवति । न सकृद्ग्रहणान् संशयच्छेदाभावात् । भूयो ग्रहणन्तु प्रत्यक्षानुमानाप्तोपदेशान्यतमेनैकेनानेकेन वा यदा स्यात् तदा त्रिभिः सम्बन्धप्रसिद्धिः । प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः सम्बन्धज्ञानसिद्धिस्त्रिभिः प्रमाणैः प्रत्यक्षानुमानाप्तोपदेशैर्भवति । सम्बन्धस्तु—“नियतधर्मसाहित्यमुभयोरैकतरस्य वा व्याप्तिः ।” प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः सम्बन्धो नामोभयोरैकतरस्य वा नियत-धर्मसाहित्यं व्याप्तिरुच्यते । धर्मेण साहित्यं धर्मसाहित्यम् । नियतमेकान्तेन धर्मसाहित्यं नियतधर्मसाहित्यम् । साहित्यं द्विविधं—पृथगपृथक् च । यथा पुत्रेण सहागत इति पृथक्साहित्यम् । वालुकाभिः सह मृत्पिण्डो घटो जात इत्यपृथक्साहित्यम् । तस्य नियतत्वं तत्र तस्यावधारणेन वर्त्तनम् । यद्व्यतिरेकेण यस्य वर्त्तनं नास्ति तत्र तस्य तद्व्यतिरिच्य वर्त्तनं व्याप्तिः । तद्व्याप्तिमद्व्याप्यं प्रतिबन्धः । तद्व्याप्तिजनकव्यापारवान् व्यापकः प्रतिबन्ध्यः । तत्रोभयोनियतधर्मसाहित्यम् । यथा फलबीजयोरुभयमव्यतिरिच्यैवोभयस्य जन्यजनकभावेन धर्मेण सह वर्त्तनं साहित्यं पृथग्रूपम् । फलस्य हि बीज-

वपसंहरति—पृथेत्यादि ।—नास्त्यन्येतिवचनेनावीपक्षयसम्भवादीनामन्यतन्ममतानां प्रमाणानां निषेधं करोति । प्रस्तुते परीक्षां प्रयोजयति—“तथा चाक्षि उपरुध्यते च पुनर्भवः” इति ॥ ९ ॥

जन्यत्वधर्मेण बीजाव्यतिरेकतो बीजसहितं बीजे व्याप्तिः सम्बन्धः । ततः फलेन कार्येण बीजमनुमीयतेऽतीतम् । फलं हि व्याप्यं प्रतिबन्धः । बीजन्तु तद्व्यापकं प्रतिबन्ध्यम् । तद्व्याप्तिजनकव्यापारवत्त्वात् फलं व्याप्नोति बीजमिति बीजस्य कर्तृत्वात् । तथा बीजस्य फलजनकत्वधर्मेण फलाव्यतिरेकतः फलसाहित्यं फले व्याप्तिः सम्बन्धः । ततो बीजेन कारणेन भविष्यत्फलमनुमीयते । इह हि बीजं प्रतिबन्धो लिङ्गं व्याप्यम् । फलन्तु प्रतिबन्ध्यं व्यापकं बीजवृत्तिव्याप्तिजनकव्यापारवत्त्वात् । बीजं व्याप्नुवन्ति फलानीति फलानां कर्तृत्वात् । यद्बीजेन न फलस्योत्पत्तिस्तन्न बीजमुच्यते । बीजभावाभावात् । तत् तु पण्डबीजमबीजमुच्यते तद्व्यावृत्तये धर्मस्येति । इत्युभयोधर्मेण नियतं साहित्यं फलबीजयोः ।

एवं काण्डवृक्षयोरपि बीजफलयोरिव व्याप्तिः । धर्मेण साहित्यस्य नियतत्वं तद्धर्मस्य तदन्यावृत्तिकत्वम् । जन्यजनकभावधर्मस्य हि बीजफलाभ्यामन्या वृत्तिः । न ब्राम्णवीजस्य पनसफलजनकत्वम् । पनसफलस्य वा आम्रवीजजन्यत्वम् । न ह्यन्यस्माद्वीजादन्यत् फलमुत्पद्यते । न चावीजात् । उभयोरित्यनेनाभिहितं कार्येण कारणस्य कारणेन कार्यस्यानुमानमिति । धूमेन कार्येण कारणमाद्रेन्धनवद्गहनमीयते, नियतजन्यजनकभावसाहित्यात् । तथाद्रेन्धनयोगे भविष्यति वह्निना भविष्यद्धूमोऽनुमीयते । न हि केवलो वह्निर्धूमस्य जनकः । आयसगोलके भज्जनकपालेऽङ्गारे चाग्नेर्निर्द्धूमस्तदशेनात् । तत् केवलवह्निव्यावृत्तये धर्मेतिपदम् । एकतरस्य वेति वचनेन सामान्यतो दृष्टमनुमानं ख्यापितमिति । त्रिविधं त्रिकालञ्चानुमानम् । एकतरस्य यथा— शैत्येनानुमीयते परोक्षं जलम् । वायुसामान्यतो दृष्टेन । अत्र हि जलशैत्ययोरेकतरस्य जलस्य शैत्यं नियतं समवायधर्मस्य साहित्यं व्याप्तिः, न तु शैत्यस्य जले व्याप्तिः । वायो शैत्यसद्भावात् । इति सामान्यतो दृष्टेन वत्तमानानमानम्, कार्येण वत्तमानातीतानुमानम्, कारणेन भविष्यदनमानमिति । वाष्पजधूमेन जलहृदादिषु निगूढतेजोऽनुमेयमेव । जलानुभवेषि हि तेजो वाष्पमुद्गिरति । न तु जलमात्रम् । तत्परमाणुचयो वा न धूमरूपेणोद्गिरति । पलालादितुणराशितो धूमोत्थानदशेनात् । परन्तु जलपरमाणुवद्विपरमाणुभयविकारविशेषो धूम इति । अधान्ये लाहुः— तत्त्वान्तरं व्याप्तिः । तस्य भावस्तत्त्वं धर्मः । यस्य यो धर्मस्तत् तस्य तत्त्वं, तस्य तत्त्वान्तरं तत्तद्धर्मान्तिरिक्तो धर्मः । तस्य तत्त्वं सा व्याप्तिः । यथा धूमस्य तत्त्वं धूमत्वं

नियतो धर्मः । तद्धर्मादन्तरं धर्मस्तु बह्व्यतिरेकेण वर्त्तनं व्याप्तिः, न तु बह्वे धृमे ; ध्रुमव्यतिरेकेण बह्वे रयोगोलकादौ वर्त्तनात् । बह्वित्वं तु बह्वे नियतो धर्म इत्येव तत्त्वान्तरं व्याप्तिरिति । तत्राह—“न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः” । उक्तरूपं तत्त्वान्तरं प्रतिबन्धप्रतिबन्धयोर्व्याप्तिर्न भवति । कस्मात् ? वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः । तत्त्वान्तरन्तु तद्धर्मातिरिक्तो धर्मः तस्य वस्तुत्वेन कल्पनाप्रसक्तेः । ध्रुमाभावेन बह्वभावानुमाने ध्रुमाभावस्य गवाश्वादि-निखिलस्य ध्रुमाभावत्वं धर्मः कल्पनीयः । तच्च ध्रुमाभावत्वं गवाश्वादि-निष्ठैकरूपेणासम्भवान्न वस्तु । तत्रावस्तुनि वस्तुत्वेन कल्पना प्रसज्येतेति । तदभावत्वधर्मातिरिक्तश्च धर्मोऽपि ध्रुमाभावस्य कल्पनीयः । ध्रुमाभावो यद्यवस्तु-भूतो विवक्ष्यते तदा तदवस्तुनोऽप्यवस्तुत्वातिरिक्तो धर्मः किमपरो वर्त्तते ? न च वर्त्तते । अवस्तुनोऽवस्तुत्वं तदतिरिक्तो वा धर्मः कश्चिद्वस्तुभूतः । यदि ध्रुमाभावो वस्तुभूतो विवक्ष्यते तदा ध्रुमातिरिक्तः सर्वो भावो ध्रुमाभावः । तस्मिन् सर्वस्मिन् भावे ध्रुमाभावे यत्तत्त्वं नियतं घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्येवं ध्रुमातिरिक्तं ध्रुमत्वादिकनिखिलं ध्रुमाभावस्तत्र ध्रुमत्वस्य तत्त्वं किं वस्तु ? तत्त्वान्तरं वा किं वस्तु तदपि कल्पनीयं भवति । न च ध्रुमत्वस्य धर्मः कश्चिच्छक्यते कल्पयितुमिति । तस्मान् तत्त्वान्तरं न व्याप्तिः ।

अथ “निजशक्त्यद्भवमन्याचार्याः” । प्रतिबन्धप्रतिबन्धयोरुभयोरैकतरस्य वा निजशक्त्यद्भवं तत्त्वान्तरं व्याप्तिरित्याहुर्गचार्या आनुमानिकशास्त्रस्य । यो यस्य नियतो धर्मो बह्वे बह्वित्वं ध्रुमस्य ध्रुमत्वमित्येवमादिः, तत्तद्धर्माद्-अन्तरमन्यो धर्मो यो निजशक्त्यद्भवः स खलु तस्यान्यवस्तुनि व्याप्तिः । यथा ध्रुमेन बह्वनुमाने । ध्रुमस्य ध्रुमत्वं तत्त्वं ध्रुमत्वधर्मादन्तरं धर्मन्तु वद्वीतरा-जन्यत्वं बह्व्यतिरेकेण वर्त्तनश्च ध्रुमस्य निजशक्त्यद्भवं बह्वो व्याप्तिः । बह्व्यतिरेकेणाकाशे वर्त्तनश्च ध्रुमस्य वायुशक्त्यद्भवं न निजशक्त्यद्भवमिति । ध्रुमाभावेन बह्वभावानुमाने । ध्रुमाभावो यद्यवस्तुभूतो विवक्षितः स्यात् तदा तस्यावस्तुनो निजशक्तिरप्रसिद्धा । न चावस्तुना लिङ्गेनावस्तुनो लिङ्गिनोऽनु-मानं सम्भवति । तदि वस्तुभूतो ध्रुमाभावो बह्वभावश्च वस्तुभूतो विवक्षितुं युज्यते । तथाविवक्षायां ध्रुमाभावस्य लिङ्गस्य दर्शनमपेक्षते । यथा घटस्य अदर्शनं दर्शनाभावो दर्शनस्य निवृत्तिर्नाम प्रयत्नो गुणविशेषः, तथा ध्रुमाभावो ध्रुमस्य निवृत्तिर्नाम प्रयत्नविशेषो गुणः । तस्य तत्त्वं निवृत्तित्वं धर्मः । तद्ध-र्मादन्तरं धर्मन्तु बह्विनिवृत्तिजन्यत्वं ध्रुमनिवृत्तेर्निजशक्त्यद्भवं बह्विनिवृत्तिरूपे

वद्वाभावे व्याप्तिः सम्बन्धः—इत्याचार्या आहुः । तत्राह कपिलः—“निज-
शक्तिः” इति । निजस्य शक्तिः सा स्वरूपविशेष एव न त्वतिरिक्ता । तथा
सति “न स्वरूपशक्तिनियमः पुनर्वादप्रसक्तः” । निजशक्तिः स्वरूप-
शक्तिरेव । न त्वतिरिक्ता—इत्येवं नियमो न क्रियते । यथा वह्निर्दाहिका
शक्तिधूमस्य मालिन्यकारित्वादिशक्तिरित्येवं स्वरूपशक्तिवचने वह्नौ धूमस्य
व्याप्तिर्भवति । मालिन्यकारित्वादिस्वरूपशक्तिनो धूमो न वह्निना व्याप्यते ।
तद्व्याप्तिसिद्धार्थं पुनः शक्त्यन्तरवचनप्रसङ्गः स्यात् । तस्मान्निजशक्तिर्न
केवलस्वरूपशक्तिः । यत्र यथा शक्त्या धर्मान्तरमुद्भवति तत्र सा शक्तिर्निज-
शक्तिरित्यत इति । कुतः पुनर्वादप्रसक्तिरिति ? अत उक्तम् । “विशेषणा-
नर्थक्यप्रसक्तः” । स्वरूपशक्तिरेव निजशक्तिरिति वचने पुनर्वादप्रसक्ति-
विशेषणानर्थक्यप्रसक्तः । निजस्य शक्तिर्निजशक्तिः—इत्यत्र शक्तेर्विशेषणं
निजस्येति—तस्यानर्थक्यं प्रसज्यते । स्वरूपशक्त्युद्भवमित्युक्त्वा तत्सिद्धेः ।
स्वरूपेति स्वशब्देन यदुक्तं तदेव निजशब्देनोच्यते । तेन निजस्वरूप-
शक्त्युद्भवमिति वचने पुनरुक्तिप्रसङ्गः निजस्य स्वरूपशक्तिरित्यर्थात् न केवलं
विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गः । “पल्लवादिष्वनुपपत्तिश्च” । वृक्षादीनां पल्लवादिकमपि
स्वरूपं छायादिकर्मकृच्छ्रशक्तिकम् । पल्लवादिस्वरूपाणां शक्त्युद्भवं छायादि ।
वृक्षेण कार्यणानुमेये तद्बीजे कारणे छायादिकरणं पल्लवादेर्व्याप्तिर्भवति । न
वृक्षस्येति । ततोऽनुमानस्यानुपपत्तिरिति ।

तत्रापि “आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात्” । यस्याधेयं
यत्स्वरूपं तस्याधेयस्य शक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगोऽस्ति । समानन्यायात् ।
पल्लवाद्याधेयस्य छायादिकर्मकरणे शक्तिसिद्धौ वृक्षस्य निजस्य च शक्ति-
योगोऽस्ति । यथा वह्निर्निजस्य दाहिका शक्तिर्वेद्भिर्दहतीति । यदुष्णगुणो वह्निः
काष्ठादिदाहकर्म करोति तत्र वह्निर्निजस्य दाहिकायाः शक्तेर्योगोऽस्ति । द्रव्यं
हि यत्किञ्चित् कर्म करोति । तत्र किञ्चित् स्वप्रभावेण किञ्चिद्गुणप्रभावेण
किञ्चित् कर्मप्रभावाच्च । यद्यपि तत्र गुणप्रभावात् कर्मप्रभावाच्च यत्किञ्चित्
करोति तत् तु द्रव्यस्य स्वप्रभावयोगश्चास्ति । तथापि द्रव्यप्रभावमन्तरेणापि
गुणकर्मप्रभावात् तत्तद्भवति शक्तिरूपेण समानन्यायात् ।

तस्मादुक्तदोषान्निजस्य स्वरूपशक्त्युद्भवं तत्रान्तरं न व्याप्तिरिति साङ्गे
कपिल उवाच—तत्रानुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावोपमानानामन्तर्भावान्न न्यूनत-
मिति । तत्रोवाचाक्षपादगौतमो वादमार्गोपदेश आन्वीक्षिकीशासने—“प्रसिद्ध-

साधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ।” प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गौरेवं गवय इति । किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते ? यदा स्वत्वयं गवा समानधर्म प्रतिपद्यते, तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति । समाख्यासम्बन्धप्रतिपात्तिरूपमानार्थ इत्याह—यथा गौरेवं गवय इति उपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियाथसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासन्निसम्बन्धं प्रतिपद्यते । यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णी—इत्युपमाने प्रयुक्त उपमानात् संज्ञासन्निसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधिं भैषज्यायाहरति । एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुधुत्सितव्य इति । परीक्षितं चैतल्लक्षणं तत्रैव । अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः । अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न चैवं भवति । यथा गौरेवं गौरिति । प्रायसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न हि भवति यथानङ्गानेवं महिष इति । एकदेशसाधर्म्यात् उपमानं न सिध्यति । न हि सर्व्वेण सर्व्वमुपमीयते । एकदेशसाधर्म्यं सर्व्वस्य सर्व्वत्रैवास्तीति । तत्रोत्तरम् । ‘प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ।” न साध्यस्य कात्स्न्यप्रायात्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते । किन्तु प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते । यत्र चैतदास्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धं शक्यम् । तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति । अस्तु तर्हि चोपमानमनुमानम् । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य बह्वेर्ग्रहणमनुमानम् । एवं गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति । नेदमनुमानाद्विशिष्यते । तत्र विशिष्यत इत्याह । कया युक्त्या ? नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पदयाम इति । यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयं गोसमानमर्थं पश्यति तदायं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते, न चैवमनुमानमिति । परार्थं चोपमानं यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियते । यथा बलिवासवयोर्युद्धं बलिवासवयोरिवेति । परार्थमुपमानमिति चेत् ? न, स्वयमध्यवसायात् । बलिवासवयोर्युद्धं बलिवासवयोरिवेति स्वयमध्यवसायते, न तूपमा भवति । भवति च भोः स्वयमध्यवसायः । यथा गौरेवं गवय इति । नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते । उपमाने तु तन्न भवति । ‘प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ।” न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यते । तथापि तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविरोधः । तथेति वादे न्यायवाक्ये

पञ्चावयवे य उपनयस्तदुपमानम् । तत्र यथा । पुरुषो नित्यः, अकृतकत्वात् । यथाकाशः । यथाकाशोऽकृतकस्तथा पुरुषोऽकृतक इति । तथेत्यनेन समान-धर्मापरसंहारादुपमानं सिध्यति । नानमानमिति । वादेऽवयवार्थं पृथगुपमानं प्रमाणमिष्यते । इत्ययमनयोविशेषः—इति कपिलादिभिरपि चाङ्गीकृत्य स्वस्वतन्त्रे वादानभिधानात् प्रमाणेऽभिधेयेऽनुमानेऽन्तर्भावितमुपमानमिति न विरोधः । इत्यनुमानं व्याख्यातम् ।

अथानुमानं तर्कौ युक्त्यपेक्ष इति युक्त्यपेक्षत्वादनूमानावान्तरीयत्वेऽपि युक्तेः सिद्धे प्रामाण्ये बहुकारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थं पृथगेवेहोक्ता । तामुदाहरति—जलेत्यादि । जलं यथर्त्तं शिशिखपेणसेचनादिना सिक्तम् । कर्षेण क्षेत्रस्य । बीजं बीजधर्मकम्, न तु निर्वर्जांशयुक्तं बीजं पुलाकादि । ऋतुर्यस्य बीजस्य यः प्ररोहकालादिफलोत्पत्तिपय्येज्जः कालः । तेषां चतुर्णां सान्निध्यादेकान्तेन शस्यसम्भवः स्यादित्येका युक्तिभविष्यद्दशिनी भविष्यन्ती नाम । अपरा तु षड्धातुसंयोगाद्गर्भाणां सम्भव इति । यथा दोषरहितायां भूमौ कृष्टायादोषं बीजमुप्तं यथादेजलोपसिक्तं यथर्त्तकालेऽङ्कुरं जनयति—तथा दोषहीने गर्भाशये क्षेत्रे दोषहीनशुक्रात्तैवजलमेके बीजधर्मा मूक्षमदेहि-जीवात्मा यदावक्रामति ऋतुकाले तदात्मा शुक्रात्तवीर्यपञ्चमहाभूतानीति षड्धातुसंयोगाद्भवं गर्भाणां सम्भवः स्यादिति वक्ष्यमानदशिनी बुद्धियुक्तिर्वक्ष्यमाना । अपरा तु—मथ्येत्यादि । मध्यमन्थनमन्थानसंयोगादप्रिसम्भवः । मध्यं मन्थनार्थमथःस्थकाष्टमरणिर्नाम, मन्थनमृद्धं स्थकाष्टं येन घृण्यति, मन्थानः कर्त्ता ; एषां संयोगान्मन्थनक्रिययावश्यमप्रिसम्भव इति भविष्यन्ती युक्तिः । अपरा तु तेषां संयोगादप्रिसम्भवो दृष्ट इत्यतीता । तथा युक्तियुक्ता चतुष्पाद-सम्पत्—अविगुणभिरगद्व्योपस्थातृभेषजानि युक्तियुक्तानि साध्यव्याधि-निवर्हेणानि भवन्तीति युक्तिः ।

ननु कासो युक्तिरिति ? अत आह—बुद्धिरित्यादि । सा बुद्धिर्बहुकारणयोगजान् बहुविधकारणोपपत्तितः स्वत्वविज्ञाततत्त्वान् भावानर्थान् तत्त्वज्ञानार्थं पश्यति सा बुद्धियुक्तिर्नाम । सा त्रिकाला त्रिकालमर्थं पश्यतीति विज्ञेया । यया युक्त्या बुद्ध्या त्रिवर्गं धर्म्मेश्चार्थश्च कामश्चेति वर्गत्रयं साध्यते इति त्रिवर्गसाधिनी त्रिकाला तत्त्वज्ञानसाधिनी युक्तिस्तक इत्यनर्थान्तरम् । तथा चाभिहितस्तर्कौऽक्षपादगोतमेन—“अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः” । व्याख्यातं वात्स्यायनेन । तर्कौ

न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते । तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निवर्तते ? आहोस्विदकृतकेन ? अथाकस्मिकमिति ? एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्त्या तत्त्वज्ञानार्थमूहः प्रवर्तते । यदि कृतकेन हेतुना निवर्तते जन्म तदा हेतुच्छेदादुपपन्नोऽयं जन्मच्छेदः । अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतुच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोऽयं जन्मच्छेदः । अथाकस्मिकमित्यकस्मान्निवर्तमानं जन्म न पुननिर्वस्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते । तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मिंस्तर्कविषये कस्मैनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि वर्त्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते । तत्त्वज्ञान-विषयस्य विभागात् तत्त्वज्ञानाय कल्पते तर्क इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपलम्भाय वार्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयेऽन्तर्भूतो-ऽपीति । अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति । अथ जिज्ञामितव्यस्य वस्तुतो व्याहतो धर्मो विभागेन विभज्यते । किं स्वदित्यम् आहोस्विन्नैत्यमिति ? विमृश्यमानयोर्धर्मयोरैकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति । सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति । कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति । तत्र निदशनं योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तत्र भो जानीयेति जिज्ञासा । स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मको वेति विमर्शः । विमृश्यमानेऽज्ञाततत्त्वे-ऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति । यद्ययमनुत्पत्ति-धर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-मिभ्याजानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणम् । उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा-भावादपवर्गे इति स्यातां संसारापवर्गे । उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम् । उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बन्धयत इति । नास्पृष्टं स्वकृतस्य कर्मणः फलम् । उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतस्य कर्मणः फलोपभोगो नास्ति । तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादि-वियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमुपपद्यमानं पश्यति तत्रानुजानाति सोऽयम् । एवंलक्षण उदस्तर्क उत्पुच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थं न तत्त्वज्ञानमेवेति ? अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न तवधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोत्येवमेवमिदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थं इति ? तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणांनुग्रहोद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाण-सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थस्तर्कः । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणान्यनुजानात् प्रमाणसहितो वादे तूपदिष्ट इत्यविज्ञात-

तत्राप्तागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्देवार्थादविपरीतः
परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः
स चाप्तागमः । आप्तागमादुपलभ्यते — दानतपोयज्ञसत्या-

तत्त्वमनुजानातीति । यथा सोऽर्थो भवति तस्य तथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो
याथातथ्यमिति ।

इति चतुर्णामाप्तोपदेशादीनां लक्षणान्युक्त्वा तदुपसंहरति—एषेत्यादि ।
एषा चतुर्विधैव परीक्षा न त्वतिरिक्ता खल्वन्या परीक्षास्ति । यतो
यया चतुर्विधैव परीक्षया सर्व्वं परीक्ष्यते । सर्व्वमिति यत् परीक्ष्यते तत्
परीक्ष्यं सर्व्वं सदसत्त्वं भावोऽभावश्चेति सर्व्वम् । न तु किञ्चिदिति ।
तस्मात् तथा चतुर्विधया परीक्षया पुनर्भवोऽस्म्येवेति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादिप्रभृतीन् नास्ति कान निरस्य पुनर्भवस्य
अस्तित्वं चतुर्विधया परीक्षया स्थापयितुं पुनर्भवोपदेशेन स्थापयति—
तत्र आप्तागमस्तावदित्यादि । तावद्वेदः कथञ्चनः सामाथर्व्ववेदः सेतिहास-
पुराणः सपदङ्गश्चाप्तागमः यश्चान्योऽपि कश्चिद्देवार्थादविपरीतः । वेदार्थ-
विपरीतस्तु न प्रमाणम् । कथं वेदार्थाविपरीततया जायते ? शिष्टानुमतः
शिष्टैरर्पितैः श्रुतानुमतो यः शास्त्रवादः परीक्षकैः प्रणीतः । वेदवाक्याथ एव
वाक्यान्तरं प्रकाशितः । नत्र लोकानुग्रहधम्मकर्म्मदिप्रणयनेन वर्त्तते यः स
लोकानुग्रहवृत्तः । स च शास्त्रवाद आप्तागम इति । एतेनैतदुक्तम्—अग्न्यजुः-
सामाथर्व्वान्तर्गता ज्योतिर्व्वेदधनुर्व्वेदगान्धर्व्ववेदायुर्व्वेदाः शिक्षाकल्पव्याकरण-
छन्दानिरुक्तज्योतिर्व्वेदास्ते पुनर्भवादिभिः परीक्षकैः प्रणीताः शास्त्रादिसंज्ञा
आप्तागमाः प्रमाणानीति । तस्मादागमादुपलभ्यते खलु यत्तदाह—दानेत्यादि ।
दानादीन्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति । आप्तागमे श्रुतं दानादिकर्म्मभिः
अभ्युदय इह शुभपारत्रिकस्वर्गपुनर्भवादि शुभं भवति । तथा दानादि-

चक्रवाणिः—तत्र शब्दस्य पुनर्भवान्तिपादकत्वं दर्शयति—तत्राप्तागम इत्यादि ।—प्रथमं
वेदं प्रदर्शयन् वेदस्य निरस्तविभ्रमाशङ्कं प्रामाण्यं दर्शयति, यश्चान्योऽपि त्यजेन ग्रन्थेन वेदार्था-
दविपरीतत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदनीयप्रामाण्यायुर्व्वेदस्मृतिशास्त्रादीनि दर्शयति, शास्त्ररूपो वादः
शास्त्रवादः, आप्तागमादिति वेदात्, यशोऽग्निष्टोमादिः, ब्रह्मचर्य्यमुपस्थसंयमनादि, अभ्युदयः
स्त्रीः, निःश्रेयसं मोक्षः, अत्र मन्वाद्येतया स्वर्गस्य मोक्षस्य च कारणं बोद्धव्यम् ।

ऽहिंसाब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति । न चानति-
वृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्मद्वारेषूपदिश्यते । धर्म-
द्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैराप्तैः
कर्मविद्धिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभि-
र्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्टोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवश्येत् * ॥ १० ॥

विशेषैतिःश्रेयसं भवतीति । दानादिविपरीतकर्मभिरभ्युदयनिःश्रेयसविपरीतं
चाशुर्भं भवतीत्यर्थादापद्यते । तेनाशुभेन दुःखभोगपूर्वकनरकयातनां परत्र
भुक्त्वा पुनरिह दुःखभोगाहजन्य प्राप्नोति । तर्हि चेद्वानादिधर्मद्वारेषु
निःश्रेयसं भवतीत्यतः पुनर्भवो नास्तीत्यत आह—न चेत्यादि । अनतिवृत्त-
सत्त्वदोषाणाम्—अतिवृत्तावुपशान्तौ सत्त्वदोषो मनोदोषो रजस्तमोगुणौ येषां
तेऽतिवृत्तसत्त्वदोषाः । नातिवृत्तसत्त्वदोषास्तेषाम् । येषां मनोदोषरजस्तमो-
निवृत्तिर्नाभूत्तेषामपुनर्भवो निःश्रेयसमदोषराप्तैर्दानादिषु धर्मद्वारेषु कर्मसु
नोपदिश्यते । तर्हि तेषां दानादिषु धर्मद्वारेषु किमुपदिश्यत इति ? अत आह—
धर्मद्वारेत्यादि । धर्मद्वारेणावशानवाद्भस्तु व्यपगतभयादिभिर्ब्रह्मपरैर्ब्रह्म-
विद्धिराप्तैः कर्मविद्भिर्भयनं कर्मणा यद्भवति तत् तथा जानद्भि-
रनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः सत्त्वस्य बुद्धेश्च प्रचारो येषां नोपहतस्तैः
पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्योगचक्षुर्भिर्दृष्टा तेषामनतिवृत्तसत्त्व-
दोषाणां प्राणिनां पुनर्भव उपदिष्ट इत्यस्ति पुनर्भव इत्यात्मगमादव-
श्येत् ॥ १० ॥

एतेन जन्मान्तरभोग्यस्वर्गनिरकजन्मलभ्यमोक्षोपदेशेनात्मनः परलोको भवतीति भावः ।
आगमान्तरमाह—न चेति । अनतिवृत्तावुपशान्तौ सत्त्वदोषो मांस्तौ रजस्तमोरूपौ येषां ते
तथा, तेषामपुनर्भवो मोक्षः, धर्मद्वारेषु धर्मशास्त्रेषु, अदोषैर्महर्षिभिर्दृष्टोपदिश्यते तेनेति
सम्बन्धः, तेन पुनर्भव उपदिश्यते इत्यर्थः । आगमान्तरमूपवचनमाह—धर्मद्वारेत्यादि । ब्रह्म
अध्यात्मज्ञानं तत्परैः, कर्मविद्धिरनुष्ठातव्ययागादिकर्मविद्धिः, अनुपहतसत्त्वगुणबुद्धेः प्रचारो
योगबलक्षणो येषां ते तथा ; एतेन विशुद्धबुद्धिस्त्वं दर्शयति ; दिव्यमसीन्द्रियार्थदर्शिं चक्षुः
समाधिकृतं ज्ञानं येषां ते दिव्यचक्षुस्तैर्दृष्टोपदिष्टः स्वयमनुभूय कथित इत्यर्थः ; इतिशब्दो
।, पूर्वमित्यागमेन ॥ १० ॥

एव पुनर्भव प्रत्यक्षमपि चापलभ्यते । मातापित्रो-
विसदृशान्यपत्यानि तुल्यसम्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धि-
भाग्यविशेषाः प्रवरावरकुलजन्म. टास्यैश्वर्यं. सुखासुखमायुः.

गङ्गाधरः आप्तोपदेशप्रमाणेन पुनर्भवोऽस्तीति स्थापयन्तं नास्तिक आह-
कस्मै खल्विह मृता परलोकं गत्वा पुनरिह भवन् १ शुक्राक्षिवादिपञ्चभूत-
विकारसमुदायो हि पृथक् पागभिहित इति नास्म्यान्मा योऽसौ मृता पर-
लोकं गच्छति तत्र भोगं भुञ्ज्या पुनरिह भवतीति । अत आह एवं पुनर्भव
इत्यादि । अन्यक्षमापि चापलभ्यते पुनर्भव आत्मनिन्यत्वात् । न ह्यात्मान-
पन्तरेण शुक्राक्षिवादिभिः पञ्चभिर्महाभूतजायते जन्तु कश्चिन् । भूतसंयोगे
नैतन्यसम्भवाभावान् । भूतेषु अन्यैकमदृष्टस्य चैतन्यस्य सङ्गते तदसम्भवात्
कारणगुणपूर्वको हि कान्यैगुणो भवति । काय्य मदर्शकित्वेन चैतन्यं
कारणकर्मसम्भूत म्यात् चैतन्यं हि गुणः । गुण एव गुणान्तरमारभते.
न कर्म गुणमारभते इत्यादि विस्तरेण दर्शितं पूर्वाध्याये ।
तस्मादस्म्यान्मा नित्यं संसारी स एव पुनरिह जायते । अन्यक्षेण तदुप-
लभ्यते कथमिति । अत आह मातापित्रोर्गिन्यादि । वि-सदृशानां-
मानि विभिन्नस्वरूपाणि अन्यक्षेण दृश्यन्ते । मानि च मरुपादीनि ।
मानि च कुरुपादीनि नादशरूपाणि खलु मातापित्रोः शुक्राक्षिविशेषेण
सम्भवन्तीति । अत आह तुल्यसम्भवानामित्यादि । तुल्याभ्यां माता-
पितृभ्यां तयोः पूर्ववच्छुक्राक्षिवाभ्यां सम्भवो येषामपन्यानां वर्णस्वरादि-
विशेषा अन्यक्षेण दृश्यन्ते । या चैकस्यापन्यस्य माता यश्च पिता सा च स
चापरस्यापन्यस्येति । कस्मान् तस्य तस्यापन्यस्य कारणात् स्ववर्णादि-
विशेषाः । आत्मजा हि वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यानां विशेषाः । न हि
तेषु पञ्चभूतसम्भवत्वेऽपि वर्णस्वराकृतीनां विशेषा भाग्यविशेषादन्ते सम्भवन्ति ।
भाग्यविशेषश्च सत्त्वबुद्धिविशेषेण पूर्वदेहकृते कर्मभिर्जायते । भाग्यविशेषाच्च
सत्त्वबुद्धोर्विशेष म्यात् । एवं भाग्यविशेषादेव प्रवरावरकुले जन्म । कस्य

चक्रपाणिः अन्यत्र यद्यपि पुनर्भव न गृह्णाति तथापि तत्र पुनर्भवमाहकानुमानस्य लिङ्ग-
ग्रहणे यथा स्थापयते, तथा दर्शयति । अन्यत्रमपीत्यादि । विसदृशानांति कश्चित् कुरुपः कश्चित्
मरुपः, तुल्यसम्भवानां तुल्योत्पादकारणानां, कश्चिद् गौरः, कश्चित् कृष्णः, एवं स्वरादावपि विशेषो
नेदृश्यः । शब्दैश्चर्यमिति कस्यचिहास्य कस्यचिदैश्वर्यम् । एवमपरप्रापि विपर्ययः पुरुषभेदेन

आयुषो वैषम्यम्, इहाकृतस्यावाप्तिः, अशिक्षितानाञ्च रुदित-
स्तनपानहासत्रासादीनाञ्च प्रवृत्तिः, लक्षणोत्पत्तिः, कर्म-

च दास्यम् । कस्य चापत्यस्यैवम्यम् । सुखं चायुः कस्याचित् । कस्यचित्
असुखमायुः । तथैवायुषः कस्य च दैर्घ्यम् । केषाञ्चाल्पत्वमिति भाग्यादेव
भवति । न चैतानि मनोबुद्धिभ्यां कृतैः कर्मभिरान्मानं विना जाताद्भाग्य-
विशेषान् सम्भवन्ति । न हि मनो वा बुद्धिर्वा वैशेष्यं स्वयमापद्यते विनान्मानं
येन विशेषेण कर्मविशेषः क्रियते । यदि च सत्त्वमनविधीयते शरीरं शरीरं
चानुविधीयते सत्त्वमिति शरीरविशेषयोगान् सत्त्वविशेषः स्यात्, ततो बुद्धि-
विशेषः, ताभ्यां कर्मविशेषः क्रियते, ततो भाग्यविशेषः स्यादित्युच्यते ।
तत्राह—इहाकृतस्यावाप्तिरित्यादि । यदि पूर्वजन्म नास्ति तन् पूर्वजन्म-
कृतकर्मफलेन मनोबुद्धिभाग्यविशेषा न स्युः । तर्हि कथमिह जन्मानि यत्
कर्म न कृतं तदिहाकृतस्य कर्मणः फलावाप्तिः कस्माद् भवति ? तस्मादस्त्यात्मा
नित्यः सत्त्वस्य कर्ता ।

य इह पूर्वजन्मनि यत्किञ्च कर्म चकार शृभं वाशृभं तस्यैतत् फलं
यदिहाकृतकर्मणो न फलम् । तद्यथा—अशिक्षितानाञ्चेत्यादि । जातमात्रस्य
शिशोर्न शिक्षितानि शिक्षाकर्मभिरन कृतानि रुदितादीनि यानि तेषामवाप्ति-
रिति । गौतमेनाप्युक्तम्—पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्ज्ञानस्य हर्षभयशोक-
सम्प्रतिपत्तेः । व्याख्यातमिदं वान्स्यायनेन—जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन्
जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकादिहेतुषु हर्षभयशोकादीन् प्रतिपद्यते लिङ्गानु-
मेयान् । ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते, नान्यथा । स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासम्
अन्तरेण न भवति । पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि मति भवति । नान्यथेति ।
तस्मादस्त्यात्मा नित्यः संसारी । यः पूर्वदेहे कर्मोपेण कृत्वा रुदितादि-
हेतून् उपलभ्याभ्यस्य परलोकं गत्वा पुनरिह जातमात्रं तान् रुदितादिहेतून्
स्मृत्वा रोदिति स्तन्यं पिबति हसति त्रस्यति विभेति हृष्यति शोचति ।

बोद्धव्यः, सुखसुखमित्यायुषो विशेषणम् । रुदितादयोऽसौ अत्युत्पन्नबालोचरतया बोद्धव्याः,
एते च रुदितादयो यथायोगमिष्टानिष्टस्मरणमन्तरा न भवान्त—स्मरणञ्च पूर्वज्ञानं विना न
भवतीति पूर्वजन्मज्ञानानुमानान् परलोकानुमायका भवान्त, पूर्वप्रतिपादितञ्च विमदशब्दादि-
वैचित्र्यामुत्तरत्र प्रतिपादनीयञ्च लक्षणोत्पत्त्यादिकारणान्तरं दर्शने सति पूर्वजन्मकृतकारणानु-
मायकमिति परलोकानुमायकं मन्तव्यम् । लक्षणोत्पत्तिरिति सामुद्रिकलक्षणप्रतिपादितलक्षणोत्-

इत्येवमेषामाशिक्षितानां रुदितादीनां प्रवृत्तिदर्शनादस्ति पुनर्भव इति । तत्राहुर्नास्तिकाः—नास्ति पुनर्भवः । जातमात्रशिशोर्हि पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवृत्तद्विकारः । यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलनं विकारो भवति स्वभावान्, एवमनित्येषु शिशुषु तत्तदात्मनोऽनित्यस्य भूतमयस्य हृषभयशोकरुदिनस्तनपानहासत्रासादयो विकाराः सम्प्रतिपद्यन्ते । तत्रोच्यते—नेदं युक्तं हेतुभावात् । अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इतिवदनित्यस्य भूतमयस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति । न ह्यत्रोदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनहेतुरस्ति न वा वैधर्म्यात् साध्यसाधनहेतुरस्ति । इति हेतुभावादसम्बन्धार्थकमपार्थकमुच्यते । दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्तस्य न निवृत्तिर्भवति । या च खल्वियमसेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिप्रबोधसम्मीलनदृष्टान्तेन न निवर्त्तते । यथा चेयं न निवर्त्तते तथा जातस्यापीति । क्रियाजानो च पर्णविभागसंयोगौ पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलने उच्यन्ते । क्रियाहेतुश्चानुमेयः । एवं सति दृष्टान्ते किं प्रतिपिच्यते ? तत्राह—निनिमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इति । तथा शिशोरपि निनिमित्ता रुदितादयो विकारा इति चेत् ? न । उष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् । न निनिमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इव शिशोजातमात्रस्य हर्षादयो विकारा निनिमित्ताः । पञ्चात्मकविकाराणामुष्णादिकालनिमित्तत्वात् । उष्णादिषु सन्सु भावादसम्बन्धभावात्तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निवृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलनविकाराः निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति, न निमित्तमन्तरेण । न चात्मनो दृष्टान्तादन्यत्तिनिरोधः कारणानुमानं भवति । न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोन्यत्तिर्नोष्णकालादिवाञ्छिमित्तान्तरोपादानं हर्षादीनाम् । तस्मादयुक्तमेतत् । एवमितश्चास्ति नित्य आत्मा चेतन्यकारणम् । प्रेत्याहाराभ्यासकृतान् स्तन्याभिलाषाज्जातमात्रस्य शिशोः प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते । स च नान्तरेणाहाराभ्यासं भवति । कथा युक्त्येति चेत् ? दृश्यते हि शरीरिणां श्रुथया पीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः । न च पूर्वशरीरमन्तरेण जातमात्रस्य शिशोरुपपद्यते सः । तेन स्तन्यपानाभिलाषेणानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेन शिशुनाहारोऽभ्यस्त इति । स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तरमिदमापन्नः श्रुत्याहितः पूर्वाभ्यस्तं श्रुतिवृत्तिकरमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषन् पिबति । तस्मात्

सामान्य * कलाविशेषः । मेधा कञ्चित् कञ्चित् कर्मण्यमेधा ।

दहभदान्नात्मा भिद्यत । भवन्यन्त्रेण इति कट्टं दहभदादीति । तस्मादभ्यास्या
नित्यः संसारी चैतन्यहेतुः । तस्मादस्ति प्रत्येकभाव इति । तत्राह पुनर्भवो
नास्तीति वादिनः । अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवनदुपसर्पणम् । यथा
खल्वयोऽभ्यासमन्त्रणायस्कान्तमुपसर्पति एवमभ्यासमन्त्रेण बाला ज्ञान-
मात्रं स्तन्यमभिलषति । किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं निनिमित्तम्
अथ निमित्तादिति । तत्राह निनिमित्तं नावादीति चतुः ? न अन्यत्र प्रवृत्त्य-
भावात् । यद्ययसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं निनिमित्तं स्यात् तदा लोष्ट्रादयो
ऽय्ययस्कान्तमुपसर्पेयुः । न जानूपसर्पन्ति । तत्र नियमः कारणमस्तीति । अथ
तर्हि निमित्तात् ? तच्च निमित्तं केनोपलभ्यते इति ? तत्रान्यत्र क्रियालिङ्ग
क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः । क्रियाहेतुः कारकपट्कं
क्रियालिङ्गं तत्र क्रियाविशेषमाश्रयकतमत्वादिव्यापारनियमलिङ्गं कारण-
कारकादिनियमः । तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः अयसोऽयस्कान्त एव प्रवृत्ति-
नान्यत्र । बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्यते । न च स्तन्याभिलाष-
लिङ्गमाहाराभ्यासकृतान् स्मरणानुबन्धादन्यान्निमित्तं दृष्टान्तनोपपद्यते । न
चास्ति निमित्तं कस्यचिदुत्पत्तिः स्यात् । न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतु-
वाधते । तस्मादयसोऽयस्कान्ताभिगमनं न दृष्टान्त इति । अयम खल्वपि
नान्यत्र प्रवृत्तिमवाति । न जान्वयो लोष्ट्रमुपसर्पति किं कृतोऽस्यानियमः
इति । यदि कारणनियमा सर्वक्रियानियमलिङ्गा एव ज्ञातमात्रबालक-
स्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमादभाविभूमहेति । तच्च कारण-
मभ्यस्नाहारस्मरणमन्यद्वेति दृष्टान्तं विशिष्यते । दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्त-
स्मरणादाहाराभिलाष इति । अक्षपादगतोऽयं उवाच । तथाऽन्यस्यापि कल-
स्येहाकृतकर्मणोऽवाप्तिर्यथा ।

लक्षणोत्पत्तिः । कस्यचिद् दह गतोचह कस्यचिद् दाग्दग्राचह महव-
तायते । न च तत् पूर्वदेहिककर्मफलमन्त्रेण सम्भवति ।

अथान्यस्यापीहाकृतकर्मणः फलावाप्तिरित्यने कर्मसामान्ये इत्यादि ।
द्राभ्यां बहुभिर्वा पुरुषे समाने कर्मणि कृते क्रियमाणे च फलाविशेषो न तुल्य-
इति । कर्मसादृश्ये सत्त्वासादृश्ये, मेधा कञ्चित् कर्मणि निजलक्षणाकानिवादी । अन्तरहीनाया

जातिस्मरणम् । इहागमनमित्यनुत्तानाञ्च भूतानां समदर्शने
प्रियाप्रियत्वम् ।

अत एवानुमीयते यत् ननु स्वकृतसर्पाहाराद्यर्माविताशि
षोडशदेहिकं देवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म । तस्येतत् फलमित
श्चान्यद्वाविष्यतीति फलाद्वीजमनुमीयते फलञ्च वीजात् ।

फलं भवति । तत्र कारणं षोडशदेहिकं कर्म । विशेषः इहाकृतस्य कर्मण
फलमन्यत्र दृश्यते । यथा कश्चित् कर्मणि पुंसांशुष वा शुभे वा कश्चित्
कर्मण्यमथा कस्यचित् मन्त्रस्य न तथा । तत्र हेतुः षोडशदेहिकं कर्मत्र
कस्य च पुंसो जातिस्मरणं पूर्वजन्मश्रुतान्तस्मृतिवलेन । भूतानामित्यनुत्तानाञ्च
पुनरिहागमनं स्वस्यापि पुनरागमनं येन स्मरते न जातिस्मरणं कस्यचित्
दृश्यते । ननु तं शुभकर्मकृतमनादोपरजस्तमानिष्टत्वा मत्यां जायते । तन्न
जातमात्रांशो सम्भवति । एवं समदर्शने वस्तूनि कचिदेकस्य प्रियत्वमन्यत्र
अप्रियत्वमन्यस्य तत्राप्रियत्वमन्यत्र प्रियत्वाति । तत्र कारणमिहाकृतं कर्मत्र
अति । तस्मादस्यान्मा नित्यं समसारी कृताः यः कर्म करोति तस्य च
फलमुपभुङ्क्ते । तस्मादास्ति पुनरप्येति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

अथानुमाननाप्युपलभ्यते तदाह भवेत् एवानुमीयते इत्यादि । पाता
पित्रोर्वि सदृशान्यपत्यानांन्यादिव्य समदर्शने प्रियाप्रियत्वमित्यन्नेभ्यो लिङ्गेभ्यो
नुमीयते तत् यत् ननु स्वकृतसर्पाहाराद्यर्माविताशि षोडशदेहिक
पूर्वजन्मनि कृतं देवसंज्ञकं देवं दिष्टं भाग्यमित्यादिसंज्ञमानमनि नित्यमानु
बन्धिकं कर्म । तस्य यस्येतत् फलं पातापित्रोर्वि-सदृशापत्यादिकं फलमिति
फलेन वीजं वक्ष्यमानं देवमात्मानुबन्धमनुमीयते । तश्चान्यत् फलं पुनर्जन्म

स्मरणं जातिस्मरणं तदेव स्मरणं दर्शयति । इहागमनमित्यनुत्तानामिति । इह कृतं ज्ञातोऽस्मि
इतश्च फलादागताऽभ्याग्येवमाकारं जातिस्मरणमिति । यदि च । इह तन्मनि न्युत्तानामि
तन्मनि पुनरागमनम् । भवेत् न अन्यथा । यमपूरयेतातस्य पुनरागमनं दृश्यते । समदर्शने
नित्याकारे कश्चित् पुरुषः प्रियत्वे कश्चित् इतरपितृत्वमिति । समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् । यत्
वावाप्तानुमानमत्र विस्तरमयाकं दर्शयते । एवं प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणं दर्शयित्वा अनुमानमाह । अत
रन्त्यादि । स्वकृतमागमना कृतम । अधिनाशात्पुष्पभाणं विनाशविनाशि षोडशदेहिकं पूर्वकृतं
तस्याप्यरागात्पुनरागतोऽप्यानुबन्धिकम् । यत्नम् फलमिति । त्रिसदृशापत्यादादिफलम् । एतच्च

युक्तिश्चैषा पट्टधातुसमुदायाद् गर्भजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया, कृतस्य कर्मणाः फलं नाकृतस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् । कर्मसदृशं फलं नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः ॥ १११२ ॥

भविष्यतीति बीजात् फलं भविष्यदप्यनुमीयते । यतः फलञ्च बीजादनुमीयते । अन्यनुमानेनापि पुनर्भवोऽस्तीत्युपलभ्यते । अत्रानुमाने युक्तिश्चैषा पट्टधातुसंयोगाद्गर्भजन्म पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायादेव चेतनस्य जन्म । न तु पञ्चमहाभूतमात्राद्विनात्मामिति युक्तिः । तर्हि पट्टधातुसंयोगः कथं स्यादिति ? अत आह—कर्तृकरणसंयोगान् क्रिया भवति । यथा काष्ठाग्निजलादिकर्तृसंयोगान् पाकादिक्रिया भवति । तथा कर्त्ता परलोकस्थ आत्मा, करणं तस्य दैवम्, तन्नियमादिह स्त्रीपुरुषबीजसंयोगः क्षेत्रे गर्भाग्रे, ततस्तदवक्रमणमात्मनः, ततो जन्म । यच्च कम्पे पूर्ववदेव कृतं तस्येतन् फलम् न तत्कृतस्य कर्मणः फलमस्ति । यथा नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्, बीजादेवाङ्कुरोत्पत्तिः, तथा कृतादेव कर्मणः फलं श्रुमश्रुमं बोध्यते । कम्पमदृशं फलं यत्फलकं यत् कम्प तत् फलं तस्मादेव कर्मणः स्यात् न त्वन्यस्मात् कर्मणोऽन्यत् फलं स्यात् । यथा नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिः स्यात् न हि जम्बूबीजादाग्नस्योत्पत्तिरिति युक्तिः । तस्मादन्यात्मा नित्यः संसारी कर्त्ता चैतन्यहेतुः, अस्ति च कम्प श्रुभाश्रुमं यत् फलति, अस्ति कम्पफलं येन तस्य फलं भोक्तुं पुनर्गृह जायते : तस्मादस्ति पुनर्भव इति ॥ १११२ ॥

सङ्क्षेपाद् भविष्यतीतिमेव । इत्येवेतीह जन्मनि कृतान् कर्मणः, अन्यदिति भाविजनमान्तरं भविष्यतीत्यनुमीयत इति सम्बन्धः । कथमनुमीयते इत्याह फलादिप्रादि । फलान् फलसदृशापत्यदर्शनात् बीजे पूर्ववत्सकृते कर्मोदि कारणमनुमीयते, तथा फलञ्च भाविजनमान्तरसुखदुःखादिवीजादिह जन्मकृतान् कर्मणां अनुमीयते इति योजनम् ।

तत्करणयुक्तिविषयतां परलोकस्य दर्शयति युक्तिश्चैषेत्यादि । पट्टधातुसमुदायाद्गर्भजन्मेति वदता आत्मसम्बन्धमन्तरा चेतना गर्भस्य तत्प्राप्तये, आत्मा च परलोकसम्बन्ध एवेति परलोकसद्भावे युक्तिरुपदर्शयते । कर्त्तृकरणसंयोगान् क्रियेति आत्मानं कर्त्तारं विना क्रिया परिदृश्यमाना योगादिलक्षणा न भवतीति । आत्मन उक्तं दर्शयति—कृतस्येत्यादिनाऽबीजादिव्यन्तेन, परिदृश्यमानदास्यैश्वर्यादिफलैर्न जन्मान्तरकृतस्य कर्मणः कारणभावं दर्शयति, कर्मसदृशं फलमिति पूर्वकृतश्रुमकर्मणः श्रुमं पुनर्भनादिकलम् । अत्र दृष्टान्तमाह नान्येत्यादि । नान्यबीजात् शालितांजादन्यदप्य यवाङ्कुरस्योत्पत्ति-

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टं पुनर्भवे धम्मद्वारेष्ववधीयेत ।
तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने ब्रह्मचर्यायां दारक्रियायाम्
अपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां
तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे कर्मण्यत्किष्टं देहेन्द्रियमनोऽर्थ-
बुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति । यानि चान्यान्यापि

गङ्गाधरः उति परलोके चतुर्भिः प्रमाणैः स्थापिते यथा परलोकपणा
कर्तव्या तदाह एवमित्यादि । एवमित्युक्तप्रकारेण चतुर्भिर्गामोपदेश-प्रत्यक्षानु-
मान युक्तिभिः प्रमाणैर्गामपुरुषैरुपदिष्टं पुनर्भवे सति धम्मद्वारेष्ववधीयेत ।
कथं धम्मद्वारेष्ववधानं कुर्यात् ? तदाह तदयमेत्यादि । धम्मद्वारेष्वत्यस्य
विशेषणं प्रत्येकं गुरुशुश्रूषायामित्यादि । प्रथमाश्रमे स्वल्पनयनानन्तरं गुरु-
शुश्रूषायां तथा वेदादीनामध्ययने धम्मद्वारे ब्रह्मचर्यायां धम्मद्वारे कायवाङ्-
मनोभिर्मथनत्यागो ब्रह्मचर्या—तदङ्गानि भैक्ष्यचर्यादीनि । ततः सव्वेदादि-
शास्त्राध्ययनानन्तरं समावृत्य गृहाश्रमे कर्तव्ये दारक्रियायां विवाहकर्मणि
धम्मद्वारे ततोऽपत्योत्पादने धम्मद्वारे जाने क्षपत्ये ऋणमुक्तिः स्यात् । भृत्यभरणे
मातापित्रादीनां भृत्यानां भरणे धम्मद्वारे । तथा अतिथिपूजायामतिथिभोजनादौ ।
दाने नित्यं काश्चिद्यथाशक्तिदानक्रियायाम् । अनभिध्यायां परस्ववाञ्छावर्जने ।
ततो वानप्रस्थाश्रममाश्रित्य तपसि तपस्यायाम् । असूयायां परगुणेषु दोषारोपण-
वर्जने । तथैवाक्रिये देहवाङ्मानसे कर्मणि धम्मद्वारेऽवधीयेत । ततश्चतुर्थ-
माश्रममाश्रित्य देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां स्वतु देहपरीक्षायामिन्द्रिय-
परीक्षायां मनःपरीक्षायामर्थस्य विषयस्य शब्दादेः परीक्षायां बुद्धिपरीक्षाया-
मात्मपरीक्षायाश्च धम्मद्वारेऽवधीयेत । तथा मनःसमाधौ योगे धम्मद्वारे-
ऽवधीयेतेति ।

रित्यर्थः । युक्तिमुपसंहरति इति युक्तिरिति । अत्र बहुवचन्ये प्रमेये तथाविधोपयोगाभावात्
विस्तरभयाच्च विस्तरो न कुतः ॥ ११११२ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति परलोकं व्युत्पाद्य तदुपयुक्तधर्मसाधनान्याह एवमित्यादि ।—धर्म-
द्वारेषु धर्मसाधनद्वारेषु, इह चातिथिपूजादीनि सद्वृत्तान्तान्यपि प्रकरणप्राप्त्येवोदाहरणार्थं
पुनरभिधीयन्ते ; देहादिपरीक्षायामवधीयेत इति वचनादवधानोपदर्शनेन देहादीनां क्षयित्वादि-
धर्मनिरूपणेनोपजायमानां सति विषयानभिपङ्क्तं जायमानमिच्छन्ति ; विषयेषु प्रसक्ति

एवंविधानि कर्म्मोपायानि सतामात्रगहितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टि
कराणि विद्यातु तान्यारभत कर्त्तुम् । तथा कुर्वन्निह चैव
यशो लभते प्रत्येकं स्वर्गमिति तृतीया परलोकेषणा
व्याख्याता भवति ॥ १३ ॥

अथ खलु त्रय उपप्लम्भाः त्रिविधं बलम्, त्रोग्या-
यतनानि, त्रयो गंगा, त्रयो गंगमार्गा, त्रिविधा भिषजः
त्रिविधमौषधमिति ॥ १४ ॥

अथानुक्तानि कर्म्मोपायानुमन्यते यानि चान्यानान्यादि स्वर्ग्याणि स्वर्ग-
हितानि वृत्तिपुष्टिकराणि तथा काठ्यादिवासादीनि भूभानि विद्यातु तान्य
आरभेत कर्त्तुम् । तस्म्याशिषमाह तथा हीन्यादि इह यशो लभते
इत्येव स्वर्गं चकारान्मनःसमर्थमिहोक्षश्च लभते इति इति तृतीया
परलोकेषणा व्याख्याता भवति ॥ १३ ॥

गङ्गाधर - इत्येवं तिस्रः पण्णा व्याख्याय त्रितमामान्यादन्यानि त्रिकाणि
व्याख्यातुमाह अथ खल्वन्यादि । त्रय उपप्लम्भा इति । ये शरीरमुपगत्य
स्तर्भन्ति न उपप्लम्भा शरीरधारणक्रियान्मन्मास्त्रय इति । त्रिविधं बलं
बलाधानं द्रुपप्लम्भा । यथा गृहभक्षणार्थं स्तम्भादिकं गृहबलाधानं तथा
शरीरभक्षणार्थमुपप्लम्भत्रयम् । त्रोग्यायतनानि कारणानि । यथा लोके
कारणाशीनं बलमवलञ्च तथा शरीरादिवलावलं युक्तायुक्तकारणत्रयाशीनं
तत्रायोगकारणाशीनास्त्रयो गंगा गंगाणाश्च त्रयो मार्गा । तेषां गंगाणां
प्रतिकारकास्त्रिविधा भिषजः । प्रतिकारमाधनानि त्रिविधमौषधमिति ।
इत्येष समानां त्रिकाणामुद्देशः ॥ १४ ॥

तन्मयो वारयित्वाऽस्मिन् प्रमाधानं तन्मयमाधनं अत्र ॥ तत्रैवप्रायश्चित्तमिति मन्त्रस्य
स्वर्ग्याणि स्वर्गहितानि स्वर्गकराणि वाचन् वृत्तिपुष्टिपुष्टि, वृत्तिपुष्टि, तस्मैपणायाह
वृत्तिपुष्टिकराणिभ्याम् तस्मैदेवना वृत्तिपुष्टिविराधनमन्त्राणां प्रदेष्टव्यम् यशो लभते धार्मिको
प्रसिद्धेकमादित्यतिरूपम् । परलोकेषणा तृतीया, तत्रैव वृत्तिपुष्टिपुष्टिपुष्टि तत्र तस्मैपणायाह
तत्रैवप्रायश्चित्तमिति मन्त्रस्य स्वर्ग्याणि स्वर्गहितानि स्वर्गकराणि वाचन् वृत्तिपुष्टिपुष्टि, वृत्तिपुष्टि, तस्मैपणायाह
वृत्तिपुष्टिकराणिभ्याम् तस्मैदेवना वृत्तिपुष्टिविराधनमन्त्राणां प्रदेष्टव्यम् यशो लभते धार्मिको
प्रसिद्धेकमादित्यतिरूपम् । परलोकेषणा तृतीया, तत्रैव वृत्तिपुष्टिपुष्टिपुष्टि तत्र तस्मैपणायाह

चक्रपाणि - स्वर्गमिति त्रिस्रोपनिषद्विज्ञानादित्येनान्यान्यपि त्रिस्रोपनिषद्विज्ञानानि स्वर्ग-
गृहितान्येतेह उक्तानि ॥ अत्र त्रिविधमिति । प्रथममुपप्लम्भा अर्धप्रायश्चित्तं मूलभूतकारणं

त्रय उपष्टम्भा इत्याहारः स्वप्नो ब्रह्मचर्यमिति । एभि-
स्त्रिभिर्युक्तियुक्तरूपप्रद्वयमुपष्टम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोप-
चितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारात् । * संस्कारः स हित-
मुपसेवमानस्य य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशानन्तरं तेषां निर्देशेन विभागः क्रियते—त्रय उपष्टम्भा
इत्यादि । आहारोऽत्राशितखादितपीतलीढभेदेन चतुर्विधोऽप्यभ्यवहारसामान्या-
देक एवेह गण्यते । जिह्वया व्याहरणमाहारः । स्वप्नोऽपि सृप्तिमुपृप्तिभेदेन द्विविधो-
ऽपि, तथा—“तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च । आगन्तुकी
व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभावा च निद्रा ॥” इति भेदेन षड्विधोऽपि
वद्विश्चैतन्याभावहेतुत्वेन स्वप्नत्वसामान्यादेक एव गण्यते । ब्रह्मचर्यमिति
कायवाह्पनाभिर्मयुनवज्जनसामान्यादेकमेव गण्यते । इत्युपष्टम्भत्रयं निर्दिश्य
तेषां प्रयोजनान्याह—एभिस्त्रिभिराहारस्वप्नब्रह्मचर्यरूपष्टम्भै-
र्युक्तियुक्तैः समयोगयुक्तैः प्रयोगोक्तैराचरितैरुपष्टम्भं दृढीभूतं शरीरं बल-
वर्णोपचितं सदनुवर्तते । तथात्वे हि शरीरस्य पुंसामिह परत्र च शुभं
सम्पद्यते । कियन्तं कालमिति ? अत आह—यावदायुषः संस्कारादिति ।
यावदायुषः शरीरानुवर्तनं संस्कारात् । त्रिभिरुपष्टम्भैरायुः संस्क्रियते ।

धारकत्वेन, तदनु बलमुपष्टम्भाहारादित्यस्यात्, तदनु रोगायतनानि बल-विरोधकर्तृत्वेन,
तदनु रोगास्तज्जन्तत्वेन, तदनु तन्मात्रज्ञानं सुविन्यस्तमेव, तदनु रोगप्रतिषेधार्थं प्रधानकारण-
वैद्याभिधानं, तदनु तदुपकरणत्वेन भेषज्यम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—अन्येन स्तम्भमात्रं धार्यमाणमुप सर्वापि प्रधानकारणस्य गत्वा स्तम्भवति
धारयतीत्युपष्टम्भः ; यथा गृहधारणनियुक्तप्रधानस्तम्भसमापवर्त्ती तद्बलाधायक उपष्टम्भः,
तथेहापि शरीरस्यायुःसंवर्तकेन कर्मणा धिदमाणास्याहारादयो धारकत्वेनोपष्टम्भा इत्युच्यन्ते ।
आयतनानि कारणानि रोगस्येति शेषः । ब्रह्मचर्यशब्देन इन्द्रियसंयमसौमनस्यप्रभृतयो ब्रह्म-
ज्ञानानुगुणा गृह्यन्ते ; आहारादयश्चेह प्रधानरूपतया प्रशस्ता एव गृह्यन्ते, तेन, विरूपकाहारा-
दीनां शरीरानुपष्टम्भकत्वं नोद्भावनीयम् । अत एव युक्तियुक्तैरिति विशेषणं करिष्यति ;
युक्ता प्रशस्तेन योगेन युक्ता युक्तियुक्ताः । ब्रह्मचर्यस्यायुक्तिरनभ्यासादिति मात्रेन्द्रियसंयमनादिरूपा,
सा हि मनःक्षोभादिहेतुर्भवति । उपचितं युक्तम् ; आयुःसंस्कारादायुःकारण-धर्माधर्मावस्थानं
वावक्षित्यर्थः, संस्कारशब्दः कारणवचनः ; आहारादयश्च प्राधान्येनोक्ताः, तेन अभ्यङ्गादीनां

* संस्कारमहितमनुपसेवमानस्येति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतञ्च । सहजं पुनस्तद् यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतम् । कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतञ्च । युक्तिकृतं पुनस्तद् यदाहारचेष्टायोगजम् ॥१६॥

संस्कारः करणं गुणाधानम् । हासगुणनिवृत्त्याख्यगुण आशीयते । आयुस्तु प्राक्तनकर्मफलजनितनियतकालप्रमाणं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगरूपम् । कः पुनरायुषः संस्कार इति ? अत आह—संस्कार इत्यादि । स हि संस्कार आयुषः । तमुपष्टम्भमुपसेवमानस्य खल्विह शास्त्रे य उपदेक्ष्यते आहारदिसम्यग्योगेनायुषो हासनिवृत्तिगुणाधानरूप इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमोद्दिष्टं बलं निर्दिशति—त्रिविधं बलमितीत्यादि । सहजमिति जायमानस्य यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं स्वाभाविकं गर्भारम्भकाले यादृशप्राक्तनकर्मजनितशुभाशुभफलवशाद् यादृशपद्व्यातुयोगे यादृशरसाहारसंवमानाया मातृविपक्वसेन च प्रकृत्या सह शरीरसत्त्वाभ्यां जातं बलं तच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं बलं सहजं बलमुच्यते । कालकृतं बलमृतुविभागजम् । सहजबलस्य पद्व्यातुकालस्वभावाज्जातं वृद्धिमध्यहासरूपं बलं प्रागुक्तम्—आदावन्ते च दीर्घवर्त्यं विसर्गादानयोर्वृणाम् । मध्ये मध्यबलं खन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥” इति । वयःकृतञ्चेति बाल्ययौवनवार्द्धस्यकृतम् । यन् प्राकृतबलस्य हासवृद्धिमध्यरूपं बलं तदपि कालकृतमुच्यते । युक्तिकृतञ्चेति युक्तिकृतं पुनस्तत्तदाहारचेष्टायोगजम् । बलादलकारिभ्य आहारेभ्यो युक्तियुक्तेभ्यो जातं तथा चेष्टाभ्यश्च जातं तथा वाजीकरणयोगेभ्यश्च जातं बलं युक्तिकृतमिति ॥ १६ ॥

शरीरधारकत्वेऽविरुद्धमेव । नन्वाहारादीनि सम्यगाचरतोऽपि विशेषैरस्यामेन्द्रियार्थसंयोगादिजन्यैर्वर्धोधिभिरन्तरापि मरणं दृष्टमित्याह—संस्कारमित्यादि । संस्कारं कारणम् अहितं शरीरस्येति शेषः, य इहैवोपदेक्ष्यते इति “ब्रौणायतनानि” इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—युक्तिराहारचेष्टयोः सम्यक् शरीरेण योजनाः सत्त्वं मनः, मनसो बलं यदाहाहवच्यते, प्राकृतमिति जन्मादिप्रवृत्तं प्राकृतधातुवृद्ध्या हेतुवन्तरनिरपेक्षं वृद्धं, दृश्यन्ते हि केषित्स्वभावादेव बलिनो दुर्बलाश्च केषित् । अतुविभागजम् “आदावन्ते च दीर्घवर्त्यम्” इत्यादिकम् । आहारस्य मांससर्पिरादेः, चेष्टाया उचितविश्रामव्यायामात्रेयोग आहारचेष्टायोगः, अन्ये तु योगसन्नेन रसायनप्रयोगं ग्राहयन्ति ॥ १६ ॥

त्रीण्यायतनानीत्यर्थानां कर्मणः कालस्य चानियोगायोग-
मिथ्यायोगाः । तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनम्
अतियोगः, सर्व्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिसूक्ष्माणाञ्च *
तथातिविप्रकृष्ट-रौद्रभैरवाद्भुतद्विष्ट-बीभत्सविकृतादिरूप-दर्शनं

गङ्गाधरः कर्मिकत्वात् त्रीण्यायतनान्याह त्रीण्यायतनानीति । अर्थानां
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च वाद्यास्तेषाम् अतियोगायोगमिथ्यायोगा एक-
मायतनम् । कर्मणश्चातियोगायोगमिथ्यायोगा इत्येकमायतनम् । कालस्य
चानियोगायोगमिथ्यायोगा इत्येकमायतनम् । कारणं रोगाणामिति त्रीण्याय-
तनानि रोगाणां कारणानि । अतियोगायोगमिथ्यायोगानामसम्यग्योगत्वेनैक-
त्वादेकतया गण्यत इति त्रीणि । न तु नव ।

तत्रादितोऽर्थानामतियोगादिपूदाहर्त्तव्येषु प्राशङ्क्यात् प्रथमं चक्षुरर्थानि-
योगादीनुदाहरति तत्रेत्यादि । तत्र तेषु त्रिण्यायतनेषु मध्ये अतिप्रभावतां
मूर्यादीनां देवर्षिगन्धर्वादीनाञ्च दृश्यानामतिमात्रं दर्शनं चक्षुरर्थानामति-
शयेन योग इत्यतियोगः । दृश्यानामित्यधिकारः । दृश्यानां सर्व्वशोऽदर्शनं
चक्षुरर्थानामयोगः । अतिमुक्ष्मादीनां चक्षुरर्थानां दृश्यानां दर्शनं सम्यग्दृश्य-
त्वाभावान्मिथ्यायोगः । अतिविप्रकृष्टं रूपमतिदूरस्थं मूर्त्तम् । रौद्रमुष्टं रूपम् ।
भैरवं भीमं मूर्त्तम् । अद्भुतमाश्चर्य्यं मूर्त्तम् । द्विष्टं द्रष्टुं यद्द्रूपं द्वेष्टि तद्द्रूपम् ।
बीभत्सं विदादिरूपम् । विकृतं कर्णादिहीनं मूर्त्तम् । आदिपदेनामनोऽ-
मूर्त्तमिति । रूपशब्देन रूपगुणवद्द्रव्यमुच्यते । इति त्रिधाविकल्पश्चक्षुरर्थ-
स्यासान्म्ययोग एकः ।

चक्रपाणिः — अर्थानामान्द्रयार्थानाम्, कर्मणः कायवाक्यानप्रवृत्तेः, कालस्य शीतोष्णवर्षरक्ष-
णस्य । अतिप्रभावतामातपाग्निप्रभृतीनाम् । अत्र हीनमात्रदर्शनं विकारं न करोति, तेन सर्व्वंश इत्यु-
क्तम्, एवमन्यत्रापि सर्व्वंश इति व्याख्येयम् । अदर्शनश्चातिप्रभावतामेव बोद्धव्यम्, अप्रभावताञ्च
घटादीनां दर्शनमतियोगादपि न दोषकरम् । अतिश्लिष्टं मयनप्रत्यासक्तम्, अतिविप्रकृष्टमति-
तूरवर्त्ति, रौद्रमज्जतकारणात्मकं, भैरवं भयजनकम् अद्भुतमपि व्याघ्रादि, द्विष्टं यद्द्रव्यं द्वेष्ट्यं,
बीभत्सवं मनस उद्देगकारकं, विकृतं हीनाङ्गादि, वित्रासनं अदिति भयजनकम्, आदिग्रहणात्
अमेध्यादीनां ग्रहणम् । रौद्रादयो यद्यपि न रूपं किन्त्वाकृतिविशेषाः, तथापि रूपैकार्थसमवायेन
चक्षुरर्थो एव, न चेन्द्रियार्थग्रहणेन रूपादीनामेव परं ग्रहणमिति पूर्व्वमेव व्याख्यातं, यतः,

अतिश्लिष्टेति चक्रपाणिः

मिथ्यायोगः । तथातिमात्रस्तनितपटहोत्क्रुष्टादीनां शब्दानाम्
अतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्ट-
विनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः ।
तथातितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः,
सर्वशोऽघ्राणमयोगः, प्रतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणप-

अथापरानुदाहरति - तथेत्यादि । अतिमात्रस्य स्तनितादिषु सर्वत्रान्वयः ।
अतिमात्रस्य स्तनितस्य मेघशब्दस्य । अतिमात्रस्य पटहशब्दस्य ढकाशब्दस्य ।
अतिमात्रस्योत्क्रुष्टस्योच्चैःशब्दस्य । आदिना वीरुर्पसिंहनादादीनामतिमात्राणां
शब्दानामतिमात्रं श्रवणं श्रवणार्थस्यातियोगः । अनतिमात्रस्तनितादीनां
शब्दानामतिश्रवणमप्यतियोगः । सर्वशो ध्वनीनामश्रवणं श्रवणान्निवृत्तिः
श्रवणार्थस्यायोगः । परुषादीनां शब्दानां श्रवणं श्रवणार्थस्य मिथ्यायोगः ।
परुषशब्दोऽपनोबशब्दः । उष्ट्रविनाशशब्दः पुत्रधनादिविनाशध्वनिः । उपघात
इष्टस्यैव पुत्रादेरुपघातशब्दः । प्रधर्षणशब्दो दुर्वचनशब्दः । भीषणशब्दो
भयानकशब्दः । यन्नामग्रहणेन यस्य भयं स्यात् तच्छब्द इह भीषणः, न
स्तनिमात्रस्तनितादिशब्दः । आदिनातिमृक्षमविषकृष्टकल्हशब्दादीनां ग्रहणम् ।
इति त्रिविधविकल्पः श्रवणार्थस्यासाम्ययोग एकः ।

गन्धस्याल्पत्वेन प्राग्रसस्पर्शाभ्यां त्रिविधयोगं दर्शयति—तथातीत्यादि ।
अतितीक्ष्णगन्धो मरिचादीनाम् । अन्युग्रगन्धश्चम्पकादीनाम् । अत्यभिष्यन्दि-
गन्धो ज्योतिष्मतीक्ष्वकादीनाम् । तेषां गन्धानामतिमात्रं घ्राणं ग्रहणं नासया
घ्राणार्थस्यातियोगः । साधुगन्धानामप्यतिमात्रं घ्राणं घ्राणार्थस्यातियोगः ।
सर्वशोऽघ्राणं गन्धानां घ्राणार्थस्यायोगः । पूत्यादीनां गन्धानां घ्राणं घ्राणार्थस्य
मिथ्यायोगः । पूतिर्दुर्गन्धः । द्विष्टगन्धो यं घ्राता द्वेष्टि । अमेध्यगन्धोऽपवित्रवस्तु-
गन्धः । क्लिन्नगन्धो वस्तूनां क्लेदभावे जाते यो गन्धः । विषगन्धोऽथ पवनानीतो
गन्धः । कुणपगन्धः शवगन्धः । आदिना विस्मगन्धादीनां ग्रहणम् ।

स्पर्शनरसनयोः सम्यग्ग्राहोऽसम्यग्ग्राहो च बहवः स्पर्शरस-व्यतिरिक्ताः स्नानाभ्यङ्गादयः प्रकृति-
संयोगसंस्कारादयश्च कारणत्वेन वक्तव्याः । अतिमात्रस्तनितं प्रवृद्धो मेघध्वनिः, पटहः पटहशब्दः,
उत्क्रुष्टं दण्डतिमात्रं शब्दितं, प्रधर्षणं तिरस्कारः, तीक्ष्णो गन्धश्चक्षुर्विरेचनकारकः, यथा—
कृष्णजीरकादीनाम्, उग्रो वमनकारको वचादीनाम्, अभिष्यन्दी लीमिष्यकारकः काजितसुरासवा-

गन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः । तथा रसानामत्यादानमतियोगः, अनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवज्जंघाहारविधिविशेषायतनेषु उपदेक्ष्यते । तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्-

भक्षणादिकर्मणा बहुकार्यहेतुत्वात् प्राक् स्पर्शाद्रसातियोगादीनाह—तथेत्यादि । रसानां मधुरादीनामत्यादानं भोजनादिना सततं ग्रहणं रसनार्थस्यातियोगः । रसानामनादानमयोगः ; सर्व्वशो रसानामशनभक्षणपानलेहाभावः । मिथ्यायोग इति—रसानां मिथ्यायोगो राशिवज्जंघाहारविधिविशेषायतनेषु विमानस्थाने रसविमानेऽध्याय उपदेक्ष्यते । तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालोपयोगसंस्थापयोक्त राशीनामाहारविधिविशेषायतनानामष्टानां मध्ये राशिं वज्जयित्वा प्रकृत्यादीनां सप्तानां विपर्य्ययेणाहारस्योपयोगः रसनार्थस्य मिथ्यायोगः । राशेः परिमाणलक्षणस्य विपर्य्ययेणोपयोगोऽतियोगः स्यात् । सर्व्वशोऽनादानमल्पमात्रेण वा रसानामादानमयोगः स्यात् । अतो मिथ्यायोगासम्भवादाह—राशिवज्जयित्वा । राशिवक्ष्यते—राशिस्तु सर्व्वग्रहपरिग्रहो मात्राऽमात्राफलाविनिश्चयार्थः प्रकृतः । तत्र सर्व्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्व्वग्रहः । परिग्रहश्च पुनः प्रमाणग्रहणमेककलेनाहारद्रव्याणाम् । सर्व्वस्य ग्रहः सर्व्वग्रहः । सर्व्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते । इति रसानां करणादिना योगवदाहारादिना च योगः स्यादिति । अत आहारमात्रस्य योगो नोक्तः ।

पारिशेष्यान् सर्व्वेन्द्रियव्यापकत्वाच्च स्पर्शनेन्द्रियस्यार्थेन सह त्रीन् दीनां, पूति अर्थस्निग्धं, विषयुक्तः पवनो विषयवनः, कुणपः शवः । रसानामिति रससहितानां द्रव्याणाम् । इहानादानमिति कुर्वन् । हीनयोगोऽपि रसानां विकारकर इति दर्शयति : आहारविधिविशेषायतनानि रसविमाने वक्ष्यमाणानि “प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थापयोक्तृत्वानि” ; तत्र राशिवज्जंघावतिवचनेन राशिं पृथक् करोति,—राशेराहारस्य परिमाणरूपस्य यो दोषः—हीनमाश्रयमतिमाश्रयं वा, तस्यातियोगायोगाभ्यामेव गृहीतत्वात्, न मिथ्यायोगो राशेः सम्भवति : उक्तं हि—“राशिः पुनर्मात्राऽमात्राफलाविनिश्चयार्थः” इति । प्रकृत्यादीनान्तु दोषादाहारस्य मिथ्यायोग एव परं सम्भवति, यतः प्रकृतिविरुद्धानां मापादीनां भोजनं मिथ्यायोग एवाहारस्य भवति ; एवं संस्कारविरुद्धास्तु पिण्डकेऽपि मिथ्यायोग एव, तथा संयोगविरुद्धसमष्टतमधुमर्षिरूपयोगेऽपि, एवं कालादिविरुद्धोदाहरणमपि रसविमाने प्रतिपादितं सर्व्वं मिथ्यायोगरूपमेव, तेषामयोगातियोगनिरपेक्षाणामेव दोषकर्तृत्वात् । शीतोष्णादीनामित्यादि ।—यद्यपि शीतोष्णादीनामभ्यङ्गादीनाञ्च हीनयोगोऽपि रोगकरस्तथापि

सादनादीनञ्चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः,
 * विषम-स्थानाभिघाताशुचि-भूत-संस्पर्शादयश्चेति मिथ्या-
 योगः ॥ १७ ॥

तत्र कं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियव्यापकं चेतःसमवायि स्पर्शन-
 व्याप्तेर्व्यापकमपि च चेतः ।

योगानुदाहरति—तथेत्यादि । अतिशब्दस्य शीतोष्णाभ्यां सहान्वयः । स्पर्शाना-
 मिति न कृत्वा स्पृश्यानामित्युक्त्या ज्ञापितञ्चेदम्—शब्दादयो ह्यर्था द्रव्यधर्मा
 नान्तरेण धर्मिणं वर्त्तन्ते । तस्माद्धर्मिणामुपादानेनोपचारात् तदिन्द्रिय-
 ग्राह्याणामर्थानां ग्रहणं सिद्धमिति । अतिशीतात्युष्णानां स्पृश्यानां स्पृशेन-
 मात्रमतियोगः । स्नानादीनामपि चानिमात्रमुपसेवनं स्पर्शनेन्द्रियार्थस्याति-
 योगः । सर्वशः स्पृश्यानामसेवनमयोगः स्पर्शनेन्द्रियार्थस्य । विषमस्थान-
 स्याभिघातस्याशुचिद्रव्यस्य भूतानाञ्च स्पर्शादयः स्पर्शाः स्पर्शनेन्द्रियार्थस्य
 मिथ्यायोग इति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—उत्पेवं पञ्चानामिन्द्रियाणां पञ्चभिः स्वस्वायः सह त्रिविध-
 योगस्यैकां संज्ञामाह—तत्रेत्यादि । तत्र तेषु पञ्चभिर्गिन्द्रियैः सह पञ्चानामर्थाना-
 मतियोगायोगमिथ्यायोगेषु खल्विन्द्रियाणां पञ्चानां मध्ये त्वेकं स्पर्शनेन्द्रियं
 त्वगिन्द्रियमिन्द्रियव्यापकम् । शेषाणां चतुर्णां श्रवणरसनयनघ्राणानां
 पायूपस्थहस्तपादवागिन्द्रियाणाञ्च व्यापकं तानि सर्वाणि व्याप्य वृत्तते ।
 तच्च चेतःसमवायि—चेतो मनस्तस्य समवायो योगो विद्यतेऽस्येति—
 तत् स्पर्शनेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियव्यापकस्य सर्वव्याप्तेस्तत्समवायि चेतोऽपि
 स्वरूपत एकत्वाद्युत्तगुणत्वेनाव्यापकञ्च व्यापकं भवति ।

सर्वशोऽनुपसेवनमितिवचनं सर्वशोऽनुपसेवनस्य भूरियव्यक्तविकारकर्तृत्वाभिप्रायेण । अननु-
 पूर्य्या द्योक्तकमलहनेन, यथा—स्नात्वा उत्सादनं, तथोष्णपीडितस्य सहसा शीतलपानीवाच-
 गाहनमेवादि । अभिघातः स्वर्गाहननादि, भूताः प्राणिनः पिशाचकण्डप्रभृतयः, आदि-
 ग्रहणान् यत् किञ्चित् स्पर्शनसम्बद्धं शरीरोपघातकमयोगातिचोगम्यतिरिक्तं, तद् गृह्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—ननु चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि, अतस्तेषां प्रतिनियताः पञ्चासाध्यैन्द्रियार्थ-
 संयोगाः, तत् कथमेकोऽसाध्यैन्द्रियार्थसंयोग इत्याख्यायत इत्याशाङ्क्य स्पर्शनेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रिय-

तस्मात् सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः,
सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थ-
संयोगः । सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः ॥ १८ ॥

तस्मादित्यादि । तस्मान् सर्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनेन्द्रियसमवायित्वाच्चेतसः
स्वत्वात्मनाभीप्सितार्थग्रहणाय प्रेरितेन स्पर्शनेन्द्रियवर्त्मना प्राप्तस्य तदर्थ-
ग्राहकस्येन्द्रियस्य तस्मिंस्तस्मिन् स्वे स्वेऽर्थे सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्य स्पर्श-
नेन्द्रियस्य स्पर्शकृतो यो भावविशेषः स तु तदिन्द्रियस्य तदर्थप्राप्ति-
निवृत्त्यन्यतरलक्षणः स्पर्शनेन्द्रियस्पर्शनेक्रियाकृतो मेलकामेलकसमवाय-
पृथक्त्वान्यतर एव तदिन्द्रियस्थशब्दादिभिः सहार्थानां शब्दादीनां मेलनं यः
करोति स च समवायः । यस्त्वमेलनं करोति तन् पृथक्त्वमिति उभयमेव
संशयवहेन्द्रियार्थसंयोग उच्यते । द्रव्यस्था हि शब्दादयो गुणास्तदिन्द्रियगुणे
तदर्थगुणस्य मेलने तयोर्वाश्रयद्रव्यसंयोगमन्तरेण न सम्भवतीति । स च
द्विविधः—सात्म्योऽसान्म्यश्च । य उपशने स सात्म्यः । यो नोपशने
सोऽसात्म्य इति अतस्त्रिविधो विकल्पः पञ्चाविधः । सोऽयमिन्द्रियेणार्थस्य
अतियोगायोगामिथ्यायोगात्मकः संयोगोऽनुपशयाद्धेतोरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः
संज्ञया भवति । तस्मादयोगोऽपि लभ्यते । कस्मादसान्म्येति ? तत्राह—
सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः । हि यस्मान् सात्म्यमित्ययमर्थ उपशयार्थः ।
विकल्पः पञ्चाविधः । यदात्मना सहैकतां याति तन् सात्म्यम् । असात्म्यार्थ-

व्यापकत्वं दर्शयित्वा सर्वेन्द्रियानुगतं स्पर्शमर्थग्रहणकारणमेकरूपं दर्शयति, ततश्च तस्यैकस्य
असात्म्येन्द्रियार्थेन संयोगादुपपन्न एकरूपोऽसात्म्येन्द्रियार्थ-संयोग इति दर्शयति तत्रैकमित्यादिना
सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थ इत्यन्तेन । एकं स्पर्शनमिति स्पर्शनमेव नापञ्चभुरादि, इन्द्रियाणामिति
निर्द्देशे षष्ठी, इन्द्रियाणि चभुरादीनि व्याप्नोतीतीन्द्रियव्यापकम् । स्पर्शनं हि सर्वेष्विन्द्रियेषु
अस्ति, अत एव स्पृष्ट्वैवार्थमिन्द्रियाणि गृह्णन्ति, तर्हि न कथं सर्वदार्थग्रहणं स्यादित्यत आह
चेत इत्यादिना । श्रोत्रज्ञास्मद्दर्शने पाञ्चभौतिकं कर्णशकुलीगतनभोरूपं, तेन,
तस्यापि स्पर्शोऽस्ति ; चेतःसमवायि मनःसम्बन्धि, मनःसम्बन्धकथनेनार्थग्रहणं प्रति समर्थत्वं
स्पर्शस्य दर्शयति, मनोऽभिहितानामिन्द्रियाणामर्थग्राहकत्वात् । तन् किमनुपरिमाणेन मनसैकत्र-
स्थितेनैव स्पर्शनस्य सर्वेन्द्रियव्यापकस्य सम्बन्धात् सर्वेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, तथा सति युगपत्
पञ्चज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह—स्पर्शनेन्द्रियव्यापकेऽप्येकमपि चेत इति । स्पर्शनेन्द्रियाणां
व्याप्तिः स्पर्शनेन्द्रियव्याप्तिः, तस्याश्चेतोऽपि व्यापकम्, एतदुक्तं भवति—यावति प्रवेशे स्पर्शनं

ऽनुपशयार्थः । इत्येकमायतनं रोगाणां व्याख्यातम् । नैव सर्व्वरोगस्य हेतुः । वक्ष्यते हि कतिचानुपशयी—“अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्व्वशो न च । शब्दानाश्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥ परुषोद्गीपणाशस्ता-
प्रियव्यसनमुचकैः । शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ असंस्पर्श-
ऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च । स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥
यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः । स्नेहर्शातोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः
स उच्यते ॥ रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति हि दर्शनात् । दर्शनाच्चाति-
मूक्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदर्शनात् ॥ द्रिष्टमैरवबीभत्स-दूरानिर्दृष्टदर्शनात् । ताम-
सानाश्च रूपाणां मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ अत्यादानमनादानमोक-
सात्म्यादिभिश्च यन् । रसानां विषमादानमल्पादानश्च दूषणम् ॥ अति-
मृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् । असेवनं सर्व्वेशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥
पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनाचवाः । तैर्गन्धघ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः
स उच्यते ॥ इत्यसात्म्यार्थसंयोगस्त्रिविधो दांपकोपनः । असात्म्यमिति तद्-
विद्याद् यन्न याति सहात्मताम् ॥ मिथ्यात्ययोगहीनेभ्यो यो व्याधिरूपजायते ।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरेन्द्रियको बुधैः ॥” इति । असात्म्यार्थसेवनन्तु
न खलु बुद्धिभ्रंशमन्तरेण सम्भवति । ततो बुद्धेरतियोगायोगामिथ्या-
योगेष्वन्तर्भवन्त्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगो नियमन एव ऐन्द्रियकव्याधीनां हेतु-
रित्यतः पृथगुक्तः ॥ १८ ॥

तिष्ठति, तावन्तं देशं मनोऽपि भ्रमति प्रत्यक्षेणार्थग्रहणार्थं, तेन, यस्मिन् यदा प्रदेशे मनो वसति,
तदा तेन प्रदेशेन चक्षुरदिरूपेणार्थं गृह्णाति, न युगपज्जातोऽपत्तिः, प्रकृते योजयति—
तस्मादिन्द्रियादि । व्यापकश्चासौ स्पर्शश्चेति व्यापकस्य संस्तेन कृतस्तन्निश्चयनं, सर्व्वेन्द्रियाणां
भावविशेषः स्वभावविशेषोऽर्थग्रहणकारणोभूतः स्पर्श इत्यर्थः, यमधिकृत्योक्तम्—“स्पर्शनेन्द्रिय-
संस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च । त्रिविधमुच्यते स्वानां वेदनानां प्रवर्त्तकः ॥” इति, अत्र श्लोके
स्पर्शनसम्बन्धकृतः सर्व्वेन्द्रियस्पर्शः स्पर्शनेन्द्रिय-संस्पर्श-शब्देनोक्तः, मानसस्तु स्पर्शस्तिष्ठत्येव
विषयेण सतापि सम्भवतीति तत्रैव व्याख्येयम् । विशेष इत्यत्रास्तीति शेषः, सोऽयमेकस्तेन्द्रिय-
व्यापकस्य स्पर्शस्यैकरूपोऽप्यारभ्येन्द्रियार्थसंयोगः । अनुपशयादिति दुःखकर्मत्वात्, पञ्चविधः
सन् चक्षुरसात्येन्द्रियार्थसंयोगो घ्राणमात्येन्द्रियार्थसंयोग इत्यादिरूपः पुनस्त्रिविधविकल्पो
भवति । अयोगातिथोगामिथ्यायोगानेति भावः, एकैकप्रकारस्त्रिप्रकारस्तथा पञ्चदशप्रकारः
असात्येन्द्रियार्थसंयोग उक्तो भवति । अनुपशयाशब्देन चक्षुरायनुपशयविशेषः, अत्रासात्ये-
न्द्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधस्य हेतोरुपदेशाद् बोद्धव्यम्, न हेतुकस्योऽनुपशयः पञ्चविधस्य

कर्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीराति-
प्रवृत्तिरतियोगः, सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः, सूचकानृता-
काल-कलहाप्रियावडानुपचारपरुष-वचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः ।

गङ्गाधरः—शेषाणां व्याधीनां हेतुस्तु बुद्धिभ्रंशाज्जातस्य कम्पणोऽति-
योगायोगमिथ्यायोगात्पक्वः प्रज्ञापराय इत्यनोऽनन्तरं कम्पणोऽतियोगादीन
उदाहृतं कर्म चाह—कर्मन्त्यादि । वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः कर्म क्रिया ।
तत्र वाग्देहप्रवृत्तिश्चेष्टा । न तु मनःप्रवृत्तिः । गोतमश्चाक्षपाद उवाच—
“प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः” व्याख्यातञ्चेदं सूत्रं वान्स्यायनेन—मनोऽत्र
बुद्धिरित्यभिप्रेतम् । बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः । सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा
मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः । तत्र वाचाचर्यते यन् सत्यं हितं
प्रियं स्वाध्यायश्चेति चत्वारि कर्माणि येनारम्भेण स वाचारम्भः शुभः ।
शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्चेति त्रीणि कर्माणि येनारम्भेण स
शरीरारम्भः । मनसा चाचर्यते । दया चास्पृहा च श्रद्धा चेति त्रीणि
कर्माणि येनारम्भेण स मानस आरम्भः शुभः । इति दशविधः पुण्य
आरम्भः । पापस्तु वाचारम्भः खल्वनुतपरुषमूचनासम्बन्धवचनादीनाम् ।
शरीरारम्भस्तु हिंसास्तेयप्रतिपद्रुमधुनादीनाम् । मनसारम्भः पुनः परद्रोह-
परद्रव्याभीप्सानास्तिक्यादीनाम् । इति पापानां कम्पणां हेतुर्वाग्देहमनसा-
मतिप्रवृत्तिः कम्पणोऽतियोगः । तेषामेव सर्वशोऽप्रवृत्तिः कम्पणोऽयोगः ।

एषां प्रत्येकं मिथ्यायोगमाह—मूचकेत्यादि । मूचकं खलोक्तिः । अनुत-
मसत्यवचनम् । अकालवचनं यस्मिन् काठे यद्वक्तव्यं तन्नोक्त्वा तदितरकाठे
वचनम् । कलहवचनं स्फुटम् । अप्रियवचनं कटृक्तिः । अवद्भवचनमसम्बन्ध-
वचनम् । यस्मिन् यद् वचनं नाहति तस्मिंस्तद्वचनं सततमेव वावचनम् ।
असामेगन्दिवादर्थस्य कर्तुं समर्थः । यतश्चक्षुरादीनां प्रतिनियतान्वेकोपवातकान्यतिभास्वरूपादीनि,
ततश्च स्पर्शेन्द्रिय-व्यासरापि नैकस्पर्शनेन्द्रियस्य चक्षुरादीनाम्, एकत्वे हेतुकेन्द्रियोपवातक-
मन्वेषामनुपधातकं स्यादिति मन्तव्यम् । सात्म्योपशययोरैक्यार्थतां दर्शयति—सात्म्यार्थो हुरप-
क्षयार्थ इति । एतेन, अनुपशयेनेन्द्रियार्थसंयोगं दर्शयित्वा, असामेगन्दिवादर्थसंयोग इति संज्ञा-
करणमविरुद्धमिति दर्शितं भवति ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—अर्धानामयोगातियोगमिथ्यायोगानभिधाय कर्मणस्तानाह—कर्मन्त्यादि । अत्र
यद्यपि भूरिप्रधानशरीररोगकर्तृत्वेन पूर्वं शरीरमेव कर्मासाध्यमभिधातुं युज्यते, तथाप्यस्य-

भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्या-
योगः । वेगविधारणोदीरण-विषमस्खलनगमन-पतनाङ्गप्रणि-
धानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो
मिथ्यायोगः । संग्रहेण चातयागायोगवज्जं कर्म बाहुमनः-
शरीरजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥१६॥

अनुपचारवचनं प्रतिकूलवचनम् । परुषवचनं ककशोक्तः । आदिना
प्रलापादिवचनम् । इति बाहुमिथ्यायोगः । भयेत्यादि मनोमिथ्यायोगः ।
मोहोऽज्ञानम् । मानश्चित्तोन्नतिः । मिथ्यादर्शनं नास्तिक्यबुद्धिः । आदिना
अतत्त्वज्ञानम् । इति मनसः कर्मणो मिथ्यायोगः । शारीरमिथ्यायोगमाह—
वेगविधारणेत्यादि । वेगानामविधार्याणां मूत्रपुरीषादिवेगानां प्रवृत्तानां
धारणमनुपस्थितानामुदीरणम् । विषमशब्दस्याङ्गप्रणिधानान्तैः सहान्वयः ।
विषमस्खलनं समस्थाने विषमपतनं विषमगमनमथवावद्वमनम् । विषम-
पतनमुच्चैःस्थानात् । विषमाङ्गप्रणिधानं वैषम्येणाङ्गविक्षेपादिकम् । अङ्ग-
प्रदूषणमिति कण्डूयनादिभिः प्रदोषः । अङ्गप्रहारो दण्डादिभिरुपधातः । अङ्गाव-
मर्दनमङ्गविमर्दः । प्राणोपरोधो निश्वासप्रश्वासाधारणम् । संक्लेशो
व्रतापवासादिभिः । आदिना विषमवृत्त्यादीनां ग्रहणम् । इति शारीर-
कर्मणो मिथ्यायोगः । अनु कपिथ्यायोगमुपम इति—संग्रहेणेत्यादि । उक्त-
वाक्यनः शरीराति रोगायोगवज्जं यदाहितमिह च परवर्त्तयत्येव पापस्य कारण-
मनुपदिष्टं तच्च सर्वं कर्मणा मिथ्यायोगं विद्यात् ॥ १९ ॥

एतेन वाक्यान्ते कर्मणी पूर्वाङ्गके । प्रत्येकमिथ्यायोगकथने तु प्राधान्यात् शारीर एव मिथ्यायोगः
प्रथमं दर्शितः । अत्रानियोगरूपानिप्रवृत्तिस्तथाऽयोगरूपाऽप्रवृत्तिर्विहितानां कथ्यवाक्यान्कर्मणां
बोद्धव्या, अविहिताचरणस्य तु सर्वस्य मिथ्यायोगत्वेन वक्तव्यत्वात् । वेगोदीरणमप्राप्तवेगो-
दीरणम् ; विषमशब्दोऽङ्गप्रणिधानान्तैः संबध्यते, अङ्गप्रणमतिकण्डूयनादिभिः ; संक्लेशो
मद्यातपजलसेवादिभिः ; अवद्ववचनम् अवमर्दनमसत्यवाक्यं यावत् तावत् कीर्तनम् ; अनुपचार-
मननुकूलवचनम् ; इह चानुवचनद्वयोऽधर्मद्वारेण रोगकराः ।

अनुकमिथ्यायोगसंग्रहणायमाह—संग्रहेणेत्यादि । अहितमिह जन्मनि, अनुपदिष्टमित्यनेन
परकोकोऽधर्महेतुनया पापकारकं परदारमेवादि ग्राहयति, एतेन यदुच्यते—अधर्मस्य
अग्रहात् न्यूनमेवदायतनमिति, तच्च भवति ; शारीरमानसिकवाचनिककर्ममिथ्यायोगोन्मैवाधर्मोत्प-
त्तादावांतरव्यापारेणैवाधर्मजन्मानां विकारानां क्रियमाणत्वात्, यथाऽग्नौमेव कर्ताः क्रियते

त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति
व्यवस्येत् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अस्य संज्ञामाह । त्रिविधेत्यादि । एतदित्योगायोग-
मिथ्यायोगविकल्पो यस्य तं त्रिविधविकल्पं, त्रिविधमेव बाह्यपनःशरीर-
प्रवृत्तिरूपं कर्म वाचा कृतं मनसा कृतं शरीरकृतञ्च प्रज्ञापराध इति संब-
न्धो व्यवस्येत् । प्रज्ञाया अपराधो धीधृतिस्मृतिभ्रंशस्तन्मूलत्वादेन त्रिविधं कर्म
च प्रज्ञापराध उच्यते । यथा आम्नाज्ज्ञान आम्न एवोच्यते । एतन् प्रज्ञापराधाख्यं
त्रिविधं कर्म यत् पापं जनयति तत् खलु किञ्चित् सद्यःफलं गादोहनवत्,
किञ्चित् कालान्तरफलं वृक्षमूढे जलरोचनवत् । तत्र कालान्तरफलं पर-
लोकाहितं पापं जनयति पुनर्जन्मादितञ्च । यत् सद्यःफलं तदिदमेव जन्मनि
पापं जनयति । तत्पारमर्षि प्रज्ञापराधमूलकत्वात् प्रज्ञापराध एवोच्यते ।
कालान्तरफलन्तु यदिह जन्मनि पुनर्जन्मनि परलोके चाहितं पापं जनयति
तत् पापं न प्रज्ञापराध उच्यते । कालान्तरे परिणामतोऽशुभजनकत्वात्
परिणाम एवोच्यते । न तु सच्च पापं प्रज्ञापराधेऽथवा परिणामेऽन्तर्भवति ।
त्रिविधन्तु खल्वेतत् कर्म बाह्यपनःशरीरप्रवृत्तिरूपं प्रज्ञापराधाख्यं यथा पापं
जनयति तथा खल्विदमेव पुनर्जन्मनि च व्याधिं जनयति । यत् तु तत्र
पुनर्जन्मनि यं व्याधिं जनयति तत् कर्म देवसंशकं, स च व्याधिः कर्मज
उच्यते । यत् तु यं व्याधिमिह जन्मनि जनयति स व्याधिः प्रज्ञापराधज
आगन्तुप्रभृतिरुच्यते । वक्ष्यते च शारिरे कतिधापुरुषीये—धीधृतिस्मृति-
विभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥
उदीरणं गतिपतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः । सेवनं साहसानाञ्च नारीणा-
ञ्चातिसेवनम् ॥ कर्मप्रकालानिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् । विनयाचार-
लोपश्च पूज्यानाञ्चाभिर्भरणम् ॥ ज्ञानानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।

अधर्मोत्पाराशान्तरस्यापारेणैव, अन्ये तु कालमिथ्यायोगोऽधर्मो क्षिपन्ति, अधर्मो हि कालवशादेव
कलनि न तत्कालमिति कृत्वा, एतच्च प्रथमाध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ १९ ॥

चक्रपाणिः—सम्यग्नि कर्मोसम्यग्योगः प्रज्ञापराधमूलत्वात्, प्रज्ञापराध एव उच्यते इति
त्रिविधमिथ्यादिना दर्शयत्, यद्वक्तुं पूर्व्वहेतुप्रयकथने—“असाधोमेतान्द्रयार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः
परिणामश्च इत्यस्याविरोधं दर्शयति; एवं यदग्रे वक्ष्यति—“कालः पुनः परिणाम उच्यते”
तत्रापि पूर्व्वोक्तविरोधोपशान्तं व्याख्येयमिति । त्रिविधविकल्पमिहातियोगादिरूपम् ॥ २० ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः स
कालः । तत्रातिमात्रस्वलक्षणाः कालः कालातियोगः, हीन-
स्वलक्षणाः कालः कालायोगः, यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणास्तु

परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेधणम् ॥ अकालादेशसञ्चारौ मैत्री संकृष्ट-
कर्मभिः । इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्जनम् ॥ ईर्ष्यामानभय-
क्रोध-लोभमोहमदभ्रमाः । तज्जं वा कर्म यत् क्लृप्तं क्लृप्तं यत् देहकर्म च ॥
यच्चान्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् । प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रूवते व्याधि-
कारणम् ॥ बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्त्तनम् । प्रज्ञापराधं जानीयात्
मनसो गोचरं हि तत् ॥” २० ॥

गङ्गाधरः—अथ कालातियोगायोगमिथ्यायोगानुदाहरति—शीतेत्यादि ।
वर्षणे यद्यपि शीतोष्णे द्वे विदेयते तथापि मिश्रलक्षणत्वेन प्रत्येकतो भेद-
मादायोक्तं वषति । लक्षणं लिङ्गं क्रमेण बोध्यम् । हेमन्तः शीतलक्षणः ।
ग्रीष्म उष्णलक्षणः । वर्षास्तु वर्षलक्षणाः, एवं त्रिलक्षणहेमन्तग्रीष्मवर्षान्मकः
संवत्सरः कालः । नैतस्मादतिरिक्तः कालोऽस्ति । तमेव संवत्सरमावृत्य
द्विपराधकाल आधुवैद्यविष्णादीनामुपदिश्यते । स महाकल्पः, शीतोष्ण-
वर्षलक्षणान्तिरिक्तलक्षणकालाभावात् । शिशिरस्य हि शीतलक्षणत्वेन हेमन्तेन
ग्रहणम् । वसन्तस्योष्णलक्षणत्वेन ग्रीष्मेण ग्रहणम् । शरदो वर्षलक्षणत्वेन
वर्षासु ग्रहणमिति ।

तस्य कालस्य योगत्रयमुदाहरति—तत्रातिमात्रेत्यादि । अतिमात्रस्वलक्षणः
हेमन्तादिः कालः कालातियोगः । अतिमात्रशीतलक्षणो हिमश्च शिशिरश्च
हिमशिशिरातियोगः । अतिमात्रोष्णलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मश्च वसन्तग्रीष्माति-
योगः । अतिमात्रवर्षलक्षणा वर्षाः शरच्च वर्षाशरदतियोगः । तेषामतिमात्र-
शीतोष्णवर्षणानामतियोगात् ते काला उक्ता अतियोगा इति । हीन-
स्वलक्षणेत्यादि । हीनस्वलक्षणस्तु हेमन्तादिः कालः कालायोगः । कालस्य
सर्व्वशो योगाभावासम्भवाद्हीनयोग एव कालायोग उक्तः । हीनशीतलक्षणो
हेमन्तः शिशिरश्च तयोरयोगः । हीनोष्णलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मश्च तयोरयोगः ।

चक्रपाणिः—कालातियोगादीन् दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि ।—अतिमात्रस्वलक्षणोऽतिमात्र-
शीतादिः यथास्वलक्षणम् शीतादेः विपरीतलक्षणं, यथा—हेमन्ते वर्षणं वर्षासु शीतमित्यादि ॥२१॥

कालः कालमिध्यायोगः । कालः पुनः परिणाम
उच्यते ॥ २१ ॥

हीनवर्षलक्षणा वर्षाः शरच्च तयोरयोगः । यथाम्बलक्षणविपरीतलक्षणस्तु
कालः कालमिध्यायोगः । अन्यनातिरिक्तशीतलक्षणः स्खलक्षणः कालो
हेमन्तः शिशिरश्चातिलक्षणोऽतियोगः, हीनलक्षणोऽयोगः, ताभ्यां विपरीत-
लक्षणस्तु हिमे शिशिरे चोष्णवर्षान्यतरलक्षणो हिमशिशिरमिध्यायोगः ।
एवं वसन्तग्रीष्मयोः शीतवर्षलक्षणान्यतरलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मो वसन्त-
ग्रीष्ममिध्यायोगः । तथा शीतोष्णलक्षणान्यतरलक्षणा वर्षाः शरच्च वर्षा-
शरन्मिध्यायोग इति ।

एषां सामान्यधर्मेण संज्ञार्थमाह कालः पुनरित्यादि । काल
इति कलयति कालयति वा भूतानीति । समयोर्गातियोगायोगमिध्या-
योगयुक्तः सर्व्वः कालः । परिणमयति भूतानीति परिणामहेतुत्वान् परिणाम
उच्यते । नितरामेवैतन्निर्विविधविकल्पोऽपि कालपरिणामसंज्ञ उच्यते । एष
हि कालः सर्व्वार्ण शुभाशुभानि कर्माणि परिणम्य धर्माधर्मरूपेण
परिणामसंज्ञ एव भवति । तस्माद् धर्माधर्मावपि परिणामाख्यत्वान् कालेन
गृह्यते न तु प्रज्ञापराधेन । सद्यःफलकर्मणः फलन्तु प्रज्ञापराधेन गृह्यते,
कालान्तरे परिणामाभावादिति । वक्ष्यते च कतिधापुरुषावे—“निदिष्टा
कालसम्प्राप्तिर्याशीनां हेतुसंग्रहे । चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥
मिध्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः । जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्न-कालाकाल-
स्थितिश्च या ॥ पूर्व्वमध्यापराद्धाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये । येषु कालेषु
नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ अन्येदुष्को द्रष्टव्याही तृतीयकचतुर्थकौ ।
स्वे स्वे काले प्रवृत्तन्ते काले देशां बलागमः ॥ एते चान्ये च ये केचित् कालजा
विविधा गदाः । अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालो विज्ञानता ॥ कालस्य
परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो
निष्पत्तिक्रियः ॥ निदिष्टं दैवशब्देन कर्म यत् पौर्व्वदेहिकम् । हेतुस्तदपि
कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ न हि कर्म महत् किञ्चिन् फलं यस्य न भुज्यते ।
क्रियाम्नाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः
सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् । असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥”
इति ॥ २१ ॥

इत्यसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पाः कारणां विकाराणाम् । समययोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ २२ ॥

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगाति-
योगमिथ्यायोगात् समुपलभ्येते । यथास्वयुक्तापेक्षिणौ हि
भावाभावौ ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—इत्यसात्मेन्द्रियादि । इति पूर्वोक्ता असात्मेन्द्रियार्थसंयोगः
प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति त्रयः स्वत्वतियोगायोगमिथ्यायोगविकल्पा विक्का-
राणां कारणं भवन्ति । एभ्योऽप्यो यः समययोगः स कस्य कारणमिति ?
अत आह—समयोगेत्यादि । समययोगयुक्तास्तु स्वत्वन्द्रियार्थसंयोगबुद्धि-
संयोगकालसंयोगाः प्रकृतिहेतवः स्वास्थ्ये हतवा भवन्ति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—कस्मादिति ? अत आह—सर्वेषामित्यादि । सर्वेषामिति
सर्गावस्थायां यावन्तो भावास्तावतामेव भावानां वस्तूनां भावाभावौ । यथास्व-
स्वरूपेण वर्तनं भावः, अन्यथारूपेण वर्तनमभावः । एतौ द्वौ न कालयुद्धी-
न्द्रियार्थानां समययोगायोगातियोगमिथ्यायोगादन्तरेण विना समुपलभ्येते ।
कस्मादिति ? अत आह—यथास्वेत्यादि । भावाभावौ हि यस्माद् भावानां
यथास्वयोगापेक्षिणौ । कात्यादीनां समययोगापेक्षी भावानां भावः । तेषामेवाति-
योगायोगमिथ्यायोगापेक्षी भावानामभाव इति । तदुक्तं कतिथापुरुषीये—
“विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते । ज्ञेयः स बुद्धिर्विभ्रंशः समं

चक्रपाणिः—आयतनान्युपसंहरति—इतीत्यादि । विकाराणां हेतवो भवन्तीति सम्बन्धः ।
तथा समययोगयुक्ताः सम्यग्योगयुक्ताः प्रकृतिहेतवो भवन्तीति योज्यम्, प्रकृतिरोग्यम् ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—इदानीं धातुसाम्यवैषम्यहेतुवन्तं सम्यग्योगायोगौ च प्रतिपाद्य बाह्यानामपि
बुद्धयद्यादीनां सम्यक्स्थिति-विनाशयोः सम्यग्योगायोगावेव कारणमिति दृष्टान्तार्थं भावस्वरूप-
ज्ञानार्थञ्चाह—सर्वेषामित्यादि । भावः सम्यगवस्थानम्, अभावोऽसम्यगवस्थानं विनाशो वा ;
योगात् सम्यग्योगाद् भावः व्योमादिभ्योऽभावः, यथास्वं युजित्वा यस्य भावस्याभावस्य वा
बुद्धिः स्वकारणबुद्धिस्तदपेक्षिणौ भवत इति सम्बन्धः, यथा बुद्धस्य भावेऽवस्थानेऽनवस्थ-
पानीययोगादिबुद्धिः, अभावे तु बुद्धस्य पानीयातप्राप्तियोगायोगौ तथा वज्रपातनादिबुद्धिः,
तदवस्थपेक्षी बुद्धस्य भावाभावौ भवत इत्यादि कल्पनीयम् ॥ २३ ॥

त्रयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः । तत्र निजः शरीर-
दोषसमुत्थः । आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसम्प्रहारादिसमुत्थः ।
मानसः पुनरिष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्योपजायते ॥ २४ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिविपरीतेनापि सता बुद्ध्या
हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थिकामानामहितानामनुपसेवने
हितानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम् । न ह्यन्तरेण लोके

बुद्धिर्हि पश्यति ॥ विषयप्रवर्णं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते । नियन्तुमहिता-
दर्याद् धृतिर्हि नियमात्मिका ॥ तत्त्वज्ञाने स्मृतियस्य रजोभोहायतात्मनः । भ्रश्यते
स स्मृतिभ्रंशः स्पष्टव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥” इति प्रथमाध्यायोक्तस्य काल
बुद्धीन्द्रियार्थानामित्यादिवचनस्य प्रपञ्चोऽयमिति ॥ २३ ॥

गङ्गावरः—अथ क्रमप्राप्तं त्रयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः । निज-
स्यायं निजः शरीरदोषसमुत्थः । शरीरदोषवानपित्तकफवैषम्यं तत्कृतश्च
ज्वरादिनिजः । आगन्तुरिति भूतादिसमुत्थः । भूता देवग्राहयः । विषं
म्यावर जङ्गमश्च तयोर्विषश्च । वायुः सामुद्रो विषजुष्टादिश्च दुष्टवायुः ।
अग्निलौकिकाग्निः । सम्प्रहारः शस्त्रास्त्रम्, आदिना दण्डमुष्ट्यादिकम् ।
मानसो रोगस्तु इष्टस्यालाभादनिष्टस्य लाभाच्च उपजायते । क्रोधशोक-
कामादिर्मानसदोषस्य रजसस्तपसश्चानिग्रहात् । यदि तयोर्निग्रहो भवति सत्त्वं
चोद्विक्तं स्यात् तदा नानिष्टलाभादिष्टस्यालाभाच्च क्रोधादयो भवन्ति ॥ २४ ॥

गङ्गावरः—अथास्मिंस्तन्त्रे निजागन्तुव्याधीनामुपायस्य विस्तरेण वक्ष्य-
माणत्वमभिप्रेत्य तयोरुपायमिदं नोक्त्वा मानसव्याध्युपशमोपायमाह—
तन्त्रेत्यादि । बुद्धिमता प्रशस्तबुद्धिमत्पुरुषेण प्रशस्तया बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्य
मानसव्याधिविपरीतेन लोभमोहक्रोधादिविपर्ययेण सता साधूना कर्मणा
धर्मार्थिकामानामहितानामनुपसेवने हितानाञ्च धर्मार्थिकामानामुपसेवने प्रयति-

चक्रपाणिः—रोगानाह—त्रयो रोगा इति । इष्टलाभाजायते कामहर्षादिः, अनिष्ट-प्रिय-
विद्योगादिलाभाच्च शोकादयः ; यदि वा, इष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्येति पाठः, अत्र तु पाठे
अकारान्निष्टलाभोऽपि हेतुर्बोद्धव्यः ॥ २४ ॥

चक्रपाणिः—सम्यग्नि मानसव्याधिष्विच्छिन्नाया अव्यवस्थयत्वेनेहैव तत्त्विकित्तामाह—तत्रे-
त्यादि । मानसव्याधिविपरीतेनापीत्यविशेष्येन शरीरव्याधयुक्तेनापि वक्ष्यमाणमनुद्धेयमिति

त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा, तस्मा-
देतच्चानुष्ठेयम् । तद्विद्यवृद्धानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम्
आत्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चति ॥ २५ ॥

भवति चात्र ।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्वेषणम् ।

तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनाञ्च सर्वशः ॥ इति ॥ २६ ॥

तव्यम् । कस्मात् ? न ह्यन्तरेणेत्यादि । हि यस्मात् । लोके त्रयमेतद्धर्मार्थकाम-
मन्तरेण मानसं सुखं वा दुःखं वा किञ्चिन्न निष्पद्यते, तस्मादेतच्च हितमेव
धर्मार्थकाममनुष्ठेयं वृद्धिमता । हिताहितं वृद्ध्यावेत्य को धर्मो मम हितः
कोऽहितः, कश्चार्थो हितः कोऽहितः, कः कामश्च हितः को वाप्यहित इति
हितानामुपसेवनेऽहितानामनुपसेवने प्रयतितव्यम् । तथा तद्विद्यवृद्धानां
चोपसेवने प्रयतितव्यम् । तेनात्महिताहितान् धर्मार्थकामान् वेदितुमर्हति ।
एवमात्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्च प्रयतितव्यं तद्विद्यवृद्धोपसेवनेनेति ।
तद्विद्यवृद्धोपसेवनेन हि भवत्यात्मज्ञानं देशज्ञानं कालज्ञानं बलज्ञानं शक्तिज्ञानं
यथावत् । यस्यात्मनि यः कामोऽर्थो धर्मो वा हितोऽप्यहितो वा, यस्मिन्
देशे च यो धर्मोऽर्थो वा कामो वा हितो वाऽहितो वा । यस्य धर्मस्याथस्य
कामस्य यादृशं बलं हितमहितं वा यस्य यादृशी शक्तिहिता वाऽहिता । तत्
सर्वं तद्विद्यवृद्ध उपसेवनेन तृष्ट उपादेशेदिति मानसव्याधिप्रतीकारोपाय
उक्तः । तत्र प्रमाणं श्लोकमाह भवति चात्रेति । मानसं प्रतीत्यादि ।
मानसं व्याधिं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्य धर्मस्यार्थस्य कामस्य चान्वेषणम् ।
तद्वेक्षणाथमुपदेष्टुस्तद्विद्यस्य सेवा । तद्विद्योपसेवनेन चात्मादीनामात्म-
देशकालबलशक्तीनां विज्ञानं स्यादिति ॥ २५, २६ ॥

सूचयति । त्रयमेतद्धर्मार्थकामरूपं, मानसं सुखं वा मानसं दुःखं वा निष्पद्यत इति योन्यम् ;
तद्विद्य इह मानस-व्याधि-भेषजवेदी । आत्मवेष्टेय्यादि ।—कोऽहं, किं मे हितमियमामज्ञानम् ।
को देशः, अस्मिन् किमुचितमिति देशज्ञानम् ; एवं कालादावपि ज्ञानं बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

वाक्यार्णः—सम्प्रत्यमुपेयार्थं सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—मानसं प्रतीत्यादि । मानसं विकारम्
इति भावः । त्रिवर्गस्य धर्मार्थैः ॥ २६ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा मर्मास्थिसन्धयः कोष्ठश्च ।
 तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च स बाह्यो रोगमार्गः ।
 मर्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्द्धादीनि ; अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगाः
 तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः स मध्यमो रोगमार्गः ।
 कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमाम-

गङ्गाधरः—अथ “त्रयो रोगमार्गाः” इति यदुक्तं, ते तु शाखा च मर्मास्थि-
 सन्धयश्च कोष्ठश्चेति पृथक्पदेन द्वैर्लोक्यो मार्ग उक्तः । तत्र शाखा रक्तादयः
 पद् धातवस्त्वक् चेति सप्तक एको मार्गः । त्वक् चेति पृथक्पदेन तृणतरस-
 श्लोपलक्ष्यते । तेनाहारपरिपाकजो हृदयस्थो रसो व्यावर्तते, तस्य कोष्ठस्थ-
 त्वेन कोष्ठान्तर्भूतत्वात् । एवं प्रीटियकृद्वतरक्तस्य कोष्ठान्तर्गतत्वान्न शाखा-
 संज्ञा । एष बाह्यो रोगमार्ग एव । मुखसाध्यत्वख्यापनाथमेतदुपदेशः ।
 मर्माणि पुनरित्यादि । वस्तिहृदयमूर्द्धादीनीति । समोत्तरं मर्मशतम् ।
 तत्र प्राधान्याद्वास्तिहृदयमूर्द्धादिमुपादानमादिना शेषाणां चतुरुत्तरं मर्मशतस्य
 ग्रहणम् । तद्विस्तरेण शरीरे व्याख्यास्यते । अस्थिसन्धय इति किमस्थि च
 सन्धयश्चेति किमस्थ्यां सन्धय इति ? तत्राह अस्थिसन्धय इति अस्थि-
 संयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः । स्नायुः मूर्ध्मसिराः, कण्डरा
 अस्थिवत् स्थूलसिराः । इति मर्मादीनामेकमार्गत्वेनोक्तिप्रयोजनमाह—स
 मध्यमो रोगमार्ग इति । मध्यममार्गत्ववचनेन तद्दोषाणां कृच्छ्रसाध्यत्वं
 ख्यापितम् । तृतीयं मार्गं व्याचष्टे—कोष्ठः पुनरित्यादि । शरीरमध्यमुदरादि-
 महास्रोतोमहासरणिश्छिद्रं महानिम्नं महागर्तमामपकाशयश्चेति पर्यायशब्दः ।
 तन्मन्तरे चोक्तम्—“स्थानान्यामाग्निपकानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डकः

चक्रपाणिः—अथ प्रतिरोगमार्गानाह—अथ इत्यादि । मर्मास्थिसन्धिव्यामेको मार्गः ।
 अथ शाखेति संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं, तथा रक्तादीनां धातूनां शाखाभिधेयानां वृक्षशाखानुत्पत्त्येन
 बाह्यत्वज्ञापनार्थम् । त्वक् चेति त्वक्शब्देन तद्वाधयोऽपि रसो गृह्यते ; साक्षात् तु रसानभिधानं
 हृदयस्थापिनो रसस्य शाखासंज्ञाप्यवच्छेदार्थं, तस्य हि कोष्ठग्रहणेनैव ग्रहणम् । अनेन न्यायेन
 यदुक्तं प्रीटिवाहितञ्च लोणितं कोष्ठत्वेनैवाभिप्रेतमिति बोद्धव्यं सामान्यन्यायत्वात्, उक्तञ्च कोष्ठ-
 विवरणे—“स्थानान्यामाग्निपकानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डकः फुरुकुण्ड कोष्ठ इत्यभि-
 धीयते ॥” अस्थिसन्धिविवरणम्—अस्थिसंयोगा इति ; तत्रेति, अस्थिकण्डरा इह तन्मे स्थूल-

पञ्चाशयश्चेति पर्यायशब्देः तन्त्रं । स रोगमार्ग आभ्यन्तर इति ॥ २७ ॥

तत्र गरुडपिङ्गकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसमशककुष्ठ-
व्यङ्गादयो विकारा वहिर्मार्गजाश्च वीसर्पश्वयथुगुल्माशो-
विद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः । पक्षवधग्रहा-
पतानकादित-शोष-राजयक्ष्मास्थि--सन्धि--शूल--गुदत्रंशादयः
शिरोहृद्दस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः ।
ज्वरातीसारच्छर्द्दलसक-विमूचिका-कास-श्वास-हिकानाहोदर-
प्लीहादयोऽन्तर्मागजाश्च । वीसर्पश्वयथुगुल्माशोऽभ्यन्तर-
विद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ २८ ॥

कुष्कसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ इति । अस्य प्रयोजनमाह—स इत्यादि । स
आभ्यन्तरो रोगमार्गस्तृतीयः । एतन्मार्गगतरोगाणां मुखदुःखयाप्यासाध्यत्वं
यथालक्षणं भवतीति न्यायितम् ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—अर्थतन्त्रिमार्गप्रतिनियतविशिष्टव्याधीनुर्वादिशति तन्त्रेत्यादि ।
गण्डो व्रणशोथो न गलगण्डः । आदिनाऽजगलिकादीनां ग्रहणम् । वीसर्पा-
दयश्च शाखानुसारिणो रक्ताद्यनुसारिणोऽपि भवन्ति । कोष्ठानुसारिणश्च
भवन्तीति वक्ष्यते । तेषां ये रक्ताद्यनुसारिणस्ते तु न कोष्ठानुसारिणः । कोष्ठानु-
सारिणो ये तेऽपि न शाखानुसारिण इति भेदः । मध्यममार्गानुसारिणस्तु
रोगाः पक्षवधपक्षग्रहापतानकादयः स्युः । पक्षशब्देन सह यधग्रहयोः प्रत्येक-
मन्वयः । आदिना हिकादयः शिरोहृद्दस्तिरोगादय इति । पुनरादिशब्देन
वृषणवृद्धादयः ।

कोष्ठानुसारिणो रोगानाह—ज्वरातिसारेत्यादि । ज्वरोऽतिसार इत्यादयो

स्नायुः, आमस्य पक्षस्य चाशय आमपक्काशयः, एतच्च मार्गभेदकथनं तदाश्रितव्याधीनां
मुखसाध्यव्यादिज्ञानार्थम् ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः—सम्यग्नि यन्मार्गाश्रितो यो रोगो भवति तं दर्शयति—तत्र गण्डेत्यादि ।—
वहिर्मार्गजाश्चेति विसर्पादीनां विशेषणं, विसर्पादयोऽन्तर्मागमाजोऽपि सम्भवन्त्यतस्तत्पुनरा-
सार्थम् । पक्षशब्दो वधग्रहाभ्यां सम्बध्यते, शोषो धातुविशेषः । ज्वरो यद्यपि सर्वशरीरस्य

त्रिविधा भिषज इति ।—

भिषक्छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।

सन्ति वैद्या गुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥

वैद्यभागदौषधेः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः ।

लभन्ते ये भिषकश्चदमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥

श्रीयशोज्ञानसिद्धीनां व्यपदेशादतद्विधाः ।

वैद्यश्चदं लभन्ते ये ज्ञं यास्ते सिद्धसाधिताः ॥

प्रयोगज्ञानविज्ञान-सिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।

जीविताभिपरास्ते स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ॥२६॥ इति ।

रोगा अन्तर्मागजाः कोष्ठानुसारिणः । विमर्षादयश्च कोष्ठानुसारिणोऽन्त-
र्मागजा एव भवन्तीति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथ त्रिविधा भिषज इति यदुक्तं तद्व्याचष्टे—भिषक्छद्मचराः
सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः । सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥
इति न स्वलोकैः । वैद्यप्रभेदोपदेशप्रयोजनं वैद्यानामातुरेह्यतोपादेयता च ।

त्रिविधवैद्यलक्षणमाह—वैद्यभाट्टेत्यादि । वैद्यानां भाण्डमौषधाधारपात्रम् ।
पल्लवैरवलोकनरिति विस्तारतश्चातुर्य्यावलोकनैः । एवंप्रकारेण ये वैद्यशब्दं
लभन्ते ते वैद्यप्रतिरूपका भिषक्छद्मचरा अज्ञा आतुरैरेव्ये इति ।

अथ सिद्धसाधितवैद्यलक्षणमाह—श्रीन्यादि । अन्यत्र चिकित्सया श्रियं
यशो ज्ञानं चिकित्साक्रियासिद्धिं लभन्ते इत्येवं व्यपदेशं कुर्वन्ति य आत्मनः ।
किन्तु ते तद्विधा न स्युः । तादृशा ये वैद्यशब्दं लभन्ते ते सिद्धसाधिता वै
ज्ञं यास्तेऽप्यातुरैरेव्ये इति ।

अथ सदगुणवैद्यलक्षणमाह—प्रयोगेत्यादि । प्रयोगमौषधप्रयोगकरणम्,
ज्ञानं शास्त्रज्ञानम्, विज्ञानं लोकव्यवहारज्ञानम्, सिद्धिः सर्वत्र चिकित्सा-
एव तथापि विशेषेणामाशयसमुत्पत्तादिहोच्यते, अन्तर्मागजाश्चेति विमर्षादिविशेषणम् । अज्ञां
वह्निर्बलयाश्रितं शास्त्रागतम्, अन्यच्च कोष्ठगतम् । वह्निर्मागजो गुह्यः, यो वह्निरुत्पिडित उप-
सृज्यते वह्निश्च पच्यते, स ज्ञेयः, अन्यस्तु सर्व्वः कोष्ठगत एव ॥ २८ ॥

चक्रपाणिः—भिषक्छद्मचराः भिषग्वैद्यचराः, सिद्धेन प्रसिद्धेन साधिताः सिद्धसाधिताः,

• वैद्यगुणैरिति चक्रपाणिभृतः पाठः ।

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वाव-
जयश्चेति । तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गल-
• नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्ति-
व्यपाश्रयं—पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना । सत्त्वावजयः—
पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ३० ॥

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायश्चित्त्रिविधमौषध-
कर्मणः सिद्धिः । ताभिः सिद्धा प्रख्याता ये व्याधितानां सुखप्रदान्ते
प्राणाभिपरा वैद्या उच्यन्ते । तेषु वैद्यत्वं भवत्यवस्थितम् । इति । जीवितायायुषे-
ऽभिमुखीभूय सरन्तीति जीविताभिपरास्ते व्याधितरूपादेया इति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ त्रिविधं भेषजं व्याचष्टे—त्रिविधमित्यादि । त्रिविध-
मौषधमिति यदुक्तं तदैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्चेति । दैव-
युक्तिव्यपाश्रयं पूर्वाध्याये व्युत्पादितमिह निर्दिशति । तत्र मन्त्रौषधिप्रभृति
दैवं विशेषेणापाश्रित्य व्याधीन् प्रशमयतीति दैवव्यपाश्रयम् । अत्रौषधिः—
प्रशस्तवृक्षादिधार्यत्वेन विहिता या । मङ्गलं शुभकृतं कर्म । आदिना स्तोत्र-
पाठादि । युक्तिव्यपाश्रयं पुनरिति । युक्तिं योगं विशेषेणापाश्रित्य यदौषधं
व्याधीन् प्रशमयति तदाहारस्यौषधद्रव्याणाञ्च योजना इति । आहारपदं
विहारोपलक्षणम् । सत्त्वावजयः पुनरित्यादि । सत्त्वं मनः । अस्यार्थेभ्यो-
ऽहितेभ्यो निग्रहः सत्त्वावजय उच्यते ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—एषु यदौषधं यत्र व्याधौ विधेयं तदाह—शरीरेत्यादि । शरीर-
दोषाणां वातपित्तकफानां प्रकोपे निजागन्तुव्याधिषु शरीरमेवाश्रित्य त्रिविध-
वैद्यभाण्डं वस्त्रिनेत्रादि, प्रतिरूपका वैद्यसदृशाः, व्यपदेशोऽन्यमग्न्यधेन कीर्तनम्, अतद्विधा
ज्ञानहीनाः ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—दैवमदृष्टं तद्व्यपाश्रयं, तच्च यदृष्टजननेन व्याधिप्रत्ययार्कं मन्त्रादि, यदि वा,
दैवशब्देन देवा उच्यन्ते, तानाश्रयं यदुपकरोति तत् तथा, मन्त्रादयो हि दैवप्रभावादेव
व्याधिहराः, बन्धुपहारान्निघाताश्च देवा एव प्रभावाद् व्याधीन् प्रन्ति, अत्र दैवव्यपाश्रय-
मादावुक्तमाशुव्याधिहरत्वेन, प्रणिपातो देवादीनां शरीरो नमस्कारः, गमनं विदूरदेवादि-
गमनम् ॥ ३० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रकारान्तरेणोपयुक्तं भेषजत्रैविध्यमाह—शरीरेत्यादि । प्रायःवाच्यः

• बन्धुपहारहोम इत्यधिकः पाठश्चकसम्मतः ।

मिच्छन्ति । अन्तःपरिमाज्जनं वहिःपरिमाज्जनं शस्त्रप्रणिधानं चेति । तत्रान्तःपरिमाज्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहार-जातव्याधीन् प्रतिमार्ष्टि । यत् पुनर्वहिःस्पर्शनेमाश्रित्याभ्यङ्ग-स्वेदप्रदेहपरिपेकांस्मर्दनादेरामयान् प्रमार्ष्टि तद् वहिःपरि-माज्जनम् । शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारण-लेखनोत्पादनप्रच्छनसीवनपणञ्चारजलौकाश्चेति ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्ये नाभ्यन्तरेण वा ।

कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमेण वा ॥

मौषधमिच्छन्ति । सत्त्वावजयेनापथ्यवज्जनं स्यात् । ततः सत्त्वावजयोप-योगितमुपपद्यते । प्रायश इत्युक्त्या कचिद्व्यभिचारिस्त्रिविधस्य द्रष्टव्यः ।

तत्र युक्तिव्यपाश्रयं त्रिविधमाह—अन्तरित्यादि । तत्रान्तःपरिमाज्जनं तदौषधं यच्छरीरस्याभ्यन्तरमनुप्रविश्याहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि । तथा यत् पुनः शरीरस्य वहिःस्पर्शनेमाश्रित्याभ्यङ्गादिभिः कर्मभिर्स्नानादिकं यदामयान् प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमाज्जनमिति । संशोधयति संशमयति चेत्युभयार्थः प्रमाज्जनम् । आशयपदेनावगाहनादीनां ग्रहणम् ।

अथ शस्त्रप्रणिधानमाह—शस्त्रेत्यादि । छेदनं द्विधाकरणम् । भेदनम् आशयान्तःप्रवेशनम् । व्यध आशयान्तिरिक्तस्थानेऽन्तर्भेदः । दारणं विदीर्णभावाः । लेखनं खननम् । उत्पादनम् अन्तःशुषिरादुद्घरणम् । प्रच्छनं पाठीनदंष्ट्रादिना किञ्चिद्विदरणम् । सीवनं मृत्रादिना सन्तानीकरणम् । एषणं नाडीगत्यनु-सन्धानम् । क्षारो द्रव्याणां भस्मनः क्षरणजः सारभागः । जलौका रक्तपा इति । इतिशब्दः समाप्तौ ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—अत्र प्रमाणश्लोकानाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । प्राज्ञ इत्यादयः श्लोकाः । प्राज्ञो बुद्धिमान् रोगे समुत्पन्ने सति बाह्येन वहिःपरिमाज्जनेन कर्मणा, आभ्यन्तरेणान्तःपरिमाज्जनेन वा कर्मणा, शस्त्रोपक्रमेण वा शरीरदोषकोप इत्यनेन सम्बध्यते, तेन मानसदोषजेऽप्युन्मादापस्मारादावजनादि भवतीति दर्शयति ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—वैद्यभेदाभिधानप्रसङ्गेनातुरभेदमाह—प्राज्ञ इत्यादि । शर्म सुखमातोष्यमिति

बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
 उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ३२ ॥
 अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद् विवर्द्धते ।
 स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥
 न मर्त्यो लभते श्रद्धां * तावद् यावन्न पीड्यते ।
 पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥
 अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते ।
 सर्वस्वेनापि मे कश्चिद् भिषगानीयतामिति ॥
 तथाविधश्च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
 कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥

कम्पणा शम्भ लभते । बाह्याभ्यन्तरशस्त्रोपक्रमणानि देवव्यपाश्रयमित्यादिना
 व्याख्यातानि । बालस्तु खल्वप्राज्ञो मोहाद्वा प्रमादाद्वा शत्रुमिवोत्पद्यमानं
 रोगं न बुध्यते । यतो न बुधः ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—कस्मान्नबुद्धिरिति ? अत आह—अणुर्हीत्यादि । हि यस्मात् ।
 रोगः प्रथममणुः सूक्ष्मो भूत्वा पश्चाद्विवर्द्धते । वृद्धस्तु स रोगो जातमूलः सन्
 दुर्मतेस्तस्याबुधस्य बलमायुश्च मुष्णाति ।

प्रथमं कस्मान्न बुध्यत उति । अत आह—न मर्त्य इत्यादि । मर्त्यो
 यावन्न रोगेण पीड्यते तावच्छ्रद्धां प्रतिकारार्थं न लभते । यदा पीडितो भवति
 तदा पश्चान्मतिं व्याधिनिग्रहे कुरुते ।

व्याधिनिग्रहे मतिं कृत्वा यत् करोति तदाह—अथेत्यादि । अथ व्याधिनाति-
 पीडितः सन् तद्व्याधिनिग्रहे मतिं कृत्वा पुत्रान् दारान् ज्ञातींश्चाहूय
 भाषते । किं भाषते ? सर्वस्वेनापि मे मम सम्बन्धे कश्चिद्भिषगानीयतामिति
 भाषते । ततः परं तथाविधं व्याधिपीडितं दुर्बलं कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं गतायुषं
 को भिषक्त्रातुं शक्तः ? ततः स बालोऽबुधस्त्रातारं भिषजमनासाय जीवितं
 याचते । प्रमादो बुद्ध्यापि रोगमप्रतीकारः, संज्ञा सम्यग्ज्ञानं—व्याधिरथं त्वरया प्रतिकर्तव्य
 इति । पृथमाकारं त्रातारं वैद्यमनासाय ; तथाविधं हि रोगिणं वैद्यो नोपसर्पतीति भावः ।

स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।

गोधा लाङ्गुलवद्धेवाकृष्यमाणा वलीयसा ॥

तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।

भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ३३ ॥

त्यजति । कथम् ? गोधेत्यादि । लाङ्गुले वद्धा गोधा यथा वलीयसा जननं आकृष्यमाणा जीवितं त्यजति ।

तस्मादित्यादि । तस्माद्धेतोः य आत्मनः सुखमिच्छेत् स खलु प्रागेव रोगेभ्यो जनिष्यमाणेभ्यो रोगेभ्यः पूर्वं दोषं चये प्रकोपे वा प्रसरे वा स्थान-
संश्रये पूर्वरूपे वा भेषज्यैस्तद्व्यादीनि प्रतिकुर्वीत । रोगेषुत्पन्नेषु तरुणेषु
अजातमूलेषु भेषजैस्तान् रोगान् प्रतिकुर्वीत । इति । उक्तञ्च सुश्रुतेऽपि एक-
विंशतितमेषु व्रणपञ्चाध्याये सूत्रस्थाने "तत्र सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धरूप-
कोष्ठता पीतावभासता मन्दोष्मता चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविद्वं पश्येति
लिङ्गानि भवन्ति । तत्र प्रथमः क्रियाकालः । अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः"
इत्यादिभ्यः "तेषां प्रकोपान् कोष्ठतोदमश्चरणास्त्रिकापिपासापरिदाहोऽन्नद्वेष-
हृदयोत्क्लेशाश्च भवन्ति । तत्र द्वितीयः क्रियाकालः । अत ऊर्ध्वं प्रसरे
वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कविशेषः प्रकुपितानां पथ्युपितकिष्णोदकपिष्टसमवाय
इवोद्विक्तानां प्रसरो भवति । तेषां वायुर्गतिमत्तान् प्रसरणहेतुः । सत्यप्यर्चन्त्ये
स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवृत्तैः सञ्चभावाणाम् । यथा महानुदकसञ्चयो-
र्ऽतिवृद्धः सेतुमवदीर्यापरणोदकेन व्यामिश्रः सञ्चतः प्रधावत्येवं दोषाः
कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति । तद्यथा—
वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितम् । वातपित्तं वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वात-
शोणिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते । वातपित्तशोणितानि वातश्लेष्मशोणितानि
पित्तश्लेष्मशोणितानि वातपित्तकफाः । वातपित्तकफशोणितानीत्येवं पञ्चदशधा
प्रसरन्ति । कृत्स्नेऽर्द्धेऽवयवे वापि यत्राङ्गे कुपिता भृशम् । दोषो विकारं
नभसि मेघवत् तत्र वपेति ॥ नात्यर्थं कुपितश्चापि लीना मार्गेषु तिष्ठति ।
निष्पत्यनीकः कालेन हतुमासाद्य कुप्यति ॥ तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य
पित्तवत् प्रतीकारः । पित्तस्य कफस्थानगतस्य कफवत् । कफस्य वातस्थान-

वाकोऽङ्गः । गोधादृशमेव जीवितार्थं यत् कुर्वन्नापि विपद्यत इति दर्शयति । कुर्वीत यत्नम्

तत्र श्लोकी ।

एषणाः समुपष्टम्भा बलकारणमामयाः ।

तिलैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥

गतस्य वातवत् । एष क्रियाविभागः । एवं प्रकुपितानां प्रसरताश्च वायो-
विमार्गगमनाटोपो । उपाचोपपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य । अरोचका-
ऽविपाकाङ्गसादाश्छद्दिञ्चेति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रिया-
कालः । अत ऊर्द्धं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः । एवं कुपितास्तांस्तान् शरीर-
प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं कुर्वन्ति तदा
गुल्मविद्रध्युदराग्रिसङ्गानाद्विमुचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति । वस्तिगताः
प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन् । मेदगता निरुद्धप्रकशोपदंशशुकदोषप्रभृ-
तीन् । गुदगता भगन्दराशःप्रभृतीन् । वृषणगता रुद्धीः । ऊर्द्धं जत्रुगतास्तूर्द्धं जान् ।
त्वक्मांसशोणितस्थाः शुद्रोगान् कुष्ठानि विसर्पाश्च । मेदोगता ग्रन्थ्यऽवुद-
गलगण्डालजीप्रभृतीन् । अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन् । पादगता
श्रीपदवातशोणितवातकष्टकप्रभृतीन् । सर्वाङ्गगता ज्वरसर्वाङ्गरोगादीन् ।
तेषामेवमभिनिविष्टानां पूर्वरूपप्रादुर्भावः । तन् प्रतिरोगं वक्ष्यामः ।
तत्र पूर्वरूपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः । अत ऊर्द्धं व्याधिदशनं वक्ष्यामः ।
शोफान्बुदग्रन्थिविद्रधिर्विसर्पप्रभृतीनां प्रत्यक्तलक्षणा ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च ।
तत्र पञ्चमः क्रियाकालः । अत ऊर्द्धं मेनेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां
पष्ठः क्रियाकालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः । तत्राप्रति-
क्रियमाणेऽसाध्यतामुपयान्ति । भवन्ति चात्र । सञ्चयश्च प्रकोपश्च प्रसरं
स्थानसंश्रयम् । व्यक्तिं भेदश्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्विपक् ॥ सञ्चये-
ऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः । ते तृत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥
सर्व्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः । संसर्गं कुपितं क्रुद्धं दोषं दोषो-
ऽनुधावति ॥” उति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थसंग्रहार्थमाह—तत्र श्लोकाविति । त्रित्वेनाष्टाविति ।
एषणादयस्त्रिका अष्टौ । कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रिपुत्रेण पुनर्व्वसुना । शक्तेन

इति शेषः । संग्रहे धीमता भावा इति श्लेष्टः । अष्टौ भावा इति सम्बन्धः । भावेषु विषयेषु
अस्त्वक्तेनाप्रसक्तेन, येषु एषणाविष्यदसु । सर्व्वमिति धर्मोर्थकामाः ॥ ३०—३४ ॥

त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।

भावाभावेषु शक्तेन * येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तिस्रिपणीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह

स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

समर्थेन । येष्वष्टसु त्रिकेषु एषणादिषु सत्सु चासत्सु च भावाभावेषु सर्वं वस्तु
प्रतिष्ठितम् । ते त्रिका अष्टौ समुद्दिष्टा इति ॥ ३४ ॥

अध्यायं समापयति । अप्रीत्यादि । पूर्व्ववद्वाक्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकविरचिते चरकजल्पकल्पतरो मूत्रस्थानीय-
तिस्रिपणीयाध्यायजल्पवाक्या एकादशी शाखा ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथान्तर्व्वर्हिःपरिमाज्जनशस्त्रमणिशानैयङ् व्याधिप्रशमं भिषक्
कुर्यात् तत्र शारीरदोषाणां वातादीनामंशांशज्ञानमन्तरेण न स्यात् इत्यतो वात-
कलाकलीयमारभते—अथात इत्यादि । अस्याध्यायस्य प्रथमोपात्तवातकला-
कलेतिपदमधिकृत्य कृतोऽध्यायः स वातकलाकलीयः, तमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इत्यादि सर्व्व पूर्व्ववद्वाक्येयम् । कला च कला चेति आभीक्ष्णेयं द्विर्भावे
कलाकले । वातस्य कलाकले वातकलाकले तयोर्ज्ञानं तत् तथा ॥ १ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमन्नकपाणिइत्यविरचितायाम् आयुर्व्वेदशेपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां तिस्रिपणीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वोऽध्याये रोगाः स्वरूपमार्गवाह्यकारणभेदजैरभिहिताः, उपयुक्तज्ञानाः तत्कारण-
वातादयो बहुवाक्यत्वात्प्रोक्ताः, अतः सम्प्रति पृथक्प्रकरणे तेऽभिधीयन्ते वातकलाकलीये,
तत्रापि प्राधान्यात् वायुरेव प्रथममुच्यते । कला गुणः, यदुक्तं—“योदशकलम्” इति । अकला

* भावाभावेष्वसक्तं न इति चक्रपाणिः ।

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमेतानि जिज्ञास-
मानाः समुपदिश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यम् । किं गुणो
वायुः किमस्य प्रकोपणमुपशमनानि वास्य कानि ? कथं
चैनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रको-
पयन्ति प्रशमयन्ति वा ? कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीरा-
शरीरं च स्य शरीरेषु चरतः कर्म्माणि वहिः शरीरेभ्यो
वेति ? ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अधिकारात् प्रसङ्गतः पित्तादीनां कलाकलाज्ञानाय यद्वक्ष्यते
तदपि परिगृह्यते । वातकलाकलेत्यादि । वातकलाकलाज्ञानं वातस्यांशंशयोः
ज्ञानमधिकृत्य महर्षयः सांक्रुत्यायनकुशादयः समुपवेश्य परस्परमेतानि वक्ष्य-
माणानि किं गुणो वायुरित्यादीनि जिज्ञासमाना आनुमिच्छन्तोऽन्योन्यं परस्परं
पप्रच्छुः । यानि पप्रच्छुस्तानि क्रमेण दर्शयति—किं गुण इत्यादि । को गुणो
यस्य स किं गुणो वायुरिति प्रथमः प्रश्नः । किमस्य वायोः प्रकोपणं प्रकोपय-
तीति नन्यादित्वात् युच । वायोः प्रकोपकारणं किं भवतीति द्वितीयः प्रश्नः ।
एवमस्य कुपितस्य वायोरुपशमनानि कानि भवन्तीति तृतीयः प्रश्नः ।
कथमित्यादि । कथञ्च केन प्रकारेण स्वत्वेन कुपितं वायुमसङ्घातममूर्त्त-
मनवस्थितं सततचलस्वभावादस्थिरं ततो न ग्रहणाहम् । अतोऽनासाद्य न
प्राप्य प्रकोपणानि कथं प्रकोपयन्ति प्रशमनानि वा कथं प्रशमयन्तीति चतुर्थः
प्रश्नः । अथास्य च वायोः शरीराशरीरचरस्य शरीरचरस्य लोकेषु चरस्य च
कुपितस्य चाकुपितस्य च खलु शरीरेषु चरतः कानि कर्म्माणि, शरीरेभ्यो
वहिर्लोकेषु चरतो वा कानि कर्म्माणीति पञ्चमः प्रश्नः ॥ २ ॥

गुणविरुद्धो दोषः, वातकलाकलायो वातगुणदोषीय इत्यर्थः । यदि वा कला सूक्ष्मो भागः,
तस्यापि कला कलाकला तस्यापि सूक्ष्मो भाग इत्यर्थः ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अज्ञानेकपिबन्धनरूपतया वातादिगुणकथनं, बद्धुपि सञ्चितिदर्शनार्थं तन्म-
ध्यमैतिह्ययुक्तवचनार्थञ्च । असङ्घातमिति पित्तश्लेष्मवद्वयवत्सङ्घातरहितम्, अनवस्थितमिति
चक्रस्वभावम्, अनासादेवेति चक्रत्वेनाऽनिविद्धावयत्वेन चेति मन्तव्यम् ॥ २ ॥

अत्रोवाच कुशः साङ्गृत्यायनः, रुक्मलघुशीतदारुणाखर-
विण्मृदाः छत्विगे वातगणा भवन्ति ॥ ३ ॥

अत्रोवाच कुशः साङ्गृत्यायनः, रुक्मलघुशीतदारुणाखर-
विण्मृदाः छत्विगे वातगणा भवन्ति ॥ ३ ॥

तत् श्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो वाह्नीकभिषगुवाच, एव-
मेतत् यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति ।
अतो विपरीतानि खल्वस्य प्रशमनानि भवन्ति । प्रकोप-
विपर्ययो हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥ ५ ॥

तत् श्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच, एवमेतद् यथा
भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपप्रशमनानि भवन्ति । यथा
हेयनमसहातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोप-

गुणा वर्तन्ते । रुक्षत्वादिवर्त्मजनकप्रभावास्तु कर्मसु वर्तन्ते । प्रभावोऽचिन्त्य-
शक्तिः । कर्मापि निश्चेष्टसमवायिकारणत्वेन गुणशब्देन गुण इवाभिधीयते ।
तेन समानगुणाभ्यास इति समानगुणकर्मभ्यासः । नैकवारोपसेवितः
समानगुणः कर्म वा वृद्धिकारणं भवतीति सूचनार्थमभ्यास इत्युक्तमिति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तदित्यादि । एवमुक्तं कुमारशिरसा वाक्यं श्रुत्वा काङ्कायनो
वाह्नीकभिषगुवाच—भगवान् भवान् यथाह एतदेवमीदृशं भवति । यत एता-
न्येव भवदुक्तानि वातप्रकोपणानि भवन्ति । अतो विपरीतानि रुक्षादि-
विपरीतानि खलु म्लिग्धगुरुणमृदुश्लक्ष्णपिच्छलस्थूलस्थिरगुणद्रव्याणि तत्-
प्रभावाणि च कर्माणि अस्य प्रकुपितस्य वातस्य प्रशमनानि भवन्ति । कस्मात् ?
प्रकोपणविपर्ययो हि यस्माद् धातूनां प्रशमकारणमिति । एकद्वित्रादिगुणतो
यथा प्रकोपः स्यात् तथैकद्वित्रादिगुणद्रव्येस्तथैवप्रभावैः कर्मभिर्धातूनां प्रशमः
स्यादिति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तत् श्रुत्वेत्यादि । काङ्कायनस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा धामार्गवो वडिशो
महर्षिरुवाच—एवमित्यादि । भगवान् भवान् यथा वातप्रशमनान्युवाच, एतदेवम्
ईदृशमेव भवति । यत एतान्येव वातप्रकोपस्य प्रशमनानि भवन्ति ।
यथा हीत्यादि । यथा खल्वेनं वायुं रुक्षादिगुणमसहातं सूक्ष्ममनवस्थितं
चलं रुक्षादीनि प्रकोपणानि प्रकोपयन्ति । यथा च तद्गुणविपरीतानि

रिति प्रभावाद्वाह्नीकभिरुवाचैर्वाहनजागरणादिभिः, प्रभावाभिधानञ्च कर्मणां निगुणत्वात् ;
अन्वयस्यमार्गैरिति न सकृन्प्रयुक्तैः ॥ ३।४ ॥

चक्षुषाणि—शरीराणामिति शरीरावयवानां, शुभिरकराणि रन्ध्रकराणि, भागवमिति

यन्ति प्रशमयन्ति वा । तथानुव्याख्यास्यामः ;—वात-
प्रकोपणानि खलु रुक्षलघुशीतदारुणस्वरविशदशुषिरकराणि
शरीराणाम् । तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वा आप्याय्य-
मानः प्रकोपमापद्यते । वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरुष्ण-
श्लक्ष्णमृदुपिच्छिलघनकराणि शरीराणाम् । तथाविधेषु
शरीरेषु वायुरासज्जमानश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते ॥ ६ ॥

तत् श्रुत्वा वडिशवचनमवितथमृषिगणैरनुमतमुवाच
वायोविदो राजर्षिः, एवमेतत् सर्वमनपवादं यथा भगवानाह ।

प्रशमनानि प्रशमयन्ति तथानुव्याख्यास्यामः । तद्व्याख्या—वातप्रकोपणानि
खलु रुक्षादीनि द्रव्याणि रुक्षादिशुषिरान्तकराणि शरीराणां भवन्ति ।
तथाविधेषु शरीरेषु रुक्षादीन्यामेवमानानां जनानां रुक्षादिगुणवत्सु शरीरेषु
शुषिरान्वितेषु वायुराश्रयं गत्वावकाशं प्राप्याप्याय्यमानो विवद्रेमानश्चल-
स्वभावः सव्वैत्रातिशयेन चलति । शरीरेष्वकाशलाभात् मुतरां प्रकोपम्
आपद्यते अन्युच्यते । वातप्रशमनानि पुनरिति । रुक्षादिगुणविपरीतानि खलु
स्निग्धगुरुष्णादीनि घनकराणि सेवमानानां जनानां रुक्षादिभिः शुषिरमापन्नेषु
शरीरेषु स्निग्धादिभिर्वर्नीभूतेषु शुषिररहितेषु वायुरवकाशमलब्ध्वा खलवासज्ज-
मानः स्थिरो भवंश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते । इति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत् श्रुत्वादि । एवमुक्तं धामार्गववडिशवचनं तत्र स्थितै-
र्ऋषिगणैरवितथं बुद्धानुमतं तच्छ्रुत्वा वाय्योविदो राजर्षिरुवाच—भगवान्
भवान् यथाह एतत् सर्वमनपवादमपवादवचनहीनमेवमेव भवति । एवमेव
प्रकोपणानि प्रकोपयन्ति । एवमेव च प्रशमनानि वातं प्रशमयन्तीति ।

समानगुणस्थानम्, आप्याय्यमानश्चाप्यमानः, दारुणविपरीतो मृदुः शुषिरविपरीतो घनः, आसज्य-
मानोऽनवतिष्ठमानः क्षीयमाणावायव इति यावत् ; एतेनैतदुक्तं भवति,—यद्यपि वायुना वात-
कारणानां वातप्रशमनानां वा तथा सम्बन्धो नास्ति, तथापि शरीरसम्बद्धैस्तैर्वीतस्य शरीरधारिणः
सम्बन्धो भवति, ततश्च वातस्य समानगुणयोगात् बुद्धिर्विपरीतगुणयोगाच्च हास उपपन्न
एवेति ॥ ५१६ ॥

यानि तु स्वल्वा वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य
शरीरेषु चरतः कर्माणि वहिः शरीरेभ्यो वा भवन्ति ।
तेषामवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः सार्धयित्वा नमस्कृत्य
वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः ॥ ७ ॥

वायुस्तन्त्र-यन्त्र-धरः प्राणोदान-समानव्यानापानात्मा
प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च मनसः ।

यानि त्वित्यादि—पञ्चमप्रश्नोन्थापनम् । कुपिताकुपितस्य शरीराशरीर-
चरस्य वायोः शरीरेषु चरतां यानि कर्माणि शरीरेभ्यो वहिर्लोके चरतश्च
वायोऽयानि कर्माणि भवन्ति पृष्ठानि, वायवे नमस्कृत्य तेषां कर्मणाम्
असंख्येयत्वेन कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वादवयवान् कतिचित् यानामुपदिष्टान्
प्रत्यक्षानुमानोपमानैः प्रमाणैः सार्धयित्वा यथाशक्ति प्रवक्ष्यामो व्याख्या-
स्यामः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—वायुस्तन्त्रत्यादि । तन्त्रं शारीरधातूनां यस्य यो
नियमस्तस्य धारणकृद्वायुः । यन्त्रधरश्च यन्त्रमस्य शरीरस्य धातूनां यथा यत्र
यस्य चलनस्थानभ्रमणादिव्यापारो येन भवति तद् यन्त्रं तस्य धारणकृत्
प्राणादिपञ्चरूपः । तत्र चोक्तम्—“स्थानं प्राणस्य मूर्द्धारः कण्ठजिह्वास्य-
नासिकम् । प्लेवनं श्वधृत्तार-श्वासकासादिकम्पृष्ठम् ॥ १ ॥ वृषणा वस्तिमेद्वज्ज
श्रोण्यरूवङ्क्षणं गुदम् । अपानस्थानमेतत् तु शुक्रमूत्रशकृन्क्रियः । २ ।
समानोऽग्निप्रसीपस्थः कोष्ठे चरति सञ्चरतः । भुक्तं गृह्णाति पचति विवेचयति
मुञ्चति । ३ । उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ एव च । वाक्पटुतिश्च
यत्रोजो-बलवर्णाग्रिकम्पृष्ठम् । ४ । देहं व्याप्नोति सर्व्वेणु व्यानः सञ्चरति-
वृणाम् । गतिप्रसारणाक्षेप-निषेधादिक्रियः सदा । ५ ।” इति । उच्चावचानां
प्रवर्तक इति । उच्चैश्च नीचैश्च चेष्टानां सर्वासां प्रवर्तकः प्रेरकः । मनसो

चक्रपाणिः—शरीराशरीरचरस्येति वातस्वरूपकथनं, तेन, शरीरेषु चरत इति वहिः शरीरेभ्यो
वेति च पुनरुक्तं न भवति ; अथावयवानिति वचनं, कात्स्न्यमभिधामप्रशक्यं बहुप्रपञ्चत्वादिति
द्वन्द्वमिति ; सार्धयित्वा प्रतिपाद्य, तन्त्रं शरीरं, यदुक्तं—“तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽस्मिं प्रवि-
वक्ष्यामः” तत्रैव वक्तव्यम्, यदि वा, तन्त्रस्य यन्त्रं सन्धयः । प्राणाद्यात्मा प्राणादित्तरूपः, चेष्टा-
विशेषणम्—उरश्चावकाशां विविधानाम् इत्यर्थः, किंवा शुभाशुभानामित्यर्थः ; नियन्तापुनोऽस्मि

सर्वेन्द्रियाणामुद्द्योतकः • सर्वेन्द्रियार्थानामतिबोद्धा सर्व-
शरीरधातुव्यूहकरः सन्धानकरः शरीरस्य प्रवर्तको वा † ।

अतः प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं हर्षोत्साहयो-
र्योनिः समीरणोऽग्नेर्दोषसंशोषणः क्षेप्ता वह्निमलानां

नियन्ता प्रणेता च । मनो यस्मिन् प्रवर्ततेऽथ न प्रवर्तते तत्र नियमकृद्वायुः ।
मनो यत्र गच्छति न वा गच्छति तत्र प्रणेता नायको वायुः । सर्वेन्द्रियाणां
दशानां श्रोत्रादीनामुद्द्योतकः प्रकाशकः । सर्वेषामिन्द्रियार्थानां शरीरगतानां
शब्दादीनामतिबोद्धा । सर्वेषां शरीरधातूनां व्यूहं सङ्घातं करोति ; रचना-
कृदिति । शरीरस्य सन्धानकरः शरीरावयवसंयोजनकृत् । प्रवर्तको वा
शरीरस्येवेति । शरीरावयवानां स्वस्वक्रियायां प्रवर्तकः प्रेरकः । अतः
शरीरगतयोः शब्दस्पर्शयोः प्रकृतिर्वायुरेव न वाकाशः । शब्दानां मूल-
प्रकृतित्वेऽप्याकाशस्य शब्दाभिव्यक्तिर्न वाकाशाद्भवति, न वाकाशीयशब्दो
हेतुन्तरेणाभिव्यज्यते ; आकाशानुप्रवेशेन वायौ यः शब्दः स च तदनुप्रवेशेन
च तेजःप्रभृतिषु यः शब्दः स स च पाञ्चभातिके शरीरधातो सर्वे एकीभूय
स्थूलशब्दा जातः, स एव वाय्वभिहननेनाभिव्यज्यते, इति शब्दप्रकृति-
र्वायुर्न तु वायुरेव न त्वमिति नियमः । तथा स्पर्शस्य प्रकृतिर्वायुः । वायोरनु-
प्रवेशात् तेजोऽनुगृथिवीपृष्णशीतखरस्पर्शाः स्पर्शविशेषा अपि स्पर्शस्य मूल-
प्रकृतिर्वायुः । अतः श्रोत्रस्पर्शनयोरिन्द्रिययोर्मूलं कारणम् । यद्यपि चाकाश-
बहुलपाञ्चभातिकं श्रोत्रं तथापि चाकाशवद्वायुरपि तदाकाशात् न्यूनः श्रोत्रे
तेजःप्रभृतिभ्याऽधिकः क्रियाहेतुत्वात् । अन्यथा श्रोत्रं शब्दग्रहणक्रियाया
अनुपपत्तिः । हर्षोत्साहयोर्योनिः । हर्ष आह्लादः, उत्साहः कार्य्येषु मनस
उद्योगः ; तयोर्योनिरभिव्यक्तिकारणम् । समीरणोऽग्निः जाठराग्निः सन्गुल्लण-

विषये प्रवर्तमानस्य मनसः ; प्रणेता च मनस एवेप्सितेऽर्थे उद्द्योजकः किंवा, उद्योगकारक-
इति वा पाठः, सोऽप्यभिन्नार्थः । अभिबोद्धेवाभिबोद्धा सर्वेन्द्रियग्राहकत्वेन, तत्त्वस्य वायुमयेन
स्पर्शान्निवृत्त्येण सर्वेन्द्रियाणां व्यापकत्वात् पूर्वोऽध्यायप्रतिपादितेन न्यायेन बोद्धव्यम् । व्यूह-
करः सङ्घातकरो रचनाकर इति यावत् ; प्रकृतिः कारणं, शब्दकारणस्य च वायोर्नित्यमाकाशानु-
प्रवेशात्, उक्तं हि सादीन्यभिधाय—“तेषामेकगुणः पूर्वो गुणबुद्धिः परे परे” इति ; पुनरुक्तं
सादीन्यभिधाय “विष्टं ह्यपरं परेण इति । अत्रणमूलत्वं वायोः कर्णशष्पकुक्षीरचनाविकोपे

स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता कर्त्ता गर्भाकृतीनाम् । आयुषो-
ऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ॥ ८ ॥

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति
बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । मनो व्याहर्षयति सर्व्वेन्द्रिया-
ण्युपहन्ति । विहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं
धारयति । भयशोकमोहदेन्यानिप्रलापान् जनयति प्राणां-
श्चोपरुणद्धि ॥ ९ ॥

प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्म्माणीमानि भवन्ति ।
प्रेरकः । दोषसंशोषणः शरीरक्लेददृष्टौ दापि संशोषकः । क्षेप्ता वहि-
मेलानां मूत्रपुरीषादीनां क्षेप्ता वद्विष्करणकर्त्ता । स्थूलाणुस्रोतसां स्थूलानां
मूक्ष्माणाश्च स्रोतसां भेत्ता गलनामिकादिषु छिद्राणां निर्माणकर्त्ता ।
कर्त्ता गर्भाकृतीनां देहावयवानां निर्माणकर्त्ता । आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतः
शरीरवायुगमनेनायुषोऽनुवृत्तिरनुमीयते । इत्येवंभूतो भवत्यकुपितो वायुः
शरीरचरः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुपितस्य शरीरस्य कर्म्माण्याह—कुपितस्तु खल्वित्यादि ।
तुल्यत्वेन शरीरचरो वायुरनुवर्त्तते । खलु वाक्यालङ्कारे । शरीरचरो वायुः
कुपितः सन नानाविधैर्विकारैर्वादिभिर्व्याधिभिः शरीरमुपतपति । ततो बलवर्ण-
सुखायुषामुपघाताय भवति । मनो व्याहर्षयति ग्लायति । सर्व्वेन्द्रियाणि
दग्धेन्द्रियाणि उपहन्ति । गर्भान् विहन्ति । गर्भान् विकृतिमङ्गवैगुण्यमापादयति
प्रापयति । गर्भान्तिकालं प्रसवकालमतीत्य धारयति । भयादीन् जनयति ।
प्राणांश्चोपरुणद्धि मारयति । इति कुपिताकुपितस्य शरीरचरस्य वायोः कर्म्माणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथ शरीरेभ्यो वहिलोके चरतोऽकुपितस्य वायोः कर्म्माणि
व्याख्यायन्ते । तद्यथा—प्रकृतिभूतस्येत्यादि । प्रकृतिभूतस्याकुपितस्यास्य
वायोलोके चरतः समस्तकण्डस्य तस्याश्रितेयं दर्शितस्य प्रवहावहोद्वहसंबह-
व्याश्रित्यमग्न्यात्, मूलं प्रधानकारणम् । असाहः कार्य्यपूर्व्वयोगो मनसः, योनिरभिष्यक्तिकारणं,
दोषसंशोषणः शरीरक्लेदसंशोषणः, भेत्ता कर्त्ता,—एतच्च शरीरोत्पत्तिकाले भूतवायुः स्वरूप-
वचनः, उपघातावेति छेदः, गर्भानिति विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयतीत्यनेन च सम्बध्यते ।

तद्वयथा—धरणीधारणं ज्वलनोज्ज्वालनम् आदित्यचन्द्र-
नक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं सृष्टिश्च मेधानाम्
अपाञ्च विसर्गः प्रवर्त्तनं स्रोतसां पुष्पफलानाम्चाभिनिव्वर्त्तन-
मुद्भेदनञ्चौद्भिदानाम् ऋतूनां प्रविभागः विभागो धातूनां
धातुमानसंस्थानव्याक्तिः बीजाभिसंस्कारः शस्याभिवर्द्धनम्
अविकलेदोपशोषणमवैकारिकविकाराश्च ति ॥ १० ॥

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्म्माणीमानि
भवन्ति । तद्वयथा—उत्पीडनं सागराणामुद्भत्तनं सरसां

विवहपरिवहपरावहा इति सप्ततमनः कर्म्माणीमानि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।
तद्वयथेत्यादि । तेषां सप्तानां कर्म्माणि साधारणत्वेनाह—धरणीधारण-
मित्यादि । धरणीधारणं भूगोलधारणम् । ज्वलनस्याग्नेर्ज्वलनम् । आदित्या-
दीनां ग्रहगणानां धारावाहिगतिविधानमित्यावहस्य कर्म्माणि । सृष्टिश्च
मेधानाम् । अपाञ्च विसर्गः । स्रोतसां प्रवर्त्तनम् । पुष्पफलानामभिनिव्वर्त्तनम् ।
औद्भिदानामुद्भेदनमित्युद्भेदस्य कर्म्माणि । ऋतूनां प्रविभागो धातूनां विभागो
धातूनां मानसंस्थानव्याक्तिश्चेति प्रवहस्य कर्म्माणि । बीजानामभिसंस्कारो
गुणाधानं शस्याभिवर्द्धनं विकलेदहीनानामुपशोषणम् । अवैकारिकविकाराश्च
संवहस्य कर्म्माणि । एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि यानि व्यासोक्तानि मात्रा-
श्रित्तीये दर्शितानि ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रकुपितस्य लोके चरतोऽस्य सप्तस्कन्धस्य प्रवहाद्यात्मकस्य
कर्म्माणीमानि भवन्ति—तद्वयथा. उत्पीडनमित्यादि । लोके चरतो वायोः
प्रकोपकारणमुक्तं व्यासेन—“विष्णोनिश्वासतो वातो यदा वेगसमीरितः ।
सहस्रोदीप्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा ॥” इति । एवं प्रकुपितस्य सप्तस्कन्धस्य
वहिस्य वायो कर्म । सागराणामुत्पीडनमुत्प्लावनम् । सरसामुद्भत्तनमधिक-

आदित्यादीनां सन्तानेनाविच्छेदेन गतिविधानं सन्तानगतिविधानं, स्रोतसामिति नदीनां,
प्रविभागो विभागलक्षणं, धातूनामिति पृथिव्यादीनां, धातवः कार्यद्रव्याणि प्रसारादीनि, मानं
परिमाणं संस्थानमाकृतिसंयोर्यद्विभक्त्यतिः कारणमिति बावन् ; बीजस्य शाल्यादेः, अभि-
संस्कारोऽङ्गुरजननसक्तिः, अविकलेदः पाककाकादध्माविकृतिरवन्, उपशोषणञ्च पाकेन वचा-

प्रतिसरणमापगानाम् आकम्पनञ्च भूमेराधमनमम्बुदानां
शिखरिशिखरावमथनमुन्मथनमनोकहानां नीहारनिर्हाद-
पांशुसिकतामत्स्यभेकोरगद्धाररुधिराश्माशनिविसर्गो व्यापा-
दनञ्च पण्णामृतूनां शस्यानामसङ्घातो भूतानाञ्चोप-
सर्गो भावानाञ्चाभावकरणम् । चतुयुगान्तकराणां मेघ-
सूर्यानलानां * विसर्गः ॥ ११ ॥

स हि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां भावाभावकरः
सुखासुखयोर्विधाता मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरदितिर्विश्व-
जलवर्दनाद्दुर्ध्वं प्रवर्तनम् । प्रतिसरणमापगानां नदीनां विपरीतस्रोतोगमनम् ।
भूमेराकम्पन कम्पः । अम्बुदानां मेघानामाधमनमतिशब्दजननम् । शिखरि-
शिखरावमथनं पर्वतानां शृङ्गभञ्जनम् । उन्मथनमनोकहानां वृक्षाणां भञ्जनम् ।
नीहारादीनां विसर्गः । निर्हादो ध्वनिः । क्षारो भस्मादिः । रुधिरं रक्तम् ।
अग्निं क्षुद्रप्रस्तरम् । अशनिवज्रः । एषां विसर्ग आकाशादुर्ध्वम् । व्यापादनञ्च
पण्णामृतूनां व्यापज्जननप्रतियोगायोगमिथ्यायोगलक्षणकरणम् । शस्यानाम्
असङ्घातोऽर्पणकरणम् । भूतानाञ्चोपसर्गः राक्षसादीनामुपद्रवः । भावानां चाभाव-
करणं वस्तूनामभावकरणम् । चतुयुगान्तकराणां मेघादीनां विसर्गः प्ररणम् ॥११॥

गङ्गाधरः—कस्मादेवं करानि कुपितो वहिश्चरो वायुरिति ? अत आह—
स हीत्यादि । हि यस्मात् स भगवान् वायुः प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां सुखा-
दीनामाधमामेव विकलेदोपशोषणं, शस्यानामेवावैकारिकविकारेण सर्वस्मिन्नेव जगति प्रकृति-
कषकारणत्वं ब्रूते । शिखरी पर्वतः, अनोकहो वृक्षः, ऊर्ध्वं वर्तनमुन्नमनं, प्रतिसरणं प्रतीपगमनम्,
विसर्जनं विसर्गः, स च पृथङ्नीहारादिभिः सम्बध्यते ; नीहारः शिखिरसमूहः, निर्हादो मेघं विना
गर्जितम्, अशनिवज्रभेदोऽग्निः, अमङ्गलानुत्पादोऽनुपचयो वा, उपसर्गो मारकादिप्रादुर्भावाः,
मेघसूर्यत्वादी विसर्गं सृष्टिः, वायुरिह देवतारूपोऽभिप्रेतः, तेन तस्य भूतरूपचतुष्टयुगान्त-
करानिककरणक्रियम् अविच्छेदम् ; एवं यद्व्यवस्थानुपपद्यमानं वायोक्तदपि देवतारूपत्वेनैव
समाधेयम् ॥ *—११ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सामान्येन पुनः कुपिताकुपितस्य वायोः स्वरूपमुच्यते—स हि
समाधायित्वादि । प्रभवः कारणम्, अव्ययश्चाव्ययः, भूतानामित्युत्तरेण सम्बध्यते, मृत्युर्वमाप्ति-

* मेघसूर्यानलानिकानामिति पाठश्चक्रपाणिसम्मतः ।

कर्मा विश्वरूपः सर्व्वगः सर्व्वतन्त्राणां विधाता भावाना-
मणुविभुर्विष्णुश्च क्रान्ता लोकानां वायुरेव भगवानिति ॥१२॥

तत् श्रुत्वा वायोर्योविदवचो मारीचिरुवाच—यद्यप्येवमेतत्
किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्-
विद्यायाम् ? भिषग्विद्यां वाविकृत्य कथा प्रवर्त्तते ? १३ ॥

वायुर्योविद उवाच । भिषक् पवनमतिबलमतिरूपमति-
शीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत्, सहसा प्रकुपित-
मतिप्रयतः कथमग्रे ऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्यय-
भयादिति ? वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोऽन्याय बलवर्ण-
वृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय
चेति ॥ १४ ॥

सुखयोश्च भावाभावकरः । विधाता मृत्युयमो नियन्ता प्रजापतिरदिति विश्व-
कर्मा विश्वरूपः सर्व्वगः सर्व्वतन्त्राणां नियमानां विधाता । भावानामणु-
विभुर्विष्णुर्लोकानां क्रान्ता सर्व्वलोकक्रमणकर्त्ता । वायुरेव भगवान्
इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तदित्यादि । इति पञ्चमप्रश्नोत्तरं वायुर्योविदराजर्विवचः ।
तत् श्रुत्वा मारीचिरुवाच यद्यप्येवमित्यादि । यद्यपि वहिश्चरस्य कुपिताकुपितस्य
वायोरेवंविधमेतत् कर्म तथापि अस्याथस्य वहिश्चरस्य वायोः कुपिताकुपितस्य
भिषग्विद्यायामायुर्व्वेदवचने उक्तो विज्ञाने वा किं सामर्थ्यमस्ति, भिषग्-
विद्याश्चाधिकृत्यास्य वायोः कथा किं प्रवर्त्तते इति ? तत्र वायुर्योविद
उवाच—भिषग्विद्यायामस्य वहिश्चरस्य वायोर्वचनेन चेत् पवनमतिबल-
मित्यादिकरूपेण नानुनिशम्येत् तदा भिषक् प्रकुपितं तथाविधं पवनं प्रागेव
त्ययभयादभिरक्षितुं कथं सहसाभिधास्यति ? तस्मात् भिषग्विद्यायामस्य वहि-

भेदाङ्गानामे शेषाः, सर्व्वतन्त्राणां सर्व्वकर्मणां, तन्त्रशब्दः कर्मवचनोऽप्यस्ति, यदुक्तं—
“वक्तव्यं तन्त्राणां” कर्मणामित्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

मारीचिरुवाच, अग्निरेव पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । तदयथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमुष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णं शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादीनि इति ॥ १५ ॥

अस्य वायोर्वचनं विज्ञानञ्च समयोजनं भवति । तथा वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्यादिनिमित्तायेति ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः—मारीचिरुवाचेति । तद्वार्योविदवचनं श्रुत्वा मारीचिरुवाच । यदुवाच तदाह—अग्निरेवेत्यादि । न केवलं वायुः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । यथा वायुस्तथाग्निस्तेजोभूतं पित्तान्तर्गतं तेजोभूतबहुलपञ्चभूतविकार-समुदायात्मकं हि पित्तं पञ्चात्मकं तदन्तर्गतोऽग्निः पञ्चसु पित्तेषु वर्तमानः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । न तु तदन्तर्गतानि वाय्वादीनि । वाय्वादीनि वा इत्येवशब्देन व्यावर्त्तयते । पित्तेनेत्युक्त्या धातन्तरस्थानामुष्मणां व्यावृत्तिः कृता । कानि शुभानि कानि चाशुभानि करोतीति, अत आह—तथयेत्यादि । यथाह पतयपतयादिकं करोति । अकुपितो वह्निः पित्तान्तःस्थः पक्तिं दर्शनमुष्मणो मात्रां देहादेः प्रकृतिवर्णं शौर्यं हर्षमेवमादीनि शुभानि करोति । कुपितस्तु पित्तान्तःस्थो वह्निरपक्तिमन्नानामदर्शनमुष्मणोऽमात्रत्वं देहादेर्विकृतिवर्णं भयं क्रोधं मोहमेवमादीनि तशुभानि कर्माणि करोति । उति । सुश्रुते चैकविंशतितमेऽध्यायेऽभिहितम्—“अत्र जिज्ञास्यम्—किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः ? आहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति ? अत्रोच्यते—न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते । आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिष्वभिवर्त्तमानेऽग्निरवदुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरित्यादि । क्षीणे ह्यग्निरगुणे तन्समानगुणद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति । तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वमाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नं पचति

वक्ष्यामिः—नश्चुत्वेत्यादि सुगमम् । वक्ष्येति तत्रोक्तम् । पित्तान्तर्गतं इति वचनेन शरीरे ज्वालादियुक्तवह्निनिषेधेन पित्तोष्मरूपस्य वहेः सत्त्वात् दर्शयति, न तु पित्तादभेदं, पित्तेनानिमान्धस्य ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणत्वात्, तथा पित्तहरस्य सर्पिणोऽग्निवर्द्धनत्वेनोक्तत्वात् । पक्विमपक्तिमित्येविकृतिविकृतिभेदेन पाचकस्याग्नेः कर्म, दर्शनादर्शने तेजगतस्यालोचकस्य, उष्मणो मात्रामात्रत्वं वर्णभेदे वा त्वगगतस्य आजकस्य, भयव्रीह्यादयो हृदयस्थस्य साधकस्य,

तत् श्रुत्वा मारीचिवचः काश्यप उवाच, सोम एव
शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति ।
तद्यथा—दाहं शैथिल्यमुपचयं काश्यमुत्साहमालस्यं वृद्धतां
क्लीवतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादीनि
इति ॥ १६ ॥

विवेचयति च रसदोषमृत्रपुरीषाणि । तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्त-
स्थानानां शरीरस्य चाग्निक्मणोऽनुग्रहं करोति । तस्मिन् पित्ते पाचको-
ऽग्निरिति संज्ञा । यत् तु यकृन्प्रीद्वोः पित्तं तस्मिन् रज्जकोऽग्निरिति संज्ञा ।
स रसस्य रागकृद्भुक्तः । यत् पित्तं हृदयसंस्थितं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति संज्ञा ।
सोऽभिप्रायितमनोरथसाधनकृद्भुक्तः । यद् दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्निरिति संज्ञा ।
स रूपग्रहणेऽधिकृतः । यत् तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजको-
ऽग्निरिति संज्ञा । सोऽभ्यङ्गपरिष्कारवागाहावलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता
च्छायानाञ्च प्रकाशक इति ॥ इह च पत्तयर्पाक्तभ्यां पाचको जाठराग्निरुक्तः ।
दर्शनादशेनाभ्यामालोचकोऽग्निः । उष्मणो मात्रामात्रताभ्यां भ्राजकोऽग्निः ।
प्रकृतिविकृतिवणाभ्यां रज्जकोऽग्निः । शौर्यादिभिस्तु साधकोऽग्निरुक्तः ।
अपराणि द्वन्द्वादीनि मुखदुःखादीनि ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अर्थतन्मारीचिवचः श्रुत्वा काश्यप उवाच—सोम एवेत्यादि ।
शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः सोम एव धातुगणो नाम भूतं कुपिताकुपितः शुभा-
शुभानि करोति, न तु वायुर्वाग्निर्वा । सोमबहुलपञ्चभूतात्मकस्तु श्लेष्मा ।
तत्रस्थः सोमोऽब्धातुः, न तन्योऽब्धातुः । कानि शुभानि कानि चाशुभानि
करोतीति ? अत आह—तद्यथेत्यादि । अकुपितश्लेष्मान्तर्गतसोमो धातुः
शरीरदार्ढ्यमुपचयमुत्साहं वृद्धतां ज्ञानं बुद्धिमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादिषु
शुभानि करोति । धैर्यं सुखादीनीत्यादिना गृह्यते । कुपितश्लेष्मान्तर्गतस्तु
सोमो धातुः शरीरस्य शैथिल्यं काश्यमालस्यं क्लीवतामज्ञानं मोहञ्चे-
त्येवमादिषु द्वन्द्वादिषु अशुभानि अर्थमेदुःखादीनि च करोतीत्यादि-
शब्देनोक्तम् । सुश्रुते चोक्तम्—“श्लेष्मा तु पञ्चधा, क्लेदकोऽवलम्बको

रज्जकश्च तु बहिःस्फुटकाव्यापारनादुदाहरणं न कृतम् । सोमो जलदेवता, यदि वा,
अग्निः ॥ १५१६ ॥

तत् श्रुत्वा काश्यपवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच,
 सर्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात् । सर्व
 एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं
 बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति । सम्यगिवा-
 चरिता धर्मार्थकामा निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुष्मिंश्च
 रोधकस्तर्पकः श्लेषकश्चेति । तत्रामाशयस्थः पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्-
 प्रत्यनीकत्वादद् गतित्वात् तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य । स चतुर्विधाहारस्याधारः ।
 तेन च तत्रादिकर्तुर्गैराहारः प्राक्किन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति ।
 माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात् तथैव च । आमाशयं सम्भवति श्लेष्मा
 मधुरशीतलः ॥ स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य
 चोदककम्पेणानुग्रहं करोति । उरःस्थस्तु त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येणान्नरस-
 सहितेन हृदयावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्य-
 त्वात् सम्यग्रसंज्ञानं वृत्तते । शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्म-
 वीर्येणानुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सच्चसन्धिसंश्लेषात् सर्वं
 सन्ध्यनुग्रहं करोतीति ।” एषां कोपाकोपाभ्यां दाढ्यादीनि भवन्तीति ॥१६॥

गङ्गाधरः—तत् श्रुत्वेत्यादि । काश्यपस्य तद्वचः श्रुत्वा भगवान् पुनर्वसुरात्रेय
 उवाच । यदुवाच तदाह—सर्व एवेत्यादि । भगवन्तो भवन्तो महर्षयः सर्व
 एव वातादेः शक्यस्य यदाहुस्तत् सम्यगाहुः । अन्यत्रैकान्तवचनात् । प्राणिनां
 शुभाशुभयोः कारणस्यैकान्तवचनादव्यभिचारिवचनादन्यत्र । वातादेः शक्यस्य
 कुपिताकुपितस्य निखिलशुभाशुभयोः कारणत्वाभावात् । सम्यगाहुरित्यनेन
 वातादेः शक्यस्य यथा यथा यद् यत् कुशादिभिरुक्तं तत् सर्वमनुमत्य निखिल-
 शुभाशुभयोः कारणत्वाभावाद् व्यभिचारश्चाह स्मान्यत्रैकान्तवचनादित्यनेनेति ।
 तदि किमेकान्तवचनमिति ? अत आह—सर्व एव खल्वित्यादि । सर्व
 खलु समस्ता एव वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूता अकुपिता अव्यापन्नेन्द्रियं बल-
 वर्णसुखोपपन्नं महतायुषा चोपपादयन्ति पुरुषम् । सम्यगिवेत्यादि दृष्टान्तः ।
 यथा धर्मार्थकामाः सम्यगाचरिता महता निःश्रेयसेन श्रुतेन पुरुषमिह लोके

चक्रपाणिः—एकान्तिकवचनादित्यवधारणादित्यर्थः । निःश्रेयसेन सुकृतेन, कृतवत्तवः इति
 श्रीतोष्णवर्षलक्षणाऋतुस्मृतिन कृतुना, उपपातकाल इति दोषोच्छेदे काले ॥ १७१८ ॥

लोके, विकृतास्त्वेन' महता विपर्ययेणोपपादयन्ति ।
 ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाले ।
 इत्येतद्वचनः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य
 भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १७ ॥

भवति चात्र ।

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १८ ॥

चापुष्पिंश्च लोके उपपादयन्ति । विकृतास्त्वित्यादि । विकृतास्तु खलु कुपिता
 वातपित्तश्लेष्माण एनं पुरुषं महता विपर्ययेण व्यापन्नेन्द्रियं बलवर्ण-
 मुखानुपन्नमल्पेनापुषा चोपपादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—ऋतव इत्यादि ।
 विकृतिमापन्नास्त्रय ऋतव उपघातकाले लोकमशुभेन यथोपपादयन्ति तथा ।
 इतीत्यादि । इत्येतत् पुनर्वचनं वचनं सर्व एव कुशादय ऋषयोऽनुमेनिरे ।
 अभिननन्दुश्च तेन वचनेनेति ॥ १७ ॥

गङ्गावरः—तत्र वचनं दर्शयति—भवति चात्रेत्यादि । तदात्रेयेत्यादि ।
 ऋषयोऽत्र कुशादयः । यथेन्द्राचनं श्रुत्वा सर्वं देवा अनुमन्यन्तेऽभिननन्दुश्च तथा ।
 नन्वेवमस्तु सर्वमनपवादं न चास्ति खल्वत्रेयवचनेऽप्यैकान्तिकत्वं, यत्
 एतदुक्तं सुश्रुतेन—“वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवे हेतवः । तैरेवाव्यापन्नै-
 रधोमध्योद्धसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिष्ठभिः,
 अतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः । तदेभिरेव
 शोणितचतुर्थः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति । भवति चात्र ।
 “नच देहः कदादास्ति न पित्तान्न च मारुतात् । शोणितादपि वा नित्यं
 देह एतैस्तु धार्यते ॥” इति । एवं “शोणितस्य स्थानं यकृतप्लीहानौ, तच्च
 प्रागभिहितम् । तत्रस्थमेव शोषाणां शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति । भवति
 चात्र । अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वणतः । शोणितं गुरु विस्रं स्यात्
 विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥” इति । एवं “पित्तप्रकोपणैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्ध-
 गुरुभिश्चाहारैर्दिवा स्वप्नकोशानलातपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यक्षनादिभिरसृक्
 प्रकोपमापद्यते”—इति चेत्, सत्यं “शोणितचतुर्थः” इति वचनेन “त्रिस्थूणमिति”
 वचनेन च शोणितस्य वातपित्तश्लेष्मपरतन्त्रत्वं ख्यापितम् । न तु त इव
 स्वतन्त्राः स्वतन्त्र स्वकोपनैः कुपितमकुपितञ्च प्रकोपणविपर्ययेः किञ्चिदशुभं

तत्र श्लोकौ ।

गुणाः षड्विधो हेतुविविधं कर्म तत् पुनः ।

वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्व्वसुमतिश्च या ।

कलाकलीये वातस्य तत् सव्व संप्रकाशितम् ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने वात-

कलाकलीयो द्वादशाध्यायः ॥ १२ ॥

इति निर्देशचतुष्कम् ।

शुभं वा कर्तुमलं भवति । भवतु । न च भवति रसमांसादिधातुरिवासञ्चिता-
प्रसारि चाप्रकोपि चानिर्हाय्य प्रकोपकालवर्ज्जमित्यभिप्रायेण तत्रैवोवाच
मुश्रुतः—“यस्मादुक्तं विना दोषेन कदाचित् प्रकुप्यति । तस्मात् तस्य यथा-
दोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे ॥” इति । भगवतः पुनर्व्वसोरात्रयस्य वचन-
मैकान्तिकमेवातिशयग्राह्यमिति ख्यापनाथं प्रपिगणानुमतत्वमुपदर्शयितुं श्लोक
उक्तः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहर्तुमाह—तत्र श्लोकौ इति । गुणाः षड्वि-
वातगुणाः कुशोक्ताः । विविधो हेतुरिति वातप्रकोपणहेतुः । कुमारशिर-
भरद्वाजप्रोक्तः प्रथमहेतुः काङ्क्षायनप्रोक्तः वृद्धिप्रोक्तश्च । वायाविविधं चतुर्विधं
कर्म कुपिताकुपितशरीरचरवृद्धिश्चरस्य । कुपितस्य शरीरचरस्य कर्म विविधम् ।
अकुपितशरीरचरस्य कर्म विविधम् । कुपितस्य वृद्धिश्चरस्य कर्म विविधं ।
अकुपितस्य वृद्धिश्चरस्य कर्म विविधमिति चतुर्विधं कर्म । शेषं सुगमम् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्निन्यादि । इति निर्देशचतुष्कः ।
विस्तरवचनं निर्देशः । निर्देशानां चतुर्भिर्निष्पन्न एक इति निर्देशचतुष्कः ।
इति निर्देशचतुष्कव्याख्या ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजविरचिते चरकजलपकल्पतरौ मूलस्थानीय-
वातकलाकलीयद्वादशाध्यायजलपाख्या द्वादशी शारवा ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे गुणाः षड्वि-
विविधं नानाप्रकारं सन्निखिलमेव वायोः कर्म यत् कुपिताकुपिताऽशरीरशरीरश्चरभेदेन भवति,
तत्तुल्यमिति योजनीयं, न हि चतुर्विधमतिरिक्तेन वायोः पृथग्विधं कर्मोक्तम् ॥ १९ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

निर्देशचतुष्कः समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह
भगवानात्र यः ॥ १ ॥

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्ब्रह्मम् ।
जगद्धितार्थं पप्रच्छ ब्रह्मेशः स्वसंशयम् ॥

गङ्गाधरः—अर्थपां कुपिताकुपितानां शरीरचराणां वातपित्तद्वेष्ट्यणां
स्वस्थेषु पुरुषेषु धातुसाम्यस्थापनस्यानुष्ठेपु विषमधातुसाम्यहरणस्य चोपायानां
प्रधानतमानां संशोधनानां नियतापेक्षणीयस्नेहस्वेदयोः पूर्वोपपन्ननियमान्
प्राक् स्वेदाद् वातादिनिर्देशाच्चानन्तरं स्नेहाध्यायमारभते—अथात इत्यादि ।
स्नेहोऽधिकरणयोगायोगादिज्ञानविषयतयाऽधीयते यत्र स स्नेहाध्यायः । सर्व-
मन्यत् पूर्ववद्ग्राख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तत्र प्रश्नाः स्नेहविषये उत्थाप्यन्ते—सांख्यैरित्यादि । संख्या
सम्यग्ब्रह्मस्तुतत्त्वज्ञानं तेनाचरन्तीति साङ्ख्याः । तैः सङ्ख्यातसंख्येयैः ।
सङ्ख्यातं सम्यग्ज्ञानं सङ्ख्येयं सम्यग्ज्ञेयमान्मादिनत्त्वं यस्तेस्तथा विज्ञात-
विज्ञेयैः ।

चक्रपाणिः—निर्देशवातकलाकलीये वातादयोऽभिहिताः, तेषां भेषजं यथा कल्पनीयं, तदुप-
देष्टुं कल्पनाच्चतुःकोऽभिधीयते । भेषजानां कल्पना भेषजकल्पना, सा च कल्पना आश्रयद्रव्याभि-
धानं विना न पार्यते कल्पयितुम्, अतः स्नेहादिद्रव्यगोचरा स्नेह-स्वेद-वमन-विरेचनकल्पनेहाभि-
धीयते, वस्तिकल्पना तु बहुवक्तव्यत्वात्प्रोक्ता । अत्रापि वमनादिप्रवृत्तौ स्नेहस्यैव प्रथमं विधीय-
मानतया तथा दोषप्रधानस्य वातस्य प्रधानभेषजत्वाच्च तत्प्रतिपादक एव स्नेहाध्यायोऽभिधीयते ।
स्नेहस्य प्रतिपादकोऽध्यायः स्नेहाध्यायः ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—संख्या सम्यग्ज्ञानं, तेन व्यवहरन्तीति सांख्याः, संख्यातं ज्ञातं संख्येयं ज्ञेयं
यैस्ते तथा, यदि वा, संख्यातसंख्येयमिति पाठः, तदा पुनर्ब्रह्मसुविशेषणमेतत्, अर्थस्तु समानः ;
सांख्यैः सहावस्थानदर्शनमात्रेयस्य कर्तव्यपञ्चानुगुणमनःसमाधानोपदर्शनार्थम् । संशयमिति
संशयेन विषयिणा विषयं लक्षयति, तेन संशयविषयमित्यर्थः ।

किंयोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
 कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥
 कति मात्राः कथंमानाः का च केषूपदिश्यते ।
 कश्च केभ्यां हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥
 स्नेह्याः के के च न स्नेह्याः स्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
 किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किञ्च हिताहितम् ॥
 के मृदुक् कृकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
 अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥
 विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ।
 स्नेहस्यामितविज्ञान ! ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥२॥
 अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्व्वसुः ।
 स्नेहानां द्विविधा सौम्य ! योनिः स्थावरजङ्गमा ॥३॥

स्वसंशयविषयानाह—किंयोनय इत्यादि । स्नेहाः किंयोनयः का योनि-
 येषां ते किंयोनय इति । स्नेहविषये स्नेहानां का योनिगित्यादिकान्
 पञ्चविंशतिप्रश्नान् कृत्वाप्रवेश उवाच—हे गुरोऽमितविज्ञान प्रभो स्नेहस्य
 तज्ज्ञानं वेदितुमिच्छामि ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथैवमप्रिवेशेन पृष्टः पुनर्व्वसुस्तत्संशयच्छेत्ता क्रमेण प्रत्युवाच—
 तद् यथा—स्नेहानामित्यादि । किंयोनयः स्नेहा इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह ।
 हे सौम्याप्रिवेश स्नेहानां योनिर्द्विविधा स्थावरा योनिर्जङ्गमा च योनिः ।

किं योनयः किं वा आधारकारणाः, कालश्चानुपानश्च कालानुपाने, विचारणा
 इत्यान्तरासंयुक्तस्नेहपानं वज्रंयिष्या स्नेहोपयोगः, कथंमानाः कीदृक्मानाः, का चेति मात्रा, प्रकर्षः
 कालप्रकर्षः, स्नेहने स्नेहयुक्तिक्रियायां, के न चेति के न च स्नेह्याः, किं पानात् प्रथमं पूर्वं हिता-
 ऽहितं, किञ्च पीते तु स्नेहे तथा जीर्णे च स्नेहे हिताहितमिति योज्यम्, सिद्धयो व्यापत्साधनानि
 भेदजानि । अच्छ इति पृथक्निर्देशात् गोवलीवर्ग्व्यायेन संशयमन इति भवति । वृत्तिरिति,
 वृत्तिविचारविधानं, ज्ञानं शास्त्रम् ॥ २।३ ॥

तिलः पियालाभिषुकौ विभीतक-

श्चित्राभयैरगडमभृकसषपाः ।

कुसुम्भविल्वारुकमूलकातसी-

निकोठकान्नोडकरञ्जिशिग्रुकाः ॥

स्नेहाश्रयाः * स्थावरसंज्ञितास्तथा

स्युर्जाङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणाः ।

तेषां दधि नीरघृतामिषं वसा

स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ४ ॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।

वलार्थे स्नेहने चाप्रमैरगडन्तु विरेचने ॥ ५ ॥

तत्र तिलादयः स्थावरसंज्ञिताः स्नेहाश्रया योनयः स्युः । अभिषुक औत्तरा-
पथिकः, चित्रा रक्त एरण्डः गोरक्षकर्कटीबीजं जयपालबीजं वा, अभया
हरीतकी, अरुकः अरुकरः भल्लातकफलम्, निकोठकः क्षुद्र आक्षोडः
आक्षोडः पञ्चतन्त्र आक्षोडः । जङ्गमस्नेहयोनिमाह—स्युर्जाङ्गमा मत्स्यमृगाः
पक्षिणश्च स्नेहयोनयः । तेषां दध्यादिकं स्नेहेषुपदिश्यते न तु रोमादिकम् ।
स्थावरजङ्गमयोनिनिर्देशेनैव कति स्नेहा इति द्वितीयप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तम् । तिल-
तैलमिन्यादि भेदाः स्थावरस्नेहाः । दध्यादिभेदा जङ्गमस्नेहाः । इति ॥ ३।४ ॥

गङ्गाधरः—अथ के च स्नेहगुणाः पृथगिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—
सर्वेषामित्यादि । तिलादीनां बीजप्रभवः सर्वः स्थावरः स्नेहस्तैलमुच्यते
लोके । सर्वेषां तैलजातानां तैलसमूहानां मध्ये तिलतैलं प्रशस्तगुणतो
विशिष्यते । तदाह—वलार्थे स्नेहने च यतोऽग्रे तिलतैलं ततो विशिष्यते

चक्रपाणिः—अभिषुक औत्तरापथिकः, चित्रा गोरक्षकर्कटी तद्वीजमिह, यदि वा, चित्रा
लोहितैरण्डः अतसी उमा इति क्याता, अरुकनिकोठाक्षोडा औत्तरापथिकाः, स्नेहाश्रयाः स्नेह-
व्याजानि, एते च आभिष्कृततमग्नयेनोष्ठाः, तेन निष्पत्तैलादयो बोद्धव्याः, आमिषं मांसम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—तैलजातानामिति, जातशब्दः प्रकारवचनः, यथा—“यदाहारजातमग्निवेश”
इत्यादि, अत्र यद्यपि योगात् तिलभवमेव तैलं, तथापि स्नेहसर्व एव स्थावरस्नेहास्तैलमित्युच्यन्ते,

* स्नेहाश्रया इति वा पाठः ।

सपिस्तेलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।

एभ्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥

सर्वेषां तैलजातानां मध्ये । ऐरण्डन्तु तैल विरेचनेऽयं तस्मात् तेषां तैल-
जातानां मध्ये विशिष्यते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—स्थावरजङ्गमानां मध्ये पुनर्विशेषमाह—सर्पिरित्यादि । सर्पि-
रादयश्चत्वारः स्नेहाः स्नेहोत्तमा न तु शेषाः स्थावरजङ्गमाः स्नेहोत्तमाः । तत्रापि
विशेषमाह—एभ्यश्चेत्यादि । एभ्यः सर्पिरादिभ्यश्च सर्पिरेवोत्तमम् । कस्मात् ?
संस्कारस्यानुवर्तनात् । सर्पिर्यथा द्रव्यान्तरैः संस्कारे तद्द्रव्यान्तर-
गुणगुणाधानं संस्कारमावहति, न तथा तैलं वसा मज्जा चेति । तदुक्तम्—
“नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्व-
स्नेहोत्तमं मतम् ॥” इति । तथा च सर्पिर्यथा सर्वैरेव संस्कारकद्रव्यगुणान्
स्वगुणसहितानावहति न स्वगुणपरिवेषेण, न तथा तैलादयः । ते हि किञ्चित्-
स्वगुणसहितान् संस्कारकद्रव्यगुणानधिकतयैवावहन्तीत्यवधारयम् । न हि सर्पिषः
स्नेहशैत्यगुणा तद्विरोधिभ्यां संस्कारकद्रव्यचित्रकादीनां रक्षोष्णाभ्यां
गुणाभ्यां संस्कारेणाभिभूयते । तदुक्तम् “स्नेहाद्वातं शमयति पित्तं माधुर्य्य-
शैत्यतः । घृतं तुल्यगुणं दापं संस्कारात् तु जयेत् कफम् ॥” इति । त्रिरुद्धाना-
यदकं सुश्रुते “निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि” इति । विशिष्यतेऽतिरिच्यते । अत्र-
मित्येवमेव सम्बध्यते ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—सर्वस्नेहोत्तमा इत्यत्र सर्वशब्देन दधिकीरादयो गृह्यन्ते, सर्वस्नेहोत्तमत्वञ्च
सर्पिरादीनां स्नेहगुणप्रकर्षवत्त्वेन ; संस्कारो गुणान्तरारोपणं, तस्यानुवर्तनमनुविधानं स्वीकरण-
मिति यावत्, एतदुक्तं भवति—यत्—न तथा तैलादयो द्रव्यान्तरसंस्कृताः संस्कारगुणानावहन्ति
यथा सर्पिरिति, अत एवेति—“नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरतः
सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥” अत एव संस्कारकद्रव्य-चित्रकादिगुणानुविधानेऽपि सर्पिर्न
स्वगुणान् स्नेह-शैत्यादीन् जहाति, किञ्च, स्वगुणान् तद्गुणांश्च वहति, यतः, अनुषाब्देन
पश्चाद्वाचिना स्वगुणवर्त्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्त्तनमुच्यते, अत एवेति—“स्नेहाद् वातं शमयति
पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः । घृतं तुल्यगुणं दापं संस्कारात् तु जयेत् कफम् ॥” न च वाक्यं—
रक्षोष्णचित्रकादिसंस्कारात् रक्षोष्णं सर्पिर्भूतं, ततश्च सर्पिषः स्नेहशैत्ये तद्विरुद्धे कथं तिष्ठतः,
यतः, सर्पिःसम्बद्धचित्रकादयवानुगतं हि रक्षोष्णत्वं, सर्पिर्गते च स्नेहशैत्ये इति भिन्नाश्रय-
त्वात्तन् विरोधः, इदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्त्तनं, यद्—गुण-विरुद्धस्यापि तस्यानुपघातेन
धारणम् । संस्कारकचित्रकादिगुणवद्भेदेऽपि सर्पिषः शैत्यादयः कदाचिदभिभूयते संस्कारक-

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।

निर्व्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥

मपि संस्कारकद्रव्यगुणानामावहनं स्वगुणानुपघातेन यत् तत् संस्कारानुवर्त्तनम् । एवमेव तैलादीनामल्पतरत्वेन संस्कारानुवर्त्तनं बोध्यम् । चन्दनो-
शीरादिशीतद्रव्यसंस्कृतन्तु तैलं स्वभावादुष्णमपि शीतं भवति । बाहुल्यात्
तैलञ्च दाहं शमयति । “विरुद्धगुणसमवाये भूयसाल्पमवजीयते” इति
तैलाण्यस्य संस्कारद्रव्यशैत्येनावजितत्वात् तत्तैलेन दाहप्रशमनमिति । ये
तु स्वगुणपरित्यागपूर्वकसंस्कारकद्रव्यगुणानामावहनं संस्कारानुवर्त्तनं तच्च
सर्व्वथा तैलेऽपि वर्त्तते, न तु सर्पिषि : यतः “स्नेहाद्वानं शमयति पित्तं
माधुर्य्यशैत्यतः” इत्युक्तम्, तेन क्वचित् कस्यचिद्गुणस्यानुपघातेनापि संस्कार-
द्रव्यगुणानामावहनमित्याहुः । तन्न । निलतैलगव्यपुगणघृतादिविशेषाणाम्
अविशेषापत्तेः संस्कारेण । एतदोपपरिहारार्थमन्ये तु व्याचक्षते—निखिल-
स्वगुणानुपघातेन स्वगुणविरोधिसंस्कारकद्रव्यगुणानामावहनं संस्कारानुवर्त्तनम् ।
तेन क्वचित् शैत्यमाधुर्यादिगुणोपघातेन संस्कारकद्रव्यगुणावहनेऽपि स्नेहगुणस्य
कुत्रापि नोपघातः स्यादिति निखिलस्वगुणानुपघातो वर्त्तते इति यत् तदपि
न सम्यक् । यदि हि तत्र घृतस्य शैत्यादिगुणाभिभवः संस्कारकद्रव्यगुणैः
स्नेहगुणमात्रञ्चानुवर्त्तते, तत् कथं तैस्त्रैर्व्यघृतसाधनमुपदिश्यते न तैल-
साधनम्, तैलं हि बलार्थं स्नेहने चाग्रमुष्णञ्च साधितुमुपदिश्यतां तुल्यत्वात्,
किमर्थं कफहरणाय तैलं पित्तशमनाय सर्पिरुपदिश्यते ? पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः
इति वचनासङ्गतित्वं स्यादिति ।

स्नेहानां पृथग्गुणानाह—घृतं पित्तानिलहरमित्यादि । ओजः सर्व्वधातु-
सारो बलाधिष्ठानमिति । निर्व्वापणमग्निदाहज्वालाप्रशान्तिकरम् । मृदुकरं
कोमलत्वकरम् ।

गुणैक्यत्वादिभिर्न पुनः स्नेहगुणः, तस्य स्नेहेषु सर्व्वोपमाना व्यवस्थितस्य प्रबलत्वात्, अत एव
सर्पिराद्यः स्नेह-प्रधानत्वात् स्नेहा इत्युच्यन्ते, अन्ये तु संस्कारानुवर्त्तनं स्वगुणोपघातेन
संस्कारकगुणवहनं भवते, एतच्च तैले तिष्ठति न सर्पिषीति वदन्ति, सर्पिषि तु संस्कारानुवर्त्तन-
मुक्तं यत्, तत्सर्पिषि सर्व्वथा कस्यचिद् गुणस्य संस्कारगुणेन स्वगुणोपघाताद् भवति ; तथा
हि दाहप्रशमनार्थं ऊरे चन्दनादिशीतद्रव्यसाधिततैलमुक्तं, यतः, शीतेन साधिततैलमुष्णमपि
स्वभावाद् शीतमेव भवतीति स्नेहगुणानभिधत्ते । घृतमित्यादि । निर्व्वापणं दाहप्रशमनम् ।

मारुतघ्नं न च श्लेष्म-वर्द्धनं बलवर्द्धनम् ।
 त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥
 विद्धभग्नाहतभ्रष्ट-योनिकर्णशिरोरुजि ।
 पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा ॥
 बलशुक्ररसश्लेष्म-मेदोमज्जविवर्द्धनः ।
 मज्जा विशेषतोऽस्थ्नाश्च बलकृत् स्नेहने हितः ॥ ६ ॥
 सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
 तैलं प्रावृषि नात्युष्ण-शीते स्नेहं पिवेन्नरः ॥ ७ ॥

तैलगुणमाह—मारुतघ्नमित्यादि । स्थिरकरं शरीरस्थैर्यकरणम् । तैलमिति तिलतैलादि सर्वं स्थावरयोनिकम् । तत्र तिलतलं विशिष्टगुणमिति बोध्यम् ।

वसागुणानाह—विद्धेत्यादि । विद्धे च भग्नं चाहते च भ्रष्टयोनौ च कर्णरुजि च शिरोरुजि च पौरुषोपचये शुक्रोपचये स्नेहे शरीरस्नेहकरणे व्यायामे कृते वसा जन्तुस्नेहो हृदयस्थपेद इष्यते ।

मज्जगुणानाह—वलेत्यादि । मज्जा बलवर्द्धनश्च शुक्रवर्द्धनश्च रस-वर्द्धनश्च श्लेष्मवर्द्धनश्च मेदोवर्द्धनश्च मज्जवर्द्धनश्च विशेषतोऽस्थ्नां बलकृत् शरीरस्नेहने हितश्च भवति ॥ ६ ॥

अन्नपानादिके तैलादीनां प्रभेदगुणा विस्तरेण वक्ष्यन्ते—अथ कालानुपाने के कस्येति । कस्य स्नेहस्य कः कालः किमनुपानञ्च इत्येतयोरुत्तरमाह—सर्पिरित्यादि । शरदि काले सर्पिः पातव्यम् । माधवे वसन्ते ऋतुवचन-

मारुतघ्नमित्यादि तैलगुणः, स्थिरकरमहस्थैर्यकरणम् । विद्धेत्यादि वसागुणः, पौरुषोपचयः शुक्रोपचयः, स्नेहे शरीरस्नेहने कर्णयोः । बलशुक्रेत्यादि मज्जगुणः ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—सर्पिरादिपानकालमाह—सर्पिः शरदीत्यादि । माधवे वैशाखे, प्रावृषाषाढ-श्रावणी, यदुक्—“प्रावृट् शुक्रमभी श्रेयो” इति । शरदि बहुपित्तत्वेन पित्तविरद्धं घृतमेव योगिकं, साम्बल्लैकादिः । वसामज्जोक्तु नातिशीतोष्णत्वात् साधारणोष्णयोस्तथोरनुपाने शीत-त्वेन बोध्यत्वेन वा निर्देशो न कृतः “यथासत्त्वन्तु शैत्योष्णे वसामज्जे विनिर्दिशेत्” इति तु वचनेन शैत्योष्णभिधानं सामान्येन तैलसर्पिर्बद्धगुणशैत्याभिधानात् प्रकथं प्रावृषाशैत्योष्णत्वप्रापकं, ।

वातपित्ताधिके रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

श्लेष्माधिके दिवा शीते पित्ते चामलभास्करे ॥ *

प्रकरणात् न तु वैशाखमात्र माधवशब्दोपादानेन चैत्रवैशाखात्मकवसन्तो
ग्राह्यः, न तु संशोधनाभिप्रायेणोक्तः फाल्गुनचैत्रात्मको वसन्तोऽत्र गृह्यते ।
एतेन शरदपि आश्विनकार्तिकात्मकः, न तु कार्तिकाग्रहायणात्मकः । एवं
तैलं प्रावृषीति । श्रावणभाद्रात्मिकायां प्रावृषि न सापादश्रावणात्मिकायाम्
इति ख्यापितम् । हिमशिशिरग्रीष्मे पुनरत्युष्णशीते समये यथाह घृतादि-
स्नेहं न पिबेत् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः तत्रापवादमाह—वातपित्तेत्यादि । आत्ययिके व्याध्यावुपस्थिते
तृष्णे ग्रीष्मे रात्रौ वातपित्ताधिके वाताधिके पित्ताधिके च स्नेहं पिबेत् । वात-
श्लेष्माधिके तु ग्रीष्मे स्नेहपानं दिनेऽपि न प्रतिषिध्यते रात्रौ प्रतिषिध्यते ।
श्लेष्माधिके व्याधौ शीते हिमे शिशिरे चामलभास्करे मध्याह्ने दिवा स्नेहं नरः
पिबेत् । पित्ते च पिबेत् । वाताधिके प्रतिषिध्यते ।

अत एवोक्तः—“तैलवसामज्जसर्पिणान्तु यथापूर्वं श्रेष्ठत्वं वातविकारेषु भवति, यथोत्तरं पित्त-
विकारेषु” इति । तत्र उत्तरस्य सर्पिणः शैत्येन पित्तहरत्वम्, तैलस्य तृष्णत्वात् वातश्लेष्म-
हरत्वम्, वसामज्जोन्तु साधारणत्वेन मध्यगतत्वमिति स्थितम् । एवं वसामज्जोः साधारण-
त्वेन तथा बल्यत्वधातुवृद्धिकरत्वाभ्यामनतिशोतोष्णे तथा बलक्षयधातुक्षयामन्ने माधवे प्रायः
प्रयोगो युक्तः । चैत्रम् मुख्यसाधारणगुणोऽपि प्रभूतश्लेष्मन्तया न स्नेह-विषय इत्यनुक्तः ।

सामान्येन स्नेहोपयोगेऽशक्तं कालमाह—नात्युष्णेत्यादि । नात्युष्णे ग्रीष्मे, नातिशीते हेमन्ते
शिशिरे च तथा वर्षजनितशैत्ये वर्षाकाले, अथञ्चानात्ययिकविकारे सति कालनियमो ज्ञेयः, अग्रे
उष्णे शीते च काले स्नेहापदेशात् ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—कालविशेषे दोषविशेषे च पानक्रमं दर्शयति—वातेत्यादिना । वातश्च पित्तञ्च
वातपित्तं तदधिको वातपित्ताधिकः । रात्राविति सायम्, उष्णे ग्रीष्मे, श्लेष्माधिकग्रहणमत्यन्त-
शीतविकारगृहीतपुरुषोपलक्षणार्थं, तेन, वातश्लेष्माधिकः श्लेष्माधिकश्च गृह्यते, अत एव
सुधुतेऽप्युक्तं—“वातपित्ताधिको रात्रौ वातश्लेष्माधिको दिवा” इति । केवलवाताधिकस्य तथा
पित्ताधिकस्य श्लेष्माधिकस्य साधारणे च शरदादीं काले उत्सर्गसिद्ध एव पानकालो बह्यमाणो
भवति । वक्ष्यति हि—“पिबेत् संक्षमनस्नेहमन्नकाले” इत्यादि । अन्ये तु ब्रुवते—वाताधिक-
ग्रहणेन केवलवातस्यापि ग्रहणं श्लेष्माधिकमप्यपदेशाच्च वातश्लेष्मपित्तश्लेष्मणोरपि ग्रहणमिति । शीते
हेमन्तादी, अमळः प्रबलरश्मिर्धस्मिन् दिनस्य आगे भास्करः सोऽमलभास्करो मध्याह्न इति यावत् ।

* “श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चामलभास्करे” इति चक्रतन्मतः पाठः ।

अत्युष्णो वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन च ।
 मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥
 शीते रात्रौ पिवन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
 आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ ८ ॥
 जलमुष्णं घृतं पेयं यूषस्तैलेऽनु शस्यते ।
 वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सव्वेपूष्णमथाम्बु वा ॥ ९ ॥
 ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
 यवागूः सूपशार्कौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥

तत्र दोषानाह—अत्युष्णेत्यादि । अत्युष्णे ग्रीष्मे वातपित्ताधिकेन वाता-
 धिकेन पित्ताधिकेन वा नरेण दिवा पीतः स्नेहो मूर्च्छादीन् समीरयेत् ।

शीतेत्यादि । शीते हिमक्तौ शिशिरे वा श्लेष्माधिको नरो रात्रौ स्नेहं
 पिवन्नानाहादीन् समृच्छति । इति स्नेहपाने काल उक्तः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथानुपानं किं कस्येत्यस्योत्तरमाह—जलमुष्णमित्यादि । घृते
 पीतेऽनुपेयमुष्णं जलं शस्यते । तैले पीतेऽनुपेयो यूषः शस्यते । व्यवहित-
 ज्वेति मूत्रेण व्यवधानेनानुशब्दप्रयोगश्छान्दसः । वसामज्जोस्तु पीतयो-
 रनुपेयो मण्डः स्यात् । अथवा सव्वेषु घृततैलवसामज्जसु पीतेष्वनुपेयमुष्ण-
 मम्बु शस्यते । भृष्टाततौवरस्नेहे शीतमेव जलं पिबेदिति वक्तव्यं तच्चान्तर-
 संवादात् । अनुपानमानं यथाह स्नेहपरिपाकयोग्यं विद्यते ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहस्य कति विचारणा इत्यस्योत्तरमाह—ओदन-
 इत्येत्यादि । ओदनादयोऽक्षतपेषणान्ताश्चतुर्विंशतिः स्नेहस्य प्रविचारणाः

उत्कालनियमविपर्यये दोषमाह—अत्युष्णे इत्यादि । अत्युष्णे काले दिवा
 पीतः स्नेहः श्लैष्मिकस्यापि यथोक्तविचारकरः, तथा वातपित्ताधिकेन पीतः शीतकालेऽपि
 यथोक्तविचारकरः । एवं निशापानेऽपि वाक्यार्थः, परं निषिद्धस्य कालस्य दोषस्य च मेलकेऽत्यये
 योक्तविचारप्रकर्षपर्यक्तौ तर्कणीयौ ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—अनुपानमाह—जलमित्यादि । तैलेऽम्बित्यनुपाने, अनुपानपरिमाणम्बु सम्बन्ध-
 मेवजापार्क्यं क्रियमाणं मेवजाऽवैकारिकपाकेणैवोन्नेयं बृहद्वैद्यस्यबहाराख्य ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—विचारणाः संख्यया स्वरूपेण चैकग्रन्थेनाह—ओदनश्चेत्यादि । विलेपीं विरक्तद्रवा-
 यवत्पूर्वबुद्धिसिद्धसमन्विता ज्ञेयाः सशाकपल्लवेन कृतो यूषः खडः, काम्बलिको दधिलवणतिलादि-

सक्तवस्तिपिष्टश्च मद्यं लेहास्तथैव च ।

भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चात्तरवस्तयः ॥

गण्डूषः कर्णतैलश्च नस्तः कर्म्मार्जितर्पणम् । *

चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥ १० ॥

भवन्ति । तत्रोदनोऽन्नं पञ्चगुणजलसाध्यम् । त्रिलेपी दरदलितक्षुद्रतण्डुलानां चतुर्गुणजले साधनेन विरलद्रवा बहुसिक्थसमन्विता यवाः । रसो मांसरसः । मांसं यथावत् पक्वं मांसम् । पयो दधि च प्रसिद्धम् । यवाः पेया दरदलित-क्षुद्रतण्डुलानां षड्गुणजले साधनेन सिक्थसमन्विता द्रवरूपा । मूषशाको चेति मूषो विदलकृतश्चतुर्दशगुणतोयं षष्टादशगुणतोयं वा पक्त्वा पादशिष्टो द्रवः । शाकः फलादिषड्विधः । यूपः काम्बलिकः खड्गश्च । विदलकृतश्चतुर्दशगुणतोये-षष्टादशगुणतोये वा पक्त्वा षड्विंशतिर्द्रवो यूपः । काम्बलिकश्च यूपः—“तक्रं कपित्थं चाङ्गेरी मरिचाज्जिचित्रकैः । मृपक्कः खड्गयूपोऽयं यूपः काम्बलिकोऽपरः । दध्यम्लो लवणस्नेह-तिलमाषसमन्वितः ॥” इति ।

सक्तव इत्यादि । सक्तवो यवादिसक्तवः । तिलपिष्टं तिलशङ्कुल्यादिकं पिष्टकम् । मद्यं प्रसिद्धम् । लेहाः शकरादिना पाकात् कृता उत्कारिकाः । भक्ष्यं घृतपूरादिकम् । तथाभ्यञ्जनं गात्रे भक्षणम् । वस्तिरनुवासनविधिना । उत्तरवस्तयो योनिशिक्षपथेन वस्तिना दानम् ।

गण्डूष इत्यादि । गण्डूषोऽसञ्चार्यस्नेहमात्राया मुखे धारणम् । कर्णतैलं कर्णपूरणम् । नस्तः कर्म्म पञ्चविधम् । अभितर्पणं नेत्राभ्यन्तरे दानेनाक्षि-वृत्तिकरणम् । प्रविचारणा प्रकपेण विशेषात् चक्ष्यते भक्षणपानलेहाभ्यञ्जनादि-रूपेण उपसेव्यते यन् न तु प्रवृत्तेना । ओदनादयश्चतुर्विंशतिर्भवन्ति । स्नेह-युक्ता इत्येते भक्ष्यन्ते इत्येवमादय आचरणम् । न तु मन्वन्त्रेव जाडराग्निसम्बन्धेन व्याप्रियन्ते । अभ्यङ्गादीनि हि भ्राजकपित्तोष्मणा पच्यन्ते । तस्मात् प्रवि-चारणासंज्ञा कृता न सवचारणासंज्ञेति । ओदनादिनिर्देशेऽधिकगणना-व्यवच्छेदार्थं पुनश्चतुर्विंशतिरित्युक्तम् ॥ १० ॥

कृत ईषदस्तः, एतयोस्तु आहरणं यथा—“तक्रं कपित्थञ्चाङ्गेरी-मरिचाज्जिचित्रकैः । मृपक्कः खड्गयूपोऽयमयं काम्बलिको मतः । दध्यम्लो लवणस्नेह-तिलमाषान्वितः शृतः” ॥ इति । लेहः शकरा-दीनां पाकात् कृतः, लिङ्गात् इति लेहः । प्रविचार्यतेऽवचार्यतेऽनुकल्पेनोपयुज्यतेऽनयेति प्रविचारणा

* नस्तः कर्णाभितर्पणमिति शङ्क्यानि ।

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ ११ ॥

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।

पङ्क्तिभिस्त्रिषष्टिधा सङ्ख्याः प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥

एवमेवा चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।

आकृत्तव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अथ केवलस्नेहपानमपि विचारणा भवतीत्याशङ्क्याह—अच्छपेय-
स्त्वित्यादि । अच्छ एवानाविलतया पेयस्तु यः स्नेहस्तां विचारणां नाहुः ।
कस्मात् ? स्नेहस्येत्यादि । यतः स्नेहस्य स खल्वच्छपेयकल्पः प्राथमकल्पिको
भिषग्दृष्टः । तदनन्तरं प्रकृतिदेहदोषादीनवेत्य तथा पानाशक्तौ च
ओदनादिविचारणा कर्तव्या ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ “काश्च विचारणाः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—रसैरित्यादि ।
ओदनादिविचारणामु च विचारणाः सर्पिरादि स्नेहो रसैश्चोपहिताः पङ्क्ति-
समासव्यासयोगिभिरुपहिता उपाधिमान् सन् त्रिषष्टिधासङ्ख्याः प्राप्नोति ।
केवलोऽनुपहितश्चैक इत्येवमेवा स्नेहानां चतुःषष्टिः प्रविचारणा आकृत्तव्याधि-
पुरुषान् जानता भिषजा प्रयोज्या भवेत् । यद्यपि खल्वच्छपेयो न विचारणा तथापि
ओदनादयः, ओदनादयश्च स्नेह-विचारणायां स्नेहयुक्ता एव बोद्धव्याः । अभ्यञ्जनादयस्तु यद्यपि
शुद्धस्नेहसम्प्राप्तमपि जठराग्निसम्बन्धेन व्याप्रियन्त इति तन्त्रे विचारणाशब्देनोच्यन्ते ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—केवलस्नेहपानन्तु स्नेहेन शक्तिरतिशयवस्त्वेन न विचारणामंशयोच्यते, एतदेवाह—
अच्छपेय इत्यादि । अच्छपेयश्च अच्छपेयः, ओदनाद्यसम्बन्धे सति पेय इत्यर्थः, न तामाहु-
र्विचारणामिति वचनेन वैद्यपरम्परासिद्धोऽयं व्यवहार इति दशयति । भिषग्भिर्दृष्टो भिषग्दृष्टः ।
प्रथमे श्रेष्ठे कल्पे पक्षे भवतीति प्राथमकल्पिकः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—प्रकारान्तरं विचारणामेदमाह रसैश्चोपहिता इत्यादि । समासो रसानामन्योन्यमेलकः,
व्यासोऽमेलकः, समासव्यासवद्भिः पङ्क्तिभि रसैरादनादिगनैरुपहितो युक्तः सन् स्नेहस्त्रिषष्टिसंख्यां
प्राप्नोति । एकश्च केवल इत्यच्छपेयं वर्जयित्वाऽभ्यञ्जनादि-प्रयोज्यः, त्रिषष्टौ रसभेद भावेय-
भद्रकाप्यीये “स्वादस्वादविभोगम्” इत्यादिवाक्ये वक्ष्यमाणो बोद्धव्यः, एवं स्नेहानां रसयुक्तानां
चतुःषष्टिः प्रविचारणाः स्युः, चतुःषष्टिरिति स्नेहानामित्यनेन सम्बध्यते, तेन, प्रविचारणेत्येक-
वचनमुपपन्नं स्यात् । न सर्वेविचारणा सर्वत्र कर्तव्या, किन्तु, सात्म्यं व्याधिदोषपुरुषान्
परीक्ष्य वा यत्र युज्यते तत्र सा कर्तव्येत्याह—आकृत्तव्यादि । ओक्षोऽभ्यासः । पुरुषग्रहणेन कश्चिन्
नेतोऽयं पुरुषो वर्तत इति परीक्षया देशोऽप्यवच्छेदो बोद्धव्यः, यवोवक्ष्यमभूतवश्च बोद्धव्याः ॥ १२ ॥

प्रथमकल्पविचारणा भवतीति चतुर्ष्वष्टरुक्ता । रसानां पण्णां समासव्यास-
योगेन त्रिषष्टिविधत्वमात्रेयमद्रकाप्यीये वक्ष्यते । सुश्रुते च रसभेदविकल्पे
प्रोक्तः । तद्व्यथा—“यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः । पञ्चानुक्रमते
योगानम्लश्चतुर एव च ॥ त्रींश्चानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् । तिक्तः
कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥” तद्व्यथा—मधुराम्लो मधुरलवणो मधुर-
कटुको मधुरतिक्तो मधुरकषायः । इत्येते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण । अम्ललवणो-
ऽम्लकटुकोऽम्लतिक्तोऽम्लकषाय इत्येते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन । लवण-
कटुको लवणतिक्तो लवणकषाय इत्येते त्रयोऽनुक्रान्ता लवणेन । कटुतिक्तः
कटुकषाय इति द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन । तिक्तकषाय इत्येकएवानुक्रान्त-
स्तिक्तं । एते पञ्चदश द्विकसंयोगा व्याख्याताः ।

त्रिकं वक्ष्यामः । “आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति । षडम्लो लवण-
स्तस्मादद्वन्त्वं रसः कटुः ॥” तद्व्यथा—मधुराम्ललवणो मधुराम्लकटुको मधु-
राम्लतिक्तो मधुराम्लकषायो मधुरलवणकटुको मधुरलवणतिक्तो मधुरलवण-
कषायो मधुरकटुतिक्तो मधुरकटुकषायः मधुरतिक्तकषाय एवमेते त्रिकसंयोगानां
दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ।

अम्ललवणकटुकोऽम्ललवणतिक्तोऽम्ललवणकषायोऽम्लकटुतिक्तोऽम्लकटु-
कषायोऽम्लतिक्तकषाय एवमेषां पण्णामादावम्लः प्रयुज्यते ।

लवणकटुतिक्तो लवणकटुकषायो लवणतिक्तकषाय एवमेषां त्रयाणामादौ
लवणः प्रयुज्यते ।

कटुतिक्तकषाय एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते । एवमेषा त्रिकसंयोग-
विंशतिर्व्याख्याताः ।

चतुष्कान् वक्ष्यामः । “चतुष्करससंयोगान् मधुरो दश गच्छति । चतुरा-
ऽम्लस्तु गर्भश्च लवणस्त्वेकमेव तु ॥” तद्व्यथा—

मधुराम्ललवणकटुको मधुराम्ललवणतिक्तो मधुराम्ललवणकषायो मधुराम्ल-
कटुतिक्तो मधुराम्लकटुकषायो मधुराम्लतिक्तकषायो मधुरलवणकटुतिक्तो
मधुरलवणकटुकषायो मधुरलवणतिक्तकषायो मधुरकटुतिक्तकषायः एवमेषां
चतुष्कसंयोगानां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ।

अम्ललवणकटुतिक्तोऽम्ललवणकटुकषायोऽम्ललवणतिक्तकषायोऽम्लकटु-
तिक्तकषायः एवमेषां चतुर्णां चतुष्कसंयोगानामादावम्लः प्रयुज्यते ।

लवणकटुतिक्तकषाय एवमेकस्यादौ लवणः प्रयुज्यते ।

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्द्धाहश्च प्रतीक्ष्यते ।

प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ।

इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य माननः ॥ १३ ॥

एवमेते चतुष्करसंयोगाः पञ्चदश व्याख्याताः ।

पञ्चकान् वक्ष्यामः । “पञ्चकान् पञ्च मधुर एकमम्लस्तु गच्छति ।” तद् यथा—मधुराम्ललवणकटुतिक्तो मधुराम्ललवणकटुकषायो मधुराम्ललवणतिक्त-
कषायो मधुराम्लकटुतिक्तकषायो मधुरलवणकटुतिक्तकषायः । एवमेषां पञ्चानां
पञ्चकरससंयोगानामादौ मधुर प्रयुज्यते ।

अम्ललवणकटुतिक्तकषाय एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते । एवमेते षट् पञ्चक-
रससंयोगा व्याख्याताः ।

षट्कमेकं वक्ष्यामः । “षट्क एकः पृथक् षट् च त्रिषष्टिः स्यु रसा इति ।”
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाय एवमेकः षट्को रसः । पृथक् च षट् मधुरश्चाम्लश्च
लवणश्च कटुकश्च तिक्तश्च कषायश्चैव । एवं समासव्यासयोगात् त्रिषष्टिर्भवन्ति
रसा इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहस्य कति मात्राः कथंमाना इति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह—
अहोरात्रमित्यादि । निदेशादेव त्रिधा मात्रा स्नेहस्य प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा च ।
क्रमेणाहोरात्रं या जरां प्रति प्रतीक्षते सा प्रधाना । या कृत्स्नमहर्जरां प्रति
प्रतीक्षते सा मध्यमा मात्रा । या चार्द्धाहं जरां प्रति प्रतीक्षते सा ह्रस्वा मात्रा
भवतीति । मात्राणामन्यतमया मात्रया चतुःचष्टिर्प्रविचारणानामन्यतमया
प्रविचारणया खल्वोदनादिप्रविचारणान्यतमया प्रविचारणया स्नेहस्तेन भिषजा
स्नेहः प्रयोक्तव्यो य ओकादीन् जानाति । ओकोऽभ्यास एतस्य पुंसोऽस्य
स्नेहस्याभ्यासोऽस्ति न चापरस्येत्येवं यो भिषक् जानाति । ऋतुश्च यो
जानाति । यस्याभ्यस्तस्य स्नेहस्य यस्मिन् ऋतौ विधानमविधानञ्च जानाति
यः । तत्र व्याधिश्च यो जानाति । वातजो वा पित्तजः कफजोऽन्यथा वेति,
तत्र योग्यं स्नेहं तस्य कालं ज्ञात्वा प्रयोजयेत्, तत्रापि पुरुषं यथा तथा जानीयात् ।

चक्रपाणिः—मात्रायाः संख्यां प्रमाणञ्चाह—अहोरात्रमित्यादि । अहोरात्रस्य दोषद्वयोपलक्षणः,
एवमहःशब्दादहर्जरादी चतुःप्रहरद्विप्रहरौपलक्षणी, तेन प्रहराद्यतीतेऽप्यहर्नि पीता मात्रा यथोक्त-
प्रहरकालमाप्तया दिनान्तरे रात्रौ वा जीर्ण्यमाणा मन्तव्या । अन्ये त्वहोरात्रशब्देन भ्यजेनाप्यहो-
रात्रा रात्रिप्रहोरात्रेणैवोच्यते, कृत्स्नादीदौ तु प्रहरोपलक्षणाविति वदन्ति, अत्र वदताहोरात्र-

तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ।
 प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ॥
 पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ।
 गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ॥
 उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ।
 पिवेयुस्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणान् शृणु ॥
 विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक्प्रयोजिता ।
 दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
 बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ १४ ॥
 अरुक्स्फोटपिडका-कण्डूपात्राभिरर्दिताः ।
 कुण्ठिनश्च प्रमीदाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥

पुरुषोऽयं कस्मिन् देशे जातो वसति वा किंप्रकृतिकः किंसारः किंव्याः
 किमग्निः किंबलः किंकोष्ठ इत्येवंप्रकारेण यो जानाति पुरुषमिति ।

अर्थेषां मात्राणां का मात्रा केषु प्रयोक्तव्या इति प्रश्नस्योत्तरमाह—इति
 तिस्र इत्यादि । प्रभूतस्नेहनित्या नित्यं प्रचुरस्नेहमात्म्या ये ते तावत् स्नेहमुप-
 सेवितुं प्रभवन्ति । अतोऽन्ये च ये क्षुत्पिपासासहाः स्युस्तेऽपि प्रभवन्ति ।
 तेभ्योऽन्येषां येषां पावको जाठराग्निरुत्तमबलस्तेऽपि चोत्तमां मात्रां पातुं
 प्रभवन्ति । तेभ्योऽन्ये च ये बले भवन्त्युत्तमास्तेऽपि प्रभवन्ति । गुल्मिप्रभृतयश्च
 व्याधिबलात् प्रभवन्तीत्यत एते स्नेहस्योत्तमां मात्रां पिवेयुः । तस्या उत्तम-
 मात्रायाः पाने गुणान् शृणु । तद्यथा—विकारानित्यादि शरीरेन्द्रिय-
 चेतसामित्यन्तेन ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः—अथ मध्यममात्राह पुरुषमाह—अरुक्केत्यादि । अरुक्कोऽहं विकार-
 परिणामिनी मात्रा क्रियते, तदा तदहराहारो न कर्तव्यः, अत एवैतत्पानं पुरुषविशेषविषयकधने
 वक्तुं “क्षुत्पिपासासहा नराः” इति । प्रभूतस्नेहनित्याः प्रभूतस्नेहसात्म्याः, सम्यग्योजितेतिवचनेन
 महाव्याप्यतित्वमस्याः सूचयति । सर्वमार्गाः कोष्ठसाम्यममसास्त्राः, पुनर्नवकरी निःशेषदोष-
 हर्त्येन ॥ १३।१४ ॥

चक्रपाणिः—अरुक्केत्यादि मध्यममात्रागुणः, अरुक्कोऽहं विकार । शोधनार्थं इति शोधनार्थ-

नातिबद्धाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
 पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥
 मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
 सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थं च युज्यते ॥ १५ ॥
 ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥
 ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
 स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥
 परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनवृंहणी ।
 वृष्या बल्या निरावाधा चिरश्चाप्यनुवर्तते ॥ १६ ॥
 वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।

चक्षुःकामाः क्षतक्षीणा वृद्धा बालास्तथावलाः ॥

अरुण्कादिव्याधिस्वभावात् तदार्ताः कुष्ठमभृतयश्च स्नेहस्य मध्यमां मात्रां
 पिबेयुः । नातिबद्धाशिनो नात्यल्पाशिनश्च ये मध्यमादारा इति । अस्या
 गुणानाह—मात्रैपेत्यादि । मन्दविभ्रंशा अल्पक्लेशकरी मात्रा ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ ह्रस्वमात्रायोग्यं पुरुषमाह—ये तित्यादि । वृद्धबालादयः
 स्नेहमात्रां ह्रस्वां पिबेयुः । सुकुमारा मृदुस्वभावाः । सुखोचिताः सुखजनक-
 भावाभ्यासवन्तः । येषां रिक्तकोष्ठत्वं शून्योदरत्वमहितं शून्ये सति कोष्ठे कष्टं
 स्यात् । येषां ज्वरादयो रोगाश्चरोत्थितास्ते । ये चावराः कनिष्ठा बले दुर्बला
 इति ।

ह्रस्वमात्राया गुणानाह—परिहार इत्यादि । एषा ह्रस्वा मात्रा खल्वल्प-
 परिहारविषयत्वात् सुखा । स्नेहनी च वृंहणी च । निरावाधा व्यापत्तिरहिता,
 चिरश्च कालमेषा मात्रानुवर्तते, न शीघ्रं निवर्तते ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथ “कश्च केभ्यो हितः स्नेहः” इत्यनेन पृष्टः कः स्नेहः केभ्यो
 स्नेहकरणे, एतेन उत्तममात्रा संश्रमने एव परं, न तु शोधनाद्वस्नेहे कर्तव्ये इति दर्शयति ।
 ये स्निग्धादि ह्रस्वमात्रागुणः, परिहारे सुखेयस्यमात्रपरिहारत्वेन ॥ १५-१६ ॥

चक्रपाणिः—यः स्नेहो यत्र कार्यसमाह—वातपित्तेत्यादि । वातपित्तविकारमहमेव वातपित्त-

आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वार्थिनः ।

पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥

दीप्योजःस्मृतिमेधाग्नि-बुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।

पिव्युः सर्पिरार्त्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ १७ ॥

प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।

वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥

बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।

क्षिग्धश्मदणतनुत्वक्तां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥

क्रिमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।

पिव्युः शीतले काले तैलं तैलाचिताश्च ये ॥ १८ ॥

जनेभ्यो हित इति, तस्यान्तराह—वातपित्तेत्यादि । ये वातरित्तप्रकृतयस्तथा ये वातपित्तचिकारिणः एवं चक्षुःकामादयश्च ये दाहादिभिरार्त्ताश्च ये ते सर्पिः पिव्युस्तेषां सर्पिर्हितामिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अथ येषां तैलं हितं तानाह—प्रवृद्धेत्यादि । ये प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काः प्रवृद्धश्लेष्माणः प्रवृद्धमेदस्काश्च । चले च स्थूले च गलोदरे येषां ते । ये च बलादिकं काङ्क्षन्ति, क्रिमिकाष्ठाः तथा क्रूरकोष्ठाश्च ये । ये च नाडीभिः नाडी-वर्णैरर्दिताः, य च तैलाविनास्तलसेवनमभ्यस्तवन्तस्ते शीतले काले हिमे शिशिरे दिवा तैलं पिव्युः । तैलं प्रावृषीति पूर्वमुक्तं नात्युष्णशीते इति च तत्रातिशीत-बज्जनं तदपवादे पुनरिह शीतले काले विधिरुक्तः ॥ १८ ॥

प्रकृतिषु लब्धेषु पुनस्तदभिधानं वातपित्तप्रकृतीनां स्तोकाश्लेष्मविकारैऽपि घृतपानोपदेशार्थम् । एवं “वातव्याधिभिराविष्टा वात-प्रकृतयश्च ये” इत्यत्र व्याख्येयम् । बलार्थिन इत्यत्र बलशब्दः स्थूण्यादिभिः सम्बध्यते ; आर्त्ताः पीडिता दाहादिभिरिति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

पाकपाणिः—तैलविषयमाह—प्रबुद्धेत्यादि । शीतले काल इति तैलस्योष्णत्वेन शीतलेऽपि काल इत्यर्थः ; तेन सामान्यप्रतिषेधः—“नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः” इति न विरुध्यते ; यदि वा, सर्पिःपानकालापेक्षया शीतत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥

वातातपसहा ये च रुद्धा भाराध्वकर्षिताः ।
 संशुष्करेतोरुधिरा निस्फीतकफमेदसः* ॥
 अस्थिसन्धिशिरास्नायु-मर्मकोष्ठमहारुजः ।
 बलवान् मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥
 महच्चाग्निबलं येषां वसासात्म्याश्च ये नराः ।
 तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ १९ ॥
 दीप्तामयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
 वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥ २० ॥
 येभ्यो येभ्यो हिता यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।
 स्नेहनस्य प्रकर्षो तु सप्तरात्रत्रिरात्रको ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ वसा येषां हिता तानाह—वातातपेत्यादि । भाराध्वकर्षिता
 अध्वकर्षिताश्च । संशुष्करेतसो ये, ये च संशुष्करुधिराः, ये च निस्फीतकफ-
 मेदसः । निशब्दो निषेधे । येषां कफो न स्फीतो मेदश्च न स्फीतं ते क्षीण-
 कफमेदस इति । ये चास्थ्यादिमहारुजः, अस्थ्यादिषु महारुजा येषाम् ।
 येषां खानीन्द्रियाणि स्रोतांसि चावृत्य बलवान् वायुस्तिष्ठति । येषामग्निबलं
 महत् । ये च नरा वसासात्म्यास्तेषां स्नेहयितव्यानां स्नेहार्हाणां वसापानं
 प्रशस्यत्वेन विधीयते ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—अथ येषां मज्जा हितस्तानाह—दीप्तामय इत्यादि । घस्मरा
 अक्षरा बहुभोजिन इति । वातार्ताश्च ये, ये च क्रूरकोष्ठा अथ च स्नेहाः
 स्नेहनार्हा न तस्नेहास्ते मज्जानमाप्नुयुः पिवेयुरिति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति येभ्य इत्यादि । अथ “प्रकर्षः स्नेहने च कः” इति
 प्रश्नस्योत्तरमाह—स्नेहनस्येत्यादि । स्नेहनस्य द्वौ प्रकर्षौ सप्तरात्रश्च त्रिरात्रश्च

चक्रपाणिः—वसाविषयमाह—वातातपेत्यादि । संशुष्कनिष्पीतशब्दौ क्षीणार्थावेव ; महारुज
 इत्येकशब्दादिभिः सम्बध्यते ; खानि स्रोतांसि । दीप्तामय इत्यादि मज्जपानविषयः, घस्मरा
 बहुभोजकाः, आप्नुयुक्त्वयुत्तरिन् ॥ १९।२० ॥

चक्रपाणिः—प्रकर्षावित्यल्पप्रकर्ष-भूयःप्रकर्षौ, तेन अल्पत्वेन त्रिरात्रिकः प्रकर्षो भूयस्त्वेन

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रुन्ना वातविकारिणः ।

व्यायाममद्यस्त्रो नित्याः स्नेह्याः स्युर्ये च चिन्तकाः ॥ २२ ॥

संशोधनादृते येषां रुक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥

अभिरुच्यन्दाननगुदा नित्यं मन्दाग्रयश्च ये ।

तृणामूर्च्छापरीताश्च गभिगयस्तालुशोषिणः ॥

इति । अञ्छोपसेवया क्रूरकोष्ठस्य सप्तरात्रः प्रकर्षस्तथा मृदुकोष्ठस्याञ्छोप-
सेवने त्रिरात्रः प्रकर्षः । ओदनादिविचारणया स्नेहनप्रकर्षां नानुगतस्तस्य
सम्बन्धलक्षणदर्शनन प्रकर्षां बोध्यः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ “स्नेह्याः के” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—स्वेद्या इत्यादि । वक्ष्य-
माणा य स्वेद्याः स्वेदाहार्ताः स्वेदसाध्यव्याधिपन्तः । ये च शोधयितव्या
वृमनादिना । ये च रुक्षा ये च वातविकारिणः । ये च व्यायामादिनित्याः
नित्यं व्यायामकारिणः । नित्यं मद्यपायिनो नित्यं स्त्रीसम्भोगिनश्च । ये च
चिन्तकाः सततचिन्ताकारिणस्ते सर्वे स्नेह्याः स्नेहनाहार्ताः । तेषां स्नेहः कर्तव्य
इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथ “के च न स्नेह्याः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—संशोधनादित्यादि ।
येषां संशोधनादृते रुक्षणं कर्तव्यं वक्ष्यते तेषां स्नेहनं न शस्तम् । ते तु न
स्नेह्यास्तेषां संशोधने कर्तव्यं तु स्नेहः कार्यः । उत्सन्नकफमेदसाश्च स्नेहनं
न शस्तम् । एवं ये खल्वभिरुच्यन्दाननगुदाः । अभिरुच्यन्तौ स्रावं सवन्तावाननगुदौ
येषां ते । तथा ये नित्यं मन्दाग्रयः । कचिन्मन्दाग्रयस्तु न स्नेहने प्रति-
साप्तरात्रिक इति च स्यात् । एतच्च वक्ष्यमाणसप्तःस्नेहप्रयोगातिरिक्तप्रयोगे बोद्धव्यं, यदि वा,
सप्तःस्नेहप्रयोगा अपि प्राहेनैव स्नेहयन्ति, न्यून्यर्थन्तु तेषु सप्त इत्युक्तं ; यदुक्तं—“अग्रावरं
सप्तदिनं परम्तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः । नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सांख्यीभवेत् सप्त-
दिनात् परम्तु” ॥ २१ ॥

चक्रपाणिः—सामान्येन स्नेह्यानाह—स्वेद्या इति ।—स्वेद्याः स्वतन्त्रस्वेदसाध्याः वातकृमार्ता-
दयः, शोधनाद्भस्वेदसाध्यानास्तु ‘शोधयितव्याः’ इत्यनेनैव गृहीतव्यात् ; चिन्तका इति चिन्ता-
बहुलाः ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—अस्नेह्यानाह—संशोधनादृते इत्यादि । येषां रुक्षणं वक्ष्यते लक्ष्यवृद्धिणीये—
“अभिरुच्यन्ता महावोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये । अरुताभ्यप्रभृतयो रुक्षणीया निदर्शिताः ॥” इत्यनेन

अन्नद्विषाद्भयन्तो जठरामगरादिताः ।

दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥

न स्नेह्या वर्त्तमानेषु न नस्तोवस्तिकर्मसु ।

स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ २३ ॥

पुरीषं ग्रथितं रुजं वायुरप्रगुणो मृदुः ।

पक्ता खरत्वं रौक्ष्यञ्च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ २४ ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।

माद्वैवं स्निग्धता चाहो स्निग्धानामुपजायते ॥ २५ ॥

पिथ्यन्ते । उद्वयन्तश्छद्दिरोगवन्तः । जठररोगामदोषगरदोषादिता ये । प्रतान्ता ग्लानिमन्तः । स्नेहग्लानाः स्नेहसेवने ये ग्लायन्ति न हृष्यन्ति ते । ये मदातुराः सव्वदा मदरोगार्ता मद्यादिपानजमदनित्याश्च ते सव्वे जना न स्नेह्याः स्नेह-
नार्हा न भवन्ति, तेषां स्नेहो न काय्यः । नस्तःकर्मसु नस्यप्रथमनादिषु
वर्त्तमानेषु क्रियमाणेषु तथा वस्तिकर्मसु निरुहानुवासनकर्मसु क्रियमाणेषु
ते जना न स्नेह्याः । एषां स्नेहने दोषमाह—स्नेहपानादित्यादि । तेषाम्
अस्नेह्यानां स्नेहपानात् सुदारुणा रोगाः कफादितो जायन्ते ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ “स्निग्धातिस्निग्धलक्षणं किम्” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—पुरीष-
मित्यादि । पुरुषस्य यस्य स्नेहने कृते पुरीषं ग्रथितं ग्रन्थिभूतं वर्त्तते न
द्रवीभूतं स्यादेवं रुक्षञ्च तत् पुरीषं दृश्यते । वायुश्च प्रगुणो यथास्वगुणो न
भवति । पक्ता जाठराग्निर्दुमन्दः । गात्रस्य खरत्वं कर्कशत्वं रौक्ष्यञ्च विकणल-
राहित्यं स्यात् तदा तस्यास्निग्धलक्षणं स्नेहायोगलक्षणं विद्यात् । प्रश्ने
स्निग्धातिस्निग्धलक्षणपदमस्निग्धेऽप्युपलक्षणात् ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—वातानुलोम्यमित्यादि ।

तेषां शोथनादस्ते स्नेहने न शक्नोति, यदा च शोथने विरुध्यन्ते तदा परं शोथनादस्ते स्नेहः
कर्त्तव्य इति भावः । वयस्यो मृदुः कफो मेदश्च येषां ते तथा,—एतच्च विशेषणं, विरुक्षणीया
एवम्भूता एव भवन्तीति दर्शयति । अग्निप्यन्दो द्रवप्रधानश्लेष्मविकारी, गरः कृत्रिमं विषम्
अतिप्रतान्तोऽतिक्षीणद्रवधानुः वर्त्तमानेषु क्रियमाणेष्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—अस्निग्धलक्षणमाह—पुरीषमित्यादि । मृदुरिति पक्षविशेषणम् । वातानु-
लोम्यमित्यादि स्निग्धलक्षणम् । पाण्डुरित्याद्यतिस्निग्धलक्षणम् । आक्यमिन्द्रियजद्वयम् ॥ २४/२५ ॥

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
 तन्द्रीरुचिरुत्कृष्टं शः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ २६ ॥
 द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।
 नातिस्निग्धमसङ्कीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥
 पिवेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ।
 शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णं पिबेन्नरः ॥
 उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
 शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत् ॥

स्निग्धं वच्चेश्वासंहतश्च वच्चे इति । अङ्गे माद्वं स्निग्धता च । स्निग्धानां सम्यक् स्निग्धानाम् ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथानिस्निग्धलक्षणमाह—पाण्डुतेत्यादि । पुरुषस्य पाण्डुता च गौरवञ्च जाड्यञ्च गात्रे, न तु पुरीषस्येति योजना ; जाड्यासम्भवात् । अविपक्वता तु पुरीषस्यामता अतिस्निग्धलक्षणमिति ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—अथ किं पानात् प्रथमं हिताहितमिति प्रश्नस्योत्तरमाह—द्रवोष्णमित्यादि । स्नेहः श्वः परदिने पानुमिच्छता पुंसां पूर्वं दिनं द्रवञ्च उष्णञ्च अनभिष्यन्दि चानतिस्निग्धञ्च असङ्कीर्णं द्वित्रादिद्रव्याणामेकीकरणेन निष्पन्नपाकं सङ्कीर्णं तदन्यदसङ्कीर्णमन्नं भाज्यं, परदिने तु यदा प्रकाङ्क्षा भोजनाकाङ्क्षा स्यात् तदान्नकाले संशमनं स्नेहं स पुमान् पिवेत् । शुद्ध्यर्थं स्नेहने कत्तव्यं नैशाहारे जीर्णं प्रातःकाले स नरः पिवेत् । ततः पीते स्नेहे जीर्णे च किञ्च हिताहितमिति प्रश्नस्योत्तरमाह—उष्णोदकोपचारीत्यादि । उष्णोदकेन पानस्तानशौचादुपचारशीलः स्यात् तथा ब्रह्मचारी मैथुनवर्ज्यः स्यात् । तथा क्षपाशयः स्यात् न तु दिवाशयो रात्रिजागरणो वा स्यात् ।

चक्रपाणिः—स्नेहात् पूर्वं यत् पथ्यं तदाह—द्रवोष्णमित्यादि । असङ्कीर्णमविस्मृत्वीर्यम्, य इत्यागामिदिने । अन्नकाले विप्रहरादिलक्षणे, बुभुक्षा कदाचिन्न स्यादपि, तदर्थं विशेषणं “प्रकाङ्क्षितः” इति । शुद्ध्यर्थं स्नेहं नैशे दिनान्तरकृत आहारे जीर्णं एव प्रातरेव पिबेदित्यर्थः । संशमनार्थस्नेहो यदि जरणान्ते प्रातरेव क्रियते तदा कोष्ठोपलेपकद्रोषस्याभयात् तेन द्रोषेण सम्बद्धो द्रोषोत्प्लेक्षं कुर्यात् न संशमनं, संशोभनार्थस्तु द्रोषोत्प्लेक्षं करोतीत्यपेक्षणीय एवेति भावः । एतच्च कालकथनसुरसर्गेण, तेन, “वातपित्ताधिको रात्रौ इत्युक्तकालविरोधो न स्यात् ।

व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।

वज्जयेत्प्रवातश्च सेवेत शयनासनम् ॥

स्नेहं पीत्वा नरे स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।

स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ २७ ॥

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रं ण स्निह्यत्यल्लोपसेवया ।

स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रं ण मानवः ॥ २८ ॥

गुडमिचुरसं मस्तु चीरमुल्लोडितं दधि ।

पायसं कृशरं सपिः काश्मर्यत्रिफलरसम् ॥

एवमुदीर्णान् शकृदादीनां वेगान् न धारयेत् । व्यायामादिकश्च वज्जयेत् । शयनासनमप्रवातं प्रवातगमनरहितदेशे सेवेत । स्नेहं पीत्वा त्वपरं स्नेहं प्रतिभूञ्जाने नरे स्नेहमिथ्योपचाराद् दारुणा गदा जायन्ते । हि यस्मात् तस्मात् स्नेहं पीत्वा भोजनादौ स्नेहान्तरं न भुञ्जीत इति । पीते जीर्णे च स्नेहे हितश्चाहितश्चोक्तम् ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—अथ के मृदुक्रूरकोष्ठा इत्यनर्विंशप्रश्नस्योत्तरमाह—मृदुकोष्ठ इत्यादि । यो मृदुकोष्ठः स खल्वच्छस्नेहोपसेवया विरात्रेण स्निह्यति । तथा स्नेहनदर्शनामृदुकोष्ठोऽयमित्यनुमीयेत । सप्तरात्रेणाच्छोपसेवया क्रूरकोष्ठस्तु स्निह्यतीति स्नेहनदर्शनादनुमीयेतायं क्रूरकोष्ठ इति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—एवं मृदुकोष्ठस्य लक्षणान्तराण्याह—गुडमित्यादि । गुडाद्यन्यतमं पीत्वा मृदुकोष्ठो नरो विरिच्येत इति गुडाद्यन्यतमपानेन विरेचनदर्शनादनुमीयेतायं मृदुकोष्ठ इति । उल्लोडितमालोडितं दधि । कृशरं कृशरातिलतण्डुलमाषमयी यवाः । तदुक्तम्—“तिलतण्डुलमाषैस्तु क्रिसरा

अपायामेव स्वपितीति अपाशयः । अपवातन्येति शयनासनविशेषणम् । स्नेहं प्रतिभुञ्जान इति स्नेहे जीर्णेऽपि स्नेहप्रयोगानुगुणमन्यस्नेहमविरुद्धवीर्यादिगुणयुक्तं भुञ्जानः, एतेन, स्नेहे पीते जीर्णे किञ्च हितहितमिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमिदम्—“उष्णोदकोपचारी स्वात्” इत्यादि स्यात् ॥ २९।२० ॥

चक्रपाणिः—मृदुकोष्ठानिलक्षणमाह—मृद्वित्यादि । अन्यर्हितत्वात् कोष्ठज्ञानस्यान्यथापि तल्लक्षणमाह—गुडमित्यादि ।—उल्लोडितं दधिसरः, कृशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवागुः, कचर्ज

द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।

मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विगिच्यते ॥

विरेचयन्ति नै तानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।

भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणयत्युत्त्वणानिला ॥

उदीर्णपित्ताल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।

मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥ २८ ॥

उदीर्णपित्ताःग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।

भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्निनेजसा ॥

क्रिशरेति च ॥ काश्मर्यत्रिफलारसं काश्मर्यादीनां चतुर्णां प्रत्येकं रसः । तरुणं मद्यम् । एषां मात्रावत्पानं मृदुकोष्ठं विरेचयति न तु स्वल्पमात्रम् ।

अथ क्रूरकोष्ठलक्षणमाह—विरेचयन्तीत्यादि । एतानि गुहादीनि क्रूरकोष्ठं नरं कदाचन न विरेचयन्ति । एषां गुहादीनां यथाहमात्रया पानेन विरेचनस्यादशनेनानुमीयेतायं क्रूरकोष्ठ इति । ननु केन हेतुनेवं कोष्ठः स्यादित्यत आह—भवतीत्यादि । क्रूरकोष्ठस्य नरस्य ग्रहणी नाडी अत्युत्त्वणानिला भवति, तस्माद्दुर्विरेच्यः स्यात् । मृदुकोष्ठस्य नरस्य ग्रहणी नाडी उदीर्णपित्तत्वाल्पकफा मन्दमारुता च भवति । तस्माद् गुहादिभिरल्पविरेचनशक्तिभिर्द्रव्यैः स मृदुकोष्ठो नरः सुविरेच्यः स्मृत इति ॥ २९ ॥

गुहाभरः—अथ का व्यापद इत्यनेन स्नेहस्य का व्यापत्तयः स्थिरति प्रशस्योत्तरमाह—उदीर्णपित्तेत्यादि । यस्य ग्रहणी नाडी उदीर्णपित्ता प्रबलपित्ता न तु कफमारुतयुक्ता, तथाग्रिवलञ्च यस्य महत्, तस्य नरस्य पीतः स्नेहोऽग्निनेजसाशु भस्मीभवति । न केवलमाशु स्नेहस्य जीर्णता स्यात् ।

हि—“तिलतण्डुलमाषिस्तु कृदारा क्रिशरेति च” । क्रूरकोष्ठानां विरेचनहेतुमाह—भवतीत्यादि । ग्रहणी कोष्ठस्याग्न्यधिष्ठानभूता नाडी, यदुक्तम्—अग्न्यधिष्ठानमग्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता इति । उदीर्णपित्तेत्यादि—मृदुकोष्ठमरूपकथनं, क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणीगतो वायुर्गुहादीनां सरावं प्रतिबध्नाति, मृदुकोष्ठस्य हि ग्रहण्यां विरोधको वायुर्नास्ति तन्ममकोऽपि दल्यमात्म्यः । इत्युक्तस्य गुणञ्च पित्तं प्रबलं ; तेन, गुहादिभिः सुखं विरेचनं भवतीति भावः ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति स्नेहव्यापदो दर्शयति—उदीर्णपित्तादि । भोजः सर्वधानुसारभूतं हृदि स्थितं, प्रक्षारयन् स्थानात् अक्षयन् क्षययश्च । बलीयस्तेन स्नेहेभ्यनो बह्निर्गतिरा दलवान् भवतीति

स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली ।
 स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥
 नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
 स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ।
 यथैवाशीत्रिषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥ ३० ॥
 अजीर्णं यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ।
 शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्नमुल्लिखेत् ॥
 न सर्पिः केवले * पित्तं पेयं सामे विशेषतः ।
 सर्व्वं ह्यनुचरेद्† देहं हत्वा संज्ञाश्च मारयेत् ॥

स महाबलो देहाग्निजठराग्निस्तां पीतां स्नेहमात्रां जग्ध्वा पुनर्वली बलवान्
 सत्रोजः प्रक्षारयन् सोपसर्गामुत्तमां प्रबलां तृष्णामुदीरयेत् ।

तर्हि तदग्निप्रशान्त्यर्थं सुगुर्वन्नमश्नीयादित्याशङ्कयामाह—नालमित्यादि ।
 स्नेहसमृद्धस्य सम्यग्बुद्धस्य महाबलस्य देहाग्नेः शमाय शान्त्यै सुगुर्वप्यन्नं
 भुक्तं नालं न समर्थं भवति । तदा स महाबलाग्निः स्नेहपानेन लब्धबलाग्निश्च
 पुरुषो यदि तदा सुशीतलं जलं नासादयति पानाय न प्राप्नोति, तदा
 तेनाग्निना दह्यते दाहवान् स्यात् । तत्र दृष्टान्तः—यथैवेत्यादि । यथा खल्वशी-
 त्रिषः सपेः कक्षमध्यगः संवृतस्थानमध्यगः सन् स्वविषाग्निना दह्यते । इति स्नेह-
 व्यापद उक्ताः ।

अथ सिद्धयश्च का इति प्रश्नस्योत्तरमाह—तस्मान् स तदा सुशीतलं जलमा-
 पिपासाशान्तेः पिबेदिति ख्यापितम् । तत्र चान्यदाह—अजीर्णं इत्यादि ।
 यदि तु तत्र पीते स्नेहे खल्वजीर्णं तृष्णा स्यात् तदा तं स्नेहं छर्दयेद् भिषक् ।
 ततोऽनन्तरं पुनः शीतोदकं पीत्वा रुक्षान्नञ्च भुक्त्वा उल्लिखेत् वमेत् ।
 इति स्नेहव्यापत्तिर्निर्दिष्टं तान्कालिकीमुत्तवा तदकरणेऽप्या व्यापद आह—

दर्शयति, वचनं हि—‘नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि’ । उपमां दहतीं मात्रां, सोपसर्गां
 सोपद्रवां, कक्षः काष्ठमृदः, छर्दयेदिति प्रथमोऽस्नेहेमेव । तृष्णाकारकं तं स्नेहं छर्दयित्वा पुनः
 शीतोदकं पीत्वा रुक्षान्नञ्च भुक्त्वा उल्लिखेदिति योजनीयम् ।

तन्द्रीरुत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ।
 कुण्डानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोथार्शस्यरुचिस्तृषा ॥
 जठरं ग्रहणीदोषः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
 शूलमामप्रदोषश्च जायते स्नेहविभ्रमात् ॥
 तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ।
 प्रति प्रतिध्याधिवलं बुद्धा स्वसनमेव च ॥

न सर्पिरित्यादि । तस्मात् केवले पित्ते विशेषतः सामे पित्ते सर्पिर्न पेयम् ।
 कस्मात् ? सर्वं हीत्यादि । हि यस्मात् पित्तस्य तीक्ष्णगुणमदयोगान्,
 स्नेहस्य व्यापित्वेन सर्पिः सर्वं देहमनुचरेत् । ततो विकासिगुणेन संज्ञां
 हत्वा मारयेत् इति ।

पित्ते स्नेहव्यापद उक्त्वा वातपित्ताधिके श्लेष्माधिके चान्येषु स्नेहेषु
 स्नेहमिध्यायोगेन या व्यापदो जायन्ते ता आह—तन्द्रीरित्यादि । स्तम्भः
 शरीरस्य । स्तैमित्यमाद्रवसनावगुण्डितत्वमिव शरीरं मन्यते । वाक्यनिग्रहो
 वाग्रोधः । आमप्रदोष आमविषलक्षणः । स्नेहविभ्रमात् स्नेहमिध्यापचारात् ।

आसां स्नेहव्यापदां सिद्धीराह—तत्रापीत्यादि । तत्र तानु स्नेहव्यापदेषु
 उल्लेखनं वमनं शस्तं, स्वेदः शस्तः । कालप्रतीक्षणं स्नेहदोषक्षयपर्यन्त-
 मभोजनं, यावत्कालं स्नेहो जीर्यति । प्रतिध्याधिवलं तन्द्रोत्के शादि-
 पत्येकव्याधिवलं बुद्धा प्रतिस्वसनं कर्त्तव्यम् । यत्र व्याधौ यत् स्वसनमहेति

न सर्पिरित्यादि । न सर्पिः सामे पित्ते पेयं, केवलम्वसंस्कृतं विशेषतो न पेयं
 सामपित्त एवेति योजना, एवं मन्यते—संस्कृतं तिलकादिभिः घृतं सामे पित्ते तिलकादि-पाचन-
 गुणानुयोगात् योग्यं कदाचिद् भवत्यप्यसंस्कृतन्तु सर्वथा विरुद्धमेव ; यदि वा, केवलमसंस्कृतं
 सर्पिः पित्ते सामान्येन सामे निरामे वा न पेयं, सामे पित्ते विशेषत इति योजना ; एतेन,
 यत्रापि सामान्येन घृतं विहितं, यथा—‘अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्ताक्षरे ज्वरे । परिषकेषु
 दोषेषु सर्पिःपानं यथाऽमृतम्’ ; तत्राप्युचितभेषजसंस्कृतमेव बोद्धव्यं ; यदि वा, न केवलं पित्ते
 सामे सर्पिर्विशेषतो न पेयं, किं तर्हि, तैलादीन्वपि वातश्लेष्माविहितानि, तयोः सामयोर्न
 पेयानीत्यर्थः । तस्मिन् व्याख्यानेऽपेयमित्यकारणश्लेषो द्रष्टव्यः । अनुरज्जे पित्तवर्णं कुर्यात्,
 संज्ञा स्मृतिरुक्तजननञ्चेह व्याधिप्रभावात् । स्तैमित्यम् आर्द्रवस्त्वगुण्डितत्वमिव, आमप्रदोषा

तक्रारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपानान्नसेवनम् ।

मूत्राणां त्रिकलायाश्च स्नेहव्यापत्तिर्भोजनम् ॥ ३१ ॥

अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।

स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापदेत्तातिसेवितः ॥

स्नेहात् प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।

स्नेहञ्च ० द्रवमुष्णञ्च त्र हं भुक्त्वा रसौदनम् ॥

तदेव तत्र क्तव्यम् । एवं तक्रारिष्टप्रयोगश्च क्तव्यः । रुक्षपानान्नसेवनं
तथा मूत्राणामष्टानां सेवनं त्रिकलायाश्च सेवनमिति स्नेहव्यापत्तिर्भोजनमुक्तं
भवति ॥ ३०।३१ ॥

गङ्गाधरः—व्यापत्कारणान्याह—अकाले चेत्यादि । यस्य स्नेहस्य यः
काल उक्तस्तद्विपरीतकाले योजितः स्नेहो व्यापदेत । अहितो यो यस्य स
स्नेहो याजिता व्यापदेत । मात्रया न च योजितो यो यस्य हितः स्नेहः स
चेन्मात्रया न युज्यते तदा व्यापदेत । मिथ्योपचाराच्च यथाविधिविपर्ययेण
उपयोगाच्च स्नेहो व्यापदेत । अतियोगेन सेवितश्च यो यस्य हितः स्नेहः
स व्यापदेत । उति ।

स्नेहव्यापत्तिरिति द्विमप्याह—स्नेहादित्यादि । अकालादियोजितस्नेहव्यापदि
जातायां स्नेहान् तत्तस्नेहपानान् प्रस्कन्दनः प्रचलितः सन् स्नेहपानं विहाय
त्रहं द्रवमुष्णं मांसरसौदनं भुक्त्वा त्रिरात्रोपरतस्त्रिरात्रं विश्रम्य पुनश्च स्नेहं

अलसकविस्मृतिः, कालप्रतीक्षणं स्नेहजनितदोषशयं यावद्भोजनं ; तक्रारिरितानाञ्च
निकृतावश्यकानां प्रयोगः ; मूत्राणाञ्च त्रिकलायाश्च सेवनमिति सम्बन्धः ॥ ३०।३१ ॥

चक्रपाणिः—मिथ्योपचाराद् यथोक्तविध्यननुष्ठानात्, अतिसेवितः कालप्रकर्षेण सेवितः ।
संशोधनस्नेहपाने वृत्तिप्रचारमाह—स्नेहादित्यादि । स्नेहान् स्नेहप्रयोगान्, त्रिरात्रोपरतः त्रिरात्रं
परित्यक्तस्नेहपानं इत्यर्थः ; प्रस्कन्दनं विरेचनं, स्नेहोपरतस्य त्रिरात्रं एव भोजनं दर्शयति—
स्नेहञ्च इत्यादि । रसप्रधानमौदनं रसौदनम् ।

एकाहोपरतस्तद्वद् भुत्तवा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

स्यात्तु संशोधनार्थाय * वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥३२॥

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।

क्लेशासहा मद्यनित्यास्नेषामिष्टा विचारणाः ॥

लावतेत्तिरिमायूर-हंसवाराहकौक्युटाः ।

गव्याजोरभ्रमास्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥

यवकालकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ।

दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥ ३३ ॥

पिबेत् । नत्र तद्वद् द्रवमुष्णञ्च मांसस्य रसोदनं भुत्तवा एकाहोपरतः एकाहं विरम्य प्रच्छर्दनं वपनमौषधं पिबेत् । एवं प्रकारेण वपनानन्तरं पुनरेकहं विश्रम्य त्रिदिनानन्तरं पुनस्नं स्नेहं पिबेदिति तात्पर्यम् । इति व्यापत्तिरिदमुक्त्वा “अच्छ संशाने च स्नेहो का वृत्तिरिष्यते” इति प्रश्नस्यात्तरमाह—स्यात् तित्यादि । संशोधनार्थाय खल्वच्छे स्नेहो पीते विरिक्तवद्वृत्तिः स्यात् । विरिक्तस्य वृत्तिर्विष्यते ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—इति वृत्तिमुक्त्वा “विचारणाः केषु योज्याः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—स्नेहद्विष इत्यादि । स्नेहद्विषादिषु विचारणा उष्ठा भवन्ति । “विधिना केन तत् प्रभो विचारणा योज्याः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—लावत्यादि । ओदनादयो या विचारणा उक्तास्तामु मध्ये मांसरसा लावादीनां मांसरसा स्नेहनाक्रयायां हिताः । (बभ्रुनेकुलः) । एषां रसानां संस्कारद्रव्याभ्याह—यवेत्यादि । रस-वमने स्नेहवृत्तिमाह—एकेत्यादि । एकाहोपरतः स्नेहादिति योजना, तद्वदिति स्नेहवद् द्रवमुष्णञ्च रसोदनं स्नेहोपरमदिवस एव ।

संशमनविधिमाह—स्यात् तित्यादि । असंशोधनार्थाय संशमने, वृत्तिरूपचारः, विरिक्तवदित्यनागतावेक्षणेतोपकरणीयवक्ष्यमाणं “सम्यग्विरिक्तं तैलम्” इत्यादिग्रन्थप्रतिपादनीय-मुपचारमाह, न तु पेयादिकमम् । यद्यपि वमनोक्ता एव तत्रोक्तैर्भाष्यादयो विरेचनवृत्तावप्यतिदिष्टा-स्तथापीह वमनविधिं परित्यज्य विरेचनविध्यतिदेशो धूमपानप्रतिषेधार्थः, विरेचने हि तत्र धूम-पानवर्जम् इति कृतं, स्नेहपाने च धूमपानं निषिद्धं मात्राशीतोष्णे,—“न मज्ज-दुग्धे पीत्वा च न स्नेहम्” इत्यादिना ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—विचारणाविषयमाह—स्नेहद्विष इत्यादिना । लावादिरसानामुक्तानां संस्कारम्

* * * स्नात्वा संशोधनार्थाय इति चक्रपद्मस्य पाठः ।

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ।

कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥

फाणितं शृङ्गवेरञ्च तैलञ्च सुरया सह ।

पिबेद्रुक्षो भृतैर्मांसैर्जीर्णैः श्रीयच्च भोजनम् ॥

तैलं सुराया मण्डनं वसां मज्जानमेव वा ।

पिबेत् सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥

धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।

नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ॥

संयोगसंग्रहः रसानां संयोगा यैर्द्रव्यैः कार्य्यास्तेषामेव सङ्क्षेपः । यथायोग्यं यवादिभिः सह रसः संयोजनीय इति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—स्नेहयन्तीत्यादि । विचारणामु तिलपिष्टमिति यदुक्तं तत्र तिलमाह—भोजनात् पूर्वं सस्नेहफाणितास्तिलजग्धाः स्नेहयन्ति । बहुस्नेहाः कृशरास्तिलमापयवाण्यो भोजनात् पूर्वं जग्धाः स्नेहयन्ति । तथा तिल-काम्बलिकाः तिलबहुलकाम्बलिका येषां भोजनात् पूर्वं जग्धास्तथा स्नेहयन्ति ।

मद्यविचारणायां योगमाह—फाणितमित्यादि । फाणितमर्द्धाचशिष्टपक्वं उधुरसः । शृङ्गवेरमाद्रकम् । तत् पिष्ट्वा फाणितञ्च तैलञ्च त्रयमेकीकृत्य सुरयां मिश्रयित्वा रुक्षो नरः पिबेत् । तस्मिन् जीर्णं सति भृतैर्मांसैर्भोजनञ्चाश्रीयत् । भृतैर्भट्टिप्रीकृतेः ।

अपरञ्च—तैलमित्यादि । सुराया मण्डनं सह तैलं वसां मज्जानं वा पिबेद् वातिको नरः स्निह्यति । सफाणितं क्षीरं वातिको नरः पिबेत्, ततः स्निह्यति ।

अथ पयोविचारणायां योगमाह—धारोष्णं सशर्करं बहुसर्पिरादिरस्नेहयुक्तं पयः पीत्वा नरः स्निह्यति । सफाणितं दध्नः सरं वा पीत्वा नरः स्निह्यति ।

आह—यवेत्यादि । रसे स्नेहार्थोऽन्यस उचितः संयोगो येषां ते रससंयोगास्तेषां संग्रहणं संग्रहः ॥ ३३ ॥

काण्डपाणिः—पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् । तिलप्रधानः काम्बलिकस्तिलकाम्बलिकः । फाणिद्वय

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।

क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम् ॥

सर्पिस्तैलवसामज्ज-तण्डुलप्रसृतैः कृता * ।

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ ३४ ॥

ग्राम्यान्पौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।

कुण्ठी शोषी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥

स्नेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेद्विकारिभिः ।

पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाषि वा ॥ ३५ ॥

अपरञ्चाह—पाञ्चप्रसृतिकीत्यादि । वक्ष्यमाणा पाञ्चप्रसृतिकी पेया पीता नरमचिरात् स्नेहयेत् । माषमिश्रः क्षीरसिद्धो बहुसर्पिरादिस्नेहयुक्त-स्तण्डुलकृतः पायसो भुक्तो नरमचिरान् स्नेहयति ।

पाञ्चप्रसृतिकीं पेयामाह—सर्पिरित्यादि । पाञ्चप्रसृतिकीति-संज्ञाबलात् । सर्पिरादीनां पञ्चानां प्रत्येकमेकैकं प्रसृतं पलद्वयं गृहीत्वा तैः पञ्चानां पञ्चभिः प्रसृतैः षड्गुणतोये कृता पेया पाञ्चप्रसृतिकी पेया । स्नेहनमिच्छता पेया पातव्या ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—अथ याभिर्विचारणाभियंषां स्नेहनं न कार्यं तदाह—ग्राम्ये-त्यादि । कुण्ठी शोषी प्रमेही च स्वस्य स्नेहने ग्राम्यमांसमानपमांसमौदकञ्च मांसं गुडञ्च दधि च पयश्च तिलाश्च न प्रयोजयेत्, तद्वर्द्धकत्वात् । कैस्तु तान् स्नेहयेदिति ? अत आह—स्नेहैरित्यादि । कुष्ठाद्यधिकारे कुष्ठादिहरत्वेन यथास्वं स्वस्वहरद्रव्येण सिद्धैर्घृतादिभिः स्नेहैरविकारिभिस्तत्तद्विकार-विरोधित्वेन विकाराकारिभिस्तान् कुष्ठिप्रभृतीन् नरान् वैद्यः स्नेहयेत् । अथवा पिप्पलीभिः कल्कैः सिद्धैः स्नेहैर्घृतादिभिः हरीतक्या कल्कभूतया वा सिद्धैः स्नेहैः त्रिफलया वा कल्कभूतया सिद्धैः स्नेहैस्तान् कुष्ठिशोषप्रमेहिणः स्नेह-येत् ॥ ३५ ॥

इत्यादी शृङ्गवेरमिश्र शृङ्गवेरसं, भृत्तैर्भट्टित्रीकृतैः । पाञ्चप्रसृतिक्यग्रे वक्ष्यमाणाः माष-मिश्रको माषतण्डुलकृतमग्नं, पेया पातव्या ॥ ३४ ॥

पञ्चपानिः—यथास्वमिति । यो यत्र स्नेहो युज्यते सर्पिरादिः । सिद्धैरिति पिप्पलीभिस्तथा

* कृतेष्वत्र भूतेति वा पाठः ।

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्बलेन साधयेत् ।

व्योषगर्भं भिषक् स्नेहं पीत्वा स्निहति तन्नरः ॥

यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षीरं सुरा दधि ।

क्षीरसर्पिश्च * तत्सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् ॥

तैलमज्जवसासर्पिर्वदरत्रिफलारसैः ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

गृह्णात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्नवत्यधिकं यथा ।

तथाग्निर्जीर्यति स्नेहं तथा स्रवति चाधिकम् + ॥

गङ्गाधरः—अथापरविचारणामाह—द्राक्षेत्यादि । द्राक्षायूषेणामलकयूषेण दध्ना चाम्बलेन मिलित्वा चतुर्गुणेन व्योषगर्भं त्रिकटुकं पादिकं कल्कीकृत्य स्नेहं यथाहं घृतादिकं साधयेत् । तत् पीत्वा नरः स्निहति । अपरञ्चाह—यवेत्यादि । यवादीनां प्रत्येकं रसः । बहुवचनात् त्रयो रसाः काषाः । क्षीरं सुरा दधि चेति त्रयमिति पइद्रवद्रव्याणि प्रत्येकम् । क्षीरोत्थ-सर्पिः समानानि । कल्कहीनमिदं सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् । तैलेत्यादि । नैलादिचतुःस्नेहं व्यस्तं समस्तं वा यथाहमेकवद्भावेन समस्तमेव वा बदरादीनां चतुर्णां रसेश्चतुभिः प्रत्येकं स्नेहसमानैर्मिलित्वा चतुर्गुणैरकल्कं साधयित्वा योनिशुक्रप्रदोषेषु स्नेहनार्थं प्रयोजयेदिति ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—सर्वान् प्रश्नानुत्तरा स्नेहसेवने मात्राधिक्यादिदोषानाह—गृह्णातीत्यादि । यथा वस्त्रं सममात्रमम्बु यथावदगृह्णाति, तत्राधिकमम्बु यथा प्रस्नवति : तथाग्निः सममात्रं स्नेहं जीर्यति, तत्राधिकं स्नेहं स्रवति ।

हरीतक्या तथा त्रिकल्या चेति पृथग्योजनीयं, विषय्यादिसिद्धस्नेहश्च कुष्ठाविषु यथासंख्यमिति चेन्निर । यूषसब्दः काशवचनः, व्योषगर्भं व्योषकल्कम्, अत्र त्रिभिर्द्रव्यैर्मिलित्वा वातुर्गुण्यम् । यवकोलादौ षड् द्रव्याणि स्नेहसमानि, क्षारो यवक्षारः कल्कः । तैलमज्जेत्यादि । चतुःस्नेहोऽकल्क एव । तैलमज्जवसासर्पिर्विषेकवद्भावात् द्वितीयास्तः प्रयोगः ॥ ३५।३६ ॥

वाक्यवर्णिः—सम्प्रति स्नेह उपयुक्तो यथा क्षारं संस्नेहाधिको दृश्यते, तदाह—गृह्णातीत्यादि । तच्च शिष्येणाध्यायादावप्युक्तमपि शिष्यं हिततत्त्वमिधीयते, यथाग्नीत्यादयश्चिकित्सार्थः । नन्वसर्वधिकश्चेत् स्रवति तद्वधि च स्नेहकलणमुक्तं, वदन्त्यते—अथक्षारं स्नेह-

* क्षारः सर्पिश्च इति पाठोत्तरम् । + यथाग्निर्जीर्यति स्नेहकया स्रवति चाधिकम् । इति चम् ।

तत्र श्लोकः ।

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नो व्यापत्सिद्धिः समेषजा ।

गङ्गातश्च' अगतत्वा दग्गाद्धनं नान्दध्यामिगता ॥२०॥

तत्र श्लोकः ।

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नो व्यापत्सिद्धिः समेषजा ।

गङ्गातश्च' अगतत्वा दग्गाद्धनं नान्दध्यामिगता ॥२०॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥

स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।

पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहानन्तर्यात् स्वेदस्य विधानमुपदेष्टुमारभते—अथात इत्यादि । पूर्वोऽध्यायवद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अत इत्यादि । “स्नेहमग्रे प्रयुज्जीत ततः स्वेदमनन्तरम्” इत्यतो हेतोः स्नेहानन्तरं ते स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते, यैः स्वेदैर्यथावत्प्रयोजितैः स्वेदसाध्या वातकफात्मका गदाः प्रशाम्यन्ति । न हि सर्वे वातकफात्मका गदा यथावत् प्रयोजितैः स्वेदैः प्रशाम्यन्ति । कषायमर्द्यनित्यादीनामस्वेद्यत्वेन वक्ष्यमाणानां वातकफात्मगदशान्त्यभावात् । तत उक्तं स्वेदसाध्या इति । अथवावत् प्रयोगेण पित्तप्रकोपमूर्च्छादिसम्भवादुक्तं यथावत् प्रयोजितैरिति । वातकफात्मका वातकफात्मकाः कफात्मका वातकफात्मकाश्चेति व्यस्तसमस्ताः ।

स्वेदाशिषमाह—यथा वातकफात्मकं गदं प्रशमयति—स्नेहपूर्वमिति । प्रयुक्तेनेत्यस्याः क्रियाया विशेषणं स्नेहपूर्वम् । न सज्जन्ति पुरीषादीनि शरीराभ्यन्तरे संसक्तानि न भवन्ति, विबन्धकवातावजयात् । केवलकफजे च प्रेरकवातजयाच्च ।

चक्रपाणिः—स्नेहपूर्वकत्वात् स्वेदस्य स्वेदाध्यायोऽभिधीयते, स्वेदप्रतिपादकोऽध्यायः स्वेदाध्यायः । वातकफात्मका भसंसृष्टवातकफजाः, वातकफजत्वेऽप्युदरादयः स्वेदेन न शाम्यन्त, अत आह—“स्वेदसाध्या”, एतेनोदरादयोऽस्वेद्या व्यावर्त्यन्ते ।

स्नेहपूर्वमिति क्रियाविशेषणं । न सज्जन्ति अपवृत्तानि न भवन्ति । व्यावर्त्यन्ते व्यावर्त्यन्ते,

शुष्कारण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
 नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवितो नरान् ॥ २ ॥
 रोगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
 द्रव्यवान् कल्पिते देशे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥
 व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ३ ॥

वातकफजे व्याधौ स्नेहस्वेदोच्छेद्यत्वं दर्शयति—शुष्कारण्यपीत्यादि । हि यस्मात् शुष्कारण्यपि काष्ठानि जीवहीनानि नीरसानि दृढानि स्नेहक्रियापूर्वक-स्वेदनक्रिययोपपादनैरेथान्यायं क्रमेणासहसा पुरुषा नमयन्ति । वक्राणि अजकुर्वन्ति अज्ज्नि च वक्राणि कुर्वन्ति । जीवितान् नरान् सरसान् मृदुश्च पुनर्यत् स्नेहपूर्वकस्वेदरूपपादितान् वेद्या नमयन्ति तत्र किं वैचित्र्यमिति ॥२॥

गङ्गाधरः—कीदृशोऽयं कार्यं कुरुत इति । अत आह—रोगेत्यादि । रोगापेक्षं कर्तुविशेषापेक्षो व्याधितपुरुषापेक्षश्च । नात्युष्णो नातिमृदुश्च तत्तत्-रोगहरद्रव्यः कल्पितः स्वेदः स्वेदेष्ट देशे कृतः कार्यकरश्चोक्तः । तत्र नात्युष्णो नातिमृदुरिति यदुक्तं तत्र विशेषमाह—व्याधिवित्यादि । शीते व्याधौ शरीरे च शीते महाबले पुरुषे महास्वेदस्तच्छरीरसह्यसेनासह्योष्णभिन्नः स्वेदः कार्यः । तथा शीते व्याधौ शीते च शरीरे दुर्बले पुरुषे दुर्बलः स्वेदो हितः । एवं शीते व्याधौ शीते च शरीरे मध्यमबले पुरुषे मध्यमः स्वेदो हितः ॥ ३ ॥

एतच्च स्नेहस्वेदोपपादनैरित्यनेन संश्रयते । यदि वा यथान्यायं यथासहजं नमयन्तीति सम्बन्धः ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—रोगमृत्युं व्याधितञ्च धलघस्वादिनापेक्षत इति रोगस्य व्याधितापेक्षः । नात्युष्णो नातिमृदुतापः, द्रव्यवानिति दिनप्रहारादिद्रव्यवान्, कल्पित इति रोगादीनपेक्ष्य यथोचितेन द्रव्येण, देशे आमाशयादी यथायोग्यतया सम्पादित इति मन्तव्यम् ।

रोगापेक्षयोक्तकथनां दर्शयति—व्याधिवित्यादि । व्याधौ महाबले तथा शीते कालकृते महाबले, महानिति चरकताप एव पुनःपुनः क्रियमाणत्वेन मृदुस्वेदापेक्षयाधिकतापत्वेन अथः

वातश्लेष्माणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।

स्निग्धरुक्षस्तथा स्निग्धो रुक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥

आमाशयगते वाते कफे पक्काशयाश्रिते ।

रुक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥

वृषणी हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।

मध्यमं वृक्षणी शेषमङ्गावयवमिष्टुनः ॥

गङ्गाधरः अथ स्वेदावपयानाह—वातश्लेष्माणांत्यादि । स्वेदस्याप्युपपत्त्यात् शीतगुणे वातश्लेष्माणि रोगे स्निग्धरुक्षद्रव्यरूपकल्पितः स्निग्धरुक्षः स्वेद इष्यते । वाते वा केवलवाते स्निग्धद्रव्यरूपकल्पितः स्निग्धः स्वेद इष्यते । कफे वा केवलकफे रुक्षः स्वेदश्च रुक्षद्रव्यरूपकल्पित इष्यते ।

तत्र वाते स्निग्धः कफे रुक्षः स्वेद इति यदुक्तं तत्रापवादमाह—आमाशयेत्यादि । आमाशयेति कफस्थानमात्रोपलक्षणम् । पक्काशयेति वातस्थानोपलक्षणम् । तेन कफस्थानगते वाते रुक्षपूर्वः स्वेदो हितः । पूर्व कफानहत्वात् स्नेहकम्पेन कृत्वा रुक्षन्तु कफाहत्वात् कृत्वा पश्चादाताहत्वात् स्निग्धः स्वेदो हितः । वातस्थानाश्रिते कफे स्नेहपूर्वः स्वेदो हितः । पूर्व वातस्थानानुगोचान् स्नेहकम्पेन कृत्वा वातानहत्वाद् रुक्षश्च न कृत्वा पश्चात् कफाहत्वाद् रुक्षः स्वेदो हितः कार्यः । इति । उक्तञ्च—स्थानं जयेद्विपक्वं पूर्वं स्थानस्थस्याविरुद्धतः” इति ।

अथ यत्र यत्र स्वेदः कार्यो न कार्यस्तथा यथा कार्यस्तदाह—वृषणी

दुर्बल इति च तथा मध्यम इति च व्याख्यादिषु पूर्ववद् योजनीयं । स्निग्धरुक्षद्रव्यकृतः स्निग्धरुक्षः, स्निग्धरुक्षद्रव्यादयो वातश्लेष्मादिषु यथासंख्यं भवन्त्या । एतच्च स्निग्धरुक्षादिकथनं द्रव्यापेक्षकल्पनोदाहरणम् । वाते स्निग्धः, कफे रुक्षः ।

न देशविशेषमप्यन्वेन व्यवधारयन् देशापेक्षाञ्च कल्पनामाह आमाशयेत्यादि । आमाशयगते वाते रुक्षपूर्वश्च स्थानापेक्षया रुक्षः कृत्वा पश्चाद् वातापेक्षः स्निग्धः कार्यः, एवं पक्काशयगते कफे स्नेहपूर्वो व्याप्येयः । आमाशयजघ्नेन कफस्थानं जेत्यं, कफास्थानापेक्षया हि प्रथमं रुक्षः क्रियते, यदुक्तम्—“स्थानं जयेद्विपक्वं पूर्वं स्थानस्थयाविरुद्धतः” इति ।

सृद्धिः । स्वेदैक्यापेक्षे वृषणादिगते व्याधी । मृदस्वेदव्यतिरेकीपायान्तरसम्भवे न न वेति बोद्धव्यम्, इष्टत इत्यातुरेच्छान्तो वेदेऽप्यतश्च । इष्टत इति भावतादिच्छावचनः ।

सुशुद्धैलक्तकैः * पिण्ड्या गोभूमानामथापि वा ।

पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेदः संवृत्य चक्षुषी ॥

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलेर्भाजनैरपि ।

जलाद्र जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशन् ॥ ४ ॥

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

सञ्जाते माद्वे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिमता ॥ ५ ॥

अन्यादि । स्वेदेकसाध्यवृषणहृदयद्विप्रगते व्याधौ मृदु मृदुतापेन स्वेदयेत् । वृषणादीनि । विना स्वेदं क्रियान्तरसाध्य व्याधौ वृषणादीनि न वा स्वेदयेत् । वंक्षणस्थे व्याधौ वंक्षणौ मध्यमे मध्यमतापेन स्वेदयेत् । एभ्यः शेषमहावयव-
मातुर्म्येष्टतः स्वेदयेत् ।

ननु वृषणादिषु मृदुस्वेदं कैद्वयैः कुर्यादिति ? अत आह—सुशुद्धै-
स्त्यादि । सुशुद्धेषु व्यादिदपकद्रव्यैर्गर्हितैः । लक्तकैर्मलक्तुलकैः । गोभूमानां
पिण्ड्या वा । पद्मोत्पलान्यतरपुष्पतलेर्वा चक्षुषी संवृत्य स्वेदः काय्यः ।

हृदयं यदि मृदुस्वेदो न हि कथं स्वेदयेदिति ? अत आह—मुक्तावलीभि-
स्त्यादि । मुक्तावली बहुमुक्ता ग्रथिताः श्रेणीभवन्ति । ताभिः पुनःपुन-
जैलादिना चक्षुष्यद्रवेण वा मेचनेनार्द्रक्रिय्य शीतार्द्रताभिर्मुक्तावलीभिरुष्णी-
कृत्य स्विद्यतो जनस्य हृदयं स्पृशेत् । अथवा मृदु यथा म्यात तथा स्वेदनद्रव्येण
स्विद्यतो जनस्य हृदयं मुक्तावलीभिः शीताभिः स्पृशेत् । अथवा शीतलेः
कास्यादीनां भाजनैर्हृदयं स्पृशेत् । अथवा स्विद्यतो जनस्य हृदयं जलाद्रजलजैः
पद्मादिभिः स्पृशेत् । अथवा जलाद्रहस्तैः स्पृशेदिति वृषणस्वेदो लुक्तत्वात्
हृदयस्वेदवद् बोध्य इति । प्राधान्याद्वा हृदयपक्षापादानं वृषणोपलक्षणात् ॥४॥

गङ्गाधरः—ननु किन्तापन कालं स्वेदयेति ? अत आह—शीतशूलैस्त्यादि ।
शीतापगमेर्ऽपि शूलं वृत्तते इति । शीतशूलोभयव्युपरमे इति । तथा सति

स्वेदे क्रियमाणे चक्षुष्यः स्वेदपरिहारोपायमाह सुशुद्धैस्त्यादि । लक्तकः कपेयवयवः ।
स्वेदे क्रियमाणे हृदयरक्षणार्थमाह—मुक्तावलीस्त्यादि । जलजानि पद्मजैर्वा । एवमस्वेद्यव-
साम्प्राम्यत्वात् वृषणरक्षापुन्येनैत्या, प्राधान्यात् हृदय-चक्षुःपालनमुक्तम् ॥ ३५ ॥

चक्रपाणिः—शीतशूलैस्त्यादी स्वेद इति स्वेदभवे धर्मैः स्वेदनाद् विरतिमंतेत्युपदिशन् शीतादि-
व्युपरमे सति स्वेदो निवर्त्तनीयः, शीताद्यनुपरमे च स्वेदः कालस्य इति द्वयमुपदिशति । ततश्च इत

नन्वेति चक्रपाणिस्मृतः पाठः ।

पित्तप्रकोपो मृच्छा च शरीरसदनं तृषा ।

दाहः स्वेदाद्गदोर्ध्वल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥

उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सव्वशो विधिः ।

सोऽतिस्विन्नस्य कत्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥ ३ ॥

कषायमद्यनित्यानां गन्धिगन्धा रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिनां मानिन्माराणां रुक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥

स्तम्भगौरवे च वृत्तेत्यत आह स्तम्भगौरवनिग्रहे इति । एवं मतिं यावत् न शरीरं मृदु स्यात् तावत् स्वेदयेत् । शरीरस्य मादवे च सञ्जाते दोषस्य अविनिर्गमे स्वेदतो विरामे पुनः जीतशून्यादिमन्त्रवः स्यात् । अत उक्तं—स्वेदे सञ्जाते यस्मै सम्यग्ज्ञाते स्वेदनाद्विरतिविरामो मत्ता इति स्वेदस्य सम्यग्-योगलक्षणम् । अतिस्वेदलक्षणमप्येतेन गापितम् । जीतशून्यपुनरमाभावे स्वेदनाद्विरतिरसम्यग्योगलक्षणम् । स्वेदमित्यायोगलक्षणमप्यन्यथा स्वेद-कर्णामिति तयोर्लक्षणं स्वयं मुक्तकण्ठेनोक्तम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अथातिस्वेदलक्षणमाह—पित्तप्रकोप इत्यादि । स्वेदाद्गदोर्ध्वल्य-मिति स्वेदानिप्रवृत्त्याद्गदोर्ध्वल्यमिति अतिस्विन्नस्य लक्षणम् ।

अस्यातिस्वेदव्यापञ्चिकत्वामाह उक्त इत्यादि । तस्याशितीयेऽध्याये यो ग्रैष्मिको विधिस्तः स विधिः सव्वशो यावानेव खलु मधुरः स्निग्धः शीतलश्च तावानेवानातिस्विन्नस्य कत्तव्यः । न तु मद्यमर्षं न वा पेयमथवा मुचद्दकमिति पर्यायार्थः कत्तव्यः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ किं सव्वानेव पुरुषान् वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेदयेदिति ? अत आह—कषायमद्यनित्यानामित्यादि । कषायनित्यादीनां

एव स्वेदनिवृत्तिविषयशीतादिव्युत्पन्नोत्पादः स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणं तथा जीतादिव्युत्पन्ना-नुत्पादश्च स्वेदनिवृत्तिविषयोऽयोगलक्षणमुक्तं भवतीति नायोगलक्षणानभिधानमुदाहरणीयम् ॥५॥

चक्रपाणिः—अतिस्विन्नमिति स्मृतमाह—उक्त इत्यादि । ग्रैष्मिकविधिरित्यनेन लब्धे पुनर्मधुरः शीतल इत्यादिवचनम् । मद्यमर्षं न वा पेयम् इत्येतोषादिमरणपातस्य प्रतिषेधार्थं मधुर-शीतादियोगविशेषविधानार्थञ्च ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—अस्वेदनाह कषायेत्यादि । कषायइत्युक्तं मधुरं कषायमद्यम्, किंवा कषाय-शब्दोऽमधुरवचनः, तेन, यद्व्यते कषायनित्यस्य वातप्रधानता स्यात् कषायस्य वातकारित्वान्,

विदग्धभ्रष्टव्रधानां विषमद्यविकारिणाम् ।

श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥

पुंसां वातज्येष्मजे वाते कफे वा न स्वेदमवधारयेत् । कषायानित्याः पाचनादि-
कषायाणां नित्यमेतिनः । मद्यानित्याः सततमद्यमेतिनः । रक्तपित्त-
प्रभृतीनां यमनविरोचने कृत्तव्ये संशोधनीयस्वेदवेर्ज्यपि प्रतिषेधोऽयम् । पित्तिना-
मिति पित्तप्रकृतीनां पित्तव्याधिमात्रम् । सातिसाराणामतिसारवताम् ।
मधुमेहिनामिति सख्यमेहिणां विशेषेण मधुमेहिनाम् । प्रमेहस्य देहशियली-
कस्त्रेण प्रमेहकृताशियलदेहस्य पुनर्देहाशियलीकरस्वेदो न युक्तः स्यात् ।
पित्तमेहिनामिति यत् पुनरुक्तं तत् पित्तसम्बन्धे विशेषेण प्रतिषेधार्थमिति
कश्चित् । तन्न तन्त्रकतुर्गभिरेतम् । मेहिनामिति कारणेनैव सिद्धेः ।
तस्मात् मधुमेहिनामिति भोजसंसृष्टवायुजमधुमेहिनां कालेनाप्रतिकृतत्वे
वायुना मधुरस्याजसः प्रदुष्टा मधुरत्वापन्नसख्यमेहवतां स्वेदेन पुनरोजसो
द्वीभावेणाधिकक्षरणसम्भवे प्रतिषेधोऽयम् । पुनः पित्तमेहिनां स्वेदप्रतिषेधः ।
शेषाणां कफपित्तादिमेहानां सर्वेषां स्वेदप्राप्ता कृत इति तत्त्वम् । विदग्ध-
भ्रष्टव्रधानाम् । व्रष्टं गुदं विदग्धं पक्वं भ्रष्टं वृद्धनिर्गतं वा येषां तेषां पक्व-
गुदवृत्तीनां गुदभ्रंशवताम् । मद्यानित्यानामिन्वृत्तया मद्यामद्यकृतसख्यव्याधिषु
प्रतिषेधो मद्यानित्यानां कृतः । पुनर्मद्यविकारिणामितिवचनेनानित्यमद्यानां
मद्यकृतविकारं स्वेदप्रतिषेधः कृतः । श्रान्तानां श्रमवताम् । नष्टसंज्ञानाम्

वाते च स्वेदो विहित एव, तत् कथं कषायानित्यं प्रति स्वेदनिषेध इति, तन्निरस्तं स्यात् । किंवा,
कषायानित्या रक्षानिस्तव्यप्राज्ञा भवन्ति कषायस्य विषयकस्मग्मकत्वेन ततश्च तेषां स्वेदः
पृथ्व्येदमात्रवृत्तीयतः कषायानित्यनिषेधः । रक्तपित्तनामतिप्राप्तादेव स्वेदे निषिद्धे पुनः स्वेद-
निषेधो रक्तपित्तिनां यद्यन्योऽपि स्वेदस्यासीद्वातज्येष्मजो विकारो भवति तथापि स्वेदनिषेधार्थं
तथा रक्तपित्तिनां यमनविरोचनाद्वतया प्राप्तेस्वेदप्रतिषेधनिषेधार्थम् । एवं पित्तमेहिकामन्यादिव्यपि
व्याख्येयम् । पित्तिनामिति पित्तप्रकृतीनां, मधुमेहशब्देन सखी एव मेहा गृह्यन्ते । मधुमेहशब्दो
हि सर्वेष्वेव मेहेषु वर्तते इति क्रियन्तश्चिरमीये दर्शनीयम्, मेहेषु च सर्वेष्वेव शरीरशैथिल्य-
प्रवृत्तेषु विशेषतः शरीरशैथिल्यहेतुत्वेन स्वेदो न युज्यते, पित्तमेहिनामिति तु पुनरभिधानं
पित्तसम्बन्धेन विशेषप्रतिषेधतादर्शनार्थम् ; व्रष्टो गुदः मद्यविकारिणामिति मद्यानित्यस्य वात-

तृप्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि ।
 कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥
 दुच्चलानि विशुद्धानां मुपक्षीणोजसां तथा ।
 भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत् ॥ ७ ॥
 प्रतिश्याये च कामे च हिकारवासोऽवलाघवे ।
 कर्णमन्याशिःशूले चरभेदे गलग्रहे ॥
 अद्वितेकाङ्गसर्वाङ्ग-पक्षाघाते विनामके ।
 कोष्ठानाहविचन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके ॥
 पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षि-संग्रहे शुध्नीषु च ।
 मूत्रकुच्छ्रे महत्त्वे च पुष्क्यारङ्गसङ्के ॥
 पादाङ्गुलानुजङ्घान्ति-संग्रहे श्वदथावपि ।
 खल्लीप्यासेषु शोने च वैपथ्यो वातकण्टके ॥

अज्ञानानाम् । अतानाम् व्रणवतानाम् । उक्तदृष्टमयान् प्रतिषेधः । आढ्य-
 रोगिणां वातरक्तरोगवताम् । एषां स्वेदैकसाध्यं महान्ययकारिणि व्याधौ
 स्वेदो न प्रतिषेध्यः । प्रवक्ष्यान्ययापेक्षया स्वल्पान्ययदोषादेषां स्वेदे । उक्तं
 च—“भूयोविरोधे स्वल्पमन्याय्यामिष्टम्” इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—स्वेदप्रतिषेधमुक्त्वा स्वेद्यानाह प्रतिश्याये चेत्यादि । अलाघवं
 देहगौरवे । विनामके देहाविनमनकारिणि दाटापतानकादिव्याधौ । विजृम्भके
 बहुजृम्भणे । पार्श्वीदीनां संग्रहे वेदनायाम् । अङ्गमर्दके सर्वाङ्गमर्दे ।
 पादादीनामक्षौ रज्जायां तेषां संग्रहे विमर्दे च । खल्लीषु कण्ठपादादौ विमोटन-

कफजमदायये स्वेदनिषेधार्थम् । आढ्यरोगीह वातरक्ताः । एषु चाम्बेद्विषयेषु यदि स्वेदैकसाध्यः
 सन्न्यासादिर्भवति तदा महामध्यवायभयादल्पमध्यवायमुपेक्ष्यापि स्वेदो विधेय इति न्यायसिद्धमेव ।
 यदाहुर्न्यायविदिः—“यद्भूयोविरोधे स्वल्पमन्याय्यम्” इति ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—प्रतिश्याये चेत्यादिना स्वेद्यान् दशयति । विनामकः शरीरविनमनकारी वातः ।
 विजृम्भको वहिरायाम्, जृम्भाश्चतुर्दोषाः । पादङ्गानुजङ्घाभिरार्तिः संग्रहश्च पृथक् संवध्यते,
 * अतिविशुष्कणामिति चक्रः ।

सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।

सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ ८ ॥

तिलमापकुलत्थाम्ल-वृत्तनेलामिषौदनैः ।

पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥

गोखरोष्ठवगदाश्व-शकुद्धिः सतुषयैवैः ।

सिकतापांशुपाषाण-करीषायमपूटकैः ॥

श्लेष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ॥ ९ ॥

रूपाम् । आमेष्वपकान्नदोषजविमूचिकादिषु । वातकण्ठके गुल्फाश्रित-
वातरोगविशेषे । सङ्कोचे वातव्याधिविशेषे शरीराकुञ्चनकारिणि वातरोगे ।
आयामोऽन्तरायामो वातरोगः । शूलं गुल्मादिजं तेषु । स्तम्भः शरीरचालन-
शक्तिनाशिरोगः । गोखं देहस्य स्तम्भकृतमेव तेनालाघववचनं न पुनरुक्तम् ।
सुप्तिः स्पर्शानाम् । सर्वाङ्गेषु विकारेषु खरादिषु वातश्लेष्मादिषु स्वेदनं
हितमुच्यते । इति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः अथ स्वेदद्रव्याभ्याह तिद्येन्यादि । तिल्यादिभिः स्वेदो वाते
स्निग्धस्वेदः । अन्नं भक्तमोदनः पुनर्गादिपरमकृतः । कृशरैस्तिलमापकृता
यवागः । पिण्डस्वेदम् एतेषां प्रत्येकं पिण्डाकारं कृत्वा स्वेदं प्रयोजयेदिति
स्निग्धस्वेदद्रव्याणि ।

अथ रुक्षस्वेदद्रव्याभ्याह गोखरैर्न्यादि । गवादीनां शकुद्धिगादः सतुषयैः
पिण्डैः । सिकतादीनां पूटकैः पौड्याकृतैः । करीषं शुष्कगोमयादिकमनो न
पुनरुक्तम् । आयसं क्षुद्राकृतयोद्धम् । एभिर्गोखरादीनां शकुदादिभिः श्लेष्म-

खली हलापदावमोदनम्, वातकण्ठको गुल्फाश्रितो वातः, अलाघव इति पूर्वमुक्तोऽपि पुनर्गौरव-
वचनमङ्गानां गुल्फाश्रितपादार्थम्, अलाघववचनन्तु लाघवप्रतिषेधमात्रायोजनं नातिगुरुव
ब्रूते, यतः, सर्वत्र तत् विकटं न वर्तते, यतः, अरुक्षमनभिष्यान्द् व्यासीनप्रचलायितम् इत्यत्र
न ह्यरुक्षशब्देन स्निग्धत्वमभिप्रेतम्, किं नहि ? रुक्षताप्रतिषेधमात्रमेव ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—वक्ष्यमाशानां सङ्कोचादिष्वेदानां द्रव्याभ्याह—तिलमापेभ्यादि । पिण्डरूपः स्वेदः
पिण्डस्वेदः । करीषः शुष्कगोमयः, आयसः अयोविकारः, य चेह पुटकरणयोग्यो बोद्धव्यः,
पूर्वैरिति तिलमापादिभिः । यथास्मिन्त्वेन तिलमापादयो वाते, गोखरादिग्रन्थोक्ताश्च श्लेष्मणि

द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥

भूगृहेषु च जन्ताकेषूपगर्भगृहेषु च ।

विभूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ १० ॥

ग्राम्यान्पौदकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।

वराहमध्यपित्ताश्टकं स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥

इत्येतानि समुत्क्राभ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।

देशकालविभागज्ञो युक्तापेक्षो भिषक्तमः ॥ ११ ॥

कान् व्याधीन् स्वेदयेत् । कश्चस्वेदवान् । श्लेष्मिकानित्यादि । पूर्वस्तिलादीनां पिण्डैर्वातिकान् विकारान् स्वेदयेत् स्निग्धवान् । वातश्लेष्मिकान् विकारांस्तु द्वाभ्यामेताभ्यां मिलिताभ्यां स्वेदयेदिति । पिण्डस्वेद एव मङ्गरस्वेद उच्यते । अथैषां द्रव्याणां सर्वेष्वेव स्वेदेष्वतिदिशति द्रव्याणित्यादि । एतानि तिलादीनि द्रव्याणि प्रस्तरेष्वपि यथास्थं वातिकं तिलादीनि श्लेष्मिके गोखरादिशकृदादीनि वातश्लेष्मिके तदुभयानि शस्यन्ते ।

प्रस्तरस्वेदाविधिवक्ष्यते—तथान्येषु येषु यानि शस्यन्ते तदाह—भूगृहेषु चेत्यादि । एतान्येव तिलादीनि द्रव्याणि नैदानुवृत्तन्ते । कस्मादिति ? अत आह—विभूमाङ्गारतप्तेष्विति । येषां काष्ठानां वातहरत्वं तेषां काष्ठानां विभूमाङ्गारतप्तेषु भूगृहादिषु वातिको ना नैलाभ्यक्तः सुखं स्विद्यति । तथा कफहरकाष्ठानां विभूमाङ्गारतप्तेषु भूगृहादिषु श्लेष्मिको ना नैलाभ्यक्तः सुखं स्विद्यति । ताभ्यामुभयोर्यां काष्ठाभ्यां विभूमाङ्गारतप्तेषु भूगृहादिषु वात-श्लेष्मिको ना नैलाभ्यक्तः सुखं स्विद्यति । इति विभूमाङ्गारपदेन तद्योग्य-काष्ठानि स्निग्धरुक्षस्वेदद्रव्याणि ख्यापितानि ॥ १०१० ॥

गृहाधरः—अथान्यस्वेदद्रव्याण्यह—ग्राम्येत्यादि । वस्तशिरश्छागमस्तकम् । वराहस्य मध्यदेहः । पित्तञ्चामृक् च स्नेहवद् यावद्दीजमेण्डवीजादिकं तत्र प्राधान्यान्नस्तुपीकृत्य ग्रहणार्थं पृथगुक्तं तिलतण्डुला इति । इत्येतानि ग्राम्यमांसादीनि यथायोग्यं वातिके स्वेदनाथमुत्क्राभ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । स यो भिषक्तमो देशादिविभागज्ञः स्यात् ॥ ११ ॥

प्रस्तरस्वेदे कर्तव्या इति दर्शयति । भूगृहेष्वपि भूगृहेष्विति ; उष्णगर्भगृहेष्विति कुटीस्वेदं दर्शयति । अभ्यक्त इति सम्यगाभ्यक्तः । वस्तशिरश्छागमस्तकम् । स्नेहवन्तश्चैरण्डवीजादयः तिलाश्च

वारुणामृतकैरण्ड-शिग्रु मूलकसर्पपैः ।

वासावंशकरञ्जार्क-पत्र रश्मन्तकस्य च ॥

शोभाञ्जनकशैरीय-मालतीसुरसाज्जकैः ।

पत्रैरुत्काश्व्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥

भूतीकपञ्चमूलाभ्यां शैरीयैः * दधिमस्तुना ।

मूत्रं रम्लैश्च सस्नेहनाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

एत एव च निर्य्यहाः प्रयोज्या जलकोष्ठकैः ।

स्वेदनार्थं घृतक्षीर-तैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अन्यान्यापि नाडीस्वेदद्रव्याण्याह—वारुणेत्यादि । वरुण एव वारुण इति । अमृतकं गृह्णी । शिग्रुः शोभाञ्जनः । मूलकं मूलकबीजम्, सर्पपसाहचर्यात् । वासा वामकः । वंशो वेणुः । करञ्जो गोकर्णः । अर्कः श्वेतो रक्तश्च । एषां वासादीनां पत्रैरश्मन्तकस्य पाषाणभेदस्य चाङ्गेर्या वा पत्रैरित्यन्वयः । शोभाञ्जनकः रक्तशोभाञ्जनोऽथवा किञ्चित् स्थूलफलः शोभाञ्जनकः । सुरसाज्जको द्वीपणीसमेदो । एषां वरुणादीनां यथाह त्वक्पत्रादिभिस्तृकाश्व्य देशकार्त्तविभागजो भिषक्तमो युक्त्यपेक्षः नाडी-स्वेदं प्रयोजयेत् । एवमन्यान्यापि द्रव्याणि नाडीस्वेदस्याह भूतीकेत्यादि । भूतीको यमानी । पञ्चमूलं महत् वातकटहम्बान् । शैरीयो झिण्डी । दधो मस्तु दधिमस्तु । मूत्रं गृहिः पूर्वोक्तः । रम्लैरश्मन्तकैः । स्नेहघृत-तैलादिभिः सह उत्काश्व्य वातश्लेष्मिके नाडीस्वेदं प्रयोजयेद् देशादिविभागजो भिषक्तम इति योज्यम् । क्रमेण त्रिविधविभागेनात्म्या वातिकादिक्रमोक्त-विकारेषु क्रमेण त्रय एते नाडीस्वेदा इति ख्यापितम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—एषामतिदेशश्चान्यत्राण्याह—एत इत्यादि । एतं ग्राम्यमांसादि-काथादयस्त्रयो निर्य्यहाः क्रमाद्वातिकादिषु व्याधिषु जलकोष्ठकैः स्वेदे प्रयोज्या

तद्वृक्षाश्च स्नेहवतिलतण्डुलाः । ग्राम्येत्यादिना वातापहो नाडीस्वेद उक्तः, वारुणेत्यादिना कृपापहः, भूतीकेत्यादिना वातश्लेष्मापहः । वारुणः वरुणः, अमृतका गृह्णी, सर्पपैरित्यत्र पत्रैरिति संबध्यते, करञ्जो वेणुः, पुनः शोभाञ्जनग्रहणान् द्वितीयो विटपशोभाञ्जनो गृह्यते शैरीयः झिण्डी ।

* मुरयेति वा पाठः ।

गोधूमशकलैश्चणैर्वानामम्लसंयुतैः ।

सस्नेहकिगवलवणेरुपनाहः प्रशस्यते ॥

गन्धैः सुरायाः किट्टेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।

उमया कुण्ठतेलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥

चर्ममिश्रापनद्रव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।

उष्णवीर्यैरलाभे तु कौश्याविकशाटकैः ॥

दशादिविभागः । न केवलजलकोष्ठस्वेदः । कोष्ठान्तश्चाह—स्वेदनाथ-
मित्यादि । घृतादीनां कोष्ठाश्च स्वेदनाथं कारयति । ग्राम्यमांसादि-
काथेन पक्वघृताद्यन्यतमकोष्ठं वाते । वरुणादिकाथं पक्वघृताद्यन्यतमकोष्ठं
इलीप्सकं । भूतीकादिकाथं पक्वघृताद्यन्यतमकोष्ठं वातइलीप्सकं कारये-
दिति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अथापस्वेदद्रव्याण्याह गोधूमेत्यादि । गोधूमशकलैर्गोधूमानां
मृक्षममृक्षमण्डैरवानां चणैर्म्लकाक्षिकादियुक्तैः सस्नेहैः सकिण्वमथकिट्ट-
सहितैश्चतुर्णरुपनाहः स्वेदार्थं बहलमुपलेपं कृत्वा बन्धनं प्रशस्यते इति वातिके ।
कोष्ठे त्वपरश्चाह—गन्धैर्मित्यादि । गन्धैः सुराभिद्रव्यैश्चन्दनामृष्यवादिभिः सुरा-
किट्टेन युक्तया जीवन्त्या शतपुष्पया च कोष्ठे उपनाहयेत् । वातिके तु कुण्ठ-
तेलाभ्यां युक्तया उमया चोपनाहयेत् । बहलमुष्णं लेपायत्वा बध्नीयात् । इति ।

अनघ्नितस्यन्धेन स्वेदे प्रलेपद्रव्याण्युक्तवान् बन्धनद्रव्याण्याह—चर्ममि-
श्रित्यादि । अपूतिभिः पूतिगन्धवर्जितशुक्लैश्चर्मभिः सलोमभिरुष्णवीर्यैर्गोधूमा-
दिना बहलप्रलेपं दत्त्वोपनद्रव्यः बन्धनीयः । इदं चर्मणोऽलाभे तु कौश्या-
विकशाटकैः क्रिमिकीटकृतकोपसम्भवसूत्रनिर्मितवस्त्रैरथवाविकशाटकैः कम्बलै-
र्बन्धनीय इति ।

एत एवेति नाडीस्वेदोक्तस्त्वोऽपि, जलकोष्ठोऽवगाहार्थं कृतं महजलपात्रम्, एवं शून्यरीरतैलकोष्ठाश्च
व्यालयाताः ॥ ९—१३ ॥

चक्रपाणिः—गोधूमशकलैर्गोधूमचूर्णैः, किण्वः सुरावीजम् । उपनाहो बहलं लेपं दत्त्वा
चर्ममिश्रितद्रव्यं व्याधियुक्तव्याधयन्धनम् ; उपनाह प्रशस्यते इत्यत्र उपनाहोऽनघ्नितस्वेदो माहुराः ।
गन्धैश्च सुराभिद्रव्यैरुपनाहो बन्धनीयः, उष्णवीर्यैरिति उष्णवीर्यान्प्रादिप्राणिप्रसवेः, आविक-
शाटकैः कम्बलैः ।

रात्रौ वद्धं दिवा मुञ्चेत् मुञ्चेद्वात्रौ दिवाकृतम् ।

विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥ १४ ॥

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिपंकोऽवगाहनम् ।

जेन्ताकोऽश्मघनः कर्पूः कुटी भूः कुम्भिकैव च ॥

कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।

तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानिवानुपूर्वशः ॥ १५ ॥

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं
सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ १६ ॥

अथ वन्धन मोचनकालावाह रात्राविन्यादि । रात्रौ प्रलेपं दत्त्वा वद्धं
दिवा मुञ्चेत् विदाहपरिहारार्थम् । एवं दिवाकृतं प्रलेपं दत्त्वा वन्धनं रात्रौ
मुञ्चेत् विदाहपरिहारार्थम् । तस्य प्रकर्षस्तु शीतले काले हिमे शिशिरे च ।
इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः अथ स्वदानुपसंदर्भानि सङ्कर इत्यादि । सङ्करादय इत्येते
त्रयोदश स्वेदयन्ति । तांस्त्रयोदश स्वेदानि सर्वानिवानुपूर्वशः सङ्गादात्तक्रमेण
यथावद्भूयेन प्रकारेण तेषां विधानं तथा प्रवक्ष्यामि ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः अर्थेषां स्वेदानां तान् प्रकारानाह तत्रेत्यादि । तत्र सङ्करादिषु
त्रयोदशसु स्वेदेषु मध्ये यथोक्तैस्तत्त्वमापादितैः पिण्डैर्वाने । गोशकु-
दादिभिः पिण्डैः कर्पूः । तदुभयैर्मिलितैः पिण्डैर्वान्तर्कः । वस्त्रान्तरितैरवस्त्रा-
न्तरितैर्वा यथाहमुष्णीकृतिरुपस्वेदनं सङ्करस्वेदः सङ्करेण स्वेद इति
विद्यात् ॥ १४ ॥ १६ ॥

उपनाहमेवे वन्धनमोचनविधिं दर्शयति रात्रौ वद्धमित्यादि । दिवाकृतमित्यत्र
मुञ्चेदिति शेषः । विदाहो रक्तादिविदाहः । शीतले इत्यत्र काल इति शेषः । प्रकर्षं रक्ताह-
वन्धनकालादधिककालं च वन्धनस्य ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः यस्मिन् स्वेदानां लक्षणमभिधातुं सङ्करादीन् स्वेदान् नामतस्तत्त्ववद्विज्ञानि
—सङ्कर इत्यादि । सङ्करादिस्वेदाश्चायुर्वेदपरम्परासिद्धाः, तत्र कञ्चिन्नाडीस्वेदादौ नाङ्ग्या प्रणीयत
इत्यन्वयोऽप्यनुसरणीयः, जेन्ताकादयश्चान्वयनिरपेक्षा एव ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः —पिण्डैर्यथोक्तैरिति तिलमाषादिपिण्डैः तथा गोस्तरादिप्रन्थीकपुटककूपैश्च पिण्डैः ;
स्वेदनमेवोपस्वेदनम् ॥ १६ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशगेत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौपेयकाविकोत्तरप्रच्छदे पश्चाद्भूलोम्बुकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् ॥ १७ ॥

स्वेदद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुद्धवल्कादीनां * मृगशकुनि-
पिशितशिरःपदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमस्तत्तवणा-
स्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्गमन्याम्

गङ्गाधरः प्रस्तरस्वेदमाह शूकेत्यादि । शूकं धान्यम् । शान्तिपट्टिकाशु-
धान्ययवगोधुमादिकञ्च । शमीधान्यं मृगयोनि मृदमाषादि । पुलाकमुच्छधान्यं
तण्डुलहीनं चिपपदरूपम् । वेशवारः पारिभाषिकः । निर्गम्यपिशितं स्थिन्नं
पिष्टं गुदघृतान्वितम् । कणामग्निचर्मपुक्तं वेशवार इति स्मृतम् ॥ कृशरा च
नित्यमापकृता यवाः । उत्कारिका माषादिकृतपालकाः । आदिना तिल-
माषादीनां पूर्वोक्तानां यथादमुष्णीभूतानां प्रस्तरे विस्तृतीकृते पत्रे काष्ठादि-
विस्तारीभूते स्थाने लेपिते कौपेयाविकवस्त्रेणोत्तरमुपरि प्रच्छाद्य शय्यारूपे
कृते । अथवा पश्चाद्भूलादीनां पत्रेणपि प्रच्छाद्य शय्यारूपे कृते स्वभ्यक्त-
सर्वगात्रस्य तत्र शयानस्य यदुपस्वेदनं तन् प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् (२) ॥१७॥

गङ्गाधरः अथ नाडीस्वेदप्रकारमाह स्वेदद्रव्याणामित्यादि । स्वेदद्रव्याणां
स्वेदोपगानां दशानां मूलफलपत्रशुद्धवल्कादीनाम् । तथाच पूर्वोक्तानां ग्राम्या-
नृपौदकमांसादीनां वरुणादीनाञ्च तथा मृगशकुनिपिशितादीनामुष्णस्वभावानां
वा यथार्हं यथादोषादिकमम्लत्ववणवृतादिस्नेहोपसंहितानामभ्यादियुक्तानां
मूत्रक्षीरादीनां गवादिमूत्राणां गव्यादिक्षीरदधिमस्तुतक्रादीनां तैः पूरितायां

चक्रपाणिः—पुलाकस्तुल्यधान्यकम् । उत्कारिका माषादिकृतमुपिकोत्तराकृतित्वजनविशेषः,
प्रसीर्यते इति प्रस्तरः शयनप्रमाणेन स्वेदवस्तुनां विस्तरणं, तस्मिन् प्रस्तरे कौपेयाविकोत्तरप्रच्छदे
कौपेयाविकपिहित इत्यर्थः । पश्चाद्भूलोम्बुकार्कभेदः ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—स्वेदनेत्यादिना नाडीस्वेदमाह । स्वेदनद्रव्याणि स्वेदोपगगणोक्तानि, इह च
नाडीस्वेदकार्थमुक्तानि ; शिरः पदौ मस्तकम् ; वाष्पमनुद्गमन्यामित्यनेन कथनकाले वाष्पो यथा
न निवर्तति तथा कर्तव्यमिति दर्शयति ; उत्कारिकितानां वाष्पं स्नेहाकगात्रः सन् नाड्या उपहरेदिति

* मूलफलपत्रभङ्गादीनामिति चक्रपाणिमतः पाठः ।

उत्कथितानां नाड्याः शरेपीकावंशदलकरञ्जाकपत्रान्यतम-
कृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीयया व्यामाध्यर्द्धदीर्घया*
वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वात-
हरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्वित्रिर्वा विनमितया वानहर्गसद्भस्नेहा-
भ्यक्तगात्रो वाष्पमुपहरेत् । वाष्पो ह्यनूर्द्धगामी विहत-
चण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वं दयतीति नाडीस्वेदः ॥१८॥

कुम्भ्यां वाष्पमनुद्रमन्त्यां तस्याः कुम्भ्या मुखे शरायादिना पिधाय लिप्ते
सति वाष्पतिगमाभाववत्यामुत्कथितानां वाष्प शरेपीकादिकृतया नाड्या
नलिकया तस्याः कुम्भ्या मुखे मंलग्रया वानहर्गद्व्यमिदस्नेहाभ्यक्तगात्रः
पुषानुपहरेत् ।

तत्र नाडीप्रकारमाह शरेपीकेत्यादि । शरेपीका शराग्रभागे या सा
रेपिका तस्याः पत्रम् । वंशस्य पत्रम् । कर्जुपत्रमत्र पत्रमेषामन्यतमपत्र-
कृतया नाड्या गजाग्रहस्तसंस्थानया द्वास्तनः शृण्दाग्रतुल्यशृङ्गाकारशृङ्गाग्र-
भागया । व्यामदीयया प्रमाग्नित्वाहुद्वयपुरुषपरिमितदीर्घया । व्यामाध्यर्द्ध-
दीर्घया सार्द्धव्यामदीयया वा व्यामस्य चतुर्भागेकभागमितमूले परिणाहस्रोतो
व्यामस्याष्टमभागमिताग्रपरिणाहस्रोतो यस्यां तया । सर्वतो वातदिग्भागे
तस्या नाड्या यावन्ति छिद्राणि तावन्ति वानहर्गपत्रं रेण्डादिपत्रैः संवृतानि
यस्यास्तया नाड्या द्विर्वा त्रिर्वा वकीकृत्य विनमितया कुम्भ्यामुखे मंलग्रया
वाष्पमुपहरेत् । द्वित्रिविनामेन वाष्पस्वनूर्द्धगामी द्वित्रिमङ्गण विहतचण्डवेगश्च
सन् त्वचं चर्म स्त्वचमविदहन सुखं स्वदयति नर्गति नाडीस्वेदः ।
इति । ३ ॥ १८ ॥

सम्बन्धः । नाडीकरणविधिमाह शरेपीकेत्यादि । वंशदलो वंशविदलः, गजाग्रहस्तसंस्थानत्वं नाड्या
अत्र पत्रं श्रेष्ठं, व्यामस्त्रिर्यंग्विस्तृतत्वाहुद्वयप्रमाणं, व्यामदीर्घं नाड्या बहुलस्वेदे कर्तव्यम् ।
व्यामचतुर्भागेन व्यामाष्टभागेन च मूले अग्रे च यथासंख्यमानं नाड्या वेदितव्यं, परिणाहेन
वेदनेन स्रोतो यस्याः सा तथा । यथोक्तनाडीकरणगुणमाह—वाष्पो हीत्यादि । विहतचण्डवेगश्च
नाडीकाया दीर्घत्वेन चकलेन च श्रेष्ठं ॥ १८ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्राथैः सुखोष्णैः
कुम्भीर्वर्षनिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हमिदं स्नेहाभ्यक्त-
गात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिपेचयेदिति परिपेकः ॥ १६ ॥

वातहरोत्क्राथन्तीरनेलघृतपिशितरसोष्णमलिकोष्टकाव-
गाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ २० ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्यां

मङ्गाधरः अथ परिपेकस्वेदमाह—वातिकेत्यादि । वातिकोत्तरवातिकानीति
वातिकानि केवलवातहराणि द्रव्याणि । नथोत्तरवातिकानि प्रचलवात-
त्रिदोषहराणि च यानि द्रव्याणि तेषाम् । मूलादीनां मूलफलपत्रशृङ्गवल्का-
दीनाम् । सुखोष्णैरुत्क्राथैः शरीरमदोष्णैः । वर्षनिकाः कुम्भीः पूरयित्वा
अथवा प्रनाडीं प्रकृष्टा नाडी नलिका निविष्टा यामु कुम्भीषु ताः पूरयित्वा
यथार्हमिदं स्नेहाभ्यक्तगात्रं यथादोषव्याधिपुरुषप्रकृतिदेशकार्यं दिनद्रव्य-
साधितघृतादिस्नेहाभ्यक्तगात्रं पुरुषं वस्त्रावच्छन्नं मध्वगात्रं वस्त्रेणाच्छाद्य
परिपेचयेत् । इति परिपेकस्वेदः (१६) ॥ १९ ॥

मङ्गाधरः अथावगाहस्वेदमाह वातहरेत्यादि । वातहराणां द्रव्याणा-
मुत्क्राथैः क्षीरं तैलं घृतं पिशितरस उष्णमलिलञ्च तथा नाडीस्वेदोक्तो
ग्राम्यान्पौदकमांसादिकाथो वस्त्रादिकाथो भूतीकादिकाथश्च तैः पूरितकोष्ठे-
ऽवगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः स्वेदः (२०) ॥ २० ॥

मङ्गाधरः अथ जेन्ताकस्वेदविधानमाह—अथ जेन्ताकमित्यादि । अथेत्या-
नन्तर्यार्थे । जेन्ताकं कृतागारविशेषप्रवेशजातस्वेदं चिकीर्षुः कर्तुं मिच्छन्
वैद्यस्तज्जेन्ताककरणयोग्यां भूमिं परीक्षेत । तत्र जेन्ताके स्वेदपुरुषस्य

चक्रपाणिः—परिपेकविधिमाह—वातिकोत्तरेत्यादि । वातिकानि वातहरणानि, उत्तरवाति-
कानि उत्तरवाते प्रधानवाते वातश्लेष्मणि हितानीह ग्राह्याणि, वापुर्लिका अल्पघटी, सहस्रधारा
इत्यन्ये ; प्रनाडी वेणुनलनाह्यायाः । यथोक्त एवेति लोकप्रसिद्ध इवेति, अवगाहोऽवगाह-
स्वेदः ॥ १९।२० ॥

चक्रपाणिः—जेन्ताकविधिमाह—अथेत्यादि । अथशब्दो मङ्गल आनन्तर्ये वा । पूर्वस्यामुत्तरस्यां

दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके
सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्य-
तमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा मूपतीर्थे समसुविभक्तभूमि-
भागे च, सप्ताष्टौ वाऽरत्नीः मूपक्रम्यादृकात् प्राङ्मुख-
मुदङ्मुखं वाभिमुख्यतीर्थे कृटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः
परमरत्नीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसम्पन्नमनेक-
वानायनम् । अस्य कृटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्नि-
विस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेद्वा कपाटात् । मध्ये च,स्य

वासग्रावान् पूर्वस्यां दिशि अथ वोत्तरस्यां दिशि यो भूमिभागो गुणवान्
भूस्त्रादीनां सम्यग्बलवत्त्वादिरूपेण जलितत्वेनानुमीयते प्रशस्तश्च दृश्यते
पनोरमतया । तथा कृष्णमृत्तिकः सुवर्णमृत्तिको वा दृश्यते तस्मिन् भूमिभागे
परीवापादीनां जलाशयानामन्यतमस्य जलाशयस्य दक्षिणे कूले पश्चिमे वा कूले ।
मूपतीर्थे-मुष्टु सर्पापि तीर्थे जलप्रान्तभागो यस्य तत्र । सुविभक्तभूमिभागे मुष्टु
स्वल्पनुचनीचरूपेण विभक्तं भूमिभागे स्थानम् ।

सप्ताष्टाविनि । उदृकात् तल्ललाशयजलमयथीकृत्य सप्ताष्टौ वाऽरत्नीः ।
मूपक्रम्य मुष्टु आरभ्योपरिष्ठान् पश्चिमे कूले जलाशयतीर्थमभिमुखं प्राङ्मुखं
कृटागारं कारयेदथवा दक्षिणे कूले ततीर्थेजलमभिमुखीकृत्योत्तरमुखं कृटागारं
कारयेत् । कृतं गृहं सुसंवृतमगारं कृटागारं जेत्नाकम् । यादृशं कृटागारं
कारयेत् तदाह उत्सेधेत्यादि । उत्सेधतः उच्चतः परं षोडशाऽरत्नीविस्तारतश्च
षोडशाऽरत्नीर्व्याप्य समन्तात् सुवृत्तं गोत्याकारमनेकवानायनं बहुगवाक्षं
मृत्कर्मसम्पन्नं मृत्तिकया भित्तिं कृत्वालेपनादिना सम्यङ्निर्मितं गृहं कारयेत् ।

अस्येत्यादि । अस्य कृटागारस्यान्तमध्ये भित्तिः समन्ततश्चादिशि अरत्नि-
मात्रोच्चापरत्निमात्रविस्तारां पिण्डिकां कारयेत् । कृटागारस्यास्य कपाट-
द्वारपर्यन्तं मृत्तिकया पिण्डिकां दस्तमात्रोच्चां दस्तमात्रविस्तारां कारयेत् ।

वा इति प्रामाद्व्योद्वेगः, गुणवतीति सम्यक्प्ररोहादियुक्तत्वेन, प्रशस्तभूमिभागत्वं नृपाहारादि-
रहितत्वेन, परीवापो दीर्घिका, मुष्टु च उपसर्गापि तीर्थे यस्य तस्मिन् मूपतीर्थे, आरविहंसाः, प्राङ्-
मुखमिति पश्चिमे, उदङ्मुखमिति दक्षिणे, एवं वाभिमुखं तीर्थं स्थानं, कृटागारमिति वसुंलागारम्,

कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं
बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् ।
तच्च खादिराणामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा
प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गत-
धूमान्यवतप्तश्च केवलमग्निना तद्दग्निगृहं स्वं दयोग्येन चोष्मणा
युक्तमिति । तत्रे नं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं
प्रवेशयेत् । प्रवेशयंश्चेनमनुशिष्यात् सौम्य ! प्रविश्य
कल्याणायारोग्याय चेति । प्रविश्य चैनां पिण्डकामधिरुह्य
पार्श्वपार्श्वभ्यां यथामुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमृच्छ्या-

मध्य इत्यादि । अस्य कूटागारस्य मध्ये चतुर्दिशि षोडशहस्तमिते कृते
तदेकहस्ते पिण्डकयायने शेषं यावत् स्थानमुदत्तेन तावत्स्थाने चतुष्किष्कु-
मात्रं पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं यथा चुल्लिकया लोके तण्डुलादीनि
मज्जति तद्वज्जनचुल्लिका कन्दुनामोच्यते । तदाकारं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमग्नि-
प्रज्वाल्याकृतज्वलदङ्गारस्थानकोष्ठस्तम्भं कारयेत् । तस्योद्धं मुखच्छादनाथमेकं
पिधानञ्च कारयेत् । तज्जेत्यादि । तच्च काष्ठस्तम्भं खादिरादीनां काष्ठानां
पूरयित्वा खादिगादिकाष्ठैः पूरयित्वा दीपयेत् प्रज्वालयेत् । तृप्राथेयार्गे करणे
पट्टी विभाषावचनादिह करणे पट्टी । स इत्यादि । स वैद्यो यदा जानी-
यात् काष्ठानि मुदग्धानि गतधूमानि अनीतधूमानि । अग्निना तवतप्तश्च केवलं
कृत्स्नं तद्दग्निगृहं स्वं दयोग्येनोष्मणा युक्तञ्चेति जानीयात् । तत्रेत्यादि ।
तदा खल्वेनं स्वेदं पुरुषं वातहरद्रव्यसाधितस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं कृत्वा
तद्गृहं प्रवेशयेत् । तत्रस्तेनं पुरुषमीदृशप्रकारेण प्रवेशयन् यदा प्रवेशयति
तदा प्रविशन्तमेनं पुरुषमनुशिष्याद् यथा तद्गृहं प्रविश्याचरेत् । तदनुशासन-
माह—सौम्येत्यादि । भोः सौम्य ! प्रविशन्तद् गृहं कल्याणायारोग्याय चेति ।
प्रविश्येत्यादि । प्रविश्य यथा वृत्तेन भवान् तद् वृत्तम् । गृहमेतत् प्रविश्य
चैनां पिण्डकामधिरुह्यारोहणं कृत्वा पार्श्वपार्श्वभ्यां यथामुखं त्वं शयीथाः ।

भा कूटागारस्येत्यनेन द्वारपर्यन्तं लक्षयति, किं कुर्वन्तः, पुरुषप्रमाणमित्यङ्गेन, कुम्भः कुम्भाकार-
स्थानम्, अङ्गारार्थं कोष्ठोऽवकाशो विद्यते यस्मिन् सोऽङ्गारकोष्ठकः स एव तम्भः, खादिराणाम्

परीतेनापि सता पिण्डकैषा विमोक्तव्या आ प्राणोच्छ्वासात् ।
 भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डकावकाशात् द्वारमनधिगच्छन् स्वेद-
 मूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जघ्वाः । तस्मात् पिण्डकामेनां न
 कथञ्चन मुञ्चेथाः । त्वं यदा जानीयाश्च विगताभिप्यन्द-
 मात्मानं सम्यक् प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूत-
 मपगतविवन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति ततस्तां पिण्डका-
 मनुसरन् द्वारं प्रपदेश्याः । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः
 परिपालनाय शीतोदकमुपस्पृशेथाः । अथ व्यपगतसन्ताप-

एकपाश्वेन शयित्वा तत् पाश्वं परिवर्त्यापरपाश्वेन शयीथाः । इत्येवं प्रकारेण
 यथामुखं शयीथाः । न चेत्यादि । तत्र स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि त्वया सता
 पिण्डकैषा न विमोक्तव्या न न्याज्या । आ प्राणोच्छ्वासात् यावत् प्राणोच्छ्वासं
 वर्त्तेत । कस्मादिति ? अत आह- भ्रश्यमान इत्यादि । स्वेदमूर्च्छापरीततया
 यद् यस्मात् पिण्डकावकाशात् त्वं भ्रष्टः स्यास्तदा भ्रश्यमानस्त्वं वहिर्गगन्तु-
 कामः स्वेदमूर्च्छापरीततया द्वारमस्यागारस्यानधिगच्छन् सद्यः प्राणान् जघ्वाः ।
 तस्मादित्यादि । तस्मात् पिण्डकामेनां कथञ्चन न मुञ्चेथाः । न च
 तत्र स्थितौ परिष्यामि । कस्मात् ? यदा त्वं जानीयात् आत्मानं निजं
 विगताभिप्यन्दं सम्यक् प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं वदभूतस्रोतोभ्यो
 विमुक्तं लघुभूतशरीरमपगतविवदस्तम्भादिकं स्वं जानीया यदा तदा ।
 तत इत्यादि । ततः परं तां पिण्डकामनुसरन् द्वारं प्रपदेश्याः । द्वारं
 प्रपद्य निष्क्रम्य च तस्मात् चक्षुषोः परिपालनाय शीतोदकं सहसा ग्रीष्मात्तेतया
 नोपस्पृशेथाः । तदि किं कर्तव्यमिति ? अत आह- अथ व्यपगतेत्यादि ।

इति पूरणे पट्टी, स इत्यत्र स्वमित्यध्याहार्यं जानीया इत्यर्थः, किंवा जानीयादिति पाठः,
 वनरश्चापि प्रपदेशेति पाठः, एवञ्च सुगमम् । पिच्छा स्वेदस्यैव पिच्छिलो भागः, सर्वेषु स्रोतःसु
 विमुक्तमपगतविवन्धं सर्वस्रोतोविमुक्तम्, अपगतमलविषन्धो बोद्धव्यः, चक्षुषोः
 परिपालनायमिति-अत्रोपेतस्य यदया शीतजन्यप्रवेगेन शीतजलपरिहत उष्मा नयनोपघातं
 करोतीत्यभिप्रायः । अथ जेन्ताके भूमिविशेषपरिग्रहजलसान्निध्यादयो मङ्गलाधीः, जलसान्निध्यस्य

कृमस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिपक्ता-
ऽश्लीयाः ; इत्येव जन्ताकः स्वेदः ॥ २१ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्मस्यीं शिलाम् ।
तापयित्वा मासुतत्रे दीप्तिभिः संप्रदीपितैः ॥
व्यपोद्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कोपियाविकसंस्तराम् ॥
तस्यां स्वभ्यक्तमर्वाङ्गः स्वपन् न्विद्यति ना सुखम् ।
गोखार्जिनकोपिय-प्रावारोदः सुसंवृतः ॥
इत्युक्ताऽश्मघनस्वेदः कर्षस्वेदः प्रवक्ष्यते ।
शयानयेऽश्वनस्यायः कर्षं स्थानविभागवित् ॥

मुहूर्त्तात् मुहूर्तं कालं स्थित्वाऽपगतमन्तापकृमस्तु सन् सुखोष्णेन वारिणा
यथान्यायं परिपक्ताः स्नातोऽश्लीया एत । एव जन्ताकस्वेदः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः — अथाऽश्मघनस्वेदाविधानमाह शयानस्येत्यादि । शयानस्य यः
पुरुषः शयित्वा स्थितेन तस्य पुरुषस्य समानप्रमाणेन दीप्यो यथाह विस्तारवर्ताश्च
अऽश्मस्यीं प्रत्तरस्यीं शिलां घनां बहलाभप्रिमन्तापेन पुरुषारोदणे तद्भागान्
यथा स्याद् यथा तथाभूतां वातघ्नैर्देवदाब्जैर्दिभिर्दीप्तिभिः सम्प्रदीपितैर्गघ्रना
प्रक्षालितैस्तापयित्वा सर्वानङ्गारान् व्यपोद्य दृग्गोक्ष्योष्णवारिणा प्रोक्ष्य
अभ्युक्ष्य तत्र शिलायां कोपियवस्वेणाविककम्पयेत् वा संस्तरं शय्यां कृत्वा शय्या-
युक्तायां तस्यामुष्णशिलायां पुषान् स्नेहेन स्वभ्यक्तमर्वाङ्गं सन् गोखार्जिना-
दिभिः सुसंवृतश्च सन् शयानः सुखं न्विद्यति । अथाश्मघनस्वेद उक्तः (७) ।

अथ कर्षस्वेदाविधानं प्रवक्ष्यते शयानयेदित्यादि । कर्षं दण्डिकाकारां
मृत्तिकां । शयनस्यायः शयानयेन् तां दण्डिकाकारां गोलाकृतिमत्तत्त्वां कर्षं

स्वेदमानस्य दशनेन दण्डेः परिपादनायेच्च स्नात्, तथा स्वेदति शेषप्रतिक्रियायै कृतागारस्य
जलसामिन्ध्ये सुखेन करणार्थञ्च ॥ २१ ॥

चक्रपाणि — कौशवं कार्पावं, कर्षुरभ्यन्तरविस्तीर्णोऽल्पमुखो गर्तः, अनत्युत्सेधविस्तारमिति

* "शैरव" इत्यत्र "कौशवं" इति चक्रः ।

दोषैरभूमैरङ्गैस्तां कर्षूँ पूरयेत् ततः ।
 तस्यामुपरि शय्यायां स्वप्नं त्विच्छति ना सुखम् ॥ २२।२३ ॥
 अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
 घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुण्डादयः सम्प्रलेपयेत् ॥
 कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णाञ्चोपकल्पयेत् ।
 प्रावाराजिनकौप्य-कुत्थकम्बलगोलकेः ॥
 स हृदिङ्काभिः रङ्गा-पूर्णाभिस्ताश्च सत्त्वशः ।
 परिवार्यान्तरारोहेद्भ्यक्तः त्विच्छते सुखम् ॥ २४ ॥
 य एवाश्मघनस्वेद-विधिर्भूमौ स एव तु ।
 प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ २५ ॥

दीप्तेरभूमैरङ्गैः पूरयेत् तत उपरि खट्वादिशय्यां स्थापयित्वा तत्र स्वप्नं
 शयानः पुमान् सुखं त्विच्छतीति कर्षूँ स्वेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुटीस्वेदविधानमाह—अनत्युत्सेधविस्तारादि । घननीत्यनति-
 शयपरिसरामनतिप्रपातसंज्ञां वृत्ताकारां वत्त्वाकारामलोचनां गवाक्षरहितानां
 घनभित्तिं निविडभित्तिं कुटीं स्वल्पगृहं कृत्वा तस्या अभ्यन्तरे कुण्डादयश्च भि-
 रुष्णवीर्य्यद्रव्यैः सम्प्रलेपयेत् । तत्रप्रस्थिते कुटीमध्ये स्वास्तीर्णां शय्यां
 भिषगुपकल्पयेत् । प्रावारादिभिः रङ्गापूर्णाभिश्चोपदिष्टाङ्काभिश्च तां शय्यां
 परिवार्य्य स्नेदाभ्यक्तः पुमान् तदन्तरा तन्मध्यमारोहेत् । तेन सुखं त्विच्छति ।
 इति कुटीस्वेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अथ भूस्वेदविधानमाह य एवेत्यादि । शयानस्य प्रमाणेन-
 त्यादिना य उक्तोऽश्मघनस्वेदविधिः स एव तु विधिः प्रशस्तायां समायां भूमौ

स्वल्पप्रमाणोच्छ्वायविस्ताराम्, अलोचनां निर्जालकां, कुण्डादयश्चिप्यादिशब्दः प्रकारवचनः, तेन
 उष्णसुगन्धिवद्भ्यैरिति स्यात्, हसन्तिकाऽङ्गारधानिका, परिवार्य्येति हसन्तिकाभिरित्यनेन
 सम्बध्यते । तामिति उपकल्पितशय्यां कुटीम् आरोहेदिति सम्बन्धः ॥ २२- २५ ॥

कुम्भीं वानहरकाथ-पूर्णां भूमौ निखानयेत् ।
 अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥
 स्थापयेदासनं वापि नानिमान्द्रपरिच्छदम् ।
 अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रतिपेदयसो गुडान् ॥
 पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्थियति ना सुखम् ।
 सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहेऽनिलनाशनेः ॥ २६ ॥
 कूपं शयनविस्तारं द्विगुणश्चापि वेधतः ।
 देशे निवाने शस्त्रे च कुर्यादन्तः सुमाज्जितम् ॥

चोपरिशयनं । तद्व्यथा शयानस्य प्रमाणेन भूमिं शस्तां समां तथा ।
 वारायणा मातृवर्गदार्ढ्याः सम्प्रदीपयेत् ॥ व्यासश्च सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य
 चैवोष्णवाणिना । तां भूमिं च कुर्वीत कोपयाविकसंस्तगम् ॥ तस्यां निवाने
 स्वभ्यक्तः शयनः स्थियते सुखम् । गौर्वाजितकौप्य-प्रावारादयः सुसंवृतः ॥
 इति भूस्वेदः (१८) ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुम्भीस्वेदविधानमाह—कुम्भीमित्यादि । वानहरकाथपूर्णां
 काथेन पूर्णां कुम्भीं भूमौ खानं तत्कुम्भ्या अर्द्धं निखानं त्रिभागं वा निखानं यथा
 स्यात् तथा निखातां कुर्यात् । तत्र चोपरि खदादिकं स्थापयित्वा शयनं शय्या-
 नासनं वा नानिमान्द्रपरिच्छदं स्थापयित्वा तस्यां भूमौ निखानायां कुम्भ्यां
 वानहरकाथपूर्णायां सुसन्तप्तान् लोहगुडकान् बहून् पाषाणान् वा सुसन्तप्तान्
 गुडकान् प्रतिपेत् । तेनोष्मणा तत्स्थस्तदुपरि स्थापितशयनासने स्थितः
 पुमान् अनिलनाशनेः स्नेहेः स्वभ्यक्तगात्रः सन् प्रावारादिना सुसंवृताङ्गः सन्
 सुखं स्थियति । इति कुम्भीस्वेदः (१९) ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—अथ कूपस्वेदविधानमाह—कूपमित्यादि । यावन्मात्रस्थाने
 शयनमर्हति तावन्मात्रविस्तारं दीर्घाकाररूपं वेधतोऽधस्तान्निम्नं द्विगुणं कूपं

चक्रपाणिः—शयनं तत्र चोपरीत्यत्र कुम्भीकोपरि शयनं खदादि तथा कर्षणं यथा कुम्भीका न
 भज्यते, तत्स्थ इति यथोक्तशयनासनस्थः । कूपमिति कूपमिव कूपगम्भीरत्वेन, द्विगुणमिति

हस्त्यश्वगावरोप्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ।

स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ २७ ॥

धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।

शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥

मुदग्धायां विधुमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।

स्ववच्छन्नः स्वपन्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥

होलाकस्वेद इत्येव सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।

इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ २८ ॥

पशन्ते निवाते देशे कुर्यात् । तं रूपं लेपनेन सुमाजितं कृत्वा तत्र हस्त्य-
श्वादीनां करीषैः शुष्कपरीषैर्दग्धपूरितं तदुपस्थानं माग्निपुक्तः पूरितं रूपं उपरि
शय्यामारोप्य सुसंस्तीर्णं शयने शयनाशनैः स्नेहैर्भ्यक्तः सन् प्रावागादिना
स्ववच्छन्नः संश्रयशयानः पुमान् मुखं स्विद्यति । इति रूपस्वेदः ॥ २७ ॥ ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः — अथ होलाकस्वेदविधानमाह — धीतीकान्स्वत्यादि । यथोक्तानां
गोवराश्वदीनां करीषाणां धीतीकां दीर्घाकृतिं वस्त्रेण शयनान्तःप्रमाणेनाग्नि-
प्रज्वालनाय निर्माय संशोष्यादिना प्रदीपयेज्ज्वलयेत् तां धीतीकां
मुदग्धायां विधुमायां सत्यां तत्र चोपरि शय्यादिकं स्थापयित्वा यथोक्तं शय्या-
मुपकल्पयेत् । तत्र शय्यायां शयनाशनस्नेहैर्भ्यक्तः सन् प्रावागादिना
स्ववच्छन्नः स्वपन् शयानः पुमान् मुखं स्विद्यति । इत्येव सुखः सुखकृत-
होलाकस्वेदो महर्षिणा पुनर्वसूना प्रोक्त इति ॥ २७ ॥

उपमंहरति इतीत्यादि । अग्निगुणसंश्रय इति सङ्ख्यादिवयोदशविधः
स्वेद उक्तो भवति ॥ २८ ॥

विस्तराद् बोद्धव्यं, वेद्यत इत्यत्र शयनप्रमाणेन, सुसंस्तीर्ण इति सुसुसंस्तीर्णे आच्छादिते, शय्यायां
शय्योपरिस्थितायां रूप इति बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः — धीतीकामिति होलाकस्वेदः, धीतीकाः शुष्कगोमयादिकृतोऽन्याश्रयविशेषः,
यथोक्तानामिति पूज्यैः सहस्यश्वादिभयानां शयनान्तःप्रमाणेनेति 'धीतीकाः कृत्वा' इत्यप्याहार्यं
योज्यं, यथोक्तमिति नातिमान्द्रुपच्छिदात् । उपमंहरति इतीत्यादि । अग्नेर्गुणमुष्णत्वमादित्य
स्वेदयतीत्यग्निगुणसंश्रयः ॥ २८ ॥

व्यायाम उपणमदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।

बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादने ।

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणेन च ॥ २६ ॥

एकाङ्गमन्वाङ्गतः क्षिप्तो रुक्मस्तथैव च ।

इत्येतत् त्रिविधं द्रव्यं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥

गङ्गाधरः—अथाग्निगुणादनेऽपि स्वेदानाह व्यायाम इत्यादि । व्यायामः शरीरचेष्टा मलक्रीडादिः । उपणमदनमग्नियोगं विना वातादिशीतस्पर्शनादि-
रहितं गर्भगृहम् । गुरुप्रावरणं कस्त्व्यादिकम् । क्षुधा बुभुक्षा । बहुपान-
मुष्णानां मद्यादीनां बहुमात्रया पानम् । भयञ्च क्रोधश्च तौ । उपनाहो
बन्धनम् । स च द्विविधः साग्निरग्निश्च । तत्र साग्निरुपनाहः स सङ्कर-
प्रलेपं दत्त्वा लोमश्चर्म्मार्थिकवस्त्रकपिष्यवस्त्रैर्वन्धनम् । निरग्निस्तु सलोम-
चर्म्मादिना बन्धनम् । आहवो युद्धम् । व्यायामान्तर्गतत्वेऽपि विशेषार्थेभ्यः
पृथगभिधानम् । शरीरचेष्टानिक्रमेणापि प्राणवधार्थं युद्धं करोतीति । अनिन्य-
साञ्च युद्धस्य । आतपो गौद्रम् । एतानि दश व्यायामादीनि अग्निगुणादने स्यन्ति
एवौष्ण्यस्वभावान्तरं स्वेदयन्ति ।

उपसंहर्गत इत्युक्त इत्यादि । अग्निगुणैः संयुक्त एकस्त्रयोदशविधः स्वेदः ।
अग्निगुणेन च संयुक्तोऽपर एको दशविधः स्वेदः । इति द्विविधः स्वेद उक्तः ।
स च द्विविधः पुनर्द्विविधः । एकाङ्गतः सन्वाङ्गतश्च । आद्यः सङ्कर-
स्वेदादिर्द्वितीयः प्रस्तस्वेदादिः । उपनाहादिर्चैकाङ्गतः । व्यायामादिः

चक्रपाणिः—समप्रत्यनग्निस्वेदानाह—व्यायाम इत्यादि । उपणं मदनमग्निमन्ताप-
व्यतिरेकेण निर्जालकतया धनभित्तिरया च यद्गृहं स्वेदयति, तद्गोद्धवम् । बहुपानमिति
बहुमद्यपानम् । उपनाहो द्विविधः, साग्निरग्निश्च, तत्र यः साग्निरुपनाहः स सङ्कर
एव बोद्धव्यः, यदुक्तं,—‘‘कोलं कुलथाः सुरदाहरास्ताः’’ इत्यादिना आरम्भशीये, यस्त्वनग्नि-
बलत्वेन शरीरोष्णरोधं कृत्वा स्वेदयति स ह्यह बोद्धव्यः, आतपश्च यद्यपि उपणाः,
तथाप्यनिवृत्तं तस्योष्णत्वं न भवतीत्यनाग्नस्वेदः उक्तः । अग्निगुणादने साक्षादग्निस्म्यन्धेन
‘‘ताऽपुष्णवाग् विना ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—सर्वं स्वेदमुपसंहरति—इत्युक्त इत्यादि । एकाङ्गतताः सङ्करनाड्यादयः,

स्निग्धः स्वेदेरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वज्जयेन्नरः ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्वेदो यथा काय्यकरा हिता येभ्यश्च यदिधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥
स्विन्नानिस्विन्नरुपाणि तथातिस्विन्नसंपजम् ।
अस्वेद्याः स्वेद्योग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च पटु स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥

सर्वाङ्गगतः । पुनश्चैव स द्विविधः स्वेदः । स्निग्धो रक्ष इति द्विविधः ।
इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं सात्रिगुणोऽनभिगुणश्च । एकाङ्गगतः सर्वाङ्गगतश्च ।
स्निग्धो रक्षश्चेति स्वेदमादित्य कीर्तितः । स्निग्धः पुमान् स्वेदरुपक्रम्य
स्विन्नश्च पथ्याशनो भवेत् । स्विन्नगात्रस्तु पुमान् तदहव्यायामं वज्जये-
दिति ॥ २९/३० ॥

गङ्गायमः अध्यायाधेमाह तत्र श्लोका इत्यादि । स्वेदो यथा काय्यकर
इति । स्नेहपूर्वप्रयुक्तेनेत्यादिग्रन्थः । येभ्यो यदिधो हित इति वाते स्निग्ध
इत्यादि ग्रन्थः । यत्र देशे यथायोग्य इति आपाशयतने वात इत्यादिना
ग्रन्थेनोक्तः । देशो रक्ष्यश्च यो यमेति ग्रण्णो हृदयं हृष्टी इत्यादिना ग्रन्थे-
नोक्तः । स्विन्नेत्यादि । स्विन्नानिस्विन्नरुपार्णान्यादीनि स्पष्टानि । संग्रहेण

सर्वाङ्गगताः प्रस्तरजेन्ताकादयः, स्निग्धो वातविहितः स्वेदः, रक्षः कफविहितः स्निग्धरक्षस्तु
वातश्लेष्मविहितोऽनयोर्न भिद्यत इति प्रथक् नोक्तः, द्वन्द्वं परस्परं विन्दं युग्मम् । स्विन्नेन
यथा कर्तव्यं तदाह स्विन्न इत्यादि । पथ्याशनो भवेदित्यत्र यद्यपि शृङ्गमादिकया नोक्तं,
तथापि स्वेदमनुविधिपयसोऽप्यस्य यत् पथ्यं तदेव बोद्धव्यम् ॥ ३० ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे स्वेदो यथा काय्यकर इति स्नेहपूर्व प्रयुक्तेनेत्यादि, येभ्यश्च यदिध इति

स्वेदाधिकारे यद् वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।

शिष्येस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेशा पुनर्वचसुः ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिमंरुते द्रष्टोकस्थाने

स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

च पर् स्वदा इति । अयुक्तो द्विविधः स्वेद इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तः । स्वेदाधिकारे महर्षिणेति पुनर्वचमुपादधेनाप्रवेशेन स्वेदाधिकारे यद्वाच्यं तदेतदुक्तं शिष्येस्तु तत्प्रतिपत्तव्यमिहापदेशा पुनर्वचसुरिति ॥ ३१ ॥

अध्यायं समापयति । अग्नीत्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् । इति स्वेदाध्यायः ।

इति श्रीगङ्गाधरकविग्रजकविगणकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-

चतुर्दशस्वेदाध्यायजल्पान्वया चतुर्दशी शाखा ॥ १४ ॥

वति स्तिव्य इत्यादि यैशु हानि, यत्र देजे यथा प्रोक्त इति आवाज गति वति कजद्वये इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ ३१ ॥

इति चरकचतुरात्मनः श्रीमरचकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं संभृत-
सम्भारं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषध-
पानात् सम्भारा उपकल्पनीया भवन्ति । सम्यक् चैव हि
गच्छत्यौषधं प्रतिभोगार्थाः । व्यापन्ने चोषधे व्यापदः परि-

गङ्गाधरः—स्वेदाध्याये प्रोक्तं—स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमनन्तरम्
इति । ततः स्वेदाध्यायानन्तरं संशोधनयोर्वमनविरेचनयोरुपकल्पनीयमध्याय-
मारभते—अथात इत्यादि । उपकल्पनीयमिति वमनविरेचनयोः संशोधनयोः
कल्पनमुपलक्ष्यीकृत्य यत् कल्प्यते तदुपकल्पनमधिकृत्य कृतोऽध्यायस्तमुप-
कल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यादि सर्व्वं पूर्व्वेवद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इह खल्वित्यादि । इह खलु लोके राजानं, राजमात्रं राजवत्
मात्रा परिच्छिदो यस्य तम्, अन्यं वा विपुलद्रव्यं धनजनाद्याद्यं संभृत-
सम्भारं सम्यक् भृतपादरणादिना धृतः सम्भारस्तत्र योग्याखिलवस्तुसमुदायो
येन तं, कृतमस्तुतदयोग्यमकलद्रव्यं पुमांसं वमनमौषधं विरेचनञ्चौषधं
पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषधपानात् वमनविरेचनौषधपानात् पूर्व्वं
सम्भारा वमनविरेचनयोरुपयुक्ता द्रव्यसमूहा उपकल्पनीयाः समीपे कल्प-
नीयाः क्लृप्तीकरणीया भवन्ति । कस्मान् ? सम्यक् चैव इत्यादि । हि
यस्मान् । वमनविरेचनयोरौषधे पीते सम्यक् चैव योगं गच्छति सति प्रति-
भोगार्था वमनविरेचनभोगानन्तरं पुनर्भोगार्थाः सम्भारा भवन्ति । न केवलं
प्रतिभोगार्थाः । व्यापन्ने चोषधे असम्यग्योगं गच्छति व्यापदः अयोगादि-

चक्रपाणिः—स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमनन्तरमप्यनेनैवोक्तात् सम्बन्धादुपकल्पनीय इति
शोधनोपकल्पनावचको ज्ञेयः । राज इव मात्रा परिच्छिदो यस्य स राजमात्रः, विपुलद्रव्यस्तु

संख्याय प्रतीकारार्थाः । न हि सन्निकृष्टे काले प्रादु-
र्भूतायामापदि सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाशु सम्भरणमौपधानां
यथावत् ॥ २ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रं यमप्रिवेश उवाच । ननु
भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधानव्यं, यथा प्रति-
विहिते सिध्येदेवौपधमेकान्तेन । सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि
सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता ।
अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म सिध्यति व्यापद्यते वा
अनियमेन, तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ३ ॥

योगव्यापदः परिसंख्याय ज्ञात्वा तत्तद्व्यापदः प्रतीकारार्थाश्च सम्भारा
उपकल्पनीया भवन्ति ।

कथमग्रे कल्पनीया भवन्ति व्यापत्प्रतीकारार्थाः सम्भाराः, न ह्येकान्तेन
व्यापदः सम्भवन्ति यदि च भवेद्युस्तदा तदर्थं आनेतव्या भवन्ति सम्भारा
इत्याशङ्क्यामाह—न हीत्यादि । हि यस्मान् प्रादुर्भूतायां व्यापदि सत्यां
सन्निकृष्टे निकृष्टे कालेऽर्थान् तत्क्षणे तत्प्रतीकारार्थमौपधानामाशु सम्भरणम्
आहरणं सत्यपि क्रयाक्रये क्रयणस्थानहृद्वादिन आनयने सम्भवति न सुकरं
भवति यथावत् । गमनागमनाभ्यां व्यापद्व्युद्भिः स्यादिति । तस्मान् प्रागेवौपध-
पानादुपकल्पनीयाः सम्भारा इति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रं यमप्रिवेश उवाच । तद्यथा नन्वि-
त्यादि । ननु भगवन् गुर आदावेव भिषजा संशोधनं पाययितुकामेन पुरुषं
बलेन वयसा क्रियासहासहत्वतः काश्याकाश्याभ्यां दापेण दोषबलेन प्रकृति-
विकाराभ्यां जानीयात् । तत एवं ज्ञानवता तत्पुरुषयोग्यमौपधं मात्रया
तथा प्रतिविधातव्यम्, यथा प्रतिविहिते सति तौपधे तदौपधमेकान्तेन
सिध्येन्न भवत्ययोगातियोगमिथ्यायागाय । सम्यगित्यादि । हि यस्मान्
सम्यक्प्रयोगनिमित्ता सर्वकर्मणां सिद्धिर्भवतीष्टा । व्यापच्चासम्यक्प्रयोग-
निमित्ताः, परिसंख्यायेति ज्ञात्वा ; क्रयः पथ्यम्, आक्रयो मूल्यम् । अनियमेनेति सम्यगारब्धञ्च
सिध्यति व्यापद्यते च ॥ १—३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । शक्यं तथैव प्रतिविधातुमस्माभिरस्मद्विधैर्वाप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधम् एकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्टवमुपदेष्टुं यथावन्न हि कश्चिदस्ति यं एतदेवमुपदेष्टुं *मुपधारयितुमुत्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तं प्रयोक्तुं वा । सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीरा-

निमित्ता, कथं तद् व्यापत् सम्भवेत् ? यदि चैवं ज्ञानपूर्वकप्रयोग कस्य सम्यगसम्यक च समारब्धं सत् कस्यचित् सिध्यति कस्यचिद् व्यापद्यते वा स्वल्पनियमन, तद् च ज्ञानमज्ञानेन तुल्यं भवतीति । ततः केन हेतुना व्यापदो भाविताशङ्कायां तत्प्रतिकारार्थमग्रे सम्भारा उपकल्पनीया भिषजा भवन्तीति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं पृष्टो भगवानात्रेयस्तं पृष्टवन्तमग्निवेशमुवाच तदुत्तरम् । तद्वयथा—शक्यमित्यादि । भो अग्निवेश ! यथा प्रतिविहिते, सत्यौषधे सिध्येत् औषधमेकान्तेन तथा तौषधं प्रतिविधातुमस्माभिः शक्यं भवत्यस्माद्विधैर्वा तपोबलन रजस्तमोभ्यां विनिम्मुक्तनिम्पेलाव्याहतबुद्ध्या सर्वज्ञतया तत्त्वज्ञानवर्द्धिर्वा शक्यं भवति । यदुच्यते तया यथा तत्प्रयोगसौष्टवं स्यात् तथा भवतोपदिश्यतामिति तत्र ब्रूमः । तच्चेत्यादि । तच्च प्रयोगसौष्टवं यथावदुपदेष्टुं समर्थः कश्चित् न ह्यस्ति य एतत् प्रयोगसौष्टवमुपदेष्टुमुत्सहेत यो वा तत् प्रयोगसौष्टवमुपधारयितुमुत्सहेत, तादृशोऽपि कश्चिन्नास्ति ।

श्रुत्वा च तत्प्रयोगसौष्टवोपदेशमुपधारय तथा प्रतिपत्तुं बोद्धुं बुद्ध्या वा तत्प्रयोगसौष्टवार्थं प्रयोक्तुमस्मभ्योऽस्माद्विधैर्वा वाच्यः कश्चिदस्ति वस्मादिति चेत् ? तदोच्यते—सूक्ष्माणि हीत्यादि । हि यस्मान् प्रतिपुरुषं दोषभेषजादीनां

चक्रपाणिः—प्रयोगसौष्टवं प्रयोगमुपदेष्टुं यथावदुपदेष्टुं शक्यमस्माभिरस्मद्विधैर्वैत योजना ;

एतदिति प्रयोगसौष्टवम्, एवमिति यथावद्, उपधारयितुमिति ग्रन्थेन धारयितुम्, प्रतिपत्तुमित्यर्थतो गृहीतुम् । सूक्ष्माणीत्यादि ।—सूक्ष्माणां सूक्ष्माणि दुर्बोधत्वेन, तत्र दोषस्यावस्थान्तराणि—क्षयस्थायी बुद्धिस्थायी समन्तं, एवमुद्गृहीतगमनं तथाधोदेहगमनं तिर्यग्गमनं वा, तथा शाखाश्रयित्वं कोष्ठाश्रयित्वं मध्यमार्गाश्रयित्वं, तथा स्वदेशगमनं परदेशगमनं, तथा स्वतन्त्रं परतन्त्रं, तथाऽशाश्रयिकल्पस्थायी धातुविशेषाश्रयित्वं, तथा कालप्रकृतिवृत्त्यानुगुणत्वादिकृतं स्वतन्त्रप्रतिपादितं ज्ञेयानि ; एवं भेषजस्यावस्थान्तराणि—तरुणाद्यं, वृद्धाद्यम्, आर्द्राद्यं, शुष्काद्यं,

हारसात्मासत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि । यान्यनुचिन्त्य-
मानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्प-

प्रतिक्षणमवस्थान्तराणि जायमानानि सूक्ष्माणि भवन्ति । यानि सूक्ष्माणि
दोषभेषजादीनां प्रतिक्षणमवस्थान्तराण्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि
पुरुषस्य बुद्धिमाकुलीकुर्युः रत्नबुद्धेर्जनस्य तु किम् । यदाकुलीकुर्युः बुद्धिमल्प-
बुद्धस्तानि दोषभेषजादीनां सूक्ष्माण्यवस्थान्तराणि । तत्र दोषाणा-
मवस्थान्तराणि खलु क्षयवृद्धिसाम्यानि तथोद्भासित्यगमनानि कोष्ठशाखा-
मर्म्मास्थिसान्धिसमाश्रयणानि तथा स्वस्थानावस्थानपरस्थानप्रस्थानस्थानाकष-
णानि च तथा स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यसमन्वयानि तथा बलाबलमध्यबलानि तथा
धातुविशेषाश्रयणधातुविशेषदृषणादीनि तथा कालप्राकृतत्ववैकृतत्वदृष्यानु-
गुणत्वादीनि चेति । एवं भेषजानामवस्थान्तराणि तस्मिन्तद्बुद्धत्वमध्यत्वाद्बुद्धशुक्ल-
जन्तुर्भासितत्वाभासितत्वमुद्देशोत्पन्नत्वानुत्पन्नत्व-द्रव्यान्तर-मिश्रितत्वमिश्रितत्व-
स्वरसादिकल्पनायोग्यत्वायोग्यत्वसम्पूर्णसम्पूर्ण-रसवीर्य-विपाक-गुण-प्रभाव-
तत्त्वपुरुषदोषानुरूपकम्पेकरत्वादीनि । देशस्यावस्थान्तराणि जाङ्गलानूपसाधार-
णानि । तेषां सम्पद्व्यापदश्च । कालानामवस्थान्तराणि शिशिरादिषड्भूत-
रूपाणि प्रातरादीनि च स्वलक्षणावलक्षणातिलक्षणमिध्यालक्षणानि च ।
शरीराणि स्वाभ्यातुर्यवात्यपौगण्डकैशोरयौवनमध्यवार्द्धक्यादीनि च व्याधि-
गतानि पकापकलकालरूपाणि । बलस्यावस्थान्तराणि साहजिकत्वकालकृतत्व-
वयःकृतत्वयुक्तिकृतत्वानि । शरीरस्यावस्थान्तराणि कृशत्वाकृशत्वमध्यत्वसार-
वत्त्वनिःसारत्वादीनि मृदुत्वामृदुत्वसौकुमार्यादीनि च । आहारस्यावस्थान्तराणि
प्रकृतिकरणदेशकालसंयोगराशिप्रभृतीनि । सात्म्यस्यावस्थान्तराणि देशत-
त्तुतः प्रकृतितश्च विकृतितश्च स्वभावतश्च व्यवस्थारूपाणि । सत्त्वस्य खलु

द्रव्यान्तरसंयुक्तत्वं, स्वरसादिकल्पनायोगित्वं, रसवीर्यविपाकैः प्रभावीश्च तस्मिन् देहे दोषादौ तत्त्व-
कार्यकत्वं स्वमेवमादीनि । देशत्वानूपजाङ्गलसाधारणप्रशस्तादिभेदभिन्नः, कालावस्थान्तराणि
तु ऋतुभेदाः, पूर्वाह्णादिश्च तथा व्याध्यवस्था ज्वराशाहादय इत्येवमादीनि ; बलन्तु सहजयुक्ति-
कृतम् उत्कृष्टापकृष्टमध्यादिभेदभिन्नम् ; शरीरन्तु स्थूलवसारवत्त्वनिःसारवत्त्वादिभिः, तथा
परिपालनीयवृष्टैर्मर्माद्यवयवविषयादिभिश्च भिन्नम् ; आहारन्तु प्रकृतिकरणसंयोगराशिभेदाविभि-
भिन्नः ; सात्म्यन्तु देशतः कालतो व्याधितः प्रकृतितः स्वभावतोऽभ्यासतश्च भिन्नं स्यात्,
रसवन्तु भय-शौर्त्य-विपाद-द्वेषहर्षादियोगभिन्नं स्यात् ; प्रकृतिभेदात्त्वनेकप्रकारभिन्नवाताधारक-

बुद्धेः । तस्मादुभयमेतद् यथावदुपदेक्ष्यामः । सम्यक् प्रयोगं
चौपधानां व्यापन्नानाञ्च व्यापत्साधनानि सिद्धिपूत्र
कालम् ॥ ४ ॥

इदानीं तावत् सम्भारान् विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः ।
तद् यथा—दृढं निवातं प्रवर्तकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं

मनसोऽवस्थान्तराणि शोकभयलोभमोहक्रोधेयंज्याद्वं पमुखदुःखविषादादीनि,
ब्राह्मर्षादिसात्त्विकराजसतामसत्वानि च । वातादिदूषितत्वाद्दूषिततरुस्तपो-
दुष्टत्वादुष्टत्वानि च । प्रकृतेरवस्थान्तराणि समपि चानिलकफादिवेऽपि
तद्वक्षणसद्भावासद्भावक्षयादीनि । वयसोऽवस्थान्तराणि बाल्यादीनि तेषां
तादृष्येण सद्भावासद्भावादीनि । एतानि दोषादीनामवस्थान्तराणि तौषध-
प्रयोगेऽपेक्ष्यन्ते । तस्मान् खल्वन्पबुद्धेर्जनस्य बुद्धेर्दोषभेज्जादीनां मूक्ष्मा-
वस्थान्तरैराकुलीकरणादेतद्वक्ष्यमाणमुभयं यथावदुपदेक्ष्यामः । किमुभयमिति ?
अत आह—सम्यगित्यादि । एकौपधानां सम्यक् प्रयोगं व्यापन्नानाञ्चौप-
धानां व्यापनसाधनानीति द्वितीयं सिद्धिषु सिद्धिस्थानेनः परमुपदेक्ष्याम
इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—इदानीमिहाध्याये संशोधनमभिप्रेत्य सम्यग्योगे प्रतिभोगार्थान्
व्यापत्सु व्यापनप्रतिकारायांश्च तावत् सम्भारान् विविधानपि समासेन
सङ्क्षेपेणोपदेक्ष्यामः । तदर्थमेत्यादि । संशोधनं पार्यायनकामो भिपक् तावत्
पूर्वं वास्तुविद्याकुशलं जनं प्रशस्तं गृहमेवोपकल्पयेत् । वास्तुविद्याकुशलो
गृहकारो यद्गृहमुपकल्पेत् तं गृहकारं वेद्यो दृढमित्येवमादृक्तं गृहमुपकल्पयेत् ।
दृढं निवातपि प्रवर्तकदेशं तस्मिन् वायुर्न सञ्चरेदेकदेशे तु प्रकृष्टवायुः सञ्च-
रेत् । सुखप्रविचारं सुखेन प्रकरणेण सञ्चरणयोग्यम् ; गमनागमनप्रवेशादिषु
सुखम् । अनुपत्यकम्—अन्यस्य महतो गृहपव्वेततद्वैरुपत्यकासामीप्यं नास्ति

त्वेन बोद्धव्याः ; वयोमेदाम्ना वात्ययौवनवार्द्धवयाद्यवस्थाकृततत्त्वान्तरभेदाः ; एतानि दोषाद्यव-
स्थान्तराणि चिकित्साप्रयोगे यथा यथापेक्ष्यन्ते, तद्वाहरणं शास्त्रेऽनुसरणीयम् ; इह लिख्यमानम्
विस्तरत्वं ग्रन्थस्यावहतीति नोक्तम् ; उभयमेतदुत्तरकालं सिद्धपूरेक्ष्याम इति योजना ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—विविधानपीन्यपिशब्दः समासेनार्पित्येवंरूपो ज्ञेयः, तेन गृहादयोऽपि
विस्मरेणोष्यन्ते, संग्रहणीयादयश्च समासेनेति द्वयमपि सुखं स्यात् ; यदि कः, विविधानपीति

धूमातपरजसा • मनभिगमनीयमनिष्टानाञ्च शब्दस्पर्शरसरूप-
गन्धानां सोपानोदूखलमुपलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेतं
वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुपकल्पयेत् ॥५॥

ततः शीलशौचाचाराणुरागदाह्यप्रादन्निग्योपपन्नानुप-
चारकुशलान् सर्वकम्मसु पर्यवदानान् सूपौदनपाचक-
स्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौपधपेपकांश्च परिचारकान्
सर्वकम्मस्वप्रतिकूलान् तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथा-
ख्यायिकेतिहासपुगाणकुशलानभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देशकाल-

यस्य तदनुपत्यकम् । गृहदृष्टपञ्चतादेर्दृष्टेः तदगृहमुपकल्पयेत्, न तु

धूमातपरजसा • मनभिगमनीयमनिष्टानाञ्च शब्दस्पर्शरसरूप-
गन्धानां सोपानोदूखलमुपलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेतं
वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुपकल्पयेत् ॥५॥

ततः शीलशौचाचाराणुरागदाह्यप्रादन्निग्योपपन्नानुप-
चारकुशलान् सर्वकम्मसु पर्यवदानान् सूपौदनपाचक-
स्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौपधपेपकांश्च परिचारकान्
सर्वकम्मस्वप्रतिकूलान् तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथा-
ख्यायिकेतिहासपुगाणकुशलानभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देशकाल-

यस्य तदनुपत्यकम् । गृहदृष्टपञ्चतादेर्दृष्टेः तदगृहमुपकल्पयेत्, न तु

विदः पारिषद्यांश्च, तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैककाल-
पुच्छकमृगमातृकोरभ्रान्, गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनातुरां
जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयाम्, पात्राचमनीयोद-
कोष्ठमणिकघटपिठरपर्य्योगकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदूर्वाकटो-
दञ्चनपरिपचनमन्थानचम्मचेलसूत्रकार्पासांर्णादीनि च शयना-
सनादीनि च, उपन्यस्तभृङ्गारप्रतिग्रहाणि, सुप्रयुक्ता-

पञ्चलक्षणं शास्त्रं ब्राह्मपात्रादिमञ्जम् । अभिप्रायज्ञान् भर्तृरिङ्गितनाभिप्रायं
ज्ञातुमर्हान् अनुमतांश्च भर्तृरभिमतान् मनोरमान् । देशकालविदश्च — यस्मिन्
देशे यथा कार्यं तद्विदः । यस्मिन् काले च यथा विधातव्यं तद्विदश्च । एवं
पारिषद्यानुपकल्प्य तथोपभोगार्थं लावादीनुपकल्पयेत् । कालपुच्छो हरिणभेदः ।
एणः कृष्णसारः । मृगमातृका वृहदुदरवृहच्छरीरहरिणः । उरभ्रो मेघः ।

गामित्यादि । एतान् रसमांसाद्यथेषुपकल्प्य च दुग्धायथ गां दोग्ध्रीं
दुग्धवतीं शीलवतीमनातुरां जीवद्वत्सां न तु आतुरां मृतवत्सां वा । सुप्रति-
विहितं भक्षणार्थं सुष्टुविहितं तृणं प्रति पुनर्विहितं तृणम् । तथा शरणं गृहं सुष्टु
परिष्कृतं कृत्वा प्रतिपुनःपरिष्कृतं कृत्वा विहितम् । तथा पानार्थं पानीयं
दत्त्वा प्रतिपुनर्विहितं यस्यास्ताम् । तथा पात्रादीनुपकल्पयेत् ।

पात्रीत्यादि । पात्री क्षुद्रपात्रम् । आचमनोदकोष्ठम् आचमनार्थं कोष्ठं
पात्रं तथोदकोष्ठमुदकाधारवृहत्पात्रम् । मणिको गोणकः । घटः प्रसिद्धो लोके ।
पिठरः स्थाली । पर्य्योगः कटाहः । कुम्भी वृहत्कुम्भः । कुम्भो द्वावयवः
क्षुद्रकलसः । कुण्डः स्नानविशेषरूपपात्रम् । शराव उपटौकनम् । दूर्वा
पाकार्यं दण्डः । कटः शयनासनाद्यर्थः प्रख्यातः । उदञ्चनः पिधानार्थमुत्तर-
शरावः । परिपचनं तैलपाचनिका । मन्थानं मन्थनदण्डः । चम्मं हरिणा-
दीनाम् । चेलं जीर्णवस्त्रम् । सूत्रं कार्पासादीनाम् । कार्पासं तूलकम् ।
ऊर्णा मेघलोम । आदिना रज्जुप्रभृतीनां ग्रहणम् । तथा शयनासनादीनि
चोपकल्पयेदीदृशानि ।

मातृका पृथुद्वरो हरिणः, शरणं गृहम्, आचमनीयोदकोष्ठमाचमनार्थमुदककोष्ठं, किंवा, आचम्यते
येन पात्रेण तदाचमनम्, मणिको गोणकः, पिठरः स्थाली, पर्य्योगः कटाहः, कुम्भो द्वावयवो-
ऽस्यमुक्तो घटः, कटस्तृणादिरचितमासनम्, उदञ्चनं पिधानशरावः, परिपचनं तैलपाचनिका,

स्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि स्वापाश्रयाणि, संवेशन० स्नेह-
स्वेदाभ्यञ्जनप्रदेहपरिपंकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासन-
शिरोविरेचनमूत्राचारकर्मणामुपचारमुखानि, सुप्रक्षालितोप-
धानाश्च सुश्लक्ष्णखरमध्यमा दृषदः शस्त्राणि चोपकरणार्थानि,
धूमनेत्रश्च वस्तिनेत्रश्चोत्तरवस्तिकञ्च कुशहस्तकञ्च तुलाश्च
मानभाण्डश्च घृततैलवसामज्जौद्रफाणितलवणन्धनोदकमधु-
सीधुसुगसौवीरकतुषोदकमेरेय-मेदक-दधि-दधिमण्डादस्विह-
धान्याम्लमूत्राणि च, तथा शालिपट्टिकमुद्गमापयवतिलकुलत्थ-
वटर्मृद्धीकापरूपकाभयामलकविभीतकानि, नानाविधानि च

उपन्यस्तेत्यादि । उपन्यस्तभृङ्गारप्रानग्रहाणि समीपे धारिता भृङ्गार-
प्रतिग्रहा येषां तानि । भृङ्गारो नात्यमुखनरुपात्रविशेषः । प्रतिग्रहः निष्ठी-
विकादिक्षेपणपात्रम् । सुप्रयुक्तानि सुविहितानि आस्तरणमुत्तराच्छादनवस्त्र-
मुपधानश्च यत्र तानि । आस्तरणं खट्वादिकम् । उत्तरप्रच्छदः खट्वादुपरि
विस्तरणार्थं घनबहुलवस्त्रादिकृता शय्या । उपधानं शिरोधारणार्थं तुलक-
कृतम् । स्वापाश्रयाणि निद्रार्थं शयनशय्याः ।

शयनासनव्यतिरिक्तानि चेमान्यादिपदोक्तान्युपकल्पयेत् संवेशनेत्यादि ।
तानि संवेशनादिषु मुखानि । संवेशनमानयतशयनस्थानम् । स्नेहादि-
कर्मणामुपचारे मुखानि यानि कानि च तान्युपकल्पयेत् ।

सुप्रक्षालितेत्यादि । एवं सुप्रक्षालितोपधानाः शिलापुत्रा यासां तादृशः,
श्लक्ष्णाश्च खराश्च मध्यमाश्च दृषदः प्रस्तरशिला उपकल्पयेत् । तथोपकरण-
रूपाणि शस्त्राणि कुडालपशुं कर्तरीदात्रादीनि ।

धूमनेत्रमित्यादि । तथा धूमनेत्रञ्चेत्यादिकमुपकल्पयेत् । उत्तरवस्तिक-
मुत्तरवस्तिनेत्रम् । कुशहस्तं रन्धनी । आद्रिद्रव्यपरिपचनमित्यन्ये । तुलां
तोलकरणायां दण्डपालीम् । मानभाण्डं मानार्थं परिमाणभाण्डम् । घृत-
तैलेत्यादि । घृतादीनि स्पष्टार्थानि । तथा शालीत्यादीनि च विभीत-
कणी गङ्गारोमाणि, सुप्रक्षालितेत्यादी उपधानः शिलापुत्र इति प्रसिद्धः । दृषदः पाषाणपट्टकाः,

स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि, तथैवोद्धहरानुलोमिकोभय-
भागिकसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणि समा-
ख्यातानि चौषधानि. यच्चान्यदपि किञ्चिद्वापदः परि-
संख्यायोपकरणं विद्यात्. यच्च प्रतिभोगार्थं तत्तदुप-
कल्पयेत् ॥ ६।७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् ।
तं चेदस्मिन्नन्तरे कश्चिन्मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्
तीव्रतरः सहसाभ्यागच्छेत्. तमेव तावदस्योपावर्त्तयितुं यतेत ।
ततस्तमुपावर्त्त्य तावन्तमेवेनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपा-
चरेत् । ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमानसमभिसमीक्ष्य
कानीत्यन्तानि नानाविधानीत्यादीनि च स्पष्टानि । तथैवेत्यादि । ऊढ-
भागहरादीनि पङ्क्तिरेचनाश्रित्योक्तानि समाख्यातानि संज्ञानानि । यच्चा-
न्यदप्युक्तभ्योऽन्यदनुक्तं यच्च व्यापदः परिसंख्याय ज्ञात्वा तूपकरणं वैद्यो
विद्यात् । यच्चान्यदुक्तभ्योऽनुक्तं द्रव्यं प्रतिभोगार्थं विद्यात् तत्तत् सर्वमुप-
कल्पयेत् ॥ ६।७ ॥

गङ्गाधरः—उत्पुपकल्पनामुक्त्वा यमनप्रयोगमाह—ततस्तमित्यादि । तत
एवमुपकल्पनादनन्तरं तं संशोध्यं पुरुषं यथोक्ताभ्यां यथा येन प्रकारेणोक्ताभ्यां
स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् । तच्चेत्यादि । उक्तस्नेहविधिना स्नेहयित्वा
स्वेदोक्तविधिना स्वेदयेत् । तं पुरुषं चेदस्मिन् स्नेहकर्मणि स्वेदे वा क्रिय-
माणेऽवान्तरं मानसः शारीरो वा तीव्रतरो व्याधिरागच्छेत् सहसा तदा तं
पुरुषमस्य स्नेहस्य स्वेदस्य उपोपावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं विषमं यतेत । तीव्र-
तररूपेण यदि व्याधिर्नागच्छेत् तदा नोपावर्त्तयितुं यतेतेति । तत इत्यादि ।
ततः परं तं पुरुषं स्नेहस्वेदयोरुपावर्त्तनादनन्तरं तावन्तमेव कालमेनं पुरुषं
तथाविधेन तत्तद्व्याधियोग्येन कर्मणोपाचरेत् । ततो निवृत्ततद्व्याधिं तं
शक्वाणि चोपकरणार्थानीति कुडालकर्तरीप्रभृतीनि, कुशहस्तकं घण्टांसी, अन्ये तु आर्द्रद्रव्य-
परिपचनमभिदधति ; मानभाण्डं प्रतिमानम् ॥ ६।७ ॥

यक्षपाणिः—तच्चेत्यादावस्मिन्नन्तरं इति स्नेहस्वेदकरणसमये, तावन्तमेव कालमिति यावत्-

सुखोषितं प्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिसगात्रं स्रग्विणमनुप-
हतवस्त्रसंवीतं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तम् इष्टे
नक्षत्रे तिथिकरणमुहूर्ते च कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं
प्रयुक्ताभिगर्शीभिर्भिमन्त्रितां मधुमधुकसेन्धवफाणितोपहितां
मदनफलकपायमात्रां पाययेत् ॥ ८ ॥

मदनफलकपायमात्राप्रमाणन्तु खलु सर्व्वसंशोधनमात्रा-
प्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति यावद्धि यस्य
संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते न चातियोगा-
योगाय, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ ८ ॥

पीतवन्तन्तु खल्वेनं मुहूर्तमनुकाङ्क्षेत् । तस्य यदा

पुरुषं पुनः स्नहस्वेदोपपन्नमनुपहतमानसं स्वस्थचित्तमभिसर्मास्य सुखोषितं
प्रजीर्णभक्तं पूज्यदिनकृताहारे जीर्णं सति शिरःस्नातं शिरःपर्य्यन्तं सर्व्वार्द्रं
जले मज्जयित्वा स्नातं चन्दनागुर्व्वीदिष्टद्वेणानुलिसगात्रं स्रग्विणमनुपहत-
वस्त्रसंवीतमशुष्णवस्त्रं वसानं संवीतश्च कुर्व्वीणं देवतादीनर्चितवन्तं खल्विष्टे
शुभनक्षत्रादियुक्तकाले ज्यातिपशास्त्रोक्तक्षणविधानेन प्रयुक्ताभिगर्शीभिर्भि-
मन्त्रितां मध्वादुपहितां मदनफलकपायमात्रां वैद्यः पाययेत् । मदनफल-
कपायमात्राप्रमाणं तथा खलु सर्व्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षित-
व्यानि भवन्ति । कस्मादिति ? अत आह—यावद्दीत्यादि । अस्य पुंसो
यावन्मात्रं संशोधनमपेक्षं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते न चातियोगादयः,
तावदेव संशोधनोपपन्नस्य मात्राप्रमाणं भिषजा वेदितव्यं भवतीति ॥ ८/९ ॥

गङ्गाधरः—मध्वादिकं मदनफलकपाये यथायोग्यं देयम् । एवं यथाह-
मात्रां वमनोपधं पीतवन्तमेनं पुरुषं मुहूर्तं कालमनुकाङ्क्षेत् । ततस्तस्य वयस्य

कालेन व्याधिप्रशमः कृतस्नातवन्तम् ; इष्ट इति शोधनकर्तुं नक्षत्रानुगुणे औषधप्रयोगार्थं विहित
इत्यर्थः, यदुक्तं उपोतिषे—“पुण्यो हस्तस्तथा ज्येष्ठा रोहिणी श्रवणाश्विनी । स्वातिः सौम्यश्च भैषज्ये
कुर्वाद्यन्त्र वज्रंयेत्” इति । कारयित्वेति स्वस्तिवाचनं कारयित्वा ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानीत्यनेन प्रतिपुरुषं शोधनमात्राभेदं दर्शयति—यावद्

जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेणैव दोषप्रविलयनमापद्यमानम् लोम-
हर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षि-
मनुगतं हृत्तासास्यस्रवणाभ्यामपचितोर्द्धमुखीभूतम् । अथास्मै
जानुसममसंवाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं स्वापाश्रय-
मासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत् । प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत् । ललाटे-
प्रतिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दने च अनपत्रप-
णीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन् ॥ १० ॥

अथैनमनुशिष्यात्—विवृतोष्ठतालुकण्ठो नातिमहता
व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिदवनम्य ग्रीवामूर्द्ध-
यदा स्वेदप्रादुर्भावः स्यात् तदा दोषं प्रविलयनं द्रवीभावमापद्य-
मानं जानीयात् । लोमहर्षेणेत्यादि । लोमहर्षो यदा स्यात् तदा दोषं स्थानेभ्यः
प्रचलितं जानीयात् । यदा कुक्षिसमाध्मानं स्यात् तदा दोषं कुक्षिमनुगतं
जानीयात् । यदास्य हृत्तास आस्यस्रवणश्च स्यात् तदा दोषमपचितमूर्द्ध-
मुखीभूतं जानीयात् । अथानन्तरमस्मै वम्याय पुरुषाय जानुसमं जानुच-
मसंवाधं सुप्रयुक्तमास्तरणं शय्यामुत्तरप्रच्छदेनाच्छादितमुपधानयुक्तं स्वापाश्रय-
मासनं उपवेष्टुं प्रयच्छेत् । प्रतिग्रहानित्यादि । प्रतिग्रहांश्च ये तद्भविष्ये
धारयेयुस्तानुपचारयेत् । ते यथापचरेयुस्तथा कुञ्चतः प्ररयेत् । तत्र यत्र
यत्र प्रतिग्रहणं कारयेत् तदाह—ललाटेत्यादि । तस्य वम्यपुरुषस्य जानु-
समासने नृपविष्टस्य कश्चित् परिचारकं ललाटेप्रतिग्रहे यथासुखमुपमर्दने
नियोजयेत् । कश्चित् तस्य पार्श्वोपग्रहणे कश्चिन्नाभिप्रपीडने कश्चित्
पृष्ठोन्मर्दने च । ते तु सुहृद उपचारका अनपत्रपणीया व्यपगतलज्जाः सन्तो-
ऽनुमतास्तत्र तत्र प्रतिग्रहणे तथा प्रयतेरन् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथैनमित्यादि । अथैवं प्रतिग्रहणे नियुज्य भिषगेनं वाच्यमानं
पुरुषमनुशिष्यात् । यो विवृतोष्ठतालुकण्ठो भूत्वा नातिमहता व्यायामेन
हीत्यादि । मातृशिशुयोक्तं “यावद्वयस्थाशनम्” इत्यादिग्रन्थस्याख्यानानुसारेण व्याख्येयम् ।
अनुकाङ्क्षेति परीक्षयन् धारयेत्, असम्बाधमित्यसङ्कोचम् । प्रतिगृह्णतीति प्रतिग्रहाः कलार-
प्रतिग्रहादयः, अनपत्रपणीया भक्तजातिपथाः । उपवेगं वेगसमीपम्, पूनेन सध्वंथाऽप्रभृते वेगे

शरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् । सूपलिखितनखाभ्यामङ्गु-
लीभ्यामुत्पलकुमुदसौगन्धिकनालेर्वा कण्ठमनभिस्पृशन् सुखं
प्रवर्त्तयस्वेति । स तथाविधं कुर्यात् । ततोऽस्य वेगान्
प्रतिग्राहगतानवेक्षेत । वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगा-
योगातियोगविशेषानुपलभते । वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं
यथार्हमवबुध्येत क्षणं, तस्माद् वेगानवेक्षतावहितः ॥ ११ ॥

तत्रामून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति । तद्
यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाप्यौषधस्य विश्रंशो
वेगकुटव्यापारेण उदीर्णान् वमिवेगानुदीरयन् प्रेरयन् किञ्चिदवनस्य
प्रीवादिकम् अपवृत्तान् वमिवेगमपीपवेगान् प्रवर्त्तयन् सूपलिखितो नखौ
यथोस्ताभ्यां मुकुत्तितनखाभ्यामङ्गुलीभ्यां तज्जनीमध्यमाभ्यां कण्ठमनभि-
स्पृशन्पीपदभिस्पृशन् सुखं वमिं प्रवर्त्तयस्व । अथवोत्पन्नादिनालैः कण्ठ-
मीपदभिस्पृशन् प्रवर्त्तयस्वेति अनुशिष्यात् ।

स इत्यादि । ततः स पुरुषस्तथाविधं कुर्यात् । स वमनाय प्रवर्त्तमानः
पृष्ठानुक्तानुशासनप्रकारेण वमेन् । वैद्यस्तु ततो वमतः पुरुषस्यास्य प्रति-
ग्राहगतान वेगानवेक्षेत । कस्मात् ? वेगविशेषेत्यादि । कुशलो दक्षो वैद्यः
खलु वमिवेगविशेषदर्शनादयोगादिविशेषानुपलभतेऽनुमिनोति । तथानुमाने किं
स्यादिति ? अत आह—वेगेत्यादि । वेगविशेषदर्शी पुनस्तद् वेगविशेषं दृष्ट्वाति-
योगादीनां भाविनां यथाहं कृत्यं प्रतिकर्त्तव्यं तन्क्षणेन अवबुध्येतेति । तस्माद्
वमनवेगानवधानयुक्तः सन्नवेक्षेत ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—ननु कीदृशलङ्घनायोगादीन् बुध्येतेति ? अत आह—तत्रा-
मूनीत्यादि । अमूनि वमनस्यायोगादिविशेषविज्ञानानि भवन्ति । तद्यथा—
अप्रवृत्तिरित्यादि । कुतश्चित् कारणात् सूपलिखितनखाङ्गुल्यादिना कण्ठ-
स्पर्शनादपि वमनस्याप्रवृत्तिरीपत्प्रवृत्तिर्वा । केवलस्य औषधस्य वमनार्थं पीतस्य
प्रवर्त्तनं निषेधयति । वेगविशेषदर्शनाद्धिगादिग्रन्थस्य भाविनो योगायोगादीन् वेगविषयानुपलभ्य
तर्कयतीत्यर्थः, किंवा, वैगिकी शुद्धिरभिधातव्या “जग्रन्ध-मध्य-प्रवरे तु वेगाश्चत्वार इहा
वमने पङ्क्तिः” इत्यादिना, तामनेन दर्शयति ॥ १—११ ॥

चक्रपाणिः—अप्रवृत्तिः कुतश्चिरिति सर्वस्वैवाप्रवृत्तिः, तथा केवलस्य कृतस्नस्य शोचनीय-

विवन्धो वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति । काले प्रवृत्तिः
अनतिमहती व्यथा यथास्वं * दोषहरणं स्वयञ्चावस्थानमिति
योगलक्षणानि भवन्ति । योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण
तीक्ष्णमृदुमध्यविभागो ज्ञेयः । योगाधिक्येन तु फेनिलरक्त-
चन्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ॥ १२ ॥

विभ्रंशो न दोषमहितस्य । वेगानां विवन्धश्चेति वमनायोगस्य लक्षणानि ।
अथ वमनस्य सम्यग्योगलक्षणान्याह काले प्रवृत्तिरित्यादि । काल इति
यथाहकाले नातिशीघ्रं नातिविलम्बं वमनप्रवृत्तिः । अनतिमहती व्यथा वमन-
करणे क्लेशो नातिमहान् । यथास्वं दोषहरणम् । तद्यथोक्तम्—“कृमात्
कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ।” इति । स्वयमवस्थानं
निवृत्तिवमनस्येति सम्यग्योगलक्षणानि भवन्ति । तथा दोषप्रमाणविशेषेण
वमनप्रवृत्तौ त्रिविधस्तीक्ष्णमध्यमृदुभेदो ज्ञेयः । सम्यग्योगलक्षणेन प्रस्थद्वय-
दोषनिर्गमने तीक्ष्णं वमनम् । माद्वेप्रस्थदोषनिर्गमे मध्यमं वमनम् । एक-
प्रस्थदोषनिर्गमे मृदुवमनं विद्यात् । तथा वेगतश्च मृदुमध्यतीक्ष्णभेदा वमनस्य
ज्ञेयाः । तदुक्तं—“जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने गृह्यते” इति ।
“वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । अर्द्धवयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मेनी-
षिणः ॥” वमने तु पीतमोक्षमपनीय निर्गतदोषो मेयः स्यात् । स्वयश्चाव-
स्थानमिति यथास्वदोषहरणे सति स्वयमेव वमनस्यावस्थानं निवृत्तिर्भवतीति
सम्यग्योगस्य वमने लक्षणानि भवन्ति । तद्योगाधिक्येन तु—फेनिलादि
वमनं भवतीति वमनानियोगलक्षणानि भवन्ति ॥ १२ ॥

दोषस्याप्रवृत्तिः, तथोपधस्य विभ्रंशः प्रातिलोभ्येन गमनं, यथा—वमनस्याथ ऊर्द्धं च विरेचनस्य,
एतदेव सिद्धावुक्तम्,—“अयोगः प्रातिलोभ्येन न वायुं वा प्रवर्त्तनम्” इति ; किंवा ; कुतश्चिद्वा
अप्रवृत्तिः श्लोकदोषप्रवृत्तिरित्यर्थः, तथा केवलस्य चाप्योपधस्य प्रवृत्तिरिति ; यथाक्रममिति
वमने प्रथमं श्लेष्मा, तदनु पित्तं, तदनु वायुः ; यदुक्तं—“कृमात् कफः पित्तमथानिलश्च
यस्यैति सम्यग् वमितः स इष्टः” इति । सम्यग्योगोऽपि हस्तस्यदोषस्याल्पत्वमभ्यव्योतकृद्वात्रेन
त्रिविधो भवतीति दर्शयन्ताह—योगेन त्वित्यादि । तुशब्दोऽवधारणे, तेन योगेनैव यः प्रमाण-
विशेषोऽस्मादित्येन, न त्वयोगातियोगाभ्यामित्यर्थः ; अथ च तीक्ष्णादियोगविभागः पेयाक्रमोत्-

तत्रातियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात् । आध्मानं
परिकर्त्तिका परिस्त्रावो हृदयोपशरणमङ्गप्रहो जीवादानं
विभ्रंशः स्तम्भः क्लम उपद्रवा इति ॥ १३ ॥

योगेन तु खल्वेनं छर्द्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालित-
पाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वास्य स्नेहिकवैरेचनिकोपशमनीयानां
धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ।
उपस्पृष्टोदकञ्चैनं निवातमगारमनुप्रवेश्य संवेश्य चानु-
शिष्यात् — उच्चैर्भाष्यमत्यासनमतिस्थानमतिचक्रमाणं क्रोध-
शोकहिमातपावश्यायातिप्रवातान्, यानयानं ग्राम्यधर्ममखपनं
निशि, दिवा स्वप्नम्, विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालप्रमितानिहीनगुरु-

गङ्गाधरः—तत्रेत्यादि । तत्रातियोगायोगनिमित्तानुपद्रवानिमान् विद्यात् ।
आध्मानमित्यादि । आध्मानं सवेदनमुदरपूर्णता । परिकर्त्तिका गुदे कर्त्तन-
वन् पीडा । परिस्त्रावो मुखस्य वमने, गुदस्य विरेचने । हृदयोपशरणम्
उपद्रवणम् । अङ्गप्रहोऽङ्गवेदना । जीवादानं जीवरक्तनिगमः । विभ्रंशः
शरीरस्य स्तम्भश्च । क्लमश्चेत्युपद्रवा व्यापदः सिद्धिस्थाने विस्तरेण
वक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—तत्सिद्धयश्च अथात्राह—योगेनेत्यादि । सम्यग्योगेन छर्द्दित-
वन्तमेनं पुरुषमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वास्य विश्राम्य
स्नेहिकधूमादीनामन्यतमं धूमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत्
मुखादीनि प्रक्षालयेत्, न तु स्नापयेत् ।

उपस्पृष्टेत्यादि । उपस्पृष्टोदकञ्चैनं वमितं पुरुषं निवातमगारं गृहमनु-
प्रवेश्य संवेश्य च शाययित्वा अनुशिष्यात् । उच्चैर्भाष्यादीन् निशि चाखपनं

कर्तव्यं, तथाहि वक्ष्यति सिद्धौ—“पेयां विलेपीम्” इत्यादि । तत्रातियोगेयादीं आध्मानादयः
शोषनसिद्धौ “बहुशोषस्य रुक्षस्य” इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चेन वक्तव्याः, अतस्तत्रैषां योगाति-
योगजन्यो यक्षायोगजन्यः स स्फुटो ज्ञेयः ॥ १२—१३ ॥

चक्रपाणिः—स्नेहिकधूमपानविकल्पः पुरुषप्रकृत्यपेक्षः, अत एव सामर्थ्यत इत्युक्तं यद-

विषमभोजनवेगसन्धारणोदीरणमिति भावानेतान् मनसाप्य-
सेवमानः सर्वमाहारमद्या इति । स तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

अथैनं सायाह परे वाहि सुखोदकपरिपिक्तं पुराणानां
लोहितशालितण्डुलानां स्ववृद्धिन्तां मण्डपूर्व्यां सुखोष्णां
यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य च, एवं द्वितीये तृतीये
चान्नकाले । चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालि-
तण्डुलानामुत्स्विन्तां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणाम्
अल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत् । एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले ।
सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुस्विन्न-
दिवा स्वप्नं विरुद्धादिभोजनं मलमूत्रादिवेगसन्धारणमनुदीर्णानां मलादि-
वेगानामुदीरणम् । इत्येतान् भावान् मनसाप्यसेवमानः सर्वमाहारमद्याः
इत्यनुशिष्यात् । स वमितः पुमांस्तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अर्थेनामित्यादि । एवं निवातशृङ्गे शयानमेनं पुरुषमथानन्तरं
सायाह ज्यवा परदिने सुखोदकपरिपिक्तं शिरःस्नातं वा पुराणानां समातीतानां
लोहितशालितण्डुलानां यवागूं स्ववृद्धिन्तामतिद्रवीभूतां सुखोष्णां मण्डपूर्व्या-
मादौ तदुपरितनद्रवांशं पीत्वाग्निबलमभिसमीक्ष्य शेषं घनीभूतांशं पाययेत् ।
ततो द्वितीयभोजनकाले तृतीयभोजनकाले चाग्निबलमभिसमीक्ष्य तथाभूतां
यवागूं पाययेत् । चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानां पुराणानां लोहितशालि-
तण्डुलानामुत्स्विन्तामतिप्रसृतां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेह-
लवणां वा भोजयेत् । इह भोजने तदुष्णोदकपानादिवचनेन पूर्व्वेषु त्रिषु
जलस्नेहलवणानि वर्जयेदिति शापितम् । एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले च
चतुर्थान्नवद्विधिः ।

सप्तमे इत्यादि । सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानां पुराणानां लोहितशालि-
यस्य युज्यत इत्यर्थः, अतिशयानमिति अर्थः दण्डायमानत्वेनावस्थितिः, प्रमितभोजनमेक-
रसाभ्यासः, अतिहीनकं नष्टमतिकं धान्यादि, गुरुशब्देन स्वभावगुरुद्रुकचिपिटकादेर्यथोक्त-
मात्रयापि भोजननिषेधः ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—सायाह इत्यादौ सम्यग्गन्निश्रुद्धिलक्षणे भूते सायाह, किञ्चित्त्रिविधुक्तावपरेऽह्नि ;
यदुक्तं सिद्धौ—वमितं लङ्घयेत् सम्यक् जीर्णलिङ्गान्यपेक्षयन् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं

मोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपन्नेन मुह्यपेण भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांसरसेनोदकलावणिकेनापि सारवता भोजयेत् ; उष्णोदकानुपानम् । एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले । अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १५ ॥

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोपितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमवलिमङ्गलजन्मप्रायः तण्डुलानां द्विप्रमृतं चतुःपलं सुखिन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना खल्वघनेन तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुह्यपेण भोजयेत् । एवं प्रकारेणाष्टमेऽन्नकाले नवमे चान्नकाले च भोजयेत् । दशमे त्वन्नकाले लावादीनां मांसरसेनापि सारवतापि घनेन तथोदकलावणिकेन व्यक्तोदकलवणवता पुराणरक्तशालितण्डुलानामोदनं भोजयेत् । उष्णोदकानुपानम् । तत्रानुपिवेदुष्णोदकम् । एवं प्रकारेणैकादशद्वादशवारभोजनं कर्त्तव्यम् । अत ऊर्ध्वं त्रयोदशवारान्नभोजनेऽन्नगुणान् यथाभिकामं गुरुकठिनमधुरादीन् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रतिदिनं द्विराहारेण चतुर्दशभिराहारैः प्रकृतिभोजनं स्वाभाविकमाहारमागच्छेत् इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—वमनविधानमुक्त्वा विरेचनविधानमाह—अथैनमित्यादि । अतः परमेर्न वमितं जातवत्यम् । सप्ताहादूर्ध्वं पुनरेवोक्तरूपेण स्नेहस्वेदाभ्यां पूर्वं स्नेहयित्वा स्वेदेनोपपन्नं कृत्वाऽनुपहतमनसं प्रसन्नचित्तं प्रसमीक्ष्य वैद्यः सुखोपितं सुखेन रात्रौ कृतवासं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमादिकम् इष्टतिथ्यादौ कुर्यान्न लङ्घनम् ॥ इति । मण्डपूर्वो मण्डप्रधानाम् अयञ्च द्वादशकालनिवर्त्तनीयः क्रमः प्रधानशुद्धिशुद्धे ज्ञेयः, मध्ये त्वदनुकालिकः, उक्तं हि—“पेयो विलेपीम्” इत्यादि । अत इत्यादि । अनुगुणान् मधुरादीन् गुरुकठिनादीश्च, एतच्च संसर्जनकमादूर्ध्वं सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनगमनं तदा कर्त्तव्यं, यदि वमनानन्तरं विरेचनं न कर्त्तव्यं भवति, तत्करणे तु संसर्जनकमादूर्ध्वमेव स्नेहपानं, यदुक्तं—“संसृष्टभक्तं नवमेऽद्वि सर्पिस्तं पाययेद्वाप्यनुवासयेद्वा” इति । तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“पक्षाद्विरेको वान्तस्य” इति । यदि संसर्जनकं तथानुगुणाभ्यासञ्च कृत्वा स्नेहः क्रियते, तदा पक्षाद् विरेको वान्तस्य न स्यात् ॥ १५ ॥

श्रित्तमिष्टतिथिनक्षत्रकरणमुहूर्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा
त्रिवृत्कल्कमन्त्रमात्रं यथार्हालोडनप्रविनीतं पाययेत् । प्रस-
मीक्ष्य दोष-भेषज-देश-काल-बल-शरीराहार-सात्म्य-सत्त्व-
प्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च । सम्यक् विरिक्तञ्चैनं
वमनोक्तेन ॐ धूमवज्जेन विधिनोपपादयेत् आ बलवर्णप्रति-
लाभात् । बलवर्णोपपन्नञ्चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखो-
पितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिसगात्रं स्रग्विणमनुपहत-
वस्त्रसंवीतम् अनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां
दर्शयेत् । अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा दोषभेषजादीनामवस्थान्तराणि विकारांश्च
प्रसमीक्ष्य विवेच्य त्रिवृत्कल्कमात्रां विरेचनोपधस्य मात्रां यथार्हणालोडनद्रव्येण
प्रतिविनीतमालोच्य पाययेत् ।

सम्पत्तित्यादि । सम्यग्विरिक्तञ्च खल्वैनं पुरुषं वमनोक्तेन विधिना
धूमवज्जेनोपपादयेदुपचारयेत् । तद्यथा—निवृत्ते विरेचने मृपक्षालितपाणि-
पात्रास्यमेनं निवानमगारमनुप्रवेश्य संवेश्य शय्यायामनुशिर्यात् । उच्चै-
र्भाष्यादीनि मनसाप्यसेवमानः सव्वमाहारमद्या इति । स तथा कुर्यात् ।
ततः सायाह्ने परे वाह्नि सुखोदकपरिपित्तमित्यादुक्तक्रमेणाहारविधानसेवनं
कारयेदा बलवर्णप्रतिलाभात् । सम्यग्योगायोगातियोगलक्षणञ्च । काले प्रवृत्ति-
रनतिमहती व्यथा यथाम्बं दोषहरणं स्वयञ्चावस्थानमिति समयोगलक्षणानि
भवन्ति, एवं सम्यग्योगेन तीक्ष्णमध्यमृदुभेदो विरेचनस्यापि ज्ञेयः । तद्यथा—
“जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने पङ्क्तौ । दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके
प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्द्धं कफान्तश्च
विरेकमाहुः । द्वौ त्रीन सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥”
इति । योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमिति । तदतियोगनिमित्ता

चक्रपाणिः—अथैनमिति कृतसंसर्जनक्रमं, प्रतिविनीतम् आलोक्षितं, दोषादयः पूर्ववद-
व्याक्येयाः, विकारांश्चेति कुष्ठज्वरादीन् विरेचनसाध्यान्, पूर्वन्तु “सूक्ष्माणि हि” इत्यादी

भवन्ति चात्र ।

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।

यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम् ।

पिबेत् काममसंभृत्य सम्भारानपि दुर्लभान् ॥

न हि सर्व्वमनुप्याणां सन्ति सर्व्वपरिच्छदाः ।

न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥

यद्यच्छव्यं मनुष्येण कर्त्तुमौपधमापदि ।

तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥

मलापहं रोगहरं बलवणंप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ १७ ॥

आध्मानादयश्चोपद्रवा व्यापदो भवन्ति । ते वमने प्रागुक्ताः । सिद्धिस्थाने विस्तरेण वक्ष्यन्ते सिद्धयश्च तामामिति ।

अथ वैद्यो यत् कुर्यात् तदाह—बलवणोपपन्नञ्चेत्यादि । कामेष्ववसृजेत् तस्य यथाकामं कम्मसु कर्त्तव्येषु विधानमादिर्शेदिति ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथोपसंहरति भवन्ति चात्रेत्यादि । अनेनेत्यादि । अनेनोक्त-
रूपेण विधिना राजा राजमात्रो वा धनवान् वा यस्य विपुलं धनमेव द्रव्यमस्ति,
स एवंविधानेन संशोधनमर्हति, न तन्यः । दरिद्रस्तु खलु यदा व्याधि-
रूपमापदं प्राप्नोति तदा दुर्लभान् सम्भारानसंभृत्यापि काममिष्टतः पिबेत् ।
कस्मात् ? न हीत्यादि । हि यस्मान् सर्व्वमनुप्याणां सर्व्वपरिच्छदा न
सन्ति । न च दारुणा रोगा दरिद्रान् न बाधन्ते ? अपि च बाधन्ते । अत एव
यद्यद् येन मनुष्येणौपधमापदि रोगे कर्त्तुं शक्यं यथाशक्ति तत् सेव्यं तेन । तथा
विकारो नोक्तः, तस्य परीक्ष्यत्वेनैव ग्रहणात्, किंवा, दोषग्रहणेनैव तत्र विकारग्रहणम् : कामेषु
ईप्सितेषु, भवत्सृजेन्निर्यन्तणं कुर्यात् ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति दरिद्रस्य यथोक्तं सम्भारमकृत्वापि संशोधनकरणमाह—दरिद्र इत्यादि ।
दुर्लभानिति वचनेन सुलभानि दरिद्रेणोत्पादनीयानि । संशोधनकरणगुणमाह—मलापह-
मित्यादि ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
 सम्भारा ये यदर्थञ्च समानीय प्रयोजयेत् ॥
 यथा प्रयोज्या या मात्रा यदयोगस्य लक्षणम् ।
 योगातियोगथोर्यञ्च दोषा ये चापुष्पद्रवाः ॥
 यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।
 तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्व्वसुः ॥ १८ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 उपकल्पनीयां नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वमनादिकञ्च । मलापहं रोगहरं बलवणप्रसादनञ्च संशोचनं पीत्वा सम्पग-
 योगेन पुमान् चिरमायुषा युज्यते ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तत्राध्यायार्थमाह—तत्र श्लोका इत्यादि । ईश्वराणामित्यादि ।
 ईश्वरा इह राजानः राजमात्राश्च । शेषं स्पष्टमिदं न्यस्याध्यायस्यार्थः ॥ १८ ॥
 अध्यायं समापयति—अग्नौत्यादि । पूर्व्वैवद्व्याख्ययम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरो मूत्रस्थानीयोप-
 कल्पनीयान्यपञ्चदशाध्यायजल्पाख्या पञ्चदशी शाखा ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे—ईश्वराः सविलासाः, तेन, राज्ञो राजमात्रस्य ग्रहणं, प्रयोजयेदिति
 सम्भारानिति शेषः ॥ १८ ॥

इति चरकचतुरात्मन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेदसंस्कृत्यां सूत्रस्थान-
 व्याख्यायाम् उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राभृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

चिकित्साप्राभृतो विद्वाञ्छास्त्रवान् कर्ममतपरः ।

नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥

यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।

सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथर्वं संशोधने कृतेऽसम्यक्कृते च यद्यत् स्यात् तत् तद्वत् चिकित्साप्राभृतीयमध्यायमारभते—अथान् इत्यादि । चिकित्सा प्राभृत-मुपलोकनं यस्य स चिकित्साप्राभृतो वैद्य इति कश्चिदाह । प्राभृतं प्रकर्षेण भृतिः प्रभृतिः । प्रभरणं सम्भाराणाम् । चिकित्सायां प्रभरणेन वृत्ते यः स चिकित्साप्राभृतो वैद्यः । तमधिकृत्य कृतोऽध्यायः । तम् । शेषं सर्व्वं पूर्व्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—चिकित्साप्राभृत इत्यादि । प्रभृतिः सम्भाराणां प्रकर्षेण भृतिर्भरणमायोजनं प्रभृतिः, तथा वृत्ते यः स प्राभृतः । चिकित्सायां प्राभृतो यः स चिकित्साप्राभृतः । एवं विद्वान् ज्ञानवान् तथा शास्त्रवान् आयुर्वेदे विद्वानपि शास्त्रान्तराध्ययनवान् । तथा कर्मसु चिकित्साक्रियासु तत्परः कुशलः । यं नरं विरेचयति वमनविरेचनाभ्यां दोषान् देहान्निःसारयति स नरो वमनविरेचनयोः सम्यग्योगात् सुखमश्नुते । इतरवैद्यकृतसंशोधने दोषमाह—यं वैद्यमानीत्यादि । यस्तु खल्वबुधो न पण्डितः किन्तु वैद्यमानी आत्मानं वैद्रे मनुं शीलं यस्य सः । वैद्यमान्यपण्डितो वैद्यो यं नरं विरेचयति वामयति वा स मानवो वमनविरेचनयोरतियोगादयोगाच्च दुःखमश्नुते ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वोऽध्यायोऽवमनविरेचनयोर्विस्तरेण सम्यग्योगादिलक्षणं तथा तत्प्रभृति-विषयपुरुषाद्यभिधानुं चिकित्साप्राभृतीयोऽभिधीयते ।—चिकित्सा प्रभृतिरूपा सदा यत्नेन आतुरोपडौकनीयत्वेन यस्य विद्यते स चिकित्साप्राभृतीयः । योगात् सम्यग्योगात् सुखमारोग्यम् । विरेचयतीत्यत्र वामयतीत्यपि शब्दोऽयं विरेचनशब्दस्य वमनेऽपि प्रवृत्तेः । सोऽतियोगादित्यादि । दुःखं विकारः, यद्वक्तुं—“विकारो दुःखमेव तु ।” ननु वमनादौ कस्मान्निध्यायोगो नोच्यते ?

दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिव्याधीनामल्पता रुचिः ।

हृद्वर्णशुद्धिः क्षुत् तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥

बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मारुतस्यानुलोमता ।

सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्द्धनम् ॥ ३ ॥

ष्टीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।

आध्मानमरुचिरुद्धिरदौर्बल्यमलाघवम् ॥

गङ्गाधरः—ननु स योगान् मुखमश्नुते इति यदुक्तं तत् सम्यग्योगः कथं विज्ञायत इति ? अतो विरेचनस्य सम्यग्योगलक्षणान्याह—दौर्बल्यमित्यादि । विरेचनकृत दौर्बल्यम् न तु व्याध्यादिकृतम् । लाघवञ्च शरीरस्य । ग्लानिश्चाहणे शरीरस्य । व्याधीनां तेषां तेषामल्पता । एवं रुचिश्चाहारे भवति । हृद्बुद्धिर्मनोबुद्धिस्थानवन्नसः शुद्धिरजात्यम् । वर्णशुद्धिवेणप्रसन्नता । काले क्षुधा तृष्णा मलमूत्रयोः प्रवर्तनेनञ्च । बुद्धीन्द्रियमनसां शुद्धिः । बुद्धेर्देशानामिन्द्रियाणां मनसश्च शुद्धिर्मलापहतिः । मारुतस्यानुलोमताऽयोगतिशीलता । कायाग्नेश्च जाठराग्नेरनुक्रमेण वर्द्धनम् । सम्यग्विरिक्तस्य लिङ्गानि भवन्ति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—विरेचनस्यायोगलक्षणान्याह—ष्टीवनमित्यादि । ष्टीवनं मुखेन स्वल्पोद्विगणम् । हृदयस्याशुद्धिर्जात्यम् । उत्क्लेश उपस्थितवमनत्वमिव

यावता यस्य वस्तुन उचितो योगः स योगः, तस्य स्वल्पो वा योगः सर्वथा वाऽयोगोऽयोग उच्यते, तस्यैवातिमात्रयोगो विकारकरोऽनियोगः । अनुचितसम्यग्ध्वेन तु वस्तुनो मिथ्यायोगः, तेनेहाप्युत्क्रिष्टश्लेष्मादिधर्मप्रयुक्तं पुरुषे विरेचने सर्वथाऽर्वागिकमेव, तच्च प्रयुक्तं प्रतीपगमनेनैव याति, विरेचने मिथ्यायोगोऽयमयोगः, एवं वमनादिष्वपि ज्ञेयम् । एवमभूतस्य मिथ्यायोगस्य अयोगेनैव ग्रहणात्, उक्तं हि—“प्रातिलोभ्येन दोषाणां हरणात् ते ह्यहस्तनशः । अयोगसंज्ञं कृच्छ्रेण यदागच्छति सालशः” ॥ इति । इदं विरेचनोपपन्नस्य वमनोपपुज्यमानस्य हीनमात्रत्वातिमात्रत्वाभ्यां विना यद्व्याधिहरणस्य तन्मिथ्यायोगादेव परं स्यात्, यदुक्तं तिस्रैषणीये—‘मिथ्यायोगो राशिबर्जेष्वहाराविधिविशेषायतनेषूपवेक्ष्यते’ इति । सत्यं, भेषजस्य मिथ्यायोगोऽयं, वमनस्य तु दोषहरणरूपस्यायोग इति, एवञ्च विरेचनादायपि ज्ञेयम् । यद्यप्यत्रापि मिथ्यायोगः कथञ्चित् पार्य्यते कल्पयितुं, तथापि प्रयोजनशून्यत्वादाचार्य्येण पृथक् न कृतः, शब्दादिषु तु मिथ्यायोगिनां सम्बन्धमात्रस्यापि परिहारार्थं पृथक् कृत इति ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—दौर्बल्यमित्यादि विरेचनस्य सम्यग्युक्तयुक्तानियुक्तस्य लक्षणानि, अदौर्बल्यं

जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
 लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ४ ॥
 विट्पित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
 परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥
 निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
 तृण्यतो मारुतार्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ ५ ॥
 वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
 ऊर्द्धगा वातरोगाश्च वाग्ग्रहश्चाधिको भवेत् ॥ ६ ॥
 चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।
 युञ्ज्याद् य एनमत्यन्तमायुषा च सुवेन च ॥ ७ ॥

श्लेष्मपित्तयोरेव । आध्मानश्चारुचिश्च लङ्घिश्च तथा विरेचनकृतदौर्बल्यं न भवति । अलाघवं शरीरस्य । जङ्घोरुर्वाश्च सदनमवसादः । तन्द्रा निद्रावृत्तान्तिः । स्तैमित्यमाद्रवसनावगुण्ठितत्वमिव देहस्य । पीनसस्य प्रतिश्यायस्य आगमः । मारुतस्य निग्रहो नानुलोपना । एतान्यसम्यग्विरिक्तानां लक्षणानि भवन्ति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथ विरेचनस्यातियोगलक्षणान्याह—विट्पित्तेत्यादि । अथोभागे खलु विरेचने यस्य विडादीनां यथाक्रममागतानां परं रक्तं स्रवति । तन् रक्तं मेदोमांसोदकोपमं निःश्लेष्मपित्तं केवलमुदकं कृष्णं शोणितमेव वा स्रवति । तस्य तृण्यतो मारुतार्तस्य मारुतलिङ्गान्वितस्य प्रमुह्यतश्च स विरेचनस्यातियोगो भवति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अथ वमनातियोगलक्षणान्याह—वमनेऽतीत्यादि । वमनेऽतिशयेन कृते सत्येतान्येव कफपित्तानिलानां यथाक्रममागतानां परं रक्तं स्रवतीत्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति । अधिकश्च लिङ्गं वातरोगा ऊर्द्धगा भवन्ति । वाग्ग्रहश्च भवतीति । तस्मान् संशोधने कर्तव्ये बुद्धिमान् नरश्चिकित्सा-
 स्थौक्ष्यानपगमः । यथाक्रममिति पठन् क्रमेणैवेति दर्शयति, यदुक्तं—“प्राप्तिश्च विट्पित्त-
 कफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ।” आगतानां परमूर्द्धमिति योजना ॥ ३—५ ॥

चक्रपाणिः—अतियोगलक्षणं वमनेऽतिदिशति—वमन इत्यादि । वमनातियोगे विट्पित्तकफ-

अविपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।

पिडकाकोठकण्डूनां सम्भवोऽरतिरेव च ॥

आलस्यश्रमदौर्बल्यं दोग्धन्यमवसादकः ।

श्लेष्मपित्तसमुत्कृतेऽशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥

क्लेब्यं तन्द्रिरबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम् ।

बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो वृंहणैरपि ॥

बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।

ऊर्ध्वञ्चैवानुलोमश्च यथादोषं यथावलम् ॥ ८ ॥

एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाक्षिरपि वद्धते ।

व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥

प्राभृतं विद्रांसं शास्त्रवन्नं कम्पितपरं वैद्यं शरणं रतिवृत्तेनोपेयात् । तादृश-
वैद्यस्य शरणागतत्वे शुभमाह—युद्धादित्यादि । याश्चिकित्साप्राभृता वैद्य एनं
संशोधनकामं सम्पत्त्वमनविरेचनाभ्यामत्ययेमाधुना मुखेन च युद्धयात् ।
तस्मान्नावयुयं वैद्यपानिनं वैद्यं संशोधनकामः शरणमुपेयादिति ॥ ६।७ ॥

गङ्गाधरः—यस्य संशोधनं कर्तव्यं तदाह अविपाक इत्यादि । क्लमो-
ज्जनायासतः श्रम इव । श्रम इति स्वल्पायासेनानिश्चान्त इव भवति । अवसादको
मनोऽवसन्नता । निद्रानाशो वातदोषेण । अतिनिद्रता कफदोषवृद्ध्या ।
क्लेब्यं स्त्रीष्वसामान्यम् । अबुद्धित्वं पूर्ववद्वृद्धिस्फूर्तिहानिः । एतानि बहु-
दोषस्य नरस्य लिङ्गानि भवन्ति । संशोधनन्तु तस्मै नराय हितम् । तस्मै
किं संशोधनं हितमिति ? अत आह ऊर्ध्वञ्चैव इत्यादि । अविपाकादुत्क-
लक्षणस्य यथादोषं यथावलञ्चोर्ध्वं आनुकोपश्च संशोधनं हितमिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—इदं संशोधनकृतमाह—एवमित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण संशुद्ध-
वातानामिति न योजनीयं, येन वमनप्रयोगे कफपित्तानिलागमरूपः क्रमो भवेत् ; यदुक्तं—
‘क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्पत्त्वमितः स इदः’ इति ॥ ६।७ ॥

चक्रपाणिः—संशोधनविषयबहुदोषलक्षणमाह—अविपाक इत्यादि । क्लम इत्यनायासकृतः
श्रमः, श्रमस्तिवह स्वल्पेनायासेन ज्ञेयः, अवसादको मनोऽवसादः, निद्रानाशो वातप्रधानेन दोषेण,
अतिनिद्रता श्लेष्मप्रधानेन ।

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।
 बलं पुष्टिरपत्यञ्च वृषता चास्य जायते ॥
 जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
 तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिवेन्नरः ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिना लङ्घनपाचनैः ।
 जिनाः संशोधनैर्य तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 दोषाणाञ्च द्रुमाणाञ्च मूलेऽनुपहते सति ।
 रोगाणां प्रसराणाञ्च गतानानागतिर्ध्रुवा ॥ ६ ॥

कोष्ठस्य नरस्य कायाप्रवर्द्धनेऽपि व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ।
 यो गर्भादिपादशप्रकृतिः सानुवर्तते । इन्द्रियादिकश्चास्य प्रसन्नं भवति ।
 व्यादिकश्चास्य जायते । जरां बाल्यपितृत्वानवयावस्थां कृच्छ्रेण चिरेण लभते
 चायम् । चिरञ्च कालमनामयो जीवति । तस्मादित्यादि ।—तस्मात् कायाप्रि-
 वर्द्धनादिकलकत्वात् संशोधनं वसनाविरेचनं काले दोषोपचयकाले संशोधनाह-
 काले च युक्तियुक्तं युक्त्या यदुपयुक्तं भवति तत् तु नरः पिवेत् ।

ननु कस्मात् संशोधनं पिवेत न संशमनमिति ? अत आह—दोषा
 इत्यादि । लङ्घनपाचनैः संशमनैर्जिना दोषाः कदाचित् पुनः कुप्यन्ति । ये तु
 दोषाः संशोधनैर्जिनास्तेषां दोषाणां पुनरुद्भवो न भवतीति । कस्मादेवं स्यादिति ?
 अत आह—दोषाणाञ्चेत्यादि । दोषाणाञ्च द्रमाणाञ्च मूलेऽनुपहते सति ।
 सति हि मूले रोगाणां प्रसराणाञ्च गतानामपि ध्रुवा पुनरागतिः स्यात् । तथा च
 लङ्घनपाचनैः संशमनैर्दोषाणां मूलानुच्छेदाद्रोगजनयेऽपि कदाचित् तदोपकोपः
 स्यात् । यथा द्रमाणां मूले स्तब्धत्वे सति सति हि मूले प्रसराणामङ्गराणां

समूलदोषापरहारकत्वेन संशोधनस्य, लङ्घनपाचनयोस्तु दोषापरहारे सत्यपि न संशोधनवद्
 दोषहन्तृत्वमित्याह—दोषा इत्यादि । कदाचिदित्युपपत्तेरुपायया, न तेषां पुनरुद्भव
 इति बलवद्दोषकारणत्वं विनेति मन्तव्यम् । उक्तोऽर्थे दृष्टान्तमाह—दोषाणामित्यादि । लङ्घन-
 पाचनार्थ्या रोगकारणीभूतदोषप्रकोपहरणमात्रे कृते रोगो यो निवृत्तः, स मूलभूताशयव्यवस्थित-
 दोषानुच्छेदाद्, यत्किञ्चिदनुगुणकालादिप्राप्त्या पुनः कुपितदोषेण भवतीति भावः ॥ ८१९ ॥

भेषजक्षयिते पथ्यमाहारैश्चैव वृंहणम् ।
 घृतमांसरसक्षीर-हृद्ययूपोपसंहितैः ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
 तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ १० ॥
 अतियोगानुबन्धानां सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाप्यनुवासनम् ॥
 यस्य त्वयोगस्तं त्रिगुणं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
 मात्राकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ ११ ॥

पुनरागतिर्वा भवति । भेषजक्षयिते खलु संशोधनोपधैः क्षयो मूलोच्छेदो
 जातो यस्य तस्मिन् भेषजक्षयिते दोषे सति स संशुद्धः पुमान् पथ्यं तथाहारैश्च
 घृतादुपसंहितैर्घृतादियुक्तैर्वृंहणमभ्यङ्गादिभिश्च वृंहणं लभते । तथा शर्म
 सुखं लभते । चिरश्चायुषा युज्यते । यथा द्रमाणां मूले च्छिन्ने प्रसराः पुन-
 नागच्छन्ति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—ननु प्रमादेन वैद्यमानिना त्वबुधेन कृते संशोधनेऽतियोगे निवृत्ते
 यद्यनुबन्धो वर्त्तते तदा किं कर्तव्यमिति ? अत आह—अतियोगेत्यादि ।
 येषामतियोगकृतलक्षणानुबन्धो वर्त्तते तेषां तत्तद्रूपप्रशमनोपधस्य सर्पिषः
 पानम् । अथवा मधुरकैर्जीविनीयैर्दशाभिः सिद्धं कल्कैः साधितं तैलमनुवासनं
 प्रशस्यते । अथ यस्य त्रिक्रियायोगः स्यात् तं जनं पुनः स्नेहेन त्रिगुणं स्वेदेन च
 स्विन्नं पूर्वं यादृशमौषधं यन्मात्रं दत्तं तेन न सम्पक् युक्तमभूत् । तत्
 सर्व्वमनुक्रमं स्मरन् मात्राकालबलान्यपेक्ष्य पुनः संशोधयेदिति ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—सम्यग्नि शोधनेन यथा दोषक्षयः तथा आनुभयोऽपि स्यात्, तेन प्रतिकारमाह—
 भेषज इत्यादि । आहारैरेवेत्येवावधारणे, तेन, भेषज्यैः वृंहणं निषेधयति, भेषजस्य बीज्य-
 प्रधानस्य तदा इःसङ्घात् । अनुवासनैरित्यत्र चकारो बोद्धव्यः, तेन अभ्यङ्गादिभिश्च वृंहणं
 पथ्यम् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—अतियोगादिचिकित्सायाह—अतियोगेत्यादि । स्मरन् पूर्वमनुक्रममित्यनेन, अः

स्नेहने स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्जने च ये ।

जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ १२ ॥

जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।

हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ १३ ॥

प्रवृत्तिहेतुभावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।

केचित् तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्त्तनम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहादी क्रियमाणे यदि समयोपाभावादयोगादितो रोगा अन्ये भवन्ति तत्र किं कर्त्तव्यमिति ? अत आह स्नेहन इत्यादि । स्नेहनादौ तथा शुद्धौ तथा सम्पगयोगे पेयादिसंसर्जने चापार्गविहिते यथावन्माग-
विधानाभावेऽयोगान्तिर्योगादौ सति ये रोगा जायन्ते तेषां साधनं सिद्धिषु सिद्धिस्थाने वक्ष्यत इति शेषः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः नन्वेवं चेत् कुतो देहधातूनां वैषम्यं भवति कुतो वा साम्यं । तयोश्च साम्यवैषम्ययोरनुवृत्तिः कुतः स्यात् कुतो वा निवृत्तिः ? इत्याशङ्क्या-
माह जायन्त इत्यादि । देहधातवो देहस्य भागका ये भावास्ते । हेतुवैषम्यात् तेषामुत्पत्तौ स्थितौ च हेतूनां वैषम्याद्बुद्धिहान्यन्यतरस्माद्विषमा जायन्ते । तथा देहधातूनां ये देहवस्तेषां साम्यात् बुद्धिहान्यन्यतरस्माद्विषमा जायन्ते । तथा देहधातुसाम्यवैषम्ययोः सदैवाविरतं स्वभावोपरमः । स्वभावस्य स्वस्य धर्मस्य स्वस्य रूपस्य चोपरमो नाशो भवति । तत्र भावानां स्वस्वधर्माणां स्वस्वरूपाणाञ्च सदैवाविरतप्रवृत्तौ हेतुरस्ति । सदैवाविरतनिरोधे पूर्वमयोगे हेतुभूतः ते परिहरान्तनि शिष्ययति । अमार्गविहितेऽविधिविहिते साधनमित्यत्र वक्ष्यत इति शेषः ॥ ११ १२ ॥

चक्रपाणिः सम्पत्तिं यदेतत् सिद्धौ वक्ष्यमाणं तदनुपद्वेष्टेन च सर्वमेव जानामेव क्षणभङ्ग-
भावे पश्वेऽपि रोगक्षमकत्वं प्रतिपादयितुं प्रकरणमारभते जायन्त इत्यादि । तेषामिति विष-
याणां धातूनां समानाञ्च स्वभावाद् विनाशकारिणां निरोधेऽनुपरमो विनाशः स्वभावोपरमः । यदेत्यविलम्बेन हेतोरपरममात्र एव निनश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः अर्थवार्थे उपपत्तिमाह—प्रवृत्तौत्यादि । प्रवृत्तिहेतुरूपसिद्धहेतुभावानामस्ति निरोधे विनाशो हेतुभावानां कारणं नास्ति यस्मान् सर्वे एव भावाः प्रदीपास्त्विद्वत्तौ कारणापेक्षिणः विनाशो नु द्वितीयक्षणाविद्यमानत्वलक्षणे सहजसिद्धत्वे न हेत्वन्तरमपेक्षन्ते यतः न स्वाभाषिक-

एवमुक्तवार्थमाचार्यमश्वेशोऽभ्यभाषत ।

स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥

भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।

का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ १५ ॥

विनाशे कारणं नास्ति । अन्यकारणं प्रतिक्षणं भङ्गः स्यादिति । तत्र केचिन्महर्षयो भावानां स्वभावोपरमेऽविरतनिरोधे हेतोरवर्त्तनं हेतुर्नास्तीति य एव हेतोरसद्भावस्तमेव भावानां सदा स्वभावोपरमे हेतुं मन्यन्ते ॥ १३॥१४ ॥

गङ्गाधरः—एवमित्यादि । इत्येवमर्थमुक्त्वा वदन्तमाचार्यमात्रेयपुनर्व्वमुपमि लक्ष्यीकृत्याश्वेशोऽभाषत । तत्रोक्तवैत त्वापन्ययः परापरयोगे । यथा—तन् सर्वं सृष्टानुप्राविशदिति, नदीं गत्वा पर्व्वतोऽप्यपति, न तु पूर्व्वकाले । क्रिययोरेककत् कयोराचार्यकत् कक्रियान्तराभावान्, भिन्नकत् कयोरेककत् कयोर्वा । यथा यत्र क्रियाद्वयं पूर्व्वपरकालस्थं तत्र त्वा स्यादिति । तदा भवतु पूर्व्वकाले । “एककत् कयोः पूर्व्वकाले” इति मूलव्यर्थमेककत् कयोरिति पदमुपात्तं पाणिनिना । भिन्नकत् कयोः क्रिययोः परापरयोगाभावान्न स्यात् त्वा इति । अश्वेशो वदभाषत तदाह—स्वभावेत्यादि । भो भगवन् भावानां सदैव स्वभावोपरमे सति चिकित्साप्राभृतस्य वैयस्य किं कर्म ? सदैव स्वभावोपरमे विषया धातवो न क्षणमपि वर्त्तन्ते । तदा कान् विषमान् धातून् भिषक् भेषजैः समीकुरुते ? सदा च धातूनां वैयस्यस्वभावोपरमे चिकित्सा वा का स्यात् वैयस्यसमीकरणं

रूपे हेत्वन्तरागच्छा स्यात्, न ह्युपपन्नः स्वर्गः स्वाभाविकः लोकात्मनो कारणान्तरसमवेक्षते । तदेवं सर्व्वथा भावतानामेव स्वाभाविकं नाशे, देहधातूनामपि नाशः स्वाभाविकः पूर्व्वेति भावः । व्याधिप्रशमे च चिकित्साऽपेक्षकं प्रशान्तरसाह कर्त्तव्यमित्यादि । तथापि विनाशेऽपि हेतुकारणं, हेतोरवर्त्तनमिति उत्पादकहेतोरभावे मन्यन्त इति योजना, एवमपि हेतुपरम्परायाः क्षणिकत्वेन तत्कार्योणामपि स्वभावादेव निरयमन्निहितसहेतुविनाशहेतुर्ना न विनाशहेतुचिकित्सापेक्षेति भावः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—एवमुक्त्वासायां शङ्कायां गुरुं पृच्छति एवमित्यादि । किमित्याशेषे, कर्मसाध्यं, स्वभावोपरमे सति न किमपि साध्यं पश्यामीति भावः । कान् समीकुरुते, विषयानामभिरुच्यत्वेन साम्यं तत्र कर्त्तुं न पाठ्यते इत्याशयः । का वा चिकित्सेति रोगप्रशमं प्रत्यकारणत्वेन एवमुक्तार्थमिति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वचसुः ।

श्रूयतामत्र याः सौम्य युक्तिर्हृष्टा महर्षिभिः ॥ १६ ॥

न नाशकारणाभावाद् भावानां नाशकारणम् ।

ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥

शीघ्रगत्वाद् यथाभूतस्तथा भावो विपद्यते ।

निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ १७ ॥

हि चिकित्सोच्यते । यदि स एव वैषम्योपरमः सदा भवति तदा किमथ चिकित्साकर्म भिषजा प्रयुज्यते ? इत्याग्निवेशोऽभाषत ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—तत्रोत्तरमाह शिष्यस्याग्निवेशस्य तद्वचनं श्रुत्वा पुनर्वचसुः व्याजहार । किं व्याजहार ? तदाह श्रूयतामित्रादि । अत्र भावानां सदा स्वभावोपरमे महर्षिभिर्वा युक्त्या वृद्धिर्हृष्टा सा श्रूयतां सौम्याग्निवेशेति ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः कीदृशी सा युक्तिर्गतिः ? अत आह न नाशेत्यादि । भावानां सदा स्वभावोपरमो यो नाशस्तस्य कारणं न ज्ञायते नाप्यलभ्यते । कस्मात् ? नाशकारणाभावान् । यथा नित्यगस्य कालस्य सदात्ययोऽनवरतमतीतत्वं ज्ञायते, तस्यात्ययस्य कारणं न ज्ञायते शीघ्रगत्वात् । भावानां स्वभावो हि शीघ्रगः । यथा कालस्वभावोऽपि चक्रवद् भ्रमणात्मकः स च शीघ्रगः । तस्मान्नाशकारणाभावो न नाशकारणं सम्भवति । तर्हि कथं भावानां स्वभावोपरमः सदा स्यादिति । अत आह यथाभूत इत्यादि । यो भावो यदा यथाभूतो वचते तदालेनोत्तरावस्थामारभ्य पूर्ववस्थानतो विपद्यते । तत्र पूर्ववस्थाया निरोधे तस्य कारणं नास्ति । न च तन्निरोधेऽन्यथाक्रिया पूर्वभावादन्यथाक्रियोत्तरावस्थायामस्ति । यथा हेतुवैषम्याद्धातवो वातादयो विपमा भवन्ति । विपमा एवोत्तरावस्थां तत्पूर्ववस्थिकविपमरूपेणैवारभ्य

चिकित्सा नास्तीत्यर्थः । किमर्थं वा प्रयुज्यत इति यन्निवृत्त्यर्थं चिकित्सा प्रयुज्यते तद्वानु-
वैषम्यं स्वभावान्निवृत्तिमिति चिकित्साप्रयोजनं नास्ति ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—पूर्वोक्तहेतुविनाशं दृष्टान्तेन हेतुमन्तमाह न नाशेत्यादि । भावानां नाश-
कारणं न ज्ञायते, तन्नाशभावादेव, यथा जल-विषाणं, तद् वाऽज्ञानयोग्यत्वात् पृथिव्यां
निष्ठातमुलकीलकादिवत् सदपि न ज्ञायते इत्याह—नाशकारणाभावात् इति, नाज्ञानयोग्यत्वेन,
किं तद्वैषम्यादेवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—नित्यगस्येत्यादि । निरोधादिरूपत्वेन नित्यगस्य,

पूर्वावस्थविषमस्वभावनाशमुपयन्ति । न तु विषमस्वभावनाशं प्राप्योत्तरावस्थां साम्यस्वभावेनारभन्ते । तस्मात् प्रवृत्तौ खलु भावानामुत्पत्तौ कारणमस्ति न तु निरोधे । वक्ष्यते च स्वयं मूर्च्छिकागर्भाविक्रान्तिशरीरे—आत्मजश्चायं गर्भे इत्यारभ्य—गर्भाशयमनुप्रविश्य शृङ्गोणितान्धायां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जनयत्यात्मात्मानमात्मसंज्ञो हि गर्भः । तस्य पुनरात्मनो जन्मानादित्थान्नोपपद्यते । तस्मादजात एवायमजातं गर्भं जनयति । अजातो ह्यजातेन जनितः । स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्थाविरभावान् प्राप्नोति । स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्त्तते तस्यां तस्यां जातो भवति । या तस्य पुरस्कृतावस्था तस्यां जनिष्यमाणः । तस्मात् स एव जातश्चाजातश्च युगवद् भवति । तस्मिंश्च एतदुभयं सम्भवति जातवच्चैव जनिष्यमाणतश्च । स च जातो जन्यते । स चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनात्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तर-गमनमात्रमेव जन्म चोच्यते । तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायाम् । यथा सतामेव शृङ्गोणितवीजानां प्राक् संयोगादगमेत्वं न भवति । तच्च संयोगाद् भवति । यथा मतस्तस्यैव पुत्रस्य प्रागपत्यान् पितृत्वं न भवति तच्चापत्याद्भवति । तथा मतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते” इति । अथ—शीघ्रगताद् यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते” इति । भावः किं प्राणी चाप्राणी चोच्यते ? तेषां शीघ्रगत्य किं कारणीमति ? तत्रोच्यते केनचिन्महर्षिणा—प्राणी चाप्राणी च सर्वो भावः क्षणिकः शीघ्रगः । पाश्चात् भौतिकत्वेऽपि सर्वेषां दिकालोपादानकत्वाच्चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन कालेऽविरतं भ्रामितत्वादिति वादमाश्रित्य वादिवचनमक्षपादगोतमनोक्तम्—“स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनाम्” इति । व्याख्यातञ्चैतद्वान्स्यायनेन—“स्फटिकस्याभेदेनावस्थितमन्योपधानभेदान्नानात्वाभिमानः । कस्मात् ? स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः । स्फटिकेऽप्यन्या व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुध्यन्ते” इति, कथम् ? क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनाम् । क्षणश्चाल्पीयान् कालः । क्षण-स्थितिकाः क्षणिकाः । कुतः पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय इति ? उपचयापचय-प्रवन्धदर्शनाच्छरीरादिषु । पक्तीनिवृत्तस्याहारासस्य शरीररुधिरादिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रवन्धेन प्रवर्त्तते । उपचयाद्व्यक्तीनामुत्पादोऽपचयान्नरोधः । एवञ्च सत्यवयवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य कालान्तरेण गृह्यत इति ।

एवं मन्यते—नित्यगः कालो यथा विनश्वरत्वे न हेत्वन्तरं विनाशोऽपेक्षते, तथा सर्व एव भावाः, यद्वि यस्य हेत्वन्तरापेक्षं, न तस्य तदवश्यमभावि, यथा—पदस्य रागः, हेत्वन्तरापेक्षी चेद

सोऽयमुपचयापचयप्रवन्धो व्यक्त्यमात्रे वेदितव्य इति । तत्रोवाच गौतमः—
 “नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ।” व्याख्यातञ्च तद्वान्स्यायनेन—“पदा-
 र्थानां सर्वासु व्यक्त्युपचयापचयप्रवन्धः शरीरवदिति नायं नियमः । कस्मात् ?
 हेत्वभावात् । नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति । तस्माद् यथा-
 दर्शनमभ्यनुज्ञा । यत्र यत्रोपचयापचयप्रवन्धो दृश्यते, तत्र तत्र व्यक्तीनाम्
 अपरापरांत्यत्तिरूपचयापचयप्रवन्धदर्शननाभ्यनुज्ञायते : यथा शरीरादिषु । यत्र
 यत्र न दृश्यते, तत्र तत्र प्रत्याख्यायते : यथा ग्रावप्रभृतिषु । स्फटिकेऽय्युप-
 चयापचयप्रवन्धो न दृश्यते । तस्मादयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरांत्यत्तिरिति ।
 यथा चाकस्य कटुकस्त्रा सत्त्वेद्रव्याणां कटुकमानमापादयेत् तादृगेनदिति ।” तत्र
 चोवाचापरः कश्चन—यथाशेषनिर्गमेनापूर्वोत्पादं निरन्वयं द्रव्यमन्ताने
 क्षणिकानां मन्यते ।” क्षणिकानां भावानां द्रव्यमन्ताने द्रव्यस्योपचयापचय-
 प्रवन्धे खलु निःशेषेण निर्गमेनापचयेनापूर्वस्योपचयस्योत्पत्तिस्तत्र पूर्वभावा-
 न्वयो नास्तीति मन्यानः कश्चनोवाच—नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ।”
 नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा । न सत्त्वेनैव प्राण्यप्राणिष्वभ्यनुज्ञानीहि ।
 कस्मात् ? उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः । प्राणिषु शरीरवत् उत्पत्तिकारणं
 तावदुपलभ्यते । अप्राणिष्वपि यथावयवोपचयो बल्मीकादीनाम् । विनाश-
 कारणश्चोपलभ्यते यथा यदादीनामवयवविभागः । यस्य त्वपचितावयवं
 निरुध्यते, स्वरूपमनुपचितावयवञ्च स्वरूपमुत्पद्यते तस्याशेषनिर्गमे निरन्वये
 तपूर्वोत्पादं च न कारणमुभयत्राप्युपलभ्यते इति । तत्र सिद्धान्तमुवाचाक्ष-
 पादगौतमः—“क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ।”
 यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञायते, तथा
 स्फटिकेऽप्यपरापरासु व्यक्तिषु विनाशकारणमुत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञेयमिति ।

तत्राह वादिवचनम्—“लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ।” क्षीरविनाश-
 लिङ्गं दध्युत्पत्तिः । ततः क्षीरविनाशकारणं गृह्यते । तथा शरीरावस्थान्तरोत्-
 पत्तिः पूर्वावस्थाया लिङ्गम् । ततः पूर्वावस्थाया विनाशकारणं गृह्यते ।
 ततो विनाशकारणस्य नानुपलब्धिर्गतिः । तत्रोवाच पुनर्व्वसुः—विनाश-
 कारणाभावात् भावानां नाशकारणम् । न जायते यथाभूतस्तथा भावो विपद्यते ॥
 इति । न हि क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिर्भवति ।

विनाशः स्यात्, नावश्यमासीत् स्यात् : एतद्विपर्ययाच्चातपेऽर्धं विनाशस्य सिद्धम् । सम्प्रति
 अहेतुको विनाश उपस्थितरमेव स्यात्, पश्चात् स्थिरत्वेन संस्काराधानमपि भावेषु न पार्यते

क्षीरदधोः प्रकृतिविकृतिभावाद् यथाभूतो भाव उत्तरावस्थायां तथा भावः
पूर्वावस्थायां विपद्यत इति । अत्र दृष्टान्तत्वाभावात् क्षीरदधोः पूर्वानुरूपेण
उत्तररूपोत्पत्तौ पूर्वभावो हि हेतुः न पूर्वभावविनाशः । ततो विक्रियमाणं
क्षीरमेव दध्युत्पत्तौ हेतुः न क्षीरविनाश इति । अतः क्षीरविनाशल्लिङ्गं
न दध्युत्पत्तिः । भवन् वा दध्युत्पत्तिः क्षीरविनाशल्लिङ्गम् । तेन लिङ्गेन
क्षीरविनाश एव गृह्यते न तु क्षीरविनाशकारणं गृह्यते । तस्मादिनाश-
कारणानुपलब्धिरिति पुनर्वचसुः । अर्थवान् चेत् तदा न सर्वव्याप्याणां क्षणिकत्वम् ।
स्फटिकादिषु द्रव्येषूपचयापचयाभावादपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमुप-
चयापचयप्रबन्धोऽस्ति । तस्माद्यथादशनमभ्यनुज्ञा । इति वात्स्यायन-
व्याख्यानम् । तत्र कश्चित् परिहारमाह "न पयसः परिणामो गुणान्तरस्मादु-
र्भावात् ।" पयसः परिणामो दध्नि न विनाशः । अन्येक आहुः । परिणामश्च
अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरोत्पत्तिर्गति । गुणान्तर-
स्मादुर्भाव इत्यपर आहुः । गुणान्तरस्मादुर्भावश्च सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ
गुणान्तरोत्पत्तिर्गति । स खल्वेकपक्षीभाव इव ।

अत्र तु प्रतिषेधः— "व्यहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदशनं पूर्वद्रव्यानिवृत्तेरनु-
मानात् ।" मन्मुच्छन्नलक्षणादवयवव्यहान्तराद् द्रव्यान्तरे दन्तुत्पन्ने गृह्यमाणे
पूर्वं पयोद्रव्यमवयवविभागोभ्यो निवृत्तिमित्यनुमीयते । यथा मृदवयवानां
व्यहान्तराद् व्यहान्तरस्थाल्यामुत्पन्नायां पूर्वं मृत्पिण्डद्रव्यं मृदवयवविभा-
गोभ्यो निवृत्तत इति । मृदद्रवावयवाऽन्वयः । पयोद्रव्योर्नाशोपनिरोधे निग्नवयो
द्रव्यान्तरोत्पादो वरते इति ।

अथाभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्युत्पादञ्च प्रतिषेद्धमुच्यते—
"कचिदिनाशकारणानुपलब्धेः कचिन्नोपलब्धिरनेकान्तः ।" क्षीरदधिवत्
निष्कारणो विनाशोत्पादो स्फटिकादिद्रव्यक्तीनामिति नायमेकान्तः । कस्मात् ?
हेत्वभावात् । नात्र हेतुर्गति । अकारणो विनाशोत्पादो स्फटिकादिद्रव्यक्तीनां
न पुनर्विनाशकारणाभावात् । कुम्भस्य विनाश उत्पत्तिकारणाभावादुत्पत्तिः ।
एवं स्फटिकद्रव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणाभावादिनाशोत्पत्त्यभावः प्रतिक्षण-
मिति । निर्गन्धश्च दृष्टान्तवचनं गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु
स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्तः । क्षीरविनाशकारणानुपलब्धवद् दध्युत्पत्तिवच्चेति
तु न गृह्यते । तस्मान्निर्गन्धश्चोऽयं दृष्टान्तः । इति । अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्य
कट्टे मित्याह— यथा भूत इति । यादृश उपपन्नः, तथेति तादृश एव । पूर्वसाधितमहेतुविनाशित्वं

अनुत्पादविनाशौ योऽत्र साधकस्तस्याभ्यनुष्ठानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न
 निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीनामित्यभ्यनुष्ठानं योऽयं दृष्टान्तः
 प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । क्षीरदधिवत् तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं
 दृष्टान्तः प्रतिषेद्धः कारणतो विनाशोत्पात्तदशेनात् । क्षीरदधौविनाशोत्-
 पत्तौ पश्यता तत्कारणमनुमेयम् । कार्यलिङ्गं हि कारणमित्यक्षपादगोतमः ।
 अत्रोवाच भगवानात्रेयः पुनर्वचमुः जायन्ते हेतुर्वेपम्याद्विषमा देहधातवः ।
 हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ उत । प्राणिनां देहधातवो
 वातपित्तकफरसमधिरादयो हेतुर्वेपम्यात् कालबुद्धीन्द्रियार्थानामतियोगायां-
 मिथ्यायोगाद्विषमा जायन्ते इति । समानानां तेषां कालादीनामतियोगादितः
 समानां धातूनामुपचयोऽपचयोऽसमानां वेपम्येण । तेषाञ्चैवासमानहेतूनाम्
 अतियोगादितोऽपचयोऽसमानधातूनां वेपम्येणोपचयः समानामिति । एवं
 हेतुसाम्याद्देहधातवः समा जायन्ते इति । तेषामेव कालादीनां हेतूनां सम-
 योगात् समानां धातूनामुपचयः । विशेषाणामपचयो भवति साम्येनैव ।
 न च विषमाणामुपचयापचययोः समानाश्चापचयापचययोस्तत्तद्विषमोपपृक्ता-
 हाराचारादिभिर्जातरमेन मदेन च पेलनाद् देहसमादिमलादीनामुपचयापचयो
 यद्भवतस्तत्र पूर्वावस्थायां यथाभूतो देहधातुः समो वा विषमा वा तथा-
 भावेनैवोत्तरावस्थायां तं तं धातुमागम्याकारणं विषयते । उत्तरावस्थाप्रयुक्तौ तु
 तत्तदाहाराचारादिरसमलसंयोगः कारणमिति । निरन्तरमाहारादिजनितरस-
 पलानुयुक्तेनिरन्तरमेव तेषां धातूनां समानां विषमाणां वा स्वभावोपरमः
 स्यात् । तत्रान्यथाक्रियापूर्वावस्थायां यथाभूतः । ततोऽन्यथाक्रियोत्तराव-
 स्थायां नैवास्ति शीघ्रगत्वाद्भावानाम् । सर्व्वो हि भावो लोके कालानु-
 प्रविष्टः प्राणी । न च नवद्रव्यान्मकञ्चेतनः । अप्राणी तु आत्ममनोवर्ज्जसप्त-
 द्रव्यान्मकः । तस्माद्विरतभ्रमणस्वभावकालान्वयान्शीघ्रगत्वस्वभावः । यथा-
 सावात्मा बीजधर्मा मानुषशुक्रात्तैवसंयोगं मानुषगर्भाशयगतमुपेत्य प्रथमादिषु
 कललादिरूपावस्थान्तरं प्रतिक्षणं प्राप्तः सर्व्वसम्पूर्णाङ्गः कालेन मनुष्यविग्रहेण
 प्रसृतो जायते । गवादिशुक्रात्तैवसंयोगं गवादिगर्भाशयगतमुपेत्य तथैव
 गवादिविग्रहेण जायते । जातश्च शिशुरूपेणाहारादिरसपोषणमवाप्य रस-

तथा शीघ्रगत्वहेतुसाधितमसत्कार्यत्वमुपसंहरति — निरोध इत्यादि । अन्यथाक्रिया अन्यथाकरणं
 संस्काराधानमिति यावत् ॥ १६।१७ ॥

रक्तादिधातुपुष्टिं प्रत्यग्रस्वभावां प्रतिक्षणं प्राप्नो यौवनपर्यन्तं प्रतिक्षणमुत्तराव-
 स्थारम्भपूर्वावस्थानाशाभ्यामवस्थान्तरमुपेत्य वृद्धिमुपैति । स्थैर्यस्वभावात् तु
 धातूनां मध्यावस्थायां तथाविधाहारादिरसपोषणे स्थिरभावेण वृत्तेन । प्रति-
 क्षणमुत्तरावस्थारम्भपूर्वावस्थानाशाभ्यामवस्थान्तरञ्चोपैति । तथा ततः परं
 हासस्वभावाद्धातूनां वाद्धव्ये तथाविधाहारादिजनितरसपोषणेऽपि प्रतिक्षण-
 मुत्तरावस्थारम्भपूर्वावस्थाविनाशाभ्यां क्रमेणावस्थान्तरमुपेत्य हासमुपैतीति ।
 जैशवादिक्रमेण परिणामं कारणं शरीरारम्भकः कालः । इत्येवं पूर्वपूर्वव्यूह
 उत्तरोत्तरव्यूहमारभ्य नश्यति, मनुष्यभावश्च न जहाति । गवादिभावश्च
 न प्राप्नोति । तस्मात् क्षणभङ्गे व्यहान्तगद्व्यहान्तरोत्पत्तिः, न तज्जातीय-
 भिन्नद्व्यहान्तरोत्पत्तिः । पूर्वद्व्यहानिर्गतिर्गपि पूर्वव्यहानिर्गतिर्न तज्जात्यारम्भक-
 पूर्वद्व्यहानिर्गतिः । उत्तरमपि तज्जातिदशनात् । यथा गर्भाशयगतं जीवाधि-
 ष्ठितं शुक्रात्तत्र कालादिक्रमेण प्रतिक्षणमुत्तरावस्थारम्भपूर्वावस्थानाशाभ्यां
 सव्वसम्पूर्णाङ्गो वर्तमानस्ततो जायते मनुष्यादिः शिशुः, तथा क्षीरविनाश-
 कारणानुपलब्धिवद्व्युत्पत्तिवच्च भावानां पूर्वपूर्वावस्थानाशकाणानुपलब्धिरुत्त-
 रोत्तरावस्थागमनमुत्पत्तिः प्रतिक्षणम् । क्षीरं हि कालेन परिणमतु खलूत्तरो-
 त्तरावस्थामारभ्याकारणं विनश्यति । तत्कारणमुपलब्धभावात्तास्त्येव । एवं
 प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरावस्थारम्भपूर्वपूर्वावस्थानाशाभ्यां सव्वभावेण काले दधि
 जायते । ततो जातस्य शिशोः जैशवादिवद्व्यहान्तगद्व्यहान्तरोत्तरोत्तरावस्थान्तरगमनं
 जन्म यथा प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरावस्थारम्भपूर्वपूर्वावस्थानाशाभ्यां भवति । तथा
 जातस्य दध्नोऽपि प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरावस्थारम्भपूर्वपूर्वावस्थानाशाभ्यां मधु-
 म्लान्यम्ल्यादिस्वरूपेण तरुणमध्यपुगणत्वावस्थान्तरमापद्यते दधित्वञ्च न
 जहाति । तत्र पूर्वव्यूहस्य कायमुत्तरोत्तरावस्थारम्भपूर्वपूर्वावस्थानाशाभ्यां
 मुत्तरोत्तरव्यूहः । अतो न पूर्वव्यूहनाशस्य व्यूहं दधि । तस्मात् तज्जाशकारणं न
 जायते इत्यतो नास्ति । एवमजीविषु सव्वेषु स्फटिकादिपृथयापचयकारणं
 कालादि । तत्तदारम्भकश्च वाञ्छश्च । यदा पच्यते सजीवे स्फटिकादिकं
 जायते तदा तत्तत्पच्यतादुपचयापचये तस्य तस्याहारादिपोषणेन जाते प्रति-
 क्षणमेव तथैवोत्तरावस्थारम्भपूर्वावस्थानाशा भवतः कालेन परिणामात् ।
 पच्यतादानीते स्फटिके निजजीवे त्वाहारवत्पोषणकारणमावाप्तोपचयः
 वाञ्छकालादिभ्यस्त्वपचयो वा भवति । कालेनैव वायवोग्नजलादिभिरवस्था-
 न्तरमाप्तं दृश्यमानञ्च लोके स्फटिकादिकमुच्यते । नूतनमिदं मध्यममिदं

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विपजां मतम् ॥ १८ ॥

पुराणमिदमिति । वल्मीकादीनामवयवोपचयकारणमाहारस्यवद्वल्मीककीटो-
द्धृतमृदूप्यस्ति । तद्वद्वल्मीकोपचयेऽपि तदुद्धृतमृदा मेलनेन पूर्ववद्वल्मीकमृदुर्द्धिं
प्राप्योत्तरावस्थामारभ्य पूर्वार्वास्थकरूपेण नश्यतीति । तत्र कारणं नास्तुप-
लब्धभावात् । यदादीनां विनाशकारणमवयवविभागो न परावस्थारम्भक-
पूर्वार्वावस्थाव्यवहारादेव कारणमिति । एवञ्च प्राण्यप्राणिनां सर्वेषामुत्तरावस्था-
रम्भ-पूर्वार्वावस्थानिरूपकारण-विनाशयोः नियमहेत्वभावाद्व्यथादर्शनमभ्यनुज्ञावचनं
नाद्रियते । शरीरवत् सर्वामु व्यक्तियु कालकृतावस्थान्तरदर्शनात् । प्राण्य-
प्राणिषु सर्वत्रैव प्रतिक्षणमवस्थान्तरदर्शनादेव च प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरव्युद्धारम्भा-
कारणपूर्वपूर्वव्यवहाराप्रवृत्त्यः । क्वचिद्विनाशकारणानुपपत्त्यैः क्वचिदुपलब्धैश्च
नानेकान्तः । उति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं भावानां स्वभावोपरमे प्रवृत्तिहेतुं निरोधि कारणाभावस्य
युक्तिमुक्त्वा स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राप्तस्य किमिति ? प्रश्नोत्तरमाह—
याभिरित्यादि । विषमधातूनां प्रतिक्षणं विषमा धातव उत्तरावस्थां विषमधातुका-
मारभ्य नश्यन्ति । इत्येवं विषमधातुप्रवृत्त्यै शरीरे याभिः क्रियाभिस्ते विषमा
धातवः समा जायन्ते सा क्रिया विकाराणां विषमधातूनां चिकित्सा । तदेव
चिकित्साक्रिया विपजां कर्म मतम् । एतेन भेषजेविषमान् धातून् कान्
समीकुरुते भिषगित्यस्याप्युत्तरमुक्तं भवति । विकाराणामिति वचनेन प्रतिक्षणं

चक्रपाणिः—एतेन विषमे धातौ साम्यं संस्कार आधीयतामित्येवंरूपापि चिकित्सा निरस्ता
मन्तव्या, एवं व्यवस्थिते पूर्वार्वावस्थे चिकित्सितं समादधति याभिरित्यादि ।—“सा चिकित्सा”
इत्यनेन “का वा चिकित्सा” इत्याक्षेपः परिहृतः । “कर्म तद्” इत्यनेन प्रथमोद्दिष्ट आक्षेपः
परिहृतः । “इत्यर्थे क्रियते क्रिया” इत्यनेन “किमर्थे वा” इत्याक्षेपः परिहृतः । “कान् समी-
कुरुते” इत्याक्षेपस्तु, “समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्” इत्यादिना परिहृतः । विषमेषु धातुषु याभिः
क्रियाभिः समा धातवो जन्मन्ते सा चिकित्सा ; एवं मन्यते—यद्यपि धातुवैषम्यं विनश्वरम्,
तथापि विनश्यदपि तद्भातुवैषम्यं स्वकार्यं विषममेव धातुमारभते, एवं सोऽप्यपरं विषममिति
न धातुवैषम्यसन्ताननिवृत्तिर्धातुसाम्यजनकरवहेतुं विना ; यदा तु धातुसाम्यहेतुरुपयुक्तो भवति,
तदा तेन सहितं वैषम्यसन्ततिरहितमपि कारणं सममेव धातुसन्तानमारभते, यथा सुत्ररूपहार-
सहितो घटपरमाणुसन्तानो विसदृशं कपालसन्तानमारभते ॥ १८ ॥

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानाश्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ १९ ॥

त्यागाद्विषमहेतूनां समानाश्चोपसेवनात् ।

विषमा नानुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥

समेस्तु हेतुभिर्यस्माद् धातून् संजनयेत् समान् ।

चिकित्साप्राभृतस्तस्माद् दाता देहसुखायुषाम् ॥ २० ॥

धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।

दाता सम्पद्यते वैद्यो दानाद् देहसुखायुषाम् ॥ २१ ॥

वैषम्येणारब्धोत्तगवस्थाप्रवन्धानां विकाराणां सा चिकित्सेत्युक्तः । का वा चिकित्सेत्यस्याप्युत्तरं सा चिकित्सेति वचनम् । किमर्थं वा प्रयुज्यते इति प्रश्नस्योत्तरमाह—कथमित्यादि । विषमधातुत्तगप्रवन्धो वैषम्यं कथमपि धातूनां शरीरे न भवेदित्यर्थं समीकृतेषु च धातुप्रवन्धप्रवन्धः समानामेव स्यान्न तु विषमाणामिति चाथे चिकित्साक्रिया क्रियते ॥ १८।१९ ॥

गङ्गाधरः ननु याभिः क्रियाभिर्गति काभिर्गति ? अत आह—त्यागादित्यादि । विषमहेतूनां कालवृद्धीन्द्रियार्थानामतियोगायोगमिध्यायोगयुक्तानां त्यागात् । समानां समययोगयुक्तानां तेषामेव कालवृद्धीन्द्रियार्थानामुपसेवनात् विषमा धातवो न जायन्ते न चानुबध्नन्ति समाश्च जायन्ते । अथैवमाचरणं सच्च एव किं स्वयं स्वयं कतुमहेतीति ? अत आह—समेस्त्यादि । यस्माच्चिकित्साप्राभृतो वैद्यः समैः समययोगयुक्तैस्तु हेतुभिर्धातून् समानं संजनयेत् तस्माद्देहसुखानामायुषाञ्च दाता भवति न त्वयुषो वैद्यमानी ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—देहसुखायुषां दानाद्यच्च फलं लभते तदाह धर्मस्येत्यादि ।

चक्रपाणिः—एवं व्यवस्थिते, “कथं शरीरे” इत्यादिप्रश्नो व्याख्येयः । वैषम्यं न भवेत् नोत्पदेत्येत्यर्थः । समानाश्चानुबन्ध इति सन्तर्कयोपादः । विषमा नानुबध्नन्ति इति हेत्वभावात् विषमसन्तानस्योपादो न भवति । समानाश्चोपसेवनादिति समहेतूनां सेवनात् ॥ १९।२० ॥

चक्रपाणिः—देहसुखायुषां दानात् धर्मादीनां दाता भवति, देहसम्पत्तिसाध्यत्वाद् धर्मादीनामपीति भावः ॥ २१ ॥

इति कल्पनाचतुष्टयः ।

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राप्तगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।

योगायोगातियोगानां लक्षणं सिद्धिसंश्रयम् ॥

बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।

चिकित्सासूत्रमात्रश्च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥

या च युक्तिश्चिकित्साया यञ्चार्थं कुरुते भिषक् ।

चिकित्साप्राप्तध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ २२ ॥

इति कल्पनाचतुष्कः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

चिकित्साप्राप्तगीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

वैद्यो नृलोकस्य नरस्य जनस्य देहमुखायुषां दानान् धर्मस्याथस्य कामस्य दाता सम्पद्यते । तस्मादुभयस्य च मुखायुषाश्च धर्मादित्रिवर्गस्य च दाता सम्पद्यते । न केवलं मुखायुषाम् । धर्मादयो हि मुखायुषामायत्ताः । इति ॥ २१ ॥

अध्यायार्थमाह तत्र श्लोका इत्यादि । चिकित्साप्राप्तो विद्वानित्यादिना चिकित्साप्राप्तस्य वैद्यस्य गुणः । इतराश्रयो वैद्यमान्यबुधवैद्याश्रयो दोषश्च यं वैद्यमानीत्यादिनोक्तः । दोषवैद्यमित्यादिना सम्पद्योगादिलक्षणमुक्तम् । अविपाक इत्यादिना बहुदोषस्य लक्षणमुक्तम् । एवं विथुदकोष्ठमित्यादिना संशोधनगुणा उक्ताः । अतियोगानुबन्धानामित्यादिना शुद्धिव्यापत्तिसंश्रयं चिकित्सासूत्रमात्रमुक्तम् । जायन्ते इत्यादिना या च युक्तिरित्यादुक्तम् ॥ २२ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्वबहुरालम्ब्यम् । इति कल्पना-चतुष्कः । स्नेहस्वेदोपकल्पनीयचिकित्साप्राप्तगीयैश्चतुभिः कल्पनाध्यायै-निष्पन्नः कल्पनाचतुष्कः ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरचकविराजकृते चरकतत्त्वकल्पतरो सूत्रस्थानीय-

षोडशाध्यायचिकित्साप्राप्तगीयस्य जल्पाख्या षोडशी शाखा ॥१६॥

चक्रपाणिः—संग्रहे सिद्धिसंश्रयज्ञ व्यापत्तिसंश्रयज्ञ सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ; तत्र सिद्धिसंश्रयं सिद्धिसंस्थानसंश्रयेण, व्यापत्तिसंश्रयम् “अतियोगानुबन्धानाम्” इत्यादिनोक्तम् ॥२२॥

इति चरकचतुराज-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां चिकित्साप्राप्तगीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ।

कति वाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥

क्षयाः कति समाख्याताः पिङ्काः कतिधानघ ।

गतिः कतिविधा प्रोक्ता दोषाणां दोषमूढन ॥ २ ॥

हुताश्वेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुब्रवीत् ।

पृष्ठवानसि यत् सौम्य तन्मे शृणु सविस्तरात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ भेषजस्वस्थानिदेशकल्पनाचतुष्कचतुष्टयैः संक्षेपेण रोग-
निदानभेषजचिकित्सा अभिहितः । अधुना विस्तारवचनेन सूत्ररूपेण रोगानभि-
धातुं रोगचतुष्के वक्तव्ये तत्राप्यङ्गानां मर्मणां सप्तोत्तरशते शिरोहृदययोः
प्राधान्यात् तद्वतरोगानभिधातुं प्रथमं कियन्तःशिरसीयमध्यायमारभते । अथात
इत्यादि । “कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा” इति वाक्यस्याध्यायादिस्थस्यैकदेशं
कियन्तःशिरसीतिपदमधिकृत्य कृतोऽध्यायः कियन्तःशिरसीयः । तं तथा ।
सर्वमन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—कियन्त इत्यादि—प्रोक्ताः प्रवचनेनोपदिष्टा इति । तेन संख्यया
वातादिजत्वादिना च ज्ञातुमेते प्रश्ना अभिवेशेन कृताः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—हुताश्वेति ।—गुह्यत्रेयः पुनर्व्वमुहुताश्वेशस्य तद्वचः श्रुत्वा-
ब्रवीत् । हे सौम्याभिवेश ! त्वं यत् पृष्ठवानसि तन्मे सविस्तराच्छृणु ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वचतुष्कचतुष्टयेन भेषजमभिहितम्, सम्प्रति तद्विषयरोगाभिधानार्थं रोग-
चतुष्कोऽभिधातव्यः ; चिकित्सा च विधेयत्वेनैव प्रधानमतः प्रथममुक्ता, किञ्च दर्शितव्यायं
प्रथमाध्याय एव सम्बन्धः ; एवञ्चक्षेत्रे मर्मसु च प्रधानभूतशिरोहृदयरोगाभिधायकत्वेन
कियन्तःशिरसीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अयस्थानवृद्धयो दोषमानं, तस्य विकल्पो दोषान्तरसम्बन्धासम्बन्धकृतो भेदः ।

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।

व्याधीनां द्वाधिका पष्टिर्दोषमानविकल्पजा ॥

दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ।

दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तत्र प्रथमप्रश्नः कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा इति तस्योत्तरमाह—
दृष्टाः पञ्च शिरोरोगा इति । हृदि च देहिनां कियन्तो रोगाः प्रोक्ताः इति प्रश्न-
स्योत्तरं पञ्चैव हृदयामया इति । कति वाप्यनित्यादीनां रोगा मानविकल्पजा
इति प्रश्नस्योत्तरम्—व्याधीनां द्वाधिका पष्टिर्दोषमानविकल्पजा इति । सर्वेषामेव
व्याधीनां ज्वररक्तपित्तादीनां दोषमानविकल्पजा द्वाधिका पष्टिर्दोषमिहोदाः ।
तत्रापि ज्वरादीनां दृढदोषजानां स्वस्थाधिकारे निदिष्टसंख्यायुः कल्पनीयाः ।
तेन पञ्चविंशतिशिरोरोगा अपि पञ्चविंशतिविधाः कल्पनीयाः । एवं हृदयामयादयः
सर्वे बोध्याः । क्षयाः कति समाख्याताः । इत्यस्योत्तरं—दशाष्टौ च क्षया
इति । अष्टादश क्षयाः । एते च पञ्चविंशतिविधा कल्पनीयाः । पिडकाः
कतिथानय इत्यस्योत्तरं सप्त पिडका माधुमेहिका इति प्राधान्यात् अन्या-
श्चासङ्गकत्वेन कतिचिच्च वक्ष्यन्ते । गतिः कतिविधा चोक्ता इत्यस्योत्तरमाह—
दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिः । तांश्च सर्वान् विस्तरं प्रकारभेदेन निदानादि-
वचनेन च वक्ष्यामीति ॥ ४ ॥

माधुमेहिका इत्यत्र माधुमेहशब्दः सामान्येन प्रमेहवचनः, यतोऽत्रैव सामान्येन व्रुतते—“विना
प्रमेहमप्येता जायन्ते दृढमेदसाः” इति । अन्यथा हि “विना माधुमेहम्” इति कृतं स्यात्, तथा
चिकित्सिते वक्ष्यति सामान्येनैव, यत् “प्रमेहिणो याः पिडका यथोक्ताः, रोगाधिकारे
पृथगेव सप्त” इत्यादि, तथा माधुमेहपिडकानां चिकित्सितोपदेशाच्च सर्वमेहभवत्वं पिडकानां,
माधुमेहभवत्वेन हि माधुमेहस्यैवाऽसाध्यत्वात् न तद्वैपिडकानामुपक्रमणीयत्वमस्ति, किञ्च,
प्रदेशान्तरेऽपि माधुमेहशब्देनायं सर्वप्रमेहानुक्तवान्, यथा—“गुल्मी च माधुमेही च राजबह्मी
च यो नरः । अचिकित्स्य भवत्येते बलमांसपरिश्रये ॥” इति । अत्रापि यदि वातिको माधुमेहः
अभिप्रेतः स्यात्, तदा तस्य स्वरूपत एवासाध्यत्वेन “बलमांसपरिश्रये सति” इति विशेषणमनर्थकं
स्यात् ; सुश्रुतेनापि च सामान्येन प्रमेह एवेताः पिडका दर्शिताः यदुक्तं—“तद्वच्च वसामेदोभ्या-
मभिपक्षस्य शरीरस्य शोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणः पिडका जायन्ते” इत्यादि ; सर्व एव प्रमेहा
यस्माद् देहं माधुरीकृत्य जायन्ते तस्मान्माधुमेहा इत्युच्यन्ते, वचनं हि—“पट्पदपिपीलिकाभि-
सरणम्” इति, तथा च वाभट्टः, “माधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मधिवच मेहति । सर्वं हि माधु-
मेहाख्या माधुर्याच्च तमोरतः ॥” विस्तरत इति शृण्वित्यनेन सम्भष्यते ॥ २—४ ॥

सन्धारणाद् दिवास्वप्नाद् रात्रौ जागरणान्मदात् ।
 उच्चैर्भाष्यादवश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ॥
 गन्धादसात्स्यादाघाताद् रजोभूमानिलातपात् ।
 गुर्वम्लहरितादानादतिशीताम्बुसेवनात् ॥
 शिरोभितापाद् दुष्टामाद् रोदनाद् वाष्पनिग्रहान् ।
 मेधागमान्मनस्तापाद् देशकालविपर्ययात् ॥
 वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यक्षञ्च दुप्यति ।
 ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥
 प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
 यदुत्तमाहमहानां शिरस्तदभिधीयते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अथ विस्तरेण शिरोगोगमाह—सन्धारणादित्यादि । अविशार्याणां
 मूत्रादिवेगानां सन्धारणात् । मदान्मदकग्दृष्ट्यातिसेवनेन मत्तभावात् ।
 हरितापादकमरिचधन्याकादि । गुर्वम्लहरितानामत्यादानात् । शीताम्बुनश्च
 अतिसेवनात् । शिरोऽभितापाच्छिरसोऽभिहननान् । दुष्टामात् दुष्टामाजीर्णात् ।
 उष्णामादिति पाठे उष्णाद्यामाजीर्णाच्च । देशकालविपर्ययान् देशस्य पूर्व्वस्थिते-
 विपर्ययान् । तथा कालस्य कृतोविपर्ययान् । तेन कालातिशयमिध्या-
 योगयोः शिरोगोगहेतुत्वं व्यावृत्तिमिति । तथातिमैथुनादित्यनेन मैथुनायोग-
 मिध्यायोगयोर्व्यावृत्तिः कृता । गुर्वम्लहरितानाञ्चान्यादानाच्चानादान-
 मिध्यादानयोश्च व्यावृत्तिः । एभ्यो व्यस्तसमस्तैर्भ्यो हेतुभ्यो वातादयः पृथक्
 समस्ताश्च शिरसि प्रकुप्यन्ति । अस्मिं रक्तञ्च एभ्यो हेतुभ्यो दुप्यति शिरस्येवेति ।
 सर्व्वेस्मिन्नेव शिरोगोगे रक्तदोषश्च वृत्तेत एव । ततो वातादिभ्यः सह दुष्ट-
 रक्तभ्यः शिरसि विविधलक्षणा वक्ष्यमाणा अर्द्धविधेदकादयो रोगा जायन्ते ।
 ननु किमिदं शिरः कणभ्रूभ्य ऊर्द्धम् अथ मुखकर्णादिश्चोत्रमहितं सर्व्वम् ? यदि
 सर्व्वं तदा मुखदिगोगाश्च शिरोगोगा भवन्तीति : अत्र आह—प्राणा इत्यादि ।

चक्रपाणिः—सन्धारणादिति वेगसन्धारणात्, हरितापादिकादि अतीति पूर्व्वेण परेण च
 शीताम्बुसेवनादित्यनेन सम्बध्यते, दुष्टामात् किंवा उष्णामादिति पाठः, तत्रोष्णाद्यामाच्च
 इत्यर्थः । देशकालविपर्ययादित्यत्र देशविपर्यय उपसर्गगृहीतत्वं देशस्य ; अरुञ्च प्रकुप्यतीत्य-

अर्द्धविभेदको वा स्यात् सर्व्व वा रुज्यते शिरः ।
 प्रतिश्यामुखनासाक्षि-कर्णरोगशिरोभ्रमाः ॥
 अर्द्धितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
 विविधाश्रापरे रोगा वातादिकृमिसम्भवाः ॥ ६ ॥
 पृथग्दृष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
 शिरोगदास्ताञ्जृण्ण मे यथास्वहेतुलक्षणैः ॥ ७ ॥
 उच्चैर्भाष्यातिभाष्येभ्यस्तीक्ष्णाघ्राणात् • प्रजागरात् ।
 शीतमारुतसंस्पर्शाद् व्यायामाद् † वेगनिग्रहात् ॥
 उपवासादभीघाताद् विरेकवमनादति ।
 वाष्पशोकभयत्रासाद् भारमार्गानिकर्षणात् ॥

यत्र प्राणाः श्रिताः प्रतिष्ठिताः । हृदयादिषु स्वस्थानेषु स्थितिः प्राणानां यदायत्ता । मन्वन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि यत्र श्रितानि स्वस्थाश्रितान्वर्तन्ति यत्र श्रितानि । यदङ्गानां मध्ये उत्तममङ्गं तदङ्गं शिर इत्यभिधीयते ॥५॥

गङ्गाधरः— तेन किं पञ्चेन्द्रियाश्रितान्वज्जेमुत्तमाङ्गं शिर उच्यते ? इत्यत आह— अर्द्धविभेदको वेत्यादि । वायव्येन अनन्तवातादीनामनुक्तानां ग्रहणम् । क्रिमिसम्भवा इत्यन्तेर्ये रोगास्ते सर्व्वे शिररोगाः । तेभ्यः पृथग् ये पञ्च शिरोगदाः परमर्षिभिर्दृष्टास्तान् स्वहेतुलक्षणैर्मे शृणु ॥ ५—७ ॥

गङ्गाधरः— उच्चैर्भाष्येत्यादि । तीक्ष्णानामाघ्राणात् वक्ष्यमाणेन वमनादतीत्यतिशब्देन सह तीक्ष्णाघ्राणादीनामन्वयः । एभ्य उच्चैर्भाष्यादिभ्यो हेतुभ्यो

भिदधानः सर्व्वशिररोगे रक्तदृष्टिं दर्शयति । प्राणा हृदादिनाङ्गेषु शिरःप्राधान्यं दर्शयन् प्रकृत-
 शिररोगाणामेवाव्यहितत्वं दर्शयति । तेन नोऽसूत्रं शिरःप्राधान्याभिधानं । श्रिता इव श्रिताः
 शिर-उपघाते उपधातात् । उपरिऽदृष्टमुत्तमाङ्गम् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः— प्रकृतान् शिररोगानाह— अर्द्धेत्यादिना क्रिमिसम्भवा इत्यन्तेन । एतच्च
 “जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः” इत्यस्य विवरणम् ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः— शिरोगतत्वेन नासादिरोगेषु प्राप्तेष्वपि तान् विहायैवाष्टोदरीये प्रोक्तास्तानेव
 शिरःशूललक्षणान् रोगान् प्रपञ्चेन वक्तुमाह— पृथगित्यादि । संग्रहेऽष्टोदरीये, तेन

शिरोगता वै धमनीर्वायुराविश्य कुप्यति ।
 ततः शूलं महत् तस्य वातात् समुपजायते ॥
 निस्तुदेयते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा ।
 भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च तपतीवातिवेदनम् ॥
 वध्यते स्वनतः श्रोत्रं निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
 घूर्णतीव शिरः सर्व्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥
 स्फुरत्यतिसिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
 स्निग्धाणामुपशंते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥ ८ ॥
 कटुस्ललवणक्षार-मद्यक्रोधातपानलैः ।
 पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥

वायुः शिरोगता धमनीर्वाविश्य कुप्यति । ततः शिरोगतधमनीप्रविष्टात् कुपिताश्च
 वातात् तस्य जनस्य शिरसि महच्छूलं समुपजायते । तच्छूलं यथा — निस्तुदेयते
 इत्यादि वातजशिरःशूललक्षणम् । शङ्खौ द्वौ भृशं निःशेषतस्तुदेयते मृचीभिर्गन्धि-
 व्यथेते । तथा घाटा सम्भिद्यते सम्यग्भिन्नवत् पीड्यते । भ्रुवोर्मध्यं
 ललाटञ्चातिवेदनं यथा स्यात् तथा तपतीव तापयुक्तमतिवेदनायुक्तञ्च भवति ।
 द्वौ श्रोत्रे वध्यते । स्वनतः सततशब्देन सम्बध्यते । निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
 द्वौ चक्षुषी स्थानाग्निगते इव भवतः । सर्व्वं शिरः कण्ठादूर्द्ध्वं सर्व्वं घूर्णतीव ।
 तथा सर्व्वं शिरः सन्धिवन्धनान्मुच्यते इव श्रुतीभवति । शिरसि यावत्यः
 सिरास्तावत्सिराजालमतिस्फुरति स्पन्दतेऽतिशयेन । शिरोधरा ग्रीवा स्तभ्यते
 स्तब्धा भवति । स्निग्धाणामुपशंते वातहरत्वादिति । एतल्लक्षणमनिलात्मके
 शिरोरोगे भवति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथ पित्तजशिरःशूलमाह—कटुस्लेन्यादि । स्पष्टम् । दक्षत इत्यादि ।

भास्विकादयोऽत्र प्रकरणे शिरोरोगशब्देनोच्यन्ते, शिरोरोगशब्दस्य शूल एव हजाकरे वृत्तत्वात् ।
 तीक्ष्णपानं तीक्ष्णमद्यपानं, किंवा तीक्ष्णं मदिरादि, बध्यते इव बध्यते इत्यर्थः पीडायुक्त-
 स्तेन ॥ ७—८ ॥

दह्यते तुयते तेन शिरः शीतं सुपूयते ।

दहेतं चक्षुषी तृणणा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ ६ ॥

आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभाजनेः ।

श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥

शिरा मन्दरुजं तेन सुप्तस्तिमितभारिकम् ।

भवत्युत्पद्यते तन्त्रीगलस्यमरुचिस्तथा ॥ १० ॥

वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद् दाहो मदस्तृषा ।

कफाद् गुरुत्वं तन्त्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ ११ ॥

दह्यते तुयते च शिरः । तेन दाहतोदेन शिरः शीतं सुपूयते काङ्क्षति ।
सुप्तमरणे सुयतेरिच्छायाः । चक्षुषी दहेते । भ्रमो तृणनं चक्रस्थित-
स्येव ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—कुरुजशिरःशूलपाद आस्यासुखादयः । आस्यासुखादयः
कुरुजशिरःशूलकारिकस्य हेतवः । तद्वक्षणमाह शिर इत्यादि । तेन शिरसि
दुष्टकफेन मन्दरुजं शिरा भवति । सुप्तश्च भवति । स्तिमितश्च भारिकश्च
भारान्वितं शिरा भवति । उत्पद्यते तन्त्रीश्चार्कचश्चालस्यञ्चेति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—त्रिदोषजशिरःशूलवक्षणमाह वातादित्यादि । वातजादिशिरो-
रोगाणां सत्त्वेवक्षणव्यावृत्त्यर्थं लक्षणमिदमुक्तम् । हेतुश्च नोक्तः सत्त्वेदन्नामनुमत
त्वार्थमिति । ननु पित्तजशिरःशूत्रे भ्रम उक्तः । कथमत्र वाताद्भ्रम उच्यते ?
अथोच्यते—भ्रमस्तु रजःपित्तानिलाद्भवति । तत्र पित्तज इह वातज इति ।
मदो मत्तता । उक्तानां वातादिजनानां पृथग्वक्षणेषु मदस्यानुक्तः त्रिदोषजे-
ऽस्मिन्नर्द्धावभेदकानन्तवातमूर्यावर्त्तानामन्तर्भावः । उक्तं हि सुश्रुते शिरो-
रोगविज्ञानीयेऽध्याये—शिरा कुरुज मूर्त्यानां वातपित्तकफस्त्रिभिः । सन्नि-
पातेन रक्तं क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥ मूर्यावर्त्तानन्तवातार्द्धावभेदकशङ्कैः ।
एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ यस्यानिमित्तं शिरसो कुरुजं भवन्ति
तीव्रा निशि चातिमात्रम् । वन्योपतार्यश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स

चक्रपाणिः—शीतं सुपूयते शीतमिच्छन्ति । स्वप्नसुखमनुचितदिवास्तब्धेन ज्ञेयं, सुप्तमिव
सुप्तं प्रबोधरहितत्वेन, भाराक्रान्तमिव भारिकम् ॥ ९-११ ॥

समीरणेन (१) ॥ यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो भूमवती च नासा ।
 शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् (२) ॥ शिरो
 गलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्ठमथो हिमश्च । शूनाक्षिहृतं वदनञ्च यस्य
 शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् (३) ॥ शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि
 लिङ्गानि समुद्भवान्ति (४) ॥ रक्तान्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं
 शिरसो भवेच्च (५) ॥ वसावलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह
 संक्षयेण । क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजाऽतिमात्रम् ॥ संस्वेदन-
 च्छर्दनभ्रमनस्यैरमृगविमोक्षश्च विवृद्धिमेति (६) ॥ निस्तुयते यस्य शिरो-
 ऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च गर्जन् सलिलं सरक्तं
 शिरोऽभितापः क्रिमिभिः स घोरः (७) ॥ यस्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षि-
 भ्रुवं रुक् समुपैति गाढम् । विवृद्धते चांशुमता सदैव सूर्यापवृत्तौ विनि-
 वृत्ते च ॥ शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च ।
 तं भास्करावत्तमुदाहरन्ति सर्वान्मकं कष्टतमं विकारम् (८) ॥ दोषास्तु
 दुष्टास्त्रय एव मन्यां संरीड्य घाटां सरुजां मुतीवाम् । कुर्वन्ति साक्षिभ्रुव-
 शब्ददेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ गण्डस्य पाठ्यं तु करोति कर्ष्णं
 हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् । अनन्तवानं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोन्तं शिरसो
 विकारम् (९) ॥ यस्योत्तमाङ्गाद्वतीव जन्तोः संवेदनादभ्रमभ्रत्युक्तम् ।
 पक्षादशाहादथ वाप्यकस्मान् तस्याद्देहेदं त्रितयाद्रवस्मेत् (१०) ॥ शङ्काश्रितो
 वायुरुन्दीणवेगः कृतानुमात्राः कफपित्तरक्तः । रुजः सुतीव्रा प्रतनोति मृष्टि-
 त्रिदोषतश्चापि हि शङ्कास्तु ॥ मुकष्टमेनं खलु शङ्काकार्यं महपयो वेदाविद-
 पुराणाः । व्याधि वदन्व्युद्धतमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रं रपि दनिवाग्म् (११) ॥
 उति ।

निमित्तस्तु राजा विदेह उवाच — हिमशीतात्मको नित्यं संहितो कक-
 मारुतो । कुर्वन्ति वेदनां तीव्रां दिनात् पूर्वार्द्धे एव च ॥ आदित्यतेजसा
 युक्ते विनिवृत्तं तु भास्करे । स्रोतसां विवृतत्वाच्च ततः उत्पन्नाभिगच्छति ॥
 उत्थितो मातरिश्वा च स्वभार्गं प्रतिपद्यते । तस्मान्मध्यन्दिनाद्दृष्टं वेदनात्र
 प्रशाम्यति ॥ उति । सूर्यावित्तस्य यद्वातश्लेष्मिकत्वमुक्तं तद्वातमध्यकफोत्-
 कटपित्तालपसन्निपातजत्वेन व्याख्यातम् । तदसाध । यतो विदेहेनैवोक्तं—
 “—सूर्यापवृत्तविषय्येयस्य । तत्र वातानुगं वित्तं चिरं शिरसि तिष्ठति । मध्याह्ने
 तेजसाऽऽक्रम्य तद्दृष्टं शिरसो रुजाम् ॥ करोति पित्तिकीं घोरां संशाम्यति

दिनक्षये । अस्तं गते प्रभाहीने सूर्यं वायुनिवत्ते ॥ पित्तं शान्तिमवाप्नोति
ततः शाम्यति वेदना । एवं पित्तानिलकृतः सूर्यावत्तविपर्ययः ॥” इति ।
सूर्यावत्तनाद्विपर्यययोस्तुल्यार्चिकत्वाभिधानान् पित्तोक्तमध्यवायुस्त्वल्परु-
क्षपसन्निपातकृतः सूर्यावत्तविपर्यय इति व्याख्यातम् । सन्निपातहरत्वेन
तुल्यार्चिकत्वा न तु दोषवत्त्वात् तद्वैव कार्यति । अनन्तवातश्च सव्वरेव
महपिभिस्त्रिदोषजः पठितः । अद्वैभेदस्तु विदेहेन पठितः—“शिरसोऽन्यतरे
पाद्वे कुपितो मारुतो यदा । उद्वेपणा कथ्यते जन्तोस्तोदस्फुटनदानैः ॥
शलावदारणोर्गादिमद्गु तदवस्थते । नयनश्चावदीर्यते सोऽर्द्धभेदः कफा-
नित्यान् ॥ द्रव्यान् च दान् सपश्चादान् पञ्चान्नामाच देहिनाम् ॥” इति यन्
कफानिलजः पश्यते तदपि मध्यकृत्वातप्राधान्ये पित्ताल्पतया सान्निपातिक-
त्वेनैवाभिमतम् । यच्चाप्यन्यत्र पठितम्—“रुक्ताशनात्यव्यशन प्राग्वातावश्य-
मथूनैः । वेगमन्धारणायामव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ केवलः सक्रो वापि
गृहीता शिरसो वली । मन्याभ्रशङ्कणार्शिललाटाद्धेतिवेदनाम् ॥ शस्वारणि-
निभां कुर्यात् तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः । नयनं नाथवा श्रोत्रमतिशुद्धो
विनाशयेत् ॥” इति यद्वातकफज्वलनोक्तं तदपि वातोक्तमध्यकफाल्प-
पित्तज्वलेन सान्निपातिकत्वव्यापकमिति । शङ्कस्तु विदेहेन पठितः—
“चीयते तु यदा पित्तं शङ्खयोगनिर्देष्टम् । निरुणद्धि ततो मम्मं परि-
शोपितमप्पणा ॥ ततः शरी विभज्यते ददेत्यं इव वहिना । मूचीभिरिव
तुदेत्यं निकृण्यते द्वाग्या ॥ शङ्को नाम शिरसि व्याधिरपे मुदारुणः ।
तृणामूर्च्छाज्वरकरत्रिगत्रान् परमन्तकृत् ॥ कुशलेन द्रुपकान्तस्त्रिरात्रादेव
जीवति ॥” इति वातपित्तज्वलेन यन् पठितं तदपि पित्तप्रधानमध्यवायुस्त्वल्परु-
क्षज्वलेन सान्निपातिकत्वव्यापनाथम् । यतोऽभिहितम् “योऽधिकस्तेन
निर्देशः क्रियते रग्मदोषयोः” इति । अन्यत्राप्युक्तम्—“पित्तरक्तानिला दुष्टाः
शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्ररुग्दाहरणं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ स
शिरो विपवद्वं गी निरुध्याशु गलं तथा । त्रिगत्राज्जीवितं हन्ति शङ्को नाम
नामतः ॥ चरहाज्जीवति भेषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥” इति च यदुक्तं
तदपि शोथादिलिङ्गेन कफानुबन्धः सूचितः । सव्वत्रैव यद्रक्तसम्बन्धो
विदेहादिभिरुक्तः स चरकवचनात् तत्रापि व्याख्येय इति सर्व्वतश्चाविरोधः ।
सुश्रुतेन रक्तज-क्षयजो यो शिरोरोगावुक्तो तो पुनश्चरकेण सर्व्वत्र शिरोरोगे
रक्तदुष्ट्याः सद्भावात् प्रवलरक्तजस्यापि पित्तलिङ्गक्रियाभ्यां तुल्यत्वात् पैत्तिक-

तिलक्षीरगुडाजीर्ण-पूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।

क्लं दोऽस्तृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥

ततः शिरसि संक्लं दात् क्रिमयः पापकर्मणः ।

जनयन्ति शिरोरोगं जाता बीभत्सलक्षणम् ॥

छेदव्यधनस्कग्दु-शोफदौर्गन्ध्यदु-ग्वितम् ।

क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां लक्षणं न च * ॥ १२ ॥

शिरोरोगे अतजस्य वातकपैत्तिकाशिरोरोगेऽन्तर्भावः कृतः । विदेहे द्रुक्तम् —
“शून्यं भ्रमति तद्देशेन शिरो विभ्रान्तनेत्रता । मूर्च्छा चाद्वावसादथ शिरो-
रोगे अयात्मके ॥” इति । चक्षुष्येणाप्युक्तम् “स्त्रीप्रसङ्गादभीषातादथ वा
देहकषेणात् । शिरसं संजायते कृच्छ्रः शिरोरोगः अयात्मकः ॥ वातपित्तान्मकं
लिङ्गं व्यामिश्रं तत्र लक्ष्येत् ।” इति । पृथगवातजपित्तजशिरोरोगालिङ्गं
व्यामिश्रं तत्र लक्ष्योदात्तं न पृथगुक्तः । अयात्मकः शिरोरोग इति न न्यूनत-
मिति सर्वत्र दोषनिर्देशे बोध्यम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रिमिजशिरोरोगमाह—तिलेत्यादि । संकीर्णभोजनादिति—
बहुद्रव्याणि मेलयित्वैकविधत्वेन निपन्नस्य भोजनात् । दोषलस्य बहुसाञ्चित-
दोषवतः पुंसः । कफरक्तमांसानि क्रियन्ति । पापकर्मणोऽधर्मवतस्तस्य ।
ततस्तस्माद्रक्तकफमांससंक्लेदाच्चिरमि जाताः क्रिमयः बीभत्सलक्षणं घ्राणादि-
रन्ध्रेण पूयादिप्रवृत्तिलक्षणं शिरोरोगं जनयन्ति । पापकर्मण इत्यनेन शिरसि
क्रिमिरोगोऽतदु-खदो भवत्यधर्मेन एवेति सूचितम् । रूपमाह—छेदश्छेदन-
वत् पीडा शिरसि भवति । व्यधनं विद्ववत् पीडा । स्कृ सामान्यतो वेदना ।
क्रिमीणां लक्षणेन क्रिमिरोगोक्तलक्षणेन । इति पञ्च शिरोरोगा विस्तरेण
व्याख्याताः ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—सङ्कीर्णभोजनं विरुद्धाहारः, दोषलस्य बहुदोषमयः । पापकर्मण इत्यनेनाधर्मवत
एवायमतिदुःकक्रिमिरोगो भवतीति दर्शयति—बीभत्सलक्षणमिति । घ्राणादिभ्यः पूयादि-
मवृत्तिः ॥ १२ ॥

शोकोपवासव्यायाम-रुजशुष्काल्पभोजनैः ।

वायुर्गविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥

वेपथुर्वष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता भ्रमः * ।

हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ १३ ॥

उष्णाम्ललवणक्षार-कटुकाजीर्णभोजनैः ।

मद्यक्रोधानपेक्षाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति ॥

हृदाहस्तिक्तता वक्तुं पित्ताम्लोद्विगणं क्लमः ।

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ १४ ॥

अत्यादानं गुरुस्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ।

निद्रासुखञ्चाप्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥

हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।

तन्द्रारुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ पञ्चैव हृदयामया इति यदुद्दिष्टं तस्य विस्तरं प्रवक्ति—
शोकेत्यादि । शोकेत्यादिनाद्देश्योक्तेन वातहृद्रोगनिदानम् । वायुरित्यादिना
सम्प्राप्तिः । आविश्य हृदयं हृदयं गत्वा रजं दूषयित्वा । वेपथुरित्यादिना
लेकश्रोकेन वातहृद्रोगालिङ्गम् । वेष्टनमुद्देष्टनमिव वसोदवद्विषका । (१) ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—उष्णाम्लेत्यादि । उष्णाम्लेत्यादिना पित्तहृद्रोगस्य निदानम् ।
प्रकुप्यतीत्यनन्तरं तत आविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजामित्यनुवर्त्य
व्याख्यातव्यम् । हृदाहेत्यादिना पित्तहृद्रोगालिङ्गम् । (२) ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अत्यादानमित्यादि । अत्यादानमित्यादिना कफहृद्रोगनिदानम् ।
अत्यादानमतिमात्रया भोजनम् । अचिन्तनमल्पचिन्तनं वा । कफहृद्रोग-
कारणमित्यतोऽनन्तरं कफ आविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजमित्यनुवर्त्य
व्याख्यातव्यम् । हृदयमित्यादिना कफहृद्रोगालिङ्गम् । स्तिमितभारिकमिति

चक्रपाणिः—शोकोपवासेत्यादि हृद्रोगलक्षणं । वेष्टनमुद्देष्टनमिव, दूरो दूरद्विषका, अचिन्तनं

हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
 हृद्रोगः कष्टदः कष्ट-साध्य उक्तो महर्षिभिः ॥
 त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुर्गत्मा निषेवते ।
 तिलक्ष्णीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्यापजायते ॥
 मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ।
 संक्लेदान् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहृतात्मनः ।
 मर्मैकदेशे ते जाता सर्पन्ता भक्षयन्ति च ॥
 तुद्यमानं स हृदयं सूचीभिर्गिव मन्यते ।
 छिद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डं महारुजम् ।
 हृद्रोगं क्रिमिजं विद्यादेनं वैद्यः सुदारुणम् ॥ *

आर्द्रवसनावगुण्ठनवद्दारेणाक्रान्तम् । अश्माघृतं प्रस्तरशिलाक्रान्त
 मिव । (३) ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—हेतुलक्षणेत्यादि । हेतुलक्षणेन्यादिना सान्निपातिकहृद्रोगस्य
 निदानादीनि अतिदिष्टानि । ४ । क्रिमिहृद्रोगं वक्तुं तन्निदानमाह—
 त्रिदोषेन्यादि । आदिशब्देनाजीर्णपूतिसंयोगविरुद्धभोजनादीनां ग्रहणम् ।
 ग्रन्थिरन्यादिना क्रिमिहृद्रोगस्य सम्प्राप्तिः । मर्मैकदेशे हृदयैकदेशे । ग्रन्थिः
 ग्रन्थिवदपक्वसकृत् उपजायते । रसश्च रसमयश्च रसग्रन्थिरस्य पुंसः
 संक्लेदमुपगच्छति । अस्योपहृतात्मनः । दुष्टस्वभावेनाप्रतिकर्तुं मनसोऽस्य
 नष्टस्वभावस्य रसमयग्रन्थः संक्लेदान् कुरुस्थानं मर्मैकदेशे हृदयैकदेशे क्रिमयो
 भवन्ति । मर्मैकदेशे जातास्तु ते क्रिमयो हृदयं सर्पन्ता भक्षयन्ति च ।
 तत्क्रिमिहृद्रोगलक्षणमाह तुद्यमानमित्यादि । स इति उक्तरूपेण हृदयैक-
 देशजप्रसर्पेत्क्रिमिर्भाक्षतहृदयः पुमान् सूचीभिर्गिव तुद्यमानं हृदयं मन्यते ।
 शस्त्रैश्च छिद्यमानं यथा तथा हृदयं मन्यते । विद्वानान्मवानातुरः प्राणः ।

स्वरूपचिन्तनम्, अश्माघृतमश्माक्रान्तं, ग्रन्थिर्गिव ग्रन्थिः, स च रसदोषकृतः, मर्मैकदेशे
 हृदयैकदेशे, द्वितीयं मर्मैतिपदं कर्मन्तापञ्चम् ॥ १३ — १६ ॥

हृद्रोगं किमिजन्त्वेनेलिङ्गं बुद्ध्वा सुदारुणम् ।

त्वरेत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ १६ ॥

द्रुल्वणैकोल्वणैः पट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च पट् ।

समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥ १७ ॥

शीघ्रकारिणं शीघ्रमरणकारकम् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् — “वेगाघातोष्णरुक्षान्न-
रतिमात्रोपसेवितैः । विरुद्धाध्ययनाजीर्णरसात्म्यैश्चापि भोजनैः ॥ दूषयित्वा
रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः । कुर्वन्ति हृदये वायां हृद्रोगं
तं प्रचक्षते ॥ चतुर्विधः स दोषश्च पञ्चवः क्रिमाभिस्तथा । पृथग् लिङ्गं
प्रवक्ष्यामि चिकित्सितमनन्तरम् ॥ आयम्यते मारुतजे हृदये तुयते तथा ।
निम्मेध्यते दीप्यते च स्फोट्यते पाच्यतेऽपि च ॥ १ ॥ तृणोपा-
चोपदाहाः स्युः पित्तिके हृदयकम् । धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वदः शोषो
मुखस्य च ॥ २ ॥ गौरवं कफसंस्त्रावांश्च निःस्नम्भोऽग्निमादिवम् । माधुर्यमपि
चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ३ ॥ उत्कलेश्च शीघ्रं नोदः शूलो हृत्लासक-
स्त्वपः । अरुचिः श्वावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत् ॥ ४ ॥ भ्रमकर्म सादशोषो
म्रियान्तेषामुपद्रवाः । क्रिमिजे क्रिमिजातीनां इत्येष्मिकाणाञ्च ये मनाः ॥ ५ ॥
इति । अत्र त्रिदोषजहृद्रोगस्यानुक्तवार्तादिर्वाविशहृद्रोगहेतुलक्षणोऽभिप्रेतः ।
इति पञ्चविधहृद्रोगस्य विस्तराभिधानं पुनश्च चिकित्सिते कारयते ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः — अथ व्याधीनां द्वाधिका पाष्टदोषमानविकल्पजा इत्येतद्विस्तरे-
णाभिधीयते — द्रुल्वणेत्यादि । यथा वृद्धैरित्यादिवक्ष्यमाणवचनान् वृद्धानां
वातपित्तकफानां संसर्गतः सन्निपाता विकारास्त्रयोदश भवन्ति । तत्र
द्रुल्वणैस्त्रयो विकारा एकोल्वणवृद्धदोषैस्त्रयः सन्निपाता इति ते पट्
सन्निपाताः स्युः । तद्यथा — वातपित्तोल्बणः सन्निपातो वातकफोल्बणः पित्त-
कफोल्बणश्चेति त्रयो वृद्धद्विदोषोल्बणाः सन्निपाताः ॥ ३ ॥ वृद्धैक-
दोषोल्बणाश्च सन्निपातास्त्रयो वृद्धवातोल्बणो वृद्धपित्तोल्बणो वृद्धकफोल्बणः
सन्निपात इति पट् सन्निपाताः ॥ ६ ॥ हीनमध्याधिकैश्च वृद्धदोषैः पट्
सन्निपाताः स्युः । तद्यथा — वृद्धवातवृद्धतरपित्तवृद्धतमकफ इत्येवं संसर्गेण

चक्रपाणिः — “कति चाप्यनिलादीनाम् इत्याहुक्तस्योत्तरं — द्रुल्वणैरित्यादि । हीन-
मध्याधिकैरिति वृद्धवृद्धतरवृद्धतमैः । संसर्गे नवेति षष्ठेऽऽस्यैव विवरणं “पट् तेभ्यः” इत्यादि ।

संसर्गेण नवते पङ्कवृद्ध्या समैस्त्रयः । *

पृथक् त्रयश्च तैवृद्धेर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ।

यथा वृद्धेस्तथा क्षीणोदोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ॥ १८ ॥

वृद्धिजन्यकृतश्चान्यो विकल्प उपदिश्यते ।

एकः सन्निपातः । वृद्धवातवृद्धतरककवृद्धतर्मापित्तज इत्येवं द्वितीयः । वृद्ध-
पित्तवृद्धतरककवृद्धतमवातज इत्येवं तृतीयः । वृद्धापित्तवृद्धतरवातवृद्धतम-
कफज इत्येवं चतुर्थः । वृद्धककवृद्धतरपित्तवृद्धतमवातज इत्येवं पञ्चमः ।
वृद्धककवृद्धतरवातवृद्धतर्मापित्तज इत्येवं षष्ठः । इति षट् सन्निपाताः स्युः । (६)
इति द्वादश सन्निपाताः । (१२) । वृद्धैः समैस्त्रिभिर्दोषैश्च सन्निपात एक
इति त्रयोदश ते सन्निपाताः स्युर्गतिः । (१३) ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः— अथ द्विदोषभेदानाह संसर्गेण नवते पङ्कवृद्ध्या समैस्त्रय
इति । वृद्धानां वातपित्तकफानामन्यतमाभ्यां द्वाभ्यां संसर्गेण जाता विकारा
नव भवन्ति । एते द्वन्द्वा एकैकदोषवृद्ध्या षट् । समैर्वृद्धैर्द्वन्द्वैस्त्रयः । इति
नवधा । वृद्धवाताधिकवृद्धपित्तज इत्येवं वातपित्तज एकः । (१) । वृद्ध-
पित्ताधिकवृद्धवातज इति द्वितीयो वातपित्तजः । (२) । वृद्धवाताधिकवृद्ध-
कफज इत्येवं वातकफज एकः । वृद्धकफाधिकवृद्धवातज इत्येवं द्वितीयो
वातकफजः । (३) । वृद्धपित्ताधिकवृद्धकफज इत्येवं पित्तकफज एकः । वृद्ध-
कफाधिकवृद्धपित्तज इत्येवं द्वितीयः पित्तकफजः । (४) । अन्येवमेकैकवृद्ध्या
षट् द्वन्द्वाः । (६) । समैर्वृद्धैर्द्वन्द्वैर्दोषैस्त्रयः । यथा वृद्धसमवातपित्तजः ।
वृद्धसमवातकफजः । वृद्धसर्मापित्तकफजः । इति त्रयः । अन्येवं नव संसर्गेजा
विकाराः । (९) । पृथक् त्रयश्च तैवृद्धेर्व्याधयः पञ्चविंशतिर्गतिः । वृद्धैस्त्वे-
र्वातपित्तकफैर्दोषैः पृथक् जाता रोगास्त्रयः । वृद्धवातजो वृद्धपित्तजो वृद्ध-
कफज इति त्रयः । अन्येवं वृद्धैर्दोषैर्जाता व्याधयः पञ्चविंशतिर्ज्वरादयो
भवन्ति । स्वस्याधिकारे सङ्ख्या भेदाः कल्पनीया एव । न तु ततोऽधिक-
प्रकृतिसमवेतदोषजाः इति । (२५) । इति वृद्धावस्थायां दोषाणां पञ्चविंशति-
भेदवृद्धीनावस्थायाश्च पञ्चविंशतिभेदानाह—यथा वृद्धैरित्यादि । वृद्धैः
समैस्त्रय इति वृद्धैः समैः । वृद्धिजन्यकृत इत्यस्य विवरणं वृद्धिरेकस्येत्यादि । अथ च यद्यपि
समतापि वृद्धिजन्यविकल्पे पठ्यते, तथापि समतायां स्वातन्त्र्येण विकाराकर्तृत्वात् वृद्धिजन्यकृत

वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः ।

द्वन्द्ववृद्धिः त्रयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः त्रयः ॥ १६ ॥

दोषैर्यथा पञ्चविंशतिव्याधयो भवन्ति तथा क्षीणदोषैः स्वमानतः क्षयावस्थैः दोषज्जाताः व्याधयः पञ्चविंशतिः स्युः । क्षीणदोषैर्लवणैस्त्रिभिर्दोषैस्त्रयः सन्निपाता रोगाः । क्षीणैर्कोल्वर्णैस्त्रिभिर्दोषैर्जातास्त्रयः सन्निपाता रोगाः । इति षट् स्युः । एवं क्षीणहृनिमध्याधिकदोषज्जाताः षट् सन्निपाता रोगाः । इति क्षीणदोषजा द्वादश सन्निपाताः स्युः । एवं क्षीणदोषैः समज्जात एकः सन्निपात इति त्रयोदश क्षीणदोषजाः सन्निपाताः । क्षीणदोषजाश्च नव द्वन्द्वजाः । एकैकक्षीणदोषद्वया षट् । समैः क्षीणदोषैस्त्रयः इति नव । एवं क्षीणदोषैः पृथग्ज्जातास्त्रयो रोगा इति क्षीणदोषज्जाताः पञ्चविंशतिः भवन्ति । एवं क्षीणदोषजा न ज्वरादयो व्याधयो यावन्तो वक्ष्यन्ते वृद्धदोषैर्हि ज्वरादयो भवन्तीति । यथास्वाधिकारं सम्प्राप्तौ वक्ष्यन्ते ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—शेषान् दोषभेदानाह—वृद्धिक्षयकृतञ्चेत्यादि । दोषाणां

वृद्धिक्षयोभयकृताज्यां निरुक्तपञ्चाशताज्याः । तद्यथा—वृद्धिस्त्यादि । वातादीनां त्रयाणामेकस्य वृद्धिः । एकस्य समता । अपरस्य क्षयः । इत्येवं वृद्धसमक्षीणदोषज्जात एकविंशो रोगः षड्विंशो भवति । तद्यथा—वृद्धवात-समपित्तक्षीणकफज एकः । (१) वृद्धवातसमकफक्षीणपित्तजो द्वितीयः । (२) । वृद्धपित्तसमवातक्षीणकफजस्तृतीयः । (३) । वृद्धपित्तसमकफक्षीणवातज-श्रुतुथैः । (४) । वृद्धकफसमवातक्षीणपित्तजः पञ्चमः । (५) । वृद्धकफ-समपित्तक्षीणवातजः षष्ठः । (६) । इति षट् । द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्येति त्रिभ्य एकस्त्रिविधः । तद्यथा—वृद्धवातपित्तक्षीणवातज एकः । (१) । वृद्धवातकफक्षीणपित्तजो द्वितीयः । (२) । वृद्धवातपित्तक्षीणकफजस्तृतीयः । (३) । इति त्रयः । इति नव । (९) एकवृद्धिर्द्वयोः क्षय इत्येवं त्रयः । तद्यथा—वृद्धकफक्षीणवातपित्तज एकः । (१) । वृद्धपित्तक्षीणवातकफजो द्वितीयः । (२) । वृद्धवायुक्षीणपित्तकफजस्तृतीयः । (३) । इति त्रयः । इत्येवं द्वादश भेदा इति । पूर्वः पञ्चाशता सह द्वाधिका षष्टिर्व्याधीनां दोषमानविकल्पजा इत्युक्तम् । वृद्धिरेकस्य समता चैकस्य संक्षय इत्यनेन षड्विकाराः ; द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्य इत्यनेन त्रयः ; एकवृद्धिर्द्वयोः क्षयस्तेन त्रयः ; एवं द्विषष्टिप्रकारा भवन्ति ॥ १७।१८ ॥

चक्रपाणिः—वृद्धिरेकस्योऽयादेरुदाहरणं—“प्रकृतिस्थं यदा पित्तम्” इत्यादि । अत्र केचिदेतत्

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणाः क्षये ।

स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥

तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।

गात्रदेशे भवेत् तस्य श्रमा दौर्बल्यमेव च ॥ २० ॥

भवतीति ॥ ६२ ॥ नन्वेवम्भूता द्विषष्टिर्भवतु । सम्भवन्ति चैभ्योऽधिका
विकल्पाः । तद्यथा—एकस्य वृद्धिः समता द्वयोश्चेति त्रयस्तथा । द्वयोर्वृद्धिश्च
समता चैकस्येति त्रय इति ॥ तथा पट्विधा कल्पना वृद्धावस्थायां
पृथग्जेषु द्वन्द्वजेषु कृताः । तथा, शयश्चकस्य समता द्वयोश्चेति त्रयस्तथा ।
द्वयोः शयश्च समता चैकस्येति त्रय इति पट्विधा कल्पना
शयावस्थायां पृथग्जेषु द्वन्द्वजेषु चोक्तैवाविकृतत्वादिति चेत् ? तदा
वृद्धिरेकस्य, समता चैकस्य, एकस्य संशयः—इति पण्णामपि चानुप-
पत्तिः । वृद्धिशयव्यतिरिक्तस्य समस्याविकृतत्वादिकर्त्तृदः शयश्चैकस्ये-
त्येवमेव पट् भवन्तु—इति चेत् ? प्रकृतिस्थं यदा पित्तमित्यादिना
समस्यापि दाहादिकार्यवचनात् वृद्धशीणदोषाकण्णाद् दृष्टिवचनात् । नैवम् ।
यत एकस्य वृद्धिः समता द्वयोश्चेत्यादिषु च समावस्थस्याकर्षणादि-
दृष्टिसम्भवात् । अत्रोच्यते—समदोषस्य दृष्टदोषसंसर्गाभावे पृथग्ज-
द्वन्द्वज्ञानामभिधानं वृद्धैकदोषजे समयोः शेषयोर्न हि तत्संसर्गा
दृष्टिर्भवति, न वा वृष्टदोषद्वये समस्य शेषस्य दृष्टिर्भवतीति ख्यापनाय
वृद्धिशयकृतव्याधिषु यस्यैकस्य वृद्धिरपरस्यैकस्य शयस्तदेव समस्याकण-
दृष्टिर्भवति नियमेन, तत्स्वभावादिति च ख्यापनार्थमिहोक्तम्—“वृद्धिरेकस्य
समता चैकस्यैकस्य संशयः” इति । ननु तर्हि कथमुक्तम्—“एकः प्रकुपितो
दोषः सर्वानिव प्रकोपयेत्” इति ? उच्यते सर्वानिव यत् प्रकोपयेदित्युक्तं,
तदेवं नियमेन प्रकोपयेत् न तु सर्वत्रैव प्रकोपयेदित्यभिप्रायेणोक्तमिति ।
अथ “वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संशयः” इति त्रीनुदाहरति—प्रकृतिस्थ-
मित्यादि । प्रकृतिस्थं स्वप्नस्थं पित्तं श्लेष्मणः क्षये पारिशेष्याद् वृद्धो वायुः
स्थानात् पित्तं स्वस्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति तदा तत्र तत्रानव-
ष्टव परमुदाहरणं दृष्टान्तायं पठन्ति, शेषोदाहरणन्तु कृन्ते तस्यैव बोद्धव्यम् । केचित् तु—
—वृद्धिशय-विकल्पस्य दुर्बोधत्वेन सर्वेषामेव द्वादशानामपि विकल्पानामाचार्येण लक्षणं कृत-
मिति कृत्वा सर्वमेव पठन्ति । ननु प्रकृतिस्थे पित्ते कथं तदा दाहश्चेति सङ्गर्तं भवतु, न हि

प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।

कर्णत् कुप्यात् तदा शूलं शैत्यस्तम्भनगौरवम् ॥ २१ ॥

स्थितो भेद इव पीडा वातेन कदाचिन् कदाचिन् पित्तेन दाहः । तथा गात्रदेशे श्रमोऽनायासेन वातात् वैवर्ण्यञ्च तस्य भवतीति । अत्र जिज्ञास्यम्—दुष्टिस्तु खलु दोषाणां किं विकृतिः किं प्रकृतिसहिता विकृतिः ? यदि विकृतिरेव दुष्टिः तदा स्वप्रमाणाद्वृद्धिर्हानिश्चावस्था दुष्टिर्भवति : ततः स्वप्रमाणस्थं पित्तं श्लेष्मणः तस्य वृद्धवायुना नीतं यत्र तत्र यद्दाहं करोति तत् किं स्वमानस्थमदुष्टं पित्तं करोति ? न ह्यदुष्टस्य पित्तस्य कार्यो दाहः । अथ तर्हि प्रकृतिसहिता विकृतिः सा च प्रकृतिः समानावस्था । तस्यां विकृतिर्वृद्धिर्वा हानिर्वा । तत्रेयं वृद्धिलक्षणा दुष्टिर्दाहात् कार्योदनुमेया । वातेन रज्जुकस्योदरस्थस्य पित्तस्यैकदेशाकर्षणात् कथं वृद्धिस्तक्यते हानिरेव हि तस्यां स्यात् । तत्राहुरेके—गात्रेषु यत्र यत्र पित्तं वातेनाकृष्यते तत्र तत्र स्थितं भ्राजकं पित्तं सर्व्वशरीरं यत् तत्तेन सह संयुक्तं वृद्धं भवति । तदेव दाहं करोतीति । तत्रान्ये ब्रुवन्ते—यतः स्थानस्थात् पित्तादाकृष्यते तत् पित्तं तर्हि हसति । तत् पित्तहासकृतं कर्म च तदा भवतु भवत्येव तत् । उदाकृष्टपित्तकार्य्यप्रकरणे भगवता नोक्तम् । तस्मात् तस्य पित्तस्य क्षीणत्वात् पित्तस्य वृद्धस्य भ्राजकस्य हासकणार्थं न विरेचनं विहितम् । विरेचनेन हि कोष्ठस्थरज्जुकापित्तस्य निहरणं स्यात् । उह च तत् पित्तं क्षीणमिति । तस्मादाकृष्टपित्तस्य स्वस्थाननयनं विहितम् । वृद्धभ्राजक-हासाथेमभ्यङ्गावगाहनादिकं वा प्रयोक्तव्यमिति । स्थानाकृष्टिरपि वृद्धि-क्षयविशेषरूपा दुष्टिः । न वृद्धिः क्षयव्यातिरिक्तेति । एवमन्यदुदाहार्य्यमित्येके ब्रुवन्ते न चात्र पठन्ति ॥ ११/२० ॥

गङ्गाधरः—अन्ये तु तान्यप्युदाहरणानि पठन्ति तद्यथा प्रकृतिस्थं कफ-मित्यादि । बली वृद्धो वायुः प्रकृतिस्थं कफं क्षीणे पित्ते सति यदाकर्षेत् तदा शूलं वायुः कुप्यात् शैत्यस्तम्भनगौरवं कफः कुप्यादित्याकृष्टकफकार्य्यं शैत्यादिकमिति । व्याध्याग्भात् पूर्वं कफः प्रकृतिस्थ एव । व्याध्याग्भे तु

प्रकृतिस्थो दोषो विकारकारी, न च वायोदाहः सम्भवति, उच्यते—यत्र यत्रेति वचनात् : यत्र कुपितेन वायुना पित्तं नीतं, तत्र शरीरावयवे प्रकृतिमानास्थतमपि पित्तं वृद्धमेव । यतस्तस्मिन्

प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं कफपरिक्षये ।

संरुणद्धि तदा दाहः शूलञ्चारयोपजायते ॥ २२ ॥

प्रकृतिस्थं कफं पित्तं यदा वातपरिक्षये । *

संनिरुन्ध्यात् तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ २३ ॥

प्रकृतिस्थं यदा वातं श्लेष्मा पित्तपरिक्षये ।

संनिरुन्ध्यात् तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं ज्वरम् ॥ २४ ॥

खल्वाकृष्टो दोषस्तत्स्थानस्थतदोषसंयोगाद्बुद्ध एव भवतीति, अन्यथा शैत्यादिकं न सम्भवतीति : एवं सर्वत्र स्थानाकृष्टसमदोषवर्धयम् । कुपित-
दोषेण समदोषस्याकर्षणं स्थानस्थावयवहासे स्थानान्तरस्थावयवमेलनेन बुद्धौ
कारणं न तु समदोषस्य दुष्टिगति बाह्येतुव्यापारवत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—प्रकृतिस्थमित्यादि । कफपरिक्षये बुद्धं पित्तं प्रकृतिस्थं वातं
यदा संरुणद्धि तदा पित्तेनास्य दाहः क्रियते । शूलन्तु पित्तनिरुद्धवातः
करोतीति । यदि स्थानाकृष्टदुष्टि विशेष इष्यते तदा तद्वत् संश्लेषश्च दुष्टिविशेषो
भवतु । न ह्यस्ति पित्तकफयोगकर्षणशक्तिः पक्वत्वात् ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—प्रकृतिस्थं कफमित्यादि । प्रकृतिस्थं स्वप्रमाणे स्थितमकुपितं
कफं वातपरिक्षये बुद्धं पित्तं संनिरुन्ध्यात् तदा कफकाय्यतन्द्रागौरवसहितं ज्वरं
पित्तं कुर्यादिति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—प्रकृतिस्थं यदेत्यादि । प्रकृतिस्थं वातं पित्तपरिक्षये बुद्धः श्लेष्मा
यदा संनिरुन्ध्यात् तदा वातकाय्यं शीतकं स्वकाय्यं गौरवं ज्वरश्च कफः
कुर्यात् ॥ २४ ॥

एतदेष तावान् पित्तसम्बन्धे उच्यते न भवत्येवेत्यधिकेन तत्र पित्तेन दाह उपपन्न एव, एवम्

प्रकृतिस्थमित्यादौ तु —

० श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये ।

निर्वाहयेत् तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥

प्रबुद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षाणं समारणम् ।

रुन्ध्यात् तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं ज्वरम् ॥

समीरणे परिक्षीणे कफं पित्तं समखगम् ।

कुर्वीत सन्निरुन्धानो मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥ इति चक्रसम्मतः पाठः ।

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं श्लेष्मा मारुतसंज्ञकं ।
 संनिरुद्ध्यात् तदा कुर्यान्मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥
 निद्रां तन्द्रां प्रलापञ्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
 नखादीनाञ्च पीतत्वं पृथिवीं कफपित्तयोः ॥ २५ ॥
 हीनवातरस्य तु श्लेष्मा पित्तं सहितश्चग्नः ।
 करोत्यरोचकापाको सदनं गौरवं तथा ॥
 हृल्लासमारस्यस्त्रवणं सदाहं पाण्डुतां मदम् ।
 विरेकरस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलरस्य च ॥ २६ ॥
 हीनपित्तरस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
 स्तम्भं शैत्यञ्च तोढञ्च जनयत्यनवस्थितम् ॥
 गौरवं मृदुतामग्नेभक्ताश्रद्धाञ्च वैषम्यम् ।
 नखादीनाञ्च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—प्रकृतिस्थं यदेत्यादि । यदा मारुतसंज्ञके वृद्धः श्लेष्मा प्रकृतिस्थं
 पित्तं सन्निरुद्ध्यात् तदा पित्तकार्यं प्रत्यापं स्वकार्यन्तु मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहं
 निद्रां तन्द्रां हृद्रोगं गात्रगौरवं कुर्यात् । नखादीनां पीतत्वं पित्तकार्यम् ।
 कफपित्तयोः पृथिवीं तदुभयस्य कार्यं भवेत् ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथ वृद्धवृद्धिः अग्नौचैकस्येत्यस्योदाहरणत्रयमाह—हीनवात-
 स्येत्यादि । पित्तं वृद्धेन सहितो वृद्धः श्लेष्मा हीनवातस्य स्वप्रमाणतः
 क्षीणो वातो यस्य तस्य देहे चरन्त्यरोचकायनलवैषम्यान्तं करोति । तत्रास्य-
 स्त्रवणान्तं कफकार्यम् । शेषं पित्तकार्यम् ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—हीनपित्तस्येत्यादि । मारुतेन वृद्धेनोपसंहितो वृद्धः श्लेष्मा
 स्तम्भादीनि जनयेत् । अनवस्थितं तोढं वातो वृद्धः स्वकार्यं वैषम्यञ्च गात्र-
 पारुष्यञ्च जनयति ॥ २७ ॥

अन्यत्रापि प्रकृतिस्थस्यापि दोषस्य विकारे व्याख्येयम् । अन्ये तु प्रवृत्ते—प्रकृतिस्थानामपि दोषाणां
 इहदोषसम्बन्धाद् विकारकारित्वं स्यात्, यथा रक्तादीनाम् ॥ १९—२५ ॥

मारुतस्तु कफे हीने पित्तञ्च कुपितं द्वयम् ।

करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥

भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने । *

अङ्गमर्दं परीशोपं हृदये धूपनं तथा ॥ २८ ॥

वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यपिदधद् भृशम् ।

चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छाञ्च वाक्सङ्गञ्च करोति हि ॥ २९ ॥

वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहोजः स्वंसयेच्चरत् ।

ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृणानां मूर्च्छां क्रियान्नयम् ॥ ३० ॥

पित्तश्लेष्मक्षये वायुमर्म्माण्यभिनिपीडयन् ।

प्रणाशयति संज्ञाञ्च वेपयत्यथ वा नरम् ॥ ३१ ॥

दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथावलम् ।

जीर्णा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—मारुत इत्यादि । कफे हीने वृद्धो मारुतः पित्तञ्च वृद्धमिति द्वयं कुपितं यानि लिङ्गानि करोति तानि समासतः शृणु । भ्रममित्यादि । अति दृढवृद्धेऽप्यक्षयोदाहरणानि त्रीणि ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथैकवृद्धिद्वन्द्वक्षयोदाहरणान्याह त्रीणि । वातपित्तक्षय इत्यादि । श्लेष्मा वृद्धः । आपदधदाल्छादयन् ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—वातश्लेष्मक्षय इत्यादि । देहोजश्चरत् पित्तं स्वंसयेत् भ्रमयेत् ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—पित्तश्लेष्मक्षय इत्यादि । वायुवृद्धो मर्म्माणि हृदयादीनि ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—अति वृद्धिद्वन्द्वक्षयोभयकृतानां द्वादश दोषाविकल्पानुत्तवा शिष्याणां माशङ्कामुद्धान्याह—दोषा इत्यादि । दोषाणां द्विषष्टिविकल्पाः । वृद्धावस्थायां

चक्रपाणिः—हीनघातस्येत्यादि दृढवृद्धिः क्षयवैकल्यस्येत्यस्योदाहरणं, देहोजो देहसारः, किंवा देहश्च ओजश्च देहोजः ॥ २९—३१ ॥

चक्रपाणिः—दोषाणां वृद्धिसाम्यक्षयलक्षणानि पृथगाह—दोषा इत्यादि । स्वं लिङ्गमिति

* स्फुटनवेपने इत्यत्र स्फोटनमुत्तमम् तथा हृदये धूपनमित्यत्र दूयनं धूपनमिति च पाठान्तरम् ।

पञ्चविंशतिः, भवावस्थायां पञ्चविंशतिः, वृद्धिभवावस्थायां द्वादश । इति य उक्तास्तत्र वृद्धानां क्षीणानां कानि कार्य्याणीति शिष्याणामाशङ्का । तत्राह— प्रवृद्धा दोषा यथाबलं स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति । प्रकुपितलक्षणं वक्ष्यते त्रिशोथीये— “दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम्” इति । वातकलाकलीये चोक्तं प्रत्येकं प्रकुपितलक्षणम् । तदयथा— “कुपितस्तु खलु वायुः शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णमुग्वायुषामुपघाताय । मनो व्याहर्षयति सर्वेन्द्रियाणि उपहन्ति विहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयति अतिकालं वा धारयति । भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापान् जनयति । प्राणांश्चोपरुणद्धि ।” इति । वक्ष्यते च महारोगाध्याये— “स्वसन्नशल्यासङ्गभेदहृषणैकम्पावमर्द-चालतोदव्यथाचेष्टादीनि । तथा खरपरुषविशदशुपिरारुणकषायविरममुखशोप-सुप्तिसङ्कोचनखज्वरादीनि वायोः कर्माणि” इति ।

अथ कुपितस्य पित्तस्य च वातकलाकलीये— “अपक्तिरदर्शनममात्रावस्व-मुष्मणो विकृतिवर्णो भयं क्रोधमोहावित्प्रेषमादीन्यशुभानि यानि ।” तथा महारोगाध्याये च पित्तकर्माणि । तदयथा— “दाहोष्णपाकस्वेदक्लेदकोथ-स्त्रावरागाः । तथा यथास्वगन्धवर्णरसादिनिर्व्व नं पित्तकर्माणीति ।” एवं कुपितस्य कफस्य वातकलाकलीये— “शैथिल्यं काठ्यमालस्यं क्लीवतामृष्टानं मोह इत्येवमादीनि यान्यशुभानि तानि कुपितस्य कफस्य कर्माणि ।” महा-रोगाध्याये च— “श्वेत्यशैत्यगौरवस्नेहमाधुग्येस्यैर्यैर्षित्तिल्यमात्स्न्यानि श्लेष्मण

वैकारिकम्, यथाफलमिति— अतिवृद्धेरतिवृद्धं मध्यवृद्धेर्मध्यवृद्धमित्यादि । लिङ्गं स्वं जहतीत्यनेन क्षीणानां प्रकृतिलिङ्गव्यत्यतिरिक्तं विकारकर्तृत्वं नास्तीति दर्शयति, यतः वृद्धा उन्मार्गगामिनो दोषा दृष्टं दृष्टवन्तो उवरादीन् कुर्वन्ति, न क्षीणाः, स्वयमेव दृष्टितत्त्वान् । स्वं कर्मेति प्राकृतं कर्म । एते च द्विषदिर्भेदा भाविष्कृततमन्वेनाकाः, तेरेकदोषक्षये द्विदोषवृद्धौ वृद्ध-वृद्धतरभेदादिभ्यांऽविकारं नाज्ञावनीयम् । तनु भवत्येवं संख्या यदि सज्जिपातो दोषाणां स्यात्, स तु न भवितुमर्हति, यतः वातादीनां परस्परं विरुद्धाः सन्ति गुणाः, विरुद्धगुणानान्तु परस्पररोपघातो भवति, यथा—वह्नितापयोः । नैवं, विरोधो हि भावानां कार्य्योन्नेयः, नान्यतो दृष्टमात्रेण कल्पयितुं पार्य्यते, यतः, अन्यत्र तोषदहनयोर्भेद उपलब्धः, तत् किं पाञ्चभौतिक-द्रव्यारम्भेऽपि तयोर्विरोधात् पाञ्चभौतिकं द्रव्यं न स्यात्, तोषाग्निगुणातिरेकाद्वास्त्वसो न स्यात् ; तस्मादनुपलब्धत्वाद्दोषसंसर्गं विरोधस्य स्वभावपर्य्यनुयोगो न युज्यते ; अथ मन्यते— एवं विरुद्धगुणानामपि दोषाणामविरोधे “विरुद्धगुणसज्जिपाते भूयसाऽल्पमवजीयते” इति, तथा “हासहेतुविशेषस्तु” इति वचने तर्हि निरर्थके, न, अनयोः प्रभावात् प्रतिपादितविषयव्यतिरेके चरितार्थत्वात् ; प्रभावश्च तयोर्विरोधको भवत्येव ; यथा—त्रिदोषकरलिङ्गगता गुणा समान्

आत्मरूपाणि । कर्माणि च—इवैत्यशैत्यकण्ठस्थैर्यात्सेभ्यगौरवस्नेहसृप्ति-
कलेदोपदेहवन्यमाधुर्यलवणचिरकारित्वादीनि श्लेष्मणः कर्माणि ।” इति
प्रवृद्धानां दोषाणां लिङ्गम् । क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वन्त
इति । स्वं प्राकृतं कर्म लिङ्गं क्षीणा दोषा जहति । त्रिशोथीये वक्ष्यते—
“वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते । कर्मणः प्रकृतादानिर्गुणं द्विर्वापि
विरोधिनाम् ॥” इति । तन् प्राकृतन्तु स्वं कर्म समानां दोषाणां स्वं स्वं कर्म ।
तच्च तत्रैव त्रिशोथीये—“उत्साहोच्छ्वासनिश्वास-चेष्टाधातुगतिः समा । समो
मांशो गतिप्रतां वायोः कर्माविकारजम् (१) । दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुन् तृष्णा
देहमाहवम् । प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् (२) । स्नेहो वन्धः
स्थिरत्वञ्च गौरवं श्रुता बलम् । श्मा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् (३) ॥”
इति । वातकफकलीये चाक्तम्—“शरीरेण चरतो वायोरकुपितस्य कर्माणि ।
वायुस्तन्त्रयश्रधरः । प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा । प्रवक्तकश्चेष्टानामुच्चा-
वचानाम्, नियन्ता प्रणता च मनसः, सव्वान्द्रियाणामुद्योतकः, सव्वान्द्रियार्था-
नाम् अतिवाढा, सव्वशरीरधातुव्यहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवक्तको
वा, अतः प्रकृतिः स्पशेऽव्ययोः, श्रोत्रस्पशनयोर्मूलम्, दर्पात्साहयोः
यानिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षमा वाहपत्यानां, स्थूलाणु-
सूतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ॥”
इति । पित्तस्य चाकुपितस्य कर्माणि—“पित्तदेशनं मात्रावचमुष्मणः प्रकृति-

दोषान् कुर्वन्ते परे, न तु विरुद्धत्वेन दोषहरणं कुर्वन्ते, त्रिदोषकर्तृत्वप्रभावात् । तथा आम-
लकंऽम्लत्वं वातं हन्ति, माधुर्यदेशेऽपि तु पित्तं, श्लेष्माणञ्च कटुचनितकत्वे, अम्लं कषायशैत्याभि-
भूतं वातं न निहन्ति, माधुर्यदेशेऽपि वास्त्ववाभिभूते पित्तं न जयत एवमादि । तस्माद् दोषाणां
प्रभावाज्जयं दृष्ट्वाद्वाधधार्यते,—यत् न ते परस्परमुपहन्ति । एवमभूतप्रभावत्वे तु तेषामदृष्ट-
मेव कारणं, प्राणिनां दुःखजनकं दृष्ट्वा तेऽविरोधेन निवेद्यन्ते, अत एव वक्ष्यति—“विरुद्ध-
राप न त्वेते गुणेऽहन्ति परस्परम् । दोषाः सहजस्यावपत्वाद् घोरे विषमहीनिव ॥ सहजं
दैववशान् स्वाभाविकं साम्यावयम्, अनेन व्याख्यानेन “यथा दोषा अन्धोऽन्धं नोपहन्ति, तथा
रसरक्तादीनपि नोपहन्त्युः” इत्यादि वद्व्यते कैश्चित्, सर्वे तन्निरस्तम् । ननु कालदूष्यप्रकृतिभि-
र्दोषस्त्वस्यो हि सन्ततं, निष्प्रत्यनीकं कुरुते” इति चिकित्सने वक्ष्यति, तेन प्रकृतिर्दोषस्य
प्रतिपक्षा भवतीत्युक्तम् । प्रकृतिश्च जन्मप्रभृतिवृद्धौ वातादिरुच्यते,—“दोषानुशायिता ह्येषां देह-
प्रकृतिरुच्यते” इत्यादिवचनात् । तद्वयं प्राकृतेन दोषेण दोषस्य विरोधः कथं तर्हि उपपन्नः ?
उच्यते—तत्र प्रकृतेः प्रत्यनीकता इत्यर्थगुणत्वेन मन्तव्या ; समानां हि प्रकृतिं प्राप्य दोषः प्रवृद्ध-
बलो भवति, असमानान्तु प्राप्य तथा बलवान् न म्यात्, न समानया प्रकृत्या हन्यते, एवम्

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।

क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संज्ञागलक्षणम् ॥ ३३ ॥

घटते सहते शब्दं नाच्चेद्वति शूलति ।

हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥

परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग् रुन्ना रक्तसंक्षये ।

मांसक्षये विशेषेण रिकगर्घाघोदशुष्कता ॥

सन्धीनां स्फुटनं श्लानिरक्षणाशयास एव च ।

लक्षणं मेदसि जीर्णे तनुत्वञ्चोदरस्य च ॥

वर्णः शीत्यं हृत् क्षयेवमादीनि यानि शुभानि । अथाकुपितस्य कफस्य कर्माणि
दाह्यं सुपचय उष्मादो यस्ता नानि बुद्धिस्तेवमादीनि यानि शुभानि ।
एतानि प्राकृतानि कर्माणि क्षीणा वातादयो जर्हति । प्राणादिभेदेन वातादीनां
प्राकृतकर्माणि वातकलाकक्षीये व्याख्यातानि ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—अथ दश चाष्टौ धया इत्यादिष्टं विस्वर्गं प्रवाक्तुं वातादीना-
मित्यादि । वातादिभ्यामिदमक्षयमवादीनामाजनञ्च धया अष्टादश ।
तत्रानिलादीनां क्षीणा जर्हति त्रिद्वं स्वप् क्षयनञ् संक्षीणञ्क्षणमुक्तम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—समानां रसादीनां क्षयान् सम्राट् घटनं इत्यादि । रसस्य संक्षये
हृदयं घटते विवोदयते । तथोच्चेः कर्षं न सहते हृदयम् । तथा हृदयं द्रवति
धातुते प्रकृष्टं करोति । अर्थान् शूलयुक्तं भवति । ताम्यति च गम्यति ।
स्वल्पचेष्टम्येत्यनेन स्वल्पचेष्टा भवति (१) । परुषेत्यादि । रक्तसंक्षये त्वक् परुषा
च स्फुटिता च म्लाना च रुन्ना च भवति (२) । मांसक्षये विशेषेण रिकगर्घा-
शुष्कता । तेभ्योऽप्यत्र च शुष्कता स्वल्पा । ३ । सन्धीनामित्यादि । मेदसि
क्षीणे सन्धीनां स्फुटनम् । अक्षणागर्हानिः । आयासो देहः । उदरस्य तनुत्वं

अन्यप्राप्त्युत्प्रेषणम्, अतिवृद्धेन वायुना अग्नेरग्नौ दुर्बलस्य दुष्टत्वाद् विरोधो भवत्येव, कञ्चिन्नेता-
वता संसर्गसंनिपातासम्भवः ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—सप्तप्रत्ययदश क्षयानाह वातादीनामित्यादि । अत्र मलानामित्यनेन मूत्र
पुरीषयोः पञ्चेन्द्रियमलानाञ्च प्रहणम् । विशेषेणेत्येवचनान्द्वयग्राधानामपि शुष्कता लभ्यते ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः—सन्धीनामित्यादि मेदःक्षयलक्षणम् । केशेत्यादि भस्विक्षयस्य । बाधते वास्येति

केशलोमनखश्मश्रू-द्विजप्रपतनं श्रमः ।
 जं यमस्थिक्षये रूपं सन्धिर्गैथिल्यमेव च ॥
 शीय्यन्त इव चास्थीनि दुर्व्वलानि लघूनि च ।
 प्रतनं वातरोगाणि क्षीणे मज्जनि निर्दिशेत् ॥
 दौर्व्वल्यं मुखशोषश्च पाण्डुता सदनं श्रमः* ।
 क्ले व्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रमस्य लक्षणम् ॥
 क्षीणे शकृति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।
 रुक्षस्योन्नमयेत् कुक्षिं तिष्येगूढं च गच्छति ॥
 मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवेवर्ण्यमेव च ।
 पिपासा बाधते चास्य मुखश्च परिशुष्यति ॥
 मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
 विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्थं मलान्नलये ॥

कृशत्वमिति लक्षणम् (४) । केशेत्यादि । अस्थिक्षये केशादीनां प्रपतनम् । अयम्
 अनायासे । सन्धिर्गैथिल्यश्च लक्षणं जं यम (५) । शीय्यन्त इत्यादि । मज्जनि
 क्षीणेऽस्थीनि शीय्यन्त इव । तथा दुर्व्वलानि लघूनि चास्थीनि भवन्ति । प्रतनं
 सतनं वातरोगयुक्तान्याप्यस्थीनि स्तुः । तथा निर्दिशेत् (६) । दौर्व्वल्यमित्यादि ।
 सदनमङ्गावसादः । श्रमो नात्र दणनम् । क्ले व्यं स्त्रीप्यर्थात् । शुक्रमस्य चात्र
 सगेः स्त्रीसंसर्गेऽप्यविसर्गो वा । क्षीणशुक्रमस्येतन्न लक्षणम् (७) । मूत्रक्षये च क्षयः
 लक्षणानि वातादीनामुक्तानि । अत्र वातक्षये मन्दोत्प्रेतवत्पवाक्त्वमलवर्धये
 मूढसंज्ञता च (१) । पित्तक्षये पन्दाऽप्याग्निता निध्रमत्वञ्च (२) । श्रेष्मक्षये
 रुक्षतान्तर्दाहः । आमाशयेतगजर्गशरसां शून्यता । सान्धिर्गैथिल्यं तृष्णा
 दौर्व्वल्यं प्रजागरणञ्चेति (३) । अथ मलानां सप्तानां शयलक्षणान्याह—क्षीणे
 शकृतीत्यादि । क्षीणे पुरीषे रुक्षस्य मारुतो वृद्धः सन्नन्त्राणि पीडयन्निबोद्धं
 नमयेत् कुक्षिञ्च तिष्येगूढं गच्छति (१) । मूत्रक्षये इत्यादि । मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रा-

* श्रमणि शेषलक्षणा यष्टी । मलायनानां त्यजेत पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानां मुखनासिकाचक्षुःकर्णानां

विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।

दुश्छायो दुर्ममना रुचः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ ३४ ॥

हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत् सर्पातकम् ।

ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ ३५ ॥

दीप्ति भवन्ति (२) । प्राधान्यात् पुरीषमृत्क्षयलक्षणानि पठित्वा शेषाणां पञ्चानां श्रोत्रमलत्वलघुत्वनेत्रमलरसनापलनासिकामलानां सङ्क्षेपेण लक्षणानि ब्राह्म—मलायनानि चेत्यादि । यथास्वं मलसंक्षयात् श्रोत्रादीनां स्वस्वमल-संक्षयात् मत्रपुरीषायतनाभ्यामन्यानि मलायनानि, श्रोत्ररन्ध्रे द्वे तगधिष्ठानं तगगतलोमकूपमात्रं चक्षुषोर्जिष्ठानं चक्षुर्गोलके द्वे रसनाधिष्ठानं जिह्वा घ्राणाधिष्ठानं द्वे नासारन्ध्रे । एतानि मलायनानि शुन्यानि च लघूनि च विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते । इति श्रोत्रादिमलक्षयलक्षणानि (५) । पारिषेप्यात् ओजसः क्षयलक्षणमाह—विभेती यादि । ओजसः क्षयेऽहेतु विभेति । दुर्बलः स्यात् । अभीक्ष्णं ध्यायति । सर्वेन्द्रियेषु व्यथा पीडा भवति । दुश्छायो मन्दर्क्षविः । दुर्ममना दुर्बलमनाः । क्षामः क्षीणदेहः । इति ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः ओजसः क्षयलक्षणमुक्त्वा तस्योजसो लक्षणमाह—हृदीत्यादि । हृदये तिष्ठति यच्छुद्धं शुक्लवर्णमीपत् रक्तं सर्पातकमीपत्पीतवर्णं तच्छरीरे ओजः संख्यातम् । तस्योजसो नाशान्ना पुरुषो विनश्यतीत्युक्त्या त्विदमष्टविन्दुमान-मोजः ख्यापितम् । तदवयवनाशमात्रान्ना नश्यति । तन्नान्तरे चोक्तं—“प्राणा-श्रयस्योजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रयाः” इति । शरीरे च वक्ष्यते—“तावच्चैव ज्येष्ठाप्यणश्चैजसः” इति अनेनार्द्धाञ्जलिमानं यदोजः तस्यैवेदं लक्षणम् । न हि तस्यावयवनाशे वृणां नियमतो मरणम् । अस्यार्द्धाञ्जलिमितस्योजसः क्षये विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णमित्यादिलक्षणं भवति न तु मरणमिति । कश्चित् तु—“अष्टविन्दुमितन्तु प्रधानं हृदि तिष्ठति” इत्यादिलक्षणमिति । तस्याष्ट-विगिन्द्रियाधिष्ठानभूतानाञ्च लोमकूपप्रजननानां यथास्वं मलायनानि गृह्यन्ते ; यदुक्तं जङ्गले—“शेषाणां धातूनां ओजोमूत्रशकृदिन्द्रियमलायनानामष्टादश क्षयास्ते लक्ष्याः स्वगुणक्रिया-नाशात्” इति । ओजःक्षयलक्षणमाह—विभेतीत्यादि ।—दुर्ममना मनोबलविहीनः । ओजसो ईर्ष्यत्वेन लक्षणमाह—हृदीत्यादि ।—शुद्धमिति शुक्लम्, रक्तमीपदिति किञ्चिद्रक्तं, सर्पातकमिति ईषपीतकं, तेन शुक्लवर्णमोजः, रक्तपीतौ तु वर्णावत्रानुगतौ, किंवा, ईषदियरूपप्रमाणं, तेन अष्टविन्दुमोज इति दर्शयति, यदुक्तं तन्नान्तरे—“प्राणाश्रयस्योजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रयाः”

प्रथमे जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिञ्छरीरिणाम् ।

सपिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥ ३६ ॥

विन्दुमितस्योजसो नाशान्ना पुरुषो विनश्यति, अर्द्धाञ्जलिमितस्य (ओजसः) क्षये तु न नश्यतीति व्याचष्टे, तन्न । सुश्रुते चार्द्धाञ्जलिमितस्य ओजसस्त्रिविधः क्षय उक्तः । विस्रंसो व्यापत् क्षयश्चेति । तत्राद्ययोश्चक्रित्सितमुक्तम् । क्षये परणमुक्तं तदनुपपत्तेः । तस्माद् यदेवार्द्धाञ्जलिमितं तदेवाष्टविन्दुमितं भवति । विन्दुशब्देनात्र कषः । कर्पाष्टकमर्द्धाञ्जलिर्भवेति । तस्यार्द्धाञ्जलिमितस्य स्थानं हृदयम् । तच्च शुद्धमीपद्रक्तं सपीतकम् । तस्योजसः क्षये विस्रंसं व्यापदि च विभेतीत्यादिलक्षणं भवति । द्विषा हि विस्रंसं व्यापदि च लक्षणं भवति । तत्रैकविधमिहोक्तं सुश्रुतेऽन्याविधमुक्तम् । न हि सर्व्वे सर्व्वं वक्तुमिति । तदोजसस्तु नाशान् सर्व्वजः क्षयान्ना पुमान् विनश्यति । इति द्वयो-
रविरोधः ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—तस्योजस उत्पत्तिक्रममाह—प्रथमं इत्यादि । रसादीनां सर्व्वेषां यत् परं तेजस्तदेवो जः प्रथमेऽस्मिञ्छरीरे शरीरिणां सपिर्वर्णं मधुरसं जायते । ततो लाजगन्धि प्रजायते । इति । सुश्रुते चोक्तं—“तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजः । तदेव बलमितुच्यते स्वस्मान्नसिद्धान्तात् । तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्व्वचेष्टास्वप्रतीघातः स्वरवणप्रसादो वायानाम् आभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्य्यप्रतिपत्तिर्भवेति । भवन्ति चात्र—ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शृक् पीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्मन्श्च प्राणायतन-
मुत्तमम् ॥ देहः सावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् । तदभावाच्च शीयन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥ अभिघातात् क्षयान् कोपाज्जोकाद्व्रानाच्छ्रमात् भुधः । ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ॥ तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनाम् ॥ तस्य विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य

इति ; एतच्चाष्टविन्दुकं परमोजो ज्ञेयम्, अर्द्धाञ्जलिपरिमाणस्तु यदोजसमद्रप्रधानम् । अष्कारिरे वक्ष्यति—“तावच्चैव स्नेष्मण ओजसश्च प्रमाणम्” इत्यनेन ; तस्माद्विविधमिहो जः ; अत एव अर्थेदशमहा-
सूत्रीये वक्ष्यति—तत् परस्यो जसः स्थानम् इति ; परस्य श्रेष्ठस्याष्टविन्दुकस्येत्यर्थः । इह च क्षयलक्षणमर्द्धाञ्जलिमानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य त्ववयवनाशोऽपि मृत्युर्भवतीति “हवि” इत्या-
दिना ग्रन्थेन दर्शयति ; एतच्चो जः सर्व्वधातुसमुदायरूपं, तेन सप्तधातुजैवावबद्धमिति नाष्टमधातुत्वादिप्रसक्तिः ; अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं—“रसादीनां शुक्रान्तानां तत् परं तेजस्तत्

भवन्ति । सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च
 विस्रंसे । स्तब्धगुग्गात्रता वातशोफो वर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च
 व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये । भवन्ति चात्र—
 त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षयाः । विश्लेषमादौ गात्राणां दोष-
 विस्रंसनं श्रवः ॥ अपानुस्य क्रियाणाञ्च बलविस्रंसलक्षणम् । गुरुत्वं स्तब्धता-
 ङ्गेषु ग्लानिवर्णस्य भदनम् ॥ तन्द्रा निद्रा वातशोफो बलव्यापद्वि लक्षणम् ।
 मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च । पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च
 बलक्षये ॥ इति । तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैः
 बलमास्थापयेत् । नष्टमंजगितश्च वञ्जयेत् । तन्त्रान्तरेऽपि—“भ्रमरैः
 फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो गुणैः संहियते नृणाम् ॥”
 इति । तदेव यथा जायते तदुक्तं प्रथमे जायते द्वाजः” इत्यादिना । एते
 चाष्टादश क्षया आधिष्ठिततयैवोक्ताः न तु निस्वशेषेण । सन्ति हि शरीर-
 भावास्तेभ्योऽधिकाः स्वेदाक्षयस्तन्यगर्भस्यगदकादयः तेषाञ्च क्षया उन्नेयाः ।
 उक्तञ्च मुश्रुते—“तेजोऽप्यादयं क्रमजः पच्यमानानां धातूनामभिनिवृत्त-
 मन्तरस्थं स्नेहजानं रसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति । तेन माद्वसोऽकुमार्य-
 मृद्वल्पलोमतोऽसाहृष्टस्थितिपक्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति । तत् कषायतिक्त-
 शीतरक्षविष्टम्भवेगविघातव्यथाय-व्यायावव्याधिकपेणश्च विक्रियते । तस्यापि
 पारुष्यवर्णभेदतोऽतिप्रभवानि विस्रंसने भवन्ति । काश्यमन्दाग्निनाशस्तिर्यक्-
 च्युतिर्व्यापत्तौ । दृष्टमिवलहान्यनिलप्रकोपमरणानि क्षये” । इति । तथा
 स्वेदक्षयलक्षणमप्युक्तं—स्वेदक्षये स्तब्धरोमकूपता त्वकशोषः स्पर्शवैशुष्यं
 स्वेदनाशश्च । तत्राभ्यङ्गस्वेदोपयोगश्च । १ । आक्षेपक्षये यथोचितकालादशन-
 मल्पता वा योनिवेदना च । तत्र संशोधनमाग्नेयानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुप-
 योगः । २ । स्तन्यक्षये स्तनयोर्ग्लानिता स्तन्यासम्भवोऽल्पता वा, तत्र
 श्लेष्मवद्धनद्रव्योपयोगः । ३ । गर्भक्षये गर्भस्य अस्पन्दनमनुन्नतकुक्षिता च,
 तत्र प्राप्तवास्तकालायाः क्षीरवास्तप्रयोगो मेध्यान्नोपयोगश्चेति । ४ । स्वर-
 खल्वोजः” इति । अन्यत्राप्युक्तं—“भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो
 गुणैः संहियते नृणाम् ॥ इति । प्रथमे जायते इत्यादिपाठस्तु नातिप्रसिद्धः । एतेऽष्टादश क्षया
 आधिष्ठिततयैवोक्ताः, तेन उदकक्षयस्वरक्षयाद्यनभिधानं नोद्भावनीयम्” उक्तं हि—“स्वरक्षय-
 सुरोरोगम्” इति । तथोदकक्षयलक्षणं, यथा—“तात्त्वोदकभङ्गोऽज्ञानसंशोधं पिपासाञ्च दृष्ट्वा उदकवहा-
 न्यस्य दुष्टानीति जानीयात्” इति ॥ ३४—३६ ॥

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रुक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
 वातातपो भयं शोको रुक्षपानं प्रजागरः ॥
 कफशोणितशुक्राणामतिवर्त्तनमोक्षणम् ।
 कालो भूतोपघातश्च विज्ञेयाः क्षयहेतवः ॥ ३७ ॥
 गुरुस्निग्धास्तलवणान्यतिमात्रं निषेविणाम् ।
 नवमन्नश्च पानश्च निद्रामास्यासुखानि च ॥
 त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोयनमकुर्वताम् ।
 श्लेष्मा पित्तश्च लेढश्च मांसश्चातिप्रवर्द्धते ॥

क्षयश्च स्वरभङ्गरोमलक्षणे बोध्यः । ५ । उदकक्षयस्तु ताल्वोष्ठकण्ठक्रोमसंशोष-
 पिपासादिभिलेक्षणैरुदकवहानि स्रोतांस्यस्य दृष्टानीति व्यवस्येत् । इति ॥३६॥

गङ्गाधरः—क्षयलक्षणानि अष्टादशानामुक्त्वा तेषां क्षयनिदानानि आह—
 व्यायाम इत्यादि । अल्पाशनं मानतः प्रमिताशनम्, अनशनं लङ्घनम् । कफ-
 शोणितशुक्राणामतिवर्त्तनमतिप्रवृत्तिः, वमनादियोगेन कफस्य । शोणितस्याति-
 मोक्षणं सिराव्यथादिभिः । शुक्रस्य अतिमोक्षणमतिमैथुनादिना । कालो
 वाढेक्यातुर्यादिः । भूतोपघातः पिशाचाद्यभिपन्नः । एते क्षयहेतवो
 विज्ञेयाः । ननु व्यायामादिकं वातपित्तप्रकोपकं कथं क्षयहेतुरिति चेत् ?
 न । साधारणतया क्षयहेतुत्वेनोक्तया यथाह हेतुतया व्याख्येयं । यद्यस्य
 विशेषवत् तस्य क्षयहेतुस्तादृशं व्यायामेनानियुक्तं कफक्षयः स्यात् । वात-
 पित्तक्षयस्तु अतिस्निग्धाद्यशनादिना स्यादित्येवं यथाहता अत्र बोध्या ॥३७॥

गङ्गाधरः—इति क्षयानुक्त्वा सप्त पिङ्का माधुमेहका इति यदुद्दिष्टं तस्य
 विस्तरं प्रवर्त्ति—गुरुस्निग्धेत्यादि । निद्रामास्यासुखानि च भजतामिति शेषः ।
 मेहिनामित्यर्थादापद्यते । मेहिनां गुर्व्राद्यश्रतां निद्रास्यासुखभजतां त्यक्त-

चक्रपाणिः—सामान्येन क्षयाणां हेतुमाह—व्यायाम इत्यादि । प्रमिताशनम् एकरसान्वासः,
 अतिवर्त्तनमतिप्रवृत्तिर्द्विर्गमनमिति दाघत, कालो वाढेनयमादानञ्च, भूतोपघातः पिशाचाद्युप-
 घातः । अत्र वातक्षयहेतुनेको दित्वाष्टयत्वात्, स आचिस्तन्निद्रावपनदिर्ज्ञेयः, किंवा
 भ्रमशानात् किङ्काभावः, ततश्च विद्वरूपस्य वातस्याप्यनुपादान् क्षयो ज्ञेयः ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सप्त पिङ्का यक्तव्याः, अतस्मात्सां प्रधानहेतुत्वेन प्रमेहान् तावन्निदानादि-

तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति ।
 यदा वस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥
 स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
 दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्न्यायते पुनः ॥ ३८ ॥
 उपेक्षयास्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।
 मांसलेष्वावकाशेषु मर्मस्वपि च सन्धिषु ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा ।
 अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ३९ ॥

व्यायामादीनां श्लेष्मादिकं प्रवर्तते । तैः प्रवृद्धैरावृतगतिर्वायुर्यदा तु ओज आदाय वस्तिमागच्छति तदा तेषां सत्त्वएवमेहः कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यो मधुमेहः प्रवर्तते मधुमेहरूपेण परिवर्तते । स मधुमेहः मुहुर्मुहुः कदाचित् मारुतस्य कदाचित् पित्तस्य कदाचित् कफस्य आकृतिं दर्शयति, मुहुर्मुहुः क्षयं गच्छति, क्षयं गत्वा च पुनराप्यायते वृद्धिमाप्नोति । अकारणमेवैवं स्यादिति ॥३८॥

गङ्गाधरः—अस्य मधुमेहस्य उपेक्षया अचिकित्सया प्रतिकाराकरणे दारुणाः सप्त पिडका जायन्ते । मांसलादिषु मात्रावकाशेषु । तथा चोक्तं—मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा । कृद्धे धातुक्षयात् वाया दांपावृतपथेऽथवा । आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽग्निमित्तं प्रदर्शयन् । क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥ इति । स एवायं कृच्छ्रसाध्यो मधुमेहः । अस्मिन् उपेक्षिते सप्त पिडकाः स्युः । यश्चासाध्यस्तत्र न पिडकाः स्युरिति । मुश्रुते तु प्रमेहिणो दश पिडका भवन्तीति यदुक्तं, तत्र पुत्रिणीममूरिकाविदारिकाणां तिसृणां नातिपीडाकर्त्तृत्वेन गणनयात्र नोपदेशः कृतः । तासाञ्च पिडकानामुपसंहारार्थमथान्याः पिडकाः सन्तीत्यादि वक्ष्यते । पिडकानामुत्पत्तिप्रदेशमाह—मांसलेष्वित्यादि । ताः सप्ताह—शराविकेत्यादि । शराविकादिषट्संज्ञा यौगिक्यः स्वस्वलक्षणे स्फुटीकृताः । अलजी तु रुद्धिसंज्ञा ॥ ३९ ॥

क्रमेणाह—गुर्भिर्त्यादि । नवं पानमिति नवं मद्यम् । निद्रामास्यासुखानि चेत्यत्रान्ते भजतामिति शेषः । ओजः प्रसादो धातुनामिति यावत् ; कृच्छ्र इति कृच्छ्रसाध्यः, उपेक्षमाऽचिकित्सय ;

अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यामा क्लेदरुगन्विता ।

शराविका स्यात् पिङ्गिका शरावाकृतिसंस्थिता ॥ ४० ॥

अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।

श्लक्ष्णा कच्छपवृण्डाभा पिङ्गिका कच्छपी मता ॥ ४१ ॥

स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्त्रावा महाश्या ।

रुजा निस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ४२ ॥

पिङ्गिका नातिमहती त्रिप्रपाका महारुजा ।

सर्पपी सर्पपाभाभिः पिङ्गिकाभिश्चिता भवंत् ॥ ४३ ॥

दहति त्वचमुत्थाने तृणामोहज्वरप्रदा ।

विसर्पत्यनिशं दुःखाद् दहत्यग्निगिवालजी ॥ ४४ ॥

अवगाढरुजाक्लेदा कुण्ठे वाप्युदरेऽपि वा ।

महती विनता नीला पिङ्गिका विनता मता ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—शराविकाकृष्णमाह—अन्तोन्नतेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—अवगाढेत्यादि । अवगाढेत्यादिना कच्छपिका ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—स्तब्धेत्यादि । स्तब्धेत्यादिना जालिनी सिराजालवती जाला-
कारेण सिरासमूहवती । ततो जालिनीति संज्ञा ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—पिङ्गिकेत्यादि । सर्पपी सर्पपाभाभिः पिङ्गिकाभिश्चिताऽधिष्ठिता
व्याप्तेत्यर्थः । तेन सर्पपीति संज्ञा ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—दहतीत्यादि । दहतीत्यादिनालजी । त्वचं चम्पे । उत्थाने
पिङ्गिकोद्गमकात् । विसर्पति स्थानान् स्थानान्तरं व्रजति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—अवगाढेत्यादि । अवगाढरुजेत्यादिना विनता विनम्रभाव-
मापन्ना विनता ततो विनता संज्ञा मता ॥ ४५ ॥

शराविकादि-संज्ञान्वयो विवरणे स्फुटः । अलजीसंज्ञा रुद्धा ; पृताश्च प्राधान्यादुक्ताः ; तेन सुश्रुते-
ऽपि पिङ्गिकाधिक्यमुक्तं यत्, तत्र विरोधि । सिराजालं सिरासमूहः, चिताऽधिष्ठिता ॥१६—१७॥

विद्रधिं द्विविधामाहुर्वाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ।

वाह्या त्वक्स्नायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥ ४६ ॥

शीतकान्नविदाहुर्गुण-रुक्षशुष्कातिभोजनात् ।

विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्ट-विषमासात्म्यभोजनात् ॥

व्यापन्नबहुमद्यत्वाद् वेगसन्धारणाच्छूमात् ।

जिह्मव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ॥

अन्तःशरीरे मांसासृक् प्रविशन्ति यदा मलाः ।

तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥

हृदये क्लोमि यकृति प्लीहि कुक्षौ च बुक्योः ।

नाभ्यां वङ्क्षणयोर्वापि वस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—विद्रधिमित्यादि । विद्रधिमित्यादिना विद्रधिः । अस्यास्तु द्विविधेऽपि विद्रधित्वसामान्यात् पिडकानां न सप्तत्वव्याघात इति । त्वक्-स्नायुमांसोत्था यतो गम्भीरश्चातुसमुत्था । तस्माद्वाह्या कण्डराभा स्थूलस्नायु-प्रकारा ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—वाह्याभ्यन्तरविद्रधयोर्वातादिजविद्रधितुल्यलक्षणत्वेऽपि आभ्यन्तरविद्रधेर्वाह्यविद्रधितो गरिष्ठत्वेनान्तरविद्रधीमुपलक्ष्योपदेष्टुं तन्निदानमाह—शीतकेत्यादि । शीतकान्नादीनां प्रत्येकमतिभोजनेत्यनेनान्वयः । विरुद्धादीनाञ्च प्रत्येकं भोजनेत्यनेनान्वयः । संक्लिष्टं दोषलम् । व्यापन्नं गुणसम्पद्रहितम् । बहु पीतं मद्यं येन तस्य भावः तस्मात् व्यापन्नबहुमद्यत्वात् । जिह्मं कठिल्येनावरितं व्यायामशयनं व्यायामश्च शयनञ्च तत् तस्मात् । अतिशब्दस्य भारादिभिः प्रत्येकमन्वयः । अन्तःशरीरे शरीराभ्यन्तरे । मांसासृक् मांसश्चासृक् च तद्द्वयमभ्यन्तरे यदस्ति यदा तदेव प्रविशन्ति मला वातपित्तकृक्तास्तदा ग्रन्थिर्ग्रन्थिरिवाकृत्या गम्भीरस्थः अत्यन्तावगाढमूलः सुदारुणः कष्टो जायते । अभ्यन्तर उत्पत्तिस्थानान्याह—

चक्रपाणिः—विद्रधिं द्विविधामित्यनेनाभ्यन्तरविद्रधेरपि विद्रधित्वेन पिडकानां सप्तत्वेऽविरोध इति दर्शयति । कण्डराभा स्थूलस्नायुवाकारा । अन्तर्विद्रधेर्गोरीयस्त्वेन निदानान्माह—शीतकेत्यादि । संक्लिष्टं दोषलम्, व्यापन्नञ्च बहु च मद्यमुपयुक्तं यः स व्यापन्नबहुमद्यः ।

दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।

ततः शीघ्रविदाहित्वाद् विद्रधीत्यभिधीयते ॥ ४८ ॥

व्यधच्छेदभ्रमानाह-शब्दस्फुरणसर्पणैः ।

वातिकीं पैत्तिकीं तृष्णा-दाहमोहमदज्वरैः ॥

जृम्भोत्क्लेशारुचिस्तम्म-शीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।

सर्वांसु तु महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥ ४९ ॥

शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोल्ककैरिव दह्यते ।

विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥ ५० ॥

तनु रुक्षारुणं श्यावं फेनिलं वातविद्रधी ।

तिलमाषकुलत्थोद-सन्निभं पित्तविद्रधी ॥

श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं वहलं पिच्छिलं बहु ।

लक्षणं सर्वमेवैतद् भजते सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

हृदये इत्यादि । कोष्ठीति कण्ठोरसोः सन्धिरूपे स्थाने यत् परिशोषात् पिपासा भवति । कुक्ष्यावुदरगदरे । वृक्षयोवक्षोऽयःपादयोः । संहतरूपो ग्रन्थिः । शीघ्रं विदह्यते पच्यत इत्यर्थः । शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीति पृषादरादि-त्वात् रूपासिद्धिः ॥ ४७/४८ ॥

गङ्गाधरः—तस्य लक्षणमाह—व्यधेत्यादि । व्यधो विद्धवत् पीडा । छेदः क्षुद्रखड्गादिच्छेदनवत् पीडा । भ्रमो घूणनवत् पीडा । आनाहो मलविवद्धता । शब्दस्फुरणसर्पणानि तु विद्रधौ । एतैर्व्यधादिभिः सर्पणान्तैर्वातिकीं विद्रधीम्, तृष्णादिभिर्ज्वरान्तैः पैत्तिकीम्, जृम्भेत्यादिभिः श्लैष्मिकीं विदुः । शीतमेव शीतकम् । सर्वांसु विद्रधीषु सामान्यलक्षणं महच्छूलम् ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—पक्वलक्षणमाह—शस्त्रेत्यादि । शस्त्रविशेषेण भेदच्छेदवत् पीडा । उल्काग्निदाहवद् दाहश्च । इति वातादिजविद्रधेः पकाया लक्षणम् । विद्रधी व्यम्लतां पक्तां याता वृश्चिकैरिव दश्यत इति पक्वलक्षणम् ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—विदीर्णत्वे च पूयसावभेदं दर्शयति—तन्वित्यादि । तन्वित्यादिना सावलक्षणम् । तिलादीनां मत्त्येकमुदशब्दस्यान्वयः । उदकार्थं दुग्दन्तशब्दो-भ्यन्तःक्षरीर इति कोष्ठे, मला दोषाः, ग्रन्थिरिव ग्राम्यः । स इति ग्रन्थिः, व्यधादयो व्यधा-

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषविज्ञानार्थं स्थान-
कृतलिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः । तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां
हृदघटनतमकप्रमोहकासाः । क्रोमजायान्तु पिपासामुख-
शोषगलग्रहाः । यकृज्जायां श्वासः । ग्रीहजायामुच्छ्वासोपरोधः ।
कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलम् । वृकज्जायां पार्श्वपृष्ठ-
कटीग्रहः * । नाभिजायां हिक्रा । वज्रज्जायां सकृत्सिद्धः ।
वस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्रवर्चस्त्वम् । पक्वप्रभिन्नासूद्धं जासु
मुखात् स्रावः, अशोजासु तु गुदात्, उभयतस्तु नाभि-
जासु । आसां हन्नाभिवस्तिजाः परिपक्वाः सान्निपातिकी च

अप्यस्ति । बहुशब्दो बहुत्ववाचकोऽपि यदातिशयार्थं प्रयुज्यते न तु
संख्यायां तद्वैकवचनान्तोऽपि विशेष्यानु रूपलिङ्गवचनविभक्तिनियमात्
विशेषणस्येति । वातजादीनां विद्रधीनां तिसृणां लक्षणस्राववृत्त्वा
तदतिदेशेनाधिकलक्षणस्रावाभावात् सान्निपातिकविद्रधेलेक्षणं स्रावश्चाह—
लक्षणमित्यादि । लक्षणं सर्वमिति व्यर्थाद्वातवेदनाविशेषतन्वादिस्रावविशेषौ
वातविद्रधेलेक्षणं तृणादितिलादुदकसन्निभस्रावौ पैत्तिकविद्रधेलेक्षणं
जम्भादिबहलङ्घेनबहुपिच्छिलस्रावौ श्लैष्मिकविद्रधेलेक्षणं सर्वासाश्च मह-
च्छूलं शस्त्रवद्भेदनमुल्काग्निदाहवद् दाहश्च पक्वे वृश्चिकवद्दंशनञ्चेत्येतत्-
सर्वलक्षणं सान्निपातिकी विद्रधी भजते ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—अथेत्यादि । तत्र प्रधानमर्ममिति हृदयम् । तत्र जातायां तमकः
श्वासविशेषः, प्रमोहोऽत्रेन्द्रियमात्रमोहः । यकृतित्यादि । कुक्षिपार्श्वान्तरांस-
शूलं कुक्षौ पार्श्वान्तरे अंसे भुजोपरिदेशे च शूलम् । पक्वप्रभिन्नासूद्धं जासु
हृदयक्रोमयकृतग्रीहकुक्षिषु जातासु मुखात् स्रावः । अशोजासु वज्रज-
वस्तिजासु पक्वप्रभिन्नासु गुदात् । नाभिजासु उभयत इति मुखात् गुदाच्च ।
स्थानकृतलिङ्गविशेषप्रदर्शनप्रयोजनमाह—आसामित्यादि । हन्नाभिवस्तिजाः

प्रकाराः, शीतमेव शीतकम्, व्यम्लतां याता विद्रहं प्राप्ता । तमकः श्वासभेदः, कुक्षिपार्श्व-
ान्तरांसशूलमिति कुक्षिपार्श्वान्तरांसेषु शूलम् । हन्नाभिवस्तिजासु सान्निपातिकी पृथक् पठन्,

* पृष्ठकोटिग्रहः इति पाठान्तरम् ।

मरणाय । शेषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकम्
आसाद्योपशाम्यन्ति । तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्प-
विदुग्दप्रितुल्यां स्नेहस्वेदविरेचनैश्चोपक्रमेत् । सर्व्वशो गुल्म-
वच्चेति ॥ ५२ ॥

परिपक्वा मरणाय । प्रागेवोत्पन्नमात्रं परमकुशलभिषजा आदौ पाकं
वारयितुकामेन गुणवता गुणवदातुरस्य चेदुपक्रान्ता न पक्तुं पार्य्यन्ते । तदा
न मरणायेति—परिपक्वा इति वचनेन ज्ञापितम् । सान्निपातिकी च पक्वा
चापक्वा च यत्र तत्र जाता मरणाय । अत्रापि हन्नाभिवस्तिजा इत्येक-
वचनान्तयानुवर्त्यन्वेतव्यम् । पृथक् पाटात् परिपक्वा इत्यस्य नानुवृत्तिः ।
सान्निपातिक्याः सामान्येनोक्त्या पक्वायाश्चासाध्यत्वोक्तेर्लाभात् । उदन्तु वचनं
हृदयनाभिवस्तिजा सान्निपातिकी विद्रधी कुशलेनापि भिषजा गुणवदातुरस्य
अप्यादौ पाकं वारयितुकामेनाप्युपक्रान्ता पच्यते । यदि वा कस्यचित् न पच्यते
तदापि मरणायेति ख्यापनार्थमिति । शेषाः पुनरिति—परिपक्वहन्नाभि-
वस्तिजाभ्यः सान्निपातिक्याश्चान्या क्रोमयकृतग्रीहकुक्षिबुकवङ्गणजा वाता-
दिजाः । हन्नाभिवस्तिजा अप्यपक्वा वातादिजाः कुशलादिकं वैद्यमासाद्योप-
शाम्यन्ति । कुशलमाशुप्रतिकारिणमिति विशेषणद्वयेन पुनरेतत् ख्यापितम् ।
हन्नाभिवस्तिजा अपरिपक्वा सर्व्वेवातजादयः परिपक्वा ऊर्द्धं मुखान् सूति-
शीला असाध्याः सन्योऽपि कुशलेनोपक्रान्ताः शरीरबाह्यतो विदीर्णाश्चेदास्मावं
भवन्ति न तु मुखान् । तदा कदाचिदुपशाम्यन्ति, इति ज्ञापितम् ।
सर्वासाञ्च कष्टसाध्यत्वमुक्तमिति । “हन्नाभिवस्तिजास्तु खलु बाह्यशरीरतः
प्रभिन्ना अपि कुशलेनोपक्रान्ता न सिध्यन्ति” इति पूर्व्वमुक्तम् ।

तस्मादित्यादि । सर्वासामेव कष्टसाध्यत्वात् कष्टत्वादिकं दर्शयति—
शस्त्रेत्यादि । शस्त्रवच्छेदकत्वम् । सर्पवदाशु संहारित्वम् । विदुग्दप्रिवैज्याभिः,
तद्वदाशुमारकः । ननु मुञ्चते हृदयादिवद्गुदजापि विद्रधी उक्ता । तद्यथा—
“गुर्व्वसात्म्यविरुद्धान्न-शुष्कसंक्रिन्नभोजनात् । अतिव्यवायव्यायाम-वेगाघात-
विदाडिभिः ॥ पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । बल्मीकवत्

सान्निपातिकी पक्वामपक्वासाध्या दर्शयति । शस्त्रादिरुदान्तत्रयात् शस्त्रवच्छेदकत्वं
सर्पवदाशुसंहारित्वं, विदुग्दप्रिवैज्याभिरुद्गुदजापि विद्रधी उक्ता तद्यथा ॥ ५१—५२ ॥

भवन्ति चात्र ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ५३ ॥

समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वक्ष्णयो-
स्तथा । बुक्योः प्रीहि यकृति हृदये क्लोमि वा तथा ॥ तासां लिङ्गानि जानीया-
द्वाद्यविद्रधिलक्षणैः ॥” इत्यादि । गुदजायास्तु तत्रैव लक्षणमुक्तं—“गुदे वात-
निरोधश्च” इतिमात्रम् । एवम्—“स्त्रीणामपप्रजानानां प्रजानानां तथाऽहिनैः ।
दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ॥ अपि सम्यक् प्रजानानामसृक् कायात्
अनिःसृतम् । रक्तजं विद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मकलमञ्जितम् । समाहान्नोप-
शान्तश्चेत् तस्योऽसौ संपपच्यते ॥” इति । रक्तविद्रधी च वातादिविद्रधिवदुक्ता ।
तथा वाद्यविद्रधी च वातपित्तकफसन्निपातजक्षतजरक्तजभेदात् षोढा उक्ता ।
तत्र वातादिजानामभ्यन्तरविद्रधीनाश्च लक्षणान्येव वातादिजवाद्यानाम् । क्षत-
जायास्तु—“तैस्तैर्भावंगर्भहते क्षते चापभ्यसेविनः । क्षतोष्मा वायुविमृतः सरक्तं
पित्तमीरयेत् ॥ ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः । एष विद्रधिरागन्तुः
पित्तविद्रधिलक्षणः । कृष्णस्फोटोद्युतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः । पित्तविद्रधि-
लिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥” इति । कथमत्राचार्येण नोक्ता इति चेत् ? न ।
आभ्यन्तरविद्रधौ गुदजातविद्रध्या आक्षेपजविद्रध्या वस्तिजायामन्तर्भावात् ।
वस्तिशब्देन वस्तिसामीप्याद्गुदं वस्तिमुखश्च गृह्यते । तत्र गुदजायां कृच्छ्र-
पूतिवातवर्चस्त्वं वस्तिमुखजायां कृच्छ्राल्पपूतिमूत्रवर्चस्त्वमिति वस्तिजायां
कृच्छ्रपूतिमूत्रत्वमिति वचनस्य व्याख्यानम् । मुश्रुतेऽप्युक्तं—“गुदे वात-
निरोधश्च वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता” इति । अत्रापि वातनिरोधः कृच्छ्रवातत्वं
तेनापि कृच्छ्रवर्चस्त्वं गम्यते । रक्तजाभ्यन्तरविद्रध्याश्च रक्तजगुल्मेऽन्त-
र्भावाच्च । समाहानन्तरपाकित्वेन तदारम्भकवातजत्वेन वातजायामन्तर्भावाद्वा ।
आविष्कृततमत्वेन सूत्ररूपत्वेन वात्रानुक्तत्वदोषाभावाच्च । सर्व्वशो गुल्म-
वक्षोपक्रमेदित्युक्त्या गुल्मविद्रध्यन्यतरत्वेन विज्ञानादेरप्रयोजनस्य व्याधिनिव-
र्त्तनस्यानपायाच्च ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—ननु मुश्रुते प्रमेहिकपिडकाव्यतिरिक्ताश्च दश पिडका उक्ताः ।
कथमत्र माधुमेहिका एवेति ? अत आह—भवन्ति चात्रेति । विनेत्यादि ।

चक्रपाणिः—प्रमेहं विनाप्युक्तपिडकासम्भवं दर्शयति—विनेत्यादि ।—एतेन च पिडकानां

शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहा ।

जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥ ५४ ॥

सर्षपी त्वलजी चैव विनता विद्रधी च याः ।

साध्याः पित्तोल्बणास्तास्तु संभवन्त्यल्पमेदसः ॥ ५५ ॥

मर्मस्वसे गुदे पाप्ययोस्तले सन्धिषु पादयोः ।

जायन्ते यस्य पिङ्गकाः स प्रमेही न जीवति ॥ ५६ ॥

तथान्याः पिङ्गकाः सन्ति पीतरक्तासितारुणाः ।

पाराङ्गुराः पाराङ्गुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥

प्रमेहं विनापि दुष्टमेदस एता जायन्ते । याः पिङ्गका भवन्ति तासामेव माधुमेहिकपिङ्गकावल्लिङ्गसाध्यासाध्यत्वादिकं बोध्यम् । वास्तुपरिग्रहः स्थानस्य परि सञ्चेतो ग्रहणमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—आसां दोषदृष्यनियममाह—शराविकेत्यादि । दुःसहाः कष्ट-
त्वात् । प्रभूतश्लेष्ममेदस इत्यनेन (विना प्रमेहं प्रभूतश्लेष्ममेदसः) कफ-
मेहिनामेव गुरुस्निग्धादिसेवनेन मधुमेहत्वे शराविकादिकास्तिस्रो भवन्ति ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—नन्वन्यमेहिनां सर्षपीत्यादिकाश्चतस्रः पित्तोल्बणा अल्पमेदसो
भवन्तीत्यनेन पित्तमेहिनां गुरुस्निग्धादिसेवनेन मधुमेहत्वे एव भवन्ति
सप्यादयश्चतस्रो न तुल्यमेहिनामिति । अत्र विद्रधी वाक्ता न ताभ्यन्तरा,
तस्य दोषादिविशेषोक्तत्वात् । आभ्यन्तरा हि विद्रधी यस्य यन्मयप्रमेहस्तस्य
तन्मयी भवति, यद्यपि मधुमेहत्वे त्रिदोषिकत्वं तथापि पूर्वप्रमेहदोषाधिक्येन
मधुमेहत्वेऽपि तद्व्यपदेशात् । पूर्वप्रमेहकृद्दोषस्याप्राधान्येनोल्बणत्रिदोषजत्वेन
मधुमेहत्वे त्रिदोषजा विद्रधी भवति । सुतरां सुश्रुतेनोक्तम्—“ये यन्मयाः स्मृता
मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ।” इति ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—प्रमेहमात्रे पिङ्गकाया असाध्यत्वमाह—मर्मस्वित्यादि । बहु-
वचनात् समोत्तरे मर्मशते । तले हस्ततले ॥ ५६ ॥

गङ्गाधरः—ननु सुश्रुते दश पिङ्गकाः प्रमेहिणामप्रमेहिणाञ्चोक्ताः । अत्र तु
माधुमेहिकत्वं यत् पृथक्सुक्तं तत् प्रायिकत्वेन ज्ञेयम् । वास्तु स्थानं, विद्रधी चेति वाक्ता-
विद्रधी ॥ ५३—५६ ॥

चक्रपाणिः—पिङ्गकाप्रसङ्गेनान्यासामपि पिङ्गकानामाविष्कृतानां लक्षणं ब्रूते—तथाऽन्या

मृदाश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापराः ।

मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजाः ॥

सप्तेति विरोध इति ? अत आह—तथान्या इत्यादि । सप्त पिङ्का आविष्कृततम-
तयोक्ताः अन्याश्च पिङ्काः सन्ति । ताः कीदृश्य इति ? अत आह—पीतेत्यादि ।
अत एव सुश्रुतोक्ता—“महत्स्वल्पचिता ज्ञेया पिङ्का सा तु पुत्रिणी । ममूरसम-
संस्थाना ज्ञेया सा तु ममूरिका । विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥”
इति तिस्रोऽन्तर्भाव्याः । पाण्डुरा धूसराः । पाण्डुवर्णाः रक्षपाण्डुवर्णाः । भस्माभा-
श्यावाऽनुश्वेतवर्णाः । मेचकप्रभाः स्निग्धकृष्णवर्णाः । सुश्रुतेऽप्युक्तं नाम-
विशेषेण—“स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा । कफवातोन्थिता ज्ञेया
बालानामजगल्लिका ॥ यवाकारा मुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिङ्का
श्लेष्मवाताभ्यां यवप्ररुयेति सोच्यते ॥ यनामवक्त्रां पिङ्कामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अञ्जालजीमल्पपूर्णां तां विद्यात् कफवातजाम् ॥ विवृतास्यां महादाहां पक्वो-
द्भस्वरसन्निभाम् । विवृतामिति तां विद्यात् पित्तोन्थां परिमण्डलाम् ॥ ग्रन्थयः
पञ्च वा षड् वा दारुणाः कञ्चपोन्नताः । कफानिलाभ्यामुद्भूतां विद्यात् तां
कञ्चपीमिति ॥ पाणिपादतले सन्ध्या ग्रीवायामूढं जत्राणि । ग्रन्थिवल्मीक-
वद् यस्तु शनैः समुपचीयते ॥ तोदकं दपरीदाह-कण्डूमाद्वित्रं णैवृ तः । व्याधि-
वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥ पद्मपुष्करवन्मध्ये पिङ्काभिः समा-
चिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद् वातपित्तोन्थितां भिषक् ॥ कर्णां परि-
समन्ताद्वा पृष्ठे वा पिङ्कोग्ररुक् । शालक्वन् पनसिकां तां विद्यात् श्लेष्म-
वातजाम् ॥ (हनुमन्यो समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् । पापाणगर्दभं
विद्याद्वलाशपवनात्मकम् ॥) विसर्पेवत् सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः । अपाकः
इवयथुः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ बाहुपाश्वीसकक्षामु कृष्णस्फोटां
सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात् सम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥ अग्नि-
दग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः । कचित् सज्वरं वा देहे स्मृता विस्फोटका
इति ॥ कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वर-
करा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ सप्ताहाद् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥ विदारीकन्दवद्वृत्तां

इत्यादि ।—पाण्डुरा धूसराः, पाण्डुवर्णास्तु रक्षपाण्डुवर्णा श्यावाः, मेचकप्रभाः स्निग्धकृष्णवर्णाः ।

ता बुद्धा मारुतादीनां यथास्वं हेतुलक्षणैः ।

ब्रूयादुपाचरेदाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ५७ ॥

कसार्वक्षणसन्धिषु । रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सव्वलक्षणाम् ॥
माप्य मांससिराम्नायुः श्लेष्मा मेदस्तथानिलः । ग्रन्थिं कुर्व्वन्ति भिन्नाऽसौ
मधुसर्पिर्वसानिभम् । सुवत्यासावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य
ग्रथितां शकरां जनयेत् पुनः । दुग्न्धं किन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः । सुवन्ति
सहसा रक्तं तं विद्याल्लकराव्वदम् ॥ पामाविचच्छ्यो कुष्ठेषु रक्ता च
प्रकीर्त्तिता । शकरोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ॥ मेदोरक्तानुगैश्चैव
दोषैर्वा जायते नृणाम् । सकीलः कठिनो ग्रन्थिनिघ्नमध्योन्नतोऽपि वा ।
कोलमात्रः सरुक् स्यावी जायते कदरस्तु सः ॥ अरुं पि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि
मर्द्धनि ॥ कफामृक्क्रिमिकोषेण नृणां विद्यादरुपिकाम् । दाहज्वर-
रुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः । गात्रेषु वदने चान्तविशेषास्ता
मसूरिकाः ॥ शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिङ्का
यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ॥ कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूपाण्डु मण्डलम् ॥
पद्मिनीकण्टकप्रखरस्तदारुण्यं कफवातजम् ॥ अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु
दृश्यते । मापवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान् मशकं विदुः ॥ व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं
करोत्यर्शस्त्वचो वहिः । कीलोपमं स्थिरकरं चम्पकीलन्तु तद्दिदुः ॥ वातेन
तोदपारुण्यं पित्तादसितवक्त्रता । श्लेष्मणा स्तिमितं तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥
शकुन्मूत्रसमायुक्तं धौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्थिन्नस्याम्नाप्यमानस्य कण्डू रक्त-
कफोद्भवा । कण्डूयनात् ततः क्षिप्रं स्फोटः स्यावश्च जायते । एकीभूतां व्रणैर्धौरां
तां विद्यादहिपूतनाम् ॥ स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः । प्रक्रियते
यदा स्वेदात् सकण्डू जनयेत् तदा ॥ तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटः स्यावश्च
जायते । प्रादुर्गृपणकच्छुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ इति ।

सव्वेमुपसंहर्तुमाह — ता इत्यादि । उपाचरेच्चेति मारुतादीनां भेषजैरिति ।
प्रागुपद्रवदर्शनादिति पिङ्कायामुपद्रवोत्पत्तेः पूर्व्वमेवोपाचरेदित्यर्थः । उपद्रव-
सहिता हि पिङ्काः साध्या अपि कृच्छ्रा भवन्ति इति ज्ञापितमिति ॥ ५७ ॥

उपाचरेच्चेति मारुतादीनां भेषजैरित्यर्थोक्तवति ; प्रागुपद्रवदर्शनादित्यनेन उपद्रवयुक्ता पिङ्का-
ऽस्याप्येति दर्शयति ॥ ५७ ॥

तृट्श्वासमांससङ्कोच-मोहहिकामदज्वराः ।

विसर्पमम्मसंरोधाः पिङ्गकानामुपद्रवाः ॥ ५८ ॥

क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।

ऊर्द्धञ्चाधश्च तिर्यक् च विज्ञेया त्रिविधापरा ॥

त्रिविधा चापरा कोष्ठ-शाखामर्मास्थिसन्धिषु ।

इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—उपद्रवानाह—तृटित्यादि । मम्मसंरोधो वक्ष-उपरोधः ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—अथोद्दिष्टदोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिरपि विस्तरेणाह—क्षय इत्यादि । गतिरवस्था प्रकारश्च । स्वस्थानुरसामान्येन वातादीनां त्रिधा गतिः । तत्रातुराणां वातादेः क्षयश्च वृद्धिश्च क्षयवृद्धयभयम् । क्षयवृद्धिसहचरस्थानञ्चेति चतुर्धापि त्रिधैव । ततो नातिरेकात् । स्वस्थानान्तु स्थानं साम्यमेवेत्यर्थः तात्पर्यतो व्याख्येयः । तत्र क्षयस्त्वयवोपचयः, न च ध्वंस एव । स्थानं समत्वेनावस्थानम् । वृद्धिरवयवोपचयः । स च द्विधा स्वस्थानस्थो नान्यो दूषक एव, यस्तु चय इत्युच्यते । द्वितीयस्तु स्वस्थानात् प्रसारी दूष्यदूषको विशिष्टव्याधिजननान्मुखो यस्तु प्रकोप इत्युच्यते । क्षयलक्षणान्युक्तानि प्राक्, वृद्धिलक्षणान्येषाम् सुश्रुते—यथा वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्द्धनात्युप-सेवनाद्भवति । तत्र वातवृद्धौ तक्ष्णारूप्यं काश्यं काण्ड्यं गात्रस्फुरणमुष्ण-कामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढवच्चेस्त्वञ्च । पित्तवृद्धौ पीतावभासता सन्तापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता मूर्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविष्मूत्र-नेत्रलञ्च । श्लेष्मवृद्धौ शौकल्यं शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा सन्ध्यस्थि-विश्लेष्मञ्चेति” त्रिविधम् । गत्यन्तरमाह—ऊर्द्धमित्यादि । अत्रापि गति-रित्यनुवर्तते । एषा गतिरूर्द्धादिगमनरूपैवावस्था प्रायेण वृद्धाव-स्थायामेव ॥

गत्यन्तरमाह—त्रिविधेत्यादि । अत्र चकाराव्गतिरनुवर्तते । तेन कोष्ठे गतिरेका, शाखासु गतिरेका, मर्मास्थिसन्धिषु गतिरेका, कष्टसाध्यल-

चक्रपाणिः—सङ्कोचः पृतिभावः ॥ ५८ ॥

चक्रपाणिः—समस्ति दोषाणां गतिं विधुजोति—क्षय इत्यादि । स्थानं स्वभावस्थानं, गतिः

* सङ्कोच इति वा पाठः ।

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।

भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु ॥ ६० ॥

ख्यापनायोक्ता । एताश्च तिस्रो गतयः तिस्रः पणीये त्रिविधरोगमार्गव्याख्याने विस्तरेण व्याख्याताः । गतिमुपसंहरति—इत्युक्तंत्यादि । विधिभेदेनेति—विधिस्तु प्रकारः । अन्वयवान् प्रकारः, निरन्वयो भेद इति । तेनाभिन्न-जातीयानामेव कस्यचिद्धर्मान्तरस्य योगः प्रकारः समाने भावे वर्तते । संख्या-वन्मात्रे तु भेद इति । विधिभेदेन क्षयादेशकप्रकारेण ऊर्द्धादेशकप्रकारेण कोष्ठा-देशकप्रकारेण विधेरपि भेदेन त्रिविधा गतिरित्युक्ता ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—क्षयादिप्रकाराणां चयत्वादिप्रकारत्वाभावात् पुनर्गतिप्रकारं पृथगाह—चयेत्यादि । चयेति प्रचयः प्राधान्येन चयः । प्रकोपश्च प्राधान्येन कोपः । प्रशमोऽपि प्रकर्षेण शम इति बोध्यम् । अभ्रागमो वर्षाः । तदादिषु षट्सु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृट्सु कालेष्वृत्तषु । पित्तादीनामिति पित्तकफवातानामेकैकशो अयोगपदेन पृथक् पृथगित्यर्थः । यथाक्रमं प्रचय-प्रकोपप्रशमा भवन्ति ।

तेन प्राग्दक्षिणायनादेको मासः आवादः परश्चैको मासः श्रावणः ; तो प्रावृट् । ततो वर्षासु भाद्राश्विनयोः पित्तं प्रचीयते । शरद् कालिकाग्रहायणयोः प्रकुप्यति । ततः प्रागुचरायणादेको मासः पौषः परश्चैको मासो माघ इति हेमन्ते पौषमाघयोः प्रशम्यति । श्लष्मा तु पौषमाघयोर्हेमन्ते प्रचीयते । फाल्गुन-चैत्रयोर्वसन्ते प्रकुप्यति । वैशाखज्यैष्ठ्याग्रीष्मे प्रशम्यति । वातः पुनस्तत्र वैशाखज्यैष्ठ्यात्मके ग्रीष्मे प्रचीयते । आपाहश्रावणान्मिकायां प्रावृट्पि प्रकुप्यति । भाद्राश्विनयोर्वर्षासु प्रशम्यति । अभ्रागमादिष्वत्यत्रादिशब्देन तद्गुण-संविज्ञानवद्ग्रीहिणा पूव्वपूर्व्वस्य प्रशमकालमादायैवोत्तरोत्तरस्य प्रचयादौ कालत्रयं विवक्षितमाचार्येण । तेनोक्ता व्याख्या न व्याहन्यते । सुश्रुते तु ऋतु-चर्याध्याये सूत्रस्थान—इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृट्सु षडृतवो

प्रकारोऽवस्था वा । चय इत्यत्र प्रशम्येति सुनिर्दिष्टः, तेन प्रकुप्यचयः, एवं प्रशमोऽपि ; एतेन वर्षादिषु पित्तादीनां प्रकुप्यचयः भवतीति दृश्यते, इतरदोषस्यापि च लोकमात्रेण चयो यथा-सम्भवं सूच्यते ; तेन शरद्यनुबलत्वेन कफप्रकोपो भवतीत्यादि गृहीतं स्यात् ॥ ५९ ॥

चक्रपाणिः—यथाक्रममिति वर्षाशरद्धेमन्तग्रीष्मप्रावृट्क्रमेण, किंवा यथाक्रममिति यथायोग्य-त्वा । पित्तादीनामिति पित्तकफवातानाम्, एकैकश इति अयोगपदेन, पृथक् प्राधान्येनैव

भवन्ति दोषोपचयप्रकोपप्रशमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदार्धे न द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा भाद्रपदाश्विनौ वर्षाः । कार्तिकमार्गशीषौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठ्यौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ प्रावृष्टः इत्यादि । तस्याशीतीयव्याख्याने सर्वं लिखितमिति । षट्स्वृतुष्विति नोक्त्वा षट्सु कालेष्वभ्रागमेतिरूपेणोक्तया संवत्सर इव षड्रतुकोऽहोरात्रोऽपि शीतोष्णवर्षलक्षणः पूर्व्वेरात्रप्राधात्मकवर्षादिषड्रतुलिङ्गकः पित्तकफवातानां प्रचयप्रकोपप्रशमहेतुः ख्यापितः । तद्यथा—रात्रौ प्रथमदशदण्डात्मकवर्षासु पित्तमुपचीयते । मध्यरात्रे शरदि प्रकुप्यति । रात्रिशेषे हेमन्ते प्रशाम्यति । श्लेष्मा तु तत्र हेमन्ते रात्रौ शेषदण्डदशकरूपायां वपत्तुलक्षणायां प्रचीयते । पूर्व्वार्द्धे प्रकुप्यति वसन्तलक्षणे । मध्याह्ने ग्रीष्मलक्षणे प्रशाम्यति । सुश्रुतेऽप्युक्त-
सृतुचर्याध्याये “तत्र पूर्व्वार्द्धं वसन्तस्य लिङ्गम् मध्याह्ने ग्रीष्मस्य अपरार्द्धे प्रावृषः प्रदोषे वाषिकम् शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यर्षसि हेमन्तमुपलक्षयेत् एव-
महोरात्रमपि संवत्सरमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषचयप्रकोपप्रशमैर्जानीया-
दिति ।” प्रचयादिषु प्रशब्दोपादानेन प्राधान्येन चयप्रकोपप्रशमाः ख्यापिताः । तेन वर्षासु कफस्य किञ्चिच्चयः, शरदि किञ्चित्प्रकोपः, शान्तिर्हेमन्ते । हेमन्ते च पित्तस्य किञ्चिच्चयः, वसन्ते च किञ्चित्प्रकोपः, शान्तिर्ग्रीष्मादौ । ग्रीष्मो-
त्तरे च पित्तस्य कफस्य किञ्चिच्चयः, प्रावृषि च किञ्चित्प्रकोपः, वर्षादौ शान्तिः । न वर्षान्ते । तत्र पुनश्चयः स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु पित्तादीना-
मिति पूर्व्वं पित्तस्य ग्रहणं विसर्गाभिप्रायेण । चयस्य च प्राथमिकत्वेन तदनु-
रोधाच्च चयस्य तु कफस्याप्यादानप्रथमत्तौ च सम्भवात् । यथाक्रममिति चयादि-
क्रमेण पित्तादीनां वर्षादिषु षट्सु एकैकशः प्रत्येक एवत्तौ यथाक्रमं भवन्तीत्यर्थः ।
एषा कालकृता मिथ्यायोगातियोगायोगव्यतिरिक्तसमयोगयुक्ता प्राकृता काल-
कृता गतिश्चयाद्या पुनश्चोच्यते । तेन उक्तञ्चान्यत्र—“चयप्रकोपप्रशमा वायो-
र्घर्मर्मादिषु त्रिषु । वर्षादिषु च पित्तस्य कफस्य शिशिरादिषु ।” कफस्य चयो
वातस्य प्रकोपः । भाद्राश्विनादिद्विद्विमासरूपवर्षादिषु त्रिषु क्रमेण यथा पित्तस्य
चयप्रकोपप्रशमाः, कफस्य चयप्रकोपप्रशमाः, वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति,

शेयम्, तेन प्रावृषि श्लेष्मपित्तकोपेनाप्रधानेन न व्यभिचारः । यदुक्तम्—“वर्षास्वनिबले हीने
कुप्यन्ति पवनादयः” इत्यत्र हि पवनादय इति पवनप्रधानाः, एवं वसन्ते वातपित्तप्रकोपे
व्याख्येयम् । अत्र च षट्सु ऋतुषु पित्तश्लेष्मवातानां प्रबलचयादयः विभज्यमानत्वेन पित्तचयकाले
वातस्य कोपः, शरदि पित्तस्य प्रकोपकाले वातप्रशमः, हेमन्ते पित्तप्रशमः, कफस्य चयः, वसन्ते

गतिः कालकृता चैषा चयाद्याः पुनरुच्यते ।

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती तथा ॥ ॥

तथा पुनः फाल्गुनचत्रादि-द्विद्विमासात्मकवसन्तादिषु त्रिषु क्रमेण पित्तस्य चय-
प्रकोपप्रशमाः, कफस्य चयप्रकोपप्रशमाः, वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा
सति षट्सु वर्षादिषु पित्तस्य प्रथमा द्वितीयाश्चयप्रकोपप्रशमाः । वर्षाषु पित्तस्य
चयः शरदि प्रकोपो हेमन्ते प्रशमः । पुनर्वसन्ते चयो ग्रीष्मे प्रकोपः प्रावृषि
प्रशमः । एवं कफस्य हेमन्ते चयो वसन्ते प्रकोपो ग्रीष्मे प्रशमः । पुनः
प्रावृषि चयो वर्षासु प्रकोपः शरदि प्रशमः । तथा वायोर्ग्रीष्मे चयः प्रावृषि
प्रकोपो वर्षासु प्रशमः । पुनः शरदि चयो हेमन्ते प्रकोपो वसन्ते प्रशमः ।
इत्येकैकशः षट्स्युत्पु द्विधा गतिः प्राकृती वैकृती च दृष्टा पूर्वाश्चयप्रकोपप्रशमाः
प्राकृती गतिः । शेषा वैकृती गतिरिति । एवमद्वोरात्रेऽपि षट्सु भागेषु द्विविधा
गतिः प्राकृती वैकृती च द्रष्टव्या । एवन्तु प्रकृतस्थः कालोऽपि हेतुर्निजानां
व्याधीनां न तु मानसानां कालादीनामित्यतस्त्रिविधहेतुषु नोक्तः ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—ननु प्रावृषि पित्तस्य शरदि कफस्य वसन्ते वातस्य प्रशमहेतु-
स्तर्हि “वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्चेष्मान्वितो ज्वरम् । कुप्यात् पित्तञ्च शरदि
तस्य चानुबलः कफः ॥ कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥” इति
वचनद्वयं कथं संगच्छते इत्याकाङ्क्षायामाह—गतिः कालेत्यादि । एषा उक्त-
रूपा चयप्रकोपप्रशमात्मिका गतिः कालकृता ऋतुस्वभावादेव भवति । न तु
निदानान्तरपेक्षते । निदानविशेषात् पुनरतो विपर्ययेणापि भवतीति
कालकृता चेति चकारेण ज्ञापितम् । तथा सति कात्तिकाग्रहायणात्मिकायां
शरदि कालस्वभावात् प्रकुपिते पित्ते सति काले स्वभावात् शान्तोऽपि कफः
किञ्चित्तुषारपतनान्निःशेषेण न प्रशम्यति, अनुबन्धरूपेणावतिष्ठते वायु-
श्चयारम्भान्मध्ये । एवं वसन्ते च कालस्वभावात् हेमन्तसंश्रितः प्रकोपमाकन्दः
कफः प्रबलः, वायुस्तत्र शान्तोऽप्यादानस्वभावेन मूर्ध्यसन्तापरोक्ष्यात् निःशेषेण न
प्रशम्यति । सशेषत्वमापन्नोऽनुबन्धरूपेण कुप्यति । तत्र चयारम्भेण मध्यमं

कफप्रकोप एव परं, तथा कफप्रशमके ग्रीष्मे वातचय इति च स्यात् । वातं परित्यज्य पित्तादीना-
मित्यभिधानं विसर्गस्याभिप्रेतत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् कृतम्, विसर्गे च पित्तचय एव स्यादिति
कुर्यात् ॥ ६० ॥

अङ्गपाणिः—गतिभेदात्तरमाह—गतिश्चेत्यादि ।—अत्र पित्तमादौ कृतं करीरस्थितिहेतुर्नि-

पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।

पित्तञ्चैव प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥ ६२ ॥

प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते ।

स चैवौजः स्मृतं काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥ ६३ ॥

भवति । एवं प्रावृषि च ग्रीष्मसञ्चितो वायुः कालस्वभावात् भूवाप्पादिनः प्रकोप-
मापन्नः प्रबलस्तत्र च पित्तमपि शान्तिमापद्यमानं भूवाप्पमेघनिप्यन्दनादिभ्यः
कालस्वभावान्निःशेषेण न प्रशाम्यति । सशेषमापन्नमनुबन्धरूपेण कुप्यति ।
कफश्च तत्र चयमापद्यमानः कालस्वभावात् भूवाप्पादितो मध्यमं कुप्यति
इति । कालकृतापि निदानविशेषकृता कालकृतैव गतिर्वाध्या ।

अस्यास्तु चयाद्यनेकगतेर्विभिभेदमाह—चयाद्या पुनरित्यादि । उक्तरूपा
चयाद्या तु पित्तादीनां गतिः प्राकृती वैकृती चेति द्विधोच्यते । पित्तस्य वर्षादिषु
त्रिषु चयाद्या गतिः प्राकृती वसन्तादिषु त्रिषु वैकृती । कफस्य हेमन्तादिषु त्रिषु
चयाद्या गतिः प्राकृती । प्रावृडादिषु त्रिषु वैकृती । वायोः पुनर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु
चयाद्या गतिः प्राकृती शरदादिषु त्रिषु वैकृतीति । उक्तञ्च—“वर्षाशरद्वसन्तेषु
वाताद्रेः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥” इति ।
तथेत्यादि । तथा पित्तादीनां चयाद्या प्राकृती वैकृती द्विधा गतिर्दृष्टा ।
प्राकृती स्वास्थ्यावस्था वैकृतीत्वातुर्यावस्था इति । द्विधा पित्तादीनां गति-
रित्यर्थः । तदद्वयमुदाहरति—आहारेत्यादि । अत्रापि पित्तस्यादावुपादानमग्रेः
शरीररक्षणहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् । पक्तिः पाको भुक्तानामिति शेषः । पित्तं
पाचकाख्यमपि रूपं वातः समानाख्यः पक्वपुरुषवत् । कफः क्लेदकाख्यो जलवत्
एभिस्त्रिभिः पाकः सम्पद्यते यथा लोके पुरुषाग्निजलैस्त्रिभिरिति । पित्तवात-
कफानां स्वास्थ्यावस्थारूपा प्राकृती वैकृती गतिर्दाहादिभिः । पित्तञ्चैवेत्यादि
बहूनिति ओषचोपादीन ॥ ६१६२ ॥

गङ्गाधरः—कफस्योदाहरणमाह—प्राकृतस्त्वित्यादि । प्राकृतः प्रकृतिगति-
माश्रितः । बलमोजोरूपस्य श्लेष्मणः कर्म बलमिति बलहेतुः । मल इति

कर्मत्वेन, पक्तिः पाकः, बलमिति बलहेतुत्वेन, मल इति शरीरमलिनीकरणाय, ओज इति
सारभूतं, यदि वा द्वितीयश्लेष्मिकोजोहेतुत्वेनोजः, वक्ष्यति हि शरीरे—“तामन्वेव श्लेष्मिको-

सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
 तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ ६४ ॥
 नित्यं सन्निहितामित्रं परीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
 नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकी ।

शिरोरोगाः सहृद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
 क्षयाश्च पिङ्गकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥

मालिन्यकारः मन्दाग्रादिविकारहेतुरुच्यते । नन्वोजःकम्पे बलं कथं प्राकृत-
 श्लेष्मा कुरुते इति ? अत आह—स चेति । बलकृदेव यः प्राकृतः श्लेष्मा स एव
 काये ओजः ख्यातमिति । वक्ष्यते च शरीरे—“तावदेव श्लेष्मणश्चोजसः
 प्रमाणम् ।” इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं “सौम्यमोजः सर्वधातूनां तेजः ।” इत्युपचारात्
 स वैकृतः श्लेष्मा पाप्मा रोगः ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—सर्वा हीत्यादि । वातेनेति प्रकरणात् प्राकृतेन । सर्वा चेष्टा
 इति प्राकृतक्रिया गमनादयः । तेनेति वैकृतेन उपरुध्यते मार्ग्यते हन्यते
 इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं तदा किं कर्त्तव्यमिति ? अत आह—नित्यमित्यादि ।
 सन्निहितामित्रं स्वशरीरस्थत्वेनातिनिकटस्थान्यमित्राणि शत्रवो वैकृतपित्ता-
 दयो यस्य तं तथाभूतमान्मानमात्मवान् प्रशस्तमनाः परीक्ष्य युक्त आत्महिताव-
 हितचेताः सन् नित्यगमनशीलमायुरनित्वरमगमनशीलतया नित्यमिच्छन्
 परिचरेदिति ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्रेत्यादि । शिरोरोगा इत्यादिश्लोक-
 द्वयं स्पष्टम् ॥ ६६ ॥

‘‘कस्य प्रमाणम्’’ इति । दुःकहेतुत्वात् पाप्मा । सर्वा हि चेष्टा इत्यधिकृतगमनाद्याः, उपरुध्यते
 शिर्यते ॥ ६३—६४ ॥

कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।

ज्ञानार्थं भिषजाञ्चैव प्रजानाञ्च हितैषिणा ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्ववद् व्याख्यातव्यम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ

सूत्रस्थाने कियन्तःशिरसीयसप्तदशाध्यायजलपाख्या

सप्तदशी शाखा ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—आत्मवानिति प्रशंसायां मनुप्रत्ययः, युक्त इत्युक्तः, अनिस्वरम्

अगस्वरम् ॥ ६५।६६ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिशोथीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । ते पुन-
र्द्विविधा निजागन्तुभेदेन । तत्रागन्तवश्छेदनभेदनक्षण-
भञ्जनपिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहारवधबन्धनव्यधनपीडनादिभिर्वा

गङ्गाधरः—अथ शिरोरोगहृद्गोयोः सप्रभेदयोरुक्तत्वे दोषमानविकल्पज-
विकाराणां विशिष्टव्याधिषु ज्वरादिषु हेतूनां क्षयाणां गतीनाश्च विस्तरवचने-
ऽपि च विशिष्टव्याधिविशेषाणामुत्सेधलक्षणानां पिडकानां मध्ये या अन्याः
सामान्यत उक्तास्तासां विस्तरेण वक्तुं त्रिशोथीयमध्यायमारभते—
अथात इत्यादि । अध्यायादौ त्रयः शोथा इति वाक्यस्यार्थेत्रिशोथमधिकृत्य
कृतोऽध्याय इति त्रिशोथीयस्तं तथा सर्वं पूर्वाध्यायवद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—यद्यप्यत ऊर्द्धं विधिभेदो वक्ष्यते तथाप्यादौ चिकित्सार्थं
प्राधान्याच्च प्रतिवातादिजत्वेन त्रिविधानाह—त्रय इत्यादि । ननु वातपित्त-
श्लेष्मनिमित्तास्तु खलु निजा एव तिस्रैषणीये ह्युक्तम् । तत्र निजः शरीरदोष-
समुत्थः । आगन्तुः भूतविषादुत्थः । कथमत्र ते वातपित्तकफनिमित्तास्त्रयः
शोथाः पुनर्द्विविधा भवन्ति निजागन्तुभेदेनेति चेत् ? न । शोथा वातादिज-
त्वेन यदा ज्ञातव्यास्तदा त्रय एव, अन्यथा तु निजागन्तुभेदेनेति ।

ननु वातादिजा एव शोथाः पुनर्द्विविधाः ते इति पदेन सामान्यतः शोथा
इत्यस्मादनुवृत्तेर्द्विविधा प्रतिलोमतन्मयुक्त्यादावागन्तुशोथस्य निदानलिङ्गचिकित्सा-
मूत्राप्याह—तत्रागन्तवश्छेदनेत्यादि । छेदनं द्विधाकरणम् । भेदनमाक्षयाव-
धारणम् । क्षणनं चूर्णनम् । भञ्जनं जर्जरीकरणम् । पिच्छनमस्यर्थपीडनम् ।

चक्रवर्तिः—पूर्वाध्याये पिडका उक्ताः, ताश्च शोथरूपाः, तेन शोथाविकारात् त्रिशोथीयोऽभि-
धीयते । वक्ष्यमाणद्विविधादिभेदे विद्यमानेऽपि वातादिकृतत्रिधाभिधानमग्रे वातादिकृतस्वैव
प्राधान्यव्यापनार्थम् । भेदनमाक्षयविधारणं, क्षणनमस्त्रिचूर्णनम्, भञ्जनं जर्जरीकरणं, पिच्छन-

भक्ष्मातकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशूकक्रिमिशूकाऽहितपत्रलता-गुल्म-
संस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिस्पर्णावमूत्रणैर्वा विषिणां सविषाविष-
प्राणिहृष्टादन्तविषाणनखनिपातनैर्वा सागरविषवातहिमदहन-
संस्पर्शनैर्वा शोथाः समुपजायन्ते ॥ २ ॥

ते पुनर्यथास्वं हेतुजैर्व्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निज-
व्यञ्जनैकदेशविपरीतैः, व्रण-बन्ध-मन्त्रागद-प्रलेप-प्रतापनिर्वा-
पणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते ॥३॥॥

उत्प्रेषणं शिलयेद्यत्प्रेषणवत् । वेष्टनं सर्पादिबद्ग्रन्थिबन्धनम् । व्यथनं बिद्धवत्
कण्टकादिना । आत्मगुप्तायाः शूकः । क्रिमीणां शूकवतां शूकः क्रिमिशूकः ।
अहितपत्रादिः वृश्चिकालयादीनां पत्रादिः । स्वेदनंत्यादिना विषिणामित्यनेना-
न्वयः । ते पुनरिति च्छेदनाद्यागन्तुजाः शोथा आदौ यथास्वं हेतुजैः खङ्गादि-
हेतुभैर्व्यञ्जनैर्लक्षणं निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः शारीरदोषजलक्षणेभ्यः । आग-
न्तुनामैकदेशेन ईपलक्षणेन निजो रोगः पूर्वमेव वातादिभिरन्वीयते । आगन्तुर्हि
व्यथापूर्वम् जायते, पश्चात् निजैर्दोषैरनुबध्यते इति । किञ्चिद्विपरीतैरादौ
प्रथममुपलभ्यन्तेऽर्थात् उत्तरकालं वातादिभिरनुबध्यन्ते इत्यर्थः । उक्तं हि—
“आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धः” इति । आगन्तुशोथस्य
हेतुलक्षणे उक्त्वा क्रियोपक्रममूत्रमाह—व्रणेत्यादि । व्रणे बन्धो व्रणबन्धः ।
बन्धमन्त्रादयो यथायोग्यं विधेयाः । आदिना शोधनरोपणादीनां ग्रहणम् ।
चकारस्तुकारार्थः न तु समुच्चये । पूर्वमुपक्रमाभावात् ॥ २—४ ॥

अन्वयः पूर्वम्, उत्प्रेषणं शिलोत्प्रेषणमिव, वेष्टनमग्रन्थिबन्धनं सर्पादिभिः, शूकवतां क्रिमीणां शूकः
शूकक्रिमिशूका, स्वेदनादिभिर्विषिणामिति योज्यम् ॥ ११२ ॥

चक्रप्राणिः—आदावुपलभ्यन्त इति वचनादुत्तरकालमागन्तोरपि निजमुत्पत्त्यां भूते, यदुक्तम्—
'आगन्तुरन्वेति निजं विकारम्' इति । निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैरिति निजलक्षणेभ्य आगन्तुना-
मैकदेशेन विपरीतो भवति, स च वातादिजम्यस्यावर्णविकारत्वाज्ज्ञेयः, किंवा, आगन्तु-
र्भ्यापूर्वम् भवति पश्चाद् वातादिभिरनुबध्यते, निजस्तु पूर्वं वातादिलक्षणीयुं ज्ञेये, पश्चाद् स्वेदनाद्या
द्यादित्येकदेशविपरीतम् । व्रणेऽरिष्टबन्धो बन्धः, बन्धादयश्च यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ ११४ ॥

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरो-
विरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्जनाद्वा छर्द्वागलसक-
विसूचिका-श्वास-कासातीसारशोष-पाण्डुरोगोदर-•-प्रदरभग-
न्दराशौविकारातिकर्षणाद्वा कुष्ठकण्डूपिड्कादिभिर्वा छर्द्दि-
चवथूद्वार-शुक्र-वात-मूत्र-पुरीषवेगविधारणैर्वा कर्मरोगोप-
वासातिकर्षितस्य वा सहसातिगुर्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाक-
रागदधिहरितक-मद्य-मन्दकविरुद्धनवशूकशमीधान्यानूपौदक-
पिशितोपयोगात् मृत्पक्कलोष्ट्रभक्षणाञ्जवणातिभक्षणाद्भ-
संपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानाञ्च मिथ्योपचारादुदीर्ण-
दोषत्वाच्च शोथाः प्रादुर्भवन्तीत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—निजशोथानां हेतुलिङ्गक्रियामुत्राप्याह—निजाः पुनरित्यादि ।
अयथावदित्ययोगात् । मिथ्यासंसर्जनादिति स्वेदादीनां यस्य यत् पथ्यमुक्तं
तद्विपरीतपथ्याहारात् । छर्द्वादिरेणातिकर्षणं शोथहेतुर्भवति । आदिना-
ऽपथ्यादेर्ग्रहणम् । छर्दिप्रभृतीनां वेगविधारणानि शोथहेतवः । कर्मैति पञ्च-
कर्मणां रोगाणामुपवासस्य चातियोगैः कर्षणञ्च शोथहेतुः । अत्रानुक्त-
रोगातिकर्षणोपसंहाराय पुनर्वचनम् । सहसा तु अतिगुर्वम्लादिभक्षणं शोथ-
हेतुः । अत्र रागो रागषाडवः । मन्दक मन्दजातम् । विरुद्धमङ्ग रितम् । नवं
नूतनञ्च शूकधान्यम् तथा शमीधान्यञ्च । मृदादेर्भक्षणं शोथहेतुः । प्रजातानाञ्च
मिथ्योपचारादिति नवमसूतानां पथ्यविपरीतसेवनात् । उदीर्णदोषत्वाद्वात्तादीनां
स्वकारणकुपितत्वात् किंवा स्वस्वकारणं विनैतेभ्यः कारणेभ्य उदीर्णत्वात् तेन ।
एते हेतवो दोषं कोपयन्तः शोथं जनयन्तीति दोषव्याध्युभयस्यैव हेतुत्वमेवामिति
बोध्यम् ॥ ५ ॥

कृष्णाणि—छर्दादयः पुराणा एव शोथहेतवः । कर्मण्यतिकर्षितस्य तु सहसातिगुर्वादि-
भक्षणं शोथहेतुः । कर्मैति पञ्चकर्म । विरुद्धनवशमी शूकशमीधान्यपरिभक्षणं शोथहेतुः, प्रजाताना-
न्मिथ्योपचाराणां ॥ ५ ॥

अयन्त्वत्र विशेषः । शीतरुचलघुविशदधूमोऽपवासाति-
कर्षणक्षपणादिभिर्वायुः कुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय
शोथं जनयति । स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, तथा
श्यावारुणवर्णः प्रकृतिवर्णो वा । चलनः स्पन्दनः खरपरुष-
भिन्नत्वग्रोमा । क्रियत इव† भिद्यत इव सूचीभिरिव तुद्यते ।
पिपीलिकाभिरिव संसृप्यते । संपपकल्कावलित इव चिमि-
न्विमायते सङ्कच्यते आयम्यते इति वातशायः ॥ ६ ॥

उष्णतीक्ष्णकटुक्षारलवणाम्लाजीर्णभोजनैरग्न्यातपप्रतापैश्च
पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति ।
स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति । कृष्णनीलपीतताम्रावभास
उष्णो मृदुः कपिलताम्रलोमा । स उष्यते दूयते धूप्यते उष्मा-
यते स्विद्यते क्लिद्यते । न च स्पर्शमुष्णं सुषूयते इति पित्त-
शोथः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—वातादिविशेषहेतुमाह—अयमित्यादि । शीतेत्यादि । शीतादीनि
द्रव्याणि । धूमः । उपवासातिर्कर्षणम् । क्षपणं वमनादिभिर्दोषक्षपणम् ।
आदिना व्यायामादीनां ग्रहणम् । तस्य रूपमाह—स इत्यादि । प्रकृतिवर्णो
गान्धसवर्णः । चलनः वृद्धिहासाभ्यां संक्रमणः । स्पन्दनः स्फुरणः । सङ्कच्यते
इत्याकुञ्चनवान् । आयम्यते इत्यायतो भवति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—पित्तशोथस्य सहेतुलिङ्गमाह—उष्णेत्यादि । कपिलेति पिङ्गल-
वर्णः । उष्यत इति पाश्चैत्यवह्निनेव दहते । दूयते तप्यते । धूप्यते धूम-
मिवोद्गमति । उष्मायते बहिरुष्णो भवत्यन्यैरप्युष्णतयोपलभ्यते । स्विद्यते
घस्मवान् भवति । क्लिद्यते पाकात् संक्लेदो भवति । न चोष्णं स्पर्शं सुषूयते न
सहते ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—अपणं वमनादिभिः, प्रकृतिवर्णो वेदममानवर्णः, चलः संक्रमवान्, स्पन्दनः
कम्पनः । उष्यते पाश्चैत्यवह्निनेव दहतिना दहते, धूप्यते धूममिवोद्गमति, उष्णायते वह्निः परैः

गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगैरतिस्वप्नाव्यायामादिभिश्च श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति । स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति । पाण्डुरश्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानः शुक्लाग्रोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः ॥ ८ ॥

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद् द्विदोषजास्त्रयः शोथा भवन्ति । यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एक एवं सप्तविधो भेदः । प्रकृतिभिस्ताभिर्भिद्यमानो द्विविधस्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधः शोथ उपलभ्यते । स पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—कुरुशोथस्य सहेतुलिङ्गमाह—गुर्वित्यादि । कृच्छ्रोत्थानप्रशम इति चिरेणास्योत्पत्तिः प्रशमश्च स्यात् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—शोथस्य वातादिजत्वेन त्रिविधत्वेऽपि संसर्गतोऽपि भेदं दर्शयति—यथास्वेत्यादि । स्पष्टम् । ननु तर्हि त्रिविधत्वाद्यनियमो भवतीत्युक्तसंख्याधिक्यमपि भवतीति ? अत आह—प्रकृतिभिरित्यादि । प्रकृतिभिरित्युपादानकारणैस्ताभिस्ताभिरिति दोषागन्तुरूपाभिः पृथग्दोषरूपाभिः संसृष्टदोषरूपाभिः सन्निपतितदोषरूपाभिः, द्विविध इति प्रागेव स्निदानकुपितदोषहेतुकत्वेन प्रागेव दोषसम्बन्धाभावेन छेदनादिहेतुकत्वेन भेदाद् द्विविधः शोथः । पुनः स एव द्विविधः शोथ उत्तरकालं यथास्वदोषानुबन्धेन प्रागेव च दोषसम्बन्धेन त्रिदोषाविनाभावात् वातजत्वादिभेदेन त्रिविधः । स एव त्रिविधः शोथः पृथग्दोषसंसृष्टदोषभेदेन चतुर्विधः । संसर्गा हि द्वाभ्यां त्रिभिश्च भवति । स च पुनः पृथग्दोषद्वन्द्वदोषसन्निपतितदोषजत्वभेदेन सप्तविधश्च भवति । दोषाणां पृथग्द्वन्द्वसन्निपतितत्वे तु मानविकल्पेन द्विषष्टिविधत्वान्तर्भाव इति बोध्यम् । उत्सेधसामान्यादिति उच्यते तत्सामान्यात् ॥ ९ ॥

अप्युष्णत्वेनोपलभ्यते, स्थितिः स्वेदनवान् स्यात् । न सुषुप्तो न सहते, स्पर्शनञ्च न सहते, दण्डाच्च न सहते । स कृच्छ्रोत्थानप्रशम इति चिरेणास्यप्रशमः, प्रकृतिभिरिति कारणैः, उत्सेधः उन्मत्तवत् ॥ ९—९ ॥

भवन्ति चात्र ।

दूयन्ते* यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
 पीड़ितान्युन्नमन्त्याशु वातशोथं तमादिशेत् ॥
 यश्चाप्यरुणवर्णाभिः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
 स्नेहोष्णमर्दनाभ्याश्च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥ १० ॥
 यः पिपासाज्वगर्त्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।
 स्विद्यते क्लियते गन्धी स पित्तः श्वयथुः स्मृतः ॥
 यः पीतमुखनेत्रत्वक् पृष्ठं मध्यात् प्रमूयते ।
 तनुत्वक् चातिसारो च पित्तशोथः स उच्यते ॥ ११ ॥
 यः शीतलः सक्तगतिः कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।
 यः पीड़ितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥
 यस्य शस्त्रकुशच्छेदाच्छोणितं न प्रवर्त्तते ।
 कृच्छ्रेण पिच्छां स्रवति स चापि कफसम्भवः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—एषां लिङ्गान्युक्तवापि पुनः प्रायोभावीणि लिङ्गान्याह—भवन्ती-
 त्यादि । दूयन्ते इत्यादिना वातशोथस्य लिङ्गानि । स्वपन्तीवेति निर्व्वेदनानि ।
 रुजन्ति व्यथन्ते । तेन कदाचिद्वायोर्निश्चलत्वात् व्यथन्ते, चलत्वात् तु
 कदाचिद्वायन्ते गात्राणि शोथप्रदेशे न तन्पत्र । एवं शोथप्रदेशे गात्राणि
 पीड़ितान्याशून्नमन्ति । नक्तं प्रणश्यतीति प्रशाम्यति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—यः पिपासेत्यादिना पित्तशोथस्य । दूयते इतीह विदाहादिना ।
 वातिके तु वेदनादिना दूयन्त इति बोध्यम् । गन्धीति पाकान् क्लेदेन पूय-
 गन्धवान् भवति । मध्यादिति पूर्वं मध्यशरीरमारभ्य प्रमूयते पित्तेन दोषे-
 णेति शेषः । मध्यदेशमसवेन पित्तानुमानान् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—यः शीतल इत्यादिना कफशोथस्य ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—दूयन्त इत्यादि पुनः श्लोकेन पुनर्लक्षणाभिधानं प्रायो भाविलक्षणदर्शनार्थम् ।
 स्वपन्तीवेति निर्व्वेदनः, एतेन, वायोश्चलत्वेन क्षणाच्च रुक्, क्षणाच्च तदभाव इति शेषम् ।
 मध्यादिति शरीरमध्यात् । सक्तगतिरविसारी, लिङ्गादिति च्छेदात् ॥ १०—१३ ॥

* दूयन्ते इति वा पाठः ।

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्रयथुः स्याद् द्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छ्रयो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १३ ॥

यस्तु पादाभिनिवृत्तः शोथो गुर्वङ्गो * भवेत् ।

जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसूतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥ १४ ॥

यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १५ ॥

छर्द्दिः श्वासोऽरुचिस्तृण्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।

सप्तकोऽयं सदौर्ज्वल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—निदानेत्यादिना द्वन्द्वजानां शोथानाम् । सर्वाकृतिरित्यादिना सान्निपातिकस्य ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—एषामसाध्यत्वादिज्ञानार्थमाह—यस्त्रित्यादि । पादाभिनिवृत्त इति पादमभि लक्षणीकृत्यादौ जातः । गुर्वङ्गः सर्वाङ्गः इत्यर्थः । पादादिक्रमेणादावधोदेहे जातमात्रं लघुदेहे जातत्वेऽपि शोथो न प्रतिकर्तुं शक्यते । स यदा गुरुमूर्द्धदेहं गच्छति तदा जेतुं न शक्यतेऽसाध्य इत्यर्थः—सुकष्ट इति पदेन ख्यापितः । प्रसूतः स्त्रीमुखाच्च य इति स्त्रिया विशेषेणोक्तत्वादप्युंसां जन्तोरसाध्यशोथोपदेशः । स्त्रिया मुखमादावारभ्य यो गुर्वङ्गो भवेत् स स्त्रियाः सुकष्टोऽसाध्य इत्यर्थः । उक्तं हि—“अधोभागो गुरुः स्त्रीणामूर्द्ध पुंसां गुरुस्तथा ।” इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—स्त्रीपुंसयोरुपयोगसाध्यशोथलक्षणमाह—यदचेत्यादि । गुह्यप्रभवः गुह्यान् प्रसूत इत्यर्थः । अत्रापि कष्टतमपदेनासाध्य उच्यते । उपद्रवयुक्तत्वेऽप्युभयस्य शोथस्यासाध्यत्वम् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—उक्तानुपद्रवानाह—छर्द्दिरित्यादि । अथोत्सेधसामान्यादैर्कदेहिकानां शोथानां सम्प्राप्तिवचनेन स्वरूपमाह । दोषभेदे लक्षणञ्चात्र भिन्नाधिकारादिस्मरेण न वक्ष्यते यथास्वदोषलिङ्गैर्ज्ञातव्यत्वादिति ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—पादाभिनिवृत्तः पुरुषाणां लघावधोदेहो जातः सन् यदा न जीयते, तदा गुरुमूर्द्धदेहं गतः स च न पार्यते जेतुम्, यो हि लघो प्रदेहो जेतुं न पार्यते गुरुप्रदेहागतो क्लृप्तमेव न पार्यते ; एवम्, प्रसूतः स्त्रीमुखाच्च य इत्यपि ज्ञेयम्, वचनं हि—“अधोभागो गुरुः स्त्रीणामूर्द्ध पुंसां गुरुस्तथा” इति । उक्तानुपद्रवानाह—छर्द्दिरित्यादि ॥ १४—१६ ॥

* सर्वाङ्गः इति चक्रः ।

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।

आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ १७ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकलेष्ववतिष्ठते ।

आशु संजनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ॥ ८ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलवाहोऽवतिष्ठते ।

शनैः संजनयेच्छोथं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्येत्यादिना उपजिह्विकालक्षणम् । सुश्रुते स्वेनमधिजिह्वाह । तद्यथा—“जिह्वाग्ररूपः श्वयधुः कक्षात् तु जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् । ते योऽर्थाजहः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥” इति । तेनात्राशु संजनयेदित्यनेनाशुकारिरक्तसंसर्गोऽत्र कफस्य आपितः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । अत्रापि आशुसंजनयेच्छोथमिति वचनेन आशुकारिरक्तसंसर्गः कफस्य सूचितः । (इदं गलशुण्डीलक्षणम् । अत्र काकलं तालुमूलम् ॥) सुश्रुते तु—“श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीपः शोथो ध्यातवस्तिप्रकाशः । तृणाकासश्वासकृत् तं वदन्ति व्याधिं वैद्या गलशुण्डीति नाम्ना ॥” इति । “शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ॥” इत्यस्याप्यत्रावरोधः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । पुनर्यस्येत्यादिना गलगण्डलक्षणम् । एषोऽत्र दोषभेदेन नोक्तः पदाधिकारात् । सुश्रुते हि स्वाधिकाराद्विस्तरणोक्तः । तद्यथा—“वातः कफश्चापि गले प्रवृद्धो मन्ये तु संसृत्यं तथैव मेदः । कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्थालिङ्गः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु । मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च कालात् भवेत् प्रदिग्धे च गलेऽरुजश्च ॥ पारुष्ययुक्ताश्चरुद्रापाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् । वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः ॥ स्थिरः सवर्णोऽल्परुग्प्रकण्डूः शोथो महाश्चापि कफात्मकस्तु । चिराभिवृद्धिं कुरुतेऽचिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजं कदाचित् ॥ माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः । स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्ठगन्धो मेदःकुतो नीरुगयातिकण्डूः ॥

चक्रपाणिः—समस्तपुल्लेखसामान्यान् प्रादेशिकान् शोधानाह—यस्येत्यादि । काकलं तालुमूलम् । शनैरिति वचनेन गलगण्डकारिणो दीपाद्विरक्तिया भवन्ति । गलगण्डादी वाशुकारिणो

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।

आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २० ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।

शोथं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥ २१ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तंऽवतिष्ठते ।

शोथं सरागं जनयेत् पिङ्का तस्य जायते ॥ २२ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।

तिलकाः पिप्प्लवो व्यङ्गो नीलिका तस्य जायते ॥ २३ ॥

प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूली देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः । स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च
जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम् ॥ कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसव्वगात्रं संवत्सरा-
तीतमरोचकाक्षम् । क्षीणन्तु वैद्यो गलगण्डिनं तं भिन्नस्वरञ्चैव विवर्जयेत् तु ॥
निबद्धः श्वयथुयस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान् वा यदि वा ह्रस्वस्तं गण्डमिति
निर्दिशेत् ॥” इति गलगण्डाधिकारः ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितः श्लेष्मा स्थिरः सन्नन्तर्गले तिष्ठति,
तस्य तदन्तर्गले स आशु शोथं संजनयेत् । स च शोथो गलग्रहो नाम जायते ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—यस्य पित्तमित्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
तत् सरक्तं पित्तं त्वचि सरागं शोथं जनयेत् । तस्य स तु शोथो विसर्पि नाम
जायते । विसर्पिऽयं विस्तरेण चिकित्सिते वक्ष्यते ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं त्वचि स्थिते रक्तेऽवतिष्ठते ।
तत् पित्तं रक्तस्थिरक्तावस्थितं सरागं शोथं जनयेत् । स च शोथः पिङ्का
नाम जायते ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—यस्य पित्तमित्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति
शोषयति, शोषणविशेषात् तस्य तिलकस्तिल इव प्रतिकृतिस्तिलकाल इति नाम
जायते, पिप्प्लवो जतुमणिर्नाम च जायते । व्यङ्गो मुखदेशे न्यङ्गो जायते ।

शेषा भवन्ति । विसर्पस्य पिङ्कायाश्च तुल्यकारणत्वेऽपि विसर्पे सर्पणशीलो दोषः पिङ्कायाश्च
स्थितो दोषः, अत एव पिङ्कासंप्राप्तौ “अवतिष्ठते” इत्युक्तम् ॥ १७—२० ॥

चक्रपाणिः—यस्य पित्तमित्यादी पित्तं प्राप्य शोणितं कर्तुं शुष्यतीति योजनीयम् । पिप्प्लवो

यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।

श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ २४ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।

ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ २५ ॥

वातः प्रीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।

शनैः परितुदन् पार्श्वं प्रीहा तस्याभिवर्द्धते ॥ २६ ॥

यस्य वातः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।

शोथं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २७ ॥

नीलिका नाम च जायते । मुश्रुते क्षुद्ररोगाधिकारे विशेषेणैते रोगा उक्ताः । तद्व्या—“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्त-
कफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान् ॥ नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कफ-
रक्तजम् । सहजं रक्तमीषञ्च श्लेष्मणं जनुमणिं विदुः ॥ क्रोधायासप्रकुपितो
वायुः पित्तेन संयुतः । सहसा मुखमागम्य मण्डलं विमृजत्यतः । नीरुजं तनुकं
श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥” इति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं द्वयोः शङ्खयोरवतिष्ठते, तस्य
तयोः शङ्खदेशयोर्दारुणः श्वयथुः शङ्खको नाम जायते ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—यस्य पित्तमित्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं ज्वरितस्य कर्णमूले-
ऽवतिष्ठते तस्य ज्वरान्ते कर्णमूले ततः शोथो जायते । स दुर्जयोऽन्ताय
भवति ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—वात इत्यादि । यस्य कुपितो वातः प्रीहानमुद्धूय तिष्ठति,
तस्य बामं पार्श्वं शनैः परितुदन् प्रीहा नाडी अभिवर्द्धते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितो वातो गुल्मस्थाने गुल्मनिदानोक्ते
स्थानेऽवतिष्ठते, तस्य स वातः सशूलं शोथं गुल्माख्यं जनयन् जनयति ।
तस्य स गुल्म उपजायते ॥ २७ ॥

जटुका इति प्रसिद्धाः । दारुणोऽनुपक्रमादाशु मारकः । दुर्जयोऽन्तायेति दुर्जयो वा यथाक्रम-
मुपक्रम्यमाणः, अन्तायेति मिथ्योपक्रमाद् वेति मन्तव्यम् । अयमेव शोथोऽन्त्राभ्युक्तः—“सन्नि-
पातज्वरस्वाप्नो कर्णमूले सुदारुणः । शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते” इति ॥ २३—२५ ॥

यस्य वातः प्रकुपितः शोथशूलकरश्चरन् ।

वङ्क्षणाद् वृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ २८ ॥

यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।

शोथं सजनयेत् कुक्ष्यावुदरं तस्य जायते ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—यस्य वात इत्यादि । यस्य प्रकुपितो वातो वङ्क्षणे शोथ-
शूलकरः संश्वरन् वङ्क्षणाद्वृषणौ याति, तस्य वृद्धिर्नाम रोग उपजायते
इति । सुश्रुतेऽयं वृद्धिरोगः प्रपञ्चेनोक्तः । तदयथा—“वातपित्तश्लेष्म-
शोणितमेदोमूत्राश्रयानिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्राश्रयानिमित्ते वृद्धी वात-
समुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतरः । अथः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोषबाहिनीरभिप्रपद्य भ्रमूनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति, तां वृद्धिमिति
आचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि वस्तिकटिमुष्कमेदेषु वेदना मारुत-
निग्रहः फलकोषशोफश्चेति । तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परूषाम्
अनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते । १ । पकोडुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्णवर्ती
चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिम् । २ । कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं
श्लेष्मवृद्धिम् । ३ । कृष्णस्फोटवृतां पित्तवृद्धिर्द्वलिङ्गां रक्तवृद्धिम् । ४ । मृदु-
स्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् । ५ । मूत्रसन्धारण-
शीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति, गच्छतोऽस्य पूर्णा वृत्तिरिव क्षुभ्यति । मूत्रकृच्छ्र-
वेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयाश्वापादयति, तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् । ६ । भार-
हरणत्रलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिश्चायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूला-
श्रस्येतरस्य चैकदेशं विगुणमादायाधो गत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण
स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कं शोफमापा-
दयति । आध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीप्यः शोफो भवति । सस्रब्दमव-
पीडितश्चोद्ध मुपैति । विमुक्तश्च पुनराश्रयति । तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामाचक्षते । ७ ।
इति । अत्र वङ्क्षणसन्धिस्था यदा तदासाध्यते ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—यस्य वात इत्यादि । यस्य प्रकुपितो वातस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः
सन् शोथं जनयेत्, तस्य स कुक्ष्यावुदरं जायते ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—गुल्मादयो विकारवक्तव्या अपि इहोत्पत्तेरसामान्यात् केशव उच्यन्ते । शोथ-
संग्रह इति शोथत्वेनोत्पत्तेरुच्येण संग्रहः शोथसंग्रहः ॥ २९—३१ ॥

यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमावाय्य तिष्ठति ।

नाथो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥ ३० ॥

रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसाब्जुदादयः ।

विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देश्याः शोथसंग्रहे ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—अस्य भेदो वक्ष्यते—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितो वातः कुक्षिमावाय्य तिष्ठति, नाथो नाप्यूर्ध्वं व्रजति, तस्य स आनाहो नाम रोगो जायते ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—रोगा इत्यादि । इह शोथसंग्रहे उत्सेधसामान्यात् अन्ये येऽधिमांसाब्जुदादयो रोगास्ते नामरूपाभ्यां विशिष्टा निर्दिष्टा बुद्धिमद्भिः । तद्यथा सुश्रुते—“गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य । वृत्तं स्थिर मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धपाकम् । कुर्वन्ति मांसोपचयश्च शोफं तमम्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥ वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च । तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि समादिशन्ति ॥ दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिराश्च सम्पीड्य सङ्कोच्य गतस्त्वपाकम् । सास्त्रावमुन्नशति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥ स्रवत्यजस्र रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतदरुधिरात्मकं स्यात् । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदम्बुदपीडितस्तु ॥ मृष्टिप्रहारादिभिरहितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफम् । अवेदनं स्निग्धमनन्यवणमपाकमश्मोपममपचाल्यम् ॥ प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गादमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ मांसाब्जुदन्त्वेतदसाध्यमर्क्तं साध्येष्वपीमान्यपि वर्जयेत्तु । संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ॥ यज्जायतेऽन्यत्र खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यम्बुदमम्बुदम् ॥ यद्दन्दजार्तं युगपत् क्रमादा द्विरम्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु । दोषस्थिरत्वाद् ग्रथनाच्च तेषां सर्वाभ्युदान्येव निसर्गतस्तु ॥” ग्रन्थिश्च सुश्रुते यथा—“वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कठानुबन्धम् । वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ आयम्यते व्यध्यत एति तोदं प्रभ्रश्यते कृत्यत एति भेदम् । कृष्णोऽप्युर्ध्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽक्षमच्छम् ॥ दन्दवते धूप्यति चातिमात्रं पापक्यते प्रज्वलतीव चाति । रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताग्निः स्रवेदुःखः सतीव दुष्टम् ॥ शीतो विवर्णोऽल्परक्तोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहन-

नोपपन्नः । चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेद्रक्तघनश्च पूयम् ॥
 शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डुः । मेदःकृतो गच्छति
 चातिभिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः ॥ व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य
 वायुर्हि सिराप्रतानम् । सम्पीड्य सङ्कोच्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नत-
 माशु वृत्तम् ॥ ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।
 अरुक् स एवाप्यचलो महाश्च मर्ममूर्त्तिथतश्चापि विवर्जनीयः ॥” इति । अपची
 चात्र द्रष्टव्या सुश्रुतोक्ता । तद्यथा—“हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यागलेषूप-
 चितन्तु मेदः । ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥ तं
 ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः । अनन्यवर्णरूपचीय-
 मानं चयापकर्षादपचीं वदन्ति ॥ कण्ड्युतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति
 नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । मेदःकफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्षगणानु-
 वन्धि ॥” इति । गण्डमालापची च नात्रोक्ता । “कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
 कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला
 बहुभिश्च गण्डैः ॥ ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति
 चान्ये । कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥” इति ।
 पाकं प्राप्ता गण्डमालाैवापचीत्यर्थः । श्लीपदमुक्तं सुश्रुतेन यथा—“कुपितास्तु
 दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽथः प्रपन्ना वङ्क्षणोरुजानुजङ्घास्त्रतिष्ठमानाः काला-
 न्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोकं जनयन्ति । तत् श्लीपदमित्याचक्षते ।
 तत् त्रिविधम्—वातपित्तकफनिमित्तमिति । तत्र वातजं खरं कृष्णं परुष-
 मनिमित्तानिलरुजं परिस्फुटति च बहुशः । पित्तजन्तु पीतावभ्रसमीपन्मृदु
 ज्वरदाहप्रायश्च । श्लेष्मजन्तु इवेनं स्निग्धावभासं मन्दवेदनं भारिकमिति
 महाग्रन्थिकं कण्टकैरुपचितश्च । तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वल्मीकजात
 प्रसूतमिति वर्जनीयानि । भवन्ति चात्र—त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि
 कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ पुराणोदक-
 भूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥
 पादवद्धस्तयोश्चापि श्लीपदं जायते नृणाम् । कर्णाक्षिनासाशिशने च केचि-
 दिच्छन्ति तद्विदः ॥” इति । ब्रध्नरोगश्चान्यत्र दृश्यते—“अत्यभिष्यन्दि-
 गुर्व्वाम-सेवनान्निचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोफं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥
 ज्वरशूलाङ्गदाहाद्व्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥” इति । एवं शिलाबुमभृति-
 गलरोगादयः स्वाधिकारे वाच्याः ॥ ३१ ॥

वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।

जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥

जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।

तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिदिशेत् ॥

त्रिरात्रं परमश्वास्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।

कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं सम्पद्यते सुखी ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—प्राधान्यादाशुकारित्वाच्च गलगतरोहिणीमाह । अथास्य गलशोथ-
विशेषमाह—वातेत्यादि । यस्य पृथग्वातपित्तकफाः युगपच्च कुपितास्त्रयो
वातपित्तकफाः समुच्छ्रिताः प्रवृद्धा जिह्वामूलेऽन्तर्विदहन्तोऽवतिष्ठन्ते, तत्र
भृशं शोथञ्च जनयन्ति । पृथग्विधाः प्रतिदोषजा वेदनाश्च जनयन्ति । त
जिह्वामूले जातं शोथं शीघ्रकारिणं शीघ्रमारकं रोगं रोहिणीति नाम्नादिशेत् ।
वातपित्तकफा इति पृथक् पुनस्तत्र इति वचनात् युगपत् कुपिताश्च त्रय इति
वातपित्तकफाः सन्निपतिता इत्यर्थः । शीघ्रकारित्ववचनात् रक्तमप्यत्र बोध्यम् ।
समुच्छ्रिता इति अतिवृद्धाः । भृशमतिदुःखदम् । शीघ्रकारिणं मोचनहननान्य-
तरत् शीघ्रं कर्तुं शीलं यस्य तं तथा । उक्तं हि—“स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात्
प्रज्ञप्तं याति हन्ति वा” इति । शीघ्रमारकत्वं दर्शयति—त्रिरात्रमित्यादि । परमं
जीवितमित्यायुः परमायुरित्यर्थः । अस्य जन्तोस्त्रिरात्रं परमायुर्भवतीत्यर्थः । इति
लकुशलभिषजोपक्रान्तत्वेऽनुपक्रान्तत्वे च बोध्यम् । कुशलेन तु भिषजा क्षिप्रमनु-
क्रान्तश्चिकित्सितुमारब्धः रोहिणीमान् पुमान् क्षिप्रं सुखी आरोग्यवान्
सम्पद्यते । इत्युभयत्रैव क्षिप्रशब्दान्वयः । एतेनाविरुद्धा सुश्रुतेनाप्युक्ता वातादि-
भेदेन रोहिणी । यथा—“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक् समस्ताश्च
तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्गरान् सृजन्ति यान् सासुहरा तु
रोहिणी ॥ जिह्वां समन्ताद्भृशवेदना ये मांसाङ्गराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ।
तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोपद्रवगादयुक्ताम् ॥ क्षिप्रोद्गमा
क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्ततः स्यात् । स्रोतोनिरोधिन्यपि
मन्दपाका गुर्वा स्थिरा सा कफसम्पत्ता वै ॥ गम्भीरपाक्यप्रतिवार्यवीर्या

चक्रपाणिः—समुच्छ्रिता अतिरिक्तप्रमाणाः, भृशमत्यर्थदुःखकारणम् । क्षिप्रमित्यनुपक्रान्त
शब्देन संबध्यते, तेन त्रिरात्रादित्वाच्च यस्य यस्य कथं शीघ्रं इत्येव इति बोध्यं नोक्तिरुक्ते, विंवा,

सन्ति चैवंविधा रोगाः साध्या दारुणसम्पत्ताः ।

ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥ ३३ ॥

साध्याश्चैवापरे सन्ति व्याधयो मृदुसम्पत्ताः ।

यत्नायत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३४ ॥

असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।

सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३५ ॥

सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न सिध्यति ।

अपि यत्नकृतं * वैदेहेन तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ३६ ॥

त्रिदोषलिङ्गा त्रयसम्भवा स्यात् । स्फोटाचिता पित्तसमानलिङ्गाऽसाध्या यदिष्टा रुधिरात्मिकेयम् ॥” इति । पञ्च रोहिण्यः स्युरिति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं शीघ्रकारी किमेष एव रोगोऽस्ति, न तन्यः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—सन्ति चेत्यादि । एवंविधा इति शीघ्रकारिणो रोगाः ज्वरान्तजातकणशोथबलयादयः । साध्या दारुणसम्पत्ता इति दारुणत्वं विवृणोति—ये हन्युरित्यादि । कुशलेनोपक्रान्तत्वे साध्यत्वम् । अकुशलेनोपक्रान्तत्वे तथा चानुपक्रान्तत्वे ये हन्युस्ते दारुणत्वेन साध्यतया सम्पत्ताः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—दारुणत्वप्रसङ्गेन मृदुत्वादिकमप्याह—साध्याश्चेत्यादि । मृदुत्वं विवृणोति—यत्नायत्नत्वेत्यादि । कर्म इति कर्तृपदम् ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—साध्यस्य दारुणत्वमृदुत्वभेदावुक्त्वा असाध्यस्य भेदमाह—असाध्या इत्यादि । याप्यसंज्ञिता इति विवृणोति । येषु रोगेषु सुसाधुरूपेण कृतं कर्म चिकित्सा यात्राकरं कालक्षेपणकरयापनाकृदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—असाध्यस्य भेदान्तरमाह—सन्तीत्यादि । न सिध्यतीत्यसिद्धत्वं विवृणोति । अपीत्यादि । कुशलैरपि वैदेहेयैश्च कृतमपि कर्म येषु न सिध्यति

क्षिप्रं सम्पद्यते सुखीति व्याधिमहिम्ना भवति, व्याधेरैवेतन् स्वरूपं यत् क्षीघ्रं इति क्षीघ्रं प्रशाम्यतीति ; यदुक्तं “स क्षीघ्रं क्षीघ्रकारित्वान् प्रशमं याति इति वा” इति ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—एतदेव क्षीघ्रकारित्वम् अन्येष्वपि ज्वरान्तकणशोथबलयादिष्वस्तीत्याह—सन्ति हेज्वसित्यादि । दारुणा इति सम्पत्ता दारुणसम्पत्ताः । दारुणत्वप्रसङ्गेन मृदुत्वादिभेदानप्याह—

* बाहैरिति पाठान्तरम् ।

साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।

मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ३७ ॥

त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।

रूजावर्णसमुत्थान-स्थानसंस्थाननामभिः ॥

प्रयोजनसिद्धिं न करोति ते रोगाः प्रत्याख्येया इत्यर्थः । विद्वानिति साध्यता-
साध्यतादिसर्वप्रकारेण व्याधिं तदुपक्रमश्च सर्व्वर्थैव विदितवान्, तान-
नोपाचरेत् ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—एवं मृदुदारुणभेदेन साध्यस्यासाध्यस्य च भेदानुपसंहरति—
साध्याश्चैवैत्यादि । मृदुदारुणभेदेनेति मृदुसाध्या दारुणसाध्या मृदुसाध्या
दारुणासाध्या इति चतुर्विधा भवन्ति । अत्रासाध्यानां मृदुत्वं याप्यत्वं
दीर्घकालेन मारकत्वम् । दारुणत्वन्तु प्रत्याख्येयत्वं सद्यःप्राणहृत्त्वञ्चेति
कश्चिद्, तन्न । कालान्तरेण मारकत्वेऽपि च दारुणत्वात् । तस्य हि
प्रत्याख्येयत्वमस्त्येवेति । त एवेति चतुर्विधा एव रूजा वातादिकृतवेदना
चिमिचिमादिरनेकः । वर्णा अपि वातादिकृताः श्यावादयो बहवः । समु-
त्थानानि वातादीनां कारणानां कारणानि । रूजजागरणादीनि तथा स्वस्व-
व्याधीनां स्वस्वकारणानि बहूनि सन्ति । स्थानानि व्याधीनाञ्च तानि
तानि बहूनि गात्रप्रदेशरूपाणि सन्ति । संस्थानानि वातादिभिः सम-
विषमसमवायारब्धत्वेन कृतानि रूपाणि अपरिसंख्येयानि नामानि
उत्तररक्तपित्तादीनि अपरिसंख्येयानि तैर्भिद्यमानास्ते चतुर्विधा व्याधयो-
ऽपरिसंख्येया भवन्ति ।

साध्याश्चेत्यादि । यापनाकरं यापनाकरं, बालैरज्ञैः, असाध्ये अज्ञा एवोत्साहात् प्रवर्तन्ते
इत्यर्थः । असाध्यस्य मृदुदारुणत्वं याप्यप्रत्याख्येयभेदेन, तथा सद्यःप्राणहर-कालान्तरप्राणहर-
त्वादित्यादि ॥ ३६—३७ ॥

पदपाणिः—रूजावर्णेत्यादि ।—समुत्थानभेदा हेतुभेदाः,—रूजभोजनरात्रिजागरणादिभिन्नहेतु-
जन्यो हि वातो भिन्नोपक्रमसाध्यश्च भवतीति भावः ; स्थानभेदा आसाशयादयो रसाद्यश्च ;
संस्थानप्राकृतिः, यथा—गुल्मान्मुदादिः ; नामभेदो यथा—एकस्मिन्नेव राजयक्ष्मणि राजयक्ष्म-

व्यवस्थाकरणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः ।

तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥

विकारनामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन ।

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥३८॥

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।

स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बहून् ॥

नन्वेवं चेदपरिसंख्येयत्वं व्याधीनां कथं चिकित्सितुं व्यवहर्त्तव्यमिति ? अत आह—व्यवस्थेत्यादि । तेषां परिसंख्याविहीनानां व्याधीनां चिकित्सायं स्थूलेषु रोगेष्वष्टोदरीयोक्तेषु यथा संग्रहः सङ्गोपो व्यवस्थाकरणं संख्ययोक्तायमुपदिश्यते तथा संख्ययाऽनुक्तेषु विकारेषु प्रकृतिसामान्यं समताकारण-समानताव्यवस्थाकरणमुपदिश्यते । प्रकृतिभूतकारणवातादिसामान्यं हि सर्वेष्वेव व्याधिषु वृत्तते । तदभेदेन सर्वेषां व्याधीनां संख्या व्यवस्था कर्त्तव्येति भावः । विकारेष्वपि दृश्यते इति पाठेऽपि तुल्यार्थः । वक्ष्यते अष्टोदरीये “सर्वे विकारा वातपित्तकफान् नातिवर्त्तन्ते” इति ।

ननु रुजावर्णादिभेदेन ज्ञातत्वे चिकित्साविशेषान् तस्य ज्ञानमावश्यक-मन्यथा तद्गोस्य रुजावर्णनामाद्यज्ञाने प्रतीकारो न भवतीति ? अत आह—विकारनामेत्यादि । विकाराणां ज्वररक्तपित्तादिनामभेदेनाविदितवान् चिकित्सितुमिति शेषः । लज्जाभावे हेतुमाह—न हीत्यादि ॥ ३७।३८ ॥

गङ्गाधरः—कुतो नामतो न ध्रुवा स्थितिरिति ? अत आह—स एवेत्यादि । स एव ज्वरादितत्तद्वाध्यारम्भक एव दोषः पुनः समुत्थानविशेषतः अतीसारा-

क्षोषादिसंज्ञा । नन्वेवमपरिसंख्येयत्वे कथं व्यवहार इत्याह—व्यवस्थेत्यादि । व्यवस्थाकरणं चिकित्साव्यवहारार्थं संख्याकथनम् । यथास्थूलेष्विति ये ये स्थूला उदरमूत्रकृष्णद्वयः तेषु संग्रहोऽष्टोदरीयरोतासंग्रह इत्यर्थः । स्थूलेषु विकारेषु अष्टोदरीये संग्रहयाऽनुक्तेषु कथं व्यवस्थाकरण-मित्याह—तथेत्यादि । प्रकृतिसामान्यं समानकारणता, तेन अनुक्तेषु साक्षाद्व्याधिषु वातजोऽयं श्लेष्मजोऽयमिति तथा रसजोऽयम् रक्तजोऽयमित्यादिका चिकित्साव्यवहारार्थं व्यवस्था कर्त्तव्येति भावः ; अत एवाष्टोदरीये वक्ष्यति—“सर्वे विकारा वातपित्तकफान् नातिवर्त्तन्ते” इति । ज्वररक्तपित्तादिवन्मात्राज्ञानेऽपि वातत्रिज्वररक्तज्ञानेनैव प्रवर्तितव्यमित्याह—विकारेत्यादि । स्थानान्तरगतश्चेत्यत्र चकार एकस्थानगतोऽपि बहुविकारं करोतीति समुच्चिनोति, यतो वक्ष्यति—

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।

समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कम्म समाचरेत् ॥ ३६ ॥

यो ह्येतत् त्रितयं ज्ञात्वा कर्म्मार्ण्यारभते भिषक् ।

ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्म्मसु न मुह्यति ॥ ४० ॥

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।

विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः ॥ ४१ ॥

दीनां कारणविशेषतश्च नामतः स्थितिरस्ति । ततोऽन्येषां स्थानान्तरगतः सन् चकारात् तनुस्थानस्थोऽपि वा बहून् विकारानतीसाररक्तपित्ताव्यतिरिक्तान् कुरुते । ततो नामभेदतः स्थितिर्न भ्रवास्ति ।

ननु नामाशाने सति कथं चिकित्सितव्यामिति ? अत आह—तस्मादित्यादि । तस्मादिति व्याधीनां नाम्नः स्थितेरप्रवृत्तात् । विकारप्रकृतीर्व्याधीनां समवायिकारणानि वातादिदोषान् रसरक्तादिदृष्ट्यांश्च तेषां कार्यं दृष्ट्वाऽधिष्ठानान्तराणि च बुद्ध्वा कम्मं चिकित्सितं समाचरेत् । नन्वामाशयगतपकाशयगतवातयोः रुक्षस्वेदं स्नेहपूर्वस्वेदं न प्रयुज्य सर्वत्र रुक्षो वा स्निग्धो वा स्वेदः प्रयुज्यतामिति ? अत आह—अधिष्ठानेति । आशयान्तराणि । ननु मृत्तिकाजपाण्डुरोगादीनां प्रकृतिर्वातादीनां विज्ञानेन न प्रथमो भवतीति तत्र का गतिरिति ? अत आह—समुत्थानेत्यादि ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—एतत्त्रितयविज्ञानपूर्वककम्मकरणे फलमाह—यो हेतुदित्यादि । ज्ञानपूर्वमिति व्याधीनां प्रकृत्यधिष्ठाननिदानविशेषज्ञानानन्तरं तत्र यस्य यत् प्रतिक्रिया तस्याः क्रियाया ज्ञानपूर्वकं यथान्यायं यस्मिन् व्याधौ यत् कम्मे शास्त्रोक्तं तस्मिन् व्याधौ तत् कम्मं यो भिषक् आरभते स भिषक् कम्मसु व्याधिप्रतिकारकम्मसु न मुह्यति ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं सति व्याधीनां प्रकृत्यादीनां ज्ञानस्यावश्यकत्वे के “करोति गुरुमाश्रितः । कण्ठोद्ध्वंसश्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम्” इति । अधिष्ठानान्तराणि आशयान्तराणि, ज्ञानपूर्वमिति चिकित्साज्ञानपूर्वकं, यथान्यायं यथागमम् ; एवं मन्यते—कथं वातारुक्ष्वादिज्ञानमेव कारणं रोगाणां चिकित्सायामुपकारि, नामज्ञानान्तु व्यवहारमात्रप्रयोजनार्थं, न स्वकृतेन चिकित्सायामुपकारीति ॥ ३८—४० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति वातादिज्ञानेन रोगज्ञानमुद्दिष्टं तेनोपेक्ष्यते न, वातादीनां प्रकृति-

उत्साहोच्छ्वासनिश्वास-चेष्टा धातुगतिः समा ।

समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ४२ ॥

दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुत् तृष्णा देहमाह्वयम् ।

प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ४३ ॥

स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् ।

क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ४४ ॥

चावश्यविज्ञेया भवन्तीति ? अत आह—नित्या इत्यादि । वातपित्तकफा-
स्त्रयः समस्ता एव न सन्त्यतः । विकृताः क्षीणा वा वृद्धा वा ये क्षीणवृद्ध-
संस्पृष्टसमाना वा । प्रकृतिस्था वा । क्षीणा वा वृद्धा वा क्षीणवृद्धसंस्पृष्टा वा
ये केऽपि भवन्तु ते केनचिद्रूपेण प्राणभृतां देहे नित्या एव सततसम्बन्धा
एव सन्तः सञ्चक्रियाहेतव एव भवन्ति । पण्डितस्तान् विकृतान् वा प्रकृति-
स्थान् वा वातपित्तकफाः बुभुत्सेत क्षातुमिच्छेत् ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ प्रकृतिस्थानां लक्षणान्याह—उत्साहोच्छ्वासेत्यादि ।
चेष्टेति यथार्थभूता वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः समा चेष्टा । धातुगतिः परपरधातु-
पोषकतया गमनमवस्था वा समा अविकृता । गतिमतां मूत्रपुरीषादीनां समो
मोक्षो यथाकालं यथामानं वहिर्माचनम् ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—अथ पित्तकर्माण्याह—दर्शनमित्यादि । दर्शनमित्यादिषु
पित्तस्य प्राकृतकर्माणि । पक्तिर्भुक्तानां पाकः । उष्मा देहं स्वाभाविकमोष्णं
पाचकाग्निर्वा । प्रभा देहकान्तिः । प्रसादो मनःप्रसन्नता ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—स्नेह इत्यादि । स्नेह इत्यादिना कफस्य प्राकृतकर्माणि ।
स्नेहः शरीरस्य चैक्यम् । बन्धः सानुबन्ध इति कश्चिन् । शरीरावयव-
सम्बन्धीनां बन्ध इति युक्तः । स्थिरत्वमशिक्षितत्वम् । देहस्य गौरवं देहस्य

स्थानाम् अप्रकृतिस्थानाञ्च लक्षणं वक्तुमाह—नित्या—इत्यादि । बुभुत्सेत क्षातु-
मिच्छेत् ॥ ४१ ॥

चक्रपाणिः—चेष्टेत्यविकृता चेष्टा । धातुगतिरिति रसादीनां पोष्यं धातुं प्रति गमनम् ।
गतिमतामिति पुरीषादीनां वहिर्निःसरताम्, प्रसादो मनःप्रसादः, बन्धः सन्धिबन्धः, स्थिरत्वम
अक्षौधित्वम्, गौरवं प्राकृतं शरीरगौरवम्, क्षमा सहिष्णुता, धृतिर्मेनसोऽप्राप्तिरस्यम्, क्षमादयम्

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।

कर्मणः प्राकृताद्धानिर्बृद्धिर्वापि विरोधिनाम् ॥ ४५ ॥

स्वाभाविकगुरुता । वृषता पुंस्त्वशक्तिः । क्षमादयस्त्रयः प्रभावाः कफकर्मणि ।
बलमोजःकृतम् ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—वातादीनां प्राकृतकर्मण्युक्ता विकृतकर्मण्युक्ताह—वात इत्यादि ।

अत्र कश्चित् तु वृद्धिर्वापि विरोधिनामिति वाताद्यन्यतमक्षयेऽन्यतमवृद्धिर्भव-
तीति व्याचष्टे, तन्न । युगपत्त्रयाणां क्षयानुपपत्तेः पित्तवृद्धौ श्लेष्मणः
सर्वोक्षेण विनाशापत्तेश्च । वस्तुतस्तु 'क्षीणा जहति लिङ्गं स्वम्' इत्युक्त्या इदमेव
बोध्यम् । तद्यथा 'कर्मणः प्राकृताद्धानिः' इति वातस्य प्रकृतिस्थस्य प्राकृतं कर्म
उत्साहादिकमुक्तं यत् तस्माद्धानिरपचयः । अल्पोत्साहोऽनुत्साहः अल्पो-
ष्मासोऽल्पनिश्वासः । अल्पचेष्टा । रसादीनामुत्तरोत्तरधातुपोषकत्वमल्पम् । मला-
दीनामल्पमोक्ष इति क्षीणवातस्य कर्म । अथवा प्राकृतादुत्साहादिककर्मणो
विरोधिनामनुत्साहादीनां वृद्धिरिति तत्तदेव कर्म लभ्यते । क्षीणे वातस्येति
तुल्यमेव क्षयलक्षणमुभयर्थैव भवतीति वाशब्द उपात्तः । एवं पित्तस्य प्रकृति-
स्थस्य यद् यत् प्राकृतं कर्म दर्शनादिकमुक्तं तस्माद्धानिरपचयस्तस्माद्वा विरो-
धिनामदर्शनादीनां वृद्धिः पित्ते क्षीणे लक्षणमुच्यते । तथा च पित्तक्षयेऽल्प-
दर्शनमदर्शनं वा । अल्पपक्तिरपक्तिर्वा । अल्पोष्मानुष्मा वा । अल्पक्षुधा
अभुधा वा, अल्पतृष्णा चातृष्णा वा, देहमाईवमल्पं न वा, अल्पप्रभा
अप्रभा वा, मनसश्चाल्पप्रसादोऽप्रसादो वा, अल्पमेधा चामेधा वेति भवतीति ।
एवं कफस्य प्रकृतिस्थस्य प्राकृतं कर्म स्नेहादिकं यद्यदुक्तं तस्मात् तस्मात्
कर्मणो हानिरपचयस्तत्तत्कर्मणो विरोधिनां रौक्ष्यादीनां वृद्धिर्वा कफे
क्षीणे लक्षणमुच्यते । तथा च श्लेष्मक्षये देहस्याल्पस्निग्धत्वं रौक्ष्यं वा, शरीर-

श्लेष्मणः प्रभावात् क्रियन्ते, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । कर्मणः प्राकृतादिति वातादिप्रकृतिकर्मण्ये-
वोक्तानुत्साहादेः, हानिरपचयः । वृद्धिर्वापि विरोधिनामिति—उक्तप्राकृतलक्षणविरोधिनां कर्मणो
वृद्धिः, अथा—वातक्षये उत्साहविरोधिने विषादस्य वृद्धिः, पित्तक्षयेऽदर्शनापक्कादीनाम्, श्लेष्म-
क्षये रौक्ष्यादीनां वृद्धिः, इह प्राकृतकर्महानी सत्याम् नावश्यं विरोधिकर्मवृद्धिरत उक्तं
वृद्धिर्वेत्यादि, न ह्यवश्यमुत्साहहानावरूपमात्रायां सत्यां विषादो वर्द्धते, अलोभम्यूनत्वे वा मनाक
कीमो वर्द्धते ; किंवा, उत्साहाद्यभावेनाभावमुखेन ज्ञानार्थं 'कर्मणः प्राकृताद्धानिः' इत्युक्तम्,
विषादवृद्ध्या तु विधिमुखेन ज्ञानार्थं 'वृद्धिर्वापि विरोधिनाम्' इत्युक्तम् ; यद्व्यक्ते—वृद्धिर्वापि

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।

दोषाणां प्रकृतिर्हानिवृद्धिश्चैव परीक्ष्यते ॥ ४६ ॥

सन्धीनामल्पबन्धनमबन्धो वा, देहमांसाद्यवयवस्याल्पशैथिल्यं शैथिल्यं वा, देहे
ऽल्पगुरुत्वं लघुत्वं वा, स्त्रीसंसर्गशक्तिरल्पा न वा, अल्पबलमबलं वा, अल्पक्षमा
अक्षमा वा, अल्पधृतिरधृतिर्वा, अल्पलोभोऽलोभो वा भवतीति ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—वातादीनां प्राकृतकम्मणां भावाभाववचनेन क्षयलक्षणमुक्त्वा
वृद्धिलक्षणमाह—दोषेत्यादि । दोषाणां वातपित्तकफानां प्रकृतिः स्वभावः
रौक्ष्यादिकम् । तस्य वैशेष्यमाधिक्यमेवात्र विवक्षितम्, न त्वल्पत्वाधिक्ये ।
पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्याऽल्पत्वस्य क्षयलक्षणत्वेनोक्तत्वात् तदितरवृद्धिलक्षणे वक्तव्ये
तदितरस्याधिक्यमात्रस्यैव वैशेष्यपदेन लब्धत्वात् । तथा च वातस्य प्रकृतिस्थस्य
रौक्ष्यशैत्यलाघवसौक्ष्म्यचलत्ववैशद्यस्वरत्नानां प्रकृतीनामाधिक्यं वातस्य वृद्धि-
लक्षणम् । तस्य रौक्ष्यशैत्याद्याधिक्यं न पित्तकफयोर्वृद्धिलक्षणम्, पित्ते कफे
च तत्तद्वर्त्मस्यानियतत्वात् । सत्यपि हि पित्तस्य रौक्ष्यं कफे च शैत्ये
रौक्ष्यादिसहचरितसौक्ष्म्यशत्यादयश्च न पित्ते कफे चेति नियतत्वाभावः ।
नियतत्वं हि तद्वदन्यावृत्तिकत्वं यादृष्येण यस्य यद्वृत्तिकत्वं तादृष्येण
तदितरावृत्तिकत्वमिति रूपेण ग्राह्यम् । एवं पित्तस्य प्रकृतिस्थस्य सस्नेहोष्णत्व-
तीक्ष्णत्वद्रवत्वाम्लकटुत्वसरत्नानां प्रकृतीनां धर्माणां वैशेष्यमाधिक्यं पित्तस्य
वृद्धिलक्षणम् । तथा श्लेष्मणश्च प्रकृतिस्थस्य गौरवशैत्यमृदुत्वस्निग्धत्वमाधुर्य-
स्यैर्ध्वपैच्छिल्यानां प्रकृतीनां धर्माणां वैशेष्यमाधिक्यं श्लेष्मणो वृद्धिलक्षणमिति
कश्चिद्ग्राह्ये । तन्न मनोरमम् । वातस्य रौक्ष्यशैत्यादीनां पित्तस्य सस्नेहोष्ण्या-
दीनां कफस्य गुरुत्वशैत्यादीनां विज्ञानार्थं लक्षणान् वक्तव्यत्वावश्यकत्वेन
न्यूनत्वदोषादिति । तस्मादत्र व्याख्यास्यामः । प्रकृतिः स्वमानस्थस्य रौक्ष्यादि-
गुणः प्राकृतं कर्म च प्रकृतिस्थत्वे हि वातादीनां रौक्ष्यादिधर्मजनितमपि कर्म

विरोधिनमिति—विरोधिदोषाणाम्, यथा—पित्तवृद्धौ तु श्लेष्मणो जायते, इत्येवमादि, तन्न,
यतः अन्यदोषवृद्धावन्यस्यावश्यं न कृपायो भवात्, तथाहि सति, पित्तवृद्धौ सत्यां सर्वदा
श्लेष्मण्यः स्यात्, न च दोषाः परस्परघातकाः इति प्रागेव प्रतिपादितम्, प्रवेशान्तरेऽपि दोषाणां
स्वलक्षणहानिरेव परं क्षयलक्षणं 'क्षीणा जहति लिङ्गं स्वम्' इत्यनेनोक्तम् ॥ ४२—४५ ॥

चक्रपाणिः—वृद्धिलक्षणमाह—दोषेत्यादि । प्रकृतिः स्वभावस्य वैशेष्यमाधिक्यं, श्लेष्मणः
स्नेहशैत्यमाधुर्यादियं प्रकृतिस्तस्या । रजग्धातिशैत्यादिमाधुर्यादि दैर्घ्यं वृद्धिलक्षणम् ।

तत्र श्लोकाः ।

सङ्ख्या निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यता न च ।

तेषां तेषां विकाराणां शोथास्तास्तांश्च पूर्वजान् ॥

रौक्ष्यादिवत् प्रकृतिर्भवति । तेषां वैशेष्यम् । तेषां विशेषोऽत्र पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या
 आधिक्यं न तु हानिः । तस्माज्जानं प्रकृतगुणजकर्मणामधिकबलेनानुवृत्ति-
 सहितातिरिक्तं यद्यत् कम्मे आध्मानादिकं तत् सर्व्वं दोषप्रकृतिवैशेष्यम् । तत्
 तु वृद्धिलक्षणमित्यर्थः । उक्तं हि—“दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथा-
 बलम्” इति । इत्थञ्च वातादीनां रौक्ष्यादिगुणवृद्ध्या जनिताध्मानादिभिर्लिङ्गे
 रौक्ष्यादीनां वृद्धानुमानेनैव वातादीनामपि वृद्धानुमानं सिध्यति । तत्तद्गुणसमु-
 दायविशिष्टो हि वातादिः न त्वतिरिक्त इति । उक्तञ्च महारोगाध्यायोक्तकर्म्माणि
 प्रतिसंस्कृत्य—“आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रतोदाः, कण्ठोद्धा-
 वसादौ भ्रमकविलपनं स्रंसभूलप्रभेदाः । पारुष्यं कणनादौ विषयपरिणति-
 श्च शट्प्रिमोहाः, विस्पन्दोद्धट्टनानि ग्लपनमशयनं ताडनं पीडनञ्च ॥ नामोन्नामौ
 विपादौ भ्रमपरिपतनं जृम्भणं रोमहर्षौ, विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरता च्छेदनं
 वेष्टनञ्च । वर्णः श्यावोऽरुणो वा तृडपि च महती स्वापविश्लेषसंज्ञा, विद्यात्
 कर्म्माण्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्यात् कषायो रसश्च ॥ विस्फोटाम्लकधूमकाः
 प्रलपनं स्वेदस्रतिमूर्च्छनं, दौर्गन्ध्यं दरणं मदो विसरणं पाकोऽरतिस्तृडभ्रमौ ।
 उष्माऽतृप्तिमयः प्रवेशदहनं कटुम्लतिक्ता रसाः, वर्णः पाण्डुविवर्जितः कुथितता
 कर्म्माणि पित्तस्य वै ॥ तृप्तिस्तन्द्रा गुरुता स्तैमित्यं कठिनता मलाधिक्यम् ।
 स्नेहापक्त्युपलेपाः शैत्यं कण्डूः प्रसेकश्च ॥ शोफो निद्राधिक्यं द्वावेव रसौ पटु-
 स्वादु । वर्णः श्वेतोऽलसता कर्म्माणि कफस्य जानीयात् ॥” इति । एवमपि
 महारोगाध्याये वक्ष्यन्ते । नन्वेतैः प्राकृतहानिवृद्धिलक्षणैः किं स्यादिति ?
 अत आह—दोषाणामित्यादि । अर्थादेतैरविकारजैः कर्म्मभिर्दोषाणां प्रकृतिः
 स्वभावेनावस्था परीक्ष्यते परीक्षकैः । एतैः क्षीणलक्षणैर्दोषाणां हानिः परीक्ष्यते ।
 एतैश्च वृद्धिलक्षणैर्दोषाणां वृद्धिः परीक्ष्यतेऽनुमानादिभिः ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थसंग्रहायाह—तत्रेत्यादि । त्रयः शोथा इत्यादिना

नियतमिति प्रतिनियतम् । यद्यस्य प्रकृतिलक्षणं तद् वृद्धं सत् तस्यैव वृद्धिलक्षणमित्यर्थः, अन्ये
 तु निमित्तमित्याहुः ॥ ४६ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे शोथानां साध्यतामिति स्नेहीष्णज्वरनाभ्याञ्च प्रणश्येत्, स च वातिकस्य

विधिभेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।

प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु ॥

शोथानां सङ्ख्या । छेदनेत्यादिना आगन्तुशोथानां निमित्तम् । ते पुनरित्यादिना च रूपं बहुवचनात् । व्रणवन्धेत्यादिना क्रियामूत्रञ्च । निजा इत्यादिना दोषजशोथानां निमित्तं सामान्यत उक्तम् । अयन्तत्र विशेष इत्यादिना दोषविशेषवातशोथानां निमित्तं बहुवचनात् । (प्रदीप्तिस्त्वित्यादिना सम्प्राप्तिम्) । स क्षिप्रोत्थानेत्यादिना रूपञ्च । उष्णतीक्ष्णेत्यादिना पित्तशोथानां निमित्तम् । प्रकुपितमित्यादिना सम्प्राप्तिम् । स क्षिप्रेत्यादिना रूपञ्च । गुरुमधुरेत्यादिना कफशोथानां निमित्तम् । प्रकुपित इत्यादिना सम्प्राप्तिम् । स कृष्णेत्यादिना रूपञ्च । यथास्वेत्यादिना द्रवजशोथानां निमित्तं रूपञ्च । पुनयथास्वेत्यादिना सान्निपातिकशोथानां निमित्तं रूपञ्चोक्तम् । प्रकृतिभिरित्यादिना पुनः सङ्ख्या । बहुवचनादुक्ता बोध्या बहुवचनाच्च । भवन्ति चात्रेत्यादिना वातादिजानां शोथानां पुनरधिकरूपञ्चोक्तमिति बोध्यम् । स्नेहोष्णमर्दनाभ्याञ्चेत्यादिकमपि दृश्यपश्यं बहुवचनाद्विधात् । यस्तु पादाभिनिर्वृत्त इत्यादिना तेषां तेषां विकाराणां वातादिजानां शोथानामसाध्यतावचनेन तदितरेषां साध्यता । तेषाञ्च न च साध्यता उक्ता । एतेन यस्तु स्नेहोष्णमर्दनाभ्यामित्याद्य पश्यवचनं साध्यतापरतया व्याचष्टे तद् दूषितं भवति । छर्दिरित्यादिना तूपद्रवाश्च न साध्यतावचनेन बोध्याः । यस्येत्यादिना सम्पद्यते सुखीत्यन्तेन ऐकदेशिकांस्तांस्तान् पूर्वजान् प्राक् शोथरूपेण जातान् पश्चादुपजिह्वादित्रणादिरूपेण भाविनः शोथान् निमित्तसम्प्राप्तिरूपसंहिताऽचैर्कैकश्लोकेन त्रिभिस्तु रोहिणीरोगञ्चोक्तवान् । इति यथोक्तक्रमेण सङ्ख्यानिमित्तरूपाणि बोध्यानि न तु यथाक्रमेण । सन्ति चैवेत्यादिनाऽधिमांसभेदम् । विकारनामाकुशल इत्यादिना त्रिविधो बोध्यसंग्रहः । विकारविज्ञानार्थं बोध्यानां प्रकृत्यधिष्ठानान्तरसमुत्थानविशेषाणां संग्रहः । उत्साहेत्यादिना वातादीनां प्राकृतं कर्म ।

इत्युक्तं शेषम्, न चेति न च साध्यताम्, यथा—“यश्च पादाभिनिर्वृत्तः” इत्यादि । तेषामित्युपजिह्वादीनाम् । शोथान् पूर्वजनितमभिधानः, उपजिह्वादिषु पूर्व शोथो भवति, पश्चादुपजिह्वादिरोगस्तत्तिति दर्शयति, कस एव “आशु सज्जनयेत् शोथम्” इत्युक्ता “जायतेऽस्योप-

वीतमोहरजोदोष-लोभमानमदस्पृहः ।

व्याख्यातवांस्त्रिशोथीये रोगाध्याये पुनर्व्वसुः ॥४७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
त्रिशोथीयो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वाते पित्ते इत्यादिना दोषाणां हानिदृष्टिषु लक्षणम् । एतत् सर्व्वं व्याख्यात-
वानित्यस्य कर्मपदम् ॥ ४७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्व्वचद्व्याख्येयम् । इति त्रिशोथी-
याध्यायः । इतिशब्दः समाप्तिवचनः ।

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरजकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरो मूत्रस्थानीयः
अष्टादशाध्यायत्रिशोथीयजल्पाख्या अष्टादश शाखा ॥ १८ ॥

जिह्विका” इत्युक्तम् । बोध्यो बोद्धव्यो विकारप्रकृत्यादिः, तस्य त्रिविधं संग्रहमिति, “तस्माद्
विकारप्रकृतीः” इत्यादौक्तं त्रयम् ॥ ४७ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां त्रिशोथीयो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह

स्माह भगवानात्रेयः ॥१॥

इह खल्वष्टावुदराणि । अष्टौ मूत्राघाताः । अष्टौ क्षीर-
दोषाः । अष्टौ रेतोदोषाः ।०। सप्त कुष्ठानि । सप्त पिङ्काः ।
सप्त वीसर्पाः ।०। षड्दतीसाराः । षडुदावर्त्ताः ।०। पञ्च गुल्माः ।
पञ्च ग्रीहदोषाः । पञ्च कासाः । पञ्च श्वासाः । पञ्च हिक्काः ।
पञ्च तृण्णाः । पञ्च च्छर्द्दयः । पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि ।
पञ्च शिरोरोगाः । पञ्च हृद्रोगाः । पञ्च पाण्डुरोगाः । पञ्चो-
न्मादाः ।०। चत्वारोऽपस्माराः । चत्वारोऽक्षिरोगाः । चत्वारः

गङ्गाधरः—अथ श्लुद्रव्याधीनां व्यवस्थाकरणं स्थूलव्याधिबहुक्तम्, ननु स्थूल-
व्याधीनां व्यवस्थाकरणञ्च च किं तावदित्याकाङ्क्षायां त्रिशोथीयानन्तरमष्टो-
दरीयमाह—अथात इत्यादि । अध्यायादौ अष्टावुदराणीति वचनस्याथेपादाय
अष्टोदरमिति पदमधिकृत्य कृतोऽध्याय इत्यष्टोदरीयस्तम् इति सर्व्वं प्राप्स्यत्
व्याख्यातव्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—उदररोगस्यापि शोकरूपत्वेन त्रिशोथीयानन्तरं प्रथममेकादि-
सङ्कासन्न्यासादीन् विहायाष्टसङ्काकोदरस्य ग्रहणं बोध्यम् । तत्सामीप्यात्
सप्तादिसङ्काकव्याधीनामपि निर्देशश्चात्रोद्देश इति । सप्त कुष्ठानीति प्राधान्यात्
महाकुष्ठानि । भक्तस्यानशनस्य स्थानानि आकररूपाणि अरोचककारणम्

चक्रपाणिः—पूर्वाध्याय उक्तं 'व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः' इति, तदनु जिज्ञासाया-
मष्टावुदराणीत्यादि यथास्थूलं संग्रहोऽभिधीयते । अष्टोदरीय इति चार्थपरसंज्ञा, उदराभिधान-
जारी पूर्वाध्यायोक्तशोधसामान्यात्, उदराणि उल्लेखसामान्यात् बोधप्रभेदा एव ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—इहैकादिसङ्कागपरित्यागाद्दसंग्रहणमादौ कृतम्, अष्टसङ्कायाः बहुत्वेन
प्राधान्यात् । विंशतिसङ्काग मेहादीनम् कनविंशत्यधःसङ्कागानुपूर्वीप्रासगभावात् कृतः प्रथमं
चिन्नेतः ; यद्यपि चिकित्सिते अष्टादश कुष्ठानि, तथापीह महाकुष्टाभिप्रायेण सप्तोच्यते । षड्वारत्ता
इत्यत्र न वेगान्धारणीबोक्तव्यायेन उच्चारानिमित्तोपजादय उदावर्त्ता इहोच्यन्ते । गुल्मीभ्याम्वाता इति

कर्णरोगाः । चत्वारः प्रतिश्यायाः । चत्वारो मुखरोगाः ।
 चत्वारो ग्रहणीदोषाः । चत्वारो मदाः । चत्वारो मूर्च्छायाः ।
 चत्वारः शोषाः । चत्वारि क्लेश्यानि ।०। त्रयः शोथाः । त्रीणि
 किलासानि । त्रिविधं लोहितपित्तम् ।०। द्वौ ज्वरौ । द्वौ व्रणौ ।
 द्वावायामौ । द्वं शुधस्यौ । द्वं कामले । द्विविधमामम् । द्विधा
 वातशोणितम् । द्विविधान्यर्शांसि ।०। एक ऊरुस्तम्भः ।
 एकः संन्यासः । एको महागदः ।०। विंशतिः किमिजातयः ।
 विंशतिः प्रमेहाः । विंशतियोनिव्यापदः ।०। इत्यष्टचत्वारिंशद्
 रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि । तानि यथोद्देश-
 मभिनिर्दिश्यन्ते ॥ २ ॥

अष्टाबुदराणीति—वातपित्तकफसंनिपातप्रीहवद्धच्छिद्रा-
 दकोदराणीति ।०। अष्टौ मूत्राघाता इति—वातपित्तकफ-
 सन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितनिमित्ता इति ।०। अष्टौ
 क्षीरदोषा इति—वैवर्ग्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसङ्घातो
 रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्चेति ।०। अष्टौ रेतोदोषा इति—तनु
 शुष्कं फेनिलमश्वेतं पृत्यतिपिच्छिलमन्यधातूपहितमवसादि
 चेति ॥ ३ ॥

इत्यर्थः । कारणस्य कार्यरूपत्वेनाभिनिर्वृत्त्या पञ्चारोचका उति लभ्यतान्न
 रोगाधिकरणे कारणवचने दोषः । अन्यष्टचत्वारिंशत् स्थूलरोगाधिकरणानि ।
 शुद्धरोगाधिकरणान्यप्यनया दिशा उद्दिष्टव्यानि बुद्धिमता भवन्ति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—यथोद्देशं रोगसङ्ख्या निर्दिशति—अष्टाबुदराणीतीत्यादि । एषां
 यादृष्येण यया सङ्ख्याया उपदेशे चिकित्सायामुपयोगितास्ति तादृष्येण प्रभेदा-
 सङ्ख्यापदर्शनं बोध्यम् । तेन द्वन्द्वजादीनां चिकित्सामेलकेन प्रयोजनसिद्धेर्न

यथा गुह्यभेदस्तथापीह । यत्र तुष्णेति संभोजनस्नेहादिजनितानामपि वातादिजन्य एवावरोधात्,

सप्त कुष्ठानीति—कपालोदुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीक-
सिध्मकाकणानीति । १०। सप्त पिङ्का इति—शराविका कच्छ-
पिका जालिनी सर्षप्यलजी विनता विद्रधी चेति । १०। सप्त विसर्पा
इति—वातपित्तकफाग्निकर्दमकग्रन्थिसन्निपाताख्याः ॥ ४ ॥

षड्तीसारा इति—वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः । १०।
षड्दुदावर्त्ता इति—वातमूत्रपुरीषशुकच्छर्दिचवथुजाः ॥ ५ ॥

पञ्च गुल्मा इति—वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः । पञ्च
ग्रीहदोषा इति—गुल्मैर्व्याख्याता भवन्ति । १०। पञ्च कासा
इति—वातपित्तकफक्षतक्षयजाः । पञ्च श्वासा इति—महोर्द्ध-
च्छिन्नतमकक्षुद्राः । १०। पञ्च हिक्का इति—महती गम्भीरा
ध्यपेता क्षुद्रा चान्नजा च । पञ्च तृष्णा इति—वात-
पित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः । १०। पञ्च चर्द्दय इति—द्विष्टान्न-
संयोगवातपित्तकफसन्निपातोर्द्ध कार्मिकाः । १०। पञ्च भक्तस्यान-
शनस्थानानीति—वातपित्तकफद्वे पायासाः । १०। पञ्च शिरोरोगा

द्वन्द्वजत्वादिना उपदेशः । सान्निपातिकस्य विकृतिविषमाम्भाच्चिकित्सा
विशेषोपदेशाथं पृथगभिधानमिति सच्चेत्र बोध्यम् । उदराध्यायेऽष्टोदराणां
पृथक् लक्षणानि दर्शयितव्यानि ॥ ३ ॥

गुक्ताधरः—सप्त कुष्ठानीतीत्यादि । सप्त कुष्ठानि लक्षणतो वक्ष्यन्ते । सप्त
पिङ्काः कियन्तः शिरसीये दर्शिताः । षड्दुदावर्त्ता नवगान्धारणीये दर्शितवैग-
धारणलक्षणेर्वाध्याः ॥ ४।५ ॥

गुक्ताधरः—पञ्च गुल्मा इत्यादि । पञ्च ग्रीहदोषा इति गुल्मैर्व्याख्याता
इति—वातपित्तकफसन्निपातशोणितजा इति । ग्रीहशब्देनात्रोपलक्षणान्
यकुक्षोषा अपि पञ्च तथैव बोध्याः । कियन्तः शिरसीये शोफसामान्यादुक्तः
ग्रीहदोषोऽत्र सङ्ख्याया व्यवस्थाकरणाथेषुपदिष्टः । पञ्च शिरोरोगा इत्यादि ।

स्थानमिव स्थानं कारणं, तेन अनशनस्थानाग्नरोचकानीत्यनेन कारणेन कार्याग्नरोचकानि

इति—पूर्वोद्देशमभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः । ० ।
 पञ्च हृद्रोगा इति—शिरोरोगैर्व्याख्याताः । पञ्च पाण्डु-
 रोगा इति—वातपित्तकफसन्निपातमृजाः । ० । पञ्चोन्मादा
 इति—वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ६ ॥

चत्वारोऽपस्मारा इति—वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः । ० ।
 चत्वारोऽन्निरोगाश्चत्वारश्च कर्णरोगाश्चत्वारः प्रतिश्यायाः
 चत्वारो मुखरोगाश्चत्वारो ग्रहणीदोषाश्चत्वारो मदाश्चत्वारो
 मूर्च्छाया इत्यपस्मारैर्व्याख्याताः । ० । चत्वारः शोषा इति—
 साहससन्धारणक्षयविपमाशनजाः । ० । चत्वारि क्लेश्या-
 नीति—वीजोपघातात् ध्वजभङ्गाजरायाः शुक्रक्षयाच्च ॥ ७ ॥

त्रयः शोथा इति—वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । त्रीणि
 किलासानीति रक्तताम्रशुक्लानि । ० । त्रिविधं लोहितपित्तमिति
 ऊर्ध्वभागमधोभागमुभयभागश्च ॥ ८ ॥

द्वौ ज्वरावित्युष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थः, शीताभिप्रायश्चोष्णा-
 पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्तः शिरसीयोक्तानां पञ्चशिरोरोगाणामुद्देशमभि-
 लक्ष्यीकृत्य समस्यार्द्धावभेदकाद्यन्तर्भावेण सङ्क्षिप्य । शिरोरोगैर्गति वातपित्त-
 कफसन्निपातक्रिमिजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—चत्वारोऽक्षिरोगा इत्यादि । अपस्मारैर्व्याख्याता इति अक्षि-
 रोगकर्णरोगप्रतिश्यायमुखरोगग्रहणीदोषमदमूर्च्छानां सप्तानां चतुश्चतुर्विधत-
 मपस्मारवत् वातपित्तकफसन्निपातजलभेदादित्यर्थः ॥ ७।८ ॥

गङ्गाधरः—द्वौ ज्वरावित्यादि । शीतसमुत्थ इत्यनेनैवोष्णाभिप्रायत्वस्य
 लाभेऽपि यत् पुनरुष्णाभिप्राय इत्युक्तं तन्निदानविपरीतज्वरितस्य भवतीति

गृह्यन्ते ; तेन संग्रहे कारणाभिधानमन्याय्यमिति न भवति । पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्तः-
 शिरसीये विलोकोक्तान् संक्षिप्य, किंवा कियन्तः शिरसीय एव 'अर्द्धावभेदको वा स्वाद्' इत्यादि
 उद्दिष्टानभिसमस्य परित्यज्य शिरस्येव रुजारूपा ये पञ्चोच्यन्ते । साहसं सन्धारणं क्षयो विपमा-
 क्षणमिति पादे कारणेन कार्यस्य चतुर्विधः शोष उच्यते । द्वौ ज्वरावित्यादौ शीतसमुत्थेनैव

समुत्थः ।०। द्वौ व्रणाविति—निज आगन्तुश्च ।०। द्वावायामौ
इति—वाह्यश्चाभ्यन्तरश्चेति ।०। द्वे गृध्रस्याविति—वाताद्
वातकफाच्च । द्वे कामले इति—कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च ।०।
द्विविधमाममित्यलसको विसूचिका च । द्विविधं वात-
शोणितमित्युत्तानं गम्भीरश्च ।०। द्विविधान्यर्शासीति—
शुष्काण्यार्द्राणि च ॥ १८ ॥

एक ऊरुस्तम्भ इत्यामत्रिदोषसमुत्थः ।०। एकः संन्यास
इति—त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठान इति ।०। एको महा-
गद इत्यतत्त्वाभिनिवेशः ॥ १९ ॥

विंशतिः क्रिमिजातय इति—यूकाः पिपीलिकाश्च द्विविधा

बापनार्थम्, एवं शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थ इत्यत्रापि बोध्यम् । किंवा शीत-
समुत्थ इत्यत्र किं शीतत्वं समुत्थस्य पित्तस्यापि उष्णाभिलाषजनकत्वमस्तीति
तद्वारणाय शीतसमुत्थज्वरस्य लक्षणविधया विशेषणमुक्तमुष्णाभिप्राय इति ।
एवमुष्णसमुत्थस्य लक्षणविधया विशेषणं शीताभिप्राय इति बोध्यम् ।

द्विविधमाममिति त्रिविधकुक्षीयविमानेऽन्नविषाग्न्यस्यान्मकेऽन्नर्भावात् ।
अन्ये तु अन्नविषस्य विषान्तरत्ववदत्र न ग्रहणं विषत्वादित्याहुः ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—एकः संन्यास इत्यादि ।—मनःशरीराधिष्ठान इति युगपदुभया-
श्रयः एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेश इति लक्षणः सच्चसामारिकदुःखरूपः
कामक्रोधादिसकलमानसव्याधिरतत्त्वाभिनिवेशत्वमामान्यादेक एव वर्ण्यते ।
महागदत्वञ्चास्य प्रायेणापहाय्यत्वात् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—विंशतिरित्यादि ।—विंशतिः क्रिमिजातय इति जातिभेदेनोप-
वृष्णाभिप्रायता लक्ष्या, यतः निदानविपरीतमिच्छति ज्वरी, तद्वाह उष्णाभिप्रायताविशेषणं शीतानु-
समुत्थत्वेन वैत्तिकस्यापि ज्वरस्य शीतसमुत्थत्वनिरासार्थम्, एवं शीताभिप्रायेऽपि कर्तव्यम् ।
द्विविधमाममिति आमविषस्य त्रिविधकुक्षीये वक्ष्यमाणस्यालसक एवान्तर्भावात्, अन्ये त्वामविषस्य
विषत्वेनान्यविषतन्त्रविषयत्वादिहाग्रहणमिति श्रुवते । अतत्त्वाभिनिवेशो मानसो विकारः, स च
सर्वसंसारिदुःखहेतुतया गद इत्युच्यते ॥ २—१० ॥

चक्रपाणिः—क्रिमीणां संज्ञा प्रायो रुग्ण्य ज्ञातव्या । पिपीलिका लिख्याः । दोषस्य दूष्येण

बहिर्मलजाः ।०। केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा
 औडुम्वरा जन्तुमातश्चेति षट् शोणितजाः ।०। अन्त्रादा
 उदरावेष्टा हृदयचराश्चुरवा दर्मपुष्पाः सौगन्धिका महागुदा-
 श्चेति सप्त कफजाः ।०। ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूल-
 सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजा इति ॥ ११ ॥

विंशतिः प्रमेहा इति—उदकमेहश्चक्षुवालि कारसमेहश्च
 सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीत-
 मेहश्च शनैर्महश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश
 श्लेष्मनिमित्ताः ।०। चारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च
 लोहितमेहश्च मज्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्त-
 निमित्ताः ।०। वसामेहश्च मज्जमेहश्च हरितमेहश्च मधुमेह-
 श्चेति चत्वारो वातनिमित्ताः । इति विंशतिर्मेहाः ॥ १२ ॥

विंशतियोनिरध्यापद इति—वातिकी पैत्तिकी श्लेष्मिकी
 सान्निपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः ।०। दोषदूष्यसंसर्ग-
 प्रकृतिनिर्देशैर्वशिष्टाः षोडश निदिश्यन्ते ।०। रक्तयोनि

देशस्तु बहिर्मलशोणितकफपुरीषजत्वभेदोपदेशेन चिकित्सासिद्धौ क्रियप्रकार-
 दर्शनेनापि मलशोणितादिजन्यत्वाविज्ञानार्थः । पिपीलिका इति लिख्याः ।
 बहिर्मलजा इत्यादि स्थानभेदकथनं चिकित्साविशेषार्थम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—विंशतिः प्रमेहा इति विवृणाति । उदकमेहश्चेत्यादि । उदक-
 मेहादिनाम्नोपदेशः कफजत्वादिना चोपदेशश्चिकित्साविशेषार्थं साध्यत्वादि-
 नानार्थश्च ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—विंशतियोनिरध्यापद इति । वातिकीत्यादिभेदेन चतुर्विधत्वोप-
 देशस्तु वातादिदोषहरचिकित्सार्थम् । दोषेत्यादि—दोषस्य वातादे-
 रक्तादिना दूष्येण संसर्गः दोषदूष्यसम्बन्धः । प्रकृतिर्हेतुस्तैर्निर्देशा विस्तरोक्तयः

रक्तादिना संसर्गो दोषदूष्यसम्बन्धः ; प्रकृतिः कारणं, तत्र दोषदूष्यसंसर्गनिर्देशेन रक्तयोन्यादयः,

श्चारजस्का चाचरणा चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपप्लुता
च परिप्लुता चोदावर्त्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी
च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्डयोनिश्च महा-
योनिश्चेति विंशतिर्योनिव्यापदो भवन्ति ।०। इति केवल-
श्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति ॥ १३ ॥

सर्व एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्योऽभि-

तद्यथा । एतेन रक्तयोन्यादीनां षोडशानां दोषदृष्यसंसर्ग निदानश्चावेक्ष्य
चिकित्सा कर्तव्येति सूचितम् । केवलञ्चेत्यादि । अयमष्टावुदराणीत्यादिः
केवलः कृत्स्न उद्देशः । कश्चिदत्र मदात्ययरोगस्य मदरूपत्वेन मदेऽन्तर्भावं
व्याचष्टे, तन्न । मदात्ययो हि मद्यपानात्ययः । मदस्तु वातादिदोषकृतो
विधिशोणितिके वक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तु पानात्ययपरमदपानविभ्रमशूलाम्लपित्त-
स्वरभेदादीनामनुक्तानां संग्रहाय व्यवस्थाकरणमिति वचनं पूर्वाध्याये
उक्तम् । एषामुदरादीनां प्राधान्येन चिकित्सोपयोगिभेदकधर्मेण संख्या
उक्ताः । प्रकारान्तरेण तु भेदकधर्मान्तरेण चिकित्साप्रकारान्तरस्यापनायं
स्वतन्त्रे तन्त्रान्तरे च यः संज्ञाभेदः कृतः सोऽप्यनेनाविरुद्धो बोध्यः । स च
प्रतिरोगव्याख्यानं दर्शयिष्यामः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अथ शूलाम्लपित्तस्वरभङ्गपानात्ययादीनामनुक्तानां तथा त्रिंशो-
धीयेऽस्मिन् अध्याये उक्तानां महारोगाध्याये च वक्ष्यमाणानां रोगाणां निजाना-
मुपसंहारार्थमाह—सर्व एवेत्यादि । सर्वे इत्युक्ता अनुक्ता वक्ष्यमाणाश्च सर्वे
एव निजा दोषजा विकारा वातपित्तकफेभ्योऽन्यत्र हेतो नाभिनिर्वर्त्तन्ते ।
यदि चागन्तवोऽपि पश्चाद्दोषसम्बन्धेन व्यभिचरन्ति तथाप्यागन्तौ दोष-

प्रकृतिनिर्देशेन प्राक्चरणादयो योनिव्यापतिचिकित्सितं वीक्ष्य व्याकल्प्याः । अत्र मदा एव मदा-
त्ययरूपतां याप्तीति कृत्वा मदात्यया पृथक्कोक्ताः । इह चोक्तानां रोगाणां यद्यपि प्रकारान्तरेण
अन्यथापि संख्या स्यात्, तथाहि—अष्टौ ज्वराः, द्वावुष्मादी निजागन्तुकमेतेनेत्यादि, तथापि
प्रधानविवक्षया एत एव भेदा गृहीताः । प्राधान्यञ्च स्वाधिकारे रोगाणामनुसरणीयम् ॥११—१३॥

चक्रपाणिः—समस्त्यष्टोदरादीनां तथा वक्ष्यमाणानां महारोगे तथा अनुक्तानामिह तन्त्रे
रोगाणां निजानां वातपित्तश्लेष्माण एव रूक्षाः रूक्षा वा कारणं भवन्तीत्येतद्वृत्तं रोगाणां
चिकित्सोपयोगि सूत्रं दर्शयितुमाह—सर्वे इत्यादि ।—सर्वे इत्युक्ता अनुक्ताश्च । यद्यप्यागन्तुषु

निर्व्वर्त्तन्ते । यथा हि शकुनिः सर्व्वा दिशः परिपतन्
स्वां छायां नातिवर्त्तते, तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः
सर्व्वे विकारा वातपित्तकफान् नातिवर्त्तन्ते । वातपित्तश्लेष्मणां
तु खलु स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषान् समीक्ष्य तदात्मकानपि
सर्व्वविकारांस्तांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ १४ ॥

प्रत्यनीकचिकित्सा न कार्य्येति ज्ञापनाय निजा इत्युक्तम् । अत्र दृष्टान्त-
माह—यथा हीन्यादि । शकुनिः पक्षी । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सर्व्वेषाञ्च व्याधीनां
वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्गत्वाददृष्टमलत्वादागमाच्च । यथा हि कृत्स्नं
विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितं मत्स्वरजस्तर्मांसि न व्यतिरिच्य वर्त्तन्ते,
एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्त-
श्लेष्माणो वर्त्तन्ते” इति । तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ता इति स्वपदेन वाताद्य-
न्यतमज्वरादीनां पित्तादिव्यतिरिक्तत्वं ख्यापितम् । धातुपदेन बाह्यहेतु-
व्यायामादिकटादिगुरुभृशरादीनां बाह्यहेतूनां निरासः । उक्तं हि “जायन्ते
हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः” इति । वैषम्यपदेन साम्यनिमित्तानामुत्साहा-
दीनां दशनादीनां स्नेहादीनाञ्च निरासः । निमित्तपदेन न पश्चात् धातु-
वैषम्यजनकानामागन्तूनां दण्डाद्यभिघातादीनां निरासः । न हि दण्डाद्यभि-
घातेन जाताः क्षतादयः पूर्वं धातुवैषम्यनिमित्ता भवन्तीति । एवं सर्व्वे
विकारा इति ज्वरादिरूपाः न तु वानादिवैषम्यरूपाः । इति च निमित्तपदेन
ख्यापितम् ।

ननु ग्रीहोदरादयः पूर्व्वमेवागन्तुं विनव स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः पृथङ्-
निर्दिष्टाः किं दोषागन्तुभ्यामपिप्रोच्यन्ते इति ? अत आह वातपित्तेत्यादि ।
ग्रीहादयो हि पूर्व्व वाताद्यविनाभूता भवन्ति । वातेत्यादि । वातादीनां
स्थानं रसादि पकाशयादि, संस्थानं लिङ्गम्, प्रकृतिः समवायिकारणं
रौक्ष्यादिगुणः, तेषां विशेषान् प्रभेदानभिसमीक्ष्य तदात्मकान् धातुस्थान-
भपि दोषसम्बन्धो न व्यभिचरति, तथाप्यागन्तो रोगे दोषापेक्षया न चिकित्सेत्यागन्तुष्युदासार्थं
निजा इत्युक्तम् । स्वजन्तेनागन्तुकृतं धातुवैषम्यं निराकरोति ; ननु यदि वातादिजन्या एव
सर्व्वविकारास्तत् किमर्थमप्यधातुदरादयः ग्रीहज्वरादिभिः निर्दिश्यन्त इत्याह—वातपित्तेत्यादि ।
—स्थानं रसाद्यो वस्याद्यश्च, संस्थानमाकृतिर्लक्षणमिति यावत्, प्रकृतिः कारणम्, एषां
विशेषानभिसमीक्ष्य तांस्तानुपदिशन्ति “अष्टावुदराणि” इत्येवमाहुः उपदिशन्ति ; तदात्मकानपीति

भवतश्चात्र—

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्घा बहवः शरीरे ।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥

संस्थानप्रकृत्यात्मकत्वेन तांस्तान् वातादिजानेवांदरादीन् सर्वविकारान् बुद्धिमन्त उपदिशन्ति । वातपित्तकफसन्निपातप्रीहवद्धृच्छिद्रोदकोदराणीत्यष्टा-
बुदराणीति एवमादीन् । स्थानविशेषेण नाम रक्तगुल्मादुरपदेशः । संस्थान-
विशेषेणोपदेशस्तु उक्षुरसमेहादिव्यपदेशः । प्रकृतिविशेषेण व्यपदेशस्तु प्रीहो-
दरादीत्यन्ये । तन्न । स्थानविशेषत्वात् प्रीहादेः । परन्तु शीतज्वर उष्ण-
ज्वर इत्यादि रसज्वररक्तज्वरेत्येवमादिरूपेण । किन्तु वातादिहेतुलक्षणवशाद्
वातादिजा एव ते सर्वे रोगा बोध्या इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अत्राधिकाधेयप्रदेशनाथमाह—भवतश्चात्रेत्यादि । अत्रापि स्वधातु-
वैषम्यनिमित्तजा इति पूर्ववद्व्याख्येयम् । तत्र बहुव्रीहिः । अत्र कर्मधारयः
स्वधातुवैषम्यपदस्य निमित्तपदेन सह । ततो जनेड इति तु धात्वर्थः । प्रकरणाद्
बहव इति बहवो रोगास्ते च विकारसंघाः स्वस्वलक्षणरूपविकारसमूहवन्तः ।
एतद्विशेषणेन स्वस्वलक्षणस्यापि स्वधात्वात्मकत्वं लयापितम् । शरीरे इति पदं
मानसव्याध्यागन्तुव्याधयोव्यवच्छेदाथम् । पित्तकफानिलेभ्यो न पृथङ्नान्ये
वर्तन्ते इत्यर्थः । अत्र पित्तस्यादायुपादानं छन्दोऽनुरोधान् । वाताद्यात्मका एव
नान्यात्मकाः, यथा मृदात्मका एव घटादयः इति । आगन्तवस्तु ततो वाता-
दिभ्यो विशिष्टा अन्ये एव ।

वातादिजनितानपि । तत्र स्थानविशेषोपादुपदेशो यथा—ऊरुमन्मरक्तयोनिक्कामलाप्रभृतयः, संस्थान-
विशेषात् पित्तकागुल्मप्रभृतयः, प्रकृतिविशेषात् श्लेष्मप्रीहोदरप्रभृतयः । अन्ये तु ध्याख्यायन्ति—
यतस्तानेवेति वातादिजानेवेति व्यपदिशन्ति, तदात्मकानपीति यथोक्ताद्यादिसंख्यायुक्तानपि,
यद्यपि प्रीहादिकारणान्तरेण भिन्ना अपि रोगास्तथापि वातादिस्थानजन्यत्वेन तथा वातादिलक्षण-
युक्तत्वेन तथा वातादिकारणजातत्वेन वातादिजा एव सर्वविकारा इति वाक्यार्थः ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—अमुमेवार्थं श्लोकेनाह—स्वधात्वित्यादि ।—स्वधात्प्रोऽमे वक्ष्यमाणशरीरापेक्षः,
तेन शरीरधातुवैषम्यं गृह्यते, मानयन्तु प्रतिक्षिप्यते, धात्वर्थश्च न स्वरूपेण रोगकारणमिति
वैषम्यपदं कृतम् । आगन्तवो हि रोगा अभिधातज्वरादयो धातुवैषम्यजा भवन्ति, भतस्तद्व्युदा-
सार्थं निमित्तपदम्, आगन्तुषु वैषम्यं विद्यमानमपि कारणत्वेन न व्यपदिश्यते अप्रधानत्वात् ।
किन्वागन्तुरेव लघुवादिप्रकारलाभे विकृतिविशेषप्रयोजककारणं, निजे तु वैषम्यमेव विकृति-
साधकम् ।

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धः ।

तत्रानुबन्धं प्रकृतिश्च सम्यग् ज्ञात्वा ततः कर्म समाचरेत् ॥१५॥

ननु कथं त्रयः शोधा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्तास्ते पुनर्द्विधा निजागन्तुभेदेनेति वचनेनागन्तोर्वाताद्यत्मकत्वं सङ्गच्छते इति ? अत आह—
आगन्तुरित्यादि । निजमिति वातादिदोषवैषम्यरूपं पूर्वमागन्तुदण्डाद्यभि-
घातजनितो भूतादिजनितश्च उत्तरकालं निजं वातादिदोषवैषम्यरूपमन्वेति ।
अतिप्रवृद्धश्चेत् बहुकालेन च शरीरमायो भवतीति बोध्यः । तथा निजः वातादि-
दोषजो व्याधिरतिप्रवृद्धः कालान्तरेणानुबन्धादतिवलवान् आगन्तुरत्र भूता-
दिकमन्वेति । तस्मादागन्तुरपि वाताद्यनुबन्धरूपान्मकत्वेनोत्तरकालं नाति-
वृत्तते । ननु कामज्वरादीनां मानसव्याधीनां किमागन्तुकत्वम्, किं मानसत्वम्
इति चेत् ? न । कामादीनां मानसव्याधित्वान् तज्ज्ञानां ज्वरादीनामागन्तुजत्वात् ।
ननु तत्रोत्तरकालं वातादिप्रत्यनीकं कर्म किं कर्तव्यमिति ? अत आह—तत्रे-
त्यादि । प्रकृतिं कामशोकादिकारणं वातादिकारणश्च सम्यक् बलावलत्वेन
ज्ञात्वा । किंवा अनुबन्धमप्रधानम्, प्रकृतिं प्रधानम् । यदुक्तं “स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो
यथोक्तसमुत्थानोपगमो भवत्यनुबन्धः । तद्विपरीतोऽनुबन्ध इति” ॥ १५ ॥

प्रयोजकम् । ‘निमित्तजाः’ इति च स्वधातुवैषम्यपदस्य कर्मधारयत्वेन, बहुव्रीहिपक्षे त्वनर्थक एव
स्यात् । विकारसङ्गा इत्याशाबुदराण्यत्यादयः । बहुवचनेनैव बहुत्वे लब्धे पुनः ‘बहुवः’ इति
वचनं बहुवचनस्य त्रिवचमात्रेणैव चरितार्थत्वेनपेक्षार्थम् । न ते पित्तकफानिलेभ्यः पृथगिति
पित्तकफानिला एव ते तृप्यादिविशेषभाज इत्यर्थः । इह पित्तमादी कृतं छन्दोऽनुरोधान्, किंवा
प्राधान्यानियमज्ञापनार्थं कृतम् । अत्र च धातुवैषम्यमात्रं विकारो नोक्तः, तस्य वातादिवैषम्य-
रूपत्वेन सिद्धत्वादेव । यस्तु धातुवैषम्यविशेषो धातुवैषम्यजातो ज्वरादिरूपः, स इह शिष्यं
प्रति विकृतवाताद्यभेदेन प्रतिपाद्यते । तत इति पूर्वोक्तविकारसङ्गात् । विशिष्टा इति पित्त-
कफानिलस्यतिरिक्ताः ।

सम्प्रति भिन्नयोर्निजागन्तोः सम्बन्धमाह—आगन्तुरित्यादि । निजं प्रथमसमुत्पन्नं
विकारमागन्तुभूतादिजन्मो विकारोऽप्येवमुत्पन्नो भवति, यथा दोषज एव ज्वरे उन्मादे
वा पश्चाद् भूतनिवेशोऽपि भवति, तथागन्तुमुत्पन्नमभिघातजं ज्वरं भूतजज्जोन्मादं पश्चादेत-
मासाद्य निजोऽपि तत्र दोषलक्षणलक्षितो गदो भवति । ‘अपि प्रवृद्धः’ इति वचनेन आगन्तव्य-
स्थापामपि निजदोषो बुद्धोऽस्त्येष, परं प्रवृद्धोऽसौ न भवति स्वलक्षणकतृत्वेनेति दर्शयति । अपि-
शब्देन तु निजस्य निजेन तथागन्तोरप्यागन्तुना अनुबन्धः सूच्यते । अत्र निजागन्तोरनुकार्य-
माह—तत्रेत्यादि । अनुबन्धः पश्चात्कालजातः, प्रकृतिर्मुक्तभूतः सम्यग्ज्ञातेति बलवत्त्वा-

तत्र श्लोकौ ।

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ चतुष्काश्च दश द्वादश पञ्चकाः ॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीये रोगाणामध्याये सम्प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टोदरीयो नाम एकोनविंशाऽध्यायः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाधेमाह—तत्र श्लोकाविति ॥ १६ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । इति पूर्ववद्भाष्येयम् । इत्याष्टोदरीयः ।
इतिशब्दः समाप्तिवचनः ॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरु मूत्र-
स्थानीयकोनविंशाष्टोदरीयाध्यायजल्पाख्या
एकोनविंशी शाखा ॥ १९ ॥

बलवत्त्वादिना ; किंवा, अनुबन्धोऽप्रधानः, प्रकृतिरनुबन्ध्यः प्रधानमित्यर्थः ; यदुक्तं—“स्वतन्त्रो
व्यक्तलिङ्गः स्वविक्रियाप्रसामश्चानुबन्धोऽतो विपरीतस्त्वनुबन्धः” इति ॥ ११॥१६ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमद्वैद्यकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां मृगस्थान-
व्याख्यायाम् अष्टोदरीयो नाम ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथाता महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह
स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

चत्वारो रोगा भवन्ति, आगन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः ।
तेषां चतुर्णामपि च रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति रूक्-
सामान्यात् । द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात् ।

गङ्गाधरः—अथ त्रिष्वध्यायेषु तावन्तः सामान्यतो वातादिजा उक्ताः ।
सम्प्रति परिशिष्टान् वातादेशकज्ञानं नानाव्याधीनुपदेष्टुं महारोगाध्याय-
माह—अथात इत्यादि । रोगस्यात्र महत्त्वमेकैकजनानात्वमिति महा-
रोगाणां विज्ञानायाध्यायस्तं तथा इति कश्चित् । तत्र । संग्रहश्लोके सम्यक्-
महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शनेति स्ववचनविरोधात् । तेन रोगाणामध्यायः
रोगाध्यायः । महंश्चासौ रोगाध्यायश्चेति महारोगाध्यायः । पूर्वार्धाया-
पेक्षयास्य महत्त्वादिति । सर्व्वं पूर्वार्धायावद्राख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—चत्वार इत्यादि । यद्यपि तिस्रं पर्णायं त्रयो रोगा इति निजा-
गन्तुमानसा इत्युक्तं, तथापि मानसव्याधिरागन्तुत्वख्यापनार्थं पुनरिहोच्यते—
आगन्तुरित्यादि—इति कश्चित् । तत्र । वचनमिदं हि शारीरव्याध्यभिप्रायेण ।
तत्र हि शारीरमानसोभयाभिप्रायेण तद्वचनमुक्तम् । तेषामित्यादि । रूक्-
सामान्यादिति धातुर्वैषम्यसामान्यात् दुःखद्वयसामान्याद्वा । प्रकृतिः समवायि-
कारणं स्वभावो वा । आगन्तुत्वं पूर्व्वमश्च यदोपानपेक्षत्वे सति दुःखजनकत्वम् ।
मानसव्याधिकामादिदण्डाद्यभिघाताभ्यां जानज्वरादेश्च जनकयोर्मानसदोष-
दण्डाद्यभिघातायोः पूर्व्वमश्च यापेक्षाशीलत्वाभावादागन्तुत्वम् । पूर्व्वार्धादि-
कालिककफादेः शेषरात्रादिसञ्ख्यापेक्षप्रकोपेण ज्वरादिव्याधिजनकत्वम् । न

चक्रपाणिः—पूर्व्वं सामान्येन वातादिजन्या उक्ताः, सम्प्रत्यवशिष्टान् केवलवातादिव्याध्यान्
अभिधानुं महारोगाध्यायोऽभिधीयते । आगन्तोरुक्तस्यापि त्रिस्तोधीये पुनरिह विशेषेण
कक्षणाद्यभिधानार्थमभिधानम् । प्रकृतिरिह स्वभावः । मन शरीरविशेषादिति आगन्तोरपि मनः
शरीरव्याधिद्वयम्, एवं निजस्यापि, आगन्तुग्रहणेन च मानसोऽपि कामादिपृच्छते ।

द्विविधञ्चैषामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषात् । विकाराः पुनः

तु सञ्चयनिरपेक्षप्रकोपेणेति नागन्तुत्वम् । तिसृषणीये तु यदुक्तमागन्तुत्वं भूतविषवाद्यवग्निसम्पहारादिसमुत् इत्यनेन तत्रागन्तुशब्देन विरुध्यते । तत्र हि मानसनिजागन्तुजास्त्रिधा व्याधय एवोक्ताः । अत्र तु निजागन्तुजावेव शरीर-
व्याध्यधिकाराभिप्रायेणागन्तुनिजभेदादित्युक्तौ । द्विविधञ्चैषामधिष्ठानं मनः-
शरीरविशेषादित्युक्तेर्न चानुपपत्तिः । शरीराणां कामभयादिजञ्ज्वरादीनां मनो-
ऽधिष्ठानाभिप्रायात् । न तु मानसकामादिव्याधेरधिष्ठानाभिप्रायेण मनःशरीर-
विशेषादित्युक्तम् । अथापस्मारोन्मादादीनामुभयाश्रयत्वं तदा किं तेषां
मानसत्वम्, किं शारीरत्वं ? न तावन्मानसत्वं शारीरदोषजन्यत्वात् न वा
शारीरत्वं मनःसंश्रयत्वात् । किन्तु मानसातिरिक्तशारीरातिरिक्तत्वाभ्यामत्र
मानसव्याध्यतिरिक्तत्वमेवास्तीति । मानसव्याध्यतिरिक्तव्याध्यधिकारोऽयं
रोगचतुष्क इति च नाशङ्क्यं चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति
रूक्षामान्यादिति वचनानुपपत्तः । यदि चागन्तुवानपित्तकफनिमित्तानां
चतुर्णां रोगत्वं रूक्षामान्यादेकविधत्वमन्यत्र रूक्षामान्यसत्त्वे कथं व्याहन्यत
इति ? तर्हि द्विविधञ्चैषामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषादित्यत्र मनःशरीरविशेषा-
दित्युक्तापत्तिः स्यादिति कश्चिन् । तन्न । तत्र केवलमानसव्याधेरनधिकरण-
त्वाभिप्रायेणैवोक्तं—चत्वारो रोगा भवन्तीत्यादि । एषां चतुर्णान्तु द्विविध-
मधिष्ठानं शारीराभिप्रायेण मनःशरीरविशेषादित्युक्तम् । यद्यप्यपस्मारोन्मादादे-
रुभयाश्रयत्वं तथाप्यपस्मारोन्मादाद्यारम्भकदोषस्य वातादेः प्राक्मत्त्वाल्पभावे
रजस्तमसोराधिक्ये अपस्मारोन्मादादिजनकत्वात् शारीरत्वेऽपि क्षीणसत्त्व-
मानसत्वप्राधान्यान्मनस एवाधिष्ठानत्वात् । अधिष्ठानं हि न केवलमाधारवस्तात्मा
तूच्यते । किन्ताधेयवस्तुनो यः स्वस्वधर्मस्तेनावच्छिन्न आधार उच्यते । यथा
बद्धाधारकषु महानसादिवैद्विधर्मोणत्वावच्छिन्नकषु तादिमान् तथा चात्र
दृश्यत्वे सत्यधिकरणत्वमधिष्ठानत्वमिति बोध्यम् । सर्वेषामेव हि रोगाणा-
मागन्तुनिजानां स्वजनितदुःखस्य मनोऽनुभूतत्वाच्च मानसत्वम् न वा
मनोऽधिष्ठानमिति । अत उद्धृष्टं भुत्वानि तु खल्वागन्तोरित्यादिना
चागन्तोः कारणोपदेशे केवलमानसव्याधेर्दोषरजस्तमसोरदृष्टत्वाच्च । त्रिशोधीये
“त एवापरिसंख्यया भिद्यमाना भवन्ति हि । रुजावणसमुत्थान-

अपरिसंख्येयाः प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषाणाम्
अपरिसंख्येयत्वात् ॥ २ ॥

मुखानि तु खल्व्वागन्तो न खदशनपतनाभिघाताभिषङ्गाभि-

स्थानसंस्थाननामभिः ॥” इत्यनेनापरिसंख्येयत्वस्योक्तत्वेऽपि पुनरिहा-
परिसंख्येयत्ववचनं रोगपरिसंख्योपदेशप्रकरणत्वात् पुनरुक्तं बोध्यम् ।
किंवा उक्ततत्पकारा विविधप्रकारेणात्रापरिसंख्येयत्ववचनमिदं समग्रो-
पादानार्थमिति न पुनरुक्तम् । अत्र हि प्रकृतिः समवायिकारणम् ।
प्रकृतिभूतद्रव्यं वातादिः । अधिष्ठानमपि दृष्यत्वेनावस्थानं रसरक्तादि ।
लिङ्गं लिङ्गीभूतज्वरादीनां लिङ्गम् । आयतनं वातादीनां पकाशयादि । तथा
चात्रोक्तानां तत्रोक्तानाञ्च प्रकृत्यादीनां रुजावर्णादीनाञ्च विकल्पविशेषाणा-
मपरिसंख्येयत्वादिकारा अपरिसंख्येया इति परस्परमितोऽर्थो बोध्यः ।
तद्यथा—दोषदृष्यलिङ्गीभूतलिङ्गपकाशयादीनां रुजावर्णवाह्येतुरात्रिजाग-
रणादिगात्रप्रदेशविशेषलिङ्गनाम्नाञ्च विशेषाणां विकल्पेन तद्भेदे भवन्त्यपरि-
संख्येया रोगा इति निष्कर्षः । दोषा हि संसर्गांशोऽशयोविकल्पेनापरिसंख्येयाः ।
दृष्याश्च रसादयः शरीरावयवाः परस्परमेलकाल्पत्वाधिकत्वादिना विभज्यमाना
अपरिसंख्येयाः । लिङ्गानि च लिङ्गीभूतानां ज्वरादीनां प्रत्येकशश्चापरि-
संख्येयत्वात् तन्त्रे लाचार्येणाविष्कृततमान्युपदिश्यन्ते । आयतनानि च
वातादीनां शरीरप्रदेशेऽपरिसंख्येयान्याचार्येणाविष्कृततमानि कतिचिदुप-
दिश्यन्ते ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—एषाम् अन्यवर्हितपूर्ववर्तितकारणान्याह—मुखानीत्यादि । यद्यपि

विकारा इत्यादि । पुनरिति वक्ष्यमाणप्रकारस्मरणं, प्रकृतिः प्रत्यामन्नं कारणं वातादि,
अधिष्ठानं दृष्यं, लिङ्गानि लक्षणानि, आयतनानि वाह्यहेतवो दशहाराचाराः, एषां विकल्परूपो
विशेषो विकल्पविशेषः । तेषामपरिसंख्येयत्वादिति—अत्र दोषाः संसर्गांशोऽशयोविकल्पादिभि-
रसंख्येयाः, दृष्यास्तु शरीरावयवाः पुंशः परस्परमेव मेलकेन विभज्यमाना असंख्येयाः ;
लिङ्गानि कृत्स्नविकारगतान्यसंख्येयान्येव आविष्कृतानि तु तन्त्रे कथितानि ; हेतवश्चावान्तर-
विशेषादसंख्येयाः, प्रत्येका एव विकाराः । केचित् पुनरेषामिति पठन्ति, स तु पाठो नानुमत-
त्वात्, यदि च स्यात्, तदा वेदमनःप्रायश्चमयं कम्—‘एषाम्’ इति पदम् । बहुवचनन्तु मनः-
शरीरयोर्बहुवचनविधया ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—मुखानि कारणानि यथा “रजस्वलागममलक्ष्मीमुखाणाम्” इति । प्रेरणमिति

चाराभिशापवध-बन्धनव्यधन-वेष्टन-पीडनरज्जुदहनशस्त्राशनि-
भूतोपसर्गादीनि । निजस्य तु खलु मुखं वातपित्तश्लैष्मिकं
वैषम्यम् ॥ ३ ॥

द्वयोस्तु खल्वागन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः
प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । सर्व्वेऽपि खल्वेते प्रवृद्धाश्चत्वारो
रोगाः परस्परमनुवधन्ति । न चान्योन्येन सह सन्देह-
मापद्यन्ते ॥ ४ ॥

तिस्रैषणीये भूतविषवाय्वग्रीत्यादिनागन्तुकारणान्युक्तानि तथाप्यत्र प्रकरणात्
भाष्यरूपेण तद्विवक्षितव्यवसायार्थं पुनरुक्तान्यपुनरुक्तानि भवन्ति । निजस्येति
शरीरदोषसमुत्पत्तयस्य विशिष्टस्य ज्वरादिरूपस्य धातुवैषम्यस्य निजत्वे तस्य स्व
हेतुत्वासम्भवान् वैषम्यं प्रत्येकशो हानिराधिक्यञ्च संस्पृष्टानामपि सन्निपतितानां
इत्यवृद्धसंस्पृष्टासम्यञ्च । एतानि खल्वागन्तुनिजयोः कारणानि कर्तुं भूतानि
सन्निकृष्टानि । प्रेरणमिति प्रेरयतीति कर्त्ता कृत् प्रयोजकमित्यर्थः । तेन
नखादिपातनादेर्वातादिवैषम्यस्य च प्रयोजकमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादित्रयं
बोध्यम् । ज्वररक्तपित्तादीनां प्रतिनियतकारणविध्याहारादीनां वातादिप्रेरक-
त्ववत् ज्वरादिजनकत्वमप्यस्तीति न्यूनत्वदोषो नाशङ्क्यः । तत्रापि मिथ्याहारा-
दीनां प्रतिनियतज्वराद्यारम्भकतया वातादिप्रेरकत्वं न तु व्याधिजनकत्वम् ।
साक्षादेव यत्र तु बाह्यहेतूनां वातादिप्रेरकत्ववत् साक्षाद्व्याधिजनकत्वं तत्र
तज्जत्वेनैवाचार्यैर्व्याधयो व्यपदिश्यन्ते । यथा मृत्तिकाजपाण्डुरोगादयः । एतेन
रक्तादिजत्वेन गुल्मादीनां व्यपदेशो व्याख्यातो भवति । अनुवधन्तीत्यनु-
गच्छन्तीति । अष्टोदरीये यदेतदुक्तम्—आगन्तुरन्वेतीत्यादिना तदागन्तुनिजयोः
परस्परानुबन्धकत्ववचनमप्यत्र वातजादीनामन्यतमानुबन्धकत्ववशापनार्थमत्र
पुनरुक्तम् । नन्वतिवृद्धत्वे वातजपित्तजकफजागन्तुजानामन्यतमानुबन्धकत्वे
मिश्रीभावेणागन्तुनिजयोर्निजागन्तुजान्यतमत्वेन सन्देहः स्यादिति चेत् ? नेति ।
अर्थमाह—न चेत्यादि । तथात्वेनान्योन्येन ते रोगा न सन्देहसमापद्यन्ते
परस्परानुबन्धत्वे ॥ ३।४ ॥

कारणम्, अनेकार्थत्वाद्वातानाम् । अनुबन्धनमनुगच्छन्ति । न सन्देहमापद्यन्ते इति न सन्देह-
विषयतामापद्यन्ते । मित्रोभूता अपि प्रतिस्मिन्नेकैकजैर्भेदा जायन्ते इत्यर्थः ॥ ३।४ ॥

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां
वैषम्यमापादयति । निजे तु वातपित्तश्लेष्मणाः पूर्व
वैषम्यमापद्यन्ते, जघन्यं व्यथामभिनिव्वर्त्तयन्ति ॥ ५ ॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभागमनु-
व्याख्यास्यामः । तद् यथा—वस्तिः पुरीषाधानं कटी
सक्थिनी पादावस्थीनि च वातस्थानानि । तत्रापि पक्षाशयो

गङ्गाधरः—तत्र हेतुमाह—आगन्तुर्हीन्यादि । जघन्यमिति पश्चात् । वैषम्य
मापादयतीति वातादिवैषम्यमं रको भवति इत्यर्थः । पूर्वं व्याधावर्णनपतति
दुःखं प्राक् व्यथाया जघन्यमुत्तरकालं वातादिवैषम्यमापादयति । निजे तु
वातादयः पूर्वं पश्चाद्व्याथां तत्रोत्पादयन्ति परं दुःखमाधिदैवमाधिभौतिकमाध्या-
त्मिकं वा । इति आगन्तुर्निजयो पूर्वोत्तरकालं व्यथादोषवैषम्यदोषवैषम्य-
व्यथात्मकभेदकलक्षणम् । अत्र वातजस्य पित्तजानुबन्धकत्वे मिश्रीभावे को भेद
इति नाशङ्काः तयोर्मिश्रीभावे स्वस्वलक्षणमेव भेदकमलं तदुक्तंनेति । अथ
प्रकृत्यधिष्ठानसमुत्थानं ज्ञान्वा कर्माचरणमुपदिष्टम् । तत्रागन्तुर्वादि-
प्रकृतिरुक्ता ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—असात्मेन्द्रियायसंयोगादिसमुत्थानमुक्तम् अधिष्ठानन्तु कि
तावद्वातादीनामित्यत आगन्तोर्वातादीनान्तु स्थानेषु वक्तव्येषु तत्रागन्तोः
स्थानप्रतिनियमभावेन वातादीनान्तु स्थाननियमाद्वातादीनां स्थानान्याह—
तेषामित्यादि किंवा वातादीनां मिश्रीभावे सन्देहनिरासाय भेदकस्थाना-
न्याह—तेषामित्यादि । त्रयाणामपीत्यपिशब्दः समुच्चये । निजागन्तुर्भेद उक्तः,
त्रयाणाञ्च दोषाणां मिश्रीभावे सन्देहनिरासाय स्थानविभागमनुव्याख्यास्याम
इति भावः ।

तद्यथेत्यादि । वातस्थानानीति प्राणादिभेदेन हृत्कण्ठवह्निपायुसर्वाङ्गेषु
पक्षाशये च नित्यं स्थितस्य वातस्य शीर्षादिविशेषसञ्चारस्थानवदेतानि वस्था-

चक्रपाणिः—आगन्तुर्निजयोर्भेदकं लक्षणमाह—आगन्तुर्हीन्यादि । आगन्तुरुत्पन्नः सन्,
व्यथापूर्वमिति पीडा प्रथमं कृत्वा पश्चाद्दोषाणां वैषम्यमिति दोषवैषम्यलक्षणमुक्तम्,—स्वलक्षण-
कारकान्तु वैषम्यमागन्तोरादितः प्रभृति विद्यमानमप्यकिञ्चित्करमिति भावः ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—आगन्तुर्निजयोर्भेदकं लक्षणमभिधाय निजविकारकराणां वातादीनां भेदज्ञानार्थम्

विशेषेण वातस्थानम् । स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशय-
श्चेति पित्तस्थानानि । तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्त-
स्थानम् । उरः शिरो ग्रीवा पट्वार्यामामाशयो मेदश्च

दीनि व्यानापानवातयोः सञ्चारस्य स्थानानि वैशेषिकाणि । तत्रापि
पक्वाशयो विशेषेण बोध्यः । समानापानव्यानानां त्रयाणामभिष्ठानत्वात् प्रायेण
वस्त्यादिषु स्थानेषु वातविकारा भवन्ति । एषु च स्थिते वाते जिते सत्त्वं-
वातविकारजयः स्यादित्यभिप्रायेणोक्तान्येतानि स्थानानि । उक्तं हि
मुश्रुते—“तत्र समानवातः श्रोणिगुदसंश्रयः, श्रोणिगुदयोरुपर्ययो नाभेः
पक्वाशय इति । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च । स्थानस्था
मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥ वायुर्यौ वक्तुसञ्चारी स प्राणो नाम
देहभृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो
द्विकाश्वासादिकान् गदान् ॥ उदानो नाम यस्तद्दृमुपैति पवनोत्तमः । तेन
भाषितगीतादि-विशेषोऽभिप्रवर्त्तते । ऊर्ध्वजत्रगतान् रोगान् करोति च विशेषतः ॥
आमपक्वाशयचरः समानो वह्निमङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्
विविनक्ति हि । गुल्माग्रिसङ्क्रान्तिसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ॥ कृत्स्नदेहचरो
व्यानो रमसंवाहनोद्यतः ॥ स्वेदासृक्स्त्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ॥
क्रूढश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सत्त्वेदेहगान् ॥ पक्वाभानालयोऽपानः काले
कर्षति चाप्ययम् । समीरणः शकुन्मूत्र-शुकगर्भात्तवान्यथ ॥ क्रूढश्च कुरुते
रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् । शुकदोषप्रमेहाश्च व्यानापानप्रकोपजाः ॥
युगपत् कुपिताश्चापि देहं भिन्दुरस्मंशयम् ॥” इति वचनैः वातिकस्थानान्युक्तानि ।

पित्तस्थानान्याह—स्वेद इत्यादि । लसीका देहोदकस्य पिच्छाभागः ।
तत्राप्यामाशयः पित्तस्य विशेषेण स्थानम् पाचक-रञ्जक-भ्राजकानां त्रयाणां
मभिष्ठानत्वात् । प्रायेणैतेषु स्थानेषु स्थितस्य पित्तस्य जितत्वे सत्त्वेपित्त-
विकारावजयः स्यादित्यभिप्रायेणोक्तानि । आमामाशयः पक्वामाशयमध्यम् ।
मुश्रुते हि पक्वामाशयमध्यं पित्तस्येव्युक्तम् ।

इन्धेष्मणः स्थानान्याह—उर इत्यादि । अत्रामाशय इत्यामाशयस्योर्द्धा-

आह—तेषामित्यादि । पुरीषाधानं पक्वाशयः । यद्यपि प्राणाग्निभेदमिन्नस्य वायोः पृथगेव
स्थानानि वक्ष्यति, तथा,—“स्थानं प्राणस्य शरीरैः कण्डजिह्वास्यकर्णनासिकाः” इत्यादि, तथापीदं
वैशेषिकं स्थानं ज्ञेयं, यतः, अत्र प्रायो वातादिविकारा भवन्ति, भूतान् इत्येताः । अत्र च विजिते

श्लेष्मणीः स्थानानि । तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मणः स्थानम् ॥ ५ ॥

सर्वशरीरचरास्तु खलु वातपित्तश्लेष्माणां हि सर्वस्मिन् शरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति । प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयबलवणप्रसादादीनि । अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्नानि विकारसंज्ञकानि । तत् विकाराः सामान्यजा वयवभागः । अत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मणः स्थानमिति । क्लेदकावलम्बकश्लेष्काणां त्रयाणामधिष्ठानत्वात् । प्रायेणेषु स्थानेषु स्थितस्य क्लेदस्य जये सर्वश्लेष्मविकारावजयः स्यादित्यभिप्रायेणोक्तान्येतानि स्थानानि । सुश्रुते तु श्लेष्मणः स्थानमाशय इति यदुक्तं तत्राप्याशयोद्ध भागाभिप्रायेण बोध्यम् । अथवा पाचकपित्तस्थानाभिप्रायेण । सुश्रुतेनोक्तं—पकामाशयमध्यं पित्तस्येति । अत्र त्वाशयः पित्तस्थानतया यदुक्तं तद् रज्जकपित्ताभिप्रायेणेति बोध्यम् । आमाशयः श्लेष्मणः स्थानं यत् सुश्रुतेनोक्तं तत् क्लेदकश्लेष्मस्थानाभिप्रायेण । अत्र त्वपि तदभिप्रायेणेति न विरोधः । एवमेव स्थानभेदेन लक्षणप्रभेदेन परस्परानुबन्धवातादीनां मिश्रीभावे सन्देहस्पर्शं न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—स्थानभेदवचनस्य प्रयोजनान्तरमाह—सर्वेत्यादि । सर्वशरीरचरत्वमेवात्र त्रयाणामेव पञ्चपञ्चात्मकत्वेन बोध्यम् । न केवलं व्यानभ्राजकश्लेष्मकाशयेन । तथात्वे तु कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्तीति वचनस्थानकान्तिकत्वप्रसङ्गात् प्राणादिपाचकादिक्लेदकादीनामपि कुपिताकुपितानां शुभाशुभकर्तृत्वात् । सर्वस्मिन् हीति हिशब्दाद्यस्य यस्मादित्यस्य ततो विकारा इत्यत्र तत् इत्यनेन सहान्वयः । किंवा एवार्थं हि सर्वस्मिन्नेव शरीरे इत्यर्थः । तत् इति तत्रेत्यर्थः ।

कुपिताकुपिताः शुभाशुभानीत्यस्यानुलोमतत्प्रयुक्तयान्वयशब्दानिरासार्थं शुभाशुभानि च विवरितुमाह—प्रकृतीत्यादि विकारसंज्ञकानीति ।

वाते सर्ववातविकारावजयः ; क्लेदकोदकस्य पिच्छाभागः, पित्तस्थाने आमाशय इति आमाशयावधोभागः, श्लेष्मस्थानेष्वाभावाय आमाशयोद्ध भागः ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—सामान्यजा इति वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैश्च ये जन्मन्ते । नावात्मजा इति

नानात्मजाश्च । तत्र सामान्यजाः पृथ्वमष्टोदरीये
 व्याख्याताः । नानात्मजास्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः ।
 तद् यथा—अशीतिर्वातविकाराः । चत्वारिंशत् पित्तविकाराः ।
 विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ ७७८ ॥

तत्रादित एव वातविकाराननुव्याख्यास्यामः । नखभेदश्च
 विपादिका च पादशूलश्च पादभ्रंशश्च पादसुप्तता च वात-
 खुड्गता च गुल्फग्रहश्च पिण्डकोद्वेष्टनश्च गृध्रसी च जानु-
 भेदश्च जानुभिश्लेषश्चोरुस्तम्भश्चोरुसादश्च पाङ्गुल्यश्च
 गुदभ्रंशश्च गुदात्तिश्च वृषणान्तेपश्च शेफःस्तम्भश्च वङ्गवणा-

विकारान् विवृणोति—तत इत्यादि । तत इति तत्रोपचयबलादिरूपाणि
 भुभानि । विकारसंस्कृतीति । विकाराः सामान्यजा नानात्मजाश्चेति
 द्विवेति शेषः । तत्र सामान्यजा इति सामान्येन तत्तद्व्याधित्वरूपेण जायन्ते
 वाताद्वा पित्ताद्वा कफाद्वा द्वाद्वद्वा सन्निपतिताद्वाऽन्यस्माद्वा ये ते सामान्यजाः ।
 नानात्मजा इति नानात्मकत्वेन बहुव्याधित्वरूपेण जायन्ते वाताद्वा पित्ताद्वा
 कफाद्वा ये ते नानात्मजाः । ज्वरादयो हि ज्वरत्वावच्छिन्नाः प्रत्येकं वातादिव
 पित्तादितोऽपि जायन्ते । नखभेदविपादिकादयश्च केवलादेव वातात् बहु-
 व्याधित्वावच्छिन्ना जायन्ते । न तु वातादिव पित्तादित इति बोध्यम् ।
 तत्रेति सामान्यजनानानात्मजविकारेषु मध्ये सामान्यजा इति स्थूला उदरादयः
 मूर्ध्माश्च व्यवस्थाकरणमित्यादिना व्याख्याना इत्यर्थः । उहाध्याये तु
 नानात्मजान् व्याख्यास्यामः । तद्व्यथेत्यादि । तत्रादित एवेत्यत्र भूरिदाकण-
 विकारकर्त्तादिति हेतुस्मरणः ॥ ७७८ ॥

गङ्गाधरः—नखभेदश्चेत्यादि । नखभेदः कुनखः । विपादिका पाणिपाद-
 स्फुटनम् । वातखुड्गता चालुक इति लोके । पिण्डका जान्वभोर्मांसपिण्डः ।
 तस्योद्वेष्टनं दण्डादिनेव ताडनम् । अत्र कश्चिदाह गृध्रसी गृध्रसीशूलम् । उरुस्तम्भ
 ये वातादिभिर्दोषान्तरासंयुक्तैर्जन्यम् । विपादिका पाणिपादस्फुटनं, पादभ्रंशः पादस्वारोप-
 विषयवेत्तादन्यत्र पतनम्, सुप्तिः पादयोर्निद्रायाश्च स्पृहाकृता वा, वातखुड्गता चालुक इति
 हस्तप्रसिद्धः । गृध्रसीशब्देन गृध्रसीशूलं गृह्यते, अयमस्मिन् च अयमस्मिन्मात्रं वातजन्यत्वेन

नाहश्च विड्भेदश्च श्रोणिभेदश्चोदावत्तश्च खञ्जत्वञ्च वामन-
 त्वञ्च त्रिकग्रहश्च पृष्ठग्रहश्च पार्श्वमर्दश्चोदरावेष्टश्चोन्मादश्च
 हृद्भवश्च वक्षोषणश्च वक्षउपरोधश्च वक्षस्तोदश्च बाहुशोषश्च
 ग्रीवास्तम्भश्च मन्यास्तम्भश्च कण्ठोद्वंसश्च हनुभेदश्चौष्ट-

ऊरुस्तम्भनवातः । कर्णाक्षिशूलादयश्च वातातिसारे विड्भेदञ्चेत्यादि वात-
 जन्यत्वेन गृह्यते न तु गृध्रस्पादिरोगाः । तेषां पित्तिकादिप्रभेदादित्युक्त्वा
 दोषान्तरसम्बन्धस्तत्रानुबन्धरूप इत्याह । तत्र मनोरमम् । यतोऽत्र नखभेदो
 नखभङ्गरो, न तु कुनखः । विपादिका वातव्याध्यायुक्ता पाणिपादस्फटनम् ।
 पादुशूलः स्वनामा । गुल्फग्रहो गुल्फशूलः । पिण्डकोट्टेष्टनमुक्तम् । गृध्रसी वात-
 व्याध्यायुक्ता । तत्र वाताद्वातरुहान् तन्द्रेति यत् कफसम्बन्ध उक्तः स च
 नारम्भकत्वेन किन्तुत्तरकालम्, नातोऽस्याः सामान्यजत्वम् । जानुभेदः जानु-
 भङ्गः । जानुक्षिण्णो जानुमन्थिशीथिल्यम् । ऊरुस्तम्भञ्चेति नोऊरुस्तम्भाख्यो
 व्याधिः श्लेष्मभेदः प्रधानजः, किन्तुऊरुस्तम्भनमात्रं वातकृतमन्यदेकम् । पाङ्गुल्यं
 पङ्गता वातमात्रजव्याधिविशेषः, न तामवातादिकृतपाङ्गुल्यमात्रलिङ्गम् ।
 पाङ्गुल्यस्य वातकर्मत्वोऽपि रोगान्तरलिङ्गत्वे रोगताभावात् । वक्ष्यते हि “बानाथ-
 यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे । व्याधयस्ते तदात्वे हि लिङ्गानीष्टानि
 नामयाः ॥” इति । अनर्थं दिशा एष्वशीतिवातव्याधिषु उन्मादाद्याख्या ये
 सामान्यजा दृश्यन्ते तेऽत्र न वातव्याधिषु बोध्याः, किन्तु केवलवातजमनो-
 मत्तत्वमात्रादिरूपेण तत्तत्सम्प्राप्तिव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः । वातरोगाध्याये यावन्तो
 रोगा उक्तास्तावन्तस्तु वातनानात्मजा एव । तत्र तत्र हि पित्ताद्यावरणादित्वेन
 आरम्भकत्वं वातस्यैव, न तु पित्तादेः । अत एव विड्भेदो न वातातिसारीय-
 विड्भेदः परन्तु अतीसारग्रहण्यादिसामान्यजव्याधीनां सम्प्राप्तिं विना केवल-
 वातजद्रवपुरीषातिनिःसरणं विड्भेदः । उदरावेष्ट इत्युदरस्या समन्ताद्वेष्टनवत् ।
 हृद्भव इति हृदयस्य द्रुतिः स्फुरणम् । बाहुशोषोऽवबाहुकः । मन्यास्तम्भश्च
 वातरोगाधिकारे वाच्यः । कण्ठोद्वंस इति शृङ्गकासः । राजयक्ष्मणि कफ-
 लिङ्गत्वेन य उक्तः स च कफमिश्रवातानुबन्ध एव ; स चात्र न ज्ञेयः । हनु-

गृह्यते, एवं कर्णाक्षिशूलयोः शूलमात्रं, वातजातीसारोऽपि विड्भेदो वातजः, एवञ्च न गृध्रस्पादीनां

भेदश्चाक्षिभेदश्च दन्तभेदश्च दन्तशैथिल्यञ्च मूकत्वञ्च
गदगदत्वञ्च वाक्सङ्गश्च कषायास्यता च मुखशोषश्चारस-
ज्ञता च कणशूलश्चाशब्दश्रवणञ्चोच्चैश्श्रुतिश्च बाधिर्यञ्च
वर्मस्तम्भश्च वर्त्मसङ्कोचश्च तिमिरञ्चाक्षिशूलञ्चाक्षिव्युदा-
सश्च भ्रूव्युदासश्च शङ्खभेदश्च ललाटभेदश्च शिरोरुक् च
केशभूमिस्फुटनञ्चादितञ्चैकाङ्गरोगश्च सर्वाङ्गरोगश्चान्तकश्च
दण्डकश्च भ्रमश्च भ्रमश्च वेपथुश्च जृम्भा च हिक्का च विषादश्च

भेदो हनुस्तम्भः । ओष्ठभेद ओष्ठस्तम्भः । अक्षिभेदोऽक्षिगोलकभ्रमणाभाव-
रूपोऽक्षिस्तम्भः । दन्तभेद इति दन्तभङ्गः । दन्तशैथिल्यं चलदन्तत्वम् । वाक्-
सङ्को जातोत्तरकालं वाक्प्रवृत्त्यभावः अस्फुटवचनत्वं वा । अरमज्जना रसज्ञाना-
भावः । असब्दश्रवणमल्पशब्दश्रवणम् । न तूच्चैः । उच्चैश्श्रुतिवृद्धत्वेन-
श्रवणं न तत्त्वध्वनेः । बाधिर्यं स्वल्पवृद्धदुर्भयशब्दाश्रवणम् । वर्त्मस्तम्भ
इत्यक्षिवर्त्मद्वयचलनाभावः । वर्त्मसङ्कोच इत्यक्षिवर्त्मद्वयान्यतरस्य सङ्कचितत्वं
विस्फारणाभावः । तिमिरमिति लिङ्गनाशः पट् तथान्ये च । अक्षिभूलमक्षि-
वेदना । अक्षिव्युदास इत्यक्षिभ्रष्टता, नेत्रस्य स्वस्थानच्युतता । भ्रूव्युदास
इति भ्रूवोः स्वस्थानादधो निपतनम् । शङ्खभेद इति ललाटेकदेशः शङ्खः तस्य
भेदो वेदना भङ्गो वा न तु शङ्खकरोगः । ललाटभेद इति मध्यललाटे वेदना भङ्गो
वा । शिरोरुगिति केवलं शिरःपीडा, न तु पञ्चशिरोरोगा ये उक्ताः । केशभूमि-
स्फुटनं विदरणम् । अद्वितादयः पट् वातरोगाध्याये वाच्याः । तमोऽन्धकारप्रवेश-
मात्रम् । भ्रमो गात्रशिरोवृणनम् । हिक्का इति न पञ्च हिक्काः ये सामान्यजा

सामान्यजन्यं, यथोक्तातद्भूतस्य केवलवातजन्यत्वात्, उदरस्यावेष्टनमिवोदरस्यावेष्टनं, अक्षवृ-
द्धयः शब्दाभावेऽपि शब्दश्रवणम्, उच्छ्वेः श्रुतिस्मात् स्वस्वमात्रश्रवणम्, अल्पशब्दस्य तु
सर्वथैवाश्रवणम्, बाधिर्यं शब्दमात्रस्यैवाश्रवणम्, तिमिरः वातजमेव, दोषान्तरसम्बन्ध-
स्तदनुबन्धक्यः, एकाङ्गरोगः सर्वाङ्गरोगश्चेति उदरादिषु उष्णत्वशीतत्वादीनां कदाचित्तेकाङ्ग-
व्यापकत्वेनैकाङ्गरोगः, तथाप्येव कदाचित् सर्वाङ्गव्यापकत्वेन सर्वाङ्गरोगः, दोषान्तरसम्बन्धोऽपि
व्याप्यव्याप्ती वातकृते एव, "वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्धन्ते मेघवत्" इति वचनात्, तथा
अनेक वातिकः स्फुटिमोहक्यः, अत्र कस्मश्चिद्वक्ष्य प्रादादेः शूलान्मोऽभिहिताः, न हलादीनां

प्रलापश्च ग्लानिश्च रौक्ष्यञ्च पामृष्यञ्च श्यावारुणावभासता
चास्वप्नश्चानवस्थितचित्तत्वञ्च * इत्यशीतिर्वातविकाराः । वात-
विकाराणामपरिसङ्ख्ययानामाविष्कृततमा एव व्याख्याताः ।
सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषुक्तैः अन्येषु चानुक्तेषु
वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणम् । यदुप-

उक्ताः, किन्तु द्विक्रममात्रं द्विगतिशब्दप्रवृत्तिः । विषादो मनोदैर्न्यम् । अति-
प्रत्यापञ्चेति वातकृतः । प्रत्यापस्तु पित्तकृत इति प्रत्यापयोर्भेदान् न
सामान्यजत्वम् । ग्लानिरुद्वेगः । अनवस्थितत्वं क्षणिकस्वभाववैपर्ययत्वम् ।

ननु वातरोगाध्याये वक्ष्यमाणस्वर्वाभिन्विनादीनां किं न वा नानात्म-
जत्वमिति ? अत आह—इत्यशीतिरित्यादि । आविष्कृतत्वं प्रायोभावित्वम् ।
तेनान्येऽपि वातरोगाः सन्ति ।

नन्वेवामुक्तानामनुक्तानाञ्च वातरोगाणां कथं ज्ञेयत्वमिति ? अत
आह—सर्वेष्वित्यादि । वायोरिदमात्मरूपमपरिणामीति—आत्मरूपं सम्बन्धा-
श्रयन्वाद्युपाधिव्यतिरिक्तं अपरिणामि सहजसिद्धं लिङ्गमकुपितवायोरिदं
स्वाभाविकं लिङ्गमित्यर्थः । स्थानान्तगादिसम्बन्धोपाधिना हि परिणामि-
लिङ्गन्तु यथाकरं बोध्यम् । कर्मणश्चेति चकारेण वायोरिदमपरिणामीत्यनु-
वर्त्तते । विकाराधिकारात् वायोविकारिकत्वमर्थादेव लभ्यते । तेन वृद्धस्य वायोः
कर्मणश्च स्वलक्षणमिदमपरिणामि पित्ताद्युपाधिव्यतिरिक्तं स्वरूपतः सिद्धम् ।
स्वं रूपं लिङ्गं कर्म हि वायोः क्रिया । तस्य लिङ्गं श्रमादिकं वक्ष्यते । न तु तस्य
लिङ्गानि वक्ष्यन्ते । कर्म पुनः प्रवृत्तिरुत्प्रेषणादि पञ्चविधमाहुरन्ये । तन्न,
बहुविधत्वान् । कीदृशं प्रायोर्वातविकारेषु स्वीयं रूपं ? तस्य च कर्मणश्च

तत्र वेदभिहितस्मै प्रधानभूताः प्रायोभावित्वेन, अनुकास्तु वातविकाराणामपरिसंख्येयत्वेन
प्राप्ताः ।

वायोरिदमित्यादी वायोरिदमात्मरूपं स्वरूपम्, अपरिणामीति सहजसिद्धं
नान्योपाधिकृतमित्यर्थः । कर्मणश्चेति विकृतस्य वायोः कर्मणः, स्वलक्षणमित्यात्मीयं लक्षणम् ।

* उन्मादश्चेत्यत्र हन्मोहस्तथा हनुभेदश्चेत्यत्र हनुनादस्तथा हिक्का चेत्यत्र विषाद इति चक-
सम्मतः पाठः ।

लभ्य तत्तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति
कुशलाः ॥ ६ ॥

तद्वयथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं विशदता गतिरमूर्त्तित्वञ्च
वायोरात्मरूपाणि । एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षण-
मिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः । तद्वयथा—

स्वलक्षणं कीदृशमिति ? अत आह—यदुपलभ्येत्यादि । वातविकारेषु वायो-
रर्थात् वृद्धस्य संसर्गाद्यन्तरेण स्वाभाविकं यदात्मरूपं कृत्स्नं तत्तदवयवं वा
एकदेशं वोपलभ्य विमुक्तसन्देहाः वातविकारत्वेन संशयपरिहीणाः कुशला
भिषजः वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति । न तु पित्तादिविकारत्वेन वासन्देन
कृत्स्नमिति लभ्यते । एतच्च यदिनिपदस्य कर्मणश्च स्वलक्षणमित्यनेन
अप्यन्वयः । तेन वातविकारेषु वृद्धस्य वायोः कर्मणश्च स्वाभाविकं यत्
कृत्स्नं स्वलक्षणं तत्तदवयवं वोपलभ्य विमुक्तसन्देहा वातरोगत्वेनैवाध्यव-
स्यन्ति न तु पित्तादिरोगत्वेनेत्यर्थो बोध्यः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—ननु वातविकारेषु वायोरर्थात् वृद्धस्यापरिणामि किमात्मरूपं
किञ्च तस्य कर्मणोऽपरिणामि स्वलक्षणमिति ? तत्तदाह—तद्वयथेति ।
गतिश्चलत्तम् । अमूर्त्तित्वं सूक्ष्मत्वम् न तु परमाणुत्वम् । किन्तु वृद्धत्वेऽपि
सूक्ष्मानुसारिताभिधायकगुण इति यावत् । एतानि चात्मरूपाणि वायोः
साम्यहान्यवस्थयोरपि भवन्त्यपि मानाधिक्येनात्र बोद्धव्यानि । वृद्धत्वस्थ-
त्वाद् वायोर्यथा हीनस्य वा समस्य वा वृद्धस्य वा वद्वे कृष्णत्वं वर्त्तमानमेवाल्पं
वा समं वा वृद्धं वा भवति । तेन चोष्णत्वेन किञ्चिद्दहति, समञ्च दहति, अधिकं
वा दहतीतिवत् अत एवाह एवंविधत्वादिति । वृद्धरौक्ष्यादिरूपत्वादस्य वृद्धस्य
वायोऽस्त्वं तं शरीरावयवमाविशतः कर्मणश्च स्वलक्षणमिदं भवति । शरीराव-
यवापेक्षया हि कर्मविशेषः स्यात् । स्याच्चापामाशयादिपित्तादिसम्बन्धेन
कर्म च प्रवृत्तिः ।

अत्राप्यपरिणामोति पित्तदोषसम्बन्धनिरपेक्षं, न तु शरीरावयवानपेक्षमिति, यतः, प्रुते—“तं
तं शरीरावयवमाविशतः” इति ; अत एव च सर्वसादीनां शरीरावयवापेक्षत्वेन न सर्वदा
सम्बन्धः ; कुशलं पित्तदोषसम्बन्धेन वा आत्मरूपादि व्याख्येयः ॥ ७—९ ॥

चक्रपाणिः—अमूर्त्तत्वमित्यदश्वरत्वम्, एवंविधत्वादिति रौक्ष्यादिशुक्लत्वाद्वायोरिति लक्षणम्

स्वसंश्रंश-व्यासङ्गभेद* हर्ष-तर्पकम्पावमर्हचास्ततोदव्यथाचेष्टा-
दीनि । तथा खरपरुषविशदशुषिरारुणकषायविरसमुखशोष-
सुप्तिसङ्कोचनखज्जतादीनि च वायोः कर्म्मणि । तैरन्वितं वात-
विकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १० ॥

सा च वायोरत्र वृद्धचलत्वादिगुणेन भवतीति अभिप्रायेण वृद्धवायोः
कर्म्मणो लिङ्गमिदमस्य भवतीति यदुक्तं तदाह—तद्व्यथेत्यादि । स्वसं
इति स्वस्थानतोऽप्यस्तात् स्थानान्तरचलनमदूरतः । अंशः स्वस्थानतो दूर-
गमनम् । व्यासङ्ग इत्यन्यासक्तिरित्यर्थः । भेद इत्यङ्गभेदोऽङ्गभङ्गवत्पीडा ।
हर्षेत्यङ्गस्य । तेनाङ्गहर्षो लोभाश्च । कश्चिद् वायोः प्रभावात् हर्षो हृष्ट-
चित्तत्वमाह । तत्र : च उल्लगुणकाय्यमध्यत्वासाहचर्यादनुभवाकोशलात् ।
कर्म्मो वेपथुः । अवमर्होऽङ्गवेदना । चालः स्पन्दनम् । तोदः मृचीवद्व्यथा ।
व्यथा पीडा । चेष्टा गमनक्षेपणादि । अत्रादिपदप्रयोगेण पृथक् पदकरणं
वायोश्च उल्लगुणस्य प्राशान्यात् । तज्जन्यकर्म्मणो लिङ्गान्येतानीति स्वप्राप-
नार्थम् । खरत्वादिगुणजन्यकर्म्मणो लिङ्गान्याह—तथा खरेत्यादि । खरस्त्व-
गुणेन वृद्धवायोः कर्म्मणो लिङ्गं खरत्वम् पुंसः शरीरस्य ककेशत्वम् । परुषत्वं
अचैक्यम् शरीरस्य निःस्नेहेत्यर्थः । रौक्ष्यगुणेन वृद्धवायोः कर्म्मणः विशदत्वं
देहेऽपैच्छित्त्यं विशदगुणेन वृद्धस्य वायोः कर्म्मणो लिङ्गम् । सूक्ष्मगुणेन
वृद्धस्य वायोः कर्म्मणो लिङ्गं शुषिरत्वं देहेऽप्यनलम् । वायोर्भातिकत्वेन पाञ्च-
भौतिकशरीरसम्बन्धेन चारुण्यणः । वैशद्यगुणेन वृद्धस्य वायोः कर्म्मं पैच्छित्त्या-
भावः । कषायरसता विरसता च तथा व्याख्याता । रौक्ष्यगुणेन वृद्धस्य
वायोः कर्म्मणो लिङ्गं मुखस्य कषायरसता रसाभिव्यक्तौ च दृश्यते । वाय्वा-
काशवाहुल्यात् कषाय उत । विरसता स्वभावरसवैपरीत्यं मुखस्य रौक्ष्यसैत्यञ्च
भवति वा । शोषस्तु रौक्ष्यलाघवगुणाभ्यां वृद्धस्य कर्म्मणो लिङ्गम् । सुप्तिः
अस्पर्शज्ञानं लाघवचलत्वागुणाभ्यां वृद्धस्य कर्म्मणो लिङ्गम् । सङ्कोचनं सैत्य-
गुणेन वृद्धस्य चलत्वागुणेन चलनकर्म्मणो लिङ्गम् । खज्जत्वं लाघवरोक्ष्याभ्यां
वृद्धस्य शोषणकर्म्मणः कर्म्म । आदिपदेनाध्यानादिकं बोध्यम् । वायोः
स्वसं किञ्चिदवस्थानसञ्चलनं, अंशस्तु दूरगतिः, व्यासो विस्तरणं, हर्षो वायोरन्यवस्थितत्वेन

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमेत । स्नेहस्वेदास्थाप-
नानुवासननस्तःकम्म-भोजनाभ्यङ्गोत्सादन-परिपेकादिभिर्वात-
हरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य । तत्रास्थापनानुवासनन्तु
स्वल्गु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ।
तद्धि आदित एव पकाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं
छिनत्ति । तत्रावजिते वातेऽपि शरीरान्तर्गतवातविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा वनस्पतेर्मूले छिद्यन्ते स्कन्ध-

कर्माणीति वृद्धवायोः कर्मणः कर्माणि कर्मभूतलिङ्गानि । एतैः कर्मभिरनु-
मितेन कर्मणानुमेया भवन्ति । वातस्य वृद्ध्या रौक्ष्यादयो गुणा लिङ्गभूताः ।
तैश्च गुणैर्वातो वृद्धोऽनुमीयते इति । ततः सुतरां तैः स्वसादिभिरन्वितं विकारं
वातविकारमेव वातरोगत्वनैवाध्यवस्येत् न तन्यविकारत्वेनेति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—प्रसङ्गादस्य वातस्य प्रथममूत्रमाह—तमित्यादि । तं वातरोगं
मधुरादिभिः रौक्ष्यादिगुणविपरीतैः स्निग्धोष्णैर्बुधपन् स्निग्धलोष्णत्ववद्भिस्तेला-
दिभिः उपक्रमेतेति विवृणोति स्नेहेत्यादि । मधुरादिभिः स्नेहादिपरिपेका-
द्यन्तोपक्रमाणां रौक्ष्यादिविपरीतत्वात् वातहरत्वम् । मात्रां कालञ्च प्रमाणी-
कृत्येत्यस्य मधुरादिभिः स्नेहादिभिश्च सहान्वयादुपक्रमेतेत्यस्य चोभयत्रान्वयः ।
आस्थापनानुवासनन्तु इत्येकवचनम् आनुपूर्विकत्वेन युगलत्वाभिप्रायात् ।
सर्वोपक्रमेभ्यः स्नेहस्वेदादिस्यो मध्ये वाते प्रधानतमम् न तु पित्तादौ ।
प्रधानतमत्वं दर्शयितुं हेतुमाह—तद्धीत्यादि । आस्थापनानुवासनं हि आदित
एव वातरोगे प्रयोगमात्रं शीघ्रमेव वैकारिकं वातमूलं न तु प्राकृतं, छिनत्तीति
वायोयत् स्थानसमाश्रयणेन तत्तद्विकारकृत्त्वं तत्स्थानसंयोगमुच्छिनत्ति ।
तदुच्छेदेन कथमन्यत्रगतवातविकाराः प्रशाम्यन्तीति ? अत आह—तत्रेत्यादि ।
तत्र वैकारिकमूलभूतस्थानसंयोगे वातस्यावजिते शरीरान्तर्गतवातविकारा

प्रभावाद् वा क्रियते, वस्तुलीकरणं यत्तः, चालः स्पन्दः, रसवर्गो वायुना रसवर्णरहितेनापि
प्रभावाद् क्रियते ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—प्रस्तावागतत्वेन चिकित्सामाह—मधुरेत्यादि । आदित एवेति शीघ्रमेव, केवलं
वैकारिकमिति सकलविकारकारकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

शाखाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विनाश-
स्तद्वत् ॥ ११।१२ ॥

पित्तविकारांश्चत्वारिंशतोऽत ऊर्ध्वं मनुष्याख्यास्यामः । तद-
यथा—आपश्च प्रापश्च दाहश्च दग्धश्च धूमकश्चाग्निकश्च
विदाहश्चान्तर्दाहश्चोष्माधिक्यञ्च अतिस्वेदश्चाग्नस्वेदश्चाग्न-
गन्धश्चाग्नावदरणश्च शोणितक्लेदश्च मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च
त्वगवदरणञ्च चर्मदलनञ्च * रक्तकोटश्च रक्तविस्फोटश्च
रक्तमण्डलञ्च रक्तपित्तञ्च हगित्वञ्च हागित्वञ्च नीलिका च
इतरस्थानगता अन्ये लिङ्गभूता विकारा अपि प्रशान्तिमापद्यन्ते । तत्र दृष्टान्त-
माह—यथेत्यादि ॥ ११।१२ ॥

गङ्गाधरः क्रमिकत्वात् चत्वारिंशत् पित्तविकारानाह—पित्तेत्यादि ।
तदयथेत्यादि । आपश्चेति आपः पादस्थितेन वह्निनेव उष्मा
पीडा । प्रापः किञ्चिद्दहनमिव । दाहः सर्वाङ्गदहनमिव । दग्धः
धक्धक्तीति लोके । धूमको धूमोद्गिरणमिव । अग्निकोऽग्नो-
हिरणमिव । विदाहो युक्तानामद्रुपारपाकः । अन्तर्दाहः अभ्यन्तरे-
ऽप्युष्मत्ता । उष्माधिक्यञ्च बहिर्गोष्णाधिक्यम् । अग्नस्वेदः सव्वदा किञ्चित्-
किञ्चित्स्वेदः । अग्नगन्धः इति गात्रेऽव्यक्तगन्धः । अग्नावदरणं गात्रप्रदेश-
विशेषे विदीर्णता । त्वग्दाहः अरीरवाद्यतश्चर्मज्वालाभात्रम् । त्वगवदरणं
वाक्त्वक्ष्मात्रविदीर्णता । चर्मवदरणं सप्तत्वचां विदीर्णता । रक्तकोटश्चेति
यदुक्तं—“वरटीदष्टनीकाशो लोहितोऽस्रकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः
कोट इति निगद्यते तज्ज्ञैः” इति । रक्तविस्फोटश्चेति सुश्रुते क्षुद्ररोगाधिकारे—
“अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः । क्वचित् सव्वत्र वा देहे स्मृता
विस्फोटका इति ॥” रक्तमण्डलश्चेति पकोडुम्बरवद्वर्णत्वात् रक्तमण्डलः ।
सुश्रुते परिमण्डलाख्य उक्तः—“विवृतास्यां महादाहां पकोडुम्बरसन्निभाम् ।

चक्रपाणिः—आपः पादस्थितेनेव वह्निना पीडा, प्रापः किञ्चिद्दहनमिव दाहः, सर्वाङ्ग-
दहनमिव दग्धः भग्धगिकेति लोके क्याता, धूमको धूमोद्गमनमिव, त्वगवदरणं वाक्त्वक्ष्मात्राव-
दरणम्, चर्मवदरणम् पणामपि त्वचां दरणं, रक्तपित्तं दोषान्तरासंपृक्तं रक्तपेत्तिकं ज्ञेयम् ;

* चर्मवदरणमिति चाक्रः ।

कक्षा च कामला च तिक्तास्यता च लोहितगन्धास्यता च पूति-
मुखता च तृष्णाधिक्यञ्च अतृप्तिश्चास्यपाकश्च गलपाकश्चाक्षि-
पाकश्च गुदपाकश्च मेढूपाकश्च जीवादानञ्च तमःप्रवेशश्च
हरितहारिद्रनेत्रवर्चस्त्वञ्च । इति चत्वारिंशत् पित्तविकाराणा-
मपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु पित्तविकारेषूक्तंष्वनुक्तेषु चान्येषु
पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणम् । यदुप-
लभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति

विष्टतामिति तां विद्यात् पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ इति । रक्तपित्तञ्चेति
रक्तसंसर्गेण रक्तीभूतं पित्तं रक्तपित्तम् । न तु रक्तपित्ताभ्यो य उच्यते तस्य
यवकोलादिकारणैः पित्तं प्रकुप्य रक्तञ्च विष्टुं यदनुग्रीहपभवरक्तवहस्रोतो-
ऽभिगम्य दूषयित्वा रक्तपित्तं जनयतीति रक्तप्रदोषान् भेदान् किंवा तस्यापि
वातादिसंसर्गेत्वादारम्भे पित्तस्यैव कर्तृत्वात् सामान्यजत्वाभावाच्च नानात्मज-
त्वम् । तदेवात्र शृण्वते । हरितत्वं रक्तवर्णत्वम् । हरिद्रत्वं हरिद्रावर्णत्वम् ।
नीलिका क्षुद्ररोगे सुश्रुतांक्ता त्रिशोथीयं लिखिता । कक्षा चेति सुश्रुते—
“बाहुपाश्चांसकक्षामु कृष्णस्फोटोऽसवेदनाम् । पित्तप्रकोषान् सम्भूतां कक्षांमिति
विनिर्दिशेत् ॥” इति । कामला चेति कामला पित्तपाण्डोरवस्थाविशेषः । कामला
बहुपित्तैषा बोध्या । पाण्डोहि सामान्यजत्वेऽपि पित्तपाण्डौ पित्तलाहारात्
व्याध्यन्तरत्वेन कामला भवति । तस्मान्न कामलायाः सामान्यजत्वम् । तिक्ता-
स्यता तिक्तमुखत्वम् । लोहितगन्धास्यता मुखं रक्तगन्धत्वम् । पूतिमुखता
दुर्गन्धमुखता । तृष्णाधिक्यं केवलतृष्णातिशयः न तु तृष्णाख्यरोगविशेषः,
तस्य सामान्यजत्वात् । अतृप्तिः सदा बभ्रुक्षा । जीवादानं विरेचनव्यापद्रिशेष
उक्तो यो जीवरक्तनिगमः । हरितेत्यादिना एक एव रोगः । इतीत्यादि
सर्वं पूर्वैव व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—सर्ववित्यादि । पित्तस्यात्मरूपेषु वर्णश्चाशुकसदृशः । गन्धश्च

एवं तृष्णायाश्च तृष्णामात्रं, कक्षा कक्षदेशगतमांसद्वरणं, स्फोटाः सुश्रुतक्षुद्ररोगोक्ताः, गन्धो विष-
हस्यामगन्धः, यथास्वमित्यामरीगन्धवर्णसदृशश्च, अग्निमद्गृहमग्निगृहम् ॥ १३—१७ ॥

कुशलाः । तद्वयथा—औष्ण्यं तेजस्य द्रवमनतिस्नेहो वण-
श्चाशुक्लो* गन्धश्च विस्त्रो रसो कटुकाम्लौ सगश्च पित्तस्यात्म-
रूपाणि । एवंविधत्वाच्चास्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमेतस्य भवति
तं तं शरीगदयवमाविशतः । तद्वयथा—दाहोष्ण्यपाकस्वेद-
क्लेदकोथ† स्रावगगाः यथास्वगन्धवर्णरसादिनिर्व्वर्त्तनं पित्तस्य
कर्मणा । तेरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १४।१५ ॥

तं मधुरतिक्तकपायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेहविरेचन-
प्रदेहपरिपेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य ।
विरेचनन्तु सत्वोपक्रमेभ्यः पित्तो प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ।
तद्धि आदित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूल-
मपकर्षति । तत्रावजिते पित्तो शरीरान्तर्गतपित्तविकाराः

विस्म आमगन्धः । एवंविधत्वाच्चेति औष्ण्यदिगुणवत्त्वात् । वृद्धपित्तस्य
औष्ण्यदिगुणजनितस्य कर्मण इदं वक्ष्यमाणं दाहादिकं कर्म स्वलक्षणम् ।

कर्मणो लक्षणान्याह—एवमित्यादि । पूर्व्वमिदं व्याख्यातम् । दाहेत्यादि ।
पित्तस्य औष्ण्यतीक्ष्णत्वाभ्यां वृद्धस्य कर्म वद्धं रिव दाहादिकं तेन कर्मणा
शरीरे दाहोष्ण्यपाकादिरागान्ता औष्ण्यतीक्ष्णत्वाभ्यां सहचरितद्रवानति-
स्नेहाभ्यां भवन्ति पित्तस्य दहनादिकर्मणो लिङ्गानि । यथास्वगन्धवर्णेत्यादि ।
अशुक्लानावर्णगुणेन वृद्धस्य पित्तस्य कर्मणश्चिह्नमशुक्लास्तावन्तो वर्णाः
शरीरस्य । गन्धश्च शरीरस्य विस्त्रः । रसश्च शरीरे कटुरसेन वृद्धस्य कटुक-
शाम्लरसेनाम्लः । सर्व्वं पूर्व्ववद्व्याख्येयम् ॥ १४।१५ ॥

गङ्गाधरः—प्रसङ्गादागतत्वात् पित्तिकरोगाणां क्रियासूत्रमाह—तमित्यादि ।
शीतेति स्पष्टतः पाकतो वीर्य्यतश्च । उपक्र. ज्ञाह—स्नेहेत्यादि । आमाशयमिति
पक्वामाशयमध्यस्थानस्योद्धेम् । ततःप्रभृति पित्तस्याधोभागगमनेन यावद्-
वैकारिकमूलस्थानसंयोगं छिनत्तीत्याभिप्रायेणाह—अपकर्षतीति छिनत्ति ।

* वर्णश्च शुक्लावर्णवर्जं इति चकस्वीकृतः पाठः ।

† कोथेत्यनन्तरं कण्ठ इति पाठः ।

प्रशान्तिमापद्यन्ते ; यथाग्नौ व्यपगते केवलमग्निगृहं शीती-
भवति तद्वत् ॥ १६।१७ ॥

श्लेष्मविकारान् विंशतिमत ऊर्द्धं व्याख्यास्यामः । तद्-
यथा—तृप्तिश्च तन्द्रा च निद्राधिक्यञ्च स्तैमित्यञ्च गुरुगात्रता
च आलस्यञ्च मुखस्त्रावश्च मुखमाधुर्य्यञ्च श्लेष्मोद्विरणञ्च
बलाशकश्चापक्तिश्च हृदयोपलेपश्च कण्ठोपलेपश्च धमनी-
प्रविचयश्च गलगण्डश्च अतिस्थौल्यञ्च शीताग्निता चादृशश्च
श्वेतावभासता च श्वेतनेत्रमृत्रवर्चस्त्वञ्च । इति विंशतिः

व्यपगते व्यपोदं केवलमग्निहीनमपिसन्तप्तमात्रम् अग्निगृहमग्निमद्-
गृहम् ॥ १६।१७ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रममाप्तान् श्लेष्मिकान् विंशतिं रोगानाह—श्लेष्मेत्यादि ।
तृप्तिश्चेत्यादि । येनात्मानं तृप्तमिव मन्यते सर्व्वदा सा तृप्तिः । बलाशको
बलक्षयः । कश्चित् तु—“नित्यं मन्दज्वरो रुक्षः शूनकस्तेन सीदति । स्तब्धाङ्गः
श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलाशकी ॥” इत्याह, तन्न । वातश्लेष्मारब्धत्वेन
नानात्मजत्वाभावात् । धमनीप्रविचयो धमन्युपलेपेन धमनीनां पुष्टता ।
गलगण्डस्तु कफारब्ध एव वातानुबन्धेन कफेनारब्धत्वं हि वातजकफजमेदोजत्व-
व्यपदेशोऽनुबन्धत्वेन तेषामाधिस्यात् । न पुनर्वस्तुनो ज्वरादिवत् वातजादिः ।
शीताग्निता मन्दाग्निता । उददृश्चेति तन्त्रान्तरे द्रुतको यथा—“शीतमारुत
संस्पर्शान् प्रदुष्टो करुमारुतो । पित्तेन सह सम्भूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ पिपासा-
रुचिहृल्लास-देहसादाङ्गगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ वरटी-
दष्टमस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः । सपाण्डुस्तोदबहुलश्छर्द्दिज्वरविदाहवान् ॥
उददृमिति तं विद्याज्जीतपित्तमथापरे । वानाधिकं शीतपित्तमुददृश्च कफा-
धिकः ॥” इति । एवमन्यत्रापि—“सोत्सङ्गश्च सरागैश्च कण्ठमद्भिश्च मण्डलैः ।
शैशिरः करुजो व्याधिरुददृ इति कीर्त्तितः ॥” इति । एष एवात्र विवक्षितः । पूर्व्वेश्च
कफाधिकत्वेन यो निरुक्तस्तस्य वातमात्रादिजत्वाभावेन सामान्यजत्वाभावात् ।

चक्रपाणिः—तृप्तियेन तृप्तमिवात्मानं सर्व्वदा मन्यते, बलाशको बलक्षयः, बिंदा श्लेष्मो-
द्वेकामन्दजवित्वम् स्थूलाङ्गता वा बलाशकः, धमनीप्रविचयो धमन्युपलेपः, शीताग्निता,

श्लेष्मविकाराः, श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा
व्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषूक्तेषु श्लेष्मविकारेषु चाप्यनुक्तेषु
चान्येषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्व-
लक्षणम् । यदुपलभ्य तदवयवं विमुक्तसन्देहाः श्लेष्मविकार-
मेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः । तद् यथा—श्वेत्यश्लेत्यगौरवस्नेह-
माधुर्यस्थैर्यपेच्छित्यमात्सर्यानि श्लेष्मण आत्मरूपाणि ।
एवंविधत्वाच्चास्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं
शरीरावयवमाविशतः । तद् यथा—श्वेत्यश्लेत्यकण्डूस्थैर्योत्-
सेध-गौरव-स्नेह • सुप्ति-क्लेदोपदेहवन्धनमाधुर्यचिरकारित्वा-
दीनि श्लेष्मणः कर्माणि । तैरन्वितं श्लेष्मविकारिणमेव
अध्यवस्येत् ॥ १८।२० ॥

तं कटुतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णारुचिरूपक्रमैरुपक्रमेत् । स्वेद-
पित्तवातारब्धत्वे तु वातादिजत्वव्यपदेशाभावात् । इतीत्यादि । सर्वं पूर्व-
वद्व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—श्वेत्येत्यादि । पूर्वाध्याये श्वेतवर्णानुपदेशस्तत् कथयितुमना-
वश्यकत्वादत्र तु विज्ञानाय श्वेतवर्णोपदेशः । मात्स्न्यं मृत्स्नावन्मृत्पृष्ठत्वरूपं
मृदुत्वं वा । श्वेत्यादीनि शरीरस्य । तेन कफस्य वृद्धस्य कर्मानुमानात् । तेन
कर्मणा कफस्य वृद्धाः श्वेत्यादयोऽनुमीयन्ते । तैश्च वृद्धः कफोऽनुमीयते । अत्र
सुप्तिः कफकर्मलक्षणं, वाताशीतिरोगिषु पादमुप्तता यद्यप्युक्ता तथापि कफस्य
शैत्यगुणकर्मणा सुप्तिर्भवतीतिवन् वातस्यापि शैत्यगुणकर्मणा मुप्तता भवितु-
मर्हतीति वातस्थाने पादे मुप्तता उक्ता । कफस्थाने तु कफजा इति भेदेन
बोद्ध्या । गन्धश्च नानाविधः । आदिना शोफलवणरसादीनां ग्रहणम् ॥१९॥२०॥

गङ्गाधरः—तमित्यादि । तमित्यादि पूर्वदिशा व्याख्येयम् । आदित

मन्दाग्निता, मात्स्यं मृत्पृष्ठता, श्लेष्मकर्मसु सुप्तिर्निष्क्रियत्वेन, वाते तु रपक्षाज्ञानेन ; भग्नमाशयम्

• स्नेहोत्पत्त्यान्तरं स्तम्भ इत्यधिकः पाठश्चकसम्मतः ।

वमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिश्च श्लेष्महरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य । वमनन्तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः । तद्धि आदित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकश्लेष्ममूलमूद्धं मुत्क्षिपति । तत्रावजिते श्लेष्मणि शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा भिन्ने केदारसेतौ शालियक्षपट्टिकादीनि अनभिप्यन्दमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ २१।२२ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥ २३ ॥

एवामाशयमित्यामाशयस्योर्द्धावयवस्य विशेषेण श्लेष्मस्थानत्वात् । अत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मणः स्थानमिति वचनेन वक्षसः श्लेष्मणः प्रधानस्थानत्वेऽपि श्लेष्मणः सर्व्वेषु स्थानेष्वामाशयरूपेष्वथ आशयस्त्वामाशय एव । ततः प्रभृति ऊर्द्धहरणेन सर्व्वामाशयश्लेष्महरणं भवतीति आपनाय हि ऊर्द्धं मुत्क्षिपतीत्यूर्द्ध-श्लेष्महरणेन श्लेष्मणः आमाशयेन वैकारिकमूलसंयोगमारभ्य वक्षःप्रभृति-संयोगं छिनत्तीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा भिन्ने इत्यादि । अम्भसा अनभिप्यन्दमानानीत्यन्वयः ॥ २१।२२ ॥

गङ्गाधरः—ननु वाताद्यात्मरूपकर्मलक्षणानां विज्ञाने किं प्रयोजनामित्यत आह पदेन—भवन्तीत्यादि । रोगमित्यादि । आदौ रोगं परीक्षेतेति चेत् सुतरां रोगपरीक्षायां वातादित्तिङ्गज्ञानमपेक्षते इति भावः । तत औषधं परीक्षेत इत्यन्वयः । औषधपरीक्षा हि व्याध्यपेक्षिणी भवतीति । अतो रोगपरीक्षानन्तरं भेषजपरीक्षा उपपद्यते । अत एव सुतरां रोगपरीक्षाभेषजपरीक्षानन्तरं प्रतिक्रिया भवतीत्याह—ततः कर्म आस्थापनादुरपक्रमणम् । ज्ञानपूर्व्वमिति अन्यत्र

अनुप्रविश्येति वचनेन श्लेष्मस्थानेष्वामाशयस्य प्राधान्यम्, एवंन्तु “तत्रापि उरो विशेषेण” इति वचनेनोरः प्रधानम्, एवमुभयमपि तुल्यं ज्ञेयम् ॥ १८—२२ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति रोगज्ञानस्य चिकित्सायामुपयोगमाह—रोगमित्यादि । औषधं परीक्षेतेति

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्म्मण्यारभते भिषक् ।

अध्योषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २४ ॥

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेषज्यकांक्षितः ।

देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संग्रहः प्रकृतिदेशो विकारो मुखमीरणम् ।

असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥ २६ ॥

दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।

रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म्म चारणामि यत् ॥ २७ ॥

कृतास्थापनादिकर्म्मदर्शनादिजनितज्ञानपूर्वम् । रोगविज्ञानं विना कर्म्मारम्भे दोषमाह—यस्त्वित्यादि । यदृच्छयेति । यदि कदाचिन् व्याध्यनुरूपेण देवान् कर्म्म भवति तदा सिद्धिरपि भवतीति न त्वेकान्तेन । एकान्तेन सिद्धिं दर्शयितुमाह—यस्त्वित्यादि । तस्य कर्म्मण्यारम्भमाणे सिद्धिरित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाथसंग्रहार्थमाह—तत्रेत्यादि । संग्रह इति चत्वारो रोगा इत्यादिना व्याधीनां संक्षेपः । प्रकृतिरिति द्विविधा पुनरित्यादिना । देश इति द्विविधश्चैषामित्यादिनाधिष्ठानम् । विकाराश्च मुखानि च तत्तथा । विकारा इति विकाराः पुनरित्यादिना विकारापरिसङ्ख्यानम् । मुखमिति मुखानि त्रित्यादिना सन्निकृष्टकारणानि । ईरणमिति द्वयोस्तु खल्वित्यादिना मुखानां प्रेरणं त्रिविधमुक्तम् । असन्देह इति न चान्योन्येत्यादिना । अनुबन्धश्चेति सर्वेष्वित्यादिना छन्दोऽनुशोधेन असन्देहवचनान् पुर्वं कृतोऽत्र परं निरूपितो बोध्यः । तेषां त्रयाणामित्यादिना दोषस्थानानि । नानात्मजा रोगाणां गणाः इति सर्वशरीरचरास्त्वित्यादिनारभ्य नखभेदश्चेत्यादिना निदेशेन दोषाणां पृथक् प्रत्येकं रूपम् । सर्वेष्वपीत्यारभ्य रौक्ष्येत्यादिना वातस्य पुनः सर्वेषु

सम्बन्धः, औषधपरीक्षा रोगापेक्षिणी, तेन, तदनन्तरमेव सा भवतीति भावः ; अतः कर्म्मेति विकिसाम्, ज्ञानपूर्वमिति कर्म्मदर्शनजनितज्ञानपूर्वम् ॥ २३—२५ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे “संग्रह इति चत्वारो रोगाः” इत्यादि संक्षेपोक्तिः, प्रकृतिरिति “द्विविधा पुनः” इत्यादि, देश इति “द्विविधश्चैषामधिष्ठानम्” इत्यादि, विकाराश्च मुखञ्च विकारमुक्तं,

पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।

सम्यङ् महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २८ ॥

इति रोगचतुष्कः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

महारोगो नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

इत्यारभ्य ओष्णेत्यादिना पित्तस्य, पुनः सर्व्वेष्वित्यारभ्य श्वेत्येत्यादिना कफस्य स्वकर्म्मणो रूपम् । पृथक्त्वेन दोषाणां समुपक्रमा इति तं मधुराम्बे-
त्यादिना वातस्य, पुनस्तं मधुरतिकृतेत्यादिना पित्तस्य, पुनस्तं कटुतिकृतेत्यादिना कफस्योपक्रमाः । रोगाणां महति अध्यायेऽस्मिन् निर्दिष्टास्तत्त्वदर्शिना पुनर्व्वसृनेत्यर्थः ॥ २६—२८ ॥

इति रोगचतुष्को रोगाणां विज्ञानायाध्यायचतुष्क इत्यर्थः ।

अध्यायं समापयति — अग्नित्यादि । महारोगाध्याय इति समाप्तिवचनम् ।

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविऋतकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्र-

स्थानीयमहारोगाध्यायजल्पाख्या विंशी शाखा ॥ २० ॥

तत्र विकाराः "विकाराः पुनः" इत्यादिना "मुत्त्वानि" इत्यादिना मुख्यम्, "इयोस्तु" इत्यादिना ईरणम्, अमन्देहः "न चान्योन्ये" इत्यादिना, "सर्व्वेषु" इत्यादिना अनुबन्धः, नानात्मजाः सर्व्वे दोषान्तरासंयुक्तदोषजन्या उक्ताः ॥ २६—२८ ॥

इति रोगचतुष्कः ।

इति चरकचतुरानन-श्रीमन्नृकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां महारोगो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौनिन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ निन्दिताः पुरुषा भवन्ति, तद्यथा—अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिगौर-
श्चातिकृष्णश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—रोगनिरूपणानन्तरं भेषजरोगयोर्ग्रन्थयोर्जनं कर्तव्यं तदुपदेष्टुं योजनाचतुष्कारभते । तत्र प्रायेण व्याधिविशेषे भेषजयोजनायां शरीर-
विशेषमेवापेक्षत इत्यतः इलैप्सिकनानात्वज्ञेषु चातिस्थूल्यश्चोक्तम् । तत्र भेषज-
योजनाधमष्टौनिन्दितीयमारभते—अथान इत्यादि । अस्याध्यायस्यादौ अष्टौ
निन्दिताः पुरुषा भवन्ति इत्यस्य वाक्यस्याष्टौनिन्दितेतिपदमधिकृत्य कृतो-
ऽध्याय इति तथा । सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयं भवति ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इह खलु भोः शरीरमधिकृत्याष्टौ निन्दिताः पुरुषा भवन्ति ।
मनोऽधिकृत्य च ये निन्दिताः पुरुषाः खलुशठादयस्तेऽस्मिंस्तन्त्रे शारीरव्याधि-
र्विक्रमाप्रधानत्वान्नोपदिष्टाः । अतिदीर्घादयः पण्डित निन्दिताः प्रस्तावान्
शरीरनिन्दाधिकाराद्योक्ताः कुब्जकाणभङ्गगदयश्चैकदेशनिन्दितत्वान्नोक्ताः ।
निन्दितत्वं न दृश्यत्वेन कुत्सितत्वम्, आकृतिषौष्टवादतिदीर्घादीनामपि
सौन्दर्यात् । किन्तु क्रियाविशेषेऽसाधुत्वम् । तथा सत्यतिदीर्घादीनां
पण्णां कुञ्चिन् क्रियाविशेषेऽसाधुत्वेनानतिनिन्दितत्वात् तदपणं नोक्तं
तदुन्नेयम् ॥ २ ॥

सकपाणिः—रोगचतुष्के रोगा उक्ताः, भेषजश्च भेषजचतुष्के, रोगभेषजयोस्तु योजना यथा
कर्तव्या तद् वक्तुं योजनाचतुष्कोऽभिधीयते ; सा च योजना रोगेण समं भेषजानां प्रायः शरीर-
मेवापेक्षत इति शरीरभेदप्रतिपादकोऽष्टौनिन्दितायोऽभिधीयते ॥ १ ॥

सकपाणिः—शरीरमधिकृत्येति वचनेन मनोऽधिकृत्य ये निन्दिता अर्थास्मिन्कदर्यादयः,
तानिहानुपपुक्तान् निराकरोति ; अतिदीर्घादयश्च पण्डित निन्दितप्रस्तावाद्भ्रमन्ते ; निन्दितत्वञ्च तेषां
लोकविमानादेव ; अतिदीर्घादयश्चादिषकारः कुब्जादिनिन्दितग्रहणार्थम् ॥ २ ॥

तत्रातिस्थूलातिकृशयोभूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो जरोपरोधः कुच्छ्र-
व्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं
पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः । तदिदमतिस्थौल्यम्
अतिसंपूरणाद्गुरुमधुरस्निग्धोपयोगात् अव्यवायात् अव्याया-
माद् दिवास्वप्नाद् हर्षनित्यत्वात् अचिन्तनाद्वीजस्वभावाच्चोप-
जायते ॥ ३ ॥

तस्य ह्यतिमात्रं मेदस्विनो मेद एवापचोयते, न तथन्तरे
धातवस्तस्मादस्यायुषो हासः । शैथिल्यात् सौकुमर्याद्गुरुत्वाच्च
मेदसो जरोपरोधः । शुक्राल्पत्वान्मेदसावृतमार्गत्वाच्चास्य
कुच्छ्रव्यवायता । दौर्बल्यमसमत्वाच्चातृताम् । दौर्गन्ध्यन्तु
मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्च । मेदसः श्लेष्म-

गङ्गाधरः—अष्टमु मध्ये पुनर्गतशयेन क्रियाविशेषोऽतिस्थौल्यातिकृशयो-
निन्दितत्वं दर्शयितुमाह तत्रेत्यादि । भूय इति अतिदोषाद्यपेक्षयैव भूयिष्ठं यथा
स्यात् तथाऽपरे निन्दितविशेषाः क्रियासु निन्दितविषयधर्माविशेषा भवन्ति ।
तानाह—अतिस्थूलस्येत्यादि । अष्टौ दोषा इति निन्दितक्रियाविशेषहेतु-
त्वात् । अतिस्थौल्यहेतुमाह—तदिदमित्यादि । वीजस्वभावादिन्यातिस्थूल-
मातापितृशोणनश्रुकस्वभावात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—एभ्यो हेतुभ्योऽतिस्थूलत्वोद्भवे तदष्टदोषजन्यप्रकारमाह—तस्य
ह्यतीत्यादि । अतिमात्रमेदस्विन इति वचनाथविवरणं मेद एवापचोयते इत्यादि ।
तस्मादतिमेदस एवानिष्टद्वयान्यथातृतामयथोपचर्याद्विषमथातृतात् । दौर्बल्यञ्चा-

चक्रपाणिः—तत्रातिस्थूलकृशयोश्चक्रिन्संयुक्तं विशेषं वक्तुमाह—तत्रेत्यादि । भूय
प्रेक्ष्यतिदीर्घादितुल्यलोकविगानादधिका निन्दिताश्च ते विशेषाश्चेति निन्दितविशेषाः । अति-
स्थौल्यस्य हेतुमाह—तदिदमित्यादि । अति संपूरणमतिभोजनम् । वीजस्वभावादिनि स्थूलमाता-
पितृजन्यत्वात् । सम्प्रति स्थूलस्य साधारणादप्याहाराद् भूरिमेदोऽन्त्याह—तस्य हीत्यादि ।
मेदस्विन इति हेतुगर्भविशेषणं, तेन यस्मादतिस्थूलशरीरे मेदो वेदव्यापकत्वेन लब्धव्यस्यतस्तत्रैव
प्राप्तो वर्द्धते, नान्ये रसादयस्तदभिभूतत्वादित्यर्थः । तस्मादिति विषमभावात्त्वात् । मेदोदोषादिति

संसर्गाद् विष्यन्दित्वादवहुत्वाद् व्यायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः ।
तीक्ष्णामित्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदन्तिमात्रं पिपासाति-
योगश्चेति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

मेदसावृतमागत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥

तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारश्चापि काङ्क्षति ।

विकारांश्चाश्नुते घागन् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥५॥

एतावुपद्रवकरो विशेषादग्निमारुतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदात्रो वनं यथा ॥ ६ ॥

समधातुत्वात् । दोगन्ध्यन्तु मेदोदोषान् । मेदो हि दुष्टदुग्धमिदं दुग्धमाय भवति ।
दुष्टमेदसो दुग्धमिदं हेतुमाह मेदसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्चेति । पुंसः स्वेद-
जनकत्वे हि मेदसः स्वभाव एव हेतुः । स्वेदातिशयाच्च गात्रे दोगन्ध्यं स्यादिति
भावः । स्वेदाबाध इति स्वेदस्यानिवृत्तिः । तत्र हेतुमेदसः श्लेष्मसंसर्गः ।
श्लेष्मा हि विष्यन्दी स्नेहगुणात् । तत्संसर्गेण मेदसोऽपि विष्यन्दनं बहुत्वात् ।
बहुमेदा हि श्लेष्मसंसर्गेण सुतरां विष्यन्ते । व्यायामासहत्वाच्चेति
व्यायामासहत्वं त्वतिस्थूलस्य देहशैथिल्यात् सांकुमार्यात् देहगुरुत्वात्
दोष्वेल्याच्चेति पूर्वोक्ता हेतवोऽत्राप्युन्नेयाः । तीक्ष्णामित्वं हि पिप्ताद्
भवति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अत्र तु प्रभूतकोष्ठवायुत्वमुक्तमित्यतः प्रभूतकोष्ठवायुत्वेऽपि
तीक्ष्णामित्वं दर्शयितुमाह भवन्तीत्यादि । स इति मेदस्वी । कालव्यति-
क्रमात् वयसः कालाधिक्यात् ॥ ५ । ६ ॥

इष्टमेदोदुग्धयुक्तं भवति, स्वभावादिति स्वभावादपि मेद आसगन्धित्वेन दुग्धम्, स्वेदक-
त्वाच्चेति सति च स्वेदे दुग्धतानुभवसिद्धैवेत्यर्थः, श्लेष्मसंसर्गादिभ्यो हेतुभ्यः स्वेदावरोधो
ज्ञेयः ॥ ३।४ ॥

चक्रपाणिः—मेदसेत्यादौ वायोरनतिवृद्धत्वेनाग्निसन्धुक्षणत्वम्, न वैषम्यापादकत्वम्, यतः,
अतिवृद्धो हि वैषम्यं वद्धेः करोति वायुः ; स इति मेदस्वी ; कालव्यतिक्रमादिति भोजनकालाति-

मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसैवानिलादयः ।

विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ७ ॥

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ८ ॥

इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं वक्ष्यते वाच्यमतिकार्यं त्वतः परम् ॥ ९ ॥

सेवा रुक्षान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च निद्रावेगविनिग्रहः ॥

रुक्षस्योद्वर्तनस्नानस्याभ्यासः प्रकृतिजरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥ १० ॥

व्यायाममतिर्साहित्यं क्षुत्पिपासामथौषधम् ।

कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥

गङ्गाधरः—मेदोऽतिवृद्धौ दोषान्तरमाह—मेदस्यतीवृत्यादि । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—ननु मेदस्वी कथं विनायत इति ? अतोऽतिस्थूललक्षणमाह—
मेदोमांसेत्यादि । इति निर्दिष्टमित्यन्वयः । अतिकार्यं तु दोषा हेतवो
रूपमेव च इति यत्तत् वाच्यं वक्तव्यं नोक्तमतः परमूर्द्धं तद्वक्ष्यते इत्यर्थः ॥८।९॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ हेतूनाह—सेवेत्यादि । प्रमितस्य स्तोक्स्य मात्राल्प-
स्याशनमिति प्रमिताशनम् । क्रियातियोगो वमनादिसंशोधनक्रियाणामति-
योगः । निद्राया रात्रौ स्वभावतः प्रवृत्ताया विनिग्रहो न तु दिने वेगनिग्रहः ।
उद्वर्तनश्च स्नानश्च तत्तस्य रुक्षस्य स्नेहनीलादिहीनस्य अभ्यासः सततं क्रिया ।
प्रकृतिरतिकृशमातापित्रोः शोणितशुक्रस्य स्वभावः । जरा वादक्यम् ।
विकारानुशयो व्याधेश्विरानुश्रुतिः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अतिकृशस्य दोषानाह—व्यायाममित्यादि । व्यायामाद्यसहत्वे

क्रमात् । अतिस्थूललक्षणमाह—मेदोमांसेत्यादि । वाच्यमभिधेयम्, किंवा, वाच्यमिति निन्दितम्
अवधमिति यावत् ॥ ५—८ ॥

चक्रपाणिः—प्रमितस्य स्तोक्स्याशनं प्रमिताशनम्, क्रियातियोगो वमनातियोगः, प्रकृतिर्येह-

प्रीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शंस्युदराणि च ।
 कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ ११ ॥
 शुष्कस्फिगुदरप्रीवो धमनीजालसन्ततः ।
 त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपट्वा नरो मतः ॥ १२ ॥
 सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
 सततञ्चोपचर्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि ॥ १३ ॥
 स्थौल्यकार्श्यं वरं कार्श्यं समोपकरणौ हि तौ ।
 यदुभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १४ ॥

कृशस्यातिस्थूलस्येव हेतुः न दर्शितवान् दौर्बल्यदोषस्य दृश्यमानत्वात् ।
 अतिकृशस्यातिदौर्बल्ये यत्किञ्चिदाहारादेवातिगुर्वाहारा भवन्ति । सुतरां
 तीक्ष्णाग्निदोषा न भवन्ति इति भावः । प्रीहादयश्च रोगा अतिकृशं
 धावन्ति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अतिकृशस्य रूपमाह—शुष्कस्फिगित्यादि । स्थूलपट्वा स्थूल-
 ग्रन्थिः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अनयोः क्रियामुत्रमाह सततमित्यादि । सततं हि अतिस्थूले
 कर्षणोपचारः । अतिकृशे सततं बृंहणोपचारः कर्तव्यः । तत्र हेतुः सततं
 व्याधितावित्यादि । सततव्याधितत्वञ्चातिस्थूलस्य देहस्य शैथिल्यादि ।
 शुक्लत्वदौर्बल्यदोग्ध्यादिद्वयञ्च कृशस्य सततव्याधितत्वं व्यायामाद्य-
 सहत्वम् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अनयोरप्यतिनिन्दितत्वं दर्शयति—स्थौल्येत्यादि । स्थौल्य-
 कार्श्यं इति निर्द्धारणे समीची । वरमिति किञ्चिद्विष्टम् । वरत्वं दर्शयति—
 समोपेत्यादि । हि शब्दो हेतुर्थः । समोपकरणावपि तावुभौ अतिस्थूलाति-
 कृशौ यस्मात् व्याधिः सहसा आगच्छेत् । आगच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ।
 जनकं वीजम्, अनुशयोऽनुबन्धः । कृशस्य लक्षणम्—शुष्केत्यादि । त्वगस्थिशेष इति दृश्यते इति
 शेषः, स्थूलपट्वा स्थूलग्रन्थिः ॥ १—१२ ॥

यङ्गपाणिः—कर्षणैर्बृंहणैरिति यथासंख्यम् । वरमिति मनागिरम्, स्थूलमेवातिपीडयेदिति
 स्थूलस्य बृहत्पक्षमत्वात् । यतः स्थूलस्य सततर्पणमतिस्थौल्यकरम्, उपतर्पणञ्चायं प्रवृद्धाग्निस्त्वाम्
 सोढुं क्षमः, उबले तु सततर्पणं दोषमेवेति भावः ॥ १३-१४ ॥

सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।

दृढेन्द्रियो विकाराणां न बलेनाभिभूयते ॥ १५ ॥

क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।

समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥ १६ ॥

गुरु चातपणञ्चष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति ।

कृशानां बृंहणार्थन्तु लघु सन्तर्पणन्तु यत् ॥ १७ ॥

नतु अतिकृशमतिपीडयेत् । अतिकृशस्य गमनागमनादिष्वतिस्थूलतः किञ्चिदधिकयोग्यत्वात् । सन्तर्पणापनर्पणादिषु च किञ्चिन् भवत्वम् । समोपकरण-
त्वञ्चानयोः अतिव्यायामव्यवायक्षुत्पिपासातिशीतोष्णत्वासहन्त्वम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—निन्दितपुरुषप्रमाणान् प्रशस्तपुरुषं दर्शयति समेत्यादि । कश्चिदत्र “मांसशब्देनोपचयः स्तद्विपर्ययश्च विवक्षितस्तेन सममुपचयस्य प्रमाणं यस्य स तथा” इति व्याचष्टे । तन्न ; अतिदीर्घादिः समोपचयप्रमाणत्वेऽपि निन्दितत्वात् । वस्तुतस्तु समे मांसप्रमाणे यस्य स तथा । मांसस्य समत्वं यथायोग्यं नातिस्थूल्यं नातिकार्ष्यामित्यर्थः । प्रमाणस्य समत्वं नातिदीर्घ्यं नातिदृढ्यत्वं यथायोग्यमित्यर्थः । समसंहननः समं यथायोग्यं शरीरमांसादीनां सन्निवेशो दाढ्यं नातिशीथिल्यं नातिदाढ्यमित्यर्थः । दृढेन्द्रिय इति दृढ-
दृष्ट्यादिः । तथा सति स नरो देहे जानानां विकाराणां बलेन नाभिभूयते ।
तथा क्षुधादिमहस्यान् । समपक्तादिश्च मतः ॥ १५, १६ ॥

गङ्गाधरः—अतिस्थूलस्य यत् कर्षणमुक्तमतिकृशस्य च यद्वृंहणमुक्तं तयोः
मूत्रे आह—गुरु चेत्यादि । स्थूल्ये तीक्ष्णाग्निवत्प्रभूतकोष्ठवायुत्वाभ्यां गुरुद्रव्यं
यदतर्पणं तदिष्टमप्यपोषकत्वात् कर्षणं स्यात् । न तु यद्द्रव्यं सन्तर्पणं तद्वृंहणं
कृशानां भवति । अतर्पणमिति येन न तृप्तिः स्यात् तदतर्पणम् । तर्पणद्रव्यञ्च

चक्रपाणिः—समप्रति प्रशस्तपुरुषमाह—समेत्यादि । मांसशब्देनेहोपचयस्तद्विपर्ययश्च
विवक्षितः, तेन सममुपचयस्य प्रमाणं यस्य स तथा । संहननं मेलकः । अपरमपि सममांस
प्रमाणगुणानाह—क्षुत्पिपासा ॥ १५, १६ ॥

चक्रपाणिः—एवं स्थूलक्षूणौ प्रतिपाद्य तथोर्ध्वोऽनीयं भोपजमाह—गुर्वित्यादि । गुरु चातर्पणञ्च,
यथा मधु । एतद्धि गुरुत्वाद् बृद्धमग्निं यन्मयति अतर्पणत्वात्मेदो हस्ति । एवं प्रशक्तिकाप्रभृतीना-
मतर्पणानां संस्कारादिना गुरुत्वं कृत्वा भोजनं देयम् । कृशानान्तु लघु तर्पणं देयम्, तद्धि

वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।

रुक्षोष्णा वस्त्यस्तीक्ष्णा रुक्षागयुद्धत्तनानि च ॥

गुडचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा ।

तकारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो मान्निकस्य च ॥

इलेष्मसंसृष्टमेदस्त्वादिएमिपतः प्रशान्तिकायवादीनामनपणानां संस्कारेण च गुरुणां लघुत्वं विनाय भोजनम् । तथा गुरुणां संस्कारेणातपणत्वं विनाय भोजनं स्थूलानां कषणं प्रतीष्टं भवति । अतिस्थूलस्य ज्वरादौ व्याधौ दुरुपक्रमत्वात् । न हि तस्य सन्तपणं स्थाल्यकरत्वादितम् । नाप्यतपणमतिशूद्राप्रिवायुत्वान् सखं स्यादिति । कृशानां वृंहणार्थं लघु यद्द्रव्यं भवति अग्निहृन्वा । तदतिकृश-
स्याल्पाग्नित्वादिएवपि तत्रावृंहणत्वात् च त्वं गुरुत्ववृंहणमिष्टमग्निवत्पक्षपा-
देयम् । यच्च सन्तपणं द्रव्यं तदीप पुष्टिकृत्वादिएमिपतः । इत्यञ्च गुरुत्वा-
पतपणत्वोभयं यत्र तदिष्टं स्थाल्ये । लघुतामन्तपणत्वोभयं यत्र तदिष्टं कार्यम् ।
एवं सति स्वभावगुरुद्रव्यं संस्कारेणापतपणं कृत्वा स्थाल्ये स्वभावलघु च द्रव्यं
संस्कारेण लघु च कृत्वा स्थाल्ये प्रयोक्तव्यम् । तथा कार्ये स्वभावलघु यद्द्रव्यं
तत् संस्कारेण सन्तपणं कृत्वा स्वभावगुरु च यद्द्रव्यं तदीप संस्कारेण गुरु
कृत्वा प्रयोजयेदित्यर्थः । लघुत्वस्यापतपणत्वं गुरुत्वस्य सन्तपणत्वमिति ।
तत्रादौ स्थाल्ये गुरु चातपणं कषणमिति सूत्रं विवृणोत्यत्रैव चिकित्सास्थाने
विवरणानभिप्रायात् ॥ १७ ॥

गृह्णापरः वातघ्नस्त्यादि । वातघ्नानीति गुरुस्त्रिभ्योष्णानि । इलेष्ममेदोहरा-
णीति रुक्षोष्णलघ्वनि च अन्नपानानीत्यन्वयः । एतदपि भाष्यरूपेण सूत्रम् ।
“रुक्षोष्णा वस्त्यस्तीक्ष्णाः” इति वास्तिर्वातहराणामिति वचनात् स्नेहद्रव्य-
निर्मितत्वाद्रस्नेः सत्त्वेभ्यो एव । सति च वातहरत्वे तीक्ष्णरुक्षोष्णद्रव्ययोगेण
तथात्वविधानान्नेदःइलेष्महरत्वं बोध्यम् । एवं रुक्षद्रव्यकृतोद्धत्तनञ्च जलोपसेकेन
गुरुत्वात् वातहरत्वापतपणत्वञ्च बाध्यम् । गुडचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रिदोषहरत्वात्
लाघवादिनिवृद्धिकरं सन्तपणत्वाच्च पुष्टिकृत् । एतच्च द्वितयमप्यभोऽतमत्वेनोक्तम् । तेन मेदस्त्रिनो
यल्लघु चातपणं प्रशान्तिकाप्रियङ्गादि, तच्च कर्त्तव्यम् । तथा कृशस्यापि नवान्नदि गुर्वपि सन्तपणं
कर्त्तव्यम् । परं लाघवं गौरवञ्च तत्संस्कारादिना प्रतिकर्त्तव्यम् ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—माक्षिकस्येति मधुन, न च मधुनो दृष्यप्रयोगेषु दृष्टत्वाद् वृंहणत्वं वाच्यम्,
यतः योगवाहि मधु यदा दृष्येण युज्यते तदा दृष्यत्वं करोति, लेखनयुक्तं लेखनकरम्, तथा

विडङ्गं नागरं चारं काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णस्य प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 विल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
 शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसः परः ॥
 प्रशक्तिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
 जूर्णाद्वा कोद्रवा मुद्गाः कुलत्थाश्च मुकुष्टकाः * ॥
 आढकीनाञ्च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
 भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानञ्चानु मधूदकम् ॥
 अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।
 अतिस्थौल्यविनाशाय प्रविभज्य प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

तथा त्रैफलप्रयोगोऽपि तथा तत्कारिष्टप्रयोगश्च । माशिकस्य मधूः प्रयोगस्तु
 तस्य योगवाहित्वेन वृष्यप्रयोगे दृष्टत्वेऽपि केवलस्य वृष्यत्वाभावात् स्वभावेन
 रौक्ष्यादिगुणयोगाच्च कर्पणमिति बोध्यम् । उक्तं हि “नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च
 योगवाहि परं मधु ॥” इति । विडङ्गादीनान्त्योपभिक्ष्यव्याणां गुरुत्वाभावेऽपि
 प्रभावात् स्थौल्यकषणत्वम् । काललोहरजस्तीक्ष्णलोहस्य जारितमारितचूर्णः ।
 मधु इति पुनः पाठान् विडङ्गादीनां सहयोगेन प्रयोगो बोध्यः । पूर्वं हि केवलस्य
 माशिकस्य प्रयोग उक्तः । विल्वादिक्षौद्रसंयुत इत्येको योगः । प्रयोगः
 सततोपसेवनमित्यर्थः । शिलाजतित्वारभ्य साग्निमन्थरस इत्यन्तोऽत्रैको
 योगः । अथ गुरु चापतपणत्वमाह प्रशक्तिकेत्यादि । प्रशक्तिका ओद्विधान्य-
 मिति लोके प्रसिद्धा । प्रियङ्गुश्चेति प्रियङ्गुनामथान्यविशेषः । श्यामाका इति
 श्यामवासबीजानि । यवकाः स्वल्पयवाः । यवा बृहद्यवाः प्रसिद्धाः ।
 जूर्णाद्वा जुनारा इति लोके । आढकी तुवरी । मधूदकमिति मधुमिश्रोदक-
 मित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वरूपेणापि रक्षादिगुणयोगात् कर्पणं वचनं हि—“नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।”
 विडङ्गादिप्रयोगो गौरवनिरपेक्ष एवातिस्थौल्यहरः प्रभावात् । प्रशक्तिका उद्विर्कति प्रसिद्धा । यवकाः
 स्वल्पयवाः, चक्रमुद्रक अपिमुद्रक इति प्रसिद्धाः, आढकी तुवरी ॥ १८ ॥

अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायामं चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिदं पण्डितं क्रमेणाभिप्रवर्द्धयेत् ॥
 स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निवृत्तिः शमः ।
 चिन्ताव्यवायव्यायाम-विरतिः संप्रहर्षणम् * ॥
 नवान्नानि नवं मधं ग्राम्यान्पौदका रसाः ।
 संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥
 इक्षुः शलयो माषा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
 वस्तयः क्षिग्धमधुरास्तेलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥
 क्षिग्धमुद्वर्तनं स्नान-गन्धमाल्यनिषेवणम् ।
 शुक्रं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥
 रसायनानां वृथ्याणां योगानाञ्चोपसेवनम् ।
 हत्वातिकार्यमाभ्यन्त नृणामुपचयं परम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अतिस्थौल्यप्रतिक्रियामुत्पत्तिरुक्तशब्दे प्रतिक्रियामाह—अस्वप्न-
 मित्यादि । अस्वप्नादिकं क्रमेण वर्द्धयितुं स्वप्नादिकं क्रमेण वर्द्धयेत् ।
 स्वप्न इत्यादि । सुखा शय्या सुखदशय्या । मनसो निवृत्तिः अनिष्ट-
 भावः । शमः शान्तिमनस एवेत्यन्वयः । चिन्तादिभ्यो विरतिर्निवृत्तिः ।
 ग्राम्यान्पौदकमांसानां रसाः ग्राम्यान्पौदका रसाः । संस्कृतानि
 च मांसानीति वचनेन मांससामान्यस्य संस्कारेण लघुत्वमुत्पाद्य प्रयोगः
 काश्येन पथ्यं बोधयामिति ज्ञापकेन नवान्नादीनां सर्वेषां गुरुसन्तपेणानामपि
 संस्कारेण लघुत्वमात्राय काश्येन प्रयोग इति ज्ञापितम् । तथा प्रकृतिलघूनामपि
 सन्तपेणत्वमात्राय प्रयोगः काश्येन बोध्यः । प्रकृतिलघूनां तथा प्रकृतिसन्तपेणानाञ्च

चक्रपाणिः—काश्येनैविरसामाह—स्वप्न इत्यादि । शमः शान्तिः । ननु नवान्नादीनां
 गुरुणां संस्कारादिनाऽगौरवं प्रतिकर्तव्यमग्निमान्द्यभयात्, तत् किमिति लघून्मेव रक्तशाब्दादीनि
 तथा न क्रियन्ते, तानि हि प्रकृत्या लघूनि तर्पणानि च मधुरयोगात् ? न, उभयस्याभिप्रेतत्वात्,
 प्रकृतिलघु च तर्पणं रक्तशाब्दादि, संस्कारलघु च नवान्नादि सन्तर्पणकरणमिति ; एवं पूर्वोक्त-

* प्रियदर्शनमिति चक्रपाणिः ।

अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ २० ॥

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।

विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ २१ ॥

रक्तशाल्यादीनां सुतरामनुक्तानां प्रयोगः काश्यं हितो लघुसन्तर्पणन्तु यदिनि
सूत्रेणैव प्रतिपादितो भवति । वस्तय इत्यस्य विशेषणं स्निग्धमधुरा इति ।
गन्धमाल्यादीनां मनःप्रहर्षणत्वात् पुष्टिकरत्वम् । यथाकालं यस्य दोषस्य यश्च
यः कालस्तस्मिन् काले चोद्यमानस्य तस्य दोषस्यावरोचनं निहरणमपचय-
करणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

गङ्गाधर—प्रशस्ततमान्याह—अचिन्तनाच्चेत्यादि । कार्याणामिति पदेन
सत्कर्मकरणेऽपि चिन्ताव्यवच्छेदार्थं चिन्तामात्रस्यैव कथनत्वात् । वराह
इत्यनेन पुष्टिकरणे प्रशस्ततत्त्वं ख्यापितम् । स्वप्नप्रसङ्गादिति सततनिद्रया-
ऽतिमात्रनिद्रया चेत्येताभ्यां स्वप्नप्रस्तावाभिद्रायाः स्थूलकाश्येयोः प्रधान-
भेषजत्वेन विशेषादुपदेशं कर्तुं मारभते—यदा क्लियादि । मनसीति चेतसि ।
क्लान्ते इति क्लमान्विते । क्लमस्तुक्तः सुश्रुते “योऽनायासश्रमो देह प्रवृद्धः इवास-
वज्जितः । क्लमः स इति विषय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥” इति, देहकृमाभिप्रायेण
उक्तस्तदनुसारेण मनःप्रभृतीनां निश्चेष्टता क्लमः । कर्मात्मान इन्द्रियाणि ।
कालस्वभावान् श्रमादिहेन्दुःतरतो वा मनसि चेष्टादीने मनःप्रयुज्यानीन्द्रियाणि
क्लमान्वितानि भूत्वा विषयेभ्यः शब्दस्पर्शादिभ्यो निवर्तन्ते यदा तदा मानवो
राशिपुरुषः स्वपितीत्यतो न परमात्मा सुप्तोऽनुमीयते । एतेन समनस्कोन्द्र-
याणां विषयतो निवृत्तिनिद्रात ख्यापितम् । तस्याश्च भेदाः—“तपोभवा”
इत्यादिनात्रैवाध्याये वक्ष्यन्ते इति । कश्चित् तु—एकस्तु स्वप्नो निरिन्द्रियप्रदेशे
मनोऽवस्थानमित्याह, परे तु मेध्यामनःसंयोगो निद्रा स्वप्नः । पुरी तन्मनः-
संयोगो निद्रासुषुप्तिरित्याहुः । तदमूलकम् । वस्तुतस्तु कर्मात्मान इत्यनेन

प्रकाशिकादावप्यनुसर्तव्यम् । अचिन्तनाच्चेत्यादिना प्रकृतं वृत्तकारणमुच्यते, स्वप्नप्रसङ्गो नित्यं
स्वप्नमतिमात्रम् ॥ १९।२० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रस्तावानुगतं स्थूलकाश्येधिकित्वाप्रधानभूयं स्वप्नं निद्राकर्म सत्त्वंतो
निरूपयति—यदा क्लियादि । मनसीत्यन्तःकरणे, किंवा मनोयुक्त आत्मा मन इत्युच्यते, तस्मिन्

आत्मबुद्धरहकाराणां व्यवच्छेदः । बाह्यानां दशानामिन्द्रियाणाञ्च ग्रहणम् । मनसश्च कान्तिः स्वस्थानस्य हृदयस्य तमसावरणेन निमीलनाद्भवति । मनसश्च सर्वेन्द्रियाणां चेष्टाप्रत्येयस्य कृमान् सर्वेन्द्रियाणां कृमो निश्चेष्टता भवति । सुतरां सर्वेन्द्रियाणि विषयेभ्यो निवर्तन्ते । यतः स राशि-पुरुषस्य स्थापो निद्रेत्यर्थः । समनस्केन्द्रियाणां विषयतो निवृत्तिस्तु राशि-पुरुषस्य वस्तुतो निद्रा । किन्तु राशिपुरुषस्य सर्वबाह्येन्द्रियाणां विषयतो निवृत्त्यां नानुमीयते आत्मनो निद्रा । सा चात्मनि नीरजस्तमोऽन्यतरसंयोगः तैजसतामसादृक्कारान्यतरसंयोग इति यावत् । तत्संयोगे तु हेतुस्तमआत्ममनः-स्थानश्चेत्तममनोदेहश्चादिः । तमःश्चेत्तमादिना हि उदित्तरजस्ककेवलान्यतर-त्वेन तमस उद्रेकान् सत्त्वस्य लाघवाद्दुदित्तरजस्केन केवलेन बोदित्केन तमसा हृदयावरणम् । हृदयावरणेन हि मनश्चेतयितुमात्मा नालं भवति, चैतन्या-भावात् प्रकाशाभावाच्च । सक्रियमपि मनो बाह्येन्द्रियाणां स्थानेषु न गन्तु-मर्हति । नानश्चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयेषु प्रयाक्तुमर्हति । तनश्चेन्द्रियाणि न स्वविषयान् ग्रहीतुमर्हन्ति । सुतरां विषयेभ्यो निवर्तन्ते इति । बाह्येन्द्रियाणां विषयतो निवृत्त्या गानवानां बाह्येन्द्रियकार्यज्ञाने कर्माभावेनानुमीयते आत्मनो राजमतामसादृक्कारान्यतरयोगः । सा च निद्रा द्विधा । तत्र तैजसा-दृक्कारयोगः स्वप्नः । तामसादृक्कारयोगः सुषुप्तिः । अत्र तु निद्रा मुप्तिः सुषुप्ति-श्चोच्यते । नयोस्तमोभवेत्यादिना विवरणान् स्वप्नस्य पुनरिन्द्रियस्थाने विव-रितव्यत्वम् । “मनोयद्धानां पूर्णत्वाद् दोषैरतिवर्लैस्त्रिभिः । स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यति दारुणे ॥ नातिप्रमृष्टः पुरुषः सकलान्कलांस्तथा । उन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ दृष्टं श्रुतानुभूतञ्च प्रार्थितं कल्पितं तथा । भाविकं दोषजञ्चैव स्वप्नं पञ्चविधं विदुः ॥” इत्यादि । तत् स्वप्न-दशेनस्य विवरणं न तु स्वप्नस्य निद्रारूपस्य । मुप्तिमुषुप्त्योल्लिङ्गन्तु देहिनो बुद्धिकर्म्मोन्द्रियकार्याभावः । तत्र बुद्धिकर्म्मोन्द्रियाणां नातिकार्याभावः स्वप्नस्य लिङ्गम् । अनिशयेन कार्याभावस्तु सुषुप्तेः । इवासोच्छ्वासप्राणा-पानादिकन्तु न बुद्धिकर्म्मोन्द्रियाणां कार्यम् । आत्मलिङ्गत्वादात्मकार्यं सुखादिवत् । उक्तं हि माण्डूक्योपनिषदि “स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग-कृान्त इति निष्क्रिये, कर्म्मोत्तमान इतीन्द्रियाणि, कृमान्विताः क्रियारहिताः, विषयेभ्यो रूपादिभ्यः, मनसोऽप्रवृत्त्येन्द्रियाण्यपि न प्रवर्तन्ते इति भावः, तदा स्वपितीति स्वप्नगुणयुक्तो भवति, स्वप्नश्च निरिन्द्रियप्रवेशे मनोऽवस्थानम्, किंवा कर्म्मोत्तमान इति संसारवर्त्तमानः । इत्यसि कृाम्ने

एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः । यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न च कञ्चन स्वप्न पश्यति तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ।" इत्यादि । सुषुप्तिकाले केवलमनोमात्रयुक्तत्वात् तदितरतत्त्वानां लयान् पुनर्जन्मान्तरसंस्कारतः सर्व्वतत्त्वसम्पूर्णः स एव जीव इति बुद्धिमान् जागरितः स्यात् । उक्तं हि कैवःयोपनिषदि—“स एव माया परिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्व्वम् । स्त्रियाश्चपानादिर्विचित्रगोमैः स एव जाग्रत् परितृप्तिमेति ॥ स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पित-विश्वलोके । सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥ पुनश्च जन्मान्तरकम्मयोगात् स एव जीवः स इति प्रबुद्धः ।" इत्यादि । प्रथमः पादस्तु जागरितस्थान आत्मा । तपःश्रमाद्यभावे मत्त्वंद्रेकान् तपसात्ममनःस्थानहृदया-वरणाभावेन उद्विक्तसत्त्वेन प्रकाशान् सात्त्विकादहङ्कारोद्रेकः । प्रवर्त्तको हि सर्व्वम् । अतस्तेन चाद्विक्तसात्त्विकादहङ्कारेण प्रवर्त्तकेनात्मा मनश्चेतयितुमर्हन् मनश्चेतयति । तत्त्वेतितश्च मनः श्रोत्रादीनां स्वस्वस्थानेषु गन्तुमर्हन् गच्छच्च श्रोत्रादीनि चेतयित्वा स्वस्वकम्ममृष्युद्वृत्ते । प्रयोजितानि पुनः श्रोत्रादीनि स्वस्व-विषयान् गृह्णन्तीति जागरणं सात्त्विकादहङ्कारान्मसंयोगः । तस्य लिङ्गानि वाद्येन्द्रियकर्माणि । माण्डूक्येऽप्युक्तं—“जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥” इति । सुषुप्तेऽप्युक्तं—“तद्दृढयं विशेषेण चेतनास्थानम् । अतस्त्वस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति । भवन्ति चात्र । पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥ निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति । सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति । तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलयकाले । तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति । रजोभूयिष्ठानामनिमित्तम् । सर्व्व-भूयिष्ठानामद्धरात्रे । क्षीणश्लेष्मणामनिलवहूलानां मनःशरीराभितापवनाश्च नैव सा वैकारिकी भवति । भवन्ति चात्र । हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुषुप्त-देहिनाम् । तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥ निद्राहेतुस्तमः सर्व्व-बोधने हेतुरुच्यते । स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्यते ॥ पृथ्वदेहानु-

आत्मानः क्लान्ता भवान्त, मनोऽधीनप्रवृत्तिव्यादात्मनां, ततश्च मनोनिवृत्त्या आत्मानोऽपि न विषयान् गृह्णन्ति, इन्द्रियाणि आत्मनोऽप्रवृत्त्यैव न प्रवर्त्तन्ते ॥ २१ ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलावलम् ।

वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ २२ ॥

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।

सुखायुषी न वा कुर्यात् कालरात्रिरिवागता ॥

सैव युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहसुखायुषा ।

पुरुषं योगिनं सिद्धा सत्या बुद्धिरिवागता ॥ २३ ॥

भूतास्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः । रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते । अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रमुप्त इव चोच्यते ॥”
इति । अस्वपन्निति वैकल्याभिप्रायेण प्रमुप्त इति । तैजसनामसाहङ्कारयोगाभि-
प्रायेणोक्तम् ॥ २०-२१ ॥

गङ्गाधरः—अथ निद्राफलमाह—निद्रायत्तमित्यादि । निद्रायत्तं सुखं दुःख-
मित्यादि भावाभावरूपं निद्रायाः समययोगायोगमिथ्यायोगातियोगयुक्ताया
आयत्तमधीनम् । तत्र समययोगयुक्तनिद्रायत्तानि मुख्यपुष्टिवलवृषताज्ञान-
जीवितानि भवन्ति । इतराणि दुःखार्दीनि मिथ्यायोगादियुक्तनिद्रायत्तानि
भवन्तीत्यर्थः । न चेत्यजीवितमल्पजीवितञ्च ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—प्रतिलोमतन्त्रयुक्तया नन्दयमुदाहरति—अकालेऽतीत्यादि । अकाले
इति दिनाद्यविहितकाले निषेविता निद्रा मिथ्यायोगयुक्ता भवति । अति-
प्रसङ्गात् निषेविता निद्राऽतियोगयुक्ता भवति । न च निषेविता निद्रा अयोग-
युक्ता भवति । एषा त्रिविधा निद्रा सुखायुषी नैव कुर्यात् । वाशब्द एवार्थः ।
कालरात्रिः काल एव यम इति यावत् । अथवा सकलकालिकी निद्रा काल-
रात्रिः । सैवेति निद्रा युक्ता समययोगयुक्ता सुखायुषा सुखेनायुषा च पुरुषं
युङ्क्ते । योगिनं योगवन्तं यथा सत्या बुद्धिस्तत्त्वज्ञानम् ॥ २३ ॥

चक्रपाणि—सम्प्रति विधिना सेविताया निद्राया गुणम् अविधिना च दोषमाह—निद्रायत्त-
मित्यादिना न बोध्यस्तेन । अत्र च सुखादि विधिसेवितनिद्राफलम्, दुःखादि त्वविधिननिद्रा-
फलम् । एतदेव विभजते—अकाल इत्यादि । अकाल इति दिनादी निद्रां प्रति निषिद्धे काले ।
अनेन च मिथ्यायोगो निद्राया उक्तः, कालरात्रिः कालोपा, सत्या बुद्धिस्तत्त्वज्ञानम् ॥ २२—२३ ॥

गीताध्ययनमद्यस्त्री-कर्मभाराध्वकर्षिताः ।

अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथावलाः ॥

तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।

पतिताभिहतोन्मत्ताः श्रान्ता यानप्रजागरैः ॥

क्रोधशोकभयक्रान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।

सर्वे एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥

गङ्गाधरः—निद्रायाः कालमाह—गीतेत्यादि । गीतादिकर्षितानां रौक्ष्य-
विरोधी म्लिग्धदिवास्वप्नो देहपुष्टिकरो रौक्ष्यहरश्च भवतीत्यारोग्यं तेषां भवति ।
अजीर्णिन इति जीण एव भुञ्जीतीति पचनादजीर्णं सति भोजनाभावादभुक्त-
वत एवाजीर्णिनो दिवानिद्रा तदजीर्णपरे पाकान् भवति । एवं क्षतादीना-
मपि बोध्यम् । उक्तं हि सुश्रुते—“सर्वत्र पुं दिवास्वप्नः प्रतिपिद्धोऽप्यत्र ग्रीष्मान् ।
प्रतिपिद्धेष्वपि तु बालवृद्धस्त्रीकर्षितभतक्षीणमद्यन्त्ययानवादनध्वकर्मपरि-
श्रान्तानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरक्तक्षीणानामजीर्णनाश्च मुहूर्तं दिवा-
स्वपनमप्रतिपिद्धम् । रात्रावपि जागरितवतां जागर्तिकाद्यादर्द्धमिष्यते दिवा-
स्वप्नः” इति । तस्मान् मेदःस्वेदक्षीणाः कृशा एव भवन्ति । रक्तक्षीणशब्देन रक्त-
क्षीणशब्देन च पुनरवलाः । दिवास्वप्नश्च तृद्भृद्वाहकाजीर्णातिमारिणामित्यनेन
वाच्यत्वाच्च न्यूनता । तथा पतिता अभिहता उन्मत्ताः क्रोधक्रान्ताः शोकक्रान्ताः
भयक्रान्ताश्च कफक्षीणा एव । यानप्रजागरैरिति बहुवचनं प्रत्येकं बहुताभिप्रायेण ।
प्रजागरो रात्रिजागरणम् । दिवास्वप्नोचिताः सर्वत्र पुं अभ्यस्तदिवास्वप्नाः ।
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्स्म्यीकृता तु यैः । न तेषां

चक्रपाणिः—सम्प्रति दिनेऽपि देहिद्रा सेव्या ताजाह—गीतेत्यादि । इह गीतकर्षितानां
दिवास्वप्नाद्, धानुपुष्टौ सत्यामारोग्यम्, अतीसारविषु च प्रभावादिवपि निद्रा हिता, अजीर्णिनस्तु
अजीर्णपाकार्यं दिवानिद्रा, निद्रा हि स्तोऽयरोधेनाग्निबलं कृत्वा शीघ्रमाहारं पचति,
दिवास्वप्नसात्स्म्यानां सहसा तत्परित्यागे शोष एव स्यात्, रात्रौ जागरितानाञ्च तज्जनितवात-
शोभशमार्थं दिवास्वप्नः, स च श्रावपाणिवचनेन कर्तव्यः, २६३म्—“यावत्कालं न सुप्तः
स्याद्, रात्रौ स्वप्नाद्, यथोचितम् । ततोऽर्द्धमात्रं तत्कालं दिवास्वप्नो विधीयते ॥” अथञ्च
दिवास्वप्नोऽभुक्तवतामेव, यदुक्तं हारीते—“भुक्ता स्वप्नं न सेवेत सुरथोऽप्यमुन्निहो भवेत् ।
अभ्यत्राप्युक्तं गङ्गाधरादिषु दिवास्वप्नविधाने—“नरान् निराशान् कामं दिवा स्यापयेत्” इति ।

धातुसाम्यं तथा हेमपां बलञ्चाप्युपजायते ।

श्लेष्मा पुष्यति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥ २४ ॥

ग्रीष्मे त्वादानरुजाणां वर्द्धमाने च भास्करे ।

रात्रीणाञ्चातिसङ्क्षेपाद् दिवा स्वप्नः प्रशस्यते ॥ २५ ॥

ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।

श्लेष्मपित्तं दिवास्वप्नस्तस्मादन्येषु नेष्यते ॥

मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।

दूर्वाविपार्ताश्च दिवा न शरीयन् कदाचन ॥ २६ ॥

स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥ इति । सार्वकालिकं सार्वत्रिकं न तु भुक्ते वाप्यभुक्ते वा । एषामभुक्तवतां दिवास्वप्नस्तस्माद्—आतित्यादि ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—ननु सार्वत्रिकमभुक्तवतां गीतकर्षितादीनां दिवास्वप्नो भवत्वेवं भुक्तवतां किमन्यथा स्यादिति ? अत आह—ग्रीष्मे इत्यादि । सार्वकालिकमिन्यनेन गीतकर्षितादीनामभुक्तवतां दिवास्वप्नो विहितः । ग्रीष्मे तित्यादिना सार्वत्रिकमेव स्वस्थानुराणां भुक्तवतामभुक्तवताश्च विहितः । केचिदभुक्तवतामेवेत्याहुः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु पुनरभुक्तवतां गीतकर्षितादीनां दिवास्वप्नस्य विहितत्वात् तेषां भुक्तवतामन्येषां भुक्तवतामभुक्तवताश्च ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु दिवास्वप्नो निषिद्धो बोध्यः । तस्मादिति श्लेष्मपित्तप्रकोपात् । अन्येषु ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु । दिवा स्वाप्यानुत्वा दिवा न स्वाप्यानाह—मेदस्विन इत्यादि । एते कदाचन कस्मिंश्चित् कालेऽपि दिवा न शरीरन् । तेनैषां भुक्तऽभुक्ते च ग्रीष्म च ग्रीष्मेतरे च ॥ २६ ॥

सार्वकालिकमिति ग्रीष्मं परित्यज्यापि । 'रात्रीणाञ्चातिसंक्षेपाद्' इत्यनेनाल्पनिद्रत्वञ्च सूचयति ॥ २४।२५ ॥

चक्रपाणिः—“न शरीरन् कदाचन” इतिवचनात् ग्रीष्मेऽपि दिवास्वप्नं मेदस्विप्रभृतीनां निषेधयति । गीतकर्षणादींषु बलाबले निरूप्य दिवास्वप्नप्रवृत्तिर्वा विधेया । विषयेगप्रवर्तनमिति

हलीमकं शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।

अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥

शोफारोचकहृत्लास-पीनसार्द्धावभेदकाः ।

कोठोऽरुः पिडका कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयः ॥

स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।

इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवृत्तनम् ॥

भवेन्नुणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।

तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्या स्वप्यात् सुखं बुधः ॥ २७ ॥

रात्रौ जागरणं रुतं निम्नं प्रस्वपनं दिवा ।

अरुक्षमनभिप्यन्दि त्वार्सानिप्रचलायितम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथाविहितदिवास्वप्ननिषेवणे दोषमाह—हलीमकमित्यादि । स्मृतिबुद्धिप्रमोहः स्मृतिभ्रंशो बुद्धिभ्रंशश्चेत्यर्थः । स्रोतसां संरोधो रसादि-
बहानां स्रोतसामन्तःशुषिररोधः । विषवेगप्रवृत्तनं दूषीविषार्त्तानां सद्योविषं
भुक्तवताश्च विषवेगः पुनर्भवति । मृथुनेऽप्युक्तं—“विकृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम ।
तत्र स्वपनामथस्मः सत्त्वंदोषप्रकोपश्च । तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रतिदयायशिरो-
गौरवाङ्गमर्दोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति । रात्रावपि जागरितवतां वात-
पित्तनिमित्तास्त एवोपद्रवा भवन्ति । भवन्ति चात्र । तस्मान्न जागृयाद्वात्रौ
दिवास्वप्नश्च वज्रयेत् । ज्ञात्वा दोषकरावेतो बुधः स्वप्नं मितं चरेत् ॥ अरोगः
सुमना देवं बलवर्णान्वितो वृषः । नातिस्थूलकृशः श्रीमान् नरो जीवेत् समा-
श्रतम् ॥” इति । तस्मात् गीतकर्षितादीनामभुक्तवतां ग्रीष्मे च दिवास्वप्नेन धातु-
साम्यादिसद्भावात् तदितरथा दिवास्वप्ननिषेवणेन हलीमकादिसम्भवात् हिता-
हितं स्वप्नं बुद्ध्या बुधः सुखं स्वप्यात् । इह स्वप्नो ह्यसुखं भवतीति । हितं स्वप्न-
माचरेदित्यर्थः । एतेन दिवास्वप्नस्य विशेषेणोक्त्या रात्रिस्वप्नश्च लभ्यते ॥ २७

गङ्गाधरः—ननु रात्रौ जागरणे दिवा स्वप्ने च को दोषो गुणो वेति ? अत
बुधीविषार्त्तानां बोद्धव्यम् ; स्वप्यात् सुखमिति सुखं यथा भवति तथा स्वप्यात्, तत्राहित-
स्वप्नपरिधामेन हितस्वप्नमेवया च ॥ २६।२७ ॥

चक्रपाणिः—रात्रात्रित्यादिना जागरणस्य स्वप्नस्य च दशमं स्तिग्धश्च तत्कार्यकस्य त्वत्वात्

देहवृत्तौ यथाहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
 स्वप्नाहारसमुत्थे तु स्थौल्यकार्यं विशेषतः ॥ २६ ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं घ्राभ्यान्पौदका रसाः ।
 शाल्यन्नं सदधि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥
 मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
 चक्षुषोस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥

आह—रात्रावित्यादि । रक्षं रक्षयतीति रक्षत्वगुणजनकम् । एवं स्निग्धं स्निग्ध-
 गुणो जन्यतया विद्यतेऽस्य तत् तथा । एतेन भुक्तवतामभुक्तवतां दिवास्वप्न-
 रात्रिजागरणयोर्मिथो विपरीतत्वं ज्ञापितम् । स्वप्नविशेषत्वादामीनप्रचलायि-
 तस्य उपविष्टस्य किञ्चिन्निद्रारूपस्य गुणमाह—अरुक्षेत्यादि । अनभिष्यन्दि
 अस्निग्धम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—विहारेषु स्वप्नस्य प्राधान्यमाह—देहेत्यादि । देहस्य वृत्तौ सुख
 इति मिथ्यायोगायोगातियोगभिन्नयोगयुक्तः । स्वप्नाहारेति अतियोगादि-
 युक्ताभ्यां स्वप्नाहाराभ्यां समुत्थं स्थौल्यम् अयोगादियुक्ताभ्यां स्वप्नाहाराभ्यां
 समुत्थं कार्यं विशेषतो भवति । स्थौल्यकार्ययोर्विशेषहेतुत्वेनोक्तिरिहाष्टौ
 निन्दिताः पुरुषा उक्तास्तेष्वतिनिन्दितत्वान् तदधिकाराच्च । एतेन समययोगयुक्त-
 नाहारेणैव स्वप्नेनापि नातिस्थूलकृशः स्यादिति सुश्रुतेन तुल्यवाक्यता
 बोध्या ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—स्वप्नस्य निमित्ततो विनष्टस्य जनकान्याह—अभ्यङ्गेत्यादि ।
 मनसोऽनुगुणा इति गन्धाः शब्दा इत्येताभ्यामन्वीयते । संवाहनानि सुखजनक-

दपचर्यते । किञ्च जागरणं रात्रौ दिने वा रुक्षमेव, परं दिवा जागरणं न विरुक्षणं शरीरे करोति
 रात्रिस्वप्नप्रस्तिग्धत्वात्, रात्रौ जागरणन्तु रौक्ष्यं करोति, तेन तत् रुक्षमुच्यते ; एवं दिवास्वप्नेऽपि
 वाच्यम् । स्वप्नप्रसङ्गेन स्वप्नभेदगुणमाह—अरुक्षमित्यादि । अनभिष्यन्दास्तिग्धमित्यर्थः ।
 आसीनप्रचलायितमुपविष्टस्य किञ्चिन्निद्रासंवनम्, यदाहुर्जनाः प्रधानं विहारेषु । स्वप्नप्राधान्ये
 हेतुमाह—देहवृत्तावित्यादि । ॥२८।२९॥

चक्रपाणिः—सुखहेतुस्वप्नजनकं हेतुमाह—अभ्यङ्गेत्यादि । कालकथोचित इति यस्मिन्

स्वास्तीर्णं शयनं वेश्म सुखं कालस्तथोचितः ।

आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ३० ॥

कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्चूर्द्धनं भयम् ।

चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो * रक्तमोज्ज्वलम् ॥

उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वोदाय्यं तमोजयः ।

निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥

बाह्नानि शरीरप्रदेशविशेषे सुष्टुमहानि । स्वास्तीर्णं शयनं सुखम् । वेश्म च सुखमिति बोध्यम् । कालस्तथोचित इति—यस्य पुरुषस्य यः कालो निद्राया-
मभ्यस्तः स कालस्तथोचित इत्यर्थः । निमित्तत इति निद्राया अनिमित्ततो
विनष्टाया व्यवच्छेदः । सुश्रुते ह्युक्तं—निद्रानाशोऽनिलात् पित्तान्मनस्तापात्
क्षयादपि । सम्भवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकः प्रशस्यति ॥ निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो
मूर्द्धि तैलनिषेधणम् । गात्रस्योद्वेगश्चैव हितं संवाह्नानि च ॥ शालिगोधूम-
पिष्टान्न-भक्ष्यैरक्षवसंस्कृतैः । भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीरमांसरसादिभिः ॥
रसविलेखनानाञ्च त्रिचिराणां तथैव च । द्राक्षासितेषुद्रव्याणामुपयोगो
भवेन्नृजि ॥ शयनासनयानानि मनोहानि मृदूनि च । निद्रानाशं तु कुर्वन्ति
तथान्यान्यापि बुद्धिमान् ॥” इति ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अथ निद्रानाशस्य हेतुपदेशादतियोगयुक्तनिद्राप्रतिषेधमाह—
कायस्येत्यादि । असुखा शय्या सुखस्याजनिता शय्या । सत्त्वोदाय्यं
सत्त्वगुणभूयिष्ठता । तमोजयस्तमोगुणस्य योगाभ्यासादिना जयः ।
निद्राप्रसङ्गमहितमिति अहितनिद्राप्रसङ्गोऽतियोगयुक्तनिद्रा । सुश्रुतेऽप्यति-
निद्राप्रतिषेध उक्तस्तद्व्याख्या—वमेभिद्रातियोगे तु कुर्व्यात् संशोयनानि
च । लङ्घनं रक्तमोक्षश्च मनोव्याकुलनानि च ॥” इति ॥ अतियोग-

काले निद्रा पुरुषेणाम्यन्ता, स कालस्तथोचितः । निमित्ततः प्रनष्टेति वक्ष्यमपरिहृतमितनिद्राभाव-
प्रतिषेधार्थम्, अरिष्टं हनिमित्तमुच्यते ॥ ३० ॥

चक्रपाणिः—अथ निद्राप्रतिषेधहेतुमाह—कायस्येत्यादि । सत्त्वोदाय्यम् सत्त्वभूरित्वम्,

* तथा ह्यस्य कथा इति पदं व्यायाम इत्यत्र व्यवसाय इति चक्रसम्मतः पाठः ।

एत एव च विज्ञं या निद्रानाशस्य हेतवः ।

कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ३१ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥

युक्तनिद्रावारकस्य समययोगयुक्तनिद्रानाशकत्वं दर्शयति—एत एव चेत्यादि । निद्रानाशस्य स्वस्थपुरुषस्य समययोगेन मेघ्याया अपि निद्राया नाशस्येत्यर्थः । आतुरस्य तु सुश्रुतोक्तनिद्रानाशोऽनिलादिना दक्षितः । आचार्येणापि दृश्यते—कार्यमित्यादि । स्वस्थातुरोभयपरतया कार्यकालप्रकृतयो बोध्याः । कार्यं कर्म । क्रियासक्तो हि न निद्राति । कालो वाङ्मयम् । तमोभूयिष्ठस्य श्लेष्मजयं । विकारो ज्वरादिः । वृद्धो हि वाङ्मयावस्थास्वभावान्न निद्राति । प्रकृतिः स्वभावः वायुर्वायुप्रकृतिः न तु समावस्थो वायुनिद्रानाशहेतुः । विषमस्य तु वायोविकारपदेन लाभात् । वायुप्रकृतिको हि जागरूकः स्फुटितकरचरणादिक उक्त इति । एतेन प्रकृतिः स्वभावः वायुविशेषेण निद्रापहारक इति भाषनार्थं पुनरुक्तं इति यद्व्याख्यातं तदद्विषयं भवति । जागरूकत्वस्वभावस्तु पुंसां न निसर्गतः स्यात्, प्रकृति-भूतवायुना हि भवति । सुश्रुते दिवानिद्रावद्रात्रिजागरणमपि रोगविशेषे हितमुक्तम् । तद्व्यथा—“कफमेदोविषाक्तानां रात्रौ जागरणं हितम् । दिवा-स्वप्नश्च तृद्भूल-हिकाजीर्णानिसारिणाम् ॥” इति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—निद्राविधिमुक्त्वा निद्रायाः कारणभेदेन भेदानाह—तमो-भवेत्यादि । तमोभवेति आत्ममनःस्थानहृदयपद्मस्य तमोगुणावरणमन्तरेण

तमोज्वलत्तमोगुणजयः, स च योगाभ्यासादिना भवति । एत एव चेति स्वस्थे क्रियमाणा इति बोद्धव्यम् । निद्रातिप्रसङ्गे सति क्रियमाणा अतिप्रसङ्गनिषेधका भवन्तः । अपरानपि निद्रानाश-हेतूनाह—कार्यमित्यादि । कार्यमित्यसि कार्यसक्तो न निद्रां याति । काल इति वाङ्मयं, वृद्धा हि स्वभावत एव जागरूका भवन्ति । विकारो व्याधिः द्यूलादिः । प्रकृतिः स्वभावः, स्वभावा-देव केचिदनिद्रा भवन्तः । विकारग्रहणेनैव वाते लब्धे पुनर्वातिग्रहणं विशेषेण वायोनिद्राप-हारकत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—निद्राविशेषानाह—तमोभवेत्यादि । तमोभवा इति तमोगुणोज्ज्वलता, मनः-

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या तां भूतरात्रीं * प्रवदन्ति निद्राम् ।
तमोभवामाहुरघस्य मूलं शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ३२ ॥

निद्रा कापि न भवतीति, तस्य तमसो निद्रासाधारणकारणस्य श्लेष्मादि-
हेतुव्यतिरेकेण यः स्वतो भवत्युद्रेकस्तस्य यन्निद्राजनकत्वं सा निद्रा तमोभवा ।
एषा पुनरघस्य मूलतयाऽत्रैव वक्ष्यते । सुश्रुते तु—“तामसी नामोक्ता सा
प्रलयकाले भवति । तदन्या चेयं श्लेष्मसमुद्भवा केवलवृद्धेन श्लेष्मणा
द्वितीया निद्रा । मनःशरीरश्रमसम्भवा तु मनसो वा शरीरस्य वा श्रमेण यदा
न च मनो न चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयेषु प्रवर्तन्ते तर्हि ततो निद्राति, न तु
श्रमेण । वायुवृद्धा निद्रानाशः स्यात् तात्कालिकः । कालान्तरे तु ततो
वाताग्निद्रानाश एवोच्यते । आगन्तुकी गिरूपा निद्रा, न तत्र तमःश्लेष्मा-
दिको हेतुः । ज्वरागिरूपादिलक्षणं हि—“शेते निपतितोऽपि वा” इत्यादि
व्याध्यनुवर्तिनी सन्निपातिकज्वरादौ । रात्रिस्वभावात् प्रभवति या सा
रात्रिस्वभावप्रभवा । सा तु न तमसा न वा श्लेष्मणा न वा मनःशरीरश्रम-
सम्भवा न वा आगन्तुकी नापि व्याध्यनुवर्तिनी । दिवा तु या निद्रा सा
तमःश्लेष्मादिसम्भवा । हेतुव्यतिरेकेण न भवतीति भावः ।

एतासु च निद्रासु प्रकृतां निद्रामाह—रात्रिस्वभावेत्यादि । भूतानि रात्रि
ददातीति भूतरात्री, तां तथा । आसु चातिनिन्दितनिद्रामाह—तमोभवा-
मित्यादि । अघस्य मूलमिति तमोगुणवाहुल्येन सर्वेव निद्राकालस्य सङ्वृत्ताद्य-
नुष्ठानाभावेन पाप जायते इति भावः । शेषा इति व्याधिषु स्वभावप्रवृत्तादि-
व्याधिषु । रात्रिस्वभावप्रभवाया हि निद्रायाः स्वभावव्याधित्वात् क्षुत्पिपासा-

शरीरश्रमसम्भवा तु निद्रा मनःशरीरयोः श्रमेण क्रियोपरमे सति चेन्द्रियाणि न च मनो विषयेषु
प्रवर्तन्ते, ततश्च निद्रा स्यात्, श्रमश्चायमनतिवृद्धो भूरिवाताप्रकोपकोऽभिप्रेतः, तेन श्रमस्य वात-
जनकत्वेन निद्रानाशः किमिति न भवतीति न वाच्यम्, दृष्टव्यैतम् यत्—आन्तानामनिद्रा न
भवतीति । आगन्तुकी गिरूपा, व्याध्यनुवर्तिनी सन्निपातिकज्वरादिकार्या, रात्रिस्वभावात्
प्रभवतीति रात्रिस्वभावप्रभवा । दिवाप्रभवन्ती तु निद्रा तमःप्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य एव स्यात् ।

आसु निद्रासु प्रकृतां निद्रामाह—रात्रीत्यादि । भूतानि प्राणिनो दधाति पुण्या-
तीति भूतरात्री, रात्रीव रात्री । अघस्य पापस्य मूलमिति कारणम् । तमोगृहीतो हि

तत्र श्लोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।

निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेषजम् ॥

येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।

अतिनिद्रानिद्रयोश्च * भेषजं यद्वा च या ॥

जन्ममरणादीनामिव । मनःशरीरश्रमभवापि हि निद्रा व्याधिरूपा भवत्येव ।
तदा धातुवैषम्यात् ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाथमंग्रहाय श्लोकानाह—तत्रेत्यादि । इह खल्वित्या-
ख्यातिकृशदचेत्यन्तेन निन्दिताः पुरुषाः । तत्रातिस्थूलस्येत्याख्य भवन्तीत्यन्तेन
तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ । अतिस्थूलस्येत्यादिना दोषा इत्यन्तेनातिस्थूलस्य
दोषाः । तदिदमित्यादिना निर्दिष्टमित्यन्तेन कारणम् । वक्ष्यते वाच्य-
मित्यादिनातिकृशं नरमित्यन्तेन कारणम् । व्यायाममित्यादिना मन
इत्यन्तेनातिकृशस्य दोषाः । मतनमित्यादिना प्रयोजयेदित्यन्तेन स्थौल्य-
भेषजम् । अस्वप्नमित्यादिना पुण्यतीत्यन्तेन कृशस्य भेषजम् । यदा त्वित्या-
दिना बुद्धिरिवागतेत्यन्तेन निद्रायाः सामान्यतो हितत्वमुत्तवा गीताध्ययनेत्या-
दिना नेत्यत इत्यन्तेन येभ्यो यदा हिता निद्रा । मेदस्विन इत्यादिना कदा-
चनेत्यन्तेन येभ्यो यदा अहिता सा सदोषा । हलीमकेत्यादिना विशेषत
इत्यन्तेन अभ्यङ्गादित्यादिना निमित्तत इत्यन्तेन अनिद्राय अनिद्रपुरुषाय
भेषजं निद्राजननाय इति । कायस्येत्यादिना अतिनिद्राय पुरुषाय भेषजम् ।

सदा निद्रासमकालेनानुप्येयं सद्रूपं न करोति, ततश्चाधर्मोपादः । व्याधिविनि शरीरव्याधिषु,
श्लेष्मादयो व्याधय एव, तेषु च भूता निद्रा व्याधिरूपैव । आतनुकी चासाध्यव्याधिभवा च
स्वयमप्यसाध्यभूता व्याधिरूपा तेन साश्च व्याधिषु मध्ये निहितानि ; किंवा व्याधिषु
आधारेषु निर्दिशन्तीत्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

* अतिनिद्रानिद्रयोश्चेत्यत्र अतिनिद्रायानिद्राय तथा वा वा यथा यत्प्रभवा इत्यत्र वा वा
यथाप्रभवा च इति चकचुतः पाठः ।

या या यथा यत्प्रभवा निद्रा तत्सर्वमत्रिजः ।

अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽष्टौ
निन्दितीयो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

तपोभवेत्यादिना यद्वा पुरुषाय या या निद्रा । रात्रिस्वभावप्रभवेत्यादिना
यथाप्रभवा या निद्रा तत्सर्वं सामान्यत उक्तम् ॥ ३३ ॥

अध्यायं समापयति — अग्नौत्यादि । सर्वं पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकविगजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ
मूत्रस्थानीयाष्टौनिन्दितीयाख्येकविंशोऽध्यायजल्पाख्या
एकविंशी श्लाखा ॥ २१ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे अनिद्रायेति अविद्यमाननिद्राय पुरुषाय । यथाप्रभवा इति भूतधात्री-
त्यादिबर्जितप्रभवा ॥ ३३ ॥

इति चरकस्तुरागत-श्रीमच्छत्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायाम् अष्टौनिन्दितीयो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनवृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतानात्र यः शिष्यसत्तमान् ।

पद्मनिवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥

लङ्घनं वृंहणं काले रुन्धणं स्नेहनं तथा ।

स्वेदनं स्तम्भनञ्चैव जानीयात् स भवेद् भिषक् ॥ २ ॥

तमुक्तवन्तमात्रं यमनिवेश उवाच ह ।

भगवन् लङ्घनं किं तल्लङ्घनीयाश्च कीदृशाः ॥

वृंहणं वृंहणीयाश्च रुन्धणीयाश्च रुन्धणम् ।

के स्नेहाः स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ॥

स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद् गुरो ।

अथ पुरुषे भेषजयोजनायां शरीरदैर्घ्यस्थौल्यपेक्षावत्क्रियाविशेषलङ्घन-
वृंहणादिषु योग्यताऽयोग्यताज्ञानमप्यपेक्षणीयं भवतीत्यतोऽष्टोनिन्दितीयानन्तरं
लङ्घनवृंहणीयोऽभिधीयते अथात इत्यादि । लङ्घनं वृंहणमितिपदद्वयार्थ-
मधिकृत्य कृत इति लङ्घनवृंहणीयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तप इत्यादि । तपःस्वाध्यायनिरताननिवेशप्रमुखान् पद्म शिष्य-
सत्तमान् अनिवेशभेलजतृकणपराशरहारीतक्षारपाणीन् परिचोदयन्स्वाध्यापनविशो
पूर्व गुरुम् यात् शिष्यं प्रति पठेति प्र रणवाक्यम्, इति प्र रणवाक्यं ब्रवन्नुक्त-
वान् । किमुक्तवान् तदाह—यदुक्तं लङ्घनमित्यादि । काले इत्यस्य लङ्घनादिभिः
प्रत्येकमन्वयः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तमित्यादि । अनिवेशस्य पदसु शिष्येषु विशिष्टबुद्धिमत्त्वादग्रे

चक्रपाणिः—योजनापेक्षणीयशरीरमभिधाय लङ्घनादिविषयत्वात् योजनाया लङ्घना-
दीनि पुन विषयतः स्वरूपतश्च वक्तुं लङ्घनवृंहणीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥

लङ्घनप्रभृतीनाञ्च पराणामेषां समासतः ।

कृताकृतातिवृत्तानां * लक्षणं वक्तुमर्हति ॥ ३ ॥

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

यत् किञ्चिद्वाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥

वृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत् तच्च वृंहणम् ।

रौक्ष्यं स्वरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात् तद्वि रुक्षणम् ॥

स्नेहनं स्नेहविष्यन्द-मार्दवक्लेदकृन्मतम् ।

स्तम्भगौरवशातन्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ।

स्तम्भनं स्तम्भयति यत् गतिमन्तं चलं द्रवम् ॥ ४ ॥

तत्प्रश्नेनैवान्येषां प्रश्नसिद्धेन प्रश्नान्तरं तेषां दशितम् । कृताकृतातिवृत्ताना-
मिति कृतं सम्यक् कृतम् । अकृतप्रसङ्गमिध्याभ्यां कृतम् । अतिवृत्तमति-
योगयुक्तम् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकप्रश्नोत्तरमाह यत्किञ्चिदित्यादि । देहे लाघवकर-
मित्युक्तैव सिद्धौ यत् पुनर्यत्किञ्चित्पदं तदयोगातियोगमिध्यायोगयुक्त-
त्वेऽपि लङ्घनत्वव्यापनार्थमिति बोध्यम् । यत्किञ्चित्पदं वृहत्त्वादिभिः सर्वैः
सम्बध्यते । तेन यत् शरीरस्य यत्किञ्चिद्वृहत्त्वं जनयेत् तच्च वृंहणमित्यादि-
रूपेण केचिद्राचक्षते । तन्न यत्किञ्चिदस्मृते देहे लाघवकरं भवति तल्लङ्घनं
स्मृतमित्यर्थः । तेनैवायोगादेर्लाभान् । रौक्ष्यमित्यादि प्राधान्येन रौक्ष्यम् ।
स्वरत्ववैशद्ये तनुगते इति कश्चिद्राचक्षते । रौक्ष्यमितिमात्रोक्त्यैव रुक्षणलक्षण-
सिद्धौ स्वरत्ववैशद्ये पुनर्यदुक्ते तद्रौक्ष्यानुमानार्थं लिङ्गत्वव्यापनार्थम् । देहे हि
रौक्ष्यं स्वरत्ववैशद्याभ्यामनुमीयते, न तु प्रत्यक्षमुपलभ्यते । न च रौक्ष्यं
स्निग्धताभावो देहे प्रत्यक्षमेव हि दृश्यते । स्वरत्वं वैशद्यञ्च रौक्ष्यकार्यमिति ।
स्नेहविष्यन्दः शरीरस्य स्नेहविलयनं शरीरात् स्नेहभरणमिव । स्नेहविष्यन्दा-
दिभिरनुमीयते देहे स्निग्धत्वमिति । स्वेदकारकमिति घर्षकारकमित्यर्थः ।

चक्रपाणिः—परिचोदयन्निति ज्ञानार्थं प्रेरयत् । कृतेऽप्यारी कृतं सम्यक्कृतम् ॥ २।३ ॥

चक्रपाणिः—रौक्ष्यमित्यादौ रौक्ष्यमेव प्रधानं बोद्धव्यम् ; स्वरत्ववैशद्ये तु तदनुगते । विष्यन्दो

* कृताकृतातिवृत्तानामितिपाठश्चकृतः ।

लघुपणतीक्ष्णविशदं रुन्नं सूक्ष्मं सरं ग्वरम् ।

कठिनञ्चैव यद् द्रव्यं प्रायस्तत्त्वज्ञानं स्मृतम् ॥ ५ ॥

गुरु शीतं मृदु त्रिग्धं वहलं स्थूलपिच्छिलम् ।

प्रायो मन्दं स्थिरं श्रुत्वा द्रव्यं बृंहणमुच्यते ॥ ६ ॥

रुनं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ।

प्रायशः कठिनञ्चैव यद् द्रव्यं तद्धि रुक्षणम् ॥ ७ ॥

स्तम्भगौरवशीताभावभस्मरनुमीयते दह स्वदः । स्तम्भयतीति स्थिरीकरोति ।
गतिमन्तमिति प्रव्यक्तगतियुक्तम् । चलं किञ्चिद्गतिमन्तम् । द्रवमकटिनं
मृत्तिमन्तम् । तेन वातस्य प्रव्यक्तगतिमतस्तु चलद्रवमहचारितस्य स्तम्भक-
द्रव्यं स्तम्भनं भवति । न तु केवल्ये । किंवा स्तम्भनलक्षणमेवैतत् । तत्र ।
तस्मात् केवलवातसम्भवे वातस्य वृद्धा भवति । एषां हि लङ्घनादीनां सम्यक्-
प्रयोगादिभिः शुभाशुभे क्रियन्ते । तदर्थं भिन्नवद्विज्ञा भवति । तस्मात् यत्-
किञ्चित् वस्तु प्रव्यक्तगतिमत् वा किञ्चिद्गतिमन्तं द्रवं वा भावं स्तम्भयति
रुणाद्धि तद्रस्तु स्तम्भनमित्यर्थः । लङ्घनादिषदमिद्विस्तु कर्त्तार कृत्यत्ययेन
बोद्धव्या न तु भावे लुप्टा । लाघवकर्गमिति स्तम्भयतीत्यादि कृन्णिचोः
प्रयोगदर्शनात् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—लङ्घनादिद्रव्यं क्रमेण विवृणोति । लघ्वित्वादि । लघ्वादिनव-
गुणयुक्तद्रव्यं देहं लाघवकरत्वालङ्घनं स्मृतम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—गुरु शीतामित्यादि । एतल्लब्धादिनवगुणविपरीतगुरुशीतादिनव-
गुणवद् द्रव्यं वृंहणम् । लघोविपरीतो हि गुणो गुरुः । उष्णस्य शीतः । तीक्ष्णस्य
मन्दः । विशदस्य पिच्छिलः । रुक्षस्य स्निग्धः । सूक्ष्मस्य स्थूलः सान्द्रश्च ।
सरस्य स्थिरः । खरस्य श्लक्ष्णः । कठिनस्य मृदुः । प्राय उत्पन्नैः मन्दगुणस्य
आधिक्यं यस्मिन् द्रव्ये तद् द्रव्यं चिरकारित्वाद् वृंहणम् । कचितीक्ष्णगुणवद्-
द्रव्यस्यापि पिप्पल्यादेर्वृंहणत्वं ख्यापितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—रक्षमित्यादि । रक्षमित्याद्यष्टगुणयुक्तं द्रव्यं रक्षणम् । लङ्घनं

विलयनम् । स्वैरकारकं धर्मकारकम् । स्तम्भयतीति विरुणद्धि ; चलमिति किञ्चिद्गतिसत्, गतिसम्पत्तिमिति प्रपञ्चकगतिसम्पत्तम्, धृतवशातिस्वारसोणितश्रुतिषिपदाहवेदनदिषु बोद्धव्यम् न तु केवलवाते गतिसम्पत्तिं प्रति, स्तम्भकस्य वर्जकत्वात् । गुर्वित्यादीं बहलं घनम्, सम्पत्तिमिति

द्रवं स्निग्धं सरं स्थूलं * पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।

प्रायो मन्दं मृदु च यद् द्रव्यं तत् स्नेहनं मतम् ॥ ८ ॥

उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रुतं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।

द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद् वै स्वेदनमुच्यते ॥ ९ ॥

शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं सूक्ष्मं रुतं द्रवं स्थिरम् ।

यद् द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १० ॥

हि सरगुणयुक्तम्, रुक्षणन्तु स्थिरगुणयुक्तमिति भेदः । भेदश्च लघुरुक्षणगुणा-
धिक्येन लङ्घनरुक्षणयोरिति बोध्यम् । बोध्यश्च लङ्घनेनापि रौक्ष्यमल्पं देहे
लाघवमधिकं रुक्षणेन रौक्ष्यमधिकं लाघवमल्पमिति । तथा द्रव्याद्रव्यभूतत्वं
लङ्घनस्य । रुक्षणस्य तु द्रव्यभूतत्वमिति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—द्रवमित्यादि । द्रवादिनवगुणयुक्तं द्रव्यं स्नेहनम् । अत्रापि
मन्दगुणस्याधिक्येन स्नेहनं क्वचित् किञ्चित्तीक्ष्णत्वेऽपि स्नेहनत्वस्य न
व्यवच्छेदः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—उष्णमित्यादि । उष्णादिभिः सप्तभिर्गुणैः स्वेदनम् । उष्णादि-
सप्तगुणसहचरितः स्थिरो वा सरो वा स्थिरसरान्यतरमहितैः स्निग्धरुक्षान्यतर-
महितैश्च स्निग्धो वा रुक्षो वा गुणो यस्य तद्द्रव्यं स्वेदनमिति भावः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—शीतमित्यादि । शीतादिनवगुणयुक्तं स्तम्भनम् । प्रायःपदेन
प्रभावात् क्वचिदन्यस्यापि लङ्घनवृद्धणत्वादिकं बोध्यं लक्षणतो लङ्घना-
दिकम् ॥ १० ॥

चिरकारि । स्थूलं संहतावयवं लघुद्रव्यकणिकादि । विरुक्षणव्यवस्थेन यद्गुणमेव लङ्घन-
द्रव्यमुक्तं तद्गुणमेव विरुक्षणं यद्यप्युक्तं, तथापि रुक्षणगुणस्यात्र प्राधान्यम्, लङ्घने तु लघुगुण-
प्राधान्यं ज्ञेयम्, तथा लङ्घनमद्रव्येणोपवासेनापि क्रियते विरुक्षणन्तु द्रव्यकार्येतदेव प्राधान्यात्
उक्तम्, तेन लङ्घनविरुक्षणयोर्निकृता, यत् तु यदयति, गुणामिकृतमित्यङ्गं यद्वहति तद्विरुक्षितं
इति, तत् प्रायोवादान् । विरुक्षणस्य हि मुख्यः स्नेहाभावः, लङ्घनस्य तु गौरवाभाव इति स्फुट
एव भेदः प्रतिभाति ॥ ४ - १० ॥

चक्रपाणिः—स्वेदगुणकथने स्निग्धं रुक्षमिति स्निग्धं वा रुक्षं वेद्यर्थः । एवं सरस्थिरावपि
विरुक्ष्येन ज्ञेयी । विपासेति विपासानिग्रहः ; माकतो यद्यपि सोमसम्बन्धान् तथा लङ्घनं न भवति,

चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ ११ ॥

प्रभूतश्लेष्मपित्ताम्र-मलाः संसृष्टमारुताः ।

बृहच्छरीरा वलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः— लङ्घनादिद्रव्यमुक्त्वा स्वरूपतो लङ्घनादिकं वक्तुमादौ लङ्घनस्य प्रभेदानाह—चतुर्विधादि । चतुष्प्रकारा संशुद्धिरिति वमनविरेचनास्थापन-शिरोविरेचनानीति । अनुवासनस्य वृंहणत्वात्तद्रावच्छेदाय चतुष्प्रकारेति । पिपासेति—पिपासानिग्रहस्तृष्णावेगभारणमिन्यथः । मारुतेति—वायुर्बाहः प्राकृत एव लङ्घनं स्यात् देहे लाघवकरत्वात् । न तु विकृतः प्रागादि-दिग्गुण्यादिसोपसम्बन्धेन लाघवकरत्वाभावात् ग्रीष्मादौ चानपसम्बन्धेन वैकृतस्य देहलाघवं प्रत्यकुशलत्वाच्च । आतपश्च लङ्घनं सर्वदैव देहलाघव-करत्वात् । पाचनानीति—आहारान् पाचन्तं जाठराग्निं सन्धुक्षयन्ति तद्वर्द्धयन्ति च । यानि पाचयन्ति तानि पाचनानि वायव्यगुणबहुलानि सैन्धव-परिचादीनि द्रव्याणि । लौकिकोऽयश्च वदिरपि पाचनः । उपवासस्तु जाठराग्निसन्धुक्षणेन बलदानेन च आहारपात्रोऽपि द्रव्यमप्यत्ताभावान् पृथगुपदिष्टः । आतपान्तास्तु सप्त न पाचना जाठराग्निसन्धुक्षणाभावेन, देह-लाघवकरत्वात् न पृथगुक्ताः । एवञ्च व्यायामोऽप्यद्रव्यभूतत्वात् पृथगुक्तः न तु पाचनत्वेन संगृहीतः । अत एव लङ्घनस्य द्रव्याद्रव्यसाधानत्वख्यापनाय लङ्घ-नलक्षणे यन्किञ्चिदित्युक्तम् न तु द्रव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः— शिष्यपृष्टलङ्घनीयोपदेशार्थं लङ्घनप्रभेदान् दशोक्त्वा तद्विशिष्ट-लङ्घनेषु प्रतिलङ्घनयोगमाह—प्रभूतेत्यादि । विशुद्धिभिरिति चतुर्भिः संशोधनेः यथास्याधिकारोक्तवन्मयविरेच्यास्थाप्यशिरोविरेच्यत्वेनोक्ता ये ते प्रभूतश्लेष्मा-दयः संशोधनीया इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तथापि स्वरूपेण लङ्घनमेव । पचन्तमग्निं प्रतिपक्षपणेन बलदानेन च सप्त पाचयति तत् पाचनं, तच्च वायव्यगुणभूषिष्ठम् । चतुष्प्रकारा संशुद्धिरित्यनुवासनं वर्जयित्वा, तस्य वृंहण-त्वात् ॥ ८—११ ॥

वाकपाणिः— वक्तव्य दशप्रकारलङ्घनस्य भिन्नं विषयमाह—प्रभूतेत्यादि । आदाविति वचन-

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।

छद्दतीसारहृद्रोग-विसूच्यलसकज्वराः ॥

विवन्धगौरवोद्गार-हृल्लासारोचकादयः ।

पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥

एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।

पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च तान् जयेत् ॥ १३ ॥

रोगान् जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमारुतैः ।

बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥

गङ्गाधरः—अधिकबलदोषविषयकलङ्घनमुत्तवा क्रमिकत्वात् मध्यबलदोष-
विषयकलङ्घनयोग्यानाह येषामित्यादि । मध्यबला इत्यादिविशेषणं छद्दतीसा-
साराश्वरोचकादय इत्यन्तस्य । प्रायेणादाविति वचनेन मध्यबलपित्तश्लेष्मज-
च्छद्दिज्वरादिष्वदोषोपवासविधानं न विरुद्धमिति ख्यापितम् । न च लङ्घन-
मत्र पाचनशब्देनोच्यते पृथगुक्तत्वात् । क्रमिकत्वादल्पबलदोषविषयकलङ्घन-
योग्यानाह—एत एवेत्यादि । एत एव श्लेष्मपित्तसमुत्थिताः छद्दतीसारा-
दयो यथोद्दिष्टा गदा अल्पबलाः । अल्पबलत्वेन येषां जायन्ते तेषां पिपासा-
निग्रहरूपवासैश्च तान् श्लेष्मपित्तसमुत्थितान् छद्दतीसारादीनल्पबलान् गदान्
जयेन् संशमयेत् । जयेदित्युक्त्या प्रभूतश्लेष्मजादिच्छद्दतीसारज्वरादीन्
पुनरादावेवापवासेनोपक्रम्य पश्चात् संशोधनपाचनादिभिन्नयेदिति ख्यापितम् ।
अल्पबलानामेषां पिपासानिग्रहोपवासाभ्यामेव जयः स्यात्, न संशोधनाद्य-
पेक्षा भवतीति भावः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—रोगानित्यादि । रोगानिति बलिनां पुंसां छद्दतीसारादीन्
मध्यबलानादावुपवासैः तथा पाचनैरुपक्रम्य पश्चात् व्यायामातपमारुतैर्जयेत् ।
पुनर्येषां रोगाणां बलमवरं बलिनां पुंसां तेषां रोगाणां व्यायामातपमारुतै-
र्जये किम् ? अर्थादितिमुखेन तान् जयेदिति भावः ॥

मन्ते छद्दतीदीनां निरामाणां संशमनोऽप्युक्तम् । रोगानिति लङ्घनीयरोगान्, बलिनामिति पुं-
बलवत्तामेव व्यायामादित्येवाविधानार्थं, मध्यबलानामप्येतेनाल्पबला एव गदा व्यायामादिविषया
इति भावः ।

त्वग्दोषिणां प्रमीढानां * स्निग्धाभिष्यन्दिवृंहणाम् ।

शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ १४ ॥

अदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयःस्थं सात्म्यचारिणाम् ।

मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं वृंहणमिष्यते ॥ १५ ॥

क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्व्यन्ता नित्यमध्वगाः ।

स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च वृंहणीया नराः स्मृताः ॥

शोषाशोप्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कपिताश्च ये ।

तेषां क्रव्यादमांसानां वृंहणा लघवो रसाः ॥

नन्वेवमस्त्वेवामन्येषां पुंसां त्वग्दोषप्रपेदवातजगोमादीनां किं न लङ्घन-
साध्यत्वमिति ? अत आह—त्वग्दोषिणामित्यादि । स्निग्धाभिष्यन्दि इति
अतिस्निग्धत्वे गुदादिदोषभिष्यन्दमानस्नेहानाम् । वृंहिणां वृंहणयुक्तानाम् ।
शिशिरे इति पोषमावयोस्तत्र पुंसामतिवयव्याः संशोधनेतरलङ्घनं, कात्तिकग्र-
हायणयोस्तु संशोधनरूपं लङ्घनं, तयोः संशोधनकालत्वेनोक्तत्वात् । न तु
शिशिरगुणयुक्ते हेमन्तशिशिररूपत्वेद्ये चानुम्मीसिकलङ्घनमिति दशविध-
मेवोक्तम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—लङ्घनानन्तर्यात् वृंहणं द्रव्यं पृथ्व लक्षणत उक्तमधुना स्वरूपत
उपदिशति—अदिग्धेत्यादि । दिग्धेन विषाक्तशरादिना विद्धमिति दिग्ध-
विद्धम् । न तददिग्धविद्धमिति । अक्लिष्टं रोगाद्यविकृतम् । वयःस्थं यूनां
सम्बन्धे । किंवा वयःस्थामिति पाठः पृष्ठीबहुवचनान्तत्वेन बोध्यः । सात्म्य-
चारिणामिति सात्म्यदेशे ये चरन्ति ते सात्म्यचारिणस्तेषाम् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—वृंहणीयाश्च कीदृशाः ? इति प्रश्नोत्तरमाह—क्षीणा इत्यादि ।
ग्रीष्मे चेति क्षीणादिभिन्ना अपि वृंहणीया इति बोध्यम् । शीघ्रवृंहणीयानाह—
शोषेत्यादि । क्रव्यादमांसानां मांसभक्षकमृगादीनां व्याघ्रकुम्भीरवृषादीनां

वृंहिणा वृंहणयुक्तानां, लङ्घनं शस्तमिति दशविधमपि । शिशिर इति शिशिरगुणयुक्ते हेमन्ते
शिशिरे च । अथ च लङ्घनं वलघत्वात् प्राणिनां कार्यम् ॥ १२—१४ ॥

चक्रपाणिः—अदिग्धविद्धमिति विषाक्तशरादिदम् । सात्म्यदेशे चरन्तीति सात्म्यचारिणः ।

* प्रमृष्टानामिति चक्रः ।

ज्ञानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।
 शर्कराक्षीरसर्पाणि सर्वेषां विद्धि वृंहणम् ॥ १६ ॥
 कटुतिक्तकपायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।
 खलिपिण्याकतक्राणां मध्वादीनाञ्च रुचणम् ॥
 अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
 ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रुचणीया निदर्शिताः ॥ १७ ॥
 स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
 स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥ १८ ॥
 द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
 स्वादुतिक्तकपायश्च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥

मांसानां रसा लघवः स्वभावतो लघवः । श्वेनादीनां मांसानां रसाः स्वभावतो
 गुरुवश्च । संस्कारेण लघूकृता वृंहणाः शीघ्रं वृंहणा इत्यर्थः । सर्व्वपुरुष-
 साधारणवृंहणान्याह—स्नानमिन्यादि । सर्व्वेषां पुंसां सर्व्वमिदं वृंहणं
 विद्धीत्यर्थः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथ पूर्वं लक्षणत उक्तं रुक्षणद्रव्यं स्वरूपत आह—कटुत्यादि ।
 स्त्रीष्वसंयमं प्रायेण स्त्रीसेवनम् । खलिप्रभृतीनां मध्वादीनाञ्च सेवनमित्य-
 न्वयः । खलिनिःस्नेहसंपखलिः । पिण्याको निःस्नेहतिलखलिः, किंवा
 पिण्याकशकविशेषः । आदिना भृष्टचणकादयः । रुक्षणीयाश्च कीदृशाः ?
 इति प्रश्नस्योत्तरमाह—अभिष्यन्दा इत्यादि । अभिष्यन्दाः स्त्र्यमाणाक्षि-
 नासादयः, महादोषा व्याधयः । प्रभृतिशब्देन प्रमोहादयः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अथ के स्नेहाः ? इत्यादिप्रश्नचतुष्टयस्योत्तरे वक्तव्ये लक्षणतः
 स्नेहस्वेदावृक्तौ प्रागिहाध्याये स्वरूपतः सविस्तरं तथा स्नेहाः स्वेद्याश्च के ?
 इति प्रश्नस्योत्तरमाह—स्नेहा इत्यादि । स्वेदाख्ये चेति स्वेदाध्याये ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्तम्भनं कीदृशम् इति प्रश्नोत्तरे वक्तव्ये पूर्वं लक्षणतः
 लघव इति संस्कारेण लघवः, किंवा कण्यानां ये लघवः श्वेनादयः, तन्मांसरसा
 इत्यर्थः ॥ १५।१६ ॥

चक्रपाणिः—मध्वादीनाञ्च सेवनमिति सम्बन्धः, खलिः सर्व्वपखलिः, पिण्याकं तिलखलिः,

पित्तचाराग्निदग्धा ये च्छर्द्दतीसारपीडिताः ।

विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीयास्तथापरे ॥ १६ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्थ-शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥

स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासाऽसहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निव्यथे चान्तरात्मनि ॥ २० ॥

स्तम्भनद्रव्यमुक्तमनुना स्वरूपत आह—द्रवमित्यादि । सान्द्रमपि द्रव्यं घृत-
दुग्धादिकं द्रवं भवतीत्यत आह—तन्विति । तनु अवहल्यमसान्द्रमित्यर्थः ।
असरमिति यत्र सरति तदसरं स्थिरगुणयुक्तम् । शीतीकरणं स्पष्टता वीर्यतश्च
यद्द्रव्यमशीतं शीतं करति, यद्यपि पूर्वं शीतं मन्दमित्यादिभिर्गुणैर्लक्षणतो
द्रव्यं स्तम्भनमुक्तम् । पुनश्चात्र द्रवतन्वादिगुणः स्वरूपतोऽत्र स्तम्भनद्रव्यमुप-
संहारायमुक्तं तद्द्रव्याणामपरिसंख्येयत्वात् । स्वाद्वित्यादिरसनिदेशेन वीर्यतो-
ऽशीतीकरणस्वादादिरसद्रव्यं न स्तम्भनं भवतीति ज्ञापनायम् ॥

गङ्गाधरः—स्तम्भनीयाश्च कीदृशाः ? इति प्रश्नस्योत्तरमाह—पित्तित्यादि ।
पित्तादिदग्धानां दाहस्तम्भः काय्यः । विषार्तानां विषवैगस्तम्भः काय्यः । स्वेदो
यम्भस्तस्यातियोगे स्तम्भः काय्यः । परे इति रक्तपित्तादय इति ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—अथ लङ्घनप्रभृतीनां पण्णां कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तु-
मर्हसि, इति प्रश्नोत्तरं क्रमेणाह—वातमूत्रत्यादि । तन्द्राक्लमौ सुश्रुतेनोक्ता ।
रुचौ चापि जानायामिति लिङ्गविषय्येणान्वेतव्यम् । क्षुत्पिपासाऽसहोदये
क्षुधातृणयोः समस्तयोरुदये इति काश्चित् । तत्र : “सृष्टमारुतविष्मूत्रं क्षुत्पिपासा-
सहं लघुम्” इत्यादि सुश्रुतवचनदशेनात् । क्षुधापिपासयोरसहादयः । असह-
त्वन क्षुधातृणयोः समस्तयोरुदये इत्यर्थः । समाहारद्वन्द्वसमासात् । कृत-
मिति सम्यक्कृतम् । अन्तरात्मनीति मनसि । इति सम्यक्कृतलङ्घनस्य
लक्षणम् । इति लक्षणविपरीतलक्षणञ्च अकृतलङ्घनलक्षणं सुतरां बोध्य-
मिति ॥ २० ॥

किंवा पिपासकशकम् । प्रभृतिप्रहणादायवातप्रमेहादयो प्राद्याः । तन्वबहलम् । सरति
गच्छतीति सरं, न सरमसरं स्थिरमित्यर्थः ॥ १७—१९ ॥

चक्रपाणिः—क्षुत्पिपासयोरसहः पीडाकरभ्येनोदयः क्षुत्पिपासहोदयः, न तु क्षुत्पिपासयोरु-
ग-

पक्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।

क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्धवातस्तमो हृदि ।

देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ २१ ॥

बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्जनम् ।

लक्षणं वृंहितं स्थौल्यमति चात्यर्थवृंहिते ॥ २२ ॥

कृतातिकृतचिह्नं यल्लङ्घिते तद्विरुद्धिते । *

स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तैश्चामयैर्जितैः ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अतो नोक्तानतिकृतलङ्घनलक्षणमाह—पक्वभेद इत्यादि । क्षुत्-
प्रणाशोऽत्र क्षुधादयानन्तरं क्षुत्प्रशः । अरुचिश्च । मनसः सम्भ्रमो भ्रान्ति-
रेव । ऊर्द्धं देहं वातो वायुः कुपितत्वेन लक्ष्यते इत्युद्धं वातः । ऊर्द्धं गतिमान्
वातः । तमो हृदीत्यन्यकारप्रवेशवत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ वृंहणस्य कृताकृतातिवृत्तस्य लक्षणमाह—बलमित्यादि ।
पुष्ट्युपलम्भः शरीरपोषणारम्भज्ञानम् । कार्श्यदोषविवर्जनमिति कार्श्यं ये
दोषा व्यायापाचसहत्वादीनि तेषां विवर्जनं विशेषेण सम्यग्विवर्जनमित्यर्थः ।
वृंहिते सम्यग्वृंहिते । इति सम्यक्कृतवृंहणलक्षणमेतल्लक्षणविपरीतलक्षणन्तु
अकृतवृंहणलक्षणं मुनगमतो नोक्तवानिवृंहणलक्षणमाह—स्थौल्यमतीति ।
अतिस्थौल्यमन्यथैवृंहणलक्षणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथ लक्षणस्य कृतादिलक्षणमतिदेशेनाह—कृतातीत्यादि ।
लङ्घनस्य मुक्तकण्ठेन कृतातिकृतचिह्नमुक्तम् । अतो लक्षणस्यापि तथाविधेन
कृतातिकृतचिह्नं नार्थापत्त्याऽत्राप्यकृतलक्षणलक्षणं बोध्यमिति न प्रश्नोत्तरोक्तौ
न्यूनता । एवं स्नेहाध्याये स्निग्धस्य, स्वेदाध्याये स्वेदस्य कृताकृतातिवृत्तस्य
लक्षणमुक्तमिति । अतोऽत्र न पुनरुक्तमिति बोध्यम् । स्तम्भनस्य कृता
कृतातिवृत्तस्य लक्षणमाह—स्तम्भित इत्यादि । स्तम्भित इति सम्यक्-
पदबन्धः, अत एव सुश्रुते—“गृहमास्तविषमग्र-क्षुपिपासामहं लघुम्” इत्यादि । अन्तरात्मनाति
मनसि । मनसः सम्भ्रमो भ्रान्तिरेव, ऊर्द्धं काये वात ऊर्द्धं वातः ॥ २०—२१ ॥

चक्रपाणिः—कार्श्यदोषविवर्जनमिति कार्श्यं ये दोषाः दीतोष्णासहत्वाद्यः, तेषां विवर्जनम् ।
बले लब्धे इति बलवान् यदा पुरुषो भवति । यथोक्तैरिति “पित्तक्षाराग्निदग्धा ये” इत्याद्यभि-

* कृताकृतस्य लिङ्गं यल्लङ्घिते तद्विरुद्धिते इति चक्रधृतः पाठः ।

श्यावता स्त्वधगात्रत्वमुद्वेगो हनुसंग्रहः ।

हृदयोनिग्रहश्च स्यादतिस्त्वम्भितलक्षणम् ॥ २४ ॥

लक्षणञ्चाकृतानां स्यात् पराणामेषां समासतः ।

तदौषधानां धातूनामशमो वृद्धिरेव च ॥

इति षट् सव्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।

साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥ २५ ॥

भवति चात्र ।

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्यन्तेऽप्युपक्रमाः ।

षट्त्वन्तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ २६ ॥

स्तम्भितः । बले लब्धे इति स्तम्भनीया पित्तक्षाराग्निदग्धाद्यामयजयेन यदा पुरुषो बलवान् भवति तदा इत्यर्थः ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—एतत् सम्यक्स्तम्भितलक्षणविपरीतलक्षणन्तु अकृतस्तम्भनलक्षणं बोध्यमिति नोक्तवानिस्तम्भितलक्षणमाह—श्यावतेत्यादि । उद्वेगः सम्य-
गान्मत्ताभावः ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—विस्तरेण सम्यक्कृतलङ्घनादीनां लक्षणेनार्थापर्यायं मिथ्याकृत-
लङ्घनादीनां लक्षणलाभेऽपि शिष्यानुकम्पया समासेन षण्णामेकलक्षणम्
अकृतानामाह—लक्षणमित्यादि । तदौषधानामिति तलङ्घनादिकं यद् यदौषधं
येषां ते तदौषधा व्याधयः । धातूनामिति दोषाणाम् दोषश्च धातुसंज्ञका
भवन्ति । तेन लङ्घनादिसाध्यतत्तद्व्याधयस्त्वकदोषाणामशमो न शान्तिश्च
पुनरुद्विरेव भवति । अल्पमात्रकृतत्वे दोषशोभात् । उपसंहरति—इतीत्यादि ।
इति षट् विदित्वा सव्वरोगाणां सम्यगुपक्रमाः किंवा यथायोग्यत्वेऽपि संशोधनस्य
सव्वेव्याधिशेषयत्नाच्च सव्वरोगाणामिति वचनं विरुध्यते । साध्यानामित्यसाध्य-
रोगव्यपश्छेदाय । सिद्धा इत्युपक्रमविशेषणम् । मात्राकालावनुरूप्य साध्या-
नामपि कृशरीनां साधनाय न स्युरिति ज्ञापनाथमाह—मात्रेत्यादि ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—ननु षाणां लङ्घनादीनामेकैकेनोपक्रमेण किमेकैकव्याध्युपशमो
मिथ्येव, उद्वेग उद्वेगो वातरेगः, किंवा भेषज्यामिल्लापः । तदौषधानामिति लङ्घनादिसाध्यानाच्च,
वृद्धिरेव चेति लोकमात्रकृतलङ्घनादिक्रियया, दोषशोभमात्रस्य कृतत्वात्, धातूनामिति दोषाणाम्,
“दोषा अपि धातुवाच्यं कथन्ते” इति वचनात् ॥ २२—२५ ॥

चक्रपाणिः—सम्यगुपक्रमलङ्घनादुपक्रमाणां विकारपर्येषया संसर्गमाह—दोषाणामित्यादि ।

तत्र श्लोकः ।

इत्यस्मिन् लङ्घनाध्याये व्याख्याताः षड् उपक्रमाः ।

यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तिता ॥ २७ ॥

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने लङ्घन-
वृद्धणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भर्त्नातः भवति च किं व्यस्तसमस्तेन ? ततश्च षट्स्वमित्याशङ्क्याह—
भवति चात्रेत्यादि । दोषाणां वातपित्तकफानां बहुसंसर्गात् द्विशस्त्रिंशश्च
हीनाधिकमध्यम्यवृद्धिभिः संसर्गात्, सुतरां बहुत्वम् अत्रित्वन्तु नाति-
वर्त्तन्ते, तथा लङ्घनाद्रीनापेकैकश उपयोगेन न व्याध्युपशमो भवतीति
लङ्घनादयोऽप्युपक्रमाः सङ्कीर्यन्ते मिलिता भवन्त उपयोक्तव्या भवन्ति ।
यथा कुत्रचिन् सन्निपातज्वरादौ लङ्घनस्वेदने कुत्रचिन् वृद्धणस्वेदनादि
कचिन् स्नेहनचमनादि उपेक्षमादयः । एवञ्च लङ्घनादयः सङ्कीर्णा अपि षट्स्वं
नातिवर्त्तन्ते । यथा वातादयस्त्रयो दोषाः द्विषष्टिषा भवन्तोऽपि त्रित्वं
नातिवर्त्तन्ते । परस्परं संसृष्टा अपि मधुघृतवत् स्वस्वकार्यारम्भकत्वान्न तु
स्वस्वकार्यातिरिक्तकार्यारम्भकत्वादतिवर्त्तन्ते इति भावः ॥ २६ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोक इत्यादि एकश्लोकेन । स्पष्टम् ॥ २७ ॥

अध्यायं समापयति अतीत्यादि । पूर्वैव व्याख्यातव्यम् ।

इति श्रीमद्भाष्यरकाविरक्तकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ मूलस्थानीय-
द्वाविंशलङ्घनवृद्धणीयाध्यायजल्पाख्या द्वाविंशी शाखा ॥ २२ ॥

दोषाणां वस्मात् संसर्गो बहुवस्तस्मात् तत्साधनार्थमुपक्रमा अपि सङ्कीर्यन्ते मिश्रतां वाञ्छन्ति,
यथा—कचिद्वृद्धणस्वेदने, कचिद् वृद्धणस्वेदने, एवमादि । षट्स्वं नातिवर्त्तन्त इति संसृष्टा
अपि लङ्घनादिस्वरूपं न जहति, लङ्घनादयः परस्परयुक्ता मधुसर्पिःसंयोगवन्त प्रकृतिगुणान-
पेक्षकार्यन्तरमारभन्त इति भावः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—त्रित्वमित्यादि । अथवा दृष्टान्तः
संसर्गिसंख्याऽपरिधागमात्रकः ॥ २६।२७ ॥

इति चरकचतुरात्म-श्रीमच्छकपाणिदत्तविरचितायाम् आमुष्येवदीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां लङ्घनवृद्धणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्यस्मिन् लङ्घनाध्याये व्याख्याताः षड् उपक्रमाः ।

यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तिता ॥ २७ ॥

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने लङ्घन-
वृंहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भर्त्नातः भवति च किं व्यस्तसमस्तेन ? ततश्च षट्स्वमित्याशङ्क्याह—
भवति चात्रेत्यादि । दोषाणां वातपित्तकफानां बहुसंसर्गात् द्विशस्त्रिंशश्च
हीनाधिकमध्यम्यवृद्धिभिः संसर्गात्, सुतरां बहुत्वम् अत्रित्वन्तु नाति-
वर्त्तन्ते, तथा लङ्घनाद्रीनापेकैकश उपयोगेन न व्याध्युपशमो भवतीति
लङ्घनादयोऽप्युपक्रमाः सङ्कीर्यन्ते मिलिता भवन्त उपयोक्तव्या भवन्ति ।
यथा कुत्रचिन् सन्निपातज्वरादौ लङ्घनस्वेदने कुत्रचिन् वृंहणस्वेदनादि
कचिन् स्नेहनचमनादि उपेक्षमादयः । एवञ्च लङ्घनादयः सङ्कीर्णा अपि षट्त्वं
नातिवर्त्तन्ते । यथा वातादयस्त्रयो दोषाः द्विषष्ट्या भवन्तोऽपि त्रित्वं
नातिवर्त्तन्ते । परस्परं संसृष्टा अपि मधुघृतवत् स्वस्वकार्यारम्भकत्वान्न तु
स्वस्वकार्यातिरिक्तकार्यारम्भकत्वादतिवर्त्तन्ते इति भावः ॥ २६ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोक इत्यादि एकश्लोकेन । स्पष्टम् ॥ २७ ॥

अध्यायं समापयति अतीत्यादि । पूर्वैव व्याख्यातव्यम् ।

इति श्रीमद्भाष्यरकाविरक्तकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ मूलस्थानीय-
द्वाविंशलङ्घनवृंहणीयाध्यायजल्पाख्या द्वाविंशी शाखा ॥ २२ ॥

दोषाणां वस्मात् संसर्गो बहुवस्तस्मात् तत्साधनार्थमुपक्रमा अपि सङ्कीर्यन्ते मिश्रतां वाञ्छन्ति,
यथा—कचिद्वृंहणस्वेदने, कचिद् वृंहणस्वेदने, एवमादि । षट्स्वन्तु नातिवर्त्तन्त इति संसृष्टा
अपि लङ्घनादिस्वरूपं न जहति, लङ्घनादयः परस्परयुक्ता मधुसर्पिःसंयोगवन्त प्रकृतिगुणान-
पेक्षकार्योन्तरमारभन्त इति भावः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—त्रित्वमित्यादि । अथञ्च दृष्टान्तः
संसर्गिसंख्याऽपरिधागमात्रकः ॥ २६।२७ ॥

इति चरकचतुरात्म-श्रीमच्छकपाणिदत्तविरचितायाम् आमुष्येवदीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां लङ्घनवृंहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमाचार्यं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

सन्तर्पयति यः स्निग्धर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।

नवान्नेनैवमदैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥

गोरसेर्गौडिकैश्चान्यैः • पौष्टिकैश्चातिमात्रशः ।

चेष्टाद्वेपी दिवास्वप्न-शय्यासनसुखे रतः ॥

रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।

प्रमेहपिडकाकोठ-कण्डूपाण्डूामयज्वराः ॥

कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।

तन्त्रा क्लेश्व्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥

गङ्गाधरः—अयोक्तानां पण्णां लङ्घनादीनामुपक्रमाणां सन्तर्पणापतर्पणत्व-
भेदेन पुनर्द्विधादनन्तरं सन्तर्पणीयोऽध्यायोऽभिधीयते—अथात इत्यादि ।
सन्तर्पणपथिकृत्य कृत इति सन्तर्पणीयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—सन्तर्पयतीति तृपसन्दीपनप्रीणनयोरिति विभाषितचौरादिको
धातुः सन्तर्पयतीत्यर्थः न तु सन्तर्पणमाचरतीत्यर्थः । तदर्थं प्रयोगासाधुत्वात् ।
सन्तर्पणं हि द्विविधम् । स्निग्धं कृशञ्च । “सक्तूनां पौष्टशृणो भागः
सन्तर्पणं पिबेत्” इति वक्ष्यमाणवचनदर्शनात् । तत्र स्निग्धसन्तर्पणोत्थ
व्याधीनाह—स्निग्धैरित्यादि । स्निग्धादिभिर्नवाद्यादिभिर्द्रव्यैश्चेष्टादिभिः
अद्रव्यैश्च यः सन्तर्पयति चेष्टाद्वेप्यादिश्च यः तस्य सन्तर्पणं शीघ्रमप्रतिकुर्वन्तः
सन्तर्पणनिमित्तजाः प्रकरणात् स्निग्धसन्तर्पणनिमित्तजा रोगा उप-
जायन्ते । ते रोगाः के इति ? अत आह—प्रमेहेत्यादि । आमप्रदोषा

चक्रवाणिः—व्याख्यातपुपक्रमाणांमेव सन्तर्पणापतर्पणभेदेन द्विविधानां द्विविधविषये
प्रकृतिं दृष्टवितुं सन्तर्पणीयोऽभिधीयते । सन्तर्पयति सन्तर्पणमाचरति । स्निग्धैरित्यादिवचनम् ।
अस्निग्धादिभिरपि शक्तप्रभृतिभिरनुसिमाप्रकारकत्वेन सन्तर्पणनिषेधार्थम् । भवति हि तृप्ति-
कारके सन्तर्पणसद्व्ययोगः, यथात्रैव सन्तर्पणप्रयोगे—“सक्तूनां पौष्टशृणो भागः सन्तर्पणं

इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
 शोथश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ २ ॥
 शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥
 सन्नौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रुचान्नसेवनम् ।
 चूर्णप्रदेहा ये प्रोक्ताः कण्डूकोटविनाशनाः ॥ ३ ॥
 त्रिफलारग्वधं पाठा सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
 मुस्तं निम्बं समदनं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥
 तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।
 मात्राकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥ ४ ॥

विमूच्यादयः । इन्द्रियस्रोतसां चक्षरादीनामधिष्ठानगोलकादीनामतिमलेन
 तेषां स्रोतोलेपो बोध्यः । बुद्धेर्मोह इति मनोमोहः । बुद्धेरस्फूर्त्यनुमेयः ।
 प्रमीलकः सव्वेदा ग्रन्थानम् । एवंविधाश्चान्ये प्रतिश्यायादयः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तेषां प्रमेहादीनां जन्मनः पूर्वं तत्प्रतीकारार्थं क्रियामूत्राभ्याह—
 शस्तमित्यादि । उल्लेखनं वमनम् । उल्लेखनविरेकरक्तमोक्षणव्यायामोपवास-
 धूमस्वेदसौद्रान्विताभयाभक्षणरुक्षससेवनादीनां स्निग्धसन्तर्पणविपरीतत्वात्
 तन्निमित्तकप्रमेहादिप्रशमकत्ववचनेन अरुक्षसन्तर्पणनिमित्तजमूर्च्छाभ्रमादि-
 व्याधिप्रशमकत्वं स्निग्धादीनामुक्तं भवतीति ये चोक्ता इत्यारग्वधीये ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—त्रिफलेत्यादि । समदनमिति मदनफलकल्कं वमनार्थं युतया
 प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः । समनार्थन्तु तुल्यमानेन ग्राह्यम् । तेनेति त्रिफलादि-
 कथितपानेन । अयमुल्लेखनार्थमपि योगः ॥ ४ ॥

पिबेद् इति । शय्यासनसुखेरतःप्रेष्य चेष्टाद्वेषिष्वे लब्धे पुनस्तद्वचनं शय्यासनस्थितत्वापि
 गीतकृच्चालनादिचेष्टानिवेषार्थम् ; आमप्रदोषा विमूच्यादयः, प्रमीलकः सप्ततं ग्रन्था-
 नम् ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—सन्नौद्रश्चाभयाप्राश इति औद्रेण सह हरीतकीप्राशः, किंवा अगस्त्यहरीतक्यादि-
 प्राशः । ये चोक्ता इत्यारग्वधीये । तेनेति कार्येण करणभूतेन अभ्यस्यतोऽभ्यासं कुर्वानस्य, किंवा
 तेन कार्येण त्रिफलादीन्वन्वस्यत इति योग्येना ॥ ११४ ॥

मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
 श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रा * त्वक् च वत्सकात् ॥
 रसमेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबेन्नरः ।
 सन्तर्पणकृतैः रुद्धैर्द्वैर्द्याधिभिः सम्प्रमुच्यते ॥
 एभिश्चोदत्तेनोदघप-स्नानयोगोऽयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोऽसंहितैः ॥ ५ ॥
 कुण्डं गोमेदको हिङ्गु क्रौञ्चस्थि त्र्यम्बकं वचा ।
 वृषकले श्वदंष्ट्रा च खराहा चाश्मभेदकः ॥
 तक्रेण दधिमण्डेन बदगम्लरसेन वा ।
 मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहश्च पीतमेतद्व पाहति ॥ ६ ॥
 तक्राभयप्रयोगेश्च त्रिफलायस्तथैव च ।
 अरिष्टानां प्रयोगेश्च यान्ति मेहादयः क्षयम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—मुस्तमित्यादि । मुस्तेत्यादिर्विरेकाद्य योगः । त्वक् च वत्सकात्
 कुटजतगित्यर्थः । यथादोषमिति दोषप्रमाणापेक्षया मानेन । एभिरिति
 मुस्तादिभिः । उदत्तेनमभ्यक्तगात्रे भ्रक्षणम् । उदघपस्त्वनभ्यक्तगात्रे भ्रक्षणम् ।
 स्नानार्थकाथोऽपीत्येवंरूपयोगेनोपयोजितैः । त्वग्दोषाः कुण्डादयः । स्नेहोप-
 संहितैः स्नेहानां सपिस्तेलादीनां साधनरूपेणोपयुक्तरैर्भिश्च मुस्तादिभिः कल्कैः
 कटुतैलादिकं पतवाभ्यङ्गयोगेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—कुण्डमित्यादि । गोमेदको मणिविशेषः । क्रौञ्चेति क्रौ च इति
 ख्यातः पक्षी । खराहा खुरासिनी अजमोदा ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तक्राभयेत्यादि स्पष्टम् ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—यथादोषमिति दोषप्रमाणापेक्षया गृहीतमात्रम् । उदत्तेनमभ्यङ्गपूर्वकम्,
 उदघपस्त्वनभ्यङ्गपूर्वकः । स्नेहोपसंहितैरिति स्नेहसाधनेनोपयुक्तैः । गोमेदको मणिविशेषः,
 क्रीडाः पक्षी, क्रौ च इति ख्यातः पक्षी । खराहा, अजमोदा । लोहोदकाद्भुतः इत्यगुरुकाद्भुतः,

त्रूपणं त्रिफला क्षौद्रं क्रिमिघ्नमजमोदकः ।
 मन्थोऽयं सक्तवः * सपिहितो लोहोदकाप्लुतः ॥ ८ ॥
 व्योषं विडङ्गं शिग्रुणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥
 हिङ्गुकेवृकमूलानि यमानीधान्यचित्रकान् ।
 सौवर्चलमजाजीश्च हवुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 चूर्णतैलघृतक्षौद्र-भागाः स्युर्मानतः समाः ।
 सक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥
 प्रयोगादस्य शाभ्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यशांसि कामलाः ॥

गङ्गाधरः—त्रूपणमित्यादि । लोहोदकाप्लुत इति षडङ्गपरिभाषया
 अगुरुकाथमर्द्धशृतं कृत्वा तदुदकोपहितः सन् मन्थो भवति । अत्रानन्तरव्योष-
 मित्यादियोगनिर्दिष्टप्रमाणसाहचर्यात् त्रूपणादीनामपि मानं बोध्यम् । तेन
 त्रूपणत्रिफलाक्रिमिघ्नमजमोदानां मिलितानां यावन्मानं तावन्मानं क्षौद्रस्य
 तावच्च सपिपः । चूर्णादीनां सर्वेषां षोडशगुणमानं सक्तूनामित्येवं सर्व-
 मर्द्धशृतागुरुकाथेनालोच्य पानं सन्तर्पणं रुक्षमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—व्योषमित्यादि । यमानीति वनयमानी । अजाजी जीरकम् ।
 हवुषामिति खनामख्याताम् । चूर्णयेदिति व्योषादिहवुषान्तानां चूर्णानां
 मिलितानां यावन्मानं तावन्मानं तिलतैलम् । तावच्च क्षौद्रम् । तावच्च घृतम् ।
 सक्तूनान्तु चूर्णापेक्षया षोडशगुणो भाग इत्येवं सर्वं द्रवानुक्तयार्द्धशृतजलेन
 आलोच्य सन्तर्पणं पिबेत् । सन्तर्प्यन्तं षण्डुक्ते यत्तन् सन्तर्पणं सन्तर्प्यतेऽनेन
 वा तत्तथा । एतच्च रुक्षसन्तर्पणमप्यपतर्पणं बोध्यम् । स्निग्धसन्तर्पणप्रत्यनीक-
 त्वेनोक्तत्वात् । सन्तर्पणोत्थिता इति स्निग्धसन्तर्पणोत्थिताः । चूर्णतैलेति
 उदककरणञ्च षडङ्गविधानेन । इह प्रयोगे वक्ष्यमाणव्योषाण्युक्तप्रमाणेन साहचर्याच्चूर्णादिमानं
 ज्ञेयम् ॥ ८-८ ॥

चक्रपाणिः—सन्तर्पणमिति जलालोहितशक्त्वरूपतया, तेन सन्तर्पणसंज्ञकस्याप्यपतर्पणता

ग्रीहा पाण्डामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासगलग्रहाः ॥
 क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वेत्रा स्थौल्यमतीव च ।
 नराणां दीप्यन्ते चाग्निः स्मृतिवृद्धिश्च वर्द्धते ॥ ६ ॥
 व्यायामनित्या जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
 सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ १० ॥
 उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।
 वदयन्ते सौषधाश्चार्द्धमपतर्पणजा गदाः ॥ ११ ॥
 देहाग्निबलवर्णोजः-शुक्रमांसपरिणयः ।
 ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥
 श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
 विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घाद्विकसंश्रयम् ॥
 पृष्ठास्थिसन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
 ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ १२ ॥

वचनन्तु अपतर्पणरूपरुक्षसन्तर्पणार्थं परिभाषारूपं बोध्यम् । तेन सञ्चित्र
 सन्तर्पणमेतयैव दिशा कार्यमिति । इवेत्रं भित्रितम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—संग्रहेण सन्तर्पणप्रतीकारमाह—व्यायामेत्यादि । उक्तमित्यादि ।
 सन्तर्पणोत्थानामिति स्निग्धसन्तर्पणोत्थानाम् । अपतर्पणमिति स्निग्धसन्तर्पण-
 विपरीतं तर्पणमपतर्पणमित्यर्थः । न तु तर्पणमात्रविपरीतमपतर्पणम् ।
 तृणपादिव्योपादियोग्योः सन्तर्पणाख्यया स्वयमुक्तत्वात् । अपतर्पणजा
 इति रुक्षसन्तर्पणजाः स्निग्धसन्तर्पणविपरीततर्पणजा इत्यर्थः । स्निग्धतर्पण-
 विपरीततर्पणन्तु द्वित्रिभूः उपवासाद्यद्रव्यभूतं रुक्षादिद्रव्यभूतञ्च ॥ १०।११ ॥

गङ्गाधरः—अपतर्पणजाः के गदा इति ? अत आह—देहाग्नीत्यादि । ऊर्ध्व-
 वातादय इति आसादयः, किंवा “अथ प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा कुपितेन च ।

ज्ञेया । इवेत्रं भित्रितम्, इत्यमिति पाठे श्वेतावभासता । ऊर्ध्ववातादय इति पृष्ठा-

व्याख्येयः—“ऊर्ध्ववातात्मनो हरि” इत्यादि, ऊर्ध्ववातः आसादिर्बोद्धं वायुर्वाति, किंवा

ग्रीहा पाण्डामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासगलग्रहाः ॥
 क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वेत्रा स्थौल्यमतीव च ।
 नराणां दीप्यन्ते चाग्निः स्मृतिवृद्धिश्च वर्द्धते ॥ ६ ॥
 व्यायामनित्या जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
 सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ १० ॥
 उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।
 वदयन्ते सौषधाश्चार्द्धमपतर्पणजा गदाः ॥ ११ ॥
 देहाग्निबलवर्णोजः-शुक्रमांसपरिणयः ।
 ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥
 श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
 विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घाद्विकसंश्रयम् ॥
 पृष्ठास्थिसन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
 ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ १२ ॥

वचनन्तु अपतर्पणरूपरुक्षसन्तर्पणार्थं परिभाषारूपं बोध्यम् । तेन सञ्चित्र
 सन्तर्पणमेतयैव दिशा कार्यमिति । इवेत्रं भित्रितम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—संग्रहेण सन्तर्पणप्रतीकारमाह—व्यायामेत्यादि । उक्तमित्यादि ।
 सन्तर्पणोत्थानामिति स्निग्धसन्तर्पणोत्थानाम् । अपतर्पणमिति स्निग्धसन्तर्पण-
 विपरीतं तर्पणमपतर्पणमित्यर्थः । न तु तर्पणमात्रविपरीतमपतर्पणम् ।
 तृणपादिव्योपादियोग्योः सन्तर्पणाख्यया स्वयमुक्तत्वात् । अपतर्पणजा
 इति रुक्षसन्तर्पणजाः स्निग्धसन्तर्पणविपरीततर्पणजा इत्यर्थः । स्निग्धतर्पण-
 विपरीततर्पणन्तु द्वित्रिभूः उपवासाद्यद्रव्यभूतं रुक्षादिद्रव्यभूतञ्च ॥ १०।११ ॥

गङ्गाधरः—अपतर्पणजाः के गदा इति ? अत आह—देहाग्नीत्यादि । ऊर्ध्व-
 वातादय इति आसादयः, किंवा “अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा कुपितेन च ।

ज्ञेया । इवेत्रं भित्रितम्, इत्येवमिति पाठे श्वेतावभासता । ऊर्ध्ववातादय इति पृष्ठा-

व्याख्येयः—“ऊर्ध्ववातात्मनो हरि” इत्यादि, ऊर्ध्ववातः आसादिर्बोद्धं वायुर्वाति, किंवा

तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
 यत् तदर्थे * समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥
 सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
 नर्त्तं सन्तर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ १३ ॥
 देहाग्निदोषभैषज्य-मात्राकालानुवृत्तिना ।
 कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥
 हिता मांसरसास्तस्मै पयांसि च घृतानि च ।
 स्नानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ १४ ॥

करोत्यनिशमुद्गारमृद्धं वातः स उच्यते ॥” इति तन्त्रान्तरोक्त ऊर्द्धं वातः । आदिना
 भ्रमादयः । अपतर्पणात् स्निग्धसन्तर्पणविपरीतलङ्घनादिरुक्षसन्तर्पणात् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अपतर्पणजव्याधिप्रज्ञान्यर्थं चिकित्सामूत्राण्याह—तेषामित्यादि ।
 सन्तर्पणं स्निग्धसन्तर्पणं यदौषधमाख्यातमुक्तं तद्वत् तत्तद्व्याधिं प्रशमयितुं
 सद्यः समर्थं स्यात् तदर्थं तद्व्याधिप्रशमहेतुसन्तर्पणार्थं तदिष्यते । अथ सद्यः
 प्रशमने समर्थं न स्यात् तत्र व्याधौ तदेवौषधमभ्यासे इष्यते । सद्यस्तर्पणाभ्या-
 सयोविषयमाह—सद्यः इत्यादि । सद्यःपदं * सप्ताहाद्यन्तपरं तर्पणेन सद्यः
 उपचीयते । किं पुनः सद्यः सन्तर्पणेनेत्युभयत्र तर्पणोपचययोः सद्यः-
 पदान्वयः । नर्त्तं इति वचनेन सद्यस्तर्पणस्य चिरक्षीणतर्पणकरणव्यवच्छेदा-
 दित्यर्थः । तस्माद्देहाद्यनुवृत्तिना सन्तर्पणेन अभ्यस्यमानेन चिरनिर्षेद्यमाणेन
 चिरदुर्बले भेषजं चिकित्सनं कार्यम् । न तु शीघ्रदेव्यमानेन । शीघ्रसेव्य-
 मानं हि सन्तर्पणं देहाग्न्यादुपनायाय भवतीति भावः ।

सन्तर्पणमाह—हिता इत्यादि । तस्मा इति चिरक्षीणाय । वस्तय इति
 स्नेहवस्तयः । तर्पणास्तर्पणा इति तर्पणसंज्ञा, ये स्निग्धतर्पणाः शर्करापिप्पली-

तन्त्रान्तरोक्ता रोगविशेषा वृद्धं यथा—ऊर्ध्वं प्रतिद्वतो वायुः श्लेष्मणा कुपितेन च । करोत्यनिश-
 मुद्गारमृद्धं वातः स उच्यते इति ॥ १२—१३ ॥

चक्रवर्तिः—सद्यस्तर्पणतर्पणाभ्यासयोर्विषयभेदमाह—सद्य इत्यादि । अन्तरमात्रेणैति वचनेन

ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रणाम् ।

तृप्यतामृद्धवातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ १५ ॥

शर्करापिप्पलीतैल-वृतचौद्रैः समांशकैः * ।

सक्तुर्द्विगुणितो वृध्यस्तेषां मन्यः प्रशस्यते ॥ १६ ॥

सक्तवो मदिरा चौद्रं शर्करा चैति तर्पणम् ।

पिबन्मासुतविण्मूत्र-कफपित्तानुलोमनम् ॥ १७ ॥

फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।

तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तहरं पिबेत् ॥ १८ ॥

मन्यः खज्जूरमृद्धोका-वृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।

परुषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १९ ॥

त्यादिनात्रैव वक्ष्यन्ते । न तपतर्पणाः, ये कश्चिन्तपणत्वात् तपणसंज्ञकाः
पूर्वं श्रूयणमित्यादिना व्योषमित्यादिना चोक्ताः ॥ १३/१४ ॥

गङ्गाधरः—इति तपणांस्तपणान् वक्तुं विषयोपदेशपूर्वकमाह—ज्वरत्यादि ।
तर्पणा इति स्निग्धतर्पणत्वेन तर्पणसंज्ञकाः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—शकरेत्यादि । शकरादिसर्वद्रव्याद् द्विगुणितः सक्तुर्मन्यः ।
अत्राप्यालोडनार्थम् अनुक्तं केवलार्द्धशृतजलं बोध्यम् । सक्तवस्तु सर्वत्रैव
दोषापेक्षया भृष्टयवलाजादीनां बोध्याः । एतच्च वचनं स्निग्धसन्तर्पणरूप-
तर्पणसाधनार्थं परिभाषारूपं बोध्यम् । तेन सर्वत्रैवानेन वचनेनोक्तपानेन
यत् स्नेहद्रव्यप्रधानं साध्यते तत् स्निग्धसन्तर्पणं भवति मन्यसंज्ञा । तेषामिति
ज्वरकासादीनामुक्तानाम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अपरमाह—सक्तव इत्यादि । अत्र मदिरादिभ्यस्त्रिभ्यो द्विगुणाः
सक्तवः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अपरं तर्पणमाह—फाणितमित्यादि । अत्र प्रत्येकसमफाणि-
तादिसम्बन्धिगुणाः सक्तवः । किंवा प्रत्येकं समं समफाणितसर्पिर्भ्यां द्वाभ्यां
द्विगुणः सक्तुः, सर्पिर्दधिमण्डांम्लकाञ्जिकैरालोडनं बोध्यम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—मन्य इत्यादि । मन्य इत्यादिनापरं तर्पणम् । खज्जूरालीनां
शिरःपुञ्जले त्वरया क्रियमाणमग्निश्चादिदोषं करोतीति सूचयति । तर्पणास्तर्पणाश्चेति सन्तर्पण-

* शर्करापिप्पलीतैल-वृतचौद्रसमांशकैरिति वक्ष्याणिसममतः पाठः ।

ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रणाम् ।
 तृप्यतामृद्धवातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ १५ ॥
 शर्करापिप्पलीतैल-वृतचौद्रैः समांशकैः * ।
 सक्तुर्द्विगुणितो वृध्यस्तेषां मन्यः प्रशस्यते ॥ १६ ॥
 सक्तवो मदिरा चौद्रं शर्करा चैति तर्पणम् ।
 पिबिन्मास्तविणमूत्र-कफपित्तानुलोमनम् ॥ १७ ॥
 फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
 तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तहरं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मन्यः खज्जूरमृद्रोका-वृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।
 परुषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १९ ॥

त्यादिनात्रैव वक्ष्यन्ते । न तपतर्पणाः, ये कश्चिन्तपणत्वात् तपणसंज्ञकाः
 पूर्व्वं तर्पणमित्यादिना व्योषमित्यादिना चोक्ताः ॥ १३/१४ ॥

गङ्गाधरः— इति तपणांस्तपणान् वक्तुं विषयोपदेशपूर्व्वकमाह—ज्वरत्यादि ।
 तर्पणा इति स्निग्धतर्पणत्वेन तर्पणसंज्ञकाः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—शकरेत्यादि । शकरादिसर्व्वद्रव्याद् द्विगुणितः सक्तुर्मन्यः ।
 अत्राप्यालोडनार्थम् अनुक्तं केवलार्द्धशृतजलं बोध्यम् । सक्तवस्तु सर्व्वत्रैव
 दोषापेक्षया भृष्टयवलाजादीनां बोध्याः । एतच्च वचनं स्निग्धसन्तर्पणरूप-
 तर्पणसाधनार्थं परिभाषारूपं बोध्यम् । तेन सर्व्वत्रैवानेन वचनेनोक्तपानेन
 यत् स्नेहद्रव्यप्रधानं साध्यते तत् स्निग्धसन्तर्पणं भवति मन्यसंज्ञा । तेषामिति
 ज्वरकासादीनामुक्तानाम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अपरमाह—सक्तव इत्यादि । अत्र मदिरादिभ्यस्त्रिभ्यो द्विगुणाः
 सक्तवः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अपरं तर्पणमाह—फाणितमित्यादि । अत्र प्रत्येकसमफाणि-
 तादिसम्बद्धिगुणाः सक्तवः । किंवा प्रत्येकं समं समफाणितसर्पिर्भ्यां द्वाभ्यां
 द्विगुणः सक्तुः, सर्पिर्दधिमण्डाम्लकाञ्जिकैरालोडनं बोध्यम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—मन्य इत्यादि । मन्य इत्यादिनापरं तर्पणम् । खज्जूरादीनां
 शिरःपूर्व्वले खरवा क्रियमाणमग्निश्चादिदोषं करोतीति सूचयति । तर्पणास्तर्पणाश्चेति सन्तर्पण-

* शर्करापिप्पलीतैल-वृतचौद्रसमांशकैरिति चकपाणिसम्मतः पाठः ।

स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रुक्ष एव वा ।

सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्य्यवर्णबलप्रदः ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः ।

सन्तर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।

सन्तर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्त्तिताः ॥ २१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

सन्तर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

प्रत्येकं समानानां पिष्टानां कलकैर्युक्तः सर्वदिगुणसत्कृति सन्तर्पणानां सक्त-
योनिताल्लभ्यते ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—सद्यस्तर्पणमाह—स्वादुरित्यादि । स्वादुः शकरामध्वादियोगात् ।
अम्ल इति दाडिमामलकादियोगात् । जलकृत इति जलेनालोडितः । सस्नेहो
घृतादियोगात् स्नेहसक्तमयो मन्थः । रुक्ष एव वेति घृतादियोगं विनापि रुक्ष-
सक्तमयो वा मन्थः द्रवशैत्यविकाशित्वैः सद्यः सन्तर्पणीति भावः । एवञ्च
लङ्घनादीनां पणामुपक्रमाणापरोगत्वे संव्यमानानां व्याधितुलमुक्तं भवति ।
यतस्तु वृंहणस्नेहनयोः सन्तर्पणत्वमुक्तं तज्ज्ञानानाञ्च व्याधीनामपतर्पणं यमन-
विरेचनव्यायामोपवासरुक्षान्नस्वेदनादिकमुक्तम् । अत एव वृंहणस्नेहने द्वे
सन्तर्पणे भवतश्चत्वारि लङ्घनादीन्यपतर्पणानि भवन्तीति द्वैविध्यं पणामिति
बोध्यम् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाद्यमुपसंहर्तुमाह तत्रत्यादि । स्पष्टम् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अग्निवेशेत्यादि ॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकाविरक्तकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरु सूत्रस्थानीय-
त्रयोविंशोऽध्यायमन्तर्पणीयजलपाण्या त्रयोविंशी शाल्वा ॥ २३ ॥

कारकमन्थादयः, तेन दृढ संज्ञामात्रेण ये तर्पणा अपतर्पणकारका व्योपाद्यस्ने न माझा, किन्तु
दाकरापिप्पलीत्यादिग्रन्थयाच्याः शर्करादिमन्थोक्तमानेनापरेऽपिह अस्या माझाः ॥ १३-१९ ॥

चक्रपाणिः—स्वादुरम्लेत्यादिना सद्यस्तर्पणमाह—अम्ल इति—अम्लदाडिमामलकादियोगात् ; अत्र
रुक्षसक्तमयापि मन्थस्य द्रवशैत्यविकेहानुसारित्वैः सद्यस्तर्पणत्वं भवत्येव, अत एव सद्य
इत्युक्तम् ; स्नेहादिवृंहणद्रव्ययोगात् तु कालान्तरतर्पणत्वमपि भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिश्चविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां सन्तर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिशोणितोऽध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।

देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः सम्प्रकाशितः ॥ २ ॥

तद्विशुद्धश्च रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।

युनक्ति प्राणिनां * प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ भेषजयोजनाकलव्यतायां पुंसां देहे शोणितमपि धातुषु प्रधानत्वादपेक्षणीयं भवतीत्यतोऽनन्तरं विधिशोणितोऽध्यायमाह—अथात इत्यादि । अध्यायादौ विधिना शोणितमिति पदस्यार्थतो विधिशोणितेति-
शब्दमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति विधिशोणितोऽयम् तथा । सर्वं पूर्ववत् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—विधिनेत्यादि । विधिना तेन सम्यगाहाराचाराभ्यां देहिनां देहे जातं शोणितं शुद्धमदुष्टमेव भवति । केन विधिना तदाह देशेत्यादि देहिनां विशेषणम् । विधिर्यः सम्प्रकाशित इति तस्याशीतीये देशकालौकसात्म्यानां देहिनामाहाराचारयोर्गौ विधिः सम्यक् प्रकाशितस्तेनैव विधिना कृताहारज-
रमाज्जातमिति योज्यम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु तस्य च विशुद्धरुधिरस्य किं फलमिति ? अत आह—तद्-

चक्रपाणिः—सम्यगिति वातादिवद्बहुविकारकृत्येन शोणितस्य शोणितविकाराणां पूर्वोक्तान्
एवोपक्रमान् लङ्घनवृत्त्यादीन् विशेषेण दर्शयितुं विधिशोणितोऽभिधीयते । इत्यस्यार्थ-
परा संज्ञा । विधिनेति सम्यगाहाराचारविधिना । शुद्धं भवतीत्यत्र भवति विद्यत इत्यर्थः,
इत्यादस्य जातशब्देनैवोक्तत्वात् । केन विधिनेत्याह—देशेत्यादि । सात्म्यशब्दस्य देशादिभिः
प्रत्येकमन्वयः । औकसात्म्यमभ्याससात्म्यम् । सम्प्रकाशित इति तस्याशीतीये सम्प्रकाशित
इत्यत्र तेनेति शेषः, अतो याः सम्प्रकाशितो विधिरनेन विधिनेति सम्बन्धः । अन्ये व्याख्यानयन्ति—
शोणितं जातं तावद् भवति, तच्च कारणान्तरदृष्टं सद् विधिना यथोक्तेन पुनः शुद्धं भवतीति
योजनीयम् । विशुद्धं शोणितं किं करोमीत्याह—तद्विशुद्धमित्यादि । तेन विधिना विशुद्धं

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिशोणितोऽध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।

देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः सम्प्रकाशितः ॥ २ ॥

तद्विशुद्धश्च रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।

युनक्ति प्राणिनां * प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ भेषजयोजनाकलव्यतायां पुंसां देहे शोणितमपि धातुषु प्रधानत्वादपेक्षणीयं भवतीत्यतोऽनन्तरं विधिशोणितोऽध्यायमाह—अथात इत्यादि । अध्यायादौ विधिना शोणितमिति पदस्यार्थतो विधिशोणितेति-शब्दमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति विधिशोणितोऽयम् तथा । सर्वं पूर्वंवत् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—विधिनेत्यादि । विधिना तेन सम्यगाहाराचाराभ्यां देहिनां देहे जातं शोणितं शुद्धमदुष्टमेव भवति । केन विधिना तदाह देशेत्यादि देहिनां विशेषणम् । विधिर्यः सम्प्रकाशित इति तस्याशीतीये देशकालौकसात्म्यानां देहिनामाहाराचारयोर्गौ विधिः सम्यक् प्रकाशितस्तेनैव विधिना कृताहारज-रमाज्जातमिति योज्यम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु तस्य च विशुद्धरुधिरस्य किं फलमिति ? अत आह—तद्-

चक्रपाणिः—सम्यगिति वातादिवद्बहुविकारकृत्येन शोणितस्य शोणितविकाराणां पूर्वोक्तान् एवोपक्रमान् लङ्घनवृत्त्यादीन् विशेषेण दर्शयितुं विधिशोणितोऽभिधीयते इत्यस्यर्थ-परा संज्ञा । विधिनेति सम्यगाहाराचारविधिना । शुद्धं भवतीत्यत्र भवति विद्यत इत्यर्थः, इत्यादस्य जातशब्देनैवोक्तत्वात् । केन विधिनेत्याह—देशेत्यादि । सात्म्यशब्दस्य देशादिभिः प्रत्येकमन्वयः । औकसात्म्यमभ्याससात्म्यम् । सम्प्रकाशित इति तस्याशीतीये सम्प्रकाशित इत्यत्र तेनेति शेषः, अतो याः सम्प्रकाशितो विधिरनेन विधिनेति सम्बन्धः । अन्ये व्याख्यानयन्ति—शोणितं जातं तावद् भवति, तच्च कारणान्तरदृष्टं सद् विधिना यथोक्तेन पुनः शुद्धं भवतीति योजनीयम् । विशुद्धं शोणितं किं करोमीत्याह—तद्विशुद्धमित्यादि । तेन विधिना विशुद्धं

प्रदुष्टं बहुतीक्ष्णोष्णमथैरन्यैश्च तद्विधैः ।

तथातिलवणक्षारैरस्लैः कटुभिरेव च ॥

इत्यादि । विशुद्धञ्च तद्विधैर्बलादिभिर्युनक्ति । हि यतः प्राणिनां प्राणः शुद्धमशुद्ध वा शोणितमनुवर्त्तते । शोणितव्यतिरेकेण प्राणो नानुवर्त्तते इत्यर्थः । वक्ष्यते च “दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौ जसी गुदम् ॥” इति । सुश्रुतेऽपि सूत्रस्थाने शोणितवर्णनीयाध्याये प्रोक्तं— “तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याष्टविधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानम् । स हृदयाच्चतुर्विंशतिभमनीरनु-प्रविश्योर्ध्वगा दश दश चाधोगामिनीश्चतस्रस्तिस्र्यङ्गाः कृत्स्नं शरीरमहरह-स्तर्पयति वृद्धयति धारयति यापयति जीवयति चाष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानाद्गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिर्वर्त्तते । तस्मिन् सत्त्वं-शरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा—किमयं तैजसः सौम्य इति ? अत्रोच्यते ; स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतपणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते । स खल्वायो रसो यद्वृत्तप्रीहानौ प्राप्य रागमुपैति । भवत-श्चात्र—रञ्जितास्तेजसा तापः शरीरस्थेन दीहनाम् । अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्जं प्रवर्त्तते । तद्वर्णोद्भादशा-दुद्धं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ आत्तवं शोणितवृत्ताग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद् गन्धस्य पाञ्चभौतिकश्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः । विसृता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा हेतुं दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥ रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य सम्भवः ॥” इत्यादि ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—विशुद्धिहेतुमुक्त्वा शोणितस्य दुष्टिहेतुमाह—प्रदुष्टमित्यादि । प्रदुष्टता शोणितस्य वस्तुनः प्रकृतिविपर्ययः । अन्यैश्च तद्विधैरिति प्रदुष्टं बहु-तीक्ष्णोष्णैः । अन्यैरिति पानकादिभिः । अन्नैरिति पाठो वा । अनिलवणक्षारैः तद्विशुद्धम्, किंवा तदिति शोणितम् । प्राणः शोणितं अनुवर्त्तते इति शोणितान्बलवद्विरेक-मनुविधीयते, यदुक्तं—“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौ जसी गुदम्” इति ॥ १—३ ॥

वक्तव्यमिति—शुद्धिहेतुमभिधाय शुद्धिहेतुमाह—प्रदुष्टोपादि । प्रदुष्टं स्वप्रकृतिविपरीतम् ।

प्रदुष्टं बहुतीक्ष्णोष्णमथैरन्यैश्च तद्विधैः ।

तथातिलवणक्षारैरस्लैः कटुभिरेव च ॥

इत्यादि । विशुद्धश्च तद्विधैर्बलादिभिर्युनक्ति । हि यतः प्राणिनां प्राणः शुद्धमशुद्ध
वा शोणितमनुवर्त्तते । शोणितव्यतिरेकेण प्राणो नानुवर्त्तते इत्यर्थः । वक्ष्यते च
“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खी मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रो-
जसी गुदम् ॥” इति । सुश्रुतेऽपि सूत्रस्थाने शोणितवर्णनीयाध्याये प्रोक्तं—
“तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याष्टविधवीर्यस्य
वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः
स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानम् । स हृदयाच्चतुर्विंशतिभमनीरनु-
प्रविश्योर्ध्वगा दश दश चाधोगामिनीश्चतस्रस्तन्यगंगाः कृत्स्नं शरीरमहरह-
स्तर्पयति वृद्धयति धारयति यापयति जीवयति चाष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य
शरीरमनुधावतोऽनुमानाद्गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिर्वर्त्तते । तस्मिन् सत्त्वं-
शरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा—किमयं तैजसः सौम्य
इति ? अत्रोच्यते ; स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतपणधारणादिभिर्विशेषैः
सौम्य इत्यवगम्यते । स खल्वायो रसो यद्वृत्तप्रीहानो प्राप्य रागमुपैति । भवत-
श्चात्र—रञ्जितास्तेजसा तापः शरीरस्थेन दीहनाम् । अव्यापन्नाः प्रसन्नेन
रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्जं प्रवर्त्तते । तद्वर्णोद्भादशा-
दुद्भूयाति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ आत्तवं शोणितवृत्तान्नेयमग्रीषामीयत्वाद् गन्धस्य
पाञ्चभौतिकश्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः । विस्मृता द्रवता रागः स्पन्दनं
लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा हेतुं दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥ रसाद्रक्तं ततो
मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य सम्भवः ॥”
इत्यादि ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—विशुद्धिहेतुमुक्त्वा शोणितस्य दुष्टिहेतुमाह—प्रदुष्टमित्यादि ।
प्रदुष्टता शोणितस्य वस्तुनः प्रकृतिविपर्ययः । अन्यैश्च तद्विधैरिति प्रदुष्टं बहु-
तीक्ष्णोष्णैः । अन्यैरिति पानकादिभिः । अन्नैरिति पाठो वा । अनिलवणक्षारैः
तद्विशुद्धम्, किंवा तदिति शोणितम् । प्राणः शोणितं अनुवर्त्तते इति शोणितान्वयव्यतिरेक-
मनुविधीयते, यदुक्तं—“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खी मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं
शुक्रोजसी गुदम्” इति ॥ १—३ ॥

वक्तव्यमिति—शुद्धिहेतुमभिधाय शुद्धिहेतुमाह—प्रदुष्टोऽप्यादि । प्रदुष्टं स्वप्रकृतिविपरीतम् ।

कुलत्थमाषनिष्पाव-तिलतैलनिषेवणात् ।
 पिण्डालुमूलकादीनां हरितानाञ्च सव्वेशः ॥
 जलजानूपवैलानां प्रसहानाञ्च सेवनात् ।
 दध्यम्लमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥
 विरुद्धानामुपक्लिन्न-पूतीनां भक्षणैश्च ।
 भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवक्लिग्धगुरुणि च ॥
 अत्यादानं तथा क्रोधं भजताञ्चातपानलौ ।
 हर्षिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥
 श्रमाभिघातात् सन्तापादजीर्णाध्यशनात् तथा ।
 शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं सम्प्रदुष्यति ॥ ४ ॥

इति केचिदभेपजनतया व्याचक्षते तन्न, अन्नप्रकरणात् । अन्नैरित्यस्य विशेषणं
 कटुभिरित्यन्तम् । निष्पावः श्वेतजिम्बा । पिण्डालुः पिण्डाकारालुकः ।
 हरितानां मारिचादीनाम् । वैल्यानामिति विदेश्यानाम् । विरुद्धानां संयोग-
 विरुद्धानाम् । उपक्लिन्नपूतीनां क्लेदीभूतानां पूतिगन्धीनां द्रव्याणाम् । द्रव-
 क्लिग्धगुरुणि भजतामित्यनेनान्वयः । अत्यादानमित्यर्थादाहारद्रव्याणामति-
 भोजनम् । भजतां क्रोधमातपानलौ च भजतामित्यन्वयः । अयुक्तया क्रोधादि-
 सेवनादित्यर्थः । काले चेति शोणितस्य दुष्टस्य यदावसेवनं कर्त्तव्यं तदानीम् ।
 अनव सेचनात् अमोक्षणात् । अजीर्णं सति अधि चाशनमजीर्णाध्यशनम्
 अजीर्णं भोजनम् । अध्यशनञ्च पूर्वार्द्धभुक्तशेषे यत् भोजनम् । तदुक्तं—
 “भुक्तस्योपरि यद् भुक्तं तदध्यशनमुच्यते” सम्प्रदुष्यतीति शोणितस्य
 दुष्टिः स्वभावान्यथार्थं क्षयो वृद्धिश्चेति ॥ ४ ॥

अन्वैष्य तद्विधैरिति प्रदृष्टपानकादिभिः, किंवा “अन्नेः” इति पाठः । “तथाऽतिलवज्जकारैः
 इत्यादि केचिद् भेषजविषयं दर्शयन्ति । तद्विधैरिति वचनेनाक्षपानस्यातिलवज्जकारैर्गृहीतत्वात् ।
 निष्पावः श्वेतजिम्बा, अत्यादानं तृप्तिमतिक्रम्य भोजनम्, काले चेति शोणितदुष्टियुक्ते शरत्काले ।
 अजीर्णैऽध्यशनमजीर्णाध्यशनम्, किंवा अजीर्णस्यापक्वपाशनम्, अध्यशनमनु पूर्वार्द्धशेषे यद्-
 भुज्यते, यदाह—“भुक्तस्योपरि यद् भुक्तं तदध्यशनमुच्यते” ॥ ५ ॥

कुलत्थमाषनिष्पाव-तिलतैलनिषेवणात् ।
 पिण्डालुमूलकादीनां हरितानाञ्च सव्वेशः ॥
 जलजानूपवैलानां प्रसहानाञ्च सेवनात् ।
 दध्यम्लमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥
 विरुद्धानामुपक्लिन्न-पूतीनां भक्षणैश्च ।
 भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवक्लिग्धगुरुणि च ॥
 अत्यादानं तथा क्रोधं भजताञ्चातपानलौ ।
 हर्षिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥
 श्रमाभिघातात् सन्तापादजीर्णाध्यशनात् तथा ।
 शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं सम्प्रदुष्यति ॥ ४ ॥

इति केचिदभेषजतया व्याचक्षते तन्न, अन्नप्रकरणात् । अन्नैरित्यस्य विशेषणं
 कटुभिरित्यन्तम् । निष्पावः श्वेतजिम्बा । पिण्डालुः पिण्डाकारालुकः ।
 हरितानां मारिचादीनाम् । वैल्यानामिति विदेश्यानाम् । विरुद्धानां संयोग-
 विरुद्धानाम् । उपक्लिन्नपूतीनां क्लेदीभूतानां पूतिगन्धीनां द्रव्याणाम् । द्रव-
 क्लिग्धगुरुणि भजतामित्यनेनान्वयः । अत्यादानमित्यर्थादाहारद्रव्याणामति-
 भोजनम् । भजतां क्रोधमातपानलौ च भजतामित्यन्वयः । अयुक्तया क्रोधादि-
 सेवनादित्यर्थः । काले चेति शोणितस्य दुष्टस्य यदावसेवनं कर्त्तव्यं तदानीम् ।
 अनव सेचनात् अमोक्षणात् । अजीर्णं सति अधि चाशनमजीर्णाध्यशनम्
 अजीर्णं भोजनम् । अध्यशनञ्च पूर्वार्द्धभुक्तशेषे यत् भोजनम् । तदुक्तं—
 “भुक्तस्योपरि यद् भुक्तं तदध्यशनमुच्यते” सम्प्रदुष्यतीति शोणितस्य
 दुष्टिः स्वभावान्यथार्थं क्षयो वृद्धिश्चेति ॥ ४ ॥

अन्वैद्य तद्विधैरिति प्रदृष्टपानकादिभिः, किंवा “अन्नेः” इति पाठः । “तथाऽतिलवज्जकारैः
 इत्यादि केचिद् भेषजविषयं दर्शयन्ति । तद्विधैरिति वचनेनाक्षपानस्यातिलवज्जकारैर्गृहीतत्वात् ।
 निष्पावः श्वेतजिम्बा, अत्यादानं तृप्तिमतिक्रम्य भोजनम्, काले चेति शोणितदुष्टियुक्ते शरत्काले ।
 अजीर्णैऽध्यशनमजीर्णाध्यशनम्, किंवा अजीर्णस्यापक्वपाशनम्, अध्यशनन्तु पूर्वार्द्धशेषे यद्-
 भुज्यते, यदाह—“भुक्तस्योपरि यद् भुक्तं तदध्यशनमुच्यते” ॥ ५ ॥

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।

मुखनासाक्षिपाकश्च * पूतिघ्राणास्यगन्धता ॥

गुल्मोपकुशवीसर्प-रक्तपित्तप्रमीलकाः ।

विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥

वैरस्यम् + अग्निनाशश्च पिपासा गुरुगात्रता ।

सन्तापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसोऽतिरुक् ॥

विदाहश्चान्नपानस्य तित्ताम्लोदगिरणां क्रमः ।

क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरत्तयः ।

तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥

गङ्गाधरः—तत इत्यादि । उपकुशो मुखरोगविशेषः । उक्तं हि मुश्रुते—“वेष्टेषु दाहो भवति तेन दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन्नुपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥” इति । प्रमीलका इति सततप्रयानम् । कम्प इति सौश्रुतो—“योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्ध आसवज्जितः । कम्पः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥” इति । बुद्धेः सम्मोहो मनःसम्मोहः । लवणास्यता यद्यपि लवणा रसः कर्तृकम्प तथापि रक्तस्यापि पाश्चात्तिकत्वेन लवणरसस्य प्रपञ्चोपलब्ध्या कर्तृकम्पत्वद्रक्तकम्पत्वं न विरुद्धम् । स्वेदो घर्मः । मदो मत्तता । तन्द्रानिद्रातियोगश्चेति । तत्र तन्द्रा तु “इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिगो रवं जम्भणं कम्पः । निद्रात्तस्यैव यस्यदा तस्य तन्द्रा विनिर्देशः । तपोवातककान् तन्द्रा निद्रा इत्येवमतोभवा ॥” इत्यन्यत्र दर्शनात् । रक्तस्य च तपोबहुलत्वात् तपो गुणबहुलतन्द्रानिद्रयोरतियोगः स्यात् । अत एव च तमसोऽन्धकारस्यातिमात्रस्य दर्शनं भवति । कण्डूः कण्डूयना । उन्काठः । पिडका त्रिशोथीये दर्शिता ।

चक्रपाणिः—उपकुशो मुखरोगविशेषः, यदुक्तं मुश्रुते—“वेष्टेषु दाहो भवति तेषु दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन्नुपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥” इति । कृष्ट हायुर्कोऽपि चर्मरक्षाभिधानं विज्ञेयार्थम् । शोणितश्चात्र इतिभाषया शोणितस्य वातादिवत् स्वातन्त्र्येण रोगकृत्यं निश्च-

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।

मुखनासाक्षिपाकश्च * पूतिघ्राणास्यगन्धता ॥

गुल्मोपकुशवीसर्प-रक्तपित्तप्रमीलकाः ।

विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥

वैरस्यम् + अग्निनाशश्च पिपासा गुरुगात्रता ।

सन्तापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसोऽतिरुक् ॥

विदाहश्चान्नपानस्य तित्ताम्लोदगिरणां क्रमः ।

क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरत्तयः ।

तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥

गङ्गाधरः—तत इत्यादि । उपकुशो मुखरोगविशेषः । उक्तं हि मुश्रुते—“वेष्टेषु दाहो भवति तेन दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन्नुपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥” इति । प्रमीलका इति सततप्रयानम् । कम्प इति सौश्रुतो—“योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्ध आसवज्जितः । कम्पः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥” इति । बुद्धेः सम्मोहो मनःसम्मोहः । लवणास्यता यद्यपि लवणा रसः कर्तृकम्प तथापि रक्तस्यापि पाश्चात्तिकत्वेन लवणरसस्य प्रपञ्चोपलब्ध्या कर्तृकम्पत्वद्रक्तकम्पत्वं न विरुद्धम् । स्वेदो घर्मः । मदो मत्तता । तन्द्रानिद्रातियोगश्चेति । तत्र तन्द्रा तु “इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिगो रवं जम्भणं कम्पः । निद्रात्तस्यैव यस्यदा तस्य तन्द्रा विनिर्देशः । तपोवातककान् तन्द्रा निद्रा ज्ञेयमतमोभवा ॥” इत्यन्यत्र दर्शनात् । रक्तस्य च तपोबहुलत्वात् तपो गुणबहुलतन्द्रानिद्रयोरतियोगः स्यात् । अत एव च तमसोऽन्धकारस्यातिमात्रस्य दर्शनं भवति । कण्डूः कण्डूयना । उन्काठः । पिडका त्रिशोभीये दर्शिता ।

चक्रपाणिः—उपकुशो मुखरोगविशेषः, यदुक्तं मुश्रुते—“वेष्टेषु दाहो भवति तेषु दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन्नुपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥” इति । कृष्ट हायुर्कोऽपि चर्मरक्षाभिधानं विज्ञेयार्थम् । शोणितश्चात्र इतिभाषया शोणितस्य वातादिवत् स्वातन्त्र्येण रोगकृत्यं निश्च-

कण्डूस्तुकोटपिडका-कुण्डचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ ५ ॥

शीतोष्णस्निग्धरुजाद्यै रूपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांसान् विनिर्दिशेत् ॥

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।

विरेकमनुवासश्च स्त्रावणं शोणितस्य च ॥ ६ ॥

कुण्डचर्मदलादय इति कुण्डोक्तो पुनश्चर्मदलादय इति विशेषेण रक्तदुष्टित्वयाप-
नार्थं श्वदकुण्डचर्मदलादीनामस्मिन् संग्रहे अनुक्तत्वेन समकुशातिरिक्तानां तेषाम्
अलाभापत्त्या लाभायश्च । शोणिताश्रया इति वचनेन शोणितस्य वातादिवन्-
कत्त्वाभावः कुर्यापित ॥ ५ ॥

गङ्गावरः अनुक्तभूरशोणिताश्रयव्याध्युपसंहाराधमाह - शीतेन्यादि । आदि
ग्रहणान् वक्ष्यमाणशोणितव्याधिप्रतीकारोपक्रमभिन्नलङ्घनग्रहणादुपक्रमाणां
ग्रहणम् । सम्यगुपक्रान्ता इति सम्बन्धः । ननु शीतोष्णादुपक्रमैः
किं न रक्तप्रशमः स्यादिति ? अत आह कुर्यादित्यादि । अत्रायं
भावः शोणिताश्रयव्याधीनां वातादिजन्यत्वेऽप्याश्रयस्य शोणितस्य
प्राप्त्या न तन्निहरणं विनादितो येषां साध्यानां रोगाणां केवलवातादि-
प्रशमनशीतोष्णादुपक्रमेन सम्यक् सिद्धिर्भवति तान् रक्तजान्
व्याधीनादिशेत् । रक्तस्य स्त्रावणं ततो विरेचनं ततोऽनुवासनं ततो रक्तपित्त-
हरीरक्तपित्तसंशमनी क्रियां कुर्यात् । न ततो रक्तपित्तहरणवमनक्रियाम् ।
न त्वादितो रक्तपित्तसंशमनी क्रियां ततो विरेचनं ततोऽनुवासनं ततो रक्त-
विस्त्रावणमिति ॥ ६ ॥

करोति । अनुक्तभूरिशोणितरोगग्रहणार्थमाह शीतोष्णेन्यादि । आद्यग्रहणान् तीक्ष्णमुद्वादीनां
ग्रहणम् । सम्यगिति पूर्व्वेण योजनीयम् । तत्र शीतोष्णस्निग्धरुजादैरिति शोणितवृद्धिमनपेक्ष्य
वातादिजयार्थमात्रप्रयुक्तरिति मन्तव्यम्, येन शोणितव्याधेरपि शान्तिर्बन्ध्यमागरक्तपित्तहर-
क्रियादिभिः शीतोष्णदिग्धादिक्रियाप्रविष्टैव, ततश्च शोणितरोगस्यापि शीतादिक्रियाभिरेव
शोणितप्रतिकृतिभिः प्रशमो भवति, प्रबुद्धशोणिताश्रयास्तु वातादयः स्वाश्रयप्रभावाः स्वविक्रिया-
मात्रेण न प्रशाम्यन्ति । रक्तपित्तहरक्रियादयो यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ ५ । ६ ॥

कण्डूस्तुकोटपिडका-कुण्डचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ ५ ॥

शीतोष्णस्निग्धरुजाद्यै रूपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांसान् विनिर्दिशेत् ॥

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।

विरेकमनुवासश्च स्त्रावणं शोणितस्य च ॥ ६ ॥

कुण्डचर्मदलादय इति कुण्डोक्तो पुनश्चर्मदलादय इति विशेषेण रक्तदुष्टित्वयाप-
नार्थं श्वदकुण्डचर्मदलादीनामस्मिन् संग्रहे अनुक्तत्वेन समकुशातिरिक्तानां तेषाम्
अलाभापत्त्या लाभाश्च । शोणिताश्रया इति वचनेन शोणितस्य वातादिवन्-
कत्वाभावः ख्यापितः ॥ ५ ॥

गङ्गावरः अनुक्तभूरशोणिताश्रयव्याधुपसंहाराधमाह - शीतेत्यादि । आदि
ग्रहणान् वक्ष्यमाणशोणितव्याधिप्रतीकारोपक्रमभिन्नलङ्घनग्रहणादुपक्रमाणां
ग्रहणम् । सम्यगुपक्रान्ता इति सम्बन्धः । ननु शीतोष्णादुपक्रमैः
किं न रक्तप्रशमः स्यादिति ? अत आह कुर्यादित्यादि । अत्रायं
भावः शोणिताश्रयव्याधीनां वातादिजन्यत्वेऽप्याश्रयस्य शोणितस्य
प्राप्त्या न तन्निहरणं विनादितो येषां साध्यानां रोगाणां केवलवातादि-
प्रशमनशीतोष्णादुपक्रमेन सम्यक् सिद्धिर्भवति तान् रक्तजान्
व्याधीनादिशेत् । रक्तस्य स्त्रावणं ततो विरेचनं ततोऽनुवासनं ततो रक्तपित्त-
हरीरक्तपित्तसंशमनी क्रियां कुर्यात् । न ततो रक्तपित्तहरणवमनक्रियाम् ।
न त्वादितो रक्तपित्तसंशमनी क्रियां ततो विरेचनं ततोऽनुवासनं ततो रक्त-
विस्त्रावणमिति ॥ ६ ॥

करोति । अनुक्तभूरिशोणितरोगग्रहणार्थमाह शीतोष्णेत्यादि । आद्यग्रहणान् तीक्ष्णमुद्वादीनां
ग्रहणम् । सम्यगिति पूर्व्वेण योजनीयम् । तत्र शीतोष्णस्निग्धरुजादैरिति शोणितवृद्धिमनपेक्ष्य
वातादिजयार्थमात्रप्रयुक्तरिति मन्तव्यम्, येन शोणितव्याधेरपि शान्तिर्बन्ध्यमागरक्तपित्तहर-
क्रियादिभिः शीतोष्णदिग्धादिक्रियाप्रविष्टैव, तत्र शोणितरोगस्यापि शीतादिक्रियाभिरेव
शोणितप्रतिकृतिभिः प्रशमो भवति, प्रबुद्धशोणिताश्रयास्तु वातादयः स्वाश्रयप्रभावाः स्वविक्रिया-
मात्रेण न प्रशाम्यन्ति । रक्तपित्तहरक्रियादयो यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ ५ । ६ ॥

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
 रुधिरं स्त्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ ७ ॥
 अरुणाभं भवेद्वातात् फेनिलं विशदं तनु ।
 पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्रायत्यौष्णाच्चिरेण च ॥
 ईषत्पाण्डु कफाद् दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद घनम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ८ ॥
 तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।
 गुग्गाफलसवणञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—शोणितस्य विस्त्रावणं यथा कर्तव्यं तदाह—बलदोषत्यादि । बलस्यातुरबलस्य शोणितरूपदोषस्य च प्रमाणात् परिमाणमनुसृत्य जन्तो रुधिरं स्त्रावयेत् । किंवा रुधिरस्य दुष्टस्य विशुद्ध्या विशुद्धिं यावन् वीक्ष्य विस्त्रावयेत् । यावद्दुष्टरक्तनिगमः स्यात् तावन् विस्त्रावयेत् । विशुद्धरक्तदशने तु सति रक्तं स्तम्भयेदिति भावः । आशयरक्तजव्याधिस्थानं समीक्ष्य वा रक्तं विस्त्रावयेत् तद्वाय्वाश्रयस्थानस्य रक्तवणनादौ विनष्टे रक्तं स्तम्भयेदिति भावः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—विशुद्ध्या रुधिरस्य वेति यदुक्तं कथं रक्तं दुष्टत्वेन विशुद्धत्वेन वा ज्ञेयं स्यादिति । अतः शोणितदुष्टविशुद्धिलक्षणानि क्रमेणाह—अरुणाभमित्यादि । स्त्रायत्यौष्णाच्चिरेण चेति पित्तदुष्टरक्तमौष्ण्यदधिकोष्णत्वाच्चिरेण स्त्रायति घनीभवति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—विशुद्धरक्तलिङ्गमाह—तपनीयं न्यादि । तपनीयं वह्निना द्रवत्सुवणे । इन्द्रगोपः स्वनाम्ना प्रसिद्धः कीटविशेषः । अत्र नानावणता रक्तस्य वातादिनानामकृतिपुरुषोपत्तान् । शोणितस्य दुष्टविशुद्धयोः सुश्रुतवचनानि

चक्रपाणिः—उक्तशोणितस्त्रावणप्रमाणमाह—बलेत्यादि । बलदोषप्रमाणादिति बलस्य तथा दोषस्य शोणितव्याधिरूपस्य प्रमाणं वीक्ष्य, दोषशब्दो ह्ययं रोगो वर्तते । विशुद्ध्या रुधिरस्य वेति यावत्ता स्त्रावणेन शोणितं शुद्धं स्यात् । आशयं स्थानं दुष्टशोणिताशयमिति यावत्, यथा स्वल्पे कुष्ठे लोकेमेव विशुद्धार्थमुपादेयम्, महति कुष्ठे बहु स्त्रावणीयम्, यदुक्तम्—“प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिरावधनम्” । एषु च पक्षेषु यद् वचनमवयवं भवति तत् तत्र ग्राह्यम् ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—दुष्टरक्तलक्षणमाह—अरुणाभमित्यादि । स्त्रायति घनं भवति । विशुद्ध-

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
 रुधिरं स्त्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ ७ ॥
 अरुणाभं भवेद्वातात् फेनिलं विशदं तनु ।
 पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्रायत्यौष्णाच्चिरेण च ॥
 ईषत्पाण्डु कफाद् दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद घनम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ८ ॥
 तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।
 गुग्गाफलसवणञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—शोणितस्य विस्त्रावणं यथा कर्तव्यं तदाह—बलदोषत्यादि । बलस्यातुरबलस्य शोणितरूपदोषस्य च प्रमाणात् परिमाणमनुसृत्य जन्तो रुधिरं स्त्रावयेत् । किंवा रुधिरस्य दुष्टस्य विशुद्ध्या विशुद्धिं यावन् वीक्ष्य विस्त्रावयेत् । यावद्दुष्टरक्तनिगमः स्यात् तावन् विस्त्रावयेत् । विशुद्धरक्तदशने तु सति रक्तं स्तम्भयेदिति भावः । आशयरक्तजव्याधिस्थानं समीक्ष्य वा रक्तं विस्त्रावयेत् तद्वाय्वाश्रयस्थानस्य रक्तवणनादौ विनष्टे रक्तं स्तम्भयेदिति भावः ॥ ७

गङ्गाधरः—विशुद्ध्या रुधिरस्य वेति यदुक्तं कथं रक्तं दुष्टत्वेन विशुद्धत्वेन वा ज्ञेयं स्यादिति । अतः शोणितदुष्टविशुद्धिलक्षणानि क्रमेणाह—अरुणाभमित्यादि । स्त्रायत्यौष्णाच्चिरेण चेति पित्तदुष्टरक्तमौष्ण्यदधिकोष्णत्वाच्चिरेण म्रियति घनीभवति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—विशुद्धरक्तलिङ्गमाह—तपनीयं न्यादि । तपनीयं वह्निना द्रवत्सुवणे । इन्द्रगोपः स्वनाम्ना प्रसिद्धः कीटविशेषः । अत्र नानावणता रक्तस्य वातादिनानामकृतिपुरुषोपत्तान् । शोणितस्य दुष्टविशुद्धयोः सुश्रुतवचनानि

चक्रपाणिः—उक्तशोणितस्त्रावणप्रमाणमाह—बलेत्यादि । बलदोषप्रमाणादिति बलस्य तथा दोषस्य शोणितव्याधिरूपस्य प्रमाणं वीक्ष्य, दोषशब्दो ह्ययं रोगो वर्तते । विशुद्ध्या रुधिरस्य वेति यावत्ता स्त्रावणेन शोणितं शुद्धं स्यात् । आशयं स्थानं दुष्टशोणिताशयमिति यावत्, यथा स्वल्पे कुष्ठे लोकेमेव विशुद्धार्थमुपादेयम्, महति कुष्ठे बहु स्त्रावणीयम्, यदुक्तम्—“प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिरावधनम्” । एषु च पक्षेषु यद् वचनमवयवं भवति तत् तत्र ग्राह्यम् ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—दुष्टरक्तलक्षणमाह—अरुणाभमित्यादि । म्रियति घनं भवति । विशुद्ध-

च यथा शोणितवर्णनीये — तत्र केनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि
 च वातेन दृष्टम् । नीलं पीतं हरितं इयावं विस्त्रपनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणा-
 मस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धशीतलं बहलं पिच्छिलं
 चिरस्त्रावि मांसपेशीप्रभं श्लेष्मदुष्टम् । पित्तवृत्तेनातिकृष्णम् । द्विदोषलिङ्गं
 संसृष्टम् । जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्यामः । इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णम्
 प्रकृतिस्थं जानीयात् । विस्त्राव्याप्यन्यत्र वक्ष्यामः । अथाविस्त्राव्या सञ्चार्क-
 शाक्तः क्षीणस्य चाम्भोजननिमित्तः । पाण्डुरोग्यशसोदरिशोपिगभिणी
 नाञ्च श्वयथवः । अथान्यत्रेति अष्टविधशस्त्रकम्पयेऽध्याये, तद्यथा—
 “स्त्राव्या विद्रव्यः पञ्च भवेयुः सञ्चजादते” इति । “तत्र शस्त्रविस्त्रावर्णं
 द्विविधम् । प्रच्छन्नं सिराव्यधनञ्च । तत्र ऋज्वसङ्कीर्णं सूक्ष्मं सममनवगाढ-
 मनुत्तानपाशु च शस्त्रं पातयेन्मर्मसिरास्नायुसन्धीनाञ्चानुपधाति । तत्र
 दुर्दिने दुर्विदे शीतवातयोर्स्वस्नेऽभुक्तवतः स्कन्नताच्छोणितं न स्ववत्यल्पं
 वा स्रवति । भवति चात्र । मदमूर्च्छाश्रमात्तानां वातविभ्रमसङ्किनाम् ।
 निद्राभिभूतभीतानां तृणां नासृक् प्रवर्तते ॥ तददृष्टं शोणितमनिद्रियमाणं
 कण्डूशोफरागदाहपाकवेदनां जनयेत् । अत्युष्णानिस्विन्नातिविट्प्वक् विस्त्रा-
 वितमतिप्रवर्तते । तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभिनापमान्ध्यमधिमन्धं तिमिरमादुर्भावं
 धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्गविकारं तृष्णादाहो हिकां कासं श्वासं पाण्डु-
 रोगं मरणञ्चापादयति । भवन्ति चात्र । तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने
 नातितापिते । यवारप्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्विषक् ॥ सम्यग् गत्वा
 यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शृङ्गं तदा विजानीयात् सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥
 लाघवं वेदनाशान्तिव्याधिवेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो
 मनसस्तथा ॥ लम्बापा ग्रन्थयः शोका रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षण-
 शीलानां न भवन्ति कदाचन ॥

अथ खल्वप्रवृत्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रक-
 त्रिकटुकागारधुमहरिद्राकार्कङ्गरक्तमालकल्लयेथालाभं त्रिभिश्चतुभिः समस्तैर्वा
 चूर्णकृतैः सर्पपतल्लवणप्रगाढं व्रणमुखमवपयेदेवं सम्यक् प्रवर्तते । अथाति-
 प्रवृत्ते लोभमधुकप्रियङ्गुपक्षङ्गगैरिकसञ्जेरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाप

रक्तलिङ्गे नानावर्जता जामावातादिप्रकृतिस्वात् मनुष्याणाम् ; तपनाय लोहितसुवर्णम्, इन्द्रगोपः
 स्वयामप्रशिष्टः कीटविशेषः ॥ ८१९ ॥

च यथा शोणितवर्णनीये — तत्र केनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि
 च वातेन दृष्टम् । नीलं पीतं हरितं इयावं विस्त्रपनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणा-
 मस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धशीतलं बहलं पिच्छिलं
 चिरस्त्रावि मांसपेशीप्रभं श्लेष्मदुष्टम् । पित्तवृत्तेनातिकृष्णम् । द्विदोषलिङ्गं
 संस्पृष्टम् । जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्यामः । इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णम्
 प्रकृतिस्थं जानीयात् । विस्त्राव्याप्यन्यत्र वक्ष्यामः । अथाविस्त्राव्या सञ्चार्क-
 शाक्तः क्षीणस्य चाम्भोजननिमित्तः । पाण्डुरोग्यशसोदरिशोपिगभिणी
 नाञ्च स्वयथः । अथान्यत्रेति अष्टविधशस्त्रकम्पयेऽध्याये, तद्यथा—
 “स्त्राव्या विद्रव्यः पञ्च भवेयुः सञ्चजादते” इति । “तत्र शस्त्रविस्त्रावर्णं
 द्विविधम् । प्रच्छन्नं सिराव्यधनञ्च । तत्र ऋज्वसङ्कीर्णं सूक्ष्मं सममनवगाढ-
 मनुत्तानपाशु च शस्त्रं पातयेन्मर्मसिरास्नायुसन्धीनाञ्चानुपधाति । तत्र
 दुर्दिने दुर्विदे शीतवातयोर्स्वस्नेऽभुक्तवतः स्कन्नताच्छोणितं न स्वत्यल्पं
 वा स्रवति । भवति चात्र । मदमूर्च्छाश्रमात्तानां वातविभ्रमसङ्किनाम् ।
 निद्राभिभूतभीतानां तृणां नासृक् प्रवर्तते ॥ तददृष्टं शोणितमनिद्रियमाणं
 कण्डूशोफरागदाहपाकवेदनां जनयेत् । अत्युष्णानिस्विन्नातिविट्प्वक् विस्त्रा-
 वितमतिप्रवर्तते । तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभिनापमान्ध्यमधिमन्धं तिमिरमादुर्भावं
 धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्गविकारं तृष्णादाहो हिकां कासं श्वासं पाण्डु-
 रोगं मरणञ्चापादयति । भवन्ति चात्र । तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने
 नातितापिते । यवारप्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्विपक् ॥ सम्यग् गत्वा
 यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शृङ्गं तदा विजानीयात् सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥
 लाघवं वेदनाशान्तिव्याधेर्वेगपरिभयः । सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो
 मनसस्तथा ॥ लम्बापा ग्रन्थयः शोका रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षण-
 शीलानां न भवन्ति कदाचन ॥

अथ खल्वप्रवृत्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रक-
 त्रिकटुकागारधुमहरिद्राकार्कङ्गरक्तमालकल्लयेथालाभं त्रिभिश्चतुभिः समस्तैर्वा
 चूर्णकृतैः सर्पपतल्लवणप्रगाढं व्रणमुखमवपयेदेवं सम्यक् प्रवर्तते । अथाति-
 प्रवृत्ते लोभमधुकप्रियङ्गुपुस्तङ्गैरिकसञ्जेरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाप

रक्तलिङ्गे नानावर्जता जामावातादिप्रकृतिस्वात् मनुष्याणाम् ; तपनाय लोहितसुवर्णम्, इन्द्रगोपः
 स्वयामप्रसिद्धः कीटविशेषः ॥ ८१९ ॥

यवगोभूमचूणः शनैः शनैर्व्रणमुत्सवचण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जाङ्गु-
नारिमेटमेषभृङ्गवधन्वनलग्भिर्वा चूणिताभिः क्षौमेण वा ध्यापितेन समुद्रफेन-
लाभाचूर्णवा यथाक्तव्रणवन्धनद्रव्यैर्गादं बधीयात् । शीताञ्छादनभोजनागारैः-
शीतैः परिषेकमटं हेशोपाचरेत् । क्षारेणाग्निना वा दहन्तु । यथोक्तव्यथनादनन्तरं
वा तामेवातिमृत्तां सिरां विध्यन्तु । काकोल्यादिकार्थं वा शकरामधुमधुरं
पाययेत् । एणहरिणोरभ्रशशमाहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूपरसैः सुस्निग्धैश्च
अस्नीयात् । उपद्रवाश्च यथास्वमुपाचरेत् । भवन्ति चात्र । धातुक्षयात् सूते
रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोषं याति तस्मात् प्रयत्नतः । तं
नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवद्धनैः । इषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपा-
चरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्दि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं
दहनं तथा ॥ व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् । तथा सम्पाचयेद्भस्म
दाहः सञ्कोचयेत् सिराः ॥ अस्कन्दमाने रुधरे सन्धानानि प्रयोजयेत् । सन्धाने
भ्रश्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥ कल्परेतास्त्रिभवेभ्यः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमस्तु चर्तेषु दाहः परम उच्यते ॥ सशेषदोष रुधरे न व्याधिरति-
वर्त्तते । सावशेषे ततः रथेयं न च कुर्यादतिक्रमम् ॥ देहस्य रुधिरं मूलं
रुधिरेणैव धार्यते । तस्माद् यत्नेन संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ स तत्र रक्तस्य
सेकादौः शीतैः प्रकुपितेऽनिले । शोफं सतादं कोण्णेन सपिपा परिषेचयेत् ॥
इति ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विभेद् याः सिरा भिषक । वैकल्यं मरण-
श्चापि व्यधात् तासां ध्रुवं भवेत् ॥ सिराशतानि चत्वारि विद्याञ्छाखासु बुद्धि-
मान् । पट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुर्षाष्टिञ्च मूढानि ॥ शाखामु पादश सिराः
कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु । पञ्चाशज्जव्रणश्चाद्भवेभ्याः परिकीर्त्तिताः । तत्र
सिराशतमेककस्मिन् सकृन् भवति तासां जालधरात्वेका । तिस्रश्चाभ्यन्तराः ।
तत्रोर्ध्वसिंहे द्वे लाहिताक्षसंज्ञा चेका । एतास्त्ववेभ्याः । एतेनतरसकृत्वाह च
व्याख्यातौ । एवमश्वकृत्याः पादश शाखामु । द्वात्रिंशन् श्रोण्याम् । तासामष्टौ
अश्वकृत्याः—द्वे द्वे विटपयोः कटीकतरुणयोश्च । अष्टानष्टावककस्मिन् पादश्वे,
तासामेककामूढे गां परिहरेत् पादश्वसन्धिगते च द्वे । चतस्रो विंशतिश्च
पृष्ठवन्धुभयतः । तासामूढे गामिन्यां द्वे द्वे परिहरेत् वृहती सिरैः । तावत्य एयां
दरे । तासां मेढ्रोपरि रोमराजीभयतो द्वे द्वे परिहरेत् । चत्वारिंशदक्षि-
तसां चतुश्चाश्वकृत्याः—हृदये द्वे । द्वे द्वे स्तनमूले । स्तनराहितापलाप-

यवगोभूमचूणः शनैः शनैर्व्रणमुत्सवचर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जाङ्गु-
नारिमेटमेषभृङ्गवधन्वनलग्भिर्वा चूणिताभिः क्षौमेण वा ध्यापितेन समुद्रफेन-
लाभाचूर्णैर्वा यथाक्तव्रणवन्धनद्रव्यैर्गादं बधीयात् । शीताञ्छादनभोजनागारैः-
शीतैः परिषेकमटं हेशोपाचरेत् । क्षारेणाग्निना वा दहन्तु । यथोक्तव्यथनादनन्तरं
वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्यन्तु । काकोल्यादिकाथं वा शकरामधुमधुरं
पाययेत् । एणहरिणोरभ्रशशमाहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूपरसैः सुस्निग्धैश्च
अश्नीयात् । उपद्रवाश्च यथास्वमुपाचरेत् । भवन्ति चात्र । धातुक्षयात् सूते
रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः । तं
नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवद्धनैः । इषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपा-
चरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्दि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं
दहनं तथा ॥ व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् । तथा सम्पाचयेद्भस्म
दाहः सङ्कोचयेत् सिराः ॥ अस्कन्दमाने रुधरे सन्धानानि प्रयोजयेत् । सन्धाने
भ्रश्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥ कल्परेतस्त्रिभवेभ्यः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमस्तु चर्तुषु दाहः परम उच्यते ॥ सशेषदोष रुधरे न व्याधिरति-
वर्त्तते । सावशेषे ततः रथेयं न च कुर्यादतिक्रमम् ॥ देहस्य रुधिरं मूलं
रुधिरेणैव धार्यते । तस्माद् यत्नेन संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ स तत्र रक्तस्य
सेकादौः शीतैः प्रकुपितेऽनिले । शोफं सतादं कोण्णेन सपिपा परिषेचयेत् ॥
इति ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विभेद् याः सिरा भिषक् । वैकल्यं मरण-
श्चापि व्यधात् तासां ध्रुवं भवेत् ॥ सिराशतानि चत्वारि विद्याञ्छाखासु बुद्धि-
मान् । पट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुर्षाष्टिञ्च मूढानि ॥ शाखामु पादश सिराः
कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु । पञ्चाशज्जव्रणश्चाद्भवेभ्याः परिकीर्त्तिताः । तत्र
सिराशतमेककस्मिन् सकृन् भवति तासां जालधरात्वेका । तिस्रश्चाभ्यन्तराः ।
तत्रोर्ध्वसिंहे द्वे लाहिताक्षसंज्ञा चेका । एतास्त्ववेभ्याः । एतेनतरसकृत्वाह च
व्याख्यातौ । एवमश्वकृत्याः पादश शाखामु । द्वात्रिंशन् श्रोण्याम् । तासामष्टौ
अश्वकृत्याः—द्वे द्वे विटपयोः कटीकतरुणयोश्च । अष्टानष्टावककस्मिन् पादश्वे,
तासामेककामूढे गां परिहरेत् पादश्वसन्धिगते च द्वे । चतस्रो विंशतिश्च
पृष्ठवन्धुभयतः । तासामूढे गामिन्यां द्वे द्वे परिहरेत् वृहती सिरैः । तावत्य एया
दरे । तासां मेढ्रोपरि रोमराजीभयतो द्वे द्वे परिहरेत् । चत्वारिंशदक्षि-
तसां चतुश्चाश्वकृत्याः—हृदये द्वे । द्वे द्वे स्तनमूले । स्तनराहितापलाप-

स्त्वभेयभयतोऽप्यौ । एवं द्वात्रिंशदशस्रकृत्याः पृष्ठोदरोरमु भवन्ति । चतुःषष्टि-
सिराशतं जत्रुण ऊढं भवति । तत्र पट्पञ्चाशच्चिरोधरायाम् । तासामष्टौ
चतस्रश्च मम्पेसंज्ञाः परिहरन् । द्वे कृकाटिकयोर्द्वे विधुरयोः । एवं ग्रीवायां
षोडशाव्याध्याः । हन्वारुभयतोऽप्यौ । तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत् ।
पट्त्रिंशज्जिह्वायाम् । तासामधः षोडशाशस्त्रीकृत्याः—रसवद् द्वे, वाग्वद् च द्वे ।
द्वादश नासायाम् । तासामोपनासिक्यश्चतस्रः परिहरेत् । तासामेव च तालु-
न्येकां मृदानुदंशे । अष्टात्रिंशदुभयानेत्रयोः । तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत् ।
कणयादेशः । तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत् । नासानेत्रगतास्तु
ललाटे पष्टिः । तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः । आवतयोरैकैका, स्थपन्या-
ञ्चैका परिहृत्तव्या । द्वादश मण्डि । तासामृक्षेपयोर्द्वे परिहरेत् । सीपन्तेप्वेकैका-
मकामधिपतावति । एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्जत्रुण ऊढं मिति । भवन्ति चात्र ।
व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः । प्रतानाः पश्मिनीकन्दादिसा-
दीनां यथा जलम् ॥

अथानः सिराव्ययविधिशारीरं व्याख्यास्यामः । बालस्थविररुग्भक्षतक्षीण-
भीरुपरिश्रान्तस्त्रीमयाध्वकपितमत्तवान्तविरिक्ताम्यापितानुवासितजागरितक्लीव-
कृशगभिणीनां कामश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपलाघातोपवासपिपासामूर्च्छा-
प्रपीडितानाञ्च सिरा न विध्येत् । याश्चाव्यध्याः व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चायश्चिता
यश्चिताश्चानुत्थिता इति । शोणितावसेकसाध्यास्तु विकाराः प्रागभिहितास्तेषु
चापकं प्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायश्च सिरां विध्येत् । प्रतिपिद्धाना-
मपि च विषोपसर्गे आन्ययिकेषु सिराव्यधनमप्रतिपिद्गम् । तत्र स्निग्धस्निग्ध-
मातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवाणं पीतवन्तं वा यथाकाल-
मुपस्थाप्यासीनं स्थितं वा प्राणानवाधमानो बह्वपट्चर्मन्तर्बलकललतानामन्य-
तमेन यश्चायित्वा नातिगाढं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं
गृहीत्वा सिरां विध्येत् । चैत्रातिशीते नात्युष्णे न प्रताते न चाश्रिते ।
सिराणां व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ॥ तत्र व्यध्यसिरं पुरुषं प्रत्यादित्य
मुखमग्निसात्रोच्छिन्नं उपवेशयामने सकृन्नोराकुञ्चितयोनिवेश्य कूपेरसन्धिद्वय-
स्योपरि हस्तावन्तं दाहृष्टकृतमुष्टौ मन्ययोः स्थापयित्वा यक्ष्णशाटकं ग्रीवा-
मुपस्थोरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटका-
न्तद्वयं ग्राहयित्वा वैद्यो ब्रयाद्दक्षिणहस्तेन सिरात्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं
यक्ष्मावेष्टुप इति । असृक्सावणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडय इति । कर्म-

स्त्वभ्येभ्यतोऽष्टौ । एवं द्वात्रिंशदशस्रकृत्याः पृष्ठोदरोरमु भवन्ति । चतुःषष्टि-
सिराशतं जत्रुण ऊढं भवति । तत्र पट्पञ्चाशच्चिरोधरायाम् । तासामष्टौ
चतस्रश्च मम्पेसंज्ञाः परिहरन् । द्वे कृकाटिकयोर्द्वे विधुरयोः । एवं ग्रीवायां
षोडशाव्याध्याः । हन्वारुभ्यतोऽष्टावष्टौ । तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत् ।
पट्त्रिंशज्जिह्वायाम् । तासामधः षोडशाशस्त्रीकृत्याः—रसवद् द्वे, वाग्वद् च द्वे ।
द्वादश नासायाम् । तासामोपनासिक्यश्चतस्रः परिहरेत् । तासामेव च तालु-
न्येकां मृदानुदंशे । अष्टात्रिंशदुभयोर्नेत्रयोः । तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत् ।
कणयादेशः । तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत् । नासानेत्रगतास्तु
ललाटे पष्टिः । तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः । आवतयोरैकैका, स्थपन्या-
ञ्चैका परिहृत्तव्या । द्वादश मण्डि । तासामृक्षेपयोर्द्वे परिहरेत् । सीपन्तेप्वेकैका-
मकामधिपतावति । एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्जत्रुण ऊढं मिति । भवन्ति चात्र ।
व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः । प्रतानाः पश्मिनीकन्दादिसा-
दीनां यथा जलम् ॥

अथानः सिराव्ययविधिशारीरं व्याख्यास्यामः । बालस्थविररुग्भक्षतक्षीण-
भीरुपरिश्रान्तस्त्रीमयाध्वकपितमत्तवान्तविरिक्ताम्यापितानुवासितजागरितक्लीव-
कृशगभिणीनां कामश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपलाघातोपवासपिपासामूर्च्छा-
प्रपीडितानाञ्च सिरा न विध्येत् । याश्चाव्यध्याः व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चायश्चिता
यश्चिताश्चानुत्थिता इति । शोणितावसेकसाध्यास्तु विकाराः प्रागभिहितास्तेषु
चापकं प्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायश्च सिरां विध्येत् । प्रतिपिद्धाना-
मपि च विषोपसर्गे आन्ययिकेषु सिराव्यधनमप्रतिपिद्गम् । तत्र स्निग्धस्निग्ध-
मातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवाणं पीतवन्तं वा यथाकाल-
मुपस्थाप्यासीनं स्थितं वा प्राणानवाधमानो बह्वपट्चर्मन्तर्बलकललतानामन्य-
तमेन यश्चायित्वा नातिगाढं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं
गृहीत्वा सिरां विध्येत् । चैत्रातिशीते नात्युष्णे न प्रताते न चाश्रिते ।
सिराणां व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ॥ तत्र व्यध्यसिरं पुरुषं प्रत्यादित्य
मुखमग्निसात्रोच्छिन्नं उपवेशयामने सकृन्नोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूपेरसन्धिद्वय-
स्योपरि हस्तावन्तं दाहृष्टकृतमुष्टौ मन्ययोः स्थापयित्वा यक्ष्णशाटकं ग्रीवा-
मुष्ट्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटका-
न्तद्वयं ग्राहयित्वा वैद्यो ब्रयाद्दक्षिणहस्तेन सिरात्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं
यक्ष्मावेष्टुप इति । असृक्त्वावणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडय इति । कर्म-

पुरुषश्च वायुपूणमुखं स्थापयेत् । एष उत्तमाङ्गतानामन्तर्मुखवज्ज्यानां सिराणां व्यधने यन्त्रविधिः ॥

तत्र पादव्यधिसिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं पादमीपत् सङ्घचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधःशाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपी-
ड्यागुल्फं व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गलं प्रोतादीनामन्यतमेन वट्ठां पादसिरां
विधेत् । अधोपरिष्ठादस्तो द्वाङ्गष्टकृतमुष्टी सम्यगासने स्थापयित्वा मुखोप-
विष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं वट्ठा हस्तसिरां विधेत् । गृध्रसीविभञ्चयोः सङ्घचित-
जानुकपरः स्यात् । श्रोणिपृष्ठस्कन्धे श्लामितगुष्ठस्यावाक्शिरस्कस्योपविष्टस्य
विस्फज्जितगुष्ठस्य विधेत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नामितशिरस्कस्य
विस्फज्जितदेहस्य । बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेदस्य
मेदः । उन्नामितविदष्टनिह्याग्रस्याधोनिह्यायाम् । अतिव्यात्ताननस्य तालुनि
दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रापायानन्यांश्च सिरास्थापनहेतुन बुद्ध्यावेक्ष्य शरीर-
वशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांसलेप्त्वकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यात् ।
अतोऽन्येष्वदेयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेण । अस्थनामुपरि कुटारिकया
विध्येदद्वयवमात्रम् । भवन्ति चात्र । व्यभ्रं वर्षासु विधेत् ग्रीष्मकाले तु
शीतले । हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृताः ॥ सम्यक्शस्त्रनिपातेन
धारया या स्रवेदस्य । मुहूर्तमूर्द्धात् तिष्ठेच्च सुविद्धां तां विनिर्दिशेत् ॥ यथा
कुमुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका । तथा सिरामु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्त्तते ॥
मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृपितस्य च । न वर्हन्ति सिरा विद्धास्तथा-
नुत्थितयन्त्रिताः ॥ क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च । भूयोऽपराहं
विस्त्राग्या सापरेदुस्त्राहर्षि वा ॥ रक्तं सशोपदोषन्तु कुर्यादपि विचक्षणः ।
न चानिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनं जयेत् ॥ बालिनो बहुदापस्य वयःस्थस्य
शरीरिणः । परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शानितमोक्षणे ॥

तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकचिप्यविसर्पेवातशोणितवातकण्टकविचच्चिका-
पाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमग्नेण उपरिष्ठात् द्वाङ्गले व्रीहिमुखेण सिरां विधेत् ।
श्रीपदे तच्चिकित्मते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुकशिरःखड्गपङ्गलवातवेदनासु
जङ्घायां गुल्फस्यापरि चतुरङ्गले । अपर्यामिन्द्रवस्तरभरतात् द्वाङ्गले । जानु-
सन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गले गृध्रस्याम् । ऊरुमूलसंश्रितानात्तु गलगण्डे । एतेन-
तरसकृत्वाह च व्याख्यातो । विशेषतस्तु वामबाहो कूपेरसन्धेरभ्यन्तरतो
बाहुमध्ये व्रीहि कर्नाष्टकानामिकयार्धमध्ये वा । एवं दाक्षिणबाहो यकृदाल्ये

पुरुषश्च वायुपूणमुखं स्थापयेत् । एष उत्तमाङ्गतानामन्तर्मुखवज्ज्यानां सिराणां व्यधने यन्त्रविधिः ॥

तत्र पादव्यधिसिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं पादमीपत् सङ्घचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधःशाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्यागुल्फं व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गलं प्रोतादीनामन्यतमेन वट्टां पादसिरां विधेत् । अधोपरिष्ठादस्तो द्वाङ्गष्टकृतमुष्टी सम्यगासने स्थापयित्वा मुखोप-विष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं वट्टा हस्तसिरां विधेत् । शृङ्गसीविभञ्चयोः सङ्घचित-जानुकपरः स्यात् । श्रोणिपृष्ठस्कन्धे श्लामितगुष्ठस्यावाक्शिरस्कस्योपविष्टस्य विस्फज्जितगुष्ठस्य विधेत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योश्लामितशिरस्कस्य विस्फज्जितदेहस्य । बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेदस्य मेदः । उन्नमितविदष्टनिद्धाग्रस्याधोनिद्धायाम् । अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रापायानन्यांश्च सिरास्थापनहेतुन बुद्ध्यावेक्ष्य शरीर-वशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांसलेप्त्वकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यात् । अतोऽन्येष्वदेयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेण । अस्थनामुपरि कुटारिकया विध्येदद्वयवमात्रम् । भवन्ति चात्र । व्यभ्रं वर्षासु विधेत् ग्रीष्मकाले तु शीतले । हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृताः ॥ सम्यक्शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदस्य । मुहूर्तमूर्द्धात् तिष्ठेच्च सुविद्धां तां विनिर्दिशेत् ॥ यथा कुमुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका । तथा सिरामु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्त्तते ॥ मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृपितस्य च । न वर्हन्ति सिरा विद्धास्तथा-नुत्थितयन्त्रिताः ॥ क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च । भूयोऽपराहं विस्त्राग्या सापरेदुस्त्राहर्षि वा ॥ रक्तं सशोपदोषन्तु कुर्यादपि विचक्षणः । न चानिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनं जयेत् ॥ बालिनो बहुदापस्य वयःस्थस्य शरीरिणः । परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शानितमोक्षणे ॥

तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकचिप्पविसपेवातशोणितवातकण्टकविचच्चिका-पाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमग्नेण उपरिष्ठात् द्वाङ्गले व्रीहिमुखेण सिरां विधेत् । श्लोपदे तच्चिकित्मते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुकशिरःखड्गपङ्गलवातवेदनासु जङ्घायां गुल्फस्यापरि चतुरङ्गले । अपर्यामिन्द्रवस्तरधरतात् द्वाङ्गले । जानु-सन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गले शृङ्गस्याम् । ऊरुमूलसंश्रितानात्तु गलगण्डे । एतन्-तरसकृत्वाह च व्याख्यातो । विशेषतस्तु वामबाहो कूपेरसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमध्ये व्रीहि कर्नाष्टकानामिकयार्धमध्ये वा । एवं दाक्षिणबाहो यकृदाल्ये

स्वभावतः । मत्स्यवन् परिवर्त्तन्ते तस्मावयन्तेन तादृशेत् ॥ अजानता गृहीते
तु शस्त्रे कायनिपातिते । भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युद्रवाः ॥ स्नेहादिभिः
क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि । यान्त्याशु व्याधयः शान्तिं यथा सम्पक् मिरा-
व्यशाः ॥ मिराव्ययश्चिह्निमाद्गुण्यन्त्रे प्रकीर्तितः । यथा प्रणिहितः सम्पक्
वन्तिः कायचिकित्सीने ॥ तत्र स्निग्धस्निग्धवान्तिर्विक्तः स्थापितानुसमित-
सिराविदैः परिहृतव्यानि कोशायामधैश्चनविस्वस्वनाग्न्यायामयानोत्थाना-
सनचक्रमणशीतवातातपविकृतासान्म्याजीर्णान्या बललाभान्वासनेके मन्थन्ते ।
एतेषां निस्तरमुपरिष्ठाद्दृश्यन्ते । भवतश्चात्र । मिराविपाणः स्वैस्तु जलोकाप्रच्छन्नै-
स्तथा । अवगाढं यथापूर्व निहरेद्दृष्टाणि तम् ॥ अवगाढे जलोका स्यात् प्रच्छन्नं
पिण्डिते हितम् । मिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गोऽन्नावस्त्वचि स्थिते ॥ इत्येवं शोणित-
स्त्रावणाय वैद्यः स्वधिगतसत्त्वंशस्त्रार्थाऽपि शस्त्रावधारणे योग्यां कुर्व्यात् ।
उक्तं हि मुश्रुते — “मुवद्भूतोऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो भवति । तत्र पुण्य-
फलात्वात्कालान्दि कत्रपुण्यैर्वाकृत्कर्त्तृकप्रभृतिषु च्छेद्यविशेषान् दर्शयेदुक्ततन-
परिकृत्तनानि चोपदिशेत् । हतिर्वास्तिमतेकप्रभृतिपृदकपङ्कणेषु भेद्ययोग्याम् ।
सरोणि चम्पेयातने लेख्यस्य । मृतपशुमिरामृतपलनालेषु च व्यध्यस्य ।
पुणोपहतकाष्ठवेणुनं (नल) शनालीशृङ्गालावमुखेवेप्यस्य । पनमविम्बीत्रिल्वकल-
मज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्यस्य । मधुच्छिष्टोपलिप्तं शालमलीकलके विस्त्राव्यस्य ।
मूष्मघनवस्त्रान्तयोमृदुचम्पान्तयोश्च मीव्यस्य । पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु
वन्धयोग्याम् । मृदुमांसपेशीमृतपलनालेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् । मृदुषु मांस-
खण्डेष्वग्निक्षारयोग्याम् । उदकगुणघटगद्वस्त्रोतस्यलावमुख्यादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवतश्चात्र । एवमादिषु मेधावो योग्या-
हेषु यथाविधि । द्रव्येषु योग्यां कुर्व्याणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ तस्मान् कोशल-
मन्विच्छन् शस्त्रभाराग्रिकर्मसु । यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥”
इति । एवं कृतयोग्यो वैद्योऽष्टविधशस्त्रावधारणाय शस्त्राणि विंशतिं जानीयात् ।
उक्तं हि मुश्रुते — “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा — मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनख-
शस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकादधारमूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तम्मुखत्रिकूर्चक-
कुटारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकवाहिशदन्तशङ्खे पण्य इति । तत्र मण्डलाग्र-
करपत्रे स्यातां च्छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकादधारानि
च्छेदने भेदने च । मूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तम्मुखत्रिकूर्चकानि
विस्त्रावणे । कुटारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकानि व्यधने मूची च । वाहिशो दन्त-

स्वभावतः । मत्स्यवन् परिवर्त्तन्ते तस्मावयन्तेन तादृशेत् ॥ अजानता गृहीते
तु शस्त्रे कायनिपातिते । भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युद्रवाः ॥ स्नेहादिभिः
क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि । यान्त्याशु व्याधयः शान्तिं यथा सम्पक् मिरा-
व्यशाः ॥ मिराव्ययश्चिह्निमाद्गुण्यन्त्रे प्रकीर्तितः । यथा प्रणिहितः सम्पक्
वन्तिः कायचिकित्सीने ॥ तत्र स्निग्धस्निग्धवान्तिर्विक्तः स्थापितानुसमित-
सिराविदैः परिहृतव्यानि कोशायामधैश्चनविस्वस्वनाग्न्यायामयानोत्थाना-
सनचक्रमणशीतवातातपविकृतासान्म्याजीर्णान्या बललाभान्वासनेके मन्थन्ते ।
एतेषां निस्तरमुपरिष्ठाद्दृश्यन्ते । भवतश्चात्र । मिराविपाणः स्वैस्तु जलोकाप्रच्छन्नै-
स्तथा । अवगाढं यथापूर्व निहोद्दुष्टाणि तम् ॥ अवगाढे जलोका स्यात् प्रच्छन्नं
पिण्डिते हितम् । मिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गोऽन्नावस्त्वचि स्थिते ॥ इत्येवं शोणित-
स्त्रावणाय वैद्यः स्वधिगतसत्त्वंशस्त्रार्थाऽपि शस्त्रावधारणे योग्यां कुर्व्यात् ।
उक्तं हि मुश्रुते — “मुवद्भूतोऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो भवति । तत्र पुण्य-
फलात्वात्कालान्दिक्त्रपुण्येवार्ककृत्कर्तृकप्रभृतिषु च्छेद्यविशेषान् दृशयेदुक्ततन-
परिकृत्तनानि चोपदिशेत् । हतिर्वास्तिमतेकप्रभृतिपृदकपङ्कणेषु भेद्ययोग्याम् ।
सरोणि चम्पेयातने लेख्यस्य । मृतपशुमिरामृतपलनालेषु च व्यध्यस्य ।
पुणोपहतकाष्ठवेणुनं (नल) शनालीशृङ्गालाङ्गमुखेवेप्यस्य । पनमविम्बीत्रिल्वकल-
मज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्यस्य । मधुच्छिष्टोपलिप्तं शालमलीकलके विस्त्राव्यस्य ।
मूष्मघनवस्त्रान्तयोमृदुचम्पान्तयोश्च मीव्यस्य । पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु
वन्धयोग्याम् । मृदुमांसपेशीशृत्पलनालेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् । मृदुषु मांस-
खण्डेष्वग्निक्षारयोग्याम् । उदकगुणघटगद्वस्त्रोतस्यलावृमुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवतश्चात्र । एवमादिषु मेधावो योग्या-
हेषु यथाविधि । द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ तस्मान् कोशल-
मन्विच्छन् शस्त्रभाराग्रिकर्मसु । यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥”
इति । एवं कृतयोग्यो वैद्योऽष्टविधशस्त्रावधारणाय शस्त्राणि विंशतिं जानीयात् ।
उक्तं हि मुश्रुते — “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा — मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनख-
शस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकादधारमूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तम्मुखत्रिकूर्चक-
कुटारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकवाहिशदन्तशङ्खे पण्य इति । तत्र मण्डलाग्र-
करपत्रे स्यातां च्छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकादधारानि
च्छेदने भेदने च । मूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तम्मुखत्रिकूर्चकानि
विस्त्रावणे । कुटारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकानि व्यधने मूची च । वाहिशो दन्त-

शङ्खश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्म-
प्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगप्रदणसमासोपायः कर्मसु
वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तकलसाधारणे भागे वृद्धीयाद्धेदनान्वेवं सर्वाणि ।
वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रश्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यम् । वृन्ताग्रे
विस्त्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धमुकुमारभीरुनारीणां राक्षसां राजपुत्राणाञ्च
त्रिकूचकेन विस्त्रावयेत् । तत्प्रख्यादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् ।
कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठविष्टब्धयाऽभिहन्यात् ।
आराकरपत्रैपप्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं वृद्धीयात् । तेषां नामभिरेवा-
कृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैपप्यावष्टङ्गले । सूच्यो वक्ष्यन्ते ।
बहिःशो दन्तशङ्खश्चानताग्रे तीक्ष्णकाटकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गट्टपदा-
कारमुखी । प्रदेशन्यग्रस्त्रैवदेशतमाना मुद्रिका । दशाङ्गुला शरीरमुखी सा
कक्षराति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि मुल्लोहानि
सुधाराणि मूर्खाणि मुसमाहितमुख्याग्राणि अकरालानि चोत शस्त्रसम्भत् ।
तत्र वक्रं कुण्डं खण्डं खरशरमनिस्थूलमत्यल्पमतितीक्ष्णमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्र-
दोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीत अन्यत्र करपत्रात् तद्धि खरशरमनिस्थि-
च्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मामूरी । लेखनानामद्धमामूरी । व्यथनानां
विस्त्रावणानाञ्च केशिकी । छेदनानामद्धकेशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा,
क्षारोदकर्तृलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांस-
च्छेदनभेदनपादनेषु । तैलपायितं सिराव्यथनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशाणार्थं
श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारामस्थापनाथ शालमला कलकामति । भवति चात्र ।
यदा मुनिशितं शस्त्रं रामच्छादि मुसंस्थितम् । मुष्टहोतं प्रमाणेन तदा कम्मसु
योजयेत् ॥ अनुगस्याणि तु त्वक्सारस्फोटककाचकुक्षिवन्दजलोकाग्निसारनख-
गोजीशेकालिकाशाकपत्रकरीरचालाङ्गुलय इति । शिशूनां शस्त्रभीरुणां शस्त्रा-
भावे तु योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्व्यग छेदं भेदं च बुद्धिमान् ॥ आहार्य-
च्छेद्यभेदेषु नखं शस्त्रेषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलक-
साम् ॥ य स्युमुखगता रागा नयवत्प्रेमताश्च ये । गोजीशेकालिकाशाक-पत्र-
विस्रावयेत् तु तान् ॥ एष्येषु त्वपणालाभे बालाङ्गुल्यङ्गुला हिताः । शस्त्राप्येतानि
मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ॥ कारयेत् करणैः प्राप्तं कर्मार कर्मकाविदम् ।
प्रयोगवत्स्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवाति नित्यशः । तस्मात् परिचयः कार्यः शस्त्राणा-
मादितः सदा ॥ इति ।

शङ्खश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्म-
प्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगप्रदणसमासोपायः कर्मसु
वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तकलसाधारणे भागे वृद्धीयाद्धेदनान्वेवं सर्वाणि ।
वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रश्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यम् । वृन्ताग्रे
विस्त्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धमुकुमारभीरुनारीणां राणां राजपुत्राणाञ्च
त्रिकूचकेन विस्त्रावयेत् । तत्प्रख्यादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् ।
कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठविष्टब्धयाऽभिहन्यात् ।
आराकरपत्रैपप्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं वृद्धीयात् । तेषां नामभिरेवा-
कृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैपप्यावष्टङ्गले । सूच्यो वक्ष्यन्ते ।
बहिशो दन्तशङ्खश्चानताग्रे तीक्ष्णकाटकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गट्टपदा-
कारमुखी । प्रदेशन्यग्रस्त्रैवदेशतमाना मुद्रिका । दशाङ्गुला शरीरमुखी सा
कच्छराति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि मुल्लोहानि
सुधाराणि मूर्खाणि मुसमाहितमुख्याग्राणि अकरालानि चोत शस्त्रसम्भत् ।
तत्र वक्रं कुण्डं खण्डं खरशरमनिस्थूलमत्यल्पमतितीक्ष्णमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्र-
दोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीत अन्यत्र करपत्रात् तद्धि खरशरमनिस्थि-
च्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मामूरी । लेखनानामद्धमामूरी । व्यथनानां
विस्त्रावणानाञ्च केशिकी । छेदनानामद्धकेशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा,
क्षारोदकर्तृलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांस-
च्छेदनभेदनपादनेषु । तैलपायितं सिराव्यथनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशाणार्थं
श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारामस्थापनाथ शालमला कलकामति । भवति चात्र ।
यदा मुनिशितं शस्त्रं रामच्छादि मुसंस्थितम् । मुष्टहोतं प्रमाणेन तदा कम्मसु
योजयेत् ॥ अनुगस्याणि तु लक्ष्मणस्तटाककाचकुहावन्दजलोकाग्निसारनख-
गोजीशेकालिकाशाकपत्रकरीरचालाङ्गुलय इति । शिशूनां शस्त्रभीरुणां शस्त्रा-
भावे तु योजयेत् । लक्ष्मणादिचतुर्व्यग छेदं भेदं च बुद्धिमान् ॥ आहार्ये-
च्छेद्यभेदेषु नखं शस्त्रेषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलक-
साम् ॥ य स्युमुस्वगता रागा नयवत्प्रेमताश्च ये । गोजीशेकालिकाशाक-पत्र-
विस्रावयेत् तु तान् ॥ एष्येषु त्वपणालाभे बालाङ्गुल्यङ्गुला हिताः । शस्त्राप्येतानि
मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ॥ कारयेत् करणैः प्राप्तं कर्म्मार् कर्म्मकाविदम् ।
प्रयोगस्तस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवाति नित्यशः । तस्मात् परिचयः कार्यः शस्त्राणा-
मादितः सदा ॥ इति ।

अथातो जलोकावचारणीयाध्यायो व्याख्यायते । तदुक्तं सुश्रुतेन—
 “उपाध्यवालस्थविरभीरुदुब्बलनारीमुकुशाराणामनुग्रहाथं परमसुकुमारोऽयं
 शोणितवसेचनोपायोऽभिहितो जलकसः । तत्र वातपित्तकण्डुष्टशोणितं
 यथासङ्गं शृङ्गजलोकालावृभिरवसेचयेत् । स्निग्धशीतरुक्षत्वात् सर्वाणि
 सर्व्वानि । भवन्ति चात्र । उष्णं समथरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्
 वातोपमृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ शीताधिवासा मथुरा जलोका वारिसम्भवा ।
 तस्मात् पित्तपमृष्टे तु हितं सा खवसेचने ॥ अलावु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णञ्च
 परिकीर्त्तितम् । तस्मात् श्लेष्मोपमृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ तत्र प्रच्छिते तनु-
 वस्त्रपटलावनष्टेन शृङ्गण शोणितमवसेचयेदा चूपणात् । सान्तर्दापियाऽलाव्वा ।

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलपासामापुरति जलायुकाः । जलपासा-
 मोक इति जलकसः । ता द्वादश । तासां सविषाः षट् । तावत्य एव
 निर्व्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णाः कब्जुरा अलगर्हा इन्द्रायुधाः सामुद्रिका
 गोचन्दनाद्वेति । ताम्रु अज्जनचणवर्णा पृथुशिराः कृष्णा वाम्भमत्स्यवदायता
 छिन्नोन्नतकुक्षिः कब्जुरा । रोमशा महापाश्वी कृष्णमुख्यलगर्हा । इन्द्रायुध-
 वदूढा राजिर्भाश्चित्रा इन्द्रायुधा । उपर्दासितपीनिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा
 सामुद्रिका । गोचरणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणमुखी गोचन्दनेति । ताभि-
 र्दष्टे पुरुषे देशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूम् च्छा ज्वरो दाहश्चाद्विषदः सदनमिति
 लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननम्यकर्म्पादिषपयाज्यः । इन्द्रायुधा-
 दष्टमसाध्यम् । अन्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।

अथ निर्व्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मृषिका पुण्डरीकमुखी साव-
 रिका चेति । तत्र मनःशिलारक्षिताभ्यामिव पार्श्वीभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्रवर्णा
 कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्गर्णा शीघ्र-
 पायिणी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मृषिकाकृतिवर्णाऽनष्टगन्धा च मृषिका ।
 मुद्रवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पञ्चपत्रवर्णा दशाङ्गल-
 प्रमाणा च सारिका, सा च पश्चर्य । अन्येता अविषा व्याख्याताः । तासां
 यवनपाण्ड्यसद्यपतिनादीनि क्षेत्राणि तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिण्यो
 महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटद्विह्वरमृत्रपुरीष-
 कोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनालिनकुमुदसौगन्धिक-
 कुबलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्व्विषाः । भवति
 चात्र । क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलपु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णवारिण्यो

अथातो जलोकावचारणीयाध्यायो व्याख्यायते । तदुक्तं सुश्रुतेन—
 “उपाध्यवालस्थविरभीरुदुब्बलनारीमुकुशाराणामनुग्रहाथं परमसुकुमारोऽयं
 शोणितवसेचनोपायोऽभिहितो जलकसः । तत्र वातपित्तकण्डुष्टशोणितं
 यथासङ्गं शृङ्गजलोकालावृभिरवसेचयेत् । स्निग्धशीतरुक्षत्वात् सर्वाणि
 सर्व्वर्वा । भवन्ति चात्र । उष्णं समथरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्
 वातोपमृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ शीताधिवासा मथुरा जलोका वारिसम्भवा ।
 तस्मात् पित्तपमृष्टे तु हितं सा खवसेचने ॥ अलावु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णञ्च
 परिकीर्त्तितम् । तस्मात् श्लेष्मोपमृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ तत्र प्रच्छिते तनु-
 वस्त्रपटलावनष्टेन शृङ्गण शोणितमवसेचयेदा चूपणात् । सान्तर्दापियाऽलाव्वा ।

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलपासामापुरति जलायुकाः । जलपासा-
 मोक इति जलकसः । ता द्वादश । तासां सविषाः षट् । तावत्य एव
 निर्व्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णाः कब्जुरा अलगर्हा इन्द्रायुधाः सामुद्रिका
 गोचन्दनाद्वेति । ताम्रु अज्जनचणवर्णा पृथुशिराः कृष्णा वाम्भमत्स्यवदायता
 छिन्नोन्नतकुक्षिः कब्जुरा । रोमशा महापाश्वी कृष्णमुख्यलगर्हा । इन्द्रायुध-
 वदूढा राजिर्भाश्चित्रा इन्द्रायुधा । उपर्दासितपीनिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा
 सामुद्रिका । गोचरणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणमुखी गोचन्दनेति । ताभि-
 र्दष्टे पुरुषे देशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूम् च्छा ज्वरो दाहश्चाद्विषदः सदनमिति
 लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननम्यकर्म्पादिषपयाज्यः । इन्द्रायुधा-
 दष्टमसाध्यम् । अन्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।

अथ निर्व्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मृषिका पुण्डरीकमुखी साव-
 रिका चेति । तत्र मनःशिलारक्षिताभ्यामिव पार्श्वभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्रवर्णा
 कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्गर्णा शीघ्र-
 पायिणी दीधतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मृषिकाकृतिवर्णाऽनष्टगन्धा च मृषिका ।
 मुद्रवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पञ्चपत्रवर्णा दशाङ्गल-
 प्रमाणा च सारिका, सा च पश्चर्य । अन्येता अविषा व्याख्याताः । तासां
 यवनपाण्ड्यसद्यपतिनादीनि क्षेत्राणि तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिण्यो
 महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटद्विह्वरमृत्रपुरीष-
 कोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनालिनकुमुदसौगन्धिक-
 कुबलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्व्विषाः । भवति
 चात्र । क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलपु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णवारिण्यो

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तंऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितामृगमिविशेषेण चरन्ति त्वयः ॥ १० ॥

न च पङ्कशयाः सुखाः ॥ तासां मग्नहणमाद्रचम्पेणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृहीयात् ।
अथैनां नवे महति घटे सरस्तदागोदकपङ्कवावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासा-
मुपहरेच्छैवालं बल्लरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य । शय्यार्थं तृणमौदकानि च
पत्राणि । द्रवहात् त्रहाद्याभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यञ्च दद्यात् । सप्तरात्रान् सप्तरात्राच्च
घटमन्यं संक्रामयेन् । भवति चात्र । स्थूलमध्याः परिक्रिष्टाः पृथ्व्यो मन्द-
विचेष्टिताः । अप्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविपाश्च न पूजिताः ॥

अथ जलौकोऽनसेकसाध्यव्याधितमुपवेऽय संवेऽय वा विकृत्य चास्य तमव-
काशं मृद्गोमयवर्णयैश्चरुनं स्यात् । गृहीताश्च ताः सपथपरजनीकल्कोदकप्रदिग्ध-
गात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्रमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेन् ।
श्लक्ष्णशुक्रद्रिपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयात् । अगृह्णन्त्यं क्षीरविन्दु-
शोणितविन्दुं वा दद्यात् । शस्त्रपदानि वा कुर्वन्ति । यदेवमपि न गृहीयात्
तदान्यां ग्राहयेन् । यदा च निविशते अश्वशुरवदाननं कृतोन्नम्य च स्कन्धं
तदा जानीयात् गृह्णातीति । गृह्णन्तीश्चाद्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेन् सेचयेच्च ।
दंशे तोदकण्डूमादुर्भावं जानीयात् शुद्धमियमादत्त इति । शुद्धमाददानामप-
नयेन् । अथ शोणितगन्धनं न मुञ्चेन्मुखमस्याः सन्धेवर्चणं नार्वाकरेत् । अथ
पतितं तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां
गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनं शनैरनुलोममनुमार्जयेत्
आ मुखात् । वामयेत् तावन् यावन् सम्यग्वान्तलिङ्गानि । सम्यग्वान्ता
सलिलसरक्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टे सा दुर्वान्ता,
तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ
सुवान्तां पूर्ववत् सन्निदध्यात् । शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्
मधुनावद्यद्वयेत् । शीताभिरद्रिश्च परिषेचयेत् । बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-
स्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिष्टादिति । भवति चात्र । क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं
सावचारणम् । जलौकसाश्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्भदानिति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथापनीतरक्तपुरुषस्य हिताभमाह—नात्युष्णेत्यादि । ननु
कृतो हेतोर्नात्युष्णशीतलघुदीपनीयाभमवसेचितरक्तस्य हितमिति ? अतस्तत्र

अङ्गवणिः—नात्युष्णादिभोजने हेतुमाह—तथेयमिति । अतिशीतमग्निमान्द्यं करोति,

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तंऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितामृगमिविशेषेण चरन्ति त्वयः ॥ १० ॥

न च पङ्कशयाः सुखाः ॥ तासां मग्नहणमाद्रचम्पेणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृहीयात् ।
अथैनां नवे महति घटे सरस्तदागोदकपङ्कशावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासा-
मुपहरेच्छैवालं बल्लरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य । शय्यार्थं तृणमौदकानि च
पत्राणि । द्रवहात् त्रहाद्याभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यञ्च दद्यात् । सप्तरात्रान् सप्तरात्राच्च
घटमन्यं संक्रामयेन् । भवति चात्र । स्थूलमध्याः परिकृष्टाः पृथ्व्यो मन्द-
विचेष्टिताः । अप्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविपाश्च न पूजिताः ॥

अथ जलौकोऽनसेकसाध्यव्याधितमुपवेऽय संवेऽय वा विकृत्य चास्य तमव-
काशं मृद्गोमयवर्णयैश्चरुनं स्यात् । गृहीताश्च ताः सपथपरजनीकल्कोदकप्रदिग्ध-
गात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तास्थिता विगतक्रमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेन् ।
श्लक्ष्णशुक्रद्रविचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयात् । अगृह्णन्त्यं क्षीरविन्दु-
शोणितविन्दुं वा दद्यात् । शस्त्रपदानि वा कुर्वन्ति । यदेवमपि न गृहीयात्
तदान्यां ग्राहयेन् । यदा च निविशते अश्वशुरवदाननं कृतोन्नम्य च स्कन्धं
तदा जानीयात् गृह्णातीति । गृह्णन्तीश्चाद्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेन् सेचयेच्च ।
दंशे तोदकण्डूमादुर्भावं जानीयात् शुद्धमियमादत्त इति । शुद्धमाददानामप-
नयेन् । अथ शोणितगन्धनं न मुञ्चेन्मुखमस्याः सन्धेवचूर्णेनावर्करेत् । अथ
पतितानां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां
गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनं शनैरनुलोममनुमार्ज्जयेत्
आ मुखात् । वामयेत् तावन् यावन् सम्यग्वान्तलिङ्गानि । सम्यग्वान्ता
सलिलसरक्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टे सा दुर्व्वान्ता,
तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ
सुवान्तां पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् । शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्
मधुनावद्यद्वयेत् । शीताभिरद्भिश्च परिषेचयेत् । बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-
स्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिद्यादिति । भवति चात्र । क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं
सावचारणम् । जलौकसाश्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्भदानिति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथापनीतरक्तपुरुषस्य हिताभमाह—नात्युष्णेत्यादि । ननु
कृतो हेतोर्नात्युष्णशीतलघुदीपनीयाभमवसेचितरक्तस्य हितमिति ? अतस्तत्र

अङ्गवर्णिः—नात्युष्णादिभोजने हेतुमाह—तथेयमिति । अतिशीतमग्निमान्द्यं करोति,

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थमिच्छन्तमव्याहतपक्तिवंगम् ।

सुखान्वितं पुष्टि * -बलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।

पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥

हेतुमाह—तदेत्यादि । हि यस्मात् तदा तात्कालिकं शोणितवसेचने कृते सति तस्मिन् काले तत्पुरुषस्य शरीरमनवस्थितासृक् प्रचलद्रक्तम् । तत्रात्युष्णमन्नं पानञ्च प्रचलद्रक्तं प्रचालयति । अतिशीतमन्नपानमाशु स्तम्भयति । तदा कोष्ठाग्निश्च दुर्बलः स्यात् । स च विशेषेण रक्षणीयः । तच्चातिशीतगुब्बदीपनीयान्नपानं मन्दीकरोति । तस्मात् नात्युष्णं नातिशीतं लघु दीपनीयश्चान्नं पानञ्च हितमित्यर्थः । ततः प्रचलद्रक्तमाक्रमेण स्तम्भनं बह्विबलवद्देनञ्चेति बोध्यम् । पूर्वं तपनीयेत्यादिना शोणितमोक्षणकाले विशुद्धरक्तदशनं यावत् रक्तमोक्षणं कर्तव्यमुक्तं तदर्थं रक्तविशुद्धिलक्षण-मुक्तम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—सम्प्रति शोणितविशुद्ध्या अनुमानलक्षणमाह—प्रसन्नेत्यादि । अव्याहतः पक्वग्राहारपाको वेगश्च मूत्रपुरीषादीनां यस्य तं तथा । पुष्टिर्दृश्य ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ शोणितदुष्टिजव्याधिप्रसङ्गतः शोणितवहस्रोतोदुष्टिजगोगान् आह—यदेत्यादि । रस आहारजनित आद्यधातुः । संज्ञा बुद्धिः । तदाश्रयत्वात् केवलबुद्धिः स्रोतसाश्चाभावाद्वा संज्ञाशब्देन मन उच्यते । यत् तु रससंज्ञाधातु-मावहन्तीति रससंज्ञावहानि रसरहस्यमनीस्थानं हृदयम्, तदुपजाताच्च मनो-विशोभान् संज्ञाया अपि मोहाकुल्लादिकमुपपद्यते इति तन्न । सन्ध्यासे प्राणायतनमाश्रिता इत्युक्त्या सर्वत्रैव बुद्ध्यायतनाश्रयं विना मनःशोभश्चिद्वि-

अत्युष्णञ्च प्रचलस्यासृजो नितरं प्रचलतां करोति, तस्मात्तात्युष्णज्ञातम् । लघु दीपनीयश्चाग्नि-दीप्यर्थमेव ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति शोणितदशनेनापि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह—प्रसन्नेत्यादि । अव्याहृतौ पक्तिश्च वेगश्च पुरीषादीनां यस्य स तथा । सम्प्रति रक्तवाहियमनीदृष्ट्या ये व्याधयो भवन्ति, तानाह—यदा स्विप्त्यादि । संज्ञावहन्तीति संज्ञाहेतुमनोवहानि, मनसस्तु केवलशरीरम्

• पुष्टीत्यत्र पुष्टीति वा पाठः ।

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थमिच्छन्तमव्याहतपक्तिवंगम् ।

सुखान्वितं पुष्टि * -बलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।

पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥

हेतुमाह—तदेत्यादि । हि यस्मात् तदा तात्कालिकं शोणितावसेचने कृते सति तस्मिन् काले तत्पुरुषस्य शरीरमनवस्थितासृक् प्रचलद्रक्तम् । तत्रात्युष्णमन्नं पानञ्च प्रचलद्रक्तं प्रचालयति । अतिशीतमन्नपानमाशु स्तम्भयति । तदा कोष्ठाग्निश्च दुर्बलः स्यात् । स च विशेषेण रक्षणीयः । तच्चातिशीतगुब्बदीपनीयान्नपानं मन्दीकरोति । तस्मात् नात्युष्णं नातिशीतं लघु दीपनीयञ्चान्नं पानञ्च हितमित्यर्थः । ततः प्रचलद्रक्तमाक्रमेण स्तम्भनं बह्विबलवद्देनञ्चेति बोध्यम् । पूर्वं तपनीयेत्यादिना शोणितमोक्षणकाले विशुद्धरक्तदशनं यावत् रक्तमोक्षणं कर्तव्यमुक्तं तदर्थं रक्तविशुद्धिलक्षण-मुक्तम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—सम्प्रति शोणितविशुद्ध्या अनुमानलक्षणमाह—प्रसन्नेत्यादि । अव्याहतः पक्वग्राहारपाको वेगश्च मूत्रपुरीषादीनां यस्य तं तथा । पुष्टिर्हेतुस्य ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ शोणितदुष्टिजव्याधिप्रसङ्गतः शोणितवहस्रोतोदुष्टिजगोगान् आह—यदेत्यादि । रस आहारजनित आद्यधातुः । संज्ञा बुद्धिः । तदाश्रयत्वात् केवलबुद्धिः स्रोतसाश्चाभावाद्वा संज्ञाशब्देन मन उच्यते । यत् तु रससंज्ञाधातु-मावहन्तीति रससंज्ञावहानि रसरहस्यमनीस्थानं हृदयम्, तदुपजाताच्च मनो-विशोभान् संज्ञाया अपि मोहाकुल्लादिकमुपपद्यते इति तन्न । सन्ध्यासे प्राणायतनमाश्रिता इत्युक्त्या सर्वत्रैव बुद्ध्यायतनाश्रयं विना मनःशोभवृद्धि-

अत्युष्णञ्च प्रचलस्यासृजो नितरां प्रचलतां करोति, तस्मात्तात्युष्णज्ञातम् । लघु दीपनीयञ्चाग्नि-दीप्यर्थमेव ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति शोणितदशनेनापि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह—प्रसन्नेत्यादि । अव्याहृतौ पक्तिश्च वेगश्च पुरीषादीनां यस्य स तथा । सम्प्रति रक्तवाहियमनीदृष्ट्या ये व्याधयो भवन्ति, तानाह—यदा स्विप्त्यादि । संज्ञावहन्तीति संज्ञाहेतुमनोवहानि, मनसस्तु केवलशरीरम्

• पुष्टीत्यत्र पुष्टीति वा पाठः ।

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ने जायन्ते व्याधयस्तदा ॥

मदमूर्च्छायसन्न्यासास्त्रेषां विद्याद् विचक्षणः ।

यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ १२ ॥

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।

मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत् तदा ॥

पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन्तृणाम् ।

संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र कथ्यते ॥ १३ ॥

मोहाद्यसम्भवान् । हृदयमात्रोपघातं हि चेतन्याभावो न सम्भवति, सम्भवति च चैतन्याल्पता । मला इति दुष्टवातपित्तकफानां संज्ञा । यदुक्तं—“शरीर-
दूषणादोषा मलिनीकरणान्मला । धारणाद्धातवो ज्ञेया वातपित्तकफास्त्रयः ॥”
इति ।

वातादीनां दुष्टहेतुमाह—मलिनेत्यादि । मलहेतवो मलिनाः, ते च रज-
स्तमोवातादिदुष्टिजनका ये आहारा भवन्ति तच्छीलस्य । रजोमोहेति रज-
स्तमोभ्यामावृत आत्मा मनो यस्य तस्य तथा । मोहहेतुत्वात् मोहशब्देन तम
उच्यते । मानसदोषौ हि रजस्तमश्च । स्वस्वहेताहाराद् दुष्टाभ्यान्तु ताभ्यां
दूषितमनसः पुनर्वातादिहेताहारात् पृथक् पृथक् वातादयः समस्ता वा मलाः
सरक्तमनोवहस्रोतांसि प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते यदा तदा मदमूर्च्छायसन्न्यासा
व्याधयो जायन्ते । तेषां मदादीनां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु एकरूपासु यथोत्तरं
बलाधिक्यं विचक्षणो विद्यात् । मदे तु हेतुल्पबलत्वाल्लिङ्गाल्पबलत्वं ततश्च
शान्तिक्रियाया अप्यल्पबलद्रव्यसाध्यत्वं नाधिकद्रव्यसाध्यभेजपेक्षा । ततो
मूर्च्छायै हेतुबलाधिक्याल्लिङ्गबलाधिक्यम् । ततः शान्तिक्रियायामधिकबल-
भेजपेक्षा ततोऽपि सन्न्यासे इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—एतच्च सूत्ररूपं भाष्येण स्वयं व्याकरोति—दुर्बलमित्यादि ।
दुर्बलमिति रजोमोहावृतत्वेन, चेतसः स्थानं हृदयं दुर्बलं यदा कुपितो वायुः
प्रतिपद्यते तदा जन्तोर्भनो विक्षोभयन् संज्ञां मोहयेत् । पित्तमेवमिति

भवनीभूतम्, यदुक्तम्—“सत्त्वादीनां पुनः केवलं शरीरमयनीभूतम्” इत्यादि ; किंवा रत्नसंज्ञं

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ने जायन्ते व्याधयस्तदा ॥

मदमूर्च्छायसन्न्यासास्त्रेषां विद्याद् विचक्षणः ।

यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ १२ ॥

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।

मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत् तदा ॥

पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन्तृणाम् ।

संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र कथ्यते ॥ १३ ॥

मोहाद्यसम्भवान् । हृदयमात्रोपघातं हि चेतन्याभावो न सम्भवति, सम्भवति च चैतन्याल्पता । मला इति दुष्टवातपित्तकफानां संज्ञा । यदुक्तं—“शरीर-
दूषणादोषा मलिनीकरणान्मला । धारणाद्धातवो ज्ञेया वातपित्तकफास्त्रयः ॥”
इति ।

वातादीनां दुष्टहेतुमाह—मलिनेत्यादि । मलहेतवो मलिनाः, ते च रज-
स्तमोवातादिदुष्टिजनका ये आहारा भवन्ति तच्छीलस्य । रजोमोहेति रज-
स्तमोभ्यामावृत आत्मा मनो यस्य तस्य तथा । मोहहेतुत्वात् मोहशब्देन तम
उच्यते । मानसदोषौ हि रजस्तमश्च । स्वस्वहेताहाराद् दुष्टाभ्यान्तु ताभ्यां
दूषितमनसः पुनर्वातादिहेताहारात् पृथक् पृथक् वातादयः समस्ता वा मलाः
सरक्तमनोवहस्रोतांसि प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते यदा तदा मदमूर्च्छायसन्न्यासा
व्याधयो जायन्ते । तेषां मदादीनां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु एकरूपासु यथोत्तरं
बलाधिक्यं विचक्षणो विद्यात् । मदे तु हेतुल्पबलत्वाल्लिङ्गाल्पबलत्वं ततश्च
शान्तिक्रियाया अप्यल्पबलद्रव्यसाध्यत्वं नाधिकद्रव्यसाध्यभेषजापेक्षा । ततो
मूर्च्छायै हेतुबलाधिक्याल्लिङ्गबलाधिक्यम् । ततः शान्तिक्रियायामधिकबल-
भेषजापेक्षा ततोऽपि सन्न्यासे इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—एतच्च सूत्ररूपं भाष्येण स्वयं व्याकरोति—दुर्बलमित्यादि ।
दुर्बलमिति रजोमोहावृतत्वेन, चेतसः स्थानं हृदयं दुर्बलं यदा कुपितो वायुः
प्रतिपद्यते तदा जन्तोर्भनो विक्षोभयन् संज्ञां मोहयेत् । पित्तमेवमिति

भवनीभूतम्, यदुक्तम्—“सत्त्वादीनां पुनः केवलं शरीरमयनीभूतम्” इत्यादि ; किंवा रत्नसंज्ञं

सक्तानल्पद्रुताभाषं चलरखलितचंष्टितम् ।
 विद्याद्वातमदाविष्टं रुक्षश्यावाहणाकृतिम् ॥
 सक्रोधं परुषाभाषं सम्प्रहारकलिप्रियम् ।
 विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥
 स्वल्पसम्बन्धवचनं * निद्रालस्यसमन्वितम् ।
 विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रायानतत्परम् ॥
 सर्वाण्येतानि लिङ्गानि सन्निपातकृते मदे ।
 जायन्ते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥
 यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विपजो रौधिरश्च यः ।
 सर्व एते मदा नत्तं वातपित्तकफाश्रयात् † ॥ १४ ॥

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा कुपितं पित्तं पक्तिं प्रपद्यते तदा जन्तोर्मनो
 विसोभयत् संज्ञां मोहयेत् । कफश्चैवमिति दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा कफः
 प्रतिपद्यते तदा नृणां मनो विसोभयत् संज्ञामाकुलतां नयति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—तत्र विशेषमाह—सक्तेत्यादि । सक्तमव्यक्तमनत्वं बहु द्रुतं
 शीघ्रम् आभाषते यस्तम् । पित्तमदे परुषाभाषं परुषं कफशं ब्रूते यस्तम् । कफजे
 मदे स्वल्पसंज्ञामाकुलतां नयेत्, असम्बन्धवचनं स्वल्पमालापः । सर्वाणीत्यादि ।
 मदस्य स्वरूपमाह—जायते इत्यादि । मदः क्षिप्रन्तु जायते क्षिप्रं शाम्यति
 यथा मदो मद्यमदाकृतिरिति । अथ रौधिरमदप्रसङ्गात् मद्यविपजयोरपि
 मदयोर्भेदमाह—यश्चेत्यादि । यश्च मद्यकृतो यश्च विपजो यश्च रौधिरो मदः ।
 एते सर्वे मदा वातपित्तकफाश्रयात् वातात् पित्तात् कफाहते न भवन्ति ।

धातुमावहन्तीति रससंज्ञावहानि । रसबहधमनीनान्तु हृदयं स्थानं, तदुपधाताच्च मोह इत्यपञ्च-
 पञ्च । मका इति दृष्टदोषसंज्ञा, यदुक्तम्—“मस्तिनीकरणाभ्यन्तः” इति । ययोत्तरं किङ्गाधिक्यं
 मदमूर्च्छावसन्त्यासेषु मोहरूपं ज्ञेयम्, मदेऽपि हि लोको मोहोऽस्ति, उत्तरयोस्तु व्यक्त एव
 मोहः ॥ ११ - १३ ॥

चक्रपाणिः—परुषं ब्रूत इति परुषाभाषः । मद्यस्वरूपमाह—जायत इत्यादि । मद्य-
 प्रसङ्गेन मद्यविपजयोरपि । मदयोर्भातुर्विध्यमाह—यश्चेत्यादि । वातपित्तकफाश्रयादिति वातात्

सक्तानल्पद्रुताभाषं चलरखलितचंष्टितम् ।
 विद्याद्वातमदाविष्टं रुक्षश्यावाहणाकृतिम् ॥
 सक्रोधं परुषाभाषं सम्प्रहारकलिप्रियम् ।
 विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥
 स्वल्पसम्बन्धवचनं * निद्रालस्यसमन्वितम् ।
 विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रायानतत्परम् ॥
 सर्वाण्येतानि लिङ्गानि सन्निपातकृते मदे ।
 जायन्ते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥
 यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
 सर्व एते मदा नत्तं वातपित्तकफाश्रयात् † ॥ १४ ॥

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा कुपितं पित्तं पक्तिं प्रपद्यते तदा जन्तोर्मनो
 विक्षोभयत् संज्ञां मोहयेत् । कफश्चैवमिति दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा कफः
 प्रतिपद्यते तदा नृणां मनो विक्षोभयत् संज्ञामाकुलतां नयति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—तत्र विशेषमाह—सक्तेत्यादि । सक्तमव्यक्तमनत्वं बहु द्रुतं
 शीघ्रम् आभाषते यस्तम् । पित्तमदे परुषाभाषं परुषं कफशं ब्रूते यस्तम् । कफजे
 मदे स्वल्पसंज्ञामाकुलतां नयेत्, असम्बन्धवचनं स्वल्पमालापः । सर्वाणीत्यादि ।
 मदस्य स्वरूपमाह—जायते इत्यादि । मदः क्षिप्रन्तु जायते क्षिप्रं शाम्यति
 यथा मदो मद्यमदाकृतिरिति । अथ रौधिरमदप्रसङ्गात् मद्यविषजयोरपि
 मदयोर्भेदमाह—यश्चेत्यादि । यश्च मद्यकृतो यश्च विषजो यश्च रौधिरो मदः ।
 एते सर्वे मदा वातपित्तकफाश्रयात् वातात् पित्तात् कफाहते न भवन्ति ।

धातुमावहन्तीति रससंज्ञावहानि । रसबहधमनीनान्तु हृदयं स्थानं, तद्वधाताश्च मोह इत्यपञ्च-
 पद । मका इति इष्टदोषसंज्ञा, यद्वक्तम्—“मस्तिनीकरणाभ्यन्ताः” इति । ययोत्तरं किङ्गाधिक्यं
 मदमूर्च्छावसन्त्यासेषु मोहरूपं ज्ञेयम्, मदेऽपि हि स्तोको मोहोऽस्ति, उत्तरयोस्तु व्यक्त एव
 मोहः ॥ ११ - १३ ॥

चक्रपाणिः—परुषं ब्रूत इति परुषाभाषः । मद्यस्वरूपमाह—जायत इत्यादि । मद्य-
 प्रसङ्गेन मद्यविषजयोरपि । मदयोर्भातुर्विध्यमाह—यश्चेत्यादि । वातपित्तकफाश्रयादिति वातात्

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।

पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥

वेपथुश्चाहमदश्च प्रपीडा हृदयरय च ।

कार्यं श्यावारुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ १५ ॥

रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।

पश्यंस्तमः प्रविशति सस्तेदः प्रतिबुध्यते ॥

सविपातः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणाः ।

संभिन्नवर्त्त्वाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १६ ॥

एते-इति-पदेन पूगकोट्वादिमदव्यवच्छेदः, तेषां न त्रैविध्यमिति भावः ।
एतेन मद्यविषजयोरपि मद्ययोर्म्य गंधिरम्य लक्षणवत् लक्षणानीति
मूचितम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् मूर्च्छायलक्षणान्याह—नीलमित्यादि । यद्यपि-
आकाशस्य वस्तुनो रूपाभावान्न चाक्षुषं भवति तथापि वातादिदुःख्या नयने जातं
नीलादिरूपमधिकं तदधिकं नीलादिरूपमाकाशं व्याप्नोतीत्याकाशं नीलादिकं
पश्यति । यथा ज्योत्स्नातपतमांस्याकाशं व्याप्नुवन्तीति ज्योत्स्नाद्यन्वित-
माकाशं पश्यति तथा । न तु श्रुक्तौ रजतदर्शनवद् रज्ज्वां सर्पदर्शनवद्वा ।
पैत्तिके कफजे चैवं बोध्यम् । वायोश्चलत्वेन शीघ्रं प्रतिबोधः । श्यावा-
रुणा च्छायेति श्यावच्छायारुणच्छाया । वातजा चेयं मूर्च्छा श्यावारुणा च्छाया
क्लेशमरणाय भवतीति कश्चिदाह—“वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि
वा” इति वचनान्, तन्न । वायुकृतश्यावारुणच्छाया नारिष्टम् । किन्तु
या श्यावारुणप्रतिच्छाया स्यादनिमित्ता तस्या अरिष्टत्वमेवेति बोध्यम् ।

पित्तान् कफान् वातपित्तकफाश्च एतेन तेषामप्येतदेव लक्षणं वातादिकृतं भवतीति
भावः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—मूर्च्छायलक्षणमाह—नीलं वेत्यादि । तत्र वातमूर्च्छाये श्यावारुणा च्छाया
रिष्टरूपत्वामरणाय स्याद् वायव्यत्वादिति बोधेन कुर्वीमहे, उक्तं हि—“वायव्या सा विनाशाय
क्लेशाय महतेऽपि वा” इति ; तत्र, अनिमित्ता हि च्छाया रिष्टं विनाशयति, न तु दृश्यमान-
निमित्ता ; इह च वातसम्बन्धो दृश्यत एव निमित्तम् ; किंवा “क्लेशाय महतेऽपि वा” इति

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।

पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥

वेपथुश्चाहमदश्च प्रपीडा हृदयरय च ।

कार्यं श्यावारुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ १५ ॥

रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।

पश्यंस्तमः प्रविशति सस्तेदः प्रतिबुध्यते ॥

सविपातः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणाः ।

संभिन्नवर्त्त्वाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १६ ॥

एते-इति-पदेन पूगकोट्वादिमदव्यवच्छेदः, तेषां न त्रैविध्यमिति भावः ।
एतेन मद्यविषजयोरपि मद्ययोर्म्य गंधिरम्य लक्षणवत् लक्षणानीति
मूचितम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् मूर्च्छायलक्षणान्याह—नीलमित्यादि । यद्यपि-
आकाशस्य वस्तुनो रूपाभावान्न चाक्षुषं भवति तथापि वातादिदुःख्या नयने जातं
नीलादिरूपमधिकं तदधिकं नीलादिरूपमाकाशं व्याप्नोतीत्याकाशं नीलादिकं
पश्यति । यथा ज्योत्स्नातपतमांस्याकाशं व्याप्नुवन्तीति ज्योत्स्नाद्यन्वित-
माकाशं पश्यति तथा । न तु श्रुक्तौ रजतदर्शनवद् रज्ज्वां सर्पदर्शनवद्वा ।
पैत्तिके कफजे चैवं बोध्यम् । वायोश्चलत्वेन शीघ्रं प्रतिबोधः । श्यावा-
रुणा च्छायेति श्यावच्छायारुणच्छाया । वातजा चेयं मूर्च्छा श्यावारुणा च्छाया
क्लेशमरणाय भवतीति कश्चिदाह—“वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि
वा” इति वचनान्, तन्न । वायुकृतश्यावारुणच्छाया नारिष्टम् । किन्तु
या श्यावारुणप्रतिच्छाया स्यादनिमित्ता तस्या अरिष्टत्वमेवेति बोध्यम् ।

पित्तान् कफान् वातपित्तकफाश्च एतेन तेषामप्येतदेव लक्षणं वातादिकृतं भवतीति
भावः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—मूर्च्छायलक्षणमाह—नीलं वेत्यादि । तत्र वातमूर्च्छाये श्यावारुणा च्छाया
रिष्टरूपत्वामरणाय स्याद् वायव्यत्वादिति बोधेन कुर्वीमहे, उक्तं हि—“वायव्या सा विनाशाय
क्लेशाय महतेऽपि वा” इति ; तत्र, अनिमित्ता हि च्छाया रिष्टं विनाशयति, न तु दृश्यमान-
निमित्ता ; इह च वातसम्बन्धो दृश्यत एव निमित्तम् ; किंवा “क्लेशाय महतेऽपि वा” इति

मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।

पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥

गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवाद्रंण चर्मणा ।

सप्रसेकः सहस्रासौ मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १७ ॥

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १८ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु * देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ १९ ॥

रक्तमित्यादि पित्तमूर्च्छायलक्षणम् । मेघेत्यादि । मेघसङ्काशमित्यादिकफज-
मूर्च्छायलक्षणम् । अत्र तमोघनैरिति तमोभिश्च घनैश्च तमोवद्घनैर्वा ।
चिरादिति कफस्य चिरकृत्तत्वात् । सर्वाकृतिमित्यादिना सन्निपातज-
मूर्च्छायलक्षणम् । अपस्मार इवागतस्तमःप्रवेशकालेऽपस्मारे यथा भवति
तथा सान्निपातिकमूर्च्छाये स्यात् । विशेषमाह—विनेत्यादि । बीभत्स-
चेष्टितानि फेनोद्वमनदन्तरादनाह्वविशेषणनेत्रवैकृतादीनि भवन्त्यपस्मारे तानि
तु न सान्निपातिकमूर्च्छाये भवन्तीति भेदः । स सान्निपातजमूर्च्छायः ।
एतेनास्यासाध्यत्ववचनेनान्येषां साध्यत्वं बोध्यम् । मदस्य मद्यमदाकृतित्वेन
अल्पतमःप्रवेशो मदे भवति मूर्च्छाये च तमःप्रवेश एव भवतीति भेदो
दर्शितः ॥ १५—१८ ॥

गङ्गाधरः—मदमूर्च्छाययोः साध्यत्वादि साधर्म्यञ्च दर्शयन् संन्यासे वैधर्म्यं
दर्शयति—दोषेष्वित्यादि । गतवेगेषु अतीतवेगेषु । कृतवेगानां दोषाणां
वेगकरणकाले अल्पबलत्वेन स्वल्पवद्भूतमःप्रवेशनकारित्वं वेगापगमे तु दोषाणां
श्रान्तकृद्धपुरुषवत् दुर्बलत्वात् मदाश्च मूर्च्छायाश्च स्वयमेवोपशाम्यन्ति ।
दौर्बल्ये हि न वेगहेतुर्दृश्यते लोके इति मदमूर्च्छाययोः साधर्म्यं, संन्यासे
तनयोर्वैधर्म्यमाह—संन्यासो नौषधैर्विनेति ॥ १९ ॥

वचनावेव वाक्यव्यञ्जनायाया मारकत्वं व्यभिचरितम् । तमोभिर्घनैश्चेति तमोघनैः, किंवा तमोभि-
रेव घनैः । विना बीभत्सचेष्टितैरिति मृन्मलादनाह्वविशेषणादिकं विना ॥ १५—१८ ॥

चक्रपाणिः—संन्यासस्य मूर्च्छाविषयो भेदकं लक्षणमाह—दोषेष्वित्यादि । कृतवेगेनेष्विति

* कृतवेगेषु तथा कृतवेगेषु इति वा पाठः ।

मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।

पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥

गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवाद्रंण चर्मणा ।

सप्रसेकः सहस्रासौ मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १७ ॥

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १८ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु * देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशान्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ १९ ॥

रक्तमित्यादि पित्तमूर्च्छायलक्षणम् । मेघेत्यादि । मेघसङ्काशमित्यादिकफज-
मूर्च्छायलक्षणम् । अत्र तमोघनैरिति तमोभिश्च घनैश्च तमोवद्घनैर्वा ।
चिरादिति कफस्य चिरकृत्तत्वात् । सर्वाकृतिमित्यादिना सन्निपातज-
मूर्च्छायलक्षणम् । अपस्मार इवागतस्तमःप्रवेशकालेऽपस्मारे यथा भवति
तथा सान्निपातिकमूर्च्छाये स्यात् । विशेषमाह—विनेत्यादि । बीभत्स-
चेष्टितानि फेनोद्वमनदन्तरादनाह्वयविशेषणनेत्रवैकृतादीनि भवन्त्यपस्मारे तानि
तु न सान्निपातिकमूर्च्छाये भवन्तीति भेदः । स सान्निपातजमूर्च्छायः ।
एतेनास्यासाध्यत्ववचनेनान्येषां साध्यत्वं बोध्यम् । मदस्य मद्यमदाकृतित्वेन
अल्पतमःप्रवेशो मदे भवति मूर्च्छाये च तमःप्रवेश एव भवतीति भेदो
दर्शितः ॥ १५—१८ ॥

गङ्गाधरः—मदमूर्च्छाययोः साध्यत्वादि साधर्म्यञ्च दर्शयन् सन्न्यासे वैधर्म्यं
दर्शयति—दोषेष्वित्यादि । गतवेगेषु अतीतवेगेषु । कृतवेगानां दोषाणां
वेगकरणकाले अल्पबलत्वेन स्वल्पवद्भूतमःप्रवेशनकारित्वं वेगापगमे तु दोषाणां
श्रान्तकृद्धपुरुषवत् दुर्बलत्वात् मदाश्च मूर्च्छायाश्च स्वयमेवोपशान्यन्ति ।
दौर्बल्ये हि न वेगहेतुर्दृश्यते लोके इति मदमूर्च्छाययोः साधर्म्यं, सन्न्यासे
तनयोर्वैधर्म्यमाह—सन्न्यासो नौषधैर्विनेति ॥ १९ ॥

वचनावेव वाक्यव्यञ्जनायाया मारकत्वं व्यभिचरितम् । तमोभिर्घनैश्चेति तमोघनैः, किंवा तमोभि-
रेव घनैः । विना बीभत्सचेष्टितैरिति मूलादनाह्वयविशेषणादिकं विना ॥ १५—१८ ॥

चक्रपाणिः—सन्न्यासस्य मूर्च्छाविषयो भेदकं लक्षणमाह—दोषेष्वित्यादि । कृतवेगेनेष्विति

* कृतवेगेषु तथा कृतवेगेषु इति वा पाठः ।

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यवलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ॥ २० ॥

दुर्गेऽम्भसि यथा मज्जन्नाजनं त्वरया बुधः ।

एहोयात् तलमप्रातं तथा संन्यासपीडितम् ॥ २१ ॥

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ।

सूचीभिस्तोदनं शस्त्रैर्दाहः पीडा नखान्तरे ॥

ननु विनोपधे संन्यासः किं स्वभावादेवातीतवंगेषु दोषेषु स्वयं नोपशम्यति इति ? अतस्तत्र स्वभावो न हेतुरित्यभिप्रायेणाह—हेतुं वाग्देहेत्यादिकम् । अतिबला इति मला वातादयो दोषा मदमूर्च्छायकरा यादृशबलेन भवन्ति—तदधिकबलेन कुपिताः मृतरां वाग्देहमनसां त्रयाणामेव चेष्टामाक्षिप्य निरस्यावलं दुर्बलं पुरुषं संन्यस्यन्ति सन्निधिपन्ति सम्यक् तमसि प्रवेशयन्ति । न तु बलवन्तं पुरुषम् । अतः सोऽधिकबलवान्द्रुपितप्राणायतनाश्रितदोषवान् दुर्बलो ना पुमान् संन्याससंन्यस्तः सन् मृतरां काष्ठीभूतो निस्पन्दमानो भवति च मृतोपमो मृतवन् । आसोच्छ्वासादिप्राणलिङ्गैर्नोपलभ्यते । ननु तदि किं मृत एव भवतीति ? अत आह—प्राणैरित्यादि । संन्यासकाल एव यदि सद्यःफलाः प्रयोगमात्रेण प्रबोधरूपफलजनकाः क्रिया न कुर्यात् तदा प्राणैर्विमुच्यत एव इति मृतोपम इत्युच्यते । अत एव दोषाणामतिबलवतां वगापगमो न भवति । जन्तोर्दुर्बलत्वेनातिमवलकुपितदोषाश्रितप्राणायतनत्वान् अतिह्रान्त्या स्वयं न प्रतिबोधो भवति । मदमूर्च्छाययोश्च दोषा नेदृशमवल न च जन्तुरवल इत्यतः स्वयं प्रतिबोधः स्यात् ।

ननु प्राणविमोचनजनकदोषवंगोपहतपुरुषाः किं क्रियाविशेषेण प्राणान् न त्यजन्तीति ? अत आह दुर्गेत्यादि । एतेन प्राणमोचनात् पूर्वं सद्यःफलाः क्रियाः कार्या इति आपितम् । सद्यःफलाः क्रिया आह—अञ्जनानीत्यादि । वेगं कृत्वा क्षीयबलेषु, वेगो हि दोषाणां बलक्षयकारणं भवति, यदुक्तं विपमञ्जरे—“कृत्वा वेगं गतबलः” इत्यादि । संन्यासस्य चोर्ध्वं कुर्वन्ति, प्राणायतनमिति हृदयम्, मुक्त्वा त्वमाप्य, सद्यःफलमिति सद्यःप्रबोधनकारिकां तोषणाञ्जनादिकाम्, शस्त्रैरिति च तोषनेन सम्बध्यते ।

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यवलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ॥ २० ॥

दुर्गेऽम्भसि यथा मज्जन्नाजनं त्वरया बुधः ।

एहोयात् तलमप्रातं तथा संन्यासपीडितम् ॥ २१ ॥

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ।

सूचीभिस्तोदनं शस्त्रैर्दाहः पीडा नखान्तरे ॥

ननु विनोपधे संन्यासः किं स्वभावादेवातीतवंगेषु दोषेषु स्वयं नोपशम्यति इति ? अतस्तत्र स्वभावो न हेतुरित्यभिप्रायेणाह—हेतुं वाग्देहेत्यादिकम् । अतिबला इति मला वातादयो दोषा मदमूर्च्छायकरा यादृशबलेन भवन्ति—तदधिकबलेन कुपिताः मृतरां वाग्देहमनसां त्रयाणामेव चेष्टामाक्षिप्य निरस्यावलं दुर्बलं पुरुषं संन्यस्यन्ति सन्निविपन्ति सम्यक् तमसि प्रवेशयन्ति । न तु बलवन्तं पुरुषम् । अतः सोऽधिकबलवान्द्रुपितप्राणायतनाश्रितदोषवान् दुर्बलो ना पुमान् संन्याससंन्यस्तः सन् मृतरां काष्ठीभूतो निस्पन्दमानो भवति च मृतोपमो मृतवन् । आसोच्छ्वासादिप्राणलिङ्गैर्नोपलभ्यते । ननु तदि किं मृत एव भवतीति ? अत आह—प्राणैरित्यादि । संन्यासकाल एव यदि सद्यःफलाः प्रयोगमात्रेण प्रबोधरूपफलजनकाः क्रिया न कुर्यात् तदा प्राणैर्विमुच्यत एव इति मृतोपम इत्युच्यते । अत एव दोषाणामतिबलवतां वगापगमो न भवति । जन्तोर्दुर्बलत्वेनातिमवलकुपितदोषाश्रितप्राणायतनत्वान् अतिह्रान्त्या स्वयं न प्रतिबोधो भवति । मदमूर्च्छाययोश्च दोषा नेदृशमवल न च जन्तुरवल इत्यतः स्वयं प्रतिबोधः स्यात् ।

ननु प्राणविमोचनजनकदोषवंगोपहतपुरुषाः किं क्रियाविशेषेण प्राणान् न त्यजन्तीति ? अत आह दुर्गेत्यादि । एतेन प्राणमोचनात् पूर्वं सद्यःफलाः क्रियाः कार्या इति आपितम् । सद्यःफलाः क्रिया आह—अञ्जनानीत्यादि । वेगं कृत्वा क्षीजबलेषु, वेगो हि दोषाणां बलक्षयकारणं भवति, यदुक्तं विपमञ्जरे—“कृत्वा वेगं गतबलाः” इत्यादि । संन्यासस्य चोर्ध्वं कुर्वन्ति, प्राणायतनमिति हृदयम्, मुक्त्वा त्वमाप्य, सद्यःफलमिति सद्यःप्रबोधनकारिकां तोषणाञ्जनादिकाम्, शस्त्रैरिति च तोषनेन सम्बध्यते ।

लुञ्चनं केशलोम्नाश्च दन्तैर्दशनमेव च ।
 आत्मगुतावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥
 समूर्च्छितानि तोक्षणानि मद्यानि विविधानि च ।
 प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ २२ ॥
 मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
 तद्वत् सौवर्चलं दद्याद् युक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैः ॥
 हिङ्गुपणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
 प्रबुद्धसंज्ञमन्नेश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रुतिभिरेव च ।
 पटुभिर्गीतवादित्रैः शब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥
 स्नानोत्प्लेखनैश्च मंत्रजनैः कवड्ग्रहैः ।
 शाणितस्यावसेकैश्च वषायामोदघर्षणैस्तथा ॥

अञ्जनानीति प्रबोधफलकत्वात् तीक्ष्णानि । मृचीभिस्तोदनं शस्त्रैश्च तोदनमित्य-
 न्वयः । दाहो वह्निना । पीडा नखान्तरे । लुञ्चनमुत्पाटनं केशानां लोम्नाश्च ।
 तस्यावबोधने संन्याससंन्यस्तस्य सद्यः प्रबोधने । सद्यः फलयोगान्तराण्याह—
 समूर्च्छितानीत्यादि । तोक्षणानि विविधानि मद्यानि समूर्च्छितानि
 मिलितानि कृत्वा तस्यास्ये यत्नेन मुहुर्गालयेत् । प्रभूतकटुतुक्तानि च
 समूर्च्छितानि तस्यास्ये मुहुर्गालयेत् ॥ २०—२२ ॥

गङ्गाधरः—मातुलुङ्गत्यादि । मातुलुङ्गरसं महौषधयुक्तमित्यास्ये गालयेत् ।
 तद्वदित्यादिकपण्यास्ये मुहुर्गालयेत् । सौवर्चलमित्यत्र सौवीरमिति केचित् ।
 हिङ्गिति क्रीवल्लिङ्गम् । उषणसमायुक्तं हिङ्गु मद्याम्लकाञ्जिक इत्यर्थः । अथवा
 हिङ्गुपणयुक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैश्च युक्तं सौवर्चलमित्येको योगः । प्रबुद्धसंज्ञं
 प्रबोधयुक्तमनसं लघुभिर्न्नैरुपाचरेत् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—विस्मापनैरित्यादि । तथा विस्मापनैरित्यादिभिस्तमुपाचरेत् ।

समूर्च्छितानीति मिलितानि , गालयेदिति यत्नेन मुहुः प्रक्षिपेत् । सौवर्चलं केचित् सौवीरमाहुः ।

लुञ्चनं केशलोम्नाश्च दन्तैर्दशनमेव च ।
 आत्मगुतावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥
 समूर्च्छितानि तोक्षणानि मद्यानि विविधानि च ।
 प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ २२ ॥
 मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
 तद्वत् सौवर्चलं दद्याद् युक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैः ॥
 हिङ्गुपणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
 प्रबुद्धसंज्ञमन्नेश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रुतिभिरेव च ।
 पटुभिर्गीतवादित्रैः शब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥
 स्नानोत्प्लेखनैश्च मंत्रजनैः कवडग्रहैः ।
 शाणितस्यावसेकैश्च वषायामोदघर्षणैस्तथा ॥

अञ्जनानीति प्रबोधफलकत्वात् तीक्ष्णानि । मृचीभिस्तोदनं शस्त्रैश्च तोदनमित्य-
 न्वयः । दाहो वह्निना । पीडा नखान्तरे । लुञ्चनमुत्पाटनं केशानां लोम्नाश्च ।
 तस्यावबोधने संन्याससंन्यस्तस्य सद्यः प्रबोधने । सद्यः फलयोगान्तराण्याह—
 समूर्च्छितानीत्यादि । तीक्ष्णानि विविधानि मद्यानि समूर्च्छितानि
 मिलितानि कृत्वा तस्यास्ये यत्नेन मुहुर्गालयेत् । प्रभूतकटुतुक्तानि च
 समूर्च्छितानि तस्यास्ये मुहुर्गालयेत् ॥ २०—२२ ॥

गङ्गाधरः—मातुलुङ्गत्यादि । मातुलुङ्गरसं महौषधयुक्तमित्यास्ये गालयेत् ।
 तद्वदित्यादिकमप्यास्ये मुहुर्गालयेत् । सौवर्चलमित्यत्र सौवीरमिति केचित् ।
 हिङ्गिति क्रीवल्लिङ्गम्, ऊषणसमायुक्तं हिङ्गु मद्याम्लकाञ्जिक इत्यर्थः । अथवा
 हिङ्गुपणयुक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैश्च युक्तं सौवर्चलमित्येको योगः । प्रबुद्धसंज्ञं
 प्रबोधयुक्तमनसं लघुभिर्नैरुपाचरेत् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—विस्मापनैरित्यादि । तथा विस्मापनैरित्यादिभिस्तमुपाचरेत् ।

समूर्च्छितानीति मिलितानि, गालयेदिति यत्नेन मुहुः प्रक्षिपेत् । सौवर्चलं केचित् सौवीरमाहुः ।

प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपाचरेत् ।

ततः संरक्षितदोषो * हि मनःप्रलयहेतुतः ॥ २४ ॥

स्नेहस्वेदोपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ २५ ॥

अष्टाविंशत्योषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।

प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य च ॥

त्रिरुलयाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।

शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥

पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।

रसायनानां कौम्भरस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥

ननु प्रबुद्धचित्तं संन्यासिनं कुतः पुनरेतैरुपाचरदिति ? अत आह—प्रबुद्धे-
त्यादि । संन्याससंन्यस्तः पुमान् प्रतिबुद्धोऽपि संन्यासकरदोषानुबन्धवान्
तस्मात् तदनुबन्धदोषप्रशमनार्थं प्रबुद्धसंज्ञमपि विस्मापनादिभिरुपाचरेत् । नन्वस्तु
अनुबन्धो दोषाणां तेन किमिति ? अत आह—तत इति । ततोऽनन्तर-
मपि संन्यस्तो भवितुमर्हेति तदारम्भकदोषानुबन्धात् । अतो हि यस्मात् ततो-
ऽनन्तरं मनःप्रलयस्य हेतुतः संन्यासरूपमाहतः स पुमान् रक्षितव्यः
पुनर्मनःप्रलयो यथा न भवितुमर्हेतीति भावः ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—मदमूर्च्छयोः संन्यासस्य दोषनिष्मूलताहेतुक्रिया आह—स्नेह-
त्यादि । पञ्च कर्माणि वमनादीनि प्रकरणात् । संन्यासे लब्धे मदमूर्च्छायेषु-
रप्येकविधत्वात् तुल्या क्रिया योग्येत्यत आह—मूर्च्छायेषु मदेषु चेति ।
अष्टाविंशत्योषधस्य पानीयकल्याणघृतस्य । तिक्तस्य सर्पिष इत्यस्य महतः
षट्पलस्येति चान्वयः । तेन महातिक्तघृतस्य षट्पलतिक्तघृतस्य च प्रयोग-
स्तद्वत् अष्टाविंशत्योषधस्य प्रयोगवत् शस्यते । तिक्तषट्पलमहातिक्तघृते कुष्ठ-
चिकित्सिते वक्ष्यमाणे । सघृतक्षौद्रशर्करस्त्रिरुलयाः प्रयोगः । शिलाजतुः
केवलस्य शुद्धस्य प्रयोगः रक्तिद्वयादिक्रमेणापयोगः सघृतक्षौद्रशर्कर एव ।
पयसोऽपि सघृतक्षौद्रशर्करः प्रयोगः क्रमेणापयोगः । पलमानमारभ्यति बोध्यम्
अनुबन्धं सततम्, प्रक-हेतुत इति मोक्षहेतुतः । अष्टाविंशत्योषधस्येति पानीयकल्याणस्य ;

प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपाचरेत् ।

ततः संरक्षितदोषो * हि मनःप्रलयहेतुतः ॥ २४ ॥

स्नेहस्वेदोपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ २५ ॥

अष्टाविंशत्योषधयः तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।

प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य च ॥

त्रिरुलयाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।

शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥

पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।

रसायनानां कौम्भरस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥

ननु प्रबुद्धचित्तं संन्यासिनं कुतः पुनरेतैरुपाचरदिति ? अत आह—प्रबुद्धे-
त्यादि । संन्याससंन्यस्तः पुमान् प्रतिबुद्धोऽपि संन्यासकरदोषानुबन्धवान्
तस्मात् तदनुबन्धदोषप्रशमनार्थं प्रबुद्धसंज्ञमपि विस्मापनादिभिरुपाचरेत् । नन्वस्तु
अनुबन्धो दोषाणां तेन किमिति ? अत आह—तत इति । ततोऽनन्तर-
मपि संन्यस्तो भवितुमर्हेति तदारम्भकदोषानुबन्धात् । अतो हि यस्मात् ततो-
ऽनन्तरं मनःप्रलयस्य हेतुतः संन्यासरूपमाहतः स पुमान् रक्षितव्यः
पुनर्मनःप्रलयो यथा न भवितुमर्हेतीति भावः ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—मदमूर्च्छयोः संन्यासस्य दोषनिष्मूलताहेतुक्रिया आह—स्नेह-
त्यादि । पञ्च कर्माणि वमनादीनि प्रकरणात् । संन्यासे लब्धे मदमूर्च्छायेषु-
रप्येकविधत्वात् तुल्या क्रिया योग्येत्यत आह—मूर्च्छायेषु मदेषु चेति ।
अष्टाविंशत्योषधस्य पानीयकल्याणघृतस्य । तिक्तस्य सर्पिष इत्यस्य महतः
षट्पलस्येति चान्वयः । तेन महातिक्तघृतस्य षट्पलतिक्तघृतस्य च प्रयोग-
स्तद्वत् अष्टाविंशत्योषधस्य प्रयोगवत् शस्यते । तिक्तषट्पलमहातिक्तघृते कुष्ठ-
चिकित्सिते वक्ष्यमाणे । सघृतक्षौद्रशर्करस्त्रिरुलयाः प्रयोगः । शिलाजतुः
केवलस्य शुद्धस्य प्रयोगः रक्तिद्वयादिक्रमेणापयोगः सघृतक्षौद्रशर्कर एव ।
पयसोऽपि सघृतक्षौद्रशर्करः प्रयोगः क्रमेणापयोगः । पलमानमारभ्यति बोध्यम्
अनुबन्धं सततम्, प्रक-हेतुत इति मोक्षहेतुतः । अष्टाविंशत्योषधस्येति पानीयकल्याणस्य ;

रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।

सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशान्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोको ।

विशुद्धश्चाविशुद्धश्च शोणितं तस्य हेतवः ।

रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चोषधम् ॥

मदमूर्च्छायासन्न्यास-हेतुलक्षणभेषजम् ।

विधिशोणितिकेऽध्याये सत्त्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

विधिशोणितियो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति योजनाचतुष्कः ।

आहारद्रव्यत्वात् । पिप्पलीनां प्रयोगः पयसा पिप्पलीवर्द्धमानयोगः । चित्र
कस्य वा पयसा रक्तिद्रव्यादिक्रमेण पिप्पलीवर्द्धमानवद्वा प्रयोगः । रसायनानाम्
अभयामलकादीनां प्रयोगः । कौम्भस्य दशाब्धिकस्य शताब्धिकस्य वा । रक्ताव-
सेकादिति पुनर्मदमूर्च्छायामित्यभिप्रायेण सुश्रुते रक्तमोक्षणे मूर्च्छितस्य
यः प्रतिषेधः कृतस्तत् रक्तमोक्षणे यो मूर्च्छति तस्यैव बोध्यः । सतां
शास्त्राणां वेदपुराणादीनां पुण्यजनकानां सेवनादिति श्रवणपठनपाठनादितः ।
सतां सत्त्ववतामपि सार्वत्रिकसत्पुरुषाणां सेवनात् शुश्रूषणसङ्गादित
इति ॥ २५।२६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थोपसंहारार्थमाह—तत्र श्लोकावित्यादि । स्पष्टम् ।
योजनाचतुष्क इति चिकित्सायां भेषजयोजनायै चतुष्कश्चतुर्भिरध्यायै-
र्निष्पादित इत्येकः प्रकारः ॥ २७ ॥

अग्नीत्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
चतुर्विंशविधिशोणितीयाध्यायजल्पारूपा चतुर्विंशी शारदा ॥ २४ ॥

तिक्तस्य महत्तत्त्वात् तिक्तस्य घट्टपक्षस्येति सम्बन्धः । एते च तिक्तघट्टपक्षमहत्तिक्तपक्षे कुड-
किरिति ते वक्तव्ये । कौम्भं दशाब्धिकम् ॥ १९—२४ ॥

इति योजनाचतुष्कः ।

इति चरकचतुराज-धीमन्त्रकपाणिन्यस्यविरचितायाम् आयुर्वेदरीविकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां विधिशोणितीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।

सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशान्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विशुद्धश्चाविशुद्धश्च शोणितं तस्य हेतवः ।

रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चोषधम् ॥

मदमूर्च्छायासन्न्यास-हेतुलक्षणभेषजम् ।

विधिशोणितिकेऽध्याये सत्त्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

विधिशोणितियो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति योजनाचतुष्कः ।

आहारद्रव्यत्वात् । पिप्पलीनां प्रयोगः पयसा पिप्पलीवर्द्धमानयोगः । चित्र
कस्य वा पयसा रक्तिक्रयादिक्रमेण पिप्पलीवर्द्धमानवद्वा प्रयोगः । रसायनानाम्
अभयामलकादीनां प्रयोगः । कौम्भस्य दशाब्धिकस्य शताब्धिकस्य वा । रक्ताव-
सेकादिति पुनर्मदमूर्च्छायामित्यभिप्रायेण सुश्रुते रक्तमोक्षणे मूर्च्छितस्य
यः प्रतिषेधः कृतस्तत् रक्तमोक्षणे यो मूर्च्छति तस्यैव बोध्यः । सतां
शास्त्राणां वेदपुराणादीनां पुण्यजनकानां सेवनादिति श्रवणपठनपाठनादितः ।
सतां सत्त्ववतामपि सार्वत्रिकसत्पुरुषाणां सेवनात् शुश्रूषणसङ्गादित
इति ॥ २५।२६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थोपसंहारार्थमाह—तत्र श्लोकावित्यादि । स्पष्टम् ।
योजनाचतुष्क इति चिकित्सायां भेषजयोजनायै चतुष्कश्चतुर्भिर्ध्यायै-
र्निष्पादित इत्येकः प्रकारः ॥ २७ ॥

अग्नीत्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
चतुर्विंशविधिशोणितीयाध्यायजल्पारूपा चतुर्विंशी शारदा ॥ २४ ॥

तिक्तस्य महत्तत्त्वा तिलस्य घट्टपलस्येति सम्बन्धः । एते च तिक्तघट्टपलमहत्तिक्तपृते कुड-
किक्तिलते वक्तव्ये । कौम्भं दशाब्धिकम् ॥ १९—२४ ॥

इति योजनाचतुष्कः ।

इति चरकचतुराज-धीमन्त्रकपाणिन्यसविरचितायाम् आयुर्वेदरीषिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां विधिशोणितीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो यज्ञः पुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणां भगवन्तं पुनर्व्वसुम् ।

उपासतां * सहर्षाणां प्रादुरासीदियं कथा ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।

राशिरस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथ भेषजयोजनायां लङ्घनवृंहणादुपक्रमा न विना हिताहार सिध्यन्तीत्यतो योजनाचतुष्कान्तरमाहारस्य दितत्वादितत्त्वविज्ञानार्थम् अन्नपानचतुष्क आरभ्यमाणे समासेनान्नपानगुणोपदेशार्थं यज्ञः पुरुषीयोऽभिधीयते—अथात इत्यादि । अत्र प्रश्नादौ किन्तु भोः पुरुषो यज्ञ इति पदस्यार्थं यज्ञः पुरुष इति अधिकृत्य कृतोऽध्याय इति यज्ञः पुरुषीयोऽध्यायः । शेषं सर्व्वं पूर्व्ववद्वारूपेयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—प्रश्नावतारार्थमाह—पुरेत्यादि । प्रत्यक्षधर्माणामिति तपः-प्रभावात् साक्षात्कृतो धर्मो यस्य तम् । उपासतां उपासीनानां, निडः परस्मै-पदसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तङामपि परस्मैपदत्वादिह शत्रुप्रत्ययः । प्रादुरासीत् प्रादुरभूत् । इयं कथा वक्ष्यमाणरूपा । किंविषया सा कथा ? तदाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं प्रत्यक्षभूतो राशिः

चक्रपाणिः—य इमे योऽप्रनाचतुष्के पदुपक्रमा अभिहितास्तेऽन्नपानापेक्षैव व्याधिहरणे समर्थाः, अतोऽन्नपानचतुष्कोऽभिधीयते, तत्रापि सङ्क्षेपेणान्नपानगुणाभिधायको यज्ञः पुरुषीयोऽभिधीयते । तत्रादौ पुरुषप्याधिकारणनिष्ठायाः प्रकरणन्याहारगुणप्रभावतारार्थं तथा पूर्व्वोक्त-पदुपक्रमणीयरोगकारणज्ञानार्थञ्च 'यज्ञः पुरुष' इति प्रश्नं प्राधान्येनाधिकृत्य कृतोऽध्यायो यज्ञः-पुरुषीयो ज्ञेयः । यद्यपि "पुरुषो यज्ञः" इति प्रश्नक्रमः, तथापि प्रश्नार्थाऽत्र गृहीतः ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—प्रत्यक्षधर्मत्वं तपःप्रभावात्, इयमित्यग्रे वक्ष्यमाणा, कथा तत्त्वज्ञिज्ञासार्थम् अन्योन्यवृष्ट्या । राशिर्मेळक आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसमुच्चय इत्यर्थः, अस्य राशोरामयानाञ्चोत्पत्ति-विनिश्चये उत्पत्तिविनिश्चयविषयिणी कथा प्रादुरासीदिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो यज्ञः पुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणां भगवन्तं पुनर्व्वसुम् ।

उपासतां * सहर्षाणां प्रादुरासीदियं कथा ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।

राशिरस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथ भेषजयोजनायां लङ्घनवृंहणादुपक्रमा न विना हिताहार सिध्यन्तीत्यतो योजनाचतुष्कान्तरमाहारस्य द्रितत्वाद्वितत्त्वविज्ञानार्थम् अन्नपानचतुष्क आरभ्यमाणे समाप्तेनान्नपानगुणोपदेशार्थं यज्ञः पुरुषीयोऽभिधीयते—अथात इत्यादि । अत्र प्रश्नादौ किन्तु भोः पुरुषो यज्ञ इति पदस्यार्थं यज्ञः पुरुष इति अधिकृत्य कृतोऽध्याय इति यज्ञः पुरुषीयोऽध्यायः । शेषं सर्व्वं पूर्व्ववद्वारुण्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—प्रश्नावतारार्थमाह—पुरेत्यादि । प्रत्यक्षधर्माणामिति तपः-प्रभावात् साक्षात्कृतो धर्मो यस्य तम् । उपासतां उपासीनानां, निडः परस्मै-पदसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तङामपि परस्मैपदत्वादिह शत्रुप्रत्ययः । प्रादुरासीत् प्रादुरभूत् । इयं कथा वक्ष्यमाणरूपा । किंविषया सा कथा ? तदाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं प्रत्यक्षभूतो राशिः

चक्रपाणिः—य इमे योऽप्रनाचतुष्के पदुपक्रमा अभिहितास्तेऽन्नपानापेक्षैव व्याधिहरणे समर्थाः, अतोऽन्नपानचतुष्कोऽभिधीयते, तत्रापि सङ्क्षेपेणान्नपानगुणाभिधायको यज्ञः पुरुषीयोऽभिधीयते । तत्रादौ पुरुषप्याधिकारणनिष्ठायाः प्रकरणन्याहारगुणप्रभावतारार्थं तथा पूर्व्वोक्त-पदुपक्रमणीयरोगकारणज्ञानार्थञ्च 'यज्ञः पुरुष' इति प्रश्नं प्राधान्येनाधिकृत्य कृतोऽध्यायो यज्ञः-पुरुषीयो ज्ञेयः । यद्यपि "पुरुषो यज्ञः" इति प्रश्नक्रमः, तथापि प्रश्नार्थाऽत्र गृहीतः ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—प्रत्यक्षधर्मत्वं तपःप्रभावात्, इयमित्यग्रे वक्ष्यमाणा, कथा तत्त्वज्ञिज्ञासार्थम् अन्योन्यवृष्ट्या । राशिर्मेळक आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसमुच्चय इत्यर्थः, अस्य राशोरामयानाञ्चोत्पत्ति-विनिश्चये उत्पत्तिविनिश्चयविषयिणी कथा प्रादुरासीदिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

तदन्तरं काशिपतिर्गमको वाचमर्थवित् ।

व्याजहारिंसमितिमभिष्टुत्याभिवाद्य च ॥

किं नु भोः पुरुषो यजस्तज्जास्तरयामयाः स्मृताः ।

न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वसुः ॥

सर्व एवानितज्ञान-विज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।

भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशिराजरय संशयम् ॥ ३ ॥

संघातः खलु पुरुषसंघो देवनरादिसाधारणस्तस्य प्रागुत्पत्तिविनिश्चयेऽस्या-
मयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—कस्तां कथां पप्रच्छेति ? अत आह—तदन्तरमित्यादि ।
तदन्तरं राशिपुरुषस्य तस्य चामयानां प्रागुत्पत्तिविनिश्चये कथायामुप-
स्थितायां मध्येऽर्थवित् काशिपतिर्गमको नाम राजर्षिर्ऋषिसमितिमृषीणां
समवायं समूहमभिवाद्याभिष्टुत्य च वाचं व्याजहार । कां वाचमिति ? अत
आह—किंवित्यादि । नु भो यज्ञः पुरुषो यस्मात् कारणात् पुरुषो राशि-
संघको देवनरादिर्जायते तस्य पुरुषस्यामयाश्च तज्जास्तस्मात् कारणाज्जाताः
किं न वेति भवद्भिः स्मृता इति नरेन्द्रेण वामकेन काशिराजेनोक्तः पुनर्वसु-
र्ऋषीनन्यान तत्र समवेतान् प्रोवाच । किं प्रोवाचेति ? अत उच्यते—सर्व
एवेत्यादि । भवन्त ऋषयः सर्व एवामितज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नसंशयाः
काशिराजस्य संशयं छेत्तुमर्हन्ति । इति ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—तामेव परस्परप्रज्ञरूपां कथां दर्शयति—तदन्तरमित्यादि । अन्तरशब्दः
कालवचनः, यथा—“अपस्माराय कुर्वाणस्त वेगं किञ्चिदध्यान्तरम्” इति, किञ्चित्कालमित्यर्थः,
तेन तदन्तरमिति कथारम्भकाल इत्यर्थः ; काशी वाराणसी, तस्याः पतिः ; तेषां बहुत्वाद्
विशेषणं ‘वामकः’ इति । यस्माज्जातो यज्ञः, तत एव पुदपञ्जनकान् कारणाज्जातास्तजाः ;
न वेति अन्यतः पुरुषो जायतेऽन्यतश्च तस्य रोगा इत्यर्थः ; नरेन्द्रेणेति काशिपतिनाम्ना
राजर्षिणा ।

अमिताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नः संशयो येषां ते तथा ; “भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति
काशिराजस्य संशयम्” इति पाठः सुगमः ; “भवन्तोऽर्हन्त नश्छेत्तुं काशिराजे च संशयम्”
इति तु पाठे,—नोऽस्माकं काशिराजेऽस्मन्मध्यगत इत्यर्थः, एतेन स्वपक्षे काशिराजे न व्यालोक्त
वचनं वक्ष्यमिति सिद्धयति ; चकारेणान्येषाञ्च ऋषीणां संशयं समुक्तिमिति ; अग्रे तु,—

तदन्तरं काशिपतिर्गमको वाचमर्थवित् ।

व्याजहारिंसमितिमभिष्टुत्याभिवाद्य च ॥

किं नु भोः पुरुषो यजस्तज्जास्तरयामयाः स्मृताः ।

न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वसुः ॥

सर्व एवानितज्ञान-विज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।

भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशिराजरय संशयम् ॥ ३ ॥

संघातः खलु पुरुषसंघो देवनरादिसाधारणस्तस्य प्रागुत्पत्तिविनिश्चयेऽस्या-
मयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—कस्तां कथां पप्रच्छेति ? अत आह—तदन्तरमित्यादि ।
तदन्तरं राशिपुरुषस्य तस्य चामयानां प्रागुत्पत्तिविनिश्चये कथायामुप-
स्थितायां मध्येऽर्थवित् काशिपतिर्गमको नाम राजर्षिर्ऋषिसमितिमृषीणां
समवायं समूहमभिवाद्याभिष्टुत्य च वाचं व्याजहार । कां वाचमिति ? अत
आह—किंवित्यादि । नु भो यज्ञः पुरुषो यस्मात् कारणात् पुरुषो राशि-
संघको देवनरादिर्जायते तस्य पुरुषस्यामयाश्च तज्जास्तस्मात् कारणाज्जाताः
किं न वेति भवद्भिः स्मृता इति नरेन्द्रेण वामकेन काशिराजेनोक्तः पुनर्वसु-
र्ऋषीनन्यान तत्र समवेतान् प्रोवाच । किं प्रोवाचेति ? अत उच्यते—सर्व
एवेत्यादि । भवन्त ऋषयः सर्व एवामितज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नसंशयाः
काशिराजस्य संशयं छेत्तुमर्हन्ति । इति ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—तामेव परस्परप्रज्ञरूपां कथां दर्शयति—तदन्तरमित्यादि । अन्तरशब्दः
कालवचनः, यथा—“अपस्माराय कुर्वान्त वेगं किञ्चिदध्यान्तरम्” इति, किञ्चित्कालमित्यर्थः,
तेन तदन्तरमिति कथारम्भकाल इत्यर्थः ; काशी वाराणसी, तस्याः पतिः ; तेषां बहुत्वाद्
विशेषणं ‘वामकः’ इति । यस्माज्जातो यज्ञः, तत एव पुण्यजनकान् कारणाज्जातास्तजाः ;
न वेति अन्यतः पुरुषो जायतेऽन्यतश्च तस्य रोगा इत्यर्थः ; नरेन्द्रेणेति काशिपतिनाम्ना
राजर्षिणा ।

अमिताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नः संशयो येषां ते तथा ; “भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति
काशिराजस्य संशयम्” इति पाठः सुगमः ; “भवन्तोऽर्हन्त नश्छेत्तुं काशिराजे च संशयम्”
इति तु पाठे,—नोऽस्माकं काशिराजेऽस्मन्मध्यगत इत्यर्थः, एतेन स्वपक्षे काशिराजे न व्यालोक्त
वचनं वक्ष्यमिति सिद्धयति ; चकारेणान्येषाञ्च ऋषीणां संशयं समुक्तिमिति ; अग्रे तु,—

पारीक्षिस्तरारीक्ष्याने मौद्गहयो वाक्यमब्रवीत् ।

आत्मजः पुरुषो रोगा आत्मजाः कारणं हि सः ॥

स चिनोत्पुपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।

न ह्यते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तद्वचनं श्रुत्वा यो यः ऋषियेदुवाच तदशेरति—पारीक्षि-
रित्यादि । राशिपुरुषस्य देवनरादेश्वनुविंशतितत्त्वविकारसमुदायस्य प्रागुत्प-
त्तौ यावन्ति कारणानि तस्य पुरुषस्य रोगाणाञ्च प्रागुत्पत्तौ यावन्ति कार-
णानि तावतां कारणानामेकैककारणवादमाश्रित्य शेषा ऋषयः प्रत्युचुः । तत्र
तेषु ऋषिषु मध्येऽग्रे मौद्गल्यः पारीक्षिस्तत्पुरुषरोगयोः प्रागुत्पत्तौ कारणं
परीक्ष्य विचार्य वाक्यमब्रवीत् । यदब्रवीत् तदाह—आत्मज इत्यादि । आत्मा
चेतनाधातुस्थूलं नाम महता जीवेनात्मना प्रभयोपाहितः प्राणः, स स्थूल-
अहङ्कारादिभिर्द्वाविंशत्या सूक्ष्मैस्तावद्भिरुपाहितः सूक्ष्मशरीरी तैजसः, स पुनः
पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टपञ्चभूतोपाहित एव वैश्वानर इति त्रिधा । तस्मा-
देवात्मनः एष एष देवनरादिराशिपुरुषो जायत इत्यात्मजः पुरुषः । तस्य
पुरुषस्य रोगाश्चात्मजास्तस्मादेवात्मनोऽजायन्त इत्यात्मजा इति यज्जःपुरुष-
स्तज्जा एव तस्यामयाः । कस्मात् ? कारणं हि स इति । हि यस्मात् स
आत्मैव कारणं भवति । कथं ? स चिनोतीत्यादि । स आत्माऽव्यक्तं
चेतनाधातुस्थूलपञ्चभूतोपाहितः सन् वैश्वानरो नाम जागरितस्थानः सप्ताह्
एकोनविंशतिमुखः स्थूलमिदं शरीरं गृहीत्वा कर्म धर्माधर्मसाधनं कर्म
बाह्मनःशरीरप्रवृत्तिमयोगातियोगमिथ्यायोगसमयोगैर्बुद्धियागेन चिनोति
चर्यं करोति । तत् कर्मफलानि चोपभुङ्क्ते । जागरितः स्थूलं सर्वं विषयं
सुखासुखानि बुद्धिसमयोगेन बाह्मनःशरीरप्रवृत्तिं समां कराति तेन धर्मैः
नोऽस्माकं संशयं काशिराजे च संशयमिति व्याख्यानयन्ति,—संशयद्वये वैकोऽत्र ऋषीणाम्
“आत्मेन्द्रिय” इत्यादिना श्लोकेन दर्शितः संशयः, स च पुरुषस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिं प्रथमो-
त्पत्तिं प्रतीति व्याख्यानयन्ति । द्वितीयस्तु काशिपतेर्यथोक्त एव ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—आत्मजः पुरुष इत्यादि प्रश्नद्वयस्योत्तरम्, तत्र पूर्वप्रश्नस्य, पुरुषस्यात्मजा-
नाञ्च कुत उत्पत्तिरित्येवंरूपस्य प्रश्नस्योत्तरम्—आत्मजः पुरुषो रोगाश्चैति, काशिपतिसम्यग्मात्रे-
ऽप्युत्तरमेतत्—यत् एवात्मनः पुरुषो जायते तत् एव रोगा इत्यनुरूपमेव ; प्रश्नोत्तरता त्वस्य
ग्रन्थस्य सुगमैव । कारणत्वे हेतुमाह—स चिनोतीत्यादि । चिनोति कर्म, कर्मफलानि च

पारीक्षिस्तरारीक्ष्याने मौद्गहयो वाक्यमब्रवीत् ।

आत्मजः पुरुषो रोगा आत्मजाः कारणं हि सः ॥

स चिनोत्पुपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।

न ह्यते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तद्वचनं श्रुत्वा यो यः ऋषियेदुवाच तदशेरति—पारीक्षि-
रित्यादि । राशिपुरुषस्य देवनरादेश्वनुविंशतितत्त्वविकारसमुदायस्य प्रागुत्प-
त्तौ यावन्ति कारणानि तस्य पुरुषस्य रोगाणाञ्च प्रागुत्पत्तौ यावन्ति कार-
णानि तावतां कारणानामेकैककारणवादमाश्रित्य शेषा ऋषयः प्रत्युचुः । तत्र
तेषु ऋषिषु मध्येऽग्रे मौद्गल्यः पारीक्षिस्तत्पुरुषरोगयोः प्रागुत्पत्तौ कारणं
परीक्ष्य विचार्य वाक्यमब्रवीत् । यदब्रवीत् तदाह—आत्मज इत्यादि । आत्मा
चेतनाधातुस्थूलं नाम महता जीवेनात्मना प्रभयोपाहितः प्राणः, स स्थूल-
अहङ्कारादिभिर्द्वाविंशत्या सूक्ष्मैस्तावद्भिरुपाहितः सूक्ष्मशरीरी तैजसः, स पुनः
पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टपञ्चभूतोपाहित एव वैश्वानर इति त्रिधा । तस्मा-
देवात्मनः एष एष देवनरादिराशिपुरुषो जायत इत्यात्मजः पुरुषः । तस्य
पुरुषस्य रोगाश्चात्मजास्तस्मादेवात्मनोऽजायन्त इत्यात्मजा इति यज्जःपुरुष-
स्तज्जा एव तस्यामयाः । कस्मात् ? कारणं हि स इति । हि यस्मात् स
आत्मैव कारणं भवति । कथं ? स चिनोतीत्यादि । स आत्माऽव्यक्तं
चेतनाधातुस्थूलपञ्चभूतोपाहितः सन् वैश्वानरो नाम जागरितस्थानः सप्ताह्
एकोनविंशतिमुखः स्थूलमिदं शरीरं गृहीत्वा कर्म धर्माधर्मसाधनं कर्म
बाह्मनःशरीरप्रवृत्तिमयोगातियोगमिथ्यायोगसमयोगैर्बुद्धियागेन चिनोति
चर्यं करोति । तत् कर्मफलानि चोपभुङ्क्ते । जागरितः स्थूलं सर्वं विषयं
सुखासुखानि बुद्धिसमयोगेन बाह्मनःशरीरप्रवृत्तिं समां कराति तेन धर्मैः
नोऽस्माकं संशयं काशिराजे च संशयमिति व्याख्यानयन्ति,—संशयद्वये वैकोऽत्र ऋषीणाम्
“आत्मेन्द्रिय” इत्यादिना श्लोकेन दर्शितः संशयः, स च पुरुषस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिं प्रथमो-
त्पत्तिं प्रतीति व्याख्यानयन्ति । द्वितीयस्तु काशिपतेर्यथोक्त एव ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—आत्मजः पुरुष इत्यादि प्रश्नद्वयस्योत्तरम्, तत्र पूर्वप्रश्नस्य, पुरुषस्यात्मजा-
नाञ्च कुत उत्पत्तिरित्येवंरूपस्य प्रश्नस्योत्तरम्—आत्मजः पुरुषो रोगाश्चैति, काशिपतिसम्यग्ज्ञानमात्रे-
ऽप्युत्तरमेतत्—यत् एवात्मनः पुरुषो जायते तत् एव रोगा इत्यनुरूपमेव ; प्रश्नोत्तरता त्वस्य
ग्रन्थस्य सुगमैव । कारणत्वे हेतुमाह—स चिनोतीत्यादि । चिनोति कर्म, कर्मफलानि च

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।

योजयेद्व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥

रजस्तमोभ्यान्तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।

शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणाञ्च कारणम् ॥ ५ ॥

स्यात् तत्फलानि सुखादीनि उपभुङ्क्त । बुद्धिविषमयोगेण यां वाङ्मनः-
शरीरप्रवृत्तिमाचरति तद्विषमयोगकृतकर्मफलमधर्मः शरीरमानसदोषवैषम्यञ्च
रोगस्तत्फलानि दुःखान्युपभुङ्क्ते । एवं तत्फलानि स्वप्नेऽपि स एवा-
व्यक्ताख्यश्चेतनाधातुरात्मा त्रयोविंशतितत्त्वोपाहितस्तैजसो नामान्तःप्रज्ञः
सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रवित्रिक्तः सुखानि दुःखानि चोपभुङ्क्ते इति ।
नन्वहिताहाराचारादितो दुःखानि हिताहाराचारादितः सुखानि भवन्ति,
कुत आत्मजानि भवन्तीति ? अत आह—न ह्यत इत्यादि । हि यस्मात्
चेतनाधातुरात्मन ऋते सुखदुःखयोः प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्न भवति । यदि बुद्धि-
समयोगात् कर्म करोति ततो धर्मश्चाराग्यञ्च सुखं जायते । यदि विषम-
योगेण बुद्ध्या कर्म चाचरति तदा कर्मणां वैषम्यादधर्मो धातुवैषम्यं
चातुर्यं दुःखं जायत इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—शरलोमेत्यादि । तच्छ्रुत्वा पारीक्षिवचनं नेत्याह शरलोमा
ऋषिः । आत्मजः पुरुष इति यदुक्तं तदसम्यक् । तस्य रोगाश्चात्मजा इति
यदुक्तं तन्न । कस्मात् ? न ह्यात्मेत्यादि । हि यस्मादात्मा दुःखद्वेषी स
आत्मना निजेनात्मानं स्वं दुःखैर्व्याधिभिः कदाचन न योजयेत् । तस्मात्
नात्मजा रोगा इत्यन्ते न च पुरुष आत्मज इति । तर्हि भवता कुतः पुरुष-
प्रागुत्पत्तिः कुतस्तस्य रोगाणामुच्यत इति ? अत आह—रजस्तमोभ्या-
मित्यादि । सत्त्वसंज्ञकं मनो रजस्तमोभ्यां परीतं सत् पुरुषशरीरस्य समुत्-
पत्तौ कारणं तस्य विकाराणाञ्च समुत्पत्तौ कारणं भवति । रजो हि
प्रवर्तकं तमो मोहात्मकम् । यदा तु रज उद्रिक्तं भवति तदा

शरीरारोग्यविकारादीनि भुङ्क्त इति योजना, कर्मसहाय्युत्थात्मनः शरीरविकारादिकर्तृत्वात्
कारणत्वमिति भावः ; एतदेव व्यतिरेकेणाह—न ह्यत इत्यादि । चेतनाधातुरात्मा, सुख-
दुःखयोरेति सुखदुःखाधनयोः नीरुक्शरीरविकारयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—मन इत्युक्ते मन्थतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या आत्मापि चक्रते, तदुक्तं—“सत्त्वसंज्ञकम्”

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।

योजयेद्व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥

रजस्तमोभ्यान्तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।

शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणाञ्च कारणम् ॥ ५ ॥

स्यात् तत्फलानि सुखादीनि उपभुङ्क्त । बुद्धिविषमयोगेण यां वाङ्मनः-
शरीरप्रवृत्तिमाचरति तद्विषमयोगकृतकर्मफलमधर्मः शरीरमानसदोषवैषम्यञ्च
रोगस्तत्फलानि दुःखान्युपभुङ्क्ते । एवं तत्फलानि स्वप्नेऽपि स एवा-
व्यक्ताख्यश्चेतनाधातुरात्मा त्रयोविंशतितत्त्वोपाहितस्तैजसो नामान्तःप्रज्ञः
सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रवित्रिक्तः सुखानि दुःखानि चोपभुङ्क्ते इति ।
नन्वहिताहाराचारादितो दुःखानि हिताहाराचारादितः सुखानि भवन्ति,
कुत आत्मजानि भवन्तीति ? अत आह—न ह्यत इत्यादि । हि यस्मात्
चेतनाधातुरात्मन ऋते सुखदुःखयोः प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्न भवति । यदि बुद्धि-
समयोगात् कर्म करोति ततो धर्मश्चाराग्यञ्च सुखं जायते । यदि विषम-
योगेण बुद्ध्या कर्म चाचरति तदा कर्मणां वैषम्यादधर्मो धातुवैषम्यं
चातुर्यं दुःखं जायत इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—शरलोमेत्यादि । तच्छ्रुत्वा पारीक्षिवचनं नेत्याह शरलोमा
ऋषिः । आत्मजः पुरुष इति यदुक्तं तदसम्यक् । तस्य रोगाश्चात्मजा इति
यदुक्तं तन्न । कस्मात् ? न ह्यात्मेत्यादि । हि यस्मादात्मा दुःखद्वेषी स
आत्मना निजेनात्मानं स्वं दुःखैर्व्याधिभिः कदाचन न योजयेत् । तस्मात्
नात्मजा रोगा इत्यन्ते न च पुरुष आत्मज इति । तर्हि भवता कुतः पुरुष-
प्रागुत्पत्तिः कुतस्तस्य रोगाणामुच्यत इति ? अत आह—रजस्तमोभ्या-
मित्यादि । सत्त्वसंज्ञकं मनो रजस्तमोभ्यां परीतं सत् पुरुषशरीरस्य समुत्-
पत्तौ कारणं तस्य विकाराणाञ्च समुत्पत्तौ कारणं भवति । रजो हि
प्रवर्तकं तमो मोहात्मकम् । यदा तु रज उद्रिक्तं भवति तदा

शरीरारोग्यविकारादीनि भुङ्क्त इति योजना, कर्मसहाय्युत्थात्मनः शरीरविकारादिकर्तृत्वात्
कारणत्वमिति भावः ; एतदेव व्यतिरेकेणाह—न ह्यत इत्यादि । चेतनाधातुरात्मा, सुख-
दुःखयोरेति सुखदुःखाधनयोः नीरुक्तशरीरविकारयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—मन इत्युक्ते मन्थतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या आत्मापि चक्रते, तदुक्तं—“सत्त्वसंज्ञकम्”

वाय्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।

नर्त्त शरीराङ्गरीर-रोगाणां मनसः स्थितिः ॥

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्चापृथग्विधाः * ।

आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥ ६ ॥

बुद्धिसमयोगेन समयोगयुक्तानि कर्माणि स्वयं मनो वाग्देहाभ्याञ्च करोति तत्फलं धर्मः सुखश्चारोग्यं भवति । यदा तम उद्विक्तं भवति तदा बुद्धि-विषमयोगेन विषमयोगयुक्तानि कर्माणि स्वयं मनः शरीरवाग्भ्याञ्च करोति । तत्फलमधर्मो दुःखश्चातुग्यश्च भवतीति । यदा तु मनः सत्त्वसंज्ञकं जीवस्पृक् ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां परलोकं पुरुषं नीत्वा तत्र भोगावसाने पुनर्धर्माधर्माभ्यां ताभ्यां सूक्ष्मशरीरिणं परलोकादवक्रामयद्दर्भाशयमनुभवेशयति तदा राशिपुरुषो जायत इति यन्मनोजः पुरुषस्तन्मनोजा रोगा इति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तच्छरलोमवचनं श्रुत्वा वाय्योविदो राजपिस्तन्नेत्याह । मनसः शरीरस्य प्रागुत्पत्तिर्विकाराणाञ्च प्रागुत्पत्तिरिति यदुक्तं तन्न । कस्मात् ?—न द्वेकं कारणं मनः । हि यस्मादेकं मनो न शरीरप्रागुत्पत्तौ कारणम्, न च रोगाणां प्रागुत्पत्तौ कारणम् । कारणान्तरादुत्पत्तौ मन उपपादकम् । ततः कारणान्तरमस्ति । तच्च किमिति ? अत आह—नर्त्त इत्यादि । स्थूलादस्माच्छरीराहते शरीररोगाणां न स्थितिः न च मनसः स्थितिः । तर्हि कुतः पुरुषो जायते कुतश्च रोगा इति ? अत आह—रसजानीत्यादि । देवनरादिभूतानि प्राणिनो रसजानि मातापित्रो-राहारजरससम्भूतशुक्रशोणितगर्भिण्याहाररसेभ्यो जायन्ते । भूतानि प्राणिन-स्तेषां व्याधयश्चापृथग्विधाः शुक्रदोषशोणितदोषाहाररसजा एव । ननु रस-नार्थो रसः कथमुपयुज्यते इति ? अत आह—आपो हीत्यादि । हि यस्मादापो रसवत्यस्ता एवापः पाञ्चभौतिकरसस्य निर्वृत्तिहेतवः । तत्पञ्चभूतारब्धेऽन्वय एव मधुरादयो निर्व्वर्त्तन्ते । इति ॥ ६ ॥

इति । नर्त्त शरीरात् शरीरा वातादिजन्याः शोषादयस्तिष्ठान्त, तथा न मनसः स्थितिर्वा ऋते शरीरादिति बोध्यम् ; रजस्यः परीतस्य हि मनसो नित्यं शरीर एव स्थितिः ; यत् तु निर्दोषं मनः, तत् तु पुरुषस्य नापि च व्याधेः कारणमिति भावः । रसजानीत्यादौ स्मृता निर्व्वृत्ति-हेतव इति व्याधिपुरुषयोः ; एतेन व्याधिपुरुषजनकरसकारणत्वेनापः कारणकारणतया पुरुष-

वाय्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।

नर्त्त शरीराङ्गरीर-रोगाणां मनसः स्थितिः ॥

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्चापृथग्विधाः * ।

आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥ ६ ॥

बुद्धिसमयोगेन समयोगयुक्तानि कर्माणि स्वयं मनो वाग्देहाभ्याञ्च करोति तत्फलं धर्मः सुखश्चारोग्यं भवति । यदा तम उद्विक्तं भवति तदा बुद्धि-विषमयोगेन विषमयोगयुक्तानि कर्माणि स्वयं मनः शरीरवाग्भ्याञ्च करोति । तत्फलमधर्मो दुःखश्चातुग्यश्च भवतीति । यदा तु मनः सत्त्वसंश्लक्ष्णं जीवस्पृक् ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां परलोकं पुरुषं नीत्वा तत्र भोगावसाने पुनर्धर्माधर्माभ्यां ताभ्यां सूक्ष्मशरीरिणं परलोकादवक्रामयद्दर्भाशयमनुभवेशयति तदा राशिपुरुषो जायते इति यन्मनोजः पुरुषस्तन्मनोजा रोगा इति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तच्छरलोमवचनं श्रुत्वा वाय्योविदो राजपिस्तन्नेत्याह । मनसः शरीरस्य प्रागुत्पत्तिर्विकाराणाञ्च प्रागुत्पत्तिरिति यदुक्तं तन्न । कस्मात् ?—न द्वैकं कारणं मनः । हि यस्मादेकं मनो न शरीरप्रागुत्पत्तौ कारणम्, न च रोगाणां प्रागुत्पत्तौ कारणम् । कारणान्तरादुत्पत्तौ मन उपपादकम् । ततः कारणान्तरमस्ति । तच्च किमिति ? अत आह—नर्त्त इत्यादि । स्थूलादस्माच्छरीराहते शरीररोगाणां न स्थितिः न च मनसः स्थितिः । तर्हि कुतः पुरुषो जायते कुतश्च रोगा इति ? अत आह—रसजानीत्यादि । देवनरादिभूतानि प्राणिनो रसजानि मातापित्रो-राहारजरससम्भूतशुक्रशोणितगर्भिण्याहाररसेभ्यो जायन्ते । भूतानि प्राणिन-स्तेषां व्याधयश्चापृथग्विधाः शुक्रदोषशोणितदोषाहाररसजा एव । ननु रस-नार्थो रसः कथमुपयुज्यते इति ? अत आह—आपो हीत्यादि । हि यस्मादापो रसवत्यस्ता एवापः पाञ्चभौतिकरसस्य निर्वृत्तिहेतवः । तत्पञ्चभूतारब्धेऽन्वय एव मधुरादयो निर्व्वर्त्तन्ते । इति ॥ ६ ॥

इति । नर्त्त शरीरात् शरीरा वातादिजन्याः शोषादयस्तिष्ठान्त, तथा न मनसः स्थितिर्वा ऋते शरीरादिति बोध्यम् ; रजस्यः परीतस्य हि मनसो नित्यं शरीर एव स्थितिः ; यत् तु निर्दोषं मनः, तत् तु पुरुषस्य नापि च व्याधेः कारणमिति भावः । रसजानीत्यादौ स्मृता निर्व्वृत्ति-हेतव इति व्याधिपुरुषयोः ; एतेन व्याधिपुरुषजनकरसकारणत्वेनापः कारणकारणतया पुरुष-

हिरण्याक्षस्तु नेत्याइ न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।

नार्तान्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥

षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।

राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैर्नायैः परीक्षितः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—हिरण्येत्यादि । तच्च श्रुत्वा वाय्वाच्चिदवचनं कुशिको हिरण्याक्षस्तन्नेत्याह । रसजानि भूतानि रसजाश्च तेषां विकारा इति यदुक्तं तन्न । कस्मादिति ? अत आह—न ह्यात्मेत्यादि । हि यस्मादात्मा न रसजो न च मनश्चातीन्द्रियं रसजं न च सर्व्वं रोगा रसजा यतो रोगाः शब्दादिजाश्च सन्ति इति ।

तहि कुतो जायते पुरुषः कुतश्च तस्य रोगा जायन्त इति ? अत आह—षड्धातुजस्त्वित्यादि । पञ्चमहाभूतानि खं वायुर्जातिरापो भूरिति आत्मा च चेतनाधातुरव्यक्तं नामेति षड्भ्यो धातुभ्यो यः पुरुषो जातः स षड्धातुजः पुरुषः, तस्मादेष राशिः पुरुषो जायते । तथा तस्य रोगाश्च षड्धातुजाः षड्धातुपुरुषाज्जायन्ते । तहि कुतो बुद्ध्यादयोऽस्य जायन्त इति ? अत आह—राशिरित्यादि । एष राशिश्चतुर्व्विंशतेस्तत्त्वानां सङ्घातो यस्मात् षड्धातुज एवादौः साङ्ख्यैर्महर्षिभिः परीक्षितः । वक्ष्यते—“स्वादयश्चेतनाधातुपक्षाश्च पुरुषः स्मृतः” इति । तद्यथा—प्राक् सर्गादिदं तपोभूतं यदासीत् तत् खलु मूलं मूलानां मूलाभावादमूलम् । तदसत् । क्रियागुणव्यपदेशाभावात् । सदेवासत् । प्राक्सर्गात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् सतः क्रियागुणव्यपदिष्टादर्थान्तरत्वात् । न त्सदेवासत् । न त्सतः सदुत्पद्यते । उपादानमुपपद्यैव सतः प्रादुर्भावप्रसङ्गात् । न हि स्वपुण्यादुत्पद्यते फलम् । उपादानमुपपद्यैव प्रादुर्भावनिवृत्तिमात् । यथा बीजमुपपद्यैव प्रादुर्भवति । क्रमनिर्देशाच्च । क्रमश्चायं बीजं परिणमय्यहान्तरेण जायते, साक्षाप व्यूहः पूर्व्वव्यूहविनाशे व्यूहान्तरत्वेन जायत इत्येवं पूर्व्वव्यूहनाशानन्तरं कार्यरूपेण प्रादुर्भवतीति नासतः सदुत्पत्तिः । सैवासत् खलु सदेव शक्तिरेव मूलं ब्रह्म सर्व्वेषां कार्य्याणां यानि मूलानि तेषां मूलम् । विकारयोः कारणं भवति ; किं वा, आपो मिथुं सिद्देतव इति रसानां, किं वा वस्माद् रसवत्त्वमात्रं, तस्मात् सा मिथुं सिद्देतव इति योजना ॥ ५१६ ॥

अथानुसूचीः—न ह्यात्मेत्यादी तात्पर्य्यं मनो रसजं स्मृतमिति योजना, अस्मादतीन्द्रियं मन

हिरण्याक्षस्तु नेत्याइ न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।

नार्तान्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥

षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।

राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैर्नायैः परीक्षितः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—हिरण्येत्यादि । तच्च श्रुत्वा वाय्वाच्चिदवचनं कुशिको हिरण्याक्षस्तन्नेत्याह । रसजानि भूतानि रसजाश्च तेषां विकारा इति यदुक्तं तन्न । कस्मादिति ? अत आह—न ह्यात्मेत्यादि । हि यस्मादात्मा न रसजो न च मनश्चातीन्द्रियं रसजं न च सर्व्वं रोगा रसजा यतो रोगाः शब्दादिजाश्च सन्ति इति ।

तहि कुतो जायते पुरुषः कुतश्च तस्य रोगा जायन्त इति ? अत आह—षड्धातुजस्त्वित्यादि । पञ्चमहाभूतानि खं वायुर्जातिरापो भूरिति आत्मा च चेतनाधातुरव्यक्तं नामेति षड्भ्यो धातुभ्यो यः पुरुषो जातः स षड्धातुजः पुरुषः, तस्मादेष राशिः पुरुषो जायते । तथा तस्य रोगाश्च षड्धातुजाः षड्धातुपुरुषाज्जायन्ते । तहि कुतो बुद्ध्यादयोऽस्य जायन्त इति ? अत आह—राशिरित्यादि । एष राशिश्चतुर्व्विंशतेस्तत्त्वानां सङ्घातो यस्मात् षड्धातुज एवादेयः साङ्ख्यैर्महर्षिभिः परीक्षितः । वक्ष्यते—“स्वादयश्चेतनाधातुपक्षाश्च पुरुषः स्मृतः” इति । तद्यथा—प्राक् सर्गादिदं तपोभूतं यदासीत् तत् खलु मूलं मूलानां मूलाभावादमूलम् । तदसत् । क्रियागुणव्यपदेशाभावात् । सदेवासत् । प्राक्सर्गात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् सतः क्रियागुणव्यपदिष्टादर्थान्तरत्वात् । न त्सदेवासत् । न त्सतः सदुत्पद्यते । उपादानमुपपद्यैव सतः प्रादुर्भावप्रसङ्गात् । न हि स्वपुण्यादुत्पद्यते फलम् । उपादानमुपपद्यैव प्रादुर्भावनियमात् । यथा बीजमुपपद्यैवाङ्कुरो जायते । जनिष्यमाणोऽङ्कुरो हि बीजमुपपद्य प्रादुर्भवति । क्रमनिर्देशाच्च । क्रमश्चायं बीजं परिणमय्यहान्तरेण जायते, साक्षाप व्यूहः पूर्व्वव्यूहविनाशे व्यूहान्तरत्वेन जायत इत्येवं पूर्व्वव्यूहव्यूहनाशानन्तरं कार्यरूपेण प्रादुर्भवतीति नासतः सदुत्पत्तिः । सैवासत् खलु सदेव शक्तिरेव मूलं ब्रह्म सर्व्वेषां कार्य्याणां यानि मूलानि तेषां मूलम् । विकारयोः कारणं भवति ; किं वा, आपो मिथुं सिद्देतव इति रसानां, किं वा वस्माद् रसवत्त्वमात्रं, तस्मात् सा मिथुं सिद्देतव इति योजना ॥ ५१६ ॥

चक्रवर्तिनः—न ह्यात्मेत्यादी तात्पर्य्यं मनो रसजं स्मृतमिति योजना, यस्मादतीन्द्रियं मन

तस्याः शक्तेर्मूलाभावादमूलं तद्वत्त्वम् । सा शक्तिः प्राक् सर्गात् स्वप्रभावैर्गुणांशै-
 निर्गुदासीत् । तस्या अतिपरमव्योमरूपो मुख्यांशोऽपरिणामी । गुणांशस्तु
 प्रभावः परिणामी । क्षीरवत् । यथा क्षीरस्य स्नेहांशोऽपरिणामी मुख्यः ।
 स्नेहातिरिक्तो द्रवांशः परिणामी गुणांशः । तद्गुणीभूतद्रवांशविशिष्टो मुख्यांश-
 स्नेह एकमेव क्षीरं न द्वितीयम् । तथा शक्तिरेवासद्वत्त्वम् सदेव तद्गुणाख्य-
 प्रभावविशिष्टमतिपरमव्योममुख्यांशभूतमेकमेवाद्वितीयम्, यथैवालोककृत प्रभाव-
 विशिष्टं ब्रह्मादीनां रूपमेकमेवाद्वितीयम् । न हि रूपादतिरिक्त आलोक-
 कृत प्रभात्रः । न हि स प्रभावो द्रव्यं क्रियागुणाभावात् । न वा रूपादन्यो
 गुणो गुणे रूपे वृत्त्यसम्भवात् । न वा कर्म रूपे गुणे वृत्त्यदशनान् । न च सम-
 वायो मेलकत्वासामर्थ्यात् । तस्माद् रूपादनन्य एवालोककृत प्रभावो घनाघन-
 ताभ्यां रूपालोकाख्याभ्यां व्यपदेशः । तथातिपरमव्योमप्रभावयोरपृथग्प्रभावा-
 देकत्वं न च विजातीयद्वैतत्वं मुख्यांशभूता च शक्तिगुणांशभूतप्रभावश्च
 तच्छक्तिरिति शक्तित्वेन विजातीयत्वाभावान्मुख्यांशगुणांशत्वाभ्यां द्वैतत्वेऽपि
 सजातीयत्वादेकत्वं शक्तित्वात् ततो न द्वितीयमिति । सगकालरूपे तस्याः
 प्रभावविशेषे समुद्रिके सति सा शक्तिरेव सद्वत्त्वम् प्रसृप्तादुत्थितमिव किमपि
 नास्तीति दृष्ट्वा बहु स्यां प्रजायेयेत्यालोचयाश्चकार । ततस्तत्तैजोऽसृजत ।
 तच्च लोहितमिव न तु लोहितं रूपं सर्व्वेषां तेजसां मूलं तेजः उष्णत्वं क्रमेण
 स्थूलं सत् तेजसि त्रात्मके भूतेऽभिव्यक्तं लोहितं रूपं भवति । तच्चक्षुर्व्रह्म ।
 तत्तैज ऐक्षत । बहु स्यां प्रजायेयेत्यालोचयाश्चकार । तदपोऽसृजत । ताः
 पुनः शुक्रा इव न तु शुक्ररूपं सर्व्वसामपां मूलं क्रमेण स्थूला भूत्वा चतुरा-
 स्मिकास्त्वप्स्वभिव्यक्ताः शुक्ररूपं भवति । ता अमृतं मधुररस इव न तु मधुरो
 रसः सर्व्वस्य मधुररसस्य मूलं क्रमेण स्थूलं भूत्वा पाञ्चभौतिके भूम्यवगुणबहुले-
 ऽभिव्यक्तो मधुररसो भवति । ता आपः प्राणो ब्रह्म । ता आप ऐक्षन्त बहु
 स्याम प्रजायेमहीति । बहु स्याम प्रजायेमहीत्यालोच्य ता आपोऽन्नमसृजन्त ।
 तन्नाम्नं कृष्णमिव न तु कृष्णरूपं सर्व्वेषामन्नानां मूलमन्नं पृथिवीतत्त्वं
 क्रमेण स्थूलं सत् पञ्चात्मिकायां पृथिव्यामभिव्यक्तं कृष्णरूपं भवति । तदगन्ध
 इव न तु गन्धः सर्व्वेषां गन्धानां मूलं क्रमेण स्थूलं सत् पृथिवीबहुले पाञ्च-
 भौतिकेऽभिव्यक्तं गन्धो भवति । तदन्नं ब्रह्म । आभिस्तेजोऽब्रह्माख्याभि-
 स्तिसृष्टिर्देवताभिरेकीभूताभिर्विशिष्टा सा शक्तिर्व्रह्म लोहितशुक्रकृष्णवत्

आख्या चातीन्द्रियः, तस्मान्न रसज्ञी, इत्यादि जायमानं कारणगुणानुविधानादेन्द्रियकं स्वादित्यर्थः ;

तस्याः शक्तेर्मूलाभावादमूलं तद्वत्त्वम् । सा शक्तिः प्राक् सर्गात् स्वप्रभावैर्गुणांशै-
 निर्गुदासीत् । तस्या अतिपरमव्योमरूपो मुख्यांशोऽपरिणामी । गुणांशस्तु
 प्रभावः परिणामी । क्षीरवत् । यथा क्षीरस्य स्नेहांशोऽपरिणामी मुख्यः ।
 स्नेहातिरिक्तो द्रवांशः परिणामी गुणांशः । तद्गुणीभूतद्रवांशविशिष्टो मुख्यांश-
 स्नेह एकमेव क्षीरं न द्वितीयम् । तथा शक्तिरेवासद्वत्त्वम् सदेव तद्गुणाख्य-
 प्रभावविशिष्टमतिपरमव्योममुख्यांशभूतमेकमेवाद्वितीयम्, यथैवालोककृत प्रभाव-
 विशिष्टं ब्रह्मादीनां रूपमेकमेवाद्वितीयम् । न हि रूपादतिरिक्त आलोक-
 कृत प्रभात्रः । न हि स प्रभावो द्रव्यं क्रियागुणाभावात् । न वा रूपादन्यो
 गुणो गुणे रूपे वृत्त्यसम्भवात् । न वा कर्म रूपे गुणे वृत्त्यदशनान् । न च सम-
 वायो मेलकत्वासामर्थ्यात् । तस्माद् रूपादनन्य एवालोककृत प्रभावो घनाघन-
 ताभ्यां रूपालोकाख्याभ्यां व्यपदेशः । तथातिपरमव्योमप्रभावयोरपृथग्प्रभावा-
 देकत्वं न च विजातीयद्वैतत्वं मुख्यांशभूता च शक्तिगुणांशभूतप्रभावश्च
 तच्छक्तिरिति शक्तित्वेन विजातीयत्वाभावान्मुख्यांशगुणांशत्वाभ्यां द्वैतत्वेऽपि
 सजातीयत्वादेकत्वं शक्तित्वात् ततो न द्वितीयमिति । सगकालरूपे तस्याः
 प्रभावविशेषे समुद्रिके सति सा शक्तिरेव सद्वत्त्वम् प्रसृप्तादुत्थितमिव किमपि
 नास्तीति दृष्ट्वा बहु स्यां प्रजायेयेत्यालोचयाश्चकार । ततस्तत्तैजोऽसृजत ।
 तच्च लोहितमिव न तु लोहितं रूपं सर्व्वेषां तेजसां मूलं तेजः उष्णत्वं क्रमेण
 स्थूलं सत् तेजसि त्रात्मके भूतेऽभिव्यक्तं लोहितं रूपं भवति । तच्चक्षुर्ब्रह्म ।
 तत्तैज ऐक्षत । बहु स्यां प्रजायेयेत्यालोचयाश्चकार । तदपोऽसृजत । ताः
 पुनः शुक्रा इव न तु शुक्ररूपं सर्व्वसामपां मूलं क्रमेण स्थूला भूत्वा चतुरा-
 स्मिकास्त्वप्स्वभिव्यक्ताः शुक्ररूपं भवति । ता अमृतं मधुररस इव न तु मधुरो
 रसः सर्व्वस्य मधुररसस्य मूलं क्रमेण स्थूलं भूत्वा पाञ्चभौतिके भूम्यवगुणबहुले-
 ऽभिव्यक्तो मधुररसो भवति । ता आपः प्राणो ब्रह्म । ता आप ऐक्षन्त बहु
 स्याम प्रजायेमहीति । बहु स्याम प्रजायेमहीत्यालोच्य ता आपोऽन्नमसृजन्त ।
 तन्बान्मं कृष्णमिव न तु कृष्णरूपं सर्व्वेषामन्नानां मूलमन्नं पृथिवीतत्त्वं
 क्रमेण स्थूलं सत् पञ्चात्मिकायां पृथिव्यामभिव्यक्तं कृष्णरूपं भवति । तदगन्ध
 इव न तु गन्धः सर्व्वेषां गन्धानां मूलं क्रमेण स्थूलं सत् पृथिवीबहुले पाञ्च-
 भौतिकेऽभिव्यक्तं गन्धो भवति । तदन्नं ब्रह्म । आभिस्तेजोऽब्रह्माख्याभि-
 स्तिसृष्टिर्देवताभिरेकीभूताभिर्विशिष्टा सा शक्तिर्ब्रह्म लोहितशुक्रकृष्णवत्

आत्मा चातीन्द्रियः, तस्मान्न रसज्ञी, इत्यादि जायमानं कारणगुणानुविधानादेन्द्रियकं स्वादित्यर्थः ;

आभासमाना हिरण्यवदाभासा गायत्री नाम देवता परमसूक्ष्मध्वनिभिरवरुद्धाति-
परव्योमरूपा बभूव । सा वाक् सा सरस्वती सा दुर्गा सा सावित्रीत्येवमादि-
समाख्याभिरभिहिता । सा शक्तिः स्वयमेवैतत्तेजोऽन्नं तत् संहतरूपा गायत्री
चेत्येवं सर्वं सद्जायतेत्यभिहितम् । “असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद्-
जायत ।” इति । सेयं देवता गायत्री पुनरेव स्वस्थानि तेजोऽन्नानि परि-
णमयन्ती विद्या शान्तिः प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूत्वैकीभूय परम-
व्योमरूपश्चतुर्व्यूहः प्रथमो जीव एव पर आत्मा बभूव स स्वयः सुष्ठु अयः
शुभावहविरूपस्तस्मात् तत् सुकृतं कारणीभूतधर्मरूपमुच्यते । राशिपुरुषे
हेष शुभाशुभकर्मणा धर्मार्थधर्मरूपो भवति । तदुक्तं—“तदात्मानं स्वयमकुरुत
तस्मात्तत् सुकृतमुच्यते” इति । एष सर्वं मन्वानो मनो ब्रह्म । सा गायत्री
वाग्ब्रह्मतया वदन्नयश्च वाग्ब्रह्म । गायत्रीस्थमन्नं ब्रह्म यत्तेनायं विद्वं
बिभ्रदन्नं ब्रह्म । याश्चापो गायत्रीस्थास्ताः प्राणो ब्रह्म तेन प्राणेनायश्च
प्राणन् प्राणो ब्रह्म । यत्तद् गायत्रीस्थं तेजश्चक्षुर्ब्रह्म । तेन चक्षुषा चायं
पश्यश्चक्षुर्ब्रह्म । या च सा प्राक् सर्गादेका शक्तिरासीत् क्रियागुणव्यपदेशाभावा-
दसत् खलु शून्यमिवातिपरमव्योम तच्छ्रोत्रं ब्रह्म । तेन चायं शृण्वन् श्रोत्रं
ब्रह्म त्यात्मषट्क एष पुरुषः प्रथमसंहतरूपः इति षड्धातुरादिपुरुषः । तस्मा
ज्ञातश्चेतनाधातुरव्यक्तं नामात्मा ।

स च खादयश्च पञ्चेति षड्धातुजानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि तैजसाख्यः
सूक्ष्मशरीरी षड्धातुः पुरुषः । तद्यथा—सेयं गायत्री देवी खल्वेवं पर
आत्मा स्वयं सुकृतं परमव्योम व्योमेव प्रतिकृतिरीशो व्योमकोऽनन्तशक्तिमान्
भूत्वा पुनर्हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवतास्तेजोऽन्नानाख्या अनेन जीवेनात्मना
परमव्योम्ना व्योमकेशेनानुप्रविश्य निखिलस्य नामरूपे व्याकरवाणीति ।
तासां तिसृणां देवतानां तेजोऽन्नानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीति
चालोचयाश्चकार । ततः सा तेनैकीभूय तस्य परमव्योम्नः शिवस्यादि-
जीवस्यादिभूतत्वादादित्यस्य परमपुरुषस्य ज्योतिः स्वरूपेणावर्त्तत । स हि
सर्वं तया मृते इति सविता । सा च सावित्री तत् सवितुर्वरेण्यम् । तदमृतं
तत् परं ब्रह्मैह सर्गावस्थायामिति । स खलु परमव्योम परमपुरुषः शिषो-
ऽनन्तशक्तिमानजः स विष्णुर्ब्रह्मा सोऽग्निरिन्द्रः स्वाङ्गुलिपरिमाणेन
हेत्वन्तरमाह—सन्तीत्यादि । अहितशब्दरूपादिजन्मे विकारे न रसः कारणमित्यर्थः । आत्मा
पृथिव्यादीनि च पञ्च षड्धातवः ; यदुक्तं—“खादयश्चेतनायश्च धातवः पुरुषः स्मृतः” ॥ ॥

आभासमाना हिरण्यवदाभासा गायत्री नाम देवता परमसूक्ष्मध्वनिभिरवरुद्धाति-
परव्योमरूपा बभूव । सा वाक् सा सरस्वती सा दुर्गा सा सावित्रीत्येवमादि-
समाख्याभिरभिहिता । सा शक्तिः स्वयमेवैतत्तेजोऽन्नं तत् संहतरूपा गायत्री
चेत्येवं सर्वं सद्जायतेत्यभिहितम् । “असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद्-
जायत ।” इति । सेयं देवता गायत्री पुनरेव स्वस्थानि तेजोऽन्नानि परि-
णमयन्ती विद्या शान्तिः प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूत्वैकीभूय परम-
व्योमरूपश्चतुर्व्यूहः प्रथमो जीव एव पर आत्मा बभूव स स्वयः सुष्ठु अयः
शुभावहविरूपस्तस्मात् तत् सुकृतं कारणीभूतधर्मरूपमुच्यते । राशिपुरुषे
हेष शुभाशुभकर्मणा धर्मार्थधर्मरूपो भवति । तदुक्तं—“तदात्मानं स्वयमकुरुत
तस्मात्तत् सुकृतमुच्यते” इति । एष सर्वं मन्वानो मनो ब्रह्म । सा गायत्री
वाग्ब्रह्मतया वदन्नयश्च वाग्ब्रह्म । गायत्रीस्थमन्नं ब्रह्म यत्तेनायं विद्वं
बिभ्रदन्नं ब्रह्म । याश्चापो गायत्रीस्थास्ताः प्राणो ब्रह्म तेन प्राणेनायश्च
प्राणन् प्राणो ब्रह्म । यत्तद् गायत्रीस्थं तेजश्चक्षुर्ब्रह्म । तेन चक्षुषा चायं
पश्यश्चक्षुर्ब्रह्म । या च सा प्राक् सर्गादेका शक्तिरासीत् क्रियागुणव्यपदेशाभावा-
दसत् खलु शून्यमिवातिपरमव्योम तच्छ्रोत्रं ब्रह्म । तेन चायं शृण्वन् श्रोत्रं
ब्रह्म त्यात्मषट्क एष पुरुषः प्रथमसंहतरूपः इति षड्धातुरादिपुरुषः । तस्मा
ज्ञातश्चेतनाधातुरव्यक्तं नामात्मा ।

स च खादयश्च पञ्चेति षड्धातुजानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि तैजसाख्यः
सूक्ष्मशरीरी षड्धातुः पुरुषः । तद्यथा—सेयं गायत्री देवी खल्वेवं पर
आत्मा स्वयं सुकृतं परमव्योम व्योमेव प्रतिकृतिरीशो व्योमकोऽनन्तशक्तिमान्
भूत्वा पुनर्हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवतास्तेजोऽन्नानाख्या अनेन जीवेनात्मना
परमव्योम्ना व्योमकेशेनानुप्रविश्य निखिलस्य नामरूपे व्याकरवाणीति ।
तासां तिसृणां देवतानां तेजोऽन्नानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीति
चालोचयाश्चकार । ततः सा तेनैकीभूय तस्य परमव्योम्नः शिवस्यादि-
जीवस्यादिभूतत्वादादित्यस्य परमपुरुषस्य ज्योतिः स्वरूपेणावर्त्तत । स हि
सर्वं तया मृते इति सविता । सा च सावित्री तत् सवितुर्वरेण्यम् । तदमृतं
तत् परं ब्रह्मैव सर्गावस्थायामिति । स खलु परमव्योम परमपुरुषः शिषो-
ऽनन्तशक्तिमानजः स विष्णुर्ब्रह्मा सोऽग्निरिन्द्रः स्वाङ्गुलिपरिमाणेन
हेत्वन्तरमाह—सन्तीत्यादि । अहितशब्दरूपादिजन्मे विकारे न रसः कारणमित्यर्थः । आत्मा
पृथिव्यादीनि च पञ्च षड्धातवः ; यदुक्तं—“खादयश्चेतनायश्च धातवः पुरुषः स्मृतः” ॥ ॥

चतुरशीत्यङ्गुलिपरिमितस्त्रिधाविभागकल्पनया भूभुवः स्वरिति त्रिपात् पुरुषः ।
तस्याधस्तात् पञ्चाशदङ्गुलिपरव्योम भूः । तदूढं चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरव्योम
भुवः । तदूढं दशाङ्गुलिमितपरमव्योम स्वरिति । तत्र भूर्लोकैष्टो
लोकाः । एतत्सप्तपातालसहितभूर्लोकः । आन्तरीक्षन्तु भुवर्लोकः ।
स्वर्लोकस्तु इन्द्रादिदेवलोकः । महर्लोको जनलोकः तपोलोकः सत्यलोक-
श्चेति सप्तलोकादूढं प्रकृतेः परं विष्णुलोकोऽष्टमो लोकः । इत्यष्टलोकी
भूर्लोकः प्रथमः पादः । तत् पञ्चाशदङ्गुलिमितपरव्योम उढं चतुर्विंशत्यङ्गुलि-
परिमित परव्योम कौमारलोकः । पञ्च ब्रह्मपुरुषा ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदा-
थर्ववेदसदाशिवानां स्थानं भुवर्लोको द्वितीयः पादः । इति द्वौ पादौ
विश्वानि भूतानि । तत उढं दशाङ्गुलं स्वर्लोकः सा यौस्तृतीयः पाद इति
त्रिपात् परमव्योमैव शिवः परमपुरुषः परमात्मा हिरण्यः षष्ठः कोषः । तस्य
हृदयातिपरमव्योमि तस्य चात्मा सा शक्तिरजा तिष्ठति यास्यां सर्गावस्थायां
तेजोऽबन्नलक्षणा गायत्री तस्य ज्योतिः स्वरूपेण भाति सा खल्वमृतं तस्मिन्
परमे व्योम्नि सव्वेतो वृत्ततेऽभ्यन्तरतश्च वायतश्चाधस्ताच्चोद्धृतश्च पूर्वतश्च
दक्षिणतश्च पश्चिमतश्चोत्तरतश्चेति । सा चतुर्थः पाद इति गायत्रीविशिष्ट-
त्रिपात्पुरुषश्चतुष्पाद्ब्रह्माऽस्यां सर्गावस्थायाम् । प्राक् सर्गान्महानिर्वाणाव-
स्थायां सैका शक्तिमूलं ब्रह्म, यदुक्तम् “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति, न तदा
पादव्यपदेशो भेदकाभावात् । उक्तञ्च—“एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च
पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति । अत्र
पाद इति औस्थाने सृष्टिः, पादावित्यर्थः । उक्तञ्च तथा—“सहस्रशीर्षा
पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सव्वेतो वृत्त्वा अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥”
इति । अत्र सहस्रपादेनासङ्कृत्यं विवक्षितम् । तत उक्तम्—“सव्वेतः पाणि-
पादं तत् सव्वेतोऽक्षिशरोमुखम् । सव्वेतः श्रुतिमहलोके सव्वमावृत्य
तिष्ठति ॥” इति । शीर्षाक्षिपादादिकं नास्य लोकवद्व्याकृतम् । तदुक्तं—
“सर्वेन्द्रियगुणाभासं सव्वेन्द्रियविवर्जितम् । सव्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य
शरणं ब्रह्म ॥” सव्वेन्द्रियगुणाभासत्वात् सव्वेन्द्रियाभावेऽपि सव्वेन्द्रिय-
कस्मैक्यवृत्तिमत्त्वमुक्तम्—“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स
शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्रं पुरुषं महान्तम् ॥”
इति । एवंविधसहस्रशीर्षादियैः पुरुषस्तस्याव्याकृतं परमव्योमरूपं (सर्वार्द्रं)
स्वाङ्गुलिमानेन चतुरशीत्यङ्गुलमधस्ताच्चतुःसप्तत्यङ्गुलपरव्योम्ना स भूमिमहलोकी-

चतुरशीत्यङ्गुलिपरिमितस्त्रिधाविभागकल्पनया भूभुवः स्वरिति त्रिपात् पुरुषः ।
तस्याधस्तात् पञ्चाशदङ्गुलिपरव्योम भूः । तदूढं चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरव्योम
भुवः । तदूढं दशाङ्गुलिमितपरमव्योम स्वरिति । तत्र भूर्लोकैष्टो
लोकाः । एतत्सप्तपातालसहितभूर्लोकः । आन्तरीक्षन्तु भुवर्लोकः ।
स्वर्लोकस्तु इन्द्रादिदेवलोकः । महर्लोको जनलोकः तपोलोकः सत्यलोक-
श्चेति सप्तलोकादूढं प्रकृतेः परं विष्णुलोकोऽष्टमो लोकः । इत्यष्टलोकी
भूर्लोकः प्रथमः पादः । तत् पञ्चाशदङ्गुलिमितपरव्योम उढं चतुर्विंशत्यङ्गुलि-
परिमित परव्योम कौमारलोकः । पञ्च ब्रह्मपुरुषा ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदा-
थर्ववेदसदाशिवानां स्थानं भुवर्लोको द्वितीयः पादः । इति द्वौ पादौ
विश्वानि भूतानि । तत उढं दशाङ्गुलं स्वर्लोकः सा यौस्तृतीयः पाद इति
त्रिपात् परमव्योमैव शिवः परमपुरुषः परमात्मा हिरण्यः षष्ठः कोषः । तस्य
हृदयातिपरमव्योमि तस्य चात्मा सा शक्तिरजा तिष्ठति यास्यां सर्गावस्थायां
तेजोऽबन्नलक्षणा गायत्री तस्य ज्योतिः स्वरूपेण भाति सा खल्वमृतं तस्मिन्
परमे व्योम्नि सव्वेतो वृत्ततेऽभ्यन्तरतश्च वायतश्चाधस्ताच्चोद्धृतश्च पूर्वतश्च
दक्षिणतश्च पश्चिमतश्चोत्तरतश्चेति । सा चतुर्थः पाद इति गायत्रीविशिष्ट-
त्रिपात्पुरुषश्चतुष्पाद्ब्रह्माऽस्यां सर्गावस्थायाम् । प्राक् सर्गान्महानिर्वाणाव-
स्थायां सैका शक्तिमूलं ब्रह्म, यदुक्तम् “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति, न तदा
पादव्यपदेशो भेदकाभावात् । उक्तञ्च—“एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च
पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति । अत्र
पाद इति औस्थाने सृष्टिः, पादावित्यर्थः । उक्तञ्च तथा—“सहस्रशीर्षा
पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सव्वेतो वृत्त्वा अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥”
इति । अत्र सहस्रपादेनासङ्कृत्यं विवक्षितम् । तत उक्तम्—“सव्वेतः पाणि-
पादं तत् सव्वेतोऽक्षिशरोमुखम् । सव्वेतः श्रुतिमल्लोके सव्वमावृत्य
तिष्ठति ॥” इति । शीर्षाक्षिपादादिकं नास्य लोकवद्व्याकृतम् । तदुक्तं—
“सर्वेन्द्रियगुणाभासं सव्वेन्द्रियविवर्जितम् । सव्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य
शरणं ब्रह्म ॥” सव्वेन्द्रियगुणाभासत्वात् सव्वेन्द्रियाभावेऽपि सव्वेन्द्रिय-
कस्मैक्यव्यक्तिमत्त्वमुक्तम्—“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स
शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्रं पुरुषं महान्तम् ॥”
इति । एवंविधसहस्रशीर्षादियैः पुरुषस्तस्याव्याकृतं परमव्योमरूपं (सर्वार्द्रं)
स्वाङ्गुलिमानेन चतुरशीत्यङ्गुलमधस्ताच्चतुःसप्तत्यङ्गुलपरव्योम्ना स भूमिमष्टलोकी-

भूर्लोकसहितं भुवर्लोकं सव्वतो वृत्त्वावृत्त्य स्वाङ्गुलिमानेन दशाङ्गुलं स्वर्लोको भूभुवर्लोकादतिशयेनावृत्तत्वेनोत्कृष्टत्वेनातिष्ठदिति । तत्र दशाङ्गुलिमितायां दिवि त्रिपादस्य पुरुषस्य तृतीयपाद परव्योम्नि अमृतं ज्योतिःस्वरूपा गायत्री चतुर्थः पाद इति ।

अथ यथास्य द्वा पादौ विश्वानि भूतानि बभूवुयेथा च स भूमिं भुवर्लोकमावृणोत् । तद्व्यथा—तस्यैव परमव्योम्नः पुरुषस्य स्वाङ्गुलिमानेन चतुरशीत्यङ्गुलिपरिमितस्य यद्दृष्टं दशाङ्गुलं तच्छिरोग्रीवमिवोच्यते । तद्दशाङ्गुलादधस्ताच्चतुर्विंशत्यङ्गुलं कण्ठादिनाभिपय्यन्तमन्तराधिरिवोच्यते भुवर्लोकः । तत्र कण्ठादधस्ताद्वादशाङ्गुलं हृदयं तदभ्यन्तरे यदतिपरमव्योम तत्र पञ्च देवमुषयः । ऊर्ध्वमेका सुषिः पूर्वस्मिन्नेका दक्षिणस्मिन्नेका पश्चिमे चैका उत्तरस्मिन्चैका मध्ये यदतिपरमव्योम सा शक्तिर्ब्रह्म तस्यात्मा वर्तते । तदुक्तं—“हिरण्ये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद् यदात्मविदो विदुः ॥”

इत्येवं स्वयमेवाभूत् स इति स्वयम्भूयथा ससज्ज । तदुक्तं मनुना—“ततः स्वयम्भूभंगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादितृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोऽनुदः ॥” इति । तद्व्यथा—अथासौ भगवानव्यक्तः स्वयम्भूः परमव्योमरूपोऽनन्तशक्तिमानुत्तमपुरुषोऽकामयत् बहु स्यां प्रजायेयेति । ततः स तपोऽतप्यत् । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत् । यदिदं किञ्च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सञ्च त्यक्त्वाभवत् । निरुक्तश्चानिरुक्तश्च । निलयनश्चानिलयनश्च । विज्ञानश्चाविज्ञानश्च । सत्यश्चानृतश्च । सत्यम् अभवत् । यदिदं किञ्च तन् सत्यमाचक्षत इति । तद्व्यथा—असौ स्वल्पनन्तशक्तिमान् परमव्योम परमात्मा व्योमकेशस्तत् तपोबलेन स्वशक्तिषु प्रधानानां तिसृणां ज्ञानशक्तियदृच्छाशक्तिक्रियाशक्तीनां प्रथमज्ञानशक्त्या करिष्यमाणानाञ्च यत् प्रयोजनं यत् कारणं यत् करणञ्च तदेवाध्यवसाय यदृच्छया शक्त्या बुद्ध्याध्यवसितं तदेवमेव स्यान्नैवं स्यादित्येवमभ्यनुमन्यत । ततस्तस्य क्रियाशक्तिस्तस्य दशाङ्गुलादधस्ताच्चतुःसप्तत्यङ्गुलिमिते परमव्योम्नि ज्योतिःस्वरूपेण स्थिताया अतिसूक्ष्मध्वनिरूपाया वाचो गायत्र्या यास्तेजोऽबन्नाख्यास्तिस्रो देवताः परिणामिनीस्ताः शोभयामास । तेन त्रिवृत्तिष्टदेकैका भूत्वैकीभूय तत् परमावृतवागेव किञ्चित् स्थूलीभूय नादोऽभूत् । पुनस्तं नादं सा क्रियाशक्तिः शोभयामास । तेन नादात् शोभ्यमाणाऽग्निर्दुर्बभूव । चिन्दोश्च पुनः क्रिया-

भूर्लोकसहितं भुवर्लोकं संवृतो वृत्त्वावृत्य स्वाङ्गुलिमानेन दशाङ्गुलं स्वर्लोको
भूभुवर्लोकादतिशयेनावृतत्वेनोत्कृष्टत्वेनातिष्ठदिति । तत्र दशाङ्गुलिमितायां
दिवि त्रिपादस्य पुरुषस्य तृतीयपाद परव्योम्नि अमृतं ज्योतिःस्वरूपा गायत्री
चतुर्थः पाद इति ।

अथ यथास्य द्वा पादौ विश्वानि भूतानि बभूवुयेथा च स भूमिं भुवर्लोक-
मावृणोत् । तद्व्यथा—तस्यैव परमव्योम्नः पुरुषस्य स्वाङ्गुलिमानेन चतु-
रशीत्यङ्गुलिपरिमितस्य यदङ्गुलं दशाङ्गुलं तच्छिरोग्रीवमिवोच्यते । तद्दशाङ्गुला-
दधस्ताच्चतुर्विंशत्यङ्गुलं कण्ठादिनाभिपय्यन्तमन्तराधिरिवोच्यते भुवर्लोकः ।
तत्र कण्ठादधस्ताद्वादशाङ्गुलं हृदयं तदभ्यन्तरे यदतिपरमव्योम तत्र पञ्च
देवमुषयः । ऊर्ध्वमेका सुषिः पूर्वस्मिन्नेका दक्षिणस्मिन्नेका पश्चिमे चैका
उत्तरस्मिन्चैका मध्ये यदतिपरमव्योम सा शक्तिर्ब्रह्म तस्यात्मा वर्तते ।
तदुक्तं—“हिरण्ये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां
ज्योतिस्तद् यदात्मविदो विदुः ॥”

इत्येवं स्वयमेवाभूत् स इति स्वयम्भूयथा ससज्ज । तदुक्तं मनुना—“ततः
स्वयम्भूमंगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादितृत्तौजाः प्रादुरासीत् तपो-
नुदः ॥” इति । तद्व्यथा—अथासौ भगवानव्यक्तः स्वयम्भूः परमव्योम-
रूपोज्ज्वलन्तशक्तिमानुत्तमपुरुषोऽकामयत् बहु स्यां प्रजायेयेति । ततः स तपो-
ऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च तत् सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यक्त्वाभवत् । निरुक्तश्चानिरुक्तश्च ।
निलयनश्चानिलयनश्च । विज्ञानश्चाविज्ञानश्च । सत्यश्चानृतश्च । सत्यम्
अभवत् । यदिदं किञ्च तन् सत्यमाचक्षत इति । तद्व्यथा—असौ स्वल्पनन्त-
शक्तिमान् परमव्योम परमात्मा व्योमकेशस्तत् तपोबलेन स्वशक्तिषु प्रधानानां
तिसृणां ज्ञानशक्तियदृच्छाशक्तिक्रियाशक्तीनां प्रथमज्ञानशक्त्या करिष्यमाणानाञ्च
यत् प्रयोजनं यत् कारणं यत् करणञ्च तदेवाध्यवसाय यदृच्छया शक्त्या
बुद्ध्याध्यवसितं तदेवमेव स्यान्नैवं स्यादित्येवमभ्यनुमन्यत । ततस्तस्य क्रिया-
शक्तिस्तस्य दशाङ्गुलादधस्ताच्चतुःसप्तत्यङ्गुलिमिते परमव्योम्नि ज्योतिःस्वरूपेण
स्थिताया अतिसूक्ष्मध्वनिरूपाया वाचो गायत्र्या यास्तेजोऽबन्नाख्यास्तिस्रो
देवताः परिणामिनीस्ताः शोभयामास । तेन त्रिवृत्तिष्टदेकैका भूत्वैकीभूय तत्
परमावृतवागेव किञ्चित् स्थूलीभूय नादोऽभूत् । पुनस्तं नादं सा क्रियाशक्तिः
शोभयामास । तेन नादात् शोभ्यमाणाद्भिन्दुर्बभूव । बिन्दोश्च पुनः क्रिया-

शक्त्या शोभ्यमाणादोमिति ध्वनिरभूत् । तदोङ्कारस्तु सत् । तन्निरुक्तं
तस्याकारोकारमकारयोगेण संहितायां निरुक्तिरुक्ता । तस्मादोङ्कारात् क्रिया-
शक्त्या शोभितादकारादयो मातृकावर्णध्वनयो बभूवुरिति मातृकावर्णास्त्यत्
तदोङ्कारविपर्ययेयं तदेवेति न्यत् । नैषामकारादीनां निरुक्तिरस्ति ततोऽनि-
रुक्तम् । इति । सैषा प्रणवमातृकात्मिका देवी शुद्धा परा विद्या तस्य पुरुषस्य
वागीश्वरी नाम शक्तिः । सैवेयं बभूव । तदुक्तं—“पञ्चाशल्लिपिभिविभक्तमुखदो-
पन्मध्यवसःस्थलां भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनवक्षोरुहाम् । मुद्रामक्ष-
गुणं मुधाढ्यकलसं विद्याश्च हस्ताम्बुजैर्विभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्-
देवतामाश्रये ॥” इति ।

तत्तदोङ्कारादिवर्णात्मकध्वन्याश्रयो यावानसौ परमव्योमभागः स एव
सदाशिवो नाम महाभूतः प्रथमो ब्रह्मपुरुषो बभूव । तद्विज्ञानं नाम सत् । एष
तत् परमपुरुषस्य हृदये यद्गुह्यं सुषिस्तद्विद्वांरपालः शिवस्योदानो नाम प्राणः ।
एष एव लोके त्रिगुणविशेषयोगादयमाकाशोऽभूदयश्च वायुरभूत् । पुरुषे चास्य
हृदयस्य मध्ये य आकाशः स आत्मा । पञ्च च तद्विच्छिन्नाणि सन्ति । तत्रोद्ग-
च्छिन्नाद्विहृदानो नाम प्राणस्तिष्ठति । अथासां या शुद्धविद्या सा पुनः क्रिया-
शक्त्या शोभ्यमाणा परिणमन्ती अकारादीनामनन्तसंयोगात् कला विद्या
तच्छुद्धविद्याविपरीतविद्या खल्वविद्या नाम बभूव । इति । कलां विद्यामविद्यां
त्यद्रूपामज्जत् । सा चतुर्धा—ऋग्विद्या यजुर्विद्या सामविद्याऽथर्वविदेति ।
तत्र प्रथमा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययागमादिरूपा ऋग्विद्या बभूव । ततः सुप्तिङन्त-
पदरूपा यजुर्विद्या । ततो गीतभूतवाक्यरूपा सामविद्या । ततो वाक्यभूताथर्व-
विद्या च बभूवेति तत्रान्तर्भूतानि पदङ्गानि । सा च निरुक्तिमती चानिरुक्ति-
मती च । सच्च त्यच्च । एतच्चतुर्धाविद्याश्रयास्तत्तत्परमव्योमभागा ऋग्वेद-
यजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदा बभूवुरिति । वेदाश्चत्वारो ब्रह्मपुरुषा विज्ञानविपरीता
अविज्ञानरूपास्त्यदित्युच्यन्ते । नियतिर्नाम हि वेदचतुष्को नियमकरत्वात् ।
तस्मादभियतिर्न ब्रह्म । स्वभावश्च यस्य यो भवति तं यदृच्छया बुद्धिशक्त्याध्यव-
सितो नियतः कृत इति स्वभावो न ब्रह्म । यदृच्छा च न ब्रह्म । ब्रह्मणः शक्ति-
विशेषत्वात् । उक्तञ्च “द्वे ब्रह्मणी ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविदेः निहिते यत्र
गूढे । सरन्त्वविद्या अमृतन्तु विद्या विद्याविदेः ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥” इति ।
चत्वार एते वेदा ब्रह्मपुरुषास्तस्य हृदयस्य पूर्व्वदक्षिणपश्चिमोत्तरमुषिषु क्रमेण
द्वारपालाः । तद्व्यथा—“योऽस्य पूर्व्वमुषिस्तस्माद्वहिःस्थितो द्वारपाल ऋग्वेदः ।

शक्त्या शोभ्यमाणादोमिति ध्वनिरभूत् । तदोङ्कारस्तु सत् । तन्निरुक्तं
तस्याकारोकारमकारयोगेण संहितायां निरुक्तिरुक्ता । तस्मादोङ्कारात् क्रिया-
शक्त्या शोभितादकारादयो मातृकावर्णध्वनयो बभूवुरिति मातृकावर्णास्त्यत्
तदोङ्कारविपर्ययेयं तदेवेति न्यत् । नैषामकारादीनां निरुक्तिरस्ति ततोऽनि-
रुक्तम् । इति । सैषा प्रणवमातृकात्मिका देवी शुद्धा परा विद्या तस्य पुरुषस्य
वागीश्वरी नाम शक्तिः । सैवेयं बभूव । तदुक्तं—“पञ्चाशल्लिपिभिविभक्तमुखदो-
पन्मध्यवसःस्थलां भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनवसोरुहाम् । मुद्रामक्ष-
गुणं मुधाढ्यकलसं विद्याश्च हस्ताम्बुजैर्विभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्-
देवतामाश्रये ॥” इति ।

तत्तदोङ्कारादिवर्णात्मकध्वन्याश्रयो यावानसौ परमव्योमभागः स एव
सदाशिवो नाम महाभूतः प्रथमो ब्रह्मपुरुषो बभूव । तद्विज्ञानं नाम सत् । एष
तत् परमपुरुषस्य हृदये यद्गुह्यं सुषिस्तद्विद्वांरपालः शिवस्योदानो नाम प्राणः ।
एष एव लोके त्रिगुणविशेषयोगादयमाकाशोऽभूदयश्च वायुरभूत् । पुरुषे चास्य
हृदयस्य मध्ये य आकाशः स आत्मा । पञ्च च तद्विच्छिन्नाणि सन्ति । तत्रोद्ग-
च्छिन्नाद्विहृदानो नाम प्राणस्तिष्ठति । अथासां या शुद्धविद्या सा पुनः क्रिया-
शक्त्या शोभ्यमाणा परिणमन्ती अकारादीनामनन्तसंयोगात् कला विद्या
तच्छुद्धविद्याविपरीतविद्या खल्वविद्या नाम बभूव । इति । कलां विद्यामविद्यां
तद्वद्रूपमजन्त । सा चतुर्धा—ऋग्विद्या यजुर्विद्या सामविद्याऽथर्वविदेति ।
तत्र प्रथमा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययागमादिरूपा ऋग्विद्या बभूव । ततः सुप्तिङन्त-
पदरूपा यजुर्विद्या । ततो गीतभूतवाक्यरूपा सामविद्या । ततो वाक्यभूताथर्व-
विद्या च बभूवेति तत्रान्तर्भूतानि पदङ्गानि । सा च निरुक्तिमती चानिरुक्ति-
मती च । सच्च त्यच्च । एतच्चतुर्धाविद्याश्रयास्तत्परमव्योमभागा ऋग्वेद-
यजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदा बभूवुरिति । वेदाश्चत्वारो ब्रह्मपुरुषा विज्ञानविपरीता
अविज्ञानरूपास्त्यदित्युच्यन्ते । नियतिर्नाम हि वेदचतुष्को नियमकरत्वात् ।
तस्मादभियतिर्न ब्रह्म । स्वभावश्च यस्य यो भवति तं यदृच्छया बुद्धिशक्त्याध्यव-
सितो नियतः कृत इति स्वभावो न ब्रह्म । यदृच्छा च न ब्रह्म । ब्रह्मणः शक्ति-
विशेषत्वात् । उक्तञ्च “द्वे ब्रह्मणी ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविदेः निहिते यत्र
गूढे । सरन्त्वविद्या अमृतन्तु विद्या विद्याविदेः ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥” इति ।
चत्वार एते वेदा ब्रह्मपुरुषास्तस्य हृदयस्य पूर्व्वदक्षिणपश्चिमोत्तरमुषिषु क्रमेण
द्वारपालाः । तद्व्यथा—“योऽस्य पूर्व्वमुषिस्तस्माद्वहिःस्थितो द्वारपाल ऋग्वेदः ।

शिवस्य तस्य प्राणः स एवास्मिन् लोके एष आदित्यः पुरुषे देवनरादौ वाक्-
चक्षुश्च अभूत् । प्राणश्च हृदयस्य पूर्वसुषिद्धारे । १ । योऽस्य दक्षिणसुषिस्तस्माद्वहिः-
स्थितो द्वारपालो यजुर्वेदः । स तस्य शिवस्य व्यानो नाम प्राणः । स एत-
स्मिन् लोके चन्द्रमाः पुरुषे च देवनरादौ हृदयस्य दक्षिणमुषौ व्यानारुयः प्राणः
श्रोत्रश्च । २ । योऽस्य प्रत्यङ् सुषिस्तस्माद्वहिःस्थितो द्वारपालः सामवेदः ।
स तस्य शिवस्यापानो नाम प्राणः । स एवास्मिन् लोकेऽग्निः पुरुषे देवनरादौ
हृदयस्य पश्चिमसुषिद्धारेऽपानो नाम प्राणो वाक् चेति । ३ । अथ योऽस्योदङ्
सुषिस्तस्माद्वहिःस्थितो द्वारपालोऽथर्ववेदः । स शिवस्य समानो नाम प्राणो
मनश्च । स एवास्मिन् लोके पञ्चजन्यो वर्षणोद्यतमेघः । पुरुषे च देवनरादौ
हृदयस्योत्तरसुषिद्धारे समानो नाम प्राणो भवतीति । ४ ।" इत्येवं पञ्चसदा-
शिवर्वेदादीन् कुमारान् सावित्री मुषुवेज्जः सावित्री परमव्योम च शिवस्तया
मुषुवेज्जः सविताऽभिधीयते ।

अथैषां पञ्चानां यज्ञस्तेज इन्द्रियवीर्याभार्यं पुनर्गृह्यादयस्तपस्तेषुः । तद-
यथा—“तस्य हृदयाभ्यन्तरे स्थितं गायत्रीस्थं यत्तेजोऽबन्ममेवामृतं तत्र या
आपो मधुररस इव यो रसस्तत् पुष्पम् । स एव खल्वत्र च ऋग्वेदमभ्यतपन्नृचः
ततस्तस्यैवन्दस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यञ्चेत्येतेषु जातेषु पुष्पञ्च परिणमन्नन्-
मम्ल इव रसोऽजायत । तद् यत् पूर्वसुषिद्धारादक्षरत् । तज्ज्योतीरूपेण तदा-
दित्यं हृदयेऽभितो मण्डलरूपेणाश्रयत् । तदेव सत्त्वगुणयोगादेतदादित्यस्य मण्डले
शुक्लरूपं सदस्ति । १ । एवं यजुं पि यजुर्वेदमभ्यतपन् । ततस्तस्य यजुर्वेदस्य
यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यमजायत । स एव च रसः परिणमन् लवण इव रसोऽन्नाद्य-
मजायत, तद्यदक्षिणमुषिद्धारेणाक्षरत्तदादित्यं शिवं हृदयेऽभितो ज्योतीरूपं
मण्डलाकारेणाश्रयत् । तद्वा एतद् यदेतदादित्यस्य मण्डले रजोगुणयोगाद्भक्तं
रूपं सदस्ति । २ । एवं सामानि सामवेदमभ्यतपन्स्ततस्तस्य सामवेदस्य यज्ञ-
स्तेज इन्द्रियं वीर्यमजायत । स एव च रसः परिणमन् कटुक इव रसो-
ऽन्नाद्यमजायत । तद् यत् पश्चिमसुषिद्धारेणाक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो हृदये
ज्योतिःस्वरूपेण मण्डलाकारं भूत्वाश्रयत् । तद्वा एतद् यदेतदादित्यस्य मण्डले
सत्त्वतमोगुणयोगात् श्यामरूपं सदस्ति । ३ । अथाथर्वोक्त्रिरसा इतिहासपुराण-
मभ्यतपन् । ततस्तस्येतिहासपुराणस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यमजायत । स
एव च रसः परिणमन्तिक्तरस इव रसोऽन्नाद्यमजायत । तद्यदुत्तरसुषिद्धारेण
अक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो ज्योतीरूपेण हृदये मण्डलाकारेणाश्रयत् । तद्वा

शिवस्य तस्य प्राणः स एवास्मिन् लोके एष आदित्यः पुरुषे देवनरादौ वाक्-
चक्षुश्च अभूत् । प्राणश्च हृदयस्य पूर्वसुषिद्दारे । १ । योऽस्य दक्षिणसुषिस्तस्माद्बहिः-
स्थितो द्वारपालो यजुर्वेदः । स तस्य शिवस्य व्यानो नाम प्राणः । स एत-
स्मिन् लोके चन्द्रमाः पुरुषे च देवनरादौ हृदयस्य दक्षिणमुषौ व्यानारुह्यः प्राणः
श्रोत्रश्च । २ । योऽस्य प्रत्यङ् सुषिस्तस्माद्बहिःस्थितो द्वारपालः सामवेदः ।
स तस्य शिवस्यापानो नाम प्राणः । स एवास्मिन् लोकेऽग्निः पुरुषे देवनरादौ
हृदयस्य पश्चिमसुषिद्दारेऽपानो नाम प्राणो वाक् चेति । ३ । अथ योऽस्योदङ्
सुषिस्तस्माद्बहिःस्थितो द्वारपालोऽथर्ववेदः । स शिवस्य समानो नाम प्राणो
मनश्च । स एवास्मिन् लोके पञ्चजन्यो वर्षणोद्यतमेघः । पुरुषे च देवनरादौ
हृदयस्योत्तरसुषिद्दारे समानो नाम प्राणो भवतीति । ४ ।" इत्येवं पञ्चसदा-
शिवर्वेदादीन् कुमारान् सावित्री मुषुवेज्जः सावित्री परमव्योम च शिवस्तया
मुषुवेज्जः सविताऽभिधीयते ।

अथैषां पञ्चानां यज्ञस्तेज इन्द्रियवीर्य्याभार्य पुनर्गृह्यादयस्तपस्तेषुः । तद-
यथा—“तस्य हृदयाभ्यन्तरे स्थितं गायत्रीस्थं यत्तेजोऽबन्ममेवामृतं तत्र या
आपो मधुररस इव यो रसस्तत् पुष्पम् । स एव खल्वत्र च ऋग्वेदमभ्यतपन्नृचः
ततस्तस्यैवन्दस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यञ्चेत्येतेषु जातेषु पुष्पञ्च परिणमन्नन्-
मम्ल इव रसोऽजायत । तद् यत् पूर्वसुषिद्दारादक्षरत् । तज्ज्योतीरूपेण तदा-
दित्यं हृदयेऽभितो मण्डलरूपेणाश्रयत् । तदेव सत्त्वगुणयोगादेतदादित्यस्य मण्डले
शुक्लरूपं सदस्ति । १ । एवं यजुं पि यजुर्वेदमभ्यतपन् । ततस्तस्य यजुर्वेदस्य
यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमजायत । स एव च रसः परिणमन् लवण इव रसोऽन्नाद्य-
मजायत, तद्यदक्षिणमुषिद्दारेणाक्षरत्तदादित्यं शिवं हृदयेऽभितो ज्योतीरूपं
मण्डलाकारेणाश्रयत् । तद्वा एतद् यदेतदादित्यस्य मण्डले रजोगुणयोगाद्भक्तं
रूपं सदस्ति । २ । एवं सामानि सामवेदमभ्यतपन्स्ततस्तस्य सामवेदस्य यज्ञ-
स्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमजायत । स एव च रसः परिणमन् कटुक इव रसो-
ऽन्नाद्यमजायत । तद् यत् पश्चिमसुषिद्दारेणाक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो हृदये
ज्योतिःस्वरूपेण मण्डलाकारं भूत्वाश्रयत् । तद्वा एतद् यदेतदादित्यस्य मण्डले
सत्त्वतमोगुणयोगात् श्यामरूपं सदस्ति । ३ । अथाथर्वार्द्धिरसा इतिहासपुराण-
मभ्यतपन् । ततस्तस्येतिहासपुराणस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमजायत । स
एव च रसः परिणमन्तिक्तरस इव रसोऽन्नाद्यमजायत । तद्यदुत्तरसुषिद्दारेण
अक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो ज्योतीरूपेण हृदये मण्डलाकारेणाश्रयत् । तद्वा

एतन् यदेतदादित्यस्य मण्डले तमोगुणयोगात् परं कृष्णरूपं सदस्ति । ४ । अथ
गृह्णा एव देवताः सदाशिवं ब्रह्माभितपन्नभितप्तस्य तस्य ततो यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमजायत । रसश्च स एव परिणमन् कषाय इव रसोज्ज्वालयमजायत ।
तद् यद्दृढं सुषिद्धारणाक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो ज्योतीरूपं सम्मण्डलाकारेण
हृदयेऽभ्यत् । तद्वा एतन् यदेतदादित्यस्य मण्डलमध्ये क्षोभत इव
वक्षते । ५ । इति ।

इत्येवं भेदकैर्देशाङ्गुलात् स्वर्लोकादधस्ताद्भुवर्लोको नाभिपर्यन्तं विशि-
ष्यते । २ । इत्येवं विज्ञानश्चाविज्ञानश्च सृष्ट्वा स परमात्मा सम्मण्डलः सन्
वृक्षोजाः सन् प्राक् सर्गाद् यत्तम आसीत् तन्नुनोद । अथ नाभेरधस्तात् पञ्चाश-
दङ्गुलिमिते परमे व्योम्नि सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् । तथाभूतः सन् सर्वभूत-
मयो भूत्वा स परमव्योमं पुरुष उद्दिदीपे । तदुक्तं मनुना “योऽसावतीन्द्रियो-
ऽग्राहः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवो ॥”
इति । तद्वयथा—अधस्तात् पञ्चाशदङ्गुलं परमव्योमं विद्याविद्याश्रयपञ्चब्रह्म-
पुरुषैरावृतं यत्तत्र स्वर्लोकादिवर्णमयो देवस्त्रिधा भूत्वा ऋग्यजुःसामवेदेषु
प्रविवेश । तथैवाथर्ववेदस्त्रिधा भूत्वा शान्तिभागेनर्ग्वेदमनुमाविशत् । पौष्टि-
कांशेन यजुर्वेदमाभिचारिकांशेन सामवेदमित्येवं त्रयी बभूव । तच्चैकीभूतं
सदाख्यं वस्तुभूतमेकं बभूव । तत्सदेव द्विधा भूत्वाऽर्धेन चित्रबभूवाऽर्धे सदेव स
महाविष्णुः कालो नामाक्षरपुरुषादुत्तम इति पुरुषोत्तमः । तत्र योऽंशः परम-
व्योम्नः स रुद्र इति । हरिर्महदादिसंहरणात् । चिच्च सम्प्रसादो मुख्यांशो-
ऽसम्प्रसादो गुणांश इति भेदेन द्विधा अभवत् । तत्र चिन्मुख्यांशः सम्प्रसादः
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः स कूटस्थः सन्नानन्दतीति आदौ सत् ततश्चित् तत आनन्द
इति सच्चिदानन्दो विष्णुः । परमव्योम्नस्त्वधस्तादक्षे जातत्वादधोऽक्षजश्चोच्यते ।
स हि परमात्मनो ब्रह्म परव्योम्नो योऽंशश्चित्प्रसादांशेनावृतस्तावानंश इति
चित्प्रसादांशोपाधिना भिद्यते । अत्र स ~~चित्प्रसादो~~ योऽंशस्तत्तत्पुरुषो नाम ।
चित्रगुणांशः पुनरसम्प्रसादो ब्रह्मा नाम प्रधानमुच्यते । तत्र परमव्योम्नो
योऽंशः स ईशानो नाम शिवः । एतन् कालक्षेत्रज्ञप्रधानमिति त्रयं
सत्यमेव सत् । सदानुप्रविष्टत्वात् । ततस्तत् प्रधानं क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितं
कालमनुप्रविश्य क्षेत्रज्ञं क्षोभयन् प्रधानं सङ्कोच्य विकाश्य त्रीन् सत्त्वरज-
स्तमोगुणान् क्रमेणाविद्या नाम कलाविद्याऽभिव्यञ्जयन्ती तत् त्रिगुण-
लक्षणं कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानं संहतीकृत्याव्यक्तं नामात्मानं

एतन् यदेतदादित्यस्य मण्डले तमोगुणयोगात् परं कृष्णरूपं सदस्ति । ४ । अथ
गृह्णा एव देवताः सदाशिवं ब्रह्माभितपन्नभितप्तस्य तस्य ततो यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमजायत । रसश्च स एव परिणमन् कषाय इव रसोज्ज्वालयमजायत ।
तद् यद्दृढं सुषिद्धारणाक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो ज्योतीरूपं सम्मण्डलाकारेण
हृदयेऽभ्यत् । तद्वा एतन् यदेतदादित्यस्य मण्डलमध्ये क्षोभत इव
वक्षते । ५ । इति ।

इत्येवं भेदकैर्देशाङ्गुलात् स्वर्लोकादधस्ताद्भुवर्लोको नाभिपर्यन्तं विशि-
ष्यते । २ । इत्येवं विज्ञानश्चाविज्ञानश्च सृष्ट्वा स परमात्मा सम्मण्डलः सन्
वृक्षोजाः सन् प्राक् सर्गाद् यत्तम आसीत् तन्नुनोद । अथ नाभेरधस्तात् पञ्चाश-
दङ्गुलिमिते परमे व्योम्नि सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् । तथाभूतः सन् सर्वभूत-
मयो भूत्वा स परमव्योमं पुरुष उद्दिदीपे । तदुक्तं मनुना “योऽसावतीन्द्रियो-
ऽग्राहः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवौ ॥”
इति । तद्यथा—अधस्तात् पञ्चाशदङ्गुलं परमव्योमं विद्याविद्याश्रयपञ्चब्रह्म-
पुरुषैरावृतं यत्तत्र स्वल्बोद्धारादिवर्णमयो देवस्त्रिधा भूत्वा ऋग्यजुःसामवेदेषु
प्रविवेश । तथैवाथर्ववेदस्त्रिधा भूत्वा शान्तिभागेनर्ग्वेदमनुमाविशत् । पौष्टि-
कांशेन यजुर्वेदमाभिचारिकांशेन सामवेदमित्येवं त्रयी बभूव । तच्चैकीभूतं
सदाख्यं वस्तुभूतमेकं बभूव । तत्सदेव द्विधा भूत्वाऽर्धेन चित्रबभूवाऽर्धे सदेव स
महाविष्णुः कालो नामाक्षरपुरुषादुत्तम इति पुरुषोत्तमः । तत्र योऽंशः परम-
व्योम्नः स रुद्र इति । हरिर्महदादिसंहरणात् । चिच्च सम्प्रसादो मुख्यांशो-
ऽसम्प्रसादो गुणांश इति भेदेन द्विधा अभवत् । तत्र चिन्मुख्यांशः सम्प्रसादः
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः स कूटस्थः सन्नानन्दतीति आदौ सत् ततश्चित् तत आनन्द
इति सच्चिदानन्दो विष्णुः । परमव्योम्नस्त्वधस्तादक्षे जातत्वादधोऽक्षजश्चोच्यते ।
स हि परमात्मनो ब्रह्म परव्योम्नो योऽंशश्चित्प्रसादांशेनावृतस्तावानंश इति
चित्प्रसादांशोपाधिना भिद्यते । अत्र स ~~चित्प्रसादांशो~~ योऽंशस्तत्तत्पुरुषो नाम ।
चित्रगुणांशः पुनरसम्प्रसादो ब्रह्मा नाम प्रधानमुच्यते । तत्र परमव्योम्नो
योऽंशः स ईशानो नाम शिवः । एतन् कालक्षेत्रज्ञप्रधानमिति त्रयं
सत्यमेव सत् । सदानुप्रविष्टत्वात् । ततस्तत् प्रधानं क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितं
कालमनुप्रविश्य क्षेत्रज्ञं क्षोभयन् प्रधानं सङ्कोच्य विकाश्य त्रीन् सत्त्वरज-
स्तमोगुणान् क्रमेणाविद्या नाम कलाविद्याऽभिव्यञ्जयन्ती तत् त्रिगुण-
लक्षणं कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानं संहतीकृत्याव्यक्तं नामात्मानं

ससज्ज । यो व स स्वयंभूर्भगवानव्यक्तः परमव्योमैव व्योमकेशः प्रथमसंहत-
रूपः । स एवेत्थं विद्या तदाश्रयब्रह्मपुरुषादेयत् प्रशानान्तसंहतरूपः सन्नव्यक्तं
नाम सदसदात्मकमात्मा बभूव । एष द्वितीयः संहतरूपः पुरुषः ।

एतदव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वानि तथैतच्चतुर्विंशतितत्त्वमयं लोकं
पुरुषश्च देवनरादिकं सर्वं सत्यमनृतं प्रायेणाचार्या नव्याः साङ्ग्या उपदिशन्ति,
न तु प्रधानान्तानां सर्गम् । आदौस्तु साङ्ग्यैस्तत् सर्वमेवोपदिष्टम् । तद्व्या-
मुश्रते—“सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य
जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र
इवोदकानां भावानाम् । तस्मादेव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितादव्यक्तात् तल्लक्षण एव
महानुत्पद्यते ।” इत्यादिकमुपदिष्टम् । पराशरेणाप्येतदुपदिष्टं तद्व्या-
मुश्रणसाम्ये ततस्तस्मिन् पृथक् पुंसि व्यवस्थिते । कालः स्वरूपं रूपं
तद्विष्णोर्मन्त्रेण वण्यते ॥ ततस्तत् परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः । सर्वगः
सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ प्रधानं पुरुषश्चापि प्रवेश्यात्मेच्छया हरिम् ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते समकाले व्ययावयये ॥ यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः
क्षोभाय जायते । मनसो नोपकर्तृत्वात् तथासौ परमेश्वरः ॥ स एव क्षोभको
ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषो मतः । स सङ्कोचविकाशाभ्यां प्रधानस्य व्यवस्थितः ॥
गुणसाम्यात् ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने । गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले
द्विजोत्तम ॥ प्रधानतत्त्वसम्भूतं महान्तं तत् समावृणोत । सार्विको राजसश्चैव
तामसश्च त्रिधा महान् ॥” इत्यादि । शेषं सर्वं समानम् । लैङ्गे च—“गुण-
साम्ये ततस्तस्मिन् सुविभागे तमोमये । सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य
वै ॥ गुणभावाद्वाह्य आत्मा महान् प्रादुर्बभूव ह । मूर्क्ष्येण दृहता सोऽथ
ह्यव्यक्तेन समावृतः ॥ सत्त्वोद्विक्तो महानग्र सत्त्वमात्रः प्रकाशकः । मनो महास्तु
विबोध्यमेकं तत् कारणं स्मृतम् ॥ समुत्पन्नं लिङ्गमात्रं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितन्तु तत् ।
धर्मादीनि च रूपाणि तस्य व्योमैवेतवः ॥ मनो महान् मतिब्रह्मा पूबुद्धिः
स्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा चित्तिः स्मृतिः संविज्ञानं विश्वरमेव च ॥ महान्
सृष्टिं विबुधैः चोद्यमानः सिसृक्षया । सङ्कल्पो व्यवसायश्च तस्य वृत्तिद्वयं
स्मृतम् ॥ त्रिगुणः स तु विबोध्यः सात्त्वराजसतामसः । त्रिगुणाद्राजसोद्विक्ता-
दहङ्कारस्ततोऽभवत् ॥ महता चावृतः सोऽभूत् भूतादिर्वाह्यतस्ततः । तस्मादेव
तमोद्विक्तादहङ्कारादजायत ॥ भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्तामसस्तु सः । भूता-
दिस्तु विबुधैः सङ्कल्पमात्रं ससज्ज ह ॥ आकाशं शृण्विं तस्मादुत्पन्नं सङ्क-

ससज्ज । यो व स स्वयंभूर्भगवानव्यक्तः परमव्योमैव व्योमकेशः प्रथमसंहत-
रूपः । स एवेत्थं विद्या तदाश्रयब्रह्मपुरुषादेयत् प्रशानान्तसंहतरूपः सन्नव्यक्तं
नाम सदसदात्मकमात्मा बभूव । एष द्वितीयः संहतरूपः पुरुषः ।

एतदव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वानि तथैतच्चतुर्विंशतितत्त्वमयं लोकं
पुरुषश्च देवनरादिकं सर्वं सत्यमनृतं प्रायेणाचार्या नव्याः साङ्ग्या उपदिशन्ति,
न तु प्रधानान्तानां सर्गम् । आदौस्तु साङ्ग्यस्तु सर्वमेवोपदिष्टम् । तद्व्या-
मुश्रते—“सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य
जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र
इवोदकानां भावानाम् । तस्मादेव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितादव्यक्तात् तल्लक्षण एव
महानुत्पद्यते ।” इत्यादिकमुपदिष्टम् । पराशरेणाप्येतदुपदिष्टं तद्व्या-
मुश्रणसाम्ये ततस्तस्मिन् पृथक् पुंसि व्यवस्थिते । कालः स्वरूपं रूपं
तद्विष्णोर्मन्त्रेण वण्यते ॥ ततस्तत् परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः । सर्वगः
सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ प्रधानं पुरुषश्चापि प्रवेश्यात्मेच्छया हरिम् ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते समकाले व्ययावयये ॥ यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः
क्षोभाय जायते । मनसो नोपकृत्वात् तथासौ परमेश्वरः ॥ स एव क्षोभको
ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषो मतः । स सङ्कोचविकाशाभ्यां प्रधानस्य व्यवस्थितः ॥
गुणसाम्यात् ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने । गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले
द्विजोत्तम ॥ प्रधानतत्त्वसम्भूतं महान्तं तत् समावृणोत् । सार्विको राजसश्चैव
तामसश्च त्रिधा महान् ॥” इत्यादि । शेषं सर्वं समानम् । लैङ्गे च—“गुण-
साम्ये ततस्तस्मिन् सुविभागे तमोमये । सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य
वै ॥ गुणभावाद्वाह्य आत्मा महान् प्रादुर्बभूव ह । मूर्क्ष्येण दृहता सोऽथ
ह्यव्यक्तेन समावृतः ॥ सत्त्वोद्विक्तो महानग्र सत्त्वमात्रः प्रकाशकः । मनो महास्तु
विबोध्यमेकं तत् कारणं स्मृतम् ॥ समुत्पन्नं लिङ्गमात्रं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितन्तु तत् ।
धर्मादीनि च रूपाणि तस्य व्योमकेशहेतवः ॥ मनो महान् मतिब्रह्मा पूबुद्धिः
स्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा चित्तिः स्मृतिः संविज्ञानं विश्वरमेव च ॥ महान्
सृष्टिं विबुधैः चोद्यमानः सिसृक्षया । सङ्कल्पो व्यवसायश्च तस्य वृत्तिद्वयं
स्मृतम् ॥ त्रिगुणः स तु विबोध्यः सात्त्वराजसतामसः । त्रिगुणाद्राजसोद्विक्ता-
दहङ्कारस्ततोऽभवत् ॥ महता चावृतः सोऽभूत् भूतादिर्वाह्यतस्ततः । तस्मादेव
तमोद्विक्तादहङ्कारादजायत ॥ भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्तामसस्तु सः । भूता-
दिस्तु विबुधैः सङ्कल्पमात्रं ससज्ज ह ॥ आकाशं शृण्विं तस्मादुत्पन्नं सङ्क-

लक्षणम् । आकाशं शब्दमात्रञ्च भूतादिश्चावृणोत् पुनः ॥ शब्दमात्रं तदाकाशं
स्पर्शमात्रं ससज्जं ह । बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शं गुणो मतः ॥ आकाशः
शब्दमात्रस्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् । वायुश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं
ससज्जं ह ॥ ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते । स्पर्शमात्रस्तु वायुर्वै
रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससज्जं ह ।
सम्भवन्ति ततश्चापस्ता वै सन्वेरसात्मिकाः ॥ रसमात्रा अपस्तास्तु रूपमात्रो-
ऽग्निरावृणोत् । आपश्चापि विकुर्वन्त्यो गन्धमात्रां ससज्जिरे ॥ संघातो
जायते ताभ्यस्तस्य गन्धो गुणो मतः । अद्भिः समावृता भूमिगन्धमात्रगुणा
तथा ॥ तस्मिंस्तस्मिंस्तु सा मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता । अविशेषवाचकत्वात्
अविशेषास्ततस्तु ते ॥ एषान्त्वधोराऽमृढत्वाद् विशेषास्तु ततश्च ते । भूततन्मात्र-
सर्गोऽयं विज्ञेयस्तु परं परम् ॥ वैकारिकादहङ्कारात् सत्त्वोद्विक्तात् तु सात्त्विकः ।
वैकारिकस्तु सर्गोऽयं युगपत् संप्रवर्त्तते ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च
कम्पन्द्रियाणि च । सतैजसात् साधकानि देवा वैकारिकादृश ॥ एकादशं
मनस्तत्र स्वगुणेनोभयात्मकम् । श्रोत्रं तक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ॥ शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यति । पादौ पायुरूपस्थश्च
हस्तौ वाक् पञ्चमी भवेत् ॥ गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पो वाक्यश्च कम्मं तत् ।
आकाशः शब्दमात्रस्तं स्पर्शमात्रं तदाविशत् ॥ द्विगुणस्तु तदा वायुः शब्दस्पर्शा-
त्मकोऽभवत् । रूपमात्रञ्चाविवेश शब्दस्पर्शगुणो मरुत् । त्रिगुणस्तु तत-
स्तप्तिः सशब्दस्पर्शरूपवान् ॥ शब्दस्पर्शरूपगुणो रसमात्रं समाविशत् ।
तस्माच्चतुर्गुणा ह्यपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसा गन्धमात्र-
मथाविशन् । संहता गन्धमात्रेण आचिन्वस्ते महीमिमाम् ॥ तस्मात् पञ्च-
गुणा भूमिः स्थूला भूतेषु शब्द्यते । शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते
स्मृताः ॥” इति । इत्येतानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि खल्वधस्तात् परमव्योम्नि
पञ्चाशदङ्गलेऽसौ परमात्मा स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तः शिवस्तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूप-
सर्व्वभूतमयो देवो भूतोद्भू । एवञ्च लोकं सृष्ट्वा तद्देवान् पुरुषान्
सिसृक्षुः स सर्व्वभूतमयः पुरुषः स्वादव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वमयाञ्छरीरा-
दादावपः ससज्जः । ततस्तास्वप्सु तानि चतुर्विंशतिं तत्त्वानि बीजान्यसिपत् ।
तत्र तैर्वीजैरेकमण्डमभवत् । तस्मिन्नण्डे प्रथमः शरीरी पुरुष एको बभूव । स
नारायणो नाम । तदुक्तं मनुना—“सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः
मजाः । अप एव ससज्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ तदण्डमभवद्द्वैमं

लक्षणम् । आकाशं शब्दमात्रञ्च भूतादिश्चावृणोत् पुनः ॥ शब्दमात्रं तदाकाशं
स्पर्शमात्रं ससज्जं ह । बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शं गुणो मतः ॥ आकाशः
शब्दमात्रस्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् । वायुश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं
ससज्जं ह ॥ ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते । स्पर्शमात्रस्तु वायुर्वै
रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससज्जं ह ।
सम्भवन्ति ततश्चापस्ता वै सन्धेरसात्मिकाः ॥ रसमात्रा अपस्तास्तु रूपमात्रो-
ऽग्निरावृणोत् । आपश्चापि विकुर्वन्त्यो गन्धमात्रां ससज्जिरे ॥ संघातो
जायते ताभ्यस्तस्य गन्धो गुणो मतः । अद्भिः समावृता भूमिगन्धमात्रगुणा
तथा ॥ तस्मिंस्तस्मिंस्तु सा मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता । अविशेषवाचकत्वात्
अविशेषास्ततस्तु ते ॥ एषान्त्यघोराऽमृदत्वाद् विशेषास्तु ततश्च ते । भूततन्मात्र-
सर्गोऽयं विज्ञेयस्तु परं परम् ॥ वैकारिकादहङ्कारात् सत्त्वोद्विक्तात् तु सात्त्विकः ।
वैकारिकस्तु सर्गोऽयं युगपत् संप्रवर्त्तते ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च
कम्पन्द्रियाणि च । सतैजसात् साधकानि देवा वैकारिकादृश ॥ एकादशं
मनस्तत्र स्वगुणेनोभयात्मकम् । श्रोत्रं तक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ॥ शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यति । पादौ पायुरूपस्थश्च
हस्तौ वाक् पञ्चमी भवेत् ॥ गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पो वाक्यश्च कम्मं तत् ।
आकाशः शब्दमात्रस्तं स्पर्शमात्रं तदाविशत् ॥ द्विगुणस्तु तदा वायुः शब्दस्पर्शा-
त्मकोऽभवत् । रूपमात्रञ्चाविवेश शब्दस्पर्शगुणो मरुत् । त्रिगुणस्तु तत-
स्तप्तिः सशब्दस्पर्शरूपवान् ॥ शब्दस्पर्शरूपगुणो रसमात्रं समाविशत् ।
तस्माच्चतुर्गुणा ह्यपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसा गन्धमात्र-
मथाविशन् । संहता गन्धमात्रेण आचिन्वस्ते महीमिमाम् ॥ तस्मात् पञ्च-
गुणा भूमिः स्थूला भूतेषु शब्द्यते । शान्ता घोराश्च मृदाश्च विशेषास्तेन ते
स्मृताः ॥” इति । इत्येतानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि खल्वधस्तात् परमव्योम्नि
पञ्चाशदङ्गलेऽसौ परमात्मा स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तः शिवस्तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूप-
सर्व्वभूतमयो देवो भूतोद्भूतः । एवञ्च लोकं सृष्ट्वा तद्देवान् पुरुषान्
सिसृक्षुः स सर्व्वभूतमयः पुरुषः स्वादव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वमयाञ्छरीरा-
दादावपः ससज्जः । ततस्तास्वप्सु तानि चतुर्विंशतिं तत्त्वानि बीजान्यसिपत् ।
तत्र तैर्वीजैरेकमण्डमभवत् । तस्मिन्नण्डे प्रथमः शरीरी पुरुष एको बभूव । स
नारायणो नाम । तदुक्तं मनुना—“सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः
मजाः । अप एव ससज्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ तदण्डमभवद्द्वैमं

सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ आपो नारा
 इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
 यत्तत् कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । तद्विष्टुष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति
 कीर्यते ॥ तस्मिन्नष्टे स भगवानुपिता परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात्
 तदण्डमकरोद् द्विधा ॥ ताभ्यां स शकलाभ्याश्च दिवं भूमिश्च निम्नमे । मध्ये
 व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानश्च शाश्वतम् ॥ उद्बर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
 मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ महान्तमपि चात्मानं सर्वाणि त्रिगु-
 णानि च । विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ तेषान्तववयवान्
 सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निम्नमे ॥
 यन्मूर्त्तौवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति पट् । तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य
 मूर्त्तिं मनीषिणः ॥ तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः । मनश्चावयवैः
 सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
 सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः सम्भवत्यव्ययाद्वायम् ॥ आद्याद्यस्य गुणन्तेषा-
 मवाप्नोति परः परः । यो यो यावत्तिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ सर्व-
 यान्तु सनामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च
 निम्नमे ॥ कर्मात्मनाश्च देवानां सोऽऽजत् प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाश्च
 गणं सूक्ष्मं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥ अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
 दुदोह यज्ञसिद्धयर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि
 ग्रहांस्तथा । सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च ॥ तपो वाचं
 रतिश्चैव कामाश्च क्रोधमेव च । सृष्टिं ससज्जं चैवेषां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥
 कर्मणाश्च विरेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचयत् । द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखा-
 दिभिः प्रजाः ॥ अण्वग्रे मात्रा विनाशिन्यो दशाद्वानान्तु याः स्मृताः । ताभिः
 सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्व्वेशः ॥ यन्तु कर्मणि यस्मिन् स न्ययुह्क्त प्रथमं
 प्रभुः । स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः । हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्मा-
 धर्मावृतानृते । यद् यस्य सोऽद्धातु सगं तत् तस्य स्वयमाविशत् ॥ यथर्तुं लिङ्गा-
 नृतवः स्वयमेवर्तुं परयेये । स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥
 लोकानान्तु विष्टुष्टार्थं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रश्च निर-
 वक्तव्यत् ॥ इति । इत्युक्तया रीत्याऽण्डमध्याज्जातोऽसौ नारायणो नाम
 महान् ब्रह्मा सर्वतत्त्वमय आदिभूतत्वादादित्यः । सर्वमेवं सूक्ष्मं सुषुबे
 तस्मात् सविता । तद्यथा—तस्य दक्षिणपार्श्वात् प्रधानं नाम योऽसौ ब्रह्मा

सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ आपो नारा
 इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
 यत्तत् कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । तद्विष्टुष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति
 कीर्यते ॥ तस्मिन्नष्टे स भगवानुपिता परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात्
 तदण्डमकरोद् द्विधा ॥ ताभ्यां स शकलाभ्याश्च दिवं भूमिश्च निम्नमे । मध्ये
 व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानश्च शाश्वतम् ॥ उद्बर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
 मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ महान्तमपि चात्मानं सर्वाणि त्रिगु-
 णानि च । विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ तेषान्तववयवान्
 सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निम्नमे ॥
 यन्मूर्त्तौवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति पट् । तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य
 मूर्त्तिं मनीषिणः ॥ तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः । मनश्चावयवैः
 सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
 सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः सम्भवत्यव्ययाद्वायम् ॥ आद्याद्यस्य गुणन्तेषा-
 मवाप्नोति परः परः । यो यो यावत्तिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ सर्व-
 यान्तु सनामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च
 निम्नमे ॥ कर्मात्मनाश्च देवानां सोऽऽजत् प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाश्च
 गणं सूक्ष्मं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥ अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
 दुदोह यज्ञसिद्धयर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि
 ग्रहांस्तथा । सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च ॥ तपो वाचं
 रतिश्चैव कामाश्च क्रोधमेव च । सृष्टिं ससज्जं चैवेषां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥
 कर्मणाश्च विरेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचयत् । द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखा-
 दिभिः प्रजाः ॥ अण्वग्रे मात्रा विनाशिन्यो दशाद्वानान्तु याः स्मृताः । ताभिः
 सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्व्वेशः ॥ यन्तु कर्मणि यस्मिन् स न्ययुह्क्त प्रथमं
 प्रभुः । स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः । हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्मा-
 धर्मावृतानृते । यद् यस्य सोऽद्धातु सगं तत् तस्य स्वयमाविशत् ॥ यथर्तुं लिङ्गा-
 नृतवः स्वयमेवर्तुं परयेये । स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥
 लोकानान्तु विष्टुष्टार्थं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रश्च निर-
 वक्तव्यत् ॥ इति । इत्युक्तया रीत्याऽण्डमध्याज्जातोऽसौ नारायणो नाम
 महान् ब्रह्मा सर्वतत्त्वमय आदिभूतत्वादादित्यः । सर्वमेवं सूक्ष्मं सुषुवे
 तस्मात् सविता । तद्यथा—तस्य दक्षिणपार्श्वात् प्रधानं नाम योऽसौ ब्रह्मा

स रजोगुणमाश्रित्य सरस्वत्या सह चतुर्मुख एव सत्यलोकस्थो ब्रह्माविर्बभूव ।
 योऽसौ क्षेत्रज्ञः पुरुषो विष्णुः स एव सत्त्वगुणमाश्रित्य लक्ष्म्या सहैव
 वैकुण्ठस्थो विष्णुश्चतुर्भुज आविर्बभूव । कल्पान्तमहाकल्पान्तप्राकृतप्रलयेष्वस्य
 हृदयाद् रुद्राधिदैवतः कालो महाविष्णुर्हरिराविर्भूय रुद्ररूपी सन् संहृत्य जना-
 र्हनो नाम विष्णुः सन्नहिपत्यङ्के शयानो वत्तेते । इत्येष एव त्रयो देवा
 इत्युक्तम् । अथैव नारायणो महान् ब्रह्मा तदूर्ध्वं द्विधा कृत्वा तस्योर्ध्वे नाण्ड-
 कपालेन सुवर्णमयेन स्वर्गलोकमथोऽण्डकपालेन सप्तपातालसहितां भूमिं
 निर्म्ममे । मध्ये दिक्कालाभ्यां सहैकीकृत्य यदिदं आवापृथिव्योरभ्यन्तरमन्तरीक्षं
 यदव्योम तद्भुवर्लोकं निर्म्ममे । या दिक् महाभूतस्याकाशस्याधिदेवता
 सात्त्विकादहङ्काराद्बभूव तां कालेन नभोभागैरेकीकृत्याष्टौ दिशश्च निर्म्ममे ।
 शाश्वतञ्चापां स्थानं सोममण्डलं निर्म्ममे । एवं निर्म्माय सध्वेतत्त्वमयात्
 स्वस्य शरीरात् मन उज्जहार । तद्धि सदसदात्मकं सात्त्विकादहङ्कारसम्भूत-
 सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणानुप्रविष्टपञ्चब्रह्मपुरुषग्वेदादिमयत्वात् । पञ्च ब्रह्म-
 पुरुषा मनःक्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । त्रिगुणन्तु सदिति । एव-
 मुक्तं मनोमयकोषव्याख्याने—“तस्य यजुरेव शिर ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः
 पक्ष आदेश आत्माऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेति ।” अत्रादेशः सदाशिवो
 विद्याश्रयः पुरुषः । तस्मान्मनसश्चाभिमन्तारमीश्वराधिदैवतमहङ्कारमुज्जहार ।
 ततश्चैव महान्तमप्यात्मानं जीवसंज्ञमव्यक्तात्मानुप्रविष्टमव्यक्तस्थत्रिगुणानु-
 प्रविष्टविद्याश्रयसदाशिवात्मकं प्रज्ञानमुज्जहार । विज्ञानमयकोषव्याख्याने
 चोक्तं—“तस्य श्रद्धैव शिरः सत्यं दक्षिणः पक्ष ऋतमुत्तरः पक्षो योग आत्मा
 महः पुच्छं प्रतिष्ठेति ।” विषयाणां ग्रहीतृणि श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि
 सर्वाणि खल्वाहङ्कारिकत्रिगुणमयानि शनैः क्रमेणोज्जहार । एवमुद्धृतेषु
 तेषु मनोऽहङ्कारमहत्पञ्चबुद्धीन्द्रियेषु मध्ये तेषां षण्णाममितौजसामहङ्कारपञ्च-
 बुद्धीन्द्रियाणां सूक्ष्मान् सूक्ष्मानेकैकानवयवान् तास्वात्ममात्रास्वव्यक्तानुप्रविष्ट-
 प्रज्ञानमात्रासु मध्ये लेकैकस्यामात्ममात्रायां सन्निवेश्य सव्वेभूतानि सूक्ष्म-
 शरीरिणो निर्म्ममे । एषां संज्ञामाह—यद् यस्मात् षट् तेषामहङ्कारादीनां
 षण्णां सूक्ष्मा मूर्त्तयवयवा इमानि वक्ष्यमाणानि महाभूतादीनि आश्रयन्तीति
 तस्मात् तस्य मूर्त्तिं तस्य शरीरमित्याहुः । यदा षण्णां सूक्ष्मानवयवान् खल्वात्म-
 मात्रासु सन्निवेशयामास तदा महान्ति पञ्च भूतानि सव्वेभूतकृदव्ययं मनश्च
 सूक्ष्मावयवैः सूक्ष्मैश्चावयवैः कम्पेभिः पञ्चेन्द्रियैः पाय्वादिभिः सह विशन्ति ।

स रजोगुणमाश्रित्य सरस्वत्या सह चतुर्मुख एव सत्यलोकस्थो ब्रह्माविर्बभूव ।
 योऽसौ क्षेत्रज्ञः पुरुषो विष्णुः स एव सत्त्वगुणमाश्रित्य लक्ष्म्या सहैव
 वैकुण्ठस्थो विष्णुश्चतुर्भुज आविर्बभूव । कल्पान्तमहाकल्पान्तप्राकृतप्रलयेष्वस्य
 हृदयाद् रुद्राधिदैवतः कालो महाविष्णुर्हरिराविर्भूय रुद्ररूपी सन् संहृत्य जना-
 र्हनो नाम विष्णुः सन्नहिपत्यङ्के शयानो वत्तेते । इत्येष एव त्रयो देवा
 इत्युक्तम् । अथैव नारायणो महान् ब्रह्मा तदूर्ध्वं द्विधा कृत्वा तस्योर्ध्वे नाण्ड-
 कपालेन सुवर्णमयेन स्वर्गलोकमथोऽण्डकपालेन सप्तपातालसहितां भूमिं
 निर्म्ममे । मध्ये दिक्कालाभ्यां सहैकीकृत्य यदिदं आवापृथिव्योरभ्यन्तरमन्तरीक्षं
 यदव्योम तद्भुवर्लोकं निर्म्ममे । या दिक् महाभूतस्याकाशस्याधिदेवता
 सात्त्विकादहङ्काराद्बभूव तां कालेन नभोभागैरेकीकृत्याष्टौ दिशश्च निर्म्ममे ।
 शाश्वतञ्चापां स्थानं सोममण्डलं निर्म्ममे । एवं निर्म्माय सध्वेतत्त्वमयात्
 स्वस्य शरीरात् मन उज्जहार । तद्धि सदसदात्मकं सात्त्विकादहङ्कारसम्भूत-

सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणानुप्रविष्टपञ्चब्रह्मपुरुषग्वेदादिमयत्वात् । पञ्च ब्रह्म-
 पुरुषा मनःक्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । त्रिगुणन्तु सदिति । एव-
 मुक्तं मनोमयकोषव्याख्याने—“तस्य यजुरेव शिर ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः
 पक्ष आदेश आत्माऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेति ।” अत्रादेशः सदाशिवो
 विद्याश्रयः पुरुषः । तस्मान्मनसश्चाभिमन्तारमीश्वराधिदैवतमहङ्कारमुज्जहार ।
 ततश्चैव महान्तमप्यात्मानं जीवसंज्ञमव्यक्तात्मानुप्रविष्टमव्यक्तस्थत्रिगुणानु-
 प्रविष्टविद्याश्रयसदाशिवात्मकं प्रज्ञानमुज्जहार । विज्ञानमयकोषव्याख्याने
 चोक्तं—“तस्य श्रद्धैव शिरः सत्यं दक्षिणः पक्ष ऋतमुत्तरः पक्षो योग आत्मा
 महः पुच्छं प्रतिष्ठेति ।” विषयाणां ग्रहीतृणि श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि
 सर्वाणि खल्वाहङ्कारिकत्रिगुणमयानि शनैः क्रमेणोज्जहार । एवमुद्धृतेषु
 तेषु मनोऽहङ्कारमहत्पञ्चबुद्धीन्द्रियेषु मध्ये तेषां षण्णाममितौजसामहङ्कारपञ्च-
 बुद्धीन्द्रियाणां सूक्ष्मान् सूक्ष्मानेकैकानवयवान् तास्वात्ममात्रास्वव्यक्तानुप्रविष्ट-
 प्रज्ञानमात्रासु मध्ये लेकैकस्यामात्ममात्रायां सन्निवेश्य सव्वेभूतानि सूक्ष्म-
 शरीरिणो निर्म्ममे । एषां संज्ञामाह—यद् यस्मात् षट् तेषामहङ्कारादीनां
 षण्णां सूक्ष्मा मूर्त्तयवयवा इमानि वक्ष्यमाणानि महाभूतादीनि आश्रयन्तीति
 तस्मात् तस्य मूर्त्तिं तस्य शरीरमित्याहुः । यदा षण्णां सूक्ष्मानवयवान् खल्वात्म-
 मात्रासु सन्निवेशयामास तदा महान्ति पञ्च भूतानि सव्वेभूतकृदव्ययं मनश्च
 सूक्ष्मावयवैः सूक्ष्मैश्चावयवैः कम्पेभिः पञ्चेन्द्रियैः पाय्वादिभिः सह विशन्ति ।

तदुक्तवन्तं काशकमाह तन्नेति शौनकिः ।

कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् ॥

पुरुषः पुरुषं गौर्गामश्चोऽश्वन्तु प्रजायते ।

मातापितृभवाश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ ८ ॥ *

इति पञ्चमहाभूतमनःपञ्चकर्मन्द्रियपञ्चबुद्धीन्द्रियाहङ्कारा इति सप्तदशकं लिङ्गं महत आत्मनः सूक्ष्मशरीरमव्यक्तस्यात्मनः सह महताष्टादशकं लिङ्गमिति । पञ्च शब्दादयश्च महाभूतसहचरितत्वाच्च पृथगुक्ताः । अत एव तेषां महौजसां सप्तानां बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चानामहङ्कारस्य महतोऽव्यक्तानुप्रविष्टमहतश्चात्मनश्च सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः खल्वव्ययादस्मात् सूक्ष्मशरीराद्वयं स्थूलशरीरं सम्भवतीति । तदव्यक्तानुप्रविष्ट एव महानात्मशब्देनोच्यते । स हि चेतनाधातुः पञ्च महाभूतानीति षड्धातवः पुरुषस्योत्पत्तौ कारणानि रोगाणाञ्च कारणानि । इत्येवमाद्यः साङ्ख्यैः परीक्षितः । इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तदित्येवमुक्तवन्तं कुशिकं हिरण्याक्षं शौनकिराह । तन्नेति । तत्र प्रश्नमाह—कस्मादित्यादि । सूक्ष्मशरीरी षड्धातुः पुरुषो भवतु बीजधर्म्मा । तस्मादेव केवल्यात् मातापितृभ्यां विना कस्मादेष राशिः स्थूलपुरुषो जातो भवेत् ? मातापितृभ्यां विना स्वेदजा उद्भिजा जायन्त इति दृश्यते इति चेत् तत्राह—पुरुष इत्यादि । न खलु सर्वे प्राणिनः स्वेदजोद्भिज्जवद् विना मातापितृभ्यां जायन्ते । पुरुषो देवनरादिस्तद्विधमेव पुरुषं प्रजायते उत्पादयति । न तु गामश्वं वा । गौश्च गां प्रजायते न देवनरादिपुरुषमश्वं वा । अश्वश्चाश्वं प्रजायते न देवनरादिपुरुषं गां वाग्न्यं वेति । तस्मान्मातापितृभवाः पुरुषा रोगाश्च मेहादयो मातापितृभवा उक्ताः । अत एव तौ मातापितरौ खल्वत्र पुरुषोत्पत्तौ रोगोत्पत्तौ च कारणम् । तद्यथा—मातापित्रोः

चक्रपाणिः—कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम । कस्मादित्याशेषे, मातापित्रनवेक्षित्वे सर्वप्राणिषु षड्धातुसमुदायस्य विद्यमानत्वेन नरगोऽश्वदिभेदो न स्यादिति भावः । हेत्वन्तरमाह—पित्र्या मेहादयश्चोक्ता इति,—पितृतोऽपत्यं गच्छन्तीति पित्र्याः, आदिशब्देन कुष्ठार्शःप्रभृतयो ग्राह्याः ; स्वपक्षं दर्शयति—तावत्र कारणमिति, तौ मातापितरौ ॥ ८ ॥

* पुरुषः पुरुषाद् गौर्गामश्चोऽश्वः प्रजायते ।

पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ इति चक्रसम्मतः पाठः ।

तदुक्तवन्तं काशकमाह तन्नेति शौनकिः ।

कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् ॥

पुरुषः पुरुषं गौर्गामश्चोऽश्वन्तु प्रजायते ।

मातापितृभवाश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ ८ ॥ *

इति पञ्चमहाभूतमनःपञ्चकर्मन्द्रियपञ्चबुद्धीन्द्रियाहङ्कारा इति सप्तदशकं लिङ्गं महत आत्मनः सूक्ष्मशरीरमव्यक्तस्यात्मनः सह महताष्टादशकं लिङ्गमिति । पञ्च शब्दादयश्च महाभूतसहचरितत्वाच्च पृथगुक्ताः । अत एव तेषां महौजसां सप्तानां बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चानामहङ्कारस्य महतोऽव्यक्तानुप्रविष्टमहतश्चात्मनश्च सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः खल्वव्ययादस्मात् सूक्ष्मशरीराद्वयं स्थूलशरीरं सम्भवतीति । तदव्यक्तानुप्रविष्ट एव महानात्मशब्देनोच्यते । स हि चेतनाधातुः पञ्च महाभूतानीति षड्धातवः पुरुषस्योत्पत्तौ कारणानि रोगाणाञ्च कारणानि । इत्येवमाद्यः साङ्ख्यैः परीक्षितः । इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तदित्येवमुक्तवन्तं कुशिकं हिरण्याक्षं शौनकिराह । तन्नेति । तत्र प्रश्नमाह—कस्मादित्यादि । सूक्ष्मशरीरी षड्धातुः पुरुषो भवतु बीजधर्म्मा । तस्मादेव केवल्यात् मातापितृभ्यां विना कस्मादेष राशिः स्थूलपुरुषो जातो भवेत् ? मातापितृभ्यां विना स्वेदजा उद्भिजा जायन्त इति दृश्यते इति चेत् तत्राह—पुरुष इत्यादि । न खलु सर्वे प्राणिनः स्वेदजोद्भिज्जवद् विना मातापितृभ्यां जायन्ते । पुरुषो देवनरादिस्तद्विधमेव पुरुषं प्रजायते उत्पादयति । न तु गामश्वं वा । गौश्च गां प्रजायते न देवनरादिपुरुषमश्वं वा । अश्वश्चाश्वं प्रजायते न देवनरादिपुरुषं गां वाग्न्यं वेति । तस्मान्मातापितृभवाः पुरुषा रोगाश्च मेहादयो मातापितृभवा उक्ताः । अत एव तौ मातापितरौ खल्वत्र पुरुषोत्पत्तौ रोगोत्पत्तौ च कारणम् । तद्यथा—मातापित्रोः

चक्रपाणिः—कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम । कस्मादित्याशेषे, मातापित्रनवेक्षित्वे सर्वप्राणिषु षड्धातुसमुदायस्य विद्यमानत्वेन नरगोऽश्वदिभेदो न स्यादिति भावः । हेत्वन्तरमाह—पित्र्या मेहादयश्चोक्ता इति,—पितृतोऽपत्यं गच्छन्तीति पित्र्याः, आदिशब्देन कुष्ठार्शःप्रभृतयो ग्राह्याः ; स्वपक्षं दर्शयति—तावत्र कारणमिति, तौ मातापितरौ ॥ ८ ॥

* पुरुषः पुरुषाद् गौर्गामश्चोऽश्वः प्रजायते ।

पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ इति चक्रसम्मतः पाठः ।

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धं प्रजायते ।

मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न जायते * ॥

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।

न ह्यस्ते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ ६ ॥

अदुष्टार्त्तवरेतसोः ऋतुकाले मातुरदुष्टगर्भाशयायाः पित्रा सह संयुक्ताया गर्भाशय-
गतं रेतो यदात्तवेन संयुक्तं भवति तदा षड्धातुः सूक्ष्मशरीरी बीजधर्मान्त-
गर्भमवक्रम्य प्रविश्य पूर्वमाकाशादीन् पञ्चमहाभूताख्यान धातून् सृजति ।
ततः पितृजशुकगतपञ्चमहाभूतमातृशोणितगतपञ्चमहाभूतमातृशुक्तगतपञ्चमहा-
भूतानि चेत्येवं चतुर्विधपञ्चाकाशादिधातवः सूक्ष्मशरीरी चात्मेति षड्भ्यो
जायते पुरुषस्तेभ्य एव च रोगा आदिबलप्रवृत्ताः कुष्टाशः प्रभृतयः शुक्रशोणित-
दोषान्वयाः पितृजाश्च मातृजाश्चेति द्विधा ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—इति शौनकिवचनं श्रुत्वा भद्रकाप्यस्तु तन्नेत्याह । कस्मात् ?
न ह्यन्धोऽन्धं प्रजायते इति । हि यस्मादन्धो नान्यं पुरुषः पुरुषं गौर्गाम्भो
वाश्वं प्रजायते । तस्मान्न मातापितृभवा राशिपुरुषाः । अपि च ते तव माता-
पित्रोः प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते । तयोरपि मातापितरौ, तयोरपि मातापितरा-
वित्येवं बीजभूतयोस्तयोरमातापितृभवत्वमन्तरेणोपपत्तिर्न स्यादिति । सत्यम् ।
बीजभूतौ मातापितरौ न मातापितृजौ भवतः । तदुक्तं मनुना तत्र नारायण-
स्योत्पत्तिरण्डमध्यतो दर्शिता तेन नारायणेन च सृष्टानि शृद्धान्तानि सूक्ष्माणि
दर्शितानि स्थूलपुरुषसर्गश्चोक्तः—“द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ तपस्तप्त्वाऽसृजद्यन्तु स स्वयं
पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सव्वस्य सृष्टारं द्विजसत्तमाः ॥” इति ।
एवं तर्हि चामातापितृजश्च स बीजपुरुषो नारायण इत्यनेकान्तो नाशङ्क्यः स
हि न राशिसंज्ञः पुरुषः । विराटादयस्तु राशिपुरुषा इत्येवमुपपत्तौ चाह—
(देवनरादि विशेषोपपत्तिर्न स्यात् तस्मादुच्यते) कर्मजस्त्वित्यादि । जन्तुस्तु

चक्रपाणिः—न ह्यन्ध इत्यादि । मातापितृकारणत्वेऽन्धेन जातोऽन्धः स्यादित्यर्थः । हेत्वन्तर-
माह—मातापित्रोरपीत्यादि । ते तव मातापितृकारणवादिनः, प्रागिति सर्गादौ निःशरीरिणि
मातापित्रोरुत्पत्तिर्न स्यात्, सर्गादौ निःशरीरिण्यादिभूतयोर्मातापित्रोरभावाद्वापादो नोपपन्न इति
भावः ॥ ९ ॥

* युज्यते इति द्वितीयः पाठः ।

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धं प्रजायते ।

मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न जायते * ॥

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।

न ह्यस्ते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ ६ ॥

अदुष्टार्त्तवरेतसोः ऋतुकाले मातुरदुष्टगर्भाशयायाः पित्रा सह संयुक्ताया गर्भाशय-
गतं रेतो यदात्तवेन संयुक्तं भवति तदा षड्धातुः सूक्ष्मशरीरी बीजधर्मान्त-
गर्भमवक्रम्य प्रविश्य पूर्वमाकाशादीन् पञ्चमहाभूताख्यानं धातून् सृजति ।
ततः पितृजशुकगतपञ्चमहाभूतमातृशोणितगतपञ्चमहाभूतमातृशुक्तगतपञ्चमहा-
भूतानि चेत्येवं चतुर्विधपञ्चाकाशादिधातवः सूक्ष्मशरीरी चात्मेति षड्भ्यो
जायते पुरुषस्तेभ्य एव च रोगा आदिबलप्रवृत्ताः कुष्टाशः प्रभृतयः शुक्रशोणित-
दोषान्वयाः पितृजाश्च मातृजाश्चेति द्विधा ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—इति शौनकिवचनं श्रुत्वा भद्रकाप्यस्तु तन्नेत्याह । कस्मात् ?
न ह्यन्धोऽन्धं प्रजायते इति । हि यस्मादन्धो नान्यं पुरुषः पुरुषं गौर्गाम्भो
वाश्वं प्रजायते । तस्मान्न मातापितृभवा राशिपुरुषाः । अपि च ते तव माता-
पित्रोः प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते । तयोरपि मातापितरौ, तयोरपि मातापितरा-
वित्येवं बीजभूतयोस्तयोरमातापितृभवत्वमन्तरेणोपपत्तिर्न स्यादिति । सत्यम् ।
बीजभूतौ मातापितरौ न मातापितृजौ भवतः । तदुक्तं मनुना तत्र नारायण-
स्योत्पत्तिरण्डमध्यतो दर्शिता तेन नारायणेन च सृष्टानि शृद्धान्तानि सूक्ष्माणि
दर्शितानि स्थूलपुरुषसर्गश्चोक्तः—“द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ तपस्तप्त्वाऽसृजद्यन्तु स स्वयं
पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सव्वस्य सृष्टारं द्विजसत्तमाः ॥” इति ।
एवं तर्हि चामातापितृजश्च स बीजपुरुषो नारायण इत्यनेकान्तो नाशङ्क्यः स
हि न राशिसंज्ञः पुरुषः । विराटादयस्तु राशिपुरुषा इत्येवमुपपत्तौ चाह—
(देवनरादि विशेषोपपत्तिर्न स्यात् तस्मादुच्यते) कर्मजस्त्वित्यादि । जन्तुस्तु

चक्रपाणिः—न ह्यन्ध इत्यादि । मातापितृकारणत्वेऽन्धेन जातोऽन्धः स्यादित्यर्थः । हेत्वन्तर-
माह—मातापित्रोरपीत्यादि । ते तव मातापितृकारणवादिनः, प्रागिति सर्गादौ निःशरीरिणि
मातापित्रोरुत्पत्तिर्न स्यात्, सर्गादौ निःशरीरिण्यादिभूतयोर्मातापित्रोरभावाद्वापादो नोपपन्न इति
भावः ॥ ९ ॥

* युज्यते इति द्वितीयः पाठः ।

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्त्ता पूर्वं हि कर्मणः ।

दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥

सर्व एव कर्मजः शुभाशुभकर्मफलदैवजः । तस्य च रोगाः कर्मजा एव । कस्मात् ? तत आह—न ह्यत इत्यादि । हि यस्मात् कर्मणः शुभाशुभ-लक्षणाद्वाह्मनःशरीरारम्भाद् वैधावैधादते पुरुषस्य रोगाणां वा न जन्म स्यात् । कस्मै हि सद्यःफलं कालान्तरफलञ्च । सद्यःफलमाहाराचारादि कालान्तरफलञ्च तथा यज्ञादिवैधमवैधञ्च पापकर्मणि ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—तद्भद्रकाप्यवचनं श्रुत्वा तन्नेत्याह भरद्वाजः कुमारशिराः । कस्मात् ? कर्त्ता पूर्वं हि कर्मण इत्यादि । हि यस्मात् कर्मणः पूर्वं राशिपुरुषः कर्त्तास्ति स कुतो जातः ? नन्वस्त्यकृतं प्रसिद्धं कर्म ततः पुरुषो जायत इति चेत् तत्रोच्यते—दृष्टमित्यादि । यस्य कर्मणः फलं पुरुषः स्यात् पुनर्जन्म पुरुषस्य स्यात् तत् कर्म न स्वकृतं योगिभिर्दृष्टं कर्मणः कर्त्तृस्तस्य जन्म कुतः कर्म स्यान्न च किमपि पूर्वं तत् पुरुषेणाकृत-मस्ति । तस्मान्न कर्मजः पुरुषः । सत्यञ्चैतत् । यः पुरुषः प्रथमो जातस्तस्य तत्प्रथमजन्मनो हेतुर्नारायणकृतमेव दैवं न स्वकृतम् । तत्र जन्मनि यत् स्वकृतं कस्मै तत्फलं तस्य पुनर्जन्म । तस्मात् कर्मजः पुरुषः । उक्तञ्चैतत् मनुना तद्विशतमग्रे—“सर्व्वेपान्तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक्” इत्यारभ्य “कर्मणाञ्च विवेकार्थं धर्म्माधर्म्माव्यवेचयत्” इत्यादिना । तथा चासौ नारायणो महान् ब्रह्मा सूक्ष्मशरीरिणः परुषान् सृष्ट्वा पृथक् पृथक् नामानि देवनरपशुपक्षिप्रभृतीनि तेषां नामानि कर्म्माणि देवानां नराणां पशु-पक्ष्यादीनां पृथक् पृथक् जिम्मेमे । तत्र हिंसाहिंसामृदुक्रूरधर्म्माधर्म्मेसत्यान्त्रतादि-द्वन्द्वकर्म्माणि सृष्ट्वा यस्मिन् कर्म्माणि यं सूक्ष्मं पुरुषं तत् प्रथमसर्गकाले नियुक्तवान् । स पुमान् पुनःपुनर्जायमानः स्वयमेव तत् कस्मै भजते । तन्न कर्म तं स्वयमाविशति । तत् कर्मणाञ्च फलस्य विवेचनार्थं धर्म्माधर्म्माव्यवेचयत् नारायणो विवेचयाञ्चकार । इति नारायणब्रह्मणा कृतकर्मवशाज्जातः पुरुषो देवनरादि-

चक्रपाणिः—कर्त्ता पूर्वं इत्यादि । कर्मणः पूर्वं कर्त्ता भवतीति शेषः, येन कर्मणा स पुरुषः कर्त्तव्यः, तस्य कर्मणः पुरुषपूर्वभाविक्तत्वात् कारणत्वं स्वीकर्त्तव्यम्, ततश्च स चेद-विना कर्म पुरुषोऽभूत्, कथं पुरुषस्य कर्म कारणमिति भावः ; अथ शङ्कते—अकृतमेवावौ पुरुषजनकं कर्म भविष्यतीत्याह—दृष्टं न चेत्यादि । अकृतं कर्म न दृष्टं प्रमाणेन नोपलब्धम्

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्त्ता पूर्वं हि कर्मणः ।

दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥

सर्व एव कर्मजः शुभाशुभकर्मफलदैवजः । तस्य च रोगाः कर्मजा एव । कस्मात् ? तत आह—न ह्यत इत्यादि । हि यस्मात् कर्मणः शुभाशुभ-लक्षणाद्वाह्मनःशरीरारम्भाद् वैधावैधादते पुरुषस्य रोगाणां वा न जन्म स्यात् । कस्मै हि सद्यःफलं कालान्तरफलञ्च । सद्यःफलमाहाराचारादि कालान्तरफलञ्च तथा यज्ञादिवैधमवैधञ्च पापकर्मणि ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—तद्भद्रकाप्यवचनं श्रुत्वा तन्नेत्याह भरद्वाजः कुमारशिराः । कस्मात् ? कर्त्ता पूर्वं हि कर्मण इत्यादि । हि यस्मात् कर्मणः पूर्वं राशिपुरुषः कर्त्तास्ति स कुतो जातः ? नन्वस्त्यकृतं प्रसिद्धं कर्म ततः पुरुषो जायत इति चेत् तत्रोच्यते—दृष्टमित्यादि । यस्य कर्मणः फलं पुरुषः स्यात् पुनर्जन्म पुरुषस्य स्यात् तत् कर्म न स्वकृतं योगिभिर्दृष्टं कर्मणः कर्त्तृस्तस्य जन्म कुतः कर्म स्यान्न च किमपि पूर्वं तत् पुरुषेणाकृत-मस्ति । तस्मान्न कर्मजः पुरुषः । सत्यञ्चैतत् । यः पुरुषः प्रथमो जातस्तस्य तत्प्रथमजन्मनो हेतुर्नारायणकृतमेव दैवं न स्वकृतम् । तत्र जन्मनि यत् स्वकृतं कस्मै तत्फलं तस्य पुनर्जन्म । तस्मात् कर्मजः पुरुषः । उक्तञ्चैतत् मनुना तद्विशतमग्रे—“सर्व्वेषांनु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक्” इत्यारभ्य “कर्मणाञ्च विवेकार्थं धर्म्माधर्म्माव्यवेचयत्” इत्यादिना । तथा चासौ नारायणो महान् ब्रह्मा सूक्ष्मशरीरिणः परुषान् सृष्ट्वा पृथक् पृथक् नामानि देवनरपशुपक्षिप्रभृतीनि तेषां नामानि कर्म्माणि देवानां नराणां पशु-पक्ष्यादीनां पृथक् पृथक् जिम्मेमे । तत्र हिंसाहिंसामृदुक्रूरधर्म्माधर्म्मेसत्यान्त्रतादि-द्वन्द्वकर्म्माणि सृष्ट्वा यस्मिन् कर्म्माणि यं सूक्ष्मं पुरुषं तत् प्रथमसर्गकाले नियुक्तवान् । स पुमान् पुनःपुनर्जायमानः स्वयमेव तत् कस्मै भजते । तन्न कर्म तं स्वयमाविशति । तत् कर्मणाञ्च फलस्य विवेचनार्थं धर्म्माधर्म्माव्यवेचयत् नारायणो विवेचयाञ्चकार । इति नारायणब्रह्मणा कृतकर्मवशाज्जातः पुरुषो देवनरादि-

चक्रपाणिः—कर्त्ता पूर्वं इत्यादि । कर्मणः पूर्वं कर्त्ता भवतीति शेषः, येन कर्मणा स पुरुषः कर्त्तव्यः, तस्य कर्मणः पुरुषपूर्वभाविक्तत्वात् कारणत्वं स्वीकर्त्तव्यम्, ततश्च स चेत् विना कर्म पुरुषोऽभूत्, कथं पुरुषस्य कर्म कारणमिति भावः ; अथ शङ्कते—अकृतमेवावौ पुरुषजनकं कर्म भविष्यतीत्याह—दृष्टं न चेत्यादि । अकृतं कर्म न दृष्टं प्रमाणेन नोपलब्धम्

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।

खद्रवचलोऽणत्वं तेजोऽन्तानां तथैव हि ॥ १० ॥

काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।

भवेत् स्वभावाद् भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव च ॥

सृष्टा त्वमितसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।

चेतनाचेतनस्यायं कारणं * सुखदुःखयोः ॥ ११ ॥

योनिषु ब्राह्मणादिवर्णतया जातोऽपि कश्चिद्विंसुः कश्चिद्विंसुः कश्चिन्मृदुः कश्चित् क्रूरः कश्चिद्दाम्निः कश्चिदधाम्निः कश्चित् सत्यवादी कश्चिन्मिथ्यावादीत्येवमादि विशेषो भवति । इत्येवञ्चेदुच्यते तत्राह—भावहेतुरित्यादि । योऽसौ प्रथमसर्गे नारायणेन हिंसाहिंसादिभिर्यो नियुक्तः स खलु हिंसादिको धर्मः स्वभाव उच्यते । न कर्म । स एव स्वभावो नाम पुरुषस्य भावहेतुर्व्याधीनाश्च भावहेतुरिति । तत्र दृष्टान्तः—खरेत्यादि । हि यस्माद् यथैव तेजोऽन्तानां भूजलानिलतेजसां क्रमेण खरत्वादयः स्वभावाः आदिसर्गे तथैव सृष्टत्वात् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—तद्भरद्वाजवचनं श्रुत्वा काङ्कायनो तन्नेत्याह वाङ्मोकभिषक् । कस्मात् ? तत आह—न ह्यारम्भेत्यादि । हि यस्मादिह पुरुषेणारभ्यते यद्यत् कर्म तस्य तस्यैवारम्भस्य शुभस्याशुभस्य वा तथाविधं शुभमशुभं वा फलं भवेत् । न स्वभावादेव भावानां शुभाशुभानां सिद्धिरसिद्धिर्वा भवेत् । तस्मान्न स्वभावजः पुरुषः स्वभावजा व्याधयः । किं तर्हि तयोः कारणमिति ? अत आह—सृष्टा त्वित्यादि । अमितसङ्कल्पो ब्रह्माऽसौ नारायणः प्रजापतिरपत्यं सृष्टा यथा सूक्ष्मशरीरिणां सृष्टा तथा राशिसंज्ञमपत्यञ्च सृष्टा इत्यर्थः, यस्मात् शुभाशुभकर्म क्रियाजन्यमेव धर्माधर्मरूपं सर्वं भवतीति भावः ; भावहेतुकपत्तिहेतुः । स्वाभाविकत्वे दृष्टान्तमाह—खरेत्यादि । तेजोऽन्तानामिति “खरद्रवचलोऽणत्वं भूजलानिलतेजसां” इत्यादि वक्ष्यमाणक्रमेण भवेत् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—स्वभावादित्यत्रादी ‘यदि’ इत्यध्याहर्तव्यम्, तेन यदि स्वभावादेव भावानां विकारशरीरादीनां सिद्धयसिद्धी भवतः, तदा आरम्भफलं न भवेत्, स्वाभाविकत्वाद् भावानाम् ; य इमे लोकसाकसिद्धा यागहोष्यध्वयनाधारभास्ते निष्प्रयोजना भवेयुरकारणत्वादित्यर्थः । खरेत्यादी—जगतः सुखदुःखयोश्च जगता प्रजापतिरिति योजना ; स च ब्रह्मणोऽपरमम् ; अमित-

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।

खरद्रवचलोऽणत्वं तेजोऽन्तानां तथैव हि ॥ १० ॥

काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।

भवेत् स्वभावाद् भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव च ॥

सृष्टा त्वमितसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।

चेतनाचेतनस्यायं कारणं * सुखदुःखयोः ॥ ११ ॥

योनिषु ब्राह्मणादिवर्णतया जातोऽपि कश्चिद्विंसुः कश्चिद्विंसुः कश्चिन्मृदुः कश्चित् क्रूरः कश्चिद्दाम्भिकः कश्चिदधाम्भिकः कश्चित् सत्यवादी कश्चिन्मिथ्यावादीत्येवमादि विशेषो भवति । इत्येवञ्चेदुच्यते तत्राह—भावहेतुरित्यादि । योऽसौ प्रथमसर्गे नारायणेन हिंसाहिंसादिभिर्यो नियुक्तः स खलु हिंसादिको धर्मः स्वभाव उच्यते । न कर्म । स एव स्वभावो नाम पुरुषस्य भावहेतुर्व्याधीनाश्च भावहेतुरिति । तत्र दृष्टान्तः—खरेत्यादि । हि यस्माद् यथैव तेजोऽन्तानां भूजलानिलतेजसां क्रमेण खरत्वादयः स्वभावाः आदिसर्गे तथैव सृष्टत्वात् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—तद्भरद्वाजवचनं श्रुत्वा काङ्कायनो तन्नेत्याह वाङ्मोकभिषक् । कस्मात् ? तत आह—न ह्यारम्भेत्यादि । हि यस्मादिह पुरुषेणारभ्यते यद्यत् कर्म तस्य तस्यैवारम्भस्य शुभस्याशुभस्य वा तथाविधं शुभमशुभं वा फलं भवेत् । न स्वभावादेव भावानां शुभाशुभानां सिद्धिरसिद्धिर्वा भवेत् । तस्मान्न स्वभावजः पुरुषः स्वभावजा व्याधयः । किं तर्हि तयोः कारणमिति ? अत आह—सृष्टा त्वित्यादि । अमितसङ्कल्पो ब्रह्माऽसौ नारायणः प्रजापतिरपत्यं सृष्टा यथा सूक्ष्मशरीरिणां सृष्टा तथा राशिसंज्ञमपत्यञ्च सृष्टा इत्यर्थः, यस्मात् शुभाशुभकर्म क्रियाजन्यमेव धर्माधर्मरूपं सर्वं भवतीति भावः ; भावहेतुकपत्तिहेतुः । स्वाभाविकत्वे दृष्टान्तमाह—खरेत्यादि । तेजोऽन्तानामिति “खरद्रवचलोऽणत्वं भूजलानिलतेजसां” इत्यादि वक्ष्यमाणक्रमेण भवेत् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—स्वभावादित्यत्रादी ‘यदि’ इत्यध्याहर्तव्यम्, तेन यदि स्वभावादेव भावानां विकारशरीरादीनां सिद्धयसिद्धी भवतः, तदा आरम्भफलं न भवेत्, स्वाभाविकत्वाद् भावानाम् ; य इमे लोकव्याकृतिदा यागहोष्यध्वजनाधारभास्ते निष्प्रयोजना भवेयुरकारणत्वादित्यर्थः । खरेत्यादी—जगतः सुखदुःखयोश्च जगता प्रजापतिरिति योजना ; स च ब्रह्मणोऽपरमम् ; अमित-

तन्नेति भिक्षुरात्रे यो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।

प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युऽयादसाधुवत् ॥

कालजः पुरुषस्त्वेव कालजास्तस्य चामयाः ।

जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ १२ ॥

तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्व्वसुः ।

मैवं रोचत तत्त्वं हि दुष्प्राप्यं * पञ्चसंश्रयात् ॥

प्रथममर्द्धेन नारी भूत्वाद्धेन पुरुषो भूत्वा विराजमसृजदित्येवं प्राग्दक्षितं मनुक्तमिति । तथा चेतनाचेतनस्य देवनरादेष्टृक्षादेश्च जगतः सुखदुःखयोश्चायं ब्रह्मा सृष्टा । सुखमारोग्यं दुःखं विकारः । तन्मनुक्तं प्राग्दक्षितम्—‘द्वन्द्वैर्योजय-
च्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः’ इति । प्रथमसर्ग एव सुखदुःखादियुक्ताः प्रजाः सूक्ष्मा ब्रह्मणा सृष्टा इति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—तत् काङ्क्षायनवचनं श्रुत्वा आत्रेयो भिक्षुस्तन्न इत्याह । कस्मात् ? तत आह—न ह्यपत्यमित्यादि । प्रजाहितैषी प्रजापतिर्ब्रह्मा हि यस्मादसाधुवत् सततमपत्यं दुःखैर्न युज्यात् । यच्च मनुनोक्तं द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा अयोजयदिति, तदादिसर्गे सक्षमश्चरीरिप्रजाः सुखदुःखादिद्वन्द्वभाकशीलताभिरयोजयदिति । यो हितमाचरेत् स सुखं भुञ्जीत यस्त्वहितं स दुःखमिति । तस्मात्तु ब्रह्मा प्रथममपत्यं विराजं विना नान्यदपत्यं सृजति न च रोगस्य कारणमिति । तर्हि कस्मात् पुरुषो जायते कस्माद्वा तस्य रोगा इति ? अत आह—कालज इत्यादि । पुरुषः कालजः कालविशेषाज्जायते । तस्यामयाश्च कालजाः कालाज्जायन्ते । जगत् सर्वं कालवशम् । तस्मात् सर्वत्रैव कालः कारणं भवति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तथर्षीणां विवदतां निरुक्तरूपेण विवदमानानामृषीणां पारीक्षिमभृतीनां विवादं श्रुत्वा पुनर्व्वसुरात्रेय इदमुवाच । किमुवाच तदाह—

सङ्कल्प इति युगपदपरिमितस्थावरजङ्गमरूपकार्यकर्तृत्वेनापरिमितजननसङ्कल्प इत्यर्थः । असाधुवदित्यसाधुरिवापत्यद्रोहकरी ॥ १११२ ॥

चक्रपाणिः—पञ्चसंश्रयादिति रागतः पञ्चसंग्रहात् ; निश्चितानिवेति परमार्थतोऽनिश्चिता एव, परं पञ्चरागात् बुद्धिप्रकषीभिर्निश्चिता इवामिच्छीयन्ते पञ्चा इत्यर्थः । पञ्चान्तमिति सव्यगर्थात्-

* रोचत इत्यत्र रोचत तथा दुष्प्राप्यमित्यत्र दुष्प्राप्यम् इति चक्रः ।

तन्नेति भिक्षुरात्रे यो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।

प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युऽयादसाधुवत् ॥

कालजः पुरुषस्त्वेव कालजास्तस्य चामयाः ।

जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ १२ ॥

तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्व्वसुः ।

मैवं रोचत तत्त्वं हि दुष्प्राप्यं * पञ्चसंश्रयात् ॥

प्रथममर्द्धेन नारी भूत्वाद्धेन पुरुषो भूत्वा विराजमसृजदित्येवं प्राग्दक्षितं मनुक्तमिति । तथा चेतनाचेतनस्य देवनरादेष्टृक्षादेश्च जगतः सुखदुःखयोश्चायं ब्रह्मा सृष्टा । सुखमारोग्यं दुःखं विकारः । तन्मनुक्तं प्राग्दक्षितम्—‘द्वन्द्वैर्योजय-
च्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः’ इति । प्रथमसर्ग एव सुखदुःखादियुक्ताः प्रजाः सूक्ष्मा ब्रह्मणा सृष्टा इति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—तत् काङ्क्षायनवचनं श्रुत्वा आत्रेयो भिक्षुस्तन्न इत्याह । कस्मात् ? तत आह—न ह्यपत्यमित्यादि । प्रजाहितैषी प्रजापतिर्ब्रह्मा हि यस्मादसाधुवत् सततमपत्यं दुःखैर्न युज्यात् । यच्च मनुनोक्तं द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा अयोजयदिति, तदादिसर्गे सक्षमश्चरीरिप्रजाः सुखदुःखादिद्वन्द्वभाकशीलताभिरयोजयदिति । यो हितमाचरेत् स सुखं भुङ्जीव यस्त्वहितं स दुःखमिति । तस्मात्तु ब्रह्मा प्रथममपत्यं विराजं विना नान्यदपत्यं सृजति न च रोगस्य कारणमिति । तर्हि कस्मात् पुरुषो जायते कस्माद्वा तस्य रोगा इति ? अत आह—कालज इत्यादि । पुरुषः कालजः कालविशेषाज्जायते । तस्यामयाश्च कालजाः कालाज्जायन्ते । जगत् सर्वं कालवशम् । तस्मात् सर्वत्रैव कालः कारणं भवति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तथर्षीणां विवदतां निरुक्तरूपेण विवदमानानामृषीणां पारीक्षिमभृतीनां विवादं श्रुत्वा पुनर्व्वसुरात्रेय इदमुवाच । किमुवाच तदाह—

सङ्कल्प इति युगपदपरिमितस्थावरजङ्गमरूपकार्यकर्तृत्वेनापरिमितजननसङ्कल्प इत्यर्थः । असाधुवदित्यसाधुरिवापत्यद्रोहकरी ॥ १११२ ॥

चक्रपाणिः—पञ्चसंश्रयादिति रागतः पञ्चसंग्रहात् ; निश्चितानिवेति परमार्थतोऽनिश्चिता एव, परं पञ्चरागात् बुद्धिप्रकषीभिर्निश्चिता इवामिच्छीयन्ते पञ्चा इत्यर्थः । पञ्चान्तमिति सव्यगर्थात्-

* रोचत इत्यत्र रोचत तथा दुष्प्राप्यमित्यत्र दुष्प्राप्यम् इति चक्रः ।

वादान् सप्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितानिव ।

पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥

मुक्तवैवं वादसंघट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।

नाविभूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥

येषामेव हि भावानां सम्पत् संजनयेन्नरम् ।

तेषामेव विपद्ग्राहीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥ १३ ॥

वैवं रोषत । एवं भवन्तो मा रोचत । कस्मादिति ? अत आह—तत्त्वं
हीत्यादि । हि यस्मात् तत्त्वं याथाव्ययं पक्षसंश्रयात् दुष्प्राप्यं भवति ।
कस्मादिति ? अत आह—वादानित्यादि । यस्माद् वादिनः सप्रतिवादान्
वादांश्च निश्चितानिव वदन्तो नैव पक्षान्तं गच्छन्ति । तिलपीडकवद्गतौ ।
यथा तिलपीडकस्तिलानां गतौ नैवान्तं गच्छति । तस्मादेवं वादसंघट्टं तमः-
स्कन्धकार्यं मुक्त्वाऽध्यात्म्यमात्मानमधिकृत्य भवद्विरनुचिन्त्यताम् । कस्मा-
दिति ? अत आह—नाविभूत इत्यादि । हि यस्मादविभूते तमःस्कन्धे सति
ज्ञेयेऽर्थं ज्ञानं न प्रवर्तते । प्रवर्तते तु खलु विभूत एव सति तमःस्कन्धे ।
इति ।

इत्येवमुक्त्वा पुनर्बुधः स्वयमत्र तत्त्वमाह—येषामित्यादि । येषां
भावानां सम्पत् स्वत्ववीगुण्यं नरं संजनयेत्, तेषामेव भावानां विपत् खलु
वैगुण्यं विविधान् व्याधीन् समुदीरयेत् संजनयेत् । अद्यापन्ना हेतु भावाः
खलु नरं संजनयन्ति । आत्मा च मनश्च रसश्च पदशतकश्च पातापितरो च
कम्पे च स्वभावश्च ब्रह्मा च कालश्चेति । व्यापन्नाश्चेति तस्य नरस्य विविधान्
व्याधीन् संजनयन्ति । न त्वव्यापन्न एषामेकैको भावो नरं संजनयति ।
व्यापन्नो वाप्येकैको व्याधीन् संजनयतीति । तत्रात्मनः सम्पत् खलु पर-
लोकभोगावसानं जन्मकारणीभूतकम्मफलपरिणामश्च । ततो जातस्यात्मनो
व्यापत् खल्वशुभकम्मफलाक्रमजातस्वभावविशेषः । ततश्च प्रज्ञापराभावाधीभूति-

भारवक्यं पक्षान्तम् ; तिलपीडकस्तैलार्थं यन्त्रोपरिस्थितो मनुष्यः, तिलपीडको यथा,—गतौ
गच्छते सति गन्धदेहाप्राप्त्या पक्षान्तं नासावयति, पुनस्तत्रैव भ्रमणात् ; तथा—पक्षसंश्रयाद्
वादिनोऽपीत्यर्थः ; तिलपीडकस्तैलार्थं मेलकः ; अध्यात्मं तत्त्वम् ; स्कन्धः समूहः ; पक्ष-
संश्रयादेव तत्त्वज्ञानमतिस्कन्धकत्वेन 'तमःस्कन्धः' वक्ष्यते । सिद्धत्वात्माह—येषामित्यादि । येषा-

वादान् सप्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितानिव ।

पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥

मुक्तवैवं वादसंघट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।

नाविभूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥

येषामेव हि भावानां सम्पत् संजनयेन्नरम् ।

तेषामेव विपद्ग्राहीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥ १३ ॥

वैवं रोषत । एवं भवन्तो मा रोचत । कस्मादिति ? अत आह—तत्त्वं हीत्यादि । हि यस्मात् तत्त्वं याथाव्ययं पक्षसंश्रयात् दुष्प्राप्यं भवति । कस्मादिति ? अत आह—वादानित्यादि । यस्माद् वादिनः सप्रतिवादान् वादांश्च निश्चितानिव वदन्तो नैव पक्षान्तं गच्छन्ति । तिलपीडकवद्गतौ । यथा तिलपीडकस्तिलानां गतौ नैवान्तं गच्छति । तस्मादेवं वादसंघट्टं तमः-स्कन्धकार्यं मुक्त्वाऽध्यात्म्यमात्मानमधिकृत्य भवद्विरनुचिन्त्यताम् । कस्मादिति ? अत आह—नाविभूत इत्यादि । हि यस्मादविभूते तमःस्कन्धे सति वैवं ज्ञानं न प्रवर्त्तते । प्रवर्त्तते तु खलु विभूत एव सति तमःस्कन्धे । इति ।

इत्येवमुक्त्वा पुनर्व्वसुः स्वयमत्र तत्त्वमाह—येषामित्यादि । येषां भावानां सम्पत् स्वत्ववैगुण्यं नरं संजनयेत्, तेषामेव भावानां विपत् खलु वैगुण्यं विविधान् व्याधीन् समुदीरयेत् संजनयेत् । अद्यापन्ना हेरते भावाः खलु नरं संजनयन्ति । आत्मा च मनश्च रसश्च पदशतकश्च पातापितरो च कम्पे च स्वभावश्च ब्रह्मा च कालश्चेति । व्यापन्नाश्चेति तस्य नरस्य विविधान् व्याधीन् संजनयन्ति । न त्वव्यापन्न एषामेकैको भावो नरं संजनयति । व्यापन्नो वाप्येकैको व्याधीन् संजनयतीति । तत्रात्मनः सम्पत् खलु परलोकभोगावसानं जन्मकारणीभूतकम्मफलपरिणामश्च । ततो जातस्यात्मनो व्यापत् खल्वशुभकम्मफलाक्रमजातस्वभावविशेषः । ततश्च प्रज्ञापराभावाधीभूति-

भारवक्यं पक्षान्तम् ; तिलपीडकस्तैलार्थं यन्त्रोपरिस्थितो मनुष्यः, तिलपीडको यथा,—गतौ गच्छते सति गम्यदेक्षाप्राप्त्या पक्षान्तं नासावयति, पुनस्तत्रैव अगमनात् ; तथा—पक्षसंश्रयाद् वादिनोऽपीत्यर्थः ; तिलपीडको मेलकः ; अध्यात्मं तत्त्वम् ; स्कन्धः समूहः ; पक्ष-संग्रहश्च तत्त्वज्ञानमतिस्कन्धकत्वेन 'तमःस्कन्धः' वक्ष्यते । सिद्धत्वात्माह—येषामित्यादि । येषा-

पितरमुपससार । अभीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजि-
ज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा मनो ब्रह्मेति
व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते मनसा जातानि
जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितर-
मुपससार । अभीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।
तपो ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ।
विज्ञानाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति ।
विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।
अभीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दा-
द्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्
प्रतिष्ठिता । य एवं वेदेत्यादि । अत्र परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेऽप्युपसंहारवचनेन
शुक्रशोणितारम्भकालप्राणमनोविज्ञानानां भूतजन्मजीवनादिकारणत्वं निरा-
कृत्य परव्योमरूपस्य परमात्मन ईश्वरस्य व्योमकेशस्योक्तेस्तस्य निर्विकारस्य
व्यापन्नं सम्भवति । कथं यज्ञः पुरुषस्तज्जा न तस्य व्याधय इति
स्यात् । इति तस्माकमाशङ्केति ।

अत्रोच्यते तत्त्वविद्भिः । उक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—“न तस्य कार्यं
करणञ्च त्रियते न तत्समश्चाप्यधिकञ्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव
श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।” इति । तथा—“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं
निरवयुं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥” शरण-
महं प्रपद्ये इति पूर्वोक्तनान्वयः । इति । तस्य परमव्योमः शिवस्य
परमात्मनः खलु कार्यभावा निष्क्रियत्वात् । वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरूप-
क्रियभावात् तस्य कार्यभावा उक्तः । पुनश्चोक्तस्तत्रैव—“स विश्वकृद्विश्व-
विदात्मयोनिर्ज्ञः कालकारोऽगुणी सर्वविद्यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥” इति मन्त्रे विश्वकृदिति । तथा तत्रैव—
“छन्दांसि यज्ञाः कवयो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । यस्मान्मायी
सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः” । इति मन्त्रेण मायाविशिष्ट

प्रकृत्युत्पत्तिः ; नरमिति संबोधिपुरुषम्, विपदिति वैगुण्यं, ससुदीरयेदिति जनयेत् । एतेषाञ्च
कविभावानां कथनं पूर्वपक्षसिद्धान्तप्रवणेत सिध्यत्यन्तेहनिवृत्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

पितरमुपससार । अभीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजि-
ज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा मनो ब्रह्मेति
व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते मनसा जातानि
जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितर-
मुपससार । अभीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।
तपो ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ।
विज्ञानाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति ।
विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।
अभीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दा-
द्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्
प्रतिष्ठिता । य एवं वेदेत्यादि । अत्र परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेऽप्युपसंहारवचनेन
शुक्रशोणितारम्भकालप्राणमनोविज्ञानानां भूतजन्मजीवनादिकारणत्वं निरा-
कृत्य परव्योमरूपस्य परमात्मन ईश्वरस्य व्योमकेशस्योक्तेस्तस्य निर्व्विकारस्य
व्यापन्नं सम्भवति । कथं यज्ञः पुरुषस्तज्जा न तस्य व्याधय इति
स्यात् । इति तस्माकमाशङ्केति ।

अत्रोच्यते तत्त्वविद्भिः । उक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—“न तस्य कार्यं
करणञ्च त्रियते न तत्समश्चाप्यधिकञ्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव
श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।” इति । तथा—“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं
निरवयुं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥” शरण-
महं प्रपद्ये इति पूर्व्वोक्तनान्वयः । इति । तस्य परमव्योमः शिवस्य
परमात्मनः खलु कार्यभावा निष्क्रियत्वात् । वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरूप-
क्रियभावात् तस्य कार्यभावा उक्तः । पुनश्चोक्तस्तत्रैव—“स विश्वकृद्विश्व-
विदात्मयोनिर्ज्ञः कालकारोऽगुणी सर्व्वविद्यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥” इति मन्त्रे विश्वकृदिति । तथा तत्रैव—
“छन्दांसि यज्ञाः कवयो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । यस्मान्मायी
सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः” । इति मन्त्रेण मायाविशिष्ट

प्रकृत्युत्पत्तिः ; नरमिति संबोधिपुरुषम्, विपदिति वैगुण्यं, ससुदीरयेदिति जनयेत् । एतेषाञ्च
कविभावानां कथनं पूर्व्वपक्षसिद्धान्तप्रवर्णनेन सिध्यत्यन्तेहनिवृत्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

एतद्विश्वं सृजते इति चोक्तम् । तस्मात् स्वयं किञ्चिदपि न करोतीति तस्य न कार्य्यमस्ति । ज्ञानबलक्रियाभिः शक्तिभिर्विश्वं क्रियत इति तज्जक्ति-
मत्त्वाद्विश्वकृदित्युक्तम् । तद्व्यथा—अतिपरमसूक्ष्मध्वन्यादिप्रभावगुणवती
अतिपरमव्योमरूपा शक्तिरेव मूलं ब्रह्म । तत् प्राक् सर्गात् क्रियागुणव्यपदेशा-
भावादसदेव सत् । तत् तेजोऽसृजत् । तत्तेजोऽपोऽसृजत् । ता आपोऽम्बु
असृजन्त इति तिस्रो देवताः सृष्ट्वा ताभिर्विशिष्टाऽसावजा शक्तिर्लोहितशुक्ल-
कुष्णवदाभासाऽतिमूक्ष्मध्वन्यवरुद्धाऽतिमूक्ष्मव्योमरूपा वाग्वभूव । सा खलु
सर्वाणि गायति च त्रायते च संसारादिति गायत्री नाम महामाया शक्तिः ।
सा पुनः शान्तिर्विद्या प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूर्त्वीक्रीभूय
तच्चतुर्व्यूहः परमव्योमरूपः परमात्मा व्योमकेशः शिवो बभूव । स चानन्त-
शक्तिमान् । तस्य स्वाभाविक्यस्तिस्रः शक्तयो ज्ञानशक्तिरिच्छाशक्तिः क्रिया-
शक्तिश्चेति । ततः परमात्मा शिवः परमव्योमरूप आत्मयोनिब्रह्मयोनि-
श्चेत्युक्तम् । तथा चोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—“ब्रह्मवाहिनो वदन्ति । किं
कारणं ब्रह्म कृतः स्म जाता जीवाम केन क च सम्पत्तिष्ठिताः । अधिष्ठिताः
केन सुखेतेरेषु वर्त्तामहे ब्रह्माविदो व्यवस्यम् ॥ कालः स्वभावो नियतियेहञ्छा
भूतानि योनिः पुरुषेति चिन्ता । संयोग एषां न तु आत्मभावादात्माप्यनीशः
सुखदुःखहेतोः ॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तं स्वर्गुर्निर्गुदाम् ।
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥” इति
कालादीनामेकैकस्य जन्मादिकारणत्वाभावेन ब्रह्मत्वं निराकृत्य देवस्य परम-
व्योम्नः शिवस्यात्मा या शक्तिस्तस्याः सर्व्वेषां जन्मादिकारणत्वाद्ब्रह्मत्व-
मुक्तम् । सैवाजा सर्व्वं ससज्जेति चोक्तम्—“अजामेकां लोहितशुक्लकुष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुश्रेते जहात्येनां
भुक्तभागामजोऽन्यः ।” इति । छान्दोग्योपनिषदि चोक्तम्—“गायत्री वा इदं
सर्व्वं भूतं यदिदं किञ्च । वाग्वै गायत्री वाग्वै सर्व्वभूतं गायति च त्रायते
चेति ।” तद्व्यथा तदप्युक्तं तत्रैव—“सेयं देवतेऽसौ हन्ताहमिमास्ति सौ देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृत-
मेकैकां करवाणीति च । सेयं देवतेमास्ति सौ देवता अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्यकरोत् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति गायत्री शिवे-
नर्त्तकीभूय शिवेन सह सर्व्वं ससज्जेति ।” नन्वेवं तर्हि गायत्र्याः परमात्मादि
सर्व्वं जातं कथं यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि विद्या परमे व्योम्नि

एतद्विश्वं सृजते इति चोक्तम् । तस्मात् स्वयं किञ्चिदपि न करोतीति तस्य न कार्य्यमस्ति । ज्ञानबलक्रियाभिः शक्तिभिर्विश्वं क्रियत इति तच्छक्ति-
मत्त्वाद्विश्वकृदित्युक्तम् । तद्व्यथा—अतिपरमसूक्ष्मध्वन्यादिप्रभावगुणवती
अतिपरमव्योमरूपा शक्तिरेव मूलं ब्रह्म । तत् प्राक् सर्गात् क्रियागुणव्यपदेशा-
भावादसदेव सत् । तत् तेजोऽसृजत् । तत्तेजोऽपोऽसृजत् । ता आपोऽम्बु
असृजन्त इति तिस्रो देवताः सृष्ट्वा ताभिर्विशिष्टाऽसावजा शक्तिर्लोहितशुक्ल-
कुष्णवदाभासाऽतिमूक्ष्मध्वन्यवरुद्धाऽतिमूक्ष्मव्योमरूपा वाग्वभूव । सा खलु
सर्वाणि गायति च त्रायते च संसारादिति गायत्री नाम महामाया शक्तिः ।
सा पुनः शान्तिर्विद्या प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूर्त्तृक्कीभूय
तच्चतुर्व्यूहः परमव्योमरूपः परमात्मा व्योमकेशः शिवो बभूव । स चानन्त-
शक्तिमान् । तस्य स्वाभाविक्यस्तिस्रः शक्तयो ज्ञानशक्तिरिच्छाशक्तिः क्रिया-
शक्तिश्चेति । ततः परमात्मा शिवः परमव्योमरूप आत्मयोनिब्रह्मयोनि-
श्चेत्युक्तम् । तथा चोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—“ब्रह्मवाहिनो वदन्ति । किं
कारणं ब्रह्म कृतः स्म जाता जीवाम केन क च सम्पत्तिष्ठिताः । अधिष्ठिताः
केन सुखेतिरेषु वर्त्तामहे ब्रह्माविदो व्यवस्यम् ॥ कालः स्वभावो नियतियेहञ्छा
भूतानि योनिः पुरुषेति चिन्ता । संयोग एषां न तु आत्मभावादात्माप्यनीशः
सुखदुःखहेतोः ॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तं स्वर्गुर्निर्गुदाम् ।
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥” इति
कालादीनामेकैकस्य जन्मादिकारणत्वाभावेन ब्रह्मत्वं निराकृत्य देवस्य परम-
व्योम्नः शिवस्यात्मा या शक्तिस्तस्याः सर्व्वेषां जन्मादिकारणत्वाद्ब्रह्मत्व-
मुक्तम् । सैवाजा सर्व्वं ससज्जेति चोक्तम्—“अजामेकां लोहितशुक्लकुष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुश्रेते जहात्येनां
भुक्तभागामजोऽन्यः ।” इति । छान्दोग्योपनिषदि चोक्तम्—“गायत्री वा इदं
सर्व्वं भूतं यदिदं किञ्च । वाग्वै गायत्री वाग्वै सर्व्वभूतं गायति च त्रायते
चेति ।” तद्व्यथा तदप्युक्तं तत्रैव—“सेयं देवतेऽसौ हन्ताहमिमास्ति सौ देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृत-
मेकैकां करवाणीति च । सेयं देवतेमास्ति सौ देवता अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्यकरोत् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति गायत्री शिवे-
त्तृक्कीभूय शिवेन सह सर्व्वं ससज्जेति ।” नन्वेवं तर्हि गायत्र्याः परमात्मादि
सर्व्वं जातं कथं यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि विद्या परमे व्योम्नि

आत्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि वामकः
काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयम् । भगवन् ! सम्पत्तिनिमित्तजस्य
पुरुषस्य विपत्तिनिमित्तजानाञ्च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणं
भवतीति ? तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोगः एक
एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति, ऋहिताहारोपयोगः पुन-
र्व्याधिनिमित्तमिति ॥ १२ ॥

परमात्मनि प्रतिष्ठां गच्छतीति चेत् ? न । परमव्योम्नो हि जन्मादिव्यवच्छेदाथम्
इमानीत्युक्तम् । इमानि हि भूतानि गायत्र्या विशिष्टात् परमव्योम्नः शिवा-
ज्जायन्ते । एतज्ज्ञापनार्थं पूर्वमुक्तम् । तस्मा एतत् प्रोवाच—अन्नं प्राणं
चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । शक्तिर्वैद्य हि अतिमूक्ष्मध्वन्यादिमदतिपरम-
व्योमरूपत्वात् श्रोत्रं ब्रह्म तेजश्चक्षुरापः प्राणोऽन्नमन्नं गायत्री वाक् स्वयं मन
इति संहतरूपं परमव्योम खल्वन्नेन सर्वं विश्वदन्नं विश्वम्भरः प्राणेन
प्राणन् प्राणश्चक्षुषा पश्यंश्चक्षुः श्रोत्रेण शृण्वन् श्रोत्रं स्वयं मन्वानो मनो वाचा
वदन् वाक् परमात्मेति । तस्य तेजोऽवब्रह्मान्यंशः परिणामिनस्तेषां वैशुण्य-
मधर्माद्भवति सम्पत् पुनधर्मान् । तस्मात् यज्जः पुरुषस्तज्जा न तस्य
व्याधय इति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—इत्येतद्वचनं भगवत आत्रेयस्य पुनर्व्वसोः श्रुत्वा काशिपति-
वामकः पुनरप्युवाच भगवन्तमात्रेयं पुनर्व्वसुम् । भगवन् भोः पुनर्व्वसो
तावदुत्पत्तिकारणानाम् सम्पत्तिनिमित्तजस्य पुरुषस्याभिवृद्धिकारणं किं
भवति ? तथा तावत् कारणानां व्यापत्तिनिमित्तजानाञ्च रोगाणामभि-
वृद्धिकारणं किं भवति ? इति ।

‘एवं पृष्टवन्तं तं काशिपतिं वामकमात्रेय उवाच । तद् वचा—हिता-
हारेत्यादि । एक एव हिताहारोपयोगः पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति ।
एक एवाहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधीनामुत्पत्त्यभिवृद्धिनिमित्तं भवतीति ।

वाकपाणिः—हिताहारोपयोगः एक एवेत्यवधारणेनान्याप्राधान्यं दर्शयति, नान्यप्रतिषेधम् ।
आचारस्य स्वप्नादेः कारणत्वेन तथा शब्दादीनामपि कारणत्वात्, व्याधिनिमित्तमिति व्याप्यभि-
वृद्धिनिमित्तं मध्यपक्षोपाज्ज्ञेयं, अभिवृद्धिकारणस्यैव पृष्टत्वात्, तथाहिताहारस्य च्छब्द-
व्याधि-
निमित्तत्वं, तस्य “तेषामेव विषद् व्याधीन् विविधाप् समुदीरयेद्” इत्यनेनैवोक्तत्वात्, किंवा

आत्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि वामकः
काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयम् । भगवन् ! सम्पत्तिनिमित्तजस्य
पुरुषस्य विपत्तिनिमित्तजानाञ्च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणं
भवतीति ? तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोगः एक
एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति, ऋहिताहारोपयोगः पुन-
र्व्याधिनिमित्तमिति ॥ १२ ॥

परमात्मनि प्रतिष्ठां गच्छतीति चेत् ? न । परमव्योम्नो हि जन्मादिव्यवच्छेदाथम्
इमानीत्युक्तम् । इमानि हि भूतानि गायत्र्या विशिष्टात् परमव्योम्नः शिवा-
ज्जायन्ते । एतज्ज्ञापनार्थं पूर्वमुक्तम् । तस्मा एतत् प्रोवाच—अन्नं प्राणं
चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । शक्तिर्वैद्य हि अतिमूक्ष्मध्वन्यादिमदतिपरम-
व्योमरूपत्वात् श्रोत्रं ब्रह्म तेजश्चक्षुरापः प्राणोऽन्नमन्नं गायत्री वाक् स्वयं मन
इति संहतरूपं परमव्योम खल्वन्नेन सर्वं विश्वदन्नं विश्वम्भरः प्राणेन
प्राणन् प्राणश्चक्षुषा पश्यंश्चक्षुः श्रोत्रेण शृण्वन् श्रोत्रं स्वयं मन्वानो मनो वाचा
वदन् वाक् परमात्मेति । तस्य तेजोऽवब्रान्यंशाः परिणामिनस्तेषां वैशुष्य-
मधर्माद्भवति सम्पत् पुनधर्मान् । तस्मात् यज्जः पुरुषस्तज्जा न तस्य
व्याधय इति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—इत्येतद्वचनं भगवत आत्रेयस्य पुनर्व्वसोः श्रुत्वा काशिपति-
वामकः पुनरप्युवाच भगवन्तमात्रेयं पुनर्व्वसुम् । भगवन् भोः पुनर्व्वसो
तावदुत्पत्तिकारणानाम् सम्पत्तिनिमित्तजस्य पुरुषस्याभिवृद्धिकारणं किं
भवति ? तथा तावत् कारणानां व्यापत्तिनिमित्तजानाञ्च रोगाणामभि-
वृद्धिकारणं किं भवति ? इति ।

‘एवं पृष्ठवन्तं तं काशिपतिं वामकमात्रेय उवाच । तद् वचा—हिता-
हारेत्यादि । एक एव हिताहारोपयोगः पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति ।
एक एवाहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधीनामुत्पत्त्यभिवृद्धिनिमित्तं भवतीति ।

वाकपाणिः—हिताहारोपयोगः एक एवेत्यवधारणेनान्याप्राधान्यं दर्शयति, नान्यप्रतिषेधम् ।
आहारस्य स्वप्नादेः कारणत्वेन तथा शब्दादीनामपि कारणत्वात्, व्याधिनिमित्तमिति व्याप्यभि-
वृद्धिनिमित्तं मध्यपक्षोपाज्ज्ञेयं, अभिवृद्धिकारणस्यैव पृष्टत्वात्, तथाहिताहारस्य च्छब्दादि-
निमित्तत्वं, तस्य “तेषामेव विषद् पक्षादीन् विविधान् समुदीरयेद्” इत्यनेनैवोक्तत्वात्, किंवा

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह
भगवन् हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभि-
जानीयाम । हितसमाख्यातानाञ्चैव ह्याहारजातानामहित-
समाख्यातानाञ्च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु
विपरीतकारित्वमुपलभामह इति ॥ १५ ॥

तथा च गर्भिण्या हिताहारोपयोगादरोगमेव पुरुषोत्पत्तिरभिवृद्धिश्च ।
अहिताहारोपयोगात् सरोगं गभस्याभिवृद्धिर्भवति । एवं जातस्य हिताहारोप-
योगादरोगं पुरुषोऽभिवृद्धते रोगाश्चाहिताहारादुत्पद्यन्तेऽभिवृद्धन्ते चेति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयं गुरुं पुनर्व्वसुमग्निवेश उवाच ।
कथमित्यादि । भगवन् गुरो हिताहितानामाहारजातानामनपवादं लक्षण-
मपवादहीनं लक्षणं कथं वयमभिजानीयामेति । अथ येन हितं भवति तद्धित-
लक्षणं येनाहितं स्यात् तदहितलक्षणमिति ।

कस्तत्र संशय इति ? अत आह—हितसमाख्यातानाञ्चैवेत्यादि । हित-
समाख्यातानाञ्चैवाहारसमूहानामहितसमाख्यातानाञ्च मात्रादिषु विपरीत-
कारित्वमहितकारित्वमुपलभामह इति । तत्र्यथा—रक्तशाल्यादिमुद्गादीनाम्
एकान्तहितानाञ्च हीनातिमात्राभ्यामुपयोगात् । कालान्तरेषु नवत्वाति-
पुराणत्वकालेषूपयोगात् । क्रियान्तरेषु विरेचनक्रियादिषूपयोगात् । भूम्य-
न्तरेष्वानूपदेऽभूम्यूपरभूमिषु जातानामुपयोगात् । देहान्तरेषु लङ्घनीय-
देहेषूपयोगात् । दोषान्तरेषु शुलाघारम्भकदोषेषूपयोगात् । पुरुषान्तरेषु
लङ्घनीयादिषूपयोगात् । अवस्थान्तरेषु सुमृष्याद्यवस्थायामहितकारित्वमुप-

व्याधिनिमित्तकशब्देन सामान्येन जनको बद्धकश्च हेतुरुच्यते । अनपवादमित्यव्यभिचारि ।
हिताहारइतिताहेतुमाह—हितसमाख्यातानामित्यादि । विपरीतकारित्वमिति पथ्यस्यापथ्यत्वं
मात्रादिवशाद् भवति, तत्र पथ्या रक्ताश्ल्यादयोऽतिमात्रा हीनमात्रा वा मात्रादोषादपथ्या
भवन्ति ; तथा कालवशात् त एव श्लास्यादयो लघुत्वाद् बलवद्वर्ज्जनां हेतुभ्यो न हिताः ; काल-
शब्देन चेह् निरप एव कालो गृह्यते, भावस्थिरकस्य पुरुषावस्थायाम्ब्येन गृहीतत्वात् । क्रिया तु
संस्करणं, तेन च रक्ताश्ल्यादिरसम्यक्स्निग्धत्वाप्रकृतत्वादिना ओदमदोषेणाहितो भवति ;
तथा स एव भूमिसम्बन्धादानूपदेऽज्ञः सन् अपथ्यो भवति, तथा वेदावैक्या मेदस्त्रिनो रक्त-
हाकिर्लघुत्वा न हितो भवति, तदुक्तम्,—“गुरु चातर्पणशब्देऽप्यस्थूलानां कर्मानं प्रति”

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह
भगवन् हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभि-
जानीयाम । हितसमाख्यातानाञ्चैव ह्याहारजातानामहित-
समाख्यातानाञ्च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु
विपरीतकारित्वमुपलभामह इति ॥ १५ ॥

तथा च गर्भिण्या हिताहारोपयोगादरोगमेव पुरुषोत्पत्तिरभिवृद्धिश्च ।
अहिताहारोपयोगात् सरोगं गभस्याभिवृद्धिर्भवति । एवं जातस्य हिताहारोप-
योगादरोगं पुरुषोऽभिवर्द्धते रोगाश्चाहिताहारादुत्पद्यन्तेऽभिवर्द्धन्ते चेति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयं गुरुं पुनर्व्वसुमग्निवेश उवाच ।
कथमित्यादि । भगवन् गुरो हिताहितानामाहारजातानामनपवादं लक्षण-
मपवादहीनं लक्षणं कथं वयमभिजानीयामेति । अथ येन हितं भवति तद्वित-
लक्षणं येनाहितं स्यात् तदहितलक्षणमिति ।

कस्तत्र संशय इति ? अत आह—हितसमाख्यातानाञ्चैवेत्यादि । हित-
समाख्यातानाञ्चैवाहारसमूहानामहितसमाख्यातानाञ्च मात्रादिषु विपरीत-
कारित्वमहितकारित्वमुपलभामह इति । तत्रैव—रक्तशाल्यादिमुद्रादीनाम्
एकान्तहितानाञ्च हीनातिमात्राभ्यामुपयोगात् । कालान्तरेषु नवत्वाति-
पुराणत्वकालेषूपयोगात् । क्रियान्तरेषु विरेचनक्रियादिषूपयोगात् । भूम्य-
न्तरेष्वानूपदेऽभूम्यूपरभूमिषु जातानामुपयोगात् । देहान्तरेषु लङ्घनीय-
देहेषूपयोगात् । दोषान्तरेषु शुलाद्यारम्भकदोषेषूपयोगात् । पुरुषान्तरेषु
लङ्घनीयादिषूपयोगात् । अवस्थान्तरेषु सुमृष्याद्यवस्थायामहितकारित्वमुप-

व्याधिनिमित्तज्ञानेन सामान्येन जनको बद्धकश्च हेतुरुच्यते । अनपवादमित्यव्यभिचारि ।
हिताहारइतिताहेतुमाह—हितसमाख्यातानामित्यादि । विपरीतकारित्वमिति पथ्यस्यापथ्यत्वं
मात्रादिवशाद् भवति, तत्र पथ्या रक्ताश्ल्यादयोऽतिमात्रा हीनमात्रा वा मात्रादोषादपथ्या
भवन्ति ; तथा कालवशात् त एव श्लास्यादयो लघुत्वाद् बलवद्वर्ज्जनां हेतुभ्यो न हिताः ; काल-
ज्ञानेन चेह नित्य एव कालो गृह्यते, भावस्थिरकस्य पुरुषावस्थान्तरेण गृहीतत्वात् । क्रिया तु
संस्करणं, तेन च रक्ताश्ल्यादिरसम्यक्स्निग्धत्वाप्रकृतत्वादिना ओदमदोषेणहितो भवति ;
तथा स एव भूमिसम्बन्धादानूपदेऽज्ञः सन् अपथ्यो भवति, तथा देहावैक्या मेदस्त्रिनो रक्त-
हाकिर्लघुत्वा न हितो भवति, तदुक्तम्,—“गुरु जातर्पणव्येष्टं स्थूलानां कर्मानं प्रति”

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेशं समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोत्येतद्धितं विद्धि । विपरीतमहितमेतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति । एवंवादिनं भगवन्तमात्रं यमग्निवेश उवाच—भगवन् न त्वेतदेव-मुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ १६ ॥

लभामह इति । एवमहितसमाख्यातानाञ्चाहारजातानां मात्राकालाद्यन्तरेषुप-योगाद्विपरीतकारित्वं हितकारित्वमुपलभामह इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—एवमुक्तवन्तं तमग्निवेशं भगवानात्रेयो हिताहितानामाहार जातानामनपवादलक्षणमुवाच । तदयथा—यदाहारेत्यादि । भो अग्निवेश ! यदेव आहारजातं सम्यगयुक्तं समान् शरीरधातून् प्रकृतौ साम्यावस्थायां स्थापयति विषमांश्च शरीरधातून् समीकरोति, तदाहारजातं हितं विद्धि । यच्चैतद्विपरीत-माहारजातं सम्यगसम्यक् च युक्तमपि समान् शरीरधातून् विषमीकरोति विषमांश्च शरीरधातून् न समीकरोति तदहितं विद्धि । इत्येतद्धिताहितलक्षण मनपवादं भवति । नास्ति ह्येतदप बज्जेयित्वाऽप्यो वादोऽस्य कश्चिदित्यनप-वादः । सामान्यतो विशेषवचनमपवादः । (एवमित्यादि । यदाहारजात-मित्यादिनोक्तवन्तमात्रेय-पुनर्व्वमुमग्निवेश उवाच) नन्वेवमपि चोपदेशमात्रेण किमाहारजातं द्रव्यतो गुणतः कर्मतः सर्व्वविषयवतश्च सर्व्वेभिषगभिर्विदिनं भवतीति ? अत उच्यते—न त्वेतदित्यादि । भूयिष्ठकल्पाः प्रायेण सर्व्वेभिषज एतदाहारजातं हितमहितमेवंप्रकारेणोपदिष्टं न हिताहितं विज्ञास्यन्ति ॥ १६ ॥

इति ; तथा स एव दोषे जायावहितः, दोषशब्देन व्याधिरपि ग्रहीतव्यः । तथा पुरुषस्य बाह्यावस्थायां स्लेष्मप्रधानायां तिक्तानि पथ्यम्, तत् तु बाह्येणैव वृद्धवाते न पथ्यम् । भवस्थान्तरशब्दश्च मात्रादिभिः प्रायेकं सम्बध्यते ; एवमहितस्यापि मात्रादिपरिग्रहेण हितत्वमुन्ने-तव्यम् ॥ १७१५ ॥

चक्रपाणिः—सिद्धान्तयति—यदाहारजातमित्यादि । अनेन च ग्रन्थेन हिताहितत्वं न स्वरूपेण भावानाम्, किन्तु मात्रादिसम्बन्धमिति दर्शितं स्यात् । न त्वित्यादि—एतदिति हिताहितम् ; एवमुद्दिष्टमिति “यदाहारजातम्” इत्यादिलक्षणोद्दिष्टम् ; विज्ञास्यन्ति न त्विति सम्बन्धः ; एतस्मिन् हिताहितलक्षणे मात्राद्यवस्थान्तरज्ञानं विना न हितत्वमहितत्वं वा हितानां रक्तशब्दा-दीनामहितानां यवकादीनाञ्च ज्ञानं पार्यते, मात्राद्यवस्थायाञ्च दुर्ज्ञानत्वेन सर्व्ववैद्या ज्ञानमशमा इति ॥ १६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेशं समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोत्येतद्धितं विद्धि । विपरीतमहितमेतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति । एवंवादिनं भगवन्तमात्रं यमग्निवेश उवाच—भगवन् न त्वेतदेव-मुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ १६ ॥

लभामह इति । एवमहितसमाख्यातानाञ्चाहारजातानां मात्राकालाद्यन्तरेषुप-योगाद्विपरीतकारित्वं हितकारित्वमुपलभामह इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—एवमुक्तवन्तं तमग्निवेशं भगवानात्रेयो हिताहितानामाहार जातानामनपवादलक्षणमुवाच । तद्व्यथा—यदाहारेत्यादि । भो अग्निवेश ! यदेव आहारजातं सम्यगयुक्तं समान् शरीरधातून् प्रकृतौ साम्यावस्थायां स्थापयति विषमांश्च शरीरधातून् समीकरोति, तदाहारजातं हितं विद्धि । यच्चैतद्विपरीत-माहारजातं सम्यगसम्यक् च युक्तमपि समान् शरीरधातून् विषमीकरोति विषमांश्च शरीरधातून् न समीकरोति तदहितं विद्धि । इत्येतद्धिताहितलक्षण मनपवादं भवति । नास्ति ह्येतदपि वज्जेयित्वाऽप्यो वादोऽस्य कश्चिदित्यनप-वादः । सामान्यतो विशेषवचनमपवादः । (एवमित्यादि । यदाहारजात-मित्यादिनोक्तवन्तमात्रेय-पुनर्व्वमुमग्निवेश उवाच) नन्वेवमपि चोपदेशमात्रेण किमाहारजातं द्रव्यतो गुणतः कर्मतः सर्व्वविषयवतश्च सर्व्वेभिषगभिर्विदिनं भवतीति ? अत उच्यते—न त्वेतदित्यादि । भूयिष्ठकल्पाः प्रायेण सर्व्वेभिषज एतदाहारजातं हितमहितमेवंप्रकारेणोपदिष्टं न हिताहितं विज्ञास्यन्ति ॥ १६ ॥

इति ; तथा स एव दोषे जायावहितः, दोषशब्देन व्याधिरपि ग्रहीतव्यः । तथा पुरुषस्य बाह्यावस्थायां स्लेष्मप्रधानायां तिक्तानि पथ्यम्, तत् तु बाह्येणैव वृद्धवाते न पथ्यम् । भवस्थान्तरशब्दश्च मात्रादिभिः प्रायेण सम्बध्यते ; एवमहितस्यापि मात्रादिपरिग्रहेण हितत्वमुन्ने-तव्यम् ॥ १७१५ ॥

चक्रपाणिः—सिद्धान्तयति—यदाहारजातमित्यादि । अनेन च ग्रन्थेन हिताहितत्वं न स्वरूपेण भावानाम्, किन्तु मात्रादिसम्बन्धमिति दर्शितं स्यात् । न त्वित्यादि—एतदिति हिताहितम् ; एवमुपदिष्टमिति “यदाहारजातम्” इत्यादिलक्षणोद्दिष्टम् ; विज्ञास्यन्ति न त्विति सम्बन्धः ; एतस्मिन् हिताहितलक्षणे मात्राद्यवस्थान्तरज्ञानं विना न हितत्वमहितत्वं वा हितानां रक्तशब्दा-दीनामहितानां यवकादीनाञ्च ज्ञानं पार्यते, मात्राद्यवस्थायाञ्च दुर्ज्ञानत्वेन सर्व्ववैद्या ज्ञानमशमा इति ॥ १६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां हि विदितमाहारजातमग्निवेश
गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवश्च मात्रादयो भावास्त
एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् । यथा तु खल्वेतदेवमुपदिष्टं
भूयिष्ठकल्पाः सर्व एव भिषजो विज्ञास्यन्ति तथैव तदुप-
देक्ष्यामः । मात्रादीन् सर्वानुदाहरन्तु * । तेषां हि बहुविधा
विकल्पा भवन्ति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि चैवमुपदिष्टं के भिषजो हिताहितं विज्ञास्यन्तीति ? अत्र
उच्यते—येषां हीत्यादि । येषां भिषजां गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वा-
वयवश्चाहारजातं विदितं, विदिताश्च येषां तस्य मात्रादयो भावा मात्राकाल-
क्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तराणि, ते भिषज एवंप्रकारेण समान् धातुन्
प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोति यदाहारजातं तद्वितं तद्विपरीतमहित-
मित्येवंप्रकारेणोपदिष्टमेतद्विताहितं विज्ञातुमुत्सहेरन् । येषां गुणादितो न
विदितं ते कथं हिताहितं विज्ञास्यन्तीति ? अत्र उच्यते—यथा त्वित्यादि ।
भूयिष्ठकल्पा ये सर्वेभिषजस्ते खल्वेवमुपदिष्टं यदाहारजातं समान् धातुन्
प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोति तद्वितं तद्विपरीतमहितमित्येतन्-
प्रकारेणोपदिष्टमेव तद्विताहितं ते गुणादितो यथा विज्ञास्यन्ति तथैव तद्विता-
हितमुपदेक्ष्यामः । तर्हि किं तस्याहारजातस्य मात्राद्यवस्थान्तराण्युपदेक्ष्यन्ते
इति ? अत्र उच्यते—मात्रादीनित्यादि । ये सर्वेभिषजो गुणतो द्रव्यतः
कर्मतः सर्वावयवश्चाहारजातं न विदन्ति ते भूयिष्ठकल्पाः मात्रादीन्
सर्वान् मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थाविशेषान् कर्मकाले दृष्ट्वा
विविच्योदाहरन्तु । कस्मादिति ? अत्र उच्यते—तेषां हीत्यादि । हि यस्मान् तेषां

चक्रपाणिः—एतदेवासर्वभिषगुज्ञेयत्वं लक्षणस्याह—येषामित्यादि । गुणत इतीह प्रकारेण
गुणमुत्वादिगुणतः ; द्रव्यत इति कारणतः, यथा—“इदमाप्यमिदमाग्नेयम्” इत्यादि । किंवा
द्रव्यत इत्याहारप्रभ्यान् रक्तशक्यादेः ; कर्मतः कार्यतः, यथा—“इदं जीवन्मिरं
वृंह्यम्” इत्यादि ; सर्वोदयवसश्चेति रसवीर्यविपाकप्रभावेभ्यः ; मात्रादयश्चान्तरोक्ताः
पुरुषादयश्चान्तरोक्ता येषां । आहारतत्त्वञ्च गुणादिभ्यो विदितम्, मात्रादयश्च विदिता इति
कोट्यतः ; किंवा गुणभ्येन रक्तोर्वादीनामपि ग्रहणम् ; सर्वोदयवसश्चेति मात्रादिज्ञानेन
सर्वोदयः । यथेत्यादी पतयितुं हिताहितम् ; भूयिष्ठकल्पा नानाप्रकारा बभूवुस्तन्मन्त्रा इत्येवम् ।

* मात्रादीन् सर्वान् भावानुदाहरन्तः इति चक्रः ।

तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां हि विदितमाहारजातमग्निवेश
गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवश्च मात्रादयो भावास्त
एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् । यथा तु खल्वेतदेवमुपदिष्टं
भूयिष्ठकल्पाः सर्व एव भिषजो विज्ञास्यन्ति तथैव तदुप-
देक्ष्यामः । मात्रादीन् सर्वानुदाहरन्तु * । तेषां हि बहुविधा
विकल्पा भवन्ति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि चैवमुपदिष्टं के भिषजो हिताहितं विज्ञास्यन्तीति ? अत्र
उच्यते—येषां हीत्यादि । येषां भिषजां गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वा-
वयवश्चाहारजातं विदितं, विदिताश्च येषां तस्य मात्रादयो भावा मात्राकाल-
क्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तराणि, ते भिषज एवंप्रकारेण समान् धातुन्
प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोति यदाहारजातं तद्वितं तद्विपरीतमहित-
मित्येवंप्रकारेणोपदिष्टमेतद्विताहितं विज्ञातुमुत्सहेरन् । येषां गुणादितो न
विदितं ते कथं हिताहितं विज्ञास्यन्तीति ? अत्र उच्यते—यथा त्वित्यादि ।
भूयिष्ठकल्पा ये सर्वेभिषजस्ते खल्वेवमुपदिष्टं यदाहारजातं समान् धातुन्
प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोति तद्वितं तद्विपरीतमहितमित्येतन्-
प्रकारेणोपदिष्टमेव तद्विताहितं ते गुणादितो यथा विज्ञास्यन्ति तथैव तद्विता-
हितमुपदेक्ष्यामः । तर्हि किं तस्याहारजातस्य मात्राद्यवस्थान्तराण्युपदेक्ष्यन्ते
इति ? अत्र उच्यते—मात्रादीनित्यादि । ये सर्वेभिषजो गुणतो द्रव्यतः
कर्मतः सर्वावयवश्चाहारजातं न विदन्ति ते भूयिष्ठकल्पाः मात्रादीन्
सर्वान् मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थाविशेषान् कर्मकाले दृष्ट्वा
विविच्योदाहरन्तु । कस्मादिति ? अत्र उच्यते—तेषां हीत्यादि । हि यस्मान् तेषां

चक्रपाणिः—एतदेवासर्वभिषगुज्येयत्वं लक्षणस्याह—येषामित्यादि । गुणत इतीह प्रकारेण
गुणमुत्वादिगुणतः ; द्रव्यत इति कारणतः, यथा—“इदमाप्यमिदमाग्नेयम्” इत्यादि । किंवा
द्रव्यत इत्याहारप्रभ्यान् रक्तशक्यादेः ; कर्मतः कार्यतः, यथा—“इदं जीवन्मिरं
वृंह्यम्” इत्यादि ; सर्वोदयवसश्चेति रसवीर्यविपाकप्रभावेभ्यः ; मात्रादयश्चान्तरोक्ताः
पुरुषादयश्चान्तरोक्ता येयाः । आहारतत्त्वञ्च गुणादिभ्यो विदितम्, मात्रादयश्च विदिता इति
कोट्यतः ; किंवा गुणभ्येन रक्तोर्वादीनामपि ग्रहणम् ; सर्वोदयवसश्चेति मात्रादिज्ञानेन
सर्वोदयः । यथेत्यादी पतयितुं हिताहितम् ; भूयिष्ठकल्पा नानाप्रकारा बभूवुस्तन्मन्त्रा इत्येवम् ।

* मात्रादीन् सर्वान् भावानुदाहरन्तः इति चक्रः ।

आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतः सञ्चावयवतश्चानु-
व्याख्यास्यामः ; तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्था-
भेदात् । पुनर्द्वियोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् । द्विविधप्रभावो
हिताहितोदकविशेषात् । चतुर्विधोपयोगः, पानाशनभक्षलेहो-
पयोगात् । षड्रास्वादः रसभेदतः षड्विधत्वात् ॥ १८ ॥

मात्रादीनां प्रतिपुरुषमवस्थाविशेषे बहुविधा नूनाधिक्यादयो विकल्पा भवन्ति ।
तानुपदेष्टुमपरिसङ्ख्यत्वात् न प्रभवामः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तस्मादाहारविधिविशेषांस्तु लक्षणतो गुणादितोऽवयवतश्च
व्याख्यास्यामः । ततस्ते गुणादितो हिताहितं विज्ञास्यन्ति । तद्यथेत्यादि ।
आहारत्वमित्यादि आहारस्येति । आहार्यते जिहया दन्तैश्चाधो
गलान्नीयते यः स आहारः । तस्याहारत्वं जिहया सह दन्तैश्च गलादधो-
नयनमेकविधम् । कस्मात् ? अर्थाभेदात् । अथस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य जिह्वा-
दन्तकरणगलाधोनयनव्यापारजन्यगलाधोगमनस्य भेदाभावात् । सञ्चत्रैव
आहारेष्वपरिसङ्ख्येषु । स पुनराहारो द्वियोनिर्द्विप्रभवः । स्थावरजङ्गमात्मक-
त्वात् । स एवाहारो द्विविधप्रभावः, द्विविधः प्रभावो वीर्यं यस्य ।
कस्मात् ? हिताहितोदकविशेषात् । हितश्चाहितश्चोत्तरकालिको हि फलोदयो
यस्ततस्तस्य विशेषात् । आहारेऽभ्यवहृते दुश्चरकालं विपाकादुत्तरं हितत्वा-
हितत्वभेदः प्रभावस्य । स पुनश्चतुर्विधोपयोगः । चतुर्विध उपयोगः प्रयोगो
यस्य सः । कस्मात् ? पानाशनभक्षलेहोपयोगात् । पानं द्रवद्रव्यगलाधो-
नयनम् । अशनं गलाधोगमनजनकचूर्वणव्यापारः । भक्षो भक्षणमिह तु

भूयिष्ठकल्पा इति कृत्वा सर्वप्रहणमुत्तमादीनामेव श्रेष्ठश्रेष्ठमादिभेदप्रहणार्थम् ; किंवा
कल्पाद्यद्विधाभ्यामिदं प्रहणार्थम् ; किंवा भूयिष्ठकल्पा इति विज्ञातभूरिहिताहितोदाहरणः ;
अप्रगल्भकारेण बहु हिताहितं वक्ष्यम्, तच्चात्पशुदीनां व्यवहाराय भवति, प्रकृष्टपशुदीनाञ्चो-
त्तमादीति भावः ॥ १७ ॥

पाशपाणिः—लक्षणत इति, लक्षणम्—आहारत्वस्थावरजङ्गमादि, एतच्च “तद्यथा आहारत्वम्”
इत्यादिना “करणबानुत्पाद्य” इत्यन्तेन वक्ष्यति ; अवयवत इत्येकदेशतः, एकदेशाच्च कोहित-
पानाश्वाद्यः, ते हि “तद्यथा कोहितपानाश्वाद्यः” इत्यादिना वक्ष्यन्ते । अर्थाभेदादित्येकविधमव-
स्थाभेदात् ; द्वियोनिरिति द्विप्रभवः ; हितरूपोऽहितरूपो बोधको हिताहितोदकः, स एव

आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतः सञ्चावयवतश्चानु-
व्याख्यास्यामः ; तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्था-
भेदात् । पुनर्द्वियोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् । द्विविधप्रभावो
हिताहितोदकविशेषात् । चतुर्विधोपयोगः, पानाशनभक्षलेहो-
पयोगात् । षड्रास्वादः रसभेदतः षड्विधत्वात् ॥ १८ ॥

मात्रादीनां प्रतिपुरुषमवस्थाविशेषे बहुविधा नूनाधिक्यादयो विकल्पा भवन्ति ।
तानुपदेष्टुमपरिसङ्ख्यत्वात् न प्रभवामः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तस्मादाहारविधिविशेषांस्तु लक्षणतो गुणादितोऽवयवतश्च
व्याख्यास्यामः । ततस्ते गुणादितो हिताहितं विज्ञास्यन्ति । तद्यथेत्यादि ।
आहारत्वमित्यादि आहारस्येति । आहार्यते जिहया दन्तैश्चाधो
गलान्नीयते यः स आहारः । तस्याहारत्वं जिहया सह दन्तैश्च गलादधो-
नयनमेकविधम् । कस्मात् ? अर्थाभेदात् । अथस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य जिह्वा-
दन्तकरणगलाधोनयनव्यापारजन्यगलाधोगमनस्य भेदाभावात् । सञ्चत्रैव
आहारेष्वपरिसङ्ख्येषु । स पुनराहारो द्वियोनिर्द्विप्रभवः । स्थावरजङ्गमात्मक-
त्वात् । स एवाहारो द्विविधप्रभावः, द्विविधः प्रभावो वीर्यं यस्य ।
कस्मात् ? हिताहितोदकविशेषात् । हितश्चाहितश्चोत्तरकालिको हि फलोदयो
यस्ततस्तस्य विशेषात् । आहारेऽभ्यवहृते दुश्चरकालं विपाकादुत्तरं हितत्वा-
हितत्वभेदः प्रभावस्य । स पुनश्चतुर्विधोपयोगः । चतुर्विध उपयोगः प्रयोगो
यस्य सः । कस्मात् ? पानाशनभक्षलेहोपयोगात् । पानं द्रवद्रव्यगलाधो-
नयनम् । अशनं गलाधोगमनजनकचूर्वणव्यापारः । भक्षो भक्षणमिह तु

भूयिष्ठकल्पा इति कृत्वा सर्वप्रहणमुत्तमादीनामेव श्रेष्ठश्रेष्ठमादिभेदप्रहणार्थम् ; किंवा
कल्पाद्यद्विधाभ्यामिदं प्रहणार्थम् ; किंवा भूयिष्ठकल्पा इति विज्ञातभूरिहिताहितोदाहरणः ;
अप्रगल्भकारेण बहु हिताहितं वक्ष्यम्, तच्चात्पशुदीनां व्यवहाराय भवति, प्रकृष्टपशुदीनाञ्जु-
शमावैति भावः ॥ १७ ॥

पाशपाणिः—लक्षणत इति, लक्षणम्—आहारत्वस्थावरजङ्गमादि, एतच्च “तद्यथा आहारत्वम्”
इत्यादिना “करणबानुत्पाद्य” इत्यन्तेन वक्ष्यति ; अवयवत इत्येकदेशतः, एकदेशाच्च कोहित-
पानाश्वाद्यः, ते हि “तद्यथा कोहितपानाश्वाद्यः” इत्यादिना वक्ष्यन्ते । अर्थाभेदादित्येकविधमव-
स्थाभेदात् ; द्वियोनिरिति द्विप्रभवः ; हितरूपोऽहितरूपो बोधको हिताहितोदकः, स एव

विंशतिगुणः—गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णस्थिर-
सरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानु-
गमात् ॥ १६ ॥

पिष्टकादिद्रव्यगलाधोगमनजनकचूर्वणचूषणव्यापारः । लेहो जिह्वामात्रेण
घनद्रवद्रव्यगलाधोगमनजनकचूर्वणचूषणव्यापारः । इत्येवं चतुर्विधया
यस्योपयोगः क्रियते स चतुर्विधोपयोगः । स पुनराहारः षडास्वादः ।
षडास्वादाः स्वादुताभजनानि यस्य सः । रसभेदतः षड्विधास्वादास्वादस्य ।
मधुरास्वादोऽम्लास्वादो लवणास्वादः कटुकास्वादस्तिक्तास्वादः कषायास्वाद-
श्चेति षडास्वादाः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—स पुनराहारो विंशतिगुणः । विंशतिगुणा यस्य सः
गुरुलघुत्वाद्यनुगमात् । आहारस्य हि गुरुलाघवादयो गुणा अनुगता
एकान्तेन । रूपादयो गुणास्तु नैकान्तेनानुगताः । संन्यामादौ मलिनाहार-
योगस्य हेतुत्वाद् गन्धस्य वर्णकरणार्थं तत्तद्वर्णद्रव्योपयोगाच्च सत्त्वंत्रोप-
योगाभावात् । एवमेव गुरुलाघवादीनां द्वन्द्वानामेकैकस्यैवानुगमो न
द्वन्द्वानामिति चेत् ? सत्यम् । स्वस्थानां हितोपयोगेऽहितवर्जनेन
मलिनाहारवर्जनलाभे । तदुपयोगेऽनुगमाभावान्मलिनगुणस्य । सुश्रुते
चेमे गुणा लक्षणतः प्रोक्ताः । तद्व्यथा—“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्म-
विस्तरम् । कर्मभिस्तनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ ङादनः स्तम्भनः
शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहनिज् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः ॥
स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा । रुक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्
स्तम्भनः खरः ॥ पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विशदो
विपरीतोऽस्मात् कृदाचूषणरोपणः ॥ दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदु-
रन्यथा । सादोपलेपबलकृद् गुरुस्तपेणवृंहणः । लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो
रोपणस्तथा ॥ दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः । दर्शयान्मान्
प्रवक्ष्यामि द्रव्यादींस्तान् निबोध मे ॥ द्रवः प्रकृदेनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्ध-
कारकः । श्लक्ष्णः पिच्छिलवर्ज्यः कर्कशो विशदो यथा ॥ सुत्वानु-

विशेषः, इदं उत्तरकालीनं फलम् । गुरुलाघवादयो गुणाः परस्परविरोधिनो ज्ञेयाः, अनु-
गमादिबलानुगतत्वादिति ; आत्रेयभद्रकाव्ये कथ्यमाणाः परस्परविरुद्धाः गुणा न तथाविध-

विंशतिगुणः—गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णस्थिर-
सरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानु-
गमात् ॥ १६ ॥

पिष्टकादिद्रव्यगलाधोगमनजनकचूर्वणचूषणव्यापारः । लेहो जिह्वामात्रेण
घनद्रवद्रव्यगलाधोगमनजनकचूर्वणचूषणव्यापारः । इत्येवं चतुर्विधया
यस्योपयोगः क्रियते स चतुर्विधोपयोगः । स पुनराहारः षडास्वादः ।
षडास्वादाः स्वादुताभजनानि यस्य सः । रसभेदतः षड्विधास्वादास्वादस्य ।
मधुरास्वादोऽम्लास्वादो लवणास्वादः कटुकास्वादस्तिक्तास्वादः कषायास्वाद-
श्चेति षडास्वादाः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—स पुनराहारो विंशतिगुणः । विंशतिगुणा यस्य सः
गुरुलघुत्वाद्यनुगमात् । आहारस्य हि गुरुलाघवादयो गुणा अनुगता
एकान्तेन । रूपादयो गुणास्तु नैकान्तेनानुगताः । संन्यामादौ मलिनाहार-
योगस्य हेतुत्वाद् गन्धस्य वर्णकरणार्थं तत्तद्वर्णद्रव्योपयोगाच्च सत्त्वंत्रोप-
योगाभावात् । एवमेव गुरुलाघवादीनां द्वन्द्वानामेकैकस्यैवानुगमो न
द्वन्द्वानामिति चेत् ? सत्यम् । स्वस्थानां हितोपयोगेऽहितवर्जनेन
मलिनाहारवर्जनलाभे । तदुपयोगेऽनुगमाभावान्मलिनगुणस्य । सुश्रुते
चेमे गुणा लक्षणतः प्रोक्ताः । तद्व्यथा—“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्म-
विस्तरम् । कर्मभिस्तनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ ङादनः स्तम्भनः
शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहनिज् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः ॥
स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा । रुक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्
स्तम्भनः खरः ॥ पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विशदो
विपरीतोऽस्मात् कृदाचूषणरोपणः ॥ दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदु-
रन्यथा । सादोपलेपबलकृद् गुरुस्तपेणवृंहणः । लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो
रोपणस्तथा ॥ दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः । दर्शयान्मान्
प्रवक्ष्यामि द्रव्यादींस्तान् निबोध मे ॥ द्रवः प्रकृदेनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्ध-
कारकः । श्लक्ष्णः पिच्छिलवर्ज्यः कर्कशो विशदो यथा ॥ सुत्वानु-

विशेषः, इदं उक्तकालीनं फलम् । गुरुलाघवादयो गुणाः परस्परविरोधिनो ज्ञेयाः, अनु-
गमादिबलानुगतत्वादिति ; आत्रेयभद्रकाव्ये कथ्यमाणाः परस्परव्यापारो गुणा न तथाज्ञेय-

अपरिसंख्येयविकल्पो द्रव्यसंयोगसंस्कारादिकरणबाहु-
ल्यात् । तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपकल्प्यन्ते
भूयिष्ठकल्पनाश्च मनुष्याणांश्च प्रकृत्यैव हिततमाश्चाहित-
तमाश्च तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः । तद्वयथा—लोहित-
शालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः

बन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्मादृष्टासारुचि-
कारकः ॥ सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः । व्यवायो चाखिलं
देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ विकाशी विकशन्नेव सन्निबन्धान् विमोक्षयेत् ।
आशुकारी तथाशुत्वाद्वात्यम्भसि तैलवत् ॥ सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्नातः-
स्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत् परिकीर्त्तिताः ॥ इति ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—स पुनराहारोऽपरिसङ्ख्येयविकल्पः । अपरिसङ्ख्येयः संख्यातु-
महेतरहितो विकल्पो यस्य सः । द्रव्याणां संयोगस्य करणस्य संस्कारस्य च
बाहुल्यात् । इति । तर्हि किमसंख्येयविकल्पानां द्रव्याणां कान् स्तेनोपदेशः
कारिष्यते इति ? अत उच्यते—तस्येत्यादि । तस्याहारस्य ये ये विकारा
अवयवाश्च भूयिष्ठं प्रायेणोपकल्प्यन्ते, एवं ये ये भूयिष्ठकल्पना आहारस्य
विकारा यवाग्वादयोऽवयवाश्च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चाथवाहिततमाश्च
भवन्ति तांस्तानाहारस्य विकारानवयवान् यथावदुपदेक्ष्यामो न कृत्स्नान् ॥

तद्वययेत्यादि । लोहितेत्यादि । लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्य-
तमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति । लोहितशालय इति रक्तशालयः । शूकधान्याना-

कारका इति नेहोच्यन्ते, ये तु तत्र संयोगकरणे आहारविधौ भूय्युपयोगिनी, ते बहुविधत्वेन
अपरिसंख्येयविकल्पहेतुत्वेनैव निवेक्षिते, परिमाणन्तु मात्रा, सा चेद्दानुदाहरणीयत्वेन प्रतिज्ञाता
“मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः” इति वचनेन । द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यादिति—द्रव्यं शूक-
धान्यादिकं संयोग आहारद्रव्याणां मेलनं, करणं संस्कारः । विकारावयवा इति प्रकारैकदेशाः,
भूयिष्ठकल्पनामिति किञ्चिन्मूलवस्तूनां, कल्पनाद्यो ह्यदमीपदसमाप्यर्थः, यथा—“राजकल्पः”
इति ; एतेन प्रायशो वस्तूनां ये हिता अहिताश्च त उच्यन्त इत्यर्थः ; अन्ये तु भूयिष्ठकल्पना-
मिति समानधातुप्रकृतीनामिति श्रुतेः ; प्रकृत्येति न संयोगकरणादिना, किन्तु स्वभावेन ।

लोहितशाली रक्तशालिः, शूकधान्यानामित्यादी निदर्शने यद्वा ; पथ्यतमत्वेन
इति तमप्रयोगः सजातीयेभ्यः प्रकृत्येन श्रेष्ठतमा इति तमप्रग्रहं स्वार्षिकं, यथा—“शुचिभिः

अपरिसंख्येयविकल्पो द्रव्यसंयोगसंस्कारादिकरणबाहु-
ल्यात् । तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपकल्प्यन्ते
भूयिष्ठकल्पनाश्च मनुष्याणांश्च प्रकृत्यैव हिततमाश्चाहित-
तमाश्च तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः । तद्वयथा—लोहित-
शालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः

बन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्मादृष्टासारुचि-
कारकः ॥ सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः । व्यवायो चाखिलं
देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ विकाशी विकशन्नेव सन्निबन्धान् विमोक्षयेत् ।
आशुकारी तथाशुत्वाद्वात्यम्भसि तैलवत् ॥ सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्नातः-
स्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत् परिकीर्त्तिताः ॥ इति ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—स पुनराहारोऽपरिसङ्ख्येयविकल्पः । अपरिसङ्ख्येयः संख्यातु-
महेत्तरहितो विकल्पो यस्य सः । द्रव्याणां संयोगस्य करणस्य संस्कारस्य च
बाहुल्यात् । इति । तर्हि किमसंख्येयविकल्पानां द्रव्याणां कान् स्तेनोपदेशः
कारिष्यते इति ? अत उच्यते—तस्येत्यादि । तस्याहारस्य ये ये विकारा
अवयवाश्च भूयिष्ठं प्रायेणोपकल्प्यन्ते, एवं ये ये भूयिष्ठकल्पना आहारस्य
विकारा यवाग्वादयोऽवयवाश्च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चाथवाहिततमाश्च
भवन्ति तांस्तानाहारस्य विकारानवयवान् यथावदुपदेक्ष्यामो न कृत्स्नान् ॥

तद्वययेत्यादि । लोहितेत्यादि । लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्य-
तमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति । लोहितशालय इति रक्तशालयः । शूकधान्याना-

कारका इति नेहोच्यन्ते, ये तु तत्र संयोगकरणे आहारविधौ भूय्युपयोगिनी, ते बहुविधत्वेन
अपरिसंख्येयविकल्पहेतुत्वेनैव निवेक्षिते, परिमाणान्नु मात्रा, सा चेद्दानुदाहरणीयत्वेन प्रतिज्ञाता
“मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः” इति वचनेन । द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यादिति—द्रव्यं शूक-
धान्यादिकं संयोग आहारद्रव्याणां मेलनं, करणं संस्कारः । विकारावयवा इति प्रकारैकदेशाः,
भूयिष्ठकल्पनामिति किञ्चिन्मूलवस्तूनां, कल्पनाद्यो ह्यदमीपदसमाप्यर्थः, यथा—“राजकल्पः”
इति ; एतेन प्रायशो वस्तूनां ये हिता अहिताश्च त उच्यन्त इत्यर्थः ; अन्ये तु भूयिष्ठकल्पना-
मिति समानधातुप्रकृतीनामिति श्रुतेः ; प्रकृत्येति न संयोगकरणादिना, किन्तु स्वभावेन ।

लोहितशाली रक्तशालिः, शूकधान्यानामित्यादी निदर्शने यद्वा ; पथ्यतमत्वेन
इति तमप्रयोगः सजातीयेभ्यः प्रकृत्येन श्रेष्ठतमा इति तमप्रग्रहं स्वार्षिकं, यथा—“शुचिभिः

शमीधान्यानाम्, आन्तरीक्षमुदकानाम्, सैन्धवं लवणा-
नाम्, जीवन्तीशाकं शाकानाम्, ऐलेयं मृगमांसानाम्,
लावः पक्षिणाम्, गोधा विलेश्यानाम्, रोहितो मत्स्यानाम्,
गव्यं सर्पिः सर्पिणाम्, गोक्षीरं क्षीराणाम्, तिलतैलं स्थावर-
स्नेहानाम्, वराहवसा आनूपमृगवसानाम्, चुलुकीवसा मत्स्य-
वसानाम्, पाकहंसवसा जलचरविहङ्गमवसानाम्, कुक्कुट-

मिति निर्द्धारणे षष्ठी । एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र बोध्यम् । पथ्यतमत्वेनेति
पथ्यानां हितानां मध्येऽतिशयेन पथ्यास्तत्त्वेन तद्धर्मवत्त्वेन श्रेष्ठतमाः
प्रशस्यातिशया ये तेषां मध्येऽतिशयेन प्रशस्यातिशया इति । एतन्मूत्रस्थं
पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा इत्यधिकृतमुत्तरत्र सर्व्वश्रानुवक्तनीयम् । तथा च—
मुद्राः शमीधान्यानामित्यादौ पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा इत्येवमादि योजना
कार्या । शमीधान्यानि सूपयोनयः । आन्तरीक्षमुदकमेकविधमेवैन्द्रकारक-
तोषारहैमनभेदेन चतुर्विधत्वेऽप्यान्तरीक्षत्वेनैक्यात् ।

सैन्धवं लवणानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतममिति यथाह लिङ्गचचनविपरि-
णामादन्वयात् । जीवन्तीशाकं शाकानां स्वस्थातुरोपयत्र पथ्यतमत्वेनातुर-
हिततमकाकमाच्यादिभ्यः श्रेष्ठतमम् । ऐलेयं मृगमांसानामिति मांस-
जातितः पृथक्करणदिणस्य कृष्णसारस्य मांसं न तु चर्मदिकं पथ्यतमत्वेन
श्रेष्ठम् । लावः पक्षिणामिति पक्षिणां मांसानामित्यनुवृत्त्या लावमांसं पक्षि-
मांसानां श्रेष्ठतमम् । एवं गोधा सुवर्णगोधामांसं विलेश्यानां मांसानां
श्रेष्ठतमम् । रोहितो मत्स्यानामिति । मत्स्यानां मांसानां मध्ये रोहितमत्स्यमांसं
श्रेष्ठतमम् । गव्यं सर्पिः सर्पिणाम् । गोक्षीरं क्षीराणाम् । तिलतैलं स्थावर-
स्नेहानाम् ।

वराहवसानूपवसानाम् । चुलुकीवसा शिशुमारवसा, मत्स्येषु चुलुकी
व्यवह्रियते शास्त्रे । हंसवसा जलचरविहङ्गवसानां न तु जलचराणां सर्व्वेषां

श्रेष्ठतमः कुक्कुटमांस् इति, तथा “अन्यतमं जिह्वावैषरिकम्” इति । श्रेष्ठतमा इति प्रशस्याः ।
यद्यपि काकमांसी त्रिदोषघ्नी रसायनी च, तथापीदृ जीवन्ती स्वस्थहितत्वप्रकर्षादुच्यते, स्वस्थ-
हितत्वप्रकर्षत्वेह वचनादेव लभ्यते ; एवमन्यत्रापि व्याख्येयम्, काकमांसात्प्रत्यं त्रिदोषः—
यत्—काकमांसी पशुं पिता मरणाय ; यद्यपि गोधारोहिती ककपित्तवर्द्धनी, यत्तन् हि—“भूक्षया

शमीधान्यानाम्, आन्तरीक्षमुदकानाम्, सैन्धवं लवणा-
नाम्, जीवन्तीशाकं शाकानाम्, ऐलेयं मृगमांसानाम्,
लावः पक्षिणाम्, गोधा विलेश्यानाम्, रोहितो मत्स्यानाम्,
गव्यं सर्पिः सर्पिणाम्, गोक्षीरं क्षीराणाम्, तिलतैलं स्थावर-
स्नेहानाम्, वराहवसा आनूपमृगवसानाम्, चुलुकीवसा मत्स्य-
वसानाम्, पाकहंसवसा जलचरविहङ्गमवसानाम्, कुक्कुट-

मिति निर्द्धारणे षष्ठी । एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र बोध्यम् । पथ्यतमत्वेनेति
पथ्यानां हितानां मध्येऽतिशयेन पथ्यास्तत्त्वेन तद्धर्मवत्त्वेन श्रेष्ठतमाः
प्रशस्यातिशया ये तेषां मध्येऽतिशयेन प्रशस्यातिशया इति । एतन्मूत्रस्थं
पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा इत्यधिकृतमुत्तरत्र सर्व्वश्रानुवक्तनीयम् । तथा च—
मुद्राः शमीधान्यानामित्यादौ पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा इत्येवमादि योजना
कार्या । शमीधान्यानि सूपयोनयः । आन्तरीक्षमुदकमेकविधमेवैन्द्रकारक-
तोषारहैमनभेदेन चतुर्विधत्वेऽप्यान्तरीक्षत्वेनैक्यात् ।

सैन्धवं लवणानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतममिति यथाह लिङ्गचचनविपरि-
णामादन्वयात् । जीवन्तीशाकं शाकानां स्वस्थातुरोपयत्र पथ्यतमत्वेनातुर-
हिततमकाकमाच्यादिभ्यः श्रेष्ठतमम् । ऐलेयं मृगमांसानामिति मांस-
जातितः पृथक्करणदिणस्य कृष्णसारस्य मांसं न तु चर्मादिकं पथ्यतमत्वेन
श्रेष्ठम् । लावः पक्षिणामिति पक्षिणां मांसानामित्यनुवृत्त्या लावमांसं पक्षि-
मांसानां श्रेष्ठतमम् । एवं गोधा सुवर्णगोधामांसं विलेश्यानां मांसानां
श्रेष्ठतमम् । रोहितो मत्स्यानामिति । मत्स्यानां मांसानां मध्ये रोहितमत्स्यमांसं
श्रेष्ठतमम् । गव्यं सर्पिः सर्पिणाम् । गोक्षीरं क्षीराणाम् । तिलतैलं स्थावर-
स्नेहानाम् ।

वराहवसानूपवसानाम् । चुलुकीवसा शिशुमारवसा, मत्स्येषु चुलुकी
व्यवह्रियते शास्त्रे । हंसवसा जलचरविहङ्गवसानां न तु जलचराणां सर्व्वेषां

श्रेष्ठतमः कुक्कुटमांस् इति, तथा “अन्यतमं जिह्वावैषरिकम्” इति । श्रेष्ठतमा इति प्रशस्याः ।
यद्यपि काकमांसी त्रिदोषघ्नी रसायनी च, तथापीह जीवन्ती स्वस्थहितत्वप्रकर्षादुच्यते, स्वस्थ-
हितत्वप्रकर्षहेतुं वचनादेव लभ्यते ; एवमन्यत्रापि व्याख्येयम्, काकमांसात्प्रत्यं त्रिदोषः—
यत्—काकमांसी पशुं पिता मरणाय ; यद्यपि गोधारोहिती ककपित्तवर्द्धनी, यत्तन् हि—“भूक्षया

वसा विष्किरशकुनिवसानाम्, अजमेदः शाखादमेदसाम्, शृङ्गवेरं कन्दानाम्, मृद्रीका फलानाम्, शर्करा इक्षुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

अत ऊर्ध्वमहिततमानप्युपदेक्ष्यामः । यवकाः शूकधान्यानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति, माषाः शर्माधान्यानाम्, वर्षानादेयमुदकानाम्, ऊपरं लवणानाम्, सर्षप-शाकं शाकानाम्, गोमांसं मृगमांसानाम्, काणकपोतः मध्ये । कुकुटवसा विष्किरशकुनिवसानां श्रेष्ठतमा न तु सर्वेषां शकुनीनां वसानाम् । ह्रस्वेदस्तु वपावसेत्यभिधीयते । अजमेदः शाखादमेदसां श्रेष्ठतमम् । मेदः सर्वधानुस्नेहः । शृङ्गवेरं कन्दानाम् । मृद्रीका फलानाम् । शर्करा इक्षुविकाराणाम् । इति प्रकृत्या स्वभावेन हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—प्रकृत्यैव अहिततमान्यप्याहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि उपदेक्ष्यामः । अहिततमानीति प्रतिज्ञावचने निर्देशान् । पूर्वस्मादनुवृत्तेषु पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति । एषु मध्ये पथ्यतमत्वेनेतिपदं प्रतियोगिपदमहिततमानीति दृष्ट्वा निवृत्तम् । तेनाहिततमत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीति लब्धम् । स्फुटमाह—यवका इत्यादि । अपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति परत्र सर्वत्रानुवर्त्यम् । यवका वेणुयवा । माषाः शर्माधान्यानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमाः । वर्षानादेयं वर्षासु नदीजलम् । ऊपरं लवणानामिति—ऊपरमृत्तिकासम्भवं लवणं लवणानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमं भवति । सर्षप-शाकं शाकानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतममतिशयेनापथ्यतमम् । गोमांसं मृग-वारिजाताञ्च कफपित्तविषर्जनाः इति, तथापीह सजातीयेषु पथ्यत्वप्रकर्षेणोच्यते, तथा किञ्चिदोषकरस्यापि धातुभेदेन पथ्यत्वं भवत्येव, किञ्चित् स्वस्थहितत्वं द्रव्यस्य पृथगेव गुणः दोष-कर्तृत्वं दोषकृत्यं वापेक्षते, यदुक्तम्—“किञ्चिदोषप्रशमनं किञ्चिद् धातुप्रदूषणम् । स्वस्थकृत्तौ मत्तं किञ्चिद् द्रव्यं त्रिविधमुच्यते” ॥ कुल्लुकी “शुशु” इति वयातः, पाकहंसः स्वेतहंसः ॥ ८—२० ॥

चक्रपाणिः—प्रकृततम इति तमप्रयोगः पूर्ववत् स्वार्थिकः, यद्यप्यपथ्यतम इति तमप्रयोगेणैव प्रकृतत्वं प्रतिपादितं, तथाप्यपथ्यतमानां बहुना मध्ये प्रकर्षरूपापनार्थं “प्रकृततमः”

वसा विष्किरशकुनिवसानाम्, अजमेदः शाखादमेदसाम्, शृङ्गवेरं कन्दानाम्, मृद्रीका फलानाम्, शर्करा इक्षुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

अत ऊर्ध्वमहिततमानप्युपदेक्ष्यामः । यवकाः शूकधान्यानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति, माषाः शर्माधान्यानाम्, वर्षानादेयमुदकानाम्, ऊपरं लवणानाम्, सर्षप-शाकं शाकानाम्, गोमांसं मृगमांसानाम्, काणकपोतः मध्ये । कुकुटवसा विष्किरशकुनिवसानां श्रेष्ठतमा न तु सर्वेषां शकुनीनां वसानाम् । ह्रस्वेदस्तु वपावसेत्यभिधीयते । अजमेदः शाखादमेदसां श्रेष्ठतमम् । मेदः सर्वधानुस्नेहः । शृङ्गवेरं कन्दानाम् । मृद्रीका फलानाम् । शर्करा इक्षुविकाराणाम् । इति प्रकृत्या स्वभावेन हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—प्रकृत्यैव अहिततमान्यप्याहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि उपदेक्ष्यामः । अहिततमानीति प्रतिज्ञावचने निर्देशान् । पूर्वस्मादनुवृत्तेषु पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति । एषु मध्ये पथ्यतमत्वेनेतिपदं प्रतियोगिपदमहिततमानीति दृष्ट्वा निवृत्तम् । तेनाहिततमत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीति लब्धम् । स्फुटमाह—यवका इत्यादि । अपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति परत्र सर्वत्रानुवर्त्यम् । यवका वेणुयवा । माषाः शर्माधान्यानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमाः । वर्षानादेयं वर्षासु नदीजलम् । ऊपरं लवणानामिति—ऊपरमृत्तिकासम्भवं लवणं लवणानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमं भवति । सर्षप-शाकं शाकानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतममतिशयेनापथ्यतमम् । गोमांसं मृग-वारिजाताञ्च कफपित्तविषर्जनाः इति, तथापीह सजातीयेषु पथ्यत्वप्रकर्षेणोच्यते, तथा किञ्चिदोषकरस्यापि धातुभेदेन पथ्यत्वं भवत्येव, किञ्चित् स्वस्थहितत्वं द्रव्यस्य पृथगेव गुणः दोष-कर्तृत्वं दोषकृत्यं वापेक्षते, यदुक्तम्—“किञ्चिदोषप्रशमनं किञ्चिद् धातुप्रदूषणम् । स्वस्थकृत्तौ मत्तं किञ्चिद् द्रव्यं त्रिविधमुच्यते” ॥ कुल्लुकी “शुशु” इति वयातः, पाकहंसः स्वेतहंसः ॥ ८—२० ॥

चक्रपाणिः—प्रकृततम इति तमप्रयोगः पूर्ववत् स्वार्थिकः, यद्यप्यपथ्यतम इति तमप्रयोगेणैव प्रकृतत्वं प्रतिपादितं, तथाप्यपथ्यतमानां बहुना मध्ये प्रकर्षरूपापनार्थं “प्रकृततमः”

पक्षिणाम्, भेको विलेशयानाम्, चिलिचिमो मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिणाम्, अविक्षीरं क्षीराणाम्, कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानाम्, महिषवसा आनूपमृगवसानाम्, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानाम्, काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानाम्, चटकवसा विष्किरशकुनिवसानाम्, हस्तिमेदः शाखादमेदसाम्, मूलकं * कन्दानाम्, निकुचफलं फलानाम्, फाणितमिक्षुविकाराणाम् । इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृत्यैवाहिततमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २१ ॥

मांसानाम् । काणकपोतः पक्षिणां मांसानां मध्ये काणकपोतमांसमप्यध्यातमत्वेन श्रेष्ठतमम् । काणकपोतः काणाकोया ।

भेको विलेशयानां मांसानां भेकमांसम् । चिलिचिमो मत्स्यानां मांसानां मध्ये वनरोहितमत्स्यमांसमप्यध्यातमत्वेन श्रेष्ठतमम् । आविकं सापः सर्पिणाम् । अविक्षीरं क्षीराणाम् । कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानाम् । महिषवसानूपमृगवसानाम् । कुम्भीरवसा मत्स्यवसानाम् । कुम्भीरोऽपि शास्त्रे मत्स्येषु व्यवह्रियते । काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानाम्, काकमद्गुः पानीयकाकः । चटकवसा विष्किरशकुनिवसानाम् । विष्किरसंज्ञा वक्ष्यते ।

हस्तिमेदः शाखादमेदसां मध्येऽप्यध्यातमत्वेन श्रेष्ठतमम् । मूलकं कन्दानाम् । निकुचफलं डहुफलं फलानाम् । फाणितमर्द्धावचित्तं इक्षुरसः, इक्षुविकाराणां मध्येऽप्यध्यातमत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीति ।

इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ २१ ॥

इति पदम् ; वर्षासु नादेयं वर्षानादेयम् ; ऊपरदेशभवमूषरम्, काणकपोत इत्यत्र काणशब्दोऽव्ययचयनः यथा—“काणो मेघः” इति । चिलिचिमो महाशकली मत्स्यो रोहितमेव, आत्रेय-भद्रकाण्डीयेऽपि रोहितमेवमेव चिलिचिमं वक्ष्यति ; काकमद्गुः पानीयकाकिका ; चटकः प्रच्छिदः ॥ २१ ॥

पक्षिणाम्, भेको विलेशयानाम्, चिलिचिमो मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिणाम्, अविक्षीरं क्षीराणाम्, कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानाम्, महिषवसा आनूपमृगवसानाम्, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानाम्, काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानाम्, चटकवसा विष्किरशकुनिवसानाम्, हस्तिमेदः शाखादमेदसाम्, मूलकं * कन्दानाम्, निकुचफलं फलानाम्, फाणितमिक्षुविकाराणाम् । इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृत्यैवाहिततमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २१ ॥

मांसानाम् । काणकपोतः पक्षिणां मांसानां मध्ये काणकपोतमांसमप्यध्यातमत्वेन श्रेष्ठतमम् । काणकपोतः काणाकोया ।

भेको विलेशयानां मांसानां भेकमांसम् । चिलिचिमो मत्स्यानां मांसानां मध्ये वनरोहितमत्स्यमांसमप्यध्यातमत्वेन श्रेष्ठतमम् । आविकं सापः सर्पिणाम् । अविक्षीरं क्षीराणाम् । कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानाम् । महिषवसानूपमृगवसानाम् । कुम्भीरवसा मत्स्यवसानाम् । कुम्भीरोऽपि शास्त्रे मत्स्येषु व्यवह्रियते । काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानाम्, काकमद्गुः पानीयकाकः । चटकवसा विष्किरशकुनिवसानाम् । विष्किरसंज्ञा वक्ष्यते ।

हस्तिमेदः शाखादमेदसां मध्येऽप्यध्यातमत्वेन श्रेष्ठतमम् । मूलकं कन्दानाम् । निकुचफलं द्रुमफलं फलानाम् । फाणितमर्द्धावचित्तं इक्षुरसः, इक्षुविकाराणां मध्येऽप्यध्यातमत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीति ।

इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ २१ ॥

इति पदम् ; वर्षासु नादेयं वर्षानादेयम् ; ऊपरदेशभवमूषरम्, काणकपोत इत्यत्र काणशब्दोऽप्यवचनः यथा—“काणो मेघः” इति । चिलिचिमो महाशकली मत्स्यो रोहितमेव, आत्रेय-भद्रकाण्डीयेऽपि रोहितमेवमेव चिलिचिमं वक्ष्यति ; काकमद्गुः पानीयकाकिका ; चटकः प्रच्छिदः ॥ २१ ॥

इति हिताहितावयवो व्याख्यातः आहारविकाराणाम् ।
अतो भूयः कर्म्मोपधानाश्च प्राधान्यतः सानुबन्धानि
द्रव्यादीन्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां

गङ्गाधरः—इति हितेत्यादि । आहारविकाराणामित्येष हितोऽवयव
एकदेशो रक्तशाल्यादिरहितोऽवयवो यवकादिव्याख्यातः । अतः परं भूयः
पुनरपि कर्म्मोपधानाश्च चिकित्सिते यानि कर्म्माणि यान्योपधानि क्रियन्ते
तेषां द्रव्यादीनि प्राधान्यतस्तत्तत्कर्म्मणि चोपदेशु प्रधानानि कर्म्मान्तरेऽप्यनौपधे
चानुबन्धवन्ति अप्राधान्यरूपेणोपयोगीनि तानि अनुव्याख्यास्याम इति ।
नन्वेतदपृष्टं कथमनुव्याख्यास्यते इति चेत् ? न ; हिताहितस्यानपवादलक्षणस्य
प्रश्नेनैवाहारातिरिक्तानाश्च हिताहितत्वं पृष्टं, तदुत्तरमिदं—यथाहारजातं हिता-
हितं तथा कर्म्मेषु चोपदेशु च हिताहितं द्रव्यं भवतीति नापृष्टमनुव्याख्यास्यते ।

तद्यथेत्यादि—अन्नमित्यादि । अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठतममित्यारभ्य
माषाः श्रेष्ठमपित्तजननानामित्यन्तः कर्म्मेणां स्वस्थानुरोपयोगिद्रव्याणि ।
ततो मदनफलमित्यारभ्य वृष्णातियोगप्रशमनानामित्यन्तरोपधानां द्रव्याणि
व्याध्युपयोगीनि । ततोऽतिमात्राशनमित्यारभ्य एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणा-
मित्यन्तः कर्म्माणि । ततो गभशल्यमनाहार्याणामित्यारभ्य सव्वसंन्यासः
सुखकराणामित्यन्तः कर्म्मेणां द्रव्याणि व्याख्यातानि । तथा च अन्नं
वृत्तिकराणां श्रेष्ठतममिति यतो यन्निर्द्वादयं तद्वस्त्वत्त्वेन तच्छ्रेष्ठतममिति
सव्वत्र बोध्यम् । तेन वृत्तिकराणां वृत्तेन हेतूनां मध्येऽन्नं चतुर्विधं वृत्ति-

चक्रपाणिः—हिताहितावयवमित्यादि—अन्नाशवितिशब्दोऽप्याहार्यः, तेन इति हिताहितावयव-
माहारविकाराणां व्याख्यातं भवतीति पूर्वजैव योजनीयम् ; अतो भूय इति, अत इति हेतौ, यस्मात्
हिताहितादुक्तम्, न तु तेषां कर्म्मैत्यर्थः ; भूयःशब्दः पुनरर्थः, कर्म्मैति कार्यम्, तेन अतो भूय
आहारविकाराणां कर्म्म, यथा—“अन्नं वृत्तिकराणाम्” “उदकमाश्रासकराणाम्” इत्यादि, तथोप-
धानाञ्च कर्म्म, यथा—“त्रिद्वत् सुखविवेचनानाम्” इत्यादि वक्ष्यामः । प्राधान्यत इत्यनेन सर्वेषां
माहारविकाराणामोपधानाञ्च कर्म्माभिधातव्यम्, किन्तु, यथाप्रधानमिति दर्शयति ; सानुबन्धानीति
सप्रयोजनानीति, यथा—“अजीर्णमुदाख्याणाम्” इत्यादि ; अजीर्णज्वरादिकर्म्मकथनं हि चिकित्-
सोपयोगि वक्तव्यमेव ; द्रव्याणीति महाभूतानि, यथा—“जलं सारभनानां” “वायुः संज्ञा-
प्रदानहेतुनाम्” इत्यादि ; द्रव्याणीत्युपलक्षणम्, तत्र सानुबन्धानीत्यस्य विशेषणम्, तेन,
अद्वयमपि सानुबन्धमुच्यते, यथा—“साक्षसहितकर्म्मः साधनानाम्” इति ; किंवा हिताहिता-

इति हिताहितावयवो व्याख्यातः आहारविकाराणाम् ।
अतो भूयः कर्म्मोपधानाश्च प्राधान्यतः सानुबन्धानि
द्रव्यादीन्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां

गङ्गाधरः—इति हितेत्यादि । आहारविकाराणामित्येष हितोऽवयव
एकदेशो रक्तशाल्यादिरहितोऽवयवो यवकादिव्याख्यातः । अतः परं भूयः
पुनरपि कर्म्मोपधानाश्च चिकित्सिते यानि कर्म्माणि यान्योपधानि क्रियन्ते
तेषां द्रव्यादीनि प्राधान्यतस्तत्तत्कर्म्मणि चोपदेशु प्रधानानि कर्म्मान्तरेऽप्यनौपधे
चानुबन्धवन्ति अप्राधान्यरूपेणोपयोगीनि तानि अनुव्याख्यास्याम इति ।
नन्वेतदपृष्टं कथमनुव्याख्यास्यते इति चेत् ? न ; हिताहितस्यानपवादलक्षणस्य
प्रश्नेनैवाहारातिरिक्तानाश्च हिताहितत्वं पृष्टं, तदुत्तरमिदं—यथाहारजातं हिता-
हितं तथा कर्म्पेसु चोपदेशु च हिताहितं द्रव्यं भवतीति नापृष्टमनुव्याख्यास्यते ।

तद्यथेत्यादि—अन्नमित्यादि । अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठतममित्यारभ्य
माषाः श्रेष्ठमपित्तजननानामित्यन्तः कर्म्मेणां स्वस्थातुरोपयोगिद्रव्याणि ।
ततो मदनफलमित्यारभ्य वृष्णातियोगप्रशमनानामित्यन्तरोपधानां द्रव्याणि
व्याध्युपयोगीनि । ततोऽतिमात्राशनमित्यारभ्य एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणा-
मित्यन्तः कर्म्माणि । ततो गभशल्यमनाहार्याणामित्यारभ्य सव्वसंन्यासः
सुखकराणामित्यन्तः कर्म्मेणां द्रव्याणि व्याख्यातानि । तथा च अन्नं
वृत्तिकराणां श्रेष्ठतममिति यतो यन्निर्द्वादयं तद्वस्त्वत्त्वेन तच्छ्रेष्ठतममिति
सव्वत्र बोध्यम् । तेन वृत्तिकराणां वृत्तेन हेतूनां मध्येऽन्नं चतुर्विधं वृत्ति-

चक्रपाणिः—हिताहितावयवमित्यादि—अन्नाशवितिशब्दोऽप्याहार्यः, तेन इति हिताहितावयव-
माहारविकाराणां व्याख्यातं भवतीति पूर्वजैव योजनीयम् ; अतो भूय इति, अत इति हेतौ, यस्मात्
हिताहितादुक्तम्, न तु तेषां कर्म्मैत्यर्थः ; भूयःशब्दः पुनरर्थः, कर्म्मैति कार्यम्, तेन अतो भूय
आहारविकाराणां कर्म्म, यथा—“अन्नं वृत्तिकराणाम्” “उदकमाश्रासकराणाम्” इत्यादि, तथोप-
धानाञ्च कर्म्म, यथा—“त्रिद्वत् सुखविवेचनानाम्” इत्यादि वक्ष्यामः । प्राधान्यत इत्यनेन सर्वेषां
माहारविकाराणामोपधानाञ्च कर्म्माभिधातव्यम्, किन्तु, यथाप्रधानमिति दर्शयति ; सानुबन्धानीति
सप्रयोजनानीति, यथा—“अजीर्णमुदाख्याणाम्” इत्यादि ; अजीर्णज्वरादिकर्म्मकथनं हि चिकित्-
सोपयोगि वक्तव्यमेव ; द्रव्याणीति महाभूतानि, यथा—“जलं सारभनानां” “वायुः संज्ञा-
प्रदानहेतुनाम्” इत्यादि ; द्रव्याणीत्युपलक्षणम्, तत्र सानुबन्धानीत्यस्य विशेषणम्, तेन,
अद्वयमपि सानुबन्धमुच्यते, यथा—“साक्षसहितकर्म्मः साधनानाम्” इति ; किंवा हिताहिता-

श्रेष्ठतमम्, उदकमाश्वासकराणाम्, सुरा श्रमहराणाम्, क्षीरं जीवनीयानाम्, मांसं वृंहणीयानाम्, रसस्तर्पणीयानाम् । लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानाम् । कुक्कुटो बल्यानाम्, नक्ररेतो दृष्याणाम्, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानाम्, सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानाम्, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानाम् ।

करत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीत्यर्थः । एवं सव्वत्र । श्रेष्ठतममित्यधिकारः । उदकं सव्वमेव माहेन्द्रनादियादिकम् । आश्वासकराः सन्ति बहवो भावाः सान्त्वचनधनदानादयस्तेषां श्रेष्ठतममुदकम् । सुरा श्रमहराणां व्यजनानिलच्छायासनादीनां मध्ये सुरा श्रेष्ठतमेति लिङ्गविपरिणामेन ।

जीवनीयानां शीतवातजलाब्जजीवकषेभकादीनां श्रेष्ठतमं क्षीरम् । वृंहणीयानां मधुरादीनां श्रेष्ठतमं मांसम् । तर्पणीयानां दध्यम्लकोलवदरादीनां मध्ये मांसस्य रसः श्रेष्ठतमस्तर्पणः । अन्नद्रव्यरुचिकराणां मरिचार्द्रकाम्लादीनां मध्ये लवणं श्रेष्ठतममन्नद्रव्यरुचिकरम् । हृद्यानां भोजनादिषु मनोहानां दुग्धदधिशर्करादीनां पद्मसद्रव्याणां मध्येऽम्लरसद्रव्यं श्रेष्ठतमं हृद्यम् । बल्यानां बलहितानां घृतदुग्धादीनां मध्ये कुक्कुटो रसमांसादिविधया श्रेष्ठतमो बल्यः । दृष्याणां परुषत्वशक्तिजननानां दुग्धादीनां मध्ये नक्ररेतः श्रेष्ठतमं दृष्यम् । नक्रः कुम्भीरः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनानां स्वस्थातुरयोः श्लेष्मपित्तप्रशमनानां यव-गोधूमादीनां मध्ये मधु श्रेष्ठतमं श्लेष्मपित्तप्रशमनम् । दुरालभा तातुरस्य श्लेष्मपित्तप्रशमनानां श्रेष्ठतमा वक्ष्यमाणा नैतेन विरुध्यते । वातपित्तप्रशमनानां दुग्धादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं वातपित्तप्रशमनं सर्पिः । वात-

वयवमिति कर्मविशेषणम्, तेन हिताहितैकदेशरूपं कर्माहारविकाराणामिति स्यात् ; तत्र हितं कर्म—“अन्नं वृत्तिकाराणाम्” इत्यादि, अहितं कर्म—“आधिकं सर्पिरहृद्यानाम्” इत्यादि, जीवधानां कर्म—“शिशुत सुखविरेचनानाम्” इत्यादि व्याख्यानां पूर्ववत्त्वम् ।

वृत्तिकाराणामिति शरीरस्थितिकाराणाम्, अन्नद्रव्यरुचिकाराणामिति लवणमन्नेन संयुक्तं सद्रव्ये हविं करोतीत्यर्थः । अम्लं हृद्याणामिति रुष्याणामिति, अम्लमपि स्वयमेव रोचते । मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानामिति द्रव्यद्रव्येषु, दुरालभा त्वीषधद्रव्येषु, तेन वृत्तिकाराणां

श्रेष्ठतमम्, उदकमाश्वासकराणाम्, सुरा श्रमहराणाम्, क्षीरं जीवनीयानाम्, मांसं वृंहणीयानाम्, रसस्तर्पणीयानाम् । लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानाम् । कुक्कुटो बल्यानाम्, नक्ररेतो दृष्याणाम्, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानाम्, सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानाम्, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानाम् ।

करत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीत्यर्थः । एवं सव्वत्र । श्रेष्ठतममित्यधिकारः । उदकं सव्वमेव माहेन्द्रनादियादिकम् । आश्वासकराः सन्ति बहवो भावाः सान्त्वचनधनदानादयस्तेषां श्रेष्ठतममुदकम् । सुरा श्रमहराणां व्यजनानिलच्छायासनादीनां मध्ये सुरा श्रेष्ठतमेति लिङ्गविपरिणामेन ।

जीवनीयानां शीतवातजलाब्जजीवकषेभकादीनां श्रेष्ठतमं क्षीरम् । वृंहणीयानां मधुरादीनां श्रेष्ठतमं मांसम् । तर्पणीयानां दध्यम्लकोलवदरादीनां मध्ये मांसस्य रसः श्रेष्ठतमस्तर्पणः । अन्नद्रव्यरुचिकराणां मरिचार्द्रकाम्लादीनां मध्ये लवणं श्रेष्ठतममन्नद्रव्यरुचिकरम् । हृद्यानां भोजनादिषु मनोहानां दुग्धदधिशर्करादीनां पद्मसद्रव्याणां मध्येऽम्लरसद्रव्यं श्रेष्ठतमं हृद्यम् । बल्यानां बलहितानां घृतदुग्धादीनां मध्ये कुक्कुटो रसमांसादिविधया श्रेष्ठतमो बल्यः । दृष्याणां परुषत्वशक्तिजननानां दुग्धादीनां मध्ये नक्ररेतः श्रेष्ठतमं दृष्यम् । नक्रः कुम्भीरः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनानां स्वस्थातुरयोः श्लेष्मपित्तप्रशमनानां यव-गोधूमादीनां मध्ये मधु श्रेष्ठतमं श्लेष्मपित्तप्रशमनम् । दुरालभा तातुरस्य श्लेष्मपित्तप्रशमनानां श्रेष्ठतमा वक्ष्यमाणा नैतेन विरुध्यते । वातपित्तप्रशमनानां दुग्धादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं वातपित्तप्रशमनं सर्पिः । वात-

वयवमिति कर्मविशेषणम्, तेन हिताहितैकदेशरूपं कर्माहारविकाराणामिति स्यात् ; तत्र हितं कर्म—“अन्नं वृत्तिकाराणाम्” इत्यादि, अहितं कर्म—“आधिकं सर्पिरहृद्यानाम्” इत्यादि, जीवधानां कर्म—“शिशुत सुखविरेचनानाम्” इत्यादि व्याख्यानां पूर्ववत्त्वम् ।

वृत्तिकाराणामिति शरीरस्थितिकाराणाम्, अन्नद्रव्यरुचिकाराणामिति लवणमन्नेन संयुक्तं सद्रव्ये हविं करोतीत्यर्थः । अम्लं हृद्याणामिति रुष्याणामिति, अम्लमपि स्वयमेव रोचते । मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानामिति द्रवद्रव्येषु, दुरालभा त्वीषद्रव्येषु, तेन वृत्तिकाराणां

वमनं श्लेष्महराणाम्, विरेचनं पित्तहराणाम्, वस्तिर्वात-
हराणाम्, स्वेदो माद्वकराणाम्, व्यायामः स्थैर्यकराणाम्, क्षारः
पुंस्त्वोपघातिनाम्, तिन्दुकमनन्यद्रव्यरुचिकराणाम् । आम-
कपित्थम् अकण्ठ्यानाम् आविकं सर्पिरहृद्यानाम्, अजाक्षीरं
शोषघ्न-स्तन्यसात्म्यदोषघ्न-सांग्राहिकशोणितपित्तप्रशमनानाम् ;

श्लेष्मप्रशमनानां पकतिन्तिदिकादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं वातश्लेष्महरं सञ्च
नैलम् । इति स्वस्थातुरयोऽयथासम्भवं वृत्त्यादीनां कर्मणां द्रव्याणि
न्याख्यातानि ।

अथ स्वस्थातुरयोः कर्मणां कर्माण्याह—वमनमित्यादि । श्लेष्महराणां
कर्मणामुपवासादीनां मध्ये वमनं कर्म श्रेष्ठतमं श्लेष्महरम् । विरेचनं
पित्तहराणां कर्मणां पानाशनादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं पित्तहरम् । वातहराणां
स्नेहनादिकर्मणां मध्ये वस्तिः कर्म श्रेष्ठतमं वातहरम् । माद्वकराणां
मर्दनादीनां मध्ये स्वेदः कर्म श्रेष्ठतमो माद्वकरः । व्यायामः स्थैर्यकराणां
शरीरदाढ्यकराणां पानाशनादीनां कर्मणां मध्ये व्यायामः कर्म श्रेष्ठतमः
स्थैर्यकरः । इति ।

कर्मणां कर्माण्युक्त्वा कर्मणां द्रव्याणि स्वस्थातुरयोरहितान्याह—क्षार
इत्यादि । पुंस्त्वोपघातिनां चणकादीनां द्रव्याणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठतमः पुंस्त्वोप-
घाती । तिन्दुकं तिन्दुकफलम्, अनन्यस्य स्वस्यैव रुचिकराणां जाम्बवादीनां
मध्ये तिन्दुकफलं श्रेष्ठतमं स्वरुचिकरम् । अन्यद्रव्यारोचकं श्रेष्ठतमं तिन्दुक-
मिति । अकण्ठ्यानां कण्ठस्याहितानां कषायरसद्रव्याणां वकुलफलादीनां मध्ये
आमकपित्थफलं श्रेष्ठतममकण्ठ्यम् । अहृद्यानामाहारद्रव्याणामुष्ट्रीक्षीरादीनां
मध्ये आविकं मेषीसर्पिः श्रेष्ठतममहृद्यम् ।

अथातुरस्य कर्मणां हितानि श्रेष्ठतमानि द्रव्याण्याह—अजाक्षीर-
मित्यादि । शोषघ्नानां स्तन्यानां सात्म्यानां सांग्राहिकाणां रक्तपित्त-
प्रशमनानाञ्च मध्येऽजाक्षीरं श्रेष्ठतमं शोषघ्नं स्तन्यहितं सात्म्यं सांग्राहिकं
रक्तपित्तप्रशमनमिति ।

मधुमेक श्लेष्मपित्तप्रशमनश्रेष्ठत्वावधारणं न विरोधि । वस्तिरित्यचित्तोपादात्तापनानुवासने ।

वमनं श्लेष्महराणाम्, विरेचनं पित्तहराणाम्, वस्तिर्वात-
हराणाम्, स्वेदो मार्दवकराणाम्, व्यायामः स्थैर्यकराणाम्, क्षारः
पुंस्त्वोपघातिनाम्, तिन्दुकमनन्यद्रव्यरुचिकराणाम् । आम-
कपित्थम् अकण्ठ्यानाम् आविकं सर्पिरहृद्यानाम्, अजाक्षीरं
शोषघ्न-स्तन्यसात्म्यदोषघ्न-सांग्राहिकशोणितपित्तप्रशमनानाम् ;

श्लेष्मप्रशमनानां पकतिन्तिदिकादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं वातश्लेष्महरं सञ्च
नैलम् । इति स्वस्थातुरयोऽयथासम्भवं वृत्त्यादीनां कर्मणां द्रव्याणि
न्याख्यातानि ।

अथ स्वस्थातुरयोः कर्मणां कर्माण्याह—वमनमित्यादि । श्लेष्महराणां
कर्मणामुपवासादीनां मध्ये वमनं कर्म श्रेष्ठतमं श्लेष्महरम् । विरेचनं
पित्तहराणां कर्मणां पानाशनादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं पित्तहरम् । वातहराणां
स्नेहनादिकर्मणां मध्ये वस्तिः कर्म श्रेष्ठतमं वातहरम् । मार्दवकराणां
मर्दनादीनां मध्ये स्वेदः कर्म श्रेष्ठतमो मार्दवकरः । व्यायामः स्थैर्यकराणां
शरीरदाढ्यकराणां पानाशनादीनां कर्मणां मध्ये व्यायामः कर्म श्रेष्ठतमः
स्थैर्यकरः । इति ।

कर्मणां कर्माण्युक्त्वा कर्मणां द्रव्याणि स्वस्थातुरयोरहितान्याह—क्षार
इत्यादि । पुंस्त्वोपघातिनां चणकादीनां द्रव्याणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठतमः पुंस्त्वोप-
घाती । तिन्दुकं तिन्दुकफलम्, अनन्यस्य स्वस्यैव रुचिकराणां जाम्बवादीनां
मध्ये तिन्दुकफलं श्रेष्ठतमं स्वरुचिकरम् । अन्यद्रव्यारोचकं श्रेष्ठतमं तिन्दुक-
मिति । अकण्ठ्यानां कण्ठस्याहितानां कषायरसद्रव्याणां वकुलफलादीनां मध्ये
आमकपित्थफलं श्रेष्ठतममकण्ठ्यम् । अहृद्यानामाहारद्रव्याणामुष्ट्रीक्षीरादीनां
मध्ये आविकं मेषीसर्पिः श्रेष्ठतममहृद्यम् ।

अथातुरस्य कर्मणां हितानि श्रेष्ठतमानि द्रव्याण्याह—अजाक्षीर-
मित्यादि । शोषघ्नानां स्तन्यानां सात्म्यानां सांग्राहिकाणां रक्तपित्त-
प्रशमनानाञ्च मध्येऽजाक्षीरं श्रेष्ठतमं शोषघ्नं स्तन्यहितं सात्म्यं सांग्राहिकं
रक्तपित्तप्रशमनमिति ।

मधुमेक श्लेष्मपित्तप्रशमनश्रेष्ठत्वावधारणं न विरोधि । वस्तिरित्यविशेषादात्मापनानुवासाने ।

अविषीरं श्लेष्मपित्तजननानाम्, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानाम्,
मन्दकं दधि अभिष्यन्दकराणाम्, गवेधुकान्नं कर्षणीयानाम्,
कोशलकान्नं रुक्षणीयानाम्, इक्षुमूत्रजननानाम् । यवाः
पुरीषजननानाम्, जाम्बवन् वातजननानाम्, शङ्कुल्यः श्लेष्म-
पित्तजननानाम्, कुलत्थोऽम्लपित्तजननानाम्, माषाः श्लेष्म-
पित्तजननानाम्, मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगि-

श्लेष्मपित्तजननानां द्रवद्रव्याणां मध्ये श्रेष्ठतमं श्लेष्मपित्तजननमविषीरं
मेघीक्षीरम्, न तु कठिनानां द्रव्याणाम् । कठिनानां हि वक्ष्यतेऽत्र—माषाः
श्लेष्मपित्तजननानामिति शङ्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानामिति च । महिषीक्षीरं
स्वप्नजननानाम् । मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणामिति । शरीरधातुक्लेदकरण-
पूर्वकस्त्रावकराणां मध्ये मन्दजातं दधि श्रेष्ठतममभिष्यन्दकरम् ।

कर्षणीयानां द्रव्याणां मध्ये गवेधुकान्नं जूषान्नं श्रेष्ठतमं कर्षणीयम् ।
विरुक्षणीयानां मध्ये कोशलकान्नं वनकोद्रवान्नं श्रेष्ठतमं रुक्षणीयम् । मूत्र-
जननानां मध्ये इक्षुः श्रेष्ठतमो मूत्रजननः । परीपस्य बहुमलस्य जननद्रव्याणां
मध्ये यवाः श्रेष्ठतमा बहुपुरीषजननाः ।

वातजननानां मध्ये जाम्बवफलं श्रेष्ठतमं वातजननम् । श्लेष्मपित्तजननानां
भक्ष्याणां मध्ये शङ्कुल्यः श्रेष्ठतमाः श्लेष्मपित्तजननाः । न तु कठिनानां
द्रवाणां वा मध्ये । कठिनानां माषाः श्लेष्मपित्तजननानामिति वक्ष्यते ।
द्रव्याणामविषीरं श्लेष्मपित्तजननानामित्युक्तम् । अम्लपित्तजननानां मध्ये
कुलत्थः श्रेष्ठतमोऽम्लपित्तजननः । श्लेष्मपित्तजननानां कठिनानां मध्ये
माषाः श्रेष्ठतमाः श्लेष्मपित्तजनना न तु द्रवाणां भक्ष्याणां वा मध्ये । तदुक्तम्
अविषीरं श्लेष्मपित्तजननानां शङ्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानामिति । 'श्रेष्ठ-
तमत्वेनैकद्रव्योपदेशप्रतिभावेन त्रयाणां श्लेष्मपित्तजनने श्रेष्ठतमस्त्वचर्चनं न
दोषावहम्' इति यो व्याचष्टे तद्वाक्याने अविषीरशङ्कुलीमाषाः श्लेष्मपित्त-
जननानामित्येवं पाठावृत्तिः ।

इति कर्मणां द्रव्यादीन्युक्ता औषधानां द्रव्यादीन्याह—मदनफलमित्यादि ।

अविषीरं पित्तश्लेष्मजननानामिति वेद्येषु मध्ये, माषाः पित्तश्लेष्मजननानामिति मोक्षेषु, शङ्कुल्यः
पित्तश्लेष्मजननानामिति भक्ष्येषु मध्ये, किंवा त्रयमन्येकम् पित्तश्लेष्मजननं प्रति सामान-

अविषीरं श्लेष्मपित्तजननानाम्, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानाम्,
मन्दकं दधि अभिष्यन्दकराणाम्, गवेधुकान्नं कर्षणीयानाम्,
कोशलकान्नं रुक्षणीयानाम्, इक्षुमूत्रजननानाम् । यवाः
पुरीषजननानाम्, जाम्बवन् वातजननानाम्, शङ्कुल्यः श्लेष्म-
पित्तजननानाम्, कुलत्थोऽम्लपित्तजननानाम्, माषाः श्लेष्म-
पित्तजननानाम्, मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगि-

श्लेष्मपित्तजननानां द्रवद्रव्याणां मध्ये श्रेष्ठतमं श्लेष्मपित्तजननमविषीरं
मेषीक्षीरम्, न तु कठिनानां द्रव्याणाम् । कठिनानां हि वक्ष्यतेऽत्र—माषाः
श्लेष्मपित्तजननानामिति शङ्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानामिति च । महिषीक्षीरं
स्वप्नजननानाम् । मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणामिति । शरीरधातुक्लेदकरण-
पूर्वकस्त्रावकराणां मध्ये मन्दजातं दधि श्रेष्ठतममभिष्यन्दकरम् ।

कर्षणीयानां द्रव्याणां मध्ये गवेधुकान्नं जूषान्नं श्रेष्ठतमं कर्षणीयम् ।
विरुक्षणीयानां मध्ये कोशलकान्नं वनकोद्रवान्नं श्रेष्ठतमं रुक्षणीयम् । मूत्र-
जननानां मध्ये इक्षुः श्रेष्ठतमो मूत्रजननः । परीपस्य बहुमलस्य जननद्रव्याणां
मध्ये यवाः श्रेष्ठतमा बहुपुरीषजननाः ।

वातजननानां मध्ये जाम्बवन् श्रेष्ठतमं वातजननम् । श्लेष्मपित्तजननानां
भक्ष्याणां मध्ये शङ्कुल्यः श्रेष्ठतमाः श्लेष्मपित्तजननाः । न तु कठिनानां
द्रवाणां वा मध्ये । कठिनानां माषाः श्लेष्मपित्तजननानामिति वक्ष्यते ।
द्रव्याणामविषीरं श्लेष्मपित्तजननानामित्युक्तम् । अम्लपित्तजननानां मध्ये
कुलत्थः श्रेष्ठतमोऽम्लपित्तजननः । श्लेष्मपित्तजननानां कठिनानां मध्ये
माषाः श्रेष्ठतमाः श्लेष्मपित्तजनना न तु द्रवाणां भक्ष्याणां वा मध्ये । तदुक्तम्
अविषीरं श्लेष्मपित्तजननानां शङ्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानामिति । 'श्रेष्ठ-
तमत्वेनैकद्रव्योपदेशप्रतिभावेन त्रयाणां श्लेष्मपित्तजनने श्रेष्ठतमस्त्वचर्चनं न
दोषावहम्' इति यो व्याचष्टे तद्वाक्याने अविषीरशङ्कुलीमाषाः श्लेष्मपित्त-
जननानामित्येवं पाठावृत्तिः ।

इति कर्मणां द्रव्यादीन्युक्ता औषधानां द्रव्यादीन्याह—मदनफलमित्यादि ।

अविषीरं पित्तश्लेष्मजननानामिति वेद्येषु मध्ये, माषाः पित्तश्लेष्मजननानामिति मोक्षेषु, शङ्कुल्यः
पित्तश्लेष्मजननानामिति भक्ष्येषु मध्ये, किंवा त्रयमन्येकम् पित्तश्लेष्मजननं प्रति सामान-

नाम्, श्रिवृत् सुखविरेचनानाम्, चतुरङ्गूलं मृदुविरेचनानाम्, स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम्, प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानाम्, विडङ्गं क्रिमिघ्नानाम्, शिरीषो विषघ्नानाम्, खदिरः कुष्ठघ्नानाम्, रास्ना वातघ्नानाम्, आमलकं वयःस्थापनानाम् । हरीतकी पथ्यानाम् । एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम् । पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानाम् । उदीच्यं निर्व्वापणीयदीपनीयपाचनीयच्छर्द्दातीसारहराणाम् । कटुङ्गं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् । अनन्ता सांग्राहिकदीप-

वमनादिक्रतामौषधानामुपयोगीनि यानि द्रव्याणि तेषां मध्ये मदनफलं श्रेष्ठं तमं वमनोपयोगि आस्थापनोपयोगि अनुवासनोपयोगि च । सुखविरेचनानां द्रव्याणां मध्ये श्रिवृन्मूलं श्रेष्ठतमं सुखविरेचनम् । मृदुविरेचनानां द्रव्याणां मध्ये चतुरङ्गूलवीजं सम्पाकवीजं श्रेष्ठतमं मृदुविरेचनम् ।

तीक्ष्णविरेचनानां मध्ये स्नुक्पयः स्नुहीक्षीरं श्रेष्ठतमं तीक्ष्णविरेचनम् । शिरोविरेचनानां द्रव्याणां मध्ये प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गवीजं श्रेष्ठतमा शिरोविरेचनी । विडङ्गं क्रिमिघ्नानां श्रेष्ठतमम् । शिरीषो विषघ्नानां श्रेष्ठतमम् । खदिरः कुष्ठघ्नानां श्रेष्ठतमः कुष्ठघ्नः । रास्ना वातहराणाम् श्रेष्ठतमा वातहरी । आमलकं वयःस्थापनानां श्रेष्ठतमं वयःस्थापनम् । हरीतकी पथ्यानां मध्ये श्रेष्ठतमा पथ्या । एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम् । वृष्याप्यथ च वातहराणि यानि तेषां मध्ये एरण्डमूलं श्रेष्ठं वृष्यवातहरम् । रास्ना तु न वृष्या । ततो न दोषः । पाचनीयानां दीपनीयानामानाहप्रशमनानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमं पिप्पलीमूलं दीपनीयं पाचनीयम् आनाहप्रशमनञ्च । उदीच्यं निर्व्वापणीयानां दीपनीयानां पाचनीयानां छर्द्दिहराणामतिसारहराणां मध्ये उदीच्यं बालकं श्रेष्ठतमम् । दीपनीयतपाचनीयताभ्यां श्रेष्ठतममपि पिप्पलीमूलं न निर्व्वापणीयत्वादिभिस्तेन न दोषः । कर्म्मन्तरैः पृथक्श्रेष्ठतमत्वेनोक्तम् । कटुङ्गं श्योनाकं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् मध्ये श्रेष्ठतमं । अनन्ता अनन्त-

नाम्, श्लिष्टं सुखविरेचनानाम्, चतुरङ्गूलं मृदुविरेचनानाम्,
 स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम्, प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचना-
 नाम्, विडङ्गं क्रिमिघ्नानाम्, शिरीषो विषघ्नानाम्, खदिरः
 कुष्ठघ्नानाम्, रास्ना वातघ्नानाम्, आमलकं वयःस्थापना-
 नाम् । हरीतकी पथ्यानाम् । एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम् ।
 पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानाम् । उदीच्यं
 निर्व्वापणीयदीपनीयपाचनीयच्छर्द्दातीसारहराणाम् । कटुङ्गं
 सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् । अनन्ता सांग्राहिकदीप-

वमनादिक्रतामौषधानामुपयोगीनि यानि द्रव्याणि तेषां मध्ये मदनफलं श्रेष्ठ-
 तमं वमनोपयोगि आस्थापनोपयोगि अनुवासनोपयोगि च । सुखविरेचनानां
 द्रव्याणां मध्ये त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठतमं सुखविरेचनम् । मृदुविरेचनानां द्रव्याणां
 मध्ये चतुरङ्गूलवीजं सम्पाकवीजं श्रेष्ठतमं मृदुविरेचनम् ।

तीक्ष्णविरेचनानां मध्ये स्नुक्पयः स्नुहीक्षीरं श्रेष्ठतमं तीक्ष्णविरेचनम् ।
 शिरोविरेचनानां द्रव्याणां मध्ये प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गवीजं श्रेष्ठतमा शिरो-
 विरेचनी । विडङ्गं क्रिमिघ्नानां श्रेष्ठतमम् । शिरीषो विषघ्नानां श्रेष्ठतमम् ।
 खदिरः कुष्ठघ्नानां श्रेष्ठतमः कुष्ठघ्नः । रास्ना वातहराणाम् श्रेष्ठतमा वातहरी ।
 आमलकं वयःस्थापनानां श्रेष्ठतमं वयःस्थापनम् । हरीतकी पथ्यानां मध्ये
 श्रेष्ठतमा पथ्या । एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम् । वृष्याप्यथ च वातहराणि
 यानि तेषां मध्ये एरण्डमूलं श्रेष्ठं वृष्यवातहरम् । रास्ना तु न वृष्या । ततो
 न दोषः । पाचनीयानां दीपनीयानामानाहप्रशमनानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमं
 पिप्पलीमूलं दीपनीयं पाचनीयम् आनाहप्रशमनञ्च । उदीच्यं निर्व्वापणीयानां
 दीपनीयानां पाचनीयानां छर्द्दिहराणामतिसारहराणां मध्ये उदीच्यं बालकं
 श्रेष्ठतमम् । दीपनीयतपाचनीयताभ्यां श्रेष्ठतममपि पिप्पलीमूलं न निर्व्वाप-
 णीयतादिभिस्तेन न दोषः । कर्म्मन्तरैः पृथक्श्रेष्ठतमत्वेनोक्तम् । कटुङ्गं
 श्योनाकं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् मध्ये श्रेष्ठतमं । अनन्ता अनन्त-

नीयरक्तपित्तप्रशमनानाम् । चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीय-
 गुदशूलशोथहराणाम् * । पुष्करमूलं हिकाश्वासकासपार्श्व-
 शूलहराणाम् । मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् ।
 अमृता सांग्राहिकदीपनीयवातहरश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमना-
 नाम् । विल्वं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम् । अति-
 विषा दीपनीयपाचनीयसांग्राहिकदोषहराणाम् । उत्पलपद्मकुमुद-
 किञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम् । दुरालभा पित्त-
 श्लेष्मप्रशमनानाम् । गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमना-
 नाम् । कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोषशोषणानाम् ।
 काश्मर्यफलं † सांग्राहिकशोणितपित्तप्रशमनानाम् । पृश्नि-
 पर्णी सांग्राहिकदीपनीयवातहरवृष्याणाम् । बिदारिगन्धा
 वृष्यसर्वदोषहराणाम् । बला सांग्राहिकवल्गवातहराणाम् ।

मूलम् । चित्रकमूलं न तु पत्रादिकम् । पुष्करमूलम्—पुष्करं वृक्षविशेषस्तस्य
 मूलं न तु कुष्ठम् । मुस्तं भद्रमुस्तकम् । अमृता गुडूची । सांग्राहिकाणां
 दीपनीयानां वातहराणां श्लेष्मशोणितयोर्विबन्धप्रशमनानाञ्च । विल्वमामविल्व-
 फलम् । न तु मूलादिकम् । अतिविषा घृणप्रिया । उत्पलस्य पद्मस्य कुमुदस्य
 किञ्जल्कः केशरः । दुरालभा यवासः । गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव । शोणितपित्तस्य
 रक्तपित्तरोगस्य रक्तानिप्रवृत्तिप्रशमनानां श्रेष्ठतमः ।

कुटजत्वक् श्लेष्मणः पित्तस्य रक्तस्य च सांग्राहिकाणामुपशोषणानाञ्च
 मध्ये श्रेष्ठतमा श्लेष्मादिसांग्राहिकी श्लेष्मादुपशोषणी च । काश्मर्यफलं
 सांग्राहिकाण्यथ च रक्तपित्तप्रशमनानि च यानि तेषां मध्ये श्रेष्ठतमम् ।
 पृश्नीपर्णी सांग्राहिकाणां दीपनीयानां वातहराणां वृष्याणाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमा ।
 बिदारिगन्धा शालपर्णी वृष्याणां सर्वदोषहराणाञ्च श्रेष्ठतमा । बला
 श्रेष्ठम् ; मन्दकमिति मन्दजातम् ; उदालको वनकोद्रवः ; गुदशोथोद्भाः ; गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव ;

* दीपनीयपाचनीयगुदशोथार्कःशूलहराणामिति वा पाठः ।

† रक्तसांग्राहिकेति वा पाठः ।

नीयरक्तपित्तप्रशमनानाम् । चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीय-
 गुदशूलशोथहराणाम् * । पुष्करमूलं हिकाश्वासकासपार्श्व-
 शूलहराणाम् । मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् ।
 अमृता सांग्राहिकदीपनीयवातहरश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमना-
 नाम् । विल्वं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम् । अति-
 विषा दीपनीयपाचनीयसांग्राहिकदोषहराणाम् । उत्पलपद्मकुमुद-
 किञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम् । दुरालभा पित्त-
 श्लेष्मप्रशमनानाम् । गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमना-
 नाम् । कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोषशोषणानाम् ।
 काश्मर्यफलं † सांग्राहिकशोणितपित्तप्रशमनानाम् । पृश्नि-
 पर्णी सांग्राहिकदीपनीयवातहरवृष्याणाम् । बिदारिगन्धा
 वृष्यसर्वदोषहराणाम् । बला सांग्राहिकवल्गवातहराणाम् ।

मूलम् । चित्रकमूलं न तु पत्रादिकम् । पुष्करमूलम्—पुष्करं वृक्षविशेषस्तस्य
 मूलं न तु कुष्ठम् । मुस्तं भद्रमुस्तकम् । अमृता गुडूची । सांग्राहिकाणां
 दीपनीयानां वातहराणां श्लेष्मशोणितयोर्विबन्धप्रशमनानाञ्च । विल्वमामविल्व-
 फलम् । न तु मूलादिकम् । अतिविषा घृणप्रिया । उत्पलस्य पद्मस्य कुमुदस्य
 किञ्जल्कः केशरः । दुरालभा यवासः । गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव । शोणितपित्तस्य
 रक्तपित्तरोगस्य रक्तानिप्रवृत्तिप्रशमनानां श्रेष्ठतमः ।

कुटजत्वक् श्लेष्मणः पित्तस्य रक्तस्य च सांग्राहिकाणामुपशोषणानाञ्च
 मध्ये श्रेष्ठतमा श्लेष्मादिसांग्राहिकी श्लेष्मादुपशोषणी च । काश्मर्यफलं
 सांग्राहिकाण्यथ च रक्तपित्तप्रशमनानि च यानि तेषां मध्ये श्रेष्ठतमम् ।
 पृश्नीपर्णी सांग्राहिकाणां दीपनीयानां वातहराणां वृष्याणाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमा ।
 बिदारिगन्धा शालपर्णी वृष्याणां सर्वदोषहराणाञ्च श्रेष्ठतमा । बला
 श्रेष्ठम् ; मन्दकमिति मन्दजातम् ; उदालको वनकोद्रवः ; गुदशोथोद्भाः ; गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव ;

* दीपनीयपाचनीयगुदशोथार्कःशूलहराणामिति वा पाठः ।

† रक्तसांग्राहिकेति वा पाठः ।

गोक्षुरो मूत्रकृच्छ्रानिलहराणाम् । हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीय-
दीपनीयभेदनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम् । अम्ल-
वेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणाम् । याव-
शूकः स्वसनीयपाचनीयार्शोग्नानाम् । तक्राभ्यासो ग्रहणी-
दोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानाम् । कट्यादमांसाभ्यासो
ग्रहणीदोषशोफार्शोग्नानाम् । वीरघृताभ्यासो रसायना-
नाम् । समघृतसक्तुकाभ्यासो वृष्योदावर्त्तहराणाम् । तैल-
गरडूपो दन्तबलरुचिकराणाम् । चन्दनोदुम्बरं दाहनिर्व्वाप-
णानाम् । रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानाम् ।
लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानाम् । कुष्ठं

सांप्राहिकाणां बल्यानां वातहराणाञ्च श्रेष्ठतमा । गोक्षुरो मूत्रकृच्छ्र-
हराणामनिलहराणाञ्च श्रेष्ठतमः । हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयानां दीपनीयानां
भेदनीयानामानुलोमिकानां वातकफप्रशमनानाञ्च श्रेष्ठतमः । अम्लवेतसो
भेदनीयानां दीपनीयानामानुलोमिकानां वातश्लेष्महराणानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
यावशूकः स्वसनीयानां पाचनीयानामार्शोग्नानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः । तक्राभ्यासो
ग्रहणीदोषप्रशमनानामशोप्रशमनानां घृतव्यापत्प्रशमनानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
क्रव्यादमांसाभ्यासो ग्रहणीदोषघ्नानां शोषघ्नानामार्शोग्नानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
क्षीरोत्थं घृतं न तु दध्युत्थम्, तस्य घृतस्याभ्यासो रसायनानामनौषधद्रव्याणां
मध्ये श्रेष्ठतमः । न तु रसायनौषधानां सोमादीनाम् । सोमादयो श्लोषथ्य
पर्ककशो रसायनतमाः (औषधानि) । समघृतसक्तुकाभ्यासो वृष्याणामुदावर्त्त-
हराणां श्रेष्ठतमः । तैलगरडूपो मुखे धृतो दन्तबलकराणां रुचिकराणाञ्च
श्रेष्ठतमः । चन्दनमुदुम्बरत्वक् च व्यस्तं समस्तञ्च दाहनिर्व्वापणार्थं प्रलेपनानां
श्रेष्ठतमम् । रास्ना चागुरु च व्यस्तसमस्ते द्वे शीतापनयनार्थप्रलेपनानां
श्रेष्ठतमे भवतः । लामज्जकं सुगन्धि वीरणमूलम् । निर्गन्धवीरणमूलमुशीरम् ।
द्वे व्यस्तसमस्ते दाहत्वग्दोषस्वेदानामपनयनार्थं प्रलेपनानां श्रेष्ठतमे ।

गोक्षुरो मूत्रकृच्छ्रानिलहराणाम् । हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीय-
दीपनीयभेदनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम् । अम्ल-
वेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणाम् । याव-
शूकः स्वसनीयपाचनीयार्शोग्नानाम् । तक्राभ्यासो ग्रहणी-
दोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानाम् । कट्यादमांसाभ्यासो
ग्रहणीदोषशोफार्शोग्नानाम् । वीरघृताभ्यासो रसायना-
नाम् । समघृतसक्तुकाभ्यासो वृष्योदावर्त्तहराणाम् । तैल-
गरडूपो दन्तबलरुचिकराणाम् । चन्दनोदुम्बरं दाहनिर्व्वाप-
णानाम् । रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानाम् ।
लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानाम् । कुष्ठं

सांप्राहिकाणां बल्यानां वातहराणाञ्च श्रेष्ठतमा । गोक्षुरो मूत्रकृच्छ्र-
हराणामनिलहराणाञ्च श्रेष्ठतमः । हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयानां दीपनीयानां
भेदनीयानामानुलोमिकानां वातकफप्रशमनानाञ्च श्रेष्ठतमः । अम्लवेतसो
भेदनीयानां दीपनीयानामानुलोमिकानां वातश्लेष्महराणानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
यावशूकः स्वसनीयानां पाचनीयानामार्शोग्नानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः । तक्राभ्यासो
ग्रहणीदोषप्रशमनानामशःप्रशमनानां घृतव्यापत्प्रशमनानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
क्रव्यादमांसाभ्यासो ग्रहणीदोषघ्नानां शोषघ्नानामार्शोग्नानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
क्षीरोत्थं घृतं न तु दध्युत्थम्, तस्य घृतस्याभ्यासो रसायनानामनौषधद्रव्याणां
मध्ये श्रेष्ठतमः । न तु रसायनौषधानां सोमादीनाम् । सोमादयो श्लोषथ्य
पर्ककशो रसायनतमाः (औषधानि) । समघृतसक्तुकाभ्यासो वृष्याणामुदावर्त्त-
हराणां श्रेष्ठतमः । तैलगरडूपो मुखे धृतो दन्तबलकराणां रुचिकराणाञ्च
श्रेष्ठतमः । चन्दनमुदुम्बरत्वक् च व्यस्तं समस्तञ्च दाहनिर्व्वापणार्थं प्रलेपनानां
श्रेष्ठतमम् । रास्ना चागुरु च व्यस्तसमस्ते द्वे शीतापनयनार्थप्रलेपनानां
श्रेष्ठतमे भवतः । लामज्जकं सुगन्धि वीरणमूलम् । निर्गन्धवीरणमूलमुशीरम् ।
द्वे व्यस्तसमस्ते दाहत्वग्दोषस्वेदानामपनयनार्थं प्रलेपनानां श्रेष्ठतमे ।

वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनाम् । मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्य-
कण्ठ्यवण्यबल्यविरजनीयरोपणीयानाम् । वायुः प्राणसंज्ञा-
प्रदानहेतूनाम् । अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमना-
नाम् । जलं स्तम्भनीयानाम् । मृदुमृष्टलोष्ट्रनिर्वापित-
मुदकं तृष्णातियोगप्रशमनानाम् । अतिमात्राशनमाम-
प्रदोषहेतूनाम् । यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणांनाम् । यथा-
सात्त्वं चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानाम् । कालभोजनमारोग्य-
कराणाम् । तृप्तिराहारगुणानाम् । वेगसन्धारणमनारोग्य-

कुप्यं स्वनामख्यातं न तु पुष्करमूलम् । वातहरयोरभ्यङ्गोपनाहयोरूपयोगिनां
श्रेष्ठतमम् । मधुकं चक्षुष्याणां वृष्याणां केश्यानां कण्ठ्यानां वण्यानां बल्यानां
विरजनीयानां रोपणीयानाञ्च श्रेष्ठतमम् । वायुर्वाहो व्यजनादिकृतश्च प्राण-
प्रदानहेतूनां संज्ञाप्रदानहेतूनाञ्च श्रेष्ठतमः । अग्निर्वाह आमप्रशमनानां स्तम्भ-
प्रशमनानां शीतप्रशमनानां शूलप्रशमनानामुद्वेपनप्रशमनानाञ्च श्रेष्ठतमः ।
जलं स्तम्भनीयानां श्रेष्ठतमम् । मृदो लोष्ट्रं भृष्टं सज्जले निक्षिप्तं तदुदकं
तृष्णाया अतियोगप्रशमनानां श्रेष्ठतमम् । इत्यौषधानां द्रव्याण्युक्त्वा हिता-
हितानि द्रव्याणां कर्माण्याह—अतिमात्रेत्यादि । आहारद्रव्याणामति-
मात्राशनमामप्रदोषस्यालसकादेहेतूनामशनानां मध्ये श्रेष्ठतमम् । यथाग्न्य-
भ्यवहारो मात्रयाऽभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणांनामभ्यवहाराणां श्रेष्ठतमः ।

यथासात्त्वं चेष्टा चाभ्यवहारश्च सेव्यानां क्रियाणां श्रेष्ठतमः । काल-
भोजनं यस्य यः कालोऽभ्यस्त आहारे तस्य तत्कालभोजनमारोग्यकराणां
कर्माणां श्रेष्ठतमम् । भोजनकालस्तु सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे प्रथमाहारस्य,
द्वितीयस्याहारस्य कालस्ततः परं सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे रात्रावर्त्तानेकयामात् ।

वेद्यम् । उवृकमाभासनस्तम्भनानामिति वक्तव्ये, यत् पृथक्, “उवृकमाभासनकराणां” तथा,
“जलं स्तम्भनीयानाम्” इति करोति, तेन कर्मद्वयेऽपि अलस्याग्न्यसाधारणतां दर्शयति । निमित्ता-
गुणवादे बुद्धयर्थकर्मकर्तृत्वे हेतवः प्राधान्यं स्यात् । एवमभ्यवहारप्रेककर्मकर्तृत्वे यस्य प्राधान्य-
मुक्तं दिग्बलीमूलादी, तत्र तथाभूतानेककर्मकर्तृत्वे हेतवः प्राधान्यं श्रेयम्, न तु पृथक्-
कर्मणि । कामजकोटीरम् वशीरद्वयम् सगन्धसगन्धश्च पृथक् । एकस्तनभीजनमित्येककाल-

वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनाम् । मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्य-
कण्ठ्यवण्यबल्यविरजनीयरोपणीयानाम् । वायुः प्राणसंज्ञा-
प्रदानहेतूनाम् । अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमना-
नाम् । जलं स्तम्भनीयानाम् । मृदुमृष्टलोष्ट्रनिर्वापित-
मुदकं तृष्णातियोगप्रशमनानाम् । अतिमात्राशनमाम-
प्रदोषहेतूनाम् । यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणांनाम् । यथा-
सात्त्वं चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानाम् । कालभोजनमारोग्य-
कराणाम् । तृप्तिराहारगुणानाम् । वेगसन्धारणमनारोग्य-

कुप्यं स्वनामख्यातं न तु पुष्करमूलम् । वातहरयोरभ्यङ्गोपनाहयोरूपयोगिनां
श्रेष्ठतमम् । मधुकं चक्षुष्याणां वृष्याणां केश्यानां कण्ठ्यानां वण्यानां बल्यानां
विरजनीयानां रोपणीयानाञ्च श्रेष्ठतमम् । वायुर्वाहो व्यजनादिकृतश्च प्राण-
प्रदानहेतूनां संज्ञाप्रदानहेतूनाञ्च श्रेष्ठतमः । अग्निर्वाह आमप्रशमनानां स्तम्भ-
प्रशमनानां शीतप्रशमनानां शूलप्रशमनानामुद्वेपनप्रशमनानाञ्च श्रेष्ठतमः ।
जलं स्तम्भनीयानां श्रेष्ठतमम् । मृदो लोष्ट्रं भृष्टं सज्जले निक्षिप्तं तदुदकं
तृष्णाया अतियोगप्रशमनानां श्रेष्ठतमम् । इत्यौषधानां द्रव्याण्युक्त्वा हिता-
हितानि द्रव्याणां कर्माण्याह—अतिमात्रेत्यादि । आहारद्रव्याणामति-
मात्राशनमामप्रदोषस्यालसकादेहेतूनामशनानां मध्ये श्रेष्ठतमम् । यथाग्न्य-
भ्यवहारो मात्रयाऽभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणांनामभ्यवहाराणां श्रेष्ठतमः ।

यथासात्त्वं चेष्टा चाभ्यवहारश्च सेव्यानां क्रियाणां श्रेष्ठतमः । काल-
भोजनं यस्य यः कालोऽभ्यस्त आहारे तस्य तत्कालभोजनमारोग्यकराणां
कर्माणां श्रेष्ठतमम् । भोजनकालस्तु सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे प्रथमाहारस्य,
द्वितीयस्याहारस्य कालस्ततः परं सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे रात्रावर्त्तानेकयामात् ।

वेद्यम् । उवृकमाभासनस्तम्भनानामिति वक्तव्ये, यत् पृथक्, “उवृकमाभासनकराणां” तथा,
“जलं स्तम्भनानाम्” इति करोति, तेन कर्मद्वयेऽपि अलस्याग्न्यसाधारणतां दर्शयति । निमित्ता-
गुणवादे बुद्धयर्थकर्मकर्तृत्वे हेतवः प्राधान्यं स्यात् । एवमभ्यवहारप्रेषककर्मकर्तृत्वे यस्य प्राधान्य-
मुक्तं दिग्बलीमूलादी, तत्र तथाभूतानेककर्मकर्तृत्वे हेतवः प्राधान्यं शेषम्, न तु पृथक्-
कर्मणि । कामजकोटीरम् वशीरद्वयम् सगन्धसगन्धश्च पृथक् । एकस्तनमीक्षणमित्येककाल-

कराणाम् । मद्यं सौमनस्यजननानाम् । मद्याक्षेपो धीधृति-
स्मृतिहराणाम् । गुरुभोजनं दुर्व्विपाकानाम् । एकभोजनं
सुखपरिणामकराणाम् । शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणाम् ।
स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणाम् । परायतनम् * अन्नाश्रद्धाजनना-
नाम् । अनशनमनायुष्कराणाम् † । प्रमिताशनं कर्षणीया-
नाम् । अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानाम् । विषमाशन-
मग्निवैषम्यकराणाम् । विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधि-
कराणाम् । प्रशमः पथ्यानाम् । आयासः सर्वपथ्यानाम् ।

यामादृष्टं यामद्वयी रात्रिर्महानिशा । तृप्तिराहारगुणानामाहारस्य कर्मणां
श्रेष्ठतमा । वेगसन्धारणं मूत्रपुरीषादीनामनारोग्यकराणां श्रेष्ठतमम्, न तु
धार्याणां वेगानां सन्धारणम् । मद्यं यथामात्रं पीतं सौमनस्यस्य जननानां
श्रेष्ठतमम् । मद्याक्षेपोऽतिमात्रमत्तता धीधृतिस्मृतिहराणां श्रेष्ठतमः । गुरु-
भोजनं गुरुणां द्रव्याणां मात्रया भोजनं दुर्व्विपाककराणां श्रेष्ठतमम् । एकं
भोजनं सुखपरिणामकराणां भोजनानां श्रेष्ठतमम् । शुक्रवेगनिग्रहः शुक्रवेग-
धारणं पाण्ड्यकराणां श्रेष्ठतमम् । स्त्रीष्वतिप्रसङ्गोऽतिमैथूनं शरीरस्य शोष-
कराणां श्रेष्ठतमम् । परायतनं परगृहं भोजने कत्तव्येऽन्नेष्वश्रद्धाजननानां
श्रेष्ठतमम् । अनशनमुपवासोऽनायुष्कराणां श्रेष्ठतमम् । प्रमिताशनमल्प-
मात्रयाऽशनं कर्षणीयानां श्रेष्ठतमं कर्षणीयम् । अजीर्णाशनं सति चाजीर्णं
भोजनं ग्रहणीनादीदूषणानां श्रेष्ठतमम् । विषमाशनं कदाचिदल्पमात्रं कदाचि-
दतिमात्रमशनं अग्निवैषम्यकराणां श्रेष्ठतमम् । विरुद्धवीर्याणां द्रव्याणामशनं
निन्दितव्याधिकराणां पामाविचर्च्चिकादिकराणां श्रेष्ठतमम् । प्रशमो मनः-
प्रवृत्तिजकामादिभ्यो निवृत्तिः पथ्यानां श्रेष्ठतमः । आयासः परिश्रमः सर्वेषाम्

भोजनम्, अनेन सुखपरिणाममात्रमुच्यते, न द्वितीयान्नप्रतिषेधः क्रियते, एतेन द्विर्भोजनेऽपि
अव्याहृतान्नितान्निद्रादयः सुखपरिणामकारणं श्रेष्ठाः । शोषकराणामिति शोषकराणामाम् ।
परायातनं बधस्थानं, बध्यमानप्राणिदंशनादि दण्डया तान्ने अन्ना ख्यात् । “यथा सितम्”
इति केचित् पठन्ति, तन्नातिसाधु ; प्रमिताशनमतीतकालभोजनम्, लोकभोजनं वा ; विषमाशनं

कराणाम् । मद्यं सौमनस्यजननानाम् । मद्याक्षेपो धीधृति-
स्मृतिहराणाम् । गुरुभोजनं दुर्व्विपाकानाम् । एकभोजनं
सुखपरिणामकराणाम् । शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणाम् ।
स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणाम् । परायतनम् * अन्नाश्रद्धाजनना-
नाम् । अनशनमनायुष्कराणाम् † । प्रमिताशनं कर्षणीया-
नाम् । अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानाम् । विषमाशन-
मग्निवैषम्यकराणाम् । विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधि-
कराणाम् । प्रशमः पथ्यानाम् । आयासः सर्वपथ्यानाम् ।

यामादृष्टं यामद्वयी रात्रिर्महानिशा । तृप्तिराहारगुणानामाहारस्य कर्मणां
श्रेष्ठतमा । वेगसन्धारणं मूत्रपुरीषादीनामनारोग्यकराणां श्रेष्ठतमम्, न तु
धार्याणां वेगानां सन्धारणम् । मद्यं यथामात्रं पीतं सौमनस्यस्य जननानां
श्रेष्ठतमम् । मद्याक्षेपोऽतिमात्रमत्तता धीधृतिस्मृतिहराणां श्रेष्ठतमः । गुरु-
भोजनं गुरुणां द्रव्याणां मात्रया भोजनं दुर्व्विपाककराणां श्रेष्ठतमम् । एकं
भोजनं सुखपरिणामकराणां भोजनानां श्रेष्ठतमम् । शुक्रवेगनिग्रहः शुक्रवेग-
धारणं पाण्ड्यकराणां श्रेष्ठतमम् । स्त्रीष्वतिप्रसङ्गोऽतिमैथूनं शरीरस्य शोष-
कराणां श्रेष्ठतमम् । परायतनं परगृहं भोजने कत्तव्येऽन्नेष्वश्रद्धाजननानां
श्रेष्ठतमम् । अनशनमुपवासोऽनायुष्कराणां श्रेष्ठतमम् । प्रमिताशनमल्प-
मात्रयाऽशनं कर्षणीयानां श्रेष्ठतमं कर्षणीयम् । अजीर्णाशनं सति चाजीर्णं
भोजनं ग्रहणीनाडीदूषणानां श्रेष्ठतमम् । विषमाशनं कदाचिदल्पमात्रं कदाचि-
दतिमात्रमशनं अग्निवैषम्यकराणां श्रेष्ठतमम् । विरुद्धवीर्याणां द्रव्याणामशनं
निन्दितव्याधिकराणां पामाविचर्च्चिकादिकराणां श्रेष्ठतमम् । प्रशमो मनः-
प्रवृत्तिजकामादिभ्यो निवृत्तिः पथ्यानां श्रेष्ठतमः । आयासः परिश्रमः सर्वेषाम्

भोजनम्, अनेन सुखपरिणाममात्रमुच्यते, न द्वितीयान्नप्रतिषेधः क्रियते, एतेन द्विर्भोजनेऽपि
अव्याहृतान्नितान्निद्रादयः सुखपरिणामकारणं श्रेयाः । शोषकराणामिति शोषकराणामाम् ।
परायातनं बधस्थानं, बध्यमानप्राणिदंशनादि घृणया तान्ने अन्ना ख्यात् । “यथा सितम्”
इति केचित् पठन्ति, तन्नातिसाधु ; प्रमिताशनमतीतकालभोजनम्, लोकभोजनं वा ; विषमाशनं

मिथ्यायोगो व्याधिकराणाम् । रजस्वलाभिगमनमलदमी-
 मुखाणाम् । ब्रह्मचर्यमायुष्याणाम् । सङ्कल्पो वृष्याणाम् ।
 दौर्म्भनस्यमवृष्याणाम् । अयथाबलमारम्भः प्राणोप-
 रोधिनाम् । विषादो रोगवर्द्धनानाम् । स्नानं श्रमहराणाम् ।
 हृषः प्रीणनानाम् । शोकः शोषणानाम् । निवृत्तिः पुष्टि-
 करणानाम् । तुष्टिः * स्वप्नकराणाम् । अतिस्वप्नस्तन्द्राकरा-
 णाम् । सव्वरसाभ्यासो बलकराणाम् । एकरसाभ्यासो
 दौर्बल्यकरणानाम् । गर्भशल्यमनाहार्याणाम् । अजीर्ण-
 मुद्घाय्याणाम् । बालो मृदुभेषजीयानाम् । वृद्धो याप्या-
 नाम् । गर्भिणी तोक्षणीपथ्यवायव्यायामवर्जनीयानाम् ।

अपथ्यानां श्रेष्ठतमः । मिथ्यायोगः स्नेहस्वेदादीनां सव्वेषां शोधनशमनादीनां
 कर्मणामयथावद्योगो व्याधिकराणां श्रेष्ठतमः । रजस्वलास्त्रीष्वभिगमनं
 व्यवायो-ऽलक्ष्मीमुख्याणाम् । अलक्ष्मीदोषकलिकलहाकालमरणादिदोषाणाम् ।
 मुखानि साक्षात्कारणानि यानि तेषां मध्ये श्रेष्ठतमम् । ब्रह्मचर्यं वाक्-
 कायमनोभिर्मैथुनवज्जनमायुष्याणां श्रेष्ठतमम् । सङ्कल्पो मनसा व्यवायार्थं
 स्वाधीष्टकामिन्यादिचिन्तादिकर्म वृष्याणां श्रेष्ठतमः । दौर्म्भनस्यमवृष्याणां
 श्रेष्ठतमम् । अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां श्रेष्ठतमः । विषादः सव्वेदा-
 मनःस्वेदः रोगवर्द्धनानां श्रेष्ठतमः । स्नानं श्रमहराणाम् । हृषः प्रीणनानां
 श्रेष्ठतमः । शोकः शोषणानां श्रेष्ठतमः । निवृत्तिर्वाक्कायमनसां प्रवृत्तितो
 विरामः पुष्टिकरणानां श्रेष्ठतमः । तुष्टिः स्वप्नकराणाम् । पुष्टिरिति क्वचित्
 पठ्यते । अतिस्वप्नस्तन्द्राकराणाम् । सव्वरसाभ्यासो बलकराणां श्रेष्ठतमः ।
 एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकरणानां श्रेष्ठतमः । गर्भशल्यमनाहार्यशल्यानां
 श्रेष्ठतमम् । अजीर्णमुद्घार्याणामुद्गरणीयानां श्रेष्ठतमम् । बालो मृदु-
 भेषजीयानां श्रेष्ठतमः । वृद्धो याप्यानां कालयापनीयानां श्रेष्ठतमः । गर्भिणी

प्रकृष्टिकरणादिविद्यमाशनम् ; नित्यवृत्त्याधिः त्रिविक्रुद्धादिः ; अलक्ष्मीमुख्याणामलक्ष्मीकारणानाम् ;
 मिथ्यायोगः सम्यग्योगादव्यक्रियविधो योगः ; सङ्कल्पः स्त्रीसङ्गसङ्कल्पः ; ज्वरो तोषाणामिति कृत्वा-

मिथ्यायोगो व्याधिकराणाम् । रजस्वलाभिगमनमलदमी-
 मुखाणाम् । ब्रह्मचर्यमायुष्याणाम् । सङ्कल्पो वृष्याणाम् ।
 दौर्म्भनस्यमवृष्याणाम् । अयथाबलमारम्भः प्राणोप-
 रोधिनाम् । विषादो रोगवर्द्धनानाम् । स्नानं श्रमहराणाम् ।
 हृषः प्रीणनानाम् । शोकः शोषणानाम् । निवृत्तिः पुष्टि-
 करणानाम् । तुष्टिः * स्वप्नकराणाम् । अतिस्वप्नस्तन्द्राकरा-
 णाम् । सव्वरसाभ्यासो बलकराणाम् । एकरसाभ्यासो
 दौर्बल्यकरणानाम् । गर्भशल्यमनाहार्याणाम् । अजीर्ण-
 मुद्घाय्याणाम् । बालो मृदुभेषजीयानाम् । वृद्धो याप्या-
 नाम् । गर्भिणी तोक्षणीपथ्यवायव्यायामवर्जनीयानाम् ।

अपथ्यानां श्रेष्ठतमः । मिथ्यायोगः स्नेहस्वेदादीनां सव्वेषां शोधनशमनादीनां
 कर्मणामयथावद्योगो व्याधिकराणां श्रेष्ठतमः । रजस्वलास्त्रीष्वभिगमनं
 व्यवायो-ऽलक्ष्मीमुख्याणाम् । अलक्ष्मीदोषकलिकलहाकालमरणादिदोषाणाम् ।
 मुखानि साक्षात्कारणानि यानि तेषां मध्ये श्रेष्ठतमम् । ब्रह्मचर्यं वाक्-
 कायमनोभिर्मैथुनवज्जनमायुष्याणां श्रेष्ठतमम् । सङ्कल्पो मनसा व्यवायार्थं
 स्वाधीष्टकामिन्यादिचिन्तादिकर्म वृष्याणां श्रेष्ठतमः । दौर्म्भनस्यमवृष्याणां
 श्रेष्ठतमम् । अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां श्रेष्ठतमः । विषादः सव्वेदा-
 मनःस्वेदः रोगवर्द्धनानां श्रेष्ठतमः । स्नानं श्रमहराणाम् । हृषः प्रीणनानां
 श्रेष्ठतमः । शोकः शोषणानां श्रेष्ठतमः । निवृत्तिर्वाक्कायमनसां प्रवृत्तितो
 विरामः पुष्टिकरणानां श्रेष्ठतमः । तुष्टिः स्वप्नकराणाम् । पुष्टिरिति क्वचित्
 पठ्यते । अतिस्वप्नस्तन्द्राकराणाम् । सव्वरसाभ्यासो बलकराणां श्रेष्ठतमः ।
 एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकरणानां श्रेष्ठतमः । गर्भशल्यमनाहार्यशल्यानां
 श्रेष्ठतमम् । अजीर्णमुद्घार्याणामुद्गरणीयानां श्रेष्ठतमम् । बालो मृदु-
 भेषजीयानां श्रेष्ठतमः । वृद्धो याप्यानां कालयापनीयानां श्रेष्ठतमः । गर्भिणी

प्रकृष्टिकरणादिविद्यमाशनम् ; नित्यवृत्त्याधिः त्रिविधकृद्वादिः ; अलक्ष्मीमुख्याणामलक्ष्मीकारणानाम् ;
 मिथ्यायोगः सम्यग्योगादव्यक्त्वविधो योगः ; सङ्कल्पः स्त्रीसङ्गसङ्कल्पः ; ज्वरो तोषाणामिति कृत्वा-

सौमनस्यं गन्धधारणानाम् । सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम् ।
 आमो विषमचिकित्स्यानाम् । ज्वरो रोगाणाम् । कुष्ठं दीर्घ-
 रोगाणाम् । राजयक्ष्मा रोगसमूहानाम् । प्रमेहोऽनुपक्लि-
 णाम् । जलौकसः शस्त्राणाम् • । वस्तिस्तन्त्राणाम् । हिम-
 वानोपधिभूमीनाम् । सोम ओषधीनाम् । मरुभूमिदेश
 आरोग्यदेशानाम् । अनूपोऽहितदेशानाम् । निर्देशकारित्वम्
 आतुरगुणानाम् । भिषक् चिकित्साङ्गानाम् । नास्तिको-
 ऽव्यर्थाणाम् † । लौल्यं क्लेशकराणाम् । अनिर्देशकारित्व-
 मरिष्टानाम् । अनिर्व्वेदोऽधार्तासारलक्षणानाम् ‡ । वैद्य-
 तीक्ष्णौषधप्रयोगे व्यायामे च वज्जनीयानां मध्ये श्रेष्ठतमा । सौमनस्यं
 स्त्रीणां गन्धधारणहेतूनां श्रेष्ठतमम् ।

सन्निपाततो व्याधिदुश्चिकित्स्यानां श्रेष्ठतमः । आमोऽलसकादिविषम-
 चिकित्स्यानां श्रेष्ठतमः । ज्वरो रोगाणां श्रेष्ठतमः । कुष्ठं दीर्घरोगाणां
 श्रेष्ठतमम् । राजयक्ष्मा रोगसमूहानां श्रेष्ठतमः । रोगो धातुवैषम्यम् । तद्भातु-
 वैषम्यनिमित्तो ज्वरादिव्याधिर्नारोगात्मकलिङ्गत्वेन रोगसमूह उच्यते ।
 न तु धातुवैषम्यं रोगसमूहः । अथवा रोगसङ्करत्वेन रोगसमूह उक्तः ।
 प्रमेहोऽनुपक्लिणां रोगाणां नित्यसंलग्नीभूतानां श्रेष्ठतमः । जलौकसः शस्त्राणां
 श्रेष्ठतमः । वस्तिस्तन्त्राणां नियताधीनकर्मणां मध्ये वस्तिकर्म्यं
 श्रेष्ठतमं तन्त्रम् । हिमवानोपधिभूमीनां श्रेष्ठतमः । सोमो विंशति-
 विध ओषधीनां श्रेष्ठतमः । मरुभूमिदेशः आरोग्यदेशानां श्रेष्ठतमः । अनूपो
 देशोऽहितदेशानां श्रेष्ठतमः । निर्देशकारित्वमातुरगुणानां श्रेष्ठतमम् । भिषक्
 स्वस्वष्टाङ्गायुर्व्वेदवित् चिकित्साङ्गानां चतुर्णां श्रेष्ठतमः । नास्तिको-
 ऽव्यर्थाणामश्रेष्ठानां मध्ये श्रेष्ठतमः । लौल्यं क्लेशकराणां श्रेष्ठतमम् । अनिर्देश-
 कारित्वमातुरस्यारिष्टानां श्रेष्ठतमम् । अनिर्व्वेदो वैराग्यादितो मनःस्वेदो
 कर्तृणाम् ; अनुपक्ली पुनर्भाषी, तन्त्राणामिति कर्मणां ; सोम ओषधिराजः पञ्चदशपर्वा ;

* जलौकसोऽनुपक्लिणामिति द्वितीयः पाठः ।

वज्जनीयामिति पाठान्तरम् ।

‡ धार्तालक्षणानामिति वा पाठः ।

सौमनस्यं गन्धधारणानाम् । सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम् ।
 आमो विषमचिकित्स्यानाम् । ज्वरो रोगाणाम् । कुष्ठं दीर्घ-
 रोगाणाम् । राजयक्ष्मा रोगसमूहानाम् । प्रमेहोऽनुपक्लि-
 णाम् । जलौकसः शस्त्राणाम् • । वस्तिस्तन्त्राणाम् । हिम-
 वानोपधिभूमीनाम् । सोम ओषधीनाम् । मरुभूमिदेश
 आरोग्यदेशानाम् । अनूपोऽहितदेशानाम् । निर्देशकारित्वम्
 आतुरगुणानाम् । भिषक् चिकित्साङ्गानाम् । नास्तिको-
 ऽवर्ण्याणाम् † । लौल्यं क्लेशकराणाम् । अनिर्देशकारित्व-
 मरिष्टानाम् । अनिर्व्वेदोऽधार्तासारलक्षणानाम् ‡ । वैद्य-
 तीक्ष्णौषधप्रयोगे व्यायामे च वज्जनीयानां मध्ये श्रेष्ठतमा । सौमनस्यं
 स्त्रीणां गन्धधारणहेतूनां श्रेष्ठतमम् ।

सन्निपातो व्याधिदुश्चिकित्स्यानां श्रेष्ठतमः । आमोऽलसकादिविषम-
 चिकित्स्यानां श्रेष्ठतमः । ज्वरो रोगाणां श्रेष्ठतमः । कुष्ठं दीर्घरोगाणां
 श्रेष्ठतमम् । राजयक्ष्मा रोगसमूहानां श्रेष्ठतमः । रोगो धातुवैषम्यम् । तद्भातु-
 वैषम्यनिमित्तो ज्वरादिव्याधिर्नारोगात्मकलिङ्गत्वेन रोगसमूह उच्यते ।
 न तु धातुवैषम्यं रोगसमूहः । अथवा रोगसङ्करत्वेन रोगसमूह उक्तः ।
 प्रमेहोऽनुपक्लिणां रोगाणां नित्यसंलग्नीभूतानां श्रेष्ठतमः । जलौकसः शस्त्राणां
 श्रेष्ठतमाः । वस्तिस्तन्त्राणां नियताधीनकर्मणां मध्ये वस्तिकर्म्यं
 श्रेष्ठतमं तन्त्रम् । हिमवानोपधिभूमीनां श्रेष्ठतमः । सोमो विंशति-
 विध ओषधीनां श्रेष्ठतमः । मरुभूमिदेशः आरोग्यदेशानां श्रेष्ठतमः । अनूपो
 देशोऽहितदेशानां श्रेष्ठतमः । निर्देशकारित्वमातुरगुणानां श्रेष्ठतमम् । भिषक्
 स्वस्वष्टाङ्गायुर्व्वेदवित् चिकित्साङ्गानां चतुर्णां श्रेष्ठतमः । नास्तिको-
 ऽवर्ण्याणामश्रेष्ठानां मध्ये श्रेष्ठतमः । लौल्यं क्लेशकराणां श्रेष्ठतमम् । अनिर्देश-
 कारित्वमातुरस्यारिष्टानां श्रेष्ठतमम् । अनिर्व्वेदो वैराग्यादितो मनःखेदो
 कर्तृणाम् ; अनुपक्ली पुनर्भाषी, तन्त्राणामिति कर्मणां ; सोम ओषधिराजः पञ्चदशपर्वा ;

* जलौकसोऽनुपक्लिणामिति द्वितीयः पाठः ।

वज्जनीयामिति पाठान्तरम् ।

‡ धार्तालक्षणानामिति वा पाठः ।

समूहो निःसंशयकराणाम् । योगो वैद्यगुणानाम् । विज्ञान-
मौषधानाम् । शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानाम् । संप्रतिपत्तिः
कालज्ञानप्रयोजनानाम् । * अव्यवसायः कालातिप्रतिपत्ति-
हेतूनाम् । दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम् । असमर्थता
भयकराणाम् । तद्विद्यसम्भाषा बुद्धिवर्द्धनानाम् । आचार्य्यः
शास्त्राभिगमहेतूनाम् । आयुर्वेदोऽमृतानाम् । सद्रचन-
मनुष्ठेयानाम् । असम्बन्धवचनमसंग्रहणसत्त्वाहितानाम् † ।
सख्य सन्यासः सुखकराणामिति ॥ २२ ॥

निर्व्वेदः, वैराग्यादितो मनःखेदाभावोऽध्यात्तस्याधृतिभावस्य लक्षणानां
श्रेष्ठतमः, असारलक्षणानाञ्च श्रेष्ठतमः, वैद्यसमूहोऽष्टाङ्गायुर्व्वेदविदां समूह-
चिकित्सायां रोगादितत्त्वज्ञाने निःसंशयकराणां श्रेष्ठतमः । योगो भेषजानां
सम्पन्त्योगो वैद्यगुणानां श्रेष्ठतमः । विज्ञानं (आयुर्व्वेदादिशास्त्रेषु) तत्त्व-
ज्ञानं शरीरमानसव्याधेरौषधानां मध्ये श्रेष्ठतममौषधम् ।

शास्त्रसहितस्तर्क ऊहः साधनानां कर्मसिद्धिनिष्पत्तिकराणां श्रेष्ठतमं
साधनम् । सम्प्रतिपत्तिः सम्पन् ज्ञानं कालज्ञानस्य प्रयोजनानां मध्ये श्रेष्ठतमं
कालज्ञानप्रयोजनम् । अव्यवसायो व्यवसायाकरणं कालस्यातिप्रतिपत्तेः
प्रतिपत्त्यतिक्रमस्य हेतूनां श्रेष्ठतमः कुर्व्यवसायातिप्रतिपत्तिहेतुः ।

दृष्टकर्मता दृष्टं चिकित्सितकर्म येन तस्य भावो दृष्टकर्मता चिकित्सा-
कर्मणि निःसंशयकराणां श्रेष्ठतमा निःसंशयकरी । असमर्थता भयकराणां
श्रेष्ठतमा । तद्विद्यसम्भाषा समानशास्त्राधीतवतां परस्परवादो जल्पवितण्डे च
बुद्धिवर्द्धनानां मध्ये श्रेष्ठतमा बुद्धिवर्द्धनी । आचार्य्यः शास्त्राणामर्थाभिगम-
हेतूनां श्रेष्ठतमोऽर्थाभिगमहेतुः । आयुर्व्वेदोऽमृतानां श्रेष्ठतमोऽमृतः । 'वेदा
मृता' इत्युक्तं छान्दोग्योपनिषदि । सद्रचनं साधुवाक्यमनुष्ठेयानां मध्ये
श्रेष्ठतममनुष्ठेयम् । असम्बन्धवचनम् असंग्रहणानां बहुभाषणानां सर्व्वस्य

वार्त्तकक्षणांमित्रारोग्यकक्षणांमित्रानाम् । ज्ञानमित्येषाविज्ञानं, साधनानामिति ज्ञानसाधनानाम्,
संप्रतिपत्तिः वचाकर्त्तव्यतानुष्ठानम्, तृप्तिराहारगुणानामित्यत्र गुणसम्पन्नः प्रशस्तकर्मवचनः । एक-

समूहो निःसंशयकराणाम् । योगो वैद्यगुणानाम् । विज्ञान-
मौषधानाम् । शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानाम् । संप्रतिपत्तिः
कालज्ञानप्रयोजनानाम् । * अव्यवसायः कालातिप्रतिपत्ति-
हेतूनाम् । दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम् । असमर्थता
भयकराणाम् । तद्विद्यसम्भाषा बुद्धिवर्द्धनानाम् । आचार्य्यः
शास्त्राधिगमहेतूनाम् । आयुर्वेदोऽमृतानाम् । सद्रचन-
मनुष्ठेयानाम् । असम्बन्धवचनमसंग्रहणसत्त्वाहितानाम् † ।
सख्य सन्यासः सुखकराणामिति ॥ २२ ॥

निर्व्वेदः, वैराग्यादितो मनःखेदाभावोऽध्यात्तस्याधृतिभावस्य लक्षणानां
श्रेष्ठतमः, असारलक्षणानाञ्च श्रेष्ठतमः, वैद्यसमूहोऽष्टाङ्गायुर्व्वेदविदां समूह-
चिकित्सायां रोगादितत्त्वज्ञाने निःसंशयकराणां श्रेष्ठतमः । योगो भेषजानां
सम्पन्त्योगो वैद्यगुणानां श्रेष्ठतमः । विज्ञानं (आयुर्व्वेदादिशास्त्रेषु) तत्त्व-
ज्ञानं शरीरमानसव्याधेरौषधानां मध्ये श्रेष्ठतममौषधम् ।

शास्त्रसहितस्तर्क ऊहः साधनानां कर्मसिद्धिनिष्पत्तिकराणां श्रेष्ठतमं
साधनम् । सम्प्रतिपत्तिः सम्पन् ज्ञानं कालज्ञानस्य प्रयोजनानां मध्ये श्रेष्ठतमं
कालज्ञानप्रयोजनम् । अव्यवसायो व्यवसायाकरणं कालस्यातिप्रतिपत्तेः
प्रतिपत्त्यतिक्रमस्य हेतूनां श्रेष्ठतमः कुर्व्यवसायातिप्रतिपत्तिहेतुः ।

दृष्टकर्मता दृष्टं चिकित्सितकर्म येन तस्य भावो दृष्टकर्मता चिकित्सा-
कर्मणि निःसंशयकराणां श्रेष्ठतमा निःसंशयकरी । असमर्थता भयकराणां
श्रेष्ठतमा । तद्विद्यसम्भाषा समानशास्त्राधीतवतां परस्परवादो जल्पवितण्डे च
बुद्धिवर्द्धनानां मध्ये श्रेष्ठतमा बुद्धिवर्द्धनी । आचार्य्यः शास्त्राणामर्थाधिगम-
हेतूनां श्रेष्ठतमोऽर्थाधिगमहेतुः । आयुर्व्वेदोऽमृतानां श्रेष्ठतमोऽमृतः । 'वेदा
मृता' इत्युक्तं छान्दोग्योपनिषदि । सद्रचनं साधुवाक्यमनुष्ठेयानां मध्ये
श्रेष्ठतममनुष्ठेयम् । असम्बन्धवचनम् असंग्रहणानां बहुभाषणानां सर्व्वस्य

वार्त्तकज्ञानानामित्यारोग्यकज्ञानानाम् । ज्ञानमित्यौषधविज्ञानं, साधनानामिति ज्ञानसाधनानाम्,
संप्रतिपत्तिः वषाकर्त्तव्यतानुष्ठानम्, तृप्तिराहारगुणानामित्यत्र गुणज्ञानम्, प्रज्ञाकर्त्तव्यवचनः । एक-

भवन्ति चात्र ।

अग्रगणां शतमुद्दिष्टं यद् द्विपञ्चाशदुत्तरम् ।

अलमेतद्विकाराणां विधातायोपदिश्यते ॥ २३ ॥

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।

ज्यायस्त्वं काव्यकर्तृत्वेऽवरत्वञ्चाप्युदाहृतम् ॥ २४ ॥

अहितानाञ्च श्रेष्ठतमसंग्रहणं सर्वोद्दिष्टञ्च । सर्वसन्न्यासः सर्वेषामारम्भाणां प्रवृत्तीनां सम्यक् निक्षेपस्त्यागः सुखकराणां श्रेष्ठतमः सुखकर इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—एषां संग्रहश्लोकानाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । अग्रगणा मित्यादि । इति अग्रगणां श्रेष्ठतमानां यद् द्विपञ्चाशदुत्तरं शतमुद्दिष्टं संक्षेपे-
णोक्तं तदेतद्विकाराणां विधातायालं समर्थमुपदिश्यते । एषां विधानतो-
जातसामर्थ्यः पुरुषोऽन्येषामपि कर्मगुणनिर्देशसमर्थो भवति । तेनानुक्ताना-
मपि कर्मोपधानां द्रव्यादीनि ब्रूयात् चैतावन्मात्रं श्रेष्ठतमं परिसमाप्तम् ।
ये तर्थाः समानकर्मकारिणस्तेषां श्रेष्ठतमस्य लक्षणं ज्यायस्त्वं श्रेष्ठतमवरत्वञ्च

रसाभ्यासः कर्शनानामित्यपवादं वज्रयित्वा, तेन घृताभ्यासो रसावनानामिति न विरुध्यते ।
अमृतानामिति जीवितप्रधानहेतूनाम्, सर्वसन्न्यासः सर्वक्रियात्यागः, स हि परमसुखमोक्षहेतुः
शारीरे वक्ष्यः ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—अग्रगणामित्यादौ अग्रशब्दः श्रेष्ठवचनः, अलमिति समर्थम्, अत्र उच्यते-
प्रमेहादयोऽपि स्वरूपेणातिपीडाकरत्वानुपपन्निकत्वादिना ज्ञाताः सन्तः चिकित्सायामुपयुक्ता भवन्ति,
अतो उच्यते-अज्ञानमपि विकाराणां विधाताय समर्थं भवति, अग्रगणाञ्च विकारशमकरामिधानं
प्राधान्यादुच्यते, इत्युच्यते वा, तेन यदुच्यते—एत एव चेदग्रगणिकारे विहिता विकारान् सम-
वन्ति, तन् किमपरचिकित्साभिधानेनेति तस्मिन्नेतः । विकारविधातश्चेद्देहोत्पन्नानाञ्चैकधोवचोनेन
तथानुत्पन्नानां स्वारूपपरिपालनेन श्रेयः ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—अग्रगणिकारोक्तं संग्रहेण कथयति—समानेत्यादि । शारिः—स्तुत्यवस्थानः ;
श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तस्य लक्षणम्, लक्षणमिह पाठ एव, पाठेन हि श्रेष्ठं कथ्यते ज्ञायते
इत्यर्थः ; ज्यायस्त्वं बृहत्तमम्, तथा प्रशस्तगुणबृहत्त्वं श्रेयम्, अत एवाहितविकारकथने श्रेष्ठतम-
कथनं स्वभावात् "अप्यथतमत्वे प्रकृष्टतमा भवन्ति" इत्युक्तम्, तेन, श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तव्या-
पीनां हिताहारणां श्रेयम् ; ज्यायस्त्वञ्चाहिताहारणां धवकदीनामप्यथतमत्वे प्रकर्षसाक्षित्वम् ;
अवरत्वकर्तृत्वे वरत्वञ्चेति कर्मणि चोक्तकृष्टत्वं, तच्च "अन्नं वृत्तिकारणम्" इत्यादिनोक्तं श्रेयम् ।

भवन्ति चात्र ।

अग्रगणां शतमुद्दिष्टं यद् द्विपञ्चाशदुत्तरम् ।

अलमेतद्विकाराणां विधातायोपदिश्यते ॥ २३ ॥

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।

ज्यायस्त्वं काव्यकर्तृत्वेऽवरत्वञ्चाप्युदाहृतम् ॥ २४ ॥

अहितानाञ्च श्रेष्ठतमसंग्रहणं सर्वोद्दिष्टञ्च । सर्वसन्न्यासः सर्वेषामारम्भाणां प्रवृत्तीनां सम्यक् निक्षेपस्त्यागः सुखकराणां श्रेष्ठतमः सुखकर इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—एषां संग्रहश्लोकानाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । अग्रगणा मित्यादि । इति अग्रगणां श्रेष्ठतमानां यद् द्विपञ्चाशदुत्तरं शतमुद्दिष्टं संक्षेपे-
णोक्तं तदेतद्विकाराणां विधातायाः समर्थमुपदिश्यते । एषां विधानतो-
जातसामर्थ्यः पुरुषोऽन्येषामपि कर्मगुणनिर्देशसमर्थो भवति । तेनानुक्ताना-
मपि कर्मोपधानां द्रव्यादीनि ब्रूयात्त चैतावन्मात्रं श्रेष्ठतमं परिसमाप्तम् ।
ये तर्थाः समानकर्मकारिणस्तेषां श्रेष्ठतमस्य लक्षणं ज्यायस्त्वं श्रेष्ठतमवरत्वञ्च

रसाभ्यासः कर्शनानामित्यपवादं वज्रयित्वा, तेन घृताभ्यासो रसावनानामिति न विरुध्यते ।
अमृतानामिति जीवितप्रधानहेतूनाम्, सर्वसन्न्यासः सर्वक्रियात्यागः, स हि परमसुखमोक्षहेतुः
शारीरे वक्ष्यः ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—अग्रगणामित्यादौ अग्रशब्दः श्रेष्ठवचनः, अलमिति समर्थम्, अत्र उच्यते-
प्रमेहादयोऽपि स्वरूपेणातिपीडाकरत्वानुपपन्निकत्वादिना ज्ञाताः सन्तः चिकित्सायामुपयुक्ता भवन्ति,
अतो उच्यते-अज्ञानमपि विकाराणां विधाताय समर्थं भवति, अग्रगणाञ्च विकारसमकारामिधानं
प्राधान्यादुच्यते, इत्युच्यते वा, तेन यदुच्यते—एत एव चेदग्रगणिकारे विहिता विकारान् सम-
वन्ति, तन् किमपरचिकित्साभिधानेनेति तस्मिन्नेतः । विकारविधातश्चेद्देहोत्पन्नमाह्वीकधोवचोमेव
तथानुत्पन्नानां स्वास्थ्यपरिपालनेन श्रेयः ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—अग्रगणिकारोक्तं संग्रहेण कथयति—समानेत्यादि । शरीरस्तुल्यकर्मणः ;
श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तस्य लक्षणम्, लक्षणमिह पाठ एव, पाठेन हि श्रेष्ठं कथ्यते ज्ञायते
इत्यर्थः ; ज्यायस्त्वं बृहत्तमम्, तथा प्रशस्तगुणबृहत्त्वं श्रेयम्, अत एवाहितविकारकथने श्रेष्ठतम-
कथनं स्वभावात् "अप्यथतमत्वे प्रकृष्टतमा भवन्ति" इत्युक्तम्, तेन, श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तव्या-
पीनां हिताहारणां श्रेयम् ; ज्यायस्त्वञ्चाहिताहारणां धवकदीनामप्यथतमत्वे प्रकर्षसाक्षित्वम् ;
अवरत्वकर्तृत्वे वरत्वञ्चेति कर्मणि चोक्तकृष्टत्वं, तच्च "अन्नं वृत्तिकारणम्" इत्यादिनोक्तं श्रेयम् ।

वातपित्तकफानाञ्च यदयत् प्रशमने हितम् ।

प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्व्याधिहर्मुत्तमम् ॥ २५ ॥

एतन्निशम्य निपुणाश्चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।

एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥ २६ ॥

पथ्यं पथोऽनपेतञ्च यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।

यच्चाप्रियमपथ्यञ्च नियतं तन्न लक्ष्यते ॥ २७ ॥

काव्यकत्वेऽप्युदाहृतम् । एवं वातपित्तकफानां प्रशमने यद्यद्वितं प्राधान्यत-
स्तन्निर्दिष्टम् । तथा व्याधिहरं यदुत्तमं तदपि निर्दिष्टम् । इति ॥ २३—२५ ॥

गङ्गाधरः—एषां विज्ञानप्रयोजनमाह—एतदित्यादि । निपुणो वैद्य एत-
दुत्तमं द्विपञ्चाशदुत्तरं शतं निशम्य चिकित्सायां प्रयोजयेत् । एवञ्च कुर्वन्
चिकित्सायामेषां प्रयोगं कुर्वन् वैद्यो धर्मश्च कामश्चाश्नुते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—ननु हितं पथ्यमहितमपथ्यं कथमभिधीयते इति ? अत आह—
पथ्यमित्यादि । पथः शरीराणां वातपित्तकफरसरक्तादीनां धातूनां
सञ्चारमार्गात् स्रोतोरूपादनपेतमनपगतम् । सर्व्वस्रोतोगतमपायकरं न
भवति । यच्च मनसः प्रियं सुखानुभवकरं तत् पथ्यं कटाद्यास्वादेनेन मनसो-
ऽप्रियत्वेऽपि परिणामे सुखजनकत्वान्न मनसोऽप्रियं भवति । यच्चापाततः
परिणामे च नियतं मनसोऽप्रियमपथ्यञ्च तन्न लक्ष्यते ॥ २७ ॥

वातपित्तकफेभ्यश्चेत्यादी “वस्तिर्वातहराणाम्” “विरेचनं पित्तहराणाम्” “बमनं श्लेष्महराणाम्”
“आस्वापनं वातहराणाम्” इत्यादि ज्ञेयम् । यद् व्याधिहरमिति “स्वदिरं कुष्ठहराणाम्”
“पूष्करसूलं हिक्काश्वातपाद्वंशूलानाहहराणाम्” इत्यादि ज्ञेयम् ; किंवा, “अवरत्नम्” इति
पाठः, तदा, अवरत्नम् अन्त्यर्थानभिप्रेतकर्तृत्वम्, तच्च “रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखाणाम्” इत्यादि
ज्ञेयम्, अष्टौत्थज्यावत्स्वाभ्यां प्रशस्ताप्रशस्तकर्मणामपि ग्रहणं व्याप्तेयम् ॥ २४—२६ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तस्य पथ्यस्य हितापरनाम्नो लक्षणमाह—पथ्यमित्यादि । पथः शरीर-
मार्गात् स्रोतोरूपादनपेतम्, अपेतमपकारकमनपेतमनपकारकमित्यर्थः, पथिग्रहणेन पथो बाह्योवा
भातवञ्च, तथा पथो निवर्तका धातवो गृह्यन्ते ; तेन कृत्स्नमेव शरीरं गृहीतं स्यात्, ततश्च
शरीरानुपधाति पथ्यमिति स्यात् ; किंवा स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणमातुरण्याधिपरिमोक्षश्चेति पन्थाः,
तस्मादनेपेतं पथ्यम् । एवमपि मनोऽनुपधातित्वं न लभ्यत इत्याह—यच्चोक्तं मनसः प्रियमिति,
मनसोऽतिप्रतीत्याभिलषितं, तेन मनसो हितमिति प्रियार्थः ; तेन प्रशमशानानीधत्वाद्यो गृह्यन्ते ;
एतेन नञ्, शरीरानुपधाति पथ्यमिति पथ्यलक्षणमनपवादमुक्तं स्यात् ; अन्ये तु पथ्यलक्षण-

वातपित्तकफानाञ्च यदयत् प्रशमने हितम् ।

प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्व्याधिहर्मुत्तमम् ॥ २५ ॥

एतन्निशम्य निपुणाश्चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।

एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥ २६ ॥

पथ्यं पथोऽनपेतञ्च यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।

यच्चाप्रियमपथ्यञ्च नियतं तन्न लक्ष्यते ॥ २७ ॥

काव्यकत्तुत्वेऽप्युदाहृतम् । एवं वातपित्तकफानां प्रशमने यद्यद्वितं प्राधान्यत-
स्तन्निर्दिष्टम् । तथा व्याधिहरं यदुत्तमं तदपि निर्दिष्टम् । इति ॥ २३—२५ ॥

गङ्गाधरः—एषां विज्ञानप्रयोजनमाह—एतदित्यादि । निपुणो वैद्य एत-
दुत्तमं द्विपञ्चाशदुत्तरं शतं निशम्य चिकित्सायां प्रयोजयेत् । एवञ्च कुर्वन्
चिकित्सायामेषां प्रयोगं कुर्वन् वैद्यो धर्मश्च कामश्चाश्नुते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—ननु हितं पथ्यमहितमपथ्यं कथमभिधीयते इति ? अत आह—
पथ्यमित्यादि । पथः शरीराणां वातपित्तकफरसरक्तादीनां धातूनां
सञ्चारमार्गात् स्रोतोरूपादनपेतमनपगतम् । सर्व्वस्रोतोगतमपायकरं न
भवति । यच्च मनसः प्रियं सुखानुभवकरं तत् पथ्यं कटाद्यास्वादेनेन मनसो-
ऽप्रियत्वेऽपि परिणामे सुखजनकत्वान्न मनसोऽप्रियं भवति । यच्चापाततः
परिणामे च नियतं मनसोऽप्रियमपथ्यञ्च तन्न लक्ष्यते ॥ २७ ॥

वातपित्तकफेभ्यश्चेत्यादी “वस्तिर्वातहराणाम्” “विरेचनं पित्तहराणाम्” “बमनं श्लेष्महराणाम्”
“आस्वापनं वातहराणाम्” इत्यादि ज्ञेयम् । यद् व्याधिहरमिति “स्वदिरं कुष्ठहराणाम्”
“पूष्करमूलं हिक्काश्वासपाद्वंशूलानाहहराणाम्” इत्यादि ज्ञेयम् ; किंवा, “अवरत्नम्” इति
पाठः, तदा, अवरत्नम् अन्त्यर्थानभिप्रेतकर्तृत्वम्, तच्च “रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखाणाम्” इत्यादि
ज्ञेयम्, अत्रोत्पत्त्यावस्थाभ्यां प्रशस्ताप्रशस्तकर्मणामपि ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ २४—२६ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तस्य पथ्यस्य हितापरनाम्नो लक्षणमाह—पथ्यमित्यादि । पथः शरीर-
मार्गात् स्रोतोरूपादनपेतम्, अपेतमपकारकमनपेतमनपकारकमित्यर्थः, पथिग्रहणेन पथो बाह्योवा-
धातवश्च, तथा पथो निवर्त्तका धातवो गृह्यन्ते ; तेन कृत्स्नमेव शरीरं गृहीतं स्यात्, ततश्च
शरीरानुपधाति पथ्यमिति स्यात् ; किंवा स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणमातुरण्याधिपरिमोक्षश्चेति पन्थाः,
तस्मादनेपेतं पथ्यम् । एवमपि मनोऽनुपधातित्वं न लभ्यत इत्याह—यच्चोक्तं मनसः प्रियमिति,
मनसोऽतिप्रतीत्याभिलषितं, तेन मनसो हितमिति प्रियार्थः ; तेन प्रशमशानानीधत्वाद्यो गृह्यन्ते ;
एतेन नव, शरीरानुपधाति पथ्यमिति पथ्यलक्षणमनपवादमुक्तं स्यात् ; अन्ये तु पथ्यलक्षण-

मात्राकालक्रियाभूमि-देहदोषगुणान्तरम् ।

प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।

तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिश्चय्य पुनरपि भगवन्त-
मात्रेयमग्निवेश उवाच — यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो
भगवता श्रुतस्त्वस्माभिः । आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं
लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषाम इति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—मात्रेत्यादि । ये ये लोहितशाल्यादयः श्रेष्ठत्वेनोक्तास्ते ते
भावा मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणावस्थान्तरं तत्तत् प्राप्य तथा तथा
भवन्ति । न तु तत्तद्गुणान्तरव्यतिरिक्तापरभावमापन्ना हिता अहिता भवन्ति
अहिता हिता भवन्ति । तस्माद्विनाहितत्वस्वभावो लोहितशाल्यादीनां
निर्दिष्टः । तत्र तथा हितत्वाहितत्वयोराश्रयो मात्रादिमात्राकालक्रियाभूमि-
देहदोषावस्थान्तरमिति तन्मात्राद्याश्रयं हिताहितमुभयमपेक्ष्य सिद्धिमिच्छता
चिकित्सायां पानाशनादिकं कर्म प्रयोज्यमिति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमनपवादं हिताहितलक्षणं श्रुत्वाग्निवेशः पुनर्यदपृच्छत् तदाह
—तदात्रेयेत्यादि । भगवता यथोद्देशमयं केवलः कृतस्तोऽर्थोऽभिनिर्दिष्टः ।

इयमेतत् पठन्ति, वदन्ति च—“यदेतत् लक्षणं स्यात्, तदा ज्वरादिषु तिक्तं भेषजं मनसो-
ऽप्रियत्वेन न पथ्यं स्यात्, एतच्चानुमतमेव,—यद् ज्वरे तिक्तप्रयोगस्य तदात्वे न मनसोऽनुकूलत्वं,
न वैतावता शरीरं प्रत्यपथ्यात्वं स्यात्, अतः यन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविकाराकर्तृत्वात्
तद् व्यपदेश्यमेव ; किंवा तावन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविचारकर्तृत्वादव्यपदेश्यमेव ;
तदेतदपथ्यात्वं किमाहाराचाराणो नियतमस्ति ? नेत्याह—तच्चेत्यादि । नियतं निश्चितमिदमप्रियमेव
सर्वदेवमपथ्यमेव सर्वदेवेत्येवंरूपं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । कुतो नास्तीत्याह—मात्रेत्यादि । गुणान्तर-
शब्दो मात्रादिभिः सम्बध्यते, तत्तदिति मात्रादिगुणान्तरम्, ते ते इति हिताहिताहाराचाराः, तथा
तथेति हितोक्ता अपि हिता अहिताश्च, तथाऽहितोक्ताश्चाहिता हिताश्च ; एवं प्रियमपि मधुरादि
अप्रियम्, तिक्ताचप्रियमपि प्रियम् ; अत्रोद्धारणं यथा—पथ्यं तावद् दृष्टम्, तद्वतिमात्रमपथ्यं
स्यात् काले च वसन्तेऽपथ्यम्, संस्कारेण च विरुद्धद्रव्यसंस्कृतमपथ्यम्, भूमी चानूपायामपथ्यम्,
एवं देहेऽतिरूपे, एवं दोषे कर्षेऽपथ्यम् ; अपथ्यमपि विषं मात्रादिना हितं स्यात्, यथा ज्वरे

मात्राकालक्रियाभूमि-देहदोषगुणान्तरम् ।

प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।

तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्त-
मात्रेयमग्निवेश उवाच — यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो
भगवता श्रुतस्त्वस्माभिः । आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं
लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषाम इति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—मात्रेत्यादि । ये ये लोहितशाल्यादयः श्रेष्ठत्वेनोक्तास्ते ते
भावा मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणावस्थान्तरं तत्तत् प्राप्य तथा तथा
भवन्ति । न तु तत्तद्गुणान्तरव्यतिरिक्तापरभावमापन्ना हिता अहिता भवन्ति
अहिता हिता भवन्ति । तस्माद्विनाहितत्वस्वभावो लोहितशाल्यादीनां
निर्दिष्टः । तत्र तथा हितत्वाहितत्वयोगाश्रयो मात्रादिमात्राकालक्रियाभूमि-
देहदोषावस्थान्तरमिति तन्मात्राद्याश्रयं हिताहितमुभयमपेक्ष्य सिद्धिमिच्छता
चिकित्सायां पानाशनादिकं कर्म प्रयोज्यमिति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमनपवादं हिताहितलक्षणं श्रुत्वाग्निवेशः पुनर्यदपृच्छत् तदाह
—तदात्रेयेत्यादि । भगवता यथोद्देशमयं केवलः कृतस्तोऽर्थोऽभिनिर्दिष्टः ।

इयमेतत् पठन्ति, वदन्ति च—“यदेतत् लक्षणं स्यात्, तदा ज्वरादिषु तिक्तं भेषजं मनसो-
ऽप्रियत्वेन न पथ्यं स्यात्, एतच्चानुमतमेव,—यद् ज्वरे तिक्तप्रयोगस्य तदात्वे न मनसोऽनुकूलत्वं,
न वैतावता शरीरं प्रत्यपथ्यात्वं स्यात्, अतः यन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविकाराकर्तृत्वात्
तद् व्यपदेश्यमेव ; किंवा तावन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविचारकर्तृत्वादव्यपदेश्यमेव ;
तदेतदपथ्यात्वं किमाहाराचाराणो नियतमस्ति ? नेत्याह—तच्चेत्यादि । नियतं निश्चितमिदमप्रियमेव
सर्वदेवमपथ्यमेव सर्वदेवेत्येवंरूपं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । कुतो नास्तीत्याह—मात्रेत्यादि । गुणान्तर-
शब्दो मात्रादिभिः सम्बध्यते, तत्तदिति मात्रादिगुणान्तरम्, ते ते इति हिताहिताहाराचाराः, तथा
तथेति हितोक्ता अपि हिता अहिताश्च, तथाऽहितोक्ताश्चाहिता हिताश्च ; एवं प्रियमपि मधुरादि
अप्रियम्, तिक्ताचप्रियमपि प्रियम् ; अग्नोद्धारणं यथा—पथ्यं तावद् दृढम्, तदतिमात्रमपथ्यं
स्यात् काले च वसन्तेऽपथ्यम्, संस्कारेण च विरुद्धद्रव्यसंस्कृतमपथ्यम्, भूमी चानूपायामपथ्यम्,
एवं देहेऽतिरूपे, एवं दोषे कषेऽपथ्यम् ; अपथ्यमपि विषं मात्रादिना हितं स्यात्, यथा ज्वरे

तमुवाच भगवानात्रेयः । धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्ड-
पत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेशाष्टौ संग्रहेण शर्करानव-
मीकाः । तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्य-
तमानामासवानां चतुरशीतिं निबोध ॥ ३० ॥

तद्वयथा सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः षड्
धान्यासवा भवन्ति । मृद्धीकाकाशमर्यस्वर्जूरधन्वनराजादन-
इदानीमासवद्रव्याणामनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानमनपवादं लक्षणं शृश्रुषाम
इत्यग्निवेश उवाच ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—ततस्तमुवाचात्रेयः । धान्यफलेत्यादि । धान्यादयोऽष्टावासवानां
योनयो भवन्ति । शर्करानवमीकाः शर्करा नवमी योनिर्यास्वष्टमु योनिषु ताः
शर्करानवमीकाः । धान्यादिवदोषधिजात्यभावाच्छर्करायाः पृथक् अभिधानं,
धान्यस्य तृणफलत्वेन फलस्य वृक्षजफलविवक्षाणापनार्थं पृथग्वचनम् ।
तास्वेव नवस्वासवयोनिषु द्रव्यसंयोगकरणतः पुनरपरिसङ्ख्यायासु योनिषु
पथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं योनीः निबोध ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—सुरेत्यादि । सुरादयः षड् धान्यासवाः । सुरा तन्दुलकृता,
सौवीरकं निस्तुषयवकृतं, तुषोदकं सतुषयवकृतं, मैरेयं सुराकृतमुरा, मेदको
जगलाख्या श्वेतमुरा, धान्याम्लं काञ्जिकर्मिति । मृद्धीकादीनां
शङ्खिन्यन्तानां षड्विंशतः फलानामेकैकेषामासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति ।
क्षिपस्य तिलं दद्यात् इत्यादि, एवंमन्यदप्युक्तम्, यस्मादेवमेकान्तमपथ्यत्वमनिश्चितं,
प्रायोवादपथ्यता तु निश्चिता, तस्मान् स्वभावो निरिष्ट इति,—पथ्यानां रक्तसाख्यादीनाम्
अपथ्यानाञ्च यवकादीनामित्यर्थः, स्वभावः प्रकृत्या पथ्यताऽपथ्यता च, तथा मात्रादिराश्रय
इति निरिष्ट इति सम्बन्धः, मात्रादिमात्राकालक्रियादिः, आश्रय इति पथ्यत्वापथ्यत्वयोः,
मात्रादीन्याश्रित्य भावानां पथ्यत्वापथ्यत्वञ्च पारमार्थिकं भवतीत्यर्थः, उभयमिति स्वभावो
मात्रादिश्च ॥ २७—२९ ॥

चक्रपाणिः—इदानीममराधिकारादासवेधनन्तेषु य आसवा अमरास्त उच्यन्ते । धान्यादी-
न्येकत्वेन पठित्वा पृथक् शर्करा पठन्ति, धान्यादीनामवसान्तरजातिमत्त्वान्, शर्करावास्तवान्तर-
जातिमत्तिः, तासु शर्करा नवस्यासवकारणतया श्रूयते ; मधुशर्करा तु मध्वन्तरनिविष्टैव ; मधु
तु नासवयोनितया पृथक् पठितम्, येन तत्तद्वत्त्वात्प्राप्तत्वात् धान्यसम्बन्धत्वात् धान्यासवेनैव
सङ्गम् ; एवं गौडासवादिष्वपि बोद्धव्यम् । द्रव्यस्य संयोगश्च करणञ्च द्रव्यसंयोगकरणम्, ततो-

तमुवाच भगवानात्रेयः । धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्ड-
पत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेशाष्टौ संग्रहेण शर्करानव-
मीकाः । तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्य-
तमानामासवानां चतुरशीतिं निबोध ॥ ३० ॥

तद्वयथा सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः षड्
धान्यासवा भवन्ति । मृद्धीकाकाशमर्यस्वर्जूरधन्वनराजादन-
इदानीमासवद्रव्याणामनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानमनपवादं लक्षणं शृश्रुषाम
इत्यग्निवेश उवाच ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—ततस्तमुवाचात्रेयः । धान्यफलेत्यादि । धान्यादयोऽष्टावासवानां
योनयो भवन्ति । शर्करानवमीकाः शर्करा नवमी योनिर्यास्वष्टमु योनिषु ताः
शर्करानवमीकाः । धान्यादिवदोषधिजात्यभावाच्छर्करायाः पृथक् अभिधानं,
धान्यस्य तृणफलत्वेन फलस्य वृक्षजफलविवक्षाणापनार्थं पृथग्वचनम् ।
तास्वेव नवस्वासवयोनिषु द्रव्यसंयोगकरणतः पुनरपरिसङ्ख्यायासु योनिषु
पथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं योनीः निबोध ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—सुरेत्यादि । सुरादयः षड् धान्यासवाः । सुरा तन्दुलकृता,
सौवीरकं निस्तुषयवकृतं, तुषोदकं सतुषयवकृतं, मैरेयं सुराकृतमुरा, मेदको
जगलाख्या श्वेतमुरा, धान्याम्लं काञ्जिकर्मिणि । मृद्धीकादीनां
शङ्खिन्यन्तानां षड्विंशतः फलानामेकैकेषामासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति ।
क्षिपस्य तिलं दद्यात् इत्यादि, एवंमन्यदप्युक्तम्, यस्मादेवमेकान्तमपथ्यत्वमनिश्चितं,
प्रायोवादपथ्यता तु निश्चिता, तस्मान् स्वभावो निरिष्ट इति,—पथ्यानां रक्तसाख्यादीनाम्
अपथ्यानाञ्च यवकादीनामित्यर्थः, स्वभावः प्रकृत्या पथ्यताऽपथ्यता च, तथा मात्रादिराश्रय
इति निरिष्ट इति सम्बन्धः, मात्रादिमात्राकालक्रियादिः, आश्रय इति पथ्यत्वापथ्यत्वयोः,
मात्रादीन्याश्रित्य भावानां पथ्यत्वापथ्यत्वञ्च पारमार्थिकं भवतीत्यर्थः, उभयमिति स्वभावो
मात्रादिश्च ॥ २७—२९ ॥

चक्रपाणिः—इदानीममराधिकारादासवेधनन्तेषु य आसवा अमरास्त उच्यन्ते । धान्यादी-
न्येकत्वेन पठित्वा पृथक् शर्करा पठन्ति, धान्यादीनामवसान्तरजातिमत्त्वान्, शर्करावास्त्ववान्तर-
जातिमत्तिः, तासु शर्करा नवस्यासवकारणतया श्रूयते ; मधुशर्करा तु मध्वन्तरनिविष्टैव ; मधु
तु नासवयोनितया पृथक् पठितम्, येन तत्तद्वत्त्वात्प्राप्तत्वात् धान्यसम्बन्धत्वात् धान्यासवेनैव
सङ्गमः, एवं गौडासवादिष्वपि बोद्धव्यम् । द्रव्यस्य संयोगश्च करणञ्च द्रव्यसंयोगकरणम्, ततो-

तृणशून्यपरूपकाभयामलकमृगलगिडकाजम्बीर- *कपिस्थकुवल-
वदरकर्कन्धूपीलुपियालपनसन्यप्रोधाश्वत्थप्रक्षकपीतनोदुम्बराज-
मोदाशृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति । विदारि-
गन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धशतावरीश्यामात्रिवृद्धन्तीद्रवन्ती-विल्वो-
रुवूकचित्रमूलैरेकादश मूलासवा भवन्ति । शालप्रियकचन्दन-
स्यन्दन-खदिर-कदरसप्तपर्णाश्वकर्णाज्जुनाशनारिमेट-तिन्दुक-
किणिहिशमीशुक्तिपत्रशिंशपाशिरीषवञ्जुलधन्वनमधूकसारासवा

धन्वनो वृक्षविशेषः । राजादनं पियालभेदः । तृणशून्या (न्यं) केतकी
तस्याः फलासवाः । मृगलगिडका विभीतकी तस्याः फलम् । कुवलं वृहत्फल-
वदरी । बदरं स्वल्पफलवदरी । कर्कन्धूः मृगालकोली । पीलु उत्तरापथिकं
गुहफलम् । प्रक्षः पकटी । अजमोदा यमानी । शङ्खिनी चोरपुष्पीति ।
विदारिगन्धेत्यादि । विदारिगन्धादिचित्रमूलान्तैरेकादशभिरेकैकस्य मूलेन
कृत आसव इति मूलासवा एकादश भवन्ति । विदारिगन्धा शालपर्णी । कृष्ण-
गन्धा शोभाञ्जनः । श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । दन्ती नागदन्ती । द्रवन्ती क्षुद्र-
मूला दन्ती । एषां मूलानि । शालेत्यादि । शालादीनां मधूकान्तानां सारै-
रासवा विंशतिर्भवन्ति । शालस्त्रिविधः । तत्र वृहद्वृक्षः शाल इह विवक्षितः ।
मियकः मियकवृक्षः । चन्दनं रक्तचन्दनम् । स्यन्दनस्तिनिशवृक्षः । खदिरो
बन्वोलः । कदरः श्वेतखदिरः । सप्तपर्णः सप्तच्छदः । अश्वकर्णो वृहत्पत्रह्रस्व-
शालवृक्षः । अज्जुनः स्वनामख्यातः । अशनः पीतशालः । अरिमेटो विट्-
खदिरः । किणिहिः स्वनामख्यातो वृक्षविशेषः सारवान् न त्वपामागो सारा-
भावात् । शुक्तिपत्रं बदरीवृक्षः । वञ्जुलोऽशोकवृक्षः । धन्वनो धामनीवृक्षः ।

उपरिसंख्येयाः स्युः । सीवीरं निस्तुष्यवकृतं, मेरेवं सुरासवकृता सुरा, मेवकः श्वेतसुरा अज-
काल्या धाम्नाम्बु काजिकं, तृणशून्यं केतकी, मृगलगिडका विभीतकम्, कुवलमिति
स्वूकवदरी, कर्कन्धूः मृगालवदरी, कदरः श्वेतखदिरः, अश्वकर्णः शालभेदः, अरिमेटो विट्खदिरः,

तृणशून्यपरूपकाभयामलकमृगलगिडकाजम्बीर- *कपिस्थकुवल-
वदरकर्कन्धूपीलुपियालपनसन्यप्रोधाश्वत्थप्रक्षकपीतनोदुम्बराज-
मोदाशृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति । विदारि-
गन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धशतावरीश्यामात्रिवृद्धन्तीद्रवन्ती-विल्वो-
रुवूकचित्रमूलैरेकादश मूलासवा भवन्ति । शालप्रियकचन्दन-
स्यन्दन-खदिर-कदरसप्तपर्णाश्वकर्णाज्जुनाशनारिमेट-तिन्दुक-
किणिहिशमीशुक्तिपत्रशिंशपाशिरीषवञ्जुलधन्वनमधूकसारासवा

धन्वनो वृक्षविशेषः । राजादनं पियालभेदः । तृणशून्या (न्यं) केतकी
तस्याः फलासवाः । मृगलगिडका विभीतकी तस्याः फलम् । कुवलं वृहत्फल-
वदरी । बदरं स्वल्पफलवदरी । कर्कन्धूः मृगालकोली । पीलु उत्तरापथिकं
गुहफलम् । प्रक्षः पकटी । अजमोदा यमानी । शङ्खिनी चोरपुष्पीति ।
विदारिगन्धेत्यादि । विदारिगन्धादिचित्रमूलान्तैरेकादशभिरेकैकस्य मूलेन
कृत आसव इति मूलासवा एकादश भवन्ति । विदारिगन्धा शालपर्णी । कृष्ण-
गन्धा शोभाञ्जनः । श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । दन्ती नागदन्ती । द्रवन्ती क्षुद्र-
मूला दन्ती । एषां मूलानि । शालेत्यादि । शालादीनां मधूकान्तानां सारै-
रासवा विंशतिर्भवन्ति । शालस्त्रिविधः । तत्र वृहद्वृक्षः शाल इह विवक्षितः ।
मियकः मियकवृक्षः । चन्दनं रक्तचन्दनम् । स्यन्दनस्तिनिशवृक्षः । खदिरो
बन्वोलः । कदरः श्वेतखदिरः । सप्तपर्णः सप्तच्छदः । अश्वकर्णो वृहत्पत्रह्रस्व-
शालवृक्षः । अज्जुनः स्वनामख्यातः । अशनः पीतशालः । अरिमेटो विट्-
खदिरः । किणिहिः स्वनामख्यातो वृक्षविशेषः सारवान् न त्वपामागोः सारा-
भावात् । शुक्तिपत्रं बदरीवृक्षः । वञ्जुलोऽशोकवृक्षः । धन्वनो धामनीवृक्षः ।

उपरिसंख्येयाः स्युः । सीवीरं निस्तुष्यवकृतं, मेरेवं सुरासवकृता सुरा, मेवकः श्वेतसुरा अज-
काल्या धाम्नाम्बु काजिकं, तृणशून्यं केतकी, मृगलगिडका विभीतकम्, कुवलमिति
स्वूकवदरी, कर्कन्धूः मृगालवदरी, कदरः श्वेतखदिरः, अश्वकर्णः शालभेदः, अरिमेटो विट्खदिरः,

विंशतिर्भवन्ति । पद्मोत्पलनलिनकुमुद-सौगन्धिकपुण्डरीकशत-
पत्रमङ्कप्रियङ्गुधातकीपुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति । इक्षुकाण्डे-
द्विचक्षुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवाः । पटोलताडकपत्रा-
सवौ द्वौ भवतः । तिल्वकलोध्रैलवानुकक्रमुकचतुर्थास्वगा-
सवा भवन्ति । शर्करासव एक एवेति ॥ ३१ ॥

एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासंसृष्टानामासव-
द्रव्याणामुपदिष्टा भवन्ति । एषामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा ।

पद्मोत्पलेत्यादि । पद्मादीनां धातव्यन्तानां दशानामेकैकस्य पुष्पैः कृता
आसवाः पुष्पासवा दश । पद्मरविन्दं कमलम् । उत्पलं नीलोत्पलम् ।
नलिनं स्वल्पदलपद्मम् । तचाष्टदलं द्वादशदलञ्चारुणवर्णम् । कुमुदं श्वेत-
पुष्पनालीपुष्पम् । सौगन्धिकं श्वेतपुष्पं कडारम् । रक्तपुष्पञ्च । पुण्डरीकं
श्वेतपद्मम् । शतपत्रमरुणवर्णशतदलपुष्पपद्मम् । प्रियङ्गु वृक्षस्य पुष्पम् ।
इक्ष्वत्यादि । इक्षुप्रभृतीनां चतुर्णां काण्डानामासवाश्चत्वारः । इक्षुः कृष्ण
इक्षुः । बहुधा । काण्डेक्षुः कठिनोऽल्परस इक्षुः स्वाधिया इति
लोके । इक्षुवालिका लटा । पुण्ड्रकः श्वेतेक्षुः । पटोलेत्यादि । द्वौ
पत्रासवौ । पटोलपत्रस्य ताडपत्रस्य च । ताडस्तालपत्रवृहत्पत्रवृक्षः ।
तिल्वकेत्यादि । तिल्वकादीनां चतुर्णां तत्रा कृता आसवाश्चत्वारः ।
तिल्वकः श्वेतलोध्रः । लोध्रो रक्तलोध्रः । एलवालुक एलेयवृक्षः । क्रमुको
गुवाकवृक्षः । शर्करासव एक एवेति । इति चतुरशीतिरासवाः ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—एषामासवसंज्ञा खल्वामृतत्वान् कालान्तरेण सन्धानभावात् ।
नन्वेव चतुरशीतेद्रव्याणामेव किमासवा भवन्ति नान्येषामिति ? अत उच्यते
एवमेषामित्यादि । परस्परेणासंसृष्टानामेषामेकैकेषामासवानां द्रव्याणां चतुर-
किणिही अपामार्गाः शुक्तिवन्दी पद्मं सरकमष्टदलपद्मम् । नलिनं श्वेतमष्टदलपद्मम्, पुण्डरीकं
श्वेतपत्रपद्मम्, शतपत्रमरुणम् । इक्षुकाण्डमासस्यापि पुण्ड्रकस्य पुनरभिधानमासवं इति
तत्त्वं प्राधान्यव्यापनायम्, क्रमुकं गुवाकम्, तिल्वकः सावरलोध्रः । आसुतत्वादिति
सन्धानरूपत्वात् । द्रव्यसंयोगविभागे इत्यादी 'एषाम्' इतिपदेन प्रत्येकं धात्यादिद्रव्यकृता
आसवा इत्याः, तेषां विभागोऽनुपपन्न एकैकपत्वादिति, तन्न, तेषामपि स्वजातीयद्रव्यविभागक

* सौगन्धिकं नीलोत्पलाकारवर्णमुत्पलं सुगन्धिवेति ब्रह्मणः ।

विंशतिर्भवन्ति । पद्मोत्पलनलिनकुमुद-सौगन्धिकपुण्डरीकशत-
पत्रमङ्कप्रियङ्गुधातकीपुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति । इक्षुकाण्डे-
द्विचक्षुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवाः । पटोलताडकपत्रा-
सवौ द्वौ भवतः । तिल्वकलोध्रैलवानुकक्रमुकचतुर्थास्वगा-
सवा भवन्ति । शर्करासव एक एवेति ॥ ३१ ॥

एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासंसृष्टानामासव-
द्रव्याणामुपदिष्टा भवन्ति । एवमासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा ।

पद्मोत्पलेत्यादि । पद्मादीनां धातव्यन्तानां दशानामेकैकस्य पुष्पैः कृता
आसवाः पुष्पासवा दश । पद्मरविन्दं कमलम् । उत्पलं नीलोत्पलम् ।
नलिनं स्वल्पदलपद्मम् । तचाष्टदलं द्वादशदलञ्चारुणवर्णम् । कुमुदं श्वेत-
पुष्पनालीपुष्पम् । सौगन्धिकं श्वेतपुष्पं कडारम् । रक्तपुष्पञ्च । पुण्डरीकं
श्वेतपद्मम् । शतपत्रमरुणवर्णशतदलपुष्पपद्मम् । प्रियङ्गु वृक्षस्य पुष्पम् ।
इक्ष्वत्यादि । इक्षुप्रभृतीनां चतुर्णां काण्डानामासवाश्चत्वारः । इक्षुः कृष्ण
इक्षुः । बहुधा । काण्डेक्षुः कठिनोऽल्परस इक्षुः खालिया इति
लोके । इक्षुवालिका लटा । पुण्ड्रकः श्वेतेक्षुः । पटोलेत्यादि । द्वौ
पत्रासवौ । पटोलपत्रस्य ताडपत्रस्य च । ताडस्तालपत्रवृहत्पत्रवृक्षः ।
तिल्वकेत्यादि । तिल्वकादीनां चतुर्णां तत्रा कृता आसवाश्चत्वारः ।
तिल्वकः श्वेतलोध्रः । लोध्रो रक्तलोध्रः । एलवालुक एलेयवृक्षः । क्रमुको
गुवाकवृक्षः । शर्करासव एक एवेति । इति चतुरशीतिरासवाः ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—एवमासवसंज्ञा खल्वामृतत्वान् कालान्तरेण सन्धानभावात् ।
नन्वेव चतुरशीतेद्रव्याणामेव किमासवा भवन्ति नान्येषामिति ? अत उच्यते
एवमेषामित्यादि । परस्परेणासंसृष्टानामेषामेकैकेषामासवानां द्रव्याणां चतुर-
किणिही अपामार्गाः शुक्तिवन्दी पद्मं सरकमष्टदलपद्मम् । नलिनं श्वेतमष्टदलपद्मम्, पुण्डरीकं
श्वेतशतपत्रपद्मम्, शतपत्रमरुणम् । इक्षुकाण्डमासस्यापि पुण्ड्रकस्य पुनरभिधानमासवं इति
तत्त्वं प्राधान्यव्यापनायम्, क्रमुकं गुवाकम्, तिल्वकः सावरलोध्रः । आसुतत्वादिति
सन्धानरूपत्वात् । द्रव्यसंयोगविभागे इत्यादी 'एषाम्' इतिपदेन प्रत्येकं धात्यादिद्रव्यकृता
आसवा इत्याः, तेषाम् विभागोऽनुपपन्न एकरूपत्वादिति, तन्न, तेषामपि स्वजातीयद्रव्यविभागक

* सौगन्धिकं नीलोत्पलाकारवर्णमुत्पलं सुगन्धिकेति वृहत्तमः ।

द्रव्यसंयोगविभागविस्तरस्त्वेषां बहुविधविकल्पः संस्कारश्च ।
यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं स्वं कर्म्म
कुर्वन्ति ॥ ३२ ॥

संयोगसंस्कारादौ देशकालमात्रादयश्च भावाः । तेषां
तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमी-
क्ष्येति ॥ ३३ ॥

भवति चात्र ।

मनःशरीरान्निबलप्रदानाम्
अस्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।
संहर्षणानां प्रवासवानाम्
अशीतिरुक्ता चतुरुत्तरेषा ॥ ३४ ॥

शीतिरुपदिष्टा भवन्ति, तेषामासवानामुक्तानुक्तद्रव्यैः संयोगविस्तरा द्रव्यविभाग-
विस्तरश्च बहुविधविकल्पः संस्कारश्च बहुविधविकल्पः । तत्र येन येन द्रव्येण
संयोगाद् यस्य यस्य द्रव्यस्यासवा ये भवन्ति, येन येन च द्रव्येण च संस्कारात्
संस्कृताश्च भवन्ति तत्तद् यथास्वं द्रव्यस्य संस्कारस्य गुणकर्म्मभ्यां ते त
आसवाः स्वं स्वं कर्म्मे कुर्वन्ति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—तत्तद्द्रव्यसंयोगविभागादौ संस्कारे च असंस्कारे च यद्यत्
कर्म्म कुर्वन्ति बुद्धिमद्भिस्तेषां तेषामासवानां तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य विविच्य
मात्रादयश्च भावास्तेषां तेषां ते ते मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषप्रकृत्यवस्थान्तर-
भावाः समुपदिश्यन्ते । इति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—भवति चात्रेत्यादि । मनःशरीरेत्यादिना श्लोकेनासवानाम्
उपसंहारः ॥ ३४ ॥

विद्यमानत्वात्, किञ्च संस्कारद्रव्यविभागस्यापि तत्र शक्यत्वात् ; न हेतुकेनैव द्रव्येण सारादयः
क्रियन्ते, प्राधान्यात् तु धाम्नादयोऽभिधीयन्ते । संस्कारश्च बहुविधविकल्प इति योजना ।
संयोगसंस्कारकरणप्रयोजनमाह—यथास्वमित्यादि । यथास्वमिति यद् युज्यते ; देहो भस्मराशि-
धात्वराश्वादिः सम्भानेषु वक्ष्यमाणः ; कालस्तु पक्षमासादिः ; स्थापनमात्रा सम्भानद्रव्यमात्रा ;

द्रव्यसंयोगविभागविस्तरस्त्वेषां बहुविधविकल्पः संस्कारश्च ।
यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं स्वं कर्म्म
कुर्वन्ति ॥ ३२ ॥

संयोगसंस्कारादौ देशकालमात्रादयश्च भावाः । तेषां
तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमी-
क्ष्येति ॥ ३३ ॥

भवति चात्र ।

मनःशरीरान्निबलप्रदानाम्
अस्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।
संहर्षणानां प्रवासवानाम्
अशीतिरुक्ता चतुरुत्तरेषा ॥ ३४ ॥

शीतिरुपदिष्टा भवन्ति, तेषामासवानामुक्तानुक्तद्रव्यैः संयोगविस्तरः द्रव्यविभाग-
विस्तरश्च बहुविधविकल्पः संस्कारश्च बहुविधविकल्पः । तत्र येन येन द्रव्येण
संयोगाद् यस्य यस्य द्रव्यस्यासवा ये भवन्ति, येन येन च द्रव्येण च संस्कारात्
संस्कृताश्च भवन्ति तत्तद् यथास्वं द्रव्यस्य संस्कारस्य गुणकर्म्मभ्यां ते त
आसवाः स्वं स्वं कर्म्मे कुर्वन्ति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—तत्तद्द्रव्यसंयोगविभागादौ संस्कारे च असंस्कारे च यद्यत्
कर्म्म कुर्वन्ति बुद्धिमद्भिस्तेषां तेषामासवानां तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य विविच्य
मात्रादयश्च भावास्तेषां तेषां ते ते मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषप्रकृत्यवस्थान्तर-
भावाः समुपदिश्यन्ते । इति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—भवति चात्रेत्यादि । मनःशरीरेत्यादिना श्लोकेनासवानाम्
उपसंहारः ॥ ३४ ॥

विद्यमानत्वात्, किञ्च संस्कारद्रव्यविभागस्यापि तत्र शक्यत्वात् ; न हेतुकेनैव द्रव्येण सारादयः
क्रियन्ते, प्राधान्यात् तु धाम्नादयोऽभिधीयन्ते । संस्कारश्च बहुविधविकल्प इति योजना ।
संयोगसंस्कारकरणप्रयोजनमाह—यथास्वमित्यादि । यथास्वमिति यद् युज्यते ; देहो भस्मराशि-
धात्वराश्वादिः सम्भानेषु वक्ष्यमाणः ; कालस्तु पक्षमासादिः ; स्थापनमात्रा सम्भानद्रव्यमात्रा ;

तत्र श्लोकः ।

शरीररोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारविनिश्चयाय * ।

उवाच यज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन् मुनिस्तथाग्राणि वरासवांश्च ॥३५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र श्लोक इत्यादि । शरीररोगेत्यादिनैकेनाध्यायायः शरीरप्रकृतौ रोगप्रकृतौ चोपादानकारणे तत्त्वेन मुनीनां मतानि आहार-विनिश्चयाय यानि हिताहितानि तथाग्राणि श्रेष्ठतमानि तथा वरासवांश्चास्मिन् यज्जःपुरुषादिकेऽध्याये मुनिरात्रेयपुनर्वेष्टुरुवाचेति ॥ ३५ ॥

अग्नीत्यादि । सर्व्व पूर्व्वेवन् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
पञ्चविंशयज्जःपुरुषीयाध्यायजल्पाख्या पञ्चविंशी शाखा ॥२५॥

आदिग्रहणाद् द्रव्यस्वभावेनिकर्त्तव्यतासंग्रहणम् , तत्तत्कार्य्यमिति वेशकालक्षरीरदोषादिभिन्नं हितस्वम् । मनःशरीरेत्यादिना गुणकथनं युक्ता पीतस्यास्यस्य श्रेयम् ॥ ३०—३५ ॥

इति चरकचमुरानन-श्रीमच्छकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

शरीररोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारविनिश्चयाय * ।

उवाच यज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन् मुनिस्तथाग्राणि वरासवांश्च ॥३५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र श्लोक इत्यादि । शरीररोगेत्यादिनैकेनाध्यायायः शरीरप्रकृतौ रोगप्रकृतौ चोपादानकारणे तत्त्वेन मुनीनां मतानि आहार-विनिश्चयाय यानि हिताहितानि तथाग्राणि श्रेष्ठतमानि तथा वरासवांश्चास्मिन् यज्जःपुरुषादिकेऽध्याये मुनिरात्रेयपुनर्वेष्टुरुवाचेति ॥ ३५ ॥

अग्नीत्यादि । सर्व्व पूर्व्वेवन् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
पञ्चविंशयज्जःपुरुषीयाध्यायजल्पाख्या पञ्चविंशी शाखा ॥२५॥

आदिग्रहणाद् द्रव्यस्वभावेनिकर्त्तव्यतासंग्रहणम् , तत्तत्कार्य्यमिति वेशकालक्षरीरदोषादिभिन्नं हितस्वम् । मनःशरीरेत्यादिना गुणकथनं युक्ता पीतस्यास्यस्य श्रेयम् ॥ ३०—३५ ॥

इति चरकचमुरानन-श्रीमच्छकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पड़विंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।

पूर्णान्निश्चैव मौद्गल्यो हिरण्यानश्च कौशिकः ॥

यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः शठानघः * ।

श्रीमान् वाप्योर्विदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥

निमिश्च राजा वेदेहो वडिशश्च महामतिः ।

काङ्कायनश्च वाहीको वाहीको भिषजां वरः † ॥

गङ्गाधरः—द्रव्यादीनां हिताहितत्वयोराहारादिविधयोपयोगापेक्षत्वेनाभ्यव-
हृतानि द्रव्याणि तानि तानि यद्यन् कम्प कुर्वन्ति तद्रसादिदारेणैवेत्यत-
स्तदुपदेशाथमात्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायमारभते—अथात इत्यादि । अध्यायस्यादौ
आत्रेयो भद्रकाप्यश्चेति वाक्यार्थमात्रेयभद्रकाप्यमधिकृत्य कृतोऽध्याय
इत्यात्रेयभद्रकाप्यीयोऽध्याय इति । शेषं सर्वं पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—आत्रेय इत्यादि । आत्रेयः पुनर्व्वेसुः । भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयो
ब्राह्मणः । मौद्गल्यः पूर्णाक्षः । कौशिको हिरण्याक्षः । कुमारशिरा भरद्वाजः
शठानघः । मतिमतां वरो राजर्षिः श्रीमान् वाप्योर्विदः । विदेहो मैथिलो
निमिर्नाम राजर्षिः । महामतिर्विदो धामार्गवः । भिषजां वरो वाहीको

चक्रपाणिः—हिताहितेकदेशमभिधाय कृत्स्नद्रव्यहिताहितत्वज्ञानार्थं रसवैर्यविपाकाभि-
धायकात्रेयभद्रकाप्यीयोऽभिधीयते । तत्रापि विपाकादीनामपि रसेनैव प्राचो लभणीयत्वात्

* स आनघ इति वा पाठः ।

† वाहीको भिषजां वरः इत्यत्र वाहीकभिषजां वर इति पाठः ।

पड़विंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।

पूर्णान्निश्चैव मौद्गल्यो हिरण्यानश्च कौशिकः ॥

यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः शठानघः * ।

श्रीमान् वाप्योर्विदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥

निमिश्च राजा वेदेहो वडिशश्च महामतिः ।

काङ्कायनश्च वाहीको वाहीको भिषजां वरः † ॥

गङ्गाधरः—द्रव्यादीनां हिताहितत्वयोराहारादिविधयोपयोगापेक्षत्वेनाभ्यव-
हृतानि द्रव्याणि तानि तानि यद्यन् कम्प कुर्वन्ति तद्रसादिदारेणैवेत्यत-
स्तदुपदेशाथमात्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायमारभते—अथात इत्यादि । अध्यायस्यादौ
आत्रेयो भद्रकाप्यश्चेति वाक्यार्थमात्रेयभद्रकाप्यमधिकृत्य कृतोऽध्याय
इत्यात्रेयभद्रकाप्यीयोऽध्याय इति । शेषं सर्वं पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—आत्रेय इत्यादि । आत्रेयः पुनर्व्वेसुः । भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयो
ब्राह्मणः । मौद्गल्यः पूर्णाक्षः । कौशिको हिरण्याक्षः । कुमारशिरा भरद्वाजः
शठानघः । मतिमतां वरो राजर्षिः श्रीमान् वाप्योर्विदः । विदेहो मैथिलो
निमिर्नाम राजर्षिः । महामतिर्विदो धामार्गवः । भिषजां वरो वाहीको

चक्रपाणिः—हिताहितेकदेशमभिधाय कृत्स्नद्रव्यहिताहितत्वज्ञानार्थं रसवीर्यविषाकाभि-
धायकात्रेयभद्रकाप्यीयोऽभिधीयते । तत्रापि विषाकादीनामपि रसेनैव प्राचो लभणीयत्वात्

* स आनघ इति वा पाठः ।

† वाहीको भिषजां वरः इत्यत्र वाहीकभिषजां वर इति पाठः ।

एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।

वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥

तेषां तत्रोपविष्टानामियमथवती कथा ।

वभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ २ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाव्यः । यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वाविषयभावमाचक्षते कुशलाः । स पुनरुदकादनन्य इति ॥ ३ ॥

बाह्यदेशवासी बाह्यीकदेशीयश्च काङ्क्षायनऋषिः । इति निमिवाय्यैर्विदयो राजर्षित्वादेते दश महर्षयः श्रुतेन वयसा च वृद्धा विजिहीर्षवो विहत्तु-
मिच्छवश्चैत्ररथे नाप्ता रम्ये वने समीयुः संगता वभूवुः । तत्र वने खलूप-
विष्टानां तेषां पुनर्व्वेमुप्रभृतीनामर्थविदामियं वक्ष्यमाणा रसाहारविनिश्चये-
ऽर्थवती प्रयोजनवती कथा वभूव ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—का सा कथेति ? अत उच्यते—एक एवेत्यादि । तेषां मध्ये भद्रकाव्य ऋषि एक एव रस इत्युवाच । कोऽसावेको रस इति ? अत उच्यते—यं पुनरित्यादि । कुशलाः पण्डिता यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतम-
मेकतमं जिह्वेन्द्रियवैषयिकं भावमाचक्षते स रस एक एव न तु द्विविधादिः
जिह्वेन्द्रियविषयत्वसामान्यात् । जिह्वावैषयिको भावश्च शीतोष्णमृदुकठिनादिश्च
भावस्तत्र प्रसङ्गवारणाय । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां मध्ये यो यो भावोऽन्य एकः
परस्परविभिन्नः श्रोत्रादिग्राह्यत्वेन भिन्नभिन्नधर्म्मा तेषु मध्ये जिह्वेन्द्रिय-
वैषयिको यो भावः स रसः । शीतोष्णादिस्तु स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्नः ।
जिह्वायां हि त्रीणीन्द्रियाणि वर्तन्ते । वागिन्द्रियं रसनेन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियञ्च

रसप्रकरणमादौ कृतम् । मुनिमनैः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धांतस्यवस्थापनं क्षिप्यन्मुपपत्त्यर्थम् ।
रसेसाहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चयः, किंवा, “अयं रसविनिश्चयः तथापरञ्चातो विपाकानाम्”
इत्यादिराहारविनिश्चयः ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—एक एवेत्यादि । इन्द्रियार्थानामिति निदोषणे पटी । अन्यतममित्येकम्,
अन्यतमस्यो ह्यनेकवचनः, यथा “अन्यो दक्षिणेन गतः, अन्य उत्तरेण,” एक इत्यर्थः, तमसाहः

एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।

वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥

तेषां तत्रोपविष्टानामियमथवती कथा ।

वभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ २ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाव्यः । यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वाविषयभावमाचक्षते कुशलाः । स पुनरुदकादनन्य इति ॥ ३ ॥

बाह्यदेशवासी बाह्यीकदेशीयश्च काङ्क्षायनऋषिः । इति निमिवाय्यैर्विदयो राजर्षित्वादेते दश महर्षयः श्रुतेन वयसा च वृद्धा विजिहीर्षवो विहत्तु-
मिच्छवश्चैत्ररथे नाप्ता रम्ये वने समीयुः संगता वभूवुः । तत्र वने खलूप-
विष्टानां तेषां पुनर्व्वेमुप्रभृतीनामर्थविदामियं वक्ष्यमाणा रसाहारविनिश्चये-
ऽर्थवती प्रयोजनवती कथा वभूव ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—का सा कथेति ? अत उच्यते—एक एवेत्यादि । तेषां मध्ये
भद्रकाव्य ऋषि एक एव रस इत्युवाच । कोऽसावेको रस इति ? अत
उच्यते—यं पुनरित्यादि । कुशलाः पण्डिता यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतम-
मेकतमं जिह्वेन्द्रियवैषयिकं भावमाचक्षते स रस एक एव न तु द्विविधादिः
जिह्वेन्द्रियविषयत्वसामान्यात् । जिह्वावैषयिको भावश्च शीतोष्णमृदुकठिनादिश्च
भावस्तत्र प्रसङ्गवारणाय । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां मध्ये यो यो भावोऽन्य एकः
परस्परविभिन्नः श्रोत्रादिग्राह्यत्वेन भिन्नभिन्नधर्म्मा तेषु मध्ये जिह्वेन्द्रिय-
वैषयिको यो भावः स रसः । शीतोष्णादिस्तु स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्नः ।
जिह्वायां हि त्रीणीन्द्रियाणि वर्तन्ते । वागिन्द्रियं रसनैन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियश्च

रसप्रकरणमादौ कृतम् । मुनिमतैः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धांतस्यवस्थापनं क्षिप्यन्मुपपत्त्यर्थम् ।
रसेमाहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चयः, किंवा, “अयं रसविनिश्चयः तथापरञ्चातो विपाकानाम्”
इत्यादिराहारविनिश्चयः ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—एक एवेत्यादि । इन्द्रियार्थानामिति निदोषणे पटी । अन्यतममित्येकम्,
अन्यतमो ह्ययमेकवचनः, यथा “अन्यो दक्षिणेन गतः, अन्य उत्तरेण,” एक इत्यर्थः, तमसादयः

इति । तत्र जिह्वास्थं त्वगिन्द्रियं शीतोष्णादिस्पर्शं गृह्णाति । मधुराम्लादिकं रसनेन्द्रियं गृह्णाति न शीतोष्णादिकम् । प्रागुत्पत्तौ हि यदा भूतादिसमाख्यात-
तामसादहङ्कारात् पञ्चशब्दतन्मात्रादीनि गगनादीनि पञ्चमहाभूतानि जायन्ते,
तदैव सहोदकेन भूतेन जातो रसः साधारणरूपः । तमेव भूतान्तरसंयोगेन संहते
द्रव्ये जायमानेऽभिव्यक्तं जिह्वेन्द्रियविषयं भावं कुशला आचक्षते । तस्मादेक
एव रसो नानेकः । तद्यदुदकं प्रागजातं तदुदकात् पुनः स रसोऽनन्यो नान्य
इति । तथा च रसनार्थो रस इति प्रागभिहितम् । नातोऽतीन्द्रिये तस्मिन् रसे
लक्षणाप्रसङ्गः । यो हि भावोऽभिव्यक्तः सन् ग्राह्यो भवति स एवाधेसङ्गो
भवति नानभिव्यक्तो भावोऽथ उच्यते इन्द्रियस्य योऽभिव्यक्तो रसनेन
इन्द्रियेण गृह्यते स रसनार्थो रस उच्यते । न चातिप्रसङ्गो लक्षणस्य रसत्वे
रसाभावे च जिह्वेन्द्रियार्थत्वाभावात् । न हि रसनेन्द्रियेण रसत्वं रसाभावो
वा प्रत्यक्षमुपलभ्यते । रसेनैव अनुमीयते रसत्वम् । रसाभावश्च भावरूपो
गन्धादिर्न रसनेन्द्रियार्थः । अवस्तरूपश्चाभावस्तत्तद्रसस्यासत्ता । (तस्या-
भावस्य भाव इति पदेन तद्व्यावृत्तिः) स हि रसनेन्द्रियेणोपलभ्य
रसमनुपलब्ध्याऽनुमीयते । नास्त्यत्र निम्बे मधुरो रस इति ।
तस्माद्रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमित्येवं न तल्लक्षणं
व्याख्यातव्यम् । तस्मिन्नतीन्द्रियस्य रसस्य रसत्वं न जातिः साधारणैकरूप-
त्वात् । जातिद्वयनेकव्यक्तिसमवायिनी । स एवाभिव्यक्तो यदानेकरूपो भवति
मधुरादिविशेषस्तदा विशेषे रसत्वं जातिर्भवति न त्विशेषे । तस्मिन्नविशेष
रसे रसत्वन्तु शब्दादितन्मात्रात्तापेक्षो विशेषः पदार्थः । तन्मात्रात्वं शब्दादीनां
पञ्चानां सामान्यमाकाशादीनां हि शब्दादिः सा सा मात्रेति तन्मात्रा । सुश्रुते
चोक्तम् 'आप्यो रस' इति । अनया रीत्या शब्दादीनामपि लक्षणान्यनुक्तानि
वाच्यानि । श्रवणार्थः शब्दः । योऽभिव्यक्तः सन् श्रवणग्राह्योऽर्थो भवति
सोऽर्थः शब्दः । स्पर्शनार्थः स्पर्शः । योऽभिव्यक्तः सन् स्पर्शनग्राह्यो भवति स
स्पर्शनार्थः स्पर्शः । नेत्रार्थो रूपम् । योऽभिव्यक्तः सन् नेत्रग्राह्योऽर्थो भवति स
नेत्रार्थो रूपम् । घ्राणार्थो गन्धः । योऽभिव्यक्तः सन् घ्राणग्राह्योऽर्थो भवति
स घ्राणार्थो गन्धः । इति ॥ ३ ॥

स्वार्थिकः । जिह्वावैषयिकमिति जिह्वाग्राह्यम् । रसाभावोऽपि जिह्वा गृह्यते, अत आह भावमिति ;
वदकादनन्व इति रसोदकयोरेकत्वस्यापनार्थं पूर्वपक्षत्वाद् ; इहः पूर्वपक्षश्च कापिलमतेन—

इति । तत्र जिह्वास्थं त्वगिन्द्रियं शीतोष्णादिस्पर्शं गृह्णाति । मधुराम्लादिकं रसनेन्द्रियं गृह्णाति न शीतोष्णादिकम् । प्रागुत्पत्तौ हि यदा भूतादिसमाख्यात-
तामसादहङ्कारात् पञ्चशब्दतन्मात्रादीनि गगनादीनि पञ्चमहाभूतानि जायन्ते,
तदैव सहोदकेन भूतेन जातो रसः साधारणरूपः । तमेव भूतान्तरसंयोगेन संहते
द्रव्ये जायमानेऽभिव्यक्तं जिह्वेन्द्रियविषयं भावं कुशला आचक्षते । तस्मादेक
एव रसो नानेकः । तद्यदुदकं प्रागजातं तदुदकात् पुनः स रसोऽनन्यो नान्य
इति । तथा च रसनार्थो रस इति प्रागभिहितम् । नातोऽतीन्द्रिये तस्मिन् रसे
लक्षणाप्रसङ्गः । यो हि भावोऽभिव्यक्तः सन् ग्राह्यो भवति स एवाधेसङ्गो
भवति नानभिव्यक्तो भावोऽथ उच्यते इन्द्रियस्य योऽभिव्यक्तो रसनेन
इन्द्रियेण गृह्यते स रसनार्थो रस उच्यते । न चातिप्रसङ्गो लक्षणस्य रसत्वे
रसाभावे च जिह्वेन्द्रियार्थत्वाभावात् । न हि रसनेन्द्रियेण रसत्वं रसाभावो
वा प्रत्यक्षमुपलभ्यते । रसेनैव अनुमीयते रसत्वम् । रसाभावश्च भावरूपो
गन्धादिर्न रसनेन्द्रियार्थः । अवस्तरूपश्चाभावस्तत्तद्रसस्यासत्ता । (तस्या-
भावस्य भाव इति पदेन तद्व्यावृत्तिः) स हि रसनेन्द्रियेणोपलभ्य
रसमनुपलब्ध्याऽनुमीयते । नास्त्यत्र निम्बे मधुरो रस इति ।
तस्माद्रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमित्येवं न तल्लक्षणं
व्याख्यातव्यम् । तस्मिन्नतीन्द्रियस्य रसस्य रसत्वं न जातिः साधारणैकरूप-
त्वात् । जातिद्वयनेकव्यक्तिसमवायिनी । स एवाभिव्यक्तो यदानेकरूपो भवति
मधुरादिविशेषस्तदा विशेषे रसत्वं जातिर्भवति न त्विशेषे । तस्मिन्नविशेष
रसे रसत्वन्तु शब्दादितन्मात्रात्तापेक्षो विशेषः पदार्थः । तन्मात्रात्वं शब्दादीनां
पञ्चानां सामान्यमाकाशादीनां हि शब्दादिः सा सा मात्रेति तन्मात्रा । सुश्रुते
चोक्तम् 'आप्यो रस' इति । अनया रीत्या शब्दादीनामपि लक्षणान्यनुक्तानि
वाच्यानि । श्रवणार्थः शब्दः । योऽभिव्यक्तः सन् श्रवणग्राह्योऽर्थो भवति
सोऽर्थः शब्दः । स्पर्शनार्थः स्पर्शः । योऽभिव्यक्तः सन् स्पर्शनग्राह्यो भवति स
स्पर्शनार्थः स्पर्शः । नेत्रार्थो रूपम् । योऽभिव्यक्तः सन् नेत्रग्राह्योऽर्थो भवति स
नेत्रार्थो रूपम् । घ्राणार्थो गन्धः । योऽभिव्यक्तः सन् घ्राणग्राह्योऽर्थो भवति
स घ्राणार्थो गन्धः । इति ॥ ३ ॥

स्वार्थिकः । जिह्वावैषयिकमिति जिह्वाग्राह्यम् । रसाभावोऽपि जिह्वा गृह्यते, अत आह भावमिति ;
वदकादनन्व इति रसोदकयोरेकत्वस्यापनार्थं पूर्वपक्षत्वाद् ; इहः पूर्वपक्षश्च कापिलमतेन—

द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणः । छेदनीय उपशमनीय-
श्चेति ॥ ४ ॥

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः । हृदनीयोपशमनीय-
साधारणाः ॥ ५ ॥

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः । स्वादुहितश्च
स्वादुरहितश्च अस्वादुर्हितश्चास्वादुरहितश्च ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—द्वावित्यादि । शाकुन्तेयो ब्राह्मणः खलु योऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तः संस्तु योऽर्थो भवति स पुनश्छेदनीय उपशमनीयश्चेति द्विधाऽभिव्यज्यते । तस्माद्द्वौ रसावित्युवाच । शरीरदोषादिच्छेदनेन वर्त्तन इति च्छेदनीयः । शरीरदोषादेरुपशमनेन वर्त्तन इत्युपशमनीय इति । अम्ललवणकटुभिः शरीरकृतेदादिदोषश्छिद्यत इति हि दृश्यते मधुरतिक्तकषायैरुपशाम्यत इति च दृश्यते । इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—त्रय इत्यादि । पूर्णाक्षो मौद्गल्यः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तः सन् पुनर्योऽर्थो रसनग्राह्यो भवति स पुनश्छेदनीयोपज्ञमनीयो साधारणश्चेति त्रिधाऽभिव्यज्यते तस्मात् त्रयो रसा इत्युवाच । तयोर्मिश्रीभावे च्छेदनोपज्ञमने दृश्येते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—चत्वार इत्यादि । हिरण्याक्षः कौशिकः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन् योऽर्थो रसनग्राह्यो भवति स तु स्वादुहितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुहितश्चास्वादुरहितश्चेति चतुर्द्वोऽभिव्यज्यते । तस्माच्चत्वारो रसा इत्युवाच । रक्तशालि-
यमगोधूममूत्रादिः स्वादुश्च हितश्च । माषादिस्तु स्वादुश्चाहितश्च । चुलुकी-
वसादिरस्वादुहितश्च आविकघृतादिरस्तस्वादुश्चाहितश्चेति ॥ ६ ॥

ते हि “इत्यतन्मात्रं गन्धतन्मात्रम्” इत्यादिवाक्येन गुणव्यतिरिक्तप्रत्ययमिति ज्ञायते । छेदनीय इत्यवधारणकारकः, वषट्समीक इति बुद्धिः ; साधारण इत्याद्येयसीम्यसामान्यावभयोऽपि कदाचन-

द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणः । छेदनीय उपशमनीय-
श्चेति ॥ ४ ॥

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः । छेदनीयोपशमनीय-
साधारणाः ॥ ५ ॥

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः । स्वादुहितश्च
स्वादुरहितश्च अस्वादुर्हितश्चास्वादुरहितश्च ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—द्वौ रसा इति । शाकुन्तेयो ब्राह्मणः खलु योऽभिव्यक्तः सन्
रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तः संस्तु योऽर्थो
भवति स पुनश्छेदनीय उपशमनीयश्चेति द्विधाऽभिव्यज्यते । तस्माद् द्वौ रसा-
वित्युवाच । शरीरदोषादिच्छेदनेन वर्तत इति छेदनीयः । शरीरदोषादेरुप-
शमनेन वर्तत इत्युपशमनीय इति । अम्ललवणकटुभिः शरीरकलेदादि-
दोषश्छिद्यत इति हि दृश्यते मधुरतिक्तकषायैरुपशम्यत इति च दृश्यते ।
इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—त्रय इत्यादि । पूर्णाक्षो मौद्गल्यः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः
सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तः सन्
पुनर्योऽर्थो रसनग्राह्यो भवति स पुनश्छेदनीयोपशमनीयो साधारणश्चेति
त्रिधाऽभिव्यज्यते तस्मात् त्रयो रसा इत्युवाच । तयोर्मिश्रीभावे छेदनोपशमने
दृश्येते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—चत्वार इत्यादि । हिरण्याक्षः कौशिकः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः
सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन्
योऽर्थो रसनग्राह्यो भवति स तु स्वादुहितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुहितश्चास्वादु-
रहितश्चेति चतुर्धाऽभिव्यज्यते । तस्माच्चत्वारो रसा इत्युवाच । रक्तशालि-
यवगोधूममूत्रादिः स्वादुश्च हितश्च । मापादिस्तु स्वादुश्चाहितश्च । चुलुकी-
वसादिरस्वादुहितश्च आविकघृतादिरस्वादुरहितश्चेति ॥ ६ ॥

ते हि “रसनग्राह्यं गन्धतन्मात्रम्” इत्यादिवाक्येन गुणव्यतिरिक्तद्रव्यमिति ब्रूयते । छेदनीय
इत्युपशमनीयकारकाः, उपशमनीय इति ब्रूयते ; साधारण इत्याग्नेयसीम्बसामान्यादुपशमनीय इत्युप-

पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजः । भौमौदकाग्नेय-
वायव्यान्तरीक्षाः ॥ ७ ॥

षड्रसा इति वाय्व्योविदो राजर्षिः । गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रुक्षाः ॥ ८ ॥

सप्त रसा इति निमिर्विदेहः । मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
कषायक्षाराः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—पञ्चेत्यादि । शठानयः कुमारशिरा भरद्वाजः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राह्योऽर्थो भवति स पुनर्भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरीक्षभेदेन पञ्चधाऽभिव्यज्यते । तस्मात् पञ्च रसा इत्युवाच । वक्ष्यते च सोमगुणाति-
रेकान्मधुरो रसः उति । पूर्वार्थाय चाभिहितम्—“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्य-
मापः क्षितिस्तथा । निवृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रयः ॥” इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—षड्रत्यादि । अथ वाय्व्योविदो राजर्षिः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । सोऽभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राह्योऽर्थो भवति स गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षभेदेन षड्धाऽभि-
व्यज्यते । तस्मात् षट् रसा इत्युवाच । कश्चिद्भि रसो गुरुक्षरेण पच्यते,
कश्चिल्लघुः शीघ्रं पच्यते, कश्चिच्छीतः शैत्यं जनयति, कश्चिदुष्ण औष्ण्यं
जनयति, कश्चिन् स्निग्धः स्नेहयति, कश्चिद्रुक्षो रुक्षयतीति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—सप्तेत्यादि । अथ निमिर्विदेहो राजर्षिः खलु यो भावोऽभि-
व्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । स खलु
अभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राह्योऽर्थो भवति स मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाय-
क्षारभेदेन सप्तधाऽभिव्यज्यते । तस्मात् सप्त रसा इत्युवाच । इति ॥ ९ ॥

बृंहणयोः कर्ता, परस्परविरोधादकर्ता वा । स्वादुरित्यभीष्टः, हित इत्यावस्थानपकारी । आश्रीयत
इत्याशयो द्रव्यम् ; गुणाः सिग्धगुर्वादयः, कर्म धातुवर्जनक्षपणादि ; संस्वादो रसानामवाप्तर-
भेदः, एषा विशेषाणां भेदानामित्यर्थः ; तत्र द्रव्यभेदादाधारभेदेनाभितस्यापि रसर भेदो
भवति, आश्रयो हि कारणं, कारणभेदाच्च कार्यभेदोऽवश्यं भवतीत्यर्थः ; गुर्वादियुगभेदास्तथा
कर्मभेदाश्च रसकृता एव ; ततश्च कार्यभेदावश्यं कारणभेद इति पूर्वैषाभिप्रायः । संस्वाद-

पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजः । भौमौदकाग्नेय-
वायव्यान्तरीक्षाः ॥ ७ ॥

षड्रसा इति वाय्व्योविदो राजर्षिः । गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रुक्षाः ॥ ८ ॥

सप्त रसा इति निमिर्विदेहः । मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
कषायक्षाराः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—पञ्चेत्यादि । शठानयः कुमारशिरा भरद्वाजः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राह्योऽर्थो भवति स पुनर्भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरीक्षभेदेन पञ्चधाऽभिव्यज्यते । तस्मात् पञ्च रसा इत्युवाच । वक्ष्यते च सोमगुणाति-
रेकान्मधुरो रसः उति । पूर्वार्थाय चाभिहितम्—“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्य-
मापः क्षितिस्तथा । निवृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रयः ॥” इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—षड्रत्यादि । अथ वाय्व्योविदो राजर्षिः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । सोऽभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राह्योऽर्थो भवति स गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षभेदेन षड्धाऽभि-
व्यज्यते । तस्मात् षट् रसा इत्युवाच । कश्चिद्धि रसो गुरुक्षिरेण पच्यते,
कश्चिल्लघुः शीघ्रं पच्यते, कश्चिच्छीतः शैत्यं जनयति, कश्चिदुष्ण औष्ण्यं
जनयति, कश्चिन् स्निग्धः स्नेहयति, कश्चिद्रुक्षो रुक्षयतीति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—सप्तेत्यादि । अथ निमिर्विदेहो राजर्षिः खलु यो भावोऽभि-
व्यक्तः सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । स खलु
अभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राह्योऽर्थो भवति स मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाय-
क्षारभेदेन सप्तधाऽभिव्यज्यते । तस्मात् सप्त रसा इत्युवाच । इति ॥ ९ ॥

बृंहणयोः कर्ता, परस्परविरोधादकर्ता वा । स्वादुरित्यभीष्टः, हित इत्यावस्थानपकारी । आश्रीयत
इत्याशयो द्रव्यम् ; गुणाः सिग्धगुर्वादयः, कर्म धातुवर्जनक्षपणादि ; संस्वादो रसानामवाप्तर-
भेदः, एषा विशेषाणां भेदानामित्यर्थः ; तत्र द्रव्यभेदादाधारभेदेनाभितस्यापि रसर भेदो
भवति, आश्रयो हि कारणं, कारणभेदाच्च कार्यभेदोऽवश्यं भवतीत्यर्थः ; गुर्वादिगुणभेदास्तथा
कर्मभेदाश्च रसकृता एव ; ततश्च कार्यभेदावश्यं कारणभेद इति पूर्वैषाभिप्रायः । संस्वाद-

अष्टौ रसा इति वडिशो धामागवः । मधुराम्ललवण-
कटुकतिक्तकषायचारव्यक्ताः ॥ १० ॥

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो बाह्योऽभिव्यक्तः,
आश्रयगुणकर्मसंस्कारविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ११ ॥

षड्वै रसा इत्युवाच भगवान् पुनर्व्वसुमधुराम्ललवण-
कटुतिक्तकषायाः । तेषां पण्णां रसानां योनिरुदकम् ।

गङ्गाधरः—अष्टावित्यादि । अथ वडिशो धामागवः खलु यो भावो-
ऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभि-
व्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राहोऽर्थो भवति स खलु मधुरादिपूर्व्वसप्तविधोऽव्यक्तश्च
इत्यष्टाभिव्यज्यते । तस्मादष्टौ रसा इत्युवाच ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अपरिसंख्येया इत्यादि । अथ काङ्कायनो बाह्योऽभिव्यक्तः
खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति
सत्यम् । यस्तु अव्यक्तो रसनग्राहोऽर्थः स आश्रयादिविशेषाणामपरिसंख्येयत्वेन
अपरिसंख्येयतयाभिव्यज्यते । अभिव्यक्ताश्चाश्रयगुणकर्मसंस्कारविशेषाणाम्
अपरिसंख्येयत्वादपरिसंख्येया रसा इत्युवाच । रसानामाश्रया द्रव्याणि खलु
अपरिसंख्येयानि न समानरसानि गुणास्तेषां समानाधिकरणा गुरुत्वादयस्तेष्व-
विभिन्नाः । कर्माणि च धातुवद्धेनादीनि समानाधिकरणान्यपरिसंख्येयानि ।
संस्कारः पुनः करणं रसान्तरकरणद्रव्यक्रियान्तरेण रसान्तरभावा अपरि-
संख्येया इति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—षड्वैत्यादि । भगवानान्नेयः पुनर्व्वसुः खलु नवानां महर्षीणां
वचनं श्रुत्वा यो ह्यव्यक्तो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस
एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन् रसनग्राहो योऽर्थो भवति स खलु
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायभेदेन षड्विध एवाभिव्यज्यते । तस्मात् षड्वै-
भेदस्तु—एकस्यामपि मधुरजात्याविभुगुहादिगतः प्रत्यक्षमेव भेदो दृश्यते, स तु संस्वादभेदः
स्वसंवेध एव, यदुक्तं—“इक्षुभीरगुहादीनां माधुर्य्यस्यान्तरं महत् । भेदस्तथापि नास्मात्
सर्व्वस्त्वपि शक्यते” ॥ १—११ ॥

चक्रपाणिः—मिथ्यान्तं पुनर्व्वसुवचनमेवाह—षड्वैत्यादि । पूर्व्वपक्षोक्तरीकर्यादिव्यवस्था-
माह—तेषां वक्ष्यामित्यादि । योनिराधारकारणं, कार्य्यकारणयोश्च भेदात् सिद्धं उदकात् रसभेदः

अष्टौ रसा इति वडिशो धामागवः । मधुराम्ललवण-
कटुकतिक्तकषायचारव्यक्ताः ॥ १० ॥

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो बाह्योऽभिव्यक्तः,
आश्रयगुणकर्मसंस्कारविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ११ ॥

षड्वै रसा इत्युवाच भगवान् पुनर्व्वसुमधुराम्ललवण-
कटुतिक्तकषायाः । तेषां पण्णां रसानां योनिरुदकम् ।

गङ्गाधरः—अष्टावित्यादि । अथ वडिशो धामागवः खलु यो भावो-
ऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभि-
व्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राहोऽर्थो भवति स खलु मधुरादिपूर्व्वसप्तविधोऽव्यक्तश्च
इत्यष्टाभिव्यज्यते । तस्मादष्टौ रसा इत्युवाच ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अपरिसंख्येया इत्यादि । अथ काङ्कायनो बाह्योऽभिव्यक्तः
खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति
सत्यम् । यस्तु अव्यक्तो रसनग्राहोऽर्थः स आश्रयादिविशेषाणामपरिसंख्येयत्वेन
अपरिसंख्येयतयाभिव्यज्यते । अभिव्यक्ताश्चाश्रयगुणकर्मसंस्कारविशेषाणाम्
अपरिसंख्येयत्वादपरिसंख्येया रसा इत्युवाच । रसानामाश्रया द्रव्याणि खलु
अपरिसंख्येयानि न समानरसानि गुणास्तेषां समानाधिकरणा गुरुत्वादयस्तेष्व-
विभिन्नाः । कर्माणि च धातुवद्धेनादीनि समानाधिकरणान्यपरिसंख्येयानि ।
संस्कारः पुनः करणं रसान्तरकरणद्रव्यक्रियान्तरेण रसान्तरभावा अपरि-
संख्येया इति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—षड्वैत्यादि । भगवानान्नेयः पुनर्व्वसुः खलु नवानां महर्षीणां
वचनं श्रुत्वा यो ह्यव्यक्तो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस
एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन् रसनग्राहो योऽर्थो भवति स खलु
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायभेदेन षड्विध एवाभिव्यज्यते । तस्मात् षड्वै-
भेदस्तु—एकस्यामपि मधुरजात्याविभुगुहादिगतः प्रत्यक्षमेव भेदो दृश्यते, स तु संस्वादभेदः
स्वसंवेध एव, यदुक्तं—“इक्षुभीरगुहादीनां माधुर्य्यस्यान्तरं महत् । भेदस्तथापि नास्मात्
सर्व्वस्त्वपि शक्यते” ॥ १—११ ॥

चक्रपाणिः—मिथ्यान्तं पुनर्व्वसुवचनमेवाह—षड्वैत्यादि । पूर्व्वपक्षोक्तरीकर्यादिव्यवस्था-
माह—तेषां वक्ष्यामित्यादि । योनिराधारकारणं, कार्य्यकारणयोश्च भेदात् सिद्धं उदकात् रसभेदः

छेदनोपशमने द्वे कम्मणी । तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वम् ।

रसा इत्युवाच । न त्वभिव्यक्तः सन्नेको रसो न वा द्वौ रसौ न च त्रयो रसा न च चत्वारो रसा नैव पञ्च रसा न च गुरुत्वादयः षड् रसाः न च सप्त रसा नैवाष्टौ रसा नाप्यपरित्येया रसाः । न च स पुनरुदकादनन्य इति । कस्मादिति ? अत उच्यते- तेषामित्यादि । यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसन-
ग्राहो यो योऽर्थो भवति रसनग्राहः स सोऽर्थो नोदकादनन्यः, तेषां पण्णां रसानां योनिरुत्पत्तिस्थानमुदकम् । वक्ष्यते ह्यत्र- सौम्याः खल्वपोऽन्तरीक्ष-
प्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसास्त्वन्तरीक्षाद्भ्रश्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्च-
महाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तिरभिप्रीणयन्ति । तासु मूर्तिषु षड्भिमृच्छन्ति रसाः । तेषां पण्णां रसानां सोमगुणातिरेकात् मधुरो रसः । भूम्याप्रभूयिष्ठत्वाद्भृशः । तोयाप्रभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वप्रि-
भूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तकः । पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । इत्येवमेषां पण्णां रसानामभिव्यक्तिः षट्त्वेनैव नातिरिक्तत्वेन । तस्मान् षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानाम् । भूतानामिव स्थावर-
जङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषः । षड्कतुक्त्वाच्च कालस्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेष इति । तत् पाञ्चभौतिकीषु मूर्तिषु यत् सोमगुणाद्यतिरिक्तत्वे मधुरादयोऽभिव्यज्यन्ते तत् तेषु पञ्चसु महाभूतेषु खलु यदुदकमव्यक्तरसं तस्मादुदकादेव तस्याव्यक्तो रसो भूतान्तरसंयोगे सति स्थूलः सन् मधुरादिभावम् आपन्नोऽभिव्यज्यते इति तेषां रसानां योनिरुदकम् । (तेषां योन्यव्यक्त-
रसाश्रयत्वात्) न पुनरुदकादनन्यो रस इति ।

अत एव द्वौ रसाविति यत् शाकुन्तेयेनाक्तं तन्न । कस्मान् ? यतस्तेषां पण्णां रसानां द्वे कम्मणी छेदनोपशमने । तत् षड् रसाश्रयद्रव्याणि हि अम्ललवणकटुभिः शारीरकैर्दादीनि च्छिन्दन्ति मधुरतिक्तकषायैरुपशमयन्तीति ते रसौ न भवतः ।

नितरां त्रयो रसा इति यत् पूर्णाक्षेणोक्तं तन्न । साधारणत्वं हि तयो-
छेदनीयोपशमनीययोर्मिश्रीभावाद्भवति तदपि तेषां कम्मे । तस्मात् न त्रयो रसा इति ।

मन्वञ्ज एवेतिभावः । अितिव्यतिरिक्तमुदकमेव यथा रसयोनित्वात् "रसनार्थो रसस्तस्य"
इत्यादी विवृतमेव दीर्घजीवितौ, तयोर्मिश्रीभावाविति, कम्मणोरमूर्त्तयोर्मिश्रीभावानुपपत्तौ

छेदनोपशमने द्वे कम्मणी । तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वम् ।

रसा इत्युवाच । न त्वभिव्यक्तः सन्नेको रसो न वा द्वौ रसौ न च त्रयो रसा न च चत्वारो रसा नैव पञ्च रसा न च गुरुत्वादयः षड् रसाः न च सप्त रसा नैवाष्टौ रसा नाप्यपरित्येया रसाः । न च स पुनरुदकादनन्य इति । कस्मादिति ? अत उच्यते- तेषामित्यादि । यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसन-
ग्राहो यो योऽर्थो भवति रसनग्राहः स सोऽर्थो नोदकादनन्यः, तेषां पण्णां रसानां योनिरुत्पत्तिस्थानमुदकम् । वक्ष्यते ह्यत्र- सौम्याः खल्वपोऽन्तरीक्ष-
प्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसास्त्वन्तरीक्षाद्भ्रश्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्च-
महाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तिरभिप्रीणयन्ति । तासु मूर्तिषु षड्भिमृच्छन्ति रसाः । तेषां पण्णां रसानां सोमगुणातिरेकात् मधुरो रसः । भूम्याप्रभूयिष्ठत्वादम्लः । तोयाप्रभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वप्रि-
भूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तकः । पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । इत्येवमेषां पण्णां रसानामभिव्यक्तिः षट्त्वेनैव नातिरिक्तत्वेन । तस्मान् षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानाम् । भूतानामिव स्थावर-
जङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषः । षड्कतुक्त्वाच्च कालस्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेष इति । तत् पाञ्चभौतिकीषु मूर्तिषु यत् सोमगुणाद्यतिरिक्तत्वे मधुरादयोऽभिव्यज्यन्ते तत् तेषु पञ्चसु महाभूतेषु खलु यदुदकमव्यक्तरसं तस्मादुदकादेव तस्याव्यक्तो रसो भूतान्तरसंयोगे सति स्थूलः सन् मधुरादिभावम् आपन्नोऽभिव्यज्यते इति तेषां रसानां योनिरुदकम् । (तेषां योन्यव्यक्त-
रसाश्रयत्वात्) न पुनरुदकादनन्यो रस इति ।

अत एव द्वौ रसाविति यत् शाकुन्तेयेनाक्तं तन्न । कस्मान् ? यतस्तेषां पण्णां रसानां द्वे कम्मणी छेदनोपशमने । तत् षड् रसाश्रयद्रव्याणि हि अम्ललवणकटुभिः शारीरकैर्दादीनि च्छिन्दन्ति मधुरतिक्तकषायैरुपशमयन्तीति ते रसौ न भवतः ।

नितरां त्रयो रसा इति यत् पूर्णाक्षेणोक्तं तन्न । साधारणत्वं हि तयो-
छेदनीयोपशमनीययोर्मिश्रीभावाद्भवति तदपि तेषां कम्मे । तस्मात् न त्रयो रसा इति ।

मन्वञ्ज एवेतिभावः । अितिव्यतिरिक्तमुदकमेव यथा रसयोनित्वात् "रसनार्थो रसस्तस्य"
इत्यादी विवृतमेव दीर्घजीवितौ, तयोर्मिश्रीभावाविति, कम्मणोरमूर्त्तयोर्मिश्रीभावानुपपत्तौ

स्वादुः स्वादुताभक्तिः द्वौ हिताहितौ च प्रभावौ । पञ्च-
महाभूतविकारास्त्वाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारणा देशकाल-
वशाः ॥ १२ ॥

हिरण्याक्षेणापि चत्वारो रसा इति यदुक्तं तत् न । कस्मात् ? यतः स्वादुः
हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुहितश्चास्वादुरहितश्चेत्येतेषु स्वादुः खलु तेषां मधुरा-
दीनां षण्णां रसानां स्वादुता आस्वादनं भक्तिः । हिताहितौ द्वौ प्रभावौ
तेषामचिन्त्यशक्तिविशेषौ तस्मात् न ते चत्वारो रसा इति ।

कुमारशिरसा भरद्वाजेन च भौमादिभेदेन पञ्च रसा इति यदुक्तं
तत् न । कस्मात् ? यतः पञ्चभूतविकाराः खलु कार्यभूतद्रव्याणि
भौमान्याप्यानि तेजसानि वायव्यान्यान्ररीक्षाणि । तेषां षण्णां
रसानामाश्रया न तु रसा इति । ननु सोमगुणातिरेकात् मधुरो रसः ।
भूम्यग्निगुणभूयिष्ठत्वाद्म्ल इत्यादुक्त्या कथमाश्रयाः पाञ्चभौतिक-
द्रव्याणीनि ? अत उच्यते—प्रकृतीत्यादि । प्रकृतिविकृतिविचारणा
देशकालवशाः । प्रकृतेर्विकृतिविचारणा चैवम्—देशविशेषात् कालविशेषाच्च
चेतनयोगात् सचेतनैः पञ्चभिर्महाभूतैर्न्यूनातिरेकांशेन संयुक्तैः कार्य
द्रव्ये घटादावारभ्यमाणे वाय्वादीनां कर्मभिरन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्य-
गुणमेलनादन्योन्यक्रियामेलनाच्च विक्रियमाणाः प्रकृतयः पञ्चभूततद्गुणान्
सजानीयान् द्रव्यान्तरगुणान्तररूपान् विकारानारभन्ते । प्रकृतिराकाशः
सुषिरादिकं विशिष्टमाकाशान्तरं वायुर्विशिष्टवाय्वन्तरं तेजो विशिष्टं तेजो-
ऽन्तरमुदकं रसरक्तादिद्रवान्तरं पृथिवी मृत्तिम् । तेषाञ्च गुणाः शब्दादयो ये
तेषां शब्दो दशविधं शब्दान्तरमारभते । पटजपभगान्धारमध्यमपञ्चभवेतनिपाद-
कष्टाकष्टसाधारणभेदात् । स्पर्शश्च स्पर्शान्तरं शीतोष्णश्चक्ष्णस्वरादिभेदात् ।
रूपश्च विशिष्टं रूपान्तरं लोहितशुक्लकुण्जनीलपीतारुणादिभेदात् । रसश्च
विशिष्टं रसान्तरं मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायभेदात् । गन्धश्च विशिष्टं गन्धान्तरं

तदाधारयोर्द्रव्ययोर्मिश्रीभावादिति बोद्धव्यम् । साधारणमिति साधारणकार्ययोगित्वम् ; भक्ति-
रितीच्छेद्यर्थः ; तेन, यो यमिच्छति स तस्य स्वादुरस्वादुरितर इति पुरुषायेर्जी धर्म्मो न रस-
भेदकार्यविरयर्थः । पञ्चमहाभूतेषादी 'तु' शब्दोऽवधारणे, तेन आश्रया एव न रसा इत्यर्थः ;
किम्भूता भौमादयो भूतविकारा आश्रया इत्याह—प्रकृतिविकृतिविचारणा देशकालवशा इति,

स्वादुः स्वादुताभक्तिः द्वौ हिताहितौ च प्रभावौ । पञ्च-
महाभूतविकारास्त्वाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारणा देशकाल-
वशाः ॥ १२ ॥

हिरण्याक्षेणापि चत्वारो रसा इति यदुक्तं तत् न । कस्मात् ? यतः स्वादुः
हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुहितश्चास्वादुरहितश्चेत्येतेषु स्वादुः खलु तेषां मधुरा-
दीनां षण्णां रसानां स्वादुता आस्वादनं भक्तिः । हिताहितौ द्वौ प्रभावौ
तेषामचिन्त्यशक्तिविशेषौ तस्मात् न ते चत्वारो रसा इति ।

कुमारशिरसा भरद्वाजेन च भौमादिभेदेन पञ्च रसा इति यदुक्तं
तत् न । कस्मात् ? यतः पञ्चभूतविकाराः खलु कार्यभूतद्रव्याणि
भौमान्याप्यानि तेजसानि वायव्यान्यान्ररीक्षाणि । तेषां षण्णां
रसानामाश्रया न तु रसा इति । ननु सोमगुणातिरेकात् मधुरो रसः ।
भूम्यग्निगुणभूयिष्ठत्वाद्म्ल इत्यादुक्त्या कथमाश्रयाः पाञ्चभौतिक-
द्रव्याणीनि ? अत उच्यते—प्रकृतीत्यादि । प्रकृतिविकृतिविचारणा
देशकालवशाः । प्रकृतेर्विकृतिविचारणा चैवम्—देशविशेषात् कालविशेषाच्च
चेतनयोगात् सचेतनैः पञ्चभिर्महाभूतैर्न्यूनातिरेकांशेन संयुक्तैः कार्य
द्रव्ये घटादावारभ्यमाणे वाय्वादीनां कर्मभिरन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्य-
गुणमेलनादन्योन्यक्रियामेलनाच्च विक्रियमाणाः प्रकृतयः पञ्चभूततद्गुणान्
सजानीयान् द्रव्यान्तरगुणान्तररूपान् विकारानारभन्ते । प्रकृतिराकाशः
सुषिरादिकं विशिष्टमाकाशान्तरं वायुर्विशिष्टवाय्वन्तरं तेजो विशिष्टं तेजो-
ऽन्तरमुदकं रसरक्तादिद्रवान्तरं पृथिवी मृत्तिम् । तेषाञ्च गुणाः शब्दादयो ये
तेषां शब्दो दशविधं शब्दान्तरमारभते । पटजपभगान्धारमध्यमपञ्चभवेतनिपाद-
कष्टाकष्टसाधारणभेदात् । स्पर्शश्च स्पर्शान्तरं शीतोष्णश्चक्ष्णस्वरादिभेदात् ।
रूपश्च विशिष्टं रूपान्तरं लोहितशुक्लकुण्जनीलपीतारुणादिभेदात् । रसश्च
विशिष्टं रसान्तरं मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायभेदात् । गन्धश्च विशिष्टं गन्धान्तरं

तदाधारयोर्द्रव्ययोर्मिश्रीभावादिति बोद्धव्यम् । साधारणमिति साधारणकार्ययोगित्वम् ; भक्ति-
रितीच्छेद्यर्थः ; तेन, यो यमिच्छति स तस्य स्वादुरस्वादुरितर इति पुरुषायेर्जी धर्म्मो न रस-
भेदकार्यविरयर्थः । पञ्चमहाभूतेषादी 'तु' शब्दोऽवधारणे, तेन आश्रया एव न रसा इत्यर्थः ;
किम्भूता भौमादयो भूतविकारा आश्रया इत्याह—प्रकृतिविकृतिविचारणा देशकालवशा इति,

तेष्वाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रुक्षाः ॥ १३ ॥

सौरभपूतिविस्त्रादिभेदात् । अन्येवं द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं
द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । कर्म च कर्मासाध्यं न
विद्यते । विक्रियमाणं हि स्वतस्तत्तद्वाद्यादीनां कर्म च परस्परं मिश्रीभूतं
स्वविरोधिकर्मन्तरं सजातीयं विजातीयं वा चिन्त्यमचिन्त्यमारभते, यत्
उच्यते—प्रभाव इति । कणादेनोक्तं “तस्मिन् पञ्चमहाभूतविकारे द्रव्ये मधुरादयो
रसा आश्रिता अतो न भौमो रस आप्यो वा तैजसो वाऽथ वायव्यो वान्तरीक्षो
वेति” ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तेष्वाश्रयेष्वित्यादि । अथ चाय्याविदराजपिणा गुरुलघु-
शीतोष्णस्निग्धरुक्षा इति षड्रसा इति यदुक्तं तदपि न । कस्मात् ? यतस्तेषु
आश्रयेषु पञ्चमहाभूतविकारेषु द्रव्येषु गुणा गुरुलघवाद्याः । गन्धतन्मात्रादि-
पृथिव्यादिस्था अनभिव्यक्ता ये गुर्वादयो रसातिरिक्ताः प्रकृतिभूता गुणास्तेषां
पञ्चभूतान्योन्यानुपवेशान् कार्या अभिव्यक्ता गुर्वादयो गुणा न तु रसाः,
रसानारब्धत्वात् । आदिशब्देन मन्दतीक्ष्णमृदुकाठिनश्चक्षुषखरविशदपिञ्जल-
स्थूलसूक्ष्मास्थिरमरसान्द्रद्रवाः । शब्दादयश्च ॥ १३ ॥

वशशब्दोऽधीनार्थः, स च प्रकृत्यादिभिः प्रत्येकं योज्यः, प्रकृतिवशा यथा—मुद्राः कषाया
मधुराश्च सन्तः प्रकृत्या लघवः, एतद्वि लाघवं न रसवशं, तथा हि सति, कषायमधुरत्वाद् गुरुत्वं
स्यात्, विकृतिवशाच्च ग्रीहेर्लाजानां लघुत्वं तथा सक्तुसिद्धपिण्डकानाञ्च गुरुत्वम्, विचारणा
विचारो द्रव्यान्तरसंयोग इत्यर्थः । तेन, विचारणावशं यथा—मधुमर्षियो संयुक्ते विषम्, तथा
विषश्चागद्युक्तं स्वकार्यव्यतिरिक्तकार्यकारि । देशो द्विविधो भूमिरानुरश्च—तत्र भूमी ‘श्वेत-
कपोती च बस्तीकाधिकृता विषहरी’, तथा “हिमवति भेषजानि महगुणानि भवन्ति”, शरीर-
देशो यथा—“सक्थि मांसाद् गुल्मरं स्कन्धकोष्ठशिरस्पदम्” इत्यादि ; कालवशान्तु यथा मूलक-
मधिकृत्योक्तं—“तद्वालं दोषहरं बृद्धं त्रिदोषम्”, तथा “यधर्तुपुष्पकः सादरीत” इत्यादि ;
अत्र चैकप्रकरणोक्ता येऽनुकास्ते चकारात् स्वभावावेरन्तर्भावीनीयाः, यदुक्तम्—“चरः शरीरावयवाः
स्वभावो धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते” । तत्र चर-
शरीरावयवधामूनां देशेन ग्रहणं, मात्रा विचारे प्रविसति, दोषं स्वभावे, तयो रसविमाने वक्ष्यमाणञ्च
अत्रापविष्टमाहारविशेषाद्यतममन्तर्भावीनीयं यथासम्भवम् ; स्निग्धरुक्षाद्या इत्यत्र भादि-

तेष्वाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रुक्षाः ॥ १३ ॥

सौरभपूतिविस्त्रादिभेदात् । अन्येवं द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं
द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । कर्म च कर्मासाध्यं न
विद्यते । विक्रियमाणं हि स्वतस्तत्तद्वाद्यादीनां कर्म च परस्परं मिश्रीभूतं
स्वविरोधिकर्मान्तरं सजातीयं विजातीयं वा चिन्त्यमचिन्त्यमारभते, यत्
उच्यते—प्रभाव इति । कणादेनोक्तं “तस्मिन् पञ्चमहाभूतविकारे द्रव्ये मधुरादयो
रसा आश्रिता अतो न भौमो रस आप्यो वा तैजसो वाऽथ वायव्यो वान्तरीक्षो
वेति” ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तेष्वाश्रयेष्वित्यादि । अथ चाय्योविदराजपिणा गुरुलघु-
शीतोष्णस्निग्धरुक्षा इति षड्रसा इति यदुक्तं तदपि न । कस्मात् ? यतस्तेषु
आश्रयेषु पञ्चमहाभूतविकारेषु द्रव्येषु गुणा गुरुलघवाद्याः । गन्धतन्मात्रादि-
पृथिव्यादिस्था अनभिव्यक्ता ये गुर्वादयो रसातिरिक्ताः प्रकृतिभूता गुणास्तेषां
पञ्चभूतान्योन्यानुपवेशान् कार्या अभिव्यक्ता गुर्वादयो गुणा न तु रसाः,
रसानारब्धत्वात् । आदिशब्देन मन्दतीक्ष्णमृदुकाठिनश्चक्षुषखरविशदपिञ्जल-
स्थूलसूक्ष्मास्थिरमरसान्द्रद्रवाः । शब्दादयश्च ॥ १३ ॥

वशशब्दोऽधीनार्थः, स च प्रकृत्यादिभिः प्रत्येकं योज्यः, प्रकृतिवशा यथा—मुद्राः कषाया
मधुराश्च सन्तः प्रकृत्या लघवः, एतद्वि लाघवं न रसवशं, तथा हि सति, कषायमधुरत्वाद् गुरुत्वं
स्यात्, विकृतिवशाच्च ग्रीहेलोज्ञानं लघुत्वं तथा सक्तुसिद्धपिण्डकानाञ्च गुरुत्वम्, विचारणा
विचारो द्रव्यान्तरसंयोग इत्यर्थः । तेन, विचारणावशं यथा—मधुमर्षियो संयुक्ते विषम्, तथा
विषश्चागद्युक्तं स्वकार्यव्यतिरिक्तकार्यकारि । देशो द्विविधो भूमिरानुरश्च—तत्र भूमी ‘श्वेत-
कपोती च बस्तीकाधिकृता विषहरी’, तथा “हिमवति भेषजानि महगुणानि भवन्ति”, शरीर-
देशो यथा—“सक्थि मांसाद् गुल्मरं स्कन्धकोष्ठशिरस्पदम्” इत्यादि ; कालवशान्तु यथा मूलक-
मधिकृत्योक्तं—“तद्वालं दोषहरं बृद्धं त्रिदोषम्”, तथा “यधर्तुपुष्पकः सादरीत” इत्यादि ;
अत्र चैकप्रकरणोक्ता येऽनुकास्ते चकारात् स्वभावावेरन्तर्भावीनीयाः, यदुक्तम्—“चरः शरीरावयवाः
स्वभावो धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते” । तत्र चर-
शरीरावयवधामूनां देशेन ग्रहणं, मात्रा विचारे प्रविसति, दोषं स्वभावे, तयो रसविमाने वक्ष्यमाणञ्च
अत्रापविष्टमाहारविशेषाद्यतममन्तर्भावीनीयं यथासम्भवम् ; स्निग्धरुक्षाद्या इत्यत्र भादि-

चरणात् चारः, नासौ रसः द्रव्यं हि । तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियाथसमन्वितं करणाभिनिवृत्तम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्षरणादित्यादि । अथ निमिना विदेहेन राजपिणा मधुराम्ललवणकटुतिक्तकपायक्षारा इति सप्त रसा इति यदुक्तं तच्च न । कस्मात् ? यतः क्षरणात् क्षारः स्यान्नासौ रसो भवति । तर्हि किमिति ? अत उच्यते—द्रव्यम्, भस्मीभूतद्रव्यारब्धत्वात् । यतस्तदनेकरसद्रव्यभस्मसमुत्पन्नमनेकरसम् । किं किं रसमिति ? अत उच्यते—कटुलवणभूयिष्ठम्, कथं विज्ञायते ? अनेकेन्द्रियाथसमन्वितम् रूपरसस्पर्शगन्धादियुक्तम्, तस्माद् द्रव्यम् । नन्वेवं तत्स्थस्तु कटुलवणभूयिष्ठो यो भावः स खलु मधुरादिभ्यः षड्भ्योऽतिरिक्तत्वादपरो रस एवेति । अत उच्यते—करणाभिनिवृत्तमिति । करणात् क्रियातोऽभिनिवृत्तते तद्रस्मीभूतद्रव्यात् तस्मात् तत्स्थोऽपि कटुलवणभूयिष्ठो यो भावः सोऽपि तत्करणादेवाभिनिवृत्तते । न तु मधुरादिवत् प्रसिद्धद्रव्यप्रादुर्भावे । तस्मान्मधुरादिन्यूनकटुलवणभूयिष्ठानेकरसमेलनेन कृत्रिमो रसो मधुरादिभ्यः षड्भ्योऽतिरिक्तः । यथा सैन्धवनिम्बादिमेलनाद् रसो नातिरिक्त इति ।

अथ धामार्गवेण वदिशेन मधुराम्ललवणकटुतिक्तकपायक्षाराव्यक्ता इत्यष्टौ रसा इति यदुक्तं तन्न । कस्मात् ? क्षारो यथा नातिरिक्तो रसस्तद् दर्शितम् । अव्यक्तस्तु रसो यथा नातिरिक्तस्तथोच्यते ॥ १४ ॥

ग्रहणेनानुक्तः अपि तीक्ष्णमृदादयो न रसाः, किन्तु, द्रव्यगुणाः पृथगेवेति दर्शयति । क्षरणाद्वधोद्यमनक्रियायोगान् क्षारो द्रव्यं, नासौ रसः, रसस्य हि निष्क्रियस्य क्रियानुपपन्नेत्यर्थः, क्षरणञ्च क्षारस्य पानीययुक्तस्याधोगमनेन, वदन्ति हि लौकिकाः—“क्षारं स्वावयामः” इति, साक्षाच्च “छित्त्वा छित्त्वाशयान् क्षारः क्षारश्चान् क्षारयत्यर्थः” इति । हेत्वन्तरमाह—द्रव्यं तदनेकरसोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुख्यकपायामार्गादिभ्य उत्पन्नमनेकरसोत्पन्नम्, यतश्चानेकरसोत्पन्नमत एवानेकरसं, कारणगुणानुविधायित्वान् कार्यगुणस्येति भावः, अनेकरसत्वञ्चाह—कटुकलवणभूयिष्ठमिति भूयिष्ठशब्देनाप्रधानरसस्मन्तरसम्बन्धोऽस्तीति दर्शयति ; हेत्वन्तरमाह—अनेकेन्द्रियार्थसमन्वितमिति,—क्षारो हि स्वर्शेन गन्धेन चाम्बितः, तेन द्रव्यम् ; रसो हि गुणे न स्वर्शो नापि गन्ध इति भावः ; हेत्वन्तरमाह—करणमितिष्वुत्तमिति, करणेन भस्मखाद्यादिनाऽभिनिवृत्तं कृतमित्यर्थः, न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति भावः ॥ १२—१४ ॥

चरणात् चारः, नासौ रसः द्रव्यं हि । तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियाथसमन्वितं करणाभिनिवृत्तम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्षरणादित्यादि । अथ निमिना विदेहेन राजपिणा मधुराम्ललवणकटुतिक्तकपायक्षारा इति सप्त रसा इति यदुक्तं तच्च न । कस्मात् ? यतः क्षरणात् क्षारः स्यान्नासौ रसो भवति । तर्हि किमिति ? अत उच्यते—द्रव्यम्, भस्मीभूतद्रव्यारब्धत्वात् । यतस्तदनेकरसद्रव्यभस्मसमुत्पन्नमनेकरसम् । किं किं रसमिति ? अत उच्यते—कटुलवणभूयिष्ठम्, कथं विज्ञायते ? अनेकेन्द्रियाथसमन्वितम् रूपरसस्पर्शगन्धादियुक्तम्, तस्माद् द्रव्यम् । नन्वेवं तत्स्थस्तु कटुलवणभूयिष्ठो यो भावः स खलु मधुरादिभ्यः षड्भ्योऽतिरिक्तत्वादपरो रस एवेति । अत उच्यते—करणाभिनिवृत्तमिति । करणात् क्रियातोऽभिनिवृत्तते तद्रस्मीभूतद्रव्यात् तस्मात् तत्स्थोऽपि कटुलवणभूयिष्ठो यो भावः सोऽपि तत्करणादेवाभिनिवृत्तते । न तु मधुरादिवत् प्रसिद्धद्रव्यप्रादुर्भावे । तस्मान्मधुरादिन्यूनकटुलवणभूयिष्ठानेकरसमेलनेन कृत्रिमो रसो मधुरादिभ्यः षड्भ्योऽतिरिक्तः । यथा सैन्धवनिम्बादिमेलनाद् रसो नातिरिक्त इति ।

अथ धामार्गवेण वदिशेन मधुराम्ललवणकटुतिक्तकपायक्षाराव्यक्ता इत्यष्टौ रसा इति यदुक्तं तन्न । कस्मात् ? क्षारो यथा नातिरिक्तो रसस्तद् दर्शितम् । अव्यक्तस्तु रसो यथा नातिरिक्तस्तथोच्यते ॥ १४ ॥

ग्रहणेनानुक्तः अपि तीक्ष्णमृदादयो न रसाः, किन्तु, द्रव्यगुणाः पृथगेवेति दर्शयति । क्षरणाद्वधोद्यमनक्रियायोगान् क्षारो द्रव्यं, नासौ रसः, रसस्य हि निष्क्रियस्य क्रियानुपपन्नेत्यर्थः, क्षरणञ्च क्षारस्य पानीययुक्तस्याधोगमनेन, वदन्ति हि लौकिकाः—“क्षारं स्वावयामः” इति, साक्षाच्च “छित्त्वा छित्त्वाशयान् क्षारः क्षारश्चान् क्षारयत्यर्थः” इति । हेत्वन्तरमाह—द्रव्यं तदनेकरसोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुख्यकपायामार्गादिभ्य उत्पन्नमनेकरसोत्पन्नम्, यतश्चानेकरसोत्पन्नमत एवानेकरसं, कारणगुणानुविधायित्वान् कार्यगुणस्येति भावः, अनेकरसत्वञ्चाह—कटुकलवणभूयिष्ठमिति भूयिष्ठशब्देनाप्रधानरसस्मन्तरसम्बन्धोऽस्तीति दर्शयति ; हेत्वन्तरमाह—अनेकेन्द्रियार्थसमन्वितमिति,—क्षारो हि स्वर्शेन गन्धेन चाम्बितः, तेन द्रव्यम् ; रसो हि गुणे न स्वर्शो नापि गन्ध इति भावः ; हेत्वन्तरमाह—करणमितिष्वुत्तमिति, करणेन भस्मखाद्यादिनाऽभिनिवृत्तं कृतमित्यर्थः, न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति भावः ॥ १२—१४ ॥

अव्यक्तीभावस्तु रसानां प्रकृतौ भवत्यणुरसेऽणुरसः सम-
न्विते वा द्रव्ये ॥ १५ ॥

अपरिसंख्येयत्वं पुनरनन्तेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषा-
परिसंख्येयत्वाद् युक्तम्, एकैकोऽपि ह्यं पामाश्रयादीनां भावानां

गङ्गाधरः—अव्यक्तीभावस्त्वित्यादि । रसानां मधुरादीनाम् अव्यक्तीभावस्तु
स्वल् प्रकृतौ रसनन्मात्राम् अणु भवति वत्तेने । ननु क्षीरेक्षुरसविकारादिषु
माधुर्यविशेषोपलब्ध्याऽनुमीयते क्षीरेष्विषुरसविकाराणां माधुर्यान्माधु-
र्याल्पीभावोऽव्यक्तरसान्तरयोगादेवेति । अत उच्यते—अणुरसे इति । अणुः
सूक्ष्मो यो मधुराद्यन्यतम एव रसस्तीस्मिन्नेवाव्यक्तीभावो न मधुरादिभ्यो-
ऽतिरिक्ते भावे । तदणुरससमन्विते स एवाणुरसोऽव्यक्तो रसो न मधुरादिभ्यः
षड्भ्योऽतिरिक्तः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अपरिसंख्येयत्वात् । अथ काङ्क्षायनवाहीकभिपजा पुनः
आश्रयाद्यपरिसंख्येयत्वादपरिसंख्येयया रसा इति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।
कस्मादिति ? अत उच्यते—एकैकेत्यादि । हि यस्मादेषां मधुरादीनां
षण्णां रसानामेकैकोऽपि रस आश्रयाविशेषान् गुणविशेषान् कर्म

चक्रपाणिः—अव्यक्तरसपक्षं निषेधयति—अव्यक्तीत्यादि । अव्यक्तीभाव इत्यभूततद्भावे चि-
प्रत्ययेन रसानां मधुरादीनां व्यक्तानामेव कविधाधारेऽव्यक्तत्वं, नान्दो मधुरादिभ्योऽव्यक्तरस इत्यर्थः ;
रसानामिति मधुरादीनां षण्णाम्, प्रकृतावित्यादि—प्रकृतौ कारणे जल इत्यर्थः ; अव्यक्तरसश्च रस-
सामान्यमात्रोपलब्धिर्मधुरादिविशेषाद्यन्या, सा च जले स्यात्, यत उक्तं जलगुणकथने सुश्रुते—
“व्यक्तरसता रसदोषः” इति । इहापि च “अव्यक्तरसश्च” इति वक्ष्यति, लोकेऽपि चाव्यक्तरसं
द्रव्यमाख्याय वक्तारो वदन्ति—“जलस्येवाख्य रसो न कश्चिन्मधुरादियुक्तः” इति ; विशेषमधुरा-
द्यनुपलब्धिश्चानुद्भूतत्वेन, यथा—दूरादविज्ञातमानविशेषवर्णे वस्तुनि रूपसामान्यप्रतीतिर्भवति,
न शुक्लत्वादिविशेषबुद्धिरिति ; तथाऽनुरसेऽव्यक्तीभावो भवति, प्रधानं व्यक्तं रसमनुगतो-
ऽव्यक्तत्वेनेत्यनुरसः, यथा—वेणुष्वे मधुरे कषायोऽनुरसः, यदुक्तम्—‘रक्षः कषायानुरसो
मधुरः कफपित्तहा’ इति ; अनुरससमान्वत इति सध्वानुरसयुक्तं, यथा—विषे, वचने हि—
“वृष्णमनिर्हृत्वरसम्” इत्यादि ; किंवा, अनुरससमान्वत इति पाठः, तेन, अनुरसेनैकेन
मरिचेन युक्ते शर्करापानके कटुत्वमव्यक्तं स्यात् । अपरिसंख्येयपक्षं वृष्यति—अपरीत्यादि ।
तेषामिति रसानामपरिसंख्येयत्वं न युक्तम्, आश्रयादीनां भावानामित्याद्यगुणकर्मसंस्वादानां,

• अनुरसेऽनुरसेति वा पाठः ।

अव्यक्तीभावस्तु रसानां प्रकृतौ भवत्यणुरसेऽणुरस*सम-
न्विते वा द्रव्ये ॥ १५ ॥

अपरिसंख्येयत्वं पुनरनन्तेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषा-
परिसंख्येयत्वाद् युक्तम्, एकैकोऽपि ह्यं पामाश्रयादीनां भावानां

गङ्गाधरः—अव्यक्तीभावस्त्वित्यादि । रसानां मधुरादीनाम् अव्यक्तीभावस्तु
स्वल् प्रकृतौ रसनन्मात्राम् अप्यु भवति वत्तेने । ननु क्षीरेक्षुरसविकारादिषु
माधुर्यविशेषोपलब्ध्याऽनुमीयते क्षीरेष्विषुरसविकाराणां माधुर्यान्माधु-
र्याल्पीभावोऽव्यक्तरसान्तरयोगादेवेति । अत उच्यते—अणुरसे इति । अणुः
सूक्ष्मो यो मधुराद्यन्यतम एव रसस्तीस्मिन्नेवाव्यक्तीभावो न मधुरादिभ्यो-
ऽतिरिक्ते भावे । तदणुरससमन्विते स एवाणुरसोऽव्यक्तो रसो न मधुरादिभ्यः
षड्भ्योऽतिरिक्तः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अपरिसंख्येयत्वात् । अथ काङ्क्षायनवाहीकभिपजा पुनः
आश्रयाद्यपरिसंख्येयत्वादपरिसंख्येयया रसा इति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।
कस्मादिति ? अत उच्यते—एकैकेत्यादि । हि यस्मादेषां मधुरादीनां
षण्णां रसानामेकैकोऽपि रस आश्रयाविशेषान् गुणविशेषान् कर्म

चक्रपाणिः—अव्यक्तरसपक्षं निषेधयति—अव्यक्तीत्यादि । अव्यक्तीभाव इत्यभूततद्भावे चि-
प्रत्ययेन रसानां मधुरादीनां व्यक्तानामेव कविधाधारेऽव्यक्तत्वं, नान्यो मधुरादिभ्योऽव्यक्तरस इत्यर्थः ;
रसानामिति मधुरादीनां षण्णाम्, प्रकृतावित्यादि—प्रकृतौ कारणे जल इत्यर्थः ; अव्यक्तरसश्च रस-
सामान्यमात्रोपलब्धिर्मधुरादिविशेषाद्यन्या, सा च जले स्यात्, यत उक्तं जलगुणकथने सुश्रुते—
“व्यक्तरसता रसदोषः” इति । इहापि च “अव्यक्तरसश्च” इति वक्ष्यति, लोकेऽपि चाव्यक्तरसं
द्रव्यमाख्याय वक्तारो वदन्ति—“जलस्येवाख्य रसो न कश्चिन्मधुरादियुक्तः” इति ; विशेषमधुरा-
द्यनुपलब्धिश्चानुद्भूतत्वेन, यथा—दूराद्विश्रायमानविशेषवर्णे वस्तुनि रूपसामान्यप्रतीतिर्भवति,
न शुक्लत्वादिविशेषबुद्धिरिति ; तथाऽनुरसेऽव्यक्तीभावो भवति, प्रधानं व्यक्तं रसमनुगतो-
ऽव्यक्तत्वेनेत्यनुरसः, यथा—वेणुष्वे मधुरे कषायोऽनुरसः, यदुक्तम्—‘रक्षः कषायानुरसो
मधुरः कफपित्तहा’ इति ; अनुरससमान्वत इति सध्वानुरसयुक्तं, यथा—विषे, वचने हि—
“वृष्णमनिर्हृत्वरसम्” इत्यादि ; किंवा, अनुरससमान्वत इति पाठः, तेन, अनुरसेनैकेन
मरिचेन युक्ते शर्करापानके कटुत्वमव्यक्तं स्यात् । अपरिसंख्येयपक्षं वृषयति—अपरीत्यादि ।
तेषामिति रसानामपरिसंख्येयत्वं न युक्तम्, आश्रयादीनां भावानामित्याद्यगुणकर्मसंस्वादानां,

• अनुरसेऽनुरसेति वा पाठः ।

विशेषानेवाश्रयते * न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते । परस्पर-
संसृष्टभूयिष्ठत्वात् ॥ १६।१७ ॥

न चैषामभिनिर्वृत्तेर्गुणप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति ।

विशेषान् संस्कारविशेषानाश्रयते । यथा खल्वेको मधुरो रस इक्षिबु-
बालिकाकाण्डेषुप्रभृतीनाश्रयाविशेषानाश्रयते । एवमम्लो बदरदादिमामलका-
दीन् । लवणः सैन्धवसौवर्चलादीन् । कटुकः पिप्पलीमरिचशुठीचव्या-
दीन् । तिक्तो निम्बपटोलपत्रवेत्राग्रादीन् । कषायो हरीतकीविभीतकी
प्रभृतीन् । न च तस्मान्मधुरादम्लादीनां वाऽन्यत्वमन्यरसत्वमुपपद्यते उप-
गच्छति । कस्मात् तत्र तत्रेक्षिबुबालिकादिषु मधुरभेद उपलभ्यते
इति ? अत उच्यते—परस्परेत्यादि । तत्र तत्रापररसस्य कस्यचित् कस्य-
चिदम्लादेः परस्परसंसृष्टे मधुरादिभूयिष्ठत्वान्मधुरादिरेव रस उच्यते न तस्मा-
दन्यो भवतीति । एवं गुणकर्मविशेषानपि तद्रसान्तरसंसर्गादाश्रयते ।
संस्कारद्रव्यविशेषसंसर्गादपि न ततोऽन्यो भवति ॥ १६।१७ ॥

गङ्गाधरः—ननु चैवं चेत् तदा पुनरिक्षुकाण्डेषुप्रभृतीनामारम्भकाणां
भावानामंशन्यानाधिक्यादितस्तदुत्पत्तावेव तथा तथा मधुरादिभावोऽभिनिर्वृत्तेन
इति तथाविधस्तथाविधो रसः पृथक् पृथगेव भवति ततोऽपरिसंख्येयस्य रसाः
षट्त्वञ्चातिवत्तेन । इति । अत उच्यते—न चैषामित्यादि । एषां मधुरादीनां
विशेषापरिसंख्येयत्वादित्याश्रयादिभेदस्यापरिसंख्येयत्वात्, अत्र हेतुमाह—एकैकोऽपि हीत्यादि ।
एषामाश्रयगुणकर्मसंस्वादानां विशेषानेकैकोऽपि मधुरादीराश्रयते, न च तस्मादाश्रयादि-
भेदादन्यत्वमाश्रितस्य मधुरादेर्भवति, एवं मन्यते—यद्यपि शालिसुहृत्तक्षीरादयो मधुराश्रया-
भिन्नास्तथापि तत्र मधुरत्वजात्याकान्त एक एव रसो भवति यथाकाशीरकापांसादिषु शुद्धवर्ण
इवेति ; तथा गुणानां गुरुपिच्छिलस्निग्धादीनाम् अम्लत्वेऽपि कर्मणां वा रसादिष्वर्थाद्युत्पन्न-
वर्णकरणादीनां भिन्नत्वे सति न मधुररसस्यान्यत्वम्, यतः, एक एव मधुरत्वद्रव्यगुणयुक्तो भवति
तत्तत्कर्मकारी चेति को विरोधः, तथा, मधुरस्याकान्तरास्वादभेदेऽपि मधुरत्वजात्यनतिक्रमः,
कृष्णवर्णावान्तरभेदे यथा कृष्णत्वानतिक्रमः । ननु सर्वे भवावपरिसंख्येयत्वं रसानां परस्पर-
संयोगात् तु य आस्वादविशेषः स कार्यविशेषकरोऽपि, न हि रसमधुराद्येन क्रियते, तन्मधुरेण
वाद्येन वा शक्यम्, अतः, तेन परस्परसंयोगेनापरिसंख्येयत्वं भविष्यतीत्याह—परस्परेत्यादि ।
संसृष्टमिति भावे कः, तेन संसर्गभूयिष्ठत्वादेर्षां मधुरत्वादीनामभिनिर्वृत्तेर्भेदः च गुणप्रकृतीनाम्
असंख्येयत्वमिति योजनम् । अयमर्थः—यद्यपि रसाः परस्परसंसर्गेणातिभूयसा युक्ताः सन्तोऽभि-

* विशेषापरिसंख्येयत्वात् इत्यधिकः पाठश्चक्रे ।

विशेषानेवाश्रयते * न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते । परस्पर-
संसृष्टभूयिष्ठत्वात् ॥ १६।१७ ॥

न चैषामभिनिर्वृत्तेर्गुणप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति ।

विशेषान् संस्कारविशेषानाश्रयते । यथा खल्वेको मधुरो रस इक्षिबु-
बालिकाकाण्डेषुप्रभृतीनाश्रयाविशेषानाश्रयते । एवमम्लो बदरदादिमामलका-
दीन् । लवणः सैन्धवसौवर्चलादीन् । कटुकः पिप्पलीमरिचशुठीचव्या-
दीन् । तिक्तो निम्बपटोलपत्रवेत्राग्रादीन् । कषायो हरीतकीविभीतकी
प्रभृतीन् । न च तस्मान्मधुरादम्लादीनां वाऽन्यत्वमन्यरसत्वमुपपद्यते उप-
गच्छति । कस्मात् तत्र तत्रेक्षिबुबालिकादिषु मधुरभेद उपलभ्यते
इति ? अत उच्यते—परस्परेत्यादि । तत्र तत्रापररसस्य कस्यचित् कस्य-
चिदम्लादेः परस्परसंसृष्टे मधुरादिभूयिष्ठत्वान्मधुरादिरेव रस उच्यते न तस्मा-
दन्यो भवतीति । एवं गुणकर्मविशेषानपि तद्रसान्तरसंसर्गादाश्रयते ।
संस्कारद्रव्यविशेषसंसर्गादपि न ततोऽन्यो भवति ॥ १६।१७ ॥

गङ्गाधरः—ननु चैवं चेत् तदा पुनरिक्षुकाण्डेषुप्रभृतीनामारम्भकाणां
भावानामंशान्नाधिकादितस्तदुत्पत्तावेव तथा तथा मधुरादिभावोऽभिनिर्वृत्तेन
इति तथाविधस्तथाविधो रसः पृथक् पृथगेव भवति ततोऽपरिसंख्येयस्य रसाः
षट्त्वञ्चातिवत्तेन । इति । अत उच्यते—न चैषामित्यादि । एषां मधुरादीनां
विशेषापरिसंख्येयत्वादित्याश्रयादिभेदस्यापरिसंख्येयत्वात्, अत्र हेतुमाह—एकैकोऽपि हीत्यादि ।
एषामाश्रयगुणकर्मसंस्कारानां विशेषानेकैकोऽपि मधुरादीराश्रयते, न च तस्मादाश्रयादि-
भेदादन्यत्वमाश्रितस्य मधुरादेर्भवति, एवं मन्यते—यद्यपि शालिसुहृत्तक्षीरादयो मधुराश्रया-
भिन्नास्तथापि तत्र मधुरत्वजात्याकान्त एक एव रसो भवति यथाकाशीरकापांसादिषु शुद्धवर्ण
इवेति ; तथा गुणानां गुरुपिच्छिलस्निग्धादीनाम् अम्लत्वेऽपि कर्मणां वा रसादिष्वर्थाद्युत्पन्न-
वर्णकरणादीनां भिन्नत्वे सति न मधुररसस्यान्यत्वम्, यतः, एक एव मधुरत्वद्रव्यगुणयुक्तो भवति
तत्तत्कर्मकारी चेति को विरोधः, तथा, मधुरस्याकान्तरास्वादभेदेऽपि मधुरत्वजात्यनतिक्रमः,
कृष्णवर्णावान्तरभेदे यथा कृष्णत्वानतिक्रमः । ननु सर्वे भवावपरिसंख्येयत्वं रसानां परस्पर-
संयोगात् तु य आस्वादविशेषः स कार्यविशेषकरोऽपि, न हि रसमधुरास्तेन क्रियते, तन्मधुरेण
वास्तेन वा शक्यम्, अतः, तेन परस्परसंयोगेनापरिसंख्येयत्वं भविष्यतीत्याह—परस्परेत्यादि ।
संसृष्टमिति भावे कः, तेन संसर्गभूयिष्ठत्वादेर्षां मधुरत्वादीनामभिनिर्वृत्तेर्भेदः च गुणप्रकृतीनाम्
असंख्येयत्वमिति योजनम् । अयमर्थः—यद्यपि रसाः परस्परसंसर्गेणातिभूयसा युक्ताः सन्तोऽभि-

* विशेषापरिसंख्येयत्वात् इत्यधिकः पाठश्चक्रे ।

तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धि-
मन्तः ॥ १८ ॥

तच्चैव कारणमवेक्षमाणाः पण्णां रसानां परस्परेणा-
संसृष्टानां लक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः । अग्रे तु तावद् द्रव्य-
भेदमभिप्रैत्य किञ्चिदभिधास्यामः ॥ १९ ॥

पण्णामभिनिवृत्तौ प्रधानभूतानां प्रकृतीनां सोमगुणानिरिक्तपञ्चभूतानां
प्रधानत्वे तत्र तत्र गुणीभूतरसानां प्रकृतयो या अल्पांशभूता भूष्यप्रि-
गुणश्चुलादिभूतद्वन्दास्तासामपरिसङ्केत्यतं न भवति । पञ्चानामेव भूतानामंश-
न्यूनाधिक्यादिविशेषान् तथाविधापररतोत्पत्तेः । इति । तस्मान् संसृष्टानां
रसानां कर्म बुद्धिमन्तो नोपदिशन्ति ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—तच्चैत्यादि । तच्च कारणं प्रधानरसानामुत्पत्तौ गुणीभूत-
रसानामपि प्रकृतय एवांशल्पाधिकभावेन संसृष्टा गुणीभूतरसानुत्पादयन्ति ।
पञ्चैव भूतानि नापरिसंङ्केत्याः प्रकृतय इत्येवं कारणमवेक्षमाणा वयं
परस्परेणामंसृष्टानां पण्णामेव रसानां लक्षणं पृथक्त्वेनोपदेक्ष्यामः । न
परस्परेण संसृष्टानां पृथग्लक्षणेनैव तेषां गुणीभूतानामभिज्ञानसिद्धेः । अग्रे
तु तावद् द्रव्यभेदमभिप्रैत्य किञ्चिदभिधास्यामः पश्चाद्रसम् । इति ॥ १९ ॥

निष्कृता घृतधारादौ द्रव्ये भवन्ति, तथापि न तेषां गुणा गुरुलघ्वादयः प्रकृतयो वा मधुरादीनां वा
या आयुष्यत्वरसादिवर्द्धकाद्यास्ताः असंख्येया भवन्ति किन्तु, य एव मधुरादीनां प्रत्येकं गुणाः
प्रकृतयश्च उद्दिष्टाः, त एव मिश्रा भवन्ति ; किं वा गुणप्रकृतीनामिति मधुरादिष्वङ्गुणस्वरूपानाम्
इत्यर्थः ; तेन रसस्य रसान्तरसंसर्गो दोषाणामिव दोषान्तरसंसर्गो रसानां नापरिसंख्येयत्वम्
इत्यर्थः ; प्रकृतिशब्देन कर्म बोध्यते, तेन गुणकर्मणामित्यर्थः ; मधुरादीनामवान्तरास्ताम्
अविशेषोऽपि परस्परसंसर्गकृतो ज्ञेयः । यत एव हेतो रसानां संसृष्टानां नाम्ने गुणकर्मणो
भवतः, अत एव संसृष्टानां रसानां पृथक् कर्म शास्त्रान्तरेऽपि नोक्तमित्याह—तस्मादित्यादि ।
कर्मशब्देनेह गौरवलाघवादि कारकत्वादयो रसरक्तादिजननादयोऽपि बोद्धव्याः ; न केवलमन्व-
शास्त्रकारे रसानां संसृष्टानां कर्म नोपदिष्टं, किन्तु वयमपि नोपदेक्ष्याम इत्याह—
तत्त्वैवेत्यादि । तत्त्वैव कारणमिति परस्परसंसर्गोऽपि रसानामनधिकगुणकर्मत्वं ; लक्षणेन
पृथक् लक्षणपृथक् ; लक्ष्यते येन तल्लक्षणम्—“अतस्तु मधुरो रसः” इत्यादिना ग्रन्थेन,
तथा “स्नेहमपीनमद्वादन” इत्यादिना यद् वाच्यं, तत् सर्वं गृह्यते ; किं वा, लक्षणशब्देन
“मधुररस” इत्यादिग्रन्थवाच्यं लक्षणमुच्यते ; पृथक् च, रसे भेदज्ञानार्थं यदवश्यते—

तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धि-
मन्तः ॥ १८ ॥

तच्चैव कारणमवेक्षमाणाः पण्णां रसानां परस्परेणा-
संसृष्टानां लक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः । अग्रे तु तावद् द्रव्य-
भेदमभिप्रैत्य किञ्चिदभिधास्यामः ॥ १९ ॥

पण्णामभिनिवृत्तौ प्रधानभूतानां प्रकृतीनां सोमगुणानिरिक्तपञ्चभूतानां
प्रधानत्वे तत्र तत्र गुणीभूतरसानां प्रकृतयो या अल्पांशभूता भूष्यप्रि-
गुणश्चुलादिभूतद्वन्दास्तासामपरिसङ्केत्यतं न भवति । पञ्चानामेव भूतानामंश-
न्यूनाधिक्यादिविशेषान् तथाविधापररतोत्पत्तेः । इति । तस्मान् संसृष्टानां
रसानां कर्म बुद्धिमन्तो नोपदिशन्ति ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—तच्चैत्यादि । तच्च कारणं प्रधानरसानामुत्पत्तौ गुणीभूत-
रसानामपि प्रकृतय एवांशल्पाधिकभावेन संसृष्टा गुणीभूतरसानुत्पादयन्ति ।
पञ्चैव भूतानि नापरिसंङ्केत्याः प्रकृतय इत्येवं कारणमवेक्षमाणा वयं
परस्परेणासंसृष्टानां पण्णामेव रसानां लक्षणं पृथक्त्वेनोपदेक्ष्यामः । न
परस्परेण संसृष्टानां पृथग्लक्षणेनैव तेषां गुणीभूतानामभिज्ञानसिद्धेः । अग्रे
तु तावद् द्रव्यभेदमभिप्रैत्य किञ्चिदभिधास्यामः पश्चाद्रसम् । इति ॥ १९ ॥

निष्कृता घृतधारादौ द्रव्ये भवन्ति, तथापि न तेषां गुणा गुरुलघ्वादयः प्रकृतयो वा मधुरादीनां वा
या आयुष्यत्वरसादिवर्द्धकाद्यास्ताः असंख्येया भवन्ति किन्तु, य एव मधुरादीनां प्रत्येकं गुणाः
प्रकृतयश्च उद्दिष्टाः, त एव मिश्रा भवन्ति ; किं वा गुणप्रकृतीनामिति मधुरादिष्वङ्गुणस्वरूपानाम्
इत्यर्थः ; तेन रसस्य रसान्तरसंसर्गो दोषाणामिव दोषान्तरसंसर्गो रसानां नापरिसंख्येयत्वम्
इत्यर्थः ; प्रकृतिशब्देन कर्म बोध्यते, तेन गुणकर्मणामित्यर्थः ; मधुरादीनामवान्तरास्ताम्
अविशेषोऽपि परस्परसंसर्गकृतो ज्ञेयः । यत एव हेतो रसानां संसृष्टानां नाम्ने गुणकर्मणो
भवतः, अत एव संसृष्टानां रसानां पृथक् कर्म शास्त्रान्तरेऽपि नोक्तमित्याह—तस्मादित्यादि ।
कर्मशब्देनेह गौरवलाघवादिकारकत्वादयो रसरक्तादिजननादयोऽपि बोद्धव्याः ; न केवलमन्व-
शास्त्रकारे रसानां संसृष्टानां कर्म नोपदिष्टं, किन्तु वयमपि नोपदेक्ष्याम इत्याह—
तच्चैवेत्यादि । तच्चैव कारणमिति परस्परसंसर्गोऽपि रसानामनधिकगुणकर्मत्वं ; लक्षणेन
पृथक् लक्षणपृथक् ; लक्ष्यते येन तल्लक्षणम्—“अतस्तु मधुरो रसः” इत्यादिना ग्रन्थेन,
तथा “स्नेहमपीगनह्लादन” इत्यादिना यद् वाच्यं, तत् सर्वं गृह्यते, किं वा, लक्षणशब्देन
“मधुररस” इत्यादिग्रन्थवाच्यं लक्षणमुच्यते ; पृथक् च, रसे भेदज्ञानार्थं यदवश्यते—

सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमित्यस्मिन्नर्थं तच्चेतनावदचेत-
नञ्च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः । कर्म
पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ २० ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुस्वरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूल-

गङ्गाधरः—तदयथा सर्वमित्यादि । सर्वं पृथिव्यादिकार्यं द्रव्यं
शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् । पाञ्चभौतिकं पञ्चभिर्भूतैर्निष्पादितं पञ्चभूत-
प्रकृतिकम् । अस्मिन् पाञ्चभौतिकेऽर्थे तत् सर्वं द्रव्यं चेतनावदचेतनञ्च ।
तत्र “सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्” इति पूर्वार्थाध्यायेऽभिहितम् ।
तत्र भूतानि पञ्च खल्वनभिव्यक्तशब्दमात्र आकाशोऽभिव्यक्तस्पर्शमात्रो वायु-
रभिव्यक्तरूपमात्रं तेजोऽभिव्यक्तरसमात्रा आपोऽभिव्यक्तगन्धमात्रा पृथिवीति ।
तस्य गुणा इति । तस्य पाञ्चभौतिकस्य चेतनावतोऽचेतनस्य च गुणाः कार्य-
भूताः शब्दादयस्ते दशविधशब्दशीतोष्णादिस्पर्श-लोहितादिरूप मधुरादिरस-
सोरभादिगन्धाः । गुर्वादयश्च द्रवान्ताः कार्यगुणा यज्ञः पुरुषीयेऽभिहिता गुरु-
लघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्द-तीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशद-पिण्डिल-क्षृणस्वर-
मूष्मस्थूलसान्द्रद्रवा इति । कर्म च कार्यभूतं वमनादि पञ्चविधमुक्तमग्र-
प्रथमाध्याये ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तत्रापरिसङ्केत्यमपि पाञ्चभौतिकं द्रव्यं संग्रहेण परिसङ्गतामुदाह—

“स्नेहनप्रीणन इत्यादि, तद् गृह्यते । अग्र इत्यादि । रस्येषु वाच्येषु द्रव्यभेदमभिधेयं प्रतिपाद-
नीयतया परिगृह्य रसानां द्रव्यज्ञानार्थिनज्ञानत्वात् द्रव्याभिधानमग्रे कृतमित्यर्थः । किञ्चिदिदि
आयुर्वेदोपयोगि द्रव्यस्वरूपं न सर्वमिति, अप्रसङ्गदोषादिति भावः ॥ १९—१९ ॥

चक्रपाणिः—सर्वद्रव्यमिति कार्यद्रव्यम्, अस्मिन्नर्थेऽस्मिन् प्रकरणे । द्रवान्ता इति
वचनेन पूर्वोक्तान् विंशतिगुणानाह ; अत्र परत्वापरत्वादीनामिहानभिधानेन चिकित्सायां
परत्वादीनामप्राधान्यं दर्शयति, येऽपि तत्रापि युक्तिसंयोगपरिमाणसंस्काराभ्यासा अर्थ-
चिकित्सोपयोगिनोऽपि, न ते पार्थिवान्द्रव्याणां शब्दादिवत् सांसिद्धिकाः, किं तर्हि, आधेयाः,
अत इह वैसर्गिकगुणवचने नोक्ताः ; उक्तमित्यपामार्गतत्तदुक्तये ; एतच्च प्राधान्यादुच्यते, तेन,
बृंहणाद्यपि बोध्यम् ; बहुलशब्दो गुणैर्दिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, किंवा, गन्धेनैव ; यतः,
गन्धगुणबहुला पृथिव्येव भवति, अत एव द्रव्यान्तरलक्षणेऽपि वैशेषिकगुणोऽन्त एव पश्यते—
“रसगुणबहुलानि” इत्यादि, तेन, तत्रापि रसादिभिरेव बहुलशब्दो बोध्यः ; सर्वकार्यद्रव्याणां
पाञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिव्यादुरत्कर्षेण पार्थिवत्वादि ज्ञेयम्, सङ्गातः काश्चित्, स्थैर्यमविचार्यम्,

सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमित्यस्मिन्नर्थं तच्चेतनावदचेत-
नञ्च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः । कर्म
पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ २० ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुस्वरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूल-

गङ्गाधरः—तदयथा सर्वमित्यादि । सर्वं पृथिव्यादिकार्यं द्रव्यं
शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् । पाञ्चभौतिकं पञ्चभिर्भूतैर्निष्पादितं पञ्चभूत-
प्रकृतिकम् । अस्मिन् पाञ्चभौतिकेऽर्थे तत् सर्वं द्रव्यं चेतनावदचेतनञ्च ।
तत्र “सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्” इति पूर्वार्थाध्यायेऽभिहितम् ।
तत्र भूतानि पञ्च खल्वनभिव्यक्तशब्दमात्र आकाशोऽभिव्यक्तस्पर्शमात्रो वायु-
रभिव्यक्तरूपमात्रं तेजोऽभिव्यक्तरसमात्रा आपोऽभिव्यक्तगन्धमात्रा पृथिवीति ।
तस्य गुणा इति । तस्य पाञ्चभौतिकस्य चेतनावतोऽचेतनस्य च गुणाः कार्य-
भूताः शब्दादयस्ते दशविधशब्दशीतोष्णादिस्पर्श-लोहितादिरूप मधुरादिरस-
सोरभादिगन्धाः । गुर्वादयश्च द्रवान्ताः कार्यगुणा यज्ञः पुरुषीयेऽभिहिता गुरु-
लघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्द-तीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशद-पिण्डिल-क्षृणस्वर-
मूष्मस्थूलसान्द्रद्रवा इति । कर्म च कार्यभूतं वमनादि पञ्चविधमुक्तमग्र-
प्रथमाध्याये ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तत्रापरिसङ्केत्यमपि पाञ्चभौतिकं द्रव्यं संग्रहेण परिसङ्गतामुपाह—

“स्नेहनप्रीणन इत्यादि, तद् गृह्यते । अग्र इत्यादि । रसेषु वाच्येषु द्रव्यभेदमभिधेयं प्रतिपाद-
नीयतया परिगृह्य रसानां द्रव्यज्ञानार्थिनज्ञानत्वात् द्रव्याभिधानमग्रे कृतमित्यर्थः । किञ्चिदिनि-
आयुर्ध्वेदोपयोगि द्रव्यस्वरूपं न सर्वमिति, अप्रसङ्गदोषादिति भावः ॥ १९—१९ ॥

चक्रपाणिः—सर्वद्रव्यमिति कार्यद्रव्यम्, अस्मिन्नर्थेऽस्मिन् प्रकरणे । द्रवान्ता इति
वचनेन पूर्वोक्तान् विंशतिगुणानाह ; अत्र परस्वापरत्वादीनामिहानभिधानेन चिकित्सायां
परत्वादीनामप्राधान्यं दर्शयति, येऽपि तत्रापि युक्तिसंयोगपरिमाणसंस्काराभ्यासा अर्थ-
चिकित्सोपयोगिनोऽपि, न ते पार्थिवान्द्रव्याणां शब्दादिवत् सांसिद्धिकाः, किं तर्हि, आधेयाः,
अत इह वैसर्गिकगुणवचने नोक्ताः ; उक्तमित्यपामार्गतत्तदुक्तये ; एतच्च प्राधान्यावृण्यते, तेन,
बृंहणाद्यपि बोध्यम् ; बहुलशब्दो गुणैर्वादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, किंवा, गन्धेनैव ; यतः,
गन्धगुणबहुला पृथिव्येव भवति, अत एव द्रव्यान्तरलक्षणेऽपि वैशेषिकगुणोऽयम् एव पश्यते—
“रसगुणबहुलानि” इत्यादि, तेन, तत्रापि रसादिभिरेव बहुलशब्दो बोध्यः ; सर्वकार्यद्रव्याणां
पाञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिव्यादुरत्कर्षेण पार्थिवत्वादि ज्ञेयम्, सङ्घातः काश्चित्, स्थैर्यमविचारकम्,

गन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि । तान्युपचयसङ्घातगौरवस्थैय्य-
कराणि स्युः ॥ २१ ॥

द्रवस्निग्धशीतमन्दस्पर्सान्द्रमृदु-पिच्छिलरस-गुणबहुलानि
आप्यानि । तान्युपक्लृप्तस्नेहबन्धविष्यन्दमाद्वैवप्रह्लाद-
कराणि ॥ २२ ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदरूप-गुणबहुलानि आग्ने-
यानि । तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि स्युः ॥ २३ ॥

लघुशीतरुक्षत्वरविशदसूक्ष्मरसगुणबहुलानि वायव्यानि ।
तानि रौच्यग्लानिविचारवेश्यलाघवकराणि ॥ २४ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु चेतनावन्स्वचेतनेषु च मध्ये
गुर्वादिनवगुणबहुलानि द्रव्याणि पार्थिवानि पृथिवीबहुलपञ्चभूतात्मकानि ।
शेषाणां भूतगुणानां द्रवादीनामबहुलत्वमेष पार्थिवेषु द्रव्यानि ख्यापितम् ।
तेषां पार्थिवानां कर्माण्याह—तान्युपचयेत्यादि । तानि पार्थिवद्रव्याणि
स्वल्पयुक्तानि शरीरादीनामुपचयसंघातगौरवस्थैय्यकराणि भवन्ति ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—द्रव्येत्यादि । तत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । द्रवादिरसान्तनव-
गुणबहुलानि द्रव्याण्याप्यानि भवन्ति अवबहुलपञ्चभूतात्मकानि, तेनावबहुल-
भूतगुणा अपि गुर्वादयः शेषभूतगुणा अवबहुलतया सन्तीति ख्यापितम् ।
तेषामाप्यानां कर्माण्याह—तान्युपेत्यादि । तान्याप्यानि द्रव्याणि स्वल्प-
युक्तानि शरीरादीनामुपचयेदस्नेहबन्धविष्यन्दमाद्वैवप्रह्लादान् कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—उष्णेत्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । उष्णादिसप्तगुण-
बहुलानि द्रव्याण्याग्नेयानि तेजोबहुलपञ्चभूतात्मकानि । एतेनावबहुलभूतानां
गुणा अपि शेषा ये तेऽप्यबहुलत्वेनाग्नेयेषु वर्त्तन्ते । इति ख्यापितम् । तेषा-
माग्नेयानां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तान्याग्नेयानि द्रव्याणि उपयुक्तानि
शरीरादीनां दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णान् कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—लघुशीतेत्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । लघ्वादिसप्त-

बन्धनं परस्परबोजनसम्बन्धः, प्रह्लादः शरीरान्द्रियतर्पणं सूक्ष्मं सूक्ष्मलोतोऽनुसारि, प्रभा वर्ण-
प्रकाशिनी दीप्तिः, यदुक्तम्,—“वर्णमाकाशमिति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिका” इत्यादि । विचारणं

गन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि । तान्युपचयसङ्घातगौरवस्थैय्य-
कराणि स्युः ॥ २१ ॥

द्रवस्निग्धशीतमन्दस्पर्सान्द्रमृदु-पिच्छिलरस-गुणबहुलानि
आप्यानि । तान्युपक्लृप्तस्नेहबन्धविष्यन्दमाहवप्रह्लाद-
कराणि ॥ २२ ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदरूप-गुणबहुलानि आग्ने-
यानि । तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि स्युः ॥ २३ ॥

लघुशीतरुक्षस्वरविशदसूक्ष्मरसगुणबहुलानि वायव्यानि ।
तानि रौच्यग्लानिविचारवेश्यलाघवकराणि ॥ २४ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु चेतनावन्स्वचेतनेषु च मध्ये
गुर्वादिनवगुणबहुलानि द्रव्याणि पार्थिवानि पृथिवीबहुलपञ्चभूतात्मकानि ।
शेषाणां भूतगुणानां द्रवादीनामबहुलत्वमेष पार्थिवेषु द्रव्यानि ख्यापितम् ।
तेषां पार्थिवानां कर्माण्याह—तान्युपचयेत्यादि । तानि पार्थिवद्रव्याणि
स्वल्पयुक्तानि शरीरादीनामुपचयसंघातगौरवस्थैय्यकराणि भवन्ति ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—द्रव्येत्यादि । तत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । द्रवादिरसान्तनव-
गुणबहुलानि द्रव्याण्याप्यानि भवन्ति अवबहुलपञ्चभूतात्मकानि, तेनावबहुल-
भूतगुणा अपि गुर्वादयः शेषभूतगुणा अवबहुलतया सन्तीति ख्यापितम् ।
तेषामाप्यानां कर्माण्याह—तान्युपेत्यादि । तान्याप्यानि द्रव्याणि स्वल्प-
युक्तानि शरीरादीनामुपचयेदस्नेहबन्धविष्यन्दमाहवप्रह्लादान् कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—उष्णेत्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । उष्णादिसप्तगुण-
बहुलानि द्रव्याण्याग्नेयानि तेजोबहुलपञ्चभूतात्मकानि । एतेनावबहुलभूतानां
गुणा अपि शेषा ये तेऽप्यबहुलत्वेनाग्नेयेषु वर्त्तन्ते । इति ख्यापितम् । तेषा-
माग्नेयानां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तान्याग्नेयानि द्रव्याणि उपयुक्तानि
शरीरादीनां दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णान् कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—लघुशीतेत्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । लघ्वादिसप्त-
गुणानां परस्परबोजनसम्बन्धः, प्रह्लादः शरीरान्द्रियतर्पणं सूक्ष्मं सूक्ष्मलोतोऽनुसारि, प्रभा वर्ण-
प्रकाशिनी दीप्तिः, यदुक्तम्,—“वर्णमाकाशमिति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिका” इत्यादि । विचारणं

मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि । तानि
मादेवशौषिर्यलाघवकराणि ॥ २५ ॥

गुणबहुलानि द्रव्याणि वायव्यानि वायुबहुलपञ्चभूतात्मकानि भवन्ति ।
बहुलेतिवचनेन तु खल्वत्रबहुलभूतानां गुणा अपि ये शेषास्ते चात्राबहुलत्वेन
वृत्तेन्त इति ख्यापितम् । एषां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तानि वायव्यानि
द्रव्याण्युपयुक्तानि शरीरादीनां रौक्ष्यगलानिविचारवैशद्यलाघवानि कुर्वन्ति ।
विचारो विचरणं सर्पणम् ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—मृद्वित्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्तते । मृदादिपञ्चगुणबहुलानि
द्रव्याणि आकाशात्मकानि आकाशबहुलपञ्चभूतात्मकानि भवन्ति । अत्रापि
बहुलवचनेनावहुलभूतानां गुणा अपि ये शेषास्ते च अबहुलत्वेन वृत्तेन्ते
इति ख्यापितम् । एषां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तान्याकाशात्मकानि
द्रव्याणि उपयुक्तानि शरीरादीनां मादेवशौषिर्यलाघवानि कुर्वन्तीति ।
मुद्रुते चोक्तं—“पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद् द्रव्याभिनिवृत्ति-
रुत्कपस्त्वभिव्यञ्जको भवति । इदं पाथिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिद-
माकाशीयमिति । तत्र स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरस्वरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्-
कषायं प्रायोमधुरमिति पाथिवम् । तत् स्थैर्यबलसंघातोपचयकरं विशेषतश्चापो-
गतिस्वभावमिति । ० शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिञ्जलरसबहुल-
मीषत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायमाप्यम् । तत् स्नेहनप्रहादनक्लेदनबन्धन-
विध्यन्दनकरमिति । ० उष्णतीक्ष्णमृक्ष्मरुक्षस्वरलघुविशदरूपगुणबहुलमीषदम्ल-
लवणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोद्धृगतिस्वभावमिति तैजसम् । तद् दहनपचन-
दारणतापनप्रकाशनप्रभावणकरमिति । ० सूक्ष्मरुक्षस्वरशिशिरलघुविशदस्पर्श-
बहुलमीषत्तैजसं विशेषतः कषायमिति वायवीयम् । तद् वैशद्यलाघवगलपन-
विरुक्षणविचारणकरमिति । ० श्लक्ष्णमृक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्ताव्यक्तरसशब्द-
गुणबहुलमाकाशीयम् । तन्मादेवशौषिर्यलाघवकरमिति । ० तत्र य इमे गुणा
वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरुक्षमृदुतीक्ष्णपिञ्जलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णो
आग्नेयो शीतपिञ्जलावम्बुगुणभूयिष्ठौ । पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः ।
तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुलम् । वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम् । क्षितिसमीरण-

विचारो गतिरित्यर्थः ; शौषिर्यं रज्ज्वहुलता ; अत्राकाशाबाहुल्यं द्रव्यस्य पृथिव्यादिभूतान्तरात्म-

मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि । तानि
मादेवशौषिर्यलाघवकराणि ॥ २५ ॥

गुणबहुलानि द्रव्याणि वायव्यानि वायुबहुलपञ्चभूतात्मकानि भवन्ति ।
बहुलेतिवचनेन तु खल्वत्रबहुलभूतानां गुणा अपि ये शेषास्ते चात्राबहुलत्वेन
वृत्तेन्त इति ख्यापितम् । एषां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तानि वायव्यानि
द्रव्याण्युपयुक्तानि शरीरादीनां रौक्ष्यगलानिविचारवैशद्यलाघवानि कुर्वन्ति ।
विचारो विचरणं सर्पणम् ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—मृद्वित्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्तते । मृदादिपञ्चगुणबहुलानि
द्रव्याणि आकाशात्मकानि आकाशबहुलपञ्चभूतात्मकानि भवन्ति । अत्रापि
बहुलवचनेनावहुलभूतानां गुणा अपि ये शेषास्ते च अबहुलत्वेन वृत्तेन्ते
इति ख्यापितम् । एषां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तान्याकाशात्मकानि
द्रव्याणि उपयुक्तानि शरीरादीनां मादेवशौषिर्यलाघवानि कुर्वन्तीति ।
मुद्रुते चोक्तं—“पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद् द्रव्याभिनिवृत्ति-
रुत्कपस्त्वभिव्यञ्जको भवति । इदं पाथिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिद-
माकाशीयमिति । तत्र स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरस्वरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्-
कषायं प्रायोमधुरमिति पाथिवम् । तत् स्थैर्यबलसंघातोपचयकरं विशेषतश्चापो-
गतिस्वभावमिति । ॥ शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिञ्जलरसबहुल-
मीषत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायमाप्यम् । तत् स्नेहनप्रहादनक्लेदनबन्धन-
विध्यन्दनकरमिति । ॥ उष्णतीक्ष्णमृक्ष्मरुक्षस्वरलघुविशदरूपगुणबहुलमीषदम्ल-
लवणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोद्धृगतिस्वभावमिति तैजसम् । तद् दहनपचन-
दारणतापनप्रकाशनप्रभावणकरमिति । ॥ सूक्ष्मरुक्षस्वरशिशिरलघुविशदस्पर्श-
बहुलमीषत्तैजसं विशेषतः कषायमिति वायवीयम् । तद् वैशद्यलाघवगलपन-
विरक्षणविचारणकरमिति । ॥ श्लक्ष्णमृक्ष्ममृदुव्यवायिविदित्काव्यक्तरसशब्द-
गुणबहुलमाकाशीयम् । तन्मादेवशौषिर्यलाघवकरमिति । ॥ तत्र य इमे गुणा
वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरुक्षमृदुतीक्ष्णपिञ्जलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णो
आग्नेयो शीतपिञ्जलावम्बुगुणभूयिष्ठौ । पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः ।
तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुलम् । वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम् । क्षितिसमीरण-

विचारो गतिरित्यर्थः ; शौषिर्यं रज्ज्वहुलता ; अत्राकाशाबाहुल्यं द्रव्यस्य पृथिव्यादिभूतान्तरात्म-

गुणभूयिष्ठं वैशद्यमिति ।" ननु सर्वं पाञ्चभौतिकमित्युक्तं तत्र पञ्चभिर्भूतैः
 आरभ्यमाणे कार्ये पार्थिवादीनि द्रव्ये कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वाद्द्रव्य-
 गुणयोः सजातीयारम्भकत्वभावात् विजातीयारम्भकत्वाभावाच्च गुर्वादयो
 गुणाः किमुपादाना उत्पद्यन्ते ? न हि पञ्चसु भूतेषु कापि गुरुत्वादयः सन्ति ।
 वर्तते च पृथिव्यां गन्धोऽप्यु रसो रूपं तेजसि स्पर्शा वायावाकाशे शब्दः ।
 पञ्चैते त्वविशेषास्तेषां विशेषारत्नेवं बभूवुः । तद्यथा—तच्छब्दगुण आकाशो
 दिक्कालयोगात् किञ्चित्स्थलीभूयैकादशांशस्यैकांशेन स्पृशेमात्रं वायुमनुमावि-
 शत् । तद्द्रव्यमेकीभूतो द्वात्मको वायुरभूत् तत्र शब्दः किञ्चित्स्थूलोऽभवत्
 स्पृशेत् शीतोऽभूत् । स च द्वात्मको द्विगुणो वायुरेकादशांशस्यैकांशेन
 अविशेषरूपगुणमात्रं तेजोऽनुमाविशत् । तत्रयमेकीभूतं त्रात्मकं तेजोऽभूत् ।
 तत्रापि शब्दः किञ्चित्स्थूलोऽभवत् । रूपञ्च साधारणं लोहितरूपमारभे ।
 स्पर्शश्चोष्णं कथमुत्पद्यते ? तच्च त्रात्मकं तेजस्त्रिगुणमेकादशांशस्यैकांशेन
 रसैकगुणा अपोऽनुमाविशत् । तद्द्रव्यमेकीभूताश्चतुरात्मिका आपो बभूवुः ।
 तत्रापि शब्दश्च रसश्च पूर्वतः किञ्चित्स्थूलोऽभूत् । स्पर्शश्च शीतः शुक्लश्च रूपं
 कथमुत्पद्यते ? अथैताश्चतुरात्मिकाश्चतुर्गुणा आप एकादशांशस्यैकांशेन
 पृथिवीं गन्धैकगुणामनुमाविशत् । तद्द्रव्यमेकीभूता पञ्चात्मिका पञ्चगुणा पृथिवी
 बभूव । तत्रापि शब्दरसगन्धाः किञ्चित्स्थूला बभूवुर्न व्यक्ताः । स्पर्शश्च
 तत्र स्वरः कृष्णश्च रूपं कथमुत्पद्यते ? तथैषु पञ्चस्यपि भूतेषु न गुर्वादयो गुणाः
 सन्ति, तैरारब्धे द्रव्ये पार्थिवादिनि पाञ्चभौतिके किमुपादाना गुर्वादयो जायन्ते
 किं निरुपादानाः स्युः ? कर्माणि च कथं जायन्ते किमुपादानानि ? न हि
 भूतेषु पञ्चसु कर्मे किञ्चिदुक्तमिति चेत् ? सत्यम् । तत्र ब्रह्मः । पूर्वं
 प्रथमाध्यायेऽभिहितम्—सार्था गुर्वादय इति । तत्रार्था गुर्वादय इति नोक्त्वा
 सार्था इतिवचनेन ख्यापितम् । यदा भूतादेरहङ्कारादनभिव्यक्तशब्दमात्रमाकाशश्च
 सहैवाभूत् तदा तच्छब्दसहिता मृदुलघुसूक्ष्मश्क्षणाश्चत्वारोऽत्यनभिव्यक्ता
 आकाशेऽजायन्त । एवं यदाभिव्यक्तस्पर्शश्च वायुश्च सहैवाभूत् तदा तत्स्पर्शसहिता
 अत्यनभिव्यक्ता लघुरुक्षस्वरविशदसूक्ष्माः पञ्च वायावजायन्त । तथाभिव्यक्तं
 साधारणं रूपं तेजश्च सहैवाभूत् । तदा तद्रूपसहिता अत्यनभिव्यक्ता उष्णतीक्ष्ण-
 सूक्ष्मलघुरुक्षविशदाः षड्गुणास्तेजस्यजायन्त । एवं रसोऽपि साधारणः आपश्च
 त्वेन भूरिव्यक्ताकाशत्वेन च ज्ञेयम्, यदेव भूरिशुषिरं तन्माभसम्, किञ्चा आकाशगुणबहुकत्वे
 नाभसं ब्रह्ममित्युच्यते ॥ २०—२५ ॥

गुणभूयिष्ठं वैशद्यमिति ।" ननु सर्वं पाञ्चभौतिकमित्युक्तं तत्र पञ्चभिर्भूतैः
 आरभ्यमाणे कार्ये पार्थिवादीनि द्रव्ये कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वाद्द्रव्य-
 गुणयोः सजातीयारम्भकत्वभावात् विजातीयारम्भकत्वाभावाच्च गुर्वादयो
 गुणाः किमुपादाना उत्पद्यन्ते ? न हि पञ्चसु भूतेषु कापि गुरुत्वादयः सन्ति ।
 वर्तते च पृथिव्यां गन्धोऽप्यु रसो रूपं तेजसि स्पर्शा वायावाकाशे शब्दः ।
 पञ्चैते त्वविशेषास्तेषां विशेषारत्नेवं बभूवुः । तद्यथा—तच्छब्दगुण आकाशो
 दिक्कालयोगात् किञ्चित्स्थलीभूयैकादशांशस्यैकांशेन स्पृशेमात्रं वायुमनुमावि-
 शत् । तद्द्रव्यमेकीभूतो द्वात्मको वायुरभूत् तत्र शब्दः किञ्चित्स्थूलोऽभवत्
 स्पृशेत् शीतोऽभूत् । स च द्वात्मको द्विगुणो वायुरेकादशांशस्यैकांशेन
 अविशेषरूपगुणमात्रं तेजोऽनुमाविशत् । तत्रयमेकीभूतं त्रात्मकं तेजोऽभूत् ।
 तत्रापि शब्दः किञ्चित्स्थूलोऽभवत् । रूपञ्च साधारणं लोहितरूपमारभे ।
 स्पर्शश्चोष्णं कथमुत्पद्यते ? तच्च त्रात्मकं तेजस्त्रिगुणमेकादशांशस्यैकांशेन
 रसैकगुणा अपोऽनुमाविशत् । तद्द्रव्यमेकीभूताश्चतुरात्मिका आपो बभूवुः ।
 तत्रापि शब्दश्च रसश्च पूर्वतः किञ्चित्स्थूलोऽभूत् । स्पर्शश्च शीतः शुक्लश्च रूपं
 कथमुत्पद्यते ? अथैताश्चतुरात्मिकाश्चतुर्गुणा आप एकादशांशस्यैकांशेन
 पृथिवीं गन्धैकगुणामनुमाविशत् । तद्द्रव्यमेकीभूता पञ्चात्मिका पञ्चगुणा पृथिवी
 बभूव । तत्रापि शब्दरसगन्धाः किञ्चित्स्थूला बभूवुर्न व्यक्ताः । स्पर्शश्च
 तत्र स्वरः कृष्णश्च रूपं कथमुत्पद्यते ? तथैषु पञ्चस्यपि भूतेषु न गुर्वादयो गुणाः
 सन्ति, तैरारब्धे द्रव्ये पार्थिवादिनि पाञ्चभौतिके किमुपादाना गुर्वादयो जायन्ते
 किं निरुपादानाः स्युः ? कर्माणि च कथं जायन्ते किमुपादानानि ? न हि
 भूतेषु पञ्चसु कर्मे किञ्चिदुक्तमिति चेत् ? सत्यम् । तत्र ब्रह्मः । पूर्वं
 प्रथमाध्यायेऽभिहितम्—सार्था गुर्वादय इति । तत्रार्था गुर्वादय इति नोक्त्वा
 सार्था इतिवचनेन ख्यापितम् । यदा भूतादेरहङ्कारादनभिव्यक्तशब्दमात्रमाकाशश्च
 सहैवाभूत् तदा तच्छब्दसहिता मृदुलघुसूक्ष्मक्षरक्षणाश्चत्वारोऽत्यनभिव्यक्ता
 आकाशेऽजायन्त । एवं यदाभिव्यक्तस्पर्शश्च वायुश्च सहैवाभूत् तदा तत्स्पर्शसहिता
 अत्यनभिव्यक्ता लघुरुक्षस्वरविशदसूक्ष्माः पञ्च वायावजायन्त । तथाभिव्यक्तं
 साधारणं रूपं तेजश्च सहैवाभूत् । तदा तद्रूपसहिता अत्यनभिव्यक्ता उष्णतीक्ष्ण-
 सूक्ष्मलघुरुक्षविशदाः षड्गुणास्तेजस्यजायन्त । एवं रसोऽपि साधारणः आपश्च
 त्वेन भूरिव्यक्ताकाशत्वेन च ज्ञेयम्, यदेव भूरिशुषिरं तन्माभसम्, किञ्चा आकाशगुणबहुकत्वे
 नाभसं ब्रह्ममित्युच्यते ॥ २०—२५ ॥

यदा सहव बभूवुस्तदा तद्रससहिता अत्यनभिव्यक्तद्रवस्निग्धशीतमन्दसरसान्द्र-
मृदुपिच्छिलाः अष्टौ गुणाश्चाप्स्यजायन्त । तथा साधारणो गन्धश्च पृथिवी च
यदा सहवाभूत् तदा तद्रन्धसहिता अत्यनभिव्यक्ता गुरुस्वरकठिनमन्दस्थिर-
विशदसान्द्रस्थूलाश्चाष्टौ गुणाः पृथिव्यामजायन्त ।

एवमेषामाकाशादीनां कर्माणि पञ्चात्यनभिव्यक्तानि तदेवाकाशादिषु
अजायन्त । न चैतान्यत्यनभिव्यक्तत्वादाकाशादिषूपदिष्टान्याचार्यः । आचा-
र्याणां हीयं रीतिः—आद्यतत्पक्षो ये भावा नाभिव्यज्यन्ते न ते तदा निहि-
श्यन्ते नाप्युपदिश्यन्ते, यदाभिव्यज्यन्ते तदा निहिश्यन्ते । तथा च सगुण-
क्रियमेव द्रव्यमुत्पद्यते न तु निगुणक्रियमिति चोक्तम् । एवं सत्याकाशस्य
भूतान्तरसंयोगे तत्क्रियाभिव्यक्तिस्वभावं कर्मात्यनभिव्यक्तं तदा बभूव,
तस्मान्निष्क्रियमुच्यते स्थौल्येऽप्यभिव्यक्तकर्माभावान् । वायोः सर्व्वतो-
गतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्म बभूव । तेजसश्चात्यनभिव्यक्तमृद्धं ज्वलनस्वभावं
कर्म बभूव । अपामभोगतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्माभूत् । पृथिव्या
धीरगतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्माभूदिति । तथा च दिक्कालयोगात् स
आकाशः किञ्चित्स्थूलो यथा स्यात् तथा शब्दादयश्च गुणाः किञ्चित्स्थूला
भवन्ति । कर्म च किञ्चित्स्थूलं स्यान्न चाभिव्यज्यन्ते कापीति सर्व्वदैकांशो-
ऽनभिव्यक्तशब्दश्च निष्क्रियश्चोच्यते । तस्यानुप्रवेशाद् द्वात्मके वायो शब्दः
किञ्चित्स्थूलः स्यात् । स्पर्शश्च शीतत्वेनाभिव्यज्यते नाभिव्यज्यन्ते लघ्वादयः ।
कर्म च सर्व्वतोगतिरूपेणाभिव्यज्यते । तस्य द्वात्मकस्य वायोरनुप्रवेशात्
त्रात्मके तेजसि शब्दः किञ्चित्स्थूलो धक्प्रगति रूपोऽव्यक्त एव भवति ।
स्पर्शश्च वायोः शीतो वायोः क्रिययाऽत्यनभिव्यक्तोऽणस्पर्शः प्रव्यक्तः प्रदीप्तः
स चाभिव्यज्यते । एवं तीक्ष्णादयः किञ्चित्स्थूला भवन्ति न चाभिव्यज्यन्ते ।
साधारणश्च रूपं तदा लोहितं भवति । तस्यैव त्रात्मकस्य तेजसोऽप्यनु-
प्रवेशाच्चतुरात्मिकास्वप्नु शब्दः पूव्वेतः किञ्चित्स्थूलः कलकलरूपः साधा-
रणोऽव्यक्तः स्यात् । स्पर्शश्च शीतो वायोऽव्यक्तो जलस्यानभिव्यक्तः शीत
इति द्वयमेकीभूतं तेजस औष्ण्यमभिभूयाभिव्यज्यते शीत एव । द्रवादयो
नाभिव्यज्यन्ते किञ्चित्स्थूलाश्च भवन्ति । रूपश्चात्यनभिव्यक्तं शौक्लं लोहित-
संसर्गादभिव्यज्यते शौक्लमेव । रसश्चाव्यक्तो वर्त्तते किञ्चित्स्थूल एव । एवं
तासां चतुरात्मिकानामपां पृथिव्यामनुप्रवेशात् पञ्चात्मिकायां पृथिव्यां शब्दः
पूव्वेतः किञ्चित्स्थूलोऽव्यक्त एव जायते । स्पर्शश्च खरोऽभिव्यज्यते

यदा सहव बभूवुस्तदा तद्रससहिता अत्यनभिव्यक्तद्रवस्निग्धशीतमन्दसरसान्द्र-
मृदुपिच्छिलाः अष्टौ गुणाश्चाप्स्यजायन्त । तथा साधारणो गन्धश्च पृथिवी च
यदा सहवाभूत् तदा तद्रन्धसहिता अत्यनभिव्यक्ता गुरुखरकठिनमन्दस्थिर-
विशदसान्द्रस्थूलाश्चाष्टौ गुणाः पृथिव्यामजायन्त ।

एवमेषामाकाशादीनां कर्माणि पञ्चात्यनभिव्यक्तानि तदेवाकाशादिषु
अजायन्त । न चैतान्यत्यनभिव्यक्तत्वादाकाशादिषूपदिष्टान्याचार्यः । आचा-
र्याणां हीयं रीतिः—आद्युत्पत्तौ ये भावा नाभिव्यज्यन्ते न ते तदा निहि-
श्यन्ते नाप्युपदिश्यन्ते, यदाभिव्यज्यन्ते तदा निहिश्यन्ते । तथा च सगुण-
क्रियमेव द्रव्यमुत्पद्यते न तु निगुणक्रियमिति चोक्तम् । एवं सत्याकाशस्य
भूतान्तरसंयोगे तत्क्रियाभिव्यक्तिस्वभावं कर्मात्यनभिव्यक्तं तदा बभूव,
तस्मान्निष्क्रियमुच्यते स्थौल्येऽप्यभिव्यक्तकर्माभावान् । वायोः सर्व्वतो-
गतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्म बभूव । तेजसश्चात्यनभिव्यक्तमृद्धं ज्वलनस्वभावं
कर्म बभूव । अपामभोगतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्माभूत् । पृथिव्या
धीरगतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्माभूदिति । तथा च दिक्कालयोगात् स
आकाशः किञ्चित्स्थूलो यथा स्यात् तथा शब्दादयश्च गुणाः किञ्चित्स्थूला
भवन्ति । कर्म च किञ्चित्स्थूलं स्यान्न चाभिव्यज्यन्ते कापीति सर्व्वदैकांशो-
ऽनभिव्यक्तशब्दश्च निष्क्रियश्चोच्यते । तस्यानुप्रवेशाद् द्वात्मके वायो शब्दः
किञ्चित्स्थूलः स्यात् । स्पर्शश्च शीतत्वेनाभिव्यज्यते नाभिव्यज्यन्ते लघ्वादयः ।
कर्म च सर्व्वतोगतिरूपेणाभिव्यज्यते । तस्य द्वात्मकस्य वायोरनुप्रवेशात्
त्रात्मके तेजसि शब्दः किञ्चित्स्थूलो धक्प्रगति रूपोऽव्यक्त एव भवति ।
स्पर्शश्च वायोः शीतो वायोः क्रिययाऽत्यनभिव्यक्तोऽणस्पर्शः प्रव्यक्तः प्रदीप्तः
स चाभिव्यज्यते । एवं तीक्ष्णादयः किञ्चित्स्थूला भवन्ति न चाभिव्यज्यन्ते ।
साधारणश्च रूपं तदा लोहितं भवति । तस्यैव त्रात्मकस्य तेजसोऽप्यनु-
प्रवेशाच्चतुरात्मिकास्वप्नु शब्दः पूव्वेतः किञ्चित्स्थूलः कलकलरूपः साधा-
रणोऽव्यक्तः स्यात् । स्पर्शश्च शीतो वायोऽव्यक्तो जलस्यानभिव्यक्तः शीत
इति द्वयमेकीभूतं तेजस औष्ण्यमभिभूयाभिव्यज्यते शीत एव । द्रवादयो
नाभिव्यज्यन्ते किञ्चित्स्थूलाश्च भवन्ति । रूपश्चात्यनभिव्यक्तं शौक्लं लोहित-
संसर्गादभिव्यज्यते शौक्लमेव । रसश्चाव्यक्तो वर्त्तते किञ्चित्स्थूल एव । एवं
तासां चतुरात्मिकानामपां पृथिव्यामनुप्रवेशात् पञ्चात्मिकायां पृथिव्यां शब्दः
पूव्वेतः किञ्चित्स्थूलोऽव्यक्त एव जायते । स्पर्शश्च खरोऽभिव्यज्यते

अनेनोपदेशेन नानौपधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुप-
लक्ष्यते तां तां हि युक्तिमर्थश्च तं तमभिप्रैत्य । न तु केवलं
नाभिव्यज्यन्ते गुणादयो गुणाः किञ्चित्स्थूलाश्च भवन्ति । रूपञ्च श्रुतमपां
तद्गन्धमात्रपृथिव्या अत्यनभिव्यक्तकृष्णेन मिश्रीभूतं व्यक्तकृष्णत्वेनाभि-
निर्व्वर्त्तते । रसश्चाव्यक्त एव किञ्चित्स्थूलो वर्त्तते । गन्धश्च किञ्चित्स्थूलो
वर्त्तते । इत्येवमेकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानां पञ्चानां भूतानां कार्यारम्भे यथा
पृथिव्यादिद्रव्यात् सजातीयद्रव्यान्तरं जायते तथा शब्दादिभ्यो गुणेभ्यः सजा-
तीयं गुणान्तरमभिव्यज्यते । पञ्चानां शब्दादिदशविधः शब्दविशेषः । वाय्व-
म्बुनोः स्पर्शाभ्यां शीतस्तेजसः स्पर्शादुष्णः पृथिव्या वायोश्च अत्यनभिव्यक्त-
स्वरात् खरः आकाशस्यात्यभिव्यक्तश्रृङ्गाद् व्यक्तः श्रृङ्गः । भूजलयोरत्यनभि-
व्यक्तान्मान्मान्मान्यम् । सान्द्रात् सान्द्रः । जलाकाशयोरत्यनभिव्यक्तात् माह-
वात् माहवम् । भूतेजोवायूनामत्यनभिव्यक्ताद् विशदाद्विशदः । तेजोऽनिलयो-
रत्यनभिव्यक्ताद् रुक्षाद् रुक्षः । तेजोवाय्वाकाशानामत्यनभिव्यक्ताद् दृष्टाद् दृष्टम् ।
सौक्ष्म्यात् सौक्ष्म्यम् । इत्येवं पृथिव्या अत्यनभिव्यक्ताद् गुरुत्वाद् गुरुत्वम्
काठिन्यात् काठिन्यम् स्थैर्यात् स्थैर्यम् वेश्याद् शयम् स्थौल्यात् स्थौल्यमभि-
निर्व्वर्त्तते । तथैवापामत्यनभिव्यक्ताद् द्रवत्वाद् द्रवत्वम् स्निग्धत्वात् स्निग्धत्वं
सरत्वात् सरत्वं पैच्छिल्यात् पैच्छिल्यमभिनिर्व्वर्त्तते । एवञ्च तेजसोऽत्यनभि-
व्यक्तात् तैक्ष्ण्यात् तैक्ष्ण्यमभिनिर्व्वर्त्तते । तथा वायोरत्यनभिव्यक्तादुक्ता
लघ्वादयः । आकाशस्याप्युक्ता मृदुत्वादयः । इति पार्थिवादिषु पाञ्चभौतिकेषु
द्रव्येषु गुरुत्वादयो गुणा विंशतिर्नानुपादाना अभिव्यज्यन्ते । तस्माद् द्रव्याणि
सजातीयद्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च सजातीयगुणान्तरं न तु विजातीयम् । ततः
कारणगुणपूर्व्वकः कार्यगुणो दृष्ट इति । कर्माणि तानि तानि चोत्क्षेपणाव-
क्षेपणप्रसारणाकुञ्चनगमनान्यारभन्ते यथायथं सजातीयविजातीयानि । इति
तत्त्वम् ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं पाञ्चभौतिकानां पार्थिवादीनामुपदेशेन किं स्यादिति ?
अत उच्यते—अनेनेत्यादि । अनेनोपदेशेन खल्वनौपधीभूतं किञ्चिदपि द्रव्यं
जगति नास्तीत्युपलक्ष्यते । कस्मात् ? अत आह—तां तामित्यादि । तं

चक्रपाणिः—अनेनेति प्रतिनियतद्रव्योपदेशेन यत् पार्थिवादि द्रव्यं यद्गुणं, तद्गुणे हेहे
सम्पाद्ये भेदज्ञं भवतीत्यर्थः । तत्तत् पार्थिवादि द्रव्यं न सर्व्वथा न च सर्व्वस्मिन् व्याधी भेदज्ञम्

अनेनोपदेशेन नानौपधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुप-
लक्ष्यते तां तां हि युक्तिमर्थश्च तं तमभिप्रैत्य । न तु केवलं
नाभिव्यज्यन्ते गुणादयो गुणाः किञ्चित्स्थूलाश्च भवन्ति । रूपञ्च श्रुतमपां
तद्गन्धमात्रपृथिव्या अत्यनभिव्यक्तकृष्णेन मिश्रीभूतं व्यक्तकृष्णत्वेनाभि-
निर्व्वर्त्तते । रसश्चाव्यक्त एव किञ्चित्स्थूलो वर्त्तते । गन्धश्च किञ्चित्स्थूलो
वर्त्तते । इत्येवमेकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानां पञ्चानां भूतानां कार्यारम्भे यथा
पृथिव्यादिद्रव्यात् सजातीयद्रव्यान्तरं जायते तथा शब्दादिभ्यो गुणेभ्यः सजा-
तीयं गुणान्तरमभिव्यज्यते । पञ्चानां शब्दादिदशविधः शब्दविशेषः । वाय्व-
म्बुनोः स्पर्शाभ्यां शीतस्तेजसः स्पर्शादुष्णः पृथिव्या वायोश्च अत्यनभिव्यक्त-
स्वरात् खरः आकाशस्यात्यभिव्यक्तश्रृङ्गाद् व्यक्तः श्रृङ्गः । भूजलयोरत्यनभि-
व्यक्तान्मान्मान्मान्यम् । सान्द्रात् सान्द्रः । जलाकाशयोरत्यनभिव्यक्तात् माह-
वात् माहवम् । भूतेजोवायूनामत्यनभिव्यक्ताद् विशदाद्विशदः । तेजोऽनिलयो-
रत्यनभिव्यक्ताद् रुक्षाद् रुक्षः । तेजोवाय्वाकाशानामत्यनभिव्यक्ताद् दृष्टाद् दृष्टम् ।
सौक्ष्म्यात् सौक्ष्म्यम् । इत्येवं पृथिव्या अत्यनभिव्यक्ताद् गुरुत्वाद् गुरुत्वम्
काठिन्यात् काठिन्यम् स्थैर्यात् स्थैर्यम् वेश्याद् शयम् स्थौल्यात् स्थौल्यमभि-
निर्व्वर्त्तते । तथैवापामत्यनभिव्यक्ताद् द्रवत्वाद् द्रवत्वम् स्निग्धत्वात् स्निग्धत्वं
सरत्वात् सरत्वं पैच्छिल्यात् पैच्छिल्यमभिनिर्व्वर्त्तते । एवञ्च तेजसोऽत्यनभि-
व्यक्तात् तैक्ष्ण्यात् तैक्ष्ण्यमभिनिर्व्वर्त्तते । तथा वायोरत्यनभिव्यक्तादुक्ता
लघ्वादयः । आकाशस्याप्युक्ता मृदुत्वादयः । इति पार्थिवादिषु पाञ्चभौतिकेषु
द्रव्येषु गुरुत्वादयो गुणा विंशतिर्नानुपादाना अभिव्यज्यन्ते । तस्माद् द्रव्याणि
सजातीयद्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च सजातीयगुणान्तरं न तु विजातीयम् । ततः
कारणगुणपूर्व्वकः कार्यगुणो दृष्ट इति । कर्माणि तानि तानि चोत्क्षेपणाव-
क्षेपणप्रसारणाकुञ्चनगमनान्यारभन्ते यथायथं सजातीयविजातीयानि । इति
तत्त्वम् ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं पाञ्चभौतिकानां पार्थिवादीनामुपदेशेन किं स्यादिति ?
अत उच्यते—अनेनेत्यादि । अनेनोपदेशेन खल्वनौपधीभूतं किञ्चिदपि द्रव्यं
जगति नास्तीत्युपलक्ष्यते । कस्मात् ? अत आह—तां तामित्यादि । तं

चक्रपाणिः—अनेनेति प्रतिनियतद्रव्योपदेशेन यत् पार्थिवादि द्रव्यं यद्गुणं, तद्गुणे हेहे
सम्पाद्ये भेदज्ञं भवतीत्यर्थः । तत्तत् पार्थिवादि द्रव्यं न सर्व्वथा न च सर्व्वस्मिन् व्याधी भेदज्ञम्

गुणप्रभावादेव द्रव्याणि काम्मुकाणि स्युः । द्रव्याणि हि द्रव्य-
प्रभावाद् गुणप्रभावाद् द्रव्यगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले
तत्तदधिकरणमासाद्य तां ताञ्च युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य

तमर्थं प्रयोजनं व्याधीनां कारणानाञ्च यस्य यद्यद्गुणादिमत्त्वं तत्तद्
गुणादिविपरीतगुणं द्रव्यमुपयुज्यमानं साधयतीति तां तां युक्तिमभिप्रेत्य
अनौषधीभूतं जगति किञ्चिन्नोपलक्ष्यते, सर्वमेव द्रव्यमौषधमुपलक्ष्यते ।
तर्हि किं द्रव्यं गुणप्रभावात् कर्म करोतीति चेत् ? तदा उच्यते—न तित्यादि ।
द्रव्याणि न केवलं गुणप्रभावादेव काम्मुकाणि कर्मकारीणि भवन्ति ।
कस्मादिति ? अत उच्यते—द्रव्याणि हीत्यादि । हि यस्माद् द्रव्याणि
कचिद्द्रव्यप्रभावात् कचिद्गुणप्रभावात् कचिद्द्रव्यगुणोभयप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन्
काले यत् काले यत् समर्थं स्यात् तत्तत् काले तत्तदधिकरणं यत्र यत्र
व्याध्यादिषु यद् यत् प्रयोजनमभिप्रेत्य प्रयुक्तानि भवन्ति तत्तदधिकरणं
व्याध्यादिकमासाद्य तं तमर्थं प्रयोजनं वपनविरेचनास्थापनसंशमनादिकम्
अभिप्रेत्य तत्तद्वाध्यादिविपरीतानि प्रयुक्तानि कम्म कुर्वन्तीति काम्मुकाणि
भवन्ति । तत्र यत् कुर्वन्ति द्रव्याणि तां तां युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य
प्रयुक्तानि तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य द्रव्यप्रभावात् गुण-

इत्याह—तां तां युक्तिमित्यादि । युक्तिमित्युपायम्, अर्थमिति प्रयोजनम्, अभिप्रेत्योपलक्ष्य,
तेन केनचिदुपायेन कचित् प्रयोजने किञ्चित् द्रव्यमौषधं स्यात्, न सर्वत्र, तेन, यदुच्यते—
वैरोधिकानां सर्वदाऽपध्यत्वेन 'नानौषधं द्रव्यम्' इति वचोविरोधि, तन्न स्यात् ; वैरोधिकानि
संयोगसंस्कारदेशकालाद्यपेक्षाणि भवन्ति, वैरोधिकसंयोगाद्यभावे तु पथ्यान्यपि कचित् स्युः ;
यान्यपि सर्वत्रापि स्वभावादेव विषमन्दकार्दन्त्यपथ्यानि, तान्यप्युपाययुक्तानि कचित् पथ्यानि
स्युः, यथा—“उदरे विषस्य तिलं दद्यात्” इत्यादि । यत्,—तृणपाशुप्रभृतीनि नोपयुज्यन्ते,—
अतो न तानि भेषजानीत्युच्यते, तन्न, तेषामपि भेषजस्वेदाद्युपायत्वेन भेषजत्वान् ।

पार्थिवादिद्रव्याणां गुरुत्तरादिगुणयोगाद् भेषजत्वमुक्तं, तेन गुणप्रभावादेव भेषजं स्यादिति
सङ्गा निरस्यन्नाह—न तु केवलमित्यादि । द्रव्यप्रभावाद् यथा—दन्त्या विरेकत्वं, तथा मनीनां
विषादिहृत्त्वमित्यादि, गुणप्रभावाद् यथा—ज्वरे तिक्तको रसः, क्षीतेऽग्निरित्यादि ; द्रव्यगुण-
प्रभावाद् यथा—कृष्णाग्निनस्योपरीति, अत्रापि कृष्णत्वं गुणोऽग्निनञ्च द्रव्यमभिप्रेतम् ; यथा
च—मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतं ; तत्र मण्डलगुणयुक्तस्यैव जातरूपस्य काम्मुकरवम् ।
कथं कुर्वन्तीत्याह—तस्मिंस्तस्मिन् इत्यादि । तां तां युक्तिमासाद्येति तां तां धोजनं प्राप्य ;

गुणप्रभावादेव द्रव्याणि काम्मुकाणि स्युः । द्रव्याणि हि द्रव्य-
प्रभावाद् गुणप्रभावाद् द्रव्यगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले
तत्तदधिकरणमासाद्य तां ताञ्च युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य

तमर्थं प्रयोजनं व्याधीनां कारणानाञ्च यस्य यद्यद्गुणादिमत्त्वं तत्तद्
गुणादिविपरीतगुणं द्रव्यमुपयुज्यमानं साधयतीति तां तां युक्तिमभिप्रेत्य
अनौषधीभूतं जगति किञ्चिन्नोपलक्ष्यते, सर्व्वमेव द्रव्यमौषधमुपलक्ष्यते ।
तर्हि किं द्रव्यं गुणप्रभावात् कर्म करोतीति चेत् ? तदा उच्यते—न त्वित्यादि ।
द्रव्याणि न केवलं गुणप्रभावादेव काम्मुकाणि कर्मकारीणि भवन्ति ।
कस्मादिति ? अत उच्यते—द्रव्याणि हीत्यादि । हि यस्माद् द्रव्याणि
कचिद्द्रव्यप्रभावात् कचिद्गुणप्रभावात् कचिद्द्रव्यगुणोभयप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन्
काले यत् काले यत् समर्थं स्यात् तत्तत् काले तत्तदधिकरणं यत्र यत्र
व्याध्यादिषु यद् यत् प्रयोजनमभिप्रेत्य प्रयुक्तानि भवन्ति तत्तदधिकरणं
व्याध्यादिकमासाद्य तं तमर्थं प्रयोजनं वपनविरेचनास्थापनसंश्रमनादिकम्
अभिप्रेत्य तत्तद्वाध्यादिविपरीतानि प्रयुक्तानि कम्म कुर्व्वन्तीति काम्मुकाणि
भवन्ति । तत्र यत् कुर्व्वन्ति द्रव्याणि तां तां युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य
प्रयुक्तानि तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य द्रव्यप्रभावात् गुण-

इत्याह—तां तां युक्तिमित्यादि । युक्तिमित्युपायम्, अर्थमिति प्रयोजनम्, अभिप्रेत्येति अधिकृत्य,
तेन केनचिदुपायेन कचित् प्रयोजने किञ्चित् द्रव्यमौषधं स्यात्, न सर्व्वत्र, तेन, यदुच्यते—
वैरोधिकानां सर्व्वदाऽपथ्यत्वेन 'नानौषधं द्रव्यम्' इति वचोविरोधि, तन्न स्यात् ; वैरोधिकानि
संयोगसंस्कारदेशकालाद्यपेक्षाणि भवन्ति, वैरोधिकसंयोगाद्यभावे तु पथ्यान्यपि कचित् स्युः ;
यान्यपि सर्व्वदापि स्वभावादेव विषमन्दकार्दान्यपथ्यानि, तान्यप्युपाययुक्तानि कचित् पथ्यानि
स्युः, यथा—“उदरे विषस्य तिलं दद्यात्” इत्यादि । यत्,—तृणपाशुप्रभृतीनि नोपयुज्यन्ते,—
अतो न तानि भेषजानीत्युच्यते, तन्न, तेषामपि भेषजत्वेदाद्युपायत्वेन भेषजत्वान् ।

पार्थिवादिद्रव्याणां गुरुत्तरादिगुणयोगाद् भेषजत्वमुक्तं, तेन गुणप्रभावादेव भेषजं स्यादिति
सङ्गा निरस्यन्नाह—न तु केवलमित्यादि । द्रव्यप्रभावाद् यथा—दन्त्या विरेकत्वं, तथा मनीनां
विषादिहृत्त्वमित्यादि, गुणप्रभावाद् यथा—ज्वरे तिक्तको रसः, क्षीतेऽग्निरित्यादि ; द्रव्यगुण-
प्रभावाद् यथा—कृष्णाग्निनस्योपरीति, अत्रापि कृष्णत्वं गुणोऽग्निनञ्च द्रव्यमभिप्रेतम् ; यथा
च—मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतं ; तत्र मण्डलगुणयुक्तस्यैव जातरूपस्य काम्मुकरवम् ।
कथं कुर्व्वन्तीत्याह—तस्मिंस्तस्मिन् इत्यादि । तां तां युक्तिमासाद्येति तां तां धोजनं प्राप्य ;

यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्दीर्घम्, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्, यदा कुर्वन्ति स कालः, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यत् साधयन्ति तत् फलम् ॥ २६ ॥

प्रभावादुभयप्रभावात् यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्दीर्घम्, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्, यदा कुर्वन्ति स कालः, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यत् साधयन्ति तत् फलमिति । तदयथा द्रव्याणि स्वप्रभावात् काम्बुकाणि दृश्यन्ते—यथा दन्तीमूलं कटुकं रसे पाके च तथा चित्रकमूलम् । तयोश्चित्रकं न विरेचयति दन्तीमूलन्तु स्वभावाद् विरेचयति । तथा मण्यादयश्च विषं घ्नन्ति स्वप्रभावान् । गुणप्रभावात् तु घृतादिकं स्निग्धं रुक्षं वातं शमयति, स्वप्रभावादायुर्विद्वयति । गुणानां प्रभावास्तु सुश्रुतेनोक्ताः । तद्वयथा—“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कम्मविस्तरम् । कम्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ डाहनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः ॥ स्नेहमाईवकृत् स्निग्धो बलवणकरस्तथा । रुक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषान् स्तम्भनः खरः ॥ पिच्छिलो जीवनो बल्यो सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विण्णो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः ॥ दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलकृद् गुरुस्तपेणवृंहणः ॥ लघुस्तद्विपरीतः स्यात्लेखनो रोपणस्तथा । दशाद्याः कम्मतः प्रोक्तास्तेषां कम्मं विशेषणैः । दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान् निबोध मे ॥ द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्यकारकः । श्रृक्ष्णः पिच्छिलवज्रश्च यः ककेशो विण्णो यथा ॥ गुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद् हृष्टासारुचिकारकः । सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः । व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ विकाशी विकशत्येव

यत् कुर्वन्तीत्यादावुदाहरणं यथा—शिरोविरेचनद्रव्याणि ८८ शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तत् शिरोविरेचनं कर्म, येनोष्णाद्यादिकारणेन शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तद्दीर्घम्, वीर्यं स्निग्धः, सा च द्रव्यस्य गुणस्य वा ; यत्र शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तदधिकरणं शिरः ; नान्यत्राधिकरणे शिरोविरेचनद्रव्यं स्याद्विषयः ; यदेति वसन्तादौ शिरोगीरवाद्ययुक्तं च काले, एतेन, अकाले शीतादौ शिरोविरेचनं सारुधत्वात् काम्बुकं, किन्तु, स्वकाल एव, यथा येन प्रकारेण—प्रथमभावपीडनाविना तथा “प्रसारिताङ्गमुत्तमं प्रायने संस्तराकृते । ईषत्प्रलम्बशिरसं संवेक्ष्य बाहुतेजः प्रम ॥” इत्यादिना विधिना कुर्वन्ति, स उपायः ; इत् साधयन्ति शिरोगीरवशुक्लाद्युपरमं, तत्

यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्दीर्घम्, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्, यदा कुर्वन्ति स कालः, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यत् साधयन्ति तत् फलम् ॥ २६ ॥

प्रभावादुभयप्रभावात् यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्दीर्घम्, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्, यदा कुर्वन्ति स कालः, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यत् साधयन्ति तत् फलमिति । तदयथा द्रव्याणि स्वप्रभावात् काम्बुकाणि दृश्यन्ते—यथा दन्तीमूलं कटुकं रसे पाके च तथा चित्रकमूलम् । तयोश्चित्रकं न विरेचयति दन्तीमूलन्तु स्वभावाद् विरेचयति । तथा मण्यादयश्च विषं घ्नन्ति स्वप्रभावान् । गुणप्रभावात् तु घृतादिकं स्निग्धं रुक्षं वातं शमयति, स्वप्रभावादायुर्विद्वयति । गुणानां प्रभावास्तु सुश्रुतेनोक्ताः । तदयथा—“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कम्मविस्तरम् । कम्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ ङादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः ॥ स्नेहमाईवकृत् स्निग्धो बलवणकरस्तथा । रुक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषान् स्तम्भनः खरः ॥ पिच्छिलो जीवनो बल्यो सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विण्णो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः ॥ दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलकृद् गुरुस्तपेणवृंहणः ॥ लघुस्तद्विपरीतः स्यात्लेखनो रोपणस्तथा । दशाद्याः कम्मतः प्रोक्तास्तेषां कम्मं विशेषणैः । दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान् निबोध मे ॥ द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्यकारकः । श्रृक्ष्णः पिच्छिलवज्रश्च यः ककेशो विण्णो यथा ॥ गुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद् हृष्टासारुचिकारकः । सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः । व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ विकाशी विकशत्येव

यत् कुर्वन्तीत्यादावुदाहरणं यथा—शिरोविरेचनद्रव्याणि यत् शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तत् शिरोविरेचनं कर्म, येनोष्णाद्यादिकारणेन शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तद्दीर्घम्, वीर्यं स्निग्धः, सा च द्रव्यस्य गुणस्य वा ; यत्र शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तदधिकरणं शिरः ; नान्यत्राधिकरणे शिरोविरेचनद्रव्यं स्याद्विषयः ; यदेति वसन्तादौ शिरोगीरवाद्ययुक्तं च काले, एतेन, अकाले शीतादौ शिरोविरेचनं सारुधत्वात् काम्बुकं, किन्तु, स्वकाल एव, यथा येन प्रकारेण—प्रथमभावपीडनाविना तथा “प्रसारिताङ्गमुत्तमं प्रायने संस्तराकृते । ईषत्प्रलम्बशिरसं संवेद्य बाहुतेजः प्रम ॥” इत्यादिना विधिना कुर्वन्ति, स उपायः ; इत् साधयन्ति शिरोगीरवशुक्लाद्युपरमं, तत्

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधरसविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्
भवति । तमुपदेक्ष्यामः ॥ २७ ॥

स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।

यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि हि ॥

सन्धिवन्धं विमोक्षयन् । आशुकारी तथाशुताद् धावत्यम्भसि तैलवत् ॥ मूक्षमस्तु
सौक्ष्म्यात् मूक्षपेषु स्रोतःस्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत् परि-
कीर्त्तिताः ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं भौतिकलभेदेन द्रव्याणां पञ्चविधं भेदमुक्त्वाऽपरं भेद-
माह—भेदश्चैषामित्यादि । एषामपरश्च भेदस्त्रिषष्टिविधरसविकल्पो द्रव्य-
प्रभावाद्भवति देशप्रभावात् कालप्रभावाच्च । द्रव्यप्रभावात् यथा—सोम-
गुणातिरेकान्मधुर इत्येवमादिः । देशप्रभावाद् यथा—आम्रफलादि देशविशेषे
मधुरमायं देशविशेषेऽम्लमायम् । कालप्रभावाद् यथा—कदलफलादि ग्रीष्मे
मधुरं हिमे सकषायम् । एवमावस्थिककालप्रभावाच्च यथा—बालाम्रफलं
सकषायाम्लं मध्यमम्लं पक्वं मधुराम्लमिति । एष त्रिषष्टिविधरसः सहज
एव द्रव्याणां न तु द्रव्यान्तरसंयोगादिजः कारणत्वेन तत्संयोगादेवमुक्तत्वात् ।
न त्रिषष्टिविधरसविकल्पाद् द्रव्याणां भेदमुपदेक्ष्यामः । इति प्रतिज्ञा ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—तद्वयथा—स्वाद्वित्यादि । द्विरसानि द्रव्याण्येतानि पञ्चदश
भवन्ति । कस्मात् ? हि यस्मात् स्वादुर्मधुरो रसः शेषैरम्लादिभिः पञ्चभिः

फलम्, कलमुद्देशम्, कर्म कार्यम्, उद्देश्यं फलं यथा,—योगनिष्पाद्यो धर्मः कार्यतया कर्म,
तज्जन्यस्तु स्वर्गादिकुद्देशः फलम्, एवं वसनादिष्वपि कर्मवीर्याधिकरणादुद्देश्यम् ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति द्रव्यमभिधाय विद्वतानां रसानामेव भेदमाह—भेदश्चैषामित्यादि ।
प्रभावशब्दो द्रव्यदेशकालैः प्रत्येकं युज्यते, तत्र द्रव्यप्रभावाद् यथा—“सोमगुणातिरेकान्मधुर-
इत्यादि, देशप्रभावाद् यथा—“हिमवति द्राक्षाद्विमादीनि मधुराणि भवन्त्यनरागम्लानि”
इत्यादि ; कालप्रभावाद् यथा—“बालाम्रं सकषायं तरुणमम्लं पक्वं मधुरं”, तथा हेमन्ते
“श्लेषज्यो मधुरा वर्षास्वम्लाः” इत्यादि । अग्निसंयोगादयो येऽप्ये रसहेतवः तेऽपि काले द्रव्ये
वाप्यवर्जणीयाः ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः—भेदमाह—स्वादुरित्यादि । तत्र स्वादोरम्लादियोगात् पञ्च, शेषैरिति आदि-
“तेनोत्पद्यतेऽन्वीः, तेनाम्लस्य कवणादियोगाच्चत्वारि ; एवं कवणस्य कटादियोगात् त्रीणि, कटुकस्य
सिककषाययोगाद् द्वौ, सिकस्य कषाययोगादेकम्, एवं पञ्चदश द्विरसानि ।

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधरसविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्
भवति । तमुपदेक्ष्यामः ॥ २७ ॥

खादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।

यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि हि ॥

सन्धिवन्धं विमोक्षयन् । आशुकारी तथाशुताद् धावत्यम्भसि तैलवत् ॥ मूक्षमस्तु
सौक्ष्म्यात् मूक्षपेषु स्रोतःस्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत् परि-
कीर्त्तिताः ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं भौतिकलभेदेन द्रव्याणां पञ्चविधं भेदमुक्त्वाऽपरं भेद-
माह—भेदश्चैषामित्यादि । एषामपरश्च भेदस्त्रिषष्टिविधरसविकल्पो द्रव्य-
प्रभावाद्भवति देशप्रभावात् कालप्रभावाच्च । द्रव्यप्रभावात् यथा—सोम-
गुणातिरेकान्मधुर इत्येवमादिः । देशप्रभावाद् यथा—आम्रफलादि देशविशेषे
मधुरमायं देशविशेषेऽम्लमायम् । कालप्रभावाद् यथा—कदलफलादि ग्रीष्मे
मधुरं हिमे सकषायम् । एवमावस्थिककालप्रभावाच्च यथा—बालाम्रफलं
सकषायाम्लं मध्यमम्लं पक्वं मधुराम्लमिति । एष त्रिषष्टिविधरसः सहज
एव द्रव्याणां न तु द्रव्यान्तरसंयोगादिजः कारणत्वेन तत्संयोगादेवमुक्तत्वात् ।
न त्रिषष्टिविधरसविकल्पाद् द्रव्याणां भेदमुपदेक्ष्यामः । इति प्रतिज्ञा ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—तद्वयथा—खाद्वित्यादि । द्विरसानि द्रव्याण्येतानि पञ्चदश
भवन्ति । कस्मात् ? हि यस्मात् खादुर्मधुरो रसः शेषैरम्लादिभिः पञ्चभिः

फलम्, कलमुद्देशम्, कर्म कार्यम्, उद्देश्यं फलं यथा,—योगनिष्पाद्यो धर्मः कार्यतया कर्म,
तज्जन्यस्तु स्वर्गादिकुद्देशः फलम्, एवं वसनादिष्वपि कर्मवीर्याधिकरणादुद्देश्यम् ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति द्रव्यमभिधाय विद्वतानां रसानामेव भेदमाह—भेदश्चैषामित्यादि ।
प्रभावशब्दो द्रव्यदेशकालैः प्रत्येकं युज्यते, तत्र द्रव्यप्रभावाद् यथा—“सोमगुणातिरेकान्मधुर-
इत्यादि, देशप्रभावाद् यथा—“हिमवति द्राक्षाद्विमादीनि मधुराणि भवन्त्यनरात्राम्लानि”
इत्यादि ; कालप्रभावाद् यथा—“बालाम्रं सकषायं तरुणमम्लं पक्वं मधुरं”, तथा हेमन्ते
“श्लेषज्यो मधुरा वर्षास्वम्लाः” इत्यादि । अग्निसंयोगादयो येऽप्ये रसहेतवः तेऽपि काले द्रव्ये
वाप्यवर्जणीयाः ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः—भेदमाह—खादुरित्यादि । तत्र खादुरम्लादियोगात् पञ्च, शेषैरिति आदि-
“तेनोत्पद्यतेऽन्वीः, तेनाम्लस्य कवणादियोगाच्चत्वारि ; एवं कवणस्य कटादियोगात् त्रीणि, कटुकस्य
सिक्तकषाययोगाद् द्वे, सिक्तस्य कषाययोगादेकम्, एवं पञ्चदश द्विरसानि ।

पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथाम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥

त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

वक्ष्यन्ते च चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥

एकैकशो योगं यान्ति । ततो द्विरसानि पञ्च भवन्ति । मधुराम्लो मधुर-
लवणो मधुरकटुको मधुरतिक्तो मधुरकषायश्चेति । अम्लादयः पञ्च चैकैकशो
रसाः शेषैश्चतुस्त्रिंशैः सह योगं यान्ति । ततो द्विरसानि द्रव्याणि दश
भवन्ति । तद्वयथा—अम्ललवणोऽम्लकटुकोऽम्लतिक्तोऽम्लकषायश्चेति चत्वारः ।
लवणकटुको लवणतिक्तो लवणकषाय इति त्रयः । कटुतिक्तः कटुकषाय इति
द्वौ । तिक्तकषाय इत्येकः । इति दश पूर्वैः पञ्चभिः सह पञ्चदश द्विरस-
द्रव्याणि ।

त्रिरसान्याह—पृथगित्यादि । पृथगम्लादियुक्तस्य मधुरस्य शेषलवणा-
दिभिश्चतुर्भिः पृथग योगश्चतुर्विधः । मधुराम्ललवणो मधुराम्लकटुको मधुराम्ल-
तिक्तको मधुराम्लकषायश्चेति । आदिना मधुरस्य लवणादियुक्तस्य शेषैः कटु-
दिभिर्योग इति । यथा—मधुरलवणकटुकः मधुरलवणतिक्तः मधुरलवणकषायः ।
मधुरकटुतिक्तः मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्तकषायः । इति मधुरयोगाद् दश ।
तथाम्लस्य पृथग्लवणादियुक्तस्य शेषैः कटुदिभिः पृथग्योगः स्यादिति । यथा
—अम्ललवणकटुकः अम्ललवणतिक्तः अम्ललवणकषायः । अम्लकटुतिक्तः
अम्लकटुकषायः । अम्लतिक्तकषायः । इति अम्लस्य योगात् षट् । तथा लव-
णस्य पृथक्कटुदियुक्तस्य शेषैस्तिक्तकषायाभ्यां योगो भवेत् । यथा—लवण-
कटुतिक्तः लवणकटुकषायः लवणतिक्तकषायः । इति त्रयः । कटोस्तथा
तिक्तयुक्तस्य शेषेण कषायेण योगो भवेदिति । कटुतिक्तकषाय इत्येकः ।
इति दश । इति विंशतिद्रव्याणि त्रिरसानि यथासंख्यमुक्तानि ।

त्रिरसमाह—पृथगित्यादि । मधुररसाम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकशो युक्तस्य शेषै-
र्लवणादिभिर्योगो भवति ; तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषलवणादियोगाच्चत्वारि, तथा मधुरस्य
लवणयुक्तस्य कटुदियोगात् त्रीणि, तथा कटुयुक्तस्य तिक्तादियोगाद् द्वे, तथा तिक्तयुक्तस्य
कषाययोगादेकम्, एवं मधुरेणादिस्थितेन दश । एवमम्लस्यादिस्थितस्य लवणयुक्तस्य कटुदियोगात्
त्रीणि, तथा कटुकयुक्तस्य शेषाभ्यां योगाद् द्वे, एवं तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकं, एवमम्लस्य
षट् । अनेनैव न्यायेन लवणस्य त्रीणि, कटोश्चैकमेव, एवं मिलित्वा त्रिरसानि विंशतिः ।

पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथा म्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥

त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

वक्ष्यन्ते च चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥

एकैकशो योगं यान्ति । ततो द्विरसानि पञ्च भवन्ति । मधुराम्लो मधुर-
लवणो मधुरकटुको मधुरतिक्तो मधुरकषायश्चेति । अम्लादयः पञ्च चैकैकशो
रसाः शेषैश्चतुस्त्रिंशैः सह योगं यान्ति । ततो द्विरसानि द्रव्याणि दश
भवन्ति । तद्वयथा—अम्ललवणोऽम्लकटुकोऽम्लतिक्तोऽम्लकषायश्चेति चत्वारः ।
लवणकटुको लवणतिक्तो लवणकषाय इति त्रयः । कटुतिक्तः कटुकषाय इति
द्वौ । तिक्तकषाय इत्येकः । इति दश पूर्वैः पञ्चभिः सह पञ्चदश द्विरस-
द्रव्याणि ।

त्रिरसान्याह—पृथगित्यादि । पृथगम्लादियुक्तस्य मधुरस्य शेषलवणा-
दिभिश्चतुर्भिः पृथग योगश्चतुर्विधः । मधुराम्ललवणो मधुराम्लकटुको मधुराम्ल-
तिक्तको मधुराम्लकषायश्चेति । आदिना मधुरस्य लवणादियुक्तस्य शेषैः कटु-
दिभिर्योग इति । यथा—मधुरलवणकटुकः मधुरलवणतिक्तः मधुरलवणकषायः ।
मधुरकटुतिक्तः मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्तकषायः । इति मधुरयोगाद् दश ।
तथाम्लस्य पृथग्लवणादियुक्तस्य शेषैः कटुदिभिः पृथग्योगः स्यादिति । यथा
—अम्ललवणकटुकः अम्ललवणतिक्तः अम्ललवणकषायः । अम्लकटुतिक्तः
अम्लकटुकषायः । अम्लतिक्तकषायः । इति अम्लस्य योगात् षट् । तथा लव-
णस्य पृथक्कटुदियुक्तस्य शेषैस्तिक्तकषायाभ्यां योगो भवेत् । यथा—लवण-
कटुतिक्तः लवणकटुकषायः लवणतिक्तकषायः । इति त्रयः । कटोस्तथा
तिक्तयुक्तस्य शेषेण कषायेण योगो भवेदिति । कटुतिक्तकषाय इत्येकः ।
इति दश । इति विंशतिद्रव्याणि त्रिरसानि यथासंख्यमुक्तानि ।

त्रिरसमाह—पृथगित्यादि । मधुररसाम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकशो युक्तस्य शेषै-
र्लवणादिभिर्योगो भवति ; तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषलवणादियोगाच्चत्वारि, तथा मधुरस्य
लवणयुक्तस्य कटुदियोगात् त्रीणि, तथा कटुयुक्तस्य तिक्तादियोगाद् द्वे, तथा तिक्तयुक्तस्य
कषाययोगादेकम्, एवं मधुरेणादिस्थितेन दश । एवमम्लस्यादिस्थितस्य लवणयुक्तस्य कटुदियोगात्
त्रीणि, तथा कटुयुक्तस्य शेषाभ्यां योगाद् द्वे, एवं तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकं, एवमम्लस्य
षट् । अनेनैव न्यायेन लवणस्य त्रीणि, कटोश्चैकमेव, एवं मिलित्वा त्रिरसानि विंशतिः ।

स्वादुम्लौ सहितौ युक्तौ लवणार्थैः पृथग्गतैः ।

योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करसंख्यया ॥

सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कटादिभिः पृथक् ।

युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूपणौ तथा ॥

कटार्थैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।

यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकट् तथा ॥

अथ चतुष्केण रसेन दश पञ्च च द्रव्याणि वक्ष्यन्ते, तद्यथा—स्वादुम्ल-
वित्यादि । स्वादुम्लौ सहितौ मिलितौ सन्तौ द्वौ रसौ पृथग्गतैलवणार्थैः
लवणकटुतिक्तकषाययुक्तौ पुनः शेषैः कटुतिक्तकषायैरेकैकशो योगं यात-
श्चतुष्करसंख्यया पट् द्रव्याणि भवन्ति । तद्यथा—मथुराम्ललवणकटुः
मथुराम्ललवणतिक्तः मथुराम्ललवणकषायः मथुराम्लकटुतिक्तः मथुराम्ल-
कटुकषायो मथुराम्लतिक्तकषायश्चेति पट् । सहितवित्यादि । सहितौ
मिलितौ स्वादुलवणौ द्वौ रसौ तद्वत् पूर्व्ववत् कटादिभिः पृथगेकैकेन
युक्तौ सन्तौ पुनः शेषैस्तिक्तादिभिः पृथगेकैकेन योगं यातः प्राप्नुतश्चतुष्क-
रससंख्यया त्रीणि द्रव्याणि भवन्ति । तद्यथा—मथुरलवणकटुतिक्तः
मथुरलवणकटुकषायः मथुरलवणतिक्तकषायः । इति त्रीणि । स्वादूपणौ
तथेति । मथुरकटुतिक्तकषाय इत्येकं चतुष्करसंख्यया द्रव्यमिति
चतुष्करसद्रव्याणि दश मथुरादिकानि । कटार्थैरम्ललवणाविति ।
अम्ललवणौ द्वौ रसौ मिलितौ कटार्थैः पृथक् एकैकशो युक्तौ सन्तौ शेषै-
स्तिक्तादिरैकैकशो योगं यात इति चतुष्करसंख्यया त्रीणि द्रव्याणि
भवन्ति । यथा—अम्ललवणकटुतिक्तः अम्ललवणकटुकषायः अम्ल-
लवणतिक्तकषाय इति त्रीणि । शेषैरम्लकट् तथा युज्येते इति । अम्ल-
कटुतिक्तकषाय इत्येकम् । एवं युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोपणौ ।
इति लवणकटुतिक्तकषाय इत्येकमिति पञ्च च । इत्येवं चतुष्करसंख्यया

चतुरसे स्वादुम्लादिस्थितौ लवणादिभिरैकैकश्येन युक्ती शेषैः कटादिभिर्योगात्
पट् भवन्ति ; स्वादुलवणौ सहितावादिस्थितौ, कटादिभिरिति कटुतिक्ताभ्यां पृथग्युक्ती ; शेषैरिति
तिक्तकषायाभ्याम्, तेन ह्यह बहुवचनं जाती बोद्धव्यम्, एवं त्रीणि ; एवं स्वादूपणौ तथेत्यनेन
स्वादुकटुतिक्तकषायरूपमेकम् ; कटार्थैरित्यादावपि बहुवचनं जाती, अम्ललवणौ संयुक्ती कटुणा

स्वाद्वम्लौ सहितौ युक्तौ लवणाद्यैः पृथग्गतैः ।

योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करसंख्यया ॥

सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कटादिभिः पृथक् ।

युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूपणौ तथा ॥

कटाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।

यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥

अथ चतुष्केण रसेन दश पञ्च च द्रव्याणि वक्ष्यन्ते, तद्यथा—स्वाद्वम्ला-
वित्यादि । स्वाद्वम्लौ सहितौ मिलितौ सन्तौ द्वौ रसौ पृथग्गतैलवणाद्यैः
लवणकटुतिक्तकषायैर्युक्तौ पुनः शेषैः कटुतिक्तकषायैरेकैकशो योगं यात-
श्चतुष्करसंख्यया पट् द्रव्याणि भवन्ति । तद्यथा—मथुराम्ललवणकटुः
मथुराम्ललवणतिक्तः मथुराम्ललवणकषायः मथुराम्लकटुतिक्तः मथुराम्ल-
कटुकषायो मथुराम्लतिक्तकषायश्चेति पट् । सहितवित्यादि । सहितौ
मिलितौ स्वादुलवणौ द्वौ रसौ तद्वत् पूर्व्ववत् कटादिभिः पृथगेकैकेन
युक्तौ सन्तौ पुनः शेषैस्तिक्तादिभिः पृथगेकैकेन योगं यातः प्राप्नुतश्चतुष्क-
रससंख्यया त्रीणि द्रव्याणि भवन्ति । तद्यथा—मथुरलवणकटुतिक्तः
मथुरलवणकटुकषायः मथुरलवणतिक्तकषायः । इति त्रीणि । स्वादूपणौ
तथेति । मथुरकटुतिक्तकषाय इत्येकं चतुष्करसंख्यया द्रव्यमिति
चतुष्करसद्रव्याणि दश मथुरादिकानि । कटाद्यैरम्ललवणाविति ।
अम्ललवणौ द्वौ रसौ मिलितौ कटाद्यैः पृथक् एकैकशो युक्तौ सन्तौ शेषै-
स्तिक्तादिरैकैकशो योगं यात इति चतुष्करसंख्यया त्रीणि द्रव्याणि
भवन्ति । यथा—अम्ललवणकटुतिक्तः अम्ललवणकटुकषायः अम्ल-
लवणतिक्तकषाय इति त्रीणि । शेषैरम्लकटू तथा युज्येते इति । अम्ल-
कटुतिक्तकषाय इत्येकम् । एवं युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोपणौ ।
इति लवणकटुतिक्तकषाय इत्येकमिति पञ्च च । इत्येवं चतुष्करसंख्यया

चतुरसे स्वाद्वम्लादिस्थितौ लवणादिभिरैकैकश्येन युक्ती शेषैः कटादिभिर्धोगात्
पट् भवन्ति ; स्वादुलवणौ सहितावादिस्थितौ, कटादिभिरिति कटुतिक्ताभ्यां पृथग्युक्ती ; शेषैरिति
तिक्तकषायाभ्याम्, तेन ह्यह बहुवचनं जाती बोद्धव्यम्, एवं त्रीणि ; एवं स्वादूपणौ तथेत्यनेन
स्वादुकटुतिक्तकषायरूपमेकम् ; कटाद्यैरित्यादावपि बहुवचनं जाती, अम्ललवणौ संयुक्ती कटुणा

युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोपणौ ।

षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥

षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्समेव च ।

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥

त्रिषष्टिः स्यादसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसास्तरतमाभ्यां तां * संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २८ ॥

द्रव्याणि दश पञ्च चेति । षट् त्वित्यादि । पञ्चरसानि द्रव्याणि षट् खलु
पण्णां रसानामेकैकस्य रसस्यापवर्जनादाहुः । तद्यथा—मधुराम्ललवणकटु-
तिक्तः अम्ललवणकटुतिक्तकषायः लवणकटुतिक्तकषायमधुरः कटुतिक्त-
कषायमधुराम्लः तिक्तकषायमधुराम्ललवणः कषायमधुराम्ललवणकटुः । इति
पञ्चरसानि द्रव्याणि षट् ।

षट् चेत्यादि । एकरसानि द्रव्याणि षड् भवन्ति । मधुरमम्लं लवणं
कटुकं तिक्तकं कषायमिति षडेकरसद्रव्याणि । एकं षड्समेव च द्रव्यम् ।
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायम् । इत्येवं त्रिषष्टिविधरसयोगात् त्रिषष्टिभेदा
द्रव्याणां भवन्तीति । उपसंहरति—इतीत्यादि । रसानुरसकल्पनादसंख्येया
रसाः स्युः, हि यस्मात् तरतमाभ्यां ते रसाः संख्यामतिपतन्ति ॥ २८ ॥

सहितौ शेषाभ्यां योगाद् द्वे, तथा म्ललवणौ तिक्तयुक्तौ शेषयोगादेकम् ; अम्लकटू तथेत्यनेनाम्ल-
कटुतिक्तकषायरूपमेकं, युज्येते त्वित्यादिना चैकम् ; एवं पञ्चदश चतुरसानि । अपवर्जनादिति
त्यागात् । अत्र च रसानां गुणत्वेनैकस्मिन् द्रव्ये समवायो योगशब्देनोच्यते ।

रससंसर्गस्य प्रकारान्तरेणापसंख्येयतामाह—त्रिषष्टिः स्यादित्यादि । अनु-
रसोऽग्रे वक्ष्यमाणः । अत्र च त्रिषष्ट्यात्मकरसे रसानुरसकल्पना नास्ति केवलस्य मधुरादेरप-
वर्जनात्, तेन यथासम्भवं सप्तपञ्चाशत्संयोगविशेषं रसानां रसकल्पनं श्रेयम् ; किंवा
एकरसेऽनुरसोऽस्येवावयवदेशः । प्रकारान्तरेणाप्यसंख्येयतामाह—रसास्तरतमाभ्यस्ताः संख्या-
मित्यादि । मधुरमधुरतरमधुरतमादिभेदादसंख्येयता रसानां भवतीति भावः ; किंवा, रसानु-
रसत्वेनैव यासंख्येयता, तत्रैवायं हेतुः—रसास्तरतमेत्यादिः ॥ २८ ॥

युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोपणौ ।

षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥

षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्समेव च ।

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥

त्रिषष्टिः स्यादसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसास्तरतमाभ्यां तां * संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २८ ॥

द्रव्याणि दश पञ्च चेति । षट् त्वित्यादि । पञ्चरसानि द्रव्याणि षट् खलु
पण्णां रसानामेकैकस्य रसस्यापवर्जनादाहुः । तद्यथा—मधुराम्ललवणकटु-
तिक्तः अम्ललवणकटुतिक्तकषायः लवणकटुतिक्तकषायमधुरः कटुतिक्त-
कषायमधुराम्लः तिक्तकषायमधुराम्ललवणः कषायमधुराम्ललवणकटुः । इति
पञ्चरसानि द्रव्याणि षट् ।

षट् चेत्यादि । एकरसानि द्रव्याणि षड् भवन्ति । मधुरमम्लं लवणं
कटुकं तिक्तकं कषायमिति षडेकरसद्रव्याणि । एकं षड्समेव च द्रव्यम् ।
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायम् । इत्येवं त्रिषष्टिविधरसयोगात् त्रिषष्टिभेदा
द्रव्याणां भवन्तीति । उपसंहरति—इतीत्यादि । रसानुरसकल्पनादसंख्येया
रसाः स्युः, हि यस्मात् तरतमाभ्यां ते रसाः संख्यामतिपतन्ति ॥ २८ ॥

सहितौ शेषाभ्यां योगाद् द्वे, तथा म्ललवणौ तिक्तयुक्तौ शेषयोगादेकम् ; अम्लकटू तथेत्यनेनाम्ल-
कटुतिक्तकषायरूपमेकं, युज्येते त्वित्यादिना चैकम् ; एवं पञ्चदश चतुरसानि । अपवर्जनादिति
त्यागात् । अत्र च रसानां गुणत्वेनैकस्मिन् द्रव्ये समवायो योगशब्देनोच्यते ।

रससंख्यस्य प्रकारान्तरेणापरिसंख्येयतामाह—त्रिषष्टिः स्यादित्यादि । अनु-
रसोऽग्रे वक्ष्यमाणः । अत्र च त्रिषष्ट्यात्मकरसे रसानुरसकल्पना नास्ति केवलस्य मधुरादेरप-
वर्जनात्, तेन यथासम्भवं सप्तपञ्चाशत्संयोगविशेषं रसानां रसकल्पनं शक्यम् ; किंवा
एकरसेऽनुरसोऽस्येवावयवदेशः । प्रकारान्तरेणाप्यसंख्येयतामाह—रसास्तरतमाभ्यस्ताः संख्या-
मित्यादि । मधुरमधुरतरमधुरतमादिभेदादसंख्येयता रसानां भवतीति भावः ; किंवा, रसानु-
रसत्वेनैव यासंख्येयता, तत्रैवायं हेतुः—रसास्तरतमेत्यादिः ॥ २८ ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २८ ॥

कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।

दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ३० ॥

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।

रसानेकैकशो वापि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—संयोगा इत्यादि । तेषु त्रिषष्टिविधेषु मध्ये सप्तपञ्चाशद्रस-
संयोगाद् द्वित्रिचतुःपञ्चषड्रसाः । पृथक् षट् चेति त्रिषष्टिधा कल्पना । तत्र
योग्यत्वाद्रसानां वातादिकल्पना रसचिन्तकैः कल्पिता ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—कथमिति चेत् ? तदोच्यते—कचिदित्यादि । कचिद्दोषौषधा-
दीन् संचिन्त्यावेक्ष्यावेक्ष्य तदेकदोषजादौ व्याधौ तद्दोषव्याधिविपरीत एको
रसः कल्प्यः स्यात् सिद्धिमिच्छता । कचित् संयुक्तदोषादौ व्याधौ दोषौ-
षधादीन् संचिन्त्य तद्द्विदोषत्रिदोषन्पूनाशिकादिभावमवेक्ष्य संयुक्तास्तत्तद्दोष-
व्याधिविपरीताः संयुक्तरसाः कल्प्याः स्युः सिद्धिमिच्छता भिषजा ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—कस्मात् ? तत आह—द्रव्याणीत्यादि । यतो गदान् प्रति बुधा
बुध्या द्विरसादीनि द्रव्याणि संयुक्तांश्च द्विरसादीन् रसान् एकैकशो वापि रसान्
कल्पयन्ति ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—पुत्रमसंख्येयः वेऽपि त्रिषष्टिविधैव कल्पना चिकित्साभ्यवहारार्थमिहाचार्यैः
कल्पिता इत्याह—संयोगा इत्यादि । तत्र योग्यत्वादिति, तत्र स्वस्थानुरहितचिकित्सा-
प्रयोगोऽनतिशङ्गे पबिलारूपतया हितत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—तमेव चिकित्साप्रयोगमाह—कचिदित्यादि । भग्नादिग्रहणाद् देशकाल-
बलादीनां ग्रहणम् । एतदेव संयुक्तासंयुक्तरसकल्पने भिन्नरसद्रव्यमेलकावधानेकरसैकद्रव्य-
प्रयोगानेकरसद्रव्यप्रयोगाद् वा भवतीति दर्शयन्नाह—द्रव्याणीत्यादि । द्विरसादीन्पुत्रसिद्धि-
द्विरसत्रिरसादीनि—द्विरसं यथा—कषाय मधुरो मुद्गः, त्रिरसं यथा—“मधुराम्लकषायश्च
विट्तिभगुहशीतलम् । पित्तश्लेष्महरं भक्ष्यम्” इत्यादि, चतुरस्रकिलः, यद्वक्तुम्—“स्निग्धोष्ण-
मधुरकिलः कषायः कटुककिलः ।” पञ्जरसन्वयामलकं हरीतकी च “शिवा पञ्जरसा” इत्यादि-
वचनात्, व्यक्तपद्मसन्तु द्रव्यमिहानुक्तम्, विषमव्यक्तपद्मसंसंयुक्तम्, हरीते तु—पुणमांसं

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २८ ॥

कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।

दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ३० ॥

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।

रसानेकैकशो वापि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—संयोगा इत्यादि । तेषु त्रिषष्टिविधेषु मध्ये सप्तपञ्चाशद्रस-
संयोगाद् द्वित्रिचतुःपञ्चषड्रसाः । पृथक् षट् चेति त्रिषष्टिधा कल्पना । तत्र
योग्यत्वाद्रसानां वातादिकल्पना रसचिन्तकैः कल्पिता ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—कथमिति चेत् ? तदोच्यते—कचिदित्यादि । कचिद्दोषौषधा-
दीन् संचिन्त्यावेक्ष्यावेक्ष्य तदेकदोषजादौ व्याधौ तद्दोषव्याधिर्विपरीत एको
रसः कल्प्यः स्यात् सिद्धिमिच्छता । कचित् संयुक्तदोषादौ व्याधौ दोषौ-
षधादीन् संचिन्त्य तद्द्विदोषत्रिदोषन्पूनाशिकादिभावमवेक्ष्य संयुक्तास्तत्तद्दोष-
व्याधिर्विपरीताः संयुक्तरसाः कल्प्याः स्युः सिद्धिमिच्छता भिषजा ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—कस्मात् ? तत आह—द्रव्याणीत्यादि । यतो गदान् प्रति बुधा
बुध्या द्विरसादीनि द्रव्याणि संयुक्तांश्च द्विरसादीन् रसान् एकैकशो वापि रसान्
कल्पयन्ति ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—पुत्रमसंख्येयः वेऽपि त्रिषष्टिविधैव कल्पना चिकित्साभ्यवहारार्थमिहाचार्यैः
कल्पिता इत्याह—संयोगा इत्यादि । तत्र योग्यत्वादिति, तत्र स्वस्थानुरहितचिकित्सा-
प्रयोगोऽनतिशङ्केष्विस्ताररूपतया हितत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—तमेव चिकित्साप्रयोगमाह—कचिदित्यादि । भग्नादिग्रहणाद् देशकाल-
बलादीनां ग्रहणम् । एतदेव संयुक्तासंयुक्तरसकल्पनं भिन्नरसद्रव्यमेलकावधानेकरसैकद्रव्य-
प्रयोगानेकरसद्रव्यप्रयोगाद् वा भवतीति दर्शयन्नाह—द्रव्याणीत्यादि । द्विरसादीन्पुत्रसिद्धि-
द्विरसत्रिरसादीनि—द्विरसं यथा—कषाय मधुरो मुद्गः, त्रिरसं यथा—“मधुराम्लकषायश्च
विट्तिमगुरुक्षीतलम् । पित्तश्लेष्महरं भक्ष्यम्” इत्यादि, चतुरसस्तिलः, यदुक्तम्—“स्निग्धोष्ण-
मधुरस्तिलः कषायः कटुकस्तिलः ।” पञ्जरसन्वयामलकं हरीतकी च “शिवा पञ्जरसा” इत्यादि-
वचनात्, म्लक्ष्णपद्मस्तु द्रव्यमिहानुक्तम्, विषमव्यक्तपद्मसंयुक्तम्, हरीते तु—पुणमांसं

यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।

न स मुह्यं द्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ ३२ ॥

व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।

विपर्ययेणाणुरसो रसो नास्तीह सप्तमः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—एतेन किं स्यादिति ? अत आह—यः स्यादित्यादि । यो वैद्यो रसविकल्पज्ञः स्यात् स्याच्च दोषविकल्पवित् स वैद्यो दोषं विकल्प्य न्यूनाधिकाद्यंशं प्रविचिष्य रसं नदुपशान्तिहेतुं विकल्प्य प्रयुज्य विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु न मुह्येत् भ्रान्तिमान् न स्यादिति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—ननु रमाणुरसौ कथं विजायेते इति ? अत आह व्यक्त इत्यादि । मुखे क्षिप्तस्य शुष्कस्य द्रव्यस्य व्यक्तो रस आदौ लक्ष्यते । तस्य द्रव्यस्याद्रीभावे पुनस्तद्वाक्तरसविपर्ययेणाणुरसो लक्ष्यते न त्वनिरिक्तो रसो लक्ष्यते । तस्मादिह जगति सप्तमो रसो नास्ति । इति ॥ ३३ ॥

व्यक्तपदसम्यक्शुक्लमुक्तम् । एवं द्विरसाद्विद्रव्ययोगाद् द्विरसाद्व्ययोगः । तथा संयुक्तांश्च रसानिति,—एकैकरसाद्विद्रव्यमेलकात् संयुक्तान् रसान् तथैकैकज्ञः कल्पयन्ति प्रयोजयन्ति । गदान् प्रतीति प्राधान्येन, तेन स्वस्थवृत्तेऽपि योद्धव्यम् । किंवा, द्विरसादिभेदो गद एव, स्वस्थे तु सर्व्वरसप्रयोग एव, यदुक्तम्—“सममस्वर्गसं साम्यं समधातोः प्रशस्यते” । एवञ्च व्याख्याने सति “क्वचिदेकरसः” इत्यादिना सममस्य न पौनरुक्तम् । किंवा, “क्वचिदेकरसः” इत्यादिना स्वमतमुक्तम्, अत्रैवार्थे “द्रव्याणि द्विरसादीनि” इत्यादिना आचार्यान्तरसम्मतं दर्शयति । अत एवाचार्यान्तराभिप्रायेण “कल्पयन्ति” इत्युक्तम्, तेन न पौनरुक्तम् ॥ ३०३ ॥

चक्रपाणिः—रसज्ञानफलमाह—यः स्यादित्यादि । अत्र रसविकल्पज्ञानादेव व्याधिहेतु-द्रव्यज्ञानं कृत्स्नमवबुद्धम्, रसज्ञानेनैव प्रायः सकलद्रव्यगुणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दोषविकल्पज्ञानाच्च लिङ्गज्ञानम्, यावद्वि लिङ्गं, तत् सर्व्वं दोषविकल्पसम्यग्दर्शम् ; रसदोषविकल्पज्ञानान् तु भेजज्ञानम्, यतः, रसतः स्वरूपज्ञानं भेजज्ञद्रव्यस्य, दोषश्च भेजज्ञप्रयोगविषयविज्ञानम् ; किंवा, रसविकल्पाच्च तथा दोषविकल्पाच्च हेतुर्वाऽज्ञानं पृथगेव वक्तव्यम्, रसभेदाद्वि तत् कार्यं लिङ्गमपि ज्ञायते ; हेतुभेजविज्ञानम् रसभेदविज्ञानादेव वक्तव्यम्, यतः रसभेदवद्द्रव्यमेव विकाराणां हेतुर्भेजज्ञ अभवतीति, एवं दोषभेदं ज्ञात्वा च तस्य समानं हेतुं प्रत्येति, दोषविरोधि च द्रव्यं भेजमिति ; तद् युक्तमुक्तम् ‘न स मुह्यं द्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु’ इति ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वोक्तसानुरसलक्षणमाह—व्यक्त इत्यादि । शुष्कस्य चेति चकारादार्द्रस्य च, आदौ चेति चकारादन्ते च ; तेन शुष्कस्य वा आर्द्रस्य वा प्रथमजिह्वासम्बन्धे वा आशवास्वादान्ते वा यो व्यक्तत्वेन मधुरोऽपमस्रोऽपमित्यादिना विकल्पेन गृह्यते, स व्यक्तः । यस्तुक्तावस्थावतुह्ये-

यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।

न स मुह्यं द्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ ३२ ॥

व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।

विपर्ययेणाणुरसो रसो नास्तीह सप्तमः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—एतेन किं स्यादिति ? अत आह—यः स्यादित्यादि । यो वैद्यो रसविकल्पज्ञः स्यात् स्याच्च दोषविकल्पवित् स वैद्यो दोषं विकल्प्य न्यूनाधिकाद्यंशं प्रविचिष्य रसं नदुपशान्तिहेतुं विकल्प्य प्रयुज्य विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु न मुह्येत् भ्रान्तिमान् न स्यादिति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—ननु रमाणुरसौ कथं विजायेते इति ? अत आह व्यक्त इत्यादि । मुखे क्षिप्तस्य शुष्कस्य द्रव्यस्य व्यक्तो रस आदौ लक्ष्यते । तस्य द्रव्यस्याद्रीभावे पुनस्तद्वाक्तरसविपर्ययेणाणुरसो लक्ष्यते न त्वनिरिक्तो रसो लक्ष्यते । तस्मादिह जगति सप्तमो रसो नास्ति । इति ॥ ३३ ॥

व्यक्तपदसम्यक्शुष्कमुक्तम् । एवं द्विरसाद्विद्रव्ययोगाद् द्विरसाद्व्ययोगः । तथा संयुक्तांश्च रसानिति,—एकैकरसाद्विद्रव्यमेलकात् संयुक्तान् रसान् तथैकैकज्ञः कल्पयन्ति प्रयोजयन्ति । गदान् प्रतीति प्राधान्येन, तेन स्वस्थवृत्तेऽपि योद्धव्यम् । किंवा, द्विरसादिभेदो गद एव, स्वस्थे तु सर्व्वरसप्रयोग एव, यदुक्तम्—“सममस्वर्गसं साम्यं समधातोः प्रशस्यते” । एवञ्च व्याख्याने सति “क्वचिदेकरसः” इत्यादिना सममस्य न पौनरुक्तम् । किंवा, “क्वचिदेकरसः” इत्यादिना स्वमतमुक्तम्, अत्रैवार्थे “द्रव्याणि द्विरसादीनि” इत्यादिना आचार्यान्तरसम्मतं दर्शयति । अत एवाचार्यान्तराभिप्रायेण “कल्पयन्ति” इत्युक्तम्, तेन न पौनरुक्तम् ॥ ३०३ ॥

चक्रपाणिः—रसज्ञानफलमाह—यः स्यादित्यादि । अत्र रसविकल्पज्ञानादेव व्याधिहेतु-द्रव्यज्ञानं कृतस्त्वमवकृदम्, रसज्ञानेनैव प्रायः सकलद्रव्यगुणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दोषविकल्पज्ञानाच्च लिङ्गज्ञानम्, यावद्वि लिङ्गं, तत् सर्व्वं दोषविकल्पसम्यग्दम् ; रसदोषविकल्पज्ञानान् तु भेजज्ञानम्, यतः, रसतः स्वरूपज्ञानं भेजज्ञद्रव्यस्य, दोषश्च भेजज्ञप्रयोगविषयविज्ञानम् ; किंवा, रसविकल्पाच्च तथा दोषविकल्पाच्च हेतुविज्ञानं पृथगेव वक्तव्यम्, रसभेदाद्वि तत् कार्यं लिङ्गमपि ज्ञायते । हेतुभेजविज्ञानम् रसभेदविज्ञानादेव वक्तव्यम्, यतः रसभेदवद्द्रव्यमेव विकाराणां हेतुर्भेजज्ञ अभवतीति, एवं दोषभेदं ज्ञात्वा च तस्य समानं हेतुं प्रत्येति, दोषविरोधि च द्रव्यं भेजमिति ; तद् युक्तमुक्तम् ‘न स मुह्यं द्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु’ इति ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वोक्तसानुरसलक्षणमाह—व्यक्त इत्यादि । शुष्कस्य चेति चकारादार्द्रस्य च, आदौ चेति चकारादन्ते च ; तेन शुष्कस्य वा आर्द्रस्य वा प्रथमजिह्वासम्बन्धे वा आशवास्वादान्ते वा यो व्यक्तत्वेन मधुरोऽपमस्रोऽपमित्यादिना विकल्पेन गृह्यते, स व्यक्तः । यस्तुक्तावस्थावतुह्ये-

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।

विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च ॥

संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।

सिद्ध्युपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्यते ॥ ३४ ॥

देशकालवयोमान-पाकवीर्यरसादिषु ।

परापरत्वे युक्तिस्तु योजना या तु युज्यते ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं रसानां विकल्पने क उपाय इति ? अत्र आह—परा-परत्वे इत्यादि । इत्येते परादयो दश गुणाश्चिकित्सायाः सिद्धानुपायाः यथा कुर्वन्ति स उपाय इति ज्ञेयाः । तान् परादीन् लक्षणैः प्रवक्ष्यते व्याख्यास्यते ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमेण लक्षणमाह—देशेत्यादि । देशादिषु परापरत्वे युज्यते । परश्चापरश्च तयोर्भावे इति परापरत्वे परत्वापरत्वे । परत्वं प्रथमादुत्तरतम् । अपरत्वं तत्परतः परत्वमिति परं परस्य परम् । तच्च देशादिषु युज्यते । देशस्तु ऽपि व्यक्तो नोपलभ्यते, किं तर्हि, अध्यपदेक्ष्यतया च्छायामात्रेण कार्यमात्रेण वा मीयते, सोऽनुरस इति वाक्यार्थः, यतश्च मधुरादय एव व्यक्तत्वाव्यक्तत्वाभ्यां रसानुरसरूपाः, अतः अव्यक्तनामा सप्तमो रसो नास्ति, अव्यक्तार्थः—पूर्वं प्रतिषिद्धोऽप्यनुगुणस्पष्टहेतुप्राप्त्या पुनर्निविध्यते, अन्ये त्वाहुः—शुष्कस्य चेत्यनेन यस्य द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः, तत्र शुष्कावस्थायां यो व्यक्तः, स रस उच्यते, यस्त्वार्द्रावस्थायां व्यक्तः सन् शुष्कावस्थायां नानुयाति, नासौ रसः, किञ्चानुरसः, यथा—पिप्पल्या आर्द्राया मधुरो रसो व्यक्तः, शुष्कायाः पिप्पल्याः कटुकः, तेन कटुक एव रसः पिप्पल्याः, मधुरस्त्वानुरसः, यस्तु द्राक्षादीनामार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थायाञ्च मधुर एवेति, तत्र विप्रतिपत्तिरेव नास्ति, तेन, तत्र मधुर एव रसः । निष्पार्द्रप्रयोज्यानास्तु काजिक-तन्त्रादीनामादौ व्यक्तो य उपलभ्यते, स रसः, अनु चोपलभ्यते यः सोऽनुरसः, युक्तिकृत्वादि-स्त्यार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थाविपरीतो यः पिप्पल्या इव मधुरः, सोऽनुरस इति, किञ्चार्द्रापि पिप्पली मधुररसैवेति पश्यामः, यतः वक्ष्यति—“श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुब्बा स्निग्धा च पिप्पली” इति । मधुरस्य तत्रानुरसत्वे गुरुवश्लेष्मकक्षुत्वानुपपन्नानि, तेन आर्द्रा पिप्पली व्यक्तमधुररसैव, शुष्का तु मधुरानुरसेति युक्तम् ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति पृथक्शुब्बादिगुणातिरिक्तान् परत्वापरत्वादीन् दश गुणान् रसधर्म-त्वेनोपदेष्टव्यानाह—परेत्यादि । तच्च परत्वं प्रधानत्वम्, अपरत्वमप्रधानत्वम्, तद्विचरणं देश-कालेत्यादि । तत्र देशो मरुः परः, अनूपोऽपरः, कालो विसर्गः परः, आशान्नपरः, वय-

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।

विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च ॥

संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।

सिद्ध्युपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्यते ॥ ३४ ॥

देशकालवयोमान-पाकवीर्यरसादिषु ।

परापरत्वे युक्तिस्तु योजना या तु युज्यते ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं रसानां विकल्पने क उपाय इति ? अत्र आह—परा-परत्वे इत्यादि । इत्येते परादयो दश गुणाश्चिकित्सायाः सिद्धानुपायाः यथा कुर्वन्ति स उपाय इति ज्ञेयाः । तान् परादीन् लक्षणैः प्रवक्ष्यते व्याख्यास्यते ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमेण लक्षणमाह—देशेत्यादि । देशादिषु परापरत्वे युज्यते । परश्चापरश्च तयोर्भावे इति परापरत्वे परत्वापरत्वे । परत्वं प्रथमादुत्तरत्वम् । अपरत्वं तत्परतः परत्वमिति परं परस्य परम् । तच्च देशादिषु युज्यते । देशस्तु ऽपि व्यक्तो नोपलभ्यते, किं तर्हि, अध्यपदेक्ष्यतया छायामात्रेण कार्यमात्रेण वा मीयते, सोऽनुरस इति वाक्यार्थः, यतश्च मधुरादय एव व्यक्तत्वाव्यक्तत्वाभ्यां रसानुरसरूपाः, अतः अव्यक्तनामा सप्तमो रसो नास्ति, अव्यक्तार्थः—पूर्वं प्रतिषिद्धोऽप्यनुगुणस्पष्टहेतुप्राप्त्या पुनर्निविध्यते, अन्ये त्वाहुः—शुष्कस्य चेत्यनेन यस्य द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः, तत्र शुष्कावस्थायां यो व्यक्तः, स रस उच्यते, यस्त्वार्द्रावस्थायां व्यक्तः सन् शुष्कावस्थायां नानुयाति, नासौ रसः, किञ्चानुरसः, यथा—पिप्पल्या आर्द्राया मधुरो रसो व्यक्तः, शुष्कायाः पिप्पल्याः कटुकः, तेन कटुक एव रसः पिप्पल्याः, मधुरस्त्वानुरसः, यस्तु द्राक्षादीनामार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थायाञ्च मधुर एवेति, तत्र विप्रतिपत्तिरेव नास्ति, तेन, तत्र मधुर एव रसः । निष्पार्द्रप्रयोज्यानास्तु काजिक-तन्त्रादीनामादौ व्यक्तो य उपलभ्यते, स रसः, अनु चोपलभ्यते यः सोऽनुरसः, युक्तिकृत्वादि-स्त्यार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थाविपरीतो यः पिप्पल्या इव मधुरः, सोऽनुरस इति, किञ्चार्द्रापि पिप्पली मधुररसैवेति पश्यामः, यतः वक्ष्यति—“श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुब्बा स्निग्धा च पिप्पली” इति । मधुरस्य तत्रानुरसत्वे गुरुवश्लेष्मककृतृत्वानुपपन्नानि, तेन आर्द्रा पिप्पली व्यक्तमधुररसैव, शुष्का तु मधुरानुरसेति युक्तम् ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति पृथक्शुब्बादिगुणातिरिक्तान् परत्वापरत्वादीन् दश गुणान् रसधर्म-त्वेनोपदेष्टव्यानाह—परेत्यादि । तच्च परत्वं प्रधानत्वम्, अपरत्वमप्रधानत्वम्, तद्विचरणं देश-कालेत्यादि । तत्र देशो मरुः परः, अनूपोऽपरः, कालो विसर्गः परः, आशान्नपरः, वय-

भौमः शारीरश्च । अयमस्मान् परो देशोऽयमस्मात् परतोऽपि परो देश इत्येवं लोके व्यवह्रियते । भौमदेशे शरीरदेशे च । तथा कालेऽपि व्यवह्रियतेऽयमस्मात् परः कालो वत्सरः ऋतुयन्तरो वेत्येवमादिः प्रातरादिश्च कालो दृश्यते । तथायमस्मादपरः कालः परतः कालादपि परः काल इति । एवं वयसि च युज्येते । यथा इदमस्य वयसः शैशवात् परं पौगण्ड्यं पौगण्ड्याच्चापरं कैशोरं यौवनञ्चापरमित्येवमादिः । नायं काले व्यवहारः । तस्मिन् हि काले कस्यचिच्छैशवं कस्यचिन् पौगण्ड्यं कस्यचिन् कैशोरमिति । तथा मानेऽपि परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते । यथा ह्रस्वदीर्घादिमानं पुरुषस्य बाल्ये ह्रस्वत्वात् परं दीर्घं यौवनेऽपरश्च ततः परमिति । अयमस्माद् ह्रस्वोऽय दीर्घ इति । एवं पाकेऽपि परत्वापरत्वे युज्येते । अयमभ्यवहृतस्यान्नस्य जाडराग्निना पाकात् परो रसपाकस्तत्परश्चापरो रक्तपाक इति । एवमभ्यवहृताः पृथुकाः परं पच्यन्तेऽपरश्च लड्डुका इति । तथा वीर्येऽपि परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते । आमलकस्य शीतवीर्यान् परं शीतं वीर्यम् । आमनारिकेलोदकस्य ततश्चापरं शीतं वीर्यमितरेषामिति । एवं रसेऽपि परापरत्वे व्यवह्रियेते । आम्रे फले पूर्वम् आम्रः सकपायोऽम्लो रसः परश्चाभ्यस्ततः पकस्यापरो रसः । इति । आदिना प्रभावोत्पत्त्यादिषु सर्वेषु भावेषु परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते । परत्वापरत्वयोस्तु परत्वापरत्वाभावः । कार्यगुणे कार्यगुणाभाववत् । प्रकृतिभूतो हि गुणो परत्वापरत्वे कार्यगुणेऽपि वर्तते । तस्मान्मानपाकवीर्यरसादिषु युज्येते । परा-परत्वादयः प्रकृतिभूतगुणा न कार्यगुणकर्मण्यु प्रतिषिद्धा इति । "यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यन्" इत्युक्ता कार्यद्रव्यस्यैव कर्मगुणाश्रयत्वमुक्तम् न तु कार्यगुणस्य गुणाश्रयत्वमुक्तमिति । अथ युक्तिं लक्षयति—युक्तिस्त्वित्यादि । युक्तिस्तु योजना नाम सा या तु युज्यते, युज्यते इति योजना युक्तिरुच्यते । यत्र यद् यादृश्येण याग्यं भवति तत्र तस्य तादृश्येण योगो युक्तिर्न तु तर्कः । तस्य प्रमाणत्वेन बुद्धिविशेषत्वात् । इयं हि तर्कपूर्विका योजना न बुद्धिः । न चैषा युक्तिः संयोगादिवन्तर्भवति । युक्त्या

सकलं परम्, अपरमित्यत्र ; मानञ्च शरीरस्य यथा वक्ष्यमाणं शारीरे परं, ततोऽन्यदपरम् ; पाकवीर्यरसास्तु ये यस्य योगिनस्ते तं प्रति पराः, भयौगिकास्वपरः ; 'आदि'ग्रहणात् प्रकृतिकलादीनां ग्रहणं ; किंवा परत्वापरत्वे वैशेषिकोक्ते ज्ञेये, तत्र देशापेक्षया सन्निकृष्टदेश-सम्बन्धिनमपेक्ष्य विदूरदेशसम्बन्धिनः परत्वं, सन्निकृष्टदेशसम्बन्धिनो चापरत्वम् स्वात् ; एवं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकालापेक्षया च स्थिरे परत्वं ब्रूयि चापरत्वं स्यात् ; वयःप्रभृतिषु परत्वापरत्वं

भौमः शारीरश्च । अयमस्मान् परो देशोऽयमस्मात् परतोऽपि परो देश इत्येवं
लोके व्यवह्रियते । भौमदेशे शरीरदेशे च । तथा कालेऽपि व्यवह्रियतेऽय-
मस्मात् परः कालो वत्सरः ऋतुयन्तरो वेत्येवमादिः प्रातरादिश्च कालो दृश्यते ।
तथायमस्मादपरः कालः परतः कालादपि परः काल इति । एवं वयसि
च युज्येते । यथा इदमस्य वयसः शैशवान् परं पौगण्ड्यं पौगण्ड्याच्चापरं
कैशोरं यौवनञ्चापरमित्येवमादिः । नायं काले व्यवहारः । तस्मिन् हि
काले कस्यचिच्छैशवं कस्यचिन् पौगण्ड्यं कस्यचिन् कैशोरमिति । तथा मानेऽपि
परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते । यथा ह्रस्वदीर्घादिमानं पुरुषस्य बाल्ये ह्रस्वत्वात्
परं दीर्घं यौवनेऽपरश्च ततः परमिति । अयमस्माद् ह्रस्वोऽय दीर्घ इति । एवं
पाकेऽपि परत्वापरत्वे युज्येते । अयमभ्यवहृतस्यान्नस्य जाडराग्निना पाकात्
परो रसपाकस्तत्परश्चापरो रक्तपाक इति । एवमभ्यवहृताः पृथक्काः परं
पच्यन्तेऽपरश्च लङ्घुका इति । तथा वीर्येऽपि परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते ।
आमलकस्य शीतवीर्यान् परं शीतं वीर्यम् । आमनारिकेलोदकस्य ततश्चापरं
शीतं वीर्यमितरेषामिति । एवं रसेऽपि परापरत्वे व्यवह्रियेते । आम्रे फले पूर्वम्
आम्रः सकपायोऽम्लो रसः परश्चाभ्यस्ततः पकस्यापरो रसः । इति । आदिना
प्रभावोत्पत्त्यादिषु सर्वेषु भावेषु परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते । परत्वापरत्वयोस्तु
परत्वापरत्वाभावः । कार्यगुणे कार्यगुणाभाववत् । प्रकृतिभूतो हि गुणो
परत्वापरत्वे कार्यगुणेऽपि वर्तते । तस्मान्मानपाकवीर्यरसादिषु युज्येते । परा-
परत्वादयः प्रकृतिभूतगुणा न कार्यगुणकर्मणस्तु प्रतिषिद्धा इति । "यत्राश्रिताः
कर्मगुणाः कारणं समवायि यन्" इत्युक्ता कार्यद्रव्यस्यैव कर्मगुणाश्रयत्वम्
उक्तम् न तु कार्यगुणस्य गुणाश्रयत्वमुक्तमिति । अथ युक्तिं लक्षयति—
युक्तिस्त्वित्यादि । युक्तिस्तु योजना नाम सा या तु युज्यते, युज्यते इति योजना
युक्तिरुच्यते । यत्र यद् यादृश्येण याग्यं भवति तत्र तस्य तादृश्येण योगो
युक्तिर्न तु तर्कः । तस्य प्रमाणत्वेन बुद्धिविशेषत्वात् । इयं हि तर्क-
पूर्विका योजना न बुद्धिः । न चैषा युक्तिः संयोगादिवन्तर्भवति । युक्त्या

सकलं परम्, अपरमित्यत्र ; मानञ्च शरीरस्य यथा वक्ष्यमाणं शारीरे परं, ततोऽन्यदपरम् ;
पाकवीर्यरसास्तु ये यस्य योगिनस्ते तं प्रति पराः, भयौगिकास्वपरः ; 'आदि'ग्रहणात्
प्रकृतिबलादीनां ग्रहणं ; किंवा परत्वापरत्वे वैशेषिकोक्ते ज्ञेये, तत्र देशापेक्षया सन्निकृष्टदेश-
सम्बन्धिनमपेक्ष्य विदूरदेशसम्बन्धिनः परत्वं, सन्निकृष्टदेशसम्बन्धिनो चापरत्वम् स्वात् ; एवं
सन्निकृष्टविप्रकृष्टकालापेक्षया च स्थिरे परत्वं ब्रूयि चापरत्वं स्यात् ; वयःप्रभृतिषु परत्वापरत्वं

संख्या स्याद्गणितं योगः सहेसंयोग उच्यते ।

द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैक-कर्मजोऽनित्य एव च ॥

हि द्रव्यं संयुज्यते परिमीयते संस्क्रियते । न समवायेऽप्यन्तर्भवति । स
पृथग्भावो भावानामियन्तु योजना न तथा । पृथग्भूतानामपि
योजना पदानां दृश्यते । तस्मात् तेभ्यः पृथगुक्ता युक्तिः । योजनायान्तु
युज्यते इति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—अथ सङ्ख्या—सङ्कीर्त्यादि । सङ्ख्या स्याद्गणितम् । गण्यते
ह्येवं लोके । अयमेक इत्यभ्यासनिरपेक्षा स्वत्वेकत्वं संख्या । सैवाभ्यास-
गुणवती द्वितादिश्च संख्याभिधीयते । यथा पुनरयमेकोऽपरश्चैक इति द्वौ ।
तथायमेकोऽपरश्चैकः परश्चैक इति त्रयः । इत्येवमभ्यासगुणः परापरत्ववती
सैकत्वसङ्ख्या द्वितादिः संख्या । द्वावेनावेक एतौ चापरो द्वावेक इति द्वौ ।
तौ द्वौ तथा चैते त्रय एकस्त्रयश्चापरे द्वे ते एक इति द्वौ त्रयः । एवं त्रयस्त्रयः ।
त्रयश्चत्वार एकश्चत्वार एतेऽपरे त्वेकश्चत्वार इति द्वौ चत्वारः । इत्येवं संख्यावती
च संख्या द्वितादिन त्वेक एक इति । एकत्वस्यैकत्वाभावात् । कणादेन
चोक्तं—“पृथक्कैकत्वयोरेकत्वपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः” इति ।
पृथक्त्वस्यैकत्वपृथक्त्वाभावः । एकत्वस्य चैकत्वपृथक्त्वाभावो न तु पृथक्त्वस्य
एकत्वाभाव एकत्वस्य पृथक्त्वाभाव इति यथासङ्गम् । यथाणुत्वमहत्त्वयोरणुत्व-
महत्त्वाभावः । अणुत्वस्याणुत्वमहत्त्वाभावो महत्त्वस्याणुत्वमहत्त्वाभाव इति । तथा
चैवं न प्रतीयते द्वित्वात् पृथगेकत्वं न वैकत्वमेकमिति । तथा पृथगन्यनः

अथासम्भवं कालदेशकृतमेवेहोपयोगादुपचरितमप्यभिहितं, यतः गुणे मानादौ न गुणान्तर-
सम्भवः । युक्तिश्चेत्यादौ योजना दोषाद्यपेक्षया भेदजनस्य समीचीनकल्पना, अत एवैकम्—
'या तु युज्यते',—या कल्पना यौगिकी स्यात्, सा तु युक्तिरुच्यते, अयौगिकी तु कल्पनापि सती
युक्तिर्नोच्यते पुत्रोऽप्यपुत्रवत् । युक्तिश्चेयं संयोगपरिमाणसंस्काराद्यन्तर्गतताप्यक्षुपयुक्तत्वात्
पृथगुच्यते ॥ ३५।३५ ॥

चक्रपाणिः—संख्यां लक्षयति—संख्या स्याद्गणितमिति । गणितमिहैकद्वित्रीत्यादि । संयोग-
माह—योग इत्यादि । सहेति मिलितानां द्रव्याणां योगः प्राप्तिरित्यर्थः, सहेत्यनेनेद्वाकिकृत्वरं
परस्परसंयोगं निराकरोति । तद्भेदसाह—द्वन्द्वेत्यादि । तत्र द्वन्द्वकर्मजो यथा—द्रुष्यमानयो-
र्मेघयोः, सर्वकर्मजो यथा—आग्नेयं प्रक्षिप्यमाणानां माषाणां बहुलमापक्रियायोगजः, एककर्मजो
यथा—बुधवायवयोः, अनित्य इति संयोगस्य कर्मजत्वेनानित्यत्वं दर्शयति ।

संख्या स्याद्गणितं योगः सहेसंयोग उच्यते ।

द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैक-कर्मजोऽनित्य एव च ॥

हि द्रव्यं संयुज्यते परिमीयते संस्क्रियते । न समवायेऽप्यन्तर्भवति । स
पृथग्भावो भावानामियन्तु योजना न तथा । पृथग्भूतानामपि
योजना पदानां दृश्यते । तस्मात् तेभ्यः पृथगुक्ता युक्तिः । योजनायान्तु
युज्यते इति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—अथ सङ्ख्या—सङ्कीर्त्यादि । सङ्ख्या स्याद्गणितम् । गण्यते
ह्येवं लोके । अयमेक इत्यभ्यासनिरपेक्षा स्वत्वेकत्वं संख्या । सैवाभ्यास-
गुणवती द्वितादिश्च संख्याभिधीयते । यथा पुनरयमेकोऽपरश्चैक इति द्वौ ।
तथायमेकोऽपरश्चैकः परश्चैक इति त्रयः । इत्येवमभ्यासगुणः परापरत्ववती
सैकत्वसङ्ख्या द्वितादिः संख्या । द्वावेनावेक एतौ चापरो द्वावेक इति द्वौ ।
तौ द्वौ तथा चैते त्रय एकस्त्रयश्चापरे द्वे ते एक इति द्वौ त्रयः । एवं त्रयस्त्रयः ।
त्रयश्चत्वार एकश्चत्वार एतेऽपरे त्वेकश्चत्वार इति द्वौ चत्वारः । इत्येवं संख्यावती
च संख्या द्वितादिन त्वेक एक इति । एकत्वस्यैकत्वाभावात् । कणादेन
चोक्तं—“पृथक्कैकत्वयोरेकत्वपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः” इति ।
पृथक्त्वस्यैकत्वपृथक्त्वाभावः । एकत्वस्य चैकत्वपृथक्त्वाभावो न तु पृथक्त्वस्य
एकत्वाभाव एकत्वस्य पृथक्त्वाभाव इति यथासङ्गम् । यथाणुत्वमहत्त्वयोरणुत्व-
महत्त्वाभावः । अणुत्वस्याणुत्वमहत्त्वाभावो महत्त्वस्याणुत्वमहत्त्वाभाव इति । तथा
चैवं न प्रतीयते द्वित्वात् पृथगेकत्वं न वैकत्वमेकमिति । तथा पृथगन्यनः

अथासम्भवं कालदेशकृतमेवेहोपयोगादुपचरितमप्यभिहितं, यतः गुणे मानादौ न गुणान्तर-
सम्भवः । युक्तिश्चेत्यादौ योजना दोषाद्यपेक्षया भेदजनस्य समीचीनकल्पना, अत एवैकम्—
'या तु युज्यते',—या कल्पना यौगिकी स्यात्, सा तु युक्तिरुच्यते, अयौगिकी तु कल्पनापि सती
युक्तिर्नोच्यते पुत्रोऽप्यपुत्रवत् । युक्तिश्चेयं संयोगपरिमाणसंस्काराद्यन्तर्गतताप्यक्षुपयुक्तत्वात्
पृथगुच्यते ॥ ३५।३५ ॥

चक्रपाणिः—संख्यां लक्षयति—संख्या स्याद्गणितमिति । गणितमिहैकद्वित्रीत्यादि । संयोग-
माह—योग इत्यादि । सहेति मिलितानां द्रव्याणां योगः प्राप्तिरित्यर्थः, सहेत्यनेनेद्वाकिक्रियं
परस्परसंयोगं निराकरोति । तद्भेदमाह—द्वन्द्वेत्यादि । तत्र द्वन्द्वकर्मजो यथा—द्रुष्यमानयो-
र्मेघयोः, सर्वकर्मजो यथा—आग्नेयं प्रक्षिप्यमाणानां माषाणां बहुलमाषक्रियायोगजः, एककर्मजो
यथा—बुद्धबावसयोः, अनित्य इति संयोगस्य कर्मजत्वेनानित्यत्वं दर्शयति ।

विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।

पृथक्त्वं स्यादसंयोगो त्रैलोक्यमनेकता ॥

पृथक्त्वमेकस्येति । यतः पृथगन्यदित्यनर्थान्तरमित्युक्तं कणादेन । तथा चैकत्वातिरिक्ता सङ्ख्यासु वृत्तते सङ्ख्या । तथा च पाणिनीयमूत्रं “संख्यया व्ययदूरासन्नाधिकसङ्ख्याः संख्येये ।” इति बहुव्रीहौ सङ्ख्येयेऽर्थे गम्येऽव्ययादयः संख्यया सह समस्यन्ते । इति । द्वौ त्रयो येषां ते द्वित्राः, षट् गावः, पञ्चपास्त्रिंशद्वटाः । त्रिपञ्चारे पीठे इति त्रयः पञ्च आराणि कोणाः यस्य पीठस्य तत् त्रिपञ्चारं पीठम् । पञ्चदशकोणं पीठमिति । लक्षाणां पञ्च लेभे चेत्यादयः प्रयोगा दृश्यन्ते । सहस्राणां दशैव तु । तस्मादा दशभ्यः संख्याः संख्येये ततः परं सङ्ख्याः संख्येये सङ्ख्याने चेति प्रमादिभिरुक्तं तदयुक्तमिति ।

अथ संयोगः । द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वककर्मजः सहयोगोऽव्यवधानेन मेलनं संयोग उच्यते । स चानित्य एव च । न तु गुणानां कर्मणां न वा गुणकर्मणाः कर्माभावात् । न च द्रव्यगुणयोर्द्रव्यकर्मणोर्वा तदेकस्य कर्मसञ्जावे तद्भाववृत्त्यर्थं द्रव्याणामिति । ततः समवायादस्य भेदः । समवायो हि द्रव्यगुणकर्मणां सहयोग उक्तः । द्रव्याणां द्वन्द्वस्य कर्मजः सर्व्वेषां संयोगाभिजातानां कर्मजः । एकस्य कर्मजः सहयोगो नैकस्य सम्भवातीति द्विबहूनां द्रव्याणां सहयोगः । द्वन्द्वकर्मजो यथा—योधमानयोर्वेषयोः सहयोगः । सर्व्वकर्मजो यथा यन्त्रे पीठग्रमानां तिलानां सर्व्वेषां सहयोगः समकालम् । उत्तरकाले सहयोगस्तु संयोगजः संयोगो न प्रकृतिभूतः संयोगः । एकद्रव्यकर्मजो यथा—वृक्षपक्षिणोः सहयोगः । स च खल्वनित्य एव न तु नित्यः कर्मजत्वात् । यस्तु विदेशादागतस्य सुहृद्भिः संयोगः स नैव संयोगः व्यवधानात् परन्तु योजना नाम युक्तिगुणः । संयोगविभागयोश्च संयोगविभागाभावः सुतरां द्रव्यत्वाभावात् ।

अथ विभागः । विभागस्तु विभक्तिर्द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वककर्मजोऽनित्य एव चेति योजना । तस्य पर्यायो वियोगो भागशो ग्रहश्च । द्रव्याणामिति

विभागमाह—विभागश्चिह्नत्वादि । विभक्तिर्विभजनम् । विभक्तिमेव विवृणोति—वियोग इति ; संयोगस्य विगमो वियोगः ; तत् किं संयोगाभाव एव वियोग इत्याह—भागशो ग्रह इति, अङ्गशो विभक्तत्वेन ग्रहणं ततो भवतीति भावः, तेन विभक्तिरित्येवाभावक्या प्रतीतिः, न संयोगाभावमात्रं स्यात्, किं तर्हि, भावक्यविभागगुणयुक्त इत्यर्थः ।

विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।

पृथक्त्वं स्यादसंयोगो त्रैलोक्यमनेकता ॥

पृथक्त्वमेकस्येति । यतः पृथगन्यदित्यनर्थान्तरमित्युक्तं कणादेन । तथा चैकत्वातिरिक्ता सङ्ख्यासु वृत्तते सङ्ख्या । तथा च पाणिनीयमूत्रं “संख्यया व्ययदूरासन्नाधिकसङ्ख्याः संख्येये ।” इति बहुव्रीहौ सङ्ख्येयेऽर्थे गम्येऽव्ययादयः संख्यया सह समस्यन्ते । इति । द्वौ त्रयो येषां ते द्वित्राः, षट् गावः, पञ्चपास्त्रिंशद्वटाः । त्रिपञ्चारे पीठे इति त्रयः पञ्च आराणि कोणाः यस्य पीठस्य तत् त्रिपञ्चारं पीठम् । पञ्चदशकोणं पीठमिति । लक्षाणां पञ्च लेभे चेत्यादयः प्रयोगा दृश्यन्ते । सहस्राणां दशैव तु । तस्मादा दशभ्यः संख्याः संख्येये ततः परं सङ्ख्याः संख्येये सङ्ख्याने चेति प्रमादिभिरुक्तं तदयुक्तमिति ।

अथ संयोगः । द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वककर्मजः सहयोगोऽव्यवधानेन मेलनं संयोग उच्यते । स चानित्य एव च । न तु गुणानां कर्मणां न वा गुणकर्मणाः कर्माभावात् । न च द्रव्यगुणयोर्द्रव्यकर्मणोर्वा तदेकस्य कर्मसञ्जावे तद्वावृत्त्यर्थं द्रव्याणामिति । ततः समवायादस्य भेदः । समवायो हि द्रव्यगुणकर्मणां सहयोग उक्तः । द्रव्याणां द्वन्द्वस्य कर्मजः सर्व्वेषां संयोगाभिजातानां कर्मजः । एकस्य कर्मजः सहयोगो नैकस्य सम्भवातीति द्विबहूनां द्रव्याणां सहयोगः । द्वन्द्वकर्मजो यथा—योधमानयोर्वेषयोः सहयोगः । सर्व्वकर्मजो यथा यन्त्रे पीठग्रमानां तिलानां सर्व्वेषां सहयोगः समकालम् । उत्तरकाले सहयोगस्तु संयोगजः संयोगो न प्रकृतिभूतः संयोगः । एकद्रव्यकर्मजो यथा—वृक्षपक्षिणोः सहयोगः । स च खल्वनित्य एव न तु नित्यः कर्मजत्वात् । यस्तु विदेशादागतस्य सुहृद्भिः संयोगः स नैव संयोगः व्यवधानात् परन्तु योजना नाम युक्तिगुणः । संयोगविभागयोश्च संयोगविभागाभावः सुतरां द्रव्यत्वाभावात् ।

अथ विभागः । विभागस्तु विभक्तिर्द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वककर्मजोऽनित्य एव चेति योजना । तस्य पर्यायो वियोगो भागशो ग्रहश्च । द्रव्याणामिति

विभागमाह—विभागश्चिह्नत्वादि । विभक्तिर्विभजनम् । विभक्तिमेव विवृणोति—वियोग इति ; संयोगस्य विगमो वियोगः ; तत् किं संयोगाभाव एव वियोग इत्याह—भागशो ग्रह इति, अङ्गशो विभक्तत्वेन ग्रहणं ततो भवतीति भावः, तेन विभक्तिरित्येवाभावक्या प्रतीतिः, न संयोगाभावमात्रं स्यात्, किं तर्हि, भावक्यविभागगुणयुक्त इत्यर्थः ।

परिमाणं पुनर्मानं संस्कारः करणं मतम् ।

भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥

अनेन पृथक्त्वाद्भेदः । योगाद् विगमो वियोगो वियुक्तिर्भागशो ग्रह इति विभिन्नो भागः । द्वन्द्वकम्मेजो यथा—युज्यमानयोः मेषयोरन्योन्यापसरणं वियोगः । सर्व्वकम्मेजो यथा—पीड्यमानानां तिलानां संयोगोत्तरं वियोगः पुनर्यागः इत्येवमादिः । एककम्मेजो यथा—वृक्षं त्यजति खग इत्यादि । इति । गुणानां कम्मेणां गुणकम्मेजोद्रव्यगुणयोद्रव्यकम्मेजोश्च न विभागः स्याद द्रव्याणामित्युक्तः ।

अथ पृथक्त्वम् । “पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ।” असंयोग इति संयोगविपरीतो द्रव्याणां विभागः, एष तसंयोगः सम्यग्योगाभावः संयोगसम-वायविपरीतः । यथा मेषयोः संयोगात् पृथक्त्वयोर्विभागः सम्यग्योगरहितः । न हि संयोगविभागयोः सम्यग्योगोऽस्तीति पृथगुच्यते । संयोगात् पृथग्-विभागः विभागात् पृथक् संयोगः । तयोश्च वैलक्षण्यं भेदः । तयोश्चानेकता च वृत्तते । इति । त्रिविधं पाथेक्यमयोगो भेदोऽनेकत्वमिति द्रव्यगुणकम्मेभ्यु वृत्तते । भेदमात्रमभिप्रेत्य कणादेनोक्तं—“पृथगन्यदित्यनर्थान्तरमिति । पृथक्त्वस्य पृथक्त्व-कत्वाभावः । यथा द्रव्यगुणकम्मेणां मेलकः समवायेन तस्य तेषु समवायः स्वरूपेण वृत्तनात् तथा रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति पृथक्त्वं पृथक्त्वस्वरूपेण वृत्तनात् पृथक्त्वस्य पृथक्त्वमिति । अनेकत्वस्वरूपादेकत्वञ्च नास्ति । द्वित्रादि-निष्ठं ह्यनेकत्वं सदैवानेकं न कदाप्येकं भवतीत्येकत्वाभावः पृथक्त्वस्य ।

अथ परिमाणं—परिमाणं नाम पुनर्मानमिति । मीयतेऽनेनेति मानं पञ्च-पृथक्त्वन्तु—इदं द्रव्यं षट्लक्षणं घटात् पृथगित्यादिका वृद्धिर्यतो भवति, तत्र पृथक्त्वं स्यात्, तस्माच्चार्यस्त्रैविध्येनाह—पृथक्त्वमित्यादि । तत्र यत् संयुज्यमानयोरिव मेरुहिमाचलयोः पृथक्त्वम्, एतदसंयोग इत्यनेनोक्तम् ; तथा संयुज्यमानानामपि पृथक्त्वं विजातीयानां महिषवराहादीनां, तदाह—वैलक्षण्यमिति, विषाष्टलक्षणयुक्तत्वेन लक्षितं विजातीयानां पृथक्त्वमित्यर्थः, तथैकजातीयानामप्यविलक्षणानां मापाणां पृथक्त्वं भवतीत्याह—अनेकतेति । एकजातीयेषु हि संयुक्तेषु न वैलक्षण्यं नाप्यसंयोगः, अथ चानेकता पृथक्त्वक्या भवतीति भावः, किंवा पृथक्त्वं गुणान्तरमिच्छन् लोक्यव्यवहारार्थमसंयोगवैलक्षण्यानेकता-क्यमेव ।

यद्योदाहृतं पृथक्त्वं दर्शयति मानं ग्रन्थादिकादि तुलादिमेवम् । करणं गुणान्त-राधायकत्वं संस्करणमित्यर्थः, यद्वक्ष्यति—“संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते” । भावः

परिमाणं पुनर्मानं संस्कारः करणं मतम् ।

भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥

अनेन पृथक्त्वाद्भेदः । योगाद् विगमो वियोगो वियुक्तिर्भागशो ग्रह इति विभिन्नो भागः । द्वन्द्वकम्मेजो यथा—युज्यमानयोः मेषयोरन्योन्यापसरणं वियोगः । सर्व्वकम्मेजो यथा—पीड्यमानानां तिलानां संयोगोत्तरं वियोगः पुनर्यागः इत्येवमादिः । एककम्मेजो यथा—वृक्षं त्यजति खग इत्यादि । इति । गुणानां कम्मेणां गुणकम्मेजोद्रव्यगुणयोद्रव्यकम्मेजोश्च न विभागः स्याद द्रव्याणामित्युक्तः ।

अथ पृथक्त्वम् । “पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ।” असंयोग इति संयोगविपरीतो द्रव्याणां विभागः, एष तसंयोगः सम्यग्योगाभावः संयोगसम-वायविपरीतः । यथा मेषयोः संयोगात् पृथक्त्वयोर्विभागः सम्यग्योगरहितः । न हि संयोगविभागयोः सम्यग्योगोऽस्तीति पृथगुच्यते । संयोगात् पृथग्-विभागः विभागात् पृथक् संयोगः । तयोश्च वैलक्षण्यं भेदः । तयोश्चानेकता च वृत्तते । इति । त्रिविधं पाथेक्यमयोगो भेदोऽनेकत्वमिति द्रव्यगुणकम्मेभ्यु वृत्तते । भेदमात्रमभिप्रेत्य कणादेनोक्तं—“पृथगन्यदित्यनर्थान्तरमिति । पृथक्त्वस्य पृथक्त्व-कत्वाभावः । यथा द्रव्यगुणकम्मेणां मेलकः समवायेन तस्य तेषु समवायः स्वरूपेण वृत्तनात् तथा रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति पृथक्त्वं पृथक्त्वस्वरूपेण वृत्तनात् पृथक्त्वस्य पृथक्त्वमिति । अनेकत्वस्वरूपादेकत्वञ्च नास्ति । द्वित्रादि-निष्ठं ह्यनेकत्वं सदैवानेकं न कदाप्येकं भवतीत्येकत्वाभावः पृथक्त्वस्य ।

अथ परिमाणं—परिमाणं नाम पुनर्मानमिति । मीयतेऽनेनेति मानं पञ्च-पृथक्त्वन्तु—इदं द्रव्यं षट्लक्षणं घटात् पृथगित्यादिका वृद्धिर्यतो भवति, तत्र पृथक्त्वं स्यात्, तस्माच्चार्यस्त्रैविध्येनाह—पृथक्त्वमित्यादि । तत्र यत् संयुज्यमानयोरिव मेरुहिमाचलयोः पृथक्त्वम्, एतदसंयोग इत्यनेनोक्तम् ; तथा संयुज्यमानानामपि पृथक्त्वं विजातीयानां महिषवराहादीनां, तदाह—वैलक्षण्यमिति, विषाष्टलक्षणयुक्तत्वेन लक्षितं विजातीयानां पृथक्त्वमित्यर्थः, तथैकजातीयानामप्यविलक्षणानां माषाणां पृथक्त्वं भवतीत्याह—अनेकतेति । एकजातीयेषु हि संयुक्तेषु न वैलक्षण्यं नाप्यसंयोगः, अथ चानेकता पृथक्त्वक्या भवतीति भावः, किंवा पृथक्त्वं गुणान्तरमिच्छन् लोक्यव्यवहारार्थमसंयोगवैलक्षण्यानेकता-क्यमेव ।

यद्योदाहृतं पृथक्त्वं दर्शयति मानं ग्रन्थादिकादि तुलादिमेवम् । करणं गुणान्त-राधायकत्वं संस्करणमित्यर्थः, यद्वक्ष्यति—“संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते” । भावः

विभम्, महदणुह्रस्वदीर्घपरिमण्डलभेदात् । महतो विपरीतमणुः । अणुत्वमह-
 त्वयोः अणुत्वमहत्त्वाभावः कम्मगुणैर्व्याख्यातः । कम्म हि द्व्यश्रितं कर्मान्त-
 रानपेक्षं संयोगविभागकारण समवायीत्युक्तम्, न तु कर्माश्रितं गुणाश्रितं
 वोक्तम् । गुणश्च द्व्यश्रितोऽप्यगुणवानुक्तः । तेन व्याख्यातोऽणुत्वस्याणुत्व-
 महत्त्वाभावो महत्त्वस्याणुत्वमहत्त्वाभावः । यथा पञ्चाङ्गुलं दारु । दीर्घं महत्तु-
 रङ्गुलाद् दारुणः । पञ्चाङ्गुलादणु ह्रस्वश्च चतुरङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलस्य दारुणो महत्त्वं
 दीर्घं द्व्यश्रित्यङ्गुलस्य दारुणोऽणुत्वं ह्रस्वमिति । अणुत्वमहत्त्वयोर्द्व्येहासपरिमाण-
 मस्तीति उक्तमणुत्वमहत्त्वाभाव इति । एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते । यथाणुत्व-
 महत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावो व्याख्यातस्तथा दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्दीर्घत्वह्रस्वत्वाभावो
 व्याख्यातः । यथा पञ्चाङ्गुलं दारु दीर्घं सच द्व्यश्रित्यङ्गुलं ह्रस्वमणु चेति
 पञ्चाङ्गुलदारुणो दैव्य महत् द्व्यश्रित्यङ्गुलस्य दारुणो ह्रस्वत्वमणु भवतीति दीर्घत्व-
 ह्रस्वत्वयोर्दीर्घत्वह्रस्वत्वाभावः न तु महत्त्वाणुत्वाभाव इति । अत्र वात्स्यायन
 उवाच—भावानां स्वभावसिद्धिर्नापेक्षिकत्वात् । ह्रस्वापेक्षाकृतं दैव्यं दीर्घा-
 पेक्षाकृतं ह्रस्वं न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चित् अपेक्षासामर्थ्यात् । तस्मान्न
 स्वभावसिद्धिर्भावानामिति । व्याहृतत्वादितदयुक्तम् । यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं
 दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते ? अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घं तर्हि
 चानापेक्षिकम् । एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावानुभवाभाव इति
 अपेक्षाव्यवस्थाऽनुपपन्ना । स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः परिमण्डलयोर्द्रव्ययोः
 आपेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः ? अपेक्षायामनपेक्षायाम्च द्रव्ययोः
 अभेदः । यावती द्रव्येऽपेक्ष्यमाणे तावती द्रव्ये एवानपेक्ष्यमाणे नान्यतरत्र
 भेदः । आपेक्षिकत्वे तु सति अन्यतरत्र तु विशेषोपजनः स्यादिति । किम्
 अपेक्षासामर्थ्यमिति चेद् ? द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः । द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र
 विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तदीधेमिति व्यवस्यति । यच्च हीनं गृह्णाति तद्
 ह्रस्वमिति व्यवस्यति । एवञ्चापेक्षासामर्थ्यमिति । एवमणुत्वमहत्त्वयोरपि
 बोध्यम् । इति । कणाद उवाच—अनित्येऽनित्यं नित्ये नित्यम् ।
 नित्यं परिमण्डलमिति । अणुत्वमहत्त्वदीर्घह्रस्वनित्ये वस्तुन्यनित्यं
 नित्ये नित्यं नित्यं परिमण्डलं नित्ये पूर्व्वतोऽनुवृत्तत्वात् । परिमण्डलमाकाशं

पश्चिक्त्वैर्व्याप्यामावेष्टाभ्यसनमभ्यासः, अभ्यसनमेव लोकसिद्धाभ्यां पश्येयाभ्यां विवृणोति—
 शीलकं सततक्रियेति, यं लोकाः शीलकसततक्रियाभ्यामभिधत्ति, सोऽभ्यास इति भावः ;

विभम्, महदणुह्रस्वदीर्घपरिमण्डलभेदात् । महतो विपरीतमणुः । अणुत्वमह-
 त्वयोः अणुत्वमहत्त्वाभावः कम्मगुणैर्व्याख्यातः । कम्म हि द्व्यश्रितं कर्मान्त-
 रानपेक्षं संयोगविभागकारण समवायीत्युक्तम्, न तु कर्माश्रितं गुणाश्रितं
 वोक्तम् । गुणश्च द्व्यश्रितोऽप्यगुणवानुक्तः । तेन व्याख्यातोऽणुत्वस्याणुत्व-
 महत्त्वाभावो महत्त्वस्याणुत्वमहत्त्वाभावः । यथा पञ्चाङ्गुलं दारु । दीर्घं महत्तु-
 रङ्गुलाद् दारुणः । पञ्चाङ्गुलादणु ह्रस्वश्च चतुरङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलस्य दारुणो महत्त्वं
 दीर्घं द्व्यश्रित्यङ्गुलस्य दारुणोऽणुत्वं ह्रस्वमिति । अणुत्वमहत्त्वयोर्द्व्येहासपरिमाण-
 मस्तीति उक्तमणुत्वमहत्त्वाभाव इति । एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते । यथाणुत्व-
 महत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावो व्याख्यातस्तथा दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्दीर्घत्वह्रस्वत्वाभावो
 व्याख्यातः । यथा पञ्चाङ्गुलं दारु दीर्घं सच द्व्यश्रित्यङ्गुलं ह्रस्वमणु चेति
 पञ्चाङ्गुलदारुणो दैव्य महत् द्व्यश्रित्यङ्गुलस्य दारुणो ह्रस्वत्वमणु भवतीति दीर्घत्व-
 ह्रस्वत्वयोर्दीर्घत्वह्रस्वत्वाभावः न तु महत्त्वाणुत्वाभाव इति । अत्र वात्स्यायन
 उवाच—भावानां स्वभावसिद्धिर्नापेक्षिकत्वात् । ह्रस्वापेक्षाकृतं दैव्यं दीर्घा-
 पेक्षाकृतं ह्रस्वं न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चित् अपेक्षासामर्थ्यात् । तस्मान्न
 स्वभावसिद्धिर्भावानामिति । व्याहृतत्वादेतदयुक्तम् । यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं
 दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते ? अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घं तर्हि
 चानापेक्षिकम् । एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावानुभयाभाव इति
 अपेक्षाव्यवस्थाऽनुपपन्ना । स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः परिमण्डलयोर्द्रव्ययोः
 आपेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः ? अपेक्षायामनपेक्षायाम्च द्रव्ययोः
 अभेदः । यावती द्रव्येऽपेक्ष्यमाणे तावती द्रव्ये एवानपेक्ष्यमाणे नान्यतरत्र
 भेदः । आपेक्षिकत्वे तु सति अन्यतरत्र तु विशेषोपजनः स्यादिति । किम्
 अपेक्षासामर्थ्यमिति चेद् ? द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः । द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र
 विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तदीधेमिति व्यवस्यति । यच्च हीनं गृह्णाति तद्
 ह्रस्वमिति व्यवस्यति । एवञ्चापेक्षासामर्थ्यमिति । एवमणुत्वमहत्त्वयोरपि
 बोध्यम् । इति । कणाद उवाच—अनित्येऽनित्यं नित्ये नित्यम् ।
 नित्यं परिमण्डलमिति । अणुत्वमहत्त्वदीर्घह्रस्वनित्ये वस्तुन्यनित्यं
 नित्ये नित्यं नित्यं परिमण्डलं नित्ये पूर्व्वतोऽनुवृत्तत्वात् । परिमण्डलमाकाशं

पश्चिक्त्वैर्व्याप्यामावेष्टाभ्यसनमभ्यासः, अभ्यसनमेव लोकसिद्धाभ्यां पश्यीयाभ्यां विवृणोति—
 शीलकं सततक्रियेति, यं लोकाः शीलकसततक्रियाभ्यामभिधत्ति, सोऽभ्यास इति भावः ;

इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्व्वे परादयः ।

चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥

सर्व्वतोमण्डलं तच्चाकाशनित्यत्वाभित्यम् । तथा परिमण्डलं सर्व्वं तत्रा-
नित्यं पारिमाण्डल्यम् । न च परिमण्डलं महत्त्वाणुत्वविशेषः । परि सर्व्वतो
मण्डलं परिमण्डलम् । सर्व्वतो वर्त्तुले द्रव्ये गगने महत् सपेपे त्वणु ।
तस्मात् परिमण्डले परिमण्डलाभाव इति न त्वणुमहदीर्घह्रस्वत्वाभाव
इति । अथ तर्हि वंशीसपेपयवरक्तिमापकशाणकोलकषेथुक्तिपलप्रसृतकुङ्कुमादि-
परिमाणं किं न परिमाणमिति चेत् ? सत्यम् । तत् परिमाणं हि गुरुत्वनिबन्धनं
तुल्यक्रिययानुमेयं गुरुत्वमेव सपेपादिसंज्ञं परिमाणम् । न तेतत् प्रकृतिभूतं
परिमाणम् । सपेपादिकाणुमहत्परिमाणनिबन्धनत्वाद् गुरुत्वस्यैव परिमाण-
संज्ञा बोध्येति ।

अथ संस्कारः । संस्कारः करणं मत इति । वक्ष्यते च रसविमाने—
करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः । संस्कारो हि गुणाधान-
मुच्यते । ते गुणास्तोयाप्रिसन्निकषेणोचमन्यनदेशकालवशेन भावनादिभिः
कालप्रकषेभाजनादिभिश्चाधीयन्ते । इति व्याख्यास्यते चैतद्विस्तरेण तत्रैवेति ।

अथाभ्यासः । भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रियेति । भावाना-
मभ्यसनमभ्यास आवृत्तिः । शीलनं पुनः पुनरनुष्ठानं सततकरणं
क्रियासातत्यम् । येन देहमनोभ्यामेकीभूयाद्वाराचारविशेषफलं चिरमवतिष्ठते
सोऽभ्यासः । यथा यदभ्यबहन्, प्रतिदिनमन्नमभ्यस्तं देहेन सहैकीभूतं
तत्फलं चिरमवतिष्ठते । यथा च श्लोकादिकं सततमुच्चारितं वाचा मनसा
सहैकीभूतस्तद्गुणात्मकध्वनिश्चिरमवतिष्ठते इति तत् पुनरुच्चार्य्यते स्मृतेति । तत्
संस्कारहेतुरभ्यास इति । यत् आहाराभ्यासेन शरीरं संस्कृतं भवति, शास्त्रा-
ध्ययनेन मनः संस्कृतं भवति बुद्धिश्च संस्कृता सती निर्मला भवतीति ।

इतीत्यादि । इति परादयः सर्व्वेऽभ्यासान्ता दश गुणाः
स्वलक्षणैरुक्ता यैर्दशभिर्गुणैरविदितैर्यथावत् चिकित्सा वैद्यान् प्रवर्त्तते । इत्येतैः
विदितैरेव गुणैर्वैद्याश्चिकित्सा यथावत् प्रवर्त्तते । ननु व्यवायिविकाशिनौ
द्वौ गुणौ नोक्ताविहेति चेत् ? न । तीक्ष्णगुणविशेषत्वात् तयोस्तीक्ष्णेऽन्त-

भयम् । संयोगसंस्कारविशेषरूपोऽपि विशेषेण चिकित्सोपयुक्तत्वात् पृथगुच्यते । न यथावत्
प्रवर्त्तते इति । वचनेन ज्ञानादिषु च गुणादिषु च परादीनामभावात् सूच्यते ॥ ३६ ॥

इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्व्वे परादयः ।

चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥

सर्व्वतोमण्डलं तच्चाकाशनित्यत्वाभित्यम् । तथा परिमण्डलं सर्व्वं तत्रा-
नित्यं पारिमाण्डल्यम् । न च परिमण्डलं महत्त्वाणुत्वविशेषः । परि सर्व्वतो
मण्डलं परिमण्डलम् । सर्व्वतो वर्त्तुले द्रव्ये गगने महत् सपेपे त्वणु ।
तस्मात् परिमण्डले परिमण्डलाभाव इति न त्वणुमहदीर्घह्रस्वत्वाभाव
इति । अथ तर्हि वंशीसपेपयवरक्तिमापकशाणकोलकषेथुक्तिपलप्रसृतकुङ्कुमादि-
परिमाणं किं न परिमाणमिति चेत् ? सत्यम् । तत् परिमाणं हि गुरुत्वनिबन्धनं
तुल्यक्रिययानुमेयं गुरुत्वमेव सपेपादिसंज्ञं परिमाणम् । न तेतत् प्रकृतिभूतं
परिमाणम् । सपेपादिकाणुमहत्परिमाणनिबन्धनत्वाद् गुरुत्वस्यैव परिमाण-
संज्ञा बोध्येति ।

अथ संस्कारः । संस्कारः करणं मत इति । वक्ष्यते च रसविमाने—
करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः । संस्कारो हि गुणाधान-
मुच्यते । ते गुणास्तोयाप्रिसन्निकषेणोचमन्यनदेशकालवशेन भावनादिभिः
कालप्रकषेभाजनादिभिश्चाधीयन्ते । इति व्याख्यास्यते चैतद्विस्तरेण तत्रैवेति ।

अथाभ्यासः । भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रियेति । भावाना-
मभ्यसनमभ्यास आवृत्तिः । शीलनं पुनः पुनरनुष्ठानं सततकरणं
क्रियासातत्यम् । येन देहमनोभ्यामेकीभूयाद्वाराचारविशेषफलं चिरमवतिष्ठते
सोऽभ्यासः । यथा यदभ्यबहन्, प्रतिदिनमन्नमभ्यस्तं देहेन सहैकीभूतं
तत्फलं चिरमवतिष्ठते । यथा च श्लोकादिकं सततमुच्चारितं वाचा मनसा
सहैकीभूतस्तद्गुणात्मकध्वनिश्चिरमवतिष्ठते इति तत् पुनरुच्चार्य्यते स्मृतेति । तत्
संस्कारहेतुरभ्यास इति । यत् आहाराभ्यासेन शरीरं संस्कृतं भवति, शास्त्रा-
ध्ययनेन मनः संस्कृतं भवति बुद्धिश्च संस्कृता सती निर्मला भवतीति ।

इतीत्यादि । इति परादयः सर्व्वेऽभ्यासान्ता दश गुणाः
स्वलक्षणैरुक्ता यैर्दशभिर्गुणैरविदितैर्यथावत् चिकित्सा वैद्यान् प्रवर्त्तते । इत्येतैः
विदितैरेव गुणैर्वैद्याश्चिकित्सा यथावत् प्रवर्त्तते । ननु व्यवायिविकाशिनौ
द्वौ गुणौ नोक्ताविहेति चेत् ? न । तीक्ष्णगुणविशेषत्वात् तयोस्तीक्ष्णेऽन्त-

अथ च संयोगसंस्कारविशेषरूपोऽपि विशेषेण चिकित्सोपयुक्तत्वात् पृथगुच्यते । न यथावत्
प्रवर्त्तते इति । वचनेन ज्ञानादिषु च गुणादिषु च परादीनामभावात् सूच्यते ॥ ३६ ॥

गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद् रसगुणान् भिषक् ।

विद्याद् द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥

र्भावात् । ननु च कणादेन सप्त गुणाः परत्वादयः पठिताः, न तु युक्ति-
संस्काराभ्यासास्त्रयः इति चेत् ? सत्यम् । परत्वादयः सप्त गुणाः प्रकृति-
गुणा न तु कार्यगुणाः सर्वत्रैव द्रव्यगुणकर्मण्यु वतन्ते इत्यभिप्रायेण प्रकृति-
गुणपाठे पठितोक्तम्—‘पृथिव्या गन्धः, अपां रसः, तेजसो रूपम् । एतेन
गुर्वादयो द्रवादय उष्णादयश्च व्याख्याताः’ कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यादौ
पाकजाः । पृथिव्यादिषु रूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादित्याः । एतेन
नित्येषु नित्या उक्ताः । “सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि” । “अरूपिष्वचाक्षुषाणि”
संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । गुणो
विभाव्यते गुणेनापि । इति परत्वादिसप्तगुणेनापि प्रकृतिगुणः कार्यगुणोऽपि
विभाव्यते । न तु पाकजगुणेन गुरुत्वादिना गुणो विभाव्यते । इति गुरुत्वादयः
संस्काराभ्यासयुक्तयश्च कार्यगुणास्तस्मात् कणादेन नोक्ता गुणपाठे ।
इति ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यभेदानुत्तवा रसान् वक्तुं यथा वक्तव्यास्तं प्रकारमाह—
गुणा इत्यादि । गुणा इति प्रकरणादिह पाथिवादीनां द्रव्याणां कार्यभूतानां
कार्यगुणा गुरुत्वादयो “यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् । तद्द्रव्यम्”
इत्यनेन द्रव्याश्रिता एवोक्ताः । न तु कार्यगुणाश्रया उक्ताः । तस्मात् कार्य-
गुणगुरुत्वाद्याश्रयत्वेनोपदेक्ष्यमाणानां रसानां मधुरादीनां गुणान् गुरुत्वादीन्

चक्रपाणिः—सम्प्रति रसानां परस्परसंयोगो गुण उक्तः, तथा चाऽग्रे स्निग्धत्वादिगुणो वाच्यः,
स च गुणरूपसे न सम्भवतीति यथा रसानां गुणनिर्देशो बोद्धव्यः, तदाह—गुणा इत्यादि ।
गुणा गुणाश्रया नोक्ता इति । दीर्घावितीये “समवायी तु निर्वहेष्टः कारणं गुणः” इत्यनेन,
रसगुणानिति रसे स्निग्धत्वादीन् गुणान् निर्दिष्टान् तद् रसाधारद्रव्यगुणानेव विद्यात् । ननु,
यदि द्रव्यगुणा एव ते, तत् किमिति रसगुणवेनोच्यते इत्याह—कर्तुं रिति तन्तकर्तुः, अभिप्राया
इति । तत्र तन्त्रोपचारेण तथा सामान्यवशाद्विप्रयोगेण तन्तकरणबुद्ध्यः, सामान्यवशाद्विप्रचारादि-
प्रयोगश्च प्रकरणादिविज्ञातेव स्फुटत्वात् तथा प्रयोजनवशाच्च क्रियते ; तच्च प्रकरणादि, “अतश्च
प्रकृतं बुद्धा” इत्यादी दर्शयिष्यामः ; इह च द्रव्यगुणानां रसेषु यदुपचरणं, तस्यायमभिप्रायः—
यत्—मधुरादिनिर्देशेन स्निग्धत्वादिगुणा अपि प्रायो मधुराद्यव्यभिचारिणो द्रव्ये निर्दिष्टा
भवन्तीति न मधुरत्वं निर्दिष्टव स्निग्धत्वादिप्रतिपादनं पुनः पृथक् क्रियत इति ।

गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद् रसगुणान् भिषक् ।

विद्याद् द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥

भावात् । ननु च कणादेन सप्त गुणाः परत्वादयः पठिताः, न तु युक्ति-
संस्काराभ्यासास्त्रयः इति चेत् ? सत्यम् । परत्वादयः सप्त गुणाः प्रकृति-
गुणा न तु कार्यगुणाः सर्वत्रैव द्रव्यगुणकर्मण्यु वतन्ते इत्यभिप्रायेण प्रकृति-
गुणपाठे पठितोक्तम्—‘पृथिव्या गन्धः, अपां रसः, तेजसो रूपम् । एतेन
गुर्वादयो द्रवादय उष्णादयश्च व्याख्याताः’ कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यादौ
पाकजाः । पृथिव्यादिषु रूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादित्याः । एतेन
नित्येषु नित्या उक्ताः । “सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि” । “अरूपिष्वचाक्षुषाणि”
संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । गुणो
विभाव्यते गुणेनापि । इति परत्वादिसप्तगुणेनापि प्रकृतिगुणः कार्यगुणोऽपि
विभाव्यते । न तु पाकजगुणेन गुरुत्वादिना गुणो विभाव्यते । इति गुरुत्वादयः
संस्काराभ्यासयुक्तयश्च कार्यगुणास्तस्मात् कणादेन नोक्ता गुणपाठे ।
इति ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यभेदानुत्तवा रसान् वक्तुं यथा वक्तव्यास्तं प्रकारमाह—
गुणा इत्यादि । गुणा इति प्रकरणादिह पाथिवादीनां द्रव्याणां कार्यभूतानां
कार्यगुणा गुरुत्वादयो “यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् । तद्द्रव्यम्”
इत्यनेन द्रव्याश्रिता एवोक्ताः । न तु कार्यगुणाश्रया उक्ताः । तस्मात् कार्य-
गुणगुरुत्वाद्याश्रयत्वेनोपदेक्ष्यमाणानां रसानां मधुरादीनां गुणान् गुरुत्वादीन्

चक्रपाणिः—सम्प्रति रसानां परस्परसंयोगो गुण उक्तः, तथा चाऽग्रे स्निग्धत्वादिगुणो वाच्यः,
स च गुणरूपसे न सम्भवतीति यथा रसानां गुणनिर्देशो बोद्धव्यः, तदाह—गुणा इत्यादि ।
गुणा गुणाश्रया नोक्ता इति । दीर्घावितीये “समवायी तु निर्वहेष्टः कारणं गुणः” इत्यनेन,
रसगुणानिति रसे स्निग्धत्वादीन् गुणान् निर्दिष्टान् तद् रसाधारद्रव्यगुणानेव विद्यात् । ननु,
यदि द्रव्यगुणा एव ते, तत् किमिति रसगुणवेनोच्यते इत्याह—कर्तुं रिति तन्तकर्तुः, अभिप्राया
इति । तत्र तन्त्रोपचारेण तथा सामान्यवशाद्विप्रयोगेण तन्तकरणबुद्धयः, सामान्यवशाद्विप्रचारादि-
प्रयोगश्च प्रकरणादिविज्ञातेव स्फुटत्वात् तथा प्रयोजनवशाच्च क्रियते ; तच्च प्रकरणादि, “अतश्च
प्रकृतं बुद्धा” इत्यादी दर्शयिष्यामः ; इह च द्रव्यगुणानां रसेषु यदुपचरणं, तस्यायमभिप्रायः—
यत्—मधुरादिनिर्देशेन स्निग्धत्वादिगुणा अपि प्रायो मधुराद्यव्यभिचारिणो द्रव्ये निर्दिष्टा
भवन्तीति न मधुरत्वं निर्दिष्टव स्निग्धत्वादिप्रतिपादनं पुनः पृथक् क्रियत इति ।

अतश्च प्रकृतिं* बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।

तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३७ ॥

षट् विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।

षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ३८ ॥

कार्यगुणान् तद्रसाश्रयद्रव्यगुणान् विद्यात् । ननु किमर्थमेवमुपदेक्ष्यन्ति रसांस्तत्तद्रव्याणां तांस्तान् गुणान् रसांश्च तांस्तान् पृथक् पृथगेवोपदेष्टुं नेष्ट्वेदिति ? अत उच्यते—कर्तुं रभिप्रायाः पृथग्विधाः । इति । यो यत्तन्त्रस्य कर्त्ता तस्य तस्याभिप्रायाः पृथक्पृथक्प्रकारा भवन्ति न त्वेकप्रकाराः । यो हि यथाकरणे तन्त्रस्य सुरचनां बुध्येत स तथा रचनां करोति । तस्मात् तन्त्रस्य प्रकृतिं प्रथममुपक्रमे या प्रकृतिर्भवति तां प्रकृतिं प्रकरणं यद्देशान्तरे यत्कालान्तरे तत्तन्त्रोपदेशस्तद्देशान्तरं कालान्तरञ्च बुद्ध्वा ततस्तत्तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्च तन्त्रयुक्ती बुद्ध्वा तन्त्रस्यार्थं व्याख्याता बुध आदिशेत् । इति । तस्मादस्य तन्त्रस्य कर्त्तुं रेवमेवाभिप्रायो बोध्यः । रसगुणोपदेशेन द्रव्यगुणा उपदेक्ष्यन्ते । इति । तथैव चोपदेक्ष्यमाणे रसे प्रतिज्ञाते प्राक् तच्चैव कारणमवक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्परैणासंस्पृष्टानां लक्षणं पृथक्त्वमुपदेक्ष्याम इति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—तदुपदेष्टुमाह—षडित्यादि । रसानां विभक्तीर्विभागान् षट् प्रवक्ष्यामि । यथा च पञ्चभूतप्रभवाः षट् रसाः सङ्ख्याताः तत्प्रकारांश्च प्रवक्ष्यामि । इति ॥ ३८ ॥

अभिप्रायपृथक्त्वे सति यथा ग्रन्थो बोद्धव्यस्तदाह—अतश्चेत्यादि । तत्र प्रकृतं बुद्ध्वा यथा—“क्षाराः क्षीरं फलं पुरपम्” इत्यत्र उद्भिदरागणय प्रकृतत्वात् “क्षीरम्” इति स्तुष्ट्यादिक्षीरेष्व क्षीरशब्देन यदेतत्, देशान्तरं बुद्धेति यथा—शिरसि शोधनेऽभिधीयमाने “क्लिमिव्याधौ” इति, तत् शिरोगतक्लिमिव्याधावेव भवति, कालान्तरे यथा—वसनकालेऽभिहितं “प्रतिग्रहांशोपहारयेद्” इति, तत्र प्रतिग्रहशब्देन पात्रमुच्यते, न तु ग्रहणं प्रतिग्रहः, तन्त्रकर्तुरभिप्रायानिति यथोक्तं । रसेषु गुणारोपणे तद्बोद्धव्यम्, उपायानिति शास्त्रोपायान् तन्त्रयुक्तिकृपान् इति, अर्थमभिधेयम्, यद्यपि प्रकृताद्योऽपि तन्त्रकर्तुरभिप्राया एव, तथापि यत्र प्रकृतत्वादि न स्फुटं प्रतीयते, तत्र तन्त्रकर्तुरभिप्रायात्वेन बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—षट् विभक्तीरिति । मधुरादिषट् विभागानित्यर्थः, षट् पञ्चभूतप्रभवा इति

अतश्च प्रकृतिं* बुद्धा देशकालान्तराणि च ।

तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३७ ॥

षट् विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।

षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ३८ ॥

कार्यगुणान् तद्रसाश्रयद्रव्यगुणान् विद्यात् । ननु किमर्थमेवमुपदेक्ष्यन्ति रसांस्तत्तद्रव्याणां तांस्तान् गुणान् रसांश्च तांस्तान् पृथक् पृथगेवोपदेष्टुं नेष्ट्वेदिति ? अत उच्यते—कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः । इति । यो यत्तन्त्रस्य कर्त्ता तस्य तस्याभिप्रायाः पृथक्पृथक्प्रकारा भवन्ति न त्वेकप्रकाराः । यो हि यथाकरणे तन्त्रस्य सुरुचनां बुध्येत स तथा रचनां करोति । तस्मात् तन्त्रस्य प्रकृतिं प्रथममुपक्रमे या प्रकृतिर्भवति तां प्रकृतिं प्रकरणं यद्देशान्तरे यत्कालान्तरे तत्तन्त्रोपदेशस्तद्देशान्तरं कालान्तरञ्च बुद्धा ततस्तत्तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्च तन्त्रयुक्ती बुद्धा तन्त्रस्यार्थं व्याख्याता बुध आदिशेत् । इति । तस्मादस्य तन्त्रस्य कर्तुरेवमेवाभिप्रायो बोध्यः । रसगुणोपदेशेन द्रव्यगुणा उपदेक्ष्यन्ते । इति । तथैव चोपदेक्ष्यमाणे रसे प्रतिज्ञाते प्राक् तच्चैव कारणमवक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्परैणासंस्पृष्टानां लक्षणं पृथक्त्वमुपदेक्ष्याम इति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—तदुपदेष्टुमाह—षडित्यादि । रसानां विभक्तीर्विभागान् षट् प्रवक्ष्यामि । यथा च पञ्चभूतप्रभवाः षट् रसाः सङ्ख्याताः तत्प्रकारांश्च प्रवक्ष्यामि । इति ॥ ३८ ॥

अभिप्रायपृथक्त्वे सति यथा ग्रन्थो बोद्धव्यस्तदाह—अतश्चेत्यादि । तत्र प्रकृतं बुद्धा यथा—“क्षाराः क्षीरं फलं पुरपम्” इत्यत्र उद्भिदरागणय प्रकृतत्वात् “क्षीरम्” इति स्तुष्ट्यादिक्षीरेष्वक्षीरशब्देन यदेव, देशान्तरं बुद्धेति यथा—शिरसि शोधनेऽभिधीयमाने “क्षिमिष्याषी” इति, तत् शिरोगतक्षिमिष्याधावेव भवति, कालान्तरे यथा—वसनकालेऽभिहितं “प्रतिग्रहांक्षोपहारयेद्” इति, तत्र प्रतिग्रहशब्देन पात्रमुच्यते, न तु ग्रहणं प्रतिग्रहः, तन्त्रकर्तुरभिप्रायानिति यथोक्तं । रसेषु गुणारोपणे तद्बोद्धव्यम्, उपायानिति शास्त्रोपायान् तन्त्रयुक्तिरूपान् इति, अर्थमभिधेयम्, यद्यपि प्रकृताद्योऽपि तन्त्रकर्तुरभिप्राया एव, तथापि यत्र प्रकृतत्वादि न स्फुटं प्रतीयते, तत्र तन्त्रकर्तुरभिप्रायात्वेन बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—षट् विभक्तीरिति । मधुरादिषट् विभागानित्यर्थः, षट् पञ्चभूतप्रभवा इति

सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्च
अव्यक्तरसास्वन्तरीक्षाद् भ्रश्यमानाः । अष्टाश्च पञ्चमहाभूत-
विकारगुणसमन्वितजङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तिरभि-
प्रीणयन्ति । तासु च मूर्त्तिषु षडभिर्मूच्छन्ति रसाः । तेषां
षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः । भूम्यग्नि-

गङ्गाधरः—तद्यथा पञ्चभूतप्रभवत्वमादावाह—सौम्या इत्यादि । सोमश्चन्द्रमा-
स्तस्येमा इति सौम्याः । आपः खल्वन्तरीक्षप्रभवा आकाशादाद्यप्रकाशाः
प्रकृत्या स्वभावेन शीताः । लघ्व्यश्च प्रकृत्यैव गुरुत्वनिबन्धनतोलव्यवहारे यतो
यतो यद् यद्गुरु ततस्ततस्तत्तद् यल्लघु भवति तोलव्यवहारे तथाविधा लघ्व्यो-
ऽन्त्या अपकृष्टगुरुत्ववत्यः । न तु वायुतेजोबललघ्व्य इति । एतदभिप्रायेण
केचिज्जले गुरुत्वम् आहुः । अव्यक्तरसाः षण्णां रसानां साम्येन मेलनाद्-
यथाभूतो रसः स्यात् तथाभूताव्यक्तरसाः । ईदृशाः सौम्या आपोऽन्तरीक्षात्
सोममण्डलात् प्रच्युता आकाशाद् भ्रश्यमानास्ततः क्रमेण अष्टा भूमावपतन्त्य
एवान्तरीक्षे स्थिताः पञ्चमहाभूतगुणविकारगुणसमन्विताः । तत्काले पञ्च-
महाभूतानां विकारभूता एतदाकाशपवनाकचन्द्रास्तथा सनतमाकाशे समुड्डीय-
माना भोमास्त्रसरेणवस्तेषां गुणगुरुत्वादिसमन्विताः सत्त्वस्तदयोगानां
सेन्द्रियाणां प्राणिनां मनुष्यादीनां स्थावराणाञ्च वृक्षादीनां मूर्त्तिरभि-
प्रीणयन्ति । तासु च जङ्गमस्थावराणां मूर्त्तिषु ताभिरद्भिः प्रीयमाणसु ताभ्य
एवाद्भ्यः षड्रसा अभिमूच्छन्ति व्यक्तीभावनापद्यन्ते । कथमिति ? अत
उच्यते—तेषामित्यादि । तेषां षण्णां रसानां मध्ये मधुरो रसः सोमभूत-
गुणातिरेकात् पञ्चमहाभूतगुणसमवाये सोम्योदकप्रीणने सति जलभूम्योः
पञ्चभूतप्रभवाः सन्तो यथांकेन प्रकारेण “सोमगुणातिरेकाद्” इत्यादिना संख्याताः षट्संख्या-
परिच्छिन्ना भवन्ति, तथा वक्ष्यामीति योजना ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—सद्यस्ति रसानामादिकारणमेव तावदाह—सौम्या इत्यादि । सौम्याः सोम-
देवताकाः, भ्रश्यमाना इति वदता भूमिसम्बन्धव्यतिरेकेणान्तरीक्षेतिः पृथिव्यादिभिः
परमाष्वादिभिः सम्बन्धो रसारम्भको भवतीति वक्ष्यते, मूर्त्तिरिति व्यक्तीः, अभिप्रीणयन्तीति
सर्पयन्ति, किंवा जनयन्ति, अभिमूर्च्छन्ति रसा इति व्यक्तिं यान्ति, अत्र चान्तरीक्षमुदकं
रसकारणत्वे प्रधानत्वावृत्तम्, तेन अतिरथमपि स्थावरजङ्गमोपस्थौ रसकारणं भवत्येव ।

सोमगुणातिरेकादिति अतिरेकशब्देन सर्वेष्वेव रसेषु सर्वभूतस्य सान्निध्यमस्ति,

सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्च
अव्यक्तरसास्वन्तरीक्षाद् भ्रश्यमानाः । अष्टाश्च पञ्चमहाभूत-
विकारगुणसमन्वितजङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तिरभि-
प्रीणयन्ति । तासु च मूर्त्तिषु षडभिर्मूच्छन्ति रसाः । तेषां
षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः । भूम्यग्नि-

गङ्गाधरः—तद्यथा पञ्चभूतप्रभवत्वमादावाह—सौम्या इत्यादि । सोमश्चन्द्रमा-
स्तस्येमा इति सौम्याः । आपः खल्वन्तरीक्षप्रभवा आकाशादाद्यप्रकाशाः
प्रकृत्या स्वभावेन शीताः । लघ्व्यश्च प्रकृत्यैव गुरुत्वनिबन्धनतोलव्यवहारे यतो
यतो यद् यद्गुरु ततस्ततस्तत्तद् यल्लघु भवति तोलव्यवहारे तथाविधा लघ्व्यो-
ऽन्त्या अपकृष्टगुरुत्ववत्यः । न तु वायुतेजोबललघ्व्य इति । एतदभिप्रायेण
केचिज्जले गुरुत्वम् आहुः । अव्यक्तरसाः षण्णां रसानां साम्येन मेलनाद्-
यथाभूतो रसः स्यात् तथाभूताव्यक्तरसाः । ईदृशाः सौम्या आपोऽन्तरीक्षात्
सोममण्डलात् प्रच्युता आकाशाद् भ्रश्यमानास्ततः क्रमेण अष्टा भूमावपतन्त्य
एवान्तरीक्षे स्थिताः पञ्चमहाभूतगुणविकारगुणसमन्विताः । तत्काले पञ्च-
महाभूतानां विकारभूता एतदाकाशपवनाकचन्द्रास्तथा सनतमाकाशे समुड्डीय-
माना भोमास्त्रसरेणवस्तेषां गुणगुरुत्वादिसमन्विताः सत्त्वस्तदयोगानां
सेन्द्रियाणां प्राणिनां मनुष्यादीनां स्थावराणाञ्च वृक्षादीनां मूर्त्तिरभि-
प्रीणयन्ति । तासु च जङ्गमस्थावराणां मूर्त्तिषु ताभिरद्भिः प्रीयमाणसु ताभ्य
एवाद्भ्यः षड्रसा अभिमूच्छन्ति व्यक्तीभावनापद्यन्ते । कथमिति ? अत
उच्यते—तेषामित्यादि । तेषां षण्णां रसानां मध्ये मधुरो रसः सोमभूत-
गुणातिरेकात् पञ्चमहाभूतगुणसमवाये सोम्योदकप्रीणने सति जलभूम्योः
पञ्चभूतप्रभवाः सन्तो यथांकेन प्रकारेण “सोमगुणातिरेकाद्” इत्यादिना संख्याताः षट्संख्या-
परिच्छिन्ना भवन्ति, तथा वक्ष्यामीति योजना ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—सद्यस्ति रसानामादिकारणमेव तावदाह—सौम्या इत्यादि । सौम्याः सोम-
देवताकाः ; भ्रश्यमाना इति वदता भूमिसम्बन्धव्यतिरेकेणान्तरीक्षेतिः पृथिव्यादिभिः
परमाष्वादिभिः सम्बन्धो रसारम्भको भवतीति वक्ष्यते ; मूर्त्तिरिति व्यक्तीः, अभिप्रीणयन्तीति
सर्पयन्ति, किंवा जनयन्ति, अभिमूर्च्छन्ति रसा इति व्यक्तिं यान्ति ; अत्र चान्तरीक्षमुदकं
रसकारणत्वे प्रधानत्वावृत्तम्, तेन अतिरिक्तमपि स्थावरजङ्गमोपस्थौ रसकारणं भवत्येव ।

सोमगुणातिरेकादिति अतिरेकशब्देन सर्वेष्वेव रसेषु सर्वभूतस्य सान्निध्यमस्ति,

भूयिष्ठत्वादम्लः । तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वग्नि-
सौम्ययोगुणाधिक्यादुदकभूमिस्थाद्रसाद्विक्रियमाणादभिव्यज्यते । प्राक्चाभि-
हितं—“रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा” इति जलभूम्यो रसानां
यानित्वेनोक्त्या तयोर्द्वयोरधिक्ये शेषाणां त्रयाणां योगे मधुर एवाभि-
व्यज्यते । सुश्रुते चोक्तं—पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुर इति । भूम्यग्नि-
भूयिष्ठत्वादम्ल इति । या मूर्तिर्भूम्यग्निबहुलपञ्चभूतारभ्यमाणा सौम्योदक-
प्रीयमाणा भवति तत्र भूमिस्थानामपामेवाधिक्यादुदकस्य भूतस्याल्प-
त्वाच्छेषभूतयोगात् तदल्पोदकाधिकभूम्या रसाद्विक्रियमाणादम्लो रसो
नाम विशेषोऽभिनिर्व्वर्त्तते । इति । सुश्रुते तु—तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्ल
इत्युक्तम् । तत्र तोयं भूम्यनुप्रविष्टमभिर्भूतं न तु तोयारूपं भूतम् । अथवा
रसस्योदकं योनिरित्यभिर्भूतं सत्त्वंत्रोदकं भूतं ग्राह्यमिति । भूम्यम्बुनो-
भूतयोर्वेतोयगुणो रसोऽव्यक्तस्तस्याग्निगुणयोगेनाम्लीभावात् । न्यूनांशेन
स्वादियोगाद्विशेषोऽम्लो रसोऽभिव्यज्यते । इति न विरोधः । तोयाग्निगुण-
भूयिष्ठत्वाल्लवण इति । तोयभूतं तेजोभूतञ्च यत्र बहुलं शेषास्त्रयो न्यूनास्तत्र
मूर्तो सौम्योदकप्रीयमाणायां पाञ्चभौतिक्यां तोयगुणोऽव्यक्तोऽधिकस्तथाग्नि-
गुणोऽधिकः शेषाणामल्पो गुण इति तोयगुणोऽव्यक्तरसोऽग्निगुणाधिक्योगात्
लवणभावमापद्यमानोऽभिव्यज्यते । सुश्रुते तु पृथिव्यग्निगुणबाहुल्याल्लवण
इत्युक्तम् । तत्रापि रसस्य योनिरुदकम् । तस्यापि भूपावनुप्रविष्टस्य गुणो
योऽव्यक्तो रसः स एवारम्भकाणां शेषाणामन्वार्वाकाशानां न्यूनत्वेनाग्नि-
गुणस्याधिक्येन विक्रियमाणा लवणत्वेनाभिव्यज्यते । इति न विरोधः । तथा

कश्चित् कस्यचिद् भूतगुणस्यातिरेकान् रसविशेषो भवतीति दर्शयति, एतच्च मधुरं प्रति
अवगुणातिरिक्तत्वं विशेषोत्पत्तौ कारणत्वेन ज्ञेयम् ; यस्याधारकारणत्वमपि, तत् सर्वसाधारणम् ;
एवं लवणोऽव्यक्तो कारणत्वं ज्ञेयम् ; लवणस्तु सुश्रुते पृथिव्यतिरेकान् पठितः, अस्मिन् विरोधे
कार्यविरोधो नास्त्येव । ननु, उष्णशीताभ्यामग्निसलिलाभ्यां कृतस्य लवणस्याप्युष्णशीतत्वेन
अवितम्बम्, तद्वर्णं कथमुष्णं स्यात् ? नैवम् ; यतः भूतानामयं स्वभावः—यद्येकैकचित् प्रकारेण
साम्यविशेषाणि कश्चिद् गुणमारभ्यते, न सर्वम् ; यथा—मुकुटकेऽग्निर्मधुरो रसः कियते, न
स्नेहः ; तथा सैन्धवे षड्विनापि क्षोण्यत्वमारभ्यते ; अथवा भूतानां सन्निवेशोऽदृष्टमभावकृत
पृथ, स च सन्नियेषः कार्यदर्शनोन्मेषः ; तेन यत्र कार्यं दृश्यते, तत्र कस्यचिद्, यथा—तन्मले
वृष्णत्वाद्भिर्विव्यन्दिताश्च जलमनुमीयते ; आगमवेदनीयश्चायमर्थो नास्मद्विधानां कस्यना
प्रसरन्ति । एतेन यदुच्यते—तोयवत् पृथिव्यादयोऽपि किमिति पृथग् रसान्तरं न कुर्वन्ति, तथा

भूयिष्ठत्वादम्लः । तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वग्नि-
सौम्ययोगुणाधिक्यादुदकभूमिस्थाद्रसाद्विक्रियमाणादभिव्यज्यते । प्राक्चाभि-
हितं—“रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा” इति जलभूम्यो रसानां
यानित्वेनोक्त्या तयोर्द्वयोरधिक्ये शेषाणां त्रयाणां योगे मधुर एवाभि-
व्यज्यते । सुश्रुते चोक्तं—पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुर इति । भूम्यग्नि-
भूयिष्ठत्वादम्ल इति । या मूर्तिर्भूम्यग्निबहुलपञ्चभूतारभ्यमाणा सौम्योदक-
प्रीयमाणा भवति तत्र भूमिस्थानामपामेवाधिक्यादुदकस्य भूतस्याल्प-
त्वाच्छेषभूतयोगात् तदल्पोदकाधिकभूम्या रसाद्विक्रियमाणादम्लो रसो
नाम विशेषोऽभिनिर्व्वर्त्तते । इति । सुश्रुते तु—तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्ल
इत्युक्तम् । तत्र तोयं भूम्यनुप्रविष्टमभिर्भूतं न तु तोयारूपं भूतम् । अथवा
रसस्योदकं योनिरित्यभिर्भूतं सत्त्वंत्रोदकं भूतं ग्राह्यमिति । भूम्यम्बुनो-
भूतयोर्वेतोयगुणो रसोऽव्यक्तस्तस्याग्निगुणयोगेनाम्लीभावात् । न्यूनांशेन
स्वादियोगाद्विशेषोऽम्लो रसोऽभिव्यज्यते । इति न विरोधः । तोयाग्निगुण-
भूयिष्ठत्वाल्लवण इति । तोयभूतं तेजोभूतञ्च यत्र बहुलं शेषास्त्रयो न्यूनास्तत्र
मूर्तो सौम्योदकप्रीयमाणायां पाञ्चभौतिक्यां तोयगुणोऽव्यक्तोऽधिकस्तथाग्नि-
गुणोऽधिकः शेषाणामल्पो गुण इति तोयगुणोऽव्यक्तरसोऽग्निगुणाधिक्योगात्
लवणभावमापद्यमानोऽभिव्यज्यते । सुश्रुते तु पृथिव्यग्निगुणबाहुल्याल्लवण
इत्युक्तम् । तत्रापि रसस्य योनिरुदकम् । तस्यापि भूपावनुप्रविष्टस्य गुणो
योऽव्यक्तो रसः स एवारम्भकाणां शेषाणामन्वारवाकाशानां न्यूनत्वेनाग्नि-
गुणस्याधिक्येन विक्रियमाणा लवणत्वेनाभिव्यज्यते । इति न विरोधः । तथा

कश्चित् कस्यचिद् भूतगुणस्यातिरेकान् रसविशेषो भवतीति दर्शयति, एतच्च मधुरं प्रति
अवगुणातिरिक्तत्वं विशेषोत्पत्तौ कारणत्वेन ज्ञेयम् ; यस्याधारकारणत्वमपि, तत् सर्वसाधारणम् ;
एवं लवणोऽव्यक्तो कारणत्वं ज्ञेयम् ; लवणस्तु सुश्रुते पृथिव्यतिरेकान् पठितः, अस्मिन् विरोधे
कार्यविरोधो नास्त्येव । ननु, उष्णशीताभ्यामग्निसलिलाभ्यां कृतस्य लवणस्याप्युष्णशीतत्वेन
अवितम्बस्य, तद्वत्त्वं कथमुक्तं स्यात् ? नैवम् ; यतः भूतानामयं स्वभावः—यस्य केनचित् प्रकारेण
साम्यविशानि कश्चिद् गुणमारभ्यते, न सर्वम् ; यथा—मुकुटकेऽग्निर्मधुरो रसः कियते, न
स्नेहः ; तथा सैन्धवे षड्विनापि क्षोण्यत्वमारभ्यते ; अथवा भूतानां सन्निवेशोऽदृष्टमभावकृत
पृथ, स च सन्नियेषः कार्यदर्शनोन्मेषः ; तेन यत्र कार्यं दृश्यते, तत्र कस्यचिद्, यथा—तन्मले
वृष्णत्वाद्भिर्विव्यन्द्वावाचक जलमनुमीयते ; आगमवेदनीयस्त्रयमर्थो नास्मद्विधानां कस्यना
प्रसरन्ति । एतेन यदुच्यते—तोयवत् पृथिव्यादयोऽपि किमिति पृथग् रसान्तरं न कुर्वन्ति, तथा

भूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तकः ।

चाम्ले द्रव्येऽग्निगुणबाहुल्ये जलभूम्योः साम्येनोभयसाम्यः । लवणे द्रव्ये-
ऽप्यग्निगुणबाहुल्ये भूमिगततोयधृतगुणरसबाहुल्यादुदकरसस्याल्पत्वे लवणः
स्यादिति भेदः । अत एवापामल्पत्वादृश्यते । उष्णानामुष्णत्वाद्धवणः परो
मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्य इति । अम्लो द्विशोदकस्याधिक्यादग्निगुणस्य तत्-
समत्वान्मध्योष्ण इति । वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुक इति । रसस्य योनि-
रुदकं तस्माद् भूम्याकाशन्यूनादकमध्यवाय्वग्निगुणबाहुल्यादुदकभूमिगतरसः
सौम्योदकप्रीयमाणो विक्रियमाणोऽल्पोष्णवीर्यत्वेन कटुक उत्पद्यते । सुश्रुते-
ऽप्येवमुक्तम् । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तक इति । रसस्य योनिरुदकम्
इत्युक्तम् । तस्माद् यस्यां पाञ्चभौतिक्यां मृत्तौ तदारम्भकाणां पञ्चानां
भूतानां द्वे तेजोभूमी न्यने उदकं मध्यमं वाय्वाकाशौ बहुलौ तस्यां जायमानायां
सौम्योदकप्रीयमाण उदकस्याव्यक्तो रसो विक्रियमाणोऽभिव्यज्यते तिक्तक
एव । सुश्रुतेऽप्येवमुक्तम् । पवनपृथिव्यतिरेकात् कषाय इति । अत्रापि
रसस्य योनिरुदकमिति । यस्यां मृत्तौ पञ्चभिर्भूतैरारम्भ्यमाणायां सौम्यो-
दकप्रीयमाणायाम् आकाशतेजसी न्यने मध्यममुदकं पवनपृथिव्यावतिरिक्ते
तस्यां जायमानायां तदुदकभूमिगतो रसो विक्रियमाणोऽभिव्यज्यते कषाय
एव । सुश्रुतेऽप्येवमुक्तमिति । एतेन बाह्ये तोयाप्रयोगाल्लोष्ट्राप्रयोगाच्चाम्ल-
लवणभावोपपत्तिनिरस्ता आरम्भाभावात् सौम्योदकप्रीणनाभावाच्च ।

अथैवमन्तरिक्षप्रभवसौम्योदकस्य रसाभिव्यक्तौ यद् हेतुमुक्तं तन्न गर्भे
बालकशरीरस्य रसोत्पत्तौ । तत्र मातुराहारगतमुदकं कारणम् । अनयैव रीत्या
व्याख्येयम् । विषादिष्वव्यक्तरसाभिनिवृत्तौ तथाणुरसाभिव्यक्तौ चैतया
रीत्या भूतानां न्यूनाधिकतया संयोगे तदुदकस्य रसो हेतुरुन्नेयः । यथा
प्राधान्येनाग्ने पक्वे मधुरो जायते सोमगुणातिरेकात् तथाम्लोऽपि न्यूनांश-
भूम्यग्निगुणबाहुल्यादल्पो जायत इति । समानरूपेण षट्सु रसेषु जायमानेषु
मेलनाद् विषादाव्यक्तरूपेण वर्तन्ते षट्सु रसानां न तु षडभ्योऽतिरिक्त उक्तः ।
अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भवति । अणुरसेऽणुरससमन्विते वा द्रव्ये
इति । यत्र सोमगुणातिरेकान्मधुरो जायते तत्र चेन्न्यूनत्वेन भूम्यग्निगुणबाहुल्यं

तोयवातादिसंयोगादिभ्यः किमिति रसान्तराणि नोपपद्यन्ते इति, तदपि भूतस्वभावापर्यन्त-
योगादेव प्रत्युक्तम् । इह च कारणत्वं भूतानां रसस्य मधुरत्वादिविशेष एव निमित्तकारणत्वम्

भूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तकः ।

चाम्ले द्रव्येऽग्निगुणबाहुल्ये जलभूम्योः साम्येनोभयसाम्यः । लवणे द्रव्ये-
ऽप्यग्निगुणबाहुल्ये भूमिगततोयधृतगुणरसबाहुल्यादुदकरसस्याल्पत्वे लवणः
स्यादिति भेदः । अत एवापामल्पत्वादृश्यते । उष्णानामुष्णत्वाद्धवणः परो
मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्य इति । अम्लो द्विशोदकस्याधिक्यादग्निगुणस्य तत्-
समत्वान्मध्योष्ण इति । वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुक इति । रसस्य योनि-
रुदकं तस्माद् भूम्याकाशन्यूनादकमध्यवाय्वग्निगुणबाहुल्यादुदकभूमिगतरसः
सौम्योदकप्रीयमाणो विक्रियमाणोऽल्पोष्णवीर्यत्वेन कटुक उत्पद्यते । सुश्रुते-
ऽप्येवमुक्तम् । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तक इति । रसस्य योनिरुदकम्
इत्युक्तम् । तस्माद् यस्यां पाञ्चभौतिक्यां मृत्तौ तदारम्भकाणां पञ्चानां
भूतानां द्वे तेजोभूमी न्यने उदकं मध्यमं वाय्वाकाशौ बहुलौ तस्यां जायमानायां
सौम्योदकप्रीयमाण उदकस्याव्यक्तो रसो विक्रियमाणोऽभिव्यज्यते तिक्तक
एव । सुश्रुतेऽप्येवमुक्तम् । पवनपृथिव्यतिरेकात् कषाय इति । अत्रापि
रसस्य योनिरुदकमिति । यस्यां मृत्तौ पञ्चभिर्भूतैरारम्भ्यमाणायां सौम्यो-
दकप्रीयमाणायाम् आकाशतेजसी न्यने मध्यममुदकं पवनपृथिव्यावतिरिक्ते
तस्यां जायमानायां तदुदकभूमिगतो रसो विक्रियमाणोऽभिव्यज्यते कषाय
एव । सुश्रुतेऽप्येवमुक्तमिति । एतेन बाह्ये तोयाप्रियोगाल्लोष्ट्राप्रियोगाच्चाम्ल-
लवणभावोपपत्तिर्न रसा आरम्भाभावात् सौम्योदकप्रीणनाभावाच्च ।

अथैवमन्तरिक्षप्रभवसौम्योदकस्य रसाभिव्यक्तौ यद् हेतुमुक्तं तन्न गर्भे
बालकशरीरस्य रसोत्पत्तौ । तत्र मातुराहारगतमुदकं कारणम् । अनयैव रीत्या
व्याख्येयम् । विषादिष्वव्यक्तरसाभिनिवृत्तौ तथाणुरसाभिव्यक्तौ चैतया
रीत्या भूतानां न्यूनाधिकतया संयोगे तदुदकस्य रसो हेतुरुन्नेयः । यथा
प्राधान्येनाग्ने पक्वे मधुरो जायते सोमगुणातिरेकात् तथाम्लोऽपि न्यूनांश-
भूम्यग्निगुणबाहुल्यादल्पो जायत इति । समानरूपेण षट्सु रसेषु जायमानेषु
मेलनाद् विषादाव्यक्तरूपेण वर्तन्ते षट्सु रसानां न तु षडभ्योऽतिरिक्त उक्तः ।
अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भवति । अणुरसेऽणुरससमन्विते वा द्रव्ये
इति । यत्र सोमगुणातिरेकान्मधुरो जायते तत्र चेन्न्यूनत्वेन भूम्यग्निगुणबाहुल्यं

तोयवातादिसंयोगादिभ्यः किमिति रसान्तराणि नोपपद्यन्ते इति, तदपि भूतस्वभावापर्यन्त-
योगादेव प्रत्युक्तम् । इह च कारणत्वं भूतानां रसस्य मधुरत्वादिविशेष एव निमित्तकारणत्वम्

पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । एवमेषां षण्णां रसानां षट्त्व-
मुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानाम् । भूतानामिव
स्थावरजङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषः । षड्भुतत्वाच्च काल-
स्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ३६ ॥

वर्त्तते तदाम्लश्च जायते । यदि तोयाग्निगुणबाहुल्यपवराणां वर्त्तते तत्र
लवणश्च जायते । तत्र चेद्वाय्वग्निगुणबाहुल्यं वर्त्तते तदाणुकटुको जायते ।
इत्येवं त्रिषष्टिधा रसः सम्पद्यते । इति । तदाह—एवमेषामित्यादि ।
एवमुक्तरूपेण महाभूतानामारम्भकाणां न्यूनातिरेकविशेषात् प्राधान्यमध्यम-
ज्वरनादिविशेषात् षण्णां रसानां प्रधानप्रधानानां षट्त्वमेवोपपन्नं भवति ।
तत्र दृष्टान्तः—भूतानामिवेत्यादि । यथा स्थावरजङ्गमानां भूतानां प्राणिनां
महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषाद्भानावर्णाकृतिविशेषो जायते तद्वत् । कुत एवं
भूतानां न्यूनातिरेकविशेषः स्यादिति ? अत उच्यते—षड्भुतत्वादित्यादि ।
कालस्य षड्भुतत्वात् तु महाभूतानां तत्र तत्र रसोत्पत्तौ न्यूनातिरेकविशेषः
स्यात् । हेमन्तः सौम्यः शिशिरश्च सौम्यः । सौम्याग्नेयो वसन्तः । आग्नेयो
ग्रीष्मः । वर्षाश्च सौम्याग्नेयवायव्याः । शरत् सौम्याग्नेयी । इति । तेषां
विशेषश्च वाय्वकसौम्यो भवति । तेषां बलावले हेतुश्चक्रवर्ध्रमणस्वभावः
काल इति प्रागुक्तं तस्याशितये—तावेतावकवायू सौमश्च कालस्वभाव-
मागपरिशृङ्गीताः कालत्वे रसदोषदेहवर्त्तनिवृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ।
इति ॥ ३९ ॥

उच्यते, तेन नारसानामपि हि दहनादीनां कारणवमुपपन्नमेव स्युःपादितम् । रसभेदं
दृष्टान्तेन साधयकाह—एवमित्यादि । रसानां षट्त्वं महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषात्
सौमगुणातिरेकपृथिव्यग्न्यतिरेकादेः षड्भुतत्वात्कारणादुपपन्नम्, षड्भ्यः कारणैश्च षट् कार्याणि
स्युरिति युक्तमेवमिति भावः । भूतानामिवेति । भूतानां यथा नानाकृतिवर्णविशेषो महाभूतानां
न्यूनातिरेकविशेषात् तथा रसानामपीति । भूतानां यथोक्तानामतिरेकविशेषहेतुमाह—षड्भुतत्वात्
इत्यादि । षड्भुतत्वेन कालो नाना हेमन्तादिरूपतया किञ्चित् भूतविशेषं कश्चित् वर्द्धयति, स
चात्मकार्य्यं रसं पुष्टं करोति, यथा—हेमन्तकाले सौमगुणातिरेको भवति, शिशिरे वाय्वा-
काशतिरेकः, एवं तस्याशितयोक्त्वसौम्यादिकमेव वसन्तादावपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयः, षड्भुतत्वात्तेति
चक्ररेणाहोरात्रकृतोऽपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयस्तथाऽदृष्टकृतश्च, तेन हेमन्तादावपि रसान्तरोत्पादः कश्चिद्
वस्तुमुपपन्नो भवति, यद्यपि च ऋतुभेदैऽपि भूतोत्कर्षविशेष एव कारणं, वक्तव्यम्—“तावेतावक-

पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । एवमेषां षण्णां रसानां षट्त्व-
मुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानाम् । भूतानामिव
स्थावरजङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषः । षड्भुतत्वाच्च काल-
स्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ३६ ॥

वर्त्तते तदाम्लश्च जायते । यदि तोयाग्निगुणबाहुल्यपवराणां वर्त्तते तत्र
लवणश्च जायते । तत्र चेद्वाय्वग्निगुणबाहुल्यं वर्त्तते तदाणुकटुको जायते ।
इत्येवं त्रिषष्टिधा रसः सम्पद्यते । इति । तदाह—एवमेषामित्यादि ।
एवमुक्तरूपेण महाभूतानामारम्भकाणां न्यूनातिरेकविशेषात् प्राधान्यमध्यम-
ज्वरनादिविशेषात् षण्णां रसानां प्रधानप्रधानानां षट्त्वमेवोपपन्नं भवति ।
तत्र दृष्टान्तः—भूतानामिवेत्यादि । यथा स्थावरजङ्गमानां भूतानां प्राणिनां
महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषाभानावर्णाकृतिविशेषो जायते तद्वत् । कुत एवं
भूतानां न्यूनातिरेकविशेषः स्यादिति ? अत उच्यते—षड्भुतत्वादित्यादि ।
कालस्य षड्भुतत्वात् तु महाभूतानां तत्र तत्र रसोत्पत्तौ न्यूनातिरेकविशेषः
स्यात् । हेमन्तः सौम्यः शिशिरश्च सौम्यः । सौम्याग्नेयो वसन्तः । आग्नेयो
ग्रीष्मः । वर्षाश्च सौम्याग्नेयवायव्याः । शरत् सौम्याग्नेयी । इति । तेषां
विशेषश्च वाय्वकसौम्यो भवति । तेषां बलाबले हेतुश्चक्रवर्ध्रमणस्वभावः
काल इति प्रागुक्तं तस्याशितये—तावेतावकवायू सौमश्च कालस्वभाव-
मागपरिशृङ्गीताः कालत्वे रसदोषदेहवर्त्तनिवृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ।
इति ॥ ३९ ॥

उच्यते, तेन नारसानामपि हि दहनादीनां कारणवमुपपन्नमेव स्युःपादितम् । रसभेदं
दृष्टान्तेन साधयन्नाह—एवमित्यादि । रसानां षट्त्वं महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषात्
सौमगुणातिरेकपृथिव्यग्न्यतिरेकादेः षड्भुतत्वात्कारणादुपपन्नम्, षड्भ्यः कारणैश्च षट् कार्याणि
स्युरिति युक्तमेवमिति भावः । भूतानामिवेति । भूतानां यथा नानाकृतिवर्णविशेषो महाभूतानां
न्यूनातिरेकविशेषात् तथा रसानामपीति । भूतानां यथोक्तानामतिरेकविशेषहेतुमाह—षड्भुतत्वात्
इत्यादि । षड्भुतत्वेन कालो नाना हेमन्तादिरूपतया किञ्चित् भूतविशेषं कश्चित् वर्द्धयति, स
चात्मकार्यं रसं पुष्टं करोति, यथा—हेमन्तकाले सौमगुणातिरेको भवति, शिशिरे वाय्वा-
काशतिरेकः, एवं तस्याशितयोक्त्वसौम्यादिकमेव वसन्तादावपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयः, षड्भुतत्वात्तेति
चक्ररेणाहोरात्रकृतोऽपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयस्तथाऽदृष्टकृतश्च, तेन हेमन्तादावपि रसान्तरोत्पादः कश्चिद्
वस्तुमुपपन्नो भवति, यद्यपि च ऋतुभेदैऽपि भूतोत्कर्षविशेष एव कारणं, वक्तव्यम्—“तावेतावक-

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोद्धभाजः । लाघवात्
प्लवनत्वाच्च वायोरुद्ध्वज्वलनत्वाच्चाग्नेः । सलिलपृथिव्यात्म-
कास्तु प्रायेणाधोभागभाजः पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्च
उदकस्य । व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतोभागभाजः ॥४०॥

गङ्गाधरः—एवं रसवतां द्रव्याणां पाञ्चभौतिकानां मध्ये यत्र द्रव्य
वर्तन्तेऽग्निमारुतात्मका रसाः कटुकाः प्रायेणोद्धभाजः, कस्मात् ?
वायोरुद्ध्वज्वलनत्वाच्च । प्लवने य उपरि उद्बलति स प्लवनस्तत्त्वात्, अग्ने-
श्चोद्ध्वज्वलनत्वाच्च । प्रायेणेत्युक्त्या कचिद्रव्ये उद्धभाजो न भवन्ति ।
सलिलत्वादि । ये च सलिलपृथिव्यात्मका मधुरा रसास्ते तु प्रायेणाधो-
भाजो विरेचकाः कस्मात् ? पृथिव्या गुरुत्वादुदकस्य निम्नगत्वाच्च ।
प्रायेणेत्युक्त्या कचिन्नाधोभाजः । व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतोभागभाज-
भूयिष्ठतोयाग्निभूयिष्ठाः, तिक्तकषाया वाय्वाकाशभूयिष्ठवायुपृथिवीभूयिष्ठा
उभयभागभाज उद्धभागाधोभागभाजः । एतेन वायोः कस्मै प्लवनं तेजस उद्ध-
ज्वलनमपां निम्नगमनं पृथिव्याः सन्नैगेमनमिति ख्यापितम् । ननु यथा सोम-
गुणातिरेकान्मधुरः भूयिष्ठगुणवाहुल्यादम्ल इत्येवमादयः षड्रसा द्विद्विभूत-
गुणाधिक्यात् तथान्येऽपि द्विद्विभूतगुणाधिक्यात् सम्भवन्ति रसाः । तद्यथा—
भूम्यम्बुगुणवाहुल्यादेकः । वाय्वम्बुगुणवाहुल्यादेकः । तोयाकाशवाहुल्यादेकः ।
वह्नाकाशवाहुल्यादेकः । भूम्याकाशवाहुल्यादेकः । भूमिवायुवाहुल्यादेकः ।
इत्येवं रसाः षडभ्योऽधिकाः कथं न भवन्ति ? अत्रोच्यते—भावस्वभावनित्य-
त्सान्मधुरादयः षडेव रसास्तथाभूतद्विद्विभूतगुणाधिक्याद्भवन्ति । न तन्यथा
द्विद्विभूतिचतुश्चतुर्भूतगुणाधिक्ये । इति ॥ ४० ॥

वायू इत्यादि, तथापि बीजाहुरकार्यकारणभाववत् संसारानादितयैव भूतविशेष आद्योः
कार्यकारणभावो वाच्यः ॥ ३९ ॥

चक्रपाणिः—भूतविशेषकृतं रसानां धर्माभ्यन्तरमाह—तत्रेत्यादि । प्रायेणेति न सर्वे,
रसा इति रसयुक्तानि द्रव्याणि, प्लवनत्वादिति गतिमात्रम्, यद्यपि गतिरथोऽपि स्वात्,
तथापि कटुत्वपरिगतिरिह वायोरुद्ध्वमेव समनं करोति, यथा—शास्त्रलीतूलानाम् । इत्यन्तर-
माह—उद्ध्वज्वलनत्वाच्चाग्नेरिति, अग्नेरुद्ध्वज्वलनत्वादिपर्ययः, निम्नगत्वमधोभागमेव ॥ ४० ॥

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोद्धभाजः । लाघवात्
प्लवनत्वाच्च वायोरुद्ध्वज्वलनत्वाच्चाग्नेः । सलिलपृथिव्यात्म-
कास्तु प्रायेणाधोभागभाजः पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्च
उदकस्य । व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतोभागभाजः ॥४०॥

गङ्गाधरः—एवं रसवतां द्रव्याणां पाञ्चभौतिकानां मध्ये यत्र द्रव्य
वर्तन्तेऽग्निमारुतात्मका रसाः कटुकाः प्रायेणोद्धभाजः, कस्मात् ?
वायोरुद्ध्वज्वलनत्वाच्च । प्लवने य उपरि उद्बलति स प्लवनस्तत्त्वात्, अग्ने-
श्चोद्ध्वज्वलनत्वाच्च । प्रायेणेत्युक्त्या कचिद्रव्ये उद्धभाजो न भवन्ति ।
सलिलत्वादि । ये च सलिलपृथिव्यात्मका मधुरा रसास्ते तु प्रायेणाधो-
भाजो विरेचकाः कस्मात् ? पृथिव्या गुरुत्वादुदकस्य निम्नगत्वाच्च ।
प्रायेणेत्युक्त्या कचिन्नाधोभाजः । व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयगुण-
भूयिष्ठतोयाग्निभूयिष्ठाः, तिक्तकषाया वाय्वाकाशभूयिष्ठवायुपृथिवीभूयिष्ठा
उभयभागभाज उद्धभागाधोभागभाजः । एतेन वायोः कस्मै प्लवनं तेजस उद्ध-
ज्वलनमपां निम्नगमनं पृथिव्याः सन्नैगेमनमिति ख्यापितम् । ननु यथा सोम-
गुणातिरेकान्मधुरः भूयिष्ठगुणवाहुल्यादम्ल इत्येवमादयः षड्रसा द्विद्विभूत-
गुणाधिक्यात् तथान्येऽपि द्विद्विभूतगुणाधिक्यात् सम्भवन्ति रसाः । तद्यथा—
भूम्यम्बुगुणवाहुल्यादेकः । वाय्वम्बुगुणवाहुल्यादेकः । तोयाकाशवाहुल्यादेकः ।
वह्नाकाशवाहुल्यादेकः । भूम्याकाशवाहुल्यादेकः । भूमिवायुवाहुल्यादेकः ।
इत्येवं रसाः षडभ्योऽधिकाः कथं न भवन्ति ? अत्रोच्यते—भावस्वभावनित्य-
त्सान्मधुरादयः षडेव रसास्तथाभूतद्विद्विभूतगुणाधिक्याद्भवन्ति । न तन्यथा
द्विद्विभूतिचतुश्चतुर्भूतगुणाधिक्ये । इति ॥ ४० ॥

वायू इत्यादि, तथापि बीजाहुरकार्यकारणभाववत् संसारानादितयैव भूतविशेष आद्योः
कार्यकारणभावो वाच्यः ॥ ३९ ॥

चक्रपाणिः—भूतविशेषकृतं रसानां धर्माभ्यन्तरमाह—तत्रेत्यादि । प्रायेणेति न सर्वे,
रसा इति रसयुक्तानि द्रव्याणि, प्लवनत्वादिति गतिमात्रम्, यद्यपि गतिरथोऽपि स्वात्,
तथापि कटुत्वपरिगतिरिह वायोरुद्ध्वमेव समनं करोति, यथा—शास्त्रलीतूलानाम् । इत्यन्तर-
माह—उद्ध्वज्वलनत्वाच्चाग्नेरिति, अग्नेरुद्ध्वज्वलनत्वादिपर्ययः, निम्नगत्वमधोभावमेव ॥ ४० ॥

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकर्म्मण्यनु-
व्याख्यास्यामः । तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांस-
मेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्राभिवर्द्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो
बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्रशमनः त्वच्यः कण्ठ्यो
केश्यः प्रीणनः जीवनस्तर्पणो वृंहणः स्थैर्यकरः क्षीण-
क्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठोष्ठजिह्वाप्रह्लादनो दाहमूर्च्छा-

गङ्गाधरः—इत्येवं भौतिकभावेन रसानामूर्द्धां उभयभागमे रणकर्म्मण्युक्तत्वा
यथाद्रव्यं यस्य रसस्याश्रयो यद्रव्यं तद्रव्यस्य गुणकर्म्मण्यभिप्रेत्य षण्णां
रसानामेकैकस्य रसस्य गुणकर्म्मण्यनुव्याख्यास्यामः इति प्रतिजानीते—
तेषां षण्णामित्यादि । रसानामेकैकस्व गुणकर्म्मणि खलु तद्रसाश्रयद्रव्यस्य
गुणकर्म्मणि ।

तत्रेत्यादि । तेषु षट्सु रसेषु मध्ये मधुरो रसः श्रेष्ठत्वादादौ
कर्म्मते उच्यते । शरीरसात्म्यात् शरीररसस्य समानतया शरीरेण सहात्मी-
भावस्वभावाद्रसादिसप्तधात्वोजसां वर्द्धनः । येन रसेन द्रव्यमेतानि वर्द्धयति
स रसो रसादिवर्द्धनः । आयुष्यः प्रभावात् । षडिन्द्रियप्रसादनः । मनस
इन्द्रियत्वेनाप्रतिषेधादनुमतत्वादिह षडिन्द्रियेत्युक्तम् । बलवर्णकरः । पित्तविष-
मारुतघ्नः । तृष्णाप्रशमनः । प्रीणयतीति प्रीणनः प्राणकरः । जीवन इति
जीवयतीत्यायुष्यत्वोक्त्या न पुनरुक्तम् । इह हि मूर्च्छाद्यभिभूतानां सद्यो
जीवनरक्षणं जीवनमायुष्यत्वं कालप्रकर्षणायुषो हितत्वम् । तर्पणस्तृप्तिकरः ।
क्षीणस्य क्षतस्य च सन्धानं करोति भ्रमसंयोगं करोति । घ्राणादीनां प्रह्लादनः ।
दाहमूर्च्छाप्रशमन । षट्पदादीनामिष्टतमः इति (यदुक्तं तन्मूत्रशरीररसपरीक्षार्थम्)

चक्रपाणिः—यथाद्रव्यमिति । यद् यस्य रसस्य द्रव्यमाधारस्तद्वर्द्धनकमेण, एतेन रसानां गुण-
कर्म्मणी रसाधारद्रव्ये बोद्धव्ये इति दर्शयति । तत्रेत्यादिना मधुर आदावुच्यते प्रसात्तायुष्यादि-
गुणतया प्रायः प्राणिप्रियतया च ; षडिन्द्रियाणि मनसा समग्र, जीवन्मोऽभिधातादिमूर्च्छितस्य
जीवनः ; आयुष्यस्त्वयुःप्रकर्षकारित्वेन, क्षीणस्य सन्धानकरो षात्पुण्यकत्वेन, किंवा क्षीणशक्ती
अतश्चेति ; तेन क्षीणशक्तस्य वरःशक्तं सम्बोधयति ; षट्पदाद्यभीष्टत्वगुणकथनं दमेहपृथ्व्यादि-

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकर्म्मण्यनु-
व्याख्यास्यामः । तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांस-
मेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्राभिवर्द्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो
बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्रशमनः त्वच्यः कण्ठ्यो
केश्यः प्रीणनः जीवनस्तर्पणो वृंहणः स्थैर्यकरः क्षीण-
क्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठोष्ठजिह्वाप्रह्लादनो दाहमूर्च्छा-

गङ्गाधरः—इत्येवं भौतिकभावेन रसानामूर्द्धां उभयभागमे रणकर्म्मण्युक्तत्वा
यथाद्रव्यं यस्य रसस्याश्रयो यद्रव्यं तद्रव्यस्य गुणकर्म्मण्यभिप्रेत्य षण्णां
रसानामेकैकस्य रसस्य गुणकर्म्मण्यनुव्याख्यास्यामः इति प्रतिजानीते—
तेषां षण्णामित्यादि । रसानामेकैकस्व गुणकर्म्मणि खलु तद्रसाश्रयद्रव्यस्य
गुणकर्म्मणि ।

तत्रेत्यादि । तेषु षट्सु रसेषु मध्ये मधुरो रसः श्रेष्ठत्वादादौ
कर्म्मते उच्यते । शरीरसात्म्यात् शरीररसस्य समानतया शरीरेण सहात्मी-
भावस्वभावाद्रसादिसप्तधात्वोजसां वर्द्धनः । येन रसेन द्रव्यमेतानि वर्द्धयति
स रसो रसादिवर्द्धनः । आयुष्यः प्रभावात् । षडिन्द्रियप्रसादनः । मनस
इन्द्रियत्वेनाप्रतिषेधादनुमतत्वादिह षडिन्द्रियेत्युक्तम् । बलवर्णकरः । पित्तविष-
मारुतघ्नः । तृष्णाप्रशमनः । प्रीणयतीति प्रीणनः प्राणकरः । जीवन इति
जीवयतीत्यायुष्यत्वोक्त्या न पुनरुक्तम् । इह हि मूर्च्छाद्यभिभूतानां सद्यो
जीवनरक्षणं जीवनमायुष्यत्वं कालप्रकर्षणायुषो हितत्वम् । तर्पणस्तृप्तिकरः ।
क्षीणस्य क्षतस्य च सन्धानं करोति भ्रमसंयोगं करोति । घ्राणादीनां प्रह्लादनः ।
दाहमूर्च्छाप्रशमन । षट्पदादीनामिष्टतमः इति (यदुक्तं तन्मूत्रशरीररसपरीक्षार्थम्)

चक्रपाणिः—यथाद्रव्यमिति । यद् यस्य रसस्य द्रव्यमाधारस्तद्वर्द्धनकमेण, एतेन रसानां गुण-
कर्म्मणी रसाधारद्रव्ये बोद्धव्ये इति दर्शयति । तत्रेत्यादिना मधुर आदावुच्यते प्रसक्त्यायुष्यादि-
गुणतया प्रायः प्राणिप्रियतया च ; षडिन्द्रियाणि मनसा समग्र, जीवन्मोऽभिधातादिमूर्च्छितस्य
जीवनः ; आयुष्यस्त्वयुःप्रकर्षकारित्वेन, क्षीणस्य सन्धानकरो षाट्पदोपकत्वेन, किंवा क्षीणशक्ती
अतश्चेति ; तेन क्षीणशक्तस्य वरःशक्तं सम्बोधयति ; षट्पदाद्यधीनत्वगुणकथनं दमेहपृथ्व्यादि-

प्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो
गुरुश्च ॥ ४१ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यमाईवा-
लस्यातिस्वप्नगौरवम् अनन्नाभिलापम् अग्निदौर्बल्यमास्य-
कण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिम्, तथा श्वासकासप्रतिश्यायालसक-
विसूचिका-शीतज्वरानाहार्य-माधुर्य-वमथु-संज्ञा-स्वर-प्रणाश-
गलगण्डगरुडमाला-श्लीपद-गलशोथ-वस्तिधमनी-गलोपलेपा-
क्ष्यामयाभिष्यन्दान् इत्येवंप्रभृतीन् कफजान् व्याधीन्
आपादयति ॥ ४२ ॥

अम्लो रसो भक्तं रोचयति अग्निं दीपयति देहं वृंहयति

कर्माणि । गुणास्तु—स्निग्धः शीतो गुरुश्चेति । मधुररससमानाधिकरणाः
स्निग्धादयस्त्रयो गुणा रसादिवद्धेनादीनि च कर्माणि । तेन मधुररसद्रव्य-
गुणा ये ते गुणाः कर्माणि चतानि विद्यात् ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—अस्यातियोगे दोषानाह—स एवंगुण इत्यादि । एवमुक्ता
गुणा गुणकर्माणि यस्य स एवंगुणोऽपि मधुरो रसोऽत्यर्थमुपयुज्यमान एक
एव स्थौल्यादीन् कफजान् व्याधीन् आपादयति । न तु सम्यग्योगेनायोगेन
मिथ्यायोगेन वा, न वा अन्यरससहातिमात्रयोगेन । आस्यकण्ठयोर्मांसाभि-
वृद्धिम् । शीतज्वरः शीतयुक्तज्वरः । संज्ञास्वरयोः प्रणाशः । गलशोथो गले
उत्सेधमात्रं गलशुष्क्यादिकं न तु गलगण्डः । वस्त्यादुपलेपः । अक्ष्यामया अक्षि-
रोगाः । अभिष्यन्दो मुखनासादिस्त्रावो न तु नेत्राभिष्यन्दो नान रोगविशेषो-
ऽक्ष्यामयवचनेन तस्योक्तत्वादिति ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—प्रहादसाधर्म्यात् हृदयतर्पणमम्लरसं कर्मगुणाभ्यामाह—अम्लो

ज्ञानोपयुक्तं, यदुक्तम् मूत्रेऽभिप्रायति पिपीलिकाश्च" इति, तथा रिष्टे वक्ष्यति—"मञ्जिका-
कान्तम्" इति, अनेन च मधुरत्वं ज्ञायते, अक्ष्यामयेनैवाभिष्यन्दे लक्षणे विशेषोपादानार्थं
पुनर्वचनं, किंवा, अभिष्यन्दो नासादिव्यपि ज्ञेयः ॥ ४१॥४२ ॥

चक्रपाणिः—हृदयं तर्पयतीति हृदो भवति, शुण्डपकर्षयतीति सारवति, बलेदयति तथा

प्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो
गुरुश्च ॥ ४१ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यमाईवा-
लस्यातिस्वप्नगौरवम् अनन्नाभिलापम् अग्निदौर्बल्यमास्य-
कण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिम्, तथा श्वासकासप्रतिश्यायालसक-
विसूचिका-शीतज्वरानाहार्य-माधुर्य-वमथु-संज्ञा-स्वर-प्रणाश-
गलगण्डगरुडमाला-श्लीपद-गलशोथ-वस्तिधमनी-गलोपलेपा-
क्ष्यामयाभिष्यन्दान् इत्येवंप्रभृतीन् कफजान् व्याधीन्
आपादयति ॥ ४२ ॥

अम्लो रसो भक्तं रोचयति अग्निं दीपयति देहं वृंहयति

कर्माणि । गुणास्तु—स्निग्धः शीतो गुरुश्चेति । मधुररससमानाधिकरणाः
स्निग्धादयस्त्रयो गुणा रसादिवद्धेनादीनि च कर्माणि । तेन मधुररसद्रव्य-
गुणा ये ते गुणाः कर्माणि चतानि विद्यात् ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—अस्यातियोगे दोषानाह—स एवंगुण इत्यादि । एवमुक्ता
गुणा गुणकर्माणि यस्य स एवंगुणोऽपि मधुरो रसोऽत्यर्थमुपयुज्यमान एक
एव स्थौल्यादीन् कफजान् व्याधीन् आपादयति । न तु सम्यग्योगेनायोगेन
मिथ्यायोगेन वा, न वा अन्यरससहातिमात्रयोगेन । आस्यकण्ठयोर्मांसाभि-
वृद्धिम् । शीतज्वरः शीतयुक्तज्वरः । संज्ञास्वरयोः प्रणाशः । गलशोथो गले
उत्सेधमात्रं गलशुष्क्यादिकं न तु गलगण्डः । वस्त्यादुपलेपः । अक्ष्यामया अक्षि-
रोगाः । अभिष्यन्दो मुखनासादिस्त्रावो न तु नेत्राभिष्यन्दो नान रोगविशेषो-
ऽक्ष्यामयवचनेन तस्योक्तत्वादिति ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—प्रहादसाधर्म्यात् हृदयतर्पणमम्लरसं कर्मगुणाभ्यामाह—अम्लो

ज्ञानोपयुक्तं, यदुक्तम् “मूत्रेऽभिधावति पिपीलिकाश्च” इति, तथा रिष्टे वक्ष्यति—“मञ्जिका-
कान्तम्” इति, अनेन च मधुरत्वं ज्ञायते, अक्ष्यामयेनैवाभिष्यन्दे लक्षणे विशेषोपादानार्थं
पुनर्वचनं, किंवा, अभिष्यन्दो नासादिव्यपि ज्ञेयः ॥ ४१॥४२ ॥

वक्रपाणिः—हृदयं तर्पयतीति हृदो भवति, शुण्डपकर्षयतीति सारवति, बलेदयति तथा

ऊर्जयति मनो बोधयति इन्द्रियाणि दृढीकरोति बलञ्च
वर्द्धयति वातमनुलोमयति हृदयं तर्पयति आस्यमास्त्रादयति

ऊर्जयति मनो बोधयति इन्द्रियाणि दृढीकरोति बलञ्च
वर्द्धयति वातमनुलोमयति हृदयं तर्पयति आस्यमास्त्रादयति

ऊर्जयति मनो बोधयति इन्द्रियाणि दृढीकरोति बलञ्च
वर्द्धयति वातमनुलोमयति हृदयं तर्पयति आस्यमास्त्रावयति
भुक्तमपकर्षयति वलेदयति जरयति प्रीणयति लघुरुष्णः
स्निग्धश्च ॥ ४३ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति
तर्पयति संमीलयत्यक्षिणी संवीजयति रोमाणि कफं विलाल-
यति पित्तमभिवर्द्धयति रक्तं दूषयति मांसं विदहति कार्यं
शिथिलीकरोति क्षीणक्षतदुर्बलानां * श्वथुमापादयति । अपि
च क्षताभिहतदष्टदग्धभग्नशूलप्रच्युतावमूत्रितपरिसर्पितच्छिन्न-

रस इत्यादि । ऊर्जयति संन्यासादिभिरचेतनस्य मनसः प्रबोधनपूर्वकजीवनं
स्थापयति । मनो बोधयति मूर्च्छादिभिरचेतनं मनो बोधयति । इन्द्रियाणि
दृढं । स्वेषु कर्म्मभ्यु । बलञ्च वर्द्धयति मनोबोधकत्वात् पाथिवत्वाच्च । वातमनु-
लोमयति पाथिवत्वेन गुरुत्वात् । हृदयं तर्पयति हृदयस्थमनस्नपेणात् । आस्य-
मास्त्रावयति आग्नेयत्वेन तीक्ष्णत्वात् । भुक्तमपकर्षयति स्वप्रभावादभस्तात्
नयति, भुक्तं क्लेदयति भुक्तं जरयति । प्रीणयति प्रीणनं करोति । इत्येवं
कर्म्मभ्यु । अम्लो रसो लघुरुष्णः स्निग्धः । लघुरुष्णस्निग्धसमानाधि-
करणः । लघ्वादयो गुणास्त्रयोऽम्लरसद्रव्ये वर्तन्ते । भक्तरोचनादीनि च
कर्म्मणि ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—अतिमात्रोपयोगे दोषमाह—स एवंगुण इत्यादि । सोऽम्लो
रसः सम्यग्योगयुक्त एवंगुणोऽपि एक एवायमम्लरसोऽत्यर्थमुपयुज्यमानो
दन्तान् हर्षयति । अक्षिणी संमीलयति मुद्रीकरोति । लोमानि संवीज-
यति उद्गमयति । कफं विलालयति गालयति । पित्तमभिवर्द्धयति । रक्तं
दूषयति । मांसं विदहति । कार्यं शिथिलीकरोति । दुर्बलानां श्वथु-
मापादयति । अपि च क्षतादीनि पाचयति आग्नेयस्वभावात् ।

अरयति भुक्तमेव । अवमूत्रितं मूत्रविप्रेर्जन्तुभिः, परिसर्पितञ्च सर्पविषैः कारण-
दिभिः ॥ ४३ ॥

भिन्नविश्लिष्टोद्विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयति, आग्नेयस्वभावात्
परिदहति कण्ठमुरो हृदयश्च ॥ ४४ ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्च्यवनश्छेदनो भेदन-
स्तीक्ष्णः सरो विकाश्यधः स्रंस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भवन्ध-
संघातविधमनः सर्व्वरसप्रत्यनीकभूत आस्यमास्त्रावयति कफं
निष्यन्दयति मार्गान् विशोधयति सर्व्वशरीरावयवान् मृदू-
करोति रोचयत्याहारयोगी नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ४५ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति
रक्तं वर्द्धयति तर्पयति मृच्छयति मोहयति तापयति दारयति
अवमृत्रितं मूत्रविप्रमाणभिन्नं यत्र यत्र गात्रप्रदेशे । परिसपितं सविप-
माणभिः स्पृष्टं छिन्नं द्विधाभूतं शस्त्रेण । भिन्नं शङ्कुनाशये विद्धम् ।
विश्लिष्टमभिघातादिना विभक्तरूपम् । उद्विद्धमृद्धं तो विद्धं कण्टकादिना ।
उत्पिष्टं शिलादिभिरुपरिष्ठात् पिष्टम् । तथाग्नेयस्वभावात् कण्ठं परिदहति
हृदयश्च परिदहतोत्पिष्टातियोगनिमित्तं कर्म । समानहीनमिथ्यायोगेभ्यस्तु
नैवम्, न वा रसान्तरसहितोपयोगाच्चेति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—आग्नेयत्वसाधर्म्याल्लवणस्य कर्मगुणानाह—लवणो रस
इत्यादि । च्यवनः स्रावकरः । विकाशी तीक्ष्णप्रभेदः—“विकाशी विकसत्येव
सन्निवन्धं विमोक्षयन्” इति । अधःस्रंसी विष्यन्दनशीलः । अवकाशकरः
स्रावादिकरणादाकाशोपकाशकरः । स्तम्भादिविधमनः विनाशनः । सर्व्व-
रसप्रत्यनीकभूतः सर्व्वेषां रसानां परिभवकरः । दृश्यते हि यत्र लवणोऽस्ति
मात्रस्तत्र रसान्तरस्य न व्यक्तता । आहारयोगी आहारद्रव्यसंस्कारकरत्वेन
उपयोगशीलः । इति लवणरसद्रव्यस्य लवणरसद्वारा कर्माणि । गुणास्तु
नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—अस्यात्यर्थोपयोगे दोषमाह—स एवंगुण इत्यादि । सम्यग्-
योगेनैवयुक्तप्रकारगुणकर्मापि स लवणो रस एक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं
कोपयति । रक्तं वर्द्धयति । तर्पयति । मृच्छयति तमः प्रवेशयति । मोहयति

चक्रपाणिः—विकाशी क्लेदश्छेदनः, अधःस्रंसी विष्यन्दनशीलः, सर्व्वरसप्रत्यनीकभूत इति

भिन्नविश्लिष्टोद्विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयति, आग्नेयस्वभावात्
परिदहति कण्ठमुरो हृदयश्च ॥ ४४ ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्च्यवनश्छेदनो भेदन-
स्तीक्ष्णः सरो विकाश्यधःस्त्रंस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भवन्ध-
संघातविधमनः सर्व्वरसप्रत्यनीकभूत आस्यमास्त्रावयति कफं
निष्यन्दयति मार्गान् विशोधयति सर्व्वशरीरावयवान् मृदू-
करोति रोचयत्याहारयोगी नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ४५ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति
रक्तं वर्द्धयति तर्पयति मृच्छयति मोहयति तापयति दारयति
अवमृत्रितं मूत्रविप्रमाणभिन्नं यत्र यत्र गात्रप्रदेशे । परिसपितं सविप-
माणभिः स्पृष्टं छिन्नं द्विधाभूतं शस्त्रेण । भिन्नं शङ्कुनाशये विद्धम् ।
विश्लिष्टमभिघातादिना विभक्तरूपम् । उद्विद्धमृद्धं तो विद्धं कण्टकादिना ।
उत्पिष्टं शिलादिभिरुपरिष्ठात् पिष्टम् । तथाग्नेयस्वभावात् कण्ठं परिदहति
हृदयश्च परिदहतोत्पिष्टातियोगनिमित्तं कर्म । समानहीनमिथ्यायोगेभ्यस्तु
नैवम्, न वा रसान्तरसहितोपयोगाच्चेति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—आग्नेयत्वसाधर्म्याल्लवणस्य कर्मगुणानाह—लवणो रस
इत्यादि । च्यवनः स्त्रावकरः । विकाशी तीक्ष्णप्रभेदः—“विकाशी विकसत्येव
सन्निवन्धं विमोक्षयन्” इति । अधःस्त्रंसी विष्यन्दनशीलः । अवकाशकरः
स्त्रावादिकरणादाकाशोशप्रकाशकरः । स्तम्भादिविधमनः विनाशनः । सर्व्व-
रसप्रत्यनीकभूतः सर्व्वेषां रसानां परिभवकरः । दृश्यते हि यत्र लवणोऽस्ति
मात्रस्तत्र रसान्तरस्य न व्यक्तता । आहारयोगी आहारद्रव्यसंस्कारकरत्वेन
उपयोगशीलः । इति लवणरसद्रव्यस्य लवणरसद्वारा कर्माणि । गुणास्तु
नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—अस्यात्यर्थोपयोगे दोषमाह—स एवंगुण इत्यादि । सम्यग्-
योगेनैवयुक्तप्रकारगुणकर्मापि स लवणो रस एक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं
कोपयति । रक्तं वर्द्धयति । तर्पयति । मृच्छयति तमः प्रवेशयति । मोहयति

चक्रपाणिः—विकाशी क्लेदश्छेदनः, अधःस्त्रंसी विष्यन्दनशीलः, सर्व्वरसप्रत्यनीकभूत इति

कुण्णाति मांसानि प्रगालयति कुष्ठानि विषञ्च वद्धयति शोफान्
स्फोटयति दन्तांश्च्यावयति पुंस्त्वमुपहन्ति इन्द्रियाण्युप-
रुणद्धि बलिपलितस्खालित्यमापादयति । अपि च लोहितपित्ता-
म्लपित्तविसर्पवातरक्तविचर्चिकेन्द्रलुसप्रभृतीन् विकारान् उप-
जनयति ॥ ४६ ॥

कटुको रसो वक्तुं शोधयति अग्निं दीपयति भक्तं शोषयति
घ्राणमास्त्रावयति चक्षुर्विरेचयति स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि अल-
सकश्वयथूपचयोदर्शाभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति रोच-
यत्यशनम् कण्डूं विलालयति व्रणानवसादयति किमीन्
हिनस्ति मांसं विलेखयति शोणितसङ्घातं भिनत्ति बन्धान्

वैचित्त्यं जनयति । मांसानि कुण्णाति हिनस्ति । कुष्ठानि प्रगालयति ।
विषं भुक्तं शरीरस्थं वद्धयति । शोफान् स्फोटयति विदारयति । दन्तांश्च्याव-
यति च्युतान् करोति । बलिः शिथिलीभूतं चम्पं । पलितं केशभृङ्गता ।
स्खालित्यं केशोन्मूलिभावो 'नेन्द्रलुप्त' नाम । अपि च लोहितपित्तादीन्
विकारानुपजनयति । अम्लपित्तन्तु अष्टोदरीये यद्यपि नोक्तं तथापि महा-
रोगाध्याये पित्तव्याधिष्ववगन्तव्यम् । इन्द्रलुप्तं स्खालित्यं नाम रोगविशेषो न
तु केशोन्मूलनमिति ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—लवणस्याग्नेयत्वसाधर्म्यान् कटुकमाह—कटुको रस इत्यादि ।
वक्तुं शोधयति सुखगतकृदं छेदयति । भक्तं भुक्तं शोषयति । घ्राणं
घ्राणेन्द्रियाधिष्ठानम् । इन्द्रियाणि स्फुटीकरोति प्रवयक्तानीन्द्रियाणि करोति ।
अलसकादीनुपहन्ति । उपचयः सञ्चयः । स्नेहं शरीरादेः स्निग्धत्वम् । कण्डूं
विलालयति विलीनां करोति । व्रणान् अवसादयति अवसन्नान् करोति । मांसं
विलेखयति विलिखनं खननविशेषः । शोणितसंघातं भिनत्ति दृष्टीकरोति ।

यत्र मात्रातिरिक्तो लवणो भवति तत्र नाम्नो रस उपलब्धयते ; आहारयोर्ग्रीवाहारे सत्रा युज्यते,
मोहयति वैचित्त्यं कुस्ते, मूर्च्छयतीति संज्ञानाशं करोति ॥ ४५।४६ ॥

कुण्णाति मांसानि प्रगालयति कुष्ठानि विषञ्च वद्धयति शोफान्
स्फोटयति दन्तांश्च्यावयति पुंस्त्वमुपहन्ति इन्द्रियाण्युप-
रुणद्धि बलिपलितस्खालित्यमापादयति । अपि च लोहितपित्ता-
म्लपित्तविसर्पवातरक्तविचर्चिकेन्द्रलुसप्रभृतीन् विकारान् उप-
जनयति ॥ ४६ ॥

कटुको रसो वक्तुं शोधयति अग्निं दीपयति भक्तं शोषयति
घ्राणमास्त्रावयति चक्षुर्विरेचयति स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि अल-
सकश्वयथूपचयोदर्शाभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति रोच-
यत्यशनम् कण्डूं विलालयति व्रणानवसादयति किमीन्
हिनस्ति मांसं विलेखयति शोणितसङ्घातं भिनत्ति बन्धान्

वैचित्र्यं जनयति । मांसानि कुण्णाति हिनस्ति । कुष्ठानि प्रगालयति ।
विषं भुक्तं शरीरस्थं वद्धयति । शोफान् स्फोटयति विदारयति । दन्तांश्च्याव-
यति च्युतान् करोति । बलिः शिथिलीभूतं चम्पं । पलितं केशभृङ्गता ।
स्खालित्यं केशोन्मूलिभावो 'नेन्द्रलुप्तं' नाम । अपि च लोहितपित्तादीन्
विकारानुपजनयति । अम्लपित्तन्तु अष्टोदरीये यद्यपि नोक्तं तथापि महा-
रोगाध्याये पित्तव्याधिष्ववगन्तव्यम् । इन्द्रलुप्तं स्खालित्यं नाम रोगविशेषो न
तु केशोन्मूलनमिति ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—लवणस्याग्नेयत्वसाधर्म्यान् कटुकमाह—कटुको रस इत्यादि ।
वक्तुं शोधयति सुखगतकृदं छेदयति । भक्तं भुक्तं शोषयति । घ्राणं
घ्राणेन्द्रियाधिष्ठानम् । इन्द्रियाणि स्फुटीकरोति प्रवयक्तानीन्द्रियाणि करोति ।
अलसकादीनुपहन्ति । उपचयः सञ्चयः । स्नेहं शरीरादेः स्निग्धत्वम् । कण्डूं
विलालयति विलीनां करोति । व्रणान् अवसादयति अवसन्नान् करोति । मांसं
विलेखयति विलिखनं खननविशेषः । शोणितसंघातं भिनत्ति दृष्टीकरोति ।

यत्र मात्रातिरिक्तो लवणो भवति तत्र नाम्नो रस उपलब्धयते ; आहारयोः प्रीत्यादारे सदा युज्यते,
मोहयति वैचित्र्यं कुस्ते, मूर्च्छयतीति संज्ञानाशं करोति ॥ ४५।४६ ॥

छिनत्ति मार्गान् विवृणोति श्लेष्माणं शमयति लघुरुष्णा
रुक्षश्च ॥ ४७ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात्
पुंस्त्वमुपहन्ति रसवीर्यप्रभावात् मोहयति ग्लपयति सादयति
कर्षयति मूर्च्छयति नमयति तमयति भ्रमयति कण्ठं परिदहति
शरीरतापमुपजनयति बलं विणोति तृष्णाञ्छोपजनयति । अपि
च वाय्वग्निगुणबाहुल्याद् भ्रममदवमथु- * कम्पतोदभेदैश्चरण-
भुजपीलुगृष्ठपार्श्वप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति ॥ ४८ ॥

बन्धान् परस्परसंश्लिष्टान् छिनत्ति विश्लेषं करोति । मार्गान् विवृणोति
स्फटीकरोति । श्लेष्माणं शमयति । इत्येवंकर्म्या कटुको रसः खलु द्रव्या-
श्रितः सन् भवति । अस्य समानाधिकरणो गुणश्च लघुरुष्णो रुक्षश्च ।
इति ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—एवंगुणकर्म्या सम्यग्योगेन कटुको रसोऽत्यर्थयोगेन यथा
स्यात् तदाह—स एवंगुण इत्यादि । सम्यग्योगयुक्तस्त्वेवंगुणः स कटुको
रस एक एव रसान्तरयोगमन्तरेणात्यर्थमुपयुज्यमानः पुंस्त्वमुपहन्ति विपाक-
प्रभावात् । मोहयति रसवीर्यप्रभावात् कटुरसप्रभावात् रुक्षोष्णप्रभावाच्च ।
कटुरसस्य कटुविपाकस्तत्प्रभावात् पुंस्त्वोपघाती न तु रसप्रभावाद् वीर्य-
प्रभावाद्वा । कणाशुष्योर्हि रसतः कटुत्वेऽपि विपाकतो माधुर्याद्बुध्यतम् ।
रसवीर्यप्रभावात् तु सत्त्वंत्रैव द्रव्ये स्थितो मोहयति । सत्त्वंत्रैव विपाकप्रभावाद्
वृष्यतावृष्यतमवधार्यम् । ग्लपयति हर्षं नाशयति । सादयत्यवसादयति ।
कर्षयति शरीरधातूनपकृष्टान् करोति । मूर्च्छयति अन्धकारमिव दन्तबन्धैतो
हरति । नमयति गात्राणि । तमयति किञ्चिद्ग्लानिं जनयति । भ्रमयति
शरीरम् । कण्ठं परिदहति । शरीरतापमुपजनयति । बलं विणोति हिनस्ति ।
अपि च वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुको रसः पुनरत्यर्थमेक एवोपयुज्यमानः
खलु भ्रमादिभिर्छिद्भिश्चरणादिषु मारुतजान् रोगानुपजनयति । पीलु

कर्मणिः—विपाकस्य प्रभावो विपाकप्रभावः, विपाकञ्च कटूनां कटुरेव, रसस्य वीर्यस्य
च प्रभावो रसवीर्यप्रभावः, अथवा वक्ष्यमाणे सत्त्वंत्रे हेतुः ; चरणादीनां सात्त्वाद् दहर्षं, कर्षय

* भ्रममदवमथिति चकः ।

छिनत्ति मार्गान् विवृणोति श्लेष्माणं शमयति लघुरुष्णा
रुक्षश्च ॥ ४७ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात्
पुंस्त्वमुपहन्ति रसवीर्यप्रभावात् मोहयति ग्लपयति सादयति
कर्षयति मूर्च्छयति नमयति तमयति भ्रमयति कण्ठं परिदहति
शरीरतापमुपजनयति बलं विणोति तृष्णाञ्छोपजनयति । अपि
च वाय्वग्निगुणबाहुल्याद् भ्रममदवमथु- * कम्पतोदभेदैश्चरण-
भुजपीलुगृष्ठपार्श्वप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति ॥ ४८ ॥

बन्धान् परस्परसंश्लिष्टान् छिनत्ति विश्लेषं करोति । मार्गान् विवृणोति
स्फटीकरोति । श्लेष्माणं शमयति । इत्येवंकर्म्या कटुको रसः खलु द्रव्या-
श्रितः सन् भवति । अस्य समानाधिकरणो गुणश्च लघुरुष्णो रुक्षश्च ।
इति ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—एवंगुणकर्म्या सम्यग्योगेन कटुको रसोऽत्यर्थयोगेन यथा
स्यात् तदाह—स एवंगुण इत्यादि । सम्यग्योगयुक्तस्त्वेवंगुणः स कटुको
रस एक एव रसान्तरयोगमन्तरेणात्यर्थमुपयुज्यमानः पुंस्त्वमुपहन्ति विपाक-
प्रभावात् । मोहयति रसवीर्यप्रभावात् कटुरसप्रभावात् रुक्षोष्णप्रभावाच्च ।
कटुरसस्य कटुविपाकस्तत्प्रभावात् पुंस्त्वोपघाती न तु रसप्रभावाद् वीर्य-
प्रभावाद्वा । कणाशुष्योर्हि रसतः कटुत्वेऽपि विपाकतो माधुर्याद्बुध्यतम् ।
रसवीर्यप्रभावात् तु सत्त्वंत्रैव द्रव्ये स्थितो मोहयति । सत्त्वंत्रैव विपाकप्रभावाद्
वृष्यतावृष्यतमवधार्यम् । ग्लपयति हर्षं नाशयति । सादयत्यवसादयति ।
कर्षयति शरीरधातूनपकृष्टान् करोति । मूर्च्छयति अन्धकारमिव दन्तबन्धैतो
हरति । नमयति गात्राणि । तमयति किञ्चिद्ग्लानिं जनयति । भ्रमयति
शरीरम् । कण्ठं परिदहति । शरीरतापमुपजनयति । बलं विणोति हिनस्ति ।
अपि च वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुको रसः पुनरत्यर्थमेक एवोपयुज्यमानः
खलु भ्रमादिभिर्छिद्भिश्चरणादिषु मारुतजान् रोगानुपजनयति । पीलु

कर्मणः—विपाकस्य प्रभावो विपाकप्रभावः, विपाकञ्च कटुना कटुरेव, रसस्य वीर्यस्य
च प्रभावो रसवीर्यप्रभावः, अथवा वक्ष्यमाणे सत्त्वंत्रे हेतुः ; चरणादीनां साक्षाद् दहर्षं, कर्षय

* अमरकमुद्रिति चकः ।

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरोचकघ्नो विषघ्नश्च किमिघ्नो
मूर्च्छादाहकण्डुकुष्ठतृणाप्रशमनः त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो
ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदावसा-
लसीका-पूयस्वेद-मूत्रपुरीष-पित्तश्लेष्मोपशोषणो रुचः शाता
लघुश्च ॥ ४६ ॥

स एवंगुणाऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्
खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि
उपशोषयति स्रोतसां खरत्वमुपपादयति बलमादत्ते कषयति
ग्लपयति मोहयति भ्रमयति वदनमुपशोषयत्यग्यांश्च वातजान्
विकारानुपजनयति ॥ ५० ॥

हस्ततल्प । अग्नेरपि रुक्षोष्णलघुगुणैर्वातगुणसामान्याद् वातवडकत्व-
मिति ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—अथ कटुकस्य वायवीयत्वसामान्यात् तिक्तरसमाह—तिक्तो रस
इत्यादि । स्वयं तिक्तो रसो न रोचिष्णुने रोचतेऽथचारोचकं रोगं हन्ती-
त्यरोचकघ्नः । शरीरस्थविषघ्नश्च किमिघ्नश्च । मूर्च्छादिप्रशमनः । त्वङ्मांसयोः
स्थिरीकरणः स्थैर्यकृत् । लेखनः किञ्चिद्विदरणः । क्लेदादिशोषणः । इत्ये-
तानि तिक्तरसद्रव्यस्य कर्म्मणि गुणाश्च तद् रससमानाधिकरणा रुचः शीतो
लघुश्चेति त्रयः ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—स एवमित्यादि । सम्यग्योगाद् एवगुणकर्म्मण्यपि स तिक्तो
रसोऽप्यथमेक एव रसान्तरेणासंसृष्टः उपयुज्यमानः रौक्ष्यात् रौक्ष्यसहाव-
स्थानाद् बलमादत्ते दृक्ताति । खरविशदस्वभावाच्च खरविशदसहावस्थान-
स्वभावाच्च पुनः रसादीन्युपशोषयति । ततश्च स्रोतसां खरत्वमुपपादयति ।
बलश्चादत्ते दृक्ताति । कषयति शरीरम् । मोहयति चित्तम् । भ्रमयति
मात्रम् । वदनमुपशोषयति । अपि चान्यान् वातजांश्च रोगानुप-
जनयतीति ॥ ५० ॥

प्राची वातविकारभावात्, भ्रम च विपाकपनसादिकथनमुदाहरणार्थम्, तेन सप्तसादयु विषा-

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुररोचकघ्नो विषघ्नश्च किमिघ्नो
मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृणाप्रशमनः त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो
ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदावसा-
लसीका-पूयस्वेद-मूत्रपुरीष-पित्तश्लेष्मोपशोषणो रुचः शाता
लघुश्च ॥ ४६ ॥

स एवंगुणाऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्
खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि
उपशोषयति स्रोतसां खरत्वमुपपादयति बलमादत्ते कषयति
ग्लपयति मोहयति भ्रमयति वदनमुपशोषयत्यग्यांश्च वातजान्
विकारानुपजनयति ॥ ५० ॥

हरततलम् । अग्नेरपि रुक्षोष्णलघुगुणैर्वातगुणसामान्याद् वातवडकत्व-
मिति ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—अथ कटुकस्य वायवीयत्वसामान्यात् तिक्तरसमाह—तिक्तो रस
इत्यादि । स्वयं तिक्तो रसो न रोचिष्णुने रोचतेऽथचारोचकं रोगं हन्ती-
त्यरोचकघ्नः । शरीरस्थविषघ्नश्च किमिघ्नश्च । मूर्च्छादिप्रशमनः । त्वङ्मांसयोः
स्थिरीकरणः स्थैर्यकृत् । लेखनः किञ्चिद्विदरणः । क्लेदादिशोषणः । इत्ये-
तानि तिक्तरसद्रव्यस्य कर्म्मणि गुणाश्च तद् रससमानाधिकरणा रुचः शीतो
लघुश्चेति त्रयः ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—स एवमित्यादि । सम्यग्योगाद् एवगुणकर्म्मोपि स तिक्तो
रसोऽप्यथमेक एव रसान्तरेणासंसृष्टः उपयुज्यमानः रौक्ष्यात् रौक्ष्यसहाव-
स्थानाद् बलमादत्ते दृक्ताति । खरविशदस्वभावाच्च खरविशदसहावस्थान-
स्वभावाच्च पुनः रसादीन्युपशोषयति । ततश्च स्रोतसां खरत्वमुपपादयति ।
बलश्चादत्ते दृक्ताति । कषयति शरीरम् । मोहयति चित्तम् । भ्रमयति
मात्रम् । वदनमुपशोषयति । अपि चान्यान् वातजांश्च रोगानुप-
जनयतीति ॥ ५० ॥

प्राची वातविकारभावात्, भ्रम च विपाकपनसादिकथनमुदाहरणार्थम्, तेन सप्तसादयु विषा-

कषाया रसः संशमनः संग्राही संधारणः पीडनो रोपणः
शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मपित्तरक्तशमनः शरीरक्लेदस्यापयोक्ता
रुक्षः शीतो गुरुश्च ॥ ५१ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति
हृदयं पीडयत्युदरमाध्मापयति वाचं निगृह्णाति स्रोतांस्यव-
बध्नाति श्यावत्वमुपपादयति पुंस्त्वमुपहन्ति विष्टभ्य
जरयति * वातमृत्ररेतःपुरीषाण्यवगृह्णाति बलमादत्ते कर्षयति
म्लापयति तपयति स्तम्भयति खरविशदरुक्षत्वात् पक्षवध-
ग्रहापतानकादितप्रभृतींश्च वातजान् विकारानुपजनयति ॥५२॥

गङ्गाधरः—वायवीयत्वसाधर्म्यात् कषायरसमाह—कषायो रस इत्यादि ।
संशमन इति—“न शोषयति यद् दोषान समान नोदीरयत्यपि । शमीकरोति च
क्रद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥” इति । संग्राही चलद्रवधातुसंक्षेपकारी ।
सन्धारणश्चलत्स्तम्भनकारी । पीडन आकृष्य सङ्कोचकरः । रोपणः व्रणस्य
मांसादिपूरणः । शोषणः क्लेदादीनां शुष्कताकरः । स्तम्भनः स्खलतां
चलतां वा भावानां स्थिरीकरणः । श्लेष्मपित्तरक्तानां प्रशमनः । शरीर-
क्लेदस्योपयोक्ता आचूषणः । इत्येतानि कषायरसद्रव्यस्य कर्माणि । गुणाश्च
तद्रससमानाधिकरणा रुक्षः शीतो गुरुश्चेति त्रयः ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—स एवमित्यादि । सम्यग् योगादेवंगुणकर्मापि कषायो रसः स
एक एव रसान्तरयोगमन्तरेणात्यर्थमुपयुज्यमानः । आस्यं शोषयति । हृदयं
पीडयति । वाचं निगृह्णाति कण्ठबन्धात् । स्रोतांस्यवबध्नाति रुणद्धि । श्यावत्व
शरीरादेरुपपादयति । पुंस्त्वमुपहन्ति कटुविपाकप्रभावात् । विष्टभ्य शुक्लान्तरं
जरां गच्छति । वातादीनवगृह्णाति । बलमादत्ते गृह्णाति । कर्षयति शरीरधातून् ।
म्लापयति कान्तिस्रयं करोति । स्तम्भयति द्रवचलान् भावान् । अपि च
खरादिक्लात् पक्षवधादीन् वातजान् विकारानुपजनयति । इति । इत्येवं
कारि कार्म्यमुन्नेयम् । म्लपयति हृष्यञ्चं करोति । पीडनो व्रणपीडनः, शरीरक्लेदस्योपयोक्तेति
आचूषणः, शीतो कषुश्चेत्यकारप्रक्षेपात्कषुः, अवगृह्णातीति बध्नाणि करोति ॥ ५०—५२ ॥

कषाया रसः संशमनः संग्राही संधारणः पीडनो रोपणः
शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मपित्तरक्तशमनः शरीरक्लेदस्यापयोक्ता
रुक्षः शीतो गुरुश्च ॥ ५१ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति
हृदयं पीडयत्युदरमाध्मापयति वाचं निगृह्णाति स्रोतांस्यव-
बध्नाति श्यावत्वमुपपादयति पुंस्त्वमुपहन्ति विष्टभ्य
जरयति * वातमृत्ररेतःपुरीषाण्यवगृह्णाति बलमादत्ते कर्षयति
म्लापयति तपयति स्तम्भयति खरविशदरुक्षत्वात् पक्षवध-
ग्रहापतानकादितप्रभृतींश्च वातजान् विकारानुपजनयति ॥५२॥

गङ्गाधरः—वायवीयत्वसाधर्म्यात् कषायरसमाह—कषायो रस इत्यादि ।
संशमन इति—“न शोषयति यद् दोषान समान नोदीरयत्यपि । शमीकरोति च
क्रद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥” इति । संग्राही चलद्रवधातुसंक्षेपकारी ।
सन्धारणश्चलत्स्तम्भनकारी । पीडन आकृष्य सङ्कोचकरः । रोपणः व्रणस्य
मांसादिपूरणः । शोषणः क्लेदादीनां शुष्कताकरः । स्तम्भनः स्खलतां
चलतां वा भावानां स्थिरीकरणः । श्लेष्मपित्तरक्तानां प्रशमनः । शरीर-
क्लेदस्योपयोक्ता आचूषणः । इत्येतानि कषायरसद्रव्यस्य कर्माणि । गुणाश्च
तद्रससमानाधिकरणा रुक्षः शीतो गुरुश्चेति त्रयः ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—स एवमित्यादि । सम्यग् योगादेवंगुणकर्मापि कषायो रसः स
एक एव रसान्तरयोगमन्तरेणात्यर्थमुपयुज्यमानः । आस्यं शोषयति । हृदयं
पीडयति । वाचं निगृह्णाति कण्ठबन्धात् । स्रोतांस्यवबध्नाति रुणद्धि । श्यावत्व
शरीरादेरुपपादयति । पुंस्त्वमुपहन्ति कटुविपाकप्रभावात् । विष्टभ्य शुक्तान्तरं
जरां गच्छति । वातादीनवगृह्णाति । बलमादत्ते गृह्णाति । कर्षयति शरीरधातून् ।
म्लापयति कान्तिक्षयं करोति । स्तम्भयति द्रवचलान् भावान् । अपि च
खरादिक्तात् पक्षवधादीन् वातजान् विकारानुपजनयति । इति । इत्येवं
कारि कार्म्यमुन्नेयम् । म्लपयति हृष्यक्षयं करोति । पीडनो व्रणपीडनः, शरीरक्लेदस्योपयोक्तेति
आचूषणः, शीतो कषुश्चेत्यकारप्रक्षेपात्कषुः, अवगृह्णातीति बध्नाणि करोति ॥ ५०—५२ ॥

एवमेते षड् रसाः पृथक्त्वेनकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुप-
युज्यमाना उपकारका भवन्त्यध्यात्मलोकस्य, अपकारकाः
पुनरतोऽप्यथा भवन्ति उपयुज्यमानाः, तान् विद्वानुपकारार्थ-
मेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ५३ ॥

भवन्ति चात्र ।

क्षीतं वीर्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोरम्भं यदुष्णञ्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः * ॥

द्विद्विभूताधिकद्रव्याणि पृथक् षड्सभेदेनोक्तानि । षष्ठं च शीतोष्णगुरुलघु-
स्निग्धरूपाः प्राधान्येनोक्ता यथारसं यथाभूतगुणाश्च प्राधान्येन स्वरविज्ञादयो-
ऽनुक्ता अपि तत्तद्द्विद्विभूतगुणा उन्नेयाः । य उक्ता एकैकपृथिव्यादि-
भूतबहुलपञ्चभूतात्मकानां पाथिवादीनां पञ्चानां द्विरसादीनां द्रव्याणाञ्च
गुणा यथारसं भूतगुणा उन्नेयाः ॥ ५२ ॥

मन्त्राधरः—उपसंहरति—एवमेत इत्यादि । एवमुक्तप्रकारेणैते षड्रसाः
पृथक्त्वेनैकैकशो मात्रया मात्रया स्वल्पयुज्यमाना एकत्वेन वा मिलितत्वेन वा
मात्रश उपयुज्यमाना अध्यात्मलोकस्यात्मानमधिकृत्य वर्त्तमानस्य लोक-
स्वोपकाराय भवन्ति । अपकारकाः पुनरतोऽप्यथा स्वत्वमात्रया तैक-
त्वेनातिमात्रादित उपयुज्यमाना भवन्तीति तान् विद्वान् भासा उपकारार्थमेव
मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ५३ ॥

मन्त्राधरः—अथैषां द्रव्याणाम् आरम्भकभूतन्यूनमध्याधिकतरतमादिभेदेन
जसङ्घेयानां गुणकर्मोपदेशो यथा कर्तव्यस्तत्राह श्लोकान्—भवन्ति चात्रेति ।
क्षीतमित्यादि । यद्द्रव्यं वीर्येण क्षीतं रसपाकयोर्मधुरं तस्य गुणसंग्रहो रसोप-

पाकपाणिः—पृथक्त्वेनेति पृथैकता मात्रशः ; एकत्वेनेत्येकीकृत्य समुपयं मात्रश इत्यर्थः ;
मात्रश इति मात्रया ; तन्वीर्यीकरणं द्विगुणादिभिः तन्वीर्यैवम् ; जन्वात्मलोकस्येति तन्वीर्यमभि-
जगत्तत्त्व ; जन्मवेति जन्मात्रया ॥ ५२ ॥

पाकपाणिः—सम्यगिति रसद्वारेणैव द्रव्याणां वीर्यमाह—क्षीतमित्यादि । षड्द्रव्यं रसे
पाके च मधुरम्, तन्वीर्यं वीर्येण ज्ञेयम्, तथा तयोमिति रसपाकयोर्मधुरं द्रव्यम्, तदुष्णं
वीर्येण ; तथा कच द्रव्यं तयोमिति रसपाकयोः कटुककटुकम्, तन्वीर्यं वीर्येण ; तथापि
लोकाः, विद्वान् तन्वीर्यं कटुकं तयोमिति वायुः, अत्र यद् रसतो मधुरं तद्वीर्येण : क्षीतमिति

एवमेते षड् रसाः पृथक्त्वेनकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुप-
युज्यमाना उपकारका भवन्त्यध्यात्मलोकस्य, अपकारकाः
पुनरतोऽप्यथा भवन्ति उपयुज्यमानाः, तान् विद्वानुपकारार्थ-
मेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ५३ ॥

भवन्ति चात्र ।

श्रुतिं वीर्य्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोरम्भं यदुष्णञ्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः * ॥

द्विद्विभूताधिकद्रव्याणि पृथक् षड्सभेदेनोक्तानि । षष्ठं च शीतोष्णगुरुलघु-
स्निग्धरूपाः प्राधान्येनोक्ता यथारसं यथाभूतगुणाश्च प्राधान्येन स्वरविज्ञादयो-
ऽनुक्ता अपि तत्तद्द्विद्विभूतगुणा उन्नेयाः । य उक्ता एकैकपृथिव्यादि-
भूतबहुलपञ्चभूतात्मकानां पाथिवादीनां पञ्चानां द्विरसादीनां द्रव्याणाञ्च
गुणा यथारसं भूतगुणा उन्नेयाः ॥ ५२ ॥

मन्त्राधरः—उपसंहरति—एवमेत इत्यादि । एवमुक्तप्रकारेणैते षड् रसाः
पृथक्त्वेनैकैकशो मात्रया मात्रया स्वल्पयुज्यमाना एकत्वेन वा मिलितत्वेन वा
मात्रश उपयुज्यमाना अध्यात्मलोकस्यात्मानमधिकृत्य वर्त्तमानस्य लोक-
स्वोपकाराय भवन्ति । अपकारकाः पुनरतोऽप्यथा स्वत्वमात्रया तैक-
त्वेनातिमात्रादित उपयुज्यमाना भवन्तीति तान् विद्वान् वाता उपकारार्थमेव
मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ५३ ॥

मन्त्राधरः—अथैषां द्रव्याणाम् आरम्भकभूतन्यूनमध्याधिकतरतमादिभेदेन
जसङ्घेयानां गुणकर्मोपदेशो यथा कर्तव्यस्तत्राह श्लोकान्—भवन्ति चात्रेति ।
श्रीतमिस्यादि । यद् द्रव्यं वीर्य्येण श्रुतिं रसपाकयोर्मधुरं तस्य गुणसंग्रहो रसोप-

पाकपाणिः—पृथक्त्वेनेति पृथैकता मात्रशः ; एकत्वेनेत्येकीकृत्य समुपयं मात्रश इत्यर्थः ;
मात्रश इति मात्रया ; तन्वीचीकरणं द्विग्यादिभिः तन्वीर्चयम् ; जन्वात्मलोकस्येति तन्वीमात्र-
कल्पन ; जन्वमेति जन्मात्रया ॥ ५३ ॥

पाकपाणिः—सम्यति रसद्वारेणैव द्रव्याणां वीर्य्यमाह—श्रीतमिस्यादि । षड्द्रव्यं रसे
पाके च मधुरम्, तन्वीर्य्यं वीर्य्येण ज्ञेयम्, तथा तयोमिति रसपाकयोर्मधुरं द्रव्यम्, तदुष्णं
वीर्य्येण ; तथा कच द्रव्यं तयोमिति रसपाकयोः कटुककटुकम्, तन्वीर्य्यं वीर्य्येण ; त्वामिति
लोका ; विद्या तन्वीर्य्यं कटुकं तयोमिति वायुः ; अत्र यद् रसतो मधुरं तद् वीर्य्येण ; श्रीतमिति

* यद् द्रव्यं कटुकं तयोमिति चकलप्रस्ता पाठः ।

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतो विपरीतानां * पाकतश्चोपदेश्यते ॥

देशेन मधुरमित्युपदेशेन निर्देश्यो निर्देशः कर्तव्यो बुद्धिमन्निः । सोमगुणातिरेकात् पञ्चभूतारब्धद्रव्ये मधुरो रसोऽभिगम्यते इत्युक्त्या तन्मधुररससहचरितास्तु नियता गुणाः स्निग्धगुरुशीताः । स्वादुमधुरं पच्यते इति च वक्ष्यते, तेन मधुररसोपदेशेन शीतवीर्यमधुरविपाकौ ज्ञेयौ । पृथिव्यामम्बुमवेष्टे तदुभयाज्जाता गुणा गुरुस्वरकाठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धास्तथापां द्रवस्निग्धशीतमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिला गुणा इत्येषां गुणानां संग्रहो निर्देश्यो भवति ।

तथा यद्द्रव्यं तयो रसपाकयोरम्लं वीर्येणोष्णं तस्यापि रसोपदेशेनाम्लरसोपदेशेन गुणसंग्रहो निर्देश्यः । भूम्यग्निगुणभूयिष्ठत्वादम्लः स च लघुरुष्णः स्निग्ध इत्युक्त्या तथा अम्लोऽम्लं पच्यते इत्युक्त्याम्ल इति रसमात्रोपदेशेनोष्णवीर्याम्लरसपाकलघुस्निग्धा ज्ञेयाः । तथापि भूम्यग्न्योरनभिभवाच्च शेषा गुणा ये भूमेर्गुरुस्वरकाठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धाः, अग्नेश्च ये उष्णवीर्यगुरुक्षयविशदरूपाणि गुणास्तेषामपि गुणानां संग्रहो निर्देश्यः ।

एवं यच्च द्रव्यं वीर्येणोष्णं तयो रसपाकयोः कटुकं मरिचादिकं तस्यापि कटुरसोपदेशेन गुणानां संग्रहो निर्देश्यः । वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकः स च लघुरुष्णो रुक्षश्चेत्युक्त्या कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुरित्युक्त्या च कटुकमितिमात्रोपदेशेन लघुरुक्षोष्णवीर्येकटुरसपाका ज्ञेयाः । तत्रापि शेषाणां वाय्वग्निगुणानां वायोलेघुशीतरुक्षस्वरविशद-

वक्तव्ये यद् रसपाकयोरिति करोति, तन्मधुररसोचितपाकस्यैव द्रव्यस्य शीतवीर्यताप्राप्त्यर्थम् ; यच्चम्लकटुकयोरपि वाच्यम् ।

तेषामिति मधुरपाकादीनाम्, रसोपदेशेनेति रसमात्रकथनेनैव, यतः विपाकोऽपि रसस्य एक प्रायो ज्ञायते, यद् वक्ष्यति—“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इत्यादि ; यत्तच्च न सर्वज्ञेत्याह—वीर्यतो इत्यादि । वीर्यतोऽविपरीतानां रसद्वारा वीर्यज्ञानस्य, यद् रसविशदवीर्यज्ञानस्य, यथा—महापक्वशूलादीनाम्, न केवलं रसेन, किं तर्हि पाकस्य उपदेशतोः । गुणसंग्रहः—“शुक्राणां कृच्छ्रविष्णुजो विपाको वातलः कटुः” इत्यादिना, स च वीर्यतोऽविपरीतानां विज्ञेयः, यदि तत्र वीर्यं विरोधि स्यात्, तदा विपाकोऽपि यथोक्तगुणकारी न स्यात्, किंच, पाकसंग्रहाविपरीतानां रसोपदेशेन गुणसंग्रहः शीतोष्णकषयो निर्देश्यः, * यस्यास्तु तिक्तकषायाः ।

* वीर्यतोऽविपरीतानामिति चकः ।

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतो विपरीतानां * पाकतश्चोपदेश्यते ॥

देशेन मधुरमित्युपदेशेन निर्देश्यो निर्देशः कथ्यो बुद्धिमन्निः । सोमगुणातिरेकात् पञ्चभूतारब्धद्रव्ये मधुरो रसोऽभिगम्यते इत्युक्त्या तन्मधुररससहचरितास्तु नियता गुणाः स्निग्धगुरुशीताः । स्वादुमधुरं पच्यते इति च वक्ष्यते, तेन मधुररसोपदेशेन शीतवीर्यमधुरविपाकौ ज्ञेयौ । पृथिव्यामम्बुमवेष्टे तदुभयाज्जाता गुणा गुरुस्वरकाठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धास्तथापां द्रवस्निग्धशीतमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिला गुणा इत्येषां गुणानां संग्रहो निर्देश्यो भवति ।

तथा यद्द्रव्यं तयो रसपाकयोरम्लं वीर्येणोष्णं तस्यापि रसोपदेशेनाम्लरसोपदेशेन गुणसंग्रहो निर्देश्यः । भूम्यग्निगुणभूयिष्ठत्वादम्लः स च लघुरुष्णः स्निग्ध इत्युक्त्या तथा अम्लोऽम्लं पच्यते इत्युक्त्याम्ल इति रसमात्रोपदेशेनोष्णवीर्याम्लरसपाकलघुस्निग्धा ज्ञेयाः । तथापि भूम्यग्न्योरनभिभवाच्च शेषा गुणा ये भूमेर्गुरुस्वरकाठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धाः, अग्नेश्च ये उष्णशीक्षणक्षुक्षुलघुरुक्षविशदरूपाणि गुणास्तेषामपि गुणानां संग्रहो निर्देश्यः ।

एवं यच्च द्रव्यं वीर्येणोष्णं तयो रसपाकयोः कटुकं मरिचादिकं तस्यापि कटुरसोपदेशेन गुणानां संग्रहो निर्देश्यः । वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकः स च लघुरुष्णो रुक्षश्चेत्युक्त्या कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुरित्युक्त्या च कटुकमितिमात्रोपदेशेन लघुरुक्षोष्णवीर्येकटुरसपाका ज्ञेयाः । तत्रापि शेषाणां वाय्वग्निगुणानां वायोलेघुशीतरुक्षस्वरविशद-

वक्तव्ये यद् रसपाकयोरिति करोति, तन्मधुररसोचितपाकस्यैव द्रव्यस्य शीतवीर्यताप्राप्त्यर्थम् ; यच्चम्लकटुकयोरपि वाच्यम् ।

तेषामिति मधुरपाकादीनाम्, रसोपदेशेनेति रसमात्रकथनेनैव, यतः विपाकोऽपि रसत एव प्राप्नोति ज्ञायते, यद् वक्ष्यति—“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इत्यादि ; यत्तच्च न सर्वत्रोक्त्याह—वीर्यतो इत्यादि । वीर्यतोऽविपरीतानां रसद्वारा वीर्यज्ञानस्य, यद् रसविशेषवीर्यतामाह, यथा—महापक्वशूलादीनाम्, न केवलं रसेन, किं तर्हि पाकतश्चोपदेश्यते । गुणसंग्रहः—“शुक्राणां कृच्छ्रविष्णुजो विपाको वातलः कटुः” इत्यादिना, स च वीर्यतोऽविपरीतानां विज्ञेयः, यदि तत्र वीर्यं विरोधि स्यात्, तदा विपाकोऽपि यथोक्तगुणकारी न स्यात्, किंच, पाकतश्चाविपरीतानां रसोपदेशेन गुणसंग्रहः शीतोष्णलघुवीर्यतो निर्देश्यः, * यस्यास्तु तिक्तकषायाः

* वीर्यतोऽविपरीतानामिति शकः ।

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ५४ ॥

मधुरं किञ्चिदुष्णं रयात् कषायं तिक्तमेव च ।

यथा महत् पञ्चमूलं यथा वानूपमामिषम् * ॥

सूक्ष्मस्पर्शगुणानामग्नेरुष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुलक्षविशदरूपगुणानां मेलनेन यादृश-
लघुत्वादयो भवन्ति तादृशानां तेषां गुणानां संग्रहो निर्दिश्यः । विपरीतानां
वीर्यतः पाकतश्च विपरीतानां मधुराम्लकटुकानां वीर्यतः पाकतश्चोपदेक्ष्यते
गुणसंग्रह इति । यच्च व्याख्यायते—यद्द्रव्यं रसपाकयोर्मधुरं तद्वीर्येण शीतं
यच्च रसपाकयोरम्लं तद्वीर्येणोष्णं, यच्च रसपाकयोः कटुकं तद्वीर्येणोष्ण-
मिति । तदयुक्तम् । तेषां रसोपदेशेन निर्दिश्यो गुणसंग्रह इति वचन-
स्यासङ्गतेः ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—तथा च शीतवीर्यमधुररसमधुरपाकद्रव्याणां मधुररसोपदेशेन
गुणसंग्रहः—यथा पयो यथा च सर्पिमधुरं स्निग्धगुरुशीतादिकम्, एवमुष्ण-
वीर्याम्लरसाम्लपाकद्रव्याणामम्लरसोपदेशेन गुणसंग्रहो यथा—भक्ष्यं
चालिताफलमम्लं तेन लघूष्णस्निग्धत्वासंग्रहः, एवमुष्णवीर्य-
कटुरसकटुपाकद्रव्याणां कटुरसोपदेशेन शेषगुणसंग्रहो यथा—चव्यचित्रकौ ।
तत्र चित्रकः—“कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः” इति वक्ष्यते । तेन
लघूष्णरसादीनामपि संग्रहः । एवमादीनि चान्यानि शीतवीर्यमधुररसमधुर-
पाकाणि द्रव्याणि मधुररसतो यथा तथोष्णवीर्याम्लरसाम्लपाकानि द्रव्याणि
चाम्लरसतस्तथोष्णवीर्यकटुरसकटुपाकानि द्रव्याणि कटुरसतो भिषग् गुणतो
निर्दिशेत् ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—वीर्यतो विपाकतश्च विपरीतानां मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
कषायाणां वीर्यतश्च पाकतश्चोपदेशो यथा तदाह—मधुरमित्यादि । किञ्चिद्द्रव्यं
यथानूपमामिषं मधुरं वीर्यत उष्णं तद्वीर्यतो रसतश्च निर्दिश्यम् । तथा
कटुकषा अपि विपरीतमधुरपाकित्वम्, न तत्र कटुरसत्वेनोष्णत्वमित्यर्थः, अस्मिन् पक्षे
“उपदेक्ष्यते” इति “यथा पयो” इत्यादिना सम्भवते । ताम्बेवाविपरीतवीर्यविपाकाम्बु-
यथा पय इत्यादि । पयःअभृतीनि हि द्रव्यगुणकथनेनाविरुद्धवीर्यविपाकान्युपदेष्टव्यानि ॥ ५४ ॥

चक्रवर्तिः—सम्यक् यत्र विरुद्धवीर्यविपाकरसेनोष्णत्वादि निर्दिश्यं तदाह—मधुरमित्यादि ।

* यथावन्तानूपमामिषमिति चक्रवर्तः पाठः ।

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ५४ ॥

मधुरं किञ्चिदुष्णं रयात् कषायं तिक्तमेव च ।

यथा महत् पञ्चमूलं यथा वानूपमामिषम् * ॥

सूक्ष्मस्पर्शगुणानामग्नेरुष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुस्तृक्षविशदरूपगुणानां मेलनेन यादृश-
लघुत्वादयो भवन्ति तादृशानां तेषां गुणानां संग्रहो निर्दिश्यः । विपरीतानां
वीर्यतः पाकतश्च विपरीतानां मधुराम्लकटुकानां वीर्यतः पाकतश्चोपदेक्ष्यते
गुणसंग्रह इति । यच्च व्याख्यायते—यद्द्रव्यं रसपाकयोर्मधुरं तद्वीर्येण शीतं
यच्च रसपाकयोरम्लं तद्वीर्येणोष्णं, यच्च रसपाकयोः कटुकं तद्वीर्येणोष्ण-
मिति । तदयुक्तम् । तेषां रसोपदेशेन निर्दिश्यो गुणसंग्रह इति वचन-
स्यासङ्गतेः ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—तथा च शीतवीर्यमधुररसमधुरपाकद्रव्याणां मधुररसोपदेशेन
गुणसंग्रहः—यथा पयो यथा च सर्पिमधुरं स्निग्धगुरुशीतादिकम्, एवमुष्ण-
वीर्याम्लरसाम्लपाकद्रव्याणामम्लरसोपदेशेन गुणसंग्रहो यथा—भक्ष्यं
चालिताफलमम्लं तेन लघूष्णस्निग्धत्वासंग्रहः, एवमुष्णवीर्य-
कटुरसकटुपाकद्रव्याणां कटुरसोपदेशेन शेषगुणसंग्रहो यथा—चव्यचित्रकौ ।
तत्र चित्रकः—“कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः” इति वक्ष्यते । तेन
लघूष्णरसादीनामपि संग्रहः । एवमादीनि चान्यानि शीतवीर्यमधुररसमधुर-
पाकाणि द्रव्याणि मधुररसतो यथा तथोष्णवीर्याम्लरसाम्लपाकानि द्रव्याणि
चाम्लरसतस्तथोष्णवीर्यकटुरसकटुपाकानि द्रव्याणि कटुरसतो भिषग् गुणतो
निर्दिशेत् ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—वीर्यतो विपाकतश्च विपरीतानां मधुराम्ललघुकटुतिक्त-
कषायाणां वीर्यतश्च पाकतश्चोपदेशो यथा तदाह—मधुरमित्यादि । किञ्चिद्द्रव्यं
यथानूपमामिषं मधुरं वीर्यत उष्णं तद्वीर्यतो रसतश्च निर्दिश्यम् । तथा
कटुकया अपि विपरीतमधुरपाकित्वम्, न तत्र कटुरससेवोष्णत्वमित्यर्थः, अस्मिन् पक्षे
“उपदेक्ष्यते” इति “यथा पयो” इत्यादिना सम्बध्यते । ताम्बेवाविपरीतवीर्यविपाकाम्बु-
यथा पय इत्यादि । पयःअभृतीनि हि द्रव्यगुणकथनेनाविरुद्धवीर्यविपाकाम्बुपदेष्टव्यानि ॥ ५४ ॥

चक्रवर्तिः—सम्यक् यत्र विरुद्धवीर्यविपाकरसेवोष्णत्वादि निर्दिश्यं तदाह—मधुरमित्यादि ।

* यथावन्तानूपमामिषमिति चक्रवर्तः पाठः ।

लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।

अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामोष्णमुच्यते ॥ ५५ ॥

किञ्चिदम्लं हि संग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।

यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥

पिप्पलीनागरं वृष्यं कटुं चावृष्यमुच्यते ।

कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ॥ ५६ ॥

किञ्चित् द्रव्यं कषायं तिक्तमेव च किञ्चित् द्रव्यं यथा वृहत्पञ्चमूलं वीर्येण उष्णं तद्दीर्येण उपदेक्ष्यते । कषायतिक्तो शीतावृक्तौ । ननु तिक्तकषाययोः पाक एकान्तेन कटुस्तेन तयो रसोपदेशेन गुणसंग्रहो निर्देश्यः कुतो नोक्त इति चेत् ? न । रसपाकवीर्याणामसामान्यात् । प्रायेण हि तिक्तकषाययोः शीतं वीर्यं कटुः पाक इति । अपरमुदाहरति—लवणमित्यादि । सर्व्वं लवण-मत्यर्थं गुरु स्निग्धमुष्णं सैन्धवन्तु लवणं नोष्णवीर्यम् । तथा सर्व्वमम्लमुष्णं लघुस्निग्धमामलकमम्लं नोष्णमिति वीर्येणो विपरीतं वीर्येणो निर्देश्यम् । तथा र्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामोष्णवीर्यं न शीतं सर्व्वं तिक्तं शीतमुक्त-मिति । वीर्यतोऽर्कादय उपदेक्ष्याः ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—इति वीर्यतो विपरीतानुदाहृत्य पाकतोऽप्युदाहरति—किञ्चिदम्लमित्यादि । अम्लस्याम्लपाके सृष्टविष्मृता कर्म । तत्र किञ्चिदम्लं द्रव्यं संग्राहि यथा कपित्थं फलं संग्राहि, तेनानुमीयते कपित्थं कटुपाकम् । वक्ष्यते हि—“शुकहा वद्धविष्मृजो विपाके वातलः कटुः” इति तस्मात् पाकत उपदेक्ष्यते द्रव्यम् । आमलकञ्चाम्लं भेदि शीतञ्च तस्मात् पाकतोऽविपरीतं वीर्येणो विपरीतं वीर्येण उपदेक्ष्यते । एवं सर्व्वं कटु द्रव्यं कटुपाकादुष्णशुकघ्नत्वादवृष्यम् । पिप्पलीनागरन्तु वृष्यम् तस्मान्मधुरपाकञ्च । पाकतो विपरीतं पाकत उपदेक्ष्यते । कषायः सर्व्वः स्तम्भनः शीतञ्च ।

किञ्चिद्विषमोष्णं तिक्तोष्णमिति योजना, कषायतिक्तलवणादीनामुदाहरणमसूक्तानामपि प्रकरणात् कृतम् ; महत् पञ्चमूलं विषादि पञ्चमूलमिह, एतच्च तिक्तस्य कषायस्य चोष्णताया वृद्धहरणम् ; अज्ञानपापमिषन्तु मधुरस्योष्णवीर्यत्वेन ॥ ५५ ॥

शक्याणि—वीर्यसंग्रहवर्ण्यद्रव्यस्कादीनां विरुद्धगुणमाह—किञ्चिद्विषादि । अभयायामतो-

लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।

अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामोष्णमुच्यते ॥ ५५ ॥

किञ्चिदम्लं हि संग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।

यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥

पिप्पलीनागरं वृष्यं कटुं चावृष्यमुच्यते ।

कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ॥ ५६ ॥

किञ्चित् द्रव्यं कषायं तिक्तमेव च किञ्चित् द्रव्यं यथा वृहत्पञ्चमूलं वीर्येण उष्णं तद्दीर्येण उपदेक्ष्यते । कषायतिक्तो शीतावृक्तौ । ननु तिक्तकषाययोः पाक एकान्तेन कटुस्तेन तयो रसोपदेशेन गुणसंग्रहो निर्देश्यः कुतो नोक्त इति चेत् ? न । रसपाकवीर्याणामसामान्यात् । प्रायेण हि तिक्तकषाययोः शीतं वीर्यं कटुः पाक इति । अपरमुदाहरति—लवणमित्यादि । सर्व्वं लवण-मत्यर्थं गुरु स्निग्धमुष्णं सैन्धवन्तु लवणं नोष्णवीर्यम् । तथा सर्व्वमम्लमुष्णं लघुस्निग्धमामलकमम्लं नोष्णमिति वीर्येणो विपरीतं वीर्येणो निर्देश्यम् । तथा र्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामोष्णवीर्यं न शीतं सर्व्वं तिक्तं शीतमुक्त-मिति । वीर्यतोऽर्कादय उपदेक्ष्याः ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—इति वीर्यतो विपरीतानुदाहृत्य पाकतोऽप्युदाहरति—किञ्चिदम्लमित्यादि । अम्लस्याम्लपाके सृष्टविष्मृता कर्म । तत्र किञ्चिदम्लं द्रव्यं संग्राहि यथा कपित्थं फलं संग्राहि, तेनानुमीयते कपित्थं कटुपाकम् । वक्ष्यते हि—“शुकहा वद्धविष्मृजो विपाके वातलः कटुः” इति तस्मात् पाकत उपदेक्ष्यते द्रव्यम् । आमलकञ्चाम्लं भेदि शीतञ्च तस्मात् पाकतोऽविपरीतं वीर्येणो विपरीतं वीर्येण उपदेक्ष्यते । एवं सर्व्वं कटु द्रव्यं कटुपाकादुष्णशुकघ्नत्वादवृष्यम् । पिप्पलीनागरन्तु वृष्यम् तस्मान्मधुरपाकञ्च । पाकतो विपरीतं पाकत उपदेक्ष्यते । कषायः सर्व्वः स्तम्भनः शीतञ्च ।

किञ्चित्कषायोष्णं तिक्तोष्णमिति योजना, कषायतिक्तलवणादीनामुदाहरणमसूत्रितानामपि प्रकरणात् कृतम् ; महत् पञ्चमूलं विस्वादि पञ्चमूलमिह, एतच्च तिक्तस्य कषायस्य चोष्णताया वदहरणम् ; अस्मान्पापमिषन्तु मधुरस्योष्णवीर्यत्वेन ॥ ५५ ॥

शक्यानिः—वीर्यसंग्रहवक्ष्यद्वयस्कादीनां विरुद्धगुणमाह—किञ्चिदित्यादि । अभयायामतो-

तस्माद् रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।

दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५७ ॥

रौक्ष्यात् कषायो रुक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।

तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णाल्लवणः परः ॥

कटुपाकात् स्तम्भनः । सोमगुणः स्तम्भनश्च शीतश्च । अभयायां हरीतक्यां विपर्ययो रेचनशोष्णश्च । इति वीर्यतो विपरीता कषाया हरीतकी पाक-
तश्च विपरीता रेचनत्वात् । तस्मात् सर्वं द्रव्यं न रसोपदेशेनादिशेत् । यत्तु
शीतवीर्यमधुररसमधुरपाकं तन्मधुररसोपदेशेन आदिशेत् । यच्चोष्ण-
वीर्याम्लरसाम्लपाकं तदप्यम्लरसोपदेशेनादिशेत् । एवं यदुष्णवीर्यकटु-
रसकटुपाकं तदपि कटुरसोपदेशेनादिशेदिति निगमनम् । इति ॥ ५६/५७ ॥

गुणाधरः—अथैषां मधुरादीनां गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षाणां न्यून-
मध्याधिक्यानि सन्ति न वेति ? अत आह—रौक्ष्यादित्यादि । रुक्षाणाम्
उक्तानां कषायकटुतिक्तानां मध्ये कषायो रसो रौक्ष्यादुत्तमो रुक्षः । पवन-
पृथिव्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः स्वाग्न्यम्बुधिरधिकाभ्यां
पवनपृथिवीभ्यामारभ्यमाणे कार्यं भूयसात्पावजयात् भूयस्योश्च पवनपृथिव्योः
पृथिव्या विरोधिगुणाभावान्, पवनस्य रौक्ष्यगुणस्यावजयाभावात् पौषणाच्च
रौक्ष्यमधिकं कषायरसद्रव्ये भवतीति । कटुस्तु तेषां रुक्षाणां कषायकटु-
तिक्तानां मध्ये रौक्ष्यान्मध्यमो रुक्षः, वाय्वग्निभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र
हि न्यूनैः पृथिव्यम्बुगगनैरधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यामारभ्यमाणे कटुरसद्रव्ये भूयि-
ष्ठाभ्यां वाय्वग्निगुणाभ्यामल्पानां शेषाणां गुणावजये भूयिष्ठयोर्द्वयोरेव वाय्वग्न्यो
रौक्ष्यगुणावेकीभूय मध्यमो रौक्ष्यगुणो भवति । कथं नाधिकः स्यात् ? उच्यते
भूयिष्ठयोर्वाय्वग्नोरुभयो रौक्ष्येऽपि मूत्तत्वाभावेनाल्पत्वात् स्निग्धगुणानामपाक्
अंशस्यात्र पृथिव्याकाशाभ्यामधिकस्य स्निग्धगुणस्य निःशेषेणावजये वाय्वग्न्यो
रौक्ष्यं मध्यमं भवति । कषायद्रव्यारम्भे तु पवनपृथिवीभ्यां भूयसीभ्याम्
अमूत्तमूर्त्ताभ्यां प्रबलाभ्यामपां स्नेहावजये शेषोऽधिक एव रौक्ष्यगुणो वर्तते ।
इति । तेषामेव रुक्षाणां कषायकटुतिक्तानां मध्ये तिक्तो रसो रौक्ष्यादवरः,

तस्माद् रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।

दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५७ ॥

रौक्ष्यात् कषायो रुक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।

तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णाल्लवणः परः ॥

कटुपाकात् स्तम्भनः । सोमगुणः स्तम्भनश्च शीतश्च । अभयायां हरीतक्यां विपर्ययो रेचनशोष्णश्च । इति वीर्यतो विपरीता कषाया हरीतकी पाक-
तश्च विपरीता रेचनत्वात् । तस्मात् सर्वं द्रव्यं न रसोपदेशेनादिशेत् । यत्तु
शीतवीर्यमधुररसमधुरपाकं तन्मधुररसोपदेशेन आदिशेत् । यच्चोष्ण-
वीर्याम्लरसाम्लपाकं तदप्यम्लरसोपदेशेनादिशेत् । एवं यदुष्णवीर्यकटु-
रसकटुपाकं तदपि कटुरसोपदेशेनादिशेदिति निगमनम् । इति ॥ ५६/५७ ॥

गुणाधरः—अथैषां मधुरादीनां गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षाणां न्यून-
मध्याधिक्यानि सन्ति न वेति ? अत आह—रौक्ष्यादित्यादि । रुक्षाणाम्
उक्तानां कषायकटुतिक्तानां मध्ये कषायो रसो रौक्ष्यादुत्तमो रुक्षः । पवन-
पृथिव्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः स्वाग्न्यम्बुधिरधिकाभ्यां
पवनपृथिवीभ्यामारभ्यमाणे कार्यं भूयसात्पावजयात् भूयस्योश्च पवनपृथिव्योः
पृथिव्या विरोधिगुणाभावान्, पवनस्य रौक्ष्यगुणस्यावजयाभावात् पौषणाच्च
रौक्ष्यमधिकं कषायरसद्रव्ये भवतीति । कटुस्तु तेषां रुक्षाणां कषायकटु-
तिक्तानां मध्ये रौक्ष्यान्मध्यमो रुक्षः, वाय्वग्निभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र
हि न्यूनैः पृथिव्यम्बुगगनैरधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यामारभ्यमाणे कटुरसद्रव्ये भूयि-
ष्ठाभ्यां वाय्वग्निगुणाभ्यामल्पानां शेषाणां गुणावजये भूयिष्ठयोर्द्वयोरेव वाय्वग्न्यो
रौक्ष्यगुणावेकीभूय मध्यमो रौक्ष्यगुणो भवति । कथं नाधिकः स्यात् ? उच्यते
भूयिष्ठयोर्वाय्वग्नोरुभयो रौक्ष्येऽपि मूत्तलाभावेनाल्पबलात् स्निग्धगुणानामपाक्
अंशस्यात्र पृथिव्याकाशाभ्यामधिकस्य स्निग्धगुणस्य निःशेषेणावजये वाय्वग्न्यो
रौक्ष्यं मध्यमं भवति । कषायद्रव्यारम्भे तु पवनपृथिवीभ्यां भूयसीभ्याम्
अमूत्तमूर्त्ताभ्यां प्रबलाभ्यामपां स्नेहावजये शेषोऽधिक एव रौक्ष्यगुणो वर्तते ।
इति । तेषामेव रुक्षाणां कषायकटुतिक्तानां मध्ये तिक्तो रसो रौक्ष्यादवरः,

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः स्निग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥

वाय्वाकाशातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः पृथिव्यप्तेजोभिराधिकाभ्यां वाय्वाकाशाभ्याश्चारभ्यमाणे तित्तरसद्रव्ये भूयसा वायुनाल्पानां गणावजयेऽपि स्नेहावजयशेषोऽल्पो रक्षो वृत्ते । तत्राकाशस्यामूत्तस्य साहाय्ये वज्रालखादिति । अथोष्णा लवणाम्लकटुका उक्तास्ते किं तुल्या उष्णा न्यूनाधिका वेति ? अत उच्यते—तथोष्णानामुष्णत्वाल्लवणः परः । इति । उष्णानां लवणाम्लकटुकानां मध्ये लवण उष्णत्वात् परः श्रेष्ठः, तोयाग्निगुणभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः पृथिवीवाय्वाकाशैर्भूयिष्ठाभ्यां तोयाग्निभ्याम् आरभ्यमाणे लवणद्रव्ये भूयिष्ठाभ्यां तोयाग्निभ्यां न्यूनानां शेषाणाम् अनुष्णानामवजयादुष्णो गुणोऽधिको वृत्ते । तोयगुणेनापि तुल्येन शीतगुणेन अवजयाभावात् । तेषामुष्णानां मध्येऽम्लमुष्णत्वान्मध्यमः । भूम्यग्निभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्रापि न्यूनैराकाशवायुतोयैरधिकाभ्यां भूम्यग्निभ्यामारभ्यमाणेऽल्लरसद्रव्ये भूम्यग्निभ्यां शेषाणामवजये तोयगुणावजयतो मध्यम उष्णोऽनेव वृत्ते नाधिक इति । कटुकश्चान्त्यः । तेषामुष्णानां लवणाम्लकटूनां मध्ये कटुकोऽन्त्य उष्णत्वादल्प उष्णः, वाय्वग्निभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाशाम्बुपृथिवीभूतैरधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यामारभ्यमाणे द्रव्ये कटुरसे वाय्वग्निभ्यां शेषाणामवजये तोयस्य शैत्येन सह वायोः शैत्यमग्निगुणोष्णस्य तुल्यमेकीभूतं प्रबलं भवति । तेन प्रबलेन शैत्येनाग्निगुणोष्णं किञ्चिज्जितावशिष्टमल्पं वृत्ते न त्वधिकम् । अथ तर्हि मधुराम्ललवणाः स्निग्धा उक्तास्तेऽपि किं तुल्या अथ किं न्यूनमध्याधिका वृत्ते इति ? अत उच्यते—स्निग्धानां मधुरः पर इति । स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्ये मधुरो रसः स्नेहात् परः उत्तमः स्निग्धः, सोमगुणातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाशवाय्वग्निभूमिगुणैरारभ्यमाणे मधुररसद्रव्ये भूमिगततोयाधिकभूतगुणाभ्यामेकीभूताभ्यां प्रबलाभ्यामधिकस्निग्धाभ्यां शेषाणामवजये वाय्वादितोऽक्षयस्यावलस्यावजयादधिकः स्नेहो वृत्ते । मध्योऽम्लो रसस्तेषां स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्येऽम्लो रसः स्नेहगुणतः मध्यः स्निग्धः । भूम्यग्निगुणभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाशवाय्वम्बुभिरधिकाभ्यां रक्षतमः, तिक्तो रक्षः, कटुस्तु मध्यो रक्षतरः, पचनम्यत्रापि । कटुकश्चाप्यक्षयवर इत्यर्थः ।

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः स्निग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥

वाय्वाकाशातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः पृथिव्यप्तेजोभिराधिकाभ्यां वाय्वाकाशाभ्याश्चारभ्यमाणे तित्तरसद्रव्ये भूयसा वायुनाल्पानां गणावजयेऽपि स्नेहावजयशेषोऽल्पो रक्षो वृत्ते । तत्राकाशस्यामूत्तस्य साहाय्ये वज्रालम्बादिति । अथोष्णा लवणाम्लकटुका उक्तास्ते किं तुल्या उष्णा न्यूनाधिका वेति ? अत उच्यते—तथोष्णानामुष्णत्वाल्लवणः परः । इति । उष्णानां लवणाम्लकटुकानां मध्ये लवण उष्णत्वात् परः श्रेष्ठः, तोयाग्निगुणभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः पृथिवीवाय्वाकाशैर्भूयिष्ठाभ्यां तोयाग्निभ्याम् आरभ्यमाणे लवणद्रव्ये भूयिष्ठाभ्यां तोयाग्निभ्यां न्यूनानां शेषाणाम् अनुष्णानामवजयादुष्णो गुणोऽधिको वृत्ते । तोयगुणेनापि तुल्येन शीतगुणेन अवजयाभावात् । तेषामुष्णानां मध्येऽम्लमुष्णत्वान्मध्यमः । भूम्यग्निभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्रापि न्यूनैराकाशवायुतोयैरधिकाभ्यां भूम्यग्निभ्यामारभ्यमाणेऽल्लरसद्रव्ये भूम्यग्निभ्यां शेषाणामवजये तोयगुणावजयतो मध्यम उष्णोऽनेव वृत्ते नाधिक इति । कटुकश्चान्त्यः । तेषामुष्णानां लवणाम्लकटूनां मध्ये कटुकोऽन्त्य उष्णत्वादल्प उष्णः, वाय्वग्निभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाशाम्बुपृथिवीभूतैरधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यामारभ्यमाणे द्रव्ये कटुरसे वाय्वग्निभ्यां शेषाणामवजये तोयस्य शैत्येन सह वायोः शैत्यमग्निगुणोष्णस्य तुल्यमेकीभूतं प्रबलं भवति । तेन प्रबलेन शैत्येनाग्निगुणोष्णं किञ्चिज्जितावशिष्टमल्पं वृत्ते न त्वधिकम् । अथ तर्हि मधुराम्ललवणाः स्निग्धा उक्तास्तेऽपि किं तुल्या अथ किं न्यूनमध्याधिका वृत्ते इति ? अत उच्यते—स्निग्धानां मधुरः पर इति । स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्ये मधुरो रसः स्नेहात् परः उत्तमः स्निग्धः, सोमगुणातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाशवाय्वग्निभूमिगुणैरारभ्यमाणे मधुररसद्रव्ये भूमिगततोयाधिकभूतगुणाभ्यामेकीभूताभ्यां प्रबलाभ्यामधिकस्निग्धाभ्यां शेषाणामवजये वाय्वादितरोक्ष्यस्यावलस्यावजयादधिकः स्नेहो वृत्ते । मध्योऽम्लो रसस्तेषां स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्येऽम्लो रसः स्नेहगुणतः मध्यः स्निग्धः । भूम्यग्निगुणभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाशवाय्वम्बुभिरधिकाभ्यां रक्षतमः, तिक्तो रक्षः, कटुस्तु मध्यो रक्षतरः ; पचनमप्यत्रापि । कटुकश्चाप्य हृत्पचर हृत्पचः ।

तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः * ।

स्वादुर्गुस्तादधिकः कषायाज्ज्वणोऽवरः ॥

भूम्यग्निभ्याञ्चारभ्यमाणेऽम्बरसद्रव्येऽधिकाभ्यां भूम्यग्निभ्यां शेषाणामवजये भूमिगततोयस्नेहेन सह तोयभूतस्य न्यूनस्य च स्नेह एकीभूतोऽग्निभूतस्य भूमिष्ठस्य रुक्षगुणेन प्रवलेनाल्पावजये मध्यमः स्नेहो वर्तते । लवणस्त्वन्तो रसः स्नेहाग्निरुच्यते । स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्ये लवणो रसः स्नेहात् अन्त्यो जघन्यः, तोयाग्निभूमिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाश-वायुपृथिवीभूतैरधिकाभ्याञ्च तोयाग्निभ्यामारभ्यमाणे लवणरसद्रव्ये तोया-ग्निभ्यां शेषाणां नूनानामवजये तोयस्नेहोऽग्ने रुक्षस्य तुल्यत्वेन भूमिगततोय-स्नेहेन युक्तोऽधिकबलः सन्नल्पः स्नेहो वर्तते इति ।

अथ तिक्तकषायमधुराः शीता उक्तास्ते किं तुल्या नूनमध्याधिका वा स्युरिति ? अत उच्यते—“तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः” इति । शीतात् तिक्ताच्छीततरः कषायो मध्यमशीतः । परो मधुर उत्तमः शीतः । कस्मात् ? सोमगुणातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वान्मधुरस्य । भूतायुभूमिष्ठपञ्च-भूतारब्धत्वात् कषायस्य । स्ववायुगुणभूमिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् तिक्तस्य । तत्र हि सोमभूतगणशीतस्य तोयवाय्वोभूमिगततोयस्थस्याधिर्यान्मधुरद्रव्येऽधिकं शैत्यम् । कषायरसद्रव्ये पवनस्य शैत्यं बलवद् भूतगततोयशैत्यं मध्यं तोयभूतस्य शैत्यमल्पमिति बह्वे रूपाणावजये मध्यमशैत्यं वर्तते । तिक्तरसद्रव्ये तु वायोः शैत्यं प्रबलं तोयस्य भूतगततोयस्य च शैत्यमल्पमेकीभूतमग्नेरुष्णावजये तत्त्वं शैत्यं श्रेष्ठं स्यादिति । एवं तर्हि मधुराम्ललवणा गुरव उक्तास्तेऽपि एक तुल्या नूनमध्याधिका वा वर्तन्ते इति ? अत उच्यते—स्वादुर्गुस्तादधिक इति । गुरुणां मधुराम्ललवणानां मध्ये स्वादुर्मधुरो गुरुतादधिकः सोमातिरिक्त-पञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि तोयस्य भूमितो लघोर्वाय्वग्न्याकाशेभ्यो गुरोः भूमेश्च गुरोर्गौरवैक्यादधिकमेव गुरुत्वम् । कषायाज्ज्वणोऽवर इति—कषायो गुरुत्वान्मध्यमः पवनपृथिव्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि नून-भूतावजये भूमिगततोयस्यालघुत्वाद् गुरुत्वरूपं गुरुत्वं भूमिगुरुत्वेन मिलितं प्रबलं

कषणोऽवर इति गुरुत्वेनेत्यर्थः । अस्मात् कटुरित्यादावस्मात् कटुरंधुः, ततो कटुकात् कायवेन अस्मात्पुनरात् तिक्तो कटुधेनोत्तमोत्तमः, उत्तमात् कटुकात्पुनरात् ।

* “मधुराच्छीततरः शीतम् कषायस्त्रादितिक्तम्” इति पाठान्तरम् ।

तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः * ।

स्वादुर्गुस्तादधिकः कषायाज्ज्वणोऽवरः ॥

भूम्यग्निभ्याश्चारभ्यमाणेऽम्बरसद्रव्येऽधिकाभ्यां भूम्यग्निभ्यां शेषाणामवजये भूमिगततोयस्नेहेन सह तोयभूतस्य न्यूनस्य च स्नेह एकीभूतोऽग्निभूतस्य भूमिष्ठस्य रुक्षगुणेन प्रवलेनाल्पावजये मध्यमः स्नेहो वर्तते । लवणस्त्वन्तो रसः स्नेहाग्निरुच्यते । स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्ये लवणो रसः स्नेहात् अन्त्यो जघन्यः, तोयाग्निभूमिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाश-वायुपृथिवीभूतैरधिकाभ्याश्च तोयाग्निभ्यामारभ्यमाणे लवणरसद्रव्ये तोया-ग्निभ्यां शेषाणां नूनानामवजये तोयस्नेहोऽग्ने रुक्षस्य तुल्यत्वेन भूमिगततोय-स्नेहेन युक्तोऽधिकबलः सन्नल्पः स्नेहो वर्तते इति ।

अथ तिक्तकषायमधुराः शीता उक्तास्ते किं तुल्या नूनमध्याधिका वा स्युरिति ? अत उच्यते—“तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः” इति । शीतात् तिक्ताच्छीततरः कषायो मध्यमशीतः । परो मधुर उत्तमः शीतः । कस्मात् ? सोमगुणातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वान्मधुरस्य । भूतायुभूमिष्ठपञ्च-भूतारब्धत्वात् कषायस्य । स्ववायुगुणभूमिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् तिक्तस्य । तत्र हि सोमभूतगणशीतस्य तोयवाय्वोभूमिगततोयस्थस्याधिर्यान्मधुरद्रव्येऽधिकं शैत्यम् । कषायरसद्रव्ये पवनस्य शैत्यं बलवद् भूतगततोयशैत्यं मध्यं तोयभूतस्य शैत्यमल्पमिति बह्वे रूपाणावजये मध्यमशैत्यं वर्तते । तिक्तरसद्रव्ये तु वायोः शैत्यं प्रबलं तोयस्य भूतगततोयस्य च शैत्यमल्पमेकीभूतमग्नेरूपावजये तत्त्वं शैत्यं श्रेष्ठं स्यादिति । एवं तर्हि मधुराम्ललवणा गुरव उक्तास्तेऽपि एक तुल्या नूनमध्याधिका वा वर्तन्ते इति ? अत उच्यते—स्वादुर्गुस्तादधिक इति । गुरुणां मधुराम्ललवणानां मध्ये स्वादुर्मधुरो गुरुतादधिकः सोमातिरिक्त-पञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि तोयस्य भूमितो लघोर्वाय्वग्न्याकाशेभ्यो गुरोः भूमेश्च गुरोर्गौरवैक्यादधिकमेव गुरुत्वम् । कषायाज्ज्वणोऽवर इति—कषायो गुरुत्वान्मध्यमः पवनपृथिव्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि नून-भूतावजये भूमिगततोयस्यालघुत्वाद् गुरुत्वरूपं गुरुत्वं भूमिगुरुत्वेन मिलितं प्रबलं

कषणोऽवर इति गुरुत्वेनेत्यर्थः । अस्मात् कटुरित्यादावस्मात् कटुरंधुः, ततो कटुकात् कायवेन अस्मात्पुनरात् तिक्तो कटुधेनोत्तमोत्तमः, उत्तमात् कटुकात्पुनरात्तमः ।

* “मधुराच्छीततरः शीतात् कषायस्तदधिकः” इति वाक्यान्तरम् ।

अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।

केचिद्विषयनामवामिच्छन्ति लवणं रसम् ।

गौरवे लाघवे चैव सोऽवरास्तूभयोरपि ॥ ५८ ॥

सत्त्वानिलानलानाममूर्तानां लघुत्वमवजित्य मध्यमं गुरुत्वं वृत्तते । तस्मात् कषायादवरो गुरुत्ववणः तोयान्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि नूनभूतानां लघुत्वावजये तोयस्याल्यगुरुत्वं भूमिगुरुत्वेनैकीभूतमप्यल्य वृत्तते । इति ।

तर्हि चाम्लकटुतिक्ता लघव उक्तास्ते किं तुल्या न्यूनमध्याधिका वेति ? अत उच्यते—“अम्लान् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः” इति । अम्लो रसो लघुवरः । तस्मादम्लालुघोरुत्तमो लघुः कटुः । उत्तमालुघोः कटुकादुत्तमो लघुस्तिक्त इतुत्तमोत्तमो लघुस्तिक्तः । तत्र हि भूम्यग्निभूयिष्ठ-पञ्चभूतारब्धत्वादम्लरसद्रव्ये न्यूनभूतानां भूम्यग्निभ्यां जये भूमिगुरुत्वमग्ने-लघुत्वम् । तयोस्तुल्ययोरवजयाभावालुघुत्वमल्पम् । कटुरसद्रव्ये च वाय्वग्नि-भूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वादन्यूनभूतावजयऽधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यां लघुभ्यां मध्यमं लघुत्वं वृत्तते । यत आकाशात् स्थूलोऽग्निरिहारम्भकः । वाय्वाकाशातिरिक्त-पञ्चभूतारम्भान् तु तिक्तोऽतिलघुः । वहिराकाशान् स्थूल इति वाय्वाकाशाारब्ध-त्वादतिलघुस्तिक्त इति । अत्र केचिद् यदाहुस्तत् दर्शयति—केचिदित्यादि । अमूनां लघूनां मध्ये लवणमवरं लघुं केचिदिच्छन्ति न त्वम्लमवरं लघुमिच्छन्ति । ततो गुरुणामवरमम्लमिच्छन्तीति तथात्वेऽपि न विरोधः स्यात् ॥ ५७ ॥

कस्मादिति ? अत उच्यते—गौरवे इत्यादि । अस्माकं सोऽम्लो गौरवेऽवरः सन् लाघवे चैवावरो भवेदित्युभयोरपि सोऽम्लो लवणश्चावर इति । तथा च यथाऽम्लो गुरुस्तथा लवणो गुरुयेथा चाम्लो लघुस्तथा लवणो लघुरिति गुरुलाघवे तुल्या भवतोऽम्ललवणाविति । तथा सति—कषायकटुतिक्त-लवणाम्लमधरा उत्तरोत्तरं स्नेहाधिकाः पूर्वपूर्वं रुसाधिकाः । लवणाम्ल-कटुतिक्तकषायमधुराः उत्तरोत्तरं शीताः पूर्वपूर्वमुष्णा अधिका इत्येवं

एकीयमतमाह—केचिदित्यादि । एकीयमतं वचनमह्मदा स्त्रीकुर्वन्नाह—गौरव इत्यादि । एतेन गौरवे लाघवे चावरत्वं लवणस्य स्त्रीकुर्वन् गौरवेऽवर इत्यनेनाम्लकटुतिक्तेभ्यो गुरुत्वं स्त्रीकरोति लवणस्य, लाघवे चावर इत्यनेनाम्ललाघु-लघुनोऽल्पं लाघवं लवणस्य स्त्रीकरोति, न च वायवम्,—अम्ले पृथिवी कारणं लवणे तु तोयं, ततः पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यत्वं

अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।

केचिद्विषयनामवामिच्छन्ति लवणं रसम् ।

गौरवे लाघवे चैव सोऽवारस्तूभयोरपि ॥ ५८ ॥

सत्त्वानिलानलानाममूर्तानां लघुत्वमवजित्य मध्यमं गुरुत्वं वृत्तते । तस्मात् कषायादवरो गुरुत्ववणः तोयान्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि नूनभूतानां लघुत्वावजये तोयस्याल्यगुरुत्वं भूमिगुरुत्वेनैकीभूतमप्यल्य वृत्तते । इति ।

तर्हि चाम्लकटुतिक्ता लघव उक्तास्ते किं तुल्या न्यूनमध्याधिका वेति ? अत उच्यते—“अम्लान् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः” इति । अम्लो रसो लघुवरः । तस्मादम्लालुघोत्तमो लघुः कटुः । उत्तमालुघोः कटुकादुत्तमो लघुस्तिक्त इतुत्तमोत्तमो लघुस्तिक्तः । तत्र हि भूम्यग्निभूमिष्ठ-पञ्चभूतारब्धत्वादम्लरसद्रव्ये न्यूनभूतानां भूम्यग्निभ्यां जये भूमिगुरुत्वमग्ने-लघुत्वम् । तयोस्तुल्ययोरवजयाभावालुघुत्वमल्पम् । कटुरसद्रव्ये च वाय्वग्नि-भूमिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वादन्यूनभूतावजयऽधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यां लघुभ्यां मध्यमं लघुत्वं वृत्तते । यत आकाशात् स्थूलोऽग्निरिहारम्भकः । वाय्वाकाशातिरिक्त-पञ्चभूतारम्भान् तु तिक्तोऽतिलघुः । वहिराकाशान् स्थूल इति वाय्वाकाशाारब्ध-त्वादतिलघुस्तिक्त इति । अत्र केचिद् यदाहुस्तत् दर्शयति—केचिदित्यादि । अमूनां लघूनां मध्ये लवणमवरं लघुं केचिदिच्छन्ति न त्वम्लमवरं लघुमिच्छन्ति । ततो गुरुणामवरमम्लमिच्छन्तीति तथात्वेऽपि न विरोधः स्यात् ॥ ५७ ॥

कस्मादिति ? अत उच्यते—गौरवे इत्यादि । अस्माकं सोऽम्लो गौरवेऽवरः सन् लाघवे चैवावरो भवेदित्युभयोरपि सोऽम्लो लवणश्चावर इति । तथा च यथाऽम्लो गुरुस्तथा लवणो गुरुयेथा चाम्लो लघुस्तथा लवणो लघुरिति गुरुलाघवे तुल्या भवतोऽम्ललवणाविति । तथा सति—कषायकटुतिक्त-लवणाम्लमधरा उत्तरोत्तरं स्नेहाधिकाः पूर्वपूर्वं रुसाधिकाः । लवणाम्ल-कटुतिक्तकषायमधुराः उत्तरोत्तरं शीताः पूर्वपूर्वमुष्णा अधिका इत्येवं

एकीयमतमाह—केचिदित्यादि । एकीयमतं वचनमहम् । स्त्रीकुर्वन्नाह—गौरव इत्यादि । एतेन गौरवे लाघवे चावरत्वं लवणस्य स्त्रीकुर्वन् गौरवेऽवर इत्यनेनाम्लकटुतिक्तेभ्यो गुरुत्वं स्त्रीकरोति लवणस्य, लाघवे चावर इत्यनेनाम्ललाघु-लघुनोऽल्पं लाघवं लवणस्य स्त्रीकरोति, न च वायवम्,—अम्ले पृथिवी कारणं लवणे तु तोयं, ततः पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यत्वं

परश्चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

कटुतिक्तकषयाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५६ ॥

कस्मान्नोक्तमिति चेत् ? न । यथा हि लवणाम्लौ गुरुलाघवे तुल्यौ तथा तिक्तलवणौ रुक्षस्निग्धाभ्यां तुल्यौ कटुतिक्तौ शीतोष्णाभ्यां तुल्यौ भवत इति तस्मात् क्रमभङ्गः । एवमपि कषायकटुतिक्तानामल्पात्यल्पस्निग्धत्वं प्रसज्यते । मधुराम्ललवणानामत्यल्पादिरुक्षत्वम् । लवणाम्लकटुकानामत्यल्पादिशीतत्वं प्रसज्यते । कटुतिक्तकषायाणामत्यल्पादुरणत्वमिति । न च तत्तद्गुणस्तत्र तत्र वृत्तते । तस्मादुक्तप्रकारेणोपदिष्टम् ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेते मधुरादयो यद्गुणकर्म्मण उक्ताः कथं तत्कलमभिनिष्पद्यत इति ? अतो विपाकमाह—परश्चात इत्यादि । अतः परश्च विपाकानां लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते यैः पाकैः फलमभिनिष्पद्यते । तद् यथा—कटुः इत्यादि । विपाक इति पाकः पचनं द्रव्याणां स्वरूपरसयोः परा वृत्तिः । सा च स्वरूपान्तरत्वेन रसान्तरत्वेन च परिणतिः । तस्या विशेषो विपाकः । जाठराग्नियोगेन भुक्तानां द्रव्याणां पाकेन जायमाने किट्टसाररूपेण पृथक्त्वे यः सारभागो द्रवरूप आद्यो रसाख्यो धातुः किट्टभागश्च मूत्रपुरीषरूपो मलधातुश्च तद्रस-मलधातुभूतरसान्तरवद्द्रव्यान्तरत्वेन भुक्तानां परिणतिविशेषोऽत्र विपाकः । उक्तञ्च—“जाठरेणाग्निना योगाद् यदुद्देति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥” इति । कस्य रसस्य किं रसान्तरत्वेनोदयः परिणामः स्यादिति ? अत आह—“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इति । भुक्तानां द्रव्याणां यः कटुस्तिक्तः कषायो वा रसः स स रसः खलु जाठरेण अग्निना पच्यमानात्तां भुक्तानां द्रव्याणां रसाख्यधातुरूपेण परिणामे तत्पाकेन पच्यमानः सन् प्रायशः कटुविपाकः स्यात् । कटुश्च कटुविशेषेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसाख्ये धातो वृत्तते । तिक्तश्च रसः कटुविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातो वृत्तते । कषायश्च कटुविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातो

कषयस्त्वैव काषयमुच्यते इति, यतः न भूतनिवेशेन गौरवलाघवे शक्ये अवधारयितुम्, तथा हि—
लोवाविरेककृतो मधुरः पृथिव्यतिरेककृतात् कषायात् गुरुर्भवति ॥ ५६—५८ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति विपाकस्यापि रसरूपत्वाद्भक्षणमाह—परमिवादि । प्रायोमहणात्

परश्चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

कटुतिक्तकषयाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५६ ॥

कस्मान्नोक्तमिति चेत् ? न । यथा हि लवणाम्लौ गुरुलाघवे तुल्यौ तथा तिक्तलवणौ रुक्षस्निग्धाभ्यां तुल्यौ कटुतिक्तौ शीतोष्णाभ्यां तुल्यौ भवत इति तस्मात् क्रमभङ्गः । एवमपि कषायकटुतिक्तानामल्पात्यल्पस्निग्धत्वं प्रसज्यते । मधुराम्ललवणानामत्यल्पादिरुक्षत्वम् । लवणाम्लकटुकानामत्यल्पादिशीतत्वं प्रसज्यते । कटुतिक्तकषायाणामत्यल्पादुरणत्वमिति । न च तत्तद्गुणस्तत्र तत्र वृत्तते । तस्मादुक्तप्रकारेणोपदिष्टम् ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेते मधुरादयो यद्गुणकर्म्मण उक्ताः कथं तत्कलमभिनिष्पद्यत इति ? अतो विपाकमाह—परश्चात इत्यादि । अतः परश्च विपाकानां लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते यैः पाकैः फलमभिनिष्पद्यते । तद् यथा—कटुः इत्यादि । विपाक इति पाकः पचनं द्रव्याणां स्वरूपरसयोः परा वृत्तिः । सा च स्वरूपान्तरत्वेन रसान्तरत्वेन च परिणतिः । तस्या विशेषो विपाकः । जाठराग्नियोगेन भुक्तानां द्रव्याणां पाकेन जायमाने किट्टसाररूपेण पृथक्त्वे यः सारभागो द्रवरूप आद्यो रसाख्यो धातुः किट्टभागश्च मूत्रपुरीषरूपो मलधातुश्च तद्रस-मलधातुभूतरसान्तरवद्द्रव्यान्तरत्वेन भुक्तानां परिणतिविशेषोऽत्र विपाकः । उक्तञ्च—“जाठरेणाग्निना योगाद् यदुद्देति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥” इति । कस्य रसस्य किं रसान्तरत्वेनोदयः परिणामः स्यादिति ? अत आह—“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इति । भुक्तानां द्रव्याणां यः कटुस्तिक्तः कषायो वा रसः स स रसः खलु जाठरेण अग्निना पच्यमानात्तां भुक्तानां द्रव्याणां रसाख्यधातुरूपेण परिणामे तत्पाकेन पच्यमानः सन् प्रायशः कटुविपाकः स्यात् । कटुश्च कटुविशेषेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसाख्ये धातो वृत्तते । तिक्तश्च रसः कटुविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातो वृत्तते । कषायश्च कटुविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातो

कषयस्त्वैव काषयमुच्यते इति, यतः न भूतनिवेशेन गौरवलाघवे शक्ये अवधारयितुम्, तथा हि—
लोवाविरेककृतो मधुरः पृथिव्यतिरेककृतात् कषायात् गुरुर्भवति ॥ ५६—५८ ॥

चक्रवार्तिः—सम्प्रति विपाकस्यापि रसरूपत्वाद्भक्षणमाह—परमिवादि । प्रायोऽग्रहणात्

वर्त्तते । प्रायश इत्यनेन कणाशुण्ड्यादीनां कटुनां कटुरसस्य मधुरः
पाकः । पटोलपत्रवेत्राग्रादीनाञ्च तिक्तानां तिक्तरसस्य च मधुरः पाकः । तथा
हरीतक्यादीनां कषायद्रव्याणां कषायरसस्य मधुरः पाको न विरुध्यते ।
एवमम्लो रसोऽम्लो पच्यते । प्रायशोऽम्लो रसोऽम्लविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः
संस्तत्र रसधातो वर्त्तते । प्रायश इत्यनेनामलकस्याम्लस्याम्लो रसो मधुरः
पच्यते । इति न विरुध्यते । तथा स्वादुमधुरं लवणस्तथा । स्वादुमधुरो रसः
प्रायशो मधुरं यथा स्यात् तथा विपच्यते । मधुरविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र
रसाख्यधातो वर्त्तते । तथा लवणश्च रसो मधुरं यथा स्यात् तथा प्रायशः
पच्यते । मधुररसविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातो वर्त्तते । प्रायश
इत्यनेनातसीनिलं मधुरांशम्लं विपाके कटुकमिति । पांशुजं लवणं कटु । इति
रसोपदेशेन कटुपाकश्चोक्त इति विरोधः । अथ सुश्रुते दृश्यते तद्यथा—
“तत्राहुरन्ये प्रतिगमं पाक इति । केचिन् त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकञ्च
इति । तन् तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्च अम्लविपाको नास्ति । पित्तं हि
विदग्धमम्लतामुपैति अनेमेन्दवान् । स यदेवं लवणोऽप्यन्यः पाको
भविष्यति । इत्येव हि विदग्धो लवणतामुपैति । मधुरो मधुररसस्याम्लो-
ऽम्लस्य । एवं सर्व्वं वामिति केचिदाहुः । दृष्टान्तञ्चोपदिशन्ति यथा—तावन्
धीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात् तथा शालियवमुद्रादयः प्रकीर्णाः
स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परिप्यजन्तीति तद्वत् । केचिद्वदन्ति अवलवन्तो
बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः । आगमे हि
द्विविध एव पाको मधुरः कटुश्चेति । तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति ।
तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्यान् गुरुता लघुता
च । पृथिव्यापश्च गुरुव्यः शेषाणि लघूनि । तस्माद् द्विविध एव पाक इति ।
भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र
पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्व्वर्त्तन्ते-
ऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥ इति ।” तत् कथमत्राम्लविपाकवचनं
सङ्गच्छत इति ? अत्रोच्यते कैश्चिन्—ब्रीहिकुलत्थादीनामम्लपाक उपलभ्यते
पित्तकोपलिङ्गेन । तथाम्बुपृथिवीगुणानामाधिक्येनाभिनिष्ठं स्या मधुरः पाको
गुरुरक्तः । तेजोवाय्वाकाशगुणानामाधिक्येनाभिनिष्ठं स्या कटुकः पाको लघुः
पिप्पलीकुलत्थादीनां रसानुगुणपाकितो वशमिति ; कटुकादिसङ्गेन तदाधारं द्रव्यमुच्यते, यतः
न रसाः पच्यन्ते, किन्तु द्रव्यमेव ; लवणस्तु तथेति लवणोऽपि मधुरविपाकप्राय इत्यर्थः ;

वर्त्तते । प्रायश इत्यनेन कणाशुण्ड्यादीनां कटुनां कटुरसस्य मधुरः
पाकः । पटोलपत्रवेत्राग्रादीनाञ्च तिक्तानां तिक्तरसस्य च मधुरः पाकः । तथा
हरीतक्यादीनां कषायद्रव्याणां कषायरसस्य मधुरः पाको न विरुध्यते ।
एवमम्लो रसोऽम्ल पच्यते । प्रायशोऽम्लो रसोऽम्लविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः
संस्तत्र रसधातौ वर्त्तते । प्रायश इत्यनेनामलकस्याम्लस्याम्लो रसो मधुरः
पच्यते । इति न विरुध्यते । तथा स्वादुमधुरं लवणस्तथा । स्वादुमधुरो रसः
प्रायशो मधुरं यथा स्यात् तथा विपच्यते । मधुरविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र
रसाख्यधातौ वर्त्तते । तथा लवणश्च रसो मधुरं यथा स्यात् तथा प्रायशः
पच्यते । मधुररसविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातौ वर्त्तते । प्रायश
इत्यनेनातसीनिलं मधुरांशम्लं विपाके कटुकमिति । पांशुजं लवणं कटु । इति
रसोपदेशेन कटुपाकश्चोक्त इति विरोधः । अथ सुश्रुते दृश्यते तद्यथा—
“तत्राहुरन्ये प्रतिगमं पाक इति । केचिन् त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकञ्च
इति । तन् तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्च अम्लविपाको नास्ति । पित्तं हि
विदग्धमम्लतामुपैति अनेमेन्दवान् । स यदेवं लवणोऽप्यन्यः पाको
भविष्यति । इत्येव हि विदग्धो लवणतामुपैति । मधुरो मधुररसस्याम्लो-
ऽम्लस्य । एवं सर्व्वं वामिति केचिदाहुः । दृष्टान्तञ्चोपदिशन्ति यथा—तावन्
क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात् तथा शालियवमुद्रादयः प्रकीर्णाः
स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परिप्यजन्तीति तद्वत् । केचिद्वदन्ति अवलवन्तो
बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः । आगमे हि
द्विविध एव पाको मधुरः कटुश्चेति । तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति ।
तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्यान् गुरुता लघुता
च । पृथिव्यापश्च गुरुव्यः शेषाणि लघूनि । तस्माद् द्विविध एव पाक इति ।
भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र
पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्व्वर्त्तन्ते-
ऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥ इति ।” तत् कथमत्राम्लविपाकवचनं
सङ्गच्छत इति ? अत्रोच्यते कैश्चिन्—ब्रीहिकुलत्थादीनामम्लपाक उपलभ्यते
पित्तकोपलिङ्गेन । तथाम्बुपृथिवीगुणानामाधिक्येनाभिनिष्ठं स्या मधुरः पाको
गुरुरक्तः । तेजोवाय्वाकाशगुणानामाधिक्येनाभिनिष्ठं स्या कटुकः पाको लघुः
पिप्पलीकुलत्थादीनां रसानुगुणपाकितौ वशमिति ; कटुकादिसङ्गेन तदाधारं द्रव्यमुच्यते, यतः
न रसाः पच्यन्ते, किन्तु द्रव्यमेव ; लवणस्तु तथेति लवणोऽपि मधुरविपाकप्राय इत्यर्थः ;

इति चेत् तर्हि कः पाकोऽम्लस्य तोयाम्लगुणभूयिष्ठस्य ? भूम्यम्लगुणबहुलस्य
 सुश्रुतोक्तस्य लवणस्य कपायस्य तु पवनपृथिवीगुणबहुलस्य च कः पाक इति ।
 मधुरकटुपाकव्यतिरिक्तपाकस्वीकारमन्तरेण नोपपात्तः स्यादिति । य एवाम्ल-
 पाकश्चरकेणोक्तः स सुश्रुतेनोष्णवीर्यद्रव्यते ततस्तन्त्रकारयोने विरोधः ।
 सुश्रुतेनाम्लपाको यत् स्वीडितः पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेमेन्दतात्,
 तदनभ्युपगमान्निरस्तमिति । एष सिद्धान्तो न मनोरमः स्यात् । यदि
 हे व्रीहिकुलत्थादीनामम्लपाक उपलभ्यते तदा पाकस्य त्रैविध्ये सिद्धे
 सुश्रुतोक्तद्वैविध्यं व्याहन्यते । तदर्थमम्लपाको वीर्य्यमुष्ण इति वचनमयुक्तम् ।
 वीर्य्यं रसत्रिपाकाभिभवात् । लवणकटुकद्रव्ययोरपुष्णवीर्य्यमस्ति किमर्थं
 तद्विपाकः स्वीकृत इति ? अथात्र ब्रूमः । बह्वैर्मान्देन विदग्धस्य पित्तस्य
 अम्लत्वे भुक्तानां षड्रसानामम्लः पाकः । स चेदिदंस्तदा कफस्य विदग्धस्य
 लवणत्वे भुक्तानां षड्रसानां लवणः पाकश्चतुर्थे एव स्वीकार्यः स्यादिति वच-
 नेन भूतगुणादागमाच्चेति वचनेन च तेषां त्रिविधपाकः प्रत्याख्यातः । ये केचित्
 षड्रसस्याहारस्य प्राकृतवैकारिकसाधारणत्वेन त्रिविधः पाको मधुरोऽम्लः कटुक-
 श्वेत्स्याहुः ; ये चैके प्रतिरसं पाक इत्याहुः ; न तु षड्रसस्याहारस्य भुक्तस्य
 एणां रसानां मध्ये कटुतिक्तकपायाणां प्रायशोऽवैकारिकः कटुविपाकोऽम्लस्य
 अम्लो मधुरलवणयोर्मधुर इति पाकत्रयं प्रत्याख्यातम् । जलकर्णेनाप्युक्त-
कटादीनां कटुविपाकोऽम्लोऽम्लस्य शेषयोर्मधुर इति । तथा च
 षड्रसेषु द्रव्येषु भुक्तेषु येषु पच्यमानेषु भ्रष्टपृथिव्योर्गव्यैर्गुणा गुरुखरादयो
 द्रवादयोऽधिका व्यक्तत्वेनाभिनिवृत्तन्ते सजातीयरूपान्तरत्वेन निष्पद्यन्ते,
 तत्र द्रव्येषु स पाको मधुरो नामाच्यते स गुरुः पाक उच्यते, गुरुगुण-
 साधर्म्याद्भ्रष्टपृथिव्योः । तस्मादत्र मधुरशब्दो गुरुपाके पारिभाषिको न तु
 मधुररसारूपे पाके । त्रयो हि रसा मधुरकपायलवणा गुरु उक्ताः । उत्तम-
 मध्यमावरास्ते तत्तद्रसद्रव्याणि तथैव गुरुणि तथैव चिरमध्यावरकाले पच्यन्त
 इति गुरुपाक उक्तः, न तु मधुरलवणयोः रसमात्रयोः पाको मधुर उक्तः ।
 इह तु मधुररसद्रव्यलवणरसद्रव्ययोः पच्यमानयोर्मधुरो रसो लवणश्च रसो
 मधुरविशेषरूपेण पच्यते । तत्र मधुररससहचरिताः स्निग्धगुरुशीताश्च तद्विशेषेण
 नितरां पच्यन्ते । लवणरससहचरितास्तु गुरुः स्निग्ध उष्णश्चति त्रयोऽपि
 विपाकलक्षणस्तु अग्निरग्निभोगादाहारस्य निष्ठाकाले यो गुण इत्यच्यते, स विपाकः वचनं हि
 “आहारेणान्निमा योगाद् बहुवेति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः” इत्यत्र

इति चेत् तर्हि कः पाकोऽम्लस्य तोयाम्लगुणभूयिष्ठस्य ? भूम्यम्लगुणबहुलस्य
 सुश्रुतोक्तस्य लवणस्य कपायस्य तु पवनपृथिवीगुणबहुलस्य च कः पाक इति ।
 मधुरकटुपाकव्यतिरिक्तपाकस्वीकारमन्तरेण नोपपात्तः स्यादिति । य एवाम्ल-
 पाकश्चरकेणोक्तः स सुश्रुतेनोष्णवीर्यद्रव्यते ततस्तन्त्रकारयोने विरोधः ।
 सुश्रुतेनाम्लपाको यत् स्वीडितः पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेमेन्दतात्,
 तदनभ्युपगमान्निरस्तमिति । एष सिद्धान्तो न मनोरमः स्यात् । यदि
 हे व्रीहिकुलत्थादीनामम्लपाक उपलभ्यते तदा पाकस्य त्रैविध्ये सिद्धे
 सुश्रुतोक्तद्वैविध्यं व्याहन्यते । तदर्थमम्लपाको वीर्य्यमुष्ण इति वचनमयुक्तम् ।
 वीर्य्यं रसत्रिपाकाभिभवात् । लवणकटुकद्रव्ययोरपुष्णवीर्य्यमस्ति किमर्थं
 तद्विपाकः स्वीकृत इति ? अथात्र ब्रूमः । बह्वे मान्देन विदग्धस्य पित्तस्य
 अम्लत्वे भुक्तानां पटुसानामम्लः पाकः । स चेदिदंस्तदा कफस्य विदग्धस्य
 लवणत्वे भुक्तानां पटुसानां लवणः पाकश्चतुर्थे एव स्वीकार्यः स्यादिति वच-
 नेन भूतगुणादागमाच्चेति वचनेन च तेषां त्रिविधपाकः प्रत्याख्यातः । ये केचित्
 पटुसस्याहारस्य प्राकृतवैकारिकसाधारणत्वेन त्रिविधः पाको मधुरोऽम्लः कटुक-
 श्वेत्स्याहुः ; ये चैके प्रतिरसं पाक इत्याहुः ; न तु पटुसस्याहारस्य भुक्तस्य
 पण्णां रसानां मध्ये कटुतिक्तकपायाणां प्रायशोऽवैकारिकः कटुविपाकोऽम्लस्य
 अम्लो मधुरलवणयोर्मधुर इति पाकत्रयं प्रत्याख्यातम् । जलकर्णेनाप्युक्त-
कटादीनां कटुविपाकोऽम्लोऽम्लस्य शेषयोर्मधुर इति । तथा च
 पटुस्युः द्रव्येषु भुक्तेषु येषु पच्यमानेषु भ्रम्यपृथिव्योर्ग्व्यर्गुणा गुरुखरादयो
 द्रवादयोऽधिका व्यक्तत्वेनाभिनिवृत्तन्ते सजातीयरूपान्तरत्वेन निष्पद्यन्ते,
 तत्र द्रव्येषु स पाको मधुरो नामाच्यते स गुरुः पाक उच्यते, गुरुगुण-
 साधर्म्याद्भ्रम्यपृथिव्योः । तस्मादत्र मधुरशब्दो गुरुपाके पारिभाषिको न तु
 मधुररसारूपे पाके । त्रयो हि रसा मधुरकपायलवणा गुरु उक्ताः । उत्तम-
 मध्यमावरास्ते तत्तद्रसद्रव्याणि तथैव गुरुणि तथैव चिरमध्यावरकाले पच्यन्त
 इति गुरुपाक उक्तः, न तु मधुरलवणयोः रसमात्रयोः पाको मधुर उक्तः ।
 इह तु मधुररसद्रव्यलवणरसद्रव्ययोः पच्यमानयोर्मधुरो रसो लवणश्च रसो
 मधुरविशेषरूपेण पच्यते । तत्र मधुररससहचरिताः स्निग्धगुरुशीताश्च तद्विशेषेण
 नितरां पच्यन्ते । लवणरससहचरितास्तु गुरुः स्निग्ध उष्णश्च त्रिप्रयोऽपि
 विपाकलक्षणस्तु अग्निरग्निभोगादाहारस्य निष्ठाकाले यो गुण इत्यच्यते, स विपाकः वचनं हि
 “आहारेणान्निमा योगाद् बहुवेति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः” इत्यत्र

मधुरत्वेन पाकान्मधुररससहचराः स्निग्धगुरुशीता विशेषेण पच्यन्ते, न तूष्णत्वम् औष्ण्यविशेषेण पच्यते । इति लवणस्य गुरोर्गुरुपाके पृथिवीगुणानां सजातीयतयाधिक्येनाभिनिवृत्तौ नोष्णगणसजातीय उष्णो न भवति मधुर-
रसपाकात् । लवणारम्भकाग्निगुणविनाशे भूमितायगुणाद्रेकात् । निःसारत्वाद्
वह्नेः । भूमितोययोः ससारत्वादुद्रेके शेषाणां भूमितायगुणानामाधिक्येनाभि-
निवृत्तिर्भवतीति द्वयोः अविराधः । एवं कषायरसद्रव्यं पच्यमाने कषायो रसः
कटुरसविशेषरूपेण पच्यते । तत्र कषायरससहचरा रुक्षशीतगुरवस्तु गुणाः
पाकात् अमृत्तस्य वायोरपगमे तद्गुणस्य शीतस्यापगमे पाथियगुणा अधिकत्वे-
नाभिनिव्वेत्तन्ते । तस्मादयं गुरुः पाको रसपाके कटुरपि मयर उच्यते । एवं
लघुपाकस्य संज्ञा कटुरुक्तः—“तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।
निव्वेत्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥” इति । तथा च—अम्लकटु-
तिक्ता अधममध्यमोत्तमा लघव उक्तास्तनस्तत्तद्रसद्रव्याणि तथैव लघूनि ।
तथैवावरमध्यमोत्तमकाले पच्यन्ते । इति लघुपाक उक्तो भूतगुणपाक एव ।
न तु अम्लकटुतिक्तरसानां पाक उक्तः । इह तु कटुतिक्तकषायाणां
कटुरसपाकोऽम्लस्याम्लरसपाक उक्तः । तस्मादम्लकटुतिक्तद्रव्येषु पच्य-
मानेषु स्वस्वम्लरसद्रव्यपाकेऽत्राग्निगुणानामम्लरसव्यातिरिक्तानामाधिक्येन
अभिनिवृत्तिर्भवति । अतोऽम्ललघुपाक उक्तः । तत्राम्लो रसस्तम्ल एव
पच्यते विशेषरूपेण तत्राम्लो रसो न तोयगुणो न वाग्निगुण उभयगुण-
योगे हि तोयस्याव्यक्तारसः परिणम्याम्लः पूर्वजानतः पश्चादम्लविशेष-
रूपेण पच्यत इत्यतोऽयं लघुपाकरूपः कटुपाको भूतगुणानामम्ल
रसस्य पुनरम्ल एव पाक इत्यत्रोपः । कटुतिक्तद्रव्याणां पाके
तिक्तस्य कटरूपेणाभिनिवृत्तिः पाकतो हि तिक्तस्याकाशस्याप्रतिघाता-
मृत्तित्वेन तद्गुणपरिणामाभावेन प्रतिघातामृत्तिपतो वायोगणपरिणामे
तेजोगुणयोगात् कटुभावनित्पत्तिरिति । इत्थञ्च रसपाकाभिप्रायेण त्रिधा
पाक उक्तः । सुश्रुते भूतगुणपाकाभिप्रायेण द्विधा पाक उक्तो गुरुश्च लघुश्चेति
क्रमेण मधुरसंज्ञः कटुसंज्ञः । इति । इत्थं भूतगुणपाके रसपाके चाबलवन्तो
बलवतां वक्ष्यमाणमाना नाभिव्यज्यन्ते । बलवन्तश्चाबलवतोऽवजित्याधिक-
त्वेनाभिव्यज्यन्ते । इति सन्नेमतानि साधूनि । वक्ष्यते हि “विरुद्धगुण-
समवाये भयसारूपमवजीयते” इति । इमे मधुराम्लकटुरूपेण रसानां त्रयो
विपाकाश्चरमपरिणामा रसाख्या आयधातो गणा भवन्ति । न तु पाकारम्भ-

मधुरत्वेन पाकान्मधुररससहचराः स्निग्धगुरुशीता विशेषेण पच्यन्ते, न तूष्णतम्
औष्ण्यविशेषेण पच्यते । इति लवणस्य गुरोगेरुपाके पथिवीगणानां

मधुरत्वेन पाकान्मधुररससहचराः स्निग्धगुरुशीता विशेषेण पच्यन्ते, न तूष्णतम्
औष्ण्यविशेषेण पच्यते । इति लवणस्य गुरोगेरुपाके पथिवीगणानां

मधुरो लवणाश्लौ च स्निग्धभावात् त्रयो रसाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥

कटुतिक्तकषयाश्च रुक्षभावात् त्रयो रसाः ।

दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ६० ॥

शुक्रहा वद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।

मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्लः ॥

चरमपर्यन्तं पच्यमाने षड्सद्रव्ये प्रथममध्यमचरमास्ववस्थामु मधुराश्लकटु-
रूपाः, ते च वक्ष्यन्ते ग्रहण्यध्याये—“अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्सस्य प्रपाकतः ।
मधुराख्यात् कफो भावात् फेनभाव उदीर्यते ॥ परन्तु पच्यमानस्य विदग्ध-
स्याश्लभावतः । आशयाच्चयवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ पकाशयन्तु
प्राप्तस्य शोण्यमाणस्य वह्निना । परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात् कफभावतः ॥”
इत्यादि । एवं पक्वस्याहारस्य प्रसादपाको रसो नाम धातुः । किट्पाको
मूत्रपुरीषकफपित्तवाना इति ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—अथ विपाकानां प्रभावमुपदेष्टुं तत्कारणरसानां प्रभावमाह—
मधुर इत्यादि । स्निग्धभावादुत्तममध्यमाधमस्निग्धताद्वातादीनां प्रमोक्षे प्रायः
क्रमेणोत्तममध्यमाधमरूपेण सुखाः सुखकरा मताः । प्रायःपदेन कपित्थादीना-
मश्लालिरसा ग्राहिणः । कटुइत्यादि । कटुतिक्तकषयाश्चेति कषायकटु-
तिक्तास्त्रयो रसा रुक्षभावादुत्तममध्यमाधमरूपताद्वातादीनां मोक्षे क्रमेणोत्तम-
मध्यमाधमरूपेण दुःखाय दृश्यन्ते । अतिग्राहिणः कषाया मध्यग्राहिणः कटुका
अल्पग्राहिणस्तित्का इति ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—अत एव विपाकस्य प्रभावमाह—भुक्रहइत्यादि । कटुर्विपाकः

चक्रपाणिः—समप्रति वक्ष्यमाणविपाकलक्षणं मधुराश्लपाकयोर्वैतमूत्रपुरीषानवरोधकरत्वे
तथा कटोर्विपाकस्य वातमूत्रपुरीषविबन्धकरत्वे हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अथ मधुराश्ललवणा
विपाकनिष्ठाः पाकं गता भवि सन्तः स्नेहगुणयोगात् वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं सुखेन कुर्वन्तीति
वाक्यार्थः ; तेन मधुराश्लपाकयोरेतत् समानं लक्षणम् ; एवं कटुतिक्तकषायेष्वपि विवर्त्येष्टेऽपि
वाक्यार्थः ॥ ६० ॥

चक्रपाणिः—समप्रति विपाकलक्षणं हेतुपुरपादितं भुक्रहइत्यादिविशेषयुक्तं वक्तुमाह—भुक्रहा
इत्यादि । अतोऽन्यदेति कटुः ।

मधुरो लवणाश्लौ च स्निग्धभावात् त्रयो रसाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥

कटुतिक्तकषयाश्च रुक्षभावात् त्रयो रसाः ।

दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ६० ॥

शुक्रहा वद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।

मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्लः ॥

चरमपर्यन्तं पच्यमाने षड्सद्रव्ये प्रथममध्यमचरमास्ववस्थामु मधुराश्लकटु-
रूपाः, ते च वक्ष्यन्ते ग्रहण्यध्याये—“अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्सस्य प्रपाकतः ।
मधुराख्यात् कफो भावात् फेनभाव उदीर्यते ॥ परन्तु पच्यमानस्य विदग्ध-
स्याश्लभावतः । आशयाच्चयवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ पकाशयन्तु
प्राप्तस्य शोण्यमाणस्य वह्निना । परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात् कफभावतः ॥”
इत्यादि । एवं पक्वस्याहारस्य प्रसादपाको रसो नाम धातुः । किट्पाको
मूत्रपुरीषकफपित्तवाना इति ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—अथ विपाकानां प्रभावमुपदेष्टुं तत्कारणरसानां प्रभावमाह—
मधुर इत्यादि । स्निग्धभावादुत्तममध्यमाधमस्निग्धताद्वातादीनां प्रमोक्षे प्रायः
क्रमेणोत्तममध्यमाधमरूपेण सुखाः सुखकरा मताः । प्रायःपदेन कपित्थादीना-
मश्लालिरसा ग्राहिणः । कटुइत्यादि । कटुतिक्तकषयाश्चेति कषायकटु-
तिक्तास्त्रयो रसा रुक्षभावादुत्तममध्यमाधमरूपताद्वातादीनां मोक्षे क्रमेणोत्तम-
मध्यमाधमरूपेण दुःखाय दृश्यन्ते । अतिग्राहिणः कषाया मध्यग्राहिणः कटुका
अल्पग्राहिणस्तित्का इति ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—अत एव विपाकस्य प्रभावमाह—भुक्रहइत्यादि । कटुर्विपाकः

चक्रपाणिः—समप्रति वक्ष्यमाणविपाकलक्षणं मधुराश्लपाकयोर्वैतमूत्रपुरीषानवरोधकरत्वे
तथा कटोर्विपाकस्य वातमूत्रपुरीषविबन्धकरत्वे हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अथ मधुराश्लकषणा
विपाकनिष्ठाः पाकं गता अपि सन्तः स्नेहगुणयोगात् वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं सुक्लेन कुर्वन्तीति
वाक्यार्थः ; तेन मधुराश्लपाकयोरेतत् समानं लक्षणम् ; एवं कटुतिक्तकषायेऽपि विवर्त्येऽपि
वाक्यार्थः ॥ ६० ॥

चक्रपाणिः—समप्रति विपाकलक्षणं हेतुपुरपादितं भुक्रहइत्यादिविशेषयुक्तं वक्तुमाह—भुक्रहा
इत्यादि । अतोऽन्यदेति कटुः ।

पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां गुरुः रयान्मधुरः कटुकाप्लावतोऽन्यथा ॥

विपाकलक्षणस्याल्प-मध्यभूयिष्ठतां प्रति ।

द्रव्याणां गुणवेशेष्यान् तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६१ ॥

शुक्रहा वृद्धविण्मूत्रो वातलक्षः । एवं कटुरसस्य ये पूर्वोक्ताः कर्मविशेषा-
वक्तुं शोधयतीत्यारभ्य लघुरुणो रुक्षश्चेत्यन्ताः । मधुरो विपाकः श्रेष्ठस्नेह-
भावान् श्रेष्ठः सृष्टविण्मूत्रकफशुक्रलः पूर्वोक्तमधुररसगुणश्च ।

अथाम्लः पाकः स्नेहभावस्य मध्यत्वान्मध्यमरूपेण सृष्टविण्मूत्रः शुक्रनाशनश्च
मध्यमः । पित्तकृत् । एवं पूर्वोक्ताम्लरसगुणश्च बोध्यः । इति ।
ननु विपाकादेव यदि द्रव्यगुणोदयः स्यात् तदा पक्षाणां रसानां गणः
कथं स्यादिति चेत् न । प्राग्विपाकाद्वि रसकार्यं भवति पाकादुत्तरं
विपाककार्यं भवति । अथेपां त्रयाणां विपाकानां संबन्धान्तरमाह—तेषा-
मित्यादि । तेषां मधुराम्लकटुविपाकानां मध्ये मधुरः पाको गुरुः स्यादतो
गरुतोऽन्यथा लघुपाको कटुकाप्लवो । तथा हि सुश्रुतादिविरोधः । एषां
विपाकलक्षणस्य शुक्रहन्त्यादिकर्मणः स्वल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति द्रव्याणां

सम्प्रति यथोक्तविपाकलक्षणानां द्रव्यभेदे कचिदल्पं च कचिन्मध्यमं च कचिन्वृत्-
कृत्स्नं यथा स्यात्, तदाह—विपाकेत्यादि । विपाकलक्षणस्याल्पभूयिष्ठतामुपलक्षयेत्, प्रति-
प्रतिद्रव्याणां गुणवेशेष्यान् हेतोरित्यर्थः । एतेन द्रव्येषु यथा वैशेष्यं मधुरत्वमधुरतरत्वमधुर-
तमत्वादि, ततो हेतोर्विपाकानामल्पत्वादयो विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचित् ब्रूवते—
प्रतिरसं पाको भवति, यथा—मधुरादीनां पक्षाणां पञ्चमधुरादयः पाका इति । कचिद् ब्रूवते—
वृद्धवतां रसानामवलवन्तो रसा वृद्धतां यान्ति, ततश्चानवस्थितः पाकः ; तत्रैतद् द्वितयपाक-
व्यवस्थाकरणमनाहत्य सुभूतेन द्विविधः पाकः—'मधुरः' 'कटुः' आह्वीकृतः ; त्रिविध्यश्च—पञ्च-
भूतात्मके द्रव्ये पृथिवीतोयातिरेकान्मधुरपाको भवति, शेषलघुभूतातिरेकान् तु कटुकः पाको भवति,
वदुक्तम्—“द्रव्येषु पञ्चमानेषु येषु स्युः पृथिवीगुणाः । निर्वर्तन्तेऽधिकस्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥
तेजोऽग्निकाकाशगुणाः पञ्चमानेषु येषु तु । निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको कटुक उच्यते ॥” इति ;
प्रतिरसपाकं तथानवस्थितपाकं च द्रव्यं रसगुणेनैव तुल्यं पाकावस्थायामपि स्यात्, तेन कश्चित्
विशेषो विपाके न तत्र बुध्यत इति सुभूतेन तत् पञ्चद्रव्यमुपेक्षितमिति साधु कृतम् । नृतीयात्म-
पाकनिरासः, पुनर्दोषमावहति, यतः ग्रीहिकुलत्वादीनामम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपलभ्यते । अथ
मन्यते—ग्रीहानेकगुणवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् ; तत्र मधुरस्य ग्रीहैक्यमते च मधुर-

पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां गुरुः रयान्मधुरः कटुकाप्लावतोऽन्यथा ॥

विपाकलक्षणस्याल्प-मध्यभूयिष्ठतां प्रति ।

द्रव्याणां गुणवेशेष्यान् तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६१ ॥

शुक्रहा वृद्धविण्मूत्रो वातलक्षः । एवं कटुरसस्य ये पूर्वोक्ताः कर्मविशेषा-
वक्तुं शोधयतीत्यारभ्य लघुरुणो रक्षश्चेत्यन्ताः । मधुरो विपाकः श्रेष्ठस्नेह-
भावान् श्रेष्ठः सृष्टविण्मूत्रकफशुक्रलः पूर्वोक्तमधुररसगुणश्च ।

अथाम्लः पाकः स्नेहभावस्य मध्यत्वान्मध्यमरूपेण सृष्टविण्मूत्रः शुक्रनाशनश्च
मध्यमः । पित्तकृत् । एवं पूर्वोक्ताम्लरसगुणश्च बोध्यः । इति ।
ननु विपाकादेव यदि द्रव्यगुणोदयः स्यात् तदा पक्षाणां रसानां गणः
कथं स्यादिति चेत् न । प्राग्विपाकाद्वि रसकार्यं भवति पाकादुत्तरं
विपाककार्यं भवति । अथैषां त्रयाणां विपाकानां संबन्धान्तरमाह—तेषा-
मित्यादि । तेषां मधुराम्लकटुविपाकानां मध्ये मधुरः पाको गुरुः स्यादतो
गुरुतोऽन्यथा लघुपाको कटुकाप्लवो । तथा हि सुश्रुतादिविरोधः । एषां
विपाकलक्षणस्य शुक्रहन्त्यादिकर्मणः स्वल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति द्रव्याणां

सम्प्रति यथोक्तविपाकलक्षणानां द्रव्यभेदे कचिदल्पं च कचिन्मध्यमं च कचिन्वृत्-
कृत्स्नं यथा स्यात्, तदाह—विपाकेत्यादि । विपाकलक्षणस्याल्पभूयिष्ठतामुपलक्षयेत्, प्रति-
प्रतिद्रव्याणां गुणवेशेष्यान् हेतोर्विशयः । एतेन द्रव्येषु यथा वैशेष्यं मधुरत्वमधुरतरत्वमधुर-
तमत्वादि, ततो हेतोर्विपाकानामल्पत्वादयो विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचित् ब्रूवते—
प्रतिरसं पाको भवति, यथा—मधुरादीनां पक्षाणां पञ्चमधुरादयः पाका इति । कचिद् ब्रूवते—
बहुवृत्ता रसानामवलवन्तो रसा वशात् यान्ति, ततश्चानवस्थितः पाकः ; तत्रैतद् द्वितयपाक-
व्यवस्थाकरणमनाहत्य सुभूतेन द्विविधः पाकः—'मधुरः' 'कटुश्चाद्रीकृतः' । द्विविध्यश्च—पञ्च-
भूतात्मके द्रव्ये पृथिवीतोयातिरेकान्मधुरपाको भवति, शेषलघुभूतातिरेकान् तु कटुकः पाको भवति,
बहुकर्म—“द्रव्येषु पञ्चमानेषु येषु स्युः पृथिवीगुणाः । निर्वर्तन्तेऽधिकस्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥
तेजोऽग्निकाकाशगुणाः पञ्चमानेषु येषु तु । निर्वर्तन्तेऽधिकस्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥” इति ;
प्रतिरसपाकं तथानवस्थितपाकं च द्रव्यं रसगुणेनैव तुल्यं पाकावस्थायामपि स्यात्, तेन कश्चित्
विशेषो विपाके न तत्र बुध्यत इति सुभूतेन तत् पञ्चद्रव्यमुपेक्षितमिति साधु कृतम् । नृतीयात्म-
पाकनिरासः, पुनर्दोषमावहति, यतः ग्रीहिकुलत्वादीनामम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपलभ्यते । अथ
मन्यते—ग्रीह्यादेरुष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् ; तत्र मधुरस्य ग्रीह्येष्टमते च मधुर-

गणवैशेष्यादल्पमध्यश्रेष्ठत्वात् तत्र तत्र विपाककर्म्मसु स्यल्पमध्यमश्रेष्ठत्वमुप-
लक्षयेत् । तेन मधुररसविपाको मधुरः श्रेष्ठो विष्मृत्रमोक्षे कफशुक्रवृद्धौ च ।
लवणरसविपाको मधुरस्त्वल्पः सृष्टविष्मृत्रः कफशुक्रत्वश्चाल्पः । अम्लश्च
मध्यमः सृष्टविष्मृत्रः शुक्रनाशनश्च मध्यमः । तिक्तकटुकपायाणां तिक्तरस-
विपाकः कटुरल्परूपेण शुक्रहा वृद्धविष्मृत्रो वातलक्षः । कटुरसविपाकः

विपाकस्योष्णधीर्यतायामपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते रसविपाकभ्यामेवस्य वीर्यस्य बाध-
नीयत्वात् ; किञ्च, अम्लपाकावात् वीर्यादेः पित्तमम्लगुणमुपपद्यते । यदि तु तदुष्णवीर्यताकृतं
स्यात्, तदा कटुगुणभूयिष्ठं त्वत्वं स्यात् । दृश्यते च वीर्यमक्षणद्वयं द्वारादिना अम्लगुणभूयिष्ठ-
तैवेति ; किञ्च, पृथिवीसोमगुणातिरेकामधुराको भवति वायव्यकाणातिरेकाच्च कटु-
भवतीत्यपेक्षया यदा वीर्यमिधुरगुणातिरेकता स्यात्, तदा सोमगुणामकस्याम्लरसोपादः कथं
प्रतिक्षेपणीयः ? अथवा तन्त्रकारयोः विमनोरोनेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यम् ? यतः
षडम्लपाकं चरको धृते, तत् सुधृतेन वीर्योष्णमिति कृत्वा समाधीयते, तेन न कश्चित् द्रव्यगुणे
विरोधः ; यत् तु सुधृतेन अम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते — “पित्तं हि विरुधमम्लतामुपैति”
इत्यादिना, तदनभ्युपगमादेव निरस्तम् । ननु लवणस्य मधुरपाकिवे पित्तकारिकाकर्तृत्वमनुप-
पन्नं, तथा तिक्तकपाययो कटुपाकिवे पित्तद्वन्द्वमनुपपन्नम् ईदृशं, सत्यपि लवणस्य मधुर-
पाकिवे तत्र लवणे रस दण्ड्य वीर्यं दण्ड्य तेन तु पित्तकारिकारकत्वम् ; विपाकास्तु तत्र
पित्तकटुहरणलक्षणे कार्यं बाधितः सन् ‘मृष्टविष्मृत्रः’ इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन,
यदुच्यते—लवणे मधुरो विपाकश्चेत्, रसवीर्योभ्यां बाधितः सन् स्वकारणकरो न स्यात् तत्
किं तेनोपदिष्टेनेति तद्विरतं स्यात् । यतः अग्रेयं मृष्टविष्मृत्रतादिना तत्र लवणे मधुरविपाकियं
लक्षणीयम् ; अनया दिशा तिक्तकपाययोऽपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये तु दोषभयात् लवणोऽम्लं
पचयत इति व्याख्यानयन्ति “लवणस्तथा” इत्यत्र तथा पचेन विरुद्धस्याम्लस्य कर्षणादिति ;
तत्र, “कटादीनां कटुको विपाकोऽम्लोऽम्लस्य दोषयोर्मधुरः” इति जतुकर्षणवचनात् ; न च वाच्यम्,—
कस्मात् त्रय एव विपाका भवन्ति, न पुनस्त्रिणादयोऽपीति, यतः भूतस्वभाव पूर्ववत्, येन मधुरा-
दयस्त्रय एव भवन्ति, भूतस्वभावाश्चापर्यनुयोज्याः । ननु, यच्च रसविपीतः पाकः—यथा—
लवणस्य मधुरः, तिक्तकपाययोश्च कटुः, स उच्यताम्, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्य
अम्लः कटुकस्य वा कटुकः, तत्कथने किं प्रयोजनम् ; यतः रसगुणैरेव तत्र विपाकगुणोऽपि
ज्ञास्यते ; ईदृशं, येन, लवणादिवद्विषयस्वरसास्तरोपादकाङ्कनिरासार्थमपि तत्रानुगुणोऽपि
विपाको वक्तव्य एव, विपाकजश्च रस आहारपरिणामान्ते भवति, प्राकृतस्तु रसो विपाकविह्वलः
परिणामकाकं वज्रयित्वा ज्ञेयः तेन, पिप्लव्या, कटुरकसत्त्वमादौ कारस्वत्वेऽप्यभ्युपगुण-
शोचनदिकर्तृत्वेन समप्रयोजनम्, मधुरविपादाद्यन्तु परिणामेन सृष्टत्वज्ञापनेन समप्रयोजनम् ;
तथा यत्र विपाकस्य रसाः समानगुणतयानुगुणा भवन्ति, तत्र बलवत् कार्यं भवति ;
विपर्यये तु दुर्लभमिति शेषम् ; एतच्च पाकत्रयं द्रव्यनियतं ग्रहण्यभ्याये वक्ष्यमाणाद्वारावका-

गणवैशेष्यादल्पमध्यश्रेष्ठत्वात् तत्र तत्र विपाककर्म्मसु स्यल्पमध्यमश्रेष्ठत्वमुप-
लक्षयेत् । तेन मधुररसविपाको मधुरः श्रेष्ठो विष्मृत्रमोक्षे कफशुक्रवृद्धौ च ।
लवणरसविपाको मधुरस्त्वल्पः सृष्टविष्मृत्रः कफशुक्रत्वत्त्वः । अम्लश्च
मध्यमः सृष्टविष्मृत्रः शुक्रनाशनश्च मध्यमः । तिक्तकटुकपायाणां तिक्तरस-
विपाकः कटुरल्परूपेण शुक्रहा वृद्धविष्मृत्रो वातलक्षः । कटुरसविपाकः

विपाकस्योष्णधीर्यतायामपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते रसविपाकभ्यामेवस्य वीर्यस्य बाध-
नीयत्वात् ; किञ्च, अम्लपाकावात् वीर्यादेः पित्तमम्लगुणमुपपद्यते । यदि तु तदुष्णवीर्यताकृतं
स्यात्, तदा कटुगुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात् । दृश्यते च वीर्यमक्षणद्वयं द्वारादिना अम्लगुणभूयिष्ठ-
तैवेति ; किञ्च, पृथिवीसोमगुणातिरेकान्मधुरपको भवति वायव्यकाजातिरेकाच्च कटु-
भवतीत्यपेक्षया यदा वीर्यमिध्रगुणातिरेकना स्यात्, तदा सोमपण्यामकस्याम्लरसोपादः कथं
प्रतिक्षेपणीयः ? अथवा तन्त्रकारयोः विमनवीर्येण वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यम् ? यतः
षडम्लपाकं चरको धृते, तत् सुधृतेन वीर्योष्णमिति कृत्वा समाधीयते, तेन न कश्चित् द्रव्यगुणे
विरोधः ; यत् तु सुधृते अम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते — “पित्तं हि विरुधमम्लतामुपैति”
इत्यादिना, तदनभ्युपगमादेव निरस्तम् । ननु लवणस्य मधुरपाकिवे पित्तकारिकाकर्तृत्वमनुप-
पन्नं, तथा तिक्तकपाययो कटुपाकिवे पित्तद्वन्द्वमनुपपन्नम् ईदृशं, सत्यपि लवणस्य मधुर-
पाकिवे तत्र लवणे रस दण्ड्य वीर्यं दण्ड्य तेन तु पित्तकारिकारकत्वम् ; विपाकास्तु तत्र
पित्तकटुहरणलक्षणे कार्यं बाधितः सन् ‘मृष्टविष्मृत्रः’ इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन,
यदुच्यते—लवणे मधुरो विपाकश्चेत्, रसवीर्योभ्यां बाधितः सन् स्वकारणकरो न स्यात् तत्
किं तेनोपदिष्टेनेति तद्विरतं स्यात् । यतः अग्रेयं मृष्टविष्मृत्रतादिना तत्र लवणे मधुरविपाकियं
लक्षणीयम् ; अनया दिशा तिक्तकपाययोऽपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये तु दोषभयात् लवणोऽम्लं
पचयत इति व्याख्यानयन्ति “लवणस्तथा” इत्यत्र तथा पचेन विरुद्धस्याम्लस्य कर्षणादिति ;
तत्र, “कटादीनां कटुको विपाकोऽम्लोऽम्लस्य दोषयोर्मधुरः” इति जतुकर्षणवचनात् ; न च वाच्यम्,—
कस्मात् त्रय एव विपाका भवन्ति, न पुनस्त्रिंशदयोऽपीति, यतः भूतस्वभाव पूर्ववः, येन मधुरा-
दयस्त्रय एव भवन्ति, भूतस्वभावाश्चापर्यनुयोज्याः । ननु, यच्च रसविपीतः पाकः—यथा—
लवणस्य मधुरः, तिक्तकपाययोश्च कटुः, स उच्यताम्, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्य
अम्लः कटुकस्य वा कटुकः, तत्कथने किं प्रयोजनम् ; यतः रसगुणैरेव तत्र विपाकगुणोऽपि
ज्ञास्यते ; ईदृशं, येन, लवणादिवद्विस्तरद्वारस्मात्तरोपादकाङ्कनिरासार्थमपि तत्रानुगुणोऽपि
विपाको वक्तव्य एव, विपाकजश्च रस आहारपरिणामान्ते भवति, प्राकृतस्तु रसो विपाकविह्वलः
परिणामकाकं वर्जयित्वा ज्ञेयः तेन, पिपपद्या, कटुरकसत्त्वमादौ कारस्वाश्लेष्यरूपेण मुख-
शोषनदिकर्तृत्वेन समप्रयोजनम्, मधुरविपादाद्यन्तु परिणामेन सृष्टत्वज्ञापनेन समप्रयोजनम् ;
तथा यत्र विपाकस्य रसाः समानगुणतयानुगुणा भवन्ति, तत्र बलवत् कार्यं भवति ;
विपर्यये तु दुर्लभमिति शेषम् ; एतच्च पाकत्रयं द्रव्यनियतं ग्रहण्यभ्याये वक्ष्यमाणाद्वारावका-

मृदुतीक्ष्णगुरुत्व-स्निग्धरुक्षोऽणशीतलम् ।

वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद् द्विविधतास्थिताः ॥

शीतोऽणमिति वीर्येभ्यः क्रियते येन या क्रिया ।

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वं वीर्यकृता हि सा ॥

कटुमध्यमरूपेण । कपायरसविपाकः कटुरक्तमरूपेणेति । इत्येवं द्रव्याणां स्नेहरीक्ष्यादिगुणत्रयेणादत्यमध्यश्रेष्ठत्वादुपलक्ष्य ब्रूयात् ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—ननु स्नेहादयो गुणाः किं कुर्वन्ति कदा चेति ? अत आह—
मृदित्यादि । मृदादिकमष्टविधं वीर्यमास्थिताः केचिदपरे केचिच्छीतोष्ण-
मित्येव द्विविधं वीर्यमास्थिताः । इति । सुश्रुते चोक्तं—“तत्र वीर्यं द्विविधम्
उष्णं शीतञ्चाप्रीयोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुः—उष्णं शीतं स्निग्धं
रुक्षं विषदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्च इत्येतानि वीर्याणि स्वस्वगुणोत्कर्षाद्
रसविभूयात्मकस्य कुर्वन्ति । इति ।” तत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्ण-
स्निग्धरुक्षमृदुतीक्ष्णविषदोपिच्छिलास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयो शीतपिच्छिला-
वद्भुत्तणभूयिष्ठः पृथिव्यम्भुगुणभूयिष्ठः स्नेहः । वाय्वग्निभूयिष्ठं रीक्ष्यम् ।
तोषाकाशभूयिष्ठं मृदुत्वं । शितिमपीरणभूयिष्ठं वैशयम् । गुरुत्वविपाका-
वृक्तगुणौ । तत्रोष्णास्निग्धौ वातघ्नौ । शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः । तीक्ष्णरुक्ष-
विषदाः श्लेष्मघ्नाः । गुरुपाको वातपित्तघ्नः । लघुपाकः श्लेष्मघ्नः । तेषां मृदु-
शीतोष्णतीक्ष्णाः स्पृशघ्नाः । पिच्छिलविषदौ चक्षुस्पर्शाभ्याम् । स्निग्धरुक्षौ
चाक्षुषौ । शीतोष्णौ मुखदुःखोत्पादनेनेति । अथ पिच्छिलविषदौ न
वीर्यसंज्ञयोक्ते गुरुत्वञ्च वीर्यसंज्ञयोक्ते । सुश्रुते विपाकावृक्ताविति । तत्र
स्वमतमाह—वीर्येभ्यस्त्यादि । क्रियते येन या क्रिया तस्यां क्रियायां तस्य सा
क्रिया साधनं वीर्यं भवति । तदि किं द्रव्याणां गुणाः कर्माणि च
चित्स्थान्यचित्स्थानि प्रभावाख्यानीति सर्वं वीर्यं भवतीति ? अत
आह—नावीर्यमित्यादि । किञ्चिदप्यवीर्यं वस्तु न किञ्चित् कर्म
विपाकान् भिन्नमेव, तत्र क्वचिन्नेवेण सर्ववैराग्येय रसानामारस्यावतात् प्रथः पाका वाच्याः ‘अन्नस्य
भुक्तनाशस्य पदरसस्य प्रपाकतः’ इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ६१ ॥

यकटाणिः—एकीयमतेन वीर्यैरुक्षणमाह—मृदित्यादि । एतच्चैतीयमतद्वयं पारिभाषिकीं
वीर्यसंज्ञां पुरस्कृत्य प्रवृत्तम् । वैद्यके हि रसविपाकाप्रभावावतिरिक्ते प्रभूतकार्यकारिणि गुणे
“वीर्यम्” इति संज्ञा, तेन अष्टविधवीर्यवादिमते पिच्छिलविषदादयो गुणा न रसादिविपरीतं

मृदुतीक्ष्णगुरुत्व-स्निग्धरुक्षोऽणशीतलम् ।

वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद् द्विविधतास्थिताः ॥

शीतोऽणमिति वीर्येऽन्तु क्रियते येन या क्रिया ।

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वं वीर्यकृता हि सा ॥

कटुमध्यमरूपेण । कषायरसविपाकः कटुरक्तमरूपेणेति । इत्येवं द्रव्याणां स्नेहरीक्ष्यादिगुणत्रयेणादत्यमध्यश्रेष्ठत्वादुपलक्ष्य ब्रूयात् ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—ननु स्नेहादयो गुणाः किं कुर्वन्ति कदा चेति ? अत आह—
मृदित्यादि । मृदादिकमष्टविधं वीर्यमास्थिताः केचिदपरे केचिच्छीतोष्ण-
मित्येव द्विविधं वीर्यमास्थिताः । इति । सुश्रुते चोक्तं—“तत्र वीर्यं द्विविधम्
उष्णं शीतञ्चाप्रीयोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुः—उष्णं शीतं स्निग्धं
रुक्षं विगदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्च इत्येतानि वीर्याणि स्वस्वगुणोत्कर्षाद्
रसविभूयात्मकस्य कुर्वन्ति । इति ।” तत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्ण-
स्निग्धरुक्षमृदुतीक्ष्णविगदापिच्छिलास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयो शीतपिच्छिला-
वद्भुत्तणभूयिष्ठः पृथिव्यम्भुगुणभूयिष्ठः स्नेहः । वाय्वग्निभूयिष्ठं रीक्ष्यम् ।
तोषाकाशभूयिष्ठं मृदुत्वं । शितिमपीरणभूयिष्ठं वैशयम् । गुरुत्वविपाका-
वृक्तगुणौ । तत्रोष्णास्निग्धौ वातघ्नौ । शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः । तीक्ष्णरुक्ष-
विगदाः श्लेष्मघ्नाः । गुरुपाको वातपित्तघ्नः । लघुपाकः श्लेष्मघ्नः । तेषां मृदु-
शीतोष्णतीक्ष्णाः स्पृशघ्नाः । पिच्छिलविगदौ चक्षुस्पर्शाभ्याम् । स्निग्धरुक्षौ
चाक्षुषौ । शीतोष्णौ मुखदुःखोत्पादनेनेति । अथ पिच्छिलविगदौ न
वीर्यसंज्ञयोक्ते गुरुत्वञ्च वीर्यसंज्ञयोक्ते । सुश्रुते विपाकावृक्ताविति । तत्र
स्वमतमाह—वीर्येऽन्वित्यादि । क्रियते येन या क्रिया तस्यां क्रियायां तस्य सा
क्रिया साधनं वीर्यं भवति । तदि किं द्रव्याणां गुणाः कर्माणि च
चित्स्थान्यचित्स्थानि प्रभावाख्यानीति सर्वं वीर्यं भवतीति ? अत
आह—नावीर्यमित्यादि । किञ्चिदप्यवीर्यं वस्तु न किञ्चित् कर्म
विपाकान् भिन्नमेव, तत्र क्वचिन्नेवेण सर्ववैराग्येय रसानामास्वाद्यतात् प्रथः पाका वाच्याः ‘अन्नस्य
भुक्तनाशस्य पदरसस्य प्रपाकतः’ इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ६१ ॥

यकटाणिः—एकीयमतेन वीर्यसंज्ञकगणमाह—मृदित्यादि । एतच्चैकीयमतद्वयं पारिभाषिकीं
वीर्यसंज्ञां पुरस्कृत्य प्रवृत्तम् । वैद्यके हि रसविपाकाप्रभावावतिरिक्ते प्रभूतकार्यकारिणि गुणे
“वीर्यम्” इति संज्ञा, तेन अष्टविधवीर्यवादिमते पिच्छिलविगदादयो गुणा न रसादिविपरीतं

रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कस्मैनिष्ठया ।

वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६२ ॥

कुरुते । कस्मात् ? सर्वा क्रिया हि यस्माद्वीर्यकृता द्रव्येष्वाप्यते ।
मुश्रुतेऽप्येवम् । येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमिति तथा द्विधा वीर्यमष्टधा
वीर्यज्ञानयोद्गयोर्धनेऽन्तर्भूतं भवति । ननु मुश्रुते चोक्तम्—“तत्
द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण मेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं
हन्ति करोति वा ॥” इति । स्वयञ्चात्राध्याये पूर्वमुक्तं—तत्र किञ्चिद्रव्याणि
गुणप्रभावादेव कास्म्युक्ताणि भवन्ति । द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावान्
यत् कुर्वन्ति तत् कम्प इत्यादि । तत् कथं नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्य-
कृता हि सा इति मङ्गच्छते ? उच्यते—तद्रव्यमात्मना किञ्चिदिति
यदुक्तं तदात्मना स्ववीर्येण प्रभावेणेति च द्रव्यस्य वीर्येणेति ततो
नानुपपत्तिः ।

यद्यप्येवं द्रव्याणां स्वभावो वीर्यं गुणाश्च रसादयः सर्वाणि
वीर्याणि तत् कथं रसादीनां भेद उपलभ्यत इति ? अत उच्यते—रसो निपात
इत्यादि । द्रव्याणामभ्यर्थाद्यमाणानां मुखे रसनायां निपाते रसो मधुगदिः

कारणं प्रायः कुर्वन्ति । तेन तेषां रसाद्यपदेशेनैव ग्रहणं । मृदादीनान्नु रसाद्यभिभाषकत्वमस्ति,
यथा—पिप्पल्यां कटुरसकार्यं पित्तकोपनमभिभूय तद्गते मृदुशीतवीर्यं पित्तमेव शमयत इति,
तथा कषाये तिक्तानुरसे महति पञ्चमूले तत्कार्यं वातकोपनमभिभूय उष्णेन संख्येण तद्विरुद्धं
वातशमनमेव क्रियते । तथा मधुरेऽपीधौ शीतवीर्येणैव वातवृद्धिरित्यादि । यदुक्तं मुश्रुते—
“एतानि सन्तु वीर्याणि स्वयल्लगुणोक्तानि रसमभिभूयात्मकम् दर्शयन्ति” इत्यादि । शीतोष्ण-
वीर्येवादिप्रसक्तान् अग्नीशोभयवाजगतः शीतोष्णयोरेव प्राधान्याज्ज्ञेयम्, इत्युक्तं—नाना-
त्मकमपि द्रव्यमग्नीशोभौ महाबली । त्यक्तादृक् जगदिव नातिक्लामति जगुश्चित् ॥ एतच्च
मतद्रव्यमप्याचार्यस्य परिभाषामिदमनुमतमेव, येन उत्तरत्र “रसवीर्यविपाकानां सामान्यं
यत्र लक्ष्यते इत्यादौ पारिभाषिकमेव वीर्यं निर्देशयति । पारिभाषिकवीर्यसंज्ञापरित्यागेन
तु शक्तिपर्यायरस वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यमप्येत्यादि । तत्त्वमिति शक्तिः, येनेति रसेन
वा विपाकेन वा प्रभावेण वा गुम्बोदिपरत्वादभिर्भाषा गुणैर्यो क्रिया तर्पणह्लादनशमनादिकृपा कुरस्ना
क्रियत इत्युपदिश्यते, तस्यां क्रियायां तद्रसादि वीर्यम्, अत एवोक्तं मुश्रुते,—“येन कुर्वन्ति
तत् वीर्यम्” इति । अत्रैव लोकप्रसिद्धामुपपत्तिमाह—नावीर्यमित्यादि । अवीर्यमशक्ति-
मिवर्धः, वीर्यंकृतेति वीर्यकृता कृता वीर्यंकृता ।

रसादीनामेकद्रव्यनिविष्टाणां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणमाह—रसो निपात इत्यादि ।

रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कस्मैनिष्ठया ।

वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६२ ॥

कुरुते । कस्मात् ? सर्वा क्रिया हि यस्माद्वीर्यकृता द्रव्येष्वाप्यते ।
मुश्रुतेऽप्येवम् । येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमिति तथा द्विधा वीर्यमष्टधा
वीर्यज्ञानयोद्गयोर्धनेऽन्तर्भूतं भवति । ननु मुश्रुते चोक्तम्—“तत्
द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण मेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं
हन्ति करोति वा ॥” इति । स्वयञ्चात्राध्याये पूर्वमुक्तं—तत्र किञ्चिद्रव्याणि
गुणप्रभावादेव कास्म्युक्ताणि भवन्ति । द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावान्
यत् कुर्वन्ति तत् कम्प इत्यादि । तत् कथं नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्य-
कृता हि सा इति मङ्गच्छते ? उच्यते—तद्रव्यमात्मना किञ्चिदिति
यदुक्तं तदात्मना स्ववीर्येण प्रभावेणेति च द्रव्यस्य वीर्येणेति ततो
नानुपपत्तिः ।

यद्यप्येवं द्रव्याणां स्वभावो वीर्यं गुणाश्च रसादयः सर्वाणि
वीर्याणि तत् कथं रसादीनां भेद उपलभ्यत इति ? अत उच्यते—रसो निपात
इत्यादि । द्रव्याणामभ्यर्थाद्यमाणानां मुखे रसनायां निपाते रसो मधुगदिः

कारणं प्रायः कुर्वन्ति । तेन तेषां रसाद्यपदेशेनैव ग्रहणं । मृदादीनान्नु रसाद्यभिभाषकत्वमस्ति,
यथा—पिप्पल्यां कटुरसकार्यं पित्तकोपनमभिभूय तद्गते मृदुशीतवीर्यं पित्तमेव शमयत इति,
तथा कषाये तिक्तानुरसे महति पञ्चमूले तत्कार्यं वातकोपनमभिभूय उष्णेन संख्येण तद्विरुद्धं
वातशमनमेव क्रियते । तथा मधुरेऽपीधौ शीतवीर्येणैव वातवृद्धिरित्यादि । यदुक्तं मुश्रुते—
“एतानि सन्तु वीर्याणि स्वयल्लगुणोक्तानि रसमभिभूयात्मकम् दर्शयन्ति” इत्यादि । शीतोष्ण-
वीर्येवादिप्रसक्तान् अग्नीशोभयवाजगतः शीतोष्णयोरेव प्राधान्याज्ज्ञेयम्, इत्युक्तं—नाना-
त्मकमपि द्रव्यमग्नीशोभौ महाबली । व्यकाशकं जगदिव नातिक्लामति जगुश्चित् ॥ एतच्च
मतद्रव्यमप्याचार्यस्य परिभाषामिदमनुमतमेव, येन उत्तरत्र “रसवीर्यविपाकानां सामान्यं
यत्र लक्ष्यते इत्यादौ पारिभाषिकमेव वीर्यं निर्देशयति । पारिभाषिकवीर्यसंज्ञापरित्यागेन
तु शक्तिपर्यायरस वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यमप्येत्यादि । तत्त्वमिति शक्तिः, येनेति रसेन
वा विपाकेन वा प्रभावेण वा गुम्बोदितत्वादितिभिर्वा गुणैर्या क्रिया तर्पणह्लादनशमनादिकृपा कुरस्ना
क्रियत इत्युपदिश्यते, तस्यां क्रियायां तद्रसादि वीर्यम्, अत एवोक्तं मुश्रुते,—“येन कुर्वन्ति
तत् वीर्यम्” इति । अत्रैव लोकप्रसिद्धामुपपत्तिमाह—नावीर्यमित्यादि । अवीर्यमशक्ति-
मिवर्धः, वीर्यंकृतेति वीर्यकृता कृता वीर्यंकृता ।

रसादीनामेकद्रव्यनिविष्टाणां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणमाह—रसो निपात इत्यादि ।

रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।

विशेषः कर्मणाञ्चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥

कटुकः कटुकः पाके वीर्याण्याश्चित्रको मतः ।

तद्वद् दन्ती प्रभावात् तु विरेचयति मानवम् ॥

उपलभ्यते । न तु सर्वं वीर्यम् । तदि विपाकोऽपि वीर्यं निपाते द्रव्याणां
नोपलभ्यते । कथमुपलभ्यते ? तदाह—विपाकः कर्मनिष्ठयेति । द्रव्याणां
भुक्तानां यावन्ति कर्माणि तावतां कर्मणां निष्ठया परिसमाप्ता विपाक
उपलभ्यते । तदि रसविपाकयोर्वीर्ययोरुपलब्धिकारणमुक्त्वा शेषं यावद्वीर्यं
संज्ञं तदुपलब्धिमाह वीर्यं यावदित्यादि । द्रव्याणां रसनायां निपातान्
प्रभृति शरीरेऽधीवासाद् यावदुपलभ्यते । कदाचित् कस्यचित् रसस्योपलब्धि-
निपाते विपाकस्य कर्मनिष्ठया शेषाणां यथाहमिति ॥ ६२ ॥

गङ्गाधरः ननु द्रव्याणां गूणाः कर्माणि च दृश्यन्ते पदार्थाः । द्रव्यप्रभावश्च
कीदृश इति ? अत उच्यते—रसेत्यादि । यत्र वस्तुनि रसवीर्यविपाकानां
सामान्यं यस्य रसस्य यन् कार्यं यस्य विपाकस्य च यन् कार्यं यस्य वीर्यस्य
न यन् कार्यं तत्तस्य सामान्यं यत्र वस्तुनि लक्ष्यते तत्र कर्मणाञ्च यो विशेषो
लक्ष्यते स कर्मणां विशेषस्तस्य वा वस्तुनः प्रभावः स्मृतः । तदुदाहरति—
कटुक इत्यादि । चित्रकः कटुको रसे पाके च कटुकः । वीर्यं चोष्णः । तस्य
निपात इति रसनायोगे, कर्मनिष्ठयेति कर्मणां निष्ठा निष्पत्तिः कर्मनिष्ठा क्रिया-
परिसमाप्तिः रसोपयोगे सति योग्यस्याहारपरिणामकृतः कर्मविशेषः कफशुक्राभिवृद्धादि-
लक्षणः, तेन विपाको निश्चायते, अधीवासः सहावस्थानं, यावदधीवासादिति यावच्छरीरनिवासान्
एतच्च पाकान् एव निपातारब्धौ ज्ञेयम् । निपातारब्धेति शरीरसंयोगमात्रात्, तेन किञ्चिद्
वीर्यमधीवासादुपलभ्यते, यथा—आनूपमांसदेहलक्षणम् किञ्चिच्च निपातारब्धे लभ्यते यथा—
मरीचादीनां तीक्ष्णत्वादि, किञ्चिच्च निपाताधीवासाभ्याञ्च यथा—मरीचादीनां दीपनीयादीनाम्
एव, एतेन रसः प्रत्यक्षेणैव विपाकस्तु नित्यपरोक्षस्तत्कार्येणानुमीयते, वीर्यंस्तु किञ्चिदनु-
मानेन, यथा—सैन्धवगतं सैन्धम् आनूपमांसगतं वा भीष्क्यं, किञ्चिच्च वीर्यं प्रत्यक्षेणैव यथा—
राजकागतं तैक्ष्ण्यं प्राणेन, पिच्छलविषादस्निग्धरुक्षादयः चक्षुःस्पर्शनाभ्यां निश्चायन्ते इति
वाक्यार्थः । एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमञ्च ज्ञेयम्, एतच्च यथासम्भवं गुरुलज्वादिषु बाल्येषु
लक्षणं ज्ञेयम्, द्रव्याणामिति उपयुक्तमानद्रव्याणाम्, एतच्च वीर्यलक्षणं पारिभाषिकमेव ॥ ६२ ॥

चक्रपाणिः—प्रभावलक्षणमाह—रसवीर्येत्यादि । सामान्यमिति तुल्यता, विशेषः कर्मणाम्
इति द्रव्याद्याभवाणां विरेचनत्वादीनां, सामान्यं लक्ष्यत इत्यनेन रसादिकार्यत्वेन यथाह-

रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।

विशेषः कर्मणाञ्चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥

कटुकः कटुकः पाके वीर्याण्यश्चित्रको मतः ।

तद्वद् दन्ती प्रभावात् तु विरेचयति मानवम् ॥

उपलभ्यते । न तु सर्वं वीर्यम् । तदि विपाकोऽपि वीर्यं निपाते द्रव्याणां
नोपलभ्यते । कथमुपलभ्यते ? तदाह—विपाकः कर्मनिष्ठयेति । द्रव्याणां
भुक्तानां यावन्ति कर्माणि तावतां कर्मणां निष्ठया परिसमाप्ता विपाक
उपलभ्यते । तदि रसविपाकयोर्वीर्ययोरुपलब्धिकारणमुक्त्वा शेषं यावद्वीर्यं
संज्ञं तदुपलब्धिमाह वीर्यं यावदित्यादि । द्रव्याणां रसनायां निपातान्
प्रभृति शरीरेऽधीवासाद् यावदुपलभ्यते । कदाचित् कस्यचित् रसस्योपलब्धि-
निपाते विपाकस्य कर्मनिष्ठया शेषाणां यथाहमिति ॥ ६२ ॥

गङ्गाधरः ननु द्रव्याणां गुणाः कर्माणि च दृश्यन्ते पदार्थाः । द्रव्यप्रभावश्च
कीदृश इति ? अत उच्यते—रसेत्यादि । यत्र वस्तुनि रसवीर्यविपाकानां
सामान्यं यस्य रसस्य यन् कार्यं यस्य विपाकस्य च यन् कार्यं यस्य वीर्यस्य
न यन् कार्यं तत्तस्य सामान्यं यत्र वस्तुनि लक्ष्यते तत्र कर्मणाञ्च यो विशेषो
लक्ष्यते स कर्मणां विशेषस्तस्य वा वस्तुनः प्रभावः स्मृतः । तदुदाहरति—
कटुक इत्यादि । चित्रकः कटुको रसे पाके च कटुकः । वीर्यं चोष्णः । तस्य
निपात इति रसनायोगे, कर्मनिष्ठयेति कर्मणां निष्ठा निष्पत्तिः कर्मनिष्ठा क्रिया-
परिसमाप्तिः रसोपयोगे सति योग्यस्याहारपरिणामकृतः कर्मविशेषः कफशुक्राभिवृद्धादि-
लक्षणः, तेन विपाको निश्चायते, अधीवासः महावस्थानं, यावदधीवासादिति यावच्छरीरनिवासान्
एतच्च पाकान् एव निपातारब्धौ ज्ञेयम् । निपातारब्धेति शरीरसंयोगमात्रात्, तेन किञ्चिद्
वीर्यमधीवासादुपलभ्यते, यथा—आनूपमांसदेहलक्षणम् किञ्चिच्च निपातारब्धे लभ्यते यथा—
मरीचादीनां तीक्ष्णत्वादि, किञ्चिच्च निपाताधीवासाभ्याञ्च यथा—मरीचादीनां दीपनीयादीनाम्
एव, एतेन रसः प्रत्यक्षेणैव विपाकस्तु नित्यपरोक्षस्तत्कार्येणानुमीयते, वीर्यंस्तु किञ्चिदनु-
मानेन, यथा—सैन्धवगतं सैन्धम् आनूपमांसगतं वा भीष्क्यं, किञ्चिच्च वीर्यं प्रत्यक्षेणैव यथा—
राजकागतं तैक्ष्ण्यं प्राणेन, पिच्छलविषादस्निग्धरुक्षादयः चक्षुःस्पर्शनाभ्यां निश्चायन्ते इति
वाक्यार्थः । एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमञ्च ज्ञेयम्, एतच्च यथासम्भवं गुरुलज्वादिषु बाल्येषु
लक्षणं ज्ञेयम्, द्रव्याणामिति उपयुक्तमानद्रव्याणाम्, एतच्च वीर्यलक्षणं पारिभाषिकमेव ॥ ६२ ॥

चक्रपाणिः—प्रभावलक्षणमाह—रसवीर्येत्यादि । सामान्यमिति लुप्यता, विशेषः कर्मणाम्
इति द्रव्याणां शेषाणां विरेचनत्वादीनां, सामान्यं लक्ष्यत इत्यनेन रसादिकार्यत्वेन यथाह-

विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।

ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥

मणीनां धारणीयानां कर्म यद् विविधात्मकम् ।

तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ६३ ॥

तस्य काय्य सामान्यं कटुरसस्य यत् काय्यं कटुपाकस्य यत् काय्यं मुष्ण-
वीर्यस्य च यत् काय्यं तत्तल्लक्ष्यते न चाधिकं कर्म लक्ष्यते । तद्वद् दन्ती
रसे कटुका पाके कटुका वीर्यं चोष्णा तत्तद्रसपाकवीर्याणां कर्माणि
शुक्रहृन्नविषमूत्रवन्धादीनि यानि तेषु मध्ये सर्वं सामान्यं लक्ष्यते
विशेषस्तु विरेचनं कर्म लक्ष्यते यत्तन् प्रभावान्मानवं विरेचयति ।
अपरञ्च—विषमित्त्वादि । विषं विषघ्नं यदुक्तं जङ्गमविषघ्नं
स्थावरविषं, स्थावरविषघ्नं जङ्गमविषं विपरीतगतिताम् । जङ्गमविषमृद्गं
स्थावरविषमभोगमिति परस्परं गतिविपरीतत्वेन मिथो नाशकमपि यद्गति-
विपर्ययेः स प्रभावादेवेति । यच्चोर्ध्वानुलोमिकं द्रव्यं मदनानि विवृतादिकं
तदपि प्रभावप्रभावितम् । एवं चन्द्रकान्तादीनां मणीनां ग्रहपीडादिशान्त्यर्थ-
मपामागमूलादीनां धारणीयानां यदाहविपादिग्रहपीडादिप्रशमनादिकं विवि-
धात्मकं कर्म दृश्यते तेषां प्रभावकृतं तत्तत् कर्म न तु रसपाकवीर्यकृतं
भवति । न तु येन या क्रिया क्रियते तस्यां क्रियायां तस्य तद्वीर्यमुक्तम् ।
ततो वीर्यमेव प्रभावः कथं वीर्यसामान्ये कर्मविशेष एव प्रभावोऽतिरिच्यत
इति ? अत आह—प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते इति । येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमिति

धारयितुं शक्यते काय्य, तत् प्रभावकृतमिति सूचयति, अत एवोक्तम्—“प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते” ।
रसवीर्यविपाकतयाचिन्त्य इत्यर्थः । अस्मैव इरमिगमन्वाद्वाहरणानि बहुव्याह—कटुक
हृत्पादिना । तद्वहन्ती विषघ्नसमागुणा, विषघ्नमुक्तमिति तस्माद् दंष्ट्राविषं मोलम्
हृत्पादिना ; ऊर्ध्वानुलोमिकमिति युगपत् उभयभागहरम् ; दिवा, ऊर्ध्वं हरं तथा अनुलोमकरञ्च ।

कर्मं यद्विविधात्मकमिति विषहरणशूलहरणादि ; एतच्चोदाहरणमात्रम्, तेन, जीवन-
मेष्यादिद्रव्यस्य रसाद्यचिन्त्यं सर्वं ‘प्रभावः’ इति ज्ञेयम् ; प्रभावश्चेह द्रव्यशक्तिरभि-
प्रेता, सा च द्रव्याणां सामान्यविशेषः—दन्तीत्वादियुक्ता व्यक्तिरेव, यतः शक्तिर्हि स्वरूपमेव
भावनाम्, नातिरिक्तं किञ्चिद्गमन्तरं भावनाम् ; एवं प्रदेशान्तरोक्त्युगप्रभावेष्वपि वाच्यम्,
यथोक्तं—‘द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावाद्’ इत्यादि ; न च वाच्यम्—‘दन्त्यादिरेव

विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।

ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥

मणीनां धारणीयानां कर्म यद् विविधात्मकम् ।

तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ६३ ॥

तस्य काय्य सामान्यं कटुरसस्य यत् काय्यं कटुपाकस्य यत् काय्यं मुष्ण-
वीर्यस्य च यत् काय्यं तत्तल्लक्ष्यते न चाधिकं कर्म लक्ष्यते । तद्वद् दन्ती
रसे कटुका पाके कटुका वीर्यं चोष्णा तत्तद्रसपाकवीर्याणां कर्माणि
शुक्रहृन्नविषमूत्रवन्धादीनि यानि तेषु मध्ये सर्वं सामान्यं लक्ष्यते
विशेषस्तु विरेचनं कर्म लक्ष्यते यत्तन् प्रभावान्मानवं विरेचयति ।
अपरञ्च—विषमित्यादि । विषं विषघ्नं यदुक्तं जङ्गमविषघ्नं
स्थावरविषं, स्थावरविषघ्नं जङ्गमविषं विपरीतगतिताम् । जङ्गमविषमृद्गं
स्थावरविषमभोगमिति परस्परं गतिविपरीतत्वेन मिथो नाशकमपि यद्गति-
विपर्ययेऽस्य स प्रभावादेवेति । यच्चोर्ध्वानुलोमिकं द्रव्यं मदनानि विवृतादिकं
तदपि प्रभावप्रभावितम् । एवं चन्द्रकान्तादीनां मणीनां ग्रहपीडादिशान्त्यर्थं
मपामागमूलादीनां धारणीयानां यदाहविपादिग्रहपीडादिप्रशमनादिकं विवि-
धात्मकं कर्म दृश्यते तेषां प्रभावकृतं तत्तत् कर्म न तु रसपाकवीर्यकृतं
भवति । न तु येन या क्रिया क्रियते तस्यां क्रियायां तस्य तद्वीर्यमुक्तम् ।
ततो वीर्यमेव प्रभावः कथं वीर्यसामान्ये कर्मविशेष एव प्रभावोऽतिरिच्यत
इति ? अत आह—प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते इति । येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमिति

धारयितुं शक्यते काय्य, तत् प्रभावकृतमिति सूचयति, अत एवोक्तम्—“प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते” ।
रसवीर्यविपाकतयाचिन्त्य इत्यर्थः । अस्मैव इरमिगमन्वाद्वाहरणानि बहुव्याह—कटुक
हृत्पादिना । तद्वहन्ती विषघ्नसमागुणा, विषघ्नमुक्तमिति तस्माद् दंष्ट्राविषं मोलम्
हृत्पादिना ; ऊर्ध्वानुलोमिकमिति युगपत् उभयभागहरम् ; दिवा, ऊर्ध्वं हरं तथा अनुलोमहरञ्च ।

कर्मं यद्विविधात्मकमिति विषहरणशूलहरणादि ; एतच्चोदाहरणमात्रम् ; तेन, जीवन-
सेध्यादिद्रव्यस्य रसाद्यचिन्त्यं सर्वं ‘प्रभावः’ इति ज्ञेयम् ; प्रभावश्चेह द्रव्यशक्तिरभि-
प्रेता, सा च द्रव्याणां सामान्यविशेषः—दन्तीत्वादियुक्ता व्यक्तिरेव, यतः शक्तिर्हि स्वरूपमेव
भावनाम्, नातिरिक्तं किञ्चिद्गमन्तरं भावनाम् ; एवं प्रदेशान्तरोक्त्युगप्रभावेष्वपि वाच्यम्,
यथोक्तं—‘द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावाद्’ इत्यादि ; न च वाच्यम्—‘दन्त्यादिरेव

किञ्चिद् रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चायम् ।

द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ॥

साधारणलक्षणेन रसपाकशब्दस्पर्शादिगुणलयावदादीनि कर्माणि च सर्वानि वीर्याणि भवन्ति । तत्र यस्य यत् कर्म तत् तस्य चिन्तया निव्वक्तुं शक्यं तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यस्य यत् कर्मविशेषः सोऽचिन्तयः तत्तद्रसपाकगुणकर्मभिः कार्येतया चिन्तयितुमशक्यस्ततः प्रभावः शक्तिविशेष उच्यते । प्रभवं प्रभावः सामर्थ्यं स्वस्वार्म्भकद्रव्यसंयोगे समवेतानां तेषां द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वात् तत्र द्रव्यान् सजातीयद्रव्यान्तरं जायते गुणात् सजातीयगुणान्तरं जायते । कर्मणान् सजातीयकर्मारम्भकत्वनियमाभावात् कर्मासाध्यकर्माभावाच्च यत्र विजातीयं कर्म तदारम्भकद्रव्याणां कर्माण्यारभन्ते । तद्विजातीयं कर्म खन्वचिन्त्यं स प्रभाव उच्यते । कार्यभूतं कर्मदं कर्मपदार्थः प्रभावः । कार्यद्रव्यं दन्तआदिकं तत्कर्मविशेषेण स्वीयेन प्रभावेण विरेचनादि कर्म करोतीति ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—तथा चोच्यते—किञ्चिदित्यादि । द्रव्यन्तु रसेन किञ्चिद् कर्म कुरुते । अपरं किञ्चिद् कर्म वीर्येण वीर्यसंबन्धेन गुणाष्टकेन कुरुते । किञ्चन कर्म गुणेन रसवीर्यसंबन्धगुणव्यतिरिक्तेन गन्धादिस्थिरसरादिना कुरुते । किञ्चन कर्म पाकेन कुरुते । किञ्चन कर्म स्वस्य प्रभावेण कुरुते । इति प्राधान्याद्द्रव्यप्रभाव उदाहृतः । रसादीनां खलु मधुरादीनामपि यत् स्वस्वलक्षणं स्वभावसिद्धं तत् तस्य तस्य प्रभावकृतमुन्नेयम् । यथाग्ने रूपां प्रकाशयति भूमे रूपां तपो न प्रकाशयति । औष्ण्यं दहति शैत्यं शीतयतीत्येवमादि सर्वं प्रभाववदेव नाप्रभावं किञ्चिदस्ति द्रव्यं वा गुणो वा कर्म वेति ।

स्वरूपत एव विरेचयति, तेन किमिति जलाद्युपहता दन्ती न विरेचयतीति ; प्रतिबन्धकाभावविशिष्टस्यैव प्रभावस्य कारणत्वात्, जलोपहतायां दन्त्यां जलोपघातः प्रतिबन्धक इत्याद्यनुसरणीयम् ; नैयायिकान्किशारे—या च विषय विपक्षत्वे उपपत्तिरुक्ता अद्वाधोगामित्वविरोधलक्षणा, साम्यभोगत्वात् प्रभावादेव स्यात् ; एवमूहानुकोमिकत्वाद्वा पार्थिवत्वादिलक्षणेऽपि वाच्यम् ॥ ६३ ॥

किञ्चिद् रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चायम् ।

द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ॥

साधारणलक्षणेन रसपाकशब्दस्पर्शादिगूढलाघवादीनि कर्माणि च सर्वानि वीर्याणि भवन्ति । तत्र यस्य यत् कर्म तत् तस्य चिन्तया निव्वक्तुं शक्यं तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यस्य यत् कर्मविशेषः सोऽचिन्तयः तत्तद्रसपाकगुणकर्मभिः कार्येतया चिन्तयितुमशक्यस्ततः प्रभावः शक्तिविशेष उच्यते । प्रभवं प्रभावः सामर्थ्यं स्वस्वार्म्भकद्रव्यसंयोगे समवेतानां तेषां द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वात् तत्र द्रव्यान् सजातीयद्रव्यान्तरं जायते गुणात् सजातीयगुणान्तरं जायते । कर्मणान् सजातीयकर्मारम्भकत्वनियमाभावात् कर्मासाध्यकर्माभावाच्च यत्र विजातीयं कर्म तदारम्भकद्रव्याणां कर्माण्यारभन्ते । तद्विजातीयं कर्म खन्वचिन्त्यं स प्रभाव उच्यते । कार्यभूतं कर्मदं कर्मपदार्थः प्रभावः । कार्यद्रव्यं दन्तआदिकं तत्कर्मविशेषेण स्वीयेन प्रभावेण विरेचनादि कर्म करोतीति ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—तथा चोच्यते—किञ्चिदित्यादि । द्रव्यन्तु रसेन किञ्चिद् कर्म कुरुते । अपरं किञ्चिद् कर्म वीर्येण वीर्यसंबन्धेन गुणाष्टकेन कुरुते । किञ्चन कर्म गुणेन रसवीर्यसंबन्धगुणव्यतिरिक्ते न गन्धादिस्थिरसरादिना कुरुते । किञ्चन कर्म पाकेन कुरुते । किञ्चन कर्म स्वस्य प्रभावेण कुरुते । इति प्राधान्याद्द्रव्यप्रभाव उदाहृतः । रसादीनां खलु मधुरादीनामपि यत् स्वस्वलक्षणं स्वभावसिद्धं तत् तस्य तस्य प्रभावकृतमुन्नेयम् । यथाग्ने रूपां प्रकाशयति भूमे रूपां तपो न प्रकाशयति । औष्ण्यं दहति शैत्यं शीतयतीत्येवमादि सर्वं प्रभाववदेव नाप्रभावं किञ्चिदस्ति द्रव्यं वा गुणो वा कर्म वेति ।

स्वरूपत एव विरेचयति, तेन किमिति जलाद्युपहता दन्ती न विरेचयतीति ; प्रतिबन्धकाभावविशिष्टस्यैव प्रभावस्य कारणत्वात्, जलोपहतायां दन्त्यां जलोपघातः प्रतिबन्धक इत्याद्यनुसरणीयम् ; नैयायिकान्किशारे—या च विषय विपक्षत्वे उपपत्तिरुक्ता अद्वाधोगामित्वविरोधलक्षणा, साम्यभोगत्वात् प्रभावादेव स्यात् ; एवमूहानुकोमिकत्वाद्वा पार्थिवत्वादिलक्षणेऽपि वाच्यम् ॥ ६३ ॥

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।

गुणसाम्ये * रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥

सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।

पण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥ ६८ ॥

ननु मृदुतीक्ष्णादयोऽष्टौ गुणाः कथं वीर्यसंज्ञया पृथगुपदिश्यन्ते इति ?
अत उच्यते—रसमित्यादि । द्रव्ये यो रसो वर्त्तते यदि पाकश्च स एव
रसः स्यात् तदा न विरोधः स्यात् । यत्र द्रव्ये रसपाकयोर्विरोधो वर्त्तते यथा—
तिक्तः पित्तशमनस्तस्य पाकः कटुः पित्तवद्धनस्तत्र विपाको रसमपोहति
स्वबलगुणोत्कर्षात् । तिक्तस्तु प्राग्विपाकात् स्वकम्पं करोति पाके तु कटुः
सन् तिक्तकम्पं न कृत्वा कटुककम्पं करोतीति । वीर्यन्तु मृदुतीक्ष्णादिगुणाष्टकं
तौ रसविपाकौ विरोधिनो अपोहति स्वबलगुणोत्कर्षात् । यथाकार्गुरु-
गुहूचीनां तिक्तं रसं कटुश्च विपाकमुष्णवीर्यमपोहति । निपातावधि यावदधी-
वासं तिक्तकार्यकटुपाककार्यं न कृत्वोष्णवीर्यकार्यमर्कादीनि कुर्वन्ति ।
प्रभावस्तु तानि रसविपाकवीर्याण्यपोहति स्वबलगुणोत्कर्षात् । यथा दन्ती
कटुरसकार्यं कटुपाककार्यमुष्णवीर्यकार्यञ्च निरस्य प्रभावकार्यं विरेचनं
करोति । कुत एवं बलाबलं रसादीनामिति ? अत उच्यते—गुणसाम्य इत्यादि ।
रसादीनां रसविपाकवीर्यप्रभावाणां गुणकम्पतया विशेषे मन्यपि द्रव्यस्य
कार्यभूतस्य द्रव्यगुणकम्पसमुदायान्मकस्यारम्भकाणां द्रव्याणां प्राधान्याद्
द्रव्यांशस्य प्राधान्यं गुणकम्पणामारम्भकाणामप्राधान्यात् तदारब्धगुणकम्पणा-
मपि रसविपाकवीर्यसंज्ञप्रभावाणां गुणीभावाद् गुणसंज्ञा तद्गुणभाव-
साम्येऽपि खल्वतिबलं रसादधिकं बलं विपाकस्य विपाकाद्वीर्यस्य वीर्यान्
प्रभावस्य यत् तन्नैसर्गिकं स्थाभाविकं स्वभावसिद्धं न तु कारणजमिति ।
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“एतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षात् रसमभिभूयात्मकम्पं
कुर्वन्ति । यथा—तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं चान्नं शमयेदुष्ण-
वीर्येत्तात् । तथा कुलत्थः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुर-

जलपाणिः—विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

* बलसाम्ये इति वा पाठः ।

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।

गुणसाम्ये * रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥

सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।

पण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥ ६८ ॥

ननु मृदुतीक्ष्णादयोऽष्टौ गुणाः कथं वीर्यसंज्ञया पृथगुपदिश्यन्ते इति ?
अत उच्यते—रसमित्यादि । द्रव्ये यो रसो वर्त्तते यदि पाकश्च स एव
रसः स्यात् तदा न विरोधः स्यात् । यत्र द्रव्ये रसपाकयोर्विरोधो वर्त्तते यथा—
तिक्तः पित्तशमनस्तस्य पाकः कटुः पित्तवद्धनस्तत्र विपाको रसमपोहति
स्वबलगुणोत्कर्षात् । तिक्तस्तु प्राग्विपाकात् स्वकम्पं करोति पाके तु कटुः
सन् तिक्तकम्पेन कृत्वा कटुककम्पे करोतीति । वीर्यन्तु मृदुतीक्ष्णादिगुणाष्टकं
तौ रसविपाकौ विरोधिनो अपोहति स्वबलगुणोत्कर्षात् । यथाकारु-
गुद्बीजाणां तिक्तं रसं कटुश्च विपाकमुष्णवीर्यमपोहति । निपातावधि यावदधी-
वासं तिक्तकार्यकटुपाककार्यं न कृत्वोष्णवीर्यकार्यमर्कादीनि कुर्वन्ति ।
प्रभावस्तु तानि रसविपाकवीर्याण्यपोहति स्वबलगुणोत्कर्षात् । यथा दन्ती
कटुरसकार्यं कटुपाककार्यमुष्णवीर्यकार्यञ्च निरस्य प्रभावकार्यं विरेचनं
करोति । कुत एवं बलाबलं रसादीनामिति ? अत उच्यते—गुणसाम्य इत्यादि ।
रसादीनां रसविपाकवीर्यप्रभावाणां गुणकम्पतया विशेषे मन्यपि द्रव्यस्य
कार्यभूतस्य द्रव्यगुणकम्पसमुदायान्मकस्याारम्भकाणां द्रव्याणां प्राधान्याद्
द्रव्यांशस्य प्राधान्यं गुणकम्पणामारम्भकाणामप्राधान्यात् तदारब्धगुणकम्पणा-
मपि रसविपाकवीर्यसंज्ञप्रभावाणां गुणीभावाद् गुणसंज्ञा तद्गुणभाव-
साम्येऽपि खल्वतिबलं रसादधिकं बलं विपाकस्य विपाकाद्वीर्यस्य वीर्यान्
प्रभावस्य यत् तन्नैसर्गिकं स्थाभाविकं स्वभावसिद्धं न तु कारणजमिति ।
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“एतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षात् रसमभिभूयात्मकम्
कुर्वन्ति । यथा—तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं चान् शमयेदुष्ण-
वीर्येस्तात् । तथा कुलत्थः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुर-

जलपाणिः—विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

* बलसाम्ये इति वा पाठः ।

स्नेहनप्रीणनाह्लाद-माईवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवन् लिम्पतीव च ॥

इक्षुरसो वातं वद्धयति शीतवीर्यत्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वात् । अम्लमामलकं लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं वद्धयति उष्णवीर्यत्वात् । मधुरा मत्स्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वद्धयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुक्षवीर्य-त्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेवं निदशनमात्रमुक्तम् । भवन्ति चात्र । ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै । रीक्ष्यन्वायवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥ ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै । तैक्ष्ण्योष्ण्यलघुताश्चापि न ते तत्-कर्मकारिणः ॥ ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वद्धयन्ति ते ॥ तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधान-मिति । कस्मात् ? सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वात्, उह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यङ्मिथ्याविपकानि गुणं दोषं वा जनयन्तीति । पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्यात् द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षिकं स्मृतम् । अन्योन्यापेक्षिकं जन्म यथा स्याद् देहदेहिनोः ॥ वीर्यसंज्ञा गणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न पट्टसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावा-स्तदाश्रयाः ॥ अभीमांस्यान्यचिन्तयानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोप-योक्तव्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥ प्रत्यक्षलक्षणकलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीहेतुभिर्विद्वान् परीक्षन्त कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नाम्ब्रष्टादि-विरेचयेत् । तस्मात् तिष्ठेत् तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥” इति ।

अथोपसंहरति—सम्यग्गत्यादि । अतः परं विपाकवीर्यप्रभावाणामुदा-हरणात् परम् । विज्ञानं विज्ञानसाधनं स्वरूपतो लक्षणम् ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—स्नेहनेत्यादि । मधुरो रसो मुखस्थः सन् स्नेहनादिभिः कर्मभिस्तु रसनेन्द्रियेणोपलभ्यते । अम्लोऽप्येभिरुपलभ्यते । तद्वातुत्ताथम् आह—मुखस्थ इत्यादि । मुखस्थः सन्नास्यं व्याप्नुवन् लिम्पतीव मुखमुपलभ्यते । न तन्ये रसा आस्यं व्याप्नुवन्त आस्यं लिम्पन्तीवोप-लभ्यन्ते ।

स्नेहनप्रीणनाह्लाद-माईवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवन् लिम्पतीव च ॥

इक्षुरसो वातं वद्धयति शीतवीर्यत्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वात् । अम्लमामलकं लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं वद्धयति उष्णवीर्यत्वात् । मधुरा मत्स्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वद्धयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुक्षवीर्य-
त्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेवं निदशनमात्रमुक्तम् । भवन्ति चात्र । ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै । रीक्ष्यन्वायवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥ ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै । तैक्ष्ण्योष्ण्यलघुताश्चापि न ते तत्-
कर्मकारिणः ॥ ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वद्धयन्ति ते ॥ तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधान-
मिति । कस्मात् ? सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वात्, उह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यङ्मिथ्याविपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्तीति । पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्यात् द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षिकं स्मृतम् । अन्योन्यापेक्षिकं जन्म यथा स्याद् देहदेहिनोः ॥ वीर्यसंज्ञा गणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न पट्टसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावा-
स्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्यचिन्तयानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोप-
योक्तव्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥ प्रत्यक्षलक्षणकलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीहेतुभिर्विद्वान् परीक्षन्त कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नाम्ब्रष्टादि-
विरेचयेत् । तस्मात् तिष्ठेत् तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥” इति ।

अथोपसंहरति—सम्यग्गत्यादि । अतः परं विपाकवीर्यप्रभावाणामुदा-
हरणात् परम् । विज्ञानं विज्ञानसाधनं स्वरूपतो लक्षणम् ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—स्नेहनेत्यादि । मधुरो रसो मुखस्थः सन् स्नेहनादिभिः कर्मभिस्तु रसनेन्द्रियेणोपलभ्यते । अम्लोऽप्येभिरुपलभ्यते । तद्वातुत्ताथम् आह—मुखस्थ इत्यादि । मुखस्थः सन्नास्यं व्याप्नुवन् लिम्पतीव मुखमुपलभ्यते । न तन्ये रसा आस्यं व्याप्नुवन्त आस्यं लिम्पन्तीवोप-
लभ्यन्ते ।

दन्तहर्षान्मुखास्त्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।
 प्राश्यैवाम्लरसं विद्याद् विदाहाच्चास्यकण्ठयोः ॥
 प्रीणयन्* क्लेदविष्यन्द माद्वं कुरुते मुखे ।
 यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥
 संवेजयेद् यो रसनां निपाते मुह्यतीव† च ।
 विदहन् मुखनासादि-संस्त्रावी स कटुः स्मृतः ॥
 प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदने न च ।
 स तिक्तो मुखवैशद्य-शोषप्रहादकारकः ॥

अम्लविज्ञानमाह—दन्तेत्यादि । अम्लं रसं प्राश्येव तद्रमद्रव्यं दन्त-
 हर्षादितो विद्यात् । दन्तहर्षश्च मुखस्त्रावश्च स्वेदनश्च मुखप्रबोधनश्चास्य-
 कण्ठविदाहश्चाम्लप्राशने स्यादिति । एवञ्च लवणप्राशनेऽपि स्यात्
 तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—प्रीणयन्नित्यादि । यो रसः प्राश्यमानः खलु प्राणि-
 तारं जनं प्रीणयन् मुखे क्लेदादीनि कुरुते शीघ्रं न तु दन्तहर्षं कुरुते
 स रसो मुखस्य विदाहाच्च लवणो ज्ञेय इति । मधुरस्य मुखविदा-
 हादिकर्माभावादम्ललवणाभ्यां भेदः, दन्तहर्षाभावाल्लवणस्याम्लतो भेदः ।

तर्हि मुखविदाहश्च कटुकादपि भवतीति ? अत आह—संवेजयेदित्यादि ।
 यो रसो मुखे निपाते रसनं संवेजयेदुद्वेजयेत् । मुह्यतीव मोहयतीव
 यः । मुखनासादि विदहन् यो मुखनासादीनां स्यात् स कटुकः स्मृतः ।
 इति पूर्वार्थाभ्यां भेदः ।

तिक्तरसविज्ञानमाह—प्रतिहन्तीत्यादि । यो रसो मुखे निपाते
 रसनं प्रतिहन्ति न च स्वदते । रसनस्य तदा स्वादनक्रियायामनुत्साहः
 प्रतिघातः । स्वदते हि न । लवणकटुकयोरेवं रसप्रतिघातकत्वे तद्वारणार्थं
 स्वदते न चेति । यथा मधुराम्लौ स्वदते न तथा लवणकटुकाविति तद-

कटुपाणिः—मलीयकमिति बिलीनो भवन्, संज्ञाययतीति संज्ञायी । विकसीति हृद्य-
 विकसनकीलः, उक्तं हि सुश्रुते—“हृद्यं पीडयति” इति ॥ ६५ ॥

* प्रीणयन्—प्र प्रीणीयन् इति पाठान्तरम् ।

† मुह्यतीवेत्यत्र तुर्वतीवेति वा पाठः ।

दन्तहर्षान्मुखास्त्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।
 प्राश्यैवाम्लरसं विद्याद् विदाहाच्चास्यकण्ठयोः ॥
 प्रीणयन्* क्लेदविष्यन्द माद्वं कुरुते मुखे ।
 यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥
 संवेजयेद् यो रसनां निपाते मुह्यतीव† च ।
 विदहन् मुखनासादि-संस्त्रावी स कटुः स्मृतः ॥
 प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदने न च ।
 स तिक्तो मुखवैशद्य-शोषप्रहादकारकः ॥

अम्लविज्ञानमाह—दन्तेत्यादि । अम्लं रसं प्राश्यैव तद्रमद्रव्यं दन्त-
 हर्षादितो विद्यात् । दन्तहर्षश्च मुखस्त्रावश्च स्वेदनश्च मुखप्रबोधनश्चास्य-
 कण्ठविदाहश्चाम्लप्राशने स्यादिति । एवञ्च लवणप्राशनेऽपि स्यात्
 तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—प्रीणयन्नित्यादि । यो रसः प्राश्यमानः खलु प्राणि-
 तारं जनं प्रीणयन् मुखे क्लेदादीनि कुरुते शीघ्रं न तु दन्तहर्षं कुरुते
 स रसो मुखस्य विदाहाच्च लवणो ज्ञेय इति । मधुरस्य मुखविदा-
 हादिकर्माभावादम्ललवणाभ्यां भेदः, दन्तहर्षाभावाल्लवणस्याम्लतो भेदः ।

तर्हि मुखविदाहश्च कटुकादपि भवतीति ? अत आह—संवेजयेदित्यादि ।
 यो रसो मुखे निपाते रसनं संवेजयेदुद्वेजयेत् । मुह्यतीव मोहयतीव
 यः । मुखनासादि विदहन् यो मुखनासादीनां स्यात् स कटुकः स्मृतः ।
 इति पूर्वार्थाभ्यां भेदः ।

तिक्तरसविज्ञानमाह—प्रतिहन्तीत्यादि । यो रसो मुखे निपाते
 रसनं प्रतिहन्ति न च स्वदते । रसनस्य तदा स्वादनक्रियायामनुत्साहः
 प्रतिपातः । स्वदते हि न । लवणकटुकयोरेवं रसप्रतिघातकत्वे तद्वारणार्थं
 स्वदते न चेति । यथा मधुराम्लो स्वदते न तथा लवणकटुकाविति तद-

कटुपाणिः—मलीयकमिति बिलीनो भवन्, संज्ञायतीति संज्ञायी । विकसीति हृद्य-
 विकसनकीलः, उक्तं हि सुश्रुते—“हृद्यं पीडयति” इति ॥ ६५ ॥

* प्रीणयन्—प्र प्रीणीयन् इति पाठान्तरम् ।

† मुह्यतीवेत्यत्र तुर्वतीवेति वा पाठः ।

वैषम्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद् रसः ।

वध्नातीव च यः कण्ठं कणायः स विकारयथ ॥ ६३ ॥

एवमुक्तान्तं भगवन्तमात्रेयं पुनरग्निवेश उवाच ।

भगवन् ! श्रुतमेतद्वितथमर्थसम्पद्युक्तं भगवतो यथावद्द्रव्य-
गुणकर्मधिकारे वचः । परन्तु आहारविकाराणां वैरोधिकानां
लक्षणमनतिसंज्ञेणोपदेश्यमानं शुश्रूषामहे इति ॥ ६४ ॥

तमुवाच भगवानात्र यः, देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि
देहधातुमिविरोधनापद्यन्ते—परस्परगुणविरुद्धानि कानिचित्

व्यावृत्त्यर्थमाह—मुखेत्यादि । मुखस्य लेपस्त्राविष्यन्दकरणमन्तरेणवापेच्छित्यं
वैशद्यम्, शोषः शुष्कीभावः, अपह्लादः आह्लादाभावः । स तिक्तो रसः स्मृतः ।

कषायविज्ञानमाह—वैषम्येत्यादि । यो रसस्तु मुखे निपतितः
सन् रसनं वैषम्यस्तम्भजाड्यैर्योजयेत्, कण्ठञ्चातीव च वध्नाति, विक्राशी च
सन्धिवन्धं विमोक्षयन् विकर्शति स कषायो रसः स्मृतः । सुभृते तर्कं
हृदयं पीडयतीति ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—एवमित्यादि । एवमित्याहारविनिश्चये द्रव्याणां रसविपाक-
वीर्यप्रभावानुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयं गुरुर्माप्रवेश उवाच । यदुवाच तदाह—
भगवन् ! भगवतः श्रुतमेतद्द्रव्यगुणकर्मधिकारे यथा-
वद्वितथमर्थसम्पद्युक्तं वच उक्तम् । परन्तु स्वल्वाहारविकाराणामोदन-
व्यञ्जनादीनां वैरोधिकानामनतिसंज्ञेण भगवतोपदिश्यमानं लक्षणं भगवतः
शुश्रूषामहे वयमिति ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—तमुवाचेति । तं तथा पृष्टवन्तमग्निवेशं भगवानात्रेय उवाच ।
यदुवाच तदाह—देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां

लक्षणानिः—संप्रति विरुद्धाहारं वक्तुमाह—एवमित्यादि । शरीरधातुविरोधं कुर्वन्तीति
वैरोधिकाः, लक्ष्यते वैरोधिकमनेनेति लक्षणं—वैरोधिकाभिधायको ग्रन्थ एव ; “यत् किञ्चिदोष-
माकाशयम्” इत्यादि वैरोधिकलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥

लक्षणानिः—देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां रसादीनां वातादीनाञ्च प्रकृतिस्थानां

वैषम्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद् रसः ।

वध्नातीव च यः कण्ठं कणायः स विकारयथ ॥ ६३ ॥

एवमुक्तान्तं भगवन्तमात्रेयं पुनरग्निवेश उवाच ।

भगवन् ! श्रुतमेतद्वितथमर्थसम्पद्युक्तं भगवतो यथावद्द्रव्य-
गुणकर्मधिकारे वचः । परन्तु आहारविकाराणां वैरोधिकानां
लक्षणमनतिसंज्ञेपेणोपदेश्यमानं शुश्रूषामहे इति ॥ ६४ ॥

तमुवाच भगवानात्र यः, देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि
देहधातुमिविरोधनापद्यन्ते—परस्परगुणविरुद्धानि कानिचित्

व्यावृत्त्यर्थमाह—मुखेत्यादि । मुखस्य लेपस्त्राविष्यन्दकरणमन्तरेणवापेच्छित्यं
वैशद्यम्, शोषः शुष्कीभावः, अपह्लादः आह्लादाभावः । स तिक्तो रसः स्मृतः ।

कषायविज्ञानमाह—वैषम्येत्यादि । यो रसस्तु मुखे निपतितः
सन् रसनं वैषम्यस्तम्भजाड्यैर्योजयेत्, कण्ठञ्चातीव च वध्नाति, विक्राशी च
सन्धिवन्धं विमोक्षयन् विकर्शति स कषायो रसः स्मृतः । सुभृते तर्कं
हृदयं पीडयतीति ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—एवमित्यादि । एवमित्याहारविनिश्चये द्रव्याणां रसविपाक-
वीर्यप्रभावानुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयं गुरुर्माप्रवेश उवाच । यदुवाच तदाह—
भगवन् ! भगवतः श्रुतमेतद्द्रव्यगुणकर्मधिकारे यथा-
वद्वितथमर्थसम्पद्युक्तं वच उक्तम् । परन्तु स्वल्वाहारविकाराणामोदन-
व्यञ्जनादीनां वैरोधिकानामनतिसंज्ञेपेण भगवतोपदिश्यमानं लक्षणं भगवतः
शुश्रूषामहे वयमिति ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—तमुवाचेति । तं तथा पृष्टवन्तमग्निवेशं भगवानात्रेय उवाच ।
यदुवाच तदाह—देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां

चक्रपाणिः—संप्रति विरुद्धाहारं वक्तुमाह—एवमित्यादि । शरीरधातुविरोधं कुर्वन्तीति
वैरोधिकाः, लक्ष्यते वैरोधिकमनेनेति लक्षणं—वैरोधिकाभिधायको ग्रन्थ एव ; “यत् किञ्चिदोप-
माकाशयम्” इत्यादि वैरोधिकलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥

चक्रपाणिः—देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां रसादीनां वातादीनाञ्च प्रकृतिस्थानां

कानिचित् संयोगात् संस्कारादपराणि देशकालमात्रादिभि-
श्चापराणि तथा स्वभावादपराणि । द्रव्याणि तत्र यान्याहार-
मधिकृत्य भूयिष्ठम् उपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वैरोधिकम् अधि-
कृत्य उपदेक्ष्यामः ॥ ६७ ॥

न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत्. उभयं ह्येतन्मधुरं
मधुरविपाकान्महाभिष्यन्दि. शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्ध-

रसादीनां पुरीषमूत्रवातपित्तकफादीनां स्वेदादीनाञ्च प्रकृतिस्थानां प्रत्यनीक-
भूतानि गुणविपरीतगुणयोगेन नाशकभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिः सह
विरोधमापद्यन्ते न समानगुणानि । इत्याहारविकाराणां वैरोधिकानां
लक्षणम् ।

ननु देहधातुप्रत्यनीकानि कानि द्रव्याणि कथं भवन्तीति ? अत उच्यते—
परस्परैत्यादि । कानिचिद् द्रव्याणि देहधातुसमगुणान्यपि द्रव्यान्तरसंयोगात्
परस्परं गुणतो विरुद्धानि भवन्ति । अपराणि कानिचिद् द्रव्याणि संस्कारात्
परस्परगुणविरुद्धानि भवन्ति । एवमपराणि कानिचिद् द्रव्याणि देशकाल-
मात्राप्रकृतिवयोऽवस्थादिभिर्यागेनैकदेशोऽपि विरुद्धगुणानि भवन्ति । तथा
स्वभावादपराणि कानिचिद् द्रव्याणि स्वरूपत एव देहधातुविपरीतगुणतया
गुणविरुद्धानि भवन्ति । तानि देहधातुप्रत्यनीकानि द्रव्याणि । तत्राहारमधि-
कृत्य यानि द्रव्याणि यथाभूयिष्ठं यथा स्यात् तथोपयुज्यन्ते तेषां
द्रव्याणामेकदेशं कियद्द्रव्यं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः । इति प्रति-
ज्ञातम् ॥ ६७ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—न मत्स्यान्त्यादि । मत्स्यान् निखिलान् पयसा
सह नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? उभयमित्यादि । हि यस्मादुभयं मत्स्याञ्च
पयश्चेत्युभयं रसे मधुरं मधुरविपाकाच्च महाभिष्यन्दि भवति । पयसः शीत-
वीर्यत्वान्मत्स्यस्योष्णवीर्यत्वान् विरुद्धवीर्यं तस्माच्छोणितदूषणाय तत् पयसा

प्रत्यनीकस्वरूपाणि, विरोधमापद्यन्त इति देहधातूनां विरोधमाचरन्ति कूष्यन्तीति वाच्यं ;
यथाभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते तदाह—परस्परविरुद्धानि कानिचिदित्यादि ।
तत्र परस्परविरुद्धानि यथा—“न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेद्भयं क्व तद्” इत्यादिनोक्तानि ;

कानिचित् संयोगात् संस्कारादपराणि देशकालमात्रादिभि-
श्चापराणि तथा स्वभावादपराणि । द्रव्याणि तत्र यान्याहार-
मधिकृत्य भूयिष्ठम् उपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वैरोधिकम् अधि-
कृत्य उपदेक्ष्यामः ॥ ६७ ॥

न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत्. उभयं ह्येतन्मधुरं
मधुरविपाकान्महाभिष्यन्दि. शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्ध-

रसादीनां पुरीषमूत्रवातपित्तकफादीनां स्वेदादीनाञ्च प्रकृतिस्थानां प्रत्यनीक-
भूतानि गुणविपरीतगुणयोगेन नाशकभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिः सह
विरोधमापद्यन्ते न समानगुणानि । इत्याहारविकाराणां वैरोधिकानां
लक्षणम् ।

ननु देहधातुप्रत्यनीकानि कानि द्रव्याणि कथं भवन्तीति ? अत उच्यते—
परस्परैत्यादि । कानिचिद् द्रव्याणि देहधातुसमगुणान्यपि द्रव्यान्तरसंयोगात्
परस्परं गुणतो विरुद्धानि भवन्ति । अपराणि कानिचिद् द्रव्याणि संस्कारात्
परस्परगुणविरुद्धानि भवन्ति । एवमपराणि कानिचिद् द्रव्याणि देशकाल-
मात्राप्रकृतिवयोऽवस्थादिभिर्यागेनैकदेशोऽपि विरुद्धगुणानि भवन्ति । तथा
स्वभावादपराणि कानिचिद् द्रव्याणि स्वरूपत एव देहधातुविपरीतगुणतया
गुणविरुद्धानि भवन्ति । तानि देहधातुप्रत्यनीकानि द्रव्याणि । तत्राहारमधि-
कृत्य यानि द्रव्याणि यथाभूयिष्ठं यथा स्यात् तथोपयुज्यन्ते तेषां
द्रव्याणामेकदेशं कियद्द्रव्यं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः । इति प्रति-
ज्ञातम् ॥ ६७ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—न मत्स्यान्त्यादि । मत्स्यान् निखिलान् पयसा
सह नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? उभयमित्यादि । हि यस्मादुभयं मत्स्याञ्च
पयश्चेत्युभयं रसे मधुरं मधुरविपाकाच्च महाभिष्यन्दि भवति । पयसः शीत-
वीर्यत्वान्मत्स्यस्योष्णवीर्यत्वान् विरुद्धवीर्यं तस्माच्छोणितदूषणाय तत् पयसा

प्रत्यनीकस्वरूपाणि, विरोधमापद्यन्ते इति देहधातूनां विरोधमाचरन्ति कूष्यन्तीति वाच्यं ;
यथाभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते तदाह—परस्परविरुद्धानि कानिचिदित्यादि ।
तत्र परस्परविरुद्धानि यथा—“न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेद्दुभयं क्व तद्” इत्यादिनोक्तानि ;

वीर्यत्वाच्छ्रोणितदूपणाय महाभिष्यन्दिस्नान्मार्गोपरोधाय
चेति ॥ ६८ ॥

तदन्तरमात्रे यद्वचनमनु भद्रकाप्योऽप्रिवेशमुवाच । सर्वान-
नव मत्स्यन् पयसा सहाभ्यवहं दन्यत्रे कस्माच्चित्तिचिमात् ।
स पुनः शकली सर्वतो रोहितराजी रोहितप्रकारः प्रायो भूमौ
च ति । तं चेत् पयसा सहाभ्यवहरेन्निःसंशयं श्रोणितजानां
विरुद्धजानाञ्च * व्यधीनामभ्यसममथवा मत्स्यमवाप्नु-
यात् ॥ ६९ ॥

सह मत्स्यभोजनं महाभिष्यन्दिस्नान्मार्गोपरोधाय च तद्वचनीत्यनेन आपितम् ।
रसपाकतस्तुल्यानां संयोगेऽतिमात्रं तद्रसमानं भवति । रसतस्तुल्यानि पाकतः
चिद्भक्षानि स्युस्तेषां संयोगान्न तथातिमात्रं विरुद्धत्वम् । पाकतस्तुल्यानां
रसतो भिन्नानाञ्च संयोगेऽपि न तथातिमात्रं विरुद्धत्वमिति ॥ ६८ ॥

गङ्गाधरः—तदनन्तरमित्यादि । भद्रकाप्यो यदुवाच तदाह—सर्वानेव
इत्यादि । एकं चित्तिचिमं मत्स्यं विना सर्वानेव मत्स्यान् पयसाभ्यव-
हरेत् । कः पुनश्चित्तिचिम इत्यत आह—स पुनः शकली नान्दालिमत्स्य इति
ख्यातो भवति । सर्वतः सर्वपार्श्वं रोहितवणराजी रोहितमत्स्याकारश्च
प्रायो भूमौ चरति । तं चित्तिचिमं चेत् पयसाभ्यवहरेत् तदा निःसंशयं
संयोगविरुद्धं यथा—“तदेव निकुधं वक्रं न माय” इत्यादिनोक्तम्, यत् संस्कारादिविरुद्धगुण-
कथनं विना साहित्यमात्रेण विरुद्धमुच्यते, तत् संयोगविरुद्धम् ; मत्स्यपयसोस्तु यद्यपि सहोप-
योगो विरुद्धत्वेनोक्तः, तथाप्यसौ गुणविरुद्धत्वेन कथित इति गुणविरोधकस्यैवोदाहरणम् ; विरोधश्च
विरुद्धगुणत्वे सत्यपि कश्चिदेव द्रव्यप्रभावात् स्यात्, तेन पदसाहारोपयोगे मधुराम्लयोर्विरुद्ध-
शीतोष्णवीर्ययोर्विरोधो न भावनीयः, संस्कारविरुद्धं यथा—“न कपोतान् सर्पपतैलमृष्टान्”
इत्यादि । देशो द्विविधः—भूमिः शरीरञ्च ; तत्र भूमिविरुद्धं यथा—“तदेव भस्मपांशुपरि-
भ्रस्तम्” किंवा “यत् किञ्चिद्गोचरभूतम् तद्देशविरुद्धम् ; शरीरविरुद्धं यथा—“उष्णार्तस्य
मधु मरणाय” ; कालविरुद्धं यथा—“पच्युपिता काकमाषी मरणाय” ; मात्राविरुद्धं यथा
—“समधृते मधुसर्पिणी मरणाय” ; अदिप्रज्ञाद् दोषमकृत्यादिविरुद्धानां ग्रहणं ; स्वभावविरुद्धं,
यथा—विषम् ।

वीर्यत्वाच्छ्रोणितदूपणाय महाभिष्यन्दिस्नान्मार्गोपरोधाय
चेति ॥ ६८ ॥

तदन्तरमात्रे यद्वचनमनु भद्रकाप्योऽप्रिवेशमुवाच । सर्वान-
नव मत्स्यन् पयसा सहाभ्यवहं दन्यत्रे कस्माच्चित्तिचिमात् ।
स पुनः शकली सर्वतो रोहितराजी रोहितप्रकारः प्रायो भूमौ
च ति । तं चेत् पयसा सहाभ्यवहरेन्निःसंशयं श्रोणितजानां
विरुद्धजानाञ्च * व्यधीनामभ्यसममथवा मत्स्यमवाप्नु-
यात् ॥ ६९ ॥

सह मत्स्यभोजनं महाभिष्यन्दिस्नान्मार्गोपरोधाय च तद्वचनीत्यनेन आपितम् ।
रसपाकतस्तुल्यानां संयोगेऽतिमात्रं तद्रसमानं भवति । रसतस्तुल्यानि पाकतः
चिद्भ्रान्तिनि स्तुतेषां संयोगान्न तथातिमात्रं विरुद्धत्वम् । पाकतस्तुल्यानां
रसतो भिन्नानाञ्च संयोगेऽपि न तथातिमात्रं विरुद्धत्वमिति ॥ ६८ ॥

गङ्गाधरः—तदनन्तरमित्यादि । भद्रकाप्यो यदुवाच तदाह—सर्वानेव
इत्यादि । एकं चित्तिचिमं मत्स्यं विना सर्वानेव मत्स्यान् पयसाभ्यव-
हरेत् । कः पुनश्चित्तिचिम इत्यत आह—स पुनः शकली नान्दालिमत्स्य इति
ख्यातो भवति । सर्वतः सर्वपार्श्वं रोहितवणराजी रोहितमत्स्याकारश्च
प्रायो भूमौ चरति । तं चित्तिचिमं चेत् पयसाभ्यवहरेत् तदा निःसंशयं
संयोगविरुद्धं यथा—“तदेव निकुञ्जं वक्रं न माय” इत्यादिनोक्तम्, यत् संस्कारादिविरुद्धगुण-
कथनं विना साहित्यमात्रेण विरुद्धमुच्यते, तत् संयोगविरुद्धम् ; मत्स्यपयसोस्तु यद्यपि सहोप-
योगो विरुद्धत्वेनोक्तः, तथाप्यसौ गुणविरुद्धत्वेन कथित इति गुणविरोधकस्यैवोदाहरणम् ; विरोधश्च
विरुद्धगुणत्वे सत्यपि कश्चिदेव द्रव्यप्रभावात् स्यात्, तेन पदसाहारोपयोगे मधुराम्लयोर्विरुद्ध-
शीतोष्णवीर्ययोर्विरोधो न भावनीयः, संस्कारविरुद्धं यथा—“न कपोतान् सर्पपतैलमृष्टान्”
इत्यादि । देशो द्विविधः—भूमिः शरीरञ्च ; तत्र भूमिविरुद्धं यथा—“तदेव भस्मपांशुपरि-
भ्रस्तम्” किंवा “यत् किञ्चिद्गोचरभूतम् तद्देशविरुद्धम् ; शरीरविरुद्धं यथा—“उष्णान्तस्य
मधु मरणाय” ; कालविरुद्धं यथा—“पच्युपिता काकमाषी मरणाय” ; मात्राविरुद्धं यथा
—“समधृते मधुसर्पिणी मरणाय” ; अदिप्रज्ञाद् दोषमकृत्यादिविरुद्धानां ग्रहणं ; स्वभावविरुद्धं,
यथा—विषम् ।

नेति भगवानात्रेयः—सर्वानेव मत्स्यन् न पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमम्* सहि महाभिष्यन्दि वत्
स्थूललक्षणभवानेतान् व्याधीनुपजनयय मदिषुदीरयति
च ग्राभ्यानूपोदकानि पिशितानि च मधुगुडलिपय माष-
मूलकमपि विरुद्धान्यैश्च नैकध्यमाददात ; तन्मूलं
हि बाधिर्गान्ध्य+जाड्यविकलमूकतामभिन्यमथवा मृत्त-
मवाप्नोतीति । न कपोतान् सपपतलभृष्टन् मधुपयोभ्यां
शोणितजानां विरुद्धाहारजानाञ्च व्याधीनामन्यतमं व्याधिमाप्नुयात् । मरणं
वाप्नुयात् ॥ ६९ ॥

गङ्गाधरः—इति भद्रकाप्यवचनं निशम्य नेत्यात्रेय उवाच । कस्मान्नेत्युच्यते
तत्राह—सर्वानेवेत्यादि । सर्वानेव मत्स्यान् पयसा नाभ्यवहरेत् । विशेषतस्तु
चिलिचिमं पयसा नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? स हीत्यादि । हि यस्मात् स
चिलिचिमो महाभिष्यन्दी यतस्ततः पयसा सह संयोगेऽतिमहाभिष्यन्दी भूत्वा
स्थूललक्षणभवान् स्थूलाहारजलक्षणैरुपश्रानेतान् विरुद्धाहारजान् शोणित-
दुर्गुजान् व्याधीनुपजनयति तथामविषमलमकुदीरयति चेति तत्त्वम् ।
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सर्वैश्च मत्स्यान् पयसा विशेषेण चिलिचिमं नाजनीयात्”
इति । अथापरमाह—ग्राभ्येत्यादि । ग्राभ्याद्यन्यतममांसं मध्वाद्यन्यतमैश्च सहकृत्यं
नाददीत, कस्मात् ? तन्मूलं हीत्यादि । हि यस्मात् तद्ग्राभ्यादिमांसमध्वादि-
संयोगविरुद्धाहारमूलमान्धादिकमथवा मरणञ्च । जाड्यमव्यक्तवचनं, विकलं
मनसो वैकल्यं व्याकुलत्वं, मूकता वागर्हितत्वं, पैन्मन्यं सानुनामिकवचनत्व-
मिति । सुश्रुते च—“न विरुद्धान्यैवसामधुपयोगुदमाषर्वा ग्राभ्यानूपोदक-
पिशितादीन्यभ्यवहरेत्” इति । न कपोतानित्यादि । वनकपोतान्

वैरोधिकमधिकृत्येति वैरोधिकमुद्दिश्य, शीतोष्णत्वादिति—पयः शीतम् उष्ण-
वीर्योश्च मत्स्याः, शेषं मधुरावादि समानम् ; एतच्च द्वय-प्रभावादेव विरोधि । “स पुनः
शकली” इत्यादिना नान्दिनिरिति व्याप्तो मत्स्य उच्यते ॥ ६७—६९ ॥

चक्रपाणि—ग्राभ्यपिशितादीनि मध्वादौनामन्यतरेणापि विरुद्धानि ; कलमूकतेति कल-

* महाभिष्यन्दिमत्वादिति वा पाठः ।

+ इत्थं परं वेपथ्विति अधिक, तथा “विकलमूकता” इत्यत्र “कलमूकता” इति चकस्यमताः
पाठः ।

नेति भगवानात्रेयः—सर्वानेव मत्स्यन् न पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमम्* सहि महाभिष्यन्दि वत्
स्थूललक्षणभवानेतान् व्याधीनुपजनयय मदिषुदीरयति
च ग्राभ्यानूपोदकानि पिशितानि च मधुगुडलिपय माष-
मूलकमपि विरुद्धान्यैश्च नैकध्यमाददात ; तन्मूलं
हि बाधिर्गान्ध्य+जाड्यविकलमूकतामभिन्यमथवा मृत्त-
मवाप्नोतीति । न कपोतान् सपपतलभृष्टन् मधुपयोभ्यां
शोणितजानां विरुद्धाहारजानाञ्च व्याधीनामन्यतमं व्याधिमाप्नुयात् । मरणं
वाप्नुयात् ॥ ६९ ॥

गङ्गाधरः—इति भद्रकाप्यवचनं निशम्य नेत्यात्रेय उवाच । कस्मान्नेत्युच्यते
तत्राह—सर्वानेवेत्यादि । सर्वानेव मत्स्यान् पयसा नाभ्यवहरेत् । विशेषतस्तु
चिलिचिमं पयसा नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? स हीत्यादि । हि यस्मात् स
चिलिचिमो महाभिष्यन्दी यतस्ततः पयसा सह संयोगेऽतिमहाभिष्यन्दी भूत्वा
स्थूललक्षणभवान् स्थूलाहारजलक्षणैरुपश्रानेतान् विरुद्धाहारजान् शोणित-
दुर्गुजान् व्याधीनुपजनयति तथामविषमलमकुदीरयति चेति तत्त्वम् ।
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सर्वैश्च मत्स्यान् पयसा विशेषेण चिलिचिमं नाजनीयात्”
इति । अथापरमाह—ग्राभ्येत्यादि । ग्राभ्याद्यन्यतममांसं मध्वाद्यन्यतमैश्च सहकथं
नाददीत, कस्मात् ? तन्मूलं हीत्यादि । हि यस्मात् तद्ग्राभ्यादिमांसमध्वादि-
संयोगविरुद्धाहारमूलमान्द्यादिकमथवा मरणञ्च । जाड्यमव्यक्तवचनं, विकलं
मनसो वैकल्यं व्याकुलत्वं, मूकता वागर्हितत्वं, पैन्मन्यं सानुनामिकवचनत्व-
मिति । सुश्रुते च—“न विरुद्धान्यैवसामधुपयोगुडमाषर्वा ग्राभ्यानूपोदक-
पिशितादीन्यभ्यवहरेत्” इति । न कपोतानित्यादि । वनकपोतान्

वैरोधिकमधिकृत्येति वैरोधिकमुद्दिश्य, शीतोष्णत्वादिति—पयः शीतम् उष्ण-
वीर्योश्च मत्स्याः, शेषं मधुरावादि समानम् ; एतच्च द्वय-प्रभावादेव विरोधि । “स पुनः
शकली” इत्यादिना नान्दिनिरिति व्याप्तो मत्स्य उच्यते ॥ ६७—६९ ॥

चक्रपाणि—ग्राभ्यपिशितादीनि मध्वादौनामन्यतरेणापि विरुद्धानि ; कलमूकतेति कल-

* महाभिष्यन्दिमत्वादिति वा पाठः ।

+ इत्थं परं वेपथ्विति अधिक, तथा “विकलमूकता” इत्यत्र “कलमूकता” इति चकस्यमताः
पाठः ।

सहाभ्यवहरेत् । तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्दधमनी-
प्रविचयापस्मारशङ्खकगलगण्डोहिणीनामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा
मरणम् । तथा न मूलकलशुनकृष्णागन्धाज्जकसुमुखसुरसर्दनि
भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्ठावाधभयात् । न जातुशाकं
न च निकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम् । एतद्वि मर-
णायाथवा बलवणनेजोवोर्यपिरोधाय अलघुव्याधये पण्डसाय
चेति । तदेवं निकुचं पक्वं न मापसूपगुडसर्पिर्मिः सहोप-
भोज्यं वैरोधिकत्वात् । तथास्रास्रातकमातुलुहानिकुचकरमई-
मोचदन्तशटवदरकोषाम्रभव्यजाम्बवकरित्तिन्तिङ्गीपारावता-

सषपतैलभृष्टान मधुपयोभ्यां सह नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? तन्मूलं हीत्यादि ।
शोणिताभिष्यन्दनं धमनीप्रविचयः धमनीनां विस्तारभावः । एषामन्यतमं
प्राप्नोत्यथवा मरणमिति । सुश्रुते चोक्तं—“न मधुपयोभ्यां कणोतान सषप-
तैलभृष्टानयात्” इति । तथेत्यादि । मूलकादीनामन्यतमं भक्षयित्वा न पयः
सेव्यम् । कुष्णागन्धा शोभाजनम् । अज्जकं पर्णाशभदः । सुमुखस्तुलसी-
भेदः । सुरसः पर्णाशः । कस्मात् ? कुष्ठावाधभयात् । न जातुशाकमित्यादि ।
जातुशाकं वंशतिका । पक्वं निकुचं दहूः । पयोमधुभ्यां नोपयाज्यं नाशनीयात्,
एतद्वि यतस्तन्मरणायाथवा बलवणवीर्यतेजसासुपरोधाय, अलघुव्याधये गुरु-
व्याधये पाण्डसाय चेति । तदेवमित्यादि । एवं तन्निकुचं पक्वं माण्डिभिः
सह नोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् । तथास्रेत्यादि । आस्राद्यम्लं सव्यं द्रवमद्रवञ्च
पयसा सह विरुद्धम् । अम्लञ्चेत्युक्त्या मधुरास्रादीनां न पयसा सह विरोधः ।
काषाम्रं बालास्रम् । करमईः पानीयामलकम् । पारावतो जम्बीरविशेषः ।

सूक्ता अम्यकवचनाः ; पौष्करादीनां मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहारो विरुद्धः ; पौष्करं पुष्करपत्रक्यं
छाकं, राहिणी कटुराहिणी, धमनीप्रविचयः सिराजग्रन्थः ; जातुशाकं वंशतिका ; वैरोधिक-
त्वादित्यनेन प्रकरणलक्ष्यस्यापि वैरोधिकत्वस्य पुनरभिधानं सामान्योक्त्यापञ्चादिव्याधिकृत्यं तोप-
द्वन्द्वनार्थम् ; एषामन्यतमपि सामान्येऽपि वैरोधिकत्वस्याभिधाने वक्तव्यम् ; तथास्रेत्यादी ‘अम्ल’
प्रत्ययेन लक्ष्यस्याप्यस्रादानामभिधानं विशेषविरोधसूचनार्थम् ; सर्वप्रत्ययेनैव प्रवादवाक्ये
मात्रे पुनर्वाक्यवचनं ‘सर्व’शब्दस्य प्रवादवाक्यलक्ष्यार्थताप्रतिपादनार्थं, भवति हि प्रकरणात्

सहाभ्यवहरेत् । तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्दधमनी-
प्रविचयापस्मारशङ्खकगलगण्डोद्दिग्दीनामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा
मरणम् । तथा न मूलकलशुनकृष्णागन्धाज्जकसुमुखसुरसर्दनि
भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्ठावाधभयात् । न जातुशाकं
न च निकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम् । एतद्वि मर-
णायाथवा बलवणनेजोवोर्यपिरोधाय अलघुव्याधये पण्डसाय
चेति । तदेवं निकुचं पक्वं न मापसूपगुडसर्पिर्मिः सहोप-
भोज्यं वैरोधिकत्वात् । तथास्रास्रातकमातुलुहानिकुचकरमई-
मोचदन्तशटवदरकोषाम्रभव्यजाम्बवकित्तिन्तिङ्गीपारावता-

सषपतैलभृष्टान मधुपयोभ्यां सह नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? तन्मूलं हीत्यादि ।
शोणिताभिष्यन्दनं धमनीप्रविचयः धमनीनां विस्तारभावः । एषामन्यतमं
प्राप्नोत्यथवा मरणमिति । सुश्रुते चोक्तं—“न मधुपयोभ्यां कणोतान सषप-
तैलभृष्टानयात्” इति । तथेत्यादि । मूलकादीनामन्यतमं भक्षयित्वा न पयः
सेव्यम् । कुष्णागन्धा शोभाजनम् । अज्जकं पर्णाशभदः । सुमुखस्तुलसी-
भेदः । सुरसः पर्णाशः । कस्मात् ? कुष्ठावाधभयात् । न जातुशाकमित्यादि ।
जातुशाकं वंशतिका । पक्वं निकुचं दहूः । पयोमधुभ्यां नोपयाज्यं नाशनीयात्,
एतद्वि यतस्तन्मरणायाथवा बलवणवीर्यतेजसासुपरोधाय, अलघुव्याधये गुरु-
व्याधये पाण्डसाय चेति । तदेवमित्यादि । एवं तन्निकुचं पक्वं माण्डादिभिः
सह नोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् । तथास्रेत्यादि । आस्राद्यम्लं सव्यं द्रवमद्रवञ्च
पयसा सह विरुद्धम् । अम्लञ्चेत्युक्त्या मधुरास्रादीनां न पयसा सह विरोधः ।
काषाम्रं बालास्रम् । करमईः पानीयामलकम् । पारावतो जम्बीरविशेषः ।

सूक्ता अम्यकवचनाः ; पौष्करादीनां मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहारो विरुद्धः ; पौष्करं पुष्करपत्रक्यं
छाकं, राहिणी कटुराहिणी, धमनीप्रविचयः सिराजग्रन्थः ; जातुशाकं वंशतिका ; वैरोधिक-
त्वादित्यनेन प्रकरणलक्ष्यस्यापि वैरोधिकत्वस्य पुनरभिधानं सामान्योक्त्यापञ्चादिव्याधिकृत्यं तोप-
द्वन्द्वनार्थम् ; एषामन्यतमपि सामान्येऽपि वैरोधिकत्वस्याभिधाने वक्तव्यम् ; तथास्रेत्यादी ‘अम्ल’
प्रत्ययेन लक्ष्यस्याप्यस्रादानामभिधानं विशेषविरोधसूचनार्थम् ; सर्वप्रत्ययेनैव प्रवादवाक्ये
मात्रे पुनर्वाक्यवचनं ‘सर्व’शब्दस्य प्रवादवाक्यलक्ष्यार्थताप्रतिपादनार्थं, भवति हि प्रकरणात्

चोड़पनसनारिकेलदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानि
सर्व्वश्चाम्लं द्रवमद्रवश्च पयसा सह विरुद्धम्, तथा कङ्क वरक-
मुकुष्ठककुलत्थमापनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः ॥ ७० ॥

पञ्चोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं
वातश्चातिकोपयति । हारिद्रकः सपपत्तलभृष्टो विरुद्धः पित्त-
श्चातिकोपयति । पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणश्चाति-
कोपयति, उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका
वारुण्या सह कुल्माषैरपि विरुद्धा, सैव शूकरवसाभृष्टा सद्यो
व्यापादयति । मयूरमांसम् एरण्डसीसकान्निप्लुष्टमेरण्डतैल-
युक्तं सद्यो व्यापादयति । हारीतकमांसं हरिद्रान्निप्लुष्टं
आक्षोढः आखरोटः । तथेत्यादि । कङ्कः कामनिस्तृणधान्यभेदः । वरको
वनकोद्रवः ॥ ७० ॥

गङ्गाधरः—पञ्चोत्तरिकेत्यादि । पञ्चोत्तरिकाशाकं कुमुम्भशाकं, शार्करो
मैरेयः शकराकृतो मैरेयः, मधु चेति त्रयं सहोपयुक्तम् । हारिद्रकः पक्षि-
विशेषः । पायस इति पायसं भुक्त्वा मन्थं द्रवणमलादितं सक्तुकमनुपिबति
यस्तस्य स पायसो विरुद्धः । उपोदिका पुदिना तिलकल्कलिप्ता पक्वाति-
सारस्य हेतुः । बलाका काणवकी वारुण्या सह विरुद्धा, कुल्माषः कान्जिकैः
सहापि विरुद्धा, सर्व्वेति बलाकैव शूकरवसायां भृष्टा । मयूरमांसमेरण्डसीसका-
वसक्तमेरण्डपत्रवृन्तनालावलग्नमेरण्डकाष्ठाग्रिना प्लुष्टं दग्धं पुनरेरण्ड-
तलयुक्तं भक्षितम् । सुश्रुते च—“कपिञ्जलमयूरलावतिचिरिगोधाद्वैरेण्ड-

एकदेशेऽपि सर्व्वव्ययदेशः, यथा—“सर्वांन् भोजयेत्” इति, किंवा, सर्व्वग्रहणमम्लपाकानामपि
घोष्ठादीनां ग्रहणार्थम् ; पयसेति तृतीययेव सहाय्यं लब्धे पुनः ‘सह’ इत्यभिधानं केवलाम्लादि-
युक्तस्येव विरोधितोपदर्शनार्थम्, तेन अम्लपयःसंयोगे गुहादिसंयोगे सति विरुद्धत्वं न इष्टमात्रादी-
नाम् ; वनको वनकोद्रवः, पञ्चोत्तरिका कुमुम्भः, शार्कर इति मैरेयविशेषणम्, अति वातं
कोपयतीतिवचनेन पित्तकफाश्लक्ष्यं कोपयतीति बाधयति, एवं पित्तकातिकोपयति कफकाति-
कोपयतीत्येतयोरपि बाध्यम् ; हारिद्रको हरिताल इति क्यातः पक्षी ; बलाका वारुण्या सह

* हारिद्रकमांसं हारिद्रसासकावसक्तम् इति पाठान्तरम् ।

चोड़पनसनारिकेलदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानि
सर्व्वश्चाम्लं द्रवमद्रवश्च पयसा सह विरुद्धम्, तथा कङ्क वरक-
मुकुष्ठककुलत्थमापनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः ॥ ७० ॥

पञ्चोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं
वातश्चातिकोपयति । हारिद्रकः सपपत्तलभृष्टो विरुद्धः पित्त-
श्चातिकोपयति । पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणश्चाति-
कोपयति, उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका
वारुण्या सह कुल्माषैरपि विरुद्धा, सैव शूकरवसाभृष्टा सद्यो
व्यापादयति । मयूरमांसम् एरण्डसीसकान्निप्लुष्टमेरण्डतैल-
युक्तं सद्यो व्यापादयति । हारीतकमांसं हरिद्रान्निप्लुष्टं
आक्षोढः आखरोटः । तथेत्यादि । कङ्कः कामनिस्तृणधान्यभेदः । वरको
वनकोद्रवः ॥ ७० ॥

गङ्गाधरः—पञ्चोत्तरिकेत्यादि । पञ्चोत्तरिकाशाकं कुमुम्भशाकं, शार्करो
मैरेयः शकराकृतो मैरेयः, मधु चेति त्रयं सहोपयुक्तम् । हारिद्रकः पक्षि-
विशेषः । पायस इति पायसं भुक्त्वा मन्थं द्रवणमलादितं सक्तुकमनुपिबति
यस्तस्य स पायसो विरुद्धः । उपोदिका पुदिना तिलकल्कलिप्ता पक्वाति-
सारस्य हेतुः । बलाका काणवकी वारुण्या सह विरुद्धा, कुल्माषः कान्जिकैः
सहापि विरुद्धा, सर्व्वेति बलाकैव शूकरवसायां भृष्टा । मयूरमांसमेरण्डसीसका-
वसक्तमेरण्डपत्रवृन्तनालावलग्नमेरण्डकाष्ठाग्रिना प्लुष्टं दग्धं पुनरेरण्ड-
तलयुक्तं भक्षितम् । सुश्रुते च—“कपिञ्जलमयूरलावतिचिरिगोधाद्वैरेण्ड-

एकदेशेऽपि सर्व्वव्ययदेशः, यथा—“सर्वांन् भोजयेत्” इति, किंवा, सर्व्वग्रहणमम्लपाकानामपि
घोष्ठादीनां ग्रहणार्थम् ; पयसेति तृतीययेव सहाय्यं लब्धे पुनः ‘सह’ इत्यभिधानं केवलाम्लादि-
युक्तस्येव विरोधितोपदर्शनार्थम्, तेन अम्लपयःसंयोगे गुहादिसंयोगे सति विरुद्धत्वं न इष्टमात्रादी-
नाम् ; वनको वनकोद्रवः, पञ्चोत्तरिका कुमुम्भः, शार्कर इति मैरेयविशेषणम्, अति वातं
कोपयतीतिवचनेन पित्तकफाश्लक्ष्यं कोपयतीति बाधयति, एवं पित्तकातिकोपयति कफकाति-
कोपयतीत्येतयोरपि बाध्यम् ; हारिद्रको हरिताल इति क्यातः पक्षी ; बलाका वारुण्या सह

सद्यो व्यापादयति । तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सन्नौद्रं मर-
णाय । मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्पल्यस्तथा काकमाची
मधु च मरणाय । मधु चोष्णमुष्णार्तस्य च मधु मरणाय,
मधुसर्पिणी समधृते, मधु वारि चान्तरीक्षं समधृतं, मधु पुष्कर-
बीजं, मधु पीत्वोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः
कम्पिलकः, पर्युषिता काकमाची, अङ्गारशूलयो भासश्चेति
विरुद्धानि इत्येतद् यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवतीति ॥ ७१ ॥

दार्भ्यप्रिसिद्धा परण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात्" इति । दारीतकः पुनर्हारिद्रपक्षि-
विशेषस्तस्य मांसं हरिद्रानालादिकृताग्निप्लुष्टम् । पूर्वं सापयतैलभृष्टं
विरुद्धमुक्तमिति न पुनरुक्तम् । तदेव दारीतकमांसं हरिद्राग्निप्लुष्टं भस्मपांशु-
परिध्वस्तं क्षौद्रयुक्तं मरणाय भवति । मत्स्यनिस्तालनं मत्स्यभञ्जने क्रियमाणे
निगते यन्मत्स्यस्यैव तैलं तेन पक्वाः पिप्पल्यो भक्षिता मरणाय स्युः । तथा
चोक्तं जनुकर्ण—“मत्स्यवसासिद्धाः पिप्पल्यः” इति । तथाच काकमाची
मत्स्यनिस्तालनसिद्धा मरणाय । तथाच मुश्रुते—“मत्स्यपरिपचने सिद्धां
शृङ्गेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीं नाद्यात्” इति । तथाच मधु मत्स्य-
निस्तालनयुक्तं मरणाय भवति । मुश्रुते तु “गुडेन काकमाचीं मधुना मूलकं
गुडेन वाराहं मधुना च सह विरुद्धम्” इति । मधु चोष्णं कृतं मरणाय । अग्न्या-
तपादिना तूष्णेनात्तस्य नरस्य मधु पीतं मरणाय भवति । समधृते समानमान-
मिते मधुसर्पिणी मिलिते भक्षिते मरणाय भवतः । समधृतं मधु चान्तरीक्ष-
जलञ्च मिश्रितं पीतं मरणाय भवति । मधुपुष्करबीजं पद्मबीजसहितं मधु
पीतं मरणाय । मधु पीत्वोष्णजलं पीतं पीत्वा चोष्णजलं मधु पीतं मरणाय
भवतीति । “मधु चोष्णोदकानुपानम्” इति मुश्रुतः । भल्लातकोष्णोदकं संयुक्तं
मरणाय । तक्रसिद्धः कम्पिल्लो मरणाय, पर्युषिता पक्वा काकमाची

विरुद्धा, तथा कुबमाचैश्च बलाका विरुद्धा ; परण्डसीसकावस्यसिति, सीसको हि भद्रिकरण-
काहमुपगते ; तदेवेति दारिद्र्यकमांसम् ; मत्स्या निस्ताल्यन्ते पृथगन्ते वसिमन् तन्मत्स्यनिस्तालनम्,
किंवा निस्तालनं वसा, जनुकर्णोऽयुक्तम्—“मत्स्यवसासिद्धाः पिप्पल्यः” इति ; काकमाची मधु
चेति संयोगविरुद्धम् ; भासो गोष्ठकुटः ॥ ७०/७१ ॥

सद्यो व्यापादयति । तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सन्नौद्रं मर-
णाय । मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्पल्यस्तथा काकमाची
मधु च मरणाय । मधु चोष्णमुष्णार्तस्य च मधु मरणाय,
मधुसर्पिणी समधृते, मधु वारि चान्तरीक्षं समधृतं, मधु पुष्कर-
बीजं, मधु पीत्वोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः
कम्पिलकः, पर्युषिता काकमाची, अङ्गारशूलयो भासश्चेति
विरुद्धानि इत्येतद् यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवतीति ॥ ७१ ॥

दार्भ्यप्रिसिद्धा परण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात्" इति । हारीतकः पुनर्हारीद्रपक्षि-
विशेषस्तस्य मांसं हरिद्रानालादिकृताग्निप्लुष्टम् । पूर्वं साप्यतैलप्लुष्टं
विरुद्धमुक्तमिति न पुनरुक्तम् । तदेव हारीतकमांसं हरिद्राग्निप्लुष्टं भस्मपांशु-
परिध्वस्तं क्षौद्रयुक्तं मरणाय भवति । मत्स्यनिस्तालनं मत्स्यभञ्जने क्रियमाणे
निगते यन्मत्स्यस्यैव तैलं तेन पक्वाः पिप्पल्यो भक्षिता मरणाय स्युः । तथा
चोक्तं जतुकर्ण—“मत्स्यवसासिद्धाः पिप्पल्यः” इति । तथाच काकमाची
मत्स्यनिस्तालनसिद्धा मरणाय । तथाच मुश्रुते—“मत्स्यपरिपचने सिद्धां
शृङ्गेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीं नाद्यात्” इति । तथाच मधु मत्स्य-
निस्तालनयुक्तं मरणाय भवति । मुश्रुते तु “गुडेन काकमाचीं मधुना मूलकं
गुडेन वाराहं मधुना च सह विरुद्धम्” इति । मधु चोष्णं कृतं मरणाय । अम्या-
तपादिना तूष्णेनात्तस्य नरस्य मधु पीतं मरणाय भवति । समधृते समानमान-
मिते मधुसर्पिणी मिलिते भक्षिते मरणाय भवतः । समधृतं मधु चान्तरीक्ष-
जलञ्च मिश्रितं पीतं मरणाय भवति । मधुपुष्करबीजं पद्मबीजसहितं मधु
पीतं मरणाय । मधु पीत्वोष्णजलं पीतं पीत्वा चोष्णजलं मधु पीतं मरणाय
भवतीति । “मधु चोष्णोदकानुपानम्” इति मुश्रुतः । भल्लातकोष्णोदकं संयुक्तं
मरणाय । तक्रसिद्धः कम्पिल्लो मरणाय, पर्युषिता पक्वा काकमाची

विरुद्धा, तथा कुबमाचैश्च बलाका विरुद्धा ; परण्डसीसकावक्ष्यसिति, सीसको हि भद्रिकारण-
काहमुपगते ; तदेवेति हारीतकमांसम् ; मत्स्या निस्ताल्यन्ते पृथगन्ते वसिन् तन्मत्स्यनिस्तालनम्,
किंवा निस्तालनं वसा, जतुकर्णोऽयुक्तम्—“मत्स्यवसासिद्धाः पिप्पल्यः” इति ; काकमाची मधु
चेति संयोगविरुद्धम् ; भासो गोष्ठकुटः ॥ ७०।७१ ॥

भवन्ति चात्र ।

यत्किञ्चिदोषमुत्क्रिय * न निहरति कायतः ।

आहारजातं तत्सर्व्वमहितायोपदिश्यते ॥ †

पर्य्युषिता मरणाय, अङ्गारशूलयो भासश्चेति भासो गोष्ठकुवकुटः स चाङ्गा-
राग्निना शूलविद्धः पक्वो मरणाय भवतीति ॥ ७१ ॥

गङ्गाधरः—अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । यत्किञ्चि-
दित्यादि । आह्रियते जिह्वया गलाधः क्रियते इत्याहारस्तस्य जातं समूहः ।
औषधादीनामप्याहारत्वमतो बोध्यम् । यत्किञ्चिदाहारजातमशितस्वादितपीत-

चक्रपाणिः—अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—यत् किञ्चिदित्यादि । आह्रियत इत्याहारो भेषजम्

* यत्क्रियेत्यत्र आह्राप्य इति चक्रसम्मतः पाठः ।

† इतः परं श्लोकाश्चेतऽष्टादश कचिदधिका दृश्यन्ते । यथा—

यश्चापि देशकालाग्नि-साध्यासाध्यानिलादिभिः । संस्कारतो वीर्य्यतश्च कोष्ठवस्याक्रमैरपि ॥
पारहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च । विरुद्धं तच्च न हितं ह्यसंपदिधिभिश्च यत् ॥
विरुद्धं देशतस्तावद् रक्तीक्ष्णादि धन्वनि । आनुषे स्निग्धशीतादि भेषजं यक्षिपेभ्यते ॥
काष्ठतोऽपि विरुद्धं यष्ठीतरुआदिसेवनम् । शीते काले तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥
विरुद्धमन्ते तद्वदक्षपानं चतुर्विधे । मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद् विरुध्यते ॥
कटुकोष्णादिसाम्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् । यत्तत्तत्साध्याविरुद्धन्तु विरुद्धत्वनिलादिभिः ॥
या समानगुणाभ्यास-विरुद्धाः क्षीपधिया । संस्कारतो विरुद्धं तद् यज्जोष्यं विषवद् भवेत् ॥
प्रणहसीसकासकं शिकिमांसं तथैव हि । विरुद्धं वीर्य्यतो ज्ञेयं वीर्य्यतः शीतलामकम् ॥
तत् संयोज्योष्णवीर्य्येण द्रव्येण सह सध्यते । कूरकोष्ठस्य चाऽयत्नं मन्दवीर्य्यमभेदनम् ॥
सूक्ष्मकोष्ठस्य गुरु य भेदनीयं तथा बहु । एतत् कोष्ठविरुद्धन्तु विरुद्धं स्यादयत्नया ॥
श्रमव्यवायव्यायाम-सक्तस्यानिलकोपनम् । निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥
यश्चानुस्मज्य विष्मम्रं भुङ्क्ते यश्चाबुभुक्षितः । तच्च क्रमविरुद्धं स्याद् यश्चातिभुङ्क्षानुगः ॥
परिहारविरुद्धन्तु वराहादीन् नरोऽप्य दत्त । सेवेतोष्णं शृतादीश्च पीयावा शीतं निषेदते ॥
विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्हारसाधनम् । अपक्वतण्डुलस्य-पक्वदग्धश्च यद् भवेत् ॥
संयोगतो विरुद्धं तद् यथाशक्तं पयसा सह । अमनोदक्षितं यश्च हृदिरुद्धं तदुच्यते ॥
सम्पद्विरुद्धं तद् विषादसंज्ञातरसन्तु तत् । अतिक्रान्तरसं वापि विपक्वरसमेव वा ॥
ज्ञेयं विधिविरुद्धन्तु भुज्यते निभृतेन यत् । तदेवंविधमन्नं स्याद् विरुद्धमुपयोजितम् ॥
सत्सम्मतोऽव्यतथा वापि क्षीमाग्नेरक्षणश्च यः । श्लेष्मद्यायामवालनो विरुद्धं दितयं भवेत् ॥ इति

एतानां श्लोकानां चक्रसम्मतता टीका तु—“यश्चापि देशकालाग्नि इत्यादिमन्त्रं केचित्
पठन्ति ; तद् व्यक्तमेव ॥” इति ।

भवन्ति चात्र ।

यत्किञ्चिदोषमुत्क्रिय * न निहरति कायतः ।

आहारजातं तत्सर्व्वमहितायोपदिश्यते ॥ +

पर्य्युषिता मरणाय, अङ्गारशूलयो भासश्चेति भासो गोष्ठकुवकुटः स चाङ्गा-
राग्निना शूलविद्धः पक्वो मरणाय भवतीति ॥ ७१ ॥

गङ्गाधरः—अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । यत्किञ्चि-
दित्यादि । आह्रियते जिह्वया गलाधः क्रियते इत्याहारस्तस्य जातं समूहः ।
औषधादीनामप्याहारत्वमतो बोध्यम् । यत्किञ्चिदाहारजातमशितस्वादितपीत-

चक्रपाणिः—अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—यत् किञ्चिदित्यादि । आह्रियत इत्याहारो भेषजम्

* यत्क्रियेत्यत्र आह्राप्य इति चक्रसम्मतः पाठः ।

+ इतः परं श्लोकाश्चेतऽष्टादश कचिदधिका दृश्यन्ते । यथा—

यश्चापि देशकालाग्नि-साध्यासाध्यानिलादिभिः । संस्कारतो वीर्य्यतश्च कोष्ठवस्याकमैरपि ॥
पारहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च । विरुद्धं तच्च न हितं ह्यसंपदिधिभिश्च यत् ॥
विरुद्धं देशतस्तावद् रक्तीक्ष्णादि धन्वनि । आनुषे स्निग्धशीतादि भेषजं यक्षिपेभ्यते ॥
काष्ठतोऽपि विरुद्धं यच्छीतस्वादितसेवनम् । शीते काले तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥
विरुद्धमन्ते तद्वदक्षपानं चतुर्विधे । मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद् विरुध्यते ॥
कटुकोष्णादिसाम्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् । यत्तत्तत्साध्याविरुद्धन्तु विरुद्धत्वनिलादिभिः ॥
या समानगुणाभ्यास-विरुद्धाः क्षीपधिया । संस्कारतो विरुद्धं तद् यज्जोष्यं विषवद् भवेत् ॥
प्रणहसीसकासकं शिकिमांसं तथैव हि । विरुद्धं वीर्य्यतो ज्ञेयं वीर्य्यतः शीतलामकम् ॥
तत् संयोज्योष्णवीर्य्येण द्रव्येण सह सध्यते । कूरकोष्ठस्य चाऽयत्नं मन्दवीर्य्यमभेदनम् ॥
सूक्ष्मकोष्ठस्य गुरु य भेदनीयं तथा बहु । एतत् कोष्ठविरुद्धन्तु विरुद्धं स्यादयत्नया ॥
श्रमव्यवायव्यायाम-सक्तस्यानिलकोपनम् । निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥
यश्चानुस्मृत्य विष्मृष्टं भुङ्क्ते यश्चाबुभुक्षितः । तच्च क्रमविरुद्धं स्याद् यश्चातिभुङ्क्षानुगः ॥
परिहारविरुद्धन्तु वराहादीन् नरोऽप्य दत्त । सेवेतोष्णं शृतादीश्च पीयावा शीतं निषेदते ॥
विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्हारसाधनम् । अपक्वतण्डुलस्य-पक्वदग्धश्च यद् भवेत् ॥
संयोगतो विरुद्धं तद् यथाशक्तं पयसा सह । अमनोदक्षितं यश्च हृदिरुद्धं तदुच्यते ॥
सम्यद्विरुद्धं तद् विद्यादसंज्ञातरसन्तु तत् । अतिक्रान्तरसं वापि विपक्वरसमेव वा ॥
ज्ञेयं विधिविरुद्धन्तु भुज्यते निभृतेन यत् । तदेवंविधमन्नं स्याद् विरुद्धमुपयोजितम् ॥
साम्यतोऽप्यतथा वापि क्षीमाग्नेरक्षणश्च च । श्लेष्मद्यायामवालनो विरुद्धं दितयं भवेत् ॥ इति

एतानां श्लोकानां चक्रसम्मतता टीका तु—“यश्चापि देशकालाग्नि इत्यादिमन्त्रं केचित्
पठन्ति ; तद् व्यक्तमेव ॥” इति ।

लीढं दोषमुत्क्रिश्य कायतो न निहरति न बहिः करोति, तत् सर्वमाहारजातम् अहितायोपदिश्यते । एतेनान्यत्रोक्तान्यनुमतानि । तथाच मुश्रुते यान्यधिकानि तद्वथा—“काकमाची पिप्पलीमरिचाभ्याम् । नाडीभङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकध्यम् । पित्तेन वा मांसानि । मृराकृशरापायसांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेण सह तिलशङ्कुलीम् । मत्स्यैः सहेक्षुविकारान् । कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना तक्रेण वा । निकुचफलं पयसा दध्ना मापमूपेन वा मधूना घृतेन च । प्राक् पयसः पयोऽन्ते वा इति संयोगादहितानि ।” संस्कारकर्मणो यथा—“कपिञ्जलमयरलावतित्तिरिगोधाऽचैरण्डदाव्वेप्रिमिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यपात्रे दशरात्रपयुऽप्रितं सर्पिः । मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । नारिकेलेन ब्राह्मवसापरिशृष्टां बलाकाम् । मानविरुद्धां यथा—स्नेहो मधुस्नेहो जलस्नेहो वा विशेषादान्तरिक्षोदकानुपानौ । अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि यथा—तत्र मधुराम्लौ रसवीर्येविरुद्धौ । मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सव्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्याम् । मधुरकपायौ चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्याम् । अम्लतिक्तौ अम्लकपायौ च सव्वतः । लवणकटुकौ रसवीर्याभ्याम् । लवणतिक्तौ लवणकपायौ च सव्वतः । कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्याम् । कटुकपायौ तिक्तकपायौ च रसतः । तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरुक्षानतिज्जिग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीनि विवर्जयेत् । भवन्ति चात्र । विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्विधाहितम् ॥ सात्त्विकतोऽल्पतया वापि दीप्मान्नेस्तरुणस्य च । जिग्धव्यायामवलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांशापि महाशनश्च । आप्नोति रोगान् न विरुद्धजातानभ्यासतश्चाल्पतया च जन्तुः ॥” इति । अर्थेषु मध्ये पयसा मत्स्यादीन् संयोगान् । सापंपर्तलभृष्टकपोतादीन् संस्कारान् । भस्मपांशुपरिध्वस्तहारीतकमांसादीन् भूदेशतः । उष्णात्तस्य मधु चेत्यादीन् शरीरदेशतः । पयुऽप्रितकम्पिलकादीन् कालतः । मधुसर्पिणी समधृते इत्यादिना मात्रातः । आदिना दोषव्याधिप्रकृतिभ्यस्तु वाते कपायरसादीन् रसतः । एवं प्रकृतितश्च । पिण्डालुकादीन् गुल्मादिव्याधितः । विपादीन् स्वभावतो विरुद्धान् विद्यादिति । यानि खलु द्विरसादीनि द्रव्याण्युक्तानि यथायथं द्विदोषादिष्वप्योज्यानि तानि भवि, दोषमाकाशेति दोषानुत्क्रिष्टरूपान् जनयित्वा न निहरतीति ; अनेन समनविरेचनद्रव्यानि निराकरोति, तानि हि दोषानाकाशं निर्हराम् ।

लीढं दोषमुत्क्रिश्य कायतो न निहरति न बहिः करोति, तत् सर्वमाहारजातम् अहितायोपदिश्यते । एतेनान्यत्रोक्तान्यनुमतानि । तथाच मुश्रुते यान्यधिकानि तद्व्याधौ—“काकमाची पिप्पलीमरिचाभ्याम् । नाडीभङ्गशाककुङ्कुटदधीनि च नैकध्यम् । पित्तेन वा मांसानि । मृराकृशरापायसांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेण सह तिलशङ्कुलीम् । मत्स्यैः सहेक्षुविकारान् । कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना तक्रेण वा । निकुचफलं पयसा दध्ना मापमूपेन वा मधूना घृतेन च । प्राक् पयसः पयोऽन्ते वा इति संयोगादहितानि ।” संस्कारकर्मणो यथा—“कपिञ्जलमयरलावतित्तिरिगोधाऽचैरण्डदाव्वेप्रिमिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यपात्रे दशरात्रपयुऽप्रितं सर्पिः । मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । नारिकेलेन ब्राह्मवसापरिशृष्टां बलाकाम् । मानविरुद्धां यथा—स्नेहो मधुस्नेहो जलस्नेहो वा विशेषादान्तरिक्षोदकानुपानौ । अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि यथा—तत्र मधुराम्लौ रसवीर्येविरुद्धौ । मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सव्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्याम् । मधुरकपायौ चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्याम् । अम्लतिक्तौ अम्लकपायौ च सव्वतः । लवणकटुकौ रसवीर्याभ्याम् । लवणतिक्तौ लवणकपायौ च सव्वतः । कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्याम् । कटुकपायौ तिक्तकपायौ च रसतः । तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरुक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीनि विवर्जयेत् । भवन्ति चात्र । विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्विधाहितम् ॥ सात्त्विकतोऽल्पतया वापि दीप्मान्नेस्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामवलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांशापि महाशनश्च । आप्नोति रोगान् न विरुद्धजातानभ्यासतश्चाल्पतया च जन्तुः ॥” इति । अर्थेषु मध्ये पयसा मत्स्यादीन् संयोगान् । सापंपर्तलभृष्टकपोतादीन् संस्कारान् । भस्मपांशुपरिध्वस्तहारीतकमांसादीन् भूदेशतः । उष्णात्तस्य मधु चेत्यादीन् शरीरदेशतः । पयुऽप्रितकम्पिलकादीन् कालतः । मधुसर्पिणी समधृते इत्यादिना मात्रातः । आदिना दोषव्याधिप्रकृतिभ्यस्तु वाते कपायरसादीन् रसतः । एवं प्रकृतितश्च । पिण्डालुकादीन् गुल्मादिव्याधितः । विपादीन् स्वभावतो विरुद्धान् विद्यादिति । यानि खलु द्विरसादीनि द्रव्याण्युक्तानि यथायथं द्विदोषादिष्वप्योज्यानि तानि भवि, दोषमाकाशेति दोषानुत्क्रिष्टरूपान् जनयित्वा न निहरतीति ; अनेन समनविरेचनद्रव्याणि निराकरोति, तानि हि दोषानाकाशं निर्हराम् ।

पाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां
 विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
 मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां
 पाण्ड्यामयस्यामविषस्य चैव ॥
 किलासकुष्ठग्रहणीगदानां
 शोफास्त्रपित्त-^{*}ज्वरपीनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
 विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ ७२ ॥

एषां खलु परेषाञ्च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे
 भावाः प्रतीघातकरा भवन्ति । यथा वमनं विरेचनं

द्रव्यसङ्गान्येवोपयोज्यानि न संयोगादित् उपयोक्तव्यानि रसद्रव्यादीनां विरुद्ध-
 त्वात् इति । न तु तत्र सर्व्वमहितायोपदिश्यत इति यदुक्तं, तत् कस्मै कस्मै
 अहितायेति ? अत उच्यते—पाण्ड्यान्ध्यन्त्यादि । पाण्ड्यं क्लेशं चतुर्विधं
 वक्ष्यते । सन्तानदोषस्येति—मृतवत्सादिदोषस्य तथान्यविषदोषस्य । एषां
 वैरोधिकानां द्रव्यान्तरयोगात् न विरुद्धता भवति । यथा घृतमधुशकरा
 इति त्रयं न विरुद्धम् ॥ ७२ ॥

गङ्गाधरः—ननु वैरोधिकाहारजव्याधीनां प्रतीकाराः के भवन्तीति ? अत
 उच्यते—एषामित्यादि । एषां पाण्ड्यान्ध्यादीनामपरेषामनुक्तानाञ्च वैरोधि-
 काहारनिमित्तानां व्याधीनां प्रतीकारा इमे वक्ष्यमाणा भावा वमनादयो भवन्ति ।
 इमे के भावा इति ? अत उच्यते—तद्यथेत्यादि । संशोधनाय वमनं विरेचनञ्च ।

पाण्ड्यं ननु सङ्घता, सन्तानदोषो मृतवत्सात्वादि, एतच्च वैरोधिककथनं विशेष-
 वचनेन बाध्यते तेन लघुमस्य क्षीरेण पानं कर्त्तव्यं विरोधि, यदुक्तं—“साधयेच्छुद्धशुष्कल
 लघुमस्य चतुष्पलम् । क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरकोषेऽष्ट पाययेत् ॥ तथा ‘मूलकस्वरसं क्षीरम्’
 इत्यादिप्रयोगोपलब्धम्, बिंश भजेकद्रव्यसंयोगाद्वा विरोधिनामविरोध, विरोधिमात्रसंयोग एव

पाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां
 विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
 मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां
 पाण्ड्यामयस्यामविषस्य चैव ॥
 किलासकुष्ठग्रहणीगदानां
 शोफास्त्रपित्त-^{*}ज्वरपीनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
 विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ ७२ ॥

एषां खलु परेषाञ्च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे
 भावाः प्रतीघातकरा भवन्ति । यथा वमनं विरेचनं

द्रव्यसङ्गान्येवोपयोज्यानि न संयोगादित् उपयोक्तव्यानि रसद्रव्यादीनां विरुद्ध-
 त्वात् इति । न तु तत्र सर्व्वमहितायोपदिश्यत इति यदुक्तं, तत् कस्मै कस्मै
 अहितायेति ? अत उच्यते—पाण्ड्यान्ध्येत्यादि । पाण्ड्यं क्लेशं चतुर्विधं
 वक्ष्यते । सन्तानदोषस्येति—मृतवत्सादिदोषस्य तथान्यविषदोषस्य । एषां
 वैरोधिकानां द्रव्यान्तरयोगात् न विरुद्धता भवति । यथा घृतमधुशकरा
 इति त्रयं न विरुद्धम् ॥ ७२ ॥

गङ्गाधरः—ननु वैरोधिकाहारजव्याधीनां प्रतीकाराः के भवन्तीति ? अत
 उच्यते—एषामित्यादि । एषां पाण्ड्यान्ध्यादीनामपरेषामनुक्तानाञ्च वैरोधि-
 काहारनिमित्तानां व्याधीनां प्रतीकारा इमे वक्ष्यमाणा भावा वमनादयो भवन्ति ।
 इमे के भावा इति ? अत उच्यते—तद्यथेत्यादि । संशोधनाय वमनं विरेचनञ्च ।

पाण्ड्यं ननु सङ्घता, सन्तानदोषो मृतवत्सात्वादि, एतच्च वैरोधिककथनं विशेष-
 वचनेन बाध्यते तेन लघुमस्य क्षीरेण पानं कृत्वा विरोधि, यदुक्तं—“साधयेच्छुद्धशुष्कल
 लघुमस्य चतुष्पलम् । क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरकोष्ठे पाययेत् ॥ तथा ‘मूलकस्वरसं क्षीरम्’
 इत्यादिप्रयोगोपलब्धम्, बिंश भजेकद्रव्यसंयोगाद्वा विरोधिनामविरोध, विरोधिमात्रसंयोग एव

तद्विरोधिनाश्च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगस्तथाविधैश्च द्रव्यैः
पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ ७३ ॥

भवति चात्र ।

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनञ्चैव पूर्व वा हितसेवनम् ॥ ७४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥

तद्विरोधिनाश्च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः । यद्यद्विरुद्धं द्रव्यमुपयुक्तं भवति
तद्विरुद्धद्रव्याणां विरोधीनि यानि द्रव्याणि भवन्ति तेषामुपयोगः प्रयोगः
कृत्तव्यः । तथाविधैश्च द्रव्यैस्तत्तद्विरुद्धद्रव्यविरोधिद्रव्यैरभ्यवहृतैः शरीरस्य
अभिसंस्कारो भावविरुद्धद्रव्याहारजदोषहरगुणाधानमिति ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—तत्र प्रमाणश्लोकः । भवति चात्र । विरुद्धेत्यादि । पूर्व वा
हितसेवनं शरीरस्य तत्तद्विरुद्धद्रव्यविरोधिद्रव्यसेवनेन पूर्वमभिसंस्कार इति
व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायाथसंग्रहाथमाह—तत्र श्लोका इति । मतिरिति
रसविनिश्चये भद्रकाप्यादीनां रसस्यैकत्वादिति । एक एवेत्यारभ्य उप-
देक्ष्याम इत्यन्तेन । ततोऽग्रेत्यारभ्य तत्फलमित्यन्तेन गुणकर्मभ्यां द्रव्याणि ।
ततो भेदश्चैषामित्यारभ्य संख्यामितिपतन्ति हीत्यन्तेन रसाश्रया त्रिषष्टिरसभेदेन

विरोधी भवति, यत्तु मधुन उष्णेन वमनेन संयुक्तस्य मदनफलादिद्रव्यसंयोगेऽविरोधार्थमुक्त-
मपक्वमनादि, तन्मधुनो द्रव्यान्तरसंयोगेऽप्युष्णसम्बन्धविरोधित्वेन, यतः विषान्वयं मधु, विषस्य
क्षोष्णं विरोधि, लक्षुनादीनास्तु द्रव्यान्तरसंयोगे सत्येष मेलको विरुद्ध इति शास्त्रवचनान्
बलीयते । तद्विरोधिनामिति यावच्छादिहराणाम्, तथाविधैरिति विरुद्धाहारजन्यव्याधिद्विरुद्धैः,
अभिसंस्कार इति सततोपयोगेन शरीरभावनम्, किंवा तथाविधैरिति रसायनप्रयोगैः, एतच्च
अनागतव्याधिचिकित्सितं ज्ञेयम् ॥ ७२—७४ ॥

कङ्कषाणि—संग्रहे द्रव्यसंख्या रसाश्रया इति भेदश्चैषाम् हत्यादिना, रससंख्या हि पर-

तद्विरोधिनाश्च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगस्तथाविधैश्च द्रव्यैः
पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ ७३ ॥

भवति चात्र ।

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।

वमनं शमनञ्चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ ७४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।

द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥

तद्विरोधिनाश्च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः । यद्यद्विरुद्धं द्रव्यमुपयुक्तं भवति
तद्विरुद्धद्रव्याणां विरोधीनि यानि द्रव्याणि भवन्ति तेषामुपयोगः प्रयोगः
कृत्तव्यः । तथाविधैश्च द्रव्यैस्तत्तद्विरुद्धद्रव्यविरोधिद्रव्यैरभ्यवहृतैः शरीरस्य
अभिसंस्कारो भावविरुद्धद्रव्याहारजदोषहरगुणाधानमिति ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—तत्र प्रमाणश्लोकः । भवति चात्र । विरुद्धेत्यादि । पूर्वं वा
हितसेवनं शरीरस्य तत्तद्विरुद्धद्रव्यविरोधिद्रव्यसेवनेन पूर्वमभिसंस्कार इति
व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायाथसंग्रहाथमाह—तत्र श्लोका इति । मतिरिति
रसविनिश्चये भद्रकाप्यादीनां रसस्यैकत्वादिति । एक एवेत्यारभ्य उप-
देक्ष्याम इत्यन्तेन । ततोऽग्रेत्यारभ्य तत्फलमित्यन्तेन गुणकर्मभ्यां द्रव्याणि ।
ततो भेदश्चैषामित्यारभ्य संख्यामिति पतन्ति हीत्यन्तेन रसाश्रया त्रिषष्टिरसभेदेन

विरोधी भवति, यत्तु मधुन उष्णेन वमनेन संयुक्तस्य मदनफलादिद्रव्यसंयोगेऽविरोधार्थमुक्त-
मपक्वमनादि, तन्मधुनो द्रव्यान्तरसंयोगेऽप्युष्णसम्बन्धविरोधित्वेन, यतः विषान्वयं मधु, विषस्य
क्षोष्णं विरोधि; लक्षुनादीनास्तु द्रव्यान्तरसंयोगे सत्येष्वेव मेलको विरुद्ध इति शास्त्रवचनम्
वक्ष्यते । तद्विरोधिनामिति याश्च्यदिहराणाम्, तथाविधैरिति विरुद्धाहारजन्यव्याधिर्विरुद्धैः,
अभिसंस्कार इति सततोपयोगेन शरीरभावनम्; किंवा तथाविधैरिति रसायनप्रयोगैः, एतच्च
अनागतव्याधिष्विकिसितं ज्ञेयम् ॥ ७२—७४ ॥

कङ्कषाणि—संग्रहे द्रव्यसंख्या रसाश्रया इति भेदश्चैषाम् हत्यादिना, रससंख्या हि पर-

कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
 परादीनां गुणानाञ्च लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥
 पञ्चात्मकानां षट्त्वञ्च रसानां येन हेतुना ।
 ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद् रसाः ॥
 पण्णां रसानां षट्त्वे च अतिभुक्ता विभक्तयः ।
 उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकम्मणि ॥
 प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
 पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यं संख्याविनिश्चयः ॥
 षण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
 यद् यद्विरुध्यते यस्माद् येन यत्कारि चेव यत् ॥

द्रव्यसंख्या त्रिषष्टिः । ततः संयोगाः सप्तपञ्चाशदित्यारभ्य हेतुलिङ्गोपशान्तिषु
 इत्यन्तेन रससंख्यायाः कारणम् । व्यक्त इत्यादिना रसो नास्तीह सप्तम
 इत्यन्तेन रसानामनुरसानाञ्च लक्षणम् । ततः परापरेत्वे इत्यारभ्य प्रवर्तते
 इत्यन्तेन परादीनां गुणानां सप्रयोजनानि स्वरूपनिर्देशलक्षणानि पृथक् पृथक् ।
 चकारात् गुणागुणाश्रया नोक्ता इत्यारभ्याधेमादिशेदित्यन्तेन तन्त्रव्याख्या-
 नोपदेशः । षट् विभक्तीरित्यारभ्य न्यूनातिरेकविशेष इत्यन्तेन पञ्चात्मकानां
 रसानां भूतद्वयाधिभवेन पाञ्चभौतिकत्वं षट्त्वं तस्य हेतुश्च । ततस्तत्रेत्यादिना
 पुनरुपयतो भाज इत्यन्तेन यद्गुणातिशयाद्रसा ऊर्ध्वानुलोमभाजः । तवां
 षण्णामित्यारभ्य सम्यग्गुणयोजयेदित्यन्तेन पण्णां रसानां षट्त्वे अतिभुक्तानाम्
 एकैकस्यातिमात्रभुक्तानां विभक्तयो विभागाः । शीतं वीर्येणेत्यारभ्य द्रव्याणां
 गुणकम्मणि उद्देशश्चापवादश्च । चकारात् तदुदाहरणानि । ततो रौक्ष्यादिति
 आरभ्य सोऽवस्तुभयोरपीत्यन्तेन रसानां गौरवादिषु प्रवरावरमध्यत्वम्, परश्चात
 इत्यारभ्य तत्रोपलक्षणेदित्यन्तेन पाकस्य लिङ्गम्, ततः परं मृदुतीक्ष्णेत्यारभ्य
 वीर्यसंख्या, वीर्येऽन्वित्यारभ्य कृता हि सेत्यन्तेन वीर्यम्, रसो निपात इत्या-
 रभ्य रसपाकादिज्ञानं, रसवीर्येत्यारभ्य उदाहृत इत्यन्तेन सोदाहरणं प्रभाव-
 लिङ्गम् । पण्णां रसानामित्यारभ्य सविकाशय इत्यन्तेन षण्णामास्वाद्यमानानां

मां तो द्रव्यसंबन्धेन त्रिगुणत्वाद् रसानामित्यर्थः । कारणं रससंख्याया इति "रसानां तत्र

कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
 परादीनां गुणानाञ्च लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥
 पञ्चात्मकानां षट्त्वञ्च रसानां येन हेतुना ।
 ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद् रसाः ॥
 पण्णां रसानां षट्त्वे च अतिभुक्ता विभक्तयः ।
 उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकम्मणि ॥
 प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
 पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यं संख्याविनिश्चयः ॥
 षण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
 यद् यद्विरुध्यते यस्माद् येन यत्कारि चेव यत् ॥

द्रव्यसंख्या त्रिषष्टिः । ततः संयोगाः सप्तपञ्चाशदित्यारभ्य हेतुलिङ्गोपशान्तिषु
 इत्यन्तेन रससंख्यायाः कारणम् । व्यक्त इत्यादिना रसो नास्तीह सप्तम
 इत्यन्तेन रसानामनुरसानाञ्च लक्षणम् । ततः परापरेत्वे इत्यारभ्य प्रवर्तते
 इत्यन्तेन परादीनां गुणानां सप्रयोजनानि स्वरूपनिर्देशलक्षणानि पृथक् पृथक् ।
 चकारात् गुणागुणाश्रया नोक्ता इत्यारभ्याधेमादिशेदित्यन्तेन तन्त्रव्याख्या-
 नोपदेशः । षट् विभक्तीरित्यारभ्य न्यूनातिरेकविशेष इत्यन्तेन पञ्चात्मकानां
 रसानां भूतद्वयाधिभवेन पाञ्चभौतिकत्वं षट्त्वं तस्य हेतुश्च । ततस्तत्रेत्यादिना
 पुनरुभयतो भाज इत्यन्तेन यद्गुणातिशयाद्रसा ऊर्ध्वानुलोमभाजः । तवां
 षण्णामित्यारभ्य सम्यग्गुणयोजयेदित्यन्तेन पण्णां रसानां षट्त्वे अतिभुक्तानाम्
 एकैकस्यातिमात्रभुक्तानां विभक्तयो विभागाः । शीतं वीर्येणेत्यारभ्य द्रव्याणां
 गुणकम्मणि उद्देशश्चापवादश्च । चकारात् तदुदाहरणानि । ततो रौक्ष्यादिति
 आरभ्य सोऽवस्तुभयोरपीत्यन्तेन रसानां गौरवादिषु प्रवरावरमध्यत्वम्, परञ्चात
 इत्यारभ्य तत्रोपलक्षणेदित्यन्तेन पाकस्य लिङ्गम्, ततः परं मृदुतीक्ष्णेत्यारभ्य
 वीर्यसंख्या, वीर्येऽन्वित्यारभ्य कृता हि सेत्यन्तेन वीर्यम्, रसो निपात इत्या-
 रभ्य रसपाकादिज्ञानं, रसवीर्येत्यारभ्य उदाहृत इत्यन्तेन सोदाहरणं प्रभाव-
 लिङ्गम् । पण्णां रसानामित्यारभ्य सविकाशय इत्यन्तेन षण्णामास्वाद्यमानानां

मां तो द्रव्यसंबन्धेन त्रिगुणत्वाद् रसानामित्यर्थः । कारणं रससंख्याया इति "रसानां तत्र

वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधश्च यत् ।

आत्रेयभद्रकाप्यीये तत् सर्व्वमवदन्मुनिः ॥ ७५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

रसानां स्वस्वलक्षणं यत्तत् । तत एवमुक्तमित्यारभ्य सर्व्वमादिनायोपदिश्यत
इत्यन्तेन यस्माद्धेतोयद्येन सह विरुध्यते यच्च करोति । ततः पाण्ड्येत्यारभ्य
हेतुमित्यन्तेन वैरोधिकद्रव्यनिमित्ता व्याधयस्तेषाञ्च व्याधीनामौषधश्च यत्तत् ।
एषां स्वस्वित्यारभ्य हितसेवनामित्यन्तेन तत्तत्सर्व्वमास्मिन्नात्रेयभद्रकाप्यीयेऽध्याये
मुनिरात्रेयः पुनर्व्वमुरवदादिति ॥ ७५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि, पूर्व्ववत्, इत्यात्रेयभद्र-
काप्यीयोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरजकविराजकृते चरकजलभक्त्यनुरो मूत्रस्थानीय-
षड्विंशात्रेयभद्रकाप्यीयाध्यायजलपाख्या षड्विंशी शाखा ॥ २६ ॥

वाग्वाक्वाद् इत्यादिना ; विभक्तयो भेदाः "तत्र मधुरं" इत्यादिना ; उद्देशो द्रव्याणां, "क्षीतं
वीर्य्येण" इत्यादिना, अपवादो द्रव्याणाम्, "मधुरं किञ्चिद्" इत्यादिना ॥ ७५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
ध्याख्यायाम् आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधश्च यत् ।

आत्रेयभद्रकाप्यीये तत् सर्व्वमवदन्मुनिः ॥ ७५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चैरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

रसानां स्वस्वलक्षणं यत्तत् । तत एवमुक्तमित्यारभ्य सर्व्वमादिनायोपदिश्यत
इत्यन्तेन यस्माद्धेतोयद्येन सह विरुध्यते यच्च करोति । ततः पाण्ड्येत्यारभ्य
हेतुमित्यन्तेन वैरोधिकद्रव्यनिमित्ता व्याधयस्तेषाञ्च व्याधीनामौषधश्च यत्तत् ।
एषां स्वस्वित्यारभ्य हितसेवनामित्यन्तेन तत्तत्तत्तस्मिन्नात्रेयभद्रकाप्यीयेऽध्याये
मुनिरात्रेयः पुनर्व्वमुरवदादिति ॥ ७५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि, पूर्व्ववत्, इत्यात्रेयभद्र-
काप्यीयोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरजकविराजकृते चरकजलभक्त्यनुरो मूत्रस्थानीय-
षड्विंशात्रेयभद्रकाप्यीयाध्यायजलपाख्या षड्विंशी शाखा ॥ २६ ॥

वाग्वाक्वाद् इत्यादिना ; विभक्तयो भेदाः "तत्र मधुरं" इत्यादिना ; उद्देशो द्रव्याणां, "क्षीतं
वीर्य्येण" इत्यादिना, अपवादो द्रव्याणाम्, "मधुरं किञ्चिद्" इत्यादिना ॥ ७५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
ध्याख्यायाम् आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्श विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणि-

गङ्गाधरः—अथाहारद्रव्याणां प्रभेदरससहचरितगुणकर्मवीर्यविषाकप्रभा-
वान् सामान्यत उक्त्वा प्रतिद्रव्यं विशेषत उपयोगार्थं वक्तुमन्नपानविधिम्
अध्यायमारभते—अथात इत्यादि । अन्नमशनखादनं चञ्चणसामान्यात् ।
पानं पानलेहरूषं द्रव्याणां गलायःकरणसामान्यात् । अन्नञ्च पानञ्चाभ-
पाने विधीयते अस्मिन्ननेन वेति अन्नपानावाधिरिति कश्चित् । तन्न, यतो-
ऽस्मिन्नध्यायेऽन्नपानयोर्विधानमस्ति । तस्मादन्नपानयोर्विधितः उपदेशतः
सोऽन्नपानविध्युपदेशस्तमधिकृत्यकुतोऽध्याय इति । अन्नपानविधिमत्र तद्वि-
लुक् । सर्व्व पूर्व्ववद्व्याख्यातव्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—कोऽसावन्नपानविधिरुपदेष्टव्य इति ? अत उच्यते—इष्टेत्यादि ।
इष्टाः प्रायेण सर्व्वजनाभिमता वर्णगन्धरसस्पर्शा येषां द्रव्याणां तेषां विधिना
इन्द्रियोपक्रमणीयोक्तेन नारत्रपाणिस्त्यादिना वक्ष्यमाणरसविमानोक्तेन
तदाहारविधानमित्यादिना विहितं कृतमन्नञ्च पानञ्च प्राणिनां स्थावर-

चक्रपाणिः—सम्प्रति सामान्येनोक्तानां गुणकर्मभ्यां प्रतिव्यक्त्यनुक्तानां प्रतिव्यक्तिप्रायोप-
योगिद्रव्यस्य विज्ञिष्टगुणकर्मकधनार्थमन्नपानविधिरध्यायोऽभिधीयते ; अयोपक्षस्य उग्रप्रत्ययस्य
लुक् ; अत्रान्ते काटिह्यसामान्यात् खाद्यम्, पाने च द्रवत्वसामान्यात् लेह्यमयस्कं श्रेयम् ; अन्न-
पानं विधीयते विज्ञिष्टगुणकर्मयोगितया प्रतिपाद्यतेऽनेनेत्यन्नपानविधिः, द्रव्याणां गुणकर्म-
कधनमेव चान्नपानविधिः, यतः तदि शास्त्रान्नपानं विधीयते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—किं तदन्नपानं करोतीत्याह—इष्टेत्यादि । इष्टमभिमतं हितञ्च, किंवा इष्ट-
मिति प्रियं हितञ्च, विरोधि ह्यप्रियम् ; हितन्तु विधिविहितशब्देनैव प्राप्यते ; निर्विषयत्वमात्र-
रसविमाने—‘तदेतदाहारविधानम्’ इत्यादिग्रन्थवाच्यः ; तयेन्द्रियोपक्रमणीये च “नारत्रपाणिः”
इत्यादिनोक्तं विधानं, तेन विधिना विहितं निर्विधिविहितम् ; अत्र वर्णादिषु शब्दाग्रहणमन्नपाने
प्रत्यक्षशब्दस्याविद्यमानत्वात् ; वर्णादिषु यद्यत् प्रथममन्नपाने गृह्यते, तत्तत् पूर्व्वमुक्तम् ; रसस्तु
स्पर्शस्य पञ्चाङ्गगुणगणोऽपि प्राधान्यक्यापनाय स्वर्णस्याग्रे कृतः ; प्राणिनामित्यनेनैव कञ्चेऽपि

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्श विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणि-

गङ्गाधरः—अथाहारद्रव्याणां प्रभेदरससहचरितगुणकर्मवीर्यविषाकप्रभा-
वान् सामान्यत उत्त्वा प्रतिद्रव्यं विशेषत उपयोगार्थं वक्तुमन्नपानविधिम्
अध्यायमारभते—अथात इत्यादि । अन्नमशनखादनं चञ्चणसामान्यात् ।
पानं पानलेहरूपं द्रव्याणां गलायःकरणसामान्यात् । अन्नञ्च पानञ्चाभ-
पाने विधीयते अस्मिन्ननेन वेति अन्नपानावाधिरिति कश्चित् । तन्न, यतो-
ऽस्मिन्नध्यायेऽन्नपानयोर्विधानमस्ति । तस्मादन्नपानयोर्विधितः उपदेशतः
सोऽन्नपानविध्युपदेशस्तमधिकृत्यकुतोऽध्याय इति । अन्नपानविधिमत्र तद्वि-
लुक् । सर्व्व पूर्व्ववद्व्याख्यातव्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—कोऽसावन्नपानविधिरुपदेष्टव्य इति ? अत उच्यते—इष्टेत्यादि ।
इष्टाः प्रायेण सर्व्वजनाभिमता वर्णगन्धरसस्पर्शा येषां द्रव्याणां तेषां विधिना
इन्द्रियोपक्रमणीयोक्तेन नारत्रपाणिस्त्यादिना वक्ष्यमाणरसविमानोक्तेन
तदाहारविधानमित्यादिना विहितं कृतमन्नञ्च पानञ्च प्राणिनां स्थावर-

चक्रपाणिः—सम्प्रति सामान्येनोक्तानां गुणकर्मभ्यां प्रतिव्यक्त्यनुक्तानां प्रतिव्यक्तिप्रायोप-
योगिद्रव्यस्य विज्ञिष्टगुणकर्मकधनार्थमन्नपानविधिरध्यायोऽभिधीयते ; अयोपक्षस्य उग्रप्रत्ययस्य
लुक् ; अत्रान्ते काटिह्यसामान्यात् खाद्यम्, पाने च द्रवत्वसामान्यात् लेह्यमयस्कं श्रेयम् ; अन्न-
पानं विधीयते विज्ञिष्टगुणकर्मयोगितया प्रतिपाद्यतेऽनेनेत्यन्नपानविधिः, द्रव्याणां गुणकर्म-
कधनमेव चान्नपानविधिः, यतः तद्वि शास्त्रान्नपानं विधीयते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—किं तदन्नपानं करोतीत्याह—इष्टेत्यादि । इष्टमभिमतं हितञ्च, किंवा इष्ट-
मिति प्रियं हितञ्च, विरोधि ह्यप्रियम् ; हितन्तु विधिविहितशब्देनैव प्राप्यते ; निर्विषयत्वमात्र-
रसविमाने—‘तदेतदाहारविधानम्’ इत्यादिग्रन्थवाच्यः ; तयेन्द्रियोपक्रमणीये च “नारत्रपाणिः”
इत्यादिनोक्तं विधानं, तेन विधिना विहितं विधिविहितम् ; अत्र वर्णादिषु शब्दाग्रहणमन्नपाने
प्रत्यक्षशब्दस्याविद्यमानत्वात् ; वर्णादिषु यद्यत् प्रथममन्नपाने गृह्यते, तत्तत् पूर्व्वमुक्तम् ; रसस्तु
स्पर्शस्य पञ्चाङ्गगुणगणोऽपि प्राधान्यक्यापनाय स्वर्गस्यैव कृतः ; प्राणिनामित्यनेनैव कथ्येऽपि

संज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः । प्रत्यक्षफलदर्शनात्
तदिन्धना ह्यन्तरग्नेः स्थितिस्तत् सत्त्वमूर्जयति । तच्छरीर-

जङ्गमानां वृक्षादिमनुष्यादीनां चेतनाचेतनानां मध्ये प्राणिसंज्ञकानां चेतनानां
प्राणं प्राणहेतुत्वात् । आयुर्घृतमिति च । वृक्षादयो हि प्राणिनोऽपि न
लोके प्राणिसंज्ञयोच्यन्ते । तस्मादुक्तं प्राणिसंज्ञकानामिति । न च तेषाम्
अपीष्टवणेगन्धरसस्पर्शपृथिवीरसपानेन वाप्याप्यन्ते प्राणा न तु विहितान्नपानेन
विधिर्हि शास्त्रेऽन्नपानयोरुपादिष्टः न तु यस्य यथाऽन्नपानाभ्यां शरीरमविकलम्
आप्याप्यते स तस्यान्नपानविधिः । भवतु वा न चास्ति वृक्षादीनामचेतनप्राणि-
नाम् अन्नमिति । बुभुक्षमाणानां प्रथमतोऽन्नपानीययारिष्टवणेदशनेन मनसा
अङ्गेयत्वं स्यात् । श्रद्धापूर्वकान्नपानयोरङ्गेयत्वं प्राणहेतुत्वमिति ख्यापितम् ।
एवं गन्धरसस्पर्शानामपि तत्रापयोगित्वं ज्ञेयम् । पूर्वं खल्वन्नं पानं वा
दृश्यते ततो गन्ध उपलभ्यते ततः स्पृश्यते ततश्च रस्यते रस इति क्रमेण वण-
गन्धस्पर्शरसमित्यानुपूर्विकं युज्यमानमपि स्पृश्यस्य किञ्चिदनिष्टत्वेऽपि न
प्राणहेतुत्वहानिराहारस्य भवति । रसस्य त्वनिष्टत्वं बहुतरप्राणहेतुहानिरन्न-
पानयोरिति स्पष्टात् प्राधान्यख्यापनाथं रसस्य पूर्वमुपादानं कृतमाचार्येण ।
पञ्चानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामर्थानामन्नपानीयद्रव्येषु वृत्तावापि शब्दस्य
इष्टत्वानिष्टत्वयोरन्नपानस्य प्राणहेतुत्वे तृपयागिताभावाच्चापादानं कृतमिति ।
ननु कुता इतोः कुशलास्तथाविधमन्नपानं प्राणमाचक्षते इति ? अत उच्यते,
प्रत्यक्षफलदर्शनात् । अत्रान्नपानयोश्च कृतीतयोरौके प्रत्यक्षणं प्राणजनकत्वं
दृष्ट्वा कुशलास्तथाविधान्नपानं प्राणमाचक्षते इति । ननु तथाविधान्नपानयोः
प्राणद्वन्द्वः फलं कथं स्यादिति ? अत उच्यते । तदिन्धनत्वादि । तत्तथाविधान्न-
पानं लौकिकाग्निस्थितिकारणमिन्धनमिवेन्धनं यस्या अन्तराग्निस्थितेः सा

‘प्राणिसंज्ञकानाम्’ इति वचनं स्थावरप्राणिप्रतिषेधार्थम्, वृक्षादयो हि वनस्पतिवर्गानुकारोपदेशात्
शास्त्रे प्राणिन उक्ताः, न तु लोके प्राणिसंज्ञकाः, किं तर्हि ? अङ्गमा एव ; इह च मनुष्यस्वैव
अधिकृतत्वेऽपि सामान्येन सकलप्राणिप्राणहेतुतया आहारकथनं मनुष्यव्यतिरिक्तेऽपि प्राणिनि
आहारस्य प्राणजनकत्वोपदर्शनार्थम् ; प्राणमिति प्राणहेतुत्वात्, यथा—“आयुर्घृतम्” । अथ
कथं तत् प्राणमाचक्षते इत्याह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति, प्रत्यक्षेणैव आहारं विचिन्वा कुर्वन्तो प्राणा
अनुवर्तन्ते इति तथा निराहाराणां प्राणा न ह्यवतिष्ठन्ते इति दृश्यते इत्यर्थः, प्रत्यक्षान्वयेह
अवतिष्ठन्ते इति, यतः प्राणानामवकाशव्यत्ययमनुमानगम्यमेव, अवकाशव्यत्ययं प्राणानां हेतुम्

संज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः । प्रत्यक्षफलदर्शनात्
तदिन्धना ह्यन्तरग्नेः स्थितिस्तत् सत्त्वमूर्जयति । तच्छरीर-

जङ्गमानां वृक्षादिमनुष्यादीनां चेतनाचेतनानां मध्ये प्राणिसंज्ञकानां चेतनानां
प्राणं प्राणहेतुत्वात् । आयुर्घृतमिति च । वृक्षादयो हि प्राणिनोऽपि न
लोके प्राणिसंज्ञयोच्यन्ते । तस्मादुक्तं प्राणिसंज्ञकानामिति । न च तेषाम्
अपीष्टवणेगन्धरसस्पर्शपृथिवीरसपानेन वाप्याप्यन्ते प्राणा न तु विहितान्नपानेन
विधिर्हि शास्त्रेऽन्नपानयोरुपादिष्टः न तु यस्य यथान्नपानाभ्यां शरीरमविकलम्
आप्याप्यते स तस्यान्नपानविधिः । भवतु वा न चास्ति वृक्षादीनामचेतनप्राणि-
नाम् अन्नमिति । बुभुक्षमाणानां प्रथमतोऽन्नपानीययारिष्टवणेदशनेन मनसा
अद्वेयत्वं स्यात् । श्रद्धापूर्वकान्नपानयोर्यत्नं प्राणहेतुत्वमिति ख्यापितम् ।
एवं गन्धरसस्पर्शानामपि तत्रापयोगित्वं ज्ञेयम् । पूर्वं खल्वन्नं पानं वा
दृश्यते ततो गन्ध उपलभ्यते ततः स्पृश्यते ततश्च रस्यते रस इति क्रमेण वण-
गन्धस्पर्शरसमित्यानुपूर्व्याकं युज्यमानमपि स्पृश्यते किञ्चिदनिष्टत्वेऽपि न
प्राणहेतुत्वहानिराहारस्य भवति । रसस्य त्वनिष्टत्वं बहुतरप्राणहेतुहानिरन्न-
पानयोरिति स्पष्टात् प्राधान्यख्यापनाथं रसस्य पूर्वमुपादानं कृतमाचार्येण ।
पञ्चानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामर्थानामन्नपानीयद्रव्येषु वृत्तावापि शब्दस्य
इष्टत्वानिष्टत्वयोरन्नपानस्य प्राणहेतुत्वे तृपयागिताभावाच्चापादानं कृतमिति ।
ननु कुता इतोः कुशलास्तथाविधमन्नपानं प्राणमाचक्षते इति ? अत उच्यते,
प्रत्यक्षफलदर्शनात् । अत्रान्नपानयोश्च कृतीतयोरौके प्रत्यक्षणं प्राणजनकत्वं
दृष्ट्वा कुशलास्तथाविधान्नपानं प्राणमाचक्षते इति । ननु तथाविधान्नपानयोः
प्राणद्वन्द्वः फलं कथं स्यादिति ? अत उच्यते । तदिन्धनत्वादि । तत्तथाविधान्न-
पानं लौकिकाग्निस्थितिकारणमिन्धनमिवेन्धनं यस्या अन्तराग्निस्थितेः सा

‘प्राणिसंज्ञकानाम्’ इति वचनं स्थावरप्राणिप्रतिषेधार्थम्, वृक्षादयो हि वनस्पतिवर्गानुकारोपदेशात्
शास्त्रे प्राणिन उक्ताः, न तु लोके प्राणिसंज्ञकाः, किं तर्हि ? अङ्गमा एव ; इह च मनुष्यस्त्वैव
अधिकृतत्वेऽपि सामान्येन सकलप्राणिप्राणहेतुतया आहारकथनं मनुष्यस्यतिरिक्तेऽपि प्राणिनि
आहारस्य प्राणजनकत्वोपदर्शनार्थम् ; प्राणमिति प्राणहेतुत्वात्, यथा—“आयुर्घृतम्” । अथ
कथं तत् प्राणमाचक्षते इत्याह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति, प्रत्यक्षेणैव आहारं विचिन्वा कुर्वन्तो प्राणा
अनुवर्तन्ते इति तथा निराहाराणां प्राणा न ह्यवतिष्ठन्ते इति दृश्यते इत्यर्थः ; प्रत्यक्षफलदर्शनेह
सकलप्राणिने वर्तते, यतः प्राणानामवकाशवैयम्यमनुमानगम्यमेव ; अवकाशवैयम्य एव प्राणानां हेतुम्

धातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं विपरीत-
महिताय सम्पद्यते । तस्माद्धिताहितावबोधनार्थमन्नपान-
विधिमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ २ ॥

तथा । उक्तं हि “बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नी प्रतिष्ठिताः” इति, एतेन तथा-
विधान्नपानयोः प्राणहेतुत्ववदन्तरग्निस्थितिहेतुत्वं चापितं भवति । तयोः
कर्मान्तरमाह—तदित्यादि । येन यथोक्तमुपसेव्यमानमन्नपानं तत्सत्त्वं तस्य
मन ऊज्जयति बलवत् करोति, चौरादिक ऊज्जं बलजीवनयोरिति । कर्मान्तर-
माह—तच्छरीरेत्यादि । तदन्नपानं येन पुंसा यथोक्तमुपसेव्यते तस्य तदन्न-
पानं शरीरधातुव्यूहबलादिकरं शरीरस्य धातवो रसरक्तादयस्तेषां व्यूहं संघातं
बलञ्च वर्णञ्च इन्द्रियप्रसादञ्च करोति । विपरीतं यथोक्तविधिविपर्ययेणोप-
सेव्यमानमन्नपानमहिताय प्राणाग्निस्थितिसत्त्वबलशरीरधातुव्यूहबलवर्ण-
न्द्रियप्रसादानां विपर्ययाय सम्पद्यते । तस्माद्धेतोहिताहितानामवबोधार्थम्
अन्नपानयोर्विधिं विधायकमत्यन्ताप्राप्तस्योपयोगप्रकारस्य प्रापकं नियोगमुप-
देक्ष्याम इति व्याचष्टे कश्चित् तन्न । विधिर्ह्यत्र प्रकारवचनो न विधायकवचनः ।
तस्मादखिलेनान्नपानप्रकारमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेशेति । यद्यप्यत्र वक्ष्यते अन्न-
पानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः इति तथाप्यनुक्तानां द्रव्यगुणकारणैर्गुण-
संहारवचनेन निखिलेनोपदेशो नानुपपन्नः ॥ २ ॥

आह ‘तदिन्धना’ इत्यादिना, अग्निहेतुश्च प्राणहेतुः, ततोऽन्नं प्राप्ता इति भावः, उक्तं हि—
“बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नी प्रतिष्ठिताः” किंवा पूर्वं मन्नपानस्य प्राणहेतुत्वमुक्तम्,
‘तदिन्धना’ हि इन्द्रादिनाग्निहेतुत्वं वक्ष्यते, सत्त्वमुज्जयतीति मनोबलं करोति; धातुव्यूहो
धातुसङ्घातः, विपरीतम् अवधिस्थितम् । अन्नपानं विधीयते येन ज्ञानेन तं विधिं द्रव्यगुण-
कर्मरूपम्, तथा, चरकरीरावयवादिरूपञ्चाखिलेन कस्मैर्नोपदेक्ष्यामः, यद्यपि चेह द्रव्यं
प्रतिप्रतिगुणकर्मभ्यां न निरूप्यति वक्ष्यति हि—“अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः”
इति, तथाप्यनुक्तानां द्रव्याणामपि चरकरीरावयवाद्गुणवेक्षेण, तथा पूर्वोक्तयोक्त्याधिष्ठादि-
द्रव्यगुणकर्मणेन च तद्विधानामप्युक्तं स्वादित्यत उक्तम्—‘अखिलेन’ इति, वक्ष्यति हि—“यथा
जानौषधं किञ्चिद्वेसजानां बधो बधा । द्रव्यन्तु तत्तथा वाप्यमनुक्तमिह बन् भवेत् ॥” तथा, “चर-
करीरावयवः” इत्यादि; किंवा, विधिसम्बोद्धितपीतलीङ्कादितप्रकारवाची, तेन चाक्षिताद्वयः
सर्वं पृथक्किनेन वाच्याः, तत्कारणभूतानि तु द्रव्याणि रक्तास्यादीन्वेकदेशेनोक्तानि, अती
वक्ष्यति—“अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः” इति ॥ २ ॥

धातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं विपरीत-
महिताय सम्पद्यते । तस्माद्धिताहितावबोधनार्थमन्नपान-
विधिमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ २ ॥

तथा । उक्तं हि “बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नी प्रतिष्ठिताः” इति, एतेन तथा-
विधान्नपानयोः प्राणहेतुत्ववदन्तरग्निस्थितिहेतुत्वं चापितं भवति । तयोः
कर्मान्तरमाह—तदित्यादि । येन यथोक्तमुपसेव्यमानमन्नपानं तत्सत्त्वं तस्य
मन ऊज्जयति बलवत् करोति, चौरादिक ऊज्जं बलजीवनयोरिति । कर्मान्तर-
माह—तच्छरीरेत्यादि । तदन्नपानं येन पुंसा यथोक्तमुपसेव्यते तस्य तदन्न-
पानं शरीरधातुव्यूहबलादिकरं शरीरस्य धातवो रसरक्तादयस्तेषां व्यूहं संघातं
बलञ्च वर्णञ्च इन्द्रियप्रसादञ्च करोति । विपरीतं यथोक्तविधिविपर्ययेणोप-
सेव्यमानमन्नपानमहिताय प्राणाग्निस्थितिसत्त्वबलशरीरधातुव्यूहबलवर्ण-
न्द्रियप्रसादानां विपर्ययाय सम्पद्यते । तस्माद्धेतोहिताहितानामवबोधार्थम्
अन्नपानयोर्विधिं विधायकमत्यन्ताप्राप्तस्योपयोगप्रकारस्य प्रापकं नियोगमुप-
देक्ष्याम इति व्याचष्टे कश्चित् तन्न । विधिर्ह्यत्र प्रकारवचनो न विधायकवचनः ।
तस्मादखिलेनान्नपानप्रकारमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेशेति । यद्यप्यत्र वक्ष्यते अन्न-
पानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः इति तथाप्यनुक्तानां द्रव्यगुणकारणैर्गुण-
संहारवचनेन निखिलेनोपदेशो नानुपपन्नः ॥ २ ॥

आह ‘तदिन्धना’ इत्यादिना, अग्निहेतुश्च प्राणहेतुः, ततोऽन्नं प्राप्ता इति भावः, उक्तं हि—
“बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नी प्रतिष्ठिताः” किंवा पूर्वं मन्नपानस्य प्राणहेतुत्वमुक्तम्,
‘तदिन्धना’ हि इन्द्रादिनाग्निहेतुत्वं वक्ष्यते, सत्त्वमुज्जयतीति मनोबलं करोति; धातुव्यूहो
धातुसङ्घातः, विपरीतम् अवधिस्थितम् । अन्नपानं विधीयते येन ज्ञानेन तं विधिं द्रव्यगुण-
कर्मरूपम्, तथा, चरशरीरावयवादिरूपश्चाखिलेन कस्मैर्नोपदेक्ष्यामः, यद्यपि चेह द्रव्यं
प्रतिप्रतिगुणकर्मभ्यां न निरूप्यति वक्ष्यति हि—“अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः”
इति, तथाप्यनुक्तानां द्रव्याणामपि चरशरीरावयवाद्गुणवेद्येन, तथा पूर्वोक्तयोक्त्याधिष्ठादि-
द्रव्यगुणकमेन च तद्विधानामप्युक्तं स्वादित्यत उक्तम्—‘अखिलेन’ इति, वक्ष्यति हि—“यथा
जानौषधं किञ्चिद्वेदजानां बधो बधा । द्रव्यन्तु तत्तथा वाप्यमनुक्तमिह बन् भवेत् ॥” तथा, “चर-
शरीरावयवाः” इत्यादि; किंवा, विधिसम्बोद्धितपीतलीङ्कादितप्रकारवाची, तेन चाक्षिताद्वय-
सत्त्वं पुत्राक्षिकेन वाच्याः, तत्कारणभूतानि तु द्रव्याणि रक्तास्यादीन्वेकदेशेनोक्तानि, अग्नी
वक्ष्यति—“अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः” इति ॥ २ ॥

तत्स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विध्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु सन्दधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं वृंहयति, रसः प्रीणयति, सुगं जर्जरीकरोति, सीधुरव-

गङ्गाधरः—तथान्नपानयोः साधारणयोगुणकर्मण्यभिधाय तदुपयोग प्राधान्यात् गुणकर्मभिर्द्रव्याण्युपदिश्यन्ते—तदित्यादि । तत्स्वभावादिति वक्ष्यमाणानामिहोदकादीनां यद्यत् कर्म वक्ष्यते तत्तत्कर्मकृदेव स्वभावः । स्वस्वतत्स्वभावात् । तथाच उदकं यत् क्लेदयति तत्तत्क्लेदकृद्-द्रव्यत्वस्वभावात् । इहान्नपानप्रकरणान् उदकस्यान्नपानसाधनं यत् कर्मणः प्राधान्यं तदुपदेशेन श्रेष्ठतमोपदेशे यदुक्तम् उदकमाश्वासकराणां जलं स्तम्भनानामिति तन्न व्याह्रियते । यदि चान्नसाधने बह्वेरपि प्राधान्यमुदकवत् तुल्यं तथाप्याहारे बह्वे रूपयोगाभावादुदकस्याभ्यव-हृतानामपि क्लेदकत्वादादानुपदेशः । क्लेदोऽवयवसंयोगकाठिन्यविनाशजन्य-द्रवीभावस्तज्जनकव्यापार उदकस्येति । लवणं द्रव्यं विध्यन्दयति तत्-स्वभावात् स्रावयति स्रावजनकव्यापारो लवणस्य सैन्धवादिरिति अन्नोपकरण-व्यञ्जनद्रव्यसाधनोपयोगित्वेनोदकादप्राधान्यं लवणस्य । क्षारः पाचयतीति । क्षारो भस्मीभूतद्रव्यकृतविकारविशेषो यवक्षारादिः यत्किञ्चित् पचन्तम् उपमाणं प्रेरयति तत्स्वभावात् । सैन्धवादिभ्योऽप्राधान्यात् तदनुवचनं कचिदुपयोगात् । मधु सन्दधाति मंश्लेयं करोति तत्स्वभावात् मधु चाहारोपयोगितर्यैवोक्तम् । सर्पिः स्नेहयति तत्स्वभावात्—देवादिकं वि-ष्टिह लृ प्रीतिस्नेहनयोः । प्रयोजके णिच् । सर्पिणोऽप्युपकरणं व्यञ्जनादि-संस्कारत्वेन वचनम् । क्षीरं जीवयति तत्स्वभावात् । आयुर्जीवनं तत् करोति । शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगं द्रवयति । मांसं वृंहयति तत्स्वभावात् । भौवादिको

चक्रपाणिः—अन्नपाने च वक्तव्ये यद्द्रव्यं प्राय उपयुज्यते, तस्य सामान्यगुणमभिधाय वर्गसंग्रहेण गुणमुपप्रेषयति । उदकमिधानञ्चामे कृतमुदकस्यान्ने पाने च द्वाप्रियमाणत्वात् ; तदित्युदाहरणम्, किंवा, स स्वभावो यस्य स तत्स्वभावस्तस्मान् क्लेदस्वभावादित्यर्थः ; यद्यपि “उदकमाश्वास-कराणाम्” “जलं स्तम्भनानाम्” इत्युक्तं, तथापि इहानुक्तक्लेदकर्मण्यभिधानार्थं पुनरुच्यते ; इह जलकवणादीनां यत् कर्मोच्यते तत्तेषामितरकर्मण्यः प्रधानं ज्ञेयम्, अग्रगणिकारे तु तत्-कर्मकणुत्वद्रव्यान्तरप्रसङ्गात्ता ज्ञेया । क्षारः पचन्तमग्निं प्रेरयति, तेन पाचयतीति हेतौ णिच् ; स्नेहयतीत्यादी तु “तत् करोति तद्रूपम्” इति णिच् ; सन्धयतीति विशिष्टाणि

तत्स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विध्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु सन्दधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं वृंहयति, रसः प्रीणयति, सुगं जर्जरीकरोति, सीधुरव-

गङ्गाधरः—तथान्नपानयोः साधारणयोगुणकर्मण्यभिधाय तदुपयोग प्राधान्यात् गुणकर्मभिर्द्रव्याण्युपदिश्यन्ते—तदित्यादि । तत्स्वभावादिति वक्ष्यमाणानामिहोदकादीनां यद्यत् कर्म वक्ष्यते तत्तत्कर्मकृदेव स्वभावः । स्वस्वतत्स्वभावात् । तथाच उदकं यत् क्लेदयति तत्तत्क्लेदकृद्द्रव्यत्वस्वभावात् । इहान्नपानप्रकरणान् उदकस्यान्नपानसाधनं यत् कर्मणः प्राधान्यं तदुपदेशेन श्रेष्ठतमोपदेशे यदुक्तम् उदकमाश्वासकराणां जलं स्तम्भनानामिति तन्न व्याहन्यते । यदि चान्नसाधने बह्वेरपि प्राधान्यमुदकवत् तुल्यं तथाप्याहारे बह्वे रूपयोगाभावादुदकस्याभ्यवहृतानामपि क्लेदकत्वादादानुपदेशः । क्लेदोऽवयवसंयोगकाठिन्यविनाशजन्यद्रवीभावस्तज्जनकव्यापार उदकस्येति । लवणं द्रव्यं विध्यन्दयति तत्स्वभावात् स्रावयति स्रावजनकव्यापारो लवणस्य सैन्धवादिरिति अन्नोपकरणव्यञ्जनद्रव्यसाधनोपयोगित्वेनोदकादप्राधान्यं लवणस्य । क्षारः पाचयतीति । क्षारो भस्मीभूतद्रव्यकृतविकारविशेषो यवक्षारादिः यत्किञ्चित् पचन्तम् उपमाणं प्रेरयति तत्स्वभावात् । सैन्धवादिभ्योऽप्राधान्यात् तदनुवचनं कचिदुपयोगात् । मधु सन्दधाति मंश्लेयं करोति तत्स्वभावात् मधु चाहारोपयोगितर्यैवोक्तम् । सर्पिः स्नेहयति तत्स्वभावात्—देवादिकं विष्णिह लृ प्रीतिस्नेहनयोः । प्रयोजके णिच् । सर्पिणोऽप्युपकरणं व्यञ्जनादिर्मस्कारत्वेन वचनम् । क्षीरं जीवयति तत्स्वभावात् । आयुर्जीवनं तत् करोति । शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगं द्रवयति । मांसं वृंहयति तत्स्वभावात् । भौवादिको

चक्रपाणिः—अन्नपाने च वक्तव्ये यद्वक्ष्यं प्राय उपपुज्यते, तस्य सामान्यगुणमभिधाय वर्गसंग्रहेन गुणमुपप्रेषयति । उदकमिधानञ्चामे कृतमुदकस्यान्ने पाने च द्वाप्रियमाणत्वात् ; तदित्युदाहरणम्, किंवा, स स्वभावो यस्य स तत्स्वभावस्तस्मान् क्लेदस्वभावादित्यर्थः ; यद्यपि “उदकमाश्वासकराणाम्” “जलं स्तम्भनानाम्” इत्युक्तं, तथापि इहानुक्तक्लेदकर्मण्यभिधानार्थं पुनरुच्यते ; इह जलकवणादीनां यत् कर्मोच्यते तत्तेषामितरकर्मण्यः प्रधानं ज्ञेयम्, अग्रगणिकारे तु तत्कर्मकणुत्वद्रव्यान्तरप्रसङ्गात्ता ज्ञेया । क्षारः पचन्तमग्निं प्रेरयति, तेन पाचयतीति हेतौ णिच् ; स्नेहयतीत्यादी तु “तत् करोति तद्रूपम्” इति णिच् ; सन्धयतीति विशिष्टाणि

धमति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं
जनयति, पिण्याको * ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलस्तु माषसूपः,
दृष्टिशुक्रघ्नः चारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्,

वृद्धिं ध्वनिवृद्धोरिति—मांसं वृंहत् प्रेरयति । रसो मांसस्य रसः प्रीणयति
तत्स्वभावात् । प्रीण तर्पणे । तर्पयति तृप्तिं जनयति । सुरा जञ्जरी-
करोति तत्स्वभावात् । शरीरशैथिल्यं करोति रक्तमेदोबाहुल्यात् । तदुक्तं
हारीतेन—सुरा जञ्जरीकरोत्यसृग्मेदो बाहुल्यात् । सीधुरवधमति तत्स्वभावात्
अवधमति विलिखति शरीरं धातूनामनेकाथत्वात् । सीधुरवधमति व्याघ्राग्नि-
प्रबोधनादिति हारीत उवाच । द्राक्षासवो दीपयति तत्स्वभावादग्निं प्रज्वल-
यति । फाणितमाचिनोति तत्स्वभावाद्दोषाणामाचिर्न करोति । दधि शोफं
जनयति तत्स्वभावात्, दोषजं शोफम् । पिण्याको ग्लपयति तत्स्वभावात्,
तिलकल्कः हर्षक्षयं करोति । प्रभूतान्तर्मलो माषसूपस्तत्स्वभावात् । प्रभूतो
बहुलोऽन्तर्मलः पुरीषं भवति यस्मात्, स तथा माषसूपः । माषो बहुमल इति
माषविकारसामान्यस्य बहुमलकरत्वात् तदेकस्य विकारस्य सूपस्यापि पुन-
रिद्वानुवादः । दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारस्तत्स्वभावात् । पाचकत्वं कम्पं प्रागुक्तम्
अन्तर्वाष्पप्रयोगाभिप्रायेणैह पुनर्विपाके दृष्टिशुक्रघ्नत्वमुक्तम् । प्रायः पित्तलम्
अम्लमन्यत्र दाडिमामलकात् तत्स्वभावात् । प्रायोऽम्लं द्रव्यं पित्तलं
तत्स्वभावात् । पाके रसे वीर्यं चाम्लोष्णत्वात् । दाडिमामलकन्तु वीर्यंण

त्वह्मांसादीनि संश्लेषयति ; रसो मांसरसः, प्रीणयतीति प्रीणान्, पुष्पाति न त्वतिवृद्धं करोति,
तेन मांसकम्पेणा वृंहणेन समं नैक्यम् ; जञ्जरीकरोति श्लेष्मसांसाद्युपचयं करोति, बहुकम्प
हारीते—“सुरा जञ्जरीकरोत्यसृग्मेदो बाहुल्यात्” इति, तथाहृत्शोफकम्—“सुरा कुसादीनां
पुष्ट्यर्थम्” इति ; अवधमयतीति विलिखतीत्यर्थः, अनेकार्थात्वाद्धानूनाम्, वचनं हि—“लेखनः
शीतरसिकः” इति, तथा हारीतेऽमुक्तं—“सीधुरवधमति व्याघ्राग्निप्रबोधनात्” इति ।
आचिनोति दोषमिति शेषः, तन्नास्तरवचनं हि—“वातपित्तकफांस्तस्मादाचिनोति च फाणितम्”
इति । पिण्याकमिलकल्कः, निघण्टुकारस्त्वाह—“पिण्याको हरितक्षिप्तः” ; ग्लपयति हर्षक्षयं
करोति ; प्रभूतान्तर्मलस्य पुरीषस्य कर्ता प्रभूतान्तर्मलः, यद्यपि “माषो बहुमलः” इति वक्ष्यति,
तथापि माषविकृतेः सूपस्त्वैह गुणकथनम्, तेन न पुनरुक्तम्,—न चावश्यं प्रकृतिधर्मी विकृतिम्
अनुगच्छति, यतः शकूनां सिद्धापण्डिका गुरवः स्युः, तस्मान्माषविकृतावपि मलवृद्धिदर्शनार्थम्

धमति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं
जनयति, पिण्याको * ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलस्तु माषसूपः,
दृष्टिशुक्रघ्नः चारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्,

वृद्धिं ध्वनिवृद्धोरिति—मांसं वृंहत् प्रेरयति । रसो मांसस्य रसः प्रीणयति
तत्स्वभावात् । प्रीण तर्पणे । तर्पयति तृप्तिं जनयति । सुरा जञ्जरी-
करोति तत्स्वभावात् । शरीरशैथिल्यं करोति रक्तमेदोबाहुल्यात् । तदुक्तं
हारीतेन—सुरा जञ्जरीकरोत्यसृग्मेदो बाहुल्यात् । सीधुरवधमति तत्स्वभावात्
अवधमति विलिखति शरीरं धातूनामनेकाथत्वात् । सीधुरवधमति व्याघ्राग्नि-
प्रबोधनादिति हारीत उवाच । द्राक्षासवो दीपयति तत्स्वभावादग्निं प्रज्वल-
यति । फाणितमाचिनोति तत्स्वभावाद्दोषाणामाचिर्न करोति । दधि शोफं
जनयति तत्स्वभावात्, दोषजं शोफम् । पिण्याको ग्लपयति तत्स्वभावात्,
तिलकल्कः हर्षक्षयं करोति । प्रभूतान्तर्मलो माषसूपस्तत्स्वभावात् । प्रभूतो
बहुलोऽन्तर्मलः पुरीषं भवति यस्मात्, स तथा माषसूपः । माषो बहुमल इति
माषविकारसामान्यस्य बहुमलकरत्वात् तदेकस्य विकारस्य सूपस्यापि पुन-
रिद्वानुवादः । दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारस्तत्स्वभावात् । पाचकत्वं कम्पं प्रागुक्तम्
अन्तर्वाष्पप्रयोगाभिप्रायेणैह पुनर्विपाके दृष्टिशुक्रघ्नत्वमुक्तम् । प्रायः पित्तलम्
अम्लमन्यत्र दाडिमामलकात् तत्स्वभावात् । प्रायोऽम्लं द्रव्यं पित्तलं
तत्स्वभावात् । पाके रसे वीर्यं चाम्लोष्णत्वात् । दाडिमामलकन्तु वीर्यंण

त्वह्मांसादीनि संश्लेषयति ; रसो मांसरसः, प्रीणयतीति प्रीणान्, पुष्णाति न त्वतिवृद्धं करोति,
तेन मांसकम्पेणा वृंहणेन समं नैक्यम् ; जञ्जरीकरोति एकधमांसाद्युपचयं करोति, बहुकम्पं
हारीते—“सुरा जञ्जरीकरोत्यसृग्मेदो बाहुल्यात्” इति, तथाहृत्शोफकम्—“सुरा कुसादीनां
पुष्ट्यर्थम्” इति ; अवधमयतीति विलिखतीत्यर्थः, अनेकार्थात्वाद्धानूनाम्, वचनं हि—“लेखनः
शीतरसिकः” इति, तथा हारीतेऽमुक्तं—“सीधुरवधमति व्याघ्रग्निप्रबोधनात्” इति ।
आचिनोति दोषमिति शेषः, तन्नास्तरवचनं हि—“वातपित्तकफांस्तस्मादाचिनोति च फाणितम्”
इति । पिण्याकमिलकल्कः, निघण्टुकारस्त्वाद—“पिण्याको हरितक्षिप्तः” ; ग्लपयति हर्षक्षयं
करोति ; प्रभूतान्तर्मलस्य पुरीषस्य कर्ता प्रभूतान्तर्मलः, यद्यपि “माषो बहुमलः” इति वक्ष्यति,
तथापि माषविकृतेः सूपस्यैव गुणकथनम्, तेन न पुनरुक्तम्,—न चावश्यं प्रकृतिधर्मी विकृतिम्
अनुगच्छति, यतः शकूनां सिद्धापिण्डिका गुरवः स्युः, तस्मान्माषविकृतावपि मलवृद्धिदर्शनार्थम्

प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाद् यवगोधूमाच्च, प्रायः
स्तिक्तकं वातलमवृष्यश्च अन्यत्र वेत्राग्रपटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं
वातलमवृष्यश्च अन्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात्, प्रायः कषायं
वातलमवृष्यं स्तम्भनं शीतञ्चान्यत्र हरीतक्याः, प्रायो
लवणं श्लेष्मलमवृष्यञ्चान्यत्र सैन्धवात् ॥ ३ ॥

शीतं स्वभावः । रसविपाकावपोष्य पित्तं शमयति न पित्तं वद्धयति । प्रायः
श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाद् यवगोधूमात् तत् स्वभावात् । प्रायो मधुरं
द्रव्यं श्लेष्मलं तत् स्वभावात् । रसे हि मधुरं पाके च मधुरं वीर्यं च शीतम् ।
तत्र मधु दृष्टव्यवीर्येण मधुररसविपाकावपोष्य श्लेष्माणं शमयति । पुराणश्च
यवो गोधूमश्च न हिमः न वस्य हिमत्वात् । विपाके च कटुस्तम्भान् श्लेष्मलः ।
प्रायस्तिक्तं वातलमवृष्यञ्चान्यत्र वेत्राग्रपटोलपत्रात् । तिक्तद्रव्यं प्रायो वातलम्
अवृष्यञ्च रसे तिक्तत्वात् पाके कटुत्वात् वीर्यं शीतत्वात् । वेत्राग्रं पटोलपत्रञ्च न
वातलं नावृष्यं पाके हि मधुरं रसमपोष्य वातं शमयति वृष्यञ्च भवति । शीतं
वीर्यञ्च पित्तं शमयति वृषयति च । प्रायः कटुकं वातलमवृष्यञ्चान्यत्र
पिप्पलीविश्वभेषजात् । कटुकं द्रव्यं मरिचादिकं प्रायो वातलमवृष्यञ्च रसे
पाके कटुत्वाद् वीर्यं चोष्णत्वात् । पिप्पली विश्वभेषजश्च मधुरपाकाच्छीतवीर्याच्च
कटुरसमपोष्य न वातं वद्धयति नावृष्यत्वञ्च करोति । प्रायः कषायं वातलम्
अवृष्यं स्तम्भनं शीतञ्चान्यत्र हरीतक्याः । कषायद्रव्यं प्रायो वातलमवृष्यं
स्तम्भनं शीतञ्च । कटुपाकात् वातलमवृष्यं स्तम्भनञ्च शीतवीर्यादल्पवृष्यम् ।
हरीतकी नृणवीर्यात् प्रभावाच्च न स्तम्भनी वृष्या च । प्रायो लवणं श्लेष्मलम्
अवृष्यञ्चान्यत्र सैन्धवादिनि सैन्धवं हि नोष्णं पित्तं शमयति वृष्यञ्च प्रभावात्

एतदभिधानम् । आरस्य पाचनवगुणोऽभिहितः, इह तु, 'हरिश्चक्रप्रब'—दोष इति पृथगुच्यते ।
प्रायः पित्तलमिति विशेषेणान्येभ्यो लवणकटुकेभ्योऽग्लं पित्तलम् ; एवमन्वत्रापि 'प्रायः'-
शब्दो विशेषार्थो वाच्यः, किंवा, 'प्रायः'शब्दोऽग्लेन सम्वध्यते, अत्र पित्तमादावग्लजन्मत्तयोक्तं
दोषप्राधान्यस्यानियतत्वाद्, उक्तं हि—'न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्यः' इति, तथा, 'समपित्त-
कफानिलाः' इति, किंवा पित्तोष्मा वृद्धिः, स चेहाजपानपचने प्रधानम्, यदुक्तम्—'यदन्म
वेहधाम्नोऽजोऽवलवर्णादिपोषकम् । तस्मिन्नेतुशहारात् न कपकाद् रसादयः ॥' इति ; तेनेह वृद्धि-
कारणपित्तजनकमेवादावुच्यते, यतश्च पित्तजनकमग्रे वक्तव्यम्, अतो रसप्रधानमपि मधुरो नादी
उक्तः ; मधुन इति विशेषरूपादेन नवानवस्थ मधुनः कफाकर्तृत्वं दर्शयति ; इह च पदसस्यैव

प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाद् यवगोधूमाच्च, प्रायः
स्तिक्तकं वातलमवृष्यश्च अन्यत्र वेत्राग्रपटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं
वातलमवृष्यश्च अन्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात्, प्रायः कषायं
वातलमवृष्यं स्तम्भनं शीतञ्चान्यत्र हरीतक्याः, प्रायो
लवणं श्लेष्मलमवृष्यञ्चान्यत्र सैन्धवात् ॥ ३ ॥

शीतं स्वभावः । रसविपाकावपोष्य पित्तं शमयति न पित्तं वद्धयति । प्रायः
श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाद् यवगोधूमात् तत् स्वभावात् । प्रायो मधुरं
द्रव्यं श्लेष्मलं तत् स्वभावात् । रसे हि मधुरं पाके च मधुरं वीर्यं च शीतम् ।
तत्र मधु दृष्टव्यवीर्येण मधुररसविपाकावपोष्य श्लेष्माणं शमयति । पुराणश्च
यवो गोधूमश्च न हिमः न वस्य हिमत्वात् । विपाके च कटुस्तम्भान् श्लेष्मलः ।
प्रायस्तिक्तं वातलमवृष्यञ्चान्यत्र वेत्राग्रपटोलपत्रात् । तिक्तद्रव्यं प्रायो वातलम्
अवृष्यश्च रसे तिक्तत्वात् पाके कटुत्वात् वीर्यं शीतत्वात् । वेत्राग्रं पटोलपत्रञ्च न
वातलं नावृष्यं पाके हि मधुरं रसमपोष्य वातं शमयति वृष्यश्च भवति । शीतं
वीर्यञ्च पित्तं शमयति वृष्यस्यति च । प्रायः कटुकं वातलमवृष्यञ्चान्यत्र
पिप्पलीविश्वभेषजात् । कटुकं द्रव्यं मरिचादिकं प्रायो वातलमवृष्यश्च रसे
पाके कटुत्वाद् वीर्यं चोष्णत्वात् । पिप्पली विश्वभेषजश्च मधुरपाकाच्छीतवीर्याच्च
कटुरसमपोष्य न वातं वद्धयति नावृष्यत्वञ्च करोति । प्रायः कषायं वातलम्
अवृष्यं स्तम्भनं शीतञ्चान्यत्र हरीतक्याः । कषायद्रव्यं प्रायो वातलमवृष्यं
स्तम्भनं शीतञ्च । कटुपाकात् वातलमवृष्यं स्तम्भनञ्च शीतवीर्यादल्पवृष्यम् ।
हरीतकी नृणवीर्यात् प्रभावाच्च न स्तम्भनी वृष्या च । प्रायो लवणं श्लेष्मलम्
अवृष्यञ्चान्यत्र सैन्धवादिनि सैन्धवं हि नोष्णं पित्तं शमयति वृष्यञ्च प्रभावात्

एतदभिधानम् । आरस्य पाचनवगुणोऽभिहितः, इह तु, 'हरिश्चक्रप्रब'—दोष इति पृथगुच्यते ।
प्रायः पित्तलमिति विशेषेणान्येभ्यो लवणकटुकेभ्योऽग्लं पित्तलम् ; एवमन्वत्रापि 'प्रायः'-
शब्दो विशेषार्थो वाच्यः, किंवा, 'प्रायः'शब्दोऽग्लेन सम्वध्यते, अत्र पित्तमादावग्लजन्मत्तयोक्तं
दोषप्राधान्यस्यानियतत्वाद्, उक्तं हि—'न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्यः' इति, तथा, 'समपित्त-
कफानिलाः' इति, किंवा पित्तोष्मा वृद्धिः, स चेहाजपानपचने प्रधानम्, यदुक्तम्—'यदन्म
वेहधाम्नोऽजोऽलवर्णादिपोषकम् । तस्मिन्नेतुशहारात् न कपकाद् रसादयः ॥' इति ; तेनेह वृद्धि-
कारणपित्तजनकमेवादावुच्यते, यतश्च पित्तजनकमग्रे वक्तव्यम्, अतो रसप्रधानमपि मधुरो नादी
उक्तः ; मधुन इति विशेषरूपादेन नवानवस्थ मधुनः कफाकर्तृत्वं दर्शयति ; इह च पदसस्यैव

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ;—

शूकधान्यशमीधान्य-मांसशकफलाश्रयान् ।

वर्गान् हरितमद्याम्बु-गोरसेक्षुविकारकान् ॥

दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिणाम् ।

रसवीर्याविपाकैश्च प्रभावैश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४ ॥

रक्तशालिमहाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।

चूणको * दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥

कर्फं न वृद्धयतीति । केचिदत्राम्लमधुरकटुकानि पठन्ति न तित्ककषाय-
लवणानि ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—इत्येतत् किञ्चित् साधारण्येनान्नपानविधौपदिश्यात् पर
यदुपदेक्ष्यति तत् प्रतिजानीते—परमत इत्यादि । वर्गतः संग्रहेण संक्षेपेणाहार-
द्रव्याण्यतः परमुपदेक्ष्याम इति प्रतिज्ञा । तत्र वर्गान् निदिशति—शूकेत्यादि ।
शूकधान्यवर्गश्च शमीधान्यवर्गश्च मांसवर्गश्च शाकवर्गश्च फलवर्गश्च हरितवर्गश्च
मद्यवर्गश्चाम्बुवर्गश्च गोरसवर्गश्च गोरसविकारवर्गश्च उक्ष्वर्गश्च उक्षुविकारवर्गश्च
इति दश वर्गा अपरौ च द्वौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिणां कृतान्नवर्गश्चाहार-
योगिवर्गश्चेति द्वादशवर्ग रसवीर्यविपाकप्रभावरूपदेक्ष्यते । इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तत्र क्रमेण शूकधान्यवर्गादीनुपदिशति—रक्तशालिरित्यादि ।
अत्राहारविधौ शूकवर्ता धान्यानां प्राधान्यादादावुपदेशः कृतः, शेषाणां तदुप-
कथनमेतत्, त्रयेणैवानुक्तानां कवणतित्ककषायानामपि पाकद्वारा प्रहणान्, यतः, लवणः पाकान्
प्रायो मधुरः, तित्ककषायौ कटुको पाकतो भवतः । 'प्रायः सर्वे तित्कम्' इत्यादिस्तु ग्रन्थो
हारीतीयः, इह केनापि प्रमादाद्विहितः ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—वर्गेण शूकधान्यादीनां संग्रह आहारद्रव्याणां वर्गसंग्रहः । रसवीर्येत्यादी
प्रभावोऽस्त्वविकथयतया पृथक् पठितः, रसादिनिर्देशश्च यथायोग्यतया श्रेयः, तेन, न सर्वद्रव्ये
सर्वरसाद्यभिधानं भविष्यति, अत्र शूकधान्यमादावाहारप्रधानत्वात् । शूकवन्ति धान्यानि
शूकधान्यानि ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—इह च द्रव्यनामानि नानावेशप्रसिद्धानि । तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं
नास्त्येवमेषामपि टीकाकृताम्, तेन देशान्तरेभ्यो नाम प्रायसो ज्ञेयम्, यच्च प्रचरति गीर्दे,

* कूर्फ इत्यत्र तूर्णकृता गीरीराख्या इत्यत्र शारिराख्या इति पाठश्चक्रसम्मतः ।

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ;—

शूकधान्यशमीधान्य-मांसशकफलाश्रयान् ।

वर्गान् हरितमद्याम्बु-गोरसेक्षुविकारकान् ॥

दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिणाम् ।

रसवीर्याविपाकैश्च प्रभावैश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४ ॥

रक्तशालिमहाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।

चूणको * दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥

कर्फं न वृद्धयतीति । केचिदत्राम्लमधुरकटुकानि पठन्ति न तित्ककषाय-
लवणानि ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—इत्येतत् किञ्चित् साधारण्येनान्नपानविधौपदिश्यात् पर
यदुपदेक्ष्यति तत् प्रतिजानीते—परमत इत्यादि । वर्गतः संग्रहेण संक्षेपेणाहार-
द्रव्याण्यतः परमुपदेक्ष्याम इति प्रतिज्ञा । तत्र वर्गान् निदिशति—शूकेत्यादि ।
शूकधान्यवर्गश्च शमीधान्यवर्गश्च मांसवर्गश्च शाकवर्गश्च फलवर्गश्च हरितवर्गश्च
मद्यवर्गश्चाम्बुवर्गश्च गोरसवर्गश्च गोरसविकारवर्गश्च उक्ष्वर्गश्च उक्षुविकारवर्गश्च
इति दश वर्गा अपरौ च द्वौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिणां कृतान्नवर्गश्चाहार-
योगिवर्गश्चेति द्वादशवर्गं रसवीर्यविपाकप्रभावरूपदेक्ष्यते । इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तत्र क्रमेण शूकधान्यवर्गादीनुपदिशति—रक्तशालिरित्यादि ।
अत्राहारविधौ शूकवर्ता धान्यानां प्राधान्यादादावुपदेशः कृतः, शेषाणां तदुप-
कथनमेतत्, त्रयेणैवानुक्तानां कवणतित्ककषायानामपि पाकद्वारा प्रहणान्, यतः, लवणः पाकान्
प्रायो मधुरः, तित्ककषायौ कटुको पाकतो भवतः । 'प्रायः सर्वे तित्कम्' इत्यादिस्तु ग्रन्थो
हारीतीयः, इह केनापि प्रमादाद्विहितः ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—वर्गेण शूकधान्यादीनां संग्रह आहारद्रव्याणां वर्गसंग्रहः । रसवीर्येत्यादी
प्रभावोऽस्त्वविकथयतया पृथक् पठितः, रसादिनिर्देशश्च यथायोग्यतया श्रेयः, तेन, न सर्वद्रव्ये
सर्वरसाद्यभिधानं भविष्यति, अत्र शूकधान्यमादावाहारप्रधानत्वात् । शूकवन्ति धान्यानि
शूकधान्यानि ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—इह च द्रव्यनामानि नानावेशप्रसिद्धानि । तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं
नास्त्येवाशेषानामपि टीकाकृताम्, तेन देशान्तरेभ्यो नाम प्रायसो ज्ञेयम्, यत्तु प्रचरति गीदे,

* कूर्फ इत्यत्र तूर्णकृता गीरीराख्या इत्यत्र शारिराख्या इति पाठश्चक्रसम्मतः ।

सुगन्धकालोहवालाः शरीराख्याः प्रमोदकाः ।

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥

शीता रसे त्रिपाकेऽत्र मधुराः स्वल्पमास्ताः ।

वद्धाल्पवच्चसः स्निग्धा वृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥

रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।

महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥

करणत्वात् । उदाभिहितानां शुकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि । तानि सर्वाणि न सर्वं पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति । तस्माद्देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसन्धाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति । रक्तशालेः शुकधान्येषु श्रेष्ठत्वात् पूर्वमुपादानं, रक्तशालिः प्रसिद्धो रक्तवर्णो हृमन्तिको धान्यविशेषः । महाशालिमगधदेशे प्रसिद्धो हृमन्तिकः, कलमो गौडदेशे प्रसिद्धः । शकुनाहतः श्रावन्तीदेशे प्रसिद्धः । एवं शेषाः ज्ञातव्याः । ये चान्ये शालयः शुभा इति हृमन्तिका येऽन्ये शुभाः शुकधान्यविशेषाः, कदमकपाण्डुकपुष्पाण्डकपुण्डरीकशीतभीरुकलोध्रपुष्पककाञ्चनकर्माहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः ।

एषां सामान्यतो गुणकर्माण्याह—शीता इत्यादि । एते रक्तशाल्यादयः सर्वे वीर्येण शीताः रसे पाके च मधुरास्तस्मात् पित्तघ्नाः स्निग्धा वृंहणाः शुक्रमूत्रलाः सन्तोऽपि स्वल्पमास्ता वद्धाल्पवच्चसश्च मभावात् । सुश्रुते तु लोहितशालीत्याख्याय महादूषकप्रभृतयः शालयः—मधुरा वीर्ययतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा वद्धाल्पवच्चसः । इति । अत्र लघुपाका इति न कटुकपाकाः किन्तु येऽन्ये मधुररसा यथा गुरुपाका न तथते रक्तशाल्यादयो गुरुपाकास्ततो लघुपाका इत्यभिप्रायेणोक्ताः । तत्र विशेषेणाह—रक्तशालि-रित्यादि । तेषां रक्तशालि-महाशालिप्रभृतीनां मध्ये रक्तशालिवरः श्रेष्ठस्तत्कर्मकरणे प्राधान्यं करोति एवं तृष्णाघ्नः । त्रिमलापह इति स्वल्पमास्ता इत्युपसर्गस्यापवादः । सुश्रुते च—तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्यो वणवल्कलकृत् स्वर्ग्यो हृद्यः श्रमापहः । अण्यो ज्वरहरश्चैव सर्व्वदोषविषा-

तत्केलिकथामः, अन्यदेशप्रसिद्धश्च किञ्चित्, कलमो वेदाप्रहारेषु खनामप्रसिद्धः, शकुनाहतः अजन्तयो वक्रनाम्ना प्रसिद्धः, रक्तशालिः प्रसिद्ध एव, महाशालिमगधे प्रसिद्धः, अत्र शालि-हृमन्तं धान्यम्, पट्टिकादयश्च त्रैम्यिकाः, भीहयः क्षारवा इति श्यबस्थाः, रक्तशाल्यादीनां मधुर-

सुगन्धकालोहवालाः शरीराख्याः प्रमोदकाः ।

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥

शीता रसे त्रिपाकेऽत्र मधुराः स्वल्पमास्ताः ।

वद्धाल्पवच्चसः स्निग्धा वृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥

रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।

महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥

करणत्वात् । उदाभिहितानां शुकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि । तानि सर्वाणि न सर्वं पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति । तस्माद्देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसन्धाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति । रक्तशालेः शुकधान्येषु श्रेष्ठत्वात् पूर्वमुपादानं, रक्तशालिः प्रसिद्धो रक्तवर्णो हृमन्तिको धान्यविशेषः । महाशालिमगधदेशे प्रसिद्धो हृमन्तिकः, कलमो गौडदेशे प्रसिद्धः । शकुनाहतः श्रावन्तीदेशे प्रसिद्धः । एवं शेषाः ज्ञातव्याः । ये चान्ये शालयः शुभा इति हृमन्तिका येऽन्ये शुभाः शुकधान्यविशेषाः, कदमकपाण्डुकपुष्पाण्डकपुण्डरीकशीतभीरुकलोध्रपुष्पककाञ्चनकर्माहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः ।

एषां सामान्यतो गुणकर्माण्याह—शीता इत्यादि । एते रक्तशाल्यादयः सर्वे वीर्येण शीताः रसे पाके च मधुरास्तस्मात् पित्तघ्नाः स्निग्धा वृंहणाः शुक्रमूत्रलाः सन्तोऽपि स्वल्पमास्ता वद्धाल्पवच्चसश्च प्रभावात् । सुश्रुते तु लोहितशालीत्याख्याय महादूषकप्रभृतयः शालयः—मधुरा वीर्ययतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा वद्धाल्पवच्चसः । इति । अत्र लघुपाका इति न कटुकपाकाः किन्तु येऽन्ये मधुररसा यथा गुरुपाका न तथते रक्तशाल्यादयो गुरुपाकास्ततो लघुपाका इत्यभिप्रायेणोक्ताः । तत्र विशेषेणाह—रक्तशालि-रित्यादि । तेषां रक्तशालि-महाशालिप्रभृतीनां मध्ये रक्तशालिवरः श्रेष्ठस्तत्कर्मकरणे प्राधान्यं करोति एवं तृष्णाघ्नः । त्रिमलापह इति स्वल्पमास्ता इत्युपसर्गस्यापवादः । सुश्रुते च—तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्यो वणेत्रलकृत् स्वर्ग्यो हृद्यः श्रमापहः । अण्यो ज्वरहरश्चैव सर्व्वदोषविषा-

तत्केलिकथामः, अन्यदेशप्रसिद्धश्च किञ्चित्, कलमो वेदाप्रहारेषु खनामप्रसिद्धः, शकुनाहतः अजन्तयो वक्रनाम्ना प्रसिद्धः, रक्तशालिः प्रसिद्ध एव, महाशालिमगधे प्रसिद्धः, अत्र शालि-हृमन्तं धान्यम्, पट्टिकादयश्च त्रैम्यिकाः, भीरवः क्षारवा इति श्यबस्थाः, रक्तशाल्यादीनां मधुर-

यवका हायनाः पांशु-वाप्यो नैषधकादयः ।

शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ ५ ॥

शीतः स्निग्धोगुरुः ॥ स्वादुस्त्रिदोषतः स्थिरात्मकः ।

पष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥

पहः ॥ तस्मादल्पान्तरगुणः कलमः शालयोऽपराः । इति । एतच्चाह—महां-
स्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे । इति । रक्तशालितोऽनु अल्पान्तर-
गुणो महान् शालिस्तस्यानु अल्पान्तरगुणः कलमस्ततः परे शकुनाहतादयः स्तप-
नीयान्ताः । इह रक्तशालितोऽल्पान्तरगुणो महाशालिः, सुश्रुते कलमः कलमा-
दनन्तरकष्टमकादिभ्यः षड्भ्यः स्वल्पान्तरगुणो महाशालिरित्येवं यत्किञ्चि-
दल्पान्तरगुणवचनभेदो नाद्रियते कुशलेरिति । यवका इत्यादि । यवकाः
शालिधान्यविशेषास्तथा हायनकाः वाप्या नैषधकाप्रभृतयः शालय एव
शालीनां रक्तशाल्यादीनां गुणागुणानुकारं कुर्वन्ति । एते पूर्वपूर्वतो-
ऽनुगुणाभावात् पृथगुक्ताः सर्व्वे हि शाल्यनुकारेण गुणागुणान् कुर्वे-
न्तीति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—हैमन्तिकानां शुकधान्यानां गुणानुत्तवा पष्टिकानां गुणानाह
शीत इत्यादि । द्विविधं शुकधान्यं सुधान्यकुधान्यभेदात् । तत्र सुधान्यं
त्रिविधं शालिपष्टिकव्रीहिभेदात् । तत्र शालिगुणानन्तरं पष्टिकजाति-
सामान्यादेष गुणसंग्रहः । पष्टिकः प्रवरः पष्टिकेषु मध्ये प्रवरः श्रेष्ठः पष्टिक-
नामा गौरः पष्टिकः । शीतश्च स्निग्धश्चागुरुश्च स्वादुश्च त्रिदोषघ्नश्च स्थिरात्मकश्च
स्थैर्य्यकृच्च (ग्राही च) । यः प्रवरः पष्टिकः गौरः पष्टिकः शुकपष्टिकः । ततोऽनु

पाकिवे यद्वचस्त्वं प्रभावादेव, महान्तस्यान्विति रक्तशालेरनु, तेन रक्तशालिगुणात् महा-
शालेर्मनागत्याः, एवं तस्यानु कलम इत्यत्रापि वाच्यम्, तस्येति महाशालेः, ततः पर इति
शकुनाहतादयः, श्रुतरोत्तरमल्पगुणा इत्यर्थः ।

गुणागुणैरिति । शालीनां रक्तशाल्यादीनां ये गुणास्तृणान्नप्रमलापहत्वाद्यः,
तेषामगुणैस्तत्रगुणविपरीतवैधैः यवकादयोऽनुकारं कुर्वन्ति, ततश्च यवकास्तृणान्नप्रमलादिकरा
इति स्तुः, गुणशब्दश्चेह प्रशंसायाम्, पष्टिकगुणैऽकारप्रक्षेपादगुरुरिति बोद्धव्यम्, मात्रा-

यवका हायनाः पांशु-वाप्यो नैषधकादयः ।

शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ ५ ॥

शीतः स्निग्धोगुरुः ॥ स्वादुस्त्रिदोषतः स्थिरात्मकः ।

पष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥

पहः ॥ तस्मादल्पान्तरगुणः कलमः शालयोऽपराः । इति । एतच्चाह—महां-
स्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे । इति । रक्तशालितोऽनु अल्पान्तर-
गुणो महान् शालिस्तस्यानु अल्पान्तरगुणः कलमस्ततः परे शकुनाहतादयः स्तप-
नीयान्ताः । इह रक्तशालितोऽल्पान्तरगुणो महाशालिः, सुश्रुते कलमः कलमा-
दनन्तरकष्टमकादिभ्यः षड्भ्यः स्वल्पान्तरगुणो महाशालिरित्येवं यत्किञ्चि-
दल्पान्तरगुणवचनभेदो नाद्रियते कुशलेरिति । यवका इत्यादि । यवकाः
शालिधान्यविशेषास्तथा हायनकाः वाप्या नैषधकाप्रभृतयः शालय एव
शालीनां रक्तशाल्यादीनां गुणागुणानुकारं कुर्वन्ति । एते पूर्वपूर्वतो-
ऽनुगुणाभावात् पृथगुक्ताः सर्व्वे हि शाल्यनुकारेण गुणागुणान् कुर्वे-
न्तीति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—हैमन्तिकानां शुकधान्यानां गुणानुत्तवा पष्टिकानां गुणानाह
शीत इत्यादि । द्विविधं शुकधान्यं सुधान्यकुधान्यभेदात् । तत्र सुधान्यं
त्रिविधं शालिपष्टिकव्रीहिभेदात् । तत्र शालिगुणानन्तरं पष्टिकजाति-
सामान्यादेष गुणसंग्रहः । पष्टिकः प्रवरः पष्टिकेषु मध्ये प्रवरः श्रेष्ठः पष्टिक-
नामा गौरः पष्टिकः । शीतश्च स्निग्धश्चागुरुश्च स्वादुश्च त्रिदोषघ्नश्च स्थिरात्मकश्च
स्थैर्य्यकृच्च (ग्राही च) । यः प्रवरः पष्टिकः गौरः पष्टिकः शुकपष्टिकः । ततोऽनु

पाकिवे यद्वचस्त्वं प्रभावादेव, महान्तस्यान्विति रक्तशालेरनु, तेन रक्तशालिगुणात् महा-
शालेर्मनागत्याः, एवं तस्यानु कलम इत्यत्रापि वाच्यम्, तस्येति महाशालेः, ततः पर इति
शकुनाहतादयः, श्रुतरोत्तरमल्पगुणा इत्यर्थः ।

गुणागुणैरिति । शालीनां रक्तशाल्यादीनां ये गुणास्तृणान्नप्रमलापहत्वाद्यः,
तेषामगुणैस्तत्रगुणविपरीतवैधैः यवकादयोऽनुकारं कुर्वन्ति, ततश्च यवकास्तृणान्नप्रमलादिकरा
इति स्तुः, गुणशब्दश्चेह प्रकाशयाम्, पष्टिकगुणैऽकारप्रक्षेपादगुरुरिति बोद्धव्यम्, मात्रा-

वरकोदालकौ चीन-शारदोदाल-^{*}-दर्दुराः ।

गन्धलाः कुरुविलाश्च + पष्टिकालान्तरा गुणैः ॥

मधुरश्चाभ्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोऽग्निस्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ६ ॥

अल्पगुणः कृष्णगौरः पष्टिकः वरक उदालकश्चीनः शारदोदालो दर्दुरः गन्धलाः कुरुविलाश्चेत्येते पष्टिकाः पष्टिकनामपष्टिकस्याल्पान्तरा गुणैरल्पभेदाः । अल्परूपाः शीताः स्निग्धा गुरवः स्यादवस्त्रिदोषघ्नाः स्थिरात्मकाश्चेति । सूत्रे ते चोक्तं—पष्टिकाः कुरुमुकुन्दकपीतक-प्रमोदक-काकलकासनपुष्पक-महापष्टिक-चूर्णक-कुरवक-केदारक-प्रभृतयः पष्टिकाः । रसे पाके च मधुराः शमना वात-पित्तयोः । शालीनाश्च गुणैस्तुल्या वृंहणाः कफशुक्रलाः ॥ पष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः । मृदुः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्थैर्यकृद्बलवर्द्धनः ॥ त्रिपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः । शेषाः स्वल्पान्तरगुणाः पष्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥ इति ।

अथ व्रीहियुगानाह—मधुरश्चेत्यादि । व्रीहिराशुधान्यस्य संज्ञा । व्रीहिः आशुशान्यजातिर्मधुरश्चाभ्लपाकश्च पित्तकश्च गुरुश्च बहुमूत्रश्च बहुपुरीषश्च बहूप्मा च भवति । तत्र पाटलः पाटलरणी व्रीहिस्त्रिदोषकृद्भवतीति । सूत्रे ते च—कृष्णव्रीहि-शालामुख-जन्तुमुख-नन्दोमुख-लावाक्षक-त्वरितक-कुक्कुटाण्डक-पारावतक-पाटलप्रभृतयो व्रीहयः । कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्यतोऽहिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः पष्टिकैर्वद्वचचसः । कृष्णव्रीहिवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥ इति । इह पाके मधुरा इति अभ्लपाकाश्चेत्यनेन विरोधो नाशङ्क्यः । सूत्रेऽभ्लपाकं नोक्त्वा मधुरकटुपाकौ गुरुलघुपाकयोः संभया तूक्तौ । तेन पृथिव्यम्बुगुणाधिक्याभिनिवृत्तिकपाको मधुरो नाम गुरुपाको न तु मधुररसे पाको मधुरपाकस्तस्मादभ्ले रसे पाकस्तु भूमिगुणाधिक्याभिनिवृत्तिक इति न विरोध इति । एषां शालिपष्टिकव्रीहीणां क्षेत्रविशेषे जातानां गुणविशेषा उक्ताः सूत्रे—दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः । कषाया बद्धविष्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकषणाः ॥ स्थलजाः कफ-शिरीषे पष्टिको लघुः पटितः । ततोऽगु चेति गौरपष्टिकादल्पान्तरगुणः । वरकोदालकादयः पष्टिकविशेषाः, केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति । व्रीहिरिति शारदाशुधान्यस्य संज्ञा ।

* शारदोज्ज्वलेति वा पाठः ।

+ गन्धलाः कुरुविन्दाश्च इति चक्रोक्तपाठः ।

वरकोदालकौ चीन-शारदोदाल-^{*}-दर्दुराः ।

गन्धलाः कुरुविलाश्च + पष्टिकालान्तरा गुणैः ॥

मधुरश्चाभ्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोऽग्निस्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ६ ॥

अल्पगुणः कृष्णगौरः पष्टिकः वरक उदालकश्चीनः शारदोदालो दर्दुरः गन्धलाः कुरुविलाश्चेत्येते पष्टिकाः पष्टिकनामपष्टिकस्याल्पान्तरा गुणैरल्पभेदाः । अल्परूपाः शीताः स्निग्धा गुरवः स्यादवस्त्रिदोषघ्नाः स्थिरात्मकाश्चेति । सूत्रे ते चोक्तं—पष्टिकाः कुरुमुकुन्दकपीतक-प्रमोदक-काकलकासनपुष्पक-महापष्टिक-चूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः पष्टिकाः । रसे पाके च मधुराः शमना वात-पित्तयोः । शालीनाश्च गुणैस्तुल्या वृंहणाः कफशुक्रलाः ॥ पष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः । मृदुः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्थैर्यकृद्बलवर्द्धनः ॥ त्रिपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः । शेषाः स्वल्पान्तरगुणाः पष्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥ इति ।

अथ व्रीहियुगानाह—मधुरश्चेत्यादि । व्रीहिराशुधान्यस्य संज्ञा । व्रीहिः आशुशान्यजातिर्मधुरश्चाभ्लपाकश्च पित्तकश्च गुरुश्च बहुमूत्रश्च बहुपुरीषश्च बह्वर्षा च भवन्ति । तत्र पाटलः पाटलरुणौ व्रीहिस्त्रिदोषकृद्भवतीति । सूत्रे ते च—कृष्णव्रीहि-शालामुख-जन्तुमुख-नन्दोमुख-लावाक्षक-त्वरितक-कुक्कुटाण्डक-पारावतक-पाटलप्रभृतयो व्रीहयः । कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्यतोऽहिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः पष्टिकैर्वद्वचचसः । कृष्णव्रीहिवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥ इति । इह पाके मधुरा इति अभ्लपाकाश्चेत्यनेन विरोधो नाशङ्क्यः । सूत्रेऽभ्लपाकं नोक्त्वा मधुरकटुपाकौ गुरुलघुपाकयोः संभया तूक्तौ । तेन पृथिव्यम्बुगुणाधिक्याभिनिवृत्तिकपाको मधुरो नाम गुरुपाको न तु मधुररसे पाको मधुरपाकस्तस्मादभ्ले रसे पाकस्तु भूमिगुणाधिक्याभिनिवृत्तिक इति न विरोध इति । एषां शालिपष्टिकव्रीहीणां क्षेत्रविशेषे जातानां गुणविशेषा उक्ताः सूत्रे—दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः । कषाया बद्धविष्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकषणाः ॥ स्थलजाः कफ-शिरीषे पष्टिको लघुः पटितः । ततोऽगु चेति गौरपष्टिकादल्पान्तरगुणः । वरकोदालकादयः पष्टिकविशेषाः, केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति । व्रीहिरिति शारदाशुधान्यस्य संज्ञा ।

* शारदोज्ज्वलेति वा पाठः ।

+ गन्धलाः कुरुविन्दाश्च इति चक्रोक्तपाठः ।

सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।

वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः शीतसंग्राहिशोषणः ॥

हस्तिश्यामाकनीवार-तोयपर्णीगवेधुकाः ।

प्रशातिकाऽम्भःश्यामाक-लोहिताणुप्रियङ्गवः ॥

मुकुन्दो भिन्टिरमुखो वरुकावरकास्तथा* ।

शिविरोत्कटजूर्णाल्याः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ ७ ॥

पित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः । किञ्चित्सतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥
कैदारा मधुरा वृष्या बल्याः पित्तनिवर्हणाः । ईप्लकपायाल्पमला गुरवः
कफशुक्रलाः ॥ रोष्यातिरोष्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः । अशहिनो
दोषहरा बल्या मूत्रविबद्धनाः ॥ शालपर्णिलन्नरूढा ये रुक्षास्ते बद्धवर्चसः ।
तिक्ताः कषायाः पित्तघ्नाः लघुपाकाः कक्षापहाः । विस्तरेणायमुद्दिष्टः शालि-
वर्गो हिताहितः ॥ इति । इह शालिशब्दः शालिपर्णिकर्त्रीहिवचनः । न
केवलहैमन्तिकशान्यवचनः । शालिवर्गशब्दस्य शालिशब्देन शाल्यादीनां त्रयाणां
संग्रहादिति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुशान्यगुणानाह—सकोरदूष इत्यादि । कोरदूषः कङ्कः
श्यामाकः श्यामाघासस्य बीजं, कषायमधुरः, कषायलघुत्वाद्वातलः । श्लेष्मघ्नः
शीतकषायमधुरत्वात्, पित्तघ्नः, लघुवीर्यत्वाद्वातलः । श्लेष्मघ्नः शीतवीर्यत्वात्
पित्तघ्नः, कषायलघुत्वाद् ग्राही च शोषणश्च । हस्तिश्यामादयस्तु गुणैः
श्यामाकसदृशा भवन्ति । हस्तिश्यामाको वृहच्छ्यामाघासबीजम् । नीवारः
तोयपर्णी गवेधुकः प्रशातिका अम्भःश्यामाकः लोहिताणुः प्रियङ्गुः मुकुन्दः
वाकसट्टणः भिन्टिरमुखी वरुका वरकः शिविरः उत्कटः जूर्णाल्याः

पाटलो मीहिविशेषः तन्मास्मरे पश्यते—‘त्रिदोषस्त्वेव पाटलः’ इति । मुश्रुते पाटलशब्देन
एतदप्यतिरिक्तो धाम्यविशेषो ज्ञेयः, तेन तदगुणकथनेन नेह विरोधः ॥ ५६ ॥

चक्रपाणिः—कोरदूषादयः कुशान्यविशेषाः, कोरदूषः कोदूषः, कोरदूषस्य केवलस्य श्लेष्म-
पित्तघ्नत्वं, तेन, यदुक्तं रक्तपित्तनिदाने—“यदा जन्तुर्यवकोराककोरदूषपायाण्यन्नानि भुङ्क्ते”
इत्यादिना पित्तकर्तृत्वम् कोरदूषस्य, तत् तत्रैवोक्तमिप्पावकाग्निकावियुक्तस्य संयोगमहिम्ना
बोद्धव्यम् । श्यामाकादयोऽपि तृणधान्यविशेषाः । हस्तिश्यामाकः श्यामाकमेव एव, नीवार

* “मुकुन्दो सिष्टिगम्भुदी वाक्वरकास्तथा” इति कश्चित् पाठान्तरं दृश्यते ।

सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।

वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः शीतसंग्राहिशोषणः ॥

हस्तिश्यामाकनीवार-तोयपर्णीगवेधुकाः ।

प्रशातिकाऽम्भःश्यामाक-लोहिताणुप्रियङ्गवः ॥

मुकुन्दो भिन्टिरमुखो वरुकावरकास्तथा* ।

शिविरोत्कटजूर्णाल्याः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ ७ ॥

पित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः । किञ्चित्सत्तुक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥
कैदारा मधुरा वृष्या बल्याः पित्तनिवर्हणाः । ईप्लकपायाल्पमला गुरवः
कफशुक्रलाः ॥ रोष्यातिरोष्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः । अशहिनो
दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥ शालपर्णिल्लन्नरूढा ये रुक्षास्ते बद्धवर्चसः ।
तिकाः कषायाः पित्तघ्नाः लघुपाकाः कक्षापहाः । विस्तरेणायमुद्दिष्टः शालि-
वर्णो हिताहितः ॥ इति । इह शालिशब्दः शालिपर्णिकर्त्रीहिवचनः । न
केवलहैमन्तिकशान्यवचनः । शालिवर्गशब्दस्य शालिशब्देन शाल्यादीनां त्रयाणां
संग्रहादिति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुशान्यगुणानाह—सकोरदूष इत्यादि । कोरदूषः कङ्कः
श्यामाकः श्यामाघासस्य बीजं, कषायमधुरः, कषायलघुत्वाद्वातलः । श्लेष्मघ्नः
शीतकषायमधुरत्वात्, पित्तघ्नः, लघुवीर्यत्वाद्वातलः । श्लेष्मघ्नः शीतवीर्यत्वात्
पित्तघ्नः, कषायलघुत्वाद् ग्राही च शोषणश्च । हस्तिश्यामादयस्तु गुणैः
श्यामाकसदृशा भवन्ति । हस्तिश्यामाको वृहच्छ्यामाघासबीजम् । नीवारः
तोयपर्णी गवेधुकः प्रशातिका अम्भःश्यामाकः लोहिताणुः प्रियङ्गुः मुकुन्दः
वाकसट्टणः भिन्टिरमुखी वरुका वरकः शिविरः उत्कटः जूर्णाल्याः

पाटलो मीहिविशेषः तन्मास्मरे पश्यते—‘त्रिदोषस्यैव पाटलः’ इति । मुश्रुते पाटलशब्देन
एतदप्यतिरिक्तो धाम्यविशेषो ज्ञेयः, तेन तदगुणकथनेन नेह विरोधः ॥ ५६ ॥

चक्रपाणिः—कोरदूषादयः कुशान्यविशेषाः, कोरदूषः कोदूषः, कोरदूषस्य केवलस्य श्लेष्म-
पित्तघ्नत्वं, तेन, यदुक्तं रक्तपित्तनिदाने—“यदा जन्तुर्यवकोराकककोरदूषपायाण्यन्नानि भुङ्क्ते”
इत्यादिना पित्तकर्तृत्वम् कोरदूषस्य, तत् तत्रैवोक्तमिष्यावकाशिकाविपुलस्य संयोगमहिम्ना
बोद्धव्यम् । श्यामाकादयोऽपि तृणधान्यविशेषाः । हस्तिश्यामाकः श्यामाकमेव एव, नीवार

* “मुकुन्दो सिष्टिगम्भूटी वाक्कवरकास्तथा” इति कश्चित् पाठान्तरं दृश्यते ।

रुक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद् यवः ।

स्थैर्य्यकृत् सकपायश्च बल्यः श्लेष्मविकारजित् ॥

सर्वे तृणसम्भवाः । सुश्रुते च अथ कुशान्यवर्गः—कोरदूषकश्यामाक-
नीवार-शान्तनु-तुवरोद्दालकप्रियङ्गु-मधूलिका-नान्दीमुखीकुरुविन्द-गवेधुकवरुक-
तोयपर्णीमुकुन्दक-वेणुयवप्रभृतयः । उष्णाः कपायमधुरा रुक्षाः कटु-
विपाकिनः । श्लेष्मघ्ना बद्धनिध्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥ कपायमधुरास्तेषां
शीताः पित्तापहाः स्मृताः । कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः ॥
कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च इवेताश्चैव प्रियङ्गवः । यथोत्तरं प्रधानाः स्यु रुक्षाः
कफहराः स्मृताः ॥ मधुली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा । विशोषी
तत्र भृगिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः ॥ रुक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्य्योष्णाः कटु-
पाकिनः । बद्धमूत्राः कफहराः कपाया वातकोपनाः ॥ इति । अ शुकथान्येषु
यवादीनामोदनकल्पनानहतादोदनकल्पनार्हान् शाल्यादीनुक्त्वा यवादीनाह—
रुक्ष इत्यादि । यवो रुक्षश्च शीतश्च वीर्य्येण रसे स कपायः स्वादुमधुरः । बहु-
वातशकृत् । अशोवायुसरणं बाहुल्येन भवति, शकृत्सरणश्च बाहुल्येन प्रभावात् ।
बल्यश्च । विपाकोऽस्य मधुर एव कपायसहितत्वाद् यथान्येषां केवलमधुराणां
मधुरो विपाको नास्ति । तेन मध्यलग्नुपाकः शीतवीर्य्यात् पित्तजित् ।
श्लेष्मविकारजयश्च प्रभावात् । उक्तञ्च सुश्रुते—यवः कपायो मधुरो हिमश्च
कटुविपाके कफपित्तहारी । व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रबद्धमूत्रो बहुवात-
वर्चाः ॥ स्थैर्य्याग्निमेधास्वरवणेकृच्च सपिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च । मेदो-
मरुत्तद्दृढरणोऽतिरुक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ इति । अत्र कटुः पाके-
ऽर्जातिलघुः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—यवविशेषो वेणुयवो गुणकर्मभ्यामुच्यते—रुक्ष इत्यादि । रुक्षो-

ओदिका, गवेधुको धुलुङ्गः—स ग्राम्यारण्यभेदेन द्विविधः, प्रशातिका ओदिकैव स्थलजा
रक्तशुका, अम्भःश्यामाका जलजा ओदिका लोके सरा ह्युच्यते, प्रियङ्गुः कापनीति प्रसिद्धा,
मुकुन्दो बाकतृण इति, बाहकः सामशीजम्, वरुकः सामशीजम्, शिविरस्तीरभुक्तौ सिद्धक
ह्युच्यते, जूनाङ्को जोमार इति कथ्यतः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—यवस्य गुरोरपि बहुवातत्वं रुक्षत्वाद् । किंवा, सुश्रुते यवो लघुः पठितः,

रुक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद् यवः ।

स्थैर्य्यकृत् सकपायश्च बल्यः श्लेष्मविकारजित् ॥

सर्वे तृणसम्भवाः । सुश्रुते च अथ कुशान्यवर्गः—कोरदूषकश्यामाक-
नीवार-शान्तनु-तुवरोद्दालकप्रियङ्गु-मधूलिका-नान्दीमुखीकुरुविन्द-गवेधुकवरुक-
तोयपर्णीमुकुन्दक-वेणुयवप्रभृतयः । उष्णाः कपायमधुरा रुक्षाः कटु-
विपाकिनः । श्लेष्मघ्ना बद्धनिध्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥ कपायमधुरास्तेषां
शीताः पित्तापहाः स्मृताः । कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः ॥
कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च इवेताश्चैव प्रियङ्गवः । यथोत्तरं प्रधानाः स्यु रुक्षाः
कफहराः स्मृताः ॥ मधुली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा । विशोषी
तत्र भृगिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः ॥ रुक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्य्योष्णाः कटु-
पाकिनः । बद्धमूत्राः कफहराः कपाया वातकोपनाः ॥ इति । अ शुकथान्येषु
यवादीनामोदनकल्पनानहतादोदनकल्पनार्हान् शाल्यादीनुक्त्वा यवादीनाह—
रुक्ष इत्यादि । यवो रुक्षश्च शीतश्च वीर्य्येण रसे स कपायः स्वादुमधुरः । बहु-
वातशकृत् । अशोवायुसरणं बाहुल्येन भवति, शकृत्सरणश्च बाहुल्येन प्रभावात् ।
बल्यश्च । विपाकोऽस्य मधुर एव कपायसहितत्वाद् यथान्येषां केवलमधुराणां
मधुरो विपाको नास्ति । तेन मध्यलग्नुपाकः शीतवीर्य्यात् पित्तजित् ।
श्लेष्मविकारजयश्च प्रभावात् । उक्तञ्च सुश्रुते—यवः कपायो मधुरो हिमश्च
कटुविपाके कफपित्तहारी । व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रबद्धमूत्रो बहुवात-
वर्चाः ॥ स्थैर्य्याप्रिमेषास्वरवणेकृच्च सपिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च । मेदो-
मरुत्तद्गृहणोऽतिरुक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ इति । अत्र कटुः पाके-
ऽर्जातिलघुः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—यवविशेषो वेणुयवो गुणकर्मभ्यामुच्यते—रुक्ष इत्यादि । रुक्षो-

ओदिका, गवेधुको धुलुङ्गः—स ग्राम्यारण्यभेदेन द्विविधः, प्रशातिका ओदिकैव स्थलजा
रक्तशुका, अम्भःश्यामाका जलजा ओदिका लोके सरा ह्युच्यते, प्रियङ्गुः कापनीति प्रसिद्धा,
मुकुन्दो बाकतृण इति, बाहकः सामशीजम्, वरुकः सामशीजम्, शिविरस्तीरभुक्तौ सिद्धक
ह्युच्यते, जूनाङ्को जोमार इति कथ्यतः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—यवस्य गुरोरपि बहुवातत्वं रुक्षत्वाद् । किंवा, सुश्रुते यवो लघुः पठितः,

रुक्मः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।

मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बहयो वेणुयवो मतः ॥ ८ ॥

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतिलः ।

जीवनो वृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्य्यकरो गुरुः ॥

नान्दीमुखी मधुली च मधुरस्निग्धशीतले ।

इत्येवं शुकधान्यानां पृथ्वी वगः समाप्यते ॥ ९ ॥

इति शुकधान्यवर्गः । १ ।

अतिरुक्मः । कषायानुमधुरो रसोऽस्य । पाके च मधुरः कफपित्तहा रुक्म-
वीर्यान् । मेदःक्रिमिविषघ्नः प्रभावान् । वन्यश्च । अपरे च यवा एतद्गुणानु-
सारेण गुणकर्मभ्यामुन्नेया आन्यामप्राधान्यादनुक्तत्वेनाभ्यां किञ्चिन्न्यून-
तरगुणा वाच्याः । उक्तञ्च सुश्रुते—एभिर्गुणैर्हानतरांश्च किञ्चिद्
विशद्यवेभ्योऽतियवान् विशेषैरिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—गोधूममाह—सन्धानकृद्वात्यादि । गोधूमः सन्धानकृद् भगानां
संश्लेषकृत् । वातहरो प्रभावान् । स्वादुशीतलत्वाच्च पाके च मधुरः । तस्माज्जीव-
नश्च वृंहणश्च वृष्यश्च । स्थैर्य्यकरो स्थिरगुणवान् । गोधूमविशेषाणाञ्च गुणानाह
—नान्दीमुखीत्यादि । गोधूमविशेषौ द्वे नान्दीमुखी-मधुलिके मधुरे स्निग्ध-
शीतले भवतः । सुश्रुते तु कुधान्यमध्ये पठित्वा सामान्यत उक्ताः—उष्णाः
कषायमधुरा रुक्माः कटुविपाकिनः । श्लेष्मघ्ना वृद्धनिष्यन्दा वातपित्त-
प्रकोपणाः ॥ इति । ततो विरोधः परिहास्यः कुधान्यविशेषौ हिते नेमे द्वे
गोधूमप्रकरणे पठितत्वादिति । वगः समापयति—इत्ययमित्यादि । पूर्व्वो वगः
शुकधान्यवगः समाप्यते ॥ ९ ॥

इति शुकधान्यवर्गः । १ ।

तेन भग्राप्यगुरुरिति मन्तव्यम्, बल्यञ्च स्रोतःशुद्धिकरत्वात् प्रभावाद् वा । अस्य च शीत-
मधुरकषायत्वेनानुक्तमपि पित्तहन्त्वं लभ्यत एव, तेन सुश्रुते—“कफपित्तहन्ता” इत्युक्त-
मुपपन्नम् ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—गोधूमस्य स्वादुशीतस्निग्धादिगुणोपयोगात् श्लेष्मकत्वं भवत्येव, अत एव
सुश्रुते—“श्लेष्मकः” इत्युक्तम् । यत् तु वसन्ते कफप्रधाने यवगोधूमभोजनम् इत्युक्तं, तत् पुराण-
गोधूमविशेषेण, पुराणश्च गोधूमः कफं न करोतीत्युक्तमेव “प्रायः श्लेष्मलं मधुरम्” इत्यादिना
ग्रन्थेनाश्रयाभावे । नान्दीमुखी यविका, मधुली गोधूमभेदः । इत्ययमत्र ‘इति’ प्रकारार्थः ।

रुक्मः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।

मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बहयो वेणुयवो मतः ॥ ८ ॥

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतिलः ।

जीवनो वृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्य्यकरो गुरुः ॥

नान्दीमुखी मधुली च मधुरस्निग्धशीतले ।

इत्येवं शुकधान्यानां पृथ्वी वगः समाप्यते ॥ ९ ॥

इति शुकधान्यवर्गः । १ ।

अतिरुक्मः । कषायानुमधुरो रसोऽस्य । पाके च मधुरः कफपित्तहा रुक्म-
वीर्यान् । मेदःक्रिमिविषघ्नः प्रभावान् । वन्यश्च । अपरे च यवा एतद्गुणानु-
सारेण गुणकर्मभ्यामुन्नेया आन्यामप्राधान्यादनुक्तत्वेनाभ्यां किञ्चिन्न्यून-
तरगुणा वाच्याः । उक्तञ्च सुश्रुते—एभिर्गुणैर्हानतरांश्च किञ्चिद्
विशद्व्यवेभ्योऽतियवान् विशेषैरिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—गोधूममाह—सन्धानकृद्वात्यादि । गोधूमः सन्धानकृद् भगानां
संश्लेषकृत् । वातहरो प्रभावान् । स्वादुशीतलत्वाच्च पाके च मधुरः । तस्माज्जीव-
नश्च वृंहणश्च वृष्यश्च । स्थैर्य्यकरो स्थिरगुणवान् । गोधूमविशेषाणाञ्च गुणानाह
—नान्दीमुखीत्यादि । गोधूमविशेषौ द्वे नान्दीमुखी-मधुलिके मधुरे स्निग्ध-
शीतले भवतः । सुश्रुते तु कुधान्यमध्ये पठित्वा सामान्यत उक्ताः—उष्णाः
कषायमधुरा रुक्माः कटुविपाकिनः । श्लेष्मघ्ना वृद्धनिष्यन्दा वातपित्त-
प्रकोपणाः ॥ इति । ततो विरोधः परिहास्यः कुधान्यविशेषौ हिते नेमे द्वे
गोधूमप्रकरणे पठितत्वादिति । वगः समापयति—इत्ययमित्यादि । पूर्व्वो वगः
शुकधान्यवगः समाप्यते ॥ ९ ॥

इति शुकधान्यवर्गः । १ ।

तेन भग्राप्यगुरुरिति मन्तव्यम्, बल्यञ्च स्रोतःशुद्धिकरत्वात् प्रभावाद् वा । अस्य च शीत-
मधुरकषायत्वेनानुक्तमपि पित्तहन्त्वं लभ्यत एव, तेन सुश्रुते—“कफपित्तहन्ता” इत्युक्त-
मुपपन्नम् ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—गोधूमस्य स्वादुशीतस्निग्धादिगुणोपयोगात् श्लेष्मकतृप्धं भवत्येव, अत एव
सुश्रुते—“श्लेष्मकरो” इत्युक्तम् । यत् तु वसन्ते कफप्रधाने यवगोधूमभोजनम् इत्युक्तं, तत् पुराण-
गोधूमविशेषेण, पुराणश्च गोधूमः कफं न करोतीत्युक्तमेव “प्रायः श्लेष्मलं मधुरम्” इत्यादिना
ग्रन्थेनाश्रयाभावे । नान्दीमुखी यविका, मधुली गोधूमभेदः । इत्ययमत्र ‘इति’ प्रकारार्थः ।

कषायमधुरो रुचः शीतः पाके कटुलघुः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥

वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोऽण्णमधुरो गुरुः ।

वल्ग्यो बहुमलः पुंस्त्वं मायः शीघ्रं ददाति च ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् शमीधान्यवर्ग उच्यते । सूपयोनिः शमीधान्यमुच्यते । तत्र प्राधान्यादादौ मुद्गगुणानाह—कषायमधुर इत्यादि । सूप्योत्तमो मुद्गः कषायमधुरो रसे वीर्ये रुचौ लघुश्च शीतश्च । पाके कटुः प्रभावात् । श्लेष्मपित्तप्रशमनश्च तस्मादुक्तप्रशमनश्च । सूपस्यायं सूप्यः । सुश्रुते तु—मुद्गवनमुद्गकलाय-मुकुष्ठकममूरमङ्गन्यचणकमतीनत्रिपुटरुदरेण्वादकीप्रभृतयो वेदन्त्याः । कषायमधुराः शीताः कटुपाका मलकराः । बहुमूलपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥ नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रमादनाः । प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः ॥ इति । अन्यत्र च कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरहरितपीतकाः । इवेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्वपूर्वतः ॥ इति । एवंगुणविशेषा अपि मुद्गजातितः किञ्चिद्दो नाद्रियते कुशलैः । तस्मान्मुद्गसामान्यगुणा इहोक्ता न विशेषाणाम् ।

वृष्य इत्यादि । परमुत्कृष्टं वृष्यो मापस्तस्मात् पुंस्त्वं शीघ्रं ददाति । परमुत्कृष्टं वातहरश्च स्निग्धोऽण्णमधुरत्वात् गुरुत्वाच्च । वल्ग्यश्च तस्मान् । बहुमलश्च प्रभावात् । सुश्रुते च—“मापो गुरुभिन्नपुरीषमूत्रः स्निग्धोऽण्णवृष्यो मधुरोऽनिलघ्नः । सन्तपणस्तन्यकरो विशेषाद् वल्गपदः शुक्रकलावहश्च” ॥ इति । शुक्रवृद्धिविवेककृदिति कश्चिदाह । परं वृष्य इत्युक्त्या शुक्रस्रुतिवृद्धिकरवृष्यत्वं मापस्योक्तम् । वृष्यं हि त्रिविधमुक्तं तन्त्रान्तरे—शुक्रस्रुतिकरं किञ्चित् किञ्चित्स्रुक्रविवर्द्धनम् । स्रुतिवृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते ॥ इति । समाह इति वक्तव्ये समाप्यत इति यत् करोति, तेन ज्ञापयति—यत् बहुव्रण्यत्वाच्चायं समाप्तो गुणः, किन्तु यथाकञ्चित् प्रसिद्धगुणकथनेन समाप्यते, एवमन्यत्रापि पष्ठो वर्गः समाप्यत इत्यादौ व्याख्येयम् ॥ १ ॥

इति शूकधान्यवर्गः । १ ।

शूकधाणिः—धान्यत्वेन शमीधान्यवर्गं निरूपयितव्ये प्रधानत्वात् मुद्गो निरुच्यते, सूप्यं सूपयोर्व्यं शमीधान्यं, तत्रोत्तमः सूप्योत्तमः । वृष्य इत्यादिमापगुणे, स्निग्धोऽण्णमधुरत्वादिगुणयोगादेव वातहरत्वे लब्धे पुनस्तदभिधानं विशेषवातहन्त्वप्रतिपादनार्थम् ; एवमन्यत्राप्येवं ज्ञातीये व्याख्येयम्, पुंस्त्वं शुक्रं, शीघ्रमितिवचनेन शुक्रस्रुतिकरत्वलक्षणमपि वृष्यत्वं मापस्य

कषायमधुरो रुचः शीतः पाके कटुलघुः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुदः सूप्योत्तमो मतः ॥

वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोऽण्णमधुरो गुरुः ।

वल्ग्यो बहुमलः पुंस्त्वं मायः शीघ्रं ददाति च ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् शमीधान्यवर्ग उच्यते । सूपयोनिः शमीधान्यमुच्यते । तत्र प्राधान्यादादौ मुद्गगुणानाह—कषायमधुर इत्यादि । सूप्योत्तमो मुदः कषायमधुरो रसे वीर्ये रुचौ लघुश्च शीतश्च । पाके कटुः प्रभावात् । श्लेष्मपित्तप्रशमनश्च तस्मादुक्तप्रशमनश्च । सूपस्यायं सूप्यः । सुश्रुते तु—मुद्गवनमुद्गकलाय-मुकुष्ठकममूरमङ्गन्यचणकमतीनत्रिपुटरुदरेण्वादकीप्रभृतयो वेदव्याः । कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः । बद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥ नात्यर्थं वातव्यास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रमादनाः । प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः ॥ इति । अन्यत्र च कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरहरितपीतकाः । इवेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्वपूर्वतः ॥ इति । एवंगुणविशेषा अपि मुद्गजातितः किञ्चिद्दो नाद्रियते कुशलैः । तस्मान्मुद्गसामान्यगुणा इहोक्ता न विशेषाणाम् ।

वृष्य इत्यादि । परमुत्कृष्टं वृष्यो मापस्तस्मात् पुंस्त्वं शीघ्रं ददाति । परमुत्कृष्टं वातहरश्च स्निग्धोऽण्णमधुरत्वात् गुरुत्वाच्च । वल्ग्यश्च तस्मान् । बहुमलश्च प्रभावात् । सुश्रुते च—“मापो गुरुभिन्नपुरीषमूत्रः स्निग्धोऽण्णवृष्यो मधुरोऽर्जलघ्नः । सन्तपणस्तन्यकरो विशेषाद् वल्गपदः शुक्रकलावहश्च” ॥ इति । शुक्रवृद्धिविरोककृदिति कश्चिदाह । परं वृष्य इत्युक्त्या शुक्रस्रुतिवृद्धिकरवृष्यत्वं मापस्योक्तम् । वृष्यं हि त्रिविधमुक्तं तन्त्रान्तरे—शुक्रस्रुतिकरं किञ्चित् किञ्चित्शुक्रविवर्द्धनम् । स्रुतिवृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते ॥ इति । समाह इति वक्तव्ये समाप्यत इति यत् करोति, तेन ज्ञापयति—यत् बहुव्रण्यत्वाच्चायं समाप्तो गुणः, किन्तु यथाकञ्चित् प्रसिद्धगुणकथनेन समाप्यते, एवमन्यत्रापि पष्ठो वर्गः समाप्यत इत्यादौ व्याख्येयम् ॥ १ ॥

इति शूकधान्यवर्गः । १ ।

शूकधाणिः—धान्यत्वेन शमीधान्यवर्गं निरूपयितव्ये प्रधानत्वात् मुद्गो निरुच्यते, सूप्यं सूपयोर्व्यं शमीधान्यं, तत्रोत्तमः सूप्योत्तमः । वृष्य इत्यादिमापगुणे, स्निग्धोऽण्णमधुरत्वादिगुणयोगादेव वातहरत्वे लब्धे पुनस्तदभिधानं विशेषवातहन्त्वप्रतिपादनार्थम् ; एवमन्यत्राप्येवं ज्ञातीये व्याख्येयम्, पुंस्त्वं शुक्रं, शीघ्रमितिवचनेन शुक्रस्रुतिकरत्वलक्षणमपि वृष्यत्वं मापस्य

राजमापः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तकृत् ।
 तत् स्वादुर्वातलो रुक्षः कषायो विशदो गुरुः ॥
 उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
 कुलत्था ग्राहिणः कास-हिकाश्वासांसां हिताः ॥
 मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रुक्षशीतलाः ।
 मुकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥

माषजात्या राजमाषगुणमाह—राजमाषो वरवतीति लोकेऽलसास्त्राभियानान्त-
 रम् । सरः सारकः । गुरुस्वादुत्वेऽपि रुक्षविशदवीर्याद्वातलः । द्वे हि वीर्यं गुरु-
 वीर्यविरोधिनी बलवती । स्वादुकषायत्वान्मधुरपाकः । स्वल्प इतरमधुगद्व्या-
 पेक्षया । सुश्रुते तु—कषायभावात् पुरीषभेदो न सूत्रलो नैव कफस्य हर्ता ।
 स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्नः सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च । आरूप्यमाणा गुणतः
 परिष्ठा रुक्षाः कषायाश्च विदाहिनश्च । इति । अलसास्त्रो राजमाषः ।

उष्णा इत्यादि—कुलत्था उष्णाः कषायरमाः पाके अम्लाः प्रभावात् ।
 कफशुक्रानिलापहाः । ग्राहिणः । कासादिहिताः । सुश्रुते तु—उष्णः कुलत्थो
 रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः । शुक्राऽमरीगुल्मनिमूदनश्च मंग्राहकः
 पीनसकासहारी ॥ आनाहमेदोगुदकीलहिका-श्वासापहः शोणितपित्तकृत् ।
 कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः ॥ इति ।

मधुरा इत्यादि । मुकुष्टकाः कृष्णमुद्गा न तु वनमुद्गाः । सुश्रुते—प्रधाना
 हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः । मुकुष्टकाः क्रिमिकरा इति पृथक् पाठात् ।
 मुकुष्टका रसपाकयोर्मधुरा अपि प्रभावादीर्यतो रुक्षशीतलाः । तस्माद् ग्राहिणः ।
 रक्तपित्तादिषु तस्माच्छस्यन्ते ।

दर्शयति, शुक्रसूतिकरणञ्च शून्यशब्देनोच्यते एव, वचनं हि—“शुक्रसूतिकरं किञ्चित् किञ्चित्पुष्क-
 विवर्द्धनम् । सूतिवृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं शून्यमुच्यते ॥” तदेवं सम्पूर्णकृष्णत्वं माषे बोद्धव्यम् ।
 राजमाषगुणकथने तत्स्वादुरिति माषवत् स्वादुः, किंवा, कषादनेत्यादि पाठान्तरम् । उष्ण इत्या-
 दिना कुलत्थगुणः, कुलत्थश्च शुक्रकृष्णक्षित्रलोहितभेदेन यतुर्विधो भवति, तथा प्राग्गन्धभेदेन
 च द्विविधोऽपि, अत एव तन्नाम्नरे—“वन्यकुलत्थस्तद्वच्च विशेषतः नेत्ररोगमुद्गं हत्युक्तम् ।

राजमापः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तकृत् ।
 तत् स्वादुर्वातलो रुक्षः कषायो विशदो गुरुः ॥
 उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
 कुलत्था ग्राहिणः कास-हिकाश्वासांसां हिताः ॥
 मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रुक्षशीतलाः ।
 मुकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥

माषजात्या राजमाषगुणमाह—राजमाषो वरवतीति लोकेऽलसास्त्राभियानान्तरम् । सरः सारकः । गुरुस्वादुत्वेऽपि रुक्षविशदवीर्याद्वातलः । द्वे हि वीर्यं गुरु-वीर्यविरोधिनी बलवती । स्वादुकषायत्वान्मधुरपाकः । स्वल्प इतरमधुगन्धव्यापेक्षया । सुश्रुते तु—कषायभावात् पुरीषभेदो न सूत्रलो नैव कफस्य हर्ता । स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्नः सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च । आरूप्यमाणा गुणतः प्रदिष्टा रुक्षाः कषायाश्च विदाहिनश्च । इति । अलसास्त्रो राजमाषः ।

उष्णा इत्यादि—कुलत्था उष्णाः कषायरमाः पाके अम्लाः प्रभावात् । कफशुक्रानिलापहाः । ग्राहिणः । कासादिहिताः । सुश्रुते तु—उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः । शुक्राऽमरीगुल्मनिमूदनश्च मंग्राहकः पीनसकासहारी ॥ आनाहमेदोगुदकीलहिका-श्वासापहः शोणितपित्तकृत् । कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः ॥ इति ।

मधुरा इत्यादि । मुकुष्टकाः कृष्णमुद्गा न तु वनमुद्गाः । सुश्रुते—प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः । मुकुष्टकाः क्रिमिकरा इति पृथक् पाठात् । मुकुष्टका रसपाकयोर्मधुरा अपि प्रभावादीर्यतो रुक्षशीतलाः । तस्माद् ग्राहिणः । रक्तपित्तादिषु तस्माच्छस्यन्ते ।

दर्शयति, शुक्रस्फुटिकरणञ्च शून्यशब्देनोच्यते एव, वचनं हि—“शुक्रस्फुटिकरं किञ्चित् किञ्चित्पुष्क-विवर्द्धनम् । स्फुटिवृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं शून्यमुच्यते ॥” तदेवं सम्पूर्णकृष्णत्वं माषे बोद्धव्यम् । राजमाषगुणकथने तत्स्वादुरिति माषवत् स्वादुः, किंवा, कषादनेत्यादि पाठान्तरम् । उष्ण इत्यादिना कुलत्थगुणः, कुलत्थश्च शुक्रकृष्णक्षिप्रलोहितभेदेन यतुर्विधो भवति, तथा प्राग्बन्धभेदेन च द्विविधोऽपि, अत एव तन्नाम्नरे—“वन्यकुलत्थस्तद्वच्च विशेषतः नेत्ररोगमुद्गं हत्युक्तम् ।

चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।

लघवः शीतमधुराः सकपाया विरुक्षणाः ॥

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते मूषेष्वालेपनेषु च ।

तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परः ॥

स्निग्धोष्णो मधुरस्तिक्तः कपायः कटुकस्तिलः ।

त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥

चणका इत्यादि—खण्डिका वत्तुलकलायाः । हरेणवश्च वत्तुलकलाय-
भेदा न तु सतीनः । स च वत्तुलकलायविशेषो न तु त्रिपुटकलायः । मुश्रुते
सतीनहरेणवोः पृथक्पाठात् । तद्व्यथा—वातलाः शीतमधुराः सकपाया विरु-
क्षणाः । कफशोणितपित्तघ्राश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥ हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया
वद्धवच्चेसः । मूषेष्वालेपनेषु च शस्यन्ते, आलेपनेषु व्रणादीनामिति । चणका-
दीनां मध्ये मसूरकलाययोर्विशेषमाह—तेषामित्यादि । तेषां चणकखण्डिक-
मसूरहरेणूनां मध्ये मसूरः संग्राही, कलायः खण्डिको वातलः परः । मुश्रुते च
—कपाया मधुराः शीताः कटुपाका मरुकराः । वद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरा-
स्तथा ॥ मूत्रादिसामान्यगुणास्तत्र विशेषगुणाः । विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा
वद्धवच्चेसः । मुकुटकाः क्रिमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः । आदुकी कफ-
पित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ॥ इति ।

शमीधान्यत्वात् तिलगुणमाह—स्निग्ध इत्यादि । तिलः कृष्णादिजातिः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वीर्यान् रसतस्तु मुरतिक्तकपायकटुकः । त्वच्यस्त्वचे हितः
केशाय हितो बलाय हितश्च प्रभावान् । तिक्तकपायकटुकत्वेऽपि स्निग्धोष्ण-
वीर्याद्वातघ्नः । तथात्वेऽपि प्रभावान् पित्तकफकृत् । स्निग्धेन कफकृत्त्व-
वदुष्णत्वेन कफघ्नत्वापर्यास्तथोष्णत्वेन पित्तकरत्वन् स्निग्धत्वेन पित्तघ्न-
त्वापर्यायश्च । मुश्रुते तु—ईषत्कपायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकर-
स्तथोष्णः । तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपन एव पथ्यः ॥

मुकुटको मोठ इति ख्यातः ; चणकः प्रसिद्धः ; खण्डिका त्रिपुटकलायः, हरेणुवत्तुलकलायः ।
कलायो वातल इति त्रिपुटकलायः । तिलगुणो यद्यपि विशेषेण नोक्तः, तथापि प्रधाने कृष्णतिले
शेषः, वक्तुं हि मुश्रुते—“तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो, मध्यः सितो हीनतरास्ततोऽन्ये” इति ।

चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।

लघवः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ॥

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते मूषेष्वालेपनेषु च ।

तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परः ॥

स्निग्धोष्णो मधुरस्तिक्तः कषायः कटुकस्तिलः ।

त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥

चणका इत्यादि—खण्डिका वत्तुलकलायाः । हरेणवश्च वत्तुलकलाय-
भेदा न तु सतीनः । स च वत्तुलकलायविशेषो न तु त्रिपुटकलायः । मुश्रुते
सतीनहरेणवोः पृथक्पाठात् । तद्व्यथा—वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरु-
क्षणाः । कफशोणितपित्तघ्राश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥ हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया
वद्धवच्चेसः । मूषेष्वालेपनेषु च शस्यन्ते, आलेपनेषु व्रणादीनामिति । चणका-
दीनां मध्ये मसूरकलाययोर्विशेषमाह—तेषामित्यादि । तेषां चणकखण्डिक-
मसूरहरेणूनां मध्ये मसूरः संग्राही, कलायः खण्डिको वातलः परः । मुश्रुते च
—कषाया मधुराः शीताः कटुपाका मरुकराः । वद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरा-
स्तथा ॥ मूत्रादिसामान्यगुणास्तत्र विशेषगुणाः । विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा
वद्धवच्चेसः । मुकुटकाः क्रिमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः । आदुकी कफ-
पित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ॥ इति ।

शमीधान्यत्वात् तिलगुणमाह—स्निग्ध इत्यादि । तिलः कृष्णादिजातिः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वीर्यान् रसतस्तु मुरतिक्तकषायकटुकः । त्वच्यस्त्वचे हितः
केश्याय हितो बलाय हितश्च प्रभावान् । तिक्तकषायकटुकत्वेऽपि स्निग्धोष्ण-
वीर्याद्वातघ्नः । तथात्वेऽपि प्रभावान् पित्तकफकृत् । स्निग्धेन कफकृत्त्व-
बदुष्णत्वेन कफघ्नत्वापर्यास्तथोष्णत्वेन पित्तकरत्वन् स्निग्धत्वेन पित्तघ्न-
त्वापर्यायश्च । मुश्रुते तु—ईषत्कषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकर-
स्तथोष्णः । तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपन एव पथ्यः ॥

मुकुटको मोठ इति ख्यातः ; चणकः प्रसिद्धः ; खण्डिका त्रिपुटकलायः, हरेणुवत्तुलकलायः ।
कलायो वातल इति त्रिपुटकलायः । तिलगुणो यद्यपि विशेषेण नोक्तः, तथापि प्रधाने कृष्णतिले
शेषः, इति हि मुश्रुते—“तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो, मध्यः सितो हीनतरास्ततोऽन्ये” इति ।

मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रुक्षणात्मिकाः ।

सस्नेहा बलिभिर्भक्ष्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥

शिम्बी रुक्षा कषाया च कोष्ठवातप्रकोपनी ।

न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥

आदुकी कफपित्तघ्नी वातला कफवातनुत् ।

अवलगुजः सैद्गजो निष्पावो वातपित्तलाः ॥

काकाण्डोमात्मगुप्तानां मापवत् फलमादिशेत् ।

द्वितीयोऽयं शमीधान्य-वर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ १० ॥

[इति शमीधान्यवर्गः । २ ।]

दन्त्योऽग्निभेदाजननोऽल्पमूत्रः स्त्वयोऽथ केदयोऽनिलहा गुरुश्च । तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो दीनतरास्तथान्ये ॥ इति ।

शमीधान्यत्वाच्छिम्बगुणानाह—मधुरा इत्यादि । विविधाः शिम्बिजातयो मधुराश्च शीतलाश्च गुर्व्यश्च बलघ्न्यश्च रुक्षणात्मिकाश्च । ताः सस्नेहाः स्नेहेन संस्कृता बलवद्भिभक्ष्या गुरुत्वाच्च । मुश्नुते च—रुक्षः कषायो विपशोकशुक्र-वलाशदृष्टिअयकृद् विदाही । कटुविपाके मधुरस्तु शिम्बः प्रभिन्नविष्मारुत-पित्तश्च ॥ सितासिताः पीनकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः । यथादितस्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेयाः कटूणां रसपाकयोश्च ॥ सहाद्वयं मूलक-जाड्यश्च शिम्बाः कुशिम्बवल्वीप्रभवास्तु शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवहणाश्च ॥ विदाहवन्तश्च भृशश्च रुक्षा विष्टभ्य जीर्ण्यन्त्यनिल-प्रदाश्च । रुचिप्रदाश्चैव मृदुज्जराश्च सर्वे स्मृता वैदलिकाश्च शिम्बाः ॥ इति ।

शिम्बीगुणमाह—शिम्बी वैदलयोनिमुद्गादीनां शिम्बी अपरिणताव-स्थिकी शिम्बीत्युच्यते । विदाहवन्तश्चेत्यादिना प्रोक्ताः ।

शिम्बत्वादादुकीगुणमाह—आदुकीत्यादि । कफवातयोर्मिलितयोर्नादिनी-नातिवातला । अवलगुजः सोमराजीशिम्बः । सैद्गजस्य शिम्बः । निष्पावः शिम्बश्च । एते वातपित्तलाः ।

काकाण्डेत्यादि । काकाण्डः कृष्णशिम्बः । उमा अतसी, आत्मगुप्ता विविधाः शिम्बिजातय इति, कृष्णपीतरक्तश्चेतकुशिम्बभेदा इत्यर्थः । शिम्बी रुक्षेत्यादि केचित् पठन्ति । आदुकी तुवरी, वातघ्नेति शब्देः, कफवातनुदिव्यवल्वसैद्गजयोर्वीजस्य गुणः ।

मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रुक्षणात्मिकाः ।

सस्नेहा बलिभिर्भक्ष्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥

शिम्बी रुक्षा कषाया च कोष्ठवातप्रकोपनी ।

न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥

आदुकी कफपित्तघ्नी वातला कफवातनुत् ।

अवलगुजः सैद्गजो निष्पावो वातपित्तलाः ॥

काकाण्डोमात्मगुप्तानां मापवत् फलमादिशेत् ।

द्वितीयोऽयं शमीधान्य-वर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ १० ॥

[इति शमीधान्यवर्गः । २ ।]

दन्त्योऽग्निभेदाजननोऽल्पमूत्रः स्त्वयोऽथ केदयोऽनिलहा गुरुश्च । तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो दीनतरास्तथान्ये ॥ इति ।

शमीधान्यत्वाच्छिम्बगुणानाह—मधुरा इत्यादि । विविधाः शिम्बिजातयो मधुराश्च शीतलाश्च गुर्व्यश्च बलघ्न्यश्च रुक्षणात्मिकाश्च । ताः सस्नेहाः स्नेहेन संस्कृता बलवद्भिक्ष्या गुरुत्वाच्च । मुश्नुते च—रुक्षः कषायो विपशोकशुक्र-वलाशदृष्टिभयकृद् विदाही । कटुविपाके मधुरस्तु शिम्बः प्रभिन्नविष्मारुत-पित्तश्च ॥ सितासिताः पीनकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः । यथादिनस्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेयाः कटूणां रसपाकयोश्च ॥ सहाद्वयं मूलक-जाड्यश्च शिम्बाः कुशिम्बवल्वीप्रभवास्तु शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवहणाश्च ॥ विदाहवन्तश्च भृशश्च रुक्षा विष्टभ्य जीर्णान्त्यनिल-प्रदाश्च । रुचिप्रदाश्चैव मृदुज्जराश्च सर्वे स्मृता वैदलिकाश्च शिम्बाः ॥ इति ।

शिम्बीगुणमाह—शिम्बी वैदलयोनिमुद्गादीनां शिम्बी अपरिणताव-स्थिकी शिम्बीत्युच्यते । विदाहवन्तश्चेत्यादिना प्रोक्ताः ।

शिम्बत्वादादुकीगुणमाह—आदुकीत्यादि । कफवातयोर्मिलितयोर्नादिनी, नातिवातला । अवलगुजः सोमराजीशिम्बः । सैद्गजस्य शिम्बः । निष्पावः शिम्बश्च । एते वातपित्तलाः ।

काकाण्डेत्यादि । काकाण्डः कृष्णशिम्बः । उमा अतसी, आत्मगुप्ता विविधाः शिम्बिजातय इति, कृष्णपीतरक्तश्चेतकुशिम्बभेदा इत्यर्थः । शिम्बी रुक्षेत्यादि केचित् पठन्ति । आदुकी तुबरी, वातघ्नेति शब्देः, कफवातनुदिव्यवलाजैद्गजयोर्वीजस्य गुणः ।

गाखराश्चतरोप्राश्व-द्वीपिसिंहर्चवानराः ।

वृकश्चाघ्रो तरक्षुश्च वभ्रुमाज्जार्गमृषिकाः ॥

लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चापवायसौ ।

श्रुकश्चिम्बा । एषां फलं गुणकर्मभ्यां मापवदादिशेत् । सुश्रुते तु—मायैः
समानं फलपातनगुप्तमुक्तश्च काकाण्डकलं तथैव । उष्णानसी स्वादुरसानिलघ्नी
पित्तोल्बणा स्यात् कटुका विपाके । इति । कश्चित् स्वतन्त्रं काकाण्डोमात्म-
गुप्तयोरिति पठति । तन्न सुश्रुते काकाण्डकलमिन्पुक्त्या काकाण्डोमा-
शब्दमावसानस्य भ्रान्तिः स्फुटीभवति । सुश्रुते शिम्बप्रकरणात् सिद्धार्थ-
सम्पत्कुसुम्भशिम्बगुणा उक्ताः । तद्यथा—पाके रमे चापि कटुः प्रदिष्टः
सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी । तीक्ष्णोष्णरुक्षः कफमारुतघ्नस्तथागुणश्चासित-
सम्पदोऽपि । कटुविपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुम्भः । इति ।
श्रुकभान्यशमीधान्यानां नवतानवत्वे प्रशस्त्याप्रशस्त्यादिकमुत्तरकालं वक्ष्यते ।
वर्गं समापयति । द्वितीयोऽध्यायिन्यादि । मद्रपिणा पुनर्व्वेमुना ॥ १० ॥

इति शमीधान्यवर्गः । २ ।

क्रमिकत्वान्मांसवर्गमाह—गाखरेत्यादि । अस्मिंस्तन्त्रे व्यवहाराय गवा-
द-
कुररान्ता मृगपक्षिणः प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहाख्या उच्यन्ते । तत्र खरा गर्भः ।
अश्वतरः खचरः । द्वीपी चित्रव्याघ्रः, कक्षो भल्लूकः । वृको व्याघ्रविशेषः, वृहत्
कुङ्कुरसदृशः । पशुहिंसकः प्रायेण कचिन्मनुष्यं हिनस्ति । व्याघ्रो वृहद्-
व्याघ्रः । तरक्षुः प्रायेण मृगभक्षको व्याघ्रविशेषः । वभ्रु रतिलोमशः कुङ्कुरः
पर्व्वते भवति । लोपाकः क्षुद्रशृगालः । जम्बुकः शृगालः । वान्तादः कुङ्कुरः ।
श्येनवज्जमेतदन्ता मृगाः । श्येनः पक्षिविशेषः, वाज इति लोके शिकरापक्षीति
द्वौ भेदौ । चासः किङ्गा इति लोके पक्षिविशेषः, वायसो द्विविधः काकः ।

निष्पादो बलः । काकाण्डः श्रुकरशिम्बः, उमा अनसी, जर्गीपाटे तस्वैर्वाणो, शमीधान्यवर्गो
इति शमी शिम्बिलयन्तर्गतं धान्यम् ॥ १० ॥

इति शमीधान्यवर्गः । २ ।

वृकपक्षिणः—सूच्यमानस्य मांसस्य व्यञ्जनत्वे प्राधान्यात् मांसवर्गाभिधानम् । खरो गर्भः,
अश्वतरो वेगतरः, स चाश्वी खराजालः । द्वीपी चित्रव्याघ्रः, कक्षो भल्लूकः, वृकः कुङ्कुरानु-
कारो वधुलमु, तरक्षुर्वायसौदस्तारण्ड इति कथातः । वभ्रुरतिलोमशः कुङ्कुरः पर्व्वतोपकण्ठे
भवति, केचिद् वृहत्कुङ्कुरादुः । लोपाकः खल्लुशृगालो महाकाङ्गलः, श्येनः पक्षी प्रसिद्धा,

गाखराश्चतरोप्राश्व-द्वीपिसिंहर्चवानराः ।

वृकश्चाघ्रो तरक्षुश्च वभ्रुमाज्जार्गमृषिकाः ॥

लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चापवायसौ ।

श्रुकश्चिम्बा । एषां फलं गुणकर्मभ्यां मापवदादिशेत् । सुश्रुते तु—मायैः
समानं फलपातनगुप्तमुक्तश्च काकाण्डकलं तथैव । उष्णानसी स्वादुरसानिलघ्नी
पित्तोल्बणा स्यात् कटुका विपाके । इति । कश्चित् स्वतन्त्रं काकाण्डोमात्म-
गुप्तयोरिति पठति । तन्न सुश्रुते काकाण्डकलमिन्पुक्त्या काकाण्डोमा-
शब्दमावसानस्य भ्रान्तिः स्फुटीभवति । सुश्रुते शिम्बप्रकरणात् सिद्धार्थ-
सम्बन्धकुसुम्भशिम्बगुणा उक्ताः । तद्यथा—पाके रमे चापि कटुः प्रदिष्टः
सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी । तीक्ष्णोष्णरसः कफमारुतघ्नस्तथागुणश्चासित-
सम्बन्धोऽपि । कटुविपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुम्भः । इति ।
श्रुकभान्यशमीधान्यानां नवतानवत्वे प्रशस्त्याप्रशस्त्यादिकमुत्तरकालं वक्ष्यते ।
वर्गं समापयति । द्वितीयोऽध्यायिन्यादि । मद्रपिणा पुनर्व्वेमुना ॥ १० ॥

इति शमीधान्यवर्गः । २ ।

क्रमिकत्वान्मांसवर्गमाह—गाखरेत्यादि । अस्मिंस्तन्त्रे व्यवहाराय गवा-
द-
कुररान्ता मृगपक्षिणः प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहाख्या उच्यन्ते । तत्र खरा गर्भः ।
अश्वतरः खचरः । द्वीपी चित्रव्याघ्रः, कक्षो भल्लूकः । वृको व्याघ्रविशेषः, वृहत्
कुकुरसदृशः । पशुहिंसकः प्रायेण कचिन्मनुष्यं हिनस्ति । व्याघ्रो वृहद्-
व्याघ्रः । तरक्षुः प्रायेण मृगभक्षको व्याघ्रविशेषः । वभ्रु रतिलोमशः कुकुरः
पर्व्वते भवति । लोपाकः क्षुद्रशृगालः । जम्बुकः शृगालः । वान्तादः कुकुरः ।
श्येनवज्जमेतदन्ता मृगाः । श्येनः पक्षिविशेषः, वाज इति लोके शिकरापक्षीति
द्वौ भेदौ । चासः किङ्गा इति लोके पक्षिविशेषः, वायसो द्विविधः काकः ।

निष्पादो बलः । काकाण्डः श्रुकरशिम्बः, उमा अनसी, जर्गापाठे तस्यैवोर्णा, शमीधान्यवर्गो
इति शमी शिम्बिलयन्तर्गतं धान्यम् ॥ १० ॥

इति शमीधान्यवर्गः । २ ।

व्याघ्रपाणिः—सूच्यमानस्य मांसस्य व्यञ्जनत्वे प्राधान्यात् मांसवर्गाभिधानम् । खरो गर्भः,
अश्वतरो वेगतरः, स चाश्वी खराजालः । द्वीपी चित्रव्याघ्रः, कक्षो भल्लूकः, वृकः कुकुरानु-
कारो वशुलमु, तरक्षुश्चाघ्रवैदलारण्ड इति क्वातः, वभ्रुरतिलोमशः कुकुरः पर्व्वतोपकण्ठे
भवति, केचिद् वृहत्कुकुरमाहुः, लोपाकः खल्लुशृगाको महाकाङ्गलः, श्येनः पक्षी प्रसिद्धा,

शशघ्नी मधुहा भास-गुध्रोलूककुलिङ्गकाः ।

धूमिका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुनीमृगः ।

कूर्चिका चिल्लिटो भेको गोधा शल्लकगण्डकौ ।

कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ १२ ॥

सुमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।

न्यङ्कुर्वराश्चानूपा मृगाः सर्वे रुरुस्तथा ॥ १३ ॥

शशघ्नी पक्षिभेदो जादिरिति ख्यातः । मधुहा मधुभा नाम पक्षिभेदः । भासो मत्स्यपक्षः चिल्ल इति ख्यातः पक्षी । कुलिङ्गको वयड इति ख्यातः पक्षी हरिद्रावणमस्तको वनचटकः । धूमिका चटकः । कुररः कुरा पक्षी, यस्तु नखेन विद्धा मत्स्यान् जलादुद्धरति । इति वान्तादवज्जे श्येनादयः पक्षिणः । इति प्रसहजातिः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—श्वेतादयो भूमिभयसंज्ञाः, भूमौ गर्ते शरते इति, उच्यन्ते विलेशया इति । श्वेतवर्णः स्वनामख्यातः । श्यामः सामापक्षी । चित्रपृष्ठः स्वनामख्यातः, देशविशेषे ख्यातः । कालकः क्षुद्रचटकः । काकुनीमृगः कार्जुनिमृगः । कूर्चिका कूर्चियामत्स्यः । चिल्लिटो लोके चियाड इति । शल्लकः सेजाड इति लोके । गण्डकः खणगोधा । कदली कदलीहट्टः । नकुलः । श्वाविष शल्लकिप्रभेदः वृहत्सेज्जड इति । इत्येते भूमिशया विलेशयाः गुहाशयाश्चोच्यन्ते । इति भुभयवगः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—सुमर इत्यादि । सुमरादिरूपयन्ता मृगा आनूपाः, अनूपदेशे चरन्तीति आनूपसंज्ञा भवन्ति । तत्र सुमरः महाशुकरः, चमरः केशवल्लीकूलः, वान्तादः कुकुरः, भासः (चापः) कनकवायस इति ख्यातः, शशघ्नी पादिरिति ख्याता, भासो मत्स्यवर्णपक्षी, शिलावान् प्रसहादः, कुलिङ्गः कालचटकः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—काकुनीमृगो माकुयासपं इति ख्यातः, तस्य श्वेत इत्यादयश्चत्वारो भेदाः, कूर्चिका सङ्खः, चिल्लिटश्चियारः, शल्लको महाशल्लकः, शल्ल इति ख्यातः, गण्डको गोधानेदः, कदली कदलीहट्ट इति ख्यातः, श्वाविष सेज्जड इति ख्यातः ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—सुमरो महाशुकरः, चमरः केशवल्ली, काको गण्डकः, गवयो गवाकारा, न्यङ्कुर्वरिणः, खड्गो महिषो हरिणः ॥ १३ ॥

शशघ्नी मधुहा भास-गुध्रोलूककुलिङ्गकाः ।

धूमिका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुनीमृगः ।

कूर्चिका चिल्लिटो भेको गोधा शल्लकगण्डकौ ।

कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ १२ ॥

सुमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।

न्यङ्कुर्वराश्चानूपा मृगाः सर्वे रुरुस्तथा ॥ १३ ॥

शशघ्नी पक्षिभेदो जादिरिति ख्यातः । मधुहा मधुभा नाम पक्षिभेदः । भासो मत्स्यपक्षः चिल्ल इति ख्यातः पक्षी । कुलिङ्गको वयड इति ख्यातः पक्षी हरिद्रावणमस्तको वनचटकः । धूमिका चटकः । कुररः कुरा पक्षी, यस्तु नखेन विद्धा मत्स्यान् जलादुद्धरति । इति वान्तादवज्जे श्येनादयः पक्षिणः । इति प्रसहजातिः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—श्वेतादयो भूमिभयसंज्ञाः, भूमौ गर्ते शरते इति, उच्यन्ते विलेशया इति । श्वेतवर्णः स्वनामख्यातः । श्यामः सामापक्षी । चित्रपृष्ठः स्वनामख्यातः, देशविशेषे ख्यातः । कालकः क्षुद्रचटकः । काकुनीमृगः कार्जुनिमृगः । कूर्चिका कूर्चियामत्स्यः । चिल्लिटो लोके चियाड इति । शल्लकः सेजाड इति लोके । गण्डकः खणगोधा । कदली कदलीहट्टः । नकुलः । श्वाविष शल्लकिप्रभेदः वृहत्सेज्जड इति । इत्येते भूमिशया विलेशयाः गुहाशयाश्चोच्यन्ते । इति भुभयवगः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—सुमर इत्यादि । सुमरादिरूपयन्ता मृगा आनूपाः, अनूपदेशे चरन्तीति आनूपसंज्ञा भवन्ति । तत्र सुमरः महाशुकरः, चमरः केशवल्लीकूलः, वान्तादः कुकुरः, भासः (चापः) कनकवायस इति ख्यातः, शशघ्नी पादिरिति ख्याता, भासो मत्स्यवर्णपक्षी, शिलावान् प्रसहादः, कुलिङ्गः कालचटकः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—काकुनीमृगो माकुयासपं इति ख्यातः, तस्य श्वेत इत्यादयश्चत्वारो भेदाः, कूर्चिका सङ्खः, चिल्लिटश्चियारः, शल्लको महाशल्लकः, शल्ल इति ख्यातः, गण्डको गोधानेदः, कदली कदलीहट्ट इति ख्यातः, श्वाविष सेज्जड इति ख्यातः ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—सुमरो महाशुकरः, चमरः केशवल्ली, काको गण्डकः, गवयो गवाकारा, न्यङ्कुर्वरिणः, खड्गो महिषो हरिणः ॥ १३ ॥

कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।

शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीर-चुलुकीमकरादयः ।

इति वारिशयाः प्रोक्ताः ————— ॥ १४ ॥

————— वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः क्रौञ्चो बलाका च वकः कारण्डवः प्रवः ॥

शगरी पुष्कराह्वश्च केशरी माणतुण्डकः ।

मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥

खड्गो गण्डारः गवयो गोसहस्रः पशुः, न्यङ्गु हरिणः । रुक्मर्दुमृङ्गो हरिणः ।
इति सर्व्वे मृगा आनूपाः । इत्यानूपवर्गः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—कूर्म इत्यादि । कूर्मादयो वारिणि जायन्ते शेरव इति वारिशया
उच्यन्ते । तत्र कूर्मो द्विविधस्त्रिविधो वा कमठधुद्रकपठकच्छपभेदात् ।
कर्कटकः ककटः । मत्स्यो रोहितादिः । तिमिङ्गिलः स्वनामख्यातः समुद्रजः ।
शुक्तिशङ्खो मसिद्धो । उद्र उर्व्विङ्गलः प्रायो मत्स्यभुक् । चुलुकी वृहच्छिशुमारः ।
आदिना ग्राहादयः । इति वारिशयाः प्रोक्ताः । इति वारिशयवर्गः ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अथ वारिचारिणो वक्ष्यन्ते—हंस इत्यादि । हंसादयः स्वगा
वारिणि चरन्तीति वारिचारिणो वारिचरसंज्ञा भवन्ति । तत्र हंसो राजहंसादि-
चतुर्विधः । क्रौञ्चो नाम वृहद्वकः कौञ्च इति ख्यातः । बलाका काणवकी ।
वकः शेतवकः । कारण्डवः पानीयकौड इति ख्यातः । प्रवो भेयापक्षी । शगरी
पक्षी मसिद्धः । पुष्करारी नारालीपक्षी । केशरी दीर्घालीति लोके पक्षी ।
माणतुण्डकः मातुण्डी पक्षी । मृणालश्च मद्गुश्च पानीयकौडीप्रकारपक्षिविशेषः ।

चक्रपाणिः—शिशुमारो गोतुण्डनकः, तिमिङ्गिलः सामुद्रो महामत्स्यः, शुक्तिमुं तपप्रभो
जम्बुः, उद्रो जलविङ्गलः, कुम्भीरो घटिकावान्, चुलुकी शुशु इति ख्यातः । शिशुमारादीनां
मत्स्येन ग्रहणे प्राप्ते विशेष्यबहाराधं पुनरभिधानम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—हंसश्चतुर्विधोऽपि राजहंसादिप्रोक्षः, क्रौञ्चः कोञ्च इति ख्यातः, वकः पाण्डुरपक्षः,
बलाका शुक्रा, कारण्डवः काकपक्षः, प्रवः स्वनामप्रसिद्धः, शगरीः शरालीति लोके, मद्गुः

कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।

शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीर-चुलुकीमकरादयः ।

इति वारिशयाः प्रोक्ताः ————— ॥ १४ ॥

————— वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः क्रौञ्चो बलाका च वकः कारण्डवः प्रवः ॥

शगरी पुष्कराह्वश्च केशरी माणतुण्डकः ।

मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥

खड्गो गण्डारः गवयो गोसहस्रः पशुः, न्यङ्गु हरिणः । रुक्मर्दुमृङ्गो हरिणः ।
इति सर्व्वे मृगा आनूपाः । इत्यानूपवर्गः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—कूर्म इत्यादि । कूर्मादयो वारिणि जायन्ते शेरव इति वारिशया
उच्यन्ते । तत्र कूर्मो द्विविधस्त्रिविधो वा कमठधुद्रकपठकच्छपभेदात् ।
कर्कटकः ककटः । मत्स्यो रोहितादिः । तिमिङ्गिलः स्वनामख्यातः समुद्रजः ।
शुक्तिशङ्खो मसिद्धो । उद्र उर्व्विङ्गलः प्रायो मत्स्यभुक् । चुलुकी वृहच्छिशुमारः ।
आदिना ग्राहादयः । इति वारिशयाः प्रोक्ताः । इति वारिशयवर्गः ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अथ वारिचारिणो वक्ष्यन्ते—हंस इत्यादि । हंसादयः स्वगा
वारिणि चरन्तीति वारिचारिणो वारिचरसंज्ञा भवन्ति । तत्र हंसो राजहंसादि-
चतुर्विधः । क्रौञ्चो नाम वृहद्वकः कौञ्च इति ख्यातः । बलाका काणवकी ।
वकः शेतवकः । कारण्डवः पानीयकौड इति ख्यातः । प्रवो भेयापक्षी । शगरी
पक्षी मसिद्धः । पुष्करारी नारालीपक्षी । केशरी दीर्घालीति लोके पक्षी ।
माणतुण्डकः मातुण्डी पक्षी । मृणालश्च मद्गुश्च पानीयकौडीप्रकारपक्षिविशेषः ।

चक्रपाणिः—शिशुमारो गोतुण्डनकः, तिमिङ्गिलः सामुद्रो महामत्स्यः, शुक्तिमुं तपप्रभो
जम्बुः, उद्रो जलविङ्गलः, कुम्भीरो घटिकावान्, चुलुकी शुशु इति ख्यातः । शिशुमारादीनां
मत्स्येन ग्रहणे प्राप्ते विशेष्यबहाराधं पुनरभिधानम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—हंसश्चतुर्विधोऽपि राजहंसादिप्रोक्षः, क्रौञ्चः कोञ्च इति ख्यातः, वकः पान्दुरपक्षः,
बलाका शुक्रा, कारण्डवः काकपक्षः, प्रवः स्वनामप्रसिद्धः, शगरीः शरालीति लोके, मद्गुः

उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी ।
 आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥
 रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
 चक्रवाकस्तथा चान्ये खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ १५ ॥
 पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृकः ।
 शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्कारकः ॥
 चारुष्को हरिणैर्णौ च सम्बरः कालपुच्छकः ।
 शृङ्गश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥ १६ ॥

कादम्बस्तादृशपक्षी । काकतुण्डकः श्वेतपानीयकौडी । उत्क्रोश उत्तचक्रोष्कृत-
 वृहच्चिल इति लोके । पुण्डरीकाक्षः पुण्डरियापक्षिभेदः । मेघरावो मेघनादपक्षी ।
 अम्बुकुक्कुटी जलकुक्कुटः । आरा पक्षिविशेषः स्वनामख्यातः । नन्दीमुखी
 वाटी च पक्षिभेदौ स्वनामख्यातौ । मृमुखाः सहचारिणश्च रोहिणी च काम-
 काली च पक्षिभेदा देशविशेषे तत्तन्नामानः । सारसः प्रसिद्धः । रक्तशीर्षकः ।
 चक्रवाकप्रकारः चक्रवाकः प्रसिद्धः । तथान्ये कर्मस्वचादयः । इति वारिचर-
 पक्षिवगः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—पृषत इत्यादि । पृषदादयो मृगा जाङ्गलसंज्ञा भवन्ति । तत्र पृषत
 हरिणविशेषः । शरभ उत्प्रेप्रमाणमहाशृङ्गपशुभेदः । रामो हिमालये महामृगः ।
 श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः कार्तिकपुरे प्रसिद्धमृगः । मृगमातृकः पृथुदरगवाकृति
 वृहद्धरिणः । शशः प्रसिद्धः । उरणः शशकविशेषः । कुरङ्गो हरिणविशेषः ।
 गोकर्णः गोम्वाहरिणः । कोट्कारकश्च चारुष्कश्च हरिणश्च हरिणभेदाः ।

पानीयकाकः, कादम्बः कलहंसः, काकतुण्डकः श्वेतकारणध्वः, उत्क्रोशः कुरल इति ख्यातः,
 पुण्डरीकाक्षः पुण्डरः, मेघरावो मेघनादः, मेघरावश्चातक इत्यन्ये, तत्र, तस्य वारिचरवाभावान्,
 अम्बुकुक्कुटी जलकुक्कुटी, आरा स्वनामख्याता, नन्दीमुखी पत्राटी सारसः प्रसिद्धः, रक्तशीर्षकः
 सारसभेदो कोहिलसिराः, अम्बुचारिण इति जले प्लवन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

चक्रवाजिः—पृषतश्चिह्नहरिणः । शरभोऽप्याद उत्प्रेप्रमाणो महाशृङ्गः वृहत्तमपुष्पादः
 काश्मीरे प्रसिद्धः, रामः हिमालये महामृगः, श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः कार्तिकपुरे प्रसिद्धः, मृगमातृका
 स्वस्या पृथुदरा हरिणजातिः, कुरङ्गो हरिणभेदः, गोकर्णो गोमुखहरिणविशेषः, हरिणस्ताम्रवर्णः,

उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी ।
 आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥
 रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
 चक्रवाकस्तथा चान्ये खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ १५ ॥
 पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृकः ।
 शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥
 चारुष्को हरिणैर्णौ च सम्बरः कालपुच्छकः ।
 शृङ्गश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥ १६ ॥

कादम्बस्तादृशपक्षी । काकतुण्डकः श्वेतपानीयकौडी । उत्क्रोश उत्तचक्रोष्कृत-
 वृहच्चिल इति लोके । पुण्डरीकाक्षः पुण्डरियापक्षिभेदः । मेघरावो मेघनादपक्षी ।
 अम्बुकुक्कुटी जलकुक्कुटी । आरा पक्षिविशेषः स्वनामख्यातः । नन्दीमुखी
 वाटी च पक्षिभेदौ स्वनामख्यातौ । मृमुखाः सहचारिणश्च रोहिणी च काम-
 काली च पक्षिभेदा देशविशेषे तत्तन्नामानः । सारसः प्रसिद्धः । रक्तशीर्षकः ।
 चक्रवाकप्रकारः चक्रवाकः प्रसिद्धः । तथान्ये कर्मस्वचादयः । इति वारिचर-
 पक्षिवगः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—पृषत इत्यादि । पृषदादयो मृगा जाङ्गलसंज्ञा भवन्ति । तत्र पृषत
 हरिणविशेषः । शरभ उत्प्रेप्रमाणमहाशृङ्गपशुभेदः । रामो हिमालये महामृगः ।
 श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः कार्तिकपुरे प्रसिद्धमृगः । मृगमातृकः पृथुदरगवाकृति
 वृहद्धरिणः । शशः प्रसिद्धः । उरणः शशकविशेषः । कुरङ्गो हरिणविशेषः ।
 गोकर्णः गोम्वाहरिणः । कोट्टकारश्च चारुष्कश्च हरिणश्च हरिणभेदाः ।

पानीयकाकः, कादम्बः कलहंसः, काकतुण्डकः श्वेतकारणध्वः, उत्क्रोशः कुरल इति ख्यातः,
 पुण्डरीकाक्षः पुण्डरः, मेघरावो मेघनादः, मेघरावश्चातक इत्यन्ये, तत्र, तस्य वारिचरवाभावान्,
 अम्बुकुक्कुटी जलकुक्कुटी, आरा स्वनामख्याता, नन्दीमुखी पत्राटी सारसः प्रसिद्धः, रक्तशीर्षकः
 सारसभेदो लोहितशिराः, अम्बुचारिण इति जले प्लवन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

चक्रवातिः—पृषतश्च हरिणः, शरभोऽप्याद उत्प्रेप्रमाणो महाशृङ्गः वृहत्तमपुष्पादः
 काश्मीरे प्रसिद्धः, रामः हिमालये महामृगः, श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः कार्तिकपुरे प्रसिद्धः, मृगमातृका
 स्वस्या पृथुदरा हरिणजातिः, कुरङ्गो हरिणभेदः, गोकर्णो गोमुखहरिणविशेषः, हरिणस्ताम्रवर्णः,

लावो वर्त्तिरकश्चैव वार्त्तिकः सकपिञ्जलः ।

चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्तकः * ।

लावाद्या विष्किरास्वेते— ॥ १७ ॥

—वक्ष्यन्ते वर्त्तकादयः ।

वर्त्तको वर्त्तिका चैव वर्ही तित्तिरिक्कुवकुटौ ॥

कङ्कशारपदेन्द्राभ-गोनर्द्गिरिवर्त्तकाः ।

क्रकरोऽवकरश्चैव + वारडाश्चेति विष्किराः ॥ १८ ॥

एणः कृष्णसारः । सम्बरः कालपुच्छकः कप्यश्च वरपोतश्च हरिणभेदाः ।
सुश्रुते शशो विलेशयत्वेनोक्तो गुणभेदाथः । इति जाङ्गलमृगवगः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—जाङ्गलपक्षिणां संज्ञान्तरमाह—लाव इत्यादि । लावाद्या एते
विष्किरा विष्किरसंज्ञा विकीर्य भक्षयन्तीति । विष्किरा द्विविधाः गुणविशेषार्थं
भिद्यन्ते । लावाद्याश्च वर्त्तकादयश्च । तत्रैते लावाद्याः । लावश्च वर्त्तिरकश्चेत्या-
दयो रक्तवर्त्तकान्ताः । तत्र लावः प्रसिद्धः । वर्त्तिरः कपिञ्जलविशेषः । वार्त्तिकश्च
कपिञ्जलभेदः । कपिञ्जलः इवेतित्तिरिः । चकोरः प्रसिद्धः । उपचक्रश्चकोर-
विशेषः । कुक्कुभः कुकुया । रक्तवर्त्तकः रक्तवर्णवटेर इति लोके । इत्येते
लावाद्या विष्किरा उक्ताः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—वर्त्तकादयो विष्किरा अत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते । तद्यथा । वर्त्तक-
इत्यादि । वर्त्तको वटेरः पक्षी । वर्त्तिका क्षुद्रवटेरः । वर्ही मयूरः । तित्तिरि-
रुक्ताङ्गिभः तित्तिरिः । कुवकुटो वन्यश्च ग्राम्यश्च । कङ्कः कोक इति लोके ।
शारपदेन्द्राभो मल्लकङ्कः । गोनर्द्गौ दौडकङ्कः । गिरिवर्त्तकः पण्वेतस्थवटेरः ।
एणः कृष्णसारः, कप्यो नीलाश्वो हरिणः, चारुकादयोऽपि हरिणभेदा एव । शशस्तु सुश्रुते
विलेशयेषु पठितः, तद् गुणान्तरार्थम् ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—लावः प्रसिद्धः, वर्त्तिरः कपिञ्जलभेदः, कपिञ्जलो रौरित्तिरिः, वार्त्तिकश्चक्रभेदः
सङ्घातचारी, उपचक्रश्चकोरभेदः कुक्कुभः प्रसिद्धः, रक्तवर्णक इति कुक्कुभविशेषणम्, तेन स्थूल-
कुक्कुटो गृह्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—वर्त्तकः बहुही इत्याद्या, वर्त्तिका स्वल्पप्रमाणजात्यन्तरमेव, केचित्तु वर्त्तकस्त्रियं
वर्त्तिका वदन्ति, भस्याश्च ग्रहणं कीदृक्भेदोऽपि विशेषलाघवप्रतिषेधार्थम्, भन्वधा, कीत्वेन

लावो वर्त्तिरकश्चैव वार्त्तिकः सकपिञ्जलः ।

चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्तकः * ।

लावाद्या विष्किरास्वेते— ॥ १७ ॥

—वक्ष्यन्ते वर्त्तकादयः ।

वर्त्तको वर्त्तिका चैव वर्ही तित्तिरिक्कुवकुटौ ॥

कङ्कशारपदेन्द्राभ-गोनर्द्गिरिवर्त्तकाः ।

क्रकरोऽवकरश्चैव + वारडाश्चेति विष्किराः ॥ १८ ॥

एणः कृष्णसारः । सम्बरः कालपुच्छकः कप्यश्च वरपोतश्च हरिणभेदाः ।
सुश्रुते शशो विलेशयत्वेनोक्तो गुणभेदाथः । इति जाङ्गलमृगवगः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—जाङ्गलपक्षिणां संज्ञान्तरमाह—लाव इत्यादि । लावाद्या एते
विष्किरा विष्किरसंज्ञा विकीर्य भक्षयन्तीति । विष्किरा द्विविधाः गुणविशेषार्थं
भिद्यन्ते । लावाद्याश्च वर्त्तकादयश्च । तत्रैते लावाद्याः । लावश्च वर्त्तिरकश्चेत्या-
दयो रक्तवर्त्तकान्ताः । तत्र लावः प्रसिद्धः । वर्त्तिरः कपिञ्जलविशेषः । वार्त्तिकश्च
कपिञ्जलभेदः । कपिञ्जलः इवेतित्तिरिः । चकोरः प्रसिद्धः । उपचक्रश्चकोर-
विशेषः । कुक्कुभः कुकुया । रक्तवर्त्तकः रक्तवर्णवटेर इति लोके । इत्येते
लावाद्या विष्किरा उक्ताः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—वर्त्तकादयो विष्किरा अत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते । तद्यथा । वर्त्तक-
इत्यादि । वर्त्तको वटेरः पक्षी । वर्त्तिका क्षुद्रवटेरः । वर्ही मयूरः । तित्तिरि-
रुक्ताङ्गिभः तित्तिरिः । कुवकुटो वन्यश्च ग्राम्यश्च । कङ्कः कोक इति लोके ।
शारपदेन्द्राभो मल्लकङ्कः । गोनर्द्गौ दौडकङ्कः । गिरिवर्त्तकः पण्वेतस्थवटेरः ।
एणः कृष्णसारः, कप्यो नीलाश्वो हरिणः, चारुकादयोऽपि हरिणभेदा एव । शशस्तु सुश्रुते
विलेशयेषु पठितः, तद् गुणान्तरार्थम् ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—लावः प्रसिद्धः, वर्त्तिरः कपिञ्जलभेदः, कपिञ्जलो रौरतित्तिरिः, वार्त्तिकश्चक्रभेदः
सहासचारी, उपचक्रश्चकोरभेदः कुक्कुभः प्रसिद्धः, रक्तवर्णक इति कुक्कुभविशेषणम्, तेन स्थूल-
कुक्कुटो गृह्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—वर्त्तकः बहुही ल्याता, वर्त्तिका स्वल्पप्रमाणजात्यन्तरमेव, केचित्तु वर्त्तकस्त्रियं
वर्त्तिका वदन्ति, भस्याश्च ग्रहणं कीदृक्भेदोऽपि विशेषलाघवप्रतिषेधार्थम्, भन्वधा, कीत्वेन

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।

कैरातः कोरिलोऽत्यूहो गोपपुत्रः प्रियानुजः ॥

लट्टालट्टपक्षौ वभ्रुर्वटहा डिण्डिमानकः ।

जटी दुन्दुभिधाङ्कोर-लौहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥

कपोतशुकसारङ्गाश्चिरटीकङ्कयष्टिकाः ।

शारिकाः कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ।

पारावतः पानविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ १६ ॥

क्रकरः कयेर इति लोके । अयकरः क्रकरभेदः । वारडाश्च क्रकरविशेषाः ।
इति वत्तकादयो विक्रिरसंज्ञा भवन्ति ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—शतपत्रेत्यादि । शतपत्रादयः पानविकान्ता द्विजाः प्रतुदसंज्ञा
भवन्ति । तत्र शतपत्रः काष्ठकुठारिकः । भृङ्गराजः प्रसिद्धः भ्रुकपक्षिसमवर्णाकृतिः ।
कोयष्टिः कोरुक् इति ख्यातः । जीवजीवकः विषदंशने मृत्युः । कैरातकः
कोकिलभेदः । कोकिलः प्रसिद्धः । अत्यूहः डाउकः । गोपपुत्रः स्वनामख्यातः ।
प्रियानुजो देशभेदे ख्यातः । लट्टा लट्टापक्षीति ख्यातः । लट्टपक्षः लाट्टा
पक्षीति ख्यातः । वभ्रुः पिङ्गलपक्षी । वटहा वटहा पक्षी । डिण्डिमानकः
स्वनामख्यातः । जटी जडापक्षी । दुन्दुभिधाङ्कोरः दुधुयापक्षी । लौह-
पृष्ठश्च कुलिङ्गभेदः । कुलिङ्गकः वायड इति लोके । कपोतो घुघुः । शुकः
प्रसिद्धः । सारङ्गश्चातकः । चिरटी चिटाइ पक्षी । कङ्कः काउन पक्षी । यष्टिका
याइड पक्षी । शारिका शालिक-मयना-गाङ्गशालिकभेदात् त्रिविधा । कल-
विङ्को गृहचटकः । चटको वनचटकः । अङ्गारचूडकः बुल्बुल इति लोके । पारा-
वतः कपोतः । पानविकः कपोतभेद इति । प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदसंज्ञा
द्विजाः पक्षिणः उक्ताः । इति प्रतुदवर्गः ॥ १९ ॥

वर्षिकाद् वर्षिकाया लाघवं स्याद्, यही मयूरः ; शारपक्षेत्राभो मल्लकङ्कः, गोनहीं घोडाकङ्क
इति ख्यातः, क्रकरः प्रसिद्धः । लावाविर्षिकादिमण्डपकथनं गुणभेदार्थम् ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—शतपत्रः काष्ठकुठारिकः, भृङ्गराजः प्रसिद्धो भ्रमरवर्णः, कोयष्टिः कोरु इति
ख्यातः, जीवजीवको विषदंशने मृत्युः, अत्यूहो डाउकः, वात्यूह इति प्रसिद्धः पारा, कट्टा पोडाको
रकुण्डापोडायाः, लट्टपक्षोऽपि तत्रैव, डिण्डिमानक डिण्डिमयवृक्षदन्धनिः, कुलिङ्ग इति वन-

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।

कैरातः कोरिलोऽत्यूहो गोपपुत्रः प्रियानुजः ॥

लट्टालट्टपक्षौ वभ्रुर्वटहा डिण्डिमानकः ।

जटी दुन्दुभिधाङ्कोर-लौहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥

कपोतशुकसारङ्गाश्चिरटीकङ्कयष्टिकाः ।

शारिकाः कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ।

पारावतः पानविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ १६ ॥

क्रकरः कयेर इति लोके । अयकरः क्रकरभेदः । वारडाश्च क्रकरविशेषाः ।
इति वत्तकादयो विक्रिरसंज्ञा भवन्ति ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—शतपत्रेत्यादि । शतपत्रादयः पानविकान्ता द्विजाः प्रतुदसंज्ञा
भवन्ति । तत्र शतपत्रः काष्ठकुठारिकः । भृङ्गराजः प्रसिद्धः भ्रुकपक्षिसमवर्णाकृतिः ।
कोयष्टिः कोरुक् इति ख्यातः । जीवजीवकः विषदंशने मृत्युः । कैरातकः
कोकिलभेदः । कोकिलः प्रसिद्धः । अत्यूहः डाउकः । गोपपुत्रः स्वनामख्यातः ।
प्रियानुजो देशभेदे ख्यातः । लट्टा लट्टापक्षीति ख्यातः । लट्टपक्षः लाट्टा
पक्षीति ख्यातः । वभ्रुः पिङ्गलपक्षी । वटहा वडहा पक्षी । डिण्डिमानकः
स्वनामख्यातः । जटी जडापक्षी । दुन्दुभिधाङ्कोरः दुधुयापक्षी । लौह-
पृष्ठश्च कुलिङ्गभेदः । कुलिङ्गकः वायड इति लोके । कपोतो घुघुः । शुकः
प्रसिद्धः । सारङ्गश्चातकः । चिरटी चिटाइ पक्षी । कङ्कः काउन पक्षी । यष्टिका
याइड पक्षी । शारिका शालिक-मयना-गाङ्गशालिकभेदात् त्रिविधा । कल-
विङ्को गृहचटकः । चटको वनचटकः । अङ्गारचूडकः बुल्बुल इति लोके । पारा-
वतः कपोतः । पानविकः कपोतभेद इति । प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदसंज्ञा
द्विजाः पक्षिणः उक्ताः । इति प्रतुदवर्गः ॥ १९ ॥

वर्षिकाद् वर्षिकाया लाघवं स्याद्, यही मयूरः ; शारपक्षेत्राभो मल्लकङ्कः, गोनहीं घोडाकङ्क
इति ख्यातः, क्रकरः प्रसिद्धः । लावाविर्षिकादिमण्डयकथनं गुणभेदार्थम् ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—शतपत्रः काष्ठकुठारिकः, भृङ्गराजः प्रसिद्धो भ्रमरवर्णः, कोयष्टिः कोरु इति
ख्यातः, जीवजीवको विषदंशने मृत्युः, अत्यूहो डाउकः, गोपपुत्र इति प्रसिद्धः पारा, कट्टा पोडाको
रकुण्डापोडायाः, लट्टपक्षोऽपि तत्रैव, डिण्डिमानक डिण्डिमयवृक्षदन्धनिः, कुलिङ्ग इति वन-

प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन संज्ञिताः ।

भूशया विलशायित्वादानूपासंश्रयात् ॥

जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ।

स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥

विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुघ प्रतुदास्तथा ।

योनिरष्टविधा तेषां मांसानां परिकीर्तिता ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अथ येषां प्रसहादिसंज्ञा कृता, तदाह—प्रसहेत्यादि । प्रसह्य इत्यादाय भक्षयन्तीति गवादयस्तेन प्रसह्य भक्षणेन प्रसहाः संज्ञिताः ॥ १ ॥ भूशया विरे शायित्वादिति भुवि गतं शयितुं शीलमेषामिति विलशायित्वं तस्माज्जगादयो भूशयाः संज्ञिताः ॥ २ ॥ आनूपोऽनूपसंश्रयात् । अनूपो जलसमीपदेशस्तत्र संश्रयाचरणस्थित्यादिकरणात् सृमरादिरानूपः संज्ञितः ॥ ३ ॥ जले निवासाज्जलजा इति, जले जाता निवसन्तीति कूर्मादयो वारिजा वारिशयाः संज्ञिताः ॥ ४ ॥ जले चर्याज्जलेचरा इति । स्थले जाता एव जले चरन्तीति जले चरणशीलत्वात् ईसादयो जलेचरा वारिचारिणः संज्ञिताः ॥ ५ ॥ स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता इति । स्थले जायन्ते इति जाङ्गलसंज्ञिताः पृषदादयः प्रोक्ताः, यतस्तं मृगा जङ्गलचारिणः जङ्गले चरन्ति ॥ ६ ॥ विकीर्य विष्किराश्चैवेति । मण्डूकप्लुत्या भक्षयन्तीत्यनुवर्तते । विकीर्य चञ्चुचरणाभ्यां विसिष्य ये भक्षयन्तीति ते लावादयो वत्तकादयश्च विष्किराः संज्ञिताः । वर्णागमाद्विष्किरेति रूपसिद्धिः ॥ ७ ॥ प्रतुघ प्रतुदास्तथेति भक्षयन्तीत्यनुवर्त्या । प्रतुघ बहुधा चञ्चुचरणाभ्याम् अभिहत्य ये भक्षयन्ति ते शतपत्रादयस्तेन प्रतुदाः संज्ञिताः ॥ ८ ॥ इति तेषां गवादीनां मांसानामष्टविधा प्रसहादिभेदेन योनिः परिकीर्तिता । सुश्रुते तु मांसवर्गश्चोपदिष्टः । तद्व्याख्या—जलेशया आनूपा ग्राम्याः कृष्यभुज एकशफा

चटकाकारः पीतमलकः वाग्रे इति कोके, कलविद्धो ग्राम्यचटकः, चटकस्तु देवकुलचटकः स्वरूप-प्रमाणः । ग्राम्यजानुक्त्यन्वयप्रसिद्धानि सानि तद्विद्योपदेशान्तरिभ्यो ज्ञेयानि ॥ १९ ॥

चक्रपाणिः—प्रसहादिसंज्ञामिहकृत्वा कक्षजमाह—प्रसह्येति इत्यात्, आनूपानूपसंश्रयादिति पूर्वप्रासिद्धविधेरनित्यत्वादानूपानूप इत्यत्र कोपस्य सिद्धत्वेनैव संज्ञिता ज्ञेया । जलेचर्यादिति जलवासिनामेव ईसादीनां जले चरणमाश्रयं बोद्धव्यम् । स्थलजा इत्युक्तौ जातिव्यपि स्थल-

प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन संज्ञिताः ।

भूशया विलशायित्वादानूपासंश्रयात् ॥

जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ।

स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥

विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुघ प्रतुदास्तथा ।

योनिरष्टविधा तेषां मांसानां परिकीर्तिता ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अथ येषां प्रसहादिसंज्ञा कृता, तदाह—प्रसहेत्यादि । प्रसह्य इत्यादाय भक्षयन्तीति गवादयस्तेन प्रसह्य भक्षणेन प्रसहाः संज्ञिताः ॥ १ ॥ भूशया विरे शायित्वादिति भुवि गतं शयितुं शीलमेषामिति विलशायित्वं तस्माज्जागादयो भूशयाः संज्ञिताः ॥ २ ॥ आनूपोऽनूपसंश्रयात् । अनूपो जलसमीपदेशस्तत्र संश्रयाचरणस्थित्यादिकरणात् सृमरादिरानूपः संज्ञितः ॥ ३ ॥ जले निवासाज्जलजा इति, जले जाता निवसन्तीति कूर्मादयो वारिजा वारिशयाः संज्ञिताः ॥ ४ ॥ जले चर्याज्जलेचरा इति । स्थले जाता एव जले चरन्तीति जले चरणशीलत्वात् ईसादयो जलेचरा वारिचारिणः संज्ञिताः ॥ ५ ॥ स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता इति । स्थले जायन्ते इति जाङ्गलसंज्ञिताः पृषदादयः प्रोक्ताः, यतस्तं मृगा जङ्गलचारिणः जङ्गले चरन्ति ॥ ६ ॥ विकीर्य विष्किराश्चैवेति । मण्डूकप्लुत्या भक्षयन्तीत्यनुवर्तते । विकीर्य चञ्चुचरणाभ्यां विसिष्य ये भक्षयन्तीति ते लावादयो वत्तकादयश्च विष्किराः संज्ञिताः । वर्णागमाद्विष्किरेति रूपसिद्धिः ॥ ७ ॥ प्रतुघ प्रतुदास्तथेति भक्षयन्तीत्यनुगत्या । प्रतुघ बहुधा चञ्चुचरणाभ्याम् अभिहत्य ये भक्षयन्ति ते शतपत्रादयस्तेन प्रतुदाः संज्ञिताः ॥ ८ ॥ इति तेषां गवादीनां मांसानामष्टविधा प्रसहादिभेदेन योनिः परिकीर्तिता । सुश्रुते तु मांसवर्गश्चोपदिष्टः । तद्यथा—जलेशया आनूपा ग्राम्याः कृष्यभुज एकशफा

चटकाकारः पीतमलकः वागे इति कोके, कलविडो ग्राम्यचटकः, चटकस्तु रेवकुलचटकः स्वरूप-प्रमाणः । ग्राम्यजानुक्त्यन्वयप्रसिद्धानि सानि तद्विधोपदेशान्तरिभ्यो ज्ञेयानि ॥ १९ ॥

चक्रपाणिः—प्रसहादिसंज्ञामिहकृत्वा कक्षजमाह—प्रसह्येति इत्यात्, आनूपानूपसंश्रवादिति पूर्वप्रासिद्धविधेरनित्यत्वादानूपानूप इत्यत्र कोपस्य सिद्धयेनैव संज्ञिता ज्ञेया । जलेचर्यादिति जलवासिनामेव ईसादीनां जले चरणमाश्रयं बोद्धव्यम् । स्थलजा इत्युक्तोर्जाविष्यपि स्थल-

जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गाः, तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनः
द्विविधाः—जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः, तद्यथा—जङ्गला
विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पणमृगा विलेशया ग्राम्याश्चेति । तेषां
जङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ, तत्रैणहरिणप्यङ्कुरङ्गरालकृतमालशरभभृदंष्ट्रा-
पृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गला मृगाः ॥ १ ॥ लावतिसिरिकपिञ्जल-
वर्त्तारिवत्तिकावत्तेकनप्तृकायातीकचकोर-कलविङ्क-मयूरककरोपचक्रक-कुङ्कुट-
सारङ्गशनपत्रककुतिलिरिकुरराहकयवलकप्रभृतयो जाङ्गला विष्किराः ॥ २ ॥
कपोतपारावत-भृङ्गराज-परभृत-कोयष्टिककुलिङ्ग-गृहकुलिङ्ग-गोक्षोदक-डिण्डि-
मानकशतपत्रक-प्रातृनिन्दकभेदाशिशुकासारिकाभवल्गुलीगिरिशालकालमुष्टही-
खञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः ॥ ३ ॥ सिंहव्याघ्रवृकतरङ्गशृङ्गीपि-
माज्जार शृगालमृगेर्वारुक प्रभृतयो गुहाशयाः ॥ ४ ॥ काककङ्कुररचाप-
भास-शशयात्पुलकचिह्निद्येनगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः ॥ ५ ॥ मद्गुम्फिकवृक्ष-
शायिकाऽवकुशशूतिघासवानरप्रभृतयः पणमृगा ॥ ६ ॥ श्वाविच्छलक-
गोश-शश-वृषदंश-लोपाक-लोमश-कर्णकटली-मृगप्रियकाजगरसर्पमूषिकनकुल-
महावभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः ॥ ७ ॥ अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्त्रोरभ्रमेद-
पुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ॥ ८ ॥ जाङ्गलानामेवमष्टभाभेदकथनं वर्गशो गुण-
भेदोपदेशार्थम् । तद्यथा—जङ्गला मृगाः कषाया मधुरा लघ्वो वातपित्तहराः
नीक्ष्णा ह्या वस्तिशोधनाश्च ॥ १ ॥ विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया
दोषोपशमनाश्च ॥ २ ॥ प्रतुदाः कषायमधुरा रुक्षाः कलाहारा मरुत्कराः ।
पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः ॥ ३ ॥ गुहाशयाः, मधुरा गुरवः
स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः । उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुणविका-
रिणाम् ॥ ४ ॥ प्रसहाः, एते सिंहादिभिः सर्व्वे समाना वायसादयः । रस-
वीर्याविपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः ॥ ५ ॥ पणमृगाः, मधुरा गुरवो
वृष्याश्वशय्याः शोषिणे हिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासाश्लेष्मासनाशनाः ॥ ६ ॥
विलेशयाः, वर्षा मूत्रं संहतं कुर्य्यु रेतं, वीर्य्यं चोष्णाः पूष्णवत् स्वादुपाकाः ।
वातं हन्युः श्लेष्मपित्तञ्च कुर्य्युः, स्निग्धाः कासश्वासकाश्यापहाश्च ॥ ७ ॥ ग्राम्या
वातहराः सर्व्वे वृंहणाः ककपित्तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना
बलवद्धनाः ॥ ८ ॥ इति । इत्यष्टविधा जाङ्गलाः । आनूपास्तु पञ्चविधा उक्ताः ।
आतेषु प्रसक्तिः स्यादित्याह—जाङ्गलचारिण इति । विहीर्य्येभ्यश्च मध्यम्यन्तीति शेषः । एवं
प्रतुदोऽप्यत्र अपि, प्रतुदोऽति बहुधाऽस्मिन्नर्थे ॥ २० ॥

जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गाः, तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनः
द्विविधाः—जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः, तद्यथा—जङ्गला
विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पणमृगा विलेशया ग्राम्याश्चेति । तेषां
जङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ, तत्रैणहरिणप्यङ्कुरङ्गरालकृतमालशरभभृदंष्ट्रा-
पृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गला मृगाः ॥ १ ॥ लावतिसिरिकपिञ्जल-
वर्त्तारिवत्तिकावत्तेकनप्तृकायातीकचकोर-कलविङ्क-मयूरककरोपचक्रक-कुङ्कुट-
सारङ्गशनपत्रककुतिलिरिकुरराहकयवलकप्रभृतयो जाङ्गला विष्किराः ॥ २ ॥
कपोतपारावत-भृङ्गराज-परभृत-कोयष्टिककुलिङ्ग-गृहकुलिङ्ग-गोक्षोदक-डिण्डि-
मानकशतपत्रक-प्रातृनिन्दकभेदाशिशुकासारिकाभवल्गुलीगिरिशालकालमुष्टही-
खञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः ॥ ३ ॥ सिंहव्याघ्रवृकतरङ्गशृङ्गीपि-
माज्जार शृगालमृगेर्वारुक प्रभृतयो गुहाशयाः ॥ ४ ॥ काककङ्कुररचाप-
भास-शशयात्पुलकचिह्निद्येनगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः ॥ ५ ॥ मद्गुम्फिकवृक्ष-
शायिकाऽवकुशशूतिघासवानरप्रभृतयः पणमृगा ॥ ६ ॥ श्वाविच्छलक-
गोश-शश-वृषदंश-लोपाक-लोमश-कर्णकटली-मृगप्रियकाजगरसर्पमूषिकनकुल-
महावभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः ॥ ७ ॥ अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्त्रोरभ्रमेद-
पुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ॥ ८ ॥ जाङ्गलानामेवमष्टभाभेदकथनं वर्गशो गुण-
भेदोपदेशार्थम् । तद्यथा—जङ्गला मृगाः कषाया मधुरा लघ्वो वातपित्तहराः
नीक्ष्णा ह्या वस्तिशोधनाश्च ॥ १ ॥ विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया
दोषोपशमनाश्च ॥ २ ॥ प्रतुदाः कषायमधुरा रुक्षाः कलाहारा मरुत्कराः ।
पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः ॥ ३ ॥ गुहाशयाः, मधुरा गुरवः
स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः । उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुणविका-
रिणाम् ॥ ४ ॥ प्रसहाः, एते सिंहादिभिः सर्व्वे समाना वायसादयः । रस-
वीर्याविपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः ॥ ५ ॥ पणमृगाः, मधुरा गुरवो
वृष्याश्वशय्याः शोषिणे हिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासाश्लेष्मासनाशनाः ॥ ६ ॥
विलेशयाः, वर्षा मूत्रं संहतं कुर्य्यु रेतं, वीर्य्यं चोष्णाः पूष्णवत् स्वादुपाकाः ।
वातं हन्युः श्लेष्मपित्तञ्च कुर्य्युः, स्निग्धाः कासश्वासकाश्यापहाश्च ॥ ७ ॥ ग्राम्या
वातहराः सर्व्वे वृंहणाः ककपित्तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना
बलवद्धनाः ॥ ८ ॥ इति । इत्यष्टविधा जाङ्गलाः । आनूपास्तु पञ्चविधा उक्ताः ।
आतेषु प्रसक्तिः स्यादित्याह—जाङ्गलचारिण इति । विहीर्य्येभ्यश्च मध्यम्यनीति तेषां । एवं
प्रतुष्टेभ्यश्च अपि, प्रतुष्टेति बहुधाऽभिहितम् ॥ २० ॥

प्रसहा भूशयानूप-वारिजा वारिचारिणः ।

गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्द्धनाः ॥

वृष्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्द्धनाः ।

हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्तामयश्च ये ॥

प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ।

जीर्णांशोऽप्रहर्णादोष-शोषार्त्तानां प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

तद्यथा—आनूपवगस्तु पञ्चविधः । तद्यथा—कूलचराः पुत्राः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिपरुचपरसुपररोहितवराहखड्गि-गोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्गुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः । ० । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ॥१॥ हंससारसक्रोश्चक्रवाक-कुररकादम्बकारण्डवजीवजीवकवकबलाका-पुण्डरीक-प्रवशरारीनन्दीमुखीमद्गत्क्रोशकाचाक्षमलिकाक्षशुक्राक्षपुष्करशायिकाकोनाल-काम्बुकुरकुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतयः पुत्राः संघातचारिणः । ० । रक्तपित्त-हराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुजितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥२॥ शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लुकप्रभृतयः कोशस्थाः ॥ ३ ॥ कृष्णकुम्भोरककटक-कृष्णककटकशिथुमारप्रभृतयः पादिनः । ० । शङ्खकृष्मादयः स्वादु-रसपाका मरुनुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्तं वञ्चस्थाः श्लेष्मपित्तलाः ॥४॥ मत्स्या बक्ष्यन्ते । इत्येवंगुणशेषकथनायं गणश एव सामान्येन विशेषतस्तु पुनरुपदेक्ष्यते । इति । अस्मिंस्तु तन्त्रे प्रसहभूशयजाङ्गलविष्किरप्रतुदवगभेदेनोक्तास्ते सुश्रुते जाङ्गलत्वसामान्यादष्टा विशेषादुक्ता जाङ्गलादिभेदेन । ये चास्मिंस्तन्त्रे आनूप-वारिशयवारिचरवर्गा उक्तास्ते सुश्रुते आनूपत्वसामान्यात् पञ्च विशेषाः कूल-चरादित्वसामान्येनोक्ता इति न विरोधः । तत्तत्सामान्येनैतत्सामान्येन ये केचिद् गुणकर्मभेदास्ते च यत्किञ्चिद्वैलक्षण्याद्भाद्रियन्ते कुशलैः ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तथा चाष्टयोनीनां वगेशो गुणकर्मोप्याह—प्रसहा इत्यादि । प्रसहादयः पञ्च वर्गाः । गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्द्धनाः । वृष्याश्च परसृष्टकृष्टं वातहराः, कफपित्तविवर्द्धनाश्च । व्यायामनित्येभ्यो हिताः, ये च नरा दीप्तामयस्तेभ्योऽपि हिताः । इति पञ्चवगसामान्यगुणकर्मणि ।

चक्रपाणिः—प्रसहा द्विविधा मांसादा व्याघ्रश्वेतादयः, तथा भर्मासादाश्च गवादयः, तेन

प्रसहा भूशयानूप-वारिजा वारिचारिणः ।

गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्द्धनाः ॥

वृष्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्द्धनाः ।

हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्तामयश्च ये ॥

प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ।

जीर्णांशोऽप्रहर्णादोष-शोषार्त्तानां प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

तद्यथा—आनूपवगस्तु पञ्चविधः । तद्यथा—कूलचराः पुत्राः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिपुरुचपरसुपररोहितवराहखड्गि-गोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः । ० । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ॥१॥ हंससारसक्रोश्चक्रवाक-कुररकादम्बकारण्डवजीवजीवकवकबलाका-पुण्डरीक-प्रवशरारीनन्दीमुखीमद्गत्क्रोशकाचाक्षमलिकाक्षशुक्राक्षपुष्करशायिकाकोनाल-काम्बुकुरकुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतयः पुत्राः संघातचारिणः । ० । रक्तपित्त-हराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुजितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥२॥ शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लुकप्रभृतयः कोशस्थाः ॥ ३ ॥ कृष्णकुम्भोरककटक-कृष्णककटकशिथुमारप्रभृतयः पादिनः । ० । शङ्खकृष्मादयः स्वादु-रसपाका मरुनुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्तं वञ्चस्थाः श्लेष्मपित्तलाः ॥४॥ मत्स्या बक्ष्यन्ते । इत्येवंगुणशेषकथनायं गणश एव सामान्येन विशेषतस्तु पुनरुपदेक्ष्यते । इति । अस्मिंस्तु तन्त्रे प्रसहभूशयजाङ्गलविष्किरप्रतुदवगभेदेनोक्तास्ते सुश्रुते जाङ्गलत्वसामान्यादष्टा विशेषादुक्ता जाङ्गलादिभेदेन । ये चास्मिंस्तन्त्रे आनूप-वारिशयवारिचरवर्गा उक्तास्ते सुश्रुते आनूपत्वसामान्यात् पञ्च विशेषाः कूल-चरादित्वसामान्येनोक्ता इति न विरोधः । तत्तत्सामान्येनैतत्सामान्येन ये केचिद् गुणकर्मभेदास्ते च यत्किञ्चिद्वैलक्षण्याद्भाद्रियन्ते कुशलैः ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तथा चाष्टयोनीनां वगेशो गुणकर्मोप्याह—प्रसहा इत्यादि । प्रसहादयः पञ्च वर्गाः । गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्द्धनाः । वृष्याश्च परसृष्टकृष्टं वातहराः, कफपित्तविवर्द्धनाश्च । व्यायामनित्येभ्यो हिताः, ये च नरा दीप्तामयस्तेभ्योऽपि हिताः । इति पञ्चवगसामान्यगुणकर्मणि ।

चक्रपाणिः—प्रसहा द्विविधा मांसादा व्याघ्रश्वेतादयः, तथा भर्मासादाश्च गवादयः, तेन

लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।

लघवः शीतमधुराः सकषया हिता नृणाम् ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ २२ ॥

विष्किः । वत्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ॥

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ॥

मांसं मधुरशीतत्वाद् गुरु वृंहणमाविकम् ।

विशेषतस्त्वाह—प्रसहानामित्यादि । मांसाशिनां प्रसहानां द्वीपिसिंहवृक-
व्याघ्रादीनां मांसं भिषक् जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्त्तानां विशेषेण
प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—लावाद्य इत्यादि । लावाद्यो वैष्किरो वर्गो न तु वत्तकादिः ।
प्रतुदाश्च जाङ्गलाश्च मृगाः सन्त्ये लघवः शीताश्च मधुराश्च सकषयाः पित्तोत्तरे
वातमध्ये कफानुगे सन्निपाते नृणां हिताः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—विष्किरा इत्यादि । वत्तकाद्यास्तु विष्किराः प्रसहाल्पान्तरा
गुणैरल्पभेदाः । गुरुष्णेत्यादिभिरुक्तैः प्रसहस्य गुणैः किञ्चिदल्पगुणाः ।

अष्टानां वर्गाणां गुणानुत्तवा ज्ञागगुणानाह—नातीत्यादि । आमं मांसं
नातिशीतं नातिगुरु नातिस्निग्धमदोषलञ्च । नृणां शरीरधातुभिः सह
सामान्याद् गुणसामान्यादनभिष्यन्दि च वृंहणञ्च । सुश्रुते तु—नातिशीतो
गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः । लगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥
इति । तेषां ग्राम्याणां मध्ये । मन्दपित्तकफत्वेऽपि दोषलक्षण्याद्यातो नेष्यते ।
प्रश्नस्तदोषं लाति इत्यर्थात् ।

मांसमित्यादि । आविकं मांसं मधुरशीतत्वात् गुरु वृंहणमिति । सुश्रुतेऽपि
चोक्तम्—वृंहणं मांसमोरञ्चं पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदःपुष्कोद्भवं वृष्यमोरञ्च-
मांसदानां विशेषमाह—प्रसहानामित्यादि । जीर्णखेनाशः प्रभृतीनां चिरानुबन्धं दत्तवति ।

प्रतुदा इत्यत्र, तथा, जाङ्गला इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टः ; कफानुगे इति खेयः ॥ २१।२२ ॥

चक्रपाणिः—शरीरधातुसामान्यादिति अनुष्यमांससमानत्वात्, एतेन शीतगुरुस्निग्धत्वेन
भुक्तमन्वाहमांसं शरीरधातुसामान्यात् कफं न करोतीत्युक्तं स्यात्, आविकं मांसं मधुरशीतत्वेन

लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।

लघवः शीतमधुराः सकषया हिता नृणाम् ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ २२ ॥

विष्किः । वत्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ॥

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ॥

मांसं मधुरशीतत्वाद् गुरु वृंहणमाविकम् ।

विशेषतस्त्वाह—प्रसहानामित्यादि । मांसाशिनां प्रसहानां द्वीपिसिंहवृक-
व्याघ्रादीनां मांसं भिषक् जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां विशेषेण
प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—लावाद्य इत्यादि । लावाद्यो वैष्किरो वर्गो न तु वत्तकादिः ।
प्रतुदाश्च जाङ्गलाश्च मृगाः सन्त्ये लघवः शीताश्च मधुराश्च सकषयाः पित्तोत्तरे
वातमध्ये कफानुगे सन्निपाते नृणां हिताः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—विष्किरा इत्यादि । वत्तकाद्यास्तु विष्किराः प्रसहाल्पान्तरा
गुणैरल्पभेदाः । गुरुष्णेत्यादिभिरुक्तैः प्रसहस्य गुणैः किञ्चिदल्पगुणाः ।

अष्टानां वर्गाणां गुणानुत्तवा ज्ञागगुणानाह—नातीत्यादि । आमं मांसं
नातिशीतं नातिगुरु नातिस्निग्धमदोषलञ्च । नृणां शरीरधातुभिः सह
सामान्याद् गुणसामान्यादनभिष्यन्दि च वृंहणञ्च । सुश्रुते तु—नातिशीतो
गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः । लगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥
इति । तेषां ग्राम्याणां मध्ये । मन्दपित्तकफत्वेऽपि दोषलक्षण्याद्यातो नेष्यते ।
प्रश्नस्तदोषं लाति इत्यर्थात् ।

मांसमित्यादि । आविकं मांसं मधुरशीतत्वात् गुरु वृंहणमिति । सुश्रुतेऽपि
चोक्तम्—वृंहणं मांसमोरञ्चं पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदःपुष्कोद्भवं वृष्यमोरञ्च-
मांसं दानां विशेषमाह—प्रसहानामित्यादि । जीर्णखेनाशः प्रभृतीनां चिरानुबन्धं दत्तवति ।

प्रतुदा इत्यत्र, तथा, जाङ्गला इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टः ; कफानुगे इति खेयः ॥ २१।२२ ॥

चक्रपाणिः—शरीरधातुसामान्यादिति अनुष्यमांससमानत्वात्, एतेन शीतगुरुस्निग्धत्वेन
शुक्तमन्वाहमांसं शरीरधातुसामान्यात् कफं न करोतीत्युक्तं स्यात्, आविकं मांसं मधुरशीतत्वेन

योनावजावी व्यामिश्र-गोचरत्वादनिश्चितौ ॥

सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥ २३ ॥

केषाञ्चिद् गुणवैशेष्याद् विशेष उपदेक्ष्यते ।

गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवणबलप्रदाः ॥

वृंहणाः शुक्रलाश्रोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ।

दर्शनश्रोत्रमेधाग्नि-वयोवर्णस्वरायुषाम् ।

वर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्लः ॥

सहस्रं गुणैः । इति । मेदःपुच्छो मेषविशेषः, पुच्छे यस्य स्थूलपांसपिण्डं वर्तते । इति ।

नन्वष्टविधयोनिव्यतिरिक्तावेतावजावी किं भवत इति ? तत्राह—योनावित्यादि । द्वावजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद् ग्राम्यारण्यचरणशीलत्वाद् योनावनिश्चितौ न ग्राम्यौ न जाङ्गला इत्यतः पृथगष्टभ्य उक्तौ ।

नन्वष्टयोनीनां गणशः सामान्येनोक्ता गुणा एव किं सन्ति न विभवेणेति ? अत आह—सामान्येनेत्यादि ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—केषाञ्चिन्न तु सर्वेषां गुणैर्विशेष उपदेक्ष्यते । तत्रादौ वारिवरेपच्यते—गुरुष्णेत्यादि । गुरुष्णस्निग्धमधुरा इति बहुवचनात् राजहंसमष्टिकधात्तेराष्टशुद्धहंसभेदेन हंससामान्यस्यैवते गुणाः ख्यापिताः । सुश्रूतेऽपि गुरुष्णमधुरस्निग्धः स्वरवणबलप्रदः । वृंहणः शुक्लस्तेषां हंसो मारुतनाशनः ॥ इति आनुपवर्गं संघातचारिप्रवेपक्तम् ।

दशनेत्यादि । वत्तंकादिविष्किरेषु मध्ये वर्ही दशनादीनां हिततमः ।

विशद्वरमपि बोद्धव्यम्, अत्र एव शरदविभावप्युक्तम्—“उरभशरभान्” इति । रक्तपित्तनिदाने तु “वराहमहिष” इत्यादिना प्रव्यान्तरसंयुक्तस्यैवाविकमांसस्य रक्तपित्तकर्तृत्वं ज्ञेयम् । योनाविति प्रसङ्गाद्यष्टविधा जातीः, मिश्रगोचरत्वादिति कदाचिदानूपसेवनात्, कदाचिद् धन्वसेवनात्, कदाचिदुभयसेवनान्, अजाभ्योरनिश्चितयोनिवमित्यर्थः ; अत्र, ‘अनिश्चिते’ इति योनिविशेषणम्, किंवा, अजा च अवी च एते अनिश्चिते ; ननु यद्येवं, तदा तिसिरिरपि धन्यानूपसेवनात् विष्किरगणे पठनीयः, नैवं, तिसिरिजातिविशेषस्य धन्यानूपयोर्निर्णयमेन निषेधनात् गुणनिश्चयः पार्यते कर्तुं ; अथवाजोस्तु नियमोऽयं नास्ति, यतः, केचिदजावी धन्वमात्रचरे, केचिद्वानूपमात्रचरे, केचिदुभयमात्रचरे ; तेन, तयोर्निर्णयचरकृतो योनिभेदः कर्तुं न पार्यते ॥ २३ ॥

च कषायि—केषाञ्चिदिति बक्ष्यमाणमयूरादीनां ; गुणवैशेष्यादिति विशिष्टगुणज्ञातित्वात् ।

योनावजावी व्यामिश्र-गोचरत्वादनिश्चितौ ॥

सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥ २३ ॥

केषाञ्चिद् गुणवैशेष्याद् विशेष उपदेक्ष्यते ।

गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवणबलप्रदाः ॥

वृंहणाः शुक्रलाश्रोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ।

दर्शनश्रोत्रमेधाग्नि-वयोवर्णस्वरायुषाम् ।

वर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्लः ॥

सहस्रं गुणैः । इति । मेदःपुच्छो मेषविशेषः, पुच्छे यस्य स्थूलपांसपिण्डं वर्तते । इति ।

नन्वष्टविधयोनिव्यतिरिक्तावेतावजावी किं भवत इति ? तत्राह—योनावित्यादि । द्वावजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद् ग्राम्यारण्यचरणशीलत्वाद् योनावनिश्चितौ न ग्राम्यौ न जाङ्गला इत्यतः पृथगष्टभ्य उक्तौ ।

नन्वष्टयोनीनां गणशः सामान्येनोक्ता गुणा एव किं सन्ति न विभवेणेति ? अत आह—सामान्येनेत्यादि ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—केषाञ्चिन्न तु सर्वेषां गुणैर्विशेष उपदेक्ष्यते । तत्रादौ वारिवरे-पच्यते—गुरुष्णेनेत्यादि । गुरुष्णस्निग्धमधुरा इति बहुवचनात् राजहंसमष्टिक-धात्तेराष्टशुद्धहंसभेदेन हंससामान्यस्यैवते गुणाः ख्यापिताः । सुश्रूतेऽपि गुरुष्णमधुरस्निग्धः स्वरवणबलप्रदः । वृंहणः शुक्लस्तेषां हंसो मारुतनाशनः ॥ इति आनुपवर्गं संघातचारिप्रवेपक्तम् ।

दशनेनेत्यादि । वत्तंकादिविष्किरेषु मध्ये वर्ही दशनादीनां हिततमः ।

विशद्वरमपि बोद्धव्यम्, अत्र एव शरद्विधावप्युक्तम्—“उरभ्रशरभान्” इति । रक्तपित्तनिदाने तु “वराहमहिष” इत्यादिना प्रव्यान्तरसंयुक्तस्यैवाविकमांसस्य रक्तपित्तकर्तृत्वं ज्ञेयम् । योनाविति प्रसङ्गाद्यष्टविधाजातीः, मिश्रगोचरत्वादिति कदाचिद्वानूपसेवनात्, कदाचिद् धन्वसेवनात्, कदाचिद्वन्यसेवनात्, अजाभ्योरनिश्चितयोनिवमित्यर्थः ; अत्र, ‘अनिश्चिते’ इति योनिविशेषणम्, किंवा, अजा च अवी च एते अनिश्चिते ; ननु यद्येवं, तदा तिसिरिरपि धन्यानूपसेवनात् विष्किरगणे पठनीयः, नैवं, तिसिरिजातिविशेषस्य धन्यानूपयोर्निर्गमने निषेधेनात् गुणनिश्चयः पार्यते कर्तुं ; अथ्यजोस्तु नियमोऽयं नास्ति, यतः, केचिदजावी धन्वमात्रचरे, केचिद्वानूपमात्रचरे, केचिद्वन्य-मात्रचरे ; तेन, तयोर्निर्गमनचरकृतो योनिभेदः कर्तुं न पार्यते ॥ २३ ॥

च कषायि—केषाञ्चिदिति बक्ष्यमाणमयूरादीनां ; गुणवैशेष्यादिति विशिष्टगुणज्ञातित्वात् ।

स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च वृंहणाः स्वरबोधनाः ।

बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ॥

गुरुष्णो मधुरो नाति-धन्वानुपनिषेवणात् ।

तित्तिरिः स जयेच्छीघ्रं त्रिदोषाननिलोत्वणान् ॥

पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।

मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ॥

लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्द्धनाः ।

सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकनः ॥ २४ ॥

वातघ्नो मांसशुक्लश्च । सुश्रुतेऽपि विष्किरवर्गं—मयूरः स्वरमेधाप्रितक्-
श्रोत्रेन्द्रियदादेककृत् । स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदवर्णबलावहः ॥ इति ।
अन्यत्र च । वर्ही हृक्श्रोत्रमेधामि-वयोवर्णस्वरायुषाम् । हितो बल्यो गुरुश्चोष्णो
वातघ्नो मांसशुक्लः । इति । तथान्यत्र च । हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं
हि मायूरमुगन्ति मांसम् । उष्णो हि वर्ही विषभोजनत्वाद्दर्पाशरद्ग्रीष्म-
मुखेऽप्यपथ्यम् । चरणायुधाः कुक्कुटाः आग्न्याः प्राग्न्याश्च । वत्तकादिविष्किरेषु
मध्ये । सुश्रुते च विष्किरवर्गं—वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद् प्राग्न्यो गुरुस्तु सः ।
वातरोगक्षयवमी-विषमज्वरनाशनः ॥ इति ।

तित्तिरिरित्यादि । वत्तकादिविष्किरेषु स तित्तिरिः । त्रिदोषान् वातो-
त्वणान् शीघ्रं जयेत् । सुश्रुतेऽपि—विष्किरेषु, ईषद्गुरुष्णमधुरो वृष्यो
मेधाप्रिवर्द्धनः । तित्तिरिः सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः । हिकाश्वासानिल-
हरो विशेषाद् गौरतित्तिरिः । पित्तश्लेष्मेत्यादि । लावादिविष्किरेषु मध्ये
कपिञ्जलाः शैत्यमाधुर्यलाघवात् सरक्तेषु मन्दवातेषु पित्तविकारेषु श्लेष्म-
विकारेषु च शस्यन्ते बहुवचनात् । सुश्रुते च विष्किरवर्गं—रक्तपित्तहरः शीतो
लघुश्चापि कपिञ्जलः । कफोत्पेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ॥ इति ।

लावा इत्यादि । लावादिविष्किरेषु लावाः कषायमधुरा अपि कटुपाकाः
मयूरस्य गुरुवस्निग्धवत् वत्तकादिगणपरित्यागेनैव लघवं सन् पुनरुच्यते विशेषार्थम् ;
एवमन्यत्रापि गणोक्तगुणकथनेन लघवस्य पुनः कथने व्याख्येयम् । चरणायुधः
कुक्कुटाः ; धन्वानुपनिषेवणानिति हेतुकथनेन य एव धन्वाऽपनिषेवी तित्तिरिः स एव कथोक्त-
गुण इति ज्ञेयः ; एवमन्येऽपि ये गवादयो धन्वाऽपनिषेविष्यन्तेऽपि तित्तिरिसमानगुणाः स्युः ;

स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च वृंहणाः स्वरबोधनाः ।

बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ॥

गुरुष्णो मधुरो नाति-धन्वानुपनिषेवणात् ।

तित्तिरिः स जयेच्छीघ्रं त्रिदोषाननिलोत्वणान् ॥

पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।

मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ॥

लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्द्धनाः ।

सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकनः ॥ २४ ॥

वातघ्नो मांसशुक्लश्च । सुश्रुतेऽपि विष्किरवर्गं—मयूरः स्वरमेधाप्रितक्-
श्रोत्रेन्द्रियदादेककृत् । स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदवर्णबलावहः ॥ इति ।
अन्यत्र च । वर्ही हृक्श्रोत्रमेधामि-वयोवर्णस्वरायुषाम् । हितो बल्यो गुरुश्चोष्णो
वातघ्नो मांसशुक्लः । इति । तथान्यत्र च । हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं
हि मायूरमुगन्ति मांसम् । उष्णो हि वर्ही विषभोजनत्वाद्दर्पाशरद्ग्रीष्म-
मुखेऽप्यपथ्यम् । चरणायुधाः कुक्कुटाः आग्न्याः प्राग्न्याश्च । वत्तकादिविष्किरेषु
मध्ये । सुश्रुते च विष्किरवर्गं—वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद् प्राग्न्यो गुरुस्तु सः ।
वातरोगक्षयवमी-विषमज्वरनाशनः ॥ इति ।

तित्तिरिरित्यादि । वत्तकादिविष्किरेषु स तित्तिरिः । त्रिदोषान् वातो-
त्वणान् शीघ्रं जयेत् । सुश्रुतेऽपि—विष्किरेषु, ईषद्गुरुष्णमधुरो वृष्यो
मेधाप्रिवर्द्धनः । तित्तिरिः सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः । हिकाश्वासानिल-
हरो विशेषाद् गौरतित्तिरिः । पित्तश्लेष्मेत्यादि । लावादिविष्किरेषु मध्ये
कपिञ्जलाः शैत्यमाधुर्यलाघवात् सरक्तेषु मन्दवातेषु पित्तविकारेषु श्लेष्म-
विकारेषु च शस्यन्ते बहुवचनात् । सुश्रुते च विष्किरवर्गं—रक्तपित्तहरः शीतो
लघुश्चापि कपिञ्जलः । कफोत्पेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ॥ इति ।

लावा इत्यादि । लावादिविष्किरेषु लावाः कषायमधुरा अपि कटुपाकाः
मयूरस्य गुरुवस्निग्धवत् वत्तकादिगणपरित्यागेनैव लघवं सन् पुनरुच्यते विशेषार्थम् ;
एवमन्यत्रापि गणोक्तगुणकथनेन लघवस्य पुनः कथने व्याख्येयम् । चरणायुधः
कुक्कुटाः ; धन्वानुपनिषेवणादिति हेतुकथनेन य एव धन्वाः उपनिषेवी ति-
त्तिरिः स एव कथोक्त-
गुण इति ज्ञेयः ; एवमन्येऽपि ये गवादयो धन्वाः उपनिषेविष्यन्तेऽपि ति-
त्तिरिसमानगुणाः स्युः ।

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
 वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवद्धनी ॥
 शल्वको मधुरोऽम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ।
 वातपित्तकफघ्नश्च श्वासकासहरस्तथा ॥
 कषाया विशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ।
 विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ॥
 तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ।
 शीताः संग्राहिणश्चैव स्वरूपं मृदुतराश्च • ते ॥

प्रभावात् । सुश्रुते च—विष्कित्तमध्ये, संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः । लावः कटुविपाकश्च मन्निपाते च पूजित ॥ इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—गोधेत्यादि । भूशयेषु मध्ये गोधा रसे कषायकटुका अपि विपाके मधुरा प्रभावान्न तु कटुका । सुश्रुते च—विशेष्येषु, गोधा विपाके मधुरा कषाय-कटुका रसे । वानपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवद्धिनी । द्विधा गोधा, स्वर्णगोधिका वन्यगोधिका चेति, द्वयोरेवैते गुणाः । शल्वक इत्यादि । विशेष्येषु शल्वको रसे मधुराम्लश्च प्रभावाद्द्विपाके कटुकः । रक्तपित्तादिहरश्च । सुश्रुते च—विशेष्येषु, शल्वकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विपापहः । इति ।

कषाया इत्यादि । प्रतुदेषु मध्ये कपोताः पारावता गृहवासि वनवासि-भेदाद्द्विविधाः । तत्र गृहवासिनः पारावताः कषाया विशदाश्च । कषाया रसेऽपि प्रभावाद्द्विपाके मधुराः । तेभ्यो गृहवासिपारावतेभ्यः किञ्चिल्लघुतरा वनवासिनः । पारावता ये कपोतास्तेभ्यो मृदुतरास्ते शीताः स्वरूपं संग्राहिण-श्चैव भवन्ति । सुश्रुते च—प्रतुदवर्गे, रक्तपित्तप्रशमनः कषायो विशदोऽपि च । विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥ इति । पारावतसामान्यस्य गुणा उक्ताः । काणकपोतगुणाश्चोक्ताः, कषायस्वादुलवणो गुरुः काण-तित्तिरिस्तु विशेषेणेति तित्तिरः साक्षादङ्कः, किंवा, तित्तिरेव एवंगुणस्ते धन्वानूपनिर्देवणं हेतुः, साम्यं च गवात्रेरनूपदेशादेरिति शेषम् ॥ २४ ॥

ककषाणिः—कपोता गृहवासिन इति पारावता । कटुका मधुरा इति केचित् पठ्यन्तेव,

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
 वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवद्धनी ॥
 शल्वको मधुरोऽम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ।
 वातपित्तकफघ्नश्च श्वासकासहरस्तथा ॥
 कषाया विशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ।
 विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ॥
 तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ।
 शीताः संग्राहिणश्चैव स्वरूपं मृदुतराश्च • ते ॥

प्रभावात् । सुश्रुते च—विष्कम्भे, संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः । लावः कटुविपाकश्च मन्निपाते च पूजित ॥ इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—गोधेत्यादि । भूयंषु मध्ये गोधा रसे कषायकटुका अपि विपाके मधुरा प्रभावान्न तु कटुका । सुश्रुते च—विशेष्येषु गोधा विपाके मधुरा कषाय-कटुका रसे । वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवद्धनी । द्विधा गोधा, स्वर्णगोधिका वन्यगोधिका चेति, द्वयोरेवैते गुणाः । शल्वक इत्यादि । विशेष्येषु शल्वको रसे मधुराम्लश्च प्रभावाद्द्विपाके कटुकः । रक्तपित्तादिहरश्च । सुश्रुते च—विशेष्येषु, शल्वकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विपापहः । इति ।

कषाया इत्यादि । प्रतुदेषु मध्ये कपोताः पारावता गृहवासि वनवासि-भेदाद्द्विविधाः । तत्र गृहवासिनः पारावताः कषाया विशदाश्च । कषाया रसेऽपि प्रभावाद्द्विपाके मधुराः । तेभ्यो गृहवासिपारावतेभ्यः किञ्चिल्लघुतरा वनवासिनः । पारावता ये कपोतास्तेभ्यो मृदुतरास्ते शीताः स्वरूपं संग्राहिण-श्चैव भवन्ति । सुश्रुते च—प्रतुदवर्गे, रक्तपित्तप्रशमनः कषायो विशदोऽपि च । विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥ इति । पारावतसामान्यस्य गुणा उक्ताः । काणकपोतगुणाश्चोक्ताः, कषायस्वादुलवणो गुरुः काण-तित्तिरिस्तु विशेषेणेति तित्तिरः साक्षात्कः, किंवा, तित्तिरेव एवंगुणस्ते धन्वान्पनिदेवणं हेतुः, साम्यं च गवात्रेनूपदेशादेरिति शेषम् ॥ २५ ॥

ककषाणिः—कपोता गृहवासिन इति पारावता । कटुका मधुरा इति केचित् पठन्त्येव,

शुकमांसं कषायाम्लं विपाके कटु शीतलम् ।
 शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ॥
 चटका मधुराः स्निग्धाः कफशुक्राभिवर्द्धनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतरय च ॥
 बलवीर्य्यकराश्चैते क्लीबत्वमुपहन्यते ।
 कषायो विशदो रुचः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥
 शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरे ।
 मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ।
 लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कपोतकः । इति । काणः क्षूद्रः कपोतो पुष्पूरिति ख्यातः । प्रतुदेषु भेदाशिनो गुणाश्चोक्ताः सुश्रुते—सर्व्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः । इति । तेषामिति प्रतुदानां मध्ये । शुकमांसमित्यादि । प्रतुदेषु शुकमांसं विपाके यथासम्भवात् कटु तस्माच्च संग्राहि लघु चोपपद्यते । प्रतुदेषु सुश्रुते—कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफ-शुक्रविवर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेद्यं कुलिङ्गस्ततिशुकलः ॥ इति । कुलिङ्गश्चटकः । तद्गुणमाह—चटका इत्यादि । चटका इति बहुवचनेन जातिमात्रं ख्यापितं, तेन कुलिङ्गचटकयोरेव गुणसंग्रहः । कफशुक्राभिवर्द्धना अपि मिलितत्रिदोष-शमनाः प्रभावान् । मारुतस्य च शमनाः ।

कषाय इत्यादि । जाङ्गलमृगेषु शशः स्वादुः कषायो रसे लघुरुक्षविषद-शीतो वीर्य्यं पाके कटुः सन्निपाते वानावरे शम्यते । सुश्रुते—विलेक्षयेषु, कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः । नातिशीतलवीर्य्यत्वाद्वाते साधारणो मतः ॥ इति ।

मधुरा इत्यादि । जाङ्गलमृगेषु एणाः कृष्णसारा रसे मधुराः पाके च मधुराः, त्रिदोषशमनाः संसृष्टानां त्रयाणां दोषाणां शमनाः । शिवा मङ्गलाः । लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्च वीर्य्येण । सुश्रुते च—जङ्गलानां, कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा । संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेवो ज्वरा-पहः ॥ मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः । शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धि-

ये तु न परन्ति, तेषां मते चटकस्य प्रतुदसामान्यगुणकथनं नृप्यारवं "तुति" चटकमांसानां शक्या

शुक्रमांसं कषायाम्लं विपाके कटु शीतलम् ।
 शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ॥
 चटका मधुराः स्निग्धाः कफशुक्राभिवर्द्धनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतरय च ॥
 बलवीर्य्यकराश्चैते क्लीवत्वमुपहन्यते ।
 कषायो विशदो रुचः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥
 शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरे ।
 मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ।
 लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कपोतकः । इति । काणः क्षुद्रः कपोतो घृष्टुरिति ख्यातः । प्रतुदेषु भेदाशिनो गुणाश्चोक्ताः सुश्रुते—सर्व्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः । इति । तेषामिति प्रतुदानां मध्ये । शुक्रमांसमित्यादि । प्रतुदेषु शुक्रमांसं विपाके यथासम्भवात् कटु तस्माच्च संग्राहि लघु चोपपद्यते । प्रतुदेषु सुश्रुते—कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफ-शुक्रविवर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेद्यं कुलिङ्गस्ततिशुक्लः ॥ इति । कुलिङ्गश्चटकः । तद्गुणमाह—चटका इत्यादि । चटका इति बहुवचनेन जातिमात्रं ख्यापितं, तेन कुलिङ्गचटकयोरेव गुणसंग्रहः । कफशुक्राभिवर्द्धना अपि मिलितत्रिदोष-शमनाः प्रभावान् । मारुतस्य च शमनाः ।

कषाय इत्यादि । जाङ्गलमृगेषु शशः स्वादुः कषायो रसे लघुरुक्षविषद-शीतो वीर्य्यं पाके कटुः सन्निपाते वानावरे शम्यते । सुश्रुते—विलेक्षयेषु, कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः । नातिशीतलवीर्य्यत्वाद्वाते साधारणो मतः ॥ इति ।

मधुरा इत्यादि । जाङ्गलमृगेषु एणाः कृष्णसारा रसे मधुराः पाके च मधुराः, त्रिदोषशमनाः संसृष्टानां त्रयाणां दोषाणां शमनाः । शिवा मङ्गलाः । लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्च वीर्य्येण । सुश्रुते च—जङ्गलानां, कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा । संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेवो ज्वरा-पहः ॥ मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः । शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धि-

ये तु न परन्ति, तेषां मते चटकस्य प्रतुदसामान्यगुणकथं नृप्यारवं "तुति" चटकमांसानां शक्या

गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।

शुष्ककासश्रमात्यग्नि-मांसत्रयाहितञ्च तत् ॥

गुरुष्णा मधुरा बल्या वृंहणाः पवनापहाः ।

मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ॥

हरिणो लघुः ॥ एणः कृष्णस्तयोर्बन्धो हरिणस्ताम्र उच्यते । न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥ उति ।

गव्यमित्यादि । मसहेषु गव्यं मांसं केवलवानादिषु हितम् । इति । सुश्रुते ग्राम्यवर्गे—आसकासप्रतिश्याय-विषमज्वरनाशनम् । श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥ अश्वदिमांसानां गुणाश्चोक्ताः । औरभ्रवन् सलवणं मांस-मेकशफोद्भवम् । अल्पाभिष्यन्त्यं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥ दूरे जलान्त-निलया दूरे पानीयगोचराः । ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः ॥ अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः । ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभि-ष्यन्दिनस्तु ते ॥ इति ।

गुरुष्णा इत्यादि । वारिशयवर्गेषु । मत्स्या गुरुष्णा मधुराश्च रसे पाके च मधुराः । उष्णाः प्रभावात् । पवनापहाः स्निग्धत्वात् । बहुदोषा नाना-व्याधिकराः । सुश्रुते पञ्चविधा आनूपा उक्ताः—कूलचराः । प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र मत्स्यास्तु द्विविधाः नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेया रोहितपाठीनपाटलाराजीवर्वाम्भगामत्स्यकृष्णमत्स्यवागुज्जारमुरलसहस्र-दंष्ट्रप्रभृतयः । नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः । रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवच्चसः । कषायानुगमस्तेषां शष्पशंवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः । पाठोनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिता-शनः । दूषयत्यम्लपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥ मुरलो वृंहणा वृष्यः स्तन्य-श्लेष्मकरस्तथा । सरस्तदागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसास्तथा । महादंष्ट्रेषु बलिनः स्तन्येऽम्भस्पबलाः स्मृताः ॥ इति । तथान्यत्र च । मत्स्यास्तु वृंहणाः सर्वे गुरवः शुक्रवर्द्धनाः । बल्याः स्निग्धोष्णमधुराः कफपित्तकराः स्मृताः । व्यायामाध्वरतानाश्च दीप्ताग्नीनाश्च शस्यते । मत्स्याग्निनो न बाधन्ते प्रायशो वातजा गदाः । महाममाणा गुरवः शुक्रला वद्धवच्चसः । शुद्रमत्स्यास्तु लघवो ग्राहिणो ग्रहणीहिताः । कृष्णमत्स्या लघुस्निग्धा वातघ्ना बह्विवर्द्धनाः । कोऽप्येव पक्षः इत्यादियुष्यप्रयोगादेव कथ्यते । मधुरादीनास्तु बहवो गुणा गणोत्तरगुणाधिका

गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।

शुष्ककासश्रमात्यग्नि-मांसत्रयाहितञ्च तत् ॥

गुरुष्णा मधुरा बल्या वृंहणाः पवनापहाः ।

मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ॥

हरिणो लघुः ॥ एणः कृष्णस्तयोर्बन्धो हरिणस्ताम्र उच्यते । न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥ उति ।

गव्यमित्यादि । मसहेषु गव्यं मांसं केवलवानादिषु हितम् । इति । सुश्रुते ग्राम्यवर्गे—आसकासप्रतिश्याय-विषमज्वरनाशनम् । श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥ अश्वादिमांसानां गुणाश्चोक्ताः । औरभ्रवन् सलवणं मांस-मेकशफोद्भवम् । अल्पाभिष्यन्ध्यं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥ दूरे जलान्त-निलया दूरे पानीयगोचराः । ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः ॥ अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः । ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभि-ष्यन्दिनस्तु ते ॥ इति ।

गुरुष्णा इत्यादि । वारिशयवर्गेषु । मत्स्या गुरुष्णा मधुराश्च रसे पाके च मधुराः । उष्णाः प्रभावात् । पवनापहाः स्निग्धत्वात् । बहुदोषा नाना-व्याधिकराः । सुश्रुते पञ्चविधा आनूपा उक्ताः—कूलचराः । प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र मत्स्यास्तु द्विविधाः नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेया रोहितपाठीनपाटलाराजीवर्वाम्भगामत्स्यकृष्णमत्स्यवागुज्जारमुरलसहस्र-दंष्ट्रप्रभृतयः । नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः । रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवच्चसः । कषायानुगमस्तेषां शष्पशंवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः । पाठोनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिता-शनः । दूषयत्यम्लपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥ मुरलो वृंहणा वृष्यः स्तन्य-श्लेष्मकरस्तथा । सरस्तदागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसास्तथा । महादंष्ट्रेषु बलिनः स्तलेऽम्भस्पबलाः स्मृताः ॥ इति । तथान्यत्र च । मत्स्यास्तु वृंहणाः सर्वे गुरवः शुक्रवर्द्धनाः । बल्याः स्निग्धोष्णमधुराः कफपित्तकराः स्मृताः । व्यायामाध्वरतानाश्च दीप्ताग्नीनाश्च शस्यते । मत्स्याग्निनो न बाधन्ते प्रायशो वातजा गदाः । महाममाणा गुरवः शुक्रला वद्धवच्चसः । शुद्रमत्स्यास्तु लघवो ग्राहिणो ग्रहणीहिताः । कृष्णमत्स्या लघुस्निग्धा वातघ्ना बह्विवर्द्धनाः । कोऽप्येव पक्षः इत्यादियुष्यप्रयोगादेव कथ्यते । मधुरादीनाम्बु बहवो गुणा गणोत्तरगुणाधिका

पाण्डरा दोषलाः स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्चसः । इल्लिशो मधुरः स्निग्धः पित्त-
 श्लेष्मप्रकोपणः । नृणां व्यायामनित्यानां हितो वह्निप्रदीपनः । एलङ्गः
 स्निग्धमधुरो गुरुविष्टम्भिशीतलः । अन्यत्र । एलङ्गो मधुरो वृष्यः संग्राही
 कफपित्तजित् । पव्वेतो वातहा स्निग्धः शुक्रलो बलवर्द्धनः । तन्त्रान्तरे ।
 पव्वेतो मधुरः स्निग्धः कपायानुरसो गुरुः । शिलिन्दः श्लेष्मलो
 बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो वृष्य आमवातहरो मतः ।
 शकुलो मधुरो वृष्यः कपायो विशदो लघुः । अन्यत्र च । शकुलो मधुरो
 ग्राही रुक्षः पित्तामजिद्गुरुः । भाङ्गटो मधुरो वृष्यः कपायानुरसो गुरुः ।
 वम्पिमत्स्यस्तथा वृष्यो मधुरो रसपाकयोः । तन्त्रान्तरे तु । वम्पिमत्स्यो
 गुरुवृष्यः कपायो रक्तपित्तहा । वम्पुपो वातहा स्निग्धो ग्रहणीदोषनाशनः ।
 कुलिशो मधुरो हृद्यः कपायो दीपनो मतः । शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्म-
 प्रकोपिणी । अन्यत्र तु । शृङ्गी स्वादुरसा स्निग्धा वृंहणी कफकोपिनी ।
 मद्गुरो मधुरो वृष्यो विपाके मधुरा गुरुः । अन्यत्र च । मद्गुरो मधुरः
 स्निग्धः संग्राहो शुक्रलो गुरुः । कवय्यः स्निग्धमधुरा बल्यो वातकफापहा ।
 चल्दङ्गोऽनभिष्यन्दी हितो वाते च रोचनः । गदङ्गो मधुरो रुक्षः कपायः
 शीतलो लघुः । शकली रोहिताकारा प्रायो भूयो चरत्यसौ । मत्स्य-
 शिलिचिमो नाम बल्वीगदसमा गुणैः । सव्वेवातकरश्चैव कफनाशन
 उत्तमः । बल्वीगदो लघू रुक्षोऽनभिष्यन्दी च पूव्वतः । गुच्छमत्स्यो गुरुः
 स्निग्धः श्लेष्मलो वातनाशनः । आदिमत्स्यो गुरुः स्निग्धो वातश्लेष्म-
 प्रकोपणः । वायुपो मधुरो वृष्यो वृंहणा धातुवर्द्धनः । भेकाटो मधुरः शीतो
 वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः । गगरो मधुरः स्निग्धो वातपित्तविनाशनः । चिबकलो
 गुरुः स्वादुः स्निग्धो वृष्यो बलप्रदः । फली स्वादुगुरुः स्निग्धो बलकृच्छ्रक-
 वर्द्धनी । नन्यावत्तस्तु संग्राही कफपित्तविनाशनः । वाचः स्वादुगुरुः स्निग्धः
 श्लेष्मलो वातपित्तजित् । चिद्रटस्तु गुरुग्राही मधुरा बलवर्द्धनः । भेदः-
 पित्तामजिद्वृष्यो रोचनश्च कफप्रदः । चिद्रटी मधुरा हृद्या वातघ्नो श्लेष्मला
 गुरुः । स्निग्धास्यकफरोगघ्नी श्रेष्ठा मोष्ठी प्रकीर्तिता । मोष्ठी तिक्ता कटुः
 स्वादुः शुक्रला कफवातजित् । चन्द्रकस्तनभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धनः ।
 दण्डिकः कफजित् तिक्ता वातपित्तहरो लघुः । चम्पकुन्दो गुरुवृष्यो मधुरो वात-
 पित्तजित् । त्रिकण्टः पित्तहा रुक्षो दीपनः कफजिलघुः । खलिषः कविता
 इति पृथक् पाठः कृतः । "मांसं वृंहणानाम्" इत्यनेनैवात्राप्रधिकारवचनेन मांसस्य वृंहणत्वे

पाण्डरा दोषलाः स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्चसः । इल्लिशो मधुरः स्निग्धः पित्त-
 श्लेष्मप्रकोपणः । नृणां व्यायामनित्यानां हितो वह्निप्रदीपनः । एलङ्गः
 स्निग्धमधुरो गुरुविष्टम्भिशीतलः । अन्यत्र । एलङ्गो मधुरो वृष्यः संग्राही
 कफपित्तजित् । पव्वेतो वातहा स्निग्धः शुक्रलो बलवर्द्धनः । तन्त्रान्तरे ।
 पव्वेतो मधुरः स्निग्धः कपायानुरसो गुरुः । शिलिन्दः श्लेष्मलो
 बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो वृष्य आमवातहरो मतः ।
 शकुलो मधुरो वृष्यः कपायो विशदो लघुः । अन्यत्र च । शकुलो मधुरो
 ग्राही रुक्षः पित्तामजिद्गुरुः । भाङ्गटो मधुरो वृष्यः कपायानुरसो गुरुः ।
 वम्पिमत्स्यस्तथा वृष्यो मधुरो रसपाकयोः । तन्त्रान्तरे तु । वम्पिमत्स्यो
 गुरुवृष्यः कपायो रक्तपित्तहा । वम्पुपो वातहा स्निग्धो ग्रहणीदोषनाशनः ।
 कुलिशो मधुरो हृद्यः कपायो दीपनो मतः । शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्म-
 प्रकोपिणी । अन्यत्र तु । शृङ्गी स्वादुरसा स्निग्धा वृंहणी कफकोपिनी ।
 मद्गुरो मधुरो वृष्यो विपाके मधुरा गुरुः । अन्यत्र च । मद्गुरो मधुरः
 स्निग्धः संग्राहो शुक्रलो गुरुः । कवय्यः स्निग्धमधुरा बल्यो वातकफापहा ।
 चल्दङ्गोऽनभिष्यन्दी हितो वाते च रोचनः । गदङ्गो मधुरो रुक्षः कपायः
 शीतलो लघुः । शकली रोहिताकारा प्रायो भूयो चरत्यसौ । मत्स्य-
 शिलिचिमो नाम बल्वीगदसमा गुणैः । सव्वेवातकरश्चैव कफनाशन
 उत्तमः । बल्वीगदो लघू रुक्षोऽनभिष्यन्दी च पूव्वतः । गुच्छमत्स्यो गुरुः
 स्निग्धः श्लेष्मलो वातनाशनः । आदिमत्स्यो गुरुः स्निग्धो वातश्लेष्म-
 प्रकोपणः । वायुपो मधुरो वृष्यो वृंहणा धातुवर्द्धनः । भेकाटो मधुरः शीतो
 वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः । गगरो मधुरः स्निग्धो वातपित्तविनाशनः । चिबकलो
 गुरुः स्वादुः स्निग्धो वृष्यो बलप्रदः । फली स्वादुगुरुः स्निग्धो बलकृच्छ्रक-
 वर्द्धनी । नन्यावत्तस्तु संग्राही कफपित्तविनाशनः । वाचः स्वादुगुरुः स्निग्धः
 श्लेष्मलो वातपित्तजित् । चिद्रटस्तु गुरुग्राही मधुरा बलवर्द्धनः । भेदः-
 पित्तामजिद्वृष्यो रोचनश्च कफप्रदः । चिद्रटी मधुरा हृद्या वातघ्नो श्लेष्मला
 गुरुः । स्निग्धास्यकफरोगघ्नी श्रेष्ठा मोष्ठी प्रकीर्तिता । मोष्ठी तिक्ता कटुः
 स्वादुः शुक्रला कफवातजित् । चन्द्रकस्तनभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धनः ।
 दण्डिकः कफजित् तिक्ता वातपित्तहरो लघुः । चम्पकुन्दो गुरुवृष्यो मधुरो वात-
 पित्तजित् । त्रिकण्टः पित्तहा रुक्षो दीपनः कफजिलघुः । खलिषः कविता
 इति पृथक् पाठः कृतः । "मांसं वृंहणानाम्" इत्यनेनैवात्राप्रधिकारवचनेन मांसस्य वृंहणत्वे

बल्यो वातहरो वृष्यश्चतुष्यः श्लेष्मवर्द्धनः ।

मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म्म उच्यते ॥

स्नेहनं वृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।

वाराहं पिशितं वल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ॥

ग्राही कषायो वातकोपनः । कृता लघुः शूलहरः किञ्चिदामावनाशनः ।
गरा चाजीर्णजननी गुर्वी श्लेष्मकोपणी । गुर्वी पाके च मधुरा भोजिका
दोषकोपनी । पोताथानास्तु सर्वेषां मुस्निग्धा गुरुरोचनाः । मत्स्यकूर्म-
स्वमाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च । कटुपाकीनि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि
च । कुपिता दोषला मत्स्याः भुक्ता विष्टम्भिदुज्जराः । लवणीर्भाविता
मत्स्याः कफपित्तकराः सराः । इति । सामुद्रास्तु मुश्रुते—तिमि-तिमिद्विल-
कुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकपकरगगरकचन्द्रकमहापीनराजीवप्रभृतयः
सामुद्राः । सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या
वत्त्वस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बलावहा विज्ञेयेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः ।
समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद् गुरुतरा । तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्डरकोप्यो
गुणोत्तरो । स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः । नादेया
गुरवो मध्ये यस्मान् पुच्छास्यचारिणः । सरस्तद्भागजानान्तु विज्ञेयेण शिरो
लघु । अदूरगोचरा यस्मान् तस्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेश-
मत्यर्थं गुरवस्तु ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजास्तु ये । उरो-
विचरणात् तेषां पूव्वमङ्गं लघु स्मृतम् । इति मत्स्याः ।

बल्य इत्यादि । वारिशयेषु कूर्मर्मा जातिः, बल्यो वातहरः इत्येवमादि-
गुणकर्म्मार्थाभावात् । शोषघ्नो राजयक्ष्मघ्नः । शोषघ्न इति भ्रान्ताः पठन्ति
ग्राम्याञ्जानूर्ध्वं पिशितलवणमित्यादिना शोषं निदानतया वज्जनवचनात् ।
सुभते तु—शङ्खकूर्मादयः स्वादु-रसपाका मरुद्भुदः । शीताः स्निग्धा हिता-
पित्ते वत्त्वस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । कुण्डः ककटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिला-
पहः । शूलः सन्धानकृद् सृष्ट-विष्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥ इति ।

स्नेहनमित्यादि । आनूपेषु वाराहं पिशितं वृंहणमित्यादिगुणम् ।

कण्ठे “सरीरवृंहणे नात्रयद्” इत्यादिवचनं प्रकरणप्राप्तत्वेन तथा तस्यैवार्थस्य शास्त्रार्थस्य
वैयर्थ्यम् ॥ २५ ॥

बल्यो वातहरो वृष्यश्चतुष्यः श्लेष्मवर्द्धनः ।

मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म्म उच्यते ॥

स्नेहनं वृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।

वाराहं पिशितं वल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ॥

ग्राही कषायो वातकोपनः । रुशो लघुः शूलहरः किञ्चिदामावनाशनः ।
गरा चाजीर्णजननी गुर्वी श्लेष्मकोपणी । गुर्वी पाके च मधुरा भोजिका
दोषकोपनी । पोताथानास्तु सर्वेषां मुस्निग्धा गुरुरोचनाः । मत्स्यकूर्म-
स्वमाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च । कटुपाकीनि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि
च । कुपिता दोषला मत्स्याः भुक्ता विष्टम्भिदुज्जराः । लवणीर्भाविता
मत्स्याः कफपित्तकराः सराः । इति । सामुद्रास्तु मुश्रुते—तिमि-तिमिद्विल-
कुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकपकरगगरकचन्द्रकमहापीनराजीवप्रभृतयः
सामुद्राः । सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या
वत्त्वस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बलावहा विज्ञेयेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः ।
समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद् गुरुतरा । तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्डरकोप्यो
गुणोत्तरो । स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः । नादेया
गुरवो मध्ये यस्मान् पुच्छास्यचारिणः । सरस्तद्भागजानान्तु विज्ञेयेण शिरो
लघु । अदूरगोचरा यस्मान् तस्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेश-
मत्यर्थं गुरवस्तु ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजास्तु ये । उरो-
विचरणात् तेषां पूव्वमङ्गं लघु स्मृतम् । इति मत्स्याः ।

बल्य इत्यादि । वारिशयेषु कूर्मर्मा जातिः, बल्यो वातहरः इत्येवमादि-
गुणकर्म्मार्थाभावात् । शोषघ्नो राजयक्ष्मघ्नः । शोषघ्न इति भ्रान्ताः पठन्ति
ग्राम्याञ्जानूर्ध्वं पिशितलवणमित्यादिना शोषं निदानतया वज्जनवचनात् ।
सुभते तु—शङ्खकूर्मादयः स्वादु-रसपाका मरुद्भुदः । शीताः स्निग्धा हिता-
पित्ते वत्त्वस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । कुण्डः ककटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिला-
पहः । शूलः सन्धानकृद् सृष्ट-विष्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥ इति ।

स्नेहनमित्यादि । आनूपेषु वाराहं पिशितं वृंहणमित्यादिगुणम् ।

कण्डे “सरीसृपेणे मत्स्य” इत्यादिवचनं प्रकरणप्राप्तत्वेन तथा तस्यैवार्थस्य शास्त्रार्थस्य
वैयर्थ्यम् ॥ २५ ॥

स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ।
 दाढं बृंहत्वमुत्साहं स्वप्नञ्च जनयत्यपि ॥
 धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
 चटकानाञ्च यानि स्युरगडानि च हितानि च ॥
 रेतःश्रीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
 मधुराण्यविदाहीनि सद्योबलकराणि च ॥
 शरीरबृंहणं नान्यदादं मांसाद् विशेष्यते ।
 इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

[इति मांसवर्गः । ३ ।]

स्निग्धोष्णमित्यादि । तर्पयति तर्पणं माहिषं मांसं प्रकरणात् । सुधृतं
 च—गजगवयादयः कूलचरा आनृपाः पशवः । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा
 रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मृन्मलाः कफवर्द्धनाः ॥ विरुक्ष्णो
 लेखनश्च वीर्यार्णः पित्तदूषणः । स्वादूमल्लवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥
 गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरश्चापि व्यवायस्य तु
 वर्द्धनम् ॥ स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो माहिषस्तर्पणो गुरुः । निद्रापुंस्त्वबलस्तन्य-
 वर्द्धनो मांसदाढ्यकृत् ॥ रुक्मांसं समधुरं कषायाजुरसं स्मृतम् । वातपित्तोपशमनं
 गुरु शृङ्गप्रवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरश्चापि
 वातपित्तप्रणाशनम् । सुमरस्य तु मांसञ्च कषायाजुरसं स्मृतम् ॥ वातपित्तोप-
 शमनं गुरु शृङ्गप्रवर्द्धनम् ॥ स्नेहनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं
 श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् ॥ कफघ्नं खट्विपिहितं कषायमनिलापहम् ।
 पिष्यं पवित्रमावृष्यं वर्द्धमूत्रं विरुक्षणम् ॥ गोकर्णेमांसं मधुरं स्निग्धं दृढ-
 कफापहम् । विपाके मधुरश्चापि कफपित्तविनाशनम् ॥ इति ।

सव्येमांसस्य विशेषफलमाह—शरीरेत्यादि । शरीरवृंहणे मांसादन्यत्
 आद्यं स्वाद्यं न विशिष्यते इति । वर्गं समापयति, इतीत्यादि ॥ २५ ॥

[इति तृतीयो मांसवर्गः । ३ ।]

स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ।
 दाढं बृंहत्वमुत्साहं स्वप्नञ्च जनयत्यपि ॥
 धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
 चटकानाञ्च यानि स्युरगडानि च हितानि च ॥
 रेतःश्रीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
 मधुराण्यविदाहीनि सद्योबलकराणि च ॥
 शरीरबृंहणं नान्यदादं मांसाद् विशेष्यते ।
 इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

[इति मांसवर्गः । ३ ।]

स्निग्धोष्णमित्यादि । तर्पयति तर्पणं माहिषं मांसं प्रकरणात् । सुधृतं
 च—गजगवयादयः कूलचरा आनृपाः पशवः । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा
 रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मृन्मलाः कफवर्द्धनाः ॥ विरुक्ष्णो
 लेखनश्च वीर्य्योष्णः पित्तदूषणः । स्वादूमल्लवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥
 गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरश्चापि व्यवायस्य तु
 वर्द्धनम् ॥ स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो माहिषस्तर्पणो गुरुः । निद्रापुंस्त्वबलस्तन्य-
 वर्द्धनो मांसदादयश्च ॥ रुक्मांसं समधुरं कषायाजुरसं स्मृतम् । वातपित्तोपशमनं
 गुरु शृङ्गप्रवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरश्चापि
 वातपित्तप्रणाशनम् । सुमरस्य तु मांसञ्च कषायाजुरसं स्मृतम् ॥ वातपित्तोप-
 शमनं गुरु शृङ्गप्रवर्द्धनम् ॥ स्नेहनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं
 श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् ॥ कफघ्नं खट्विपिहितं कषायमनिलापहम् ।
 पिष्यं पवित्रमावृष्यं वद्धमूत्रं विरुक्षणम् ॥ गोकर्णेमांसं मधुरं स्निग्धं दृढ-
 कफापहम् । विपाके मधुरश्चापि कफपित्तविनाशनम् ॥ इति ।

सव्येमांसस्य विशेषफलमाह—शरीरेत्यादि । शरीरवृंहणे मांसादन्यत्
 आद्यं स्वाद्यं न विशिष्यते इति । वर्गं समापयति, इतीत्यादि ॥ २५ ॥

[इति तृतीयो मांसवर्गः । ३ ।]

पाठा शुषा शटीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ।
 विद्याद् प्राहि त्रिदोषघ्नं वच्चोभेदि च वास्तुकम् ॥
 त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
 नात्युष्णशीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ॥
 राजक्षवकशाकन्तु त्रिदोषशमनं लघु ।
 प्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यशोविकारिणाम् ॥
 कालशाकश्च कटुकं दीपनं गरशोफजित् ।
 लघूष्णं वातलं रुद्धं कालीयं * शाकमुच्यते ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात्मांसवर्गानन्तरं शाकवर्गमाह—पाठेत्यादि । वक्ष्यते
 वर्गसमाप्ते । चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रय इति । तेन शाकं गुण-
 कर्मभ्यां वक्तुं पाठादीनां यत्र पत्रादिविशेषेणोपदेक्ष्यते तत्र यथायोग्यं
 पत्रादिकं विद्यात् । यद्यप्यन्यत्रोक्तम् । पत्रं पुष्पं फलं तालं कन्दं संस्वेदजं
 तथा । शाकं पत्रविधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद् यथोत्तरमिति । तथापि सुश्रुते—
 पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः इति वचनेन यथायथं
 फलपत्रपुष्पाणां पूर्व्वं पूर्व्वं लघु परं परं गुरु विद्यात् इह तु गुणकथनं सामान्यत
 एव बोध्यम् । पाठा आकनिधिः । शुषा कासमहः । शटी हरिद्रापत्राकृतिः ।
 वास्तुकं वथुयाशाकम् । सुनिषण्णकं निद्रालुः तेषां पत्राणां वास्तुकवज्जं
 प्राहितात् सर्व्वेषां त्रिदोषघ्नत्वं विद्यात् । वास्तुकन्तु वच्चोभेदि ।
 त्रिदोषेत्यादि । * कुष्ठनाशिनीत्यन्ताः काकमाचीगुणाः । नात्युष्णशीत-
 वीर्या मध्यवीर्या । अस्याः पत्रमेव शाकम् । राजक्षवकेत्यादि । राजक्षवकं
 दुग्धिकापत्रम् । कालशाकमित्यादि । सुश्रुतेऽपि—दीपनं कालशाकन्तु
 गरदोषहरं कटु । लघूष्णमित्यादि । कालीयशाकं लघूष्णरुक्षलाद्वातलम् ।

वाक्याणि—शाकानामपि व्यवहृत्येनामन्तरमुपदेशः । शुषा कासमहः, शटी खनाम-
 मसिद्धा, वास्तुकं वथुयास्तुकम् । नात्युष्णशीतवीर्येति गोष्णत्वं प्रकर्षप्राप्तमस्या नापि सीतत्वम
 इत्यर्थः ; यत् तु सुश्रुते “सिका काकमाची वातं शमयत्युष्णवीर्य्यत्वाद्” इत्युक्तं, तद्दीर्य्यवादि-
 क्तेन, अत एव द्रव्यगुणे सुश्रुतेऽपि नात्युष्णशीतमेव पठितम् । राजक्षवको दुग्धिका, काकशाकं

* काकावमिति वाक्यन्तरम् ।

पाठा शुषा शटीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ।
 विद्याद् प्राहि त्रिदोषघ्नं वच्चोभेदि च वास्तुकम् ॥
 त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
 नात्युष्णशीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ॥
 राजक्षवकशाकन्तु त्रिदोषशमनं लघु ।
 प्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यशोविकारिणाम् ॥
 कालशाकश्च कटुकं दीपनं गरशोफजित् ।
 लघूष्णं वातलं रुद्धं कालीयं * शाकमुच्यते ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात्मांसवर्गानन्तरं शाकवर्गमाह—पाठेत्यादि । वक्ष्यते
 वर्गसमाप्ते । चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रय इति । तेन शाकं गुण-
 कर्मभ्यां वक्तुं पाठादीनां यत्र पत्रादिविशेषेणोपदेक्ष्यते तत्र यथायोग्यं
 पत्रादिकं विद्यात् । यद्यप्यन्यत्रोक्तम् । पत्रं पुष्पं फलं तालं कन्दं संस्वेदजं
 तथा । शाकं पत्रविधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद् यथोत्तरमिति । तथापि सुश्रुते—
 पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः इति वचनेन यथायथं
 फलपत्रपुष्पाणां पूर्व्वं पूर्व्वं लघु परं परं गुरु विद्यात् इह तु गुणकथनं सामान्यत
 एव बोध्यम् । पाठा आकनिधिः । शुषा कासमहः । शटी हरिद्रापत्राकृतिः ।
 वास्तुकं वथुयाशाकम् । सुनिषण्णकं निद्रालुः तेषां पत्राणां वास्तुकवज्जं
 प्राहितात् सर्व्वेषां त्रिदोषघ्नत्वं विद्यात् । वास्तुकन्तु वच्चोभेदि ।
 त्रिदोषेत्यादि । * कुष्ठनाशिनीत्यन्ताः काकमाचीगुणाः । नात्युष्णशीत-
 वीर्या मध्यवीर्या । अस्याः पत्रमेव शाकम् । राजक्षवकेत्यादि । राजक्षवकं
 दुग्धिकापत्रम् । कालशाकमित्यादि । सुश्रुतेऽपि—दीपनं कालशाकन्तु
 गरदोषहरं कटु । लघूष्णमित्यादि । कालीयशाकं लघूष्णरुक्षलाद्वातलम् ।

वाक्यार्थः—शाकानामपि व्यवहृत्येनामन्तरमुपदेशः । शुषा कासमहः, शटी खनाम-
 मसिद्धा, वास्तुकं वथुयास्तुकम् । नात्युष्णशीतवीर्येति गोष्णत्वं प्रकर्षप्रसक्त्या नापि सीतत्वम
 इत्यर्थः ; यत् तु सुश्रुते “सिका काकमाची वातं शमयत्युष्णवीर्यत्वाद्” इत्युक्तं, तद्दीर्घवादि-
 क्तेन, अत एव द्रव्यगुणे सुश्रुतेऽपि नात्युष्णशीतमेव पठितम् । राजक्षवको दुग्धिका, काकशाकं

* काकावमिति वाक्यन्तरम् ।

दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
 प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यशोहिता च सा ॥
 मधुरा मधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्द्धिनी ।
 वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ॥
 रुक्षो मदविपन्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥
 मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेल्ला वनतिक्तकम् ।
 कर्कोटकावल्लुजकौ पटोलं शकुलादनी ॥
 वृषपुष्पाणि शाङ्गेष्टा केवुकं सकटिल्लकम् ।
 नाडीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकी तिलपर्णिका ॥
 कौलकं कार्कशं निम्बं शाकं पार्षटकञ्च यत् ।
 कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ॥

दीपनीत्यादि । अम्लचाङ्गेरी अम्लरोलीति ख्याता । मधुरेत्यादि ।
 उपोदिका पुदिनापत्रम् । रुक्ष इत्यादि । तण्डुलीयकोऽल्पमारिषः ।
 मण्डूकपर्णीत्यादि । मण्डूकपर्णी मन्युमणी । वेत्राग्रं वेत्रस्य कोमलाग्रम् ।
 कुचेल्लापत्रम् । वनतिक्तकं श्वेतबहुला । कर्कोटकं कौकरोलाख्यस्य फलम् ।
 अवल्लुजं वागुजीपत्रबीजम् । पटोलं पत्रं फलञ्च । शकुलादनी कटुरोहिणीपत्रम् ।
 वृषपुष्पाणि वासकपुष्पाणि । शाङ्गेष्टा काकतिक्तिका । केवुकं केवुकम् ।
 कटिल्लकः कारवेल्लः । नाडी नाडीशाकं ढौडा इति लोके । कलायं वर्तुल-
 कलायपत्रम् । गोजिह्वा दुर्ब्वीशाकम् । वार्त्ताकुः प्रसिद्धा । तिलपर्णी
 एङ्गजापत्रं फलञ्च । कौलकं पटोलफलम् । कार्कशं स्वल्पकर्कोटक-
 फलम् । निम्बं निम्बपत्रम् । पार्षटकञ्च शाकं क्षेत्रपपटीपत्रम् । सर्वमिदं
 कफपित्तहरमित्यादिगुणं तत्र विशेष उन्नेयः ।

कलिषा इति क्यातम्, कालाख्यमिति कालसाकमेवोच्यते पुनः, अन्ये तु “काकपत्रम्” इति
 पठन्ति । मण्डूकपर्णी मणिमणि ख्याता, कुचेल्ला अकर्मविधिकामेदः ; वनतिक्तकं पञ्चगुण्यम्,
 अवल्लुजो वागुजी, शकुलादनी कटुरोहिणी, शाङ्गेष्टा काकतिक्तिका, कटिल्लकः पुनर्नवा, नाडी नाडीक,

दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
 प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यशोहिता च सा ॥
 मधुरा मधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्द्धिनी ।
 वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ॥
 रुक्षो मदविपन्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥
 मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेल्ला वनतिक्तकम् ।
 कर्कोटकावल्लुजकौ पटोलं शकुलादनी ॥
 वृषपुष्पाणि शाङ्गेष्टा केवुकं सकटिल्लकम् ।
 नाडीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकी तिलपर्णिका ॥
 कौलकं कार्कशं निम्बं शाकं पार्षटकञ्च यत् ।
 कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ॥

दीपनीत्यादि । अम्लचाङ्गेरी अम्लरोलीति ख्याता । मधुरेत्यादि ।
 उपोदिका पुदिनापत्रम् । रुक्ष इत्यादि । तण्डुलीयकोऽल्पमारिषः ।
 मण्डूकपर्णीत्यादि । मण्डूकपर्णी मन्युमणी । वेत्राग्रं वेत्रस्य कोमलाग्रम् ।
 कुचेल्लापत्रम् । वनतिक्तकं श्वेतबहुला । कर्कोटकं कौकरोलाख्यस्य फलम् ।
 अवल्लुजं वागुजीपत्रबीजम् । पटोलं पत्रं फलञ्च । शकुलादनी कटुरोहिणीपत्रम् ।
 वृषपुष्पाणि वासकपुष्पाणि । शाङ्गेष्टा काकतिक्तिका । केवुकं केवुकम् ।
 कटिल्लकः कारवेल्लः । नाडी नाडीशाकं ढौडा इति लोके । कलायं वर्तुल-
 कलायपत्रम् । गोजिह्वा दुर्ब्वीशाकम् । वार्त्ताकुः प्रसिद्धा । तिलपर्णी
 एङ्गजापत्रं फलञ्च । कौलकं पटोलफलम् । कार्कशं स्वल्पकर्कोटक-
 फलम् । निम्बं निम्बपत्रम् । पार्षटकञ्च शाकं क्षेत्रपपटीपत्रम् । सर्वमिदं
 कफपित्तहरमित्यादिगुणं तत्र विशेष उन्नेयः ।

कलिषा इति क्यातम्, कालाख्यमिति कालसाकमेवोच्यते पुनः, अन्ये तु “काकपत्रम्” इति
 पठन्ति । मण्डूकपर्णी मणिमणि ख्याता, कुचेल्ला अकर्मविधिकामेदः ; वनतिक्तकं पञ्चगुण्यम्,
 अवल्लुजो वागुजी, शकुलादनी कटुरोहिणी, शाङ्गेष्टा काकतिक्तिका, कटिल्लकः पुनर्नवा, नाडी नाडीक,

सर्वाणि सूप्यशाकानि फञ्जी चिल्ली कुतुम्बुकः ।
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कठिञ्जरः ॥
 शणशास्मलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ।
 निष्पावः कोविदारस्य पत्तूरश्चुञ्चुपर्णिका ॥
 कुमारजीवो लोहाकः पालङ्का मारिपस्तथा ।
 कलम्बुनालिकासूर्यः कुसुम्भवकभूमकौ ॥
 लक्ष्मणा च प्रपुन्नाङ्गो नलिनीका कुठेरकः ।
 लोणिका यवशाकश्च कुम्भारडकमवल्लुजम् ॥

सर्वाणीत्यादि । सूप्यस्य सूपयोनिमुद्रकादेः शाकानि पत्राणि ।
 फञ्जी ब्रह्मयष्टीपत्रम् । चिल्लिगौ इवास्तुकम् । कुतुम्बुकः द्रोणपुष्पीपत्रम् ।
 सर्वाण्यालुकानि पिण्डालुकमध्वालुकादीनि सपत्राणि तेषां पत्राणि ।
 कठिञ्जरः कुठेरकपत्रम् । कर्बुदारपुष्पम् । सुवर्चला सूर्यभक्तापुष्पम् । कोवि-
 दारस्य काञ्चनस्य निष्पावः शिम्बाफलम् । पत्तूरः शालिञ्चः । चुञ्चुपर्णिका
 चैचुयाशाकं लोके एरण्डपर्णीत्युच्यते । कुमारजीवो जीवशाकम् । लोहाको
 लुटयाशाकम् । पालङ्का ख्यातो लोके । मारिषः डौडालटिया ।
 कलम्बुः कलमीशाकम् । नालिका गोलाइचिः । सूर्यः सुरीः राजी तस्याः
 पत्रं राइशाकम् । कुसुम्भः प्रसिद्धः । वृकभूमकः भूमिमारिषः । लक्ष्मणा
 खनामख्याता तस्याः पत्रम् । प्रपुन्नाङ्ग एङ्गजा तस्य पत्रं, फलन्तु शमीधान्ये
 प्रागभिहितम् । नलिनीका पद्ममृणालम् । नीलिनीकेति पाठे नीलीपत्रम् ।
 कुठेरकः पर्णसिन्धेदः । लोणिका लुणःशाकम् । यवशाकं क्षेत्रवास्तुकशाकम् ।

ककामं वपुःलककावम्, तिलपर्णिका हुलहुलिका, गोत्रिङ्गा शालिपर्णिका, कुलकः कारवेल्कः,
 केचिद् वृक्षकं पटोकभेदमाहुः, कर्कशः स्वल्पकर्कोटकः ।

सूप्यशाकानि माषपर्वादीनि, फञ्जी ब्राह्मणयष्टिका, चिल्ली गौडवास्तुकं, कुतुम्बुको
 द्रोणपुष्पिका, आलुकादीनि पिण्डालुकादीनि, कर्बुदारः काञ्चनः, सुवर्चला सूर्य-
 भक्ता, केचिद् कलकमाहुः, पत्तूरः शालिञ्चः, चुञ्चुपर्णिका नाडीचभेदः, कुमारजीवो जीवशाकं,
 लोहाको कोहामारिषः, नालिका गोलाइचिः, आसुरी राजिका मण्डको वा, वृकभूमको भूमिशिरीषः,
 लक्ष्मणा खनामख्याता, नलिनी पद्ममृणालं, नीलिनीपाठपत्रे बुद्धा, यवशाकं क्षेत्रवास्तुकं,

सर्वाणि सूप्यशाकानि फञ्जी चिल्ली कुतुम्बुकः ।
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कठिञ्जरः ॥
 शणशास्मलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ।
 निष्पावः कोविदारस्य पत्तूरश्चुञ्चुपर्णिका ॥
 कुमारजीवो लोहाकः पालङ्का मारिपस्तथा ।
 कलम्बुनालिकासूर्यः कुसुम्भवकभूमकौ ॥
 लक्ष्मणा च प्रपुन्नाङ्गो नलिनीका कुठेरकः ।
 लोणिका यवशाकश्च कुम्भारडकमवल्लुजम् ॥

सर्वाणीत्यादि । सूप्यस्य सूपयोनिमुद्रकादेः शाकानि पत्राणि ।
 फञ्जी ब्रह्मयष्टीपत्रम् । चिल्लिगौ इवास्तुकम् । कुतुम्बुकः द्रोणपुष्पीपत्रम् ।
 सर्वाण्यालुकानि पिण्डालुकमध्वालुकादीनि सपत्राणि तेषां पत्राणि ।
 कठिञ्जरः कुठेरकपत्रम् । कर्बुदारपुष्पम् । सुवर्चला सूर्यभक्तापुष्पम् । कोवि-
 दारस्य काञ्चनस्य निष्पावः शिम्बाफलम् । पत्तूरः शालिञ्चः । चुञ्चुपर्णिका
 चैत्रयाशाकं लोके प्रण्डपर्णीत्युच्यते । कुमारजीवो जीवशाकम् । लोहाको
 लुटयाशाकम् । पालङ्का ख्यातो लोके । मारिषः डौडालटिया ।
 कलम्बुः कलमीशाकम् । नालिका गोलाइचिः । सूर्यः सुरीः राजी तस्याः
 पत्रं राइशाकम् । कुसुम्भः प्रसिद्धः । वृकभूमकः भूमिमारिषः । लक्ष्मणा
 खनामख्याता तस्याः पत्रम् । प्रपुन्नाङ्ग एङ्गजा तस्य पत्रं, फलन्तु शमीधान्ये
 प्रागभिहितम् । नलिनीका पद्ममृणालम् । नीलिनीकेति पाठे नीलीपत्रम् ।
 कुठेरकः पर्णासभेदः । लोणिका लुणःशाकम् । यवशाकं क्षेत्रवास्तुकशाकम् ।

ककामं वपुःलककावम्, तिलपर्णिका हुलहुलिका, गोत्रिङ्गा शालिपर्णिका, कुलकः कारवेल्कः,
 केचिद् वृक्षकं पटोकभेदमाहुः, कर्कशः स्वल्पकर्कोटकः ।

सूप्यशाकानि माषपर्वादीनि, फञ्जी ब्राह्मणयष्टिका, चिल्ली गौडवास्तुकं, कुतुम्बुको
 द्रोणपुष्पिका, आलुकादीनि पिण्डालुकादीनि, कर्बुदारः काञ्चनः, सुवर्चला सूर्य-
 भक्ता, केचिद् कलकमाहुः, पत्तूरः शालिञ्चः, चुञ्चुपर्णिका नाडीचभेदः, कुमारजीवो जीवशाकं,
 लोहाको कोहामारिषः, नालिका गोलाइचिः, आसुरी राजिका मण्डको वा, वृकभूमको भूमिशिरीषः,
 लक्ष्मणा खनामख्याता, नलिनी पद्ममृणालं, नीलिनीपाठपत्रे बुद्धा, यवशाकं क्षेत्रवास्तुकं,

यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
 शाकं गुरु च रुक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥
 मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ।
 स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढं तत् प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलेः ।
 पुष्पं ग्राहि प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-प्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।
 कषायः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥
 वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ।
 श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रञ्च वातनुत् ॥
 भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकञ्च यत् ।
 पर्वण्याः पर्वपुण्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ॥

कुष्माण्डकं प्रसिद्धम् । अवलगुजं सोमराजीपत्रम् । यातुकः शृङ्गशालपर्णीपत्रम् ।
 शालकल्याणी शालिञ्चप्रमेदः । त्रिपर्णी हंसपदी । पीलुपर्णी नोबटकः ।
 पर्णा सूर्यादीनां शाकं गुरु च रुक्षञ्च शीतवीर्यत्वात् कफकरम् । तत् सर्वं
 स्विन्नं कृत्वा निष्पीडितरसं स्नेहाढं बहुस्नेहपत्रं चेत् तदा प्रशस्यते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—एषु शणादीनां पुष्पस्य विशेषगुणमाह—शणस्येत्यादि ।
 शणादीनां पुष्पं गुरुक्षमित्यादिगुणं विशेषतो ग्राहि रक्तपित्ते प्रशस्तञ्च ।
 न्यग्रोधेत्यादि । आदिना कञ्जटादेः पल्लवाः । वायुमित्यादि । वत्सादनी
 गुडूची पल्लवरूपा प्रकरणात् । गण्डीरः शमठस्तस्य पत्रम् । चित्रकञ्च
 पत्ररूपः । श्रेयसी गजपिप्पली । विल्वपर्णी विलाज्जकं तेषां पत्रं विल्वपत्रञ्च
 वातनुत् । भण्डीत्यादि । भण्डी भौटीति लोके । तस्याः पत्रं शतावर्याञ्च पत्रं
 शाकम् । बला वाट्यालकस्य पत्रम् । जीवन्तिकञ्च यच्छाकं पत्रम् । पर्वण्यां

कुष्माण्डः सर्वेष्टप्रम, अवलगुजमिरध, वसगुजमेदः, यातुकः शुङ्गा शाकपर्णी, शालकल्याणी शालिञ्च-
 मेदः, त्रिपर्णी हंसपादिका, पीलुपर्णी मोरटकः ॥ २६ ॥

चरकानि—गण्डीरः शमठः, विल्वपर्णी विल्वार्जकम् । भण्डी लज्जामन्वाता, पर्वण्यां पर्व-

यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
 शाकं गुरु च रुक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥
 मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ।
 स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढं तत् प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलेः ।
 पुष्पं ग्राहि प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-प्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।
 कषायः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥
 वायुं वत्सादनीं हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ।
 श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रञ्च वातनुत् ॥
 भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकञ्च यत् ।
 पर्वण्याः पर्वपुण्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ॥

कुष्माण्डकं प्रसिद्धम् । अवलगुजं सोमराजीपत्रम् । यातुकः शृङ्गशालपर्णीपत्रम् ।
 शालकल्याणी शालिञ्चप्रमेदः । त्रिपर्णी हंसपदी । पीलुपर्णी नोबटकः ।
 पर्णा सूर्यादीनां शाकं गुरु च रुक्षञ्च शीतवीर्यत्वात् कफकरम् । तत् सर्वं
 स्विन्नं कृत्वा निष्पीडितरसं स्नेहाढं बहुस्नेहपत्रं चेत् तदा प्रशस्यते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—एषु शणादीनां पुष्पस्य विशेषगुणमाह—शणस्येत्यादि ।
 शणादीनां पुष्पं गुरुक्षमित्यादिगुणं विशेषतो ग्राहि रक्तपित्ते प्रशस्तञ्च ।
 न्यग्रोधेत्यादि । आदिना कञ्जटादेः पल्लवाः । वायुमित्यादि । वत्सादनी
 गुडूची पल्लवरूपा प्रकरणात् । गण्डीरः शमठस्तस्य पत्रम् । चित्रकञ्च
 पत्ररूपः । श्रेयसी गजपिप्पली । विल्वपर्णी विलाज्जकं तेषां पत्रं विल्वपत्रञ्च
 वातनुत् । भण्डीत्यादि । भण्डी भौटीति लोके । तस्याः पत्रं शतावर्याञ्च पत्रं
 शाकम् । बला वाट्यालकस्य पत्रम् । जीवन्तिकञ्च यच्छाकं पत्रम् । पर्वण्यां

कुष्माण्डः सर्वेष्टप्रम, अवलगुजमिरुधवसुजमेदः, यातुकः शुङ्गा शाकपर्णी, शालकल्याणी शालिञ्च-
 मेदः, त्रिपर्णी हंसपादिका, पीलुपर्णी मोरटकः ॥ २६ ॥

पल्लवानिः—गण्डीरः शमठः, विल्वपर्णी विल्वार्जकम् । भण्डी लतामन्वाता, पर्वण्यां पर्व-

लघु भिन्नशकृत् तिक्तं लाङ्गुलिक्युलूकयोः ।

तिलवेतसशाकञ्च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ॥

वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ।

रुक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्द्धनम् ॥ २७ ॥

अपुषैर्वाकृके स्वादु-गुरुविष्टम्भिशीतले ।

मुखप्रियञ्च रुक्षञ्च मूत्रलं त्रपुषन्त्रति ॥

एवर्वारुकञ्च संपक्वं दाहहृणाङ्गमार्त्तिनुत् ।

वर्षाभेदीन्यलावृनि रुक्षशीतगुरुणि च ॥

पर्वशाकं पर्वपुष्पी कुङ्कुटी पथ्यशाकं पत्रम् । लघ्वित्यादि । लाङ्गुलिकी
चित्रैरण्डपत्रम् । उरुवृक एरण्डपत्रं तिक्तम् । तिलस्य वेतसस्य च शाकं
पञ्चाङ्गुलस्य क्षुद्रैरण्डस्य पत्रं शाकं वातलमित्यादिगुणम् । रुक्षाम्लमित्यादि ।
पूर्वं कुसुम्भपत्रगुण उक्त इह पुनस्तस्य फलं रुक्षाम्लमित्यादिगुणम् ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—त्रपुषेत्यादि । त्रपुषमपक्वं मायाम्बुफलम्, एवमेव्वारुकमपक्वं
फलम् । इदं स्वादुनी गुरुणी विष्टम्भिनी शीतले च । तयोर्मध्ये त्रपुषन्तु संपक्वंम्
अतिमृत्तमित्यादिगुणम् । एवर्वारुकञ्च संपक्वं दाहादिनुत् । एवर्वारुकं
ककटीफलम् । सुश्रुते च—अपुषैर्वाकृ-कर्कार-शीणवृत्तमभृतीनि । गुरुविष्टम्भि-
शीतानि स्वादूनि कफकुन्ति च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ॥
वातं मुनीलं त्रपुषं तेषां पित्तहरं स्मृतम् । तत् पाण्डु कफकुञ्जीर्णमम्लं वात-
कफापहम् ॥ एवर्वारुकं सकर्कारं सम्पक्वं कुरुवातकृत् । सक्षारं मधुरं रुच्य
दीपनं नातिपित्तलम् ॥ सक्षारं मधुरञ्चैव शीणवृत्तं कफापहम् । भेदनं दीपनं
हृयमानाहाष्टीलनुल्लघु ॥ इति ।

वर्षाभेदीनीत्यादि । अलावृन्नाः फलानि वर्षाभेदीनि । अन्यत्र च । चिर्ध-
देत्यादि । चिर्धटो गोहम्बाफलं द्विविधं क्षुद्रफलं वृहत्फलञ्च । एवर्वारुकं

शाकं, पर्वपुष्पी कुङ्कुटी, पञ्चाङ्गुलचित्रैरण्डः, एवर्वारुकं राजकर्कटी, कुसुमाण्डकं सुश्रुते वातवाय-
वक्ष्यभेदेन पठितं तत्पुष्पविहङ्गमेव, यतः, शाकमण्ड्यपोरुप पित्तहरत्वं कफकरत्वाद्धीतं, तद्वरीह
पित्तोत्तरे कफोत्तरे लक्ष्मिपते बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥

लघु भिन्नशकृत् तिक्तं लाङ्गुलिक्युलूकयोः ।

तिलवेतसशाकञ्च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ॥

वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ।

रुक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्द्धनम् ॥ २७ ॥

अपुषैर्वाकृके स्वादु-गुरुविष्टम्भिशीतले ।

मुखप्रियञ्च रुक्षञ्च मूत्रलं त्रपुषन्त्रति ॥

एवर्वारुकञ्च संपक्वं दाहहृणाङ्गमार्त्तिनुत् ।

वर्षाभेदीन्यलावृनि रुक्षशीतगुरुणि च ॥

पुष्पशाकं पुष्पपुष्पी कुङ्कुटी पथ्यशाकं पत्रम् । लघ्वित्यादि । लाङ्गुलिकी
चित्रैरण्डपत्रम् । उरुवृक एरण्डपत्रं तिक्तम् । तिलस्य वेतसस्य च शाकं
पञ्चाङ्गुलस्य क्षुद्रैरण्डस्य पत्रं शाकं वातलमित्यादिगुणम् । रुक्षाम्लमित्यादि ।
पुष्पं कुसुम्भपत्रगुण उक्त इह पुनस्तस्य फलं रुक्षाम्लमित्यादिगुणम् ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—त्रपुषेत्यादि । त्रपुषमपक्वं मायाम्बुफलम्, एवमेव्वारुकमपक्वं
फलम् । इदं स्वादुनी गुरुणी विष्टम्भिनी शीतले च । तयोर्मध्ये त्रपुषन्तु संपक्वंम्
अतिमृत्तमित्यादिगुणम् । एवर्वारुकञ्च संपक्वं दाहादिनुत् । एवर्वारुकं
ककटीफलम् । सुश्रुते च—अपुषैर्वाकृ-कर्कार-शीणवृत्तमभृतीनि । गुरुविष्टम्भि-
शीतानि स्वादूनि कफकुन्ति च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ॥
वातं मुनीलं त्रपुषं तेषां पित्तहरं स्मृतम् । तत् पाण्डु कफकुञ्जीर्णमम्लं वात-
कफापहम् ॥ एवर्वारुकं सकर्कारु सम्पक्वं कुरुवातकृत् । सक्षारं मधुरं रुच्य
दीपनं नातिपित्तलम् ॥ सक्षारं मधुरञ्चैव शीणवृत्तं कफापहम् । भेदनं दीपनं
हृयमानाहाष्टीलनुल्लघु ॥ इति ।

वर्षाभेदीनीत्यादि । अलावृन्नाः फलानि वर्षाभेदीनि । अन्यत्र च । चिर्ध-
देत्यादि । चिर्धटो गोहम्बाफलं द्विविधं क्षुद्रफलं वृहत्फलञ्च । एवर्वारुकं

शाकं, पुष्पपुष्पी कुङ्कुटी, पञ्चाङ्गुलचित्रैरण्डः, एवर्वारुकं राजकर्कटी, कुसुमाण्डकं सुश्रुते वात्स्य-
वल्गुभेदेन पठितं तत्पुष्पविहङ्गमेव, यता, शाकमण्ड्यपोरुग्रे पित्तहरत्वं कफकरत्वाद्धीतं, तद्वरीह
पिलोत्तरे कलोत्तरे लक्ष्मिपते बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥

चिर्मटव्वारुके तद्वद् वच्चोभेदहिते तु ते ।
 कुष्माण्डपक्वं सक्षारं मधुराम्लं तथा लघु ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषञ्च सर्व्वदोषनिवर्हणम् ।
 केलूटञ्च कदम्बञ्च नदीमाषकमैन्दुकम् ॥
 विशदं गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चोष्यते ॥ २८ ॥
 उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च ।
 पौष्करान्तु भवेद्वीजं रक्तपित्तक्षयापहम् ॥
 तथा तालप्रलम्बञ्च उरःक्षतरुजापहम् ।
 खज्जूरं तालशस्यञ्च रक्तपित्तक्षयापहम् ॥

सूदककर्कटीफलं कर्कारुनाम् । तदन्तु । क्लृप्तशीतगुरुणी । वच्चोभेदे अहितं तु ते ।

कुष्माण्डमित्यादि । पूर्वं कुष्माण्डकमवलगुजमिति वचनेन कुष्माण्डप्रगुण उक्त इह तु तस्य फलं सक्षारादिगुणम् । सुश्रूते तु—पुष्पकलालाबुकलिन्दकप्रभृतीनि । पित्तघ्नान्यनिलं कुय्युस्तथा मन्दकफानि च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि तु ॥ पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् । पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोथनम् । सर्व्वदोषहरं हृदयं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ॥ इति ।

केलूटञ्चेत्यादि । केलूटं स्वादुविटपं तत्कन्दः स्वादुशीतल इति शरीतवचनम् । कदम्बं कलम्बिकामिति केचित्, स्वल्पकदम्बमित्यन्ये । नदीमाषकः वर्द्धमानकः । ऐन्दुकं निखाड इति लोके ॥ २८ ॥

गुवापरः—उत्पलानीत्यादि । उत्पलानां कन्दानि बीजानि । पौष्करमित्यादि । पौष्करं पद्मबीजम् । तालप्रलम्बं तालाह्वरः । खज्जूरं तालशस्यञ्च फलम् । सुश्रूते च—तालनारिकेलखज्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः—स्वादुपाकरसानाह रक्तपित्तहरास्तथा । धुकलाननिलघ्नांश्च कफशुद्धिकरानपि ॥ अन्यत्र तु । गुवाकस्य शिरस्तद्वद्देहं मयकारकमिति ।

अथवाग्निः—केलूटे शरीतवचनं—“केलूटं स्वादुविटपं तत्कन्दः स्वादुशीतलः” इति । कदम्बं कलम्बिकां वदन्ति, केचित् तु स्वल्पकदम्बकमाहुः । नदीमाषकः वर्द्धमानक इति अथाहा, ऐन्दुकं

चिर्मटव्वारुके तद्वद् वच्चोभेदहिते तु ते ।
 कुष्माण्डपक्वं सक्षारं मधुराम्लं तथा लघु ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषञ्च सर्व्वदोषनिवर्हणम् ।
 केलूटञ्च कदम्बञ्च नदीमाषकमैन्दुकम् ॥
 विशदं गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चोद्यते ॥ २८ ॥
 उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च ।
 पौष्करान्तु भवेद्वीजं रक्तपित्तक्षयापहम् ॥
 तथा तालप्रलम्बञ्च उरःक्षतरुजापहम् ।
 खज्जूरं तालशस्यञ्च रक्तपित्तक्षयापहम् ॥

सूदककर्कटीफलं कर्कारुनाम् । तदन्तु । क्लृप्तशीतगुरुणी । वच्चोभेदे अहितं तु ते ।

कुष्माण्डमित्यादि । पूर्वं कुष्माण्डकमवलगुजमिति वचनेन कुष्माण्डप्रगुण उक्त इह तु तस्य फलं सक्षारादिगुणम् । सुश्रूते तु—पुष्पकलालाबुकलिन्दकप्रभृतीनि । पित्तघ्नान्यनिलं कुय्युस्तथा मन्दकफानि च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि तु ॥ पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डं बालं मध्यं कफावरम् । पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोथनम् । सर्व्वदोषहरं हृदयं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ॥ इति ।

केलूटञ्चेत्यादि । केलूटं स्वादुविटपं तत्कन्दः स्वादुशीतल इति शरीतवचनम् । कदम्बं कलम्बिकामिति केचित्, स्वल्पकदम्बमित्यन्ये । नदीमाषकः वर्द्धमानकः । ऐन्दुकं निखाड इति लोके ॥ २८ ॥

गुवापरः—उत्पलानीत्यादि । उत्पलानां कन्दानि बीजानि । पौष्करमित्यादि । पौष्करं पद्मबीजम् । तालप्रलम्बं तालाह्वरः । खज्जूरं तालशस्यञ्च फलम् । सुश्रूते च—तालनारिकेलखज्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः—स्वादुपाकरसानाह्वरक्तपित्तहरास्तथा । धुकलाननिलघ्नांश्च कफशुद्धिकरानपि ॥ अन्यत्र तु । गुवाकस्य शिरस्तद्वद्देकं मयकारकमिति ।

पञ्चराशिः—केलूटे शरीतवचनं—“केलूटं स्वादुविटपं तत्कन्दः स्वादुशीतलः” इति । कदम्बं कलम्बिकां वदन्ति, केचित् तु स्वल्पकदम्बकमाहुः । नदीमाषकः वर्द्धमानक इति व्यासः, ऐन्दुकं

तरुटं विसशालूकं क्रौञ्चादनकसेरुकम् ।

शृङ्गाटकाङ्गलोड्यश्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥

कुमुदोत्पलनालाश्च सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ।

शीताः स्वादुकषायश्च कफमारुतकोपनाः ॥ *

बल्यः शीतो गुरुः त्रिग्धस्तर्पणो वृंहणात्मकः ।

वातपित्तहरः स्वादुवृष्या मुञ्जातकः परः ॥

जीवनो वृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ।

विदारीकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ॥

तरुटविसेत्यादि । तरुटं कङ्कारकन्दः । विमं पद्मादीनां क्षुद्रमृणाळम् ।
शालूकं पद्मादीनां कन्दः । क्रौञ्चादनं चेज्जुलिका । कसेरुकं द्विविधं—
क्षुद्रं चिञ्चोटकं, ग्रहत् तु राजकसेरुकम् । शृङ्गाटकं पानीयफलम् । अङ्गुलोड्यं
हृस्वोत्पलकन्दः । सद्य गुरु विष्टम्भि शीतलम् । कुमुदोत्पादि । कुमुदोत्-
पलयोर्नालाः पुष्पाणि च फलानि च शीतादिगुणानि । बल्य इत्यादि ।
मुञ्जातक औत्तरापथिकः कन्दः । बल्य इत्यादिगुणः । जीवन इत्यादि ।
विदारीकन्दो जीवन इत्यादिगुणः । सुश्रुते तु—मधुरो वृंहणो वृष्यः शीतः
स्वर्णोऽतिमूत्रलः । विदारिकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥ इति ।
विदारिकन्दो द्विविधः स्वल्पबहुक्षीरभेदात् । तत्राल्पक्षीरो हस्तिपाद इति
लोके, बहुक्षीरस्तु दीपकन्दः, भूमिकुष्माण्ड इति लोके । (+ तथा सुश्रुते—
वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी । महती च वृष्या च
मेधाधिबलवर्द्धिनी । ग्रहण्यर्शविकारघ्नो वृष्या शीता रसायनी ॥ इति ।)

निर्धारः । ताकप्रकम्बस्तालाङ्गुलः, शस्यसन्नेनेह मस्तकमज्जा गृह्यते । तरुटः कङ्कारकन्दा,
क्रौञ्चादनं चिञ्चुलिका, कसेरुकसन्नेन चिञ्चोटका राजकसेरुकञ्च गृह्यते, अङ्गुलोड्यं हृस्वोत्पल-

* इतः परं श्लोकेऽयं केचुचित् पुस्तकेषु दृश्यते—

कषायघ्नीषद् द्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ।

पौष्कपान्धु भवेद्दीपं मधुरं रसपाकयोः ॥

+ सुश्रुतीकारवचं शतावरीविषयकः श्लोकः इति लिखितादयं पुस्तके दक्षनाय भवेत्
विनिर्देशितोऽस्माभिः ।

तरुटं विसशालूकं क्रौञ्चादनकसेरुकम् ।

शृङ्गाटकाङ्गलोड्यश्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥

कुमुदोत्पलनालाश्च सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ।

शीताः स्वादुकषायश्च कफमारुतकोपनाः ॥ *

बल्यः शीतो गुरुः त्रिग्धस्तर्पणो वृंहणात्मकः ।

वातपित्तहरः स्वादुवृष्या मुञ्जातकः परः ॥

जीवनो वृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ।

विदारीकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ॥

तरुटविसेत्यादि । तरुटं कङ्कारकन्दः । विमं पद्मादीनां क्षुद्रमृणाळम् ।
शालूकं पद्मादीनां कन्दः । क्रौञ्चादनं चेज्जुलिका । कसेरुकं द्विविधं—
क्षुद्रं चिञ्चोटकं, ग्रहत् तु राजकसेरुकम् । शृङ्गाटकं पानीयफलम् । अङ्गुलोड्यं
हृस्वोत्पलकन्दः । सद्य गुरु विष्टम्भि शीतलम् । कुमुदोत्पादि । कुमुदोत्-
पलयोर्नालाः पुष्पाणि च फलानि च शीतादिगुणानि । बल्य इत्यादि ।
मुञ्जातक औत्तरापथिकः कन्दः । बल्य इत्यादिगुणः । जीवन इत्यादि ।
विदारीकन्दो जीवन इत्यादिगुणः । सुश्रुते तु—मधुरो वृंहणो वृष्यः शीतः
स्वर्णोऽतिमूत्रलः । विदारिकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥ इति ।
विदारिकन्दो द्विविधः स्वल्पबहुक्षीरभेदात् । तत्राल्पक्षीरो हस्तिपाद इति
लोके, बहुक्षीरस्तु दीपकन्दः, भूमिकुष्माण्ड इति लोके । (+ तथा सुश्रुते—
वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी । महती च वृष्या च
मेधाधिबलवर्द्धिनी । ग्रहण्यर्शविकारघ्नो वृष्या शीता रसायनी ॥ इति ।)

निर्धारः । ताकप्रकम्बस्तालाङ्गुलः, शस्यसन्नेनेह मस्तकमज्जा गृह्यते । तरुटः कङ्कारकन्दा,
क्रौञ्चादनं चिञ्चुलिका, कसेरुकसन्नेन चिञ्चोटका राजकसेरुकञ्च गृह्यते, अङ्गुलोड्यं हृस्वोत्पल-

* इतः परं श्लोकेऽयं केचुचित् पुस्तकेषु दृश्यते—

कषायघ्नीषद् द्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ।

पौष्कपान्धु भवेद्दीपं मधुरं रसपाकयोः ॥

+ सुश्रुतीकरणवर्धं शतावरीविषयकः श्लोकः इसाकिलितादयं पुस्तके दक्षनाय भवेत्
विनिवेशितोऽस्माभिः ।

अम्लीकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यशोहितो लघुः ।
 नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ॥
 त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं सार्वपं शाकमुच्यते ।
 तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ॥
 सर्पच्छत्रकवज्ज्यास्तु बह्वोऽन्याश्छत्रजातयः ।
 शीताः पीनसकर्तृश्च मधुरा गुब्धय एव च ॥
 चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ २६ ॥

[इति शाकवर्गः । ४ ।]

अम्लीकाया इत्यादि । अम्लीकाया अम्लाद्रकस्य कन्दः । त्रिदोष-
 मित्यादि । सार्वपं शाकं सपपत्रम् । तद्वदित्यादि । पिण्डालुकः पिण्डा-
 कारः कन्दः तं, तद्वत् त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं विद्यात् । कन्दत्वाच्च मुखप्रियं
 विद्यात् । अत्रापरेषां कन्दानां गुणाः उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—स्थूल-
 शूरणमाणकमभृतयः कन्दाः श्वेतकषायाः कटुका रुक्षा विष्टम्भिनो
 गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च । माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकी-
 र्त्तितम् । स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां
 कन्दा मारुतकोपनाः । कषायाः पित्तशमनाः विपाके मधुरा हिमाः ॥
 वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेढुकुष्ठकिमिहरो वनयो वृष्यो
 रसायनः ॥ इति ।

सर्पच्छत्रकेत्यादि । सर्पच्छत्रकं मृतसर्पदेहभूतभूभागे जातमुद्भिज्जं छत्रा-
 कृतिकं छत्रं, सर्पच्छत्रकं वज्जेयित्वा अन्या बह्वश्छत्रजातयः उद्भिजाः
 शीताः पीनसकर्त्राश्च मधुराश्च गुब्धश्चेति । सुश्रुते च—उद्भिदानि पलालेषु-
 करीषवेणुसितिजानि । तत्र पलालजातं मधुरं मधुरविपाकं रसं दोष-
 प्रशमनञ्च । श्वेजं मधुरं कषायानुरसं कटुकं शीतलञ्च । तद्वदेवोष्णं

कन्दः । मुञ्जातक भीतरापथिककन्दः । अम्लीका स्वल्पविट्पा प्रायः कामरूपादी भवति ।
 सर्पच्छत्रं सर्पफलाकारं छत्रकम्, अम्बादृष्टप्रजातयः करीषपलाकादिना बहुला शेषाः । पत्रकन्द-
 कताञ्च इति प्राधान्येन, तेन पुष्पाश्रयश्चमपि शाकवर्गस्य शेषश्च ॥ २८।२९ ॥

[इति शाकवर्गः । ४ ।]

अम्लीकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यशोहितो लघुः ।
 नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ॥
 त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं सार्षपं शाकमुच्यते ।
 तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ॥
 सर्पच्छत्रकवज्ज्यास्तु बह्व्योऽन्याश्छत्रजातयः ।
 शीताः पीनसकर्तृश्च मधुरा गुर्व्य एव च ॥
 चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ २६ ॥

[इति शाकवर्गः । ४ ।]

अम्लीकाया इत्यादि । अम्लीकाया अम्लाद्रकस्य कन्दः । त्रिदोष-
 मित्यादि । सार्षपं शाकं सपपत्रम् । तद्वदित्यादि । पिण्डालुकः पिण्डा-
 कारः कन्दः तं, तद्वत् त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं विद्यात् । कन्दत्वाच्च मुखप्रियं
 विद्यात् । अत्रापरेषां कन्दानां गुणाः उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—स्थूल-
 शूरणमाणकमधृतयः कन्दाः श्वेतकषायाः कटुका रुक्षा विष्टम्भिनो
 गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च । माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकी-
 र्त्तितम् । स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां
 कन्दा मारुतकोपनाः । कषायाः पित्तशमनाः विपाके मधुरा हिमाः ॥
 वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेढुकुष्ठकिमिहरो वन्यो वृष्यो
 रसायनः ॥ इति ।

सर्पच्छत्रकेत्यादि । सर्पच्छत्रकं मृतसर्पदेहभूतभूभागे जातमुद्भिज्जं छत्रा-
 कृतिकं छत्रं, सर्पच्छत्रकं वज्जेयित्वा अन्या बह्व्यश्छत्रजातयः उद्भिजाः
 शीताः पीनसकर्त्राश्च मधुराश्च गुर्व्यश्चेति । सुश्रुते च—उद्भिदानि पलालेषु-
 करीषवेणुसितिजानि । तत्र पलालजातं मधुरं मधुरविपाकं रुक्षं दोष-
 मशमनञ्च । श्वेजं मधुरं कषायानुरसं कटुकं शीतलञ्च । तद्वदेवोष्णं

कन्दः । मुञ्जातक भीतरापथिककन्दः । अम्लीका स्वल्पविट्पा प्रायः कामरूपादी भवति ।
 सर्पच्छत्रं सर्पफलाकारं छत्रकम्, अम्बादृष्टप्रजातयः करीषपलाकादिना बहुला शेषाः । पत्रकन्द-
 कताञ्च इति प्राधान्येन, तेन पुष्पाश्रयश्चमपि शाकवर्गस्य शेषश्च ॥ २८।२९ ॥

[इति शाकवर्गः । ४ ।]

तृष्णादाहज्वरश्वास-रक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
 वातपित्तमुदावर्त्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥
 तिक्तस्यतामास्यशोषं कासश्चाशु व्यपोहति ।
 मृद्रीका वृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥
 मधुरं वृंहणं वृष्यं खज्जूरं गुरु शीतलम् ।
 जयेऽभिघाते दाहे च वातपित्तं च तद्धितम् ॥
 तपणं वृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 परूपकं मधूकश्च वातपित्तं च शस्यते ॥
 मधुरं वृंहणं चत्यमात्रातं तर्पणं गुरु ।
 सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥

कारीयं कषायं वातकोपनञ्च । वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च । भूमिजं
 गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरसः । इति ।

वर्गं समापयति—चतुर्थे इत्यादि । पत्रकन्दफलाश्रय इति प्रायेण तत्-
 पुष्पगुणकथनं नानुपपन्नमिति ॥ २९ ॥

इति शाकवर्गस्तुर्थः । ४ ।

गङ्गाधरः—अथ शाकफलाश्रया इति वर्गक्रमनिर्देशाज्जाकवर्गानन्तरं फल-
 वर्गमाह—तत्र श्रुत्वा द्राक्षागुणमाह—तृष्णेत्यादि । मृद्रीका द्राक्षाफलं पक्वं
 न त्वामं मधुरत्वाभावात् । मधुरमित्यादि । खज्जूरं खज्जूरस्य पक्वं फलं स्वल्प-
 शस्यं बहुशस्यञ्च द्विविधम् । तर्पणमित्यादि । फल्गु कोठोदम्बुरफलं पक्वम् ।
 तत्त्वामं शाकत्वान्नात्राभिहितम् । परूपकमित्यादि । परूपकफलं पक्वं, पक्वमेव च
 मधूकफलं न त्वामम् । सुभ्रूते च—द्राक्षाकाशमर्ग्यमधूकखज्जूरमभृतीनि । रक्त-
 पित्तहराण्याहुगुरुणि मधुराणि च । तेषां द्राक्षा सरा स्वर्या मधुरा स्निग्ध-
 शीतला । रक्तपित्तज्वरश्वास-तृष्णादाहक्षयापहा ॥ इयं सूत्रविबन्धनं पिता-
 मृज्वातनाशनम् । केयं रसायनं मेध्यं काशमर्ग्यं फलमुच्यते ॥ इति । मधुर-
 मित्यादि । आम्रातमात्रातकस्य पक्वं फलं मधुरमामन्तु अम्लं शाकत्वात् तस्य

चक्रपाणिः—फलानामपि केषाञ्चित्पञ्चकवृत्त्ययोगात् फलवर्गमाह । मृद्रीकाऽग्नेऽभिधीयते
 मेदगुणत्वात् । फल्गु भीदुग्धरम् । मधूकसाधनेन समानगुणत्वात् फलं दुसुमञ्च श्रेयम् । परूपकमिह

तृष्णादाहज्वरश्वास-रक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
 वातपित्तमुदावर्त्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥
 तिक्तस्यतामास्यशोषं कासश्चाशु व्यपोहति ।
 मृद्रीका वृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥
 मधुरं वृंहणं वृष्यं खज्जूरं गुरु शीतलम् ।
 जयेऽभिघाते दाहे च वातपित्तं च तद्धितम् ॥
 तपणं वृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 परूपकं मधूकश्च वातपित्तं च शस्यते ॥
 मधुरं वृंहणं चत्यमात्रातं तर्पणं गुरु ।
 सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥

कारीयं कषायं वातकोपनञ्च । वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च । भूमिजं
 गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरसः । इति ।

वर्गं समापयति—चतुर्थे इत्यादि । पत्रकन्दफलाश्रय इति प्रायेण तत्-
 पुष्पगुणकथनं नानुपपन्नमिति ॥ २९ ॥

इति शाकवर्गस्तुर्थः । ४ ।

गङ्गाधरः—अथ शाकफलाश्रया इति वर्गक्रमनिर्देशाज्जाकवर्गानन्तरं फल-
 वर्गमाह—तत्र श्रुत्वा द्राक्षागुणमाह—तृष्णेत्यादि । मृद्रीका द्राक्षाफलं पक्वं
 न त्वामं मधुरत्वाभावात् । मधुरमित्यादि । खज्जूरं खज्जूरस्य पक्वं फलं स्वल्प-
 शस्यं बहुशस्यञ्च द्विविधम् । तर्पणमित्यादि । फल्गु कोठोदम्बुरफलं पक्वम् ।
 तत्त्वामं शाकत्वान्नात्राभिहितम् । परूपकमित्यादि । परूपकफलं पक्वं, पक्वमेव च
 मधूकफलं न त्वामम् । सुभ्रूते च—द्राक्षाकाशमर्ग्यमधूकखज्जूरमभृतीनि । रक्त-
 पित्तहराण्याहुगुरुणि मधुराणि च । तेषां द्राक्षा सरा स्वर्या मधुरा स्निग्ध-
 शीतला । रक्तपित्तज्वरश्वास-तृष्णादाहक्षयापहा ॥ इयं सूत्रविबन्धनं पिता-
 मृज्वातनाशनम् । केयं रसायनं मेध्यं काशमर्ग्यं फलमुच्यते ॥ इति । मधुर-
 मित्यादि । आम्रातमात्रातकस्य पक्वं फलं मधुरमामन्तु अम्लं शाकत्वात् तस्य

चक्रपाणिः—फलानामपि केवाज्जिह्वाकवृष्ययोगात् फलवर्गमाह । मृद्रीकाऽग्नेऽभिधीयते
 ओष्ठगुणत्वात् । फल्गु भीतुश्चरम् । मधूकसाधनेन समानगुणत्वात् फलं कुसुमञ्च श्रेयम् । परूपकमिह

तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
 वृंहणस्निग्धशीतानि वल्यानि मधुराणि च ॥
 मधुराम्लकषायश्च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
 श्लेष्मपित्तकरं भव्यं ग्राहि वक्तूविशोधनम् ॥
 अम्लं परुषकं द्राक्षा वदराण्यारुकाणि च ।
 पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धूनि कुचानि च ॥
 नात्युष्णं गुरु संपक्वं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
 संवृंहणं शीघ्रजरं नातिदोषलमारुकम् ॥
 द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरञ्चाम्लमेव च ।
 गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥

गुण इह नोक्तः । तालशस्यानीत्यादि । सिद्धानि पक्वतालफलानि सिद्धान्येव पक्वानि नारिकेलफलानि । अत्र च, विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्त-
 ज्वरदाहमोहम् । इति । मधुराम्लेत्यादि । भव्यं पक्वं कम्पेरङ्गफलम् ।
 अन्ये तु त्वक्संघातरूपं चालित्रफलं पक्वमाहुः । श्लेष्मपित्तकरमम्लत्वात् ।
 अम्लमित्यादि । द्रिधा परुषकं द्राक्षा च मधुराम्लभेदात् ; तत्र मधुरयोगुणा
 उक्ता अम्लयोरिह वचनमिदम् । आरुकाणि कात्तिकपुरे प्रसिद्धानि । वदराणि
 कोलानि वृहत्फलानि । कर्कन्धूस्तु क्षुद्रफलवदरम् । तत्रारुकस्य विशेषमाह ।
 नात्युष्णमित्यादि । आरुकम् आलुबोखरमिति लोके । तच्च द्विविधं शीत-
 मुष्णञ्च मधुरं शीतमम्लमुष्णमिति । सुश्रुते—कर्कन्धुकोलवदरमामं पित्त-
 कफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥ पुरातनं तृदशमनं
 श्रमघ्नं दीपनं लघु । सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥ इति ।
 गुर्वित्यादि । पारावतं कामरूपे प्रसिद्धम् । तदपि द्विविधं, मधुरं
 मधुरपरुषकं श्रेष्ठम् । आत्रातम् आमडा इति ख्यातम्, आम्रफल्सदृशमिति चान्द्रका, एतच्च
 द्विविधं—मधुरमम्लञ्च, अत्र मधुरस्यैव गुणः, अम्लस्य बध्यमाणत्वात् । तालशस्यानीनि
 तालफलानि, यथा—“हीतक्यादीनां शस्यानि” इति फलमेव शास्त्रमुच्यते । सिद्धानि पक्वानि,
 तेन पक्वतालस्य ग्रहणम् । भव्यं कम्पेरङ्गं फलं, केचित् त्वक्संहतिफलं वदन्ति । आरुकं कात्तिक-
 पुरे प्रसिद्धं ; कर्कन्धूः मृगाकवद्री, कर्कन्धूनि कुचयोर्बिष्किण पादे न जित्यं पित्तश्लेष्मकरुतम्

तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
 वृंहणस्निग्धशीतानि वल्यानि मधुराणि च ॥
 मधुराम्लकषायश्च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
 श्लेष्मपित्तकरं भव्यं ग्राहि वक्तूविशोधनम् ॥
 अम्लं परुषकं द्राक्षा वदराण्यारुकाणि च ।
 पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धूनि कुक्षानि च ॥
 नात्युष्णं गुरु संपक्वं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
 संवृंहणं शीघ्रजरं नातिदोषलमारुकम् ॥
 द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरञ्चाम्लमेव च ।
 गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥

गुण इह नोक्तः । तालशस्यानीत्यादि । सिद्धानि पक्वतालफलानि सिद्धान्येव पक्वानि नारिकेलफलानि । अत्र च, विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्त-
 ज्वरदाहमोहम् । इति । मधुराम्लेत्यादि । भव्यं पक्वं कम्पेरङ्गफलम् ।
 अन्ये तु त्वक्संघातरूपं चालित्रफलं पक्वमाहुः । श्लेष्मपित्तकरमम्लत्वात् ।
 अम्लमित्यादि । द्रिधा परुषकं द्राक्षा च मधुराम्लभेदात् ; तत्र मधुरयोगुणा
 उक्ता अम्लयोरिह वचनमिदम् । आरुकाणि कात्तिकपुरे प्रसिद्धानि । वदराणि
 कोलानि वृहत्फलानि । कर्कन्धूस्तु क्षुद्रफलवदरम् । तत्रारुकस्य विशेषमाह ।
 नात्युष्णमित्यादि । आरुकम् आलुबोखरमिति लोके । तच्च द्विविधं शीत-
 मुष्णञ्च मधुरं शीतमम्लमुष्णमिति । सुश्रुते—कर्कन्धुकोलवदरमामं पित्त-
 कफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥ पुरातनं तृदशमनं
 श्रमघ्नं दीपनं लघु । सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥ इति ।
 गुर्वित्यादि । पारावतं कामरूपे प्रसिद्धम् । तदपि द्विविधं, मधुरं
 मधुरपरुषकं श्रेष्ठम् । आत्रातम् आमडा इति ख्यातम्, आम्रफल्सदृशमिति चान्द्रका, एतच्च
 द्विविधं—मधुरमम्लञ्च, अत्र मधुरस्यैव गुणः, अम्लस्य बध्यमाणत्वात् । तालशस्यानीनि
 तालफलानि, यथा—“हीतक्यादीनां शस्यानि” इति फलमेव शक्यमुच्यते । सिद्धानि पक्वानि,
 तेन पक्वतालस्य ग्रहणम् । भव्यं कम्पेरङ्गं फलं, केचित् त्वक्संहतिफलं वदन्ति । आरुकं कात्तिक-
 पुरे प्रसिद्धं ; कर्कन्धूः मृगाकवदरी, कर्कन्धूनि कुक्षयोर्बिच्छिद्य पादे न जित्यं पित्तश्लेष्मकरुतम्

भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
 तथैवाल्लान्तरगुणं तूदमम्लं परुषकात् ॥
 कषायं मधुरं टङ्कं वातलं गुरुं शीतलम् ।
 कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि शीतलम् ॥
 मधुराम्लकषायवात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 तदेव सिद्धं दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥
 विल्वन्तु दुज्जरं सिद्धं दोषलं पूतिमारुतम् ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्वालं दीपनं कफवानजित् ॥
 रक्तपित्तकरं * बालमापूरणं पित्तवर्द्धनम् ।
 पक्वमात्रं जयेद् वायुं मांसशुक्रवलप्रदम् ॥
 कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

शीतमम्लमुष्णम् । रसनिर्देशे वीर्यप्राप्तौ तामलकस्याम्लस्य शीतवीर्य-
 दशनाद् वीर्यान्तराशङ्कानिवारणार्थं पुनः शीतमुष्णमित्युक्तम् । भव्यादित्यादि ।
 भव्यफलस्य ये गुणाः उक्ता मधुराम्लकषायविष्टम्भितगुरुशीतलश्लेष्मपित्त-
 करलप्राहित्वक्तृशोधनत्वानि । तंभ्योऽल्पान्तरा अल्पभेदा गुणा यस्य
 तत् । इयमित्यादिना मुश्रुतोक्तगुणाः पूर्वं दर्शिताः । तथैवेत्यादि ।
 तूदफलमुत्तरापथे प्रसिद्धं परुषकादल्पान्तरगुणम् । परुषकस्य गुणाः पूर्वं-
 मुक्ताः पित्तश्लेष्मप्रकोपिताम्लत्वादयस्तेभ्योऽल्पान्तरा अल्पभेदा गुणा यस्य
 तत् । कषायमधुरमित्यादि । टङ्कं काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । कपित्थमित्यादि ।
 आममपक्वं कपित्थफलम् । तदेव सिद्धं पक्वं कपित्थफलम् । विल्वन्वित्यादि ।
 सिद्धं पक्वं विल्वफलम् । तद्वालमामं स्निग्धोष्णादिगुणम् । रक्तपित्तेत्यादि ।
 आम्रमात्रफलं बालं रक्तपित्तकरमसम्पूर्णमामं मध्यममपक्वं पित्तवर्द्धनम् ।

तयोर्गोचर्यति । परुषकादीनाम् मधुराम्लभेदेन द्विरूपाणां य एव परुषकादयोऽग्लास्त एव
 पित्तश्लेष्मकरा इति । पारावतः कामरूपप्रसिद्धः । अत्र यो मधुरः स शीतः, यश्चाग्लः स उष्णः
 इति ज्ञेयम् ; एवं रसनिर्देशेनैव धीनैर् लक्ष्येऽपि पुनः वीर्यात्मकानाम् अग्लस्य आमलकस्य शीतता-

भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
 तथैवालपान्तरगुणं तूदमम्लं परूपकात् ॥
 कषायं मधुरं टङ्कं वातलं गुरुं शीतलम् ।
 कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि शीतलम् ॥
 मधुराम्लकषायवात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 तदेव सिद्धं दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥
 विल्वन्तु दुज्जरं सिद्धं दोषलं पूतिमारुतम् ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्वालं दीपनं कफवानजित् ॥
 रक्तपित्तकरं * बालमापूणं पित्तवर्द्धनम् ।
 पक्वमात्रं जयेद् वायुं मांसशुक्रवलप्रदम् ॥
 कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

शीतमम्लमुष्णम् । रसनिर्देशे वीर्यप्राप्तौ तामलकस्याम्लस्य शीतवीर्य-
 दशनाद् वीर्यान्तराशङ्कानिवारणाथ पुनः शीतमुष्णमित्युक्तम् । भव्यादित्यादि ।
 भव्यफलस्य ये गुणाः उक्ता मधुराम्लकषायविष्टम्भितगुरुशीतलश्लेष्मपित्त-
 करलप्राहितवक्तृशोधनत्वानि । तंभ्योऽल्पान्तरा अल्पभेदा गुणा यस्य
 तत् । हृद्यमित्यादिना मुश्रुतोक्तगुणाः पूर्वं दर्शिताः । तथैवेत्यादि ।
 तूदफलमुत्तरापथे प्रसिद्धं परूपकादल्पान्तरगुणम् । परूपकस्य गुणाः पूर्व-
 मुक्ताः पित्तश्लेष्मप्रकोपित्ताम्लत्वादयस्तेभ्योऽल्पान्तरा अल्पभेदा गुणा यस्य
 तत् । कषायमधुरमित्यादि । टङ्कं काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । कपित्थमित्यादि ।
 आममपक्वं कपित्थफलम् । तदेव सिद्धं पक्वं कपित्थफलम् । विल्वन्वित्यादि ।
 सिद्धं पक्वं विल्वफलम् । तद्वालमामं स्निग्धोष्णादिगुणम् । रक्तपित्तेत्यादि ।
 आम्रमात्रफलं बालं रक्तपित्तकरमसम्पूर्णमामं मध्यममपक्वं पित्तवर्द्धनम् ।

तयोर्गर्भावसि । परूपकादीनाम् मधुराम्लभेदेन द्विरूपाणां य एव परूपकादयोऽग्लास्त एव
 पित्तश्लेष्मकरा इति । पारावतः कामरूपप्रसिद्धः । अत्र यो मधुरः स शीतः, यश्चाग्लः स उष्णः
 इति ज्ञेयम् ; एवं रसनिर्देशेनैव धीनैर् लब्धेऽपि पुनः वीर्यात्मकानाम् अग्लस्य आमलकस्य शीतता-

जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥
 मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
 तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्तै न च विरुध्यते ।
 कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बितिकाफलम् ॥ ३० ॥
 गाङ्गेरुं करीरञ्च विम्बी तोदनधन्नम् ।
 मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥
 संपक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च ।
 स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ॥

पक्वं वायुं जयेदित्यादिगुणम् । जाम्बवमित्यादि । जाम्बवमिति सामान्यात्
 वृहत्फलजाम्बवं राजजाम्बवं क्षुद्रफलजाम्बवं भूजाम्बवं वनजाम्बवं काक-
 जाम्बवं सर्व्वं कफपित्तघ्नमित्यादि । मधुरमित्यादि । मधुरं बदरं सौवीर-
 बदरं, सुवीरा यमुना नदी, तस्या यस्मिन् देशे स्थितिः, तद्देशजं बदरं सौवीर-
 मिति सुश्रुतोक्तं दक्षितम् । सौवीरं बदरं स्निग्धमित्यादिगुणम् । तच्छुष्क-
 मिति तद्बदरमिहानुवर्त्तते न तु सविशेषमनुवर्त्तते । तेन सर्व्वं बदरं शुष्कं
 कफवातघ्नं न तु पित्ते च विरुध्यते । कषायेत्यादि । सिम्बितिकाफलं खनाम-
 ल्यातम् । सुश्रुते च—कषायं स्वादु संग्राहि शीतं सिम्बितिकाफलम्, इति ॥३०

गङ्गापरः—गाङ्गेरुकमित्यादि । गाङ्गेरुकी नागवला तस्याः फलम् । करीरो
 परुजद्रूपस्तस्य फलम् । विम्बी ओष्ठोपमफलम् । तोदनं फलविशेषः । धन्वनं
 धन्वनवृक्षस्य फलम् । मधुरमित्यादिगुणम् । संपक्वमित्यादि । पनसं कण्टकि-
 फलम् । मोचं कदलीफलम् । राजादनफलं पियालफलम् । पक्वान्येतानि
 स्वादूनीत्यादिगुणानि । सुश्रुते तु—पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं
 गुरु । मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तहरं वृष्यं
 रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु । स्निग्धं स्वादुकषायञ्च राजादनफलं गुरु । इति ।

वर्षाणां बोधयम् । तदम् भीतरापयिकफलम् । टङ्कं काश्मीरमसिद्धम् । सिद्धमिति कालवर्त्तान्
 पक्वं, कपित्थविह्वान्नाजामकस्थामेवेन गुणवर्त्तनं सत्यावस्थासु तेषामुपयोग्यत्वात् । बदरं
 मध्यप्रमाणं तद्वि मधुरमेव स्वादु । गाङ्गेरुकं नागवलाफलम्, करीरो मदको मुमः, तोदनं

जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥
 मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
 तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्तै न च विरुध्यते ।
 कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बितिकाफलम् ॥ ३० ॥
 गाङ्गेरुं करीरञ्च विम्बी तोदनधन्नम् ।
 मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥
 संपक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च ।
 स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ॥

पक्वं वायुं जयेदित्यादिगुणम् । जाम्बवमित्यादि । जाम्बवमिति सामान्यात्
 वृहत्फलजाम्बवं राजजाम्बवं क्षुद्रफलजाम्बवं भूजाम्बवं वनजाम्बवं काक-
 जाम्बवं सर्व्वं कफपित्तघ्नमित्यादि । मधुरमित्यादि । मधुरं बदरं सौवीर-
 बदरं, सुवीरा यमुना नदी, तस्या यस्मिन् देशे स्थितिः, तद्देशजं बदरं सौवीर-
 मिति सुश्रुतोक्तं दक्षितम् । सौवीरं बदरं स्निग्धमित्यादिगुणम् । तच्छुष्क-
 मिति तद्बदरमिहानुवर्त्तते न तु सविशेषमनुवर्त्तते । तेन सर्व्वं बदरं शुष्कं
 कफवातघ्नं न तु पित्ते च विरुध्यते । कषायेत्यादि । सिम्बितिकाफलं खनाम-
 ल्यातम् । सुश्रुते च—कषायं स्वादु संग्राहि शीतं सिम्बितिकाफलम्, इति ॥३०

गङ्गापरः—गाङ्गेरुकमित्यादि । गाङ्गेरुकी नागवला तस्याः फलम् । करीरो
 परुजद्रूपस्तस्य फलम् । विम्बी ओष्ठोपमफलम् । तोदनं फलविशेषः । धन्वनं
 धन्वनवृक्षस्य फलम् । मधुरमित्यादिगुणम् । संपक्वमित्यादि । पनसं कण्टकि-
 फलम् । मोचं कदलीफलम् । राजादनफलं पियालफलम् । पक्वान्येतानि
 स्वादूनीत्यादिगुणानि । सुश्रुते तु—पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं
 गुरु । मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तहरं वृष्यं
 रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु । स्निग्धं स्वादुकषायञ्च राजादनफलं गुरु । इति ।

वर्षाणां बोधयम् । तदम् भीतरापयिकफलम् । टङ्कं काश्मीरमसिद्धम् । सिद्धमिति कालवर्षाणां
 पक्वं, कपित्थविह्वान्नाजामकस्थामेवेन गुणवर्धनं तस्यावस्थासु तेषामुपयोग्यत्वात् । बदरं
 मध्यप्रमाणं तद्वि मधुरमेव स्वादु । गाङ्गेरुकं नागवलाफलम्, करीरो मदको मुमः, तोदनं

कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।

अवदंशक्षमं हृद्यं * वातलं लवणीफलम् ॥

नीपं शतारुकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।

प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥

ऐह्लदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।

तिन्दुकं करुपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ॥

विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् ।

स्वेदमेदःकफोत्क्लेद-पित्तरोगविनाशनम् ॥ †

अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।

स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं करुपित्ताविरोधि च ॥

कषापेत्यादि । लवणीफलम् कषायविशदसौगन्ध्यारुचिकरम् । अवदंशक्षमं भोज्यद्रव्यान्तरस्रक्षणे रोचकत्वक्षमम् । नोयालीति ख्यातम् । नीपमित्यादि । नीपं पक्वं कदम्बफलम् । शतारुकं खनामख्यातम् । पीलुफलम् गुडफलम् । तृणशून्यं केतकीफलम् । विकङ्कतं वैड्य इति ख्यातम् । प्राचीनेत्यादि । प्राचीनामलकं पानीयामलकफलम् । ऐह्लदमित्यादि । ऐह्लदं पुत्रञ्जीवफलम् । तिन्दुकं तिन्दु इति ख्यातम् । विद्यादित्यादि । लवण-वर्जितान् पञ्च रसान् । तदामलकं स्वेदादिनाशनम् । अम्लमित्यादि । द्विधा दाडिमं मधुरफलमेकमपरमम्लफलम् । तत्राम्लावरं कषायमधुरमम्लप्रवरं कषायमधुरम् । स्निग्धोष्णमित्यादिगुणम् । सुश्रुते च—कषायानुरसं तेषां धन्वनभेदः । राजाशनं क्षीरि । अवदंशक्षममिति लवलीफलं प्राश्य द्रव्यान्तरे रुचि-भवंति । नीपं कदम्बकम्, शतारुकफलं शरका इति ख्यातम्, पीलु औत्तरापथिकम्, तृण-शून्यं केतकीफलम्, प्राचीनामलकं पानीयामलकम् । ऐह्लदं पुत्रञ्जीवकफलम् । तिन्दुकं केन्दुः । इतिमगुणे कफपित्ताविरोधीत्यम्लदाडिमं पित्ताविरोधि, मधुरम् कफाविरोधि, तेन त्रिदोषहरत्वमस्योपपन्नम्, यदुक्तं सुश्रुते—द्विविधं तत् तु विशेषं मधुराम्लमेव च । त्रिदोषघ्नम् मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥" इति ।

* कक्षमिति कश्चिन् पाठः ।

† इति परं श्लोकोऽयं ग्रन्थान्तरेषु दृश्यते—

यमं स्वाय कषायाग्नं करुपित्तहरं परम् । रसाम्लकमोक्षमेदोशान् दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥

कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।

अवदंशक्षमं हृद्यं * वातलं लवनीफलम् ॥

नीपं शतारुकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।

प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥

ऐह्लदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।

तिन्दुकं करुपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ॥

विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् ।

स्वेदमेदःकफोत्क्लेद-पित्तरोगविनाशनम् ॥ †

अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।

स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं करुपित्ताविरोधि च ॥

कषापेत्यादि । लवनीफलम् कषायविशदसौगन्ध्यारुचिकरम् । अवदंशक्षमं भोज्यद्रव्यान्तरस्रक्षणे रोचकत्वक्षमम् । नोयालीति ख्यातम् । नीपमित्यादि । नीपं पक्वं कदम्बफलम् । शतारुकं खनामख्यातम् । पीलुफलम् गुडफलम् । तृणशून्यं केतकीफलम् । विकङ्कतं वैड्य इति ख्यातम् । प्राचीनेत्यादि । प्राचीनामलकं पानीयामलकफलम् । ऐह्लदमित्यादि । ऐह्लदं पुत्रञ्जीवफलम् । तिन्दुकं तिन्दु इति ख्यातम् । विद्यादित्यादि । लवण-वर्जितान् पञ्च रसान् । तदामलकं स्वेदादिनाशनम् । अम्लमित्यादि । द्विधा दाडिमं मधुरफलमेकमपरमम्लफलम् । तत्राम्लावरं कषायमधुरमम्लप्रवरं कषायमधुरम् । स्निग्धोष्णमित्यादिगुणम् । सुश्रुते च—कषायानुरसं तेषां धन्वनभेदः । राजाशनं क्षीरि । अवदंशक्षममिति लवलीफलं प्राश्य द्रव्यान्तरे रुचि-भवंति । नीपं कदम्बकम्, शतारुकफलं शरका इति ख्यातम्, पीलु भीतरापथिकम्, तृण-शून्यं केतकीफलम्, प्राचीनामलकं पानीयामलकम् । ऐह्लदं पुत्रञ्जीवकफलम् । तिन्दुकं केन्दुः । इतिमगुणे कफपित्ताविरोधीत्यम्लदाडिमं पित्ताविरोधि, मधुरम् कफाविरोधि, तेन त्रिदोषहरत्वमस्योपपन्नम्, यदुक्तं सुश्रुते—द्विविधं तत् तु विशेषं मधुराम्लमेव च । त्रिदोषघ्नम् मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥" इति ।

* कक्षमिति कश्चिन् पाठः ।

† इति परं श्लोकोऽयं ग्रन्थान्तरेषु दृश्यते—

यमं स्वाय कषायाग्नं करुपित्तहरं परम । रसाम्लकमोक्षमेदोशान् दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥

रुक्षाम्लं दाडिमं यत् तु तत् पित्तानिलकोपनम् ।*

वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ॥

अम्लीकायाः फलं पक्वं तस्माच्चाल्पान्तरं गुणैः ।

गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदनन्त्वम्लवेतसम् ॥

शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविप्रवे ।

हिकाश्रासे च कासे च च्छर्द्दिवच्चोर्गदेषु च ॥

वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्व्वजेषूपदिश्यते ।

केशरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥ †

दाडिमं नातिपित्तलम् । दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वृच्चर्व्विविबन्धनम् ॥ द्विविधं तत् तु विज्ञेयं मधुरश्चात्ममेव च । त्रिदोषघ्नञ्च मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥ इति । वृक्षाम्लमित्यादि । वृक्षाम्लं तित्तिदीकं, मुश्रुते च—वातापहं तित्तिदीकमार्गं पित्तबलाशक्तम् । ग्राह्याणं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत् ॥ अम्लीकाया इत्यादि । द्विविधं तित्तिदीकं वृक्षाम्लमम्लीका च । तत्र यस्य वृक्षोऽप्यम्लः स वृक्षाम्लः, यस्य फलमम्लं साम्लीका । तस्याः पक्वं फलं तस्मात् किञ्चिद्गुणरन्तरं भिन्नम् । तस्या आपफलमपि तित्तिदीकामफलवत् । तदुक्तं मुश्रुते—अम्लीकायाः फलं पक्वं तद्वद् भेदि तु केवलम् । तस्मादल्पान्तरगुणं कोषाम्नफलमुच्यते । इति । गुणैरित्यादि । वृक्षाम्लस्य गुणै रुक्षोष्णवातश्लेष्महरतैः संयुक्तं ग्राहित्वज्जं भेदनश्चात्मलवेतसं धेकर इति ख्यातम् । शूलेऽरुचादित्यादि । मद्यविप्रवे मद्यविक्षेपं, शूलादिवातश्लेष्मसमुत्थ-सर्व्वजेषु मातुलुङ्गस्य केशरमुपदिश्यते, लघु चोपदिश्यते । शेषं केशरातिरिक्तं तगादिकमतोऽन्यथा गुणान्तरमुपदिश्यते । तद्यथा मुश्रुते—लघ्वम्लं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतम् । लक्त्तिका दुर्ज्जेरा तस्य वातक्रिमिकफापहा । स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मास्तपित्तजित् । मध्यं शूलानिलच्छर्दि-कफारोचक-

वृक्षाम्लं महार्द्रकम्, अम्लीका तित्तिदी । शेषमिति त्यक्त्वांसम्, अतोऽन्यथेति

* “मधुरं पित्तनुत् तेषां पूर्यं दाडिममुत्तमम्” इत्यधिकः पाठः कश्चित् ।

† इतः परं श्लोकोऽप्यमात्रज्ञान्तरे दृश्यते—

रोचनी दीपना हृद्यः सुगान्धस्तृणगतिवर्जितः ।

कल्पूर्ः कफवातघ्नः श्वासहिकार्शसा हितः ॥

रुक्षाम्लं दाडिमं यत् तु तत् पित्तानिलकोपनम् ॥*

वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ॥

अम्लीकायाः फलं पक्वं तस्माच्चाल्पान्तरं गुणैः ।

गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदनन्त्वम्लवेतसम् ॥

शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविप्रवे ।

हिकाश्वासे च कासे च च्छर्द्दिवच्चोर्गदेषु च ॥

वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्व्वजेषूपदिश्यते ।

केशरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥ †

दाडिमं नातिपित्तलम् । दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वृच्चर्व्विविबन्धनम् ॥ द्विविधं तत् तु विज्ञेयं मधुरश्चात्ममेव च । त्रिदोषघ्नञ्च मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥ इति । वृक्षाम्लमित्यादि । वृक्षाम्लं तित्तिदीकं, मुश्रुते च—वातापहं तित्तिदीकमार्गं पित्तबलाशक्तम् । ग्राह्याणं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत् ॥ अम्लीकाया इत्यादि । द्विविधं तित्तिदीकं वृक्षाम्लमम्लीका च । तत्र यस्य वृक्षोऽप्यम्लः स वृक्षाम्लः, यस्य फलमम्लं साम्लीका । तस्याः पक्वं फलं तस्मात् किञ्चिद्गुणरन्तरं भिन्नम् । तस्या आपफलमपि तित्तिदीकामफलवत् । तदुक्तं मुश्रुते—अम्लीकायाः फलं पक्वं तद्वद् भेदि तु केवलम् । तस्मादल्पान्तरगुणं कोषाम्नफलमुच्यते । इति । गुणैरित्यादि । वृक्षाम्लस्य गुणै रुक्षोष्णवातश्लेष्महरतैः संयुक्तं ग्राहित्वज्जं भेदनश्चात्मलवेतसं धेकर इति ख्यातम् । शूलेऽरुचादित्यादि । मद्यविप्रवे मद्यविक्षेपं, शूलादिवातश्लेष्मसमुत्थ-सर्व्वजेषु मातुलुङ्गस्य केशरमुपदिश्यते, लघु चोपदिश्यते । शेषं केशरातिरिक्तं तगादिकमतोऽन्यथा गुणान्तरमुपदिश्यते । तद्यथा मुश्रुते—लघ्वम्लं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतम् । लक्त्तिका दुर्ज्जेरा तस्य वातक्रिमिकफापहा । स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मास्तपित्तजित् । मध्यं शूलानिलच्छर्दि-कफारोचक-

वृक्षाम्लं महार्द्रकम्, अम्लीका तित्तिदी । शेषमिति एवञ्मांसम्, अतोऽन्यथेति

* “मधुरं पित्तनुत् तेषां पूर्व्वं दाडिममुत्तमम्” इत्यधिकः पाठः कश्चित् ।

† इतः परं श्लोकोऽप्यमादृशान्तरे दृश्यते—

रोचनी दीपना हृद्यः सुगान्धस्तृणगतिवर्जितः ।

कल्पूर्वः कफवातघ्नः श्वासहिकार्शसा हितः ॥

सुगन्धि मधुरं साम्लं विशदं भक्तरोचनम् । *

दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ॥

वातामाभिषुकाक्षोद-मुकूलकनिकोचकाः ।

गुरुष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ॥

वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः ।

पियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥

श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।

श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोठफलमभिजित् ॥

नाशनम् । दीपनं लघु संप्राहि गुल्माशौघनन्तु केशम् । शृङ्गाजीणविवन्धेणु
मन्दाग्रौ कफमारुते । अरुचौ च विशषेण रसस्तस्योपदिश्यते । इति ।
सुगन्धीत्यादि । नागरङ्गफलं कपलालिम्बाकं साम्लं मधुरं सुगन्धि
च विशदश्च । सुश्रुते च अम्लं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनम् । वातघ्नं
दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥ इति ।

वातामेत्यादि । वातामस्य फलम्, अभिषुकस्य अभिषुकनाम्ना ख्यातस्य
फलम् । आक्षोदस्य आखरोद इति ख्यातस्य फलं, मुकूलकस्य फलं, निको-
चकस्य पञ्चतीयाखरोदस्य फलम्, उरुमाणस्य च फलम् । फलरूपा एते वाता-
मादयो गुरुष्णस्निग्धमधुरा इत्यादिगुणाः । सुश्रुते च वाता-
माक्षोदाभिषुकनिकोचपित्तुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि । पित्तश्लेष्मकराण्याहुः
स्निग्धोष्णानि गुरुणि च । वृंहणान्यनिलध्नानि बल्यानि मधुराणि
च ॥ इति । पियालमित्यादि । पियालस्य फलं द्विविधं, राजादनं पियालश्च ।
तत्र राजादनगुणा उक्ताः । पियालस्य वचनमिदम् । एषां वातामादीनाम्
औष्ण्यं विना शेषैर्गुणैः सदृशं पियालफलं विद्यात् । सुश्रुते—पियालमज्जा
मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । इति । श्लेष्मलमित्यादि । श्लेष्मातकं शैलुफलम् ।

गुरु, किंवा, श्लेष्मलमित्युक्तकेशरगुणविपरीतम् । वातामादय औत्तरापथिकाः । पियालोऽयं
मगधप्रसिद्धः ।

* मधुरं । कश्चिदम्लञ्च हृद्यं भक्तरोचनमिति चक्रवर्तः पाठः ।

सुगन्धि मधुरं साम्लं विशदं भक्तरोचनम् । *

दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ॥

वातामाभिषुकाक्षोद-मुकूलकनिकोचकाः ।

गुरुष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ॥

वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः ।

पियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥

श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।

श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोठफलमभिजित् ॥

नाशनम् । दीपनं लघु संप्राहि गुल्माशौघनन्तु केशम् । शृङ्गाजीणविवन्धेणु
मन्दाग्रौ कफमारुते । अरुचौ च विशषेण रसस्तस्योपदिश्यते । इति ।
सुगन्धीत्यादि । नागरङ्गफलं कपलालिम्बाकं साम्लं मधुरं सुगन्धि
च विशदश्च । सुश्रुते च अम्लं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनम् । वातघ्नं
दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥ इति ।

वातामेत्यादि । वातामस्य फलम्, अभिषुकस्य अभिषुकनाम्ना ख्यातस्य
फलम् । आक्षोदस्य आखरोद इति ख्यातस्य फलं, मुकूलकस्य फलं, निको-
चकस्य पञ्चतीयाखरोदस्य फलम्, उरुमाणस्य च फलम् । फलरूपा एते वाता-
मादयो गुरुष्णस्निग्धमधुरा इत्यादिगुणाः । सुश्रुते च वाता-
माक्षोदभिषुकनिकोचपित्तुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि । पित्तश्लेष्मकराण्याहुः
स्निग्धोष्णानि गुरुणि च । वृंहणान्यनिलध्नानि बल्यानि मधुराणि
च ॥ इति । पियालमित्यादि । पियालस्य फलं द्विविधं, राजादनं पियालश्च ।
तत्र राजादनगुणा उक्ताः । पियालस्य वचनमिदम् । एषां वातामादीनाम्
औष्ण्यं विना शेषैर्गुणैः सदृशं पियालफलं विद्यात् । सुश्रुते—पियालमज्जा
मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । इति । श्लेष्मलमित्यादि । श्लेष्मातकं शैलुफलम् ।

गुरु, किंवा, श्लेष्मलमिवलुक्केशरगुणविपरीतम् । वातामादय औत्तरापथिकाः । पियालोऽयं
मगधप्रसिद्धः ।

* मधुरं । कश्चिदम्लञ्च हृद्यं भक्तरोचनमिति चक्रवर्तः पाठः ।

गुरुष्णां मधुरं रुक्षं * केशघ्नञ्च शमीफलम् ।

विष्टम्भयति कारञ्जं पित्तश्लेष्माविरोधि च ॥

आम्रातकं दन्तशठमम्लं सकरमईकम् ।

रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥

वातघ्नं दीपनञ्चैव वार्त्ताकं कटु तिक्तकम् ।

वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पकटकीफलम् ॥

पित्तश्लेष्मघ्नमम्लञ्च वातलञ्चाक्षिकीफलम् ।

मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च । †

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष-न्यप्रोधानां फलानि च ॥ ३१ ॥

श्लेष्मलमित्यादि । अङ्कोठफलम् आखरोटविशेषः । गुरुष्णमित्यादि । शमीफलं पक्वं रुक्षं गुरुष्णञ्च । केशघ्नं केशानामुपघातकरम् । विष्टम्भयतीत्यादि । कारञ्जं काटकिफलमिति कश्चित् । करमईफलमित्यन्ये । पित्तश्लेष्मविरोधित्वं प्रभावात् । आम्रातकमित्यादि । आम्रातकं द्विविधं मधुरञ्चाम्लञ्च । तयोर्मधुरं पूर्वमुक्तं मधुराम्लमुच्यते । दन्तशठं जम्बीरफलं कागजीतिख्यातम् । करमईम् अम्लकरञ्जफलमैरावतकमम्लनागरकफलञ्चाम्लं रक्तपित्तकरं विद्यात् । सुश्रुते च — आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवद्धनम् । वृष्णाशूलकफोत्क्लेश-च्छिद्भिश्वासनिवारणम् ॥ वातश्लेष्मविबन्धघ्नं जम्बीरं गुरु पित्तकृत् । अम्लं वृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत् करमईकम् ॥ वातघ्नमित्यादि । वार्त्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खद्यते । तच्च कटु तिक्तकम् । वातलमित्यादि । पकटकीफलं पकटस्य पक्वं फलम् । पित्तश्लेष्मघ्नमित्यादि । अक्षिकी लता तस्याः फलम् आक्षिकं पक्वं फलम् । मधुराणीत्यादि । अश्वत्थादीनां पकानि

दन्तशठो जम्बीरः, कंचिदम्लोऽयं वदन्ति । इह आम्रातकमम्लं प्राणम् ; पूर्वमुक्तं मधुरमाम्रातकमुक्तम् ; करमईं द्विविधं आम्रजं वनजञ्च, ऐरावतमम्लान्तकम्, किंवा, नागरञ्चम् ।

वार्त्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खद्यते, यत्रोष्ठवार्त्ताकसंज्ञकं, तस्येह गुणः ; किंवा

* रुक्षमित्यत्र शीतमिति वा पाठः ।

† मधुराण्यनुपाकीनि वातपित्तहराणि च इति चक्रसम्मतः पाठः ।

गुरुष्णं मधुरं रुक्षं * केशघ्नञ्च शमीफलम् ।

विष्टम्भयति कारञ्जं पित्तश्लेष्माविरोधि च ॥

आम्रातकं दन्तशठमम्लं सकरमईकम् ।

रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥

वातघ्नं दीपनञ्चैव वार्त्ताकं कटु तिक्तकम् ।

वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पकटकीफलम् ॥

पित्तश्लेष्मघ्नमम्लञ्च वातलञ्चाक्षिकीफलम् ।

मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च । †

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष-न्यप्रोधानां फलानि च ॥ ३१ ॥

श्लेष्मलमित्यादि । अङ्कोठफलम् आखरोटविशेषः । गुरुष्णमित्यादि । शमीफलं पकं रुक्षं गुरुष्णञ्च । केशघ्नं केशानामुपघातकरम् । विष्टम्भयतीत्यादि । कारञ्जं काटकिफलमिति कश्चित् । करमईफलमित्यन्ये । पित्तश्लेष्मविरोधित्वं प्रभावात् । आम्रातकमित्यादि । आम्रातकं द्विविधं मधुरञ्चाम्लञ्च । तयोर्मधुरं पूर्वमुक्तं मधुराम्लमुच्यते । दन्तशठं जम्बीरफलं कागजीतिख्यातम् । करमईम् अम्लकरञ्जफलमैरावतकमम्लनागरङ्गफलञ्चाम्लं रक्तपित्तकरं विद्यात् । सुश्रुते च — आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवद्धनम् । वृष्णाशूलकफोत्क्लेश-च्छिद्भिश्वासनिवारणम् ॥ वातश्लेष्मविबन्धघ्नं जम्बीरं गुरु पित्तकृत् । अम्लं वृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत् करमईकम् ॥ वातघ्नमित्यादि । वार्त्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खद्यते । तच्च कटु तिक्तकम् । वातलमित्यादि । पकटकीफलं पकटस्य पकं फलम् । पित्तश्लेष्मघ्नमित्यादि । अक्षिकी लता तस्याः फलम् आक्षिकं पकं फलम् । मधुराणीत्यादि । अश्वत्थादीनां पकानि

दन्तशठो जम्बीरः, कंचिदम्लोऽयं वदन्ति । इह आम्रातकमम्लं ग्राह्यम् ; पूर्वमुक्तं मधुरमाम्रातकमुक्तम् ; करमईं द्विविधं ग्रामजं वनजञ्च, एरावतमम्लान्तकम्, किंवा, नागरङ्गम् ।

वार्त्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खद्यते, यत्रोष्ठवार्त्ताकसंज्ञकं, तस्येह गुणः ; किंवा

* रुक्षमित्यत्र शीतमिति वा पाठः ।

† मधुराण्यनुपाकीनि वातपित्तहराणि च इति चक्रसम्मतः पाठः ।

कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरुणि च ।

भल्लातकान् यग्निसमं* त्वङ्मांसं स्वादुशीतलम् ।

पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ ३२ ॥

इति फलवर्गः । ५ ।

रोचनं दीपनं वृष्यभाद्र कं विश्वभेषजम् ।

वातश्लेष्मविवन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥

रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिमुखबोधनः ।

जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिहा भुक्तपाचनः ॥

फलानि मधुराभीत्यादीनि प्रभावात् अम्लपाकीनि । कषायेत्यादि । भल्लात-
कानि फलानि कषायमधुराम्लानि पकान्येव । तेषां फलानां त्वङ्मांसं त्वग्गतं
शस्यमग्निसमं स्वादु च, शीतलन्तु वीर्येण, स्पर्शे तु वह्निसमं दाहकरमिति ।
वर्गं समापयति—पञ्चम इत्यादि । प्रायोपयोगिक एव न तु कृत्स्नः ॥३१३२ ॥

[इति पञ्चमः फलवर्गः । ५ ।]

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वाद्धरितवर्ग उच्यते—रोचनमित्यादि । आद्रकम् अशुष्कं
विश्वभेषजमिति, तदेव रोचनादिगुणम् । तस्याद्राद्रकस्य रसो वातश्लेष्म-
विबन्धेषूपदिश्यते । सुश्रूते तु—कफानिलहरं स्वर्यं विबन्धानाहशूलनुत् ।
कटूष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यञ्चैवाद्रकं स्मृतम् ॥ शुष्कस्य गुण आहारसंयोगवर्गं
वक्ष्यते । रोचन इत्यादि । जम्बीरः पर्णासभेदः पुंस्त्वात् । कफवातघ्नः
क्रिमिहा भुक्तपाचनश्च । सुश्रूते च—जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः क्रिमिवात-

फलवदसिद्धस्यैव प्रार्त्तिकस्योपयोग्यस्यायं गुणः । आक्षिप्ती लता तस्याः फलमाक्षिकम् । अनु-
पाकि अनुवा इति ख्याता । अग्निसममिति स्फोटादिजनकरवात् ॥ ३०—३२ ॥

[इति फलवर्गः । ५ ।]

चक्रपाणिः—हरितानामप्याद्रकादीनां फलवदग्निपाकमन्तरेण भोजनस्य प्राक् पश्चाच्छेष-
योगात् फलमनु हरितकथनं, फलेषु पश्चादभिधानं हरितस्य तृप्यनाभायकत्वात् । आद्रकमिति विशेष-
णं शुब्धीस्वावृत्त्यर्थम्, शुब्धीगुणश्चाहारसंयोगवर्गे भविष्यति ; जम्बीरः पर्णासभेदः, जम्बीरफलं

कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरुणि च ।

भल्लातकान् यग्निसमं* त्वङ्मांसं स्वादुशीतलम् ।

पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ ३२ ॥

इति फलवर्गः । ५ ।

रोचनं दीपनं वृष्यभाद्र कं विश्वभेषजम् ।

वातश्लेष्मविवन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥

रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिमुखबोधनः ।

जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिहा भुक्तपाचनः ॥

फलानि मधुराभीत्यादीनि प्रभावात् अम्लपाकीनि । कषायेत्यादि । भल्लात-
कानि फलानि कषायमधुराम्लानि पकान्येव । तेषां फलानां त्वङ्मांसं त्वग्गतं
शस्यमग्निसमं स्वादु च, शीतलन्तु वीर्येण, स्पर्शे तु वह्निसमं दाहकरमिति ।
वर्गं समापयति—पञ्चम इत्यादि । प्रायोपयोगिक एव न तु कृत्स्नः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

[इति पञ्चमः फलवर्गः । ५ ।]

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वाद्धरितवर्ग उच्यते—रोचनमित्यादि । आद्रकम् अशुष्कं
विश्वभेषजमिति, तदेव रोचनादिगुणम् । तस्याद्राद्रकस्य रसो वातश्लेष्म-
विबन्धेषूपदिश्यते । सुश्रूते तु—कफानिलहरं स्वर्यं विबन्धानाहशूलनुत् ।
कटूष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यञ्चैवाद्रकं स्मृतम् ॥ शुष्कस्य गुण आहारसंयोगवर्गं
वक्ष्यते । रोचन इत्यादि । जम्बीरः पर्णासभेदः पुंस्त्वात् । कफवातघ्नः
क्रिमिहा भुक्तपाचनश्च । सुश्रूते च—जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः क्रिमिवात-

फलवदसिद्धस्यैव प्रार्त्तिकस्योपयोग्यस्यायं गुणः । आक्षिप्ती लता तस्याः फलमाक्षिकम् । अनु-
पाकि अनुवा इति ख्याता । अग्निसममिति स्फोटादिजनकरवात् ॥ ३०—३२ ॥

[इति फलवर्गः । ५ ।]

चक्रपाणिः—हरितानामप्याद्रकादीनां फलवदग्निपाकमन्तरेण भोजनस्य प्राक् पश्चाच्छेष-
योगात् फलमनु हरितकथनं, फलेषु पश्चादभिधानं हरितस्य तृप्यनाभायकत्वात् । आद्रकमिति विशेष-
णं शुष्कीष्वावृत्त्यर्थम्, शुष्कीगुणआहारसंयोगवर्गे भविष्यति ; जम्बीरः पर्णासभेदः, जम्बीरफलं

बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
 स्निग्धस्विन्नं विशुष्कञ्च मूलकं कफवार्ताजित् ॥
 हिकाकासविषश्वास-पार्श्वशूलविनाशनः ।
 पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥
 यमानी चाज्जैकश्चैव शिग्रुशालेयनृष्टकम् * ।
 हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्श्लेशयन्ति तु ॥

कफापहः । सुरभिदापनो रुच्यो मुखवश्यकारकः ॥ इति । बालमित्यादि ।
 मूलकं बालं दोषहरं, वृद्धं मूलकं त्रिदोषं, तदेव स्निग्धं स्नेहेन पक्वं स्विन्नं
 मारुतापहम् । तदेव विशुष्कं कफवातजित् । सुश्रुते च—सर्वदोषहरा लेघ्वी
 कण्ट्या मूलकपोतिका । महत् तद् गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥ तदेव
 स्निग्धस्विन्नं पित्तनुत् कफवातजित् । त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥
 विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ इति । हिकेत्यादि । सुरसः
 पर्णासः हिकादिनाशनादिगुणः । सुश्रुते कफानिलविषश्वास-कासदौर्गन्ध्य-
 नाशनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः । यमानीत्यादि ।
 यमानी वनयमानी । आज्जैकः श्वेतपर्णासः । शिग्रुबीजम्, शालेयं चाणक्य-
 मूलं मगधे प्रसिद्धम् । नृष्टकं राजिका । एतानि हृद्यादीनि । सुश्रुते च—
 कफघ्ना लघवो रुक्षाः स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः । कटुपाक-
 रसाश्चैव सुरसाज्जैकभूस्तृणाः । कटुः सक्षारो मधुरः शिग्रु स्तिक्तोऽथ
 सुगन्धिः । बालं दोषहरमिति तरुणावस्थायामप्यन्तरसायां त्रिदोषहरम् ; तन्त्रान्तरवचनं
 हि—“यावद्धि चाप्यन्तरसान्वितानि नवप्रकृद्धानि च मूलकाणि । भवन्ति तावद्धुर्दीपनाणि
 पिक्वानिलश्लेष्महराणि चैव ॥” इति त्रिदोषमिति, तदेव प्रकृद्गुण, एनामेव मूलकावस्थामभिप्रेत्य
 श्लोकः,—“मूलकं कन्दानामपथ्यत्वे प्रकृष्टतमम्” इति । मारुतापहं स्निग्धासदमिति सामान्येन
 वाकं वृद्धञ्च ; “शुष्काणि कफवातघ्नान्येतानि” इति वक्ष्यमाणग्रन्थेनैव शुष्कमूलकरस्य कफवात-
 हन्तृत्वे लक्ष्ये पुनर्वचनं प्रकटमाप्यर्थम् ।

पूतिगन्धहेति शरीरस्य तथा व्यञ्जनाद्यर्मासस्य पूतिगन्धता इति । आज्जैकः श्वेतपर्णासः,
 शिग्रुबीजं सोभाजनम् ; शालेयञ्चाणक्यमूलं मरी प्रसिद्धम्, किंवा शालेयमिति
 मिस्तेयं पाटक्यप्रसिद्धम्, वचनं हि—“चाणक्यमूलमिस्तेये शालेयमिस्तेयया जगुः” इति ; नृष्टकं

बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
 स्निग्धस्विन्नं विशुष्कञ्च मूलकं कफवार्ताजित् ॥
 हिकाकासविषश्वास-पार्श्वशूलविनाशनः ।
 पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥
 यमानी चाज्जैकश्चैव शिग्रुशालेयनृष्टकम् * ।
 हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्श्लेशयन्ति तु ॥

कफापहः । सुरभिदापनो रुच्यो मुखवश्यकारकः ॥ इति । बालमित्यादि ।
 मूलकं बालं दोषहरं, वृद्धं मूलकं त्रिदोषं, तदेव स्निग्धं स्नेहेन पक्वं स्विन्नं
 मारुतापहम् । तदेव विशुष्कं कफवातजित् । सुश्रुते च—सर्वदोषहरा लेघ्वी
 कण्ट्या मूलकपोतिका । महत् तद् गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥ तदेव
 स्निग्धस्विन्नं पित्तनुत् कफवातजित् । त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥
 विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ इति । हिकेत्यादि । सुरसः
 पर्णासः हिकादिनाशनादिगुणः । सुश्रुते कफानिलविषश्वास-कासदौर्गन्ध्य-
 नाशनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः । यमानीत्यादि ।
 यमानी वनयमानी । आज्जैकः श्वेतपर्णासः । शिग्रुबीजम्, शालेयं चाणक्य-
 मूलं मगधे प्रसिद्धम् । नृष्टकं राजिका । एतानि हृद्यादीनि । सुश्रुते च—
 कफघ्ना लघवो रुक्षाः स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः । कटुपाक-
 रसाश्चैव सुरसाज्जैकभूस्तृणाः । कटुः सक्षारो मधुरः शिग्रु स्तिक्तोऽथ
 सुगन्धिः । बालं दोषहरमिति तरुणावस्थायामप्यन्तरसायां त्रिदोषहरम् ; तन्मन्तरवचनं
 हि—“यावद्धि चाप्यन्तरसान्वितानि नवप्ररूपाणि च मूलकाणि । भवन्ति तावद्धुदीपनाणि
 पिक्वानिलश्लेष्महराणि चैव ॥” इति त्रिदोषमिति, तदेव प्रवृद्धम्, एनामेव मूलकावस्थामभिप्रेत्य
 श्लोकः,—“मूलकं कन्दानामपथ्यत्वे प्रकृष्टतमम्” इति । मारुतापहं स्निग्धासदमिति सामान्येन
 वाकं वृद्धञ्च ; “शुष्काणि कफवातघ्नान्येतानि” इति वक्ष्यमाणग्रन्थेनैव शुष्कमूलकरस्य कफवात-
 हन्तृत्वे लक्षणे पुनर्वचनं प्रकटमाप्यर्थम् ।

पूतिगन्धहेति शरीरस्य तथा व्यञ्जनाद्यर्मासस्य पूतिगन्धता इति । आज्जैकः श्वेतपर्णासः,
 शिग्रुबीजं सोभाजनम् ; शालेयचाणक्यमूलं मरी प्रसिद्धम्, किंवा शालेयमिति
 मिस्तेयं पाटक्यप्रसिद्धम्, वचनं हि—“चाणक्यमूलमिस्तेये शालेयमित्येवञ्च जगुः” इति ; वृष्टकं

जलपिप्पलिगण्डीर-शृङ्गवेर्यथ तुम्बुरु ।
 तीक्ष्णोष्णकटुरुक्षणि कफवातहराणि च ॥
 पुंस्त्वघ्नः कटुरुक्षोणो भूस्तृणो रक्तशोधनः ।
 खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥
 धान्यकञ्च जगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।
 सुगन्धा नातिकटुका द।पानुत्क्लेदयन्ति च ॥
 ग्राही गृह्णनकम्पिच्छाणा वातश्लेष्माश्लेष्मां हितः ।
 स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत् तमपिच्छिनाम् ॥

पित्तलः । मधुशिग्रूः सरास्तक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः । जलेन्यादि । जले
 पिप्पल्याकारा जलपिप्पली । गण्डीरः समष्टीत्या । स च शृङ्गो रक्तश्चेति
 द्विविधः, तत्र शृङ्गो जलजः शाकवर्गे पठितोऽकटुत्वान् । कटुत्वान् तु रक्तोऽत्र
 हरितवर्गे पठित इति न द्विकृतः । शृङ्गवेरी शृङ्गवेराकृतिः । उक्तञ्च—
 शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाष्यते । कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरुणि
 वदन्ति हि । पुंस्त्वयादि । भूस्तृणो गन्धतृणः । पुंस्त्वघ्नः । खराश्वेत्यादि ।
 खराश्वा पारसीययमानी खराशिर्नाति लोके । धान्यकमित्यादि । धान्यकं
 कुस्तुम्बुरुः । सश्रुते च—आर्द्रा कुस्तुम्बुरुः कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यद्वयताम् ।
 सा शृङ्का मधुरा पाके म्लिग्ना तृट्ठाहनाशिनी । दीपन्नी कटुका किञ्चित्तिक्ता
 स्रोतोविशोधनी । इति । अजगन्धा क्षेपयमानी । सुमुखो पर्णासभेदः । सुश्रुते
 च—कफानिलविषश्वास-कासदोर्गन्धनाशनः । पित्तकृत् पाण्डुशूलघ्नः सुरसः
 समुदाहृतः । तद्वत् तु सुमुखो ष यो विशेषाद् गरनाशनः ॥ इति । एवं तत्रैव
 चोक्तं—तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् । कटु श्लेष्मानिलहरं
 गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् । कारवी करवी तद्वद्विषया सोपकुञ्चिका । भक्ष्यव्यञ्जन-
 भोज्येषु विविधेष्ववचारिता । इति । ग्राहीत्यादि । गृह्णनको गौजोर इति
 लोके । तं गृह्णनकमपिच्छिनां स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत् तु पिच्छिनाम् ।
 राजिका । गण्डीरो द्विविधो रक्तः शृङ्गश्च, तत्र यो रक्तः, स कटुत्वेन हरितवर्गे पठ्यते,
 यस्तु शृङ्गो जलजः, स शाकवर्गे पठित इति दैकस्य वर्गद्वये पाठाः । जलपिप्पली जले पिप्पल्या-
 कारा स्वादुः । शृङ्गवेरी गोजिहिका, किंवा शृङ्गवेरी आर्द्राकाकृतिः यदुक्तं—
 शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाषिता । कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरुणि वदन्ति च ॥ भूस्तृणो गन्धतृणा, खराश्वा

जलपिप्पलिगण्डीर-शृङ्गवेर्यथ तुम्बुरु ।
 तीक्ष्णोष्णकटुरुक्षणि कफवातहराणि च ॥
 पुंस्त्वघ्नः कटुरुक्षोणो भूस्तृणो रक्तशोधनः ।
 खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥
 धान्यकञ्च जगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।
 सुगन्धा नातिकटुका द।पानुत्क्लेदयन्ति च ॥
 ग्राही गृञ्जनकम्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्षसां हितः ।
 स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत् तमपित्तिनाम् ॥

पित्तलः । मधुशिग्रूः सरास्तक्तः शोक्घ्नो दीपनः कटुः । जलेन्यादि । जले
 पिप्पल्याकारा जलपिप्पली । गण्डीरः समष्टीत्या । स च शृङ्गो रक्तश्चेति
 द्विविधः, तत्र शृङ्गो जलजः शाकवर्गे पठितोऽकटुत्वान् । कटुत्वान् तु रक्तोऽत्र
 हरितवर्गे पठित इति न द्विक्तः । शृङ्गवेरी शृङ्गवेराकृतिः । उक्तञ्च—
 शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाष्यते । कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरुणि
 वदन्ति हि । पुंस्त्वयादि । भूस्तृणो गन्धतृणः । पुंस्त्वघ्नः । खराश्वेत्यादि ।
 खराश्वा पारसीययमानी खराशिर्नाति लोके । धान्यकमित्यादि । धान्यकं
 कुस्तुम्बुरुः । सश्रुते च—आर्द्रा कुस्तुम्बुरुः कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यद्वयताम् ।
 सा शृङ्का मधुरा पाके म्लिग्ना तृट्ठाहनाशिनी । दीपन्नी कटुका किञ्चित्तिक्ता
 स्रोतोविशोधनी । इति । अजगन्धा क्षेपयमानी । सुमुखा पर्णासभेदः । सुश्रुते
 च—कफानिलविषश्वास-कासदोर्गन्धनाशनः । पित्तकृत् पाण्डुशूलघ्नः सुरसः
 समुदाहृतः । तद्वत् तु सुमुखो ष यो विशेषाद् गरनाशनः ॥ इति । एवं तत्रैव
 चोक्तं—तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् । कटु श्लेष्मानिलहरं
 गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् । कारवी करवी तद्वद्विषया सोपकुञ्चिका । भक्ष्यव्यञ्जन-
 भोज्येषु विविधेष्ववचारिता । इति । ग्राहीत्यादि । गृञ्जनको गौजोर इति
 लोके । तं गृञ्जनकमपित्तिनां स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत् तु पित्तिनाम् ।
 राजिका । गण्डीरो द्विविधो रक्तः शृङ्गश्च, तत्र यो रक्तः, स कटुत्वेन हरितवर्गे पठ्यते,
 यस्तु शृङ्गो जलजः, स शाकवर्गे पठित इति दैकस्य वर्गद्वये पाठाः । जलपिप्पली जले पिप्पल्या-
 कारा स्वादुः । शृङ्गवेरी गोजिहिका, किंवा शृङ्गवेरी आर्द्राकाकृतिः यदुक्तं—
 शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाषिता । कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरुणि वदन्ति च ॥ भूस्तृणो गन्धतृणा, खराश्वा

श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तघ्नः ।

आहारयोगे बल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥

किमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।

स्निग्धश्चोष्णश्चवृष्यश्च लशुनः कटुको रसः ॥

शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।

हरितानामयञ्चैषां षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ ३३ ॥

[इति हरितवर्गः । ६ ।]

श्लेष्मल इत्यादि । पलाण्डुः श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च ईषत्पित्तलक्षाल्पाथेत्वात् नवः । स च द्विविधः, पलाण्डुः क्षीरपलाण्डुश्चाहारयोगे बल्यश्च गुरुश्च वृष्यश्च रोचनश्च । सुश्रुते च—नात्युष्णवीर्य्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च । बलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित् पलाण्डुरग्निश्च विविक्तयेष्व ॥ स्निग्धोऽरुचिघ्नः स्थिरधातुकर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिकृत् । स्वादुगुरुः शोणितपित्तशून्यः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥ इति । किमीत्यादि । लशुनो रसोनः क्रिम्यादिनाशनादिगुणः । सुश्रुते च—स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः स्थिरः स्वादुरसश्च बल्यः । वृष्यश्च मेधा-स्वरवर्णचक्षुभेदास्थिसन्धानकरो रसोनः ॥ हृद्रोगजीणज्वर कुक्षिशूल-विवन्धगुल्मारुचिकासशोफान । दुर्नाम-कुष्ठानलसादजन्तु-समीरणश्वासकफाश्च हन्ति ॥ इति । शुष्काणीत्यादि । एतानि गृञ्जनकादीनि शुष्काणि कन्दानि कफवातघ्नानि भवन्ति । एषां गृञ्जनकादीनां फलानि च कफवातघ्नानि भवन्ति । इति केचित् । परे त्वेतानि हरित-वर्गाक्तान्याद्रेविश्वभेषजादीनि । शुष्काणि कफवातघ्नानि, फलानि चैषां कफ-वातघ्नानि । एवमादिगुणा द्रष्टव्याः तद्यथा सूत्रे—कटुन्युष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च । कृतानेषूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥ इति वर्गः समापयति—हरितानामित्यादि । एषां हरितानामयं षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ ३३

[इति षष्ठो हरितवर्गः । ६ ।]

कृष्णजीरकम् । अजगन्धा यमाभी सुमुक्तः पर्णसमेतः, अयञ्च भाग्यकादीनाम् आर्द्राणां गुणः, शुष्काणाम्बुहारबोशितमे “कार्थ्योपकुक्षिका” इत्यादिना गुणं निर्दिशति । गृञ्जनकः स्वदप-नाकवन्नः पलाण्डुरेव । एतानीति हरितवर्गोक्तानि ; शुष्काणीत्यादिना यद्यपि शुष्काणामपि शुष्टीप्रभृतीनां गुण उक्तो भवति, तथापि विदेशगुणकथनार्थं पुनस्तद्विधानमाहारबोशितवर्गे भविष्यतीति न र्वाहयत् ॥ ३३ ॥

[इति हरितवर्गः । ६ ।]

श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तघ्नः ।

आहारयोगे बल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥

किमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।

स्निग्धश्चोष्णश्चवृष्यश्च लशुनः कटुको रसः ॥

शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।

हरितानामयञ्चैषां षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ ३३ ॥

[इति हरितवर्गः । ६ ।]

श्लेष्मल इत्यादि । पलाण्डुः श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च ईषत्पित्तलक्षाल्पाथेत्वात् नवः । स च द्विविधः, पलाण्डुः क्षीरपलाण्डुश्चाहारयोगे बल्यश्च गुरुश्च वृष्यश्च रोचनश्च । सुश्रुते च—नात्युष्णवीर्य्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च । बलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित् पलाण्डुरग्निश्च विविक्तयेष्व ॥ स्निग्धोऽरुचिघ्नः स्थिरधातुकर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिकृत् । स्वादुगुरुः शोणितपित्तशून्यः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥ इति । किमीत्यादि । लशुनो रसोनः क्रिम्यादिनाशनादिगुणः । सुश्रुते च—स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः स्थिरः स्वादुरसश्च बल्यः । वृष्यश्च मेधा-स्वरवर्णचक्षुभेदास्थिसन्धानकरो रसोनः ॥ हृद्रोगजीणज्वर कुक्षिशूल-विवन्धगुल्मारुचिकासशोफान । दुर्नाम-कुष्ठानलसादजन्तु-समीरणश्वासकफाश्च हन्ति ॥ इति । शुष्काणीत्यादि । एतानि गृञ्जनकादीनि शुष्काणि कन्दानि कफवातघ्नानि भवन्ति । एषां गृञ्जनकादीनां फलानि च कफवातघ्नानि भवन्ति । इति केचित् । परे त्वेतानि हरित-वर्गाक्तान्याद्रेविश्वभेषजादीनि । शुष्काणि कफवातघ्नानि, फलानि चैषां कफ-वातघ्नानि । एवमादिगुणा द्रष्टव्याः तद्यथा सूत्रे—कटुन्युष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च । कृतानेषूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥ इति वर्गः समापयति—हरितानामित्यादि । एषां हरितानामयं षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ ३३

[इति षष्ठो हरितवर्गः । ६ ।]

कृष्णजीरकम् । अजगन्धा यमाभी सुमुक्तः पर्णसमेतः, अयञ्च भाग्यकादीनाम् आर्द्राणां गुणः, शुष्काणाम्बुहारबोशितमे “कार्थ्योपकुक्षिका” इत्यादिना गुणं निर्दिशति । गृञ्जनकः स्वदप-नाकवन्नः पलाण्डुरेव । एतानीति हरितवर्गोक्तानि ; शुष्काणीत्यादिना यद्यपि शुष्काणामपि शुष्टीप्रभृतीनां गुण उक्तो भवति, तथापि विदे, वगुण, कथमर्थं पुनस्तद्विभागमाहारबोशितवर्गे भविष्यतीति न र्निर्दिशतम् ॥ ३३ ॥

[इति हरितवर्गः । ६ ।]

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लञ्चोक्तं विपाकतः ।

सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥

कुशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।

सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥

हिकाश्वासप्रतिश्याय-कासवच्चोग्रहारुचौ ।

छद्मानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥

शूलप्रवाहिकाटोप-कफवातार्शसां हितः ।

जगलो ग्राहिरुक्षोष्णः शोधघ्नो भुक्तपाचनः ॥

गङ्गाधरः—अथान्नतदुपकरणानन्तरं पानं वक्तुं क्रमिकत्वात्प्रत्येकं उच्यते—
प्रकृत्येत्यादि । प्रकृत्येति स्वभावार्थः । सर्वं मद्यं सामान्यतो रसेऽम्लमुष्णन्तु
वीर्यं विपाकतश्चाम्लमुक्तम् । तस्य मद्यस्य विशेष उपदेक्ष्यते । यद्यपि
रसपाकयोरम्लत्वं वीर्यत उष्णं लभ्यते तथापि पुनरुष्णमिति वचनेन
तीक्ष्णत्वादयो गुणाः ख्यापिताः । सुश्रुते चोक्तं—सर्वं पित्तकरं मद्यमम्लं
दीपनरोचनम् । भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् । पाके लघु विदाहुरणं
तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । विकाशि मृष्टविष्मूत्रं शृणु तस्य विशेषणम् ॥ इति ।
कुशानामित्यादि । सुरा पैष्टिकी अनुद्रुतमण्डा कुशादीनां प्रशस्ताः
स्तन्यादिक्षयेषु च प्रशस्ताः । सुश्रुते च—कासारशौग्रहणादोष-मूत्राघाता-
निलापहा । स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा वृंहणदीपनी ॥ इति । हिकेत्यादि ।
मदिरा श्वेतवर्णा सुरा हिकादिषु हिता वातघ्नी च । सुश्रुते च—
कासारशौग्रहणीश्वास-प्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेता मूत्रकफस्तन्य-रक्तपांस-
करी सुरा ॥ इति । शूलेत्यादि । जगलो भक्तकिण्वभूता सुरा शूलादीनां
हिता । शोधघ्नः ग्राही च वीर्यतो रसश्चोष्णश्च भुक्तपाचनश्च । सुश्रुते च—
ग्राहुरणो जगलः पक्ता रसस्तृट्कफशोफहृत् । हृद्यः प्रवाहिकाटोप-दुग्धोमानिल-

चक्रपाणिः—अन्नमभिधाय पानं वक्तव्यम् । अत्रापि पानप्रधानमपि पानीयमुल्लेख्य इष्यते-
कर्तृत्वात् जगलो मुख्यपेयत्वाच्च मद्यमाह । प्रकृत्येति स्वभावात्, यद्यपि च मद्यं पीयमाने
नामकरस्ता प्रतीयते व्यक्तं, तथापि द्रव्यहर्षमुष्णत्वावाचककार्यकर्तृत्वाद्व्यक्तमेव, वचनं हि—
“अम्लानि चाम्लप्रभावाणि चाम्लमेव कुर्यादेषदेवामः” इति, तेन अम्लप्रभावस्याम्लरसत्वमेव,
अत एवोक्तम्—“सर्वेषां मद्यमम्लानामुपप्लव्यं परि वर्तते” इति ; विपाकत इति तृतीयांशं

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लच्चोक्तं विपाकतः ।

सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥

कुशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।

सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥

हिकाश्वासप्रतिश्याय-कासवच्चोग्रहारुचौ ।

छद्मानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥

शूलप्रवाहिकाटोप-कफवातार्शसां हितः ।

जगलो ग्राहिरुक्षोष्णः शोधघ्नो भुक्तपाचनः ॥

गङ्गाधरः—अथान्नतदुपकरणानन्तरं पानं वक्तुं क्रमिकत्वात्प्रत्येकं उच्यते—
प्रकृत्येत्यादि । प्रकृत्येति स्वभावार्थः । सर्वं मद्यं सामान्यतो रसेऽम्लमुष्णन्तु
वीर्यं विपाकतश्चाम्लमुक्तम् । तस्य मद्यस्य विशेष उपदेक्ष्यते । यद्यपि
रसपाकयोरम्लत्वं वीर्यत उष्णं लभ्यते तथापि पुनरुष्णमिति वचनेन
तीक्ष्णत्वादयो गुणाः ख्यापिताः । सुश्रुते चोक्तं—सर्वं पित्तकरं मद्यमम्लं
दीपनरोचनम् । भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् । पाके लघु विदाहुरणं
तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । विकाशि मृष्टविष्मूत्रं शृणु तस्य विशेषणम् ॥ इति ।
कुशानामित्यादि । सुरा पैष्टिकी अनुद्रुतमण्डा कुशादीनां प्रशस्ताः
स्तन्यादिक्षयेषु च प्रशस्ताः । सुश्रुते च—कासारशौग्रहणादोष-मूत्राघाता-
निलापहा । स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा वृंहणदीपनी ॥ इति । हिकेत्यादि ।
मदिरा श्वेतवर्णा सुरा हिकादिषु हिता वातघ्नी च । सुश्रुते च—
कासारशौग्रहणीश्वास-प्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेता मूत्रकफस्तन्य-रक्तपांस-
करी सुरा ॥ इति । शूलेत्यादि । जगलो भक्तकिण्वभूता सुरा शूलादीनां
हिता । शोधघ्नः ग्राही च वीर्यतो रसश्चोष्णश्च भुक्तपाचनश्च । सुश्रुते च—
ग्राहुरणो जगलः पक्ता रसस्तुद्वकफशोफहृत् । हृद्यः प्रवाहिकाटोप-दुजोमानिल-

वक्तव्याणिः—अन्नमभिधाय पानं वक्तव्यम् । अत्रापि पानप्रधानमपि पानीयमुल्लेख्य इत्येति-
कस्यैवात् जगलो मुख्यपेदात्वाच्च मद्यमाह । प्रकृत्येति स्वभावात्, यद्यपि च मद्यं पीयमाने
नामकरस्ता प्रतीयते व्यक्तं, तथापि द्रव्यहर्षमुष्णत्वावाचककार्यकर्तृत्वाद्व्यक्तमेव, वचनं हि—
“अम्लानि चाम्लप्रभावाणि चाम्लमेव कुर्यादेषदेवामः” इति, तेन अम्लप्रभावस्याम्लरसत्वमेव,
अत एवोक्तम्—“सर्वेषां मद्यमम्लानामुपप्लव्यं परि वर्तते” इति ; विपाकत इति तृतीयायां

शोषाशोमिहणीदोष-पाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।

हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् दीपनपाचनः * ॥

मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिदोषनुत् ।

जरणीयः परिणतो हृद्यो वण्यश्च शाकरः ॥

रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफारोसा हितः ।

स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो बल्यः पकरसो मतः ॥

जरणीया विबन्धनः स्वरवणविशोधनः ।

कर्पणः शीतरसिको हितः शोफादरारोसाम् ॥

सृष्टभिन्नशकृद्वातो गौडस्तपेणदीपनः ।

पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चान्निकी मता ॥

शोथहृत् ॥ अपरञ्च—छद्मारोचकहृत्कृत्ति-भूयतादप्रमहनी । प्रसन्ना कफवाताशौ-
विबन्धानाहनाशिनी ॥ इति । शोषेत्यादि । ओषधिकायादिः सन्धानेन काले
जातरस एवारिष्टस्तस्य सामान्यत एष गुणसंग्रहः । शोषादीन् कफकृतान्
रोगान् हन्ति दीपनः पाचनश्च । इति । तद्विशेषमाह । मुखप्रिय इत्यादि ।
शाकरोऽरिष्टः मुखप्रियादिगुणः । सुश्रुते च—शाकरो मधुरो रुच्यो दीपनो
वस्तिशोधनः । वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥ तद्वत् पकरसः
सीधुबलवर्णकरः परः । शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्माशोसा हितः ॥ इति ।
अस्य पकरसस्य गुणमाह—रोचन इत्यादि । पकरसो नाम सीधुः
इक्षुरसं पतत्वा कालेन जातरसः सीधुभवति । स च रोचनादिगुणः ।
जरणीय इत्यादि । शीतरसिक इक्षोः शीतनापकेष्वेव रसेन निर्दुस्रोऽरिष्टः
जरणीयादिगुणः । कर्पणः शरीरस्य । सुश्रुते च—कर्पणः शीतरसिकः
श्वयधुदरनाशनः । वणकृज्जरणः स्वर्यो विबन्धघ्नोऽशोसा हितः ॥ इति ।
सृष्टेत्यादि । गौड इति गुडकृत एवारिष्टः । सुश्रुते च—दीपनः
सृष्टविष्णुत्रो विशदोऽल्पमदो मृदुः । कषायो मधुरः सीधुर्गोडः पाचनदीपनः ॥

तसिः । सुरा अनुदतमण्डः, मदिरा तु सुरामण्डः, जगको भक्तकिञ्चकता सुरा, भरिर्द-
भीरवकायमन्यादितो बह्वभाषी बल्यमन्यादिहादिः, शाकरः शर्कराप्रकुटितः भातपत्र, पकरसो

शोषाशोमिहणीदोष-पाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।

हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् दीपनपाचनः * ॥

मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिदोषनुत् ।

जरणीयः परिणतो हृद्यो वण्यश्च शाकरः ॥

रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफारोसा हितः ।

स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो बल्यः पकरसो मतः ॥

जरणीया विबन्धनः स्वरवणविशोधनः ।

कर्पणः शीतरसिको हितः शोफादरारोसाम् ॥

सृष्टभिन्नशकृद्वातो गौडस्तपेणदीपनः ।

पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चान्निकी मता ॥

शोथहृत् ॥ अपरञ्च—छद्मारोचकहृत्कृत्ति-भूयतादप्रमहनी । प्रसन्ना कफवाताशौ-
विबन्धानाहनाशिनी ॥ इति । शोषेत्यादि । ओषधिकायादिः सन्धानेन काले
जातरस एवारिष्टस्तस्य सामान्यत एष गुणसंग्रहः । शोषादीन् कफकृतान्
रोगान् हन्ति दीपनः पाचनश्च । इति । तद्विशेषमाह । मुखप्रिय इत्यादि ।
शाकरोऽरिष्टः मुखप्रियादिगुणः । सुश्रुते च—शाकरो मधुरो रुच्यो दीपनो
वस्तिशोधनः । वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥ तद्वत् पकरसः
सीधुबलवर्णकरः परः । शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्माशोसा हितः ॥ इति ।
अस्य पकरसस्य गुणमाह—रोचन इत्यादि । पकरसो नाम सीधुः
इक्षुरसं पतत्वा कालेन जातरसः सीधुभवति । स च रोचनादिगुणः ।
जरणीय इत्यादि । शीतरसिक इक्षोः शीतनापकेष्वेव रसेन निर्वृत्तोऽरिष्टः
जरणीयादिगुणः । कर्पणः शरीरस्य । सुश्रुते च—कर्पणः शीतरसिकः
श्वयधुदरनाशनः । वणकृज्जरणः स्वर्यो विबन्धघ्नोऽशोसा हितः ॥ इति ।
सृष्टेत्यादि । गौड इति गुडकृत एवारिष्टः । सुश्रुते च—दीपनः
सृष्टविष्णुत्रो विशदोऽल्पमदो मृदुः । कषायो मधुरः सीधुर्गोडः पाचनदीपनः ॥

तसिः । सुरा अनुदतमण्डः, मदिरा तु सुरामण्डः, जगको भक्तकिञ्चकता सुरा, भरिर्
जीरकजाम्बवम्यादितो बह्वभाषी बल्यमप्यारिष्टादिः, शाकरः शर्कराप्रकृतिक आसवन, पकरसो

सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥

धातक्यभिपुतो रुक्षो हृद्यो रोचनदीपनः ।

माहीक-^{*}वन्न चरपुष्णो मृद्वीकेश्वरसासवः ॥

पाण्डुरोगेत्यादि । आक्षिकी विभीतकफल्कृता सुरा । सूश्रुते च—
आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो ग्रण्यः संग्राहको लघुः । कषायमधुरः सीधुः पित्तघ्नो-
ऽष्टकप्रसादनः ॥ जाम्बवो वदनिपान्दस्तुवरो वातकोपनः ॥ इति ।
सुरासव इत्यादि । सुरासवः सुरया द्रवकायं यत्रासवे क्रियते स सुरासवः,
सुतरां तीव्रमदः । सूश्रुते च—तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ।
मुखप्रियः स्थिरमदो विषं योऽनिलनाशनः ॥ इति । छेदीत्यादि । मध्वासवो
मधुकृत आसवः । सूश्रुते च—लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः । तिक्तः
कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ॥ तीक्ष्णः कषायो मदकृद् दुर्नाम-
कफगुल्महृत् । क्रिमिमदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः । इति । मध्वासव-
मैरेयोस्तीक्ष्णत्ववचनादिह तीक्ष्णशब्दो मध्वासवेऽन्वितः पुनरावृत्तमैरेये-
ऽप्यन्वेतव्य इति । मैरेयो यथा—आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं
तद्विज्ञानीयान्मैरेयमुभयाश्रयम् । इति । धातक्यभिपुत इत्यादि । धातकीपुष्पकृत
आसवो धातक्यभिपुतः । माहीकवदित्यादि । मृद्वीकाकृतमदो माहीकं
लहन्नाल्पुष्णो मृद्वीकारससहितेश्वरसासवश्च भवति । मृद्वीकारसेश्वरसयो-
र्मिलितयोरासवो मृद्वीकेश्वरसासव इत्येक आसव इति न पुनरुक्तम् । माहीक-
मद्यगण एतेन उद्यापितः । सूश्रुते च—माहीकमविदाहितान्मधुरान्वयतस्तथा ।
रक्तपित्तेऽपि सततं वृद्धेन प्रतिषिध्यते ॥ मधुरं तद्धि रुक्षश्च कषायानुरसं लघु ।
लघुपाकि सरं शोष-विषमज्वरनाशनम् ॥ माहीकाल्पान्तरं किञ्चित् स्वाज्जूरं
वातकोपनम् । तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कषणं लघु ॥ इह स्वाज्जूरमद्यगुणो-
यः कपित्तेनेश्वरसेन क्रियते, शीतरसिकस्तु शीतेभुरसकृतः । गीदो गुणमकृतिकः । सुरासवो
यत्र सुरचैव तोषकार्थं क्रियते । मधुकपुष्पकृतो मध्वासवः । मैरेयलक्षणं यथा—
आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद् विज्ञानीयात् मैरेयमुभया-
श्रयम् । इति । धातक्याऽभिपुतो धातक्यैककासवः, माहीकं मधुमधानम्,—रोचनं दीपन-

सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥

धातक्यभिपुतो रुक्षो हृद्यो रोचनदीपनः ।

माहीक-^{*}वन्न चरपुष्णो मृद्वीकेश्वरसासवः ॥

पाण्डुरोगेत्यादि । आक्षिपी विभीतकफलकृता सुरा । सूत्रे च—
आक्षिपः पाण्डुरोगघ्नो ग्रण्यः संग्राहको लघुः । कषायमधुरः सीधुः पित्तघ्नो-
ऽष्टकप्रसादनः ॥ जाम्बवो वदनिपान्दस्तुवरो वातकोपनः ॥ इति ।
सुरासव इत्यादि । सुरासवः सुरया द्रवकायं यत्रासवे क्रियते स सुरासवः,
सुतरां तीव्रमदः । सूत्रे च—तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ।
मुखप्रियः स्थिरमदो विषयोऽनिलनाशनः ॥ इति । छेदीत्यादि । मध्वासवो
मधुकृत आसवः । सूत्रे च—लघुमध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः । तिक्तः
कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ॥ तीक्ष्णः कषायो मदकृद् दुर्नाम-
कफगुल्महृत् । क्रिमिमदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः । इति । मध्वासव-
मैरेयोस्तीक्ष्णत्ववचनादिह तीक्ष्णशब्दो मध्वासवेऽन्वितः पुनरावृत्तमैरेये-
ऽप्यन्वेतव्य इति । मैरेयो यथा—आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं
तद्विज्ञानीयान्मैरेयमुभयाश्रयम् । इति । धातक्यभिपुत इत्यादि । धातकीपुष्पकृत
आसवो धातक्यभिपुतः । माहीकवदित्यादि । मृद्वीकाकृतमदो माहीकं
लहन्नात्युष्णो मृद्वीकारससहितेश्वरसासवश्च भवति । मृद्वीकारसेश्वरसयो-
र्मिलितयोरासवो मृद्वीकेश्वरसासव इत्येक आसव इति न पुनरुक्तम् । माहीक-
मद्यगण एतेन उद्यापितः । सूत्रे च—माहीकमविदाहितान्मधुरान्वयतस्तथा ।
रक्तपित्तेऽपि सततं वृद्धेन प्रतिषिध्यते ॥ मधुरं तद्धि रुक्षश्च कषायानुरसं लघु ।
लघुपाकि सरं शोष-विषमज्वरनाशनम् ॥ माहीकाल्पान्तरं किञ्चित् स्वाज्जूरं
वातकोपनम् । तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कषणं लघु ॥ इह स्वाज्जूरमद्यगुणो-
यः कपित्तेनेश्वरसेन क्रियते, शीतरसिकस्तु शीतेभुरसकृतः । गौडो गुडमकृतिकः । सुरासवो
यत्र सुरचैव तोषकार्यं क्रियते । मधुकपुष्पकृतो मध्वासवः । मैरेयलक्षणं यथा—
आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद् विज्ञानीयात् मैरेयमुभया-
श्रयम् । इति । धातक्याऽभिपुतो धातक्यैकसासवः, माहीकं मधुमधानम्,—रोचनं दीपन-

रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
 विबन्धघ्नं कफघ्नञ्च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥
 सुरा समण्डा रुक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
 गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥
 दीपनं जरणीयञ्च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यशोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥

अनभिहितोऽप्युन्नेयः । रोचनमित्यादि । मध्विति । मधुकृतं मदं माध्वीकं
 रोचनादिगुणम् । सुरेत्यादि । सुरा पेष्टिकी, सा तु समण्डा रुक्षोष्णा, पूर्व्वन्तु
 मण्डहीना सुरा कुशानामित्यादिनोक्ता न ततः पुनरुक्ता । यवानां सुरा

रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
 विबन्धघ्नं कफघ्नञ्च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥
 सुरा समण्डा रुक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
 गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥
 दीपनं जरणीयञ्च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यशोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥

अनभिहितोऽप्युन्नेयः । रोचनमित्यादि । मध्विति । मधुकृतं मदं माध्वीकं
 रोचनादिगुणम् । सुरेत्यादि । सुरा पेष्टिकी, सा तु समण्डा रुक्षोष्णा, पूर्व्वन्तु
 मण्डहीना सुरा कुशानामित्यादिनोक्ता न ततः पुनरुक्ता । यवानां सुरा

रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
 विबन्धघ्नं कफघ्नञ्च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥
 सुरा समण्डा रुक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
 गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥
 दीपनं जरणीयञ्च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यशोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥

अतिविहितोऽप्युन्नेयः । रोचनमित्यादि । मध्विति । मधुकृतं मदं माध्वीकं
 रोचनादिगुणम् । सुरेत्यादि । सुरा पेंष्टी, सा तु समण्डा रुक्षोष्णा, पूर्वन्तु
 मण्डहीना सुरा कुशानामित्यादिनोक्ता न ततः पुनरुक्ता । यवानां सुरा
 यवकृता सुरा वातपित्तला । मधुश्रुते च—पित्तलान्पकफा रुक्षा यवैर्वातप्रकोपणी
 इति । गुर्वीत्यादि । मधूलिका सुरा मधूलकफलकृता गुर्वी विष्टभ्य च जीर्यति
 श्लेष्मला च । मधुश्रुतेऽपि—विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ।
 रुक्षा नातिकफा वृष्या पाचनी चाक्षिकी । स्मृता । त्रिदोषो भेद्यष्ट्यश्च
 कोहलो वदनम्रियः । वकसो हृतसारत्वाद्द्विष्टम्भी वातकोपनः । सीधुमधुक-
 पुष्पोत्थो विदार्याप्रबलप्रदः । रुक्षः कषायः कफहृद्वातपित्तप्रकोपणः ।
 निर्विभेदसतश्चान्यान कन्दमूलफलसवान् । अरिष्टो द्रव्यसंयोग-संस्कारादधिको
 गुणैः । बहुदोषहरश्चैव दोषाणां नपनश्च सः । दीपनः कफवातघ्नः सरः
 पित्ताविरोधनः । शूलाध्मानोदरप्लीह ज्वराजीर्णाश्रसां हितः । पिप्पल्यादि-
 कृतो गुल्म-कफरोगहरः स्मृतः । चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ।
 अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्ध्या यथास्वं संस्कार-
 मवेक्ष्य कुशलो विषक् । इति ।

दीपनमित्यादि । सौवीरं काञ्जिकं शुक्तकृतं तुषोदकं सतुषयवकृतं
 काञ्जिकम् । मधुश्रुते च—ग्रहण्यशोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा । तुषाम्बु
 दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् । इति ।

मित्वादि वक्ष्यमाणं, तद्रन्ध्रदीपकेधुरसाग्रां मिलितान्नां कृत आसन्नो ज्ञेयः । सध्विति मधु-
 मयान आसन्नः । सुरा समण्डेति पचतमधुकृता कोहका, विष्टम्येति विष्टोदः, मधुश्रुते

दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद् वातकफापहम् ।
 विक्कधन्मवस्त्रं सि दीपनञ्चाम्लकाञ्जिकम् ॥
 प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरणम् ।
 स्रोतसां शोधनं जीणं दीपनं लघु रोचनम् ॥
 हर्षणं प्रीणनं वर्यं भयशोकश्रमापहम् ।
 प्रागल्भ्यवीर्य्यप्रतिभा-तुष्टिपुष्टिवलप्रदम् ॥

दाहेत्यादि । अम्लकाञ्जिकं धान्याम्लं धान्यकृतं भक्तकाञ्जिकञ्च
 दाहादिहरम् । सुश्रुते च धान्याम्लं धान्ययोनिताद् दीपनं दाहनाशनम् ।
 स्पर्शात् पानात् तु पवन-कफतृष्णाहरं लघु । तीक्ष्णयाच्च निहरेदाशु कफं गण्डूष-
 धारणान् ॥ मुखवीर्य्यस्यदौर्गन्ध्य-मलशोषरूपापहम् । दीपनं जरणं भेदि हित-
 मास्थापनेषु च । समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्त्व्यमुच्यते ॥ इति । इह
 भुक्तादिगुणा उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—रक्तपित्तकरं भुक्तं छेदि मुक्त-
 विपाचनम् । वैस्वर्य्यं जरणं श्लेष्म-पाण्डूकिमिहरं लघु ॥ तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं
 हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च । तद्वत् तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥ गौडानि
 रसभुक्तानि मधुभुक्तानि यानि च । यथापूर्व्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि
 च ॥ इति ।

अथेदानीं मद्यानां नवत्वाद्यवस्थायां गुणविशेषमाह—प्रायश इत्यादि ।
 दोषसमीरणं दोषत्रयप्रकोपणम् । सुश्रुते च—नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादि-
 कोपनम् । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ॥ जीणं मद्यगुणमाह—स्रोतसा-
 मित्यादि । जीणं पुराणं मद्यं स्रोतसां शोधनं स्फुटीकरणमित्यादिगुणम् ।
 सुश्रुते च—सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु किमिनाशनम् । स्फुटस्रोतस्करं जीणं
 लघुवातकफापहम् ॥ इति । प्रागल्भ्येत्यादि । सार्व्विकैर्मानवीर्य्यवत्या मात्रया
 विधिवत् सभक्तादिकं पीतं तज्जीणं मद्यं प्रागल्भ्यादिमदं स्याद् यथा चामृतं
 तथा स्याच्च । तदुक्तं सुश्रुते—सार्व्विके शौचदासिष्य-हर्षमण्डनलालसः ।
 गीताध्ययनसौभाग्य-सुरतोत्साहकृन्मदः । राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाह-
 सम् । कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥ अशौचनिद्रापातसर्य्यागव्यागमन-
 लोलताः । असत्यभाषणञ्चापि कुर्य्यादि तामसे मदः ॥ तस्यानेकप्रकारस्य

दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद् वातकफापहम् ।
 विक्कधन्मवस्त्रं सि दीपनञ्चाम्लकाञ्जिकम् ॥
 प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरणम् ।
 स्रोतसां शोधनं जीणं दीपनं लघु रोचनम् ॥
 हर्षणं प्रीणनं वर्यं भयशोकश्रमापहम् ।
 प्रागल्भ्यवीर्य्यप्रतिभा-तुष्टिपुष्टिवलप्रदम् ॥

दाहेत्यादि । अम्लकाञ्जिकं धान्याम्लं धान्यकृतं भक्तकाञ्जिकञ्च
 दाहादिहरम् । सुश्रुते च धान्याम्लं धान्ययोनिताद् दीपनं दाहनाशनम् ।
 स्पर्शात् पानात् तु पवन-कफतृष्णाहरं लघु । तीक्ष्णयाच्च निहरेदाशु कफं गण्डूष-
 धारणान् ॥ मुखवीर्य्यस्यदौर्गन्ध्य-मलशोषरूपापहम् । दीपनं जरणं भेदि हित-
 मास्थापनेषु च । समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्म्यमुच्यते ॥ इति । इह
 भुक्तादिगुणा उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—रक्तपित्तकरं भुक्तं छेदि मुक्त-
 विपाचनम् । वैस्वर्य्यं जरणं श्लेष्म-पाण्डूकिमिहरं लघु ॥ तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं
 हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च । तद्वत् तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥ गौडानि
 रसभुक्तानि मधुभुक्तानि यानि च । यथापूर्व्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि
 च ॥ इति ।

अथेदानीं मद्यानां नवत्वाद्यवस्थायां गुणविशेषमाह—प्रायश इत्यादि ।
 दोषसमीरणं दोषत्रयप्रकोपणम् । सुश्रुते च—नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादि-
 कोपनम् । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ॥ जीणं मद्यगुणमाह—स्रोतसा-
 मित्यादि । जीणं पुराणं मद्यं स्रोतसां शोधनं स्फुटीकरणमित्यादिगुणम् ।
 सुश्रुते च—सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु किमिनाशनम् । स्फुटस्रोतस्करं जीणं
 लघुवातकफापहम् ॥ इति । प्रागल्भ्येत्यादि । सारिक्केर्मानवीर्य्यं क्त्वा मात्रया
 विधिवत् सभक्तादिकं पीतं तज्जीणं मद्यं प्रागल्भ्यादिमदं स्याद् यथा चामृतं
 तथा स्याच्च । तदुक्तं सुश्रुते—सारिक्के शौचदासिष्य-हर्षमण्डनलालसः ।
 गीताध्ययनसौभाग्य-सुरतोत्साहकृन्मदः । राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाह-
 सम् । कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥ अशौचनिद्रापातसर्य्यागव्यागमन-
 लोलताः । असत्यभाषणञ्चापि कुर्यादिति तामसे मदः ॥ तस्यानेकप्रकारस्य

सात्त्विकैर्विधिवद् युक्ता पीतं स्यादमृतं यथा ।

वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥

[इति मद्यवर्गः । ७ ।]

जलमेकविधं सत्त्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।

तत् पतत् पतितञ्चैव देशकालावपेक्षते ॥

मद्यस्य रसवीर्येतः । सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूढं मागतम् । विशोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मदयतेऽचिरात् । चिरेण श्लेष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः । अचिराद् वातिके दृष्टः पैंत्तिके शीघ्रमेव तु । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं क्रिमिलं गुरु । अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम् । अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत् । तद् वज्ज्यं सत्त्वंदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत् । तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुज्जेरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनिलं पूति क्रिमिलं विरसं गुरु । तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम् । सत्त्वंदोषैरुपेतन्तु सत्त्वंदोष-प्रकोपणम् । चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् । इति । वर्गं समापयति—वर्गोऽयमित्यादि । मद्यमधिकृत्याग्निष्ठादीनामपि गुणाश्रय एव सप्तमो वर्गः प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥

[इति सप्तमो मद्यवर्गः । ७ ।]

गङ्गाधरः—पानविशेषत्वादभ्युवग उच्यते—जलमित्यादि । सत्त्वं जलमेकविधं धारकारकहैमनतोपारभेदेन चतुर्विधमपि ऐन्द्रतसामान्यादेकविधं नभस्तलाभभस उपरिष्ठात् सोममण्डलात् पतति । तदैन्द्रं जलं पतत् पतितञ्च

गोधूममेदः, तत्कृतं मद्यं मधूलकम् ; अन्ये तु मेदकमाहुः । दीपनमित्यादि—सीवीरनुषोदक-गुणः ; अग्निकाजिकमिति काजिकमेवाग्न्यगुणम् ॥ ३४ ॥ [इति मद्यवर्गः । ७ ।]

सम्प्रति पानप्रधानस्य जलस्य गुणमाह—जलमित्यादि । सर्वमिति सुश्रुतप्रतिपादित-धारकारहैमतौषातमपि, एकविधमिति “जिवाः कदवापः” इत्यादिनोपगुणम्, तथा ‘क्षीतं शुचि’ इत्यादिवक्ष्यमाणगुणम्, ऐन्द्रमिति प्राच्यहरचकोनेन्द्रमस्तिम् ; एकविधभावेऽपि तस्य रेवमाह—तत् पतदित्यादि । पतदेशमाकाशगतद्रुहकणं, कालञ्च क्षीतोष्णादिकणं, तथा पतितञ्च

सात्त्विकैर्विधिवद् युक्ता पीतं स्यादमृतं यथा ।

वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥

[इति मद्यवर्गः । ७ ।]

जलमेकविधं सत्त्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।

तत् पतत् पतितञ्चैव देशकालावपेक्षते ॥

मद्यस्य रसवीर्येतः । सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूढं मागतम् । विशोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मदयतेऽचिरात् । चिरेण श्लेष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः । अचिराद् वातिके दृष्टः पैंत्तिके शीघ्रमेव तु । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं क्रिमिलं गुरु । अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम् । अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत् । तद् वज्ज्यं सत्त्वंदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत् । तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुज्जेरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनिलं पूति क्रिमिलं विरसं गुरु । तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम् । सत्त्वंदोषैरुपेतन्तु सत्त्वंदोष-प्रकोपणम् । चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् । इति । वर्गं समापयति—वर्गोऽयमित्यादि । मद्यमधिकृत्याग्निष्ठादीनामपि गुणाश्रय एव सप्तमो वर्गः प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥

[इति सप्तमो मद्यवर्गः । ७ ।]

गङ्गाधरः—पानविशेषत्वादभ्युवग उच्यते—जलमित्यादि । सत्त्वं जलमेकविधं धारकारकहैमनतोपारभेदेन चतुर्विधमपि ऐन्द्रतसामान्यादेकविधं नभस्तलाभभस उपरिष्ठात् सोममण्डलात् पतति । तदैन्द्रं जलं पतत् पतितञ्च

गोधूममेदः, तत्कृतं मद्यं मधूलकम् ; अन्ये तु मेदकमाहुः । दीपनमित्यादि—सीवीरनुषोदक-गुणः ; अग्निकाजिकमिति काजिकमेवाग्नगुणम् ॥ ३४ ॥ [इति मद्यवर्गः । ७ ।]

सम्प्रति पानप्रधानस्य जलस्य गुणमाह—जलमित्यादि । सर्वमिति सुश्रुतप्रतिपादित-धारकारहैमतौषातमपि, एकविधमिति “जिवाः कदवापः” इत्यादिनोक्तगुणम्, तथा ‘क्षीतं शुचि’ इत्यादिवक्ष्यमाणगुणम्, ऐन्द्रमिति प्राच्यहरचकोनेन्द्रमस्तिम् ; एकविधमेवैषि तस्य रेवमाह—तत् पतदित्यादि । पतदेशमाकाशगतद्रुहकणं, कालञ्च क्षीतोष्णादिकणं, तथा पतितञ्च

खात् पतत् सोमवाय्वकैः स्पृष्टं कालानुवर्त्तिभिः ।

शीतोष्णस्निग्धरुक्षादौ र्यथासन्नं महीगुणैः ॥

शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु पद्गुणम् ।

प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥

देशकालावपेक्षते । तत्र पतत् तु यथा—खादित्यादि । दिव्यं च लोकीयम् उदकं प्रकृत्या शीतादिपद्गुणं खात् सोममण्डलात् पतदेव तत्रैवान्तरीक्षे सोम-वाय्वकैः कालानुवर्त्तिभिः शीताद्यनुदिनरात्रानुवर्त्तिभिः, गुणविशेषं दधद्भिः स्पृष्टं सद् भ्रष्टं यथासन्नं पात्रं यत्र देशे पतितं स्यात् तद्देशं भूमिगुणैः शीतोष्ण-स्निग्धरुक्षाद्यैरपेक्षते । जलन्तु खलु शीतं शुचि मृष्टं शुद्धं विमलं लघु च इति पद्गुणं स्वभावात् । ततः खात् पतनकाले यथाकालानुवर्त्ति-सोम-वाय्वकैर्गुणस्पृष्टं गुणविशेषप्रमापद्य भूमौ पतितं तद्भूमिगुणमापद्यते ।

भूमिविशेषरूपं देशं, कालञ्च तदैवापेक्षते; गुणदोषसम्बन्धे इति शेषः । एतमेव देशकाल-सम्बन्धमाह—खादित्यादि । सौम्यत्वात् पृथिव्या अपि गमनागतधूलिरूपायास्तथा मेघसहचरितलूनादिविषादिरूपायाश्च ग्रहणं वक्तव्यम्, किंवा वायुग्रहणादेव वायुना नीयमानाया पृथिव्या ग्रहणम्, स्पृष्टं भवतीति शेषः । कालानुवर्त्तिमिरिति कालपरार्थान्नैः कालग्रधानैरिति यावत्, एतेन कालकृतसोमादिसम्बन्धविशेषो जले विशेषं करोति, तेन न कालस्याकिञ्चित्करता; पतितजलस्य देशकालसम्बन्धमाह—शीतोष्णेत्यादि । यथा-सन्नमिति यस्मिन् काले यस्यां मद्यां ये गुणाः शीताद्य उद्भिक्ता भवन्ति, तैः स्पृष्टं जलं भवति; एतेन सुश्रुते प्रतिपादितगात्रसामुद्रभेदो गुणदोषसम्बन्धमात्रकृत एव दिव्यजलस्येति दर्शयति; तेन यद् विषादिजुष्टं तत् सामुद्रसमानगुणत्वात् सामुद्रम्, यद् धूल्यादिना विषादिना च रहितं, तत् तद्गुणत्वाद् गात्रमित्युक्तं सुश्रुते; आश्विने तु मासि दिव्यजलस्य धूलीविषादिसम्बन्धो न भवत्येव, कालमहिम्ना, भवन्नपि वा न जलं तथा दूषयति, अत उक्तं सुश्रुते—“सामुद्रं तच्च पातव्यं मासादाश्वयुजाद् विना” इति, अतः हारोतवचनात् कार्तिकाग्रहायणयोरप्यान्तरीक्षं जलं ग्राह्यमेव भवति, यदाह—“प्रवृत्तायां शरशस्मात् पश्चाद् वाते प्रवात्यपि । हेमन्ते वापि गृह्णीयात् तज्जलं मृन्मयैर्दटैः ॥” इति; तेन “आश्वयुजाद् विना” इति वचनं आश्वयुजात् प्रभृति जलोपादेयतोषदर्शनार्थम्, न आश्विन एवोपादेयतोषदर्शनपरम्; अन्ये त्वाहुः—“आश्विन एव परमान्तरीक्षं ग्राह्यम्” इति; जलपूर्णवचनम्—“वर्षासु चरान्त धनैः सहोदगा वियति च कीट-लूताश्च । तादृक्जुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्वम्” ।

दिव्यजलस्य प्राकृतगुणमाह—शीतमित्यादि । शिवमिति कस्याणकरत्वेन, शुद्धमिति वदनमिदत्वेन; वदमात्रगुणविशेषहेतुकाह—भ्रष्टमित्यादि । पात्रमपेक्षते इति यथादि-

खात् पतत् सोमवाय्वकैः स्पृष्टं कालानुवर्त्तिभिः ।

शीतोष्णस्निग्धरुक्षादौ र्यथासन्नं महीगुणैः ॥

शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु पद्मगुणम् ।

प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥

देशकालावपेक्षते । तत्र पतत् तु यथा—खादित्यादि । दिव्यं च लोकीयम् उदकं प्रकृत्या शीतादिपद्मगुणं खात् सोममण्डलात् पतदेव तत्रैवान्तरीक्षे सोम-वाय्वकैः कालानुवर्त्तिभिः शीताद्यनुदिनरात्रानुवर्त्तिभिः, गुणविशेषं दधद्भिः स्पृष्टं सद् भ्रष्टं यथासन्नं पात्रं यत्र देशे पतितं स्यात् तद्देशं भूमिगुणैः शीतोष्ण-स्निग्धरुक्षाद्यैरपेक्षते । जलन्तु खलु शीतं शुचि मृष्टं शुद्धं विमलं लघु च इति पद्मगुणं स्वभावात् । ततः खात् पतनकाले यथाकालानुवर्त्ति-सोम-वाय्वकैर्गुणस्पृष्टं गुणविशेषप्रमाणाय भूमौ पतितं तद्भूमिगुणमापद्यते ।

भूमिविशेषरूपं देशं, कालञ्च तदपेक्षापेक्षते; गुणदोषसम्बन्धे इति शेषः । एतमेव देशकाल-सम्बन्धमाह—खादित्यादि । सौम्यत्वात् पृथिव्या अपि गमनागतधूलिरूपायास्तथा मेघसहचरितलूनादिविषादिरूपायाश्च ग्रहणं वक्तव्यम्, किंवा वायुग्रहणादेव वायुना नीयमानाया पृथिव्या ग्रहणम्, स्पृष्टं भवतीति शेषः । कालानुवर्त्तिमिरिति कालपरार्थान्नैः कालप्रधानैरिति यावत्, एतेन कालकृतसोमादिसम्बन्धविशेषो जले विशेषं करोति, तेन न कालस्याकिञ्चित्करता; पतितजलस्य देशकालसम्बन्धमाह—शीतोष्णेत्यादि । यथा-सन्नमिति यस्मिन् काले यस्यां मद्यां ये गुणाः शीताद्य उद्भिक्ता भवन्ति, तैः स्पृष्टं जलं भवति; एतेन सुश्रुते प्रतिपादितगाङ्गसामुद्रभेदो गुणदोषसम्बन्धमात्रकृत एव दिव्यजलस्येति दर्शयति; तेन यद् विषादिजुष्टं तत् सामुद्रसमानगुणत्वात् सामुद्रम्, यद् धूल्यादिना विषादिना च रहितं, तत् तद्गुणत्वाद् गाङ्गमित्युक्तं सुश्रुते; आश्विने तु मासि दिव्यजलस्य धूलीविषादिसम्बन्धो न भवत्येव, कालमहिम्ना, भवन्नपि वा न जलं तथा दूषयति, अत उक्तं सुश्रुते—“सामुद्रं तत्र पातव्यं मासादाश्वयुजाद् विना” इति, अतः हारोतवचनात् कार्तिकाग्रहायणयोरप्यान्तरीक्षं जलं ग्राह्यमेव भवति, यदाह—“प्रवृत्तायां शरदस्मात् पश्चाद् वाते प्रवात्यपि । हेमन्ते वापि गृह्णीयात् तज्जलं मृन्मयैर्दटैः ॥” इति; तेन “आश्वयुजाद् विना” इति वचनं आश्वयुजात् प्रभृति जलोपादेयतोषदर्शनार्थम्, न आश्विन एवोपादेयतोषदर्शनपरम्; अन्ये त्वाहुः—“आश्विन एव परमान्तरीक्षं ग्राह्यम्” इति; जलकणवचनम्—“वर्षासु चरन्त धनैः सहोदगा वियति च कीट-लूताश्च । तादृक्जुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्वम्” ।

दिव्यजलस्य प्राकृतगुणमाह—शीतमित्यादि । शिवमिति कस्याणकरत्वेन, स्पृष्टमिति वदनमिदत्वेन; वदमात्रगुणविशेषहेतुकाह—भ्रष्टमित्यादि । पात्रमपेक्षते इति यथादि-

श्वेते कषायं भवति पाण्डुरे खात् तु तिक्तकम् ।

कपिले क्षारसंसृष्टमूपरे लवणान्वितम् ॥

कटु पर्वतविस्त्रावे * मधुरं कृष्णमृत्तिके ।

एतत् पाङ्गुगुणमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य तु ।

तथाव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमञ्च यत् ॥ ३५ ॥

यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टज्ज्वोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ।

तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा नरेन्द्रपेयं सलिलप्रधानम् ॥ ३६ ॥

तद् यथा । अत्र केचित् पठन्ति । श्वेत इत्यादि । श्वेते भूमिदेशे पतितं तज्जलं कषायं भवति, पाण्डुरे भूमिदेशे भ्रष्टं तिक्तकं भवति, कपिले भूमिदेशे भ्रष्टं क्षारसंसृष्टं भवति, ऊपरे भूमिदेशे भ्रष्टं लवणान्वितं भवति । पर्वतविस्त्रावे भूमिदेशे पतितं कटु भवति, कृष्णमृत्तिके देशे पतितं मधुरं भवति । इत्येतत् पाङ्गुगुणं महीस्थस्य जलस्य व्याख्यातम् । तत्रैन्द्रं जलं यदेवो वषेति, यत् कारं करकासम्भवं जलं, हिमञ्च यद् द्विविधं दैमं हिमानीसम्भवं, तौषारं तौषारसम्भवं तत्सर्वमव्यक्तरसं विद्यात् । तत्रैन्द्रं जलमाह—यदन्तरीक्षादित्यादि । इन्द्रसृष्टं यज्जलमन्तरीक्षात् पतति तदम्भ ऐन्द्रमित्येवं धीरा वदन्ति । तज्ज्वोक्तैः पात्रैः परिगृह्यते तत् सलिलप्रधानं नरेन्द्रपेयमिति । अपरे चैतत् श्वेत इत्यादिकं न पठन्ति । न हि तत् सम्यगिति । सञ्च ते च—पानीयमान्तरीक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तपेण धारणमाश्वासजननं श्रमघ्नं कृमिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च । तदेवावनीपतितमन्यतमं रसमुपलभते । स्थानविशेषाद्भूतदीनदसरस्तडागवापीकूपचण्डीप्रस्रवणोद्भिद्विकिरकेदारपल्वलादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेष्ववनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासंख्यमुदकानि सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते । तत् तु न सम्यक् । तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण । तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणञ्च, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तेजोगुण-

पात्रविशेषसम्बन्धमपेक्ष्य गुणविशेषवद् भवति, एतच्च, यद्यपि 'देशाकालावपेक्षते' इत्यनेन पूर्णम्

श्वेते कषायं भवति पाण्डुरे खात् तु तिक्तकम् ।

कपिले क्षारसंसृष्टमूपरे लवणान्वितम् ॥

कटु पर्वतविस्त्रावे * मधुरं कृष्णमृत्तिके ।

एतत् पाङ्गुगुणमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य तु ।

तथाव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमञ्च यत् ॥ ३५ ॥

यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टज्ज्वोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ।

तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा नरेन्द्रपेयं सलिलप्रधानम् ॥ ३६ ॥

तद् यथा । अत्र केचित् पठन्ति । श्वेत इत्यादि । श्वेते भूमिदेशे पतितं तज्जलं कषायं भवति, पाण्डुरे भूमिदेशे भ्रष्टं तिक्तकं भवति, कपिले भूमिदेशे भ्रष्टं क्षारसंसृष्टं भवति, ऊपरे भूमिदेशे भ्रष्टं लवणान्वितं भवति । पर्वत-विस्त्रावे भूमिदेशे पतितं कटु भवति, कृष्णमृत्तिके देशे पतितं मधुरं भवति । इत्येतत् पाङ्गुगुणं महीस्थस्य जलस्य व्याख्यातम् । तत्रैन्द्रं जलं यदेवो वषेति, यत् कारं करकासम्भवं जलं, हिमञ्च यद् द्विविधं दैमं हिमानीसम्भवं, तौषारं तौषारसम्भवं तत्सर्वमव्यक्तरसं विद्यात् । तत्रैन्द्रं जलमाह—यदन्तरीक्षादि-त्यादि । इन्द्रसृष्टं यज्जलमन्तरीक्षात् पतति तदम्भ ऐन्द्रमित्येवं धीरा वदन्ति । तज्ज्वोक्तैः पात्रैः परिगृह्यते तत् सलिलप्रधानं नरेन्द्रपेयमिति । अपरे चैतत् श्वेत इत्यादिकं न पठन्ति । न हि तत् सम्यगिति । सञ्च ते च—पानीयमान्तरीक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तपेण धारणमाश्वासजननं श्रमघ्नं कृमिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च । तदेवावनी-पतितमन्यतमं रसमुपलभते । स्थानविशेषाद्गदीनदसरस्तडागवापीकूपचण्डी-प्रस्रवणोद्भिद्विकिरकेदारपल्वलादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र लोहित-कपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेष्वनिर्देशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासंख्यमुदकानि सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते । तत् तु न सम्यक् । तत्र पृथि-व्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण । तत्र स्वगुण-भूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणञ्च, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तेजोगुण-

पात्रविशेषसम्बन्धमपेक्ष्य गुणविशेषवद् भवति, एतच्च, यद्यपि 'देशाकालावपेक्षते' इत्यनेन पूर्णम्

ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मविशदं लघु ॥

अरुक्षमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ।

गुर्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ॥

तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ।

तत् तु ये सुकुमाराः सुरः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।

तेषां भक्ष्ये च भोज्ये च लेह्यं पेये च शरयते ॥

भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च, वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च, आकाशगुण-
भूयिष्ठायामन्यत्तरसम्, अव्यक्तं आकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्पेय-
मान्तरीक्षालाभे । तत्रान्तरीक्षं चतुर्विधं, तद्यथा—धारं कारं तौपारं हेमनमिति ।
तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् । तत् पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । तत्र गाङ्गमाश्व-
युजे मासि प्रायो वर्षति । तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत । शाल्योदनपिण्ड-
मकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वह्निं कुर्वीत, स यदि गृहीतं
स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यम्, वर्णान्यत्वे सिकथ-
क्रेदे च सामुद्रमिति विद्यात्, तन्नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं
गाङ्गवद्भवति । गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीनाश्वयुजे मासि शुचिशुक्लवित-
पट्टैकदेशच्युतमथवा हम्पेतलपरिभ्रष्टमन्यर्वाशुचिभिर्भाजने गृहीतं सौवर्णं
राजते मृन्मये वा पात्रे निदध्यात् तत् सर्वकालमुपयुज्जीत तस्यालाभे भौमं,
तच्चाकाशगुणबहुलं ; तत् पुनः सप्तविधं, तद्यथा—कोपं नादेयं सारसं
ताडगं प्रास्त्रवणमोद्भिदं चौण्ड्यमिति । तत्र वर्षास्वान्तरीक्षमोद्भिदं वा सेवेत
महागुणत्वात्, शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात्, हेमन्ते सारसं ताडगं वा, वसन्ते
कोपं प्रास्त्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवं, प्रावृषि चौण्ड्यमनवमनभिवृष्टं संस्कृतं वा
सर्वञ्चेति ॥ ३५।३६ ॥

गङ्गाधरः—अथोत्तमजलमाह—ईषदित्यादि । ईषत्कषायमधुरादिकं सर्वं
भौममेन्द्रञ्च पानीयमुत्तमं भवति । सुसूक्ष्मं सूतनुकम् । गुर्वित्यादि । वार्षिकं
वर्षाकाले सर्वं पानीयमभिष्यन्दि च गुरु च । शरदि तु प्रायस्तनु लघ्वनभि-
ष्यन्दि पानीयं वर्षति । तत् तु शरदि वृष्टं पानीयं ये सुकुमारादयस्तेषां
मुक्तोक्तम्, तथापि कालापेक्षया वेदविशेषस्य प्रकर्षेण गुणविशेषे हेतुताम्रदर्शनार्थं पुनरुक्तम् ।
केचित् तु “हन्ते कषायं भवति” इत्यादिग्रन्थं पठन्ति, स तु नातिप्रसिद्धः ॥ ३५—३७ ॥

ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मविशदं लघु ॥

अरुचमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ।

गुर्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ॥

तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ।

तत् तु ये सुकुमाराः सुरः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।

तेषां भक्ष्ये च भोज्ये च लेह्यं पेये च शरयते ॥

भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च, वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च, आकाशगुण-
भूयिष्ठायामन्यत्तरसम्, अव्यक्तं आकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्पेय-
मान्तरीक्षालाभे । तत्रान्तरीक्षं चतुर्विधं, तद्यथा—धारं कारं तौपारं हेमनमिति ।
तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् । तत् पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । तत्र गाङ्गमाश्व-
युजे मासि प्रायो वर्षति । तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत । शाल्योदनपिण्ड-
मकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वह्निं कुर्वीत, स यदि गृहीतं
स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यम्, वर्णान्यत्वे सिकथ-
क्रेदे च सामुद्रमिति विद्यात्, तन्नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं
गाङ्गवद्भवति । गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीनाश्वयुजे मासि शुचिशुक्लवित-
पट्टैकदेशच्युतमथवा हम्पेतलपरिभ्रष्टमन्यर्वाशुचिभिर्भाजने गृहीतं सौवर्णं
राजते मृन्मये वा पात्रे निदध्यात् तत् सर्वकालमुपयुज्यीत तस्यालाभे भौमं,
तच्चाकाशगुणबहुलं ; तत् पुनः सप्तविधं, तद्यथा—कोपं नादेयं सारसं
ताडगं प्रास्त्रवणमोद्भिदं चौण्ड्यमिति । तत्र वर्षास्वान्तरीक्षमोद्भिदं वा सेवेत
महागुणत्वात्, शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात्, हेमन्ते सारसं ताडगं वा, वसन्ते
कोपं प्रास्त्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवं, प्रावृषि चौण्ड्यमनवमनभिवृष्टं संस्कृतं वा
सर्वञ्चेति ॥ ३५।३६ ॥

गङ्गाधरः—अथोत्तमजलमाह—ईषदित्यादि । ईषत्कषायमधुरादिकं सर्वं
भौममेन्द्रञ्च पानीयमुत्तमं भवति । सुसूक्ष्मं सूतनुकम् । गुर्वित्यादि । वार्षिकं
वर्षाकाले सर्वं पानीयमभिष्यन्दि च गुरु च । शरदि तु प्रायस्तनु लघ्वनभि-
ष्यन्दि पानीयं वर्षति । तत् तु शरदि वृष्टं पानीयं ये सुकुमारादयस्तेषां
मुक्तोक्तम्, तथापि कालापेक्षया वेदविशेषस्य प्रकर्षेण गुणविशेषे हेतुताम्रदर्शनार्थं पुनरुक्तम् ।
केचित् तु “हन्ते कषायं भवति” इत्यादिग्रन्थं पठन्ति, स तु नातिप्रसिद्धः ॥ ३५—३७ ॥

हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।
 किञ्चित् ततो लघुतरं शिशिरे कम्वातजित् ॥
 कषायमधुरं रुक्षं विद्याद् वासन्निकं जलम् ।
 ग्रष्मिकन्त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
 विभ्रान्तेष्वृतुकालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
 सलिलं तत् तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥
 राजभी राजमात्रैर्वा सुकुमारैश्च मानवैः ।
 सुगृहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥
 ऋतावृताविहास्याताः सर्व्व एवाम्भसां गुणाः ॥ ३७ ॥
 नद्यः पाषाणविच्छिन्न-विक्षुब्धविमलोदकाः ।
 हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवपिसेविताः ।

भक्ष्यादौ शस्यते । हेमन्त इत्यादि । हेमन्ते सर्व्व सलिलं सिग्धादिगुणम् ।
 शिशिरे ततः किञ्चिदुत्तरं सर्व्व सलिलम् । वासन्निकं जलं सर्व्व कषाय-
 मधुरादिगुणं विद्यात् । ग्रष्मिकं सर्व्व जलमनभिष्यन्दीत्येव निश्चयः ।
 विभ्रान्तेष्वृत्यादि । षट्सृतुषु कालेषु विभ्रान्तेषु विपरीतलक्षणेभ्यो तोयदा
 यत् सलिलं प्रयच्छन्ति वर्पन्ति, तत् तु सलिलं त्रिदोषाय नानादोषाय
 च युज्यते तत्र न संशयः । राजभिस्त्यादि । राजादिभिः शरदि गृहीतास्तान्त-
 रीक्षा आपो विशेषतः सर्व्वेष्वृतुषु प्रयोक्तव्याः । ऋतावृता चाम्भसां सर्व्वे
 एव गुणा इहाख्याताः । इति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—तदलाभे तैरपरैश्च यत् तोयं प्रयोक्तव्यं तदर्थमाह—नद्य
 इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं स्रोतोवेगेन चलज्जलं यासां नदीनां गर्भस्थैः
 पाषाणैर्विच्छिद्यते च क्षुब्धते चोत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति विमलञ्च ताः
 पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धविमलोदका नद्यः । हिमवत्प्रभवाश्च या गङ्गा-

चक्षुषाणि—आधारविशेषे गुणविशेषमाह—नद्य इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं विक्षुब्धम्
 अभिहतलोदकं यासां तादाया, एतेन, आभत्यकाप्रभवा एव हिमाकवे नद्यः पथ्या इत्यादि भवन्ति,

हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।
 किञ्चित् ततो लघुतरं शिशिरे कम्वातजित् ॥
 कषायमधुरं रुक्षं विद्याद् वासन्निकं जलम् ।
 ग्रष्मिकन्त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
 विभ्रान्तेष्वृतुकालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
 सलिलं तत् तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥
 राजभी राजमात्रैर्वा सुकुमारैश्च मानवैः ।
 सुगृहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥
 ऋतावृताविहास्याताः सर्व्व एवाम्भसां गुणाः ॥ ३७ ॥
 नद्यः पाषाणविच्छिन्न-विक्षुब्धविमलोदकाः ।
 हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवपिसेविताः ।

भक्ष्यादौ शस्यते । हेमन्त इत्यादि । हेमन्ते सर्व्व सलिलं सिग्धादिगुणम् ।
 शिशिरे ततः किञ्चिदुत्तरं सर्व्व सलिलम् । वासन्निकं जलं सर्व्व कषाय-
 मधुरादिगुणं विद्यात् । ग्रष्मिकं सर्व्व जलमनभिष्यन्दीत्येव निश्चयः ।
 विभ्रान्तेष्वृत्यादि । षट्सृतुषु कालेषु विभ्रान्तेषु विपरीतलक्षणेभ्यो तोयदा
 यत् सलिलं प्रयच्छन्ति वर्पन्ति, तत् तु सलिलं त्रिदोषाय नानादोषाय
 च युज्यते तत्र न संशयः । राजभिस्त्यादि । राजादिभिः शरदि गृहीतास्तान्त-
 रीक्षा आपो विशेषतः सर्व्वेष्वृतुषु प्रयोक्तव्याः । ऋतावृता चाम्भसां सर्व्वे
 एव गुणा इहाख्याताः । इति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—तदलाभे तैरपरैश्च यत् तोयं प्रयोक्तव्यं तदर्थमाह—नद्य
 इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं स्रोतोवेगेन चलज्जलं यासां नदीनां गर्भस्थैः
 पाषाणैर्विच्छिद्यते च क्षुब्धते चोत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति विमलञ्च ताः
 पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धविमलोदका नद्यः । हिमवत्प्रभवाश्च या गङ्गा-

चक्षुषाणि—आधारविशेषे गुणविशेषमाह—नद्य इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं विक्षुब्धम्
 अभिहतलोदकं यासां तादाया, एतेन, आभत्यकाप्रभवा एव हिमाकवे नद्यः पथ्या इत्यादि भवन्ति,

नद्यः पाषाणसिकता-वाहिन्यो विमलोदकाः ॥

मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ।

पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निम्नलोदकाः ॥

प्रायो मृदुवहा गुर्वो याश्च पूव्वसमुद्रगाः ।

पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च यः ।

शिरोहृद्रोगकुण्डानां ता हेतुः श्ठीपदस्य च ॥

यमुनादयो नद्यः । ता देवर्षिमेविताः पुण्याः पथ्यास्तासां जलं पथ्यम् ।
याश्च हिमवत्प्रभवा नद्यो न पाषाणविच्छिन्नविशुध्यविमलोदकास्ता हृद्रोगादीन्
जनयन्तीत्यभिप्रायेण सुश्रुत उवाच—हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्वयथुशिरोरोग-
श्लीपदगलगण्डान् जनयन्ति इति न विरोधः । पुननद्य इत्यादि । पाषाण-
सिकतावाहिन्यो नद्यो विमलोदका निर्दोषा भवन्ति । मलयेत्यादि । मलय-
प्रभवा याश्च नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकास्तासु जलपमृतोपमं,
तदन्यास्तु या मलयप्रभवास्ताः क्रिमीन् जनयन्तीत्यभिप्रायेण सुश्रुत उवाच—
मलयप्रभवाः क्रिमीन् जनयन्तीति । तत्रासामपवादश्चोवाच—नद्यः शीघ्रवहा
लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः । इति । पश्चिमेत्यादि । या नद्यः पूव्वस्या दिशः
पश्चिमां गच्छन्ति ताः पश्चिमाभिमुखाः पथ्याः, यतो निम्नलोदकाः । शेषा-
स्तपथ्याः । सुश्रुते च—तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात्, पूर्वाभि-
मुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः
साधारणत्वात् इति । मृदुवहा नद्यस्तु गुह्य इत्यनेन शीघ्रवहा लघ्व्य
इत्यर्थादापद्यते । याश्च पूव्वसमुद्रगा नद्यस्ताश्च गुह्य इत्यर्थादापद्यते ।
दक्षिणाभिमुखा उत्तराभिमुखाश्च नद्यः साधारणत्वान्नातिदोषलाः इति ।
पारिपात्रेत्यादि । पारिपात्रपञ्चेतप्रभवा या नद्यः पूव्वसमुद्रगा याश्च
विन्ध्यपञ्चेतभवाः सह्यपञ्चेतप्रभवा नद्यस्ताः शिरोरोगादीनां हेतुरिति । याः

नोपत्यकाप्रभवाः ; यतः, अभित्यकाप्रभवास्त्वेव पाषाणविच्छिन्नत्वादि, अतः, सुश्रुते वदन्तम्—
“हिमवत्प्रभवा हृद्रोगादीन् जनयन्ति,” तदुपत्यकाप्रभवाभिप्रायेणेति न विरोधः ; यत् तु, अन्व-
योक्त—“मलयप्रभवाः क्रिमीन् जनयन्ति” तदुपाषाणसिकतावाहिन्यभिप्रायेण, इह “पाषाण-
सिकतावाहिन्यो विमलोदकाः” इति न विरोधः ; यत् तु, पारिपात्रभवाणां शिरोरोगादिकर्तृत्वम्,
तत् पारिपात्रदरीभवनदीमकाभिप्रायेण, सुश्रुते तु पारिपात्रतद्वागभवनदीजलाभिप्रायेणोक्तम्—

नद्यः पाषाणसिकता-वाहिन्यो विमलोदकाः ॥

मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ।

पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निम्नलोदकाः ॥

प्रायो मृदुवहा गुर्वो याश्च पूव्वसमुद्रगाः ।

पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च यः ।

शिरोहृद्रोगकुण्डानां ता हेतुः श्ठीपदस्य च ॥

यमुनादयो नद्यः । ता देवर्षिमेविताः पुण्याः पथ्यास्तासां जलं पथ्यम् ।
याश्च हिमवत्प्रभवा नद्यो न पाषाणविच्छिन्नविशुद्धविमलोदकास्ता हृद्रोगादीन्
जनयन्तीत्यभिप्रायेण सुश्रुत उवाच—हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्वयथुशिरोरोग-
श्लीपदगलगण्डान् जनयन्ति इति न विरोधः । पुननद्य इत्यादि । पाषाण-
सिकतावाहिन्यो नद्यो विमलोदका निर्दोषा भवन्ति । मलयेत्यादि । मलय-
प्रभवा याश्च नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकास्तासु जलममृतोपमं,
तदन्यास्तु या मलयप्रभवास्ताः क्रिमीन् जनयन्तीत्यभिप्रायेण सुश्रुत उवाच—
मलयप्रभवाः क्रिमीन् जनयन्तीति । तत्रासामपवादश्चोवाच—नद्यः शीघ्रवहा
लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः । इति । पश्चिमेत्यादि । या नद्यः पूव्वस्या दिशः
पश्चिमां गच्छन्ति ताः पश्चिमाभिमुखाः पथ्याः, यतो निम्नलोदकाः । शेषा-
स्तपथ्याः । सुश्रुते च—तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात्, पूर्वाभि-
मुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः
साधारणत्वात् इति । मृदुवहा नद्यस्तु गुह्य इत्यनेन शीघ्रवहा लघ्व्य
इत्यर्थादापद्यते । याश्च पूव्वसमुद्रगा नद्यस्ताश्च गुह्य इत्यर्थादापद्यते ।
दक्षिणाभिमुखा उत्तराभिमुखाश्च नद्यः साधारणत्वान्नातिदोषलाः इति ।
पारिपात्रेत्यादि । पारिपात्रपञ्चेतप्रभवा या नद्यः पूव्वसमुद्रगा याश्च
विन्ध्यपञ्चेतभवाः सह्यपञ्चेतप्रभवा नद्यस्ताः शिरोरोगादीनां हेतुरिति । याः

नोपत्यकाप्रभवाः ; यतः, अभित्यकाप्रभवास्त्वेव पाषाणविच्छिन्नत्वादि, अतः, सुश्रुते वदन्तम्—
“हिमवत्प्रभवा हृद्रोगादीन् जनयन्ति,” तदुपत्यकाप्रभवाभिप्रायेणेति न विरोधः ; यत् तु, अन्व-
योक्त—“मलयप्रभवाः क्रिमीन् जनयन्ति” तदपाषाणसिकतावाहिन्यभिप्रायेण, इह “पाषाण-
सिकतावाहिन्यो विमलोदकाः” इति न विरोधः ; यत् तु, पारिपात्रभवाणां शिरोरोगादिकर्तृत्वम्,
तत् पारिपात्रदरीभवनदीमकाभिप्रायेण, सुश्रुते तु पारिपात्रतद्वागभवनदीजलाभिप्रायेणोक्तम्—

बहुधा * कीटसर्पाखु-मलसंदूषितोदकाः ।

वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥ ३८ ॥

वापीकूपतडागोत्स-सरःप्रस्त्रवणादिषु ।

आनूपधन्वशैलानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥

पारिपात्रभवा न पूर्व्वसमुद्रगास्ताः पथ्या बलारोग्यकार्य्य इत्युक्तं सूत्रुते—
विन्ध्यभवाश्च सर्व्वा नद्यः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च जनयन्ति, सल्लभवास्तु कुष्ठं
जनयन्ति, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि जनयन्तीति प्रायिकत्वाभिप्रायेण
सूत्रुतेनोक्तम् । बहुभेत्यादि । बहुधा कीटादिदूषितोदका नद्यस्तथा वर्षा-
काले जलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—वापीत्यादि । वापी दीर्घिका पुष्करिणी च । कूपः प्रसिद्धः ।
तडागस्तटादागच्छति पर्व्वतव्यतिरिक्ततटादिस्थलप्रभवः सर्व्वो जलाशयः ।
स पुनरुच्चदेशात् पतज्जलवेगेन जातः । सरो देवस्वातम् । प्रस्त्रवणं निर्झरः ।
आदिपदेन उद्भिदचुण्डविकिरकेदारनदीनदादीनां यज्जलम् । तथानूपधन्व-
देशचन्द्रकान्तादिमणिशैलानां जलाशयेषु यज्जलं तद्गुणदोषैस्तत्तद्देशस्य
गुणदोषैर्विभावयेत् । सूत्रुते चोक्तम्—वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटु

“पारिपात्रभवाः पथ्याः” इति, तदुक्तम् विश्वामित्रेण—“तडागजं दरीजञ्च तडागाद् यत्
सरिज्जलम् । बलारोग्यकरं तत् स्याद् दरीजं दोषकं मतम्” ॥ प्रायोपहणान् “पूर्व्वसमुद्रगाः” इति,
पूर्व्वसमुद्रगमनेऽपि गङ्गं पथ्यं भवति, किंवा, यथोक्तलक्षणहिमालयभवावादेव गङ्गं पथ्यम् ;
पारिपात्रादयः पर्व्वताः स्वनामप्रसिद्धाः । वर्षासु जलं बहन्तीति वर्षाजलवहाः, यदुक्तममराधिकारे—
“वर्षानादेयमुद्रकानाम्” इति, तस्यैवपथ्यत्वे उपपत्तिवर्जनमिति न पौनरुक्त्यम् । प्रस्त्रवणादिष्विति
जलमिति शेषः, वाप्यादयोऽनूपदेशधन्वदेशहिमालयादिपर्व्वतादिषु भवन्त्यतश्चानूपादि-
जलगुणैरेव तद्गुणनिर्देशः कर्त्तव्यः । पश्चिमाभिमुखनदीजलपूर्वाभिमुखनदीजलानूपजलसम्बन्ध-
जलपर्व्वतजलगुणाश्चोक्ता एव, तेन, तद् गुणातिशयो वाप्यादिषु बोद्धव्यः, उक्तञ्च हारीतेन—आनूप-
देशे यद् वापि गुरु तत् श्लेष्मवर्द्धनम् । विपरीतमतो मुक्त्यं जातलं लघु चोच्यते ॥”
सूत्रुतेऽपि वाप्यादीनां पृथगेवोक्ता गुणाः । स चेह कूपादीनां संस्कारादिः प्रत्यक्षरदो प्रत्य-
विकारमयावोक्त एवेति मन्तव्यम् । वापी इटकादिबद्धतीर्था दीर्घिका, कूपः प्रसिद्धः, तदात्
भागो गतिर्यस्य स तडागः, स पुनरुच्चदेशादागच्छजलवन्धनाद् भवति, अन्ये तु पुष्करिणीं तडागम्
आहुः, इत्या निष्ठापतिहज्जलस्थानम् ; सरो दिव्यत्वात् पुरुषव्यापारं विना, तद् पुनः पथ्यादि ;

बहुधा * कीटसर्पाखु-मलसंदूषितोदकाः ।

वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥ ३८ ॥

वापीकूपतडागोत्स-सरःप्रस्रवणादिषु ।

आनूपधन्वशैलानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥

पारिपात्रभवा न पूर्व्वसमुद्रगास्ताः पथ्या बलारोग्यकार्य्य इत्युक्तं सूत्रुते—
विन्ध्यभवाश्च सर्व्वा नद्यः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च जनयन्ति, सप्तभवास्तु कुष्ठं
जनयन्ति, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि जनयन्तीति प्रायिकत्वाभिप्रायेण
सूत्रुतेनोक्तम् । बहुभेत्यादि । बहुधा कीटादिदूषितोदका नद्यस्तथा वर्षा-
काले जलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—वापीत्यादि । वापी दीर्घिका पुष्करिणी च । कूपः प्रसिद्धः ।
तडागस्तटादागच्छति पर्व्वतव्यतिरिक्ततटादिस्थलप्रभवः सर्व्वो जलाशयः ।
स पुनरुच्चदेशात् पतज्जलवेगेन जातः । सरो देवस्वातम् । प्रस्रवणं निर्झरः ।
आदिपदेन उद्भिदचुण्डविकिरकेदारनदीनदादीनां यज्जलम् । तथानूपधन्व-
देशचन्द्रकान्तादिमणिशैलानां जलाशयेषु यज्जलं तद्गुणदोषैस्तत्तद्देशस्य
गुणदोषैर्विभावयेत् । सूत्रुते चोक्तम्—वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटु

“पारिपात्रभवाः पथ्याः” इति, तदुक्तम् विश्वामित्रेण—“तडागजं दरीजञ्च तडागाद् यत्
सरिज्जलम् । बलारोग्यकरं तत् स्याद् दरीजं दोषकं मतम्” ॥ प्रायोपहणान् “पूर्व्वसमुद्रगाः” इति,
पूर्व्वसमुद्रगमनेऽपि गङ्गं पथ्यं भवति, किंवा, यथोक्तलक्षणहिमालयभवावादेव गङ्गं पथ्यम् ;
पारिपात्रादयः पर्व्वताः स्वनामप्रसिद्धाः । वर्षासु जलं बहन्तीति वर्षाजलवहाः, यदुक्तममराधिकारे—
“वर्षानादेयमुद्रकानाम्” इति, तस्यैवपथ्यत्वे उपपत्तिवर्जनमिति न पौनरुक्त्यम् । प्रस्रवणादिष्विति
जलमिति शेषः, वाप्यादयोऽनूपदेशधन्वदेशहिमालयादिपर्व्वतादिषु भवन्त्यतश्चानूपादि-
जलगुणैरेव तद्गुणनिर्देशः कर्त्तव्यः । पश्चिमाभिमुखनदीजलपूर्वाभिमुखनदीजलानूपजलसम्बन्ध-
जलपर्व्वतजलगुणाश्चोक्ता एव, तेन, तद् गुणातिशयो वाप्यादिषु बोद्धव्यः, उक्तञ्च हारीतेन—आनूप-
देशे यद् वापि गुरु तत् श्लेष्मवर्द्धनम् । विपरीतमतो मुक्त्यं जातलं लघु चोच्यते ॥”
सूत्रुतेऽपि वाप्यादीनां पृथगेवोक्ता गुणाः । स चेह कूपादीनां संस्कारादिः प्रत्यक्षरदो प्रत्य-
विकारमयावोक्त एवेति मन्तव्यम् । वापी इटकादिबद्धतीर्था दीर्घिका, कूपः प्रसिद्धः, तदात्
भागो गतिर्यस्य स तडागः, स पुनरुच्चदेशादागच्छजलवन्धनाद् भवति, अन्ये तु पुष्करिणीं तडागम्
आहुः, इत्या निम्नाऽपि हज्जलस्थानम् ; सरो दिव्यत्वात् पुरुषव्यापारं विना, तद् पुनः पथ्यादि ;

पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्मैः ।

विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् ॥

पित्तलम् । सक्षारं पित्तलं कौषं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु । ताडगं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च । तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु । कफघ्नं दीपनं हृदयं लघु प्रसवणोद्भवम् । मधुरं पित्तशमनमविदाहोद्भिदं स्मृतम् । चोण्ड्यमशिकरं रुक्षं मधुरं कफक्लृन्नं च । वैकिरं कटु सक्षारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनम् । कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत् पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषाद् दोषलन्तु तत् । नादेयं वातलं रुक्षं दीपनं लघु लेखनम् । नदेऽभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् । अनेकदोषमानुरूपं वाय्वभिष्यन्दि गहितम् । एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यन्तु जाङ्गलम् । पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् । दीपनं स्वादु शीतञ्चूतोयं साधारणं लघु । रक्षोघ्नं शीतलं छादि ज्वरदाहविषापहम् । चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् । मूर्च्छापित्तौष्यदाहेषु विषे रक्तं मदात्यये । भ्रम-
कमपरीतेषु तमके वमथौ तथा । ऊढुगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते । पाञ्चशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिकायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् । कफमेदो-
ऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् । श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा । यत् काथ्यमानं निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं लघु । चतुर्भागावशेषन्तु तत् तोयं गुणवत् स्मृतम् । न च पर्य्युषितं देयं कदाचिद् वारि जानता । अम्लीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे । मथपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा । सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते । शृतशीतं जलं शस्तं तृष्णाच्छिभ्रमेष च । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये । मन्दाग्ना-
वदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मध्मेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् । इति ।

पिच्छिलमित्यादि । क्रिमिलं कीटयुक्तं जलं, क्लिन्नं कर्ममादिकलेदेन क्लिदयुक्तम् । इत्यादिदोषवत् जलं न हितं भवति । सुश्रुते च—कीटमूत्र-
पुरीषाण्ड-शयकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णात्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् । योऽवगाहेत

प्रसवणो निर्भरः । अन्ये तु हृदयाराजलानीति पठन्ति, तत्र हृदो नदीस्यजलप्रवेशो गम्भीरो जलाशयः, आरा तु पर्व्वतादेव जलधारारूपा पतन्ती ; आदिग्रहणात् कैदारचुण्डादीनां ग्रहणम् ।

पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्मैः ।

विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् ॥

पित्तलम् । सक्षारं पित्तलं कौषं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु । ताडगं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च । तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु । कफघ्नं दीपनं हृदयं लघु प्रसवणोद्भवम् । मधुरं पित्तशमनमविदाहोद्भिदं स्मृतम् । चोण्ड्यमशिकरं रुक्षं मधुरं कफक्लृन्नं च । वैकिरं कटु सक्षारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनम् । कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत् पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषाद् दोषलन्तु तत् । नादेयं वातलं रुक्षं दीपनं लघु लेखनम् । नदेऽभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् । अनेकदोषमानूपं वाय्वभिष्यन्दि गहितम् । एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यन्तु जाङ्गलम् । पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् । दीपनं स्वादु शीतञ्चूतोयं साधारणं लघु । रक्षोघ्नं शीतलं छादि ज्वरदाहविषापहम् । चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् । मूर्च्छापित्तौष्यदाहेषु विषे रक्तं मदात्यये । भ्रम-
कमपरीतेषु तमके वमथौ तथा । ऊढुगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते । पाञ्चशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिकायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् । कफमेदो-
ऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् । श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा । यत् काथ्यमानं निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं लघु । चतुर्भागावशेषन्तु तत् तोयं गुणवत् स्मृतम् । न च पर्य्युषितं देयं कदाचिद् वारि जानता । अम्लीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे । मथयानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा । सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते । शृतशीतं जलं शस्तं तृष्णाच्छिभ्रमेष च । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये । मन्दाग्ना-
वदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मध्मेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् । इति ।

पिच्छिलमित्यादि । क्रिमिलं कीटयुक्तं जलं, क्लिन्नं कर्ममादिकलेदेन क्लिदयुक्तम् । इत्यादिदोषवत् जलं न हितं भवति । सुश्रुते च—कीटमूत्र-
पुरीषाण्ड-शक्कोथप्रदूषितम् । तृणपर्णात्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् । योऽवगाहेत

प्रसवणो निर्हारः । अन्ये तु हृदयाराजलानीति पठन्ति, तत्र हृदो नदीस्यजलप्रवेशो गम्भीरो जलाशयः, आरा तु पर्व्वतादेव जलधाराकृपा पतन्ती, आदिप्रहणात् कैदारचुष्कादीनां ग्रहणम् ।

विस्त्रं त्रिदाषं लवणमम्बु यद् वारुणालयम् ।

इत्यम्बुवगः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ ३८ ॥

[इत्यम्बुवगः । ८ ।]

वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स वाङ्माभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्र-
मेव तु । इति । विस्त्रमित्यादि । वारुणालयं सामुद्रं यत् तोयं तद् विस्त्रं
त्रिदोषं लवणञ्च न हितमिति । सुश्रुते च—सामुद्रमुदकं विस्त्रं लवणं सर्व-
दोषकृत् । इति । अत्र जलानां व्यापत्सम्पन्नानुक्ताप्युन्नेया । तद्यथा—
सुश्रुते—तत्र यच्छैवालपङ्कटतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिमूर्त्येकिरणानिलै-
र्नाभिजुष्टम् गन्धवणरसोपमृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य स्पश-
रूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः पट् संभवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं
दन्तग्राहिता च स्पशदोषाः । पङ्कसिकताशैवलबहुवणता रूपदोषाः । व्यक्त-
रसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृणगाौरवशूल-
कफप्रसेकानापादयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टब्धनाति
वा स विपाकदोषः । इति । त एते आन्तरीक्षे न सन्ति । व्यापन्नानामग्नि-
कथनं मूर्यानिपतापनं तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्व्वापणं प्रसादनञ्च
कसंव्यम् । नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति । तत्र
सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद् यथा—कतकगोमेदकविसग्रन्थिशवाल-
मूलवस्त्राणि मुक्तामणिञ्चेति । पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद् यथा—
फलकं त्रष्टकं मुञ्जवलय उदकमश्रिका शिक्यञ्चेति । सप्त शीतीकरणानि
भवन्ति । प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं
बालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति । सौवर्णं राजते ताम्रं कांस्ये मणिमये
तथा । पुष्पावतंसं भौमे वा मृगान्ध सलिलं पिबेत् । व्यापन्नं वज्रयेन्नित्यं
तोयं यद् वाप्यनासवम् । दोषसञ्जननं हेतुनाददीताहितन्तु तत् । व्यापन्नं
सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम् । इत्यथुं पाण्डुरोगञ्च लग्दोषमवि-
पाकताम् । आसकासप्रतिश्याय-शूलगुल्मोदराणि च । अन्यान् वा विषमान्
रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च । दिवाकृकिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरग्निभिः ।
अरुक्षमभिरप्यन्दि तत् तुल्यं गगनाम्बुना । गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं शुहीतं यत्

क्लिन्नं पर्णोद्विभिर्जुष्टं सद्विषयः, वरुणालये समुद्रे, विस्त्रमात्रगन्धिः । सुविनिश्चित इति सर्व-
जकगुणकथनात् ॥ ३८।३९ ॥

[इत्यम्बुवगः । ८ ।]

विस्त्रं त्रिदाषं लवणमम्बु यद् वारुणालयम् ।

इत्यम्बुवगः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ ३८ ॥

[इत्यम्बुवगः । ४ ।]

वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स वाष्णाभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्र-
मेव तु । इति । विस्त्रमित्यादि । वारुणालयं सामुद्रं यत् तोयं तद् विस्त्रं
त्रिदोषं लवणञ्च न हितमिति । सुश्रुते च—सामुद्रमुदकं विस्त्रं लवणं सर्व-
दोषकृत् । इति । अत्र जलानां व्यापत्सम्पन्नानुक्ताप्युन्नेया । तद्यथा—
सुश्रुते—तत्र यच्छैवालपङ्कटतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिमूय्यकिरणानिलै-
र्नाभिजुष्टम् गन्धवणरसोपमृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य स्पश-
रूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः पट् संभवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं
दन्तग्राहिता च स्पशदोषाः । पङ्कसिकताशैवलबहुवणता रूपदोषाः । व्यक्त-
रसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृणगाौरवशूल-
कफप्रसेकानापादयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टब्धनाति
वा स विपाकदोषः । इति । त एते आन्तरीक्षे न सन्ति । व्यापन्नानामग्नि-
कथनं मूर्यानिपतापनं तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्व्वापणं प्रसादनञ्च
कसंव्यम् । नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति । तत्र
सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद् यथा—कतकगोमेदकविसग्रन्थिशवाल-
मूलवस्त्राणि मुक्तामणिञ्चेति । पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद् यथा—
फलकं त्रष्टकं मुञ्जवलय उदकमश्रिका शिक्यञ्चेति । सप्त शीतीकरणानि
भवन्ति । प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं
बालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति । सौवर्णं राजते ताम्रं कांस्ये मणिमये
तथा । पुष्पावतंसं भौमे वा मृगान्ध सलिलं पिबेत् । व्यापन्नं वज्जयेन्नित्यं
तोयं यद् वाप्यनासवम् । दोषसञ्जननं हेतुनाददीताहितन्तु तत् । व्यापन्नं
सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम् । इत्यथुं पाण्डुरोगञ्च लग्दोषमवि-
पाकताम् । आसकासप्रतिश्याय-शूलगुल्मोदराणि च । अन्यान् वा विषमान्
रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च । दिवाकृकिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरग्निभिः ।
अरुक्षमभिरप्यन्दि तत् तुल्यं गगनाम्बुना । गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं शुहीतं यत्

क्लिन्नं पर्णोद्विभिर्जुष्टं सद्विषयः, वरुणालये समुद्रे, विस्त्रमात्रगन्धिः । सुविनिश्चित इति सर्व-
जगुणकथनात् ॥ ३८।३९ ॥

[इत्यम्बुवगः । ४ ।]

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।

गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥

सुभाजने । बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥ तत्र सर्व्वेषां भोमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि, तत्र क्षमलत्वं शैत्यश्चाधिकं भवति ; स एव चापां परो गुण इति । निगन्धमव्यक्तं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलम् । अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ इति । तथा । कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् । हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं जलम् ॥ जतुकर्णं च । वर्षासु चरन्ति यनैः सहोरगा विद्यति कीटलताश्च । तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम् ॥ भुक्तागस्त्यत्रयोदश्यां भाद्रस्यान्ते शरद्वथ । अथ दत्ता त्रगस्त्याय गृहीयाद् गगनोदकम् ॥ इति । अत्र पानीयसाधम्मर्षाज्जलत्वाच्च नारिकेलोद-जलगुणा उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्ति-शोधनम् । तृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥ इति । अन्यत्र च । नारिकेलोदकं तृष्यं स्वादु स्निग्धं हिमं गुरु । हृद्यं पित्तपिपासाघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् । नारिकेलजलं जीर्णं विष्टम्भि गुरु पित्तकृत् । बालकमुक-तोयञ्च तृष्णापित्तास्रजिद् गुरु । तालाम्बु पित्तजिच्छक्र-स्तन्यवृद्धिकरं गुरु ॥ इति । वर्गं समापयति—इत्यम्बुवर्ग इत्यादि ॥ ३९ ॥

इत्यष्टमोऽम्बुवर्गः । ८ ।

गङ्गाधरः—अथ द्रवत्वसामान्याज्जीवनीयत्वादिसाधम्म्याच्च जलानन्तरं तत्रोद्देशकमिकत्वाच्च क्षीरवर्गमारभते । तत्र पूर्वाध्याये तूक्तम् ; अथ क्षीराणि बध्यन्ते कम्म चेषां गुणाश्च ये । अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् । उष्ट्रीणामथ नागीनां बडवायास्तथा स्त्रियाः । प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् । प्रीणनं वृंहणं तृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् । जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् । हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च । सर्व्वेप्राणिभृतां सात्त्विकं शमनं शोधनं तथा । तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च । पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे । अतिसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः । योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च । पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् । नस्यालेपावगाहेषु वमना-

चक्रपाणिः—जीवनीयसामान्याज्जलमनु क्षीरमुच्यते ; क्षीरजत्वाद् दध्नादय उच्यन्ते ; प्रसन्न-मिति निर्दोषम्, निर्दोषता तु प्रसन्नत्वेन गुण इत्युच्यते, किंवा, गुणानामसंख्येयत्वेन प्रसन्नत्वं

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।

गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥

सुभाजने । बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥ तत्र सर्व्वेषां भोमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि, तत्र क्षमलत्वं शैत्यश्चाधिकं भवति ; स एव चापां परो गुण इति । निगन्धमव्यक्तं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलम् । अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ इति । तथा । कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् । हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं जलम् ॥ जतुकर्णं च । वर्षासु चरन्ति यनैः सहोरगा विद्यति कीटलताश्च । तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम् ॥ भुक्तागस्त्यत्रयोदश्यां भाद्रस्यान्ते शरद्वथ । अथ दत्ता त्रगस्त्याय गृहीयाद् गगनोदकम् ॥ इति । अत्र पानीयसाधर्म्याञ्जलत्वाच्च नारिकेलोद-जलगुणा उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्ति-शोधनम् । तृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥ इति । अन्यत्र च । नारिकेलोदकं तृष्यं स्वादु स्निग्धं हिमं गुरु । हृद्यं पित्तपिपासाघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् । नारिकेलजलं जीर्णं विष्टम्भि गुरु पित्तघ्नम् । बालकमुक-तोयञ्च तृष्णापित्तास्रजिद् गुरु । तालाम्बु पित्तजिच्छक्र-स्तन्यवृद्धिकरं गुरु ॥ इति । वर्गं समापयति—इत्यम्बुवर्ग इत्यादि ॥ ३९ ॥

इत्यम्बुवर्गः । ८ ।

गङ्गाधरः—अथ द्रवत्वसामान्याज्जीवनीयत्वादिसाधर्म्याच्च जलानन्तरं तत्रोद्देशकमिकत्वाच्च क्षीरवर्गमारभते । तत्र पूर्वाध्याये तूक्तम् ; अथ क्षीराणि बक्ष्यन्ते कम्म चेषां गुणाश्च ये । अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् । उष्ट्रीणामथ नागीनां बडवायास्तथा स्त्रियाः । प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् । प्रीणनं वृंहणं तृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् । जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् । हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च । सर्व्वे प्राणिभृतां सात्त्विकं शमनं शोधनं तथा । तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च । पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे । अतिसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः । योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च । पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् । नस्यालेपावगाहेषु वमना-

चक्रपाणिः—जीवनीयसामान्याज्जलमनु क्षीरमुच्यते ; क्षीरजत्वाद् दध्नादय उच्यन्ते ; प्रसन्न-मिति निर्दोषम्, निर्दोषता तु प्रसन्नत्वेन गुण इत्युच्यते, किंवा, गुणानामसंख्येयत्वेन प्रसन्नत्वं

तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।

प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥

महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

स्नेहानूरनमनिद्राणामत्यग्निभ्यो हितञ्च तत् ॥

स्थापनेषु च । विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते । यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् । अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ इति ।

तदुद्दिष्टं स्वल्पवीक्षीरादिकं गुणतः कर्मतश्च पृथक् पृथक् वक्तुं प्राधान्यात् आदौ गोक्षीरमाह—स्वादित्यादि । गव्यं पयः स्वादुत्सादिदशगुणं, कम्मे चास्याह—तदेवमित्यादि । तद् दशगुणं गव्यं पय एवंगुणञ्च स्वादुत्सादिदशगुणमोजश्च सामान्याद् गुणसाम्यादभिवर्द्धयेत् । जीवनीयानां मध्ये प्रवरं जीवनीयं क्षीरं पूर्वमुक्तं रसायनञ्च । इति । सुश्रुते च—गव्यमार्जं तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वायाश्चैव नार्याश्च करेष्णाश्च यत् पयः । तत् तनेकौषधिरस-प्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं शीतं सरं मृदु । सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्पर्यं क्षीरमिहोच्यते । तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनाम् अप्रतिपिद्धं जातिसाम्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धं जीणेष्वर-कासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छा-भ्रममददाहपिपासा-हृद्वस्ति-पाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शः-शूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भस्त्रावरक्तपित्तश्रम-कृमहरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं बाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं वमनविरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनम् इति बालवृद्धक्षतक्षीणानां श्रुद्धवायव्यायामकर्षितानाञ्च पथ्यतमम् । गोक्षीरम् अनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीवनीयं, तथा वात-पित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥ इति । यद्यपीह सर्वदुग्धकर्मो ओजसो वर्द्धनमुक्तम्, अत एव गव्यस्यापि तद्वचनं न विरुद्धमिति माहिषादिष्वप्यनुक्तमपि वक्तव्यमिति । महिषीणामिति । महिषीणां पयो गव्यात् पयसः शीततरं गुरुतरञ्च स्नेहान्यूनञ्च तथा नष्टनिद्राणां हितं निद्राकरम् गुण्वाक्षपटितमपि गुण एवेति श्रेयम् । एवंगुणमेवेति स्वादादिदशगुणं, सामान्यादिति सामान्यत्वात् । महिषीक्षीरगुणे स्नेहोनमिति महिषीक्षीरं गव्यक्षीरात् स्नेहोनं, गीरवसैत्वाभ्यान्तु तदधिकमिति केचिद् भ्रुवते, तच्च, प्रत्यक्षमेव हि महिषीक्षीरादधिकमेव घृतं दृश्यते, तथा, जल-कर्मेऽप्युक्तम्,—“गुरु शीतं स्निग्धतरं माहिकमतिवस्त्रं वृंहणक्षामयम्” सुश्रुतेऽप्युक्तं “गव्यात्

तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।

प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥

महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

स्नेहानूरनमनिद्राणामत्यग्निभ्यो हितञ्च तत् ॥

स्थापनेषु च । विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते । यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् । अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ इति ।

तदुद्दिष्टं स्वल्पवीक्षीरादिकं गुणतः कर्मतश्च पृथक् पृथक् वक्तुं प्राधान्यात् आदौ गोक्षीरमाह—स्वादित्यादि । गव्यं पयः स्वादुत्सादिदशगुणं, कम्मे चास्याह—तदेवमित्यादि । तद् दशगुणं गव्यं पय एवंगुणञ्च स्वादुत्सादिदशगुणमोजश्च सामान्याद् गुणसाम्यादभिवर्द्धयेत् । जीवनीयानां मध्ये प्रवरं जीवनीयं क्षीरं पूर्वमुक्तं रसायनञ्च । इति । सुश्रुते च—गव्यमार्जं तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वायाश्चैव नार्याश्च करेष्णाश्च यत् पयः । तत् तनेकौषधिरस-प्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं शीतं सरं मृदु । सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्पर्यं क्षीरमिहोच्यते । तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनाम् अप्रतिषिद्धं जातिसाम्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धं जीणेष्वर-कासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छा-भ्रममददाहपिपासा-हृद्वस्ति-पाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शः-शूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भस्त्रावरक्तपित्तश्रम-कृमहरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं बाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं वमनविरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनम् इति बालवृद्धक्षतक्षीणानां श्रुद्धवायव्यायामकर्षितानाञ्च पथ्यतमम् । गोक्षीरम् अनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीवनीयं, तथा वात-पित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥ इति । यद्यपीह सर्वदुग्धकर्मणे ओजसो वर्द्धनमुक्तम्, अत एव गव्यस्यापि तद्वचनं न विरुद्धमिति माहिषादिष्वप्यनुक्तमपि वक्तव्यमिति । महिषीणामिति । महिषीणां पयो गव्यात् पयसः शीततरं गुरुतरञ्च स्नेहान्यूनञ्च तथा नष्टनिद्राणां हितं निद्राकरम् गुणार्थपरहितमपि गुण एवेति श्रेयम् । एवंगुणमेवेति स्वादादिदशगुणं, सामान्यादिति सामान्यत्वात् । महिषीक्षीरगुणे स्नेहोनमिति महिषीक्षीरं गव्यक्षीरात् स्नेहोनं, गौरवसैत्थान्त्वान्तु तदधिकमिति केचिद् भ्रुवते, तच्च, प्रत्यक्षमेव हि महिषीक्षीरादधिकमेव घृतं दृश्यते, तथा, जल-कर्णेऽप्युक्तम्,—“गुरु शीतं स्निग्धतरं माहिकमतिबल्यं वृंहणक्षामयम्” सुश्रुतेऽप्युक्तं “गव्यात्

रुक्षोष्णं क्षीरमुष्णीणामीषत् सलवणं लघु ।
 शस्तं वातकफानाह-क्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
 बल्यं स्थैर्य्यकं सर्व्वमुष्णमेकशफं पयः ।
 साम्लं सलवणं रुक्षं शाखावातहरं लघु ॥
 छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नं ज्वकासज्वरापहम् ॥

अत्यग्निभ्यश्च हितं तत् । सुश्रुते च—महाभिर्यन्दि मधुरं ग्राहिषं वह्निनाशनम् ।
 निद्राकरं शीततरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ॥ इति । रुक्षोष्णमित्यादि । उष्णीणां
 क्षीरं रुक्षोष्णमीषत्सलवणं मधुरं लघु च । वातकफादीनां शस्तम् । सुश्रुते
 च—रुक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु । शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं
 क्रिमिकुष्ठविषापहम् ॥ इति । बल्यमित्यादि । ऐकशफमेकशफानामश्वादीना-
 मेकसुराणां सर्वासां पय इति सर्व्वमिति विशेषणेन ख्यापितम् । यद्यप्युद्देशे
 बद्धवाया इत्युक्तं तथापि च सामान्याद् गुणवचने अधिकत्वदोषो न भवतीति ।
 उष्णमिति गव्यादिक्षीरापेक्षया । साम्लं सलवणं मधुरमेव सामान्यवचनात् ।
 रुक्षञ्च गव्यादिक्षीरापेक्षया न तु निःस्नेहम् । शाखावातहरं रक्तादिधातु-
 गतवातहरं, लघु गव्याद्यपेक्षया । इति । सुश्रुते—उष्णञ्चैकशफं बल्यं
 शाखावातहरं पयः । मधुराम्लरसं रुक्षं लवणानुरसं लघु ॥ इति । छाग-
 मित्यादि । छागं पयः कषायमधुरादिगुणम् । सुश्रुते च—गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं
 विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासासपित्तनुद् ।
 अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बपानात् व्यायामात्

स्निग्धतरम्" इति, तेन 'स्नेहान्मूत्रम्' इति पाठः, तेन, स्नेहादधिकमित्यर्थः, किंवा,
 'स्नेहान्मूत्रम्' इति स्नेहपूर्णमित्यर्थः । उष्णीक्षीरादीनां सलवणत्वादि मधुरानुरसत्वेन बोद्धव्यम्,
 मधुरस्तु रसः प्रधान एव, दीर्घञ्जीवित्ये—“प्रायशो मधुरम्" इत्युक्तम्, न तु सर्व्वथा
 मधुरमेव । ऐकशफमिति बद्धवायाः, केचित् तु सर्व्वशब्देन कुरवेगसरयोरपि क्षीरस्यायं
 गुण इत्यपि वदन्ति ; इष्णमिति क्षीरान्तरापेक्षया, तेन, सामान्यगुणे शीतत्वमुक्तमविरुद्धं
 भवति, यतः कथूतमात्रं तिक्तसत्त्वाद् गुरुषु कटुर्लघुरेवोच्यते मधुरापेक्षया, एवं शीतत्वमात्रं
 इतरक्षीरावृष्णमिति ; बद्धवायाः क्षीरं शीतमेव मूत्राद्यपेक्षया भवति ; एवं रुक्षमित्येतदपि

रुक्षोष्णं क्षीरमुष्णीणामीषत् सलवणं लघु ।
 शस्तं वातकफानाह-क्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
 बल्यं स्थैर्य्यकं सर्व्वमुष्णमेकशकं पयः ।
 साम्लं सलवणं रुक्षं शाखावातहरं लघु ॥
 छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नं ज्वकासज्वरापहम् ॥

अत्यग्निभ्यश्च हितं तत् । सुश्रुते च—महाभित्प्यन्दि मधुरं ग्राहिषं वह्निनाशनम् ।
 निद्राकरं शीततरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ॥ इति । रुक्षोष्णमित्यादि । उष्णीणां
 क्षीरं रुक्षोष्णमीषत्सलवणं मधुरं लघु च । वातकफादीनां शस्तम् । सुश्रुते
 च—रुक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु । शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं
 क्रिमिकुष्ठविषापहम् ॥ इति । बल्यमित्यादि । ऐकशकमेकशकानामश्वादीना-
 मेकसुराणां सर्वासां पय इति सर्व्वमिति विशेषणेन ख्यापितम् । यद्यप्युद्देशे
 बद्धवाया इत्युक्तं तथापि च सामान्याद् गुणवचने अधिकत्वदोषो न भवतीति ।
 उष्णमिति गव्यादिक्षीरापेक्षया । साम्लं सलवणं मधुरमेव सामान्यवचनात् ।
 रुक्षञ्च गव्यादिक्षीरापेक्षया न तु निःस्नेहम् । शाखावातहरं रक्तादिधातु-
 गतवातहरं, लघु गव्याद्यपेक्षया । इति । सुश्रुते—उष्णञ्चैकशकं बल्यं
 शाखावातहरं पयः । मधुराम्लरसं रुक्षं लवणानुरसं लघु ॥ इति । छाग-
 मित्यादि । छागं पयः कषायमधुरादिगुणम् । सुश्रुते च—गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं
 विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासासपित्तनुत् ।
 अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बपानात् व्यायामात्

स्निग्धतरम्" इति, तेन 'स्नेहान्मूत्रम्' इति पाठः, तेन, स्नेहादधिकमित्यर्थः, किंवा,
 'स्नेहान्मूत्रम्' इति स्नेहपूर्णमित्यर्थः । उष्णीक्षीरादीनां सलवणत्वादि मधुरानुरसत्वेन बोद्धव्यम्,
 मधुरस्तु रसः प्रधान एव, दीर्घञ्जीवित्ये—“प्रायशो मधुरम्" इत्युक्तम्, न तु सर्व्वथा
 मधुरमेव । ऐकशकमिति बद्धवायाः, केचित् तु सर्व्वशब्देन करवेगसरयोरपि क्षीरस्यायं
 गुण इत्यपि वदन्ति ; इष्णमिति क्षीरान्तरापेक्षया, तेन, सामान्यगुणे शीतत्वमुक्तमविरुद्धं
 भवति, यतः कथूतमात्रं तिक्तसत्त्वाद् गुरुषु कटुर्लघुरेवोच्यते मधुरापेक्षया, एवं शीततमात्
 इतरक्षीरावृष्णमिति ; बद्धवायाः क्षीरं शीतमेव मूत्राद्यपेक्षया भवति ; एवं रुक्षमित्येतदपि

हिकाश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।

हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥

जीवनं वृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।

नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम् ॥ ४० ॥

सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥ इति । हिक्केत्यादि । आविकं मेषीदुग्धम् । सुश्रुते च—आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् । पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे । इति । हस्तिनीनामित्यादि । हस्तिनीनां पयो बल्यादि-
गुणम् । सुश्रुते च—हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरमं गुरु । स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ॥ इति । जीवनमित्यादि । मानुषं पयो जीवनादिगुणं रक्तपित्ते नावनं नस्यम् । अक्षिशूलिनां नेत्रे तर्पणम् । सुश्रुते—नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरमं हिमम् । नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥ इति । इत्यष्ट क्षीराण्युत्तवा कालविशेषे गृहीतानां तेषां गुणानाह, सुश्रुते—प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् । रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा । दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् । वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्निकम् । पयोऽभिष्यन्दि गुर्वाभं प्रायशः परिकीर्तितम् । तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै श्रुतम् । वज्जयिता स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् । धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा । तदेवानिश्रुतं सत्त्वं गुरु वृंहणमुच्यते । अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् । वज्जं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् । इति । अन्यत्र च । गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुज्जरम् । तस्मादभ्युदिते मूर्खे यामं यामाद्धमेव वा । समुत्तीर्य्ये पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु । विवत्साबालवत्सानां पयो दोषलपीरितम् । जस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि । इक्ष्वादा मापपर्णादा उद्धं शृङ्गी च या भवेत् । तासां गवां हितं क्षीरं श्रुतं वाऽश्रुतमेव वा । क्षीरं पय्युषितं सर्व्वं गुरु विष्टम्भि दुज्जरम् । प्रायोऽभिष्यन्दि गुर्वाभं श्रुतोष्णं कफवातजित् । श्रुतशीतञ्च पित्तघ्नं धारोष्णममृतं पयः । इति ॥ ४० ॥

हिकाश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।

हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥

जीवनं वृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।

नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम् ॥ ४० ॥

सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥ इति । हिक्केत्यादि । आविकं मेषीदुग्धम् । सुश्रुते च—आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् । पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे । इति । हस्तिनीनामित्यादि । हस्तिनीनां पयो बल्यादि-
गुणम् । सुश्रुते च—हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरमं गुरु । स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ॥ इति । जीवनमित्यादि । मानुषं पयो जीवनादिगुणं रक्तपित्ते नावनं नस्यम् । अक्षिशूलिनां नेत्रे तर्पणम् । सुश्रुते—नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरमं हिमम् । नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥ इति । इत्यष्ट क्षीराण्युत्तवा कालविशेषे गृहीतानां तेषां गुणानाह, सुश्रुते—प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् । रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा । दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् । वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्निकम् । पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् । तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै श्रुतम् । वज्जयिता स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् । धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा । तदेवानिश्रुतं सत्त्वं गुरु वृंहणमुच्यते । अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् । वज्जं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् । इति । अन्यत्र च । गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुज्जरम् । तस्मादभ्युदिते मूर्खे यामं यामाद्धमेव वा । समुत्तीर्य्ये पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु । विवत्साबालवत्सानां पयो दोषलपीरितम् । जस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि । इक्ष्वादा मापपर्णादा उद्धं शृङ्गी च या भवेत् । तासां गवां हितं क्षीरं श्रुतं वाऽश्रुतमेव वा । क्षीरं पय्युषितं सर्व्वं गुरु विष्टम्भि दुज्जरम् । प्रायोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं श्रुतोष्णं कफवातजित् । श्रुतशीतञ्च पित्तघ्नं धारोष्णममृतं पयः । इति ॥ ४० ॥

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।

पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥

पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥

गङ्गाधरः—इत्यष्टशीरमुक्त्वा तद्विकारमाह—रोचनमित्यादि । सर्व्वेषां
शीराणां सुजातं सर्व्वं दधि रोचनादिगुणम् । सत्यपि रुचिमत्त्वे पुरुषेभ्योऽभ्यव-
हियमाणं रोचयतीति रोचनमरुचौ च रोगे शस्यते । उष्णवीर्य्यत्वात् स्नेहन-
त्वाच्च वातघ्नं तस्मात् पीनसादौ शस्यते । मुश्रुतं च—दधि तु मधुरमम्लमत्यम्ल-
ञ्चेति । तत् कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्र-
कृच्छ्रकाशर्यापहं वृष्यं प्राणकरं मङ्गल्यञ्च । महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदो-
विबद्धेनम् । कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥ स्निग्धं विपाके
मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् । वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ॥ दध्याजं
रक्तपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् । दुर्नापश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् । बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्
दधि माहिषम् ॥ विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्योष्टिकं दधि । वातमर्शोसि
कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ॥ कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाश्चाविकं
दधि । रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दीपलम् ॥ दीपनीयमचक्षुष्यं बाह्वं
दधि वातलम् । रुक्षमुष्णं कषायञ्च कफमूत्रापहञ्च तत् ॥ स्निग्धं विपाके
मधुरं बल्यं सन्तपेणं गुरु । चक्षुष्यमग्न्यं दीपघ्नं दधि नाट्या गुणोत्तरम् ॥
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पक्तिनाशनम् । कषायानुरसं नाग्या दधि
वरुचौबिबद्धेनम् ॥ दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् । विज्ञेयमेषु
सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ॥ वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं न च पित्तकृत् ।
कुट्याब्धक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सपरिसृतम् ॥ शृतात् क्षीरात् तु यज्जातं
गुणवद् दधि तत् स्मृतम् । वातपित्तहरं रुच्यं धातुप्रबलवर्द्धनम् ॥ इति ।

चक्रपाणिः—दधिगुणमाह—रोचनमित्यादि । अत्र रोचनमित्युक्त्वापि “अरुचौ” इति
वचनमधिक्येन, रोचनता तूपयोगात् एव वासववचिकरत्वेनोक्ता । बृंहणमिति रोमादि-
कुसुमं बृंहणम्, कार्श्यं चेति सहजकार्श्यं शस्यते इति बोद्धव्यम्, तेन न पीनरक्तम् । पीनसे
चतुर्विधेऽपि प्रभाषाद्वितम्, किंवा, पीनसपाचकत्वात् सर्व्वत्र हितम् ; यच्च—वृष्यशीत-

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।

पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥

पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥

गङ्गाधरः—इत्यष्टशीरमुक्त्वा तद्विकारमाह—रोचनमित्यादि । सर्व्वेषां
शीराणां सुजातं सर्व्वं दधि रोचनादिगुणम् । सत्यपि रुचिमत्त्वे पुरुषेभ्योऽभ्यव-
हियमाणं रोचयतीति रोचनमरुचौ च रोगे शस्यते । उष्णवीर्य्यत्वात् स्नेहन-
त्वाच्च वातघ्नं तस्मात् पीनसादौ शस्यते । मुश्रुतं च—दधि तु मधुरमम्लमत्यम्ल-
ञ्चेति । तत् कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्र-
कृच्छ्रकाशर्यापहं वृष्यं प्राणकरं मङ्गल्यञ्च । महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदो-
विबद्धेनम् । कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥ स्निग्धं विपाके
मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् । वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ॥ दध्याजं
रक्तपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् । दुर्नापश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् । बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्
दधि माहिषम् ॥ विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्योष्टिकं दधि । वातमर्शोसि
कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ॥ कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाश्चाविकं
दधि । रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दीपलम् ॥ दीपनीयमचक्षुष्यं बाह्वं
दधि वातलम् । रुक्षमुष्णं कषायञ्च कफमूत्रापहञ्च तत् ॥ स्निग्धं विपाके
मधुरं बल्यं सन्तपेणं गुरु । चक्षुष्यमग्न्यं दीपघ्नं दधि नाट्या गुणोत्तरम् ॥
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पक्तिनाशनम् । कषायानुरसं नाग्या दधि
वरुचौबिबद्धेनम् ॥ दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् । विज्ञेयमेषु
सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ॥ वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं न च पित्तकृत् ।
कुट्याब्धक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सपरिसृतम् ॥ शृतात् क्षीरात् तु यज्जातं
गुणवद् दधि तत् स्मृतम् । वातपित्तहरं रुच्यं धातुप्रबलवर्द्धनम् ॥ इति ।

चक्रपाणिः—दधिगुणमाह—रोचनमित्यादि । अत्र रोचनमित्युक्त्वापि “अरुचौ” इति
वचनमधिक्येन, रोचनता तूपयोगात् एव वासववचिकरत्वेनोक्ता । बृंहणमिति रोमादि-
कुसुमं बृंहणम्, कार्श्यं चेति सहजकार्श्यं शस्यते इति बोद्धव्यम्, तेन न पीनरक्तम् । पीनसे
चतुर्विधेऽपि प्रभाषाद्वितम्, किंवा, पीनसपाचकत्वात् सर्वत्र हितम् ; यच्च—वृष्यशीत-

शरदग्नीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितञ्च तत् ॥

त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्लम् ।

सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मस्तु स्रोतोविशोधनम् ॥ ४१ ॥

शरदित्यादि । प्रायश इति गव्यस्य पित्तकरत्वाभावाच्चरदग्नीष्मयोर्न गहित-
त्वम् । वसन्ते तु वाइवं दधि न गर्हितं कफहरत्वादिति । रक्तपित्तकफोत्थेषु
विकारेषु तद् दधि न हितमिति । ततोऽर्थादाप्यते हिमशिशिरवर्षासु न
दधि गहेयत इति । सुश्रुते च—शरदग्नीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि
गर्हितम् । हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ इति । त्रिदोष-
मित्यादि । मन्दकमल्पजातं दधि त्रिदोषं मिलितत्रिदोषकरमिति ।
सुश्रुते च—त्रिदाहिं सृष्टविष्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् । इति । यदा क्षीरं विक्रिय-
माणं न सम्यग्दधिभावं याति तदा मन्दकं जातमुच्यते । यदा तु सम्यग्
दधिभावं गच्छति क्षीरं स्वरूपमुत्सृज्य मधुरमीषदम्लञ्च घनञ्च भवति तदा
जातमुच्यते । तज्जातं दधि वातघ्नं शुक्लं भवतीति । तस्य सारहीनक्षीर-
जातस्य दध्नस्तु गुण उक्तः सुश्रुते—दधि तसारं रुक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि
वातलम् । दीपनीयं समधुरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ इति । सर
इत्यादि । प्रकरणाद् दध्न एव सरः श्लेष्मानिलघ्नो न तु क्षीरस्य
तथा दध्न एव मस्तु ततो निःसृतं जलवद् द्रवं स्रोतोविशोधनं भवति ।
उक्तञ्च सुश्रुते—दध्नः सरो गुरुत्वात् विज्ञेयोऽनिलनाशनः । वह्निर्विधमनश्चापि
कफशुक्रविवर्द्धनः ॥ तृणाक्रमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् । अम्लं कषायं

करत्त्वहितत्वादि दधिगुणपर्यालोचनयाऽनुपपद्यमानमिह दृश्यते, तन् प्रभावाद् बोद्धव्यम् ; यच्च
गुणान्तरादेवाभ्युपगम्यस्मिन्प्रत्यक्षाभ्युपगमनमपि वातघ्नत्वं पुनरुच्यते, तत् प्रकषायं, तथा,
अम्लत्वादियुक्त्यापि वातघ्नत्वादिव्यभिचारदृशनादिति बोद्धव्यम् ; व्यभिचारोदाहरणानि च
मन्दकमन्दजातमण्डादीन्यमुसर्गव्यानि ; न्यायश्चायं सर्वोक्तपानगुणकथने यथासम्भवं वर्णनीयः ;
अन्धप्रचुरतरतामीत्या सर्वं वस्तु वयं नोद्भावयामः । प्रायश इति वचनात् कालान्तरेऽपि
गर्हितत्वं शरदादावपि प्रकृत्यादिवक्षाद् गर्हितत्वं दर्शयति ।

मन्दकं यदा क्षीरं विक्रियामापन्नं घनत्वं याति, तदा तन्मन्दकम् ; जातं
वातघ्नमिति यदा तु मन्दकावस्थामुत्सृज्य घनतया जातं सन् मधुरमीषदम्लञ्च भवति, तदा
वातघ्नं विशेषेण भवतीत्यर्थः ; पूर्वं तु दधिगुणाः सुजातस्य व्यक्ताः स्युः बोद्धव्याः । शुक्लकः

शरदग्नीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितञ्च तत् ॥

त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्लम् ।

सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मस्तु स्रोतोविशोधनम् ॥ ४१ ॥

शरदित्यादि । प्रायश इति गव्यस्य पित्तकरत्वाभावाच्चरदग्नीष्मयोर्न गहित-
त्वम् । वसन्ते तु वाइवं दधि न गर्हितं कफहरत्वादिति । रक्तपित्तकफोत्थेषु
विकारेषु तद्दधि न हितमिति । ततोऽर्थादाप्यते हिमशिशिरवर्षासु न
दधि गहेयत इति । सुश्रुते च—शरदग्नीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि
गहितम् । हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ इति । त्रिदोष-
मित्यादि । मन्दकमल्पजातं दधि त्रिदोषं मिलितत्रिदोषकरमिति ।
सुश्रुते च—त्रिदाहि मृदुविष्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् । इति । यदा क्षीरं विक्रिय-
माणं न सम्यग्दधिभावं याति तदा मन्दकं जातमुच्यते । यदा तु सम्यग्
दधिभावं गच्छति क्षीरं स्वरूपमुत्सृज्य मधुरमीषदम्लञ्च घनञ्च भवति तदा
जातमुच्यते । तज्जातं दधि वातघ्नं शुक्लं भवतीति । तस्य सारहीनक्षीर-
जातस्य दध्नस्तु गुण उक्तः सुश्रुते—दधि तसारं रुक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि
वातलम् । दीपनीयं समधुरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ इति । सर
इत्यादि । प्रकरणाद् दध्न एव सरः श्लेष्मानिलघ्नो न तु क्षीरस्य
तथा दध्न एव मस्तु ततो निःसृतं जलवद् द्रवं स्रोतोविशोधनं भवति ।
उक्तञ्च सुश्रुते—दध्नः सरो गुरुत्वात् विज्ञेयोऽनिलनाशनः । वह्निर्विधमनश्चापि
कफशुक्रविवर्द्धनः ॥ तृणाक्रमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् । अम्लं कषायं

करत्त्वहितत्वादि दधिगुणपर्यालोचनयाऽनुपपद्यमानमिह दृश्यते, तन् प्रभावाद् बोद्धव्यम् ; यच्च
गुणान्तरादेवाभ्युपगम्यस्मिन्प्रत्यक्षाभ्युपगमनमपि वातघ्नत्वं पुनरुच्यते, तत् प्रकषायं, तथा,
अम्लत्वादियुक्त्यापि वातघ्नत्वादिव्यभिचारदृशनादिति बोद्धव्यम् ; व्यभिचारोदाहरणानि च
मन्दकमन्दजातमण्डादीन्यमुसर्गम्यानि ; न्यायश्चायं सर्वोक्षपानगुणकथने यथासम्भवं वर्णनीयः ;
अन्धप्रचुरतरतामीत्या सर्वं वस्तु वयं नोद्भावयामः । प्रायश इति वचनात् कालान्तरेऽपि
गर्हितत्वं शरदादावपि प्रकृत्यादिवक्षाद् गर्हितत्वं दर्शयति ।

मन्दकं यदा क्षीरं विक्रियामापन्नं घनत्वं याति, तदा तन्मन्दकम् ; जातं
वातघ्नमिति यदा तु मन्दकावस्थामुत्सृज्य घनतया जातं सन् मधुरमीषदम्लञ्च भवति, तदा
वातघ्नं विशेषेण भवतीत्यर्थः ; पूर्वं तु दधिगुणाः सुजातस्य व्यक्ताऽऽहस्य बोद्धव्याः । शुक्लकः

शोफाशोमहणीदोष-मूत्रग्रहोदरारुचौ ।

स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्द गरेषु च ॥ ४२ ॥

संप्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।

ग्रहण्यशोविकारघ्नमदितारुचिनाशनम् ॥

मधुरमवृष्यं कफवातनुत् ॥ प्रहादनं प्रीणनञ्च भिनत्त्याशु मलञ्च तत् ।
बलमावहते चापि भक्तञ्छन्दं करोति च ॥ इति ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—शोफेत्यादि । अथ दधिभवत्वेन तक्रं गुणकर्मभ्यामाह ।
शोफादिषु तक्रं दद्यात् तत्तद्धरत्वेनेनापश्यते तक्रस्येति । सूत्रे च—तक्रं
मधुरमम्लं कषायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रुक्षमग्निदीपनं गरशोफातिसारग्रहणी-
पाण्डुरोगार्जः-प्रीहगुल्मोदरारोचक-विषमज्वर-तृष्णाच्छिप्रसेक-शूलमेदःश्लेष्मा-
निलहरं मधुरविपाकं हृद्यं मूत्रकृच्छ्रस्नेहव्यापत्प्रशमनमवृष्यञ्च । मन्यनादि-
पृथग्भूत-स्नेहमर्द्धादिकन्तु यत् । नातिसान्द्रद्रवं तक्रं सादृशं तुवरं रसे ॥
यत् तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते । इति । अन्यत्र तु—ससारं निज्जलं
घोलं तक्रं पादजलान्वितम् । अर्द्धादिकमुदन्वित्र स्यान्मथितं सारवज्जितम् ।
घोलं पित्तानिलहरं तक्रं दोषत्रयापहम् । उदन्वित्र श्लेष्मलञ्चैव मथितं
कफपित्तनुत् । इति । वक्ष्यते चात्र चिकित्सिते । रुक्षमर्द्धादितस्नेहं यत्
आनुद्धृतं घृतम् । तक्रं दोषाप्रिवलवित् त्रिविधं सम्प्रयोजयेत् । इति । त्रिविधं
ससारसीरजातदधिमन्यनजं कटुकमुच्यते । असारदुग्धजातदधिमन्यनजं तक्रं
नैवगुणमुच्यते । सूत्रे तु द्विविधमन्यथा चोक्तम् । तत् तु पुनर्मधुरं श्लेष्म-
प्रकोपणं पित्तप्रशमनञ्च । अम्लं वातघ्नं पित्तकरञ्च । वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं
स्वादु पित्ते सप्तकरम् । पिबेत् तक्रं कफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥ तक्रं
नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुग्धेले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥
इति ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—सीरविकारतया गोरसत्वाच्चवनीतमाह—संग्राहीत्यादि । नवोद्धृतं
मन्यनादुत्थितमात्रं नवनीतं सामान्यतो गव्यादि सर्व्व संग्राहीत्यादिगुणम् ।

सर इति श्लेष्मः । सरो दध्नुपरिस्नेहः । शुक्लः शुक्लसूतिवृद्धिकरः, अत एव सुध्रुते सरगुणे—“वृष्यः
शुक्लविचूर्जनः” इति पदद्वयोपादानं कृतम् । मण्ड इति प्रकरणाद् दधिमण्डो मलितवर्त्यः ॥ ४१ ॥

चक्रवर्तिजः—शोफोवादि तक्रगुणा, मूत्रग्रहो मूत्रकृच्छ्रजि, गरोऽकृत्रिमविषम । संग्राहीत्यादि

शोफाशोमहणीदोष-मूत्रग्रहोदरारुचौ ।

स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्द गरेषु च ॥ ४२ ॥

संप्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।

ग्रहण्यशोविकारघ्नमदितारुचिनाशनम् ॥

मधुरमवृष्यं कफवातनुत् ॥ प्रहादनं प्रीणनञ्च भिनक्त्याशु मलञ्च तत् ।
बलमावहते चापि भक्तञ्छन्दं करोति च ॥ इति ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—शोफेत्यादि । अथ दधिभवत्वेन तक्रं गुणकर्मभ्यामाह ।
शोफादिषु तक्रं दद्यात् तत्तद्धरत्वेनेनापश्यते तक्रस्येति । सूत्रे च—तक्रं
मधुरमम्लं कषायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रुक्षमग्निदीपनं गरशोफातिसारग्रहणी-
पाण्डुरोगार्जः-प्रीहगुल्मोदरारोचक-विषमज्वर-तृष्णाच्छिप्रसेक-शूलमेदःश्लेष्मा-
निलहरं मधुरविपाकं हृद्यं मूत्रकृच्छ्रस्नेहव्यापत्प्रशमनमवृष्यञ्च । मन्यनादि-
पृथग्भूत-स्नेहमर्द्धादिकन्तु यत् । नातिसान्द्रद्रवं तक्रं सादृशं तुवरं रसे ॥
यत् तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते । इति । अन्यत्र तु—ससारं निज्जलं
घोलं तक्रं पादजलान्वितम् । अर्द्धादिकमुदन्वित्र स्यान्मथितं सारवज्जितम् ।
घोलं पित्तानिलहरं तक्रं दोषत्रयापहम् । उदन्वित्र श्लेष्मलञ्चैव मथितं
कफपित्तनुत् । इति । वक्ष्यते चात्र चिकित्सिते । रुक्षमर्द्धादितस्नेहं यत्
आनुद्धृतं घृतम् । तक्रं दोषाप्रिवलवित् त्रिविधं सम्प्रयोजयेत् । इति । त्रिविधं
ससारसीरजातदधिमन्यनजं कटुकमुच्यते । असारदुग्धजातदधिमन्यनजं तक्रं
नैवगुणमुच्यते । सूत्रे तु द्विविधमन्यथा चोक्तम् । तत् तु पुनर्मधुरं श्लेष्म-
प्रकोपणं पित्तप्रशमनञ्च । अम्लं वातघ्नं पित्तकरञ्च । वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं
स्वादु पित्ते सप्तकरम् । पिबेत् तक्रं कफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥ तक्रं
नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुग्धेले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥
इति ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—सीरविकारतया गोरसत्वाच्चवनीतमाह—संग्राहीत्यादि । नवोद्धृतं
मन्यनादुत्थितमात्रं नवनीतं सामान्यतो गव्यादि सर्व्व संग्राहीत्यादिगुणम् ।

सर इति श्लेष्मः । सरो दध्नुपरिस्नेहः । शुक्लः शुक्लसूतिवृद्धिकरः, अत एव सुध्रुते सरगुणे—“वृष्यः
शुक्लविचूर्जनः” इति पदद्वयोपादानं कृतम् । मण्ड इति प्रकरणाद् दधिमण्डो मलितवर्त्यः ॥ ४१ ॥

चक्रवर्तिजः—शोफोवादि तक्रगुणा, मूत्रग्रहो मूत्रकृच्छ्रजि, गरोऽकृत्रिमविषम । संग्राहीत्यादि

स्मृतिबुद्धरमिशुकौजः-कफमेदोविवर्द्धनम् ।

वातपित्तविषोन्माद-शोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ४३ ॥

सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्यं विधिवद् घृतं कम्मसहस्रकृत् ॥

मदापस्मारमूर्च्छाय-शोषोन्मादगरज्वरान् ।

अलक्ष्मीदोषापहं प्रभावात् । द्विविधमेतत् किञ्चिदल्पान्तरगुणं दध्युत्थं क्षीरो-
त्थञ्च । तदुक्तं सुश्रुते—नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं
कषायमीषदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृष्यम्
अविदाहि क्षयकासश्वासव्रणार्शोऽर्हितापहं गुरु कफमेदोविवर्द्धनं बलकरं वृंहणं
शोषघ्न विशेषतो बालानां प्रशस्यते । क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टस्नेहं
माधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसा-
दनञ्च । इति ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—गोरसत्वाद् घृतमाह । सर्वस्नेहोत्तममित्यादि । घृतं सामान्यतः
एतदग्न्यादि सर्वं सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु स्नेहेषु उत्तमं विधिवत् तत्तद्ग्राधिहरदोष-
हरोषधिसंस्कृतं सहस्रमसहस्रवीर्यं भवन् कम्पेसहस्रकृद् भवति । शुद्धन्तु जीर्णं
पुरातनं घृतं मदापस्मारादीन् रोगानपोहति । जीर्णं वक्ष्यते चोन्माद-
चिकित्सिते—उग्रगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थित घृतम् । आक्षारससमं
शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ इति । संवत्सरातीतमपि जीर्णमुच्यते । तथा चोक्तं
हारीतेन—यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात् तथा तथा । इति । तथा
कौम्भं सर्पिः शतान्दिकमिति । सुश्रुते च—घृतन्तु मौम्यं शीतवीर्यं मृदु
मधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तान्मादापस्मारशूलज्वरानाह-वातपित्तप्रश्लेष्मन्
अग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौन्दर्यो जस्तंजोबलकरमायुष्यं
मवनीतगुणः । नवोद्धृतं सद्यस्कं, नवोद्धृतमिति वचनादभिनवस्यैव नवनीतरस्य यथोक्तगुणाः
प्रकर्षवन्तो भवन्तीति, पुराणस्य तु नैते बलवन्तो गुणा भवन्तीति ॥ ४२।५३ ॥

चक्रपाणिः—उत्पादक्रमगतस्य घृतस्य गुणमाह—स्मृतीत्यादि ।—सहस्रवीर्यमिति भूरि-
सक्तिर्यम् ; कथं सहस्रवीर्यमित्याह—विधिवदिति, विधिवद् विधियुक्तं सदित्यर्थः, विधिश्च
नामाकर्म्मकारिभिर्न्यैः संस्कारा संयोगश्च, अत एवोक्तम्—“नाम्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कार-
मनुवर्त्तते”, तथा तन्प्रान्तरे “घृतं योगवाहि” इति, तस्मात् सहस्रवीर्यतः कम्मसहस्रकृदिति
योज्यम् ; यत तु सुश्रुतटीकाकृतः सुश्रुतोक्तघृतगुणेषु त्रयोनापकर्षणमिति पठन्ति, तत्संस्कारेण

स्मृतिबुद्धरमिशुकौजः-कफमेदोविवर्द्धनम् ।

वातपित्तविषोन्माद-शोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ४३ ॥

सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्यं विधिवद् घृतं कम्मसहस्रकृत् ॥

मदापस्मारमूर्च्छाय-शोषोन्मादगरज्वरान् ।

अलक्ष्मीदोषापहं प्रभावात् । द्विविधमेतत् किञ्चिदल्पान्तरगुणं दध्युत्थं क्षीरो-
त्थञ्च । तदुक्तं सुश्रुते—नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं
कषायमीषदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृष्यम्
अविदाहि क्षयकासश्वासघ्नाशौर्द्धितापहं गुरु कफमेदोविवर्द्धनं बलकरं वृंहणं
शोषघ्न विशेषतो बालानां प्रशस्यते । क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टस्नेहं
माधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसा-
दनञ्च । इति ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—गोरसत्वाद् घृतमाह । सर्वस्नेहोत्तममित्यादि । घृतं सामान्यतः
एतदग्न्यादि सर्वं सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु स्नेहेषु उत्तमं विधिवत् तत्तद्ग्राधिहरदोष-
हरौषधिसंस्कृतं सहस्रमसहस्रवीर्यं भवन् कम्पेसहस्रकृद् भवति । शुद्धन्तु जीर्णं
पुरातनं घृतं मदापस्मारादीन् रोगानपोहति । जीर्णं वक्ष्यते चोन्माद-
चिकित्सिते—उग्रगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थित घृतम् । आक्षारससमं
शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ इति । संवत्सरातीतमपि जीर्णमुच्यते । तथा चोक्तं
हारीतेन—यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात् तथा तथा । इति । तथा
कौम्भं सर्पिः शतान्दिकमिति । सुश्रुते च—घृतन्तु मौम्यं शीतवीर्यं मृदु
मधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तान्मादापस्मारशूलज्वरानाह-वातपित्तप्रश्लेष्मन्
अग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौन्दर्यौर्जस्तेजोबलकरमायुष्यं
मवनीतगुणः । नवोद्धृतं सद्यस्कं, नवोद्धृतमिति वचनादभिनवस्यैव नवनीतरस्य यथोक्तगुणाः
प्रकर्षवन्तो भवन्तीति, पुराणस्य तु नैते बलवन्तो गुणा भवन्तीति ॥ ४२।५३ ॥

चक्रपाणिः—उत्पादक्रमगतस्य घृतस्य गुणमाह—स्मृतीत्यादि ।—सहस्रवीर्यमिति भूरि-
सक्तिरम् ; कथं सहस्रवीर्यमित्याह—विधिवदिति, विधिवद् विधियुक्तं सदित्यर्थः, विधिश्च
नामाकर्म्मकारिभिर्ज्ञेयः संस्कारा संयोगश्च, अत एवोक्तम्—“नाम्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कार-
मनुवर्त्तते”, तथा तन्प्रान्तरे “घृतं योगवाहि” इति, तस्मात् सहस्रवीर्यतः कम्मसहस्रकृदिति
योज्यम् ; यतः तु सुश्रुतटीकाकृतः सुश्रुतोक्तघृतगुणेषु त्रयोनापकर्षणमिति पठन्ति, तत्संस्कारेण

योनिकणशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ।

सर्पिःप्यजावीमहिषीक्षीरवत् स्वादु * निर्देशत् ॥ ४४ ॥

वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च । क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च । सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदउन्मादोदरज्वरगरशोफाप-
स्मारयोनिश्रोत्राक्षिशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते । भवन्ति चात्र । पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्माद-ग्रहाप-
स्मारनाशनम् । एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः
स्यात् परतस्तु महाघृतम् । पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः । बल्यं
पवित्रं मेध्यञ्च विषेणात् तिमिरापहम् । सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥
इति ।

ननु दध्यादिकं सर्व्वं क्षीरविकारमृतं क्षीरन्तष्टविश्रमुक्तं पृथग्गुणं
दध्यादिकन्तु किं न पृथग्गुणं भवतीत्यत आह—सर्पिःपोत्यादि । सर्पिःपि
इति बहुवचनात् दधितक्रनवनीतघृतानीति अजावीमहिषीतिपदत्रयोपादानात्
पूर्व्वोक्ताष्टथा क्षीरयोनिः ख्यापिता । गव्याद्यष्टविश्रक्षीरवत् तत्तत्क्षीरसम्भव-
दधितक्रनवनीतघृतेषु स्वादु स्वादादिकं निर्देशत् । तदुक्तं पृथग्घृतगुणादिकं
संश्रुते—विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् । चक्षुष्यमग्न्यं बल्यञ्च
गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥ आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । कासे
श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥ मधुर रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥ औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमि-
विषापहम् । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ पाके लघ्वाविकं
सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् । कफेऽनिले योनिदोषे शोफे कम्पे च तद्विदितम् ।
पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् । दीपनं वद्धमूत्रञ्च विद्यादैकक्षफ-
घृतम् ॥ चक्षुष्यमग्न्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादघृतोपमम् । वृद्धिं करोति

कफहरणमिति ज्ञेयम् । मदेत्यादि ।—जीर्णन्तु दक्षवर्षातीतम्, वचनं हि—“पुराणं दक्षवर्षं
स्यात् प्रपुराणमतः परम्” इति ; यथा यथा च जीर्णत्वप्रकर्षः तथा तथा गुणोत्कर्षो ज्ञेयः, वक्तुं हि
हारीते—“यथा यथा जरा याति गुणवत् स्यात् तथा तथा” इति । अनुक्तसर्पिर्गुणातिदिक्षति
सर्पिःक्षीरवादि ।—सर्पिःपि स्वानीति सम्बन्धः, तेन अजाक्षीरवद्जातसर्पिर्निर्दिशेदिति ; एवं

योनिः कणशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ।

सर्पिः प्यजावीमहिषी-क्षीरवत् स्वादु * निर्देशत् ॥ ४४ ॥

वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च । क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च । सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदउन्मादोदरज्वरगरशोफाप-
स्मारयोनिश्रोत्राक्षिशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते । भवन्ति चात्र । पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्माद-प्रहाप-
स्मारनाशनम् । एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् । पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः । बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात् तिमिरापहम् । सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥ इति ।

ननु दध्यादिकं सर्व्वं क्षीरविकारमृतं क्षीरन्तष्टविश्रमुक्तं पृथग्गुणं दध्यादिकन्तु किं न पृथग्गुणं भवतीत्यत आह—सर्पिः पीत्यादि । सर्पिः पि इति बहुवचनात् दधितक्रनवनीतघृतानीति अजावीमहिषीतिपदत्रयोपादानात् पूर्व्वोक्ताष्टथा क्षीरयोनिः ख्यापिता । गव्याद्यष्टविश्रक्षीरवत् तत्तत्क्षीरसम्भव-
दधितक्रनवनीतघृतेषु स्वादु स्वादादिकं निर्देशत् । तदुक्तं पृथग्घृतगुणादिकं सूत्रे—विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् । चक्षुष्यमग्न्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥ आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥ मधुर रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहम् । वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥ औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमि विषापहम् । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् । कफेऽनिले योनिदोषे शोफे कम्पे च तद्धितम् । पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् । दीपनं वद्धमूत्रञ्च विद्यादैकक्षफ घृतम् ॥ चक्षुष्यमग्न्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादघृतोपमम् । वृद्धिं करोति

कफहरणादिति ज्ञेयम् । मदेत्यादि ।—जीर्णन्तु दक्षवर्षातीतम्, वचनं हि—“पुराणं दक्षवर्षं स्यात् प्रपुराणमतः परम्” इति ; यथा यथा च जीर्णत्वप्रकर्षः तथा तथा गुणोत्कर्षो ज्ञेयः, वक्तुं हि हारीते—“यथा यथा जरा याति गुणवत् स्यात् तथा तथा” इति । अनुक्तसर्पिर्गुणावतिदिक्षति सर्पिः क्षीरवादि ।—सर्पिः पि स्वानीति सम्बन्धः, तेन अजाक्षीरवद्जातसर्पिर्निर्दिशेदिति ; एवं

पीयूषो मोरटञ्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
 दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व एव सुखप्रदाः ।
 गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पचनापहाः ॥
 विशदा गुरवो रुक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
 गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ ४५ ॥

इति दुग्धवर्गः । ९ ।

देहाग्नौलघ्नपाकं विपापहम् ॥ कषायं बद्धविष्णुत्रं तिक्तमग्निकरं लघु । हन्ति
 कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥ इति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—पीयूष इत्यादि । क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पीयूषमिति मंजितम् ।
 सप्तरात्रात् परं क्षीरमप्रसन्नञ्च मोरटम् । किलाटा इति नष्टक्षीरपिण्डा इति
 कश्चित् तन्न तक्रपिण्डकास्वन्तर्भावात् । तर्हि किलाटा घनावर्तितदुग्धकुताः
 क्षीरञ्च इति ख्याता । विविधा इत्युक्ता । दुग्धस्य सरः घृतस्य मण्ड इत्यादयो
 नापिताः । दीप्ताग्नीनां सुखप्रदा यतो गुरव इत्यादिगुणाः । सुश्रुते च—गुरुः
 किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः । मधुरो वृंहणो वृष्यो तद्वत्
 पीयूषमोरटो । सन्तानिका पुनर्वातघ्नो तपणी बल्या वृष्या स्निग्धा
 रुच्या मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसादनी गुर्वी च । इति ।
 विशदा इत्यादि । तक्रपिण्डकास्तक्रकूर्चिका विशदादिगुणाः । सुश्रुते
 च—ग्राहिणी वातला रुक्षा दुग्जरा तक्रकूर्चिका । तक्रालुघ्नतरो मण्डः
 कूर्चिका दधितक्रजा । इति । अत्रैव तक्रपिण्डकायां दधिकूर्चिका स्वतो
 नष्टक्षीरपिण्डयोरन्तर्भावः । तप्ते पयसि तक्रस्य संयोगात् तक्रकूर्चिका ।
 दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद् दधिकूर्चिका । सुश्रुते—सर्पिमण्डस्तु मधुरो
 योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षिपूरणेऽप्युपदिश्यते । विकल्प एष
 दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः । विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यात् समा-

शेषयोरपि वाच्यम् ; अनेन च न्यायेन हस्त्यादिसर्पिरपि बोद्धव्यम्, हस्त्यादिसर्पिर्बन्धवहारा-
 भावात् साक्षान्मोक्षम् ॥ ४४ ॥

चक्रपाणिः—पीयूषः सद्यःप्रसूतायाः क्षीरं ; तदेव यावत् न परतोऽप्रसन्नता याति,
 तावन्मोरट इत्युच्यते । किलाटो नष्टक्षीरभागः, यं लोकाः क्षीरसामित्वाद्गुः । विशदः इत्यादि

पीयूषो मोरटञ्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
 दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व एव सुखप्रदाः ।
 गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पचनापहाः ॥
 विशदा गुरवो रुक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
 गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ ४५ ॥

इति दुग्धवर्गः । ९ ।

देहाग्नौलघ्नापाकं विपापहम् ॥ कषायं बद्धविष्णुत्रं तिक्तमग्निकरं लघु । हन्ति
 कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥ इति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—पीयूष इत्यादि । क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पीयूषमिति मंजितम् ।
 सप्तरात्रात् परं क्षीरमप्रसन्नञ्च मोरटम् । किलाटा इति नष्टक्षीरपिण्डा इति
 कश्चित् तन्न तक्रपिण्डकास्वन्तर्भावात् । तर्हि किलाटा घनावर्तितदुग्धकुताः
 क्षीरञ्च इति ख्याता । विविधा इत्युक्ता । दुग्धस्य सरः घृतस्य मण्ड इत्यादयो
 नापिताः । दीप्ताग्नीनां सुखप्रदा यतो गुरव इत्यादिगुणाः । सुश्रुते च—गुरुः
 किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः । मधुरो वृंहणो वृष्यो तद्वत्
 पीयूषमोरटो । सन्तानिका पुनर्वातघ्नो तपणी बल्या वृष्या स्निग्धा
 रुच्या मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसादनी गुर्वी च । इति ।
 विशदा इत्यादि । तक्रपिण्डकास्तक्रकूर्चिका विशदादिगुणाः । सुश्रुते
 च—ग्राहिणी वातला रुक्षा दुग्जरा तक्रकूर्चिका । तक्रालुघ्नतरो मण्डः
 कूर्चिका दधितक्रजा । इति । अत्रैव तक्रपिण्डकायां दधिकूर्चिका स्वतो
 नष्टक्षीरपिण्डयोरन्तर्भावः । तप्ते पयसि तक्रस्य संयोगात् तक्रकूर्चिका ।
 दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद् दधिकूर्चिका । सुश्रुते—सर्पिमण्डस्तु मधुरो
 योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षिपूरणेऽप्युपदिश्यते । विकल्प एव
 दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः । विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यात् समा-

शेषयोरपि वाच्यम् ; अनेन च न्यायेन हस्त्यादिसर्पिरपि बोद्धव्यम्, हस्त्यादिसर्पिर्बन्धवहारा-
 भावात् साक्षान्मोक्षम् ॥ ४४ ॥

चक्रपाणिः—पीयूषः सद्यःप्रसूतायाः क्षीरं ; तदेव यावत् न परतोऽप्रसूतायां याति,
 तावन्मोरट इत्युच्यते । किलाटो नष्टक्षीरभागः, यं लोकाः क्षीरसामित्वाद्गुः । विशदः इत्यादि

वप्यः शीतः सरः स्निग्धो वृंहणो मधुरो रसः ।

श्लेष्मलो भक्षितेसेरनोर्यान्त्रिकस्तु विदहते ।

शौर्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद् वंशको वरः ॥४६॥

दिशेत् ॥ इति । वर्गं समापयति—गोरसानामित्यादि । गोरसानामिति प्राधान्यादुपलक्षणाद् गवादिरसानामयं नवमो वर्गः परिकीर्तितः ॥ ४५ ॥

इति नवमो गोरसवर्गः । ९ ।

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वादिभुविकारकवर्गमाह । तत्र श्रेष्ठत्वाच्चित्रितस्येक्षो रस-
गुणमाह—वृष्य इत्यादि । भक्षितस्य दन्तचव्वितस्य पौण्ड्रकादिजातिविशेषण
परिगृहीतस्य सामान्यस्येक्षो रसो वृष्यादिगुणः । यान्त्रिकस्तु खलुऽक्षोयेन्व-
निष्पीडितो रसो विदहते । सुश्रुते च—इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः
शीताः स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः क्रिमिकफकराश्चेति ।
ते चानेकविधाः । तद् यथा—पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः । कान्तार-
स्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचीपत्रकः । नैपालो दीघपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
इत्येता जातयः स्थौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥ सुशीतो मधुरः स्निग्धो
वृंहणः श्लेष्मलः सरः । अविदाही गुरुवृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ।
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सक्षारो वंशको मतः । वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिद्गूनः
स वातहा । कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ । एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः
स तु वातप्रकोपणः । सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीघपत्रकः । वातला-
कफपित्तघ्नाः सकपाया विदाहिनः । कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्त-
तकपिण्डगुणः, तक्रपिण्डस्तक्रचित्चिकाया एव सुतद्ग्वो घनो भागः । गोरसानामित्यत्र 'आदि'-
शब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन, महिषीभीरादीनामपि ग्रहणम्, किंवा, प्राधान्यात् गोरस-
निर्दिष्टाद् गोरसतया गोरसनिष्पन्नाः सर्वे एव भीरुदधितक्रादयो गृह्यन्ते, लोके हि सर्वेष्वेवैषु
गोरससंज्ञा माधुर्यसामान्यात् ॥ ४५ ॥

इति गोरसवर्गः । ९ ।

चक्रपाणिः—इभुविकृतिप्रायो वर्गं वक्ष्यते—भक्षितस्येति दधितपोदितस्य, यान्त्रिक इति
यन्त्रपीडितः, विदाहकास्य प्रायशस्वगुणान्त्रियुक्तस्य यन्त्रेण पीडनात्, तथा, कालान्तरमव-
स्थानाच्च, वक्ष्यते हि—'त्वग्गन्धिसंयोगात् यान्त्रिकस्तु विदहते' उक्तञ्च दहरीते—'व्यापित्वात्
मुकुमारो हि रसो यन्त्रनिपीडितः । सौक्ष्मात् स्पृशेऽनिलाकान्ध्यां भृशं काये विदहते ॥' तत्र
व्यापित्वादिति त्वगान्त्रियुक्तभुकाण्डभवात्वाद्, यद्वक्ष्यते—विदाहित्वे यान्त्रिकस्य रक्तपित्तहन्तृत्व-
मुक्तं विदह्यते, यथा—'मधुरकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छर्मं गच्छति रक्तपित्तम् ।' तन्न, यतः,

वप्यः शीतः सरः स्निग्धो वृंहणो मधुरो रसः ।

श्लेष्मलो भक्षितेसेरनोर्यान्त्रिकस्तु विदहते ।

शौर्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद् वंशको वरः ॥४६॥

दिशेत् ॥ इति । वर्गं समापयति—गोरसानामित्यादि । गोरसानामिति प्राधान्यादुपलक्षणाद् गवादिरसानामयं नवमो वर्गः परिकीर्तितः ॥ ४५ ॥

इति नवमो गोरसवर्गः । ९ ।

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वादिभुविकारकवर्गमाह । तत्र श्रेष्ठत्वाच्चित्रितस्येक्षो रस-
गुणमाह—वृष्य इत्यादि । भक्षितस्य दन्तचव्वितस्य पौण्ड्रकादिजातिविशेषण
परिगृहीतस्य सामान्यस्येक्षो रसो वृष्यादिगुणः । यान्त्रिकस्तु खलुऽक्षोऽन्य-
निष्पीडितो रसो विदहते । सुश्रुते च—इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः
शीताः स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः क्रिमिकफकराश्चेति ।
ते चानेकविधाः । तद् यथा—पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः । कान्तार-
स्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचीपत्रकः । नैपालो दीघपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
इत्येता जातयः स्थौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥ सुशीतो मधुरः स्निग्धो
वृंहणः श्लेष्मलः सरः । अविदाही गुरुवृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ।
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सक्षारो वंशको मतः । वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिद्गूनः
स वातहा । कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ । एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः
स तु वातप्रकोपणः । सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीघपत्रकः । वातला-
कफपित्तघ्नाः सकपाया विदाहिनः । कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्त-
तकपिण्डगुणः, तक्रपिण्डस्तक्रचित्चिकाया एव सुतद्भवो घनो भागः । गोरसानामित्यत्र 'आदि'-
शब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन, महिषीभीरादीनामपि ग्रहणम्, किंवा, प्राधान्यात् गोरस-
निर्दिष्टाद् गोरसतया गोरसनिष्पन्नाः सर्वे एव भीरुद्रवितक्रादयो गृह्यन्ते, लोके हि सर्वेष्वेवैषु
गोरससंज्ञा माधुर्यसामान्यात् ॥ ४५ ॥

इति गोरसवर्गः । ९ ।

चक्रपाणिः—इभुविकृतिप्रायो वर्गं वक्ष्यते—भक्षितस्येति दन्तपीडितस्य, यान्त्रिक इति
यन्त्रपीडितः, विदाहबाधस्य प्रायशस्वगुणान्त्रियुक्तस्य यन्त्रेण पीडनात्, तथा कालान्तरमव-
स्थानाच्च, वक्ष्यते हि—'त्वग्गन्धिसंयोगात् यान्त्रिकस्तु विदहते' उक्तञ्च दहरीते—'व्यापित्वात्
मुकुमारो हि रसो यन्त्रनिपीडितः । सौक्ष्मात् स्पृशेऽनिलाकार्याभ्यां भृशं काये विदहते ॥' तत्र
व्यापित्वादिति त्वगान्द्रियुक्तभुक्काण्डभवात्वाद्, यद्वक्ष्यते—विदाहित्वे यान्त्रिकस्य रक्तपित्तहन्तृत्व-
मुक्तं विदह्यते, यथा—'मधुरकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ।' तन्न, यतः,

प्रभूतकिमिमज्जासृङ्-मेदोमांसकरो गुडः ।

क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धविशेषितः ।

रसो गुरुर्यथा पूर्वं धौतस्वल्पमलो गुडः ॥ ४७ ॥

ततो मत्स्यण्डिका खण्डः शर्करा विमला पश्म् ।

यथा यथेषां त्रैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥

क्षयापहः । अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च । अग्नेष्वसिषु विधेय
शूष्णां लवणो रसः । अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः । वक्तृप्रदादनो
वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः । गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ।
इति ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—इक्षुरसविकारानाह—प्रभूतत्यादि । गुड इति प्रसिद्धः । प्रभूत-
किम्पादिकरः । पाकादतिसान्द्रतमापन्न इक्षुरसो गुडः । स च त्रिविधः
चतुर्थभागविशेषित इक्षुरसस्तु गुड उच्यते । त्रिभागविशेषित इक्षुरसः क्षुद्र
उच्यते । अर्द्धविशेषित इक्षुरसस्तु गुडः फाणितमित्युच्यते । तेषु यथापूर्वं
पूर्वः पूर्वो गुरुः । तत्राल्पमलः पाककालेऽथवोत्तरकाले मलापहरणेन यो गुडो-
ऽल्पमलः स्यात् स धौत इत्युच्यते । ततो धौतादिमला मत्स्यण्डिका
नाम्नाभिधीयते । ततः पुनर्मत्स्यण्डिकातो विमलः खण्ड उच्यते । खण्डादिमला
शर्करा नामाभिधीयते । परं यथा यथा चेषां त्रैमल्यं भवेत् तथा तथा शैत्यं
शीतगुणत्वमेषां भवेत् । सूत्रेण च—गुडः सक्षारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मृष-
रक्तशोधनो नातिपित्तनिद्रानघ्रो मेद किमिकफकरो वल्यो वृष्यश्च । पित्तघ्नो

दन्तनिष्पीडितस्त्वैवाविदाहिनो रक्तपित्ते प्रहणं भविष्यति ; किंवा, यान्त्रिकोऽपि विदाहकारक-
त्वादिसंयोगस्य तथा कालान्तरावस्थानस्य च त्यागं कृत्वोपयोगः कर्तव्यः ; “यान्त्रिकस्तु विदहते”
इतिवचनं प्रायोवाहमाश्रित्य बोद्धव्यम् ; अन्ये तदोपभवाद् विदहते इति कीदृशं पश्यत इति
व्याख्यानवन्ति ॥ ४६ ॥

चक्रपाणिः—प्रभूतकिम्पादिकारणत्वात् प्रभूतकिम्पादिकरो गुड उच्यते । क्षुद्रगुडस्या
चतुर्भागत्रिभागार्द्धविशेषितः ; रस इत्यत्र चकारकोषो द्रष्टव्यः, तेन, क्षुद्रगुडश्चतुर्भाग-
विशेषितत्वाद् गुरुत्वात् त्रिभागश्चतुर्भागविशेषितो गुरुत्वादि श्रेयम् ; अत्र क्षुद्रगुडोऽस्ति-
त्युच्यते ; फाणितत्वं तन्मूलीभावाद् भवति । धौतः स्वल्पमल इति मलावशेषेण शीतोऽल्प-
मलो भवति, तेनाल्पकिम्पादि भवतीति भावः । तत इति धौतगुडम्, मत्स्यण्डिका खण्ड-

प्रभूतकिमिमज्जासृङ्-मेदोमांसकरो गुडः ।

क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धविशेषितः ।

रसो गुरुर्यथा पूर्वं धौतस्वल्पमलो गुडः ॥ ४७ ॥

ततो मत्स्यण्डिका खण्डः शर्करा विमला पश्म् ।

यथा यथेषां त्रैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥

क्षयापहः । अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च । अग्नेष्वसिषु विधेय
शूष्णां लवणो रसः । अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः । वक्तृप्रदादनो
वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः । गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ।
इति ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—इक्षुरसविकारानाह—प्रभूतत्यादि । गुड इति प्रसिद्धः । प्रभूत-
किम्पादिकरः । पाकादतिसान्द्रतमापन्न इक्षुरसो गुडः । स च त्रिविधः
चतुर्थभागविशेषित इक्षुरसस्तु गुड उच्यते । त्रिभागविशेषित इक्षुरसः क्षुद्र
उच्यते । अर्द्धविशेषित इक्षुरसस्तु गुडः फाणितमित्युच्यते । तेषु यथापूर्वं
पूर्वः पूर्वो गुरुः । तत्राल्पमलः पाककालेऽथवोत्तरकाले मलापहरणेन यो गुडो-
ऽल्पमलः स्यात् स धौत इत्युच्यते । ततो धौतादिमला मत्स्यण्डिका
नाम्नाभिधीयते । ततः पुनर्मत्स्यण्डिकातो विमलः खण्ड उच्यते । खण्डादिमला
शर्करा नामाभिधीयते । परं यथा यथा चेषां त्रैमल्यं भवेत् तथा तथा शैत्यं
शीतगुणत्वमेषां भवेत् । सूत्रेण च—गुडः सक्षारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्र-
रक्तशोधनो नातिपित्तनिद्रानघ्रो मेद किमिकफकरो वल्यो वृष्यश्च । पित्तघ्नो

दन्तनिष्पीडितस्त्वैवाविदाहिनो रक्तपित्ते प्रहणं भविष्यति ; किंवा, यान्त्रिकोऽपि विदाहकारक-
त्वादिसंयोगस्य तथा कालान्तरावस्थानस्य च त्यागं कृत्वापयोगः कर्तव्यः ; “यान्त्रिकस्तु विदहते”
इतिवचनं प्रायोवाहमाश्रित्य बोद्धव्यम् ; अन्ये तदोपभवाद् विदहते इति कीदृशं पश्यत इति
व्याख्यानवन्ति ॥ ४६ ॥

चक्रपाणिः—प्रभूतकिम्पादिकारणत्वात् प्रभूतकिम्पादिकरो गुड उच्यते । क्षुद्रगुडस्या
चतुर्भागत्रिभागार्द्धविशेषितः ; रस इत्यत्र चकारकोषो द्रष्टव्यः, तेन, क्षुद्रगुडश्चतुर्भाग-
विशेषितत्वाद् गुरुत्वात् त्रिभागश्चतुर्भागविशेषितो गुरुत्वादि शेषम् ; अत्र क्षुद्रगुडोऽस्ति
इत्युच्यते ; फाणितत्वं तन्मूलीभावाद् भवति । धौतः स्वल्पमल इति मलावशेषेण शीतोऽल्प-
मलो भवति, तेनाल्पकिम्पादि भवतीति भावः । तत इति धौतगुडम्, मत्स्यण्डिका खण्ड-

वृष्या क्षीणक्षतहिता सस्नेहा गुडशर्करा ।

कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ॥

रुक्षा च्यवर्गितसारघ्नी च्छेदनी मधुशर्करा ।

तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सव्वशर्कराः ॥ ४८ ॥

मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः । स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥ (पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवातनुत्, फाणितं गुरु मधुरमभिष्यन्दि वृंहणमवृष्यं त्रिदोषकृच्च ।) मत्स्यण्डिकाः खण्डशर्करा विमल-जाता उत्तरोत्तरं शीताः स्निग्धा गुरुतरा मधुरतरा वृष्या रक्तपित्तप्रसादनाः तृष्णाप्रशमनाश्च । यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरव-शैत्यानि सरत्वञ्च तथा तथा ॥ यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः । तेन तेनैव निद्देश्यस्तेषां विस्रावणो गुणः । सारस्थिता सुविमला निक्षारा च यथा यथा । तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा वृष्यैः ॥ इति । अस्याः शर्कराया गुणमाह—वृष्येत्यादि । गुडशर्करा खण्डान्निर्मला शर्करा यथा यथा निर्मला तथा तथैव शैत्यादियुक्ता वृष्यादिगुणा भवति । खण्डगुण-आन्यत्रोक्तः, खण्डो वृष्यतमो वल्यश्चक्षुष्यो वृंहणस्तथा । शर्कराप्रसङ्गादपर-शर्करामाह—कषायेत्यादि । यासशर्करा दुरालभारसकृतशर्करा । सुश्रुते च—यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति । रुक्षेत्यादि । मधुशर्करा काले स्वत एव मधुनः शर्करा भवति, सा रुक्षादिगुणा । सुश्रुते च—मधुशर्करा पुनश्छिद्यतीसारहरी रुक्षा च्छेदनी प्रह्लादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च । इति । सव्वर्षां शर्कराणामासां सामान्यतो गुणानाह—तृष्णासृगित्यादि । सव्वशर्करा गुडशर्करा यासशर्करा मधुशर्करा चेति । सुश्रुते च—यावत्पथ्यः शर्कराः प्रोक्ताः सव्वर्षा दाहप्रणाशनाः । रक्तपित्तप्रशमनाश्छि-मूर्च्छावृषापहाः । रुक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणम् ॥ इति ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

मध्ये पाकाद् घनोभूता मत्स्यण्डनिभा भवति ; विमलाः परमित्युत्तरोत्तरं विमलाः, भवेच्छैत्यं तथा तमेति मत्स्यण्डिकापादश्च खण्डः शीततरः, ततश्च शर्करा शीततमेत्यर्थः ।

गुडशर्करेति यासमधुशर्करयोर्व्यवच्छेदार्थम् ; यासशर्करा दुरालभाकायकृता शर्करा, मधुशर्करा तु मधुमन्त्रेषु शर्करा भवति ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

वृष्या क्षीणक्षतहिता सस्नेहा गुडशर्करा ।

कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ॥

रुक्षा च्यवर्गितसारघ्नी च्छेदनी मधुशर्करा ।

तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ ४८ ॥

मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः । स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥ (पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवातनुत्, फाणितं गुरु मधुरमभिष्यन्दि वृंहणमवृष्यं त्रिदोषकृच्च ।) मत्स्यण्डिकाः खण्डशर्करा विमल-जाता उत्तरोत्तरं शीताः स्निग्धा गुरुतरा मधुरतरा वृष्या रक्तपित्तप्रसादनाः तृष्णाप्रशमनाश्च । यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरव-शैत्यानि सरत्वञ्च तथा तथा ॥ यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः । तेन तेनैव निद्देश्यस्तेषां विस्रावणो गुणः । सारस्थिता सुविमला निक्षारा च यथा यथा । तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा वृष्यैः ॥ इति । अस्याः शर्कराया गुणमाह—वृष्येत्यादि । गुडशर्करा खण्डान्निर्मला शर्करा यथा यथा निर्मला तथा तथैव शैत्यादियुक्ता वृष्यादिगुणा भवति । खण्डगुण-आन्यत्रोक्तः, खण्डो वृष्यतमो वल्यश्चक्षुष्यो वृंहणस्तथा । शर्कराप्रसङ्गादपर-शर्करामाह—कषायेत्यादि । यासशर्करा दुरालभारसकृतशर्करा । सुश्रुते च—यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति । रुक्षेत्यादि । मधुशर्करा काले स्वत एव मधुनः शर्करा भवति, सा रुक्षादिगुणा । सुश्रुते च—मधुशर्करा पुनश्छिद्यतीसारहरी रुक्षा च्छेदनी प्रह्लादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च । इति । सर्वैसां शर्कराणामासां सामान्यतो गुणानाह—तृष्णासृगित्यादि । सर्वशर्करा गुडशर्करा यासशर्करा मधुशर्करा चेति । सुश्रुते च—यावत्पथ्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्व्वा दाहप्रणाशनाः । रक्तपित्तप्रशमनाश्छि-मूर्च्छावृषापहाः । रुक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणम् ॥ इति ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

मध्ये पाकाद् घनोभूता मत्स्यण्डनिभा भवति ; विमलाः परमित्युत्तरोत्तरं विमलाः, भवेच्छैत्यं तथा तमेति मत्स्यण्डिकापादश्च खण्डः शीततरः, ततश्च शर्करा शीततमेत्यर्थः ।

गुडशर्करेति यासमधुशर्करयोर्व्यवच्छेदार्थम् ; यासशर्करा दुरालभाकायकृता शर्करा, मधुशर्करा तु मधुमन्त्रेषु शर्करा भवति ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।

माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद् भ्रामरं गुरु ॥

माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ।

क्षौद्रन्तु कपिलं वर्णं श्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥

वातलं गुरु शीतञ्च रक्तपित्तकफारहम् ।

सन्धानं छेदनं रुचं कषायं मधुरं मधु ॥

गङ्गाधरः—मधुशर्करामसङ्गादिह पुनर्मधुभेदादीनाह—माक्षिकमित्यादि । माक्षिकादयश्चतस्रो मधुजातयः । माक्षिकादिप्राणिस्मभवत्वाज्जाङ्गमत्वाच्चेहोप-
दिष्टाश्छात्राद्यां दालदालानां स्थावरत्वादिह नोपदेशः कृतः । तत्र माक्षिकाः पिङ्गलवर्णास्तत्कृतं मधु माक्षिकम् । भ्रमरास्तु वृहन्माक्षिका-
स्तत्कृतं मधु भ्रामरम् । क्षुद्रा माक्षिकास्तत्कृतं मधु क्षौद्रम् । महत्यः पिङ्गलास्तु माक्षिकाः पुत्तिकास्तत्कृतं मधु पौत्तिकम् । तेषां मधूनां मध्ये माक्षिकं मधु प्रवरं, भ्रामरन्तु विशेषाद् गुरु सञ्ज्ञेयां लघुत्वेऽपि तत्र भ्रामरस्य गुरुत्वम् । तेन क्षौद्रपौत्तिकयोर्मध्यगुरुत्वं ख्यापितम् । माक्षिकादीनां ज्ञानार्थं लक्षणान्याह—माक्षिकमित्यादि । तैलवर्णं तिलतैलवर्णं माक्षिकं, गव्यघृतवर्णं पौत्तिकं, कपिलवर्णं क्षौद्रं, श्वेतवर्णं भ्रामरमिति । एषां सामान्यतो गुणानाह—वातलमित्यादि । सर्वं मधु वात-
लादिगुणं भवति । सुश्रूते चोक्तम्—मधु तु मधुरं कषायानुरूपं रुचं शीतमपि-
दीपनं वष्यं वलयं लघु मुकुमारं लेखनं हृदयं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संग्राहि चक्षुःप्रसादनं मूक्षममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमहद्विकृष्टवासकासाति-
सारच्छादितृष्णाकिमिविषप्रशमनं ङादि त्रिदोषप्रशमनञ्च । तत् तु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधुर्यात् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् । पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च । आर्द्रमौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ विशेषात् पौत्तिकं तेषु रुक्षोष्णं सविषयान्वयान् । वातामृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदकुन्मधु । पैच्छिल्यात् स्वादुभूयस्ताद् भ्रामरं गुरुमङ्गितम् । क्षौद्रं विशेषतो

चक्रपाणिः—मधुशर्कराप्रसङ्गेन मध्वभिधानम्—माक्षिका पिङ्गलाः, तत्रच माक्षिकम् ; भ्रमरः प्रसिद्धः ; क्षुद्रमाक्षिकाभवं क्षौद्रम् ; पिङ्गलमाक्षिका महत्यः पुत्तिकाः, तत्रच पौत्तिकम् ; छात्रा-
दयश्चतस्रो मधुभेदाः सुश्रुतेभ्यः सामान्यमधुगुणा एव ज्ञेयाः, किंवा, भ्रमरादयश्चतस्रो भेदाः ।

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।

माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद् भ्रामरं गुरु ॥

माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ।

क्षौद्रन्तु कपिलं वर्णं श्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥

वातलं गुरु शीतञ्च रक्तपित्तकफारहम् ।

सन्धानं छेदनं रुचं कषायं मधुरं मधु ॥

गङ्गाधरः—मधुशर्करामसङ्गादिह पुनर्मधुभेदादीनाह—माक्षिकमित्यादि । माक्षिकादयश्चतस्रो मधुजातयः । माक्षिकादिप्राणिस्मभवत्वाज्जाङ्गमत्वाच्चेहोप-
दिष्टाश्छात्राद्यां दालदालानां स्थावरत्वादिह नोपदेशः कृतः । तत्र माक्षिकाः पिङ्गलवर्णास्तत्कृतं मधु माक्षिकम् । भ्रमरास्तु वृहन्माक्षिका-
स्तत्कृतं मधु भ्रामरम् । क्षुद्रा माक्षिकास्तत्कृतं मधु क्षौद्रम् । महत्यः पिङ्गलास्तु माक्षिकाः पुत्तिकास्तत्कृतं मधु पौत्तिकम् । तेषां मधूनां मध्ये माक्षिकं मधु प्रवरं, भ्रामरन्तु विशेषाद् गुरु सञ्ज्ञेयां लघुत्वेऽपि तत्र भ्रामरस्य गुरुत्वम् । तेन क्षौद्रपौत्तिकयोर्मध्यगुरुत्वं ख्यापितम् । माक्षिकादीनां ज्ञानार्थं लक्षणान्याह—माक्षिकमित्यादि । तैलवर्णं तिलतैलवर्णं माक्षिकं, गव्यघृतवर्णं पौत्तिकं, कपिलवर्णं क्षौद्रं, श्वेतवर्णं भ्रामरमिति । एषां सामान्यतो गुणानाह—वातलमित्यादि । सर्वं मधु वात-
लादिगुणं भवति । सुश्रूते चोक्तम्—मधु तु मधुरं कषायानुरूपं रुचं शीतमपि-
दीपनं वष्यं वलयं लघु मुकुमारं लेखनं हृदयं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संग्राहि चक्षुःप्रसादनं मूक्षममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमहद्विकृष्टवासकासाति-
सारच्छादितृष्णाक्रिमिविषप्रशमनं ङादि त्रिदोषप्रशमनञ्च । तत् तु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधुर्यात् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् । पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च । आर्द्रमौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ विशेषात् पौत्तिकं तेषु रुक्षोष्णं सविषयान्वयात् । वातामृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदकृन्मधु । पैच्छिल्यात् स्वादुभूयस्ताद् भ्रामरं गुरुमङ्गितम् । क्षौद्रं विशेषतो

चक्रपाणिः—मधुशर्कराप्रसङ्गेन मध्वभिधानम्—माक्षिका पिङ्गलाः, तत्रच माक्षिकम् ; भ्रमरः प्रसिद्धः ; क्षुद्रमाक्षिकाभवं क्षौद्रम् ; पिङ्गलमाक्षिका महत्यः पुत्तिकाः, तत्रच पौत्तिकम् ; छात्रा-
दयश्चतस्रो मधुभेदाः सूक्ष्मतोऽप्यः सामान्यमधुगुणा एव ज्ञेयाः, किंवा, भ्रमरादयश्चतस्रो भेदाः ।

हन्यान्मधूष्णामुष्णार्त्तमथवा सविषान्वयात् ।

गुरुलज्जकपायत्वाच्छैत्याच्चाल्पहितं मधु ॥

हेयं शीतलं लघु लेखनम् । तस्मादुपुतरं रुक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् ।
 आसादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः । स्वादुपाक गुरु हिमं पिच्छिलं
 रक्तपित्तजित् । श्वित्रमेहक्रिमिहरं विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् । आर्घ्यं मध्वति-
 चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् । कपायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवानकुत् ।
 औषालकं रुचिकरं स्वर्ग्यं कुष्ठविपापहम् । कपायमुष्णमम्लञ्च पित्तकुन् कटुपाकि
 च । छद्दिमेहप्रशमनं मधु रुक्षं दलोद्भवम् । इति । अन्यत्र चोक्तम्—कीर्त्तने
 तन्मधु च्छात्रं वरटीच्छत्रसम्भवम् । तपोवने जरत्कारोराध्यं मधु तरुद्भवम् ।
 औषालकन्तु बल्मीक-कीटकारिविनिम्मितम् । दालमित्यभिनिर्दिष्टं वृक्ष-
 कोटरकीटजनम् । इति । अथ मधूपयोगानहमाह—हन्यादित्यादि । मधु शीत-
 वीर्यमपि सविषान्वयात् सविषप्राणिसम्भूतत्वादुष्णविरोधि प्रकृत्यैवोष्णं
 पुरुषमथवा स्वेदातपादिभिरुष्णात्तं पुरुषं सेवमानं हन्यात् । उष्णोष्णार्त्ताभ्याम्
 अन्यत्र पुरुषे तु मधु गुरुत्वादित्यात् शैत्याच्चाल्पहितं भवति । सुश्रुते च—तत् तु
 नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविषमक्षिकासम्भव-
 त्वाच्चानुष्णोपचारम् । उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु । उष्णात्तमुष्णै-
 रुष्णे वा तन्नहन्ति यथा विषम् । तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्नानौषधीनां
 रससम्भवाच्च । उष्णविरुध्येत विशेषतश्च तधान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥ उष्णेन
 मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् । अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥ इति ।

केचिन् माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् इत्यादि श्लोकं पठन्ति । उष्णार्त्तमथवेति भाषया यथा उष्णं
 मधु श्लियात्, न तथा उष्णार्त्तमिति सूचयति ; तथैव हेतुमाह—सविषान्वयादिति, सविषप्राणाणि
 नामापुष्पाणि, किंवा, सविषा एव मक्षिकादयोऽन्वया उपपत्तिस्थानानि यस्य तत् सविषान्वयं
 मधु, तेन, सविषान्वयाद् विषानुगतस्योष्णविरोधित्वस्यैव मधुनोऽनुगमो भवति, न तु
 सविषत्वस्य ; तथा सत्युपगमपि मारकं स्यात्, किंवा, 'अथवा' इति सविषान्वयादित्यनेन
 सम्बध्यते, तेन, सविषान्वयादम्लतश्च शैत्यात् सौकुमार्याच्च उष्णेन मधु विरुध्यत इत्यर्थो
 भवति, उक्तं हि हारीते—'नानापुष्पप्रकाराणां रससारात्मकं मधु । तच्छैत्यात् सौकुमार्याच्च
 सर्वैरुष्णैर्विरुध्यते' ॥ सुश्रुतेऽप्युक्तम्—तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्याद् इत्यादि ।
 अथस्य मधुनो हितत्वे हेतुमाह—गुर्धिरादि । गुरुत्वात् मध्वामकारकं भवति, रुक्षं कपायं
 शैत्यम् महत्त्वयं वातकरमिति भावः ।

हन्यान्मधूष्णामुष्णार्त्तमथवा सविषान्वयात् ।

गुरुरुजकपायत्वाच्छैत्याच्चाल्पहितं मधु ॥

हेयं शीतलं लघु लेखनम् । तस्मादुपुतरं रुक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् ।
 श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः । स्वादुपाक गुरु हिमं पिच्छिलं
 रक्तपित्तजित् । श्वित्रमेहक्रिमिहरं विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् । आर्घ्यं मध्वति-
 चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् । कपायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवानकुत् ।
 औषालकं रुचिकरं स्वर्ग्यं कुष्ठविपापहम् । कपायमुष्णमम्लञ्च पित्तकुन् कटुपाकि
 च । छद्दिमेहप्रशमनं मधु रुक्षं दलोद्भवम् । इति । अन्यत्र चोक्तम्—कीर्त्तने
 तन्मधु च्छात्रं वरटीच्छत्रसम्भवम् । तपोवने जरत्कारोराध्यं मधु तरुद्भवम् ।
 औषालकन्तु बल्मीक-कीटकारिविनिम्मितम् । दालमित्यभिनिर्दिष्टं वृक्ष-
 कोटरकीटजनम् । इति । अथ मधूपयोगानहमाह—हन्यादित्यादि । मधु शीत-
 वीर्यमपि सविषान्वयात् सविषप्राणिसम्भूतत्वादुष्णविरोधि प्रकृत्यैवोष्णं
 पुरुषमथवा स्वेदातपादिभिरुष्णात्तं पुरुषं सेवमानं हन्यात् । उष्णोष्णार्त्ताभ्याम्
 अन्यत्र पुरुषे तु मधु गुरुत्वादित्यात् शैत्याच्चाल्पहितं भवति । सुश्रुते च—तत् तु
 नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविषमक्षिकासम्भव-
 त्वाच्चानुष्णोपचारम् । उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु । उष्णात्तमुष्णै-
 रुष्णे वा तन्नहन्ति यथा विषम् । तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्नानौषधीनां
 रससम्भवाच्च । उष्णविरुध्येत विशेषतश्च तधान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥ उष्णेन
 मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् । अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥ इति ।

केचिन् माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् इत्यादि श्लोकं पठन्ति । उष्णार्त्तमथवेति भाषया यथा उष्णं
 मधु श्लियात्, न तथा उष्णार्त्तमिति सूचयति ; तथैव हेतुमाह—सविषान्वयादिति, सविषप्राणाणि
 नामापुष्पाणि, किंवा, सविषा एव मक्षिकादयोऽन्वया उपपत्तिस्थानानि यस्य तत् सविषान्वयं
 मधु, तेन, सविषान्वयाद् विषानुगतस्योष्णविरोधित्वस्यैव मधुनोऽनुगमो भवति, न तु
 सविषत्वस्य ; तथा सत्युपगमपि मारकं स्यात्, किंवा, 'अथवा' इति सविषान्वयादित्यनेन
 सम्बध्यते, तेन, सविषान्वयादन्वयतश्च शैत्यात् सौकुमार्याच्च उष्णेन मधु विरुध्यत इत्यर्थो
 भवति, उक्तं हि हारीते—'नानापुष्पप्रकाराणां रससारात्मकं मधु । तच्छैत्यात् सौकुमार्याच्च
 सर्वैरुष्णैर्विरुध्यते' ॥ सुश्रुतेऽप्युक्तम्—तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्याद् इत्यादि ।
 अथस्य मधुनो हितत्वे हेतुमाह—गुर्धिरादि । गुरुत्वात् मध्वामकारकं भवति, रुक्षं कपायं
 शैत्यम्पु महत्त्वयं वातकरमिति भावः ।

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामं तद्धि मानवम् ।

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद् यथा विषम् ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।

इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ ४६ ॥

(इतीक्षुवर्गः । १० ।)

नात इत्यादि । आममपक्व मधु यथा कष्टतममतः कष्टतमं न किञ्चिदाम-
मस्ति । कस्मान् ? तद्धीत्यादि । हि यस्मात् तदामं मधु उपक्रमविरोधि-
त्वात् सद्यो यथा विषं हन्ति तथा सद्यो मानवं हन्ति । सर्व्वं ह्याममुष्णभेषज-
साध्यं मधुनि तु तदुष्णं विरुद्धं नोपयोक्तुं युज्यते इत्यत उपक्रमे चिकित्सा-
रम्भे त्वाममधु पीतवत् उष्णक्रिया विरुद्धा भवतीत्युपक्रमविरुद्धत्वम् । आमन्तु
मधु तदुच्यते यन्मधुकोषेऽल्पकालमारब्धमम्लं भवति भूरिकालेन परिणतन्तु
कषायानुमधुरं पक्वमुच्यते । तथाविधन्तु कोषाद् ग्रहणकाले परीक्षितव्यं
कालान्तरे त्वम्लत्वेनामत्ताभावात् । उक्तञ्च सुश्रुते—दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं
त्रिदोषकृत् । मध्वामात् परतस्तन्यदामं कष्टं न विद्यते । विरुद्धोपक्रमत्वात्
तन् सर्व्वं हन्ति यथा विषम् ॥ इति । उहाममम्लमिति वचनेन तदभ्रान्त-
व्याख्यानं विज्ञायते येनोच्यतेऽग्निसम्पर्केण पक्वं मधु पक्वमन्यदाममिति,
मधुनश्चोष्णविरोधित्वाच्च ।

मधुनो योगवाहितमाह—नानेत्यादि । मधु योगवाहि, येन सह युज्यते
तदगुणमावहति । कस्मान् ? नानाद्रव्यात्मकत्वादिति । सुश्रुते चोक्तम्—
तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून् । नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योग-
वाहि परं मधु ॥ इति । वर्गं समापयति—इतीत्यादि । इति एष इक्षुविकृति-

मध्वामस्य महात्ययतामाह—नात इत्यादि । उपक्रमविरोधित्वं मध्वामे यथा—
आमे तूष्णं पथ्यं, तन्मधुनो विरुद्धम्, यन् तु मधुहितं शीतम्, तदामे विरुद्धम् । मधुनो
योगवाहितमाह—नानेत्यादि । यस्मान्नानारसादिवीर्यदिग्भ्यः पुष्पेभ्य ऋषेभ्य तन्मधु, तेन
अनभिष्यक्तनानाशक्तिक्रमेण, ततश्च, येन द्रव्येण वामनीयेनास्थापनीयेन वा द्रव्येण कार्यान्तर-
कारकेण वा युज्यते, तस्यैव कर्म करोति समानानुकारिद्रव्यप्रबोधितशक्तिवादिति भावः ;
चकारोऽत्र हेत्वन्तरानुस्यूयते, तेन प्रभावाच्चेति बोद्धव्यम् ; तेन, सत्यपि नानीषधिसम्भवत्वे
प्रभावात् न क्षीरमद्यादयो योगवाहिनः, तथा, अनानात्मका अपि शिलाजतुतैकादयो योगवाहिनो
भवन्ति ; योर, वाहिष्वेऽपि मधु स्नेहेन न प्रयुज्यते, वाते दक्षादिगुणयुक्तत्वात् ; नानाद्रव्यात्मकत्वे-

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामं तद्धि मानवम् ।

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद् यथा विषम् ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।

इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ ४६ ॥

(इतीक्षुवर्गः । १० ।)

नात इत्यादि । आममपक्व मधु यथा कष्टतममतः कष्टतमं न किञ्चिदाम-
मस्ति । कस्मान् ? तद्धीत्यादि । हि यस्मात् तदामं मधु उपक्रमविरोधि-
त्वात् सद्यो यथा विषं हन्ति तथा सद्यो मानवं हन्ति । सर्व्वं ह्याममुष्णभेषज-
साध्यं मधुनि तु तदुष्णं विरुद्धं नोपयोक्तुं युज्यते इत्यत उपक्रमे चिकित्सा-
रम्भे त्वाममधु पीतवत् उष्णक्रिया विरुद्धा भवतीत्युपक्रमविरुद्धत्वम् । आमन्तु
मधु तदुच्यते यन्मधुकोषेऽल्पकालमारब्धमम्लं भवति भूरिकालेन परिणतन्तु
कषायानुमधुरं पक्वमुच्यते । तथाविधन्तु कोषाद् ग्रहणकाले परीक्षितव्यं
कालान्तरे त्वम्लत्वेनामत्ताभावात् । उक्तञ्च सुश्रुते—दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं
त्रिदोषकृत् । मध्वामात् परतस्तन्यदामं कष्टं न विद्यते । विरुद्धोपक्रमत्वात्
तन् सर्व्वं हन्ति यथा विषम् ॥ इति । उहाममम्लमिति वचनेन तदभ्रान्त-
व्याख्यानं विज्ञायते येनोच्यतेऽग्निसम्पर्केण पक्वं मधु पक्वमन्यदाममिति,
मधुनश्चोष्णविरोधित्वाच्च ।

मधुनो योगवाहितमाह—नानेत्यादि । मधु योगवाहि, येन सह युज्यते
तदगुणमावहति । कस्मान् ? नानाद्रव्यात्मकत्वादिति । सुश्रुते चोक्तम्—
तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून् । नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योग-
वाहि परं मधु ॥ इति । वर्गं समापयति—इतीत्यादि । इति एष इक्षुविकृति-

मध्वामस्य महात्ययतामाह—नात इत्यादि । उपक्रमविरोधित्वं मध्वामे यथा—
आमे तूष्णं पथ्यं, तन्मधुनो विरुद्धम्, यन् तु मधुहितं शीतम्, तदामे विरुद्धम् । मधुनो
योगवाहितमाह—नानेत्यादि । यस्मान्नानारसादिवीर्यदिग्भ्यः पुष्पेभ्य ऋषेभ्य तन्मधु, तेन
अनभिष्यक्तनानाशक्तिक्रमेण, ततश्च, येन द्रव्येण वामनीयेनास्थापनीयेन वा द्रव्येण कार्यान्तर-
कारकेण वा युज्यते, तस्यैव कर्म करोति समानानुकारिद्रव्यप्रबोधितशक्तिवादिति भावः ;
चकारोऽत्र हेत्वन्तरानुस्यूयते, तेन प्रभावाच्चेति बोद्धव्यम् ; तेन, सत्यपि नानीषधिसम्भवत्वे
प्रभावात् न क्षीरमद्यादयो योगवाहिनः, तथा, अनानात्मका अपि शिलाजतुतैकादयो योगवाहिनो
भवन्ति ; योर, वाहिष्वेऽपि मधु स्नेहेन न प्रयुज्यते, वाते दक्षादिगुणयुक्तत्वात् ; नानाद्रव्यात्मकत्वे-

क्षुत्तृणाग्लानिदौर्वृत्य-कुन्निरोगज्वरापहा ।

स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥

तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।

मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातश्चाप्यनुलोमयेत् ॥

प्राय इक्षुविकारः प्रायो यत्र वग स इक्षुविकारप्रायोऽयं दशमो वर्गो
मत इति ॥ ४९ ॥

इति दशम इक्षुविकारको वर्गः । १० ।

गङ्गाधरः—अथाहारार्थं शूकधान्यादीनि द्रव्याणि गुणतः कर्मतश्चोक्तत्वा
शूकधान्यादीनि यथाकृतान्यन्नानि यद्गुणानि भवन्ति, तथाकृतानामन्नानां
गुणकर्मणि वक्तुं कृतान्नवर्गमारभते । तत्रातुर्गदितत्वादादौ द्विविधेष्वन्नेषु
यवाग्वोदनभेदेन भिन्नेषु यवागुणानाहः त्रिविधा खलु यवागुभवेति पेया-
विलेपी-मण्डभेदात् । यवागुमुचिताद् भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् । यवागु-
स्त्रिविधा ज्ञेया द्रवसिक्थसमन्विता । सिक्थकं रहितो मण्डः पेया सिक्थ-
समन्विता । यवागुवहुसिक्था तु विलेपी विरलद्रवा । अन्नं पञ्चगुणे साध्यं
विलेपी च चतुर्गुणे । मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागुः षड्गुणेऽम्भसि ।
इति प्रसिद्धत्वात् तत्रादौ पेयागुणमाह- क्षुत्तृणेत्यादि । पेया नाम
यवागुः क्षुदाद्यपहा स्वेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी च । सुश्रुते च—
स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी । क्षुत्तृत्थमग्लानिहरी पेया
वातानुलोमनी ॥ इति । तर्पणीत्यादि । विलेपिका नाम यवागुः तर्पणीत्यादि-
गुणा । सुश्रुते च—विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी वलवर्द्धिनी । वृष्या स्वादु-
रसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा ॥ इति । मण्डस्त्वित्यादि । मण्डोऽग्निं

ऽपि मधु रक्षकषायार्थं द्वाभ्यामेवाविभूतं स्यात्, प्रायेण रक्षकषायगुणाधिकानामेव मधु-
मक्षिकर्णाच्च करणादिति बोद्धव्यम् ; अनेन न्यायेन, नानाद्रव्यामकत्वेन सर्वगुणता मधुनो
विरक्ता भवति ; सुश्रुतेऽप्येवमेव योगवाहिकं "तस्य नाना" इत्यादिना ग्रन्थेन मधुन उक्तम् ।
इक्षुविकृतिप्राय इति इक्षुविकृतिप्रधानः, तेन, यासशर्करादिकथनमप्यग्राहिसिद्धमिति
भावः ॥ ४९ ॥

[इतीक्षुवर्गः । १० ।]

चक्रपाणिः—सम्प्रति शूकधान्यादिर्वर्गीयधातुसम्भवं सम्पादितस्य कृतान्नस्य पेयावेगुणान्
वक्तुं कृतान्नवर्गं उच्यते ; ते च पेयादीनां गुणाः केचित् संस्कारसंयोगादिजाः, केचित् प्राकृता
अपि ज्ञेयाः ; न च वाच्यम् — पेयादीनामेव गुणेन बाधितत्वात् शूकधान्यादीनां पृथग्गुणो न

क्षुत्तृणाग्लानिदौर्वृत्य-कुन्निरोगज्वरापहा ।

स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥

तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।

मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातश्चाप्यनुलोमयेत् ॥

प्राय इक्षुविकारः प्रायो यत्र वग स इक्षुविकारप्रायोऽयं दशमो वर्गो
मत इति ॥ ४९ ॥

इति दशम इक्षुविकारको वर्गः । १० ।

गङ्गाधरः—अथाहारार्थं शूकधान्यादीनि द्रव्याणि गुणतः कर्मतश्चोक्तत्वा
शूकधान्यादीनि यथाकृतान्यन्नानि यद्गुणानि भवन्ति, तथाकृतानामन्नानां
गुणकर्मणि वक्तुं कृतान्नवर्गमारभते । तत्रातुर्गदितत्वादादौ द्विविधेष्वन्नेषु
यवाग्वोदनभेदेन भिन्नेषु यवागुणानाहः त्रिविधा खलु यवागुभवेति पेया-
विलेपी-मण्डभेदात् । यवागुमुचिताद् भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् । यवागु-
स्त्रिविधा ज्ञेया द्रवसिक्थसमन्विता । सिक्थकं रहितो मण्डः पेया सिक्थ-
समन्विता । यवागुवहुसिक्था तु विलेपी विरलद्रवा । अन्नं पञ्चगुणे साध्यं
विलेपी च चतुर्गुणे । मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागुः षड्गुणेऽम्भसि ।
इति प्रसिद्धत्वात् तत्रादौ पेयागुणमाह- क्षुत्तृणेत्यादि । पेया नाम
यवागुः क्षुदाद्यपहा स्वेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी च । सुश्रुते च—
स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी । क्षुत्तृत्थमग्लानिहरी पेया
वातानुलोमनी ॥ इति । तर्पणीत्यादि । विलेपिका नाम यवागुः तर्पणीत्यादि-
गुणा । सुश्रुते च—विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी वलवर्द्धिनी । वृष्या स्वादु-
रसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा ॥ इति । मण्डस्त्वित्यादि । मण्डोऽग्निं

ऽपि मधु रक्षकषायार्थं द्वाभ्यामेवाविभूतं स्यात्, प्रायेण रक्षकषायगुणाधिकानामेव मधु-
मक्षिकर्णाच्च करणादिति बोद्धव्यम् ; अनेन न्यायेन, नानाद्रव्यामकत्वेन सर्वगुणता मधुनो
विरक्ता भवति ; सुश्रुतेऽप्येवमेव योगवाहिकं “तस्य नाना” इत्यादिना ग्रन्थेन मधुन उक्तम् ।
इक्षुविकृतिप्राय इति इक्षुविकृतिप्रधानः, तेन, यासशर्करादिकथनमप्यग्राहिसिद्धमिति
भावः ॥ ४९ ॥

[इतीक्षुवर्गः । १० ।]

चक्रपाणिः—सम्प्रति शूकधान्यादिर्वर्गीयथासम्भवं सम्पादितस्य कृतान्नस्य पेयावेगुणान्
वक्तुं कृतान्नवर्गं उच्यते ; ते च पेयादीनां गुणाः केचित् संस्कारसंयोगादिजाः, केचित् प्राकृता
अपि ज्ञेयाः ; न च वाच्यम् — पेयादीनामेव गुणेन बाधितत्वात् शूकधान्यादीनां पृथग्गुणो न

मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ।
 लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णं स्नेहे च तृप्यताम् ॥
 दीपनत्राह्णदुश्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
 तृष्णातिसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ॥
 लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ।
 मन्दाग्निविषमामीनां बालस्थविरोपिताम् ॥
 देयः स्यात् सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।
 क्षुत्पिपासापहः * पथ्यः शुद्धानन्तु मलापहः ॥
 श्रुतः पिप्पलीशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजोऽम्लदाडिमैः । †

दीपयतीत्यादिकर्मा लङ्घितादीनां दीपनत्वादिभ्यर्मेण प्राणधारणः । एवं
 तृष्णातिसारशमनः धातुसाम्यकरः शिवश्च । सुश्रुते च—हृद्यः सन्तर्पणो वृष्यो
 वृंहणो बलवद्धनः । मण्डस्तृष्णातिसारघ्नो धातुसाम्यकरः स्मृतः । शक्यांस-
 फलैर्युक्ता यवाग्वस्ताश्च दुज्जराः । इति । यवाग्वस्ताः पेयाविलेपीमण्डात्मिकाः ।
 इति । लाजमण्ड इत्यादि । अग्निजननादिगुणो लाजमण्डो मन्दाग्रादीनां देयः
 स्यात् । सुकुमाराणाम्तु सुसंस्कृतो लाजमण्डो देयः स्यात् । शुद्धानन्तु
 वमनविरेचनादिना शुद्धकोष्ठानां क्षुत्पिपासापहः पथ्यो भवति । पिप्पली-
 शुण्ठीभ्यां श्रुतो लाजः पुनरम्लदाडिमैर्युक्तो मलापहः स्यादिति । सुश्रुते
 च—लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः । वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पली-
 वाचश्च इति, यतः, पेयादयो हि प्रकृतिगुणानुविधायिनः सन्तः स्वगुणमावहन्ति, तेन कृताक्षस्य
 गुणं वध्यते, स यदि रक्तक्षार्यादिप्रकृतावपि भवति, तदा बलवान् भवति, अथ प्रकृती
 विपरीतो गुणो भवति, तदा कृताक्षगुणव्यापार्यं भवतीति मन्तव्यम् । अत्र अस्थानुरहित-
 त्वेनादौ पेयोव्यते, पेया बहुव्रत्वा यवाग्वः, विलेपी विरलव्रत्वा यवाग्वः । पेयादिक्रमेणान्ते
 वक्ये प्रथमोपपद्यमानत्वेन मण्डगुणकथनम्, दीपनलघुत्वाभ्यामग्निं वरमान् करोति,
 तस्माद्वृद्धितादीनां प्राणधारण इति ज्ञेयम्, सुसंस्कृत इति धन्याकपिप्पल्यादिसुसंस्कृतः,
 शुद्धानां मलापह इति सम्यक्, शुद्धाभामपि कोष्ठोपलेपकदोषापरहयेन, यद्व्यते—
 शुद्धानामिति ईष्यशुद्धामाम्, तेन ईष्यशुद्धा शेषदोषसम्बन्धान्मलापह इत्युपपन्नम्, तथा

* क्षुत्पिपासापह इति चक्रोक्तः पाठः ।

† मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातं काप्यनुलोमयेत् इत्यधिकः पाठः क्वचित् दृश्यते ।

मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ।
 लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णं स्नेहे च तृप्यताम् ॥
 दीपनत्राह्णदुश्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
 तृष्णातिसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ॥
 लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ।
 मन्दाग्निविषमामीनां बालस्थविरोपिताम् ॥
 देयः स्यात् सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।
 क्षुत्पिपासापहः * पथ्यः शुद्धानन्तु मलापहः ॥
 श्रुतः पिप्पलीशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजोऽम्लदाडिमैः । †

दीपयतीत्यादिकर्मा लङ्घितादीनां दीपनत्वादिभ्रमेण प्राणधारणः । एवं
 तृष्णातिसारशमनः धातुसाम्यकरः शिवश्च । सुश्रुते च—हृद्यः सन्तर्पणो वृष्यो
 वृंहणो बलवद्धनः । मण्डस्तृष्णातिसारघ्नो धातुसाम्यकरः स्मृतः । शक्यांस-
 फलैर्युक्ता यवाग्वस्ताश्च दुज्जराः । इति । यवाग्वस्ताः पेयाविलेपीमण्डात्मिकाः ।
 इति । लाजमण्ड इत्यादि । अग्निजननादिगुणो लाजमण्डो मन्दाग्रादीनां देयः
 स्यात् । सुकुमाराणाम्तु सुसंस्कृतो लाजमण्डो देयः स्यात् । शुद्धानन्तु
 वमनविरेचनादिना शुद्धकोष्ठानां क्षुत्पिपासापहः पथ्यो भवति । पिप्पली-
 शुण्ठीभ्यां श्रुतो लाजः पुनरम्लदाडिमैर्युक्तो मलापहः स्यादिति । सुश्रुते
 च—लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः । वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पली-
 वाचश्च इति, यतः, पेयादयो हि प्रकृतिगुणानुविधायिनः सन्तः स्वगुणमावहन्ति, तेन कृताक्षस्य
 गुणं वध्यते, स यदि रक्तक्षार्यादिप्रकृतावपि भवति, तदा बलवान् भवति, अथ प्रकृती
 विपरीतो गुणो भवति, तदा कृताक्षगुणव्यापार्यं भवतीति मन्तव्यम् । अत्र अस्थानुरहित-
 त्वेनादौ पेयोव्यते, पेया बहुव्रत्वा यवाग्वः, विलेपी विरलव्रत्वा यवाग्वः । पेयादिक्रमेणान्ते
 वक्तव्ये प्रथमोपपद्यमानत्वेन मण्डगुणकथनम्, दीपनलघुत्वाभ्यामग्निं वरमान् करोति,
 तस्माद्वृद्धितादीनां प्राणधारण इति ज्ञेयम्, सुसंस्कृत इति धन्याकपिप्पल्यादिसुसंस्कृतः,
 शुद्धानां मलापह इति सम्यक्, शुद्धाभामपि कोष्ठोपलेपकदोषापहरत्वेन, यद्व्यते—
 शुद्धानामिति ईष्यशुद्धानाम्, तेन ईष्यशुद्धानां शेषोपसम्बन्धान्मलापह इत्युपपन्नम्, तथा

* क्षुत्पिपासापह इति चक्रोक्तः पाठः ।

† मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातं काप्यनुलोमयेत् इत्यधिकः पाठः क्वचित् दृश्यते ।

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नः सन्तसश्चौदनो लघुः ॥

भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।

अधौतोऽप्रसृतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥ ५० ॥

मांसशाकवसातैल-घृतमज्जफलौदनाः ।

वल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥

नागरायुतः । इति । तथा सिकथैर्विरहितो मण्डः पेया सिकथसमन्विता । विलेपी बहुसिकथा स्याद् यवागुविरलद्रवा । इति । यवागुः सिकथैर्विरहितो मण्डः, सिकथसमन्विता यवागुः पेया । बहुसिकथा विरलद्रवा यवागु-विलेपीति त्रिष्वेव यवागुने तु मण्डादिभ्योऽतिरिक्ता यवागुः पृथक्तद्गुण-वचनाभावात् । इति । यवागुमुक्त्वा ओदनमाह—सुधौत इत्यादि । सुधौततण्डुलः पक्वः स्विन्नः प्रसृतो निःशेषेण गालितमण्डः सन्तसः सन्तस ओदनो नाम लघु-भवेति । भृष्टतण्डुलकृतमोदनं गरादिष्विच्छन्ति । अधौततण्डुलकृत ओदनो गुरुः । धौततण्डुलकृतोऽप्योदनोऽप्रसृतश्चेत् तदा गुरुः स्यात्, धौततण्डुल-कृतो निःशेषेण प्रसृतोऽपि चेदस्विन्नः स्यात् तदा गुरुः स्यादेवं धौततण्डुल-कृतः प्रसृतश्च सस्विन्नश्च सन्नपि शीतश्चेद्भवति तदा गुरुः स्यादिति ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—अस्योदनस्याभ्यवहारे तृपकरणं सह गुणमाह—मांसेत्यादि । मांसादिसहिता ओदना वल्या इत्यादिगुणाः ।

सुधौतेऽपि, “लात्रमण्डो विशुद्धानाम्” इत्यकरोत् विशेषादीपञ्चुद्धानामिति बोध्यम् ; नञ् सन्, ईषद्विशुद्धे पेया निषिद्धेव, वचनं हि—“कफपिते विशुद्धेऽल्पे मद्यपे वातपैलिके । तर्पणादिक्रमः कार्यः पेयाभिष्यन्दयेद्वितान्” ।

अत्र इत्युत्स्विन्नधान्यतण्डुलकृतः, किंवा, सम्यक्स्विन्नत्वेन मृदुभूतः, सन्तस इति सहजेनोद्भवा, न तु पुनस्तापनेन, वचनं हि—“विवर्जयेत् स्थिरं शीतमज्जमुष्णीकृतं पुनः” इति । भृष्टतण्डुलकृतमोदनं भृष्टतण्डुलम् । अधौतोऽधौततण्डुलकृतः । अत्र सुधौतत्वादि-गुणविक्षिप्तस्वीदनस्य लघुत्ववचनेन तद्विपरीतानामधौतादीनां गुरुत्वमर्थतः सिद्धमपि यत् पुनरुच्यते, तत् स्पष्टार्थम् ॥ ५० ॥

चक्रपाणिः—सन्तर्पणा इति तदाश्लेषेऽपि बलकरा मांसादिसंयोगसाधिताश्च ओदना एव बोध्याः, अजं दध्माभ्यां शाकमुकुटकाभ्यामपि संयुक्तस्वीदनस्य वक्ष्यत्वादि संयोगमहिम्ना तथा पुतादिसंस्कारावच लोकव्यवहारक्रियमाणत्वाद् बोद्धव्यम् । यद्यपि द्रमुष्णोदकसिक्त-

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नः सन्तसश्चौदनो लघुः ॥

भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।

अधौतोऽप्रसृतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥ ५० ॥

मांसशाकवसातैल-घृतमज्जफलौदनाः ।

वल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥

नागरायुतः । इति । तथा सिकथैर्विरहितो मण्डः पेया सिकथसमन्विता । विलेपी बहुसिकथा स्याद् यवागुविरलद्रवा । इति । यवागुः सिकथैर्विरहितो मण्डः, सिकथसमन्विता यवागुः पेया । बहुसिकथा विरलद्रवा यवागु-विलेपीति त्रिष्वेव यवागुने तु मण्डादिभ्योऽतिरिक्ता यवागुः पृथक्तद्गुण-वचनाभावात् । इति । यवागुमुक्त्वा ओदनमाह—सुधौत इत्यादि । सुधौततण्डुलः पक्वः स्विन्नः प्रसृतो निःशेषेण गालितमण्डः सन्तसः सन्तस ओदनो नाम लघु-भवेति । भृष्टतण्डुलकृतमोदनं गरादिष्विच्छन्ति । अधौततण्डुलकृत ओदनो गुरुः । धौततण्डुलकृतोऽप्योदनोऽप्रसृतश्चेत् तदा गुरुः स्यात्, धौततण्डुल-कृतो निःशेषेण प्रसृतोऽपि चेदस्विन्नः स्यात् तदा गुरुः स्यादेवं धौततण्डुल-कृतः प्रसृतश्च सस्विन्नश्च सन्नपि शीतश्चेद्भवति तदा गुरुः स्यादिति ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—अस्योदनस्याभ्यवहारे तृपकरणं सह गुणमाह—मांसेत्यादि । मांसादिसहिता ओदना वल्या इत्यादिगुणाः ।

सुधौतेऽपि, “लात्रमण्डो विशुद्धानाम्” इत्यकरोत् विशेषादीपञ्चुद्धानामिति बोध्यम् ; नञ् सन्, ईषद्विशुद्धे पेया निषिद्धेव, वचनं हि—“कफपिते विशुद्धेऽल्पे मद्यपे वातपैलिके । तर्पणादिक्रमः कार्यः पेयाभिष्यन्दयेद्वितान्” ।

अत्र इत्युत्स्विन्नधान्यतण्डुलकृतः, किंवा, सम्यक्स्विन्नत्वेन मृदुभूतः, सन्तस इति सहजेनोद्भवा, न तु पुनस्तापनेन, वचनं हि—“विवर्जयेत् स्थिरं शीतमज्जमुष्णीकृतं पुनः” इति । भृष्टतण्डुलकृतमोदनं भृष्टतण्डुलम् । अधौतोऽधौततण्डुलकृतः । अत्र सुधौतत्वादि-गुणविक्षिप्तस्वीदनस्य लघुत्ववचनेन तद्विपरीतानामधौतादीनां गुरुत्वमर्थतः सिद्धमपि यत् पुनरुच्यते, तत् स्पष्टार्थम् ॥ ५० ॥

चक्रपाणिः—सन्तर्पणा इति तदाश्लेषेऽपि बलकरा मांसादिसंयोगसाधिताश्च ओदना एव बोध्याः, अजं दध्माभ्यां शाकमुकुटकाभ्यामपि संयुक्तस्वीदनस्य वक्ष्यत्वादि संयोगमहिम्ना तथा पुतादिसंस्कारावच लोकव्यवहारक्रियमाणत्वाद् बोद्धव्यम् । यद्यपि द्रमुष्णोदकसिक्त-

तद्वन्माषतिलक्षीर-मुद्गसंयोगसाधिताः ।

कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥

स्निग्धभक्ष्यास्तु ये केचित् सौम्यगौधूमावकाः ।

भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरु लाघवम् ॥

अकृतं कृतयुषश्च तनु संस्कारितं रसम् ।

सूपमम्लमनम्लश्च गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥ ४१ ॥

तद्वदित्यादि । माषादिभिर्व्यस्नेः समस्नेवा सह संयोगात् साधिता ओदनास्तद्वद्रव्याः सन्नपणा ह्या गुरवो वृंहयन्ति च । कुल्माषा माषविदुल-
सहिततण्डुलाः पक्वा ओदना गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसश्च । सुश्रुते च—
धीतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः । स्निग्धः सुप्रसृतस्तूपो विशद-
स्तोदनो लघुः । अथौतोऽप्रसृतोऽस्निग्धः शीतश्चाप्योदनो गुरुः । लघुः सुगन्धिः
कफहा विषयो भृष्टतण्डुलः । स्नेहमांसः फलैः कन्दैर्वेदलाम्लैश्च संयुताः । गुरवो
वृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः । विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ।
कफपित्तकरी बल्या कृमिरानिलनाशिनी । स्विन्नेत्यादि । मूष्या मुद्गमाषादयः
गोधमाश्च यवाश्च स्विन्नाः पुनर्ये भक्ष्याः क्रियन्ते ते सौम्या गौधूमा यावका भक्ष्या-
स्तेषां यथाद्रव्यं गुरु लाघवं भिषक्पुद्गसादिशेत् । अथ मूपमाह—अकृतमित्यादि ।
सस्नेहलवणं सव्वैमकृतं कटुकैर्विना । लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतमुच्यते ।
चतुर्दशगुणे ताये अष्टादशगुणेऽथवा । ईषद्भृष्टन्तु विदलं पक्त्वा यषो-
ऽद्वैतपित्तम् । पादशिष्टो भवेत् मूपः साम्लोऽनम्लश्च स द्विधा । तत्र
पुनरकृतं यषं कृतयषं तनु च संस्कारितञ्च मांसरसं साम्रं मूपमनम्लं
मूपञ्च यथोत्तरं गुरु विद्यात् । सुश्रुते च—सुस्विन्नो निस्तूपो भृष्ट
ईषत्मूपो लघुहितः । इति । मांसरसश्च त्रिविधः । तनुतगस्तनुः सान्द्रश्च ।
तदुक्तं—पलानि द्वादशपस्थे घनेऽथ तनुके च षट् । मांसस्य वटकं
कुप्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ सुश्रुते तु—मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं बल-
वर्द्धनम् । स्नेहगोरसभान्याम्ल-फलाम्लकटुकैः सह । सिद्धं मांसं हितं बल्यं
रोचनं वृहणं गुरु । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यमंस्कृतम् । विद्यात् पित्त-
मीकृत्स्निग्धमदुपीकृतं कुल्माषमाहः । स्निग्धमक्ष्या इत्युक्तस्नेदेन भक्ष्यकृता इत्यवरिकादयः ;
यथाद्रव्यमिति वदन्नम्यश्च प्रकृतिगुणोपमहं कलाजादाविव न गुणास्तरोदय इति दर्शयति ;

तद्वन्माषतिलक्षीर-मुद्गसंयोगसाधिताः ।

कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥

स्निग्धभक्ष्यास्तु ये केचित् सौम्यगौधूमावकाः ।

भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरु लाघवम् ॥

अकृतं कृतयुषश्च तनु संस्कारितं रसम् ।

सूपमम्लमनम्लश्च गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥ ४१ ॥

तद्वदित्यादि । माषादिभिर्व्यस्नेः समस्नेवा सह संयोगात् साधिता ओदनास्तद्वद्रव्याः सन्नपणा ह्या गुरवो वृंहयन्ति च । कुल्माषा माषविदुल-
सहिततण्डुलाः पक्वा ओदना गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसश्च । सुश्रुते च—
धीतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः । स्निग्धः सुप्रसृतस्तूपो विशद-
स्तोदनो लघुः । अथौतोऽप्रसृतोऽस्निग्धः शीतश्चाप्योदनो गुरुः । लघुः सुगन्धिः
कफहा विषयो भृष्टतण्डुलः । स्नेहमांसः फलैः कन्दैर्वेदलाम्लैश्च संयुताः । गुरवो
वृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः । विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ।
कफपित्तकरी बल्या कृमरानिलनाशिनी । स्विन्नेत्यादि । मूष्या मुद्गमाषादयः
गोधमाश्च यवाश्च स्विन्नाः पुनर्ये भक्ष्याः क्रियन्ते ते सौम्या गौधूमा यावका भक्ष्या-
स्तेषां यथाद्रव्यं गुरु लाघवं भिषक्पुद्गसादिशेत् । अथ मूपमाह—अकृतमित्यादि ।
सस्नेहलवणं सव्वैमकृतं कटुकैर्विना । लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतमुच्यते ।
चतुर्दशगुणे ताये अष्टादशगुणेऽथवा । इषद्भृष्टन्तु विदलं पक्त्वा यषो-
ऽद्वैतपित्तम् । पादशिष्टो भवेत् मूपः सामलोऽनम्लश्च स द्विधा । तत्र
पुनरकृतं यषं कृतयषं तनु च संस्कारितञ्च मांसरसं साम्रं मूपमनम्लं
मूपञ्च यथोत्तरं गुरु विद्यात् । सुश्रुते च—सुस्विन्नो निस्तुपो भृष्ट
इषत्मूपो लघुहितः । इति । मांसरसश्च त्रिविधः । तनुतगस्तनुः सान्द्रश्च ।
तदुक्तं—पलानि द्वादशपस्थे घनेऽथ तनुके च षट् । मांसस्य वटकं
कुप्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ सुश्रुते तु—मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं बल-
वर्द्धनम् । स्नेहगोरसभान्याम्ल-फलाम्लकटुकैः सह । सिद्धं मांसं हितं बल्यं
रोचनं वृहणं गुरु । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यमंस्कृतम् । विद्यात् पित्त-
मीकृत्स्निग्धमदुपीकृतं कुल्माषमाहः । स्निग्धमक्ष्या इत्युक्तस्नेदेन भक्ष्यकृता इत्यवरिकादयः ;
यथाद्रव्यमिति वदन्नप्यथ प्रकृतिगुणोपमहं कलाजादाविव न गुणास्तरोदय इति दर्शयति ;

ककोद्रे किं बलमांसाग्निवर्द्धनम् । परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हृणं प्रीणनं गुरु ।
 रोचनं बलमेधाग्नि-मांसो-जःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोल्बुमपिष्टत्वादुल्बमिति
 पाचकाः । परिशुष्कगुणैर्युक्तं बह्वैः पक्वमती लघु । तदेव शुलिकाप्रोत-
 मङ्गारे परिपाचितम् । ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उल्बुमं
 भज्जितं पिष्टमतमं कन्दुपाचितम् । परिशुष्कं प्रदिग्धञ्च शुल्यं यच्चान्यदीदृशम् ।
 मांसं यत् तैलसिद्धन्तु वीर्योष्णं पित्तकृद्गुरु । लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं
 दृष्टिमसादनम् । अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् । प्रीणनः
 प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः । वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ।
 स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । भर्माविश्लिष्टसन्धीनां कुशाना-
 मल्परेतसाम् । आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्द्धनः । स दादिमयुतो वृष्यः
 संस्कृतो दोषनाशनः । यन्मांसमुद्धतरसं न तत् पुष्टिवलावहम् । विष्टम्भि दुर्ज्वरं
 रुक्षं विरसं माल्नावहम् । दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु पर गुरुः ।
 मांसं निरस्थि सुस्वित्रं पुनश्च पदि चूणितम् । पिप्पलीशुष्कमरिच-गुडसप्तिः
 सप्तन्वितम् । ऐक्यं पाचयेत् सम्यक् वेशवार इति स्मृतः । वेशवारो गुरुः
 स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । प्रीणनः सन्वेषातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ।
 क्षत्तुष्णापहरः श्रेष्ठः सौरारः स्वादुशीतलः । कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां
 व्रणिणामपि । ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुदयूपः कृताकृतः । स तु दादिममृद्रीका
 युक्तः स्वाद्गणपादवः । चक्षुष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् । ममूर-
 मुदगोभूम-कुलत्थलवणैः कृतः । कफपित्ताविरोधी स्याद् वातव्याधौ च शस्यते ।
 मृद्रीकादादिमयुक्तः स एयोक्तोऽनिलादिते । रोचनो दीपनो हृद्यो लघु-
 पाकगुर्पादयते । पटोलनिम्बयूपौ तु कफमेदोविशोषिणौ । पित्तघ्नो दीपनो
 हृद्यो क्रिमिकुष्ठज्वरापहो । श्वासकासप्रतिश्याय-प्रसेकारोचकज्वरान् । हन्ति
 मूलकयूपस्तु कफमेदोगलाभयान् । कुलत्थयूपोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ।
 तूणीमूणीकासारो-गुल्मोदावत्तनाशनः । दादिमामलकैर्यूपो हृद्यः संशमनो
 लघुः । प्राणाग्निजननो मूर्च्छा-मेदोघ्नः पित्तवार्ताजित् । मुद्रामलकयूपस्तु
 ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकुलत्थानां यूपः कण्ठोऽनिलापहः । सर्व-
 धान्यकृतस्तद्ग्रहणः प्राणवर्द्धनः । खड्काम्बलिको हृद्यो तथा वातकफे

अकृतकृतयूपलक्षणम्—“अस्नेहलक्षणं सर्वमकृतं कटुकैर्जिना । विशेषं लवणस्नेहकटुकेः
 संस्कृतं कृतम्” ॥ इति । तनुमिति स्वरमांसत्वेनाधनम्, संस्कारिकमिति बहुमांसादि-
 संस्कृतत्वाद् धनम् ॥ ५१ ॥

ककोद्रे किं बलमांसाग्निवर्द्धनम् । परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हृणं प्रीणनं गुरु ।
 रोचनं बलमेधाग्नि-मांसो-जःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोल्बुमपिष्टत्वादुल्बमिति
 पाचकाः । परिशुष्कगुणैर्युक्तं बह्वैः पक्वमती लघु । तदेव शुलिकाप्रोत-
 मङ्गारे परिपाचितम् । ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उल्बुमं
 भज्जितं पिष्टमतमं कन्दुपाचितम् । परिशुष्कं प्रदिग्धञ्च शुल्यं यच्चान्यदीदृशम् ।
 मांसं यत् तैलसिद्धन्तु वीर्योष्णं पित्तकृद्गुरु । लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं
 दृष्टिमसादनम् । अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् । प्रीणनः
 प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः । वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ।
 स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । भर्माविश्लिष्टसन्धीनां कुशाना-
 मल्परेतसाम् । आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्द्धनः । स दादिमयुतो वृष्यः
 संस्कृतो दोषनाशनः । यन्मांसमुद्धतरसं न तत् पुष्टिवलावहम् । विष्टम्भि दुर्ज्वरं
 रुक्षं विरसं माल्नावहम् । दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु पर गुरुः ।
 मांसं निरस्थि सुस्वित्रं पुनश्च पदि चूणितम् । पिप्पलीशुष्कमरिच-गुडसप्तिः
 सप्तन्वितम् । ऐक्यं पाचयेत् सम्यक् वेशवार इति स्मृतः । वेशवारो गुरुः
 स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । प्रीणनः सन्वेषातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ।
 क्षत्तुष्णापहरः श्रेष्ठः सौरारः स्वादुशीतलः । कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां
 व्रणिणामपि । ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुदयूपः कृताकृतः । स तु दादिममृद्रीका
 युक्तः स्वाद्गणपादवः । चक्षुष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् । ममूर-
 मुदगोधूम-कुलत्थलवणैः कृतः । कफपित्ताविरोधी स्याद् वातव्याधौ च शस्यते ।
 मृद्रीकादादिमयुक्तः स एयोक्तोऽनिलादिते । रोचनो दीपनो हृद्यो लघु-
 पाकगुर्पादयते । पटोलनिम्बयूपौ तु कफमेदोविशोषिणौ । पित्तघ्नो दीपनो
 हृद्यो क्रिमिकुष्ठज्वरापहो । श्वासकासप्रतिश्याय-प्रसेकारोचकज्वरान् । हन्ति
 मूलकयूपस्तु कफमेदोगलाभयान् । कुलत्थयूपोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ।
 तूणीप्रतूणीकासारो-गुल्मोदावत्तनाशनः । दादिमामलकैर्यूपो हृद्यः संशमनो
 लघुः । प्राणाग्निजननो मूर्च्छा-मेदोघ्नः पित्तवार्ताजित् । मुद्रामलकयूपस्तु
 ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकुलत्थानां यूपः कण्ठोऽनिलापहः । सर्व-
 धान्यकृतस्तद्ग्रहणः प्राणवर्द्धनः । खड्काम्बलिको हृद्यो तथा वातकफे

अकृतकृतयूपलक्षणम्—“अस्नेहलक्षणं सर्वमकृतं कटुकैर्जिना । विशेषं लवणस्नेहकटुकेः
 संस्कृतं कृतम्” ॥ इति । तनुमिति स्वरमांसत्वेनाधनम्, संस्कारिकमिति बहुमांसादि-
 संस्कृतत्वाद् धनम् ॥ ५१ ॥

शक्तवो वातला रुद्धा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
 तर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्योबलाश्च ते ॥
 मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।
 ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नास्तृणाच्छर्दिज्वरापहाः ॥

हितौ । बल्यः कफानिलो हन्ति दाहिमाम्लोऽग्निदीपनः । दध्यम्लः कफ-
 कुट्टल्यः स्निग्धो वातहरो गुहः । तक्राम्लः पित्तकृत् प्रोक्तो विपरक्तप्रदूषणः ।
 खड्गः खड्ग्यवाग्वश्च पादवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते
 वैद्यवाक्यतः । अस्नेहलवणं सञ्चमकुतं कटुकं विना । विषं यं लवणस्नेह-
 कटुकैः संस्कृतं कुतम् । अथ गोरसधान्याम्ल-फलाम्लैर्गन्धैश्च यत् । यथोत्तरं
 लघु हितं संस्कृतामंस्कृतं रसे । दधिपस्त्वम्लसिद्धस्तु ययः काम्बालकः स्मृतः ।
 तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशार्कं विरूढकम् । शिण्डाकी च गुरुणि स्युः
 कफपित्तकराणि च । तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरुणि च । लघवो
 वृंहणा वृष्या इत्या रोचनदीपनाः । तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना राग-
 पादवाः । रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बलया च रोचनी ॥ इति ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—शक्तव इत्यादि । शक्तव इति सामान्यतः सर्वे वातलादिगुणाः ।
 तेषु शालिसम्भवाः शक्तवो मधुरा लघवः शीताश्च ग्राहिणश्च रक्तपित्तादि-
 हराश्च । सुश्रुते च—शक्तवः सपिपाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा
 नातिसान्द्रा मन्य इत्युपदिश्यते । मन्यः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ।
 साम्लस्नेहगुहो मूत्र-कुच्छोदावर्तनाशनः । शकरेशुरसद्राभायुक्तः पित्त-
 विकारनुत् । द्राक्षामधुकसंयुक्तः कफरोगनिवहणः । वगैत्रयेणोपहितो मल-
 दोषानुलोमनः । शक्तवो वृंहणा वृष्यास्तृष्णापित्तकफापहाः । पीताः सद्यो-
 बलकरा भक्षिनः पवनापहाः । गुर्वा पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।
 शक्तूनामाधु जीर्यन्ते मृदुतादयलेहिका । लाजाश्छर्दशतिसारघ्ना दीपनाः
 कफनाशनाः । वन्याः कपायमधुरा लघवस्तृष्णमलापहाः । वृद्धर्दिदाह-
 यम्भान्ति नुदस्तश्च शक्तवो मताः । रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥ इति ।

अथपातकविधिः—सक्तूनां रुद्धावेऽपि वातकल्पाभिधानं तकरस्य रुद्धत्वापि वातहरित्वदर्शनात्,
 पीता इत्यनेन सक्तूनां पिण्डोपयोगे निषेधं दर्शयति । तर्पयन्ति तृप्तिं जनयन्ति, लज्जोत्पन्नाः

शक्तवो वातला रुद्धा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
 तर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्योबलाश्च ते ॥
 मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।
 ग्राहिणो रक्तपित्तास्तृणाच्छर्दिज्वरापहाः ॥

हितो । बल्यः कफानिलो हन्ति दाहिमाम्लोऽग्निदीपनः । दध्यम्लः कफ-
 कुट्टल्यः स्निग्धो वातहरो गुहः । तक्राम्लः पित्तकृत् प्रोक्तो विपरक्तप्रदूषणः ।
 खड्गः खड्ग्यवाग्वश्च पादवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते
 वैद्यवाक्यतः । अस्नेहलवणं सञ्चमकुतं कटुकं विना । विषं यं लवणस्नेह-
 कटुकैः संस्कृतं कुतम् । अथ गोरसधान्याम्ल-फलाम्लैर्गन्धैश्च यत् । यथोत्तरं
 लघु हितं संस्कृतामस्कृतं रसे । दधिपस्त्वम्लसिद्धस्तु ययः काम्बालकः स्मृतः ।
 तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशार्कं विरूढकम् । शिण्डाकी च गुरुणि स्युः
 कफपित्तकराणि च । तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरुणि च । लघवो
 वृंहणा वृष्या इत्या रोचनदीपनाः । तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना राग-
 पादवाः । रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बलया च रोचनी ॥ इति ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—शक्तव इत्यादि । शक्तव इति सामान्यतः सर्वे वातलादिगुणाः ।
 तेषु शालिसम्भवाः शक्तवो मधुरा लघवः शीताश्च ग्राहिणश्च रक्तपित्तादि-
 हराश्च । सुश्रुते च—शक्तवः सपिपाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा
 नातिसान्द्रा मन्य इत्युपदिश्यते । मन्यः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ।
 साम्लस्नेहगुहो मूत्र-कुच्छोदावर्तनाशनः । शकरेशुरसद्राभायुक्तः पित्त-
 विकारनुत् । द्राक्षामधुकसंयुक्तः कफरोगनिवहणः । वगेत्रयेणोपहितो मल-
 दोषानुलोमनः । शक्तवो वृंहणा वृष्यास्तृष्णापित्तकफापहाः । पीताः सद्यो-
 बलकरा भक्षिनः पवनापहाः । गुर्वा पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।
 शक्तूनामाधु जीर्यन्ते मृदुतादयलेहिका । लाजाश्छर्दशतिसारघ्ना दीपनाः
 कफनाशनाः । वन्याः कपायमधुरा लघवस्तृष्णमल्लापहाः । वृद्धर्दिदाह-
 यम्भान्ति नुदस्तद्वक्तवो मताः । रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥ इति ।

अथपातकविधिः—सक्तूनां रुद्धावेऽपि वातकल्पाभिधानं तकरव रुद्धावेऽपि वातहरित्वदर्शनात्,
 पीता इत्यनेन सक्तूनां पिण्डोपयोगे निषेधं दर्शयति । तर्पयन्ति तृप्तिं जनयन्ति, लज्जोत्पन्नाः

हन्याद् व्याधीन् यवापूपो यावको वात्य एव च ।

उदावर्त्तप्रतिश्रय-कासमेहगलग्रहान् ॥

धानासंज्ञाश्च ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।

शुष्कत्वात् तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुज्जराः ॥

विरुद्धधानाः शङ्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।

पूपाः पूपलिकाश्च गुरवः पेषिकाः परम् ॥

हन्यादित्यादि । यवापूपो यवकृतोऽपूपः । यावको यवकृतो मण्डः । वात्यो भृष्टयवमण्डः । उदावर्त्तानीन् व्याधीन् हन्यात् । सूत्रते च—उदावर्त्त-
हरो वात्यः कासपीनसमेहनुत् । इति । धानेत्यादि । धाना भृष्टयवस्तत्कृता
ये भक्ष्या लेखनात्मका इषट्द्विद्वरणस्वभावाः । शुष्कत्वान् तर्पणाप्लव्णा-
जननाः । सूत्रते च—धानोलूमास्तु लग्नः कफमेदोविशोषणाः । इति ।
विरुद्धधानेत्यादि । विरुद्धा अङ्गरिता यवा भृष्टा विरुद्धधानाः । शङ्कुल्यः
प्रसिद्धाः पिष्टपिण्डगर्भे तिलकल्कादिकं दत्त्वा वेष्टयित्वा पकाः । सपिण्डका
मधुक्रोडा गोधूमपिण्डमध्ये मधु पूरयित्वा घृते पकाः सपिण्डका मधुक्रोडाः ।
पूपा माषादिपिष्टकृता वटकाः । पूपलिका तु—विमृष्ट समिताचूर्णं मृदुपाकं
गुडान्वितम् । घृतावगाहे गुडिका पकां भाण्डे सशकरे । क्षिपेत् सौगन्धि-
वासाञ्च कुर्यात् पूपलिकां बुधः ॥ इति । एषा संयावश्चोच्यते । समिता-
मम्बुदुग्धेन मर्दयित्वा सूशोभनाम् । पचेद् घृते क्षिपेत् खण्डान्विते भाण्डे
नवे च ताम् । संयावोऽसौ घृतश्चूर्णैस्त्वगेलामरिचार्द्रकैः ॥ इति । आयसश्चैन
घृतपूरादीनां ग्रहणम् । तदुक्तं सूत्रते—भक्ष्याः क्षीरकृता बल्या वृष्या ह्याः
सुगन्धयः । अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः । तेषां प्राणकरा ह्या
घृतपूराः कफावहाः । वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः । मर्दिता

तदावेनैव वाजीकरणवद् बलकराः, एतेन, परिणामेन बलापहत्वमप्युक्तं भवति । यवकृतो
वाट्यो वावको वाट्यः, वाट्यो भृष्टयवीदनः । धाना भृष्टयवाः अङ्गरितस्य यवस्य
धाना विरुद्धधानाः । शङ्कुल्यः शालिपिष्टाः सतिलासौलपकाः क्रियन्ते । मधुक्रोडाः
पाकघनीभूतमधुगर्भाः । सपिण्डका इति मधुक्रोडा एव सपिष्टकपिण्डाः, अतस्त्वाह—
'विमर्ष्ट समिताचूर्णं' मृदुपाकं गुडान्वितम् । घृतावगाहे गुडिका घृता पकां सकेतराम् ।
सौगन्धिकारिवासाञ्च कुर्यात् पूपलिकां बुधः । स एव खण्डसंयावः सितान्नातकपरिणः ।

हन्याद् व्याधीन् यवापूपो यावको वात्य एव च ।

उदावर्त्तप्रतिश्रय-कासमेहगलग्रहान् ॥

धानासंज्ञाश्च ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।

शुष्कत्वात् तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुज्जराः ॥

विरुद्धधानाः शङ्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।

पूपाः पूपलिकाश्च गुरवः पेषिकाः परम् ॥

हन्यादित्यादि । यवापूपो यवकृतोऽपूपः । यावको यवकृतो मण्डः । वात्यो भृष्टयवमण्डः । उदावर्त्तानीन् व्याधीन् हन्यात् । सूत्रते च—उदावर्त्त-
हरो वात्यः कासपीनसमेहनुत् । इति । धानेत्यादि । धाना भृष्टयवस्तत्कृता
ये भक्ष्या लेखनात्मका इषट्द्विद्वरणस्वभावाः । शुष्कत्वान् तर्पणाप्लव्णा-
जननाः । सूत्रते च—धानोलूमास्तु लग्नः कफमेदोविशोषणाः । इति ।
विरुद्धधानेत्यादि । विरुद्धा अङ्गरिता यवा भृष्टा विरुद्धधानाः । शङ्कुल्यः
प्रसिद्धाः पिष्टपिण्डगर्भे तिलकल्कादिकं दत्त्वा वेष्टयित्वा पकाः । सपिण्डका
मधुक्रोडा गोधूमपिण्डमध्ये मधु पूरयित्वा घृते पकाः सपिण्डका मधुक्रोडाः ।
पूपा माषादिपिष्टकृता वटकाः । पूपलिका तु—विमृष्ट समिताचूर्णं मृदुपाकं
गुडान्वितम् । घृतावगाहे गुडिका पकां भाण्डे सशकरे । क्षिपेत् सौगन्धि-
वासाञ्च कुर्यात् पूपलिकां बुधः ॥ इति । एषा संयावश्चोच्यते । समिता-
मम्बुदुग्धेन मर्दयित्वा सूशोभनाम् । पचेद् घृते क्षिपेत् खण्डान्विते भाण्डे
नवे च ताम् । संयावोऽसौ घृतश्चूर्णैस्त्वगेलामरिचार्द्रकैः ॥ इति । आयसश्चैन
घृतपूरादीनां ग्रहणम् । तदुक्तं सूत्रते—भक्ष्याः क्षीरकृता बल्या वृष्या ह्याः
सुगन्धयः । अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः । तेषां प्राणकरा ह्या
घृतपूराः कफावहाः । वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः । मर्दिता

तदावेनैव वाजीकरणवद् बलकराः, एतेन, परिणामेन बलापहत्वमप्युक्तं भवति । यवकृतो
वाट्यो वावको वाट्यः, वाट्यो भृष्टयवीदनः । धाना भृष्टयवाः अङ्गरितस्य यवस्य
धाना विरुद्धधानाः । शङ्कुल्यः शालिपिष्टाः सतिलासौलपकाः क्रियन्ते । मधुक्रोडाः
पाकघनीभूतमधुगर्भाः । सपिण्डका इति मधुक्रोडा एव सपिष्टकपिण्डाः, अतस्त्वाह—
'विमर्ष्ट समिताचूर्णं' मृदुपाकं गुडान्वितम् । घृतावगाहे गुडिका घृता पकां सकेतराम् ।
सौगन्धिकारिवासाञ्च कुर्यात् पूपलिकां बुधः । स एव खण्डसंयावः सितान्नातकपरिणः ।

फलमांसवसाशाक-पललक्षौद्रसंस्कृताः ।

भक्ष्या हृद्याश्च बल्याश्च गुरवो वृंहणारमकाः ।

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥

समिता क्षीर-नारिकेलसितादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ।
 वृंहणा गौड़िका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः । अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः
 कफवर्द्धनाः । मधुमस्तकसंयावाः पूषा ह्येते विशेषतः । गुरवो वृंहणाश्चैव
 मोदकास्तु सद्गुर्जराः । रोचनो दीपनः स्वर्ग्यः पित्तघ्नः पवनापहः । गुरुर्मृष्ट
 तमउच्चैव सङ्कः प्राणवर्द्धनः । हृद्यः सुगन्धिधूपुरः स्निग्धः कफहरो गुरुः ।
 वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः । वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या
 बल्यास्तु सामिताः । हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः । मुद्गादिवेस-
 बाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः । वेसवारैः सर्पिशितैः सम्पूर्णा गुरुवृंहणाः ।
 पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः । वीर्यार्णवाः पैष्टिका
 भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः । विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।
 वैदला लघवो भक्ष्याः कपायाः सृष्टमारुताः । विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना
 भिन्नवच्चैसः । बल्या वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया मापसाधिताः । कूचिका
 विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः । विरुद्धकृता भक्ष्या गुरवोऽनिल-
 पित्तलाः । विदाहोर्दृक् शजनना रुक्षा दृष्टिप्रदूषणाः । हृद्याः सुगन्धयो वृष्या
 लघवो घृतपाचिताः । वातपित्तहरा बल्या वणदृष्टिप्रसादनाः । विदाहिन-
 स्तेलकृता गुरवः कटुपाकिनः । उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्तकप्रदूषणाः ।
 फलमांसेषुविकृति-तिलमाषोपसंस्कृताः । भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो वृंहणा
 हृद्यप्रियाः । कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः । सुपकास्तनवश्चापि
 भूयिष्ठं लघवो मताः । सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः । कुल्माषा
 वातला रुक्षा गुरवो भिन्नवच्चैसः । इति । पैष्टिकाः ताडुलपिष्टकृता भक्ष्याः परं
 गुरवो भवन्ति । फलेत्यादि । फलादिभिः संस्कृता यावन्तो भक्ष्या हृद्याश्च बल्या-
 श्चेत्यादिगुणाः । वेशवार इत्यादि । निरस्थि पिशितं पिष्टं स्निग्धं गुहघृता-
 न्वितम् । कणामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः । एवं स्निग्धञ्च पिष्टञ्च मुद्गादि

मातुलुङ्गवत्त्वा वैव वेष्टितो मधुशीर्षकः इति ; मधुशीर्षक एव मधुकोदः । पूषाः पिष्टिकाः ।
 पूषणिका कापिकेति कथ्यता । पललं तिलचूर्णम् । वेशवारः—सुदशास्त्रे—“मांसं निरस्थि
 सुस्निग्धं पुनर्वशादि वेपितम् । पिष्टक्रीडादमरिच-गुहसर्पिःसमिश्रितम् । गेहपत्रं द्विपत्रेण सम्यग्

फलमांसवसाशाक-पललक्षौद्रसंस्कृताः ।

भक्ष्या हृद्याश्च बल्याश्च गुरवो वृंहणारमकाः ।

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥

समिता क्षीर-नारिकेलसितादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ।
 वृंहणा गौड़िका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः । अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः
 कफवर्द्धनाः । मधुमस्तकसंयावाः पूषा ह्येते विशेषतः । गुरवो वृंहणाश्चैव
 मोदकास्तु सद्गुर्जराः । रोचनो दीपनः स्वर्ग्यः पित्तघ्नः पवनापहः । गुरुर्मृष्ट
 तमउच्चैव सङ्कः प्राणवर्द्धनः । हृद्यः सुगन्धिधूपुरः स्निग्धः कफहरो गुरुः ।
 वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः । वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या
 बल्यास्तु सामिताः । हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः । मुद्गादिवेस-
 बाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः । वेसवारैः सर्पिशितैः सम्पूर्णा गुरुवृंहणाः ।
 पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः । वीर्यार्णवाः पैष्टिका
 भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः । विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।
 वैदला लघवो भक्ष्याः कपायाः सृष्टमारुताः । विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना
 भिन्नवच्चैसः । बल्या वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया मापसाधिताः । कूचिका
 विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः । विरुद्धकृता भक्ष्या गुरवोऽनिल-
 पित्तलाः । विदाहोर्दृक् शजनना रुक्षा दृष्टिप्रदूषणाः । हृद्याः सुगन्धयो वृष्या
 लघवो घृतपाचिताः । वातपित्तहरा बल्या वणदृष्टिप्रसादनाः । विदाहिन-
 स्तेलकृता गुरवः कटुपाकिनः । उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्तकप्रदूषणाः ।
 फलमांसेषुविकृति-तिलमाषोपसंस्कृताः । भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो वृंहणा
 हृद्यप्रियाः । कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः । सुपकास्तनवश्चापि
 भूयिष्ठं लघवो मताः । सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः । कुल्माषा
 वातला रुक्षा गुरवो भिन्नवच्चैसः । इति । पैष्टिकाः ताडुलपिष्टकृता भक्ष्याः परं
 गुरवो भवन्ति । फलेत्यादि । फलादिभिः संस्कृता यावन्तो भक्ष्या हृद्याश्च बल्या-
 श्चेत्यादिगुणाः । वेशवार इत्यादि । निरस्थि पिशितं पिष्टं स्निग्धं गुहघृता-
 न्वितम् । कणामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः । एवं स्निग्धञ्च पिष्टञ्च मुद्गादि

मातुलुङ्गवत्त्वा वैव वेष्टितो मधुशीर्षकः इति ; मधुशीर्षक एव मधुकोदः । पूषाः पिष्टिकाः ।
 पूषणिका कापिकेति कथ्यता । पललं तिलचूर्णम् । वेशवारः—सुदशास्त्रे—“मांसं निरस्थि
 सुस्निग्धं पुनर्वशादि वेपितम् । पिष्टक्रीडादमरिच-गुहसर्पिःसमिश्रितम् । गेहपत्रं द्विपत्रेण सम्यग्

गुरवस्तपणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसंपूपकाः ॥
 सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।
 भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परन्तु गुरवः स्मृताः ॥
 सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
 गुरवस्तपणा वृष्या हृद्या गोधूमिका मताः ॥
 संस्कारालघवः सन्ति भक्ष्या गोधूमपैष्टिकाः ।
 धानापपेटप्रपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत् तथा ॥ ५२ ॥
 पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।
 या वा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ॥

चेद्गुडान्वितम् । कणामरिचाज्ययुक्तं वंसवारः स चापरः ॥ तद्वेसवारगर्भास्तु
 भक्ष्या उक्ताश्च मुश्रुते । गुरव इत्यादि । क्षीरेक्षुरसाभ्यां मदिता समिता वा
 पिष्टं वान्यद्वा घृते पक्त्वा पूपाः कृताः गुरवस्तपेणा वृष्याश्च भवन्ति । सगुडा
 इत्यादि । समिता तण्डुलीपिष्टं वान्यद्वा गुडनिलपिष्टक्षीरक्षौद्रशर्कराभिः
 सह मेलयित्वा घृते पक्त्वा कृता भक्ष्या गुरवश्च बल्याश्च वृष्याश्च स्मृताः ।
 सस्नेहा इत्यादि । सस्नेहा घृतादिस्नेहयुक्ता एवं स्नेहसिद्धाः घृतादिषु पका
 विविधलक्षणा भक्ष्याः, गोधूमिका गोधूममया गुरव इत्यादिगुणाः ।
 ते च संस्कारालघवश्च सन्ति गोधूमिकाः पैष्टिकाश्च भक्ष्याः । धानेत्यादि ।
 धाना भृष्टयाः पपटाः पूपाद्यास्ते यद्द्रव्यमयाः क्रियन्ते तान् बुद्धा
 निर्दिशेत् ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—पृथुका इत्यादि । पृथुकाश्चिपिटा गुरवस्तान् भृष्टानल्पशो
 भक्षयेत् । याः पृथुका वा सरसा अपरिणतार्द्रभान्यकृतास्ता विष्टभ्य

वेसवार इति स्मृतम् । क्षीरप्रधानाः पूपाः क्षीरपूपाः । सगुडा इत्यादी 'सक्षीराः' इति
 क्षीरयोगस्याश्रयम्, न क्षीरप्रधानेति न पीनरूपम् । सस्नेहा इति पिष्टावस्थायामेव स्नेहयोगाद्
 गुरवेभ्योक्तानामपि भूर्यग्निस्संयोगादिना संस्कारालघव इति । बुद्धा निर्दिशेदिति संस्कारगुणं
 तथा प्रकृतिगुणञ्च बुद्धा यथोचितं गुणं निर्दिशेत् ॥ ५२ ॥

चक्रपाणिः—पृथुकाश्चिपिटाः । यावा इति यवचिपिटाः, अन्ये तु गान्धारदेशप्रसिद्धान्

गुरवस्तपणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसंपूपकाः ॥
 सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।
 भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परन्तु गुरवः स्मृताः ॥
 सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
 गुरवस्तपणा वृष्या हृद्या गोधूमिका मताः ॥
 संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गोधूमपैष्टिकाः ।
 धानापपेटप्रपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत् तथा ॥ ५२ ॥
 पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।
 या वा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ॥

चेद्गुडान्वितम् । कणामरिचाज्ययुक्तं वंसवारः स चापरः ॥ तद्वेसवारगर्भास्तु
 भक्ष्या उक्ताश्च मुश्रुते । गुरव इत्यादि । क्षीरेक्षुरसाभ्यां मदिता समिता वा
 पिष्टं वान्यद्वा घृते पक्त्वा पूपाः कृताः गुरवस्तपेणा वृष्याश्च भवन्ति । सगुडा
 इत्यादि । समिता तण्डुलीपिष्टं वान्यद्वा गुडनिलपिष्टक्षीरक्षौद्रशर्कराभिः
 सह मेलयित्वा घृते पक्त्वा कृता भक्ष्या गुरवश्च बल्याश्च वृष्याश्च स्मृताः ।
 सस्नेहा इत्यादि । सस्नेहा घृतादिस्नेहयुक्ता एवं स्नेहसिद्धाः घृतादिषु पका
 विविधलक्षणा भक्ष्याः, गोधूमिका गोधूममया गुरव इत्यादिगुणाः ।
 ते च संस्काराल्लघवश्च सन्ति गोधूमिकाः पैष्टिकाश्च भक्ष्याः । धानेत्यादि ।
 धाना भृष्टयाः पपटाः पूपाद्यास्ते यद्द्रव्यमयाः क्रियन्ते तान् बुद्धा
 निर्दिशेत् ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—पृथुका इत्यादि । पृथुकाश्चिपिटा गुरवस्तान् भृष्टानल्पशो
 भक्षयेत् । याः पृथुका वा सरसा अपरिणतार्द्रधान्यकृतास्ता विष्टभ्य

वेसवार इति स्मृतम् । क्षीरप्रधानाः पूपाः क्षीरपूपाः । सगुडा इत्यादी 'सक्षीराः' इति
 क्षीरयोगस्याश्रयम्, न क्षीरप्रधानेति न पीनरूपम् । सस्नेहा इति पिष्टावस्थायामेव स्नेहयोगाद्
 गुरवेषोक्तानामपि भूर्यग्निस्संयोगादिना संस्काराल्लघव इति । बुद्धा निर्दिशेदिति संस्कारगुणं
 तथा प्रकृतिगुणञ्च बुद्धा यथोचितं गुणं निर्दिशेत् ॥ ५२ ॥

चक्रपाणिः—पृथुकाश्चिपिटाः । यावा इति यवचिपिटाः, अन्ये तु गान्धारदेशप्रसिद्धान्

सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रुक्षशीतलाः ।
 सकटुस्नेहलवणान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ॥
 मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
 गुरवस्तेऽप्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।
 भक्ष्याणामादिशेद् बुद्ध्वा यथास्वं गुरुलाघवम् ॥
 नानाद्रव्यसमायुक्तः पक्त्वा वहिषु भर्जितः ।
 विमर्दको • गुरुहृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥ ५३ ॥

जीर्यन्ति भिन्नवच्चेसश्च भवन्ति इति । मुश्रुते च—पृथुका गुरवः
 स्निग्धा वृंहणाः कफवर्द्धनाः । बल्याः सक्षीरभावाद् तु वातघ्ना भिन्न-
 वच्चेसः ॥ इति । सक्षीरभावादपरिणताद्रधान्यकृताः पृथुकाः सक्षीरत्वात्
 वातघ्ना भिन्नवच्चेसश्च भवन्ति । सूप्यान्नेत्यादि । ये सूप्यविकृताः शमीधान्य-
 विकृता भक्ष्या भृष्टमुद्रचणकादयो भृष्टाङ्गुलादयश्च अन्नाविकृताः शूकधान्य-
 विकृताः भक्ष्याश्च ते वातला रुक्षशीतलाश्च । तान् मरिचादिकटुतेलादिस्नेह-
 सैन्धवादिलवणयुक्तानल्पशो भक्षयेत् । मृदुपाकाश्चेत्यादि । ये सूप्यान्नविकृता
 भक्ष्याः स्थूलाः कठिना मृदुपाकाश्च भवन्ति ते गुरवः । व्यतिक्रान्तपाकाः
 खरपाकाः स्थूलाः कठिनाश्च ते पुष्टिबलप्रदा भवन्ति । उपसंहरति—द्रव्य-
 त्यादि । यैर्द्रव्यैर्भक्ष्या भवन्ति तेषां भक्ष्याणां द्रव्यसंयोगं संस्कारं
 द्रव्यमानश्च पृथक् बुद्ध्वा यथास्वं गुरु लाघवञ्च बुद्ध्वा गुरु लाघवमादिशेत् ।
 मुश्रुते च—द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु । यदा कारणमासाद्य
 भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा । अनेकद्रव्ययोनिताञ्छास्मत्तस्मान् विनिर्दिशेत् ।
 इति ॥ ५३ ॥

सविध्यसंज्ञानाहुः, सरसा भवृष्टाः । सूप्यविकृता इति मुद्रमापादिविकाराः । मृदुपाकाः
 लोकाग्निसंयोगसाध्याः, व्यतिक्रान्तपाका इति विरेण जरां गच्छन्ति । अनुकमुणातिदेशार्थमाह—
 द्रव्यसंयोगेत्यादि । द्रव्यमानं पृथगिति भक्ष्यकरणे संयुक्तानां मध्ये कस्य क्रियमानमिति
 बुद्ध्वा, यथास्वमिति वक्ष्य द्रव्यस्य गौरवं लाघवं वा बलवत्त्वमिति तं निर्दिशेत् ॥ ५३ ॥

• "नानाद्रव्यैः समायुक्तः पक्त्वा भर्जितः भर्जितः । विमर्दको इति बलवतः पादः ।

सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रुक्षशीतलाः ।
 सकटुस्नेहलवणान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ॥
 मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
 गुरवस्तेऽप्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।
 भक्ष्याणामादिशेद् बुद्ध्वा यथास्वं गुरुलाघवम् ॥
 नानाद्रव्यसमायुक्तः पक्त्वा वहिषु भर्जितः ।
 विमर्दको • गुरुहृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥ ५३ ॥

जीर्यन्ति भिन्नवच्चेसश्च भवन्ति इति । मुश्रुते च—पृथुका गुरवः
 स्निग्धा वृंहणाः कफबद्धेनाः । बल्याः सक्षीरभावाद् तु वातघ्ना भिन्न-
 वच्चेसः ॥ इति । सक्षीरभावादपरिणताद्रधान्यकृताः पृथुकाः सक्षीरत्वात्
 वातघ्ना भिन्नवच्चेसश्च भवन्ति । सूप्यान्नेत्यादि । ये सूप्यविकृताः शमीधान्य-
 विकृता भक्ष्या भृष्टमुद्रचणकादयो भृष्टाङ्गुलादयश्च अन्नाविकृताः शूकधान्य-
 विकृताः भक्ष्याश्च ते वातला रुक्षशीतलाश्च । तान् मरिचादिकटुतेलादिस्नेह-
 सैन्धवादिलवणयुक्तानल्पशो भक्षयेत् । मृदुपाकाश्चेत्यादि । ये सूप्यान्नविकृता
 भक्ष्याः स्थूलाः कठिना मृदुपाकाश्च भवन्ति ते गुरवः । व्यतिक्रान्तपाकाः
 खरपाकाः स्थूलाः कठिनाश्च ते पुष्टिबलप्रदा भवन्ति । उपसंहरति—द्रव्य-
 त्यादि । यैर्द्रव्यैर्भक्ष्या भवन्ति तेषां भक्ष्याणां द्रव्यसंयोगं संस्कारं
 द्रव्यमानश्च पृथक् बुद्ध्वा यथास्वं गुरु लाघवञ्च बुद्ध्वा गुरु लाघवमादिशेत् ।
 मुश्रुते च—द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु । यदा कारणमासाद्य
 भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा । अनेकद्रव्ययोनिताञ्छास्मत्तस्मान् विनिर्दिशेत् ।
 इति ॥ ५३ ॥

सविध्यसंज्ञानाहुः, सरसा भवृष्टाः । सूप्यविकृता इति मुद्रमाषादिविकाराः । मृदुपाकाः
 लोकाग्निसंयोगसाध्याः, व्यतिक्रान्तपाका इति विरेण जरां गच्छन्ति । अनुकमुणातिदेशार्थमाह—
 द्रव्यसंयोगेत्यादि । द्रव्यमानं पृथगिति भक्ष्यकरणे संयुक्तानां मध्ये कस्य क्रियमानमिति
 बुद्ध्वा, यथास्त्वमिति वक्ष्य द्रव्यस्य गौरवं लाघवं वा बलवत्त्वमिति तं निर्दिशेत् ॥ ५३ ॥

• "नानाद्रव्यैः समायुक्तः पक्त्वा भर्जितः भर्जितः । विमर्दको इति बलवतः पादः ।

रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बलया रुचिप्रदा ।
 स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥
 द्राक्षाखज्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
 परुषकाणां क्षौद्रस्य यच्चक्षुर्विकृतिं प्रति ॥
 तेषां कटुम्लसंयोगात् पानकानां पृथक् पृथक् ।
 द्रव्यं मानञ्च विज्ञाय गुणकर्मणि निर्दिशेत् ॥ ५४ ॥
 कटुम्लस्वादुलवणा लघवो रागपाइवाः ।
 मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥

गङ्गाधरः—रसाद्येत्यादि । रसाला नाम शिखरिणी । तदुक्तम्—सचातु-
 र्जातकाजाजि सगुडाद्रिकनागरम् । रसाला स्याच्छिखरिणी सुष्ठुष्टं ससरं दधि ।
 सुश्रुते च—रसाला वृंहणी बलया स्निग्धा वृष्या च रोचना । इति । स्नेहन-
 मित्यादि । सगुडं दधि स्नेहनादिगुणं स्यात् । सुश्रुते च—स्नेहनं गुडमयुक्तं
 हृद्यं दध्यनिलापहम् । इति । द्राक्षेत्यादि । द्राक्षादीनां व्यस्तसमस्तानां कृतं
 पानकं गुरु विष्टम्भि च । द्राक्षादीनि पिष्ट्वा जले गालयित्वा वस्त्रभूतं कृत्वा यत्
 पानाहं करोति तत् पानकम् । एवं सव्वत्र । एवं परुषकाणां पानकं यच्च
 क्षौद्रस्य पानकं यच्च पानकमिक्षुविकृतिं प्रति शकरादिकृतं तेषां पानकानां
 कटुम्लसंयोगाल्लिम्बाकदादिमाद्यम्लमरिचादिकटुद्रव्यसंयोगात् पृथक् पृथक्
 द्रव्यं मानञ्च तत्तद्द्रव्याणां विज्ञाय गुणकर्मणि तेषां पानकानां निर्दिशेत् ।
 सुश्रुते च—गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् । तदेव खण्डमृद्धीका-
 शकरासहितं पुनः । साम्लं सुतीक्ष्णं सुद्विमं पानकं स्यान्निरत्ययम् । मार्द्वकिन्तु
 श्रनहरं मूर्च्छादाहतरापहम् । परुषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ।
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्व्वत । पानकानां यथायोगं गुरु लाघव-
 मादिशेत् ॥ इति ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—कटुम्लेत्यादि । रागपाइवा इति । कथितन्तु गुडोपेतं सहकार-
 फलं नवम् । तिलनागरसंयुक्तं विज्ञेयो रागपाइवः ॥ इति नलः । अथवा,

चक्रपाणिः—रसालाकथनम्,—“सचातुर्जातकाजाजि सगुडाद्रिकनागरम् । रसाला स्याच्छिख-
 रिणी संयुष्टं ससरं दधि ॥” रसालाप्रसङ्गेन सगुडं दधिगुणमाह—स्नेहनमित्यादि । पानकानामपि
 कृताकृतो भेदात् तद्गुणमाह—द्राक्षेत्यादि । यच्चक्षुर्विकृतिं प्रति पानकमिति सम्बन्धः ।

रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बलया रुचिप्रदा ।
 स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥
 द्राक्षाखज्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
 परुषकाणां क्षौद्रस्य यच्चक्षुर्विकृतिं प्रति ॥
 तेषां कटुम्लसंयोगात् पानकानां पृथक् पृथक् ।
 द्रव्यं मानञ्च विज्ञाय गुणकर्मणि निर्दिशेत् ॥ ५४ ॥
 कटुम्लस्वादुलवणा लघवो रागपाइवाः ।
 मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥

गङ्गाधरः—रसाद्येत्यादि । रसाला नाम शिखरिणी । तदुक्तम्—सचातु-
 र्जातकाजाजि सगुडाद्रिकनागरम् । रसाला स्याच्छिखरिणी सुष्ठुष्टं ससरं दधि ।
 सुश्रुते च—रसाला वृंहणी बलया स्निग्धा वृष्या च रोचना । इति । स्नेहन-
 मित्यादि । सगुडं दधि स्नेहनादिगुणं स्यात् । सुश्रुते च—स्नेहनं गुडमयुक्तं
 हृद्यं दध्यनिलापहम् । इति । द्राक्षेत्यादि । द्राक्षादीनां व्यस्तसमस्तानां कृतं
 पानकं गुरु विष्टम्भि च । द्राक्षादीनि पिष्ट्वा जले गालयित्वा वस्त्रभूतं कृत्वा यत्
 पानाहं करोति तत् पानकम् । एवं सव्वत्र । एवं परुषकाणां पानकं यच्च
 क्षौद्रस्य पानकं यच्च पानकमिक्षुविकृतिं प्रति शकरादिकृतं तेषां पानकानां
 कटुम्लसंयोगाल्लिम्पाकदादिमाद्यम्लमरिचादिकटुद्रव्यसंयोगात् पृथक् पृथक्
 द्रव्यं मानञ्च तत्तद्द्रव्याणां विज्ञाय गुणकर्मणि तेषां पानकानां निर्दिशेत् ।
 सुश्रुते च—गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् । तदेव खण्डमृद्धीका-
 शकरासहितं पुनः । साम्लं सुतीक्ष्णं सुद्विमं पानकं स्यान्निरत्ययम् । मार्द्वकिन्तु
 श्रनहरं मूर्च्छादाहतरापहम् । परुषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ।
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्व्वत । पानकानां यथायोगं गुरु लाघव-
 मादिशेत् ॥ इति ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—कटुम्लेत्यादि । रागपाइवा इति । कथितन्तु गुडोपेतं सहकार-
 फलं नवम् । तिलनागरसंयुक्तं विज्ञेयो रागपाइवः ॥ इति नलः । अथवा,

चक्रपाणिः—रसालाकथनम्,—“सचातुर्जातकाजाजि सगुडाद्रिकनागरम् । रसाला स्याच्छिख-
 रिणी संयुष्टं ससरं दधि ॥” रसालाप्रसङ्गेन सगुडदधिगुणमाह—स्नेहनमित्यादि । पानकानामपि
 कृताकृतौ भेदात् तद्गुणमाह—द्राक्षेत्यादि । यच्चक्षुर्विकृतिं प्रति पानकमिति सम्बन्धः ।

आत्रामलकलेहाश्च वृंहणा बलवर्द्धनाः ।

रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥

बुद्धा संयोगसंस्कारान् द्रव्यमानञ्च तत् स्मृतम् ।

गुणकर्मणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ ५५ ॥

रक्तपित्तकफोत्स्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।

कन्दमूलफलाद्यञ्च तद्वद् विद्यात् तदासुतम् ॥

शिण्डाकी चासुतश्चान्यत् कालाम्लं राचनं लघु ।

विद्याद् वर्गं कृतान्नानामेकादशमिमं भिषक् ॥ ५६ ॥

(इति कृतान्नवर्गः । ११ ।)

सितारुचकसिद्धार्थः सवृक्षाम्लपरूपकैः । जम्बूतलरसेयुक्तो रागो राजिक्या-
न्वितः ॥ इति । पादवस्तु मधुराम्लद्रव्यकृतं इति कश्चिद् तन्न । रागशब्देन
रागपादवस्तु अभिधानात् । आप्रेत्यादि । आप्रामलकलेहाउचेत्यादि । आप्रा-
मलकयोः पृथक् स्वरसेन सशक्रेण घनाः क्रियन्ते ये ते तल्लेहाः । स्नेह-
माधुर्यगौरवात् वृंहणादिगुणा इति । बुद्धेत्यादि । लेहानां तेषां तेषां द्रव्याणां
संयोगसंस्कारान् प्रत्येकं बुद्धा मानञ्च तत् स्मृतं कृत्वा यथा गुणकर्मणि तथा
गुणकर्मण्यादिशेत् ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—रक्तपित्तेत्यादि । शुक्तं नाम चुक्रं सन्धानविशेषः । यन्मस्तादि
शुचौ भाण्डे समुदक्षौद्रकाजिकम् । धान्यराशौ विराजस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
इति । कन्देत्यादि । यत् कन्दं यन्मूलं यत् फलं यच्च पुष्पादिकं यद्गुणं
तदासुतं तत्कन्दादिकृतासवं तद्वत् तद्गुणं विद्यात् । शिण्डाकीत्यादि । शिण्डाकी
स्वनामख्याता । अन्यच्चासुतं यत् किञ्चनकालाम्लं कालेन जातरसमम्लं
रागपादवं केचित्तेवं वदन्ति—“कथितन्तु गुदोपेतं सहकारकलं नवम् । तैलनागरसंयुक्तं विज्ञेयो
रागपादवः ॥” इति । किंवा, “सितारुचकसिद्धार्थः सवृक्षाम्लपरूपकैः । जम्बूतलरसेयुक्तो
रागो राजिक्यान्वितः ॥ पादवस्तु मधुराम्लद्रव्यकृतः । आप्रामलकलेहास्तु तयोः पृथक् कार्येन
सशक्रेण घनाः क्रियन्ते । अनुकपालकगुणातिवैशार्यम् आह—बुद्धेत्यादि ।—अस्य “द्रव्यसंयोग”
इत्यादिष्वद् व्याख्यानम् ॥ ५५/५५ ॥

सङ्ग्रहः—शुक्तलक्षणम्—“यन्मस्तादि शुचौ भाण्डे समुदक्षौद्रकाजिकम् । धान्य-
राशौ विराजस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥” तदासुतमिति शुक्तमभ्यसितं मूलककुम्भाद्यादि ।

आत्रामलकलेहाश्च वृंहणा बलवर्द्धनाः ।

रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥

बुद्धा संयोगसंस्कारान् द्रव्यमानञ्च तत् स्मृतम् ।

गुणकर्मणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ ५५ ॥

रक्तपित्तकफोत्स्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।

कन्दमूलफलाद्यञ्च तद्वद् विद्यात् तदासुतम् ॥

शिण्डाकी चासुतश्चान्यत् कालाम्लं राचनं लघु ।

विद्याद् वर्गं कृतान्नानामेकादशमिमं भिषक् ॥ ५६ ॥

(इति कृतान्नवर्गः ॥ १११ ॥)

सितारुचकसिद्धार्थः सवृक्षाम्लपरूपकैः । जम्बूतलरसेयुक्तो रागो राजिक्या-
न्वितः ॥ इति । पाद्वस्तु मधुराम्लद्रव्यकृतं इति कश्चिद् तन्न । रागशब्देन
रागपाद्वस्तु अभिधानात् । आप्तेत्यादि । आप्त्रामलकलेहाउचेत्यादि । आप्त्रा-
मलकयोः पृथक् स्वरसेन सशक्रेण घनाः क्रियन्ते ये ते तल्लेहाः । स्नेह-
माधुर्यगौरवात् वृंहणादिगुणा इति । बुद्धेत्यादि । लेहानां तेषां तेषां द्रव्याणां
संयोगसंस्कारान् प्रत्येकं बुद्धा मानञ्च तत् स्मृतं कृत्वा यथा गुणकर्मणि तथा
गुणकर्मणिष्यादिशे ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—रक्तपित्तेत्यादि । शुक्तं नाम चुक्रं सन्धानविशेषः । यन्मस्तादि
शुचौ भाण्डे समुदक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ विराजस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
इति । कन्देत्यादि । यत् कन्दं यन्मूलं यत् फलं यच्च पुष्पादिकं यद्गुणं
तदासुतं तत्कन्दादिकृतासवं तद्वत् तद्गुणं विद्यात् । शिण्डाकीत्यादि । शिण्डाकी
स्वनामख्याता । अन्यच्चासुतं यत् किञ्चनकालाम्लं कालेन जातरसमम्लं
रागपाद्वं केचित्तेवं वदन्ति—“कथितन्तु गुदोपेतं सहकारकलं नवम् । तैलमागरसंयुक्तं विज्ञेयो
रागपाद्वः ॥” इति । किंवा, “सितारुचकसिद्धार्थः सवृक्षाम्लपरूपकैः । जम्बूतलरसीयुक्तो
रागो राजिक्यान्वितः ॥ पाद्वस्तु मधुराम्लद्रव्यकृतः । आप्त्रामलकलेहास्तु तयोः पृथक् कार्येन
सशक्रेण घनाः क्रियन्ते । अनुकपालकगुणातिदेशार्थम् आह—बुद्धेत्यादि ।—अस्य “द्रव्यसंयोग”
इत्यादिष्वद् व्याख्यानम् ॥ ५५/५५ ॥

सङ्ग्रहः—शुक्तलक्षणम्—“यन्मस्तादि शुचौ भाण्डे समुदक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्य-
राशौ विराजस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥” तदासुतमिति शुक्तमभ्यसितं मूलककुम्भाद्यादि ।

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।

—पित्तलं वद्धविरमूत्रं न च श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥

वातघ्नमुत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ।

तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥

तैलप्रयोगादजरा निर्व्विकारा जितश्रमाः ।

आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ ५७ ॥

भवति तत् सर्वं रोचनं लघु च । सुश्रुते च—शिण्डाकी गुरुक्ताऽत्र तु लघुः । तेन नातिगुरुर्नातिलघुरिति विद्यात् । वर्गं समापयति—विद्यादित्यादि । इमं कृताञ्जानां वर्गमेकादशं भिषग् विद्यात् ॥ ५६ ॥

इत्येकादशः कृताञ्जवर्गः । ११ ।

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादाहारयोगिकवर्गमाह—तत्र संस्कारे तैलस्य प्राधान्यादादावाह गुणकर्माणि । कषायेत्यादि । तैलं तिलप्रभवस्नेहः । कषायानुरसं व्यवायीति व्यवायी देहमाखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते । स च काय्यगुणस्तीक्ष्णगुणसम्भूतो नानिर्ऋतः । संयोगसंस्कारादिति । तैलस्याभ्यवहार्यद्रव्येण संयोगः, संस्कारो भेषजद्रव्येण पाकादितो गुणान्तराधानम् । ततः सर्वरोगापहं तैलं मतम् ।

तत्र पुरावृत्तमाह—तैलेत्यादि । बहवो दैत्याधिपतयः पुरा तैलप्रयोगात् तैलाभ्यङ्गादितः अजरादयो भूत्वा सङ्गेऽयुद्धेऽतिबला आसन् । सुश्रुते च—तैलन्त्राग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकाशि दृढ्यं लक्ष्मसादनं मेधमाद्भवमांसस्थैर्यवणुबलकरं चक्षुष्यं वद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलाशक्षयकरं क्रिमिघ्नमक्षीतपित्तजननं योनिशिरःकणशूलप्रशमनं गर्भाशयशोभनञ्च । तथा श्लिश्नभिन्न-विद्धोत्पिष्टस्युतमथित-क्षतपिच्छितभग्नस्फुटित-क्षाराग्निदग्धविश्लिष्ट-शिण्डाकी खनाममसिद्धा तीरमुक्ती । भासुतज्ञान्यदिति सन्धानान्तरं, कालाभ्लमिति चिर-काकावल्यानादयम् न त्वम्भद्रव्यसंयोगात् । कृताञ्जानामिति करणनिष्पादितमण्डपेयादीनाम् ॥ ५६ ॥

इति कृताञ्जवर्गः । ११ ।

चकपाणिः—आहारमभिधाय तद्योगिद्रव्यमुच्यते ; तत्र सर्वेषु उक्तत्वात् तैलमेवासह-संस्कारप्रधानत्वादाह—कषायेत्यादि । संयोगाच्च संस्काराच्चेति संयोगसंस्कारात्, संस्कारः

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।

—पित्तलं वद्धविरमूत्रं न च श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥

वातघ्नमुत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ।

तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥

तैलप्रयोगादजरा निर्व्विकारा जितश्रमाः ।

आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ ५७ ॥

भवति तत् सर्वं रोचनं लघु च । सुश्रुते च—शिण्डाकी गुरुक्ताऽत्र तु लघुः । तेन नातिगुरुर्नातिलघुरिति विद्यात् । वर्गं समापयति—विद्यादित्यादि । इमं कृताज्ञानां वर्गमेकादशं भिषग् विद्यात् ॥ ५६ ॥

इत्येकादशः कृताज्ञवर्गः । ११ ।

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादाहारयोगिकवर्गमाह—तत्र संस्कारे तैलस्य प्राधान्यादादावाह गुणकर्माणि । कषायेत्यादि । तैलं तिलप्रभवस्नेहः । कषायानुरसं व्यवायीति व्यवायी देहमाखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते । स च काय्यगुणस्तीक्ष्णगुणसम्भूतो नानिरिक्तः । संयोगसंस्कारादिति । तैलस्याभ्यवहार्यद्रव्येण संयोगः, संस्कारो भेषजद्रव्येण पाकादितो गुणान्तराधानम् । ततः सर्वरोगापहं तैलं मतम् ।

तत्र पुरावृत्तमाह—तैलेत्यादि । बहवो दैत्याधिपतयः पुरा तैलप्रयोगात् तैलाभ्यङ्गादितः अजरादयो भूत्वा सङ्गे युद्धेऽतिबला आसन् । सुश्रुते च—तैलन्त्राग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकाशि दृढ्यं लक्ष्मसादनं मेधमाद्भवमांसस्थेय्यवणुबलकरं चक्षुष्यं वद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलाशक्षयकरं क्रिमिघ्नमक्षीतपित्तजननं योनिशिरःकणशूलप्रशमनं गर्भाशयशोथनञ्च । तथा श्लिश्नभिन्न-विद्धोत्पिष्टस्युतमथित-क्षतपिचिचतभगस्फुटित-क्षाराग्निदग्धविश्लिष्ट-शिण्डाकी खनाममसिद्धा तीरमुक्ती । भासुतज्ञान्यदिति सन्धानान्तरं, कालाभ्लमिति चिर-काकावल्यानादम्बं न त्वम्बद्रव्यसंयोगात् । कृताज्ञानामिति करणनिष्पादितमण्डपेयादीनाम् ॥ ५६ ॥

इति कृताज्ञवर्गः । ११ ।

चकपाणिः—आहारमभिभाव्य तद्योगिद्रव्यमुच्यते ; तत्र सर्वेषु उक्तत्वात् तैलमेवासह-संस्कारप्रधानत्वादाह—कषायेत्यादि । संयोगाच्च संस्काराच्चेति संयोगसंस्कारात्, संस्कारः

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।
 वातासृगगुल्महृद्रोग-जीर्णज्वरहरं परम् ॥
 कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
 कफशुकानिलहरं कण्डूकुष्ठविनाशनम् * ॥
 आतस्यं मधुराम्लान्तु विपाके कटुकं तथा ।
 उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥
 कुसुम्भतैलमुष्णञ्च विपाके कटुकं गुरु ।
 विदाहि च विशेषेण स्रव्वरोगप्रकोपणम् ॥

दारिताभिहतदुर्भुषमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिवेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं
 प्रशस्यते । तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे । अन्नपानविधौ
 चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ इति । एरण्डतैलमित्यादि । सुश्रुते च—एरण्डतैलं
 मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकपायानुरमं मूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं स्रव्वं वृष्यं
 मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं
 वातकफहरमधोभागदोषहरञ्च । इति । कटूष्णमित्यादि । कण्डूकुष्ठविनाशनमिति
 प्रभावात् । सुश्रुते च—निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकटुककटुकृतवेधनार्क-
 कम्पिलकहस्तिकर्ण-पृथ्वीकापीलुकरज्जेडुदीशिग्रु सर्षपमुवचचल विडङ्गज्योति-
 प्पतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि
 सराप्यनिलकफक्रिमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति । क्रिमिघ्नं सार्षपं तैलं
 कण्डूकुष्ठापहं लघु । कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटु दीपनम् ॥ इति ।

आतस्यमित्यादि । अतसीभवमातस्यं तैलमित्यनुवर्तते । सुश्रुते च—
 वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलावहम् । कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु
 पित्तलम् ॥ इति । कुसुम्भेत्यादि । कुसुम्भबीजस्य तैलं विशेषेण स्रव्वरोग-
 प्रकोपणमिति प्रभावात् । सुश्रुते च—विपाके कटुकं तैलं कौसुम्भं स्रव्वदोषकृत् ।
 रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥ क्रिमिघ्नमीडुदीतैलमीषत्तिकं

तैलस्य भेषजैः पाकः, संयोगास्त्वचचारणायां ज्ञेयः । संख्ये युद्धे । आतस्यं वमातैलम् ।

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।
 वातासृगगुल्महृद्रोग-जीर्णज्वरहरं परम् ॥
 कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
 कफशुकानिलहरं कण्डूकुष्ठविनाशनम् * ॥
 आतस्यं मधुराम्लान्तु विपाके कटुकं तथा ।
 उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥
 कुसुम्भतैलमुष्णञ्च विपाके कटुकं गुरु ।
 विदाहि च विशेषेण स्रव्वरोगप्रकोपणम् ॥

दारिताभिहतदुर्ध्रुममृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिवेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं
 प्रशस्यते । तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे । अन्नपानविधौ
 चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ इति । एरण्डतैलमित्यादि । सुश्रुते च—एरण्डतैलं
 मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकपायानुरमं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं स्रव्वं वृष्यं
 मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं
 वातकफहरमधोभागदोषहरञ्च । इति । कटूष्णमित्यादि । कण्डूकुष्ठविनाशनमिति
 प्रभावात् । सुश्रुते च—निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षककृतवेधनार्क-
 कम्पिलकहस्तिकर्ण-पृथ्वीकापीलुकरज्जेडुदीशिग्रु सर्षपसुवच्चलं विडङ्गज्योति-
 प्पतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि
 सराप्यनिलकफक्रिमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति । क्रिमिघ्नं सार्षपं तैलं
 कण्डूकुष्ठापहं लघु । कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटु दीपनम् ॥ इति ।

आतस्यमित्यादि । अतसीभवमातस्यं तैलमित्यनुवर्तते । सुश्रुते च—
 वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलावहम् । कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु
 पित्तलम् ॥ इति । कुसुम्भेत्यादि । कुसुम्भबीजस्य तैलं विशेषेण स्रव्वरोग-
 प्रकोपणमिति प्रभावात् । सुश्रुते च—विपाके कटुकं तैलं कौसुम्भं स्रव्वदोषकृत् ।
 रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥ क्रिमिघ्नमीडुदीतैलमीषत्तिकं

तैलस्य भेषजैः पाकः, संयोगास्त्वचचारणायां ज्ञेयः । संख्ये युद्धे । आतस्यं वमातैलम् ।

पियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।

हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसन्निधौ ।

युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद् यथा फलम् ॥ ५८ ॥

तथा लघु । कुष्ठामयक्रिमिहरं दृष्टिभृक्बलापहम् ॥ इति । पियालेत्यादि । पियालबीजस्य तैलं मधुरादिगुणं नात्यौष्ण्याद्वातपित्तयोः संयोगे हितमिच्छन्ति तज्ज्ञाः इति । सुश्रुते च—किराततित्तकातिमुक्तकविभीतकनारिकेल-कोलाक्षोदजीवन्ती पियालकवुंदार-मूर्यबल्ली-त्रपुषैर्बार्स्क-कर्कारु-कुष्माण्ड-प्रभृतीनां तैलानि मधुराणि । मधुरविपाकानि वातपित्तप्रशमनानि शीतवीर्या-ण्यभिष्यन्दीनि सृष्टविष्मूत्राणि अग्निप्रसादनानि चेति ।

अनुक्तफलतैलान्युपमंहरति—फलानामित्यादि । यानि च अन्यानि फलानि तेषां यानि तैलानि आहारादिविधौ युज्यन्ते तानि तस्य तस्य फलस्य यानि गुणकर्मणि ताभ्यां तानि तैलानि ब्रूयादिति । तथा च सुश्रुते—मधुककाश्मय्यपलाशतैलानि मधुरकषायाणि कफपित्तप्रशमनानि च । तुवरकभल्लातकतैले उष्णे मधुरकषाये तिक्तानुरसे वातकफकुष्ठमेदो-मेहक्रिमिहरे उभयतोभागदोषहरे च । सरलदेवदारुगण्डीरशिंशपाशुरुसार-स्नेहास्तित्तकटुकषाया दुष्टव्रणशोधनाः क्रिमिकफकुष्ठानिलहराश्च । तुम्बी-कोशाम्र-दन्ती-द्रवन्तीऽयामा-सप्तलानीलिका-कम्पिलुक-शङ्खिनीस्नेहास्तित्तकटु-कषाया अधोभागदोषहराः क्रिमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च । यवतिक्ततैलं सव्वेदोषप्रशमनमीषतिक्तमग्निदीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं रसायनञ्च । एकेपिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभि-वर्द्धनञ्च । सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिमुगन्धि वातकफहरं रुक्षं कषायं रसवन्नातिपित्तकरञ्च । फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि कानिचित् । गुणान् कर्म च विज्ञाय फलवत् तानि निर्दिशेत् ॥ यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासात् परिकीर्त्तिताः । सव्वं तैलगुणा ज्ञेयाः सव्वं चानिलनाशनाः ॥ सव्वेभ्यस्तिह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते । निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलसमितरे-ष्वपि ॥ ५७।५८ ॥

अनुक्ततैलगुणनिर्देशार्थमाह—फलानामित्यादि । फलानामित्युपलक्षणम्, तेन, सारस्नेहा अपि सुश्रुतोक्ता बोद्धव्याः ; यथाफलमिति बाह्यगुणं फलम्, तादृश एव तस्नेहोऽपीत्यर्थः ॥ ५७।५८ ॥

पियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।

हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसन्निधौ ।

युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद् यथा फलम् ॥ ५८ ॥

तथा लघु । कुष्ठामयक्रिमिहरं दृष्टिभृक्बलापहम् ॥ इति । पियालेत्यादि । पियालबीजस्य तैलं मधुरादिगुणं नात्यौष्ण्याद्वातपित्तयोः संयोगे हितमिच्छन्ति तज्ज्ञाः इति । सुश्रुते च—किराततित्तकातिमुक्तकविभीतकनारिकेल-कोलाक्षोदजीवन्ती पियालकवुंदार-मूर्यबल्ली-त्रपुषैर्बार्स्क-कर्कारु-कुष्माण्ड-प्रभृतीनां तैलानि मधुराणि । मधुरविपाकानि वातपित्तप्रशमनानि शीतवीर्या-ण्यभिष्यन्दीनि सृष्टविष्मूत्राणि अग्निप्रसादनानि चेति ।

अनुक्तफलतैलान्युपमंहरति—फलानामित्यादि । यानि च अन्यानि फलानि तेषां यानि तैलानि आहारादिविधौ युज्यन्ते तानि तस्य तस्य फलस्य यानि गुणकर्मणि ताभ्यां तानि तैलानि ब्रूयादिति । तथा च सुश्रुते—मधुककाश्मय्यपलाशतैलानि मधुरकषायाणि कफपित्तप्रशमनानि च । तुवरकभल्लातकतैले उष्णे मधुरकषाये तिक्तानुरसे वातकफकुष्ठमेदो-मेहक्रिमिहरे उभयतोभागदोषहरे च । सरलदेवदारुगण्डीरशिंशपाशुरुसार-स्नेहास्तित्तकटुकषाया दुष्टव्रणशोधनाः क्रिमिकफकुष्ठानिलहराश्च । तुम्बी-कोशाम्र-दन्ती-द्रवन्तीऽयामा-सप्तलानीलिका-कम्पिलुक-शङ्खिनीस्नेहास्तित्तकटु-कषाया अधोभागदोषहराः क्रिमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च । यवतिक्ततैलं सव्वेदोषप्रशमनमीषतिक्तमग्निदीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं रसायनञ्च । एकेपिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभि-वर्द्धनञ्च । सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिमुगन्धि वातकफहरं रुक्षं कषायं रसवन्नातिपित्तकरञ्च । फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि कानिचित् । गुणान् कर्म च विज्ञाय फलवत् तानि निर्दिशेत् ॥ यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासात् परिकीर्त्तिताः । सव्वं तैलगुणा ज्ञेयाः सव्वं चानिलनाशनाः ॥ सव्वेभ्यस्तिह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते । निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलसमितरे-ष्वपि ॥ ५७।५८ ॥

अनुक्ततैलगुणनिर्देशार्थमाह—फलानामित्यादि । फलानामित्युपलक्षणम्, तेन, सारस्नेहा अपि सुश्रुतोक्ता बोद्धव्याः ; यथाफलमिति बाह्यगुणं फलम्, तादृश एव तस्नेहोऽपीत्यर्थः ॥ ५७।५८ ॥

मधुरो वृंहणो वृष्यो वल्यो मज्जा तथा वसा ।
 यथासत्त्वन्तु शैत्यौष्ण्ये वसामज्जोर्विनिदिशेत् ॥५८॥
 स्नेहनं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
 विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥
 श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी क्षिप्वा च पिप्पली ।
 सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसम्मतः ॥

गङ्गाधरः—इति तैलमुत्तवा मज्जानं वसाञ्चाह—मधुर इत्यादि । मज्जा मधुरादिगुणः तथा वसा च मधुरादिगुणा । तयोर्वेसामज्जोः शैत्यौष्ण्ये यथासत्त्वं यस्य सत्त्वस्य जन्तोर्यो मज्जा या वा वसा तस्य शैत्यं चेच्छैत्यं विनिदिशेदौष्ण्यं चेदौष्ण्यं विनिदिशेत् । सुश्रुते च—ग्राम्यान्पौदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो गुरुष्णमधुरा वातघ्नाः । जाङ्गलैकशकक्रव्यादादीनां लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नाः । प्रतुद्विष्किराणां श्लेष्मघ्नाः । तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च । इति ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—आहारयोगिस्नेहानुत्तवा शेषानाह—स्नेहनमित्यादि । विश्वभेषजं शुष्की । सुश्रुते च—नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु । वृष्यौष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥ इति । श्लेष्मलेत्यादि । आर्द्रा पिप्पली श्लेष्मलेत्यादिगुणा । सा पिप्पली शुष्का कफवातघ्नीत्यादिगुणा । सुश्रुते च—पिप्पली-परिच-शृङ्गेराद्रेक-हिङ्ग-जीरक-कुस्तुम्बुरु-जम्बीरक-सुमुख-मुरसाञ्जक-भूस्तृण-सुगन्धक-कासयदेक-कालमालकुठेरकक्षवक-खरपुष्प-क्षिप्र-मधुक्षिप्र-फणिज्जक-सषेय-राजिका-कुलाहलवेषु गण्डीर-तिलपणिक-वर्षाभू-चित्रकमूलकपोतिका-लसुन-पलाण्डुकलायमभृतीनि । कटून्पुष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च । कुतान्नेषूपयुज्यन्ते संस्काराभयनेकधा । तेषां गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा

चक्रपाणिः—यथासत्त्वमिति, यः प्राणी भानूपादिहृण्यमस्यौष्ण्यं, यस्तु प्राणी जाङ्गलादिः शीतकृत्स्व शीत इत्यर्थः, सामान्यतस्तु वसामज्जोरनुष्णाशीतत्वं यथा भवति तथा स्नेहान्वाये एकम् प्रोक्तं ॥ ५९ ॥

मधुरो वृंहणो वृष्यो वल्यो मज्जा तथा वसा ।
 यथासत्त्वन्तु शैत्यौष्ण्ये वसामज्जोर्विनिदिशेत् ॥५८॥
 स्नेहनं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
 विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥
 श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी क्षिप्वा च पिप्पली ।
 सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसम्मतम् ॥

गङ्गाधरः—इति तैलमुत्तवा मज्जानं वसाञ्चाह—मधुर इत्यादि । मज्जा मधुरादिगुणः तथा वसा च मधुरादिगुणा । तयोर्वेसामज्जोः शैत्यौष्ण्ये यथासत्त्वं यस्य सत्त्वस्य जन्तोर्यो मज्जा या वा वसा तस्य शैत्यं चेच्छैत्यं विनिदिशेदौष्ण्यं चेदौष्ण्यं विनिदिशेत् । सुश्रुते च—ग्राम्यान्पौदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो गुरुष्णमधुरा वातघ्नाः । जाङ्गलैकशकक्रव्यादादीनां लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नाः । प्रतुद्विष्किराणां श्लेष्मघ्नाः । तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च । इति ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—आहारयोगिस्नेहानुत्तवा शेषानाह—स्नेहनमित्यादि । विश्वभेषजं शुष्की । सुश्रुते च—नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु । वृष्यौष्ण्यं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥ इति । श्लेष्मलेत्यादि । आर्द्रा पिप्पली श्लेष्मलेत्यादिगुणा । सा पिप्पली शुष्का कफवातघ्नीत्यादिगुणा । सुश्रुते च—पिप्पली-परिच-शृङ्गेराद्रेक-हिङ्ग-जीरक-कुस्तुम्बुरु-जम्बीरक-सुमुख-मुरसाञ्जक-भूस्तृण-सुगन्धक-कासयदेक-कालमालकुठेरकक्षवक-खरपुष्प-क्षिप्र-मधुक्षिप्र-फणिज्जक-सषेय-राजिका-कुलाहलवेणु-गण्डीर-तिलपणिक-वर्षाभू-चित्रकमूलकपोतिका-लसुन-पलाण्डुकलायमभृतीनि । कटून्पुष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च । कुतान्नेषूपयुज्यन्ते संस्काराभयनेकधा । तेषां गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा

चक्रपाणिः—यथासत्त्वमिति, यः प्राणी भानूपादिहृण्यमस्यौष्ण्यं, यस्तु प्राणी जाङ्गलादिः शीतकृत्स्व शीत इत्यर्थः, सामान्यतस्तु वसामज्जोरनुष्णाशीतत्वं यथा भवति तथा स्नेहान्वाये एकम् प्रोक्तम् ॥ ५९ ॥

नात्यथमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
 छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥
 वातश्लेष्मविवन्धघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु ।
 हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ ६० ॥
 दीपनं रोचनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
 त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥
 सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 सौवर्चलं विवन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥

कफावहा । शुष्का कफानिलघ्नी सा वृष्या पित्ताविरोधिनी ॥ इति । नात्यथ-
 मित्यादि । शुष्कमेव मरिचं नात्यथमुष्णमवृष्यादिगुणश्च छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च
 कफवातजित् । सुश्रुते—स्वादुपाक्याद्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च । कटूष्णं
 लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् । नात्युष्णं नातिशीतश्च वीर्यतो
 मरिचं सितम् । गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यश्च विशेषतः । जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः
 क्रिमिवातकफापहः । सुरभिर्दीपनो रुच्यो मुखवैशद्यकारकः । कफानिल-
 विपश्वास-कासदौर्गन्धनाशनः । पित्तकृत् पाश्चर्भलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ।
 तद्वत् तु सुमुखो ज्ञेयो विशेषाद् गरनाशनः । कफघ्ना लघवो रुक्षाः
 स्निग्धोष्णाः पित्तवर्जनाः । कटुपाकरसाश्चैव सुरसाज्जकभूस्तृणाः । मधुरः
 कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोषनः । विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ॥
 इति । वातश्लेष्मेत्यादि । हिङ्गु हिङ्गुनिर्ग्यासः । सुश्रुते च—लघूष्णं पाचनं हिङ्गु
 दीपनं कफवातजित् । कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शृङ्गाजीनेविवन्धनुत् ॥
 इति ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—दीपनमित्यादि । सैन्धवं लवणेयूत्तमम् । सुश्रुते च—सैन्धव-
 सामुद्रविहसौवर्चलरौमकोद्भिदमभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि
 कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति । चक्षुष्यं
 सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वमिदीपनम् । स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्न-
 मुत्तमम् ॥ इति । सौक्ष्म्यादित्यादि । सौवर्चलं नाम लवणं सौक्ष्म्यात्

चक्षुषाणि—सौक्ष्म्यादित्यादि सौवर्चलकगुणः । सौक्ष्म्यादित्यादि विहगुणः । औद्भिदमुत्त-

नात्यथमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
 छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥
 वातश्लेष्मविवन्धनं कटूष्णं दीपनं लघु ।
 हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ ६० ॥
 दीपनं रोचनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
 त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥
 सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 सौवर्चलं विवन्धनं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥

कफावहा । शुष्का कफानिलघ्नी सा वृष्या पित्ताविरोधिनी ॥ इति । नात्यर्थ-
 मित्यादि । शुष्कमेव मरिचं नात्यथमुष्णमवृष्यादिगुणश्च छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च
 कफवातजित् । सुश्रुते—स्वादुपाक्याद्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च । कटूष्णं
 लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् । नात्युष्णं नातिशीतश्च वीर्यतो
 मरिचं सितम् । गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यश्च विशेषतः । जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः
 क्रिमिवातकफापहः । सुरभिर्दीपनो रुच्यो मुखवैशद्यकारकः । कफानिल-
 विपश्वास-कासदौर्गन्धनाशनः । पित्तकृत् पाश्चर्भलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ।
 तद्वत् तु सुमुखो ज्ञेयो विशेषात् गरनाशनः । कफघ्ना लघवो रुक्षाः
 स्निग्धोष्णाः पित्तवर्जनाः । कटुपाकरसाश्चैव सुरसाज्जकभूस्तृणाः । मधुरः
 कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोषनः । विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ॥
 इति । वातश्लेष्मेत्यादि । हिङ्गु हिङ्गुनिर्ग्यासः । सुश्रुते च—लघूष्णं पाचनं हिङ्गु
 दीपनं कफवातजित् । कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शृङ्गाजीनेविवन्धनुत् ॥
 इति ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—दीपनमित्यादि । सैन्धवं लवणेयूत्तमम् । सुश्रुते च—सैन्धव-
 सामुद्रविहसौवर्चलरौमकोद्भिदमभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि
 कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति । चक्षुष्यं
 सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वमिदीपनम् । स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्न-
 मुत्तमम् ॥ इति । सौक्ष्म्यादित्यादि । सौवर्चलं नाम लवणं सौक्ष्म्यात्

चक्षुषाणि—सौक्ष्म्यादित्यादि सौवर्चलकगुणः । सौक्ष्म्यादित्यादि विहगुणः । औद्भिदमुत्त-

तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वाव्यत्वाद् दीपनं शूलनाशनम् ।

ऊर्ध्वंश्चाधश्च वातानामानुलोभ्यकरं विडम् ॥

सतिक्तकटु सचारं तीक्ष्णमुत्बलेदि चोद्भिदम् ।

न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥

सामुद्रकं समधुरं सतिक्तं कटु पांशुजम् ।

रोचनं लवणं सत्त्वं पाकि स्त्रंस्यनिलापहम् ॥ ६१ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोग-प्रीहानाहगलग्रहान् ।

कासं कफजमर्शांसि यावशूको व्यपोहति ॥

औष्ण्यालघुताच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् । सुश्रुते च—लघु सौवर्चलं पाके वीर्यौष्णं विशदं कटु । गुल्मशूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम् । इति । तैक्ष्ण्यादित्यादि । विडं नाम लवणं तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद् व्यवायित्वाच्च दीपन-
त्वादигुणम् । सुश्रुते च—सक्षार दीपनं रुक्षं शूलहृद्गोनाशनम् । रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम् ॥ सतिक्तेत्यादि । ओद्भिदं नाम लवणं तीक्ष्णमुत्बलेदि च । सुश्रुते च—लघु तीक्ष्णोष्णमुत्बलेदि सूक्ष्मं वातानुलोम-
नम् । सतिक्तं कटु सक्षारं विद्यालवणमौद्भिदम् ॥ इति । न कालेत्यादि । सौवर्चलस्य ये गुणास्ते तु गुणाः सर्व्वे काललवणे वृत्तन्ते न तु गन्धः, सौवर्च-
लस्य यो गन्धः, स न काललवणे वृत्तते इति । सामुद्रकमित्यादि । सामुद्रकं करकचं नाम लवणं सतिक्तं समधुरञ्च । पांशुजञ्च लवणं सतिक्तं कटु । सर्व्वलवणमुपमंहरति—रोचनमित्यादि । सर्व्वमुक्तमनुक्तञ्च लवणं रोचनं पाकि च स्त्रंसि चानिलापहञ्च । सुश्रुतेऽपराणि लवणान्युक्तानि । तद् यथा—
रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च । वातघ्नं लघु विष्यन्दि सूक्ष्मं विड्भेदि मूत्रलम् । कफवातकिमिहं लेखनं पित्तकोपनम् । दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाहयम् । उपसृतं वालुकेलं शूलमूलाकरोद्भवम् । लवणं कटुकं छेदि विरितं कटु चोच्यते ॥ इति ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—इदित्यादि । यावशूको यवक्षारः हृद्ग्रहादीन् कफजं कासम् कारिकाश्लवणम् । काललवणं सौवर्चलञ्चैवागन्धं दक्षिणसमुद्रसमीपे भवतीति । सामुद्रं करकचम्, पांशुजं पूर्व्वसमुद्रजम् ॥ ६०।६१ ॥

चक्रवर्तिनः—क्षाराणामपि लवणरसत्वात् क्षारगुणमाह—इदित्यादि यवक्षारगुणः । लवण-

तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वाव्यत्वाद् दीपनं शूलनाशनम् ।

ऊर्ध्वंश्चाधश्च वातानामानुलोभ्यकरं विडम् ॥

सतिक्तकटु सचारं तीक्ष्णमुत्बलेदि चोद्भिदम् ।

न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥

सामुद्रकं समधुरं सतिक्तं कटु पांशुजम् ।

रोचनं लवणं सत्त्वं पाकि स्त्रंस्यनिलापहम् ॥ ६१ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोग-प्रीहानाहगलग्रहान् ।

कासं कफजमर्शांसि यावशूको व्यपोहति ॥

औष्ण्यालघुताच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् । सुश्रुते च—लघु सौवर्चलं पाके वीर्यौष्णं विशदं कटु । गुल्मशूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम् । इति । तैक्ष्ण्यादित्यादि । विडं नाम लवणं तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद् व्यवायित्वाच्च दीपन-
त्वादигुणम् । सुश्रुते च—सक्षार दीपनं रुक्षं शूलहृद्गोनाशनम् । रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम् ॥ सतिक्तेत्यादि । ओद्भिदं नाम लवणं तीक्ष्णमुत्बलेदि च । सुश्रुते च—लघु तीक्ष्णोष्णमुत्बलेदि सूक्ष्मं वातानुलोम-
नम् । सतिक्तं कटु सक्षारं विद्यालवणमौद्भिदम् ॥ इति । न कालेत्यादि । सौवर्चलस्य ये गुणास्ते तु गुणाः सर्व्वे काललवणे वृत्तन्ते न तु गन्धः, सौवर्च-
लस्य यो गन्धः, स न काललवणे वृत्तते इति । सामुद्रकमित्यादि । सामुद्रकं करकचं नाम लवणं सतिक्तकं समधुरञ्च । पांशुजञ्च लवणं सतिक्तं कटु । सर्व्वलवणमुपमंहरति—रोचनमित्यादि । सर्व्वमुक्तमनुक्तञ्च लवणं रोचनं पाकि च स्त्रंसि चानिलापहञ्च । सुश्रुतेऽपराणि लवणान्युक्तानि । तद् यथा—
रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च । वातघ्नं लघु विष्यन्दि सूक्ष्मं विड्भेदि मूत्रलम् । कफवातकिमिहं लेखनं पित्तकोपनम् । दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाहयम् । उपसृतं वालुकेलं शूलमूलाकरोद्भवम् । लवणं कटुकं छेदि विरितं कटु चोच्यते ॥ इति ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—इदित्यादि । यावशूको यवक्षारः हृद्ग्रहादीन् कफजं कासम् कारिकाश्रवणम् । काललवणं सौवर्चलञ्चैवागन्धं दक्षिणसमुद्रसमीपे भवतीति । सामुद्रं करकचम्, पांशुजं पूर्व्वसमुद्रजम् ॥ ६०।६१ ॥

चक्रवर्तिनः—क्षाराणामपि लवणरसत्वात् क्षारगुणमाह—इदित्यादि यवक्षारगुणः । लवण-

तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।

दहनो दीपनश्चेत्ता सव्वचारोऽग्निसन्निभः ॥

कारव्यः कुञ्चिकाजजी-यमानीधान्यतुम्बुरु ।

रोचनं दीपनं वात-कफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

आहारयोगिणां भक्ति-निश्चयो न तु विद्यते ।

पूर्य्यते द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिणाम् ॥ ६२ ॥

इति द्वादश आहारयोगी वर्गः । १२ ।

अग्नीसि च व्यपोहति । सुश्रुते च—यवक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिमटङ्गणक्षाराः ।
 गुल्माक्षौग्रहणीदोष-शकराश्मरिनाशनाः । क्षारास्तु पाचनाः सर्व्वे रक्तपित्तकराः
 स्मृताः ॥ के यौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ । भृक्श्लेष्मविबन्धाक्षौ-
 गुल्म-प्लीहविनाशनौ ॥ उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी ऊपक्षारो बलापहः । मेदोघ्नः
 पाकिमः क्षारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥ विरुक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्त-
 दूषणः । अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णपुङ्गवः क्षार उच्यते ॥ इति । सव्वक्षार-
 मुपसंहरति—तीक्ष्णोष्ण इत्यादि । सव्वक्षारो यो यो द्रव्यभस्मकृतः क्षारः
 सर्व्व एव तीक्ष्णादिगुणः । दहनो दाहकरः । अग्निसन्निभ इति । कारवीत्यादि ।
 कारवी कुण्णजीरकम्, कुञ्चिका स्वल्पकुण्णजीरकम् । अजजी जीरकम् ।
 यमानी द्विविधा, धान्यं धन्याकं, तुम्बुरु धन्याकसदृशम्, रोचनादिगुणम् ।
 आहारयोगिणां द्रव्याणां भक्तिनिश्चयो नास्ति युक्तितस्तुपयोजयेदिति भावः ।
 सुश्रुते च—तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् । कटु श्लेष्मानिल-
 हरं गन्धादयं जीरकद्रव्यम् । कारवी करवी तद्वद् विबोया सोपकुञ्जिका ।
 भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता । आर्द्रा कुस्तुम्बुरी कुर्यात् स्वादु-
 सौगन्धग्रहणताम् । या भृक्का मथुरा पाके म्लिग्वा तृह्दाहनाशनी । दोषघ्नी
 कटुका किञ्चित्-तिक्ता स्रोतोविशोधिनी । इति । वर्गं समापयति—पूर्य्यते
 इत्यादि । आहारयोगिणामयं द्वादशवर्गः पूर्य्यते इति ॥ ६२ ॥

इति द्वादश आहारयोगी वर्गः । १२ ।

क्षार इति स्वर्जिकाक्षारटङ्गणक्षारादिः । कारवी कुण्णजीरकं, कुञ्चिका स्थूलजीरकम्, अजजी
 सूक्ष्मजीरकम् । उक्तात् सैकाग्रैरप्यव्याहारसंस्कारकत्वेनाहारयोगि भवतीत्याह—आहारेत्यादि ।
 भक्तिर्बिभ्रात इत्येतेति यावत्, किंवा, भक्तिरिच्छा, तेन पुरुषेष्ठानामभिप्रेत्याहुकमपि किञ्चित्

तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।

दहनो दीपनश्चेत्ता सव्वचारोऽग्निसन्निभः ॥

कारव्यः कुञ्चिकाजाजी-यमानीधान्यतुम्बुरु ।

रोचनं दीपनं वात-कफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

आहारयोगिणां भक्ति-निश्चयो न तु विद्यते ।

पूर्य्यते द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिणाम् ॥ ६२ ॥

इति द्वादश आहारयोगी वर्गः । १२ ।

अग्नीसि च व्यपोहति । सुश्रुते च—यवक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिमटङ्गणक्षाराः ।
 गुल्माक्षौग्रहणीदोष-शकराश्मरिनाशनाः । क्षारास्तु पाचनाः सर्व्वे रक्तपित्तकराः
 स्मृताः ॥ क्वेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ । भृक्श्लेष्मविबन्धाक्षौ-
 गुल्म-प्लीहविनाशनौ ॥ उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी ऊपक्षारो बलापहः । मेदोघ्नः
 पाकिमः क्षारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥ विरुक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्त-
 दूषणः । अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णपुङ्गवः क्षार उच्यते ॥ इति । सव्वक्षार-
 मुपसंहरति—तीक्ष्णोष्ण इत्यादि । सव्वक्षारो यो यो द्रव्यभस्मकृतः क्षारः
 सर्व्व एव तीक्ष्णादिगुणः । दहनो दाहकरः । अग्निसन्निभ इति । कारवीत्यादि ।
 कारवी कुण्णजीरकम्, कुञ्चिका स्वल्पकुण्णजीरकम् । अजाजी जीरकम् ।
 यमानी द्विविधा, धान्यं धन्याकं, तुम्बुरु धन्याकसदृशम्, रोचनादिगुणम् ।
 आहारयोगिणां द्रव्याणां भक्तिनिश्चयो नास्ति युक्तितस्तुपयोजयेदिति भावः ।
 सुश्रुते च—तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् । कटु श्लेष्मानिल-
 हरं गन्धादयं जीरकद्रव्यम् । कारवी करवी तद्वद् विबेया सोपकुञ्जिका ।
 भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता । आर्द्रा कुस्तुम्बुरी कुर्यात् स्वादु-
 सौगन्धग्रहणताम् । या भृक्का मथुरा पाके म्लिग्वा तृह्दाहनाशनी । दोषघ्नी
 कटुका किञ्चित्-तिक्ता स्रोतोविशोधिनी । इति । वर्गं समापयति—पूर्य्यते
 इत्यादि । आहारयोगिणामयं द्वादशवर्गः पूर्य्यते इति ॥ ६२ ॥

इति द्वादश आहारयोगी वर्गः । १२ ।

क्षार इति स्वर्जिकाक्षारटङ्गणक्षारादिः । कारवी कुण्णजीरकं, कुञ्चिका स्थूलजीरकम्, अजाजी
 सूक्ष्मजीरकम् । उक्तात् सैकाग्रैरप्यव्याहारसंस्कारकत्वेनाहारयोगि भवतीत्याह—आहारेत्यादि ।
 भक्तिर्बिभ्रात इत्येतेति यावत्, किंवा, भक्तिरिच्छा, तेन पुरुषेष्ठानामभिप्रेत्याहुकमपि किञ्चित्

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।

पुराणं प्रायशो रुक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥

यद् यदागच्छति क्षिप्रं तत् तल्लघुतरं स्मृतम् ।

निस्तुषं युक्तिभृष्टञ्च सूष्यं लघु विपच्यते ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—अथैषां शूकधान्यादीनामवस्थाभेदेन गुणविशेषानाह—शूकधान्य-
मित्यादि । शूकधान्यं रक्तशाल्यादिकमुक्तं यत्, यच्च शमीधान्यं मुद्गादिकमुक्तं
तत् सर्व्वं समातीतं संवत्सरातीतं प्रशस्यते । तत् ऊढं द्विवर्षातीतं पुराणं
शूकधान्यं शमीधान्यञ्च प्रायशो रुक्षं शेषगुणकर्म तु नातिवर्त्तते । प्रायेणाभिनवं
षण्मासानतीतं शूकधान्यं शमीधान्यं गुरु वर्त्तते शेषगुणकर्म तु वर्त्तत एव ।
सुश्रुते च—अनात्तैर्वं व्याधिहतमपर्यागतमेव च । अभूमिर्जनवञ्चापि न
धान्यं गुणवत् स्मृतम् ॥ नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् । विदाहि
गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥ इति । यद्यदित्यादि । यद्यच्छूकधान्यं
शमीधान्यञ्च क्षिप्रमागच्छति जायते तत्तद्धान्यं लघुतरं स्मृतम् । सुश्रुते
च—रोष्यातिरोष्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः । अदाहिनो दोषहरा बल्या
सूत्रविन्दनाः ॥ शालयच्छिन्नरूढा ये ये रूढा वद्धवर्चसः । तिक्ताः कषायाः
पित्तघ्ना लघुपाकाः कफापहाः ॥ इति । निस्तुषमित्यादि । सूष्यं सूषयोनि
मुद्गादिकं युक्तितो भृष्टं निस्तुषं पक्वं लघु शीघ्रं विपच्यते । सुश्रुते च—
सुखिन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषस्सूषो लघुहितः । इति ॥ ६३ ॥

प्राय आहारयोगि न भवति, तथा अनुक्तमपि रसोनाम्रपेषिकायाहारसंयोगि भवतीत्युक्तं
भवति ॥ ६२ ॥

[इत्याहारयोगी वर्गः । १२ ।]

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तानां शूकधान्यादीनां यदनुक्तगुणं तद् वक्तुमाह—शूकधान्य-
मित्यादि ।—समातीतमित्येकवर्षातीतम्, प्रशस्यत इति लाघवात् हेमन्ते त्रयधान्यविधानस्य-
वादः । आगच्छति क्षिप्रमिति वसं सत् क्षीप्रं भवति ; तेन पक्षिकाः सर्व्वधान्येषु लघवः,
ते हि पट्टिरात्रेण भवन्ति ; अस्मिंश्च व्याख्याने, ग्रीहेः शारदस्य च हेमन्तं वार्षिकं प्रत्यक्षकालत्वेन
कमुत्वं प्राप्नोति, तस्मात् सजातीय एव क्षीप्रागमनं लाघवहेतुरिति वाच्यम् ; किंवा, आगच्छति
क्षिप्रमिति युक्तं सत् क्षिप्रं पच्यते । युक्तिभृष्टमीषदभृष्टमिति यावत् । सूष्यं सूषाय योग्यं
सुप्रमापादि ॥ ६३ ॥

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।

पुराणं प्रायशो रुक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥

यद् यदागच्छति क्षिप्रं तत् तल्लघुतरं स्मृतम् ।

निस्तुषं युक्तिभृष्टञ्च सूष्यं लघु विपच्यते ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—अथैषां शूकधान्यादीनामवस्थाभेदेन गुणविशेषानाह—शूकधान्य-
मित्यादि । शूकधान्यं रक्तशाल्यादिकमुक्तं यत्, यच्च शमीधान्यं मुद्गादिकमुक्तं
तत् सर्व्वं समातीतं संवत्सरातीतं प्रशस्यते । तत् ऊर्द्धं द्विवर्षातीतं पुराणं
शूकधान्यं शमीधान्यञ्च प्रायशो रुक्षं शेषगुणकर्म तु नातिवर्त्तते । प्रायेणाभिनवं
षण्मासानतीतं शूकधान्यं शमीधान्यं गुरु वर्त्तते शेषगुणकर्म तु वर्त्तत एव ।
सुश्रुते च—अनात्तैर्वं व्याधिहतमपर्यागतमेव च । अभूमिर्जनवञ्चापि न
धान्यं गुणवत् स्मृतम् ॥ नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् । विदाहि
गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥ इति । यद्यदित्यादि । यद्यच्छूकधान्यं
शमीधान्यञ्च क्षिप्रमागच्छति जायते तत्तद्धान्यं लघुतरं स्मृतम् । सुश्रुते
च—रोष्यातिरोष्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः । अदाहिनो दोषहरा बल्या
सूत्रविन्दनाः ॥ शालयच्छिन्नरूढा ये ये रूढा वद्धवर्चसः । तिक्ताः कषायाः
पित्तघ्ना लघुपाकाः कफापहाः ॥ इति । निस्तुषमित्यादि । सूष्यं सूषयोनि
मुद्गादिकं युक्तितो भृष्टं निस्तुषं पक्वं लघु शीघ्रं विपच्यते । सुश्रुते च—
सुखिन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषस्सूषो लघुहितः । इति ॥ ६३ ॥

प्राय आहारयोगि न भवति, तथा अनुक्तमपि रसोनाम्रपेयिकायाहारसंयोगि भवतीत्युक्तं
भवति ॥ ६२ ॥

[इत्याहारयोगी वर्गः । १२ ।]

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तानां शूकधान्यादीनां यदनुक्तगुणं तद् वक्तुमाह—शूकधान्य-
मित्यादि ।—समातीतमित्येकवर्षातीतम्, प्रशस्यत इति लाघवात् हेमन्ते त्रयधान्यविधानस्य-
वादः । आगच्छति क्षिप्रमिति वसं सत् क्षिप्रं भवति ; तेन पट्टिकाः सर्व्वधान्येषु लघवः,
ते हि पट्टिरात्रेण भवन्ति ; अस्मिंश्च व्याख्याने, ग्रीहेः शारदस्य च हेमन्तं वार्षिकं प्रत्यक्षकालत्वेन
कमुत्वं प्राप्नोति, तस्मात् सजातीय एव क्षीमागमनं लाघवहेतुरिति वाच्यम् ; किंवा, आगच्छति
क्षिप्रमिति युक्तं सत् क्षिप्रं पच्यते । युक्तिभृष्टमीषदभृष्टमिति यावत् । सूष्यं सूषाय योग्यं
सुप्रमापादि ॥ ६३ ॥

मृतं कृशममेध्यञ्च * वृद्धं बालं विषेहतम् ।
 अगोचरभृतं व्याड-सूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥
 ततोऽन्यथा हितं मांसं वृंहणं बलवद्धनम् ।
 प्रीणनः सर्वधातूनां हृद्यो मांसरसः परः ॥
 शुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
 बलवर्णार्थिनाञ्चैव रसं विद्याद् यथामृतम् ॥
 सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
 विद्यात् स्वयं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥

गङ्गाधरः—मृतमित्यादि । मृतं काले स्वयं मृतस्य मांसं कृशं निराहारादितः कृशस्य मांसम् । अमेध्यं न मेधाहितम् अमेदुरम् । वृद्धस्य मांसं बालस्य मांसं विषविषलिप्तशरादिहतस्य मांसम् अगोचरे भृतम् असात्मप्रदेशादिषु पुष्टं व्याडसूदितं सर्पादिदष्टं मांसं त्यजेत् । तत इत्यादि । ततो मृतादिभ्योऽन्यथा मांसं हितमित्यादिगुणम् । सुश्रुते च—तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसपेहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्मप्रचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि । यस्माद् विगतव्यापन्नापहतपरिणतालपासम्पूणवीर्यत्वाद् दोषकराणि भवन्ति । अरोचकं प्रतिशयायं गुरु शुष्कं करोति तत् । विषव्याधितं बालं मृतं छर्दिं प्रकोपयेत् । कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदापं व्याधिदूषितम् । क्रिन्न-मुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपणम् ॥ एभ्याऽन्येषामुपादेयं मांसमिति । प्रीणन इत्यादि । स्वयंमृतादिव्यातिरिक्तानां मांसरसः प्रीणन इत्यादिगुणः । शुष्यदादीनां पुंसां मांसस्य रसं यथामृतं तथा विद्यात् । सर्वरोगाणां यथास्वं यस्मिन् व्याधौ यद् विहितं तथा यथास्वमापधैविहितं साधितं मांसस्य रसं प्रशमनं विद्यात् । वयोबुद्धीन्द्रियायुषां बलकरं वृद्धिकरञ्च विद्यात् ।

चक्रपाणिः—मृतमिति स्वयं मृतम्, मेधं मेदुरम्, कृशग्रहणेन शुष्कमपि ग्राह्यम् ; अगोचरभृतम्, यथा—भानूपं धन्वदेशे पुष्टम् ; व्याडा व्याघ्रादयः, किंवा व्याडः सर्पः ; विषहतम् विषदिग्धहासप्रविद्धम् । मांसरसगुणः—प्रीणन इत्यादि । सर्वरोगप्रशमनमिति सर्वरोगोद्

* कृशममेध्यञ्चैव कृशातिमेद्यमिति कचित् पाठः ।

मृतं कृशममेध्यञ्च * वृद्धं बालं विषेहतम् ।
 अगोचरभृतं व्याड-सूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥
 ततोऽन्यथा हितं मांसं वृंहणं बलवद्धनम् ।
 प्रीणनः सर्वधातूनां हृद्यो मांसरसः परः ॥
 शुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
 बलवर्णार्थिनाञ्चैव रसं विद्याद् यथामृतम् ॥
 सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
 विद्यात् स्वयं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥

गङ्गाधरः—मृतमित्यादि । मृतं काले स्वयं मृतस्य मांसं कृशं निराहारादितः कृशस्य मांसम् । अमेध्यं न मेधाहितम् अमेदुरम् । वृद्धस्य मांसं बालस्य मांसं विषविषलिप्तशरादिहतस्य मांसम् अगोचरे भृतम् असात्मप्रदेशादिषु पुष्टं व्याडसूदितं सर्पादिदष्टं मांसं त्यजेत् । तत इत्यादि । ततो मृतादिभ्योऽन्यथा मांसं हितमित्यादिगुणम् । सुश्रुते च—तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसपेहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्मप्रचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि । यस्माद् विगतव्यापन्नापहतपरिणतालपासम्पूणवीर्यत्वाद् दोषकराणि भवन्ति । अरोचकं प्रतिशयायं गुरु शुष्कं करोति तत् । विषव्याधितं बालं मृतं छर्दिं प्रकोपयेत् । कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदापं व्याधिदूषितम् । क्रिन्न-मुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपणम् ॥ एभ्याऽन्येषामुपादेयं मांसमिति । प्रीणन इत्यादि । स्वयंमृतादिव्यातिरिक्तानां मांसरसः प्रीणन इत्यादिगुणः । शुष्यदादीनां पुंसां मांसस्य रसं यथामृतं तथा विद्यात् । सर्वरोगाणां यथास्वं यस्मिन् व्याधौ यद् विहितं तथा यथास्वमापधैविहितं साधितं मांसस्य रसं प्रशमनं विद्यात् । वयोबुद्धीन्द्रियायुषां बलकरं वृद्धिकरञ्च विद्यात् ।

चक्रपाणिः—मृतमिति स्वयं मृतम्, मेघं मेदुरम्, कृशग्रहणेन शुष्कमपि ग्राह्यम् ; अगोचरभृतम्, यथा—भानूपं धन्वदेशे पुष्टम् ; व्याडा व्याघ्रादयः, किंवा व्याडः सर्पः ; विषहतम् विषदिग्धहासप्रविद्धम् । मांसरसगुणः—प्रीणन इत्यादि । सर्वरोगप्रशमनमिति सर्वरोगोद्

* कृशममेध्यञ्चैव कृशातिमेद्यमिति कचित् पाठः ।

व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मयनित्याश्च ये नराः ।

नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ६४ ॥

क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनात्तवम् ।

शाकं निस्नेहसिद्धञ्च वज्ज्यं यच्चापरिस्तुतम् ॥

पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिव्याड्‌हिमातपैः ।

अदेशाकालजं क्लिन्नं जह्यात् फलमसाधु तत् ।

हरितानां यथा शाकं निर्देशः साधनादने ॥ ६५ ॥

व्यायामेत्यादि । व्यायामनित्यादयो ये नरास्ते नित्यं मांसरसाहाराश्चेद्भवन्ति तदा नातुराः न वा दुर्बलाः स्युः ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—क्रिमीत्यादि । क्रिमिः कीटः, कीटवातातपहतादिकं शाकं वज्ज्यं वज्जयेत् । स्विन्नं निष्पीडितरसं बहुस्नेहं शाकं ग्राह्यम् । सुश्रुते च—पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात् । ककेशं परिजीणञ्च क्रिमिजुष्टमदेशजम् । वज्जयेत् पत्रशाकं तद् यदकाल-विरोधि च ॥ स्विन्नं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहमंस्कृतम् । इति

पुराणमित्यादि । पुराणं बहुकालस्थिरं फलमाममपक्वञ्च फलं संक्लिष्टं क्रिम्यादिभिः अदेशजमकालजञ्च फलं क्लिन्नं क्लेदीभूतं फलं जह्याद्यथा पुमानसाधु जनं त्यजेत् । सुश्रुते च—फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत् तदुदाहृतम् । बिल्वादन्यत्र विद्धं यमामं तद्धि गुणोत्तरम् । ग्राह्यं दीपनं तद्धि कषाय-कटुतिक्तकम् । व्याधितं क्रिमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजम् । वज्जनीयं फलं सज्ज्वमपर्यागतमेव च ॥ इति । अपर्यागतमपरिणतमिति । हरितानामित्यादि । यथा शाकं वज्जयेत्तु तथा हरितानां वज्जने निर्देशः कार्यः साधनादने

भूरिचक्षुः—एतेन उन्मादादौ मांसनिषेधो न विरोधवान् भवति । उक्तं हि—उन्मादे “निवृत्ता-
मिष्यमखो यः” इत्यादि । यथास्वमिति यस्य व्याघ्रेण विहितं इति, तादृशं रसम् ॥ ६४ ॥

आममिति—स्नेहेन विना सिद्धं निःस्नेहसिद्धम् । आममित्यपक्वम्, एतच्च बिल्वादीन् विहाय बोद्धव्यम् । अदेशजमित्यनुचितदेशभवम्, अकालजमनात्तवम् । साधनादने इति हरितानामार्द्रकपलाक्षप्रभृतीनां निःस्नेहसिद्धानामपि तथा परित्यक्तानामपि निर्दोषत्वमित्यर्थः ।

व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मयनित्याश्च ये नराः ।

नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ६४ ॥

क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनात्तवम् ।

शाकं निस्नेहसिद्धञ्च वज्ज्यं यच्चापरिस्तुतम् ॥

पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिव्याड्‌हिमातपैः ।

अदेशाकालजं क्लिन्नं जह्यात् फलमसाधु तत् ।

हरितानां यथा शाकं निर्देशः साधनादने ॥ ६५ ॥

व्यायामेत्यादि । व्यायामनित्यादयो ये नरास्ते नित्यं मांसरसाहाराश्चेद्भवन्ति तदा नातुराः न वा दुर्बलाः स्युः ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—क्रिमीत्यादि । क्रिमिः कीटः, कीटवातातपहतादिकं शाकं वज्ज्यं वज्जयेत् । स्विन्नं निष्पीडितरसं बहुस्नेहं शाकं श्राव्यम् । सुश्रुते च—पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात् । ककेशं परिजीणञ्च क्रिमिजुष्टमदेशजम् । वज्जयेत् पत्रशाकं तद् यदकाल-विरोधि च ॥ स्विन्नं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहमंस्कृतम् । इति

पुराणमित्यादि । पुराणं बहुकालस्थिरं फलमाममपक्वञ्च फलं संक्लिष्टं क्रिम्यादिभिः अदेशजमकालजञ्च फलं क्लिन्नं क्लेदीभूतं फलं जह्याद्यथा पुमानसाधु जनं त्यजेत् । सुश्रुते च—फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत् तदुदाहृतम् । बिल्वादन्यत्र विद्धं यमामं तद्धि गुणोत्तरम् । श्राद्गुणं दीपनं तद्धि कषाय-कटुतिक्तकम् । व्याधितं क्रिमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजम् । वज्जनीयं फलं सज्ज्वमपर्यागतमेव च ॥ इति । अपर्यागतमपरिणतमिति । हरितानामित्यादि । यथा शाकं वज्जयेत्तु तथा हरितानां वज्जने निर्देशः कार्यः साधनादने

भूरिचक्षुः—एतेन उन्मादादौ मांसनिषेधो न विरोधवान् भवति । उक्तं हि—उन्मादे “निवृत्ता-
मिष्यमखो यः” इत्यादि । यथास्वमिति यस्य व्याघ्रेण विहित इति, तादृशं रसम् ॥ ६४ ॥

आममिति—स्नेहेन विना सिद्धं निःस्नेहसिद्धम् । आममित्यपक्वम्, एतच्च बिल्वादीन् विहाय बोद्धव्यम् । अदेशजमित्यनुचितदेशभवम्, अकालजमनात्तवम् । साधनादने इति हरितानामार्द्रकपलाक्षप्रभृतीनां निःस्नेहसिद्धानामपि तथा परित्यक्तानामपि निर्दोषत्वमित्यर्थः ।

मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ।

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।

अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥

आसवानां समुद्दिष्टामशीनिं चतुरुत्तराम् ।

जलं पेयमपेयञ्च परीक्ष्यानुपिबेद्धितम् ॥

शाकसाधनं हि स्विन्नं निष्पीडितरसं प्रभूतस्नेहसाधितमुक्तं, हरितानान्तु तथा साधनं न कार्यमिति । अत्र कन्दानामपि वज्जनमुन्नेयम् । तद्यथा मुश्रुते—वाळं बानात्तर्बं जीणं व्याधिनं क्रिमिभक्षितम् । कन्दं विवज्जेयेन् सर्व्व यो वा सम्यक् न रोहति ॥

कृतान्ने वज्ज्यधान्यादीन्युक्तवा भोजनादनु यन् पेयं तदाह—प्रदेयत्यादि । मद्यादीनां द्रव्याणां स्वे स्वे वर्गे यस्य यद्गुणस्य विनिश्चयः कृतः, तत्र यत् पुनराहारद्रव्यगुणैर्विपरीतगुणं स्यात् तत् तस्याहारस्यानु पानमिष्यते । यच्च धातूनामविरोधि स्यात् तदप्यन्नानुपानमिष्यते । इत्यनुपानं सामान्यतोऽभिहितम् । अपरञ्च—आसवानामित्यादि । आसवानां चतुरुत्तरामशीनिं समुद्दिष्टां जलञ्चोद्दिष्टं, तत्र पेयमपेयञ्च परीक्ष्य हितमनुपिबेत् । मुश्रुते च—अम्लेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्य्ययोगे प्रणयीभवन्ति । तथाम्लयोगे मधुरेण वृक्षास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥ शीतोष्णतोयासवमद्यपूष-फलाम्लधान्याम्लपयो-रसानाम् । यस्यानुपानन्तु हितं भवेद् यत् तस्मै प्रदेयन्तिह मात्रया तत् ॥ व्याधिञ्च कालञ्च विभाव्य धीरं द्रव्याणि भोज्यानि च यानि तानि । सर्व्वानुपानेषु परं वदन्ति मेऽयं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् । लोकस्य जन्यप्रभृति प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्व्वरसाश्च दृष्टाः । संक्षेप एषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः परं

विनिश्चयः कृत इति शेषः, तथा च मद्यानाम्—“प्रायशोऽभिनवम्” इत्यादिना गुणद्रव्यकथनं कृतमेव, एवं जलेऽपि “पिच्छिलं क्रिमिलम्” इत्यादिना ; गोरसकृताकाहारानुसंधोगिकोषेषु तु यथोक्तकर्मगुणवत् विपरीते विपरीतगुणमनुमेयमिति भावः ॥ ६५ ॥

चक्रपाणिः—समम्लेषां यदनुपानं कर्त्तव्यं तदेवाह—यदेत्यादि । आहारगुणैरिति शीत-स्नेहमधुरादिभिः, विपरीतमिति विपरीतगुणमनुपेयम् ; एवं यत्तोऽम्लस्य मधुरं शीतं तथा पायसस्य काजिकानुपानं स्यादित्याह—धातूनां यन्न विरोधि चेति ; एवञ्चाम्ले यतोऽनुपीयमानं विवज्ज्यान् धातुविरोधेन प्राशुकं भवति, एवमप्यपि विशदं वेदितव्यम् ; समुद्दिष्टमिति यज्ञः-

मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ।

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।

अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥

आसवानां समुद्दिष्टामशीनि चतुरुत्तराम् ।

जलं पेयमपेयञ्च परीक्ष्यानुपिबेद्धितम् ॥

शाकसाधनं हि स्विन्नं निष्पीडितरसं प्रभूतस्नेहसाधितमुक्तं, हरितानान्तु तथा साधनं न कार्यमिति । अत्र कन्दानामपि वज्जनमुन्नेयम् । तद्यथा मुश्रुते—वाळं वानासवं जीणं व्याधिनं क्रिमिभक्षितम् । कन्दं विवज्जेयेन् सर्व्व यो वा सम्यक् न रोहति ॥

कृतान्ने वज्ज्यधान्यादीन्युक्तवा भोजनादनु यन् पेयं तदाह—प्रदेयत्यादि । मद्यादीनां द्रव्याणां स्वे स्वे वर्गे यस्य यद्गुणस्य विनिश्चयः कृतः, तत्र यत् पुनराहारद्रव्यगुणैर्विपरीतगुणं स्यात् तत् तस्याहारस्यानु पानमिष्यते । यच्च धातूनामविरोधि स्यात् तदप्यन्नानुपानमिष्यते । इत्यनुपानं सामान्यतोऽभिहितम् । अपरञ्च—आसवानामित्यादि । आसवानां चतुरुत्तरामशीनिं समुद्दिष्टां जलञ्चोद्दिष्टं, तत्र पेयमपेयञ्च परीक्ष्य हितमनुपिबेत् । मुश्रुते च—अम्लेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्य्ययोगे प्रणयीभवन्ति । तथाम्लयोगे मधुरेण वृक्षास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥ शीतोष्णतोयासवमद्यपूष-फलाम्लधान्याम्लपयो-रसानाम् । यस्यानुपानन्तु हितं भवेद् यत् तस्मै प्रदेयन्तिह मात्रया तत् ॥ व्याधिञ्च कालञ्च विभाव्य धीरंद्रेव्याणि भोज्यानि च यानि तानि । सर्व्वानुपानेषु परं वदन्ति मेऽयं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् । लोकस्य जन्यप्रभृति प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्व्वरसाश्च दृष्टाः । संक्षेप एषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः परं

विनिश्चयः कृत इति शेषः, तथा च मद्यानाम्—“प्रायशोऽभिनवम्” इत्यादिना गुणद्रव्यकथनं कृतमेव, एवं जलेऽपि “पिच्छिलं क्रिमिलम्” इत्यादिना ; गोरसकृताकाहारानुसंधोगिकोषेषु तु यथोक्तकर्मगुणवत् विपरीते विपरीतगुणमनुमेयमिति भावः ॥ ६५ ॥

चक्रपाणिः—समम्लेषां यदनुपानं कर्त्तव्यं तदेवाह—यदेत्यादि । आहारगुणैरिति शीत-स्नेहमधुरादिभिः, विपरीतमिति विपरीतगुणमनुपेयम् ; एवं यत्तोऽम्लस्य मधुरं शीतं तथा पायसस्य काजिकानुपानं स्यादित्याह—धातूनां यन्न विरोधि चेति ; एवञ्चाम्ले यतोऽनुपीवमानं विवज्ज्यान् धातुविरोधेन प्राशुर्कं भवति, एवमप्यपि विशदं वेदयम् ; समुद्दिष्टमिति यज्ञः-

स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्तं मधुरशीतलम् ।

कफेऽनुपानं रुक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥

उपवासाध्वभाष्यस्त्री-मारुतातपकर्मभिः ।

क्रान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथामृतम् ॥

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते ।

काश्याथं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूदकम् ॥

अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयकर्मैः ।

मद्यमांसोचितानान्तु मद्यमेवानु शस्यते ॥ ६६ ॥

अथोदकानुपानकर्म प्रवक्ष्यामि । अनुपानं तर्पयति प्रीणयति

विस्तरतोऽभिधास्ये ॥ इति । स्निग्धोष्णमित्यादि । स्निग्धश्च यदुष्णं यत् पेयं द्रवद्रव्यं तन्मारुते व्याधौ शस्तम् । मधुरश्च यच्छीतलं तत् पित्ते व्याधौ शस्तम् । रुक्षश्च यदुष्णं तत् पेयं द्रवद्रव्यं कफेऽनुपातुं शस्तम् । क्षये धातुक्षयेऽनुपानं मांसरसः परं श्रेष्ठं भवति । सुश्रुते च—स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रुक्षोष्ण-मिष्यते । अनुपानं हितञ्चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥ इति । उपवासेत्यादि । उपवासादिकर्मभिः क्रान्तानां यथामृतं तथानुपानार्थं पयः पथ्यं भवति । उक्तञ्च सुश्रुते—क्षीरं घर्माध्वभाष्यस्त्रीक्रान्तानाममृतोपमम् । इति । सुरे-त्यादि । सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते । स्थूलदेहानां मेदस्विनां काश्याथं मधूदकमनुपानं शस्तमिति । तदुक्तं सुश्रुते—सुरा कृशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकम् । इति । अल्पाग्नीनामित्यादि । ये मद्यमांसोचिता मद्यमांसाभ्यासयुक्तास्तेषां ये चाल्पाग्रयस्तेषां ये चानिद्रास्तेषां ये च तन्द्रा-शोकभयकर्मैषु क्तास्तेषाञ्च मद्यमेवानुपानं शस्यते । सुश्रुते च—मद्यं मद्योचिता-नान्तु सत्त्वमांसेषु पूजितम् । इति ॥ ६५, ६६ ॥

गङ्गाधरः—अथेत्यादि । अन्नपानस्य भोजनादनु जलादिपानं कर्म बह्व्या-सीति प्रतिष्ठा । जलमनुपानं, तत् पीतवन्तं तर्पयति तृप्तं करोति । प्रीणयति

पुष्पिणि । पेयमपेयञ्च रुद्रजगुणदोषवत्त्वात् तथा उपयुक्तभोगनावेक्षया । स्निग्धोष्णमित्यादिनापि अनुपानमाह । अनु शकामियनुपानम् । अनुपानगुणमाह—अथेत्यादि । पथ्यासिस्तृप्तिः ॥ ६५, ६६ ॥

स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्तं मधुरशीतलम् ।

कफेऽनुपानं रुक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥

उपवासाध्वभाष्यस्त्री-मारुतातपकर्मभिः ।

क्रान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथामृतम् ॥

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते ।

काश्याथं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूदकम् ॥

अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयकर्मैः ।

मद्यमांसोचितानान्तु मद्यमेवानु शस्यते ॥ ६६ ॥

अथोदकानुपानकर्म प्रवक्ष्यामि । अनुपानं तर्पयति प्रीणयति

विस्तरतोऽभिधास्ये ॥ इति । स्निग्धोष्णमित्यादि । स्निग्धश्च यदुष्णं यत् पेयं द्रवद्रव्यं तन्मारुते व्याधौ शस्तम् । मधुरश्च यच्छीतलं तत् पित्ते व्याधौ शस्तम् । रुक्षश्च यदुष्णं तत् पेयं द्रवद्रव्यं कफेऽनुपातुं शस्तम् । क्षये धातुक्षयेऽनुपानं मांसरसः परं श्रेष्ठं भवति । सूश्रुते च—स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रुक्षोष्ण-मिष्यते । अनुपानं हितञ्चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥ इति । उपवासेत्यादि । उपवासादिकर्मभिः क्रान्तानां यथामृतं तथानुपानार्थं पयः पथ्यं भवति । उक्तञ्च सूश्रुते—क्षीरं घर्माध्वभाष्यस्त्रीक्रान्तानाममृतोपमम् । इति । सुरे-त्यादि । सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते । स्थूलदेहानां मेदस्विनां काश्याथं मधूदकमनुपानं शस्तमिति । तदुक्तं सूश्रुते—सुरा कृशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकम् । इति । अल्पाग्नीनामित्यादि । ये मद्यमांसोचिता मद्यमांसाभ्यासयुक्तास्तेषां ये चाल्पाग्रयस्तेषां ये चानिद्रास्तेषां ये च तन्द्रा-शोकभयकर्मैषु क्तास्तेषाञ्च मद्यमेवानुपानं शस्यते । सूश्रुते च—मद्यं मद्योचिता-नान्तु सत्त्वमांसेषु पूजितम् । इति ॥ ६५, ६६ ॥

गङ्गाधरः—अथेत्यादि । अन्नपानस्य भोजनादनु जलादिपानं कर्म बह्व्या-सीति प्रतिष्ठा । जलमनुपानं, तत् पीतवन्तं तर्पयति तृप्तं करोति । प्रीणयति

पुष्पिणि । पेयमपेयञ्च रुद्रजगुणदोषवत्त्वात् तथा उपयुक्तभोगनावेक्षया । स्निग्धोष्णमित्यादिनापि अनुपानमाह । अनु शकामियनुपानम् । अनुपानगुणमाह—अथेत्यादि । पथ्यासिस्तृप्तिः ॥ ६५, ६६ ॥

उज्जयति पर्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयति भुक्तमवसादयति अन्न-
संघातं भिनत्ति माद्वमापादयति क्लेदयति जरयति सुख-
परिणामितामाशु व्यवयिताश्चाहारस्य जनयतीति ॥ ६७ ॥

भवन्ति चात्र ।

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥
नोद्धाह्मामस्ताविष्टाः न हिक्राश्वासकासिनः ।
न गीतभाष्याध्ययन-प्रसक्ता नोर्गसि ज्ञताः ॥
पिबेयुर्मुदकं भुक्त्वा तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
स्नेहमाहारजं हत्वा भूयो दोषाय कल्पने ॥ ६८ ॥

पीतं करोति । उज्जयति जीवयति बलवन्तं वा करोति । उज्जं बलजीवनयो-
श्चोरादिकः । भुक्त्वा जलादिकमनुपिवतोऽनुपानं तज्जलादिकं भुक्तमासादयत्
पर्याप्तिं शरीरेण सहैकीभावमभिनिर्व्वर्त्तयति । अन्नसंघातं भिनत्ति । तद-
न्नस्य माद्वमापादयति । तदन्नं क्लेदयति जरयति सुखपरिणामिताश्चाशु-
व्यवयितामखिलदेहव्यापिताश्च आहारस्य जनयति । इति ॥ ६७ ॥

गङ्गाधरः—तत्र श्लोका वृत्तन्ते, भवन्ति चात्रेत्याह—अनुपानमित्यादि ।
उदकमनुपानं हितं युक्तमाशु मानवं तर्पयति । आहारं सुखं पाचयति । आयुषे
बलाय च भवति । ये नोद्धाह्मामस्ताविष्टा ये हिक्राश्वासकासिनः ये गीतभाष्या-
ध्ययनप्रसक्ता ये चोर्गसि क्षतास्ते सर्व्वे भुक्त्वा नोदकं पिबेयुः । कस्मात् ?
तद्धीत्यादि । हि यस्मात् तद् भुक्त्वा पीतमुदकं कण्ठोरसि तेषां कण्ठे वससि च
स्थितमाहारजं स्नेहं हत्वा भूयो भूयिष्ठं दोषाय कल्पने कल्प्नं स्यादिति ।

चक्रवर्तिनः—यैरनुपानं न कर्त्तव्यम्, तामाह—नोद्धाह्मेत्यादि । कण्ठोरसि स्थितमित्यादिना
तदुक्तं माहतापीनामनुपानं कण्ठोरसि स्थितमेव भवति नाधो वातीति दर्शयति ; स्नेहमाहारजं
हत्वाभिभूय, भूयो दोषाय कल्पते, वातलक्षणं दोषं करोतीत्यर्थः, आहारस्नेहेन वा वातप्रवृत्तः
कर्त्तव्यस्तं शीतप्रकर्षात् पानीयमभिभवतीत्यर्थः ; एतेन यदुच्यते—अपि स्निग्धत्वेन स्नेहम-

उज्जयति पर्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयति भुक्तमवसादयति अन्न-
संघातं भिनत्ति माद्वमापादयति क्लेदयति जरयति सुख-
परिणामितामाशु व्यवयिताश्चाहारस्य जनयतीति ॥ ६७ ॥

भवन्ति चात्र ।

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥
नोद्धाह्मामस्ताविष्टाः न हिक्राश्वासकासिनः ।
न गीतभाष्याध्ययन-प्रसक्ता नोर्गसि क्षताः ॥
पिबेयुर्मुदकं भुक्त्वा तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
स्नेहमाहारजं हत्वा भूयो दोषाय कल्पने ॥ ६८ ॥

पीतं करोति । उज्जयति जीवयति बलवन्तं वा करोति । उज्जं बलजीवनयो-
श्चोरादिकः । भुक्त्वा जलादिकमनुपिवतोऽनुपानं तज्जलादिकं भुक्तमासादयत्
पर्याप्तिं शरीरेण सहैकीभावमभिनिर्व्वर्त्तयति । अन्नसंघातं भिनत्ति । तद-
न्नस्य माद्वमापादयति । तदन्नं क्लेदयति जरयति सुखपरिणामिताश्चाशु-
व्यवयितामखिलदेहव्यापिताश्च आहारस्य जनयति । इति ॥ ६७ ॥

गङ्गाधरः—तत्र श्लोका वृत्तन्ते, भवन्ति चात्रेत्याह—अनुपानमित्यादि ।
उदकमनुपानं हितं युक्तमाशु मानवं तर्पयति । आहारं सुखं पाचयति । आयुषे
बलाय च भवति । ये नोद्धाह्मामस्ताविष्टा ये हिक्राश्वासकासिनः ये गीतभाष्या-
ध्ययनप्रसक्ता ये चोरसि क्षतास्ते सर्व्वे भुक्त्वा नोदकं पिबेयुः । कस्मात् ?
तद्धीत्यादि । हि यस्मात् तद् भुक्त्वा पीतमुदकं कण्ठोरसि तेषां कण्ठे वससि च
स्थितमाहारजं स्नेहं हत्वा भूयो भूयिष्ठं दोषाय कल्पने कल्प्नं स्यादिति ।

चक्रवर्तिनः—यैरनुपानं न कर्त्तव्यम्, तामाह—नोद्धाह्मेत्यादि । कण्ठोरसि स्थितमित्यादिना
तदुक्तं माहतापीनामनुपानं कण्ठोरसि स्थितमेव भवति नाधो वातीति दर्शयति ; स्नेहमाहारजं
हत्वाभिभूय, भूयो दोषाय कल्पते, वातलक्षणं दोषं करोतीत्यर्थः, आहारस्नेहेन वा वातप्रकृतः
कर्त्तव्यस्तं श्लेष्मप्रकर्षात् पानीयमभिभवतीत्यर्थः ; एतेन यदुच्यते—अपि स्निग्धत्वेन स्नेहम-

गुश्रूते चोक्तं—सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ।
 लोकस्य जन्ममृतिं प्रशस्तं तोयात्मकाः सव्वेरसाश्च दृष्टाः ॥ उष्णोदकानु-
 पानन्तु स्नेहानामथ शस्यते । कृते भट्टातकस्नेहात् स्नेहात् तौबरकात् तथा ॥
 अनुपानं वदन्त्येके तैले यूपाम्लकाञ्जिके । शीतोदकं मांसिकस्य पिष्टान्नस्य
 च सर्वशः । दधिपायसमद्यात्तिविषजुष्टे तथैव च । केचित् पिष्टमयस्याह-
 रनुपानं सुखोदकम् । पयो मांसरसो वापि शालिमुद्गादिभोजिनाम् । युद्धा-
 ध्वातपसन्ताप-विषमशरुजामु च । मापादेरनुपानन्तु धान्याम्लं दधिमस्तु वा ।
 निरामयाणां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् । हितं शोणितपित्तेभ्यः क्षीर-
 मिश्रुरसस्तथा । अकेशेलुशिरीषाणामासवास्तु विपार्तिषु ॥ भवन्ति चात्र ।
 सर्व्वेषामनुपानानां माहेन्द्रं तोयमुत्तमम् । सात्त्व्यं यस्य न यत् तोयं तत् तस्मै
 हितमुच्यते । उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलम् । दोषवद् गुरु वा
 भुक्तमतिमात्रमथापि वा । यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्य्यति । रोचनं
 वृंहणं वृष्यं दोषसंघातभेदनम् । तर्पणं माहेवकरं श्रमक्रमहरं सुखम् । दीपनं
 दोषक्षमनं पिपासाच्छेदनं परम् । बल्यं वणकरं सम्यगनुपानं सदोच्यते ।
 तदादौ कर्शयेत् पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् । पश्चात् पीतं वृंहयति तस्माद्
 वीक्ष्य प्रयोजयेत् । स्थिरतां गतमक्रिन्नमन्नमद्रवपायिणाम् । भवत्यावाधजननम्
 अनुपानमतः पिबेत् । न पिबेच्छ्वासकासात्तर्तौ रोगे चाप्युद्धं जत्रगे । क्षतोरस्कः
 प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः । पीत्वाध्रवाप्याध्ययन-गेयस्वप्नान् न शीलयेत् ।
 प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् । स्पन्दाग्निसादच्छर्मादीन्
 आपयान् जनयेद् बहून् । गुरुलाघवचिन्तेयं स्वभावं नातिवर्त्तते । तथा संस्कार-
 मात्रान्न-कालाश्चाप्युत्तरोत्तरम् । मन्दकर्मन्लारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्त्तिता । बलिनः स्वरभक्ष्या ये ये च
 दीप्ताप्रयो नराः । कर्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्य्यते ॥
 इति ॥ ६८ ॥

मुपपन्नमिति, यत् तु मृवते—इह हिंसाग्राहोरिति वचनात् स्नेहं हृष्येति स्नेहं ग्राह्येवर्थाः, तदपि
 न भवति, यतः, स्नेहमुक्तत्वेन कञ्चिद्विषयादिहृष्यतेनेवेत्युक्तम्, तत् मातृहृष्यतेत्यादिभिरुक्तम् ;
 किंवा, स्नेहमिति सारम्, “यस्माद् वेदस्नेहपरिभाषात् इति वेदसारपरिभाषादित्यर्थः, सारहृष्यते
 जलेनाहारजेहं गृहीत्वा कण्ठोरकवकानात् अपाकात् क्रियते ॥ ६८ ॥

गुश्रूते चोक्तं—सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ।
 लोकस्य जन्ममृतिं प्रशस्तं तोयात्मकाः सव्वेरसाश्च दृष्टाः ॥ उष्णोदकानु-
 पानन्तु स्नेहानामथ शस्यते । कृते भृष्टातकस्नेहात् स्नेहात् तौबरकात् तथा ॥
 अनुपानं वदन्त्येके तैले यूपाम्लकाञ्जिके । शीतोदकं मांसिकस्य पिष्टान्नस्य
 च सर्वशः । दधिपायसमद्यात्तिविषजुष्टे तथैव च । केचित् पिष्टमयस्याह-
 रनुपानं सुखोदकम् । पयो मांसरसो वापि शालिमुद्गादिभोजिनाम् । युद्धा-
 ध्वातपसन्ताप-विषमशरुजामु च । मापादेरनुपानन्तु धान्याम्लं दधिमस्तु वा ।
 निरामयाणां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् । हितं शोणितपित्तेभ्यः क्षीर-
 मिश्रुरसस्तथा । अकेशेलुशिरीषाणामासवास्तु विपार्तिषु ॥ भवन्ति चात्र ।
 सर्व्वेषामनुपानानां माहेन्द्रं तोयमुत्तमम् । सात्त्व्यं यस्य न यत् तोयं तत् तस्मै
 हितमुच्यते । उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलम् । दोषवद् गुरु वा
 भुक्तमतिमात्रमथापि वा । यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्य्यति । रोचनं
 वृंहणं वृष्यं दोषसंघातभेदनम् । तर्पणं माहेवकरं श्रमक्रमहरं सुखम् । दीपनं
 दोषक्षमनं पिपासाच्छेदनं परम् । बल्यं वणकं सभ्यगनुपानं सदोच्यते ।
 तदादौ कर्शयेत् पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् । पश्चात् पीतं वृंहयति तस्माद्
 वीक्ष्य प्रयोजयेत् । स्थिरतां गतमक्रिन्नमन्नमद्रवपायिणाम् । भवत्यावाधजननम्
 अनुपानमतः पिबेत् । न पिबेच्छ्वासकासात्तर्तौ रोगे चाप्युद्धं जत्रगे । क्षतोरस्कः
 प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः । पीत्वाध्रवाप्याध्ययन-गेयस्वप्नान् न शीलयेत् ।
 प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् । स्पन्दाग्निसादच्छर्मादीन्
 आपयान् जनयेद् बहून् । गुरुलाघवचिन्तेयं स्वभावं नातिवर्त्तते । तथा संस्कार-
 मात्रान्न-कालाश्चाप्युत्तरोत्तरम् । मन्दकर्मन्लारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्त्तिता । बलिनः स्वरभक्ष्या ये ये च
 दीप्ताप्रयो नराः । कर्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्य्यते ॥
 इति ॥ ६८ ॥

भुषणमिति, यत् तु भुवते—इह हिंसाग्राहोरिति वचनात् स्नेहं हृष्येति स्नेहं ग्राह्येवर्थाः, तदपि
 न भवति, यतः, स्नेहमुक्तत्वेन कञ्चिद्विषयताविह्वलनमेवेत्युक्तम्, तत् मातृहृन्मन्त्राधिकरणम् ;
 किंवा, स्नेहमिति सारम्, “यस्माद् वेदस्नेहपरिभाषात् इति वेदसारपरिभाषादित्यर्थः, सारह्वनञ्
 जलेनाहारजेहं गृहीत्वा कण्ठोरकवकानात् अपाकात् क्रियते ॥ ६८ ॥

अनुपानैकदेशो-^{*} ५यमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।

द्रव्यन्तु न हि निर्देष्टुं शक्यं कात् स्म्येन नामभिः ॥

यथानामौषधं + किञ्चिद् देशजानां वचो यथा ।

द्रव्यं तत् तत् तथा वाच्यमनुक्तमिह यद् भवेत् ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—अनुपानेत्यादि । कस्मात् प्रायोपयोगिको-
ऽनुपानैकदेश उक्तो न कृत्स्न इत्यत उच्यते—द्रव्यन्तित्यादि । हि
यस्माद् द्रव्यं कात्स्न्येन नामभिर्निर्देष्टुं न शक्यं कैरपि भवति । यथानाम
किञ्चिदौषधन्तु शक्यं स्यात् । देशजानां वचो यथा । यथा कृत्स्नं वचो
निर्देष्टुं न कैरपि शक्यं देशजानामेकैकदेशजानां वचस्तु शक्यं निर्देष्टुमिति
तस्मादिह यदनुक्तं द्रव्यं भवेत् तत् द्रव्यं तथा वाच्यमिति ॥ ६५ ॥

चक्रपाणिः—अनुपानद्रव्यैकदेशकथनं सहनुक्तमाह—अन्तेत्यादि । अनुपानैकदेशः प्रायोप-
योगिक इति बाहुव्ययेन यदुपयुज्यते, एतेन यद् बाहुव्ययेनोपयुज्यते तस्य शृङ्गग्राहकतया कथनम्,
प्रायोपयुज्यमानानां शृङ्गग्राहकतयाऽल्पकथनमल्पदोषमिति दर्शयति, तथा अल्पदोषस्यापि
परिहारार्थम्, तदपि किमिति नोच्यत इत्याह—द्रव्याणांत्यादि । द्रव्याणि कात्स्न्येनेति
माकल्येन, निर्देष्टुं नामभिरिति नामभिरपि न शक्यं, केनचिदिति शेषः, हि शब्दो यस्मादर्थः
एतेन सर्वानि द्रव्याणि नाममात्रेणापि ध्वस्तुं किञ्चित् पारयत्यतिबहुत्वात्, तत् का कथा
असोपास्यपानद्रव्यस्य शृङ्गग्राहकतया गुणकथनं प्रतीति भावः, किंवा, नामभिर्युक्तानि तानि
कात्स्न्येन निर्देष्टुमिति गुणतः कथयितुं न शक्यं केनचिदिति योजना । अथ कथं हि अत्र
अकीर्तितानुपानस्य तर्हि गुणा निर्देष्टव्या इत्याह—यथेत्यादि । यथा येन प्रकारेण नानौषधं
किञ्चिदिति पूर्वोऽध्याये प्रोक्तं तथा तेन प्रकारेणानुक्तं द्रव्यं वाच्यं, गुणत इति शेषः । पूर्वोऽध्याये
हि “तत्र द्रव्याणि गुरुस्वर” इत्यादिना ग्रन्थेन पार्थिवदिग्भेदेन विशिष्टेन च कर्मणा प्रोक्तानि
द्रव्याणि, तत्तत्तानुक्तं द्रव्यं तेनैव गुरुस्वरादिना गुणेन पार्थिवत्वादि प्रतिपद्य यथोपचयादिकर्म-
कर्तृकतया व्यपदेष्टव्यमित्यर्थः, तदेवानिर्देष्टस्य द्रव्यस्य गुरुस्वरादि कथं शेषमित्याह—
देशजानां वचो भवेति, देशजा देशान्तरीयाः, तद्देशीयवचनान् ते ते गुरुस्वरादयो शेषा इत्यर्थः
किंवा, देशजा यथा तत्तद्द्रव्यं व्यवहरन्ति—“इदं मधुरमम्लम्” इत्यादि, तत् प्रतिपद्य, मधुर-
त्वाम्लत्वादिप्रतिपद्यवृथिव्याद्यस्य कारणमिति वृथिव्यादीनां गुणानां गुणगुणेन कर्मणा च रसोक्तेन
तद् वचनमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

* अनुपानैकदेश इति चक्रपाणिस्तस्मत् पाठः ।

यथानामौषधमित्यत्र यथा नानौषधमिति कचित् पाठः ।

अनुपानैकदेशो-^{*} ५यमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।

द्रव्यन्तु न हि निर्देष्टुं शक्यं कात् स्म्येन नामभिः ॥

यथानामौषधं + किञ्चिद् देशजानां वचो यथा ।

द्रव्यं तत् तत् तथा वाच्यमनुक्तमिह यद् भवेत् ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—अनुपानेत्यादि । कस्मात् प्रायोपयोगिको-
ऽनुपानैकदेश उक्तो न कृत्स्न इत्यत उच्यते—द्रव्यन्तित्यादि । हि
यस्माद् द्रव्यं कात्स्न्येन नामभिर्निर्देष्टुं न शक्यं कैरपि भवति । यथानाम
किञ्चिदौषधन्तु शक्यं स्यात् । देशजानां वचो यथा । यथा कृत्स्नं वचो
निर्देष्टुं न कैरपि शक्यं देशजानामेकैकदेशजानां वचस्तु शक्यं निर्देष्टुमिति
तस्मादिह यदनुक्तं द्रव्यं भवेत् तत् द्रव्यं तथा वाच्यमिति ॥ ६५ ॥

चक्रपाणिः—अनुपानद्रव्यैकदेशकथनं सहनुक्तमाह—अन्तेत्यादि । अनुपानैकदेशः प्रायोप-
योगिक इति बाहुव्ययेन यदुपयुज्यते, एतेन यद् बाहुव्ययेनोपयुज्यते तस्य शृङ्गग्राहकतया कथनम्,
प्रायोपयुज्यमानानां शृङ्गग्राहकतयाऽल्पकथनमल्पदोषमिति दर्शयति, तथा अल्पदोषस्यापि
परिहारार्थम्, तदपि किमिति नोच्यत इत्याह—द्रव्याणांत्यादि । द्रव्याणि कात्स्न्येनेति
माकल्येन, निर्देष्टुं नामभिरिति नामभिरपि न शक्यं, केनचिदिति शेषः, हि शब्दो यस्मादर्थः
एतेन सर्वानि द्रव्याणि नाममात्रेणापि ध्वस्तुं किञ्चित् पारयत्यतिबहुत्वात्, तत् का कथा
असोपास्यपानद्रव्यस्य शृङ्गग्राहकतया गुणकथनं प्रतीति भावः, किंवा, नामभिर्युक्तानि तानि
कात्स्न्येन निर्देष्टुमिति गुणतः कथयितुं न शक्यं केनचिदिति योजना । अथ कथं हि अत्र
अकीर्तितानुपानस्य तर्हि गुणा निर्देष्टव्या इत्याह—यथेत्यादि । यथा येन प्रकारेण नानौषधं
किञ्चिदिति पूर्वोऽध्याये प्रोक्तं तथा तेन प्रकारेणानुक्तं द्रव्यं वाच्यं, गुणत इति शेषः । पूर्वोऽध्याये
हि “तत्र द्रव्याणि गुरुस्वर” इत्यादिना ग्रन्थेन पार्थिवदिग्भेदेन विशिष्टेन च कर्मणा प्रोक्तानि
द्रव्याणि, तत्तत्तानुक्तं द्रव्यं तेनैव गुरुस्वरादिना गुणेन पार्थिवत्वादि प्रतिपद्य यथोपचयादिकर्म-
कर्तृकतया व्यपदेष्टव्यमित्यर्थः, तदेवानिर्देष्टस्य द्रव्यस्य गुरुस्वरादि कथं शेषमित्याह—
देशजानां वचो भवेति, देशजा देशान्तरीयाः, तद्देशीयवचनान् ते ते गुरुस्वरादयो शेषा इत्यर्थः
किंवा, देशजा यथा तत्तद्द्रव्यं व्यवहरन्ति—“इदं मधुरमम्लम्” इत्यादि, तत् प्रतिपद्य, मधुर-
त्वाम्लत्वादिप्रतिपद्यवृथिव्याद्यस्य कारणमिति वृथिव्यादीनां गुणानां गुणगुणेन कर्मणा च रसोक्तेन
तद् वचनमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

* अनुपानैकदेश इति चक्रपाणिस्तस्मत् पाठः ।

यथानामौषधमित्यत्र यथा नानौषधमिति कचित् पाठः ।

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥

चरोऽनूपजलाकाश-धन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणाः ॥

अथ मांसयोनीनां मृगपक्षिप्रभृतीनामुक्तगुणतो विशेषगुणहेतुमाह—चर इत्यादि । चर इति भक्षणार्थं चरत्यस्मिन् इति चरश्चरणशीलदेशः भक्षणञ्च अनूपजलजङ्गलादि । शरीरावयवाः शिरःस्कन्धादयः । स्वभाव इति मांसा-
क्षितानाक्षितानादिनां तु गुरुलाघवादिः स्वस्वगुणनिर्देशेषूक्तत्वात् । धातवः शोणितादयः । क्रिया सततगमनागमनादिरूपा । लिङ्गं पुंस्त्वादौ । प्रमाणं ह्रस्वदीर्घादि । संस्कारः पाकादिषु भट्टिजादिकरणम् । मात्राऽग्निबलापेक्षिणी द्रव्यपरिमाणभूता चास्मिन्ननुपानविधौ परीक्ष्यते ।

तत्र चरमाह—चर इत्यादि । अनूपजलाकाशधन्वाद्यो देशस्तत्र कङ्क-
मांसफलादीनां भक्ष्यसंविधानञ्च चर उच्यते । तन् परीक्ष्यते, किमयं ? गुरु-
लाघवज्ञानार्थम् । कथं विज्ञायते ? तदाह—जलजेत्यादि । ये सत्त्वाः प्राणिणो
जलजा अनूपजाश्च ये च सत्त्वा जलचराः स्थलजा अनूपदेशचराश्च गुरुद्रव्य-
भक्षास्तं गुरवो भवन्ति । ये सत्त्वा धन्वदेशजाः ये च धन्वदेशचरास्तं
लघुद्रव्यभक्षा लघवः स्मृताः । इति चरपरीक्षाप्रयोजनम् ।

चक्रपाणिः—अपरमध्यनुक्तान्नपानगुणज्ञानकारणमाह—चर इत्यादि । चर्येत इति चरो
देशः, भक्ष्यञ्च सामान्येन गृह्यते ; क्रिया व्यापारः, प्रमाणं मानम्, अप्रेत्यन्नपानगुणाधिकरणे ।

चरं विवृणोति चरोऽनूपेयादि । भक्ष्यस्य संविधिः भक्ष्यभक्षणम् । तत्र अनूप-
जलाकाशधन्वाद्य इत्यनेन गतिरूपश्चर इत्युच्यते, भक्ष्यसंविधिवचनेन च भक्ष्यरूपश्चर
उच्यते ; अत्रैयोदाहरणमाह—जलजेत्यादि । अत्र जलजत्वेनानूपजत्वेन च जले वायु-
गतिरेव दृश्यते, न हि जलादी ये जलास्ते प्रायोऽनूपजावतिष्ठन्ते, ये स्वान्नञ्च जला भक्ष्यस्य
तिष्ठन्ते प्रायः काकमद्गुप्रभृतयः, तदग्रहणार्थमाह—‘जलानूपचराश्च ये’ इति, एतेन सामान्येन
जले प्रायोऽनूपजानादिश्च जलचरत्वम्, एवमनूपचरत्वाद्यपि ज्ञेयम् । भक्ष्यरूपचरकृतं गुणमाह—
गुरुभक्ष्या इत्यादि । धन्वजा धन्वचारिणा इत्यत्र चकारो तुल्यनिर्दिष्टो द्रव्यश्च, तेन आकाश-

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥

चरोऽनूपजलाकाश-धन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणाः ॥

अथ मांसयोनीनां मृगपक्षिप्रभृतीनामुक्तगुणतो विशेषगुणहेतुमाह—चर इत्यादि । चर इति भक्षणार्थं चरत्यस्मिन् इति चरश्चरणशीलदेशः भक्षणञ्च अनूपजलजङ्गलादि । शरीरावयवाः शिरःस्कन्धादयः । स्वभाव इति मांसा-
क्षितानाक्षितानादिनां तु गुरुलाघवादिः स्वस्वगुणनिर्देशेषूक्तत्वात् । धातवः शोणितादयः । क्रिया सततगमनागमनादिरूपा । लिङ्गं पुंस्त्वादौ । प्रमाणं ह्रस्वदीर्घादि । संस्कारः पाकादिषु भट्टिजादिकरणम् । मात्राऽग्निबलापेक्षिणी द्रव्यपरिमाणभूता चास्मिन्ननुपानविधौ परीक्ष्यते ।

तत्र चरमाह—चर इत्यादि । अनूपजलाकाशधन्वाद्यो देशस्तत्र कङ्क-
मांसफलादीनां भक्ष्यसंविधानञ्च चर उच्यते । तन् परीक्ष्यते, किमयं ? गुरु-
लाघवज्ञानार्थम् । कथं विज्ञायते ? तदाह—जलजेत्यादि । ये सत्त्वाः प्राणिणो
जलजा अनूपजाश्च ये च सत्त्वा जलचराः स्थलजा अनूपदेशचराश्च गुरुद्रव्य-
भक्षास्तं गुरवो भवन्ति । ये सत्त्वा धन्वदेशजाः ये च धन्वदेशचरास्तं
लघुद्रव्यभक्षा लघवः स्मृताः । इति चरपरीक्षाप्रयोजनम् ।

चक्रपाणिः—अपरमध्यनुक्तान्नपानगुणज्ञानकारणमाह—चर इत्यादि । चर्यत इति चरो
देशः, भक्ष्यञ्च सामान्येन गृह्यते ; क्रिया व्यापारः, प्रमाणं मानम्, अप्रेत्यन्नपानगुणाधिकरणे ।

चरं विवृणोति चरोऽनूपेयादि । भक्ष्यस्य संविधिः भक्ष्यभक्षणम् । तत्र अनूप-
जलाकाशधन्वाद्य इत्यनेन गतिरूपश्चर इत्युच्यते, भक्ष्यसंविधिवचनेन च भक्ष्यरूपश्चर
उच्यते ; अत्रैवोदाहरणमाह—जलजेत्यादि । अत्र जलजत्वेनानूपजत्वेन च जले वायु-
गतिरेव दृश्यते, न हि जलादीं ये जातास्ते प्रायोऽन्यत्रावसिष्ठ्यन्ते, ये स्वस्थञ्च जाता अन्यत्राव-
सिष्ठ्यन्ते प्रायः काकमद्गुप्रभृतयः, तदुदाहरणार्थमाह—‘जलानूपचराश्च ये’ इति, एतेन सामान्येन
जले प्रायोऽवस्थानादिह जलचरत्वम्, एवमनूपचरत्वाद्यपि ज्ञेयम् । भक्ष्यरूपचरकृतं गुणमाह—
गुरुभक्ष्या इत्यादि । धन्वजा धन्वचारिणा इत्यत्र चकारो तुल्यनिर्दिष्टो द्रव्यश्च, तेन आकाश-

शरीरावयवाः सक्थि-शिरःस्कन्धादयस्तथा ।

सक्थि मांसाद् गुरुतरं स्कन्धकोडशिरस्पदम् ॥

वृषणौ चर्म मेदूश्च श्रोणीबुक्के यकृद् गुदम् ।

मांसाद् गुरुतरं विद्याद् यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ७० ॥

स्वभावाक्षयवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

स्वभावाद् गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥

अथ शरीरावयवानाह—शरीरेत्यादि । सक्थिशिरःस्कन्धादयः शरीरा-
वयवास्तेषां परीक्षा किमर्थेत्यत आह—सक्थीत्यादि । सक्थिमांसाद्
गुरुतरं क्रमेण स्कन्धकोडशिरस्पदम् ।

एवं मांसादपि गुरुतरत्वं येषां तदाह—वृषणादित्यादि । मांसाद् गुरुतरं
क्रमेण वृषणादिकं विद्यात् । मांसाद् गुरु वृषणो ततो गुरु चर्म ततो गुरु मेदू
ततो गुरु श्रोणी ततो बुक्कं ततो यकृद् क्रीडा च । ततो गुदमिति । अस्थि
च यथास्वं यस्य गुरोर्वा गुर्वोर्वास्थि मध्यगुरु मध्यलघु । गुरोः सत्त्व-
स्यास्थि नातिगुरु नातिलघु । लघोः सत्त्वस्यास्थि नातिलघु नातिगुरु ।

स्वभावः किमर्थं परीक्ष्यत इत्यत उच्यते—स्वभावादित्यादि । स्वो भावः
स्वभावः स्वरूपं निसर्गः प्रकृतिरित्येकोऽर्थः । तस्मान् स्वरूपत एव मुद्गा
लघवः । तथा लघवो लावादयः स्वभावादेव । स्वभावादेव च माषा
वराहादयो गुरव इति । स्वभावं परीक्ष्य तत्र चरादितो गुरुलाघवं विविच्य
प्रयुज्यते ।

आदिनामपि ह्येवाशीनामनुकं लाघवं स्वजातिप्रसहान्तरायेभ्यः बोद्धव्यमाकाशस्य लघुत्वात् ;
यत् नु मुच्यते—आकाशचारिणो गौरवलाघवानियमादकथनमिति, तच्च तथा सत्याकाशस्याप्रयो-
जकत्वात् “शरीरानुपपत्त्याकाशधन्वायः” इत्यत्राकाशकथनं निष्प्रयोजनं स्यात् । मांसाद् गुरुतरं
विद्यादिति गुरुत्वेन प्रतिपादनं, सक्थ्यादिमांसाद् वृषणादि गुरुतरं विद्यादिति, यथास्वमित्यत्र
शरीरसक्थ्यादीनामेवैतद् गौरवादि, न स्कन्धस्य शरीरापेक्षयेति शेषम् ; मध्यमित्यन्तरादि,
अस्थि इति अस्थित्वित् मांसात् । अन्ते तु मध्यमित्यस्त्रिमध्यगतं मज्जानं मुच्यते, तच्चातिमुन्दरम्,
तस्योत्तरोत्तरमातृकधर्मेनैव कथयत्वात् ॥ ७० ॥

शरीरावयवाः सक्थि-शिरःस्कन्धादयस्तथा ।

सक्थि मांसाद् गुरुतरं स्कन्धकोडशिरस्पदम् ॥

वृषणौ चर्म मेदूश्च श्रोणीबुक्के यकृद् गुदम् ।

मांसाद् गुरुतरं विद्याद् यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ७० ॥

स्वभावाक्षयवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

स्वभावाद् गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥

अथ शरीरावयवानाह—शरीरेत्यादि । सक्थिशिरःस्कन्धादयः शरीरा-
वयवास्तेषां परीक्षा किमर्थेत्यत आह—सक्थीत्यादि । सक्थिमांसाद्
गुरुतरं क्रमेण स्कन्धकोडशिरस्पदम् ।

एवं मांसादपि गुरुतरत्वं येषां तदाह—वृषणावित्यादि । मांसाद् गुरुतरं
क्रमेण वृषणादिकं विद्यात् । मांसाद् गुरु वृषणो ततो गुरु चर्म ततो गुरु मेदू
ततो गुरु श्रोणी ततो बुक्कं ततो यकृद् क्रीडा च । ततो गुदमिति । अस्थि
च यथास्वं यस्य गुरोर्वा गुर्वोर्वास्थि मध्यगुरु मध्यलघु । गुरोः सत्त्व-
स्यास्थि नातिगुरु नातिलघु । लघोः सत्त्वस्यास्थि नातिलघु नातिगुरु ।

स्वभावः किमर्थं परीक्ष्यत इत्यत उच्यते—स्वभावादित्यादि । स्वो भावः
स्वभावः स्वरूपं निसर्गः प्रकृतिरित्येकोऽर्थः । तस्मान् स्वरूपत एव मुद्गा
लघवः । तथा लघवो लावादयः स्वभावादेव । स्वभावादेव च माषा
वराहादयो गुरव इति । स्वभावं परीक्ष्य तत्र चरादितो गुरुलाघवं विविच्य
प्रयुज्यते ।

आदिनामपि ह्येवाशीनामनुकं लाघवं स्वजातिप्रसहान्तरायेभ्यो बोद्धव्यमाकाशस्य लघुत्वात् ;
यत् नु मुच्यते—आकाशचारिणो गौरवलाघवानियमादकथनमिति, तच्च तथा सत्याकाशस्याप्रयो-
जकत्वात् “शरीरानुपपत्त्याकाशधन्वायः” इत्यत्राकाशकथनं निष्प्रयोजनं स्यात् । मांसाद् गुरुतरं
विद्यादिति गुरुत्वेन प्रतिपादनं, सक्थ्यादिमांसाद् वृषणादि गुरुतरं विद्यादिति, यथास्वमित्यत्र
शरीरसक्थ्यादीनामेवैतद् गौरवादौ, न स्कन्धस्य शरीरापेक्षयेति शेषम् ; मध्यमित्यन्तरादि,
अस्थि इति अस्थित्वित् मांसात् । अन्ते तु मध्यमित्यस्त्रिमध्यगतं मज्जानं मुच्यते, तच्चातिमुन्दरम्,
तस्योत्तरोत्तरमातृकधर्मेनैव कथयत्वात् ॥ ७० ॥

धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद् यथोत्तरम् ।
अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥
गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणान्तु लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥

अथ धातवः किमर्थं परीक्ष्यन्ते इत्यत आह—धातूनामित्यादि । रस-
धातोराहारोपयोगासम्भवादुक्तं शोणितादीनामिति । यथोत्तरं शोणितादिकं
गुरु विद्यात् । किमर्थं क्रिया परीक्ष्यते इत्यत आह—अलसेभ्य इत्यादि ।
अलसा अत्यल्पक्रियास्ते सज्जातीयेष्वपि लघवः सन्तोऽपि तेभ्यो विशिष्टा
लघवो ये बहुक्रिया भवन्ति । तथा ये स्वभावतो गुरवोऽलसास्तेभ्यो विशिष्टा
ये बहुक्रिया गुरवः क्रियाबाहुल्यात् तथा गुरवः स्युरिति ।

अथ लिङ्गं किमर्थं परीक्ष्यते इत्यत आह—गौरवमित्यादि । लिङ्गसामान्ये
पुंसां गौरवं लिङ्गविशेषात् स्त्रीणां लाघवमिति तर्हि किं वराहादीनां गुरूणां
स्त्रीणां लाघादिभ्यः पुंभ्यो लाघवमिति ? नैवं, लिङ्गं हि पुरस्तादिकं सामान्यं
सति वा लिङ्गे सामान्ये स्वजातौ पुंसां गौरवं स्त्रीणां लाघवमिति । एतच्च
चतुष्पादाभिप्रायेण बोध्यं, यत उक्तं हारीतेन । चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री
विहगेषु लघुः पुमानिति । किमर्थं प्रमाणं परीक्ष्यते इत्यत उच्यते—
महेत्यादि । स्वजातौ महाप्रमाणा गुरवः स्वल्पप्रमाणा लघवो यथा
वृद्धचिह्नटा गुरवः क्षुद्रचिह्नटा लघवः । स्वजातिरिहान्त्याविशेषादन्यत्र जाति-
विशेषो वराहत्वादिलंबतादिन तु यत् सामान्यश्च विशेषश्च पशुत्वादि पक्षि-
त्वादिति । प्रमाणान्तु द्विविधं स्वभावकृतं वयःकृतञ्च । स्वभावाद्गोहितो महान्
वयसा तु प्रथमतः क्षुद्रदेहो मध्ये महादेहः शेष पक्षदेह इति वयसः प्रमाणे-
ऽन्तर्भावः ।

वाक्याणि—स्वभावादिति प्रकृत्या । क्रियोदाहरणम्—अलसेभ्य इत्यादि, अलसेभ्य इत्यस्य-
क्रियेभ्यः । विशिष्यन्त इति विशिष्टा भवन्ति लघवो भवन्तीत्यर्थः । लिङ्गान्ते क्षाण्यन्तेनेति
किङ्गं जातिः, तेन, लिङ्गसामान्ये जातिसामान्ये, एतच्च चतुष्पादाभिप्रायेण बोध्यम्, पक्षिषु
विषय्यया, वराह हारीतः—चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री विहगेषु लघुः पुमान् इति, अन्त्यापुलकम्—
स्त्रियश्चतुष्पदे प्राक्काः पुमांसो विहगेषु च । पुंसाञ्च गौरवे आकर्षणतोः शुक्रपातस्यकल्प

धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद् यथोत्तरम् ।
अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥
गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणान्तु लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥

अथ धातवः किमर्थं परीक्ष्यन्ते इत्यत आह—धातूनामित्यादि । रस-
धातोराहारोपयोगासम्भवादुक्तं शोणितादीनामिति । यथोत्तरं शोणितादिकं
गुरु विद्यात् । किमर्थं क्रिया परीक्ष्यते इत्यत आह—अलसेभ्य इत्यादि ।
अलसा अत्यल्पक्रियास्ते सज्जातीयेष्वपि लघवः सन्तोऽपि तेभ्यो विशिष्टा
लघवो ये बहुक्रिया भवन्ति । तथा ये स्वभावतो गुरवोऽलसास्तेभ्यो विशिष्टा
ये बहुक्रिया गुरवः क्रियाबाहुल्यात् तथा गुरवः स्युरिति ।

अथ लिङ्गं किमर्थं परीक्ष्यते इत्यत आह—गौरवमित्यादि । लिङ्गसामान्ये
पुंसां गौरवं लिङ्गविशेषात् स्त्रीणां लाघवमिति तर्हि किं वराहादीनां गुरूणां
स्त्रीणां लाघादिभ्यः पुंभ्यो लाघवमिति ? नैवं, लिङ्गं हि पुरस्तादिकं सामान्यं
सति वा लिङ्गे सामान्ये स्वजातौ पुंसां गौरवं स्त्रीणां लाघवमिति । एतच्च
चतुष्पादाभिप्रायेण बोध्यं, यत उक्तं हारीतेन । चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री
विहगेषु लघुः पुमानिति । किमर्थं प्रमाणं परीक्ष्यते इत्यत उच्यते—
महेत्यादि । स्वजातौ महाप्रमाणा गुरवः स्वल्पप्रमाणा लघवो यथा
वृद्धचिह्नटा गुरवः क्षुद्रचिह्नटा लघवः । स्वजातिरिहान्त्याविशेषादन्यत्र जाति-
विशेषो वराहत्वादिलंबतादिन तु यत् सामान्यश्च विशेषश्च पशुत्वादि पक्षि-
त्वादिति । प्रमाणान्तु द्विविधं स्वभावकृतं वयःकृतञ्च । स्वभावाद्गोहितो महान्
वयसा तु प्रथमतः क्षुद्रदेहो मध्ये महादेहः शेष पक्षदेह इति वयसः प्रमाणे-
ऽन्तर्भावः ।

आख्याणि—स्वभावादिति प्रकृत्या । क्रियोदाहरणम्—अलसेभ्य इत्यादि, अलसेभ्य इत्यस्य-
क्रियेभ्यः । विशिष्यन्त इति विशिष्टा अवस्थित लघवो भवन्तीत्यर्थः । लिङ्गान्ते आचक्षतेनेति
किङ्गं जातिः, तेन, लिङ्गसामान्ये जातिसामान्ये, एतच्च चतुष्पादाभिप्रायेण बोध्यम्, पक्षिषु
विषय्यया, वराह हारीतः—चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री विहगेषु लघुः पुमान् इति, अन्त्यापुलकम्—
स्त्रियश्चतुष्पदे प्राक्काः पुमानो विहगेषु च । पुंसाञ्च गौरवे आकर्षणतोः शुक्रपातस्यकल्प

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।

ब्रीहर्लाजा यथा च स्युः शक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥ ७१ ॥

अथ किमर्थं संस्कारः परीक्ष्यते इत्यत उच्यते—गुरुणामित्यादि । यथा संस्काराद् गुरुणां लाघवं विद्यात् तथा सविपर्ययं लघूनां संस्काराद् गौरवं विद्यात् । उदाहरति—ब्रीहर्लाजा । ब्रीहर्गुरोर्भोजनेन संस्कारालाजा लाघवः स्युः । यथा च लघूनां शक्तूनां पिण्डीकरणात् संस्कारात् सिद्ध-पिण्डका गुरुण्यः स्युरिति । सूत्रे चैवमुक्तं तद् यथा—स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाशरीरा विशिष्टतमा एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीरा विशिष्टतमाः । स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद् यथा—रक्तादिषु भुक्तान्तेषु धातुषु उत्तरोत्तरास्तु गुरुतरास्तथा सविथस्कन्धक्रोडशिरस्पादकरकटीपृष्ठचर्म-काष्ठेयकयकृदन्त्राणि । शिरस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चात्मपक्षयोः । गुरुपूर्वं विजानीयाद् धातवस्तु यथोत्तरम् । सर्व्वस्य प्राणिनो देहं मध्यो गुरुत्वाद्देहः । पूर्व्वभागो गुरुः पुंसां मधोभागस्तु योपिताम् । उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । पक्षोत्क्षेपात् समो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् । अतीव रूक्षं मांसस्तु विहङ्गानां फलाग्निनाम् । वृंहणं मांसमत्यर्थं स्वगानां पिशिताग्निनाम् । मत्स्याग्निनां पित्तकरं वातघ्नं धन्वचारिणाम् । जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादैकशक्तास्तथा । प्रसहा विलवासाश्च ये च जह्वालसंज्ञिताः । प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युयथोत्तरम् । अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्व्व-मतोऽन्यथा । प्रमाणाधिकास्तु स्वजातो चाल्पसारा गुरुवश्च । सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यकृतप्रदेशवर्त्तिनस्तानाददीत । प्रधानलाभाभावे मध्यपत्रयस्कं सद्यस्कमक्रिष्टमुपादेयं मांसमिति । भवति चात्र ॥ चरः शरीराद्यवाः स्वभावो धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥ इति ॥ ७०/७१ ॥

भूवस्त्वं हेतुं भूयते ; किन्तु, कर्मावसन्न हेतुः अपवाद इति पश्यामो विहङ्गेषु । सविपर्यय-मिति संस्कारालाजामपि गौरवं विद्यादित्यर्थः ; तदेव संस्कारजन्यं लाघवं गौरवञ्चाह—ब्रीहे-रित्यादि । गुरोरेपि ब्रीहेः संस्कारालाजा लघव इत्यर्थः ; सक्तूनाञ्च लघूनां सिद्धपिण्डका गुरुवः ; सिद्धपिण्डका अग्निवाक्ताः पिण्डाः ॥ ७१ ॥

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।

ब्रीहर्लाजा यथा च स्युः शक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥ ७१ ॥

अथ किमर्थं संस्कारः परीक्ष्यते इत्यत उच्यते—गुरुणामित्यादि । यथा संस्काराद् गुरुणां लाघवं विद्यात् तथा सविपर्ययं लघूनां संस्काराद् गौरवं विद्यात् । उदाहरति—ब्रीहर्लाजा । ब्रीहर्गुरोर्भोजनेन संस्कारालाजा लाघवः स्युः । यथा च लघूनां शक्तूनां पिण्डीकरणात् संस्कारात् सिद्ध-पिण्डका गुरुण्यः स्युरिति । सूत्रे चैवमुक्तं तद् यथा—स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाशरीरा विशिष्टतमा एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीरा विशिष्टतमाः । स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद् यथा—रक्तादिषु भुक्तान्तेषु धातुषु उत्तरोत्तरास्तु गुरुतरास्तथा सविथस्कन्धक्रोडशिरस्पादकरकटीपृष्ठचर्म-काष्ठेयकयकृदन्त्राणि । शिरस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चात्मपक्षयोः । गुरुपूर्वं विजानीयाद् धातवस्तु यथोत्तरम् । सर्व्वस्य प्राणिनो देहं मध्यो गुरुत्वाद्देहः । पूर्व्वभागो गुरुः पुंसांमधोभागस्तु योपिताम् । उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । पक्षोत्क्षेपात् समो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् । अतीव रूक्षं मांसस्तु विहङ्गानां फलाग्निनाम् । वृंहणं मांसमत्यर्थं स्वगानां पिशिताग्निनाम् । मत्स्याग्निनां पित्तकरं वातघ्नं धन्वचारिणाम् । जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादैकशक्तास्तथा । प्रसहा विलवासाश्च ये च जह्वालसंज्ञिताः । प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युयथोत्तरम् । अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्व्व-मतोऽन्यथा । प्रमाणाधिकास्तु स्वजातो चाल्पसारा गुरुवश्च । सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यकृतप्रदेशवर्त्तिनस्तानाददीत । प्रधानलाभाभावे मध्यपत्रयस्कं सद्यस्कमक्रिष्टमुपादेयं मांसमिति । भवति चात्र ॥ चरः शरीराद्यवाः स्वभावो धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥ इति ॥ ७०/७१ ॥

भूवस्त्वं हेतुं भूयते ; किन्तु, कर्मावसन्न हेतुः अपवाद इति पश्यामो विहङ्गेषु । सविपर्यय-मिति संस्कारालाजामपि गौरवं विद्यादित्यर्थः ; तदेव संस्कारजन्यं लाघवं गौरवञ्चाह—ब्रीहे-रित्यादि । गुरोरेपि ब्रीहेः संस्कारालाजा लाघवं इत्यर्थः ; सक्तूनाञ्च लघूनां सिद्धपिण्डका गुरुवः ; सिद्धपिण्डका अग्निवाक्ताः पिण्डाः ॥ ७१ ॥

अल्पादाने गुरुणाञ्च लघूनाञ्चातिसेवने ।
 मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥
 गुरुणां स्वल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
 मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥
 बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नपानेन्धनैश्चाग्निर्दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥
 गुरुलाघवचिन्नेयं प्रायेणाल्पवलान् प्रति ।
 मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान् सुखोचितान् ॥

गङ्गाधरः—अथ किमर्थं मात्रा परीक्ष्यते इत्यत आह—अल्पादानं
 इत्यादि । गुरुणामल्पादाने च लघूनामतिसेवने च द्रव्याणां
 गुरुलाघवेऽपि सति मात्राकारणं मात्रासितीयेऽध्याये पूर्वमुपदिष्टम् । गुरुणां
 स्वल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते तत्र द्रव्याणि मात्रामपेक्षन्ते मात्रा चाग्निम्
 अपेक्षतेऽग्निबलापेक्षिणी हि मात्रा, बलश्चाग्नौ प्रतिष्ठितमारोग्यश्चाग्नौ
 प्रतिष्ठितमायुश्चाग्नौ प्रतिष्ठितं प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिता इति । अग्निश्चाग्निपाने-
 रिन्धनेर्दीप्यतेऽन्यथाअपानेन्धनैर्विना शाम्यते । तिकोऽपि तद्धमिच्छन्ति
 परस्मैपदिनां क्वचिदित्युक्तेस्तद्ध । ननु किमेवं चरादिकृतगुरुलाघवचिन्ता किं
 सर्वेष्वेव पुरुषेष्वालाहारविधौ कर्तव्या भवति ? इत्यत आह—गुरुलाघवेत्यादि ।
 इयं मांसस्य चरादिकृतगुरुलाघवचिन्ता प्रायेणाल्पवलान् मन्दक्रियान् अनारो-

चक्रपाणिः—अल्पादानं इत्यादि मात्राविवरणम्,—गुरुणामपि द्रव्याणाम् अल्पस्य लोका-
 मात्मत्वादाने यज्ञाध्वं, तस्मिन् लाघवे मात्रामात्राकारणम्, न द्रव्यं, तस्य गुरुत्वात् । एवं
 लघूनामतिसेवने गौरवं मात्राकृतम् ; उद्दिष्टमिति मात्रासितीये पुनरुक्तम् ; द्रव्याणि मात्राम्
 अपेक्षन्ते इति यथोचितमात्रावन्ति सुखं पच्यन्त इत्यर्थः ; मात्रा चाग्निमपेक्षते इति प्रतिपुष्टं
 प्रतिदिनज्ञाग्निभेदमपेक्ष्य मात्रा महती स्वल्पा वा भवति, न प्रतिनियतमात्रा विद्यते इति
 भावः । कुतः पुनरप्यपेक्षया मात्रा क्रियते इत्याह—बलमित्यादि । अग्निमपेक्ष्य
 मात्रायां प्रभुत्वात् अग्न्यनासात् बलादयो भवन्तीति भावः, अग्नी प्रतिष्ठिता इति अग्न्यधीनाः,
 तथा—राजाधिपताः प्रजा इति ; प्राणा इति वायवः, किंवा, प्राणा भावयाः सङ्ख्यादयो एत प्राणाः,
 इत्यर्थं काङ्क्षम् । इत्यतमिदमेवमं, तैः किंवा, अग्निदाह इत्यनमुच्यते । अन्धधैर्यानिधनम् । इयं

* अवलति ज्येति चाग्न्याया इति चक्रोक्तः पाठः ।

अल्पादाने गुरुणाञ्च लघूनाञ्चातिसेवने ।
 मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥
 गुरुणां स्वल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
 मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥
 बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नपानेन्धनैश्चाग्निर्दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥
 गुरुलाघवचिन्नेयं प्रायेणाल्पवलान् प्रति ।
 मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान् सुखोचितान् ॥

गङ्गाधरः—अथ किमर्थं मात्रा परीक्ष्यते इत्यत आह—अल्पादान
 इत्यादि । गुरुणामल्पादाने च लघूनामतिसेवने च द्रव्याणां
 गुरुलाघवेऽपि सति मात्राकारणं मात्रासितीयेऽध्याये पूर्वमुपदिष्टम् । गुरुणां
 स्वल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते तत्र द्रव्याणि मात्रामपेक्षन्ते मात्रा चाग्निम्
 अपेक्षतेऽग्निबलापेक्षिणी हि मात्रा, बलश्चाग्नौ प्रतिष्ठितमारोग्यश्चाग्नौ
 प्रतिष्ठितमायुश्चाग्नौ प्रतिष्ठितं प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिता इति । अग्निश्चाग्निपाने-
 रिन्धनेर्दीप्यतेऽन्यथाअपानेन्धनैर्विना शाम्यते । तिकोऽपि तद्धमिच्छन्ति
 परस्मैपदिनां क्वचिदित्युक्तेस्तद्ध । ननु किमेवं चरादिकृतगुरुलाघवचिन्ता किं
 सर्वेष्वेव पुरुषेष्वालाहारविधौ कर्तव्या भवति ? इत्यत आह—गुरुलाघवेत्यादि ।
 इयं मांसस्य चरादिकृतगुरुलाघवचिन्ता प्रायेणाल्पवलान् मन्दक्रियान् अनारो-

चक्रपाणिः—अल्पादान इत्यादि मात्राविवरणम्,—गुरुणामपि द्रव्याणाम् अल्पस्व स्तोके
 मात्स्वत्वादाने यज्ञाध्वं, तस्मिन् लाघवे मात्रामात्रकारणम्, न द्रव्यं, तस्य गुरुत्वात् । एवं
 लघूनामतिसेवने गौरवं मात्राकृतम् ; उद्दिष्टमिति मात्रासितीये पुनरुक्तम् ; द्रव्याणि मात्राम्
 अपेक्षन्ते इति यथोचितमात्रावन्ति सुखं पच्यन्त इत्यर्थः ; मात्रा चाग्निमपेक्षते इति प्रतिपुष्टं
 प्रतिदिनज्ञाग्निभेदमपेक्ष्य मात्रा महती स्वल्पा वा भवति, न प्रतिनियतमात्रा विद्यते इति
 भावः । कुतः पुनरप्यपेक्षया मात्रा क्रियते इत्याह—बलमित्यादि । अग्निमपेक्ष्य
 मात्रायां प्रभुत्वात् अग्न्यनासात् बलादयो भवन्तीति भावः, अग्नी प्रतिष्ठिता इति अग्न्यधीनाः,
 तथा—राजाधिपताः प्रजा इति ; प्राणा इति वायवः, किंवा, प्राणा भावयाः सङ्ख्यादयो एत प्राणाः,
 इत्यर्थं काष्ठम्, इत्यन्तमिच्छेन्न, तैः, किंवा, अग्निदाह इत्यन्तमुच्यते । अन्धधैर्यानिधनम् । इयं

दीप्तामयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।

ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ॥ ७२ ॥

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥

आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति च ।

दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यपि ददाति च ॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्वयज्ञं पानभोजने ।

भजन्ते नामयाः केचिद् भाविनोऽप्यन्तरादृते ॥

ग्यानं सुकुमारान् सुखोचितान् पुरुषान् प्रति क्रियते । ये च नरा दीप्ताम्यादय-
स्तान् प्रति पाषादेर्गुरुलाघवं नावश्यं चिन्त्यं भवतीति ॥ ७२ ॥

गङ्गाधरः—ननु ते किं यथेष्टमाहारमश्रोयुरित्यत आह—हिताभिरित्यादि ।
समाहितः समाधिमान् पुरुषः खलु मात्राकालौ विचारयन् हिताभिरन्न-
पानात्मिकाभिः समिद्धिर्नित्यमन्तरग्निं जाठराग्निं जुहुयात् । ताभिर्हिताभि-
रन्नपानसमिद्धिः आहिताग्निः सन्नपि सदा प्रतिदिनं पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति च
न खल्वेकवारं हिताभिरन्नपानसमिद्धिरन्तरग्निं जुहुयान्नित्यमेव जुहुयात् एवं
सदैवाहिताग्निः अन्तरग्नौ दिवसे दिवसे पथ्यानि जुहोति च ब्रह्म चाजपायन्त्रं
जपति च निश्वासोच्छ्वासाभ्यां हंस इति मन्त्रं जपति च ददाति च ब्रह्मैव हंस
इमं मन्त्रं निश्वासेन त्यजति । एवं पानभोजने निःश्रेयसे युक्तं सात्वयज्ञं नरं

चरादिकृता गुरुलाघवचिन्ता अस्पर्शानि प्रति प्राप्य इति दर्शयन्नाह—गुर्वित्यादि । अत्राप्यवलम्बनेन
मन्त्राद्यैरपि बद्धिमान्धमेव लक्षणीयम् । खराहारा इति कटिनाहारसामर्थ्याः, महोदरत्वेनापि
मेरोऽवरोधान् महाग्निर्बलं दर्शयति, नावश्यं चिन्त्यमित्यनेन दीप्ताम्यीनामपि प्रतिलोकाप्रयोजनत्वात्
गुरुलाघवचिन्ता विधान इति दर्शयति, यतः, दीप्ताम्यादीनामपि गुरुत्वमग्नेः प्रतिपन्नमावृत्त्येव,
त्वभावात्तोऽग्निर्विरुद्धात् ॥ ७२ ॥

चक्रपाणिः—समिध इव समिधः, आहिताग्निरिति सात्त्व्येन स्वयस्त्वापित्तग्निः, किंवा,
आहिताग्निरिवाहिताग्निः, तेन, आहिताग्निर्यथा प्रातः सायं जुहोति, तथायमपि प्रातः सायं
पथ्यान्यन्तराग्नी जुहोति । ब्रह्म जपतीति प्रणवादिमन्त्रमावर्तयति ; ददाति चेति दयासक्ति
दानमाचरति, तं नरं निःश्रेयसे कस्याप्ये युक्तमामया न भजन्ते, भाविनोऽपीति जन्मान्तरेऽपि,
अग्रेह जन्मनि पश्चादित्याद्य अवसितं गदा जन्मान्तरेऽपि ब्रह्मजपज्ञानाभ्याम् अर्जितं चरमं प्रमाणात्

दीप्तामयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।

ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ॥ ७२ ॥

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥

आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति च ।

दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यपि ददाति च ॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्त्विकं पानभोजने ।

भजन्ते नामयाः केचिद् भाविनोऽप्यन्तरादृते ॥

ग्यानं सुकुमारान् सुखोचितान् पुरुषान् प्रति क्रियते । ये च नरा दीप्ताम्यादय-
स्तान् प्रति पाषादेर्गुरुलाघवं नावश्यं चिन्त्यं भवतीति ॥ ७२ ॥

गङ्गाधरः—ननु ते किं यथेष्टमाहारमश्रोयुरित्यत आह—हिताभिरित्यादि ।

समाहितः समाधिमान् पुरुषः खलु मात्राकालौ विचारयन् हिताभिरन्न-
पानात्मिकाभिः समिद्धिर्नित्यमन्तरग्निं जाठराग्निं जुहुयात् । ताभिर्हिताभि-
रन्नपानसमिद्धिः आहिताग्निः सन्नपि सदा प्रतिदिनं पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति च
न खल्वेकवारं हिताभिरन्नपानसमिद्धिरन्तरग्निं जुहुयान्नित्यमेव जुहुयात् एवं
सदैवाहिताग्निः अन्तरग्नौ दिवसे दिवसे पथ्यानि जुहोति च ब्रह्म चाजपायन्त्रं
जपति च निश्वासोच्छ्वासाभ्यां हंस इति मन्त्रं जपति च ददाति च ब्रह्मैव हंस
इमं मन्त्रं निश्वासेन त्यजति । एवं पानभोजने निःश्रेयसे युक्तं सात्त्विकं नरं

चराधिकृता गुरुलाघवचिन्ता अस्पर्शिनं प्रति प्राप्य इति दर्शयन्नाह—गुर्वित्यादि । अत्राप्यवलम्बनेन
मन्त्राद्यैरपि बद्धिमान्धमेव लक्षणीयम् । खराहारा इति कटिनाहारसामर्थ्याः, महोदरत्वेनापि
मेरोऽवरोधान् महाग्निर्बलं दर्शयति, नावश्यं चिन्त्यमित्यनेन दीप्ताम्यदीनामपि प्रतिलोकाप्रयोजनत्वात्
गुरुलाघवचिन्ता विधान इति दर्शयति, यतः, दीप्ताम्यादीनामपि गुरुत्वमग्नेः प्रतिपन्नमावृत्त्येव,
स्वभावतोऽग्निविरुद्धात् ॥ ७२ ॥

चक्रपाणिः—समिध इव समिधः, आहिताग्निरिति सात्त्व्येन स्वयस्त्वापित्तमिः, किंवा,
आहिताग्निरिवाहिताग्निः, तेन, आहिताग्निर्यथा प्रातः सायं जुहोति, तथायमपि प्रातः सायं
पथ्यान्यन्तराग्नी जुहोति । ब्रह्म जपतीति प्रणवादिमन्त्रमावर्तयति ; ददाति चेति दयासक्ति
दानमाचरति, तं नरं निःश्रेयसे कस्याप्ये युक्तमामया न भजन्ते, भाविनोऽपीति जन्मान्तरेऽपि,
अग्रेह जन्मनि पश्चादित्यादि भवन्ति गदा जन्मान्तरेऽपि ब्रह्मजपज्ञानाभ्याम् अर्जितवर्त्मप्रमाणात्

षट्त्रिंशतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।

जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा सम्मतः सताम् ॥ ७३ ॥

भाविनोऽपि केचिदामया अन्तराहते विनान्तरमवकाशं विना न भजन्ते यदा सन्तरमहितपानभोजनं प्राप्नुवन्ति तदा भजन्ते इति ।

एवं हितान्नपाने यावन्तं कालं जीवति तदाह—षट्त्रिंशतमित्यादि । रात्रीणां षट्त्रिंशतं सहस्राणि खल्वन्तरेण दिनानि सम्भवन्तीत्यनोऽहोरात्राणां षट्त्रिंशत्सहस्राणि । त्रिंशद्दिनमासानां द्वादशभिवर्षमेकं, तेषां वर्षाणां अतं भवति, तावत्कालं हितभोजनो जन्तुरनातुरः सन् जितात्मा च सन् सतां सम्मतः सन् जीवतीति । नन्वेवं हितमन्नपानं केन प्रकारेणाभ्यवहरेदिति चेदुच्यते, तदा तदुन्नेयम् । सश्रुते तु तदुक्तम्—अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणा खिलं शृणु । आप्तान्वितमसङ्कीर्णं शुचि काय्यं महानसम् । तत्राप्लैर्गुण-सम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् । शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद् भिषक् । विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः । सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यतः परं कुत्स्तामाहारस्योपकल्पनाम् । घृतं कार्णायसे देयं पेया देया तु राजते । फलानि सव्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद् वैदलेषु च । परि-शुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् । मद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् । कट्टराणि खडांश्चैव सध्वान् शैलेषु दापयेत् । दद्यात् ताम्रपये पात्रे सुशीतं सुभृतं पयः । पानीयं पानकं मयं मृन्मयेषु प्रदापयेत् । काचस्कटिकपात्रेषु शीतलेषु भुमेषु च । दद्याद् वैदूर्यपात्रेषु रागपादवसट्टकान् । पुरस्ताद् विमले पात्रे मन्विस्तीर्णे मनोरमे । मूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् । फलानि सव्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च । तानि दक्षिणपाश्वे तु भुञ्जानस्योप-कल्पयेत् । मद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः । खडान् यूषांश्च पेयाश्च सव्वे पाश्वे प्रदापयेत् । सध्वान् शुक्लविकारांश्च रागपादवसट्टकान् । पुरस्तात् स्थापयेत् प्राणो द्वयोरपि च मध्यतः । एवं विधाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे भुभे शुचौ ।

एव न भवन्ति, अत एवाह—अन्तराहते इति, अन्तरादिति कारणान् ज्ञाते विना, अवधका तथा अवधर्माद्य रोगकरणभावात् तदा भवन्तीति भावः । वर्षसतामुद्रमपि हितदिभोजनाह भवतीत्याह—षट्त्रिंशतमित्यादि । एतावतीमी रात्रिभिवर्षसमेव भवतीति, जितात्मा जितेन्द्रियः, सम्मतः पूजितः ॥ ७३ ॥

षट्त्रिंशतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।

जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा सम्मतः सताम् ॥ ७३ ॥

भाविनोऽपि केचिदामया अन्तराहते विनान्तरमवकाशं विना न भजन्ते यदा सन्तरमहितपानभोजनं प्राप्नुवन्ति तदा भजन्ते इति ।

एवं हितान्नपाने यावन्तं कालं जीवति तदाह—षट्त्रिंशतमित्यादि । रात्रीणां षट्त्रिंशतं सहस्राणि खल्वन्तरेण दिनानि सम्भवन्तीत्यनोऽहोरात्राणां षट्त्रिंशत्सहस्राणि । त्रिंशद्दिनमासानां द्वादशभिवर्षमेकं, तेषां वर्षाणां अतं भवति, तावत्कालं हितभोजनो जन्तुरनातुरः सन् जितात्मा च सन् सतां सम्मतः सन् जीवतीति । नन्वेवं हितमन्नपानं केन प्रकारेणाभ्यवहरेदिति चेदुच्यते, तदा तदुन्नेयम् । सश्रुते तु तदुक्तम्—अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणा खिलं शृणु । आप्तान्वितमसङ्कीर्णं शुचि काय्यं महानसम् । तत्राप्लैर्गुण-सम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् । शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद् भिषक् । विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः । सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यतः परं कुत्स्तामाहारस्योपकल्पनाम् । घृतं कार्णायसे देयं पेया देया तु राजते । फलानि सव्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद् वैदलेषु च । परि-शुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् । मद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् । कटूराणि खडांश्चैव सध्वान् शैलेषु दापयेत् । दद्यात् ताम्रपये पात्रे सुशीतं सुभृतं पयः । पानीयं पानकं मयं मृन्मयेषु प्रदापयेत् । काचस्कटिकपात्रेषु शीतलेषु भुमेषु च । दद्याद् वैदूर्यपात्रेषु रागपादवसट्टकान् । पुरस्ताद् विमले पात्रे मन्विस्तीर्णे मनोरमे । मूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् । फलानि सव्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च । तानि दक्षिणपाश्वे तु भुञ्जानस्योप-कल्पयेत् । मद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः । खडान् यूषांश्च पेयाश्च सव्वे पाश्वे प्रदापयेत् । सध्वान् शुक्लविकारांश्च रागपादवसट्टकान् । पुरस्तात् स्थापयेत् प्राणो द्वयोरपि च मध्यतः । एवं विधाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे भुभे शुचौ ।

एव न भवन्ति, अत एवाह—अन्तराहते इति, अन्तरादिति कारणान् ज्ञाते विना, अवधका तथा अवधक्यं रोगकरणभावात् तदा भवन्तीति भावः । वर्षसतामुद्रमपि हितदिभोजनाह भवतीत्याह—षट्त्रिंशतमित्यादि । एतावतीमी रात्रिभिवर्षसमेव भवतीति, जितात्मा जितेन्द्रियः, सम्मतः पूजितः ॥ ७३ ॥

सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै
 रसादिभिः । मनोकं भुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् । पूर्वं मधुर-
 मश्रीयान्मध्येऽल्लवणौ रसौ । पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्वव-
 चारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत दाहिमादीनि बुद्धिमान् । ततः पेयाः
 ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रास्ततः परम् । घनं पूर्वं समश्रियात् केचिदाहुः
 विपर्ययम् । आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते । निरत्ययं दोष-
 हरं फलेष्वापलकं तृणम् । मृणालविसशालूक-कन्देक्षुमभृतीनि च । पूर्वं
 योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चन । सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन-
 तत्परः । काले सात्स्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् । बुभुक्षिनोऽनमश्रियात्
 मात्रावद् विदितागमः । काले भुक्तं प्रीणयति सात्स्यमन्नं न बाधते । लघु
 क्षीघ्रं व्रजेत् पाकं स्निग्धोष्णं बलवद्भिदम् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्य-
 दोषं द्रवोत्तरम् । सुखं जीर्येति मात्रावत् धातुसात्स्यं करोति च । अतोवायत-
 यामास्तु क्षपा येष्टुतुषु स्मृताः । तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।
 येषु चापि भवेयुष दिवसा भृशमायताः । तेषु तत्कालविहितमपराह
 प्रशस्यते । रक्तयो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः । कृत्वा समयहोरात्रं
 तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा । अप्राप्त-
 काले भुञ्जानः शरीरे हलघ्नौ नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा
 स गच्छति । अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले । कृच्छ्राद् विपच्यते
 भुक्तं द्वितीयञ्च न काहति । हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् । आलस्य-
 गौरवाटोप-सादांश्च कुहतेऽधिकम् । तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतै-
 र्विवर्जितम् । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विभज्य कालदोषादीन्
 कालयोरुभयोरपि । अवोषं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोप्युचत् । द्विष्टं
 व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं
 पुनः । अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लक्ष्यते । यद् यत् स्वादुतरं तत्र
 विदयादुत्तरोत्तरम् । प्रक्षालयेदद्विरास्यं भुञ्जानस्य मुहुम्महुः । विशुद्धरसने
 तस्मिन् रोचतेऽन्नमपूर्व्वेवत् । स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तपितम् । न
 तथा स्वादयेदन्यत् तस्मात् प्रक्षालयमन्तरा । सोमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हृषणं
 सुखम् । स्वादु सज्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् । भुक्त्वा च यत् मार्थयेते
 भूयस्तत् स्वादु भोजनम् । अक्षितञ्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ।
 दन्तान्तरगतञ्चान्नं शोधनेन हरेच्छनैः । कुर्यादनाह्नं तद्धि सुखस्यानिष्ट-

सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै
 रसादिभिः । मनोकं भुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् । पूर्वं मधुर-
 मश्रीयान्मध्येऽल्लवणौ रसौ । पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्वव-
 चारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत दाहिमादीनि बुद्धिमान् । ततः पेयाः
 ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रास्ततः परम् । घनं पूर्वं समश्रियात् केचिदाहुः
 विपर्ययम् । आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते । निरत्ययं दोष-
 हरं फलेष्वापलकं तृणम् । मृणालविसशालूक-कन्देक्षुमभृतीनि च । पूर्वं
 योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चन । सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन-
 तत्परः । काले सात्स्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् । बुभुक्षिनोऽनमश्रियात्
 मात्रावद् विदितागमः । काले भुक्तं प्रीणयति सात्स्यमन्नं न बाधते । लघु
 क्षीघ्रं व्रजेत् पाकं स्निग्धोष्णं बलवद्भिदम् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्य-
 दोषं द्रवोत्तरम् । सुखं जीर्येति मात्रावत् धातुसात्स्यं करोति च । अतोवायत-
 यामास्तु क्षपा येष्टुतुषु स्मृताः । तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।
 येषु चापि भवेयुष दिवसा भृशमायताः । तेषु तत्कालविहितमपराह
 प्रशस्यते । रक्तयो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः । कृत्वा समयहोरात्रं
 तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा । अप्राप्त-
 काले भुञ्जानः शरीरे हलघौ नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा
 स गच्छति । अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले । कृच्छ्राद् विपच्यते
 भुक्तं द्वितीयञ्च न काहति । हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् । आलस्य-
 गौरवाटोप-सादांश्च कुहतेऽधिकम् । तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतै-
 र्विवर्जितम् । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विभज्य कालदोषादीन्
 कालयोरुभयोरपि । अवोषं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोप्युचत् । द्विष्टं
 व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं
 पुनः । अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लक्ष्यते । यद्यत् स्वादुतरं तत्र
 विदयादुत्तरोत्तरम् । प्रक्षालयेदद्विरास्यं भुञ्जानस्य मुहुम्महुः । विशुद्धरसने
 तस्मिन् रोचतेऽन्नमपूर्व्वेवत् । स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तपितम् । न
 तथा स्वादयेदन्यत् तस्मात् प्रक्षालयमन्तरा । सोमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हृषणं
 सुखम् । स्वादु सज्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् । भुक्त्वा च यत् मार्थयेते
 भूयस्तत् स्वादु भोजनम् । अक्षितञ्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ।
 दन्तान्तरगतञ्चान्नं शोधनेन हरेच्छनैः । कुर्यादनाह्नं तद्धि सुखस्यानिष्ट-

भवतश्चात्र ।

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ।

वर्णप्रसादः सौन्दर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥

तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

लौकिकं कर्म यद् वृत्तौ सद् वृत्तं * यच्च वैदिकम् ।

कर्मपवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ७४ ॥

गन्धताम् । जीर्णंज्ने वडते वायुविदग्धे पित्तमेव तु । भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद् भुक्ते हरेन् कफम् । धूमेनापोष्य हृद्यैर्वा कपायकटुतिक्तकैः । पूगककोल-
कपूर-लवङ्गमुमनःफलैः । कटुतिक्तकपायैर्वा मुखवैश्यकारकैः । ताम्बूलपत्र-
सहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः । भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नरूपो गतः । ततः
पदशतं गत्वा वामपाश्वे तु संविशेत् । शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शाश्च मनसः
प्रियाण् । भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्श-गन्धाश्चापि
जुगुप्सिताः । अशुच्यन्नं तथा भुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् । शयनश्चासनश्चापि
नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् । नाग्न्यातपौ न प्रवनं न यानं नापि वाहनम् । न चैक-
रससेवायां प्रसज्येत कदाचन । आकाशरात्रभूयिष्ठपृथग्ञ्च न समाचरेत् ।
एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद् रमान सदा । प्राग्भुक्ते तविरिक्तेऽप्यो
द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्व्वभुक्ते विदग्धेज्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । मात्रागुरुं
परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः । पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा कुशुलितः । द्विगु-
णञ्च पिबेत् तोयं सुखं सम्यक् प्रजीय्यते । पेयलेखाद्यभक्षणां गुरु विद्यात्
यथोत्तरम् । गुरुणामद्गसौहित्यं लघूनां कृत्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न
मात्रागुरुरिष्यते । द्रवाढ्यमपि भुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते । विभुष्कमन्नमभ्यस्तं न
पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्रिन्नं विदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यन्न-
वहे पित्तं पक्वो वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद् वा तस्याप्यन्नं विदहते ।
भुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि बह्विध्यापदमावहेत् ॥ इति ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—अधिकायेमाह—भवतश्चात्रेत्यादि । प्राणा इत्यादि । प्राणभृताम्
अन्नं प्राणास्तस्मादलोकोज्ज्ने धावति । वर्णप्रसादादिमेधान्नं सर्व्वमन्ने प्रति-

चक्रपाणिः—किमर्थमन्नपात्रविधावेतत् परीक्ष्यमिःयाह—प्राणा इत्यादि । अभिधावतीति
प्रार्थयति, प्रतिभा प्रकाश, मेधा धारणावती धीः, लौकिकमित्यपरीक्षकलोके भवम्, अपरीक्षका मुख

भवतश्चात्र ।

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ।

वर्णप्रसादः सौन्दर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥

तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

लौकिकं कर्म यद् वृत्तौ सद् वृत्तं * यच्च वैदिकम् ।

कर्म्मपवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ७४ ॥

गन्धताम् । जीर्णंज्ने वडते वायुविदग्धे पित्तमेव तु । भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद् भुक्ते हरेन् कफम् । धूमेनापोष्य हृद्यैर्वा कपायकटुतिक्तकैः । पूगककोल-
कपूर-लवङ्गमुमनःफलैः । कटुतिक्तकपायैर्वा मुखवैश्यकारकैः । ताम्बूलपत्र-
सहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः । भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नरूपो गतः । ततः
पदशतं गत्वा वामपाश्वे तु संविशेत् । शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शाश्च मनसः
प्रियाण् । भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्श-गन्धाश्चापि
जुगुप्सिताः । अशुच्यन्नं तथा भुक्तमतिहास्यश्च वामयेत् । शयनश्चासनश्चापि
नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् । नाग्न्यातपौ न प्रवनं न यानं नापि वाहनम् । न चैक-
रससेवायां प्रसज्येत कदाचन । आकाशरात्रभूयिष्ठपृथग् न समाचरेत् ।
एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद् रमान सदा । प्राग्भुक्ते तविरिक्तेऽप्यो
द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्व्वभुक्ते विदग्धेज्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । मात्रागुरुं
परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः । पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा कुञ्चितः । द्विगु-
णश्च पिवेत् तोयं सुखं सम्यक् प्रजीय्यते । पेयलेखाद्यभक्षणां गुरु विद्यात्
यथोत्तरम् । गुरुणामद्गसौहित्यं लघूनां कृत्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न
मात्रागुरुरिष्यते । द्रवाढ्यमपि भुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते । विभुष्कमन्नमभ्यस्तं न
पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्रिन्नं विदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यन्न-
वहे पित्तं पक्वो वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद् वा तस्याप्यन्नं विदहते ।
भुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि बह्विध्यापदमावहेत् ॥ इति ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—अधिकायेमाह—भवतश्चात्रेत्यादि । प्राणा इत्यादि । प्राणभृताम्
अन्नं प्राणास्तस्मादलोकोज्ज्ने धावति । वर्णप्रसादादिमेधान्नं सर्व्वमन्ने प्रति-

चक्रपाणिः—किमर्थमन्नपात्रविधावेतत् परीक्ष्यमिष्याह—प्राणा इत्यादि । अभिधावतीति
प्रार्थयति, प्रतिभा प्रकाश, मेधा धारणावती धीः, लौकिकमित्यपरीक्षकलोके भवम्, अपरीक्षका मुख

तत्र श्लोको ।

अन्नपानगुणाः सामग्रा वर्गा द्वादश निश्चिताः ।

सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विंशपतः ॥ ७५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽन्नपान-

चतुष्केऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प्रितम् । तत्र प्रतिभा श्रुतमात्रमर्थतत्त्वावबोधः । एवं वृत्तौ देहयात्रायां यत् कर्म यच्च सर्ववृत्तमुक्तं यच्च वैदिकं कर्म यच्चापवर्गं मोक्षे कर्मयोगादिसाधन-
मुक्तं तच्चापि सर्व्वमग्नौ प्रतिष्ठितमिति ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमाह—तत्र श्लोकावित्यादि । सामग्राः श्रेष्ठगुणसहिता
अन्नपानगुणाः शूकशान्यादीनां द्वादश वर्गा । अनुपानानि तेषां गुणाश्च गुरु-
लाघवयोः संग्रहः सक्त्यादीनां क्रमेण । चरः शरीरावयवा इत्यादिना तयो-
गुरुलाघवयोः परीक्ष्यमास्मिन्नन्नपानविधावुक्तमिति ॥ ७५ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरचनकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-

सप्तविंशान्नपानादिकाध्यायजलपाण्या सप्तविंशी शाखा ॥ २७ ॥

हि वर्त्तमानमात्रे प्रवर्त्तन्ते, परीक्षकास्तु जन्मान्तरोपकारिण्येव प्रायः, कर्म यद् वृत्ताविति वर्त्तमाने
साधने यत् कृत्वादि कर्म, स्वर्गताविति स्वर्गगमने, वैदिकमिति यज्ञादि, अपवर्ग इति मोक्षे,
एताच्च निमित्तसप्तम्यः, यच्चोक्तमिति मोक्षशास्त्रे सत्यं ब्रह्मवर्त्तयोदि अस्ते प्रतिष्ठितम् इति,
अन्ननिवृत्तदेहस्थित्यभावेन सर्व्वारम्भाभावात्, यस्मादन्नं सर्व्वत्र कारणं, तत्तत्तत्राव-
भातस्त्वमिति ॥ ७४ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहेऽन्नपानगुणा इति इष्टवर्णम् इत्यादिनोक्ताः, सामग्रा इति “वृद्धं
कृद्भवति” इत्यादिना, वृद्धादयो हि कृद्भेदादिषु अमराः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

इति चरकचतुरात्मन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

ध्याख्यायाम् अन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

तत्र श्लोको ।

अन्नपानगुणाः सामग्रा वर्गा द्वादश निश्चिताः ।

सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विंशतः ॥ ७५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽन्नपान-

चतुष्केऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प्रितम् । तत्र प्रतिभा श्रुतमात्रमर्थतत्त्वावबोधः । एवं वृत्तौ देहयात्रायां यत् कर्म यच्च सर्ववृत्तमुक्तं यच्च वैदिकं कर्म यच्चापवर्गं मोक्षे कर्मयोगादिसाधन-
मुक्तं तच्चापि सर्व्वमग्नौ प्रतिष्ठितमिति ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमाह—तत्र श्लोकावित्यादि । सामग्राः श्रेष्ठगुणसहिता
अन्नपानगुणाः शूकशान्यादीनां द्वादश वर्गा । अनुपानानि तेषां गुणाश्च गुरु-
लाघवयोः संग्रहः सक्त्यादीनां क्रमेण । चरः शरीरावयवा इत्यादिना तयो-
गुरुलाघवयोः परीक्ष्यमास्मिन्नन्नपानविधावुक्तमिति ॥ ७५ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नौत्यादि । पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरचकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-

सप्तविंशान्नपानादिकाध्यायजलपाण्या सप्तविंशी शाखा ॥ २७ ॥

हि वर्त्तमानमात्रे प्रवर्त्तन्ते, परीक्षकास्तु जन्मान्तरोपकारिण्येव प्रायः, कर्म यद् वृत्ताविति वर्त्तमाने
साधने यत् कृत्वादि कर्म, स्वर्गताविति स्वर्गगमने, वैदिकमिति यज्ञादि, अपवर्ग इति मोक्षे,
एताच्च निमित्तसप्तम्यः, यच्चोक्तमिति मोक्षशास्त्रे सत्यं ब्रह्मवर्त्तयोदि अस्ते प्रतिष्ठितम् इति,
अन्ननिवृत्तदेहस्थित्यभावेन सर्व्वारम्भाभावात्, यस्मादन्नं सर्व्वत्र कारणं, तत्तत्तत्राव-
धातव्यमिति ॥ ७४ ॥

चकपणिः—संग्रहेऽन्नपानगुणा इति इष्टवर्णम् इत्यादिनोक्ताः, सामग्रा इति “वर्द्धकं
कृदपति” इत्यादिना, वृद्धकाश्चो हि कृदेनादिषु अमराः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

इति चरकचतुरात्म-श्रीमच्चकपणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायाम् अन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथानो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानानत्र यः ॥ १ ॥

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तराग्नि-

गङ्गाधरः—अथान्ने यथा वणप्रसादादिकं प्रतिष्ठितं तदुपदेष्टुमाह—अथात
इत्यादि । सर्वं पूर्वेवद् व्याख्येयम् । विविधाशितपीतीयमिति—अस्मिन्
अध्याये प्रथमं विविधमशितपीतेत्यादि अत ऊर्द्धं वक्ष्यते तत्र यत्तत्पदार्थ
विविधाशितपीतं तदधिकृत्य कृतोऽध्याय इति विविधाशितपीतीय इति । वक्ष्यते
क्षथे दशमहामृलीये । अधिकृत्यार्थमध्यायमिति ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—विविधमित्यादि । विविधमशितं शाल्यपिष्टिकादि नानाविध
शूकशान्यकृततद्भोजनकारभूतं प्रशानतयाभ्यवहतमन्त्रा । तथा विविधं
पीतमान्तरीक्षादिनल-दुग्धदीपघृतमधुमयासवकाञ्जकारिष्टचुकनक्रशानकादिकं
पानार्थं द्रवभूतम् । विविधं लीढमिति, नानाविधशूकशमीशान्यविकार-
पायसशीरसमृषव्यञ्जनगुहादिरूपं नातिद्रवं नातिसान्द्रं द्रवद्रव्यमुपकरण-
रूपेणावधारितम् । एवं विविधं खादितमिति, शूकशमीशान्य मांसशक-
फलादि-विकार विशेष पिष्टकापूप घृतपूगादि-फलादि कठिन-द्रव्यमवधारणया
कल्पितमभ्यवहतम् । तच्चतुष्कं जन्तोर्द्विविधं हितमहितञ्च, तत्राहितवज्जं
हितमेव यद् भवति तच्चेदाशितं पीतं लीढं खादितं भवति तदा तद्विविध-
मशितादिकं चतुष्कं द्रव्यं तस्य जन्तोरेन्तराग्निना पकमायं रससंग्रहानुभूतं

चक्रराजः—पूर्वाध्याये अन्नं प्राणः इत्युक्तम्, तेन प्रकारेणात्मानं प्राणहेतुर्भवति तदभि-
धानार्थं विविधाशितपीतीयोऽभिधीयते, इयमन्यथापरा संज्ञा ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—विविधमित्यादि । विविधमित्यनेनाशितादीनामन्तराग्नेयं दर्शयति, अशितादिषु
यो यः प्राय उपयुज्यते, स पूर्वमुक्तः, जन्तोर्हितमिति वक्तव्यम् अहितस्याशितादेर्वैकल्येनैव

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथानो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानानत्र यः ॥ १ ॥

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तराग्नि-

गङ्गाधरः—अथान्ने यथा वणप्रसादादिकं प्रतिष्ठितं तदुपदेष्टुमाह—अथात
इत्यादि । सर्वं पूर्वेवद् व्याख्येयम् । विविधाशितपीतीयमिति—अस्मिन्
अध्याये प्रथमं विविधमशितपीतेत्यादि अत ऊर्द्धं वक्ष्यते तत्र यत्तत्पदार्थ
विविधाशितपीतं तदधिकृत्य कृतोऽध्याय इति विविधाशितपीतीय इति । वक्ष्यते
क्षथे दशमहामृलीये । अधिकृत्यार्थमध्यायमिति ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—विविधमित्यादि । विविधमशितं शाल्यपिष्टिकादि नानाविध
शूकशान्यकृततद्भोजनकारभूतं प्रशानतयाभ्यवहतमन्त्रा । तथा विविधं
पीतमान्तरीक्षादिनल-दुग्धदीपघृतमधुमयासवकाञ्जकारिष्टचुकनक्रशानकादिकं
पानार्थं द्रवभूतम् । विविधं लीढमिति, नानाविधशूकशमीशान्यविकार-
पायसशीरसमृषव्यञ्जनगुहादिरूपं नातिद्रवं नातिसान्द्रं द्रवद्रव्यमुपकरण-
रूपेणावधारितम् । एवं विविधं खादितमिति, शूकशमीशान्य मांसशक-
फलादि-विकार विशेष पिष्टकापूप घृतपूगादि-फलादि कठिन-द्रव्यमवधारणया
कल्पितमभ्यवहतम् । तच्चतुष्कं जन्तोर्द्विविधं हितमहितञ्च, तत्राहितवज्जं
हितमेव यद् भवति तच्चेदाशितं पीतं लीढं खादितं भवति तदा तद्विविध-
मशितादिकं चतुष्कं द्रव्यं तस्य जन्तोरेन्तराग्निना पकमायं रससंग्रहानुभूतं

चक्रराजः—पूर्वाध्याये अन्नं प्राणः इत्युक्तम्, तेन प्रकारेणात्मानं प्राणहेतुर्भवति तदभि-
धानार्थं विविधाशितपीतीयोऽभिधीयते, इयमन्यथापरा संज्ञा ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—विविधमित्यादि । विविधमित्यनेनाशितादीनामन्तराग्नेयं दर्शयति, अशितादिषु
यो यः प्राय उपयुज्यते, स पूर्वमुक्तः, जन्तोर्हितमिति वक्तव्यम् अहितस्याशितादेर्वैकल्येनैव

सन्धुक्षितवलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानं काल-
वदनवस्थितसर्वधातुपाकम् अनुपहतसर्वधातूपममारुतस्रोतः
केवलं शरीरमुपचखलवणमुखायुषा योजयति धानून्वृज्जयति ।

तदन्तरग्निना सन्धुक्षितवलेन स्वेन स्वेनोष्मणा स्वस्थस्थितेनाग्निना
सम्यग्विपच्यमानः खलु कालवदविरतगमनशीलो यथा कालस्तथाविरत-
तेनानवस्थितः सर्वधातुनामन्तरावस्थापारम्य पूर्ववस्थानाशात्मकः यथास्वे-
नोष्मणा पाको यस्मिंस्तत् केवलं कृत्स्नं शरीरमुपहतानि सर्वधातूप-
मारुतस्रोतांसि यस्मिंस्तत् । तथाविधं सदैव उपचयवलयणमुखायुषा सह योज-
यति । अविरतसर्वधातुपाकमपि शरीरं नोपहतसर्वधातूपमारुतस्रोतो
भवति । यतः सर्वान् शरीरधातून्वृज्जयति । प्रतिदिनं यथाकालमभ्यवहृतं
क्रमेणाविरतं रसादीन् धातून् जनयित्वा सर्वधातूपमारुतस्रोतांसि पोषयद्भूलं
जनयति ।

कर्तृत्वाभावात् । अन्तरग्निना जटरेण वह्निना सन्धुक्षितं बलं यस्य तेनान्तरग्निमन्धुक्षित-
बलेनोष्मणा, यथास्वेनोष्मणेति पृथिव्यादिरूपाशितादेर्यस्य य उष्मा पार्थिवान्यादिकरूपस्तेन,
वचनं हि — भीमाप्यारमेयवायव्याः पञ्चोष्माः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान्
पार्थिवान् पञ्चमि हि ॥ इति । सम्यग्विपच्यमानमिति शितादिः किंवा यथास्वेनोष्मणेति
यस्य कश्चिदादेय उष्मा धातुग्निरूपस्तेन सम्यग्विपच्यमानमशितादि रसात्मापचम्, यथा
कालो मिथ्यास्वेनानवस्थितः, तथातवस्थितोऽविश्रान्तः सर्वधातुनां पाको यस्मिन् शरीरे तत् तथा,
तेन, स्वाग्निपाकधीयमाणधर्मोः शरीररसाशितादिना उपचयादियोजनमुपपन्नमिति दर्शयति ।
यदि हि पाकधीयमाणं शरीरं न स्यात् तदा स्वतः सिद्धे उपचयादौ किमशितादि कुर्यादिति
भावः ; किंवा, कालवद्विपच्यशितादिविशेषणम्, तेन, यथोक्तकालकृतमशितादौऽर्थः, अकाल-
भोजनस्योपचयाकारकत्वात्, तथा, अनवस्थितः सर्वधातुना पाको यस्य तस्याशितादेस्तत् तथा,
एतेन, कश्चिद्विपच्यशितादे रसरूपस्य पाकविगमनात् नोपचयादिर्भवतीति दर्शयति ; एतच्च
व्याख्यानं नातिसुन्दरम्, अस्यार्थस्य 'अनुपहत' इत्यादिशरीरविशेषणेतैव लब्धत्वात् पुनः
शरीरविशेषणमनुपपन्नम् । अनुपहतत्वादौ । अनुपहतानि सर्वधातूनाम् उष्ममारुतस्रोतांसि
एव तत् तथा, यदा हि एकोऽपि धातुपाककोऽग्निरुपहतो मारुतो वा धातुपोषकसवाही व्यान-
रूपः कश्चिदुपहतो भवति, तथा स्रोतां वा धातुपोषकसवधमुपहतं स्यात्, तदाशितादिकं
धातूनामवर्द्धकत्वात्नोपचयादिकारकमिति भावः ; केवलमिति कृत्स्नं शरीरम्, किंवा, केवल-
मिषधधर्मरहितम्, अधर्ममुक्ते हि शरीरे विकृलमशितादि भवतीति ।

सन्धुक्षितवलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानं काल-
वदनवस्थितसर्वधातुपाकम् अनुपहतसर्वधातूपममारुतस्रोतः
केवलं शरीरमुपचखलवणमुखायुषा योजयति धानून्वृज्जयति ।

तदन्तरग्निना सन्धुक्षितवलेन स्वेन स्वेनोष्मणा स्वस्थस्थितेनाग्निना
सम्यग्विपच्यमानः खलु कालवदविरतगमनशीलो यथा कालस्तथाविरत-
तेनानवस्थितः सर्वधातुनापनन्तरावस्थापारभ्य पूर्ववस्थानाशात्मकः यथास्वे-
नोष्मणा पाको यस्मिंस्तत् केवलं कृत्स्नं शरीरमुपहतानि सर्वधातूप-
मारुतस्रोतांसि यस्मिंस्तत् । तथाविधं सदैव उपचयवलयणमुखायुषा सह योज-
यति । अविरतसर्वधातुपाकमपि शरीरं नोपहतसर्वधातूपमारुतस्रोतो
भवति । यतः सर्वान् शरीरधातून्वृज्जयति । प्रतिदिनं यथाकालमभ्यवहतं
क्रमेणाविरतं रसादीन् धातून् जनयित्वा सर्वधातूपमारुतस्रोतांसि पोषयद्भूलं
जनयति ।

कर्तृत्वाभावात् । अन्तरग्निना जटरेण वह्निना सन्धुक्षितं बलं यस्य तेनान्तरग्निमन्धुक्षित-
बलेनोष्मणा, यथास्वेनोष्मणेति पृथिव्यादिरूपाशितादेर्यस्य य उष्मा पार्थिवान्यादिकरूपस्तेन,
वचनं हि — भीमाप्यारमेयवायव्याः पञ्चोष्माः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान्
पार्थिवादीन् पचन्ति हि ॥ इति । सम्यग्विपच्यमानमिति शितादिः किंवा यथास्वेनोष्मणेति
यस्य कश्चिदादेय उष्मा धातुग्निरूपस्तेन सम्यग्विपच्यमानमशितादि रसात्मापचम्, यथा
कालो मिथ्यास्वेनानवस्थितः, तथातवस्थितोऽविश्रान्तः सर्वधातुनां पाको यस्मिन् शरीरे तत् तथा,
तेन, स्वाग्निपाकधीयमाणधर्मोः शरीररसाशितादिना उपचयादियोजनमुपपन्नमिति दर्शयति ।
यदि हि पाकधीयमाणं शरीरं न स्यात् तदा स्वतः सिद्धे उपचयादौ किमशितादि कुर्यादिति
भावः ; किंवा, कालवदित्यशितादिविशेषणम्, तेन, यथोक्तकालकृतमशितादौऽर्थः, अकाल-
भोजनस्योपचयाकारकत्वात्, तथा, अनवस्थितः सर्वधातुना पाको यस्य तस्याशितादेस्तत् तथा,
एतेन, कश्चित्पृथगशितादेरुपरूपस्य पाकविगमनात् नोपचयादिर्भवतीति दर्शयति ; एतच्च
व्याख्यानं नातिसुन्दरम्, अस्यार्थस्य 'अनुपहत' इत्यादिशरीरविशेषणेतैव लब्धत्वात् पुनः
शरीरविशेषणमनुपपन्नम् । अनुपहतत्वादौ । अनुपहतानि सर्वधातूनाम् उष्ममारुतस्रोतांसि
यस्य तत् तथा, यदा हि एकोऽपि धातुपाककोऽग्निरुपहतो मारुतो वा धातुपोषकसवाही व्यान-
रूपः कश्चिदुपहतो भवति, तथा स्रोतां वा धातुपोषकसवधमुपहतं स्यात्, तदाशितादिकं
धातूनामवर्द्धकत्वात्नोपचयादिकारकमिति भावः ; केवलमिति कृत्स्नं शरीरम्, किंवा, केवल-
मिषधधर्मरहितम्, अधर्ममुक्ते हि शरीरे विकृलमशितादि भवतीति ।

धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते । तत्राहारः प्रसादाख्यं
रसं * किट्टश्च मलाख्यमभिनिर्व्वर्त्तयति ।

किट्टात् स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाग्नि-

कस्मादित्यत आह—धातवो हीत्यादि । हि यस्मात् धातवो रसादयः सर्व्वे
ये प्रसादाख्या मलाख्या उपधात्वाख्याश्च ते धात्वाहाराः पूर्व्वपूर्व्वधातुराहारो
येषां ते धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्त्तन्ते पूर्व्वपूर्व्वधातुमाहरन्तस्ते प्रथमधातुराहार
मशितादिकमलभमानाः प्रकृतिस्थमेव पूर्व्वपूर्व्वधातुनाहरन्तः प्रकृतिज्ञयमुन्
पादयति । न तु प्रकृतिमनुवर्त्तन्ते ।

तत्राद्यो रसधातुर्यदाहृत्य पुण्यति तदाह—तत्राहार इत्यादि । आहारो
ऽश्लिताद्यः पको जाडराग्रिना प्रसादाख्यो रसनामानरायं धातुमभि-
निव्वर्त्तयति । किट्टन्तु मूत्रपुरीषं मलाख्यमभिनिव्वर्त्तयति । सर्व्वेषामेव पाके
पाकव्यापाराद् द्विधा फलमभिनिव्वर्त्तते प्रसादभागश्च मलभागश्च : तत्राहार-
पाके फलं प्रसादाख्यो रसो मलाख्यं किट्टं मूत्रपुरीषम् । यथा तण्डुलपाके
प्रसादाख्य ओदनः मलाख्यं फेनमण्डम् इति । स खलराद्यो रसधातुरिमं
रसमाहृत्य पुण्यति । किट्टश्च मूत्रमाहृत्य मूत्रं पुरीषमाहृत्य पुरीषं
पुण्यति । तस्मात् पुनयेद्यन् पुण्यति तदाह—किट्टादित्यादि । किट्टात् तदा-
हारजातकिट्टात् स्वेदादयः पुण्यन्ति । किट्टात् प्रथमं मस्नेहद्रवांशः स्वेदस्त-
माहृत्य स्वेदः पुण्यति निःस्नेहद्रवांशमाहृत्य मूत्रं पुण्यति निद्रवांशमाहृत्य
पुरीषं पुण्यति । पकाशयगतस्य पुरीषस्य वायुना शोष्यमाणस्य
परिपिण्डतरूपस्य परिणामेन जाताद्रायोर्वायुः पुण्यति । पच्यमानादश्वा-
दस्त्रीभूतात् स्वच्छभागात्मकं पित्तमाहृत्य पित्तं पुण्यति । भुक्तान्नपाकारम्भे यः
फेनभाग उदीर्य्यते स श्लेष्मा, तमाहृत्य श्लेष्मा पुण्यति । इति आहारज-

ननु शरीरधातूनां प्रकृतिस्थितानां स्वत एवोपव्याधयन्ति, तन् किमश्लितादिना क्रियत
इत्याह—धातवो हीत्यादि । धातुराहारो येषां ते धात्वाहाराः, धातवो रसाद्यो जित्वा
धीयमाणा अश्लितादिजनितधात्वाहारा एव सन्तः परं व्याख्यमनुवर्त्तन्ते, तान्यधोवर्त्यः ।
योऽस्मी धातुनामाहारस्तमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेत्यश्लितारो रसः किट्टश्चाभिनिव्वर्त्तत
इत्यन्वयः, आहारमसाद् इत्यादिना यस्य स तथा, प्रसादः सारः, किट्टमसारभागः, किट्टादिति
मलाख्यात्, तेन अस्माद् यः किट्टाश्लितो मूत्रपुरीषे भवतो वायुश्च, रसात् पच्यमानात् मलः
कफः, इमानि ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणान्यनुसर्त्तव्यानि, लक्षयति हि— किट्टमन्त्रस्य विष्णुं रसस्य तु

* तत्राहारप्रसादाख्यो रसः, इति चरकहनः पाठः ।

धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते । तत्राहारः प्रसादाख्यं
रसं * किट्टश्च मलाख्यमभिनिर्व्वर्त्तयति ।

किट्टात् स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाग्नि-

कस्मादित्यत आह—धातवो हीत्यादि । हि यस्मात् धातवो रसादयः सर्व्वे
ये प्रसादाख्या मलाख्या उपधात्वाख्याश्च ते धात्वाहाराः पूर्व्वपूर्व्वधातुराहारो
येषां ते धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्त्तन्ते पूर्व्वपूर्व्वधातुमाहरन्तस्ते प्रथमधातुराहार
मशितादिकमलभमानाः प्रकृतिस्थमेव पूर्व्वपूर्व्वधातुनाहरन्तः प्रकृतिज्ञयमुन्
पादयति । न तु प्रकृतिमनुवर्त्तन्ते ।

तत्राद्यो रसधातुर्यदाहृत्य पुण्यति तदाह—तत्राहार इत्यादि । आहारो
ऽशिताद्यः पको जाडराग्रिना प्रसादाख्यो रसनामानरायं धातुमभि-
निव्वर्त्तयति । किट्टन्तु मूत्रपुरीषं मलाख्यमभिनिव्वर्त्तयति । सर्व्वेषामेव पाके
पाकव्यापाराद् द्विधा फलमभिनिव्वर्त्तते प्रसादभागश्च मलभागश्च : तत्राहार-
पाके फलं प्रसादाख्यो रसो मलाख्यं किट्टं मूत्रपुरीषम् । यथा तण्डुलपाके
प्रसादाख्य ओदनः मलाख्यं फेनमण्डम् इति । स खलराद्यो रसधातुरिमं
रसमाहृत्य पुण्यति । किट्टश्च मूत्रमाहृत्य मूत्रं पुरीषमाहृत्य पुरीषं
पुण्यति । तस्मात् पुनयेद्यन् पुण्यति तदाह—किट्टादित्यादि । किट्टात् तदा-
हारजातकिट्टात् स्वेदादयः पुण्यन्ति । किट्टात् प्रथमं मस्नेहद्रवांशः स्वेदस्त-
माहृत्य स्वेदः पुण्यति निःस्नेहद्रवांशमाहृत्य मूत्रं पुण्यति निद्रवांशमाहृत्य
पुरीषं पुण्यति । पकाशयगतस्य पुरीषस्य वायुना शोष्यमाणस्य
परिपिण्डतरूपस्य परिणामेन जाताद्यायोर्वायुः पुण्यति । पच्यमानादन्ना-
दस्त्रीभूतात् स्वच्छभागात्मकं पित्तमाहृत्य पित्तं पुण्यति । भुक्तान्नपाकारम्भे यः
फेनभाग उदीर्य्यते स श्लेष्मा, तमाहृत्य श्लेष्मा पुण्यति । इति आहारज-

ननु शरीरधातूनां प्रकृतिस्थितानां स्वत एवोपव्याधयानि, तन् किमशितादिना क्रियत
इत्याह—धातवो हीत्यादि । धातुराहारो येषां ते धात्वाहाराः, धातवो रसाद्यो जित्वा
धीयमाणा अशितादिजनितधात्वाहारा एव सन्तः परं व्याख्यमनुवर्त्तन्ते, तान्यधोऽर्थः ।
योऽस्मी धातुनामाहारस्तमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेत्यशितारो रसः किट्टश्चाभिनिव्वर्त्तत
इत्यन्वयः, आहारमसाद् इत्यादिना यस्य स तथा, प्रसादः सारः, किट्टमसारभागः, किट्टादिति
मलाख्यात्, तेन अस्माद् यः किट्टाशक्तो मूत्रपुरीषे भवतो वायुश्च, रसात् पच्यमानात् मलः
कफः, इमानि ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणान्यनुसर्त्तव्यानि, लक्षयति हि— किट्टमन्नस्य विष्णुं रसस्य तु

* तत्राहारप्रसादाख्यो रसः, इति चरकहनः पाठः ।

नासास्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखादयश्चावयवाः
पुण्यन्ति । पुण्यन्ति त्वाहाररसाद् रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्ज-
शुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि, शरीर-

किट्टादेते पुण्यन्ति । यथा जाडराग्रिनान्नस्य पाकारम्भे समुदीरितफेन-
भागमाहत्य डलेष्वा पुण्यन्ति तथा रसस्य मलमाहत्य डलेष्वा पुण्यन्ति । यथा च
पच्यमानादन्नात् स्वच्छभाग उदीर्यते यस्तमाहत्य पित्तं पुण्यन्ति तथा रक्त-
स्यापि पच्यमानस्य किट्टात् पित्तं पुण्यन्ति । मांसस्य पच्यमानस्य किट्टात्
किट्टमाहत्य यथायथं कर्णाक्षिनामास्यरोमकूपोपस्थमलाः पुण्यन्ति । मेदसः
पच्यमानस्य किट्टात् किट्टमाहत्य पुनः स्वेदः पुण्यन्ति । अस्थनां पच्यमानानां
किट्टात् किट्टमाहत्य केशश्मश्रुलोमनखदन्तादयः पुण्यन्ति । मज्जस्तु पच्य-
मानस्य किट्टात् किट्टमाहत्य देहस्य स्नेहः पुण्यन्ति । त्वचः पच्यमानायाः
किट्टात् किट्टमाहत्याश्विदि पुण्यन्तीति । मलाख्यः पाकफलम् । वस्त्वने च
चिकित्सिते ग्रहणीचिकित्सिते । अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षट्सस्य प्रपाकतः ।
प्रधुराल्यान् कफो भावान् फेनभाव उदीर्यते । परन्तु पच्यमानस्य विदग्ध-
स्याम्लभावतः । आशयात्पच्यमानस्य पित्तमलमुदीर्यते । पक्वाशयन्तु
प्राप्तस्य शोण्यमाणस्य वह्निना । परिपिण्डितपकस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ।
सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः । यथास्वप्नप्रिधिः पाकं यान्ति किट्ट-
प्रसादतः । किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य तु कफोऽमृतः । पित्तं मांसस्य
खमला मलः स्वेदस्तु मेदसः । स्यात् किट्टं केशलोमास्थनो मज्जः स्नेहोऽक्षि-
विद्वचः इति ।

प्रसादाख्यान् तु पोषणमाह पुण्यन्ति त्वित्यादि । आहाररसान् तु रस-
रुधिरादीनि पुण्यन्ति । एवमुक्तं ग्रहण्यध्याये । रसादत्तं ततो मांसं मांसान्मेद-
स्ततोऽस्थि च । अस्थनो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद् गन्धः प्रसादजः । इति । ओजस्तु
सर्वधातुसारम् । एवम् आहाररसादेव प्रसादसंज्ञानि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि

कफोऽमृतः । पित्तं मांसस्य खमलो मलः स्वेदस्तु मेदसः । स्यात् किट्टं केशलोमास्थनो मज्जः
स्नेहोऽक्षिविद्वचः ; आदिग्रहणान् स्नेहादि प्राकृतम् । यद्यपि वातोऽन्नशलादप्युपलभ्यते तथापि
रक्तकिट्टादिभोजनमलाशादप्युपपद्यत एवेति किट्टाद् वातोऽपत्तिर्युक्तैव, न चायं निमग्नः, यत्—
मलादेभ्योपद्यत एवेति व्यापामाह्वगाहादेरपि वातादिसंज्ञावात् ; प्रजननं लिङ्गम् ।

रसपोष्यमाह—पुण्यन्ति होषादि । पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीति पृथिव्यादीनि प्राणादीनि च-

नासास्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखादयश्चावयवाः
पुण्यन्ति । पुण्यन्ति त्वाहाररसाद् रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्ज-
शुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि, शरीर-

किट्टादेते पुण्यन्ति । यथा जाडराग्रिनान्नस्य पाकारम्भे समुदीरितफेन-
भागमाहत्य डलेष्वा पुण्यन्ति तथा रसस्य मलमाहत्य डलेष्वा पुण्यन्ति । यथा च
पच्यमानादन्नात् स्वच्छभाग उदीर्यते यस्तमाहत्य पित्तं पुण्यन्ति तथा रक्त-
स्यापि पच्यमानस्य किट्टात् पित्तं पुण्यन्ति । मांसस्य पच्यमानस्य किट्टात्
किट्टमाहत्य यथायथं कर्णाक्षिनामास्यरोमकूपोपस्थमलाः पुण्यन्ति । मेदसः
पच्यमानस्य किट्टात् किट्टमाहत्य पुनः स्वेदः पुण्यन्ति । अस्थनां पच्यमानानां
किट्टात् किट्टमाहत्य केशश्मश्रुलोमनखदन्तादयः पुण्यन्ति । मज्जस्तु पच्य-
मानस्य किट्टात् किट्टमाहत्य देहस्य स्नेहः पुण्यन्ति । त्वचः पच्यमानायाः
किट्टात् किट्टमाहत्याश्विदि पुण्यन्तीति । मलाख्यः पाकफलम् । वस्त्वने च
चिकित्सिते ग्रहणीचिकित्सिते । अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षट्सस्य प्रपाकतः ।
प्रधुराल्यान् कफो भावान् फेनभाव उदीर्यते । परन्तु पच्यमानस्य विदग्ध-
स्याम्लभावतः । आशयात्पच्यमानस्य पित्तमलमुदीर्यते । पक्वाशयन्तु
प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वहिना । परिपिण्डितपकस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ।
सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः । यथास्वप्नप्रिधिः पाकं यान्ति किट्ट-
प्रसादतः । किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य तु कफोऽमृतः । पित्तं मांसस्य
खमला मलः स्वेदस्तु मेदसः । स्यात् किट्टं केशलोमास्थनो मज्जः स्नेहोऽक्षि-
विद्वचः इति ।

प्रसादाख्यान् तु पोषणमाह पुण्यन्ति त्वित्यादि । आहाररसान् तु रस-
रुधिरादीनि पुण्यन्ति । एवमुक्तं ग्रहण्यध्याये । रसादत्तं ततो मांसं मांसान्मेद-
स्ततोऽस्थि च । अस्थनो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद् गभः प्रसादजः । इति । ओजस्तु
सर्वधातुसारम् । एवम् आहाररसादेव प्रसादसंज्ञानि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि

कफोऽमृतः । पित्तं मांसस्य खमलो मलः स्वेदस्तु मेदसः । स्यात् किट्टं केशलोमास्थनो मज्जः
स्नेहोऽक्षिविद्वचः ; आदिग्रहणान् स्नेहादि प्राक्यम् । यद्यपि वातोऽन्नशलादप्युपलभ्यते तथापि
रक्तकिट्टादिभोजनमलाशादप्युपपद्यत एवेति किट्टाद् वातोऽपत्तिर्युक्तैव, न चायं नियमः, यत्—
मलादेभ्योपद्यत एवेति व्यापामाह्वगाहादेरपि वातादिसंज्ञावात् ; प्रजननं लिङ्गम् ।

रसपोष्यमाह—पुण्यन्ति द्वीत्यादि । पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीति पृथिव्यादीनि प्राणादीनि च-

स्वायुज्योतिरभूमयः पुण्यन्ति । आहारजरसे हि यानि विकृतीभूतानि पञ्च खादीनि तानि पकानि मलविकारं विहाय प्रसन्नानि भूत्वा शब्दाद्यैर्कैक-
गुणानि भवन्ति स्वाहृत्य गर्भारम्भे त्वात्मकृतानि पञ्चेन्द्रियारम्भकारिण खादीनि
पञ्चमहाभूतानि शब्दाद्यैर्कैकगुणानि पुण्यन्ति । वायुपोषणेन प्राणपोषणं ख्यापि
तम् । इह शरीरपोषणप्रकरणाद्वात्मनः पोषणं नोक्तम् । तदप्युन्नेयम् । तदुक्तं
छान्दग्योपनिषदि त्रिवृत्करणप्रकरणे, तद्यथा—यथानु खलु सौम्येमास्तिस्रो
देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवन्ति, तन्मे विजानीहीति । अन्नमशितं
त्रेधा विधीयन्ते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तन् पुरीषं भवति । यो मध्यम-
स्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति, यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं
त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो मध्यम-
स्तन्मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मनः आपोमयः प्राण-

कराणि, धातुप्रसादसंज्ञकानीति अत्यर्थशुद्धत्वेनैव धातुप्रसादत्वेनेन्द्रियारम्भन्त इति दर्शयति ।
शरीरं वध्नातीति शरीरवन्धः स्नायुशिरादिः, आदिग्रहणादार्त्तवस्तन्यादिग्रहणम्, अग्राहारेण
रसादिपोषणमेवं केचिद् ब्रुवते, यद्—रसो रक्तरूपतया परिणमन्ति, रक्तञ्च मांसरूपतया, एवं
मांसादयोऽप्युत्तरोत्तरधातुरूपतया परिणमन्ति ; अत्रापि च मध्ये केचिद् ब्रुवते—श्रीराद् यथा
सर्व्वारमना दधि भवति, तथा कृत्स्नाद् रसाद् रक्तं भवति, एवं रक्तादयो मांसादिरूपा भवन्तीति,
अन्ये स्वाहुः—केदारीकुल्यान्यायेन रसस्य धातुपोषणम्, तत्रास्मादप्यन्तो रसो धातुरूपं रसम्
मधिगम्य क्रियताप्यंशेन रसं वर्द्धयति, अपरञ्च रसरशिशिन्त्र च गतः सन् शोणितमध्वर्णयुक्तत्वात्
शोणितमिव भूत्वा क्रियतापि शोणितसमानेनांशेन धातुरूपं शोणितं पुण्याति, नेपञ्च भागो
मांसं याति, तत्रापि शोणितवद्व्यवस्था ; तथा मेदःप्रभृतिष्वपि ; अत एव च सुखयार्थोऽयं
ग्रन्थो भवति, यथा—‘रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाभेदस्ततोऽरिच च । अस्मिन् मज्जा ततः
शुक्लं शुक्लाद् यार्गः प्रसादजः ॥’ इति ; तथा शरीरेऽप्युक्तं—‘रसः सप्ताहादप्योक्त् परिवर्त्तमानः
श्वेतकपोतहरितहरिद्रपककिंशुकालरक्तकरमप्रकयश्चायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्त्ताद् वर्णं परिवर्त्तमानः
पिनोप्योपरागाच्छोणितत्वमापद्यते’ इति ; तथा, सुश्रुतेऽप्युक्तम्—‘स खल्वप्यो रस एकैकस्मिन्
धातौ त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश कला अवतिष्ठन् एवं मासेन रसः शुक्लोभवति’ । अन्ये
स्वाहुः—सलेहपित्तन्यायेन अयमन्नरसः पृथक् पृथक् धातुमार्गे गतः सन् रसादीन् पोषयति,
न त्वस्य धातुपोषको रसभागो धातुवन्तरेण समं समन्वयमप्यनुभवति ; रसादिपोषकाणि
लोतांसि उत्तरोत्तरं सूक्ष्ममुत्ताणि दीर्घाणि च, तेनैव रसपोषकरसभागो रसमार्गचारित्वाद् रसं
पोषयति, एवं रसपोषणकालादुत्तरकालं रक्तपोषकमार्गचारित्वाद् रक्तपोषको रसभागे रक्तं
पोषयति, तथा शोणितपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषकरसभागो मांसं पोषयति विद्वत्सूक्त-

स्वायुज्योतिरभूमयः पुण्यन्ति । आहारजरसे हि यानि विकृतीभूतानि पञ्च खादीनि तानि पकानि मलविकारं विहाय प्रसन्नानि भूत्वा शब्दाद्यैर्कैक-
गुणानि भवन्ति स्वाहृत्य गर्भारम्भे त्वात्मकृतानि पञ्चेन्द्रियारम्भकारिण खादीनि
पञ्चमहाभूतानि शब्दाद्यैर्कैकगुणानि पुण्यन्ति । वायुपोषणेन प्राणपोषणं ख्यापि
तम् । इह शरीरपोषणप्रकरणाद्वात्मनः पोषणं नोक्तम् । तदप्युन्नेयम् । तदुक्तं
छान्दग्योपनिषदि त्रिवृत्करणप्रकरणे, तद्यथा—यथानु खलु सौम्येमास्तिस्रो
देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवन्ति, तन्मे विजानीहीति । अन्नमशितं
त्रेधा विधीयन्ते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तन् पुरीषं भवति । यो मध्यम-
स्तन्मांसं योऽर्णष्टन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति, यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽर्णष्टः स प्राणः । तेजोऽशितं
त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो मध्यम-
स्तन्मज्जा, योऽर्णष्टः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मनः आपोमयः प्राण-

कराणि, धातुप्रसादसंज्ञकानीति अत्यर्थशुद्धत्वेनैव धातुप्रसादत्वेनेन्द्रियारम्भन्त इति दर्शयति ।
शरीरं वध्नातीति शरीरवन्धः स्नायुशिरादिः, आदिग्रहणादार्त्तवस्तन्यादिग्रहणम्, अग्राहारेण
रसादिपोषणमेवं केचिद् ब्रुवते, यद्—रसो रक्तरूपतया परिणमन्ति, रक्तञ्च मांसरूपतया, एवं
मांसादयोऽप्युत्तरोत्तरधातुरूपतया परिणमन्ति ; अत्रापि च मध्ये केचिद् ब्रुवते—श्रीराद् यथा
सर्व्वारमना दधि भवति, तथा कृत्स्नाद् रसाद् रक्तं भवति, एवं रक्तादयो मांसादिरूपा भवन्तीति,
अन्ये स्वाहुः—केदारीकुल्यान्यायेन रसस्य धातुपोषणम्, तत्रास्मादप्यन्यो रसो धातुरूपं रसम्
मधिगम्य क्रियताप्यंशेन रसं वर्द्धयति, अपरञ्च रसराशिसन्त्रयं च गतः सन् शोणितमध्वर्णयुक्तत्वात्
शोणितमिव भूत्वा क्रियतापि शोणितसमानेनांशेन धातुरूपं शोणितं पुण्याति, नेपञ्च भागो
मांसं याति, तत्रापि शोणितवद्व्यवस्था ; तथा मेदःप्रभृतिष्वपि ; अत एव च सुखदार्थोऽयं
ग्रन्थो भवति, यथा—‘रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाभेदस्ततोऽरिच च । अस्मिन् मज्जा ततः
शुक्रं शुक्राद् गर्भाः प्रसादजः ॥’ इति ; तथा शरीरेऽप्युक्तं—‘रसः सप्ताहादव्याक् परिवर्त्तमानः
श्वेतकपोतहरितहरिद्रपककिंशुकालककरमप्रकयश्चायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्त्ताद् वर्णं परिवर्त्तमानः
पिनोप्योपरागाच्छोणितत्वमापद्यते’ इति ; तथा, सुश्रुतेऽप्युक्तम्—‘स खल्वप्यो रस एकैकस्मिन्
धातौ त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश कला अवतिष्ठन् एवं मासेन रसः शुक्लीभवति’ । अन्ये
स्वाहुः—सलेहपातन्यायेन अयमन्नरसः पृथक् पृथक् धातुमार्गे गतः सन् रसादीन् पोषयति,
न त्वस्य धातुपोषको रसभागो धातुवन्तरेण समं समन्वयमप्यनुभवति ; रसादिपोषकाणि
लोतांसि उत्तरोत्तरं सूक्ष्ममुत्ताणि त्रीणी च, तेनैव रसपोषकरसभागो रसमार्गचारित्वाद् रसं
पोषयति, एवं रसपोषणकालादुत्तरकालं रक्तपोषकमार्गचारित्वाद् रक्तपोषको रसभागे रक्तं
पोषयति, तथा शोणितपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषकरसभागो मांसं पोषयति विद्वत्सूक्त-

सन्धिवन्धनपिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्वे एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुण्यन्तः स्वं मानम् स्तेजोमयी वाग्निः । एवं रसादेव च शरीरस्य सन्धिवन्धनपिच्छादय-
 चावयवाः पुण्यन्ति । ते सर्वे एव मलाख्याः प्रसादाख्याश्च धातव रस-
 मार्गचारित्वात्, एवं मेद प्रभृतिपोषणेऽपि ज्ञेयम् । तेन, 'रसाद् रक्तं ततो मांसम्' इत्यादेरयम्
 अर्थः,—यत्—रसपुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं जायते, तथा रक्तकालादुत्तरकालं मांसं प्रजायत
 इत्यादि । यच्च 'रक्तं विषदमार्गत्वात् मांसादीन् न प्रपद्ये' इति राजयक्षमणि वक्ष्यति तत् हृदय-
 चारित्र्योन्मिताभिप्रायेण, न तु पोषकशोणितोभिप्रायेण । किञ्च, परिणामपक्षे, वृष्यप्रयोगस्य रक्तादि-
 रूपापत्तिकमेणातिचिरेण शुक्रं भवतीति । श्रोत्रादयश्च यद्य एव वृष्या दृश्यन्ते ; खलेकपोतपक्षे
 तु वृष्यारपन्नो रसः प्रभावात् शीघ्रमेव शुक्रेण सम्बद्धः सन् तदुष्टिं करोतीति युक्तम् । तथा रस-
 दुष्टौ सग्यां परिणामपक्षे तज्जन्मनां शोणितानीनां तर्ह्येवामेव दृष्टिः स्यात् इष्टकारणजान्स्वात् ;
 खलेकपोतपक्षे तु यदानुपोषको रसभागो दृष्टः, स एव दृष्टति न तर्ह्ये, तदितरेषामदृष्टकारण-
 त्वात् ; तथापि मेदोदृष्टौ सग्यां धुरिकारणत्वेनाप्येतापि भूयसा भवितव्यम्, दृश्यते च मुरि-
 मेदस इतरधातुपरिश्रयः, यन्नतश्च — मेदस्विनो मेद एवोपवीर्यते, न तथेतरे धातवः इति,
 एवमादिपरिणामवादे वृष्यम् । एषु पक्षेषु सर्वेषामपरिणामवादे विरुद्ध एव येन, सर्वेषाम्-
 परिणामे त्रिवतुरोपवासात् शरीरस्य मार्गं स्यात्, मासोपवास्ये च केवलं शुक्रनयं स्यात् ;
 केदारीकुल्यान्यायस्तु तुल्यवत् एव खलेकपोतन्यायेन, यतः, यदुक्तं वृष्यप्रभावे प्रति तत् केदारी-
 कुल्यापक्षेऽपि प्रभावादेव शीघ्रं रक्तादिधातुनधिगम्य शुक्रं जनयिष्यति वृष्यं, यथा खलेकपोत-
 पक्षेऽपि 'प्रभावाद्' इति । यत् तु रसदुष्टौ शोणितदृष्टेः, तन्न भवति, धातुभूतशोणितानां शोषकस्य
 रसभागस्यादृष्टत्वादिति समानं पूर्व्वेण ; अत्रापि हि पक्षे न सर्वेषां रसो धातुरूपशोणिततामापद्यते,
 किं तर्हि, कश्चिदेव शोणितसमानभागः शेषस्तु शोणितस्थानगतत्वेन किञ्चिच्छोणितसमान-
 वणोदित्वाच्च शोणितमुच्यते, अनेन न्यायेन — मेदोदृष्टौ सत्याम् अस्थिवृद्धिरपि निरस्ता, यतः,
 मेदस्या सह अस्थि पोष्यते, अपि तर्हि मेदःस्थानगतेनैव रसेन मेदोऽनुकारिणः, एवमनयोः पञ्चदो-
 मंहाजनादृतत्वेन तुल्यन्यायत्वेन च नैकमपि निश्चितं भूमः, बुद्धिविभयान्न पञ्चबलाश्लक्ष्णम्, तत्र
 न कञ्चित् कार्यविरोध इत्युपरम्यते ।

नन्वाहाररसाद् रसादयः पुण्यन्तीति वदता धातुरसादाहारसोपपादः पृथक् स्वीक्रियते, तत्रात्र,
 तस्य किं स्थानं, किंवा प्रमाणमिति नोच्यते ? न तस्याहारोपकार्यविशेषविश्राव्योपकार्यपक्षस्य
 निश्चितप्रमाणत्वाभावात्, तत्स्थानं तु धमन्य एव पोषकाहाररसस्य तस्य च पृथक् रसादिधातुष्वः
 प्रवेशान्तरग्रहणं न क्रियते, रसादिकारणरूपतया रसादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । अत्र यद्यप्योजः
 सप्तधातुसाररूपम्, तेन धातुग्रहणेनैव लभ्यते, तथापि प्राणधारणकर्तृत्वेन पृथक् पठति ; ये
 तु शुक्रजन्ममोक्ष इच्छन्त्यः, तेषामष्टमो धातुरोजः स्वादिति पक्षे चातिवेशं कृत्वा वक्ष्यति—
 'रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परं तेजसात् स्ववोजः' इति ।

सन्धिवन्धनपिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्व एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुण्यन्तः स्वं मानम् स्तेजोमयी वाग्निः । एवं रसादेव च शरीरस्य सन्धिवन्धनपिच्छादय-
 चावयवाः पुण्यन्ति । ते सर्व एव मलाख्याः प्रसादाख्याश्च धातव रस-
 मार्गचारित्वात्, एवं मेद प्रभृतिपोषणेऽपि ज्ञेयम् । तेन, 'रसाद् रक्तं ततो मांसम्' इत्यादेरयम्
 अर्थः,—यत्—रसपुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं जायते, तथा रक्तकालादुत्तरकालं मांसं प्रजायत
 इत्यादि । यच्च 'रक्तं विषदमार्गत्वात् मांसादीन् न प्रपद्ये' इति राजयक्षमणि वक्ष्यति तत् हृदय-
 चारित्र्योन्मिताभिप्रायेण, न तु पोषकशोणितोभिप्रायेण । किञ्च, परिणामपक्षे, वृष्यप्रयोगस्य रक्तादि-
 रूपापत्तिक्रमेणानिचिरेण शुक्रं भवतीति । श्रोत्रादयश्च यद्य एव वृष्या दृश्यन्ते ; खलेकपोतपक्षे
 तु वृष्यारपन्नो रसः प्रभावात् शीघ्रमेव शुक्रेण सम्बद्धः सन् तदुष्टिं करोतीति युक्तम् । तथा रस-
 दुष्टौ सग्यां परिणामपक्षे तज्जन्मनां शोणितानीनां तर्ह्येवामेव दृष्टिः स्यात् इष्टकारणजान्स्वात् ;
 खलेकपोतपक्षे तु यदानुपोषको रसभागो दृष्टः, स एव दृष्टति न तर्ह्ये, तदितरेषामदृष्टकारण-
 त्वात् ; तथापि मेदोदृष्टौ सग्यां धुरिकारणत्वेनाप्यतपि भूयसा भवितव्यम्, दृश्यते च मुरि-
 मेदस इतरधातुपरिश्रयः, यन्नतश्च — मेदस्विनो मेद एवोपवीर्यते, न तथेतरे धातवः इति,
 एवमादिपरिणामवादे वृष्यम् । एषु पक्षेषु सर्वेषामपरिणामवादो विरुद्ध एव येन, सर्वेषाम्-
 परिणामे त्रिवतुरोपवासात् शरीरस्य मार्गं स्यात्, मासोपवास्ये च केवलं शुक्रनयं स्यात् ;
 केदारीकुल्यान्यायस्तु तुल्यवत् एव खलेकपोतन्यायेन, यतः, यदुक्तं वृष्यप्रभावे प्रति तत् केदारी-
 कुल्यापक्षेऽपि प्रभावादेव शीघ्रं रक्तादिधातुनधिगम्य शुक्रं जनयिष्यति वृष्यं, यथा खलेकपोत-
 पक्षेऽपि 'प्रभावाद्' इति । यत् तु रसदुष्टौ शोणितदृष्टेः, तन्न भवति, धातुभृतशोणितानां शोषकस्य
 रसभागस्यादृष्टत्वादिति समानं पूर्व्वेण ; अत्रापि हि पक्षे न सर्वो रसो धातुरूपशोणिततामापद्यते,
 किं तर्हि, कश्चिदेव शोणितसमानभागः शेषस्तु शोणितस्थानगतत्वेन किञ्चिच्छोणितसमान-
 वणोदित्वाच्च शोणितमुच्यते, अनेन न्यायेन — मेदोदृष्टौ सत्याम् अस्थिवृद्धिरपि निरस्ता, यतः,
 मेदसा सह अस्थि पोष्यते, अपि तर्हि मेदःस्थानगतेनैव रसेन मेदोऽनुकारिणः, एवमनयोः पञ्चदो-
 महाजनाहतत्वेन तुल्यन्यायत्वेन च नैकमपि निश्चितं भूमः, बुद्धिविभयान्न पञ्चबलाश्लक्ष्णम्, तत्र
 न कश्चित् कार्यविरोध इत्युपरम्यते ।

नन्वाहाररसाद् रसादयः पुण्यन्तीति वदता धातुरसादाहारसोत्पादः पृथक् स्वीक्रियते, तत्रात्र,
 तस्य किं स्थानं, किंवा प्रमाणमिति नोच्यते ? न तस्याहारोत्पादोत्पत्तिर्विषावुत्पादोत्पत्तिरस्य
 निश्चितप्रमाणत्वाभावात्, तत्स्थानं तु धमन्य एव पोषकाहाररसस्य तस्य च पृथक् रसादिधातुष्व-
 प्रवेशान्तरग्रहणं न क्रियते, रसादिकारणरूपतया रसादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । अत्र यद्यप्योजः
 सप्तधातुसाररूपम्, तेन धातुग्रहणेनैव लभ्यते, तथापि प्राणधारणकर्तृत्वेन पृथक् पठति ; ये
 तु शुक्रजन्ममोक्ष इच्छन्त्यः, तेषामष्टमो धातुरोजः स्वादिति पक्षे चातिवेशं कृत्वा वक्ष्यति—
 'रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परं तेजसात् स्ववोजः' इति ।

अनुवर्त्तयन्ते यथावयः शरीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणा-
वस्थितावाश्रयस्य समधातोर्धातुसान्ध्यमनुवर्त्तयतः ॥ २ ॥

मलाभ्यामाहारजाभ्यां पुष्पन्तो यथावयः शरीरं स्वं मानं प्रकृतिमानमनुवर्त्त-
यन्ते । वयोऽनुरूपं यथावयस्तु शरीरं जन्मावधिप्रत्यग्रस्वभावधातुसमुदायात्म-
कम् । धातूनां हि प्रत्यग्रता स्वत्वग्रमग्रमिति प्रत्यग्रं वर्त्तते प्रत्यग्रभावस्तु
स्वभावात् त्रिंशद्वर्षं यावद्वर्त्तते । तत्र षोडशवर्षं यावदसम्पूर्णभावेन प्रत्यग्रभावः,
षोडशे तु सम्पूर्णसत्त्वधातुशरीरं भवति । उक्तञ्च सुश्रुते । यथा हि पुष्प-
मुकुलस्थो गन्धो न शक्योऽपिहास्तीति वक्तुं नैवास्तीति । अथवास्ति सतां भावा-
नाम् अभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते । स एव गन्धो विवृत-
पत्रकेशरे कुसुमे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छति, एवं बालानामपि वयःपरि-
णामाच्छुक्रपादुर्भावो भवति । रोमराज्यादयोऽथात्तवादयश्च विशेषा नारीणां
रजसि चोपचीयमाने शनः शनः स्तनगर्भाशययोर्न्याभिर्वाद्भवति । स
एवान्नरसो वृद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति । त एते शरीर-
धारणाद्धातव उच्यन्ते इति । बालानामपि वचनेन षोडशवर्षपर्यन्तं ख्यापित-
मिति । ततस्तु त्रिंशद्वर्षं यावन् सम्पूर्णसत्त्वधातूनां प्रत्यग्रभावस्तेनाहाररसात्
क्रमेण शरीरं वद्धते धातुवृद्ध्या । त्रिंशद्वर्षाद्द्वं धातूनां स्थैर्यस्वभावः
षष्टिवर्षं यावत् । तेन समभावः शरीरस्य न क्षयो न वृद्धिश्च स्यात् ।
षष्टिवर्षाद्द्वं सप्ततिवर्षं यावत् हासारम्भस्वभावस्तेन हासारम्भमात्रं शरीरस्य
भवति । सप्ततिवर्षाद्द्वं क्षयः क्रमेण भवति वाद्भव्यं तदोच्यते । इति
यथावयः शरीरं बोध्यमिति । एवमनेन प्रकारेण रसश्च मलश्चेति द्वौ
स्वप्रमाणान्वस्थितौ तद्रसमलयोराश्रयस्य समधातोः शरीरस्य धातुसान्ध्य-
मनुवर्त्तयत इति । रसतो रसादुत्तरोत्तरपोषणमुक्तं सुश्रुते शोणितवणनीये ।
तद्यथा—तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याष्ट-
विधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजोभूतः
सारः परममूक्ष्मः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयावतुर्विशतिं

इयमावृत्तधोषणानां धातुमलानां प्रकृत्यनुविधानमुपसंहरति—ते सर्वे इत्यादि ।—मलाख्या
अपि स्वेदमूत्रादयः स्वमानावस्थिता वैद्यधारणान् धातवो भवन्तीत्युक्तं—“धातवो मलाख्याः”
इति, यथावयः शरीरमिति यस्मिन् वयसि वास्यापी वाहसं मानं धातूनां, तादृशं पुष्पन्ताः,
तथा यस्मिन् शरीरे प्रकृत्या दीर्घे हस्वे कृशे वा रूक्षे वा वाहसं मानं धातूनां, तादृशं पुष्पन्ताः

अनुवर्त्तयन्ते यथावयः शरीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणा-
वस्थितावाश्रयस्य समधातोर्धातुसान्ध्यमनुवर्त्तयतः ॥ २ ॥

मलाभ्यामाहारजाभ्यां पुष्पन्तो यथावयः शरीरं स्वं मानं प्रकृतिमानमनुवर्त्त-
यन्ते । वयोऽनुरूपं यथावयस्तु शरीरं जन्मावधिप्रत्यग्रस्वभावधातुसमुदायात्म-
कम् । धातूनां हि प्रत्यग्रता स्वत्वग्रमग्रमिति प्रत्यग्रं वर्त्तते प्रत्यग्रभावस्तु
स्वभावात् त्रिंशद्वर्षं यावद्वर्त्तते । तत्र षोडशवर्षं यावदसम्पूर्णभावेन प्रत्यग्रभावः,
षोडशे तु सम्पूर्णसत्त्वधातुशरीरं भवति । उक्तञ्च सुश्रुते । यथा हि पुष्प-
मुकुलस्थो गन्धो न शक्योऽपिहास्तीति वक्तुं नैवास्तीति । अथवास्ति सतां भावा-
नाम् अभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते । स एव गन्धो विवृत-
पत्रकेशरे कुसुमे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छति, एवं बालानामपि वयःपरि-
णामाच्छुक्रपादुर्भावो भवति । रोमराज्यादयोऽथात्तवादयश्च विशेषा नारीणां
रजसि चोपचीयमाने शनः शनः स्तनगर्भाशययोर्न्याभिर्वाद्भवति । स
एवात्ररसो वृद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति । त एते शरीर-
धारणाद्धातव उच्यन्ते इति । बालानामपि वचनेन षोडशवर्षपर्यन्तं ख्यापित-
मिति । ततस्तु त्रिंशद्वर्षं यावन् सम्पूर्णसत्त्वधातूनां प्रत्यग्रभावस्तेनाहाररसात्
क्रमेण शरीरं वद्धते धातुवृद्ध्या । त्रिंशद्वर्षाद्द्वं धातूनां स्थैर्यस्वभावः
षष्टिवर्षं यावत् । तेन समभावः शरीरस्य न क्षयो न वृद्धिश्च स्यात् ।
षष्टिवर्षाद्द्वं सप्ततिवर्षं यावत् हासारम्भस्वभावस्तेन हासारम्भमात्रं शरीरस्य
भवति । सप्ततिवर्षाद्द्वं क्षयः क्रमेण भवति वाद्भव्यं तदोच्यते । इति
यथावयः शरीरं बोध्यमिति । एवमनेन प्रकारेण रसश्च मलश्चेति द्वौ
स्वप्रमाणान्वस्थितौ तद्रसमलयोराश्रयस्य समधातोः शरीरस्य धातुसान्ध्य-
मनुवर्त्तयत इति । रसतो रसादुत्तरोत्तरपोषणमुक्तं सुश्रुते शोणितवर्णनीये ।
तद्यथा—तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याष्ट-
विधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजोभूतः
सारः परममूक्ष्यः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाद्भतुर्विशतिं

इयमाद्रितथोपणानां धातुमलानां प्रकृत्यनुविधानमुपसंहरति—ते सर्वे इत्यादि ।—मलाख्या
अपि स्वेदमूत्रादयः स्वमानावस्थिता वैहधारणान् धातवो भवन्तीत्युक्तं—“धातवो मलाख्याः”
इति, यथावयः शरीरमिति यस्मिन् वयसि वास्यापी वाहसं मानं धातूनां, तादृशं पुष्पन्ताः,
तथा यस्मिन् शरीरे प्रकृत्या दीर्घे हस्वे कृशे वा रूक्षे वा वाहसं मानं धातूनां, तादृशं पुष्पन्ताः

निमित्ततस्तु क्षीणाभिवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धि-
क्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय किदृश्च
मलानामेव । स्वमानातिरिक्ताः पुनस्तुसर्गिणः शीतोष्ण-
पर्यायगुणैश्च उपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः

गङ्गाधरः—ननु समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्त्तयतो रसमलो विषमधातुश्च पुरुषो
यदभ्यवहरति तत् किं व्यर्थं स्यादित्यत उच्यते—निमित्ततस्त्वित्यादि ।
निमित्तविशेषात् क्षीणातिवृद्धधातूनां प्रसादाख्यानां रसादीनामाहारमूलाभ्यां
वृद्धिक्षयाभ्यां साम्यमुत्पादयति रस आरोग्याय । निमित्ततो हि क्षीणानां
धातूनां वृद्धिकराहारेण रसो वृद्धिं कृत्वा साम्यमुत्पादयति आरोग्याय । तथा
निमित्ततो वृद्धानां धातूनां क्षयकराहारेण रसक्षयं कृत्वारोग्याय साम्यमुत्-
पादयतीति । किदृश्चाहारस्य निमित्ततः हि क्षीणवृद्धानां मलानामेव वृद्धि-
क्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां साम्यमुत्पादयत्यारोग्यायेति चकारेणानुवर्त्तने ।
आहारो मूलं ययोस्ताभ्यां वृद्धिक्षयाभ्यामिति । क्षीणे वृद्धिकारणाहारेण वृद्धे
क्षयकारणेनाहारेण किदृं मलधातूनां साम्यमुत्पादयत्यारोग्यायेति ।

प्रसादाख्यधातुभ्यो मलानां विशेषपादः—स्वमानेत्यादि । स्वमानादतिरिक्ता
वृद्धा मलधातव उत्सर्गिणः शरीरान्निसरणशीलाः । स्वेदमूत्रपुरीषादयस्ते
च शीतोष्णपर्यायगुणः शीतगुणमलवृद्धावृण्णगुणैर्द्रव्यैः संशोधनरूपचर्यमाणा
उष्णगुणमलवृद्धौ शीतगुणद्रव्यैरुपचर्यमाणा उत्सृष्टा वह्निनिःसृताः शरीर-
धातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते ।

चक्रपाणिः—निमित्तत इत्यादि । निमित्तत इत्यनेन अनिमित्तेऽपि वृद्धे
निराकरोति ; वृद्धिक्षयाभ्यामिति यथासंख्ये वृद्धक्षीणाहारकृताभ्याम्, एतेन आहारविशेषकृत-
वृद्धिभ्यो रसः साम्यं करोतीत्यर्थः ; धातुसाम्यकारोग्याये सिद्धेऽपि यदारोग्यायेति प्रकृते, तेन
प्राकृतधातूनां श्रयेण वातिवृद्ध्या वा साम्यं निराकरोति, अस्य साम्यस्य रोगकर्तृत्वादेव ।
किदृश्च मलानामेवमेवेति, यथा रसस्तथा किदृमप्यारोग्याय मलानां साम्यं प्रतिपादितं रसकमेव
करोति । वृद्धमलानां चिकित्सान्तरमाह—स्वमानेत्यादि । उत्सर्गो वह्निनिःसरणं संशोधनरूप-
मेयां ह्यास्त्रोक्तमस्ति, उत्सर्गो वा वहन्तीत्युत्सर्गिणः ; वृद्धानां मलानां चिकित्सान्तरमाह—
शीतोष्णेत्यादि । पर्यायो विपर्ययः, तेन शीतोष्णविपरीतगुणैरित्यर्थः, तेन ज्ञातसमुत्पद्ये मके
उष्णं तथोष्णसमुत्पद्ये शीतमुपचारो भवति, आवृक्षप्यश्चात्र लुप्तनिर्दिष्टः, तेन शिथिलश्चा-
दीनामपि विपरीतगुणानां ग्रहणम् किंवा पर्यायगुणाः समगुणाः शीतोष्णविपर्ययश्चादयः, तेन

निमित्ततस्तु क्षीणाभिवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धि-
क्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय किदृश्च
मलानामेव । स्वमानातिरिक्ताः पुनस्तुसर्गिणः शीतोष्ण-
पर्यायगुणैश्च उपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः

गङ्गाधरः—ननु समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्त्तयतो रसमलो विषमधातुश्च पुरुषो
यदभ्यवहरति तत् किं व्यर्थं स्यादित्यत उच्यते—निमित्ततस्त्वित्यादि ।
निमित्तविशेषात् क्षीणातिवृद्धधातूनां प्रसादाख्यानां रसादीनामाहारमूलाभ्यां
वृद्धिक्षयाभ्यां साम्यमुत्पादयति रस आरोग्याय । निमित्ततो हि क्षीणानां
धातूनां वृद्धिकराहारेण रसो वृद्धिं कृत्वा साम्यमुत्पादयति आरोग्याय । तथा
निमित्ततो वृद्धानां धातूनां क्षयकराहारेण रसक्षयं कृत्वारोग्याय साम्यमुत्-
पादयतीति । किदृश्चाहारस्य निमित्ततः हि क्षीणवृद्धानां मलानामेव वृद्धि-
क्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां साम्यमुत्पादयत्यारोग्यायेति चकारेणानुवर्त्तने ।
आहारो मूलं ययोस्ताभ्यां वृद्धिक्षयाभ्यामिति । क्षीणे वृद्धिकारणाहारेण वृद्धे
क्षयकारणेनाहारेण किदृं मलधातूनां साम्यमुत्पादयत्यारोग्यायेति ।

प्रसादाख्यधातुभ्यो मलानां विशेषपाद—स्वमानेत्यादि । स्वमानादतिरिक्ता
वृद्धा मलधातव उत्सर्गिणः शरीरान्निसरणशीलाः । स्वेदमूत्रपुरीषादयस्ते
च शीतोष्णपर्यायगुणः शीतगुणमलवृद्धावृण्णगुणद्वयैः संशोधनरूपचर्यमाणा
उष्णगुणमलवृद्धौ शीतगुणद्वयरूपचर्यमाणा उत्सृष्टा वह्निनिःसृताः शरीर-
धातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते ।

चक्रपाणिः—निमित्तत इत्यादि । निमित्तत इत्यनेन अनिमित्तोऽपि वृद्धे
निराकरोति ; वृद्धिक्षयाभ्यामिति यथासंख्ये वृद्धक्षीणाहारकृताभ्याम्, एतेन आहारविशेषकृत-
वृद्धिभ्यो रसः साम्यं करोतीत्यर्थः ; धातुसाम्यकारोग्याये सिद्धेऽपि यदारोग्यायेति प्रकृते, तेन
प्राकृतधातूनां श्रयेण वातिवृद्धता वा साम्यं निराकरोति, अस्य साम्यस्य रोगकर्तृत्वादेव ।
किदृश्च मलानामेवमेवेति, यथा रसस्तथा किदृमप्यारोग्याय मलानां साम्यं प्रतिपादितं रसक्रमेण
करोति । वृद्धमलानां चिकित्सान्तरमाह—स्वमानेत्यादि । उत्सर्गो वह्निनिःसरणं संशोधनरूप-
मेयां ह्यास्त्रोक्तमस्ति, उत्सर्गो वा वहन्तीत्युत्सर्गिणः ; वृद्धानां मलानां चिकित्सान्तरमाह—
शीतोष्णेत्यादि । पर्यायो विपर्ययः, तेन शीतोष्णविपरीतगुणैरित्यर्थः, तेन ज्ञातसमुत्पद्ये मले
उष्णं तथोष्णसमुत्पद्ये शीतमुपचारो भवति, आवृक्षप्यश्चात्र लुप्तनिर्दिष्टः, तेन स्निग्धश्चा-
दीनामपि विपरीतगुणानां ग्रहणम् किंवा पर्यायगुणाः समगुणाः शीतोष्णस्निग्धश्चादयः, तेन

समुपलभ्यन्ते । तेषां मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्ययन-
मुखानि तानि यथाविभागेन यथास्वं धातून् पूरयन्ति । एवमिदं
शरीरम् अशितलीढपीतखादितप्रभवम् अशितखादितपीतलीढ-
प्रभवाश्च शरीरेऽस्मिन् व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोग-
विशेषास्तत्र शुभाशुभकरा भवन्तीति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रे यमश्लिषेः उवाच । दृश्यन्ते हि

केन पथा ते पोषकाः स्युरिति ? अत्र उच्यते—तेषामित्यादि । तेषां मला-
ख्यानां प्रसादाख्यानाश्च धातूनामयनस्य गमनस्य मुखानि स्रोतांसि
तानि स्रोतांसि यथास्वं यस्य धातोर्यत् स्रोतस्तद्वि खलु यथाविभागेन
पूर्वपूर्वधातुना परपरधातून् पूरयन्ति । एवमित्यादि । अनेन प्रकारेणाशित-
पीतलीढखादिनाहारप्रभवमिदं शरीरं यथा तथैवाशितादिप्रभवाश्च व्याधयो-
ऽस्मिच्छरीरे भवन्ति । कथमित्यत्र आह—हिताहितेत्यादि । तत्र हिताहारोप-
योगविशेषाः शुभकरा आरोग्यकरा भवन्ति । अहिताहारोपयोगविशेषा अशुभ-
करा व्याधिकरा भवन्ति । इति ॥ ३ ॥

अथात्र संशयानस्याश्लिषेः प्रश्नमुपन्यस्तुमाह—एवंवादिनमित्यादि ।
तत्प्रश्नं दर्शयति—दृश्यन्ते इत्यादि । हि यस्माद्भो भगवन् गुरो हित-
यथायोग्यतपोषचर्यमाणा इति श्रेयम् ; एतेन बृहत्सलानां श्लिषोऽप्युपक्रमो निदानवर्ज्जनशोधन-
निरूप उक्तो भवति, अत्र निदानवर्ज्जनं बृहत्सले मलवृद्धिहेत्वाहारपरिधमादल्पमलाहारोप-
योगात् वा बोद्धव्यम्, संशोधनञ्च 'उत्सर्गिणः' इत्यनेनोक्तम्, शमनञ्च 'शीतोष्ण' इत्यादिग्रन्थे-
नोक्तम् ।

अयनानि च तानि मुखानि चेत्ययनमुखानि, अत्रायनयनेनायनानि, स्वनामस्रोतोमुखज्ञाय-
नञ्च, किंवा अयनस्यागमनस्य मुखानि मार्गाणि, तेन अयनमुखानि गतिमार्गाणीत्यर्थः ; तानि
च स्रोतांसि मलप्रसादपुरितानि । धातून् यथास्वमिति यद् यस्य पोष्यं तच्च तत् पूरयति ;
यथाविभागेनेति—यस्य धातोर्यो विभागः प्रमाणं तेनैव प्रमाणेन पूरयति, तादृक्प्रमाणान्वेव
पुष्यन्ति, नाधिकानीत्यर्थः ; एतच्च प्रकृतिस्थानां कर्म ; विकृतानान्तु न्यूनातिरिक्तधातुकरण-
मस्येवेति बोद्धव्यम् ; उक्तञ्चान्यत्र—'स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना' इति ।

वर्षसंहरति—एवमित्यादि । कथमशितादेर्विरुद्धयोः शरीरतदुपघातकरोगबोद्धव्यम् इत्याह—
हिताहितेत्यादि । हितरूपोऽशितादिविशेषः शुभरूपविशेषकारकः, अहितरूपस्त्वशितादिविशेषो-
ऽशुभरूपविशेषकरो भवतीति । तेन नैक रूपात् कारणान् विरुद्धकार्ष्णोदय इति भावः ॥ ३ ॥

समुपलभ्यन्ते । तेषां मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्ययन-
मुखानि तानि यथाविभागेन यथास्वं धातून् पूरयन्ति । एवमिदं
शरीरम् अशितलीढपीतखादितप्रभवम् अशितखादितपीतलीढ-
प्रभवाश्च शरीरेऽस्मिन् व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोग-
विशेषास्तत्र शुभाशुभकरा भवन्तीति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रे यमश्लिषेण उवाच । दृश्यन्ते हि

केन पथा ते पोषकाः स्युरिति ? अन उच्यते—तेषामित्यादि । तेषां मला-
ख्यानां प्रसादाख्यानाश्च धातूनामयनस्य गमनस्य मुखानि स्रोतांसि
तानि स्रोतांसि यथास्वं यस्य धातोर्यत् स्रोतस्तद्धि खलु यथाविभागेन
पूर्वपूर्वधातुना परपरधातून् पूरयन्ति । एवमित्यादि । अनेन प्रकारेणाशित-
पीतलीढखादिनाहारप्रभवमिदं शरीरं यथा तथैवाशितादिप्रभवाश्च व्याधयो-
ऽस्मिच्छरीरे भवन्ति । कथमित्यत आह—हिताहितेत्यादि । तत्र हिताहारोप-
योगविशेषाः शुभकरा आरोग्यकरा भवन्ति । अहिताहारोपयोगविशेषा अशुभ-
करा व्याधिकरा भवन्ति । इति ॥ ३ ॥

अथात्र संशयानस्याश्लिषेणस्य प्रश्नमुपन्यस्तुमाह—एवंवादिनमित्यादि ।
तत्प्रश्नं दर्शयति—दृश्यन्ते इत्यादि । हि यस्माद्भो भगवन् गुरो हित-
यथायोग्यतपोषचर्यमाणा इति श्रेयम् ; एतेन बृद्धमलानां श्लिषोऽप्युपक्रमो निदानवर्जनशोधन-
निरूप उक्तो भवति, अत्र निदानवर्जनं बृद्धमले मलवृद्धिहेत्वाहारपरिधमादल्पमलाहारोप-
योगात् वा बोद्धव्यम्, संशोधनञ्च 'उत्सर्गिणः' इत्यनेनोक्तम्, शमनञ्च 'शीतोष्ण' इत्यादिग्रन्थे-
नोक्तम् ।

अयनानि च तानि मुखानि चेत्ययनमुखानि, अत्रायनयनेनायनानि, स्वनामस्रोतोमुखञ्चाय-
नञ्च, किंवा अयनस्यागमनस्य मुखानि मार्गाणि, तेन अयनमुखानि गतिमार्गाणीत्यर्थः ; तानि
च स्रोतांसि मलप्रसादपुरितानि । धातून् यथास्वमिति यद् यस्य पोष्यं तच्च तत् पूरयति ;
यथाविभागेनेति—यस्य धातोर्यो विभागः प्रमाणं तेनैव प्रमाणेन पूरयति, तादृक्प्रमाणान्वेव
पुष्यन्ति, नाधिकानीत्यर्थः ; एतच्च प्रकृतिस्थानां कर्म ; विकृतानान्तु न्यूनातिरिक्तधातुकरण-
मस्येवेति बोद्धव्यम् ; उक्तञ्चान्यत्र—'स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना' इति ।

वर्षसंहरति—एवमित्यादि । कथमशितादेर्विरुद्धयोः शरीरतदुपधातकरोगबोद्धव्यम् इत्याह—
हिताहितेत्यादि । हितरूपोऽशितादिविशेषः शुभरूपविशेषकारकः, अहितरूपस्त्वशितादिविशेषो-
ऽशुभरूपविशेषकरो भवतीति । तेन नैक रूपात् कारणान् विरुद्धकार्थबोध इति भावः ॥ ३ ॥

भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना व्याधिमन्तश्चैव
अगदास्तथैवाहितसमाख्यातम् । एवं दृष्टे कथं हिताहितोप-
योगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामहे इति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश
तन्निमित्ता व्याधयो हि जायन्ते । न च केवलं हिताहारोपयोगा-
देव सर्वव्याधिभयमतिक्रान्तं भवति । सन्ति ह्यनेऽप्याहारोप-
योगात् * अन्या रोगप्रकृतयः ; तद् यथा—कालविपर्ययः
परिणामः प्रज्ञापराधः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च असात्म्याः ।
इत्येता रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषमशुभेन

समाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना नरा व्याधिमन्तश्चागदाश्च दृश्यन्ते । तथा-
चाहितसमाख्यातश्चाहारमुपयुञ्जाना नरा व्याधिमन्तश्चैवागदाश्च दृश्यन्ते ।
एवं दृष्टे सति कथं हिताहितोपयोगविशेषकृतं शुभाशुभविशेषं जानीमः ?
इति ॥ ४ ॥

एवं पृष्टुः भगवानात्रेयस्तमग्निवेशमुवाच—नेत्यादि । हे अग्निवेश न खलु
हिताहारोपयोगिनां तन्निमित्तव्याधय आहारनिमित्ता व्याधयो जायन्ते ।
तर्हि च तेषां हिताहारोपयोगिनां ये व्याधयो दृश्यन्ते न च ते व्याधय
आहारनिमित्ताः, यतो हिताहारोपयोगादेव केवलं सर्वव्याधिभयमतिक्रान्तं न
भवति । कस्मादित्यत आह—सन्तीत्यादि । हि यस्मादाहारोपयोगादने-
ऽप्यन्या रोगाणां प्रकृतयः कारणानि सन्ति, तन्निमित्तास्ते व्याधयस्तेषामिति ।
काः पुनस्ता आहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतय इति ? तदाह—तत् यथेत्यादि ।
कालविपर्ययः परिणामो नाम, प्रज्ञापराध एवमसात्म्याश्च शब्दादय इति ।
इत्येता रोगप्रकृतयः खलु रसान् हिताहारान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषं

चक्रपाणिः—दृश्यन्ते हि भगवन्नित्यादीं तथैवाहितसमाख्यातम् उपयुञ्जाना व्याधिमन्त-
श्चागदाश्चेति सम्बन्धः, विशेषात्मकमिति विशेषोद्भवम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—तन्निमित्ता इति हिताहारनिमित्ताः ; न केवलमिति न परम् ; रोगप्रकृतय इति

भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना व्याधिमन्तश्चैव
अगदास्तथैवाहितसमाख्यातम् । एवं दृष्टे कथं हिताहितोप-
योगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामहे इति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश
तन्निमित्ता व्याधयो हि जायन्ते । न च केवलं हिताहारोपयोगा-
देव सर्वव्याधिभयमतिक्रान्तं भवति । सन्ति ह्यनेऽप्याहारोप-
योगात् * अन्या रोगप्रकृतयः ; तद् यथा—कालविपर्ययः
परिणामः प्रज्ञापराधः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च असात्म्याः ।
इत्येता रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषमशुभेन

समाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना नरा व्याधिमन्तश्चागदाश्च दृश्यन्ते । तथा-
चाहितसमाख्यातश्चाहारमुपयुञ्जाना नरा व्याधिमन्तश्चैवागदाश्च दृश्यन्ते ।
एवं दृष्टे सति कथं हिताहितोपयोगविशेषकृतं शुभाशुभविशेषं जानीमः ?
इति ॥ ४ ॥

एवं पृष्टुः भगवानात्रेयस्तमग्निवेशमुवाच—नेत्यादि । हे अग्निवेश न खलु
हिताहारोपयोगिनां तन्निमित्तव्याधय आहारनिमित्ता व्याधयो जायन्ते ।
तर्हि च तेषां हिताहारोपयोगिनां ये व्याधयो दृश्यन्ते न च ते व्याधय
आहारनिमित्ताः, यतो हिताहारोपयोगादेव केवलं सर्वव्याधिभयमतिक्रान्तं न
भवति । कस्मादित्यत आह—सन्तीत्यादि । हि यस्मादाहारोपयोगादने-
ऽप्यन्या रोगाणां प्रकृतयः कारणानि सन्ति, तन्निमित्तास्ते व्याधयस्तेषामिति ।
काः पुनस्ता आहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतय इति ? तदाह—तद् यथेत्यादि ।
कालविपर्ययः परिणामो नाम, प्रज्ञापराध एवमसात्म्याश्च शब्दादय इति ।
इत्येता रोगप्रकृतयः खलु रसान् हिताहारान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषं

चक्रपाणिः—दृश्यन्ते हि भगवन्नित्यादीं तथैवाहितसमाख्यातम् उपयुञ्जाना व्याधिमन्त-
श्चागदाश्चेति सम्बन्धः, विशेषात्मकमिति विशेषोद्भवम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—तन्निमित्ता इति हिताहारनिमित्ताः ; न केवलमिति न परम् ; रोगप्रकृतय इति

व्याधिनोपपादयन्ति । तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते
 च व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतः
 न सद्यो दोषवान् भवत्पचारः । न हि सर्व्वाण्यपथ्यानि
 तुल्यदोषाणि । न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः । सर्वाणि शरीराणि
 न व्याधिक्षमित्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यञ्च देशकाल-
 संयोगवीर्यप्रमाणानियोगाद् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते । स एव
 व्याधिरूपेणाश्रुमेनोपपादयन्ति । तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि पुरुषा
 व्याधिमन्तो दृश्यन्ते । अथाहितसमाख्यातमाहारमुपयुञ्जाना ये चागदा
 दृश्यन्ते तत्र ब्रूमः । अहिताहारोपयोगिनां पुंसान्तु सोऽपचारो न सद्यो
 दोषवान् भवति कारणतः प्रतिबन्धकारणान्तरतः न सद्योऽश्रुपकरो
 भवति यावदोषवान् न भवति सोऽपचारस्तावत् ते लगदा दृश्यन्ते यदा
 दोषवान् स्यान् तदा व्याधिमन्तो भवन्ति । कस्मान्न सद्यो दोषवान्
 भवति सोऽपचारः ? इत्यत आह—न हीत्यादि । हि यस्मात् सर्व्वाण्यपथ्यानि
 न तुल्यदोषाणि भवन्ति । कानिचिन् सद्योदोषवन्ति कानिचिन्
 कालान्तरदोषवन्ति भवन्ति तत्स्वभावात् । ये च तेषामपथ्यानां दोषास्ते-
 ऽपि सर्व्वे दोषा न तुल्यबलाः केचिदल्पबलाः केचिन्मध्यबलाः केचिन्
 प्रबलबलाः । एवं चेत् तत्रापि पुंसां शरीराणि सर्वाणि न व्याधिक्षमित्वे
 समर्थानि भवन्ति । कानिचिच्छरीराणि व्याधिसहानि व्याधिमन्त्रपि
 चाव्याधीनीव भान्ति व्याधिक्षमित्वे समर्थत्वात् । कानिचिच्छरीराणि यत्-
 किञ्चिद् व्याधिमन्त्रपि प्रबलव्याधिमन्तीव भान्ति व्याधिक्षमित्वे सामर्थ्या-
 भावात् । तथाचाह—तदेवेत्यादि । यदपचारादगदाः पुरुषा दृश्यन्ते हि यस्मात्
 तत् अपथ्यमल्पबलं न सद्योदोषवद्भवति देशकालाद्यतियोगाद् भूयस्तरं बलव-
 रोगकारणानि ; अहिताहारोपयोगिनामित्यादि । कारणत इति निमित्तान्तरात् प्रतिबन्धकात्,
 तच्च कारणम्,—“तदेव ह्यपथ्यं मिथ्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थविपरीतं बोद्धव्यम् । सद्य इति तत्कालम्,
 अनेनापथ्यस्य रोगजननं प्रति कालान्तरविकारकर्तृत्वं प्रायो भवतीति दर्शयति, अन्यथा सद्य
 इत्यनर्थकं स्यात् कालान्तरेऽपि दोषाऽऽप्तृत्वात् । दोषवानिति व्याधिजनकः, अपचार इति
 अहिताहारोपयोगः ; उक्तकारणमाह—न हीत्यादि । तुल्यदोषाणीति तुल्यदोषकाराणि ; व्याधि-
 क्षमित्वं व्याधिबलविरोधित्वं व्याधुत्पान्प्रतिबन्धकत्वमिति यावत् ; तदेवापथ्यतुल्यदोषादि
 विवृणोति—तदेवेत्यादि । अत्र यद्यपि प्रस्तुतत्वादपथ्यप्रतिबन्धकानि कारणानि वर्णयानि,

व्याधिनोपपादयन्ति । तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते
 च व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतः
 न सद्यो दोषवान् भवत्पचारः । न हि सर्वार्थपथ्यानि
 तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, सर्वाणि शरीराणि
 न व्याधिक्षमित्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यञ्च देशकाल-
 संयोगवीर्यप्रमाणानियोगाद् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते । स एव
 व्याधिरूपेणाश्रुमेनोपपादयन्ति । तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि पुरुषा
 व्याधिमन्तो दृश्यन्ते । अथाहितसमाख्यातमाहारमुपयुञ्जाना ये चागदा
 दृश्यन्ते तत्र ब्रूमः । अहिताहारोपयोगिनां पुंसान्तु सोऽपचारो न सद्यो
 दोषवान् भवति कारणतः प्रतिबन्धकारणान्तरतः न सद्योऽशुभकरो
 भवति यावदोषवान् न भवति सोऽपचारस्तावत् ते लगदा दृश्यन्ते यदा
 दोषवान् स्यान् तदा व्याधिमन्तो भवन्ति । कस्मान्न सद्यो दोषवान्
 भवति सोऽपचारः ? इत्यत आह—न हीत्यादि । हि यस्मात् सर्वार्थपथ्यानि
 न तुल्यदोषाणि भवन्ति । कानिचिन् सद्योदोषवन्ति कानिचिन्
 कालान्तरदोषवन्ति भवन्ति तत्स्वभावात् । ये च तेषामपथ्यानां दोषास्ते-
 ऽपि सर्वे दोषा न तुल्यबलाः, केचिदल्पबलाः, केचिन्मध्यबलाः, केचिन्
 प्रबलबलाः । एवं चेत् तत्रापि पुंसां शरीराणि सर्वाणि न व्याधिक्षमित्वे
 समर्थानि भवन्ति । कानिचिच्छरीराणि व्याधिसहानि व्याधिमन्त्रपि
 चाव्याधीनीव भान्ति व्याधिक्षमित्वे समर्थत्वात् । कानिचिच्छरीराणि यत्-
 किञ्चिद् व्याधिमन्त्रपि प्रबलव्याधिमन्तीव भान्ति व्याधिक्षमित्वे सामर्थ्या-
 भावात् । तथाचाह—तदेवेत्यादि । यदपचारादगदाः पुरुषा दृश्यन्ते हि यस्मात्
 तत् अपथ्यमल्पबलं न सद्योदोषवद्भवति देशकालाद्यतियोगाद् भूयस्तरं बलव-
 रोगकारणानि ; अहिताहारोपयोगिनामित्यादि । कारणत इति निमित्तान्तरात् प्रतिबन्धकात्,
 तच्च कारणम्,—“तदेव ह्यपथ्यं मिथ्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थविपरीतं बोद्धव्यम् । सद्य इति तत्कालम्,
 अनेमापथ्यस्य रोगजननं प्रति कालान्तरविकारकर्तृत्वं प्रायो भवतीति दर्शयति, अन्यथा सद्य
 इत्यनर्थकं स्यात् कालान्तरेऽपि दोषाऽऽप्तृत्वात् । दोषवानिति व्याधिजनकः, अपचार इति
 अहिताहारोपयोगः ; उक्तकारणमाह—न हीत्यादि । तुल्यदोषाणीति तुल्यदोषकाराणि ; व्याधि-
 क्षमित्वं व्याधिबलविरोधित्वं व्याधुत्पान्प्रतिबन्धकत्वमिति यावत् ; तदेवापथ्यतुल्यदोषादि
 विवृणोति—तदेवेत्यादि । अत्र यद्यपि प्रस्तुतत्वादपथ्यप्रतिबन्धकानि कारणानि वर्णयानि,

दोषः संसृष्टयोनिविरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती भूयान् कष्टतमः त्रिप्रकारितमश्च सम्पद्यते । शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्टमांसशोणितादीनि दुर्ध्वलान्यसारभ्याहारोपचितान्यल्पाहाराणि अल्पसत्त्वानि भवन्ति व्याध्यसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधिदपथ्यं सम्पद्यते । तद्वलवदपथ्यकृतः स एव दोषः खलु यथादेशकालाद्यति-योगाद् भूयस्तरत्नापन्नापथ्यकृतो भवति । तथाविधः सन् कश्चिन् संसृष्ट-योनिर्द्वन्द्वसन्निपातव्याधेयौनिर्भवति, कश्चित् तथा विरुद्धोपक्रमहेतुर्भवति, कश्चिद् गम्भीरधातुनुगः स्यात्, कश्चिच्चिरस्थितः स्यात्, कश्चिन् प्राणायतन-समुत्थव्याधिहेतुर्भवति, कश्चिन्मर्म्मोपघाती स्यात्, कश्चिद् भूयान् कष्टतमः स्यात् । कश्चित् त्रिप्रकारितमश्च सम्पद्यते इति ।

ननु कीदृशानि शरीराणि व्याधिसहिते समर्थासमर्थानि भवन्ति ? इत्यत आह—शरीराणि चेति । अतिस्थूलादीनि शरीराणि व्याध्यसहानि भवन्ति । अतिस्थूलादिविपरीतानि तु शरीराणि व्याधिसहानि भवन्ति । तथापि सामान्यन्यायतयाऽपथ्यशक्तिद्वन्द्वान्युपपन्ने,—तथा देशादीनां योगादिति अनुगुण-देशादियोगात्, यथा—दीर्घः पित्तकृन्त्येनापथ्यः,—स यानुपदेशयोगाद् भूयस्तरमपथ्यो भवति, धन्वदेशे तु हीनबलको भवति, तथा शरत्कालस्यानुगुणस्य योगात् बलवान् भवति, हेमन्ते दुर्बलः, संयोगाद् यथा—दक्षिणागितादिवृत्तो बलवान्, मध्यादिवृत्तश्च दुर्बलः, वीर्याद् यथा—संस्कारोष्णीकृतो बलवान्, जीतसु दुर्बलः, स एव च प्रमाणादियोगाद् बली, हीन-मात्रस्थबल इत्याद्यनुसन्धेयम् । दोषतुल्यबलतामाह—स एव दोष इत्यादि । संसृष्टा मिश्रिता बहुवो बोनयः कारणानि यस्य स तथा, किंवा, संसृष्टयोमिरित्यनुगुणदृष्ट्यो यथा—पित्तस्य रक्तं दृश्यम् असाध्यकृत्वं त्रिप्रकारित्वं भवति ; विरुद्धोपक्रमो यथा—पित्तं मेहारमभकम्, वचनं हि—त्वक्सांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरस्त्वन्तराश्रयम् इति, गम्भीरानुगत इति गम्भीरमज्जादिबातु-गत इत्यर्थः ; चिरस्थित इति देहे चिरकालावस्थानेन कृतमूलत्वान् कष्टतमोऽसाध्यः ; प्राणाय-तनसमुत्थ इत्यग्रसाध्यत्वे बध्यमाणशङ्कादिदृशप्राणायतनाश्रयी ; मर्म्मोपघाती इति प्राणायतन-व्यतिरिक्तत्रिप्रकारितमो हृदयादिमर्म्मोपघातकारी ; मर्म्मोपघातिवैनेव मर्म्मविक्षेपप्राणावतन-समुत्थत्वे कथं पुनरुदवचनं प्राणायतनमर्म्मोपघातिनो विशेषेण कष्टव्रमतिपादनार्थम् ; कष्ट-तम इति बहुदुःखकृत्त्येनासाध्यत्वेन च ; त्रिप्रकारितम इत्यभुविप्रकारितमः ; चकाराद् संसृष्टयोनिर्वादिहेतुनामस्यत्वेन कष्टकष्टतरत्रिप्रकारिव्याधिकारित्वं दर्शयति ; व्याध्यसहि-तरीतिभ्याह—शरीराणि चेत्यादि । अमिविरानि श्रुतमांसादीनि येषां शरीराणां तानि तथा,

दोषः संस्पृष्टयोनिविरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती भूयान् कष्टतमः त्रिप्रकारितमश्च सम्पद्यते । शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्टमांसशोणितादीनि दुर्ध्वलान्यसारभ्याहारोपचितान्यल्पाहाराणि अल्पसत्त्वानि भवन्ति व्याध्यसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधिदपथ्यं सम्पद्यते । तद्वलवदपथ्यकृतः स एव दोषः खलु यथादेशकालाद्यति-योगाद् भूयस्तरत्नापन्नापथ्यकृतो भवति । तथाविधः सन् कश्चिन् संस्पृष्टयोनिर्द्वन्द्वसन्निपातव्याधेर्योनिर्भवति, कश्चित् तथा विरुद्धोपक्रमहेतुर्भवति, कश्चिद् गम्भीरधातुनुगः स्यात्, कश्चिच्चिरस्थितः स्यात्, कश्चिन् प्राणायतनसमुत्थव्याधिहेतुर्भवति, कश्चिन्मर्म्मोपघाती स्यात्, कश्चिद् भूयान् कष्टतमः स्यात् । कश्चित् त्रिप्रकारितमश्च सम्पद्यते इति ।

ननु कीदृशानि शरीराणि व्याधिसहिते समर्थासमर्थानि भवन्ति ? इत्यत आह—शरीराणि चेति । अतिस्थूलादीनि शरीराणि व्याध्यसहानि भवन्ति । अतिस्थूलादिविपरीतानि तु शरीराणि व्याधिसहानि भवन्ति । तथापि सामान्यन्यायतयाऽपथ्यशक्तिद्वन्द्वान्युपपन्ने,—तथा देशादीनां योगादिति अनुगुण-देशादियोगात्, यथा—दीर्घः पित्तकृन्त्येनापथ्यः,—स यानुपदेशयोगाद् भूयस्तरमपथ्यो भवति, धन्वदेशे तु हीनबलको भवति, तथा शरत्कालस्यानुगुणस्य योगात् बलवान् भवति, हेमन्ते दुर्बलः, संयोगाद् यथा—दक्षिणागितादिवृत्तो बलवान्, मध्यादिवृत्तश्च दुर्बलः, वीर्याद् यथा—संस्कारोष्णीकृतो बलवान्, जीतसु दुर्बलः, स एव च प्रमाणातियोगाद् बली, हीन-मात्रस्थबल इत्याद्यनुसन्धेयम् । दोषतुल्यबलतामाह—स एव दोष इत्यादि । संस्पृष्टा मिश्रिता बहुवो बोनयः कारणानि यस्य स तथा, किंवा, संस्पृष्टयोमिरित्यनुगुणदृष्ट्यो यथा—पित्तस्य रक्तं दृश्यम् असाध्यकृत्वं त्रिप्रकारित्वञ्च भवति ; विरुद्धोपक्रमो यथा—पित्तं मेहारमभकम्, वचनं हि—(वृक्षांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरस्थवन्तराश्रयम् इति, गम्भीरानुगत इति गम्भीरमज्जादिवातु-गत इत्यर्थः ; चिरस्थित इति देहे चिरकालावस्थानेन कृतमूलत्वान् कष्टतमोऽसाध्यः ; प्राणाय-तनसमुत्थ इत्यग्रसाध्यत्वे बध्यमाणशङ्कादिदृशप्राणायतनाश्रयी ; मर्म्मोपघाती इति प्राणायतन-व्यतिरिक्तत्रिप्रकारितमो हृदयादिमर्म्मोपघातकारी ; मर्म्मोपघातिवैनेव मर्म्मविक्षेपप्राणायतन-समुत्थत्वे कथञ्च पुनःकदंबचनं प्राणायतनमर्म्मोपघातिनो विशेषेण कष्टव्रमतिपादनार्थम् ; कष्ट-तम इति बहुदुःखकृत्त्येनासाध्यत्वेन च ; त्रिप्रकारितम इत्याधुनिकारकारितमः ; चकाराद् संस्पृष्टयोनिर्वादिहेतुतामस्यत्वेन कष्टकष्टतरत्रिप्रकारिव्याधिकारित्वं दर्शयति ; व्याध्यसहि-तरीतिभ्याह—शरीराणि चेत्यादि । अमिविरानि श्रुतमांसादीनि येषां शरीराणां तानि तथा,

सहानि । एभ्यश्चैवापध्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो
मृदवो दारुणाः निप्रसमुत्थाश्चिरकारिणो भवन्ति । अत
एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषान्
अभिनिर्व्वर्त्तयन्त्यग्निवेश । तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां
दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः सम्भवन्ति
तांस्तान् व्याधीन् यथावत् अनुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

तर्हि कुतो व्याधयो मृदुदारुणादयो भवन्ति ? इत्यत उच्यते—एभ्यश्चैवेत्यादि ।
अपध्याहारश्च देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगकृतोऽपध्याहारजो दोष-
विशेषश्चातिस्थलादिशरीरविशेषश्चेत्येभ्य एव हेतुभ्यो मृदवो व्याधयो
भवन्ति । तद्विशेषेभ्यो दारुणाश्च व्याधयो भवन्ति । तद्विशेषे निप्रसमुत्थाश्च
चिरकारिणश्च व्याधयो भवन्तीति ।

के पुनरेषां विशेषेभ्यो मृदुदारुणादीन् व्याधीन् जनयन्ति ? इत्यत
उच्यते—अत एवेत्यादि । अत एवापध्याहारादोषशरीरविशेषेभ्य एव वातादयः
कुपिताः स्थानविशेषे व्याधिविशेषानभिनिर्व्वेशयन्ति । स्थानविशेषेण यद्व्याधि-
विशेषान् दर्शयितुं प्रतिजानीते । तत्रेत्यादि । रसादिषु स्थानेषु कुपिता यस्मिन्
यस्मिन्नपरास्मिन् स्थाने ॥ ५ ॥

किंवा, अभिविष्टानि विप्रमाणि । उपचिन्तानांति संवर्द्धितानि, आमाशुपुष्टं हि शरीरमनुभूत-
दोषभावितमेव भवतीति भावः, विप्रसक्तानांयनतिस्थूलत्वादियुक्तानि, व्याधिसङ्गानांति
व्याधुत्वादिकप्रतिबन्धकानि, एतच्च शरीरमधिकृत्य वैपरीत्यं व्याधिसङ्गवे उदाहरणार्थम्
उपन्यस्तम्, तेन यथोक्ता पृथक्पलवैपरीत्यं दोषपलवैपरीत्यञ्च न सद्यो व्याधिकारकं
भवतीत्येवमुक्तं बोद्धव्यम्, एतदेवापध्याहारदोषशरीराणामेवापलवत्पलवत्त्वेन लक्षणविशेषं
यथायोग्यतया मृदादिव्याधिकारणत्वेन उपसंहरन्नाह—एभ्यश्चैवेत्यादि । विशेषा यथोक्ता
वक्तव्यपरीताश्च, तत्र, वक्तव्यपरीतानां विशेषान् मृदुवस्तथा चिरकारिणश्च भवन्ति, यथोक्तपध्यादि-
विशेषाद् दारुणाः क्षिप्रकारिणश्च भवन्तीति मन्तव्यम् । अनेन प्रसङ्गेन वातादीनां रसादि-
स्थानविशेषेषु कुपितानां ये व्याधयो भवन्ति, तान् दर्शयितुमाह—अत एवेत्यादि ।
तत्र रसेत्यादी कुपितानां दोषाणामित्यभियमेन रसे कुपितो वायुः पित्तं वा
श्लेष्मा वा, वातादयोऽभ्रहादीनि कुप्यन्त, सत्यपि दोषभेदे आश्रयस्थानभेदान् आश्रयप्रभावेनैवा-
ऽभ्रहादयो भवन्त, परं दोषभेदे अभ्रहादादेव वातादिलिङ्गं विशिष्टं भवति, किंवा यथायोग्य-

सहानि । एभ्यश्चैवापध्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो
मृदवो दारुणाः निप्रसमुत्थाश्चिरकारिणो भवन्ति । अत
एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषान्
अभिनिर्व्वर्त्तयन्त्यग्निवेश । तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां
दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः सम्भवन्ति
तांस्तान् व्याधीन् यथावत् अनुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

तर्हि कुतो व्याधयो मृदुदारुणादयो भवन्ति ? इत्यत उच्यते—एभ्यश्चैवेत्यादि ।
अपध्याहारश्च देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगकृतोऽपध्याहारजो दोष-
विशेषश्चातिस्थलादिशरीरविशेषश्चेत्येभ्य एव हेतुभ्यो मृदवो व्याधयो
भवन्ति । तद्विशेषेभ्यो दारुणाश्च व्याधयो भवन्ति । तद्विशेषे निप्रसमुत्थाश्च
चिरकारिणश्च व्याधयो भवन्तीति ।

के पुनरेषां विशेषेभ्यो मृदुदारुणादीन् व्याधीन् जनयन्ति ? इत्यत
उच्यते—अत एवेत्यादि । अत एवापध्याहारादोषशरीरविशेषेभ्य एव वातादयः
कुपिताः स्थानविशेषे व्याधिविशेषानभिनिर्व्वेशयन्ति । स्थानविशेषेण यद्व्याधि-
विशेषान् दर्शयितुं प्रतिजानीते । तत्रेत्यादि । रसादिषु स्थानेषु कुपिता यस्मिन्
यस्मिन्नपरास्मिन् स्थाने ॥ ५ ॥

किंवा, अभिविष्टानि विप्रमाणि । उपचिन्तानांति संवर्द्धितानि, आमाशुपुष्टं हि शरीरमनुभूत-
दोषभावितमेव भवतीति भावः, विप्रसृष्टानांयनतिस्थूलत्वादियुक्तानि, व्याधिसङ्गानांति
व्याधुत्वादिकप्रतिबन्धकानि, एतच्च शरीरमधिकृत्य वैपरीत्यं व्याधिसङ्गवे उदाहरणार्थम्
उपन्यस्तम्, तेन यथोक्ता पृथक्पलवैपरीत्यं दोषपलवैपरीत्यञ्च न सद्यो व्याधिकारकं
भवतीत्येवमुक्तं बोद्धव्यम्, एतदेवापध्याहारदोषशरीराणामेवापलवत्पलवत्त्वेन लक्षणविशेषं
यथायोग्यतया मृदादिव्याधिकारणत्वेन उपसंहरन्नाह—एभ्यश्चैवेत्यादि । विशेषा यथोक्ता
उक्तविपरीताश्च, तत्र, उक्तविपरीतानां विशेषान् मृदुवस्तथा चिरकारिणश्च भवन्ति, यथोक्तपध्यादि-
विशेषाद् दारुणाः क्षिप्रकारिणश्च भवन्तीति मन्तव्यम् । अनेन प्रसङ्गेन वातादीनां रसादि-
स्थानविशेषेषु कुपितानां ये व्याधयो भवन्ति, तान् दर्शयितुमाह—अत एवेत्यादि ।
तत्र रसेत्यादी कुपितानां दोषाणामित्यभियमेन रसे कुपितो वायुः पित्तं वा
श्लेष्मा वा, वातादयोऽभ्रहादीनि कुप्यन्त, सत्यपि दोषभेदे आश्रयस्थानभेदान् आश्रयप्रभावेनैवा-
ऽभ्रहादयो भवन्त, परं दोषभेदे अभ्रहादादेव वातादिलिङ्गं विशिष्टं भवति, किंवा यथायोग्य-

अश्रद्धा चारुचिश्वास्य-वैरस्यमरसज्ञता ।

अङ्गमर्दोऽवरस्तन्त्रा हृत्तासो गौरवं तमः ॥

पाण्डुरं स्त्रोतसां रोधः क्लेव्यं सादः कृशाङ्गतां

नाशोऽग्नेरयथाकालं बलयः पलितानि च ॥

रसप्रदोषजा रोगाः—

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पगिडका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥

गुदमेढ्रास्वपाकाश्च प्रीहा गुल्मोऽथ विद्रधी ।

नीलिका कामला व्यङ्गाः पिप्रवस्तिलकालकाः ॥

दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोशामण्डलम् ।

रक्तप्रदोषजायन्ते—

शणु मांसप्रकोपजान् ।

अभिमांसाखुदं कीलं गलशालकशुगिडका ॥

पूतिमांसालजीगरुड-गरुडमालोपजिह्विकाः ।

विद्यान्मांसाश्रयान्—

गङ्गाधरः—तत्र यथा अश्रद्धेत्यादि । अश्रद्धादयो रसप्रदोषजा रोगा भवन्ति । १ । वक्ष्यन्ते रक्तदोषजा इति । कुष्ठादयो रक्तप्रदोषजा जायन्ते । २ । अथ मांसप्रकोपजान् शृणु । अभिमांसरीन् मांसाश्रयान्

रसाश्रयिणा वातादिनाऽश्रद्धादिहरणं बोद्धव्यम्, यतः—न गौरवं धातुहरणे भविष्यमिति, एतच्च नातिसुन्दरम्, तेन पूर्वपक्षो ज्यायान् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—अश्रद्धादयो मुखप्रविष्टरसाक्षरस्याप्यवहरणं भवत्येव परमवनिष्ठा, अरुची तु मुखप्रविष्टं नान्यवहरतीति भेदः । आरपर्वरस्यमुखविनाशदाहारस्य रसाक्षरस्यव्ययम्, अरसज्ञता रसाप्रविष्टिः, सादोऽवसादः । रक्तप्रदोषजेषु कृष्णमहगात्रेण चर्मकीलवद्दिक्काभे सिद्धे पुनस्तद्-वचनं विशेषवाद्भीषणप्रदर्शितार्थम्, तिलकाण्डकाजिह्वामाला, क्लेव्यमण्डलं कोहितमण्डलम् ।

अश्रद्धा चारुचिश्वास्य-वैरस्यमरसज्ञता ।

अङ्गमर्दोऽवरस्तन्त्रा हृत्तासो गौरवं तमः ॥

पाण्डुरं स्त्रोतसां रोधः क्लेव्यं सादः कृशाङ्गतां

नाशोऽग्नेरयथाकालं बलयः पलितानि च ॥

रसप्रदोषजा रोगाः—

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पगिडका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥

गुदमेढ्रास्वपाकाश्च प्रीहा गुल्मोऽथ विद्रधी ।

नीलिका कामला व्यङ्गाः पिप्रवस्तिलकालकाः ॥

दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोशालमण्डलम् ।

रक्तप्रदोषजायन्ते—

शणु मांसप्रकोपजान् ।

अभिमांसाखुदं कीलं गलशालकशुगिडका ॥

पूतिमांसालजीगरुड-गरुडमालोपजिह्विकाः ।

विद्यान्मांसाश्रयान्—

गङ्गाधरः—तत्र यथा अश्रद्धेत्यादि । अश्रद्धादयो रसप्रदोषजा रोगा भवन्ति । १ । वक्ष्यन्ते रक्तदोषजा इति । कुष्ठादयो रक्तप्रदोषजा जायन्ते । २ । अथ मांसप्रकोपजान् शृणु । अभिमांसरीन् मांसाश्रयान्

रसाश्रयिणा वातादिनाऽश्रद्धादिहरणं बोद्धव्यम्, यतः—न गौरवं घातद्वयमे भविष्यमिति, एतच्च नातिसुन्दरम्, तेन पूर्वपक्षो ज्यायान् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—अश्रद्धादयो मुखप्रविष्टरसाक्षरस्याप्यवहरणं भवत्येव परमवनिष्ठा, अरुची तु मुखप्रविष्टं नान्यवहरतीति भेदः । आरपर्वरस्यमुविशाराक्षरस्य रसाक्षरव्यवहारम्, अरसज्ञता रसाप्रविष्टिः, सादोऽवसादः । रक्तप्रदोषजेषु कृष्णमहगात्रेय चर्मकीलनृदिहृत्तामे सिद्धे पुनस्तद्-वचनं विशेषवाद्भाष्यप्रदर्शितार्थम्, तिलकाण्डकाजिह्वामाला, क्लेव्यमण्डलं कोशालमण्डलम् ।

—मेदःसंश्रयांस्तु प्रवक्ष्यते ।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥

अध्यस्थिदन्तदन्तास्थि-भेदशूलं विवर्णता ।

केशलोमनखश्मश्रु-दोषाश्चास्थिप्रकोपजाः ॥

मूर्च्छाभ्रमोऽसत्तमसो दर्शनं पर्वणाञ्च रुक् ।

अरूपां स्थूलमूलानां पर्वजानाञ्च दर्शनम् ॥

मज्जप्रदोषात् ————— ॥

—शुकस्य दोषात् क्लेश्यमहर्षणम् ।

रोगिणं क्लोषमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते ॥

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।

शुकं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ ६ ॥

रोगान् विद्यात् । ३ । मेदःसंश्रयांस्तु रोगान् यानि निन्दितानि
अतिस्थूललिङ्गानि यानि च प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि तान् विद्यात् । ४ ।
अस्थिप्रकोपजा अध्यस्थ्यादयः ; अध्यस्थि अशिकास्थि ; अधिदन्तश्च ।
दन्तभेदो दन्तशूलम् अस्थिभेदोऽस्थिशूलं केशादीनां दोषश्चेति । ५ । मज्ज-
प्रदोषात् तु मूर्च्छा च भ्रमश्चासत्तमोदक्षेपश्च पञ्चेणां रुक् च पर्वजानां स्थूल-
मूलानामरूपां व्रणानां दर्शनञ्च भवति । ६ । शुकस्य दोषात् क्लेश्यञ्च अहर्षणञ्च
स्ववायार्थं श्वेरुसोऽनुवृत्तः स्यात् । यदि वा व्यवायशक्तिवत्तेन तदा स शुक-
दोषाद्भोगिणं क्लोषमल्पायुर्विरूपं वापत्यं प्रजायते । न चास्य शुक्राद् गर्भो
जायते जातो वा गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि । कुत एवं स्यादत उच्यते । शुकं
हीत्वादि । हि यस्मात् दुष्टं शुकं सापत्यं सदारं पुमांसं बाधते ॥ ६ ॥

कीकलभेनाऽप्राज्ञं उच्यते । निन्दितानि प्रमेहपूर्वरूपाणीति केशजटिलरक्षादीनि तेषामेव
निन्दितान्यात्, न त्वास्त्वैरुग्रप्रभुरत्वादीनि, किंवा निन्दितानिति अतिस्थूलगताभ्याकुर्वाणादीनि
अर्था निन्दितानि योक्तानि, तेषाञ्च निन्दितत्वं निन्दितानिस्थूलत्वेन, एवं पूर्वस्मिन् स्वत्त्वाने
'यानि च' इति 'च'कारो नियमे, उत्तरस्याख्याने चः समुच्चये । अध्यस्थिदन्तशूलभेद-
जन्तव्यविप्लवदोषाश्च शूलम्, स्थूलमहर्षिदोषश्च श्वेरुक् । मूर्च्छाभ्रमो मज्जप्रदोषाश्च श्वेरुक् ।
रुक् कीति व्रणानि । क्लेश्यमिति भ्रमजानुक्त्यर्थः, अहर्षणञ्च सप्तपि भ्रमजोषाने मेधनाशक्तिः,

—मेदःसंश्रयांस्तु प्रवक्ष्यते ।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥

अध्यस्थिदन्तदन्तास्थि-भेदशूलं विवर्णता ।

केशलोमनखश्मश्रु-दोषाश्चास्थिप्रकोपजाः ॥

मूर्च्छाभ्रमोऽसत्तमसो दर्शनं पर्वणाञ्च रुक् ।

अरूपां स्थूलमूलानां पर्वजानाञ्च दर्शनम् ॥

मज्जप्रदोषात् ————— ॥

—शुकस्य दोषात् क्लेश्यमहर्षणम् ।

रोगिणं क्लोषमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते ॥

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।

शुकं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ ६ ॥

रोगान् विद्यात् । ३ । मेदःसंश्रयांस्तु रोगान् यानि निन्दितानि
अतिस्थूललिङ्गानि यानि च प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि तान् विद्यात् । ४ ।
अस्थिप्रकोपजा अध्यस्थ्यादयः ; अध्यस्थि अशिकास्थि ; अधिदन्तश्च ।
दन्तभेदो दन्तशूलम् अस्थिभेदोऽस्थिशूलं केशादीनां दोषश्चेति । ५ । मज्ज-
प्रदोषात् तु मूर्च्छा च भ्रमश्चासत्तमोदक्षेपश्च पञ्चेणां रुक् च पर्वजानां स्थूल-
मूलानामरूपां व्रणानां दर्शनञ्च भवति । ६ । शुकस्य दोषात् क्लेश्यञ्च अहर्षणञ्च
स्ववायार्थं श्वेरुसोऽनुवृत्तः स्यात् । यदि वा व्यवायशक्तिवत्तेत तदा स शुक-
दोषाद्भोगिणं क्लोषमल्पायुर्विरूपं वापत्यं प्रजायते । न चास्य शुक्राद् गर्भो
जायते जातो वा गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि । कुत एवं स्यादत उच्यते । शुकं
हीत्वादि । हि यस्मात् दुष्टं शुकं सापत्यं सदारं पुमांसं बाधते ॥ ६ ॥

कीकलभेनाऽप्राज्ञं उच्यते । निन्दितानि प्रमेहपूर्वरूपाणीति केशजटिलरक्षादीनि तेषामेव
निन्दितान्यात्, न त्वास्त्वैरुग्रप्रभुरत्यादीनि, किंवा निन्दितानिति अतिस्थूलगताभ्याकुर्वाणादीनि
अर्था निन्दितानि योक्तानि, तेषाञ्च निन्दितत्वं निन्दितानिस्थूलत्वेन, एवं पूर्वस्मिन् व्यक्तवाने
'यानि च' इति 'च'कारो नियमे, उत्तरस्याख्याने चः समुच्चये । अध्यस्थिदन्तशूल-
मूलानामरूपानि च व्रणानि । क्लेश्यमिति भ्रमजानुक्तम्, अहर्षणञ्च सप्तपि भ्रमजानुक्तम्, मेधनासक्तिः,

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
 उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि तु ॥
 स्नायुशिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम् ।
 स्तम्भसङ्कोचखल्वीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥
 मलानाश्रित्य कुपिता भेदशेषप्रदूषणम् ।
 दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गावतीव च ॥ ७ ॥
 विविधादशितात् पीतादहिताह्लादवादितात् ।
 भक्तरयेने मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥
 तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेन मतिमान् सदा ।
 हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्ज्ञास्तथामयाः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथन्द्रियदोगानाद् -इन्द्रियाणीत्यादि । प्रकुप्यन्तीत्यपध्या-
 हारप्रकरणादपथग्राहारात् न सात्त्व्येन्द्रियाथयोगात् । स्नायुशिरेत्यादि ।
 अपध्याहारेण दूषितेभ्यः स्नायवादिभ्यो हेतुभ्यो दुष्टा मलाः स्तम्भनादिभि-
 र्मानवं क्लिश्नन्ति क्लेशयन्ति । अपथग्राहाराद् दुष्टान् मलान् मूत्रपुरीषादीन्
 आश्रित्य कुपिता दोषा वातादयो मलानां मूत्रपुरीषादीनां भेदादिकं कुर्वन्ति ।
 अतीव सङ्कोत्सर्गो च कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—विविधादिन्यादि । य एते विकारा उदाहृतास्ते विविधा-
 दहिताशितादिकात् मनुष्याणां भवन्ति । तेषामनुत्पत्तिमिच्छन् पुमान्

शुक्लं हि दुष्टं सापश्यं सदां वाधने नरमित्यत्रापत्यवाधा रोगिह्लावाद्यपत्यजनकरत्वेन, वादवाधा
 नु काविराभोर्दिजनकरत्वेन ॥ ६ ॥

सङ्कटाणिः—उपघातेत्यादौ उपघाता विमासः, उपघातस्तु किञ्चित् वैकट्यम्, कण्डराम्भ
 इति सप्तम्यर्थं पञ्चमी । सङ्कोचः करपदावमोदनम् प्राण्यः स्नायवादिग्रन्थिरेव । मलाश्रित्यादौ
 येवसांशप्रदूषणमिति यथामग्नवं ज्ञेयम्, अत्र भेदः पुरीषस्य, शोथस्तु विशेषणं सर्वत्रोक्तं
 सप्तम्यति, प्रदूषणस्तु प्रदूषणार्थं प्रदूषणत्वेन प्राकृतवर्गादुपघातः, सङ्कोत्सर्गावतीव चेति अतीव-
 प्रदूषणवृत्ती ॥ ७ ॥

सङ्कटाणिः—सप्तम्यतिग्राहाराश्रितान् दोषान् दत्तवन् यथा कर्तव्यमुपदिशति—विविधा-
 दिन्यादि । -भिरुत्पत्तिमुत्पत्तिमिति शेषः । पञ्चकर्म्योनीत्यभिधायापि अस्त्य इतिवचनं तिष्ठेत्-

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
 उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि तु ॥
 स्नायुशिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम् ।
 स्तम्भसङ्कोचखल्वीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥
 मलानाश्रित्य कुपिता भेदशेषप्रदूषणम् ।
 दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गावतीव च ॥ ७ ॥
 विविधादशितात् पीतादहिताह्लादवादितात् ।
 भक्तरयेने मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥
 तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेन मतिमान् सदा ।
 हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्ज्ञास्तथामयाः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथन्द्रियदोगानाद् -इन्द्रियाणीत्यादि । प्रकुप्यन्तीत्यपध्या-
 हारप्रकरणादपथग्राहारात् न सात्त्व्येन्द्रियाथयोगात् । स्नायुशिरेत्यादि ।
 अपध्याहारेण दूषितेभ्यः स्नायवादिभ्यो हेतुभ्यो दुष्टा मलाः स्तम्भनादिभि-
 र्मानवं क्लिश्नन्ति क्लेशयन्ति । अपथग्राहाराद् दुष्टान् मलान् मूत्रपुरीषादीन्
 आश्रित्य कुपिता दोषा वातादयो मलानां मूत्रपुरीषादीनां भेदादिकं कुर्वन्ति ।
 अतीव सङ्कोत्सर्गो च कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—विविधादिन्यादि । य एते विकारा उदाहृतास्ते विविधा-
 दहिताशितादिकात् मनुष्याणां भवन्ति । तेषामनुत्पत्तिमिच्छन् पुमान्

शुक्लं हि दुष्टं सापश्यं सदां वाधने नरमित्यत्रापत्यवाधा रोगिह्नीवाद्यपत्यजनकरत्वेन, वादवाधा
 नु काविराभोर्दिजनकरत्वेन ॥ ६ ॥

सङ्कटाणिः—उपघातेत्यादौ उपघाता विमासः, उपघातस्तु किञ्चित् वैकट्यम्, कण्डराम्भ
 इति सप्तम्यर्थं पञ्चमी । सङ्कोचः करपदावमोदनम् प्राण्यः स्नायवादिग्रन्थिरेव । मलाश्रित्यादौ
 येवसांश्चप्रदूषणमिति यथामग्नवं ज्ञेयम्, अत्र भेदः पुरीषस्य, शोथस्तु विशेषणं सर्वत्रोक्तं
 सप्तम्यति, प्रदूषणस्तु प्रदूषणार्थं प्रदूषणत्वेन प्राकृतवर्गादुपघातः, सङ्कोत्सर्गावतीव चेति अतीव-
 प्रदूषणवृत्ती ॥ ७ ॥

सङ्कटाणिः—सप्तम्यह्निग्राहाराश्रितान् दोषान् दत्तवन् यथा कर्तव्यमुपदिशति—विविधा-
 दित्यादि । -भिक्षाश्रितमुक्तमिति शेषः । पञ्चकर्मणीत्यभिधायापि अस्त्य इतिवचनं तिष्ठेत्-

रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।
 विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् ॥
 मांसजानान्तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
 अष्टौनिन्दितसंख्याने मेदोजानां चिकित्सितम् ॥
 अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्च कर्माणि भेषजम् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पिषि तित्त्वाकोपहितानि च ॥
 मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादु तित्त्वाकम् ।
 अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥
 शान्तिनिद्रियजानान्तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥
 नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
 मलजानां विकाराणां सिद्धिश्रोक्ता क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥

हितान्येषां श्रितादीनि सदा मनिमान् सेवेत. तथा तेन प्रकारेण तज्जा आपय
 न स्युरिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—एषां रसादिजानां व्याधीनां चिकित्सामाह—रसजानामित्यादि ।
 सर्वं लङ्घनं दशविधमुक्तं यन् तदौषधम् । रक्तजानां व्याधीनां भिषग्जितं
 विधिशोणितिकाध्याये प्रोक्तम् । मांसजानां व्याधीनां भिषग्जितं संशुद्धिः
 वपनादिः शस्त्रादिकर्म च । मेदोजानां व्याधीनां चिकित्सितमष्टौनिन्दि-
 तीये स्थौल्यचिकित्सितमुक्तम् । अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां भेषजं पञ्च-
 कर्माणि वस्तयः तित्त्वाद्रव्योपहितानि क्षीराणि च सर्पिषि चेत्येति । मज्जशुक्र-
 समुत्थानां व्याधीनामौषधं स्वादु च तित्त्वा अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिवपना-
 दिश्च मात्रया काले च । इन्द्रियजानां व्याधीनां शान्तिः त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नाय्वादिजानां व्याधीनां प्रशमो वातरोगाध्याये वक्ष्यते । मलजानां विका-

दित्त्वाकोपहितेन हितत्वोपद्वान्धार्यम् । शुद्धिरिति वपनादिना सिद्धिः प्रोक्ता । क्वचिदिति

मलीसारप्रवृत्त्यादी ॥ ८१२ ॥

रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।
 विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् ॥
 मांसजानान्तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
 अष्टौनिन्दितसंख्याने मेदोजानां चिकित्सितम् ॥
 अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्च कर्माणि भेषजम् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पिषि तित्त्वाकोपहितानि च ॥
 मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादु तित्त्वाकम् ।
 अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥
 शान्तिनिद्रियजानान्तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥
 नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
 मलजानां विकाराणां सिद्धिश्रोक्ता क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥

हितान्येषां श्रितादीनि सदा मनिमान् सेवेत. तथा तेन प्रकारेण तज्जा आपय
 न स्युरिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—एषां रसादिजानां व्याधीनां चिकित्सामाह—रसजानामित्यादि ।
 सर्वं लङ्घनं दशविधमुक्तं यन् तदौषधम् । रक्तजानां व्याधीनां भिषग्जितं
 विधिशोणितिकाध्याये प्रोक्तम् । मांसजानां व्याधीनां भिषग्जितं संशुद्धिः
 वपनादिः शस्त्रादिकर्म च । मेदोजानां व्याधीनां चिकित्सितमष्टौनिन्दि-
 तीये स्थौल्यचिकित्सितमुक्तम् । अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां भेषजं पञ्च-
 कर्माणि वस्तयः तित्त्वाद्रव्योपहितानि क्षीराणि च सर्पिषि चेत्येति । मज्जशुक्र-
 समुत्थानां व्याधीनामौषधं स्वादु च तित्त्वा अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिवपना-
 दिश्च मात्रया काले च । इन्द्रियजानां व्याधीनां शान्तिः त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नाय्वादिजानां व्याधीनां प्रशमो वातरोगाध्याये वक्ष्यते । मलजानां विका-

हितत्वोपदेशेन हितत्वोपदेशार्थम् । शुद्धिरिति वपनादिना सिद्धिः प्रोक्ता । क्वचिदिति

मलीसारप्रवृत्त्यादी ॥ ८१२ ॥

व्यायामादुष्मणस्तैक्ष्ण्याद्धितस्थानवचाराणात् ।

कोष्ठाच्छाखां मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतरय च ॥

तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।

नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥

वृद्धा विप्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।

शाखां मुक्ता मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥१०॥

राणां चिकित्सासंग्रहो नवेगान्धारणीये कृतः । अन्यत्र कचित् कश्चिच्च सिद्धिरुक्ता ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—स्थानात् स्थानान्तरगतिकारणान्याह—व्यायामादित्यादि । मला वातादयः पुनः कोष्ठस्था व्यायामादितो मारुतस्य द्रुतत्वाच्च कोष्ठात् शाखां रक्तादिधातून् यान्ति । तत्रस्थाः शाखास्थाः पुनः समीरिताश्चेत तदा न कदाचिद् विलम्बन्ते पुनः स्थानान्तरं यान्ति । नेत्यादि । अंशे अकाले वा न मलाः कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणो हेतुज्ञान्यं लब्ध्वा देशे काले च भूयः कुप्यन्ति । शाखास्थास्तु मलाः पुनवृद्धा विप्यन्दनाद्वा पाकाद्वा स्रोतोमुखविशोधनादनावरणान् शाखां मुक्त्वा कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् प्रतिकारान् । स्वस्थानगमनं स्वभावात् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति रसादीनां शाखारूपत्वात् कोष्ठाध्विणो दोषा यथा शाखां यान्ति, तदाह—व्यायामेत्यादि । व्यायामलोभात् कोष्ठं परित्यज्य शाखां मला यान्ति, इच्छन्तो बह्वेकीक्षणत्वात् विलायिता दोषाः शाखां यांतीति । द्वित्वानवधारणयातिसेवयातिमात्र-वृद्धो दोषो जलादुरवद वृद्धः स्वस्थानमाग्राप्य स्थानान्तरं यातीति युक्तम् । द्रुतत्वान्मारुतस्येति चक्रेणाद् वायोर्वायुनाक्षिप्तो यातीत्यर्थः, वाय्वन्तरेण च वायोराधेपणमुपपन्नमेवेति, अन्यथा मला इति बहुवचनमसाधु, अथ शाखां गताः किं कुर्वन्तीत्याह—तत्रस्थाश्चेत्यादि । विलम्बन्ते कदाचिदिति कदाचिद् व्याधिकरणे विलम्बं कुर्वन्ति, कुतो विलम्बन्त इत्याह—न समीरिताः, ये दोषा अक्षयवेनावलगतः, ते हेतुमन्तरेण समीरिताः सन्तः कुप्यन्ति, तथा च तत्र नादेश इत्यननुगुणदेशे तथा नाकाल इत्यननुगुणकाले कुप्यन्तीति योजना, तत्रैव हेतुमाह—भूय इत्यादि । यस्माद् भूयो हेतुप्रतीक्षिणस्तेऽस्यकला दोषास्तस्मादीरणाक्षेपन्ते, एतेन च भूयो-हेतुप्रतीक्षिणो भवन्ति, बलवरवाक्ये ते ईरणाक्षेपन्ते, अत एवोक्तम् 'कदाचिद्' इति ।

सम्प्रति शाखाम्बः कोष्ठागमनहेतुं दोषाण्यमाह—बुद्धेत्यादि । विप्यन्दनादिति विलयनात्, विक्रीनञ्च द्रव्याज्जादेव कोष्ठं निम्नं यानि, पाकादिति पको दोषोऽवृद्धावैवैव

व्यायामादुष्मणस्तैक्ष्ण्याद्धितस्थानवचाराणात् ।

कोष्ठाच्छाखां मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतरय च ॥

तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।

नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥

वृद्धा विप्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।

शाखां मुक्ता मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥१०॥

राणां चिकित्सासंग्रहो नवेगान्धारणीये कृतः । अन्यत्र कचित् कश्चिच्च सिद्धिरुक्ता ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—स्थानात् स्थानान्तरगतिकारणान्याह—व्यायामादित्यादि । मला वातादयः पुनः कोष्ठस्था व्यायामादितो मारुतस्य द्रुतत्वाच्च कोष्ठात् शाखां रक्तादिधातून् यान्ति । तत्रस्थाः शाखास्थाः पुनः समीरिताश्चेत तदा न कदाचिद् विलम्बन्ते पुनः स्थानान्तरं यान्ति । नेत्यादि । अंशे अकाले वा न मलाः कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणो हेतुज्ञान्यं लब्ध्वा देशे काले च भूयः कुप्यन्ति । शाखास्थास्तु मलाः पुनवृद्धा विप्यन्दनाद्वा पाकाद्वा स्रोतोमुखविशोधनादनावरणान् शाखां मुक्त्वा कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् प्रतिकारान् । स्वस्थानगमनं स्वभावात् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति रसादीनां शाखारूपत्वात् कोष्ठाध्विणो दोषा यथा शाखां यान्ति, तदाह—व्यायामेत्यादि । व्यायामलोभात् कोष्ठं परित्यज्य शाखां मला यान्ति, इच्छन्तो बह्वेकीक्षणत्वात् विलायिता दोषाः शाखां याप्तीति । द्वित्वानवधारणयातिसेवयातिमात्र-वृद्धो दोषो जलादुत्पद्यते वृद्धः स्वस्थानमाग्राप्य स्थानान्तरं यातीति युक्तम् । द्रुतत्वान्मारुतस्येति चक्रत्वात् वायोर्वायुनाक्षिप्तो यातीत्यर्थः, वाय्वन्तरेण च वायोराशेपणमुपपन्नमेवेति, अन्यथा मला इति बहुवचनमसाधु, अथ शाखां गताः किं कुर्वन्तीत्याह—तत्रस्थाश्चेत्यादि । विलम्बन्ते कदाचिदिति कदाचिद् व्याधिकरणे विलम्बं कुर्वन्ति, कुतो विलम्बन्त इत्याह—न समीरिताः, ये दोषा अक्षयवेनावलगतः, ते हेतुमन्तरेण समीरिताः सन्तः कुप्यन्ति, तथा च तत्र नादेश इत्यननुगुणदेशे तथा नाकाल इत्यननुगुणकाले कुप्यन्तीति योजना, तत्रैव हेतुमाह—भूय इत्यादि । यस्माद् भूयो हेतुप्रतीक्षिणस्तेऽस्यकला दोषास्तस्मादीरणाक्षेपन्ते, एतेन च भूयो-हेतुप्रतीक्षिणो भवन्ति, बलवरत्वाच्च ते ईरणाक्षेपन्ते, अत एवोक्तम् 'कदाचिद्' इति ।

सम्प्रति शाखाम्बः कोष्ठागमनहेतुं दोषाण्यमाह—बुद्धेर्ज्ञेयादि । विप्यन्दनादिति विलयनात्, विलीनञ्च द्रव्याशयेन कोष्ठं निम्नं यानि, पाकादिति पको दोषोऽवृद्धावैवैव

अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥
 सुखार्थाः सर्व्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 ज्ञानाज्ञानविशेषात् तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥
 हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
 रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥
 श्रुतिर्बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं * धृतिर्हितनिषेवणम् ।
 वाग्विशुद्धिः शमो धैर्य्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥

गङ्गाधरः—इत्यश्च सुखार्थी आरोग्यार्थी पुमान् तं विधिं समाचरेत्,—
 यो विधिरजातानां व्याधीनामनुत्पत्तौ दृष्टो यश्च विधिर्जातानां रोगाणां
 विनिवृत्तये दृष्टः । कस्मादित्यत आह—सुखार्था इत्यादि । सर्व्वभूतानां
 सर्वाः प्रवृत्तयः सुखार्था एव मता न तु दुःखार्थाः । ननु दृश्यन्ते बद्धाः
 प्रवृत्तयो दुःखहेतव इति, कथं सुखार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयो मताः ? इत्यत
 उच्यते—ज्ञानेत्यादि । मार्गामार्गप्रवृत्तयस्तु सुखासुखहेतुप्रवृत्तयस्तु ज्ञाना-
 ज्ञानविशेषाद्भवन्तीति ; ज्ञानविशेषात् प्रकृतमार्गेण प्रवृत्तयो भवन्ति
 ताः सुखार्थाः, अज्ञानविशेषात् तु अमार्गेण अवधिषधेन प्रवृत्तयो भवन्ति
 ता दुःखार्था इति । याः प्रवृत्तयो दुःखार्था दृश्यन्ते ता अज्ञानादेव न तु
 ज्ञानादिति परीक्षकाः पुरुषाः हितमेव प्रपरीक्ष्यानुरुध्यन्ते कामयन्ते ।
 दैवादिकोऽनुदात्तेतमित्यनुपूर्व्वेकः रुध कामे ।

ननु कस्याज्ञानं ज्ञानं वा कस्य भवति ? इत्यत आह—रज इत्यादि ।
 मोहस्तमः । रजोमोहावृतात्मानो लौकिकाः पुरुषाः प्रियमेवानुरुध्यन्ते न तु
 हिताहितं परीक्षन्ते । हितमेव कुतः परीक्षका इच्छन्तीत्यत आह—श्रुतिः
 कोष्ठं वाति ; ओतोमुत्सविशोधनादिति अवरोधकापगमान् ; वायोर्निग्रहादिति क्षेपुर्बायोर्निग्रहान्
 प्राकृतं स्थानं कोष्ठं वाति ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—इदानीं सङ्क्षेपेनाविष्कृत्याधिपतीकारं सूत्रयति—अजातानामित्यादि । यो
 विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्त्रे । ननु यदि सुखार्था सर्व्वप्राणिनां प्रवृत्तिस्तु कथं कोऽपि अमार्गे
 प्रवर्त्तत इत्याह—ज्ञानेत्यादि । अज्ञानादेव सुखसाधनमिदमिति कृत्वापरीक्षका प्रवर्त्तन्ते, न तु

अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 ज्ञानाज्ञानविशेषात् तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥
 हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
 रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥
 श्रुतिर्बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं * धृतिर्हितनिषेवणम् ।
 वाग्विशुद्धिः शमो धैर्य्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥

गङ्गाधरः—इत्यश्च सुखार्थी आरोग्यार्थी पुमान् तं विधिं समाचरेत्,—
 यो विधिरजातानां व्याधीनामनुत्पत्तौ दृष्टो यश्च विधिर्जातानां रोगाणां
 विनिवृत्तये दृष्टः । कस्मादित्यत आह—सुखार्था इत्यादि । सर्वभूतानां
 सर्वाः प्रवृत्तयः सुखार्था एव मता न तु दुःखार्थाः । ननु दृश्यन्ते बद्धाः
 प्रवृत्तयो दुःखहेतव इति, कथं सुखार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयो मताः ? इत्यत
 उच्यते—ज्ञानेत्यादि । मार्गामार्गप्रवृत्तयस्तु सुखासुखहेतुप्रवृत्तयस्तु ज्ञाना-
 ज्ञानविशेषाद्भवन्तीति ; ज्ञानविशेषात् प्रकृतमार्गेण प्रवृत्तयो भवन्ति
 ताः सुखार्थाः, अज्ञानविशेषात् तु अमार्गेण अवधिषधेन प्रवृत्तयो भवन्ति
 ता दुःखार्था इति । याः प्रवृत्तयो दुःखार्था दृश्यन्ते ता अज्ञानादेव न तु
 ज्ञानादिति परीक्षकाः पुरुषाः हितमेव प्रपरीक्ष्यानुरुध्यन्ते कामयन्ते ।
 दैवादिकोऽनुदात्तेतमित्यनुपूर्व्वेकः रुध कामे ।

ननु कस्याज्ञानं ज्ञानं वा कस्य भवति ? इत्यत आह—रज इत्यादि ।
 मोहस्तमः । रजोमोहावृतात्मानो लौकिकाः पुरुषाः प्रियमेवानुरुध्यन्ते न तु
 हिताहितं परीक्षन्ते । हितमेव कुतः परीक्षका इच्छन्तीत्यत आह—श्रुतिः
 कोष्ठं वाति ; ओतोमुक्त्वविशोधनादिति अवरोधकापगमान् ; वायोर्निग्रहादिति क्षेपुर्बायोर्निग्रहान्
 प्राकृतं स्थानं कोष्ठं वाति ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—इदानीं सङ्क्षेपेनाविष्कल्याधिपतीकारं सूत्रयति—अजातानामित्यादि । यो
 विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्त्रे । ननु यदि सुखार्था सर्वमार्गिणां प्रवृत्तिस्तु कथं कोऽपि अमार्गे
 प्रवर्तते इत्याह—ज्ञानेत्यादि । अज्ञानादेव सुखसाधनमिदमिति कृत्वापरीक्षका प्रवर्तन्ते, न तु

लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् * ।

तन्मूला बहवश्चैव रोगाः शारीरमानसाः ॥ ११ ॥

प्रज्ञासगधः संहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।

संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥

तदा त्वसुखसंज्ञेषु भादेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।

रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥

न रागान्नाप्यविज्ञानादाहागनुपयोजयेत् ।

परीक्ष्य हितमर्नीयाद् देहो ह्याहारसम्भवः ॥

इत्यादि । श्रुत्यादयो हि परीक्षकम् आश्रयन्ति परीक्षको हि ज्ञानवान् भवति न त्वक् । तस्मादेते श्रुत्यादयो गुणा मोहरजःश्रितं लौकिकं ज्ञानं नाश्रयन्ति । तन्मूलाहिताहितपरीक्षामन्तरेण प्रियद्रव्यसेवनमूला बहवश्च रोगाः शारीरमानसास्तं मोहरजःश्रितं लौकिकं जनमाश्रयन्तीति ॥११॥

गङ्गाधरः—कथमिन्द्रियगता व्याधयश्च स्युरिति ? अत आह—पञ्चेत्यादि । हि यस्मात् अन्नः पुमान् प्रज्ञापराधादेवाहितान् पञ्चार्थान् निषेवते, वेगांश्च सन्धाययति, साहसानि च सेवते तदा त्वसुखसंज्ञेषु तात्कालिकमाप्रसुखकरेषु भावेषु अनुरज्यते ज्ञानाभावात् न तु विज्ञाता तेष्वनुरज्यते । कस्मात् ?—विज्ञाने हीत्यादि । हि यस्मात् विज्ञानेऽमलीकृते स आहारान् प्रियान् रागान् नोपयोजयेन्नाप्यज्ञानादुपयोजयेत् । कथमुपयोजयेदिति ? अत उच्यते—परीक्ष्येत्यादि । विज्ञाता विज्ञानेन हिताहितं परीक्ष्य हितमर्नीयाद्देहितम् ।

इत्येकं तात्पर्यानादिति भावः । हितमेवेत्यायतिविशुद्धमेव तदाह—इत्येकम्, प्रियमेव तदाह—सुखकरमायतिविशुद्धम् ; लौकिका अपरीक्षकाः । परीक्षकं लीति—भुतमित्यादि । परीक्षकमाश्रयन्ति इति परीक्षके भवन्ति ; किंवा दुष्टरात्रिवेगताः परीक्षकमाश्रयन्ते, पञ्चकम्,—“विशुद्धं ज्ञानमेवेताः” इति ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—रजसममूला रोगा भवन्ति, तदाह—प्रज्ञापराधादित्यादि । अहितार्थमेवादि च रोगं करोतीति भावः । तदाह—सुखेऽप्यति वक्तव्ये यत् “सुखसंज्ञेषु” इति करोति, तत् तदाह—सुखसंज्ञेषुः सानुबन्धसुखसंज्ञेषु तदा परमार्थतदाह—इत्यसुखसंज्ञं दर्शयति, यथा “सुख

लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् * ।
 तन्मूला बहवश्चैव रोगाः शारीरमानसाः ॥ ११ ॥
 प्रज्ञासगधः संहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
 संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥
 तदा त्वसुखसंज्ञेषु भादेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
 रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥
 न रागान्नाप्यविज्ञानादाहागनुपयोजयेत् ।
 परीक्ष्य हितमर्नीयाद् देहो ह्याहारसम्भवः ॥

इत्यादि । श्रुत्यादयो हि परीक्षकम् आश्रयन्ति परीक्षको हि ज्ञानवान् भवति न त्वक् । तस्मादेते श्रुत्यादयो गुणा मोहरजःश्रितं लौकिकं ज्ञानं नाश्रयन्ति । तन्मूलाहिताहितपरीक्षामन्तरेण प्रियद्रव्यसेवनमूला बहवश्च रोगाः शारीरमानसास्तं मोहरजःश्रितं लौकिकं जनमाश्रयन्तीति ॥११॥

गङ्गाधरः—कथमिन्द्रियगता व्याधयश्च स्युरिति ? अत आह—पञ्चेत्यादि । हि यस्मात् अन्नः पुमान् प्रज्ञापराधादेवाहितान् पञ्चार्थान् निषेवते, वेगांश्च सन्धाययति, साहसानि च सेवते तदा त्वसुखसंज्ञेषु तात्कालिकमाप्रसुखकरेषु भावेषु अनुरज्यते ज्ञानाभावात् न तु विज्ञाता तेष्वनुरज्यते । कस्मात् ?—विज्ञाने हीत्यादि । हि यस्मात् विज्ञानेऽमलीकृते स आहारान् प्रियान् रागान् नोपयोजयेन्नाप्यज्ञानादुपयोजयेत् । कथमुपयोजयेदिति ? अत उच्यते—परीक्ष्येत्यादि । विज्ञाता विज्ञानेन हिताहितं परीक्ष्य हितमश्रीयात्साहितम् ।

इत्युक्तं तासंज्ञानादिति भावः । हितमेवेत्यायतिविशुद्धमेव तदाह—इत्युक्तम्, प्रियमेव तदाह—सुखकरमायतिविशुद्धम् ; लौकिका अपरीक्षकाः । परीक्षकं लीति—भुतमित्यादि । परीक्षकमाश्रयन्ति इति परीक्षके भवन्ति ; किंवा दुष्टरात्रिवेगताः परीक्षकमाश्रयन्ते, पञ्चकम्,—“विशुद्धं ज्ञानमेवेताः” इति ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—रजसममूला रोगा भवन्ति, तदाह—प्रज्ञापराधादित्यादि । अहितार्थमेवादि च रोगं करोतीति भावः । तदाह—सुखेऽप्यति वक्तव्ये यत् “सुखसंज्ञेषु” इति करोति, तत् तदाह—सुखसंज्ञेषुः—ज्ञानानुबन्धसुखसंज्ञेषु तदा परमार्थतदाह—इत्युक्तम् दर्शयति, यथा “सुख

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।

शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

परिहार्याण्यथ्यानि सदा परिहरन् नरः ।

भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥

यत् तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।

परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचिष्वयं मनीषिभिः ॥ १३ ॥

कृतोऽभूयात् । देहो आहारसम्भवः । यत् आहारसम्भवो देहो वृत्तते ।
कथं तर्हि परीक्ष्यत इति ? अत उच्यते—आहारस्येत्यादि । अष्टौ विशेषाः
प्रकृतिकरणसंयोगकालदेशराश्रययोगसंस्थोपयोक्तारः । तानष्टावाहारविधौ
परीक्ष्य पश्यं प्रयोजयेत् । परिहार्याणि चाप्यथ्यानि सदा परि-
हरन् नरोऽरोगी भवति । यथा पण्डितः साधूनामुत्तमर्णानामनृणतां प्राप्तो
यादृशो भवति ।

ननु रोगोत्पत्तिहेतुं सन्वन्तु न परिहर्तुं शक्यते, तत् कथमरोगी स्यादिति ?
अत उच्यते—यत्चित्त्यादि । यत् तु रोगाणां कारणं केनापि जनेन परिहर्तुं न
शक्यं, तत् प्राप्य मनीषिभिः पण्डितैर्न शोचितव्यमिति ॥ १२।१३ ॥

संज्ञकमारोग्यम्' इत्यत्रोक्तम् । विज्ञातेति परोक्षकः । न रागादिवादी अहितान्तेन जानन्नपि
रागादेव कश्चिदुद्धतः प्रवर्तते, अज्ञानात्वाहितज्ञानादेव कश्चिद्विनाशकसायेन प्रवर्तते, एतद्वृत्त्य-
मपि निरपेक्षते । कथमाहारः पर इय इत्याह—आहारस्येत्यादि । आहारस्य विधी विधानेऽष्टौ
विशेषा, प्रकृतिकरणसंयोगादयो रसविमाने वक्तव्या हेतुसंज्ञकाः, क हेतुसंज्ञका इत्याह—शुभे-
त्यादि । शुभाशुभसमुत्पत्तौ ते च प्रकृत्यादयः शुभाशुभकरा इति शेषम् ॥ १२ ॥

अक्षराणिः—तनु पथ्यसेवायां कियमाजायामपि बलवन्प्राक्तनाधम्मवशादपि अशक्यो
भवन्ति, तत् किमनेन पथ्यसेवनेनेत्याह—परिहार्याणीत्यादि । अनृणतामिह प्राप्तोऽनृणतां प्राप्तः,
एतेन परिहार्यं परिहारेण पुरुषकारेऽनपराधः पुरुषो भवतीति दूतोवति ; यस्तु दैवमातृकस्य
व्याधिस्तत्र साधवो मेवं पथ्यसेविनं तादृशन्ति, एतदेवाह—यत्चित्त्यादि । अत्रकथं परिहर्तुंमिति
वक्तव्यकर्मजन्मत्वादित्यर्थः, न शोचितव्यमिति पुरुषकारस्य दैवजन्यात्वे अवश्यमात्मिकाया
अकिञ्चिद्वत्त्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।

शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

परिहार्याण्यथ्यानि सदा परिहरन् नरः ।

भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥

यत् तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।

परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचिष्वयं मनीषिभिः ॥ १३ ॥

कृतोऽभूयात् । देहो आहारसम्भवः । यत् आहारसम्भवो देहो वृत्तते । कथं तर्हि परीक्ष्यत इति ? अत उच्यते—आहारस्येत्यादि । अष्टौ विशेषाः प्रकृतिकरणसंयोगकालदेशराश्रययोगसंस्थोपयोक्तारः । तानष्टावाहारविधौ परीक्ष्य पश्यं प्रयोजयेत् । परिहार्याणि चापथ्यानि सदा परिहरन् नरोऽरोगी भवति । यथा पण्डितः साधूनामुत्तमर्णानामनृणतां प्राप्तो यादृशो भवति ।

ननु रोगोत्पत्तिहेतुं सन्वन्तु न परिहर्तुं शक्यते, तत् कथमरोगी स्यादिति ? अत उच्यते—यत्चित्त्यादि । यत् तु रोगाणां कारणं केनापि जनेन परिहर्तुं न शक्यं, तत् प्राप्य मनीषिभिः पण्डितैर्न शोचितव्यमिति ॥ १२।१३ ॥

संज्ञकमारोग्यम् इत्यत्रोक्तम् । विज्ञातेति परोक्षकः । न रागादिष्वेव अहितत्वेन जायन्मपि रागादेव कश्चिदुद्भूतः प्रवर्तते, अज्ञानात्वाहितज्ञानादेव कश्चिद्विनाशकसाधेन प्रवर्तते, एतद्व्यमपि निषिध्यते । कथमाहारः पर इय इत्याह—आहारस्येत्यादि । आहारस्य विधी विधानेऽष्टौ विशेषाः प्रकृतिकरणसंयोगादयो रसविमाने वक्तव्या हेतुसंज्ञकाः, क हेतुसंज्ञका इत्याह—शुभाशुभेत्यादि । शुभाशुभसमुत्पत्तौ ते च प्रकृत्यादयः शुभाशुभकरा इति शेषम् ॥ १२ ॥

अक्षराणिः—ननु पथ्यसेवायां किमभावायामपि बलवन्प्राक्तनाधर्मवशादपि अशक्यो भवन्ति, तत् किमनेन पथ्यसेवनेनेत्याह—परिहार्याणीत्यादि । अनृणतामिह प्राप्तोऽनृणतां प्राप्तः, एतेन परिहार्यं परिहारेण पुरुषकारेऽनपराधः पुरुषो भवतीति दूतवति ; यस्तु दैवमातृकस्य व्याधिस्तत्र साधवो मेवं पथ्यसेविनं तादृशन्ति, एतदेवाह—यत्चित्त्यादि । अत्रकथं परिहर्तुंमिति वक्तव्यकर्मजन्मत्वादित्यर्थः, न शोचितव्यमिति पुरुषकारस्य दैवजन्याये अवश्यभाविन्याची अकिञ्चिदुत्पत्त्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारप्रभवं वस्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
 हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥
 सहस्वे चासहस्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
 विशेषो रोगसङ्गाश्च धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥
 तेषाञ्चैव प्रशमनं कोष्ठच्छाखा उपेत्य च ।
 दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥
 प्रज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितश्च यत् ।
 विविधाशितपीतीये तत् सर्वं सम्प्रकाशितम् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽन्नपान-
 चतुष्के विविधाशितपीतीये नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाद्यमाह—तत्र श्लोका इति । आहारप्रभवमित्यादि
 स्फुटार्थम् ॥ १४ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नित्यादि । पूर्ववत् ।

इत्यन्नपानचतुष्कः, सम चतुष्काश्च ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरो मूलस्थानीया-
 ष्टाविंशान्नपानविध्यध्यायजल्पाख्या अष्टाविंशी शाखा ॥ २८ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे वसिष्ठेति शरीरम् । सहस्वे चासहस्वे चेत्यादिना शरीराणि चाति
 स्थूलातीर्यादि विपरीतानि पुनर्ध्यायिसङ्गमि' इत्यन्तं ग्रन्थं ज्ञापयति ॥ १४ ॥

इति चरकचतुरात्म-धीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेदरीपिकायां मूलस्थान-
 व्याख्यायां विविधाशितपीतीये नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारप्रभवं वस्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
 हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥
 सहस्वे चासहस्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
 विशेषो रोगसङ्गाश्च धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥
 तेषाञ्चैव प्रशमनं कोष्ठोच्छ्रावा उपेत्य च ।
 दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥
 प्रज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितश्च यत् ।
 विविधाशितपीतीये तत् सर्वं सम्प्रकाशितम् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽन्नपान-
 चतुष्के विविधाशितपीतीये नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाद्यमाह—तत्र श्लोका इति । आहारप्रभवमित्यादि
 स्फुटार्थम् ॥ १४ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नित्यादि । पूर्ववत् ।

इत्यन्नपानचतुष्कः सम चतुष्काश्च ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरो मूलस्थानीया-
 ष्टाविंशान्नपानविध्यध्यायजल्पाख्या अष्टाविंशी शाखा ॥ २८ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे वसिष्ठेति शरीरम् । सहस्वे चासहस्वे चेत्यादिना शरीराणि चाति
 स्थूलातीर्यादि विपरीतानि पुनर्ध्यायिसङ्ग्रामि इत्यन्तं ग्रन्थं ज्ञापयति ॥ १४ ॥

इति चरकचतुरात्म-धीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेदरीपिकायां मूलस्थान-
 व्याख्यायां विविधाशितपीतीये नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्रं यः ॥ १ ॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।

शङ्खो मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रोजसी गुदम् ॥

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् ।

जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥

गङ्गाधरः—ननु भो अन्नमुक्तं, तत्र चोक्तं—प्राणाः प्राणभृतामन्नमिति, प्राणास्तु कुत्र प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यतो यत्र प्राणाः प्रतिष्ठितास्तदुपदेष्टुं दशप्राणायतनीयमारभते—अथान् इत्यादि । सर्व्वं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् । अध्यायस्यादौ दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिता इति तदर्थं दशप्राणायतनमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति दशप्राणायतनीयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—दशैवेत्यादि । आयुर्व्वेदविदः खलु, प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः, तानि प्राणानां प्रतिष्ठाधिकरणानि त्वायतनानि दशैवाहुः नातिरिक्तानि । इहायतनं प्रतिष्ठास्थानं न तु स्थितिस्थानम् ; प्राणा येषु प्रतिष्ठिता इत्युक्तेः । स्थितिस्थानं हि, हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिदेशगः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्व्वशरीरगः ॥ इत्येवमादुक्तम् । प्रतिष्ठास्थानन्तु तदेवोच्यते,—यदुपघातेन प्राणोपघातः स्यादिति । बहुवचनात् पञ्च प्राणा इति ख्यापिताः । तानि दशायतनानि—द्वौ शङ्खौ, मर्मत्रयं—शिरो हृदयं वस्तिश्च, कण्ठप्रदेशश्च रक्तं शुक्रमोजश्च गुदञ्चेति दश ।

ननु किमर्थमेतदुपदिश्यत इत्यत आह—तानीत्यादि । तानि शङ्खादीनि

पञ्चप्राणिः—समस्तपञ्चप्राणद्वयेऽवस्थित्ये वक्तव्ये पूर्व्वोऽध्याये 'प्राणायतनसमुत्थः' इति प्राणा-यतनसम्बन्धीर्त्तनात् दशप्राणायतनीय उच्यते, किंवा, अयं दशप्राणायतनीयः सूत्रस्थानसंग्रहः, लोकाध्यायस्तु सर्व्वतन्त्रसंग्रह इति पञ्चादुच्यते । इयमर्थपरा संज्ञा, न सास्वानुकारिणी । आय-तनादीनां यतनानि तदुपघाते प्राणोपघातान् तन्नाशान् प्राणनाशादित्यर्थः, न पुनः प्राणस्य जीवितत्ववत्त्व शरीरोद्भवसत्त्वात्मसंयोगकपरम् शङ्खादय एव परमात्मसाक्षरः कृत्स्नशरीराद्या-वकावात् । मर्मत्रयमिति हृदयवस्तिशिरोरिति । तानीति शङ्खादीनि, विज्ञानं बुद्धिः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्रं यः ॥ १ ॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।

शङ्खो मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रोजसी गुदम् ॥

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् ।

जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥

गङ्गाधरः—ननु भो अन्नमुक्तं, तत्र चोक्तं—प्राणाः प्राणभृतामन्नमिति, प्राणास्तु कुत्र प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यतो यत्र प्राणाः प्रतिष्ठितास्तदुपदेष्टुं दशप्राणायतनीयमारभते—अथान् इत्यादि । सर्व्वं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् । अध्यायस्यादौ दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिता इति तदर्थं दशप्राणायतनमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति दशप्राणायतनीयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—दशैवेत्यादि । आयुर्व्वेदविदः खलु, प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः, तानि प्राणानां प्रतिष्ठाधिकरणानि त्वायतनानि दशैवाहुः नातिरिक्तानि । इहायतनं प्रतिष्ठास्थानं न तु स्थितिस्थानम् ; प्राणा येषु प्रतिष्ठिता इत्युक्तेः । स्थितिस्थानं हि, हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिदेशगः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्व्वशरीरगः ॥ इत्येवमादुक्तम् । प्रतिष्ठास्थानन्तु तदेवोच्यते,—यदुपघातेन प्राणोपघातः स्यादिति । बहुवचनात् पञ्च प्राणा इति ख्यापिताः । तानि दशायतनानि—द्वौ शङ्खौ, मर्मत्रयं—शिरो हृदयं वस्तिथि, कण्ठप्रदेशश्च रक्तं शुक्रमोजश्च गुदञ्चेति दश ।

ननु किमर्थमेतदुपदिश्यत इत्यत आह—तानीत्यादि । तानि शङ्खादीनि

पञ्चप्राणिः—समस्तपञ्चप्राणद्वयेऽवस्थित्ये वक्तव्ये पूर्व्वोऽध्याये 'प्राणायतनसमुत्थः' इति प्राणा-यतनसम्बन्धीर्त्तनात् दशप्राणायतनीय उच्यते, किंवा, अयं दशप्राणायतनीयः सूत्रस्थानसंग्रहः, लोकाध्यायस्तु सर्व्वतन्त्रसंग्रह इति पञ्चादुच्यते । इयमर्थपरा संज्ञा, न सास्वानुकारिणी । आय-तनादीनां यतनानि तदुपघाते प्राणोपघातान् तन्नाशान् प्राणनाशादित्यर्थः, न पुनः प्राणस्य जीवितत्ववत्त्व शरीरोन्मूल्यसत्त्वात्मसंयोगकपरमं शङ्खादय एव परमात्मसाक्षरः कृत्स्नशरीराद्या-वकावात् । मर्मत्रयमिति हृदयवक्षिशिरासि । तानीति शङ्खादीनि, विज्ञानं बुद्धिः ।

द्विविधाः खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामेके-
ऽभिसरा हन्तारो रोगाणाम्, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः
प्राणानामिति ॥ २ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—भगवंस्ते
कथमस्माभिर्वेदितव्या इति ॥ ३ ॥

प्राणायतनानि दश । इन्द्रियाणि इन्द्रलिङ्गान्यात्मनो जीवनलिङ्गानि
यद् वक्ष्यत्यरिष्टं किंवा श्रोत्रादीनि । विज्ञानमायुर्वेदादिशास्त्रं येन
तत्त्वार्थो विज्ञेयेन ज्ञायते । चेतना नान मूलं ब्रह्म यदेव प्राक् सर्गा-
द्रेकमेवासीत्, सर्वेषां चैतन्यहेतुः । हेतुं त्रिविधं रोगस्यारोग्यस्यैक-
पिपि चतुर्विधम् । कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगम् । आपयान् शरीर-
मानसान् यो जानीते स एव विद्वान् प्राणाभिसर इत्याख्यो भिषगुच्यते ।

ननु य एतान् न विजानीते स किं न भिषगिति ? अत आह—द्विविधा
इत्यादि । तिस्रः पणीये त्रिविधा भिषज इति । भिषक्छत्रचराः सन्ति सन्त्येके
सिद्धसाधिताः । सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवीति यत् त्रिविधं
वैद्यमुवाच, तत्र वैद्यगुणयुक्तां भिषक् प्राणायतनादिज्ञानवान् भिषक् प्राणाभि-
सर उच्यते, नेतरो । कस्मादिति अत उच्यते—प्राणानामित्यादि । एके वैद्याः
प्राणानामभिसरा रोगवतां प्राणानामानेतारो रोगाणां हन्तारस्ते प्राणाभिसरा
उच्यन्ते । अपरे चैके भिषजो रोगवतां रोगाणामभिसरा आनेतारः प्राणानां
हन्तार इति । ते द्विविधाः सिद्धसाधिताः केचित् केचिद्विषक्छत्रचरा इति ।
त्रिविधा भिषजो भवन्त्यग्निवेश ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—एवंवादिनमात्रेयमग्निवेश उवाच—भगवन्निन्यादि ॥ ३ ॥

चेतनाहेतुरात्मा चेतनासमवायिकारणत्वात्, किंवा चेतनाशब्देनात्मा, हेतुशब्देन तु स्वार्थानां
जनकहेतुर्निदानरूपस्तथा शमकहेतुर्भोगरूप उच्यते । आमयशब्देन च लिङ्गमुच्यते ; तेन,
आध्यात्मिकानि इन्द्रियार्थानि वाक्यानि च हेतुलिङ्गीयत्वानि यो जानीत इत्युक्तं भवति ; एतावच्च
एतच्छास्त्रं, यदाध्यात्मिकामीन्द्रियाणि तथा हेतुलिङ्गीयत्वानि च प्राणाभिसरा महाकृतुष्येवे कस्यः
सर्वविकल्पाया वैद्याधीनत्वेन यादसो वैद्य उपादेयो यादसश्चानुपादेयस्तद्वर्गंनञ्च कौशकात् सूच-
यमानार्थसंग्रह इति दर्शयति । द्विविधा इत्यादि । रोगाणामभिसरा इति रोगाणामानेतारः ॥ १—३

द्विविधाः खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामेके-
ऽभिसरा हन्तारो रोगाणाम्, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः
प्राणानामिति ॥ २ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—भगवंस्ते
कथमस्माभिर्वेदितव्या इति ॥ ३ ॥

प्राणायतनानि दश । इन्द्रियाणि इन्द्रलिङ्गान्यात्मनो जीवनलिङ्गानि
यद् वक्ष्यत्यरिष्टं किंवा श्रोत्रादीनि । विज्ञानमायुर्वेदादिशास्त्रं येन
तत्त्वार्थो विज्ञेयेन ज्ञायते । चेतना नान मूलं ब्रह्म यदेव प्राक् सर्गा-
द्रेकमेवासीत्, सर्वेषां चैतन्यहेतुः । हेतुं त्रिविधं रोगस्यारोग्यस्यैक-
पिपि चतुर्विधम् । कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगम् । आपयान् शरीर-
मानसान् यो जानीते स एव विद्वान् प्राणाभिसर इत्याख्यो भिषगुच्यते ।

ननु य एतान् न विजानीते स किं न भिषगिति ? अत आह—द्विविधा
इत्यादि । तिस्रः पणीये त्रिविधा भिषज इति । भिषक्छत्रचराः सन्ति सन्त्येके
सिद्धसाधिताः । सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवीति यत् त्रिविधं
वैद्यमुवाच, तत्र वैद्यगुणयुक्तां भिषक् प्राणायतनादिज्ञानवान् भिषक् प्राणाभि-
सर उच्यते, नेतरो । कस्मादिति अत उच्यते—प्राणानामित्यादि । एके वैद्याः
प्राणानामभिसरा रोगवतां प्राणानामानेतारो रोगाणां हन्तारस्ते प्राणाभिसरा
उच्यन्ते । अपरे चैके भिषजो रोगवतां रोगाणामभिसरा आनेतारः प्राणानां
हन्तार इति । ते द्विविधाः सिद्धसाधिताः केचित् केचिद्विषक्छत्रचरा इति ।
त्रिविधा भिषजो भवन्त्यग्निवेश ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—एवंवादिनमात्रेयमग्निवेश उवाच—भगवन्निन्यादि ॥ ३ ॥

चेतनाहेतुरात्मा चेतनासमवायिकारणत्वात्, किंवा चेतनाशब्देनात्मा, हेतुशब्देन तु स्वार्थानां
जनकहेतुर्निदानरूपस्तथा शमकहेतुर्भोगरूप उच्यते । आमयशब्देन च लिङ्गमुच्यते ; तेन,
आध्यात्मिकानि इन्द्रियार्थानि वाक्यानि च हेतुलिङ्गीयत्वानि यो जानीत इत्युक्तं भवति ; एतावच्च
एतच्छास्त्रं, यदाध्यात्मिकामीन्द्रियाणि तथा हेतुलिङ्गीयत्वानि च प्राणाभिसरा महाकृतुष्येवे कस्यः
सर्वविकल्पाया वैद्याधीनत्वेन यादसो वैद्य उपादेयो यादसश्चानुपादेयस्तदर्थं नञ् कौशकात् सूच-
यमानार्थसंग्रह इति दर्शयति । द्विविधा इत्यादि । रोगाणामभिसरा इति रोगाणामानेतारः ॥ १—३

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्ट-
कर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणा-
वन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिप्रतिज्ञास्ते ज्ञेयाः
प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणाम् । तथाविधा हि
केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने प्रकृति-
विकारज्ञाने च निःसंशयाः सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्य-
प्रत्यावेयानाञ्च रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशय-
विशेषज्ञाने व्यपगतमन्देहाः त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य

गङ्गाधरः—तं भगवानात्रेय उवाच—य इम इत्यादि । कुलीनाः सत्कुलजाः
स्वकुलचारधर्मरताः । पर्यवदाता अभीतशास्त्रेऽर्थसंशयाभावेन निर्मलाः श्रुता
अर्था येषां तं । परिदृष्टकर्माणः परि सर्वतोभावेन दृष्टानि चिकित्सितकर्माणि
यस्ते । दक्षाः कर्मसु कुशलाः । शुचयः । जितहस्ताः यस्य यस्य क्रियां कुर्वन्ति
तस्य तस्यैव रोगजयो भवति तं जितहस्ताः । जितात्मानः जितकामादिमानस-
धर्माणः । सर्वोपकरणवन्तः शस्त्रयन्त्रवस्तिनत्रादुपकरणवन्तः । सर्वे-
न्द्रियोपपन्नाः । प्रकृतिज्ञा आतुरादीनाम् । प्रतिप्रतिज्ञा या क्रिया येन
प्रकारेण क्रियमाणा तेषामातुरादिषु प्रतिप्रतिभवति तज्ज्ञाः । ईदृशा ये
भिषजस्ते प्राणाभिसराः प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ।

कस्मादिति अत आह—तथाविधा हीत्यादि । हि यस्मात् तथाविधा भिषजः
केवले कृत्स्ने शरीरज्ञाने शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने च प्रकृतिज्ञाने विकारज्ञाने च
निःसंशयाः सुखसाध्यादीनां रोगाणां निदानादिविशेषज्ञाने व्यपगत-
मन्देहाः । त्रिविधस्येति—य इम इत्यादिनायुर्वेदस्य सर्वतन्त्राणामेकैकतन्त्र-
विद्यावन्तः सर्वे भिषजः प्राणाभिसरा भवन्तीति ख्यापयित्वा स्वतन्त्रविदुषां
प्राणाभिसरत्वं वक्तुमेतदादिभिर्वाक्यैः स्वतन्त्राभिधेयान्याह । त्रिविधस्य

चक्रपाणिः—प्रतिप्रतिज्ञा इति सदात्वे कर्तव्यज्ञाः, शरीराभिनिवृत्तिज्ञानं—यथा शरीरं
शुक्लजोहितसंयोगादिभ्य उपजायते, तथा ज्ञानम् ; प्रकृतिविकारज्ञानं सात्विकमेव शरीरे
व्यपमानम् ; त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्येति हेतुलिङ्गीपक्षज्ञानमित्यस्य । इतः प्रभृति तन्त्रोद्देश-

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्ट-
कर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणा-
वन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिप्रतिज्ञास्ते ज्ञेयाः
प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणाम् । तथाविधा हि
केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने प्रकृति-
विकारज्ञाने च निःसंशयाः सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्य-
प्रयावेयानाञ्च रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशय-
विशेषज्ञाने व्यपगतमन्देहाः त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य

गङ्गाधरः—तं भगवानात्रेय उवाच—य इम इत्यादि । कुलीनाः सत्कुलजाः
स्वकुलचारधर्मरताः । पर्यवदाता अभीतशास्त्रेऽर्थसंशयाभावेन निर्मलाः श्रुता
अर्था येषां तं । परिदृष्टकर्माणः परि सर्वतोभावेन दृष्टानि चिकित्सितकर्माणि
यस्ते । दक्षाः कर्मसु कुशलाः । शुचयः । जितहस्ताः यस्य यस्य क्रियां कुर्वन्ति
तस्य तस्यैव रोगजयो भवति तं जितहस्ताः । जितात्मानः जितकामादिमानस-
धर्माणः । सर्वोपकरणवन्तः शस्त्रयन्त्रवस्तिनत्रादुपकरणवन्तः । सर्वे-
न्द्रियोपपन्नाः । प्रकृतिज्ञा आतुरादीनाम् । प्रतिप्रतिज्ञा या क्रिया येन
प्रकारेण क्रियमाणा तेषामातुरादिषु प्रतिप्रतिभवति तज्ज्ञाः । ईदृशा ये
भिषजस्ते प्राणाभिसराः प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ।

कस्मादिति अत आह—तथाविधा हीत्यादि । हि यस्मात् तथाविधा भिषजः
केवले कृत्स्ने शरीरज्ञाने शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने च प्रकृतिज्ञाने विकारज्ञाने च
निःसंशयाः सुखसाध्यादीनां रोगाणां निदानादिविशेषज्ञाने व्यपगत-
मन्देहाः । त्रिविधस्येति—य इम इत्यादिनायुर्वेदस्य सर्वतन्त्राणामेकैकतन्त्र-
विद्यावन्तः सर्वे भिषजः प्राणाभिसरा भवन्तीति ख्यापयित्वा स्वतन्त्रविदुषां
प्राणाभिसरत्वं वक्तुमेतदादिभिर्वाक्यैः स्वतन्त्राभिधेयान्याह । त्रिविधस्य

चक्रपाणिः—प्रतिप्रतिज्ञा इति सदात्वे कर्तव्यज्ञाः, शरीराभिनिवृत्तिज्ञानं—यथा शरीरं
शुक्लजोहितसंयोगादिभ्य उपजायते, तथा ज्ञानम् ; प्रकृतिविकारज्ञानं सात्विकमेव शरीरे
व्यपमानम् ; त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्येति हेतुलिङ्गीपक्षज्ञानमित्यस्य । इतः प्रभृति तन्त्रोद्देश-

ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्ताः, पञ्च-
त्रिंशतो मूलफलानां चतुर्णाञ्च महास्नेहानां पञ्चानाञ्च
लवणानामष्टानाञ्च मूत्राणामष्टानाञ्च क्षीराणां क्षीरसम्प्लवणा-
णाञ्च पराणाम् शिरोविरेचनादेश्च पञ्चकर्मश्रयस्यौषध-
गणस्याष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशच्चूर्णप्रदेहानां पराणाञ्च
विरेचनशतानां पञ्चानाञ्च पञ्चकानाम्*, स्वस्थवृत्तावपि च
भोजन-पान-नियमस्थानचक्रमणशयनासनमात्राद्रव्याञ्जनधूम-
नावनाभ्यञ्जन-परिमार्जन-वेगावधारण + व्यायामसारम्येन्द्रिय-
परीक्षणोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः, चतुःषादोषग्रहीते च भेषजे
षोडशकले सविनिश्चये सत्रिपर्व्यपणे सवातकलाकलज्ञाने
व्यपगतसन्देहाः, चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशत्युप-
नयनस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य व्यवस्थापितारः,

स्वस्थानुरपरायणहेतुज्ञानमूर्च्छलिङ्गज्ञानमूत्रोषधज्ञानमूत्रस्य संग्रहः संक्षेपवचनं
व्याकरणं तद्विस्तरवचनं ताभ्यां संहितस्य, त्रिविधौषधं देवव्यपाश्रययुक्ति-
व्यपाश्रयसत्त्वावजयभेदान् तेषां ग्रामः समूहस्तत्संहितस्य, प्रवक्तारो
व्याख्यातारः । सत्रिविधौषधस्य ग्राम उह तन्त्रे पञ्चत्रिंशतो मूलफलानां
मूलिन्यः षोडश कलिन्य एकोनविंशतिः क्षीरलम्प्लवणाणां षण्णामित्यन्तानां
प्रथमाध्यायोक्तानां प्रवक्तारः । द्वितीयाध्यायोक्तस्य शिरोविरेचनादेः प्रवक्तारः ।
तृतीयाध्यायोक्तस्य चौषधगणस्य । चतुर्थाध्यायोक्तानां षड्विरेचनशता-
दीनां प्रवक्तारः । स्वस्थचतुष्कोक्तभोजनपानादीनां प्रवचने कुशलाः । निर्दोश-
चतुष्कोक्तेषु षोडशकलभेषजतद्दिनिश्चययोस्तिस्त्रैषणीयोक्तार्थं वातकला-
कलीयोक्तार्थज्ञाने व्यपगतसन्देहाः । कल्पनाचतुष्के । स्नेहस्येत्यादुरक्तस्य

लक्षणस्य इत्यन्तेन मूत्रस्थानार्थसंग्रहो यथाक्रममनुवर्तनीयः ; ससंग्रहव्याकरणस्येति — "सामा-
न्यञ्च विशेषञ्च" इत्यादि दीर्घश्रीवितीये संग्रहः, व्याकरणञ्च "सामान्यमेकवचनम्" इत्यादि ;
सत्रिपर्व्यपण इति पण्णाप्रवयुक्ते ; विविधस्येति "चरः क्षीरावयवाः" इत्यादि ; आहारगतेति

ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्ताः, पञ्च-
त्रिंशतो मूलफलानां चतुर्णाञ्च महास्नेहानां पञ्चानाञ्च
लवणानामष्टानाञ्च मूत्राणामष्टानाञ्च क्षीराणां क्षीरसङ्गवृक्षा-
णाञ्च पराणाम् शिरोविरेचनादेश्च पञ्चकर्मश्रयस्यौषध-
गणस्याष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशच्चूर्णप्रदेहानां पराणाञ्च
विरेचनशतानां पञ्चानाञ्च पञ्चकानाम्*, स्वस्थवृत्तावपि च
भोजन-पान-नियमस्थानचक्रमणशयनासनमात्राद्रव्याञ्जनधूम-
नावनाभ्यञ्जन-परिमाज्जन-वेगावधारण + व्यायामसारम्येन्द्रिय-
परीक्षणोपक्रमणसङ्गवृत्तकुशलाः, चतुःषादोषग्रहीते च भेषजे
षोडशकले सविनिश्चये सत्रिपर्व्यपणे सवातकलाकलज्ञाने
व्यपगतसन्देहाः, चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशत्युप-
नयनस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य व्यवस्थापितारः,

स्वस्थानुरपरायणहेतुज्ञानमूर्त्तलिङ्गज्ञानमूत्रोषधज्ञानमूत्रस्य संग्रहः संक्षेपवचनं
व्याकरणं तद्विस्तरवचनं ताभ्यां संहितस्य, त्रिविधौषधं देवव्यपाश्रययुक्ति-
व्यपाश्रयसत्त्वावजयभेदान् तेषां ग्रामः समूहस्तत्संहितस्य, प्रवक्तारो
व्याख्यातारः । सत्रिविधौषधस्य ग्राम उह तन्त्रे पञ्चत्रिंशतो मूलफलानां
मूलिन्यः षोडश कलिन्य एकोनविंशतिः क्षीरलम्बनाणां षण्णामित्यन्तानां
प्रथमाध्यायोक्तानां प्रवक्तारः । द्वितीयाध्यायोक्तस्य शिरोविरेचनादेः प्रवक्तारः ।
तृतीयाध्यायोक्तस्य चौषधगणस्य । चतुर्थाध्यायोक्तानां षड्विरेचनशता-
दीनां प्रवक्तारः । स्वस्थचतुष्कोक्तभोजनपानादीनां प्रवचने कुशलाः । निर्देश-
चतुष्कोक्तेषु षोडशकलभेषजतद्दिनिश्चययोस्तिस्त्रैषणीयोक्तार्थं वातकला-
कलीयोक्तार्थज्ञाने व्यपगतसन्देहाः । कल्पनाचतुष्के । स्नेहस्येत्यादुरक्तस्य

लक्षणस्य इत्यन्तेन मूत्रस्थानार्थसंग्रहो यथाक्रममनुवर्तनीयः ; ससंग्रहव्याकरणस्येति — "सामा-
न्यञ्च विशेषञ्च" इत्यादि दीर्घश्रीवितीये संग्रहः, व्याकरणञ्च "सामान्यमेकवचनम्" इत्यादि ;
सत्रिपर्यवर्ण इति पण्णाप्रवयुक्ते ; विविधस्येति "चरः क्षीरावयवाः" इत्यादि ; आहारगतेति

बहुविधविधानयुक्तानाञ्च * स्नेह्यस्वेद्यवस्यविरोच्यविविधौषधोप-
 चागराणाञ्च कुशलाः, शिरोरोगादेश्च दोषांशविकल्पजस्य
 व्याधिसंग्रहस्य संचयपिड्काविग्रहेस्त्रयाणाञ्च शोफानां बहुविध-
 शोफानुबन्धानामष्टचत्वारिंशत् रोगाधिकरणानां चत्वारिंश-
 दुत्तरस्य नानात्मकस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हिनातिस्थूल-
 कृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्या-
 स्वप्नातिस्वप्नस्य च सहेतुपक्रमस्य पण्णाञ्च लङ्घनादीना-
 मुपक्रमाणाम्, सन्तर्पणानपणजानाञ्च रोगाणां स्वरूप-
 प्रशमनानाञ्च शोणितजानाञ्च व्याधीनां मदमूर्च्छासन्न्यासा-
 नाञ्च सकारणरूपौषधानाञ्च कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधि-
 विनिश्चयस्य प्रकृत्वा च हिताहितात्माहारविकागराणां साप्र-
 संग्रहस्यासवानां चतुरर्शन्निद्राव्यगुणविनिश्चयस्य रसानुरस-
 संश्रयस्य सविकल्पिकवोचिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपान-
 गणस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य नवविधस्यार्थ-
 संग्रहस्याद्वागनेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभा-
 शुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणाञ्च रोगाणां सौषधसंग्रहाणाम्,
 दशानाञ्च प्राणायतनानां यञ्च वक्ष्यामि माताथमर्थेदशमहा-
 मूलीयं त्रिंशत्तममध्यायम्; तत्र च कृतस्नस्य तन्त्रोद्देश-
 व्यवस्थापयितारः । तथा स्नेह्याद्यौषधोपचाराणाञ्च कुशलाः । रोगचतुष्टके
 शिरोरोगादीनां व्याधिशतस्येत्यन्तानां कुशलाः । योजनाचतुष्टके विगर्हिताष्टका-
 तिस्यूलादीनां विज्ञाने कुशलाः । अन्नपानचतुष्टके साहारविधिविनिश्चयादि-
 सौषधसंग्रहाणामित्यन्तानां कुशलाः । अस्मिन्नध्याये दशानां प्राणायतनानां
 'विधिभक्षितपीतम्' इत्यादिना, तन्त्रोद्देशलक्षणस्येति, तत्र तन्त्रोद्देशः "अष्टौ स्थानानि"
 इत्यादिना, तन्त्रलक्षणम् आद्युपो वेदस्य च यन्निरुद्धी लक्षणं वक्ष्यति, अत्र स्थानार्थज्ञाने
 * बहुविधानामुक्तानामिति पाठान्तरम् ।

बहुविधविधानयुक्तानाञ्च * स्नेह्यस्वेद्यवस्यविरोच्यविविधौषधोप-
 चागराञ्च कुशलाः, शिरोरोगादेश्च दोषांशविकल्पजस्य
 व्याधिसंग्रहस्य संचयपिड्काविग्रहेस्त्रयाणाञ्च शोफानां बहुविध-
 शोफानुबन्धानामष्टचत्वारिंशत् रोगाधिकरणानां चत्वारिंश-
 दुत्तरस्य नानात्मकस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हिनातिस्थूल-
 कृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्या-
 स्वप्नातिस्वप्नस्य च सहेतुपक्रमस्य पण्णाञ्च लङ्घनादीना-
 मुपक्रमाणाम्, सन्तर्पणानपणजानाञ्च रोगाणां स्वरूप-
 प्रशमनानाञ्च शोणितजानाञ्च व्यधीनां मदमूर्च्छासन्न्यासा-
 नाञ्च सकारणरूपौषधानाञ्च कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधि-
 विनिश्चयस्य प्रकृत्वा च हिताहितात्माहारविकागराणां साप्र-
 संग्रहस्यासवानां चतुरर्शन्निद्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसानुरस-
 संश्रयस्य सविकल्पिकवोचिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपान-
 गणस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य नवविधस्यार्थ-
 संग्रहस्याद्वागनेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभा-
 शुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणाञ्च रोगाणां सौषधसंग्रहाणाम्,
 दशानाञ्च प्राणायतनानां यञ्च वक्ष्यामि माताथमर्थेदशमहा-
 मूलीयं त्रिंशत्तममध्यायम्; तत्र च कृतस्नस्य तन्त्रोद्देश-
 व्यवस्थापयितारः । तथा स्नेह्याद्यौषधोपचाराणाञ्च कुशलाः । रोगचतुष्टके
 शिरोरोगादीनां व्याधिशतस्येत्यन्तानां कुशलाः । योजनाचतुष्टके विगर्हिताष्टका-
 तिस्यूलादीनां विज्ञाने कुशलाः । अन्नपानचतुष्टके साहारविधिविनिश्चयादि-
 सौषधसंग्रहाणामित्यन्तानां कुशलाः । अस्मिन्नध्याये दशानां प्राणायतनानां
 'विधिभक्षितपीतम्' इत्यादिना, तन्त्रोद्देशलक्षणस्येति, तत्र तन्त्रोद्देशः "अष्टौ स्थानानि"
 इत्यादिना, तन्त्रलक्षणम् आधुनो वेदस्य च यस्मिन् लक्षणं वक्ष्यति, अत्र स्थानार्थज्ञाने
 * बहुविधानामुक्तानामिति पाठान्तरम् ।

लक्षणस्य*, ग्रहणधारणविज्ञान-प्रयोग-कर्म-कार्यकालकर्तृ-
करणकुशलाः, कुशलाश्च स्मृतिमतिशस्त्रयुक्तिज्ञानस्य,
आत्मनः शीलगुणैर्विसंवादनेन सम्पादनेन च सर्व्वप्राणिषु
चेतसो मैत्रास्य मातृपितृभ्रातृबन्धुवत् । एवमुक्ता भवन्त्यग्नि-
वेश प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ४ ॥

अतो विपर्य्ययेणाभिसरा रोगाणाञ्च हन्तारः प्राणानाम् ।
भिषक्छग्रसु प्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपेण
इत्युक्तधर्म्माणो राज्ञां प्रमादादेव चरन्ति राष्ट्राणि ।

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति । अत्यर्थं वैद्यवेशेन
यश्च मानाभेमर्धेदशमहामूलीयं वक्ष्यामि त्रिंशत्तममध्यायं तत्रोक्तस्य वृत्तस्य
तत्रोद्देशलक्षणस्य कुशलाः । ग्रहणादिकुशलाश्च स्मृत्यादिकुशलाश्च । आत्मनः
शीलगुणैर्विसंवादानाभावेन सर्व्वप्राणिषु मातृभ्रातृपितृबन्धुवत् चेतसो
मैत्रास्य सम्पादनेन च कुशलास्ते प्राणाभिसरा अग्निवेश ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अतो विपर्य्ययेण भिषजो रोगाणाञ्चाभिसराः प्राणानां हन्तारः ।
ते च द्विविधास्तत्र भिषक्छग्रसु भिषक्वेशेषु प्रतिरूपेण छन्ना लोकस्य कण्टक-
भूताः प्रतिरूपेण । इत्येवम् उक्तधर्म्माणः पुरुषा राज्ञां प्रमादादनवगानाद्राष्ट्राणि
चरन्ति । राजभिस्तु वैद्यं परीक्ष्य राष्ट्रे चिकित्सायै नियुक्ताश्चिकित्सेयुर्भिषक्
छग्रसु प्रतिच्छन्नास्तु राजभिर्ह्यज्ञाताश्चिकित्सायै राष्ट्राणि चरन्ति प्राणांश्च
वह्नां घ्नन्ति ।

कथमेते विज्ञायन्त इति ? अत आह—तेषामित्यादि । अत्यर्थमित्यादि । ये
वैद्यवेशेनात्यर्थं इत्याद्यमानाः कर्मलोभाच्चिकित्माकर्म्मणि धनलोभार्थं लोभात्
कौशलमभिधायान्यथाप्याह—तन्त्रस्येत्यादि । गृहीतस्योत्तरकालस्मरणं धारणम् ; विज्ञानम्
अर्थतो ज्ञानम् ; प्रयोगश्चिकित्साप्रयोगः ; कर्म अनेकधा चिकित्साकरणम् ; कार्यं धातुसाम्यम् ;
कालः क्रियाकालः ; कर्तृह भिषक् ; करणं ज्ञेयजम् ; शास्त्रसंयुक्तिः शास्त्रयोजना ; युक्तिज्ञान-
स्येति कुशलसंबोगान् करणे षष्ठी । आत्मन इत्यादि ।—आत्मनः शीलगुणैः करणभूतैः मातृ-
पितृबन्धुवत् सर्व्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य सम्पादनेन तथाऽविसंवादेन कुशला इति ग्रन्थसम्बन्धो
कोदक्यः । भिषक्छग्र वञ्चनार्थं कृतभिषक्वेशः, प्रतिरूपकः अन्यधारूपकारी द्रोहकारक

लक्षणस्य*, ग्रहणधारणविज्ञान-प्रयोग-कर्म-कार्यकालकर्तृ-
करणकुशलाः, कुशलाश्च स्मृतिमतिशस्त्रयुक्तिज्ञानस्य,
आत्मनः शीलगुणैर्विसंवादनेन सम्पादनेन च सर्व्वप्राणिषु
चेतसो मैत्रास्य मातृपितृभ्रातृबन्धुवत् । एवमुक्ता भवन्त्यग्नि-
वेश प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ४ ॥

अतो विपर्य्ययेणाभिसरा रोगाणाञ्च हन्तारः प्राणानाम् ।
भिषक्छग्रसु प्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपेण
इत्युक्तधर्म्माणो राज्ञां प्रमादादेव चरन्ति राष्ट्राणि ।

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति । अत्यर्थं वैद्यवेशेन
यश्च मानाभेमर्धेदशमहामूलीयं वक्ष्यामि त्रिंशत्तममध्यायं तत्रोक्तस्य वृत्तस्य
तत्रोद्देशलक्षणस्य कुशलाः । ग्रहणादिकुशलाश्च स्मृत्यादिकुशलाश्च । आत्मनः
शीलगुणैर्विसंवादानाभावेन सर्व्वप्राणिषु मातृभ्रातृपितृबन्धुवत् चेतसो
मैत्रास्य सम्पादनेन च कुशलास्ते प्राणाभिसरा अग्निवेश ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अतो विपर्य्ययेण भिषजो रोगाणाञ्चाभिसराः प्राणानां हन्तारः ।
ते च द्विविधास्तत्र भिषक्छग्रसु भिषक्वेशेषु प्रतिरूपेण छन्ना लोकस्य कण्टक-
भूताः प्रतिरूपेण । इत्येवम् उक्तधर्म्माणः पुरुषा राज्ञां प्रमादादनवगानाद्राष्ट्राणि
चरन्ति । राजभिस्तु वैद्यं परीक्ष्य राष्ट्रे चिकित्सायै नियुक्ताश्चिकित्सेयुर्भिषक्
छग्रसु प्रतिच्छन्नास्तु राजभिर्ह्यज्ञाताश्चिकित्सायै राष्ट्राणि चरन्ति प्राणांश्च
वह्नां घ्नन्ति ।

कथमेते विज्ञायन्त इति ? अत आह—तेषामित्यादि । अत्यर्थमित्यादि । ये
वैद्यवेशेनात्यर्थं इत्याद्यमानाः कर्मलोभाच्चिकित्माकर्म्मणि धनलोभार्थं लोभात्
कौशलमभिधायान्यथाप्याह—तन्त्रस्येत्यादि । गृहीतस्योत्तरकालस्मरणं धारणम् ; विज्ञानम्
अर्थतो ज्ञानम् ; प्रयोगश्चिकित्साप्रयोगः ; कर्म अनेकधा चिकित्साकरणम् ; कार्यं धातुसाम्यम् ;
कालः क्रियाकालः ; कर्तृह भिषक् ; करणं ज्ञेयजम् ; शास्त्रसंयुक्तिः शास्त्रयोजना ; युक्तिज्ञान-
स्येति कुशलसंबोगान् करणे षष्ठी । आत्मन इत्यादि ।—आत्मनः शीलगुणैः करणभूतैः मातृ-
पितृबन्धुवत् सर्व्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य सम्पादनेन तथाऽविसंवादेन कुशला इति ग्रन्थसम्बन्धो
कोदक्यः । भिषक्छग्र वञ्चनार्थं कृतभिषक्वेशः, प्रतिरूपकः अन्यधारूपकारी द्रोहकारक

श्लाघमाना विशिखारथ्यान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्, श्रुत्वा
 च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चास्यत्वनो
 वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति, ते च यस्य प्रतिकर्म कुर्वन्ति तस्य
 च दोषान् मुहुर्मुहुर्दुदाहरन्ति, आतुरमित्राणि प्रहर्षणोप-
 जल्पोपसेवादिभिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुम्, अल्पेच्छुताश्च आत्मनः
 ख्यापयन्ति । कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्वलोकयन्ति दाक्ष्येणा-
 ज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, व्याधिश्चापान्नयितुमशक्नु-
 वन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपचारिकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति,
 अन्तगतञ्चैनमभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः
 विशिखान्तरं रथ्यां रथ्यां गत्वा रथ्यान्तरमनुचरन्ति । तत्र कुत्रचित् कस्यचि-
 दातुर्यं शृणोति, श्रुत्वा च तदातुर्यमभितस्तस्य गृहस्य चतुर्षु पाश्वर्षेण परिपतन्ति
 परिभ्रमन्ति । संश्रवणे च तेषामातुरस्यात्मनां श्रवणं यथा स्यात् तथात्म-
 गुणान् स्वस्य वैद्यगुणान् चिकित्सासु दाक्ष्यादिगुणानुच्चैर्वदन्ति । यथोत्तर-
 मातुरस्यामात्यो वा तदाख्यं श्रोनुमहति । ते च वैद्या यदि कस्यचित् व्याधि-
 तस्य चिकित्साकर्म प्राप्य कुर्वन्ति यदि प्रतिकर्मसिद्धिं न कर्तुं प्रभवन्ति
 तदा तस्यातुरस्य दोषान् दोषाभावेऽप्युदाहरन्ति । नायमात्मवान् कुपय्यसेवी
 चाथवा कृपणोऽर्थव्यये' भेषजविधानार्थमित्येवमादीन् । एवं तस्यातुरस्य
 मित्राणि प्रहर्षणकर्मणा उपजल्पनकर्मणोपसेवनकर्मणा चैवमादिभि-
 स्तोपापोदसमूहेनात्मीकर्तुं मिच्छन्ति । चिकित्साविधाने चाथ प्राप्तावल्पाथ-
 काह्वाश्च ख्यापयन्ति । ते च यस्य चिकित्साकर्म प्राप्नुवन्ति प्राप्य कर्म
 खलु निजस्य तत् कर्मण्यजानं प्रच्छादयितुकामा गोपयितुकामा दाक्ष्येण
 तत्कर्मणि दक्षताव्यञ्जकेन चतुरताधर्म्येण मुहुर्मुहुर्दुरितस्ततोऽवलोकयन्ति ।
 केऽपि तस्य तत्कर्मण्यजानं बोद्धुं न यथा प्रभवेषुः । यदि तस्य व्याधिम्
 अपावसेयितुं न शक्नुवन्ति तदा तं व्याधितमनुपकरणमथैव्ययासमथ भेषज-
 करणाक्षममपचारकारिणमनात्मवन्तमित्येवमन्यत्रोपदिशन्ति । यदि चाय-
 मातुरोऽन्तं गच्छति तदेनं मृतं दृष्ट्वात्मनो निजस्यापदेशं तद्देशमपवज्जजनं

इत्युच्यते लोके ; राश्यां प्रमादादिति राश्या हि ते कुर्वेयाः प्रासनीयाः । विशिखा रथ्या, किंवा
 कर्ममात्रम् ; संश्रवणे आसवेऽयातुरस्य अवयवयोगे प्रवेशे ; अन्तगतमिति मुमुर्षुम् ; अपदेश-

श्लाघमाना विशिखारथ्यान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्, श्रुत्वा
 च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चास्यत्वनो
 वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति, ते च यस्य प्रतिकर्म कुर्वन्ति तस्य
 च दोषान् मुहुर्मुहुर्दुदाहरन्ति, आतुरमित्राणि प्रहर्षणोप-
 जल्पोपसेवादिभिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुम्, अल्पेच्छुताश्च आत्मनः
 ख्यापयन्ति । कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्वलोकयन्ति दाक्ष्येणा-
 ज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, व्याधिश्चापान्नयितुमशक्नु-
 वन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपचारिकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति,
 अन्तगतञ्चैनमभिसमीक्ष्यान्मयाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः
 विशिखान्तरं रथ्यां रथ्यां गत्वा रथ्यान्तरमनुचरन्ति । तत्र कुत्रचित् कस्यचि-
 दातुर्यं शृणोति, श्रुत्वा च तदातुर्यमभितस्तस्य गृहस्य चतुर्षु पाश्वर्षेण परिपतन्ति
 परिभ्रमन्ति । संश्रवणे च तेषामातुरस्यात्मनां श्रवणं यथा स्यात् तथात्म-
 गुणान् स्वस्य वैद्यगुणान् चिकित्सासु दाक्ष्यादिगुणानुच्चैर्वदन्ति । यथोत्तर-
 मातुरस्यामात्यो वा तदाख्यं श्रोनुमहति । ते च वैद्या यदि कस्यचित् व्याधि-
 तस्य चिकित्साकर्म प्राप्य कुर्वन्ति यदि प्रतिकर्मसिद्धिं न कर्तुं प्रभवन्ति
 तदा तस्यातुरस्य दोषान् दोषाभावेऽप्युदाहरन्ति । नायमात्मवान् कुपय्यसेवी
 चाथवा कृपणोऽर्थव्यये' भेषजविधानार्थमित्येवमादीन् । एवं तस्यातुरस्य
 मित्राणि प्रहर्षणकर्मणा उपजल्पनकर्मणोपसेवनकर्मणा चैवमादिभि-
 स्तोपापोदसमूहेनात्मीकर्तुं मिच्छन्ति । चिकित्साविधाने चाथ प्राप्तावल्पाथ-
 काह्वाश्च ख्यापयन्ति । ते च यस्य चिकित्साकर्म प्राप्नुवन्ति प्राप्य कर्म
 खलु निजस्य तत् कर्मण्यजानं प्रच्छादयितुकामा गोपयितुकामा दाक्ष्येण
 तत्कर्मणि दक्षताव्यञ्जकेन चतुरताधर्म्येण मुहुर्मुहुर्दुरितस्ततोऽवलोकयन्ति ।
 केऽपि तस्य तत्कर्मण्यजानं बोद्धुं न यथा प्रभवेषुः । यदि तस्य व्याधिम्
 अपावसेयितुं न शक्नुवन्ति तदा तं व्याधितमनुपकरणमथैव्ययासमथ भेषज-
 करणाक्षममपचारकारिणमनात्मवन्तमित्येवमन्यत्रोपदिशन्ति । यदि चाय-
 मातुरोऽन्तं गच्छति तदेनं मृतं दृष्ट्वात्मनो निजस्यापदेशं तद्देशमपवज्जजनं

इत्युच्यते लोके ; राश्यां प्रमादादिति राश्या हि ते कुर्वेयाः प्रासनीयाः । विशिखा रथ्या, किंवा
 कर्ममात्रम् ; संश्रवणे आसवेऽमातुरस्य अवयवयोगे प्रवेशे ; अन्तगतमिति मुमुर्षुम् ; अपदेश-

कृत्वा, प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवत्
उन्नयन्ति अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणाम्, विद्वज्जन-
सन्निपातं प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात् ।

यश्चैषां कश्चित् क्षुद्रावयवे * भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृ-
तान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोक्तुं वा,
मृत्योरिवानुयोगादुद्विजन्ते ।

न चैषामाचार्यः शिष्यो ब्रह्मचारी वैदिको वापि कश्चित्
प्रज्ञायत इति ॥ ५ ॥

कृत्वा न्यं देशमाश्रयन्ति ; यत्र प्राकृता अत्रा जना वर्तन्ते तं देशं
गच्छन्ति । तत्प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनो निजस्य चिकित्साकर्म्मणि
कौशलमकुशलवदुन्नयन्ति । अधीरवच्चापण्डितवच्च धीराणां पण्डितानां धैर्यं
पाण्डित्यमपवदन्ति पण्डितवैद्यानामपवादं कुर्वन्ति । न च पण्डितसमाजं
गच्छन्ति । दूरादेव विद्वज्जनसन्निपातं परिहरन्ति यथाध्वगाः पथिकाः
कान्तारं द्रुमं पन्थानं प्रतिभयं भयङ्करं परिहरन्ति तद्वत् । यश्चेत्यादि ।
अथैषां भिषक्छत्रचराणां भिषजां चिकित्सया कश्चित् क्षुद्रावयवे
रोगे यः कश्चिद् यदुपयुक्तो भवत्यारोग्यं प्राप्नोति, तदा तं प्रति-
कारमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा स्थाने यत्र प्रतिकारो न प्रकृतः, यत्र वान्यत्र
कस्यचित् प्रतिकारः प्रकृतस्तं सततमुदाहरन्ति वयमस्य प्रतिकारमकुर्म्येत्येवं
संलपन्ति । न चानुयोगं परः कर्त्तव्यमनुयोगमिच्छन्ति । अनुयोक्तुं वा
परैरनुयोक्तुं वेच्छन्ति । मृत्योरेव लोका उद्विजन्ते तथा तेऽनुयोगादुद्विजन्ते ।
न चैषामित्यादि । एषां भिषक्छत्रचराणां भिषजां क आचार्यः शिष्यः
को वा शिष्यः को वा स ब्रह्मचारी समाध्यायी को वा वैदिकः कश्चिदपि
न कर्त्तुं विज्ञायते इति ॥ ५ ॥

मम्याजम्, अकुशलवदिति यथा अकुशलाः परस्परविरुद्धमात्मकीयान् कर्णयन्ति तथैषां ;
अधीरवदिति उच्चाटनवाः सन्तः, उपयुक्त इति ज्ञातः, अनुयोगो वृत्त्यम् ॥ ५५ ॥

कृत्वा, प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवत्
उन्नयन्ति अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणाम्, विद्वज्जन-
सन्निपातं प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात् ।

यश्चैषां कश्चित् क्षुद्रावयवे * भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृ-
तान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोक्तुं वा,
मृत्योरिवानुयोगादुद्विजन्ते ।

न चैषामाचार्यः शिष्यो ब्रह्मचारी वैदिको वापि कश्चित्
प्रज्ञायत इति ॥ ५ ॥

कृत्वा न्यं देशमाश्रयन्ति ; यत्र प्राकृता अत्रा जना वर्तन्ते तं देशं
गच्छन्ति । तत्प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनो निजस्य चिकित्साकर्म्मणि
कौशलमकुशलवदुन्नयन्ति । अधीरवच्चापण्डितवच्च धीराणां पण्डितानां धैर्यं
पाण्डित्यमपवदन्ति पण्डितवैद्यानामपवादं कुर्वन्ति । न च पण्डितसमाजं
गच्छन्ति । दूरादेव विद्वज्जनसन्निपातं परिहरन्ति यथाध्वगाः पथिकाः
कान्तारं द्रुमं पन्थानं प्रतिभयं भयङ्करं परिहरन्ति तद्वत् । यश्चेत्यादि ।
अथैषां भिषक्छत्रचराणां भिषजां चिकित्सया कश्चित् क्षुद्रावयवे
रोगे यः कश्चिद् यदुपयुक्तो भवत्यारोग्यं प्राप्नोति, तदा तं प्रति-
कारमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा स्थाने यत्र प्रतिकारो न प्रकृतः, यत्र वान्यत्र
कस्यचित् प्रतिकारः प्रकृतस्तं सततमुदाहरन्ति वयमस्य प्रतिकारमकुर्म्येत्येवं
संलपन्ति । न चानुयोगं परः कर्तव्यमनुयोगमिच्छन्ति । अनुयोक्तुं वा
परैरनुयोक्तुं वेच्छन्ति । मृत्योरेव लोका उद्विजन्ते तथा तेऽनुयोगादुद्विजन्ते ।
न चैषामित्यादि । एषां भिषक्छत्रचराणां भिषजां क आचार्यः शिष्यः
को वा शिष्यः को वा स ब्रह्मचारी समाध्यायी को वा वैदिकः कश्चिदपि
न कर्तुं विज्ञायते इति ॥ ५ ॥

मम्याजम्, अकुशलवदिति यथा अकुशलाः परस्परविरुद्धमात्मकीयान् कर्णयन्ति तथैषाः ;
अधीरवदिति उच्चाटयन्ति सन्तः, उपयुक्त इति ज्ञातः, अनुयोगं वृत्तान्तम् ॥ ५५ ॥

भवन्ति चात्र ।

भिषक्छद्मं प्रविश्यैव व्याधितांस्तकयन्ति ये ।

वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुनिका द्विजान् ॥

श्रुतदृष्टक्रियाकाल-मात्रास्थानवहिष्कृताः ।

वज्जनीया हि मृत्योस्ते चरन्त्यनुचरा भुवि ॥

वृत्तिहेतोर्भिषङ्मान-पूर्णान् मुखविशारदान् ।

वज्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥

ये तु शास्त्रविदो दत्ताः शुचयः कर्मकोविदाः ।

जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अत्र भवन्ति श्लोकाः । भिषगित्यादि । भिषक्छद्मं प्रविश्य भिषग्वेशं धृत्वा ये भिषजः खल्वेवमुक्तप्रकारेण व्याधितांस्तकयन्ति, यथा शाकुनिकाः पक्षिघातिनो व्याधा वने वीतंसं पक्षिवन्धनधारणजालसम-नलिकादिकं संश्रित्य गृहीत्वा द्विजान् पक्षिणस्तकयन्ति अन्वेषणां कुर्वन्ति तथा ये भिषक्छद्मं प्रविश्य व्याधितानुक्तरूपेण तकयन्ति ते श्रुतादिवहिष्कृता विनोवज्जनीयाः । कस्मात् ? यतः श्रुतादिवहिष्कृताः । गुरुमुख्याधिकित्सा-शास्त्रं न हि तैः श्रुतं, न च चिकित्साक्रिया दृष्टा, न च भेषजप्रयोगकालज्ञानं मात्राणां नापि स्थानज्ञा एभ्यो बहिष्कृता यस्मात् तस्मात् ते वज्जनीयाः । हि यस्मात् ते तथाविधश्रुतादिवहिष्कृता भिषजो मृत्योरनुचराः सन्तो भुवि चरन्ति । ते तर्हि किमर्थं राष्ट्राणि चरन्ति तदाह—वृत्तिहेतोर्नित्यादि । वृत्तिहेतोर्नहेतोस्ते भिषङ्मानपूर्णा मुखविशारदाः स्वमुखेनैव स्ववेशारथं वदन्तो नानाविधालापं विनोवत् कुर्वन्तो राष्ट्राणि चरन्ति न त्वातुरमाणाभिसरणहेतोः । तस्माद् विद्वानातुरस्तान् वैद्यान् वज्जयेत् । ते हि पीतमारुताः सर्पाः सद्यःप्राणघातिनः शून्योदरा अथेमात्रलोभिन आतुरस्य भद्राभद्रानाङ्क्षणः । इति भिषक्छद्मचर-प्रभेदमभिप्रेत्य सिद्धसाधिता वैद्या इह न पृथगुदाहृता इति बोध्यम् ।

ननु तर्हि कीदृशान् वैद्यानुपसेवेरन्निति ? अत आह—ये नित्यादि । ये तु वैद्याः शास्त्रविद्यादिलक्षणास्तेभ्यो नित्यं नमस्कृतं विनोरिति ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—वीतंसः पक्षिवन्धनम्, भुतं नास्त्ये अवयवम्, दृष्टं कर्मदर्शनम्, क्रिया

* मात्राज्ञानवहिष्कृत इति कचित् पाठः ।

भवन्ति चात्र ।

भिषक्छद्मं प्रविश्यैव व्याधितांस्तकयन्ति ये ।

वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुनिका द्विजान् ॥

श्रुतदृष्टक्रियाकाल-मात्रास्थानवहिष्कृताः ।

वज्जनीया हि मृत्योस्ते चरन्त्यनुचरा भुवि ॥

वृत्तिहेतोर्भिषङ्मान-पूर्णान् मुखविशारदान् ।

वज्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥

ये तु शास्त्रविदो दत्ताः शुचयः कर्मकोविदाः ।

जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अत्र भवन्ति श्लोकाः । भिषगित्यादि । भिषक्छद्मं प्रविश्य भिषग्वेशं धृत्वा ये भिषजः खल्वेवमुक्तप्रकारेण व्याधितांस्तकयन्ति, यथा शाकुनिकाः पक्षिघातिनो व्याधा वने वीतंसं पक्षिवन्धनधारणजालसम-नलिकादिकं संश्रित्य गृहीत्वा द्विजान् पक्षिणस्तकयन्ति अन्वेषणां कुर्वन्ति तथा ये भिषक्छद्मं प्रविश्य व्याधितानुक्तरूपेण तकयन्ति ते श्रुतादिवहिष्कृता विषवज्जनीयाः । कस्मात् ? यतः श्रुतादिवहिष्कृताः । गुरुमुख्याधिकित्सा-शास्त्रं न हि तैः श्रुतं, न च चिकित्साक्रिया दृष्टा, न च भेषजप्रयोगकालज्ञानं मात्राणां नापि स्थानज्ञा एभ्यो बहिष्कृता यस्मात् तस्मात् ते वज्जनीयाः । हि यस्मात् ते तथाविधश्रुतादिवहिष्कृता भिषजो मृत्योरनुचराः सन्तो भुवि चरन्ति । ते तर्हि किमर्थं राष्ट्राणि चरन्ति तदाह—वृत्तिहेतोर्नित्यादि । वृत्तिहेतोर्नहेतोस्ते भिषङ्मानपूर्णा मुखविशारदाः स्वमुखेनैव स्ववेशारथं वदन्तो नानाविधालापं विनवत् कुर्वन्तो राष्ट्राणि चरन्ति न त्वातुरमाणाभिसरणहेतोः । तस्माद् विद्वानातुरस्तान् वैद्यान् वज्जयेत् । ते हि पीतमारुताः सर्पाः सद्यःप्राणघातिनः शून्योदरा अथेमात्रलोभिन आतुरस्य भद्राभद्रानाङ्क्षणः । इति भिषक्छद्मचर-प्रभेदमभिप्रेत्य सिद्धसाधिता वैद्या इह न पृथगुदाहृता इति बोध्यम् ।

ननु तर्हि कीदृशान् वैद्यानुपसेवेरन्निति ? अत आह—ये नित्यादि । ये तु वैद्याः शास्त्रविद्यादिलक्षणास्तेभ्यो नित्यं नमस्कृतं विनिरिति ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—वीतंसः पक्षिवन्धनम्, भुतं नास्त्ये अवयवम्, दृष्टं कर्मदर्शनम्, क्रिया

* मात्राज्ञानवहिष्कृत इति कचित् पाठः ।

तत्र श्लोकः ।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।

द्विविधा भिषजश्चोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमाह—तत्र श्लोक इति । दक्षेन्यादि । स्पष्टार्थ एव
श्लोकः ॥ ७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नित्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरचकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
कोनत्रिंशदशप्राणायतनीयाध्यायजल्पपाख्या
एकोनत्रिंशी शाखा ॥ २९ ॥

चिकित्साज्ञानम् ; ज्ञानं शास्त्रजन्यम्, श्रुतन्तु श्रवणमात्रम् । तेभ्यो नित्यं कृतं नम इत्यनेन
प्राणान्नित्यं स्तौति ॥ ६१७ ॥

इति चरकचतुरात्मनः श्रीमरचक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां दशप्राणायतनीयो नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

तत्र श्लोकः ।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।

द्विविधा भिषजश्चोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमाह—तत्र श्लोक इति । दक्षेत्यादि । स्पष्टार्थ एव
श्लोकः ॥ ७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नित्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरचकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
कोनत्रिंशदशप्राणायतनीयाध्यायजल्पोख्या
एकोनत्रिंशी शाखा ॥ २९ ॥

चिकित्साज्ञानम् ; ज्ञानं शास्त्रजन्यम्, श्रुतन्तु श्रवणमात्रम् । तेभ्यो नित्यं कृतं नम इत्यनेन
प्राणान्नित्यं स्तौति ॥ ६१७ ॥

इति चरकचतुरासन-श्रीमरचक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां दशप्राणायतनीयो नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अर्थे दश महामूलाः सिराः सक्ता * महाफलाः ।

महद्बोधार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधेः ॥

पङ्कजमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यश्च हृदि संस्थितम् ॥

गङ्गाधरः—अथ प्राणायतनेषु दशसु हृदयस्य प्राधान्यं व्यापयितुं तथा यच्च वक्ष्यामि मानार्थमर्थेदशमहामूलीयं तत्र च कृत्स्नतन्त्रोद्देशलक्षणस्येत्युक्तं तदुद्देशकरणार्थमर्थेदशमहामूलीयमारभते—अथात इत्यादि । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अध्यायस्यास्यादिवाक्यमर्थेदशमहामूला इति अधिकृत्य कुतोऽध्याय इत्यर्थेदशमहामूलीयस्तम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अर्थे दशेत्यादि । अर्थे हृदये दश सिराः सक्ताः, कथं सक्ताः ? महामूला हृदये महति मूलानि यामां ता महामूलास्ताश्च महाफला महत्पदेन हृदयं तात्पर्यादोजश्चोच्यते । महदोजः फलन्तीति महाफला इति । एतदङ्ग-इलोकं व्याचष्टे—महच्चेत्यादि । बुधैः पर्यायैर्महदर्थो हृदयमुच्यते । हृदयमिति शब्दं व्युत्पादयति—पङ्कजमित्यादि । अङ्गं कृत्स्नं शरीरं तदवयवञ्च । तत्राङ्गं सत्त्वात्मकलक्षणनायाह—पङ्कजमिति । पङ्कजान्यवयवा यस्य तत् पङ्कजमङ्गं शरीरं विज्ञानं प्रमाणाप्रमाणभूतं ज्ञानम् इन्द्रियाणि दश अर्थपञ्चकं पञ्च शब्दादयोऽर्थाः तदर्थोऽर्थपञ्चमहाभूतोपाधिमान् भूतात्मा द्विविधस्तेजसः स्वप्न-

चक्रपाणिः—परिशेष्यात्, किंवा, सूत्रस्थानमभिधाय तत्त्वसंग्रहं वक्तुम् अर्थेदशमहामूलीय उच्यते ; अत्र 'अधिकृत्य कृते संग्रहे' इति नुवर्त्तमाने अध्यायानुवाक्योक्तुं गृह्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अर्थे इति हृदये, महामूला इति महत् हृदये मूलं यासां धमनीनां तात्पर्या, समासलक्ष्णा इत्यादिभिः ; अथ हृदयस्य पर्यायानाह—महच्चेत्यादि । महत्पदं तथाऽर्थसंज्ञा च हृदयस्य । वैद्यस्यबहारविज्ञानसर्वशास्त्रात्मकेषु हृदयस्य यन्महत्त्वमर्थवच्च, तत्रहृदयस्वाभाव-हितत्वात्, इत्यन्महितत्वमाह—पङ्कजमित्यादि । पङ्कजानि बाहुद्वयज्वाह्वपक्षिरोऽन्तराधिक्यानि

* समासलक्ष्णा इति कश्चिन् पाठः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अर्थे दश महामूलाः सिराः सक्ता * महाफलाः ।

महद्बोधार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधेः ॥

पङ्कजमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यश्च हृदि संस्थितम् ॥

गङ्गाधरः—अथ प्राणायतनेषु दशसु हृदयस्य प्राधान्यं व्यापयितुं तथा यच्च वक्ष्यामि मानार्थमर्थेदशमहामूलीयं तत्र च कृत्स्नतन्त्रोद्देशलक्षणस्येत्युक्तं तदुद्देशकरणार्थमर्थेदशमहामूलीयमारभते—अथात इत्यादि । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अध्यायस्यास्यादिवाक्यमर्थेदशमहामूला इति अधिकृत्य कुतोऽध्याय इत्यर्थेदशमहामूलीयस्तम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अर्थे दशेत्यादि । अर्थे हृदये दश सिराः सक्ताः, कथं सक्ताः ? महामूला हृदये महति मूलानि यामां ता महामूलास्ताश्च महाफला महत्पदेन हृदयं तात्पर्यादोजश्चोच्यते । महदोजः फलन्तीति महाफला इति । एतदङ्ग-इलोकं व्याचष्टे—महच्चेत्यादि । बुधैः पर्यायैर्महदर्थो हृदयमुच्यते । हृदयमिति शब्दं व्युत्पादयति—पङ्कजमित्यादि । अङ्गं कृत्स्नं शरीरं तदवयवञ्च । तत्राङ्गं सत्त्वात्मकलक्षणनायाह—पङ्कजमिति । पङ्कजान्यवयवा यस्य तत् पङ्कजमङ्गं शरीरं विज्ञानं प्रमाणाप्रमाणभूतं ज्ञानम् इन्द्रियाणि दश अर्थपञ्चकं पञ्च शब्दादयोऽर्थाः तदर्थोऽर्थपञ्चमहाभूतोपाधिमान् भूतात्मा द्विविधस्तेजसः स्वप्न-

चक्रपाणिः—परिशेष्यात्, किंवा, सूत्रस्थानमभिधाय तन्त्रसंग्रहं वक्तुम् अर्थेदशमहामूलीय उच्यते ; अथ 'अधिकृत्य कुतोऽग्रन्थे' इति नुवर्तमाने अध्यायानुवाक्योक्तुं गृह्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अर्थे इति हृदये, महामूला इति महत् हृदये मूलं यासां धमनीनां तात्पर्या, समासत्वा इत्यादिभिः ; अथ हृदयस्य पर्यायानाह—महच्चेत्यादि । महत्पदं तथाऽर्थसंज्ञा च हृदयस्य । वैद्यस्यबहारविज्ञानसर्वशास्त्रात्मकेषु हृदयस्य यन्महत्त्वमर्थवच्च, तत्रहृदयस्वाभाव-हितत्वात्, इत्यन्महितत्वमाह—पङ्कजमित्यादि । पङ्कजानि बाहुद्वयज्वाह्वपक्षिरोऽन्तराधिक्यानि

* समासत्वा इति कश्चिन् पाठः ।

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।

गोपानसीनामागार-कर्णिकेवाथचिन्तकैः ॥

स्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख एवमेव सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखो
बहिःप्रज्ञो जागरितस्थानो वैश्वानरः सुषुप्तिस्थानश्चेतोमुखः प्राज्ञो जीवात्म-
महत्तत्त्वोपाधिमान् । तृतीयः परमात्मा शिव इति चतुष्पादात्मा स एव सगुण
इति आत्मगुणा इच्छाद्वेषमुखदुःखमयत्रचेतनाधृतिबुद्धिस्मृत्यहङ्काराः । सहा-
त्राधिकार्यं साद्धद्रोण इत्यादिवत् । चेतो मनः सत्त्वसंज्ञकम् । चिन्त्यं तेन
चेतसा यावच्चिन्तयितुं शक्यते तत्सत्त्वं हृदि संस्थितमिति । अथ शारीरं—
हृदयं द्रव्यज्जलं वक्ष्यते षडङ्गानि हस्तौ द्वौ द्वौ च पादौ शिरश्चान्तराधिशचेत्येतानि
बृहन्ति वाक्षानि तत्र हृदये स्थातुं नाहन्तीति मत्वा विज्ञानादीनि चिन्त्यान्तानि
षडङ्गानि यस्याङ्गस्य तत् मूक्ष्मशरीरमथवा पञ्चमहाभूतान्यात्मा चेति षडङ्गानि
यस्य तदङ्गं मूक्ष्मशरीरमेव विज्ञानादीनि चेति सत्त्वं हृदि संस्थितमिति ।

कस्मादित्यत आह—प्रतिष्ठार्थं हीत्यादि । हि यस्मात् स्वल्पेषामुक्तानां
भावानां प्रतिष्ठार्थं प्रतिनियमेन स्थित्यर्थं हृदयमिष्यतेऽर्थचिन्तकैः ।
ननु कथमेषां प्रतिष्ठा हृदये सम्भवति चिन्त्यं हि जगदेव सर्वं मनसः
सुमेरुमभूति बृहत् क्षुद्रं वा । हृदयन्तु द्रव्यज्जलमित्यतो दृष्टान्तेन प्रतिष्ठाप्रकार-
माह—गोपानसीनामित्यादि । गोपानसी तु बडभी गृहाज्जादनावयववक्-

यस्य तत् षडङ्गमङ्गम् ; अङ्गञ्च षडङ्गादतिरिक्तं समुदायरूपम् अवयविकरूपं वा ; अङ्गमिति
वक्ष्यते षडङ्गविशेषणं पञ्चामाङ्गानामपि हृदयाभितत्त्वप्रतिपादनार्थम् ; किंवा अङ्गमङ्गस्यावयव-
वाचिनो निषेधार्थम् ; विज्ञानञ्च यद्यपि “आरम्भश्च सगुणः” इति तत्त्वनादेव आत्मगुणत्वेन
कथ्यम्, तथाप्यात्मगुणेषु प्राधान्यात् पुनः गृह्यगुण्यते, वचनं हि—“सुखं समग्रं विज्ञानं विस्मृतौ
च प्रतिष्ठितम्” इति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ; अर्थपञ्चकं शब्दादि ; सगुण इत्यनेन सुखादि-
ग्रहणम् ; चेतो मनः ; चिन्त्यं मनोविषयः ; एते च षडङ्गविज्ञानादयः श्रुतिप्रतिपदिताः
प्रत्येकमेवाप्येवमेव, तेन, अत्र कस्यचिदर्थलक्षणात्वेनानुपादानं कर्तव्यमिति नोद्भावनीयम्,
अर्थलक्षणेऽर्थः साक्षादनुभिधीयमानत्वादप्रधानं भवति ।

अथ कथमसी षडङ्गादयो हृदयाश्रयाः, “यावता हृदयं द्रव्यज्जलम्” इति वक्ष्यति, अङ्गञ्च षडङ्गा-
अर्थं महत्, इन्द्रियाण्यपि च स्वाश्रयचक्षुरादिस्थितानि, अर्थञ्च वाङ्मन्यार्थयिणः आत्मा चानाश्रित
एव व्यापकः, तद्गुणञ्च विज्ञानज्ञानमन्येवाश्रितम्, मनोऽप्यनाश्रितमभ्यस्यतम्, चिन्त्यञ्च ज्ञेयादि-
न हृदीत्याशङ्क्याह—प्रतिष्ठेत्यादि । प्रतिष्ठा कार्यकारणाविरोधेनावस्थानम् । भावानामेषा-
मिति षडङ्गादीनाम्, हृदयमिष्यत इति हृदयमिष्यते कारणमिति शेषः ; अर्थश्च दृष्टान्तमाह—

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।

गोपानसीनामागार-कर्णिकेवाथचिन्तकैः ॥

स्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख एवमेव सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखो
बहिःप्रज्ञो जागरितस्थानो वैश्वानरः सुषुप्तिस्थानश्चेतोमुखः प्राज्ञो जीवात्म-
महत्त्वोपाधिमान् । तृतीयः परमात्मा शिव इति चतुष्पादात्मा स एव सगुण
इति आत्मगुणा इच्छाद्वेषमुखदुःखमयत्रचेतनाधृतिबुद्धिस्मृत्यहङ्काराः । सहा-
त्राधिकार्यं साद्धद्रोण इत्यादिवत् । चेतो मनः सत्त्वसंज्ञकम् । चिन्त्यं तेन
चेतसा यावच्चिन्तयितुं शक्यते तत्सत्त्वं हृदि संस्थितमिति । अथ शारीरं—
हृदयं द्रव्यज्जलं वक्ष्यते षडङ्गानि हस्तौ द्वौ द्वौ च पादौ शिरश्चान्तराधिशचेत्येतानि
बृहन्ति वाक्षानि तत्र हृदये स्थातुं नाहन्तीति मत्वा विज्ञानादीनि चिन्त्यान्तानि
षडङ्गानि यस्याङ्गस्य तत् मूक्ष्मशरीरमथवा पञ्चमहाभूतान्यात्मा चेति षडङ्गानि
यस्य तदङ्गं मूक्ष्मशरीरमेव विज्ञानादीनि चेति सत्त्वं हृदि संस्थितमिति ।

कस्मादित्यत आह—प्रतिष्ठार्थं हीत्यादि । हि यस्मात् स्वल्पेषामुक्तानां
भावानां प्रतिष्ठार्थं प्रतिनियमेन स्थित्यर्थं हृदयमिष्यतेऽर्थचिन्तकैः ।
ननु कथमेषां प्रतिष्ठा हृदये सम्भवति चिन्त्यं हि जगदेव सर्वं मनसः
सुमेरुमभूति बृहत् क्षुद्रं वा । हृदयन्तु द्रव्यज्जलमित्यतो दृष्टान्तेन प्रतिष्ठाप्रकार-
माह—गोपानसीनामित्यादि । गोपानसी तु बडभी गृहाज्जादनावयववक्-

यस्य तत् षडङ्गमङ्गम् ; अङ्गञ्च षडङ्गादतिरिक्तं समुदायरूपम् अवयविकरं वा ; अङ्गमिति
वक्ष्यते षडङ्गविशेषणं पञ्चामङ्गानामपि हृदयाभितत्त्वप्रतिपादनार्थम् ; किंवा अङ्गमङ्गस्यावयव-
वाचिनो निषेधार्थम् ; विज्ञानञ्च यद्यपि “आरम्भश्च सगुणः” इति तत्त्वनादेव आत्मगुणत्वेन
कथ्यम्, तथाप्यात्मगुणेषु प्राधान्यात् पुनः गृह्यते, यद्यनं हि—“सुखं समग्रं विज्ञानं विसर्गो
च प्रतिष्ठितम्” इति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ; अर्थपञ्चकं शब्दादि ; सगुण इत्यनेन सुखादि-
ग्रहणम् ; चेतो मनः ; चिन्त्यं मनोविषयः ; एते च षडङ्गविज्ञानादयः श्रुतिप्रतिषिद्धाः
प्रत्येकमेवाप्येवमेव, तेन, अत्र कस्यचिदर्थसंख्यात्वेनानुपादानं कर्तव्यमिति नोद्भावनीयम्,
अर्थसंख्यो ह्यर्थः साक्षादन्विष्टोऽयमानत्वादप्रधानं भवति ।

अथ कथमसी षडङ्गादयो हृदयाश्रयाः, “यावता हृदयं द्रव्यज्जलम्” इति वक्ष्यति, अङ्गञ्च षडङ्गा-
अर्थं महत्, इन्द्रियाण्यपि च स्वाश्रयचक्षुरादिस्थितानि, अर्थञ्च वाङ्मनसाश्रयिणः आत्मा चानाश्रित
एव व्यापकः, तद्गुणञ्च विज्ञानज्ञानमन्येवाश्रितम्, मनोऽप्यनाश्रितमभ्यस्यतम्, चिन्त्यञ्च ज्ञेयादि-
न हृदीत्याशङ्क्याह—प्रतिष्ठेत्यादि । प्रतिष्ठा कार्यकारणाविरोधेनावस्थानम् । भावानामेषा-
मिति षडङ्गादीनाम्, हृदयमिष्यत इति हृदयमिष्यते कारणमिति शेषः ; अर्थश्च दृष्टान्तमाह—

तस्योपघातान्मूर्च्छायान् भेदान्मरणमृच्छति ।

यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत् तत्र संस्थितम् ॥

काष्ठानि तेषामागारकणिका, तत्तद्वक्रकाष्ठानां मूल्यानि यस्यामेकस्यां गृह-
मध्यस्थकाष्ठमस्यां कणिकायां संनिबद्धानि प्रतिष्ठितानि वृत्तन्ते तथा षडङ्गाङ्गा-
दीनि हृदये प्रतिष्ठितानि प्रति लक्ष्मीकृत्य वृत्तन्ते । तेन वाङ्मानि चिन्त्यानि
चिन्ताहृत्वेन हृदि वृत्तन्ते न तु स्वरूपमृच्छन्ति । यतो नाधाराधार्यभावेनैषा-
माश्रयो भवति । कुतस्तर्हि प्राणायतनमिति ? अत उच्यते—तस्येत्यादि । तस्य
हृदयस्योपघातात् पुरुषो मूर्च्छायानृच्छति, तस्य भेदान् तु मरणमृच्छतीत्यत
उक्तं प्राणायतनं हृदयमिति । कम्पान्मरणमृच्छति । तज्ज्ञे दादित्यत उच्यते—
यद्धीत्यादि । हि यस्मात् तत् स्पर्शविज्ञानं तस्य हृदयस्य स्पर्शं विज्ञानं
यस्य धारिणो जीवितस्य तत्तत् स्पर्शविज्ञानं यद्धारि यज्जीवित-
मायुस्तदायुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्तत्र हृदये संस्थितं तस्मात् तदुपघाता-
न्मूर्च्छायांस्तज्ज्ञे दान्मरणमृच्छतीति ।

गोपानसीनामित्यादि । गोपानस्यो गृहाच्छादनाधारकाष्ठानि ; आगारकणिका गृहाच्छादकमथ्ये
गृहाच्छादककाष्ठनिष्पन्नो ; लोके आदृक्कमित्युच्यते ; अर्थचिन्तकैरिति हृदयचिन्तकैः ; तेन,
षडङ्गादीनां हृदयाधितत्वं माधाराधेयभावेन, किं तर्हि, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेति दर्शितं
भवति ; हृदयाधितत्वं हृदये प्रकृतिस्ये षडङ्गादिभावानां प्रकृतिस्थत्वं हृदयोपघाते तदुपघात
इत्यर्थः ; यद्यपि च आत्मविज्ञानमनसां हृदयाधितत्वंमाधाराधेयभावादपि कष्टमृच्छा यत्
पारयते, तथापि सर्वव्यापकवाक्त्रोपादेयमाधाराधेयत्वम् ; नैवम्, आत्मा यश्च संसारी भोगायतन-
त्वेनाभिप्रेतः, स च हृदयप्रदेशे एव सुखदुःखादुपपद्यत इत्यनुभवसिद्धम्, तेन हृदयाधित इवात्मा,
तथापि प्रायेण हृदये तिष्ठति, यतः उपरतक्रियं मनो हृदये तिष्ठति, तथा अप्यवने योगे च
हृदिस्थमेव मनो भवति । यदप्युक्तम्—आत्मस्थे मनसि स्थिरे इति, तदप्यात्मस्थमनसो
हृदयस्थत्वमेव ; एवं ज्ञानसुखदुःखानि च हृदयस्थान्येव लक्ष्यन्ते, तथा चातिचिन्तनात् तथा
दुःखाधेयत्वात् हृदयमेव वीक्ष्यते, नान्यदङ्गम् । अलमात्मना व्यापकेनाश्रयाश्रयभावेन व्युत्पादि-
तेन, यश्चात्मा संसारी हृदयाधितो भवति तस्यैव हृदयनाशाज्ञा इति भावः ।

कथमेतत् भवतीत्याह—यद्धीत्यादि । स्पर्शो विज्ञायतेऽनेनेति स्पर्शं वा विज्ञाना-
तीति स्पर्शविज्ञानम्, तस्यैव विशेषणं धारीति, धारि तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, यदुक्तम्—
“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-संयोगो धारि जीवितम्” इति, एतेन यः शरीरादिसंयोगः स्पर्शनेन विज्ञा-
नाति सर्वं ज्ञेयम्, यश्चायं शरीरधारणादारीयुच्यते, स हृदि स्थितः ; तेन तदुपघातान्मूर्च्छां
तथा तज्ज्ञे दान्मरणं वैतम्बानमुत्तुनिलभजमुपपन्नम् ; स्पर्शो हि द्विविधः—एन्द्रियको मानसश्च,
एतत् स्पर्शद्वयं विना च न किञ्चित् ज्ञानञ्च भवति, यदुक्तम्—यस्यैवेन्द्रियकः स्पर्शः स्पर्शो

तस्योपघातान्मूर्च्छायान् भेदान्मरणमृच्छति ।

यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत् तत्र संस्थितम् ॥

काष्ठानि तेषामागारकणिका, तत्तद्वक्रकाष्ठानां मूल्यानि यस्यामेकस्यां गृह-
मध्यस्थकाष्ठमस्यां कणिकायां संनिबद्धानि प्रतिष्ठितानि वृत्तन्ते तथा षडङ्गाङ्गा-
दीनि हृदये प्रतिष्ठितानि प्रति लक्ष्मीकृत्य वृत्तन्ते । तेन वाङ्मानि चिन्त्यानि
चिन्ताहृत्वेन हृदि वृत्तन्ते न तु स्वरूपमृच्छन्ति । यतो नाधाराधार्यभावेनैषा-
माश्रयो भवति । कुतस्तर्हि प्राणायतनमिति ? अत उच्यते—तस्येत्यादि । तस्य
हृदयस्योपघातात् पुरुषो मूर्च्छायानृच्छति, तस्य भेदान् तु मरणमृच्छतीत्यत
उक्तं प्राणायतनं हृदयमिति । कम्पान्मरणमृच्छति । तज्ज्ञे दादित्यत उच्यते—
यद्धीत्यादि । हि यस्मात् तत् स्पर्शविज्ञानं तस्य हृदयस्य स्पर्शं विज्ञानं
यस्य धारिणो जीवितस्य तत्तत् स्पर्शविज्ञानं यद्धारि यज्जीवित-
मायुस्तदायुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्तत्र हृदये संस्थितं तस्मात् तदुपघाता-
न्मूर्च्छायांस्तज्ज्ञे दान्मरणमृच्छतीति ।

गोपानसीनामित्यादि । गोपानस्यो गृहाच्छादनाधारकाष्ठानि ; आगारकणिका गृहाच्छादनमप्ये
गृहाच्छादनकाष्ठनिप्रथमो ; लोके आदृक्मन्युच्यते ; अर्थचिन्तकैरिति हृदयचिन्तकैः ; तेन,
षडङ्गादीनां हृदयाधितत्वं माधाराधेयभावेन, किं तर्हि, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेति दर्शितं
भवति ; हृदयाधितत्वं हृदये प्रकृतिस्ये षडङ्गादिभावानां प्रकृतिस्थत्वं हृदयोपघाते तदुपघात
इत्यर्थः ; यद्यपि च आत्मविज्ञानमनसां हृदयाधितत्वंमाधाराधेयभावादपि कष्टमृच्छा यत्
पारयते, तथापि सर्वव्यापकवाक्त्रोपादेयमाधाराधेयत्वम् ; नैवम्, आत्मा यश्च संसारी भोगायतन-
त्वेनाभिप्रेतः, स च हृदयप्रदेशे एव सुखदुःखादुपपद्यत इत्यनुभवसिद्धम्, तेन हृदयाधित इवात्मा,
तथापि प्रायेण हृदये तिष्ठति, यतः उपरतक्रियं मनो हृदये तिष्ठति, तथा अप्ययने योगे च
हृदिस्थमेव मनो भवति । यदप्युक्तम्—आत्मस्थे मनसि स्थिरे इति, तदप्यात्मस्थमनसो
हृदयस्थत्वमेव ; एवं ज्ञानसुखदुःखानि च हृदयस्थान्येव लक्ष्यन्ते, तथा चातिचिन्तनात् तथा
दुःखाधेयत्वात् हृदयमेव वीक्ष्यते, नान्यदङ्गम् । अलमात्मना व्यापकेनाश्रयाश्रयभावेन व्युत्पादि-
तेन, यश्चात्मा संसारी हृदयाधितो भवति तस्यैव हृदयनाशाज्ञा इति भावः ।

कथमेतत् भवतीत्याह—यद्धीत्यादि । स्पर्शो विज्ञायतेऽनेनेति स्पर्शं वा विज्ञाना-
तीति स्पर्शविज्ञानम्, तस्यैव विशेषणं धारीति, धारि तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, यदुक्तम्—
“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-संयोगो धारि जीवितम्” इति, एतेन च शरीरादिसंयोगः स्पर्शनेन विज्ञा-
नाति सर्वत्र ज्ञेयम्, यश्चायं शरीरधारणादारीयुच्यते, स हृदि स्थितः ; तेन तदुपघातान्मूर्च्छां
तथा तज्ज्ञे दान्मरणं वैतम्बानमुत्तुनिलभजमुपपन्नम् ; स्पर्शो हि द्विविधः—एन्द्रियको मानसश्च,
एतत् स्पर्शद्वयं विना च न किञ्चित् ज्ञानञ्च भवति, यदुक्तम्—यस्यैवेन्द्रियकः स्पर्शः स्पर्शो

तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सिते ॥

कुतो मूर्च्छायानृच्छति न मृत्वेत्यत आह—तदित्यादि । तद्दृढं परस्य श्रेष्ठस्यौजसस्त्वष्ट्विन्दुरूपस्य स्थानं यदोजो बलमुच्यते तद्वलस्थानस्योप-
घातान्न मृत्वा मूर्च्छायानृच्छति चैतन्याभावरूपान् । यतस्तत्र हृदये चैतन्यसंग्रहः ।
चैतनायाः सभासः परं ब्रह्मस्थितम् । तदुपघातात् परमब्रह्मणः स्थित्युप-
घातादचैतनत्वं भवतीति । तस्माच्चिकित्सिते शास्त्रे हृदयं महद्वाथश्च पर्यायेण
मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः इति । मानसश्च स्पर्शनं शरीरे
यथास्थानमेव दर्शयिष्यामः । स्पर्शो विज्ञायत इति निरुपपक्षे तु स्पर्शशब्देन लक्षणया स्पर्श-
मानोऽर्थोऽभिप्रेतः, तेन सर्वज्ञेयवशेन, यं प्राप्यैवार्थमिन्द्रियाण्यस्मद्वर्शनार्थं प्रकाशयन्ति,
यदुक्तम्—“स्पर्श्यते नानुपादानो नाम्पृथो वेत्ति वेदनाः” इति । यद्यपि शरीरेन्द्रियमरुताम-
संयोगः शरीरप्रदेशान्तरेऽप्यस्ति तथापि तस्मिन् शरीरधारणे तथा ज्ञानेऽप्यनी वा प्रधानम्,
तदुपघातेऽपि शरीरधारणज्ञानयोर्देशयान् । हृदयतन्तु संयोगः प्रधानं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि-
त्वान् स्पर्शज्ञानशरीरधारणयोः, तेन सूक्तम्—“तत्र तत्र संश्रितम्” इति । हृदयान्मर्हितत्वे
धम्मन्तरमाह—तत्परस्येयादि । परस्य श्रेष्ठस्य, एतेन द्विविधमोजो दर्शयति परमपरञ्च, तत्र
अज्ञलिपरिमाणमपरम्, यदुक्तम्—“तावदेव परिमाणं श्लेष्मणश्चीजस्य” इति ; अरुपप्रमाणन्तु
परम्, यदभिप्रेत्युक्तम्—“हृदि तिष्ठति यस्तुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्” इति । तस्मात्तरेऽप्युक्तम्
“प्राकाशयत्यौजसोऽंशं बिन्दुवो हृदयमाधिताः” इति । किञ्च, सति हि परे चापरे धौजसि परस्य
इति विशेषणं सार्थकं भवति, न त्येकरूपे ; अज्ञाज्ञलिपरिमितस्वीजसो धम्मन् एव हृदयाधिताः
स्थानम्, तथा प्रमेहेऽज्ञाज्ञलिपरिमितमेवाजः श्रियते, नाष्टविन्दुकम्, अस्य हि किञ्चित्श्लेष्मेऽपि
मरणं भवति, प्रमेहे तु ओजःक्षये जीवः देव तावत् ; ओजःक्षयलक्षणमप्यज्ञाज्ञस्वीजः क्षय एव
बोद्धव्यम् ; ओजःक्षयश्च यद्यपि रमेऽपि वर्तते, यदुक्तम्—“रसश्चीजः संकटातः” इति, तथा, “मली
भवति तत् प्रायः कल्पते किञ्चिदोदसे” इति । तथापि इह सर्वेष्वनुसारमोजोऽभिधीयते ; एतच्छीज
दधत्तुर्गुणं केचिदाहुः । धातुर्हि धारणपोषणयोगाद् भवति, ओजस्तु देहधारकं सद्यपि न देहपोषकम्
तेन नाष्टमो धातुरोजः ; केचित् तु शुक्रविशेषमोजः प्राहुः, तच्च न मनः प्रीणाति ; ये तु ब्रुवन्ते—
सर्वेष्वनुसारं सारसमुदधभृतमोजः, ते रसादिभाररूपतया रसादिभ्यो भिन्नमोज इति पृथग्धातुत्वेन
वपधातुत्वेन वा निर्दिश्यमिति पश्यन्ति ; वचनञ्च—अमरैः कलपुष्पेभ्यो यथा सञ्जीयते मधु ।
तद्वदोजः, करोरेभ्यो गुणैः सम्भूयते नृणाम् ॥ अत्र शरीरेभ्य इति धातुर्भवः, गुणैरिति सारवासीः ।
तत्र चैतन्यसंग्रह इति,—तत्र हृदि चैतन्यविषये प्रयत्नस्य संग्रहं संवरणं करोति, तेन प्रयत्नं मनो
हृदये निगृह्य भोगज्ञो भवतीत्यर्थत इत्युक्तं भवति, ततश्च योगस्य मोक्षसाधनत्वेनोपादेयत्वापि
हृदयमेव स्थानमिति हृदयमन्मर्हितं भवति ; यस्मादेवंगुणं हृदयम्, ततः ‘महम्’ इति च, तथा

तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सिते ॥

कुतो मूर्च्छायानृच्छति न मृत्वेत्यत आह—तदित्यादि । तद्दृढं परस्य श्रेष्ठस्यौजसस्त्वष्ट्विन्दुरूपस्य स्थानं यदोजो बलमुच्यते तद्वलस्थानस्योप-
घातान्न मृत्वा मूर्च्छायानृच्छति चैतन्याभावरूपान् । यतस्तत्र हृदये चैतन्यसंग्रहः ।
चैतनायाः सभासः परं ब्रह्मस्थितम् । तदुपघातात् परमब्रह्मणः स्थित्युप-
घातादचैतनत्वं भवतीति । तस्माच्चिकित्सिते शास्त्रे हृदयं महद्वाथश्च पर्यायेण
मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः इति । मानसश्च स्पर्शनं शरीरे
यथास्थानमेव दर्शयिष्यामः । स्पर्शो विज्ञायत इति निरुपपक्षे तु स्पर्शशब्देन लक्षणया स्पर्श-
मानोऽर्थोऽभिप्रेतः, तेन सर्वज्ञेयवशेन, यं प्राप्यैवार्थमिन्द्रियाण्यस्मद्वर्शनार्थं प्रकाशयन्ति,
यदुक्तम्—“स्पर्श्यते नानुपादानो नाम्पृथो वेत्ति वेदनाः” इति । यद्यपि शरीरेन्द्रियमरुताम-
संयोगः शरीरप्रदेशान्तरेऽप्यस्ति तथापि तस्मिन् शरीरधारणे तथा ज्ञानेऽप्यनी वा प्रधानम्,
तदुपघातेऽपि शरीरधारणज्ञानयोर्देशयान् । हृदयतन्तु संयोगः प्रधानं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि-
त्वान् स्पर्शज्ञानशरीरधारणयोः, तेन सूक्तम्—“तत्र तत्र संश्रितम्” इति । हृदयान्मर्हितत्वे
धम्मन्तरमाह—तत्परस्येयादि । परस्य श्रेष्ठस्य, एतेन द्विविधमोजो दर्शयति परमपरञ्च, तत्र
अज्ञलिपरिमाणमपरम्, यदुक्तम्—“तावदेव परिमाणं श्लेष्मणश्चीजस्य” इति ; अरुपप्रमाणन्तु
परम्, यदभिप्रेत्युक्तम्—“हृदि तिष्ठति यस्तुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्” इति । तस्मात्तरेऽप्युक्तम्
“प्राकाशयत्यौजसोऽंशं बिन्दुवो हृदयमाधिताः” इति । किञ्च, सति हि परे चापरे धौजसि परस्य
इति विशेषणं सार्थकं भवति, न त्येकरूपे ; अज्ञाज्ञलिपरिमितस्वीजसो धम्मन् एव हृदयाधिताः
स्थानम्, तथा प्रमेहेऽज्ञाज्ञलिपरिमितमेवाजः श्रियते, नाष्टविन्दुकम्, अस्य हि किञ्चित्श्लेष्मेऽपि
मरणं भवति, प्रमेहे तु ओजःक्षये जीवः देव तावत् ; ओजःक्षयलक्षणमप्यज्ञाज्ञस्वीजः क्षय एव
बोद्धव्यम् ; ओजःक्षयश्च यद्यपि रमेऽपि वर्तते, यदुक्तम्—“रसश्चीजः संकटातः” इति, तथा, “मली
भवति तत् प्रायः कल्पते किञ्चिदोदसे” इति । तथापि इह सर्वेष्वनुसारमोजोऽभिधीयते ; एतच्छीज
दधत्तुर्गुणं केचिदाहुः । धातुर्हि धारणपोषणयोगाद् भवति, ओजस्तु देहधारकं सद्यपि न देहपोषकम्
तेन नाष्टमो धातुरोजः ; केचित् तु शुक्रविशेषमोजः प्राहुः, तच्च न मनः प्रीणाति ; ये तु ब्रुवन्ते—
सर्वेष्वनुसारं सारसमुदधभृतमोजः, ते रसादिभाररूपतया रसादिभ्यो भिन्नमोज इति पृथग्धातुत्वेन
वपधातुत्वेन वा निर्दिश्यमिति पश्यन्ति ; वचनञ्च—अमरैः कलपुष्पेभ्यो यथा सञ्जीयते मधु ।
तद्वदोजः, करोरेभ्यो गुणैः सम्भूयते नृणाम् ॥ अत्र शरीरेभ्य इति धातुर्भवः, गुणैरिति सारवासीः ।
तत्र चैतन्यसंग्रह इति,—तत्र हृदि चैतन्यविषये प्रयत्नस्य संग्रहं संवरणं करोति, तेन प्रयत्नं मनो
हृदये निगृह्य भोगज्ञो भवतीत्यर्थत इत्युक्तं भवति, ततश्च योगस्य मोक्षसाधनत्वेनोपादेयत्वापि
हृदयमेव स्थानमिति हृदयमन्मर्हितं भवति ; यस्मादेवंगुणं हृदयम्, ततः ‘महम्’ इति च, तथा

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥ २ ॥

येनौजसा वृत्तयन्ति प्रीणिताः सर्वजन्तवः ।

यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥

यत्सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।

संवर्द्धमानं हृदयं समाविशति यत् पुनः ॥

उक्तम् । तत्र सक्तानां सिराणां महामूलत्वं व्युत्पादयति—तेनेत्यादि । तेन महता हृदयेन मूलेन मूलस्थानेन दश शिरा महामूला मताः । महद्हृदयं मूलं यासां ता महामूला हृदयमूला दश शिराः सक्ताः संलघाः सन्ति । महतस्तकारस्याकारो न केवलं महत्त्वार्थं तद्वाच्येषु सर्वेष्वेवाथेषु भवति, तल्लक्षणेऽर्थानियमान् ।

ननु महामूला दशेति विवक्ष्यते । सुश्रुते हुक्तं—पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य पदस्य द्विविधवीर्यस्याष्टिविधवीर्यस्य वानेकगुणस्योप-
युक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परममूक्ष्मः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरजुः प्रविश्योद्गता दश दश चाश्रोगामिनीश्वतस्त्रातिव्यगाः कृत्स्नं शरीरमहरह-
स्तपेयतीति । तदाशङ्कां वारयितुमाह—ओजोवहा इति । महामूला दश शिरा ओजोवहा अस्मिच्छरीरे समन्ततो विधम्यन्ते ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—नवोजो नाम किं तावदिदं आह—येनेत्यादि । येनौजसा सर्वजन्तवः प्रीणिताः सन्तो वृत्तयन्ति जीवन्ति । यदोज कृते सर्वभूतानां जीवितमायुर्नावतिष्ठते । गर्भस्यादौ यच्छुक्रं शोणितञ्च यत्सारं यदोजः सारं यस्य तद् यत्सारं तदोजः ओजःसारं शुक्रं शोणितञ्च गर्भस्यादौ तदोजो यत्तत् गर्भरसाद्रस उच्यते । यावत्कालं शुक्रस्य सारं शुक्रान् परिणामान्न पृथग्भूतं

‘अर्थे’ इति बोध्यते विकिरसकैः । सम्प्रति धमनीनां महामूलत्वं प्रतिपादयति—तेनेत्यादि । तेनेति महता हृदयेनेति शेषः ; विधम्यन्ते विसर्पन्ते ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति धमनीनामुक्तं महामूलत्वं व्युत्पादयन्माह—येनौजसेत्यादि । सामान्येन द्विविधमयोजो माहृतम् ; वृत्तयन्ति जीवन्ति, चौरादिको निष् ; प्रीणिता इति कर्षिताः ; यत्सारमादौ गर्भस्येति शुक्रशोणितसंयोगे जीवावधिष्ठितमात्रे यत्सारभूतम्, तत्रापि तिष्ठति, यद-

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥ २ ॥

येनौजसा वृत्तयन्ति प्रीणिताः सर्वजन्तवः ।

यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥

यत्सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।

संवर्द्धमानं हृदयं समाविशति यत् पुनः ॥

उक्तम् । तत्र सक्तानां सिराणां महामूलत्वं व्युत्पादयति—तेनेत्यादि । तेन महता हृदयेन मूलेन मूलस्थानेन दश शिरा महामूला मताः । महद्हृदयं मूलं यासां ता महामूला हृदयमूला दश शिराः सक्ताः संलघाः सन्ति । महतस्तकारस्याकारो न केवलं महत्त्वार्थं तद्वाच्येषु सर्वेष्वेवाथेषु भवति, तल्लक्षणेऽर्थानियमान् ।

ननु महामूला दशेति विवक्ष्यते । सुश्रुते हुक्तं—पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य पदस्य द्विविधवीर्यस्याष्टिविधवीर्यस्य वानेकगुणस्योप-
युक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परममूक्ष्मः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरजुः प्रविश्योद्गता दश दश चाश्रोगामिनीश्वतस्त्रातिव्यगाः कृत्स्नं शरीरमहरह-
स्तपेयतीति । तदाशङ्कां वारयितुमाह—ओजोवहा इति । महामूला दश शिरा ओजोवहा अस्मिच्छरीरे समन्ततो विधम्यन्ते ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—नवोजो नाम किं तावदिदं आह—येनेत्यादि । येनौजसा सर्वजन्तवः प्रीणिताः सन्तो वृत्तयन्ति जीवन्ति । यदोज कृते सर्वभूतानां जीवितमायुर्नावतिष्ठते । गर्भस्यादौ यच्छुक्रं शोणितञ्च यत्सारं यदोजः सारं यस्य तद् यत्सारं तदोजः ओजःसारं शुक्रं शोणितञ्च गर्भस्यादौ तदोजो यत्तत् गर्भरसाद्रस उच्यते । यावत्कालं शुक्रस्य सारं शुक्रान् परिणामान्न पृथग्भूतं

‘अर्थे’ इति बोध्यते विकिरसकैः । सम्प्रति धमनीनां महामूलत्वं प्रतिपादयति—तेनेत्यादि । तेनेति महता हृदयेनेति शेषः ; विधम्यन्ते विसर्पन्ते ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति धमनीनामुक्तं महामूलत्वं व्युत्पादयन्माह—येनौजसेत्यादि । सामान्येन द्विविधमयोजो माहृतम् ; वृत्तयन्ति जीवन्ति, चौरादिको निष् ; प्रीणिता इति कर्षिताः ; यत्सारमादौ गर्भस्येति शुक्रशोणितसंयोगे जीवावधिष्ठितमात्रे यत्सारभूतम्, तत्रापि तिष्ठति, यद-

यस्यानाशान्न * नाशोऽस्ति धारि यद् हृदयाश्रितम् ।

यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥

तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीति महाफलाः ।

ध्मानाद्धमन्यः स्त्रवणात् स्रोतांसि सरणात् सिराः ॥ ३ ॥

हृदये वर्तते तावत्कालं तदोजःसारं शुक्रं गभमारब्धुं प्रभवति । पृथग्भूते
लोजसि शुक्रपसारं भवति न च तद्गभेरस उच्यते । सर्व्वप्रातुसारभूतं
होजः । तदुक्तं सुश्रुते—तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत्
स्वल्बोजस्तदेव बलमित्युच्यते इति । तदोजःसारेण शुक्रमेण जातस्य गभस्य क्रमेण
वर्द्धमानं यदोजः पुरा हृदयं गभस्य हृदयं समाविशति, पश्चाद्देहावयवं कृत्स्नं
व्याप्नोति । उक्तञ्च सुश्रुते—ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्रं शीतं स्थिरं
सरम् । विविक्तं मृदु मृत्सूत्रञ्च प्राणायतनमुत्तमम् । देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो
भवति देहिनामिति ।

यस्यानाशादित्यादि । यस्योजसस्त्वनाशात् पुंसो न नाशोऽस्ति । उक्तञ्च
सुश्रुते—तदभावाच्च शीय्यन्ते शरीराणि शरीरिणामिति । हृदयाश्रितं यद्धारि
जीवितं तत्स्थापनहेतुत्वात् तद् यद्धारिण्युच्यते । यदोजः शरीररसस्याप-
धातोः स्नेहः यत्रोजसि प्राणाः प्रतिष्ठिताः, तदोजः स्वल्ब येनोजसा वर्त्तयन्ती-
त्यादिभिर्भूतप्रभावमोजः फलं यासां तास्तत्फला इत्यतो महाफला दश शिरा
अथे हृदये सक्ताः । अथवा ता दश हृदये सक्ताः सिरा बहुधा फलन्तीति
महाफला उक्ताः ।

गभरसाद्भूत इति गभरसात् शुक्रशोणितसंयोगपरिणामेन कललरूपाद्, रस इति सारभूतं, संवर्त्त-
मानं हृदयं समाविशति । यत् पुरेति—यदा हृदयं निष्पाद्यमानं तदैव व्यक्तलक्षणं सत् हृदयमधि-
तिष्ठति यदित्यर्थः, एतेन गर्भावस्थाक्रमेणैव तदोजसिष्ठतीत्युच्यते, परं गर्भादौ शुक्रशोणितसाररूप-
तया, रसावस्थायास्तु रससाररूपतयाऽवयवनिष्पत्तौ कललक्षणयुक्तमेव भवत्योजः हृदयोजसः सन्धा-
वस्थाम्बाधकत्वेन महत्त्वमुच्यते, यस्व नाशात् तु नाशोऽस्तीति धात्वन्तराक्षयेऽपि स्वल्बोःक्षये
मरणक्रियार्थः, धारयति जीवधारकसंयोगिन्यः प्रधानत्वात्, शरीररसस्नेह इति शरीररसस्नेहो
स्नेहस्तद्वच्च सारवचनः, तेन शरीररसानां धातूनामपि सार इत्यर्थः, एतच्च प्रकारान्तरेणाभ्यार्हितानेक-
कर्मकथनमोजसोऽभ्यार्हितत्वव्याप्यम् । तत्फला ओजःफला ओजोबहा इति यावत्, एतेन
यथोक्तगुणशालित्वेनोजो महत्, एतद्वचने फलन्तीत्येति महाफला धमन्य उक्ताः, विचरीत्यादी

यस्यानाशान्न * नाशोऽस्ति धारि यद् हृदयाश्रितम् ।

यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥

तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीति महाफलाः ।

ध्मानाद्धमन्यः स्त्रवणात् स्रोतांसि सरणात् सिराः ॥ ३ ॥

हृदये वर्तते तावत्कालं तदोजःसारं शुक्रं गभमारब्धुं प्रभवति । पृथग्भूते लोजसि शुक्रपसारं भवति न च तद्गभेरस उच्यते । सर्व्वप्रातुसारभूतं होजः । तदुक्तं सुश्रुते—तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् स्वत्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते इति । तदोजःसारेण शुक्रमेण जातस्य गभस्य क्रमेण वर्द्धमानं यदोजः पुरा हृदयं गभस्य हृदयं समाविशति, पश्चाद्देहावयवं कृत्स्नं व्याप्नोति । उक्तञ्च सुश्रुते—ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्रं शीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्सूत्रञ्च प्राणायतनमुत्तमम् । देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनामिति ।

यस्यानाशादित्यादि । यस्योजसस्त्वनाशात् पुंसो न नाशोऽस्ति । उक्तञ्च सुश्रुते—तदभावाच्च शीय्यन्ते शरीराणि शरीरिणामिति । हृदयाश्रितं यद्धारि जीवितं तत्स्थापनहेतुत्वात् तद् यद्धारिण्युच्यते । यदोजः शरीररसस्याध-
धातोः स्नेहः यत्रोजसि प्राणाः प्रतिष्ठिताः, तदोजः स्वत्वं येनोजसा वर्त्तयन्ती-
त्यादिभिर्भूतप्रभावमोजः फलं यासां तास्तत्फला इत्यतो महाफला दश शिरा
अथे हृदये सक्ताः । अथवा ता दश हृदये सक्ताः सिरा बहुधा फलन्तीति
महाफला उक्ताः ।

गभरसाद्भूत इति गभरसात् शुक्रशोणितसंयोगपरिणामेन कललरूपाद्, रस इति सारभूतं, संवर्त्त-
मानं हृदयं समाविशति । यत् पुरेति—यदा हृदयं निष्पाद्यमानं तदैव व्यक्तलक्षणं सत् हृदयमधि-
तिष्ठति यदित्यर्थः, एतेन गर्भावस्थाक्रमेणैव तदोजसिष्ठतीत्युच्यते, परं गर्भादौ शुक्रशोणितसाररूप-
तया, रसावस्थायास्तु रससाररूपतयाऽवयवनिष्पत्तौ कललक्षणयुक्तमेव भवत्योजः हृदयोजसः सन्धा-
वस्थाम्बाधकत्वेन महत्त्वमुच्यते, यस्य नाशात् तु नाशोऽस्तीति धात्वन्तराक्षयेऽपि स्वत्वोऽक्षये
मरणक्रियया, धारयति जीवधारकसंयोगिन्यः प्रधानत्वात्, शरीररसस्नेह इति शरीररसस्यैव
स्नेहस्यैव सारवचनः, तेन शरीररसानां धातूनामपि सार इत्यर्थः, एतच्च प्रकारान्तरेणाभ्याहृतानेक-
कर्मकथनमोजसोऽभ्याहृतत्वव्याप्यम् । तत्फला ओजःफला ओजोबहा इति यावत्, एतेन
यथोक्तगुणशालित्वेनोजो महत्, एतद्भूतमेव फलन्तीत्येति महाफला धमन्य उक्ताः, विचरीत्या

तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षतः ।

परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥

हृद्यं यत् स्याद् यदौजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम् ।

तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमज्ज्ञानमेव च ॥ ४ ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतममेकं त्रलवर्द्धनानामेकं
वृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हृषणानामेकमयनानामिति ।
तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमा, वीर्यं

सिरा किं धमनीभ्यः पृथगित्यत आह—ध्मानादित्यादि । ध्मानान्मध्ये
शुषिरभावाद् धमन्य उच्यन्ते । स्रवणाद्रसादिस्वावपथत्वात् स्रोतांस्युच्यन्ते ।
सरणाद्रसादीनां गमनान् सिरा इत्युच्यन्ते । इत्येवं प्राणायतनत्वात् तन्महत्
खलु हृद्यं ता महामूला ओजोबहा दश सिरास्तच्चौजः परिरक्षता पुंसा
मनसो दुःखहेतवो विशेषेण परिहार्याः, यच्च हृद्यं हृदयस्य हितं स्यात्
यदौजस्यमौजोहितं स्यात् यच्च स्रोतसां प्रसादनं प्रशमज्ज्ञानमेव यत् तत्सर्वं
प्रयत्नेनौजः परिरक्षता सेव्यमिति ॥ ३।४ ॥

गङ्गाधरः—प्रशमज्ज्ञानं विवृणोति—अथन्यादि । एकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्ट-
तममिति उत्कृष्टतममुत्तरोत्तरमनुवर्तनीयम् । प्राणवर्द्धनत्रलवर्द्धनवृंहणनन्दन-
हृषणायनानां षण्णामेकैकमुत्कृष्टतमं क्रमेण दशयति । तत्राहिंसा प्राणिनां प्राण-
वर्द्धनानामुत्कृष्टतमा । सर्वत्रैव अहिंसाशब्देन स्वतरेषां प्राण्यप्राणिनामप-
कारक्रिया । यथा परेषां नरादीनां धनग्रहणाद्यनिष्करणम्, पृथिव्यादीनां

निरुक्तिमाह—बहुधा वा ताः फलन्तीति, ता हृदयाभित्ता दश धमन्यो बहुधाऽनेकप्रकारं
फलन्तीति निष्पाद्यन्ते, एतेन मूलं हृदये दशरूपाः सप्त्यो महासंख्याः शरीरे प्रतानभेदा भवन्ती-
त्युक्तम् । धमनीसङ्घादिनिरुक्तिं करोति—ध्मानादित्यादि । ध्मानान् पुराणात् वाक्तेन रसादि-
नेत्यर्थः, स्रवणादिति रसादेरेव पोष्यस्य स्रवणात्, सरणाद् देहान्तरगमनान् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—तन्महदिति हृदयस्य मनसः परिपालनहेतुमाह—तन्महदित्यादि । तन्महदिति
पञ्चदशदिक्षान् हृद्यं, ता महामूला हृद्योजोबहा धमन्यः, तच्चौज इति “वेनौजसा” इत्यादिनोक्त-
गुणमौजः । प्रशमः शान्तिः । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—सेव्यमस्तत्त्वेन प्राणवर्द्धनोत्कृष्टान्यहिंसादीन्यप्याह—अथ सन्वित्यादि ।
एकमित्येकमेव, न द्वितीयमुत्कृष्टतममस्तीत्यर्थः, अयनानामिति मागौजाम्, यद्यप्यनं प्राणवर्द्धनं

तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षतः ।

परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥

हृद्यं यत् स्याद् यदौजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम् ।

तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमज्ज्ञानमेव च ॥ ४ ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतममेकं त्रलवर्द्धनानामेकं
वृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हृषणानामेकमयनानामिति ।
तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमा, वीर्यं

सिरा किं धमनीभ्यः पृथगित्यत आह—ध्मानादित्यादि । ध्मानान्मध्ये
शुषिरभावाद् धमन्य उच्यन्ते । स्रवणाद्रसादिस्वावपथत्वात् स्रोतांस्युच्यन्ते ।
सरणाद्रसादीनां गमनान् सिरा इत्युच्यन्ते । इत्येवं प्राणायतनत्वात् तन्महत्
खलु हृद्यं ता महामूला ओजोबहा दश सिरास्तच्चौजः परिरक्षता पुंसा
मनसो दुःखहेतवो विशेषेण परिहार्याः, यच्च हृद्यं हृदयस्य हितं स्यात्
यदौजस्यमौजोहितं स्यात् यच्च स्रोतसां प्रसादनं प्रशमज्ज्ञानमेव यत् तत्सर्वं
प्रयत्नेनौजः परिरक्षता सेव्यमिति ॥ ३।४ ॥

गुहाधरः—प्रशमज्ज्ञानं विवृणोति—अथन्यादि । एकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्ट-
तममिति उत्कृष्टतममुत्तरोत्तरमनुवर्तनीयम् । प्राणवर्द्धनत्रलवर्द्धनवृंहणनन्दन-
हृषणायनानां षण्णामेकैकमुत्कृष्टतमं क्रमेण दशयति । तत्राहिंसा प्राणिनां प्राण-
वर्द्धनानामुत्कृष्टतमा । सर्वत्रैव अहिंसाशब्देन स्वतरेषां प्राण्यप्राणिनामप-
कारक्रिया । यथा परेषां नरादीनां धनग्रहणाद्यनिष्करणम्, पृथिव्यादीनां

निरुक्तिमाह—बहुधा वा ताः फलन्तीति, ता हृदयाभित्ता दश धमन्यो बहुधाऽनेकप्रकारं
फलन्तीति निष्पाद्यन्ते, एतेन मूलं हृदये दशरूपाः सप्त्यो महासंख्याः शरीरे प्रतानभेदा भवन्ती-
त्युक्तम् । धमनीसङ्घादिनिरुक्तिं करोति—ध्मानादित्यादि । ध्मानान् पूरणात् वाक्तेन रसादि-
नेत्यर्थः, स्रवणादिति रसादेरेव पोष्यस्य स्रवणात्, सरणाद् देशान्तरगमनान् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—तन्महदित्यस्य मनसः परिपालनहेतुमाह—तन्महदित्यादि । तन्महदिति
पञ्चदशदिक्षान् हृद्यं, ता महामूला हृद्योजोबहा धमन्यः, तच्चौज इति “वेनौजसा” इत्यादिनोक्त-
गुणमौजः । प्रशमः शान्तिः । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—सेव्यमस्तत्त्वेन प्राणवर्द्धनोत्कृष्टान्यहिंसादीन्यप्याह—अथ सन्वित्यादि ।
एकमित्येकमेव, न द्वितीयमुत्कृष्टतममस्तीत्यर्थः, अयनानामिति मागौषाः, यद्यप्यन्यं प्राणवर्द्धनं

बलवर्द्धनानां, विद्या वृंहणानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्षणानाम्, ब्रह्मचर्य्यम् अयनानामित्येवमायुर्व्वेद-विदो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

तत्रायुर्व्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ॥ ६ ॥

तत्राह कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च गन्धादिग्रहणादिः तत्राप्यप्राणिनां हिंसाव्यवच्छेदार्थं प्राणिनामित्युक्तम् । प्राणिनामहिंसा प्राणवर्द्धनानामन्नपानादीनां सर्व्वेषां मध्ये श्रेष्ठतया । अस्य पदस्य लिङ्गविपरिणामेनोत्तरोत्तरं योजना कार्या । वीर्य्यं शक्तिः पराक्रमः । विद्या द्विविधा—परा चापरा च । यया तदक्षरमभिगम्यते यददृश्यमप्राह्यमगोत्रम् अवर्णं यदप्राणिपादमचक्षुःश्रोत्रमित्येवमादि सा परा । अथापरा—शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषमित्येवमादिसंहिताश्चत्वारो वेदा इति । इन्द्रियजयो मनोनिग्रहः । नन्दयन्तीति नन्दना आनन्दजनका ये भावाः तेषां मध्ये मनोजयः श्रेष्ठतया नन्दनः । तत्त्वावबोधो येषां केषाञ्चिदपि भावानां याथाश्रयनावबोधो हर्षजननानां भावानां मध्ये श्रेष्ठतया हर्षजननः । ब्रह्मचर्य्यमुपस्थानिग्रहः कायवाङ्मनोभिर्मयूथान्निवृत्तिः अयनानां परलोकहित-पथानां मध्ये श्रेष्ठतया परलोकहितमयनमिति मनोदुःखहेतुवज्जनमायुर्व्वेद-विदो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—ननु कीदृशा भवन्त्यायुर्व्वेदविद इत्यत आह—तत्रेत्यादि । आयुर्व्वेदस्य तन्त्रतत्स्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशो-ऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारः पुरुषा आयुर्व्वेदविदो मन्तव्या इति । आयुर्व्वेदस्य बहूनि तन्त्राणि सन्ति । अग्निवेश-शैल जतुकण-पराशर-हारीत-क्षारपाणि-कणाद-नागाज्जुन-व्यास-चरक मुश्रुत पुष्कलावत गोपुर रक्षितादिप्रणीतानि ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत्र जिज्ञासावचनमाह—तत्राहेत्यादि । कथं तन्त्रादीनि तथाप्यहिंसैवेत्युक्ता, अहिंसया हि धर्मजननात् तयायुर्व्वर्द्धनं भवति, यद्यपि मांसं वृंहणप्रधानं, तथापि तच्छरीरमात्रवृंहणं, विद्या तु शरीरमनोवृंहणीयादिति विध्यते ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—आयुर्व्वेदप्रवचनप्रसङ्गेनायुर्व्वेदनिरुक्तप्रायुपसत्यायुर्व्वेदस्य च निरूपकं प्रकरणं भूते—तत्रेत्यादि । वाक्यश इत्यादि स्वयमेव व्याकरितमिति, तन्त्रं शास्त्रम्, आर्य्यमुच्यते, तम्,

वलवर्द्धनानां, विद्या वृंहणानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां,
तत्त्वावबोधो हर्षणानाम्, ब्रह्मचर्य्यम् अयनानामित्येवमायुर्व्वेद-
विदो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

तत्रायुर्व्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो
वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ॥ ६ ॥

तत्राह कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च
गन्धादिग्रहणादिः तत्राप्यप्राणिनां हिंसाव्यवच्छेदार्थं प्राणिनामित्युक्तम् ।
प्राणिनामहिंसा प्राणवर्द्धनानामन्नपानादीनां सर्व्वेषां मध्ये श्रेष्ठतया । अस्य
पदस्य लिङ्गविपरिणामेनोत्तरोत्तरं योजना कार्या । वीर्य्यं शक्तिः पराक्रमः ।
विद्या द्विविधा—परा चापरा च । यया तदक्षरमभिगम्यते यददृश्यमप्राप्यमगोचरम्
अवर्णं यदप्राणिपादमचक्षुःश्रोत्रमित्येवमादि सा परा । अथापरा—शिक्षा
कल्पो व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषमित्येवमादिसंहिताश्चत्वारो वेदा इति ।
इन्द्रियजयो मनोनिग्रहः । नन्दयन्तीति नन्दना आनन्दजनका ये भावाः
तेषां मध्ये मनोजयः श्रेष्ठतया नन्दनः । तत्त्वावबोधो येषां केषाञ्चिदपि
भावानां याथाश्रयनावबोधो हर्षजननानां भावानां मध्ये श्रेष्ठतया हर्षजननः ।
ब्रह्मचर्य्यमुपस्थानिग्रहः कायवाङ्मनोभिर्मथुनान्निवृत्तिः अयनानां परलोकहित-
पथानां मध्ये श्रेष्ठतया परलोकहितमयनमिति मनोदुःखहेतुवज्जनमायुर्व्वेद-
विदो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—ननु कीदृशा भवन्त्यायुर्व्वेदविद इत्यत आह—तत्रेत्यादि ।
आयुर्व्वेदस्य तन्त्रतत्स्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशो-
ऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारः पुरुषा आयुर्व्वेदविदो मन्तव्या इति । आयुर्व्वेदस्य बहूनि
तन्त्राणि सन्ति । अग्निवेश-शैल जतुकण-पराशर-हारीत-क्षारपाणि-कणाद-
नागाज्जुन-व्यास-चरक मुश्रुत पुष्कलावत गोपुर रक्षितादिप्रणीतानि ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत्र जिज्ञासावचनमाह—तत्राहेत्यादि । कथं तन्त्रादीनि
तथाप्यहिंसेवेतदकृष्टा, अहिंसया हि धर्मजननात् तयायुर्व्वर्द्धनं भवति, यद्यपि मांसं
वृंहणप्रधानं, तथापि तच्छरीरमात्रवृंहणं, विद्या तु शरीरमनोवृंहणीयादिति विन्यते ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—आयुर्व्वेदप्रवचनप्रसङ्गेनायुर्व्वेदनिरुक्तप्रायुपसत्यायुर्व्वेदस्य च निरूपकं प्रकरणं
भूते—तत्रेत्यादि । वाक्यश इत्यादि स्वयमेव व्याकरिदपति, तन्त्रं शास्त्रम्, आर्य्यमुचिहृतम्,

उक्तानि भवन्तीति ? अत्रोच्यते । तन्त्रमायं कार्त्तस्येन
यथाम्नायमुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् । बुद्ध्या सम्यगनु-
प्रविश्याथतत्त्वं वाग्भिर्व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणेन युक्ताभि-
स्त्रिविधपुरुषाणां बुद्धेरवगम्याभिः* उच्यमानं वाक्यार्थशो
भवत्युक्तम् । तन्त्रनियतार्थानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्त-
मेवार्थावयवशो भवत्युक्तम् ॥ ७ ॥

वाक्यादिक्रमेणोक्तानि भवन्तीत्याह चेत् तदात्रोच्यते । तन्त्रमायं यदधीतमग्नि-
वेशाद्यन्यतमपिप्रणीतं तदुच्यते । तत् तन्त्रमुक्त्वा तस्य यावन्ति स्थानानि तानि
ब्रूयान् पटस्थानं सौश्रुतं तदधीतवर्द्धिवक्तव्यं—मूत्रनिदान-शारीर-चिकित्सा-
कल्पोत्तरतन्त्राणीति पटस्थानानि ; तत्र यावन्तोऽध्यायास्तान् ब्रूयात् । एवं
सन्वतन्त्राणां स्थानाध्याया वक्तव्याः । अर्थतस्यानुपूर्व्या यथाप्रायं कार्त्त-
स्येन यदुच्यते पाठान् तदाक्यशो भवत्युक्तं तत् तन्त्रम् । अथ वाक्यार्थशो यथा
भवत्युक्तं तत्तन्त्रं तदाह—बुद्धेःन्यादि । तस्याधीतस्य तन्त्रस्य पुनरेकैकस्य
वाक्यस्यार्थतत्त्वं बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्य व्यासादियुक्ताभिर्वाग्भिस्त्रिविधानाम्
अल्पबुद्धिमध्यबुद्धितीव्रबुद्धीनां पुरुषाणां त्रिविधबुद्धेः अवगम्याभिरुच्यते
यत् तदाक्यार्थशो भवत्युक्तमिति । अथार्थावयवशश्च यथा वक्तव्यं तदाह—
तन्त्रेत्यादि । तत्र तत्र तन्त्रे नियता ये अर्था येषां वाक्यानां तेषां मध्ये यानि
वाक्यान्यथतो दुर्गाणि तेषां पुनर्विभावनैरुक्तं वाक्यमार्थावयवशो भवत्युक्त-
मिति ॥ ७ ॥

यथाप्रायमुच्यमानमिति यथापाठक्रमेणोच्यमानम् ; उदाहरणं दृष्टान्तः, उपनयः सिद्धान्तोप-
पादितस्य साधनधर्मस्य साध्ये पुनः कथनम्, यथा तथा त्वयं भूमवानिति ; निगमनं
हेतुसाधितसाध्यधर्मकथनम्, यथा—तस्मादग्निमानिति ; तन्त्रनियतानामिति तन्त्रगतानाम् ;
विभावनैरुक्तमिति ध्यातव्यानैः कथनम्, उक्तमिति भावे कः ; अस्योदाहरणम्, यथा—
“शरीरचेष्टा वा चेष्टा स्वैर्योर्धा बलवर्द्धिनी” इत्यत्र ‘इष्टा वा चेष्टा’ इत्येतावन्मात्रमुच्यते, तेन
द्वितीयचेष्टापदस्य दुर्गास्य व्याकरणपरं भवति ॥ ६।७ ॥

* व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहारणोपनयनगमनयुक्ताभिस्त्रिविधसिष्यबुद्धिगम्याभिरिति
पाठान्तरम् ।

उक्तानि भवन्तीति ? अत्रोच्यते । तन्त्रमायं कार्त्तस्येन
यथाम्नायमुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् । बुद्ध्या सम्यगनु-
प्रविश्याथतत्त्वं वाग्भिर्व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणेन युक्ताभि-
स्त्रिविधपुरुषाणां बुद्धेरवगम्याभिः* उच्यमानं वाक्यार्थशो
भवत्युक्तम् । तन्त्रनियतार्थानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्त-
मेवार्थावयवशो भवत्युक्तम् ॥ ७ ॥

वाक्यादिक्रमेणोक्तानि भवन्तीत्याह चेत् तदात्रोच्यते । तन्त्रमायं यदधीतमग्नि-
वेशाद्यन्यतमपिप्रणीतं तदुच्यते । तत् तन्त्रमुक्त्वा तस्य यावन्ति स्थानानि तानि
ब्रूयान् पटस्थानं सौश्रुतं तदधीतवर्द्धिवक्तव्यं—मूत्रनिदान-शारीर-चिकित्सा-
कल्पोत्तरतन्त्राणीति पटस्थानानि ; तत्र यावन्तोऽध्यायास्तान् ब्रूयात् । एवं
सन्वतन्त्राणां स्थानाध्याया वक्तव्याः । अर्थतस्यानुपूर्व्या यथाप्रायं कार्त्त-
स्येन यदुच्यते पाठान् तदाक्यशो भवत्युक्तं तत् तन्त्रम् । अथ वाक्यार्थशो यथा
भवत्युक्तं तत्तन्त्रं तदाह—बुद्धेःन्यादि । तस्याधीतस्य तन्त्रस्य पुनरेकैकस्य
वाक्यस्यार्थतत्त्वं बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्य व्यासादियुक्ताभिर्वाग्भिस्त्रिविधानाम्
अल्पबुद्धिमध्यबुद्धितीव्रबुद्धीनां पुरुषाणां त्रिविधबुद्धेः अवगम्याभिरुच्यते
यत् तदाक्यार्थशो भवत्युक्तमिति । अथार्थावयवशश्च यथा वक्तव्यं तदाह—
तन्त्रेत्यादि । तत्र तत्र तन्त्रे नियता ये अर्था येषां वाक्यानां तेषां मध्ये यानि
वाक्यान्यथतो दुर्गाणि तेषां पुनर्विभावनैरुक्तं वाक्यमार्थावयवशो भवत्युक्त-
मिति ॥ ७ ॥

यथाप्रायमुच्यमानमिति यथापाठक्रमेणोच्यमानम् ; उदाहरणं दृष्टान्तः, उपनयः सिद्धान्तोप-
पादितस्य साधनधर्मस्य साध्ये पुनः कथनम्, यथा तथा प्रायं भूमवानिति ; निगमनं
हेतुसाधितसाध्यधर्मकथनम्, यथा—तस्मादग्निमानिति ; तन्त्रनियतानामिति तन्त्रगतानाम् ;
विभावनैरुक्तमिति व्याख्यातैः कथनम्, उक्तमिति भावे कः ; अस्योदाहरणम्, यथा—
“शरीरचेष्टा या चेष्टा स्वैर्योर्धा बलवर्द्धिनी” इत्यत्र ‘इष्टा या चेष्टा’ इत्येतावन्मात्रमुच्यते, तेन
द्वितीयचेष्टापदस्य दुर्गस्य व्याकरणपरं भवति ॥ ६।७ ॥

* व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनगमनयुक्ताभिस्त्रिविधसिष्यबुद्धिगम्याभिरिति
पाठान्तरम् ।

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः चतुर्णामृक्-साम-यजु-
रथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः, किमायुश्च कस्मादायुर्वेदः
किमर्थमायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वा कति चास्याङ्गानि
कैश्चायमभ्येतव्यः कैः किमर्थमिति ॥ ८ ॥

अत्र भिषजा पृष्टेनैवमुच्यते—चतुर्णामृक्-साम-यजु-
रथर्ववेदानामात्मनोऽथर्ववेदेऽस्योक्तिः * । वेदो ह्यथर्वा
दान-स्वस्त्ययनबलिमङ्गल-होमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादि-
परिग्रहाच्चिकित्सां प्राह । चिकित्सा चायुषो हितायोप-

गङ्गाधरः—एवं तन्त्रस्थानाध्यायानां प्रश्नानामुत्तरे कृते सति तत्र चेत् कं
अपि प्रष्टारः स्युरेवम् । तद् यथा । चतुर्णाम् ऋग्वेदादीनां कं वेदमायुर्वेदविद
उपदिशन्त्यायुर्वेदम् । किञ्चायुरपदिशन्ति । कस्मान् कारणादायुर्वेद इत्यु-
च्यते । किमर्थं किं प्रयोजनमायुर्वेदः । स आयुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वा ।
अस्यायुर्वेदस्य कति चाङ्गानि । कैश्च वर्णयमायुर्वेदोऽभ्येतव्यः । कैश्च
किमर्थमभ्येतव्यः इत्येवं चेत् प्रष्टारः स्युरित्यन्वयः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथ यथात्रोत्तरं वक्तव्यं तदाह—अत्रेत्यादि । एवं पृष्टेन भिषजा
वेदश्चोपदिश्य यं वेदमायुर्वेदं तं वेदमुपदिश्यायुर्वाच्यम् । कं वेदमुपदिश्य
इत्यत आह—चतुर्णामित्यादि । ऋग्वेदादीनां चतुर्णां वेदानां मध्येऽथर्व-
वेदे, तस्यैवाथर्ववेदस्यात्मन आयुर्वेदस्योक्तिः । अथर्ववेदान्तर्गत आयुर्वेद
इत्युपदेष्टव्यम् । कस्मादित्यत आह—वेदो हीत्यादि । हि यस्मात् अथर्वा
नाम वेदो दान-स्वस्त्ययनबलिमङ्गल-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-मन्त्रादीनां
व्याधिनिवृत्त्यर्थानां परिग्रहाच्चिकित्सां प्राह । तर्हि कथमायुर्वेदः सोऽथर्व-
वेदः स्यादित्यत आह—यतः स खल्वथर्ववेदो दानस्वस्त्ययनादिभिश्चिकित्सा-
मुवाच । सा चिकित्सा पुनरायुषो हितायोपदिश्यते, तस्मात् स एवाथर्ववेद-

चक्रपाणिः—इदानीमायुर्वेदविदः प्रश्नेनैव निर्णेतव्या इत्यतः प्रश्नानाह—तत्र वेदि-
त्यादि । कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदमिति शेषः ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—अथर्ववेदे भक्तिः सेवेत्यर्थः, एतेन भिषक् सेव्यवेनाथर्ववेदस्यायुर्वेदत्वमुक्तं
भवति । आयुर्वेदस्याथर्ववेदाभेदहेतुमाह—वेदो हीत्यादि । एतेनैकप्रयोजनत्वात्थर्ववेदेऽप्येकवेदस्य

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः चतुर्णामृक्-साम-यजु-
रथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः, किमायुश्च कस्मादायुर्वेदः
किमर्थमायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वा कति चास्याङ्गानि
कैश्चायमभ्येतव्यः कैः किमर्थमिति ॥ ८ ॥

अत्र भिषजा पृष्टेनैवमुच्यते—चतुर्णामृक्-साम-यजु-
रथर्ववेदानामात्मनोऽथर्ववेदेऽस्योक्तिः * । वेदो ह्यथर्वा
दान-स्वस्त्ययनबलिमङ्गल-होमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादि-
परिग्रहाच्चिकित्सां प्राह । चिकित्सा चायुषो हितायोप-

गङ्गाधरः—एवं तन्त्रस्थानाध्यायानां प्रश्नानामुत्तरे कृते सति तत्र चेत् कं
अपि प्रष्टारः स्युरेवम् । तद् यथा । चतुर्णाम् ऋग्वेदादीनां कं वेदमायुर्वेदविद
उपदिशन्त्यायुर्वेदम् । किञ्चायुर्वेदमिति । कस्मान् कारणादायुर्वेद इत्यु-
च्यते । किमर्थं किं प्रयोजनमायुर्वेदः । स आयुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वा ।
अस्यायुर्वेदस्य कति चाङ्गानि । कैश्च वर्णयमायुर्वेदोऽभ्येतव्यः । कैश्च
किमर्थमभ्येतव्यः इत्येवं चेत् प्रष्टारः स्युरित्यन्वयः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथ यथात्रोत्तरं वक्तव्यं तदाह—अत्रेत्यादि । एवं पृष्टेन भिषजा
वेदश्चोपदिश्य यं वेदमायुर्वेदं तं वेदमुपदिश्यायुर्वेदमिति । कं वेदमुपदिश्य
इत्यत आह—चतुर्णामित्यादि । ऋग्वेदादीनां चतुर्णां वेदानां मध्येऽथर्व-
वेदे, तस्यैवाथर्ववेदस्यात्मन आयुर्वेदस्योक्तिः । अथर्ववेदान्तर्गत आयुर्वेद
इत्युपदेष्टव्यम् । कस्मादित्यत आह—वेदो हीत्यादि । हि यस्मात् अथर्वा
नाम वेदो दान-स्वस्त्ययनबलिमङ्गल-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-मन्त्रादीनां
व्याधिनिवृत्त्यर्थानां परिग्रहाच्चिकित्सां प्राह । तर्हि कथमायुर्वेदः सोऽथर्व-
वेदः स्यादित्यत आह—यतः स खल्वथर्ववेदो दानस्वस्त्ययनादिभिश्चिकित्सा-
मुवाच । सा चिकित्सा पुनरायुषो हितायोपदिश्यते, तस्मात् स एवाथर्ववेदः

चक्रपाणिः—इदानीमायुर्वेदविदः प्रश्नेनैव निर्णेतव्या इत्यतः प्रश्नानाह—तत्र वेदि-
त्यादि । कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदमिति शेषः ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—अथर्ववेदे भक्तिः सेवेत्यर्थः, एतेन भिषक् सेव्यवेनाथर्ववेदस्यायुर्वेदत्वमुक्तं
भवति । आयुर्वेदस्याथर्ववेदाभेदहेतुमाह—वेदो हीत्यादि । एतेनैकप्रयोजनत्वात्थर्ववेदेऽप्येव

दिश्यते । वेदञ्चोपदिश्य आयुर्वाच्यम् । तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-
जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः । तत्रायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः,
कथमिति चेदुच्यते, तत्र च वाच्यं—स्वलक्षणतः सुखासुखतो
हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्च । यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि
च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ॥ ६ ॥

भाग आयुर्वेदः । इति चतुर्थ्यां वेदेभ्यो नातिरिक्त आयुर्वेदो न चावेदो नापि
वेदाङ्गम् । किन्त्वथर्वणोऽधिकमङ्गमित्यत उपाङ्गमुच्यते केनचित् । इत्येवं
चतुर्णां वेदानां कं वेदमायुर्वेदमुपदिशन्न्यायुर्वेदविद इति प्रश्नोत्तरमुपदिश्य
किमायुश्चेति प्रश्नविषयमायुर्वाच्यम् । तत्रेत्यादि । तत्रायुर्वेदे त्रायुरुक्तम् ।
चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेति पर्याय एकाय इति । चेतनानु-
वृत्तते यत्र येन वेति चेतनानुवृत्तिरायुः, जीवितं जीव प्राणधारणे इति जीवति
अस्मिन्निति जीवितमायुरधिकरणे क्तः । अनुबन्ध इति । पूर्वपूर्वमाना-
पायादनु पश्चादुत्तरोत्तरमानेन वज्राति यः सोऽनुबन्ध आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-
संयोगः । पचादित्वादच् पुंलिङ्गः । धारि चायुः, धारयितुं शीलमस्येति
धारि, चौरादिको धृधारणे, धृक् धारणे भौवादिको वा तौदादिको धृङ् स्थिति-
धारणयोर्वेति । इत्यायुरुक्त्वा कस्मादायुर्वेद इत्यस्योत्तरमाह—तत्रेत्यादि ।
आयुर्वेदयतीत्यस्मादायुर्वेदो नामोच्यते । सुश्रुते तु आयुर्वेत्ति वेदयति
विन्दत्यस्मादस्मिन् वेत्यायुर्वेद इत्युक्तम् । तत्र कथमायुर्वेदयतीति चेत् पृच्छति,
तदोच्यते । स्वलक्षणतः स्वरूपलक्षणतः सुखतोऽसुखतो हिततोऽहिततश्च
प्रमाणतोऽप्रमाणतश्चेति । आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः । अथ किमथमायुर्वेद
इत्यस्योत्तरमायुषो हिताहितार्थमायुर्वेद इत्येवमाह—यतश्चेत्यादि । यतो
प्रायुर्वेद इत्युक्तं भवति । प्रभक्रमेण वेदं प्रतिपाद्यायुरेव प्रतिपादनीयं भवतीत्याह—वेदञ्चोप-
दिश्येत्यादि । चेतनानुवृत्तिरिति चेतन्यसन्तानः, एतच्च गर्भाद्यवधिमरणपर्यन्तं बोद्धव्यम्,
तदूर्ध्वं चेतनानुवृत्तेः, साक्षादनुपलब्धवेदेवाननुवृत्तिरिति भावः, न च वाच्यम्—प्रसुप्तस्य
चेतन्यविच्छेदो भवति ; यतरतश्चापि 'सुकमहमस्वाप्सम्' इत्युत्तरकाळीनप्रतिसम्भानदर्शनात् सूक्ष्म-
ज्ञानमस्येव । यद्यपि दीर्घजीवितीये 'शरीरादिसंयोग आयुः' इत्युक्तम्, तथापि तत्कार्यत्वादिह
चेतन्यानुवृत्तिः कार्यकारणयोरभेदविभक्त्यायुरुच्यते ; अनुबन्धधारिशब्दो प्रथमाध्याये व्याकृतौ ।
'कस्मादायुर्वेदः' इत्यस्योत्तरम्,—तत्रायुर्वेत्यादि । वेदयति बोधयति ; ये त्वत्र तन्प्राप्तरे
विदेकोभादयोऽर्था व्याख्याताः, ते साक्षात् तु तदर्थजन्या इतीह नोक्ताः ; स्वलक्षणतः इत्यादि

दिश्यते । वेदञ्चोपदिश्य आयुर्वाच्यम् । तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-
जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः । तत्रायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः,
कथमिति चेदुच्यते, तत्र च वाच्यं—स्वलक्षणतः सुखासुखतो
हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्च । यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि
च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ॥ ६ ॥

भाग आयुर्वेदः । इति चतुर्भ्यो वेदेभ्यो नातिरिक्त आयुर्वेदो न चावेदो नापि
वेदाङ्गम् । किन्त्वथर्वणोऽधिकमङ्गमित्यत उपाङ्गमुच्यते केनचित् । इत्येवं
चतुर्णां वेदानां कं वेदमायुर्वेदमुपदिशन्न्यायुर्वेदविद इति प्रश्नोत्तरमुपदिश्य
किमायुश्चेति प्रश्नविषयमायुर्वाच्यम् । तत्रेत्यादि । तत्रायुर्वेदे त्रायुरुक्तम् ।
चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेति पर्याय एकाय इति । चेतनानु-
वृत्तते यत्र येन वेति चेतनानुवृत्तिरायुः, जीवितं जीव प्राणधारणे इति जीवति
अस्मिन्निति जीवितमायुरधिकरणे क्तः । अनुबन्ध इति । पूर्वपूर्वमाना-
पायादनु पश्चादुत्तरोत्तरमानेन वज्राति यः सोऽनुबन्ध आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-
संयोगः । पचादित्वादच् पुंलिङ्गः । धारि चायुः, धारयितुं शीलमस्येति
धारि, चौरादिको धृधारणे, धृक् धारणे भौवादिको वा तौदादिको धृङ् स्थिति-
धारणयोर्वेति । इत्यायुरुक्त्वा कस्मादायुर्वेद इत्यस्योत्तरमाह—तत्रेत्यादि ।
आयुर्वेदयतीत्यस्मादायुर्वेदो नामोच्यते । सुश्रुते तु आयुर्वेत्ति वेदयति
विन्दत्यस्मादस्मिन् वेत्यायुर्वेद इत्युक्तम् । तत्र कथमायुर्वेदयतीति चेत् पृच्छति,
तदोच्यते । स्वलक्षणतः स्वरूपलक्षणतः सुखतोऽसुखतो हिततोऽहिततश्च
प्रमाणतोऽप्रमाणतश्चेति । आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः । अथ किमथमायुर्वेद
इत्यस्योत्तरमायुषो हिताहितार्थमायुर्वेद इत्येवमाह—यतश्चेत्यादि । यतो
प्रायुर्वेद इत्युक्तं भवति । प्रभक्रमेण वेदं प्रतिपाद्यायुरेव प्रतिपादनीयं भवतीत्याह—वेदञ्चोप-
दिश्येत्यादि । चेतनानुवृत्तिरिति चेतन्यसन्तानः, एतच्च गर्भाद्यवधिमरणपर्यन्तं बोद्धव्यम्,
तदूर्ध्वं चेतनानुवृत्तेः, साक्षादनुपलब्धवेदेवाननुवृत्तिरिति भावः ; न च वाच्यम्—प्रसुप्तस्य
चेतन्यविच्छेदो भवति ; यतरतश्चापि 'सुकमहमस्वाप्सम्' इत्युत्तरकाळीनप्रतिसम्भानदर्शनात् सूक्ष्म-
ज्ञानमस्येव । यद्यपि दीर्घजीवितीये 'शरीरादिसंयोग आयुः' इत्युक्तम्, तथापि तत्कार्यत्वादिह
चेतन्यानुवृत्तिः कार्यकारणयोरभेदविभक्त्यायुरुच्यते ; अनुबन्धधारिशब्दो प्रथमाध्याये व्याकृतौ ।
'कस्मादायुर्वेदः' इत्यस्योत्तरम्,—तत्रायुरित्यादि । वेदयति बोधयति ; ये त्वत्र तन्प्राप्तरे
विदेकोभादयोऽर्थो व्याख्याताः, ते साक्षात् तु तदर्थजन्या इतीह नोक्ताः ; स्वलक्षणतः इत्यादि

तत्रायुष्यायनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोप-
देक्ष्यन्ते तन्त्रेण । तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथा यदिहैव
पूर्वाध्याये । यच्च सुखादितस्तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्या-
मनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतवलवीर्य्य-यशः
पौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थवलसमुदाये वर्तमानस्य
परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्ट-
विचारिणः सुखमायुरुच्यते । असुखमतो विपर्य्ययेण । हितै-
षिणः पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः सामपरस्य
हेतोर्वायुष्यायनायुष्याणि द्रव्यादीनि वेदयति अतोऽपि कारणादायुर्वेद-
इति संज्ञा । एतेनायुर्वेदस्य प्रयोजनमुक्तमायुषो हिताहितम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—कानि तानीह वेदयतीति ? अत आह—आयुष्यायनायुष्याणि
द्रव्यादीनि केवलेन कृत्स्नेन तन्त्रेणोपदेक्ष्यन्ते । तत्रायुः स्वलक्षणतः कुत्र
प्रोक्तमिति ? अत आह—तत्रेत्यादि । स्वलक्षण आयुर्मुक्तं पूर्वाध्याये यथा
तथैवेह चेतनानुवृत्तिरित्यादिना । सुखामुखतो हिताहिततद्वेदोच्यते । तत्र
शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य अभिद्रुताभाववतः अनभिभूत-
स्याभिभवाभाववतश्च । विशेषेण बाल्यवादेक्याभ्यां विशेषेण यौवनवतः
समर्थानुगतवल्लदिकस्य ज्ञानादिसमुदाये वर्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरादुप-
भोगयुक्तस्य समृद्धसर्वारम्भस्य—समृद्धिमन्तः सर्वकर्मणापारम्भा यस्य ।
यथेष्टविचारिणः स्वस्वाभिलाषानुरूपविशेषचरणशीलस्य जनस्य सुख-
मायुरुच्यते । असुखमायुगतो विपर्य्ययेणाभिधीयते ।

अथ हितायुषस्य तदाह—हितैषिण इत्यादि । भूतानां हितैषिणः
स्वयमेवोदाहरिष्यति । आयुष्यामायुष्ये 'आयुः' शब्देन लक्ष्यते, तेन आयुष्यामायुष्यवेदपक्षे गौणी
निरुक्तिः 'आयुर्वेदः' इति । अत एवात्र 'अवि' शब्दः—'अनायुष्यायुर्वेदः' इति ; अनायुष्यमपि च
ज्ञातमस्यैवत्येनाम्यवहिष्माणमायुःकारणं भवत्येव, तेनानायुष्यसंज्ञायुःकारणतयायुःशब्दधारणं,
मात्रापराधः । इहैवेति तत्रायुः 'चेतनानुवृत्तिः' इत्यादिना । तत्र 'शरीर'-इत्यादिना
सुखमायुरभिपद्यते, पीत्यमुत्कृष्टं कर्म, ज्ञानविज्ञानेन्द्रियैर्बलशक्त्यः, इन्द्रियार्थेन च समुदायशब्दः
सम्बध्यते ; किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव समुदायशब्दः सम्बध्यते । किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव
'बलसमुदाये' इति बोध्यम्, बलस्य समुदायो बलसमुदायः ; परमात्मवर्द्धिर्यस्य स परमर्द्धिः ;

तत्रायुष्यायनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोप-
देक्ष्यन्ते तन्त्रेण । तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथा यदिहैव
पूर्वाध्याये । यच्च सुखादितस्तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्या-
मनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतवलवीर्य्य-यशः
पौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थवलसमुदाये वर्तमानस्य
परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्ट-
विचारिणः सुखमायुरुच्यते । असुखमतो विपर्य्ययेण । हिते-
षिणः पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः सामपरस्य
हेतोर्वायुष्यायनायुष्याणि द्रव्यादीनि वेदयति अतोऽपि कारणादायुर्वेद-
इति संज्ञा । एतेनायुर्वेदस्य प्रयोजनमुक्तमायुषो हिताहितम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—कानि तानीह वेदयतीति ? अत आह—आयुष्यायनायुष्याणि
द्रव्यादीनि केवलेन कृत्स्नेन तन्त्रेणोपदेक्ष्यन्ते । तत्रायुः स्वलक्षणतः कुत्र
प्रोक्तमिति ? अत आह—तत्रेत्यादि । स्वलक्षण आयुर्मुक्तं पूर्वाध्याये यथा
तथैवेह चेतनानुवृत्तिरित्यादिना । सुखामुखतो हिताहिततद्वेदोच्यते । तत्र
शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य अभिद्रुताभाववतः अनभिद्रुत-
स्याभिभवाभाववतश्च । विशेषेण बाल्यवादेक्याभ्यां विशेषेण यौवनवतः
समर्थानुगतवल्लदिकस्य ज्ञानादिसमुदाये वर्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरादुप-
भोगयुक्तस्य समृद्धसर्वारम्भस्य—समृद्धिमन्तः सर्वकर्मणापारम्भा यस्य ।
यथेष्टविचारिणः स्वस्वाभिलाषानुरूपविशेषचरणशीलस्य जनस्य सुख-
मायुरुच्यते । असुखमायुगतो विपर्य्ययेणाभिधीयते ।

अथ हितायुषस्य तदाह—हितेषिण इत्यादि । भूतानां हितेषिणः
स्वयमेवोदाहरिष्यति । आयुष्यामायुष्ये 'आयुः' शब्देन लक्ष्यते, तेन आयुष्यामायुष्यवेदपक्षे गौणी
निरुक्तिः 'आयुर्वेदः' इति । अत एवात्र 'अवि' शब्दः—'अनायुष्यायुर्वेदः' इति ; अनायुष्यमपि च
ज्ञातमस्येत्येतन्मन्त्रविद्वान्मायुःकारणं भवत्येव, तेनानायुष्यसंज्ञायाः कारणतयायुःशब्दधारणं,
मात्रापराधः । इहैवेति तत्रायुः 'चेतनानुवृत्तिः' इत्यादिना । तत्र 'शरीर'-इत्यादिना
सुखमायुरभिपद्यते, पीत्यमुत्कृष्टं कर्म, ज्ञानविज्ञानेन्द्रियैर्बलशक्त्यः, इन्द्रियार्थेन च समुदायशब्दः
सम्बध्यते ; किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव समुदायशब्दः सम्बध्यते । किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव
'बलसमुदाये' इति बोध्यम्, बलस्य समुदायो बलसमुदायः ; परमात्मवर्द्धिर्यस्य स परमर्द्धिः ;

समीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तरस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेव्य
 पूजाहंसम्पूजकस्य ज्ञानादुपशंसशीलस्य ॐ वृद्धोप-
 सेविनः सुनियतगगरोपेध्यामदमानवेगस्य सततं विविध-
 प्रदानतत्परस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य
 लोकमिमञ्च अमुञ्च अवेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायु-
 रुच्यते । अहितमतो विपर्ययेण ॥ १०११ ॥

प्रमाणमायुपस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचिन्तादीनां स्वेनाभि-
 भूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते त्वनिमित्तैः । अयमस्मात्
 पुरुषस्य परस्वान् परधनाहरणादुपरतस्य निवृत्तस्य सत्यवादिनः सामपरस्य
 शान्तिपु तत्परस्य समीक्ष्य कतञ्चये गुणदोषान समालोच्य कारिणः । अप्रमत्तस्य
 प्रमादभूयस्य । त्रिवर्गं धर्माधिकारं परस्परेणानुपहतञ्चोपसेव्य पूजाहं-
 पूजकस्य । ज्ञानादुपशंसशीलस्य ज्ञानविज्ञानाभ्यां प्रशंसाशीलस्य । वृद्धोप-
 सेविनः वृद्धानां धर्माधर्मनीतिव्यवहारादिकुशलानां सेवनेन तत्प्रवर्त्ता-
 भिज्ञस्य । सुनियतः स्वाधीनीकृतो गगादिवेगो येन तस्य । सततं विविधानां
 गोहरण्यभूम्यादीनां दाने तत्परस्य कुशलस्य । तपोज्ञानेन प्रशमो
 नित्यं यस्य तस्य तथा । अध्यात्मविदः आत्मानमविकृत्य ये भावा
 आत्मादितत्त्वानि तानि विदन्तीति । तत्परस्याध्यात्मतत्त्वकर्मसु तत्परस्य ।
 लोकञ्चेमममुञ्चावेक्षमाणस्य लोकद्वये यदविरुद्धं कम्मे तत्कारिणः । स्मृतिमतो
 मतिमनश्च हितमायुरुच्यते हितकललाभात् । अहितमतो विपर्ययेणायु-
 रुच्यते ॥ १०११ ॥

गङ्गाधरः—इति सुखमायुरसुखमायुहितमायुरहितमायुश्रोत्वा प्रमाणतो-
 ऽप्रमाणतश्चायुराह—प्रमाणमित्यादि । आयुषः प्रमाणं स्वार्थादीनां स्वेनाभि-
 भूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैरकारणैः । कीदृशं प्रमाणमित्यत
 लभृद्वा निष्पादितसाध्याः सध्वारमभा यस्य स तथा । द्वितैषिणो भूतानामिति शेषः ;
 तत्परस्येत्यध्यात्मपरस्य, अध्यात्ममात्रमादिस्वरूपम्, अमुञ्चेति परलोकम् ॥ ९—११ ॥

चक्रपाणिः—विकृतिरूपैर्लक्षणैः तेषामेव विशेषणम्—अनिमित्तेराकस्मिन्कैरित्येतिवर्थः ;
 अनिमित्ता हि विकृतिरर्थेन्द्रियाणामरिष्टम् तत्रार्थविकृतिर्यथा—“नानापुष्पोपमगन्धो यस्य

समीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तरस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेव्य
 पूजाहंसम्पूजकस्य ज्ञानादुपशंसशीलस्य ॐ वृद्धोप-
 सेविनः सुनियतगगरोपेध्यामदमानवेगस्य सततं विविध-
 प्रदानतत्परस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य
 लोकमिमञ्च अमुञ्च अवेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायु-
 रुच्यते । अहितमतो विपर्ययेण ॥ १०११ ॥

प्रमाणमायुपस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचिन्तादीनां स्वेनाभि-
 भूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते त्वनिमित्तैः । अयमस्मात्
 पुरुषस्य परस्वान् परधनाहरणादुपरतस्य निवृत्तस्य सत्यवादिनः सामपरस्य
 शान्तिपु तत्परस्य समीक्ष्य कतञ्चये गुणदोषान समालोच्य कारिणः । अप्रमत्तस्य
 प्रमादभूयस्य । त्रिवर्गं धर्माधिकारं परस्परेणानुपहतञ्चोपसेव्य पूजाहं-
 पूजकस्य । ज्ञानादुपशंसशीलस्य ज्ञानविज्ञानाभ्यां प्रशंसाशीलस्य । वृद्धोप-
 सेविनः वृद्धानां धर्माधर्मनीतिव्यवहारादिकुशलानां सेवनेन तत्प्रवर्धा-
 भिज्ञस्य । सुनियतः स्वाधीनीकृतो गगादिवेगो येन तस्य । सततं विविधानां
 गोहरण्यभूम्यादीनां दाने तत्परस्य कुशलस्य । तपोज्ञानेन प्रशमो
 नित्यं यस्य तस्य तथा । अध्यात्मविदः आत्मानमविकृत्य ये भावा
 आत्मादितत्त्वानि तानि विदन्तीति । तत्परस्याध्यात्मतत्त्वकर्मसु तत्परस्य ।
 लोकञ्चेमममुञ्चावेक्षमाणस्य लोकद्वये यदविरुद्धं कर्मे तत्कारिणः । स्मृतिमतो
 मतिमनश्च हितमायुरुच्यते हितकललाभात् । अहितमतो विपर्ययेणायु-
 रुच्यते ॥ १०११ ॥

गङ्गाधरः—इति सुखमायुरसुखमायुहितमायुरहितमायुश्रोत्वा प्रमाणतो-
 ऽप्रमाणतश्चायुराह—प्रमाणमित्यादि । आयुषः प्रमाणं स्वार्थादीनां स्वेनाभि-
 भूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैरकारणैः । कीदृशं प्रमाणमित्यत
 लभृद्धा निष्पादितसाध्याः सध्वारमभा यस्य स तथा । द्वितैषिणो भूतानामिति शेषः ;
 तत्परस्येत्यध्यात्मपरस्य, अध्यात्ममात्रमादिस्वरूपम्, अमुञ्चेति परलोकम् ॥ ९—११ ॥

चक्रपाणिः—विकृतिरूपैर्लक्षणैः तेषामेव विशेषणम्—अनिमित्तेराकस्मिन्कैरित्येतिवर्थः ;
 अनिमित्ता हि विकृतिरर्थेन्द्रियाणामरिष्टम् तत्रार्थविकृतिर्यथा—“नानापुष्पोपमगन्धो यस्य

क्षणमुहूर्त्तादिवसात् त्रिपञ्चदशद्वादशाहात् पञ्चात् मासात्
 षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यते । तत्र स्वभावः प्रवृत्ते-
 रुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः
 प्रमाणम् । अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे देहप्रकृति-
 लक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे ॥ १२

प्रयोजनञ्चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकार-

आह—अयमित्यादि । अयं पुमानस्मादियन्मानात् क्षणान्मुहूर्त्ताद्वा दिवसाद्वा
 ष्यहात् पञ्चाहात् दशाहात् द्वादशाहाद्वा षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावं
 मरणमापत्स्यते, इत्येवं प्रमाणमायुषः स्वार्थादिविकृतिलक्षणैरकारणैरुपलभ्यते
 इति । तत्स्वभावमाह—तत्रेत्यादि । स्वभावः प्रवृत्त्युपरमः मरणमनित्यता
 निरोध इत्येकोऽर्थः पर्यायशब्दात् । इत्यायुषः प्रमाणमतो विपर्ययेण
 यद्वक्ष्यते मरिष्यति जज्ञादिन्यादिमात्रं न कालप्रमाणं तदायुषोऽप्रमाण-
 मित्येवमायुर्वेदेऽरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्यायुषः प्रमाणाप्रमाण-
 मुपदिष्टमिति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अयं किमथेमायुर्वेदे इति प्रश्नस्योत्तरमाह—प्रयोजनञ्चेत्यादि ।
 अस्यायुर्वेदस्य प्रयोजनं स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं धातुसाम्यरक्षणमातुरस्य
 व्याधिप्रशमनं धातुवैषम्यप्रशमनं धातुसाम्यकरणमिति ॥ १३ ॥

वाति त्रिकानशम् इत्यादि, इन्द्रियविकृतिर्वधा—“यश्च पश्यत्यदृश्यान्” इत्यादि,
 मनोविकृतिर्वधा—“यैः पुरा चिन्तते भावैः समेतैः परमां रतिम् । तरेवारममाणस्य गतास्ते-
 मरणमादिशते” इति, बुद्धिविकृतिर्वधा—“बुद्धिर्वलमहेतुकम्” इत्यादि, चेष्टाविकृतिर्वधा—“विकर्ष-
 शिव यः पादौ मृत्युं स परिधावति” इत्यादि, आदिग्रहणान् परित्रनविकृत्वाद्यो ज्ञेयाः, अत्र
 रिष्टप्रस्तावे क्षणादिबर्तन्तकालकथनं वर्णयितुं रिष्टग्रन्थमरणभाषान्, अतो विपरीतमप्रमाणम्,
 रिष्टहीनं न निश्चितप्रमाणमायुररिष्टाधिकार इत्यर्थः, अन्यदपि चायुःप्रमाणज्ञानमाह—देहप्रकृती-
 त्यादि । देहश्च प्रकृतिश्च लक्षणञ्च देहप्रकृतिलक्षणम्, तत्र देहमधिकृत्यायुःप्रमाणं यथा—
 “सर्वैः सारैरुपेताः” इत्यारभ्य यावन् “विहं जीविनो भवन्ति” इति, प्रकृतितो यथा—
 “ह्रीन्मिका कलकन्तो वसुमन्तश्च भवन्ति” इति, लक्षणतो यथा—“आयुष्मतां कुमारानां
 लक्षणान्मुपदेक्ष्यामः” इत्यादि, किं वा, देहस्य सहजलक्षणं देहप्रकृतिलक्षणम्, तस्य सर्वै-
 र्मारप्रकृत्यादिलक्षणं बोधयम् ॥ १३ ॥

क्षणमुहूर्त्तादिवसात् त्रिपञ्चदशद्वादशाहात् पञ्चात् मासात्
 षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यते । तत्र स्वभावः प्रवृत्ते-
 रुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः
 प्रमाणम् । अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे देहप्रकृति-
 लक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे ॥ १२

प्रयोजनञ्चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकार-

आह—अयमित्यादि । अयं पुमानस्मादियन्मानात् क्षणान्मुहूर्त्ताद्वा दिवसाद्वा
 ष्यहात् पञ्चाहात् दशाहात् द्वादशाहाद्वा षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावं
 मरणमापत्स्यते, इत्येवं प्रमाणमायुषः स्वार्थादिविकृतिलक्षणैरकारणैरुपलभ्यते
 इति । तत्स्वभावमाह—तत्रेत्यादि । स्वभावः प्रवृत्त्युपरमः मरणमनित्यता
 निरोध इत्येकोऽर्थः पर्यायशब्दात् । इत्यायुषः प्रमाणमतो विपर्ययेण
 यद्वक्ष्यते मरिष्यति जज्ञादिन्यादिमात्रं न कालप्रमाणं तदायुषोऽप्रमाण-
 मित्येवमायुर्वेदेऽरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्यायुषः प्रमाणाप्रमाण-
 मुपदिष्टमिति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अयं किमथेमायुर्वेदे इति प्रश्नस्योत्तरमाह—प्रयोजनञ्चेत्यादि ।
 अस्यायुर्वेदस्य प्रयोजनं स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं धातुसाम्यरक्षणमातुरस्य
 व्याधिप्रशमनं धातुवैषम्यप्रशमनं धातुसाम्यकरणमिति ॥ १३ ॥

वाति त्रिकानशम् इत्यादि, इन्द्रियविकृतिर्वधा—“यश्च पश्यत्यदृश्यान्” इत्यादि,
 मनोविकृतिर्वधा—“यैः पुरा चिन्तते भावैः समेतैः परमां रतिम् । तरेवारममाणस्य गतास्ते-
 मरणमाविशेत्” इति, बुद्धिविकृतिर्वधा—“बुद्धिर्वलमहेतुकम्” इत्यादि, चेष्टाविकृतिर्वधा—“विकर्ष-
 शिव यः पादौ मृत्युं स परिधावति” इत्यादि, आदिग्रहणान् परित्रनविकृत्वाद्यो ज्ञेयाः, अत्र
 रिष्टप्रस्तावे क्षणादिबर्तन्तकालकथनं वर्णयन्, रिष्टग्रन्थमरणभाषात्, अतो विपरीतमप्रमाणम्,
 रिष्टहीनं न निश्चितप्रमाणमायुररिष्टाधिकार इत्यर्थः, अन्यदपि चायुःप्रमाणज्ञानमाह—देहप्रकृती-
 त्यादि । देहश्च प्रकृतिश्च लक्षणञ्च देहप्रकृतिलक्षणम्, तत्र देहमधिकृत्यायुःप्रमाणं यथा—
 “सर्वैः सारैरुपेताः” इत्यारभ्य यावन् “विहं जीविनो भवन्ति” इति, प्रकृतितो यथा—
 “ह्रीन्मिका कलकन्तो वसुमन्तश्च भवन्ति” इति, लक्षणतो यथा—“आयुष्मतां कुमारानां
 लक्षणान्मुपदेक्ष्यामः” इत्यादि, किं वा, देहस्य सहजलक्षणं देहप्रकृतिलक्षणम्, तस्य सर्वै-
 र्मारप्रकृत्यादिलक्षणं बोधयम् ॥ १३ ॥

प्रशमनम् । सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निदिश्यतेऽनादित्वात्

गङ्गाधरः—अथायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वेति प्रश्नस्योत्तरमाह—सोऽय-
मायुर्वेद इत्यादि । स य आयुर्वेदयति स्वलक्षणतः मृत्वासुखतो हिताहिततश्च
तस्य हिताहितश्च यत्रोपदिश्यते स तथाविधायुष उपदेशोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो
निदिश्यते नित्य उच्यते । कस्मात् ? अनादित्वात् । आदिः कारणमनु-
पत्तो कारणाभावादुत्पत्तिविनाशाभावात् । शाश्वतः शश्वद्रूपेण । अनादिता-
दादिमत्त्वाभावात् । ननु श्रूयते वेदस्यादिः गायत्री तद्विशिष्टश्च परः पुरुषः ।
तद् यथा तैत्तिरीयोपनिषदि—अमद्वा उदमग्र आसीत् ततो व सदजायत ।
तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तन् मुकृतमुच्यते । अस्यानुवाकस्तत्रैव । उ सो-
ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽन्तप्यत स तपस्तप्त्वा सव्वंमसृज्यत
यदिदं किञ्च । तत्सव्वं सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत् । सच्च त्यच्च निलयनञ्च निरुक्तञ्च
अनिरुक्तञ्च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च
तत्सव्वं सत्यमित्याचक्षत इति । तत्र प्राक् सर्गादिका शक्तिरासीत् तद्वत्स
तदा क्रियागुणव्यपदेशाभावात् तन् सदेवासदुच्यते । तदसत् प्रथमं तेजा-
ऽजत तदपस्ता अन्नमिति तेजोऽवन्नविशिष्टा सा शक्तिः प्रथमं लोहित-
शुक्लकृष्णवदाभामाऽतिमूक्ष्मभ्रन्त्यवरुद्धातिमूक्ष्मपरव्योमरूपा गायत्री बभूव
सा सत् । ततः परव्योमरूपः पर आत्मा शिवो बभूव । स एवाकामयत ।
स सत् त्यत् सृष्ट्वा तदनुमाविशदिति । अत्र सत्-त्यन्-पदार्थविवरणम् । निल-
यनं यस्य यत् स्थानं सत् । यस्य यदस्थानं तदनिलयनं तत् त्यत् । निरुक्तं
प्रणवः अकार उकारः मकारोऽप्मात्रा इति निव्वचनं सत् । तदोद्धार-
विजृम्भिता अकारादयो मातृकावर्णाः अनिरुक्तं त्यत् निव्वचनाभावात् ।
विज्ञानं विद्या विद्याभ्रयः सदाशिवः पञ्चमो ब्रह्मपुरुषः । सत् । अपरा
विद्या तदाश्रयाभ्रदारः साक्षा वेदा अविज्ञानमविद्या तत् त्यत् । तत्र विद्या त्रिधा
भूता अथर्ववेदश्च त्रिधा भूता ऋग्यजुःसामसु माविशत् ततस्त्रयी बभूव । सा
सद्रूपं भूतिकांशे कालो नाम महाविष्णुर्बभूवापरंशेन चिद्बभूव तस्य चित्तः
सम्पसादांशः क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषो विष्णुर्गुणांशः प्रधानं नाम ब्रह्मा, त्रयमेतत्
सत्यं तत् सत् । तत एतत्त्रयमेकीभवागुणानिर्व्यक्तौ तद्गुणस्य प्रसादांशः सरव-
गुणो मलिनानांशस्तमोगुणो मध्यमांशो रजोगुणो बभूवेति, समसरवरजस्तमो-

चक्षपाणि—अनादिश्चादिति हेतुत्रयमात्रात् ; प्रथमस्य विवरणम्—'न हि' इत्यादि ।

प्रशमनम् । सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निदिश्यतेऽनादित्वात्

गङ्गाधरः—अथायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वेति प्रश्नस्योत्तरमाह—सोऽय-
मायुर्वेद इत्यादि । स य आयुर्वेदयति स्वलक्षणतः मृत्वासुखतो हिताहिततश्च
तस्य हिताहितश्च यत्रोपदिश्यते स तथाविधायुष उपदेशोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो
निदिश्यते नित्य उच्यते । कस्मात् ? अनादित्वात् । आदिः कारणमनु-
पत्तो कारणाभावादुत्पत्तिविनाशाभावात् । शाश्वतः शश्वद्रूपेण । अनादिता-
दादिमत्त्वाभावात् । ननु श्रूयते वेदस्यादिः गायत्री तद्विशिष्टश्च परः पुरुषः ।
तद् यथा तैत्तिरीयोपनिषदि—अमद्वा उदमग्र आसीत् ततो व सदजायत ।
तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तन् मुकृतमुच्यते । अस्यानुवाकस्तत्रैव । उ सो-
ऽकामयत् बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽन्तप्यत स तपस्तप्त्वा सत्त्वंमसृज्यत
यदिदं किञ्च । तत्सत्त्वं सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत् । सच्च त्यच्च निलयनञ्च निरुक्तञ्च
अनिरुक्तञ्च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च
तत्सत्त्वं सत्प्राप्तित्याचक्षत इति । तत्र प्राक् सर्गादिका शक्तिरासीत् तद्वत्स
तदा क्रियागुणव्यपदेशाभावात् तन् सदेवासदुच्यते । तदसत् प्रथमं तेजा-
ऽजत तदपस्ता अन्नमिति तेजोऽवन्नविशिष्टा सा शक्तिः प्रथमं लोहित-
शुक्लकृष्णवदाभामाऽतिसूक्ष्मभ्रान्वयवह्नातिसूक्ष्मपरव्योमरूपा गायत्री बभूव
सा सत् । ततः परव्योमरूपः पर आत्मा शिवो बभूव । स एवाकामयत् ।
स सत् त्यत् सृष्ट्वा तदनुमाविशदिति । अत्र सत्-त्यन्-पदार्थविवरणम् । निल-
यनं यस्य यत् स्थानं सत् । यस्य यदस्थानं तदनिलयनं तत् त्यत् । निरुक्तं
प्रणवः अकार उकारः मकारोऽप्मात्रा इति निव्वचनं सत् । तदोद्धार-
विजृम्भिता अकारादयो मातृकावर्णाः अनिरुक्तं त्यत् निव्वचनाभावात् ।
विज्ञानं विद्या विद्याभ्रयः सदाशिवः पञ्चमो ब्रह्मपुरुषः । सत् । अपरा
विद्या तदाश्रयाभ्रवारः साक्षा वेदा अविज्ञानमविद्या तत् त्यत् । तत्र विद्या त्रिधा
भूता अथर्ववेदश्च त्रिधा भूता ऋग्यजुःसामसु माविशत् ततस्त्रयी बभूव । सा
सद्रूपं भूतिकांशे कालो नाम महाविष्णुर्बभूवापरंशेन चिद्बभूव तस्य चित्तः
सम्पसादांशः क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषो विष्णुर्गुणांशः प्रधानं नाम ब्रह्मा, त्रयमेतत्
सत्यं तत् सत् । तत एतत्त्रयमेकीभवागुणानिर्व्यक्तौ तद्गुणस्य प्रसादांशः सरव-
गुणो मलिनांशस्तमोगुणो मध्यमांशो रजोगुणो बभूवेति, समसरवरजस्तमो-

चक्रपाणिः—अनादिश्चादिति हेतुत्रयमात्रात् ; प्रथमस्य विवरणम्—'न हि' इत्यादि ।

स्वभावसिद्धलक्षणत्वात् भावरवभावनित्यत्वाच्च । न हि नैव

विशिष्टक्षेत्रज्ञः कालानुप्रविष्ट एकं सदव्यक्तं नाम बभूव । ततोऽव्यक्तान्मह-
दादित्रयोविंशतिस्त्वानि जातानि, तदव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वमयमिदं
जगद्भूदित्यव्यक्तार्थं तदन्तं सर्वमनृतं सत्यं त्यदुच्यते । परमार्थतोऽनृतं
लोके सत्यमित्यनृतसत्यमिति निलयनादेतदन्तं सर्वं सत् परमात्मानु-
प्रवेशान् सत्यमित्याचक्षते तच्चविदः, इत्येवं व्याख्यातं वायवीये । तद्यथा—
शक्तिः प्रथमसम्भूता गायत्री सा पदोत्तमा । चतुर्व्यहस्ततो देवः प्रोच्यते पर-
मेश्वरः । तच्छिवस्य शिवायाश्च साम्यञ्चैतत् स्वभावतः । शिवो न वशे विद्धं
न विश्वस्य वशे शिवौ । यथा शिवस्तथा देवी यथा देवी तथा शिवः ।
नानयोरन्तरं विद्याच्चन्द्रचन्द्रिकयोयथा । चन्द्रो न खलु भात्येष यथा चन्द्रि-
कया विना । न भाति विद्यमानोऽपि तथा शक्त्या विना शिवः । शक्तो
यथा शिवो नित्यं शक्तौ मुक्तौ च देहिनाम् । आद्या सैका परा शक्तिश्चिन्मयी
शिवमंश्रया । यामाहुरखिलैस्तस्य तैस्त्वेरनुगुणैर्गुणैः । समानधम्मिणीमेव
शिवस्य परमात्मनः । शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता । ततः
परिष्फुरत्यादौ सगं तैलतिलादिवत् । ततः शिवाख्या या शक्तिः शक्त्या
शक्तिसमुत्पत्त्या । तस्यां वै क्षोभ्यमाणायामादौ नादः समुद्भवः । नादाद्
विनिःसृतो बिन्दुविन्दोदेवः सदाशिवः । ओङ्कारमूर्तिस्तत्रामीदमित्येव
ध्वनिस्तु यः । सैव माहेश्वरी देवी शुद्धविद्या महोदया । सा वाचामीश्वरी
शक्तिर्वागीशाख्या तु शूलिनः । या सा वणस्वरूपेण मातृकैति विजृम्भते ।
अथानन्तसमायोगान्मायां कलामवाप्तुम् । नियतिश्च कलाविद्या कालश्च
गुणपूरुषो । मायातः पुनरेवाभूदव्यक्तं त्रिगुणात्मकम् । त्रिगुणाहृततोऽव्यक्ताद्
विविक्ताः स्युस्त्रयो गुणाः । सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रैव्याप्तमखिलं जगत् ।
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यो गुणेशान् तु त्रिशूलिनः । अभवन्महदादीनि तत्त्वानि
तु यथाक्रमम् ॥ इत्यादि । इत्येवं गायत्रीपरमात्मभ्यां मिलिताभ्यां त्रिधादीना-
मुत्पत्तिश्रवणाद् वेदो न नित्य आदिमत्त्वादिति । तत्रोच्यते । स्वभावसिद्ध-
लक्षणत्वात् । इति । सोऽयमायुर्वेदः शाश्वत एव चतुर्थादगायत्रीविशिष्ट-
त्रिपातपुरुषाच्चतुष्पादब्रह्मणः मादुभूतोऽपि वेदो नाशाश्वतः स्वभावसिद्ध-
लक्षणत्वात् । लक्षणं आयुर्वेदस्य हिताहितमृत्खदुःसायुषस्तत्प्रमाणायमाण-
इह व्यवहारमित्यत्रमायुर्वेदे शाश्वतम्, तत्त्वार्थरूपस्यायुर्वेदस्य, न सत्यरूपस्य, किंवा

स्वभावसिद्धलक्षणत्वात् भावरवभावनित्यत्वाच्च । न हि नैव

विशिष्टक्षेत्रज्ञः कालानुप्रविष्ट एकं सदव्यक्तं नाम बभूव । ततोऽव्यक्तान्मह-
दादित्रयोविंशतिस्त्वानि जातानि, तदव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वमयमिदं
जगद्भूदित्यव्यक्तार्थं तदन्तं सर्वमनृतं सत्यं त्यदुच्यते । परमार्थतोऽनृतं
लोके सत्यमित्यनृतसत्यमिति निलयनादेतदन्तं सर्वं सत् परमात्मानु-
प्रवेशान् सत्यमित्याचक्षते तच्चविदः, इत्येवं व्याख्यातं वायवीये । तद्यथा—
शक्तिः प्रथमसम्भूता गायत्री सा पदोत्तमा । चतुर्व्यहस्ततो देवः प्रोच्यते पर-
मेश्वरः । तच्छिवस्य शिवायाश्च साम्यञ्चैतत् स्वभावतः । शिवयोश्च वशे विद्वं
न विश्वस्य वशे शिवौ । यथा शिवस्तथा देवी यथा देवी तथा शिवः ।
नानयोरन्तरं विद्याञ्चन्द्रचन्द्रिकयोश्च यथा । चन्द्रो न खलु भात्येष यथा चन्द्रि-
कया विना । न भाति विद्यमानोऽपि तथा शक्त्या विना शिवः । शक्तो
यथा शिवो नित्यं शक्तौ मुक्तौ च देहिनाम् । आद्या सैका परा शक्तिश्चिन्मयी
शिवमंश्रया । यामाहुरखिलैस्तस्य तैस्त्वेरनुगुणैर्गुणैः । समानार्थस्मिणीमेव
शिवस्य परमात्मनः । शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता । ततः
परिष्फुरत्यादौ सगं तैलतिलादिवत् । ततः शिवाख्या या शक्तिः शक्त्या
शक्तिसमुत्पत्त्या । तस्यां वै क्षोभ्यमाणायामादौ नादः समुद्भवः । नादाद्
विनिःसृतो बिन्दुविन्दोदेवः सदाशिवः । ओङ्कारमूर्तिस्तत्रामीदमित्येव
ध्वनिस्तु यः । सैव माहेश्वरी देवी शुद्धविद्या महोदया । सा वाचामीश्वरी
शक्तिर्वागीशाख्या तु शूलिनः । या सा वणस्वरूपेण मातृकैति विजृम्भते ।
अथानन्तसमायोगान्मायां कलामवाप्तुम् । नियतिश्च कलाविद्या कालश्च
गुणपुरुषौ । मायातः पुनरेवाभूदव्यक्तं त्रिगुणात्मकम् । त्रिगुणाहृततोऽव्यक्ताद्
विविक्ताः स्युस्त्रयो गुणाः । सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रैव्याप्तमखिलं जगत् ।
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यो गुणेशान् तु त्रिशूलिनः । अभवन्महदादीनि तत्त्वानि
तु यथाक्रमम् ॥ इत्यादि । इत्येवं गायत्रीपरमात्मभ्यां मिलिताभ्यां त्रिधादीना-
मुत्पत्तिश्रवणाद् वेदो न नित्य आदिमत्त्वादिति । तत्रोच्यते । स्वभावसिद्ध-
लक्षणत्वात् । इति । सोऽयमायुर्वेदः शाश्वत एव चतुर्थादगायत्रीविशिष्ट-
त्रिपातपुरुषाश्चतुष्पादब्रह्मणः मादुभूतोऽपि वेदो नाशाश्वतः स्वभावसिद्ध-
लक्षणत्वात् । लक्षणं आयुर्वेदस्य हिताहितमृत्खदुःसायुषस्तत्प्रमाणायमाण-
इह व्यवहारमित्यत्रमायुर्वेदे शाश्वतम्, तत्त्वार्थरूपस्यायुर्वेदस्य, न सत्यरूपस्य, किंवा

हिताहितानाञ्चोपदेश आयुर्वेद इति । तच्च स्वभावतः स्वरूपतः सम्पक्
 प्रसिद्धम् । शक्त्यवशेषे पहानिर्वाणे पुनः संगे तेजोऽवन्नानि सृष्ट्वा गायत्री
 भूत्वा सा शक्तिर्वक्ष्य स्वयमेव परमात्मानं परमव्योमरूपं व्योमकेशं शिवं कृत्वा
 तेनैकीभूय प्रथमं विद्या तदाश्रयब्रह्मपुरुषसदाशिवं परमविद्या शास्त्रं वेदं
 तथा पुनरपरविद्याश्रयोश्चतुरो वेदान् साङ्गानुवेदादीन् यदा सक्षयति तदापि
 स्वल्बेतलक्षणत्वेनैव सक्षयतीति स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वादादिमत्त्वेऽप्यनादिज्ञान
 शाश्वतः शश्वद्वृत्त इति नित्यतः । न हि कदाप्यन्यादृशलक्षणत्वेन विद्याविद्या-
 शास्त्रमयान् वेदादीन् सक्षयति । यथा देवनरतिर्यग्योनिजान् यथा-
 स्वलक्षणत्वेनैव सक्षयति नान्यादृशलक्षणत्वेन । न हि कैरपि दृश्यते नरलक्षणो
 गौर्गोलक्षणो वा नरः । यथा च तत्तद्यथास्वकारणादपि यथास्वलक्षणत्वेन
 देवनरतिर्यग्योनिजानां पुनः पुनरुत्पत्तावपि च नश्वरत्वेऽप्यनादिज्ञानात्
 शाश्वतत्वं तथा गायत्रीविशिष्टविधानपुरुषादेव चतुष्पादब्रह्मणः पुनः पुनर्विद्या-
 विद्याशास्त्रमयवेदानां साङ्गतिहामपुराणानां प्रादुर्भावेण नश्वरत्वेऽपि चानादि-
 त्वाच्चाश्वतत्त्वमिति । अथ कस्मादेवं नियमो यतोऽन्यादृशलक्षणत्वेन
 न कदाप्येषां संगः स्यादिति ? अत उच्यते—भावस्वभावनित्यत्वादिति । भावा
ये भवन्ति सन्ति च तेषां स्वभावः स्वरूपं नित्यं स्वीयरूपस्य नित्यत्वात् ।
स्वीयं लक्षणं तेन संसिद्धम् । न च साध्याविशिष्टं स्वं हि रूपं न लक्षणं
समुदायां हि रूपं प्रत्येकन्तु लक्षणम् । यो भावो यदानुपूर्वकिसमुदायस्तदेव
तस्य रूपमेकावयवादिनूनाधिक्ये तु स न सम्पूर्णलक्षणः स्यादधिकलक्षणो वा
स्यात् । तच्च स्वं रूपं स्वो धर्मः । यो यतः कारणात् यथा यत्प्रभवो यद्गुण
इत्येवमादि सत्त्वत्र बोध्यते तथा स्वभावो नित्यः । नियतिकृतनियमाश्रित
एवेति । नियमिस्तु परमात्मनो यद्व्याशक्तिकृता । परमात्मनो
अचिन्त्यानन्ताः शक्तयस्तासु प्रधानास्तिष्ठः शक्तयो ज्ञानशक्तिर्यद्व्याशक्तिः
क्रियाशक्तिश्चेत्युक्तम् इवेताश्चतुरोपनिषदि—न तस्य कार्य करणञ्च
विद्यते न तत्समक्षाप्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिविविधेव श्रूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ इति । तद्व्याख्यातं वायवीये—ज्ञानक्रियाचिकी-
र्षाभिस्तिष्ठभिः स्वीयशक्तिभिः । शक्तिमानीश्वरः शश्वद्विष्व व्याप्यावतिष्ठत ।
ज्ञानशक्तिस्तु कार्यं यत् कारणं करणं तथा । प्रयोजनञ्च तत्त्वेन बुद्धिरूपाध्यव-
स्यति । इदमित्यभिर्द नेत्थं भवेदित्येवमानिका । इच्छाश

स्थवहारनिष्ठासुवेदायाभिधातकस्यायुर्वेदस्य पारस्पर्ययोगाश्रितत्वं साध्यते । तत्राद्यपस्तावदायु-

हिताहितानाञ्चोपदेश आयुर्वेद इति । तच्च स्वभावतः स्वरूपतः सम्पक्
 प्रसिद्धम् । शक्त्यवशेषे पहानिर्वाणे पुनः सगं तेजोऽवन्नानि सृष्ट्वा गायत्री
 भूत्वा सा शक्तिर्वक्ष्य स्वयमेव परमात्मानं परमव्योमरूपं व्योमकेशं शिवं कृत्वा
 तेनैकीभूय प्रथमं विद्या तदाश्रयब्रह्मपुरुषसदाशिवं परमविद्या शास्त्रं वेदं
 तथा पुनरपरविद्याश्रयोश्चतुरो वेदान् साङ्गानुवेदादीन् यदा सक्ष्यति तदापि
 स्वल्बेतलक्षणत्वेनैव सक्ष्यतीति स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वादादिमत्त्वेऽप्यनादिज्ञान
 शाश्वतः शश्वद्वृत्त इति नित्यतः । न हि कदाप्यन्यादृशलक्षणत्वेन विद्याविद्या-
 शास्त्रमयान् वेदादीन् सक्ष्यति । यथा देवनरतिर्यग्योनिजान् यथा-
 स्वलक्षणत्वेनैव सक्ष्यति नान्यादृशलक्षणत्वेन । न हि कैरपि दृश्यते नरलक्षणो
 गौर्गोलक्षणो वा नरः । यथा च तत्तद्यथास्वकारणादपि यथास्वलक्षणत्वेन
 देवनरतिर्यग्योनिजानां पुनः पुनरुत्पत्तावपि च नश्वरत्वेऽप्यनादिज्ञानात्
 शाश्वतत्वं तथा गायत्रीविशिष्टविधानपुरुषादेव चतुष्पादब्रह्मणः पुनः पुनर्विद्या-
 विद्याशास्त्रमयवेदानां साङ्गतिहामपुराणानां प्रादुर्भावेण नश्वरत्वेऽपि चानादि-
 त्वाच्चाश्वतत्त्वमिति । अथ कस्मादेवं नियमो यतोऽन्यादृशलक्षणत्वेन
 न कदाप्येषां सगं स्यादिति ? अत उच्यते—भावस्वभावनित्यत्वादिति । भावा
 ये भवन्ति सन्ति च तेषां स्वभावः स्वरूपं नित्यं स्वीयरूपस्य नित्यत्वात् ।
 स्वीयं लक्षणं तेन संसिद्धम् । न च साध्याविशिष्टं स्वं हि रूपं न लक्षणं
 समुदायां हि रूपं प्रत्येकन्तु लक्षणम् । यो भावो यदानुपूर्वकिसमुदायस्तदेव
 तस्य रूपमेकावयवादिनूनाधिक्ये तु स न सम्पूर्णलक्षणः स्यादधिकलक्षणो वा
 स्यात् । तच्च स्वं रूपं स्वी धर्मः । यो यतः कारणात् यथा यत्प्रभवो यद्गुण
 इत्येवमादि सव्यत्र बोध्यते तथा स्वभावो नित्यः । नियतिकृतनियमाश्रित
 एवेति । नियमिस्तु परमात्मनो यद्व्याशक्तिकृता । परमात्मनो
 ऋचिन्त्यानन्ताः शक्तयस्तासु प्रधानास्त्रिभिः शक्तयो ज्ञानशक्तिर्यद्व्याशक्तिः
 क्रियाशक्तिश्चेत्युक्तम् इवेताश्चतुरोपनिषदि—न तस्य कार्य करणञ्च
 विद्यते न तत्समक्षाप्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिविविधेव श्रूयते स्वाभा-
 विकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ इति । तद्व्याख्यातं वायवीये—ज्ञानक्रियाचिकी-
 पोभिस्त्रिभिः स्वीयशक्तिभिः । शक्तिमानीश्वरः शश्वद्विद्वं व्याप्यावतिष्ठति ।
 ज्ञानशक्तिस्तु कार्यं यत् कारणं करणं तथा । प्रयोजनञ्च तत्त्वेन बुद्धिरूपाध्यव-
 स्यति । इदमित्यभिदं नेत्यं भवेदित्येवमानिका । इच्छाशक्ति

स्थवहारनिष्ठासुखदुःखाभिधातकस्यायुर्वेदस्य पारस्पर्ययोगाश्रितत्वं साध्यते । तत्राद्यपस्तावदायु-

अभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो वृद्धिसन्तानो वा शाश्वतश्चायुषो वेदिता । अनादिमच्च* सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापर-
नित्या कार्यनियामिका । अथेच्छया क्रियाशक्तियथाध्यवसितश्च यत् ।
कल्पयत्यखिलं कार्यं क्षणात् सङ्कल्परूपिणी ॥ इति ।

नन्वेवमेव सत्यतिनायुष्वेदो नित्यः, यदायुर्वेदनादायुष्वेदः, तदायुश्चोक्तं
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, स चानित्यद्रव्याणां द्वन्द्वसर्वककम्पितान्
इत्याशङ्क्यामाह न होत्यादि । हि यस्मात् । आयुषः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-
संयोगस्य शरीरादिकम्पेजस्य सन्तानः प्रवाहो वृद्धिसन्तानो वा नाभूत् नासीत्
नापरन्त्वासीदेव । यो यावन्नं कालं वृत्ते तद्वृत्तं जीवनं तद् गायत्र्या अप्यस्ति
तज्जोऽवन्नसंयोगाद्वि शक्तिर्गायत्री भवतीत्येवमादि, यद् यस्माद् महानिष्वा-
णान् परं भविष्यति तत्सर्वमायुष्मदेव भविष्यतीत्यायुषः सन्तानोऽभूदवमायुषो
वृद्धिसन्तानोऽप्यभूदेव हितसवनार्द्धितसवनार्द्धितसन्तानश्च कथमन्यथा
न स्यात् हितसवननायुषो हामोर्द्धितमेवनेन वृद्धिरिति ? तस्मादायुषः
प्रमाणप्रमाणमपि चाभूदेव । सर्वेषामायुषो वेदायता परमात्मा च शाश्वतः ।
सुखामुखश्चायुरिति यस्यायुषि सुखं वा दुःखं तत् सुखश्च दुःखश्चानादिमत् ।
यद्यदेव महानिष्वाणान् परमपि पुनर्भविष्यति तत्तदपि सुखदुःखवद्भविष्यति
नायुष्वं नादुःखं वा । सद्रव्यहेतुलक्षणं सुखं दुःखश्चानादिमत् । यस्मिन्
द्रव्ये सुखममुखश्च तदनादि । युक्त्याक्षपाने सुखमयुक्त्याक्षपाने दुःखं कथम्
अन्यथा न भवति युक्त्याक्षपाने दुःखमयुक्त्याक्षपाने सुखमित्येवमादि । प्रीति-
लक्षणं सुखं विषादलक्षणं दुःखं कथमन्यथा न स्यात् विषादलक्षणं सुखं
प्रीतिलक्षणं दुःखमिति । सद्रव्यहेतुलक्षणं सुखदुःखमनादिमत् । कस्मादेवम्
अनादिमत् ? अपरापरयोगात् । अपरस्य अपरेण योगोऽपरस्यापरेण योग

वैवर्तिप्रमाणस्य नित्यत्वम्.—‘न हि नाभूत् कदाचिदायुःसन्तानः,—सर्ववैवायुरपरापरसन्तान-
न्यायेन विद्यते, आयुषं कानां प्राणिनामनुच्छेदादित्यर्थः ; एवं वृद्धिसन्तानानामपि न हि नाभूत्
कदाचिद्, इति योजना, एतेन तस्यापि सन्तानेन नियत्यायुषो वेदनमपि नित्यम्, ‘शाश्वत-
आयुषो वेदिता’ इत्यनेनायुष्वेदवेदित्वमित्यत्वमुक्तम् ; एतेन वेद्यवेदतवेदितृणामनादित्वमायु-
ष्वेदस्य नित्यत्वम् ।

न चायुःस्वरूपेणैवायुष्वेदविषय इत्यतः, किं तर्हि, रोगादिगृहीतेत्येवाह—अनादि
वेद्यादि । सुखदुःखमिति आशयं सुखं व्याधिर्दुःखम् । सद्रव्यहेतुलक्षणमिति, सद्रव्य-

अभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो वृद्धिसन्तानो वा शाश्वतश्चायुषो वेदिता । अनादिमच्च* सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापर-
नित्या कार्यनियामिका । अथेच्छया क्रियाशक्तियथाध्यवसितश्च यत् ।
कल्पयत्यखिलं कार्यं क्षणात् सङ्कल्परूपिणी ॥ इति ।

नन्वेवमेव सत्यतिनायुष्वेदो नित्यः, यदायुर्वेदनादायुष्वेदः, तदायुश्चोक्तं
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, स चानित्यद्रव्याणां द्वन्द्वसर्वककम्पितान्
इत्याशङ्क्यामाह न होत्यादि । हि यस्मात् । आयुषः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-
संयोगस्य शरीरादिकम्पेजस्य सन्तानः प्रवाहो वृद्धिसन्तानो वा नाभूत् नासीत्
नापरन्त्वासीदेव । यो यावन्नं कालं वृत्ते तद्वृत्तं जीवनं तद् गायत्र्या अप्यस्ति
तज्जोऽवन्नसंयोगाद्वि शक्तिर्गायत्री भवतीत्येवमादि, यद् यस्माद् महानिष्वा-
णान् परं भविष्यति तत्सर्वमायुष्मदेव भविष्यतीत्यायुषः सन्तानोऽभूदवमायुषो
वृद्धिसन्तानोऽप्यभूदेव हितसर्वनादहितसर्वनाद् हामसन्तानश्च कथमन्यथा
न स्यात् हितसर्वनेनायुषो हामोऽहितमेवनेन वृद्धिरिति ? तस्मादायुषः
प्रमाणप्रमाणमपि चाभूदेव । सर्वेषामायुषो वेदायता परमात्मा च शाश्वतः ।
सुखामुखश्चायुरिति यस्यायुषि सुखं वा दुःखं तत् सुखश्च दुःखश्चानादिमतः ।
यद्यदेव महानिष्वाणान् परमपि पुनर्भविष्यति तत्तदपि सुखदुःखवद्भविष्यति
नासुखं नादुःखं वा । सद्रव्यहेतुलक्षणं सुखं दुःखश्चानादिमतः । यस्मिन्
द्रव्ये सुखमसुखश्च तदनादि । युक्त्याक्षपाने सुखमयुक्त्याक्षपाने दुःखं कथम्
अन्यथा न भवति युक्त्याक्षपाने दुःखमयुक्त्याक्षपाने सुखमित्येवमादि । प्रीति-
लक्षणं सुखं विषादलक्षणं दुःखं कथमन्यथा न स्यात् विषादलक्षणं सुखं
प्रीतिलक्षणं दुःखमिति । सद्रव्यहेतुलक्षणं सुखदुःखमनादिमतः । कस्मादेवम्
अनादिमतः ? अपरापरयोगात् । अपरस्य अपरेण योगोऽपरस्यापरेण योग

वैवर्तिप्रमाणस्य नित्यत्वम्.—‘न हि नाभूत् कदाचिदायुःसन्तानः,—सर्ववैवायुरपरापरसन्तान-
न्यायेन विद्यते, आयुषं कानां प्राणिनामनुच्छेदादित्यर्थः ; एवं वृद्धिसन्तानानामपि न हि नाभूद्
कदाचिद्, इति योजना, एतेन तस्यापि सन्तानेन नियत्यायुषो वेदनमपि नित्यम्, ‘शाश्वत-
श्चायुषो वेदिता’ इत्यनेनायुष्वेदवेदित्वनित्यत्वमुच्यते ; एतेन वेद्यवेदतवेदितृणामनादित्वमायु-
ष्वेदस्य नित्यत्वम् ।

न चायुःस्वरूपेणैवायुष्वेदविषय इत्युक्तः, किं तर्हि, रोगादिगृहीतेत्येवाह—अनादि
वेद्यादि । सुखदुःखमिति आशयं सुखं व्याप्तिर्लक्षम् । सद्रव्यहेतुलक्षणमिति, सद्रव्य-

योगात् । एष चात्मसंग्रहो* विभाव्यते । आयुर्वेदलक्षणमिति
तु यत् तत् पुनर्गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षादीनाञ्च द्रव्याणां†
सामान्यविशेषाभ्याञ्च वृद्धिहासौ यथोक्तम् । गुरुभिरभ्यस्य-

इत्येवमुत्तरोत्तरयोगादिति सच्च नित्यमनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्
भावस्वभावनित्यत्वात् । इत्यनादित्वप्रकारं दर्शयित्वा स्वभावसंसिद्धलक्षणल-
प्रकारं दर्शयति — एष चेत्यादि । एष चान्मसंग्रहो लक्षणसमुदायरूपस्य स्वस्य
संग्रहः संक्षेपो विभाव्यते चिन्त्यते । तद् यथा — आयुर्वेदलक्षणमिति । हिता
हितमुखदुःखाद्युपस्तद्धिताहितप्रमाणाप्रमाणोपदेश आयुर्वेद इत्यायुर्वेदलक्षण-
मिति । एवमृग्वेदादीनां यथास्वलक्षणं स्वरूपेण एव सिद्धं न कदाप्यन्यादृश
लक्षणतया स्यात् ।

इति स्वभावसंसिद्धलक्षणलक्षणप्रकारं दर्शयित्वा भावस्वभावनित्यत्वं
दर्शयति — गुरुलघ्वित्यादि । गुरुत्वादयो द्रव्याणां गुणाः स्वभावाः गुरुत्वादि-
गुणानां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिहासौ । यथा गुरुणां सामान्येन
गुरुत्वादिगुणेन वृद्धिरिति सामान्यस्य स्वभावो विशेषेण गुरुणां लघुना

निकृन्तितल्लिङ्गम् । हेतुशब्दस्य हि द्रव्यशब्देनैव व्याधिकारणत्वेनोक्तत्वात् प्रश्नमेहेतुत्वमाह ;
यच्चित्तु — सहेतुलक्षणमिति पठन्ति, तथापि हेतुशब्देन जनकः शमकश्च रोगहेतुर्व्याख्यातः ;
यदि वा सुखहेतुर्भेषजं दुःखहेतुश्च निदानमिति ज्ञेयम्, लक्षणञ्च व्याख्यातोऽर्थयोर्हभयोरपि, एतेन
दुःखं तावत् कदाचिदप्यजिहामितं न भवति, जिहामितस्यानुपायो न भवति, उपायश्चायुर्वेदो
दुःखपरिहारार्थमुपादेयः, तस्माद् दुःखप्रशमनोपायोपदेशरूपायुर्वेदस्यानादितेति भावः । एवं
सुखस्य नित्योपादेयत्वं सिद्धम्, तदुपायस्यायुर्वेदस्य च, कथमनादि सुखदुःखमित्याह — अपरापर-
योगादिति सन्तानादिरर्थः ।

स्वभावसंसिद्धलक्षणस्य द्वितीयं हेतुमाह — एष चेत्यादि । एष इति सुखदुःखाद्यर्थसंग्रहोऽभिधेय-
संग्रहः एतेन आयुरादिरायुर्वेदप्रतिपाद्य इति दर्शयति ; अयश्चायुरादिरायुर्वेदलक्षणमिति विभाव्यते
जायत इत्यर्थः, आयुरादिनाऽभिधेयेनायुर्वेदो लक्ष्यते, वचनं हि — “हिताहितं सुखं दुःखम्”
इत्याद्यायुर्वेदलक्षणम्, एतेन आयुरादेस्तरुद्रायुर्वेदलक्षणस्यानादितया यथोक्तत्वात् स्वभाव-
संसिद्धलक्षणत्वं व्याकृतं भवति ; स्वभावसंसिद्धमिति सव्यंदा सन्तानान्वायेन सिद्धत्वमभिप्रेतम् ।

भावस्वभावमित्यत्रादिति तृतीयं हेतुं व्याकरोति, — गुर्वित्यादि । गुरुलघुस्निग्ध-
रुक्षशीतोष्णानां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां यथाकर्म वृद्धिहासौ भवतः, तदेव

योगात् । एष चात्मसंग्रहो* विभाव्यते । आयुर्वेदलक्षणमिति
तु यत् तत् पुनर्गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षादीनाञ्च द्रव्याणां†
सामान्यविशेषाभ्याञ्च वृद्धिहासौ यथोक्तम् । गुरुभिरभ्यस्य-

इत्येवमुत्तरोत्तरयोगादिति सच्च नित्यमनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्
भावस्वभावनित्यत्वात् । इत्यनादित्वप्रकारं दर्शयित्वा स्वभावसंसिद्धलक्षणल-
प्रकारं दर्शयति — एष चेत्यादि । एष चान्मसंग्रहो लक्षणसमुदायरूपस्य स्वस्य
संग्रहः संक्षेपो विभाव्यते चिन्त्यते । तद् यथा — आयुर्वेदलक्षणमिति । हिता
हितमुखदुःखाद्युपस्तद्धिताहितप्रमाणाप्रमाणोपदेश आयुर्वेद इत्यायुर्वेदलक्षण-
मिति । एवमृग्वेदादीनां यथास्वलक्षणं स्वरूपेण एव सिद्धं न कदाप्यन्यादृश
लक्षणतया स्यात् ।

इति स्वभावसंसिद्धलक्षणलक्षणप्रकारं दर्शयित्वा भावस्वभावनित्यत्वं
दर्शयति — गुरुलघ्वित्यादि । गुरुत्वादयो द्रव्याणां गुणाः स्वभावाः गुरुत्वादि-
गुणानां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिहासौ । यथा गुरुणां सामान्येन
गुरुत्वादिगुणेन वृद्धिरिति सामान्यस्य स्वभावो विशेषेण गुरुणां लघुना

निकृन्तितल्लिङ्गम् । हेतुशब्दस्य हि द्रव्यशब्देनैव व्याधिकारणत्वेनोक्तत्वात् प्रश्नमेहेतुत्वमाह ;
यच्चित्तु — सहेतुलक्षणमिति पठन्ति, तथापि हेतुशब्देन जनकः शमकश्च रोगहेतुर्व्याख्यातः ;
यदि वा सुखहेतुर्भेषजं दुःखहेतुश्च निदानमिति ज्ञेयम्, लक्षणञ्च व्याख्यातोऽर्थयोर्हभयोरपि, एतेन
दुःखं तावत् कदाचिदप्यजिहामितं न भवति, जिहामितस्यानुपायो न भवति, उपायश्चायुर्वेदो
दुःखपरिहारार्थमुपादेयः, तस्माद् दुःखप्रशमनोपायोपदेशरूपायुर्वेदस्यानादितेति भावः । एवं
सुखस्य नित्योपादेयत्वं सिद्धम्, तदुपायस्यायुर्वेदस्य च, कथमनादि सुखदुःखमित्याह — अपरापर-
योगादिति सन्तानादिरर्थः ।

स्वभावसंसिद्धलक्षणस्य द्वितीयं हेतुमाह — एष चेत्यादि । एष इति सुखदुःखाद्यर्थसंग्रहोऽभिधेय-
संग्रहः एतेन आयुरादिरायुर्वेदप्रतिपाद्य इति दर्शयति ; अयश्चायुरादिरायुर्वेदलक्षणमिति विभाव्यते
जायत इत्यर्थः, आयुरादिनाऽभिधेयेनायुर्वेदो लक्ष्यते, वचनं हि — “हिताहितं सुखं दुःखम्”
इत्याद्यायुर्वेदलक्षणम्, एतेन आयुरादेस्तरुद्रायुर्वेदलक्षणस्यानादितया यथोक्तत्वात् स्वभाव-
संसिद्धलक्षणत्वं व्याकृतं भवति ; स्वभावसंसिद्धमिति सत्त्वंदा सन्तानान्वायेन सिद्धत्वमभिप्रेतम् ।

भावस्वभावमित्यत्रादिति तृतीयं हेतुं व्याकरोति, — गुर्वित्यादि । गुरुलघुस्निग्ध-
रुक्षशीतोष्णानां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां यथाकर्म वृद्धिहासौ भवतः, तदेव

मानेगु रूणामुपचयो भवत्युपचयो लघूनामेवमितरेषामिति ।
एष भावस्वभावो नित्यः, स्वस्वलक्षणश्च द्रव्याणां पृथिव्या-
दीनाम् । सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः ।

हासः लघूनां गुरुणा हास इति विशेषस्य स्वभावः । एष भावस्वभावो
नित्यः, न हि सामान्येन समानां हासो न विशेषेणसमानां वृद्धिः । एव
सर्वत्र । स्वलक्षणश्च पृथिव्यादिद्रव्याणां स्वरद्रवोष्णचलत्वाप्रतिपात-
लक्षणानि क्रमेण पृथिव्यादीनां नित्यानि । न हि द्रवोष्णचलाप्रतिपातलक्षणा
पृथिवी कदाच स्यादद्रवलक्षणाश्वापोऽनुष्णलक्षणं नेजोऽचललक्षणो वायुः प्रति-
पातलक्षण आकाशः स्यादिति ।

तर्हि किं सर्वं नित्यं नास्त्यनित्यमिति अत आह—सन्तीत्यादि । द्रव्याणि
नित्यानि चानित्यानि च सन्ति । पृथिव्यादिद्रव्यकार्याणि द्रव्याणि हि
अनित्यानि पृथिव्यादीनि च नित्यानि । गुणाश्च नित्यानित्याः । पृथिव्यादीनां
ये गुणाः सामान्यभूताः गन्धादयस्ते नित्याः, कार्यद्रव्याणां पाथिवादीनां
शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञानां कार्यभूताः प्रतिविस्मादयो गन्धादयोऽनित्या
विस्मादिगन्धा मधुरादिरसपीतादिरूपशीतादिस्पर्शादात्तादिशब्दा अभूतोत्-
पन्नाः पृथिव्यादीनां कारणभूतगन्धादिजाः । अपूर्वाः । न हि पूर्वभूताः
तिरोभूता वर्तन्ते पुनश्चोत्पद्यन्ते । तस्मादनित्याः ।

पूर्वोक्तं भट्टयति गुरुभिरित्यादिना एवमेवेतरेषामित्यन्तेन, एवमेवेतरेषामिति लघुभिरन्यस्यमानैः
लघूनामुपचयो भवति, उपचयो गुरुणामित्यादि द्रष्टव्यम् । एष इत्येवंप्रकारभावस्वभावो नित्य
इति नैव सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिहासरूपो भावस्वभावः कदाचिदन्यथा भवतीत्यर्थः । न
केवलमयं भावस्वभावो नित्यः, किं तर्हि अन्योऽपीत्याह—स्वलक्षणम्वेष्यादि । स्वलक्षणं
पृथिव्यादीनां स्वरद्रव्यादि, कथं पृथिव्यादिस्वलक्षणं नित्यमित्याह—सन्ति नित्यादि । द्रव्याणि
यस्मान् सर्वदा सन्ति, गुणाश्च नित्याः सर्वदा, चकारात् द्रव्याणि चानित्यानि स्यान्त,
तत्राकाशादि द्रव्यं नित्यं, पृथिव्यादिकञ्चानित्यम्, एवंगुणा आकाशपरिमाणादयो नित्याः,
अनित्याश्च कार्यगुणा रसादयः, अनित्या अपि च स्वज्ञातीयापरापरसन्तानन्यायेन सर्वदा
निवृत्तीति युक्तम् ; अनित्यानामपि सन्ताननित्यत्वमिति भावः । अत्र भावस्वभावनित्यत्वेन
हेतुना भावस्वभावस्य व्याधिजनकस्य तथा व्याधिनामकस्य नित्यत्वेन तत्प्रतिपादकस्यानुर्वैद्यस्य
नित्यत्वमुक्तं भवतीति सन्तव्यम् ।

मानेगु रूणामुपचयो भवत्युपचयो लघूनामेवमितरेषामिति ।
एष भावस्वभावो नित्यः, स्वस्वलक्षणश्च द्रव्याणां पृथिव्या-
दीनाम् । सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः ।

हासः लघूनां गुरुणा हास इति विशेषस्य स्वभावः । एष भावस्वभावो
नित्यः, न हि सामान्येन समानां हासो न विशेषेणसमानां वृद्धिः । एव
सर्वत्र । स्वलक्षणश्च पृथिव्यादिद्रव्याणां स्वरद्रवोष्णचलत्वाप्रतिपात-
लक्षणानि क्रमेण पृथिव्यादीनां नित्यानि । न हि द्रवोष्णचलाप्रतिपातलक्षणा
पृथिवी कदाच स्यादद्रवलक्षणाश्वापोऽनुष्णलक्षणं नेजोऽचललक्षणो वायुः प्रति-
पातलक्षण आकाशः स्यादिति ।

तर्हि किं सर्वं नित्यं नास्त्यनित्यमिति अत आह—सन्तीत्यादि । द्रव्याणि
नित्यानि चानित्यानि च सन्ति । पृथिव्यादिद्रव्यकार्याणि द्रव्याणि हि
अनित्यानि पृथिव्यादीनि च नित्यानि । गुणाश्च नित्यानित्याः । पृथिव्यादीनां
ये गुणाः सामान्यभूताः गन्धादयस्ते नित्याः, कार्यद्रव्याणां पाथिवादीनां
शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञानां कार्यभूताः प्रतिविस्मादयो गन्धादयोऽनित्या
विस्मादिगन्धा मधुरादिरसपीतादिरूपशीतादिस्पर्शादात्तादिशब्दा अभूतोत्-
पन्नाः पृथिव्यादीनां कारणभूतगन्धादिजाः । अपूर्वाः । न हि पूर्वभूताः
तिरोभूता वर्तन्ते पुनश्चोत्पद्यन्ते । तस्मादनित्याः ।

पूर्वोक्तं भट्टयति गुरुभिरित्यादिना एवमेवेतरेषामित्यन्तेन, एवमेवेतरेषामिति लघुभिरन्यस्यमानैः
लघूनामुपचयो भवति, उपचयो गुरुणामित्यादि द्रष्टव्यम् । एष इत्येवंप्रकारभावस्वभावो नित्य
इति नैव सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिहासरूपो भावस्वभावः कदाचिदन्यथा भवतीत्यर्थः । न
केवलमयं भावस्वभावो नित्यः, किं तर्हि अन्योऽपीत्याह—स्वलक्षणम्वेष्यादि । स्वलक्षणं
पृथिव्यादीनां स्वरद्रव्यादि, कथं पृथिव्यादिस्वलक्षणं नित्यमित्याह—सन्ति नित्यादि । द्रव्याणि
यस्मान् सर्वदा सन्ति, गुणाश्च नित्याः सर्वदा, चकारात् द्रव्याणि चानित्यानि स्यान्त,
तत्राकाशादि द्रव्यं नित्यं, पृथिव्यादिकञ्चानित्यम्, एवंगुणा आकाशपरिमाणादयो नित्याः,
अनित्याश्च कार्यगुणा रसादयः, अनित्या अपि च स्वज्ञातीयापरापरसन्तानन्यायेन सर्वदा
निवृत्तीति युक्तम् ; अनित्यानामपि सन्ताननित्यत्वमिति भावः । अत्र भावस्वभावनित्यत्वेन
हेतुना भावस्वभावस्य व्याधिजनकस्य तथा व्याधिनामकस्य नित्यत्वेन तत्प्रतिपादकस्यानुर्वैद्यस्य
नित्यत्वमुक्तं भवतीति सन्तव्यम् ।

न ह्यायुर्वेदस्याभूतोत्पत्तिः* उपलभ्यतेऽन्यत्रावरोधो† पदेशा-
भ्याम् । एतच्च द्वयमधिकृत्योत्पत्तिमुपदिशन्त्येके । स्वाभाविक-
ञ्चास्य लक्षणमकृतकम्, यदुक्तमिहादेशाध्याये । यथाग्नेरौष्ण्यम्

ननु तर्हि चायुर्वेदादि शास्त्रमपि चानित्यं ब्रह्मण उत्पन्नमिति चेत्
तदोच्यते—न ह्यायुर्वेदस्येत्यादि । हि यस्मादायुर्वेदस्य स्वत्वन्येषामपि
वेदादीनां शास्त्राणामुपदेशस्वरूपाणामभूतानामुत्पत्तिर्वापलभ्यते । यत्र वायु-
र्वेद एव स्वत्वन्योऽपि वेदादिः पूर्वं भूतः स एव ब्रह्मणो मुखात् तत्स्वलक्षणत
एवोत्पन्न इति भूतोत्पन्नः । स्वभावमसिद्धलक्षणो यत्र वायुर्वेदोऽन्यो वा
वेद आसीत् स एव यदि ब्रह्मणो मुखादुत्पन्नस्तदानन्तरं काले भवतीति
अशाश्वत इति चेत् तदोच्यते—अन्यत्रेत्यादि । अवरोधोपदेशाभ्यामन्यत्र नायु-
र्वेदस्याभूतस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणो मुखादुपलभ्यते । उपलभ्यते तु ब्रह्मणो
मुखादुपदेशः पूर्वभूतस्यायुर्वेदस्य तथान्यस्य वेदादिशास्त्रस्येति काले चावरोधः
स्यान्न च विनाशः स्यादिति । एकत्वे तद्द्वयमुपदेशावरोधावधिकृत्योत्पत्तिम्
आयुर्वेदस्योपदिशन्ति । यथा—अथात आयुर्वेदोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्याम
इत्युवाच । यदि ब्रह्मणो मुखादुपदेशस्तर्ह्यचानित्य इति चेन्न, कस्मान् ? यतः
स्वाभाविकञ्चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तमिह चादेशाध्याये । आदेशादीधे-
र्जीवितीयाध्याये खल्विह तन्त्र-हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते इति यल्लक्षणमुक्तं तदस्यायुर्वेदस्य
अकृतकं स्वाभाविकं स्वभावमसिद्धलक्षणं न ब्रह्मणा कृतम् । यथाग्नेरौष्ण्यमपि

अथायुर्वेदस्य यत्र तत्रोत्पत्तिप्रवर्णेन कथं नित्यत्वमित्याह—न ह्यायुर्वे-
दस्येत्यादि । अभूतोत्पत्तिः पूर्वमसत्प्रवदुत्पत्तिः, अन्यत्रावरोधोपदेशाभ्यामिति यत्र यत्रायु-
र्वेदस्योत्पत्तिरुक्ता, तत्र तत्रावरोधादुपदेशाद् वा, अवरोधादुत्पत्तिर्यथा ब्रह्मण आयुर्वेदोत्पत्तिः,
उपदेशाद्योत्पत्तिर्यथा—इन्द्रोपदेशाद् भरद्वाजेन मर्यादां कां आयुर्वेद उत्पादित इत्यादि, एतद्द्वय-
मित्यवरोध उपदेशश्च ; ननु स्वभावमसिद्धलक्षणमिति यो हेतुरुक्तः, तत्र स्वाभाविकञ्च लक्षणं
भविष्यति अनित्यञ्च, यथा—घटे कम्बुदीवाकारतादि, न हि तत् स्वाभाविकमपि घटस्य नित्यतां
साधयतीत्याह—स्वाभाविकञ्चेत्यादि । अकृतकमिति नास्मदादिना कृतम् ; यदुक्तमिह
“स्वक्षणतः सुखदुःखतः” इत्यादिना, आद्ये व्याख्याये दीर्घजीवितीये “हिताहितं सुखं दुःखम्”
इत्यादिना, अत्रैवाकृतकत्वे दृष्टान्तमाह—यथाग्नेरौष्ण्यमित्यादि ; एतेनास्य लक्षणस्य

न ह्यायुर्वेदस्याभूतोत्पत्तिः* उपलभ्यतेऽन्यत्रावरोधो† पदेशा-
भ्याम् । एतच्च द्वयमधिकृत्योत्पत्तिमुपदिशन्त्येके । स्वाभाविक-
ञ्चास्य लक्षणमकृतकम्, यदुक्तमिहादेशाध्याये । यथाग्नेरौष्ण्यम्

ननु तर्हि चायुर्वेदादि शास्त्रमपि चानित्यं ब्रह्मण उत्पन्नमिति चेत्
तदोच्यते—न ह्यायुर्वेदस्येत्यादि । हि यस्मादायुर्वेदस्य स्वत्वन्वेषामपि
वेदादीनां शास्त्राणामुपदेशस्वरूपाणामभूतानामुत्पत्तिर्वापलभ्यते । यत्र वायु-
र्वेद एव स्वत्वन्वेषोऽपि वेदादिः पूर्वं भूतः स एव ब्रह्मणो मुखात् तत्स्वलक्षणत
एवोत्पन्न इति भूतोत्पन्नः । स्वभावमसिद्धलक्षणो यत्र वायुर्वेदोऽन्यो वा
वेद आसीत् स एव यदि ब्रह्मणो मुखादुत्पन्नस्तदानन्तरं काले भवतीति
अशाश्वत इति चेत् तदोच्यते—अन्यत्रेत्यादि । अवरोधोपदेशाभ्यामन्यत्र नायु-
र्वेदस्याभूतस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणो मुखादुपलभ्यते । उपलभ्यते तु ब्रह्मणो
मुखादुपदेशः पूर्वभूतस्यायुर्वेदस्य तथान्यस्य वेदादिशास्त्रस्येति काले चावरोधः
स्यान्न च विनाशः स्यादिति । एकत्वे तद्द्वयमुपदेशावरोधावधिकृत्योत्पत्तिम्
आयुर्वेदस्योपदिशन्ति । यथा—अथात आयुर्वेदोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्याम
इत्युवाच । यदि ब्रह्मणो मुखादुपदेशस्तदैवानित्य इति चेन्न, कस्मान् ? यतः
स्वाभाविकञ्चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तमिह चादेशाध्याये । आदेशादीधे-
र्जीवितीयाध्याये खल्विह तन्त्र-हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते इति यल्लक्षणमुक्तं तदस्यायुर्वेदस्य
अकृतकं स्वाभाविकं स्वभावमसिद्धलक्षणं न ब्रह्मणा कृतम् । यथाग्नेरौष्ण्यमपि

अथायुर्वेदस्य यत्र तत्रोत्पत्तिप्रवर्णेन कथं नित्यत्वमित्याह—न ह्यायुर्वे-
दस्येत्यादि । अभूवोत्पत्तिः पूर्वमसत्प्रवदुत्पत्तिः, अन्यत्रावरोधोपदेशाभ्यामिति यत्र यत्रायु-
र्वेदस्योत्पत्तिरुक्ता, तत्र तत्रावरोधादुपदेशाद् वा, अवरोधादुत्पत्तिर्यथा ब्रह्मण आयुर्वेदोत्पत्तिः,
उपदेशाद्योत्पत्तिर्यथा—इन्द्रोपदेशाद् भरद्वाजेन मर्यांकोकं आयुर्वेद उत्पादित इत्यादि, एतद्द्वय-
मित्यवरोध उपदेशश्च ; ननु स्वभावमसिद्धलक्षणत्वादिति यो हेतुरुक्तः, तत्र स्वाभाविकञ्च लक्षणं
भविष्यति अनित्यञ्च, यथा—घटे कम्बुदीवाकारतादि, न हि तत् स्वाभाविकमपि घटस्य नित्यतां
साधयतीत्याह—स्वाभाविकञ्चेत्यादि । अकृतकमिति नास्मदादिना कृतम् ; यदुक्तमिह
“स्वक्षणतः सुखदुःखतः” इत्यादिना, आद्ये व्याख्याये दीर्घजीवितीये “हिताहितं सुखं दुःखम्”
इत्यादिना, अत्रैवाकृतकत्वे दृष्टान्तमाह—यथाग्नेरौष्ण्यमित्यादि ; एतेनास्य लक्षणस्य

अपां द्रवत्वं भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्य-
स्यमानैर्गुरुणामुपचयो ह्यपचयो लघूनामिति ॥ १३।१४ ॥

द्रवत्वं स्वाभाविकं न ब्रह्मणा कृतम् । यदि हि ब्रह्मणा कृतं स्यात् तदान्यथापि
कदाचित् कुतो न कुर्व्यादग्निः शीतो जलमुष्णमिति । इत्यग्नेरुष्णत्वस्वभावो
जलस्य द्रवत्वस्वभावो यथा नित्यस्तथा सर्वेषां भावानां स्वभावनित्यत्वमपि
चास्यायुर्वेदस्य स्वभावस्य नित्यं यथोक्तम् । गुरुभिरित्यादि । गुरुभिर्द्रव्यै-
रभ्यस्यमानैर्गुरुणां शरीरभातुनामुपचयः स्यादपचयो लघूनामित्येवमादि-
रुपदेशस्वभावो नित्यः । न हि कदाचिदुपदेशः करिष्यते गुरुभिरभ्यस्यमानै-
रुपचयो लघूनामुपचयो गुरुणामित्येवमादिः । इति ।

गौतमन्यायभाष्ये च वात्स्यायनेनोक्तम् । मन्वन्तरयुगान्तरेषु
चातीतानागतेषु सम्पदानाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वमाप्तप्रामा-
ण्याच्च प्रामाण्यमिति । सांख्ये च कपिलेनाप्युक्तम् । तत्र पूर्वपक्षमूत्रम् ।
न नित्यत्वं वेदानां काव्यत्वश्रुतेः । वेदा न नित्याः काव्यत्वश्रुतेः । श्रूयते
हि मुण्डकोपनिषदि । तस्मादहः सामयजूषीत्यादिवेदेन विश्वरूपस्य
आत्मानः काव्यां वेदा इति । गृहदारण्यके च श्रूयते । तथास्य महतो भूतस्य
निश्चितमेतद्व्यह्ववेद इति । तस्माद् वेदानां पौरुषेयत्वादित्यत्वं न तपौरुषेय-
त्वात् नित्यत्वमिति । तत्रोत्तरमाह—न पौरुषेयत्वं तत्कत्तुः पुरुषस्याभावात् ।
मुण्डकादिषु विश्वरूपादात्मतो वेदानामभिव्यक्तिश्रुतावपि न पौरुषेयत्वं
कस्यचित् पुरुषस्यापदेशक्रियातो जातत्वम् । कस्मात् ? तत्कत्तुः पुरुषस्य
अभावात् । वेदकर्ता हि पुरुषः कश्चिन्न विद्यते । उक्तञ्च पराशरेण स्मृति-
शास्त्रे । न कश्चिद् वेदकर्तास्ति वेदस्मर्त्ता प्रजापतिः । तथैव यम्यं स्मरति
यमः कल्पान्तरान्तरे । इति । तस्मादपौरुषेयत्वाद् वेदा नित्याः । कस्माद् वेद-
कर्तुः पुरुषस्याभावः ? योग्यायोग्ययोरयोग्यत्वात् । तत्कत्तुः पुरुषस्य
अभावो योग्यायोग्ययोरयोग्यत्वात् । योग्यो भवति कोऽथः कोऽर्थो वाप्ययोग्यः
तदुभयोः कात्स्न्येनोपदेशे योग्यत्वाभावात् । तत्राह वादी, नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वम्
अङ्कुरादिवत् । वेदानामपौरुषेयत्वान्नित्यत्वं न, अङ्कुरादिवत् । यथाङ्कुरादि-

अकृतकत्वे व्यवहारनित्यत्वात् तत्प्रतिपादकत्वाद्युर्वेदस्यापि व्यवहारनित्यत्वमिति भावः । न केवलं
स्वाभाविकं ब्रह्मणमकृतकम् किं तर्हि भावस्वभावनित्यत्वमपि । यदि केतन्निरीक्षरादिना कृत-
मित्याह भावस्वभावनित्यत्वमपि चेति, अकृतकमपि प्रकारेणानुवर्त्तति । तदेव भाव-

अपां द्रवत्वं भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्य-
स्यमानैर्गुरुणामुपचयो ह्यपचयो लघूनामिति ॥ १३।१४ ॥

द्रवत्वं स्वाभाविकं न ब्रह्मणा कृतम् । यदि हि ब्रह्मणा कृतं स्यात् तदान्यथापि
कदाचित् कुतो न कुर्व्यादग्निः शीतो जलमुष्णमिति । इत्यग्नेरुष्णत्वस्वभावो
जलस्य द्रवत्वस्वभावो यथा नित्यस्तथा सर्वेषां भावानां स्वभावनित्यत्वमपि
चास्यायुर्वेदस्य स्वभावस्य नित्यं यथोक्तम् । गुरुभिरित्यादि । गुरुभिर्द्रव्यै-
रभ्यस्यमानैर्गुरुणां शरीरभातुनामुपचयः स्यादपचयो लघूनामित्येवमादि-
रुपदेशस्वभावो नित्यः । न हि कदाचिदुपदेशः करिष्यते गुरुभिरभ्यस्यमानै-
रुपचयो लघूनामुपचयो गुरुणामित्येवमादिः । इति ।

गौतमन्यायभाष्ये च वात्स्यायनेनोक्तम् । मन्वन्तरयुगान्तरेषु
चातीतानागतेषु सम्पदानाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वमाप्तप्रामा-
ण्याच्च प्रामाण्यमिति । सांख्ये च कपिलेनाप्युक्तम् । तत्र पूर्वपक्षमूत्रम् ।
न नित्यत्वं वेदानां काव्यत्वश्रुतेः । वेदा न नित्याः काव्यत्वश्रुतेः । श्रूयते
हि मुण्डकोपनिषदि । तस्मादहः सामयजूषीत्यादिवेदेन विश्वरूपस्य
आत्मानः काव्यां वेदा इति । गृहदारण्यके च श्रूयते । तथास्य महतो भूतस्य
निश्चितमेतद्व्यह्ववेद इति । तस्माद् वेदानां पौरुषेयत्वाद नित्यत्वं न तपौरुषेय-
त्वात् नित्यत्वमिति । तत्रोत्तरमाह—न पौरुषेयत्वं तत्कत्तुः पुरुषस्याभावात् ।
मुण्डकादिषु विश्वरूपादात्मतो वेदानामभिव्यक्तिश्रुतावपि न पौरुषेयत्वं
कस्यचित् पुरुषस्यापदेशक्रियातो जातत्वम् । कस्मान् ? तत्कत्तुः पुरुषस्य
अभावात् । वेदकर्ता हि पुरुषः कश्चिन्न विद्यते । उक्तञ्च पराशरेण स्मृति-
शास्त्रे । न कश्चिद् वेदकर्तास्ति वेदस्मर्त्ता प्रजापतिः । तथैव यम्यं स्मरति
यमः कल्पान्तरान्तरे । इति । तस्मादपौरुषेयत्वाद् वेदा नित्याः । कस्माद् वेद-
कर्तुः पुरुषस्याभावः ? योग्यायोग्ययोरयोग्यत्वात् । तत्कत्तुः पुरुषस्य
अभावो योग्यायोग्ययोरयोग्यत्वात् । योग्यो भवति कोऽथः कोऽर्थो वाप्ययोग्यः
तदुभयोः कात्स्न्येनोपदेशे योग्यत्वाभावात् । तत्राह वादी, नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वम्
अङ्कुरादिवत् । वेदानामपौरुषेयत्वान्नित्यत्वं न, अङ्कुरादिवत् । यथाङ्कुरादि-

अकृतकत्वे व्यवहारनित्यत्वात् तत्प्रतिपादकत्वाद्युर्वेदस्यापि व्यवहारनित्यत्वमिति भावः । न केवलं
स्वाभाविकं ब्रह्मणमकृतकम् किं तर्हि भावस्वभावनित्यत्वमपि । यदि केतनिदीप्तरादिना कृत-
मित्याह भावस्वभावनित्यत्वमपि चेति, अकृतकमपि प्रकारेणानुवर्त्तति । तदेव भाव-

कारणं बीजमपौरुषेयं तस्माच्च बीजादङ्करो जायते बीजश्चोपमृद्नन्नङ्करो-
ऽभिव्यज्यते, तथा वेदोऽपौरुषेयोऽपि यदाभिव्यज्यते तदा तमपौरुषेयं
वेदमुपमृद्नन् प्रजापतिमुख्यादभिव्यज्यते, इति बीजभूतवेदस्योपमृद्नेनाभि-
व्यक्तवेदरूपत्वेऽभावादभिव्यक्तवेदनान्नाशोऽङ्करोनाशे बीजाभाववदिति, तस्मात्
वेदोऽपौरुषेयोऽप्यनित्यः । अत्र चेदुच्यते—न बीजादङ्कुरमादुर्भाववद्बीज-
भूताद् वेदमात्राद् वेदमादुर्भावः स्थूल्यहेतुपादानान्तरानुप्रविशतो वेदाद्वेदाभि-
व्यक्तैस्तदुपादानान्तरनाशात् पूर्वभावेण वेदावस्थानादिति । तत्र ब्रूमः—
तेषामपि हि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसक्तिः । हि यस्मात् । तेषामङ्कुरादीना-
मपि तदुपादानबीजस्य नित्यस्य तदुपादानान्तरक्षेत्रमृज्जलादियोगे यथा प्रादु-
र्भावस्तथा बीजभूताद् वेदान् उपादानान्तरसत्त्वरजस्तमोगुणप्रधानेऽपि
प्रव्यक्तरूपेण ब्रह्मणो मुख्यात् प्रादुर्भावेऽपि वेदानां दृष्टस्य प्रत्यक्षेण बीजा-
दङ्कुरोत्पादस्य ततः प्रदानग्रहणादेश्च बाधादिप्रसङ्गः स्यात् तस्मादपौरुषेयत्वान्न
नित्यत्वं वेदानामिति । तत्राह कपिलः । यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्
पौरुषेयम् । यस्मिन् अदृष्टेऽपि मूर्क्ष्मे नित्ये भावे कारणतः स्थूलरूपेणाभिव्यक्तो
कृतोऽयं भाव इति बुद्धिरुपजायते यस्य तन्मते तत् पौरुषेयमुच्यते, विश्वरूपस्य
निष्ठासात् प्रजापतिमुखाद् वेदोत्पत्तेरिति । सतस्तु कारणान्तरयोगेणाभिव्यक्ति-
रिति नोच्यते । तन्न प्रमाणम् । किं पुनः प्रमाणमित्यत आह—निजशक्त्याभि-
व्यक्तः सतः प्रामाण्यम् । सतो नित्यस्य मूर्क्ष्मस्य बीजभूतस्य निजशक्त्या स्व-
प्रभावेण कारणान्तरमादाय स्थूलरूपेणाभिव्यक्तः सतः प्रामाण्यम् । कृतः
यतः नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत् । असतोऽविद्यमानस्य खल्ववस्तुनः ख्यान-
मभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्युत्पत्त्यादिवचनं नास्ति । नृशृङ्गवत् । यथा नृशृ-
ङ्गमुत्पद्यते नोत्पद्यते वेति नोच्यते । उपादानाभावात् । तर्हि
सतः ख्यानमित्यत आह—न सतो बाधदर्शनात् । सत उत्पत्तेः ख्यानं
न बाधदर्शनात् । यत् प्रागेवास्तीति सत् । तस्य पुनस्तत्पत्तिः कथं
सम्भवतीति बाधदर्शनात् । तर्हि किमनिव्वचनीयस्योत्पत्तिख्यानमित्यत
आह—नानिश्चितवचनीयस्य तदभावात् । अनिश्चितवचनीयस्य खल्वस्ति
वा नास्तीति निवचनानर्हस्य नोत्पत्तौ ख्यानं, तदभावात् । किमुपादानात्
जायत इति निवचनाभावात् । तर्हि कस्य ख्यानं भवतीत्यत उच्यते—

स्वभावनिव्वचनं दर्शयति—यथोक्तमित्यादि । सामान्यविशेषकृतबुद्धिहासकारकोऽपि नाप-
स्वभावी न केनचित् कृत इत्यर्थः, ततश्चाप्युक्तोऽपि नित्यः ॥ १११४ ॥

कारणं बीजमपौरुषेयं तस्माच्च बीजादङ्करो जायते बीजश्चोपमृद्नन्नङ्करो-
ऽभिव्यज्यते, तथा वेदोऽपौरुषेयोऽपि यदाभिव्यज्यते तदा तमपौरुषेयं
वेदमुपमृद्नन् प्रजापतिमुख्यादभिव्यज्यते, इति बीजभूतवेदस्योपमर्देननाभि-
व्यक्तवेदरूपत्वेऽभावादभिव्यक्तवेदनान्नाशोऽङ्करोनाशे बीजाभाववदिति, तस्मात्
वेदोऽपौरुषेयोऽप्यानित्यः । अत्र चेदुच्यते—न बीजादङ्कुरमादुर्भाववद्बीज-
भूताद् वेदमात्राद् वेदमादुर्भावः स्थूल्यहेतुपादानान्तरानुप्रविशतो वेदाद्वेदाभि-
व्यक्तैस्तदुपादानान्तरनाशात् पूर्वभावेण वेदावस्थानादिति । तत्र ब्रूमः—
तेषामपि हि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसक्तिः । हि यस्मात् । तेषामङ्कुरादीना-
मपि तदुपादानबीजस्य नित्यस्य तदुपादानान्तरक्षेत्रमृज्जलादियोगे यथा प्रादु-
र्भावस्तथा बीजभूताद् वेदान् उपादानान्तरसत्त्वरजस्तमोगुणप्रधानेऽपि
प्रव्यक्तरूपेण ब्रह्मणो मुख्यात् प्रादुर्भावेऽपि वेदानां दृष्टस्य प्रत्यक्षेण बीजा-
दङ्कुरोत्पादस्य ततः प्रदानग्रहणादेश्च बाधादिप्रसङ्गः स्यात् तस्मादपौरुषेयत्वान्न
नित्यत्वं वेदानामिति । तत्राह कपिलः । यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्
पौरुषेयम् । यस्मिन् अदृष्टेऽपि मूर्क्ष्मे नित्ये भावे कारणतः स्थूलरूपेणाभिव्यक्तो
कृतोऽयं भाव इति बुद्धिरुपजायते यस्य तन्मते तत् पौरुषेयमुच्यते, विश्वरूपस्य
निष्ठासात् प्रजापतिमुखाद् वेदोत्पत्तेरिति । सतस्तु कारणान्तरयोगेणाभिव्यक्ति-
रिति नोच्यते । तन्न प्रमाणम् । किं पुनः प्रमाणमित्यत आह—निजशक्त्याभि-
व्यक्तः सतः प्रामाण्यम् । सतो नित्यस्य मूर्क्ष्मस्य बीजभूतस्य निजशक्त्या स्व-
प्रभावेण कारणान्तरमादाय स्थूलरूपेणाभिव्यक्तः सतः प्रामाण्यम् । कृतः
यतः नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत् । असतोऽविद्यमानस्य खल्ववस्तुनः ख्यान-
मभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्युत्पत्त्यादिवचनं नास्ति । नृशृङ्गवत् । यथा नृशृ-
ङ्गमुत्पद्यते नोत्पद्यते वेति नोच्यते । उपादानाभावात् । तर्हि
सतः ख्यानमित्यत आह—न सतो बाधदर्शनात् । सत उत्पत्तेः ख्यानं
न बाधदर्शनात् । यत् प्रागेवास्तीति सत् । तस्य पुनस्तत्प्राप्तिः कथं
सम्भवतीति बाधदर्शनात् । तर्हि किमनिव्वचनीयस्योत्पत्तिख्यानमित्यत
आह—नानिश्चितवचनीयस्य तदभावात् । अनिश्चितवचनीयस्य खल्वस्ति
वा नास्तीति निवचनानर्हस्य नोत्पत्तौ ख्यानं, तदभावात् । किमुपादानात्
जायत इति निवचनाभावात् । तर्हि कस्य ख्यानं भवतीत्यत उच्यते—

स्वभावनिव्वचनं दर्शयति—यथोक्तमित्यादि । सामान्यविशेषकृतबुद्धिहासकारकोऽपि नाप-
स्वभावी न केनचित् कृत इत्यर्थः, ततश्चाप्युक्तोऽपि नित्यः ॥ १११४ ॥

तरयायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ तद् यथा—कायचिकित्सा
शालाक्यं शल्यापहर्त्तकं विषगरवैरोधिकप्रशमनं भूतविद्या
कौमारभृत्यं रसायनानि वाजीकरणमिति ॥ १५ ॥

सदसत्ख्यातिर्वाधावाधात् । प्रागेव यत् सत् तदेव कारणत उत्पद्यते
रूपविशेषेणेत्यसत् । तस्य ख्यातिर्यथा बीजं सत् तस्माज्जातोऽङ्कुरो नङ्कुरति
काले ततोऽसन्निति ख्यायते । कस्मात् ? बाधावाधात् बाधस्यावाधात् ।
वाधाभावाच्च । सत् उत्पत्तिख्यातेर्वाधादसत् उत्पत्तिख्यातेरवाधात् । सदेव
कारणत उत्पद्यते इति ख्यातेरवाधादिति ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमायुर्वेदस्य शाश्वतत्वमुपदिश्य कति चास्याङ्गानीति
प्रश्नस्योत्तरमाह—तस्य आयुर्वेदस्येत्यादि । कायचिकित्सेति कायस्यान्तरग्ने-
श्चिकित्सा । सुश्रुते तु—कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तनानां व्याधीनां
ज्वरातिसार-रक्तपित्तशोषोन्मादापस्मार कुष्ठ मेहादीनामुपशमनार्थमिति ॥ ० ॥
शालाक्यमिति शलाका नेत्रपटलवेद्यार्थं शस्त्रविशेषः किंवा नेत्ररोगशमनार्थं
भेषजविशेषोऽञ्जनशलाका तदुपलक्षितभेषजमधिकृत्योद्धृजत्रुगतानां रोगाणा-
मुपशान्त्यर्थम् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् । शालाक्यं नाम—उद्धृजत्रुगतानां रोगाणां
श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानामुपशमनार्थमिति ॥०॥ शल्यापहर्त्तकमिति
शल्यं गतौ शल्यं कण्टकादिकं तस्य अपहर्त्ताग्मधिकृत्य व्रणादिचिकित्सितम् ।
सुश्रुतेऽप्युक्तम्—तत्र शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोम्पास्थि-
बालनखपूयास्त्रावान्तगमशल्योदरणार्थं यन्नशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनि-
श्चयार्थञ्चेति ॥०॥ विषेत्यादि । विष-गर-वैरोधिकप्रशमनमिति—त्रिमं स्थावर-
जङ्गममानसं, गरः संयोगजविषं, वैरोधिकं विरोधे सति यद्दुष्टं विदात्तेव-
नस्त्रादिभिः कृत्रिमं स्त्रीशत्रुप्रभृतिकम् ; तेषां प्रशमनमगदतन्त्रं नाम
चिकित्सितम् । सुश्रुते चोक्तम्—अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृषिक-
मूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहतोपशमनार्थमिति ॥०॥
भूतविद्यंति । भूता देवासुरादयस्तेषां ज्ञानार्था प्रशमनार्था च विद्या

ककषाणि—सम्प्रति कानि चेत्यादिप्रश्नोत्तरं तस्येत्यादि । कायस्यान्तरग्नेश्चिकित्सा,
पटलवेद्यशलाकार्थं ज्ञानमङ्गं शालाक्यम्, गरः कालान्तरप्रकोपि विषम्, वैरोधिकं संयोगविकल्बम्,
भूतानां राक्षसादीनां ज्ञानार्था प्रशमनार्था च विद्या भूतविद्या, कुमारभरणमधिकृत्य कौमार-
भृत्यम् ॥ १५ ॥

तरयायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ तद् यथा—कायचिकित्सा
शालाक्यं शल्यापहर्त्तकं विषगरवैरोधिकप्रशमनं भूतविद्या
कौमारभृत्यं रसायनानि वाजीकरणमिति ॥ १५ ॥

सदसत्ख्यातिर्वाधावाधात् । प्रागेव यत् सत् तदेव कारणत उत्पद्यते
रूपविशेषेणेत्यसत् । तस्य ख्यातिर्यथा बीजं सत् तस्माज्जातोऽङ्कुरो नङ्कुरति
काले ततोऽसन्निति ख्यायते । कस्मात् ? बाधावाधात् बाधस्यावाधात् ।
वाधाभावाच्च । सत् उत्पत्तिख्यातेर्वाधादसत् उत्पत्तिख्यातेरवाधात् । सदेव
कारणत उत्पद्यते इति ख्यातेरवाधादिति ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमायुर्वेदस्य शाश्वतत्वमुपदिश्य कति चास्याङ्गानीति
प्रश्नस्योत्तरमाह—तस्य आयुर्वेदस्येत्यादि । कायचिकित्सेति कायस्यान्तरग्ने-
श्चिकित्सा । सुश्रुते तु—कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तनानां व्याधीनां
ज्वरातिसार-रक्तपित्तशोषोन्मादापस्मार कुष्ठ मेहादीनामुपशमनार्थमिति ॥ ० ॥
शालाक्यमिति शलाका नेत्रपटलवेद्यार्थं शस्त्रविशेषः किंवा नेत्ररोगशमनार्थं
भेषजविशेषोऽञ्जनशलाका तदुपलक्षितभेषजमधिकृत्योद्धृजत्रुगतानां रोगाणा-
मुपशान्त्यर्थम् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् । शालाक्यं नाम—उद्धृजत्रुगतानां रोगाणां
श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानामुपशमनार्थमिति ॥०॥ शल्यापहर्त्तकमिति
शल्यं गतौ शल्यं कण्टकादिकं तस्य अपहर्त्ताग्मधिकृत्य व्रणादिचिकित्सितम् ।
सुश्रुतेऽप्युक्तम्—तत्र शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोम्पास्थि-
बालनखपूयास्त्रावान्तगमशल्योदरणार्थं यन्नशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनि-
श्चयार्थञ्चेति ॥०॥ विषेत्यादि । विष-गर-वैरोधिकप्रशमनमिति—त्रिमं स्थावर-
जङ्गममानसं, गरः संयोगजविषं, वैरोधिकं विरोधे सति यद्दुष्टं विदात्तेव-
नस्त्रादिभिः कृत्रिमं स्त्रीशत्रुप्रभृतिकम् ; तेषां प्रशमनमगदतन्त्रं नाम
चिकित्सितम् । सुश्रुते चोक्तम्—अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृषिक-
मूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहतोपशमनार्थमिति ॥०॥
भूतविद्यंति । भूता देवासुरादयस्तेषां ज्ञानार्था प्रशमनार्था च विद्या

ककषाणि—सम्प्रति कानि चेत्यादिप्रश्नोत्तरं तस्येत्यादि । कायस्यान्तरग्नेश्चिकित्सा,
पटलवेद्यशलाकार्थं ज्ञानमङ्गं शालाक्यम्, गरः कालान्तरप्रकोपि विषम्, वैरोधिकं संयोगविकल्बम्,
भूतानां राक्षसादीनां ज्ञानार्था प्रशमनार्था च विद्या भूतविद्या, कुमारभरणमधिकृत्य कौमार-
भृत्यम् ॥ १५ ॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः, तत्रानुग्रहार्थं प्रजानां •

भूतविद्या । सुश्रुते च—भूतविद्या नाम देवामुरगन्धर्व्यक्षरक्षःपितृपिशाच-
नागग्रहादुपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थमिति ॥१॥
कौमारभृत्यमिति । कुमारणां भृतिं धारणपोषणमधिकृत्य चिकित्सितम् ।
सुश्रुते चोक्तम्—कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं
दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थमिति ॥२॥ रसायनानीति ।
रसस्य सममानेनाहरहरयनं येन तद्रसायनम्, अव्यापन्नरसस्य सर्व्वेदा
गमनेनोत्तरोत्तरधानूनामव्यापत्त्या वयःस्थापनादिकं भवतीति । सुश्रुते-
नाप्युक्तम्—रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्वेधावलकरं रोगापहरण-
समर्थञ्चेति ॥३॥ वाजीकरणमिति । वाजः शुक्रं तन् प्रशस्तत्वेन यस्या-
स्तीति वाजी, अवाजिनं वाजिनं करोत्यनेनेति वाजीकरणम् । सुश्रुते च—
वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजनन-
निमित्तं प्रद्वर्षजननार्थञ्चेति । तत्र चिकित्सास्थाने चोक्तम्—सेवमानो
यदौचित्याद् वाजीवात्यथेवेगवान् नारीस्तपेयते तेन वाजीकरणमुच्यते । इति ।
इत्यष्टावहान्यायुर्व्वेदस्य ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ कैरध्येतव्य इति प्रश्नोत्तरमाह—स चेत्यादि । स
चायुर्व्वेदो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैरध्येतव्यः । ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मण-
स्तथा ब्राह्मणाद् विधिना (स्त्रोदायां क्षत्रियकन्यायाञ्च ब्राह्मण्यां पत्न्यां जातो
मूर्द्धाभिषिक्तो नाम सुवर्णको भिषक् च ब्राह्मणः । तथा ब्राह्मणाद् विधिना
स्त्रोदायां वैश्यकन्यायाञ्च ब्राह्मण्यां जातोऽप्यष्टः भिषक् ब्राह्मणः क्षत्रियाज्जातो
माहिष्यश्चेति वैश्यावैश्यश्च । एतेन शूद्राणां शूद्रयोनीनाञ्च ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्येभ्यो जातानां शूद्रायामायुर्व्वेदाध्ययनाधिकारः प्रतिपद्यः । यत् तु सुश्रुते
प्रोक्तम्—शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नमनुपनीतं मन्त्रवज्जमेध्यापयेदित्येके इति,
तच्छल्यतन्त्रप्रधानतन्त्राभिप्रायेणैके वदन्ति न सर्व्वेतन्त्राभिप्रायेणेति ।

अथ कैः किमर्थमध्येतव्य इति प्रश्नस्योत्तरमाह—तत्रेत्यादि । अनुग्रहार्थं

चक्रपाणिः—आरभार्थं राजन्यैरिति क्षत्रियस्य परिपालनधर्मकारणात्, अनुध्यायतीति मनसा

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः, तत्रानुग्रहार्थं प्रजानां •

भूतविद्या । मुश्रुते च—भूतविद्या नाम देवामुरगन्धर्व्यक्षरक्षःपितृपिशाच-
नागग्रहादुरपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थमिति ॥१॥
कौमारभृत्यमिति । कुमारणां भृतिं धारणपोषणमधिकृत्य चिकित्सितम् ।
मुश्रुते चोक्तम्—कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं
दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थमिति ॥२॥ रसायनानीति ।
रसस्य सममानेनाहरहरयनं येन तद्रसायनम्, अव्यापन्नरसस्य सर्व्वेदा
गमनेनोत्तरोत्तरधानूनामव्यापत्त्या वयःस्थापनादिकं भवतीति । मुश्रुते-
नाप्युक्तम्—रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्वेधावलकरं रोगापहरण-
समर्थञ्चेति ॥३॥ वाजीकरणमिति । वाजः शुक्रं तन् प्रशस्तत्वेन यस्या-
स्तीति वाजी, अवाजिनं वाजिनं करोत्यनेनेति वाजीकरणम् । मुश्रुते च—
वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजनन-
निमित्तं प्रद्वर्षजननार्थञ्चेति । तत्र चिकित्सास्थाने चोक्तम्—सेवमानो
यदौचित्याद् वाजीवात्यथेवेगवान् नारीस्तपेयते तेन वाजीकरणमुच्यते । इति ।
इत्यष्टावहान्यायुर्व्वेदस्य ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ कैरध्येतव्य इति प्रश्नोत्तरमाह—स चेत्यादि । स
चायुर्व्वेदो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैरध्येतव्यः । ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मण-
स्तथा ब्राह्मणाद् विधिना (स्त्रोदायां क्षत्रियकन्यायाञ्च ब्राह्मण्यां पत्न्यां जातो
मूर्द्धाभिषिक्तो नाम सुवर्णको भिषक् च ब्राह्मणः । तथा ब्राह्मणाद् विधिना
स्त्रोदायां वैश्यकन्यायाञ्च ब्राह्मण्यां जातोऽप्यष्टः भिषक् ब्राह्मणः क्षत्रियाज्जातो
माहिष्यश्चेति वैश्यावैश्यश्च । एतेन शूद्राणां शूद्रयोनीनाञ्च ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्येभ्यो जातानां शूद्रायामायुर्व्वेदाध्ययनाधिकारः प्रतिपद्यः । यत् तु मुश्रुते
प्रोक्तम्—शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नमनुपनीतं मन्त्रवज्जमेध्यापयेदित्येके इति,
तच्छल्यतन्त्रप्रधानतन्त्राभिप्रायेणैके वदन्ति न सर्व्वेतन्त्राभिप्रायेणेति ।

अथ कैः किमर्थमध्येतव्य इति प्रश्नस्योत्तरमाह—तत्रेत्यादि । अनुग्रहार्थं

चक्रपाणिः—आरभार्थं राजन्यैरिति क्षत्रियस्य परिपालनधर्मकारणात्, अनुध्यायतीति मनसा

ब्राह्मणैः, आत्मरक्षार्थं* राजन्यैः, वृत्त्यर्थं वैश्यैः, सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैः ; तत्र च यदध्यात्मविदां धम्मपथ-

प्रजानां ब्राह्मणैरिति । वक्ष्यमाणेन सामान्यतो वेत्यादिना स्थापितत्वात् ब्रह्मचर्याश्रमं यथाविधि ये ब्राह्मणा आयुर्वेदं नाधीयते । अथ तैर्गृहाश्रमं यथाविधि प्रजानामनुग्रहार्थमेव । धर्मार्थमयुर्वेदोऽध्येतव्यो न तूपजीवनार्थम् । ब्रह्मचर्याश्रमो अध्ययनकालस्तत्र यदधीते तद्धर्म्यं सर्वं यत् कर्तुं महेन्ति । गृहाश्रमस्तु क्रियाकालो न अध्ययनकालस्तत्र यदधीते यथाविधि तदपि धर्मार्थं धम्म्यं न जीविकार्थं धम्म्यम् । तत्र यदि जीविकां करोति याजनाध्यापन-
प्रतिग्रहैस्तदा पातकभाग् भवतीत्यभिप्रायेण मनुसंहितायामुक्तम् । चिकित्सकान् देवलकानित्यादितः श्राद्धे भोजने षड्क्तदूषका ब्राह्मणाश्चिकित्सकस्य मृगयोस्त्यादिना चाभोज्यान्ना ब्राह्मणाः । आत्मरक्षार्थं राजन्यरिति । ब्रह्मचर्याश्रमे ये च राजन्या यथाविधि नायुर्वेदमधीयतेऽथ तैरात्मरक्षार्थं गृहाश्रमे यथाविधि आयुर्वेदोऽध्येतव्यो न जीविकार्थं धर्मकामार्थं वा । गृहाश्रमे त्वकाले अध्ययनात् तेष्वनधिकारान् । वृत्त्यर्थं वैश्यैरिति । ब्रह्म-
चर्याश्रमे ये च वैश्या यथाविधि चायुर्वेदं नाधीयतेऽथ तैर्गृहाश्रमे वाणिज्य-
वद्वृत्त्यर्थं यथावदायुर्वेदोऽध्येतव्यः । सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैरिति । सर्वैः ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः सामान्यतः खलु ब्रह्मचर्याश्रमे यथा-
वदायुर्वेदाध्ययनस्य धर्म्यत्वादधर्मार्थकामपरिग्रहार्थमायुर्वेदोऽध्येतव्य इति । पूर्वकाले हि दक्षेन्द्रभरद्वाजादिभिर्गृहाश्रम एनायुर्वेदोऽधीतस्तेषां ब्रह्मचर्या-
श्रमकाले त्वायुर्वेदस्य प्रकाशो नाभूत् । यदा तु ब्रह्मणायुर्वेदः प्रकाश्य
प्रजापतये दत्तस्ततोऽनन्तरं जातावश्विनो ब्रह्मचर्याश्रमे प्रजापतित आयुर्वेद-
मधिजग्माते । तौ वैद्यशब्दं लेभाते । चिकित्साजीविनौ चाभूतां न प्रजा-
पतीन्द्रादयः । एवमेव मरुत्यलोके भरद्वाजमरीच्यादयो ब्रह्मचर्याश्रमे
आयुर्वेदस्य प्रकाशाभावादध्ययनं न चक्रुर्वैद्यशब्दश्च न लेभिरे न चिकित्सा-
जीविनौ बभूवुः । ततोऽनन्तरकाले जातास्त्वम्बष्ठा ब्राह्मणा ब्रह्मचर्याश्रमे
यथावदायुर्वेदमधिजगिरे, वैद्यशब्दश्च लेभिरे । चिकित्सितश्च तेषां
प्रजीवनं धम्म्यमित्यतो न षड्क्तदूषका न चाभोज्यान्नाः । इत्यभिप्रायेणोक्तं
किन्तुपति, वेदवति ह्यव्ययस्य प्रतिपादयति, अनुविधीयत इति तदनुगुणान् देहेनामुतिष्ठति ;

ब्राह्मणैः, आत्मरक्षार्थं* राजन्यैः, वृत्त्यर्थं वैश्यैः, सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैः ; तत्र च यदध्यात्मविदां धम्मपथ-

प्रजानां ब्राह्मणैरिति । वक्ष्यमाणेन सामान्यतो वेत्यादिना स्थापितत्वात् ब्रह्मचर्याश्रमं यथाविधि ये ब्राह्मणा आयुर्वेदं नाधीयते । अथ तैर्गृहाश्रमं यथाविधि प्रजानामनुग्रहार्थमेव । धर्मार्थमयुर्वेदोऽध्येतव्यो न तूपजीवनार्थम् । ब्रह्मचर्याश्रमो अध्ययनकालस्तत्र यदधीते तद्धर्म्यं सर्वं यत् कर्तुं महेन्ति । गृहाश्रमस्तु क्रियाकालो न अध्ययनकालस्तत्र यदधीते यथाविधि तदपि धर्मार्थं धम्म्यं न जीविकार्थं धम्म्यम् । तत्र यदि जीविकां करोति याजनाध्यापन-
प्रतिग्रहैस्तदा पातकभाग् भवतीत्यभिप्रायेण मनुसंहितायामुक्तम् । चिकित्सकान् देवलकानित्यादितः श्राद्धे भोजने षड्क्तदूषका ब्राह्मणाश्चिकित्सकस्य मृगयोस्त्यादिना चाभोज्यान्ना ब्राह्मणाः । आत्मरक्षार्थं राजन्यरिति । ब्रह्मचर्याश्रमे ये च राजन्या यथाविधि नायुर्वेदमधीयतेऽथ तैरात्मरक्षार्थं गृहाश्रमे यथाविधि आयुर्वेदोऽध्येतव्यो न जीविकार्थं धर्मकामार्थं वा । गृहाश्रमे त्वकाले अध्ययनात् तेष्वनधिकारान् । वृत्त्यर्थं वैश्यैरिति । ब्रह्म-
चर्याश्रमे ये च वैश्या यथाविधि चायुर्वेदं नाधीयतेऽथ तैर्गृहाश्रमे वाणिज्य-
वद्वृत्त्यर्थं यथावदायुर्वेदोऽध्येतव्यः । सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैरिति । सर्वैः ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः सामान्यतः खलु ब्रह्मचर्याश्रमे यथा-
वदायुर्वेदाध्ययनस्य धर्म्यत्वादधर्मार्थकामपरिग्रहार्थमायुर्वेदोऽध्येतव्य इति । पूर्वकाले हि दक्षेन्द्रभरद्वाजादिभिर्गृहाश्रम एनायुर्वेदोऽधीतस्तेषां ब्रह्मचर्या-
श्रमकाले त्वायुर्वेदस्य प्रकाशो नाभूत् । यदा तु ब्रह्मणायुर्वेदः प्रकाश्य
प्रजापतये दत्तस्ततोऽनन्तरं जातावश्विनो ब्रह्मचर्याश्रमे प्रजापतित आयुर्वेद-
मधिजग्माते । तौ वैद्यशब्दं लेभाते । चिकित्साजीविनौ चाभूतां न प्रजा-
पतीन्द्रादयः । एवमेव मरुत्यलोके भरद्वाजमरीच्यादयो ब्रह्मचर्याश्रमे
आयुर्वेदस्य प्रकाशाभावादध्ययनं न चक्रुर्वैद्यशब्दश्च न लेभिरे न चिकित्सा-
जीविनौ बभूवुः । ततोऽनन्तरकाले जातास्त्वम्बष्ठा ब्राह्मणा ब्रह्मचर्याश्रमे
यथावदायुर्वेदमधिजगिरे, वैद्यशब्दश्च लेभिरे । चिकित्सितश्च तेषां
प्रजीवनं धम्ममित्यतो न षड्क्तदूषका न चाभोज्यान्नाः । इत्यभिप्रायेणोक्तं
किन्तुपति, वेदवति ह्यव्ययस्य प्रतिपादयति, अनुविधीयत इति तदनुगुणान् देहेनामुतिष्ठति ;

स्थानां धर्मप्रकाशनां* वा सातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनरय
 वा विकारप्रशमने यः प्रयत्नवान् भवति । यच्चायुर्वेदोक्त-
 मध्यायमनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा सोऽस्य परो धर्मः ।
 या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सुखोपहारनिमित्ता
 भवत्यर्थानामवाप्तिरात्मरक्षणञ्च†, या च स्वपरिगृहीतानां
 प्राणिनामातुर्यादात्मरक्षा‡ सोऽस्यार्थः । यत् पुनरस्य च
 विद्वद्ग्रहणं यशःशरण्यत्वं च, या च सम्मानशुश्रूषा यच्चेष्टानां
 च मनुना—अम्बष्ठानां चिकित्सितमिति ॥ । अथ कथमायुर्वेदाध्ययनेन
 धर्मार्थकामपरिग्रहो भवतीति अत उच्यते—तत्रत्यादि । अध्यात्मविदां
 पुरुषाणां तथा धर्मपथस्थानां धार्मिकाणां तथा धर्मप्रकाशनां वा पुरुषाणां
 मात्रादिगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने यत् प्रयत्नवान् भवति भिषक् सोऽस्य भिषज
 आयुर्वेदाध्ययनस्य फलं परो धर्मः आयुर्वेदोक्तक्रियाकरणान्निपद्यते । यच्चायु-
 र्वेदस्याध्यायमनुध्यायति वेदयति परान् आपयति अनुविधीयते तत्तदध्याय-
 स्यानुरूपेण विधानं रचनाकरणं वा सोऽस्यस्यायुर्वेदाध्ययनस्य परो धर्मः ।

अथ अर्थपरिग्रहमाह—या पुनरित्यादि । ईश्वराणां राणां वसुमतां
 धनाढ्यानां कृतचिकित्सानां सकाशात् या त्वर्थानामव्याप्तिः सुखोपभोगार्थं
 भवति, सोऽस्यायुर्वेदाध्ययनस्यार्थः फलम् । एवमात्मरक्षणञ्च चिकित्सया
 यत् सोऽस्यार्थः । तथा स्वपरिगृहीतानां स्वेन प्रतिपालितानां प्राणिना-
 मातुर्याद्भोगादात्मनो या च रक्षा सोऽस्यस्यार्थः फलमिति । अथ कार्यं दर्श-
 नारक्षणमात्मरक्षणम्, स्वपरिगृहीतानामिति भृत्यादीनाम्, विद्वद्ग्रहणमेव यशः,
 विद्वदुपादेयताक्रम्यं यश इत्यर्थः, इष्टानामिति वनितादीनाम् ॥ १६ ॥

* धर्मप्रकाशनामिति पाठान्तरम् ।

† आरक्षणमिति वा पाठः ।

‡ आत्मरक्षेत्यत्र आरक्षेति कश्चित् पाठः ।

॥ श्रीमद्गङ्गाधरस्य स्वीयहस्तलिखितदर्शपुस्तके “स्वोदायाम्” इत्यादि—“अम्बष्ठानां
 चिकित्सितम्” इत्यन्तं स्थानं केनापि हरितालेन प्रच्छाद्य अस्पृष्टाक्षरेण तत्रैका अभिजयदीका
 विरचिता, मुद्रितपुस्तके च तथैव दृश्यते । अतोऽस्माभिरपि अनन्वगतिकैः तैव दीका
 मुद्राङ्किता । परन्तु अष्टमाध्यायोक्तगङ्गाधरयचनेन एतत्स्थानस्यावचनस्य परस्परविरोधात्
 एषा दीका नैव सङ्गच्छते ।

स्थानां धर्मप्रकाशनां* वा सातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनरय
वा विकारप्रशमने यः प्रयत्नवान् भवति । यच्चायुर्वेदोक्त-
मध्यायमनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा सोऽस्य परो धर्मः ।
या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सुखोपहारनिमित्ता
भवत्यर्थानामवाप्तिरात्मरक्षणञ्च†, या च स्वपरिगृहीतानां
प्राणिनामातुर्यादात्मरक्षा‡ सोऽस्यार्थः । यत् पुनरस्य च
विद्वद्ग्रहणं यशःशरण्यत्वं च, या च सम्मानशुश्रूषा यच्चेष्टानां
च मनुना—अम्बष्ठानां चिकित्सितमिति ॥ अथ कथमायुर्वेदाध्ययनेन
धर्मार्थकामपरिग्रहो भवतीति अत उच्यते—तत्रत्यादि । अध्यात्मविदां
पुरुषाणां तथा धर्मपथस्थानां धार्मिकाणां तथा धर्मप्रकाशनां वा पुरुषाणां
मात्रादिगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने यत् प्रयत्नवान् भवति भिषक् सोऽस्य भिषज
आयुर्वेदाध्ययनस्य फलं परो धर्मः आयुर्वेदोक्तक्रियाकरणान्निपद्यते । यच्चायु-
र्वेदस्याध्यायमनुध्यायति वेदयति परान् आपयति अनुविधीयते तत्तदध्याय-
स्यानुरूपेण विधानं रचनाकरणं वा सोऽस्यस्यायुर्वेदाध्ययनस्य परो धर्मः ।

अथ अर्थपरिग्रहमाह—या पुनरित्यादि । ईश्वराणां राणां वसुमतां
धनाढ्यानां कृतचिकित्सानां सकाशात् या त्वर्थानामव्याप्तिः सुखोपभोगार्थं
भवति, सोऽस्यायुर्वेदाध्ययनस्यार्थः फलम् । एवमात्मरक्षणञ्च चिकित्सया
यत् सोऽस्यार्थः । तथा स्वपरिगृहीतानां स्वेन प्रतिपालितानां प्राणिना-
मातुर्याद्भोगादात्मनो या च रक्षा सोऽस्यस्यार्थः फलमिति । अथ कार्यं दर्श-
नारक्षणमात्मविरक्षणम्, स्वपरिगृहीतानामिति भृत्यादीनाम्, विद्वद्ग्रहणमेव यशः,
विद्वदुपादेयताक्रम्यं यश इत्यर्थः, इष्टानामिति वनितादीनाम् ॥ १६ ॥

* धर्मप्रकाशनामिति पाठान्तरम् ।

† आरक्षणमिति वा पाठः ।

‡ आत्मरक्षेत्यत्र आरक्षेति कश्चित् पाठः ।

॥ श्रीमद्गङ्गाधरस्य स्वीयहस्तलिखितदर्शपुस्तके “स्वोदायाम्” इत्यादि—“अम्बष्ठानां
चिकित्सितम्” इत्यन्तं स्थानं केनापि हरितालेन प्रच्छाद्य अस्पृष्टाक्षरेण तत्रैका अभिजयदीका
विरचिता, मुद्रितपुस्तके च तथैव दृश्यते । अतोऽस्माभिरपि अनन्वयगतिकैः तैव दीका
मुद्राङ्किता । परन्तु अष्टमाध्यायोक्तगङ्गाधरयचनेन एतत्स्थानस्यावचनस्य परस्परविरोधात्
एषा दीका नैव सङ्गच्छते ।

विषयाणामारोग्यमाधत्ते, सोऽस्य काम इति यथाप्रश्न-
मुक्तमशेषेण ॥ १६ ॥

अथ स भिषगादित एव प्रष्टव्यो भिषजाष्टविधं भवति,
तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अध्यायम्, अध्यायार्थान्
प्रश्नं प्रश्नार्थांश्चेति । पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण, वाक्यशो
वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति । तत्रायुर्वेदः शाखा विद्यासूत्रं
ज्ञानं शास्त्रलक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् । तन्त्रार्थः पुनः
स्वलक्षणैरुपदिष्टः, स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव
शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकालकार्यकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्
यति—यत् पुनरित्यादि । यदस्य विद्वद्ग्रहणं विद्यद्गो यद् गृह्यतेऽध्ययनेन
तदायुर्वेदग्रहणं यच्च यशः यच्च शरण्यमातुराः शरणागता भवन्ति सोऽस्य
कामः । या च सम्मानशुश्रूषा यच्चेष्टानामभीप्सितानां विषयाणामारोग्य-
माधत्ते सोऽस्य काम इति यथाप्रश्नमशेषेणोक्तं भवति ॥ १६ ॥

अपरान् प्रश्नान् दशयति—अथेत्यादि । स एवंविधमुत्तरं कृतवान्
भिषक् पुनरपि भिषजा अपरेणादित एवाष्टविधं प्रष्टव्यो भवति । तन्नमिति ।
तन्त्रञ्च तन्त्रार्थाञ्च स्थानञ्च स्थानार्थाञ्चाध्यायमध्यायार्थाञ्च, प्रश्नञ्च प्रश्नार्थां-
श्चेति । पृच्छतेः कर्माणीमानि स भिषक् चेति द्विकर्मकत्वात् । एवं पृष्टेन तेन
भिषजा वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चाशेषेण प्रतिवक्तव्यः । इति । तद्
यथा—तत्रायुर्वेद इत्यादि । तत्रायुर्वेदः शाखाविद्यामूत्रमित्यादिस्तन्त्रस्य
पर्यायः । इति तन्त्रप्रश्नस्योत्तरम् ।

अथ तन्त्रार्थप्रश्नोत्तरमाह—तन्त्रार्थः पुनरित्यादि । स्वलक्षणैस्तन्त्रस्य लक्षणै-
रायुर्वेदे इत्यादिभिः पर्यायार्थैरुक्तः । आयुर्वेदशब्दार्थ उक्तः । शाखा
पुनरथर्ववेदस्योपाङ्गभूता वृक्षस्येव, विद्यामूत्रं परापरविद्याद्वयस्य मूत्रं मूचनम्,
ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, शास्त्रलक्षणं शास्त्राणि लक्ष्यन्तेऽनेनेति शास्त्रलक्षणम् ।
तन्त्रं तन्त्रज्ञेन नियम्यते विधौ वा प्रतिषेधे वा कर्म येन तत् तन्त्रमिति । एष
संक्षेपतोऽर्थः । स चार्थो भूय एव बहुतरं प्रकरणैर्विभाव्यमानः शरीरादि-

विषयाणामारोग्यमाधत्ते, सोऽस्य काम इति यथाप्रश्न-
मुक्तमशेषेण ॥ १६ ॥

अथ स भिषगादित एव प्रष्टव्यो भिषजाष्टविधं भवति,
तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अध्यायम्, अध्यायार्थान्
प्रश्नं प्रश्नार्थांश्चेति । पृष्ठेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण, वाक्यशो
वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति । तत्रायुर्वेदः शाखा विद्यासूत्रं
ज्ञानं शास्त्रलक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् । तन्त्रार्थः पुनः
स्वलक्षणैरुपदिष्टः, स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव
शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकालकार्यकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्
यति—यत् पुनरित्यादि । यदस्य विद्वद्ग्रहणं विद्यद्गो यद् गृह्यतेऽध्ययनेन
तदायुर्वेदग्रहणं यच्च यशः यच्च शरण्यमातुराः शरणागता भवन्ति सोऽस्य
कामः । या च सम्मानशुश्रूषा यच्चेष्टानामभीप्सितानां विषयाणामारोग्य-
माधत्ते सोऽस्य काम इति यथाप्रश्नमशेषेणोक्तं भवति ॥ १६ ॥

अपरान् प्रश्नान् दशयति—अथेत्यादि । स एवंविधमुत्तरं कृतवान्
भिषक् पुनरपि भिषजा अपरेणादित एवाष्टविधं प्रष्टव्यो भवति । तन्नमिति ।
तन्त्रञ्च तन्त्रार्थाञ्च स्थानञ्च स्थानार्थाञ्चाध्यायमध्यायार्थाञ्च, प्रश्नञ्च प्रश्नार्थां-
श्चेति । पृच्छतेः कर्माणीमानि स भिषक् चेति द्विकर्मकत्वात् । एवं पृष्ठेन तेन
भिषजा वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चाशेषेण प्रतिवक्तव्यः । इति । तत्र
यथा—तत्रायुर्वेद इत्यादि । तत्रायुर्वेदः शाखाविद्यामूत्रमित्यादिस्तन्त्रस्य
पर्यायः । इति तन्त्रप्रश्नस्योत्तरम् ।

अथ तन्त्रार्थप्रश्नोत्तरमाह—तन्त्रार्थः पुनरित्यादि । स्वलक्षणैस्तन्त्रस्य लक्षणै-
रायुर्वेद इत्यादिभिः पर्यायार्थैरुक्तः । आयुर्वेदशब्दार्थ उक्तः । शाखा
पुनरथर्ववेदस्योपाङ्गभूता वृक्षस्येव, विद्यामूत्रं परापरविद्याद्वयस्य मूत्रं मूचनम्,
ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, शास्त्रलक्षणं शास्त्राणि लक्ष्यन्तेऽनेनेति शास्त्रलक्षणम् ।
तन्त्रं तन्त्रज्ञेन नियम्यते विधौ वा प्रतिषेधे वा कर्म येन तत् तन्त्रमिति । एष
संक्षेपतोऽर्थः । स चार्थो भूय एव बहुतरं प्रकरणैर्विभाव्यमानः शरीरादि-

दशप्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते
तन्त्रेण ॥ १७ ॥

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि, तद्यथा—श्लोकनिदानविमान-
शारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशद-
ध्यायं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीर-

विनिश्चयाद् दशप्रकरणो वक्तव्यः । तानि प्रकरणानि कृतस्नेऽस्मिंस्तन्त्रे उप-
देक्ष्यन्ते । यत्र यत्सङ्गतिमद्भवति तत्र तदुपदेक्ष्यते । तत्र शरीरं चेतनाधिष्ठान-
भूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकमवयवभेदेनानेकप्रकारं तच्च प्रायेण शारीर-
स्थाने दशप्रमाणायतनीयेऽस्मिन्नध्याये स्रोतोविमाने च वक्ष्यते । तद्विभाव्यम् ।
वृत्तिराहारविहारौ, अशितपीतादिभेदेन भिन्नौ । हेतुव्याधीनामसात्म्ये-
न्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामभेदेनोक्तः । स्वास्थ्यस्य तु कालबुद्धीन्द्रियार्थ-
समयोगश्च । व्याधिर्धातुवैषम्यं, तज्जं दुःखञ्च । कर्मे क्रिया धातुसाम्य-
रक्षणं स्वस्थस्य धातुवैषम्यस्य प्रशमनमातुरस्येति । कालस्तु शारीरवयो-
ऽवस्थाव्याधिप्रकामचय-प्रकोपप्रशम-हेतुवृद्धिहासहेतुत्पत्ति-हेतुहेमन्तादिमातरादि-
रूपस्तथा क्रियाहेकालश्चेति । कार्यं धातुसाम्यं व्याधेः पुनर्भेद-
वारणञ्च । कर्ता भिषग् गुणवान् । करणं द्रव्योपस्थातृव्याधितपुरुषस्वस्थ-
पुरुषा इति । विविधियायकपुष्पकल्पनं भेषजाद्य क्रियार्थमाहारार्थ-
विहारार्थश्चेति यावत् । तेषां विनिश्चयात् निरणयेनोपदेशात् दशप्रकरण-
स्तन्त्रार्थः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तन्त्रेत्यादि । तत्रास्य तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि । तन्त्रान्तरस्य
यथायथं वाच्यम् । तानि विवृणोति तद्यथेति—श्लोकेत्यादि । श्लोकादीनां
प्रमाणानामष्टौ स्थानानि । स्थानं श्लोकादीनामधिकरणमिति । स्थानार्थं
प्रश्नस्योत्तरमाह । तत्र क्रमेण श्लोकादिस्थानार्थानाह—तन्त्रेत्यादि ।
त्रिंशदध्यायं श्लोकस्थानमिति श्लोकस्थानार्थः, श्लोकस्थाने त्रिंशद्

वेद्यतीत्याद्युर्ध्वदः" इत्यादिना द्वितहितायूरुवैरित्यर्थः, प्रकरणैरित्याद्युर्ध्वदप्रदेशः, दश
प्रकरणानि दश भेदाः, ते च शरीरादयो दश । तत्र शरीरं पञ्चमहामूलविकारसमुदायात्मकमवयवव्याधि-
भेदाद् दशप्रकरणम्, वृत्तिराहारोऽशितपीतादिभिन्नाः, हेतुस्तु व्याधिहेतुरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-
प्रज्ञापराधपरिणामकप्रणः, व्याधिश्च धातुवैषम्यरूपः, कर्म चिकित्सा, कार्यमारोगवम्, काल

दशप्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते
तन्त्रेण ॥ १७ ॥

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि, तद्यथा—श्लोकनिदानविमान-
शारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशद-
ध्यायं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीर-

विनिश्चयाद् दशप्रकरणो वक्तव्यः । तानि प्रकरणानि कृतस्नेऽस्मिंस्तन्त्रे उप-
देक्ष्यन्ते । यत्र यत्सङ्गतिमद्भवति तत्र तदुपदेक्ष्यते । तत्र शरीरं चेतनाधिष्ठान-
भूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकमवयवभेदेनानेकप्रकारं तच्च प्रायेण शारीर-
स्थाने दशप्रमाणायतनीयेऽस्मिन्नध्याये स्रोतोविमाने च वक्ष्यते । तद्विभाव्यम् ।
वृत्तिराहारविहारौ, अशितपीतादिभेदेन भिन्नौ । हेतुव्याधीनामसात्म्ये-
न्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामभेदेनोक्तः । स्वास्थ्यस्य तु कालबुद्धीन्द्रियार्थ-
समयोगश्च । व्याधिर्धातुवैषम्यं, तज्जं दुःखञ्च । कर्मे क्रिया धातुसाम्य-
रक्षणं स्वस्थस्य धातुवैषम्यस्य प्रशमनमातुरस्येति । कालस्तु शारीरवयो-
ऽवस्थाव्याधिप्रकामचय-प्रकोपप्रशम-हेतुवृद्धिहासहेतुत्पत्ति-हेतुहेमन्तादिमातरादि-
रूपस्तथा क्रियाहेकालश्चेति । कार्यं धातुसाम्यं व्याधेः पुनर्भेद-
वारणञ्च । कर्ता भिषग् गुणवान् । करणं द्रव्योपस्थातृव्याधितपुरुषस्वस्थ-
पुरुषा इति । विविधियायकपुष्पकल्पनं भेषजाद्य क्रियार्थमाहारार्थ-
विहारार्थश्चेति यावत् । तेषां विनिश्चयात् निरणयेनोपदेशात् दशप्रकरण-
स्तन्त्रार्थः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तन्त्रेत्यादि । तत्रास्य तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि । तन्त्रान्तरस्य
यथायथं वाच्यम् । तानि विवृणोति तद्यथेति—श्लोकेत्यादि । श्लोकादीनां
प्रमाणानामष्टौ स्थानानि । स्थानं श्लोकादीनामधिकरणमिति । स्थानार्थं
प्रश्नस्योत्तरमाह । तत्र क्रमेण श्लोकादिस्थानार्थानाह—तन्त्रेत्यादि ।
त्रिंशदध्यायं श्लोकस्थानमिति श्लोकस्थानार्थः, श्लोकस्थाने त्रिंशद्

वेद्यतीत्याद्युर्ध्वदः" इत्यादिना द्वितहितायूरुवैरित्यर्थः, प्रकरणैरित्याद्युर्ध्वदप्रदेशः, दश
प्रकरणानि दश भेदाः, ते च शरीरादयो दश । तत्र शरीरं पञ्चमहामूलविकारसमुदायात्मकमवयवव्याधि-
भेदाद्विंशप्रकरणम्, वृत्तिराहारोऽशितपीतादिभिन्नाः, हेतुस्तु व्याधिहेतुरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-
प्रज्ञापराधपरिणामकप्रणः, व्याधिश्च धातुवैषम्यरूपः, कर्म चिकित्सा, कार्यमारोगवम्, काल

स्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां,
द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र ।

द्वं त्रिंशके द्वादशकं त्रयञ्च त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता ।

श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धि-निदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ १९ ॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वञ्च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते ।

सविंशमध्यायशतं शृणु नाम क्रमागतम् ॥ २० ॥

अध्याया अभिधेयाः । निदान-विमान-शारीरस्थानानि अष्टाष्टाध्यायानि ;
अष्टाध्यायं निदानस्थानञ्च विमानस्थानञ्च शारीरस्थानञ्चेति । शेषं
स्पष्टम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—एतदथकश्लोकमाह—भवन्ति चात्रेति । द्वं त्रिंशकं । द्वं श्लोक-
स्थानचिकित्सास्थानेषु त्रिंशके त्रिंशत् त्रिंशदध्याये भवतः । त्रयञ्च स्थानम्
इन्द्रियस्थानं कल्पस्थानं सिद्धिस्थानञ्चेति त्रयं द्वादशकं द्वादशद्वादशाध्यायम् ।
त्रीणि स्थानानि स्वल्पं निदानस्थान-विमानस्थान-शारीरस्थानानि अष्टकानि
अष्टाष्टाध्यायानि भवन्तीति, एषु श्लोकस्थानौषधस्थानारिष्टस्थानविकल्पस्थान-
सिद्धिस्थाननिदानस्थानविमानस्थानाश्रयस्थानसंज्ञकेषु अष्टमु तन्त्रस्यास्य
समाप्तिरुक्ता तन्त्रकर्त्रा ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—स्थानार्थविस्तरमाह—स्वे स्वे इत्यादि । स्वे स्वे स्थाने तेषां तेषाम्
अध्यायाः स्थानार्थस्तत्तन्नामभिविस्तरेणात ऊढं मुपदेक्ष्यते । तत्र नाम क्रमागतं
सप्तमध्यायशतं मे शृणु । अध्यायानां शतमिति संख्या गुणमात्रवचनं
शतमिति, तस्य विशेषणं सविंशमिति, विंशत्या संख्यया सह वृत्तं यत् तत्-

कालादिः, क्रियाकालश्च । कर्ता भिषक् । करणं औषधम् । विविर्विधानमुपकल्पना, सा च
कालव्याधिद्रव्यापेक्षया बोद्धव्या, यथा—‘हेमस्तेऽन्तर्यामस्तोयमुष्णमायुर्न हीयते’ इत्यादि ;
वैश्वस्त्वन्नाऽहितो हेतुप्रहणेन, हिंस्रस्तु वैश्वः करणप्रहणेन गृहीतो मन्त्रव्या ; शरीरवृत्त्यादिनेदाश्च
बहवः कुलसन्तन्त्रे बुद्धिमता बोद्धव्याः ; केवलेनेति समप्रणेन ; इन्द्रियाणां चिकित्सितानाञ्चेत्यु-
पदेशादि स्थानमिति शेषः ॥ १९, १८ ॥

चक्रवाणिः—त्रिंशकं सूत्रं चिकित्सितं च । आश्रयसंज्ञकं शारीरस्थानम्, आश्रयो हि शरीर-
मुच्यते । सविंशमिति विंशतिसंख्यां स्वार्थे ‘व’, यतः स्वार्थिकद्वय इत्यवयवो भवति,

स्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां,
द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र ।

द्वं त्रिंशके द्वादशकं त्रयञ्च त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता ।

श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धि-निदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ १९ ॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वञ्च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते ।

सविंशमध्यायशतं शृणु नाम क्रमागतम् ॥ २० ॥

अध्याया अभिधेयाः । निदान-विमान-शारीरस्थानानि अष्टाष्टाध्यायानि ;
अष्टाध्यायं निदानस्थानञ्च विमानस्थानञ्च शारीरस्थानञ्चेति । शेषं
स्पष्टम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—एतदथकश्लोकमाह—भवन्ति चात्रेति । द्वं त्रिंशकं । द्वं श्लोक-
स्थानचिकित्सास्थानेषु त्रिंशके त्रिंशत् त्रिंशदध्याये भवतः । त्रयञ्च स्थानम्
इन्द्रियस्थानं कल्पस्थानं सिद्धिस्थानञ्चेति त्रयं द्वादशकं द्वादशद्वादशाध्यायम् ।
त्रीणि स्थानानि स्वल्पं निदानस्थान-विमानस्थान-शारीरस्थानानि अष्टकानि
अष्टाष्टाध्यायानि भवन्तीति, एषु श्लोकस्थानौषधस्थानारिष्टस्थानविकल्पस्थान-
सिद्धिस्थाननिदानस्थानविमानस्थानाश्रयस्थानसंज्ञकेषु अष्टमु तन्त्रस्यास्य
समाप्तिरुक्ता तन्त्रकर्त्रा ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—स्थानार्थविस्तरमाह—स्वे स्वे इत्यादि । स्वे स्वे स्थाने तेषां तेषाम्
अध्यायाः स्थानार्थस्तत्तन्नामभिविस्तरेणात ऊढं मुपदेक्ष्यते । तत्र नाम क्रमागतं
सप्तमध्यायशतं मे शृणु । अध्यायानां शतमिति संख्या गुणमात्रवचनं
शतमिति, तस्य विशेषणं सविंशमिति, विंशत्या संख्यया सह वृत्तं यत् तत्-

कालादिः, क्रियाकालश्च । कर्ता भिषक् । करणं औषधम् । विविर्विधानमुपकल्पना, सा च
कालव्याधिद्रव्यापेक्षया बोद्धव्या, यथा—‘हेमस्तेऽन्तर्यामस्तोयमुष्णमायुर्न हीयते’ इत्यादि ;
वैश्वस्त्वन्नाऽहितो हेतुप्रहणेन, हिंस्रस्तु वैश्वः करणप्रहणेन गृहीतो मन्त्रव्या ; शरीरवृत्त्यादिनेदाश्च
बहवः कुलसन्तन्त्रे बुद्धिमता बोद्धव्याः ; केवलेनेति समप्रणेन ; इन्द्रियाणां चिकित्सितानाञ्चेत्यु-
पदेशादि स्थानमिति शेषः ॥ १९, १८ ॥

चक्रवाणिः—त्रिंशकं सूत्रं चिकित्सितं च । आश्रयसंज्ञकं शारीरस्थानम्, आश्रयो हि शरीर-
मुच्यते । सविंशमिति विंशतिसंख्यां स्वार्थे ‘व’, यतः स्वार्थिकद्वय इत्यवयवो भवति,

स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चोपकल्पनः ।
 चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्व्व एव प्रकल्पनाः ॥
 कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
 रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥
 अष्टौ निन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणौ ।
 विधिशोणितिकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥
 यजःपुरुषसंख्यातो भद्रकाध्यान्नपानिकौ ।
 विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥
 दशप्राणायतनिकास्तथार्थदशमूलिकः ।
 द्वावेतौ प्राणदेहार्थौ प्रोक्तौ वेद्यगुणाश्रयौ ॥
 औषधस्वस्थनिर्देश-कल्पनारोगयोजनाः ।
 चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चान्नपानिकः ॥
 द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
 श्लोकस्थानं समुद्रिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥
 चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।
 श्लोकार्थः संग्रहाथश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ २१ ॥

दीर्घञ्जीव इत्यादिना द्वौ चान्तौ संग्रहाध्यायावित्यन्तेन त्रिंशदध्यायं श्लोकस्थानं
 समुद्रिष्टम् । अस्य तन्त्रस्य शिरो मस्तकम् । अस्मिन् स्थाने चतुष्काणां
 सप्तानां महार्थानां संग्रहः कृत इति श्लोकः, श्लोक सङ्घाते इत्यनुदात्तेन
 भ्वादिः । तेन श्लोकार्थः संग्रहार्थः सङ्घार्थ इत्यतः श्लोकस्थानं संघातस्थानं
 संग्रहस्थानमित्येकोऽर्थः ॥ २१ ॥

इत्यादी वेदशब्देनौजोऽभिधीयते । शिरः शुभमित्यत्र शिर इव शिरः । श्लोकार्थ इत्यादी
 श्लोकार्थः संग्रहार्थ इति, अकारान् सूत्रस्थानोक्तसूत्रगादिकम्, यथा—“सूत्रानाम् सूत्रनाम्नैव
 चार्थानामर्थस्त्वन्मते । सूत्रस्थानं समुद्रिष्टम् इत्येतदपि गृहीतं भवति ।

स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चोपकल्पनः ।
 चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्व्व एव प्रकल्पनाः ॥
 कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
 रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥
 अष्टौ निन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणौ ।
 विधिशोणितिकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥
 यजःपुरुषसंख्यातो भद्रकाध्यान्नपानिकौ ।
 विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥
 दशप्राणायतनिकास्तथार्थदशमूलिकः ।
 द्वावेतौ प्राणदेहार्थौ प्रोक्तौ वेद्यगुणाश्रयौ ॥
 औषधस्वस्थनिर्देश-कल्पनारोगयोजनाः ।
 चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चान्नपानिकः ॥
 द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
 श्लोकस्थानं समुद्रिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥
 चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।
 श्लोकार्थः संग्रहाथश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ २१ ॥

दीर्घञ्जीव इत्यादिना द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायावित्यन्तेन त्रिंशदध्यायं श्लोकस्थानं
 समुद्रिष्टम् । अस्य तन्त्रस्य शिरो मस्तकम् । अस्मिन् स्थाने चतुष्काणां
 सप्तानां महार्थानां संग्रहः कृत इति श्लोकः, श्लोक सङ्घाते इत्यनुदात्तेन
 भ्वादिः । तेन श्लोकार्थः संग्रहार्थः सङ्घार्थ इत्यतः श्लोकस्थानं संघातस्थानं
 संग्रहस्थानमित्येकोऽर्थः ॥ २१ ॥

इत्यादी वेदशब्देनौजोऽभिधीयते । शिरः शुभमित्यत्र शिर इव शिरः । श्लोकार्थ इत्यादी
 श्लोकार्थः संग्रहार्थ इति, अकारान् सूत्रस्थानोक्तसूत्रगादिकम्, यथा—“सूत्रानाम् सूत्रनाम्नैव
 चार्थानां दर्शयन्मतेः । सूत्रस्थानं समुद्रिष्टम् इत्येतदपि गृहीतं भवति ।

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।

शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्मारिणाञ्च यत् ।

इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ॥ २२ ॥

रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ।

त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्त्तने ॥

रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणाञ्च भिषग्जिते ।

अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ॥ २३ ॥

कतिधापुरुषीयञ्च गोत्रेणातुल्यमेव च ।

खुड्कीका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ॥

पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यौ द्वौ विनिश्चितौ ।

शरीरसंख्या सूत्रञ्च जातेरष्टम उच्यते ।

इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यत्रिसूनुना ॥ २४ ॥

वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्षणः ।

तथा चैवेन्द्रियानीकः पूर्व्वरूपक एव च ॥

गङ्गाधरः—अथ निदानस्थानार्थमाह—ज्वराणामित्यादि । ज्वराणामित्यादिना स्यादपस्मारिणाञ्च यदित्यन्तेनाध्यायाष्टकं निदानस्थानमुच्यते इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथ विमानस्थानार्थमाह—रसेष्वित्यादि । रसेषु विमानं त्रिविधे कुक्षौ विमानं जनपदस्य ध्वंसे विमानं त्रिविधे रोगविज्ञाने विमानं स्रोतःसु वर्त्तने विमानं रोगानीके विमाने व्याधिरूपं विमानं रोगाणां भिषग्जिते विमानम् इत्यष्टौ विमानान्युक्तानि विमानस्थाने महर्षिणात्रेयेणेति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ शरीरस्थानार्थमाह—कतिधेत्यादि । कतिधापुरुषीयमित्यादिना सूत्रञ्च जातेरित्यन्तेन शरीराण्यत्रिसूनुना मुनिनोद्दिष्टानि ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—इन्द्रियस्थानार्थमाह—वर्णस्वरीय इत्यादि । वर्णस्वरीय इत्या-

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।

शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्मारिणाञ्च यत् ।

इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ॥ २२ ॥

रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ।

त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्त्तने ॥

रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणाञ्च भिषग्जिते ।

अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ॥ २३ ॥

कतिधापुरुषीयञ्च गोत्रेणातुल्यमेव च ।

खुड्गीका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ॥

पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यौ द्वौ विनिश्चितौ ।

शरीरसंख्या सूत्रञ्च जातेरष्टम उच्यते ।

इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यत्रिसूनुना ॥ २४ ॥

वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्षणः ।

तथा चैवेन्द्रियानीकः पूर्व्वरूपक एव च ॥

गङ्गाधरः—अथ निदानस्थानार्थमाह—ज्वराणामित्यादि । ज्वराणामित्यादिना स्यादपस्मारिणाञ्च यदित्यन्तेनाध्यायाष्टकं निदानस्थानमुच्यते इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथ विमानस्थानार्थमाह—रसेष्वित्यादि । रसेषु विमानं त्रिविधे कुक्षौ विमानं जनपदस्य ध्वंसे विमानं त्रिविधे रोगविज्ञाने विमानं स्रोतःसु वर्त्तने विमानं रोगानीके विमाने व्याधिरूपं विमानं रोगाणां भिषग्जिते विमानम् इत्यष्टौ विमानान्युक्तानि विमानस्थाने महर्षिणात्रेयेणेति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ शरीरस्थानार्थमाह—कतिधेत्यादि । कतिधापुरुषीयमित्यादिना सूत्रञ्च जातेरित्यन्तेन शरीराण्यत्रिसूनुना मुनिनोद्दिष्टानि ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—इन्द्रियस्थानार्थमाह—वर्णस्वरीय इत्यादि । वर्णस्वरीय इत्या-

कतमानिशरीरीयः पन्नरूपोऽप्यवाक्शिराः ।

यस्य श्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव वा ॥

अनुज्योतिरिति* ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।

द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिदं स्मृतम् ॥ २५ ॥

अभयामलकीयश्च प्राणकामीयमेव च ।

करप्रचितिकं वेद-समुत्थानं रसायनम् ॥

संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा ।

माषपर्णमभृतीयश्च पुमान् जातवलादिकम् ॥

चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।

रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥

ज्वराणां रक्तपित्तरय गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।

शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षने शोफोदरार्शसाम् ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।

हृदिबीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारयोः† ॥

दिना गोमयचूर्णवानित्यन्तेन द्वादशाध्यायकमिन्द्रियाणां स्थानमिद-
मुच्यते ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथ चिकित्सास्थानार्थमाह—अभयामलकीयञ्चेत्यादिभि-
र्बहुभिः पादैः रसायनमध्यायः । संयोगशरमूलीयमित्यादिभिश्चतुर्भिः
पादैर्वाजीकरणमध्यायः । इति चतुष्कद्वयं चतुश्चतुःपादैरध्यायद्वयमुच्यते ।
रसायनं वाजीकरणञ्चेति । एतदध्यायद्वयादनन्तरं ज्वराणामित्यादिना

मानार्थोतीति जानार्थोति । इन्द्रियाणामिति इन्द्रियादिविशिष्टाणाम् । चतुष्कद्वयमिति
रसायनपादचतुष्क एकः, वाजीकरणपादचतुष्क एकः, चतुष्पादश्चाध्यायो भवतीति पुन-
र्मेवाध्यायत्वम् ।

* अनुज्योतिरिति पाठान्तरम् ।

† दिक्षायां श्वासकासे च ग्रहणीपाण्डुरोगयोः ।

हृदिबीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारिणाम् ॥ इति पाठान्तरम् ।

कतमानिशरीरीयः पन्नरूपोऽप्यवाक्शिराः ।

यस्य श्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव वा ॥

अनुज्योतिरिति* ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।

द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिदं स्मृतम् ॥ २५ ॥

अभयामलकीयश्च प्राणकामीयमेव च ।

करप्रचितिकं वेद-समुत्थानं रसायनम् ॥

संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा ।

माषपर्णमभृतीयश्च पुमान् जातवलादिकम् ॥

चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।

रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥

ज्वराणां रक्तपित्तरय गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।

शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षने शोफोदरार्शसाम् ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।

हृदिबीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारयोः† ॥

दिना गोमयचूर्णवानित्यन्तेन द्वादशाध्यायकमिन्द्रियाणां स्थानमिद-
मुच्यते ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथ चिकित्सास्थानार्थमाह—अभयामलकीयञ्चेत्यादिभि-
र्बहुभिः पादैः रसायनमध्यायः । संयोगशरमूलीयमित्यादिभिश्चतुर्भिः
पादैर्वाजीकरणमध्यायः । इति चतुष्कद्वयं चतुश्चतुःपादैरध्यायद्वयमुच्यते ।
रसायनं वाजीकरणञ्चेति । एतदध्यायद्वयादनन्तरं ज्वराणामित्यादिना

मानार्थोतीति जानार्थोति । इन्द्रियाणामिति इन्द्रियादिविशिष्टाणाम् । चतुष्कद्वयमिति
रसायनपादचतुष्क एकः, वाजीकरणपादचतुष्क एकः, चतुष्पादश्चाध्यायो भवतीति पुन-
र्मेवाध्यायत्वम् ।

* अनुज्योतिरिति पाठान्तरम् ।

† दिक्षायां श्वासकासे च ग्रहणीपाण्डुरोगयोः ।

हृदिबीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारिणाम् ॥ इति पाठान्तरम् ।

द्वित्रणीयं त्रिमर्म्मयमूस्तस्मिन्मेव च ।
 वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापदि चैव यत् ॥
 त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् परं शृणु ।
 फलजीमूतकेदवाकुक्कलो धामागवस्य च ॥
 पञ्चमो वत्सकस्योक्तः पष्टश्च कृतवेधने ।
 श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥
 तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्किनीषु च ।
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥
 कल्पना पञ्चकर्म्मरूपा वस्तिसूत्री तथैव च ।
 स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नैव व्यापदिकी तथा ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
 प्रासूती मर्म्मसंख्याता सिद्धिर्वस्त्याश्रया च या ॥
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्त्रश्चासु समाप्यते ॥ २६।२७ ॥
 स्वे स्वे स्थाने तथाध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं ब्रूयात् सवतः सवत्रं यथार्थाद्भानुसंग्रहात् ॥ २८ ॥

योनिव्यापदि चैव यदित्यन्तेनाष्टाविंशत्यध्यायमिति त्रिंशदध्यायाभिकित्सितान्युक्तानि ।

अतः परं कल्पस्थानार्थान् कल्पान् शृणु—फलेत्यादि । फलेत्यादिना दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्चेत्यन्तेनार्थं द्वादशाध्यायं कल्पस्थानं समाप्यते । अथ सिद्धिस्थानार्थमाह—कल्पनेत्यादिना सिद्धिश्चोत्तरमर्म्भितेत्यन्तेन । एते द्वादशाध्यायाः सिद्धयः सिद्धिस्थानमिति । इत्येवं स्थानार्थानध्यायानुत्था अध्यायार्थमाह—स्वे स्वे इत्यादि । स्वे स्वे स्थाने तथा स्वे स्वे अध्यायेऽध्यायार्थः

तन्त्रशासु समाप्यत इति ; शासु समासासु तन्त्रं समाप्यत इत्यर्थः । 'आध्यायार्थः' इति वक्तारो निष्कर्षः, तेन अध्यायार्थस्याध्यायान्ते तथा स्थानार्थस्य स्थानान्तरे कृतसंग्रहः, यद्यपि

द्वित्रणीयं त्रिमर्म्मयमूस्तस्मिन्मेव च ।
 वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापदि चैव यत् ॥
 त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् परं शृणु ।
 फलजीमूतकेदवाकुक्कलो धामागवस्य च ॥
 पञ्चमो वत्सकस्योक्तः पष्टश्च कृतवेधने ।
 श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥
 तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्किनीषु च ।
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥
 कल्पना पञ्चकर्म्मरूपा वस्तिसूत्री तथैव च ।
 स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नैव व्यापदिकी तथा ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
 प्रासूती मर्म्मसंख्याता सिद्धिर्वस्त्याश्रया च या ॥
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्त्रश्चासु समाप्यते ॥ २६।२७ ॥
 स्वे स्वे स्थाने तथाध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं ब्रूयात् सवतः सवत्रं यथार्थाद्भानुसंग्रहात् ॥ २८ ॥

योनिव्यापदि चैव यदित्यन्तेनाष्टाविंशत्यध्यायमिति त्रिंशदध्यायाभिकित्सितान्युक्तानि ।

अतः परं कल्पस्थानार्थान् कल्पान् शृणु—फलेत्यादि । फलेत्यादिना दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्चेत्यन्तेनार्थं द्वादशाध्यायं कल्पस्थानं समाप्यते । अथ सिद्धिस्थानार्थमाह—कल्पनेत्यादिना सिद्धिश्चोत्तरमर्म्मितेत्यन्तेन । एते द्वादशाध्यायाः सिद्धयः सिद्धिस्थानमिति । इत्येवं स्थानार्थानध्यायानुत्था अध्यायार्थमाह—स्वे स्वे इत्यादि । स्वे स्वे स्थाने तथा स्वे स्वे अध्यायेऽध्यायार्थः

तन्त्रज्ञासु समाप्यत इति ; आसु समाससु तन्त्रं समाप्यत इत्यर्थः । 'आध्यायार्थः' इति वक्तारो निष्कर्षः, तेन अध्यायार्थस्याध्यायान्ते तथा स्थानार्थस्य स्थानान्तरे कृतसंग्रहः, यद्यपि

पृच्छा तन्त्राद् यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।

प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिर्णयः ॥ २६ ॥

निबन्धं तन्त्रणात् तन्त्रं स्थानमथप्रतिष्ठया ।

अधिकृत्यार्थमध्यायो नाम संज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

प्रवक्ष्यते । तत्र श्लोका इति कृत्वा प्रत्येकाध्यायार्थः प्रत्येकाध्याये प्रवक्ष्यते । तत्सर्वं यथार्थादनुसंग्रहादि यस्मात् सर्व्वतो ब्रूयात् इति ॥ २६—२८ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रश्नमाह—पृच्छा तन्त्रादित्यादि । यस्य यत् तन्त्रमग्निवेश-भेलजतृकणं पराशर हारीतक्षारपाणि-चरकसौश्रुत पुष्कलावतोरभ्रगोपुररक्षित-नागाज्जु नकणादाद्यन्यनमं तस्मात् यत्किञ्च यथाम्नायं यथोक्तं विधिना यत् पृच्छति परस्तस्य स उत्तरवचनप्रयोजकः स्वसंगयादिनिवारणोद्देश्यकज्ञानेच्छा-प्रकाशकवचनव्यापारः प्रश्न उच्यते । प्रश्नार्थमाह—प्रश्नार्थ इत्यादि । तस्य प्रश्नस्य तन्त्रेणैव तेन युक्तिमानात्मनस्तत्प्रश्नस्य निर्णयः प्रश्नार्थ उच्यते । यथा—भो भिषगसि । ब्रूहि किमायुर्व्वेद इति प्रश्नः । तस्यार्थः । आयुर्व्वेदयति इत्यायुर्व्वेदस्तत् किमिति प्रश्नार्थः ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ कस्मात् तन्त्रमुच्यते. इत्यत आह—निबन्धमित्यादि । तन्त्रेणान्वयमाश्लिष्यते यत् तन्निबन्धं तन्त्रम् । तस्य स्थानं, कस्मात् अथस्य प्रतिष्ठया स्थित्या स्थानमुच्यते. कस्मात् तदध्याया इत्यत आह—अधीयते यो ग्रन्थस्य परिच्छेदः सोऽध्यायः । तेषामध्यायानां नाम संज्ञा दीप्यंस्त्रीवितीयादिः संज्ञा अर्थमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति प्रतिष्ठिता तेन कृते ग्रन्थे इति सूत्रेण निष्पादिता ।

‘शरीरे स्वाभाव्यो न व्यक्तः, तथापि शरीरस्युपपत्त्या बोद्धव्यः, तन्मात्रतराद् वा—यथा शरीरं चिन्त्यते सर्व्वं दैवमानुषमभ्यन्तम् । सर्व्वभाष्येषु तत्रास्माच्छरीरं स्थानमुच्यते’ ॥ २९—३० ॥

चक्रपाणिः—विधिना प्रश्न इत्यत्र विधिमेति पूर्व्वपरविरोधान् दोषद्वयेन वाक्येन । तन्त्रेणादिति शरीरधारणान्, अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानधृताधीवत्त्वानान्, वृत्तादिव योगकृदाः संज्ञाः, तेन अतिप्रसङ्गो न वाच्यः । अधिकृत्येति अधिकारिणं कृत्वा, अर्थं शोधयिषीवितारिकम्, अध्यायनामसंज्ञा अध्यायकृपनामसंज्ञा, नामसंज्ञा च योगकृदादिसंज्ञोच्यते, किंवा अध्यायो नामेति पाठः, तदा नामसंज्ञाः प्रकाशने, तेन अधिकार इत्यर्थः । अर्थवत्त्वोद्गाथावृत्तरे, तेन

पृच्छा तन्त्राद् यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।

प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिर्णयः ॥ २६ ॥

निबन्धं तन्त्रणात् तन्त्रं स्थानमथप्रतिष्ठया ।

अधिकृत्यार्थमध्यायो नाम संज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

प्रवक्ष्यते । तत्र श्लोका इति कृत्वा प्रत्येकाध्यायार्थः प्रत्येकाध्याये प्रवक्ष्यते । तत्सर्वं यथार्थादनुसंग्रहादि यस्मात् सर्व्वतो ब्रूयात् इति ॥ २६—२८ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रश्नमाह—पृच्छा तन्त्रादित्यादि । यस्य यत् तन्त्रमग्निवेश भेलजतृकर्ण पराशर हारीतक्षारपाणि-चरकसौश्रुत पुष्कलावतोरभ्रगोपुररक्षित-नागाज्जु नकणादाद्यन्यनमं तस्मात् यत्किञ्च यथाम्नायं यथोक्तं विधिना यत् पृच्छति परस्तस्य स उत्तरवचनप्रयोजकः स्वसंग्रहादिनिवारणोद्देश्यकज्ञानेच्छा प्रकाशकवचनव्यापारः प्रश्न उच्यते । प्रश्नार्थमाह—प्रश्नार्थ इत्यादि । तस्य प्रश्नस्य तन्त्रेणैव तेन युक्तिमानात्मनस्तत्प्रश्नस्य निर्णयः प्रश्नार्थ उच्यते । यथा—भो भिषगसि । ब्रूहि किमायुर्व्वेद इति प्रश्नः । तस्यार्थः । आयुर्व्वेदयति इत्यायुर्व्वेदस्तत् किमिति प्रश्नार्थः ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ कस्मात् तन्त्रमुच्यते. इत्यत आह—निबन्धमित्यादि । तन्त्रेणान्वयमाश्लिष्यते यत् तन्निबन्धं तन्त्रम् । तस्य स्थानं, कस्मात् अथस्य प्रतिष्ठया स्थित्या स्थानमुच्यते. कस्मात् तदध्याया इत्यत आह—अधीयते यो ग्रन्थस्य परिच्छेदः सोऽध्यायः । तेषामध्यायानां नाम संज्ञा दीर्घंस्त्रीवितीयादिः संज्ञा अर्थमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति प्रतिष्ठिता तेन कृते ग्रन्थे इति सूत्रेण निष्पादिता ।

‘शरीरे स्वाभाव्यो न व्यक्तः, तथापि शरीरस्युपपत्त्या बोद्धव्यः, तन्मात्रतराद् वा—यथा शरीरं चिन्त्यते सर्व्वं दैवमानुषमभ्यन्तम् । सर्व्वभाष्येषु तत्रास्माच्छरीरं स्थानमुच्यते’ ॥ २९—३० ॥

चक्रपाणिः—विधिना प्रश्न इत्यत्र विधिमेति पूर्व्वपरविरोधान् दोषद्वयेन वाक्येन । तन्त्रेणादिति शरीरधारणान्, अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानधृताधीवत्त्वानान्, वृत्तादिव योगकृदाः संज्ञाः, तेन अतिप्रसङ्गो न वाच्यः । अधिकृत्येति अधिकारिणं कृत्वा, अर्थं दोषंश्रीवितारिकम्, अध्यायनामसंज्ञा अध्यायकृपनामसंज्ञा, नामसंज्ञा च योगकृदादिसंज्ञोच्यते, किंवा अध्यायो नामेति पाठः, तदा नामसंज्ञाः प्रकाशने, तेन अधिकार इत्यर्थः । अर्थसंज्ञोद्गाथावृत्तरे, तेन

इति सर्व्वं यथाप्रश्नमष्टकं सम्प्रकाशितम् ।

कार्त्स्न्येन चोक्तं तन्त्रं ण संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ३० ॥

सन्ति पाल्लविकोपेताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।

वर्त्तिकानामिवोत्पाताः सहसैव विभाविताः ॥

तस्मात् तु पूर्व्वकं जल्पे सर्व्वत्राष्टकमादिशेत् ।

परापरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां वरः ॥

उपसंहरति—इतीत्यादि । अष्टकम् । तन्त्रं तन्त्रार्थः स्थानं स्थानार्थः अध्यायोऽध्यायार्थः प्रश्नः प्रश्नार्थ इत्यष्टकम् । कार्त्स्न्येन तन्त्रेण चोक्तं तस्य सुविनिश्चयः संग्रहः संक्षेपश्चोक्त इति । इत्येवं कृत्स्नं तन्त्रं यो भिषक् ब्रवीति स प्राणाभिसरो भिषगुक्तः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—ननु किमर्थमेवमष्टकं तन्त्रादिकं प्रवृत्तमिति ? अत आह—सन्तीत्यादि । त्रिविधा भिषज इति यत् पूर्व्वमुक्तं प्राणाभिसराः सिद्धमायिता भिषक्छमचराश्च, तत्र केचिद्विषजः पाल्लविकोपेतास्तन्त्रस्यैकदेशविदः सन्तो निखिलशास्त्रपण्डितमानिनो दम्भिनः प्रौढोक्तिकारिण इत्येवमादिवृक्षपल्लववदतिविस्तरश्लाघादुरपेताः सन्ति ये लोकानां संक्षोभं वागादम्बरादिवाचालतादम्भाभिमानादिभिमेनोविक्षोभणमितस्ततो भ्रान्तिं जनयन्ति । यथा वर्त्तिकानां चटकविशेषाणां सहसा पतताप्लुत्पाता विभाविता विशेषेण भाविता मनोविक्षोभणं जनयन्ति । चटकोत्पातैर्लौका व्यस्तचिन्ता भवन्ति तद्वत् पाल्लविकोपेताः सिद्धसायिता भिषक्छमचरा उत्पानं कुर्वन्तीति । तस्माद्धेतोः परापरपरीक्षार्थं श्रेष्ठाश्रेष्ठभिषक्परीक्षार्थं शास्त्रविदां वरः पण्डितश्रेष्ठोऽत्र सर्व्वत्रैव जल्पे पक्षाश्रितयोर्द्वयोः शास्त्रार्थकथने पूर्व्वमेवाष्टकं तन्त्रं तन्त्रार्थमित्यादुक्तमष्टप्रश्नमादिशेत् ।

युक्ताध्यायसंज्ञा, सा च अधिकरणसाधना वा करणसाधना वा कर्मसाधना वा बोद्धव्या, अधीयतेऽस्मिन्वाधीयतेऽनेन वा अधीयते वा अध्यायः ॥ २९ । ३० ॥

यकपाणिः—प्रश्नाष्टकसंज्ञाया निराकरणायसंज्ञं वेद्यमाह—सन्तीत्यादि । पाल्लविकाः प्रादेशिकाः, वर्त्तिका अकस्मादुत्पत्तः क्षोभं मनसो जनयन्तीति ; लोकसिद्धमष्टकमिदं यथोक्तं प्रश्नाष्टकम् ; परापरौ श्रेष्ठाश्रेष्ठी, तत्र शास्त्रविदां बलमिति शास्त्रविदं एव प्रश्नाष्टकं जानन्ति, न पाल्लविकाः ।

इति सर्व्वं यथाप्रश्नमष्टकं सम्प्रकाशितम् ।

कार्त्स्न्येन चोक्तं तन्त्रं ण संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ३० ॥

सन्ति पाल्लविकोपेताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।

वर्त्तिकानामिवोत्पाताः सहसैव विभाविताः ॥

तस्मात् तु पूर्व्वकं जल्पे सर्व्वत्राष्टकमादिशेत् ।

परापरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां वरः ॥

उपसंहरति—इतीत्यादि । अष्टकम् । तन्त्रं तन्त्रार्थः स्थानं स्थानार्थः अध्यायोऽध्यायार्थः प्रश्नः प्रश्नार्थ इत्यष्टकम् । कार्त्स्न्येन तन्त्रेण चोक्तं तस्य सुविनिश्चयः संग्रहः संक्षेपश्चोक्त इति । इत्येवं कृत्स्नं तन्त्रं यो भिषक् ब्रवीति स प्राणाभिसरो भिषगुक्तः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—ननु किमर्थमेवमष्टकं तन्त्रादिकं प्रवृत्तमिति ? अत आह—सन्तीत्यादि । त्रिविधा भिषज इति यत् पूर्व्वमुक्तं प्राणाभिसराः सिद्धमायिता भिषक्छमचराश्च, तत्र केचिद्विषजः पाल्लविकोपेतास्तन्त्रस्यैकदेशविदः सन्तो निखिलशास्त्रपण्डितमानिनो दम्भिनः प्रौढोक्तिकारिण इत्येवमादिवृक्षपल्लववदतिविस्तरश्लाघादुरपेताः सन्ति ये लोकानां संक्षोभं वागादम्बरादिवाचालतादम्भाभिमानादिभिमेनोविशोभणमितस्ततो भ्रान्तिं जनयन्ति । यथा वर्त्तिकानां चटकविशेषाणां सहसा पतताप्लुत्पाता विभाविता विशेषेण भाविता मनोविशोभणं जनयन्ति । चटकोत्पातैर्लौका व्यस्तचिन्ता भवन्ति तद्वत् पाल्लविकोपेताः सिद्धसायिता भिषक्छमचरा उत्पानं कुर्वन्तीति । तस्माद्धेतोः परापरपरीक्षार्थं श्रृष्टाश्रृष्टभिषक्परीक्षार्थं शास्त्रविदां वरः पण्डितश्रेष्ठोऽत्र सर्व्वत्रैव जल्पे पक्षाश्रितयोर्द्वयोः शास्त्रार्थकथने पूर्व्वमेवाष्टकं तन्त्रं तन्त्रार्थमित्यादुक्तमष्टप्रश्नमादिशेत् ।

युक्ताध्यायसंज्ञा, सा च अधिकरणसाधना वा करणसाधना वा कर्मसाधना वा बोद्धव्या, अधीयतेऽस्मिन्वाधीयतेऽनेन वा अधीयते वा अध्यायः ॥ २९ । ३० ॥

यकपाणिः—प्रश्नाष्टकसंज्ञकत्वं निराकरणोपसंज्ञं वेद्यमाह—सन्तीत्यादि । पाल्लविकाः प्रादेशिकाः, वर्त्तिका अकस्मादुत्पत्तयः क्षोभं ममसो जनयन्तीति ; लोकसिद्धमष्टकमिदं यथोक्तं प्रश्नाष्टकम् ; परापरौ श्रेष्ठाश्रेष्ठी, तत्र शास्त्रविदां बलमिति शास्त्रविदं एव प्रश्नाष्टकं जानन्ति, न पाल्लविकाः ।

शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।

भ्रमन्त्यल्पवलास्तन्त्रं ह्यनल्पे नैव * वर्त्तकाः ॥

पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिच्चापि वृकायते ।

स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥

तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौख्यसाधनः ।

स्थापयत्यात्ममात्मानमात्मन्वासाद्य भिद्यते ॥

बभ्रुर्गूढ† इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।

किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदी जड़ो यथा ॥

ततः किं परीक्षणं स्यादिति ? अत आह—शब्देत्यादि । ऐकदेशिकास्तन्त्रैकदेशमात्रं विद्वांसो ये पाल्लविकोपेता भिषजस्ते यतस्तन्त्रेऽल्पबलास्तस्मात् केवलस्य सम्पूर्णस्य तन्त्रस्य शब्दमात्रात् शब्दमात्रं संश्रुत्य भ्रमन्ति । कस्मात् ? ह्यनल्पे नैव वर्त्तकाः । हि यस्मादनल्पे सम्पूर्णे कृत्स्ने तन्त्रे न वर्त्तन्ते न कृत्स्ने तन्त्रेऽधीतिनो भवन्ति ।

पाल्लविकोपेता ऐकदेशिका यथा लोकानां मनःसंस्तोर्भ जनयन्ति, तदपरदृष्टान्तेन दक्षयति—पशुरित्यादि । कश्चिच्च पशुरपरेषां पशूनां दौर्बल्यात् तेषां मध्ये स्वभावल्याद् वृकायते वृक इवाचरति । वृकः क्षुद्रव्याघ्रः । स पशूनां दुर्बलानां मध्ये प्रबलो वृकायमाणः पशुः सत्यं वृकमासाद्य माप्य प्रकृतिं तत्पशुभावमेव भजते वृकायमाणतां जहाति । तद्वत् कश्चिदज्ञो भिषक्सिद्धसाधितो भिषक्छब्दचरो वाप्यजननमध्यस्थः सन् स्वस्य मौख्यं मुखरतां दम्भमौदोक्तिपण्डितश्रेष्ठमानितादिविविधवाचालतां साधयन् सस्मात्मानमाप्तं प्रमाणपुरुषं स्थापयति, निज एव प्रमाणपुरुषो यद्वदति तदेव प्रामाणिकं नान्यः कोऽपि तदधिकस्तत्समो वा पण्डितो भिषग् वास्तीति तदक्षेपे मध्ये ब्रूते । स सत्यमात्ममासाद्य भिद्यते प्रकृतभिषक्पण्डितनिकटे तन्मौख्यसाधनं स्वस्यात्माल्लयानं सर्व्वं तस्य दूरीभवति । तत्रापरदृष्टान्तमाह—बभ्रुरित्यादि । बभ्रुः वृद्धनकुलो यथा चोर्णाभिरबुधवचनाद् बहुभिर्मेघलोमभिर्गूढः संवृतो मेष इव

प्रकृतिः स्वभावः । बभ्रुकुलीयान् कश्चित् पशुः, स यथा मेघं न ज्ञात्वा आग्नीषाग्निं

शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।

भ्रमन्त्यल्पवलास्तन्त्रं ह्यनल्पे नैव * वर्त्तकाः ॥

पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिच्चापि वृकायते ।

स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥

तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौख्यसाधनः ।

स्थापयत्यात्ममात्मानमात्मन्वासाद्य भिद्यते ॥

बभ्रुर्गूढ† इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।

किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदी जड़ो यथा ॥

ततः किं परीक्षणं स्यादिति ? अत आह—शब्देत्यादि । ऐकदेशिकास्तन्त्रैकदेशमात्रं विद्वांसो ये पाल्लविकोपेता भिषजस्ते यतस्तन्त्रेऽल्पबलास्तस्मात् केवलस्य सम्पूर्णस्य तन्त्रस्य शब्दमात्रात् शब्दमात्रं संश्रुत्य भ्रमन्ति । कस्मात् ? ह्यनल्पे नैव वर्त्तकाः । हि यस्मादनल्पे सम्पूर्णे कृत्स्ने तन्त्रे न वर्त्तन्ते न कृत्स्ने तन्त्रेऽधीतिनो भवन्ति ।

पाल्लविकोपेता ऐकदेशिका यथा लोकानां मनःसंस्तोर्भ जनयन्ति, तदपरदृष्टान्तेन दक्षयति—पशुरित्यादि । कश्चिच्च पशुरपरेषां पशूनां दौर्बल्यात् तेषां मध्ये स्वभावल्याद् वृकायते वृक इवाचरति । वृकः क्षुद्रव्याघ्रः । स पशूनां दुर्बलानां मध्ये प्रबलो वृकायमाणः पशुः सत्यं वृकमासाद्य माप्य प्रकृतिं तत्पशुभावमेव भजते वृकायमाणतां जहाति । तद्वत् कश्चिदज्ञो भिषक् सिद्धसाधितो भिषक्छत्रचरो वाप्यज्ञजनमध्यस्थः सन् स्वस्य मौख्यं मुखरतां दम्भमौदोक्तिपण्डितश्रेष्ठप्रमानितादिविविधवाचालतां साधयन् सस्मात्मानमाप्तं प्रमाणपुरुषं स्थापयति, निज एव प्रमाणपुरुषो यद्वदति तदेव प्रामाणिकं नान्यः कोऽपि तदधिकस्तत्समो वा पण्डितो भिषग् वास्तीति तदक्षेपे मध्ये ब्रूते । स सत्यमात्ममासाद्य भिद्यते प्रकृतभिषक्पण्डितनिकटे तन्मौख्यसाधनं स्वस्यात्माल्लयानं सर्व्वं तस्य दूरीभवति । तत्रापरदृष्टान्तमाह—बभ्रुरित्यादि । बभ्रुः वृद्धनकुलो यथा चोर्णाभिरबुधवचनाद् बहुभिर्मेघलोमभिर्गूढः संवृतो मेष इव

प्रकृतिः स्वभावः । बभ्रुकुलीयान् कश्चित् पशुः, स यथा मेघं न ज्ञात्वा भारवीयानि

सद्वृत्तेन विगृहीयाद् भिषगल्यश्रुतरपि ।

हन्यात् प्रभाष्टकेनादावितरान् ये प्रमादिनः * ॥

दम्भिनो मुखग ह्यज्ञाः प्रभूतबहुभाषिणः ।

प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥

भातो न किमपि नर्तति, तथा चाबुद्धिः भिषक्छन्नवरः भिषग्देशेन गूढः संवृतः सन् संजल्पे वादिप्रतिवादिवादे किं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यति । एवमबहुश्रुतोऽल्पश्रुतस्तन्त्रकदेशिकः सिद्धसाधितो भिषक् संजल्पे किमेव वक्ष्यति न किञ्चिद्वक्ष्यति ।

दृष्टान्तान्तरं दर्शयति—कुण्डभेदी जडो ययेति । यथा जडो निम्बुद्धिः कुण्डभेदी भ्रष्टयोनिः खलु नीचजातिः स्वस्य जातिं गोपयित्वा विगृह्यजातिः सन् संजल्पे तस्य जातिकुलगोत्रादिपरिचये किं वं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यति ; तथा भिषक्छन्नवरः सिद्धसाधितश्च भिषक् संजल्पे वादिप्रतिवादे किं वं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यतीति । इत्यसद्वृत्ताभ्यां भिषक्छन्नवर-सिद्धसाधिताभ्यां भिषग्भ्यां विगृह्य वादमुक्त्वा सद्वृत्तेन सह जल्पमाह—सद्वृत्तैरित्यादि । सद्वृत्तैर्भिषग्भिरपरैर्वा अल्पश्रुतैर्बहुश्रुतरपि भिषग् जल्पकाले न विगृहीयाद् विगृह्य जल्पं न कुर्यात् ।

तर्हि कैर्विगृह्य जल्पं कुर्यादिति ? अत्र आह—हन्यादित्यादि । आदौ प्रश्नाष्टकेन तन्त्रं तन्त्रार्थमित्यादिना प्रश्नेन तेभ्यः सद्वृत्तेभ्य इतरान् हन्यात् । सद्वृत्तेभ्य इतरे के इत्यत्र आह—ये प्रमादिनः दम्भिनश्च मुखराश्चाज्ञाश्च प्रभूत-बहुभाषिणः, प्रभूतानि पुनर्बहु भाषितुं शीलं येषामिति । तान् प्रश्नाष्टकेन आदौ हन्यादिति ।

नन्विमे किं न सद्वृत्ता इत्यत्र आह—प्राय इत्यादि । वीप्सायां द्विर्भावात् । प्रायः प्रायेण सन्तो जनाः सर्वत्र सुमुखा न विमुखा एव युक्ताश्च अल्पश्च भाषितुं शीलं येषां ते युक्ताल्पभाषिणो भवन्ति । तद्वत् तादृशा

कर्णा इत्यादिपदव्याख्याभङ्गमाप्नोति, तद्वदस्य भासं प्राप्य भिद्यत इत्यर्थः, किंवा बभ्रुर्बुद्धनकुल कर्णाशक्तिमध्यगो यथा किञ्चिन्न प्रतिपद्यते, तथाबुद्धिराप संजल्पे वादिप्रतिवादि-कथायाम् । कुण्डभेदी भ्रष्टयोनिः, तेन पृच्छादिनात्मीयनिम्बितजातिर्यथाबुद्धातजातिः सन्

सद्वृत्तेन विगृहीयाद् भिषगल्यश्रुतरपि ।

हन्यात् प्रभाष्टकेनादावितरान् ये प्रमादिनः * ॥

दम्भिनो मुखग ह्यज्ञाः प्रभूतबहुभाषिणः ।

प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥

भातो न किमपि नर्तति, तथा चाबुद्धिः भिषक्छन्नवरः भिषग्देशेन गूढः संवृतः सन् संजल्पे वादिप्रतिवादिवादे किं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यति । एवमबहुश्रुतोऽल्पश्रुतस्तन्त्रकदेशिकः सिद्धसाधितो भिषक् संजल्पे किमेव वक्ष्यति न किञ्चिद्वक्ष्यति ।

दृष्टान्तान्तरं दर्शयति—कुण्डभेदी जडो ययेति । यथा जडो निम्बुद्धिः कुण्डभेदी भ्रष्टयोनिः खलु नीचजातिः स्वस्य जातिं गोपयित्वा विगृह्यजातिः सन् संजल्पे तस्य जातिकुलगोत्रादिपरिचये किं वं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यति ; तथा भिषक्छन्नवरः सिद्धसाधितश्च भिषक् संजल्पे वादिप्रतिवादे किं वं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यतीति । इत्यसद्वृत्ताभ्यां भिषक्छन्नवर-सिद्धसाधिताभ्यां भिषग्भ्यां विगृह्य वादमुक्त्वा सद्वृत्तेन सह जल्पमाह—सद्वृत्तैरित्यादि । सद्वृत्तैर्भिषग्भिरपरैर्वा अल्पश्रुतैर्बहुश्रुतरपि भिषग् जल्पकाले न विगृहीयाद् विगृह्य जल्पं न कुर्यात् ।

तर्हि कैर्विगृह्य जल्पं कुर्यादिति ? अत्र आह—हन्यादित्यादि । आदौ प्रश्नाष्टकेन तन्त्रं तन्त्रार्थमित्यादिना प्रश्नेन तेभ्यः सद्वृत्तेभ्य इतरान् हन्यात् । सद्वृत्तेभ्य इतरे के इत्यत्र आह—ये प्रमादिनः दम्भिनश्च मुखराश्चाज्ञाश्च प्रभूत-बहुभाषिणः, प्रभूतानि पुनर्बहु भाषितुं शीलं येषामिति । तान् प्रश्नाष्टकेन आदौ हन्यादिति ।

नन्विमे किं न सद्वृत्ता इत्यत्र आह—प्राय इत्यादि । वीप्सायां द्विर्भावात् । प्रायः प्रायेण सन्तो जनाः सर्वत्र सुमुखा न विमुखा एव युक्ताश्च अल्पश्च भाषितुं शीलं येषां ते युक्ताल्पभाषिणो भवन्ति । तद्वत् तादृशा

कर्णा इत्यादिपदव्याख्याभङ्गमाप्नोति, तद्वदस्य भासं प्राप्य भिद्यत इत्यर्थः, किंवा बभ्रुर्बुद्धनकुल कर्णाशक्तिमध्यगो यथा किञ्चिन्न प्रतिपद्यते, तथाबुद्धिराप संजल्पे वादिप्रतिवादि-कथायाम् । कुण्डभेदी भ्रष्टयोनिः, तेन पृच्छादिनात्मीयनिम्बितजातिर्यथाबुद्धातजातिः सन्

तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ।

स्वल्पाधाराज्ञमुखरान् मर्षयेन्न विवादिनः ॥ ३१ ॥

परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञानपरा दया ।

येषां तेषामसद्वाद-निग्रहे निरंता मतिः ॥

असत्पक्षाः क्षणित्वाद्धि दम्भपारुष्यसाधनाः ।

भवन्त्यनाताः स्वे तन्त्रे प्रायः परिविकल्पनाः * ॥

तान् कालदेशसदृशान् † वज्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।

* सेवेत समभिज्ञान-ज्ञानपूर्वान् भिषक्तमान् ‡ ॥ ३२ ॥

एव ये ज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितास्ते सद्वृत्तवदिति, तेः सह न विगृहीयात् । स्वल्पाधारा अल्पभ्रुता अना मुखराश्च ये विवादिनस्तान् न मर्षयेन्न क्षमेत ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—पर इत्यादि । येषां भूतेषु प्राणिषु परः श्रेष्ठोऽनुक्रोशः करुणा सा दया च तत्त्वज्ञानपरा तत्त्वज्ञाने तात्पर्यवती न तु तत्त्वज्ञानादनेऽन्यभावे दया । तेषां सद्वृत्तानामसद्वादस्य निग्रहे निवृत्तौ मतिबुद्धिः निरंता निश्चयेन रता इति । कस्मादित्यत आह—असदित्यादि । हि यस्मादसत्पक्षा जनाः क्षणित्वात् एकं पक्षमाश्रित्य वदन्तः परेण प्रत्युक्ताः पुनरपरं पक्षमाश्रयन्तीत्येवं क्षणित्वाद् दम्भं साधयन्ति पारुष्यं वदन्तः साधयन्ति, प्रायः स्वे तन्त्रे स्वाधीते तन्त्रे परि विकल्पनाः परि सच्चतोभावेन विशेषेण श्रमयन्ते तेऽनात्माश्च भवन्ति तान् कालदेशसदृशान् यथाकालं यथादेशं शास्त्रदूषकान् वज्जयेन् । ये भिषक्तमाः समविज्ञानज्ञानपूर्वास्तान् सेवेनेति ॥ ३२ ॥

कश्चिद् भूते, तथाबुद्धिरपि संजगद्ये, विगृहीयान् विगृह्य संभाषां कुर्यात् । इतरानसद्वृत्तान् । स्वल्पाधाराः स्वल्पभ्रुताः, न मर्षयेदिति बोधेनेत ॥ ३१ ॥

काकपाणिः—अज्ञवैशम्यवादप्रतिषेधमाह—परो भूतेष्वित्यादि । निरंता इति सत्परा । अज्ञ-वैशम्यकमाह—असत्पक्षेत्यादि । असत्पक्षादिसाधनं येषां ते तथा, असत्पक्षोऽनागमपक्षसिद्धः

* परिविकल्पकाः इति पाठास्तरम् ।

† काकपाशासदृशान् इति वा पाठः ।

‡ प्रसमज्ञानविज्ञान-पूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥ इत्यधिकः पाठः कश्चिद् ।

तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ।

स्वल्पाधाराज्ञमुखरान् मर्षयेन्न विवादिनः ॥ ३१ ॥

परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञानपरा दया ।

येषां तेषामसद्वाद-निग्रहे निरंता मतिः ॥

असत्पक्षाः क्षणित्वाद्धि दम्भपारुष्यसाधनाः ।

भवन्त्यनाताः स्वे तन्त्रे प्रायः परिविकल्पनाः * ॥

तान् कालदेशसदृशान् † वज्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।

* सेवेत समभिज्ञान-ज्ञानपूर्वान् भिषक्तमान् ‡ ॥ ३२ ॥

एव ये ज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितास्ते सद्वृत्तवदिति, तैः सह न विगृहीयात् । स्वल्पाधारा अल्पभ्रुता अना मुखराश्च ये विवादिनस्तान् न मर्षयेन्न क्षमेत ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—पर इत्यादि । येषां भूतेषु प्राणिषु परः श्रेष्ठोऽनुक्रोशः करुणा सा दया च तत्त्वज्ञानपरा तत्त्वज्ञाने तात्पर्यवती न तु तत्त्वज्ञानादन्तेऽन्यभावे दया । तेषां सद्वृत्तानामसद्वादस्य निग्रहे निवृत्तौ मतिबुद्धिः निरंता निश्चयेन रता इति । कस्मादित्यत आह—असदित्यादि । हि यस्मादसत्पक्षा जनाः क्षणित्वात् एकं पक्षमाश्रित्य वदन्तः परेण प्रत्युक्ताः पुनरपरं पक्षमाश्रयन्तीत्येवं क्षणित्वाद् दम्भं साधयन्ति पारुष्यं वदन्तः साधयन्ति, प्रायः स्वे तन्त्रे स्वाधीते तन्त्रे परि विकल्पनाः परि सच्चतोभावेन विशेषेण श्रमयन्ते तेऽनात्माश्च भवन्ति तान् कालदेशसदृशान् यथाकालं यथादेशं शास्त्रदूषकान् वज्जयेन् । ये भिषक्तमाः समविज्ञानज्ञानपूर्वास्तान् सेवेनेति ॥ ३२ ॥

कश्चिद् भूते, तथाबुद्धिरपि संजगद्ये, विगृहीयान् विगृह्य संभाषां कुर्यात् । इतरानसद्वृत्तान् । स्वल्पाधाराः स्वल्पभ्रुताः, न मर्षयेदिति बोधेनेत ॥ ३१ ॥

काकपाणिः—अज्ञवैशम्यवादप्रतिषेधमाह—परो भूतेष्वित्यादि । निरंता इति सत्परा । अज्ञ-वैशम्यकमाह—असत्पक्षेत्यादि । असत्पक्षादिसाधनं येषां ते तथा, असत्पक्षोऽनागमपक्षसिद्धः

* परिविकल्पकाः इति पाठास्तरम् ।

† काकपाशसदृशान् इति वा पाठः ।

‡ प्रसमज्ञानविज्ञान-पूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥ इत्यधिकः पाठः कश्चिद् ।

समग्रदुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ।

सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥

इदमेवमुदाराथमज्ञानाथप्रणाशकम् ।

शास्त्रं दृष्टिप्रनष्टानां यथेवादित्यमण्डलम् ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अथेदशमहामूलाः संज्ञा चैषां यथा कृता ।

अयनान्ताः षड्वराश्च रूपं वेदविदाश्च यत् ॥

गङ्गाधरः—अथैवमविज्ञानामविज्ञानफलमाह—समग्रं त्यादि । जनानामविज्ञाने स्वतु आयत्तमधीनं द्वयाश्रयं मनःशरीराश्रयं समग्रदुःखम् आधिसौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकं तथा जनानां विज्ञाने विमले च द्वयाश्रयं मनःशरीराश्रयं समग्रं सुखं प्रतिष्ठितमिति । एतच्चरकशास्त्रस्य प्रभावमाह—इदमित्यादि । एवमनेन प्रकारेणोदारमर्थं लोकद्वयहितार्थमिदं चरकप्रोक्तं शास्त्रमज्ञानाथप्रकाशकम् अज्ञानानां सम्बन्धेऽर्थप्रकाशकम् यथादित्यमण्डलं दृष्टिप्रनष्टानां लौकिकतमसा दृष्ट्या चक्षुषा प्रनष्टा ये रात्रौ तेषामर्थस्य दृश्यस्य प्रकाशकं तथा ; न तु प्रनष्टदृशां न बन्धतैमिरिकादीनां सम्बन्धेऽर्थप्रकाशकमादित्यमण्डलमिति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थसंग्रहार्थमाह—तत्र श्लोका इति । अथेदशेत्यादि । अथेदश महामूलाः सिराः सक्ता महामूला इति । एषां, हृदयस्यार्थसंज्ञा,

अ., अञ्जलिकथं—दृष्टार्थमनुयुक्तस्य समग्रं वस्तु अणो नास्ति इति भाषणम्, किं—दृष्टार्थमनुयुक्तस्य शिरोव्यधादिकम् उच्चार्यं इत्याद्यमानं भाषणम्, दग्धः पुस्तक-संभाण्डादिभिः स्वार्थोत्कर्षमतिपादनम्, पाकृत्यं कृच्छ्रतोऽपि न वाच्यत्वादि परव्यभाषणम् । अनासाः स्वे तन्म इति स्वतन्मानभिज्ञत्वात्, परविकथकाः परवृत्तानाः । इत्याश्रय-मेति मनःशरीराश्रयम्, समग्रमिति शरीरं मानसञ्च, सुखमारोग्यादिरूपम्, विज्ञाने वसल इति विशुद्धज्ञाने, किंवा विज्ञाने विमल इति मोक्षे, मोक्षे हि सुखं समग्रं इत्या-भिप्रायान्, किंवा भट्टदर्शनादज्ञानादुक्तव्यवृत्तम्, इदमिति शास्त्रम्, एवमुदाराथमिति लोक-हितार्थाभिप्रायकम्, दृष्टिप्रनष्टानामिति प्रनष्टदृशाम् ॥ ३२ । ३३ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे संज्ञा चैषां यथा कृतेति "तेन मूलेन महता महामूलाः" इत्यादिना ;

समग्रदुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ।

सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥

इदमेवमुदाराथमज्ञानाथप्रणाशकम् ।

शास्त्रं दृष्टिप्रनष्टानां यथेवादित्यमण्डलम् ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अथेदशमहामूलाः संज्ञा चैषां यथा कृता ।

अयनान्ताः षड्वराश्च रूपं वेदविदाश्च यत् ॥

गङ्गाधरः—अथैवमविज्ञानामविज्ञानफलमाह—समग्रं त्यादि । जनानामविज्ञाने स्वतु आयत्तमधीनं द्वयाश्रयं मनःशरीराश्रयं समग्रदुःखम् आधिसौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकं तथा जनानां विज्ञाने विमले च द्वयाश्रयं मनःशरीराश्रयं समग्रं सुखं प्रतिष्ठितमिति । एतच्चरकशास्त्रस्य प्रभावमाह—इदमित्यादि । एवमनेन प्रकारेणोदारमर्थं लोकद्वयहितार्थमिदं चरकप्रोक्तं शास्त्रमज्ञानाथप्रकाशकम् अज्ञानानां सम्बन्धेऽर्थप्रकाशकम् यथादित्यमण्डलं दृष्टिप्रनष्टानां लौकिकतमसा दृष्ट्या चक्षुषा प्रनष्टा ये रात्रौ तेषामर्थस्य दृश्यस्य प्रकाशकं तथा ; न तु प्रनष्टदृशां न बन्धतैमिरिकादीनां सम्बन्धेऽर्थप्रकाशकमादित्यमण्डलमिति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थसंग्रहार्थमाह—तत्र श्लोका इति । अथेदशेत्यादि । अथेदश महामूलाः सिराः सक्ता महामूला इति । एषां, हृदयस्यार्थसंज्ञा,

अ., अञ्जलिकथं—दृष्टार्थमनुयुक्तस्य समग्रं वस्तु अणो नास्ति इति भाषणम्, किं—दृष्टार्थमनुयुक्तस्य शिरोव्यधादिकम् उच्चार्यं इत्याद्यमानं भाषणम्, दग्धः पुस्तक-संभाण्डादिभिः स्वार्थोत्कर्षमतिपादनम्, पाकृत्यं कृच्छ्रतोऽपि न वाच्यत्वादि परव्यभाषणम् । अनासाः स्वे तन्म इति स्वतन्मानभिज्ञत्वात्, परविकथकाः परवृत्तानाः । इत्याश्रय-मेति मनःशरीराश्रयम्, समग्रमिति शरीरं मानसञ्च, सुखमारोग्यादिरूपम्, विज्ञाने वसल इति विशुद्धज्ञाने, किंवा विज्ञाने विमल इति मोक्षे, मोक्षे हि सुखं समग्रं इत्या-भिप्रायत्वात्, किंवा भट्टदर्शनादज्ञानादुक्तव्यवृत्तम्, इदमिति शास्त्रम्, एवमुदाराथमिति लोक-हितार्थाभिप्रायकम्, दृष्टिप्रनष्टानामिति प्रनष्टदृशाम् ॥ ३२ । ३३ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे संज्ञा चैषां यथा कृतेति "तेन मूलेन महता महामूलाः" इत्यादिना ;

सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नः सनिर्णयः ।
 यथा वाच्यं यदर्थश्च पटुविधारश्चैकदेशिकाः ॥
 अर्थदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
 संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥
 यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।
 संग्रहार्थं तथार्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥ ३४ ॥

महामूलसंज्ञा सिराणां, भ्रमनी सिरास्रोतःसंज्ञा । एकं प्राणवर्द्धनानामित्यादिना
 एकमयनानां तेषां विवरणञ्च, ब्रह्मचर्यमयनानामित्यन्ताः षड्ग्रन्थाः श्रेष्ठाः षट् ।
 वेदविदामायुर्वेदविदां त्रिधा रूपं प्राणाभिसर सिद्धसाधिन भिषक्छत्रचररूपं
 तेषां विशेषरूपञ्च । सप्तक इति । किमायुर्वेत्त्यादिना सप्तकः सनिर्णयः परि-
 प्रश्नः । तथा तन्त्रं तन्त्रार्थानित्यादिना चाष्टकः सनिर्णयः परिप्रश्नः ।
 यथा वाच्यं येन प्रकारेण यस्य प्रश्नस्योत्तरं वाच्यं तत् । यदर्थश्च तदुत्तरं
 वाच्यं तत् । ऐकदेशिकाः षड्विधा भिषजः, पाण्डुरिकोपेताः प्रमादिनो
 दम्भिनो मुस्तरा अन्नाः प्रभूतबहुभाषिणश्चेति षट् । एतत् सर्वमस्मिन् अर्थ-
 दशमहामूलीये मुनिनात्रेयेण प्रकाशितम् । अयमध्यायश्चास्य चरकप्रोक्तस्य
 तन्त्रस्य केवलः कृत्स्नः संग्रहः । तत्र दृष्टान्तः यथेत्यादि । सुमनसां
 पुष्पाणां संग्रहार्थं यथा सूत्रं ग्रन्थनेन संग्रहो भवति, तथार्थानां संग्रहायमेव
 संग्रहाध्याय रूषिणा कृत इति ॥ ३४ ॥

अयनान्ताः षड्ग्रन्थाश्चेति 'एकं प्राणवर्द्धनानाम्' इत्यादिश्लोकाः । एते चाहिसारयोऽग्रयाधिकारे
 यज्ञः पुरुषीये उक्तास्तानुलङ्घ्ये उक्ता अभ्यासविषयत्वेन, पूर्वोक्ताभ्यग्रप्रयोगाधिकारिणाम्, सप्तकः
 'किमायुश्च कस्मादायुर्वेदेम्' इत्यादि, अष्टकः प्रश्नः 'तन्त्रं तन्त्रार्थम्' इत्यादि ॥ ३४ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमन्नृषिणा जितकृतायामायुर्वेददीपिकायां चरकनाम्न्यर्थ-

टीकायामर्थदशमहामूलीये नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥ १ ॥

सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नः सनिर्णयः ।
 यथा वाच्यं यदर्थश्च पटुविधारश्चैकदेशिकाः ॥
 अर्थदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
 संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥
 यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।
 संग्रहार्थं तथार्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥ ३४ ॥

महामूलसंज्ञा सिराणां, भ्रमनी सिरास्रोतःसंज्ञा । एकं प्राणवर्द्धनानामित्यादिना
 एकमयनानां तेषां विवरणञ्च, ब्रह्मचर्यमयनानामित्यन्ताः षड्ग्रन्थाः श्रेष्ठाः षट् ।
 वेदविदामायुर्वेदविदां त्रिधा रूपं प्राणाभिसर सिद्धसाधिन भिषक्छत्रचररूपं
 तेषां विशेषरूपञ्च । सप्तक इति । किमायुर्वेत्त्यादिना सप्तकः सनिर्णयः परि-
 प्रश्नः । तथा तन्त्रं तन्त्रार्थानित्यादिना चाष्टकः सनिर्णयः परिप्रश्नः ।
 यथा वाच्यं येन प्रकारेण यस्य प्रश्नस्योत्तरं वाच्यं तत् । यदर्थश्च तदुत्तरं
 वाच्यं तत् । ऐकदेशिकाः षड्विधा भिषजः, पाण्डुरिकोपेताः प्रमादिनो
 दम्भिनो मुस्तरा अन्नाः प्रभूतबहुभाषिणश्चेति षट् । एतत् सर्वमस्मिन् अर्थ-
 दशमहामूलीये मुनिनात्रेयेण प्रकाशितम् । अयमध्यायश्चास्य चरकप्रोक्तस्य
 तन्त्रस्य केवलः कृत्स्नः संग्रहः । तत्र दृष्टान्तः यथेत्यादि । सुमनसां
 पुष्पाणां संग्रहार्थं यथा सूत्रं ग्रन्थनेन संग्रहो भवति, तथार्थानां संग्रहायमेव
 संग्रहाध्याय रूषिणा कृत इति ॥ ३४ ॥

अयनान्ताः षड्ग्रन्थाश्चेति 'एकं प्राणवर्द्धनानाम्' इत्यादिश्लोकाः । एते चाहंसादयोऽग्रजाधिकारे
 यज्ञः पुरुषीये उक्तास्तानुलङ्घ्ये उक्ता अभ्यासविषयत्वेन, पूर्वोक्ताभ्यग्रजश्लोकाधिकारिणाम्, सप्तकः
 'किमायुश्च कस्मादायुर्वेदेम्' इत्यादि, अष्टकः प्रश्नः 'तन्त्रं तन्त्रार्थम्' इत्यादि ॥ ३४ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमन्नृषिणा जितकृतायामायुर्वेददीपिकायां चरकनाम्न्यर्थ-

टीकायामर्थदशमहामूलीये नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥ १ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते ।

इयतावधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ३५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

अर्थदशमहामूलीयो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । सर्वं पूर्ववद् व्याख्या-
तव्यम् । स्थानं समापयति—अग्निवेशत्यादि । अग्निवेशेन कृतं यत् तन्त्रं तदेव
चरकेण प्रतिसंस्कृतं संस्कृत्यन्तरेण कृतं, तत्र तन्त्रे इयता खल्ववधिना
एतत्संस्कृतं सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—अत्र श्लोकस्थाने द्वात्रिंशदक्षरात्मकश्लोकमन्त्रायां तु अध्यातो
दीपेज्जीवितीयमित्यारब्धतदन्तमिदं श्लोकस्थानमेकापि षडेनैकीकरणेन
श्लोकानां पञ्चविंशत्युत्तर-पट्शताधिक-सहस्रत्रयमिति (३६२५) श्लोकाः ।

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरो श्लोकस्थाने

प्रथमस्कन्धे त्रिंशत्तमार्थदशमहामूलीयाध्यायजल्पाख्या

त्रिंशत्तमो शाखा ॥ ३० ॥

श्लोकस्थानजल्पाख्यः प्रथमस्कन्धश्च

समाप्तः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते ।

इयतावधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ३५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

अर्थदशमहामूलीयो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । सर्वं पूर्ववद् व्याख्या-
तव्यम् । स्थानं समापयति—अग्निवेशत्यादि । अग्निवेशेन कृतं यत् तन्त्रं तदेव
चरकेण प्रतिसंस्कृतं संस्कृत्यन्तरेण कृतं, तत्र तन्त्रे इयता खल्ववधिना
एतत्सम्पन्नं सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—अत्र श्लोकस्थाने द्वात्रिंशदक्षरात्मकश्लोकमन्त्रायां तु अध्यातो
दीपेज्जीवितीयमित्यारब्धतदन्तमिदं श्लोकस्थानमेकापि षडेनैकीकरणेन
श्लोकानां पञ्चविंशत्युत्तर-पट्शताधिक-सहस्रत्रयमिति (३६२५) श्लोकाः ।

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ श्लोकस्थाने

प्रथमस्कन्धे त्रिंशत्तमार्थदशमहामूलीयाध्यायजल्पाख्या

त्रिंशत्तमो शाखा ॥ ३० ॥

श्लोकस्थानजल्पाख्यः प्रथमस्कन्धश्च

समाप्तः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

छन्दोऽनियमः ।

वेदो वेदान्तः आपग्रन्थाश्च सर्वे च्छान्दसच्छन्दोनिबद्धाः । अष्टाध्यायि-
पाणिनीयसूत्र-साङ्ख्यसूत्र-गौतमसूत्रादयो विष्णुसंहितागौतमसंहिता-वासिष्ठ
संहिताप्रभृतयश्च ग्रन्थाश्छान्दसच्छन्दस्यैव संग्रथिताः । छान्दसच्छन्दोव्यति-
रेकेण संहिता भवितुं नाहेति । छान्दसच्छन्दोऽर्चविवानात् पद्यांशोऽपि
गद्यरूपेणैव व्यवहियते जनैः । नात्र छन्दसि गुरुलघुपदीनां नियमः, केवलम्
अक्षरसंख्ययैव तत् पठ्यते । चरकसंहितायामस्यां गद्यांशः छान्दसच्छन्दसा-
लिखितः । अत्र यानि छन्दांसि वृत्तन्ते तेषां पादसंख्या अक्षरसंख्याश्च
कोटिकिनामवगमार्थं लिख्यन्ते ।

उद्घोषनाम	अक्षरसंख्या	उद्घोषनाम	अक्षरसंख्या						
गायत्री नवधा ।		अनुष्टुप् पञ्चधा ।							
	१पादे	२पादे	३पादे	४पादे		१पादे	२पादे	३पादे	४पादे
गायत्री	६	६	६	६	अनुष्टुप्	८	८	८	८
पाद्विचतुस्	७	७	७	७	त्रिपादनुष्टुप्	८	८	८	७
अतिपाद्विचतुस्	८	८	७	७	पुत्रानुष्टुप्	८	१२	१२	७
नागी	९	९	६	७	मध्येऽनुष्टुप्	१२	८	१२	७
वाराही	६	९	९	७	अन्तेऽनुष्टुप्	१२	१२	८	७
वर्द्धमाना	९	७	८	७	३				
प्रतिष्ठा	८	७	६	७					
त्रिपाद्विचतुस्	११	११	११	७	वृहती सप्तधा ।				
त्रिपाद्विचतुस्	१२	८	७	७	पुरस्ताद्वृहती	१२	८	८	८
१					पश्चाद्वृहती	८	८	१२	८
					मध्यस्थवृहती	८	१२	८	८
उष्णिक् अनुष्टुप्					उपरिष्टाद्वृहती	८	८	८	१२
उष्णिक्	७	७	७	७	कथितवृहती	९	९	९	९
परोष्णिक्	८	८	१२	७	कथितवृहती	१०	१०	८	८
ककुदुष्णिक्	८	१२	८	७	महावृहती	१२	१२	१२	७
पुरोष्णिक्	१२	८	८	७					

छन्दोनियमः ।

वेदो वेदान्तः आपग्रन्थाश्च सर्वे छान्दसच्छन्दोनिबद्धाः । अष्टाध्यायि-
पाणिनीयसूत्र-साङ्ख्यसूत्र-गौतमसूत्रादयो विष्णुसंहितागौतमसंहिता-वासिष्ठ-
संहितामृतयश्च ग्रन्थाश्छान्दसच्छन्दसंघ-संग्रथिताः । छान्दसच्छन्दोव्यति-
रेकेण संहिता भवितुं नाहेति । छान्दसच्छन्दोऽविवक्षानात् पद्यांशोऽपि
गद्यरूपेणैव व्यवहियते जनैः । नात्र छन्दसि गुरुत्वपुन्यतीनां नियमः, केवलम्
अक्षरसंख्ययैव तन् पठ्यते । चरकसंहितायामस्यां गद्यांशः छान्दसच्छन्दसा-
लिखितः । अत्र यानि छन्दांसि वृत्तन्ते तेषां पादसंख्या अक्षरसंख्याश्च
कोट्टिकिनामवगमार्थं लिख्यन्ते ।

छन्दानाम् गायत्री नवधा ।	अक्षरसंख्या				छन्दानाम् अनुष्टुप् पञ्चधा ।	अक्षरसंख्या			
	१पादे	२पादे	३पादे	४पादे		१पादे	२पादे	३पादे	४पादे
गायत्री	६	६	६	६	अनुष्टुप्	८	८	८	८
पादनिवृत्	७	७	७	७	त्रिपादनुष्टुप्	८	८	८	७
अतिपादनिवृत्	८	८	७	७	पुराणुष्टुप्	८	१२	१२	७
नागी	९	९	९	७	मध्येऽनुष्टुप्	१२	८	१२	७
वाराही	६	९	९	७	भन्नेऽनुष्टुप्	१२	१२	८	७
वर्द्धमाना	६	७	८	७	३				
प्रतिष्ठा	८	७	६	७					
त्रिसाद्, त्रिसाद्	११	११	११	७	वृहती सप्तधा ।				
त्रिसाद्, गायत्री	१२	८	७	७	पुरस्ताद्वृहती	१२	८	८	८
१					पश्चाद्वृहती	८	८	१२	८
उष्णिक् अनुर्विधा ।					न्यङ्कुसारिणी	८	१२	८	८
उष्णिक्	७	७	७	७	उपरिष्टाद्वृहती	८	८	८	१२
परोष्णिक्	८	८	१२	७	कचिद्वृहती	९	९	९	९
अङ्गुष्णिक्	८	१२	८	७	कचिद्वृहती	१०	१०	८	८
पुरोष्णिक्	१२	८	८	७	महावृहती	१२	१२	१२	७

उन्दीनाम अक्षरसंख्या उन्दीनाम अक्षरसंख्या
पङ्क्तिः पञ्चदशधा । पादहीनः पादविंशतिधा ।

उन्दीनाम	अक्षरसंख्या	उन्दीनाम	अक्षरसंख्या
पङ्क्तिः पञ्चदशधा ।		पादहीनः पादविंशतिधा ।	
पङ्क्तिः	१२ १२ ८ ८ ० ०	अक्षरः	१०४
स्थानः पङ्क्तिः	१२ ८ १२ ८ ० ०	अक्षरः	१००
आन्तरपङ्क्तिः	८ ८ १२ १२ ० ०	अक्षरः	९२
प्रसारपङ्क्तिः	८ १२ ८ १२ ० ०	अक्षरः	९२
विशेष पङ्क्तिः	८ १२ १२ ८ ० ०	अक्षरः	८८
अक्षरपङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	८४
पङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	८०
"	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	७६
"	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	७२
"	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	६८
पङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	६४
पङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	६०
पङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	५६
जगतीपङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	५२
अक्षरजगती		अक्षरः	४८
त्रिभुजज्योतिर्मती त्रिविधा ।		अक्षरः	४४
पुरस्ताज्योतिः	१२ ८ ८ ८ ८	अक्षरः	४०
मध्यज्योतिः	८ ८ १२ ८ ८	अक्षरः	३६
उपरिष्टाज्योतिः	८ ८ ८ ८ १२	अक्षरः	३२
जगती ज्योतिर्मती त्रिविधा ।		अक्षरः	२८
पुरस्ताज्योतिः	१२ ८ ८ ८ ८	अक्षरः	२४
मध्यज्योतिः	८ ८ १२ ८ ८	अक्षरः	२०
उपरिष्टाज्योतिः	८ ८ ८ ८ १२	अक्षरः	१६

गायत्रीपञ्चमूर्तिः उन्दीनाम पादनिर्दिष्टावामक्षरसंख्यायाम् एकस्याक्षरस्य नूतनता चेत् सर्वं तत् नूतनसंख्या, एकस्याक्षरस्य अधिकं चेत् तत् नूतनसंख्या, अक्षरद्वयनूतनतायां विराट्मात्रा अक्षरद्वयमाधिक्येन च सरासंख्या अभिधीयते । इति गायत्री ।

उन्दीनाम अक्षरसंख्या उन्दीनाम अक्षरसंख्या
पङ्क्तिः पञ्चदशधा । पादहीनः पादविंशतिधा ।

उन्दीनाम	अक्षरसंख्या	उन्दीनाम	अक्षरसंख्या
पङ्क्तिः पञ्चदशधा ।		पादहीनः पादविंशतिधा ।	
पङ्क्तिः	१२ १२ ८ ८ ० ०	अक्षरः	१०४
स्थानः पङ्क्तिः	१२ ८ १२ ८ ० ०	अक्षरः	१००
आन्तरपङ्क्तिः	८ ८ १२ १२ ० ०	अक्षरः	९२
प्रसारपङ्क्तिः	८ १२ ८ १२ ० ०	अक्षरः	९२
विशेष पङ्क्तिः	८ १२ १२ ८ ० ०	अक्षरः	८८
अक्षरपङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	८४
पङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	८०
"	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	७६
"	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	७२
"	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	६८
पङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	६४
पङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	६०
पङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	५६
जगतीपङ्क्तिः	४ ४ ४ ४ ० ०	अक्षरः	५२
अक्षरजगती		अक्षरः	४८
त्रिभुजज्योतिर्मती त्रिविधा ।		अक्षरः	४४
पुरस्ताज्योतिः	१२ ८ ८ ८ ८	अक्षरः	४०
मध्यज्योतिः	८ ८ १२ ८ ८	अक्षरः	३६
उपरिष्टाज्योतिः	८ ८ ८ ८ १२	अक्षरः	३२
जगती ज्योतिर्मती त्रिविधा ।		अक्षरः	२८
पुरस्ताज्योतिः	१२ ८ ८ ८ ८	अक्षरः	२४
मध्यज्योतिः	८ ८ १२ ८ ८	अक्षरः	२०
उपरिष्टाज्योतिः	८ ८ ८ ८ १२	अक्षरः	१६

गायत्रीपञ्चमूर्तिः उन्दीनाम पादनिर्दिष्टावामक्षरसंख्यायाम् एकस्याक्षरस्य नूतनता चेत् सर्वं तत् नूतनसंख्या, एकस्याक्षरस्य अधिकं चेत् तत् नूतनसंख्या, अक्षरद्वयनूतनतायां विराट्मात्रा अक्षरद्वयमाधिक्येन च सरासंख्या अभिधीयते । इति गायत्री ।

